

VIII. ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

II. CİLT

Uluslararası Türk Dili Kurultayı (VIII: Ankara: 22-26 Mayıs 2017)

VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021

2.c.: tbl., fotog.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1434/2)

Kaynakça bölüm sonlarındadır.

ISBN 978-975-17-4967-3 (2. cilt)

ISBN 978-975-17-4965-9 (Tk.)

1. Toplantılar, Türk Dili I. e.a

410

Türk Dil Kurumu Yayınları

VIII. ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

22-26 Mayıs 2017

II. CİLT

Ankara, 2021

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1434/2

VIII. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI
22-26 Mayıs 2017

*

Metin Denetimi:
TDK - Kübra KICIR

*

Sayfa ve Kapak Tasarımı:
TDK - Fayik YANGIR

*

Birinci Baskı: Ankara, 2021 Ekim
ISBN: 978-975-17-4967-3 (2. cilt)
ISBN: 978-975-17-4965-9 (Tk.)

*

Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: <http://tdk.gov.tr>

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayım, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

XV. Yüzyılda Yazılmış Meçhul Bir Eser: Dâ'î'nin *Manzum Fütüvvetnâme*'si • 1595
M. Fatih KÖKSAL

Türk Dillerindeki Ek Morfemlerin Gelişme Özellikleri • 1613
Magripa YESKEYEVA

Oku- Eyleminin Kökeni ve Anlam Yolculuğu Üzerine • 1623
Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU

Gürcü Harfli Türkçe İncil • 1637
Maia MESKHIDZE

Kazak Dünya Görüşündeki Kültürel Kod: “Kazan” Kavramına Dair • 1653
Maira ZHOLSHAYEVA

Türkmen Dilinin Fonskiyonel Kelime Yapımında -Çı Eki Üzerine • 1659
Maral Annaevna TAGANOVA

Kúnos Ignác`ın Erdel Kontu Kuun Géza`ya Mektupları`nın Macar Türkoloji'sindeki Yeri (1900-1905). Belgeler. • 1667
Margareta ASLAN

Kelime Çağrışımına Göre Sırp Kültüründe Türkçe ve Türk Kültüründe Sırpça • 1677
Marija ĐINĐIĆ, Hakan YALAP

Eksiltili Tümceler Özel İsim Fonksiyonu ile • 1687
Marika CİKİA

Ana Dili Rusça Olan Öğrencilerin Türkçe Öğrenimi Süresince Yaptıkları Hataların Sınıflandırılması • 1695
Marina BUKULOBA

Makedonya Ştip “Gotse Delçev Üniversitesi” Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Türkçeyi Öğrenmek ve Öğretmek İçin Hazırlanan ve Kullanılan Kitaplar • 1701
Mariya LEONTİK

Kazak Türkçesi Atasözü ve Deyimlerindeki Eskicil Sözcükler • 1719
Marlen ADILOV

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi’nin Hırvatçaya Çevirisi Hazırlanırken Ortaya Çıkan Bazı Sorunlar Hakkında • 1731
Marta ANDRIĆ

Kırgızcadaki Eksik veya Yanlış Kullanılan Bazı Deyimler Üzerine Çağdaş Türk Yazı Dilleri ve Lehçeleri Araştırmaları, Deyim Araştırmaları • 1737
Mayrambek OROZOBAYEV

İran Türk Ağızlarından “Y” Ağzı Üzerine • 1743
Mehdi REZAEI

Türk Etnik-Kültürel Geleneğinde Tanrı’yı Sembolize Eden Kavramlar • 1757
Mehammed MEMMEDOV

Türk Dil Bilimi Kavramı: Yöntemler ve Uygulamalar • 1767
Mehman MUSAOĞLU

Çift Dilli ve Tek Dilli 5 Yaş Grubu Çocukların Türkçelerinde Ortak ve Değişik Paylaşım Sözcüklerin Erişimi • 1783
Mehmet Ali AKINCI

Ağız Araştırmalarında Derleme Sürecinde Yaşananların Paylaşılması Sorunu • 1811
Mehmet AYDIN

İran’da Vuku Bulan Klasik Türk Şiiri ve Şairlerinin Ortaya Çıkarılmasında Fuat Köprülü’nün Önemi • 1819
Mehmet Nuri ÇINARCI

Türkolog Ignác Kúnos’un I. Dünya Savaşı Yıllarında Tatar Esir Kampları ile İlgili Macar Bilimler Akademisine Sunduğu Raporları ve Türkoloji Açısından Önemi • 1833
Melek ÇOLAK

Behcetü’l-Hadâyik’ın Oğuzcalaşmış İbrahim Efendi Nüshasında Arkaik (Eskicil) Unsurlar • 1849
Melike UÇAR

Türklerde Yayla Kışla Kavramları Üzerine Düşünceler • 1855
Mesut ŞEN

Eski Türkçede *-Gınça* Zarf-Fiil Eki ve Oğuz Grubu Türk Yazı Dillerindeki Gelişmesi Üzerine • 1873
Mevlüt GÜLTEKİN

Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kullanılan Özel Bir Yöntem • 1881
Milena YORDANOVA

Ahıska Ağzındaki Eskicil (Arkaik) Kelimeler Üzerine • 1891
Minara ALİYEVA ÇINAR

Ömer Seyfettin'in Öykülerinde Kendi ve Öteki Oluşun Temel Belirleyicisi Olarak Dil • 1911
Mitat DURMUŞ

Kevamil Et-Tabir Eserinde Farsçadan Tercüme Yoluyla Kelime Üretimi • 1921
Möhsün NAĞİSOYLU

Turgut Uyar Şiirlerinde Dilin Sosyolojik Bir Gösterge Olarak Kullanımı • 1937
Muhammed HÜKÜM

“Attila İlhan'ın Şiirinde *-sA* Morfemli Yapılar Üzerine” • 1953
Muhammet YELTEN

Güney Azerbaycan Ağızlarında Fiilin Zaman Şekilleri • 1971
Muharrem MEMMEDLİ

Kaşkay Atasözleri ile Anadolu'da Kullanılan Atasözlerinin Benzer ve Ortak Yönleri • 1979
Muhittin ÇELİK

Osmanlı Fetvalarının Cümle Yapısı Üzerine Bir İnceleme • 1989
Muhittin ELİAÇIK

Ali Şîr Nevaî ve Çağdaş Özbek Dil Bilimi • 1995
M. M. KURBANOVA

Türk Mutfak Kültüründen Bir Sözcük: *Güllaç* • 1999
Murat KÜÇÜK

Türkçede Kısaltmalar - Kırpma Sözcükler ve Yapı Özellikleri • 2009
Murat ÖZŞAHİN

Codex Cumanicus'ta /W/ Sesi Var mıdır? • 2017

Mustafa ARGUNŞAH

Batı Türkçesinde İsimden Fiil Türeten –*Clk* Eki • 2029

Mustafa SARI, Emrah AKBIYIK

Türkçe-Boşnakça El Yazması Sözlüklerde Eş Anımlı Kelimeler • 2039

Mustafa ŞENEL

Yaz Kelimesi Üzerine • 2081

Mustafa UĞURLU

Kutadgu Bilig Metnindeki Eş Sesli Kelimelerin Bedii Ehemmiyeti • 2091

Muştarî HALMURADOVA

Yakut Türkçesinde Ölçü Adları • 2099

Muvaffak DURANL

İsim Kısmı Çift Ünsüzle Biten Birleşik Fiillerin Yazımı Üzerine • 2107

Münür ERTEN

Tasavvufu, Hikmeti Türkçe Anlatma Düşüncesinin Eseri: *Garib-Name* • 2111

Nadir İLHAN

Bildirişimde Gülme Olgusu ve Bu Olgunun Dil Bildirim Araçları • 2131

Naile HACIZADE

Mehmet Fuat Köprülü'nün Alfabe Üzerine Düşünceleri ve *Millî Elifba*'sı • 2141

Namık Kemal ŞAHBAZ

Kırım Tatarcada Organ Adlarıyla Oluşturulmuş Bitki Adları • 2155

Nariye SEYDAMETOVA

Kırgızcadaki Dinî Terimler Üzerine • 2163

Negizbek ŞABDANALİYEV

Kırım Tatar Türkçesinde Kiril Yazısından Latin Yazısına Harf Çevirisi Yapılırken Yaşanan Problemler ve Kullanılan Prensipler (TDK'ye Yayımlanmak Üzere Teslim Edilen Prof. Dr. R. Muzafarovun *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük*'ü Örneğinde) • 2169

Neriman SEİTYAHYA

Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Tartışmacı Metinlerinde Bağlama Öğelerinin Kullanımı Üzerine Bir Araştırma • 2183

Nesrin SİS, Bekir GÖKÇE

Edebiyatımızın Motif Katalogları Üzerine • 2195
Nevzat GÖZAYDIN

“Kızıl” Sözü Üzerine • 2201
Nevzat ÖZKAN

Başkurt Türkçesinde Hayvan Adlarıyla İlgili Aktarmalar • 2211
Nigâr KALKAN

Sıralı Ögeler Üzerine • 2233
N. SADULLAEVA

Talas'ta Yeni Bulunan Bala-Çıçkan Yazıtı ve Talas VI Yazıtının Yeniden Anlamlandırılması • 2237
Nurdin USEEV

Kırgızcadaki Geleneksel Başlıklarla İlgili Bazı Kelimeler Üzerine • 2249
Nurgül MOLDALİEVA

Altay Dilleri Arasındaki İlişkiler • 2253
Nuri YÜCE

Dil Öğretimi Açısından *Tuhfe-i Remzi* Üzerine Bir İnceleme • 2279
Nurşat BİÇER

Çağatayca Bir Hikâyede “Künçe, Küçe” Sözcüklerinin Zarf ve Edat İşlevli Kullanımları • 2289
Oğuz ERGENE

Türkçe Deyimlerin Diğer Dillere Çevrilmesi Problemi: Makedonca Örneği • 2303
Oktay AHMED

Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde Duygu Değeri Bulunan Ekler • 2315
Onur BALCI

Mahtumkulu'nun Dilinde Kuş Adları • 2329
Osman YILDIZ

Divan-ı Hikmet'teki Somatik Deyimler • 2349
Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL

Eski Uygurca Hukuk Belgelerindeki Bazı Moğolca Alıntılar Üzerine • 2359
Özlem AYAZLI

Eski Oğuz Türkçesinden Klasik Osmanlı Türkçesine Birleşik Fiil Tercihi:
Kâbusnâme Çevirisi Örneği • 2371

Perihan ÖLKER

Prof. Dr. Tevfik Hacıyev'in Ortak Türk Dili Projesinde Türkiye Türkçesi • 2387

Pervin EYVAZOV

Dede Korkut Kitabı'nda Ver- Tasvir Fiili Üzerine • 2395

Raziye ERSAN

Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çatıları Üzerine Bir Değerlendirme • 2403

Rehile GULİYEVA

Yarı Konuşurlarının Teletütçeye Etkisi Üzerine Bazı Notlar • 2413

Rysbek ALİMOV

Tarihî Metinlerde Yuvarlak Ünlülerin Okunması Sorunu: *Süheyl ü Nev-bahâr*'dan
Örnekler • 2423

Sadettin ÖZÇELİK

Konya Ağzında Kaybolmaya Yüz Tutan Evlerle İlgili Eşya ve Mekân Adları • 2433

Saim SAKAOĞLU

Tanpınar'ın "Şehr"iyle Özdenören'in "Kent"i Üzerine • 2441

Salih UÇAK

Kazak Şiir, Bağımsızlık Sırasında Edebî Akım Yönü • 2451

Saule YERZHANOVA

Toplumcu-Edebiyat Bağlamında "Eleştirel Gerçekçilik" in Türk Edebiyatına
Uygulan(ama)ması • 2469

Secaattin TURAL

Azerbaycan Ağız Edebiyatının *Smompk* Mecmuasında Rusçaya Çeviri Konusu • 2477

Seher ORUCOVA

Derlem Sözlüklerinde ve İnternet Arama Motorlarında "Etkisiz Sözcük" Kabul
Edilen Unsurlar Üzerine • 2487

Selcen ÇİFÇİ

Kavramsal Farklılıkların Dil Kullanımına Yansımaları • 2503

Selma ELYILDIRIM

"Kam" Sözcüğünün Kökeni Üzerine • 2519

Serkan ŞEN

Mizah Sözlüklerinden *Lehçetü'î-Hakâyık ile Lugat-î Mizah*'ın Karşılaştırılması • 2531
Sevda KAMAN

Dil İlişkileri Somutlaştırma Yoluyla İnsana Özgü Kavramlar ile İlgili Arnavutça ve Türkçe Deyimlerde Ortak Unsurlar Üzerine • 2545
Spartak KADIU

Türk Sözlü Gelenek Metinlerine Linguafolkloristik Yaklaşım Uygulamanın Zarureti • 2557
Sulayman Turduyeviç KAYIPOV

Dil ve Güvenlik: Agit'in Azınlık Dili Politikası • 2565
Şemsettin ERDOĞAN, Ertan EROL

Salah Birsel'in *Paf ve Puf* unda İfadeleme • 2583
Şerif Ali BOZKAPLAN

Memlûk-Kıpçak Sahasına Ait Yeni Bir Gramer ve Sözlük • 2591
Şermin KALAFAT, Şükran FAZLIOĞLU

Pallas'ın *Zoographia Rosso-Asiatica* Adlı Eserinde Hakas Ağızlarına Ait Hayvan Adları • 2611
Şima DOĞAN

Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Bazı Unutulmuş Ortak Sözcükler • 2635
Taalaybek ABDİYEV

Müstəqillik Dövründə Azərbaycanca Ədəbiyyat Nəzəriyyəsinin İnkişaf Meylləri • 2647
Tahirə Məmməd

Язык - Способ Сохранения Культуры, Связывающий Поколения • 2657
Tatiana KHAPCHAEVA

Türkmen Türkçesi Gramerlerinde Sözcük Türleri • 2663
Tuna Beşen DELİCE

Özne Üzerine • 2677
Turgut BAYDAR

Türkiye'de Konuşulan Tehlikedeki Türk Dili Değişkeleri ve Bir Tübitak Projesi • 2685
Ülkü ÇELİK ŞAVK

Edatların İsim Hâl Ekleriyle Kullanımı • 2693
Ümit HUNUTLU

Dede Korkut Kitabı'nda Yer Adları Gibi Okunmuş Bazı Kelimeler Üzerine • 2711
Vahid Adil ZAHİDOĞLU

Tuvacada Renk Adlarıyla Yapılan Özel Bir Pekiştirme Türü • 2723
Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU

Türkiye Türkçesinde Yeterliliğin Olumsuzluk Biçiminin Kaynağı Hakkında • 2735
Vügar SULTANZADE

Dil İlişkileri Arnavutça Sözlüklerinde Eş Anlamlı Sözcük Olarak Kullanılan
Türkçeden Gelen Sözcüklerin Olumlu ve Olumsuz Çağrışımları Üzerine • 2743
Xhemile ABDİU

“-E İnkâr Etmek” Üzerine • 2757
Yaşar AYDEMİR

Çekirdek Bilinç (Core Consciousness) Kavramı ve Edebî Metin Üzerinde Bir
Uygulama • 2781
Yunus BALCI

Türkiye Türkçesinde Ünlü-Ünsüz Uyumuna Uymayan Sözcükler Üzerine Bir
İnceleme • 2793
Yusuf TEPELİ

Dil Bilgisel Kategorileri ve Türk Mentalitesi • 2815
Zamira DERBİŞEVA

Altun Yaruk Sudur' da Geçen Bazı Tek Örnekli İkillemeler Üzerine • 2823
Zemire GULCALI

Kazakça *Tasta-* ve Japonca *出ず (Dasu)* Yardımcı Fiillerinin Görünüş İşlevleri
Üzerine • 2835
Zeynep GENÇER

İran Sahası Salur Türkmen Ağzı • 2855
Zeynep YILDIRIM, Shahrouz AGHATABAI

Русские Лексические Заимствования В Языке Китайских Тувинцев
Cin Tuvalarının Dilinde Rusça Kelimeler • 2867
Zhanna YUSHA

Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinde Görgü ve Nezaket İfadelerinin Etimolojisi
ve Anlam Analizi • 2873
Zhazira OTYZBAY

Kazak Türkçesindeki Millî Ölçü-Miktar Kelimeleri • 2879

Zhuldyz ZANADIL

Afşarlarlar Dönemi Devlet İdareciliğinde Kullanılan Türkçe-Moğolca Terimler • 2885

Ziver Hüseyinli BAYLAN

Ulahlar (Karakaçanlar) ve Türkçe • 2897

Zoran SPASOVSKI, Abidin KARASU

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden *Kahramân-Nâme* • 2913

Zuhal KÜLTÜRAL

Кыргыз Тилинин Кытай Эл Республикасында Колдонулушу • 2917

Кыймат ТАЙИР

XV. YÜZYILDA YAZILMIŞ MEÇHUL BİR ESER: DÂ'Î'NİN MANZUM FÜTÜVVETNÂME'Sİ

M. Fatih KÖKSAL*

I. FÜTÜVVET KAVRAMI VE TÜRK EDEBİYATINDA FÜTÜVVETNÂMELER

“Fütüvvet”; genç, yiğit, cömert demek olan “fetâ” kelimesinden türemiş olup gençlik, kahramanlık ve cömertlik anlamlarına gelmektedir. Terim olarak fütüvvet, “dünya ve ahirette halkı, nefesine tercih etmek”, “cömertçe vermek, başkasını rahatsız etmemek, şikâyet ve sızlanmayı terk etmek, haramlardan uzaklaşmak ve ahlaki değerlere sahip olmak” diye tanımlanmıştır. Kavram olarak ise fütüvvet, “Herhangi bir karşılık beklemezsizin başkalarına yardım ve iyilik etmek, başkalarını kendine tercih edip onların menfaatini kendi menfaatinden üstün tutmak, toplumun ve fertlerin mutluluğu ve kurtuluşu için kendini feda etmek” gibi anlamları içerir. İşte bu yüzden konukseverliğin, yiğitlik ve fedakârlığın en yüksek mertebesine fütüvvet denmiştir.¹

Ahilik, ilk çıkış itibarıyla bir gençlik hareketi yahut delikanlılar teşkilâtı olarak zuhur ettiği için bu adla anılmıştır. Fütüvveti kendilerine şiar edinen bir topluluğun, daha hicretin ikinci yüzyılında mevcudiyeti bilinmekte ise de² fütüvvetin kurumsallaştırılması Abbasi halifesi Nâsır zamanında olmuştur. Halife Nâsır Li-dînillâh, fütüvvet kurumunu resmîleştirdikten sonra ikinci adım olarak asıl gayesini gerçekleştirmeye girişmiş, diğer hükümdarlara gönderdiği elçiler aracılığıyla onları da teşkilâta dâhil etmek istemiştir.³ Bu amaçla Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. İzzettin Keykavus'a, Şihabüddin Sühreverdî başkanlığında bir heyet göndermiştir.⁴ Fütüvvet teşkilâtına giren Anadolu Selçuklu Sultanları arasında I. İzzettin Keykavus, I. Alâeddîn Keykubâd ve

* Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, mfkoksal@gmail.com

¹ Süleyman Ateş, *Tasavvufta Fütüvvet*, AÜ İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1977, s. 391.

² Abdülbaki Gölpınarlı, “İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 11, S. 1-4 (1949-1950), s. 7.

³ Ziya Kazıcı, “Ahilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 1, s. 540.

⁴ Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 13, s. 262.

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in isimleri geçer.⁵ Bu girişimlerin Anadolu'da Ahilik teşkilâtının gelişmesinde etkili olduğu tahmin edilmektedir.⁶ Halife Nâsır'ın teşvikiyle gerçekleşen bu temaslar sonucunda fütüvvet anlayışını temsil eden mutasavvıfların gelmeleriyle Anadolu'da fütüvvet yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunlar arasında hiç kuşkusuz ki en önemli ve en faal isim, "Ahiliğin Anadolu'da kurucusu" ve "32 esnaf zümresinin piri" olarak anılan Ahi Evran'dır.

Fütüvvetin, Anadolu'daki yaygın adıyla Ahiliğin Türkiye'ye gelişyle ilgili bu kısa tarihten bahsetmemizin sebebi Türkçe fütüvvet-nâmelerin yazılışıyla bu tarihtenin ilgisi dolayısıyladır. Türk edebiyatında ilk Türkçe fütüvvet-nâmenin yazılışı, fütüvvetin Türkler tarafından tanınma ve benimsenmeye başlamasıyla aşığı yukarı eşzamanlıdır.

Her ne kadar Bektaşılık, Rufâilik, Kâdirilik, Kalenderilik, Melâmilik gibi gibi tarikat ehli tarafından kaleme alınan fütüvvet-nâmeler varsa da fütüvvet-nâmeler, esas itibarıyla Ahilerin en önemli başvuru eserleri ve hatta "Ahiliğin anayasası" kabilinden eserlerdir. Fütüvvet-nâmelerin doğrudan Ahilikle ilgili olan, Ahilik düsturlarını ortaya koyan bölümlerinde fütüvvet ehli için açık ve kapalı olan kapılardan, ehl-i fetânın neler yapıp neler yapamayacaklarından, yani Ahiler için yasak ve caiz olan özelliklerden, fütüvvet ehli olamayacak kimse ve topluluklardan, fütüvvet ehlini fütüvvetten çıkartacak davranışlardan; hırfet ehli (esnaf), onların pîrleri ve uymaları gerekli davranışlardan vs. bahsedilir.

Fütüvvet-nâmelerin kimisinin müellifi belli kimisi anonimdir. 8-10 varaklık risalecikler hâlinde yazılanlar olduğu gibi çok hacimli fütüvvet-nâmeler de vardır. Telif olanlar da tercüme olanlar da vardır. Kimilerinin yazarı ve yazılış tarihi belli olmayan onlarca fütüvvet-nâme arasında Türkçe yazılmış olanların sayısı yirmi civarındandır. Bunların on kadarının yazarı bilinmemekte, diğerlerinin kimler tarafından kaleme alındığı bilinmemektedir. Bugüne değin bilindiği kadarıyla Türkçe fütüvvet-nâmelerin sadece iki tanesi manzum, diğerlerinin hepsi mensurdur.

Fütüvvet-nâmeler üzerine ilk büyük çalışmayı yapan Abdülbaki Gölpınarlı'dır.⁷ Bu alanda yapılmış bir başka önemli çalışma, Ali Torun'un Türkçe fütüvvet-nâmeler üzerine hazırladığı -daha sonra yayınlanan- doktora tezidir.⁸

⁵ Mikâil Bayram,, *Ahi Evran - İmânın Boyutlar (Metâli'u'l-îmân)*, Cihan Ofset Matbaası, Konya 1996, s. 29-30.

⁶ Ocak, agm., s. 262.

⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 11, S 1-4 (1949-1950), s. 2-354.

⁸ Ali Torun, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nâmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

Cemal Anadol ve Mehmet Saffet Sarıkaya da doğrudan fütüvvet-nâmeleri ele alan çalışmalarını kitaplaştırmışlardır.⁹

Mevcut bilgilerimize göre Türkçe fütüvvet-nâmelerin en eskisi, *Burgazî Fütüvvet-nâmesi* adıyla bilinen Çoban Halil oğlu Yahyâ Burgazî'nin 13. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilen¹⁰ eseridir. Dâî'nin manzum Fütüvvet-nâme'sinin de müellifi belli olan Türkçe fütüvvet-nâmelerin en eskilerinden biridir diyebiliriz.

II. DÂÎ VE MANZUM FÜTÜVVETNÂME'Sİ

II.1. Fütüvvet-nâme Müellifi Dâî

II.1.1. Dâî'nin Hayatı: Dâî mahlasını kullanan bu müellife dair biyografik ve bibliyografik kaynaklarda herhangi bir kayda rastlayamadık. Bu Dâî'nin, yaşadığı dönem itibarıyla edebiyatımızdaki Dâî mahlaslı şairlerden biri olmadığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle bilinmeyen bir mesnevi şairiyle karşı karşıyayız demektir ki bu durumda müellif hakkında bilgi bulabileceğimiz yegâne kaynak eseridir. Ne var ki Dâî, kimliğine dair bilgi verme hususunda oldukça ketumdur. Bununla birlikte eserin “sebeb-i te'lîf” bölümünde hakkında kimi bilgi kıvrıntlarına ulaşabiliyoruz. Şair, mahlasını şu beyitte söylüyor:

Tarsûs ehli bu işe itmiş heves

Ba'zısı **Dâî'**ye itdiler nefes (216)¹¹

Dâî eserini neden kaleme aldığını anlatırken Tarsusluların fütüvveti öğrenmek için kendisinden bir “fütüvvet-nâme” yazmasını istediklerini söylüyor. Buradan, Dâî'nin büyük ihtimalle Tarsuslu olduğu sonucuna varabiliriz. Şu beyitlere nazaran en azından Tarsus'ta mukim olduğuna şüphe yoktur:

Tarsûs ehli bu işe itmiş heves

Ba'zısı Dâî'ye itdiler nefes (216)

Bir fütüvvet-nâme cem' it didiler

Şâh-ı Merdân yolına git didiler (217)

⁹ Cemal Anadol, *Türk-İslâm Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvet-nâmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995; Mehmet Saffet Sarıkaya, *XIII-XVI. asırlardaki Fütüvvet-nâmelere Göre Dinî İnanç Motifleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

¹⁰ Gölpınarlı, *age.*, s. 23-24.

¹¹ Bu beytin ve bundan sonraki beyitlerin sonundaki ayraç içindeki sayılar, eserin yayıma hazırladığımız metnindeki beyit sıra numaralarını ifade eder.

Ehl-i **Tarsûs**'uñ içinde bir 'azîz

Nev-cüvân u asl[ı] hem arı temîz (220)

Ehl-i **Tarsûs** bir vücûd ol cân-durur

Halk ma'den olsa ol bir kân-durur (222)

Sebeb-i Te'lif'in hemen önünde yer alan “Der-beyân-ı Târîh-i Kitâb” başlığı altındaki beyitler ise Dâî'nin XV. yüzyıl müelliflerinden olduğunu göstermektedir. Şair, eserini hicri 880 yılının sekizinci ayında (Şa'bân ayı) yazmaya başladığını söylemektedir ki bu tarih, 1475 yılının Kasım-Aralık aylarına, başka bir deyişle de Fatih Sultan Mehmed'in saltanat yıllarına tekabül etmektedir:

Çün sekiz yüz seksen oldı hicrete

Geçdi sekiz ay dahı andan öte (211)

Bu kitâbuñ yazmasına başladum

Bir gül-idi sanki sükker aşladum (212)

Eserden müellife dair çıkarabildiğimiz bilgiler bu kadar. Eserin elimizdeki bu yegâne nüshası sonndan eksiktir. Bu eksiklik, birazdan açıklayacağımız sebepten eserin esasına tesir etmiyorsa da muhtemelen şair hakkında başka bilgilerin de bulunduğu “hâtıme” bölümünün bulunmaması açısından önemlidir. Eserin, eğer varsa bir başka nüshası ele geçtiğinde muhtemeldir ki şairle ilgili bilgilerimize ilaveler çıkacaktır.

II.1.2. Dâî'nin Edebî Kişiliği: Dâî'nin hayatı gibi edebî kişiliği hakkında da bilgi bulabileceğimiz tek kaynak eseridir. *Fütüvvet-nâme*'nin, Dâî'nin edebî kişiliğine dair bize söylediklerini şöyle özetleyebiliriz:

Dâî, klasik Türk şiirinin temel bilgilerine vâkîf, kimi kusurları bulunmakla birlikte şiirin teknik taraflarına hâkim bir şairdir. Kimi vezin ve kafiye kusurları, devrinin çoğu mesnevi şairlerinde olduğu gibi Dâî'de de mevcuttur. Kafiye kusurlarına birkaç örnek verelim. Aşağıdaki beyitlerde redifleri çıkarığımızda kalan -altı çizili ve koyu- kelimeler mukaffa olmadığı hâlde Dâî bunları kafiye kabul etmiştir:

Niçe zahmet çekesin aclug-ıla

Bârî dünyâda yüri toklug-ıla (303)

Şol kayısı kim hevâdan indi ol

Ol Halîl'üñ üstine konuldı ol (399)

Turdı tecdîd-i yuzû itdi habîb

Derdine çün kim sifû itdi habîb (424)

Hem bi-emrillâh ol ekber durur

Şâhidem kim andan artık yok durur (458)

Hâzır olan cümle hayrân kaldılar

Sabr idemeyüp Resûl'e sordılar (469)

Dâî'nin aruzu kullanımında kayda değer kusurlar bulunmamakla birlikte "aruz tasarrufları"nda çok rahat olduğu, özellikle medleri isterse kullandığı istemezse yok saydığı dikkat çekmektedir. Buna da birkaç örnek verelim. Aşağıdaki beytin ilk mısrasındaki "Cebrâ'îl" kelimesinden sonra ünsüz geldiği için ortaya çıkan meddi yok farz ederken ikinci mısradaki "hayrân" kelimesi nun harfîyle bitmesine hatta nun'dan sonra ünlü gelmesine rağmen burada med yapmakta beis görmemiştir:

Aldı Cebrâ'îl sütürre eline

Gördi vü hayrân oldu hâline (456)

Vezinle ilgili, Dâî'nin yer yer aynı kelimedede bile farklı tasarruflarda bulunmasına da dikkat çekelim. İlk beyitte "hîç" kelimesinde med uygulamazken ikincide uygulamıştır ki eserde bu istikrarsızlığın onlarca örneği vardır:

Yalañız hîç kimse yola varmadı

Yalañız olan yolu başarmadı (345)

Bir kılı düşmedi yire Tañrı-çün

Hîç kimse bu işi bilmez niçün (468)

Aşağıdaki beyitte Türkçe iki kelimedede birden ("var" ve "yok" kelimeleri) med yapması ilginçtir:

İşk-ı cânân-ıla her kim yârdur

Yok sanmañ siz anı ol yârdur (2270)

Dâî'de, Klasik şiirimiz çerçevesinde sıcak bakılmayan bir aruz tasarrufu olan zihafı da sıkça karşılaşıyoruz. Birkaç örnek:

Nitekim Mollâ buyurmuş görseñe

Ma'nî bilenlerden anı sorsaña (36)

*Hoş-dem olur varlığını yaksa 'ûd
Ma'nî kalur kimde yog-ısa vücûd (42)*

*Tevbe kılurñ dimedüñ mi sen bize
Tevbe kılur râzî olduk bu söze (93)*

*Sen şefî' it Ahmed'i biz 'âsîye
Mücrim ü yüzi kara vü kâsîye (126)*

*Evvel îmâna gelen Sıddîk idi
Halk îmânından anuñ artık idi (160)*

Dâî, güçlü bir kelime kadrosuna sahiptir. Şüphesiz ilmî yetkinlikle de ilgili olan bu zenginlik onun ifade gücünü de zenginleştirmiştir. (Şairin dili ve dili kullanımına dair hususların ayrıntısı “Fütüvvet-nâme'nin Dili” bahsinde anlatılacaktır.)

Dâî, dinî-tasavvufî ve ahlaki mesnevilerin hemen hepsinde görülen “diktik gaye”ye gömülüp kalarak kuru bir eser ortaya koymamış, eserine edebî bir çeşni de katmaya gayret etmiş, bunda da büyük oranda başarılı olmuştur. Kuşkusuz sebep-i telifte de ifade ettiği gibi eserini öğretici gayeye matuf olarak kaleme almış ancak yer yer ortaya koyduğu nefis buluş ve ifadelerle edebî gayeyi de gözettiğini göstermiştir. Bu düşüncemizi teyit etmek üzere, eserin sonlarına doğru “aşk”ın anlatıldığı şu nefis beyitleri sunmak isteriz:

*'Âşık olmaz kim melâmet olmaya
'Âşık oldur kim selâmet olmaya (2258)*

*'Âşık olmaz her kimüñ 'ârı ola
'Âřıkuñ mi'râcı da dârı ola (2259)*

*N'ola ol bigâne de ber-dâr ola
Çünki urgân aña zülf-i yâr ola (2260)*

*Pes ne gam bigâne anı öldüre
Dûst çün kim aglar iken güldüre (2261)*

*Pes ne gussa anı oda yakalar
Yakuban bigâneler hep bakalar (2262)*

*Habs içi çün yâr ile gülzâr ola
Çünkü yâr olmaya dünyâ dar ola (2267)*

*Yâr iledür her yire çün kim şeref
Yâr ile olur müşerref her taraf (2268)*

*N'eylesün bî-çâre Mansûr n'eylesün
Söylenen 'ışk-ıdı özi n'eylesün (2272)*

*'İşkdur dârına anı asdıran
İşkdur elin ayagın kesdiren (2273)*

*'İşk-ıdı anda "ene'l-Hak" söyleyen
'İşk-ıdı öldürmek için soylayan (2274)*

*'İşk-ıdı anı melâmet eyleyen
'İşk-ıdı rüsvâ nedâmet eyleyen (2275)*

*'İşk-ıdı Mansûr'uñ agzından çıkan
Kendü sırrın 'ışk-ıdı yine çakan (2276)*

*'İşk-ıdı külini göge agduran
'İşk-ıdı ol küli yire yagduran (2277)*

Dâî, eserinde elbette pek çok edebî sanattan da yararlanmıştı. Zamandan tasarruf etmek adına sadece bariz bir hususiyeti olarak tespit ettiğimiz cinas kullanımından bahsetmekle yetinelim. Dâî cinasa çok başvurmuş, özellikle cinaslı kafiyei sıkça kullanmıştır. Eserdeki onlarca cinaslı kafiyei birkaçını aktaralım:

*Didi yâ Ahmed kuluñuñ **sagısı***

*Diyelüm kim bilesiz bu **sag işi** (474)*

*On iki biñ üç yüz otuz **sacını***

*Aldı gitdi müşk ü 'anber **sacını** (515)*

*Sen ki bunda evliyâyı **bilesin***

*Şek getürme sen Hak-ıla **bilesin** (552)*

Bu uhuvvet gülşeninde ötegör

Gül gülistânından anı öte gör (872)

II.2. Dâî'nin Fütüvvet-nâme'si

II.2.1. Fütüvvet-nâme'nin Nüshası: Dâî'nin manzum *Fütüvvet-nâme*'nin, tespit edebildiğimiz yegâne nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Y4 numarada kayıtlıdır. Nüsha üzerinde varak numarası değil sayfa numaraları verilmiştir. Buna göre nüsha 171 sayfa görünmektedir. Ancak sayfalar numaralandırılırken bazı sayfalara numara verilmezken bazı sayfalara mükerrer numara verilmiştir. Nüsha gerçekte 89 varak, 177 sayfadır.

Yazma üzerindeki sayfa numaralarına göre ilk 94 sayfa her sayfada 15 satır, 95'ten sona kadar 13 satırdır. Açık kahverengi kâğıda, çift sütun üzerine harekeli nesih ile, söz başları sürh olmak üzere siyah mürekkeple yazılmıştır. Baştan ve sondan eksik olan nüshada ferağ kaydı da bulunmadığı için istinsah tarihi ve müstensih de belli değildir. Kütüphane kaydında nüshanın ebat ve cilt bilgileri mevcut değildir.

Baş:

Ol Kerîm ü ol Kadîm ü Lâ-yezâl

Zâyil olmaz kimseye olsa zevâl

Son:

Dem Muhammed'den ururam ben bu dem

Her ki andan dem ura gelmez nedem

II.2.2. Fütüvvet-nâme'nin Adı: Edebiyatımızda bazı fütüvvet-nâmeler özel bir ad konulmaksızın tür adıyla anılırken sayıları çok az olmakla birlikte bazı müellifler yazdıkları fütüvvet-nâmelerine ayrıca bir ad da koymayı tercih etmişlerdir. Mesela Türkçe fütüvvet-nâmelerin en hacimli ve en önemlilerinden biri olan ve yaygın olarak *Radavî Fütüvvet-nâmesi* olarak bilinen eserin asıl ve tam adı *Miftâhu'd-dakâyık fî beyâni'l-fütüvveti ve'l-hakâyık*'tır. Dâî ise eserine -elimizdeki mevcut bölümlere nazaran- özel bir ad vermemiştir. Birkaç beyitte eserini "Fütüvvet-nâme" olarak zikreder:

Biz Fütüvvet-nâmeyi cem' idelüm

Pîşvâ gitdüğü yola gidelüm (259)

Uş Fütüvvet-nâmeye başlayalum

La'net ile düşmeni taşlayalum (347)

Bu *Fütüvvet-nâme* uş oldı temâm

Yazup anı hatm kıldı ve 's-selâm (2088)

II.2.3. Fütüvvet-nâme'nin Vezni: Özellikle XIV ve XV. yüzyıl mesnevilerinde sıkça rastladığımız vezin (kalıp) değişiklikleri bu eserde görülmez. *Fütüvvet-nâme*; alıntı bazı Farsça beyitler dışında, baştan sonra remel bahrinin *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla yazılmıştır.

II.2.4. Fütüvvet-nâme'nin Beyit Sayısı: Dât'nin eserinin elimizdeki yegâne nüshası hem baştan hem sondan eksiktir. Eser, mevcut şekliyle 2356 beyit tutarındadır. Bir nazım şekli olarak mesnevilerin genel karakterini bildiğimiz için baştan ne kadar eksik olduğuna dair bir öngöründe bulunabiliriz. Söz konusu yegâne nüsha;

Ol Kerîm ü ol Kadîm ü Lâ-yezâl

Zâyil olmaz kimseye olsa zevâl (1)

beytiyle başlamaktadır. Gerek bu beyit ve devamındaki akış gerekse hemen ardından gelen naat bölümü, nüshanın bu başlangıç beyitlerinin mesnevinin “tevhid” bölümüne ait beyitler olduğunu göstermektedir. Tevhid bölümü, geleneksel olarak mesnevilerin ilk bölümü olduğuna göre baştan eksikliğin bir varak veya en fazla iki varak olduğunu tahmin etmek zor değildir.¹² Ancak esas zorluk sondan eksiklik noktasındadır. Henüz “hatime” bölümüne geçilmediği yani “konunun işlendiği bölüm” içinde bir yerde nüsha bittiğine göre sondan eksikliğin ne kadar olduğunu tayin veya tahmin etmek mümkün görünmemektedir. Bu itibarla mevcut hâliyle 2350 beyitlik bu eserin 3 bine yakın belki çok daha fazla beyitten oluşması da mümkündür. Konunun işlendiği bölüm belli ve makul bir kompozisyon içinde tertip edilmediği için muhtevadan hareketle de bir tahminde bulunma imkânı yoktur. Ancak özetle de ifade ettiğimiz gibi müellif eserinin asıl “Fütüvvet-nâme” olarak adlandırdığı kısmını 2083. beyitte tamamladığını kendisi söylemektedir:

Bu *Fütüvvet-nâme* uş oldı temâm

Yazup anı hatm kıldı ve 's-selâm (2088)

Eserin bu beyitten sonraki başlığı: “Bâb Der-beyân-ı Meşâyih-nâme ve Sıfâthâ ve Âdâbhâ Bâb-ı Sâlik”, bir sonraki başlık ise “Bâb Der-beyân-ı Meczûb-ı Sâlik”tir. Yani müellif eserin asıl konusunu tamamlamış, tasavvuf adabından, sâlikin vasıf ve hâllerinden, cezbeden vs. bahsetmeye başlamıştır. Yazma eserlerin ciltleri olmayınca veya ciltleri zamanla kaybolunca nüshalar-

¹² Esasında eldeki şekliyle ilk beyit olan yukarıya da aktardığımız beyte nazaran biz bu eksikliğin -kuvvetle muhtemel kaydıyla- sadece bir önceki yaprağın b yüzüyle sınırlı olduğu yani 8-10 beyit tutarında olduğu kanaatindeyiz

da tahribatın arttığı, bu esnada baş ve son sayfalarının yıprandığı ve düştüğü bilinen bir husustur. Baştan eksikliğin bir veya birkaç varak olmasına nazaran sondan da ona yakın miktarda bir eksiklik olduğu düşünülebilirse de buna dair elimizde bir dayanak bulunmadığı için bunu sadece bir öngörü olarak kaydetmemiz gerekir.

Yukarıda da ifadeye çalıştığımız gibi esas önemli olan “hâtıme” bölümünün bulunmayışıdır. Bu bölüm olsaydı muhtemelen müellifle ilgili başka bilgilere de ulaşabilecek, eser padişaha veya bir devlet büyüğüne ithaf edilmişse bu konuyu tespit edebilecektik.

II.2.5. Fütüvvet-nâme'nin Tertip Şekli ve Muhtevası: Defaatle ifade ettiğimiz gibi eserin elimizdeki yegâne nüshası baştan ve sonran eksik durumdadır. Bununla beraber gerek aralardan kopukluk / eksiklik olmaması gerekse baştan olan eksikliğin bir veya iki varak tutarında olması, eserin muhtevasını tespitinde önemli bir güçlük çıkarmamaktadır.

Fütüvvet-nâme, klasik mesneviler tarzında tertip edilmiş olmalıdır: “Giriş, konunun işlendiği bölüm ve hatıme”. Sondan eksik olduğu için “hatıme” (bitiş) bölümü ile konunun işlendiği bölümün bir kısmı elimizdeki nüshada yoktur. Mevcut hâliyle bölümler ve alt bölümlerin durumu şöyledir:¹³

A. GİRİŞ BÖLÜMÜ: 346 beyit

- a) Tevhîd: 1-57. beyitler
- b) Münâcât: 58-96. beyitler
- c) Na't: 97-152. beyitler
- d) Dört Halifeye Övgü: 153-210. beyitler
(Hz. Ebubekir övgüsü: 153-165. beyitler
Hz. Ömer övgüsü: 166-177. beyitler
Hz. Osman övgüsü: 178-190. beyitler
Hz. Ali övgüsü: 191-210. beyitler)
- e) Der-beyân-ı Târîh-i Kitâb: 211-215. beyitler
- f) Sebeb-i Te'lif-i Kitâb: 216-294. beyitler
- g) Temâmî-i Sühan: 295-315. beyitler
- h) Hakikat-i Sühan: 316-346. beyitler

¹³ Bu tasnifi yaparken bazı bölümlerin surh (kırmızı) başlıklarla ayrılırken bazılarında başlık bulunmadığını, muhtevadan hareketle bizim tespit ettiğimizi kaydedelim.

B. KONUNUN İŞLENDİĞİ BÖLÜM

- a) Der-beyân-ı Fütüvvet-nâme: 347-563. beyitler
- b) Der-beyân-ı Makasnâme: 564-602. beyitler
- c) Der-beyân-ı Şeddnâme: 603-729. beyitler
- d) Der-beyân-ı Seccâde ve Şedd-i Hazret-i Resûlullâh: 730-865. beyitler
- e) Der-beyân-ı Uhuvvetnâme: 866-1000. beyitler
- f) Der-beyân-ı Halvâ: 1001-1080. beyitler
- g) Der-beyân-ı Şedd-i Şeyh: 1081-1141. beyitler
- h) Der-beyân-ı Tennûre: 1142-1195. beyitler
- i) Der-beyân-ı Peymânçe: 1196-1269. beyitler
- j) Der-beyân-ı Ahd Anî'l-meşâyih: 1270-1366. beyitler
- k) Der-beyân-ı Tafsîlât-ı Fütüvvet-nâme: 1367-2083. beyitler
- l) Der-beyân-ı Meşâyihnâme ve Sıfâthâ ve Âdâbhâ Bâb-ı Sâlik: 2084-2339. Beyitler
- m) Der-beyân-ı Meczûb-ı Sâlik: 2340-...

Dâî, eserinin “Der-beyân-ı Tafsîlât-ı Fütüvvet-nâme” başlığını koyduğu bölümünde fütüvvetin önem ve değerinden uzun uzadıya bahsettikten sonra eserini nasıl tanzim ve tertip ettiğinden de bahseder. Esasında “sebeb-i telîf” içinde olması beklenen bu açıklamalarında müellif, bu bölümü “yedi bâb” altında topladığını söyler:

Yazayum bu bâb içinde yidi bâb

Her birisi bâbuñ olsun bir kitâb (1426)

Bu esnada neden yedi olduğunun izahını yedi sayısına yüklediği muhtelif manalarla yapar. Ayrı ayrı başlıklar koymadığı bu yedi babın ilkinde (bâb-ı evvel) “ahi, yiğit ve paşa” kavramlarının fütüvvet ilmindeki manalarından bahseder (1435-1508. beyitler). İkincide (bâb-ı ikinci) Hz. Adem’in kıssalarından temsil getirerek atalara saygılı olmak erdeminden söz eder (1509-1578. beyitler). Üçüncü bâbda (bâb-ı üçüncü) herkesin bir sanatı olması gerektiği, Şîit peygamberin cüllah olması örneğiyle ifade edilir (1579-1698. beyitler). Dördüncü bâbda sadakat, konukseverlik ve cömertlik hasletleri Hz. İbrahim’in kıssalarının delâletiyle anlatılır (1699-1772. beyitler). Beşinci bâbda (bâb-ı pencüm) “edeb ve hayâ” Hz. Yûsuf’un Züleyhâ ile olan kıssasından temsil getirilerek dile getirilir (1773-1854. beyitler). Altıncı bâbda (bâb-ı şeşüm) Hz.

Musa ile Hz. Yuşa kıssaları örnekliğinde “vefa ve sadakat” hasletlerinden söz edilir (1855-1923. beyitler). Yedinci bâb (bâb-ı heftüm) aynı zamanda son bâbdır. Burada doğrudan “fütüvvetin ve ehl-i fetânın vasıfları” anlatılır. Bu bölümdeki örnek karakter ise Hz. Ali'dir. Bâbların en uzununu olan bu bölüm 1924-2083. beyitler arasını kapsamaktadır ki 159 beyte tekabül etmektedir. Bu bâb ile esasen Dâî'nin de açıkça zikrettiği gibi asıl “fütüvvet-nâme” bahsi sona ermektedir:

Bu fütüvvet-nâme uş oldu temâm

Yazup anı hatm kıldı ve ş-selâm (2088)

Eserin bundan sonraki kısmı doğrudan Ahilik ve fütüvvetle ilgili olmayan tarikat adabı, şeyhlik ve müritliğin vasıfları vs. üzerinedir. Eserin sondan eksikliğinin muhteva açısından çok kayda değer bir nakısa olmadığını ifadeye çalışmamız bu sebeptedir.

Dâî; bütün bu bölümleri pek çok ayet ve hadisin dayanağında anlatmakta, yazdıklarını peygamber kıssalarından örneklerle desteklemektedir.

Dâî, sebab-i telif bölümü içinde eseri boyunca yazdıklarının kaynaklarını “okuduğu bazı kitaplar, peygamber sünneti, evliya menkabeleri ve davranışları, takva sahibi kimselerin (etkíya) hareketleri” olarak sayar:

Yazayum ba'zî kütübden gördüğüm

Kim işidüp kimisini sordugum (260)

Ba'zısı sünnetdür anuñ ey 'azîz

Kangısıdur sen anı eyle temîz (261)

Ba'zî ahbâr-ı meşâyıhdur anuñ

Ba'zî ef'âl-i meşâyıhdur anuñ (262)

Ba'zısın gördi hasen hem evliyâ

Ba'zısını işledi hem etkíyâ (263)

II.2.6. Fütüvvet-nâme'nin Dili: Dâî, eserini neden Türkçe yazdığını şu beyitlerle açıklar:

Ben bu 'ilmi Türkîce nazm eyledüm

Bu fütüvvetden nice söz söyledüm (1427)

Añlaması vâzıh olsun diyüben

Türkî yazdum çok 'ibârât koyuban (1428)

Açıkça anlaşılması için eserini Türk diliyle yazdığını söyleyen şairin diline dair genel olarak, Türkçe kelimelerin çok yoğun olduğu sade bir dili olmamakla beraber ağır ve ağıdalı bir dil de kullanmadığı yorumunu yapmak isabetli olur kanısındayız. Onun dilinin bir anlamda kendi devrinin mesnevi diline paralel bir seyirde olduğunu söyleyebiliriz.

XV. yüzyılın son çeyreğinin başlarında kaleme alınan *Fütüvvet-nâme*'nin dili tabii olarak Eski Anadolu Türkçesi özellikleri barındırmaktadır. Ne var ki tespit edebildiğimiz biricik nüshanın, eserin telif tarihinden oldukça sonra istinsah edilmiş muahhar bir nüsha olması, özellikle ekler bakımından sağlıklı tespitler yapılabilmesine engel teşkil etmektedir. Zira bazı şahıs ekleri, faktitif ve genitif ekleri gibi EAT döneminde yuvarlak olduğunu bildiğimiz kimi ekler nüshada bazen yuvarlak ama çoğu yerde düz olarak harekelenmiş, keza diğer bazı dil özellikleri nüshanın yazıldığı dönemin dil özelliklerine uydurulmuştur. Bu durum, eser üzerinde sağlıklı dil çalışmaları yapmayı zorlaştırırsa da diğer bazı ekleri ve kelime kadrosunu tespit engel teşkil etmemektedir.

Fütüvvet-nâmede, EAT döneminin karakteristik eklerinden olan *-gll*, *IcAk*, *-IbAn(I)* zarf-fiil ekleri, *-AvUz*, *-AyIn*, *-UrAk*, *-AsIz*, *-IsAr* gibi birçok ekle birlikte oldukça yoğun arkaik Türkçe kelime kadrosu mevcuttur. Bazıları *Tarama Sözlüğü*'nde de bulunmayan bu kelimeler şunlardır:

aca, *acıcak*, *ad ur-*, *ag-*, *ahca*, *alda-*, *alu*, *aña*, *anda* (onda; orada; o zaman), *apar-*, *artık* (fazla), *aşak*, *ayağın tur-*, *ayruk* (başka), *ayu*, *başa* (paşa), *bayık*, *bile* (birlikte), *bilece*, *bili/bilü*, *biliş*, *bular*, *buñ*, *burı*, *burtar-*, *çak-* (ifşa etmek), *Çalab*, *deg-* (ulaşmak), *degme*, *deñlü*, *devin-*, *diril-* (toplanmak), *döşen*, *düg-*, *dügün* (dügüm), *dün*, *düriş-*, *egin* (sırt), *eksicek*, *eksük*, *el kavşur-*, *em*, *etmek* (ekmek), *eyit-*, *eyü*, *geñez*, *geñsizin*, *gevde*, *gey-*, *giñ*, *git-* (uygulamak), *gök* (mavi), *gökçek*, *görklü*, *gözü*, *ılı*, *ır-*, *ıssı*, *idügi*, *ilt*, *iñen*, *iñende*, *inlü*, *irde*, *irte*, *iste-* (aramak), *it-* (demek, söylemek), *iv-*, *kakı-*, *kamu*, *kana*, *kancaru*, *kanda* (nerede/nereye), *kangı* (kankı), *kanı* (nerede), *kara kura*, *kardaş*, *katı*, *kayık-*, *kayu*, *kesil-*, *key*, *kıcak* (? TS yok), *kırlaş-* (?TS yok), *kiçi*, *kim* (ki), *kim* (kimisi), *kimsene*, *koñşı*, *kop-*, *kulaguz*, *kuşa-*, *muştıcı*, *nice*, *niçe*, *nire(den)*, *nişe*, *od*, *oñşa-*, *ol* (o), *oñat*, *ög* (akıl), *ölçüm*, *ölçümlüğü*, *öñ* (önce, önceki, ilk), *öñdin*, *örgeñ-*, *ötri*, *pek(ce)*, *sagış* (sayı), *sagışla-*, *sayru*, *sevgü*, *sevünc*, *soñ ucu*, *soy soyla-*, *sür-* (göndermek), *şasıv-* (şasırtmak), *tamar*, *tan-*, *tañ*, *taña kal-*, *tañış-* (konuşmak), *tañla-*, *tapla-*, *tapşur-*, *tapu kıl-*, *tapu*, *tar*, *taş* (dış), *tike*, *tolın-ton*, *toyla-*, *tuman*, *tütün*, *ur-*, *uş*, *uşan-*, *uşat-*, *uyar-* (yakmak), *üzil-* (dağılmak), *varı*, *yagı*, *yahşı*, *yahtılı*, *yalañız*, *yalıncak*, *yarag u yat gör-*, *arak*, *yarıñki gün*, *yarlıga-*, *yaşın-*, *yatlu*, *yavuzluk*, *yay-*, *yazık* (günah), *yeñe*, *yeñli*, *yeyni*, *yig*, *yigrek*, *yil-*, *yilüp yit-*, *yiñ*, *yir-*, *yitür-* (ulaştırmak), *yiyile-*, *yort-*, *yukargı*, *yum*, *yügriş-*, *yügrük*, *yüğüv-*

Dâî'nin dilinin dikkatimizi çeken bir özelliği de Türkçe kelimelerle Farsça yapılı tamlamalar kurmasıdır. Esasen kural ve teamüllere aykırı olmasına rağmen zaman zaman karşılaştığımız bu kullanımın Dâî'deki örneklerinin fazla oluşu dikkat çekicidir. Eserde bu tür tamlamalara şu örnekleri tespit ettik: *yâr-ı öñ* (ilk dost), *yol-ı enbiyâ* (nebilerin yolu), *yol-ı evliyâ* (velilerin yolu), *bâb-ı ikinci* (ikinci bölüm), *bâb-ı üçüncü* (üçüncü bölüm), *kan-ı âşık* (âşığın kanı).

II.2.7. Fütüvvet-nâme'nin Önemi ve Türdeşleri Arasındaki Yeri ve Değeri: Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Türk edebiyatında bugüne kadar yazılmış iki manzum fütüvvet-nâme bilinmekteydi.¹⁴ Bunların ilki şeyh Eşref bin Ahmed (14. yüzyılın sonları) tarafından aruzun *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla yazılmış 444 beyit tutarında kısa bir mesnevidir.¹⁵ Diğer de mesnevi tarzında yazılmış olup Esrar Dede'ye aittir. şairin öldüğü hicrî 1211 yılında (1796) telif ettiği ve *feilâtün mefâilün feilün* kalıbındaki 176 beyitlik bu hacimsiz eser de neşredilmiştir.¹⁶

şu hâlde, Dâî'nin eksik hâliyle bile yaklaşık 2400 beyit tutarındaki *Fütüvvet-nâme'si*, öncelikle Türk edebiyatının en hacimli manzum fütüvvet-nâmesi olmak bakımından önemlidir.

Türkçe fütüvvet-nâmelerin birbirine birçok bakımdan benzerleri olduğu gibi farklı yapı ve muhtevada olanları da vardır. Pek çoğunda fütüvvetin şartları, fütüvvet ehlinde olması ve olmaması gereken özellikler, başta şed bağlamak olmak üzere kimi ritüeller vb. ortak hususlar yer alırken kimi fütüvvet-nâmelerde bunlar yer almaz. İkinci tip fütüvvet-nâmeler tasavvuf ve ahlak kitabı görünümündedir. Nitekim yukarıda andığımız diğer iki manzum fütüvvet-nâme de bu gruba dâhil edebileceğimiz eserlerdendir. Hâlbuki Dâî'nin *Fütüvvet-nâme'si*nde hem fütüvvet esasları açık bir dille anlatılmakta hem pek çok ritüel ayrıntısıyla aktarılmakta ama eser aynı zamanda diğer bölüğe giren tasavvufi-ahlaki fütüvvetnamelerin özelliklerini barındırmaktadır. Başka bir deyişle diyebiliriz ki Dâî'nin eseri, manzum olsun mensur olsun, mevcut fütüvvetnamelerin hiçbirleriyle benzeşmemektedir.

Dâî'nin eserinde bizim en çok dikkatimizi çeken husus, “Ahilik” kavramının özellikle vurgulanmasıdır. Haklı olarak akla, “Zaten konu itibarıyla Ahiliği anlatan bir eserde bunun neresi dikkat çekici?” sorusu gelebilir. Oysa

¹⁴ Esasında bir Türk şairi tarafından yazılan üç manzum fütüvvet-nâme vardır. Tokatlı bir Türk olduğunu bildiğimiz Nâsirî, manzum fütüvvet-nâmesini Farsça kaleme almıştır ki *Çobanoğlu Fütüvvet-nâmesi*'yle hemen hemen aynı yıllarda telif edilmiştir.

¹⁵ Bu kısa mesnevi Orhan Bilgin tarafından yayımlanmıştır: şeyh Eşref b. Ahmed, *Fütüvvet-nâme*, Haz. Orhan Bilgin, Kaynak Kitabevi, İstanbul 1992.

¹⁶ Hasan Ali Kasır, “Esrar Dede'nin Fütüvvetnamesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haluk İpekten Armağanı (1983), s. 107-130.

sanılanın aksine fütüvvet-nâmelerde “Ahilik” bir terim olarak ya hiç geçmez ya da nadiren yer alır; Ahilik yerine “fütüvvet”, Ahiler yerine de “ehl-i fetâ”, “ehl-i tarîk”, “fütüvvet ehli” gibi kavramlar kullanılır. Hâlbuki Dâî, Ahilik (Ahılık) kelimesini açıkça kullanmıştır. Hatta hiçbir fütüvvet-nâmede geçmediği tarzda Ahiliğin “ne olmadığı ve ne olduğu” bariz ve net ifadelerle anlatılmıştır. Önemine binaen bu beyitleri aktarmak istiyoruz.

Dâî, önce Ahiliğin ne olmadığını anlatır:

Cem '-i mâl itmek degüldür ahılık
Hırs-ıla gitmek degüldür ahılık (240)

Dünyâya tapmak degüldür ahılık
Dînini satmak degüldür ahılık (241)

Subha dek yatmak degüldür ahılık
Kayguya batmak degüldür ahılık (242)

Her yaña akmak degüldür ahılık
Gayrıya bakmak degüldür ahılık (243)

Dervîşi yakmak degüldür ahılık
Sırrını çakmak degüldür ahılık (244)

Daha sonra Ahinin nasıl olması gerektiği ve Ahiliğin aslında ne olduğunu şu beyitlerle ifade eder:

Ahı oldur mâlını Hak yolına
Kanda olsa sarf ider halk yolına (245)

Ahı oldur hiç konuksuz yatmaya
‘Âmm u hâssı hiç yabâna atmaya (247)

Şol güneş gibi ola halk üstine
Bir baka hep düşmenine dostuna (249)

Ahı oldur ola anda meskenet
Ahı billâh sen de hilmi mesken it (250)

Dahı ahıya gerekdür her gice

Bu kitâbı okuya bile nice (252)

Her gice olmazsa cum 'a gicesi

Okuya [hep] yigidi vü kocası (253)

Hem fütüvvet 'ilmini bile ahı

Ehl-i şedd ü başa vü yigit ahı (254)

Dâî'nin eserini önemli kılan hususlardan biri de hiç kuşkusuz Türk dili ve Türk edebiyatı tarihi ile ilgilidir. Bu eserin varlığının tespitiyle Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserler zincirine yeni bir halka daha eklenmiş, Türk mesnevi edebiyatının da eski örneklerinden biri daha edebiyat tarihimize kazandırılmış olmaktadır.

SONUÇ

Tarsuslu, XV. yüzyılda yaşamış Dâî mahlaslı meçhul bir müellif tarafından nazmedilen bu *Fütüvvet-nâme*, Ahilik araştırmaları tarafından yeni ve önemli bir metin olduğu gibi yazıldığı dönem itibarıyla Eski Anadolu Türkçesi yadigârı bir eser olması hasebiyle Türk dili tarihi bakımından da önem arz etmektedir. Dâî'nin eseri ile aynı zamanda mesnevi edebiyatımıza da yeni bir halka ilave edilmiş olmaktadır.

Tamamının metni tarafımızdan yayıma hazırlanan bu eser, kütüphanelerimizde ortaya çıkarılmayı bekleyen daha pek çok eser bulunduğunun da açık bir delilidir. Büyük Türk edebiyatının tarihinin sağlıklı bir şekilde yazılabilmesi için bu türlü eserlerin tespit ve tahlilinin ne derece önem arz ettiğini söylemeye galiba gerek dahi yoktur.

Son olarak artık çevrilmeyi bekleyen eser kalmadığı, yeni çalışmalara yönelmek gerektiği tezini savunanların haklı olmadıklarını, gerek ülkemizdeki resmî ve özel kütüphanelerde gerekse yurtdışındaki yüzlerce eski eser kütüphanesinde pek çok eserin keşfedilmeyi beklediğini söylemek istiyorum.

KAYNAKLAR

- Anadol, Cemal (1995), *Türk-İslâm Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvet-nâmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Ateş, Süleyman (1977), *Tasavvufia Fütüvvet*, AÜ İlahiyat Fak. Yay., Ankara.
- Bayram, Mikâil (1996), *Ahi Evran - İmânın Boyutları (Metâli 'u'l-îmân)*, Cihan Ofset Matbaası, Konya.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1949-1950), "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 11, S 1-4, s. 2-354.

- Kasır, Hasan Ali (1983), “Esrar Dede’nin Fütüvvetnamesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haluk İpekten Armağanı, s. 107-130.
- Kazıcı, Ziya (1988), “Ahilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 1, s. 540.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1996), “Fütüvvet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 13, s. 264-265.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet (2002), *XIII-XVI. asırlardaki Fütüvvet-nâmelere Göre Dinî İnanç Motifleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Şeyh Eşref b. Ahmed (1992), *Fütüvvet-nâme*, Haz. Orhan Bilgin, Kaynak Kitabevi, İstanbul.
- Torun, Ali (1998), *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nâmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

TÜRK DİLLERİNDEKİ EK MORFEMLERİN GELİŞME ÖZELLİKLERİ

*Magripa YESKEYEVA**

Қазіргі түркі тіл білімінде қосымшалардың қалыптасу тарихы мен этимологиялық негіздеріне, құрылымдық модельдеріне қатысты пайымдаулардың бірізге түспеуі қосымша морфемалардың күрделі даму жолынан өткенін сипаттайды. Түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың құрылымдық-мағыналық даму жолы мен өзара жіктелуін, көпмағыналылық-көпфункционалдылық сапасының қалыптасу ерекшеліктерін саралау агглютинативті тіл табиғатын тереңірек тани түсуге ықпал ететін өзекті мәселелер қатарынан орын алады.

Агглютинативтік құрылымдық жүйеге байланысты қалыптасқан түркі тілдеріндегі морфемалар мен грамматикалық тұлғалардың өзіндік ерекшеліктері негізінен морфологиялық амал-тәсілдерге және морфонологиялық заңдылықтар мен құбылыстарға байланысты туындайды. Сондықтан қазіргі түркі тіл білімінде қосымшалардың қалыптасу тарихы мен этимологиялық негіздеріне қатысты бірнеше пайымдаулар бар: жалғамалылық тілдік жүйенің заңдылықтарына сай дербес лексикалық мағынасын, соған сәйкес екпінін жоғалтқан жеке сөздерден қосымшалар пайда болады; сөз тіркестерінің соңғы сыңарларының дербес мағыналарынан ажырауы негізінде, грамматикалық көрсеткіштерге айналады; бірнеше қосымшалардың кірігуі немесе фузиялық құбылыстарға ұшырауы нәтижесінде күрделі грамматикалық тұлғалар қалыптасады немесе осы қалыптасқан күрделі тұлғалардың өз ішінен ыдырауы, редуциялануы арқылы жаңа грамматикалық көрсеткіштердің қалыптасуы мүмкін.

Морфеманы тілдің әрі қарай бөлшектеуге болмайтын ең кіші бірлігі ретінде танитын морфологиялық теорияның ғылыми ұстанымдары

* L.N. Gumilyov Avrasya Millî Üniversitesi Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi Astana/
Kazakistan

синхронды тұрғыдан толық дәйектелгенмен, тарихи-диахрониялық зерттеулер бойынша сөздің этимологиясын айқындау, морфемалардың архиформаларын жаңғырту, кіріккен морфемалардың жігін ажырату мәселелерінде әрдайым нәтижелі бола бермейді. Сондықтан морфемдікталдау әдісін тек дербес мағыналы бір буынды түбір морфема мен қызметі белгілі қосымша морфема аясында ғана шектеуге болмайтыны жан-жақты қарастырылуда. Қосымша морфемалардың қалыптасу үдерістері мен дербес лексемалардың түрлі интра-экстралингвистикалық факторларға байланысты жүзеге асатын ықшамдалу ↔ өзара кірігу ↔ қайта ықшамдалу үдерістерімен сабақтастырылуы да қосымшаларды зерттеу барысында тілдің онтогенездік табиғатына қатысты имитатив теориясының басты ұғымы фоно-семантикалық құбылыстарға; тарихи дыбыс сәйкестіктері негізінде айқындалатын жекелеген дыбыстардың идеосегменттік, идеосемантикалық қабілеттеріне; үндіеуропа тілдерінің прототілдік қабатын жаңғырту барысында қолданылған силлабофонема теориясының; сөздің бастапқы буынына негізделетін моносиллаб теориясының; сөз құрамындағы дауысты/дауыссыз дыбыстар тіркесінің дербес лексемалық қабілетін дәйектейтін түбіртек теориясының нәтижелері мен зерттеу амалдарына да сүйенуді қажет етеді. Бұл тілдік құрылымның даму барысындағы жүйелі, жүйесіз құбылыстар мен заңдылықтардың тек тілдің бір дейгейінде ғана емес, барлық тілдік деңгейлер арасында кезең-кезеңімен жүретін өзара интерференциялық үдерістерді қамтитынын көрсетеді. Соған орай қосымша морфемалардың тұлғалық және мағыналық дамуы да тұтас тілдік жүйенің даму үдерісіне сай жүзеге асады.

Жалпытүркілік фонетикалық жүйеге, үндестік заңына сәйкес түркі тілдеріндегі қосымшалардың тұрақты дыбыстық тұлғасы жоқ, түбірдің дыбыстық құрамына сай вариациялық нұсқаларға бөлінеді [1, 290-291]. Қосымша морфемалардың семантикалық және грамматикалық жағынан жаңаруы олардың тұлғалық-құрылымдық тұрғыдан өзгерістерге ұшырап, фонетикалық варианттылық түзуімен қатар жүретін құбылыс. Қосымшалардың вариациялануы, корреляциялануы өздері жалғанатын түбірлер мен түбір-негіздердің фоно-морфологиялық, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне, қалыптасқан жаңа сөздің немесе түрленім, өзгерім категорияларының уәждік негіздеріне сәйкес те өзгерістерге ұшырап отырады.

Қосымшалардың тұлғалық-құрылымдық варианттарын үндестік заңының ықпалымен орныққан фонетикалық нұсқалар, өзгерген морфемалардың арасына қыстырма дыбыстардың қолданылуы арқылы қалыптасқан фонетикалық варианттар, құранды-күрделі қосымшалар

компоненттерінің кірігуінен пайда болған жаңа формалардың басқа формалармен тұлғалық сәйкестік түзуінен тұратын кездейсоқ варианттар құрайды. Түркі тілдерінің агглютинативті сапасына сай бірнеше вариациялы жалаң қосымшалар күрделі қосымшалар құрамында түрлі өзгерістерге ұшырай отырып қолданылады, үндестік заңына және өзі жалғанатын түбірдің, түбір-негіздің қасиеттеріне байланысты жаңа форманың да бірнеше тұлғалық варианттары қалыптасады. В.Котвич алтай тілдеріндегі түбір сөз құрамындағы дауыссыз дыбыс пен қосымша құрамындағы дауыссыз дыбыстардың өзара үндесуіне байланысты *t, d, l, n* дыбыстарынан басталатын қосымшалардың төрт түрлі варианты қалыптасса, олардың құрамындағы дауысты дыбыстардың сингармониясы нәтижесінде *t, d, l, n* дыбыстарынан тұратын әр варианттың тағы да төрт түрлі нұсқасы қалыптасатынын көрсетеді [2,32]. Мәселен, түркі тілдеріндегі көптік мәнді $\sqrt{\sqrt{}}\text{-tar/-ter/-tär}$; $\sqrt{\sqrt{}}\text{-dar/-der/-där}$; $\sqrt{\sqrt{}}\text{-lar/ler/-lär}$; $\sqrt{\sqrt{}}\text{-nar/ner/när}$ қосымшасы.

Ұзақ мерзімге созылатын лингвоонтогенездік үдерістер барысында қосымшаморфемалар белгілі семантикалық және функционалдық бағытқа қарай бейімделіп дамиды, соған сай олардың семантика-грамматикалық, функционалдық сапасы қалыптасады. Қосымша морфемалардың полисемантикалық, полифункционалдық сипаты олардың әр түрлі сөз таптарына жататын сөздерге жалғану қабілетін көрсететін поливалентті сапасы арқылы анықталады. Зерттеушілер қосымшалардың валенттілігін екі топқа бөліп қарастырады: функционалды валенттілік және категориалды валенттілік. Функционалды валенттілікке белгілі бір қосымшаның бір ғана қызметте (тек сөз тудырушы немесе сөз түрлендіруші) көрініс беруі жатады. Функционалды валенттілік іштей сөз тудырушы, сөз түрлендіруші, тұлға тудырушы болып бөлінеді. Барлық функционалды валенттіліктің мөлшері аталған қосымшаның толық немесе жалпы валенттілігін құрайды. Қосымша жалғанған сөз табының ерекшелігіне байланысты функционалды валенттілік – номинативті, субъстантивті, адъективті, вербалды, адъвербиалды т.б. болып белгіленеді. Категориалды валенттілік аталған қосымша арқылы қандай сөз таптары жасалатынына негізделеді және өнімділік дәрежесіне қарай қосымшалардың нақтылық, жүйелілік иерархиясын анықтаудың критерийі қызметін атқарады. Ал гомогенді қосымшалардың валенттілігін салыстыру, олардың әрқайсысындағы морфемалардың даму бағыты мен эволюциясын анықтауға мүмкіндік береді [3, 31].

Тіл білімінде негізінен сөздің морфологиялық ерекшеліктерін қамтитын сөзжасам, тұлғажасам және сөзтүрленім/сөзөзгерім ұғымдары

қолданылады. Сөзжасам мәселесі дербес ұғымның лексикалануына, яғни тілдік бірлікке айналуына тікелей қатысты болғандықтан ономонологиялық, семасиологиялық үдерістерге сай жүретін құбылыс. Сондықтан сөзжасам мәселесі фонология мен морфологияға, лексикологияға мен семантикаға бірдей қатысты дербес сала ретінде қарастырылуда. Сөзжасам үдерісі дербес лексема мәртебесіндегі жаңа атауларды тудыру, олардың құрылымын модельдеу, лексемалық бірліктердің семантикалық ерекшеліктерін (сөздердің әр түрлілігін) қамтамасыз ету үшін қызмет етсе; тұлғажасам үдерісі тілдегі барлық сөздерді, оның ішінде сөйлеуде, сөйлемде, мәтінде нақты тілдік грамматикалық категорияларға сәйкес келетін туынды сөздердің ретімен қолданылуын қамтамасыз ету үшін қызмет етеді [4, 518].

Түркі тілдерінің академиялық грамматикаларында тұлғажасам мен сөзтүрленім/сөзөзгерім сөздің грамматикалық категорияларын сипаттайтын өзара синонимдес морфологиялық құбылыс ретінде танылса, кейбір еңбектерде бұл терминдер дербес ұғымдар ретінде қарастырылады. Көне түркі, орта түркі, қазіргі түркі тілдері бойынша А.Н. Кононов, Н.К. Дмитриев, Т.А. Бертагаев, Н.А. Баскаков, М.А. Хабичев, В.Г. Гузев, А. Ысқақов, А. Есенқұлов, А. Ибатов, Ы. Маманов, М. Томанов, С. Исаев т.б. зерттеушілер тарапынан кеңінен қарастырылды.

А.Н. Кононов түрік тіліндегі етістіктердің морфологиялық құрылымын екі топқа бөліп қарастырады: I. Формообразование глагола; II. Словообразование глагола. Сөзтүрленімді де тұлғажасам аясында саралаған ғалым тұлғажасамға етістіктің түрлерін, шақ және рай категорияларын, етіс категориясын, етістіктің жіктелуін, модальдық формаларын, есімшені және көсемшені жатқызады [5, 190]. Сөзжасамды «лексикалық морфология», «сөз жасаудың тұлғалық көрсеткіштерінің жүйесі» ретінде, сөзтүрленімді «сөз тіркестері мен сөйлемнің морфологиясы» немесе «синтаксистік морфология» ретінде қарастырған Н.А. Баскаков тұлғажасам мен сөзтүрленімнің арасына шек қоймай бір ұғым ретінде таниды. Ғалым сөзтүрленім жүйесін синтаксистік конструкциялар құрамындағы сөйлем мүшелерінің өзара синтаксистік қатынастарын білдіретінін дәйектеп, сөзжасам мен сөзтүрленімге «грамматикалық көрсеткіштер жиынтығы, тілдік механизмдегі морфемалар жиынтығы» деген анықтама береді [6, 7-8].

Түркі тілдеріндегі қосымшаларды үш топқа бөліп қарастырған профессор Ә. Ибатов сөзжасам қосымшаларына түбір-негіздер мен туынды негіздерден жаңадан туынды сөз тудыратын қосымша морфемаларды; тұлғажасам қосымшаларына зат есімнің экспрессивті-

эмоционалды мән беретін жұрнақтарын, сын есімнің шырай категориясын, реттік сан есімнің және үстеудің кейбір жұрнақтарын; сөзбайлам қосымшаларына зат есімге немесе субстантивтенген басқа да сөз таптарына жалғанатын көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын жатқызады [7, 16-17].

Жалпы түркі тілдеріндегі тұлғажасам аффикстерінің басты ерекшеліктері мынадай белгілер бойынша сипатталады: тұлғажасам аффикстері негізінен сөзтүрленім/сөзөзгерім аффикстерінің алдында қолданылады; тұлғажасам аффикстерімен келген есімдер өзіне сөзтүрленім/сөзөзгерім аффикстерін қабылдайды; тұлғажасам аффикстерінің мағынасы сөзтүрленім/сөзөзгерім аффикстерінің мағынасынан кеңірек; есімдердің тұлғажасам аффикстері тек есімдер мен субстантивтенген сөздерге ғана жалғанады; тұлғажасам аффикстеріне аяқталған сөздер сөйлемде бастауыш, толықтауыш, анықтауыш және пысықтауыш қызметін атқарады; кейбір тұлғажасам аффикстері үндестік заңына бағынбайды; кей жағдайда тұлғажасам аффикстері негізгі сөздің (түбір, түбір-негіз, туынды сөз) құрамына кіреді; тұлғажасам аффикстері бірінен кейін бірі қабатталып қолданыла береді; тұлғажасам аффикстерінен кейін сөздің грамматикалық мағынасы әрі қарай дамиды [8;9;10;11,71-72; 12,33; 13,7-8; 14, 72-73] .

Қарашай-балқар тілдері деректері негізінде морфологиялық зерттеу жүргізген М.А.Хабичев сөзжасам мен тұлғажасам ұғымдарының өзіндік ерекшеліктерін саралап көрсетеді: «Сөзжасам жүйесінің аффикстері жаңа лексикалық бірлік жасайтын болса, тұлғажасам негізгі және туынды түбірге жалғанып, сөзге жаңа грамматикалық мағына үстейді. Ол мағына әр түрлі болады: тәуелдік, салыстыру, ұқсату, кішірейту, қатыстық т.б. Тұлғажасамның кейбір аффикстері көп мағыналы болып, синкреттік сипатта да қолданылады. Кейде тұлғажасам аффикстері жалғанған сөздер дербес лексемаға айналып сөзжасам қосымшасына трансформацияланады» [11,71]. А.М.Щербак та түркі тілдерінде сөзжасам мен сөзтүрленім аралығында жүретін морфологиялық көрсеткіштердің жиі кездесетінін атап көрсетеді [12, 33].

Алғашқы қосымшалардың да тұлғалық өзгерістерге түсу мүмкіндігінің шектеулігіне орай бір форманттың бірнеше грамматикалық мәнде немесе бірнеше лексикалық (етістік – есім) мәнде қолданылуы мүмкін. Бұл құбылыс түбір сөздердің семантикалық дамуында ерекше орын алғандығы белгілі, әрі қосымша морфемалардың бір кездері толық мағыналы дербес сөз болғандығын қолдайтын зерттеушілердің пікіріне

сүйенсек, синкретизм құбылысының қосымша морфемаларды да қамту мүмкіндігін теріске шығаруға болмайды.

Қосымша морфемалардың дербес лексема түріндегі архитұлғалары өзінің омонимдік сапасын сақтай отырып, қосымшалар құрамына өтуі де ықтимал. Осы орайда Ә. Қайдардың «...синкретикалық түбірлерге жалғанған қосымшалар да синкретикалық сипат алады, одан басқа аффикстердің ішінде екі функционалды, көпфункционалды, индиферентті түрлері тағы бар» деген пікірін ескеру қажет [15,27]. Ғалымның көзқарасы бойынша, «жалпы грамматикалық форманттар, соның ішінде сөз тудырушы қосымшалар әдетте кез келген түбірге жалғана бермейді және олар белгілі бір тәртіппен ғана жалғанады, сондай-ақ аффикстерді ғылымда есім түбірге және етістік түбірге жалғанатын аффикстер деп екі топқа бөліп қарастыру дәстүрі бар. Сөздердің морфологиялық тұлғасын диахронды деңгейде зерттейтін морфологиялық этимология бұл қағиданы аксиома деп қарауға болмайтынын дәлелдейді» [16, 64]. Қосымшалар синкретизмі немесе грамматикалық синкретизм, екінші дәрежелі синкретизм жайлы пайымдаулар мен пікірлер В.Л.Котвичтің, Ф.В.Севортянның, А.Зайончковскийдің, И.А.Батмановтың, А.А.Юлдашевтің, А.М.Щербактың, А.Н.Кононовтың т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қамтылған [2,66; 17,377-378; 18, 261; 19, 245; 20, 22].

Түркі тілдеріндегі грамматикалық синкретизмдер қосымша морфемалардың полисемиялық сапасы аясына енеді. Сондықтан кейбір қосымша морфемалар тек зат есім мен етістікке ғана емес, сын есімдерге, сан есім категорияларына, үстеулерге де ортақ болып келуі мүмкін. Диахрониялық талдау барысында ғана анықтауға болатын кейбір көпфункционалды қосымшалардың тектестігі синхрониялық тұрғыдан аңғарылмауы мүмкін. Мысалы, негізінен қимыл есімін тудыратын көнетүркілік $\sqrt{\sqrt{v}}-ayu, -\ddot{a}g\ddot{u}$ жұрнағы түркі тілдерінде зат есімдер жасауда да: $k\ddot{u}d\ddot{a}g\ddot{u} \rightarrow *k\ddot{u}d + \ddot{a}g\ddot{u}$ `күйеу, күйеу бала`, сан есімнің жинақтау мәнін беруде де: $ek\ddot{a}g\ddot{u} \rightarrow ek(i) + \ddot{a}g\ddot{u}$ `екеу` қолданылады.

Түркі тілдеріндегі әртүрлі қызметте қолданылатын көне қосымшалардың бірі – $\sqrt{\sqrt{v}}-q/-k, -\gamma/-g, -\ddot{i}q/-ik, -\ddot{i}\gamma/-ig, -aq/-\ddot{a}k, -a\gamma/-\ddot{a}g$ тұлғалары. $\sqrt{\sqrt{v}}-q/-k$ және оның фонетикалық варианттары «туынды сөздер жасауға өнімі де мол, қызмет өрісі де аса кең омонимдес жұрнақтар» [21, 154]. $\sqrt{\sqrt{v}}-q/-k, -\gamma/-g, -\ddot{i}q/-ik, -\ddot{i}\gamma/-ig$ қосымша морфемасы көне түркі дәуірінде қимыл атауын және зат есімдер мен сын есімдер жасауға қатысса, қазіргі түркі тілдерінде әрі зат есім жасауға ($qaziq \rightarrow qaz + \ddot{i}q$ `қазық`), әрі сын есім тудырға ($berik \rightarrow ber + ik$ `берік`)

кабілетті. Б.Серебренников түркі тілдеріндегі $\sqrt{\sqrt{v}}-q/-k$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$ формантының қосарлы-жұптық мәнде жұмсалғанын көрсетеді: «суффикс $-\gamma/-g$ по-видимому имеет общее происхождение с тюркским суффиксом двойственного числа, обнаруживается в таких словах, как *ajag* `аяк`, *qu-lay* `құлақ` [22,162]. Мұндай мысалдардың саны тым аздығына және $-\sqrt{\sqrt{v}}-\gamma/-g-\gamma/-g$ қосымшаларының қосарлы, жұптық мәнге қатысы жоқ басқа да зат есімдер мен сын есімдерге жалғануына байланысты (*ačiy* `ашы`, *adiy* `аю`, *aruq* `арық`, *azuq* `азық`, *orug* `жол`, *qojuq* `қою` т.б) бұл пікірдің негізділігі анықталмай отыр.

Түркі тілдеріндегі $\sqrt{\sqrt{v}}-q/-k$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$ және $\sqrt{\sqrt{v}}-gaj$, $-qaj$ тұлғалы сөздердің әртүрлі сөз таптарына жатуы грамматикалық синкретизмдердің ерекшеліктерін көрсетеді. Г.И. Рамстедт түркі, монғол тілдерінде бірдей қолданылатын, сын есім тудырушы $\sqrt{\sqrt{v}}-gak$ қосымшасын $\sqrt{\sqrt{v}}-sa-q$, $\sqrt{\sqrt{v}}-ra-q$ аффикстері сияқты күрделі құрамды формант деп таниды және соңғы $\sqrt{\sqrt{v}}-k$ форманты негізгі мағынада қолданылатынын, $\sqrt{\sqrt{v}}-ga$, $\sqrt{\sqrt{v}}-qa$ тұлғалы екінші дәрежелі етістіктерге жалғанатынын айта отырып [23, 138], $\sqrt{\sqrt{v}}-gak$ тұлғасының қазіргі тілдердегі варианты $\sqrt{\sqrt{v}}-gaj$, $-qaj$ формантының синкретикалық мәнін көрсетеді [23,184]. $\sqrt{\sqrt{v}}-qaj$ / $-kej$, $-\gammaaj/-gej$ қосымшасының кішірейту мәнін беруі де тілдік жүйені толық қамтымайды (*ajqaj* `айқай`), сондықтан көне форманттың қызметін бір мәнмен шектеуге болмайды. Н.А. Баскаков та $\sqrt{\sqrt{v}}-qaj$ / $-kej$, $-\gammaaj/-gej$ моделін $\sqrt{\sqrt{v}}-qaq/-kek$, $-\gammaaq/-gek$ моделімен байланыстырады [24,101-110]. Б.Серебренников пен Н.Гаджиева *bičyurw~pišaqa* `пышак` тәрізді мысалдарға сүйене отырып $\sqrt{\sqrt{v}}-q/-k$ форманты $\sqrt{\sqrt{v}}-q\dot{i}/-ki$ аффикстерінің құрамындағы ызың дауыссыздардың түсіп қалуы нәтижесінде қалыптасуы мүмкін деген ой айтады [8,162]. Қазақ тіліндегі құрал-сайман атауын білдіретін *burγi*, *sürgi*, *süzgi*, *süngi*, *šalyi*, *šayγi* сияқты сөздердің қолданылуы $\sqrt{\sqrt{v}}-\gamma/-g$ $\sqrt{\sqrt{v}}-\gammau/-gü$ қосымшаларының бір кездері етістіктің грамматикалық бірліктеріне қатысты қолданылуынан болуы мүмкін. Көнетүркілік $\sqrt{\sqrt{v}}-q/-k$, $-\gamma/-g$, $-\dot{i}q/-ik$, $-\dot{i}\gamma/-ig$, $-aq/-äk$, $-a\gamma/-äg$ жұрнағы қазіргі түркі тілдерінде зат есім және сын есім тудыратын аффикстердің қатарына жатады. Бұл модельдердің көнелігін сөз тудырушы тұлға ретінде барлық түркі тілдерінде қолданылатындығымен және ескі жазба ескерткіштерінде жиі кездесетіндігімен түсіндіруге болады.

Түркі тілдеріндегі омонимиялық қосымша морфемалардың шығу тегі, қолданысы жайлы әртүрлі көзқарастардың айтылуы да олардың

күрделі табиғатына байланысты. Қосымша морфемалардың тұлғалық және мағыналық, функционалдық сипатының өзгерістері жалпы тілдің даму эволюциясымен бірге жүріп отырады. Э.В. Севортян әзірбайжан тілінің деректері негізінде жиырмаға жуық етістік – есім мәнді синкреттік қосымшаларды көрсетеді [17,374,397]. Қосымшалардың эволюциялық дамуы олардың тұлғалық өзгерістері, мағыналық тұрақтылығы немесе өзгергіштігі, көп функционалдылығы немесе бір ғана қызметте қолданылуы, тұлғалық және семантикалық жағынан сараланып бірізге түсуі тәрізді күрделі процестерді қамтиды. Алғашқы қосымшалардың да тұлғалық өзгерістерге түсу мүмкіндігінің шектеулігіне орай бір форманттың бірнеше грамматикалық мәнде немесе бірнеше лексикалық (етістік – есім) мәнде қолданылуы мүмкін. Бұл құбылыс түбір сөздердің семантикалық дамуында ерекше орын алғандығы белгілі, әрі қосымша морфемалардың бір кездері толық мағыналы дербес сөз болғандығын қолдайтын зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, тілдік дамудың бастапқы кезеңдерінде полисемиялық құбылыстың қосымша морфемаларды да қамту мүмкіндігі аса жоғары болғанын байқаймыз.

Сөзжасам – деривациялық морфологияға, тұлғажасам мен сөзтүрленім – тілдің парадигматикалық жүйесіне, сөз таптарына қатысты болғанымен жалпы қосымша морфемалардың этимологиялық негіздері мен архиформаларын анықтаудың ұстанымдарын түбір морфемалардың архитұлғаларын жаңғыртудың ғылыми-теориялық ұстанымдары мен амал-тәсілдерінен бөліп қарауға болмайтынын тілдік деректер дәйектеуде. Сондықтан функционалдық-грамматикалық және семантикалық грамматикалық қызметтері бойынша ажыратылатын қосымша морфемалардың көне формаларын жаңғырту, тарихи даму жолын анықтау тілдің фонетика-фонологиялық, лексика-семантикалық, морфонологиялық және морфологиялық қырларын толық қамтуды қажет етеді.

Фонетика-фонологиялық, морфонологиялық және морфологиялық процестерді қамтитын грамматикалық даму барысында күрделі және жалаң қосымша морфемалардың тұлғалық-мазмұндық дамуының түрлі бағытта, әртүрлі деңгейде жүруі гомогенді қосымшалардың ортақ белгілерінің көмескіленуіне алып келеді, оларға синхронды тұрғыдан гетерогенді сипат дарытады. Бұл түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың барлық тобына, сөзжасам жүйесіне де, сөзтүрленім мен тұлғажасамға да тән құбылыс. Сондықтан түркі тілдеріндегі қосымша морфемалардың генезисі мен этимологиясын анықтаудағы басты критерийлер мынадай пайымдауларға негізделеді: жалаң қосымшалардың архетипі полисемантикалы болып келеді; олар бір дыбыстан тұратын $\sqrt{-C}$,

$\sqrt{\sqrt{V}}-V$ модельдерінен және дыбыс тіркестерінен тұратын $\sqrt{\sqrt{V}}-CC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VC$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CV$ модельдерінен түзілген; $\sqrt{\sqrt{V}}-C$, $\sqrt{\sqrt{V}}-V$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-V$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CV$ модельдері құрамындағы дыбыстардың аллофондарға, дербес фонемаларға ыдырауына және үндестік заңына сәйкес олар полиформалы сипат алады; $\sqrt{\sqrt{V}}-C$, $\sqrt{\sqrt{V}}-V$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VC$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CV$ модельдері құрамындағы дыбыстардың аллофондарға, дербес фонемаларға ыдырауына, альтернативалық құбылыстарға ұшырауына байланысты гетерогенді қосымшалар өзара синонимдес тұлғаларға айналады; $\sqrt{V}-C$, $\sqrt{\sqrt{V}}-V$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VC$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CV$ модельдері құрамындағы дыбыстардың дербес фонемаларға ыдырауына байланысты гомогенді полиформалы қосымшалар өзара омонимдес тұлғаларға айналады; $\sqrt{\sqrt{V}}-C$, $\sqrt{\sqrt{V}}-V$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-CV$ модельдері құрамындағы дыбыстардың альтернативасымен қатар жүретін идеофондық, идеосемантикалық үдерістерге байланысты гомогенді полиформалы және полисемантикалы қосымшалар антонимдес мәнге де, бір-бірінен алшақ әртүрлі мәнге де ие болып, соған сай функционалдық қызметі де өзгерістерге түседі; түркі тілдеріндегі бірнеше дыбыстан тұратын $\sqrt{\sqrt{V}}-CVC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VCC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VCV$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-VCVC$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CVCV$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VCCV$ т.б. модельді қосымша морфемалар жалаң қосымшалардың кірігуінен жасалған күрделі/құранды тұлғалар болып табылады; $\sqrt{\sqrt{V}}-CVC$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VCV$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VCC$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-VCVC$, \sqrt{V} , $\sqrt{V}-CVCV$, $\sqrt{\sqrt{V}}-VCCV$ т.б. модельді күрделі қосымшалардың құрамында морфемаларды дәнекерлеуші қыстырма дыбыстар да болуы мүмкін. Сондықтан түркі тілдеріндегі барлық қосымшалардың дербес лексемалармен байланысы синхронды тұрғыда айқын аңғарылмаса да, қосымшалар құрамындағы дыбыстардың идеялық мазмұнын сол дыбыстар қолданылатын дербес лексемалардың семантикалық аясынан тыс қарауға болмайды.

ӘДЕБИЕТ

Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962.

Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва, 1962.

Тектіғұл Ж.О. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: Ғылым, 2002.

- Кубрякова Е.С. О формообразовании, словоизменении, словообразовании и их соотношении // ИАН, Серия литература и язык. Т. 35. – Москва: Известия АН СССР, 1976. – №6.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956.
- Баскаков Н. А. О границах словообразования и словоизменения тюркских языках // Советская тюркология. – 1986. – №2.
- Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983.
- Серебрянников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979.
- Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников IX века. – Ленинград: Наука, 1986.
- Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым. 1976.
- Хабичев М. Карачаево-балкарское именное формообразование и словообразование. – Черкесск, 1977.
- Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Ленинград, 1977.
- Баскаков Н. А. О границах словообразования и словоизменения тюркских языках // Советская тюркология. – Москва, 1986. – №2.
- Саурыков Е. Б. Түркі тілдеріндегі үстеу сөз табының қалыптасуы. – Тараз, 2009.
- Қайдаров Ә. Т. Қазақ тілінің тарих лексикологиясы проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілі тарихи лексикологиясы мәселелері.– Алматы, 1988.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- Севортян Э. В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – Москва, 1966.
- Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – Москва, 1972.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва-Ленинград, 1961.
- Щербак А. М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках // Вопросы языкознания. – 1975. –№ 15.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974. – Б.154.
- Серебрянников Б. А. Вероятности обоснования в компаративистике. – Москва, 1974.
- Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – Москва, 1957.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Сер. II. – Москва, 1952.

OKU- EYLEMİNİN KÖKENİ VE ANLAM YOLCULUĞU ÜZERİNE

Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU*

Giriş

Dünya dillerinde *alfabe* adı verilen özel işaretlerle kodlanmış “bir yazıyı okumak” anlamındaki sözcük, dilin iletişimi sağlayacak şekilde gelişmesinden çok daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olmalıdır. Özellikle, bir toplumun dilini yazıda ifade edebilmesi aşaması, önce o toplumun alfabe icat etmesi veya benimsemesi, o alfabeyi öğrenmesi, sonra yazı yazmaya başlaması ve yazılı metinlerin ortaya konulması sürecini takip etmiştir. Bilginin edinilmesi, toplanması ve edinilen, toplanan bilginin paylaşımına ihtiyaç duyulması, bunun sonucunda, bilgi biriminin yazılı olarak kaleme alınması, toplum içerisinde yayılması, sonraki nesillere bırakılması gibi olaylar nihayet toplumdaki bireyleri gerçek anlamda yazı okumaya itmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonucunda ise dilde “yazılanları okuma” anlamında bir kelimeye gereksinim duyulmuştur. O yüzden pek çok dilde okumak anlamında günümüzde kullanılan sözcüklerin ilk anlamları kesinlikle bugünkü anlamıyla eşdeğer değildi. Örneğin, Çağdaş İngilizcedeki *read* sözünün günümüzdeki “okumak” anlamının “tavsiye etmek, önermek, öğüt vermek...” anlamlarından evrildiği görülür (OED: **read**). Çince bugünkü kitap veya yazı okumak anlamında kullanılan 讀 *du* ideogramının ilk anlamının “yaymak (bir haberi), ezberlemek” olduğu bilinmektedir (Ci-hai 1995:1589-4). İlk *Kuran*’da geçen Arapça *ikra* sözünün kökü olan ارق (*kıraa*) kelimesinin Arapçada genel olarak şu iki anlamda kullanıldığı bilinir “biri bir sözü ezberden ya da yazıya bakarak söylemek, diğeri ise bir yazıyı sesli ya da içinden okumak” (Aydoğdu 2014:39); *ikra* sözünün de “toplamak, yığmak; iletmek; incelemek, araştırmak” gibi anlamlarına sözlüklerden rastlamaktayız (Akmaz 2014:54). Ancak, peygambere (sav.) vahiy geldiğinde ve “oku” emri verildiğinde “ben okuma yazma bilmem” demesinden bu sözün yazılan bir yazıyı okumak anlamında kullanıldığını görebiliyoruz.¹

* Beykent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Arapçada okumak anlamında *tilâvet* sözü de kullanıldığı bilinir. *Kur'an*’da geçen *ikra*

1. Sözcüğün tespit edildiği eski Türkçe kaynaklar

Türkçede *oku-* eyleminin *okı-* biçiminde en eski yazılı kaynaklarımızdan Orhun yazıtlarında geçtiğine tanık oluyoruz. Bilge Kağan yazıtı, doğu yüzündeki *yok boltaçı erti ...a okıglı kelti* (BK D:28) “yok olacaktı...a çağırarak için geldi/davet etmeye geldi”² cümlesinde geçen *okıglı (okıgalı?)* sözünün kökü *okı-* günümüzdeki *okumak* fiilinin ta kendisidir. Ancak, anlamı günümüzdeki anlamından farklıdır. Eski Türkçe kaynaklarından edindiğimiz bilgiler kelimenin en eski anlamının “bir yazıyı okumak” değil, “çağırarak, davet etmek” olduğunu göstermektedir. Bu noktada bugüne kadar bilinen ve üzerinde çalışılan Köktürk metinlerinde *okumak* sözünün geçmemesi de bu sözün o dönemde en eski anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Okumak sözcüğüyle ilgili bir başka yazılı kanıt çok ilginç bir biçimde Hazar Türklerine ait İbranice yazılan bir belgenin sonunda görülmektedir. Orijinali Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde bulunan, bu belge Pritsak’a göre 930 yılından öncesine aittir. Eski Bizans geleneğinde resmi belgelerin sonuna yazılan “okudum, okuduk” gibi ifadelerle benzer biçimde bu belgeye de, metinden bağımsız olarak bir başkası tarafından, Orhun alfabesiyle “okudum” anlamında *okurüm* (okurum) veya *hoqurüm* biçiminde bir söz yazılmıştır. Kiev mektubu olarak bilinen bu belge de gördüğümüz Türkçe *oku-* sözü *okumak* sözcüğünün “yazılı bir metni okumak” anlamında kullanılan en eski tarihli kanıtı olarak karşımıza çıkar. Bu belge 1896 yılında Kahire Geniza Arşivi’nden Cambridge Üniversitesi Kitaplığına getirilen belgeler arasında yer almakta olup araştırmacı Norman Golb tarafından 1962 yılında mikrofilm çekilmiş ve incelenmiştir (Ligeti 2014:321). İnceleme sonucunda bu belgenin Musevi inancına sahip Hazar Türklerine ait olduğu ortaya çıkmıştır. Belgede Türkçe isimler de yer alıyordu. Golb görüşlerini Omeljan Pritsak ile paylaşır ikili daha sonra İbranice incelemelerinin toplandığı bir çalışma içerisinde

sözünün “yazı okumak” anlamında olup olmadığı ile ilgili farklı görüşler vardır. Konuyla ilgili genel değerlendirme için bkz. Ahmet Akmaz, “Cebrail ile Resulullah’ın İlk Karşılaşmasına Dair Bir Değerlendirme”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, C:1, 2014/1.

² Bilge Kağan yazıtında geçen bu ifadeyle ilgili farklı anlamlandırmalar vardır. Metinde kritik öneme haiz bir kelimenin silinmesinden dolayı Beşbalık şehrinin hangi sebepten dolayı savaştan kurtulmuş olduğunu anlamamız güçleşmekte. Buradaki *okıgalı* veya *okıglı* sözünü teslim olma, anlaşma, davet etme niyetini iletmek için gelen bir elçinin gelmesi olarak anlamak veya Turan’ın ifade ettiği gibi “okunmuş, ok gönderilmiş olanlar yani çağırılan imdat kuvvetleri geldi” şeklinde anlamak da mümkün (Turan 1945:308). Anlamlandırmalardan bakıldığında hepsi şehrin kurtulması için geçerli sebep olabilir. Ancak yapılan çalışmalarda farklı anlamlandırmalar bu kelimenin anlamının henüz netleşmediğini göstermektedir.

belgeyle ilgili araştırmasını yayımlar.³ Belge bir kopya olmayıp, orijinal el yazıdır. Söz konusu belge 10. yy'ın başlarına tarihlenen bir mektuptu. Hazarla diplomatik ilişkilerde İbrani dilinin kullanıldığı bilinmektedir. Mektubu onaylayan küçük bir Hazar memuru olduğu düşünüldüğünde (Ligeti 2014:337), bu memurun runik alfabesi kullanabilen ve Türkçe konuşan bir kişi olduğu da ortaya çıkar.

Uygurca dönemine gelindiğinde sözcüğün “çağırmaq” ve “okumak” anlamı beraber kullanılmaya başlanmış, bunun dışında, “sövmek, küfretmek; ezberlemek...” gibi anlamları da ortaya çıkmıştır. *Divanü Lügati't Türk*'te ise sözcüğün hem “çağırmaq”, hem “okumak” (DLT II:333; III:254) anlamları birer örnekle açıklanmanın yanı sıra, eylemin farklı çekimli biçimlerine de yer verilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de *okı-* sözüden türetilen *okıçı* sözcüğü Allah'ın elçisi anlamında Hz. Muhammet için kullanılmıştır.

2. *körmek* “okumak” mıdır?

Orhun yazıtları bize işlenmiş ve gelişmiş bir yazı dilinden örnekler sunar. Bu yazı dilinin daha önceden de yazılı örnekler vermiş olması muhtemeldir. Böylesine gelişmiş bir yazı diline sahip olan Türklerde yazı yazılması ve yazılanların okunması eylemi Orhun yazıtlarından öncesinde başlamış olmalıdır. Ancak okumakla ilgili kelimenin Kiev mektubunda da karşılaştığımız gibi çağırmaq anlamından genişleyerek “yazılan yazıyı okumak” anlamının ortaya çıkma tarihini 10.yy'dan önceye taşımamız biraz zor görünüyor. Bununla birlikte Orhun yazıtlarında okumak anlamında bir başka ifade kullanıldığına işaretleri de yok değildir. Yazıtlarda okumak sözüne eşdeğer anlamda kullanılan *kör-* “görmek” fiili dikkat çekmektedir. Yapılan araştırmalar, yazıtlarda yazmayla ilgili 22 cümle tespit etmiştir. Bu cümlelerde doğrudan yazma ile ilgili *biti-* “yaz-” fiilinin yanında, yine *benggü taşka urt-* (bengü taş yaz-), *sab ururt-*(söz yazdır-), *benggü taş tokıt-* (bengü taş yonttur-), *bitid-*(yazdır-) gibi ifadeler kullanılmıştır (Batur-Yıldırım, 2013:325).⁴ Yazmayla ilgili bu kadar zengin örneğin yer aldığı metinlerde okumakla ilgili sadece dört yerde *körü-* *bil-* şeklinde ifade edildiği görülür (Batur-Yıldırım, 2013: 327). Yanı, okuma eylemi Orhun yazıtlarında *bil-* ile çift söz yapan *körmek* fiili ile ifade edilmiştir.⁵

³ Bkz. Norman Golb-Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the 10th Century*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1982.

⁴ Orhun yazıtlarında, yazma eyleminin isim biçimleri olarak *bitig* “yazı”, *bitig taş* “kitabe, yazıt, kitabe taşı”, *tamgaçı* “mühürdar” gibi ifadeler de vardır. Ayrıntılar için, bkz. (Batur-Yıldırım, 2013).

⁵ Okuyup öğrenin anlamında geçen ifadelerin bulunduğu cümleler: *Neng neng sabım erser bengü taşqa urtum. Angar körü bilin (KT G:11)*. “Her ne sözüm var ise ebedi taş vurdum/ yazdım. Ona bakıp (okuyup) bilin(öğrenin)”; “Gönüldeki sözümü vurdurdum/

Günümüzde de görmenin okuma anlamı vardır. Sözlüklere geçmemiş ise de bir yazıyı görmek aynı zamanda okumak anlamına gelir. Özetle, *kör-* eyleminin ta Orhun yazıtlarından itibaren çok anlamlı bir sözcük olduğu ve “okumak” anlamında da kullanıldığı söylenebilir.

3. Sözcüğün Kökeni

Okumak sözü ilk Orhun yazıtında boy göstermiş ve günümüze kadar gelmiştir. Sözcüğün kökeni ile ilgili görüşler Türkçenin kökenbilimi sözlüklerinde de yerini almıştır. DTS’da *okı-* kökünden iki eylem ayrı ayrı açıklanmış, bunların biri “çağırarak”, ikincisi “okumak” anlamında ele alınmıştır (369a). Clauson’a göre de iki *okı-* sözcüğü vardır: birincisi, “çağırarak, davet etmek; okumak”; ikincisi ise “geçirmek, kusmak” anlamındadır. Räsänen: *oku-* “seslenmek, çağırarak; şarkı okumak; ezbere okumak; dikkatini çekmek, kandırmak” anlamlarında ele alır (VEWT 359-360). Eren sözlüğünde *okumak* sözüne yer vermezken, Gülensoy “çağırarak, davet etmek” anlamındaki okumak sözü ile “yazı okumak” anlamındaki okumak sözcüğünü ilişkilendirir ve “metne bakarak seslere çevirmek; öğrenmek; (hlk) düğün, mevlit gibi yerlere çağırarak” anlamlarında açıklar, sonra lehçelerdeki karşılıklarını listeler (619a).

Bunların dışında, yapılan bazı çalışmalarda okumak eyleminin kökeni ile ilgili görüşler de ortaya atılmıştır. Bunlardan biri Osman Turan’ın “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol olarak Kullanılması” (1945) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada, okun Türk kültüründeki yeri ve anlamları ele alınmıştır. Eski Türklerin “okun ucuna bir takım işaretler koymak suretiyle haber yollama” geleneğinin olduğu ve *okı-* sözünün “çağırarak” anlamının oradan geldiği görüşü ileri sürülmüştür. Bir başka çalışma Zal’a ait olup o da Turan’ın görüşlerine benzer görüşler öne sürerek kelime kökenini *ok* sözcüğüne bağlar (2007).

Türkçenin en önemli kaynaklarından biri olan DLT’da *okı-* köküne sahip ve anlamca farklı üç sözcük *ol meni oqidi* “o beni çağırdı”, *er bitig okıdı* “adam kitap okudu”, *er okıdı* “adam kustu” örnekleriyle aynı bölümde art arda açıklanmıştır (III 254). Görüldüğü gibi, DLT’da 1. *okı-* “çağırarak” anlamında, 2. *okı-* “okumak” anlamında, 3. *okı-* “kusmak” (~ögi- ?) anlamındadır.⁶ Ayrıca, yazı okumak anlamındaki *okı-* eyleminin *okıl-*, *okın-*, *okış-*, *okıt-* gibi çatı ekleri almış biçimlerine de yer verilmiştir.

yazdırdım. On Ok oğluna, yabancıya kadar bunu görüp/okuyup bilin.”; *B[u... il] erser, ança takı erig yirte irser, ança erig yirte bengü taş tokıtdım, bitid[d]im. Anı körüp ança biling.* (KT G:13). “İl ise, şöyle daha erişilir yerde ise işte öyle erişilir yerde ebedi taş yonturdum, yazdırdım. Onu görüp öyle bilin”.

⁶ DLT’da “kusmak” anlamındaki kelimedeki bulunan sesli harf için Kaşgarlı “Bu yumuşak keftir” açıklaması yapar. O yüzden kelimenin *ögi-* biçiminde olabileceği düşünülmektedir. Bu maddeyle ilgili olarak bkz. DLT (Ercilasun-Akkoyunlu 2015), dipnot 1944.

DLT’de *okı-* biçiminde okunan ve “kusmak” anlamı verilen kelime dikkat çekicidir. Bu sözcük aynı anlamda, *öğü-* biçiminde pek çok Türk Lehçesinde de tespit edilmiştir (ED79-80). Örneğin, günümüz Azerbaycan Türkçesinde *oqi-* veya *oxı-* biçiminde “kusmak, geri göndermek, açığa çıkmak, ifşa etmek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır⁷. Mide rahatsızlığı olan insanların hastalık durumunun ortaya çıkma şekli ve verilen tepkiler eskiden günümüze değişmemiştir, düşüncesindeyiz. Bu yüzden o bilindik rahatsızlık gerçekleşirken çıkarılan ses de bir nevi işaret, uyarı, çağırma eylemi olabilir ve rahatsızlık durumunda yüksek sesle söylenen *o:(!)* ünleminin DLT’da geçen kusmak anlamındaki *oqi-* sözünün kökünü oluşturmuş olabileceği tahmin edilebilir. Ayrıca, *okı-* sözünün yazıtlardaki imlasına baktığımızda ilk hecede veya söz başında *o* sesinin yazıldığını görebiliyoruz, bu da *o* sesinin uzun olduğunu, kelimenin *ookı-* şeklinde olabileceğini düşündürüyor.⁸ Öte yandan sözcük, bütün Altay dilleri sahasında *(x)og~*(x)ok- (Tung.); *üge (Mong.); *okı- (Turk); *ukaip- (Jpn.); *oäi- (Kor.) biçimlerinde genel olarak “şarkı söylemek, ezberlemek, ezberden okumak” anlamlarında tespit edilmiştir. Fakat, Tunguzca, Moğolca, Japonca bazı anlamlarından bakıldığında, “söylemek, çağırma, ezberlemek, okumak, ibadet kılmak” anlamlarında da kullanıldığı görülür (AED: 1045). Kelimenin günümüzde de pek çok lehçede şarkı söylemek, türkü söylemek anlamında kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, bu anlamının en eski anlamlarından biri olduğu düşünülebilir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, çalışmalarda kelimenin ilk anlamının “çağırma; ezberlemek” olduğu konusunda şimdilik bir görüş birliğinin olduğunu da unutmamak gerekir.

Son olarak sözcüğün kökeniyle ilgili şu tahmin yürütülebilir:

o: “ses; seslenmek” <*o*:+*k* “belge, işaret; ok” < *okı-* “seslenmek, işaret vermek, çağırma, davet etmek; ezbere okumak; yazı okumak...”.

4. Sözcüğün Anlamları ve Anlam Değişmeleri

Dildeki kelimeler binlerce yıllık tarihi süreç içerisinde bazen içerik (anlam) ve bazen de şekil (ses) bakımından değişime uğrarlar. Anlam değişimleri çoğu zaman içerik değişimlerini kasteder. Bu tür değişimler dilin iç etkenlerinden kaynaklandığı gibi toplumsal değişimler, kültür etkileşimi veya coğrafyanın etkilerinden de kaynaklanır. Sonuç itibarıyla, dilin maruz kaldığı

⁷ Sözlükte ilgili maddeler şöyle verilir: *oqımaq-oxımaq, uqımaq* 1.qaytarmaq, qusmaq. Ne yedi oxudu. 2. Uqarmaq. Açıklamak, soymaq, ifşa etmek (AS, 4741). Diğer Türk Lehçelerdeki biçimleri için bkz. DLT (Ercilasun-Akkoyunlu 2015), dipnot 1944, s.459.

⁸ DLT’da yine *o*: ünlemiyle ilgili olarak *ova*: maddesine de bakılabilir. Bu ifade “çağırma kişiye cevap için kullanılır. Biri ‘Hey Mehmet!’ diye çağırdığı zaman, onun *ova* diye cevap vermesi gibi, ‘ne buyuruyorsun’ demektir” (I, 40) şeklinde açıklanmaktadır. Burada da seslenme olarak bir ünlem kullanılmaktadır.

bu tür etkiler sözcüklere bazen yeni anlamlar yükleyerek anlam alanını genişletirken, bazen de kullanımdan düşürerek anlam alanını daraltır. Anlam-biliminde dilin yazılı kaynaklarında yer alan ve bize kadar gelebilen kelime anlamlarının tespit edilmesi ve kelimenin dünden bugüne uğradığı anlamsal değişimleri ve gelişmeleri saptama konusu artzamanlı ve eşzamanlı dil bilim yöntemleriyle ele alınmaktadır. Aşağıda, okumak sözünün Türk dilinin tarihi dönemleri boyunca yaptığı yolculuk sırasında gerçekleştirdiği anlam değişimlerine bakacağız.

a. Tarihi Türk Lehçelerindeki Anlamları

Okumak fiilinin en eski anlamının “çağırarak, davet etmek; şiir söylemek” olduğu yukarıda ortaya konulan örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak, günümüzde genel olarak bütün Türk lehçelerinde yazı dilinde kullanılmakta olan “bir yazıyı okumak” anlamının da 10.yy’dan kalan Kiev mektubundan itibaren (öncesi bilinmiyor) ortaya çıktığı ve yaygın kullanıldığı tespit edilmiş durumdadır. Yazılı kaynakların en çok bulunduğu Uygur dönemi eserlerine bakacak olursak, *okı-* sözünün bilinen ilk ve temel anlamları dışında da bazı anlamların eklendiği görülür. Örneğin, Uygur döneminin en hacimli eserlerinden *Altun Yaruk*’ta genel olarak “okumak, ezberlemek ve çağırarak” anlamında geçer (Kaya 1998). Örn: *okısar mæn ol bitig içintä ol künki biziñ aşda ölürgüçi ud koyn toñuz başlap tınlıglarnıñ savı turur* (AY 6:13). gibi örneklerde yazılan yazıyı okumak anlamının sağlam yerleşmiş olduğunu görebiliyoruz. Aşağıda okumak sözünün metinlerden derlediğimiz anlamları verilmiş olup örnekler, çok bilinen “çağırarak, okumak” anlamlarının yanı sıra daha çok diğer anlamlarının yer aldığı örneklerden seçilmiştir.

“haberci, çağırıcı”

okıgçıka okitip “haberciye çağırıp” (OTG:446).

Bu örnekteki *okıgçı* sözü Orhun Yazıt’larında görülen biçim ve anlamı ile hem Uygur metinlerinde hem de *Kutadgu Bilig*’de karşımıza çıkar.

“çağırarak” anlamı:

mini oqıyur “beni çağırır” (Maitr14, 7:9),

sizlär anı üçün okitmiş boltuñuzlar (Maitr3, 7:5). “Sizler onun için çağırılmış oldunuz”.

“seslenmek, hitap etmek”

...toyın kuvragag okıp inçe tip yarlıkadı (Maitr II, 17:4-5). “rahipler topluluğuna seslenip şöyle dedi”

“bağrıışmak, küfretmek, söylemek”

bir äkintikä karganurlar alkanurlar takı ... okişurlar (MaitrI 19:11-14).
“Onlar birbirlerine lanet okuyorlar, küfrediyorlar yine bağrışıyorlar...”

“ezberlemek, ezbere okumak”

bo ämig iki kata okıyu tägintim ‘ben bu dua (?) yı iki kere ezberlemeye çalıştım” (Maitr I, 29:14)

“açıklamak, anlatmak”

Bo nom iliği sudurning men eşidip monçulayu bo nomug tözinçe...tengri-li yalanguklı kuvragka kingürü okıtu birgeymen tip tidi (AY 669:16). “ ‘Ben bu öğreti hükümdarı sutrasını işitip bu öğreتيye uygun olarak ...tanrılı insanlı topluluğuna açıkça anlatıvereyim’ diye dedi”.

“öğretmek”

(üç türlü)g bilge biliglerig okıtu yarlıkadı (Dişas 197-198) “...üç türlü bilgiyi öğretti (/öğretmeye lütfetti)”

alku türlüg emgeklerning üzlünçüsin kıltaçı üç türlüg yig okıtmaklıg tört kirtü nom birle okıtu yarlıkadı (Dişas 448-450). “...her türlü ızdırapları sona erdirecek üç türlü iyi öğretmeyle ilgili dört gerçek öğretiyi de öğretti/ öğretmeye lütfetti”.

Uygur dönemiyle hemen hemen aynı devire denk gelen kimi çevrelerce Orta Türkçe dönemi denilen Karahanlılar yani İslamiyet döneminde *okı-* sözü İslami terimleri karşılamak için yapılan pek çok yeni söze kaynaklık etmiştir. İslamin temel kavramlarının hepsi hemen hemen Türkçeye çevrilmeye çalışılmıştır.

“Kur’an-ı Kerim” için

Okıgu. <okı-gu. (KT 30:19b1)

Bu dönem eserlerinde karşımıza çıkan, en ilgi çekici sözlerden biri de *okıgu* sözcüğüdür. *Okıgu* sözü Kuran tercümelelerinde “Kur’an-ı Kerim”in karşılığı olarak kullanılmıştır. *Ol bitig belgüleri ol Okıgu belgülig; Anlar kim kıldılar Okıgunı kes kes* (KT 30:19b1).

İslami kaynakların ilk çevirisinde kutsal kitabın adının bile tercüme edilmesi, atalarımızın kaynak dil ve kültürün tanınmasında ana dilin imkanlarından yararlandığımızın bir göstergesidir.

Bu dönemde meydana gelen eserler içinde barındırdığı sözcük bakımından en zengin kaynaklardan biri *Kutadgu Bilig*’dir. KB’de *okı-* sözcüğünün yaygın anlamı olan “çağırmaq ve okumak” anlamı için çokça örnekler bulmak mümkün. Eserde *okumak* sözcüğü 69 kez “okumak” anlamında, 75 kez “ça-

ğırnak” anlamında kullanılmıştır. Ancak aşağıdaki gibi farklı anlamlarda da kullanıldığı görülür.

H. Muhammet (sav.) için

Kutadgu Bilig’de dikkat çeken kullanımlardan biri, *okı-* kökünden yapım eki eklenerek türetilen “çağırnak” anlamından genişlediğini düşündüğümüz, “davetçi, elçi, peygamber” anlamıdır. Eserde *okı-* kelimesi, “davetçi, elçi” anlamında da birkaç yerde görülüyor, bunlardan biri sadece Allah’ın elçisi, peygamberi Hz. Muhammet için kullanılmıştır.

Okıçı ol erti bayattın saña (KB, 36) “O, Tanrıdan sana (gönderilmiş) bir davetçi/elçi idi.”⁹

Azrail için

Siziksiz ölüm bir kün ahır kelir,

Tirilmiş bu canlığ canın alğalır (KB, 1472)

Okığçı kelürke anunğu kerek

uzun yol yorırka itingü kerek (KB, 1473)

İslam inancına göre canlı varlıkların canını teslim ettiği melek Azrail’dir. Burada ecelin gelmesi ile davetçinin gelip insanları obur dünyaya çağırnan haberci için *okığçı* sözü kullanılmıştır. Beyitte *okığçı* sözüyle kastedilen Azrail’dir. Burada kelime anlamının “çağırnan, Azrail, melek, davetçi, haberci” olduğu açıktır.

Eserde “çağırıcı, davetçi” anlamını ifade eden epey örnek bulunmaktadır bkz: (3155, 3470, 3488, 6395 ...beyitleri).

Anadolu Türkçesinde de “davetiye götüren kişi, davetçi” anlamında *okucu* kelimesinin bulunduğunu TDK’nin *Derleme Sözlüğü* de teyit etmektedir.¹⁰

“Sena okumak”

Şükür kıldı ilig bayatqa

Telim ögdi birle okıdı sena (KB, 5952).

⁹ Bu sözde isimden isim yapan +çı ekinin fiil tabanına doğrudan eklendiği görülmektedir. Fakat bu sözün de *kütçi* “çoban” sözünde olduğu gibi, orta hece düşmesi yaşamış bir kelime olduğu düşünüldüğünde aslında *okı-t-çı* veya *okı-ğ-çı* olması gerekir. Nitekim eserde *okıtçı* biçimi de vardır.

¹⁰ Bu kelimenin yapısı ile ilgili olarak da *okığçı* veya *okıtçı* sözlerinden geldiği söylenebilir.

“Zikretmek, dua kılmak/etmek, ibadet etmek, namaz kılmak”

Yukarıdaki örnekte de olduğu gibi Kuran tercümelerinden başlayarak ve KB'ten itibaren daha sık örnekleriyle karşılaştığımız Allah ile ilgili olarak “övmek, şükretmek, dua kılmak/etmek” anlamları yaygın kullanılmıştır. *Kı-sasü'l Enbiya*'da da *oqu-/oqu-* biçimleriyle “çağırarak, davet etmek yanında “zikretmek; dua okumak” anlamlarında kullanılır (KTKB, 478). Çağdaş lehçelerde “namaz kılmak” anlamında “namaz okumak” ifadesi vardır. Bunun da örnekleri KB'te bulunmaktadır.

Yana koptı yundı tarandı arıg,

Namaz kıldı virdin okıdı arıg (KB, 6222)

Yukarıdaki örneklerde Karahanlı dönemine ait eserlerde *okı-* kökünün İslam terminolojisi için etkili bir biçimde kaynaklık ettiği görülüyor. Bu gelenek veya yapılan kelimeler Eski Anadolu dönemindeki eserlerde de aynı anlamlarda kullanılmaya devam edilmiştir. Örneğin, Yunus Emre'nin eserlerinde de aynı kelimeler aynı anlamlarda karşımıza çıkar. Bu kelimelerin çoğu günümüze kadar gelmiş, dilimize iyice yerleşmiştir.

“çağırarak”

Ukuşluk kim erse okıttı anı,

Biliglig kim erse bedütti anı (KB, 416) “Kim eğitimi ise onu çağırarak, kim bilgili ise onu yükseltti ”

“tahsil görmek, bilgi edinmek” anlamında

Bu anlamda orta Türkçe döneminden sonraki metinlerde Divan edebiyatı da dâhil olmak üzere çok sık karşımıza çıkar. Günümüzde pek çok lehçede bu anlam okulda okumak veya herhangi bir ilim ocağında ilim tahsil etmek ile aynı anlamda yaygın kullanılır.

Bu dünya içinde tirilding öküş,

Bilig bilding erdem okıdug ukuş (KB, 1186)

“adını anmak, adına hitap etmek”

KB'de yine adını söyleyerek, hitap ederek çağırarak anlamında da kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekte, bir kişinin adını anarak, yüksek sesle söyleyerek veya hitap ederek övmek gerektiği anlatılırken *okı-* sözünü kullanmıştır.

Uzatma işig sen çerig tir tokış

Üle neng erig ög tokış at okış (KB, 2365)

Karahanlı dönemine ait bir başka eser *Divan-ü Lügati't Türk*'de ise *olar bir ikindi birle okuştılar* “onlar birbirini çağırıştı”, *ol meni oqidi* “o beni çağırdı”, *er bitig okıdı* “adam kitap okudu”... gibi cümlelerde kelimenin genel anlamlarında kullanıldığı görülmekle birlikte, *bu bitig ol kişini okıtgan* örneğinde anlamı biraz farklıdır. Kaşgarlı bu sözü “bu sıklıkla birini onu okumak için kışkırtan bir kitaptır” diye açıklar (Dankoff, DLT:359). O zaman *okımak* sözünün “meydan okumak, kışkırtmak” anlamının da olduğu düşünülebilir. Günümüz TTü.’deki *meydan okuma* deyimini de bu tür kullanımı destekler nitelikte olsa da, *okı-* sözünün tek başına veya çatı ekleri aldığı durumda “meydan okuma ve kışkırtma” anlamlarında da kullanıldığının kesinleşmesi daha çok örnek ve kullanımla ancak mümkün olabilir.

15. yy’a gelindiğinde kitap okumak anlamı öne çıkmakla birlikte kayıtlarda yine farklı eski ve yeni anlamları da görülür. Örn. *İdikut Sözlüğü*’nde *bitig oqi* (İS, P527) nin yanısıra, yine ezberlemek anlamı da görülür (İS, P855), *oqi-* ezberlet anlamında sözlüğe alınmıştır.

Çağatay dönemi eserlerinde de imla bakımından *oku-* yerleşmiş ve genellikle “okumak, ezberlemek, dua etmek” anlamında kullanılmıştır (ED 79a).

b. Çağdaş Türk Lehçelerindeki anlamları

Günümüzdeki lehçelerde ağızlar dışındaki ölçünlü yazı dilinde “çağır-mak, davet etmek”, anlamları kullanımdan kalmış ise de yeni anlamlarıyla birlikte, deyimlerde hala bu anlamların yaşamakta olduğunu görebiliyoruz.

Çağdaş Uygurcada okumak sözünün çağır-mak, davet etmek anlamının kullanımdan kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte pek çok yeni anlam kazandığı ve anlam alanının genişlediği de görülür. *Uygur Tilining İzahliq Luğatı*’nda (UTİL) okumak fiili *okumak* ve *okuş* biçimlerinde iki ayrı madde başı şeklinde gösterilmiştir. Okuş maddesinde, ilgi çeken bir anlamı da eğitim sahasında geniş biçimde kullanılmasıdır. Örn. *Okuş puli* eğitim ücretini, eğitim masraflarını kasteder, *okuş tüzümi* “eğitim sistemi ve okullardaki ders durumu gibi kurallar”ı gösterir. *Okuş mevsimi* “bir okul yılının dönemlerini kapsar. Genelde *birinci okuş mevsimi* güz yarıyılı, *ikinci okuş mevsimi* bahar yarıyılı gösterir.” *Okuş kitabı*, her türlü ders kitaplarını kasteder. Bu anlamda *okuşluk* “ders kitapları” sözü de kullanılır. *Okuş yardım puli* “devletin sağladığı eğitim bursu ya da yardımı”, *okuş yeşi* “okul yaşı”, okuş yılı “okullardaki eğitim süresi”, *okuşsız* “okula giremeyen veya okuma yazması olmayanlar”ı göstermektedir (UTİL 11 79a-b—1180a).

Okumak maddesinde ise okumak fiilinin toplam yedi çeşit kelime anlamı verilmiştir. Bunlardan ilk anlamı yazı okumak dışında, diğerleri “tahsil görmek, ezbere söylemek, türkü söylemek (koşuq okumak gibi), ilan etmek,

açıklamak” gibi anlamlar olarak listelenmiştir. “açıklamak” anlamı için *söz qilidighanlarning ismini okıdı* “konuşma yapacak olanların ismi açıklandı” şeklinde örnek verilmiştir (ismini okumak, ismini söylemek anlamında). Bu anlamı KB’deki “adını söyleyerek övmek” ile karşılaştırılabilir. *Okumuşluk* “tahsilli, eğitilmiş” anlamındadır. Bununla birlikte yine, dini vecibeleri yerine getirmekle ilgili olarak *namaz okumak, nikah okumak* deyimlerine de yer verilmiştir. “İfade etmek, bildirmek, övmek” anlamında *apirin okumak* deyim de vardır (UTİL 1183b-1184a). Çağdaş Uygurcada yine batıl inançlarla ilgili *özige okutuvalmak* “büyü ile kendine bağlamak”, mollam okumak “okuyup üflemek”... ifadeleri de vardır.

Çağdaş Salar Türkçesinde *oxuş* “yazı, alfabe” anlamında da kullanılıyor (SUÇS: 201a).

Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *oxaçı* “çağırıcı, davetçi” anlamı yaşamaktadır (AS, 4735). Bununla birlikte *oqtı~oxı* “çağrı, davetname”, *oqıb~oxub* “adaq, leqeb”, *oqııcı~oxııcı* “davetçi, davetkar, çağırıcı”, *oqıvılı* “tahsilli, eğitilmiş”, *oqıyılıq~oğıyılıq* “derslik” anlamları da meydana gelmiştir (AS, 4740-41).

Kıpçak Türkçesinde de hem *okı-* hem *oku-* biçiminde çeşitli çatı ve yapım ekleri alarak hem okumak hem çağırarak, davet etmek anlamlarında birlikte yaşamaktadır (KTS: 204a-b)

Kelimenin TTü.deki durumunu Türkçenin güncel ve tarama sözlüklerine bakarak tespit etmek mümkün. *Güncel Türkçe Sözlük* ‘de (GTS) okumak için 10 temel anlam verilmiştir (bkz. tdk.gov.tr—gts: okumak). Bunların içinde “bir şeyin anlamını çözmek, okuyup üflemek, üfürükçülük, anlamak, kavramak, değerlendirmek, sövmek, küfretmek, çağırarak, davet etmek” gibi anlamlar bulunmaktadır. Ancak, TTü.’de bu anlamları dışında deyimler ve atasözlerindeki anlamları da dikkate alındığında kelimenin anlamca ne kadar genişlediği gözler önüne serilir. Örn: *canını okumak, meydan okumak, kulağına okumak, bela okumak, fatiha okumak... gelen gidene rahmet okutmak, herkes bildiğini okumak, adı bile okunmamak, esamesi okunmak/okunmamak ...*

Derleme Sözlüğü ağızlarda davetiye, davetçi anlamları dışında *oku, okuma, okundu, okuntu* biçimleri ile “küçük armağanlarla yapılan düğün çağırısı” ve “armağan” (Düğün çağırısı yapılan kimselere verilen çay şekeri, kibrit vb. küçük armağanlar) gibi değişik anlamların da yaşamakta olduğunu gösterir . (bkz. *Derleme Sözlüğü* Cilt 9).

Okı-/oku- sözünün eskiden günümüze kadar anlamlarına bakıldığında “ses; seslenmek, çağırarak” olan en eski temel anlamının genel olarak kullanımdan kaldığı, onun yerine bütün tarihi dönemlerde ve lehçelerde pek çok değişik yeni anlamların üretilip kullanıldığı ve kullanılmaya da devam edildiği görülmektedir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- Aksan, D. (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara.
- Arat, R.R. (1992). Edib Ahmed b.Mahmud Yükneci. *Atebetü'l- Hakayık*, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara.
- Arat, R.R., (1991-1994). *Kutadgu Bilig*, I. Metin, II. Çeviri, Ankara. **(KB)**
- ATA, Aysu (2004). *Karahanlı Türkçesi-Türkçe İlk Kur 'an Tercümesi*, TDK Yay., Ankara. **(KT)**
- ATALAY, B. (2006). *Kaşgarlı Mahmut, Dīvānū Lûgati-t-Türk* (çeviri), I-IV, 5. basım, Ankara.
- Aydoğdu, B. (2014), "Oku Kelimesinin Kökeni", *Mürekkep Balığı Dergisi*, Mart 2014/Sayı:2, 38-40.
- Batur, Z. - G. Yıldırım (2013), "Orhun Yazıtlarında Anlama Ve Anlatma Becerileri", *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/4, Spring 2013:313-333, Ankara.
- Bey Hadi, H. (2010), *Arın Sözlüğü*, Tebriz. **(AS)**
- Caferoglu, A. (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Ci Yüan (1995). *Ci-yüan* (辭源), Shangwu yinshuguan chuban, Beijing
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press **(ED)**.
- Dankoff, R. - J. Kelly (1982-1985). *Mahmud b. El-Hüseyn b. Muhammed El-Kaşgari, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Luyat at-Turk)*, I-III, Harvard University.
- Ercilasun, A.B.-Ziyat Akkoyunlu (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Divanu Luga-ti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, TDK yay.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. (Handbook of Oriental Studies. Section8 Uralic & Central Asian Studies 3), Leiden, Boston. **(GOT)**
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, vol:I, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. **(OTWF)**
- Ergin, M. (2011), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Golb, Norman-Omeljan Pritsak (1982), *Khazarian Hebrew Documents of the 10th Century*, Cornell University Press, Ithaca and London.
- Gömeç, S. (1999), *Kök Türk Tarihi*, Akçağ-Ankara.
- Han Jian-ye, Ma Chengjun (2005). *Salarca-Uyghurçe-Hanzuçe Lughet*, Minzu yayınevi, Pekin.
- Kaljanova, E. (2005). *Uygurca Dışastvustik: Giriş-Metin-Çeviri-Dizin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul.
- Kaya, Ceval (1998). *Uygurca Altun Yaruk*, İstanbul.

- Kemal Yunusoğlu, M. (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara. (İS)
- Ligeti, L. (2014). “Kiev’den Gelen Hazar Mektubu ve Bu Mektubun İçerdiği Runik Yazıların Kanıtladığı Şey”, (Çev. Dursun Ayan), *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014 Güz (21), 321-338.
- Manyas, M.K. (1993). *Gülistan Tercümesi*, (Hzr. Mustafa Özkan), TDK yay. Ankara.
- Nadelyaev, V.M.- D.M. Nasilov- E.R. Tenişev-A.M. Şçerbak, *Drevnetyurskiy slovar*, Leningrad 1969. (DTS)
- Online Etymology Dictionary*, http://etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=read, erişim tarihi 18.07.2016. (OED)
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, TDK:529, Ankara.
- Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki 1969. (VEWT)
- Shimin-Klimkeit-Laut, “Der Gang zum Bodhi-Baum”, das 14.Kapitel der Hami-Handschriften der ‘Maitrisimit’.
- Starostin, S.A. - A.V. Dybo- O.A. Mudrak (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* (with the assistance of I. Gruntov and V. Glumov, Uralic & Central Asian Studies: 8), Brill Academic Pub. (AED)
- Toparlı, Recep- H. Vural – R. Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK yayını, 2.baskı, Ankara.
- Turan, Osman, “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol olarak Kullanılması” *TTK Belleten*, Temmuz 1945, Cilt IX/34: 305-318.
- Uygur Tilining İzahliq Luğatı*, Kısaltılmış Nüsha, Xinjiang Halk Neşriyatı, 1999 Urumçi (UTİL).
- Üzer, H.Ş (2009), *Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen yay., Konya.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983Ankara.
- Zal, Ü. (2007), “Türk Kültüründe ‘Ok’ların Taşıdığı Anlamlar ve ‘Okumak’ Fiilinin Ortaya Çıkışı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2007 (Mart-Nisan):69-82.

GÜRCÜ HARFLİ TÜRKÇE İNCİL

*Maia MESKHIDZE**

Bir dilin varlığını gösteren, onunla kültür birikimi oluşturan, dil ve kültür malzemelerini gelecek nesillere aktaran en önemli unsurlardan biri yazıdır. Milletler, dillerini kaydetmek için çeşitli yazılar kullanmışlardır. Bu milletlerden birisi de Türklerdir. Türklerin tarih boyunca kullandığı alfabeler arasında Göktürk, Uygur, Arap, Kiril, Latin, İbrani, Yunan, Ermeni, Gürcü alfabeleri yer almaktadır. Bu alfabelerle verilmiş eserler dünyanın değişik merkezlerinde yer almaktadır. Bu merkezlerden birisi de Gürcistan'dır. Gürcistan Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nde Arap alfabesiyle yazılmış çok sayıda Türkçe eserin yanı sıra Gürcü alfabesi ile yazılmış eserler de bulunmaktadır¹.

İnsanlık tarihinde oluşan dil, ağız yoluyla çıkan seslerini gösteren harflerin kararlaştırılmış bir sıraya göre dizilmiş harf sistemine alfabe denir. Genellikle alfabeler ortalama 25-33 sembolden oluşur. Alfabeler yazı sistemlerini oluşturur. Gürcü Alfabesi, günümüzde dünyada kullanılan 14 yazı sisteminden birisidir. Beşi ünlü yirmi sekizi ünsüz olmak üzere otuz üç harften oluşmaktadır. Gürcü alfabesi var olduğundan itibaren üç aşamalı dönem geçirmiştir. Asomtavruli, Gürcü Dilinin en eski yazı sistemi olup el yazmalarında M.Ö. ki yüzyıldan beri kullanılmaktaydı. Nuskhuri yazı dili Gürcü Alfabesinin gelişiminin ikinci aşamasıdır. Asomtavrulinin grafikten geliştirilerek ortaya çıkmış halidir. Nuskhuri "Nuskha" kelimesinden türemiştir. "Nuskha"-Sul Khan-Saba Orbelianin Sözlüğünde hızlı yazım anlamındadır. Nuskhuri yazı dili sonraki dönemlerde Nuskha-Khutsuri olarak adlandırılmıştır. Khutsuri Asomtavruli ile Nuskhurinin ortak adıdır. Nuskhuri yazısıyla yazılmış ilk eserler IX. yüzyılda bulunmaktadır. Bu yazı sistemi XVIII yüzyıla kadar devam etmektedir. Mkhedruli, bugünkü Gürcü Alfabesinin adıdır. XI yüzyıldan itibaren kullanılmakta ve Khutsuriden Arap Yazı stili ve kaligrafisinden etkilenip gelişmiştir.

* Öğretim Görevlisi, Kafkas Üniversitesi Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars, maikom76@hotmail.com

¹ Ts. Abuladze, M. İluridze, Türkçe Yazmalar Kataloğu, Tbilisi, Kvirioni Yay. 2004, s. 8

Mkhedruli yazısı basit olup harf şekilleri dikey, yuvarlak ve bir bütünlükle yazıyı oluşturur. Bazı Harfler Asomtavruli şeklini halen korumaktadır.²

İncil tarih boyunca tüm dünya dillerine olduğu gibi zaman zaman Türkçeye de çevirisi yapılmış kutsal kitaplardandır. Osmanlı Devleti zamanında Arap harfli Osmanlı Türkçesiyle yazılmış İncil tercümelerinin yanı sıra Grek Harfli İncil tercümeleri de vardır. Gürcistan’da yazılmış Gürcü harfleriyle Türkçe İncil çevirisi pek bilinmemektedir. Bu çalışmada Gürcistan’da yer alan Türkçe İncil tanıtılmaya çalışılacaktır.

Tanıtılmaya çalışılacak olan el yazması Türkçe İncil’in bilinen iki nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan biri, müellif nüshası olduğu tahmin edilen ve kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen, Zugdidi İl Bilimsel Müzesinde yer alan, 27 Eylül 1739 tarihli nüsha olup ismi zikredilen müzede 894 envanter numarası ile kayıtlı, toplam 405 sayfadan ibaret olan nüshadır. Asıl metin Gürcistan Devleti tarafından koruma altına alınmıştır. Söz konusu metin üzerinde birkaç sayfa fotokopi alınmasının dışında çalışmaya müsaade edilmemektedir. Bu yüzden burada asıl metin değil ondan istinsah edilmiş nüshadan yararlanılmıştır. Asıl nüsha üzerine Prof. Dr. Murman Beltadze³ tarafından bir çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmada genel olarak ses ve şekil bilgisine dair bazı örnekler gösterilerek incelenmiş olup metnin tam transkripsiyon çevirisi yapılmamıştır.

Bilim dünyasına tanıtılmaya çalışılan ve müellif nüshasından daha sonraki bir tarihte istinsah edildiği bilinen ikinci nüsha, Tiflis Milli Arşivi’nde 401 katalog numarasında, “İsa’nın Dört Bölümlü Tatarca Çevrilmiş İncili” adıyla kayıtlı, Gürcü Mkhedruli Alfabesiyle kaleme alınmıştır. Müellif nüshasının kopyası olan bu nüsha, dört bölümden ve toplam 367 sayfadan oluşmaktadır. Bu nüsha, 23×18 ebatlarındaki bir kağıda siyah mürekkeple yazılmıştır. Metnin dış kapağı, tahtanın üzerine geçirilmiş koyu gri bir bezle kaplanmıştır. Bu nüsha, asıl nüshadan 1881 yılında Dekanoz Davit Ğambaşidze’nin isteği üzerine Papaz Aleksı Bakradze tarafından istinsah edilmiştir.⁴ Çalışmada yararlanılan Bakradze nüshası olup tarafımızca üzerinde doktora tez çalışması Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Prof.Dr. Muharrem DAŞDEMİR gözetiminde yapılmaktadır. Tezin adı “Gürcü Harfli Türkçe İncil (inceleme, metin, dizin ve tıpkı basım)” olup tarafımızca yapılmaktadır.

2 https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%98_%E1%83%93%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%AC%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%91%E1%83%90,10.08.2016

3 M. Beltadze, “*XIII. Yüzyıl Gürcü Transkripsiyonlu Türkçe Eser*”, **Tiflis Devlet Üniversitesi Yay.**,C. 121, Tiflis 1967, s. 125-163

4 Gürcistan Milli Arşiv El yazmaları Kataloğu, N 401, s. 54

Bildiride Gürcü harfli Türkçe İncil'in imla özelliklerinden kısaca bahsedilecektir. Eserin imla özelliklerinden bahsedilirken, Gürcü Alfabesine uygun bir şekilde yazılmaya dikkat edilmiştir.

Gürcü Alfabeti	Türkçe Transliterasyon			
ა	a		ს	s
ბ	b		ტ	t
გ	g		უ	u
დ	d		ფ	p
ე	e		ქ	k
ვ	v		ღ	ğ
ზ	z		ყ	q
თ	t		შ	ş
ო	i		ჩ	ç
კ	ķ		ც	ts
ლ	l		ძ	dz
მ	m		წ	ts'
ნ	n		ჭ	ç
რ	o		ხ	h
ს	p		ჯ	c
ტ	j		ჰ	h
უ	r		ჟ	h

İmla özellikleri

a) Ünlü Yazılımı

-a- > -e-: იელ იეგ/ *ayak* (333/5), აიეღარი აიეღლარი/ *ayakları* (224/14), იენინა იენინა/ *yanına* (120/12)

e- > a-: აბად *abad/ebedi* (349/13), აგერ *ager/eğer* (32/17), ალამ *alam/alem* (90/9), ადათ *adat/adet* (355/19), აფენდი *apendi/efendi* (272/16), ავალ *aval/evvel* (16/11), აქმადუნ *akmadun/ekmedin* (259/2), ათაგინა *atagina/eteğine* (212/14), ათმაგ *atmag/ekmek* (307/8) აქსუგ *aksug/eksik* (143/10),

-e- > -a-: კანტდან *kantdan/kentten* (69/3), სალამათ *salamat/selamet* (179/1), კარამათ *karamat/keramet* (33/10), ათრაფინა *atrapina/etrafına* (52/15), ბარაკათ *barakat/bereket* (284/12), ჯანათ *canat/cennet* (32/14), ჯაჰანამ *cahanam/cehennem* (30/5), ბან *ban/ben* (182/13), ჰამან *haman/he-*

men (3/22), ნა *na/ne* (241/11), სას *sas/ses* (56/11), მან *man/men* (73/13), შაჰრა *şahra/şehre* (269/8), მამლაქათინდა *mamlakatında/memleketinde* (3/18), გარაკ *garak /gerek* (174/4), ჩანგალ *çangal/çengel* (59/5), გონდარურ *gondarur/gönderir* (343/13), გეჯა *geca/gece* (181/9), ნეჯა *neca/nece* (303/18), ვარდასი *pardasi/perdesi* (167/13), ოზგა *ozga/özge* (76/6), გოზალ *gozal/güzel* (82/1), გუნაშ *gunaş/güneş* (156/17), ნერადა *nerada/nerede* (168/12), ოგნა *igna/iğne* (144/1)

-i- > -i-: Gürcücede *ı* sesi olmadığı için çoğu durumlarda ya *i* sesi kullanılmış ya da hiç yazılmamıştır.

აჯი ალადადი *aci ağladı/acı ağladı* (273/19) ადამლარი *adamlari/adamları* (76/5), ადი *adi /adı* (102/8) არასინდა *arasında/arasında* (137/6) ბაჯისი *bacisi/bacısı* (331/1) ბალიშლადი *bağışladı/bağışladı* (168/9), ბაშინი *başını/başını* (46/8), კისა *kisa/kısa* (123/3), ოლმამიშ *olmamış/olmamış* (155/6), თანიდილარ *tanidilar/tanıdılar* (283/6), ოშილ *işig/ışık* (209/5)

-i- > ø: ჩალრნზ *çağ[r]i[r]n[i]z/çağırınız* (76/14) ჩრად *ç[r]ağ/çırak* (87/17), დრლურ *d[r]i[r]lur/dirilir* (170/1), დაღლმიშ *dağlımış/dağılmış* (27/4), დრი *d[r]i/dir* (216/5), ჰაზრ *haz[r]r/hazır* (360/12), ოხნდა *iç[r]ında/içinde* (117/10), ნშან *n[i]şan/nişan* (226/13), რზა *r[r]za/rıza* (30/6), სღმაზ ოდი *s[i]ğmaz idi/sığmaz idi* (366/9), სღრ *s[i]ğr/sığır* (242/6), სნარსზ *s[i]nars[i]z/sınarsınız* (151/11), ურლმიშ *ur[i]lmış/vurulmuş* (119/1), ზნდანა *z[i]ndana/zindana* (11/19), ხთმათქარა *h[ı]tmatkara/hizmetkara* (188/11), ალნურ *al[i]nur/alınır* (253/5), ბზუმ *b[ı]zum/bizim* (14/13), ხრსზ *h[ı]rs[i]z/hırsız* (234/9), ხთმათ ედარიდი *h[ı]tmat edaridi/hizmet ederdi* (333/3), ქთაშინი *k[ı]tabini/kitabını* (12/9), ყლიჯა *q[ı]lica/kılıcı* (267/9), ყრხ *q[ı]rh/kırk* (291/10), ყზ *q[ı]z/kız* (121/17), ყრმზი *q[ı]rm[i]zi/kırmızı* (165/16), ყრადინდა *q[ı]rağında/kırağında* (40/1), ნამაზ ყლმაღა *namaz q[ı]lmağa/namaz kılmağa* (14/1)

-i- > -a-: ნამათ *namat/nimet* (199/5), საჰაბი *sahabi/sahibi* (222/14), ნაშანინუ *naşaninu/nişanın u* (83/13)

i yerine *a* yazılımı: M. Beltadze'nin çalışmasında *sanamağ* (236/11) სღრ *sağr* (238/9) kelimesinde *sınamağ* olarak açıklayıp *ı* sesin *a* olarak yazıldığına *iddia* etmiştir. Eserimizde *სნამაღ s[i]namağ* (78/16) სღრ *s[i]ğr* (242/6) olarak da görülmektedir Ancak Nehcül Feradis⁵in dizininde *sanamak* “denemek, sınamak, saymak” anlamlarında bu kelimesine rastlamaktayız.

i- > e- : ეშითუნზ *eşitun[i]z/işittiniz* (163/11)

⁵ Aysu Ata, Nehcü'l-Feradis, Dizin-Sözlük, TDK Yay., Ankara, 1998, s.360

-i- > -e-: გეჭტი *gehti/gitti* (295/9), გედუბ *gedub/gidip* (77/3), გეთ *get/git* (88/18)

ö-> o-: ოზ *oz/öz* (34/9), ოთური *oturi/ötürü* (75/14), ორთსუნ *ortsun/örtsün* (209/3), ოგრადურ იდუმ *ogradur idum/öğretirdim* (162/5), ოფდი *opdi/öptü* (161/18) ოლურ *olur/ölür* (61/13), ოლუიდი *oluidi/ ölüydü* (246/17)

-ö-> -o-: კორ *kor/kör* (322/6), გორუბ *gorub/görüp* (182/11), გორსათდუმ *gorsatdum/görsettim* (327/2), გონგლარუნზი *gonglarun[ı] zi/gönüllerinizi* (248/11), გონდარდი *gondardi/gönderdi* (71/13), გოგდან *gogdan/gökten* (85/14), ქოია *koia/köye* (220/4), ჩოლა *çola/çöle* (192/18), დონდილარ *dondilar/döndüler* (181/14), სოზ *soz/söz* (129/19)

o-> u-: ულარ *ular/onlar* (170/5), უზი *uzi/özü* (217/5), უზინა *uzina/özüne* (251/14)

-ü-> -u-: ქუჩუგინი *kuçugini/küçüğünü* (11/4) დუნიადა *duniada/dün-yada* (103/12), ბუგუნ *bugun/bugün* (188/14), ქუფრ ედუბ *kupr edub/kü-für edip* (278/12), ჩუნქი *çunki/çünkü* (189/16), ჩორაქ *çorak/çörek* (17/10), მუბარაქ ეჭტი *mubarak ehti/mübarek etti* (132/3), გუნაჰქარ *gunahkar/gü-nahkar* (168/13), დუზ *duz/düz* (24/6), გუჯ *guc/güç* (32/15), ქუჩუგ *kuçug/küçük* (11/5) მუმქინ *mumkin/mümkün* (144/5), სურუ *suru/sürü* (33/14), სუთ *sut/süt* (277/11), თუქანდი *tukandi/tükendi* (290/1), გუნი *guni/günü* (269/5)

ü-> u-: უჩინჯი *uçinci/üçüncü* (282/1), უსტინა *ustına/üstüne* (36/4), უზათდი *uzatdi/uzattı* (203/1),

u,-ü-> o-: ოლქასინა *olkasina/ülkesine* (183/10), ოიად ყალუზ *oiag qaluz/uyanık kalınız* (95/8)

-u,-ü-> -o-: მოაჯის *moacis/muacciz* (33/11), მოჰაბათუმდა *mohabatumda/muhabbetimde* (344/19), მომინ ოლ *momin ol/mümin ol* (364/9), მოჰიმ ოლდი *mohum oldi/mühim oldu* (224/5), გომიშ *gomiş/gümüş* (28/5)

-u-> -v-: სვალ ედუბ *sval edub/sual edip* (322/5), დვა ელაუნზ *dva elaun[ı]z/dua eyleyiniz* (84/18)

b) Ünsüz Yazılımı

b- > p-, p̣-: პაპუჩ *papuç/pabuç* (271/10), პალუხ *paluh/balık* (132/2), ფაჰლალარ *pahlalar/baklalar* (66/15)

-t- > -d-: აღდადურ *aldadur/aldadır* (311/14), უნუდურმაზ *unudur-maz/unutturmaz* (231/14), უზადუბ *uzadub/uzatıp* (19/13), ანდ იჩსა *and içsa/ant içse* (80/17), ავრად *avrad/avrat* (92/3), ინად ედუბ *inad edub/inat*

edip (276/15), ტადლუ *taḍlu/tatlı* (249/2), უმუდ *umud/umut* (304/4), ზად *zad/zat* (38/4)

d- > t-, ṭ-: ტალღა *taḷḡa/dalga* (118/4), თიქან *tikan/diken* (40/7), თიქანდან *tikandan/dikenden* (165/16), თიქდი *tikdi/dikti* (232/12), ტოლდი *ṭoldi/doldu* (174/18), ტოლი *ṭoli/dolu* (173/14), თაფრანდი *taḡrandi/deprenḍi* (104/5), ტოტაღლარიინან *toṭaḡlariinan/dudaklarıyla* (128/12), ტუიმასუნლარ *ṭuimasunlar/duymasınlar* (336/19), ტოიდილარუ *ṭoidilaru/doydular u* (52/11)

t- > ṭ-: ტაშ *taş/taş* (154/16), ტაშლამაღა *taşlamaḡa/taşlamaḡa* (327/1), ტუთდილარ *ṭutdilar/tuttular* (190/19)

-t- > -ṭ-: გეჰტილარ *geḡṭilar/gittiler* (282/3), ფეშტამალ *peştamal/peştamal* (162/8), ფიშ ტახტა *piş taḡṭa* (110/11), ფრიშტა *prişta/feriştaḡ* (152/12), ჯაჰუტლარ *caḡuṭlar/yahudiler* (102/3), ვახტა *vaḡṭda/vakitte* (87/2), ბახტლუ *baḡṭlu/baḡṭlı* (198/1), ხასტა *ḡasta/hasta* (21/2), რასტ გელდი *raşṭ geldi/raşṭ geldi* (118/14)

g- > q- : ყაირი *qairi/gayrı* (34/8), ყარიბლარდან *qariblardan/gariplerden* (59/2), ყარყალარი *qarqaları/kargaları* (233/8), ყავზა *qavḡa/kavga* (165/3), ყაზაბდან *qazabdan/gazaptan* (183/19), ყირეთლი *qiretli/gayretli* (197/7), ყუსლ ოლუნდი *qusl olundi/gusül olundu* (185/8)

h- > ḡ-: ხარაბ ედარ *ḡarab edar/harap eder* (15/2), ხარაჯ ვერმაღ *ḡarac vermaḡ/harac vermek* (263/8), ხარდალ თოხუმა *ḡardal toḡuma/hardal tohuma* (42/17), ხასტალარი *ḡastaları/hastaları* (123/11), ხათრლარიინი *ḡat[1]rlarini alsunlar/hatırlarını alsınlar* (329/10), ხათა ეთმიშ დურ *ḡata etmiş dur/ hata etmişṭur* (357/7), ხაზინა *ḡazina/hazine* (65/11), ხეირ დვა ელაუნიზ *ḡeir dva elaun[1]z/hayır dua eyleyiniz* (198/16), ხოჯა *ḡoca/hoca* (64/9), ხორუზ *ḡoruz/horoz* (273/15), ხრსზ *ḡ[1]rs[1]z/hursız* (277/17), ხზმათ *ḡ[1]zmat/hizmet* (270/15), ხაზარ ვერდი *ḡabar verdi/haber verdi* (363/1), ხამურიინდან *ḡamurindan/hamurundan* (53/17) ხომ *ḡoş/hoyş* (198/6)

-h- > -ḡ-: მახლუხდან *maḡluḡdan/mahluktan* (232/13), მუხტაჩ *muḡṭac/muḡṭaḡ* (291/17), თახტა *taḡṭa/tahta* (110/11), თოხუმ *toḡum/tohum* (43/15), ჰაიხირდი *haiḡ[1]rdi/haykırđı* (275/12)

-k- > -ḡ-: იახუნ *iaḡun/yakın* (329/8), იაუხლაშდი *iaḡḡlaşđı/yaklaşđı* (221/12), იოხ *ioḡ/yok* (209/6), ირაბ *iraḡ/ırak* (245/4), მახლუხდან *maḡluḡdan/mahluktan* (232/13), ოხუდილარ *oḡudilar/okudular* (358/11), ოხშარ *oḡşar/okşar* (321/9), ყალხდი *qalḡđi/kalkđı* (4/13), სახლადუმ *saḡladum/sakladım* (350/14), ვახტ *vaḡṭ/vakit* (146/5), ბახუბ *baḡub/bakıp* (224/1),

ჩხარსუნ *ç[ı]harsun/çıkarsın* (130/8), ახმამ *aḥsam/akşam* (104/17), ახჩა *aḥça/akçe* (28/5)

-k > -ḥ: პალუხ *paluḥ/balık* (59/5), სადხ *sad[ı]ḥ/sadık* (82/3), თობ ოლდილარ *toḥ oldilar/tok oldular* (215/16), თოფრახ *topraḥ/toprak* (8/6), ბარდახლარი *bardaḥlari/bardakları* (252/18), ჰახ *haḥ/hak* (160/1)

-k->-k̄: დოშაკუნ *doşakun/döşegin* (110/2), ესკი *eşki/eski* (195/10), აშკარა *aşkara/aşık* (332/10), ასკარდან *aşkardan/askerden* (267/2), გერჩაკ დურ *gerçaḥ dur/gerçektir* (313/5), ისკალასინდა *işkalasında/işkelesinde* (306/10), ქუჩუკდურ *kuçukdur/küçüktür* (43/1), ქესკუნ *keskun/keskin* (48/8)

-k->-ğ: ინთილამ ალმაზ *intiğam almaz/intikam almaz* (253/17), სადაღათ ვერუნზ *sadağat verun[ı]z/sadakat veriniz* (229/10)

-k->-ğ: მაშრილდანუ *maşriğdanu/maşrıktan u* (239/12), მუშტაღ იდი *muştağ idi/müştak idi* (320/10), იშილ *işig/ıyık*(10/18), აღსაღ *ağsağ/aksak* (299/18), აღ ოლდი *ağ oldi/ak oldu* (56/5), აღჩაღ *alçağ/alçak* (241/4), ბაშმაღ *başmağ/başmak* (245/19), ბუდაღ *budağ/budak* (344/8), ბულაღ *bulağ/bulak* (300/2), ჩალმაღ *çalmağ/çalmak* (246/5), აღლამაღ *ağlamağ/ağlamak* (239/10), უმაღ *uşağ/uşak* (152/6)

k > q: ყულ *qul/kul* (87/5), ყლჯინან *q[ı]licinan/kılıcıyla* (273/3), ყრბ *q[ı]rḥ/kırk* (186/13), ყრმზილუღდან *q[ı]rmzilüğdan/kırmızılıktan* (53/2), ყრუბ *q[ı]rub/kırıp* (210/18), ყაბინა *qabina/kabina* (44/14), ყაბულ ედარ *qabul edar/kabul edar* (243/18), ყაჩდილარ *qaçdilar/kaçtılar* (211/10), ყალანლარ *qalanlar/kalanlar* (169/14), ყალხარ *qalḥar/kalkar* (117/6), ყანუმი *qanumi/kanımı* (309/8), ყანათლარუნ *qanatlarun/kanatların*(83/4), ყარანლულ *qaranluğ/karanlık* (273/4), ყარდამ *qardaş/kardeş* (152/3), ყარიშმაღ *qarişmağ/karışmak* (276/8), ყარნინა *qarnina/karnına* (129/15), ყარშუ *qarşu/karşı* (230/18), ყოინლარ *qoinlar/koyunlar* (324/9), ყონშილარი *qonşilari/komşuları* (176/1), ყორხარიდი *qorḥaridi/korkardı* (124/6), ყულაღ ასარიდი *qulağ asaridi/kulak asardı* (265/4), ყურთარსუნ *qurtarsun/kurtarsın* (220/4), ყურუ *quru/kuru* (39/3), ყუმლარა *qurlara/kuşlara* (15/16)

-k->-q: მაყბულ ოლმაზ *maqbul olmaz/makbul olmaz* (189/2), მაშრიყდან *maşriqdan/maşrıktan* (3/9), მუყადას ინჯილი *muqadas incili/mukaddes incili* (285/1), მუსტაჰაყ *muştahaq/müstahak* (287/8), საყინ ოლუნზ *saqin olun[ı]z/sakin olunuz* (26/10), თაჰყიყ *tahqiq/tahkik* (48/14), ხაღყ *ḥalq/halk* (9/8), ფაყირლარა *paqirlara/fakirlere* (255/13), აღსაყაღლუ *ağsaqallu/aksakallı* (201/13)

-n->-ng-, -nğ-: იენგი *iengi/yeni* (361/2), ბენგზარ *bengzar/benzer* (87/15), დენგიზა *dengiza/denize* (73/7), ანგლადილარ *angladilar/anladilar* (53/16), სონღი *sonği/sonu* (155/6), გონგლინდა *gonglinda /gönlünde* (25/12) თანღრი *Tanği/Tanrı* (265/1)

f->p-: ფაყრლარ ინჯილი *paq[ı]rlar incili/fakirler incili* (204/3), ფარისლარ *parislar/ferisiler* (78/15), ფიქრლარინი *pikrlarini/fikirlerini* (226/14) ფრიმტალარინა *prıştalarina* (91/4), ფიქრ ეთმასუნ *pikr etmasun/fikir etmesin* (243/8), ფაიდათ *paidat/fayda* (216/15), ფნჯან *p[ı]ncan/fin-can* (140/12), ფრსათდა *p[ı]rsatda/firsatta* (151/1)

-f > -p-: აფენდი *apendi/efendi* (80/2), თარაფინა *tarapina/tarafina* (50/14) თარიფ ედარამ *tarip edaram/tarif ederim* (222/14), ქეფინინან *kepininan/kefeniyle* (361/15), მუხალიფ *muhalip/muhalif* (140/11) ზიავათ ედეიმ *ziapat edeim/ziyafet edeyim* (246/13)

s- > ş-: შეჯდა ყლდი *Şecda q[ı]ldı / secde kıldı* (19/11),

-s > -ş: მეჯლიშდა *meclişda/mecliste* (46/10), ნეჯიშ *neciş/necis* (49/18)

y- > i-: იაღლუზ *iağluz/yalnız* (13/11) იალანჩი *ialançı/yalancı* (85/5) იელ *ieğ/yağ* (280/3) იორღუნ *iorgun/yorgun* (295/13) კიო *koi/koy* (242/3), ია *ia/ya* (23/15) იადინა *iadina* (164/6) იაღ *iağ* (158/4) იაღმურ *iağmur* (19/1) იახში *iaħşı* (40/8) იახუნ *iaħun* (268/4) იალან *ialan* (162/16) იალვარდი *ialvardi* (120/13) იამან *iaman* (11/12) იანდუმ *iandum* (308/3) იანინა *ianina* (174/11) იაფდი *iapdi* (19/5) იაფრახლარდან *iaprahlardan* (148/2) იარალუ *iaralu* (147/13) იარამაზ *iaramaz* (200/12) *iarlar-yerler* (128/1) იაშლანდი *iaşlandı* (330/15), იაშინდა *İaşında* (212/10), იათდილარ *iatdilar* (88/3) იაუხლაშდი *iauhlaşdı* (98/14) იაზლმიშ *iaz[ı]lmış* (7/6) იეჯაგ *İecag* (122/5), იედი *iedi* (152/3) იედურდი *iedurdi* (297/17) იელ ასდი *iel asdı* (19/5) იემინ ეთმაუნზ *İemin etmaun[ı]z* (12/14) იოლდა *iolda* (52/4) იოხდურ *İohdur* (143/5)

-y- > -i-: დუნია *dunia* (285/14), ჰაიათ *haiat* (249/16), ჰაიქალ *hai-kal* (148/6), ხეირ *heir* (271/11), ყაიყუდან *qaiqudan* (272/10), ყაირი *qairi* (223/1), სოილადი *soiladi* (161/7), სოილაშურ იქან *soilaşur ikan* (227/16)

-y > -i: ყოი *qoi* (220/11), შეი *şei* (247/18), თოი *toi* (289/17), ბოი *boi* (257/10)

Ünsüz Düşmesi

y-> ø: უმუშად *umuşag* (32/5), უზ *uz* (41/19), უზბაში *uzbaşı* (279/5), უხიდა *uħida* (157/13), უგურდი *ugurdi yıka-* (119/5), უჯა *uca yüce* (167/12), ურეგინდან *uregindan* (50/10), ურეგი *uragi* (41/1), ულდუზინან *ulduzınan* (3/11), ილ *il* (120/16), ილან *ilan* (183/18), ილდარუმ *ildarum* (217/6)

v-> ø: ურალუმ uralum (42/10), ურდილარ urdilar (75/1)

h-> ø: ამრათინი amaratini (83/8), ამდ ედარიდი amd edaridi (294/1), აფისინი apisini (36/6), ექიმა ekima (110/18)

-h->ø: ნასიათლარუმი nasiatlarumi (11/4), ამისი amisi (308/8), საბა saba (16/7), შადათ şadat (51/4), შარდან şardan (14/14), ალყა alqa (263/13)

-n->ø: ბულარ bular (130/1), იჯირ icir (148/2), იქარ ედარსან ikar edarsan (94/16), ოლარ olar (14/3), საა saa (296/3), მაა maa (287/19), სორა sora (207/7), თარი Tari (294/19), არაუზდა arauzda (35/17)

ş->ø: იმდი imdi (161/10), იმდიდან imdidan (347/5)

Göçüşme (metathese)

-br->-rb-: ქირბით kirbit (252/15)

-vr->-rv-: არვად arvad (244/10), ავრად avrad (104/12)

-pr->-rp-: თარფადუბ tarpadub (166/15), თაფრანმაღ tapranmağ (155/8)

İsimden İsim Yapım Ekleri

-lu, -li

აბათლუ ოლა abadatlu ola (323/8), აღსაყალულარ აგსაყალულარ (97/10), ბაღლი bağlı (363/4), ბაღლუ bağlu (147/2), ბახტლუ დურ bahtlı dur (204/4), ბორჯლუ იდი Borclu İdi (62/5) ჯანლულარაუ canlularau (84/17), ევლულარი evlulari (198/8), იარალუ İaralu (223/17), აღსაყალლუ აგსაყალლუ (201/13), დოვლათლუ ოლდი dovlatlu oldi (249/8), დოვლათლი dovlatli (65/17), გოზლი gozli (203/12), გოზლუ gozlu (60/11), ნშანლუ nşanlu (173/12), ორუჯლუ oruclu (14/22), ყოხული qoşuli (205/17), ყოხულუ qoşulu (92/4), თიქანლუ tikanlu (356/10), ტადლუ tadlu (249/2)

-luğ

ჩობანლულ çobanluğ (250/18), იმანლულ ეთმიშ imanluğ etmiş (165/11), დილანჩილულდან dilançılığdan (247/6), იოლდამლულდა İoldaşluğda (182/3), ორთალულდა ortaluğda (364/6), ფედანზარლულ ედან peğanbarluğ edan (176/15), ფადიშაჰლულინი padişahlüğini (7/16), შაჰადათლულ ვერირ şahadatluğ verir (286/5) დუშმანლულ ედარლარ duşmanluğ edarlar (84/5), ყორხულულ qorhuluğ (172/2)

-s[i]z,-saz

აელსაზ aeğsaz (60/6), აყლსზ aq[i]ls[i]z (80/19), ასპაბსზ aspabs[i]z (76/18), ელსზ els[i]z(60/5), გუნაჰსზ gunahs[i]z (315/16), სუსზ sus[i]z

-çi

ავჭი avçi (8/18), დავაჩინუნ davaçinun (236/15), იალანჩი ისალარ İalançi İsalār (85/5), ყაფჩია qap[1]çia (353/9), ზურნაჩილარი zurnaçilari (25/16)

Çekim Ekleri**İsim Çekim Ekleri****Çokluk eki: -lar**

არვადალარ arvadlar (279/9), იშლარი işlari (310/19) ბეგლარ beglar (278/3) ევლარი evlari (144/12) ილანლარ ilanlar (28/16) ითლარ itlar (51/6) ქიშილარ kişilar (228/9) მალაიქლარ malaiklar (179/3), ყზლარ q[1]zlar (88/12), ყოინლარ qoinlar (324/8), სოზლარ sozlar (280/18), ზადლარ zadlar (252/6)

Soru eki -mi, -mu

აკმადუმმი Akmadummi (42/8) დეგულმი degulmi (270/15) დემაზლარმი demaz larmi (314/9) სოილარმუ soilarmu (43/10) იჩმაზმი içmazmi (238/9) გორმადუმმი gormadummi (354/11) სეჩმადუმი seçmadumi (310/12)

Hal ekleri:**Yönelme Hal eki: -a**

ადინა adina (291/15) ადასინა ağasina (242/9) ათეშინა ateşina (141/7) ბირინა birina (132/17) დენგიზინა dengizina (130/17) ევინა evina (235/7) გოზლარინა gozlarina (133/10) ქანთა kanta (135/13) მაა maa (342/9) მანა mana (187/5) თარლასინა tarlasina (76/8) ახორა aħora (178/9) ალაჰა Alaha (322/16) ჯანათა canata (143/18) ჩოლა çola (5/17) ევუა evua (71/14) გემია gemia (23/7) იოლა iola (146/17) თანღრია Tanğria (257/5)

Belirtme Hal eki: -i

აიაღლარუნზი aiağlarun[1]zi (339/7) ათასინი atasini (242/16) ბირინი birini (2/14) ალთუნი altuni (81/1) ჩოფი çopi (16/17) ქიშიუ kişui (296/11) ჯანუი canui (103/4) ბორჯუი borcui (62/9)

Bulunma Hal eki: - da

ბირდა Birda (303/17) ჯანათდა Canatda (32/12) ევდაქი evdaki (24/3) გოგდადურ gogdadur (261/14) გუნაშდა gunaşda (267/12) უსტინდა ustında (204/11) ბაშდა başda (14/2) იერდა ierda (197/10) ყაფუდა qapuda (147/6) ვახტდა vaħtda (116/7)

Ayrılma Hal eki:-dan

ბანდან Bandan (325/2) ევინდან evindan (156/4) გოზინდან gozindan (17/2) ქანთდან kantdan (71/9) ქათიბლარდან katıblardan (127/17) ყანინდან qanından (230/11) ყორხუსინდან qorhıusından (322/12) ურაგინდან uragından (50/11) ალაჰდან Alahdan (318/18) ათმაგდან atmagdan (305/9) ბულუთდან bulutdan (56/12) დერიდან deridan (5/19) ტაშდან taşdan (105/5)

İlgi Hal eki:-un

ჯალილ დერიანუნ Calil derianun (8/14) ჯანათუნ ინჯილი Canatun İncili (9/7) ასპაბლარუნ aspablarun (48/17) ჯაჰუტლარუნ cahutlarun (363/5) გოგლარუნ goglarun (267/16) ქანთუნ kantun (95/3) ქიმსანუნ kimsanun (152/1) ალაჯუნ ağacun (73/6) ალაჰუნ Alahun (81/10) ბულდანუნ buğdanun (42/5) თანღრინუნ Tangrinun (180/1)

Fiil Çekimleri

Şahıs Ekleri

1. Tekil - am	1. Çoğul - uk, -uḡ,
2. Tekil -san	2. . Çoğul - s[1]z,- uz
3. Tekil -dur	3. . Çoğul - durlar

როზანამ Çobanam (325/6) ადამამ Adamam (20/5) გელურამ geluram (341/13) გელურსან gelursan (341/5) გუნაჰქარდურ gunahkardur (206/6) აჩარსუ açars[1]z (147/8) ალურუქ aluruk (304/13), ბათარუხ bataruḡ (22/3) ბილმადუქ bilmaduk (308/4) ბილმადუხ bilmaduḡ (58/3) ბუირდუხ Buirduḡ (105/12)

Şimdiki Zaman eki: -yir

ჩადრეირ çağ[1]reir (103/17) გელეირ geleir (85/18) დემეირამ demeiram (62/1) სოილეირსან Soileirsan (100/6)

Geniş Zaman ekleri:–r, -ur, -ar

ბილურზ Bilur[1]z (53/3) ბილურამ Biluram (190/1) დიარამ diaram (16/4) ვერურამ veruram (224/7) არარსზ arars[1]z (317/6) არარსან ararsan (297/10) ბულმანამ Bulmanam (276/13) ბილმანამ Bilmanam (163/18) ბილმასზ Bilmas[1]z (68/13) ბუირურ Buirur (56/13)

Görülen Geçmiş Zaman ekleri:– di, -ḡi,-du

ბაღიშლადუნ Bağışladun (349/12) ბაღლადილარ bağladılar (164/11) ბეგანდუმ begandum (185/12) ბოლდილარ boldılar (359/4) ბრახტილარ

brahtilar (223/17) ბულდილარ buldilar (159/7) დუმტილარ duştilar (280/14) გეზდილარ geçdilar (305/15) გორდუბ Gorduh (90/15) გელდუმ geldum (337/9) ჩხარდუბ Ç[ı]harduz (90/13) ეშითდუნზ eşıtdun[ı]z (30/1) ეშითდი Eşıtdi (3/13)

Öğrenilen Geçmiş Zaman eki:-miş

დემიშდურ Demişdur (5/12) ჩხმიშამ ç[ı]hmişam (362/17) დურმიშ durmiş (209/12) ოთურმიშ oturmiş (163/8) ყონმიშ qonmiş (223/14)

Gelecek Zaman ekleri: -acağ, -acag,-acah

ბოიანაჯაგამ Boianacagam (68/15) გელაჯახ gelacah (6/3) გელაჯადურ gelacagdur (55/14) გელაჯადსან Gelacağsan (203/11) ოგრადაჯად დურ ogradacağ dur (313/18)

Sonuç

1. Yapım ve çekim eklerinde düz-geniş ünlüler genellikle hep a ünlüsü ile yazılmıştır: katiblar(166/17), beglar(278/3), ağlari (17/5), ağacından (86/2) ahr gunında (308/1) ateşa (184/5), bang vermaz (160/9), biçmağa (298/5), bilmaz idi (290/9), birina(118/11), demağ(110/2) demazlar (252/2) dengiza (22/5) desam (274/8), ogratmağa(134/6), ozından(217/19), ozlarına(52/7)
2. Bazı durumlarda ünsüzler arasında ı hiç yazılmamıştır: ჩაღრზუ çag[r]n[ı]z (76/14) ჩრად Ç[ı]rağ (87/17), დრლურ d[r]lur (170/1) დაღლმიშ dağlımiş (27/4) დრი d[r]i (216/5) ჰაზრ haz[ı]r (360/12) იწნდა iç[ı]nda(117/10) ნშან n[ı]şan
3. Gürcücede ö sesi olmadığı için çoğu durumlarda o sesi kullanılmıştır. კორ kor (322/6), გორუბ Gorub (182/11),
4. Gürcücede ü sesi olmadığı için çoğu durumlarda u sesi kullanılmıştır. Kuçugini (11/4) Duniada (103/12), bugün (188/14)
5. Gürcü alfabesinde f sesi olmadığı için f sesi yerine p sesi kullanılmıştır. paq[ı]rlar İncili (204/3) parislar (78/15) pikrlarini (226/14) prişalarına (91/4), pikir etmasun (243/8)
6. Gürcü alfabesinde y sesi olmadığı için bu ses yerine metnimizde bu sese en yakın ses olan /i/ ünlüsünün kullanıldığı belirlenmiştir: iağ-luz (13/11) ialançi (85/5) ieğ (280/3) ioręun (295/13) koi (242/3), ia (23/15) iadina (164/6) iağ (158/4) iağmur (19/1) iaşşi (40/8) iaşun (268/4) ialan (162/16) ialvardi (120/13) iaman (11/12) iandum (308/3) ianina (174/11) iapdi (19/5) iaprahlardan (148/2)

7. Türkiye Türkçesinin Doğu ağızları ile Azerbaycan, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinin önemli özelliklerinden biri olan söz başındaki **b->m-** değişiminde metnimizin /m-/ tarafında olduğu görülmektedir: ման man/ben (11/22), մանա mana/bana (187/5), մոն min/bin (62/5).
8. Söz içi ve sonu –k- ünsüzünün Türkiye Türkçesinin Doğu Anadolu ağızları ile Azerbaycan Türkçesindeki gibi sızıcılaşarak -h-‘ya dönüştüğü belirlenmiştir: օսխոն iaħun/yakın (329/8), օսխեռամլո iauhlaşdı/yaklaştı (221/12), օոն ioħ/yok (209/6), օրահ irah/ırak (245/4)
9. Geniş zamanın olumsuz çekiminde çağdaş Türk yazı dillerinden Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi –manam şekilleri kllanılmaktadır: Զլլմանամ bulmanam (276/13) Զլլմանամ bilmanam (163/18).⁶

KAYNAKÇA

- ABULADZE Ts, M. İluridze, 2004, Türkçe Yazmalar Kataloğu, Tbilisi, Kvirioni Yayınları
- BELTADZE, Murman, 1967, “XIII. Yüzyıl Gürcü Transkripsiyonlu Türkçe Eser”, ,C. 121, Tiflis 1967, s. 125-163, **Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları**
- Gürcistan Milli Arşiv El yazmaları Kataloğu, N 401
- DEVELİ, Hayati, 2002, *Eski Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında morfolojik esaslar*, Türkbilig, s-121

⁶ Hayati DEVELİ, *Eski Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında morfolojik esaslar*, Türkbilig, 2002/4, s-121

Birinci asıl nüshası. 1. sayfa

İkinci Nüshası 1.sayfa

1

1. სანარედა. რათონ თაფი. ისან ქონსტეს.
 თათრულდთ. ნათარეგმანევი. 6
 მახათი. ისანუბ. მსიე იხვალთა. ხუჯაქი. იმლა. ყანს.
 მსიე. თბ იქი. მუანდლარაჩიბლან.
 მახათი ისან. მსიე რათონ თაფი. იმანდმან
 თლეთსგანაყს. რათმთაყს. ქათბი. ისე იმანდლან
 ვლელი. იკლამ ისეყან ვლელი, რამდეს ყანდამთიან.
 ითან ითქმან ვლელი. მუანს. ყუ თამარ. ვ. სანი
 იმულდან, თლელითარ. მსან თანძახან ვლელით მან
 მანდლან ვლელი, მანდლამ მანდლან თლელი, ხესონ
 მანდლამდან ვლელი. სელთა მან. ხესონდან ვლელი.
 მახათი მსიე სელთა მან, თლელი მანდლამდანი. მანდლამდლან
 თლელი ესან, მანდლამდლან ვლელი რათონ თაფი მს
 თაფან მსიე სელთა მან. თლელი რათონ თაფი
 თანძახლან. ქი. თანძახლან მანდლამ. სანდამ. სელთა მან.
 მან ვლელი მან. სანდამდლან თლელით მსიე, მანდლან.
 ვლელი, თანძახი, მსიე, თლელი. რამდეს მსიე ვლელი
 მსიე. რამდეს ვლელი რათონ. თანძახ ვლელი მან,
 რათმან. თლელი. ესან მსიე მან ვლელი. მსიე. ესან
 თლელი, მან მსიე. თლელი მსიე მან თლელით მან
 თანძახ ვლელი. თლელი. თ. ყანდამდლანი. თანძახ თლელი
 თლელი, მანდლამდანი თლელი. მსიე. მანდლამდანი. სანი.
 მსიე.

(6) ეს თანძახი მანდლამდლანი 1881 წელს. მან მანდლამდლანი
 მანდლამდლანი მსიე თლელი თანძახი ესან მსიე თანძახი მან მსიე
 მანდლამდანი მანდლამდანი მსიე თლელი მანდლამდანი მსიე
 მანდლამდანი

KAZAK DÜNYA GÖRÜŞÜNDEKİ KÜLTÜREL KOD: “KAZAN” KAVRAMINA DAİR

Maira ZHOLSHAYEVA

Kazan dil bilimsel bir birimdir. Kazan, yemek hazırlamak için dökme demirden veya bakırdan yapılmış bir bulaşık aracıdır. Bu, bulaşık eşyası olarak tanınan anlamı esasında “kazan” sözünün mecazi anlamı: yiyecek, yemektir. Bununla birlikte, “kazan” sözü Kazakçada birkaç sözün yapılmasıyla Kazakçanın kelime bilgisini arttırmaya katkıda bulunmaktadır.

Örneğin, sentetik yöntem: *-şı/-şi*: kazanşı (kazan yapan kişi, usta); *-day/-dey*: kazanday(kazan gibi, büyük); *-dik/-dik*: kazandık (üzerine kazan konacak şekilde yapılmış ocak); *-sız/-siz*: kazansız (kazanı olmayan, mecazi anlamı: yemek yapmayan); *-da/de+p*: kazandap (kazan kazan yemek, bolluk, çokluk); *-şa/-şe*: kazanşa (küçük kazan);

analitik yöntem: 1) tekrarlar yöntemi: “kazan” sözünün tekrarlanması veya bir çifti “kazan” sözü, ikinci çifti ise başka sözün çiftleşmesi ile tekrarlanır: kazan-kazan(birkaç, çok, bol); kazan-ayak(toplam anlamını belirtir: bütün bulaşıkların genel adı); kazanday-kazanday(büyük büyük); kazan-otak(yemek yapmaya gerekli bütün araçların genel adı); 2) birleşme yöntemi: kazanas (sonbaharda soğım(kışın kesilen büyükbaş hayvan eti) öncesi kesilen hayvan); kazanaspa (kazan konulan ocak); kazanbuzar (yaramaz); kazandop (yere çukur kazarak üzerine top yuvarlatarak oynanan bir oyun); kazanjak(evin girişi); kazanjappa(kazana yapıştırılıp, sıcak kömür üzerinde hazırlanan ekmek, milli yemek); kazankap (göç sırasında etrafı is olmasın diye kazana dikilen kapak); kazanpeş (evi ısıtmaya ve yemek hazırlamaya yarayan ocak); kazanpışak (kazan dibini temizlemeye yarayan ince, küçük bıçak); kazantoy (kadınların doğum öncesi dağıtılan bir yemek adı); kazantolmas (gövde ile karının kesiştiği yer, kalbin yanı); kazanuşık (doğum yapacak kadının sancısı başladığında yapılan batıl inanç); kazanüy (mutfak, yemek odası); kazanşunkır (arazinin bükey olduğu yer, inişli çıkışlı yol) [1, 739-742; 2, 9]. Gösterilen bu örnekler “kazan” sözü ve “kazan” sözü aracılığıyla yapılan sözlerin Kazak halkının yaşamı ile dünya görüşüne ilişkin anlayışlarıyla yakın bağlantıda

olduğunu görüyoruz. Onları toplayıp, şöyle büyük gruplara birleştirebiliriz: **günlük eşya adları** (bulaşıklar, kazan ve ocakla ilgili eşya adları: kazan-pışak, kazanpeş); **batıl inanç adları** (kazantoy, kazanuşık); **milli yiyecek adları** (kazanjapa); (kazanbuzar); oyun adları (kazandop). Bu gruplaştırma sayesinde şunları gerçekleştirebiliriz: Kazakçada “kazan” sözü sadece yemek hazırlamaya yarayan eşya anlamındaki kavram dışında, Kazak halkının dünya görüşüne bağlı birçok bilgiyi de içerir. Bu yüzden “kazan” sözünü sadece dilsel birim açısından değerlendirmeyip, bu söz kültürel birim olduğundan onu kavram niteliğinde değerlendirebiliriz.

Consept olabilecek sözlerin sayısı sınırlıdır, herhangi kavram concept olamaz. Dil biliminde “concept” terimi ilk olarak XX asrın birinci yarısında çevre olaylarını dilsel sistem aracılığıyla canlandırma meselelerini araştırmak için ortaya çıkmıştır. Dil biliminde “concept” terimi dil ve kültür ilişkisini, onu insanoğlunun dünya görüşü hareketiyle bağdaştırma anlamında kullanılır. Bilimsel çalışmalarda “concept” sözüne verilen tanımlar çeşitlidir. Örneğin B. Kalioğlu “concept” gerçek varlığı insan bilincinde canlandıran “bilişsel birim” anlayışını oluşturarak her millî bilişsel şeklin millî kavramsal sistemde kendine özgü yeri olacağını, belirli bir eşya veya olayla ilgili alansal bilim seviyesine göre bireyin bilincinde concept türlerinin oluşması değişik şekilde olacağını kanıtlar [3, 19].

M.V.Pimenova’nın yorumuna göre «Concept» dediğimiz, değişik işaretler aracılığıyla verilen, değişik dilsel yöntemler ve araçlarla gerçekleştirilen yapısı zor dünya hakkında herhangi bir fragmanın veya böyle fragmanlar bölümünün görüntüsüdür» [6, 10]. Demek, «concept» toplanmış, sistemleştirilmiş, birleşmiş karışık bir kavramdır. O, dilsel işaretler, yani isimler, deyimler, atasözleri, bilmeceler, terim sözler, örnek metinlerle dilsel sistemde görülür. Sözün kavramsal anlamı onun kelime ve anlamsal ve çağrışım alanıyla belirlenir. Concept sıradışı bir şey değil. Onu oluşturan bölüklerden biri conceptin esasını oluşturup, tam nesnel görüntü(kod) yapıyorsa, ondan uzakta olan şekillendirici bölümler verisiz, soyut şekilde olur. Conceptin değişik katmanları birbirinden oluşur ve bu conceptin değişik şeklini gösterir. Conceptin yapılmasına kavram değil, nesnenin şekli esas olur. Kavram ile conceptin anlamı eşit değildir.

N.Uali kavram ile concepti şu şekilde ayırır: kavram belli bir nesnenin tanınmış çok önemli işaretlerinin toplamı ise concept anlam sınırı bakımından nesne ile ilgili bütün bilimin toplamıdır, şekil sınırı bakımından ise dilsel birimlerin (kelime, deyim, paremiyolojik vs.) araçların toplamı sayılan zihinsel, milli özellikleri tanıtan oluşumdur [7, 58].

Günümüz dil biliminin gelişmesinde bilişsel dil bilimi çerçevesinde concept meselesini araştırmanın esasını oluşturan birkaç eğilim var, onlar concept kültürel dil bilim açısından anlamayı destekleyenler ve bu eğilimin temsilcileri A. V. Maslova, A. Vejbitskaya, S. G. Vorkaçev, Y. S. Stepanov, Z. K. Ahmetjanova, N. Uali, J. Mankeyeva vs. bilim adamları. Bu araştırmacıların yorumuna göre, concept kültürel bir fenomendir, millet kültürünün dile dönüşmüş şeklidir. Kültürün esas kökü “concept” kavramı olmalı, dilsel sistem kültürel conceptlerin en değerli bölümünü işaretlemek için gerekli saydığı tutumları kılavuz edinmektedir [5, 74].

Semantik eğilimin temsilcileri N. D. Arutyunova, T. V. Buigina, L. D. Şmelev, B. Kalioğlu gibi âlimlerin yorumuna göre, concept anlamını oluşturan araç dilsel işaret semantiğidir. Demek, kelimeye anlam has ise concepte kavramlar anlamı has diyerek yorum yapar. Yine bir eğilim temsilcileri E.S. Kubryakova, D.S.Lihaçev gibi dil bilimciler concepti varlık ile söz arasındaki iletişimi ayarlayan evrensel anlayış olarak değerlendirmeye çalışırlar. Bahsettiğimiz değişik eğilimlerin verdiği tanımlar ve yorumlar esasında concept kavramına has belirtileri şu şekilde gösterebiliriz: concept varlıktaki bilgiyi dilsel bilinçte saklayan, onu dönüştüren esas birim; concept grup üyelerinin milli dünya görüşünü tanıtan milli ve kültürel bir kavram; concept dünyanın milli değerlerini tanıtır; concept dil aracılığıyla işaretlenir; concept öznenin alansal bilimi ile zihniyetini gösterir.

V.İ.Karasik conceptin üç bölümden oluştuğunu belirtir: kavramsal-nesnel bölüm; canlandırıcı-çağrışımsal bölüm; değer [4, 127]. Biz de bunu takip ederek concepti yapı bakımından inceleyeceğiz. Yani, concept yapısının yapısal bölümlerine şunlar girer: kavramsal anlam, mecazi-çağrışımsal anlam ve değerlendirici anlam.

Kazan- kültürel dil bilim birimidir. İşbu bildiriye konu edindiğimiz “Kazan” conceptinin kavramsal, mecazi-çağrışımsal, değerlendirici anlamları üzerinde duracağız. Herhangi kültürde, oradaki o kültür için sadece gerçek dünyadaki özel bir önemi olan olay concept olabilir. Böyle bir olay, nesne veya durumun dildeki adlanması değişik şekilde olur. Bu kavramlar halkın aklındaki kültürel dünyevilikler olarak bulunur.

Kavram ile concept aynı değil dersek, onların farkı şundadır: concept, nesne (denot) ile ilgili ilk anlayıştır. Genel tipteki nesne hakkında bu anlayış sözün oluşmasına esas alınmaktadır. Bu, nesnel-yaratıcı bir concepttir. Yukarıda adı geçen V.İ.Karasik’in sınıflandırılmasına göre conceptin kavramsal-nesnel kısmını oluşturur. Conceptin ilk nesnel-yaratıcı kısmında milli kültürel özellik net gözükmebilir. «Kazan» sözünün dilsel anlamı, ocağın (taş ocak, yer ocak vs. olabilir) üzerine konulan, altına ateş yakılan, üzeri kapakla kapa-

tilan, dibi kara is olan yemek hazırlanan bulaşık eşyasıdır. Kazan kavramını göz önümüze sermek için gerekli bilgiler olarak şunları söyleyebiliriz: ocak, ocak üstü, ocağa konulan, üzeri kapatılan, kapaklı, dibi kara is olan, bulaşık. Bu bilgiler sistemi aracılığıyla eşyanın (kazan) tipini yaratırız. Bu kazan conceptinin nesnel-yaratıcı kısmı bundan sonra zihinde değişime uğrayarak başka bir işareti belitecektir. Böylece kazan sözünün dilsel anlamının üzerine daha milli-kültürel anlam eklenir. Böylece Kazakçadaki «kazan» concepti dilsel bilinçte milli-kültürel anlamla çağrışım yaparak «milli kültürel kavramlar sistemini» oluşturur. Bu durumu detaylı anlamak için «kazan» sözüne semantik tahlil yapalım

Archiseme(sözlük anlamı)- *bulaşık eşyası adı*; Özelleştirici Sem – *yuvarlak, büyük simsiyah, bakır, dökme demir, bronzdan yapılan yemek yapmaya yarayan kap*; Özelleştirici Sem – *dibi simsiyah is olan kap*; Potansiyel(çağrışımsal) Sem – *başarılı, bol, bolluk*; Potansiyel Sem – *kutsal, mukaddes*; Potansiyel Sem – *güce hakim olmak*; Potansiyel Sem – *ortaklık*; Potansiyel Sem – *dostça*; Potansiyel Sem – *yemek yapmak*; Potansiyel Sem – *küçük veya büyük*; Potansiyel Sem – *yoğun çalışma*; Potansiyel Sem – *cimri*; Potansiyel Sem – *özel faydasını gözleyen*; Potansiyel Sem – *kargaşalık doğurmak*; Potansiyel Sem – *yüz vermemek*; Potansiyel Sem – *öç almak*. Potansiyel Sem – *aile*.

Bu gösterdiğimiz potansiyel semler «kazan» sözünün başka sözlerle birleşmesiyle güncelleşir. Bu semler(birimlerin) esasında örneğin: *kara kazan, sarı balanın kamu(otbası, aile)*; kazan bütünü(berekeli, bereket); kazanın sındıru (kek aluw, öç almak); eşkimnin kazanın sındırgan jok(özümün özü boluw, kendisiyle olmak) vs. diyenler toplu bilinçteki kültürel-millî anlam biliminin dilsel işaretlerle meydana çıkması olarak bulunur ve bu kazan sözünün milli-kültürel concepte dönüştüğünü gösterir. Bunları esasa alarak, Kazak halkının anlayışında *kazan sözü sadece bulaşık eşyası değil, kazan – bu aile, hısım-akraba, köy, halkı birleştiren kutsal mülk sayılır*.

Kazan sözünün katılımıyla yapılan Kazakçada böyle deyimler vardır: *kazan auzu – jogarı(Allah'ın vereceği nimet, nasibi vardır anlamında)*; *kazanga ne salsan şömişke sol iliner(kazana ne koyarsan kepçeye o düşer)*; *kazannan kakkap ketse itten uyat ketedi(kazanın kapağı alınırsa köpekten namus gider)*; *kazannan kara narse jok, assan, karnın toyadı*; *kardan appak narse jok, ustasan kolin tonadı(kazan simsiyahtır, yiyecek koyarsan karnın doyar; kar bembeyazdır, dokunursan elin üşer)*; *kazanşının öz erkinde, kaydan kulak şıgarsa(kazancının öz erki var, nereye dikmek isterse)*; *kazanına karay şömiş, ağaşına karay jemisi(kazanına göre kepçesi, ağacına göre meyvesi)*; *eki üyge bir kazan astırdı(iki ev için bir kazan)*; eşkimnin kazanın sındırgan jok(kimse-

nin kazanını kırmadı); *jabulı kazan jabulı*(kapalı kazan kapalı, sır açılmadı); *kazan astı* (kazana et koyuldu); *kazan köterdi*(yemek yapıldı); *Kazan auzınan bölüp işti*(kazandaki yemeği paylaştı); *kazan aumagınday körindi*(kazan hacmi kadar görüldü); *kazan bas*(başı kazan gibi, büyük), *kazan kuyruk koy*(kazan kuyruklu koyun, semiz koyun); *kazan kulagın ustadı*(kazan kulağını tuttu, yemek yapmaya hazırlandı); *kazan köbigindey üyirildi*(kazandaki et köpüğü gibi); *kazannın kakpagınday*(kazan kapağı gibi); *kazanınn tüp küyesindey*(-kazan dibindeki is gibi); *kazan suvutuv*(kazan soğutmak); *kazan üstinen kün körüv*(kazanı ile kazanmak); *kazanı maylandı*(kazanı yağlandı, şansı güldü); *kazanı baska*(kazanı ayrı); *kazanı ottan tüspedi*(kazanı oddan inmedi); *kaynağan kazan bauırına tögilgir*(kaynayan kazan üzerine dökülesi, kargış), *kara kazan*, *kara kazan bay*(kara kazan zengin); *ku kazan*(yiyeyeği yok, yemeği kıt); *kara kazanın kaygısı*(yiyecek sıkıntısı çeken); *kara kazan*, *sarı bala*(ailevi endişe); *kırık kazanın kulağını tistedi*(birden çok işe karışmak); *ortak kazan*; *kazan üstinen tamakka şakırdı*(hazır yemeğe çağırarak); *kazannın kulagın kagıp koygan at*(); *kazanındı asıp, otınındı şıgarmay oturganda*(yemek yapmadan, odunu çıkarmadan) v.s.

Bu deyimleri tahlil ederken ilk önce «kazan» sözüyle yapılan deyimlerin anlamında birinde esas, birinde ise ek seme (birim) olarak görülen değerlendirici anlamını ve ona doğrudan bağlı yaratıcı-çağrışımsal bölümü şu şekilde gösterebiliriz: **olumlu değerlendirici anlamı belirten birimler:** borkü kara kazanday boldı - sevindi, övündü; kazan ayacı bir- bir evde yemek yiyenler, dostça geçinenler; kazan kazan-çok, bol, on eki karıs kazanday- büyük kazan gibi; **olumsuz değerlendirici anlamı belirten birimler:** kazanday kaydadı – çok güçlendi, kızdı; ökpesi kara kazanday boldı – çok küstü, gücendi; kargış: kazandatır kızıl pale (kazanga tükür, oylgır, et bolgır-kazana düşesi, kazana kendini bırakası, et olası); kazanbuzar- yaramaz, hırçın; bası kara kazanday boldı – çok düşünerek kafası karıştı. Sonuç olarak, Kazakçada «kazan» sözü sadece bulaşık adını bildiren dilsel birimden başka, birkaç kültürel birimi içeren kültürel dil bilim birimi olarak bulunur. Yani “kazan” sözünün semantik yapısı sadece kavramsal değil, bilişsel unsurdan oluşur.

“Kazan” sözünde yukarıda ifadesi geçmiş esas anlamına doğrudan bağlı kültürel birimlere şunlar girer: bolluk, misafirperverlik, birlik ve dayanışma belirtisi, aile, yaşam endişesi. Örneğin: bolluk anlamında: *Keyde kara kazanda bıkıp kaynap jatkan sür yisi tanaun kittıktap, aska ansarı auıp, basın şıdamsızdana köterip aladı* (Bazen kara kazanda iyice kaynayan kışlık etin kokusu burnunu gıdıklayıp, yemek isteyip başını sabırsızlıkla kaldırdı; Ayelder tay kazanga toltıra et saldı (Kadınlar büyük kazana et koydu); dayanışma ve birlik anlamında: *Baskası baska, asımdık balıkka deyin eki üydin kazanına bölüp sap otırganın kalay umıttadı* (Başkası başka, hazırlanacak balığı bile iki

evin kazanına bölerek paylaştığını nasıl unuttur); misafirperverlik anlamı: *Alibidin kempiri kıstan kalgan sürdi kazanga toltıra astı da, sırtka samaurdı ala jügirdi-(Alibi'nin kocakarısı kıstan kalan sür eti kazana doldurarak pişirdi de dışarıya semaveri alarak koştı)*; aile anlamında: *Jalgız öz üyin emes, osı aulda neşe tütün, neşe kazan bar, sonın barın askızıp otır (Yalnız senin evin değil, bu köyde kaç baca, kaç kazan var, hepsine pişiriyor)*. Bu birimler birbiriyle bağlı olmaktadır. Birde, bu kültürel birimlerle Kazakların dünya görüşünde «kazan» sözünün alacak yeri çok önemlidir, “kazan” kavramının kutsal sayıldığını görmekteyiz.

Böylece, «kazan» sözünün katılımıyla yapılmış deyimler, atasözlerindeki milli ve kültürel anlamı göstermek ve onu bilmekle millet ile onun dünya görüşünü, düşünme sistemini, tarihi ile kültürünü yakından ve derinden tanıma-ya yol açılır. Günlük kelime bilgisi, mitoloji, deyimler, atasözlerine bağlı anlaşmazlıktan oluşan bolumsuzlukları önlemenin önemli yolu “kazan” sözünün anlamını iyi bilmekle doğrudan bağlı oluyor. Bunlar birkaç durumda görülür: edebî eseri okuma sırasında veya bir dilden ikinci bir dile çevirirken yazarın demek istediği düşüncüyü doğru anlamaya imkân sağlar; dilsel iletişim kurma sırasında, kültürlerarası iletişimde başarısızlığa kapılma olasılığı az olur.

KAYNAKLAR

- Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü. –Almatı: Arıs, 2007. K-Қ. - 744 s.
 Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü. –Almatı: Arıs, 2008. Қ-Қ. -744 s.
 Kalioğlu B. Tanımdık Kazak Tili. –Almatı, 2009. -131 s.
 4 Karasik V.I. Yazikovoy Krug: Liçnost, Konseptiy, Diskurs. –Moskva: Gnozis, 2004.
 Maslova A.B. Vvedeniye v kognitivnuyu Lingvistiku. –Moskva: Nauka, 2003. -243 s.
 Pimenova M.B. Vvedeniye Kognitivnuyu Lingvistiku. 4 – Baskı. Kemerovo: Nauka, 2004 .
 Uali N. Kazak Söz Madeniyetinin Teoriyalık Negizderi. Doktora Tezi, Almatı, 2007. 58 s.

TÜRKMEN DİLİNİN FONSKİYONEL KELİME YAPIMINDA -ÇI EKİ ÜZERİNE

*Maral Annaevna TAGANOVA**

Türkolojide fonksiyonel yanaşma ünlü Türkologlar D.M.Nasilov (Nasilov1989), V.G.Guzev (Guzev 1987, 1990, 2015), F.A.Ganiev (2015 Ganiyev 2009) ve değerlerin eserlerinde kullanılır. Türkmen dil biliminde bu doğrultuda yazılan eserler vardır (Taganova 1995).Конец формы

Türkmen dilinin çeşitli meselelerini araştırmakta fonksiyonel gramer prensiplerini uygulamak iyi sonuçlar vermektedir. Bu kelime yapımında da böyledir. Fonksiyonel gramerin yardımıyla her bir kelime yapımı aracının ifade ettiği manayı ve çeşitli yansımalarını meydana çıkarma imkânı sunar.

Türkmençe isim yapan eklerin 90 adedi fonksiyonel açıdan araştırıldı. Türkmen dili gramerlerinde isim yapan ekler olarak da kelime yapanlarla beraber verilmiş olan yerlere rastlanmaktadır, yani onlar arasındaki fark ayırt edilmemiştir. Araştırma esnasında Türkmençe *-ça/-çe, -cağaz, -can, -mak/-mek, -ma/-me* gibi bazı eklerin şekil türetici oldukları tespit edilmiştir.

Türkmençede ve Türkolojide isim yapan ek sayılan *-name, -hane* gibi dil birimleri, türkmençede müstakil mana ifade etmektedirler. Bundan dolayı da onları ek olarak değil de bileşik kelimeler grubunda sayılması gerekir.

Türkmençede isimler çeşitli kelime gruplarına ait sözlerden yapılır. Türemiş isimlere kelime tabanı olarak hizmet eden ana söz grupları – isimler ve fiiller aittir.

İsim yapan ekler araştırıldığında, kelime tabanı ile isim yapan ek arasında oluşan mana ilişkisine dikkat edilmiştir. Binaen aleyh, her bir isim yapan ek yardımıyla ifade edilen çeşitli manalar türetilmiştir. Örneğin, *-çt/-çt* eki yardımıyla türetilen isimlerden 36 mana türü tespit edilmiştir. Onlardan 36 adedi kök kelimeyle ifade edilen mefhumla iştil eden şahsı anlatır.

* Doç. Dr., Türkmenistan, Milli Elyazmalar Enstitüsü, e-posta: manyeje@mail.ru

Böylelikde, isim oluşturan eklerinin arasında **-çiv/-çi** eki aktif kullanılır. Bu ek eski türkçede' de vardır. Eski türkçe toplu kelime içeren sözlüğün 1-135 sayfalarında **-çiv/-çi** eki olan 37 kelime bulundu (DTS 1969:1 – 135). Onlar önceki zamanlarda **-çiv/-çi** eki türemiş kelime'-de ifade olan anlam ile meşgul kişini işaretliyor:*bağci – bağban, başci – yolbaşçy, alcı – yalançı, aşcı – aşpez, bildürücü –habar veren nve ilâh.*

Türk dillerinde **-çiv/-çi** ekiyle ancak isimlere yardımcı olmuştur. Bu Türkmen dilinde nasıl olmuştur?

Türkmence **-çiv/-çi** eki farklı sözcük-anlamsal gruplardan yeni isimler oluşturur:

1. Cins isim+**-çiv/-çi**: *aydım+çiv, iş+çiv, köwüş+çiv, okuv+çiv* ve ilâh.
2. Belirli isimler+**-çiv/-çi**: *üdik+çiv, nebit+çiv, suv+çiv* ve ilâh.
3. Soyut isimler+**-çiv/-çi**: *gıbat+çiv, gürrüñ+çiv* ve ilâh.

İsimlerin **-çiv/-çi** eki kullanarak oluşumu dilin diğer bölümlerinden çok azdır. “Türkmen dilinin sözlüğü’nde bu ekle birlikte yaklaşık 600 kelime tespit edilmiş (Türkmen dilinin sözlüğü 1962). Analizler sonucunda tek bir kelime *yalançı* sıfattan oluştuğu tedkik edilir.

Türkmen dilinde **-çiv/-çi** eki *avçiv, araçiv* gibi ezeli ve *tennisçiv, futbolçiv* gibi alınma kelimeleriyle meydana gelir.

Türkmen dilinin bazı lehçelerinde **-çiv/-çi** eki yer adlarının ile kullanılıyor. Örneğin, *çelekençiv* «çelekenli», *nebitdağçiv* “nebitdağlı”, *esenguluçiv* “esengululu”(yomut lehçesi), *nohurçiv* “nohurlı” (nohur lehçesi). Ama bu yaygın değildir. Son zamanlarda, Türkmencenin yaşayan ağızlarında, özellikle konuşulan dilde genellikle *eyrançiv, maryçiv* kullanılır. Bu İran Türkmenleri dilinin etkisi olarak açıklanabilir.

Ayrıca **-çiv/-çi** ekiyle yapılan kelimelerin belirli bir özelliğe sahip olan veya insan haricinde bir işe yarayan canlılar: *goyunçiv* (köpek), *saçakçiv* (hamam böceği), *sıçançiv* (kuş), *yükçiv* (eşek), *adamçiv* (deve, it), *çetçiv* (keci), *gırakçiv* (at), *ceñçiv* (horaz) ve bitki isimlerini anlatır: *boğumçiv*.

Türkmencede **-çiv/-çi** eki **-mak/ -mek** biçimli fiillerle geldiğinde, at yapan olmaktan çıkarak, şekil yapana dönüşür ve fiilin niyet biçimini türetir: *aytmakçiv, diymekçiv, içirmekçiv, başlanmakçiv, bermekçiv, sınışımakçiv*. Fiilinin bu şekli, özellikle kıpçak, karlık, kırgız-kıpçak dillerinin grubunda ve Oğuz dillerinden sadece Türkmen diline özgüdür. Bu ilişitir ve karmaşık bir yapıştırmayı oluşturmak için bir araya görüşünü desteklemektedir (Hocayev 1978:134 – 135).

Türkmencede **-çı/-çi** eki bağımsızlığını kaybederek, **-çılık/-çilik** eki biçiminde rastlanan ve mutlak isim yapan yerine de rastlanır: **mugallımcılık, abadançılık**.

Türkmencedeki bilgilere binaen **-çy/-çie**kiyle yapılan kelimelerin asıl manasından uzaklaşarak, tamamen yabancı mana ifade eden yerleri de var: **yalançı** – dünya, **gilçi, yalçı, desmalçı, yumurtgaçı** – yalaka.

Çalışmada **gamçı, gayçı, darakçı, urkaçı, sawçı** ve **ilçi** kelimeler’de **-çı/-çi** ekiyle işlevini belirlemek için tarihsel ve etimolojik analizini harca-mak zorunda kaldı.

F.A.Ganiev **gamçı** ve **gayçı** kelimelerin **damca** kelimesiyle analiz eder ve aynı eklerin olduğuna inanmaktadır. Ona göre, şu sözlerle takıdır ve **-çı/-çi** eki vardır (Ganiyev 1974:131). Tatar dilindeki bu ekile kelimeler türkmen dilinde farklı bir şekilde bulundu. Meselâ: **tam + çı** (Tatar) –**dam+ca** (Türkmen), **söyen + çe– söyün+ci, kay + çı– gay+çı, kam+çı– gam+çı**.

Gamçı. Bu kelime “vurub yıkmak, vurmak” anlamı olan eski «gam-» kelimesiden teşkil olmasını farzetmek mümkün. Bu kelimelerin her ikisi de Türk dilleri anıtlarında bulunur: **Ol anıqamdı** – Ol ony vurup yykdy [MK II, 24]; **at gamçısı** [MK II, 417] (DTS 1969:413, 415). Modern Türkmen dilde kelime **gamçı** kullanır ve vurmak için bir aracını, yani kamçını, kırbaçı ifade edir.

Gayçı kelimesinin kökü “ayırarak, bölmek” anlamı olan **kayıru** Tatar kelimeside raslanıyor diye F.A.Ganiev yazar (Ganiyev 1974:131). Görünüm doğru olması mümkündür. Bu durumda, **qaj-** (qay) ve **qij-** (giy) köklerin aynı kökenli gibi kabul edilebilir. Eski Türk dilinde bu kökler anlamdaş kelime olarak bulunur ve 1) kesmek, 2) mecazen, çekilmek, dönmek (sözünden), ihanet etmek (sözi) gibi anlamına gelir (DTS 1969:406,440).

Garakçı. Antik dilde **qaraqçı** “**çapulcu, yağmacı, soyguncu, eşkiya**” anlamı olan kelimenin **qaraqta** “yağma etmek, soymak; malını **gasp etmek**” mânası olan kelime ile aynı kökü vardır (DTS 1970:425). Ona benzeyen dört sesdeş kelime sahip olur. Onların ilki “izle”, ikincisi “gör», üçüncüsü “fare türü” ve dördüncüsü “siyah boya olarak kullanılan demir sülfat” (DTS 1970:424) anlamına gelir. Türkmen dilinde “göz, görme» anlamına gelen **garak** kelimesi vardır. Analiz **garakçı** kelimenin kökeni hakkında özellikle konuşmak mümkün değildiğın gösterdi. Onun anlamının “**garagy gapyp talaýan, duşman durka talañ edýän**” ile açıklanabilir.

Bilimsel literatürde **urkaçı** kelimenin kökeni ve anlamı hakkında kesin görüş vardır(Sevortyan1974:603-604).İfade edilen farklı görüşlerde **ur-** “tohum», **-ka-** hareketin tekrar edilmegini anlatır (**ovkala, oykala** gibi kelimeler-

deki **-ka** eki gibi), **-çı** kök kelime de ifade edilen mefhumla iştilal eden şahsı anlatır derler. Biz bu görüşü desteklemekteyiz. **Ur** kelimesinin “tohum” anlamının göz önüne alındığında, **urkaçı** kelimesin “çok tohum üretici” gibi açıklama olacak.

Bugurçı. Tarihsel görüşden-**çı/-çi** ekiyle yapılan kelimelerin içinde **bugurçı** derin analizi talep eder. Aslıyla o “bactrian deve” anlamı olan **buga** – **bugur/bugra** kelime ile ilgilidir (bağlıdır). Antik dilinde bu **buyra** şeklinde ortaya çıkar ve “deve yapımcısını” yani türkmence **hövür düyäni** anlatır. Eğer **buka gelmek** (boğaya gelen inek) ve **buga tutmak** (inek ile boğanı çiftleştirmek) deyimini ve **bugra** antik kelimenin anlamları *tesbit edilir* ise (TRS 1968: 116), **bugurçı** kelemesinin anlamı “buka deve-yapımcı” şeklinde izah edilebilir ve türkmencede olan “buka deve-yapımcı” (TRS 1968: 117) anlamı olan **bugurçı** ile tetabuk eder.

Savçı. Bu kelime eski **sav** kelimesiden türetilmiştir. Semantik “kelime, konuşma; haber; mesaj, mektup; atasözü, darbimesel; hikaye, anlatma” (DTS 1969: 491-492). Eski Türk dilinde iki kaç **savçı** kelimesi var. Bunlardan ilki’de “bir peygamber, bir haberci” ve ikinci’de “dünürücü” anlamı vardır. Modern Türkmen dilinde ol **sözaydıcı** “dünürücü, birini almasını ya birine varmasını teklif etmek” anlamı olan kelimeyle anlamdaştır.

İlçi. Bu kelime antik dilinde **elçi** biçiminde bulunur. Onun iki anlamı ortaya çıkartılmıştır: 1. Büyükelçi, haberci; 2. Mühim resmi şahıs, hükümdar (DTS 1969: 169). **İlçi il** kelimesinden türetilmiştir ve modern Türkmen dilinde şu anlama sahiptir: 1) büyükelçi, elçi, temsilci; 2) eski parlamento (TRS 1968: 352).

Sülçi. İlk bakışta **sülçi** kelimesinin kestirmek zor görünmüyor. Halen bu kelime en aktif kullanılan kelimelerden biri olmaklaa sorgu hı akimini, sorgu yargımcını, yani ön soruşturmayı yürüten resmi şahsı ifade eder. Eski Türk dilinde “dirilik, sululuk” anlamı olan **sül** kelimesi ve «savaşmak, sefer yapmak; akın yapmak, baskın yapmak» anlamı olan **sülä**-fiili vardır. Ama, ne yazık ki, onların **sülçi** kelimesiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Biz **sülçi** kelimesindeki **sül** kökü belirlemedik. Aşık oyununda kemik atmadan ön harekete **sülmek** derler. Onda oyuncu ölçüp biçir, tartır, inceler ve atma yörüngesini ve gücünü belirler.

Alçı. Aşık oyun ile ilişkili kelime. **Alçı**–aşıkın tagana (sacayak) karşı tarafı. O ikramiyeli hesaba alınır. Bu, bizce, «almak» anlamı olan **al-** fiilden oluşan iyi şans getiren aşığı temsil eder. Türkmen dilinde **alçı** **gopmak** takımı var ve ol şanslı olmağı, bir şeyde iyi şansları sahip olmağı anlatır.

Türkmen dilinde yal kökü olan üç kelime yanı homonim vardır. İlk iki kelimedede kök seslisi kısa, üçüncüde - uzun. Birinci kelimenin anlamı “tatsız ve kötü yemek”. Bu kök “otlakçı, asalak, ekti, sığıntı” anlamı olan yalçy ve yalhor gibi iki anlamdaşda, “köpekleri yemleme için kap” anlamı olan yalak, “1) yalamak, yalanmak, yalanıp durmak; 2) takılmak, sataşmak” anlamı olan yalamak ve yalama gibi kelimeierde raslanır. İkinci yal kökü “çıplak, şallak, dazlak, cavlak” anlamı olan yalçy, “çıplak, şallak, çavlak, açık” anlamı olan yalañaç ve onun konuşma türüsü olan yalañ, “çıplak, şallak, çavlak” anlamı olan yalazy, “düz, pürüzsüz, dümdüz, cilâlı, mücellâ, perdahlı, kaypak, yalız” anlamı olan yalama kelimelerinde vardır. Üçüncü uzun sesli yal “yele, cıdav” anlama sahip olur. Türkmen dilinde “yardam olmak, yaralı olmak, faydalı olmak” anlamı olan yalçytmak fiili ve onun menfî formu olan yalçytmazlyk kelimesi var. Türkmençe dil yalçy olarak üç kelime vardır:

Ýalçy I, syp. Ýaly gowy görýän, iýermen (it hakynda).

Ýalçy II, at. Dagyň ot-çöp bitmedik, ýylmanak, ýylçyr ýüzi.

Ýalçy III, at. Jaryň ugrundaky oý ýerlerde ýygnanyp galan bölek suw (TDDS 2016:500).

Älemci. Türkmen dilinde älemci (TRS 1968:798) gemilere yolu göstermek için bayrakları ortaya koyan bir kişini, yanı tombazcını anlatır. Türkmencede älem olarak üç sesteş kelime var. İlkini anlamı “dünya, evren, âlem, cihan”, ikincisi - “bayrak, sancak”, üçüncüsü - halı ornömanın adı. Eski türkçede älüm “*bayrak*” anlamı olan kelime var (DTS 1969 :33). Ol älemci ile şüphesiz tutuktur.

Türk dillerinin çoğunda olduğu gibi, Türkmen dilinde’de -çy/-çy eki çok anlamlıdır. F.A.Ganiev tatar dilinde bu ekin 22 (Ganiyev 1974:71-74), Z. Korkmaz türk dilinde onun 7 (Korkmaz 2017:125), P.Azımov türkmencede 11 (Azymow 1969:234-241) mânasının sahip olduğunu belirtiyor..

Sözcük türetmeile meşgul tüm bilim adamları -çy/-çy ekinin ilk anlamı meslek olur. Diğerleri ondan sonraki gelişmenin neticesi olur (Sevortyan 1966: 84; Ganiyev 1974: 71; Kondratyev 1970: 170).

1. Bir malzeme ile ilgili ya da bir şey yapan kişi: *aynaçy, galaýyçy, ýonaçy, demirçi, deriçi, çerimçi, atomçy.*
2. Toprak altlarından tabii zenginlikleri çıkarma ile meşgul olan kişi: *magdançy, nebitçi, gazçy.*
3. Bitkileri yetiştirmekle meşgul olan kişi: *pagtaçy, ekerançy, gülçi, gallaçy, kartoşkaçy, ekinçi.*

4. Aletleri yapmak veya onları satmak ile meşgul olan kişi: *sübseçi, çarhçy, çelekçi, eýerçi, nalçy, elekçi.*
5. Yemek, içecek yapmak veya onları satmakla meşgul olan kişi: *gorçy, piwoçy, halwaçy, çayçy, süýtçi, bulkaçy, balçy.*
6. Ayakkabı, elbise dikmek ile meşgul olan kişi: *başmakçy, köwüşçi, çokayçy, üdikçi, geýmçi, papakçy, telpekçi, tikiñçi.*
7. Şarkı ve müzik söylenen kişi: *aydymçy, gitaraçy, gyjakçy, depçi, deprekçi, dutarçy, sazçy, surnayçy, tamdyraçy, bayançy.*
8. Taşıt araçlarıyla meşgul olan kişi: *arabaçy, gümüçi, gatyrcy, dizelçi, kerwençi, gaýykçy, motosikletçi, paýtunçy, teplowozçy, traktorçy, tramwayçy, taýmylçy, furgonçy, ekskowatorçy, zemsnarýadçy.*
9. Asıl kelimede anlatılanla meşgul olan kişi: *awçy, goragçy, gözbagçy, gullukçy, guramaçy, gyrkymçy, gurracy, derñewçi, dokmaçy, jiltçi, juwazçy, işçi, ýüpekçi, ýygynçy, laýçy, magaryfçy, maldarçy, güwäçi, sagatçy, biabarçy, halyçy, hasapçy, yzçy, ykdysatçy, ýamançy, sagymçy, senagatçy, senetçi, barlagçy, bayagçy, tejribeçi, telekeçi, palçy.*
10. Belirli bir yerde çalışan kişi: *dükançy, magazinçi, kitaphanaçy, gazetçi, hammamçy, degirmençi, çayhanaçy, portçy, harmançy, demirýolçy, kanalçy, tokaýçy, oba hojalykçy, hazarçy.*
11. Spor oyunla meşgul olan kişini ve ona katılanları anlatır: *düzzümçi, küstçi, şaşkaçy, hökkeýçi, lyžaçy, tennisçi, futbolçy, eşekçi.*
12. Tasvirî sanatlar ile meşgul olan kişi: *karikaturaçy, peýzažçy, plakatçy, portretçi, sungatçy, suratçy, heykelçi, ssenariçi.*
13. İlim ve çeşitleriyle meşgul olan kişi: *dilçi, dokladçy, tankytçy, edebiyatçy, taryhçy, geografiýaçy.*
14. Edebiyat ile meşgul olan kişi: *kyssaçy, prozaçy, fantaziýaçy, felýetonçy, folklorçy, goşguçy, romançy.*
15. Ziyarat eden veya çalışan yeri göre ad alan kişi: *argyşçy, pataçy, seýilçi, toýçy, ýolçy, ýolagçy, gapyçy, geçegçi, ötegçi, atbaşçy, zyýaratçy.*
16. Siyaset bilen baglanyşykly ile meşgul olan kişi: *saylawçy, çepçi, sağçy, tersçi (tersçil diýilýär), topalañçy, toparçy, halkçy, syýasatçy, milletçi, pitneçi, ilçi.*
17. Askeri ihtisasiyle ilgili kişi: *torpedaçy, türmeçi, pulemyotçy, gwardiýaçy, desantçy, zenitçi, jebeçi (goragçy).*

18. Belirli bir karaktere ilgili kişi: *aldawçy, jedelçi, jenjelçi, jeñçi, ýykgy-nçy, modaçy, muşakgatçy, sapalakçy, hakykatçy, hojalykçy, çynçy, şagalaňçy, şikayätçy, şyltakçy, yzymçy, ýalançy, şugulçy, howsala- laçy, töpmetçi, synçy.*
19. Bakım, yemleme, otlatma ya avlama ile meşgul olan kişi: *goşçy, ýy- lançy, guşçy, awçy.*
20. Bir şeyi toplamak, bozmak ile meşgul olan kişi: *hüşürçi, zekatçy, hoşaçy.*
21. Bir şeyin yardımını ile çalışan kişi: *kürekçi, gapançy, kemançy, me- şikçi, orakçy, burawçy, nasosçy.*
22. Yaptığı işlerle zarar getiren kişi: *basmaçy, alamançy, çapawulçy, talaňçy, garakçy, terrorçy, jenaýatçy.*
23. Bir şey sahibi ve kiracı olan kişi: *goýumçy, mirasçy, paýçy, kärende- çy, potratçy.*
24. Kollektif amele iştirak eden kişi: *gölegçi, ýowarçy, ýüzükçi, kow- guçy, ümeçi, hazarçy, ýazlagçy.*
25. Asıl kelimede olan anlama sevgisi olan kişi: *watançy, yslamçy.*
26. haberci, müjdecisi olan kişi: *buşlukçy, jarçy, çakylykçy, ilçi.*
27. Satış veya mübadele ile meşgul olan kişi: *jerçi, satygçy, garagurumçy.*
28. Yönelme veya doğru yolu gösteren kişi: *önbaşçy, maslahatçy, ýol- başçy, başçy, araçy, geñeşçi, töwallaçy, ündewçi, nethudaçy.*
29. Yapım şeyler ile meşgul olan kişi: *binaçy, desgaçy, suwagçy.*
30. Bir şeyi iyi bilgili ve ona hikaye etmeği seven kişi: *ertekiçi, des- sançy, ýomakçy.*
31. Öğrenmede ve okumada alan değerlendirmelere göre adlandırılan kişi: *birlikçi, ikilikçi, üçlükçi, dörtlükçi, başlıkçi.*
32. Bir şeyin oluşun veya yapılmış tarihine göre, aynı zamanda herhangi bir işi yapan veya onda hakkını alan şahs: *annaçı* - eskiden her cuma günü günlük hakkını alan çoban ya ırgat; *öylänçi* - *türkmen- cede iki manaya gelir: 1) öylen vakti yağan yağmur; 2) öyleden sonra okula giden öğrenci.*
33. Birine yardım ile meşgul olan kişi: *ýardamçy, hemaýatçy, kömekçi.*
34. Kontrol etmeyle meşgul olan kişi: *gözegçi, nobatçy, sakçy.*

35. Belirli bir özelliğe sahip olan veya insan haricinde bir işe yarayan canlılar: **goyunçı** (köpek), **saçakçı** (hamam böceği), **sıçançı** (kuş), **yükçi** (eşek), **adamçı** (deve, it), **çetçi** (keci), **gırakçı** (at), **ceñçi** (horaz).

36. Bitki adı: **bogumçu**.

Bunlardan anlaşılması üzere, türkmencede **-çı/-çi** ekini aktif isim yapan eklerinden birisi olduğunu ve çeşitli anlamlı kelimeleri türetmeye katıldığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

Azimov (1969), Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri, Aşgabat.

DTS (1969), Древнетюркский словарь. Ленинград.

Ganiyev (1974), Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском языке. Казань.

Ganiyev (2009), Ганиев Ф.А. Функциональное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань.

Ganiyev (2015), Ганиев Ф.А. Функциональная грамматика татарского языка. Казань.

Guzev (1987), Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийско-тюркского языка). Ленинград.

Guzev (1990), Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале староанатолийско-тюркского языка). Ленинград.

Guzev (2015), Гузев В.Г. Теоретическая грамматика турецкого языка. Санкт-Петербург.

Hoşayev (1978), Hoşayew B. Häzirki zaman türkmen dilinde işlik formalary. Aşgabat.

Kondratyev (1970), Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Издательство Ленинградского университета.

Korkmaz (2017), Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. Ankara.

Nasilov (1989), Насилов Д.М. Проблемы аспектологии: Акциональность. Ленинград.

1. Sevortyan (1966), Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва.

2. Sevortyan (1974), Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва.

3. Taganova (1995), Таганова М.А. Итеративность в туркменском языке. Ашхабад.

4. TDDS (2016), Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II t., Aşgabat.

5. TRS (1968), Türkmençe-rusça sözlük. Moskva.

6. Türkmen dili sözlük (1962), Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat.

KÚNOS IGNÁCZ'IN ERDEL KONTU KUUN GÉZA'YA MEKTUPLARININ MACAR TÜRKOLJİSİNDE YERİ (1900-1905). BELGELER.

*Margareta ASLAN**

Din bogatul fond de documente pana in acest moment au fost publicate corespondenta dintre Kuun Geza si Vambéry Armin, iar corespondenta dintre Kuun si Thury Jozsef este in curs de publicare. Acest studiu, chiar daca este partial si priveste doar fondul de corespondenta trimisa de Kúnos Ignác, fara a consulta si fondul acestuia din Ungaria, are rolul de a completa unele goluri acumulate in cadrul cercetarilor anterioare.

Bu yazı sayesinde yapılan katkı, Şarkiyat ya da Türkoloji bakımından çalıştırılmadığı bir fon olduğu için öncü alanına sığdırılabilir. Çalışmayı oluşturmak için el yazma kaynağı olan dosya, 15 Eylül 1900 – 5 Haziran 1905 arasında yapılan, 23 sayfa ve 11 mektup kullanmaktadır. El yazı temiz, düzenli, okunabilir, ufak harflerle Macar dilinde yazılmış bir yazıdır.

Çalışma, XIX.yy.ın sonlarında - XX.yy.ın başlarında o zamanki Macar topraklarında Türkoloji, bilimlerine gösterilen ilgiyi aktarmaya yarayacak.

Kúnos Ignác născut în 22 septembrie, 1860 la Hajdúsámson, cu numele de Ignác Lusztig. A urmat Colegiul din Debrecen, după care a fost acceptat la Universitatea din Budapesta între anii 1879 și 1882.

La început s-a ocupat de lingvistică maghiară, dar la îndemnul mentorilor săi, Vámbéry, Budenz, Munkácsi, s-a îndreptat spre turcologie. – a intrat într-un magazin din Budapesta, de dulciuri, a cărui proprietar era turc, și au intrat în dialog. Turcul i-a spus că nu vorbește limba „de stradă”, Kúnos, ci ceea ce literară. Așa s-a hotărât să călătorească în Turcia pentru a afla mai multe despre limbă și popor.

1880 – a început să studieze limba și cultura anatoliană și a Rumeliei, ceea ce a deschis noi drumuri turcologilor.

* Dr. Araştırmacı Türkoloji ve Orta Asya Çalışmaları Enstitüsü Babes-Bolyai Üniversitesi, Cluj-Napoca margaraslan@yahoo.com

1885 – a petrecut puțin timp printre turcii din Bulgaria, după care a plecat spre Anatolia. Această călătorie a durat 5 ani, materialele adunate de el au trezit interesul în cercurile academice. A fost susținut pentru a-și continua studiile și cercetările. I-au fost publicate mai multe lucrări cât timp a fost în Turcia, printre altele colecția de cântece folclorice.

Turcologul G.Iacob a scris despre el în lucrarea sa ”Türkische Bibliothek”, că a fost întemeietorul cercetării folclorului turcesc.¹ Instituțiile turcologice europene au urmărit cu interes lucrările lui.

În 1890 a fost profesor particular la Universitatea din Budapesta, Facultatea de Filologie turcă

și în același an a fost profesor la Academia Comercială Orientală, devenind directorul academiei între anii 1919 – 1922. A călătorit în Rumelia, Anatolia, Siria, Palestina, Egipt. A studiat și observat caracteristicile dialectelor turcice, etnografia, poezia folclorică și oboceiurile turcești. A stâns o colecție impresionantă de povești folclorice și anecdote, ce au fost publicate, pe lângă limba maghiară, și în mai multe limbi europene. Un alt lucru important făcut de el a fost că le-a făcut accesibile și cititorilor comuni, numeroși, nu numai celor academice. A fost membru al Academiei Științifice Maghiare, al Société Asiatique, al Societății Internaționale din Centrul și Estul Asiei.

Macar Türkoloji dünyası üzerinde yapıldığı çalışmalardan çıkarak, Erdel kont Kuun Géza çok önemli Türkiyat desteklemecilerden biri, hatta, şahsi fikrime göre, en önemli destek veren sosyo-tarihsel mekanizma figürlerinden biri idi. Kendisi, maddi, manevi, fikir dünyasında yol gösteren, önemli bir lider idi. Her yaz tatilinde ve bayramlarda kendi şatosunda toplanan bilim adamları (Vámbéry Ármin; Goldziher Ignác; Angelo de Gubernatis kontu; Némethi K.; Thury József; Valentin Carerra), önemli spontane Türkiyat “toplantıları” yaptılar. Burada, fikir değişimi, araştırma konu secimi, araştırma kaynaklar değişimi ya da öneri gibi çeşitli konular konuşuldu.

Kúnos Ignác`a gelince, Macar Akademik dünyasının ünlü ilim adamlarından biridir. Türkolog, dil bilimci, Türk Folklorunu toplayan, felsefeci, Macar Oryantal Ticari Akademisi`nin sekreteri idi. Aynı zamanda, Türk dünyasında Kadir efendi ismi ile tanılan Kúnos, bir zamanlar Türkiye`de yaşayan, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde ders veren saygı değer bir ilim adamıydı.

Mektuplaşmalar, Kúnos Ignác`in resmi hayatından özel hayatına kadar bilgiler içermektedir. “Keleti Szemle” Doğu bilimleri üzerinde çıkartılan derginin ilk sayıların maceraları, dergi etrafında yapılan maddi ve manevi destek-

¹ Prefață scrisă de Dr. Tuncer Gülensoy – Kúnos Ignác – A török népköltés – Tasnádi Edit fordítás, Terebess Kiadó, Budapest 1999

ler, zorluklar ve çözümler, konferanslar, ya da çeşitli ünlü Macar Türkologların yaşadıkları basın zorluklarını aktarmaktadır.

Macar Akademik dünyasının, Şarkiyat ve Türkoloji alanındaki iki ilim adamının mektuplaşmasını ortaya çıkaran ve aktarmayı içeren bu yazının bilimsel değeri yüksektir ve gereklidir. Ayrıca, Orta ve Doğu Avrupa'da Tarihi Türkiyat çalışmaları yapan Türk araştırmacılar için, güzel bir kaynak olacaktır.

460 Corespondența primită de la Kúnos Ignác, secretarul Academiei Commerciale din Budapesta.

12 scrisori

Foto no. 1: Contele Kuun Géza.

Foto no 2.: Kúnos Ignác

Belgeler:

Belge no. 1.

Budapeste. 7 Haziran 1902. I-a primit articolul manuscris spre publicare și se va ocupa personale de corectura ei. Nu va putea onora invitatia facuta de conte, deoarece va trebui sa isi viziteze tatal in Berlin. Il anunta ca i s-a nascut un fiu in urma cu trei saptamani, si, fiind tata, are de gand sa isi dedice timp familiei sale. Il instiinteaza despre planurile de vara pe care si le-a facut.

Belge no. 2.

Budapeste. 1901. Kasim. 19. Incantati de articolul primit, solicita conteiui sa continue subiectul si in numarul urmator al revistei. Il roaga pe conte

sa le trimita materialul despre turcesti in limba maghiara pe care l-a scris cu Budenz , o munca ce va avea rolul de a umple un mare gol in sfera stiintelor lingvistice. Doreste mai mult, sa ofere un raspuns ideilor oponente ale lui Vambéry Armin.

Belge no. 3.

Bártfa Kaplıcaları. Budapeşte. 1902. Temmuz. 28. Ii trimite contelui corectura materialului. Aflat la bai in Bartfa, isi pregateste un studiu despre motivele limbilor turcice, pe care doreste sa il prezinte la congresul de orientalistica de la Hamburg.

Budapest. 1902. jun.7.

Kegyelmes Uram!

A kéziratot hálás köszönettel megkaptam és legott intézkedtem, hogy a hozzá kezdjenek. A korrekturát magam fogom a lehető leggondosabban át nézni és ennek megtörténte után a revíziót Nagyméltóságodhoz juttatni. Ezzel tehát rendbe volnánk. Nagyobb baj ennél az, hogy felette megtisztelő meghívásának ezúttal sem Shiratori sem én, a legmélyebb sajnálatunkra nem tehetünk eleget. A papámnak két sógora érkezett Berlinbe és azokhoz kell sietnie, hogy az otthonából és otthonáról közvetlenül jövő híreket átvehesse. Én velem meg, illetve feleségemmel, az a különben előre is látott dolog történt, hogy most három hete egy fiú gyermekkel ajándékozott meg, mely körülmény én reám el nem háritható apai kötelességeket rótt. Ezek közzé tartozik az is, hogy a családomat egyelőre magára nem hagyhatom, és egy-két hét letelte után Bártfa fürdőre kell őket kísérem s velük egyetemben a szünidőre letelepednem. Onnan augusztus hó útóján a hamburgi orientalista congressusra megyek, a hol Shiratorival találkozva néminémü módját fogjuk keresni, hogy Nagyméltóságod meghívását megvalósíthassuk. A grófnő Ő Nagyméltósága kezeit csókolja

hálás tisztelettel

Kúnos Ignác

< Çevirim >

Lütfeden Efendim!

Elyazmanızı minnetle alıp, üstünde yapacakları çalışmaları bizatihi yerinde takip ettim. Düzeltmeleri büyük bir titizlikle kendim yapacağım, Bundan sonra da düzeltmeler üzerinde Ekselanslarında görüşlerine başvuracağız. Bence bu iş tamamdır. Sizin saygıdeğer davetinize icabet edemediğimiz için Shiratori ve ben derin bir üzüntü duyduk. Ancak bu konuda elimizden bir şey gelmediğinden dolayı büyük bir sıkıntı içindeyiz. Babamın iki eniştesi Berlin'e ulaştı, Onlara yetişmek lazım ki evinden ve ev ile ilgili haberleri alabilsin. Benimle ve hanımımla, daha önceden beklenen durum gerçekleşti, üç hafta önce hanımim bana bir erkek evlat armağan etti, ki bu olay benim üzerimde anlatamayacağım bir babalık görevini üstlenmemi sağladı. Bu olaylar arasında ailemi su anda tek başına bırakmam, bir-iki hafta geçtikten sonra onlarla beraber Bártfa kaplıcalarına kadar eslik etmeliyim ve tatili onlarla geçirmeliyim. Oradan ağustos <ayın> sonu Hamburg'da yapılacak Şarkiyat kongresinde Shiratori ile buluşup Ekselanslarımızın davetinize icabet etme çabasında olacağız. Sayın Kontes Ekselanslar Hanımın ellerini öper

Şükranlarımı saygıyla sunarım

Kúnos Ignác

KELETI KERESKEDELMİ AKADÉMIA
Budapest, V., Alkotmány-u. 11.

1902. VI. 7.

6

Budapest 1902. jún. 7.

Kezvelmes Uram!

A Médinatot hílas kördönellel megkap-
tam is legoldintérkedtem, hogy a medei
hoz hozzá kérdjenek a korrelatúráit magam
fogom a lehető legzordanabban átírni
is ennel megtörténté után a részlet
nagy méltóságodhoz juttatni. Ezzel tehát
rendben voltunk. Nagyobb baj ennel
az, hogy felette megkérhető megkérési-
naki annál sem skirator, sem is, a
legmelyebb sajnálatsunkhoz nem lehetünk
éleges. A japánokak hírd szóra is kérdett
Berlinbe, is szelator kért részre, hogy az
akkoriból is akkoritól körvételként
jóvá hírdhet írvélésre. Én valen meg,
illetve a felsőzengemmel az a kérdésben
törte is látott dolag kérdés, hogy most
hírdem kérd egy fin gyermekéket apai.
de kérdett meg, mely körvételény is reán
el nem hírdható apai kérdésre kérdés
rérd. Ennek körre kérdés az is, hogy a

családomat egyelőre magára nem
 hagyhatom, és egy-éket hied letelte
 utai barátja. fűzetőre kell őket li-
 roinon és vetés egyetemben a miniszterre
 leteljednem. Onnan augusztus hó utóján
 a hankewei orientalista congressusra
 megyek, a hol Shiraokorival találkozára
 néminemű módját fogzala becsesni, hogy
 nagy-millióra ad megvásárolt megvaló-
 síthassék. A grófú ő nagy-millióra
 kérek csálkalya

hálás kiáratással

Viktor Ignicz

ROMÂNIA ♦ ARHIVELE NAȚIONALE ♦ CLUJ

Budapest 1901. nov. 19.

Kegyelmes Uram!

A Keleti Szemle most megjelent füzetében folytatott nagybecsű tanulmányát a jövő december havi számában folytatni szeretnők. Rendkívül lekötelezne bennünket Nagyméltóságod, ha a kellő kéziratokat a rendelkezésünkre bocsátani kegyeskedjék. A mostani füzetből még maradt egy kis rész a jövő füzet részére, ezt hozzácsatolnák a beérkezendő kéziratokhoz. A külföldről számosan érdeklődnek a Budenz cikkek iránt, és úgy szolván praenumerálnak a megjelenendő külön kiadásra. E sorokkal kapcsolatban azon kérésünket terjesztjük Munkácsival egyetemben Nagyméltóságod elé, hogy a magyar nyelv török elontivel foglalkozó pályamunkánk megbirálását, ha csak mód van reá, lehetőleg rövid határidőn belül elvégezni és az akadémiának visszaküldeni kegyeskedjék. Főleg abból az okból, hogy a többi bírálók ideje korán meg kaphassák, és hogy tisztába levén a birálat eredményével, folytathassuk a megkezdett munkát, melyen évek hossza sora óta dolgozunk, és a melyre nyelvészeti irodalmunkban, mélyen érzett hiányt és szükségét fog pótolni. A birálatok eredménye főleg azért bir ránk nézve fontosságot, mert Vámbéry jelentette előttem, mielőtt még látta volna sem fogja elfogadhatónak tartani abból az felfogásából indulva ki, hogy a török nyelv régibb elemei nem , hanem épp oly erővel.....a magyar nyelv, mint akár az ugor.

Budapest 1901. nov. 19

Kezgyelmes Uram!

A Kétségek Csakéért most megjelent füzetében
 folytatott magyarsági tanulmányait a jóvá
 dechenber havi számában, folytatni szeret-
 ném. Rendkívül leköteleztem lennék, ha a kelte
 meggyőzősége, ha a kelte meggyőzősége
 megdöbbentőre bocsátani kezgyelődik.
 A mostani füzetben megmaradt egy kis rész
 a jóvá füzet részére, ezt szerkesztésbe a beir-
 tásrendő megvárhatok. A külföldről semmi
 érdeklődés a Budapesti érdeklődés iránt, és egy
 részben praenumeratíván a meggyőzősége
 hiányára. E sorokból káprázatokban van
 meggyőzősége szerkesztésbe bocsátásnál egy-
 telenben meggyőzősége iránt, hogy a magyarsá-
 gunka szerkesztésével foglalkozni foglalkoz-
 tásunk meggyőzősége, ha csak most van meg,
 tehát legkésőbb határán belül elvezetni
 a szerkesztésbe visszahozható kezgyelődik.
 Főleg abból az okból, hogy a szerkesztésbe
 ismétlésben meggyőzősége, és hogy szerkesztés-
 telen a szerkesztés szerkesztésével, folytatás-
 telen a szerkesztés szerkesztésével, melyben csak
 szerkesztés szerkesztés szerkesztés, és a melyre nyel-
 veszed: iradatlanul, szerkesztés szerkesztés

Bártfa fürdő 1902.jul. 28.

Budapest

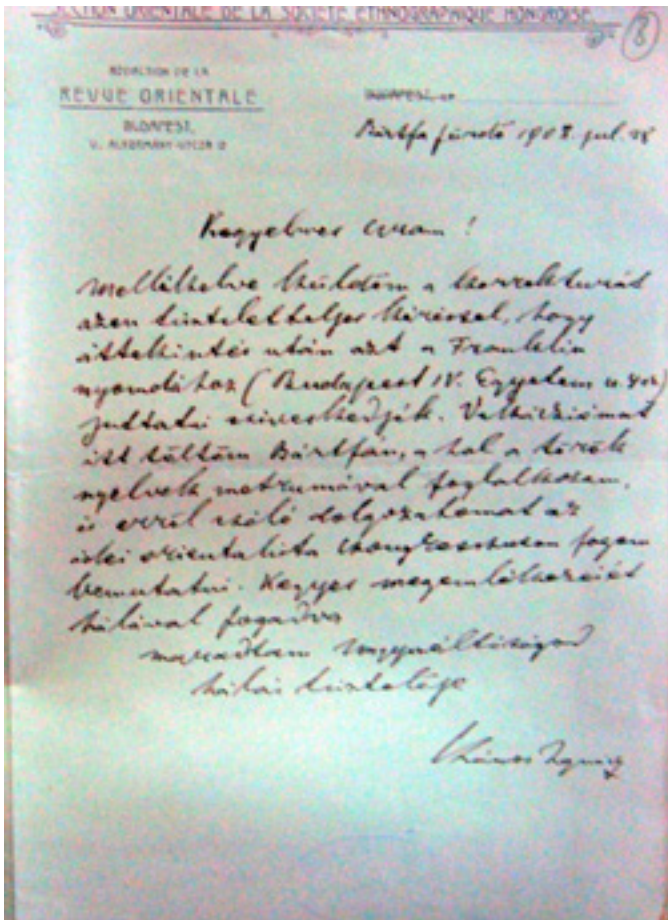
Kegyelmes Uram!

Mellékelve küldöm a korrektúrárt azon tiszteletteljes kéréssel, hogy áttekintés után azt Franklin nyomdához (Budapest, IV, Egyetem ut.40 s.) juttatni sziveskedjék. Vakációmát itt töltöm Bártfán, a hol a török nyelvek motivumával foglalkozom, és erről szóló dolgozatomat az idej orientalista congresszuson fogom bemutatni. Kegyes megemlékezését hálával fogadva

maradtam Nagyméltóságod

hálás tisztelője

Kúnos Ignác

KELİME ÇAĞRIŞIMINA GÖRE SIRP KÜLTÜRÜNDE TÜRKÇE VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE SIRPÇA^{1*}

*Marija DINĐIĆ**

*Hakan YALAP**

GİRİŞ

XX. yüzyılın sonunda dil ve kültür ilişkileri inceleyen disiplinlerarası alan olarak kültür-dil bilim oluşmaya başlamıştır. Kültür-dil bilimin temelleri W. Humboldt'un çalışmalarında şekillenip Rusya'da oluştu ve bilişsel dil bilimin bir türevidir.

Kültür-dil bilimsel analiz, bir milletin görüşünün özelliklerini ve dilde yansımalarını ortaya çıkartarak dil bilimciye dil ve kültür topluluğunun bilişsel alanına ulaşma olanağı sağlanmaktadır. Küreselleşen dünyada milletlerin birbirini nasıl gördüğüne dair araştırmalar çok önemli bir yer tutmaktadır. Kültür--dil bilimin en önemli vazifelerinden birisi de etno-kültürel stereotipleri araştırmaktır (Leontyev 1997: 189–197). Etnokültürel stereotiplerin araştırılmasında kullanılan kelime çağrışımı yönteminin sonuçları çok faydalı olmaktadır.

Sırbistanda 2005 yılında *Çağrışım Sözlüğü* (Piper, P. - R. Dragičević - M. Stefanović 2005) basılmış ve bu sözlük sayesinde bazı etno-kültürel stereotiplerin araştırması yapılabilmektedir². Türkiyede ise bu konuda sözlük bazında bir çalışma olmadığı saptanmıştır.

¹ *Bu bildiri, Sırbistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından maddi olarak desteklenen "Ölçünlü Sırpçanın Lengüistik Araştırmaları ve Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sırpça Hırvatça Yazı Dili ve Ağızları Sözlüğü" adlı proje (No: 178009) esas alınarak hazırlanmıştır.

* Doç. Dr., Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sırp Dili Enstitüsü, Belgrad/SIRBİSTAN mdjindjic@orion.rs.

** Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir/TÜRKİYE hakanyalap@nevsehir.edu.tr.

² Bk. Piper 2003 ve Dragičević 2010.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada, kelime çağrışımlarının Sırp ve Türk öğrenciler arasında nasıl bir farklılık gösterdiği sorusunun cevabı aranmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, üniversitede lisans öğrenimi gören kız ve erkek öğrencilere bir temel kelime (Türkçe/Sırpça) verilerek öğrencilerden bu kelimelerle ilgili olarak sınırlı bir sürede akla gelen ilk sözcüğü, beyin fırtınası tekniğinin temel uygulamasında olduğu gibi yazmaları istenmiştir. Elde edilen verilere göre iki ülkede analiz yapılmıştır. Ancak, iki grubun verileri birleştirilerek genel sonuçlara da vurgu yapılmıştır. Analizde, sıklığı yüksek olan çağrışımlar, hem Sırbistanda hem de Türkiyede öğrenciler arasında gösterdiği özellikler bakımından değerlendirilmiştir. Gruplar arasında çağrışımların çeşitliliği bakımından anlamlı farklılıklara ulaşılmıştır. Türkçe ve Sırpça kelimelerinin çağrışımları arasında da anlamlı bulgular elde edilmiştir.

Bu çalışmada hem Sırbistandan hem de Türkiyeden 250 katılımcı yer almıştır. Denek grupları rastgele yöntem ile seçilmiştir. Katılımcılar beyin fırtınası yöntemiyle anket formuna akıllarına gelen kelimeleri yazmışlardır. Katılımcılara beyin fırtınası tekniği anlatılarak çağrışımların mantıksal süzgeçten uzaklaşması sağlanmıştır. Anket formunun uygulaması esnasında çalışma grubunun birbirlerini etkilemedikleri düşünülmektedir. Katılımcılardan elde edilen ham veriler bilgisayar ortamına aktarılarak çoktan aza doğru sıralanmıştır. Toplum-dil bilim çalışmalarında “yaş” -gençlik- ayrı bir değişken olması dolayısıyla bu çalışmada temel evren olmuştur. Gençlik, bir milletin sosyal ve kültürel geleceği olması bakımından önemli bir çıkış noktası olabilir. Bu vesileyle J. Bartminski (2011, 353) bunun gibi araştırmalarda öğrenci popülasyonun topluluğun temsilcisi olarak seçildiğini vurgulamaktadır. Sırbistandaki ve Türkiyedeki 18-24 yaş arası öğrenciler, Türkçe ile Sırpça kelimelerinin çağrışımlarının belirlenmesi bakımından bu çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma evreni Sırbistanda Belgrad Üniversitesi Filoloji Fakültesi, Eğitim Fakültesi, Elektroteknik Fakültesi ve Mimarlık Fakültesi ile 13 Belgrad Lisesinin öğrencilerinden oluşmaktadır. Türkiyede ise çalışma Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde, Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde, Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde uygulanmıştır.

SIRP KÜLTÜRÜNDE TÜRKÇE

Sırbistanda Türkçenin değerlendirilmesi *turski jezik (Türkçe)* çağrışımı üzerinden yapılmıştır. Anket formu hedef kelimesi olarak *Türkçe* katılımcıya verilmiş ve anket formu doldurulduktan sonra listedeki kelimenin karşısına, bir veya iki çağrışım yazılması istenmiştir. Katılımcılar Sırpça kelimesine ait 76 farklı çağrışım üretmişlerdir.

Tablo 1: Türkçe kelimesinin sıklıklarıyla birlikte çağrışımlar listesi

eriya (dizi) 117	srpski jezik (Sırpça) 1	zanimljiv i lep (enteresan ve güzel) 1
turcizam (türkizm) 21	ne razumem (anlamıyorum) 1	musaka (musakka) 1
težak (zor) 11	ne razumemo (anlamıyoruz) 1	aşik (aşık) 1
komplikovan (karmaşık) 7	jedna verzija arapskog (Arap- çanın bir versiyonu) 1	džada (cadde) 1
zanimljiv (ilgi çekici) 3	nečitljivo (okunamayan) 1	jok (yok) 1
grub (sert) 3	čitanje s kraja (arkasından okumak) 1	fildžan (fincan) 1
nerazumljiv (anlaşılamayan) 3	egzotičan (egzotik) 1	jorgan (yorgan) 1
zvučan (ahenkli) 2	antipatičan (antipatik) 1	jastuk (yastık) 1
jezik jednog naroda (bir milletin dili) 2	neobičan (olağandışı) 1	hamam (hamam) 1
odvratn (iğrenç) 2	nervoza (sinirlilik) 1	džezva (cezve) 1
čudan (tuhaf) 2	strani jezik koji mi je zanimljiv (bana enteresan olan dil) 1	džamija (cami) 1
grubost (sertlik) 2	ne dopada mi se (beğenmi- yorum) 1	Alah (Allah) 1
nepoznat (tanınmayan) 2	interesantan (enteresan) 1	džaba (caba) 1
čaj (çay) 2	jezik (dil) 1	seni seviyorum 1
sarma (sarma) 2	slova (harfler) 1	kzm (kızım) 1
baklava (baklava) 2	strani jezik (yabancı dil) 1	aferim (aferin) 1
avlija (avlu) 2	šiljenje jezika („dilin tizleş- tirmesi“) 1	merhaba 1
çaršija (çarşı) 2	lep jezik (güzel bir dil) 1	mašala (maşallah) 1
teškoća (zorluk) 1	jako lep jezik (çok güzel bir dil) 1	djnm (canım) 1
delimično poznat (kısmen bilinen) 1	zanimljiv strani jezik (ente- resan yabancı dil) 1	cok guzel (çok güzel) 1
nepodnošljiv (dayanılmaz) 1	bogat (zengin) 1	bujrun (buyurun) 1
jezik koji ne zvuči lepo (kula- ğa hoş gelmeyen dil) 1	veoma lep i akustičan (çok güzel ve ahenkli) 1	Ezel 1
Mala Azija (Küçük Asya) 1	zanimljiv i brz (enteresan ve hızlı) 1	Şeherezada (Şehrazat) 1
ne volim da ga slušam (onu dinlemeyi sevmiyorum) 1		Sulejman Veličanstveni (Sü- leyman Kanuni) 1
arapski jezik i rumelijski turski (Arapça ve Rumeli ağızları) 1		Crna ruza (Siyah Gül) 1
svağa i vika (kavgı ve bağırış) 1		
latinica (latin alfabesi) 1		
arapsko pismo (Arap alfa- besi) 1		

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde 250 katılımcının 245'i çağrışım kelime üretmiştir. 5 katılımcı ise görüş bildirmemiştir. Yapılan anketlere göre öğrencilerden alınan cevaplar aşağıdaki gibi analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Sonuçlara bakarak öğrencilerdeki cevapları şu şekilde yorumlayabiliriz;

- a. Öğrencilerin %50'si civarında Türkçe çağrışımı “dizi(ler)” kelimesiyle değerlendirmiştir. Aslında bu beklenen bir sonuçtur, çünkü Sırbistanda Binbir Gece'nin yarattığı etki son yıllarda onlarca Türk dizileriyle devam etti. Sırp gençlerin Türk dizilerini izlerken linguistik ve kültürel benzerlikleri gördüğünü ve bu ortak unsurları tanıdıklarını ankette de görebilmekteyiz. Dizilerin etkisi o kadar büyük olmuştur ki, *seni seviyorum*, *kzm (kızım)*, *aferim (aferin)*, *merhaba*, *maşala (maşallah)*, *djnm (canım) çok güzel (çok güzel)*, *bujrun (buyurun)* gibi deyimlere ankette rastlanmıştır. Öte yandan, *Ezel*, *Şeherezada (Şehrazat)*, *Sulejman Veličanstveni (Süleyman Kanuni)*, *Crna ruža (Siyah Gül)* gibi dizilerin isimleri veya kahramanları cevaplar olarak da verilmiştir. Konumuza baktığımızda Türk dizileri gibi kitle iletişim araçları ve ürünleriyle toplanan bilgi çok etkili bir kaynaktır. Bunun için Sırp gençlerinin stereotiplerinin oluşumunda Türkçe stereotipleri için de dizileri hatırlamak çok önemli bir nokta olmuştur. Özellikle söz konusu öğrenci grupların içinden gelen dizilerin katkıda buldukları çağrışımlar, en çarpıcı olanlarıdır. Sırp'ların önyargılarının Türk dizileri sayesinde azaldığını söyleyebiliriz.
- b. İkinci cevap grubu ise Türkçe çağrışımı “Türkizm³” kelimeleriyle değerlendirilmiştir. Sırpçadaki Türkçe ve Türkçe vasıtasıyla geçmiş Arapça-Farsça kelimeler, “Turcism/ Türkizm” olarak adlandırılır. Bu cevabı veren toplam 21 kişidir ve aynı gruptaki kişilerden Türkizmin örneklerini yazanlar da var:

čaj (çay) (2 çağrışım), *sarma (sarma) (2 çağrışım)*, *baklava (baklava) (2 çağrışım)*, *musaka (musakka)*, *avlija (avlu) (2 çağrışım)*, *çaršija (çarşı) (2 çağrışım)*, *ašik (aşık)*, *džada (cadde)*, *jok (yok)*, *fildžan (fincan)*, *jorgan (yorgan)*, *jastuk (yastık)*, *hamam (hamam)*, *džezva (cezve)*, *džamija (cami)*, *Alah (Allah)*, *džaba (caba)*.

On dördüncü yüzyıldan yirincinci yüzyılın başına kadar dönemde Sırp ve Türk nüfusları arasında, maddi manevi tüm kültürel alanlarda çok yoğun temaslar söz konusudur. Yapılan araştırmalara göre Türkçeden başka bir dile geçmiş en fazla kelime varlığının Sırpçada bulunduğu belirlenmiştir (Škaljić 1973), (Karaağaç 2008), (Đinđić M. 2013). Türkçe alıntılar, Sırpçada sayısı en çok olan yabancı kökenli kelimelerdir ve geçmiş ve

³ Sırpçada, Türkçe kelimeler ve Türkçe vasıtasıyla Sırpçaya geçmiş rapça ve Farsça kökenli kelimeler Türkizm olarak adlandırılır.

bugünün önemli parçası olmaktadır. Bir zamanlar yaklaşık 9000 Türkçe kökenli kelime bulunduran çağdaş Sırp dilinde günümüzde üç bin Türkçe alıntının bulunması, geçmişteki kültür temaslarının yoğunluğunu gözler önüne sermektedir (Đinđić M. 2014: 11). Çağdaş Sırpçanın sözlük hazinesinde en fazla yer alan Türkizimler *ev*, *ev eşyaları*, *yapılar*, *kiyafet*, *ayakkabı*, *kumaşlar*, *yiyecek*, *içecek* ve *tütün* başta olmak üzere tematik gruplarda kalmışlardır (Đinđić M. 2013: 550). Anket sonuçları da bizi aynı noktaya götürmektedir: *čaj* (*çay*), *sarma* (*sarma*), *baklava* (*baklava*), *musaka* (*musakka*), *jorgan* (*yorgan*), *jastuk* (*yastık*), *džezva* (*cezve*), *džamija* (*cami*). Öte yandan, pasif kelime hazinesine giren bazı kelimeler de Türk dizileriyle tekrar hatırlanmaya başlanmıştır: *avlija* (*avlu*), *džada* (*cadde*), *ašik* (*aşık*), *fildžan* (*fincan*).

- c. Üçüncü gruptaki çağrışımlar estetik ve entelektüel belirti olarak değerlendirilmektedir⁴: *težak* (*zor*) (11 çağrışım), *komplikovan* (*karmaşık*) (7 çağrışım), *zanimljiv* (*ilgi çekici*) (3 çağrışım), *grub* (*sert*) (3 çağrışım), *nerazumljiv* (*anlaşılamayan*) (3 çağrışım), *zvučan* (*ahenkli*) (2 çağrışım), *jezik jednog naroda* (*bir milletin dili*) (2 çağrışım), *odvratan* (*iğrenç*) (2 çağrışım), *čudan* (*tuhaf*) (2 çağrışım), *grubost* (*sertlik*) (2 çağrışım), *nepoznat* (*tanınmayan*) (2 çağrışım), *teškoća* (*zorluk*), *delimično poznat* (*kısmen bilinen*), *nepodnošljiv* (*dayanılmaz*), *jezik koji ne zvuči lepo* (*kulağa hoş gelmeyen dil*), *Mala Azija* (*Küçük Asya*), *ne volim da ga slušam* (*onu dinlemeyi sevmiyorum*), *arapski jezik i rumelijski turski* (*Arapça ve Rumeli ağızları*), *svağa i vika* (*kavga ve bağırış*), *latinica* (*latin alfabesi*), *arapsko pismo* (*Arap alfabesi*), *srpski jezik* (*Sırpça*), *ne razumem* (*anlamıyorum*), *ne razumemo* (*anlamıyoruz*), *jedna verzija arapskog* (*Arapçanın bir versiyonu*), *nečitljivo* (*okunamayan*), *čitanje s kraja* (*arkasından okumak*), *egzotičan* (*egzotik*), *antipatičan* (*antipatik*), *neobičan* (*olağandışı*), *nervoza* (*sinirlilik*), *strani jezik koji mi je zanimljiv* (*bana enteresan olan yabancı dil*), *ne dopada mi se* (*beğenmiyorum*), *interesantan* (*enteresan*), *jezik* (*dil*), *slova* (*harfler*), *strani jezik* (*yabancı dil*), *šiljenje jezika* („*dilin tizleştirmesi*“), *lep jezik* (*güzel bir dil*), *jako lep jezik* (*çok güzel bir dil*), *zanimljiv strani jezik* (*enteresan yabancı dil*), *bogat* (*zengin*), *veoma lep i akustičan* (*çok güzel ve ahenkli*), *zanimljiv i brz* (*ilgi çekici ve hızlı*), *zanimljiv i lep* (*ilgi çekici ve güzel*).

Bu grupta Sırpça kelimesi en yüksek olan *težak* (*zor*) ve *komplikovan* (*karmaşık*) çağrışımlarla ifade edilmiştir. Bu cevaplardan pozitif değerlendirmeler şunlardır: *zanimljiv* (*ilgi çekici*) *lep jezik* (*güzel bir dil*), *zvučan* (*ahenkli*).

⁴ İ. A. Sternin (2002) Rus öğrenciirlerin Almanca hakkında ne düşündükleri bir araştırma yapıp benzer çağrışımlar aldı: *enteresan*, *güzel*, *karmaşık*, *sert*, *çirkin*, *aptal* ve sair.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE SIRPÇA

Türkiye’de de değerlendirilme “Sırpça” çağrışımı üzerinden yapılmıştır. Çalışmanın evrenini Türkiye’den 250 katılımcı oluşturmaktadır. 30 katılımcı görüş bildirmemiştir. Katılımcıların ürettikleri ham veriler uzman görüşlerinden yararlanılarak ortak özellikleri ve sıklıkları açısından sınıflandırılmış ve veriler tablo halinde sunulmuştur.

Dil (108)	Etkileyici dil 1	Balkan savaşı 1
Fikrim yok (11)	Havali dil 1	Yunanca 1
Zor bir dil (10)	Beyaz ekmek 1	Sırp isyanı 1
Balkan dilleri 7	Dil alışverişi 1	İrkçi toplum 1
Rusça (6)	Asimilasyon 1	Az konuşulan dil 1
Karışık bir dil (5)	Boşnak çığlıkları 1	Savaş 1
Bilmiyorum (5)	Azınlık dil 1	Avrupa dili 1
Sırp (4)	Küçük bir dil 1	Farklı 1
Karmaşık dil 3	Osmanlı devleti 1	Bağımsızlık 1
Yeni duydum 3	Basit dil 1	Boşnakça 1
Kolay dil (3)	Etkisiz 1	Muamma (1)
Kiril 3	Katliamlar 1	Dil öğrenilebilir (1)
Gereksiz bir dil (3)	Milos Krasic 1	İlgimi çekmiyor (1)
Yakın bir dil (3)	İrkçi bir dil 1	Slav (1)
Halk dili 2	Her dil özeldir 1	
Djokoviç (2)	Tuhaf bir dil 1	
Sonu iç ile biten kelimeler (2)	Sonu eviç takısı 1	
Türkçeye yakın dil 2	Balkan 1	
Mazot (2)	Soykırım dili 1	
Merak ediyorum 2		

Tablo 2’deki veriler incelendiğinde 250 katılımcının 220’si çağrışım kelime üretmiştir. 30 katılımcı ise görüş bildirmemiştir. Katılımcılar Sırpça kelimesine ait 54 farklı çağrışım kelime üretmişlerdir. Çalışmaya katılan ve ankete cevap veren katılımcıların %49.091’i (n=108) “dil” çağrışımını kullandıkları görülebilir. Sırpça kelimesi, sıklığı en yüksek olan “dil” çağrışımıyla ifade edilmiştir. Katılımcılar Sırpça kelimesiyle “dil” çağrışımını benzerlik

kategorisinden yol çıkarak yazmış olduğu sonucuna varılabilir. Burada katılımcıların Sırpça hakkında bilgi sahibi olmadıklarını da söyleyebiliriz.

Katılımcıların %5'i Sırpça kelimesini "fikrim yok", %4'ü "Zor Bir Dil", %2.8'i "Balkan Dilleri", % 2.72'si "Rusça" %2.272'si "Karışık Bir Dil", "Bilmiyorum", % 1.8181'i "Sırp" %1.3636'sı "Karmaşık Dil", "Yeni Duydum", "Kolay Dil", "Kiril", "Gereksiz Bir Dil" "Yakın Bir Dil", %0.90'ı "Halk Dili", "Djokaviç", "Mazot", "Sonu İç ile Biten Kelimeler", "Türkçeye Yakın Dil", "Merak Ediyorum", %0.45'i "Etkileyici Dil", "Havalı Dil", "Beyaz Ekmek", "Dil Alışverişi", "Asimilasyon", "Azınlık Dil", "Küçük Bir Dil", "Osmanlı Devleti", "Basit Dil", "Etkisiz", "Katliamlar", "Milos Krasic", "İrkçı Dil", "Her dil Özeldir", "Sonu Eviç Takısı", "Balkan", "Soykırım Dili", "Slav", "İlgimi Çekmiyor", "Dil Öğrenilebilir", "Muamma", "Boşnakça", "Bağımsızlık", "Farklı", "Avrupa Dili", "Savaş", "Az Konuşulan Dil", "İrkçı Toplum", "Sırp İsyanı", "Yunanca" ve "Balkan Savaşı" çağrışımlarıyla karşılaşmışlardır.

Öğrencilerin Sırpça kelimesine verdiği çağrışımlar, ortak özellikleri açısından 3 kategoriye ayrılmıştır ve sonuçlar şu şekilde yorumlanmıştır:

- a) Estetik ve entelektüel belirti olarak Sırpça kategorisinde katılımcıların verdiği cevaplar ortak çağrışımsal özellikleri açısından bu kategoride değerlendirilmiştir. Ankete katılan katılımcıların 179'unun verdiği cevaplar bu kategoride değerlendirilmiştir. Bu kategoride katılımcılar, Sırpça kelimesini 28 farklı çağrışım kelimeyle ifade etmişlerdir. Sırpça kelimesi; dil (108), fikrim yok (11), zor bir dil (10), karışık bir dil (5), bilmiyorum (5), karmaşık dil (3), yeni duydum (3), kolay dil (3), gereksiz bir dil (3), yakın bir dil (3), halk dili (2), sonu iç ile biten kelimeler (2), merak ediyorum (2), sonu eviç takısı (1), tuhaf bir dil (1), her dil özeldir (1), etkisiz (1), mazot (2), Türkçeye yakın dil (2), basit (1), küçük bir dil (1), dil alışverişi (1), havalı dil (1), etkileyici dil (1), az konuşulan dil (1), Avrupa dili (1), farklı (1), muamma (1), dil öğrenilebilir (1), ilgimi çekmiyor (1) çağrışımlarıyla karşılaşmıştır. Katılımcıların %81.36'sı Sırpça kelimesinin çağrışımını bu kategoride değerlendirmişlerdir. Katılımcıların üretmiş oldukları çağrışım kelimelerine bakarak, katılımcıların Sırpçayı genelde sadece dil çağrışımıyla açıkladığı sonucuna ulaşılabilir.
- b) Tarihsel ve kültürel bağ olarak Sırpça kelimesinin çağrışımları kategorisinde öğrencilerin %13.12'si (n=29) 13 farklı Sırpça çağrışım kelimesi benzer özellikler açısından bu kategoride değerlendirilmiştir. Bu kategoriye alınan çağrışım kelimelerinin ortak özellikleri oluşturulurken Sırbistan ve Türkiye'nin tarihsel ve kültürel ortak birlikteliği ve yakınlığı öğrencilerin cevaplarından da hareketle göz önünde bulundurulmuştur. Bu kategoride Sırpça kelimesi Balkan dilleri (7), Rusça (6), Sırp (4), Kiril

(3), azınlık dil (1), Osmanlı Devleti (1), Balkan (1), Düşmanlarımızın dili (1), Balkan Savaşı (1), Yunanca (1), Sırp İsyanı (1), Bağımsızlık (1), Slav (1) çağrışımlarıyla karşılanmıştır. Öğrencilerin burada Sırpça kelimesinin çağrışımına vermiş olduğu cevapların tarihî bilgi ve bilinçle alâkalı olduğu sonucuna varılabilir.

- c) Kitle iletişim araçlarından öğrenilen Sırpça kelimesinin çağrışımları kategorisinde katılımcıların %5.45'i (n=12) 11 farklı çağrışım kelime üretmişlerdir. Bu kategoride Sırpça kelimesi, Djokoviç (2), beyaz ekmek (1), asimilasyon (1), Boşnak çığlıkları (1), katliamlar (1), Milos Krasic (1), Irkçı bir dil (1), savaş (1), Boşnakça (1), soykırım dili (1), çağrışımlarıyla karşılanmıştır. Öğrencilerin çağrışımlarına bakıldığında üretilen çağrışımların ortaya çıkmasında kitle iletişim araçlarının rolünün de olduğu görülebilmektedir..

SONUÇ

Kelimelerin kendilerine ait çağrışım alanları vardır. Kelimelerin insan zihnindeki çağrışım alanları oluşurken o kelimenin içinde bulunduğu toplumun değer yargılarıyla, yaşanmışlığıyla ve toplumun ortak duyuş ve düşünüşüyle iç içe olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Hançerlioğlu (1988) çağrışımı, bir bilinç durumunun kendiliğinden bir ya da birçok bilinç durumu uyandırması şeklinde tanımlamaktadır. Aksan (1978) ise çağrışım alanında dereceli bir şekilde yakından uzağa doğru giden bir anlam ilişkisi çerçevesinde oluştuğunu söylemektedir. Birisi bize harman dese (ya da bir kitapta bir gazetede harman başlıklı yazı görsek) zihnimizde hububat yığını, sap başak, döğen, öküzler... ve genellikle sarı renk canlanır diyerek çağrışımın yakından uzağa doğru gittiğini göstermektedir.

Alan yazın incelendiğinde çağrışımlarla ilgili yapılan çalışmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Çiftçi (2009) “Kelime Çağrışımının Cinsiyet Değişkenine Göre Gösterdiği Temel Nitelikler Üzerine Bir Deneme” isimli çalışmasında çağrışımları cinsiyete ve sıklıklarına göre incelemiştir.

Katılımcıların üretmiş oldukları 54 farklı Sırpça çağrışım kelimeleri sıklıklarına göre ayrılmıştır. En yüksek sıklığa sahip çağrışım kelimesi “dil” olmuştur. Katılımcıların büyük çoğunluğu Sırpça kelimesini “dil” olarak görmüşlerdir. Bu sonuç, Türkiyede Sırpanın bilinmeyen bir dil olduğuna işaret ediyor izlenimi vermektedir. Bazı katılımcılar Sırpça çağrışım kelimeleri incelendiğinde, Sırçaya yönelik olumsuz bir çağrışım geliştirdikleri görülmüştür. Bunların bir kısmı tarihî derinlikle, bir kısmı da kültürel değerlerle alakalıdır.

İki ülkede yapılan çalışmaların analizi yapıldığında, hem Sırbistan hem de Türkiye’de katılımcılar olumlu ve olumsuz çağrışım kelimeleri üretmişler-

dir. Sırbistan'daki katılımcıların büyük çoğunluk izledikleri Türk dizeleri ve tarihsel derinlik nedeniyle Türkçeye yönelik olumlu tutum geliştirdikleri görülmüştür. İki ülke arasında buna benzer kültürel alışverişlerin yapılması hiç kuşku yok ki iki ülkedeki insanların birbirlerine bakış açılarını değiştirecek ve ön yargıları kıracaktır.

Sırbistan'da halen üç üniversitede Türk dili ve edebiyatı öğretimi yapılmaktadır. Bununla birlikte yukarıdaki incelemelerden de görüleceği üzere Sırbistan'da Türkçe öğrenmeye yönelik bir ilginin artarak devam ettiği görülebilmektedir. Bu vesileyle Belgrad'da 2015 yılında Yunus Emre Enstitüsü Türk Kültür Merkezi açılmıştır. Türkiye'de ise Sırpça görüntüsü çoğunlukla bilinmezden gelen bir kavram ve algı yanılması dönümüştür. Dolayısıyla buna yönelik çalışmalar yapılmalı; belki en kısa zamanda Sırp dili ve edebiyatı bölümü açılmalıdır. Sırbistan, Türkiyeden Sırpça öğrenmek isteyenlere kurslar düzenlemelidir. İki ülke arasındaki her türlü kültürel, sosyal, sportif faaliyetler Sırp'ların ve Türklerin birbirlerini tanımalarına vesile olacaktır. Hepsinden öte, yapılacak akademik çalışmalar konunun entellektüel boyutta işlenmesine fırsat verecektir.

Bu vesilelerle uzun yıllar birlikte yaşamış olan Türklerle Sırp'lar arasındaki bağ tekrar kurulmalı ve tarihî derinlikleri olan iki ülke arasında güçlü birlikteliklerin zemini hazırlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (1978), Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını: 217.
- BARTMINSKI, J (2011) , Jezik-slika-svet, Beograd.
- ÇİFTÇİ, Selcen (2009), “Kelime Çağrularının Cinsiyet Değişkenine Göre Gösterdiği Temel Nitelikler Üzerine Bir Deneme”, Turkish studies, Volume 4/3.
- DRAGIĆEVIĆ, Rajna (2010), “Lingvokulturološka uporedna istraživanja etnokulturnih stereotipa”, Anali Filološkog fakulteta br. 22, s. 201-214.
- ĐINĐIĆ, Marija (2013), Turcizmi u savremenom srpskom književnom jeziku (semantičko-derivaciona analiza), doktorska disertacija (basılmamış Doktora Tezi), 569 s. Beograd.
- ĐINĐIĆ, Marija (2014), Yeni Türkçe - Sırpça Sözlük, Ankara, 1528 s. Türk Dil Kurumu Yayınları No. 1122.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (1988), Ruhbilim Sözlüğü, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008), Türkçe Verintiler Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEONT'EV, A. A. (1997), Osnovy psiholingvistiki. Moskva: Smysl.
- PIPER, Predrag (2003), “Asocijativni rečnici slovenskih jezika i etnokulturni stereotipi”, Slavistika, br. 7, s. 22-32.

- PIPER, P. - R. DRAGIĆEVIĆ - M. STEFANOVIĆ (2005). Asocijativni rečnik srpskog jezika. Beograd: Beogradska knjiga, Službeni list SCG, Filološki fakultet u Beogradu.
- STERNIN, I. A. (2002), Ruskoe i n'emeckoe komunikativnoe povedenie. Vypusk 1, Voron'ezh: Voron'ezhskii gosudarstvenyi universitet, Filologicheskii fakul'tet; Mezhhregional'nyi Centr komun'ikativnyh isl'edovanii.
- ŠKALJIĆ, Abdulah (1973), Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo: Svjetlost.
- YALAP, Hakan (2016). Türkçeden Sırçaya Geçen Kelime Ve Eklerle Bu Unsurların Sırlara Türkçe Öğretimindeki Katkısı. TÜBAR XXXIX / 2016-Bahar. s.239-259.

EKSİLTİLİ TÜMCELER ÖZEL İSİM FONKSİYONU İLE

*Marika CİKİA**

Her ulusun dilin sözcük hazinesinde kişi adlar ve soyadları önemli yer tutmaktadır.

Korunması gereken tarihi ve kültürel değerlerini, yer adları da kapsayacak şekilde genişletilmesi talepleri çok yerinde bir öneridir. Sosyal bilimler ve öncelikle dil bilimin fevkalade önemli inceleme konularından biri olan kişi adlarına karşı da aynı yaklaşım gösterilmelidir. Eskiden beri kişi adları bilim dünyasında ilgi çekmektedir.

Kişi adlarının çoğu çok eski çağlardan günümüze gelmiş bulunup hemen her isim ortaya çıktığı yer ve zamana ait bilgiler içermektedir.

Her dilde, o dile mahsus özel isimlerin yanında, başka bir dilden geçmiş özel isimlere de tesadüf edilir. Bu bakımdan Gürcüce de bir istisna teşkil etmez. Gürcüce'ye geçmiş bulunan yabancı özel isimleri bugüne kadar ele alınıp incelemiş ve açıklığa kavuşturmuştur. Yüzyıllar boyunca Türk dili konuşan halklarla yakın politik ve ekonomik; (çoğunlukla Türkler tarafından işgal, ilhak, vergi mükelle fiyatları ve sulhî) ilişkiler sonucunda, birçok Türk göçünden etkilenen ve bundan dolayı Gürcü diline yerleşen Türk sözcüklerine rastlıyoruz.

Yabancı dillerden özel adların alıp kullanılması kültür etkileşimin bir yansıması ve her gelişmiş dil için geçerli olan doğal bir süreçtir.

Milletler, ülkeler, devletler birbirinden soyutlanarak değil birbiriyle temas halinde olup gelişirler. Halklar arasındaki temaslar ise karşılıklı bağ etkileşim anlamına gelir ve böylelikle, kültürlerinin zenginleştirilip yükselmesi başka kültür dünyasına girişini sağlar.

* Prof. Dr., Tiflis Devlet Üniv., Gürcistan

Özel adlar, bu isimleri taşıyanların isteklerini göz önüne almadan toplumun kültür ve sosyal yaşamını yansıtır. Onların özel isim bünyesi diğer milletlerinde olduğu gibi alıntılara açık olması nedeniyle sürekli genişleyip gelişmektedir.

Eski Türkler ad koyma geleneğine çok önem verirlerdi. Ad ve kader arasında gizli ilişki olduğuna inanarak bebeğe ad koymak için tören düzenliyorlardı.

Adları arasında en çok rastlanan adlar kahramanlık anlatan sözcüklerdir. Hayvan, çiçek ve bitki adları, yer adları, güneş, ay gibi doğadan; şimşek, bulut, yağmur gibi doğa olaylarından alınma adlara da çok rastlanır.

Türk kavimlerinin ad hazinesinde eylemli birimler çoktur. Örn.: Yaşar, Döndü, Durmuş Sevindik vb.

Emir kipindeki (Barsın, Dursun, Saysun, Yaraş) Türk kişi isimlerin fazlalığı evrensel bir süreci olan adlandırmanın tipolojik benzerliklerindedir.

İslam kişi adları sisteminin tersine, Türklerde eskiden beri bazı Türk kökenli özel isimler daha karizmatik görülmüştür. Koruyucu isimler, en derin dilekleri, duyguları dile getiren fiillerce temsil edilmiştir: Çok beklenmiş (birkaç kız çocuğundan sonra) doğan erkek çocuğa Geldi; yeni doğan erkek çocuğunun korkusuz olması için ona Yılmaz, Korkmaz, Ürkmez; daha fazla çocuğa sahip olmak için yeni doğan çocuğa Tekturmaz < tek durmaz; yeni doğan çocuğun uzun ömürlü olması için ona Durmuş Dursun, çocuğun onurlu bir yaşam sürmesi için ona Utanmaz < utanmaz; Azrail'den korunması çocuklarının yaşaması, hayatta kalması için onlara anlamca bu duruma münasip isim verenler, adların büyük etki göstererek çocuğun yaşamasını sağlayacağına inanırlardı. Bu yüzden, “yaşamak, hayatta kalmak” anlamına gelen fiillerden bol kişi adlarını türetmişlerdir: Durmuş, Vermiş, Bilmiş, Dolmuş (tamam olmak anlamında) vb. Şu isimler, mutluluk ve başarılı bir hayat tarzı dileyen adlar grubundadır: Korkmaz, Ürkmez, Devalmaz, iyi karakter özellikleri dileyen adlardan olmalı, ama cesur anlamında.

Türk kişi adlarının Gürcüceye geçme ve yerleşme kaynakları hakkında bilgiyi, bu Türk kişi adlarını tarihî açıdan incelemekle elde edebiliyoruz. Bu incemelerden anlaşılıyor ki Türk kişi adlarının Gürcüceye geçip yerleşme olay bir devirde değil Türk boylarının birkaç göçü sonucunda gerçekleşmiştir.

Gürcüler alanında 400-e kadar Türk kökenli özel isim mevcuttur. Kişi adları toplulukların sosyal, kültürel ve siyasi yaşamlarında değişikliklere canlı şekilde tepki gösteren söz dağarcığının bir parçasıdır, devamlı değişip gelişmekte ve en önemlisi, varlığı boyunca komşu ve uzakta olan halklardan aldığı isimleri benimsemektedir. Gürcülerin ad hazinelerinde milli ve Hris-

tiyan adları yanında Fars, Arap, Türk kökenli isimler oldukça fazladır(Cikia 2004:597). Özel adlar,buisimleri taşıyanların isteklerini göz önüne almadan toplumun kültür ve sosyal yaşamını yansıtır.

Türk kavimlerle olan münasebetimiz sadece savaşıardan ibaret değildi. Azeri ve Gürcü halklarının pek çok yüzyıllar boyunca iyi komşuluk ilişkileri de bunun bir belirtisidir. Bununla birlikte Kafkas dağlarının, Karaçay, Balkar ve Kumıklarla yakın kültürel ve ekonomik ilişkileri vardı.

Çeşitli Türk lehçelerinden geçen sözcükler, hemen hemen benzer fonetik değişiklikleri göstermektedir.Bu nedenle alıntı kelimelerin hangi dilden geldiğini, aynı zamanda hangi yolla girdiği ve onun geçme tarihini tespit etmek oldukça zordur. Bu durumda komşuluk ve tarihî-kültürel bağlar büyük rol oynamıştır.

Kelime ödünçlendiği zaman fonetik ve gramer bakımından farklı sistemi olan bir dil yabancı sözcükleri kolay kolay kabul etmektedir; alıntı kelimenin kendine özgü gramer kurallarına uymasını sağlamaktadır; kendi ses sistemine göre telaffuz etmesinin yanı sıra misafir sözcüklerinden bile yeni kelimelerini türetebilmektedir.

Türkçeden geçmiş alıntılarda kimi zaman sadece kişi adı olarak, kimi soyadların gövdelerinde, kimi de hem kişi hem de soyadı gövdesinde rastlanılmaktadır. Türk sözcüklerinden uygun bir ismi türetmek için kelime sonunda Gürcü -a ekinin gelmesi gerekmektedir: Berdia, Geldia, Dursuna, Korkmaza, Vermişa vb. Gürcü soyadlarının sonuna türetme işleviyle donatılmış -şvili, -dze, -iani, -ia, -uri ekler gibi gövde biçimlendiricisi olan soyadlarına özgü ekler gelmektedir: Berdiaşvili, Dursunidze, Demuria, Gelbakiani, Buçukuri vb.

Türk dillerinden Gürcü alanına girmiş olan özel isimlerin yanında fiil ve ortaçlar da oldukça fazladır. Çoğu hallerde -di’li geçmiş zaman 3. şahıs şekilleri özel isim gövdesi olarak görülmektedir (Baski 2000 : 51).

Onlar şunlardır:

-di’li geçmiş zaman 3. şahıs eki kullanılıyor.

Berdia – hem özel isim Berdi, Berdia, Berdo olarak, hem de Berdiaşvili, Berdişşvili soyadlarıgövdelerinde görülmektedir.

Geldia – hem özel isim Geldia olarak, hem de yaygın olan Gürcü soyadında Geldiaşvili gövdesinde bulunmaktadır.

Girdia – sadece ad olarak kullanılmıştır.

Dondua – Donduaşvili soyadı gövdesinde ortaya çıkmaktadır. Gürcü dilinde bunun tam karşılığı *Dabrundaşvili* soyadıdır (Gürcücede ‘dabrunda’ döndü demektir).

Durdia – (Celal, T.- A.R. Seyfi 1929:9) Durdiadze soyadının gövdesinde bulunmaktadır.

Verdi – sadece ad olarak ortaya çıkmaktadır.

Keldi–hem kişi adı hem de Keldişvili soyadının gövdesi olarak yayılmıştır.

-di’li geçmiş zaman çokluk 1. şahıs eki kullanılıyor:

Berdika – Berdikaşvili soyadı gövdesinde bulunmaktadır.

-miş’li ortaçlar:

Bilmişa –ad olarak kullanılmıştır.

Girmişa –ad olarak kullanılmıştır.

Durmişa –(Celal, T.- A.R. Seyfi 1929:9) hem isim hem de Durmişizde soyismi olarak rastlanmaktadır.

Eğmişa –sadece Eğmişaşvilisoyadı gövdesinde kullanılmıştır.

Vermişa – hem özel isim Vermişa olarak, hem Gürcü soyadı Vermişaşvili gövdesinde bulunmaktadır.

Satılmışa – ad olarak kullanılmıştır.

-an’lı ortaç:

Bilani (< Bilen) (Kutlu 1969:41)– Bilanişvili soyadı gövdesinde ortaya çıkmaktadır.

Bu isimlerin anlam sınıflandırması ancak Türk kelime kökü ile sınırlı kalmıştır, çünkü yabancı bir dilden alınan isimler, bu isimleri kendi dillerine ödünç olan toplum için sadece basit bir hece kombinasyonundan ibaret olmaktadır.Örn.: Satılmış – Çocuğu olmayan veya olup da yaşamayan aileler, doğacak çocuklarını muhitlerindeki bir yatıra, bir tekkeye yahut çocuğu yaşayan bir aileye satarlar. Çocuk doğunca kız ise *Satı*, oğlan ise *Satılmış* adını verirler (Erol 1992:356). Gürcü gerçeğinde, adı koyan, benzeri bilgiye sahip değildi.

Oğuz ve Kıpçak dillerindeki ünsüzler arasındaki farkı Türkçeden girmiş olan kelimelerden öğrenmekteyiz. Buna mısıl olarak şu karşılaştırmayı yapabiliriz: Geldi ve Keldi, Gel bak ve Kel bak. Sert ünsüzler Kıpçak dillerinden girmiş, yumuşakünsüzler ise – Türkçeden ve Azericeden.

Modern Oğuz ve Kıpçak dillerinde kelime başında b ~ v sırayla değişime uğramaktadır. Mesela Berdia isminde kökü – ber -, Verdi isminde kökü – ver-.

Emir kipi 2. Şahıs:

Biraxa–ad olarak kullanılmıştır.

Gobirexa (<ko, bırak) – sadece Gobirexaşvili soyadında bulunmaktadır.

Gel bak – Gürcü soyadlarının – Gelbakidze, Gelbaxianı gövdesinde görülmektedir.

Kel bak – bir isim olarak – Kelbaki, Kelbakianı, Kelbagiani soyadlarının gövdesinde görülmektedir.

Korxma – ad olarak kullanılmıştır.

Emir kipi 3. Şahıs:

Dursun –(Celal, T.- A.R. Seyfi 1929:9)hem isim olarak hem de iki soyisim gövdesinde – Dursunidze,Dursunaşvili – yer almaktadır.

Kosun – kişi adı olarak kullanılmıştı.

olumsuz sıfat-fiilli şekiller:

Kişisiz fiil formlardan belirsiz şimdiki zamanın olumsuz ortaçların -maz eki ile biten isimler sıkça karşılacaktır: Doğmaz, Dolmaza, Donmaza <Dönmez (Gürcü dilinde ı,ö ve ü sesleri yok), Kaytmaza, Korxmaza, Utanmaza, Urkmaza (<Ürkmez). Bunlardan Batırmaz, Doğmaz ve Utanmaz ad olarak kullanılmıştır, Dolmaza, Donmaza, Kaytmaza ve Korxmaza hem isim olarak, hem de soyisminin gövdesinde rastlanmaktadır. Biçimbilgisi-sentaks-anlambilim göstergelere incelenen, özel adlar olarak kalıplaşan ve soyadların gövdesi olarak kullanılan Türk kökenli fiilimsi sözcükler soyadların oluşma sürecini gözetleme fırsatı verir ve özel ad hazinesinin araştırması için mutlaka dikkate alınmalıdır. Bitişken bir dil olarak Türkçede öznesiz yani tek sözlü cümle görülmektedir çünkü yüklem öznenin göstergesi – şahıs eki taşıyor. Örn.: Dursun (Baskakov 1073:177).

Özel isim şekilde bir tümce dillere bilinmemiş değil.

Avesta'da duanın başlangıcı özel adıdır: /staor vahištahe ašahe/. Bu tümcenin temel sözleri şunlardır: /ašəm vohu vahištəməstī/ 'Aşa-vahišta' duasını söyleyen.

Eski fars isimlerde bazen bütün tümce özel ad olarak yapılır: /ka hutanū /'Ne güzel vücut?'; /ka-frya/ 'Ne kadar sevimli'.

Gürcü en meşhur ozanın, Şota Rustaveli'nin "Kaplan Postlu Şövalye" sinin kahramanın adı Nestan Darecanifasrça bir tümcedir: *ne est an dare žahan* 'Dünyada benzeri yok'.

Benzeri örnekler: Gürcüce *Mzevinari* 'Güneş kimdir', Ğvtisavari 'Tanrıya aitim'; Rusça *Богдан /Bogdan/* 'Tanrı vermiş'.

Dillerde sözkonusu adlandırma sürecinde emir kipi biçimleri çok yaygındır. Örn: Türkçe *Bilbeg*, Almanca *Bleibimhaus* 'Evde kal'; *Hauschild* 'Kalkana vur'. *Hebestreit* 'Savaşa başla'; *Schneidewind* 'Rüzgarı kes'. Olumsuz emir kipi biçimleri de sıkça vardır: *Borgenicht* 'Ödünç verme', *Sorgenicht* 'Sağlama'. Bu soyadı 1465 yılın kroniklerde bulunur (Fleischer 1968: 119, 156-157).

Benzeri oluşuma sahip olan adlar Ukraynaca soyadlar olarak bize ulaştı. Emir kipindeki fiili yalın halindeki ismi takip eder. Bu isim yükleme uyulan özne veya belirtili nesnedir.

Ukraynaca soyadı olarak *Убийвовк /ubiyyovk/* 'Öldür kurdu', *Крутиголова/Krutigolova/* 'Başı döndür', *Варивода* 'Varivoda' 'Suyu kaynat; *Гуляйвитер /Guljajaviter/* 'Rüzgar es (Unbegaun 1989:223);

Bizde çok yayılmış Rus adı *Владимир/Vladimir/* 'Dünyaya sahip ol' benzeri kalıptendir.

İngilizce soyadı olan *Shakespeare /Shake speare/* 'Salla mızrağı' bunun tespitidir.

Gürcü özel adlar alanında yüzyıllar boyunca Türk kavimlerinden geçen isimlerin bir çeşidi – basit yada eksilteli (en çok – öznesiz) cümleler – bulunmaktadır (Ediskun 1999: 390).

İsim cümlesinin özel bir türü /ady demür/ benzeri yapısına sahip olan kişi adlarıdır. Bu Türk diline ait biçimbilgisel ve sentaksel bir oluşumdur. Bu yapının modeli şudur:

İsim + 3. tekil şahıs iyelik eki = özne + birleşik yüklem = isim + *koşaç* (ses bilgisi açısından boştur).

İsim cümlesinin bu biçim birimi dizinin açısından az isimler var. Onlardan Türkçe sözlük birimi içeren 8 tane kişi isim vardır:

Adibega (<Adıbeg) hem isim olarak hem de Adibegaşvili soyisim gövdesinde; Adidemur (<Adıdemür); Adımhan (<Adım han; Baçuki (<Başı açık) hem özel isim olarak, hem Baçukişvili soyadı gövdesinde bulunmaktadır; Elixan; Eligün; Kulibeg.

Benzeri türün kişi isimlerden birer bileşeni ya farsça yada arapçadır. Begican Begicanaşvili soyadı gövdesinde, Canibeg – hem isim olarak, hem Cani-

beğışvili soyadı gövdesinde; Dinibeg hem özel isim Dinibega olarak, hem de Dinibegaşvili soyadı gövdesinde bulunmaktadır; Elicar – sadece Elicaraşvili soyadı gövdesinde kullanılmıştır; Elişax; Kulican – hem isim olarak, hem de Kulicanaşvili soyadı gövdesinde bulunmaktadır.

Bileşik kelimelerden basit tümce yapısı –özne + yüklem (Antroponimija 2001:721) yanı fiil cümleleri sonraki isimlerin var: Anaverdi, Aydolmuş, Aydoğmuş (hem Aydoğmuşaşvili soyadında), Ağaverdi (Gençosman1975:30), Begverda (hem Begverdişvili soyadında), Xanverdi, Birdu, Elaldı, Elalmaz, Elberdi, Eldera (Elderaşvili soyadında), Ta(n)riverdi (Antroponimija 2001:624).

Arapça veya Farsça kelimeler özneler olarak: Alaverdi (Antroponimija 2001:624) (hem Alaverdişvili soyadında), Canverdi, Cinverdi, Gülverdi (Gulverdaşvili soyadında), İmamverdi, İmanverdi, Xudaverdi (Antroponimija 2001:624) (hem Xudaverdişvili soyadında). Şa(h)gelda (Şageldaşvili, soyadında), Şa(h)verda (hem Şaverdaşvili soyadında), Şa(h)verza (Şaverzaşvili soyadında). Şaverzaşvili soyadı gövdesinde aynı kelimeler bulunur, ama Osmanlıca ‘verdi’ parçanın yazıldığında arapça alfabesinin iki harfi د /d/ ve ذ /z/ karıştırılmıştır. Onlar birbirinden sadece nokta ile ayrt edilir. شاح ويردى (şaverda) yerine okunan شاح ويرذى (şaverza) yanlış yazmanın yada dikkatsizlikten, د /d/ yerine ذ /z/ okumasından kaynaklanır.

Eksiltili tümce olarak – *nesne + yüklem* (Baskakov 1973: 178) içeren isimler şunlardır: Colbordi (< Yol buldu) soyadı sadece Colbordi’dir (yani sonunda Gürcü soyadlarının türetme eki yok. Bu kelimedede Kıpçak ve Oğuz dillerinde kelime başında y~c sırayla değişime rastlanmaktadır); Sazverdi; Taşverdi; Yelberduk; Yüzverdi. Nesnelere – Arapça veya Farsça kelimeler:

Gülverdi (hem Gulverdaşvili soyadında), Sazverdi, Canverdi (hem Canverdaşvili soyadında). Eksiltili *Zarf + yüklem*’li fiil tümcesi:

Girgeldi (< geri geldi), Tekturmaz.

Burada şunu da belirtmeliyiz: yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, Türkçeden Gürcüceye ki özel ad olarak geçen cümleciklerde, Türk sentaksinin temel kaidesi olan tamlanan unsurun tamlayan sonra gelmesi kuralına bağlı kalınmıştır.

Günümüzde Türk kökü olan isimlerin ve soyadların büyük bir kısmı kaybolmuştur. Çağdaş Gürcüler çocuklarına artık Geldi, Korkmaz, Vermiş, Dursun, Aydoğdu gibi isimleri vermezler. Ama Türk kökenli basit yada eksiltili cümleler Gürcülerin soyadlarında sabitleşerek kalmıştır.

Makalemizde sunulan malzeme tipoloji bakımından ilgisini çeker Avrupalı, Gürcüye Türk özel ad sistemleri karşılaştırma maksadıyla.

KAYNAKLAR:

- BASKAKOV, Aleksandr N.(1973), “Nepolnye predloženiya v tureckom jazыke”, *Philologia Orientalis*, III, Tbilisi, 175-182 s. “Mecniereba”.
- BASKİ, İmre (2000), “Zusammengesetzte Personennamen als Satzbau im Türkischen”, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara, 48-59 s. Türk Dil Kurumu Yayınları:773.
- CELAL, T.- A.R. SEYFİ (1929),Yeni Harfler Üzerine Tertip olunmuş Türk İsimleri, İstanbul, 3-40 s. Şirketi Mürettibiye matbaası.
- ÇIKİA, Marika (2004), “Türk Asıllı İsimler Kartvel Ad Hazinesinde”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, I, Ankara, 597-610s. Türk Dil Kurumu Yayınları:855/I.
- EROL, Aydil (1992), Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız, Ankara, 1- 452 s., 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Estitüsü Yayınları: 124,Seri I,Sayı:A. 24.
- FLEİSCHER, Wolfgang (1968), *Die deutschen Personennamen*, Berlin, 5-243 s. zweite Auflage, Akademie-Verlag.
- EDİSKUN, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 7-407 s.6. Basım, Remzi Kitabevi.
- GENÇOSMAN, Kemal Z. (1975), *Türk İsimleri Sözlüğü*, İstanbul, 7-234 s.Hürriyet Yayınları: 120,Danışma dizisi:13.
- KUTLU, Şemsettin (1969), *Türkçe Kadın ve erkek adları*, Ankara, 5-107 s. Türk Dil Kurumu Yayınları:281.
- ANTROPONİMİJA (2001), *Sravnitel'no-istoričeskaja Grammatika Tjurkskix Jzykov. Leksika*.Vtoroe izdanie, dopolnennoe. Otvetstvennyj redaktor Çlen-korrespondent RAN E.R.Tenişev. Moskova, 619-723 s. “Nauka”.
- UNBEGAUN, Boris O. (1989), *Russkie Familii*, Çevirenler: L.Kurkina, V. Neuroznak, E.Skvairs, Moskova, 5-441 s. “Progress”.

ANA DİLİ RUSÇA OLAN ÖĞRENCİLERİN TÜRKÇE ÖĞRENİMİ SÜRESİNCE YAPTIKLARI HATALARIN SINIFLANDIRILMASI

Marina BUKULOBA*

Öğrencilerin yabancı dil öğreniminde çok sayıda hata yapmaları kaçınılmaz ve doğal bir süreçtir. Böyle hata ve anlatım bozukluklarının ortaya çıkmasının nedenleri arasında öğrencinin ana dilinin etkisidir.

Ana dil, yabancı dil öğrenimi alanında etkin bir biçimde katılmaktadır. Ana dil ile öğrenen dil arasındaki bazı unsurların benzerlikleri yabancı dilin öğrenimini kolaylaştırıp hızlandırır. Aradaki farklılıklar ise dil öğreniminde belli başlı zorluklara neden olabilmektedir. Dolayısıyla, ana dil ile öğrenen dil arasındaki benzerlikler, yabancı dil öğrenimi sürecini olumlu ya da olumsuz olarak etkilemektedir. Ruh dil biliminde (Psycholinguistics) ana dilin olumlu etkisine ‘dil transferi’ (transposition), olumsuz etkisine ise ‘dil girişimi’ (interference) denmektedir (Suprun 1977: 6).

Rus dil bilim uzmanı V. A. Vinogradov, *Dilbilim Ansiklopedik Sözlüğü*’nde dil girişimini şu şekilde belirtmektedir: “İnterference (Latince *inter* – arasında; karşılıklı ve *ferio* – iletici, girişim), dil teması sırasında veya bireyin yabancı dil öğrendiğinde farklı dil sistemlerinin etkileşimidir. Böyle etkileşim, ana dil etkisi altında kalması nedeniyle ikinci dilin sistem ve normlarından uzaklaşması olarak kendini göstermektedir” [Yartseva 1990: 197].

Böylece, dil girişimin en önemli nedeni, farklı ses bileşimi, farklı tonlama, farklı gramer kategorileri gibi temasta bulunan dil sistemlerindeki farklılıklardır.

Rusça ve Türkçe dil olarak her yönden birbirinden tamamen farklıdır. Rusça yapı bakımından bükümlü diller kategorisine; köken bakımından da Hint-Avrupa Dil Ailesi’nin Avrupa Kolu’nun Slav Dilleri grubuna girmektedir. Türkçe ise yapı bakımından Çekimli Diller kategorisine; menşe bakı-

* Moskova Devlet Sosyal Bilimler ve Ekonomi Üniversitesi, Doç., Dr., m.bukuloba@gmail.com

mından da Ural-Altay Dil Ailesi'nin Altay Kolu'nun Türk Dilleri grubuna girmektedir.

Diller arasındaki bu farklılıklar ve öğrencinin yabancı dil öğrenirken özellikle temel ve orta seviyede kendi ana dilini baz alması, hemen hemen her şeyi ana dilinden tercüme ederek veya ana diliyle kıyaslayarak yapması sonucunda bir takım dil hataları ortaya çıkar. Yabancı dil öğrenimi süresinde ana dilin etkisi olayına dilbiliminde dil girişimi (*language interference*) denir. Çalışmamızda ana dili Rusça olup Türkçe öğrenen üniversite öğrencilerinin Türkçeyi öğrenim sırasında Rusça etkisi nedeniyle yaptıkları tipik girişim hataları ele alınacaktır.

Rus dil bilimci V. V. Alimov Tercümede *Dil Girişimi* adlı çalışmasında aşağıda belirtilen dil girişimi düzeyleri belirtmektedir (Alimov 2005: 137):

1. ses (fonetik, fonolojik ve ses üretimi) girişimi;
2. yazım girişimi;
3. gramer (morfoloji, sentaks ve noktalama) girişimi;
4. kelime girişimi;
5. anlam girişimi;
6. üslup girişimi;
7. dil içi girişimi.

Bazen morfoloji ile sentaks birleştirilip 'gramer dil girişimi' terimi kullanılmaktadır. Bu durumda dil girişimi sınıflandırılması daraltılmış olup yazım, ses, gramer ve kelime dil girişimi söz konusu olmaktadır. Böyle basitleştirilmiş sınıflandırma, dil girişimi olayının betimlenmesi için daha elverişli sayıldığından çalışmamızda kullanılmayı daha uygun görülmektedir.

I. Yazım girişimi

Türkçe ve Rusça farklı alfabeler kullanmasına rağmen bazı harfler her iki alfabede aynı grafik işaretlerine sahiptir. Bu durum öğrencilerin sözkonusu ortak harfleri yanlış yazıp okumalarına neden olmaktadır. Kiril alfabesi kullanılan Rusça'daki **с** [se], **у** [u], **р** [re] harflerinin Latin alfabesini kullanan Türkçe'de aynı yazılıp farklı söylenmesi, Türkçe yeni öğrenmeye başlayan öğrencilerin bu harfleri hatalı okuyup yazmasına yol açmaktadır. Rusça'daki **с** [se] Türkçe'de **с** [se] olarak, Rusça'daki **у** [u] harfi Türkçe'de **u** [u] olarak, Rusça'daki **р** [re] harfi Türkçe'de **r** [re] olarak, el yazısında Rusça'daki **п** [pe] harfi Türkçe'de **p** [pe] okuyup yazarlar. Ayrıca da Türkçe'deki **В** [be] harfi Rusçada **V** [ve] olarak, **Н** [He] harfi ise **N** [ne] olarak okunduğu için öğrenciler ilk etapta bu harfleri hatalı yazıp okumaktadırlar. Rusça'da el yazısında

M, m [me] harfi M, m olarak yazılır, ve öğrencilerin Türkçe yazarak **m** harfi m olarak yazmaları sıkça görülen bir olaydır (örneğin *meydan* yerine meydan).

Yazım girişimi açısından Türkçe öğrenen Rus öğrenciler, İngilizce'nin etkisini de yaşamaktadır. Türkçe'de el yazısı harfleri ayrı, İngilizcede'de birleşik olarak yazılmaktadır. Birçok öğrenci İngilizce etki nedeniyle Türkçe harfleri uzun süredir birleşik yazmakta olup bazı harfleri (**r** [re]) İngilizce tarzında kullanmaktadır. Öğrenimin ilk aşamalarında büyük **İ** [i] harfi de İngilizce'deki [I] olarak yazılır ama **I** ile **İ** farklı harfler olduğundan bu hata sonra düzelir.

II. Fonetik Girişim

Girişim olayının fonetik sistemini etkilemesi, aksan olarak isimlendirilir.

1. Vurgu hataları:

a) Rusça etkisi nedeniyle vurgu hataları: [ˈdolar], [ˈlira].

1.1. Rusça'da **o** sesi vurgusuz olduğunda **a** sesi olarak söylenir. Dolayısıyla öğrenciler Türkçe'de vurgusuz **o**'yu **a** olarak söylerler: [koyun] yerine [kayun], [otuz] yerine [atuz], [oda] yerine [ada], [soğan] yerine [sağan].

1.2. Ünsüzleri sert/yumuşak söyleme hataları:

a) Gırtlak sesi **h** Türkçe'de Rusça'ya göre çok daha yumuşak, dolayısıyla Rus öğrenciler Türkçe konuşurken **h** sesi aşırı sert söylerler: merHaba, Hayır.

b) Rusça'da **t** ve **d** sessiz harfleri **i**, **ü** ince ünlülülerinden önce geldiğinde yumuşak söylenir. Türkçe öğrenen öğrenciler bu olayın etkisiyle Türkçe konuşurken dar ünlü öncesi bulunan **t** ve **d** ünsüzleri yumuşak söylenir: [git't'im], [gid'iyorum], [t'elefon] vs. Bu, tipik fonetik hatalardan biridir.

c) Her iki dilde *plan*, *film*, *lambda* gibi kullanılan alınma kelimeler, Rusça'da sert telaffuz edildiğine göre [plan, fil'm, lambda] olarak söylenir.

1.3. Bir kelime içinde birden fazla bulunan **y** sesi telaffuz etmekte zorluk çekilir: iyiyim [iyi:m] olarak söylenir.

1.4. Nedense kelime başındaki **y** sıkça söylenmemektedir, bu da anlam bozukluğuna yol açmaktadır: [yelek] yerine [elek] olarak; [yemek] yerine [emek] olarak, [yer] yerine [er] olarak, [yön] yerine [ön] olarak telaffuz edilir.

2. Cümle içinde tonlama hataları:

Türkçe'de basit yapılı soru cümleleri giderek yükselen bir tonla biter. Rusça'da soru cümlelerinde soru eki kullanılmadığından soru ancak tonlama ile yapılır. Bait yapılı soru cümlelerinde ton gittikçe düşer.

Sen Moskova'da mı yaşıyorsun? – Ты в Москве живешь?

Rusça etkisi nedeniyle öğrencilerin ‘*sen Mosková’da mı yaşıyorsun*’ söylemeleri sıkça rastlanmaktadır.

III. Gramer girişimi

Gramer kategorilerindeki farklılıklar morfoloji sistemini etkileyerek hedef dilin gramerinde aşağıda belirtilen hatalara yol açar.

1. Rusça’da iyelik kipi olmadığından öğrenciler, ‘başım ağrıyor’ cümlelisi ‘baş ağrıyor’ şeklinde, ‘annem geldi’ cümlesini ‘anne geldi’ şeklinde hatalı olarak kurmaktadırlar.

2. Rusça’da bir sayı sıfatı çoğul eki gerektiriyor, dolayısıyla bir öğrencinin ‘beş kalemler’ demesine sıkça rastlanmaktadır.

3. Fiilerde yanlış hal kullanımı.

Her iki dilin farklı dil ailelerine mensup olmaları ayrıca iki dil arasında hallerin sayında ve adında farklılıklar olmasından dolayı Türkçedeki fiillerin çoğu Rusça fillere göre tamamen başka hallerle kullanılırlar. Örneğin: *правиться* (*Belirtme*) – *hoşlanmak* (*Ayrılma*); *стыдиться* (*Genitif*) – *utanmak* (*Ayrılma*) vs. Telefon etmek anlamında kullanan *арамак* fiilinde Türkçe’de *Belirtme* durumunu, Rusça’da ise aynı anlam taşıyan *позвонить* (*pozvonit*) fiili *Yönelme* durumunu gerektirir. Rusça etkisi nedeniyle öğrenciler ‘seni arayacağım’ yerine ‘sana arayacağım’ cümlesini kurmaktadırlar. Veya *sormak* fiili, birini sormak anlamında kullanıldığına Türkçe’de *Belirtme* durumunu, Rusça’da *Edatsı* durumunu (Prepositional case) istemektedir. Dolayısıyla öğrenci ‘*Öğretmen Ahmed’i sordu*’ cümlesini ‘*Öğretmen Ahmet hakkında sordu*’ şeklinde kurmaktadır. Aynı konuda Rus öğrencilerin en çok yaptıkları hatalardan biri de bir taşıyla bir yere gitme ifadelerinde gözlemlenmektedir. Rus öğrenciler ‘*Araba ile geldim*’ cümlesi yerine ‘*Arabada geldim*’ şeklinde yanlış cümle kurarlar.

4. Rusça’da *читать* ‘okumak’, *слушать* ‘dinlemek’ gibi nesne alan geçişli fiiller tamlayan durumu istemektedir. Bunun etkisiyle Rus öğrencilerin ‘*müziği dinledim*’, ‘*hafta sonu kitapları okudum*’, ‘*Cumartesi filmler izledim*’ demelerine sıkça rastlanmaktadır.

5. Sözdiziminde sıkça görülen hatalar:

1. Türk ve Rus dillerde cümle içinde kelimeler dizisi farklı olduğundan Türkçe öğrenen Rus öğrenciler cümleleri sıkça hatalı kurarlar:

Сегодня он придет вечером: ‘*Bugün akşam gelir*’ cümlesi yerine ‘*Bugün o gelir akşam*’
Завтра я еду с мамой в Анкару: ‘*Yarın annemle Ankara’ya gidiyorum*’ cümlesi yerine ‘*Yarın gidiyorum Ankara’ya anne ile*’

cümlesi şeklinde yanlış cümleler kurmaktadırlar.

2. Rusça'da soru kelimesi olmadan soru tonlama ile belli edildiğinden öğrenci soru kelimesini kullanmayı unutabilir:

Твой отец пришел домой?: 'Baban eve geldi mi?' cümlesi yerine 'Baban eve geldi?' şeklinde cümle oluştururlar.

3. Öğrenci soru cümlesi kurarken Rusça etkisi nedeniyle olumsuzluk kavramı taşıyan kelime kullanır:

У тебя нет лишней ручки?: 'Fazla kalemin var mı?' cümlesi yerine 'Fazla kalemin yok mu?' söylemektedirler.

IV. Kelime girişi

1. Yanlış kelime seçimi:

Сейчас села в автобус и еду домой: 'Otobüse bindim, eve gidiyorum' cümlesi yerine 'Otobüse oturdum, eve gidiyorum';

Он вышел из поезда: 'Trenden indi' cümlesi yerine 'Trenden çıktı'; cümlesi kurulur.

В субботу мы идем в кино. Пойдешь с нами: 'Cumartesi sinemaya gidiyoruz. Bizimle gelir misin?' ifadesi yerine 'Cumartesi sinemaya gidiyoruz. Bizimle gider misin?'

şeklinde yanlış cümle kurmaktadırlar.

2. Yanıltıcı Eşdeğerler

Yanıltıcı eşdeğerler, farklı dillerde benzer yazılışlara ya da telaffuzlara, ancak farklı anlanmala sahiptirler. Öğrenciler hem Türkçe'de hem Rusça'da aynı sesletime sahip olan kelimelerin anlamsal karşılıklarında ana dil etkisi nedeniyle hata yapmaktadır. Yanıltıcı eşdeğer kelimelerin örnekleri bunlar gibidir:

Rusça	Türkçe
башка <i>argo</i> 'kafa'	<i>başka</i>
дурак 'aptal'	<i>durak</i>
баран 'koç, koyun', mecaz anlamda 'aptal' anlamını taşıyır	<i>baran</i> 1) hayvan ismi; 2) erkek ismi
банк 'banka'	<i>bank</i>
банка 'kavanoz'	<i>banka</i>
канат 'halat'	<i>kanat</i>
кулак 'yumruk'	<i>kulak</i>
язык 'dil'	<i>dil</i>
сарай 'ambar'	<i>saray</i>

Her iki dilde aynı telaffuzlara sahip olan ifadelere de rastlanmaktadır: я – *baş* ‘ben sizinim’ Türkçe’de *yavaş* kelimesiyle ses benzerliği taşımaktadır.

Daha etkin bir öğrenimin sağlanabilmesi için, belli başlı girişim hatalarının yapıldığı konulara öğrencilerin dikkati çekilmeli, ana dilden kural genelleştirilmesi yapılmaması gerektiğini vurgulanmalıdır. Yabancı bir dil, o dilin konuşulduğu ortamın dışında öğrenen öğrencilerin çok sayıda hata yapmaları doğal bir süreçtir. Yabancı dil eğitiminde girişim hatalarının ortaya konulması, öğretenleri, öğrenenleri ve dil öğretim metodu üzerine çalışan uzmanları ilgilendiren bir konudur. Türk dili grameri, öğrencilere çok sayıda farklı farklı alıştırmayı yaptırılarak özenle yetkinleştirilmelidir. Ayrıca da kelime ve metin ezberletme yöntemi yabancı dilin öğrenimini kolaylaştırıp hızlandırır.

KAYNAKLAR

- Alimov, V.V. Çeviri Teorisi. Uzmanlık İletişimi Alanında Çeviri. Moskova, 2005, 137.s. = Teoriya perevoda. Perevod v sfere professionalnoy kommunikatsii (Moskva 2005)
- Suprun, A. E. İkidilliliği İki Türü, Dil Transferi ve Dil Girişimi. Ulusal okulda Rus Dili dergisi: Moskova, 1974, 5.sy, 6.s = Dva tipa dvuyazyçiy, transpozitsiya i interferentsiya // Russkiy yazık v nastionalnoy škole (Moskva 1974)
- Dilbilim Ansiklopedik Sözlüğü. Baş editörü Yartseva V.N. Moskova, 1990, 197.s. = Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar. Glavnıy redaktor V.N. Yartseva (Moskva 1990)

MAKEDONYA ŞTİP “GOTSE DELÇEV ÜNİVERSİTESİ” TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜNDE TÜRKÇEYİ ÖĞRENMEK VE ÖĞRETMEK İÇİN HAZIRLANAN VE KULLANILAN KİTAPLAR

*Mariya LEONTİK**

1. Giriş

Son dönemde Türkiye ile Makedonya arasında her alanda iş birliği gelişti ve bunun neticesi olarak Makedonya’da Türkçeye karşı ilgi arttı. Türk dili genellikle kurslarda ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde öğrenilir.

Makedonya’da birçok üniversitede Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü var veya farklı bölümlerde Türkçe seçmeli ders olarak öğretilir. Makedonya’da; yüksek öğretimde Türk dili, Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi Blaje Koneski Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde, Aziz Kliment Ohridski Pedagoji Fakültesinde, Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde, Tetova Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Şarkiyat Bölümünde ve Balkan Üniversitesinde Türkçe öğretilir ve öğrenilir.

Ben, Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalıştığım için bu Bölüm’ün durumundan ve bu Bölüm’de hazırlanan kitaplardan söz edeceğim.

Gotse Delçev Üniversitesi 27 Mart 2007 yılında Makedonya Cumhuriyeti Meclisi tarafından hazırlanan bir kanunla kurulmuştur. Üniversite “Bolonya - Avrupa Kredi Transfer Sistemini” (EKTC) uygulamaktadır. Üniversite, 2007’de yedi fakülte ile çalışmaya başladı, 2009 yılında ise on iki fakültesi oldu. Bugün üniversitenin on iki fakültesi ve üç akademisi vardır. Üniversite çok genç olmasına rağmen her alanda hızlı adımlarla ilerlemektedir.

* Prof. Dr., Makedonya, Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, marija.leontik@ugd.edu.mk

2007-2008 eğitim yılında Filoloji Fakültesi vardı, fakat Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü yoktu. Gotse Delçev Üniversitesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 2009-2010 eğitim yılında, Filoloji Fakültesinin dekanı olan Prof. Dr. Violeta Dimova'nın girişimiyle kuruldu. Bu bölümün öğretmenlik ve çevirmenlik grubunda geleceğin Türkçe ve edebiyat öğretmenleri ve çevirmenleri yetişmektedir. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde kadrolu olarak Mariya Leontik ve Mahmut Çelik çalışıyorlar. Bu Bölüm, öğrencilerin ulusları açısından çeşitlidir. Bu sebeple birlikte okumaya ve kaynaşmaya ilk yıldan itibaren özen gösteriyoruz.

Bu Bölüm'ün, dil derslerinde, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Leyla Karahan, Doğan Aksan, Mustafa Özkan, Enfel Doğan gibi uzmanlar tarafından Türkiye'de hazırlanmış ve yayımlanmış Türkçe dil bilgisi kitapları ve çağdaş Türk dili kitapları tavsiye edilir ve kullanılır. Öğretmenlerin bu açıdan büyük seçme şansları vardır. Keza Türkiye'de devamlı bu ihtiyaçları karşılamak için yeni dil bilgisi ve çağdaş Türk dili kitapları hazırlanır. Öğretmenlerin diğer bir açıdan ise büyük sorunları da vardır. Bu Bölüm'deki öğrencilerin Türkçe veya Türkçe dil bilgisi seviyesi bir standartta değildir. Aynı sınıftaki öğrencilerin bile Türkçe veya Türkçe dil bilgisi seviyesi farklı olabilmektedir. Öğrencilerin bir kısmı Türkçeyi dört, sekiz ya da on iki yıl kullanmış ve okumuş olarak Bölüm'ümüze gelmekte. Öğrencilerin diğer kısmı ise ilk eğitimde ve lisede Türkçe eğitimi görmemişler, Türkçeyi evde ana dili olarak öğrenip çevresinde kullanmışlardır. Üçüncü grup öğrencimiz ise Türkçeyi hiç bilmeden bu bölümlere yazılanlardır. Tabii ki böyle karma gruplar için ne Türkiye'de ne de Makedonya'da kitap yayınlanmıştır. Doğal olarak bu karma sınıflarda okuyan öğrencilere, özellikle ilk iki yılda, Türkiye'de hazırlanmış Türkçe dil bilgisi kitapları veya çağdaş Türk dili kitapları çok zor gelmektedir. Bu şartlar ve karma sınıflar, öğrencilerin farklı seviyelerde olan Türkçesi ve Makedoncası, özellikle birinci sınıf için yeni kitapların hazırlanmasına teşvik oldu. Bu alandaki boşluk birçok kitabın hazırlanmasına ilham oldu.

2. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün Karma Sınıfları ve Yeni Materyallerin Hazırlanması

Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesinin müfredatına göre ilk iki yılda öğrenciler birlikte okumakta, üçüncü yılda ise öğretmenlik ve çevirmenlik grubuna ayrılmaktadır. Bu sebeple ilk yılda öğrenciler Türk dilini öğrenip ikinci yılda Bölüm derslerini Türkçe olarak dinlemek zorundalar. Bu hiç de kolay bir görev değil çünkü öğrencilerin Türkçesi de Makedoncası da farklı seviyelerde bulunmaktadır.

Bu gruplarda, Türkçeyi farklı seviyelerde bilen ve Türkçeyi farklı sebeplerden bilmeyen Türk öğrencileri, Türkçeyi öğrenmek isteyen Makedon,

Makedon Müslümanları, Arnavut, Roman, Ulah, Boşnak, Sırp, Hırvat öğrencileri, karışık evliliklerden olan eşler ve çocuklar vardır. Profesör böyle karma sınıflarda çalışırken herkesin ihtiyaçlarına dikkat etmeli ve onları gerçekleştirmek için bir yol bulmalıdır. Tabii ki böyle karma gruplar için ne Türkiye’de ne de Makedonya’da son zamanlara kadar kitap yazılmıştır. Genellikle Türk dili kitapları yabancılar için ya da Türkçesi ana dili olan öğrenciler için hazırlanmıştır.

Sonuç olarak çözümü iki dilli metinlerde ve Türkçe-Makedonca kitaplarda buldum. Böylece karma sınıflar ve öğrencilerin farklı seviyelerde olan Türkçesi ve Makedoncası, özellikle birinci sınıf için yeni ders materyallerin hazırlanmasına ertelenemeyecek sebep ve teşvik oldu. Belki böyle bir durumla karşılaşmasaydım yeni metot ve teknikler araştırmazdım, yeni ders materyalleri hazırlamazdım, var olan kitaplardan birini seçip okuturdum. Kısacası bu alandaki boşluk yeni bir çalışma yapmam için kuvvetli motivasyon oldu.

Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Türk dilini ve Türkçe dil bilgisini öğretmek, öğrenmek ve geliştirmek için şu kitaplar hazırlandı:

1. LEONTİK, Mariya. – ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), *Makedonca-Türkçe Kopuşma Kılavuzu 1, Makedon transkripsiyonu ile - Македонско-турски разговорник 1, со македонска транскрипција*, Скопје.
2. ЛЕОНТИЌ, Марија; СЕЈМАН, Нејат – LEONTİK, Mariya; SELMAN, Neyat (2013), *Основен турско-македонски речник – Temel Türkçe-Makedonca Sözlük*, Skopje.
3. ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), *Фонетика и фонологија на современиот турски јазик*, Штип, Универзитет „Гоце Делчев“. (elektronik kitap)
4. ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), *Практикум по фонетика и фонологија на современиот турски јазик*, Штип, Универзитет „Гоце Делчев“. (elektronik alıştırma kitabı)
5. LEONTİK, Marija (2014), *Temel Türkçe Dil Bilgisi*, Skopje.
6. LEONTİK, Mariya. – ЛЕОНТИЌ, Марија (2015), *Gel Türkçeyi ve Makedoncayı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedoncayı Öğrenelim! – Дојди да ги сакаме турскиот и македонскиот, дојди да ги научиме турскиот и македонскиот! A1- A2*, Skopje.

Bütün bu kitaplar son on beş yılda hazırlanan eserlerdir fakat ihtiyaçtan dolayı onların tamamlanması ve yayımlanması hızlandırıldı. Üçüncü ve dördüncü kitap üniversitenin elektronik kütüphanesinde elektronik kitap olarak

yayımlanmıştır, diğerlerini Mariya Leontik bağımsız yayımcı olarak neşretmiştir. Bu bildiride hazırlanan kitapların yararları, nitelikleri ve hazırlanırken uygulanan yöntem ve ilkeler üzerinde durulacaktır.

3. Türkçe-Makedonca Materyallerin Türk Dilinin Öğretmesinde Yararı

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde, öğrenciler birinci sınıfta Türkçeyi Çağdaş Türk Dilinin Fonetik ve Fonolojisi ve Çağdaş Türk Dili derslerinde öğreniyorlar. Karma sınıfların Türkçesi farklı seviyede olduğundan dolayı bu dersler için ders materyallerini Türkçe-Makedonca olarak hazırladım.

Bunun dışında, birinci sınıftan itibaren Türkçe-Makedonca kitapları da ek kitap olarak tavsiye ediyorum. Türkçe-Makedonca materyaller özellikle ilk sınıflarda çok yararlı oluyor. Öğrenciler başkasından yardım almadan, bilmedikleri her kelime için sözlük araştırmadan bir metin okuyup anlayabilmekteler. Öğrencilere sözlükleri araştırmak bazen ilginç gelir, fakat bir metinde fazla bilmedikleri kelime çıkınca okumak sıkıcı olabilir ve okuyuş akışını bozabilir. Özellikle dersi takip etmeye mecbur olmayan ve genellikle çalışan öğrencilere Türkçe-Makedonca materyaller kolaylık sağlamaktadır. Böylece öğrenci tek başına okuyarak yeni kelimeler ve ifadeler öğrenerek bir dile daha çabuk vakıf olabilir.

Gisela Ernst-Slavit ve Margaret Mulhern iki dilli eğitimi ve iki dilli kitapların yararını yıllarca araştırmışlar ve edindikleri tecrübeleri birçok yazıya ve kitaba aktarmışlardır. Onların Amerika'daki tecrübeleri ve benim Makedonya'daki tecrübem benzerdir, fakat bu konu Makedonya'da yok denecek kadar az işlenmiştir.

Gisela Ernst-Slavit, Margaret Mulhern'in (2013) ve benim görüşlerime göre, iki dilli kitapların yararları çok yönlüdür, öğretmenin öğrencilerin ihtiyaçlarına göre değerlendirmesi açısından da önemlidir. İki dilli kitaplar, Makedonya'da Türkçe-Makedonca kitaplar, şu açıdan öğrencilere yararlı olabilirler:

-Yeni kelime ve ifadelerin daha çabuk öğrenilmesini sağlar: İki dilli kitaplar tanınmadık kelimeleri ve cümle yapılarını aynı anda öğrencilerin bildiği dilde öğrenme imkânını vermektedir.

-Edebiyata karşı teşvik eder ve kaliteli yazmayı etkiler: Öğrenciler kaliteli tanınmış yazarları ve onların eserlerini iki dilde okuduklarında metni daha kolay benimser, iki dilde söz varlığını genişletirler, başlangıçta yazarlardan ilham alarak yazarlar, daha sonra ise özgün kaliteli yazılar yazmaya başlarlar.

-Edebiyat ve dil zevki gelişir: İki dilli kitapları okumayı alışkanlık edinen öğrenci belirli edebiyattan ve her iki dilde okumaktan zevk alır.

-Çeviri kabiliyeti gelişir: İki dilli kitapları okuyarak öğrenci bir dilin ifadelerinin diğer dile nasıl aktarıldığını öğrenerek çeviri kabiliyetini geliştirir ve iki dilde kendi bilgilerini araştırıp sınarken eğlenceli ve zevkli bir yol tuttuğunun farkına varır.

-İki dile karşı aynı değer verme duygusunu sağlar: Öğrenci bildiği ve öğrendiği dili yan yana görünce iki dilin aynı derecede önemli olduğunu hisseder.

-Olumlu kültür örnekleri verir: İki dilli kitaplar öğrencilerin farklı kültürleri daha kolay anlamasını ve tanınmasını sağlar; kültür farklılıklarının olumlu olarak benimsenmesine etken olur; metinde bulunan farklı kültürdeki kahramanlara karşı sempati ve empatinin daha çabuk uyanmasını sağlar.

-Kavrama ve karşılaştırma kabiliyeti gelişir: Ülkeler, kültürler ve diller arasındaki fark ve benzerlikleri kavrama, görme ve karşılaştırma kabiliyetini geliştirir ve hızlandırır.

-İşbirliğini geliştirir: İki dilli kitapların analizinde ya da anlatmasında bir dili daha iyi bilen öğrenci diğer dili daha az bilen öğrenciye yardım etmeye gerek duyar, böylece birlikte çalışma da gelişir fakat aynı zamanda belirli dilin alanında yeterliliğini de ispatlamış olur.

-Ön yargıları kırar ve öğrencilerin tolerans seviyesini yükseltir.

İki dilli kitapların yararları bütün iki dilli materyaller için de geçerlidir.

Geçmişte olduğu gibi bugün de iki dilli kitapların sayısı azdır. İki dilli kitaplar yayın evleri için cazip kitaplar değil çünkü fazla sayfa ve büyük ekip çalışması icap ediyor, bu ise büyük masraf, az kazanç anlamına geliyor. Fakat bu kitapların yararını görenlerin ve bilenlerin sayesinde Amerika Birleşik Devletleri'nde 1980'lerin başından itibaren iki dilli kitapların sayısı artmaktadır. Makedonya'da da son on yılda Türkçe-Makedonca iki dilli kitapların sayısı artmaktadır. Türkçe-Makedonca kitapların **Türk edebiyatının tanıtılmasında da rolü büyüktür.**

4. Çağdaş Türk Dilini Öğrenmek İçin Hazırlanan Kitaplar

Ştip Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki karma sınıflar için Çağdaş Türk Dili çok önemli bir derstir. Birinci sınıfta Türkçeyi bilmeyenler Türkçeyi öğreniyorlar, Türkçeyi iyi bilmeyenler ise boşluklarını dolduruyorlar.

Böyle karma sınıflarda yoğun olarak okutulan Çağdaş Türk Dili dersi ve alıştırmaları için kitap seçmek hiç de kolay bir iş değildi çünkü birçok kritere

dikkat etmek gerekiyordu. Karma sınıflarda Türk dilini öğrenmek, sınıfta bulunan farklı kültürlerin Türk kültürü ile diyaloga girerek sürekli etkileşim içinde olmak demektir. Bu karma sınıflar için dil öğretiminde en son yönelim olan kültürlerarası yaklaşım ve karşılaştırmalı kültür aktarımı en uygundur. Musa Çifci, Zekerya Batur ve Saadettin Keklik'e göre: "Karşılaştırmalı kültür aktarımı, Türkçe öğretiminde önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu yaklaşıma göre, öğrenciye sadece öğrendiği dilin kültürü sunulmamalı; konular öğrencinin kendi kültürüyle kıyaslamalar yapabileceği durumlardan seçilmelidir." (2013: 369) Okur ve Keskin'e göre, (aktaran M.Çiftçi, Z.Batur, S.Keklik, 2013: 369) "kültür aktarımında asıl önemli olan nokta, öğrencinin kendi dilini ve kültürünü öğrendiği dil ile karşılaştırması ve bir bütün olarak değerlendirmesidir."

Makedonya'nın şartları ve karma sınıfları için doğal olarak Türkiye'de kitap bulmak mümkün değildi. Makedonya'da da böyle bir kitap yoktu. Makedonya şartları için belirli kriterlere göre kitap hazırlana kadar hazır bir kitap seçmek gerekiyordu. Metinlerin evrenselliğinden dolayı Ankara TÖMER'in "Türkçe Öğreniyoruz" adlı kitabı *Çağdaş Türk Dili* dersi için seçildi. Mehmet Hengirmen ve Nurettin Koç büyük bir hünerle bir yandan Türkçeyi iletişimsel bir yaklaşımla öğretirlerken aynı zamanda Türk coğrafyasını, kültürünü, medeniyetini, Türk edebiyatının antolojik fıkra, şiir ve öykülerini de sunmaktadırlar. Bunun büyük bir kısmını diğer kitaplarda da bulabilirsiniz, fakat her şeyden daha önemli öğrenciler Türk coğrafyasını, kültürünü ve medeniyetini öğrenirken bu metinlerde kendi kültürleriyle ilgili izler ve bağlantılar da bulmaktadırlar. Bu ise öğrencileri şaşırtıyor, olumlu etkiliyor, düşünmeye ve Türk kültürünü kendi açısından değerlendirme yeteneğini kazanmaya teşvik ediyor.

İlk iki sömestirde *Çağdaş Türk Dili* derslerinde Türkçeyi kısa zamanda öğretmek için "Türkçe Öğreniyoruz" kitabında bulunan metinleri Türkçeden Makedoncaya çevirdim ve alıştırmaların anahtarlarını hazırladım. Tabii ki bu çok zamanımı aldı, fakat yararını yıllarca hissediyorum. Öğrenciler çeviri sayesinde metni ve grameri kolay anlıyorlar ve enerjilerini metinlerden ilham alarak başlangıçta diyalog kurmalara, daha ileri seviyelerde ise yorumlara ve tartışmalara yöneliyorlar. Aynı zamanda Türkçeyi iyi bilmeyenler boşluklarını dolduruyorlar, Makedoncayı iyi bilmeyenler ise Türkçe sayesinde yeni kelimeler ve doğru ifadeler öğrenmiş oluyorlar. Böylece dört sömestirde öğrenciler Türkçesini ve Makedoncasını sınavı öğretmelik ile çevirmenlik grubu arasında geçiş yapmaktadırlar.

Mehmet Hengirmen'in ve Nurettin Koç'un "*Türkçe Öğreniyoruz*" adlı kitabı Ştip Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yeni kitaplar hazırlanana kadar

uzun zaman büyük bir boşluk doldurdu. Gelecekte de bu kitap ek malzeme olarak kullanılacak.

Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Türk dilini öğrenmek için şu kitapları hazırladık:

• LEONTİK, Mariya. – ЛЕОНТИК, Марија (2013), *Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1, Makedon transkripsiyonu ile - Македонско-турски разговорник 1, со македонска транскрипција*, Skopje. (Düzeltilen Simon Sazdov, Halil Açıkgöz, Esen Beyzat, Sevim Hilmioğlu)

• LEONTİK, Mariya. – ЛЕОНТИК, Марија (2015), *Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Öğrenelim! – Дојди да ги сакаме турскиот и македонскиот, дојди да ги научиме турскиот и македонскиот! A1- A2*, Skopje. (Düzeltilen: Hüseyin Özbay, Simon Sazdov)

• ЛЕОНТИК, Марија; СЕЛМАН, Нејат – LEONTİK, Mariya; SELMAN, Neyat (2013), Основен турско-македонски речник – *Temel Türkçe-Makedonca Sözlük*, Skopje. (Redaktör: Mariya Leontik, Düzeltilen: Simon Sazdov)

Bu üç kitap Çağdaş Türk Dili dersinde birlikte kullanılır. Çağdaş Türk Dili alıştırmalarında son birkaç yılda “Yunus Emre Enstitüsü”nün hazırladığı “Yedi İklim Türkçe” adlı öğretim setini kullanmaktayız. Gelecekte de **Çağdaş Türk Dili dersinde bu kitaplar kullanılacaktır.**

4.1. “Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1, Makedon transkripsiyonu ile - Македонско-турски разговорник 1, со македонска транскрипција” Adlı Kitap

“Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1, Makedon transkripsiyonu ile - Македонско-турски разговорник 1, со македонска транскрипција” Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne veya kursa yazılmadan önce dil bilgisini öğrenmeden kullanılır ve temel iletişim öğrenilir. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne yazıldıktan sonra belirli konularda yeni kelime ve doğru ifadeleri daha ayrıntılı ve daha çabuk öğrenmeleri için önerilir. Bir dilin ifade ve deyimlerinin diğer dile nasıl aktarılması gerektiğini ve onların daha kestirme öğrenilmesini sağlar ve yeni dilin mantığını kavraması bakımından yeteneğini geliştirir.

“Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1; Makedonca Transkripsiyonu ile” adlı kitapta şu konuları işledik: 1. Bilgi Formu; 2. Kişi Zamirleri; 3. Gösterme Zamirleri; 4. Sayılar; 5. Selamlama; 6. Seslenme; 7. Onaylama; 8. Reddetme; 9. Teşekkür Etme; 10. Sürpriz; 11. Özür Dileme; 12. Tanışma; 13. Kendini Tanıtma; 14. Meslekler; 15. Hatır Sorma; 16. Telefon; 17. Bilgisayar;

18. İnternet; 19. Aile; 20. Ülkeler ve Diller; 21. Dil Bilme ve Konuşma; 22. Derste Uyarılar ve Sorular; 23. Okul; 24. Fakülte; 25. Haftanın Günleri; 26. Aylar; 27. Mevsimler; 28. Saat Sorma; 29. Saate Göre Faaliyetler; 30. Nezaket Sözcükleri; 31. Başsağlığı; 32. Kutlamalar; 33. Yerleşim Birimleri; 34. Adres Sorma; 35. Yaşam Yeri İçin Bilgi Alma; 36. Bankada; 37. Alışveriş.

Biz Makedonca-Türkçe konuşma kılavuzunu bir dildeki bilgilerimizi yenilemek, tekrarlamak, kontrol etmek veya genişletmek için her zaman kendisine başvuracağımız bir kaynak olarak düşündük ve bundan dolayı bu kitabı daha geniş bir çapta hazırladık. Gelecekte bu kitabın ikinci bölümü de hazırlanacaktır.

"Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1", "Temel Türkçe-Makedonca Sözlük" ile Türkçeyi bilmeyenlere tavsiye edilebilir.

4.2. "Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Öğrenelim! – Дојди турскиот и македонскиот да ги сакаме, дојди турскиот и македонскиот да ги научиме! A1-A2" Adlı Kitap

Son yıllarda, Türkiye’de de Makedonya’da da dil öğretim programları, sınavlar ve dil öğrenme ders kitapları Avrupa Konseyinin Ortak Avrupa Çerçevesi (Common European Framework) adlı kılavuzuna ve “Avrupa Dil Portfolyosu”nda belirlenen A, B, C beceri düzeylerine göre hazırlanır.

Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün okuyan karma sınıf öğrencilerinin farklı seviyelerde olan Türkçeleri ve Makedoncaları için “Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Öğrenelim! – Дојди турскиот и македонскиот да ги сакаме, дојди турскиот и македонскиот да ги научиме! A1-A2” başlıklı

iki dilli kitap hazırlandı. Bu kitap Avrupa Konseyinin Ortak Avrupa Çerçevesi adlı kılavuzunda belirlenen A (temel dil kullanımı) beceri düzeyine, karşılaştırmalı dil bilgisine ve kültürlerarası yaklaşıma, karşılaştırmalı kültür aktarımına dikkat edilerek yazıldı.

Bu kitapta A (temel dil kullanımı) beceri düzeyine göre dinleme, anlama, okuma, sözlü anlatım ve yazma becerisine önem verilir. Her dil kullanımı, dil kullanım alanlarında gerçekleşir. Bu kitapta kişisel ve kamusal alan belirgin, mesleki alandan ve eğitim alanından ise söz edilir. Bildirişim konularında ise kişi hakkında bilgilere, ev ve çevreye, günlük yaşama, okula, dillere, kamu hizmetlerine, mekânlara, alışverişe, yiyecek ve içeceklerle, hava durumuna, sağlık ve vücut bakımına, bireysel arası ilişkilere, boş zaman ve eğlenceye, geziye ve kutlamalara yer verilir.

“Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Öğrenelim! – Дојди турскиот и македонскиот да ги сакаме, дојди турскиот и македонскиот да ги научиме! A1-A2” başlıklı kitapta Türkçenin ve Makedoncanın dil bilgisel benzerlikleri farklı yapılarıdaki özellikleri anlamayı kolaylaştırır. Bu kitapta farklı dil bilgi yapılarının benzerliklerinden mümkün olduğu kadar yararlandık çünkü bu yaklaşım olumlu transfer yaratır ve öğrenme sürecini kısaltır.

“Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Öğrenelim! – Дојди турскиот и македонскиот да ги сакаме, дојди турскиот и македонскиот да ги научиме! A1-A2” adlı ders kitabında başlangıçta aynı ve benzer kültür özelliklerinden hareket edilir, daha ilerideki derslerde farklılıklara da yer verilir. Öğrenciler, metinlerde ortak ve farklı kültür özellikleri bulur ve birbirini farklı açılardan tanır. Böylece öğrenciler karşı kültürle empati kurabilir ve çalışma ortamı daha zevkli ve anlamlı olur.

Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Öğrenelim! – Дојди да ги сакаме турскиот и македонскиот, дојди да ги научиме турскиот и македонскиот! A1-A2 adlı ders kitabı; giriş dersi, sekiz ders ve bitiş dersinden oluşur. Her bir ders tematik bir bütünlük içinde hazırlanmış ve dört alt konuya ayrılmıştır. HAYDİ TÜRKÇE VE MAKEDONCA ÖĞRENELİM! başlıklı *giriş dersinde* şu alt konular yer almaktadır: 1. Haydi Tanışalım!; 2. Haydi Tanıtalım!; 3. Bu Kim? Şu Kim? O Kim? Bu Ne? Şu Ne? O Ne?; 4. Burası Neresi? Şurası Neresi? Orası Neresi?. *Sekiz derste* şu alt konular bulunmaktadır: I. HAYDİ TANIŞALIM!; 1. Fakültede Tanışma; 2. Sınıfta; 3. Nerelisin? Nerede Oturuyorsun? 4. Biz ve Diller; II. FARKLI HAYAT TARZLARI; 1. Bizim Evimiz, Bizim Hayatımız, Bizim Cennetimiz; 2. Köy ve Şehir Hayatı; 3. Benim Ailem; 4. Ben Turistim, Çarşıya Nasıl Gidilir?; III. HAYDİ YİYECEK ALIŞVERİŞİ YAPALIM VE BİRLİKTE YİYELİM;

1. Markette Alışveriş Yapalım; 2. Manavda Alışveriş Yapalım; 3. Kasapta ve Balıkçıda Alışveriş Yapalım; 4. Makedonya'dan Misafirler; IV. OKULA, İŞE VE TATİLE NASIL GİDERSİNİZ?; 1. Okula ve İşe Ne ile Gidersiniz?; 2. Otobüsle Yolculuk; 3. Uçakla Yolculuk; 4. Bitola'ya Trenle Yolculuk; V. HAYDİ GİYSİ ALIŞVERİŞİ YAPALIM; 1. Hayatımızdaki Renkler; 2. Kış Giysisi Alışverişi; 3. Yaz Giysisi Alışverişi; 4. Ayakkabıcıda Alışveriş; VI. PROGRAMLI HAYAT; 1. Aile Programı; 2. Angelovski Ailesinin Yeni Hayatı; 3. İşte Mola; 4. Mimoza Hanım Bankaya ve Postaneye Gidiyor; VII. BEDENİMİZİ VE SAĞLIĞIMIZI KORUYALIM; 1. Baş ve Vücut Organları; 2. Sağlıkevinde; 3. Dişçide; 4. Eczanede; VIII. DOĞUM GÜNÜN KUTLU OLSUN!; 1. Bilgisayarım ve Cep Telefonum Bozuk; 2. Bilgisayar Mağazasında; 3. Ali'nin Evine Ziyaret; 4. Doğum Günün Kutlu Olsun! HAYDİ YENİ YILI BİRLİKTE KUTLAYALIM! başlıklı *bitiş dersi* şu alt konulardan oluşmaktadır: 1. Keşke Hayaller Gerçek Olsa; 2. Türkiye'de ve Makedonya'da Yeni Yıl Kutlamaları; 3. Yeni Yılı Nerede Kutlayacağız?; 4. Makedonya ve Türkiye İzlenimleri.

Ayrıca, her ders belirli gramer birimlerini içermektedir. Dersin gramer bölümünde, Türkçe dil bilgisi ve Makedonca dil bilgisi hakkında kısa ve özlü bilgiler sunulmaktadır. Gramer birimlerinde kıyaslama yöntemi kullanılmıştır. Bu bölümde özellikle dil bilgisi tabloları bunun için verilmiştir.

“Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca’yı Öğrenelim! – Дојди турскиот и македонскиот да ги сакаме, дојди турскиот и македонскиот да ги научиме! A1-A2” başlıklı kitapla “Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1”, “Temel Türkçe-Makedonca Sözlük” ve “Temel Türkçe Dil Bilgisi” tavsiye edilebilir.

4.3. Temel Türkçe-Makedonca Sözlük

Temel Türkçe-Makedonca Sözlük, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne veya kursa yazılmadan önce kullanılıp temel Türkçe söz varlığı öğrenilir. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne yazıldıktan sonra ders kitaplarında geçen kelimeleri ve ifadeleri daha ayrıntılı ve daha çabuk öğrenmeleri için önerilir.

Sözlük hazırlanırken şu ilkelere önem verildi: amaç ve hedef kitlesi, dil malzemesinin sınırları ve kaynak. Sözlüğün amacı iki dilli sözlükle Türkçeyi daha kolay ve daha iyi öğrenip kullanmaktır. Hedef kitlesi Avrupa Konseyinin Ortak Avrupa Çerçevesi adlı kılavuzuna ve “Avrupa Dil Portfolyosu”nda belirlenen A, B, C beceri düzeylerinde kullanılan Türkçe kelimeleri öğrenmek isteyen adaylardır. Dil malzemesi A, B, C beceri düzeylerinde kullanılan Türkçe söz varlığı ile sınırlıdır. Kaynak olarak Makedonya’daki kurslarda, okullarda ve üniversitelerde A, B, C beceri düzeylerinde en çok kullanılan şu kitaplar araştırılıp tarandı:

- HENGİRMEN, Mehmet; KOÇ, Nurettin (1990), *Türkçe Öğreniyoruz 1, 2, 3*, Ankara, Engin Yayınevi.

- KURT, Cemil; AYGÜN, Nurşen; LEBLEBİCİ, Elif; COŞKUN Altınkaynak, Özden; ÇİÇEK, Ali; ALTAŞ, Hacer; DURSUN, Mesun; DİLÇİN, Şebnem (2012), *Yeni Hitit – Yabancılar için Türkçe Ders Kitabı 1, 2, 3*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

- ÖZBAY, Murat; TEMİZYÜREK, Fahri (2005), *Türkçe Öğreniyoruz 1, 2, 3*, Ankara, TİKA.

- ÖZTÜRK, Tuncay; AKÇAY, Sezgin; YİĞİT, Abdullah; TAŞDEMİR, Ercan; BAŞAK, Serkan (2008), *Gökkuşluğu Türkçe 1, 2, 3*, İstanbul, Dilset Yayınları.

- ÖZTÜRK, Tuncay; AKÇAY, Sezgin; DURU, Hüseyin; GÜN, Salih; BARGAN, Hüseyin; ERSOY, Hamza; YİĞİT, Abdullah. *Adım Adım Türkçe 1, 2, 3*, İstanbul, Dilset Yayınları.

- GÜRKAN, Vural, *Yabancılar için Türkçeye Doğru 1, 2, 3*, İstanbul, Özel Eğitim Kurumları Derneği Yayınları.

- УЛКЕР, Чидем (1994), *Makedonlar için Türkçe – Научете турски*, Скопје, Метафорум.

- ЛЕОНТИЌ, Марија. LEONTİK, Mariya (2013), *Македонско-турски разговорник 1. Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu. - korye.*

Bu araştırmanın sonunda belirli sonuca vardım. Bu kitaplarda belirli kelime hazinesi aynıydı fakat küçük bir bölüm farklıydı. Bu kitaplarda geçen

ortak kelime hazinesi *Temel Türkçe-Makedonca Sözlük*'ün hazırlanmasına zemin oldu. Sözlükte, kitaplarda geçen ortak kelimelere, onların anlamlarına ve bizce de bilinmesi gereken kelimelere ve anlamlara yer verilmiştir. Böylece sözlüğün amacı ve hedef kitlesine göre gündelik hayatta en yararlı olabilecek ve işlevselliği olan en sık kullanılan kelimeler madde başları için belirlenmiştir.

Kelimeler anlam ve yazılış yönünden Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ün 2009 baskısı ve *Yazım Kılavuzu*'nun 2005 baskısı ile Makedon Dil Kurumunun Makedonca Sözlük ("Толковен речник на македонскиот јазик")'ün 2003-2006 baskısı ve *Yazım Kılavuzu*'nun ("Правописен речник на македонскиот литературен јазик") 1999 baskısındaki kelimelerle uyumludur.

Madde başı olan kelimelerin anlamları doğru, açık ve anlaşılır olarak verilmiştir. İlk önce asıl anlamlar, daha sonra yan anlamlar sıralanmıştır.

Temel Türkçe - Makedonca Sözlük, Makedonya'daki öğrencilere Türkçeyi öğretmekte, Türkçeden Makedoncaya ve Makedoncadan Türkçeye birçok çeviri kitapta edinilen tecrübeye ve bilgiye dayanmaktadır. Bu sözlüğü Mariya Leontik yirmi yıl önce hazırlamaya başlamıştır, kelime zenginliğinden ve çeviri alanında son derece başarılı çevirilerinden dolayı sonradan bu çalışmaya Neyat Selman'ı da katmıştır. Neyat Selman bu sözlük üzerinde bir yıl çalışmıştır. Harflerin bir kısmını Mariya Leontik, diğer kısmını ise Neyat Selman hazırladı. Çalışmada tek üslup olması amacıyla sözlüğün bilgisayara geçirilmesini, son denetlenmesini, editörlüğünü ve teknik açıdan yayına hazırlanmasını Mariya Leontik yapmıştır.

Biz; *Temel Türkçe-Makedonca Sözlük*'ü Türkçenin söz varlığını yenilemek, tekrarlamak, kontrol etmek veya genişletmek için her zaman kendisine başvuracağımız bir kaynak olarak düşünüyoruz. Gelecekte bu kitabın genişletilmiş baskısı da hazırlanacaktır.

5. Çağdaş Türkçe Dil Bilgisini Öğrenmek İçin Hazırlanan Kitaplar

Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Türkçe dil bilgisini öğrenmek için şu kitapları hazırladık:

- ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), Фонетика и фонологија на современиот турски јазик, Штип, Универзитет „Гоце Делчев“. (Düzeltilen: Simon Sazdov)

- ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), Практикум по фонетика и фонологија на современиот турски јазик, Штип, Универзитет „Гоце Делчев“. (Düzeltilen: Hüseyin Özbay, Simon Sazdov)

- LEONTİK, Mariya (2014), *Temel Türkçe Dil Bilgisi*, Skopje. (Danışman ve düzeltmen: Hüseyin Özbay)

Dil öğrenmede farklı yeni yöntemler ve uygulamalar bakımından her ülkede dil bilgisi kitapları hazırlanıp yayımlanır. Dil bilgisi kitaplarına şu durumlarda baş vurulur: belirli bir bölüme veya kursa yazılır yazılmaz veya yazıldıktan sonra; bir dilin belirli dil bilgisi bölümünü öğrenmeden önce hazırlık olarak veya öğrendikten sonra; derste geçen dil bilgisi, bilgi ve kavramlarını anlamak, öğrenmek, unutmamak ve gerektiğinde tekrarlamak için; bir dili temel iletişim düzeyinde öğrendikten sonra o dilin dil bilgisi kurallarını öğrenmek için; bir dilin dil bilgisini bilip unutanların o dilin dil bilgisini yenilemeleri için; bir dili iyi bilmeyenlerin boşluklarını doldurmaları, yeni dil bilgisi birimleri ve dil bilgisi kuralları öğrenmeleri için; bir dilin yapısını gündelik hayatının her alanında korumak ve doğru kullanmak için.

Dil bilgisi kitaplarının yararları çok yönlüdür. Öğrencilere ve bir dili öğrenmek isteyenlere bunun yararlarını şöylece sıralayabiliriz: bir dilin kurallarının daha çabuk öğrenilmesini sağlar; aday dili öğrenmek isteyen, bir dil bilgisi bölümüyle ilgili gereken temel bilgileri ve örnekleri bir yerde çabuk bulup öğrenir; amaç dilin dil bilgisi kurallarını bilip bilinçli öğrenmeyi teşvik eder; bir dilin mantığının kavranması bakımından çok önemlidir.

Biz, *Temel Türkçe Dil Bilgisi* kitabını Türkçenin kurallarını öğrenmek, bilgilerimizi yenilemek, tekrarlamak, kontrol etmek veya genişletmek için her zaman kendisine başvuracağımız bir kaynak olarak düşündük. Bundan dolayı *Temel Türkçe Dil Bilgisi* kitabını daha geniş bir çapta, ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimini kapsayarak hazırladık.

Temel Türkçe Dil Bilgisi kitabında, altı bölüm hâlinde şu konuları işledik: I. TÜRKÇE İLE İLGİLİ TEMEL BİLGİLER; 1. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri; 2. Türk Dilinin Gelişme Çağları; 3. Türklerin Kullandığı Alfabeler; 4. Türk Alfabesi; II. FONETİK, MORFOLOJİ VE SENTAKSİN

LENGÜİSTİĞİN İÇİNDEKİ YERİ; III. SES BİLGİSİ (FONETİK); 1. Ses Bilgisinin Özellikleri; 2. Sesin Tanımı ve Özellikleri; 3. Ses Yolu ve Seslerin Oluşumu; 4. Türkçede Sesler; 5. Türkçede Ses Uyumları; 6. Türkçenin Ses Özellikleri; 7. Türkçenin Ses Olayları (Ses Hadiseleri); 8. Yardımcı Sesler; 9. Türkçede Hece; 10. Vurgu; 11. Ton ve Tonlama; 12. Diksiyon; IV. BİÇİM BİLGİSİ (MORFOLOJİ); 1. Türk Dilinin Biçim Bilgisi; 2. Türkçede Ekler; 3. Anlam ve Görev Bakımından Kelimeler; 3.1. İsimler (Adlar); 3.2. Zamirler (Adıllar); 3.3. Sıfatlar (Önadlar); 3.4. Zarflar (Belirteçler); 3.5. Fiiller (Eylemler); 3.6. Ek Fiil (Ek Eylem, i- fiili); 3.7. Fiillerin Birleşik Çekimleri; 3.8. Birleşik Fiillerin Çekimi; 3.9. Fiillimsiler (isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil); 3.10. Edatlar (İlgeçler); V. SÖZ DİZİMİ (SENTAKS); 1. Türk Dilinin Söz Dizimi; 2. Türkçede Kelime Grupları; 2.1. Ünlem veya Hitap Grubu; 2.2. Unvan Grubu; 2.3. Birleşik İsim Grubu; 2.4. Sıfat Tamlaması; 2.5. Sayı Grubu; 2.6. Tekrar Grubu; 2.7. İyelik Grubu; 2.8. İsim Tamlaması; 2.9. Aitlik Grubu; 2.10. Edat Grubu; 2.11. Bağlama Grubu; 2.12. Kısaltma Grupları; 2.13. Birleşik Fiil Grubu; 2.14. İsim-fiil Grubu (Mastar Grubu); 2.15. Sıfat-fiil Grubu (Partisip Grubu); 2.16. Zarf-fiil Grubu (Gerundium Grubu); 3. Cümlelerin Unsurları; 3.1. Yüklem; 3.2. Özne; 3.3. Nesne; 3.4. Tamlayıcı; 4. Cümle Türleri; 4.1. Yüklem Türüne Göre Cümleler; 4.1.1. Fiil Cümleleri; 4.1.2. İsim Cümleleri; 4.2. Anlamlarına Göre Cümleler; 4.2.1. Olumlu Cümle; 4.2.2. Olumsuz Cümle; 4.2.3. Soru Cümlesi; 4.2.4. Ünlem Cümlesi; 4.3. Yüklem Yerine Göre Cümleler; 4.3.1. Son Yüklemli Cümle (Kurallı Cümle); 4.3.2. İç Yüklemli Cümle (Devrik Cümle); 4.4. Yapılarına Göre Cümleler; 4.4.1. Basit Cümle; 4.4.2. Birleşik Cümle; 4.4.3. Eksiltili Cümle (Kesik Cümle); VI. EKLER; 1. Türkçe Kelimelerde Uzun Ünlü; 2. Türkçede Orta Hece Ünlüsü Düşen Kelimeler Dizini; 3. Fiiller Dizini; 4. Yardımcı Fiillerle Oluşmuş Birleşik Fiiller Dizini; 5. Türk Atasözleri Dizini; 6. Türk Kişi Adları Dizini; 7. Kaynakça.

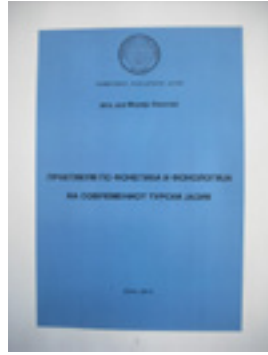
Temel Türkçe Dil Bilgisi 'nde bir yandan Türkçe, dil bilgisi kurallarla öğretilirken aynı zamanda Türk kültürünü yansıtan atasözleri de sunulmaktadır. Bunun dışında, *Temel Türkçe Dil Bilgisi* kitabında kullanılan Türk kişi adları üzerinde de ciddi bir araştırma yapılmıştır. Kitapta mümkün olduğu kadar farklı kadın ve erkek adları kullanılmıştır. *Temel Türkçe Dil Bilgisi* kitabında kolay benimseyen Türk kişi adlarına ve farklı kültürlerde bulunan benzer veya aynı kişi adlarına bilinçli olarak yer verilmiştir. Bu ise Türkçeyi yeni dil olarak öğrenmek isteyen adayı olumlu etkilemekte ve öğrendiği dilin kültüründe ortak noktalar bulmaya teşvik etmektedir.

Çağdaş Türk Dilinin Fonetik ve Fonolojisi dersi için aynı teorik malzeme ayrı kitaplarda Türkçe ve Makedonca olarak hazırlandı. Türkçe versiyonu, Mariya Leontik'in *Temel Türkçe Dil Bilgisi* adlı kitabında bulunmak-

ta Makedonca versiyon, Mariya Leontik'in “Фонетика и фонологија на современиот турски јазик” adlı elektronik kitap olarak yayınlandı.

Alıştırmalar için Mariya Leontik tarafından “Практикум по фонетика и фонологија на современиот турски јазик” adlı iki dilli alıştırtma kitabı da hazırlandı. Sınıfta, fonetik ve fonolojinin alıştırmaları metin aracılığıyla yapılmaktadır. Türk edebiyatıyla ilgili metinler seçilirken öğrencilerin konu ve dil açısından daha kolay anlayabilecekleri Cumhuriyet dönemi metinlere ağırlık verildi. Bu edebî metinler, öğrencilerin yaşı, ilgisi ve bilgi seviyesi dikkate alınarak düzenlendi. Alıştırtma kitabında bulunan iki dilli metinlerin yanında, sınıfta öğrencilere metinlerin yazarları hakkında birkaç cümlelik ilginç bilgiler verilerek ders daha canlı ve çekici duruma getiriliyor ve öğrencilerde Türk edebiyatıyla ilgili merak uyandırılıyor.

Böylece öğrenci, Türk dilindeki ünlüleri, unsüzleri, onların özelliklerini, ses olaylarını, ses uyumlarını vs. öğrenirken Türk kültürünün unsurlarını da öğrenmektedir. Bunun dışında ev ödevleri ve projeler için Türkçeyi bilenlere Türk edebiyatının iyi eserleri, Türkçeyi bilmeyenlere ise Türkçe-Makedonca edebî kitaplar tavsiye edilir.

4. Sonuç

Makedonya'daki büyük şehirlerin dışındaki eğitim çok nadir standart şartlarda gerçekleşir, bu Türk dili eğitimi için de geçerlidir. Bu sebeple öğretmenler var olan şartlardan yararlanarak yeni olumlu imkânlar yaratmalıdırlar. Öğretimde temel etkenler öğretmen, ders kitabı, alıştırmaya kitabı ve sözlüktür. Öğretmen, öğrencilerin yaşına, bilgisine, ilgisine ve ihtiyacına göre ders kitabını ve alıştırmaya kitabını uygular, gerektiğinde artı bilgiler ve materyaller hazırlayıp öğrenciye verir.

Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yeni şartlar ve karma sınıflar yeni kitaplara ihtiyaç doğurdu. Özellikle Türkçeyi Makedonya'da öğrenenler için özel kitaplara gerek duyulduğu uygulamalarda net olarak ortaya çıktı. Bu gereği şahsen de tespit ettikten sonra yıllarca derslerim için hazırladığım malzemeleri "Фонетика и фонологија на современиот турски јазик", "Практикум по фонетика и фонологија на современиот турски јазик", "Temel Türkçe Dil Bilgisi", "Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1", "Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedonca'yı Öğrenelim! – Дојди да ги сакаме турскиот и македонскиот, дојди да ги научиме турскиот и македонскиот! A1-A2" adıyla kitaplaştırdım.

Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde birinci sınıfta Çağdaş Türk Dilinin Fonetik ve Fonolojisi ve *Çağdaş Türk Dili* derslerinde Türk dilini öğretmek için iki dilli materyaller kullanmaktayım. Türkçe-Makedonca materyallerin yararları çok yönlüdür, öğretmen ise sınıfın ve öğrencilerin ihtiyaçlarına göre onları değerlendirebilir.

Şimdiye kadar Ştip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki dil dersleri için bu kitapları hazırlayabildim. Çeviri grubuna gereken *Temel Makedonca-Türkçe Sözlük* de basıldı. Şimdi daha büyük bir Makedonca-Türkçe Sözlük hazırlamaktayım. Diğer gereken eserler gelecek nesiller tarafından yazılacaktır.

Bütün bu kitaplar ihtiyaçtan doğan kitaplardır. Makedonya'da yetişen ve çalışan bir Turkolog için bu kitapları hazırlamak büyük bir sorumluluktur. Bundan dolayı bu kitapları meydana getirmek için benimle iş birliği yapan sayın Hüseyin Özbay, Halil Açıkgöz, Neyat Selman, Oktay Ahmed, Nazım İbrahim, Esen Beyzat, Sevim Hilmioğlu, Simon Sazdov, AUTOPRİNT basımına; yıllarca beni destekleyen Makedon ve Türk kurumlarına ve bu eserlerin yaratılmasında bana büsbütün hürriyet veren ve güvenen Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesine gönülden teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- (2013), *Yabancılarla Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları.
- ÇİFCİ, Musa; BATUR, Zekerya; KEKLİK, Saadettin. (2013), “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kültür”. *Yabancılarla Türkçe Öğretimi El Kitabı*. Ankara, Grafiker Yayınları. 365-379.
- DURMUŞ, Mustafa (2013), *Yabancılarla Türkçe Öğretimi*, Ankara, Grafiker Yayınları.
- YALÇIN, Alemdar (2006), *Türkçe Öğretim Yöntemleri*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- NUHOĞLU, Murat Mualla; ÖZSOY, Tamer; AYDIN, Ahmet (2008), *Türkçe Öğretiminde Materyal Tasarımı*, Ankara, Nobel Basımevi.
- ЛЕОНТИЌ, Марија; СЕЛМАН, Нејат-ЛЕОНТИЌ, Марија; SELMAN, Neyat (2013), Основен турско-македонски речник – *Temel Türkçe-Makedonca Sözlük*, Skopje.
- LEONTİK, Mariya-ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), *Makedonca-Türkçe Konuşma Kılavuzu 1, Makedon transkripsiyonu ile - Македонско-турски разговорник 1, со македонска транскрипција*, Skopje.
- ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), Фонетика и фонологија на современиот турски јазик, Штип, Универзитет „Гоце Делчев“.

ЛЕОНТИЌ, Марија (2013), Практикум по фонетика и фонологија на современиот турски јазик, Штип, Универзитет „Гоце Делчев“.

LEONTIĆ, Marija (2014), *Temel Türkçe Dil Bilgisi*, Skopje.

LEONTIĆ, Mariya - ЛЕОНТИЌ, Марија (2015), *Gel Türkçeyi ve Makedoncayı Sevelim, Gel Türkçeyi ve Makedoncayı Öğrenelim!* - Дојди да ги сакаме турскиот и македонскиот, дојди да ги научиме турскиот и македонскиот! A1- A2, Skopje.

ERNST, Slavica Gisela. MULHERN, Margaret (2003), Bilingual Books: Promoting Literacy and Biliteracy in the Second-language and Mainstream Classroom. *Reading Online*, 7(2): <http://www.readingonline.org/articles>.

KAZAK TÜRKÇESİ ATASÖZÜ VE DEYİMLERİNDEKİ ESKİCİL SÖZCÜKLER

ARCHAIC WORDS IN THE KAZAKH PROVERBS AND IDIOMS

Marlen ADILOV*

Giriş

Bir dilin tarihinin ortaya çıkarılmasında o dilin arkaik unsurlarının incelenip bilimsel alana sunulması gereklidir. Arkaik unsurlar daha çok kalıplaşmış yapılardan; atasözü, deyim, ikilemeler, türküler, ninniler, maniler ve bilmeceler içinde korunur. Kalıplaşmış dil yapıları arkaik dil unsurları bakımından eşsiz bir kaynaktır. Çünkü bunlar çoğunlukla ne zaman oluştuğu bilinmeyen ve kuşaktan kuşağa aktararak yaşatılan dil ürünleridir. Bu dil ürünlerinin sosyal ve kültürel pek çok yönlerinin olmasının yanında bugünün yazı dilinde bulunmayan ek, yapı ve sözcükler gibi oluştuğu zamana ait bazı kelimeleri ve gramerlik unsurları koruyarak geleceğe aktarma özellikleri vardır. İşte bu sebeple kalıplaşmış yapılar arkaik dil bilimsel malzeme bakımından incelenmeye değerdir ve bunlarda bulunan eski unsurları araştırmak çok önemlidir.

Bu bildiride kalıplaşmış yapılar içindeki eskicil unsurlar bakımından en önemli deyim ve atasözlerindeki eskicil sözcükler üzerinde durulacaktır. Atasözlerin eskicil unsurlar bakımından eşsiz bir kaynak olduğunu aşağıdaki örnekten anlayabiliriz:

Kazakçada *keşüw keşpek – saydandür, batır bolmak – soydandür* “Geçit geçmek vadidendir, bahadır olmak soydandır” (KETS XIII 2011: 236). Bu atasözü tamamen eskicil unsurlardan kurulmuştur. İlk kelime keşüw “geçit” Kazakçada aktif olarak kullanılmaz, bu anlamda asuw ve ötkel biçimleri aktiftir. Çağdaş Kazakçada mastar eki uw şeklindedir, atasözünde mak olarak kullanılmıştır. “-Dür” pekiştirme eki de Kazakçada yoktur, atasözünde ise kırılmıştır. Bu atasözü çağdaş Kazakça gramer ve söz varlığı standartlarına göre şöyle söyleyebiliriz: *Asuw asuw - sayınan, batır boluw – kanınan*.

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı (Doktora öğrencisi) marlenadilov88@gmail.com

Eskicil kelimeler üç türlü şekilde değerlendirilecektir:

- Atasözü ve Deyimlerde Eskicil kelimeler;
- Atasözü ve Deyimlerde Eski Fonetik Şeklini Koruyan Kelimeler;
- Atasözü ve Deyimlerde Eskicil Anlamı Koruyan Kelimeler.

İ. Kenesbayev'in *Kazak Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü ve Babalar Sözi* (100 cilt) kitabının Kazak atasözlerine ait olan 65-69. ciltleri temel alınarak atasözü ve deyimlerdeki eskicil kelimeler taranmıştır.

Bu bildiride ise önemli olarak gördüğümüz 10 örnek üzerinde duracağız.

İnceleme:

1. Atasözü ve Deyimlerde Eskicil Sözcükler:

1. İyle- “eylemek, etmek (yardımcı fiil)”:

Kazakçada “eylemek” anlamında **eyle-/iyle-** fiili yoktur, “deriyi tabakalamak” ve “hamuru açmak” anlamlarındaki *teri ilew; nan ilew* yapılarında kullanılan **iyle-** (KTTS 2008: 353) fiilinin bununla ilgisi yoktur. Fakat aşağıdaki deyimde **iyle-** fiili “eylemek” anlamında kullanılmıştır:

Zar iyledi “Kaygılanmak, üzülmek; çok ağlamak” (KTFS 2007: 126).

Kazak edebî dili sözlüğünde **zar iyledi** deyimini gösterilmiş (KETS VII 2011: 226) ancak onun **eyle-** fiiliyle ilgili olduğuna dair bir açıklama yoktur.

Eski Uygur Tk.	Karahan Tk.	Harezmi Tk.	Kıpçak Tk.	Eski Anadolu Tk.
edle- “değer vermek” (AY.552-16).	eğle- “bir şeyi iyi yapmak” (DLT.145/126)	eyle- “eylemek, etmek” (KE.235r17)	eyle- “eylemek” (KK.24a/7)	eyle- “eylemek, etmek, yapmak” (DKK 167-9)
TTk. ve Azer.	Trkm	YUyg.	Karayca	Tatar. Başk.
eylemek “etmek, yapmak” (TS 2011: 840; AzTS 1994: 405).	eyle- “etmek” (TrkmRS 1968: 779)	eylemek I “etmek, kılmak, yapmak, işlemek” (YUTS 2014: 119);	eylya- “(de-lat’) yapmak” (KRPS 1974: 656);	dikkat eyle- “dikkat etmek” (TatRS 1966: 728); kabul eyle- “kabul etmek” (BTH 1993: 741);

2. Jörgem “Hayvan bağırsağından sarılarak yapılan bir yemek türü; mec. kazanç, ganimet”:

Kazakçada **jörgemde-** “temizlenmiş bağırsağı örmek, düğümlemek”; **jörgek** “kundak bezi, çocuk bezi; mec. çocukluk”; **jörgekte-** “kundaklamak”; **jörge/jörme-** “seyrek seyrek dikmek, örmek” (KETS VI 517-518) kelimeleri bununla ilgili olmalıdır (Bkz.: G.S. Yüksekaya “Yörgек > Yörek Kelimesi Üzerine” adlı makalesi. *Altaystika jäne Türkologiya*, №4, 2011).

Kazak edebî dili sözlüğünde **jörgem** kelimesi “(sarılmış) hayvan bağırsağı” olarak açıklanmış, kelimenin “kazanç, ganimet” anlamı eskicil olarak gösterilmiş ve örnek olarak aşağıdaki atasözü verilmiştir: *Jürgenge jörgem iligedi* “Yüren (hareket eden) ganimet bulur” (KETS VI 2011: 518).

1. *Eki bas, eki baska jörgem de as* “İki kişiye bumbar da yemektir” (BS 65 2010: 238).

2. *Jürgen ayakka jörgem ilinedi, jatkanga jan juwımaydı* “Hareket eden kazanç yakalar, hareket etmeyene kimse yaklaşmaz” (BS 65 2010: 194).

3. *Jolına jörgem ilesti* “Başarılı olmak, şanslı olmak” (FS 2007: 267).

Jörgem ismi “dolamak, sarmak” anlamındaki *yörge-* fiilinden yapılmış olmalıdır (yörge-k gibi). **Jörgem** kelimesinin kökü olarak gördüğümüz *yörge-* fiili eski Uygur Türkçesinden itibaren karşımıza çıkar:

Eski Uygur Tk.	Karahanlı Tk.	Kıpçak Tk.	Çağatay Tk
yörge- “sarmak, dolamak” Mait-ri.57-13).	yörgemeç “ışkembe ve bağırsağın incecik kıyılıp bağırsağın içine doldurularak kızartılması veya pişirilmesi ile yapılan bir sarma yemeği” (DLT I, 410).	çörgek “bebek kundağı, kundak” (CC.59b/1); yörge- “sarmak, örtmek” (KitEf. 114a/9).	ör- (iki şeyi birbirine) bük-mek, sarmak, burmak, örmek (Seng.66v/22).
Kırgızca	Altayca	Teleüt ağzında	
cörgöm “ciğerden ve ışkembeden yapılmış olan yemek” (KS 2011: 229).	cörgöm “mide ve bağırsaklardan yapılmış yemek; sucuk, yağ ve koyun eti parçalarıyla doldurulmuş bağırsak” (ATS 1999: 65).	d’örgöm “ışkembeden, ciğerden yapılan bir cins yemek” (TAS 2000: 31).	

3. Jürim “Ömür, hayat”:

Kazakçada bu anlamda **ömür/gumır** kelimesi aktif olarak kullanılmaktadır, **jürim** kelimesi bilinmemektedir. Ancak aşağıdaki deyimde görüldüğü gibi korunmuştur:

1. **Jürim** bersin (alkış) “Uzun ömür versin” (SS 2013: 170).
2. **Jürümüñ üzilgir** (karkış) “Ömrün kesilsin” (SS 2013: 169).
3. Jürmey **jürimiñ** kıskargır (karkış) “Yaşamadan ömrün kısalsın” (FS 2007: 282).

Çağdaş Türk lehçelerinden Altaycada cürüm “hayat, hayat tarzı” (ATS 1999: 67) kelimesi kullanılmaktadır.

4. **Kün (el-kün)** “Halk”:

Kazakçada **kün** kelimesi “halk” anlamında (KETS VIII 2011: 489) kullanılmaz, ancak deyimlerde **el-kün** ikileme olarak “halk” anlamında kullanılmıştır:

1. **El-kün** amanda/ay-**kün** amanda “Milletin esenlikte olması” (KTFS 2007: 14).
2. **Elde-künde** jok is “Hiçbir millette yok bir şey, kimsede yok bir şeyi uyduranlar hakkında söylenir” (SS 2013: 127).

Eski Uygur Tk.	Karahanlı Tk.	Harezmi Tk.	Eski Anadolu Tk.
il kün “millet, kavim” (EUTS 2011: 122).	kün “el gün, halk, memleket” (KB).	kün “el gün, halk, ahali”: el kün (KE 243v16).	il gün “memleket, halk”: ili günü, ilini gününü (DKK 240-1);

Türkiye Türkçesinde	Tatarcada	Hakasçada	Moğolcada
ele güne karşı; el günle eğlenmek.	il- kön “halk, el-gün” (Öner 2009: 117).	kün II “halk, millet, topluluk”; ir kün “erkekler” (HTS 2007: 280).	hun “millet, halk”?

5. **Küzgi** “Ayna”:

Kazakçada “**ayna**” anlamında **ayna** kelimesi aktiftir, **küzgi** kelimesi bilinmemektedir. Kazak edebî dili sözlüğünde **küzgidey** “ayna gibi” ifadesinin eskicil olduğu gösterilmiştir (KETS VIII 2011: 427). Nurmağambetov’un “Bes Jüz Bes Söz” adlı etimolojik çalışmasında **küzgi** kelimesi “ayna” olarak

açıklanmış ve örnek olarak **küzgini kör de közim kör** “aynaya bak da yüzümü gör” deyimine yer vermiştir (Nurmagambetov 1994: 108).

1. Agayın agayınının **küzgisi**, aynası “Kardeş kardeşin aynasıdır” (BS 68 2011: 12).

2. Jigit – jigitin **küzgisi** “Yiğit yiğidin aynasıdır” (BS 68 2011: 189).

Karahanlı Tk.	Harezmi Tk.	Kıpçak Tk.	Çağatay Tk.	Eski Anadolu Tk.
küzüñgü “ayna” (KB.5618).	közgü “ayna” (MM.370/1); közgü “ayna” (KE.80v8).	közgi “ayna” (KK72a/6); közgü “ayna” (İrşad.297a/5)	küzgü “ayna” (Kaçalın 2011: 973); közgü “ayna” (YusEm.3/2).	gözgü/gözügü/ gözügü “ayna” (YeniTS 1983: 101).

TTk.	Azer.	Trkm	Özb.	Kırg.	Tat. Başk.
gözgü esk. “ayna” (TS 2011: 985).	güzgü “ayna” (AzTS 1994: 596).	közgi esk. “ayna” (TrkmRS 1968: 197).	közgü “ayna” (KTLS 1992: 38).	“Küzgü bü, tarak pı” “ayna mı tarak mı” (bir oyun adı) (KS 2011:545).	közgi “ayna” (Öner 2009: 143); közgö “ayna” (KTLS 1992: 38).

6. Sın “Mezar, kabir”:

Sın tas esk. “Eski devirlerde ölmüş insanların taş heykelleri, mezar, kabir” (KTTS 2008: 762).

E.Uyg.	Harezmi Tk.	Eski Anadolu Tk.	Anadolu Ağz.	Tatarcada
Sın (sını sünüki) “vücudun azaları; boy, kamet” (AY.0357).	sın “mezar” (ME 88-3); sınlığ “boy lu poslu, kılıklı” (KE. 2v1).	sin “mezar, kabir” (Kabus.77/8)	sin (sinne, sinnik) “ölü gömülen yer, kabir” (DS X 3637);	sın “heykel, yontu; insan gövdesi; put” (Öner 2009: 235).

7. Urın “Gizli, gizlice”:

Kazakçada “gizli, gizlice” anlamında **jasırın** kelimesi kullanılmaktadır.

Kazak edebî dili sözlüğünde **urın bardı** deyimini gösterilmiştir ancak **urın** kelimesinin kendisi açıklanmamıştır (KETS XIV 2011: 746).

Urı kelimesi Kazakçada “hırsız” anlamındadır (KTTS 2008: 861). Deyimde ise “gizli” anlamında kullanılmıştır.

1. **Urın baruw** “Damadın evlenmeden önce gizlice nişanlı kızını görmeye gitmesi” (KTFS 2007: 279).

2. **Urın jiberüw** “Damadı (yengelerine hediye olarak) nişanlıyı görmeye gizlice göndermek” (KETS XIV 2011: 746).

3. **Urın keldi** esk “Damadın evlenmeden önce gizli olarak nişanlı kızını görmeye gelmesi” (KTTS 2008: 861).

EUyg.	Harezmi Tk.	Kıpçak Tk.	Çağatay Tk.	Eski Anadolu Tk.
ogrın “defa, vesile, şekil” (Doğan, Usta 2014: 240).	ogurlayu “gizlice” (ME 116-8).	ogurla/ugurla “gizlemek; hıyanet etmek; çalmak” (KitEf 6a/2, 49a/1).	ugrın “gizli, gizlice” (Mahzenü'l. 348).	ugrun “gizli, gizlice” (Müseyyeb. 91/8); ugurlayın “gizlice” (Kabus.114/1).

TTk. Ağzı.	Uygurca	Kırgızca	Çuvaşça
uğrun karık “evin hanımının kocasından habersiz sakladığı çerezler”; uğrun uğrun “gizli gizli”; uğrunca “gizlice” vs (DS XI 4028).	ogurlukçe “gizli halde” (YUTS 2013: 293)	uruntun (urun+tın) “gizli, gizlice” (Radloff I 1657).	várttán “gizli”: (Fedotov I 1996: 112).

8. Uyık “Kutsal”:

Uyık kelimesi Kazakçada tek başına kullanılmaz ve anlamı bilinmemektedir. Kazak edebî dili sözlüğünde de kelime verilmemiştir. Kazakçada “*Kutsal*” anlamında **kutti** biçimi aktiftir.

Jer uyık “Bereketli yer, kutsal yer, cennet gibi yer” (SS 2013: 161; KETS VI 2011: 373).

Kalıplaşmış yapıda korunmuş olan **uyık** kelimesi Eski Türkçedeki **ıduk** (*ıd-* “göndermek”) kelimesiyle ilgili olmalıdır.

Orhon Yazıtları	Eski Uygurca	Karahanlı Tk.
ıduk “kutsal, mukaddes” (KT D.10, KT D.23); ıduk yer sub “kutsal yer” (BK D35).	ıduk “gönderilmiş, kutlu, mukades, aziz, mübarek” (EUTS 2011: 85).	ıduk “mübarek olan her şey” (DLT 45/31).

Çağdaş Türk lehçelerinde kelime ızık, ıyık, iyık, uyık, ıtık, ık biçimlerinde yaşamaktadır:

Kırgızca	Hakasça	Tuvaca	Yakutça	Çuvaşça
ıyık “kutsal, mukaddes; uğurlu, talih getiren” (KS 2011: 362).	ızih 1. <i>mit.</i> “ırmak, dağ, kır veya vadi ruhu; 2. esk. tapınılan şey; 3. esk kutsal, mukaddes (HTS 2007: 206).	ıdık “ay.”	ıtık “kurban, kurbanlık; saygıdeğer, kutsal”.	yırh “intikamcı kötü bir ruh” <*ıduğ; Eski Çuvaşça *ıduğ “kutsal” <*ıduk > Macarca uur “efendi” (Ceylan 1997: 69).

II. Eskicil Anlamı Koruyan Sözcükler:

9. Awır “Değerli, kıymetli”:

Kazakçada bu anlamda **kımbatti**, **kurmetti** kelimeleri aktiftir. Kazak edebî dili sözlüğü ve Kazak dilinin izahlı sözlüğünde **awır** kelimesinin “değerli, kıymetli” anlamı kaydedilmemiştir (KETS II 2011:221-222; KTTS 2008: 74). Ancak atasözünde **awır** kelimesi “değerli” anlamında kullanılmıştır:

Kız awır ma, tuz awır ma “Kız mı değerli, tuz mu değerli” (BS 65 2010: 88).

Orhon Yazıtları	Eski Uygur Tk.	Karahanlı Tk.	Harezmi Tk.	Kıpçak Tk	Eski Anadolu Tk.
agir “ağır; değerli” (BK.D.2; BK.G.15).	agir “değerli; çok” (AY(7). 194).	ağır “değerli, kıymetli önemli” (KB 902); ağırlık kişi “ağırlanan adam” (DLT I, 52-29).	ağır “değer, paha” (NF.97.16); ağırlık “güzel; değerli, kıymetli” (KE 86r18).	agir (IV) “üstün, tercih edilir” (İrşad.67a/5). ağır “şan, şeref, şöhrət” (KTS 2014)	agir “ağırlık, değer, kıymet” (YusZel. 14a/381).

Çağdaş Türk lehçelerinde **ağır**, **ağırla-** kelimelerinin “saygı, değer; saygı göstermek, değer vermek” anlamlarında görünmesi yaygın değildir. Ancak Oğuz lehçelerinde bu anlamlarıyla kullanılmaktadır:

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi
ağır (6) mec. “değeri çok olan, gösterişli” (TS 2011: 40); ağırla- “konuğa saygı göstererek onun her türlü rahatını, ihtiyacını sağlamak, ikram etmek, izzat etmek” (TS 2011: 42).	ağır (18) mec. “çok pahalı” (AzTS 1994: 14); ağırla- “(misafire) ihtimam göstermek, büyük hürmetle misafir etmek” (AzTS 1994: 16).

10. **Ƙızıl** “Altın”:

Kazak edebî dili sözlüğünde dört farklı **Ƙızıl** maddesi bulunmakla birlikte bunlar arasında anlamı “altın” olan yoktur (KETS X 2011: 499-505). Çağdaş Kazak Türkçesinde *altın*’ı ifade etmek için **altın** kelimesi kullanılmaktadır, **Ƙızıl** kelimesi “altın” anlamıyla sadece aşağıdaki atasözünde korunmuştur.

Ƙızılın közi Ƙızılda, äyeldin közi ädemide “Kızın gözü altında, kadının gözü güzellikte” (BS 65 2010: 90).

Harezmi Tk.	Çağatay Tk	Eski Anadolu Tk.	TTk. Ağız.	Azer.	Trkm.	Karay.	Yakut.
kızıl altın “altın” (NF. 64.13).	kıp kızıl altın (Şiban. 71a-5).	kızıl 1. “altın para” (TS 1983: 139)	kızıl “altın” (DS VIII: 2863)	gızıl “altın” (AzTS 1994: 521)	gızıl “altın” (Trkm-DS 1962: 222).	kızıl II “altın para”; kızıl altın “altın türü” (KRPS 1974: 383).	kihıl kömüs “altın” (YRS 1972: 213).

III. Eskicil şeklini koruyan sözcükler:

11. Şerik “Asker, Ordu”:

Kazakçada “*tören alayındaki sıraya girmiş, saf oluşturmuş asker*” anlamındaki **şeruw** kelimesi (KTTS 2008: 914) mevcuttur. Ancak atasözünde “asker, ordu, savaşı” anlamındaki **şerik** eskicil biçimine rast gelmiştir:

Agayının köp bolsa ulı şerik kolmen teñ “Kardeşlerin çok olursa büyük bir orduya denktir” (KETS XV 2011: 346).

Orhon Yazıtları	Eski Uygur	Karahanlı Tk.	Harezmi Tk.	Kıpçak Tk.	Çağatay Tk.	Eski Anadolu Tk.
çerig “asker” (KÇ 9) (Aydın 2014: 169).	çerig “asker, çeri, ordu” (AY. 732, 837).	çerig “savaş düzindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş” (DLT. 74/62) çerig “asker, ordu” (KB. 2284)	çerig “asker, ordu” (ME. 159-5)	çeri (GRØN BECH 1942: 74); çerig (GT 20 /13) çärik/ çäri (Kİ.42, 92) çeruv(Alğış. 93/2).	çerik “asker” (Seng. 218v/6).	çeri/çerü “asker; savaş” (YeniTS 1983: 53).

Ttk.	Azer.	Uyg.	Kırg.	Tuva.	Yakut.	Çuvaş.
çeri esk. “asker” (TS 2011: 523); çeri başı “as- ker başı”; çeri başı “çingenelerin başı” yeniçeri (Eren 1999: 86).	çäri tar. “ordu” (ADİL IV 1987: 432).	çerik “asker, savaşçı” (YUTS 2013:77).	çerüü “asker(- nefer), ordu; se- fer (harbe gidiş)”; çerik “asker (er)” (KS 2011: 262).	şerig “ordu” (Ölmez 2007: 261); TuvRS 1968: 570).	serii “ordu” (Vasiliev 1995: 206);	şar, şarâ “asker, ordu” (Fedotov I 1996: 86).

Sonuç

Bu çalışmada Türkçenin en eski ürünlerinde geçen ancak Kazakça yazı dilinde kullanılmayan bazı eskicil sözcüklerin deyimlerde yaşadığı gösterilmiş ve adı geçen unsurların anlamları üzerinde durulmuştur. Kazak edebî dilinde tek başına kullanılmayan; kullanılıyor olsa bile tek başına anlamı anlaşılabilen ancak atasözü ve deyimlerde anlam kazanan sözcükler tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Tespit edilen eskicil sözcüklerin hangi dönemden itibaren dilimizde kullanıldığını göstermek amacıyla, bunların; Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçelerinde olup olmadıkları, bu dönemlerin eserleri veya sözlükleri taranarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Deyimlerde geçen eskicil kelimelerin çağdaş Türk lehçelerindeki de durumu öğrenilmiş ve gösterilmiştir.

KISALTMALAR

ADİL. : Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugatı

Azer. : Azerbaycan Türkçesi

BS. : Babalar Sözü (Kazakça Atasözü Kitabı)

DKK. : Dede Korkut Kitabı

EUTS : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

E.Uyg. : Eski Uygurca

FS. : Frazelöjikalık Sözdik (Deyimler Sözlüğü)

- HTS. : Hakas Türkçesi Sözlüğü
 KB. : Kutadgu Bilig
 KETS : Kazak Edebi Tilinin Sözdigi (Derleme Sözlüğü)
 KitEf. : Kitâbü'l-Ef'al
 KS. : Kırgızca Sözlük
 KTFS. : Kazak Tilinin Frazeologiyalık Sözdigi (Deyimler Sözlüğü)
 KTLS. : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
 KTS. : Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
 KTTS. : Kazak Tilinin Tüsindirmeli Sözdigi
 Maitri. : Maytrısimit
 MTS. : Moğolca Türkçe Sözlük
 Seng. : Sanglah Lugati
 SS. : Söz Sandık adlı Kazakça Eskicil Kelimeler Sözlüğü
 TS. : Türkçe Sözlük
 TSS. : Türkçe Sahaca Sözlük
 YRS. : Yakutsko-Ruskiy Slovar'

KAYNAKLAR

- ARSLAN EROL, Hülya (2014), Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri, TDK Yayınları, Ankara.
- CLAUSON, Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish, Oxford University Press, London.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1991-1992), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. (Ortak), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU Ziyat (2015), Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tüncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer, "Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağzılarının Tespitindeki Önemi", International Journal of SocialScience, Number: 32 , p. 1-12, Winter III 2015.
- JANPEYİSOV, E. (1976), M. Awezovtın Abay Jolu Epopeyasının Tili: Tarihi Etimologiyalık Baykawlar, Gılım Baspası, Almatı.

- JANUZAKOV, Telgoja (2008), Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, Dayk Press Baspası, Almatı.
- KALİYEYEV, Gabdolla; BOLGANBAYEV, Aset (2003), Kazirgi Kazak Tilinin Leksikologiyası men Frazelogiyası, Dawir Baspası, Almatı.
- KAYDAR, Abduali (2014), Gılımdağı Gumır, Makalalar, Bayandamalar jıynagı, I-VI, Sardar Baspa Üyi, Almatı.
- KAYIRJAN, Kaken (2013), Söz Sandık: Kazaktın Köne Sözderi, Öner Baspası, Almatı.
- Kazak Tilinin Kısaşa Etimologiyalık Sözdigi (1966), GılımBaspası, Almatı.
- KENESBAYEV, İsmet (2007), Kazak Tilinin Frazelogiyalık Sözdigi, KazAkparat Baspası, Almatı.
- KENESBAYEV, İsmet (2007), Frazelogiyalık Sözdik, Arıs Baspası, Almatı.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek (2003), Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Akçağ Yayınevi, Ankara.
- NURMAGAMBETOV, Abilbek (1994), Bes Jüz Bes Söz (Söz Törkini), Rauan Baspası, Almatı.
- ÖLMEZ, Mehmet, Çağataycada Eskicil Öğeler Üzerine, Mustafa Canpolat Armağanı, Ankara 2003, s. 135-142.
- POPPE, Nikolaus (1994) Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, 1. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Çev. Zeki KAYMAZ), İstanbul.
- SIZDIKOVA, Rabiga (1994), Sözder Söyleydi, Sanat Baspası, Almatı.
- SIZDIK, Rabiga (2009), Kazak Tilindegi Eskilikter men Janalıktar, ArısBaspası, Almatı.
- TAŞ, İbrahim (2015), Süheyl ü Nev-Bahar'da Eskicil Öğeler, TDK Yayınları, Ankara.

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NİN HIRVATÇAYA ÇEVİRİSİ HAZIRLANIRKEN ORTAYA ÇIKAN BAZI SORUNLAR HAKKINDA

Marta ANDRIĆ*

I

Hırvatistan'da veya daha doğrusu Hırvatistan'ın da 1991'e kadar içinde bulunduğu Yugoslavya'da *Seyahatnâme*'ye gösterilen ilgiyi 20. yüzyılın başlarından yani *Seyahatnâme*'nin İstanbul'daki ilk baskısından itibaren takip etmek mümkündür.¹ *Seyahatnâme*'nin eski Yugoslavya bölgeleriyle ilgili olan ve dolayısıyla bugünkü Hırvatistan'ı da içine alan bölümlerinin Boşnakça, Sırpça ve Hırvatça çevirileri çeşitli dergilerde 20. yüzyılın başından itibaren yayınlanmıştır. Bu yayınlardan ilki, Mostar şehrinde 1902 yılında yayınlanmıştır. Sadece çeşitli dergilerde basılan bu kısmi çeviriler bölge veya konu açısından sınırlıydı: Genellikle *Seyahatnâme*'de tarifi geçen bir bölgeyi veya hut tarihî bir vakayı kapsıyordu.

İlk olarak 1954 yılında Saraybosna'da *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama* (*Seyahatnâme: Yugoslavya bölgelerine dair bölümleri*) adı altında bir kitap olarak yayınlanan Bosnalı Şarkiyatçı Hazim Šabanović'in (1916-1971) eski Yugoslavya bölgelerinin anlatıldığı bütün bölümleri kapsayan çevirisi bu alandaki en kapsamlı ve en önemli eser olarak kabul edilmektedir. Eserin sonuncusu 1996 yılında Saraybosna'da olmak üzere birçok baskısı yayınlanmıştır. 1916 doğumlu ve 1971 yılında vefat etmiş olan Šabanović, Saraybosna'daki Şarkiyat Enstitüsünde çalışmasının yanı sıra Belgrat Üniversitesinde birkaç yıl Türkçe ve Osmanlı Diplomasisi ve Paleografyası dersleri de vermiştir. Bilimsel çalışmaları şarkiyatın bütün alanlarını kapsayıp özellikle de tarih ve Bosna-Hersek Müslümanlarının şark dillerinde yazılmış edebî eserlerine yöneliktir. Çalışmaları ve eserleriyle Yugoslavya ve özellikle

* Yrd. Doç. Dr., Zagreb Felsefe Fakültesi, martaandric@yahoo.com

¹ Evliya Çelebi bugünkü Hırvatistan bölgelerine dokuz defa girmiş veya bu bölgelerden geçmiştir. Hırvatistan bölgelerini anlatan bölümlerinin çoğu *Seyahatnâme*'nin 5., 6. ve 7. ciltlerinde bulunmaktadır. (Andrić; 29)

Bosna'daki Şarkiyat ve Osmanlı dönemi tarih yazımının gelişmesinde büyük katkıları olmuştur (*Orijentalni institut u Sarajevu 1950.-2000.*; 110-111.).

Şabanović kaynak olarak *Seyahatnâme*'nin 1896 ile 1935 yılları arasında İstanbul'da yayınlanmış Evliyâ Çelebî Seyâhatnâmesi başlıklı baskısını kullanmıştır. Çevirisinde okuyamayıp çeviremediği yerlere de dikkat çekmiştir. Şabanović'e göre çözemediği bu noktalar sadece kaynak metinle ilgili değil; kaynağın neşir için hazırlanırken ortaya çıkmış hatalarla da ilgilidir. Değerli Şarkiyatçı Şabanović'in çevirisi hem uzman hem genel okur kitlesi tarafından hâlâ takdirle karşılanırken zaman geçtikçe bu büyük uzmanın ve çevirisinin değeri daha da iyi anlaşılmaktadır.

II

Türkiyede *Seyahatnâme*'nin orijinal nüshası özgün dili ve transkripsiyonu ile tam metin olarak Yapı Kredi Yayınları tarafından basıldığından beri bu basım, Hırvat tarihçilerinde de büyük ilgi uyandırmıştır.

Şabanović'in çevirisi ile *Seyahatnâme*'nin orijinal nüshası karşılaştırıldığında bu iki kaynak arasında dikkate değer farklar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, *Seyahatnâme*'nin orijinal nüshası Şabanović'in çevirisinin kapsadığı metne göre yüzde otuz oranında daha kapsamlı olması sebebiyle içinde tamamen yeni bilgiler de olabileceği aşıkardır.

Bu yüzden şimdi Hırvatistan'da *Seyahatnâme*'nin yeni çevirisi planlanmaktadır. Bu çeviri, *Seyahatnâme*'nin Hırvatistan bölgeleriyle ilgili olan kısımlarının çevirisi olup kaynağı da *Seyahatnâme*'nin orijinal nüshası (ve YKY'den çıkmış transkripsiyonu) olacaktır.

Bu çalışmada, çeviri hazırlanırken ortaya çıkan bazı sorulara değinilecektir. Başlamadan önce bir daha Evliya'nın ne kadar zor ve aynı zamanda büyüleyici özel bir yazar, *Seyahatnâme*'nin ise hem içeriği, hem de dili ve üslubu açısından ne kadar şaşırtıcı ve emek isteyen bir metin olduğunu hatırlatmak gerekir. Bu kısmen Robert Dankoff'un şu sözleriyle tasvir edilebilir: „Evliya, nazım konusunda umursamaz olsa da düzyazıda ustaydı ve Türkçe'nin en büyük nesir yazarlarından biriydi. Edebî becerilerinin temeli şunlardır: 1. Sultan, vezir ve paşaların musahibi olarak yıllar içinde gelişen, eğlendirici bir anlatı yeteneği; 2. *Kur'an* ve *Kur'an* tefsiri, peygamberler ve enbiyanın siyer ve silsileleri, kronikler, destanlar, seyahatnâmeler ve münşeat vb. de dâhil olmak üzere, Osmanlı ve İslam kültürü üzerine üstün bir eğitim. Bilgilendirmek kadar eğlendirmeyi amaçladığından sayıları şişirmekte ve yoksa oldukça donuk kalacak seyahat anlatımını, abartmalar, esprili letaif, mavallar ve diğer kurmaca abartılı gerçeklerle renklendirmekte tereddüt göstermemiştir. Bunlardan bazıları, onun edebî duyarlılık ve tutkusunu sergileyen ve kültürlü

Osmanlı okuruna hitap edecek, hayli gösterişli anlatılardır. Anlatı yeteneğinin koşuk biçiminde gözler önüne sergilediği bu son örnekler ise tuhaf dil ve peygamberler bilgisinin, nadide Osmanlı mizah beğenisini cezbetmeye yönelik olarak, düşünüp taşınarak hazırlanmış gösterişli bir hokkabazlık gösterisi gibidir adeta.“ (Dankoff, 2010; 204).

Söylenenler, Evliya'nın metninin bir çevirmen için ne kadar zor ve kapsamlı bir iş olduğunu gösteriyor. *Seyahatnâme*'nin kaliteli bir çevirisi, kaba çizgilerle, üç seviyede bilgi gerektirmektedir: 1. Evliya'nın dilinin özelliklerini de dâhil eden dil bilgisi 2. Evliya'nın rengarenk üslubunu yeni bir dile mümkün olduğu kadar uygun ve doğru bir şekilde aktarmakta yardımcı olacak üslup bilgisi 3. Evliya'nın yaşadığı dönemi ve hayatını, ayrıca anlattıklarını da kapsayan tarih bilgisi.

Bu çalışmada özellikle Evliya'nın, geniş üslup sorunları yelpazesinden sadece iki tanesi kısaca tanıtılacaktır: biri, Evliya'nın sözdizimi ile, diğeri seçili üslubuyla ilgilidir. Bu sorunlara filoloji ve çeviribilim kaynaklarından birkaç cevap sunulacaktır.

III

Hanneke Lamers'e göre „Evliya Çelebi'nin eserine muhtemelen herkes-ten daha fazla aşına olan“ Richard F. Kreutel, Evliya'nın üslubunu şöyle nitelmiştir: „Üstad Evliya Çelebi'nin biraz dağınık olan düşüncelerini ifade ederken kullandığı üstünlük sıfatlarıyla dolu, mübalağalı, totolojik, gramer bozuklukları bulunan, gevezece ve 'beceriksizce' üslubu.“ (Bruinessen, Boeschoten; 117.)

Evliya'nın üslubunun sorunlarından biri sentaks düzeyindedir ve sözdiziminin dağınıklığı olarak tanımlanabilir. Mesela şu cümlede *gitmek* fiilinin öznesi ve eşlemesi/koşuntusu, *guzâtı müslimîn* ve *asâkiri İslâm*, iki ayrı özne olarak gösterilmiştir: „Bu kal'ayı dürrî beyz-âsâ münevver edüp hadden efzûn cebehâne ve mühimmât [u] levâzımâtlar ve müstahfızân asker konulup guzâtı müslimîn bu kal'adan şahin yuvasından şikâra sunar gibi etrâfi kâfiristâna ve cem'i Hırvadistân'a kol kol asâkiri İslâm gidüp bî-hadd ü bî-kıyâs şikârlar alup küffârı düzah-karâr-ı bed-tebâra göz açdırmadıklarından küffâra hoş gelmeyüp...“ (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap; 271.).

Bu cümle Hırvatçaya aynı şekilde çevirilirse, biraz hatalı ama yine de kolay anlaşılabilir bir cümle ortaya çıkar: „Tu je tvrđavu osvjetlao tako da je bila poput krupnoga bisera i opremio je s veoma mnogo streljiva, ratnih potreba i drugih potreština i vojnika koji su je štitili. Muslimanski su gazije iz te tvrđave – kao što se jastrebi iz svoga gnijezda spušta na lovina – po okolnoj poganoj zemlji i cijeljoj Hrvatskoj išle su skupine islamskih vojnika uzimajući nebrojen

i neprocjenjiv plijen, i kako su strašno pritiskali nevjernike lošeg soja kojima je mjesto u džehennemu, nevjernicima se to nije svidjelo...“

Bu çeviride Hırvat okurları muhtemelen ne demek istendiğini anlayacak; fakat bu cümleyi sözdizimi bozuk bir cümle olarak göreceklerdir.

Seyahatnâme ile ilgili çalışmalarda şimdiye kadar gösterildiği gibi, bu tür “yanlışlar” aslında yanlış değil; *Seyahatnâme*'nin “yazılı ve sözlü kültür alanları arasında ‘liminal’ / ‘eşiksel’ bir metin” olduğunun göstergesidir. Bu şekilde *Seyahatnâme*'nin Türkçenin sözlü kültürü için de zengin ve vazgeçilmez bir kaynak olduğu saptanmıştır (Sheridan, 41).

Benzer bir durum da Avrupa'daki Orta Çağ el yazmaları için de geçerlidir. 1990'da filolog Suzanne Fleischmann sorunu şöyle açıklamıştır: “Dilbilime dönük bir filolog olarak inanıyorum ki Orta Çağ metinlerinin birçok endişe uyandıran özelliği – mesela olağandışı bağlaçsız birleşimi, sihirli ilgeçleri, göze çarpan art gönderim ve tekrarları, ileriye yapılan odaklamaları, zamanların uyumsuz değişimleri gibi – çok daha tatmin edici bir şekilde açıklanabilecek eğer her şeyden önce bu metnin sözellik seviyesini tespit edersek ve ancak ondan sonra dilbilime başvurursak.” (Fleischmann; 23)

Sonuç olarak bu konuda denilebilir ki çevirmen bu tür sorunlarda *Seyahatnâme*'nin sözelliğini, daha doğrusu hem yazılı hem sözlü kültüre ait bir metin olduğunu yansıtacak bir çözüm bulmalıdır. Bu da tabii çeviri sürecine yeni bir boyut ve sorumluluk eklemektedir.

IV

Çeviri için ayrı bir sorun da Dankoff'un yukarıda adı geçen alıntısında da zikredildiği gibi, cümleleri ritmik bölümlere ayıran ve öğeler arasındaki ilişkiyi gösteren secidir (Bruinessen, Boeschoten; 121.). Özellikle başlıklarda rastladığımız örneklerden biri şudur:

<i>Seyahatnâme</i>	düz yazı çevirisi	secili çeviri
(V, 137b) Evsâf-ı dâr-ı mûnis-i enîs, ya'nî kal'a-i ser-âmed-i Kilis	Opis drage prijateljske kuće, (odnosno) istaknute utvrde Klis	Opis kuće koju imam rada, visokoga, lijepog Klisa-grada

Başlıklardan başka, Evliya'nın metninde de birdenbire secili, süslü bir nesir karşımıza çıkar, mesela:

<i>Seyahatnâme</i>	düz yazı çevirisi	secili çeviri
(V, 138b) Kal'a-i Van-misâl bir kal'a-i pür-me'âl feth etdim	Osvojih značajnu tvrđavu (koja je) poput tvrđave Van	Ja osvojih u taj dan, tvrđu, nalik tvrđi Van

Bu uyaklar çeviride birkaç açıdan sorun yaratmaktadır. Öncelikle Evliya'nın her uyağı için eşit değerde olacak bir çeviri bulmak mümkün değildir. Çünkü Evliya, uyaklarını yaratırken üç dilin; Türkçe, Arapça ve Farsçanın olanaklarından faydalanırken Hırvatça çevirmeni ise sadece Hırvatça sözcük hazinesine ve Hırvatçanın sunduğu imkanlarına başvurabilir. Diğer taraftan, seciyi içermeyen Šabanović'in çevirisini Evliya'nın dili olarak kabul eden ve secili tarza alışık olmayan Hırvat okurları da böyle bir çeviriyi garipseyebilir.

Hırvat çeviri alanında buna benzer bir ikilem klasik dillerden Yunanca ve Latince'den çeviri yapılırken kaydedilmektedir. Fakat Osmanlı'dan farklı olarak klasik dillerden çevirilerin Hırvatistan'da yüzyıllar süren bir geleneği var. Yunanca ve Klasik ve Orta Çağ Latince'sinden Hırvatça'ya çeviriler yapmış dil bilimci Dubravko Škiljan, bu konuda görüşlerini şöyle özetlemiştir: Klasik dillerden Hırvatçaya çeviriler üç şekilde yapılır: 1. Şiir, düzyazı; 2. Şiir, Hırvat şiir geleneğine uygun; 3. Şiir antik şiir kurallarına uygun olarak yine şiir olarak çevirmektedir. "Düzyazı çevirileri genel olarak sadece şiirin içeriğini aktarmaktadır. Buna rağmen son dönemlerde çevirmenler, çağdaş okur tarafından antik şiirin kuralları yabancı ve uzak görüleceği endişesiyle klasik mısraları serbest şiir olarak çevirmeyi tercih etmektedir." (Škiljan; 54). Halbuki daha Roman Jakobson'a göre dilin poetik fonksiyonu her edebî esere ve özellikle şiire özgün olup kafiyeye gibi özel olanaklarla okuyucunun dikkatini dil mesajının yapısına yönelterek gerçekleştirilmektedir (Škiljan; 52).

Ünlü İtalyan yazar, bilim insanı ve çevirmen Umberto Eco, Gérard de Nerval'in *Sylvie* başlıklı hikayesini çevirirken buna benzer duruma rastlamıştır: Bu hikayede ancak sesli olarak okurken fark edilebilecek kafiyeleri tespit etmiştir. Eco'ya göre, bu tür metinlerde çevirmenin görevi, hepsini mümkün değilse de mümkün olduğu kadar kafiyeyi çeviriye aktararak "kurtarmak"tır² (Eco; 71).

Bu iki görüşe uygun olarak biz de *Seyahatnâme* 'nin çevirisi yapılırken Evliya'yı uygun bir şekilde ve mümkün olduğu kadar bütün özellikleriyle Hırvatça'ya taşımak gerektiği kanısındayız. Bir çeviri, kaynağı olan eserin ve yazarının „zihniyetinin yansması"³ olmalı. Fakat Evliya'nın zihniyetini anla-

² Yazın kuramcısı Gérard Genette ise çeviriyi, yazının silinmiş eski tabakası yeni tabakası altında hala okunaklı olan yeniden yazılmış bir parşömen olarak tasvir etmektedir (Eco; 10).

³ "Bilim adamları, genel olarak *Seyahatnâme*'yi birbiriyle bağlantılı olmayan sayısız geçiş yolundan oluşan muazzam bir maden olarak ele aldılar. Örneğin, Evliya'nın İznik ya da Arnavutluk, Bektaşî türbeleri, Karagöz eğlenceleri, Kafkas dilleri ya da Sarı Saltuk efsaneleri konusunda söylediklerini araştıran bilim adamları, metni inceleyip aradıkları damarı bulduktan sonra cevheri çıkarıp geri kalan kısmı bıraktılar.

Böyle bir yaklaşım, *Seyahatnâme* bir araştırma programı için kaynak olarak ele alındığı sürece doğru görülebilir. Ancak, gerçekleştirilebilir projelerde öncelikli olduğu kabul edilen bir başka yaklaşım vardır: Öncelikle, eseri bir kaynak olarak değil, bir metin olarak, yani yazarın zihniyetinin bir yansması olarak görmek." (Dankoff; 30).

mak için çeviri sırasında çıkan her sorunun derin ve titiz bir analizi yapmak gerekmektedir. Yukarıda adı geçen sadece iki örnekle gösterdiğimiz gibi bu çeviri yıllar sürecektir çok taraflı ve özenli bir süreç olmalıdır.

KAYNAKLAR

- AKSOY SHERIDAN, R. A. (2011), Seyahatname'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi, *Milli Folklor*, Yıl 23, Sayı 92, s. 41-52.
- ANDRIĆ, M. (2011), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Bugünkü Hırvatistan'ı Anlatan Bölümlerinin Eski Yugoslavya Dillerine Çevirileri ve Yankıları*, Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Evliya Çelebi ve Seyahatname'si Uluslararası Toplantısı Bildirileri, 26-30 Eylül 2011, İstanbul, TDK
- BRUINSEN, M. VAN – BOESCHOTEN, H. (2009), *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İstanbul, İletişim
- DANKOFF, R. (2010), *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, İstanbul, YKY
- ECO, U. (2005), *Otprilike isto: iskustva prevoğenja*, Algoritam, Zagreb
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, V. Kitap, (2007) hazırlayanlar: Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin, İstanbul, YKY
- FLEISCHMAN, S. (1990), Philology, Linguistics, and the Discourse of the Medieval Text, *Speculum*, Vol. 65, No. 1, The University of Chicago Press, s. 19-37
- Hrvatski leksikon, A-K*, (1996), Zagreb, Naklada Leksikon
- LJUBOVIĆ, A. – GAZIĆ, L. (2000), *Orijentalni institut u Sarajevu 1950.-2000.*, Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu
- MOAČANIN, N. – HOLJEVAC, Ž. (2007), *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, Leykam International
- MOAČANIN, N. (1999), *Turska Hrvatska*, Zagreb, Matica Hrvatska
- Orijentalni institut u Sarajevu 1950.-2000.*, (2000) hazırlayanlar: Amir Ljubović, Lejla Gazić, Orijentalni institut, Sarajevo
- SPAHO, F. (1932), Hrvati u Evliya Çelebijinu putopisu, *Hrvatsko kolo*, XIII, s. 41-50
- ŠABANOVIĆ, H. (1967), *Evliya Çelebi i njegov putopis*, Svjetlost, Sarajevo
- ŠKILJAN, D. (2009), *Opuscula philologica*, Latina et Graeca, Zagreb.

KIRGIZCADAKİ EKSİK VEYA YANLIŞ KULLANILAN BAZI DEYİMLER ÜZERİNE ÇAĞDAŞ TÜRK YAZIDİLLERİ VE LEHÇELERİ ARAŞTIRMALARI, DEYİM ARAŞTIRMALARI

*Mayrambek OROZOBAYEV**

1. Giriş

“Deyimler, bilindiği üzere özgün anlatım özelliği bulunan, kavramları özgün bir biçimde anlatmada kullanılan kalıplaşmış söz değerleridir” (Püsküllüoğlu 2006:5). Bu kalıplaşmış söz değerlerinin kökenlerinin çeşitli kaynaklara dayandığı, dolayısıyla içeriğinde bin bir çeşit etnik ve kültürel unsurların bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle deyimleri anlamak, o dili konuşan milletin kültürünü, dilini ve tarihini, insanının psikolojisini, düşünce tarzını anlamak demektir (Orozobayev 2012:110). Deyimler, ayrıca diğer pek çok özelliğinin yanı sıra ait olduğu topluluğun zihnindeki sosyo-kültürel değerlerin tespit edilmesi açısından çok önemli dilsel kaynaklardır. Çünkü deyimleri oluşturan öğelerin önemli bir kısmı kanıksanmış mecazlı kelimelerdir. Bu kelimeler, bir değil bir kaç deyim oluşumunda tercih edilen temel anlamlarına çok yakın birçok yan anlamı bulunan, kullanıla kullanıla zihne iyice yerleşmiş ve bu yüzden onların mecazi anlamlarında kullanıldığı pek fark edilmeyen kelimelerdir (bk. Dogru 2011: 42). Ancak deyimlerin bütün bu özelliklerinden yararlanabilmemiz için onların özgün (orijinal) haline ulaşmamız gerekir. Çünkü deyimler de nadir de olsa tıpkı kelimeler gibi çeşitli etmenlerden dolayı zamanla anlam ve şekil değişikliğine uğrayabilirler.

Kırgızcadaki deyimlerin gramer yapısı, doğası, sınıflandırılması ve diğer pek çok özellikleri üzerinde bugüne kadar V. Vinogradov, C. Şükürov, C. Osmonova, C. Mamıtoev, C. Mukambayev, B. Surançiyeva, R. Egemberdiyev, İ. İsabekov, G. Camşıtova, A. Nazarov, vd. gibi araştırmacılar önemli çalışmalar yapmışlardır.

* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Merkez-Ardahan/TÜRKİYE 04782117575/2476 mayrambekorozobayev@ardahan.edu.tr

Ayrıca bildirimizin konusuyla ilişkili olan Kırgızcadaki deyimlerin kökeni ise bugüne kadar en kapsamlı olarak K. Karasayev'in *Nakıl Sözdör* (1987) adlı çalışmasında irdelenmiştir. Ancak bu çalışma bu alandaki bir ilk çalışma olması ve ele alınan konular Kırgızcadaki kaynağı belirsiz pek çok dilsel malzemeleri (terimler, deyimler, atasözleri, kalıplaşmış ifadeler) içermesi nedeniyle yalnız deyimler odaklı bir çalışma değildir. Deyimlerin kökeninin araştırılmasındaki yetersizliklerin başlıca nedenlerini deyimlerin kalıplaşma sürecinin yüzlerce yıl önceden başlaması ve çok çeşitli (kültürel, siyasi, tarihi, dini, sözlü) kaynaklara dayanmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Bildirimizde bu konu Kırgızcadaki *azır coop*, *ak moldo*, *depkirin tappoo*, *depkiri kaçuu*, *bee dese töö deyt* deyimleri üzerinden ele alınmıştır.

2. Kırgızcadaki Eksik veya Yanlış Kullanılan Bazı Deyimler

Azır coop: “İstenilen şeyi hemen yerine getirmeyen, güvenilir değil, tembel” (Osmonova vd. 2001:27) anlamında kullanılan bu deyim özgün şekli “hazır cevap”tır. Arapça kökenli olduğu bilinen bu deyim Türkiye Türkçesinde “Gerektiğinde çabuk, yerinde cevaplar bulup veren (kimse)” (TS 2010:1075) anlamında kullanılır. Kırgızcadaki *azır coop* deyiminin Türkiye Türkçesindeki kullanımıyla kıyasladığımızda hem şekil olarak hem de anlam açısından farklılıklar görürüz. *Hazır cevap* deyiminin Kırgızcada *azır coop* şeklinde görülmesi deyim tamamen Kırgızcanın ses kurallarına uyduğunu gösteriyor. Ancak anlam açısından özgün şeklinden farklı “İstenilen şeyi hemen yerine getirmeyen, güvenilir değil, tembel” gibi olumsuz bir anlam kazanmıştır. Bunun sebebini özellikle deyim “hazır” ögesinin Kırgızcada anlam değiştirmesi, yani *azır* “şimdi” anlamında kullanılmasıyla da ilişkilendirmek mümkündür¹. Kırgızcada bu deyim anlamına muhtemelen şu şekilde yaklaşmıştır: Yaşça büyük ya da makam olarak üstün birisinin diğerinden bir şeyi yerine getirmesini istediğinde genellikle *azır* “şimdi (yaparım)” cevabını vermesi, ancak yapmaması ya da çok bekleterek yapmasından dolayı bu deyim kullanıldığı düşünülmüş olabilir.

Depkirin tappoo: “Kendini kaybetmek, korkmak, çok heyecanlanmak” (Osmonova vd. 2001:130) anlamında kullanılan bu deyim *depkir* ögesi Kırgızcada bazen “süzgeç, gevgir” kelimesiyle ilişkilendirilerek “süzgeçini bulamamak” anlamından geldiği sanılmaktadır. Halbuki bu deyimdeki *depkir* kelimesi Arapça olduğu bilinen *tekbir* kelimesinin Kırgızcada kelime başı *t->d-* ses değişimi ve kelime içindeki *-kb->-bk-* göçüşme olayları sonucu ortaya çıkmış halidir: *Aygırdın* özü karmalğanın Çekirov aytkanda, Sadıkcān al-dastap depkirin tappay kaldı “Aygırın kendisi yakalandığını Çekirov söyleyin-

¹ Buradaki Arapçadan alıntı olan *hazır* kelimesinin Kırgızcada *azır* şeklinde kullanılması, yani kelime başı *h-* sesinin düşmesi olağan bir durumdur (bk. **Ak moldo**).

ce Sadıkcın heyecandan ne yapacağını bilemedi” (Osmonova vd. 2001:130). Buna göre *depkirin tapoo* deyiminin başlangıçtaki kullanımı *tekbirin tapoo* “tekbir duasını bulamamak, tekbir duası aklına gelmemek” şeklinde olmuştur.

Kırgızcada kelime başı *t-* sesinin alıntı kelimelerde zamanla *d-* sesine değişme olayı nadir görülen ses değişimi olaylarından: Far. *ten* “vücut, ten” > Kırg. *dene* “ten, vücut”; Ar. *ta’ām* “taam, yemek” > Kırg. *daam* “taam, yiyecek”, Ar. *tahāret* “taharet” > Kırg. *daarat* “taharet, abdes” vb. gibi. Bu durum *depkirin tapoo* deyiminin *depkir* ögesinde göze çarpmaktadır.

Depkiri kaçuu: “Kendini kaybetmek, korkmak, çok heyecanlanmak” (Osmonova vd. 2001:130) anlamlarında kullanılan bu deyim yukarıdaki *depkirin tappoo* deyiminin diğer bir varyantıdır. *Depkiri kaçuu* deyimindeki *depkir* ögesi de Arapça olduğu bilinen *tekbir* kelimesinin kelime başı *t->d-* ses değişimi ve kelime içindeki *-kb-* > *-bk-* göçüşme olayları dolayısıyla değişmiş halidir (bk. **Depkirin tapoo**). Bu nedenle *depkiri kaçuu* deyince Kırgızcada “süzgeçi kaçmak” gibi bir algı oluşmaktadır. Ayrıca bu durum, evine misafirler geldiğinde heyecandan kap kaçak eşyalarını bulamayan ya da elinden düşüren kadınların durumuyla da ilişkilendirilmektedir.

Ak moldo: Kırgızcanın deyimler sözlüğünde “votka, içki” (Osmonova 2001:35) anlamında kullanılan bu deyim kaynağı henüz bilinmemektedir. Kırgızcada bu deyim genellikle *ak* “ak, beyaz” ve *moldo* “molla” kelimelerinin birleşiminden oluşmuş gibi algılanmaktadır:

Ak moldo dep aytpay cürçü araktı

Arak kaçan “moldomun” dep saga ayttı

“Ak molla” diye söylemeyin votkaya,

Votka ne zaman “mollayım” dedi sana (Sarnogoyev)

Kırgızcada *moldo* kelimesinin “imam, din bilgini” anlamının yanında “okur yazar”, “okuyan”, “sakin, ağırbaşlı; içki içmeyen” anlamları vardır. Ancak “içki, votka” anlamları yoktur. Bu nedenle kanaatimizce, söz konusu *Ak moldo* deyimindeki “moldo” kelimesi “molla; imam” kelimesiyle ilişkili değildir. Bu kelimenin çok zayıf da olsa Arapça kökenli *mudille* “doğru yoldan saptıran, azdıran, baştan çıkaran” (Develioğlu 1993:662) kelimesiyle ilişkili olabileceği ihtimali vardır. Ayrıca söz konusu deyim *ak* ögesinin de Arapça *hak* “hak, doğru, gerçek” kelimesiyle ilişkili olma ihtimali yüksektir. Bilindiği üzere *h* sesiyle başlayan Arapça ve Farsça kökenli kelimeler Kırgızcaya geçince kimilerinde kelime başı *h-* sesi düşmüştür. Tıpkı Ar. *hāl* > Kırg. *al*, Ar. *hava* > Kırg. *aba*, Ar. *hayvan* > Kırg. *ayban* vb. örneklerinde görüldüğü gibi. Eğer tüm bu ihtimaller doğruysa Kırgızcadaki *ak moldo* deyimini aslında *hak*

mudille “gerçekten baştan çıkarıcı, tam bir yoldan saptırıcı” gibi bir ifadenin Kırgızcada şekil değiştirmesi (*di* hecesinin düşmesi ve *l>d* değişimi) sonucu ortaya çıkmış bir örtmece isimdir. Zamanla deyim niteliğini kazanmıştır.

Bee deseñ töö deyt: “Doğrusunu söylersen yanlış algılar, söylediğini doğru kavrayamayan, akılsız” (Osmonova 2001:126; Karasayev 1987: 66) anlamlarında kullanılan bu deymi Kırgızcadan motamot aktardığımızda “Kısrak dersin deve der” şeklinde aktarılır. Ancak bu deyim kökeni ne kısrak ne de deveyle ilişkilidir. Bu deyim kaynağı Arap alfabesindeki ب ve ت harfleriyle alakalıdır. Bu deyim “Manas” destanında şu şekilde geçmektedir. Destandaki “Büyük sefer” olayında Bakay han ordu komutanlığını Almambet’e verdiği dair Manas’a bir kararname gönderir. Bu kararnameyi Manas okuduktan sonra oturduğu yere bırakır. O sırada Manas’ın kırk yiğidinden birisi olan okur yazarlığı zayıf Bozuul kararnameni eline alarak okumaya çalışır. Onun bu çabası destanda şu şekilde izah edilir:

Çay kuyganı Bozuul,	Çay dolduranı Bozuul,
Çala moldo baykuş bul.	Mollalığı zayıftır onun.
Cerdeği kattı alganı	Yerdeki yazıyı almış,
Okuyun dep kalganı	Okuyayım diye düşünmüş.
Beenin ordun “töö” dedi	Kısrığın yerine “deve” dedi
Töönün ordun “bee” dedi	Devenin yerine “kısrak” dedi.
Bilbey kalgan bir cerin	Bilemediği yerlerini
Abdıldadan suradı:	Abdıda’ya sorarak:
“Acake, beregisi ne?” dedi.	“Acake, şuradakisi ne?” dedi.
Bilimdüü Acıñ kep aytp	Bilimli Acı cevap vererek:
“Balam bilgen boguñ ce” dedi.	“Oğlum bildiğin poku ye” dedi.

(Orozbakov 1982:121)

Söz konusu deyim, örnekte görüldüğü üzere Manas’ın 40 yiğidinden biri olan Bozuul’un okuma-yazmasının zayıflığını ve yerde duran yazıyı eline alıp okurken yaptığı yanlışlıkları belirtmek için kullanılmıştır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, ele alınan deyim kaynağı olan ve Arap alfabesiyle yazılmış metinleri okurken bazen nokta işaretlerinin karıştırılması sonucu hataya sevkeden *be* (ب) ve *te* (ت) harf isimlerinin Kırgızcadaki *bee* “kısrak” ve *töö* “deve” kelimelerine dönüşmesidir. Bu dönüşüm dilde çok nadir görülen istisnai bir durumdur. Bu durumun gerçekleşmesi, kanaatimizce, *be* (ب) *te* (ت) harf isimlerinin Kırgızcadaki *bee* “kısrak” ve *töö* “deve” isimlerini çağırıştır-

ması (hatırlatması) ile ilgilidir. Bu nedenle başlangıçta düz anlamda kullanılan “be” *deseñ* “te” *deyt* “be dersen te der” ifadesi bünyesindeki Arapça harf isimlerinin tamamen anlam ve şekli değiştirmesi sonucunda “Manas” destanında görüldüğü gibi deyimsel anlam kazanmıştır.

3. Sonuç

Bildirimizin sonucunda özetle şunlar söylenebilir:

* Kırgızcadaki şekil ya da anlam değişikliğine uğrayan deyimler yalnız yukarıda ele alınan deyimlerle sınırlı değildir. Bu deyimlere benzer değişim süreçleri yaşamış ve bugüne kadar tespit edilen *bük tüşüü*, *kele moldo*, *şayı cok* vb. gibi daha nice deyimler vardır.

* Kırgızcada şekil ve anlam değişikliğine uğrayan ele aldığımız bu deyimlerin başlıca öğeleri Arapça kökenli kelimelerdir. Bu kelimeler Kırgızcanın söz varlığına geçince bazı ses ve anlam değişikliğine uğramıştır. Dolayısıyla bu kelimelerin yardımıyla oluşan bazı deyimler de özgün halinden farklı bir görünüm içindedirler.

* Ancak *depkirin tappoo*, *depkiri kaçuu* gibi bazı deyimler her ne kadar şekil olarak değişikliğe uğramasına rağmen anlamlarını korumuştur.

* *Bee deseñ töö deyt* deyimini ise başlangıçta düz anlamda kullanılan bir ifadenin içerisindeki iki tane harf isminin Kırgızcadaki kısırak ve deve isimlerini çağrıştırmaları sonucu bir anlam ve şekil değişikliğine uğrayarak deyimleştiği görülmektedir.

* Günümüzde Kırgızcada olduğu gibi Türkçenin hemen her yazı dilinde ve ağızlarında deyimlerle ilgili yukarıdaki gibi olaylara rastlamak mümkündür. Bu tür deyimlerin tespit edilerek anlam, şekil ve köken bakımından incelenmesi ve kalıplaşma süreçlerinin doğru analize edilmesi hem deyimlerin yapısını, doğasını doğru anlamamız, hem de üzerinde yapılacak diğer dil bilimsel araştırmaların sağlıklı yürümesi açısından önemli olacaktır.

KAYNAKLAR

- Akalın, Haluk ed. (2010), *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- Akmataliyev, Abdıldacan ed. (2011), *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, C. I-II, Bişkek.
- Aksan, Doğan (1990). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Devellioğlu, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Ankara.
- Doğru, Erdinç (2011), *Dilin Derin Devleti Deyimler*, Ankara.
- Egemberdiyev, Raimcan (2007), *Kırgız Tilindegi Frazologizmden (tabiyatı cana semantikası)*, Bişkek Gumanitardık Univ., Bişkek.

- Erdem, Melek (2007), “Kültürel Dilbilimi ve Türkmen Türkçesinde Deyim Aktarmaları (Metaphor) Üzerine”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, TDK yay. s. 539-550.
- Gündüzalp, Selim (2003), *Deyimler ve Öyküleri*, Zafer yay. İstanbul.
- Karasaev, Kuseyin (1987), *Nakıl Sözdör*, Kırgızistan yay. Frunze.
- Orozbekov, Sagımbay (1982), *Manas*, C. 4., Frunze.
- Osmonova, Cüzökan, Konkobaev, Kadıralı ve Şeralı Caparov (2001), *Kırgız Tili nin Frazеologiyalık Sözdüğü*, KTMU yay., Bişkek.
- Püsküllüoğlu, Ali (2006), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç (1985), *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, C. I-II, İlim yay., Moskova.

İRAN TÜRK AĞIZLARINDAN “Y” AĞZI ÜZERİNE

Mehdi REZAEI

Giriş

İran coğrafyası Türk tarihi, Türk dili ve Türk kültürü açısından küçüm-senmeyecek ölçüde öneme sahiptir. Bin yıla yakın bir zaman dilimi içerisinde Türk hükümdarları ve devletlerinin egemenliği altında bulunan bu coğrafya her açıdan Türklerin etkisinde kalmıştır. Bugün İran'ın her hangi bir bölgesine gittiğimizde Türk izini görmek mümkündür. Bu etkileme dil verilerinden mimariye, yemek kültüründen el sanatlarına kadar görülmektedir.

Türklerin yoğun varlığı sonucunda pek çok Türk lehçesi ve ağzı İran'ın çeşitli illerinde konuşulmaktadır. Türk lehçeleri arasında özgün bir mevkie sahip olan Halaççanın yanı sıra Kazak Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Horasan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Sungur Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi gibi farklı Oğuz diyalektleri İran'da varlık sürdürmektedirler. Bu lehçelerin bazıları kendi içinde onlarca alt gruba ayrılmaktadır. Söz konusu ağızların kimisi bilim dünyasına tanıtılırken kimisi ise hâlâ tanıtılmamıştır. İran'daki Türk diyalektleri genel Türk dili bakımından da son derece önemlidir. Bu bağlamda ünlü Türkolog Gerhard Doerfer'in dediği gibi İran'daki Türk dillerinin araştırılması Türk dilleri genel bölgesinin yapısını oldukça kesin olarak gösteren ve şimdiye kadar elde edilmesi mümkün olmamış bir tablo ortaya çıkarıyor. Bu araştırma yapılmadan mükemmel bir Türkoloji kuramının imkânı yoktur (Doerfer: 11). Bu gerçeği göz önünde bulundurarak Türkologlar ve Türkoloji ile ilgilenenler İran coğrafyasına daha fazla yönelmeleri gerekmektedir.

İran'daki Türk lehçeleri ve ağızlarıyla ilgili Türkiyeli ve Batılı Türkologların çok kıymetli çalışmaları bulunmaktadır. Bunun yanı sıra son yıllarda Türkiye'de eğitim gören İranlı Türkoloji öğrencileri de İran Türk ağızları üzerinde değerli çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca söz konusu ağızlarla ilgili İran üniversitelerinde daha çok yüksek lisans tezi olarak birtakım çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Ancak bütün bu faaliyetlere rağmen yine pek çok ağız hâlâ bilimsel olarak çalışılmamıştır.

Bu yazı, İran’da geniş alana yayılan bir diyalekti konu edinmiştir. Bu ağız grubu bölgeden bölgeye farklılık gösterse de dilsel bakımdan önemli bir ortak özelliği taşımaktadır. Öz biçimde anlatmak gerekirse söz konusu ağzın en belirgin özelliği Türkçenin tarihi metinlerinin yanı sıra günümüz Türk lehçeleri ve diyalektlerinin birçoğunda var olan *damak n*’sinin düzenli olarak /y/ ünsüzüne dönüşmesidir. Biz bu makalede söz konusu ağzı belli bir il veya bölgeye bağlamadan “Y” Ağzı olarak adlandırdık. Bizim tespitlerimize göre bu diyalekt yoğun olarak Zencan, Hemedan, Kazvin ve Erak illerinde konuşulmaktadır. Zencan ilinden derlediğimiz metinleri ses ve şekil bilgisi yönlerden inceleyerek bahsettiğimiz diyalektin belli başlı özelliklerini tespit etmeye çalıştık.

İran’da Türk ağızlarının yok olmaya yüz tuttuğunu dikkate alarak bu tür çalışmaların en kısa zamanda dilciler tarafından yapılması gerektiğini vurgulamak gerekir. Farsçanın ağır ve öldürücü baskısı düşünüldüğünde ise bu işin ciddiyeti daha fazla anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Türkçe ve Farsça son bin yılda yakın bir ilişkide olmuşlardır, bu ilişki özellikle İran coğrafyasında daha derin bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu dil teması eskiden çift yönlüken günümüzde Farsçanın resmi dil konumunda olduğundan dolayı tek yönlü duruma gelmiştir ve bu da İran’da Türkçenin aleyhine dönmüştür. Bütün bu gerçekleri göz önüne alarak İran’daki Türk ağızlarını zaman kaybına uğramadan derlemek ve bilimsel metotlarla bilim dünyasına tanıtmak Türkoloji ile ilgilenenlere ve özellikle İranlı genç Türkologlara bir görev sayılmaktadır.

Bu yazının konusu olan “Y” Ağzı daha önce belirttiğimiz gibi geniş bir bölgeyi kapsamaktadır; ancak coğrafi koşullardan kaynaklanan dilsel farklılıklar doğal olarak bu ağzı grubunda da görülmektedir. Özellikle diğer Türk ağzlarına yakın olan bu diyalekt bazı farklı özellikler gösterebilir. Örnek olarak *NAğzına (geldin, geleceyen* “geleceksin”, *adin*) yakın olan bölgelerde ilgi hâli eki için tam bir tutarlılık görülmemektedir (*seniy* “senin”, *siziy* “sizin”; ama *onun, olarin* “onların”); ancak daha içi bölgelerde ilgi hâli ekini sürekli *+nIy/+nUy/+Iy/+Uy* biçiminde görmekteyiz (*onuy* “onun”, *qapınıy* “kapının”). Çalışmamızın bu bölümünde “Y” Ağzı’nın karakteristik dil özelliklerini sıralamaya çalışacağız.

Ses Bilgisi

Kalınlık-incelik uyumu: “Y” ağzında kalınlık-incelik uyumu ileri bir derecededir. Bu uyumu *+ki* aitlik eki ve *i-* ek-fiilinin değişik çekimlerinde bile görebiliriz. Kalınlık-incelik uyumu bir çok durumda alıntı kelimeler de görülmektedir.

Türkçe kelimeler: *qardaşım* “kardeşim”, *soraki* “sonraki”, *qabaxkı* “önceki”, *onunkun* “onunkini”, *var imiş* “var imiş”, *yox udu* “yok idi”, *böyüg üdü*

“büyük idi”. **Alıntı kelimeler:** *dene* (Far.) < (دانه) “tane”, *tezze* (Far.) < (تازه) “yeni, taze”, *sahap* (Ar.) < (صاحب) “sahip”, *baxça* (Far.) < (باغچه) “bahçe”.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: Eski Türkçenin yanı sıra Eski Oğuz Türkçesinde de düzlük-yuvarlaklık uyumu sağlam değildir. Bu durum bazı ek ve köklerde Batı Türkçesinin farklı diyalektlerinde hâlâ devam etmektedir. Ancak söz konusu uyum “Y” ağzında oldukça sağlam görülmektedir. Bu uyumu alıntı kelimelerde de görmek mümkündür.

Türkçe kelimeler: *yaxçıdır* “iyidir”, *uşağiy* “çocuğun”, *qarpız* “karpuz”, *çamır* «çamur», *öldürgünen* (< *öldür-gilen*) “öldür”, *yox umuş* “yokmuş”. **Alıntı kelimeler:** *sabın* (Ar.) < (صابون) “sabun”, *kulu* (Fr.) < (kilo) “kilo, kilogram”, *dükdür* (Fr.) < (docteur) “doktor”, *owxur* (Far.) < (آخور) “yemlik”.

Ünlü düşmesi: /ɾ/ ve /l/ gibi ünsüzlerle biten fiillere geniş zaman eki eklendiğinde, birinci ve ikinci şahıslarda zaman ekinin ünlüsü genellikle düşmektedir.

gellem (< *gelerem*) “gelirim”, *allay* (< *alaray*) “alırsın”, *görrük* (< *görerik*) “görürüz”, *qallıx* (< *qalarıx*) “kalırız”, *aparırx* (< *apararıx*) “götürürüz”, *vérriyz* (< *vérieriyz*) “verirsiniz”, *oturram* (< *oturaram*) “otururum”.

Ünlü türemesi: “Y” ağzının şimdiki zaman teklik üçüncü şahsında kimi durumlarda kelime sonunda ünlü türemesine şahit olabiliriz.

gédiri “gidiyor”, *görüürü* “görüyor”, *éleri* “ediyor”, *diyiri* “diyor”, *açırı* “açıyor», *geliri* “geliyor”, *tanımuri* “tanımıyor”, *vırırı/vururu* “vuruyor”.

Diğer bir ünlü türemesi ise yine kelime sonuna gelen /a/ ve /e/ ünlüsüdür. Bu gelişme birçok yerde kuvvetlendirme amacıyla kullanılmaktadır. Söz konusu türeme ünlü ile biten kelimelere /ya/ şeklinde eklenmektedir.

bağışlayın a “bağışlayın, affedin”, *gédim a* “gideyim”, *min tümen a* “bin tümen¹”, *uzaxdan a* “uzaktan”, *bunu ya* “bunu”.

Ünlü yuvarlaklaşması: /v/ ünsüzünün etkisiyle düz ünlülerin yuvarlak ünlülere dönüşmesi yaygın bir ses değişimidir. Türkçe kelimelerin yanı sıra alıntı kelimelerde de görülmektedir.

a > o : *avurt* > *ovurt*, *av* > *ov*, *qavur-* > *qovur-*, *avuç* > *ovuç*, *tavuç* > *tovuç*, *davşan* > *dovşan*, *tāvus* (Ar.) > *towus*.

e (é) > ö : *év* > *öv* (öv), *deve* > *döve*, *sévin-* > *sövün-*, *évlen-* > *övlen-*, *hevic* (Far.) > *hövüç* “havuç”.

¹ .On riyal değerinde İran para birimi.

Ünsüz değişmesi: Bütün ağızlarda olduğu gibi “Y” ağzında da pek çok durumda ünsüz değişmesi gerçekleşmiştir. Bu değişmelerin hepsini burada sıralamaya gerek yoktur; ancak söz konusu ağzın en önemli ses değişmesi olan ve bu ağız grubunu diğer ağızlardan ayırmakta önemli rol oynayan $\eta > y$ değişmesini açıklamak gerekir. Batı Türkçesinin genelinde / η / ünsüzü / n / sesine dönüşmüştür; ancak bizim konu ettiğimiz diyalekte / η / ünsüzü genellikle y 'ye dönüşmüştür.

ady “adın”, *gördüy* “gördün”, *geliy* “geliniz” (İran’da yazı dili hâline gelen ölçünlü Türkçe veya diğer ağızların etkisiyle *gelin* biçimi de bazı bölgelerde yaygındır), *qapınıy* “kapının” (diğer ağızların etkisiyle *qapının* şekli de bazı bölgelerde kullanılmaktadır), *siziy* “sizin”, *baxsay* “baksan”, *gétdiy* “gittiniz”, *işiyiz* “işiniz”.

Bu gelişme alıntı kelimelerde *ng (nk) > y* değişmesi biçiminde görülmektedir.

qeşey (Far.) < (قشنگ) “güzel”, *şiley*² (Alm.) < (schläuche) “hortum”, *bay* (Fr.) < (banca) “banka”, *serhey* (Far.) < (سرهنگ) “albay”, *zirey* (Far.) < (زرنگ) “zeki”, *zey* (Far.) < (زنگ) “zil”, *tüfey* (Far.) < (تفنگ) “tüfek”.

Ünsüz ikizleşmesi: “Y” ağzında ünsüz ikizleşmesi için bol miktarda örnek bulmak mümkündür. Bu ses olayının genellikle uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkması dikkat çekicidir. Ünsüz ikizleşmesi Türkçe kelimelerin yanı sıra alıntı kelimelerde de görülmektedir.

Türkçe kelimeler: *qaşşıx* “kaşık”, *ikki* “iki”, *hammu* “herkes”, *aşşağı* “aşağı”, *sekkiz* “sekiz”, *doqquz* “dokuz”, *axseqqel* “aksakal”, *aşşıx* “aşık kemiği”, *ottuz* “otuz”, *eşşek* “eşek”, *néççe* “ne kadar”, *sekki* “seki”, *çekküş* «çekiç». **Alıntı kelimeler:** *yékke* (Moğ.) < (yeke) “büyük”, *hemmeşe* (Far.) < (همیشه) “her zaman”, *tezze* (Far.) < (تازه) “taze”, *aşşıx* (Ar.) < (عاشق) “saz çalarak şiir okuyan halk ozanı”, *sille* (Far.) < (سیلی) “tokat”.

Ünsüz düşmesi: Bütün ağızlarda olduğu gibi «Y» ağzında da ünsüz düşmesi yaygın bir ses hadisesidir. Türkçe kelimelerin yanı sıra alıntı kelimelerde de görülmektedir.

Türkçe kelimeler: *éle-* “eylemek, etmek”, *olar* “onlar”, *bular* “bunlar”, *sora* “sonra”, *günüz* “gündüz”, *yo* “yok”, *atmış* “altmış”. **Alıntı kelimeler:** *ege* (Far.) < (اگر) “eğer”, *xax* (Ar.) < (خلق) “halk”, *isvat* (Fr.) < (asphalte) “asfalt”, *ket* (Soğ.) < (kanth) “köy”, *cüt* (Far.) < (جفت) “çift”, *saba* (Ar.) < (صباح) “yarın”, *xeş* (Ar.) < (خرج) “masraf”, *desmal* (Far.) < (دستمال) “mendil”.

² Batı dillerinden alınan kelimeler genellikle Farsça aracılığıyla İran Türk ağızlarına girmiştir, dolayısıyla bu tarz kelimelerde Farsça söyleniş tarzı esas alınmıştır.

Bazı fiillerin teklik ikinci şahıs emir çekiminde sondaki ünsüz düşer: *ba!* “bak”, *ge!* “gel”, *geti!* “getir”, *otu!* “otur”, *götü!* “kaldır”.

İran Türk ağzılarının genelinde olduğu gibi «Y» ağzında da teklik üçüncü şahıs bildirme ekinde bulunan /t/ ünsüzü genellikle düşer.

adamdı “insandır”, *maşındı* “arabadır”, *gözeldi* “güzeldir”, *qeycirdir* “kartaldır”.

Ünsüz türemesi: İran ve Azerbaycan diyalektlerinde tipik bir ünsüz türeme örneği sayılı örneklerde kelime başı /h/ ünsüzünün türemesidir. Bu ses olayı “Y” ağzı grubunda da görülmektedir.

hör- “örmek”, *helow* “alev”, *hür-* “ürümek, havlamak”.

“Y” ağzında *-InCA* /*-UnCA* zarf-fiil eki bazen *-incax*, *-incek*, *-üncek*, *-uncax* biçiminde kullanılmaktadır.

derincek “toplayıncaya kadar”, *ölüncek* “ölünceye kadar, ölünce”, *getirincek* “getirinceye kadar, getirince”, *gelinek* “gelinceye kadar, gelince”.

Genişletici nitelikte olan /n/ ünsüzü bazı ekler ve edatların sonuna eklenmektedir.

buraçan (< *bura-ça-n*) “buraya kadar”, *algınan* (< *al-gıl-an*) “al”, *kimin* (< *kimi-n*) “gibi”, *tekin* (< *tek-in*) “gibi”.

Şekil Bilgisi

İsim çekim ekleri

Çokluk eki: “Y” ağzında çokluk eki *+lAr* şeklindedir; ancak ilerleyici benzeşme sonucunda *+dAr*, *+nAr* biçimleri de görülebilir.

qızlar “kızlar”, *neğiller* “masallar”, *atdar* “atlar”, *ketder* “köyler”, *günner* “günler”, *gelinner* “gelinler”.

İyelik ekleri: “Y” ağzında iyelik ekleri aşağıdaki gibidir.

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	<i>+(X)m</i>	<i>+(X)mXz</i>
2. şahıs	<i>+(X)y</i>	<i>+(X)yXz</i> , <i>+(X)yz</i>
3. şahıs	<i>+I</i> , <i>+U</i> , <i>+sI</i> , <i>+sU</i>	<i>+lArI</i>

T.1.Ş.İ.E.: *göynüm* “gönlüm”; T.2.Ş.İ.E.: *gözüy* “gözün”; T.3.Ş.İ.E.: *onun başı* “onun kafası”, *qapısı* “kapısı”; Ç.1.Ş.İ.E.: *dilimiz* “dilimiz”; Ç.2.Ş.İ.E.: *adıyız/adıyz* “adımız”; Ç.3.Ş.İ.E.: *öwleri* “evleri”.

Hâl Ekleri

İlgi hâli eki: “Y” ağzında, ilgi hâli eki $\eta > y$ değişimi sonucunda gellikle $+Iy$, $+Uy$, $+nIy$, $+nUy$ şeklindedir; ancak bazı bölgelerde $+In$, $+Un$, $+nIn$, $+nUn$ biçimini de görmek mümkündür.

seniy “senin”, *siziy* “sizin”, *qeriniy* “yaşlı kadının”, *dédemiy* “babamın”, *gözüy* “gözün”.

Yükleme hâli eki: Yükleme hâli eki, ünsüz ile biten isimlere $+I$, $+U$, ünlüyle biten isimler ve zamirlere ise $+nI$, $+nU$ şeklinde eklenmektedir.

ağacı “ağacı”, *kendi* “köyü”, *qapını* “kapıyı”, *onu* “onu”, *bunu* “bunu”.

3. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki $+n$ biçiminde de gelmektedir:

sözün “sözünü”, *tikesin* “parçasını”, *köynegin* “gömleğini”, *ellerin* “ellerini”.

Yönelme hâli eki: Batı Türkçesinin genelinde olduğu gibi “Y” ağzında da yönelme hâli eki $+(y)A$ şeklindedir.

göwe “göğе”, *toya* “dügüne”, *aşşığıya* “aşağıya”, *içeriye* “içeriye”.

Bulunma hâli eki: Bulunma hâli eki $+dA$ şeklinde kullanılmaktadır.

yazıda “dışarıda”, *qışda* “kışın, kış mevsiminde”, *qayşarda* “önde”, *şeherde* “şehirde”.

Çıkma hâli eki: “Y” ağzında çıkma hâli eki $+dAn$ ’dır, /m/ ve /n/ ünsüzlerinden sonra $+nAn$ biçiminde gelmektedir.

ketden “köyden”, *duvardan* “duvardan”, *gözümnen* “gözümnden”, *elinnen* “elinden”.

Vasıta hâli eki: Vasıta eki “Y” ağzında isimlere $+InAn$, $+UnAn$ şeklinde eklenmektedir.

ayağınan “ayakla”, *pulunan* “parayla”, *bizinen* “bizimle”, *gülünen* “çiçekle”.

Eşitlik hâli eki: “Y” ağzında eşitlik eki $+cA$ ve $+çA$ şeklindedir.

birecce “birazcık”, *göwce* “gök kadar”, *qabaxça* “önce”, *oğulluxça* “gizlice”, *yavvaçça* “yavaçça”.

Soru eki: İran Türk ağızlarının genelinde olduğu gibi «Y» ağzında da soru eki bulunmamaktadır. Soru şekli, kelimenin son hecesinde bulunan vurguyla ortaya çıkar.

Ehmed senēy? “Ahmet sen misin?”, *nenemgil sizededi?* “annemler sizde mi?”, *bize geleceyey?* “bize gelecek misin?”.

Şahıs Ekleri

Zamir kökenli şahıs ekleri: “Y” ağzının zamir kökenli şahıs ekleri aşağıdaki gibidir. Bu eklerin kullanımı, söz konusu ağzı İran Türk ağızlarından ayıran en önemli ölçütlerden biri olarak değerlendirilebilir.

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-Am	-ik, -ük, -ix, -ux
2. şahıs	-Ay	-Iyz, -Uyz
3. şahıs	Ø	+LAr (> lA)

gelirem “geliyorum”, *gelirey* “geliyorsun”, *gelir* “geliyor”, *gelirik* “geliyoruz”, *geliriyz* “geliyorsunuz”, *gelirler* (> *gelille*) “geliyorlar”.

baxacayam “bakacağım”, *baxacayay* “bakacaksın”, *baxacax* “bakacak”, *baxacayix* “bakacağız”, *baxacayıyz* “bakacaksınız”, *baxacaxlar* (*baxacaxla*) “bakacaklar”.

İyelik kökenli şahıs ekleri: “Y” ağzında iyelik kökenli şahıs ekleri şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-m	-k, -x (< q)
2. şahıs	-y	-yz
3. şahıs	Ø	+LAr (> lA)

geldim “geldim”, *geldiy* “geldin”, *geldi* “geldi”, *geldik* “geldik”, *geldiyz* “geldiniz”, *geldiler* “geldiler”.

baxsam “baksam”, *baxsay* “baksan”, *baxsa* “baksa”, *baxsax* “baksak”, *baxsayz* “baksanız”, *baxsalar* “baksalar”.

Bildirme Kipleri

Görülen geçmiş zaman: “Y” ağzında görülen geçmiş zaman eki -dl, -dU şeklindedir.

gördüm “gördüm”, *gördüy* “gördün”, *gördü* “gördü”, *gördük* “gördük”, *gördüyüz* “gördünüz”, *gördüler* “gördüler”.

Öğrenilen geçmiş zaman: “Y” ağzında öğrenilen geçmiş zaman için iki farklı ek kullanılmaktadır. Biri Batı Türkçesinde yaygın olan -mIş, -mUş eki-dir, diğeri ise sadece 3. şahıslar için kullanılan -Ip, -Up’tur.

dimişem “demişem”, *dimişey* “demişsin”, *diyip* “demiş” (nadiren *dimiş*), *dimişik* “demişiz”, *dimişiyiz* “demişsiniz”, *diyipler* “demişler” (nadiren *dimişler*).

Geniş zaman: “Y” ağzında geniş zaman eki ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *-Ar* ve *-r* ‘dir.

içerem “içerim”, *içerey* “içersin”, *içer* “içer”, *içerik* “içeriz”, *içeriyiz* “içersiniz”, *içerler* (> *içeller*) “içerler”.

élerem “ederim”, *élerey* “edersin”, *éler* “eder”, *élerik* “ederiz”, *éleriyiz* “edersiniz”, *élerler* (> *éleller / élelle*) “ederler”.

Şimdiki zaman: “Y” ağzında şimdiki zaman eki *-Ir*, *-Ur* şeklindedir. Ünlü ile biten fiillerde *e > i* ve *a > ı* ünlü değişimleri gerçekleşmektedir.

açıram “açıyorum”, *açıray* “açıyorsun”, *açır* “açıyor”, *açırax* “açıyoruz”, *açırız* “açıyorsunuz”, *açırılar* (> *açıllar / açilla*) “açıyorlar”.

işlirem «çalışıyorum», *işlirey* «çalışıyorsun», *işlir* «çalışıyor», *işlirik* «çalışıyoruz», *işliriyiz* «çalışıyorsunuz», *işlirler* (> *işliller / işlille*) “çalışıyorlar”.

Gelecek zaman: “Y” ağzında, gelecek zaman eki *-acax* (< *-acaq*), *-ecek* biçimindedir.

güleceyem “güleceğim”, *güleceyey* “güleceksin”, *gülecek* “gülecek”, *güleceyik* “güleceğiz”, *güleceyiyiz* “güleceksiniz”, *gülecekler* “gülecekler”.

Tasarlama Kipleri

Şart kipi: Batı Türkçesinin genelinde olduğu gibi “Y” ağzında da şart kipi için *-sA* eki kullanılmaktadır.

bilsem “bilsem”, *bilsey* “bilsen”, *bilse* “bilse”, *bilsek* “bilsek”, *bilseyz* “bilerseniz”, *bilseler* “bilseler”.

İstek kipi: “Y” ağzında istek kipi *-(y)A* ekiyle yapılmaktadır.

aparam “götüreyim”, *aparay* “götüresin”, *apara* “götüre”, *aparax* “götürelim”, *aparayz* “götüresiniz”, *aparalar* (> *aparala*) “götüreler”.

Emir kipi: Emir kipinde her şahıs için ayrı bir ek kullanılmaktadır. Bu ekler şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	<i>-Im, -Um</i>	<i>-ek, -ax</i>
2. şahıs	<i>Ø, -gInAn, -gUnAn</i>	<i>-Iy, -Uy (-In, -Un)</i>
3. şahıs	<i>-sIn, -sUn</i>	<i>-sInnAr, -sUnnAr</i>

getirim “getireyim”, *getir* / *getirginen* “getir”, *getirsin* “getirsin”, *getirek* “getirelim”, *getiriy* (bazen *getirin*) “getirin”, *getirsinner* “getirsinler”.

Gereklilik kipi: “Y” ağzında gereklilik kipi genellikle istek kipiyle *gerek* (*görek*) kelimesinin yan yana gelmesiyle yapılmaktadır.

gerek baxam “bakmalıyım”, *gerek baxay* “bakmalısın”, *gerek baxa* “bakmalı”, *gerek baxax* “bakmalıyız”, *gerek baxayz* “bakmalısınız”, *gerek baxalar* “bakmalılar”.

Yeterlik Fiili: “Y” ağzında yeterlik fiilinin olumlu şekli *-(y)A* zarf-fiil eki + *bil-* fiili ile yapılmaktadır.

alabildim “alabildim”, *alabildiy* “alabildin”, *alabildi* “alabildi”, *alabildik* “alabildik”, *alabildiyz* “alabildiniz”, *alabildiler* “alabildiler”.

Yeterlik fiilinin olumsuz biçimi “Y” ağzında iki şekilde kullanılmaktadır. Birisi *-(y)Abil-* ile yapılırken diğeri ise *-AmmA-* kalıbıyla yapılmaktadır.

gelebilmedim “gelemedim”, *gelebilmediy* “gelemedin”, *gelebilmedi* “gelemedi”, *gelebilmedik* “gelemedik”, *gelebilmediyz* “gelemediniz”, *gelebilmediler* “gelemediler”.

gelemmedim “gelemedim”, *gelemmediy* “gelemedin”, *gelemmedi* “gelemedi”, *gelemmedik* “gelemedik”, *gelemmediyz* “gelemediniz”, *gelemmediler* “gelemediler”.

“Y” ağzında tespit edilen özgün kelimeler: *yazı* “dışarı”, *qayşar* “karşı, ön”, *üzü yola* “uslu”, *irele* “o kadar”, *birele* “bu kadar”, *yowuq* “yakın”, *yowxun* “yakın”, *henek* “şaka”, *yéyin* “hızlı yürüme”, *becit* “çabuk”, *qeycir* “kartal”, *teneşge* “köy evlerinde birbirine karşı olan oturulacak yerler”, *tiringe* “şarkı, türkü”, *yarlığan* “uçurum”, *batman* “üç kilo ağırlığına olan bir ölçü birimi”, *yemiş* “kuru üzüm”, *luva* “yuva”, *qırax* “kenar”, *kök* “şişman”, *yéngiştén* “yeniden”, *yéngil* “gelecek yıl”, *nişil* “iki yıl önce”, *yarımçılıx* “yarım yamalak”, *yelik olma* “korumak”, *qowza-* “kaldırmak”, *otda-* “yakmak, yandırmak”, *elleş-* “güreşmek”, *kökel-* “şişmanlamak”, *ünne-* “çağırarak, seslenmek”, *toxda-* “iyileşmek”, *sınıx-* “zayıflamak”, *dengiş-* “değişmek”, *yay-* “1. otlatmak, 2. çalkamak”.

Sonuç

İran coğrafyası Türk dili ve Türk kültürü açısından son derece önemlidir. Yüzyıllarca Türklerin egemenliği altında bulunan bu coğrafya son asırda birçok sahada özellikle dil ve kültür alanında değişikliklere uğramıştır. Bu değişim Türklerin ve Türkçenin aleyhine olmuştur. İran’da Türkçe ve onun farklı diyalektleri neredeyse bir ölüm kalım savaşı vermektedir. Birçok Türk

ağzı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu yazıda, İran Türk ağzlarının önemli kollarından olan “Y” ağzı kısa bir şekilde tanıtılmıştır. Bu ağzın en önemli dilsel özelliği damak n’sinin /y/ ünsüzüne dönüşmesidir (*adıy* “adın”, *geldiy* “geldin”, *gelsey* “gelsen”, *gelirey* “geliyorsun”). Söz konusu özellik, "Y" ağzını diğer ağızlardan ayıran en önemli ölçüt olarak görülmektedir. Kanaatimizce bu tarz çalışmalar İran Türk ağzlarını kesin çizgilerle ayırmakta faydalı olup bu ağzları sınıflandırmakta yararlı olacaktır.

KISALTMALAR

Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
Moğ.	Moğolca
Soğ.	Soğdca
T.1.Ş.İ.E.	Teklik 1. Şahıs İyelik Eki
T.2.Ş.İ.E.	Teklik 2. Şahıs İyelik Eki
T.3.Ş.İ.E.	Teklik 3. Şahıs İyelik Eki
Ç.1.Ş.İ.E.	Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki
Ç.2.Ş.İ.E.	Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki
Ç.3.Ş.İ.E.	Çokluk 3. Şahıs İyelik Eki

KAYNAKLAR

- Doerfer, G. (1969). *İrandağı Türk Dilleri*. Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 1-11.
- Doğan, Talip. (2010). *Urmiye Ağızları*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1971). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökdağ, B. A. (2006). *Salmas Ağzı Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*, Çorum: KaraM Yayınları.
- Heyet, C. (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri* (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karini, J. (2009). *Erdebil İli Ağızları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Pehlivan, G. (2011). *Hemedan Bölgesi Bahar Ağzı*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Rezaei, M. (2015). *İran-Zencan, Kaydar ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Örnek Metin

Anlatan: Hedayet Qasémi

(1) yétim séyidiniy neğilin diyim seni_y içi. (2) beli, biri varıdı biri yoxudū xudadan qéyrez hêş kes yoxudu↓. (3) bı yétim séyidi bir dene peri xanıma müşteriydi, çin pāTşahında. (4) bñ peri xanıma gédirdi alā, cür gelmirdi. (5) bir dene qeriye didi qer½ nenē, men o ki doyrabil'lem puldan doyrurram biley½, gel men aparım seni öwümde qonax saxlıyım. (6) didi baş ūste! (7) bunuy da biş dene ātı varıdı dil bilirdi, yétim séyidiniy. (8) bu qeri geldi ki mine bunuy ātinā, at qulaxların qırpdı, istedi bu qēriy başın qopardā. (9) qeri didi bebem bebem sen sür atī men éle bala bala gelle. (10) bu yétim séyidi ati sürdü, bu qeri de gédirdi. (11) yétim séyidi dala baxanda qeri axırdı, qayşara baxanda éle istirdi ātı da géçe. (12) bunuy bñ dene xanıma varıdı peri xanı. (13) küleferengiden baxırdı gördü bir dene yétim séyidi bir dene 'qeri getirri déde yandıran, öw yıxan. (14) bu çatdı, didi, peri xanı senē kēniz getirrem. (15) didi baba bu öwü yıxandı bunu hara aparray? (16) bu qēri de padşahan qeraldad bağılyıp dīp otuz doqquz géçer qır'xın g³nū küleferengiden ot yandırdım gördüy helow gédir göwē gē↑. (17) gördüy yammadı da bil men ölmüşem. (18) bu didi, qeriye didi qēr nene qırx gün mene qonağay, éybi yox, men gédeçeyem şikara sen bu peri xanıman yelig olacayay. (19) bu yétim séyidi géderdi şikarā, peri xanı durardı o ku vurabilirdi bu qerini vurardı. (20) biyol yétim séyidi şikardan gelende bu çur çöppü sındırırdı, qēr nene can korlux çekmediy ki. (21) didi yox, yétim séyidi eye ölmesem, qalsam evezin çıxaram. (22) otuz doqquz géşdi, qırxın günüydü, bu didi qeri nene biş nahar pişirebillēy? (23) didi beh beh oğlum béle nahar pişirrem her noxudu bir dad vérer. (24) bes bir nahar pişir. (25) qırxın günüydü bu qeri getdi, nahar pişirdi. (26) ter alva pişirdi, béhişdarını sepdı yétim séyidininkine, peri xanıma

özünhüne sepbedi. (27) getdi dörüleri düzdü, evvel özü yidi olar da yiye. (28) olar yidi, éle birez gēşdī didi bes başıyda neme göverib? o_ ddi neme oluP? yıxıldılar. (29) bu durdu bir dene kīlim getdi, ikkisin de qarın qarna bağladı. (30) tenef getdi, sarıdı, kürsü yorğānī götdü külefirenginiy damında otdadı. (31) otdadī, osmannı pādşahı qoşun çekdi, geldi. (32) qoşun çekdi, geldi, bular huşa geldilēr↑. (33) didi çekil éleye nefesiy meni öldürdü↑. (34) didi dimedim yétim séyidiye peri xanım bu õ yıxanı hara aparray? bu õü yıxanıdı. (35) getdiler peri xanıma mindird¹/₂ler kécavayā. (36) dile bes bu séyidini nem éliyek? (37) didi neme éliyek başın kesek, salaq quyya. (38) başın kesdiler, saldıla quyya. (39) ātı minebilmedile, at da dil bilirdi, yétim séyidiniy atı. (40) ātı éle minebilmedile, o çur apardılar. (41) bu apardı yétim séyidi qaldı quyuda başın kesipler da. (42) pādşah didi xop, peri xanım icaze vér men toy éliyim sene. (43) didi bizim resmimizdi bizim hüürümüz düşsē, qırx gün gerek serb éliyek. (44) indi qırx gün icaze vér mene serb éle, onnon sora men éle seniyyem dá. (45) istiyey qırx güneçe mene yowux geley piçağı soxaçayam ya seniyy qarnıya ya benim qarnıma. (46) bu atı da saldıla bir dene damā, paçadan yém su tókürlēr, gédende başların istirdi qopar dil bilirdi da. (47) bēli günneriy bir günü yétim séyidi yalvardı zad éledī, imamlardan qurban olum cāna men o cur béle munu örgermişem. (48) cenabi emirelmöminin gétđi munuy yāna ağzınıy loğabınnan sürtdü, bu ayındı. (49) didi oğlan niye bu gündeyey? (50) çıx' dı éyşige géde xanımnıy sorağına, boynunu piçax kesmişdi yeri mēlimidi. (51) bir dene desmal sarıdı boynuna, bir dene héybéyi derbeste götdü onuy içine birez qemişden filannan götdü. (52) gétđi o yétim séyidi, arvadın aparıpla o kende. (53) ay men duwa yazanam talaha baxanam, béle deli at toxdadıram deli adam toxdadıram. (54) nökerlerinden geldi qibleyi ālem sağ ossun, bir nefer var bu çur diyiri. (55) didi gédiy, getiriy. (56) gétđiler, getdiler, bu salam vérđi, pātşah yer nişan vérđi bu eyleşđi. (57) didi xop, didi he men düktürem. (58) didi bā otuz doqquz nefer gelip sen qırxımcıyay, toxdadabilmeséy özüy öldürçeym ā! (59) didi çeşm, bir qaşşiq qanım var sene halaldı. (60) hele didi aparıy o ātı nişan vériy muna, eye ātı toxdatdı peri xanıma da toxdadır. (61) apardılar nökerler qapını nişan vérđi, dud o qapıdı çamırlamışix. (62) paçadan yém su qoyarıx, gét qapını aç. (63) bu gétđi qapını aşđi, öz atıyd da. (64) at geldi muna teref, tanımırdı. (65) istedi ba'şın qoparda↑ bu çiltiginen vuranda at gétđi götün götün orda yıxıldı. (66) bildi ki bu yétim séyidi geliP. (67) yétim séyidi gēşdi ireli, bu başın dayadı munü çiyinine, gözünün yaşın tökdü at. (68) timarladı, nökerler geld¹/₂, baxdı, gördü xéyr at quzu teki. (69) gétđile qibleyi ālem sağ ossun, at çeşey quzu kimin olup. (70) bir dene de ke'çel damnan baxırı, Paçadan. (71) sen yétim séy¹/₂đi döyley? (72) nicē↑ emī yétim séyidi kimdi↑? (73) didi baba↓ mene di qoy peri xanıma muşdulüğü aparım, sen yétim séyidi döyley! (74) hezret abbas béle, āye béle, quran béle, dimem héş kese! (75) didi he yétim séy¹/₂diyem. (76) qaşdı muşdulüğü apardı

peri xanıma, yétim séyidi gelip. (76) ona da bîr muşdulux vérdi, didi xop indi pātşah ālem sağ ossun, elan he vexdidi, toy éle, qırx gün baş olup. (77) bû kéçel de ki bunā peri xanımy sözüy yétim séyidiye aparrı, diyrl, onuy sözün muna. (78) bu did^{1/2} toyu başla, bu kéçel geldi, didi yétim séyidi toy éller peri xanıma, pādşaha. (79) didi éyb élemez, bir dene nāme yazdı, vérdi ddi aparray munu vérrey peri xanıma! (80) yazdı peri xanıma qorxmagnán, gelin çıxassınnar biley^{1/2}, ata mindirende men de bu yannan gellem. (81) bir dene qılış sene vérrem bir dene özüm, tā göreg oları nem éliyebillik! (82) muniy toyun başladılar, gelin çıxatdılar, peri xanımy osmannı pātşahına↑. (83) bu yétim séyidi tükü tütüzdürdü. (84) bir dene at geldi, qeşey üsdünde libās, qeşey bu giyindi qılıncı saldı çiyinnē. (85) o yannan gelin getird^{1/2}le, bu da qayşar gétدی olarā, didlē aha bu bize kömek gēlli. (86) bir den de ki qılış vérip peri xanıma. (87) o bu yannan bu o yannan qırdılār, kēndi tükediler. (88) baxdı qeri qaçırı, atı saldı dalıyca qeri gétدی öwüne↑. (89) qeri gördü yétim séyidi gēlli, gétدی towux nİnnen her elinde bēş dene yumurta, bebem bebem gözleriy qurban, didiler qonax gēlli buları getimişem sene qéyqanax pişirem. (90) didi kéçel munu béle qıyma qıyma élerēy↑, benim yanımda uzat texdiy üsdüne, munuy her tikesin béle bél éle! (91) qerini orda kéçel qıyma qıyma éledi, bû kendi de qırdı. (92) orda, olār orda yidiler işdiler, meddi müradine yétişdile.

TÜRK ETNİK-KÜLTÜREL GELENEĞİNDE TANRI'YI SEMBOLE EDEN KAVRAMLAR

*Mehemmed MEMMEDOV**

Tanrıçılık eski Türklerin dini-mitolojik görüşlerinin ifadesi olup türk mitolojisi zemininde teşekkül tapan, türk mitolojik düşüncesinin temelinde dayanan bir inanç sistemidir. Eski ve modern Türk halk inançlarının özülünü oluşturan, daha derin kökleri kosmogonik mitlerde yansıyan bu inanç sisteminin başlıca özelliği evrenin bir bütün olarak algılanmasıdır. Tanrı Semavi Allah kavramı olup, tüm Türklere özgü milli bir din sisteminin özeyini oluşturmuştur. Eski Türkçede “Tengri” şeklinde olup, gözle gözüken “gök” ve “Allah” anlamlarını ifade eden bu kavram ilk ilahi başlangıç anlamına geliyor (Beydili 2007: 105)¹.

Eski Türk dini bazen Gök Tanrı dini de adlandırılıyor. “Gök Tanrı” adındaki “gök” içeriği sadece gökyüzünün rengini değil, aynı zamanda onun kut-sallığını, yüceliğini anlatan, Sema rengine boyanmağı, enginliği, sonsuzluğu ve derinliği, Tanrının göklere bağlılığını, ululuğunu, yüceliğini ve büyüklüğünü bildirmiştir. “Gök Tanrı” - Yüce Tanrı, Ulu Tanrı demektir.

Tanrıçılık kendi kanunları ile alemleri düzene sokan Ulu Tanrıya ruhu temiz duygularla dolu bir toplumun dini inanç sistemidir. Kendine has inanç ve kalıpları olan Türk tanrıçılığının başlıca mahiyeti doğum, ölüm, selmanlığı kabul eden silsileli ölüm dirilmeler ve başka şekilde kendi ifadesini bulan sonsuz yaşam düşüncesidir.

Türk mitolojik bilincinde Tanrı birkaç isimle bilinse de, bu adlandırmalar Tanrı kultunun mahiyetini değiştirmemiştir. İslam dininin kabulünden sonra isim ve sıfatları çok olan bu yüce tapınma kültü Müslümanlığın Allah'ı ile aynı seviyeye getirilmiştir² (Bayat 2007: 73). Allah ve Tanrı kavramlarının

* Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Türk Halk Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi.
E-posta: mehemedmemmedli@mail.ru // pervin.bdu@mail.ru

¹ Beydili, Celal: Türk Mitoloji Karakterler Sistemi: Yapılanma Ve Fonksiyon: Bakü 2007, s. 105.

² Bayat, Fuzuli: Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik Ve Epistemolojik Bağlamda Türk

“... cümle alemleri yaratan Allah - Tanrı görklü” gibi yan yana geldiği “Dede Korkut Kitabı”nda Kur’an bu yüzden Tanrı bilimi adlandırılıyor. “Yazılıb, dizip göğden indi Tanrı ilmi, Kur’an görklü”³ - denir (“Dede Korkut Kitabı” 2004: 21-22). Gerçekten Müslümanlığı kabul eden ve “Türkman” adlandırılan Oğuzlar eski Tanrı adını ve O-nun vasıflarını yeni dinlerinin Tanrısı anlamında da çekinmeden kullanıyorlardı: “Sen xud müminlerin könlindəsən, Daim turan cabbar Tanrı, Bağı kalan settar Tanrı”⁴ (“Dede Korkut Kitabı” 2004 : 98).

Türklerde Gök Tanrı en azından mefhum olaraq yaratıcı və Kadiri Mutlak Tanrı şeklinde telakki edilmektedir. Böyle olduğu içindir ki, Türklerde siyasi iktidar ve hakimiyet menşeyini Tanrıdan almaktadır. Ezeli ve ebedi olan, hakanlara kut ve güç veren, kozmik düzenin, toplumun organizasyonunun ve insanların kaderinin kendisine bağlı olduğu Gök Tanrının semavi dinlerde olduğu gibi tapınakları mevcut değildir. Aynı şekilde Eski türkler tarafından onun resmi ve heykeli yapılarak, onlara tapınılmış da değildir. Eski Türk dinindeki Gök Tanrı inancı ile ilgili belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri de onun antropomorfik özellikler taşımasıdır (Güngör 2012: 23)⁵.

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orhun Yazıtlarından yola çıkarak belirlemek mümkündür. Bu kitabelerde kagan ve beyler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı, Tanrıyı içten gelen minnet ve şükranlarla anmaktadırlar. Tanrı Türk milletinin geleceğini belirleyen en yüce varlıktır. Dolayısıyla bu dinin birinci şartı Tanrıya imandır ve bu itikatın kökleri de binlerce yıl evveline gider. Bu semavi Tanrı inancının şamanik düşüncelerle hiçbir alakasının olmadığı açıkça görülüyor (Gömeç 2011: 101-102)⁶.

Unutmayalım ki, yaratılışın düzenini sürekli olarak barındıran Türk Tanrısı hakanları ve beyleri yükseltmesi için değil, yalnız türk milleti yükselsin diye, hakanlara “kut (gut)” gönderiyordu. Türk mitolojik düşüncesinde göğün her şeyi gördüğüne, bildiğine iman getirilmiş, Gök Tanrısı dünyanın sahibi bilinmiş, insan toplumunda olanların hepsinin göklerin iradesiyle gerçekleştiğine inanılmıştır.

Türklerde Gök-Tanrı sanki “ulusal bir Tanrı” imiş gibi görünmekle birlikte, gerçekte o, “kabile ilahı” veya “milli bir ilah” hüviyetinden ziyade “evrensel Tanrı” olarak kendini göstermektedir. Bu nedenle, her ne kadar Gök-Tanrı, türk milletinin heyat ve istikbalı ile ilgilense de, onun bu ilgi ve alakası Türk-

Mitolojisi): 1. cilt. İstanbul 2007, s. 73.

³ Kitab-i Dede Korkut: Asıl ve basitleştirilmiş metinler: Bakü 2004, s. 21-22.

⁴ Yine orada: s. 98.

⁵ Güngör, Harun: Türk Din Etnolojisi: İstanbul 2012, s.23.

⁶ Gömeç, Saadetin: Şamanizm ve Eski Türk Dini: 2. Baskı. Ankara 2011, s.101-102.

lerin ona iman etmesi ve onun sayesinde muzaffer olmalarından kaynaklanmakta, onun asli hüviyeti bütün insanların ve kainatın Tanrısı olmakta toplanmaktadır (Günay, Güngör 1998: 43)⁷.

En ulu varlık olan Tanrıdan başka koruyucu ruhların da Tanrı sayılmasıyla tanrıçılığa, çoktanrılı bir din görüntüsü bile verilmiş ve edebiyatlarda bir Türk tanrılar topluluğu yaratılmışdır. Halbuki bu ruhlar tüm hallarda, Tanrı katından her zaman daha aşağı seviyelerde olmuşlar. Çünkü Türk Tanrısı tekdir ve ortağı yoxdur. Hatta bazı durumlarda Tanrı nitelikleri taşıyan Ülgen ve Kuday da ebedi gök oğulları yerinde görünürler. Bunun için de geleneksel Türk kültüründen bahsedilerken bu kültürün doğasına aykırı olan “Yer Allah”, “Gök Allah”, “Tanrı oğlu”, “Su Tanrısı”, “Dağ Tanrısı” gibi ifadeler yer bulamıyor. Geleneksel Türk kültürünün kendi doğasından gelmeyen ve düşüncesini doğru, düzgün bir şekilde aktaracak gücü olmayan bu ifadelerle, bilerek veya bilmeyerek, Türk dinine çoktanrılı bir tektanrılılık kılıfı uydurulur. Yani “Eski Türk panteonu” ifadesi geleneksel Türk cemiyetinde etnik kültürün ayrılmaz bir parçası olan din anlayışını tanımlayamıyor. Tam tersine, onu putperestlik tipinde çoktanrılı bir din görünüşüne büründürerek, onu dini-mitolojik sistemi bir-birine bağlanmayan inanclar toplamı gibi aksettiriyor.

Türk dini-mitolojik düşüncesinin mahiyetinde olup, onun yapısını belirleyen Tanrıçılık, “yazılıp, dizilip, gökten gelen Tanrı bilimi”, yasalardan oluşmuş gökten inme bir kitabı veya peygamberi olmayan bir dindir. Hiçbir dini sistem, tek bir tanrıya inanıştan ibaret olamaz. Bu bakımdan Türk dini-mitolojik dünya görüşünde de en ulu varlıktan başka, daha aşağı seviyelerde bilinen ancak Tanrının varlık veya gücüne hiçbir şekilde gölge düşürmeyen diğer kutsal varlıklar, iyeler, ruhlar ve evliyalara her zaman var olmuşlar. Daha sonralar Şamanizmin yayıldığı zamanlarda Tanrıçılık sistemiyle bağlı bazı törenler, Şamanizm törenlerine de aynı seviyede geçiş yapmıştır. Ancak ne Şamanizm, ne de diğer Hak dinler Türkün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek şekle sokamamışlardır.

Türk dininin eski Yunan veya Roma özelliği taşıması, Türk Tanrı anlayışında açık bir şekilde görülmektedir. Bu anlayış aslında “kendleri de yaratılmış olan, hiçbir şey yaratabilmeyen putlar” a yakın bir anlayış, hiçbir zaman olmamıştır. Bu anlayışın “tek tanrı” mazmunundan çıkıp, “tanrılar” şeklinde bir ilahi varlıklar kategorisini bildirmesi, sonraki çağlara rastlamaktadır. Ancak birçok ilahi varlığın “tanrılar” adıyla ortaya çıkması ve gizli doğa güçlerine ve koruyucu ruhlara “Tengri” denilmesi, bilim adamlarına göre “çok tanrılı” bir sisteme geçişten değil, anlamsal genişlenmeden kaynaklanır ve daha alt seviyeli ilahi varlıklara ait olunup, Türk tanrıçılığının gerçek

⁷ Günay Ü.,- Güngör H.: Türk Din Tarihi: İstanbul 1998, s. 43.

içeriğine gölge düşürerek onunla zıtlık oluşturacak bir şekil almıyor. Ancak hiçbir zaman, bu tür bir çoktanrılılık ne tektanrılığı, ne de Gögün üstünlüğü unutturmamaktadır (Rouh 2001: 129)⁸.

Aslında kavranılmayan, sonsuz olan, ebedi ve ezeli olan, her şeyin fevkinde duran Tanrı Şaman metinlerinde Kayra (Altay şamanlarında), Dızayaça (Moğol şamanlarında), Zayan ve ya Şayan (Beltir şamanlarında) sıfatları ile anılmaktadır (Bayat 2007: 217-218)⁹.

Diğer Türk boylarında İ.Kafesoğlunun yazdığı gibi Bayat (Kadim), Açu (baba), Çalap (Mevla) taberleri aslında Tanrının sıfatlarıdır (Kafesoğlu 1998: 296)¹⁰.

Eski Türk düşüncesindeki “yücelerden yüce” Gök Tanrının ululuğunu anlatan birçok vasıflar vardır. Türk etnik geleneğinde Tanrı'yı sembolize eden kavramlardan biri olarak, “Ugan // Uğan // Ogan” kavramı dikkat çekicidir.

M.Kaşgarlı “Divanü Lügat-it-Türk”de “her şeye kadir, güçlü, kudretli” anlamlarında “Uğan Tengri” ifadesini kullanır ki, bu, Türk düşüncesinde Tanrı kavramının kendi boyutları olduğunu ifade etmekle birlikte, “Uğan”ı ulu varlık olarak sadece güçlülük, her şeye kadir kuvvet açısından tarif edip tanıtıyor (Divanü-Lugat-it-türk I c. 1998: 77)¹¹.

Rus şarkşinası V.V.Radlov “Oğan // Uğan”ı Tanrı olarak tercüme ederek, bu sözün Uygur ve Cıgatay sözü olduğunu vurgulamıştır. Bazı eski Türk dilli anıtlarını inceleyen V.Radlov belirtiyor ki, “Kutadgu bilig” eserinde “Oğan” kelimesi birkaç yerde kullanılmıştır: “Oğan bir Allah'tır, o herkesten öncedir” (Radlov 1893: 1007)¹².

Ünlü azeri mitologu Mirali Seyidov “Oğan // Uğan” isminin Harezmi'nin “Mehebbetname”sinde, Gutbi'nin “Hüsrev ve Şirin” eserinde, ayrıca XIV yüzyıl yazarı ibn Mühenna'nın sözlüğünde “Tanrı” anlamını taşıdığını yazmıştır. Harezmi'nin “Mehebbetname”sini yayına hazırlayan A.N.Necib “Uğan” kelimesini “kadir Allah” olarak çevirdikten sonra yazıyor ki, fiili sıfat formu

⁸ Rouh, Jean-Paul: Türklerin ve Moğolların Eski Dini: Çeviren: Aykut Kazancıgil, İstanbul 2001, s.129.

⁹ Bayat, Fuzuli: Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik Ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi): 1. cilt. Ankara 2007, s. 217-218.

¹⁰ Kafesoğlu, İbrahim: Türk Milli Kültürü: İstanbul 1998, s. 296

¹¹ Kaşgarlı, Mahmut: Divanü Lügat-it-Türk: 1. cilt, 4. Baskı: Çevireni: Besim Atalay, Ankara 1998, s. 77.

¹² Radlov, Vasiliy Vasiliyeviç: Opit Slovariya Tyurskih Nareçiy: 1. t., çast 2. Sankt-Peterburg 1893, s. 1007.

“o” // “u”-dur (Seyidov 1983: 234-235)¹³. Süleyman Efendi Buhari “Uğan” // “Oğan”la, “Uğun”u eşleştirecek, onlara aşağıdaki anlamları vermiştir: “Oğan ve Uğan - sahip, Bakan, tanrı, hudavətkar, rab” (Buhari 1881: 35)¹⁴.

Z.Gökalp ise bir zamanlar Altay Türklerinin dini sisteminden söz ederken ayrıca “Ugan” adında Tanrıdan söz etmiştir. Fakat sonraki dönemin araştırmaları, aynı zamanda Altay Türklerinin dini sistemine dair araştırmalar bu fikrin olmadığını - altaylıların tanrılar panteinunda “Ugan” denilen bir Tanrının tesbit olmadığı gerçeğini ortaya çıkardı (İnan 1976: 171)¹⁵.

M.Seyidov belirtiyor ki, Uğan // Oğan kelimesinin kökü “u”//“o” dur. Uğan // Oğan sözündeki “u” (“o”) eski Türk dillerinde “becerikli, yetenekli” anlamında fiil köküdür. “Gan” ise “Han”ın eski seçeneğidir. “U” + “gan” “becerikli”, “kadir han // ğan” demektir. Eski insan güçlü, kudretli Tanrı’yı en yetenekli bildiğinden daha sonra bu söz Tanrı anlamını kazanmıştır (Seyidov 1983: 235)¹⁶. Prof. H.Tanyunun fikrine göre ise “Uğan” kelimesi “Uğ” kökenli bir fiil kökü olup kudret anlamını ifade ediyor, “Muktedir, kadir” demek “Uğ” kökünden geliyor (Tanyu 1986: 176)¹⁷.

F.Bayat’a göre, “Oğan” // “Uğan” kelimesinin etimolojik izahı “Muktedir olan, bilen vb.” kavramları belirtiyor (Bayat 2007: 218)¹⁸.

Kanaatimizce, altaylılarda Tanrı anlayışına rastlanmaması “Uğan”ı bir Tanrı adı örneklemenin yanlış olduğunu, onun sadece Tanrı’nın bir vasfı olarak işlendiğini söylemeye esas veriyor. M.Kaşgarlı’nın belirtilen kaydı “Uğan”ın yalnız “muktedir, güçlü, kudretli” anlamları olduğunu, bu vasıfların ise kadir Tanrı’yı karakterize ettiğini gösteriyor.

“Bayat” kelimesi de eskiden diğer Türk halkları gibi Azerbaycan Türklerinin de iman ettiği Ulu Tanrı’nın vasıflarından biri olmuştur. M.Kaşgarlı “Divanü Lügat-it-Türk” eserinde “Bayat” kelimesinin Oğuz boylarından birinin adı olduğunu göstermekle beraber, onun Arğu dilinde “Ulu Tanrı’nın adı” anlamı verdiğini de kaydediyor (Kaşgarlı: 3. cilt. 1998: 171)¹⁹.

¹³ Seyidov, Mirali: Azerbaycan Mitoloji Düşüncesinin Kaynakları: Bakü 1983, s. 234-235.

¹⁴ Buhari, Şeyh Süleyman Efendi: Lügat-i Çağatay Ve Türki-yi Osmani: İstanbul 1298 (1881), s. 35.

¹⁵ İnan, Abdülkadir: Eski Türk Dini Tarihi: İstanbul 1976, s. 171.

¹⁶ Seyidov, Mirali: Azerbaycan Mitoloji Düşüncesinin Kaynakları: Bakü 1983, s. 235.

¹⁷ Tanyu, Hikmet: İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı: Ankara 1980, s. 176.

¹⁸ Bayat, Fuzuli: Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik Ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi): 1. cilt. Ankara 2007, s. 218.

¹⁹ Kaşgarlı, Mahmut: Divanü Lügat-it-Türk: 3. cilt, 4. Baskı: Çeviren: Besim Atalay, Ankara 1998, s. 171.

“Bayat” kelimesinin kökü ve anlamı hakkında mevcut görüşlerden bazıılarını da belirtmek isterdik. Yusuf Has Hacib Balasagunlu “Kutadgu Bilig” eserinde “Bayat Tanrı” ifadesini kullanmış ve “Bayat adı birle sözün başladım” - diye onu yad ediyor (Beydili 2004: 95)²⁰.

Bazı araştırmacılar Bayatı su ile ilgili eren -Tanrı olduğunu göstermektedir. L.N.Gumilev “Eski Türkler” eserinde yazıyor ki, eski Türkler doğanın sahipleri sayılan ve Yer-Su adlandırılan eren-tanrılara inanç beslemişler (Gumilev 1967: 80)²¹. Fakat bu anlamın hangi inançlarla ilgili olduğu hakkında tam bir açıklama yoktur.

“Zengin ve nimeti bol olan” gibi de anlamlandırılan bu sözcük hakkında Ebülğazi Bahadır Han, “zengin demektir” diye yazıyor. A.N.Samoyloviç’e göre, “Bayat” sözcüğü, zengin anlamı veren “Bayan”dan ortaya çıkmıştır. Onun sonundaki “t” sesi eski Türkçedeki çoğul işaretidir (Kasimov 1984: 166)²².

Salman Mümtaz’ın Bayat boyunun Azerbaycan edebiyatındaki önemli rolü hakkındaki notları ilginçtir. O, şöyle yazıyor: “Divanü Lügat-it-Türk”, “Dede Korkut”, “Oğuzname”, “Şecereyi-Türk”, ve başka bazı Arabi, farsî, türki kaynak ve mehezler Bayat boyunun, Bayat elinin mevhum olmayarak gerçek olduğunu ispat etmektedirler. Bu isim hakkında bugüne kadar hiçbir ihtilaf türenmemiştir. Bazı yazarlara göre, Bayat Oğuz Han’ın oğlu Hun Han’ın ikinci oğludur. Akıllı, kurnaz, bay, zengin olduğu için onu “Bayat” adlandırmışlar. Bu tesmiyenin vechi ise Bayat’ın kendi kardeşlerinden her açıdan üstün ve bay, başka yiğitlerden de cesur ve ötkün olması imiş. Adın anlamı da yaklaşık “adlı-sanlı”, “ma’ruf” ve “yaygın” demektir. Salman Mümtaz bu sözü şöyle parçalara ayırıyor: Bay - zengin, büyük, bey; at - isim, isim, nam (Mümtaz 1986: 160)²³.

Kanaatimizce, “Bayat” da Türk halklarının inandığı Ulu Tanrı’nın “Kayrakan” // “Kayragan”, “Uğan” “İzi” vb. bu gibi eski vasıflardan biri olmuştur. Adın semantika da onun mitolojik simvolikasının yalnız Tanrı vasıflarından biri olduğunu gösteriyor.

“Kayragan” // “Kayrahan” sözüne gelince, Altay Türklerinin Tengri-Kayragan dedikleri varlık da Ulu Tanrıdır ve buradaki “Kayragan // Kayrakan” kelimesi “korumak”, “korumak, himaye etmek” anlamında olup dillerinde

²⁰ Beydili, Celal: Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük: Çeviren: Eren Ercan, Ankara 2004, s. 95.

²¹ Gumilev, Lev Nikoloyeviç: Drevniye Tyurki: Moskova 1967, s. 80.

²² Kasimov, Aydın: “Bayat Boyu, Bayat Sözü, Bayatılar”, Azerbaycan Filolojisi Meseleleri Dergisi: Bakü 1984, 2. sy. s. 166.

²³ Mümtaz, Salman: Azerbaycan Edebiyatının Kaynakları: Bakü 1986, s. 160.

yaygın “kayramag” fiilinden oluşmuştur (Tanyu 1980: 2)²⁴, bu vasıf Müslümanlığın kabulünden sonra da Yaratıcı Allah’a ait olmuştur. Altay Türklerinin “Tengri-Kayragan”, ismindeki “Kayragan” sözü ile de Yaratıcı Tanrı’nın bir niteliği-vasfı olarak O-nun koruyucu gücüne, hifsedici kudretine işaret edilmektedir.

Şamanizm dünyagörüşüyle yaşayan Altay Türklerinin mitolojik inançlarında yer alan “Kaargan” (Kağır gan) adında bir varlık on yedi yolun kesiştiği yerde yaşar ve Ülgenle Erlik arasında aracılık yapar. Tanrının müjdecisi olan “Kayrakan” ve ya “Kayra Han” adı, Tuva Türklerinin dualarında geçer: “Tanrı”nın Kayını!... Gök Börü erenim Kayrahan!... Boz kurdum!” (Beydili 2004: 305)²⁵. Araştırmacılara göre işe yakutlarda Göy Tanrının izi olan Tanqara Kayrakan ile şamanın arasında elə bir əlaqə yoxdur (Kafesoğlu 1998: 309)²⁶.

Yaşar Çoruhlu “Türk mitolojisinin anahatları” kitabında yazıyor ki, Eliyade, Altaylılarda asıl Büyük Tanrının Bay Ülgen değil, Tenqre Kayra Han (Kayırıcı Gök Han) olduğunu kabul etmektedir. Ona göre Evrenin yaratılışı ve dünyanın sonu gibi konularla ilgili mitlerde Tenqre Kayra Han daima ön plandadır (Çoruhlu 2000: 21)²⁷.

“Yaratılış” destanında “Tanrı Karahan” denilen ve yeryüzünün yaratıcısı sayılan tanrı Ülgen’le eşleştirilen ilk yaratılış zamanındaki dini mitolojik yaratığın da aslında “Tengri Kayrakan”ın kendisi olduğu düşünülebilir. Kazaklar arasında Kayrhan Baksı denilen ve sonsuzluğa işaret edilen şamanın “Kayrakan” adı da ilgi çekiyor. Kazakların Nevruz Bayramı ile ilgili şarkı metinlerinde Kayrakan denilen bir ruhun adının çekilmesi de ilginçtir. Hatırlayalım ki, Erlik kendisi de Altay- şaman dualarında “Kayra Han” adı ile anılmaktadır (Kafesoğlu 1998: 10)²⁸.

Hami ruh, evliya Umay annenin Sibiry şaman dualarındaki başka bir adı “İmay İçe Hayrahan”dır (Butanayev 1984: 97)²⁹.

Eski tuvalılar en büyük yaratıcı, en ulu kuvvet olarak bilinen göğe tapınır, onun ululuğunu “Hayırakan” diyerek tarif ediyorlardı. Hakasların geleneksel düşüncelerindeki Kayrakan anlayışı, tüm gök ruhlarının adına eklenen bir sı-

²⁴ Tanyu, Hikmet: İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı: Ankara 1980, s. 12.

²⁵ Beydili, Celal: Türk Mitolojisi. Ansiklopedik sözlük: Çeviren: Eren Ercan, Ankara 2004, s.305.

²⁶ Kafesoğlu, İbrahim: Türk Milli Kültürü: İstanbul 1998, s.309.

²⁷ Çoruhlu, Yaşar: Türk Mitolojisinin Anahatları: İstanbul 2002, s. 21.

²⁸ Kafesoğlu, İbrahim: Türk Milli Kültürü: İstanbul 1998, s. 10.

²⁹ Butanayev, Viktor Yakovloviç: Kult Bogini Umay U Hakasov. Entografiya narodov Sibiri: Novosibirsk 1984, s. 97.

fattır. Bu, İslam'daki Allah'ın “Rahman”, “Rahim”, “Halik” gibi vasflarına uygundur ve “Taala” kavramına yakın bir anlam ifade etmektedir (Beydili 2004: 306)³⁰.

Türk din tarihi içerisinde türklerin Tanrıyı ifade etmek için “Çalab” terimi kullandıklarını zikretmek mümkündür. Prof. Hikmet Tanyu bu kelime hakkında şöyle yazıyor: “Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandıkları “Çeleb” yahut “Çalab” // “Çalap” kelimesi her halde nesturi hiristiyancılar vasıtasıyla gelmiş yabancı bir kelime olsa gerektir... Muhtemelen Allahın sıfatlarından birisi karşılığı olduğunu ireli sürmek mümkündür” (Tanyu 1980: 10)³¹.

Kanaatimizce, mitopoetik düşüncenin hakim olduğu eski sosyal yaşamda Tanrı'nın vasfı amacıyla onun ayrı ayrı yüksek pozitif özelliklerinin yanına “Tengri” ilave edilmesini çoktanrılı olarak kabul edilmesi hatadır. S.Y.Neklyudov da baş Tanrıya ait önemli özelliğin farklı düzeyde kavranılmasını, onun vasfı-halini bildiren özelliklerin tedricen teşhis edilmesini, sonraları çoktanrılık kavrayışına yol açtığını kaydetmiştir (Sagalayev 1984: 50)³².

Türklerin inandıkları Ulu Tanrı'nı sembolize eden “Kayrakan”, “Uğan” // “Oğan” // “Ugan”, “Bayat”, “Çalab” ve sair gibi kavramlar Ulu Tanrı'nın eski vasıflarından biri olmuştur. Dediğimiz terimlerden her biri Tanrı'nın sıfatlarını daha açık şekilde göstermektedir. Her kelimenin etimolojisi “ilah, sahip, yaratan, muktedir, mutlaka olan” anlamlarını vermektedir. Adların semantika onları mitolojik simvolikasının, yalnız Tanrı vasıflarından biri olduğunu gösteriyor. Kanaatimizce, bu kavramların hepsi birlikte hem paradigmatic hem de sintagmatic planda tek Tanrı anlayışını yaratmaktadır.

KAYNAKLAR

- AZERBAJCAN MİLLİ BİLİMLER AKADEMİSİ: Azerbaycan Edebiyatı Tarihi: 1. cilt. Bakü 2004, “İlm” neşriyatı.
- BAYAT, Fuzuli: Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik Ve Epistemolojik Bağlamda Türk mitolojisi): 1. cilt. İstanbul 2007, “Ötüken” neşriyatı A.Ş.
- BEYDİLİ, Celal: Türk Mitoloji Karakterler Sistemi: Yapılanma Ve Fonksiyon: Bakü 2007, “Mütercim” neşriyatı.
- BEYDİLİ, Celal: Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük: Çeviren: Eren ERCAN, Ankara 2004, Yurt-Kitap Yayın.
- BUHARİ, Şeyh Süleyman Efendi: Lüğat-i Çağatay Ve Türki-yi Osmani: İstanbul 1298 (1881), Mihran matbaası.

³⁰ Beydili, Celal: Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük: Çeviren: Eren Ercan, Ankara 2004, s. 306.

³¹ Tanyu, Hikmet: İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı: Ankara 1980, s.10.

³² Sagalayev, Andrey Markoviç: Mifologiya İ Verovaniya Altaysev. Sentralno-Aziyatskiye Vliyaniye: Novosibirsk 1984, s. 50.

- BUTANAYEV, Viktor Yakovloviç: Kult Bogini Umay u Hakasov. Entografiya Narodov Sibiri: Novosibirsk 1984, Nauka.
- ÇORUHLU, Yaşar: Türk Mitolojisinin Anahatları: İstanbul 2002, Kabalcı Yayınevi.
- DEDE KORKUT KİTABI: Ansiklopedik Sözlük: Yayına hazırlayan: Tofig HACIYEV, Bakü 2004, “Önder” neşriyatı.
- İNAN, Abdülkadir: Eski Türk Dini Tarihi: İstanbul 1976, Milli Eğitim Basımevi.
- GÖMEÇ, Saadetin: Şamanizm Ve Eski Türk Dini: 2.Baskı. Ankara 2011, Belikan Yayınevi.
- GUMİLEV, Lev Nikoloyeviç: Drevniye Tyurki: Moskova 1967, Nauka.
- GÜNGÖR, Harun: Türk Din Etnolojisi: İstanbul 2012, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÜNAY, Ü., - Güngör H.: Türk Din Tarihi: İstanbul 1998, Laçın yayınları.
- GÜZEL, Abdurrahman: Türk Halk Edebiyatı: Ankara 2015, “Akçağ” neşriyatı.
- KAFESOĞLU, İbrahim: Türk Milli Kültürü: İstanbul 1998, “Ötüken” neşriyatı.
- KASIMOV, Aydın: “Bayat Boyu, Bayat Sözü, Bayatılar”, Azerbaycan Filolojisi Meseleleri Dergisi: Bakü 1984, 2. sy. 163-169. s.
- KAŞGARLI, Mahmut: Divanü Lügat-it-Türk: 1. cilt, 4. Baskı: Çevireni: Besim ATALAY, Ankara 1998, TDK yayınları.
- KAŞGARLI, Mahmut: Divanü Lügat-it-Türk: 3. cilt, 4. Baskı: Çevireni: Besim ATALAY, Ankara 1998, TDK yayınları.
- KİTAB-İ DEDE KORKUT: Asıl Ve Basitleştirilmiş Metinler: Bakü 2004, “Önder” neşriyatı.
- MÜMTAZ, Salman: Azerbaycan Edebiyatının Kaynakları: Bakü 1986, “Yazıcı” neşriyatı.
- RADLOV, Vasiliy Vasiliyeviç: Opıt Slovariya Tyurskih Nareçiy: 1.T, çast 2. Sankt-Peterburg 1893, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- SAGALAYEV, Andrey Markoviç: Mifologiya İ Verovaniya Altaysev. Sentralno-Aziyatskiye Vliyaniya: Novosibirsk 1984, Nauka.
- SEYİDOV, Mirali: Azerbaycan Mitoloji Düşüncesinin Kaynakları: Bakü 1983, “Yazıcı” neşriyatı.
- TANYU, Hikmet: İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı: Ankara 1980, Ankara Üniversitesi Basımevi.

TÜRK DİL BİLİMİ KAVRAMI: YÖNTEMLER VE UYGULAMALAR

*Mehman MUSAOĞLU**

Giriş

1980’li yıllardan beri yaptığımız çalışmalarımızda, Türk dil bilimi veya Türk yazı dilleri ve lehçeleri üzerine yazılan eserleri ve uygulanan araştırma-inceleme yöntemlerini türlü yönlerden ele alıp inceledik. Çeşitli sempozyum ve konferanslarda, üçüncü ve beşinci Uluslararası Türk dili kurultaylarında, 1990’lı yıllarda Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde doktora öğrencileri için açılan ve bir süre devam eden “Türk Dünyasında Dil Çalışmaları” dersinde, konuya ilişkin çeşitli sorunları dile getirdik ve söz konusu disiplinin meta lügüistik olarak da incelenmesinin gerektiğini anlatmak istedik (Musaoğlu 2009: 3-28).

“Türkoloji dilcilik” (2012) adlı ders kitabımızda, Türk dil biliminin 12. yüzyılda Kâşgarlı Mahmut ile başlayan ve günümüze kadar da süre gelen tarihini yazdık. Hem geleneksel hem de yeni dil bilimsel yöntemler ile yapılan çalışmaların bazı yanlışlarını ve tutarsızlıklarını gösterdik (Musayev 2012: 195-226). Kitapta, Türkçe üzerine şimdiye kadar uygulanan tarihî, tipolojik, karşılaştırmalı ve tasvirî-normatif nitelikteki geleneksel yöntemlerden uygulanmalarıyla söz ettik. Bunun yanı sıra, filoloji bilimde 1970’li yıllardan itibaren ivme kazanan metin dil bilimi, fonksiyonel, semantik, matematiksel içerikteki *yeni*, 20. yüzyılın son çeyreğinden ise kavramsal, bilişsel ve semiyotik nitelikteki *en yeni* modern lügüistik-filolojik yöntemleri de değerlendirmeye çalıştık. Bugün de Türk dil bilimi disiplini üzerine çalışmalarımızı devam ettirmekteyiz. Bildiride de Türk dil biliminin tarihi üzerine kısa bir bilgi verdikten sonra yeni ve en yeni lügüistik-filolojik yöntemler ile yaptığımız çalışmalardan bazı örnekleri dikkatlerinize sunuyoruz.

* Prof. Dr.Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü- Ankara/Türkiye mehman.musaoglu@gmail.com.

1. Türk Dil Biliminin Tarihi

Türk dil biliminin tarihi, günümüze kadar genellikle “*Wilhelm Radloff’tan Önceki ve Sonraki Türkoloji*” savına dayanan “**XI-XVIII. yüzyıllardaki ve XIX. yüzyıldan sonraki Türkoloji**” sınıflandırmasıyla bir kadar da bilinçaltı olarak incelenmiştir. Halbuki, Türkoloji’de ne XX. yüzyılın ilk 15 yılında, ne de Wilhelm Radloff’un (1837-1918) ölümünden Birinci Türkoloji Kurultayı’na kadar geçen süre içerisinde bu konuda önemli bir değişiklik olmamıştır. Birinci Türkoloji Kurultayı’ndan sonra ise Türk dil biliminin gelişiminde yeni döneme girilmiştir: Türk yazı dillerinin gramer kitapları ve sözlükleri yazılmış, karşılaştırmalı-tarihî araştırmalar sonuçlandırılmış, yazı dili normları, tarihleri, diyalektoloji sistemleri belirlenmiş ve Lâtin esaslı yeni Türk alfabelerine geçilmiştir. Bundan dolayı, “Türk Dil Biliminin Tarihi”, “Türk Dilbilimine Giriş” veya “Türk Dil Biliminin Temelleri” olarak adlandırılan fen de, Birinci Türkoloji Kurultayı’ndan önceki ve sonraki tarihî merhalelerde ve devirlerde yapılmış araştırmalara ve uygulanan dil bilimi yönüm ve yöntemlerine göre öğretilmelidir. Söz konusu merhale ve devirlerde yapılan kaynak nitelikteki Türkolojik çalışmaların tarihî kronolojisi ise aşağıdaki sıralamayla belirlenebilmektedir:

I. Merhale

1.1.XI-XVIII. yüzyıllar: Arap dil bilimi okulu ve Türk Dil Bilimi’nin oluşumu. Mahmut Kaşgarlı, İbn Mühenna, Bergamalı Kadri gibi Türkologların yazdığı sözlükler ve gramer kitapları. Mahmut Kaşgarlı Türk dil biliminin kurucusudur (Musayev 2012:136-145).

1.2. XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreği: Hint-Avrupa dil bilimi okulu. Türk yazılı anıtlarının deşifre olunması ve okunuşu. Tasvirî ve karşılaştırmalı-tarihî ve tarihî-karşılaştırmalı incelemeler ve gramer kitapları. Hieronymus Megiser (1533-1616), Mirza Kazım Bey (1802-1870), Otto von Böhtlingk (1815-1904), Wilhelm Radloff, Vilhelm Thomsen (1842-1927) ve P. M. Melioranskiy’in (1868-1906) eserleri (Musayev 2012: 145-151).

II. Merhale

2.1. XX. yüzyıl: Yeni Türk yazı dilleri ve gramer kitapları. Karşılaştırmalı-tarihî, tarihî-karşılaştırmalı ve tasvirî Türkoloji araştırmalar: Fundamenta (1959), SSCB Halklarının Dilleri (Türk Dilleri- 1966), Dünya Dilleri (Türk Dilleri- 1977), The Turkic Languages (Türk Dilleri- 1998), Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri. I, II, III, IV, V, VI ciltler (1984-2006), Türk Lehçeleri Grameri (2007), A. M. Çerbak’ın eserleri (1972-2008), “Türkolojiya” dergisi vb. (Musayev 2012: 151-167)

2.2. XX. yüzyılın son on yılı ve XXI. yüzyıl: Türk yazı dillerinin resmî devlet dili statüsü kazanması, geleneksel ve yeni dil bilimi yönüm ve yöntemleri.

2.2.1. Hâlâ temel doğrultuları ve çağdaş yöntemleriyle devam eden geleneksel Türk dil bilimi okulu.

2.2.1.1. Türk yazı dilleri ve lehçelerinin karşılaştırmalı incelenmesi. Türk yazı dilleri ve lehçelerinin fonetiği ve fonolojisi, morfolojisi ve sentaksı, söz varlığı, leksikolojisi, leksikografisi ve deyim bilimine ilişkin karşılaştırmalı-tarihî araştırmalar. Eşzamanlı mukayeseli-tutuştırmalı (konfrontatif) ve mukayeseli-karşılaştırmalı (kontrastif) yöntemler.

2.2.1.2. Herhangi bir Türk yazı dili veya lehçesinin diğer Türk yazı dilleri ve ya lehçeleriyle karşılaştırmada özel bir yazı dili olarak incelenmesi. Tasvirî ve tarihî-karşılaştırmalı Türk dil biliminde fonetik ve gramer, leksikoloji, leksikografi ve deyim bilimi, diyalektoloji, dil tarihi ve edebî dil tarihi araştırmaları.

2.2.2. Yeni lengüistik doğrultuların ve yöntemlerin Türk dil biliminde genellikle 1970’li yıllardan beri uygulanmaya başlanması.

2.2.2.1. Metin dil bilimi.

2.2.2.2. Yapısal, işlevsel, semantik, sosyolengüistik, uygulamalı dil bilimi doğrultuları ve yöntemleri.

2.2.2.3. Bilişsel ve kavramsal, bilişimsel ve diskursal-semantik dil bilimi doğrultuları ve yöntemleriyle yapılan araştırma-inceleme arayışları (Musayev 2012:195-327).

1. Türkçenin Dil-Kullanım Modeli Üzerine

Türkiye Türkçesinin ortak iletişim aracı (lingua franca) olarak BM’de kullanılan İngilizce, Rusça, İspanyolca, Çince ve Fransızca gibi küresel diller düzeyine gelebilmesi için bütün Türk Cumhuriyetlerinin siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve entelektüel alanlardaki gelişiminde daha büyük mesafe alınmalıdır. Ana dilinde eğitim, öğretim ve iletişim sistemi ise Avrasya merkezli *Türkçe dil-kullanım modellenmesine göre* kurulmalıdır.

Bilindiği gibi, dünyada çeşitli dillerin eğitimi, öğretimi, incelenmesi ve küresel dil siyasetinin kurulması şimdiye kadar Fransızca devlet ve İngilizce iletişim dili geleneğine dayanmaktadır. Avrupa merkezli çağdaş dil-kullanım modellenmesi, her iki geleneği bütünleştirmektedir. Söz konusu modellenme, dil hafızası ve yetisi bankasında önceden hazır bulunan kelime biçimlerinin seçilerek kullanılmasıyla gerçekleşen iletişime göre kurulmaktadır.

Türkçede ise kelime tabanı, çeşitli sözcük kökü, gövdesi ve eklerin ifade ettiği işlev ve anlam alanlarının ardışık dizgisiyle gerçekleşmektedir. Söz gelimi, Rusçada ‘v ego tvorçestve’nin, İngilizcede ‘in his works’ olarak kelimelerin söz dizimi sırasına göre bildirebildiği anlam, Türkçede tek bir ‘yaratıcılığındaki’ kelimesinin ‘yarat’ sözcük kök-gövdesi ve -ıcı, -lık, -m, -daki ekleriyle biçimlenerek anlamlanan morfolojik dizgisiyle ifade edilmektedir (Musayev 2014: 46). Türkçede kökler ve ekler; düz, yan ve gramer manalarının yer aldığı ardışık bir dizgiyle sıralanmaktadır. Çeşitli zamanlarda her fırsatta dile getirilen “Türkçe mantıksal ve matematiksel bir dildir” sözü de kök-gövde-ek dizgisine dayanmaktadır.

Eklemeli dizim, somut bir iletişim ihtiyacına bağlı olarak dil-kullanım faaliyetinde gerçekleşmektedir. Bükümlü dillerde kelime hazinesine ve sözcük sırasına göre iletişim durumu düzeyinde belirlenebilir kelime biçimlenmesi, sondan eklemeli bir dil olan Türkçede iletişim anı ve dil içi faaliyet olgusu olarak nitelendirilebilmektedir (Musaoğlu 2004: 2146). Böyle bir kelime biçimlenmesi ise dünyanın dil haritasını oluşturan üst ve alt kavramların algılanmasını yapım, biçim ve çekim eklerinin mantıksal ve matematiksel sıralanmasıyla mümkün kılabilir. Bu nedenledir ki, Avrasya merkezli ikincil bir dil modellenmesinin kavramsal, bağlamsal, anlamsal, yapısal ve işlevsel olarak kurgulanması, eşzamanlı olarak bilişsel ve gösterge bilimsel algılanma temelini oluşturulması, özgün bir bilişim mekanizmasına dayalı yazılım önerisinin düzenlenmesini de sağlayacaktır.

Bu bağlamda, mantıksal bir dil olarak nitelendirilen Türkçenin potansiyel anlatım olanakları nihayet gerçekleştirilmiş olacak ve onun ses uyumuna, eklemeli yapısına ve değişmez sözdizimine dayalı yeni bir dil modellenmesi, bilişsel bir algılanma temelinde kurulabilecektir (Musaoğlu 2009: 19). Avrasya merkezli yukarıda bahsi geçen dil-kullanım modellenmesi, Türkçe ortak iletişim dilinin ve uygun bir Lâtin temelli Türk alfabesinin kullanımında da etkili olacaktır, diye düşünüyoruz.

Avrasya merkezli Türkçe dil-kullanım modelinin ve eğitim-öğretim sisteminin gerçekleştirilebilmesi için, her şeyden önce, madde başı kelimeleri Türkiye Türkçesinde verilen, karşılıkları ve anlamları ise çeşitli Türk yazı dillerinde yaklaşık 500.000 kelime ve deyimle açıklanan ve eş zamanlı olarak düzenlenen *Büyük Türkçe Aktarmalı-Açıklamalı Sözlük* hazırlanmalıdır. Bu, Mahmut Kaşgarlı’nın *Dîvânu Lûgati-t Türk Sözlüğü* gibi bir eserin günümüz şartlarında Türkçe yazılması anlamına gelecektir (Musaoğlu 2009: 19).

Mamafih aynı yazı sistemi ve Türkiye Türkçesinden seçilmiş aynı kelime dizini ile yapılacak olan eşzamanlı aktarmalı-açıklamalı sözlük, başlangıçta altı büyük Türk yazı dili arasındaki ortak söz varlığını ortaya koyacaktır. İlk

defa, yaşayan Türk yazı dillerinin söz varlıkları bütün kelime araçları; kelimelerin tam anlamları, deyimleri ve sabit söz kalıpları ile bir arada görülecektir. Her bir Türk yazı dili kendisi için gerekli tecrübeler, önemli sözlüksel, deyim bilimsel, dil bilimsel veriler kazanacak ve Türk yazı dilleri temelinde yeni bir ortak Türkçe transkripsiyonunun oluşturulması da denenmiş olacaktır.

Böyle bir sözlüğün hazırlanması sürecinde, tarihî ve çağdaş Türk yazı dilleri ve lehçelerinin karşılaştırmalı olarak yapılacak eğitimi, öğretimi ve irdelenmesinde yeni bir araştırma-inceleme dönemine girilecektir. Söz konusu araştırma-inceleme döneminde uygulanacak aktarmalı-açıklamalı nitelikteki filolojik/lengüistik yöntemlerin, Türkolojik çalışmalarda yeni bir yöntemliliği olarak belirlenebileceğini de düşünüyoruz.

2. Türkçenin İşlevsel Dil Bilgisi Kitabı Üzerine

Türkçenin ses uyumu, eklemeli yapısı, değişmez söz sırası, iletişim anı faaliyet olgusuyla kavramlardan, anlamlardan ve manadan yapıya, oradan da geriye hareketle işlevsel bir dil bilgisi kitabı yazılmalıdır. Bu kitapta, Türk dilinin fonetik, gramatikal, leksikolojik ve deyim bilimsel sınırları ve etkileşimleri, eklemeli yapıya ve iletişim anı konuşma dizgisine göre belirlenmelidir. Morfoloji kategorilerinin, birleşik fiillerin, tamlamaların ve kelime gruplarının, basit ve birleşik cümlelerin dil-konuşma ve iletişim modellenmeleri gösterilmelidir.

Metnin temel biçimlerini oluşturan sentaktik yapılanmalar yapısal, anlamsal ve işlevsel olarak üç grupta ele alınabilir: *Basit cümleler*, *birleşik cümleler* ve *cümleden büyük birlikler*. Birleşik cümle birleşenlerinin veya temel ve yan cümlelerin yüklemeleri zamana, kişiye ve kipe göre çekimli fiiller ile kullanılır. Çekimsiz fiiller ile kullanılmaz.

Birleşik cümleler, yan cümlelerin temel cümleyi tamamlaması niteliğine göre üç grupta sınıflandırılmaktadır:

1. *Tek birleşimli birleşik cümleler*;
2. *Tam birleşimli birleşik cümleler*;
3. *Çift birleşimli birleşik cümleler* (Musaoğlu 2002:105).

Tek birleşimli birleşik cümlelerde, yan cümle temel cümlelerin herhangi bir somut ögesine ait olur. Aşağıdaki örneklerde, temel cümle önce, yan cümle sonra gelir. Temel cümlelerde '*bu ve buni*' zamirleriyle ifade olunmuş cümle unsurları, yan cümlelerce tamamlanmaktadır: (1) Azerb. *Bu yalan imiş ki, girməz oğru cənnət bağınə* (Kışvəri. Əsərləri, 1984, s. 6); (2) Türk. *Bildüm buni ki, başa almış bela gönül* (K. Paşazade. Yusuf-u Züleyha, s. 57).

Tam birleşimli birleşik cümlelerde, yan cümle temel cümlenin bütününe aittir. Örneğin; aşağıdaki birinci cümlede, sonra gelen yan cümle öncekini; ikinci cümlede ise önce gelen yan cümle sonrakini tamamlamaktadır: (1) Azerb. *Papırosla da həyəət girmək olmazdı, çünki Umud bu vaxtacan nəinki atasının, heç qardaşı Kamranın da yanında damağına papıros qoymamışdı* (İ. Məlikzadə. Yaşıl gecə, 1989, s. 132). (2) Eski Türkçe. *kişi emgäk üdsa seňä belgülig / ünütma ol emgäkni bolma ölüg...* ‘Əgər bir adam sənə açıq bir şəkildə əziyyət verirsə, sən bu əziyyəti unutma, hissiz-duyğusuz və ölü olma’ (DTS 1969: 172).

Çift birleşimli birleşik cümlelerde, yan cümle temel cümleye, temel cümle de yan cümleye sanki aynı ölçekte ait olur. Hem yan hem de temel cümlede bağlayıcı vasıtalar kullanılır. Aşağıda verilen her iki cümlede yan cümle önde, temel cümle sonda gelmiştir: (1) Azerb. *Çün hər nə kim əkərsən, anı biçərsən axır* (Nəsimi. Əsərləri, V, 1985, s. 184); (2) Eski Türkçe: *neçä er bedüsä baş ayrıy bedür/ neçä baş bedüsä bedük börk kedür...* ‘Kişi nə qədər yüksəlsə, onun qayğıları da o qədər artar/ Başı nə qədər böyüysə, o qədər böyük şapqa geyinər’ (DTS 1969: 356).

Birleşik cümlenin eş sesli-sentaktik modellerine ilişkin yukarıda verilen örnekleri, çeşitli yapısal-anlamsal türler olarak belirlenebilmektedir. Şöyle ki, birincil modele ilişkin olarak getirilen örneklerden birincisi *öznel*, ikincisi *nesnel*; ikincil modele ilişkin olarak getirilen örneklerden birincisi *nedensel*, ikincisi *şart*; üçüncü modele ilişkin olarak getirilen örneklerden ise birincisi *nesnel*, ikincisi *nicel* anlamlıdır (Musaoğlu/Musayev 2002:105-144; 2011: 75-268).

Bu bağlamda, dil sisteminin derin yapısındaki öznel-nesnel, zaman-mekân, neden-sonuç, koşul-karşılaştırma vb. uygun işlevsel anlam alanlarının, Türkçe birleşik cümle sentaksındaki üst düzeydeki anlatımının, söz konusu sentaktik modelleri ve bu modellerde gerçekleşen 23 yapısal-anlamsal türü, aşağıdaki çizelgede net olarak gösterilmiştir.

Çizelge 1. *Türkçenin Birleşik Cümle Modeli*

(Musaoğlu 2013: 21-22).

Türkçenin işlevsel bir dil bilgisinin düzenlenebilmesi için, yukarıdaki çizelgede belirtilen model gibi, öncelikle onun diğer fonetik, fonolojik, morfolojik, sentaktik, leksikolojik, deyim bilimsel ve metin dilbilimsel kategorilerinin de uygun anlamsal-yapısal modellenmeleri yapılmalıdır.

3. Göktürkçenin Sentaksı ve Köl Tigin Abidesinden Verilen Mikro Metinlerin Tahlili

Göktürk metninin gramerinden söz eden Türkologların ilgili eserlerinde en son kısmında "Sentaks" bölümü de bulunmaktadır (Aydarov 1971: 238-265; Kononov 1980: 211-234; Gabain 1988: 101-126; Şükürlü 1993: 151-208; Tekin 2003:194-216 vb.).

Ebülfez Recebli'nin konuya ilişkin yüzü aşkın makalesinin ve kitabının yanı sıra, Göktürk dilinin bütün gramerini, dolayısıyla onun fonetiğini (2004a), morfolojisini (2002), sentaksını (2003) ve kelime hazinesini (2004b) kapsamlı olarak içeren 4 ciltlik monografisi vardır. Aydarov (1971), Kononov (1980), Şükürlü (1993) ve Recebli'nin (2002; 2003; 2004a; 2004b) eserlerinde yer alan sentaks bölümlerinde, cümle unsurları arasındaki sentaktik ilişkiler, kelime öbekleri ve grupları, cümle tipleri, dolaylı ve dolaysız anlatım konuları incelenmiştir. *Diyalojik//Çerçevesel//Sözdizimsel Yapılanmalar veya Ontolojik Nitelikteki Türkçe Asıl Metin Örneği* konusu, ilk defa olarak Kononov'un "VII-IX yy. Türk Runik Anıtlarının Dilinin Grameri" (1980: 230-233) adlı eserinde ele alınmıştır. Ebülfez Recebli'nin "'Göytürk dilinin sintaksisi" (2003) adlı kitabında ise cümle unsurları arasındaki sentaktik ilişkiler, kelime öbekleri, cümle ve metin sentaksı ayrı ayrı bölümler olarak yer almıştır.

Gabain'in "Eski Türkçenin Grameri" (1988:101-126) adlı kitabının "Cümle Bilgisi" bölümünde kelime bölüklerinden ve gruplarından, ikilemelerden, birleşik fiillerden, yüklem ve cümle belirleyicilerinden, özne ve yüklemden, cümle kuruluşlarından, şartlı yan cümlelerden ve nispet cümlelerinden, dolaylı ve dolaysız anlatımdan söz edilmiştir. Talat Tekinin "Orhon Türkçesi Grameri" (2003) adlı eserinin "Sözdizimi"(2003: 194-216) bölümünde de çeşitli kelime öbekleri, tümleçler, cümle unsurları, devrik cümleler, birleşik cümleler incelenmiş ve *sıfat-fiil veya zarf-fiil yan cümlelerin yüklemi* (2003:215) olarak nitelendirilmiştir. Türkiye Türkçesinde sadece Cengiz Alyılmaz'ın "Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi"(1994) adlı eseri, genel anlamda söz konusu abidelerin sentaksına ilişkin olarak yazılmıştır. Eserde, hâl grameri, kavram ilişkileri, kelime öbekleri, cümle unsurları, devrik cümleler vb. üzerine örnekleriyle geniş bilgi verilmiştir.

Sonda adı verilen (Gabain, Tekin ve Alyılmaz) üç yazarın eserlerindeki içeriğin öncekilerden belli bir ölçüde farklılık göstermesi, Sovyet ve Batı Türkolojilerinin arasında birbirinden ayrılan noktaları gözler önüne sermektedir.

Bizim burada Kök Tigin metninin sentaksına ilişkin söyleyeceklerimiz ise şimdiye kadar geleneksel Türkoloji'de değinilmeyen veya geniş bir biçimde açıklanmayan bazı lengüistik özelliklerden ibaret olacaktır.

Göktürk metninin başlıca sentaktik//semantik özelliği, anıtların her bir runik satırının bir cümle değil, cümleler grubundan ibaret olmasıdır. Bu cümleler, bir fikri ifade eden basit ve birleşik cümlelerden oluşmaktadır. Metnin içeriği, cümleden cümleye değil, cümle gruplarından cümle gruplarına doğru açılmakta, dolayısıyla paralel olarak kullanılan sentagmalar niteliğindeki sıralar ile ifade olunmaktadır (Stebleva 1965: 7).

İlginçtir ki, anıtlarda yer alan ayrı ayrı runik satırlar birbiriyle iç içe geçmiş olup, aynı bir dizimsel (sentagmatik) hat üzerinde metnin konu ve yorumları olarak da sıralanmaktadır. Satırlarda fonetik, leksik, gramatikal tekrarlar, aynı gramatikal biçimlenmeyle oluşan ve birbiriyle paralel olarak kullanılan sentaktik birimler yer almaktadır. Böylece sentaktik paralelizm hadisesi, Eski Türkçe metnin temel lengüistik özelliğini oluşturmaktadır.

Runik satırlar veya mikro metinler, basit ve birleşik cümlelerden oluşmaktadır. Çağdaş Türk yazı dillerinde rastlanan birleşik cümle türlerinin büyük bir kısmı, Göktürk metninde yer almaktadır. *Ontolojik nitelikteki Türkçe Asıl Metin Örneği* modelinde gerçekleşen tek birleşimli çerçeveli//nesnel birleşik cümleler ve cümleden büyük birlikler de eski Türkçe metinde yaygındır. Birleşenleri en çok tam birleşimli birleşik yapısal-sentaktik modele göre belirlenen *şart* ve *tip*, *teyin/ tiyin* (Tekin 2003: 214) bağlaç niteliğindeki sözcükler ile kullanılan maksat anlamlı birleşik cümlelere de Eski Türkçe metinde sık olarak rastlanılmaktadır (Rəcəbli 2003: 505-509; Musayev 2011:195-196).

Yukarıda kısa bir şekilde Eski Türkçenin metin sentaksı hakkında söylediklerimiz, aşağıda “Köl Tigin” anıtından getirdiğimiz metinlerin üzerinde gösterilmektedir. Örnek olarak anıttan getirilen (D 1) birinci cümleden büyük birliğin kavramsal-lengüistik nitelikteki metin dilbilimsel tahlili aşağıda verilmektedir.

Metnin orijinali ve Türkiye Türkçesine aktarması:

Metin 1.

(D1) üze kök : t(e)ñri : (a)sra y(a)g(ı)z : y(e)r : kıl(ı)ntukda : (e)kin (a)ra : kişi oğlu : kıl(ı)nm(ı)ş : kişi oğlnta : üze : (e)çüm (a)pam : bum(ı)n k(a)g(a)n : iş(t)e)mi k(a)g(a)n : ol(u)r(m)ış : ol(u)r(u)p(a)n : türük : bod(u)n(ı)ñ : ilin törüsin : tuta : birm(i)ş : iti : birm(i)ş(Tekin 1988:8)

(D I) Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenliyi vermişler (Tekin 1988:9).

Söz konusu cümleden büyük birlik, üç basit cümleden ibarettir. Burada birinci cümle cümleden büyük birliğin *baş*, ikinci cümle *orta*, üçüncü cümle ise onun *son* aşamasını oluşturur. Birinci cümlelerin zaman anlamlı tümlecisi, zarf-fiil merkezli kelime grubuyla ifade olunmuştur. Birinci ve ikinci cümleler, metnin semantik parçalarına ayrılmasına göre cümleden büyük birliğin *konusu*, üçüncü cümle ise onun *yorumu* yerindedir. Çünkü birinci ve ikinci cümlelerde göyün, yerin, insan oğlunun yaratılması, Bumın Hakan ve İştemi

Hakanın tahta oturması vb. belirli bilgiler yer almaktadır. Üçüncü cümlede ise zamanına göre yeni olanın ifadesi, dolayısıyla Bumin Hakan ve İştemi Hakan'ın yaptıkları verilmektedir. Bu mikro metin, genel anlamda Köl Tigin makro metninin “ön gönderim” veya *cataphoric reference* (Musaoğlu 2013a:3) niteliğindeki kurucu vasıtası olarak da değerlendirilebilmektedir. Makro metinde açıklanacak *insan, Türk bodun//Türklük, halk, hükümdarlık* kavramları ve onları açıklayan *taht, gökyüzü, yağız yer; Bumin Hakan ve İştemi Hakan* özel metin kurucu işaretleri veya semiyotik olguları, söz konusu cümleden büyük birlikte uygun kelimeler ile doğrudan ifade edilmektedir.

Köl Tigin anıtında yer alan (D2), (D3), (D4), (D5) runik satırları, birbiriy-le iç içe geçmiş olarak bütünlükte bir mikro metin oluşturmaktadır. Bu mikro metinde, runik satırlarda temellenen, yapısal, semantik ve işlevsel olarak da biri diğerinin içerisinde başlayan dört cümleden büyük birlik bulunmaktadır. Söz konusu mikro metnin kavramsal-lengüistik tahlili aşağıda verilmektedir.

Metnin orijinali ve Türkiye Türkçesine aktarması:

Metin 2.

(D2) tört : bul(u)ñ : kop : y(a)gı (e)rm(i)ş : sü sül(e)p(e)n : tört : bul(u)ñd(a)kı : bod(u)n(u)g : kop (a)lm(ı)ş : kop b(a)z : kılm(ı)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş : tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : ilg(e)rü : k(a)d(ı)rk(a)n : yışka t(e)gi : kirü : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi : kont(u)rm(ı)ş : / (e)kin (a)ra :

(D3) idi oks(u)z : köök : türük : <iti> : (a)nça : ol(u)rur (e)rm(i)ş : bilge : k(a)g(a)n : (e)rm(i)ş : (a)lp k(a)g(a)n (e)rmiş : buyrukı y(e)me : bilge : (e)rm(i)ş (e)rinç : (a)lp (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri y(e)me : bod(u)nı y(e)me : tüz (e)rm(i)ş : (a)nı için : il(i)g : (a)nça tutm(ı)ş : (e)r(i)nç : il(i)g tut(u)p : törüg : itm(i)ş : /özi (a)nça :

(D4) k(e)rg(e)k : bolm(ı)ş : yogçı : sıg(ı)tçı : öñre : küün : tugs(ı)kda : bükli : çöl(lü)g (e)l : t(a)bg(a)ç : tüpüt : (a)p(a)r : pur(u)m : kırk(ı)z : üç kuruık(a)n : ot(u)z t(a)t(a)r : kıtañ : t(a)t(a)bı : bunça : bod(u)n : k(e)l(i)p(e)n : sıgtam(ı)ş : yoglam(ı)ş : (a)nt(a)g : kül(ü)g : k(a)g(a)n (e)rm(i)ş : /(a)nta kirse : in(i)si k(a)g(a)n :

(D5) bolm(ı)ş (e)r(i)nç : oğlıtı : k(a)g(a)n bolm(ı)ş (e)r(i)nç : (a)nta : kisre : inisi : (e)çisin t(e)g : kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç : oğlı : k(a)ñın t(e)g : kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç :// bil(i)gsiz : k(a)g(a)n : ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k : k(a)g(a)n : ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : buyrukı : y(e)me : bil(i)gs(i)z <(e)rm(i)ş> (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k (e)rm(i)ş (e)r(i)nç (Tekin 1988).

(D 2) Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş,

dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. / (Bu iki (sınır) arasında

(D 3) pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz; Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler. (Sonra) kendileri öylece

(D 4) vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurikanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş. Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar

(D 5) olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz (Tekin 1988:9).

Söz konusu mikro metni oluşturan cümleden büyük birlikler, birbirinden eğik çizgiyle ayrılmıştır. Mikro metni oluşturan birinci cümleden büyük birlik, dört basit cümleden oluşmaktadır. Birinci cümle *baş* veya başlangıç aşaması niteliğinde mekân anlayışını ifade ederek her tarafta düşman olduğunu belirtmekte ve cümleden büyük birliğin *yorumu* olarak da belirlenebilmektedir. Çünkü burada verilen yeni bilgi, her tarafı saran düşmanın diz çöktürülmesi gerektiğinin ima edilişiyle bağlantılıdır. Cümleden büyük birliğin ikinci ve üçüncü birleşenleri, orta aşamayı oluşturmaktadır. Birinci aşamada belirtilen düşman, bu merhalede mağlup edilir, üçüncüde Bumin Hakan ve İstemi Hakan halklarını çok geniş topraklarda yerleştirir. İkinci ve üçüncü aşamayı oluşturan birleşenler, genel olarak cümleden büyük birliğin *konusu* niteliğini taşımaktadır. Çünkü belirtilenler, büyük Türk hakanlarının her zaman yerine getirdikleri olarak herkesçe çok iyi bilinmektedir. Orta ve son aşamayı oluşturan birleşenler, aynı bir gramatikal yapılanmayla sentaktik paralelizm hadisesine göre biçimlenen paralel cümleler ile ifade olunmaktadır. Onların öznesi ise üçüncü metinde yer alan Bumin Hakan ve İstemi Hakandır.

Makalede üçüncü örneklem olarak gösterilen ama anıtın birinci mikro metninde yer alan *Türk halkı* üst kavramı ve Bumin Hakan ve İstemi Hakan semiyotik işaretleri, sonraki mikro metinde ifade olunanlara gönderimde bulunmakta ve metindeki birleşenlerin iç içe geçişini sağlamaktadır. Köl Tigin metninde yer alan söz konusu yapısal, semantik ve işlevsel sentaktik özelliğin

kullanımına çağdaş Türk yazı dillerinde, özellikle de Türkiye Türkçesinde sık olarak rastlanmaktadır. Bu da söz konusu olguyu, Türkçenin iç görünümlü ve iç katman niteliğindeki bir dizimsel (sentagmatik) özelliği olarak değerlendirmeye imkân vermektedir.

Mikro metni oluşturan ikinci cümleden büyük birlik veya (D3) runik satırı, dört basit cümleden ibarettir. Birinci cümle, *baş* aşama niteliğindedir. Cümleden büyük birliğin ikinci ve üçüncü birleşenleri, *orta* aşamayı oluşturmaktadır. Birinci ve ikinci aşamayı oluşturan birleşenler, söz konusu cümleden büyük birliğin *konusu* olarak gösterilebilmektedir. Çünkü belirtilen büyük topraklarda herkesçe bilinen “Türk Hakanlarının hüküm sürdüğü, onların ve emirlerinde olanların akıllı ve cesur olduğu, beylerinin ve halklarının da barış ve uyum içerisinde yaşadığı” gerçeğini ifade etmektedir. Cümleden büyük birliğin *yorumu* yerinde ise dördüncü birleşen kullanılmaktadır. Burada hakanların devleti iyi yönetebildiği ve yasaları düzenlediği fikri ileri sürülmektedir. Cümleden büyük birliğin bütün birleşenleri, sentaktik paraleller ile ifade olunmaktadır. Eski Türkçede ve Köl Tigin metninde, aynı gramatikal bir yapıda kullanılan cümlelerin bir sentaktik paralelizm hadisesi olarak ifadesini sağlayan temel unsurlardan birinin de *(e)rm(i)ş* ve *(e)r(i)nç* leksik tekrarlarının olduğu düşüncesindeyiz.

Mikro metni oluşturan üçüncü cümleden büyük birlik veya (D4) runik satırı, üç basit cümleden ibarettir. Birinci cümle, *baş* aşama niteliğindedir. Cümleden büyük birliğin ikinci birleşeni *orta*, üçüncü birleşeni ise *son* aşamayı oluşturmaktadır. Birinci ve ikinci aşamayı oluşturan birleşenler, söz konusu cümleden büyük birliğin *konusu* olarak gösterilebilmektedir. Burada belli olan bir ölüm olayı bildirilir ve hakanların cenaze töreninin tasviri ifade olunur. Üçüncü birleşen, söz konusu cümleden büyük birliğin *yorumu* olarak kullanılmaktadır. Çünkü son aşamada vefat eden hakanların ne kadar ünlü olduğunun söylenmesi, yeni bir kanaat anlamına gelmektedir. Görüldüğü üzere, cümleden büyük birlikte ‘ölüm, yas, ağıt’ kavramları, doğrudan yukarıda belirtilen büyük topraklarda yaşayan halkların temsilcilerinin gelip ağlaması ve yas tutmasıyla açıklanmaktadır.

Mikro metni oluşturan dördüncü cümleden büyük birlik veya (D5) runik satırı, dört basit cümleden ibarettir. Söz konusu cümleden büyük birliğin birinci cümlesi *baş*, ikinci *orta*, üçüncü ve dördüncüleri ise *son aşamayı* oluşturmaktadır. Burada baş ve orta aşamalar, cümleden büyük birliğin *konusunu*, son aşamayı oluşturan birleşenler ise onun *yorumunu* ifade etmektedir. Çünkü birinci ve ikincilerde, hakanlardan sonra hükümdar olan erkek kardeşlerin ve oğulların hiç de ağabeyleri ve babaları gibi iyi yaratılmadığı herkesçe bilinen bir gerçek olarak verilmektedir. Son aşamayı oluşturan ve birinci ve ikinci

cümlelerden iki eğik hatla ayrılan üçüncü ve dördüncü cümlelerde ise cümleden büyük birliğin *yorumu* olarak tahta oturanların kötü hakanlar ve onların kumandanlarının da akılsız olduğu fikri söylenmektedir. Söz konusu cümleden büyük birliğin birleşenleri, fonetik (a, e, k, n fonemler), gramatikal (-mış, -ur) ve leksik (*(e)rm(i)ş*, *(e)r(i)nç* ve *teg*) tekrarların da yer aldığı ve sentaktik paralelizm hadisesine göre belirlenebilen paralel cümleler ile ifade olunmaktadır.

Söz konusu mikro metin örneği, ilk cümleden büyük birlik ile aslında makro metnin, dolayısıyla Köl Tigin anıtının “Epigraf”ı” (Karataş 2011: 179-180) niteliğini taşımakta, sonradan anlatılanları özetlemekte ve eserin “kimlik bilgileri”ni içermektedir. Söz konusu metin örneği, Türkçe anlatımda iç katman niteliğindeki fenomenal bir olgu olarak değerlendirilebilmektedir.

Ontolojik nitelikteki Türkçe Asıl Metin Örneği modelinde gerçekleşen tek birleşimli çerçeveli//nesnel birleşik cümleler ve cümleden büyük birliklerde başkasının sözü, yazar konuşmasının içerisinde yer almaktadır. Yazar konuşmasının verilmesinde, kutuplaşmanın önünde ve sonunda gelen *te~ti* fiilinin iki şekli kullanılmaktadır. Tonlamayı güçlendirmek amacıyla temel cümlelerin ve izomorfizm hadisesine göre uygun metnin de önde gelen parçasında, *anca* ‘şöyle’ zamiri yer almaktadır (Musayev 2011:147). Aşağıda Köl Tigin anıtından getirilen mikro metin söz konusu sentaktik yapılanmaya örnek olarak verilmiştir.

Metnin orijinali ve Türkiye Türkçesine aktarması:

Metin 3.

(D8) k(a)ra k(a)m(a)g :

(D9) bod(u)n : (a)nça tim(i)ş : ill(i)g : bod(u)n (e)rt(i)m : il(i)m : (a)mtı
k(a)nı : k(e)mke : il(i)g : k(a)zg(a)nur m(e)n : tir (e)rm(i)ş : k(a)g(a)nl(i)g :
bodun : (e)rt(i)m : k(a)g(a)n(ı)m k(a)nı : ne k(a)g(a)nka : iş(i)g küç(ü)g : birür
m(e)n : tir (e)rm(i)ş : (a)nça tip : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : y(a)gı bolm(ı)ş :

Türk avam tabakası şöyle demiş: “Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim şimdi nerde? Kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş. “Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?” der imiş. Beyle deyip Çin hakanına düşman olmuş.

Metinde, ön ve son sıralamada gelen parçalar mikro metnin konusunu, iç pozisyonda gelen cümleler ise onun yorumunu oluşturmaktadır. Çünkü söyleyen, herkesçe çok iyi bilinen haktan başkası değildir. Halkın söylediği ise burada yeni söylenen bir söylem olarak dikkatleri çekmektedir. Söz konusu metin örneği de halkın yüzyıllar boyunca kullandığı bir sentaktik yapılanma

niteliği taşıdığından, buna Kitab-ı Dede Korkut metninde, Eski Türkçede, diğer Oğuz Grubu Türk yazı dillerinde (Musayev 2011:147-149) ve genellikle Türk folklorik anlatımında sık olarak rastlanılmaktadır. Bundan dolayı ontolojik nitelikteki söz konusu *sentaktik yapılanma* oluşumu, Türkçe metnin iç katman niteliğinde belirlenebilen ve iç görünümlü olarak da incelenen bir fenomeni seviyesinde değerlendirilmektedir.

Çağdaş Oğuz grubu Türk yazı dillerinde, tam birleşimli maksat anlam-
lı birleşik cümlelerin birleşenleri birbirine “deyə, diye, deyni, diyip, tiyin”
olarak çeşitli fonetik varyantlarda kullanılan bağlaç işlevindeki sözcük ile
bağlanmaktadır (Musayev 2011:195). Eski Türkçede bu fonksiyonu söz ko-
nusu sözcüğün *tip, teyin/ tiyin* (Tekin 2003: 214) varyantı üstlenmektedir. Söz
konusu birleşik cümlelere Eski Türkçede sık olarak rastlanılmaktadır (Rəcəbli
2003: 505-509; Musayev 2011:195-196). Burada birleşik cümle birleşenleri-
nin semantik parçalarına ayrılmasına göre önde gelen yan cümle (yook : bol-
m(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n t(a)şra : yor(ı)yur : tiy(i)n) yorum,
sonda gelen temel cümle ise konu olarak kullanılmaktadır (2011:195).

“İçin” takı edatıyla kullanılan gibi sentaktik konstrüksiyonlar (örneğin,
küüç : birtük üç(ü)n :) ise birleşik cümlenin yan cümlesi olarak değerlendirilemez.
Çünkü, “İçin” takı edatının beraber kullanıldığı öge sıfat-fiildir ve
onların oluşturduğu sentaktik birim ise bir kelime grubundan başka bir şey
değildir. Aşağıda söz konusu sentaktik birimlerin kullanıldığı mikro metin,
örnek olarak Köl Tigin anıtından alınmıştır.

Metnin orijinali ve Türkiye Türkçesine aktarması:

Metin 4.

(D10)üze : türük : t(e)ñrisi : türük ıduk yiri :

(D11) subı : (a)nça (e)tm(i)ş : türük : bod(u)n : yook : bolm(a)zun : tiy(i)n
: bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)ñ(ı)m : ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g : ög(ü)m : ilbilge
k(a)tun(u)g : t(e)ñri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(e)rü : kötürm(i)ş (e)r(i)nç :
k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : yiti y(e)g(i)rmi (e)r(i)n : t(a)ş(ı)km(ı)ş : t(a)şra :

(D12) yor(ı)yur : tiy(i)n : kü (e)ş(i)d(i)p : b(a)lık(a)kı : t(a)gıkm(ı)ş :
t(a)gd(a)kı : inm(i)ş : tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(ı)ş : t(e)ñri : küüç : birtük
üç(ü)n : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : süsi : böri t(e)g : (e)rm(i)ş : y(a)gısı : kooñ t(e)
rm(i)ş :

(D 11) Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle
yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İleriş Hakanı
(ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmış-
lar muhakkak ki. Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış,(İleriş) baş

(D 12) kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş.

Sonuç

Türk dil biliminin temel yöntem bilimsel sorunu, eklemeli yapının kendine mahsus dil-kullanım modelinin belirlenmesi ve Türkçenin işlevsel bir dil bilgisi kitabının hazırlanmasıyla bağlantılıdır. Bu sorun, Türkçeye ilişkin günümüze kadar yapılmış olan *geleneksel, yeni ve en yeni* araştırma istikametlerinin ve yöntemlerinin sistematik bir bağlılıkla birbiriyle hiyerarşik olarak birleştirilmesi temelinde çözümlenebilecektir.

Göktürk metni günümüze kadar en çok dilciler ve tarihçiler tarafından tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir. Edebiyat bilimi açısından yapılan araştırmalar ise genellikle Türk runik anıtlarının şiir veya nesir ile yazılıp yazılmadığı konusuyla ilgili olmuştur. Ne yazık ki, metnin edebî-bedii türü de daha belirlenmemiştir. Göktürk anıtları, çeşitli yabancı dillere tercüme edilmiş ve birçok Türk yazı diline aktarılmıştır. Eski Türkçenin, aynı zamanda belirtilen anıtların tarihî seyri, Runik yazı medeniyeti ve genel Türkolojik bağlamda değerlendirilmiştir. Göktürk metninin çeşitli dil seviyeleri ve grameri üzerine yapılan çalışmalar, Türk dili tarihinin incelenmesinde ve Türkoloji disiplininin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Özellikle de Göktürkçe sentaksın metin dilbilimsel yöntemler ile incelenmesi, bugün dikkatleri daha çok çekmektedir. Çerçevesi veya kapalı metin dilbilimsel yapılanmalar, epigraf olarak makro metnin sonraki kısımlarında ifade olunanlara ön gönderim fonksiyonunda kullanılan mikro metinler, “deyə, diye, deyni, diyip; tip, teyin/tiyin” bağlayıcı sözcüklü birleşik cümleler vb. lengüistik oluşumlar, Türkçe metnin iç katman niteliğindeki fenomenal olguları olarak tespit edilmektedir.

KAYNAKLAR

- AYDAROV G. (1971), *Yazık orxonskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'menosti VIII veka*. Alma-Ata: Nauka.
- ALYILMAZ, Cengiz (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları
- ДТС: *Drevnetyurkskiy slovar'* (1969), Leningrad: Nauka.
- GABAİN A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. (TDK Yayınları 332). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARATAŞ, Turan (2011), *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul, Sütun Yayınları No 90
- KİŞVƏRİ (1984). *Əsərləri*. Bakı: Yazıcı Yayınları
- KONONOV A. N. (1980), *Grammatika yazıka tyurkskix runičeskix pamyatnikov VII-IX vekov*. Leningrad: Nauka.

- MƏLİKZADƏ, İsi (1989), *Yaşıl gecə*. Roman və povestlər. Bakı: Yazıçı.
- MUSAOĞLU, Mehman (2002), *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları(2004).
- MUSAOĞLU, Mehman (2004), “Türkçe Dilbilgisinin Düzenlenmesinde Yeni Dilbilimsel Yöntemlerin Uygulanması Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. II. Cilt, Ankara: TDK Yayınları, s. 2139- 2155.
- MUSAOĞLU, Mehman (2009a), “Türk Dil Bilimi Çalışmaları”, *Türkologiya, Beynəlxalq Elmi jurnal*, No 1-2, Bakı, s.3-28.
- MUSAOĞLU, Mehman (2009b), “Türk Lehçelerinin Bilgisayar Ortamında Aktarımı Mümkün Mü?”. *TÜRKSOY Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi*, 29/2, Ankara, s. 14-19.
- MUSAOĞLU, Mehman (2013). “Türkçe Bedii Metnin Yeni Filolojik Yöntemlerle İncelenmesi”, *Gazi Türkiyat*. Güz 2013/13, Ankara, s.1-28.
- MUSAYEV, Mehman (2011), *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, -Bakı, “Kitab aləmi”, Bakı Slavyan Universiteti Yayınları
- MUSAYEV, Mehman (2011), *Türkoloji dilçilik*, Bakı: Mütərcim, Bakı Slavyan Universiteti Yayınları
- MUSAYEV M. M.-CƏFƏROV Q. H. (2014), *Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika*, Bakı 326 s. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Yayınlarından
- NƏSİMİ, İmadəddin (1985), *Əsərləri*. V. Bakı: Elm
- PAŞAZADE K. *Yusuf u Züleyha*. Hazırlayan Dr. Mustafa Demirel. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- RƏCƏBLİ, Əbülfəz (2002), *Göytürk dilinin morfologiyası*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı
- RƏCƏBLİ, Əbülfəz (2003), *Göytürk dilinin sintaksisi*. IV. Bakı: “Nurlan”
- RƏCƏBLİ, Əbülfəz (2004a), *Göytürk dilinin fonetikasi*. Bakı: “Nurlan”
- RƏCƏBLİ, Əbülfəz (2004b), *Göytürk dilinin leksikası*. II. Bakı: “Nurlan”
- STEBLEVA M. V. (1965), *Poeziya Tyurkov VI-VII vekov*. Moskva: İZDATEL’STVO “NAUKA”
- ŞÜKÜRLÜ, Əlisa (1993). *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı: “Maarif”
- TEKİN, Talat (1988) *Orhon Yazıtları*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,
- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*. Yayınlayan: Mehmet Ölmez. İstanbul

ÇİFT DİLLİ VE TEK DİLLİ 5 YAŞ GRUBU ÇOCUKLARIN TÜRKÇELERİNDE ORTAK VE DEĞİŞİK PAYLAŞIMLI SÖZCÜKLERİN ERİŞİMİ

*Mehmet Ali AKINCI**

1. Giriş

Dünya çapında, birçok araştırma iki dilliliğin, aslında, istisna olmadığını ve kişilerin ve/veya ülkelerin çok dilli olduklarını göstermiştir. Gerçekten de, ülke, sosyal sınıf veya yaş grubu gözetmeksizin, dünya nüfusunun en azından yarısının iki dilli olduğu aşikârdır (Bhatia ve Ritchie 2004; Kroll ve De Groot, 2005). Ebeveynler, siyasetçiler ve de konu ile yakından ilgili kişiler (öğretmenler, konuşma terapistleri vs.) artık bu gerçeği göz ardı edemeyip önyargı ve tutumlarını yeniden gözden geçirmek zorunluğunu duymuşlardır. Sayısı giderek artan bu çalışmalar (bkz. Hamurcu ve Akıncı 2016), hem çocuklarının eğitim başarısının artmasını hem de onlara ana dillerini aktarmayı isteyen göçmen kökenli aileler açısından olduğu kadar, bu çocukların okulda yaşadıkları dil sorunlarına daha etkin çözümler bulma kaygısı taşıyan eğitimciler ve toplumsal bütünleşmeyi hedefleyen siyasetçiler açısından da önem arz etmektedir.

İki dilliliği destekleyen görüş, güncel bilimsel çalışmaların gösterdiği sonuçlara dayanmaktadır. Bu çalışmalar iki dilliliğin birçok avantajının olduğunu vurgulamıştır (Bhatia ve Ritchie 2004; Cummins 2010; De Houwer 2011). Bununla birlikte, öğrenilen her iki dilin de yaşanılan toplum tarafından kabul ve değer gören diller (genellikle Batı dilleri) olması halinde iki dilliliğin daha uygun şartlarda geliştiği gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Zira söz konusu iki dillilik bir azınlık dili ve bir çoğunluk dilinden oluşuyorsa, ikincisi hemen hemen her durumda baskın çıkmaktadır. Öyle ki azınlık dilleri konuşan göçmen aileler bile, bilinçaltında çocuklarının çoğunluk diline daha kolay adapte olabilmeleri için ana dillerini aktarmaktan vazgeçebilmektedir. Eğitim

* Prof. Dr. Rouen Normandiya Üniversitesi, Dilbilim bölümü, Fransa, Adres: Université de Rouen Normandie – IRED, 7, rue Thomas Becket, 76821 Mont Saint Aignan Cedex, Fransa, Tel. +33 235146944, Cep. +33 632666303, e-posta : Mehmet-Ali.Akinci@univ-rouen.fr

kurumları da çoğu zaman bu çocukların iki dilli olduklarını bilmemektedir. Bunun bir sebebi öğretmenin dikkatinden kaçmış olması, bir diğer sebebi ise, öğrencinin, okulda konuşulan dil dışında başka bir dil bildiğini belli etmemesi hatta gizlemesidir.

Bu bağlamda, Fransa’da yaşayan Türk kökenli göçmen ailelerinin çocukları açısından ele alındığında iki dillilik kavramı birçok meseleyi gündeme getirmektedir (Akıncı, 2001; Hamurcu ve Akıncı 2016). Bu çocukların dil gelişiminde rol oynayan, başta ebeveynler olmak üzere, öğretmenler ve genel olarak eğitim kurumları, küçük yaşlarda yönlendirilmeye başladıkları dil terapistleri gibi bütün aktörlerin, genel anlamda iki dilliliği iyi anlaması ve göçmen kökenli çocuklarda iki dilliliğin nasıl geliştiğine dair bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

Böyle bir bilinçlenmenin eksiklikliğine olduğu ilk olarak Türk kökenli göçmen ailelerin çocukları anaokuluna başladıklarında farkına varılmaktadır. Zira, bazen hiç Fransızca bilmeden okula başlayan Türk çocuklarla karşı karşıya kaldıklarında, öğretmenler adeta çaresiz kalmakta ve bu çaresizlikten ötürü Türk çocuklarının, hatta genel olarak göçmen kökenli ailelerin çocuklarının dil gelişimlerine ve iki dilliliklerine ön yargıyla bakmaya başlamaktadırlar. Umdukları kadar kısa bir süre içinde Fransızca gelişimlerini yeterli bulmayan öğretmenler, bu çocukları çok erken yaşlarda (3-4), genellikle gerek olmadığı halde, dil terapistlerine yönlendirmektedirler; zira çocukların tek sorunu, herhangi bir konuşma bozukluğundan ziyade Fransızca bilmemeleridir. Fransızca bilmeyen öğrencileriyle iletişim kuramayan, dolayısıyla onlara bilgi aktarmamaktan şikâyetçi olan öğretmenler en sonunda çözüm olarak ailelere evde çoğunlukla Fransızca konuşmalarını, hatta bazen, çocuk Fransızca’yı yeterli derecede öğrenene kadar Türkçeyi tamamen devre dışı bırakmalarını tavsiye etmektedir. Elbette bu tavsiyeye uymak, ana dilini bu denli koruyan bir toplum için oldukça zordur. Fakat öğretmenler ve zamanla onların etkisinde kalan bazı ebeveynler, maalesef evde çoğunlukla Türkçe konuşmanın, Fransızca gelişimini geciktireceği düşüncesini benimsemişlerdir (Akıncı, 2001, 2008).

Fransa’da göçmen ailelerin küçük yaştaki iki dilli çocuklarını inceleme konusu yapan ve dil becerilerini tek dilli Fransız yaşlılarıyla karşılaştıran çalışmalar da (Manigand 1999; Le Coz ve Lhoste-Lassus 2011; Hamurcu 2015), 5-10 yaş arası iki dilli bu çocukların anlama ve üretim becerilerinde sesbilimsel düzeyde yetersizlik; sözcüksel, biçimbilimsel-sözdizimsel düzeyde ciddi zorluklar yaşadıklarını gözlemlenmiştir. Türk çocukların tek dilli yaşlılarına göre zorluk çekmedikleri tek alan güncel sözcükler olmuştur. Örneğin sözcük düzeyinde, Chalumeau ve Efthymiou (2010) Le Coz ve Lhoste-Lassus (2011) çalışmaları anaokulu son sınıf 5 yaş grubu Türk kökenli iki dilli çocukların tek

dilli yaşlıtlarına nazaran sözcük dağarcıklarının daha kısıtlı olduğunu göstermiştir. Hatta, bu çocukların, Portekizce konuşan iki dilli akranları ile karşılaştıklarında, kelime varlıklarının daha az olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle, biz bu çalışmada, iki dilli Türk kökenli göçmen ailelerinin çocuklarının hem dil kullanım becerilerindeki sözcük gelişimini ve karşılaştıkları zorlukları değerlendirmek, hem de farklı sosyal ortamlarda ana dilde eğitim imkânlarını ve iki dilli çocuklarda dil gelişimini etkin olarak sorgulamak ve bu dil gelişiminin özelliklerini anlamak için deneysel olarak incelemeyi kararlaştırdık. Araştırmamızın genel amacı, Fransa'da doğup büyüyen iki dilli 5 yaş grubu çocukların Türkiye'deki tek dillilerin Türkçe kullanımlarında ortak ve değişik paylaşımlı kelimelere erişimlerini karşılaştırmaktır.

Çalışmamızın örneklem grupları, 16 Fransızca-Türkçe iki dilli ve 20 tek dilli Türkçe ve 16 tek dilli Fransızca konuşan 5 yaş grubu anaokulu öğrencilerinden oluşmaktadır. Bu çerçevede, deneklerden (i) her iki dilde de var olan ortak (cognate) ve (ii) değişik paylaşımlı (noncognate) sözcükleri içeren resimlerde gördüklerini tanımlamaları istenmiştir. Veri toplama aracı olarak çocuklardan, sözcük kullanımını ölçmek için, geleneksel olarak yaklaşık 5 yaş grubu çocuklarda faal kelime dağarcığı değerlendirilmelerinde dil terapisinde kullanılan çeşitli adlandırma testlerini inceleyip deneyimiz için gerekli öğeleri oluşturduk. Bu yaş grubundaki çocuklar tarafından üretilebilecek toplam 46 kelime listesinden 25 ortak ve 21 değişik paylaşımlı sözcük öge listesi oluşturduk.

Bu bildiri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm teorik çerçeveyi sunmayı amaçlıyor. Bu açıdan birinci ve ikinci dil kullanımları sırasında iki dilli çocuklarda ortak ve değişik paylaşımlı sözcük kullanımlarına girmeden önce, Fransızca ve Türkçe arasında var olan derin etkileşimin nedenlerine kısaca değinmek istedik. İkinci bölümde çalışmamızın varsayımlarını aktardıktan sonra çalışmamızın yöntemlerinden bahsedip örneklem gruplarının özelliklerini belirtirken hem verilerin toplanması ve bu verilerin türü hem de incelenmesi hakkında bilgi verilecektir. Son bölümde ise Fransa'da doğup büyüyen iki dilli 5 yaş grubu çocukların Fransızca ve Türkçe konuşan tek dillilere göre ortak ve değişik paylaşımlı sözcüklere erişimlerini ele alan adlandırma testlerinin sonuçları incelenerek karşılaştırılmaktadır.

2. Türkçe ve Fransızca Arasındaki Derin Etkileşim

Türkiye frankofon bir ülke midir? Frankofon ülkeler listesine bakacak olursak, cevap net olarak hayırdır ama Türkiye gerçeğine biz göz atarsak cevap o kadar da net değildir. 19. yüzyılda Türkiye'de Papazlar topluluğunun kurduğu ve Fransızca ders veren özel okulların tarihçesini incelersek ve şu an Türkçe Sözlük'teki 4974 Fransızca kökenli kelimeleri dikkate alırsak,

Türkiye’de frankofoni bir gerçektir. Kültürel etkileşim açısından Batı ile ilk temaslar, Fransız dili ve kültürünü dünyaya yaymayı amaçlayan kilise üyelerinin çalışmaları sonucu başlamıştır (Çiçek 2004; Alan 2005). Türkiye’de Fransızca, özellikle 18. yüzyılın sonlarında büyük bir önem kazanıp “Batılılaşma hareketiyle birlikte Fransızca, Türkiye’de okul programlarına giren ilk batı dili olmuştur” (Demirel 1990: 7). 19. yüzyılın başlarından itibaren, Türk aydınlarının en büyük amaçlarından biri de, bir batı dilini öğrenmek ve Batı’yı tanımak olmuştur. Bu nedenle Fransızca konuşmak, yıllarca bir ayrıcalık olarak görülmüştür (Alan 2005). “1 Eylül 1868 tarihinde Galatasaray Lisesinin açılmasıyla Fransızca, orta öğretim düzeyinde yabancı dille öğretim yapılan ilk dil olmuştur” (Demirel 1990: 8). Türkiye’de devlet okullarında öğretilmeye başlanan ilk dil olmasına karşın Fransızca, zamanla İngilizce ve Almancadan sonra üçüncü sıraya yerleşmiştir.

Fransızcanın yıllarca süren etkisinden sonra, her ülkede olduğu gibi, Türkçe de İngilizcenin işgali ile karşı karşıyadır. Bu konuma bir de son zamanlarda, Fransa’nın Türkiye’ye karşı takındığı tavırları eklersek, Fransızca Türk halkı arasında ne bir anlamlı varlığa sahip ne de ılımlı bir politika iklimine. Yine de bu iklime rağmen, birçok devlet ve vakıf üniversitesi, özel okulu, anaokulundan itibaren, öğrencilerine uluslararası arenada iyi bir gelecek temin etmek için Türkçenin yerine eğitim dili olarak Fransızca’yı tercih etmektedir. Ayrıca, günlük yaşantısında, her Türk daima Osmanlıcadan kalma (Arapça, Farsça karışımı), yeni üterilmiş arı Türkçe veya Fransızcadan alınmış sözcük kullanımında, ikilem demesek de, bir seçenikle karşı karşıyadır. Bu seçenek aynı zamanda beraberinde bazı iletişim zorluklarını da getirmektedir: i) kuşaklar arası, ii) zaman arası iii) ve basılan kitapların geleceği ile iletişim zorlukları.

Türk dili İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Fransızca olmak üzere birçok Batı dilinden önemli sayıda ödünç kelime almıştır. Türk Dil Kurumu’nun sözlüğüne göre (TDK 2011), Türkçeye Fransızcadan 4974¹ kelime geçmiştir (Kara 2011; Oker ve Akıncı 2012). Geçen bu sözcükler Fransızca ile anlam, yazım ve/veya telaffuz paylaşımı içerir. İki dilde ortak paylaşımlı sözcüklere “cognate” denilmektedir (örneğin ‘kamyon’). Türkçedeki yabancı sözcüklerin ve terimlerin tespit edilmesi amacıyla, Türk Dil Kurumu tarafından 2005 yılında yayımlanan Türkçe Sözlük’ün 10. baskısı üzerinde çalışan Sağlam (2007), işbu sözlükte toplam madde sayısını 63.818 olarak tespit etmiştir. Bunun 48276’sını Türkçe sözcükler, 14629’unu Türkçe’ye ödünçleme yoluyla

¹ Sağlam’a göre (2007: 175) “Arapçadan ya da Arapça üzerinden Türkçeye 1083’ü terim olmak üzere toplam 6391 sözcük girerken, Fransızcadan ya da Fransızca üzerinden Türkçeye 2305’i terim olmak üzere toplam **4939** sözcük girmiştir”.

girmiş yabancı sözcükler ve 913'ünü ise karma sözcükler oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türkçedeki yabancı sözvarlığının oranı % 22,92'dir.

Türkçe Sözlük'te, ödünçleme yoluyla Türkçeye girmiş 14.629 madde- nin 4394'ü yabancı terimlerdir. Başka bir deyişle, Türkçede mevcut yabancı sözvarlığının % 30'unu yabancı terimler oluşturmaktadır. Türkçedeki yabancı terimler arasında 2305 terimle Fransızcadan Türkçeye girmiş terimler birinci sırada yer almaktadır. Bunu, Arapçadan 1.083, İtalyancadan 269, Farsçadan 242, Yunancadan 179 ve İngilizceden girmiş 159 terim izlemektedir (Sağlam 2007: 171).

3. Fransa'da Türk Kökenli Göçmen Ailelerinin Çocuklarında İki Dillilik

Türk kökenli göçmen ailelerinin çocuklarının dil gelişimleri hem toplumdilbilimsel hem de psikodilbilimsel açıdan incelenmiştir (Manigan 1991, 1999; Akıncı 1996, 2001, 2008; Akıncı ve Decool-Mercier 2010; Chalumeau ve Efthymiou 2010; Le Coz ve Lhoste-Lassus 2011; Hamurcu 2015; Oker ve Akıncı 2012).

Önceki çalışmalarımız (Akıncı 2001), Türk göçmen ailelerin çocuklarının 2-3 yaşında anaokuluna başlamalarıyla Fransızcalarının çok hızlı bir şekilde ilerleyip anaokulu sonunda, 5-6 yaşlarında, en çok hâkim oldukları dil haline geldiğini göstermiştir. Türkçelerinin gelişmesinin devam etmesine rağmen, bu dile hâkimiyetleri yaş ile azalmaktadır. Bu çalışma, aynı zamanda, 5-6 yaşındayken bu çocukların hem Fransa'daki hem de Türkiye'deki tek dilli yaşlıtlarına nazaran dillerinde bir "beceri açıklığı" olduğunu göstermiştir. Söz dizimindeki karmaşık kullanım bu açıklığın bir kanıtıdır. Ancak, bu dil becerisindeki geçikme Fransızcalarında 7 yaşında iken giderilse de Türkçeleri için bu sadece 14-15 yaşlarında gerçekleşmektedir (Akıncı 2006). Bu sonuç, özellikle ikinci nesil gençlerde birinci dil gelişimi ve kullanımında ana dil ve kültür derslerinin ne denli önemli olduğunun bir göstergesidir.

Türk çocuklarının dil gelişimlerini toplumdilbilimsel açıdan ele alan araştırmalar bu çocuklar için dil yeterliliği konusunda olumsuz etki gösteren betimlemelerin önemini vurgulamıştır (Manigan 1999; Akıncı 2001). "Okul için ebeveynlerin dili engel algılanıp hatta üstesinden gelinmenin imkânsız sayılan yegâne geçerli öğrenilecek dil sadece Fransızcadır. Bazen ebeveynler ve çocuklarının da kabullendikleri bu olumsuz betimlemelerin hem pedagojik ilişki hem de her iki tarafın da akademik performans beklentileri üzerine etkisi aşıkârdır" (Akıncı 1996: 17).

Dil gelişimlerini psikodilbilimsel açıdan inceleyen çalışmalar ise hem anlama ('compréhension') hem de üretimde ('production') fonetik düzeyde

yetersizlik, sözcük ve biçimbilim-sözdiziminde ise çok önemli zorluklar gözlemlenmiştir. Tek dilli Fransız yaşlıtlarına göre iki dilli çocukların karşılaştırılması bunların becerilerinin yetersiz olduğunu göstermektedir. Yani, sadece iki yıl anaokulunda Fransızca öğrenme Fransızcalarındaki geçikmeyi telafi etmeye yeterli görünmemektedir.

İki dilli Türk kökenli çocuklarda sözcük ve biçimbilim-sözdiziminde büyük zorluklar yaşadıkları gözlemleyen anaokulu öğretmenlerinin şikâyetlerinden yola çıkarak, Le Coz ve Lhoste-Lassus (2011) yine ortalama yaşları 5 olan 20 iki dilli ile 20 tek dilli Fransız çocukları arası karşılaştırmalı bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Veriler çocukların hem Türkçelerinde hem de Fransızcalarında toplanmıştır. Genel olarak analizler, iki dilli çocukların tek dillilere göre sözcük testinde, renk sözcükleri hariç, düşük beceri sergilediklerini göstermiştir. İki ve tek dilli çocuklar arasında gözlenen ilginç bir sonuç ise, bilinmeyen bir sözcük karşısında iki dilli çocukların susmayı tercih etmeleri, tek dillilerin stratejisinin ise cevap olarak başka bir kelime türetmeleri olmuştur, örneğin “ördek” kelimesi yerine “penguen” ya da “tavuk” cevabı vermeleri gibi.

Aynı araştırmada, biçimbilim-sözdizimi testlerinde iki ve tek dilliler arasında hem anlama (‘compréhension’) hem de üretimde (‘production’) farklılıklar gözlemlenmiştir. İki dillilerde, önemli hatalar özellikle ismin cinsi, bitişik tanımlıklar ve de çoğul fiil çekimleri üzerine olmuştur. Toplam 20 iki dilli çocuktan, ikisinde çok büyük zorluklar tespit edilmiş Fransızcalarında ileri derecede geçikme görünmüştür. Ancak, bu iki çocuğun Türkçelerinin daha iyi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuç bu yaşta bazı çocukların hâlâ daha çok Türkçeye hâkim olduklarını kanıtlamaktadır. Türkçe anlatılması gereken hikâyelerde bazen iki dilli çocukların Fransızca kelime kullandıkları da gözlemlenmiştir. Bilmedikleri kelimeleri telafi etmek için bildikleri dilin kelimelerini kullanmak onlar için bir çözüm olmuştur. Yalnız, bu davranış Fransızca anlatılan hikâyelerde gözlemlenmiştir.

Son çalışma ise Hamurcu’nun (2015) yine Alsace bölgesinde küçük bir kasabada yoğun yaşayan Türk kökenli göçmen ailelerin 12 çocuğunun Türkçe ve Fransızca gelişimlerini inceleyen çalışmasıdır. Bu araştırmada aileler dil kullanımlarına göre iki ayrı gruba ayrılmışlardır: birinci grup ailelerde daha çok konuşulan dil sadece Türkçe olup (Grup 1), ikinci gruptakilerde ise Türkçenin yanı sıra Fransızcanın da kullanılmasıdır (Grup 2). Grup 1’e ait ailelerin çocukların, Fransızcalarında, sözcüksel zenginlik artarak yavaş yavaş işaretlerin ve sonrası sözel-ışaret ve nihayet ifade eylemlerinin yerini alır. Ancak, Türkçelerinde, hâlâ sözel-ışaret hâkimdir. Bu durumda, Türkçedeki sözcük zenginliğinin artışı daha az gözlemlenir. Grup 2’ye ait ailelerin çocukların,

Fransızcalarında ise sözlü ifadelerin yüzdesinde gözlemlenen devamlılık, sözcük zenginliğinin gelişimine olumsuz olarak yansımadağı görünmüştür. Diğer taraftan, Türkçelerinde işaret dili kullanımında bir artış görülmesine rağmen eylem kullanımı yüksektir. Bu kelime zenginliğine yansıyan küçük gelişme ile kendini göstermektedir. Bu nedenle çocukların aile içi dil kullanımları ne olursa olsun, Fransızca kelime zenginliği gelişiminde okulun rolü büyüktür. Ancak, Türkçe kelime zenginliğinin pek fazla ilerlememesi Türkçenin okuldaki eksikliğinin göstergesidir.

4. Tek ve İki Dillilerde Sözcük Edinimi

4.1. Ana Dilde Sözcük Edinimi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi birçok çalışma göçmen kökenli Türk ailelerin çocuklarında anaokulunda ciddi “kelime eksikliği” yaşadığını vurgulamaktadır. Araştırmalar, iki dilli Türkçe konuşan çocuklardaki sözcük eksikliğini daha çok Türkçe ile Fransızcanın tipolojik açıdan uzak diller olması ve bağlantılı olarak sesbilgisel zorluklar yaşamalarıyla açıklamaktadırlar. Bu nedendirki biz bu çalışmada, iki dilli Türk çocuklarının karşılaştıkları zorlukları ve dil işleyişi özelliklerini daha iyi anlayabilmek amacıyla sözcük kullanımı erişimi konusuna psikodilbilimsel yaklaşım ile değinmek istedik. Gelişimsel yaklaşım kullandığımız son yıllarda yoğun bir biçimde iki dillilerde sözlük erişimi ve kullanımını modelleştirmeye çalışan teoriler kapsamında sözcük yeterliliğinin ve bilişsel yaklaşımın normal gelişimlerini ölçüt edindik.

Dil ediniminde, araştırmalar, bebeklerde iki dönem belirlemektedir: ön-dilsel ve dilsel dönem, bu iki dönem arası, kelimelerin ilk ortaya çıktığı 12 ayla belirtilir. Ön-dilsel dönemde, bebekler özellikle daha çok algılamaya elverişlidirler. Bebeklerin dilin ses yapısına erken duyarlılıkları onları giderek konuşmanın akışı esnasında sözcük birimlerini ayıklamaya yardımcı olacaktır (Kern 2001). Böylece bebek istikrarlı formları tespit edip ezberleyecek ve daha sonra onlara anlam verecek, diğer bir deyişle, kendi sözcük dağarcığını oluşturmaya başlayacaktır. Rondal’a göre (2000: 120), çocuk kelime hazinesini geliştirebilmesi için “doğru bir şekilde ses dizilerini (*‘signifiants’*) durumlara göre (*‘référents’*) zihinsel temsiller (*‘signifiés’*) yoluyla bağlayarak öğrenmesi gerekir”.

4.2. Tek Dilli Çocuklarda Sözcük Gelişimi

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar, çocuklarda sözcük anlama yeteğinin ütetiminden yaklaşık 4-5 ay önce gerçekleştiğini kanıtlamıştır (Kern 2005). Genellikle her çocukta işittiği kelimeleri anladığının ilk belirtileri 8-9 aylarında ortaya çıkar. Bu yaşlarda, anlayış daha çok durumsal bağlamlarda gerçekleşir. Sabit ses biçimleri ve görünüm bağlamı arasında bağlantılar kurar. De

Boysson-Bardies (1996) 12 aylık çocuklar bağlama odaklı 30 kelime anlayıp çevrelerinde kullanılan bağlam dışı birçok kelimeyi de anlamalarının mümkün olduğunu belirtiyor. Ancak Kern (2001), bu yaşlarda, çocuklar arasında, sözcük anlama ve kullanma konusunda yüksek değişkenlik gözlemlendiğini vurgular. De Boysson-Bardies'e göre (1996: 159) "kültür, sosyal çevre, çocuğun mizacı, kardeşler arası sırası, onun ilk kelimelerin başlama yaşını etkilemesinde büyük rol oynamaktadır."

Araştırmalar (De Boysson Bardies 1996; Bassano 2000) çocuğun üretken kelime gelişmesinin iki aşamada gerçekleştiğini savunur. İlk aşamada kelime artışı çok yavaş gelişir. Sonra, 18 aylık iken 50 kelimeye ulaştığında, kelime ediniminde ani hızlanma gözlemlenir ve bu duruma "sözcük patlaması" adı verilir. Sonrası ise, çocuk günde 4 ila 10 arasında yeni kelime üretmeye başlar. Genellikle sözcük üretimi gelişiminde gözlemlenen normlar şöyledir: çocuk 12 aylıkken yaklaşık 10 kelime üretir, 16 - 18 aylar arasında 50 kelime, 24 aylıkken 300 kelime, 30 aylıkken 500 kelime, ve ortalama 6 yaşlarında, ilkokul birinci sınıfta bir çocuk ortalama 14 000 kelimeye sahiptir (Carey 1978; Clark 1998; Kern 2005).

Yalnız, çocuklarda sözcük dağarcığının, De Boysson-Bardies'nin (1996) yukarıda saydığı etkenler haricinde dillere göre de değiştiği görülmektedir. Zablit ve Trudeau (2008), örneğin, Arapça konuşan Lübnanlı çocukların Fransız yaşlılarına göre kelime üretimlerinin daha az gelişmiş olduğunu vurgularlar. Onlara göre bu fark, iki dil arasındaki biçimbilim zenginlik değişikliğinden kaynaklanabilir. Biçimbilimi daha zengin dilde yetişen çocuklar dikkatlerini kelimelerden daha ziyade biçimbilime odaklamaktadırlar. Arapçanın biçimbilimi Fransızcaya göre daha zengin olduğu için Arapça konuşan çocukların düşük kelime sayısını açıklayabilir. Böylece, ana dilin yapısal özellikleri kelime boyutunu etkileyebiliyor.

4.3. İki Dillilerde Sözcük Edinimi ve Gelişimi

4.3.1. İki Dilli Çocuklarda Sözcük Gelişimi

Gumperz (1964) *sözcük dağarcığını* ('*répertoire verbal*'), kişi veya grupların çeşitli etkileşim esnasında yaşamlarında karşılaştıkları ve kullanma ihtiyacı duydukları ulusal, bölgesel, sosyal ve fonksiyonel dil olarak tanımlar. Böylece, "*sözcük dağarcık*", bir bireyin dilsel kaynaklarının tümüdür. Tek dillilerde, bu kaynaklar farklı dil kullanım şekillerinden ibaret olup iki dillilerde kaynaklar birinci ve/veya diğer dile ait olabilir. Helot (2007: 52) "Bu dizin ancak farklı dillerin (veya dil çeşitlerinin) eklenmesi ile değil onların birleşimi ile gerçekleşebildiğine" işaret eder.

İki dilli dağarcık, Grosjean (2010) tarafından tanımlanan tamamlayıcılık ilkesine bağlı olarak görünmektedir. Bu ilke iki dilli çocukların genellikle farklı amaçlar için, farklı insanlarla, farklı alanlarda iki dillerini kullanabileceklerini vurgular. Grosjean tamamlayıcılık ilkesinin çeşitli sonuçları vurguladığını savunur, bunlar arasında da özellikle birinci ve ikinci dil sözcüklerinin tamamen eş anlamda olmayabilecekleri anlamına gelmektedir. Bu durumda, dillerin kullanım alanları değişik olabilceğinden, iki dillilerin her iki dilde de eşdeğer yetenek geliştirmek zorunda kalmadıkları anlamına gelir.

“Çok dilli (iki dilli) yetenek kavramı yararlı olup, evrensel, soyut ve idealize edilen en yüksek dil yeteneğinin sadece tek dillilerde gözlemlendiği fikrini saf dışı bırakmaktadır” (Kinginger 2008: 49). Tek “dilli yeteneği” görüşü, ister istemez iki dilliği eksik tanımlar, oysa “iki dillilik (eksik veya eksiksiz) iki tek dilin toplamı değildir ancak iki dillilik özgün bir bütündür” (Grosjean 1984: 116).

4.3.2. İki Dilli Sözcük Dağarcığının Değerlendirilmesi

Neredeyse 19. yüzyılın ortalarından 1960’lı yılların başına kadar, birçok araştırmacı iki dilli çocukların sözcük gelişimi açısından geride olduğunu özellikle vurgulamış; çocukta dil gelişimi üzerindeki iki dilliliğin olumsuz etki yarattığını kanıtlamak için deneyler yapmış ve gözlemlerde bulunmuşlardır (Tabouret-Keller 2011). Nitekim, sözcük kapsamını değerlendirirken testler iki dillilerin tek dillilere nazaran eksik puan aldıklarını gösterir. Örneğin, Ben Zeev (1977) pasif sözcük dağarcığını değerlendiren bir testte, 7 yaşında iki dilli İbranice konuşan çocukların 10 puan eksik aldıklarını yazmıştır. Bu ve bu tür sonuçlar büyük ölçüde dil ediniminde iki dilliliğin geçikmelere yol açtığı kanısında bulunmuştur. Ancak bu çalışmalar şiddetle eleştirilmiştir; çünkü, iki dillilerin yetenek ve bilgilerinin dağılımları iki dilde tamlandığının kanısını göz önünde bulundurursak, tek dilli çocuklar için hazırlanmış testlerle iki dillileri tek dillilerle karşılaştırarak değerlendirmek tamamen yanlış ve kabul edilebilir bir durum değildir.

Bu tür sonuçlara ulaşmamak için iki dillilerin doğru biçimde sözcük yeterliliklerini ölçmek amacıyla farklı puanlama sistemleri üretilmiştir. Pearson ve diğ. (1993) ‘tek dilli’, ‘toplam’ ve ‘kavramsal’ puanlarını ayırt etmeyi önermiştir. *Tek dilli puanlama*, çocuğun herhangi (birinci veya ikinci) dilindeki sözcük dağarcığında bulunan tüm kelimelerin sayısıdır, *toplam puanlama* ise, onun dillerine bakılmaksızın toplam sözcük sayısıdır, *kavramsal puanlama* da çocuktaki mevcut var olan kavramların sayısıdır.

Birçok çeşitli çalışma (Junker ve Stockman 2002; Zablitz ve Trudeau 2008) eş zamanlı iki dillilerin sahip oldukları kelime sayısı ayrı ayrı düşünüldüğünde tek dilli yaşlıtlarına göre daha düşük puanlar elde ettiğini göster-

mektedir (tek dilli puanlama). Ancak, onların kavramsal kelime sayısı dikkate alındığında tek dilliler ile eşdeğer puan elde ettikleri hatta toplam sözcük puanlama sistemi seçildiği takdirde bunlarda tek dillilere nazaran üstünlük gözlemlenmektedir (De Houwer, 2011). İki dilli çocukların elde ettiği tek dilli kelime puanlamasındaki düşük puanları tamamlayıcılık ilkesiyle kolayca açıklanmıştır. Genesee ve diğ. (2011), kelime öğrenmenin bireysel yeni öge kodlamayı içerdiğini hatırlatarak, her öge ile birçok kez karşılaşılması gerektiğini ve de anımsatıcı kaynaklarının özellikle kolay olmadığını, tüm bu işlemlerin çok zaman gerektirdiğini vurgulamışlardır. Bu araştırmacılara göre, iki dilli ve tek dilli çocukların anımsatıcı kaynaklar açısından aynı sınırlamalara sahip olduğu ve eşit zaman miktarı düşünüldüğünde, iki dillilerin tek dillilere nazaren daha az sözcük elde etmiş olmaları gayet normaldir.

4.3.3. İkinci Dilde Sözcük Edinimi Modeli

Literatürde, ikinci dil sözcük edinimi için baskın teorik model Kroll ve Stewart'ın önerdikleri (1994) *Hiyerarşik Revize Model*'dir ('Revised Hierarchical Model'). Bu model ikinci dilde yeni kelimelerin hafızadaki mevcut kavramlar ile nasıl eşleştiğini önemsetmektedir. Bu modelin ardışık erken iki dillilerdeki sözcük edinimi için öngörülmediği ama daha çok geç dil öğrenenlerde kelime edinimini açıklamak için geliştirildiği de unutulmamalıdır. Ancak ardışık erken iki dilliler geç dil öğrenenler gibi birçok kavramı ikinci bir dili öğrenmeye başladıklarında daha önceden geliştirdikleri ve diğer yandan da bu modelin, gelişim açısından bizim için önem taşıdığı mutlaklıdır.

Hiyerarşik Revize Model aslında "kavramsal dolayım" ve "sözcük bağdaştırma" modellerini (Potter ve diğ. 1984) içerir ve onları tek bir modelde bütünleştirir. Bu model iki dillilerde sözcük-semantik ilişkisinin üç unsurdan oluştuğunu varsayar: ortak kavramlar, birinci dil sözcükleri ve ikinci dil sözcükleri. Bu model ayrıca bu ilişki için iki bağdan bahseder: her iki dildeki eşdeğerde sözcükler ile kavramlar arasındaki bağlantılar. Böylece yeni bir dil öğrenen kişi her iki dilin de sözcük hazinesi arasında bağlantı kurar. Diller kullanıldıkça ve ikinci dil deneyimi arttıkça bu bağlantılar güçlendirilmektedir. Yalnız bu model için aynı zamanda bu bağlantılar arasında bir bakışimsızlık söz konusudur: ikinci dilden (D2) birinci dile (D1) yönelik sözcük bağlantıları, D1'den D2'ye yönelik bağlantılardan daha çok güçlüdür.

Bu modelde, yeni dil öğrenmeye başlayan bir kişi D2'de ürettiği veya anladığı bir sözcüğü D1'den çevirerek yaptığı bir eşdeğer sözcük ko-aktivasyonunu içermektedir; yüksek derecede dil öğrenmiş kişi ise D2'de sözcük kullanırken D1'deki çeviri eşdeğer sözcük kullanımına başvurmaz.

4.3.4. İki Dillilerde Sözcük Kullanımı

Geleneksel olarak çocuklarda aktif kelime dağarcığının değerlendirilmesi resim adlandırma testleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu tür testler, sözcük erişim sürecini ve özellikle de kişinin ifade etmek istediği belleğinden kavrama tekabül sözcüğü ortaya çıkarmayı içerir.

Araştırmacılar, en az üç betimleme düzeyi varlığından bahseder: kavramsal (veya semantik), sözcük (kendi dil bilgisi özellikleri olan kelime) ve fonolojik (sesleri) düzeyler. Sözcüklere erişimin ise iki tip birbirini içeren mekanizmadan oluştuğundan bahsederler: aktivasyon ve seçim mekanizmaları. Bu mekanizmaların işlevleri ise betimlemelerde farklı seviyelerde çalışır.

İki dillilik bağlamında, kişi aynı kavramı ifade etmek için her iki dilde iki ayrı sözcükten yararlanmaktadır. Bu durum birçok soruyu da beraberinde getirir. Son 30 yılda yapılan çalışmalar, iki dillilerin uygun zamanlama ve dilde ifade etmek istedikleri kavrama karşılık gelen bir kelimeyi nasıl ürettiklerini belirlemeye çalışmaktadır. Başka bir deyişle, iki dillilerde sözcük erişiminin mekanizmasını çözmeyi hedeflemektedir.

Araştırmalar artık, iyi derecede iki dil kullanan kişilerin, D2’de sözcük ürettiklerinde D1 sözcük dağarcığını kullanmadıklarını kanıtlamışlardır (Costa ve Santesteban 2004). Aynı zamanda, birçok çalışma da D2’de sözcük kullanımı sırasında işlevsel bir paralellik içerisinde olduklarını ve de kullanım dışı bırakılan dilin de kişinin beyininde etkin kaldığını göstermiştir. Bu durum, iki dillilerin dil kullanma esnasında dilleri beyinlerinde ayırt edebilme becerilerinin onların çok etkili bilişsel kontrol mekanizmasına sahip olduklarını kanıtlar. Konuşma sırasında diller arasında ayırt etme, bu yeteneğin temelidir.

Gerçekten de, Costa ve arkadaşlarının işaret ettikleri gibi (2000) iki dilliler her iki dili de gelişigüzel ayırt edemeksizin kullansalardı, iletişimin kalitesini önemli şekilde etkilerdi.

4.3.4.1. Dilin Beyinde Etkinleştirilmesi

Başlangıçta, araştırmacılar iletişim esnasında kullanılmak istenen kavramın etkinleştirilmesinin, her iki dildeki sözcük erişimine tekabül edip etmediğini belirlemeye çalışmıştır. Bu noktada, son çalışmalar iki dilin de kullanımı sırasında işlevsel bir paralellik içerisinde olduklarını kanıtlamaktadır. Sözcük etkinleştirilmesi bir dile özgü olmayıp bir kavram, iki dilli için, iki dilde yaygın sözcük etkinleştirme betimlemeleri açısından etkindir (Green 1998; Costa, Miozzo ve Caramazza 1999, Costa ve Caramazza, 1999). Çeviri eşdeğerler sözcüklere de aynı seviyede etkinleştirmeden istifade etmelerinden dolayı bir dile ait sözcük seçim mekanizması nasıl çalışacaktır?

4.3.4.2. Sözcük Seçimi

Bu soruyu cevaplamak için araştırmacılar tarafından önerilen çözümlerden biri, engelleme mekanizmasının varlığıdır, yani hedef dile ait sözcüklerin temsillerinin etkinleştirmesinin beyinde yok edilmesidir. Green (1998) tarafından savunulan bu görünüm “*Engelleyici Denetim Modeli*”dir (“*Inhibitory Control Model*”). Bu modele göre, her sözcük temsili bir dil veya başka bir dil ile ilişkilidir. Sözcüğe erişirken, hedef dışı diline ait olan sözcükler böylece engellenecektir. Hedef sözcük, seçim mekanizması tarafından kullanılacak çeviri sözcüğüne göre yüksek derecede etkinleştirme yaşayacaktır. Bu görüşe göre, sözcük seçimi “dile özgü olmayan”, yani etkinleştirme düzeyi herhangi bir dildeki sözcük birimlerine dayanmadan gerçekleşir. Hedef dışı dile ait bir kelimenin kullanılması ise tamamen engelleme eksikliği sonucu olarak görülebilir.

Diğer yandan, Costa ve diğ. (1999) Costa ve Caramazza (1999) gibi araştırmacılar ise, yukardaki görüşün aksine, sözcük seçim mekanizmasının “dile özgü” olduğu savunmaktadır, yani hedef dile ait sözcüklerin temsillerinin etkinleştirilmesinin tek seçim mekanizması olarak varsaymaktadır. Hedef dile ait sözcüklerin temsillerinin etkinleştiği ama sözcük seçimi sırasında dikkate alınmadıkları vurgulanır.

Costa ve Santesteban’a göre (2004), bu iki mekanizma da mümkündür ancak D2’nin farklı öğrenme aşamalarında gerçekleşmektedir. Yani, ikinci dilde (D2’de) uzmanlık düzeyi yükseldikçe, sözcük seçiminde rol oynayan mekanizmanın değişebileceği mümkündür. D2’yi yeni öğrenenlerde engelleyici, uzman seviyesindekilerde ise her iki dile özgü sözcük seçim mekanizması harekete geçer.

4.3.4.3. İki Dilli Sözcük Dağarcığında Ortak Paylaşımlı Sözcükler

Sözcük seçimi esnasında hedef dışı dilin aktif ve kullanılabilir olup olmadığını belirlemek için araştırmacılar tarafından kullanılan yaklaşımlardan biri iki dillilerde her iki dilde de bir dizi özellikler taşıyan muğlak diye adlandırılan sözcükleri incelemek olmuştur. Böylece iki dilde aynı yazılan (*‘homographe interlangue’*) ve / veya telaffuz edilen yani ortak paylaşımlı sözcükler (*‘cognates’*) üzerine deneyler yapmıştır (Kroll ve diğ. 2008). Ortak paylaşımlı sözcükler bir dilden yazım ve / veya fonolojik açıdan benzerlik taşıyan neredeyse eşdeğerde çevrilmiş diğer bir dile geçen sözcüklerdir. Ancak, çeviri eşdeğer durumunda, bu kelimeler arasındaki benzerlik derecesi kesinlikle araştırmalarda onaylanmamaktadır (Font ve Lavaur 1998).

Birçok çalışma ortak paylaşımlı sözcüklerin değişik paylaşımlı sözcüklere nazaran iki dillilerde sözcük seçimini kolaylaştırma etkisi yaptığı kanısın-

dadır. Bu kolaylaştırma etkisi genellikle iki dilde paralel etkinleştirme lehine bir delil olarak yorumlanmıştır. Nitekim, sadece hedef dil etkinleştirildiyse, iki dillilerin ortak ve değişik paylaşımlı sözcüklere erişimleri farklı olmamalıdır.

Ortak paylaşımlı sözcüklerde kolaylaştırma hem sözcük anlama/tanıma (Font ve Lavour 1998; Dijkstra, Grainger ve Van Heuven 1999) hem de üretim esansında görünür (Kroll ve Stewart 1994; Costa, Caramazza ve Sebastian-Galles 2000; Costa, Santesteban ve Cano 2005). Sözel üretim durumlarında, çalışmalar, ortak paylaşımlı sözcük testlerinde resimlerin daha hızlı adlandırıldıklarını göstermektedir (Costa, Caramazza ve Sebastian-Galles 2000). Aynı zamanda, bu tür sözcükler “kelime dilimin ucunda” olgusuna daha dayanıklı (Gollan ve Acenas 2004) ve öğrenilmesi daha kolay olarak görülmüştür (Comesaña, Soares ve Lima, 2010). Ayrıca bu sözcüklerin, hem baskın dil hem de hâkim olunmayan dilde sözcük hatalarını azalttığı gösterilmiştir.

Bu tür sözcükler üzerine yapılan deneyler daha çok dili geç öğrenenler ile gerçekleştirilmiştir. Bizim çalışmamızın hedefi ise ardışık erken iki dilli diye adlandırılan göçmen Türk kökenli Fransızca-Türkçe konuşan çocuklarda bu iki tür sözcük erişimindeki durumu incelemektir. Bu çocuklar ortak paylaşımlı sözcük kullanırken daha iyi beceri göstermekte midirler?

5. Gereç ve Yöntem

5.1. Varsayımlar

Yukarda belirtilen çalışmalarının devamında, Fransa’da doğup büyüyen iki dilli 5 yaş grubu çocukların ortak paylaşımlı kelimeleri tanımlama becerisinde yüksek yetenek gözlemlenmesi beklenmektedir. Bunlarda gözlemlenebilecek sözcüksel zorlukların daha çok anlamsal (*‘signifié’*) değil gösterge seviyesinde (*‘signifiant’*) olması beklenmektedir.

Çalışmada, deneklerden her iki dilde de var olan ortak ve değişik paylaşımlı sözcükleri içeren resimlerde gördüklerini tanımlamaları istenmiş olup aşağıdaki varsayımlar türetilmiştir:

i) Henüz Fransızca ve Türkçede öğrenme sürecinde olan Fransızca-Türkçe konuşan iki dilli 5 yaş grubu çocukların tek dilli yaşlılarına göre değişik paylaşımlı sözcük tanımlamalarında daha düşük beceri göstermeleri beklenmektedir.

ii) İki dillilerin tek dilli yaşlılarına göre kavramsal açıdan sözcük tanımlamalarında eşit beceri elde etmeleri beklenmektedir.

iii) İki dillilerin tek dilli yaşlılarına göre ortak paylaşımlı sözcük tanımlamalarında daha yüksek beceri sergilemeleri beklenmektedir.

5.2. Ortak ve Değişik Paylaşımlı Sözcüklerin Seçimi

Yukarıda da yazıldığı üzere, Fransızcadan ya da Fransızca üzerinden Türkçeye geçen toplam 4974 sözcük girmiştir. Ortak paylaşımlı sözcükleri seçmek için, öncelikle Fransızca ve Türkçe arasındaki tüm saydam kelimeleri listeleyen bir çalışmadan esinlendik (Kara, 2011). Bu listeden 5 yaş grubu anaokulu son sınıf (veya ilkokul öncesi eğitim) çocukları tarafından üretilebilmesi olası görünen bir dizi sözcük listesi oluşturduk. Seçilen bu sözcüklerin Fransızca ve Türkçede aynı anlam taşıdıklarından emin olmak için bunları bir bir inceledik. Örneğin Fransızcadan Türkçeye giren ve anlam kayması yaşayan [balon] kelimesinde olduğu gibi kelimeleri bu listeye dâhil etmedik. Ayrıca, kültürel açıdan yansız olası öğeleri seçmeye çalıştık. Seçilen sözcüklerin tümü isim ulamındandır.

Değişik paylaşımlı kelimeleri seçmek için, Fransa’da çocuklardan kelime kullanımını ölçmek için, geleneksel olarak yaklaşık 5 yaş grubu çocuklarda faal kelime dağarcığı değerlendirilmelerinin dil terapisinde kullanılan çeşitli adlandırma testlerine dayanmaktadır.

Böylece 5 yaş grubundaki çocuklar tarafından üretilebilecek toplam 74 kelime listesinden 35’i ortak 39’u değişik paylaşımlı sözcük öge listesi oluşturduk. Test için kullanılan görüntüler ise Google Images’den alınmıştır. Renklerin her iki dilde kültürel açıdan anlam farklılığı taşıyabileceğini (örneğin ‘ambulans’ ve ‘polis arabası’ gibi) göz önünde bulundurarak sadece siyah beyaz görüntüleri seçtik.

Seçilen görüntülerin normalde 5 yaş grubu anaokulu son sınıf öğrencileri tarafından bilinen kelimeler teşkil ettiğinden ve bunların belirsizlik özelliği taşımadığından emin olmak için Fransızca konuşan kırsal ve şehirde ikamet eden 17 tek dilli öğrenciler ile bir ön test gerçekleştirdik. Bu ön test esnasında çocukların en az % 75’ten beklenen yanıtı karşıyalan öğeleri bilinen sözcük olarak kabul ettik (Morrison vd.1997).

Ön test sonuçlarını da göz önünde bulundurarak netice de toplam 46 kelime listesinden 25’i ortak 21’i değişik paylaşımlı kelime öge listemizi oluşturduk. Aşağıdaki tablo 1 Fransızca-Türkçe için oluşturduğumuz 25 ortak paylaşımlı sözcük listesini göstermektedir.

Tablo 1: Fransızca normal ve IPA yazılımlı 25 ortak paylaşımlı sözcük listesi.

Fransızcası	Türkçe kullanışı (IPA)
Téléphone	[tɛlɛfɔn]
Télévision	[tɛlevizjɔn]

Docteur	[dɔktɔr]
Hélicoptère	[helikɔptɛr]
Biberon	[biberɔn]
Collier	[kɔljɛ]
Fusée	[fyzɛ]
Bicyclette	[bisiklet]
Saucisse	[sɔsis]
Robot	[rɔbɔt]
Autobus	[ɔtɔbys]
Bébé	[bɛbɛ]
Ananas	[ananas]
Camion	[kamjɔn]
Yaourt	[jɔurt]
Train	[tren]
Coiffeur	[kwafœr]
Valise	[valiz]
Chocolat	[ʃɔkɔla]
Ballon	[balɔn]
Cheminée	[ʃæmine]
Bottes	[bɔt]
Zèbre	[zɛbra]

5.3. Örneklem Grupları

Türkçe-Fransızca konuşan 5 yaş grubu anaokulu son sınıf öğrencileri Fransa'nın merkezindeki Tours ilinin Romorantin-Lanthenay ilçesindeki değişik anaokullarından seçilmişlerdir. İki dilli göçmen Türk kökenli ailelerinin çocuklarının test grubuna dâhil edilme şartları aşağıda kısaca özetlenmiştir:

- 1) Çocuğun anaokulu 3. sınıfta olması,
- 2) Çocuğun anaokulu birinci sıntan beri eğitim görüyor olması,

Bu iki seçme ölçütü bize iki dilli çocukların Fransızca öğrenme süreçlerinin eşit olmasını sağlamıştır.

- 3) Çocuğun Türkçe ve Fransızca konuşabiliyor olması,

4) Çocuğun ardışık erken iki dillilik grubuna ait olması yani ilk önce aile çevresinde Türkçe öğrenmiş sonrası da okullaşma ile Fransızcasını geliştirmiş olması.

5) Çocuğun herhangi bir şekilde dil terapisine gitmiyor olması.

Hedefimiz, sözcük dağarcığı erişimini normal gelişimli çocuklarda incelemek olduğu için, herhangi bir nedenden dolayı dil terapistine giden bir çocuğu çalışmamıza dâhil etmedik. Derinden incelenmesi gerekli bu tür çocuklar için apayrı gereç ve yöntem uygulamak lazımdır.

Tek dilli Fransız öğrencilerini seçmek için yukardaki ölçütlerden 3 ve 4 hariç diğerlerinin geçerli olmasına dikkat ettik.

Örnekleme gruplarının belirlemiş olduğumuz ölçütlere uyup uymadıklarını kontrol etmek için ailelere yönelik bir sormaca oluşturduk. Soruları anlamalarında sorun yaşanmasın diye iki dilli aileler için sormacalar hem Fransızca hem de Türkçeye çevrilmiş olarak önerildi.

Yukarıdaki ölçütlere göre 16 tek dilli Fransızca konuşan, 16 Türkçe-Fransızca konuşan iki dilli ve Türkiye'den okul öncesi eğitimden faydalanan 5 yaş grubu 20 tek dilli denek önekleme gruplarımızı oluşturmuştur.

Aşağıdaki tablolar (Tablo 2) iki dilli Türkçe-Fransızca ve tek dilli Fransızca / Türkçe konuşan önekleme gruplarının özelliklerini vermektedir, bu bilgiler ailelerine gönderilen sormacalar aracılığıyla toplanmıştır.

Tablo 2: İki ve tek dilli katılımcıların cinsiyet, yaş, kardeş sırası ve anne babanın meslekleri bilgileri.

Denek grupları	Ortalama yaş	Cinsiyet sayısı	Kardeş sırası	Babanın meslek grubu	Annenin meslek grubu
İki dilli	En küçük 5;04	8 Kız	6 çocuk > 1.	11 baba > işçi	14 anne > ev hanımı
	En büyük 6;03	8 Erkek	4 çocuk > 2. veya 3.	3 baba > tüccar	2 anne > işçi
			2 çocuk > 4.	2 baba > işsiz	

Tek dilli Fransız	En küçük 5;03 En büyük 6;06	8 Kız 8 Erkek	8 çocuk > 1. 5 çocuk > 2. 2 çocuk > 3. 1 çocuk > 4.	5 baba > işçi 5 baba > büro işçisi 5 baba > yüksek meslek 1 baba > işsiz	14 anne > ev hanımı 2 anne > işçi
Tek dilli Türk	En küçük 5;04 En büyük 6;05	10 Kız 10 Erkek	6 çocuk > 1. 5 çocuk > 2. 5 çocuk > 3. 4 çocuk > 4.	20 baba > işçi	15 anne > ev hanımı 5 anne > işçi

İki dilliler için ayrıca her iki dilin de kullanımlarını anlayabilmek ve de elde edeceğimiz sonuçları daha iyi değerlendirebilmek için, dil tercihlerini aşağıda belirttik.

Tablo 3: İki dilli çocuklarda dil kullanımları.

Dil kullanımı	Anne ile	Baba ile	Kardeşler ile	Arakadaş grubu ile	Emek isteyen dil	Daha iyi anlaşılan dil
Türkçe	9	7	4	1	1	10
Fransızca	1	2	1	4	11	1
2 dilde	4	7	11	11	3	5
Cevapsız					1	

Bu sonuçları kısaca değerlendirecek olursak şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: dil kullanımında anne ile iletişim dili olarak çoğunluk Türkçe tercih edilmektedir. Babaları ile ortaya çıkan sonuç birinci tercih her iki dili de kullandıkları ikinci tercih ise Türkçedir. Kardeşler arası ve akran grubu ile, iki dilli çocukların ağırlıklı olarak iki dili de kullandıkları gözlemlenmektedir. Ebeveynler için çocuklarının öğrenmelerinde çaba, gayret göstermeleri

gereken dilin Fransızca olup sonuca endeksli olarak da çocukların daha iyi anladıkları dil ise Türkçedir.

5.4. Verilerin Toplanma ve Puanlanması

Testler bireysel olarak her çocuğa ayrı ayrı uygulanmıştır. Adlandırma için sunulan görüntüler rastgele bir sırayla, ancak grup içi deneklere aynı sırada sunulmuştur. Verilerin kolayca yazıya dökülebilmesi için tüm testler filme çekilmiştir.

İki dilliler için tüm veriler önce Fransızca iki hafta sonra da Türkçe gerçekleştirildi. Her çocuğa ayrı ayrı bilgisayar ekranından resimler gösterilip sırasıyla herbir resim için çocuğa: “Fransızca / Türkçe bunun adı nedir?” şeklinde soru yöneltildi.

Eğer çocuk resimde gördüğünü değil de yorum yaptıysa, örneğin “ambulans” sözcüğü yerine “*bu kamyonla hasta taşıyoruz*” dediyse, söylediğini not edip tekrar çocuğa “Tamam ama onun adı nedir?” diye tekrar soru yönelttik.

Eğer çocuk beklenen sözcüğün yerine başka bir sözcük söylediysen, söylediğini not edip tekrar çocuğa “Bunun başka adı da var, sen biliyor musun?” diye yeniden sorduk. Eğer, cevap “bilmiyorum” olduysa, bir sonraki resme geçtik.

Eğer çocuk yanlış cevap verdiyse, söylediği yanlış sözcüğü not edip tekrar “Hayır o değil, başka ne olabilir?” diye yeniden sorduk. Eğer, cevap “bilmiyorum” olduysa, bir sonraki resme geçtik.

Çocuğun verdiği cevap veya cevapların tümünü not ettik. Çalışmamız için sözcüğün tanımlanması önemli olduğundan verilen sözcüklerde küçük telaffuz hataları olduysa onları önemsemedik.

Verilerimizi analiz etmek için yukarıda açıkladığımız Pearson ve diğ. (1993) tarafından önerilen puanlama şeklini kullandık:

- *Tek dilli skor*, çocuğun birinci veya ikinci dilindeki sözcük dağarcığında bulunan tüm kelimelerin sayısı,

- *Kavramsal skor*: çocuktaki mevcut kavramların sayısıdır.

Tek dilli çocuklarda bu iki tür skor eşleştiği için iki puanlama toplamı eşittir. Çalışmamızın amaçlarından biri iki dillilerde ortak ve değişik paylaşımlı sözcüklerde elde edilen skorları karşılaştırmak olduğundan ayrıca bu grup için *ortak paylaşımlı sözcük skoru* ve *değişik paylaşımlı sözcük skorunu* da kullandık. ‘*Ortak paylaşımlı sözcük skoru*’ deneğin bu tür sözcükler için verdiği doğru adlandırma cevap sayısıdır. “Doğru cevap” bizim için semantik

açından verilen cevabın yeterli olduğu anlamına gelir. Bu betimleme ‘Değişik paylaşımlı sözcük skoru’ için de geçerlidir.

6. Bulgular

Grup içi veya gruplar arası karşılaştırmalar için farklılıkların önemini sorgulamak amacıyla elde edilen tüm sonuçlar Mann-Whitney istatistik testine tabi tutulmuştur. Farklı kavramlar puanı için iki dillilerin yeteneklerini karşılaştırılması için, sonuçlar brüt skor olarak ifade edilmiştir. Bu skor bizim test öğelerimizin toplam sayısına olan 46’ya denk gelmektedir.

6.1. İki Dillilerin Sonuçları

Aşağıdaki sonuçlar için kullanılan kısaltmalar şöyledir:

FKS: iki dillilerin Fransızca skorları

TKS: iki dillilerin Türkçe skorları

TDS: Tek dilli skor

KS: Kavramsal skor

Tablo 4: Farklı kavramlar için Türkçe-Fransızca konusan iki dillilerin sonuçları.

	B1	B2	B3	B4	B5	B6	B7	B8	B9	B10	B11	B12	B13	B14	B15	B16
FKS	24	22	41	35	30	34	34	38	33	39	44	44	39	37	40	37
TKS	42	39	42	45	44	40	41	38	31	42	45	42	43	43	42	42
KS	42	39	44	45	44	42	42	42	39	46	46	46	45	44	44	44

Bu tablodan elde edilen bilgiler, B9 ve B12 hariç tüm iki dillilerin Türkçeden Fransızcaya göre daha iyi skor aldıklarıdır. B8’in skorları ise her iki dilde eşittir.

Ayrıca, tüm deneklerin kavramsal skolarları Fransızcadan aldıkları puanlardan daha yüksektir. İki skor arasında ortalama puan farkı 7.68 olup maksimum sapma B1’de (18 puan) minimum sapma ise B11 ve B12’de (2 puan) gözlenmektedir.

Türkçe toplam skorları ile kavramsal skorları arasında görünen sapma ortalaması ise Fransızcaya nazaran daha düşüktür (ortalama 2.06 puan). Maksimum sapma B9’da (8 puan) olup B1, B2, B4 ve B5 Türkçe tek dil skoru ile kavramsal skor arasında fark görünmemektedir.

İki dillilerin her bir dilde (Türkçede veya Fransızcada) veya her iki dilde de başarısızlık gösterdikleri sözcükler aşağıda ayrı ayrı incelenmiştir.

Fransızcada iki dillilerin başarısızlık gösterdiği sözcüklerin genelde anaokulunda pek sık kullanılmayan sözcükler olduğu görünmektedir. Bunlar

genelde ev içi kullanılan sözcüklerdir. Bunlarında arasında ortak paylaşımlı sözcükler de vardır: “helikopter”, “sosis”, “yoğurt”, “bavul”, “şömine”, “kanepeler”.

Tablo 5: İki dillilerin Fransızcada adlandırmakta zorluk çektikleri sözcük listesi.

Sözcük	Yanlış cevap veren çocuk sayısı	Yanlış cevap veren çocuk %
saat	12	75
kanape	11	69
Diş fırçası	10	62
mum	9	56
süpürge	8	50
kova	7	44
üzüm	7	44
salıncak	6	37
bulut	5	31
şemsiye	5	31
anahtar	4	25
şişe	4	25
helikopter	4	25
su	3	19
yoğurt	3	19
valiz	3	19
kitap	3	19
şömine	3	19

Fransızcada cevabını bilmedikleri sözcükler için iki dillilerde gözlemlenen tavır, daha önce de yapılan bir araştırmada gözlemlenmişti (Le Coz ve Lhoste-Lassus 2011): bu çocuklar başka bir cevap vermektense susmayı tercih ediyorlar. Bunun yanı sıra bazı anlamsal hatalar da gözlemledik: örneğin “diş fırçası” için “diş macunu”, “üzüm” için “turp”. Birkaç sözcük için nadir gözlemlenen davranış ise sözcüğün yerine dolaylı anlatma yolunu seçmek: örneğin “mum” için “doğum günü pastası”, “kova” için “inekleri sağlamak” ya da “şişe” için “bu bir plastiktir”.

Bu davranışlar Türkçe için de gözlemlenmiştir. Yalnız değişik tavır olarak adlandırma dili Türkçe olmasına ve de bizim çocuklardan uygun Türkçe sözcüğü istemize rağmen aralarında Fransızca cevaplar verenler oldu. Aşağıdaki tablo 7 iki dillilerin Türkçede adlandırmakta zorluk çektikleri sözcük listesini vermektedir.

Tablo 6: İki dillilerin Türkçede adlandırmakta zorluk çektikleri sözcük listesi.

Sözcük	Yanlış cevap veren çocuk sayısı	Yanlış cevap veren çocuk %
üzüm	3	19
eldiven	3	19
süpürge	3	19
mum	3	19
koca	3	19

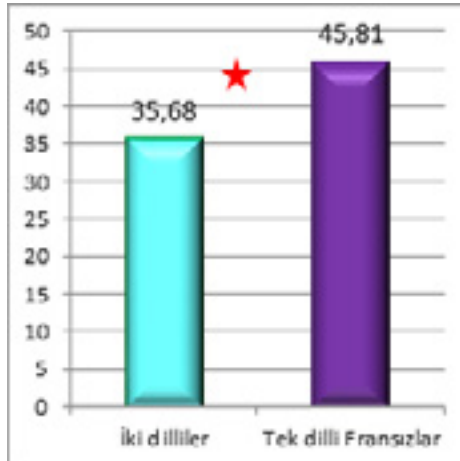
Her iki dilde de başarısızlık gösteren sözcüklerin çoğunun ortak paylaşımlı sözcükler olduğu dikkat çekmektedir: “piyano”, “roket”, “berber”, “şömine” ve “zebra”. Bu sözcükler öğretmenler tarafından da pek sık kullanılanlardır. Bu öğeler hariç, bir de çocukların “eldiven” yerine “el” kullanmaları görülmüştür.

6.2. Gruplar Arası Karşılaştırmalar

Yapılan çalışmalar, öğretmenler ve dil terapistlerinin deneyimlerini göz önünde bulundurarak, hazırladığımız birinci varsayımımız, henüz Fransızca'yı öğrenmekte olan iki dilli 5 yaş grubu çocukların tek dilli yaşlılarına göre Fransızca kelime adlandırmalarında düşük beceri sergileyeceklerini yazmıştık.

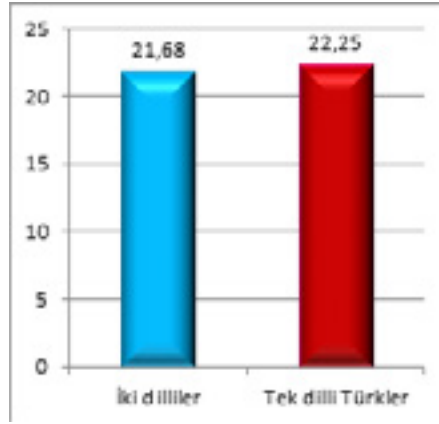
Resim adlandırma testinde, iki dilliler Fransızcada ortalama 35,68 puan elde etmişlerdir (Standart Saptama: 6,24) oysaki tek dilli Fransız yaşlılarında ortalama puan 45,81'dir (SS: 0.544). İstatistiksel analizler iki grup arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir (p. <0.0001). Birinci varsayımımız böylece doğrulanmıştır.

Şekil 1: İki dillilerin Fransız yaşlılarıyla Fransızca kavramsal puan ortalaması performansının karşılaştırılması.

İki dillilerin Türkçelerindeki ortalama puanlarını Türkiye'deki tek dilliler ile karşılaştırdığımızda ortaya çıkan sonuç ise Fransızcada gözlenenenden çok farklıdır. İki dilliler Türkçe adlama testinde ortalama 21,25 puan elde etmiş (SS: 1.98) tek dilliler ise 22,25 (SS: 0,85). Türkçede iki grubun arasında istatistiksel olarak fark olmadığı görülmektedir ($p = 0.140$). Fransa'da doğup büyüyen iki dilliler birinci dillerinde yaşlılarıyla aynı performansı göstermektedirler.

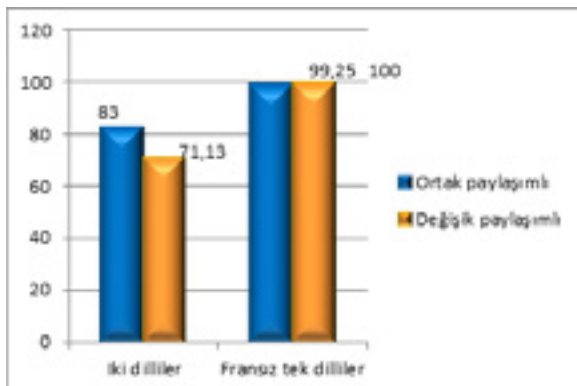
Şekil 2: İki dillilerin Türk yaşlılarıyla Türkçe kavramsal puan ortalaması performanslarının karşılaştırılması.

6.3. Ortak ve Değişik Paylaşımlı Sözcüklerin Üretimini Karşılaştırılması

Üçüncü varsayımızda iki dilli çocukların ortak anlam paylaşımı sözcüklerin üretiminde, değişik paylaşımı sözcükler üretimine göre daha yüksek başarı sergileyecekleri öngörülmüştü.

Şekil 3: İki dilli Türkçe-Fransızca ve tek dilli Fransızca konuşan çocuklarda ortak ve değişik paylaşımı sözcüklerin üretimini karşılaştırmaları.

Tek dilli Fransız çocuklarının ortak ve değişik anlam paylaşımlı sözcüklerin üretimlerinin başarı oranlarını karşılaştırdığımızda, şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: ortak anlam paylaşımlı sözcüklerde başarı oranı % 99,25 iken değişik anlam paylaşımlılarda oran % 100'dür. Bu oranları istatistiksel analiz ettiğimizde herhangi bir anlamlı fark ortaya çıkmamaktadır ($p = 0.164$).

İki dillilerin sonuçlarını karşılaştırdığımızda ortaya çıkan sonuç, bu çocukların ortak anlam paylaşımlı sözcük üretimindeki başarı oranı % 83 iken değişik anlam paylaşımlılarda oran % 71,13 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonucu da istatistiksel olarak karşılaştırdığımızda aradaki farkın gerçekten önemli ($p = 0.022$) olduğunu gösterir. Üçüncü varsayımımızı doğrulayan bu sonuç, iki dilli çocukların ortak anlam paylaşımlı sözcükler üretiminde daha başarılı olduklarını kanıtlamıştır.

6.4. İki Dillilerde Fransızca Sözcük Üretimi Performansı ve Sözcük Sıklık Kullanım İlişkisi

Gerçekleştirmiş olduğumuz istatistiksel analizler iki dilli çocuklarda Fransızca değişik anlam paylaşımlı sözcük üretimi performansı ile sözcük sıklık kullanım arasında anlamlı bir ilişki ($p = 0.002$) olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde, istatistiksel analizler ortak anlam paylaşımlı sözcüklerin performansı ve onların sıklık kullanım rastlantıları ile de ilişkili olduğunu aynı şekilde ($p < 0.0001$) ortaya çıkarmıştır. Yani bir başka deyişle, daha sık rastlanılan sözcükler çocuklar tarafından daha doğru bir şekilde üretilmektedir.

6.5. Tek Dili Türk Çocuklarında Ortak Anlam Paylaşımlı Sözcüklerin Yerine Başka Sözcük Kullanımı

Yukarıda da belirttiğimiz ve birçok araştırmanın da gösterdiği gibi Fransızcadan Türkçeye geçen tüm kelimelerin Türkçede eşdeğerleri vardır. Aşağıdaki tablo ortak anlam paylaşımlı sözcük test öğelerinin yerine Türkçe konuşan tek dillilerin çoğunlukla verdikleri başka cevapları göstermektedir. Bu ortak anlam paylaşımlı öğelerin çocuklar tarafından ikinci kez sorulduğunda sözcükleri bildiklerinin kanıtlanmasına rağmen, onların tercihlerinin başka bir sözcük olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: Tek dili Türk çocuklarında ortak anlam paylaşımlı sözcüklerin yerine başka sözcük kullanımı.

öge	Eşanlam		Başka anlam	
	cevap	bu cevabı veren deneklerin %	cevap	bu cevabı veren deneklerin %
füze (<i>fusée</i>)	roket	85		
valiz (<i>valise</i>)	bavul	35	çanta (<i>sac</i>)	25

şömine (<i>cheminée</i>)			soba (<i>poêle</i>)	45
			ateş (<i>feu</i>)	20
bot (<i>botte</i>)	çizme	30		
sisis (<i>sau-cisse</i>)	sucuk	25		

7. Tartışma ve Sonuçlar

Şimdiye kadar yapılan çalışmalardan yola çıkarak, bu çalışmada Fransızca Türkçe konuşan iki dilli Fransa’da doğup büyüyen 5 yaş grubu çocuklarda gözlemlenen sözcük üretme sorununu ele aldık. Sorulması gereken ilk soru, bu sorunun üterimden mi yoksa anlamadan mı kaynaklandığını araştırmak oldu. Bunu da yapabilmek için hem Fransızcalarında hem de Türkçelerindeki ortak ve değişik anlam paylaşımı sözcükler üretimini karşılaştırdık.

Ortaya çıkan ilk sonuç, bu yaş iki dili çocukların gerçekten de tek dilli yaşlıtlarına göre kavramsal skoru göz önünde bulundurup daha sınırlı kelime dağarcığına sahip olmalarıdır. Bu sonuçlar, eş zamanlı iki dilli çocuklarda yapılan çalışmalarda elde edilenlerden farklıdır (Pearson ve diğ. 1993, Junker ve Stockman 2002, Zablitz ve Trudeau 2008) ve bu da eş zamanlı ve ardışık iki dilliliğin özelliklerinin değişik olduğunun kanıtıdır.

İkinci sonuç olarak Fransa’da doğup büyüyen iki dilli 5 yaş grubu çocuklarda ortak anlam paylaşımı kelimeleri tanımlama becerisinde değişik anlam paylaşımı sözcüklere nazaran yüksek yetenek gözlemlenmiştir. Bu sonuç, iki dilli çocukların daha çok ortak anlam paylaşımı kelimeleri bildiklerinin kanıtıdır. Bu durumda, iki dilli birinin, bir yandan, ikinci bir dili kullanırken birinci dilinden kelime kullanmayacağı görüşünü sorgulamakta olup, diğer taraftan da, dil kullanımı esnasında kişinin beyninde her iki dilin de faal olduğunu savunan teoriyi desteklemektedir.

KAYNAKLAR

- AKINCI, Mehmet Ali (1996), “Les pratiques langagières chez les immigrés turcs en France”, *Ecartis d’Identité*, 76. sy., 14-17 s.
- AKINCI, Mehmet Ali (2001), *Développement des compétences narratives des enfants bilingues turc-français en France âgés de 5 à 10 ans*, München, 441 s. LINCOM.
- AKINCI, Mehmet Ali (2008), “Language Use and Biliteracy Practices of Turkish-speaking Children and Adolescents in France”, LYTRA, V. - JORGENSEN, J. N. (Der.), *Multilingualism and Identities across Contexts: Cross-disciplinary perspectives on Turkish-speaking youth in Europe*, Copenhagen, University of Copenhagen Press, 85-108 s.

- ALAN, Sebahat (2005), *Fransızca öğrenen Türklerin yaptıkları biçimbilimsel ve sözdizimsel yanlışların çözümlenmesi*, Yayınlanmamış 392 s. Doktora tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi.
- BASSANO, Dominique (2000), “La constitution du lexique: le développement lexical précoce”, M. KAIL - M. FAYOL (eds), *L'acquisition du langage: le langage en émergence, de la naissance à trois ans*, Paris, 320 s. Presse Universitaire de France, 137-192 s.
- BEN-ZEEV, Sandra (1977), “The influence of bilingualism on cognitive strategy and cognitive development”, *Child Development*, 48/3. s., 1009-1018 s.
- BHATIA, Tej K., RITCHIE William C. (2004), *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*, London, 964 s. Wiley-Blackwell (Blackwell Handbooks in Linguistics).
- BORNSTEIN, Marc H. - COTE, Linda R. - MAITAL Sharone - PAINTER Kathleen - PARK Sung-Yun, PASCUAL Liliana- PÊCHEUX Marie-Germaine - RUEL Josette, VENUTI Paola - VYT Andre (2004), “Cross Linguistic Analysis of Vocabulary in Young Children: Spanish, Dutch, French, Hebrew, Italian, Korean, and American English”, *Child Development*, 75/4. sy., 1115-1139 s.
- BOYSSON-BARDIES, Bénédicte (de). (1996), *Comment la parole vient aux enfants*, Paris, 289 s. Odile Jacob.
- CAREY, Susan (1978), “The child as word learner”, M. HALLE - J. BRESNAN - G. MILLER (eds.), *Linguistic theory and psychological reality*, Cambridge, 329 s. MIT Press, 264-293 s.
- CHALUMEAU, Sébastien - EFTHYMIOU, Hélène (2010), *Le bilinguisme précoce consécutif chez les enfants lusophones et turcophones: influence de la langue maternelle sur l'acquisition du français langue seconde*, Yayınlanmamış 120 s. MA tezi, Lyon, Université Claude Bernard Lyon 1, ISTR, Ecole d'Orthophonie.
- CLARK, Eve (1998), “Lexique et syntaxe dans l'acquisition du français”. *Langue française*, 118/1. sy., 49-60 s.
- COMESANA, Montserrat - SOARES, Ana Paula - LIMA. Cátia (2010), “Semantic Representations of new Cognate vs. non cognates words: Evidence from two second language learning methods”, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5. sy., 199-203 s.
- COSTA, Albert - MIOZZO Michele – CARAMAZZA, Alfonso (1999), “Lexical Selection in Bilinguals: Do Words in the Bilingual's Two Lexicons. Compete for Selection?”, *Journal of Memory and Language*, 41. sy., 365-397 s.
- COSTA, Albert - CARAMAZZA, Alfonso (1999), “Is lexical selection in bilingual speech production language-specific? Further evidence from Spanish-English and English-Spanish bilinguals”, *Bilingualism: Language and Cognition*, 2/3. sy., 231-244 s.

- COSTA, Albert - SANTESTEBAN, Mikel (2004), "Lexical access in bilingual speech production: Evidence from language switching in highly proficient bilinguals and L2 learners", *Journal of Memory and Language*, 50. sy., 491-511 s.
- COSTA, Albert - CARAMAZZA, Alfonso - SEBASTIAN-GALLES, Nuria (2000), "The cognate facilitation effect: Implications for models of lexical access", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, & Cognition*, 26. sy., 1283-1296 s.
- COSTA, Albert - COLOME, Àngels - CARAMAZZA, Alfonso (2000), "Lexical Access in Speech Production: The Bilingual Case", *Psicológica*, 21. sy., 403-437 s.
- COSTA, Albert - SANTESTEBAN, Mikel - CANO, A. (2005), "On the facilitatory effects of cognate words in bilingual speech production", *Brain and Language*, 94/1. sy., 94-103 s.
- CUMMINS, Jim (1979), "Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children", *Review of Educational Research*, 49/2. sy., 222-251 s.
- ÇİÇEK, Ali (2004), "Türkçeye giren Fransızca kökenli bazı kelimeler üzerine bir inceleme", Ankara üniversitesi, *Journal of Turkish Research Institute*, 11. cilt, Sayı 24. sy., 1-9 s.
- DE HOUWER, Annick (2009), *An Introduction to Bilingual Development*, Clevedon/Buffalo, xvii + 412. Multilingual Matters.
- FINKBEINER, Matthew - GOLLAN, Tamar H. - CARAMAZZA, Alfonso (2006), "Lexical access in bilingual speakers: What's the (hard) problem?", *Bilingualism: Language and Cognition*, 9/21. sy., 153-156 s.
- FONT, Noëlle - LAVAUR, Jean-Marc (1998), "Représentation des mots cognats et non cognats en mémoire chez les bilingues français-espagnol", *Psychologie Française*, 43/4. sy., 329-338 s.
- GENESE, Fred - PARADIS, Johanne - CRAGO, Martha B. (2011), *Dual language development and disorders. A handbook on bilingualism and second language learning*, Baltimore MD, 278 s. Brookes.
- GOLLAN, Tamar H. - ACENAS, Lori-Ann R. (2004), "What Is a TOT? Cognate and Translation Effects on Tip-of-the-Tongue States in Spanish-English and Tagalog-English Bilinguals", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 30/1. sy., 246-269 s.
- GREEN, David W. (1998), "Mental control of the bilingual lexico-semantic system", *Bilingualism: Language and Cognition*, 1. sy. 67-81 s.
- GROSJEAN, François (2010), *Bilingual: Life and reality*, Cambridge, 304 s. Harvard University Press.
- GUMPERZ, John J. (1964), "Linguistics and Social Interaction in Two Communities", *American Anthropologist*, 66/6-2 sy. 137-153 s.

- HAMURCU, Büşra (2015), *Développement du turc et du français en situation de bilinguisme précoce. Le cas d'enfants d'origine turque scolarisés en maternelle*, Yayınlanmamış 350 s. Doktora tezi, Rouen, Université de Rouen.
- HAMURCU, Büşra, AKINCI Mehmet Ali, (2016 yayım aşamasında), “Fransa’da erken okullaşma döneminde göçmen kökenli Türk çocuklarda iki dillilik gelişimi”, Erol ESEN & Havva ENGİN (eds), *Bir çocuk, iki dil*, Antalya, Akdeniz University Press.
- HELOT, Christine (2007), *Du bilinguisme en famille au plurilinguisme à l'école*, Paris, 292 s. L'Harmattan.
- JUNKER, Dörte A. - STOCKMAN, Ida J. (2002), “Expressive vocabulary of German-English bilingual toddlers”, *American Journal of speech-Language Pathology*, 11. sy., 381-394 s.
- KARA, Nezihe (2011), *Contribution à l'intercompréhension entre le turc et le français: les transparences lexicales*, Yayınlanmamış 121 s. MA tezi, Reims, Université de Reims Champagne-Ardenne.
- KERN, Sophie (2005), “De l'universalité et des spécificités du développement langagier précoce”, Jean-Marie HOMBERT (ed.), *Aux origines des langues et du langage*, Paris, 520 s. Fayard, 270-291.
- KERN, Sophie (2001), “Le langage en émergence”, *Approche Neuropsychologique des Apprentissages chez l'Enfant*, 13. sy., 8-12 s.
- KINGINGER, Celeste (2008), “Répertoires: décentrage et expressions identitaires”, Geneviève ZARATE, - Danielle LEVY – Claire KRAMSCH, C. (sous la dir.), *Précis du Plurilinguisme et du pluriculturalisme*, Paris, 440 s. Editions des Archives Contemporaines, 47-50 s.
- KROLL, Judith F. - BOBB Susan C. - MISRA Maya - GUO Taomei (2008), “Language selection in bilingual speech: Evidence for inhibitory processes”, *Acta Psychologica*, 128. sy., 416-430 s.
- KROLL, Judith F. - STEWART, Erika (1994), “Category interference in translation and picture naming: evidence for asymmetric connections between bilingual memory representations”, *Journal of Memory and Language*, 33/2. sy., 149-174 s.
- KROLL, Judith F.- DE GROOT, Annette (2005), *Handbook of bilingualism. Psycholinguistic approaches*, Oxford, 610 s. Oxford University Press.
- LE COZ, Audrey - LHOSTE-LASSUS, Alice (2011), *Compétences lexicales et morphosyntaxiques des enfants bilingues franco-turcs de grande section de maternelle: comparaison avec leurs pairs monolingues français*, Yayınlanmamış 118 s. MA tezi, Lyon, Université Claude Bernard Lyon 1, ISTR, Ecole d'orthophonie.
- MANIGAND, Alain (1991), *Processus d'insertion scolaire d'enfants d'origine étrangère: Étude des trajectoires scolaires d'une population d'enfant turcs*, Yayınlanmamış 306 s. Doktora tezi, Bordeaux, Université Bordeaux II.

- MANIGAND, Alain (1999), “Le silence des enfants turcs à l’école”, *Psychologie & Éducation*, 37. sy., 57-73. s.
- MORRISON, Catriona M. - CHAPPELL, Tameron D. - ELLIS, Andrew W. (1997), “Age of acquisition norms for a large set of object names and their relation to adult estimates and other variables”, *Quarterly Journal of Experimental Psychology: Human Experimental Psychology*, 50A/3. sy., 528-559 s.
- OKER, Ali & AKINCI, Mehmet Ali (2012), “Processus implicite de dénomination de mots chez des enfants bilingues franco-turcs de 5 ans”, *CogniTextes*, 8. sy. <http://cognitextes.revues.org/626>.
- PEARSON, Barbara Z. - FERNANDEZ, Sylvia C. – OLLER, D. Kimbrough (1993), “Lexical Development in Bilingual Infants and Toddlers: Comparison to Monolingual Norms”, *Language Learning*, 43/1. sy., 93-120 s.
- POTTER, Mary C. - SO, Kwok-Fai - VON ECKHARDT, Barbara -, FELDMAN, Laurie B. (1984), “Lexical and conceptual representation in beginning and more proficient bilinguals”, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 23. sy., 23-38 s.
- RONDAL, Jean-Adolphe - ESPERET, Eric - GOMBERT, Jean Emile - THIBAUT, Jean-Pierre - COMBLAIN, Comblain (2000), “Développement du langage oral”, Jean-Adolphe RONDAL – Xavier SERON (eds), *Troubles du langage: Bases théoriques, diagnostic et rééducation*, Liège, Pierre Mardaga, 107-178 s.
- SAĞLAM, Musa Yaşar (2007), “Türkçe’deki Terim Sorunsalı”, *Türkbilig*, 14. sy., 168-176 s.
- SINGLETON, David - Ó LAOIRE, Muiris (2006), “Psychotypologie et facteur L2 dans l’influence translexicale”, *Acquisition et Interaction en Langue Étrangère*, 24. sy., 101-117 s.
- SINGLETON, David (1994), “Introduction : le rôle de la forme et du sens dans le lexique mental en L2”, *Acquisition et Interaction en Langue Étrangère*, 3. sy., 3-27 s.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük* (2011), 11. Baskı Ankara, XXXII+2763 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.
- YAN, Xin (2014), *Cognate words picture naming in non-alphabetic languages: evidence from Cantonese-Mandarin bilinguals*. Yayınlanmamış 158 s. Master tezi, Hong Kong, The University of Hong Kong, Faculty of Education (<http://hdl.handle.net/10722/206739>).
- ZABLIT, Cynthia - TRUDEAU, Natacha (2008), “Le vocabulaire chez les jeunes enfants libanais arabophones, francophones et bilingues”, *Glossa*, 10. sy., 36-52 s.

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA DERLEME SÜRECİNDE YAŞANANLARIN PAYLAŞILMASI SORUNU

Mehmet AYDIN*

1. Giriş

Bu bildirinin konusu derleme sırasında yaşananların paylaşılıp paylaşılmaması sorunudur. Ağız araştırmacılarının derleme sırasında yaşadıkları genellikle kâğıda dökülmeden dost sohbetlerinde dile getirilmektedir. Hâlbuki derleme sırasında yaşananların daha geniş bir çerçevede tartışılması ve yazıya dökülmesi sonrakilerin çok işine yarayacaktır. Her alanda yapılan bir çalışmanın başka çalışmalara zemin oluşturması, kapı aralaması beklenir. Ağız araştırmacısı çalışmasını yaparken eninde sonunda bir gözlemcidir. Ağız araştırmacısının yaptığı katılımcı gözlem olarak da nitelenebilir. Etnoloji ve antropoloji alanında çalışanlar da tıpkı ağız araştırmacıları gibi sahada çalışmaktadır. Bu alanların araştırmacıları derleme deneyimlerini çalışmalarının bir parçası olarak sunmakta ve aktarmaktadırlar. Sahadaki deneyimin paylaşılması sonrakilerin, öncekilerin yaşadığı sorunların önemli bir kısmını kolaylıkla aşmalarını sağlayabilir. Derleme sırasında her araştırmacının aynı sorunlarla karşılaşacağı elbette söylenemez. Ancak birçok ağız araştırmacısının benzer sorunlarla karşılaşabilecekleri kestirilebilir. Dolayısıyla sahaya giden her araştırmacının sağlam bir kılavuza ihtiyacı vardır. Sahaya derlemeye çıkacak bir araştırmacının 1977 yılında Kenneth S. Goldstein'den Ahmet E. Uysal'ın çevirdiği *Sahada Folklor Derleme Metotları* dışında eserlere ihtiyacı olduğu çok açıktır. Bu konu disiplinler arası bir bağlam içinde tartışılabilir. Böyle bir tartışmanın da bütün alanlara katkısı olacaktır. Ağız araştırmacılarının, etnolog ve antropologların, folklorcuların yaptıkları işler arasında gözden kaçırılmaması gereken ortaklıklar söz konusudur.

Kaşgarlı Mahmut, Türk ağız araştırmalarının pîri olarak kabul edilebilir. Kaşgarlı *Divanü Lugati't-Türk*'te Türk topluluklarının yaşadığı bölgeleri dolaşarak onların dillerinden metin derlediğini ve sözlüğünü bu yolla oluştur-

* OMÜ Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü

duğunu anlatır: “Bu sebeple ben onların ülkelerini ve bozkırlarını inceledim; Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim.” (Kaşgarlı Mahmud 2014: 2). Evliya Çelebi de Anadolu ağızları yanında başka dillerden malzeme derlemiştir. Dolayısıyla *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* de tarihi (art zamanlı) ağız bilimi açısından değerlendirilebilecek metinlerden biridir. *Osmanlı Konuşma Dili* adlı eserinde Kartallıoğlu, *Seyahatname*'yi dönemin konuşma dilini en iyi yansıtan eserlerden biri olarak nitelmiştir (2017: 23).

Türk dili ile ilgili çalışmalar içinde ağız araştırmalarının önemli bir yer tuttuğu birçok yayında vurgulanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında ilk olarak yabancı araştırmacılarca başlatılan Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili çalışmalar belli bir toplama ve belli bir noktaya ulaşmıştır (Korkmaz 1976). 1920'den sonraki özleşme çabaları sırasında dilden atılmak istenen Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe kökenli karşılıkları bulunduracakları düşüncesiyle ağızların sözcükten derleme girişimleri olur, söz derleme kampanyaları düzenlenir. 20. yüzyılın ilk yarısındaki ağızlardan söz derleme ve ağız metinlerini kaydetme çabaları, yüzyılın ikinci yarısında yerini derleme ve daha çok standart dilden sapan ağız özelliklerinin incelenmesine bırakır. Bu arada 1960'ların sonundan itibaren, ilk örneklerine daha önce de rastlanan ağız monografileri yazılmaya başlanır. Ağız gramerleri anlamındaki monografilerin genel yapısı, gramer incelemesi, metin ve bilinmeyen kelimeler sözlüğü şeklindedir ([https:// hacettepe. academia.edu/NurettinDemir](https://hacettepe.academia.edu/NurettinDemir)).

Ağız araştırmaları ile ilgili çalışmalar temel olarak belli bir yöreden derlenen sözlü malzemeye dayandırılır. Ağız araştırmalarının dayandırıldığı sözlü malzeme alanda yapılan çalışmalarla elde edilir. Alan araştırmaları gözlem, görüşme, anket vb. unsurlardan oluşur.

Ağız araştırmacılarının yaptığı çalışma da bir tür alan araştırmasıdır. Alan araştırması “Olayları sistemli bir biçimde yerinde gözleme ve tespit etme” şeklinde tanımlanmıştır. “Birçok bilimin uyguladığı bu araştırma yöntemi, en çok etnoloji ve sosyolojide uygulanır. Etnolojik malzemenin toplanmasında uygulanan bu yöntemde gözlemin rolü büyüktür. Ayrıca anket, mülakat, rehber kullanma gibi araştırma teknikleri alan araştırmasını bütünlemektedir.” (Örnek 2017: 20).

Gerek diller gerekse dillerin çeşitlenmeleri üzerine yapılan bütün çalışmalar derlemelere dayanır. Dilcilerin, dilbilimcilerin yaptığı en önemli işlerden biri de bu tür derleme çalışmalarıdır.

2. Ağız Araştırmalarında Derleme Süreci

Derleme sırasında yaşananların, tecrübelerin ilk kuşağı oluşturan yabancı ve yerli araştırmacılar tarafından bir ölçüde de olsa aktarıldığı ve paylaşıldığı hâlde sonraki kuşaklar tarafından çok sınırlı bir şekilde derleme sırasında yaşananlara değinildiğini kaydetmek gerekir. Caferoğlu, ilk çalışmalarında derleme yaptığı yöreyi tanıtmış ve derleme sırasında karşılaşılan güçlükleri sıralamıştır. Caferoğlu, ilk çalışmalarında Türkiye Türkçesi ağızlarıyla yayınların azlığından yakınmış ve Avrupalı bilginlerin çalışmalarının ancak belli bir bölgeyi kapsadığını vurgulamıştır.

Caferoğlu, ilk olarak ağız araştırmalarına İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ve Üniversite Rektörlüğü ile Maarif Vekâletinin gösterdiği ciddi alaka ve himaye üzerine 1936-1939 yıllarında başlamıştır. 1936 yazında Balıkesir, Manisa ve Kütahya; 1937 yazında Afyonkarahisar, İzmir, Aydın ve Denizli; 1938 İzmir ve 1939 yılı yazında da Antalya, Burdur, Isparta ve Muğla vilayetleri ağızlarıyla ilgili araştırmalar yapmıştır. Ahmet Caferoğlu bu yörelere yaptığı araştırma gezilerine öğrencilerini katmış ve gezilerine katılan öğrencilerinin adlarını kaydetmiştir.

Ahmet Caferoğlu, başvurduğu yöneme de değinmiştir: “Araştırmamda müracaat ettiğim usul ve metod umumiyetle şimdye kadar ağızlar üzerinde yapılan çalışmalardan âdeta farklı olmamıştır. Ağızları tespit edilmek istenen eşhas, öz yerli ahali içerisinden seçilmiştir. Okuması yazması olmayanlar tercih edilmiştir. Ekseriyetle konuşturulan ve malzeme nakledenler yaşlı olmuş ve kelimenin telaffuz hususiyetlerine herhangi bir noktadan hâle gelmesi endişesiyle, dişlerin yerinde olmasına ve umumiyetle telaffuz cihazlarında herhangi bir kusurun bulunmamasına büyük bir itina gösterilmiştir. Yalnız, konuşturulan köylülerin, ağızlarının zaptında ve tespitinde gösterdikleri çekingelik, bazen araştırmayı imkânsız hale getirmektedir. Karşı karşıya gelindikte, her köylü kendi öz şivesile konuştuğu halde söylediği aynı şeyler kalemlle tesbit edilmek istenilirken derhal tahrif ediliyor ve kendi konuşmasına edebi ve sun’i bir mahiyet vermek isteyen nakilin ağızı, ister istemez kitap şivesine kaçarak, eski safiyetini ve bekaretini kaybediyor. Aynı keyfiyet anlaşılmayan kelimenin veya cümlenin tekrarında meydana çıkmaktadır.” (Caferoğlu 1941: VIII).

Araştırmamda başvurduğum yöntem “şimdye kadar ağızlar üzerinde yapılan çalışmalardan adeta farklı olmamıştır” cümlesi yöntemle ilgili pek ipucu vermiyor. Ancak Caferoğlu’nun yıllarca önce söylediklerinin 2000 yıllarda da tekrarlanması ağız araştırmalarında ciddi bir yöntem sorununun varlığına işaret ediyor.

Ahmet Caferoğlu, 1946 yılında yayımlanan *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları* adlı eserinde de derleme sürecini anlatmıştır. Ayrıca Caferoğlu 1945 yılında İstanbul Üniversitesinin desteğiyle yaptığı araştırma gezisiyle ilgili bir de makale de yayımlamıştır (1946b). Esasen Caferoğlu'nun bu makalesiyle *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları* adlı eserinin önsözü içerik açısından birbirinden farklı metinler değildir. İki metin de ağız araştırmacılarına yol gösterecek niteliktedir. Ancak Caferoğlu'nun söylediklerini olduğu gibi tekrarlamak doğru değildir. Doğru olan Caferoğlu'nun söylediklerini kavramlaştırmak ve tanımlamaktır. Onun yaptığı yapılandırılmamış gözlem ve görüşme tekniğiyle bir ağızla ilgili veri toplama işidir.

Zeynep Korkmaz da Ahmet Caferoğlu'ndan sonra ağız araştırmalarına önemli katkılar yapmış birinci kuşak yerli araştırmacılarıdır. Korkmaz, yayınlarında derleme sırasında başvurduğu ölçütleri sıralamıştır. “Malzememiz çoklukla okuyup yazması olmayan, köyünden, kasabasından ve ilinden dışarı çıkmadığı için yerli dil özelliklerini temiz bir şekilde koruyan kadınlar yöresinden toplanmıştır. Başka iller ve kültür bölgeleri ile temasları bulunan, askerlik görevi vb. nedenler ile okuyup yazma oranları da daha yüksek olan erkekler, az çok yazı dilinin etkisine bağlı bulduklarından ağız derlemeleri için kadınlar kadar elverişli sayılmazlar.

Derlenen metinlerin işlenip fonetik yazıya aktarılmasında, bölgenin ses yapısını yeteri kadar yansıtacak bir çevriyazı sisteminin kullanılmasına çalışılmıştır.” (Korkmaz 1963: XVIII). Korkmaz'ın 1963 yılında yazdıklarına birçok yeni ağız araştırmasında rastlanabilir. 1963 yılı için doğru olanlar 2016 yılı için de doğru mudur? Buradaki ‘bölgenin ses yapısını yeteri kadar yansıtacak bir çevriyazı sisteminin kullanılmasına çalışılmıştır’ ifadesi açık değildir. Dilciler şunu bilirler: Hiçbir yazı sistemi, çevriyazı sistemleri de dâhil bir dilin seslerini tam olarak gösterip yansıtamaz. Yazı bir dildeki sesleri ne kadar işaret kullanırsak kullanalım kabataslak göstermeye yarar.

Zeynep Korkmaz'ın yaptığı çalışmalarda ağızlarla etnik yapı ilişkisi yanında aynı ağız içindeki tabakalaşmalara dikkat çekilmiştir. Ayrıca Korkmaz'ın çalışmalarında Türkiye Türkçesi ağızlarındaki Kıpçakça unsurlara da işaret edilmiştir (1994).

Efrasiyab Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızları (inceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)* adlı üç ciltlik çalışması yöntemini de eksiksiz bir şekilde tasvir eden ilk çalışmalardan biridir. Gemalmaz, çalışmasının başında derleme sürecini çok açık ve kısa bir şekilde anlatmıştır.

Yeni kuşak araştırcılardan Nurettin Demir de *Ankara Örneğinde Ağızların Belgelemesi* adlı çalışmasında alan araştırmasının bütün boyutlarını ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Demir, bu çalışmada derleme konusundaki birçok soruna işaret etmiştir.

Ağız araştırcılarının derlediği bazı metinler başka disiplinlerden araştırcılar tarafından kullanılmayacak durumdadır. Demir, alan araştırması yoluyla halk bilimi, halk edebiyatı, maddi kültür, sosyoloji, halk hekimliği, halk veterinerliği, gelenek, görenek, sözlü tarih gibi birçok alanda kullanılabilecek malzemenin ortaya konabileceğini belirterek alan araştırmasıyla elde edilecek verilerin başka bilim dallarının da işine yarayacak bir biçimde kaydedilip sunulmasının önemini vurgulamıştır (2013: 48).

Gürer Gülsevin'in de birkaç çalışmasında ağız araştırmalarında yöntem sorunları üzerinde durduğunu belirtmeliyiz. Ancak Gülsevin derleme sürecinin aktarılması sorununa pek eğilememiştir (2002 ve 2004).

Alan araştırması sırasında ağız araştırcıları insanlardan veri toplamaktadır. Elbette bir insandan veri elde etmek bir bitkiden veya başka bir nesneden veri toplamaktan farklı teknikler gerektirir. Bu tekniklerin ayrıntılarını antropoloji ve etnografya ile ilgili çalışmalarda bulmak mümkündür.

Sylvia Wing Önder, *Bizim Burada Mikrop Olmaz Bir Karadeniz Köyünde Tedavi ve Şifa Usulleri* adıyla Türkçeye çevrilen etnografya çalışmasını bir kurmaca metin gibi oluşturmuştur. Onun eserinin basbayağı kahramanları vardır. Elbette bunların başında Sylvia Wing Önder'in yanından ayrılmadığı Emine Teyze ve Ferit Amca gelir.

Bir Amerikalı gelin olan Önder, yaptığı araştırmanın bütün aşamalarını ayrıntılı bir biçimde tasvir etmiştir. Sylvia Wing Önder Medresönü'ne gelin gitmiş ve hem bir aile bireyi hem de bir araştırmacı olarak yöreyi gözlemiştir. Gözlemlerini belli bir sistematik içerisinde yazmıştır. Önder'in başvurduğu veri toplama aracı katılımcı gözlem ile görüşmedir.

Önder'in çalışması Ohio Eyalet Üniversitesinde yapılmış bir yüksek lisans çalışmasıdır. Önder'in eserinde ağız araştırmacılarının ve halk bilimi çalışanların da kullanabileceği metinler vardır.

Etnografik Hikâyeler Türkiye'de Alan Araştırması Deneyimleri adlı eser bir ortak çalışmadır. Bu çalışma bütününüyle alanda yaşananların ilgi çekici hikâyelerinden oluşmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın başında alan araştırmalarının tarihi, alan araştırması yöntem ve teknikleri de anlatılmıştır.

3. Sonuç

Derleme dille ilgili geniş çaplı çalışmalarıyla ağız araştırmalarının temeli oluşturur. Derleme gerçekte yapılandırılmış veya yapılandırılmamış gözlem ve görüşme tekniğiyle bir veri toplama işlemidir. Dolayısıyla ağız araştırmaları açısından da alanda yaşananların lafta kalmaması, yazılı olarak kayda geçirilmesi önemlidir.

Derleme sürecinde yaşananların yazılı olarak aktarılması sonraki araştırmacılara ışık tutacak ve onların işini kolaylaştıracaktır. Etnografi'yi Tayfun Atay "bir insan topluluğunun hayat bilgisini yazmak biçiminde" tanımlamıştır (Harmanşah-Nahya 2016: 9).

KAYNAKLAR

- Caferoğlu, Ahmet (1941). *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme I Oyunlar; Tekerlemeler, Yanılmaçlar, ve Oyun İstihlaları Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya Vilâyetleri Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1942). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1946). *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1946). "1945 Yılı Kuzeydoğu Anadolu Gezisinden", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Demir, Nurettin (2013). *Ankara Örneğinde Ağızların Belgelemesi İnceleme-Metinler-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- [https:// hacettepe. academia.edu/NurettinDemir](https://hacettepe.academia.edu/NurettinDemir) "Ağız Dokümantasyonu Niçin Gereklidir?"
- Gemalmaz Efrasiyap (1978). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*.
- Gemalmaz Efrasiyap (1989). "Ağızbilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler", *Türk Kültürü Araştırmaları Halil Fikret Alasya'ya Armağan*, Ankara: TKAE Yayını [Ayrı Basım]
- Goldstein, Kennet S. (1977). *Sahada Folklor Derleme Metotları*, çev. Ahmet E. Uysal, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Dairesi Yayınları.
- Gülsevin, Gürer (2002). *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, Gürer (2004). "Türkiye'deki Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu (Şekil Bilgisi Bölümleri)", *Workshop on Turkish Dialects Orient-Institut İstanbul, 19-20 November 2004, Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt: 16, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

- Harmanşah, Rabia-Nahya, Z. Nilüfer (2016). *Etnografik Hikâyeler Türkiye 'de Alan Araştırması Deneyimleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kartallıoğlu, Yavuz (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1963). *Nevşehir ve Yöresi Ağzları I. Cilt Ses Bilgisi (Phonétique)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1976). "Anadolu Ağzları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar", *TDAY Belleten 1975-1976*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1994). *Bartın ve Yöresi Ağzları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önder, Sylvia Wing (2011). *Bizim Burada Mikrop Olmaz Bir Karadeniz Köyünde Tedavi ve Şifa Usulleri*, çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis (2017). *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara: BilgeSu Yayınları.

İRAN'DA VUKU BULAN KLASİK TÜRK ŞİİRİ VE ŞAİRLERİNİN ORTAYA ÇIKARILMASINDA FUAT KÖPRÜLÜ'NÜN ÖNEMİ

*Mehmet Nuri ÇINARCI**

Giriş

Türk edebiyatı tarihinin ilmi kurucusu olarak gösterilen Fuat Köprülü, aynı zamanda kaleme aldığı kitap ve makaleleri ile de Türkolojinin önde gelen isimlerinden biridir. İstanbul'da doğması ve devrin önemli ailelerine olan mensubiyeti küçük yaştan itibaren iyi bir eğitim almasını sağlamış ve ilerde geniş bir yelpazeye sahip olacak araştırmalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hukuk eğitimiyle başlayan tahsil hayatı sonraları geniş bir alana yayılmış ve bünyesine sosyoloji, din tarihi ve edebiyatı da almıştır. Ancak bütün bunların arasında Türk edebiyatı tarihinin farklı bir yeri vardır. Köprülü ilk dönemlerde Fecr-i Ati topluluğunda yer almasına rağmen yaptığı kimi çalışmalarla Türk edebiyatı tarihine olan ilgisini açıkça ortaya koymuştur. Şeyh Galip, Ahmet Paşa, Sinan Paşa ve Baki gibi şairlerin biyografileri, şiirleri ve şairlikleri ile ilgili yaptığı araştırmalar, ilerde Türk edebiyatı tarihi ile ilgili yapacağı çalışmaların ayak sesleri gibidir. Nitekim daha 23 yaşındayken Darülfünun'da hocalık yaptığı esnada Türk edebiyatı tarihi araştırmalarında bir devir açtığı kabul edilen "Türk Edebiyatında Usul" adındaki önemli makalesini yazar. Bu çalışmasıyla sadece Osmanlıda değil dünya genelinde yapılan Türkoloji çalışmalarına ciddi katkılar sağlar. 1921'de ikinci kitabı olan *Türk Edebiyatı Tarihi* ile Türklüğün edebî geçmişi ilk defa ilmi ve metotlu tarihine kavuşmuştur (Akün, 476). Fuat Köprülü'yü dönem aydınlarından ayıran en önemli vasfı şüphesiz tek bir alanla yetinmeyip farklı sahalarda da araştırmalar yapması ve bu araştırmalarını kitap ya da makale şeklinde toplumun istifadesine sunmasıdır. Köprülü'nün fikrî ve ilmî şahsiyetinin dikkat çekici tarafı olan çok cephelilik, değişik ihtisas sahalarında eserler verebilme kabiliyeti gençlik yıllarında ilk işaretlerini vermiş, bu durum yadırganarak karşıtlarınca

* Yard. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, mehmetnuriedb@gmail.com

bir tenkit vesilesi yapılmıştır (Akün, 479). Öte yandan Köprülü, bu çok yönlü tavrını Türk edebiyatı araştırmalarında da ortaya koymuştur. İslamiyet öncesi Türk edebiyatı, halk edebiyatı, Azeri edebiyatı ve Çağatay edebiyatı gibi farklı Türk edebiyatı şubeleriyle ilgilenmesi bu tutumun en sarıh kanıtıdır.

Fuat Köprülü'nün araştırma yaptığı diğer bir alan da Azeri dili ve edebiyatıdır. Azeri edebiyatı ve kültürüne olan ilgisi bu tarz çalışmaların ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Azeri edebiyatı ile ilgili yaptığı en kapsamlı çalışma hiç şüphesiz 1940 yılında Adnan Adıvar'ın öncülüğünde ortaya koyulan İslam Ansiklopedisi için yazmış olduğu *Azeri* maddesidir. Köprülü bu madde *Azeri- Farisi Lehçesi*, *Azeri Türk Lehçesi* ve *Azeri Edebiyatının Tekamülü* başlıkları altında Azeri dili ve edebiyatı ile ilgili geniş bilgi vermiştir. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğu zaman Köprülü'nün Azeri edebiyatı tarihinin de ilmi seviyede kurucusu olduğu söylenebilir. Köprülü'nün *Azeri* ve Çağatay maddelerini yazarken özellikle Azeri Türkçesine ait kaynakları nasıl yerinde gördüğüne dair oğlu Orhan F. Köprülü şöyle bir açıklamada bulunur. "Köprülü her iki maddeyi İslam Ansiklopedisi için kaleme alırken, 1920'li yıllarda Rusya ve Azerbaycan'a yaptığı seyahatlerde topladığı, çeşitli malzemenin yanı sıra, senelerce İran'a yaptığı seyahatlerde resmi kütüphaneler dışında hususi kütüphanelerde de mesela İranlı âlim Said Nefisi'nin kütüphanesinde de incelemelerde bulunmaktan geri kalmamıştır" (Köprülü, 2004: 19). Köprülü'nün yazdığı bu madde 1989'da başka yazılarıyla beraber *Edebiyat Araştırmaları II* adlı kitapta bir bölüm olarak yayımlanmıştır.

Köprülü, Azeri edebiyatına dair bu çalışmasında dönemleri İlhanlılar ve Celayirli (XIII-XVI, Asırlar), Karakoyunlular ve Akkoyunlular (XV. Asır), Safeviler (XVI-XVIII. Asırlar), Avşarlar, Zendler ve Kaçarlar (XVIII-XIX. Asırlar) şeklinde İran'da kurulmuş devletlere göre başlıklandırmıştır. Bu bildirimizde özellikle Köprülü'nün çalışmasında isimleri zikredilen Safevi, Avşar ve Kaçar dönemi şairler ve şairlerinden bahsedilecektir. Bu dönemler içerisinde İlhanlı ve Celayirli devletleri ile Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri döneminde yaşayan Türkçe şiir yazmış şairlerin hemen hemen hepsi ile ilgili farklı dönemlerde çeşitli çalışmalar yapıldığından bu şairlere tekrar değinilmemiştir. Ancak Safeviler, Avşarlar ve Kaçarlar döneminde Türkçe şiir yazdıklarını ifade ettiği birçok şairle ilgili ülkemizde henüz bir çalışma yapılmamıştır. Bunun temel sebebi ise bahsi geçen şairlerin önemli bir kısmının eserlerinin İran ya da başka ülkelerin kütüphanelerinde bulunmasındandır. Köprülü özellikle Safevi dönemi Türk şiiri ve şairlerinden bahsederken Muhammed Ali Terbiyet'in *Dânişmendân-ı Âzerbaycan*'ı, (Terbiyet, 1390) Sam Mirza'nın *Tuhfe-i Sâmî*'si (Destgirdi, 1314), Mirza Muhammed Tahir Nasrabadi'nin *Tezkire-i Nasrâbâdî*'si (Destgirdi, 1361) ve Sadıkî-i Kitâbdâr'ın *Mecma'u'l-havâs* (Hayyampur, 1327) adlı eserinden istifade etmiştir. İran'da

Türkçe şiir yazar bu şairlerle ilgili bilgi verilirken tasnif tarzı Köprülü'nün yaptığı gibi devletlerin isimlerine göre olacaktır.

1. Safeviler Devri

XVI. yüzyılın başlarında şeyhlik ve şahlık makamlarını kendisinde toplayan Şah İsmail, Safevi devletini kurmuştur. Safevi devletinin kuruluşunda etkin rol oynayan Şamlu, Ustaclu, Zulkadir, Kaçar, Avşar, Türkmen, Rumlu ve Bayat gibi boylar Türk'tü ve bundan dolayı hükümdarların, ordunun ve halkın çoğunluğunun da dili Türkçeydi (Safa, 1372: 423). Kurucu unsurunu Türk boylarının oluşturduğu Safevi devletinde halk arasında gündelik hayatta konuşulan dil de haliyle Türkçeydi. Bundan dolayı devletin kurucusu olan Şah İsmail'in de kaleme aldığı şiirlerin önemli bir kısmı Türkçedir. Bunun temel sebebi idare ettiği tebanın Türk olması ve Anadolu'dan İran'a yönelen Kızılbaş kitleyi Safevi sarayına çekme gayretiydi. Şah İsmail, şiirlerinin önemli bir kısmında sergilediği propaganda ve meydan okumaya dayalı söylemleriyle kitlelerin gözünde karizmatik bir lider pozisyonuna kavuşmuştur. Şah İsmail'in Türkçe şiirlerinin yer aldığı divanı üzerinde birçok kez çalışma yapıldığı için bu şiirlere tekrar değinilmeyecektir.

Şah İsmail'in ölümünden sonra tahta geçen oğlu Şah Tahmasb da Türkçe şiir yazmıştır. Tahmasb'ın Türkçe şiir yazdığı ile ilgili ilk bilgiyi Fuat Köprülü vermektedir. Köprülü, kitabında Şah Tahmasb'ın Farsça dışında Türkçe şiirler de yazdığını bazı nadir numunelerden öğrendiğini belirterek şahsi kütüphanesinde bulunan bir mecmuada Şah Tahmasb'ın Kanuni Sultan Süleyman ile bir müşâ'aresinin varlığından bahseder (Köprülü, 2004: 55). Şah Şah İsmail'den sonra tahta geçen Tahmasb, babasından farklı olarak Osmanlı devleti ile savaşmak yerine barış siyaseti gütmüştür. Şah Tahmasb'ın sanatçı kimliğinden bahsedilen kaynakların önemli bir kısmı Farsçadır ve bu kaynaklar onun daha çok şairliği ve nakkaşlığını över. Şiirlerinde Âdil mahlasını kullanan Tahmasb'ın (Terbiyet, 1390: 376), yaratılıştan gelen kabiliyeti sebebiyle sözlerinin baştan aşağıya güzel ve zarif olduğu (Sâdikî-i Kitâbdâr, 1327: 7) ve şairlik kabiliyeti bakımından Şah İsmail'in diğer çocuklarından daha yetenekli olduğu (Sam Mirza, 1314: c-d) vurgulanır. Milli Kütüphane Yazma Eserler Koleksiyonu'nda yaptığımız araştırmalar neticesinde *06 Mil Yz 1701/1* (v. 13-a), *06 Mil Yz 1826/1* (v. 197-a) ve *06 Mil Yz 3291* (v. 50-a,b) numaralarda kayıtlı üç farklı mecmuada bahsi geçen müşâ'are örneklerini tespit ettik. Tahmasb'ın yazdığı müşâ'are ve Kanuni'nin verdiği cevap şöyledir:

Şâh-ı merdân devletinde giydüğim nârencidür

Nâra karşı varmazam zîrâ beni nâr incidür

Han Süleymân geldi kim bizden vilâyet isteye

*Biz anı yola koduk yollar anı zâr incidür
 Bu cihâna kim ki geldi yolla gelmiş durur
 Bir kadem taşra çıkanı bî-gümân hâr incidür
 Hânesinden taşra çıkup tağlara düşen kişi
 Bâd eser bârân olur zahmet çeker kar incidür
 Şâh Tahmas 'ım cihândâ şâh-ı şâh nesli 'Ali
 Yâr ile yâr olmuşum sanma ki ağyâr incidür*

Kanuni'nin cevabı;

*Şâh Süleymân 'ım cihânda giydüğim nârencidür
 Sebb-i ashâb eyleyenleri yakar nâr incidür
 Ol Resûl-i kibriyânun yâri vü ashâbına
 Ger sen ikrâr eylemezsen belki inkâr incidür
 Cümle 'âlem bu cihâna yolla gelmiş durur
 Yoldan azgun oluben çıkanları hâr incidür
 Berr ü bahrun şâhıyam seyrân diler gönlüm benim
 Pes misâfir evini yevmü 'l-şitâ kar incidür
 Âl-ı 'Osmânım cihânda tâli'im kuvvetlidür*

Saltanat sadrında sanma beni ağyâr incidür (Çınarcı, 2015: 206-207)

Köprülü'nün Türkçe şiir yazdığını belirttiği diğer bir Safevi hükümdarı ise Şah II. Abbas'tır. Resme ve şiire ilgi duyan Şah II. Abbas, aynı zamanda birçok şair ve âlimi himaye ederek kendisine eserler ithaf edilmesini sağlamıştır. Şah II. Abbas'ın Türkçe şiir yazdığına dair bilgi veren ilk ve tek kaynak *Nasrâbâdî Tezkiresi*'dir. XVII. yüzyılda Mirza Muhammed Tahir Nasrâbâdî tarafından kaleme alınan *Tezkire-i Nasrâbâdî*'de Şah Abbas ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunulur. “*Manada yaradılışı Fars ve Türk dillerinde söz söylemeye muktedirdir.. Şiirde Sâni mahlasını kullanırlardı.*” (Nasrâbâdî, 1316: 10). Muhammed Ali Terbiyet de Azeri şairleri aldığı biyografik eseri *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*'da aynı bilgileri tekrar eder. İran yazma eser kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde Tahran'da bulunan İslami Şura Meclisi Kütüphanesi'nde 13918 numaraya kayıtlı ve *Dîvân-ı Sâni* adını taşıyan bir nüshaya rastladık. Ancak yazma baştan sona Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Nitekim 2009'da eseri kitap olarak yayımlayan Üzeyir As-

lan¹ şairin Ubeydullah Han dönemi şairlerinden biri olduğunu tespit etmiştir. Şah II. Abbas'ın Türkçe şiirlerini tespit hususundaki çalışmalarımız devam etmektedir.

Köprülü'nün Safevi sarayında Türkçe şiir yazdığını belirttiği Safevi şehzadelerinden biri Şah İsmail'in oğullarından Behram Mirza'nın ikinci oğlu olan İbrahim Mirza'dır (Köprülü, 2004: 56). Fuat Köprülü dışında şehzade ile ilgili bilgi veren kaynakların hemen hepsi Farsçadır. İbrahim Mirza, devrinin önemli şairlerinden biri olmasının yanı sıra musiki ve minyatürde de isminden söz ettirmiştir. Uzun bir müddet Horasan valiliği yapan İbrahim Mirza, aynı zamanda Şah Tahmasb'ın damadıdır. Öte yandan Kâtibî mahlasıyla şiirler yazan Seydi Ali Reis, Hindistan'dan Osmanlı devletine giderken Horasan'dan geçtiği esnada İbrahim Mirza ile tanışma fırsatı bulur. Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-memâlik*'te şehzadenin sarayına gittiklerini orada konuk edildiklerini ve şehzadenin kendilerini Şah Tahmasb'a gönderdiğini söyler (Seydi Ali Reis, 101-110). Farsça şiirlerinde Câhî, Türkçe şiirlerinde ise İbrahim mahlasını kullanan İbrahim Mirza'ya ait tek divan nüshası İran'da bulunan Gülistan kütüphanesinde yer almaktadır. İçinde 7 adet minyatürün de yer aldığı divandaki Türkçe şiirler koşma ve türkü nazım şekilleriyle yazılmıştır. Divanda Türkçe yazılmış 23 koşma ve 1 türkü mevcuttur. Çok sade ve işlek bir Türkçeyle yazılan şiirlerde bir şehzadeden ziyade gönlünde aşk acısıyla şehir şehir dolaşan bir aşığın duygularına tanık olmaktadır.

Koşma

*Meni böyle zâr eyleme
Aman dilber aman dilber
Derde giriftâr eyleme
Aman dilber aman dilber
Gayr ile hem-sühan olma
Belâ-yı cân ü ten olma
Mana böyle düşmen olma
Aman dilber aman dilber
Bir dem mana yâr olagör
Mahrem-i esrâr olagör
Gama gam-hâr olagör*

¹ Bkz. Aslan, Üzeyir (2009). *Ubeydullah Han (Ö. 1539) Şairi Sâni ve Türkçe Divanı*, Konya: Palet Yayınları

Aman dilber aman dilber

Gözden kanlu yaşum ahdı

Hicrün meni oda yahdı

Hasretinden cânım çıhdı

Aman dilber aman dilber

İbrâhîm dir güzel hanım

Çıhdı eflâke figânım

Hicrinde kalmadı cânım

Aman dilber aman dilber (K-2) (Çınarcı, 2015: 184)

Köprülü'nün *Tuhfe-i Sâmî* tezkiresinden hareketle ismini zikrettiği Safevi dönemi Türkçe şiir yazarın diğer bir şair de Yusuf Beg Ustaclu'dur. XVI. yüzyıl şairlerinden olan Yusuf Beg Ustaclu ile ilgili ilk bilgiler, Sam Mirza'nın kaleme aldığı şairler tezkiresi *Tuhfe-i Sâmî* ve XVII. yüzyıl tezkirecilerinden Sâdıkî-i Kitâbdâr'ın yazdığı *Mecma'ü'l-havâs*'ta geçmektedir. Yusuf Beg Ustaclu'nun saray erbabı sayılmasının en önemli nedenlerinden biri uzun müddet boyunca Sam Mirza'nın yanında bulunmasından kaynaklanır. Sam Mirza, kardeşi Tahmasb'a isyan edince Kahkaha kalesine hapsedilir ve yalnız kalan Yusuf Beg, şahın güvenini kazanarak Tebriz'de ortaya çıkan bir isyanı bastırmak için oraya vali olarak tayin edilir. *Tuhfe-i Samî*'de şairin Ustaclu taifesinin Çavuşlu koluna mensup olduğu ve Yusuf mahlasını kullanarak Türkçe ve Farsça şiirler yazdığına dair bir bilgi mevcuttur. (Sam Mirza, 1314: 184). Tezkirede ayrıca şaire ait "Nemişud, Dârem" kafiyeyle iki Farsça ve "Çeker" kafiyeyle bir Türkçe şiirine yer verilir. Safevi dönemi tezkirecilerinden Sâdıkî-i Kitâbdâr ise tezkiresi *Mecma'ü'l-havâs*²'ta Yusug Beg'in Muhammed Beg Ustaclu'nun akrabalarından olduğunu, şiirlerini Fuzuli tarzına yakın yazdığını, divanını onun redif ve kafiyeyle ile bağladığını belirterek "Bar, Olmaz, Eylemez" redifli üç gazeline yer vermiştir (Sâdıkî, 14a). Yusuf Beg Ustaclu'ya ait Türkçe şiirlerin yer aldığı tek divan nüshası bugün British Library'de Or., 15398 numarada kayıtlıdır. Bu kayıta yer alan divan hacimce çok azdır. Bu nedenle divan nüshasının eksik olma ihtimali yüksektir. Nitekim Paşa

² Türkiye'de Sâdıkî'nin *Mecma'ü'l-havâs* tezkiresi ile ilgili çalışanlar ya da herhangi bir şair ile ilgili tezkireden istifade edenlerin genellikle müracaat ettikleri kaynak, Abdurresul Hayyampur'un tezkiresinin İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarından istifade ederek hazırladığı "*Tezkire-i Mecma'ü'l-havâs Be-Zebân-ı Türkî-i Çağatayî*" adlı çalışmasıdır. Ancak bu çalışmada Yusuf Beg Ustaclu yer almadığı halde tezkiresinin Tebriz Milli Kütüphanesi'ndeki nüshasının 14a varlığında "Yûsuf Beg Çavuşlu" ismiyle şairden bahsedilmiştir.

Kerimov 7374 beyit hacmindeki divan nüshasının Mirza Cafer El-Kurrai'nin şahsi kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir (Kerimov, 2012: 3).

Gazel

*Kılma ey dil bu çemenhâr cefâsından hurûş
 Gonçesidin yüz dilin ger var ise o la'l-ı nuş
 Hâh savt-ı bülbülidin hâh bang-ı zâğidin
 Anla hikmet nüktesin olup güliden cümle gûş
 Ol şükufte çiçekidin herkesi zenbûr-veş
 Niş tapup bitse başına revân dir ana nûş
 Suyudın her güşesinin bak ider katl-ı heves
 Sebzesidin bizde 'aybı görsen olgıl perde-pûş
 Sihatiden Yûsuf'a düş ayağına kimin
 Yatsa şeyh-i hurka-pûş er gelse rindâne nûş* (Kerimov, 2012: 51)

Köprülü'nün "müstesna şahsiyet" ifadesini kullandığı Safevi dönemi şairlerden biri de Sâdıkî-i Kitâbdâr'dır. XVI. ve XVII. yüzyıl İran'ında yaşayan Sâdıkî, boy olarak Avşar Türklerine mensuptur. Sâdıkî'nin kitâpdâr lakabıyla anılmasının sebebi Şah I. Abbas döneminde kendisine verilen kütüphane memuriyetinden dolayıdır. Genç yaşından itibaren Kalenderiler zümresine dâhil olan Sâdıkî, bu sayede İran ve Osmanlı şehirlerinin çoğunu görme fırsatı bulur. Kaynaklar Sâdıkî'nin sanatçılık yönünden bahsederken onun en çok şairliği ve nakkaşlığı üzerinde dururlar. Nasrâbâdî, tezkiresinde Sâdıkî'nin kara kalemle çizdiği resimlerin tüccarlar aracılığıyla Hindistan'a götürülüp satıldığını belirtir (Nasrâbâdî, 1361: 39-40). Terbiyet ise Sâdıkî'nin şairliği ve münşiliği ile ilgili şöyle bir tespitte bulunur: "Mevlana Sâdıkî, Farsça ve Türkçenin hem nesir hem de nazım türlerinde şair ve münşidir; aynı zamanda her iki dili de güzel ve etkin bir şekilde kullanabilecek düzeydedir." (Terbiyet, 1314: 212). Sâdıkî'nin 1602 tarihinde kaleme aldığı külliyyatında hem nazım hem de nesir birçok eser mevcuttur. Bu eserler içerisinde Türkçe yazılanlar ise şairler tezkiresi olan *Mecma'ü'l-havâs*, çeşitli kesimlere yazmış olduğu mektuplardan müteşekkil *Münşeât ve Türkçe Şiirleri*'dir. Sâdıkî'nin Tebriz Milli Kütüphanesi'nde bulunan külliyyatının içerisindeki Türkçe şiirleri *Kasâyid ü Gazelliyyât* başlığını taşımaktadır. Türkçe şiirleri 2 kaside, 40 gazel, 1 sâkinâme, 1 terkeb-i bend ve 1 kıt'adan oluşmaktadır. Türkçe şiirlerinin en önemli özelliği ise hem Azeri hem de Çağatay Türkçesiyle yazılmalarıdır.

Gazel

Şevkim getürdi cilveye ol serv kâmeti
 Münkirmiş ey hakîm gör imdi kıyâmeti
 Âhir fakîh bâde ayağına koydı baş
 Anı kurtardı pîr-i muğânın kerâmeti
 Ağyârı gör n'idim ki dil-âzürde olayım
 Ol nâ-kabûlın olmadın olmaz şe'âmeti
 Hâlim yetiştî bir yere kim çarh rahm idüp
 İtdi hisâr-ı cevrimе seng-i melâmeti
 Ey Sâdikî güvenme visâline dilberin
 Künc-i firâkı bekle ki yokdur nedâmeti (G-6) (Çınarcı, 2012: 829)

Köprülü'nün ünlü şair Sa'ib'in de takdirini kazandığını söylediği Safevi dönemi şairlerinden diğer biri XVII. yüzyılda yaşamış; aslen Tebriz Azerilerinden olan ancak İsfahan'da doğan Muhsin Mirza Te'sîr'dir. Külliyyatında yer alan rubailerden birinde doğum tarihinin Hicri 1060 (1655) olduğunu belirtmiştir. Nasrâbâdî tezkiresinde verilen bilgiye göre ismi Muhsin Mirza'dır (Nasrâbâdî, 1317: 119). Başta Safevi sarayı olmak üzere Bağdat'ta da hesap uzmanlığı yapan Te'sîr, nihayetle Yezd'e vali olarak tayin edilmiştir. Yezd valiliğinden ayrılan Te'sîr, ömrünün son demlerinde devlet işlerinden feragat etmiş ve İsfahan'da inzivaya çekilmiştir. Te'sîr'in şiiirlerinden övgü dolu sözlerle bahseden devrin kaynakları, onu kendi döneminin Sa'ib-i Tebrîzî'si olarak nitelendirmişlerdir (Terbiyet, 1391: 142). Te'sîr de Sâdikî gibi külliyyat sahibi şairlerden biridir. Te'sîr'e ait külliyyat nüshalarından biri Şehit Ali Mutaharri (Tahran) diğeri ise İslami Şura Meclisi Kütüphanesi'nde (Tahran) bulunmaktadır. Ancak şairin Türkçe şiiirleri İslami Şura Meclisi Kütüphanesi nüshasında bulunmaz. Te'sîr'in Türkçe şiiirleri içerisinde kaside, tarih, terci-i bend, mesnevi ve gazeller yer almaktadır. Gazellerinde ciddi bir Fuzûlî etkisi görülen Te'sîr, devrin hükümdarlarından Şah Süleyman'a da kaside yazmıştır.

Gazel

Benim tek hiç kimün ahvâli derhem olmasun yâ Rab
 Garîb ü bî-kes ü bî-yâr ü hem-dem olmasun yâ Rab
 Vatan huldından ırağ ayrı düşmiş hûr ü rıdvândan
 Ger âdem neslidür muhtâc-ı âdem olmasun yâ Rab

Olup kan zâr gönlüme katre katre damdı gözlerden
Bu 'âlem kimsede eşk-i dem-â-dem olmasun yâ Rab
Dolu mînâ-yı mey tek olmuşam ahbâb elinden red
Karîn-i âh ü efgân çeşm-i pür-nem olmasun yâ Rab
Ezelden bi'ât itmiş lâle tek derdimle dermânım
Ciger dağına gönlün kanı merhem olmasun yâ Rab
Meger tağyîr ola Te'sîr Hak'dan baht ü ikbâlin
Hat-ı nakş-ı cebînün hatt-ı hâtem olmasun yâ Rab (G-5) (Çınarcı,
2012: 1264)

XVII. yüzyıl Safevi dönemi şairlerinden olan ve kaynaklarda İmâdü'd-devle Mîrzâ Muhammed Tâhir, ismiyle anılan Vahîd, Kazvin'de doğmuştur. Ömrünün ilk yıllarını yine Kazvin'de ilim tahsil ederek geçiren Vahîd, bir müddet sonra sarayda divan işleriyle iştigal etmiştir (Hazin, 1334: 46). Vahîd, Şah Süleyman devrinde dört, Şah Sultan Hüseyin döneminde altı yıl vezirlik yapmış, doksan yaşını geçtiğinde yaşlılık ve hastalıktan dolayı görevinden el çekmiş ve bir müddet sonra vefat etmiştir (Safa, 1372: 1347). Devrinin önde gelen şair ve münşilerinden biri olan Vahîd-i Kavîni'nin kaynaklarda zikredilen eserleri manzum ve mensur olarak iki gurupta tasnif edilir. Mensur olanlardan en önemlileri *Târîh-i Cihân-ârâ-yı Abbâsî* ve *Mecmû'a-ı Münşe'ât*; manzum olanlar ise *Külliyât'ı* ve *Külliyât'ın* içerisinde bulunan *Dîvân'ı*dır. Şair, Türkçe şiirleri haricinde bütün eserlerini Farsça kaleme almıştır. Türkçe şiirler *Farsça Dîvân'*ının içinde bulunmaktadır. Vahîd'e ait külliyat ve divan nüshaları İslami Şura Meclisi Kütüphanesi ve Şehit Ali Mutaharri Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ancak her iki kütüphanede bulunan yazmaların hiç birinde Türkçe şiirlere rastlanmaz. Şairin Türkçe şiirleri, Berlin Devlet Kütüphanesi'ndeki divanının 1a-30a varakları ve Tebriz Milli Kütüphanesi'ndeki divanının 143b-147a varakları arasında bulunmaktadır. Vahîd'in Türkçe şiirlerinin bulunduğu diğer bir divanı da Tahran Hafız Ferman Fermiyan Kütüphanesinde tespit edilmiştir (Ay, 2013: 124).

Gazel

İtme cân nâsîh meger cânın gerekmez mi sana
Gît beni incitme îmânın gerekmez mi sana
Gezme şem'-i nâlemin başına çok pervâne tek
Ey felek gûyâ ki devrânın gerekmez sana
Ey 'asel itme hadîs-i la'l-i engüş-t-i pîç

Özine rahm it meger şânın gerekmez mi sana
Nâlemi gerdûna iletme durma bülbül git çekil
Çağlarım ey bî-haber cânın gerekmez mi sana
Ey sade feryâduma virdün kulağını meger
Yâdigâr-ı ebr-i nisânın gerekmez mi sana
Ey Vahîd haste cânını eritdün nâleden
Bu ne efgândur meger cânın gerekmez mi sana (Vahid, 7a)

2. Avşarlar ve Kaçarlar Dönemi

Safevi devletinin son dönemlerine doğru iç kargaşaların ortaya çıkmasıyla imparatorluk Afganlar tarafından istilaya uğramıştır. Şah II. Tahmasb döneminde Avşar boyunun ileri gelenlerinden Nadir Şah, tahta geçmiş ve hükümdarlığını ilan etmiştir. Nadir'in şah seçilmesi ile Safevi hanedanının hâkimiyeti de son bulmuş oluyordu (Sümer, 2013: 165). Herhalde Avşarlar ve Zendler devri daha doğrusu Safevilerin son yıkılış yıllarından başlayarak, XVIII. asrın sonuna kadar geçen zaman, İran edebiyatı için olduğu gibi Azeri edebiyatı için de durgunluk devridir (Köprülü, 2004: 63). Köprülü'nün Avşarlar döneminde Türkçe şiir yazdığını belirttiği en önemli isim Karakoyunlu Cihanşah'ın torunlarından Tebrizli Mirza Abdürrezzak'tır. Siyakat ve riyaziyede maharetli olan şair, Neş'e mahlasıyla şiirler yazmıştır. Nadir Şah döneminde büyük bir ün kazanmış olan Neş'e aynı zamanda Necef'teki önemli kümbetler için tarih kıtaları yazmıştır. Terbiyet, Neş'e' ile aynı çağı paylaşan Muhammed Ali Hazin ve Azer Begdili'nin eserlerine dayanarak şairin ölüm tarihinin 1745 olduğunu belirtir (Terbiyet, 1390: 552-53). Neş'e'nin Tebriz Milli Kütüphanesinde bulunan 204 varaklık divanının sadece 3 varağında Türkçe şiirler yer almaktadır. Ayrıca Tahran Danişgah Kütüphanesinde de 1 divan nüshası daha tespit edilmiştir (Ay, 2013: 122).

Nice kitâbe-nivîs-i kazâ yazar vasfın
Kitâb-ı fazluna her nüh felek evrâk
Resûl-i ekrem ona bâb-ı şehri 'ilm dimiş
Bu bâbdan onı çarh itdi mevlid-i işkâk
Zihî makâm-ı bihiştî nişân-ı huld anın
Ki hâcib olmağa rıdvânı eylemiş müştâk
Tamâm olmak için Neş'e yârinin
Didi ki cürm-i cihân içre tâkdur bu revâk (Neş'e, 9a)

İran'da Avşar hükümdarı Nadir Şah'ın ölümünden sonra önce bölgeye Zend hanedanı hâkim olmuş sonrasında ise bu hanedana son veren Kaçarlar yönetime gelmiştir. Kaçar hanedanını büyük uğraşlar sonucu yönetime getiren Ağa Muhammed Han'dır. Ağa Muhammed Han sonraki yıllarda hâkimiyet alanını giderek genişletti; İran'ın büyük bir kısmını, Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı ele geçirip kendisine başşehir edindiği Tahran'da kalabalık bir davetli topluluğu önünde şehinşahlık tacını giyerek adına hutbe okuttu ve para kestirdi (1796); böylece Kaçar Devleti resmen kurulmuş oldu (Sümer, 2013: 51-52). XVIII. asrın son yıllarında askeri ve siyasi muvaffakiyetler ile mevkiini sağlamlayan Kaçar sülalesi devrinde, XIX asırda fikri ve edebî bir inkişaf oldu (Köprülü, 2004: 63). Nitekim Fethi Ali Şah'tan itibaren Kaçar hanedanı mensuplarının bir yandan edebiyat ve bilimle uğraşırken diğer yandan âlim ve şairleri de himâye ettikleri görülür.

Köprülü'nün Kaçarlar döneminde Türkçe şiir yazdığını belirttiği önemli şairlerden biri divan sahibi olan Muhammed Halife'dir. Âciz mahlasıyla şiirler yazan şair XIX. yüzyılda bugün İran topraklarında bulunan Güney Azerbaycan'daki Germrud bölgesinde doğmuştur. *Nigârîstân-ı Dârâ* tezkiresinin müellifi olan Aburrezzak Dunbuli eserinde Âciz'in iyi bir hattat olduğunu özellikle nesih hattını çok iyi yazdığını ve bazen Türkçe kasideler yazarak saraydan caize aldığını belirtir (Dunbuli, 1343: 243). Âciz'in şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla devlet memuriyetinden dolayı İran'ın birçok kentinde bulunmuştur. Ayrıca şairin birçok kasidelerinde Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'yı övmesi hem bu yöneticilerin meddahi olduğunu hem de onların döneminde yaşadığını ortaya koymaktadır (Köçerli, 1920: 240). Âciz'in Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde 1, Tahran Milli kütüphanesinde 1, Firdevsi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde 1 ve Ali Asgar Asgarzade koleksiyonunda 1 adet divanı bulunmaktadır. Divan son zamanlarda Muhammedzade Hüseyin Sadık tarafından Tahran'da basılmıştır.

Gazel

'Anberin râyiha-ı turre-i cânân getirür

Lutf idüp bâd-ı sabâ derdime dermân getirür

Men didüm kâside git nâme-i cânânı getir

O gide sür'at ilen katlime fermân getirür

Merdüm-i didelerim hicr günü Nûh-âsâ

O kadar eşk töker âhirî tûfân getirür

Küfr-i zülfin 'arak-ı rehzen-i îmân didiler

Bu nice küfrdi yâ Rab gören îmân getirür (G-23) (Sadık, 1389: 146)

Köprülü'nün Kaçarlar döneminde Türkçe şiir yazdığını belirttiği diğer bir isim ise Nebâtî'dir. XIX. yüzyıl Azeri edebiyatı şairlerinden olan Seyyid Ebulkâsım Nebâtî, bugün İran sınırları içerisinde yer alan Karacadağ şehrine bağlı Üştübin'de doğmuştur. Seyyid-i muhterem Muhammed Üştübinli'nin oğlu olan Seyyid Ebulkâsım, şiirlerinde Nebâtî mahlasının yanı sıra Mecnûn-şâh ve Hânçobanî mahlaslarını da kullanmıştır (Terbiyet, 1390: 546). Fikri açıdan ömrünün ilk yıllarında sufiliğe meyletmiş sonrasında ise Şiiliğe yönelmiş ve bunun etkisiyle Hazreti Ali'ye kasideler yazmıştır. Şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla doğmuş olduğu Karacadağ dışında Karabağ, Lenkeran, Salyan, Ağdam, Erdebil gibi şehirlerde de bulunmuştur (Sadık, 1385: 48). Şair, derviş kimliğinin yanı sıra Nimetullahi tarikatının da müritlerindedir. Özellikle Nimetullahi tarikatına bağlanması neticesinde Şii mezhebine olan ilgisi giderek artmış ve sonrasında şiirlerindeki Hazreti Ali sevgisi aleni bir şekilde ortaya çıkmıştır. Nebâtî, Hazreti Ali'nin hakiki ve samimi meddahlarından olduğu için o cenabın vasfını öven çok güzel kasideler yazmıştır (Köçerli, 1920: 536). Dünyanın faniliği, zahiri güzelliği ve aldatıcılığı, buna karşılık sadık âşıkların asıl mekânının bu dünya olmadığı, vahdet mülkünün meyhane olduğu yolundaki kanaatler Nebâtî'nin mistik şiirlerinde en çok karşılaşılan hususlardır (Akpınar 1994: 43). Nebâtî'nin Bakü El Yazmaları Enstitüsü'nde 1, Tebriz Milli Kütüphanesinde 1, İslami Şura Kütüphanesinde 1 ve Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde 2 adet divan nüshası mevcuttur. Türkçe şiirleri Muhammedzade Hüseyin Sadık tarafından İran'da basılmıştır.

Gazel

Câna od vurdum özüm pervânelerden küsmüşem

Tâ ki mecnûn olmuşam dîvânelerden küsmüşem

Bir galat sözdür ki dirler genc olur vîrânede

Genc yoh vîrâne çoh vîrânelerden küsmüşem

Hâsılım oldu tecerrüdden nedâmet gûşesi

İndi ol baş ağrıdan efsânelerden küsmüşem

Men işitdim ol gülün mey-hânelerdür menzili

Aslı yoh gördüm gelib mey-hânelerden küsmüşem

Hân mânımdan meni saldı Nebâtî der-be-der

'Akla bah mecnûn kimi bîgânelerden küsmüşem (G-28) (Sadık, 1385: 118)

SONUÇ

Türk edebiyatı tarihinin mütebahir şahsiyetlerinden bir olan Fuat Köprülü, farklı bilimli sahalarında araştırmalar yapmış çok yönlü bir bilim insanıdır. Osmanlı ve Çağatay edebiyatları ile ilgili araştırmalar yapan Köprülü'nün özellikle Azeri edebiyatı ile ilgili yaptığı araştırmalar İran'daki klasik Türk edebiyatının ortaya çıkarılmasında yol gösterici bir rol üstlenmiştir. İlgili çalışmada Safevi, Avşar ve Kaçar hanedanları dönemine ait Türkçe şiir yazmış olan birçok şair tespit edilmiştir. Özellikle Safevi hanedanına mensup ve Şah İsmail dışında Türkçe şiir yazdıkları belirtilen kimi şehzade ve hükümdarların var olduğu bilgisi Türkçe şiir yazma geleneğinin bu hanedan tarafından saray nezdinde temsil edildiğini ortaya koymuştur. Safevi dönemi Türkçe şiir yazar diğer şairlerden birçoğunun bürokrat olması da bu tezi destekler niteliktedir. Yine Köprülü'nün tespitlerinden hareketle İran'da Türkçe şiir yazma geleneği Safeviler'den sonra Avşar ve Kaçar hanedanları tarafından da sürdürülmüştür. Fuat Köprülü'nün Azeri edebiyatı ve özellikle İran'da ortaya çıkmış klasik Türk edebiyatıyla ilgili verdiği bilgilerden hareketle bu şairlerin önemli bir kısmının Türkçe şiirleri tespit edilerek bilim âlemine tanıtılmıştır. Elbette ki bu şairlerin ortaya çıkarılmasında Köprülü'nün araştırmalar inkar edilemeyecek bir realiteye sahiptir.

KAYNAKLAR

- AKPINAR, Yavuz (1994) *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- AKÜN, Ömer Faruk (2013). Mehmed Fuad Köprülü, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 28, s. 471-486
- AY, Ümran (2013). Dena'ya Göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 11, s. 81-126
- ÇINARCI, Mehmet Nuri (2012). "Sâdikî-i Efşâr'ın Tebriz Milli Kütüphanesindeki Külliyyatı ve Türkçe Manzumeleri", *Turkish Studies*, Volume 7/3, s. 813-835
- ÇINARCI, Mehmet Nuri (2015). "Safevi Sarayında Türkçe Şiir Yazar Bir Şehzade İbrahim Mirza (Câhî)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Aralık S. 3, Yıl 19, s. 161-196
- ÇINARCI, Mehmet Nuri (2015). "Söz Meydanında İki Hükümdar: Kanuni Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb'ın Müşâ'aresi", *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül S. 23, Yıl 18, s. 188-210
- ÇINARCI, Mehmet Nuri (2012). "Te'sîr-i Tebrîzî'nin Külliyyatı ve Türkçe Şiirleri", *Turkish Studies*, Volume 7/4, s. 1245-1267
- DUNBULÎ, Abdurrezzak (1343). *Tezkire-i Nigâristân-ı Dârâ*, (Haz: Ali Hayyampur), Tebriz: Menşur Yayınları.

- KERİMOV, Paşa (2012). *Yusif Bey Ustaclu, Divan*, Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adına El Yazmalar Enstitüsü Yayınları.
- KÖÇERLİ, Feridun Bey (1920). *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, C. 1*, Bakü: Azer Neşr.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (2004). *Edebiyat Araştırmaları II*, Ankara: Akçağ Yayınları
- NASRABADİ, Mirza Muhammed Tahir (1361). *Tezkire-i Nasrâbâdi*, (Ba-Tashih-i Vahid-i Destgirdi), Tahran.
- NEŞ'E-İ Tebrizi, *Divan-ı Neş'e*, Tebriz Milli Kütüphanesi, No: 2626
- SÂDİKÎ-İ Kitâbdâr, *Külliyat-ı Sâdıkî*, Tebriz Milli Kütüphanesi, No: 3616
- SÂDİKÎ-İ Kitâbdâr (1327). *Tezkire-i Mecma'ü'l-havâs*, (Haz. Abdurresul Hayyampur), Tebriz: Çaphane-i Ahter-i Şimal
- SADIK, Muhammedzade Hüseyin (1385) *Dîvân-ı Eş'âr-ı Türkî, Hakîm Seyyid Ebu'lkasım Nebâtî*, Tebriz: Neşr-i Ahter.
- SADIK, Muhammedzade Hüseyin (1389). *Dîvân-ı Eş'âr-ı Muhammed Halife Âciz Germrûdi*, Tahran: İntişarat-ı Tekdiraht.
- SAFA, Zebihullah (1372). *Târîh-i Edebiyyât Der-Îrân*, Tahran: Çaphane-i Niğarhatif, C. 1
- SAM, Mirza Safevi (1314). *Tuhfe-i Sâmi* (Ba-Tashih ü Mukaddime-i Vahid Destgirdi), Tahran: Matbaa-ı Armağan
- SEYDİ Ali Reis () *Mir'atü'l-memâlik* (Haz. Necdet Akyıldız), İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser Serisi
- SÜMER, Faruk (2013). Aşarlılar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 04, s. 164-166
- SÜMER, Faruk (2013). Kaçarlar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 04, s. 51-53
- ŞEYH Muhammed Ali Hazin (1334). *Tezkire-i Hazin*, İsfahan
- TERBİYET, Muhammed Ali (1390). *Dânişmendân-ı Azerbaycân*, Tebriz: Neşr-i Ahter
- VAHİD-İ Kazvini, *Divan-ı Vahid*, Berlin Devlet Kütüphanesi, No: 3314

TÜRKOLOG IGNÁCZ KÚNOS'UN I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TATAR ESİR KAMPLARI İLE İLGİLİ MACAR BİLİMLER AKADEMİSİ'NE SUNDUĞU RAPORLARI VE TÜRKOLOJİ AÇISINDAN ÖNEMİ

*Melek ÇOLAK**

Giriş

I.Dünya Savaşı yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içerisinde kurulan esir kamplarından ikisine, Estergom şehri yakınlarındaki Kenyérmező ve Éger şehrindeki esir kamplarına Rus tebaası olan ve esir düşen Türk- müslüman askerler yerleştirildiler (Seres 2006: 153; Kúnos 1916: 209). Esir kamplarının kurulması araştırmacılara antropolojik, dilbilimi, folklor araştırmaları yapabilmeleri için fırsat sunduğundan (Seres 2006: 154), Macarlarla akraba veya akraba olduğu varsayılan Avrupalı ve Asyalı halklarla bağlantı kurmayı isteyen, 1910 yılında kurulan (Németh 1931: 132; A Turán olvasóihoz 1918: 514-515), bu alanda birçok faaliyet yürüten (Jelentes a Magyar Keleti 1918: 32) Macar Turan Derneği (Magyar Turáni Társaság), esir kamplarında bulunan bilimsel imkânlardan yararlanmak için bir girişimde bulundu (Seres 2006: 155).

I. Macar Türkolog Ignác Kúnos'un Esir Kamplarına Girişi

Turán Derneği adına müdür yardımcısı Alajos Paikert'in esir kamplarında inceleme yapmak için Akademi'nin üyelerine işbirliği teklif ettiği ve 7 Ekim 1914'te Macar Bilimler Akademisi'ne verdiği dilekçesi görüşüldükten sonra kabul edildi (A Magyar Tudományos 1914: 706-707). Akademi'nin 8 Mart 1915 tarihinde yapılan toplantısında esirlerin incelenmesi için başvuran yedi akademisyene araştırma yapmak için izin verildi (Seres 2006: 156; Jelentes az esztergomi 1916: 63). Bu kişiler Oset ve Votyak dilini inceleyen Ármin Vámbéry'nin öğrencisi Fin-Ugorist Bernát Munkácsi, Zsigmond Simonyi, Mihály Lenhossék, Béla Vikár, Sándor Giesswien, Gyula Sebestyény ve Ignác Kúnos idi (Seres 2006: 156).

Esir kamplarına girişin, orada ikamet etmenin birçok resmi iznin çözüme kavuşmasıyla gerçekleştiğini Macar Etnografya Müzesi Arşivi'nde¹ (MNM EA 19821.sz: 20-22; bkz. Ek.1) ve Macar Bilimler Akademisi Arşivi'nde bulunan belgeler ortaya koymaktadır (MTA K.t., Ms. 373/12).² Kúnos'un³ henüz daha önceki tarihlerde şahsi olarak da esir kamplarına girmek için uğraştığı şeklinde yorumlanabilecek olan, Bakanlık Müsteşarı Vilmos Hayk'ın Kúnos'a 13 Eylül 1914 tarihinde yazdığı ve 'Macar ordusunun Tatar tercümana şimdilik ihtiyacı olmadığından Kúnos'un talebinin kabul edilmeyeceği' yolundaki mektubu göz önüne alınırsa (MNM EA 19815 sz. 1415/1962: 326; bkz. Ek.2)⁴, esir kampına giriş sürecinin daha da uzun olduğu anlaşılmaktadır. Üsteğmen Vilmos Zwich'in Éger'den Kúnos'a yazdığı 21 Mayıs 1917 tarihli mektubu ise Kúnos'un kamptaki yemek ve konaklama meselesine açıklık getirmektedir. Buna göre Kúnos'un subay yemekhanesinden yararlanabilmesi için yemek kuponu getirmesi yeterli idi. Konaklama yeri olarak sadece bir oda tahsis edilebilirdi (MNM EA 19815.sz: 558).

II. Ignác Kúnos'un Esir Kamplarında Yaptığı Çalışmalar

Kúnos (1918: 143) kamplara giriş amacını şöyle açıklamaktadır:

¹ Ignác Kúnos'un Éger esir kampına giriş izni, Éger 7 Temmuz 1916; Ignác Kúnos'un Éger esir kampı için yemek kartı, Éger 1/31 Temmuz 1916; Ignác Kúnos'un esir kamplarına giriş izni, Viyana. 23 Mart 1917.

² Zsigmond Simonyi'nin Kúnos'a mektubu, Kúnos'un yazdığı cevabıyla, Balatonfüredifüredő, 19 Haziran 1915.

³ Ignác Kúnos: (Hajdúsámson 22 Eylül 1860. Budapeşte 12 Ocak 1945): Dilbilimci, Türkolog, Macar Bilimler Akademisi 1. üyesi. 1885'ten itibaren beş yıl İstanbul'da yaşadı. Bu sırada Mısır'a, Küçük Asya'ya, Balkanlara gitti. Türk edebiyatının o zamana dek bilinmeyen malzemelerini topladı. Budapeşte Üniversitesi'nde ders verdi. 1890'dan itibaren Doğu Ticaret Akademisi'nde Türkçe dersleri verdi. 1900'de Bernát Munkácsi ile ortak çıkardığı Keleti Szemle adlı derginin editörlüğünü üstlendi. Bilimsel araştırmalarının sonuçları Almanca, İngilizce ve Türkçe olarak da yayımlandı.

Eserlerinden bazıları şunlardır:

Három Karagöz-játek Budapest. 1886.

Oszmán-török népköltési gyűjtemény (I,II., Budapest, 1887-1889)

Török mesék Budapest, 1889.

Kisázsiai török nyelvjárások, Budapest, 1892.

Köröglü Ázsia rablóhósenek regénye, Budapest 1893.

Naszreddin Hodzsa tréfa, Budapest 1899.

Ada-Kalei török népdalok, Budapest 1906.

Halk Edebiyatı Numuneleri Türkçe Ninniler, İstanbul, 1925.

(Ayrıntılı bilgi için bkz. Yy., (1967), "Ignác Kúnos", *Magyar Életrajzi Lexikon*, Első Kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 1032-1033.

⁴ Bakanlık Müsteşarı Vilmos Hayk'ın Kúnos'a mektubu, Budapeşte 13 Eylül 1914. "Kúnos Ignác tud. hagyetékából származó levelézes egy része: Magyar nyelvű levelek, 5. Kötet.

“*Kanın sel gibi aktığı savaşın üç yazını, Tatarların bizimle benzer olan deyimlerini araştırmak, adetlerini, etnik özelliklerini incelemek ve iç dünyalarının şarkılardaki, masallardaki, efsanelerdeki şiirsel ortaya konuş biçimlerini kaydedebilmek amacıyla imparatorluğumuz içerisinde bulunan esir kamplarında geçirdim. Çünkü diyebiliriz ki Dünya Savaşı, çokça bilimsel derlemeler yapmayı sağlayan imkânlarını ayağımıza getirmiştir. Savaş meydanlarının kan çiçeklerinden yeni kültürel görevler filizlendi ve yurttaki araştırmalar neredeyse sonu görünmeyen uzaklıktaki materyalleri yakınımıza getirdi. Çok renkli Tatar dil edebiyatının, dil ve etnik depolarla zenginleşen koridorları önümüzde açıldılar.”*

Ve böylece Kúnos’un (1916: 210) ifadesiyle,

“*...bahar ayında, savaşın başlamasının onuncu ayında dil araştırma çalışmaları başladı. Kenyérmező’deki esir kampında başta Kırımlılar ile Kazan bölgesinden gelenler toplanmışlardı. Batı Türklerine en yakın olan Kırım Tatarları ilk olarak dil araştırmaları içine alındı. Ayrıca bu dil sahası Rus bilim çevreleri tarafından da en az faydalanılanı idi. Ve asıl Kırımlıları deniz boyunca uzanan ve daha kuzeydeki sahalarda yaşayan Kırım Nogaylarının dilinden ayıran bu dilin varyantlarının ses ve kelime haznesine ait özellikleri daha az tespit edilmişti.”*

Kúnos Kırım’la ilgili derlemelerinin çok yönlü olarak tamamlanmasını rahatlıkla sürdürdü. Estergom’daki kamptaki çok daha değerli insan malzemesi iç yaşamlarındaki kültüre de daha yakın olmayı sağladı. Bazı önyargılarla mücadele etmek ve onların kültürel çalışmalarına fayda sağlayan bilimsel çabalarına karşı güven uyandırmak buna yol açmıştı (Kúnos 1916: 214). Burada fonetik ile ilgili derlemeyi öğretmen József Balassa’nın yardımıyla devam etti. Fonogram Arşivi’nin başındakiler de kayıt aparatları ile birlikte bu kampa geldiler. Çoğaltılan plakların birer orijinalini ve dil araştırmalarının geleceğe temel oluşturacak olan bir örneğini kendileri için temin ettiler (Kúnos 1916: 224). Kúnos (1916: 224) “dünya tarihini ilgilendiren olayların ülkerinde sahnelenen bölümlerinin pek çok hatırası ve folklorik mirasları” olarak nitelendirdiği kamp yaşamının farklı yönleri ve orada bulunabilen Tatar tipleriyle ilgili aşağı yukarı 200 fotoğraftan bahsetmektedir.

O, Éger’deki esir kamplarında da derleme çalışmalarını sürdürdü (Kúnos 1916: 213). Burada toplanan folklorik malzemenin fonetik olarak bilinmesini mümkün kılabilmek ve öğretmen Pöch ile farklı Tatar diyalektlerinin bazı dil denemelerinden kayıt yapabilmek için Viyana Kraliyet Akademisi Plak Arşivi’nde bulundu. Gerekli kayıt cihazları ve kulaklıklar kısa sürede geldi. Ve kayıt işlemlerine başlandı. Kısmen nesir, kısmen melodiler eşliğindeki şarkı metinlerini yaklaşık yirmi plağa kaydettiler. Bunlardan Kırım, Kazan, Mişer,

Başkır, Nogay ve Kumuk dillerindeki malzemenin kaydı aynı yere yapıldı. Hem kavrayış hem de şarkı söyleme yeteneği olan insanları bulmak gerektiğinden başlangıç biraz zor olmuştu. Bunun yanında şarkısı söylenen parçanın yazılandan ayrı olmaması ve şarkı söyleme veya (nesri plağa) okuma esnasında duraklama olmaması için sürekli dikkat etmek gerekiyordu (Kúnos 1916: 224). Kúnos (1916: 220) derleme işinde kendisine en çok Kazanlı Veliof'un yardımcı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kendisine yardımcı olan "çalışkan malzeme derleyicilerinden bazı şahsiyetleri hafızasına naksettiğini" vurgulamakta, "işine destek olup, bilimsel çalışmalarını kolaylaştıran bazı Macar ve Avusturyalı subaylar da" kamp yaşamının askeri disiplinle çevrelenmiş ortamını araştırmacılar için bir ev haline getirdiklerinden bu işin bir parçası gibi görünmektedir (Kúnos 1916: 226). Tek zorluğun Kúnos'u zaman zaman sıkıntıya sokan maddiyat olduğu anlaşılmaktadır (Seres 2006: 176,181,182).

III. Ignác Kúnos'un Esir Kampları ve Burada Yaptığı Çalışmalarla İlgili Macar Bilimler Akademisi'ne Sunduğu Raporlar ve Türkoloji

Kúnos esir kampları ve her iki esir kampında yaptığı çalışmalar hakkında yazdığı raporunu 3 Ocak 1916 tarihinde yapılan Macar Bilimler Akademisi'nin toplantısında sundu. "Jelentés a mohamedan fogoly táborokban végzett tanulmányokról (Müslüman esir kamplarında yapılan incelemeler hakkında rapor)" adı altında Akademi'ye sunulan bu rapor, aynı yıl Budapesti Szemle dergisinde "*Tatár foglyok táborában (Tatar esirlerin kampında)*" adı ile yayınlanmıştır. (bkz. Ek.3) Budapesti Szemle'de yayınlanan rapor ile hemen hemen aynı içerikte olan rapor "*Tatár foglyaink táborában*" (Tatar esirlerimizin kampında) adı ile daha sonra Magyar Figyelő'de yayımlanmıştır (bkz. Kúnos 1916: 209-227; 1918: 140-153). Bunlar göz önüne alınırsa Kúnos, Tatarlar hakkında geniş bilgiler vermektedir. O, Tatarların antropolojik özelliklerini belirterek, "*dünyanın en cengâver halkı olması ve akılcılıkları*" gibi özelliklerini sıralamakta ve şöyle demektedir (Kúnos 1918: 148):

"Bugünkü Tatarların mizacı daha ziyade onurlu bir biçimde saygıdeğer, içedönük beraberindekilerle dostça ilişkiler içerisindedir ve onlar neşeli cemiyetleri severler. Dost canlısı ama konuşkan değil, düşünceli ama hürmetkâr değildirler. Yüzyıllarca geriye uzanan tarihlerinin geçmişi, dönüm noktalarıyla doludur; milli kahramanlarının baştan sona sıralanışı olaya merak ve eğilim uyanmasını sağlar. Geçmişindeki pek çok savaşçının milli kahramanlıklar gerektiren yaşamları ise efsane haline gelmiştir. Başta Kırım ve Kazan halk söylencelerinin tarihi geçmişleri vardır. Kağanların tarihi zaferleri, efsanelerin güncelliğini koruması (onları) milli şarkılar haline getirdi. Geçmişte yapılmış olan savaşlarda geçen olayları başka başka kahramanlara mal ederlerdi. Kahramanın macarca "Kahraman-bátor" sözüyle eşleşen adı

“batir” dir. O, doğaüstü güçlerin büyüdü topraklarında mucizevi bir şekilde ve kahramanlıklarının sayısını arttıran süreçte mücadele eder. Kahramanlık içeren olayların dokusu neredeyse destansı düzeye çıkar ve yiğitçe yapılan mücadelenin kahramanları, epik kahramanlar seviyesine yükselir.”

Kúnos Rus iktidarının yakınlığının Kırımli kavimlerin milli bilinçlerini ve dini birlikteliğini zayıflatsa da Kazan Tatarlarının uzun zaman önce uyanan milliyetçiliğinin hız kazandığını, ilk sırada milli Tatar edebiyatını Kazanlıların vücuda getirdiğini, Müslümanların uyanmasına hizmet eden bu kutsal kültür savaşını onların başlattığını ve Osmanlıları etkilediğini vurgulamaktadır. “Kazanlı Tatar esirlerin daha değerli özlere yaklaşıma ve Tatar toplumunun lider şahsiyetleriyle neredeyse arkadaş denecek şekilde yakın temasa geçme fırsatı yakalayan” “Kúnos “bu şahsiyetlerin dillerinin edebî gücüyle ve ırklarının özelliklerine güvenerek Osmanlı’nın karışmış dilinden ve güçlü bir şekilde gelişen Avrupa etkisi altında gelişen edebiyatından bağımsız olarak tek bir Tatar kültürü oluşturulması için çaba sarfettikleri” izlenimi edinmişti. Neredeyse orada da küçük bir Kazan kültürü oluşmuştu. Edebî sorunlar hevesli ama alışılmış tartışmaların konusu haline geliyordu. Onlar dilin sadeliğinin ırk farkları yaratan sorunları üzerinde kafa yorarak, milli halk dilinde söylenen Tatarca şarkılara ödüller veriyorlardı. Bunun yanı sıra “esir kampının edebî pazarına” Rusya’daki yurtlarında alışmış olduklarına uygun olarak, gizlice hazırlanan ve elle yazılan dergiler giriyordu. Broşürün adı Kığerek Cuvatkiç (Küçük Teselli) idi. Dünya savaşını, Avrupa kültürünün üstün oluşunu, Rus kültürünün geri kalışını, insanların özgürlüğünü ve İslam dininin gelecekteki sorunlarını konu eden derginin köşe yazılarında tekrarlanan teması savaş izlenimleri, esarete düşüşleri ve esir kampındaki yaşamlarının acı tatlı yanlarıydı. Edebiyat bölümü sürekli bir sütundu. “Kadınların Feryadı” adıyla yayınlanan şiirlerden birisinin okuyucu ve dinleyiciler üzerinde farklı bir etkisi vardı (Kúnos 1916: 214-216). Kúnos’un ifadesiyle “tipolojisinde Çerkes ve Osmanlı kanının karışımının bazı özelliklerini gösteren Kırım Tatarlarının edebî yaşamı artık yok denecek kadar azdır. Okula gidenler, okuma yazma bilenler İstanbul kültürüne meylederler. Osmanlı edebiyatı ile beslenir ve manevi ihtiyaçlarını da Boğaz’daki kaynaklar karşılar. Büyük Kırım’da edebiyat alanında entelektüelliğin herhangi bir izine rastlanmazken, İslam’ın kültürel akımları, yarımadanım yumuşak kumlarında boğulur.” (Kúnos 1918: 148).

Kúnos (1916: 214) Kırımla ilgili derlemeleri sırasında esirlerin güvenini kazanınca onların “günlük tarzı notlarını, manevi hayatlarını yaşayan Müslüman ve Tatar oluşlarının ırk ve dinsel bilincine yeterince saygı gösterilmeyen değerlerini kendisiyle paylaştıklarını belirterek” uzun aylar boyunca izlenimlerini yazan Kırımli Tatar esirlerden birisinin günlüğünden söz etmektedir. “Ayaklar altına alınmış Tatarlığın kaderine matem tutan bu günlük” bir aske-

rin esir düşüş süreci, Rusya'nın Tatarlar üzerindeki baskısı ve onların sıkıntı-
larını yansıtması açısından oldukça değerlidir (bkz. Kúnos 1918: 141; 1916:
216-219). Kúnos'a göre (1918: 142) "günlüğünü sadakatle kaleme alan Tatar
asker ve onunla birlikte esarete düşen Müslüman yurtsuzların her biri böyle
düşünmekteydi." Ve Kúnos bu günlük parçalarını savaşın ilk yılında Éger'de
bulunan kampta, savaşın ilk yazında yazıya geçirmeyi başardı.

Kırım efsanelerinden bahseden Kúnos, "Ekeyet" olarak adlandırılan halk
masallarının neredeyse en güzellerini derlediğini vurgulayarak şöyle demek-
tedir (Kúnos 1916: 212):

*"Bu tür halk geleneklerinde efsanevi dönemlere ait olay örgüleri birbirine
karışır ve Kırım Tatarlarının dünyasında Avrupa'nın masal zenginliğinin lafi
bile olmaz. Hanların oğulları, şehzadeler, masalsı ülke yollarına doğru yola
çıkarmak ve Melek İlon'a'nın bahçesinin sihirli ağaçlarında üç gece boyunca
uyumayan muhafızları olan Tatar Argyiluslar durur. İlginç metinler içerik ola-
rak da sözlük malzemesi toplama bakımından da büyük fırsatlar yaratırlar.
İçlerinden pek çoğu bugüne kadar bilinmeyen, bazı Macarca kelimelerimizin
karanlık kökenini gün ışığına çıkaracak verilere sahiptir."*

Raporda Tatarlara ait diğer folklor malzemeleri konusunda da geniş bilgi-
ler verilmektedir. Buna göre;

*"Kazan Tatarlarının halk şiiri, edebi değerler bakımından da Kırım ve
Volga bölgesindeki Tatarların halk edebiyatını ürünlerini geçer. Şarkıları
sonu gelmeyecek kadar çok, efsane ve masalları renkli ve folklorik değerler
açısından eşleri bulunmazdır. Kırım türkü ve şarkıları geçmişteki duyguları o
dönemdeki canlılığıyla anlatmaktadır. Kazan melodilerinin çoğu, birer cid-
di düşüncenin şairce kurduğu çerçevesi haline gelmektedir. Kırım Tatarları
eğlenerek, Kazan Tatarları ise düşünceye dalarak şarkı söyler. Kazanlıların
tarihi geçmişine ait gelenekleri muhafaza eden bu efsanevi söylencelerde de
derin birer düşünce gizlidir. Halk söylencelerinde de soyunun bazı kahraman-
larının, halk masallarında ise kahramanların bazı olağanüstü hareketlerinin
resmi geçidini yapar. Tüm bunları ise öyle bilge ve duygular bakımından güçlü
bir dille söylenir ki bu dilin şivelerine edebi dile dönüşen bir ağırbaşlılık ve-
rir"* (Kúnos 1916: 219-220)."

Bu bakımdan Kúnos (1916: 220) "Ak-börü (Ak Kurt) efsanesini" nere-
deyse ustaca yazıya geçirdiğini, Kırım Türklerinin iki şivesini zengin halk
şiiri malzemesinde bir araya getirdiğini açıklamaktadır (Kúnos 1916: 211).

Kúnos (1918: 150) esirlerin hüznü dünyalarını türkülerle ifade et-
tiklerini belirterek, sık sık bunlardan örnekler vermektedir (Kúnos 1918:
142,143,150). Kenyérmező kampındaki şairliğe meyilli İsa'nın, Derviş

Mustafa gibi esirlerin hüznünlü türkülerini dinleyen Kúnos (1916: 212), esir kamplarında gramofon plakları sayesinde pek çok tatlı, buruk melodiyi ölümsüzleştirmeyi başarmıştır (Kúnos 1918: 142). Bu tatlı buruk melodiler “savaş-taki çarpışmaların yakınmalarına dönüşüyor ve Estergom’daki esir yurdunda Macarca sesler, Tatarca ağıt yakanların iç çekişlerini tekrar ediyordu (Kúnos 1918: 142; 1916: 211):”

“Krakow yolunun taş sokağı / Göğe yükselir berk kalesi / Macar askeri yağdırır bize / Çelik kola çelik kılıcı / Demiryolu akar gider / Vagonların ardi sıra / Böyle gittik Macarlara / Esarete Estergoma / Cılız dallar gibi koştuk / Feryat figan ede ede /Macar toprağında olur mu acep / Mezarımızda bir şahide / Polkonnik idi önderimiz / Dere oldu aktı al kanımız / Karpat dağları arasında / Eridi bitti hayatımız.”

Ve Kúnos’un (1918: 142; 1916: 211) kaydettiği “balalaykanın tellerinden yükselen” bir nakarat, esarete olan insanların hislerini özetleyecek niteliği ile dikkat çekicidir:

“Ağlama babam, ağlama anam / Macar yurdu oldu esaret yuvam.”

Esarete düşüş sürecini yansıtan bu satırlardan başka, Kúnos (1918: 149-150) “bir Ramazan ziyafeti sırasında memleket özlemine, memleketlerinin kederle yayılan nağmelerinde” tanık oldu. Kúnos’un (1918: 150) ifadesiyle;

“... Dinleyicilerin büyük kitlesini gizemli bir sessizlik kapladı. Ve şarkı okunmaya başlanır; duygular depreşir; bakışlar buğulanır, dudaklar titrer. Yurt için yakılan ağıtların acıları, öksüz kalmış olanları hüngür hüngür ağlatır ve evlilik sevgisine susayan dudakları şikâyetlerle titreten bir esaret şarkısı ortaya çıkar. Zavallı esirlerin muhayyilesinde peçelere bürünmüş kadın hayali canlanır ve sevdiği kadının eşine olan özlemi sebebiyle bu haleti ruhiyeye ağlar. Yalta kıyıları sanki canlanır ve Bahçesaray’ın yeşilliklerinde, kadınların acılarını şu şekilde şakıyarak sanki masalsı bülbül dile gelir:

“Yalta’dan eser yel / Boran patlar denizin kıyısından / Sel gibi yağmur yağar / Ağaçları ıslatır, toprağını yıkar / Saçımı yel olur uçurur / Beyimin derin iç çekişi / Sanki nehir olur çağlar / Beyimin kanlı gözyaşı”

“Esirlerin haleti ruhiyesini dile getiren bu satırlardan” sonra onların milli danslarıyla ilgili bilgi vererek, onları şöyle tarif etmektedir (Kúnos 1918: 150-151): “Gülerken ağlıyorlar, ağlıyorken gülüyorlar!”

Kamplarda orta oyunu ve tiyatro ise esaret hayatının bir parçası olmuştu. Kúnos’un gözlemlediği üzere Kırım ve Kazan Tatarları daha asil eğlencelerle zaman geçiriyorlardı. Şöyle ki (Kúnos 1918: 151);

“Halka şeklinde sıralanmış büyük topluluk, oyuncularının halka şeklinde meydana görünmesi için dakikaları sabırla bekler. Fantastik bir ucube yaratık yuvarlak meydanın ortasında atlar ve bir renk cümbüşü içinde Rus üniformasına, hayvan postlarına bürünerek ve kadın giysileri giyerek oynayan grup Rus askerlerinin günlük yaşamlarının tuhaflıklarını taklit ederek oyunlarını genellikle Tatarca deyimler karıştırılmış ve anlamları değiştirilmiş Rus dilinde sergiler. Çoğu kez kâğıt tacı altında titreyen çar veya herhangi tanınmış bir politikacı veya bir ordu komutanı, komik sahnelerin merkezinde yer alacak ve seçilen diyaloglarda çoğunlukla güncel olan Rus alt kültürünün acayiplikleri ortaya konulacaktır.

Seyirciler arasından “Rasputin kendini bırakma”, “Goremikin kulaklarını kabart” şeklindeki tezahürat, memnun olan seyircileri yüksek sesli kahkahalar atmaya sevk ediyordu. Oyunun sonunda, kadın kılığına girmiş delikanlıların bir adım arkasında bitkin düşen taçlı atalarını döndürdükleri bir dans oluyordu. Bu esnada hareketlenen büyük kalabalık meydana küçük gruplara bölünürken, günlerini akşam gezintileriyle sonlandırıyorlar, askeri boru çalınır ve yurtsuzlar; rüyalarında yurtlarının büyüklü görüntülerini görmeyi umarak barakalarına dönerler.”

Tiyatro oyun yazarları, aynı zaman da tiyatro oyuncuları da Kırım ve Kazanlılardan oluşuyordu. Tiyatro ekipmanları kısa sürede hazırlanmış, sandık odalarından eski giysiler çıkmış ve Kırımlı bir imamın eseri olan ilk Tatar drama şiirsel ilhamını Tatar Kağanlığı'nın görkemli zamanlarından, Ruslarla olan savaşlarının tarihi geçmişinden almaktaydı. Kadın rollerini de doğal olarak erkekler oynadılar. Bir sezonda Rus ve Tatarların toplumsal yaşamından aldıkları komedilerle süslenmiş ama ciddi arka planları olan drama ve trajedi dizilerinden oluşan on tiyatro oyunu sahneye konuldu. Oyuncular (kahramanların) yaşlarına uygun ve ihtiyaç hâsıl olduğunda kendi evlerinden getirdiği renkli, kenarları tırtıklı giysilerle rol yapıyorlardı. Gösteri aralarını, Tatar müzisyenler doldurmuşlar, halinden memnun olan seyirciler ise rolünü oynayan kişilerin sözlerine ve sonuna kadar dikkatlice izledikleri hareketlere bağlanmışlardı (Kúnos 1918: 152).

Kúnos, Tatarlar hakkında uzun bilgiler vermesine rağmen Başkırt, Türkmen, Kumuk, Avar, Oset ve Gürcülerden az olarak söz etmektedir. Ancak bu söz ediş onların bir takım özelliklerinin dışına çıkmamaktadır. Buna göre;

“Başkırtlar'ın saf oluşlarına dair memleketlerinin de şakayla karışık bir ünleri vardır. Türkmenler kültür konusunda onların aşağısındaydılar. Kaderciydiler. Kumuk, Avar, Oset ve Gürcü olanlar serbest esarete cüretkâr bir karşı duruşla dayanıyorlardı. Cihat politikası onlar üzerinde hiç etkili değildi. Onlar kampların en cesur eğlenen kişileriydiler. Çalgılar çalmaya başlayınca neşeyle

dönmeye başlarlar ve Ruslara özgü halk dansları yaparlardı. Vahşi tutkular yüzlerini ve hareketlerini etkiler ve cüretkârlıkları çoğu kez kanlı vuruşmalara sebep olur, kaynayan kanları baraka hapishanelerinde durulurdu.” (Kúnos 1918: 146-147).

Kúnos (1918: 145-146; 1916: 221-223) Mişer’ler hakkında ise ayrıntılı bilgi vermektedir. Éger kampında yapılan antropolojik ölçümler sırasında “bir gün farklı bir Tatar tipinin dikkat çektiğini” vurgulayarak onları şöyle açıklamaktadır (Kúnos 1916: 221):

“Ölçüm masaları ve aletlerin önünde tıknaz, çoğunlukla kısa ve orta boyda, büyük çoğunluğu sarışın ve göz rengi maviye çalan bir insan çeşidi belirdi. Denilebilir ki Kafkaslar’ın dışında Moğol hatlarına sahip olmayan seyrek ve sarıya dönük kahverengi renkte sakalları olan yegâne gruptu. Kendilerini çoğunlukla “Mişer”, orada burada ise “Tipter” (tatar boy adları) olarak kabul ediyorlardı.”

Kúnos’a göre “Mişerler Müslüman yaşam biçimine en az uyanlardı. Dolandırıcılıkları dillere destandı ve ticari yetenekleri bilinmekte idi” (Kúnos 1918: 145). Kúnos “dış görünüşü de ilginç olan bu halkın dil kullanımına tanık oldu. Çünkü onların dilleri ve halk olarak yaşantıları üzerine o zamana dek bilinenler eksikti. “Mişer” kelimesinin kendisi de Macarların bakış açısından araştırma yapan bilginleri uğraştırmıştı. Bu kelime sanki “Megyer” kelimesine dil bakımından uygun olanıydı. Ruslara karışan dilleri giderek Ruslaşan Mişerler ,günlük ifadelerinde de Rusça ifadeler ve Rusça deyimler kullanıyorlardı. Dilleri başta fonetik bakımdan ilgi uyandırüyordu. “Ç” sesi yerine belirli referanslarda cz, c yerine dz, y yerine özellikle kelime başında gy sesini telaffuz edebiliyorlardı. Kültür bakımından düşük seviyede bulunan Mişerler İslam dininin de daha çok formalitelerini biliyorlardı.” Kúnos Mişerlerden, konusu Joka Şeytanı adlı masal objesiyle neredeyse aynı olan halk masalları malzemesini derledi. Yer ve şahıs adlarının da yer aldığı bu küçük derleme Kúnos’a göre oldukça eğitici idi. O, İslamiyet öncesi dönemleri hatırlatan şahıs isimlerini ve Rusların verdiği yer adlarını da derledi. Bunlardan eski tarihi dönemlere ait aydınlatıcı bilgiler çıkarılabiliirdi (Kúnos 1916: 221-223).

Çeşitli müzik aletlerinden ve onlarla olan sorunları çözmeden şaşırtıcı bir beceriyle anlayan Mişerlerin türkü söyleme istekleri, oynamaya eğilimli mizaçları vardı. Bu özellikler türkü derlemek için mümbit bir kaynak sunuyordu. Daha kısa, çoğunlukla 4 satırlık şarkılarını “cır” olarak adlandırıyorlardı. Bunlar içerik olarak da diğer Tatarların daha ziyade melankolik sesinden ayrılıyordu. Kúnos’un ifadesiyle “memleketlerinde bıraktıkları sevdiklerini ve kâh neşeli kâh hüznü maceralarını hatırlayarak Sibiryadan köylerine, Ak-İdil boyundaki dağlara, göç yollarında onlara eşlik eden türküleri sel gibi

akıtıyorlardı.” Bu sayede Kúnos’un yeterli sözlük malzemesiyle ve fonetik özelliklerin kaydıyla da tamamladığı derlemeleri, 100’den fazla Mişer türküsü ile zenginleşmişti (Kúnos 1916: 222). Kúnos (1918: 146), “esirlik kaderinin yalnızlığı içinde yalnızca üzücü hatıraları Kama nehri boyundaki ustalarının hafızalarında silikleşen görüntülerini uzun uzun düşünerek duyguların telini titreten Mişerler’in, lavtalarına ses vererek dörtlü dizelerden oluşan şarkılarını duygusallaşarak söylediklerini” kaydederken “onların nakaratının sürekli olarak şöyle olduğunu” bildirmektedir.

“Ak İtil’in suyu çağlar / Evcüğimin avlusunda, / Ağlayan kızlar yas tutar / Akan suların boyunda / Doldurur nehirleri ağdın, / Sel bastırır gözyaşların / Şayet gidersen uzağa / Acı verir elemin.”

Kúnos (1916: 223) tanık olduğu Mişerlerin ortaoyunu hakkında ise şu bilgileri vermektedir:

“Mişer’in biri bir gün balalaykasıyla göründü. Sonra saçı sakalı karışmış ve komik giysiler giymiş iki üç kişi komik diyaloglarla konusu ülkelerindeki rejimin ve kamu düzeninin alaya alındığı bir halk oyununu sergilemeye başladılar. Tatar kelimesini Rusça anlamıyla değiştirdiler ve kâh Tatar kelimesini Ruslar yanlış anladılar, kâh Rus kelimesini Tatarlar. Sözün özü Tatarların Rusçasını, Rusların da Tatarca’sını anladığı tek şey aralarında barışı bozan birer parça yuvarlanan paraydı. Şarkıya balalayka eşlik etti, yuvarlanmayı bekleyen para ise oyunların sonuna kadar eğlence konusuydu. Herkesle ve her şeyle ticaret amacıyla ilgilendiler ve herhangi bir satışla ilgili bir girişim olmadığı için gün bitti. Ve sadece üzücü hatıralar esirlik kaderinin yalnızlığı içinde, Kama nehri boyundaki vatanlarının hafızalarında silikleşen görüntülerini uzun uzun düşünerek duyguların telini titretti;

“Ak İtil’in suyu çağlar, evciğimin avlusunda, / Ağlayan kızlar yas tutar, akan suların boyunda!”

IV. Ignác Kúnos’un Raporlarının Önemi

Ignác Kúnos ve çalışmaları hakkında yayımlanan bir takım Türkçe yayınlarda onun Macar Bilimler Akademisi’ne sunduğu raporlar, Szilárd Szilágyi’nin Kúnos hakkında yazdığı tezi dışında⁵ kaynak olarak kullanılmamış ya kısaca atıf yapılarak geçiştirilmiş ya da Kúnos’un daha çok Osmanlı Türkleri ile ilgili yaptığı çalışmalar gün ışığına çıkmıştır.⁶ Macarcası “ *A török nép-*

⁵ Bkz. Szilágyi S. (2007), *Ignác Kúnos Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Edebiyatı) Ana Bilim Dalı, Ankara, (Basılmamış Doktora Tezi).

⁶ Bu çalışmalar için bkz. Radloff, W. (1998), *Ignác Kúnos, Proben Der Volksliteratur Der Türkischen Stämme VIII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 701; Kúnos I. (2001), *Türk*

költés” olan⁷ *Türk Halk Edebiyatı* adlı eserde Tatar esir kamplarından çok kısa bir şekilde söz edilse de raporlara atıf yapılmamıştır (bkz. Kúnos 2001: 139-140, 148-154).

Hâlbuki Kúnos’un Macar Bilimler Akademisi’ne sunduğu raporları I. Dünya Savaşı’nda Tatar esirlerin sosyo-kültürel durumlarını yansıtmakta, Türk dünyasına ait dil ve folklor malzemeleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Macarların Türk dünyasına bakış açısını yansıttığı gibi, savaşın bütün şiddetiyle sürdüğü bir dönemde Macar bilginlerin kamplarındaki bilimsel çalışma şevkini ortaya koyduğu için Macar Türkolojisi ile ilgili de fikir sahibi etmektedir (Kúnos 1916: 209-227; 1918: 140-153). I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de bulunan esir kamplarında, esirler hakkında benzer araştırmalar yapılmadığı göz önüne alınırsa⁸, bu iki raporun içeriği Macar Türkolojisi’nin dünyada neden söz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kırım Tatar şarkılarını Ignác Kúnos’un derlemesinden yayımlayan Zsuzsa Kakuk, 1993 yılında Türk Dil Kurumu tarafından basılan eserinde, Kúnos’un terekkesinden söz ederken esir kamplarında derledikleri konusunda şu tanıtımı yapmaktadır:⁹

“1. Kazan Tatar halk masalları (232 kağıt) ve manileri (212 kağıt). Kúnos bunların hepsini Éger yakınındaki kampta, masalları 1916-1917, manileri ise 1915-1918 yıllarında derlemiştir.

2. Mişer Tatar halk masalları ve manileri (161 kağıt) ve bir lügatçe (15 kağıt). Bunlar da 1915-1917 yıllarında Éger’deki kampta derlenmiştir.

3. Kırım Tatar halk masalları (444 kağıt). Bunlar 1915’de Estergom’daki kampta derlenmiştir.

Halk Edebiyatı, Yayına Hazırlayan: Tuncer Gülensoy, Ankara: Akçağ Yayınları; Kúnos, I. (1998), *Türk Halk Türküleri*, Yayına Hazırlayan Ali Osman Öztürk, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.; Kúnos, I. (2013), *Kazan Tatar Manileri*, Yayınlayan: Zsuzsa Kakuk, Çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Hazai, G. (1976), “Ignác Kúnos’un Türk Folklor Araştırmasındaki Yeri”, *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt. I, Ankara. s. 159-162.

⁷ Yy. (1999), *A török népköltés, Kúnos Ignác török nyelven tartott egyetemi előadásai (1925-26)*, Kiadta: Tuncer Gülensoy, Fordította Tásnadi Edit, Budapest: Terebess Kiadó.

⁸ Bu konuda Mücahit Özçelik’in eserinde I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de bulunan esirler, esir hukuku bağlamında ele alınarak esirlerle ilgili düzenlemeler ve esirlerin durumlarını düzeltmek için yapılan faaliyetler, ülkelerine iadeleri ortaya konularak değerlendirilmektedir. Bkz. Özçelik, M. (2013), *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Esirler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

⁹ Bkz. *Kırım Tatar Şarkıları* (1993), I. Kúnos’un derlemesinden yayımlayan Zsuzsa Kakuk, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. V.

4. Küçük bir Kırım-Nogay lügaçesi, kısa bir nesir ve birkaç türkü (24 kağıt). Éger'de toplanmıştır.”

“Kazan-Tatar Manileri'nin” Türk Dil Kurumu tarafından, bir on yıl sonra gene Zsuzsa Kakuk tarafından yayınlanması sevindirici ise de (bkz. Kúnos 2003), zengin arşiv malzemesi ve Kúnos'un terekesi araştırmaları beklerken bunların ele alınmaması üzücüdür.¹⁰ Zaten “Kazan Tatar manileri” adlı eserde de değerli halk edebiyatı malzemesinin büyük bir kısmının daha yayımlanmadığı” ifadesi, bu zengin malzemenin araştırmacıları beklediği anlamına gelmektedir (Kúnos 2003: 6). Durum böyle iken Kúnos'un raporları da tarihçiler, dilciler, edebiyatçılar hatta antropologlar açısından önem kazanmaktadır (Kúnos 1916: 209-227; 1918: 140-153).

Zsuzsa Kakuk “*Kırım Tatar Şarkıları*” (1993: VII) adlı eserde bu raporlar hakkında şu açıklamayı yapmaktadır:

“Kúnos tarafından derlendiği halde ölümünden sonra daha başka malzemelerin ailesinde kaybolmuş olması muhtemeldir. Kúnos kamplara yaptığı ziyaretten ve oradaki çalışmalarıyla ilgili iki rapor yazmıştır. Bunlardan biri yayımlanmıştır. Tatár foglyok táborában jelentés a mohamedán fogoly-táborokban végzett tanulmányokról- Tatar Tutsakların Kampında. Müslüman tutsakların kampında yapılmış çalışmalar üzerine rapor. Budapesti Szemle CLXV, 1916. Öbürü ise el yazısı halinde ailesinde kalmıştır. Bu raporlarda Başkırtlar'dan, Türkmenler'den ve Kumanlar'dan da söz edilmektedir. Onlardan derlenen malzeme bugün elimize geçmemiştir.”

Kakuk, bu açıklamasında Kúnos'un 3 Ocak 1916 tarihinde Macar Bilimler Akademisi'ne sunduğu raporun (Kúnos 1916: 209-227) hemen hemen aynı içerikte olan ve gözden geçirilecek 1918 yılında Magyar Figyelő adlı dergide yayımlanan raporundan söz etmemektedir (Kúnos 1918: 140-153). Bu durumda Kakuk'un “*yayımlanmamış*” ifadesini kullandığı rapor Magyar Figyelő'de yayımlanan rapor olabilir. Ya da ‘*Başkırtlar'dan, Türkmenler'den ve Kumanlar'dan*’¹¹ daha geniş bilgi veren bir rapor ise, adı geçen rapor gerçekten kaybolmuş olabilir. Çünkü Kúnos'un Budapesti Szemle ve Magyar Figyelő'de yayımlanan raporları incelendiği zaman, ikisinde de kısaca “*Başkırt-*

¹⁰ Bu konuda incelenen “*Yurt Konulu Tatar Cırları*” adlı eserde cırların alındığı kitap ve makalelerde, s.22'de, Kakuk'un Kúnos'la ilgili eserinden alıntılar yapıldığı izlenimi verilse de bu kaynağa dipnotlarda rastlanamadı. Ancak kaynakçada Kakuk'un kitabı kaynak olarak yazılmıştır. (Bkz. Şahin E. (1999), *Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 710.)Bu durum, basılan eserleri kullanmada bile birtakım eksikliklerin olabileceği izlenimini vermektedir.

¹¹ Bu kelime, “*Kuman*” değil, “*Kumuk*” olmalıdır.

lar'dan, Türkmenler'den ve Kumuklar'dan 'söz ettiği görülmektedir (bkz. Kúnos 1916: 209-227; 1918: 140-153).

Sonuç

I. Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na esir düşen ve Rus ordusunda çarpışan Türk-Müslüman askerlerin yerleştirildiği Éger ve Kenyérmező kampları Macar bilim adamlarının Türk halklarıyla olan ortak köken ve dil bağlantılarının araştırılması için neredeyse bir okul görevini gördü. Kamplarda araştırma yapan bilim adamlarından biri Macar Türkolog Ignác Kúnos idi. Kúnos kamplarda zengin folklor malzemesi topladı. Ve çalışmalarını Macar Bilimler Akademisi'ne rapor halinde sundu. Bu raporlar zengin dil ve folklor malzemesi içerirken aynı zamanda esir kampları, esirlerin durumu, esaret hayatı hakkında bilgi verdiği için çeşitli disiplinler açısından değerlendirmeye tabi tutulmasını gerektirmektedir.

Bir dönemin tanığı olan ve ardında zengin bir malzeme bırakan Kúnos, arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarla beraber tekrar ele alınmaya muhtaçtır. Bu ele alış Türk tarihine, diline folkloruna yeni bakış açıları kazandıracaktır.

Kúnos'un esir kamplarına girişi ve yaptığı çalışmaların arşiv belgeleri ve onun Macar Bilimler Akademisi'ne sunduğu raporlar bazında ele alınıp değerlendirilmesi buna küçük bir örnek teşkil ettiği gibi, disiplinler arası işbirliğine dikkat çekmek amacı gütmektedir.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV BELGELERİ

Magyar Néprajzi Múzeum (MNM), Ethnológiai Adattár (EA): Macar Etnografya Müzesi Etnoloji Arşivi.

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTA): Macar Bilimler Akademisi Arşivi, K.t. Ms. 373/12.

II. KİTAPLAR

KÚNOS, I. (1998), *Türk Halk Türküleri*, Yayına Hazırlayan Ali Osman Öztürk, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

_____. (2001), *Türk Halk Edebiyatı*, Yayına Hazırlayan: Tuncer Gülensoy, Ankara: Akçağ Yayınları: 372.

_____. (2013), *Kazan Tatar Manileri*, Yayınlayan: Zsuzsa Kakuk, Çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZÇELİK, M. (2013), *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

RADLOFF, W. (1998), *Ignác Kúnos, Proben Der Volksliteratur Der Türkischen Stämme VIII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 701.

- SZILÁGY, S. (2007), *Ignác Kúnos Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Edebiyatı) Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi).
- ŞAHİN, E. (1999), *Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 710.
- Y.y. (1999), *A török népköltés, Kúnos Ignác török nyelven tartott egyetemi előadásai (1925-26)*, Kiadta: Tuncer Gülensoy, Fordította Tásnadi Edit, Budapest: Terebess Kiadó.
- Y.y. (1993), *Kırım Tatar Şarkıları*, I. Kúnos'un derlemesinden yayımlayan; Zsuzsa Kakuk, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Y.y. (1918), *Jelentes a Magyar Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) két évi működéséről. Az 1918. Május 24-i közgyűlésén tartott elnöki megnyitó és előadott ügyvezető igazgatói és titkári jelentések*, Budapest.

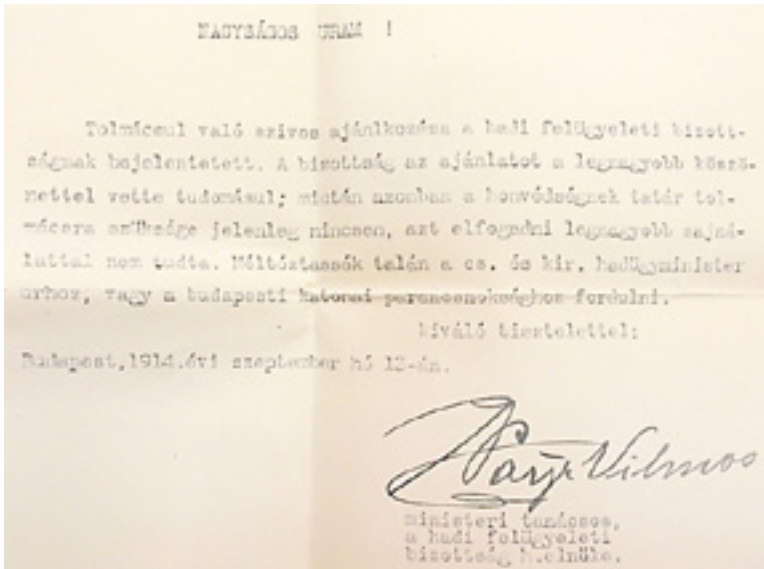
III. MAKALE VE RAPORLAR

- KÚNOS, I. (1916), "Tatár foglyok táborában", *Budapesti Szemle*, CLXV Kötet, s. 209-227.
- _____. (1918), "Tatár foglyaink táborában", *Magyar Figyelő*, VIII, 1-5, s. 140-153.
- MUNKÁCSI, B. (1916), "Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról", *Akadémiai Értesítő*, Szerkeszti Heinrich Gusztáv, XXVII. Kötet, 2.Füzet, február 15. s. 61-77.
- NÉMETH, G. (1931), "A Magyar Turánizmus", *Magyar Szemle*, XI, s. 132-139.
- SERES, I. (2006), "Ujabb adatok Kúnos Ignácnak az I. Világháborús hadifogolytáborokban folytatott Turkológiai kutatásaihoz", *Az Előkelő Idegen 3, III. Nemzetközi Vámbéry Konferancia*, összeállította Dobrovits Mihály, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, s.152-194.
- Y.y. (1914), "A Magyar Tudományos Akadémia Jegyzőkönyvei", Harminchetedik akadémiai ülés, Tizedik összes ülés, 1914. December 14-én, *Akadémiai Értesítő*, (a Magyar Tud. Akadémia Megbízásából, Szerkeszti Heinrich Gusztáv), (25), Budapest, s. 706-707.
- Y.y. (1918). "A Turán olvasóihoz", *Turán*, November-December, 9.-10. Szám., 1918, s. 514-515.
- Y.y. (1967), "Ignác Kúnos", *Magyar Életrajzi Lexikon*, Első Kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó, Budapest, s. 1032-1033.

Ekler**Ek 1**

Ignác Kúnos'a Éger'deki esir kampına girme yetkisine sahip olduğunu bildiren 7 Temmuz 1916 tarihli giriş kartı.

(MNM EA 19821.sz: 20).

Ek 2

Bakanlık Müsteşarı Vilmos Hayk'ın Ignác Kúnos'a yazdığı 13 Eylül 1914 tarihli mektubu.

(MNM, EA, 19815 sz., 145/1962: 326).

Ek 3

TATÁR FOGLEK TÁBORÁBAN.¹

Török-tatár harezosokat vetett hozzánk a háború forga-
taga. Sok ezernyi tömegét annak a harezoló elemnek, mely
főleg Kárpátunk érczfalazatánál omlott össze és a mely messze
föld- és világrészek százféle fajzatával került legközelebbi köze-
lünkbe. Két nagy csoportban nyert a mohammedán hadifoglyok
nagy serege birodalmunkban elhelyezést. Az egyik, a kisebbik
rész, az Esztergom melletti Kenyérmező-táborban találta meg
barakkokban otthonát, a nagyobbik tömeg, ez időszerint körül-
belül harmincezer ember, a csehországi Éger mellett ütött
majdnem városnyi terjedelmű tanyát. Akár egy-egy katoná-
város, a megfelelő közigazgatással és a szükséges berendezé-
sekkel. A kenyérmezői lankákon és az égeri völgykatlan köze-
lében gyűjtötték egybe azokat a mohammedán vallású és tatár
nyelvű hadifoglyokat, a kik az európai Oroszország legnyugat-
jától az ázsiai tatár területek legszélső keletjéig alkotják a
tatárságnak szakadozott és csak nagyobb foltokban tömörülő
sokadalját. A legközelebbi nyugotról krimiek és kaukázusiak,
a legtávolabbi keletről türkmének és altájaiak, maguk közzé
ékelvén kazáni, nogáji, miser, baskir és esuvas tájszólásokon
beszélő törzseket. Mily gazdag különbözőségei a kaukázusi és
mongoloid ember-typusoknak és mily nyelvtörténeti bec-
sű megőrzői részben még ismeretlen nyelvi és népismertető anya-
gok életeleven forrásainak. A közelünkbe kerülő nyelvbányák-
nak nem volt szabad kiaknázatlanul maradniok. Emberi erőnk-
től, főleg pedig időnkéntől tehetőleg fogtunk munkához, hogy

¹ Jelentés a mohammedán fogoly-táborokban végzett tanulmányokról.
Felolvasatott a M. Tud. Akadémia 1916. évi január hó 3-ikán tartott osztály-
ülésen.

Ignác Kúnos'un 3 Ocak 1916 tarihinde Macar Bilimler Akademisi'ne esir kampları ile ilgili sunduğu ve aynı yıl Budapesti Szemle adlı dergide yayımlanan raporu.

(Kúnos 1916: 209).

BEHCETÜ'L-HADÂYİK'İN OĞUZCALAŞMIŞ İBRAHİM EFENDİ NÜSHASINDA ARKAİK (ESKİCİL) UNSURLAR

Melike UÇAR*

Arkaizm Nedir?

Arkaik-arkaizm terimi, bilimsel çalışmaların çoğunda kullanılmış ama terim veya kavram üzerinde çokça tartışma yapılmamıştır. Öncelikle bu terimin bazı sözlüklerde ve makalelerde nasıl anlam bulduğunu göstermek, sonrasında da bu terimden ne anladığımızı ve bu terimin kavram alanı hakkındaki görüşlerimizi bildirmek istiyoruz.

Türkçe Sözlük'te "Arkaizm: Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait biçimin, yapının özelliği" (Türkçe Sözlük 2011: 153); "Arkaik: Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)" (Türkçe Sözlük 2011: 153); Gramer Terimleri Sözlüğünde "Eskilik: Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanımdan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devrelerine ait kelime, deyim ve şekiller" (Korkmaz 1992: 55); Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde arkaik yerine *eski biçim* ifadesini kullanmış: "Kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu." (Vardar 2007: 93); *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "eski biçim: Dilin zamana bağlı kurallarına uymayarak eskiliğini muhafaza eden biçim. Örneğin; kaygı ve için kelimelerinin kaygu ve içün biçiminde söylenmesi veya yazılması, eski biçim meydana getirir." (Hengirmen 2009: 157, 158); Mehmet Ölmez, eskicil, eskicilik terimleri ile karşılayarak kavramı şöyle ifade eder: "Bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır." (Ölmez 2003: 136); "Arkaizm sözcüğü ile eski zamanlara ait ve mevcut zamanda olmayan, kullanılmayan şeyler ifade edilmektedir." (Üşenmez 2014:28); Kü-

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: ucarmelike85@gmail.com.

çük, makalesinde arkaikliğin öncelikle lehçeler arası eş zamanlılıkla ölçülmesi gerektiğini, daha sonra lehçenin oluştuğu dönemdeki diğer lehçelerden soyutlanması ve lehçenin fonetik, morfolojik tüm özellikleri belirlendikten sonra, bu lehçeye ait eserlerde normalde o dönemde olması söz konusu olmayan ses ve yapı özelliklerinin birlikte sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçedeki gibi yaşaması gerektiği kanaatindedir. (Küçük 2014: 2); Ekşioğlu, eskiliğin bir ölçütünün belirlenmediğini savunur ve ölçüt olarak da günümüze esas almaktadır. Ayrıca yazı dilinde kullanımdan düşen sözcüklerinden bazılarının Anadolu ağızlarında varlığını sürdürebildiğini savunmaktadır (Ekşioğlu 2015: 379); Gülsevin, arkaik kavramı ile ilgili olan makalesinde:

Herhangi bir tarihî metin veya dönem üzerine çalışanlar, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde (bir bakıma İstanbul ağzında) kullanılmayan fakat hem bugünkü birçok ağızda hem de makalelere konu olan dönemin neredeyse bütün eserlerinde kullanılan kelimeleri bile, o dönem veya eserin dili için 'arkaik' olarak gösterebilmektedir. Örneğin Anadolu Türkçesinin XIV. veya XVI. ya da XVII. yüzyılına ait bir eserde geçen görk 'güzellik' kelimesini araştırmacılar o metnin dili için arkaik olarak gösterebilmektedir. Oysa bu kelime ilgili dönemin neredeyse bütün eserlerinde, hem de işlek olarak kullanılmaktadır. Hatta bütün Eski Anadolu Türkçesi değerlendirilirken bile bu kelimeyi arkaik unsur saymak yoluna gidenler olmuştur. Oysa araştırmacıların kendi verdikleri ve kabullendikleri tanımlarda bile "Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)" denildiği hâlde, ilgili dönemin neredeyse bütün eserlerinde kullanılan, yani o gün için canlı ve işlek olan unsurlar bile arkaik olarak gösterilebilmektedir. (Gülsevin 2015: 3) şeklinde bir yorum getirmiştir.

Gülsevin'in arkaik kavramı ile ilgili görüşlerine katılmakla birlikte üzerinde çalıştığımız eser temelinde şunları da söylemek de fayda olduğunu düşünmekteyiz. Bilimsel çalışmaların hepsinde arkaik kavramı ile ilgili olan ortak payda, **eski** dönem, sözcük ve ifade olarak değerlendirilmesi ve **kullanımdan düşen** sözcük olarak ifade edilmesidir. Bu durum bilimsel çalışmaların hepsinde söylendiği ve kabul gördüğü hâlde, konuyla ilgili sunulan örneklerle uyuşmamaktadır. Arkaik kavramı, kendi bulunduğu dönemi içinde değerlendirilmesi gereken bir kavramdır. Eğer herhangi bir çalışmada Eski Türkçenin bir izi aranıyorsa o dönemin şartları göz önünde bulundurularak tespit yoluna gidilmelidir. Aksi takdirde özellikle arkaik söz varlığı tespit edilmeye çalışıldığında ciltlerce kitap olacak malzemeler bulunur. Bu bildiride arkaik unsur olarak görülen unsurlardan söz varlığı kısmı çok fazla detaylandırılmayacaktır. Çünkü Eski Anadolu Türkçesinde arkaik olarak bahsi geçen kelimelerin birçoğu, dönemin kendi içinde oldukça işlek kullanılan, hatta Osmanlı döneminde de bulunan, yer yer günümüzde Anadolu ağızlarında geçen sözcüklerdir. Arkaikliğin eskiciliği savunulduğu hâlde arkaik olarak görmedi-

ğimiz ama eserde de çokça bulunan, makaleler ve kitaplarda da sıkça zikredilen kelimelerin bazıları şunlardır:

Anuŕ, ağ-, alda-, biti-, Çalap, diŕ-, geŕez, göynük, sı-, sağıŕ, usaŕ, üründü, uçmak, sin, sökel, yığla-, yarlığa-, gönüci, kağı-, uŕbu, ögey, görklü, örütur-, kamu, kaçan, kani, okı-, göyün-, ün, ünde-, üküŕ, yarak eyle-, yavlak, uçmak, tavar, tamu, öt-, aŕnuđı, aruk, yort-, andayuk, biti, dölen-, dülek, külüğ... Bu kelimeler ve daha niceleri Eski Anadolu metnlerinin sözlüklerinde bulunur. Eski Anadolu sözlüğü olan Tarama Sözlüğü'nde de bu kelimeler bulunmaktadır. Ŗimdi sorulması gereken bazı sorular vardır: Bu sözlükte bulunmayan bir kelimeyi arkaik olarak değerlendirmek de ne kadar doğru olur? Tarama Sözlüğü'ne geçmeyen fakat çalıŕılan veya çalıŕılmaya devam eden eserlerin söz varlığından ne kadar haberimiz var? Bu sorulara net bir cevap vermek gerçekten oldukça zor bir durumdur. Kanaatimce bir kelimenin arkaik olup olmadığının tespiti için elbette ki ilk baŕvuru kaynağı Tarama Sözlüğü'dür. Fakat kelimenin kullanım sıklığına bakmak kısmen bir çözüm önerisi sunabilir. Mesela arkaik olarak değerlendirdiğimiz kelimeyi sözlükten tespit ettiğimiz an bu arkaik değildir ŕeklinde bir yorum getirmek yerine kullanıldığı eser sayısına bakmak yani istatistiki olarak değerlendirmek bu duruma bir çözüm sunabilir. Böylece kesinkes arkaik bir kelimedir demek yerine kullanım sıklığı az olduğu için arkaik olma ihtimali yüksek olan bir kelime olduğu savunulabilir.

Behcetü'l-Hadâyıık, İbrahim Efendi Nüşhası

Behcetü'l-Hadâyıık, dinî-ahlaki mensur bir eser olup 41 meclisten oluşmaktadır. Arapça ve Farsça bilmeyen vaizlerin isteği üzerine, Arapça ve Farsça yazılmıŕ çeŕitli vaaz kitaplarından faydalanılarak meydana gelmiŕtir. Bu dillerden kitaba alınan manzum parçaların tercümeleri de yine manzum olarak verilmiŕtir.

Eser, yazılıŕ sebebinin ve adının açıklandığı bir mukaddime ile baŕlamaktadır. Daha sonra tevhid, *Kur'an*, âlimler, Allah'ın fazlı, ölüm, sabır, ibadet gibi konular; receb, ŕaban, ramazan gibi ayların faziletleri; ramazan ve kurban bayramları; cuma, aŕure, kadir gibi önemli gün ve geceler; Hz. Adem'in cennetten kovulması, Hz. Musa'nın Firavun'u imana daveti, Hz. Yusuf kıssası, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da ŕehid edilmesi; Hz. Muhammed, Ya'kub, Yusuf, İbrahim, Musa peygamberlerin vefatları, ayrıca çeŕitli konulardaki ayet ve hadislerin anlamları üzerinde durulmaktadır.

Mensur olan eserde bir hitabet üslubu vardır. Yer yer sorulu cevaplı bilgiler de mevcuttur. Konular iŕlenirken pek çok ayet ve hadise yer verilmiŕ ve çeŕitli hikâyeler anlatılmıŕtır. Eserde zaman zaman konuyla ilgili birtakım manzumelere de yer verilmiŕtir. Bunlar kaside, mesnevi, kıta, rubai ve beyit

türünde aruz ve hece ölçüsüyle yazılmış parçalardır. Bunlar, dini bir karakter taşımakla beraber fazla bir sanat değeri bulunmayan bu sade şiirlerdir.

Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik üzerine Koç tarafından yapılan son incelemede eserin telifi 669/1270-685/1286 tarihleri arasında yazılmış olup eserin yazımı 16 yıl sürmüştüğü tespit edilmiştir. Müellifin tam adı Fahrüddîn bin Mahmûd ibni'l-Hüseyn ibni Mahmûd et-Tebrîzî'dir. Eserin kaleme alındığı yer Kayseri'ye bağlı Karahisar Develi (Karahisar-ı Develi) ilçesidir. Bu yerleşim yeri 1945'e kadar bu adla anılmış, bu tarihten sonra Yeşilhisar adını almıştır. Eserin Bursa'da 1 adet (Bursa Bölge Yazmalar Kütüphanesi, Kurşunluoğlu bölümünde, no. 99), İstanbul'da 2 adet (Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi bölümünde, no. 354; Yazma Bağışlar bölümünde no. 4040), Ankara'da 1 adet (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, no. 35879), Almanya'da 1 adet (Berlin, Staatsbibliothek kütüphanesi no. 1076) olmak üzere toplamda 5 nüshası bulunmaktadır (Koç 2011: 159-174).

Anadolu'da Türkçe ilk telif eser olarak bilinen Behcetü'l-hadâyik adlı eserin Bursa nüshası Mustafa Canpolat tarafından 1995 senesinde doktora tezi olarak yapılmıştır. Araştırmalar sonucunda bu eserin Canpolat'ın çalışmış olduğu nüsha dışında 4 nüshasının daha var olduğu tespit edilmiştir. Bu 4 nüsha Canpolat'ın çalıştığı nüshadan farklı olarak daha çok Oğuzcalaştığı dikkat çekmektedir. Böylece karışık dilli olarak da ifade edilen Bursa nüshasından farklı olarak standartlaşmış bir Oğuzcanın varlığı diğer 4 nüshada tespit edilmektedir. Nüsha, miklepli, koyu kahverengi meşin ciltlidir. Ölçüsü 25 x 17, kâğıdı bej renkli, aharlı ve kalıncadır. Harekeli nesih ile yazılmıştır, 325 varaktan oluşmaktadır. İstinsah tarihi 880/1475'tir. Bu bildiriye Oğuzcalaşmış olan Behcetü'l-Hadâik'in İbrahim Efendi nüshasındaki yer alan bazı arkaik unsurlar sunulmaya çalışılacaktır.

Eserde Bulunan Bazı Arkaik Unsurlar

Tasrı: Kelime metinde 590 kere Taşrı , 38 kere de Tasrı şeklinde kullanılmaktadır. İstatistiki olarak değerlendirdiğimiz zaman s (nun-kef) şeklinde yazılmış olan Tasrı kelimesi bir imlâ hususiyeti olmanın yanısıra arkaik olduğunu göstermektedir. (20a/11)

turur : Metinde bildirme eki olan durur/dur eki d'li yazılırken sadece bir yerde t'lı (t) yazılması arkaik bir imlâ hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. (27b/13)

-GA: Metinde yönelme eki -A şeklinde olmasına rağmen 3 yerde -GA şeklinde olması arkaik bir morfolojik hususiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. uçmakğa (10a/3; 265b/10) , Çalap'ğa (14a/10)

-nI: Metinde acusatve eki -I şeklinde iken 2 yerde-nI şeklinde kullanılarak arkaik bir morfolojik hususiyet olarak belirmiştir:

Kendüzünî (14a/12); Yazuknı (14a/11)

ayt-: “söylemek” anlamına gelen kelime Eski Anadolu Türkçesinde ve metinde ince sıradan olmasına rağmen , eserde bir kere kalın şekli bulunmaktadır Ayıtğıl (44b / 6).

-DAç: Gelecek zaman sıfat-fiil eki ve gelecek zaman eki olan –DAÇI eki metinde gel- fiili ile ünlüsü düşmüş ve gelecek zaman sıfat-fiil anlamını taşıyarak varlığını korumuştur.

(141b / 3)

- Bu yıldan geldec yıladek gökden yere nice yağmür yağası durur. (49a / 5)
- Cebra'ml eline vürür ışmarlar bu yıldan geldec yıla degin niçe kimseler şa'at kılasıdur. (49a / 15)
- Anlar kim dilemezler malrüm şalurlar geldec yıla degin kim yine berāt geçesi gele ayruķ ol şapuları açmazlar. (56a / 5)
- Bu rama½ān ayı varsun yine geldec yıl oruc dutam olmaya kim ecel güneşi ömrün bağın yaķa, vucūduņ ağacın şuruda, yine geldec rama½ān ayına ermeyesin ol œevāblardan kim Muřammedi Muřtafađ bu oruc dutanlar va'ad kıldı maşrüm kılasın. (70b / 6, 7, 8, 9)
- Rama½ān ayı sizden şoşnuğ varur-ısa yine geldec rama½ān ayına degin her gün saņa bayrām durur. (103a / 14)
- İlla 'arefe gün oruc dutmaķ iki yıllık yazuğına kefareť ola bir geçmiş yiluņ bir dağı geldec yiluņ subhāne raşime kerime kim řul bir 'arefe gün oruc dutduğıçün bir yıllık geçmiş yazuğın yarlığar. (114a / 1, 2, 3)
- Bir geldec yıla degin nūr içinde olur ya'ni nūr içinde dirlür. (141b / 2)

ř/s: Metinde Batı Türkçesinde kalın sıradan yazılmayan “su” kelimesi metinde 10 yerde sad (ř) ile 7 yerde sin (s) ile yazıldığı tespit edilmiştir. Hatta aynı sayfada hem sinli hem sadlı yazım söz konusudur:

susuzlıķdan (15a / 7)

susuzlıķdan (15a / 13)

Sonuç

Arkaik-arkaizm Türkoloji'de hâlâ tam anlamıyla yerini bulamamış bir kavram alanıdır. Bu kavram alanının daha sağlam verilerle Türkoloji'de yer edinmesi için, çalışılan metinlerin dizin-sözlüğünün olması ve bu eserlerin artık elektronik ortamda yer alması veya Tarama sözlüğüne eklenmesi gerekir. Böylelikle özellikle söz varlığının arkaikliğinin tespiti daha da kolaylaşacaktır. Arkaikliğin ölçütünün istatistiki veri ile sağlanmasının mümkün olduğunu görmekteyiz.

Anadolu'daki İlk Türkçe telif eser olan Behcetü'l-Hadâyik'in Eski Türkçeden arınmış katıksız Oğuzca ile yazılmış İbrahim Efendi nüshasında yer yer bir önceki dönemin etkilerini görmek mümkündür. Bu nüsha *olga-bolga* meselesinin tartışıldığı Bursa nüshasından her ne kadar dili ve imlâsı açısından farklı olsa da eserde görülen Eski Türkçenin kalıntıları esere ayrı bir değer katmaktadır.

KAYNAKLAR

- GÜLSEVİN, Güler (2015), "Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 32, sy. 1-12,
- ÖLMEZ, Mehmet (2003), "Çağatayca'da Eskicil Ögeler Üzerine", *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara, sy. 135-142.
- ÜŞENMEZ, Emek (2014), *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler*, Akademik Kitaplar, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. baskı, Ankara.
- KOÇ, Mustafa, "Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser", *Bilig Dergisi*, S. 57, s.159-174, 2011.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KÜÇÜK, Serhat (2014), "Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Zeliha'sındaki Arkaik Unsurlar" *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 52, ERZURUM, sy. 1-25.
- VARDAR, Berke (2007), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- HENGİRMEN, Mehmet (2009), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınları, Ankara.
- EKŞİOĞLU, Serap (2015), "Şeyhî Divanı'ndaki Arkaik Sözcükler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, S 15, sy. 378-387.

TÜRKLERDE YAYLA KIŞLA KAVRAMLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Mesut ŞEN*

İlk medeniyetlerin göçebe ve yerleşik olmak üzere iki farklı kültür üzerine bina edildiği hususu bilim dünyasında yaygın bir kanaattir. Yerleşikler, tarımla meşgul oldukları için, şehir veya köylerde toprağa bağlı olarak yaşamışlardır. Bu sebeple yerleşik kültürün temsilcileri göçebe kültürün temsilcilerine göre daha küçük sahalarda varlıklarını sürdürmüştür. Göçebeler ise geçimlerini hayvan sürüleri ile idame ettirdiklerinden dolayı uçsuz bucaksız sahaların hâkimi olmuştur. Yerleşikler topraklarını, topladıkları paralı askerlerle; göçebeler de hayvan sürülerini, oluşturdukları atlı süvarilerle korumağa çalışmıştır. Fakat askerî üstünlük çok defa göçebelerden yana olmuştur. Mesela Orta Asya göçebesi J. Roux'a göre dünyanın en iyi askeridir (Roux 2001, 38). İşte bu üstünlüklerinden ötürü göçebeler düzenledikleri baskınlarla zaman zaman yerleşikleri hâkimiyetleri altında bulundurmıştır.

Türkler de göçebe kültürün temsilcileri olarak hayatlarını sürüleriyle birlikte mevsimlere göre *kışlag* 'kışın oturdukları yer' ve *yaylag* 'yazın oturdukları yer' adını verdikleri uçsuz bucaksız bozkırlarda sürdürürlerdi. Bu itibarla her iki kelimeye de söz konusu anlamlarıyla Türkçenin en eski metinlerinde rastlanmaktadır: *Talım kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım, kızıl kaya kışlagım ol.* "Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazın geçirdiğim, kızıl kayalar da kışın geçirdiğim yerlerdir." (IrkB 51) *Yaylagım: Ötüken kuzı, kedin uçı...* "Yazın oturduğum yer: Ötüken'in kuzeyi, batının ucu..." (Ta 5) *Er kışlagda yazadı.* "Adam baharı kışın oturduğu yerde geçirdi." (Kâş 481/5) *Ol yaylagda küzedi.* "O son baharı yazın oturduğu yerde geçirdi." (Kâş 561/2)

Kışlag ve *yaylag* kelimelerinin türetildiği *kış* 'kış' ve *yay* 'yaz' kelimeleri de tabiatıyla Eski Türkçe devresinden beri dilimizde olan kelimelerdir: ... *kış(i)n Kıt(a)n t(a)pa sül(e)d(i)m.* "... kışın Çin tarafına sefer düzenledim." (BK-G2) ... *y(a)yın sül(e)d(i)m.* "... yazın sefer düzenledim." (BK-D 39).

* Prof. Dr. Mesut Şen, Marmara Üniversitesi, İstanbul

Kışlag ve *yaylag* kelimelerindeki *+lag* eki ise *+la-* ve *-g* eklerinden müteşekkil bir ektir. Umumiyetle yer isimlerini türetmekte kullanılır: *kuşlag* ‘kuşun çok avlandığı yer’ (Kâş 234/6), *suwlag* ‘hayvan sulanacak yer’ (Kâş 233/16), *tarıglag* ‘tohum ekilecek yer, tarla’ (KB 4733) gibi.

Kışlag ve *yaylag* kelimeleri Türk dilinin Eski Türkçeden sonraki devrelerinde de temel manalarını umumiyetle korumuştur: Har. *Kün atlıg sultân, hût atlıg kışlakdın hamel atlıg yazga ugradı*. “Güneş atlı sultan, balık (burç) atlı kışlaktan koç (burç) atlı ilk bahara uğradı.” (Rab 68a/13). Kıp. *kışlak* ‘kışın oturlan yer’ (Tuh 35a/8), *yaylak* ‘yazın oturlan yer’ (Hayyân 100). Osm. *Yazın ederler idi dağı yaylak / Ovasın eylemişler idi kışlak* (TTS 4: 2521 / *Selâtinname* 15. yy. 23). Çağ. *yaylak ve kışlak* ‘yazın ve kışın oturlan yer’ (Seng. 17a/23), *kışlak* ‘kışın oturlan yer’ (Seng. 297b/25): *Yana ba’zı mahal u mekânga bir kaf ilhâk kılıp bir fasl yâ bir amrga mansûb kılurlar. Andak ki kışlak ve yaylak ve avlak ve kuşlak*. “Yine bazı mahal ve mekân için bir kaf harfi katıp bir mevsim veya bir işle ilgili kelimeler elde ederler: kışlak, yaylak, avlak ve kuşlak gibi.” (ML-Fatih 780a). Klâsik sonrası Çağatay Türkçesinde *kışlak* kelimesi hem ‘kışın oturlan yer’, hem de ‘köy’ manasına gelmektedir: *Keng Yantakdın Çılpukgaça Kök Özek ve daryâ kırığın kışlak u yaylak için marhamat u muruvvat u şafkat körgüzüp dururlar*. “Keng Yatak’tan Çılpuk’a kadar Kök Özek ve ırmak kenarlarını merhamet, mürüvvet ve şefkat nişanesi olması için kışlak ve yaylak olarak verdiler.” (Fİ 319a/14-15). *Nuzûl éttiler ol kışlak ara şâm / Muhayyâ eyledi may tapmay ârâm* “Akşamleyin o köye indiler. (Orada) dinlenmeden içki (sofrası) hazırladı” (Gülşen-nâme 61b/15). Osmanlı Türkçesinde ise 18. yüzyılın ortalarına kadar, *kışlak* kelimesinin ‘kışın oturlan yer’ anlamı dışında başka bir karşılığının olmadığını Mehmed Es’ad Efendi’nin tanıklığıyla biliyoruz. Onun 1725-1732 yılları arasında kaleme aldığı *Lehçetü’l-lugat* adlı, Türkçe, Arapça ve Farsça karşılaştırmalı sözlüğünde *kışlak* kelimesi, Arapça *meştâ* ve Farsça *sunb* kelimeleri ile karşılanmıştır ki her iki kelime de ‘kışın oturlan yer’ manasındadır (Mehmed Es’ad 1216, 629). Ayrıca Mehmed Es’ad Efendi’de kelimenin *kışla* şekline de rastlanılmaktadır. Ancak ilk nüshası 1680 yılında neşredilen F. Meninski’nin sözlüğünde, anlamında bir farklılık olmamakla beraber, *kışlak* kelimesinin *kışla* varyantı bulunmaktadır (Meninski 1680, 2: 3701, 3824). 19. yüzyıldan itibaren *kışlak* kelimesinin *kışla* varyantı özellikle ‘ordunun kışı geçirdiği yer’, ‘askerlerin barındığı bina’ manalarına gelmektedir: *kışla* ‘büyük leşkerhâne’, *kışlak* ‘meştâ, ordunun meştâsı olan vilâyet’ (Ahmed Vefik 1306, 1: 676b); *kışla* ‘1. as *kışlak*, 2. a winter shelter for cattle or plants, 3. a military barracks’, *kışlak* ‘winter quarters for cattle, for a nomad tribe, or for an army’ (Redhouse 1890, 1507b); *kışlak* yûhud *kışla* ‘1. vaktiyle mevsim-i şitâda harbin ta’tîli mu’tâd olmakla o mevsimde askerinin ve ordunun çekildiği mahal,

2. koyun gibi hayvânât-ı ehliyenin kışın çekildikleri mu'tedil havalı ve kar yağmaz yer ve böyle yerlerdeki mer'a, yaylak (yayla) mukabili' (Şemseddîn Sâmi 1315, 1128). Bugün *kışla* kelimesi Türkiye Türkçesinin edebî dilinde sadece 'askerin barındığı büyük bina' manasına gelmektedir. Kelime, Gagavuz Türkçesinde de aynı manadadır. Keza Azerî Türkçesinde de *gışla* 'askerin barındığı büyük bina' manasında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise *kışla*'nın 'koyun ve keçi sürülerinin gecelediği veya kışın barındıkları kapalı ağıl', 'köye yakın tarla' ve 'yakın köye gönderilen kışlık eşya' (DS 8: 2846) manalarında kullanılması dikkat çekicidir. Yine Trabzon ağzında *kışlak* kelimesinin -Klasik sonrası Çağatay Türkçesinde görüldüğü gibi- 'köy' (DS 8: 2846) manasında kullanılması da kayda şayandır. Diğer taraftan Özbek şair Çolpan'ın, Türkiye'nin kurtuluş savaşını ele aldığı "Tufan" şiirinin başlangıcında, Türk askerine ithafen söylediği *Anadolu kışlagının muzaffar ordularına* ifadesinde, *kışlak* (Özbay 1994, 328) kelimesini 'coğrafi / idarî bölge' veya 'yurt' manasında kullandığı görülmektedir. Batı Türkçesinde, *kışla* kelimesinin aksine, *yaylak*'ın bir varyantı olan *yayla* kelimesinin şekil olarak varlığını en azından 16. yüzyıldan itibaren takip edebiliyoruz. Fakat buradaki *yayla* kelimesi anlam bakımından henüz 'plato' karşılığında değildir. Kelime bizce bu devrede 'yaylak' yani 'yazın oturlan yer' karşılığını korumaktadır: *Oguz bir gün yaylaya göçdi* (DK 214/10). Nitekim F. Meninski'de *yayla* ve *yaylak* 'aestiva', yani 'yaz ordugâhı, yazlık otlak', manasındadır (Meninski 1680, 3: 5557, 5645). Mehmed Es'ad Efendi'de kelimenin sadece *yayla* varyantı bulunmaktadır: *yayla* 'yaz günü sakın olacak yer' Mehmed Es'ad 1216, 815). 19. yüzyılın sonlarında yazılmış sözlüklerde de kelimeyi benzer anlamlarda görmekteyiz: *yayla* 'yaz mevsiminde oturlan serin dağlar', *yaylak* 'yayla mahalli' (Ahmed Vefik 1306, 1: 825a); *yayla* ~ *yaylak* 'a summer residence or pasturage in the mountains' (Redhouse 1890, 2196b); *yayla* ~ *yaylak* 'yazın çıkılıp ikamet olunan yüksek ve serin yer, dağların arasındaki yazlık ikametgâh' (Şemseddîn Sâmi 1315, 1540). Türkiye Türkçesi ağızlarında da *yaylah* / *yaylak* kelimesi 'otlak', *yayla-* fiili de 'otlatmak' manasına gelmektedir (DS 11: 4212). Ağızlarda *yayla* kelimesi de şüphesiz vardır ve edebî dilde olduğu gibi 'yazın oturlan serin yer' manasına gelmektedir. Kelimeye *Derleme Sözlüğü*'nde rastlanmaması da bu yüzdendir. Nitekim sözlükte *yaylacı* kelimesi 'yazın yaylaya çıkan' manasına gelmektedir (DS 11: 4212). Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş şivelerde *kışlag* ve *yaylag* kelimelerinin şekil ve anlam varyantları şöyledir: Azr. *gışlag* 'kışı geçirmek için hayvan sürüleriyle gidilip barınılan yer', *gışla* 'askerin barındığı büyük bina', *yaylag* ~ *yayla* 'yazın geçirilen yer, yayla, plato'; Tkm. *gışlag* 'kışı geçirmek için hayvan sürüleriyle gidilip barınılan yer', *ya:ylag* 'yayla, plato', *ya:yla* 'otlak, hayvanların otladığı geniş alan'; Özb. *kışlâk* 'köy, halkı çoklukla köy işleri ile meşgul olan yerleşim birimi', *yäyläv* ~ *yäylâk* 'otlak, hayvanların otladığı geniş alan'; Y.Uyg.

kışlak ‘köy, kırsal bölge’, *yaylak* ‘otlak, hayvanların otladığı geniş alan’; Tat. *kışlak* ‘Orta Asya’daki mesken, yurt; köy’, *kışlav* ‘kışın geçirilen yer’, *cäyläv* ‘yazın geçirilen yer, yayla, plato’; Kzk. *kıstak* ‘kışın geçirilen yer’, *jaylav* ‘yazın geçirilen yer, yaz otağı, yayla’; Kır. *kıştak* ‘köy, kışın geçirilen yer’, *cayloo* ‘yaz otağı, yayla’; Alt. *kıštu* ‘kışın geçirilen yer’, *d’aylu* ‘yayla, yazlık, yazın otlakta geçirilen yer’; Hak. *hıstag* ‘kışın geçirilen yer’, *çaylag* ‘yazın otlakta geçirilen yer’; Tuv. *kıştag* ‘kışın geçirilen yer’, *çaylag* ‘yazın geçirilen yer, yazlık’.

Türklerin *kışlag* adını verdiği yerler merası bol, karı az olan, güneş gören bölgelerdi. Türkler bu bölgelerde çadır-köy veya çadır-şehirler kurarlardı. Ancak bu durum hayvan sahiplerinin ve çobanların şehirlerde oturdukları anlamına gelmiyordu. Türk toplumunda farklı *kışlag* türleri bulunmaktaydı. Mesela aslında ‘etrafı çitle çevrilmiş yer’ demek olan *agıl* da *kışlag* manasında kullanılan bir kelimeydi (Ögel 1978, 1: 9, 11, 13). Hayvan sürülerinin sahipleri ve çobanlar da etrafı çitle çevrilmiş *agıl*’larda otururlardı.

Agıl Eski Türkçe devresinden beri dilimizde var olan bir kelimedir: Ancak kelime Eski Türkçe devresinde ‘etrafı çitle çevrili çiftlik hayvanlarının tamamını kapsayan bir barınak’ manasındadır: *Agılıñta yilkıñ bolzun*. “Ağılında atların olsun.” (IrkB 47). *Agılım on yilkım sansız erti* “On çitlik ağılım ve sayısız sürüm vardı.” (Süci 5). ... *agıldaki toñuz* “... ağıldaki domuz” (HtPar 89/22 [Rohborn 1977, 1: 63b]). Türkçenin Hakaniye devresinde ise Kâşgarî’nin tanıklığıyla *agıl*’ın anlam daralmasıyla sadece ‘koyunlar için barınak (Ar. *marbazu*’l-*ganam*)’ manasına gelen bir kelimeye dönüştüğünü öğrenmekteyiz. Kâşgarî, Oğuzların kelimeyi anlam yakınlığından dolayı ‘koyun gübresi’ karşılığında kullandıklarını da söylemektedir. Kâşgarî bu durumu ‘gök’ manasındaki *samā*’nın Arapçada yan anlam olarak ‘yağmur’ ve ‘bulut’ karşılığında da kullanılmasına benzetmektedir (Kâş 49/11-12). Hakikaten de Hakaniye Türkçesinden itibaren tarihî şivelerde kelimeyi genel olarak ‘çiftlik hayvanlarının barınağı’ manasından ziyade ‘koyun barınağı’ karşılığında görmekteyiz: Kıp. *agıl* ‘etrafı çitle çevrili koyun barınağı (Ar. *hatıratu*’l-*ganam*)’: *koyun ağılı* (Hayyân 16). Çağ. *agıl* ‘koyun ve keçilerin uyuması için bırakılan etrafı çitle çevrili barınak (Far. *muhavvata ĩst ki barāy h’ābīdan gosfandān*)’ (Seng 44a/19-20); *agıl* ~ *ail* (Moğ. *ayıl*’den) ‘mandıra, davar ve koyun sürüsü toplanıp yuvarlak durduğu hâlde etrafına çekilen muhavvata, hatıre havlı’ (Şeyh Süleyman 1298, 16). Osm. *agıl* ‘koyun barınağı’: *Eger kurdun başını koyun agulına gömseler koyunlar helāk ola* (TTS 1: 59 / Müfredat-ı İbn Baytar 14. yy. 82), *agıl* ‘koyun barınağı’: *Agça koyun gördüğünde kuyruk çarpıp kamçılayan / Arkasını urup berk agılıñ ardin söken* (DK-Dresden 46/1-2), *agıl* ‘koyun ağılı (İt. *aghél mandria oue fi ferrono la nocte le pecore*)’ (Argenti I/153b). Osmanlı sahası eserlerinde *agıl* kelimesinin *avla* ~ *avlagı* ~ *avlagu*

‘çalıdan çit’ şeklinde bir varyantı da bulunmaktadır: *Eger köy yanında yāhūd köyler arasında yā tavar suvadında, yā suvad yolunda ekin olsa, ki tavar uğragı ola, anuñ gibiye avlagu ideler.* (TTS 1: 283 / Fatih Kanunnâmesi, 15. yy. 27). Kelimenin sadece *Dede Korkud*’da görülen ve yine ‘koyun barınağı’ manasına gelen *agayıl* varyantı *agıl*’ın Arapça *afā’il* vezninde çokluk şeklidir (Gökyay 2000, 159; Tezcan 2001, 77). Bir görüş *agayıl*’ı *ag agıl* (ak koyun sürüsü)’dan gelmiş olabileceğini düşünerek *ag-ayıl* şeklinde okumaktadır (Kaçalın 2006, 163-164). *Agıl*’ın özellikle ‘etrafi çitle çevrili yer’ karşılığında kullanılması, onun Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinde 15. yüzyıldan itibaren ‘hale, ışık halkası’ yan anlamını kazanmasına da yol açmıştır: Osm. *agıl* ‘hale, ay ve güneşin çevresinde görülen ışık halkası’: *ay ve gün agılı* (TTS 1: 33). Çağ. *agıl* ‘ay halesi (Far. *hāla-ı māh*)’ (Seng. 44a/19). Osmanlı Türkçesinde *agıl* kelimesi en geniş manalarıyla *Lehçetü’l-lugat*’ta geçmektedir. Mehmed Es’ad Efendi’ye göre *agıl*, Arapçadaki şu kelimelerin karşılığıdır: 1. *hazıra* ‘etrafi çitle, duvarla çevrilmiş yer’, 2. *sıra*, *zarab*, *murāh* ve *asīda* ‘ağıl’: *koyun agılı*, 3. *hāla* ‘hale, ay halesi’: *ay agılı*, 4. ‘*unna* ‘deve ağılı’: *agacdan olan deve agılı*, 5. *tufāva* ‘güneş halesi’: *güneş ve ay agılı*. Es’ad Efendi *agıl*’ın Farsça karşılıklarını da şöyle belirlemiştir: 1. *tīj* ‘yeşil çimen şeklinde bir görünümüne sahip ekili alan’: *ekin agılı*, 2. *tugal* ‘koyun ağılı’, *hibāk* ve *hibāl* ‘sığır ağılı’: *hibāl agılı*, 3. *sābūd* ‘ay halesi’: *ay agılı*, 4. *subgā*, *şavgā* ve *nagil* ‘koyun ağılı’: *koyun agılı*, 5. *şābvard* ‘ay halesi’, 6. *şabgāz* ‘koyun ağılı’, 7. *gul* ‘boyunduruk’ 8. *gāhangān* ‘Samanyolu’: *hāle gibi ay agılı* (Mehmed Es’ad 1216, 73). Eski Türkçede esasen ‘etrafi çitle çevrili yer’ manasına gelen *agıl* kelimesi, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, özellikle çobanların sürülerinin başında bulunmalarından dolayı *kışlag* ‘kışın oturlan yer’ kavramını da ihtiva etmekteydi. Bu sebeple kelimenin Çağatay Türkçesinde görülen *avul* varyantı, hususıyla ‘göçebe kabilelerin (*élāt*) toplandığı yer’ (Seng 53b/7) manasındadır. Benzer şekilde *agıl* kelimesi 13. yüzyıl Moğolcasında da *ayıl* şeklinde görülmekte ve ‘birkaç çadırdan oluşan köy, oba’ manasına gelmektedir (YP/81). Bu yüzden gerek Türkiye Türkçesi ağızlarında ve gerekse çağdaş şive ve lehçelerde kelime bu son manasını da kapsayacak şekilde değişik varyantlarda karşımıza çıkmaktadır: T.H.A. *ağ* ~ *ağal* ~ *ağşak* ‘ay ağılı, hale’ (DS 1: 77b); *ağ* ~ *ağn* ‘tarla sınırı, tarlaları sınırlayan dikenli ağaç, tel örgü’ (DS 1: 78a); *ağal* ~ *ağıla* ~ *ağul* ‘gece, kırdan yatırılan koyun sürüsünü korumak için çitle çevrili yer, açık ağıl’ (DS 1: 81a); *ağıl dut-* ‘tarlayı dikenli bitkiler ile çevirmek, hayvanlar için açık havada barınacak yer hazırlamak’ (DS 1: 90a / İçel, Silifke); *ağılla-* ‘koyun, keçi gibi hayvanları sağmak üzere ağıla koymak’ (DS 1: 90a); *ağıllan-* ‘çibanın etrafı çember şeklinde kızarmak’ (DS 1: 90a / Isparta, Eğridir); *ağıt* ‘iki tarlayı birbirinden ayıran set’ (DS 1: 93b / İzmir, Narlıdere); *ağla* ~ *ağlā* ~ *ağlağu* ~ *ağlavu* ‘hayvanların girmemesi için, tarla veya bahçe kenarlarına ağaç dalları ve çalı çırpı ile yapılan çit, parmak-

lık; kazıklara, yatay durumda uzun sııklar çakılarak yapılan sınır' (DS 1: 100b); *ağla-* 'tarlayı çitle çevirmek' (DS 1: 100b / Bursa); *ağul* 'eve yakın bir yerde, etrafı çevrili ufak sebze bahçesi' (DS 1: 114b / Ordu, Fatsa); *ağul* 'göçebe' (DS 1: 114b / Artvin, Hopa); *avil ~ avla ~ avlağ ~ avlağa ~ avlağan ~ avlağı ~ avlavuç ~ avlo ~ avloç ~ avlogı ~ avlu ~ avul* 'ağıl' (DS 1: 382b); *avla ~ avlā ~ avlağ ~ avlağa ~ avlağı ~ avlağu ~ avlak ~ avlay ~ avli ~ avlo ~ avlu ~ avlu içi ~ avlum ~ avsut ~ avul ~ ay avlağı* 'hale, ay ağılı; bahçelerin etrafına ağaç ve ince dallardan yapılan çit, engel; balık tutmak için ırmaklarda taşla çevrilen daire' (DS 1: 387b); *avlak* 'iyi bir ekin içinde zayıf kalmış yer' (DS 1: 389a / Dezinli, Çal); *avlak ~ avlavu* 'hudut, sınır, çerçeve' (DS 1: 389a); *avul* 'kış için meyve saklanan yer' (DS 1: 395b / Bartın); *avul* 'kabile' (DS 1: 395b / İzmir, Çeşme; Ordu, Ulubey); *avul* 'asker' (DS 1: 395b / Ordu, Vana). Çağdaş şive ve lehçelerde karşılaştığımız *agil* varyantları da şunlardır: Gag. *aul* 'ağıl, çit'; Azr. *ağıl* 'ağıl'; Tkm. *a:gıl* 'ağıl; hale; göç'; Özb. *âğil* 'ağıl', Y.Uyg. *egil* 'ağıl'; Krç.-Blk. *avul* 'köy'; Tat. *avil* 'köy'; Başk. *avil* 'köy'; Kzk. *avla* 'ağıl', *ayıl* (Moğ. *ayil*'den) 'köy'; Kır. *agil* 'ağıl', *ayıl* (Moğ. *ayil*'den) 'köy'; Alt. *ayıl* (Moğ. *ayil*'den) 'ev, aile; çadır; köy, oba'; Hks. *aal* 'köy, oba'; Tuv. *aal* 'ev, aile; oba'; Yak. *ial* 'ev, aile'; Çuv. *yal* 'köy'. *Agil* kelimesinin kökeni hakkında birkaç görüş bulunmaktadır. Ramstedt *agil*'ı Moğolca varyantı olan *ayil* ve Orta Tunguzcada 'inmek' manasındaki *ag-* fiilinin türevi olan *agi* 'oturulan yer' kelimeleriyle karşılaştırır. Ancak Doerfer, Moğolcadaki *ayil* kelimesinin Türkçe *agil*'in Moğolcaya geçmiş bir şekli olduğunu Tunguzca *agi*'nin ise bu iki kelimeyle ilgisinin olmadığını ifade etmektedir (Dorerfer 1965, 2: 82-84[Nu. 503]). Sevortyan *agil* kelimesini bilhassa Türkiye Türkçesi ağızlarındaki çok sayıdaki türevlerinden yola çıkarak **ag-* fiilinden *-l* ile türetilmiş bir isim olarak görmektedir (Sevortyan 1974, 1: 83-85). Nitekim Uygur Türkçesinde de bu yapıya benzer şekilde *kısl-* fiilinin türevi olarak 'boğaz, dağ geçidi' manasında *kısil* kelimesi bulunmaktadır. Başka bir görüş ise *agil*'ı *avlu* (< Yun. *αύλή*) kelimesiyle ilişkilendirmekte ve her iki kelimenin İranî bir dilden alıntı olduğunu güçlü bir ihtimal olarak görmektedir (Nişanyan 2007, 30-31). Ne var ki *agil* ve *avlu* kelimelerinin aynı kökene bağlanması da umumiyetle yanlış bulunmaktadır (Eren 1999, 25a; Ayverdi ve Topaloğlu 2007, 81a; Räsänen 1969, 8a, 32a). Bize göre *agil* kelimesinin menşei 'çit' manasına geldiğini düşündüğümüz bir **ag* köküne dayanmaktadır. Sondaki *+l* eki ise Eski Türkçede birkaç örnekte görülen *+KII*, *+gXI* ekinden ortaya çıkmış bir ektir: *kız+kıl* 'kızılımsı' (TT VIII I 6), *uç+kil* 'uç köşeli, üç köşeli olan' (BT VII A 25, 664), *tört+kil* 'dört köşeli, dört köşeli olan' (AY 544/8), *kır+gil* 'kırçıl' (Kâş 242/16). Bu yapıdan hareketle **ag* köküne getirilen *+KII* eki ile de 'çitli, çiti olan, etrafı çitle çevrili olan' manasında **ag+kıl* kelimesi türetilmiş olmalıdır. Dolayısıyla biz *agil* (< **ag+kıl*)'ın esasen 'çitli, çiti olan, etrafı çitle çevrili olan (yer)' manasında bir kelime olduğunu, Eski Türkçedeki

‘çiftlik hayvanları için barınak’ yan anlamının da bu temel anlamdan çıktığını düşünüyoruz. Bilhassa +*KII* ekinin sahiplik fonksiyonunda bir ek olmasını ve Eski Türkçede *üç* ve *tört* gibi isim tabanlarına getirilerek *üçkil* ‘üç köşeli’, *törtkil* ‘dört köşeli’ şeklinde kelimeler türetmesini bu görüşümüzün delili olarak görüyoruz. Eski Türkçede ‘çit’ manasında bir **ag* kökü bulunmamakla birlikte Kıpçak Türkçesinde Arapça *hâciz* ‘tahta bölme, perde, çit’ karşılığında geçen *añ* kelimesi mevcuttur. Kelime *Kitâbü’l-idrâk li-lisâni’l-Etrak* adlı Kıpçak sözlüğünde bir defa geçmektedir: *Bunuñ añ yokdur* “Bunun için engel yoktur” (Hayyân 25). Gerçi eserde *añlu* ‘anlayışlı’ kelimesi bu *añ* kelimesine bağlanmaktadır (Ar. *mâ li-hazâ hâciz va yakâl*), ancak biz *añlu* kelimesindeki *añ* kökünün ‘akıl, anlayış’ manasına gelen eş sesli başka bir *añ* olduğunu biliyoruz. Söz konusu ikinci *añ* Çağatay Türkçesinde de ‘akıl, anlayış’ anlamıyla bulunmaktadır: *añ* ‘akıl, anlayış (Far. *ba-ma’nî ‘akl u fahm bâşad*) (Seng. 52a/2). İkinci *añ* bu anlamıyla çağdaş şivelerde de yaşamaktadır: Tkm. *añ* ‘şuur, idrak’; Özb. *añ* ‘akıl, idrak’; YUyg. *añ* ‘akıl, idrak, şuur’; Tat. *añ* ‘akıl, idrak, şuur’; Başk. *añ* ‘şuur’; Kır. *añ* ‘fikir, şuur’. Kıpçak Türkçesinde Arapça *hâciz* kelimesinin karşılığı olarak bir yerde geçen *añ* kelimesinin varyantlarına Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlanmaktadır: *ağ* ‘tarla sınırı; tarlaları sınırlayan dikenli ağaç, çit, tel örgü’ (DS 1: 78a), *ağn* ‘tarla sınırı’ (DS 1: 105a), *an* ~ *añ* ~ *ang* ‘iki tarla arasındaki sınır, set şeklindeki ayrıntı’ (DS 1: 240a).

Bugün Türkiye Türkçesinde ‘bağ ve bahçe gibi yerlerin etrafına çekilen çalı, dikenli tel, tahta parmaklık şeklindeki engel’ manasına gelen *çit* kelimesi de Eski Türkçeden beri dilimizde bulunmaktadır. Kelime kitabelerde kalın *t* ile yazılmaktadır: ... *çit tikdi, örg(i)n y(a)r(a)tdi, y(a)yl(a)d[i]* “... çit dikerek etrafı çevirdi, tahtı kurdu ve yazı geçirdi” (Tes G: 2); ... *çit bunta tok(i)td(i)m* “... çiti burada diktirdim” (Ta B: 2); ... *örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m, çit (a)nta tokitd(i)m, y(a)y (a)nta y(a)yl(a)d(i)m* “... tahtı oraya kurdurdum, orada çit dikerek etrafı çevirdim ve orada yazı geçirdim” (ŞU D: 8); *çitta taştın aş kulguluk orunlar yaratdurdı* “çitin dışında yemek yapmak için yerler düzenledi” (Hüen-ts V 31/19-21). Bu devrede *çit*’in geçtiği bağlamlara dikkat ettiğimizde kelimenin günümüzdeki anlamından pek de farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Orta Türkçede ise *çit* ‘kamıştan veya dikenden yapılan duvar veya kulübe (Ar. *al-hus mina’l-kasab avi’l-şavk*)’nin adıdır (Kâş 161/6). Çağatay Türkçesinde ‘kenar’ anlamında kullanılan *çet* (Seng 205a/3-4) ve *çit* (Seng 216a/5) kelimeleri de *çit*’in varyantlarıdır. *Senglâh*’ta ‘kenar’ anlamındaki *çet*’in Kâşgar Türkçesindeki telâffuzunun *çit* olduğu belirtilmektedir. Eserde *çit*’in Osmanlı Türkçesinde ‘etrafı kamış ve sopalarla çevrilmiş çit veya duvar’ manasına gelen bir kelime olduğu da ifade edilmektedir. (Seng 216a/5). Yine Şeyh Süleyman Efendi’de *çit* ‘kenar, taraf, hisar, hâ’it, eğreti, duvar, perde, hudud dârâzi,

hiddet ü gazab, çîn-i çebîn' anlamlarında geçmektedir. Kıpçak Türkçesinde *Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-Etrâk* adlı sözlükte rastladığımız *çet* (Hayyân 41) ise 'dikiş, dikiş yeri' manasına gelen bir kelimedir. Aynı eserde geçen *çat-* fiili de *kaş çattı*, *çatuk kaşlu* örneklerinde görüldüğü üzere 'çatmak, iki şeyi bir araya getirmek' manası yanında 'dikişte kumaşın iki kenarını eklemek, dikmek' karşılığında kullanılmaktadır. Tarihî şivelerde *çat-* fiili 'iki şeyi bir araya getirmek, birini diğerine katmak' anlamıyla ilk kez Kâşgarî'de geçmektedir: *Er oglak kuzıka çattı* 'Adam oğlakla kuzuyu bir araya getirdi (oğlağı kuzuya kattı)' (Kâş 413/8). Kâşgarî'ye göre *çat-* Oğuz Türkçesinde görülen bir fiildir. Söz konusu fiil Çağatay Türkçesinde de 'iki şeyi bir araya getirmek, eklemek' (Seng 204b/15); 'çöpü çöpe dayamak, iliştmek, râbit ve bend etmek, musadim ve mukarin olmak, dûş ve musâdif ve rast gelmek' (Süleyman 1298, 146) manalarında geçmektedir. Şeyh Süleyman Efendi'de bir de 'çit, kenar, duvar, çalı, çırpı, has u hâşâk, hâr u tiken, gill u gış, çatmak, giriftar olmak' manalarında *çat* kelimesini görmekteyiz (Süleyman 1298, 145). Kıpçak Türkçesindeki *çet* ve *çat-* kelimeleri ile Çağatay Türkçesindeki *çit*, *çat* ve *çat-* kelimelerinin kullanım yerleri, bize Eski Türkçedeki *çıt* ismiyle Orta Türkçedeki *çat-* fiili arasında zaman içinde analogik etkilenme olduğunu göstermektedir. Nitekim Kıpçak Türkçesinde *çet* kelimesi 'dikiş manasına gelirken, *çat-* (Her iki kelimenin yazılışı چ şeklinde, dolayısıyla *çat-* fiilini *çet-* şeklinde okumak da mümkündür) fiilinin de 'çatmak' manası yanında 'dikiş dikmek' karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak Şeyh Süleyman'da geçen *çit* kelimesi 'kenar, duvar, hisar, perde' manaları yanında, 'hiddet ü gazab (kaşları çatmaktan teşmil edilerek)' ve 'çîn-i çebîn (alın kırıxıklığı)' karşılığında kullanılmak suretiyle *çat-* fiilinin anlam alanı içine girmektedir. Söz konusu analogik etkilenmeyi çağdaş şivelerde de görmekteyiz. Meselâ Türkmen Türkçesinde *çat-* fiili 'sökülen yeri dikmek, bağlamak, düğümlemek', *çıt-* fiili ise 'çatmak, kırıştırmak' manalarına gelmektedir: *iki yüpiñ ucunu çat-* 'iki ipin ucunu birbirine bağlamak', *gaş çıt-* 'kaş çatmak', *çıtık* 'çatık'. *Çat-* fiilinin *çıt-* şeklindeki varyantları başka şivelerde de bulunmaktadır: Tat. *çıt-* 'kaşları çatmak, surat asmak', *çıtık* 'asık suratlı'; Kzk. *şıt-* 'çatmak, kaşları çatmak, asabi bakmak', *şıtın-* 'gücenmek, darılmak', *şıtınak* 'asabi, sinirli'; Kır. *çıtı-* 'çatmak': *kabagın çıt-* 'kaşlarını çatmak', *kün çıtı-* 'hava kapanmak' gibi. Tkm. *çat-* 'yırtilan sökülen yeri dikmek, bağlamak, düğümlemek; *çet* 'kenar, kıyı; yabancı, ecnebi' *çetleş-* 'bir kenara çekilmek, kendini tecrit etmek', *çıt-* 'çatmak, alını kırıştırmak, kaş çatmak', *çıtık* 'çatık' Kır. *çıtı-* 'çatmak': *kabagın çıtıdı* 'kaşlarını (göz kapaklarını) çattı', *kün çıtıdı* 'hava kapandı'. Tat. *çit* 'kenar, kıyı, kenar çizgisi, yan taraf' *çiten* 'çetin, zor'. Uygur metninde *çit* kelimesinin eş anlamlısı olarak 'çit' manasına gelen *aran* kelimesi bulunmaktadır: [*tüü*] *oklug çit aran* '[tüy]i oklu çit olan' (Rohborn 1977, 176a). Söz konusu kelime Orta Türkçede hususıyla 'ahır' manasıyla geçmek-

tedir: *aran* ‘ahır (Ar. *al-ārī*)’ (Kâş 51/3), *aranlıg ew* ‘ahırını/tavlası olan ev (Ar. *baytu zū-istabl*)’ (Kâş 85/10-11).

Kısaltmalar

1. Eserler

Abuşka	<i>Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü</i>
Aht	<i>Ahter-i Kebîr</i>
Aksan 1982	<i>Her Yönüyle Dil</i>
Arat 1987	<i>Vekayi II</i>
AY	<i>Altun Yaruk</i>
B-Elphinstone	<i>Bâburnâme</i> ’nin Elphinstone nüshası
B-Haydarâbâd	<i>Bâburnâme</i> ’nin Haydarâbâd nüshası
BK-D	<i>Bilge Kağan</i> kitâbesinin doğu cephesi
BK-K	<i>Bilge Kağan</i> kitâbesinin kuzey cephesi
Bul	<i>Kitâbu Bulgatü ’l-müşâtâk fî Lugati ’t-Türk ve ’l-Kıfçak</i>
Caferoğlu 1968	<i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>
CC	<i>Codex Cumanicus</i>
Clauson 1972	<i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i>
DK	<i>Dede Korkud Kitabı</i>
DK-Dresden	<i>Dede Korkud Kitabı</i> ’nın Dresden nüshası
DK-Vatikan	<i>Dede Korkud Kitabı</i> ’nın Vatikan nüshası
Doerfer 1965	<i>Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen-II</i>
DS	<i>Türkiye ’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i>
Dür	<i>Ed-dürretü ’l-mudiyye fî ’l-lugati ’t-Türkiyye</i>
Erdal 1991	<i>Old Turkic Word Formation</i>
Eren 1999	<i>Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü</i>
Ergin 1963	<i>Dede Korkut Kitabı II</i>

Evl	<i>Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi</i>
Eyuboğlu 2004	<i>Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü</i>
Fİ	<i>Firdevsü 'l-ikbâl</i>
Gabain 1988	<i>Eski Türkçenin Grameri</i>
Gharib 2004	<i>Sogdian Dictionary</i>
Gökyay 1976	<i>Dede Korkut Hikâyeleri</i>
Gökyay 2000	<i>Dedem Korkudun Kitabı</i>
GT	<i>Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi 't-Türkî)</i>
Gürsoy Naskali v.d. 2007	<i>Hakasça-Türkçe Sözlük</i>
H	<i>Zur Heilkunde der Uiguren</i>
Hayyân	<i>Kitâb al-İdrâk Li-lisân al-Atrâk</i>
Hüen-ts	<i>Uygurskaya versiya biografiü Syuan 't-Tszana</i>
IrkB	<i>Irk Bitig</i>
İKB	<i>İyi ve Kötü Prens Öyküsü</i>
İrş	<i>İrşâdü 'l-mülûk ve 's-selâtîn</i>
Kâş	<i>Kitâbu Dîvâni Lugâti 't-Türk (Tıpkıbasım)</i>
Kav	<i>El-kavânînü 'l-küllîyye li-zabti 'l-lugati 't-Türkiyye</i>
KB	<i>Kutadgu Bilig</i>
KB-Fergana	<i>Kutadgu Bilig' in Fergana nüshası</i>
KB-Mısır	<i>Kutadgu Bilig' in Mısır nüshası</i>
KT-G	<i>Kül Tigin kitâbesinin güney cephesi</i>
KT-GD	<i>Kül Tigin kitâbesinin güneydoğu cephesi</i>
KT-D	<i>Kül Tigin kitâbesinin doğu cephesi</i>
Lessing v.d. 1995	<i>Mongolian-English Dictionary</i>
Marufov 1981	<i>Özbek Tilining İzahlı Lugati</i>
Mayt	<i>Maytrısimit</i>
ME	<i>Mukaddimetü 'l-edeb</i>
Mecm	<i>Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî</i>

Mehmed Es'ad 1216	<i>Lehçetü 'l-lugat</i>
MM	<i>Mu 'inü 'l-mürîd</i>
Neh	<i>Nehcü 'l-ferâdîs</i>
Nişanyan 2007	<i>Sözlerin Soy Ağacı</i>
OK	<i>Oğuz Kağan destanı</i>
Pelliot 1914	“La version ouigure de 'l histoire des princes Kalyânâmkara et Pâpamkara”
Rab	<i>Kısasü 'l-enbiyâ</i>
Radloff 1960	<i>Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte</i>
SD	<i>Sekkâkî Dîvânı</i>
Seng	<i>Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân</i>
Sevortyan 1974	<i>Etimologičeskiy slovar ' tyurkskih yazıkov-I</i>
Starostin v.d. 2003	<i>Etymological Dictionary of the Altaic Languages</i>
Şeyh Süleyman 1298	<i>Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî</i>
T	<i>Tonyukuk kitâbesi</i>
Ta	<i>Taryat (Terhin) kitâbesi</i>
Tietze 2002	<i>Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı</i>
TKY	<i>Temür Kutluk Yarlığı</i>
Toparlı v.d. 2007	<i>Kıpçak Türkçesi Sözlüğü</i>
TT	<i>Türkische Turfan-texte</i>
TTS	<i>Tanıklariyle Tarama Sözlüğü</i>
Tuh	<i>Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lûgat-it-Türkiye</i>

2. Diller

Alt.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Azr.	Azerî Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Çağ.	Çağatay Türkçesi

Çuv.	Çuvaşça
E.A.T.	Eski Anadolu Türkçesi
E.T.	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
Har.	Harezmi Türkçesi
Hks.	Hakas Türkçesi
Kar.	Karaim Türkçesi
KKlp.	Kara Kalpak Türkçesi
Krç.-Blk.	Karaçay Balkar Türkçesi
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kır.	Kırgız Türkçesi
Krm.	Kırım Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
SUyg	Sarı Uygur Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tel.	Altay Türkçesinin Teleüt ağzı
T.H.A.	Türkiye Halk Ağzıları
Tkm.	Türkmen Türkçesi
T.T.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Yak.	Yakutça
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*. 3 cilt. TDK yayınları: 439. Ankara, 1982.
- Arat, Reşit Rahmeti, hzl. *Yûsuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig I: Metin*. 3. baskı. TDK yayınları: 458. Ankara, 1991.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig III: İndeks*. Yayımlayanlar Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve Nuri Yüce, TKAE yayınları: 47, İstanbul, 1979.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Vekayi: Babur'un Hatıratı*. 2. cilt, 2. baskı. TTK yayınları. Ankara, 1987
- Ata, Aysu, hzl. *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I: Giriş, Metin, Tıpkıbasım*. TDK yayınları: 681-1. Ankara, 1997.
- Ata, Aysu. *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II: Dizin*. TDK yayınları: 681-2. Ankara, 1997.
- Ata, Aysu. *Nehcü'l-ferâdis Uştmahların Açık Yolu Cennetlerin Açık Yolu III: Dizin-Sözlük*. TDK yayınları: 518. Ankara, 1998.
- Atalay, Besim. *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. 4 cilt. 2. baskı. TDK yayınları: 521. Ankara, 1985-86.
- Atalay, Besim. *Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye*. TDK yayınları: C. II. 21. İstanbul, 1945.
- Atalay, Besim. *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara, 1970.
- Aydın. Erhan. *Şine Usu Yazıtı*. Çorum, 2007.
- Bang, W. Ve G. R. Rahmeti. *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul, 1936.
- Baskakov, N. A., A. Zayaçkovskiy, S. M. Şapşal. *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'*. Pod redaktsiey, İzdatel'stvo Russkiy Yazık. Moskova, 1974.
- Battal, Aptullah. *İbnü Mühennâ Lugati*. 2. baskı. TDK yayınları: 9. Ankara, 1988.
- Bayram, Bülent. *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi: Sözlük*. Konya, 2007.
- Caferoğlu, Ahmet. *Abû Hayyân. Kitâb al-İdrâk Li-lisân al-Atrâk*. İstanbul, 1931.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK yayınları: 260. İstanbul, 1968.
- Clauson, Gerard. *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân: Facsimile Text with an Introduction and Indices*. Yayımlayan MESSRS. Luzac and Company Ltd. Londra, 1960.
- Clauson, Gerard. *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford Üniversitesi yayınları. Oxford, 1972.
- Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih Tezcan. Türk Dilleri Araştırmaları dizisi: 37. İstanbul, 2004.
- Dankoff, Robert ve James Kelly. *Mahmûd el-Kâşgarî. Compendium of The Turkic Dialects: Edited and Translated with Introduction and Indices = Türk Şiveleri Lugati, Dîvânü Lugat-it-Türk: İnceleme, Tenkidli Metin, İngilizce*

- Tercüme, Dizinler.* Yayımlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin. 3 cilt. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 7. Harvard, 1982-85.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.* 4 cilt. Wiesbaden, 1963-1975.
- Eckmann, János, hzl. *Nehcü'l-ferâdis Uştmahlarnuñ Açuq Yolu Cennetlerin Açık Yolu: I Metin, II Tıpkıbasım.* Yayımlayanlar Semih Tezcan ve Hamza Zülfi-
kar. TDK yayınları: 518. Ankara, 1995.
- Eraslan, Kemal, haz. *Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı.* TDK yayınları: 720. Ankara, 1999.
- Ercilasun, A. Bican, A. M. Aliyev, A. Şayhulov, E. Z. Kajıbek, K. Konkobay uulu, B. Yusuf, C. Göklenov, V. U. Mahpir ve A. Çeçenov. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Kılavuz Kitap.* C. 1, Kültür Bakanlığı yayınları: 1371, kaynak eserler dizisi: 54. Ankara, 1991.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon.* 2 cilt. Yayımlayan Otto Harrassowitz, Turcologica Bd. 7. Wiesbaden, 1991.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.* Ankara, 1999.
- Ergin, Muharrem, hzl. *Dede Korkut Kitabı I: Giriş, Metin, Faksimile.* 3. baskı. TDK yayınları: 169. Ankara, 1994.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı II: İndeks, Gramer.* TDK yayınları: 219. Ankara, 1963.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi.* Bayrak yayınları. İstanbul, 2002.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu ve Dizini.* 1. kitabı haz. Orhan Şaik Gökyay. YKY yayınları. İstanbul, 1996; 2. kitabı haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. YKY yayınları. İstanbul, 1999; 4. kitabı haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. YKY yayınları. İstanbul, 2001; 5. kitabı haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin. YKY yayınları. İstanbul, 2001; 6. kitabı haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. YKY yayınları. İstanbul, 2002; 7. kitabı haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff. YKY yayınları. İstanbul, 2003; 8. kitabı haz. Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff. YKY yayınları. İstanbul, 2003.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü.* 4. baskı. Sosyal Yayınlar. İstanbul, 2004.
- von Gabain, Annemarie. *Eski Türkçenin Grameri.* Çeviren Mehmet Akalın. TDK yayınları: 332. Ankara, 1988.
- Gharib, B. *Sogdian Dictionary: Sodgan, Persian, English.* 2 cilt. Tahran, 2004.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dede Korkut Hikâyeleri.* Kültür Bakanlığı yayınları: 256. İstanbul, 1976.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı.* MEB yayınları: 3409. İstanbul, 2000.

- Grønbech, K. *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhag, 1942.
- Grønbech, K. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. Çeviren Kemal Aytaç. Kültür Bakanlığı yayınları. Ankara, 1992.
- Gürsoy-Naskali, Emine ve Muvaffak Duranlı. *N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın "Oyrotsko-russkiy slovar"'ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*. TDK yayınları: 725. Ankara, 1999.
- Gürsoy Naskali, Emine, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç. *Hakasça-Türkçe Sözlük*. TDK yayınları: 917. Ankara, 2007.
- Jarring, Gunnar. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund, 1964.
- Hamilton, James Russell, hzl. *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uyurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. TDK yayınları: 682. Ankara, 1998.
- Houtsma, M. Th. *Ein türkisch-arabisches Glossar*. Leiden, 1894.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, hzl. *Seyf-i Sarâyî. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*. TDK yayınları: 544. Ankara, 1989.
- Kaçalin, Mustafa. *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*. İstanbul, 2006.
- Kaya, Ceval. *Uyurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin*. TDK yayınları: 607. Ankara, 1994.
- Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, 2003.
- Kültür Bakanlığı. *Mahmûd b. el-Huseyn b. Muhammed el-Kâşgari. Kitâbu Dîvânî Lugâtî't-Türk: Tıpkıbasım*. Kültür Bakanlığı yayınları: 1205. Ankara, 1990.
- Lessing, Ferdinand D., Mattai Haltod, John Gambojab Hangin ve Serge Kassatkin. *Mongolian-English Dictionary*. 3. baskı. Bloomington, Indiana, 1995.
- Ma'rufov, Z. M. *Özbek Tilining İzahlı Lugati*. Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitüti. 2 cilt. Moskova, 1981.
- Mehmed Es'ad [Efendi]. *Lehçetü'l-lugat*. İstanbul, 1216 [1810]
- Mehmed Es'ad [Efendi]. *Lehçetü'l-lugat*. Hazırlayan Ahmet Kırkkılıç. TDK yayınları: 732. Ankara, 1999.
- Nadelyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şerbak. *Drevnetyurkskiy slovar'*. Akademiya Nauk SSSR İnstitüt Yazıkoznaniya. Leningrad, 1969.
- Necip, Necipoviç Emir. *Yeni Uyur Türkçesi Sözlüğü*. Çeviren İktil Kurban. TDK yayınları: 615. Ankara, 1995.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. 3. baskı. İstanbul, 2007.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. TDK yayınları: 529. Ankara, 1987.

- Orucov, E. E. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*. 4 cilt. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutü. Bakü, 1964-80-83-87.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi: Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar*. Cilt 2. TTK yayımları. Ankara, 1995.
- Özyetgin, A. Melek. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*. TDK yayımları: 658. Ankara, 1996.
- Pelliot, Paul. "La version ouigure de l'histoire des princes Kalyânâm-kara et Pâpâm-kara." *T'oung Pao*. 15 (1914), 225-272.
- Poppe, N. N. *Mongol'skiy Slovar': Mukaddimat al-adab*. 3 cilt. Akademiya Nauk SSSR. Moskova, Leningrad, 1938.
- Radloff, Wilhelm. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 2. baskı, 4 cilt. 's-Gravenhage, 1960.
- Räsänen, Martti. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Helsinki, 1969.
- Servortyan, E. V. *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*. 3 cilt. Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, Moskova, 1974, 1978, 1980.
- Starostin, Sergey, Anna Dybo ve Oleg Mudrak. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. 3. cilt. Leiden, Boston, 2003.
- Şen, Mesut. Gâzi "Zahîrüddîn Muhammed Bâbur. Bâburnâme: Giriş, Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri), Açıklamalı Dizin." Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 1993.
- Şeyh Süleyman Efendi. *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*. İstanbul, 1298 [1882].
- Tavkul, Ufuk. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. TDK yayımları: 770. Ankara, 2000.
- Tekin, Şinasi, hzl. *Uygurca Metinler II: Maytrisimit, Burkancuların Mehdîsi, Meitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram*. Erzurum Atatürk Üniversitesi yayımları: 263. Ankara, 1976.
- Tekin, Şinasi. *İştikakının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. Simurg yayımları: 41. İstanbul, 2001.
- Tekin, Talât. *II. Yüzyıl Türk Şiiri: Divânu Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*. TDK yayımları: 541. Ankara, 1989.
- Tekin, Talât. haz. *Orhon Yazıtları*. TDK yayımları: 540. Ankara, 1988.
- Tekin, Talât. *Tunyukuk Yazıtı*. Yayımlayan Mehmet Ölmez. Türk Dilleri Araştırmaları dizisi: 5. Ankara, 1994.
- Tekin, Talât. *İrk Bittig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Editörler Nurettin Demir ve Emine Yılmaz. Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları: 1. Ankara, 2004.
- Tekin, Talât, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez ve Süer Ekin. *Türk-mence-Türkçe Sözlük*. Türk dilleri araştırmaları dizisi: 18. Ankara, 1995.

- Tezcan, Semih ve Hendrik Boeschoten. *Dede Korkut Oğuznameleri*. Yapı Kredi Yayınları: 1441. Kâzım Taşkent klâsik yapıtlar dizisi: 39. İstanbul, 2001.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. C. 1 (A-E). Simgurg yayınları: 56, sözlük 2. İstanbul-Wien, 2002.
- Toparlı, Recep ve Mustafa Argunşah. *Mu'înü'l-mürîd*. TDK yayınları: 925. Ankara, 2008.
- Toparlı, Recep. *İrşâdü'l-mülûk ve 's-selâtin*. TDK yayınları: 555. Ankara, 1992.
- Toparlı, Recep. *Ed-Dürretetü'l-mudiyye Fi'l-lugati't-Türkiyye*. TDK yayınları: 836. Ankara, 2003.
- Toparlı, Recep, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık. *El-Kavânînü'l-küllîye Li-zabti'l-lugati't-Türkiyye*. TDK yayınları: 728. Ankara, 1999.
- Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*. TDK yayınları: 763. Ankara, 2000.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. TDK yayınları: 835. Ankara, 2007.
- Tuguşeva, L. Y. *Uygurskaya versiya biografii Syuan'-Izana: Fragmenti iz Leningradskogo rukopisnogo sobraniya İnstituta bostokovedeniya AN SSSR*. Moskova, 1991.
- Türk Dil Kurumu. *Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig: Fergana Nûshası, Tıpkıbasım II*. İstanbul, 1943.
- Türk Dil Kurumu. *Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig: Mısır Nûshası, Tıpkıbasım III*. İstanbul, 1943.
- Türk Dil Kurumu. *13. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. 8 cilt. TDK yayınları: 212. Ankara, 1963-77.
- Türk Dil Kurumu. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 12 cilt. TDK yayınları: 211/4. Ankara, 1963-79.
- User, Hatice Şirin. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Konya, 2009.
- Yudahin, K. K. *Kirgizsko-russkiy slovar' = Kırgızça-Orusça Sözdük*. Moskova, 1965.
- Yüce, Nuri, hzl. *Zamahşarî el-Hârizmî, Mukaddimetü'l-edeb Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nûshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. TDK yayınları: 535. Ankara, 1988.
- Zajaczkowski, Ananiasz. *Najstarsza Wersja Turecka: Husrâv u Sîrîn Qutba*. C. 3. Varşova, 1961.

ESKİ TÜRKÇEDE ‘-GINÇA’ ZARF-FİİL EKİ VE OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDEKİ GELİŞMESİ ÜZERİNE

Mevlüt GÜLTEKİN*

Giriş

Zarf-fiilin tanımı

Yüce zarf-fiili, cümlede zarf tümleci olarak kullanılan ve cümlelisi yapıların yüklemli unsuru olan ve mutlaka kendi öznesi ya da zamanı bulunmak zorunda olmayan fiil biçimleri olarak tanımlanmaktadır[Yüce: 1999, 23]. Zarf-fiiller, ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne partisipler gibi nesne ifade ederler. [Ergin:1984, 338]

Korkmaz, zarf-fiili “*Cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden –(y)A, –(y)I, –DIktA, –(y)ArAk, –ken, –mA, –Dan, –mAksIzIn, –(y)InCA, –(y)Ip, –DıkçA gibi belirli bazı eklerle yapılan, kişi ve zaman belirtmeden, soyut bir hareket kavramı anlatan, bir esas fiilden sonra gelerek yardımcı fiillerle birleşik fiil kuran ve zarf olarak fiilin anlamını zaman ve yer bakımından tamamlayan kelime.*” [Korkmaz: 2003, 251] biçiminde tanımlamaktadır.

Banguoğlu, *Türkiye Türkçesinin Grameri* adlı eserinde yatık fiiller başlığı altında zarf-fiillerle ilgili şu bilgileri verir: “*Zarf-fiiller fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekillerdir, zamana bağlı değildir, olumsuz ve edilgen görünümlerine girerler, zarf-fiillerin, sıfat fiiller gibi iyelik ekleri alanları ve almayanları vardır.*” [Banguoğlu: 2000, 427].

Zarf-fiillerin Özellikleri

Zeynep Korkmaz, zarf-fiillerle ilgili şunları söyler: “*Zarf-fiiller bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu neden-*

* Prof.Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mevlutgultekin@yahoo.com.

le cümlede şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen; ancak, yargı bildiren fiiller yanında onların onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler; daha kestirme bir anlatımla zarf-fiiller, fiillerin zarf görevi yapan yardımcılarıdır. Her türlü fiil kök ve gövdelerine belirli eklerin getirilmesiyle oluşturulan zarf-fiillerde de, fiillerdeki asıl anlam değişmez, bu yönüyle ad soylu zarflardan ayrılırlar. Yalnız erte, öte, göre vb. örneklerde görülen kalıplaşma yoluyla adlaşmış bazı türleri vardır. Zarf-fiiller, sıfat-fiiller gibi ad çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletilmezler. Ancak bazı ad fiiller ve özellikle sıfat-fiiller; iyelik ve ad çekimi ekleriyle genişletilerek zarf-fiil grubuna geçebilirler. Zarf-fiiller, bile bile, açarak, delip, okumadan, yeşerince örneklerinde görüldüğü gibi ya tek başlarına kullanılırlar yahut da aç-a bil, baka kal, düş-e yaz, gid-i ver örneklerinde görüldüğü gibi, bir esas fiille bir yardımcı fiilin oluşturduğu birleşik fiillerde yer alırlar” [Korkmaz: 2003, 983-984].

Şçerbak, zarf-fiillerin, eylemleri belirli bir zaman düzleminde değil, diğer eylemlerden önce, onlardan sonra ya da onlarla aynı zamanlı olarak sıkı bir bağlaşma ile ifade ettiklerini ifade eder. Bu yüzden aynı zarf-fiil şeklinin, hem geçmiş hem şimdiki hem de gelecek zamana ait bir eylemi gösterebileceğini söyleyen Şçerbak ayrıca zarf-fiillerin eski eylem adlarının etimolojik özelliklerini muhafaza ederek, yüklem söz dizimsel pozisyonunda şahıs eklerini aldıklarını belirtir. (Şçerbak 2016 :135)

Tenişev, Türk dillerinin yapısının bir özelliği olarak iki eylem arasındaki zaman ilişkisinin gösterilmesinde, bağlaçtan ziyade fiilden türetilmiş isimlerin kullanıldığını belirtir. (Tenişev 1988: 472)

-GInçA Zarf-fiil Ekinin Türk Dili İçindeki Durumu ve Yapısı

-(G)InçA zarf-fiil eki Çuvaşça ve Yakutça dışındaki bütün tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılır. Oğuz lehçelerinde ekin başındaki -ğ/-g ünsüzleri düşer ve ekin -InçA / -yInçA biçimleri kullanılır. Buna karşılık diğer Türk lehçelerinde bu zarf-fiilin -ğ/-g ünsüzleri korunur.

Gabain, ekin -ğ + I+(n)ça (fiilden isim yapma eki, 3. teklik kişi iyelik eki + eşitlik ekinde oluştuğunu belirtirken [Gabain: 1988, 87], Kononov -(G)InçA ekinin -gın~-gan + ça < çağ biçiminde, Ergin ise ekin -gın+ça yapısında olduğunu belirtir. [Yüce: 1999, 57]

Aynı işlevdeki -ğuça/-güçe ~ -ğaça~-ğıça ekinde zamir n'si kullanılmaz ve bu ek de aynı işleve sahiptir. Bu biçim, Uygurca, Çağatayca, Kırgızca ve Tuvacada kullanılır. [Yüce: 1999, 57]

Eski Türkçede *-GInça* Zarf-fiil Eki

Gabain, Eski Türkçede zarf-fiillerin gerçek isim olmadıklarını, yani ne özne ne nesne olduklarını; ne iyelik ne de çokluk eki alabileceklerini belirterek bunların işlevlerinin yüklem belirleyicisi, cümle belirleyicisi ve cümle başlatıcılarla aynı olduğunu belirtir. (Şekil olarak) tasvirî yahut modal bir yardımcı fiile bağlanan (mantıkî) bir esas fiil, bu isim olmayan şekillerin birinde bulunur diyerek Eski Türkçede – (X)p, -(X)pAn, -(y)I/-(y)U, -(y)A, -GAll, -(y)Xn, -mATI(n), -ken, -GInça eklerinin zarf-fiil olarak kullanıldığını ifade eder.

-GInça zarf-fiil ekinin ET.de -ğınça, -ginçe; nadiren de -qınça, -kinçe biçimleri vardır ve bu zarf-fiil “-ınca, -dığı müddetçe, -ıncaya kadar” manasına gelen cümle belirleyicisi olarak vazife görür; isme gelen diğer şekil unsurlarıyla genişletilebilir ve + 1 3. şahıs iyelik eki olduğu için (-ğ+m+ça) dudak uyumuna girmez. [Gabain: 2007, 87]

-GInça zarf-fiili ile kurulan yan cümlecğin¹ öznesi, temel cümlecğin öznesinden çoğu zaman farklıdır. (Erdal 2004: 318)

-GInça ekli zarf-fiil yardımcı cümlecği, Orhon Türkçesinde, asıl cümlecik fiilin işlenmesi için geçecek zaman sınırını belirtir. (Tekin 2016: 163)

Tokuz kat üçürgün topul-ğunça täritzün “dokuz kat geçen delininceye kadar terlesin” (IB 50)

-GInça zarf-fiil eki, Eski Uygur Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaz ve iki işleve sahiptir:

1. Hareket hâli ifadesi

-GInça ekli zarf-fiil yardımcı cümlecği, Uygur Türkçesinde, asıl cümlecik fiilin yapılış tarzını belirtir: (Bkz. Eraslan 2012: 412-413)

Bo açarı öngre sün şan atl(i)ğ tağda turup tağ arığ yorıkınça yorıyır erdi. (Xuanzang-Biogr. 81-83) “Bu üstad önceleri Song-Shan adlı dağda oturuyor ve hayatını dağda ve ormanda yürüyerek sürdürüyordu.”

2. Zaman ifadesi

-GInça ekli zarf-fiil yardımcı cümlecği, asıl cümlecik fiilin işlenmesi için geçecek zaman sınırını belirtir:

Men kelginçe evig barkıg uz tutgil (U III 81, 18) ‘Ben gelinceye kadar evi barkı iyi tut! (Erdal 2004:479)

-GInça ekli zarf-fiil yardımcı cümlecği, asıl cümlecik fiiliyle aynı zamanda gerçekleşen bir eylemi belirtir:

¹ Bu çalışmada kullanılan cümle bilgisiyle ilgili terimler için bkz. Gültekin 2012:100

Birginçe yoğ bar bolsar men kişim tüzün köni birzün! (USp. 25) Verdiğim esnada ölürsem, karım anında geri ödesin!” (Eraslan 2012: 413)

Karahanlı Türkçesinde -*GInça* Zarf-fiil Eki

Karahanlı Türkçesinde -*GInça* zarf-fiil eki, -ğınça, -*ginçe* olarak iki biçime sahiptir ve işlev olarak ET.den ayrılmaz. [Hacıeminoğlu: 1996, 174] ünmeğinçe “çıkınca, çıkıncaya kadar”. Erdal (2004:318), ekin Divanü Lüga-ti't-Türk'te geçen bir atasözünde karşılaştırma (-*mAktAnsA*) anlamı taşıdığını belirtir: öküz adakı bolğunça buzağı başı bolsa yeg ‘Öküz ayağı olmaksansa buzağı başı olmak yeğdir. (DLT varak 41).

Eski Anadolu Türkçesinde (EAT) -*GInça* Zarf-fiil Eki

-*Ginça* zarf-fiil eki, EAT.de baştaki -ğ/-g seslerini kaybederek (*y*)*Inca* biçimine dönüşmüştür. Ek, ET.deki işlevlerinin yanında, Garipname, Dede Korkut gibi bazı metinlerde -(y)AcAğİna, -*mAktansa* işlevinde de kullanılmaktadır.

Giceler subh olunca ol yanar, bil “Geceleri, o, sabah oluncaya kadar yanar, bil” [Gülsevin –Boz: 2010, 98].

Ölse yigdür eyle olunca kişi [Gözütok: 1999, 256] [Garibname 10.02] ‘Kişi öyle olacağına ölse daha iyi olur’.

Çağdaş Güneybatı (Oğuz) Grubu Türk Yazı Dillerinde -*GInça* Zarf-fiil Eki

Türkiye, Azerbaycan, Gagavuz ve Türkmen Türkçesi yazı dillerinde –*GInça* zarf-

fiil eki, baştaki -ğ/-g seslerini kaybederek -*Inca* /-(y)*Inca* biçimine dönüşmüştür. Azerbaycan Türkçesinde ek EAT.nde olduğu gibi hem zamanca öncelik ve sınırlama hem de karşılaştırma (-*(y)AcAğİna*, -*mAktAnsA*) işlevlerinde de kullanılmaktadır. Tenişev, -ınça ekinin –*ança* (< *an+ça*) biçiminden geldiğini belirterek, bu biçimin Oğuzca için tipik olduğunu ifade ederek, Türkiye Türkçesinde zamanca sınırlama işlevinin sadece olumsuz biçimde olduğunu belirtir. (Tenişev 1988: 477)

ET. -*GInça* ekinden gelişen **Türkiye Türkçesinde** -(y)*Inca* zarf-fiil eki, ünlü uyumlarına ve fiilin son sesine bağlı olarak [-*inca*, -*ince*, -*unca*, -*unca*, -*yınca*, -*yince*, -*yunca*, -*yunca*] biçimlerine sahiptir ve olumlu biçimde sadece zamanca öncelik işleviyle kullanılmaktadır. Olumsuz -*mAyInca* biçimi, yukarıda belirtildiği gibi, zamanca sınırlama/öncelik belirtmektedir.

TT. *Sen gelince sinemaya gideriz.*

Gece olmayınca yıldız görünmez.

TT.de zarf-fiil yardımcı cümlecığının öznesiyle, temel cümlecığın öznesi aynı olabileceği gibi farklı da olabilir:

Aşağıdaki örnekte zarf-fiil ve temel cümlecik özneleri farklıdır:

Ayşe eve gelince ben kendisini gördüm.

Aşağıdaki örnekte zarf-fiil ve temel cümlecik özneleri aynıdır:

İşi bitirince eve döndük.

Türkiye Türkçesinde ek, sınırlama işlevinde ancak *kadar*, *dek* ve *değın* edatlarıyla birleşerek *-(y)IncAyA kadar* yapısıyla kullanılabilir (bkz. Ünal 2010:112-113)

TT. *Ben gelinceye kadar/dek/değın bekleyin.*

Azerbaycan Türkçesinde, Eski Türkçe *-GInçA* zarf-fiil ekinden gelişmiş olan *-(y)InçA* zarf-fiil eki, TT. de olduğu gibi, [*-inca*, *-ince*, *-unca*, *-unca*, *-yınca*, *-yince*, *-yunca*, *-yunca*] olmak üzere 8 biçimbirime sahiptir ve iki işlevle kullanılmaktadır. 1. Esas fiilin (baş fiilin) sınırını gösterir: *-(y)IncAyA dek*: *Men gabağimdaki çayı garişdirib içince*, *o bir neçe kere bu sualı mene verdi* ‘Ben önümdeki çayı karıştırıp içinceye dek, o, bu soruyu birkaç kez bana sordu’; 2. Mukayese gösterir (*-mAktAnsA*): *Sarala-sarala yaşayınca*, *ölmek yaxşıdır* (Atasözü) ‘Sarara sarara yaşamaktansa ölmek iyidir’. (Bkz.Şiraliev ve Sevortyan 1971:174).

Türkmen Türkçesi edebî dilinde *-InçA* zarf-fiil eki seyrek kullanılır ve kendisinden sonra iyelik eklerini alarak da kullanılabilir. *-InçA* zarf-fiil eki Türkmencede, “*-(y)inceye kadar*” anlamı taşır:

Men ol düyşümi te maksadıma yetinçem hiç kime aytmarın ‘Ben o rüyamı ta maksadıma erişinceye kadar hiç kimseye söylemem’.

Yarından ayrılan yedi yıl ağlar,

Yurdundan ayrılan ölinçe ağlar.

‘‘Yarinden ayrılan yedi yıl ağlar,

Yurdundan ayrılan ölünceye kadar ağlar’’. [Tabaklar: 1994, 146]

Gagavuz Türkçesinde *-(y)InçA* zarf-fiil eki, *-(y)inca*, *-(y)ince*, *-inca*, *-ince*, *-(y)incana*, *-(y)incene*, *-incana*, *-incene*, *-(y)incan*, *-(y)incen*, *-incan*, *-incen* şekillerinde kullanılmaktadır.

-(y)IncAnA biçimi, *-(y)InçA* biçimine *-nA* kuvvetlendirme eki getirilerek yapılmış olmalıdır.

-(y)IncAn biçimi ise, -(y)IncAnA biçimindeki son ses ünlüsünün düşmesi sonucu oluşmuş olmalıdır. Gagavuz Türkçesinde -(y)InçA zarf-fiil eki zaman ve sınırlama işlevleriyle kullanılır [Özkan: 1996, 175].

Onnar duramayınca bakınardılar dolaya.

Atardı o taşları vagondan, gözleri kararınca.

Sen aklında ölünce tut.

Süt istersen iç doyunca.

Gagavuz Türkçesinde -(y)InçA zarf-fiil eki, -(y)InçAk biçiminde de kullanılır ancak bu biçim sadece zamanca sınırlama (-y)IncAyA kadar) işlevine sahiptir:

Öle da sessiz bekledi, çocuklar gidince [Özkan: 1996, 175].

SONUÇ

Türk Dilinde daha Eski Türkçe metinlerinde, zamanca sınırlama /öncelik işleviyle kullanılmaya başlayan -GInçA zarf-fiil eki, Karahanlı Türkçesinde ET. deki fonetik yapısını korurken, ekin zamanca sınırlama/öncelik işlevi yanında, karşılaştırma işlevi de ortaya çıkmıştır. EAT.de -GInçA zarf-fiil eki, baştaki -ğ/-g sesini kaybederek -(y)InçA biçimiyle görülmeye başlamıştır. -GInçA zarf-fiil eki, TT.ne ve Az.T.ne geçerken, ekin c'li şekilleriyle küçük ünlü uyumuna uyan biçimleri de ortaya çıkarak ek, -(y)InCA/-(y)UnCA biçimini almıştır. Ancak -(y)InCA zarf-fiil eki, TT.de olumsuz biçim dışında zamanca sınırlama (öncelik) ve “-(y)AcAğİna, -mAktAnsA” işlevini kaybederek sadece ‘-DIĞI zaman, DIĞİnda’ işleviyle kullanılmaya devam etmektedir. -(y)InCA zarf-fiil eki, Az.T.de hem zamanca sınırlama hem de mukayese işlevleriyle kullanılmaktadır. Bu eki, Türkmencede sınırlı bir kullanıma sahiptir ve kendisinden sonra şahıs ekleri de getirilebilmektedir. Gagavuz Türkçesinde -(y)InCA zarf-fiil ekine, -nA kuvvetlendirme ekinin getirilmesiyle ortaya çıkan -(y)IncAnA biçimi ve bu son biçimin son ses ünlüsünü kaybetmesiyle ortaya çıkmış -(y)IncAn biçimi de kullanılmaktadır. Ekin, Gagavuz Türkçesinde sadece zamanca sınırlama işlevine sahip olan -(y)InçAk biçimi de bulunmaktadır.

KISALTMALAR

AzT : Azerbaycan Türkçesi

EAT : Eski Anadolu Türkçesi

ET : Eski Türkçe

TT : Türkiye Türkçesi

- () : Belli durumlarda düşen fonemler için kullanılmıştır.
- IB : Irk Bitig
- U III : Uigurica III (W.K. Müller, Berlin 1922)
- I : ı, i düz, dar ünlülerini gösterir.
- Usp : Uigurische Sprachdenkmaeler (w. Radloff, 1928, Leningrad)
- A : a, e düz, geniş ünlülerini gösterir.
- G : g, k ünsüzlerini gösterir.
- C : c, ç ünsüzlerini gösterir.
- X : ı, i, u, u ünlülerini gösterir.

KAYNAKLAR

- BANGUOGLU, T. (2000), *Türkiye Türkçesinin Grameri*, Ankara, 628 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:528.
- ERDAL, M. (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden . Boston, Köln, 575 s. Brill.
- ERGİN, M. (1984), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, XXVIII+407 s. Boğaziçi.
- GABAIN, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet AKALIN, Ankara , XXIII+313 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 532.
- Eraslan K. (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 664 s., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1047.
- GÜLSEVİN, G. – BOZ, E. (2010), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara, XXXIII+254s. Gazi Kitabevi.
- GÜLTEKİN, M. (2011), *Kırgız Türkçesinde Zarf-Füller Ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları Üzerine Bir Araştırma*, TUBAR, 99-126.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara, XXIII+214s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 638
- KORKMAZ, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN, N. (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara, XVIII+349 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 657.
- ŞİRALİEV, M. Ş. ve Sevortyan, E. V. (red.) (1971), *Grammatika azerbaycans-kogo yazıka*, Baku, 413 s., Elm.
- ŞÇERBAK, A.M. (2016), *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi*, Ankara, 233 s. (çeviren : Yakup Karasoy vd.), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1177.

- TABAKLAR, Ö. (1994), *Türkmencenin Morfolojisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi.
- TEKİN, T. (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*, 328 s., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1195.
- TENİŞEV, E.R. (redaktör), (1988), *Sravnitel'na-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Morfolojiya*, 460 s., Mosva, Nauka.
- ÜNAL, R. (2010), *Çağdaş Türkiye Türkçesinde Başlıca Zaman Ulaçları*, İstanbul, 129 s.: Dilmer Yayınları.
- YÜCE, N. (1999), *Gerundien im Türkischen*, İstanbul, 134s., Simurg.

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE KULLANILAN ÖZEL BİR YÖNTEM

Milena YORDANOVA*

Bulgaristan’da dünyanın en büyük Osmanlı arşivlerinden biri bulunur. İstanbul ve Kahire’den sonra dünyanın üçüncü Büyük Osmanlı arşivi Sofya’daki “Aziz Kiril ve Methodius” Milli Kütüphanesi’nde muhafaza edilir. Yazılı kaynakların yüzde doksanı Osmanlıca, kalanı da Arapça ve Farsça. Arşiv belgelerinin büyük bir kısmı, yani bir tren dolusu değerli doküman, 1931 yılında Bulgar devleti tarafından hurda kâğıt fiyatına Türkiye’den satın alınıp Milli Kütüphaneye gönderilmiştir. Sayısı 1 milyonu bulan bütün bu belgelerin okunması için Osmanlıca bilen uzmanlara büyük ihtiyaç olup bu alanda kadro yetiştirilmekle sınımsız bağlıdır.

Bulgaristan’da genel olarak Türkçe hâkimiyetinde belirli bir seviyeye (genellikle Ortak Avrupa Dil Çerçevesine göre B1’e veya üzerine) gelmiş *Türkoloji* ya da *Türk Filolojisi* lisans programlarında öğrenim görenler Osmanlıcaya başlarlar¹. Söz konusu lisans programları çerçevesinde Osmanlıca öğretimi genellikle başlangıç düzeyinde veya orta seviyede gerçekleştirilir. Osmanlıca bilgilerini geliştirmeye devam etmek isteyenlere ülkemizde hâlihazırda sadece Sofya Üniversitesi’nde *Osmanistik* yüksek lisans programı böyle bir imkân sağlar. Şimdiye kadar bu programı ancak Osmanlıca’yı en az temel düzeyde bilenler kazanabiliyordu, ki onlar genellikle sözü geçen lisans programlarının birinin mezunlarıdır. Fakat Türkolog olmayan (ve Türkçeyle Osmanlıca hiç bilmeyen) birçok uzman (dilci, tarihçi, halkbilimci, toplum bilimci vb. gibi) Osmanlı dönemi üzerinde araştırma yapmak için Osmanlı Türkçesini bilme gereksinimi duyar. Maalesef onlar sınavlardan başarılı olamayıp bahsedilen yüksek lisans programında tahsil görememekteydi. Bu nedenle Türkoloji ve Altayistik Bölümümüz tarafından yeni bir girişim çerçevesinde gerekli düzen-

* Doç. Dr., Sofya St. Kliment Ohridski Üniversitesi – Bulgaristan, yordanova_milena@yahoo.com

¹ Ayrıca bazı tarih alanına yönelik lisans programlarında da ağırlıklı tarihsel araştırmalarda uygulanacak Osmanlıca eğitimi verilir.

lemeler yapıldıktan sonra 2015/2016 ders yılından itibaren Sofya Üniversitesi *Osmanistik* yüksek lisans programına artık Türkçeyle Osmanlıca bilmeyenler de yazılabilir.

Osmanlı Türkçesi karma bir dil olduğu hâlde, her tabakasında az çok Arapça ve Farsça unsurları olmasına karşın esas olarak grameri ve söz dağarcığı Türk kökenine dayanır. Türkçe bilmeyenler hem Osmanlıca öğreniminde zorluk çeker, hem de Türkiye’de yayınlanan Osmanlıca ders ve çalışma kitaplarından yararlanamazlar. Böylece çağdaş eğitim koşullarına uyulmak ve öğrencilerin talepleri karşılanmak için Bölümümüzce yeni yöntem hazırlanıp Türkçe ile Osmanlıca artık korelatif (paralel) ikili (binar) bir yaklaşımla öğretilir.

Bu ikili korelatif model çağdaş Türkçe ile Osmanlıcanın ortak ulam ve yapıları içerir. *Türk Dilbilgisine Giriş* kitabında sunulan dil bilgisi elemanları, Arap harfli Osmanlıcanın özellikleri bakımından *Osmanlı Türkçesine Giriş* kitabında gösterilmiştir. Diferansiyel linguo-didaktik (dil öğretici) bir yaklaşım üzerinde kurulan iki kitap (*Türk Dilbilgisine Giriş* ve *Osmanlı Türkçesine Giriş*) şöyle uygulanır: ilk önce gerekli Türk dil bilgisi elemanları *Türk Dilbilgisine Giriş* kitabında ele alınıp ondan sonra aynı gramer olayları *Osmanlı Türkçesine Giriş* kitabında Osmanlıcanın öğretimiyle ilgili özelliklere göre tanıtılır. Bu kitaplar sayesinde yabancı dilin dil bilgisi özelliklerine kolay ve doğal bir geçiş sağlanır. İki dilin aynı dönem içinde öğretilirken Türkçe derslerinde edinen yeni bilgiler Osmanlıca derslerinde tekrarlanıp pekiştirilir. Böyle bir yöntemin faydalılığı linguo-didaktik (dil öğretici) bir yaklaşımın temeline dayanır.

Bu yaklaşım, daha ileri bir seviyeye getirilmek için iki dilin paralel olarak öğretilmesine yönelik araştırma ve geliştirme konusunda bir proje yürütülürken bunun yanı sıra ihtisas yapan bir grup öğrencilere korelatif (paralel) ikili (binar) öğretim uygulanmaktaydı. Böylece teorik olarak varsayılan beklentilerimizin gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesi pratikte izlenebilmekteydi. Böyle bir tecrübeden faydalanıp hazırladığımız ders kitaplarının kalitesinin yükseltildiğine inanmaktayız.

Sofya Üniversitesinde Türkçe eğitiminin bir asırdan fazla devam ettiği akademik düzeyde öğretimi için sağlam bir temel oluşturur, ki çok doğal bir durum. İki devletin (Bulgaristan ve Türkiye’nin) coğrafi konumuyla iki milletin (Bulgar ve Türk milletlerinin) ortak tarihi geçmişi, tipolojisi bakımından Hint-Avrupa dillerinden farklı olan Türkçeye ilgiyle birbirlerine bağlanır. Yine de şimdiye kadar Bulgaristan’da Osmanlıcadaki Türkçe unsurlarına bir geçiş olarak kullanabilen, ikili yaklaşım esasında teşkil edilen bir gramer yoktu. Geliştirdiğimiz yöntem Türkçenin farklı gramer ulamlarının öğretilmesindeki

Bulgar geleneğiyle yabancı dil öğretiminde uygulayan modern gereksinim ve ihtiyaçlar esas alınarak ikili bir temele dayanır.

Türk Dilbilgisine Giriş adlı kitap Türkiye Türkçesinin sesbilgisi, biçimbilgisi ve bazı öğelerin tümcebilgisel görevlerini kapsayarak ilk aşamada Türkçeye başlayan Osmanlıca öğrencilerine yöneliktir. Yöntemimizde pedagojik (öğretimsel) dil bilgisi prensipleri de kullanılmıştır. Dil bilgisi unsurlarının tanıtılması aşamalı ilerleme ilkesi gözönünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir. Eğitim stratejilerinin buna odaklanmamasına rağmen bu bükümlü dilin hususiyetleri anlaşılacak ve benimsenmek için Türkçede geniş çapta kullanılan bazı eklerin (yapım eklerinin) tanıtılması şart. Atasözleri ve deyimler hem çağdaş Türkçeye özgü, hem de Osmanlıca edebî eserlerde sık sık rastlandıkları için bir yandan öğrencilerin gramer bilgileri pekiştirilmek için diğer yandan söz dağarcığı zenginleştirilip Türk kültürü daha yakından tanıtılmak için dilbilgisel kategoriler gösterilirken örnekler olarak atasözleri ve deyimler verilir.

Türk Dilbilgisine Giriş kitabı Türkçe bilmeyenler tarafından başlangıç olarak kullanılabilir, aynı zamanda sözü geçen ders kitabı Osmanlı gramerini öğrenmek isteyenler tarafından bir geçiş kabul edilebilir, çünkü çağdaş Türkçe ve Osmanlıcaya özgü ortak olaylar tanıtılır. Bölümümüzdeki Osmanlıca uzmanıyla uzun bir araştırmadan sonra ve aynı zamanda bu yaklaşımı uyguladığımız bir grup öğrencilerle tasvip edip onlarda gördüğümüz sonuçlara göre Türkçe öğrenen Osmanlıcaya devam edecek üniversitelilere ilk etapta ne gibi gramer birimlerinin ders verilmesi gerektiğini belirledik. Ondan sonra bu dilbilgisel elemanların sıralanmasıyla ilgili incelemelerde bulduk.

Kitabın ilk bölümünde Türk alfabesi, Türkçenin bazı fonetik özellikleri ve sesbilgisel hususiyetleri olan büyükle küçük ünlü uyumu ve ünsüz uyumu hakkında bilgi verilir. Bu kuralların yanı sıra isimlerde bazı takıların gelmesiyle birlikte meydana gelen ses tonlulaşması, ses düşmesi, ses ikizleşmesi gibi bazı fonetik değişiklikler gösterilir.

Türkçe öğrenimine yönelik olan kitapta biçimbilgisi alanında şu gramer birimleri ele alınır:

İsim (Ad) ile ilgili olanlar şunlardır: isimlerin çeşitleri, ismin bir sayının ardından kullanılması, adların çoğul (çokluk) biçimlerinin oluşması, hal (durum); isimlerin iyelik biçimleri; belirtili isim tamlaması (birinci tip ad tamlaması); belirtisiz isim tamlaması (ikinci tip ad tamlaması). Çağdaş Türkçede ele alınan haller arasından kitapta altı tanesini takdim edilmekte: yalın hal (nominatif); bulunma hali (-DE hali, lokatif); çıkma hali (-DEN hali, ablatif); yönelme hali (-E hali, datif); yükleme hali (-İ hali, akuzatif); iyelik hali (-(n) İn hali, genitif).

Söz bölümlerinden (Kelime türlerinden) biri olan **sıfat** hakkında genel bilgiler verilip sıfatların belirsizlik tanımlığı olarak kullanılan *bir*'le ve olumsuzluk tümcelerinde pekiştirmeye yarayan karşılığı *hiçbir*'le kullanılması ile sıfatların derecelendirilmesi (sıfatlarda derecelendirme işlevi) sunulmakta.

Bulgar Türkoloji geleneğine göre ayrı bir söz bölümü olan **sayımın** dört çeşidi [miktar sayıları, sıra sayıları, üleştirme sayıları, kesir sayıları] tanıtılıp bazı ölçü birimlerinin sayılarla birlikte kullanılması ayrıntılı olarak anlatılmakta.

Adıllarda (Zamirlerde) kişi adıları (şahıs zamirleri) ve gösterme adıları (işaret zamirleri) bütün hal biçimlerinde gösterilirken birer genelleştirme zamiri olan *her*, *herkes*, *bütün* ve *hepsi* sözcüklerinin kullanılışı hakkında da detaylı bilgi verilmekte. İsimlerin ilgi-adılsıl (rölatif) biçimleri olarak nitelenen *-DEki* yapısına da önem verilir.

Kitapta en çok yer ayrılan **eylem (fiil)** sisteminin şu unsurları ele alınmakta: başta *imek* ekfiili (yardımcı eylemi) olmak üzere bildirme kipi ve şart kipi biçimleri, ulaç (zarf-fiil) ve ortaç (sıfat-fiil). Zarf-fiillerden *-(y)İp* ulacı, *-mEdEn* ulacı, *-mEdEn önce* ulacı, *-DİktEn sonra* ulacı, *-(y)ErEk* ulacı, *-(y)İncE* ulacı [ve anlamdaşı olan *-İr -mEz* takımı (yapısı)], *-(y)ken* ulacı; *-DİkçE* ulacı; *-(y)Elİ* ulacı tanıtılırken sıfat-fiillerden şu çeşitleri işlenmekte: *-mİş* ortacı (görülmeyen geçmiş zaman ortacı); *-İr-/mEz* ortacı (geniş zaman ortacı); *-En* ortacı (şimdiki zaman ortacı); *-Dİk* ortacı (görülen geçmiş zaman ortacı); *-EcEk* ortacı (gelecek zaman ortacı). Yeterlilik ve yetersizlik tarzı biçimleri (yeterlilik fiili), olumsuz yeterlilik tarzı ve yeterlilik yetersizliği tarzıyla ilgili bilgiler *Türk Dilbilgisine Giriş*'te bulunur.

Öğretilmekte pek güç olmamakla birlikte dilbilgisel birimlerden biri olan **zarfa** da uyguladığımız yöntemde yer verilir. Daha çok *her zaman*, *asla*, *hiçbir zaman* gibi zaman zarflarına vurgulanırken tümcede genellikle zarflara soru sorulmak için kullanılan *niçin?*, *neden?*, *niye?*, *ne kadar?* gibi bazı soru sözcükleri de tanıtılır.

Yardımcı kelimelerden biri olan **edat** atlatılmamıştır. Önündeki sözcüğünün hangi hal takısı almış olması belirtilerek şu edatlar gösterilmekte: *önce*, *evvel*, *sonra*, *kadar*, *ile*, *gibi*, *için*. *Hakkında* ve yön gösteren edatımsıların kullanılması da *Türk Dilbilgisine Giriş* adlı kitapta içerilir.

Sık rastlanan **bağlaçlara** da yer ayrılmıştır. Kitabımızda yer alan *ama*, *çünkü*, *fakat*, *ile*, *ve*, *veya*, *ya da* bağlaçlarıdır.

Dil bilgisi biçimleri ve diğer gramer yapılarının oluşmasında sık kullanılan **parçacık** ve **modal sözcükler** ele alınmıştır. Aralarında *mİ* soru parçacığıyla *değil* (*değil mi*), *var* ve *yok* sözcükleri bulunmaktadır.

Türkçe bitişken (eklemeli) bir dil yapısına sahip olduğu için sözcükte **taki** ve **eklerin** sıralanması ayrı bir önem taşır. Bu yüzden Türkçenin öğrenimin güçlüklerinden olan sözcükte takıların sıralanmasıyla ilgili kurallara sık sık vurgu yapılır. *Türk Dilbilgisine Giriş* daha çok takılara yönelik olmasına karşın uygulamalı Türkçe derslerinde (yapım) eklerine önem verilmek şart. Kitabın amacının eklerin çeşitliğini gösterilmek olmadığı için, daha çok addan ad, addan sıfat ve sıfattan ad türeten ve günümüz Türkçesinde sık sık kullanılan ekler işlenir. Aralarında *-lî*; *-sîz*; *-lîk*, *-Cî*, *-CE* ekleri ön plana çıkar.

Türk dillerine mensup olan Türkçenin **söz diziminin** ana dili Bulgarca olan öğrenciler tarafından kavranması genellikle zordur. Bu sebeple cümlede kelimelerin sıralanması, özellikle özne-yüklem yapısı anlatılırken amacımız bu hususiyetlere öğrencilerin dikkatini çekmektir. Türkçeyle Bulgarcanın ortak noktası iki dilde çift olumsuzluk olayının olması ve bir cümlede *mî* soru sözcüğüyle birlikte başka bir soru sözcüğünün bulunmaması. Bununla birlikte görüş bildirmeye yarayan [*birine*] göre, isteklenme bildirme için kullanılan *-mEk istemek* gibi takımlar (yapılar) da özenle gösterilmiştir. Türkçenin öğrencileri zorlayan yanlarından biri dolaysız söz birleşmesi (dolaysız söz eşliğinde kullanılan sözler) de dikkate alınır.

Kitap daha çok dil bilgisine odaklanmasına rağmen öğrencilerin yeni kelimeleri daha kolay öğrenmesi için birçok yöntem kullanılmıştır. Gramer birimleri işlenirken birçok örnek verilip bir de dilbilgisel konularla ilgili özel sözcükler sıralanır (mesela renklerin isimleri, haftanın günlerinin isimleri, ayların isimleri, mevsimlerin isimleri, zamanın ölçülmesiyle ilgili sözcükler, akrabalık isimleri vs.). Örneklerde uluslararası kelimeler öncelikle kullanılmasının sebebi, öğrencilerin dikkatinin anlamları yüzünden dağılmayarak gramer yapılarına yoğunlaşmalarını teşvik etmek. Bu da aşamalı ilerleme prensibine uyulmaktadır.

Türk Dilbilgisine Giriş kitabının yanı sıra derslerde çeşit çeşit alıştırmalar kullanılarak öğrencilerimizin Türkçesinin daha yüksek seviyeye gelmesini sağlanıp onların Osmanlıca'yı daha kolay benimsemelerine çaba gösterilir.

Geliştirdiğimiz linguo-didaktik (dil öğretici) modelde dilbilgisi olayların seçilmesi ve sıralanması çağdaş Türk dilinin hâkim olunmasına önem verilerek Osmanlıca gramerine özgü özellikler içerir. Bununla birlikte amaçladıklarımız arasında karşıtlık temeline dayanarak Türkçe ve Bulgarca gramerlerini karşılaştırırken özelliklerini açıklamaktır. *Öğrenim aktif (etkin) ve dinamik (hareketli) bir* süreç olduğu için öğrencilerin durmadan yeni bilgiler ve beceriler edinmesi ve aşamalı ilerlemesi gözönünde bulundurularak kitapta yer alan gramer birimleri sıralanmıştır. Orijinal Türkçe–Osmanlıca ikili yaklaşımı gerekli ve aynı zamanda yeterli olan bilgilerin Türkçenin bünyesi tanıtılma-

sında *çağdaş Türkoloji* 'yle dil öğretim bilgisinin (linguo-didactics) başarılarına önem verilerek modellenmiştir.

Kitabımızda kuramsal çerçevesi özetini takip eden gramer birimleri şöyle sıralanmıştır:

Gramer (Dil Bilgisi)	
1	<p>Türk alfabesi ve Türkçedeki bazı fonetik kurallar: büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu, ünsüz uyumu.</p> <p>Ad (İsim). İsimlerin çeşitleri.</p> <p>Sayı. Miktar sayıları. İsmi bir sayının ardından kullanılması.</p> <p>Adların (İsimlerin) çoğul (çokluk) biçimlerinin oluşması.</p>
2	<p>Hal/durum. Yalın hal [yalın durum, nominatif].</p> <p>Kişi adları (Şahıs zamirleri) ve gösterme adları (işaret zamirleri).</p> <p>'<i>Mİ</i>' soru parçacığı. '<i>Değil</i>' ve '<i>değil mi</i>' sözcüklerinin kullanılması.</p> <p>Sıfat. Renkler. '<i>-lİ</i>' eki ve '<i>-sİz</i>' eki.</p> <p>Sıfatların belirsizlik tanımlığı olarak kullanılan <i>bir</i>'le ve olumsuzluk tümce-lerde pekiştirmeye yarayan karşılığı <i>hiçbir</i>'le kullanılması.</p> <p>Haftanın günleri. Aylar.</p> <p>'<i>Burası</i>'/'<i>şurası</i>'/'<i>orası</i>' adları (zamirleri) ve kullanılışı.</p> <p>Bulunma hali [kalma durumu, yerlik hali, kimde hali, <i>-DE</i> hali, lokatif].</p> <p>'<i>Var</i>' ve '<i>yok</i>' sözcükleri.</p> <p>'<i>Ve</i>' ve '<i>ile</i>' bağlaçları.</p>
3	<p>Bildirme kipi. Şimdiki zaman.</p> <p>Söz dizimi (Cümlede kelimelerin sıralanması): özne-yüklem yapısı.</p> <p>Çift olumsuzluk.</p> <p>'<i>Her zaman</i>' ve '<i>asla</i>'/'<i>hiçbir zaman</i>' zarfları.</p> <p>'<i>Niçin?</i>', '<i>neden?</i>', '<i>niye?</i>' soru sözcükleri ve '<i>çünkü</i>' bağlacı.</p> <p>Bir cümlede <i>mİ</i> soru sözcüğüyle birlikte başka bir soru sözcüğünün bulunmaması. '<i>mİ</i>' soru parçacığının hareket kabiliyeti.</p> <p>'<i>Ama</i>' ve '<i>fakat</i>' bağlaçları.</p> <p>'<i>Her</i>', '<i>herkes</i>' ve '<i>bütün</i>' zamirleri (adları).</p>
4	<p>İMEK ekfilinin (yardımcı eyleminin) şimdiki zaman biçimleri.</p> <p>Mevsimlerin isimleri.</p> <p><i>-DEki</i> yapısı.</p> <p>Sıra sayıları.</p> <p>'<i>Ya da</i>' ve '<i>veya</i>' bağlaçları.</p>

5	<p>Çıkma durumu [ayırılma durumu, uzaklaşma hali, çıkışlık hali, kimden hali, kopmalık durumu, <i>-DEn</i> hali, ablatif].</p> <p>‘<i>Ne kadar?</i>’ soru sözcüğünün kullanılması.</p> <p>‘Önce’/‘<i>evvel</i>’ ve ‘sonra’ edatları (ilgeçleri).</p> <p><i>-Cİ</i> eki.</p> <p>Sıfatların derecelendirilmesi (Sıfatlarda derecelendirme işlevi).</p> <p>Adlarda bazı takıların gelmesiyle birlikte meydana gelen bazı fonetik değişiklikler (ses tonlulaşması, ses düşmesi, ses ikizleşmesi).</p>
6	<p>Yönelme durumu [aklaşma hali, verme durumu, yönlük hali, kime hali, <i>-E</i> hali, datif]</p> <p>‘<i>Kadar</i>’ edatı (ilgeci).</p> <p>‘<i>İlk</i>’ eki.</p> <p>İsimlerin (adların) iyelik biçimleri.</p> <p>Sözcükte takıların sıralanması.</p>
7	<p>İyelik durumu [ilgi hali, kimin hali, <i>-(n)İN</i> hali, genitif].</p> <p>Belirtili isim tamlaması [belirli isim tamlaması, iyelik ad tamlaması, birinci tip ad tamlaması (birinci tip izafet)].</p> <p>Akrabalık isimleri (adları).</p> <p>Edatımsılar.</p> <p>Belirtisiz isim tamlaması [belirsiz isim tamlaması, belirtme ad tamlaması, ikinci tip ad tamlaması (ikinci tip izafet)].</p> <p>Tarih bildirme.</p>
8	<p>Görülen geçmiş zaman [belirli geçmiş zaman, bilinen geçmiş zaman, dolaysız geçmiş zaman, <i>-Dİ</i>’li geçmiş zaman].</p> <p>İMEK ekfilinin (yardımcı eyleminin) görülen geçmiş zaman [belirli geçmiş zaman, bilinen geçmiş zaman, <i>-Dİ</i>’li geçmiş zaman] biçimleri.</p> <p>Yükleme durumu [belirtme durumu, tesirlik hali, kimi hali, <i>-İ</i> hali, akuzatif].</p> <p>‘İle’, ‘<i>gibi</i>’, ‘<i>kadar</i>’, ‘<i>için</i>’ edatları (ilgeçleri).</p> <p>Belli bir andan geçen ya da belli bir ana kadar kalan zaman dönemi gösteren isimle birlikte kullanılan ‘önce’ ve ‘sonra’ edatları (ilgeçleri).</p> <p>‘<i>Hepsi</i>’ adlı (zamiri).</p> <p>‘<i>Da/de</i>’ bağlacı.</p> <p>‘<i>-mEk istemek</i>’ takımı (yapısı).</p> <p>Üleştirme sayıları.</p> <p>Kesir sayıları.</p>

9	Görülme \ddot{y} en ge \ddot{c} miş zaman [belirsiz ge \ddot{c} miş zaman, duyulan ge \ddot{c} miş zaman, dolaylı ge \ddot{c} miş zaman, <i>-mİş</i> 'li ge \ddot{c} miş zaman] 'İMEK' ekfiilinin (yardımcı eyleminin) görülmeyen ge \ddot{c} miş zaman [belirsiz ge \ddot{c} miş zaman, duyulan ge \ddot{c} miş zaman, <i>-mİş</i> 'li ge \ddot{c} miş zaman] biçimleri Bazı ölçü birimlerinin sayılarla birlikte kullanılması.
10	Gelecek zaman [<i>-EcEk</i> zaman] 'İMEK' ekfiilinin (yardımcı eyleminin) gelecek zaman biçimleri. Görüş bildirme. Geniş zaman.
11	Ula \ddot{c} zarf-fiil. <i>-İp</i> ulacı (zarf-fiili). Dolaysız söz birleşmesi [dolaysız söz eşliğinde kullanılan sözler]. <i>-mEdEn</i> ve <i>-mEdEn</i> önce ula \ddot{c} ları (zarf-fiilleri). <i>-CE</i> eki. <i>-DİktEn sonra</i> ulacı (zarf-fiili). Yeterlilik ve yetersizlik tarzı biçimleri [yeterlilik fiili]. <i>-ErEk</i> ulacı (zarf-fiili)
12	Orta \ddot{c} (sıfat-fiil). <i>-mİş</i> ortacı (sıfat-fiili) [görülmeyen ge \ddot{c} miş zaman ortacı]. <i>-İncE</i> ulacı (zarf-fiili). <i>-İr -mEz</i> takımı (yapısı). <i>-İr-/mEz</i> ortacı (sıfat-fiili) [geniş zaman ortacı]. Olumsuz yeterlilik tarzı ve yeterlilik yetersizliği tarzı. <i>-ken</i> ulacı (zarf-fiili). <i>-ken</i> ulacının (zarf-fiilinin). İmek ekfiiliyle (yardımcı fiiliyle) kullanımı: <i>-(y)ken</i> ulacı (zarf-fiili).
13	<i>-En</i> ortacı (sıfat-fiili) [şimdiki zaman ortacı] <i>-Dİkçe</i> ulacı (zarf-fiili) <i>-Eİİ</i> ulacı (zarf-fiili)
14	<i>-Dİk</i> ortacı (sıfat-fiili) [görülen ge \ddot{c} miş zaman ortacı] 'hakkında' edatımsı <i>-EcEk</i> ortacı (sıfat-fiili) [gelecek zaman ortacı]
15	şart kipi. İmek ekfiilinin (yardımcı eyleminin) şart kipi biçimleri

KAYNAKLAR

- SARAİVANOVA, İrina (2015), *Gramatičen minimum po osmanski ezik*. Sofija. 180 p. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [САРЪИВАНОВА, Ирина (2015), Граматичен минимум по османски език. София, 180 с. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]
- YORDANOVA, Milena (2015a), *Gramatičen minimum po turski ezik*. Sofija. 216 p. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [ЙОРДАНОВА, Милена (2015а), Граматичен минимум по турски език. София, 216 с. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]
- YORDANOVA, Milena (2015b), "Teoretični osnovi na gramatičen minimum", *Čiždoezikovo obučenje. Foreign Language Teaching*, Sofija. XLII, 5. pp. 498–504. ISSN 0205-1834 [ЙОРДАНОВА, Милена (2015b), „Теоретични основи на граматичен минимум по турски език“, Чуждоезиково обучение. *Foreign Language Teaching*, София, год. XLII, кн. 5. с. 498–504. ISSN 0205-1834]
- YORDANOVA, Milena (2016), "Afiks"t -DEki v s"vremennija turski ezik", *Luna, bambuk i ogledalo – iztokovedski izsledvanija*. Sofija, pp. 344–356). [ЙОРДАНОВА, Милена (2016), „Афиксът -ДЕКІ в съвременния турски език“, Луна, бамбук и огледало – изтоковедски изследвания. София, с. 344–356.]
- YORDANOVA, Milena (2017), "Universitetskoto obučenje po turski ezik v B"lgarija – aktualno sastojanie i perspektivi", *Strategii na obrazovatelnata i naučnata politika. Strategies for Policy in Science and Education*. Sofija, XXV, 2, pp. 137–142. ISSN 1310-0270 [ЙОРДАНОВА, Милена (2017), „Университетското обучение по турски език в България – актуално състояние и перспективи“, Стратегии на образователната и научната политика. *Strategies for Policy in Science and Education*, София, 2017, год. XXV, кн. 2, с. 137–142. ISSN 1310-0270]

AHISKA AĞZINDAKİ ESKİCİL (ARKAİK) KELİMELEER ÜZERİNE

*Minara ALİYEVA ÇINAR**

Giriş

Dil, tarihî gelişim süreci içerisinde, kendine has doğal değişmeler yaşamaktadır. Bu değişmelerin yanı sıra çeşitli coğrafi dağılımlar, farklı sosyokültürel ilişkiler neticesinde dilde görülen değişmeler bir dilin kollara ayrılmasına neden olmaktadır. Bu ayrılmalar neticesinde bir dilin kendi bünyesinde lehçeler, lehçelerin bünyesinde ağızlar, ağızların içerisinde ise alt ağızlar dil haritasında yerini almaktadır.

Dil bilimi araştırmalarında Türk lehçelerinin, ağızların veya alt ağızların çağdaş sosyolengüistik özellikleri bakımından incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Dil siyaseti, toplum ve dil ilişkileri, kullanılan alfabe, onomastik, terim yapımı, coğrafi açıdan lehçelerin birbirine karışımı, lehçeler ve ağızlar arasındaki ilişkiler, farklı dil ailelerine mensup olan dillerin etkileşme süreci, sosyolengüistik görünüm, genel ve özel eylemler, erime ve kaybolma gibi süreçlerinin araştırılması gerekliliği öne çıkmaktadır (Aliyeva, 2015: 352). Bu araştırmalara paralel olarak bir dilin gelişme ve değişme süreçlerine bağlı olan bu özelliklerinin yanı sıra bir dilin geçmiş dönemlerde sahip olduğu ve günümüzde de koruduğu birtakım özelliklerin araştırılması kaçınılmazdır. Çünkü gerek eşzamanlı gerekse artzamanlı karşılaştırmalı olarak yapılması gereken araştırmalarda bu unsurlar büyük önem taşımaktadır.

Geçmişten günümüze kadar bir dilde ne gibi değişmelerin olduğunu bizlere gösteren unsurlar arasında lehçelerin veya ağızların bünyelerinde barınan eskicil (arkaik) ögeler yer almaktadır. Kendini koruyan eski ögeler, bu ögeler arasında da en çok eski kelimeler, türkülerde, manilerde, ninnilerde, bilmeceleerde, atasözleri ve deyimlerde varlığını sürdürmekte, Türkiye Türkçesinde bulunmamakla beraber diğer Türk lehçelerinde veya Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam etmektedir.

* Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü minara@uludag.edu.tr

Eski Kelime, Eskicil veya Arkaik Unsur

Türkiye’de Türklük biliminde “eski kelime” veya “eski biçim kelime” kavramı 1940’lardan beri bilinir ve kullanılır (Emre, 1945: 514). Günümüzde Türklük bilimi araştırmalarında yaygınlık kazanan bu kavram genel anlamda “artık kullanılmayan veya eski biçimi korunarak kullanımını sürdürülen kelime” olup “eskicil öge”, “arkaik öge”, “eskillik”, “eski biçim”, “eski biçim”, “eski kelime” gibi terimlerle karşılanmaktadır. Bu terimler arasında daha çok “eskicil öge” veya “arkaik öge” terimleri yerini almaktadır. Ancak bu kavramlar ile ilgili yapılan tanımlarda ve Türkiye’de arkaik/eskicil ögeler üzerinde yapılan çalışmalarda farklı algılama ve tanımlamalarla karşı karşıyayız. Bunlardan bazıları şöyledir:

Türk Dil Kurumunun yayımladığı *Türkçe Sözlük*’te “*arkaik: Arkaizmle ilgili, eskimiş (söz veya eser).*”, “*arkaizm: Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan eski söz veya deyim.*” (Türkçe Sözlük, 2005: 121).

Korkmaz’ın hazırladığı *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde “*eskillik: Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller*” (Korkmaz, 1992: 55).

Hengirmen’in *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde “*eski biçim: Dilin, zamana bağlı kurallarına uymayarak eskiliğini muhafaza eden biçim.*” (Hengirmen, 1999: 157-158).

Topaloğlu’nun *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*’nde “*eskillik/eski kelime: Artık kullanılmayan veya eski biçimi korunarak kullanımı sürdürülen kelime*” (Topaloğlu, 1898: 66).

Vardar’ın *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde “*eski biçim: Kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu, vb.*” (Vardar, 2002: 93).

Buran’ın *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*’nde “*eskicil: Kullanımdan düşmüş sözlüksel birim, sözdizimsel olgu. Eski olan. Arkaik.*” (Buran, 2015: 112).

Türkiye’de kullanılan dilbilim terimleri sözlüklerinde verilen tanımlara bakıldığında eskicil veya arkaik terimiyle kastedilenin kullanımdan düşmüş, “ölü kelime veya biçimler” olduğu anlaşılmaktadır. Ölü kelime artık hiç kullanılmayan kelimedir. Oysa gerek Türkçe gerekse başka dillerdeki arkaiklik üzerine yapılan araştırmalara bakıldığında arkaik kavramın farklı şekilde tanımlandığı görülmektedir. Yıpranmış, demode olmuş, tekâmüle uğrayarak morfolojik, semantik, leksik ve fonetik hususların biri ya da birkaçı yönünden değişmiş / dönüşmüş, içinde eskiyi barındıran ancak artık kıyıda köşede, yerel ağzılarda sınırlı biçimde kullanılan kelime veya biçimlere arkaik deme duru-

mu hâsıl olmaktadır. Nitekim başka araştırmacılar eskicilliğe yukarıdaki tanımlardan daha farklı ve uzak anlamlar yüklemektedirler. Örneğin, Ölmez'in *Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine* adlı yazısında "eskicil öge"nin tanımını verirken yukarıda verilen açıklamalara nazaran T. Tekin ve G. Doerfer'e dayanarak farklı bir tanımlama yapmaktadır. Ona göre, "eskicil öge: Bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır." Burada Türk dili derken Türk lehçeleri kastedilmektedir. Ölmez, G. Doerfer'in Halaççanın Türk lehçeleri arasındaki yerini belirlemede Halaççanın her zaman *eskicil* bir Türk lehçesi olarak tanımladığını dile getirir ve çalışmasından bazı örnekleri sunar. Mesela, bu özelliklerden biri Ana Türkçede sözcük başı *h* foneminin korunmasıdır. Burada örnek olarak Halaççadaki *höl* "ıslak", *hirk*- "ürkmek", *hiri*- "örmek" kelimeleri verilmiştir. Ancak *höl* kelimesinin aynı zamanda Karakalpak Türkçesinde *höl*, Özbek Türkçesinde *hol*; *hirk*- kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde *hürk*-; *hiri*- kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde *hör*- olarak kullanıldığını da göstermektedir (Ölmez, 2003: 136). Oysaki bu örnekler, yukarıda *eskicil öge* olarak verilen tanımda yer alan "...öteki Türk dillerinde bulunmayan" tanımına uymamaktadır.

Burada Halaççanın eskiciliği ön plana çıkmakta ve bir lehçede görülen eskicil ögenin diğer lehçelerde de olabileceği görülmektedir.

Gülsevin, *Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi* adlı makalesinde yukarıda verilen tanımları analiz ederek "eski şekli devam ettirmek, korumak" ile "eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak" ibarelerinin birbirinden farklı anlamlar taşıdığını vurgular ve arkaik unsurların tespiti için ya *eşzamanlı* olarak o dönemdeki bir başka diyalekt ile ya da *artzamanlı* olarak söz konusu diyalektin eski dönemi ile karşılaştırma neticesinde elde edilebileceğini söyler. Yani aynı dönemdeki farklı yazı dilleri *eşzamanlı* karşılaştırıldığında da; tek bir dil, lehçe veya ağız söz konusu olduğunda da o diyalekt *artzamanlı* olarak kendisinin eski dönemiyle karşılaştırma sonucunda da arkaik kelimeler tespit edilebilir (Gülsevin, 2015: 3-4). Bir ara açıklama olarak belirtmek gerekirse, bu çalışmada kullanılan Ahıska ağızındaki arkaik kelimeler bu ölçü de dikkate alınarak belirlenmiştir. Artzamanlı olarak eski tarihi metinlerde bulunan, eşzamanlı olarak da günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş kelime veya yapılar konu edinilmiştir.

Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*'nde birkaç terim üzerinde durmaktadır:

a) *eski*: Bugün kullanılmayan herhangi bir dil birimi veya yapı özelliği.

b) *eski biçim*: Bir sözün yazıya geçirilmiş en eski biçimdir.

c) *eski söz*: Eski devirlere ait sözdür. Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan söz, arkaik söz veya kalıntı sözdür.

d) *eskicilik*: Eski söz, ek veya yapı kullanma veya dil birimlerine eski veya unutulmuş anlamlar yükleme, eskicilik eğilimi.” (Karaağaç, 2013: 371-372)

Görüldüğü gibi “eski kelime/eskicil” terimi tartışmalı konulardan biridir. Bu terimin açıklanması konusunda araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır.

“Eski kelime”, tarihi süreç içerisinde işlevliğini kaybetmeye yüz tutan, pasif duruma geçen ve bunun neticesinde tamamıyla kelime hazinesinden düşen ve böylelikle çağdaş dilde karşılaşılmayan bir kelimedir (Belyanskaya, 1986: 16-17) şeklinde tanımlayan yabancı araştırmacılar bu konuya farklı açılardan yaklaşmaktadır. Şanskiy’e göre, bu terim adı altında pasif duruma düşen kelimelerin tipolojik açısından farklı katmanları yer almaktadır. Bunlar; a) tarihî kelime, b) eski kelime ve c) sözvarlığından tamamıyla düşmüş, ölmüş kelimelerdir. Ona göre, eskime derecesi bakımından kelimeler şöyle sınıflandırılabilir:

a) Bir dilin sözvarlığından tamamıyla düşmüş, günümüzde hiç kullanılmayan, hatta türemiş kelimelerin yapısında dahi yer almayan kelimeler;

b) Bir dilin sözvarlığında kullanılmayan ancak bir başka türemiş kelimenin kökünde yaşayan kelimeler;

c) Bir dilin sözvarlığında birer anlamlı dil birliği olarak yer almayan ancak deyimlerde, atasözlerinde varlığını sürdüren kelimeler (Şanskiy, 1972: 144-145).

Burada kast edilen kelimeler kullanımdan düşmüş, günümüzde tamamıyla unutulmuş, çağdaş Türk dilinin söz varlığıyla bir alakası olmayan, hatta bu dilin pasif kelimeler arasında dahi yer alamayan kelimelerdir. Nitekim bütün bu kelimeler, tarih öncesine, tarihin eski çağlarına ait öğelerdir.

Rus araştırmacılar, “eskimiş kelime” kavramıyla ilgili yaptıkları sınıflandırmada Şanskiy’in ilk ortaya attığı (1973: 152-153) iki terimi kullanmaktadır: Historizm/tarihî kelimeler ve arkaizm/eski kelimeler (Terehova, 2012: 61)

Historizmler, “geçmişte var olan nesne ve eylemlerin karşılığında kullanılan kelimeler”dir. Mesela, *akçe* “küçük gümüş para”, *yabgu* “Orta Asya ve Türk topluluklarında hakandan sonra gelen ya da bir başka devlete bağımlı olan toplulukların yöneticilerine verilen ad”, *okka* “eski bir ağırlık ölçüsü birimi” vs. Bu kelimeler, tarihe karışmış nesne ve eylemleri karşılayan, gün-

lük hayatta aktif rol oynamayan kelimelerdir. Çağdaş dilde historizmlerin eş anlamlısı bulunmamakta ve bu kelimeler genellikle nominatif fonksiyonunu karşılamaktadırlar. Bir atasözünde “Kadın kocasını isterse vezir, isterse rezil eder.” denilmektedir. Bu sözdeki “vezir” kelimesi historizm olarak değerlendirilir. Historizmler zamanla pasif sözlüğün kelime kadrosuna eklenmekte, ancak aynı zamanda aktif sözlüğün kelime kadrosuyla farklı ilişkileri muhafaza eder ve böylece evrenin bir takım kesitlerinin doğrudan birer yansıması olarak ilgisini çeker.

Arkaizmler ise kullanımdan düşmüş fakat günümüzde anlam açısından geçerliliği olan bir kavramın eskimiş halidir. Bu kelimelerin günümüzde farklı bir adlandırması, bir karşılığı bulunmaktadır. Bir dildeki eskicil kelimeler, taşıdığı özelliklere göre şöyle sınıflandırılmaktadır (Nabiullina, Denmuhametova, Muhtasimova, 2014: 159-160; Arkadyeva, Vasilyeva, Şarri, Fedotova, Kol'tsova, 2014: 25):

a) Leksik-semantik arkaikler: Dilde hala var olan ancak tarihi dönemdeki anlamını kaybeden kelimeler. Yani anlam değişmesine uğrayan kelimelerdir:

b) Leksik arkaikler: Bütünü olarak eskimiş ve tamamıyla pasif sözlükte yer almış kelimeler. Bu tür kelimelerin yerine farklı kökten gelen yeni kelimeler kullanılmıştır.

c) Fonetik arkaikler: Bir dilin tarihi gelişimi sürecinde fonetik açıdan değişime uğrayan kelimelerdir. Bu kelimeler, çağdaş şekillerinden bir veya daha fazla fonetik farkıyla karşımıza çıkan kelimelerdir.

d) Leksik-morfolojik arkaikler: Aynı kökten gelen ancak tarihi süreç içerisinde morfolojik açıdan yapının değişimine uğrayan eski kelimeler.

Ayrıca dil araştırmalarında arkaik kelimelerin incelenmesinde farklı özellikler göz önünde bulundurularak kelimenin arkaiklik derecesine bakılmalıdır. Mesela, kullanılmışlık derecesi, anlamlılık derecesi ve eskime derecesine göre etkililiği.

Özetleyecek olursak arkaik kavramı çok boyutlu olduğundan sınırlarını çizmek hayli zordur. Dilbilimsel özellikler açısından konunun semantik, leksik, fonetik, morfolojik boyutları mevcuttur. Bir boyutla arkaiklik özelliği taşıyan bir kelime başka bir boyutlarda arkaik değildir. Bir kelimenin arkaik sayılabilmesi için bütün arkaik özelliklerin taşınması gerektiğini ölçüt olarak almak konuyu abartılı biçimde sınırlamaktadır. Konu, siyah veya beyaz denilecek kadar belirgin değildir, konunun ayrıca gri boyutu vardır ve çoktur. Üstelik Türkçe gibi çok sayıda lehçe, ağız ve alt ağızlara sahip bir dilde arkaiklik kavramını sınırlamak kolay değildir. Nitekim Türklerin çeşitli lehçe ve

ağızlarda arkaik özellikler konusunda yazarlar, eleştirileri göze alarak yazmış gibidirler. Dolayısıyla lehçe ve ağızlarda eski Türkçede kullanıldığı halde günümüz Türkçesinde kullanılmayan ancak belli bir ağızda, dar bir çevrede, dar biçimiyle yani sadece semantik, leksik, fonetik, morfolojik açıdan kullanılan kelimeler vardır.

Bu bildiriye ele alınan ve tarafımızca birer arkaik öge olarak sunulan kelimeler Türkiye Türkçesinin bir ağzı olan Ahıska ağzındaki eskiçil (arkaik) kelimelerdir. Bu kelimelerin sadece Ahıska ağzında birer eskiçil öge olarak kullanılması söz konusu değildir. Verilen kelimelerin bazıları birtakım ses, şekil ve anlam değişikliğine uğramış biçimleri diğer Anadolu ağızları ve Türk lehçelerinde de mevcuttur. Nitekim yukarıda da söz edildiği gibi Türkoloji alanındaki yayınlarda günümüzde İran’da konuşulan bir Türk lehçesi olan Halaççada VIII. yüzyıldaki Köktürkçede kullanılan eskiçil biçimlerin bulunduğu ortaya konmuştur (İmer, Kocaman ve Özsoy. 2011: 1189). Dolayısıyla bizim de ölçü ve sınırlarımız günümüz Türkiye Türkçesinin sözcük varlığında yer almayan ancak eski Türkçedeki biçim ve anlamlara yakın özellikler taşıyan ve Ahıska ağzında halen kullanılan arkaik kelimelerdir.

Atabek Yurdunun Otokton Ağzı: Ahıska Ağzı

Atabek Yurdu, Türkiye’nin Kuzeydoğu Anadolu toprakları ile Gürcistan’da kalmış olan Ahıska coğrafyası üzerinde yer alan bir Türk yurdu (Çınar, 2015: 20). Kırzioğlu’na göre bu bölge, Bayburt’tan başka İspir, Tortum, Livana (Yusufeli ile Artvin), Oltu ve Ardahan ile Şavşat gibi bütün Yukarı ve Orta Çoruh boyları ile Kür boyunun Göle, Ardahan, Ahıska ve Ahılkelek ile Azgur kesimlerini içerisine alan bir bölgedir (Kırzioğlu, 1998: 85).

“Atabek Yurdu kültür bölgesi, Ahıska merkezli Kuzeydoğu Anadolu’dur. Bu bölge, şimdiki Gürcistan’da bulunan Ahıska’dan başlayarak Ardahan, Artvin, Kars, Erzurum ve Ağrı ilinin bazı ilçelerini, hatta Bayburt ve Gümüşhane’yi kısmen içine alan bir bölgedir. Bu yerleşimlerde farklı alt kültürler olmakla beraber, hâkim olan kültür Atabek Yurdu kültürüdür.” (Çınar, 2015: 29) Ahıska bölgesi, her ne kadar siyasi antlaşmalar gereği Türkiye sınırları dışında kalmış olsa da tarihte, tarihi çok eski çağlara dayanan, XVI. yüzyılda da Anadolu’nun en uzun ömürlü Türk Beyliğine bağlı Atabek Yurdu’nun (bk. Zeyrek, 2006: 13; Kırzioğlu, 2008: 12; Demiray, 2012: 877-879; Aydınğün ve Aydınğün, 2014: 37-38) hem kültür merkezi hem de dilsel açıdan bu bölgenin belirleyici ağzı olmuştur. Ahıska bölgesinin Türk halkı, Kafkas ötesindeki Türk etnisitesinin ve kültürünün de önemli temsilcileri olmaları sebebiyle, bölgenin tarihî ve sosyo-kültürel yapısında önemli unsurlardan biri olmuşlardır (Tavkul, 2002).

Türkiye ağızlar haritasında Leyla Karahan'ın yapmış olduğu sınıflandırmada Doğu Grubu Ağızlarının III. grubunu oluşturan Ardahan, Posof, Artvin, Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, Oltu, Tortum, Olur, Şenkaya, İspir ağızları Atabek Yurdu ağızlarıdır (Karahan, 2014: 88). Bu ağızlar arasında Ahıska ağızı ne yazık ki yer almamaktadır.

Ahıska, Gürcistan sınırları içinde bulunan, Türkiye'nin kuzey doğusunda, Ardahan ilimize sınır teşkil eden, Gürcistan'ın güney batısında, Türkiye'ye 15 km. mesafede bulunan ve geçmişte Ahıska Türklerinin ana vatani olan çok eski bir Türk yurdudur. Gürcülerin coğrafi yer adı olarak Mesketiya, Türklerin Ahıska adını verdiği Ahıska bölgesi; *Ahıska, Adigün, Aspinza, Ahilkelek, Bogdanovka* gibi ilçeleri ve iki yüz yirmiden fazla köyü olan bir bölgedir. Ahıska bölgesinin yüz ölçümü de 6.260 km²'dir (Aliyeva, 2015: 350).

Ahıska Türkleri; 1944 sürgününden sonra Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Gürcistan ve ABD'de varlığını sürdüren bir Türk boyudur. Ahıska Türklerinin kullandıkları dil, Oğuz etno-kültürel sistemi içinde yer almaktadır. Dolayısıyla Anadolu ağızlarının dil haritasında da bulunmalıdır.

Ahıska ağızının söz varlığında Türkçe kelimeler dışında Gürcüce, Rusça ve Rusçanın aracılığıyla geçen Batı kökenli kelimeler, diğer Türk lehçelerinde görüldüğü gibi Osmanlı Türkçesi üzerinden giren pek çok Arapça ve Farsça kelimeler de yer almaktadır. Türkçe sözcüklerin büyük bir kısmı, Türkiye Türkçesinin yazı dilinde de görülen ve anlam itibarıyla Türkiye Türkçesinden hemen hemen hiç farklılık göstermeyen sözcüklerdir. Sözcüklerin bir kısmı ise Eski Türkçeden itibaren Karahanlı, Harezmi-Kıpçak, Çağatay ve özellikle Eski Anadolu Türkçesine ait eskicil (arkaik) kelime, deyim ve atasözü ya orijinal şekliyle ya da küçük fonetik ve semantik farklarla bu ağızda günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir. Özellikle Türkçenin tarihi metinlerinden *Dîvânu Lügâti't-Türk*, *Dede Korkut Destanları* gibi eserlerde geçen, ancak bugün pek çok yazı dilinde kullanımdan düşmüş Türkçe kelimelerin Ahıska ağızındaki varlığı, dil ve kültür tarihi araştırmaları açısından büyük önem arz etmektedir.

Ahıska Ağızında Bazı Eskicil Kelimeler:

aba:

Kelimenin Eski Türkçedeki kullanımı *aba/apa* şeklindedir (Gabain, 1995: 261; Clauson, 1972: 5; M. Räsänen, 1969: 1). Orhun yazıtlarında ikileme olarak kullanılan *eçü apa* “ata, ecdat” anlamında kullanılmaktadır (Ergin, 2011: 12). Ancak *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te kelimenin “anne” anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Tarihi dönemler açısından değerlendirdiğimizde kelimenin

leksik-semantik arkaik bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Ahıska ağzında kullanılan bu kelime genellikle “anne” anlamındadır. Ayrıca “nine” veya “kaynana” için kullananlar da vardır.

Örnek: *Çekişürsen seni abayan diyerim.*

Aban evde midür?

Çorabi aban mi toħudi?

DTS. *aba*: 1. anne; 2. Tibet dilinde baba; 3. ayı; 4. ata, ecdat; 5. bir ünlem; EUTS. *apa* “büyük kız kardeş”; DLT. *aba/apa*: anne (Oğuzca). Ayrıca *apa* “ana” (Karluk Türkmenlerince); KTS. *aba*: “anne” (1); DerS. *aba*: “abla; büyük kız kardeş”, “üvey anne”, “büyük anne”, “kaynana”, “teyze” (I/1-5); TarS. *aba* “ana; nine, anneanne”; TS. *aba* “abla”, “anne”.

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *aba* “ana” (ATS. 5); ArdAğ. *aba/abo* “ana; üvey anne, analık; yenge” (DerS. I/1-5); ArAğ., ŞavAğ. *aba/abo* “abla, büyük kız kardeş; ana; üvey ana, analık (DerS. I/1-5); GlAğ., PosAğ., OltAğ. *aba* “ana” (DerS. I/3); YusAğ. *aba* “abla, büyük kız kardeş; ana” (DerS. I/1-5).

acıħ (<aççığ/açığ)

Türkiye Türkçesinde leksik arkaik kelime olarak değerlendirebileceğimiz bu kelime Ahıska ağzında genellikle “öç, kin; öfke, kızgınlık” anlamında kullanılmaktadır. Bir deyim olarak *acığımı almaħ* “öcünü almak”, *acığımı çihartmaħ* “intikam almak”, *acığına etmaħ* “gıcıklık etmek”, *acığı tutmaħ* “kızmak” şeklinde kullanılmaktadır.

Örnek: *Abu adam ne ettiyse senin aciğına ediyer.*

Bu kelime Eski Türkçede “sıkıntı, eziyet, keder, öfke” anlamında olup kullanımı *açık/açığ* şeklindedir (Clouston, 1972: 21-22; Caferoğlu, 1993: 2; Gabain, 1995: 258). Dede Korkut Kitabında bu kelime *acıħ* “kızgınlık, hiddet” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca Dede Korkut Hikâyelerinde bu kelime *acığı tut-* “kızmak” anlamında da geçmektedir (Ergin, 1991: 1). Mesela, Oğuzcada söz sonundaki -g sesleri düzenli olarak düşerken Ahıska ağzında bu ses -ğ ünsüzüne dönüşür.

DTS. *açığ*: 1. acımtırak, ekşi; 2. (mec.) üzücü, üzüntü veren; 3. acı, keder, kaygı, tasa, ızdırıp; 4. hiddet, öfke, kızgınlık; 5. hiddetli, acımasız; EUTS. *açığ* “öfke, kızma, şiddet; acı, ızdırıp; ekşi, acımtırak”; DLT. *acığ*: “ekşi, acı, acı olan her şey”; KTS. *açı/açığ/açuv*: “üzücü, üzüntü veren, acı, keder; yas, matem” (1-2); DKK. *acıħ*: “kızgınlık, hiddet” (1); DerS. *acıħ/açığ/acık*: “öç,

intikam, kin, garaz; keder, kahır; hiddet, gazap, öfke; sıkıntı, eziyet; acı, dert, ıstırap” (I/46, 47, 48); TarS. *açık/acığ/açuk* “acı, dert, ıstırap” (I/9).

Atabek Yurdu ağızlarından: ArdAğ. *acıh* “öç, kin; öfke, kızgınlık; inat, zıddiyet, nispet” (AA. 379; DerS. I/47); ArAğ., ŞavAğ. *acığ/acıh* “aynı” (DerS. I/46, 47); YusAğ. *acığ/acık* “aynı” (DerS. I/46); Ter.Ağ. *ajih* “hiddet, kızgınlık” (DİAT, 231; Özkan, 2015: 232).

Bugün bu kelime Azerbaycan Türkçesinde *acığ* şeklinde olup “öfke” anlamında kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ayrıca *acığı tut-*, *acığlan-* “öfkelenmek” anlamındadır. Ayrıca Kerkük Türkçesinde *âcuğ-âciğ* “hiddet, gazap, öfke, üzüntü” biçimindedir (Gülensoy, 2007/I: 46).

ağu (<ağu)

Eski Türkçedeki *ağu* “ağı, zehir” kelimesi, Ahıska ağızında *ağu* şeklinde olup aynı anlamda kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 78; Tietze, 2002: 114; Gabain, 1995: 259; Çağbayır, 2007: I/136). Türkiye Türkçesinde günümüzde kullanımdan düşen ancak ağızlarda yaşayan bu leksik arkaik kelimenin ayrıca *+lan* isimden fiil yapan ekiyle türemiş olan *ağulan-* “zehirmek” anlamında fiili de kullanılmaktadır.

Örnek: *Binalı tadayı yılan dişlemiş, ağulandı bayılmış.*

Cazi çari adama ağuli çorbayı içürmüş, adami ağulamış.

DTS. *ağu* “zehir” (24); EUTS. *ağu* “ağı, zehir” (6); DLT. *agu*: “ağı” (I/89); KTS. *ağu/avuu/uvu* “zehir” (4, 17, 295); DerS. *ağu/agada/agu/ağ/ağo/ahı*: “zehir” (I/114).

Atabek Yurdu ağızlarından: ArdAğ., YusAğ., GlAğ., ŞavAğ., AeAğ., Şe-nAğ., *ağu* “zehir” (DerS. I/114); TerAğ. *ağı* “zehir” (DİAT. 231).

ağuz (<ağuz)

Türkiye Türkçesinde leksik arkaik olarak değerlendirebileceğimiz Ahıska ağızındaki bu kelime, “yeni doğmuş bir hayvandan ilk günlerde sağılan, koyu kıvamlı, yüksek proteinli, besleyici süt”e verilen addır. Ayrıca *ağuz* kelimesi “akıtma, bulama” anlamında da kullanılmaktadır.

Örnek: *Üçüncü günün ağuzundan eyi bulama olur.*

Ağuzi tepside mi bişürdün yoğsa kuşhanada mi?

Eski Türkçede bu kelime *ağuz/ağuj* “yeni doğmuş hayvanın ilk sütü” (Clauson, 1972: 98, Tietze, 2002: 112) şeklindeydi.

DTS. *ağuz/ağuj*: “yeni doğmuş hayvanın ilk sütü” (24); EUTS. *uğuz* “süt (ilk), avuz, ağız” (172); DLT. *ağuj/ağuz*: “Ağız, inek veya koyun doğur-

duktan sonra ilk gelen süt. Bu kelime *z* ile *j* arasında söylenir; *j*, *z* ile de yazılabilir.” (I/55); KTS. *ağuz/avuz/öz*: “deve veya koyunun ilk sütü” (4, 17, 214); DerS. *ağuz*: “yeni doğmuş bir hayvandan ilk günlerde sağılan, koyu yapışkan süt” (I/115); TarS. *ağuz/ağız* “doğuran hayvanın ilk sütü” (I/59); TDES. *ağız*: “yeni doğurmuş ineğin ilk sütü” (5).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: ArdAğ. *ağoz/ağuz* “doğum yapan hayvanların ilk sütü; yeni doğurmuş bir hayvanın ilk sütünden yapılan tatlı, yağlı peynir; yeni doğurmuş bir hayvanın ilk sütünden yapılan ekmek” (AA. 381; DerS. I/115, 116); ŞavAğ. *ağuz* “aynı” (DerS. I/115, 116); YusAğ. *ağuz/ağoz* “aynı” (DerS. I/115, 116); TerAğ. *ağuz* “hayvanların ilk doğduğu sıradaki sütü ve bundan yapılan katı yoğurt gibi yemek” (DİAT, 231).

arıh (<ar+uk)

Ahıska ağzında “zayıf, güçsüz” anlamında kullanılan bu kelime, Türkiye Türkçesinde leksik arkaik bir kelime olup, Eski Türkçedeki *ar-* “yorulmak” fiilinden *+uk* ekinin getirilmesiyle türemiş *aruk* “yorgun, tükenmiş” kelimesidir (Clouston, 1972: 214; Tietze, 2002: 203; Gabain, 1995: 262). Ahıska ağzında bu kelimedenden “zayıflamak” anlamında *arıhla-*, *arıhlan-* fiili türemiştir. Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bu kelime Osmanlı Türkçesi döneminde kullanımdan düşmüştür (Küçük, 2014: 789).

Örnek: *Bizim oğlan éle arıhlandı ki.*

DTS. *aruk*: “yorgun, bitkin; zayıf, cılız” (58); EUTS. *aruk* “yorgunluk, argınlık” (19); DLT. *aruk*: “yorgun, bitkin” *aruk er* “arık adam, yorgun adam” (I/66); KTS. *arık/arıh/ ark/aruk*: “zayıf, cılız; yorgun” (11-12); CC. *arık*: “zayıf, cılız, çelimsiz” (423); DKK. *aruk* “zayıf” (20); DerS. *aruk*: “zayıf, cılız, sıska” (I/316); TarS. *arık/arığ/aruk* “zayıf, cılız” (I/198); TS. *arık* “zayıf, cılız, kuru, sıska” (117).

Atabek Yurdu ağızlarından: AAğ. *arıh* “zayıf, güçsüz”; ArAğ., ArdAğ., ŞavAğ., ÇılAğ., OltAğ. *arık* “zayıf, cılız, sıska” (DerS. I/316); GlAğ., PosAğ., ArpAğ. *arıh* “zayıf, cılız, sıska” (DerS. I/317).

artuh (<art+uk)

Eski Türkçede bu kelime *artuk* (~*arttok*~*adruk*) “fazla, ziyade, artık” (Clouston, 1972: 204-205; Tietze, 2002: 202; Gabain, 1995: 262; Ergin, 2011: 85) şeklindeydi. Türkiye Türkçesi için leksik arkaik olarak değerlendirilebilen Ahıska ağzındaki bu kelime “artık, fazla, fazlalık” anlamında kullanılmaktadır.

Örnek: *Kimsenin artuğunu ne yiyerim ne içerim.*

DTS. *artuk*: “artık, arta kalan, fazla, fazlalık” (57); EUTS. *artuk* “artık, çok, fazla, arta kalan, son, son derece” (14); DLT. *artuk*: “fazla, ziyade” (I/99); KTS. *artuk/artuk*: “artık, fazla, fazlalık” (12); CC. *artuk*: “fazlalık, artık, ziyade” (424); DKK. *artuk*: “fazla, ziyade” (19); DerS. *artuk/artuğ/artuh*: “artık, geri kalan” (I/336); TarS. *artuk/artuğ/artık* “1. başka, gayri, maada; 2. fazla, ziyade; 3. küsur, -den fazla; 4. üstün; 5. büyük bir kısmı, kısım-ı âzam” (I/232-238); TS. *artık*: “1. içildikten, yenildikten veya kullandıktan sonra geriye kalan; 2. daha çok, daha fazla; 3. bundan böyle, sonra, daha, yeter; 4. kalan veya artan bölüm; 5. bir şey harcandıktan sonra artan bölümü” (125).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *artuğ* “artık, fazla, fazlalık” (ATS. 24); ArdAğ. *artuğ* “artık” (AA. 387); ŞavAğ. *aruğ* “artık, geri kalan” (DerS. I/336).

azmağ (<az-/yaz-)

Eski Türkçede “yolunu şaşırarak, doğru yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek” anlamında kullanılan bu kelime, Ahıska ağzında genellikle şu anlamlarda kullanılır: 1. (mec.) çok kötü hareket etmeye başlamak, ahlaki bozulmak; 2. cinsel isteği artmak; 3. (çocuklar için) yaramazlığı artırmak.

Örnek: *Géceleri egri yolda gezme, gündüzleri toğri yoldan azma.* (atasözü)

Tembelluğ azar arturur. (deyim)

Bu kelime Eski Türkçede *az-* şeklinde olup “azmak, şaşırarak, yoldan çıkmak, yanılmak” anlamında kullanılmaktaydı (Gabain, 1995: 263; Clauson, 1972: 279).

DTS. *az-*: 1. yoldan çıkmak, şaşırarak; 2. (mec.) yoldan çıkmak, yanılmak, günah işlemek (72); EUTS. *az-* “azmak, şaşırarak, yoldan çıkmak” (19); DLT. *az-*: (yol için) şaşırarak, kaybetmek (I/173); KTS. *az-*: “azmak, sapmak, şaşırarak” (19); DerS. *az-*: “yolunu kaybetmek, şaşırarak, kaybolmak” (I/441); TarS. *az-* 1. “bozulmak, fasit olmak, tagayyür etmek”, 2. “yolu kaybetmek, yolu şaşırarak”, 3. dalalete düşmek”, 4. “azgınlaşmak”, 5. “ayrı düşmek, ayrılmak”.

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *az-* “yoldan çıkmak; (mec.) çok kötü hareket etmeye başlamak, ahlaki bozulmak; cinsel isteği artmak; (çocuklar için) yaramazlığı artırmak” anlamında iken ArdAğ. *az-* “ekşimek, tadı bozulmak; oyun, eğlence amacıyla boğuşmak” (DerS. I/441); ŞavAğ. *az-* “oyun, eğlence amacıyla boğuşmak” (DerS. I/441); YusAğ. *az-* “oyun, eğlence amacıyla boğuşmak” (DerS. I/441), TerAğ.: *az-* “yolunu şaşırarak, doğru yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek” (Özkan, 2015: 233).

bayaḥ/bayaḥtan (<bayaḥ/bayaḥı)

Ahıska ağzında “demin, az evvel” anlamında kullanılan bu kelime Eski Türkçedeki *baya* “önceden, evvelce, demin” kelimesine dayanmaktadır (Gabbain, 1995: 266). Aynı anlamda kullanılan *bayaḥ* kelimesi de vardır (Caferoğlu, 1946: 308).

Örnek: *Bayaḥ buradaydı, şindi necoldi?*
Bayaḥtan demiştin, sen ağniyamamişsin.
Ëvleliḡi bayaḥ yëduḥ, ne töz acıḥtın?

Bu kelime Orta Anadolu’da *bayaḥ* kılıḡına girmiştir. “*Bayaḥtan geldim.*” Derler ki “demin geldim, az önce geldim” demektedir. Yalnız *bayaḥ* kelimesi sonunda bir “-dan” ekini almıştır (Atalay, 2006: I/37). Clauson’a göre *bayaḥ* kelimesi, *baya* “demin” + *ok* “işte” birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Clauson, 1972: 384, Tietze, 2002: 295). Eski Türkçede bu kelime ayrıca *bayaḥı* “yukarıda geçen, demin” şeklinde de kullanılmaktaydı (Caferoğlu, 1993: 24, Clauson, 1972: 385, Tietze, 2002: 295).

DTS. *baya/bayaḥı*: “demin, az evvel; yukarıda geçen” (79); EUTS. *baya/bayaḥı* “önce, evvelce; yukarıda geçen, deminki” (24); DLT. *baya*: “demin, az önce”. *Baya ok keldim* “az önce geldim” (I/37); KTS. *bayaḥ*: “demin, biraz önce” (25); DKK. *baya*: “demin” (40); DerS. *bayaḥ*: “demin, az önce, şimdi” (I/576); TarS. *baya/bayaḥ/bayaḡı* “evvelki, eski, eskisi” (I/461-462).

Bu kelime Atabek Yurdu ağızlarında kelime sonunda *k>ḡ* değişmesi sonucunda *bayaḥ* şeklini almıştır. KİA *bayaḥ* “demin, az önce” (Ercilasun, 2002: 372); EİA *bayaḥ* “biraz önce, demin” (Gemalmaz, 1995: 39); AİAD *bayaḥ* “demin” (Caferoğlu, 1995: 222). AAğ. *bayaḥ/bayaḥtan* “demin, az evvel”; ArDAğ. *bayaḥ/bayaḥtan* “az önce, demin” (AA. 392, DerS. I/576); Şav.Ağ. *bayaḥ/bayaḥtan* “az önce, demin” (DerS. I/576); GlAğ. *bayaḥtan* “az önce, demin” (DerS. I/576); PosAğ. *bayaḥ* “demin” (DİAT. 234); YusAğ. *bayaḥ/bayaḥtan* “az önce, demin” (DerS. I/576); Ter.Ağ. *bayaḥ* “demin” (DİAT. 234).

bıldır (<bir yıl+dır)

Tarihi dönemler içerisinde fonetik arkaik olarak değerlendirebileceğimiz bu kelime Ahıska ağzında da hala diğer Anadolu ağızlarında olduğu gibi “geçen yıl, bir yıl önce” anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimenin *bir yıl+dır* birleşmesinde meydana gelen kaynaşmanın neticesinde ortaya çıktığı belirtilmektedir (bk. Tietze, 2002: 332; Gülensoy, 2007: I/140; Çağbayır, 2007: I/587).

Örnek: *Bıldır çoḡ kar yağmışti.*
Bıldırki êkin daha êyidi.

DTS. *bıldur*: “geçen yıl” (105); DLT. *bıldır*: “bıldır, geçen yıl, bir yıldır” (I/456); KTS. *bıltır/baldur/baltur*: “geçen sene, önceki sene” (23/30); DerS. *bildir*: “geçen yıl” (I/690); TarS. *bıldır/buldur* “geçen yıl” (I/538).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *bıldır* “geçen yıl” (ATS. 47); ArdAğ. *buldur* “geçen yıl” (AA. 399); TerAğ. *bildir* “bıldır, geçen sene” (DİAT. 235).

biş- (<bış-)

Ahıska ağızındaki bu kelime diğer Anadolu ağızlarında olduğu gibi “pişmek (yemek için); olgunlaşmak; yanmak, sıcaktan bunalmak” anlamında kullanılmaktadır. Eski Türkçede kelime *bış-* “olgunlaşmak, pişmek, olmak” (bk. Clauson, 1972: 376-377; Tietze, 2002: 356; Gabain, 1995: 268; Çağbayır, 2007: I/628) şeklinde kullanılır.

Örnek: *Kız, hele gezêrsin, yêmegi bişürdüñ mi?*

Abu sicahta biştim.

Hele cahildür. Birez böyüsün, o zaman daha êyi bişer.

Tiha êyi bişmezse pileki têt kırılır.

DTS. *bış-/biş-*: “pişmek; olgunlaşmak; hazır hale getirmek” (103, 105); DLT. *piş-*: “pişmek (yemek); olgunlaşmak (meyve); hazır hale getirmek (kıymız için)” (II/12); KTS. *bış-/piş-*: “pişmek” (33, 216); CC. *bişir-/bişür-*: “pişirmek” (443); DKK. *piş-*: “pişmek” (250); DerS. *biş-*: “olgunlaşmak; yanmak; çözülmek, yoluna konmak” (I/708); TarS. *biş-*: “pişmek” (I/613).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *biş-*: “pişmek (yemek için); olgunlaşmak; yanmak, sıcaktan bunalmak”; ArdAğ. *biş-*: “pişmek” (AA. 397); TerAğ. *piş-*: “pişmek” (DİAT. 272).

kırah/kırağı (<kırağ)

Tarihî metinlerde ve diğer Anadolu ağızlarında görüldüğü gibi *kırah* veya *kırağı* kelimesi, Ahıska ağızında da “kenar, kıyı, yan” anlamında kullanılmaktadır (bk. Clauson, 1972: 652; Çağbayır, 2007: III/2615).

Örnek: *Ataşın yanında turma, kırağı çekil.*

Deyya kırahta turan kızi tanıyêr misin?

Bu kelime hem Orhun Abideleri’nde (Ergin, 2011: 101) hem de Dîvânü Lügâti’t-Türk’te (II/288) *kırğag* “elbisenin yanı, kenarı, kenar” olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı’nda bu kelimenin *kırañ* “kenar, kıyı” şekilde kullanıldığı belirtilmiştir (DKK. 181).

DTS. *kırğağ*: “elbisenin yanı, kenarı” (445); KTS. *karag/karañ/kırıg*: “kenar, yan, kıyı; uç, sınır” (144, 145); CC. *kırır* “kenar, kıyı, sınır” (740); DerS. *kıran/kulan/kıra/kırağ/kırağı/ kırır/kırırak/kıramık/kırancık/kırata/kırav/kıravga/kıravka/kıraş/kırğı* “1. çevre, kıyı, kenar, uç; 2. dağ sırtı, tepe, yamaç, bayır” (IV/2816); TarS. *kırañ/kırağ/kırak*: “kenar, kıyı, uç, sınır, etraf” (IV/2497); TS. *kıran (hlk.)*: “1. kıyı, kenar, çevre, uç; 2. dağ sırtı, tepe, bayır; 3. kırık toprak; 4. *coğ*. Birbirine paralel olarak uzanan iki akarsu arasında kalmış dağ sırtı” (1157).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *kırır/kırağı* “kenar, kıyı, yan”; ŞavAğ. *kırağ/kırağı* “çevre, kıyı, kenar, uç” (DerS. IV/2816); “çevre, kıyı, kenar, uç”.

ög (<öŋ)

Eski Türkçedeki *öŋ* “ön, doğu; önce” kelimesinden gelen (bk. Clauson, 1972: 167; Gabain, 1995: 290) *ög* kelimesi, Ahıska ağzında hem “ön” hem de “önce, önceden” anlamında kullanılmaktadır.

Örnek: *Ögen bağ, düşmiyesin.*

Kor misin, ögün göremiyer misin?

Kardeşin senden ögde geldi.

Eski Türkçe Sözlüğünde (Drevnetyurkskiy Slovar) bu kelimenin birkaç anlamı vardır. *öŋ*: 1. “renk”; 2. “ön (~doğu); önde bulunan”; 3. *öŋ körtük* “çığ, kar yığı”; 4. “önce, önceden” (DTS. 386-387). Dîvânü Lügâti’t-Türk’te de bu kelimenin iki anlamı belirtilmektedir. *öñ*: 1. “ön, önce”; *ol menden öñdün bardı* “O benden önce gitti.” (I/40); 2. “renk, bir şeyin rengi” (I/41); KB. *öng*: 1. “ön”; 2. “renk” (362); KTS. *öñ/ön*: “ön, ön taraf, nezd, huzur” (211); CC. *öŋ*: “ön, huzur” (794); KDK. *öñ*: “ön” (245); DerS. *öğ/öğn/öy*: 1. “ön”; 2. “reis, baş, ileri gelen; ağa, efendi; kadınların kocalarına seslenirken kullandıkları sözcük” (V/3315).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *ög* “ön; önce, önceden” (DerS. V/3315); ArdAğ. *óg/ög* “ön” (AA. 492); YusAğ. *ög* “ön” (DerS. V/3315).

ögëy (<ögey)

Ahıska ağzında “üvey” anlamında kullanılan bu kelime sadece “üvey anne veya üvey baba” için kullanılır. Ahıska ağzında üvey kız için *kızluğ*, üvey erkek kardeş için *oğulluğ* kelimeleri kullanılmaktadır.

Örnek: *Aban ög midür, ögey mi?*

Abasi ögëy olanın babası de tanış Êrmani olur.

Eski Türkçede “ana, üvey ana” anlamında *ög* kelimesi kullanılır (Gabain, 1988, 289). Clauson’un sözlüğünde bu kelime *ögey* şeklinde verilmektedir “öz olmayan ebeveynler için kullanılır (Clauson 1972, 119). Eski Türkçe Sözlüğünde (Drevnetyurkskiy Slovar) bu kelime hem *ög* “anne” (DTS. 378) hem de *ögey* olarak belirtilmektedir: *ögey aķa* “üvey ağabey”; *ögey ata* “üvey baba”; *ögey oğul* “üvey oğul”; *ögey kız* “üvey kız” (DTS. 379).

DLT. *ögey*: *ögey ata* “üvey baba”, *ögey oğul* “üvey oğul”, *ögey kız* “üvey kız” (I/123) KTS. *ögey*: “üvey, öz olmayan”, *ögey oğlan* “üvey çocuk” (209); DerS. *öğey/oğey/öge/öve*: “üvey” (V/3317).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *öğey* “üvey anne, üvey baba”; ArdAğ. *ögey/ögey* “öz olmayan, üvey” (AA. 493); ŞavAğ. *öğey* “üvey” (DerS. V/3317); YusAğ. *ög* “ön” (DerS. V/3315).

toluğ- (<tolu-k-)

Ahıska ağızında fonetik arkaik olarak değerlendirebileceğimiz *toluğ-* fiili, “gözleri yaşla dolmak, ağlayacak hale gelmek” anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesi döneminde *toluğ-* “hiddetlenmek” olarak kullanılan bu kelime, Eski Anadolu Türkçesi sahasında “gözleri yaşla dolmak, ağlayacak hale gelmek, dolukmak” anlamında kullanılmıştır (bk. Çağbayır, 2007: V/4856).

Örnek: *Kardaşına olanlari eşidende gözleri toluxti.*

DerS. *dolukmak/toluğmağ*: “göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek” (II/1547); Tar.S. *dolukmak/tolukmak* “(göz) yaşla dolmak, ağlayacak hale gelmek” (II/1207).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *toluğ-* “gözleri yaşla dolmak, ağlayacak hale gelmek”; ArdAğ. *toluğ-* “ağlayacak duruma gelmek, gözleri yaşarmak” (AA. 533); ArtAğ. ŞavAğ., *doluk-/toluğ-* “gözleri yaşla dolmak, ağlayacak hale gelmek” (DerS. II/1547); YusAğ. *doluk-* “gözleri yaşla dolmak, ağlayacak hale gelmek” (DerS. II/1547).

yüngül (<yüng-ü-l<ying-i-l)

Eski Türkçedeki *yingil/yiñil* “kolay, hafif” kelimesi (Gabain, 1995: 311), Ahıska ağızında *yüngül* şeklinde olup aynı anlamda kullanılmaktadır.

Örnek: *Çatan yeke gözükiyèr ama yüngüldür.*

Tuy didmağ yüngül iştür.

DTS. *yenig/yenik* “hafif” (256); EUTS. *yingil* “hafif, yüngül”, *yinik* “hafif, kolay, değersiz” (193); DLT. *yénik/yenig*: “yeğni, hafif” (III/18, 92); KTS. *yüñül/yegin/yeñil/yeñül/ yeyni/yiñil/yini/yuğul*: “hafif” (317, 318, 319, 320, 324, 332, 328); CC. *yèñil*: “hafif, hoppa” (886); DKK. *yiyini*: “hafif, ağır olma-

yan, yüngül” (336); DerS. *yeğni/yegli/yegnik/yeğil /yeğini/yeğinik/yeğinlek/yeğişek/yeğli/yeğnicek/yeğnik/yeğnil/yehil/yeltin/yemli/yen/yence/ yencecik/ yencek/yencilek/yengil/yēni/yēnicek/yēnik/yenil/yenilcek/yēnilçek/yenilecik/ yenksi...*: “hafif; değersiz; ağırbaşlı olmayan, hoppa” (VI/4227-4228).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: AAğ. *yüngül* “hafif” (ATS. 293); ArdAğ. *yungul/yüngül* “ağır olmayan, hafif” (AA. 493); ŞavAğ. *yüngül/yüñgül* “hafif” (DerS. VI/4228); YusAğ. *yeğnik yüngül/yüñgül* “hafif” (DerS. VI/4227, 4228); SelAğ. *yüngül/yüñgül* “hafif” (DerS. VI/4228); TerAğ. *yuñul/yüngül* “hafif” (DİAT. 287)

yügür- (<yügür-)

Eski Türkçedeki *yügür-* “koşmak, çabuk koşmak, yügürmek, yürümek” kelimesi (Gabain, 1995: 313), Ahıska ağzında *yügür-* şeklinde olup hem “koşmak, bir kişinin veya bir atın hızlı gitmesi” hem de “beşik sallamak” anlamında kullanılmaktadır.

Örnek: *Çocuñ ağılyer, beşigi yügür.*

Bizim gelin éle yégindür ki yorğa at kimi yügürüler.

DTS. *yügür-* “koşmak; akmak” (284); EUTS. *yügür-*: “koşmak, yügürmek, yürümek” (199); DLT. *yügür-*: “(at) koşmak, yüğrukçe koşmak, geçmek, seğırtmek” (III/68-69); KTS. *yügür-/yüger-/yügür-*: 1. “hızlı yürümek, koşmak”, 2. “zıplaya zıplaya koşmak”, 3. “çalışmak, çabalamak” (331); CC. *yügür-*: “koşmak, hızlı gitmek” (899); DKK. *yüğü-*: “koşmak” (342); DerS. *yügürt-*: “koşmak” (VI/4828).

Atabek Yurdu alt ağızlarından: ArdAğ. *yugur-/yügür-* “sallamak (beşik için)” (AA. 548).

KISALTMALAR

Eser Adı

- AA : Ardanuç Ağzı
 AİAD : Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler
 ATS : Ahıska Türkleri Sözlüğü
 CC : Codex Cumanicus
 DerS : Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
 DİAT : Doğu İllerimiz Ağızlarından Derlemeler
 DKK : Dede Korkut Kitabı
 DLT : Dîvânu Lüğâti’t-Türk

DTS	: Drevnetyürkskiy slovar'
EİA	: Erzurum İli Ağızları
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
KİA	: Kars İli Ağızları
KB	: Kutadgu Bilig
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
TarS	: Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü
TDES	: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TS	: Türkçe Sözlük

Ağız Adı

AAğ.	: Ahıska Ağzı
ArAğ.	: Ardahan Ağzı
ArdAğ.	: Ardanoç Ağzı
ArpAğ.	: Arpaçay Ağzı
ArtAğ.	: Artvin Ağzı
ÇıAğ.	: Çıldır Ağzı
GAğ.	: Göle Ağzı
İsAğ.	: İspir Ağzı
OLAğ.	: Olur Ağzı
OltAğ.	: Oltu Ağzı
PosAğ.	: Posof Ağzı
SelAğ.	: Selim Ağzı
ŞavAğ.	: Şavşat Ağzı
ŞenAğ.	: Şenkaya Ağzı
TerAğ.	: Terekeme Ağzı
YusAğ.	: Yusufeli Ağzı

Diğer

Bk.	: bakınız
Mec.	: mecazen

KAYNAKLAR

- Aliyeva, M. (2015), “Dil-Tarih-Kültür Etkileşimi Bağlamında Ahıska Türklerinin Ağzı”, *Yeni Türkiye Dergisi*, “Kafkaslar Özel Sayısı”, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, s. 350-359.
- Arat, R. R. (1979), *Kutadgu Bilig III – İndeks*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Argunşah, M.; Güner, G. (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Arkadyeva T.G., Vasilyeva M.İ., Şarri T.G., Fedotova N.S, Kol'tsova L.M. (2014). “Arhaizmi i substraktı v russkom yazıke”, *Filologičeskiye nauki. Voprosı teorii i praktiki*, Gramota No 10/2, s. 24-29.
- Ata, A. (2000). “Derleme Sözlüğü’nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler I”, *Türkoloji Dergisi*, C.XIII, S.1, Ankara: 67-99.
- Ata, A. (2007). “Derleme Sözlüğü’nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler II”, *Türkoloji Dergisi*, C.XV, S.1, Ankara: 5-17.
- Aydınğün, A.; Aydınğün İ. (2014). *Ahıska Türkleri: Ulusötesi Bir Topluluk-Ulusötesi Aileler*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Belyanskaya. Z. F. (1978). *Ustarevşaya leksika sovremennogo russkogo yazıka (istorizmi)*. Nauka, Leningrad.
- Caferoğlu, A. (1946), “Anadolu diyalektolojisine dair bir deneme”, *Türk Dili-Belleten*, S. 6-7, s. 565.
- Caferoğlu, A. (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1995a), *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1995b), *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Press.
- Çağbayır, Y. (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)*, C. 1-5, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Çınar, İ. (2015), *Atabek Yurdu Jeokültürel Yaklaşım*, IQ Yayınları, İstanbul.
- Demiray, E. (2012). “Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağılmış Bir Halk; Ahıska Türkleri”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. C. 7, No.3, s. 877-885.
- Drevnetyurkskiy Slovar’* (1969), (Hazırlayanlar: Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A.M., Nauka Yayınevi, Leningrad.
- Emre, A.C. (1945). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (2002), *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B ve AKKOYUNLU, Ziyat, (2014), *Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lügâti't-Türk Giriş-Metin, Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

- Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Ergin, M. (1991), *Dede Korkut Kitabı, II İndeks-Gramer*, TDK Yayınları (İkinci baskı), Ankara.
- Ergin, M. (2011), *Orhun Abideleri (İnceleme)*, Boğaziçi Yayınları (45. Baskı), İstanbul.
- Gabain, A. Von (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gemalmaz, E. (1995), *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, TDK Yayınları (3. Cilt), Ankara.
- Gülensoy, T. (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A.S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. İstanbul.
- Karahan, L. (2014), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları (3. Baskı), Ankara.
- Kaşgarlı M. (2006), *Dîvânu Lügâti't-Türk*, I-IV (Çeviren: Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara.
- Kırzioğlu, F. (1998), *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kırzioğlu, F. (2008). “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hıristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, No. 10, s. 12-17.
- Korkmaz, Z. (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Kukulov, T.; Kukulov, M. (2014), *Ahıska Türklerinin Sözlüğü*, Elm ve Tehsil, Bakü.
- Küçük, S. (2014), “Dede Korkut Hikâyelerinde Eski Türkçenin İzleri”, *Turkish Studies/International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turcic/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9/9, Yaz 2014, s. 785-798.
- Nabiullina, G.A; Denmuhammetova, E.N; Mugtasimova, G.R. (2014). “Leksika i sintaksis tatarskih poslovits”, *Filologiya i Kultura*, No: 4(38), s. 159-162.
- Räsänen, M. (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkischen*, Helsinki.
- Sevortyan, E. V. (1997), *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov, Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye leksiçeskiye osnovı na bukvi “K”, “K”, SSCB İlimler Akademisi, Dilcilik Enstitüsü, Moskva.*
- Şanskiy, N. M. (1972). *Leksikologiya sovremennogo russkogo yazıkı*, Prosveşeniye, Moskva.
- Şanskiy, N. M. (1973). *Leksikologiya sovremennogo russkogo yazıkı*. Vışşaya Şkola, Moskva.

- Şenol, S. (2015), *Ardanuç Ağzı İnceleme-Derlemeler-Sözlük*, Rota Barışçı Yayınları (2. Baskı), Bursa.
- Tavkul, U. (2002). “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, *Türkler Cilt: 20*, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, s. 489-519.
- Terehova, S. E. (2012). “Lingvodidaktičeskiye problemi issledovaniya ustarevşey leksiki”. *Russkaya Filologiya*, No 1-2 (46), Harkov, s. 59-64.
- Ölmez, M. (2003). “Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı*, yay. Aysu Ata, Mehmet Ölmez, 33. 135-142, Ankara.
- Özkan, F. (2015), “Türkçenin Karapapak-Terekeme Ağzındaki Eski İzleri”, *Türkbilig*, Sayı 30, s. 231-243. <http://www.turkbilig.com/pdf/201530-464.pdf>
- Tarama Sözlüğü* (2009), Cilt I-VI, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Cilt: 1 (A-E), Simurg Yayınları, İstanbul-Wien.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, Ankara.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009), Cilt I-VI, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, Ankara.
- Zeyrek, Y. (2006), *Ahıska Araştırmaları*, Kozan Ofset, Ankara.

ÖMER SEYFETTİN'İN ÖYKÜLERİNDE KENDİ VE ÖTEKİ OLUŞUN TEMEL BELİRLEYİCİSİ OLARAK DİL

Mitat DURMUŞ*

*“Her millet kendi lisanında yaşar.”¹**

Düşünsel üretkenliğin kaynağı olan “dil”i yitiren nesillerin yaratıcı etkinliğe katılması olası değildir. Ömer Seyfettin, olası görülemeyen bir uğraşı alanına girerken karşısında Arap ve Fars dilinden alınmış sözcük ve dil kuralları ile eğreti bir maskeye dönüşen, adına Osmanlıca yakıştırmaları yapılan suni bir dili kullanan okur çevre ile karşılaşır. Düşünsel dünyasını böylesi bir eğreti maske ile kapatmış okur çevreye kendini kabullendirmek her şeyden önce okurun yanılgılarına işaret etmekten geçeceği için yazar, makalelerinde sıklıkla bu konuyu işler. Şemsettin Sami'den alıntılar yaparak kaleme aldığı “*Osmanlıca Değil Türkçe*” başlıklı makalesinde;

“(Lisan-ı Osmanî üç lisandan yani Arabî ve Farsî ve Türkçe lisanlarından mürekkeptir; demek âdet olmuştur. Âdet-i ilâhiyeye ve tabiata mugayir olan bu tabir ekser kavaid ve inşa kitaplarında ve buna mümasil kitaplarda zikir ve tekrar olunuyor. Ne kadar yanlış, ne büyük hata! Üç lisandan mürekkep bir lisan! Dünyada görülmemiş bir şey!) Hayır! Hiç de öyle değildir. Her lisan bir lisandır.”² der. Ancak, birey dünyaya geldiğinde bir ailenin içine doğduğu gibi bir dilin de içine doğar, kabullenişlerini ve retlerini içine doğduğu dil ile benimser. Ömer Seyfettin'in içine doğduğu dil, her ne kadar Türkçe olsa da dönem içinde adına Osmanlıca denilen Arapça-Farsça ve Türkçenin yoğrulmasından ortaya çıkmış bir dilsel alışkanlıkları bulur karşısında. Okur çevrenin yapay bir dil etrafında metinler ortaya koyması geleneğine başlangıçta Ömer Seyfettin de katılır. Onun makalelerinden şiirlerine; şiirlerinden öykülerine gelinceye değin hemen tüm türlerde bu geleneğe bağlılık açıkça

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edb. Fak., TDE Böl. mithat.durmus@gamail.com

¹ *Ömer Seyfettin, “*Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi*”, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hızl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001, s.359

² Ömer Seyfettin, “*Osmanlıca Değil Türkçe*”, **a.g.e.**, s.229

görülür.³ “*Yeni Lisan*” makalesinden önce kaleme aldığı eserleri ile sonrasında yazdıkları arasında değişen en önemli unsur söz dağarcığının değişimidir. Söz dağarcığındaki seçimlerle yeni değerler inşa eden yazar, sanatsal değer taşıyan metinlerin Türkçe ile buluşmasına kapı aralar. Topluma kendilik bilincini anlatabilmenin en olumlu yönü toplumun kendi dilini anlatı metinlerine taşımaktan geçer. Diğer türlü kendinde tutarsızlaşmaya tutsaktır. Bu sebeple Ömer Seyfettin, önceliğini “dil”e verir. Dil hakkındaki tanımlamalar ile Türkçenin statüsüne ilişkin önce makaleler düzleminde tartışmaya açtığı konuları öykülerinde de kahramanlar üstünden tartışır ve Osmanlıca tanımlamasına bağlı kalan ya da Türkçenin edebî metin oluşturmada yetersiz olduğunu söyleyen, böyle bir dilin varlığını görmeyen anlatı kahramanlarını alaya alarak gülünçleştirir.

“Türkçeye Kimler ‘Osmanlıca’ Der?” başlıklı makalesinde dil-millet bağıntısına dikkati çekerek;

“Osmanlı namı altında bir millet yoktur. Hâlbuki lisan mutlaka bir milletin olur. Yalnız bir Osmanlı Devleti vardır. Lisanlar ülkelere değil milletlere nispet olunur. Şimalî Amerika’da konuşulan lisan ‘Amerikanca’ denilmez, ‘İngilizce’ denir. Osmanlı diye bir milliyet kabul olunmayınca ‘Osmanlıca’ diye bir lisan da kabul olunamaz. (...)

- *Bu lisan Osmanlıcadır... demekte inat eden kimlerdir?*

Devlet ve milletin ayrı ayrı şeyler olduğuna akıl erdiremeyenler, eski Kurun-ı vustaî medrese ulûmundan hakikat arayanlar, fenne efsane nazarıyla bakanlar ve bir de Türk milletinin içtimaî ve terbiyevî vahdetini çekemeyenlerdir. Evvelkiler cahil, fakat sonuncular âlimdirler. Ne yaptıklarını bilirler. Maksatları Türk milletini inkâr etmektir. Bunun için evvela lisanı inkâr ederler...”⁴ diyen Ömer Seyfettin, dilinin kimliği belirleyen yönünü sürekli canlı tutar.

Makalelerinde yoğun bir tartışma ve eleştiri konusu edindiği dilsel problem yitimini öykülerinde de bu problemi içselleştirmiş, değer oluşturamayan, ironinin malzemesine dönüşen ve bir karşıt değer olarak gördüğü kahramanlar üstünden anlatıya dâhil eder. Efruz Bey tipini ele aldığı tüm öyküleri ile “Bahar ve Kelebekler”, “İnat”, “Ashab-ı Kehfimiz”, “Primo Türk Çocuğu”, “Fon Sadriştayn’ın Karısı” ve “Bilgi Bucağında” gibi öykülerinde dil-ulus-tarih-bilinç kavramları iç içe geçirilerek ele alınır. Dil konusunu ele aldığı öy-

³ Geniş bilgi için bk.: Nâzım H. Polat, “Ömer Seyfettin’de İlginç Söz Varlığı”, **Bilig**, S.63, Güz 2012, s.189-210

⁴ Ömer Seyfettin, “Türkçeye Kimler ‘Osmanlıca’ Der?”, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.:Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İstanbul 2001, s.241

külerinde dilin bireysel ve toplumsal kimliği belirleyen yönü ile sosyal kimliği bozan yanlış dilsel koşullanmaların sonuçları üzerinde duran yazar, Türk dilinin adlandırılmasında kullanılan Lisan-ı Osmanî tanımlamasının aidiyet yitimleri oluşturuca işlevine dikkat çeker.

Öteki yaratımında, ötekini belirleyen temel unsur olarak da bu sebeple ‘başka dil’ dünyasında olanları görür. Kahramanların karşıt değere dönüşmesinde dil temel belirleyici unsur olur. Efruz Beyin ayakları yere basmayan bir bilgiç olarak konumlandırılmasında onun dile (Türkçeye) bakışı ile “*Primo Türk Çocuğu*”nda filogenetik olarak Türk olduğu halde ontik düzlemde Kenan Bey’in öteki olarak görülmesi çocuğuna İtalyancada sayı sıfatı olan Sekundo ve Primo adlarını vermesi belirleyici bir unsur olur. Aynı şekilde “*Ashab-ı Kehfimiz*” anlatısında günlüğünü Türkçe yazan Ermeni gencinin bu eylemi sevgilisi Hayganoş tarafından eleştirilerek Ermenice yazması istenecek ve anlatının başkahramanı Türkçe yazdığı defteri yırtmak isteyecektir. Onun böylesi bir eylemsellik içine taşınması ötekinin dilsel duyusunu okuruna aktarma ereğini güder. Dikran Hayikyan’ın ve Hayganoş’un ötekiliği de bu dilsel duyustaki ‘başkalıktan’ kaynaklanır. Yine aynı anlatıda “*Primo Türk Çocuğu*”nda olduğu gibi filogenetik olarak Türk soylu olmasına karşın Niyazi Bey’in öteki olarak konumlanması Türkçeye karşı duruş dolayısıyladır. Kaynaşma Kulübü adı altında imparatorluk bünyesindeki etnik unsurların bir aradallığını sağlama adına girişilen yapay bir dil oluşturma çabaları da tıpkı Lisan-ı Osmanî adlandırması gibi ötekini belirleyen bir unsurdur. Anlatıda “*Türkiye’de bütün milletlerin lisanlarından mürekkep bir Osmanlıca tesisi edilmesi*”⁵ teklifinde bulunarak yapay bir dil oluşturulması gerekliliğinde ısrar eden Kaynaşma Kulübü üyesi Doktor Eserullah Nâlık’ın bu teklifine Ermeni genci Dikran Hayikyan; “*-Lisanlar tesis olunmaz*”⁶ karşılığını vermiş, aynı kulübün üyesi ve Türk olduğu halde itirazda bulunmayan Niyazi Bey ise bu duruşuyla öteki olarak konumlandırılmıştır. Doktor Eserullah Nâlık’ın “*Türkiye’de bütün milletlerin lisanlarından mürekkep bir Osmanlıca tesisi edilmesi*” teklifinin kulüp üyelerince kabul edilmesi ile Türklerin ve Türkçenin yok sayılması anlatıda kimliklendirme aksiyonunu okur açısından canlı kılarken, eylemsel tepkilerin de anlatıya katılmasına eşlik ettiği görülür. Uyanan, kimliğinin önemine ve bilincine varan halk, gösteriler düzenleyerek ‘kaynaşma’ yanılısatması ile oluşturulan kulübün dağılmasına ve eylemsizleşmesine aracı olur. Tepki gösterisine katılan halkın ağızdan çıkan sözler bir bakıma “*Yeni Lisan*” makalesinin özeti gibidir.

“Biz Türkleriz, biz Türkleriz... Mukaddestir ilimiz.

⁵ Ömer Seyfettin, “*Ashab-ı Kehfimiz*”, **Bütün Eserleri Hikâyeler 3**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2007, s.135

⁶ Ömer Seyfettin, **a.g.e.**, s.136

*'Birlik'tedir kuvvetimiz, birdir bizim dilimiz...'*⁷

Yine anlatıda gösteri yaparak tepkisini dile getiren halka öncülük eden genç hatibin, Kaynaşma Kulübü üyelerine seslenişi kimliğe dönüş çağrısının dilsel boyutunu öne çıkarır.

*"'Osmanlılık' kelimesinin 'düveli' bir tabirden başka bir şey olmadığını, dinler gibi milliyetlerin de muhterem, kutsi, ihmal olunmaz müesseseler olduğunu, Türkiye'de on dört milyondan ziyade Türkçe konuşan Müslüman Türk addolunduğunu (...)haykırdı."*⁸

Anlatıdaki "haykırdı" ifadesi tahammül sınırının sonuna gelindiğine vurgu yaparken yazar açısından *Yeni Lisan* makalesinin de bir haykırış metni olduğuna gönderme yapar niteliktedir. Çünkü yazarın devrinden deneyimlediği gerçeklik, Kaynaşma Kulübünün fikirleriyle aynılık gösterir. Türkçe denilince "Türk" anlaşılır olmakla birlikte, "Türk'ün dili nedir?" sorusunun karşılığı ne yazık ki uzunca yıllar / asırlar boyunca "Osmanlıca" olarak tanımlanmıştır. Yazar bu tanımlamanın tutarsızlaşan yanlarını bir yandan makalelerinde işlerken diğer yandan da öykülerinde konu edinir. Temel ereği dilsel açıdan algı kaybına uğramış bilinçleri sağaltmak olan yazar, dile ilişkin algı değişimini ana sorun edinir. Bu bakımdan *Yeni Lisan* hareketi dilde bir değişiklik yapmamış, algıda bir değişiklik yapmıştır denilebilir. Ömer Seyfettin, algı düzeyimizi sarsarak kendi dilimize dönüşümüzü, onun statüsünü fark edişimizi sağlamıştır. Ancak bugüne değin edebiyat ve dilbilimciler yanlış bir tanımlamayla algı değişikliği yaratma uğraşısını dilsel bir değişiklik çabası olarak tanımlamışlardır. Bir başka deyişle *Yeni Lisan* hareketi ya da girişimi Türkçenin dizgesine değil, statüsüne bir müdahale hareketidir. Statü kaybına uğramış, dağda, köyde, taşrada unutulmuş dilin saraya, şehre, merkeze ve metinlere taşınması çabasıdır. *Yeni Lisan* tanımındaki "yeni" sıfatı, lisandan daha çok lisana yaklaşımı tanımlamaya uygun bir içerikle kullanılmıştır. "Dilde sadeleşme" olarak yapılan tanımlama kendisi ile çelişmeye uygundur. Çünkü her dil kendi için(de) sadedir. Başkaca unsurlarla bu alan ihlal edilmişse o yeni bir yapıdır ve bunu bir dil adı olarak tanımlamak doğru değildir. Karışık dilli eserler olabilir ancak karışık dilli dil olamaz. O başka bir adlandırmayı gerektirir. Kaldı ki durumu böylesine tanımlamış olsak bile *Yeni Lisan* hareketi ile ulaşılan sadeleşme serüvenimiz konuşma dilinden özge yazı dilimizle ilişkilidir. Çünkü karışma olarak tanımladığımız dilsel geçişkenliklerin arılaşması yazı dilimizle ilgili bir soruna gönderme yapar. Konuşma dilinde zaten terkiplerle kurulmuş yapılara rastlanmamaktadır. Ömer Seyfettin ve arkadaşları

⁷ Ömer Seyfettin, a.g.e., s.150

⁸ Ömer Seyfettin, a.g.e., s.151

da temelde konuşma dilinin yazı dili haline getirilmesini isteyerek⁹ Türkçenin göz ardı edilen statüsünü -edebî metinler aracılığı ile- geri kazandırma uğraşısındadırlar.

Yeni Lisan makalesinden sonraki yazılarında da bu haykırışın ve tepkisel söyleyişin örneklerine sıklıkla rastlanır. Örneğin 1329/1913 tarihli “*Millî Şiirler*” başlıklı makalesinde yazar, “*Eskiden şairlerimiz yalnız meyden, mahbuptan, muğbeçeden bahsederlermiş. Sonra kelebekler, havalar, bulutlar, aklar, ohlar, başladı. En nihayet kuğular, göller, kamerler, mehtaplı geceler, bitmez tükenmez mesafeler, füsunlar moda oldu... Edebiyatta Arap, Acem, Frenk ruhu kaynaşıyor, Türklük kör ve sağır bir şuursuzluk içinde kaybolup gidiyordu.*”¹⁰ derken aynı makalenin sonunu dilsel uyanışa duyulan ‘kavmî ve meşrû’ isteği sanatkarların duyumsayamadıklarını sert ve keskin ifadelerle vurgulayarak bitirir.

“*Ve anlasalar ki artık Türkler Arap, Acem, Frenk edebiyatının doğurduğu çirkin ve piç mahsulleri istemiyorlar. Gördükleri rağbetsizlik olsun bu zatları uyandırmıyor mu? Uyanan, kendi dilinin satırlara geçtiğini görmek isteyen koca bir milletin kavmî ve meşrû iştiaklarını duymuyorlar mı?*”¹¹

Ömer Seyfettin’in anlatılarında ötekini konumlayan ‘dil’ olduğu gibi yabancılaşmayı belirleyen de ‘dil’dir. Öykülerde yabancılaşmış tipler dil konusunda anadile yüz çevirmiş tipler olarak sunulur. “Bilgi Bucağında” öyküsünün başkahramanına ‘çok bilen’ izlenimi verdirmek için, anadili Türkçenin dışındaki terimler kullanılarak sıradan, gülünç, yabancılaşmış aydın kimliğine gönderme yapılır. Öykünün ben anlatıcısı, başkahramanın eylemlerini denetleyen, yargılarını okur açısından çözümleyen bir anlatımı benimseyerek okurunu yabancılaşmaya karşı uyarıcı işleviyle kullanılır. Bu açıdan başkahramanın konferansını okuruna aktaran ben anlatıcı; “*O, ıstıhlara devam ediyordu. Zoolojik, jeolojik... ilah, hep Latince kelimeler... Ne yapalım? Henüz bizim lisanımız ilme tercüman olamazdı!*”¹² cümleleri ile verirken başkahramanın Türkçenin ilim dili olamayacağına dair saplanmışlığını ve yabancılaşan yanını ortaya çıkarmaya çalışır. Ömer Seyfettin’in özellikle öykülerinde

⁹ Ömer Seyfettin, 1912 tarihli “*Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar*” başlıklı makalesinde Yeni Lisan makalesinin savunusunu yaparken yargılarımızı destekleyici şu ifadelere yer verir: “*Konuşurken haberimiz olmadan tabiatın yaptığı şeyleri yazarken de ihmâl etmemek... İşte Yeni Lisanın başka bir tarifi.*” (Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001, s.170)

¹⁰ Ömer Seyfettin, “*Millî Şiirler*”, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst.2001, s.180.

¹¹ Ömer Seyfettin, **a.g.m.**, s.185

¹² Ömer Seyfettin, “*Bilgi Bucağında*”, **Bütün Eserleri Hikâyeler 4**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2007, s.214

bir anlatım tekniği olarak kullandığı gerçeği yadsıyan tiplerin ağzından önce gerçeği söyletme daha sonrada bu gerçeğin kendilik dışına düşen tip tarafından nasıl bozulduğunu aktarma şeklinde yürütüldüğü sıklıkla görülür. “*Bilgi Bucağında*” öyküsünde olduğu gibi “*Bahar ve Kelebekler*” ve “*Ashab-ı Kehfimiz*” anlatısında da gerçeği yadsıyarak kendilikten çıkan tiplerin düştükleri kendi kimliklerini öteleme bilinçsizliği sezdirimli bir eleştiri ile verilir. Örneğin “*Ashab-ı Kehfimiz*” anlatısında yabancılaşan tip olarak konumlandırılan Niyazi Bey, yazarın da savunusunu yaptığı gerçeği önce;

“*Biliyorsunuz ki lengüistik ilmi ‘Her lisan bir lisandır.’ der. Biz Osmanlılar bu kaideyi asırlarca evvel bozmuşuz. Yeni suni bir lisan yaratmışız. Türkçe sarfını, Türkçe nahvini yalnız avamla kadınlar kullanırlar. Mütefekkirlerimizin, âlimlerimizin, ediplerimizin, ayrıca ‘Osmanlıca’ namı tahtında üç lisanın ittihadından mürekkep bir tahrir lisanı vardır. Bu lisanda üç lisanın kelimeleri, kaideleri bulunur. (...) ‘Türk’ lafzı kanunlardan, tarihlerden, coğrafyalardan, hatta bütün dimağlardan silinmiştir.*”¹³

sözleri ile açıklarken konuşmasının devamında bütün bu gerçekliğin doğru bir amaca hizmet ettiğini söyleyip ‘soylu’ /necip bir düşünüş olduğunun savunusunu yapar. “*Hükümetin yürüdüğü bu gaye o kadar necip, o kadar insandır ki bunu anlamak için Tanzimatın insanıyetçi zihniyetini araştırmak ister.*”¹⁴ Niyazi Bey’in necip / soylu bir düşünüş olarak tanımladığı bu bilinç, kahramanın kendine yabancılaşan soysuzluğunu ve bilinçsizliğini ortaya çıkarmak için kullanılır. Benzer şekilde “*Bahar ve Kelebekler*” öyküsünde yaşama sırtını dönmüş Arap ve Acem kültürel etkilenmeleri ile dünya algısı şekillenmiş ninenin Fransızca yazılan *Saadetten Mahrum Kadınlar* romanını okuyan genç kıza (torununa) söyledikleri kendisinin de içinde bulunduğu yabancılaşmaya gönderme yapar; “*şimdi siz Frenk mürebbiyeler elinde büyüyor; kendi lisanınızın güzelliğini tanımıyor; başka memleketlerin, başka şeylerini öğreniyorsunuz. Onlara benzemek istedikçe kendi benliğinizden uzaklaşıyor etrafınızdan nefret ediyor, hakikatten, sevinç ve saadetten mahrum kalıyorsunuz.*”¹⁵

Ömer Seyfettin’in *Yeni Lisan* makalesini yayımlamasından sonra yazdığı ilk öyküsü olan “*Bahar ve Kelebekler*”in başına konulan “*Yeni Lisanla*” notu metnin diline ilişkin kullanılan bir not özelliği taşır. Ancak öyküde geçmişi temsilen seçilen yaşlı kadın (nine) ile geleceği temsilen seçilen genç

¹³ Ömer Seyfettin, “*Ashab-ı Kehfimiz*”, **Bütün Eserleri Hikâyeler 3**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2007, s.122-123

¹⁴ Ömer Seyfettin, **a.g.e.**, s.124

¹⁵ Ömer Seyfettin, “*Bahar ve Kelebekler*”, **Bütün Eserleri Hikâyeler 1**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 1999, s.118

kızın (torunun) dilsel ötekiliği dikkatten uzak tutulmamalıdır. Kahramanlar betimlenirken köhnemiş, yaşama karşı tükenmiş, baharın getirdiği canlılığa sırtını dönmüş, *kırık dişli ağzının içindeki derin ve sivri karanlıkla*¹⁶ betimlenen ninenin dilsel ötekiliği Arapça ve Farsçaya (Şarka) gönderme yaparken; saadetten mahrum kalmış genç kızın huzursuzluğu Fransızcaya (Garba) gönderme yapar. Metnin kuruluşu yazarın arzuladığı bir dil ile gerçekleşirken örtük anlamda kahramanların tükenmiş ve ötekileşmiş yüzleri benimsedikleri dil dünyası ile ilişkilendirilerek okura bu dil dünyalarına katılanların tükeniş ve ötekiliğe katılmış olacağına vurgu yapılarak sonlanır. Farklı iki dil dünyasından beslenen farklı iki kahramanın da olumsuzlanan tipolojileri, okuru “yeni” bir tipolojiye davet eder. Bu yeni tipoloji ‘Türk/çe’nin inşa edeceği tipolojidir. Yazarın bu öyküde olduğu gibi diğer öykülerinde de ideal tipler yaratma yerine Efruz Bey, Kenan Bey ve Niyazi Bey gibi olumsuzlanan tipler üstünden ideal tipolojiyi okurun imgelemine bıraktığı görülür.¹⁷ Bu bakımdan Ö. Seyfettin’in öykülerinde kendilik bilincinin görüldüğü düzeylerinden birisi olan geçmiş, “dil” söz konusu olduğunda önemsizleşmeye başlar. Öykülerdeki geçmiş, tarihi duyarlılıkla bir övünme aracına dönüştürülerek, kendine güveni yitirmiş Türk toplumuna geçmiş çağların tanıklığı ile seslenerek güven yitimini sağaltmaya çalışır. Dil (lisan) söz konusu olduğunda ise gerek uzak geçmiş gerekse yakın geçmiş ülküsel bir değere dönüşmez. Çünkü uzak geçmişe yönelmek dilin aşırı şekilde arılaştırılmasına, yakın geçmişe yönelmek ise Arapça ve Farsçanın hâkimiyetine açılacağından “dil” söz konusu olunca geçmiş silinir. Yeni Lisan’daki “yeni” vurgusu da bunu göstermeye yeter durumdadır. İsmail Parlatur¹⁸ ve Zeynep Korkmaz’ın¹⁹ mutedil / dengeleyici olarak değerlendirdikleri Ö. Seyfettin’in bu özelliğini biz kendilik bilinci açısından değerlendirdiğimizde şu kanaate varırız: Kendilik bilinci, kolektif belleğin inşası ise, onu inşa ederken, kolektif bellekte olamayan sözcükleri kullanmak ereğin gerçekleşmesini sekteye uğratacaktır.²⁰ *Böyle bir hataya*

¹⁶ Ömer Seyfettin, a.g.e., s.119

¹⁷ İdeal tipin okurun imgelemine bırakıldığını gösteren bir başka unsur ise yazarın planlamasını yaptığı ancak yazmaya ömrünün yetmediği ifade edilen (Tahir Alangu, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ömer Seyfettin”, **Yeditepe**, S.127, 15 Mart 1957, s.1-7) “Aramak” romanına verdiği isimle ilintili düşünülebilir. Kanaatimize göre yazarın bu eseri yazamamasındaki sebep onun yaşamı ile değil okurunu düşünsel anlamda taşımak istediği imgelemlerle ilişkilidir.

¹⁸ İsmail Parlatur, “Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin”, **Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfettin**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank. 1985, s.99

¹⁹ Zeynep Korkmaz, “Ömer Seyfeddin ve Yeni Lisan”, **Milli Kültür**, S.1, Haziran 1980, s.11

²⁰ Gregory Jusdanis bu gerçeği şu cümlelerle ifade eder: “...devletin, kendisini bir arada tutacak, birbiriyle bağlantılı bir değerler ve duygular ağına ihtiyacı vardır. Millet inşa etme, kolektif anlatılar uydurmayı... gerektirir.” (Gregory Jusdanis, **Gecikmiş Modernlik**

/ çelişkiye düşmemek adına “dil” konusunda dengeleyici bir tutum sergiler. Uzak hedefte dil zaten arılaşacak ve milli (ulusal) bir çizgiye ulaşacaktır. Yazar ayağa kalkmadan, koşmak gibi bir yanılgıya düşmek bilinci ile “dil” söz konusu olunca geçmişe yönelmez, hâl ve geleceğe bakar. Çünkü yazarın 1328/1912 tarihli “Yeni Lisana Dair” makalesinde de ifade ettiği gibi; “Tekâmüle doğru giden bir lisan sadeliğe doğru gidiyor demektir.”²¹ Öncelik dilin “tekamüle” gidiş yolunun açılmasıdır. Zamanla sadeleşme/ arılaşma dilin kendi doğası gereği gerçekleşecektir.

Ö. Seyfettin tarafından geçmişin dil bağlamında metinlere taşınmamasının önemli sebeplerinden birisi de geçmişte dilsel bir yitimin yaşanmış olmasıdır. Yitik bilinci güncel taşınamamak adına dil açısından geçmiş yok sayılarak “yeniliğe” vurgu yapılır. Bu konudaki bir başka durum ise anlatı dilinde kullanılan söz dağarcığının yalnızca Türkçedir denilerek kullanımdan düşmüş sözcüklerin metne taşınmamış olduğudur. Yazar, halkın konuşma dilini edebi ve estetik metinlere dönüştürme çabasında ısrarlı bir duruş sergiler. Kullanımdan düşmüş ya da yeni türetilmiş sözcüklere özellikle öykü metinlerinde nadiren rastlanır. Bu durumu yazar “Güzel Türkçe” başlıklı makalesinde şöyle açıklar:

“Lisanda ölmüş bir kelime tıpkı ecnebi bir kelime gibidir. Onu yaşatmağa çalışmak boş bir harekettir.

Yeni Lisancılar asla böyle bir hata yapmadılar. (...) Maziye, asırların karanlıklarına dönerek unutulmuş kelime müstahaseleri bulup kullanmağa kalkmak lisanı berbat etmektedir. Ölen dirilmez. Belki uyuyan uyanır.

Yeni Lisancılar bu basit ve malûm hakikati herkes gibi bildiklerinden lisanda ölmüş kelimeleri ne beğenir ve ne kullanır.”²²

Ömer Seyfettin'in öykülerinde görülen halk dilinde yaşayan sözcüklerin edebî metin oluşturmada işlevselleştirilmesi özeninin makalelerinde dağınık olduğu dikkati çeker. Öyle ki konu hakkında incelemede bulunan Nazım H. Polat, çalışmasına “Ömer Seyfettin’de İlginç Söz Varlığı” adlandırması yaparken ‘ilginç’ kullanımların sıklığını da vermiş olur ve konu hakkında şunları ifade eder:

ve Estetik Kültür, (çev.: Tuncay Birkan), Metis Yay., İst. 1998, s.53.) Bu bağlamda Ömer Seyfettin'in “Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi” başlıklı makalesindeki şu yargısı da dikkat çekicidir. “Her millet kendi lisanında yaşar.” (Ömer Seyfettin, “Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi”, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001, s.359)

²¹ Ömer Seyfettin, “Yeni Lisana Dair”, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001, s.165

²² Ömer Seyfettin, “Güzel Türkçe”, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.:Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001, s.237

“*Yeni Lisan öncesinde Ömer Seyfettin’in Türkçe metinlerde pek yaygınlık kazanamamış, Arapça Farsça sözlüklerin kıyasında köşesinde kalmış bazı kelimeleri kullanması, beklenmeyen bir şey değildir. Fakat onun yazılarında, Yeni Lisan sonrasında da, sözlüklerde bulunmayan veya pek seyrek rastlanan bazı kelimelerin görülmesi hayli şaşırtıcıdır. Söz konusu kelimelerin bir kısmı, terim ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. Ömer Seyfettin, Yeni Lisan hareketi genel kabul gördükten sonra bile Arapça köklerden türetilmiş fakat yaygın olmadığı rahatlıkla söylenebilecek bazı kelimeler kullanmaktadır. Söz konusu kelimelerin bazıları o günkü Türkçe sözlüklerde bulunmamaktadır. Bazılarının yazarımız tarafından kullanımı ise sözlüklerde belirtilen anlam dışındadır. Öyle anlaşılıyor ki Ömer Seyfettin, birtakım kavramları ifade edecek terimleri, Türkçenin imkânları içerisinde üretilmediği durumlarda, Arapça köklerden türetme yoluna gitmiş veya Arapçadan alınma bu kelimeleri -Türkçede arkaik kalmış olsa bile- kullanmıştır.*”²³

Nazım H. Polat’ın ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Ömer Seyfettin’in dil konusundaki tutumu bağnazlığa saplanmışlık derecesine düşmez. Anlamın aktarılması konusunda olduğu gibi terim oluşturma konusunda da önceliğini Türkçeden yana kullanan yazar, ihtiyaç duyulan durumlarda da kendisini koşullanmış bir sözcük avcısına dönüştürmez. Kaldı ki Ömer Seyfettin, diller arasındaki sözcük alış-verişine değil kuralların geçişkenliğine karşıdır. *Yeni Lisan* makalesinin yayımlanmasından sonraki öykülerinde geçen az sayıda da olsa kimi türetilmiş ya da arkaik sözcüklerin varlığı, onun okurunda oluşturmak istediği dilsel kendilik bilincini örseleyici bir durum değildir. Bin yılı aşkın bir süredir dil yitimi yaşayan estetik duyuş sahiplerini Türkçe ile buluşturma başarısını göstermesi karşısında birkaç ilginç sözcüğün kullanılmış olması Ömer Seyfettin’in dil konusundaki çabalarını boşluğa düşürmede yetersiz kalır. Çünkü yazar, Türkçenin metinleşme arzusunun 20. yüzyılın başında ortaya koyduğu örneklerle gerçekleştirmiş olur. Bir yandan Türkçenin metinleşme arzusunun cevap veren yazar diğer yandan Türklerin kendi dil dünyalarına dönmelerine olanak sunar. Devir içindeki dilsel bilinç düzeyimizi “... konuştuğumuz lisanın bizim olduğunı unutmuştuk.”²⁴ seviyesinden edebî ve estetik eserlerin ortaya konulabildiği bir düzeye çevrilmesinde Ömer Seyfettin’in çabası her türlü takdirin üzerindedir. Çünkü yazar, ontolojik varlık oluşturmada temel unsur olan ‘ana dilin’, söz olmaktan çıkarılarak yazı ile buluşmasına olanak sağlamıştır. Kâğıt üstündeki yazı, sözün mekânlaşma arzusudur. Kâğıda tutunan söz, yitim veya boşluğa düşme tehlikesini ortadan kaldırdığı gibi, sözle bütünleşen nesne de kâğıt olmaktan çıkar. Toprağın vatanlaşması

²³ Nâzım H. Polat, “*Ömer Seyfettin’de İlginç Söz Varlığı*”, *Bilig*, S.63, Güz 2012, s.189

²⁴ Ömer Seyfettin, “*Milliyette Lisanın Kıymeti ve Ehemmiyeti*”, *Bütün Eserleri Makaleler 1*, (hzl.:Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001, s.377

gibi, yazı ile buluşan kâğıt da kitap olur. Dolayısıyla yazı, sözün vatanlaşmasıdır. Altı yüzyıl boyunca vatanlaşamayan Türk sözü, dağda, köyde, taşrada boşluğa seslenir niteliktedir. Canlı, dinamik ve yaratıcı güçlerin dışına itilmiş olan Türkçe, işlenmekten daha çok iletişimsel işlev gören sıradan bir araca dönüştürülmüştür. Oysa dil, iletişim işlevinin dışında pek çok fonksiyonel özelliğe sahip bir olgudur. Türkçe bu bakımdan en az altı asır boyunca ihmale karşı itibarını taşrada sürdürmeye, derinden akan ırmaklar gibi akmaya ve metinleşemeyen bir boşluğa dökülmeye devam etmiştir. Bu boşluğun ortadan kaldırılması, konuşma dilinin yazıyla buluşmasıyla mümkün olacağından Ö. Seyfettin ve arkadaşları dilsel bilincimizi dilsel vatanlaşma arzusuna evriltmek için uğraşırlar. “*lisan öyle bir vatandır ki bozulursa artık ne millet kalır, ne devlet.*”²⁵ bilincinde olan Ömer Seyfettin, bizim dil maceramızı bilince çıkarmış bir isimdir.

KAYNAKLAR

- ALANGU, Tahir, “*Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ömer Seyfettin*”, **Yeditepe**, S.127, 15 Mart 1957, s.1-7
- JUSDANIS, Gregory, **Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür**, (çev.: Tuncay Birkan), Metis Yay., İst. 1998
- Korkmaz, Zeynep, “*Ömer Seyfeddin ve Yeni Lisan*”, **Milli Kültür**, S.1, Haziran 1980
- Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri Hikâyeler 1**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 1999
- Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri Hikâyeler 3**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2007
- Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri Hikâyeler 4**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2007
- Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.: Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001
- PARLATIR, İsmail, “*Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin*”, **Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfettin**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank. 1985
- POLAT, Nâzım H., “*Ömer Seyfettin’de İlginç Söz Varlığı*”, **Bilgi**, S.63, Güz 2012, s.189-210

²⁵ Ömer Seyfettin, “*Abdullah Tukayef ve Lisani*”, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, (hzl.:Hülya Argunşah), Dergâh Yay., İst. 2001, s.215

KEVAMİL ET-TABİR ESERİNDE FARŞÇADAN TERCÜME YOLUYLA KELİME ÜRETİMİ

*Möhsün NAĞİSOYLU**

İslam dininin Yakın ve Orta Doğu'da yaygınlaşmasından sonra bu dinin temel taşıyıcıları olan Araplar, Farşlar ve Türkler arasında gerek sosyal-siyasi, gerekse edebî-kültürel ilişkiler geniş kapsamı almış ve bu ilişkilerin mantıksal sonucu olarak bütün Müslüman Doğu'da, o sıradan Azerbaycan'da tercüme sanatı bir zarûret olarak meydana çıkmıştır. Orta Çağ Azerbaycan tercüme edebiyatının en zengin ve verimli dönemi XV-XVI. yüzyıllara denk geliyor. Aynı dönemde türkdilli şiirin güçlü gelişimi, ana diline olan ilginin artışı, Cahanşah Hakikî ve Şah İsmail gibi kudretli devlet başkanlarının da doğma ana dilinde şiirler yazması çeviri sanatının yaygınlaşması için uygun zemin ve ortam yaratmıştır. İşte bu yüzden de söz konusu yüzyıllarda Arap ve özellikle Fars dilinden yapılan tercümelerin sayısı çoğalıyor. XVI yüzyıla ait tercüme hem nezmle, hem de düzyazı. Nezmle edilmiş tercümelelerden ikisi Muhammed'in (s.a.s.) kırk seçme hadis dayanarak hazırlanmıştır. Bunlardan biri dahi Muhammed Fuzulî'nin, diğeri ise hezini texellüslü şair-mütercim kaleminden çıkmıştır. Meqsudi texellüslü şair-mütercime ait *Möcüzname* adlı tercüme eseri de nezmle ve dini içeriklidir. Bu yüzyılın ürünü olan nesir tercümelelerinde ise Muhammed bin Hüseyin Kâtip Nişatinin *Şühedaname* ve *Şeyh Sefî tezkiresi* adlı hacimli tercüme eserleri özel bir yere sahiptir. Her iki tercüme eseri basit ve canlı halk konuşma dilinde kaleme alınması ile dikkati çekiyor. İşte bu nedenle de bu tercüme öncelikle edebî dil tarihi üzere uzmanların dikkatini çekmiş ve dilbilim yönünde incelenmiştir. Bu iki tercüme eserinin bir özel yönü de onların elyazmalarının mütercim avtografı şeklinde günümüze ulaşmalarıdır.

Orta yüzyıllarda nesirle yapılmış tercüme içerisinde Hızır bin Abdülhadi Bevacı'nın *Kevamilüt-tabir* isimli tercüme eseri gerek değerliliği ve metnin dolgunluğu, gerek zengin etnografik bilgileri, gerekse kendine özgü dil özellikleri ile seçiliyor. Tercümenin Farsça orijinali – *Kamilüt-tabir* eseri

* Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü Başkanı (Direktör)

XII yüzyıl Azerbaycan alimi Hübeyş Tiflisinin kaleminden çıkmıştır. Bilimin çeşitli alanlarına dair 25 eseri olan Hübeyş Tiflisinin *Kamilüt-tabir* eseri XV-XVI yüzyıllarda olan beş ayrı kişi tarafından Türkçeye çevrilmiştir ki, onlardan en ünlüsü Bevazici'ye aittir. *Kamilüt-tabir'in* Bevazici'nin eklentileri sayesinde genişletilmiş tercümesi olan *Kevamilüt-tabir* klasik Rüya tabirleri ansiklopedisidir. Burada rüyada görülenlerin isimleri önce üç dilde (Arapça, Farsça, türk) gösteriliyor, sonra ise onların geniş yorumu veriliyor. *Kevamilüt-tabir* hem de bir anlamda Arapça-Farsça-Türkçe sözlük izlenimi vermektedir, çünkü burada nesnelere isimleri üç dilde verilmiştir.

Kevamilüt-tabir'in Elyazmaları Enstitüsü'nde tutulan ve mütercimim kendi eli ile yazdığı avtograf nüshası (16) onun değerini daha da yükseltiyor. Tercümenin metni bütünüyle harekelenmiştir ki, bu da tarihi ses bilgisi açısından son derece önemlidir. Kevamilüt-tabir'in tercüme özelliklerine gelince, izlenimler göstermektedir ki, Bevazici Kamilüt-tabir'i, esasen, dakik tercüme etmeye çaba göstermiş, bazı durumlarda ise orjinaldeki bazı kelime ve ifadelere dokunmamış, onları kendi çevirisinde olduğu gibi korumuştur. Bazı durumlarda ise o, orjinaldeki ayrı ayrı düzeltme ve bileşik kelimeleri çevirisini yaparken onların şeklini, yapısını da aynen kullanmaya çalışmıştır. Kevamilüt-tabir her şeyden önce Türk edebî dil tarihinin değerli kaynaklarından biridir. Bu açıdan Bevazici'nin Farsça metinden tercüme yoluyla oluşturduğu bir sıra sözcükler hususiyetle dikkat çekiyor. Orjinaldeki sözcüklerin çoğunluğunu tercüme etmeye, değiştirmeye istekli tercüman bazen Tiflisi'nin kullandığı bir dizi düzeltme ve bileşik sözcüklerin tercümede kuruluşunu da saklamış, yani düzeltme sözü benzer yapıya düzeltme deyişle, bileşik sözü ise aynı kural ile bileşik sözle bildirdi. Bu çeşit sözcüklerin çevirisinde Bevazici, elbette belli zorluklarla da yüzleşmeli olmuş, bazen onların hazır, mevcut karşılıklarını ana dilinde bulamamıştır. Böyle durumlarda o, gerçek yaratıcı-çevirmenlik arayışlarında bulunmuş, yani ayrı ayrı kelimeleri, genellikle, harfi şekilde ana diline çevirmek yoluyla bir dizi yeni kelimeler yaratmış, böylece, yazılı edebî dilimizin zenginleşmesi işine hizmet etmiştir. Bevazici'nin bu yöndeki etkin ve yaratıcı çevirmenlik işi, genellikle, Fars kökenli düzeltme ve bileşik sözcüklerin tercümesi ile bağlıdır. Öncelikle bu kabilden olan düzeltme sözcüklerin Türkçe tercümesine ait birkaç örneğe bakalım:

Nete چنانکه در دیباچه ذکر کردیم باز نمایم تا استخراج آن بر خواننده و آموزنده آسان گردد
ki kitab evvelinde zikr etmişüz, zikr edevüz, ta anun istihracı oqıyıcıya ve ög-
reniciye asan ola (153,16a)

دیو در خواب دشمن بزرگ باشد فریبنده

Div düşde bir aldayıcı ulu düşmene delalet eder. (21,189b)

دست بخشنده بهتر است از دست ستاننده

Behşende el dileyici elden yegrek .(21,8a)

Yukarıdaki Farsça cümlelerde aynı yapıdaki beş kelime işlenmiştir: خواننده (okuyan, okuyucu), آموزنده (öğrenci, öğrenen), فریبنده (aldatan), بخشنده (bağışlayan), ستاننده (alan). Bu sözcüklerin tamamı fiil kökü ve انده ekinden düzelmiştir. Fars dilinde انده eki fiil köklerine eklenmek üzere, genellikle, isim ve şimdiki zaman anlamlı ortaç (Sıfat-fiil veya partisip) yapar. İlk iki kelime dilbilgisel anlamda düzeltme isim, geri kalan üç kelime ise fiili sıfattır. Bevazici onlardan birini - بخشنده (bexşende) sözünü olduğu gibi kullanmış, geri kalan dört kelimeni ise tercüme etmiştir. Bu dört sözcüğün karşılığında kullanılmış olan “okuyucu”, “öğrenici”, “aldayıcı” ve “dinleyici” sözleri de yapıları itibariyle onların Farsça metindeki orjinallerinin aynıdır, yani fiil kökü ve ekten ibarettir. Bilindiği gibi, çağdaş Azerbaycan dilinde -ıcı, -ici eki, genellikle, fiilden isim ve sıfat yapar. Bevazici’nin kullandığı bu kelimelerden de birinci ve ikincisi dil bilgisi bakımından düzeltme isim, sonraki ikisi ise düzeltme sıfattır. Yeri gelmişken belirtelim ki, dil tarihine ilişkin araştırmalarda -ıcı, -ici ekine fiilden isim yapan ekler sırasında rastlamıyoruz. Bu ek sadece sıfat düzelten ekler sırasında belirtilmiştir (5, 136-137). Prof. Hadı Mirzezade bu ekin isim düzelten -cı, -ci eki ile aynı kökenden türediğini gösterirken de, onu sıfat düzelten ekler grubuna dâhil ediyor (5, 136-137). Qeyd edek ki, Kevamilüt-tabir’de olduğu gibi, XVI yüzyıl Azerbaycan tercüme abidesi Şühedaname’de de -ıcı, -ici ekleri ile yapılmış isimlere rastlıyoruz. Örneğin: “kayırıcı” (22, 90b) – hamı, “yolsaxlayıcı” (22,213b) - yol bekçisi ve s.

Orjinalin birinci cümlesindeki خواننده kelimesinin karşılığı olarak tercümede kullanılmış olan “okuyucu” kelimesi görüldüğü gibi, çağdaş dilimizdeki “okuyucu” kelimesinin taşıdığı anlamdadır, yani isimdir. Bu kelime eski Türk metinlerinde “oqıcı” ve “oqiğçi” şeklinde (11, 369), orta yüzyıllara ait kaynaklarda ise hem “Okucu”, “Okucu”, hem de “oquyucu” şeklinde işlenmiştir (2, V, 2952; 11, 100,354). Malum olduğu kadar, “okumak” fiili eski ve orta yüzyıllara ait Türk yazıtlarında aşağıdaki anlamlarda kullanılmıştır: “okumak”, “çağırmaq”, “davet etmek” (11, 369; 16, 343-344; 4, 102-103; 12, 354). Bu fiilden yapılmış isim ise eski Türk kaynaklarında, hem de ortaçağ yazılı metinlerde, genellikle, bir anlamda - “davetçi” anlamında kullanılmıştır (11, 369; 2, V, 2952; 16, 342). “Okucu” anlamında ise bu düzeltme söze sadece bir-iki kaynakta rastlıyoruz (12, 354; 16, 342). Bu unsur dikkate alındığında, “oğuyucu” kelimesini bugünkü “oqucu” anlamında edebî dilde ilk kez kullanan yazar ve tercümanlardan birinin de Bevazici olduğunu söyleyebiliriz.

Farsça metindeki آموزنده kelimesinin karşılığı olan “öğrenic” düzeltme kelimesine ise yukarıda belirttiğimiz kaynaklardan hiç birinde rastlamıyoruz. Buna dayanarak bu sözcüğü Bevazici’nin kendisinin oluşturduğunu veya ilk

kez yazılı edebî dile getirdiğini tahmin edebiliriz. Bu arada belirtelim ki, “öğrenici” kelimesi Türkiye Türkçesinde “öğrenci” şeklinde şimdi de kullanılmaktadır (9, 698).

Orjinalin ikinci cümlesindeki فریبنده fiili sıfatının tercümede karşılığı olarak kullanılmış “aldayıcı” kelimesine de eski Türk metinlerinde rastlamıyoruz. Ortaçağ yazılı metinlerinde ise bu kelime nispeten yaygındır: XV yüzyıla ait iki kaynakta onun *aldağan* (çok aldatan), XIII-XVI yüzyıllara ait birkaç kaynakta ise “*alduğu*” (aldatıcı) şeklinde işlenmesi kaydedilmiştir (18, I, 92-93).

XV yüzyıl tercüme yapıtı *Kabusname*'de, *Et-töhfetüs-i seniyye* (XVI yüzyıl) ve *Nühbetüt-katki* (XVII yüzyıl) isimli Farsça-Türkçe iki sözlükte ise bu kelime aynen Bevezici'nin tercümesinde verilen şekilde işlenmiştir (2, I, 98). “*Aldayıcı*” kelimesinin bu kaynaklarda kullanılmış olan şeklinin Bevezici'nin tercümesi ile örtüşmesi, elbette, Ortaçağ'ın tercüme sanatı açısından dikkat çekiyor. Bu uyumluluk gösteriyor ki, Ortaçağ'ın tercüman ve leksikografları ayrı ayrı düzeltme ve bileşik sözcüklerin tercümesi, seçimi sırasında aynı ilkelere dayanmış, bu nedenle birçok durumda birbirlerinden habersiz olarak, benzeri kelimeleri aynı biçimde tercüme etmiş ve kullanmışlar.

Üçüncü cümlede kullanılmış olan ستاننده Farsça fiili sıfatının karşılığı olan “dileyici” kelimesine ne eski Türk metinlerinde, ne de orta çağların yazılı metinlerinde rastlıyoruz. Sadece tek bir kaynakta - XVI yüzyıla ait Babus-vasit isimli Arapça-Türkçe sözlükte “*dilemek*” fiilinden yapılmış “*dilegen*” kelimesinin “*hacet dilegen*” ve “*özür dilegen*” içeriğinde işlendiği gösterilmiştir (2, II, 1148). Aynı sözlükte birinci terkip Arap kökenli دعا, ikinci madde ise yine Arap kökenli عذار kelimesinin karşılığı olarak işlenmiştir (2, II, 1148). Böylece, “dileyici” kelimesinin Türkdilli yazılı metinlerde kullanılmamasını düşünürsek, o zaman bu sözcüğü bağımsız leksik birim olarak Bevezici'nin Farsçadan tercüme yolu ile oluşturduğunu ve ilk kez yazılı edebî dile getirdiğini söyleyebiliriz.

Bevezici orjinaldeki aynı yapıdaki خرنده نویسنده, kelimelerini de bu şekilde tercüme etmiştir. İlk sözcüğü Tiflisi “müşteri”, “alıcı”, ikinciyi ise “kâtip”, “Mirze” anlamında kullanmıştır. Bevezici de sırayla bu iki sözcüğü öylesine orjinaldeki anlamında – “alıcı” ve “yazıcı” olarak tercüme etmiştir. “Alıcı” sözcüğü aynı anlamda ortaçağa ait Türkdilli yazılı metinlerde kaydedilmiştir (16, 170, 230). “Yazıcı” kelimesinin de Mahmud Kaşgaride (“yazıççı” şeklinde) ve ortaçağ yazılı metinlerinde sadece “kâtip” anlamında kullanıldığı gösterilmiştir (11, 251; 2, 111, 4454, 12, 303). İmadeddin Nesimi'nin dilinde de bu sözcüğün “yazar” anlamında işlendiği izlenilmiştir (3, 542).

Şimdi ise Farsça bileşik sözlerinin çevirisine ait örneklere bakalım:

از آن راهزن دروغ شنود

Ol yolkesici kendüye yalan söyleye. (21,324b)

سندان در خواب دلیل بر مهتری راست کردار بود

Örs düşde gerçeksözlü kişiye delalet eder. (21,72b)

اگر ببیند که امروز گلوگیر میخورد دلیل که چیزی خورد که در او شبهات بود

Boğaztutar emrud düşde içinde şüphe olur mala delalet eder. (21,64b)

اگر ببیند که دست وی ما درزاد خشک بود از صدقه دادن و کار خیر فروماند

Eger bir kimsene kendü ellerin anadandogma quru görse, sedeğe etmekden ve xeyr işden qala. (21,59b)

اگر مریخ رابخواب ببیند را با سرهنگی خونخوار و بدکردار کاری افتد

Eger Merrix yılduzın görse, bir çeribaşıya işi düşe. (21,318b)

Yukarıdaki Farsça cümlelerin her birinde bir bileşik kelime kullanılmıştır ki, Bevezici de onların her birini bileşik kelime olarak tercüme etmiştir. Farsça birinci cümledeki راهزن bileşik kelimesinin birinci tarafı - راه ismi “yol” demektir, زن ise زدن (vurmak) fiilinin köküdür. Bevezici bu sözcüğü “yolkesici” olarak tercüme etmiştir. Görüldüğü gibi, tercüme ile onun Farsça karşılığı arasında bir uyumsuzluk var. Öyle ki, راهزن kelimesinin ikinci tarafının taşıdığı anlam dikkate alındığında Bevezici’nin bu sözcüğü “yolkesici” olarak değil, “yolurucu” şeklinde tercüme edeceğini düşünmek olurdu. Ortaçağa ait yazılı metinlerde, o sıradan Nesimi’nin dilinde aynı anlamda “yolurucu”, “yoluran” sözlerinin işlenmesi (2, VI, 4661) yanı sıra, Es-sihah’da (6, 118) ve daha birkaç sözlükte bu kelimenin tam “yoluran”, “yolurucu” olarak tercüme edilmesi de (2, VI, 4661) şöyle düşündürmektedir. Bununla birlikte, Bevezici راهزن bileşik sözünü orijinal bir biçimde, bu sözcüğün bugünkü dilimizdeki karşılığına yakın bir biçimde - “yolkesici” olarak tercüme etmiştir. İlgi çekicidir ki “yolkesici” sözcüğü ne eski Türk metinlerinde, ne de ortaçağa ait Türkdilli eserlerde izlenilmemiştir. Tüm bunları göz önünde bulundurdukta ister istemez şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Bevezici bu sözcüğü neden «yolkesici» olarak tercüme etmiştir? Kanaatimizce, bu konuda iki faktör etkisini gösterebilir bilir. Birincisi, زدن fiili Farsça yukarıda belirttiğimiz esas anlamından başka “kesmek” anlamında da kullanılmaktadır (17, 1, 758). İkincisi ise (bu daha makuldür), Bevezici bu sözcüğü farscadan yok, Arapça’dan tercüme yoluyla oluşturabilirdi. Bu anlayış Arapça قطاع الطريق bileşik sözcüğü ile ifade edilir ki, onun da lügati anlamı “yolkesen”dir (23, 783). Hatırlatalım ki, Bevezici “yolkesici” maddesinin başında onun arapcasını da قطاع الطريق “kettai-üt-terik” gibi göstermiştir. Demek ki, bu sözcüğü o, doğrudan Arapça’dan

tercüme edebilirdi. Ayrıca, قطاع اطریق «kettaüt-terik» kelimesi ile Farsça kökenli “rahzen” sözlerinde de muhtevaca belirli benzerlik ve yakınlık vardır, daha doğrusu, onlar eş anlamlı sayılabilir. Bu anlamda belki, Farsça dilindeki bu sözün de meydana çıkması onun Arapçası ile bağlıdır. Herhâlde Bevazici'nin “rahzen” kelimesini “yolkesici” olarak tercüme etmesi onun çevirmenlik başarısı olarak dikkat çekiyor. Bu arada belirtelim ki, Bevazici bünyesinde زدن fiili olan daha bir mürekkep sözcüğü aslından farklı biçimde tercüme etmiştir. Bu, مصيبت زده bileşik sözcüktür. Bevazici onu “musibet çekmiş” olarak tercüme etmiştir. Çeviren راه زدن bileşik felini da “yol kesmek” gibi çevirmiştir.

İkinci cümledeki «gerçeksözlü» bileşik sözcüğü yukarıdaki düzeltme ve bileşik kelimelerden içeriğindeki sözyapım ekine göre ile ayrılıyor. Bu sözcüğün Farsça aslı - راست کردار iki kelimeden ibarettir: «düz», «doğru» anlamlarını taşıyan راست sıfatından ve «iş», «takip» anlamlarında kullanan «کردار» isminden. راست کردار Farsça «doğrucul», «iyiler», «temiz» (adam) gibi anlamlara gelmektedir (17, 1, 707). Bevazici onun birinci tarafını olduğu gibi - «gerçek» şeklinde tercüme etmiş, ikinci tarafını ise biraz farklı bir biçimde belirtmiştir. Mütercim کردار “kerdar” isminin karşılığında “sözlü” düzeltme sıfatını kullanmıştır ki, bu da sözcük hem de dil bilgisi anlam bakımından Farsça aslından farklıdır. Sozsuz ki, tercüman راست کردار “rastkerdar” kelimesini “gerçeksözlü” olarak tercüme ederken onun bir bütün olarak taşıdığı anlamını esas almıştır. Belli ki, “gerçeksözlü” bileşik sözcüğü yapı itibarıyla bu sözden belirli bir düzeyde farklı olsa da, taşıdığı anlam bakımından ona tam uyumludur, çünkü “emeli düz olan” öylesine “sözcüğü doğru olan” demektir. “Gerçeksözlü” kelimesine bileşik sıfat gibi eski ve Ortaçağ Türk anıtları hakkındaki kaynak ve araştırmalarda rastlamıyoruz. Bu yüzden onu da Bevazici'nin çevirmenlik faaliyetinin mahsulü olarak değerlendiriyoruz.

Bevazici راست کردار *rastkerdar* kelimesinin eş anlamlısı olan راستگو (گو) *astkerdar* “kuğu” terkibi گفت *qoften* “demek, söylemek fiilinin köküdür; “*rastqu*” düz konuşan demektir) sözünü ise biraz farklı bir biçimde yine -ici eki ile - “gerçeksöyleyici” şeklinde tercüme etmiştir (21, 12b). Görüldüğü gibi, “gerçeksözlü” bu Farsça bileşik kelimesine daha çok uymaktadır. Bevazici'nin Farsça metindeki سریمهر kelimesinin karşılığı olarak kullandığı “başmöhürlü” (21, 94a) leksemi da yapı itibarıyla “gerçeksözlü” bileşik kelimesine benziyor. سریمهر bileşik sözcüğü Farsça kökenli üç bileşenden ibarettir :

1. سر “ser” ismi. 2. Esasen, yön ve yer kavramlarını belirten, dilimizdeki yönelme ve bulunma hal eklerinin kapsadığı anlama uygun به önqoşması. 3. مهر (mühür) ismi. Bevazici ise bu bileşik sözcüğü harfi biçimde değil (sözcüğün lügati anlamı şöyledir: “baş möhürde”), türkçemizin kendi özelliğine uy-

gun olarak, son derece başarılı bir biçimde: dört içeriğin (isim + iyelik eki + isim + alâmet bildiren li eki) belirtmiştir. İlgi çekicidir ki, bu sözcüğün çağdaş karşılığı da benzer yapıdadır: “başıbağlı”. Öyle Bevezici da “başımöhürlü” bileşik sözünü aynı sayfada, hem da “başıbağlı” şeklinde kullanmıştır (21,94b). İster “başımöhürlü”, gerekse “kapatılmış” bileşik sözlerinin eski ve orta çağlara ait Türkçe metinlerde kullanıldığı hakkında bir bilgiye rastlamıyoruz.

Tercümenin üçüncü cümlesinde kullanılmış olan “boğaztutar” bileşik kelimesi ise orjinal yapıya sahiptir. Onun terkindeki -ar eki çağdaş edebî dilimizden farklı olarak, burada fiili sıfat fiil anlamını taşımaktadır. Belirtelim edelim ki, bu ek ile yapılmış sıfat fiiller yazılı abidelerimizin dilinde yaygınlaştığı kadar (**bakınız: 5, 275**), çağdaş edebî dilimizde de kullanılmaktadır. Örneğin: “subasar”, “suakar”, “sututar”, “astabasar” vb. bileşik sıfatları bu kabildendir. “Boğaztutar” kelimesinin Farsça aslı iki terkipten oluşuyor: گلو (boğaz) ismi ve گرفتن (tutmak) fiilinin kökü - گیر. Bevezici’nin oldukça doğru çevirdiği bu kelime dilimizde kelime yaratıcılığının başarılı bir örneği olarak görülebilir. Bu kelimeye de dil tarihi kaynaklarında rastlanmamaktadır.

Bevezici’nin kullandığı “çokbilür” bileşik sözcüğü de yapı itibariyle “boğaztutar” leksemine benziyor. Bu kelime de metinde sıfat fiil anlamını taşımaktadır: “çokbilür kişi” (21,92a). Bevezici onu Farsça metindeki بسیار دان (çok bilmek) fiilinin kökü دان den ibarettir) karşılığı olarak kullanmıştır. “Çokbilür” bileşik kelimesinin de yazılı metinlerde kullanımına dair bir bilgiye rastlamıyoruz. Çağdaş edebî dilimizde ise bu kelime azıcık değişiklikle – “çokbilen” şeklinde kullanılmaktadır.

Orjinalin dördüncü cümlesinde kullanılmış olan مادرزاد «maderzad ‘kelimesinin karşılığını da Bevezici son derece başarılı seçmiştir: “anadandoğma”. Bu iki kelime anlamca birbirine tamamen uyduğu gibi, yapı itibariyle de benzerdir. Her iki sözcüğün temelinde مادر “mader” (ana) ismi ve زدن “zaden” (yavru) fiili duruyor. Fark sadece şu ki, orjinaldeki isim hiçbir önkoşma kabul etmemiştir - yalın haldedir, tercümedeki “ana” ise ayrılma/uzaklaşma halindedir. Ayrıca, orjinaldeki زادن “zaden” fiilinden yapılan kelime şekilce geçmiş zaman fiili sıfat fiili (doğmuş) olarak kabul ediliyor, onun karşılığı olan “doğma” ise sıfattır. Bununla birlikte, “anadandoğma” kelimesi “maderzad” kelimesinin kapsadığı anlamı tam içermektedir ve dilimizdeki mutlak karşılığıdır. Şaşırtıcı bile olsa, bu bileşik kelimenin Türkdilli yazılı metinlerde kullanılmasına dair hiç bir bilgiye rastlamıyoruz. Sadece XV yüzyıla ait bir kaynaktan “anadan doğmuş” kelimesinin bileşik haber görevinde kullanıldığı gösterilmiştir (2, 1, 122). kaydedelim ki, “anadandoğma” sözcüğü XV yüzyıl tercüme yapıtı Gülşeni-raz tercümesinde de kullanılmıştır: Anadandoğma gözsüz gibi hali, Kimin ki, olsa teriqi-etizali. (7, 174)

Çağdaş edebî dilimizde de “*anadandoğma*” sözcüğü aynı anlamda kullanılmaktadır.

Orjinaldeki son cümlede kullanılmış olan سرهنگ bileşik Farsça kelimesinin tercümesi de ilginçtir. سر (baş) ve هنگ (alay) isimlerinden oluşan bu kelime Farsça “serkerde/komutan”, “alay başçısı” gibi anlamlara gelmektedir (24, II, 1879). Bevezici’nin kullandığı “Çeribaşı” bileşik sözcüğü de aynı kelimelerden – “çeri” (ordu) ve “baş” isimlerinden ibatendir. Fark sadece bu sözcüklerin yerlerindedir: “serheng” kelimesinden farklı olarak, onun Türkçesinde “baş” ismi önde değil, sondadır. Fakat bu yapı farkına rağmen, Bevezici’nin oldukça başarılı seçtiği “Çeribaşı” leksemi سرهنگ “serheng” kelimesinin taşıdığı anlama tam uygundur ve muhakkak, birbaşa karşılığı olarak kabul edilebilir. Şunu aynı kelimenin tarihsel Türk dillerinde aynı anlamda kullanılması da kanıtlamaktadır. “Çeribaşı” kelimesi eski Türk metinlerinde işlenmese de, bu kelimenin birinci tarafı (“çeri”) kaydedilmiştir (11, 144). XIV-XVIII yüzyıllara ait Türkdilli yazılı metinlerde de bu kelime bol bol kullanılmıştır (2, II, 864-865). İlgî çekicidir ki, *Es-sihah*’da (8, 91), aynı zamanda *Miftahül-Lüğe* (XV yüzyıl) ve *Lugati’-Nimetullah* (XVI yüzyıl) isimli Farsça-Türkçe sözlüklerde “serheng” kelimesinin karşısında “Çeribaşı” yazılmıştır (2, II, 864-865). Orta yüzyıllara ait yazılı metinlerde aynı anlamda “çeri begi” ifadesi de kullanılmıştır (2, II, 866). Hasan Zerinezade Safeviler döneminde Farsça yazılmış iki tarihi eserde aynı anlamda “*alaybeygi*” kelimesinin de kullanıldığını göstermektedir (9, 147). Şunu da belirtelim ki, o dönemde “başı” bileşimi ile yapılan onlarca bileşik kelime sadece dilimizde kullanılmış, hatta Pers diline de geçmiştir. Örneğin: “*avçibaşı*”, “*qapuçibaşı*”, “*qurçibaşı*”, “*eşik-ağasibaşı*”, “*saruçibaşı*”, “*topçibaşı*”, “*tofengçibaşı*”, “*keşikçibaşı*”, “*minbaşı*”, “*yüzbaşı*”, “*çavoşbaşı*”, “*sübaşı*” ves. (9, 160, 162, 168, 181, 247, 271, 310, 318, 341, 343, 390, 415). Sonuncu kelime - “sübaşı” da “Çeribaşı” kelimesi ile eşanlamlıdır. Bu kelime eski Türk metinlerinde (11, 516) ve *Es-sihah* sözlüğünde de (6,55) kullanılmıştır. Tüm bunlara rağmen, “Çeribaşı” sözcüğü çağdaş Azerbaycan edebî dili için arkaik sanıldığı gibi, “başı” bileşimi ile yapılan diğer sözcükler de dilimizde vatandaşlık hakkı kazanamamış ve unutulmuştur.

Bevezici ayrıca “Kamilüt-tabir” de işlenmiş فراخ روزی ve خوش بوی bileşik kelimelerini de aynı kural ile bileşik kelime olarak tercüme etmiştir: “genrizqlü” (21, 92a), “hoşkokulu” (21,185a). Bevezicinin kullandığı bu kelimelerden birincisine elimizdeki kaynaklardan hiç birinde rastlamıyoruz. Onun aslı فراخ روزی fars dilinde “zengin”, “rızkı bol olan” anlamına geliyor. Tercüman bu sözü harfi şekilde çevirerek onun aslının içerdiği fars kökenli روزی «rızk» sözünü eynimenalı erbeleşli رزق “rızk” sözü ile değiştirmiştir, halbuki birinci sözcük Azerbaycan-Türk okuyucusu için daha anlaşlıktır. ki, şimdi çağ-

daş konuşma dilimizde bu bileşik kelimenin karşılığı olan “rızkı bol” ifadesinde tam olarak aynı sözcük kendisine yer alması bir rastlantı değildir.

“Hoşkokulu” bileşik kelimesinin de yazılı kaynaklarda kullanılmasına ait bir kayıt yoktur. Bu sözcüğün karşılığında bir takım klasiklerimizin dilinde aynı Tiflisi’de olduğu gibi, “hoşbuy” Farsça bileşik sıfat kullanılmıştır (1, IV, 337). çağdaş dilimizde de “hoşkokulu” yerine daha çok “hoşetir” kelimesi kullanılıyor. İlginç taraf “hoşbuy” kelimesinin çağdaş tercümesinin de Bevazici’nin çevirisine yakın olmasıdır: “hoşiyli”. Bu sözcük bir yandan Bevazici’nin profesyonel tercüman olmasına delâlet ediyorsa, diğer yandan da onun bu alandaki zengin birikiminin, özellikle de sözcük sanatı alanındaki etkin faaliyetinin bugün de bu alandaki araştırmalar için gerekli olduğunu bir kez daha kanıtlıyor.

Bevazici’nin kullandığı yukarıdaki düzeltme ve bileşik kelimelerden bazılarının içeriğinde -ıcı, -ici eki vardır. Genel olarak dikkate aldıkta da anıtta kullanılmış düzeltme ve bileşik sözcükler içerisinde bu ekin yardımı ile yapılan sözcükler hakimdir. Bu çeşit sözcükler içerisinde dayanarak meslek-sanat belirten ve gramer anlamda isim olan sözcükler ilgi çekiyor. Bu kelimelerden bazılarının sadece kendini ve *Kamilüt-tabir*’deki orjinallerini kaydetmekle yetiniyoruz:

kehhal – “göze dermansalı-” كحال , “zerrab” – “sikkeuruci” ذراب
 باز , “hallac”- “panbuqatıcı” حلاج , “kavvas” – “suyatalıcı” غواص , “cı
 . “soturforuş” – “tavarsatıcı” ستور فروش , “reesenbaz” - “ipdeoynayıcı”

Farsça metindeki bu kelimelerden “Zarrab”, “kahhal”, “kavvas”, “hallaç” Arap kökenli basit kelimelerdir. “Hallaç” kelimesi şimdi de yazılı edebî dilimizde kullanılıyor. Onu da belirtelim ki, Bevazici bu sözcüğü anıtın başka bir yerinde kullanmıştır . “Kavvas” kelimesi eski sözcükler sırasına dâhil edilse de, klasik literatürde son dönemlere kadar yaygındır (1, I, 466). Sonuncu iki sözcük ise fars kökenlidir ve yapıları murekkeptir: “resenbaz” sözü “resen” (ip, halat) ismi ve باختن “bahten” (oyunatmak) fiilinin kökü باز “baz” terkibinden, ستور فروش “soturforuş” ise ستور “sotur” (binek hayvanı) ve فروختن “foruhten” (satmak) fiilinin kökü فروش “foruş” terkibinden ibarettir. Bevazici bu kelimelerin çevirisine yaratıcılıkla yaklaşarak, onların taşıdığı anlamı esas almış ve hepsini ana dilinin kendi sözleriyle vermiştir. bu Arap ve fars kelimelerinden bazılarının çağdaş tercümeleri Bevazici’nin tercümelerine oldukça yakındır. Örneğin, Bevazici’nin “sikkeuruci” olarak tercüme ettiği “Zarrab” kelimesinin çağdaş dilimizdeki karşılığı “pulkesen”, “sikkevuran”-dır. Görüldüğü gibi, “sikkevuran” sözcüğü ile Bevazici’nin tercümesi arasındaki temel fark ektedir. Aynı sözcükleri belirli bir anlamda “kavvas” ve “hallaç” kelimelerinin çağdaş dilimizdeki karşılıklarına da ait ede biliriz.

“Kavvas” kelimesinin çağdaş dilimizdeki karşılığı “*dalmak*”, “*suya dalmak*” fiilinden yapılmış “*dalgıç*” düzeltme ismidir. Bevazici de “*kavvas*” kelimesinin çevirisinde “*suya talmak*” filini kullanarak onu “*suya talıcı*” gibi çevirmiştir.

“*Hallaç*” sözcüğü, yukarıda belirttiğimiz gibi, çağdaş edebî dilimizde kullanılmaktadır ve “*pamukatan*” demektir. Bevazici işte onu bu şekilde – “*pamukaticı*” gibi vermiştir. Demek ki, yetenekli tercüman Bevazici’nin fars dilinden tercüme yoluyla ulaştırdığı birçok sözcükler bugün de önemini kaybetmemiş ve sözcük türetmede bu kelimelerden kullanmak uygun olabilir. Kayıt edelim ki, bu kelimelerin Eski Türkçe metinlerde ve ortaçağ yazılı örneklerinde kullanıldığına dair her hangi bir kayda ve olguya rastlamıyoruz. Bu faktörü dikkate alarak bu kelimelerin Bevazici tarafından oluşturulduğunu tahmin ediyoruz.

Orjinaldeki كحال “*kahhal*” kelimesi dilimize “*göz hekimi*” kimi tercüme olunuyor. Bevazici bu sözcüğü orjinal bir biçimde “*göze ilaç salıcı (verici, damlatan)*” şeklinde tercüme etmiştir. رسن باز “*resenbaz*” kelimesinin tercümesi ise bir çeşit bu bileşik sözcüğün parçalarının harfi tercümesidir: “*ipteoy-nayıcı*”. Ancak bu sözcük oldukça orjinal sesleniyor ve edebî çeviri etkisi bağışlamır. Qeyd edek ki, “*ipteoy-nayıcı*” kelimesi *Es-sihah*’ta da tıpkı “*resen-baz*” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak verilmiştir (8, 66).

Yukarıdaki kelimelerden sonuncusu - ستور فروش “*soturforuş*” kelimesinin tercümesi de ilginçtir. Bevazici bu bileşik sözcüğü de harfi şekilde “*tavarsatıcı*” olarak tercüme etmiştir. Sözcüğün ilk tarafı “*tavar*” çağdaş dilimizde hem fonetik hem de semantik değişikliğe uğramıştır. Onun çağdaş şekli – “*davar*” hazırda dilimizde “*küçük boynuzlu hayvan*” manasında kullanılmaktadır (1, II, 10). Bevazici’de ise bu kelime “*binek hayvanı*” anlamındadır. Bevazici orjinaldeki میوه فروش “*miveforuş*” ve برده فروش “*berdeforuş*” kelimelerini de “*ye-mişsatıcı*” ve “*esirsatıcı*” olarak tercüme etmiştir.

Bevazici’nin -ıcı ekinin katılımıyla yaptığı daha bir sözcük ilgi çekiyor. Bu, “*ır*” (şarkı, türkü) maddesinde işlenmiş “*ırlayıcı*” (sanatçı, hanende, okuyan) düzeltme kelimedir: “*ırlayıcı düşde alime delalet eder*” (21, 40a). Qeyd edek ki, “*ırlayıcı*” sözünün işlendiği cümle Bevazici’ye aittir, yani bu cümlenin orjinali Kamilüt-tabir’de yoktur. Ancak, muhtemelen Bevazici bu cümleyi Arap kaynaklarından tercüme etmiştir. Kayıt edelim ki, Farsça خواننده “*Hanende*” sözcüğü yapıları ve menaca “*ırlayıcı*” sözüne tam uyumludur. “*ırlamak*” (okumak, şarkı söylemek) fiilinden yapılmış “*ırlayıcı*” ismi XIV-XVI yüzyıllara ait yazılı abidelerde, o sıradan *Es-sihah*’ta geliştirilmiştir (8, 49; 2, III, 1969). Ayrı-ayrı kaynaklarda bu kelimeye “*ırlağan*” ve “*ırlavçı*” şeklinde de

rastlıyoruz (2, III, 1965; 15, 417). Bevezici’de bu sözcüğü “ırlayan” şeklinde de kullanmıştır (22,40a).

Aynı yapı, yani isim, fiil kökü ve - ıcı, - ici ekleri ile yapılmış bileşik sözlere başka yazılı abidelerimizde de rastlıyoruz. Örneğin, Yusuf Meddahın *Varka ve Gülşah* mesnevisinde: “kaniçici”, “hiyleedici” (3, 56); Şühedaname’de “hancerurucu” (151,239 b) vb. Görüldüğü gibi, Bevezici’nin kullandığı yukarıdaki kelimelerden farklı olarak bu leksemeler dilbilgisel anlamda isim değil, sıfattır. *Kevamilüt-tabir*’de de aynı yapıdaki sıfatlar çoktur. Örneğin: “sitemedici” (21,170a) - zülmkar, “fitnesalıcı” (21, 25a) - arakarıştırıcı, “yalansöyleyici” (22, 17a) – “azapindirici” (21, 18b), “azapgötürücü” (21, 19a), “kaniçici” (21, 220a), “bağlı işler açıcı” (21, 268b) vb.

Bevezici orjinalde olan düzeltme ve birleşik kelimelerin çevirisinde -çı, -çi; ~ lı, li, lu, lü; lık, -lik gibi çok kullanılan eklerle düzelmiş kelimelerden de istifade etmiştir. Bu tür kelimelerin çoğuna aynen eski ve ortaçağa ait türkdilli yazılı abidelerde de rastlıyoruz. Onlar çağdaş edebî dilimizde de azıcık değişiklikle kullanılmaktadır. Bu ise o demektir ki, Bevezici bu sözcükleri dil-den hazır şekilde almış ve orjinalde olan kelimelerin karşılığı olarak kullanmıştır. Bu türden olan birçok sözcükler içerisinde şunlar dikkat çekiyor. Bu sözcükleri Farsça metindeki orjinalleri ile beraber veriyoruz: کلاهدوز “kolahduz” – “börkçi”, کفشگر “kefşger” – “başmaççı”, رنگرز “rengrez” – “boyacı”, میوه دار “mivedar” – “yemişlü”, سرپرده “seraperde” – “günlük”, جامه خواب “came-ye xab” – “gecelik”, بارانی “barani” – “yağmurluq” vb.

Önce belirtelim ki, Bevezici’nin kullandığı bu kelimelerin tamamı yapı itibariyle düzeltme, onların Farsça orjinalleri içerisinde ise yapı itibariyle hem düzeltmeleri, hem birleşikleri, hem de bir izafet terkibi var. Demek ki, tercüman hiç de her zaman orjinaldeki sözcüksel birimlerin çevirisinde kendi kuruluşunu da muhafaza etmeğe çalışmamış, birçok durumlarda bu sözcükleri ana dilinde kullanılan karşılıkları ile vermeye gayret etmiştir. İlginçtir ki, tercümanın kullandığı bu kelimelerden sadece “gecelik” dilimizde vatandaşlık hakkı kazanamamış, “yemişlü” ise çağdaş edebî dilimizde biraz farklı anlam taşıyor, kalanları ise olduğu gibi kullanılmaktadır. Ancak, bu sözcükler Bevezici’nin tercüme sanatına olan ilişkisinin açıklanması ve bu alandaki profesyoneliyinin ortaya çıkarılması açısından ilgi çekicidir.

Şimdi ise bu sözcükleri ayrı ayrı gözden geçirelim: کلاه دوز «kolahduz» birleşik kelimedir: کلاه “kolah” (şapka) ve دوختن “duhten” (dikmek) fiilinin kökü دوز terkiibinden ibarettir, genel olarak dilimize “Şapkacı” kimi tercüme olunuyor. Bevezici onu “börkçi” düzeltme sözcüğü ile vermiştir. “börk”, “börkçi” sözcükleri Eski Türkçe metinlerinde kullanılmıştır (11, 118). Atalar sözlerinde de korunup saklanmış “börkçü” sözcüğü (“Börkçünün börkü ol-

maz, kürkçünün kürkü”) çağdaş edebî dilmizde de kullanılmaktadır (1, 1, 316). Bununla birlikte, bu kelimenin eşanlamlı olan “Şapkacı” düzeltme isminin işlenme dairesi daha geniştir.

چنانکه در دیباچه ذکر کردیم باز نمایم تا استخراج آن بر خواننده و آموزنده آسان گردد (Çenan ke der-dibaçe zekr kerdim baz nemayem ta estextrac-e an ber-xanende ve amuzende asan gerded).

Nete ki kitab evvelinde zikr etmişüz, zikr edevüz, ta anun istihracı oqıyıcıya ve öğreniciye asan ola. (21,16a)

دیو در خواب دشمن بزرگ باشد فریبنده (Div der-xab doşmen-e bozarg başed feribende).

Div düşde bir aldayıcı ulu düşmene delalet eder. (21,189b)

دست بخشنده بهتر است از دست ستاننده (Dest-e bexşende behter est ez-dest-e setanende)

Bexşende el dileyici elden yegrek. (21, 8a).

şagird, öyrenen), fe-) آموزنده okuyan, okucu), amuzende) خواننده Çenande alan). Bu söz-) ستاننده (bağışlayan) بخشنده aldadan), bahşende) فریبنده ribende :ekinden türemiştir. انده lerin hamısı fiil kökü ve

از آن راهزن دروغ شنود

Ez-an rahzen doruğ şeneveda

Ol yolkesici kendüye yalan söyleye. (21,324b)

سندان در خواب دلیل بر مهتری راست کردار بود

Sendan der-xab delil ber-mehteri rastkerdar boved

Örs düşde gerçeksözlü kişiyeye delalet eder. (21,72b)

اگر بیند که امرود گلوگیر میخورد دلیل که چیزی خورد که در او شبهات بود

Eger bined ke emrud-e gelugir mihored delil ke çizi hored ke der-u şobehat bovedo

Boğaztutar emrud düşde içinde şübhe olur mala delalet eder. (21,64b)

اگر بیند که دست وی ما درزاد خشک بود از صدقه دادن و کار خیر فروماند

Eger bined ke dest-e vey maderzad hoşk boved ez-sedeğe daden ve ker-e heyr foru maned

Eger bir kimsene kendü ellerin anadandogma kuru görse, sadaka etmekten ve hayır işten kala. (21,59b)

اگر مریخ را بخواب بیند را با سرهنگی خونخوار و بدکردار کاری افتد

Eger merriha be-hab bined ba-serhengi hunhar ve bedkerdar kari ofted

Eger Merrih yılduzın görse, bir çeribaşıya işi düşe. (21,318b)

Bevazici orjinaldeki birleşik kelimeleri nadiren bir kaç sözcükten oluşan birleşme şeklinde de vermiştir. Böyle tercüme bir çeşit kelimenin yorumu etkisi sağlıyor. Örneğin: نمازگاه “**namazkah**” – “*namaz kılacak yer*”, تیردان “**tir-dan**” – “*ok koyacak kab*”, دودکان “**dukdan**” – “*ig koyacak kab*”, عودسوز “**udsuz**” – “*tütsü yakacaq kab*” ve s.

Anıtın tercüme özellikleri sırasında Farsça söz birleşmelerinin (frazemlerin) tercümesi özellikle dikkat çekiyor. Belirtmek lazım ki, frazeoloji birimlerin tercümesi bedii tercümenin en temel konulardan, aynı zamanda en zor sorunlarından biri olarak kabul edilir. Bu yüzden tercüme teorisine ait araştırmalarda frazeoloji birimlerin tercümesi de ayrıca aydınlatılmıştır (bkz: 13, 185-202; 14, 91-112; 19, 185-189). Anıtta kayda aldığımız frazeoloji birimlerin çoğunun aslı Kamilüt-tabir’de vardır, bu ise her iki eserin metninin ne derece uygun olduğunu da kanıtlamaktadır. Genellikle fiili frazeoloji birimlerden oluşan Farsça sabit kelime birleşmelerinin çoğu çeviride harfi şekilde yok, onların Türkçe karşılıkları ile verilmiştir. Bedii tercümenin teorik esaslarının olmadığı bir dönemde Bevazici bu işin üstesinden başarıyla gelmiştir. Bununla birlikte, anıtta öyle sabit kelime birleşmeleri vardır ki, onların farsçadan “kalque” edilmesine, yani harfi şekilde çevrilmesine şüphe yoktur. Bu açıdan anıtta kayda aldığımız frazeoloji birimleri iki gruba ayrılabilir: 1. Türkçenin kendine has, orjinal deyimler – kelime birleşimleri; 2. Farsçadan “kalque” şeklinde tercüme edilmiş kelime birleşmeleri.

Belirtelim ki, herhangi bir frazeoloji birimin orjinal, yoksa “kalque” olduğu konusunda aynı ifadenin tercüme edilen dile ait başka yazılı abidelerde, özellikle incelenen kaynaktan önce yazıya alınmış eserlerde işlenmesi olgusu başlıca faktör olarak kabul edilir ki (10, 97), biz de bunu esas alıyoruz. Ayrıca, söz konusu meselede bu ifadelerin çağdaş edebî dilde işlenip-işlenmemesi de dikkate alınmalıdır. Çünkü musahideler gösteriyor ki, “kalque”lerin çoğu edebî dilde vatandaşlık hakkı kazanamıyor..

Orjinal bildiğimiz frazemler kelime birleşmelerinin sayı anıtta fazlalık oluşturuyor. Bu gruptan olan frazeoloji birimlerin kendisini de ikiye ayırabiliriz: 1. Kuruluş ve sözcük içeriği itibariyle Farsça metinde sabit kelime birleşimleri ile tam örtüşen frazeoloji birimler; 2. Leksik içerik itibariyle Farsça sabit kelime birleşmelerinden farklı olan frazeologizmler. Belirtelim ki, birinci tür frazeoloji birimler diğer Türk lehçelerine yapılmış tercümelerde de vardır ve bu durum düzgün olarak “birçok dillerin eskiden birbirine etkisinin

sonucu” olarak değerlendiriliyor (20, 14). Tercümede kullanılan frazemlerden asagidakılar özellikle dikkat çekiyor: açığ gelmek, açığ yudmaq, ad koymak, dili uzun etmek, dirliğ geçirmek, eli dar olmak, işe tutmak, işi bulanığ olmak, gönlü pas tutmak, sözcük-sav düşmek, yoldan çıkarmak, yüz vermek, yüzünün suyu gitmek vb. bunlardan bazıısı farsçadan kalque yolu ile çevrilmiştir.

Kevamilüt-tabir klasik Azerbaycan tercüme edebiyatının en değerli ve nadir örneklerinden biri olmasının yanı sıra, aynı zamanda bedii nesrin, edebî dil ve ilmi üslup tarihinin yanı sıra etnoqrafiyanın incelenmesi açısından önemli ve önemli yazılı anıtlardan biridir. Bu yüzden de bu yazılı tercüme abidesinin yayımına ve iyice kompleks bir şekilde araştırılmasına büyük ihtiyaç vardır.

QAYNAQLAR

- Azerbaycan dilinin izahlı lüğeti. I-IV cildler. Bakı, “Elm”, 1967-1987.
- XIII asrıdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü. I-VI ciltler, Ankara, 1941-1945.
- Qehremanov Cahangir, Hacıyeva Zemine. Yusif Meddah. Verqa ve Gülşah. Bakı, “Elm”, 1988.
- Qehremanov Cahangir. Nesimi Divan’ının leksikası. Bakı, “Elm”, 1970.
- Mirzезade Hadi. Azerbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU neşriyyatı, 1990.
- Nağisoğlu Möhsün. A.Bakıxanovun “Riyazül-qüds” eseri klassik tercüme nümunesi kimi. Bakı, “Nurlan”, 2006.
- Nağisoğlu Möhsün. Şirazinin “Gülşeni-raz” tercümesi. Bakı, “Nurlan”, 2004.
- Nağçıvani Hinduşah. Es-Sihah el - ecemiyye (çapa hazırlayanlar: Teyyibe Elesgerova ve Cemile Sadiqova). Bakı, “Elm”, 1993.
- Zerinezade Hesen. Fars dilinde Azerbaycan sözləri. Bakı, Azerbaycan SSR EA neşriyyatı, 1963.
- Адилов М.И. Роль переводов в обогащении азербайджанского языка фразеологизмами. – «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1968.
- Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969.
- Изысканный дар тюркскому языку. Ташкент. «ФАН», 1978.
- Левицкая Т.Р. Фитерман А.М. Проблемы перевода, М., 1976.
- Муллоджанова З. Стиль оригинала и перевода, Душанбе, 1976.
- Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XIV века, М., 1989.
- Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века. «Гулистан» Сайфа Сарай и его язык. ч. I-II, Алма-Ата, 1975.
- Персидско-русский словарь. Под редакцией Ю.А.Рубинчика, т.I-II, Москва, 1970.

Турецко-русский словарь, Москва, «Наука», 1980

Чуковский К. Высокое искусство, М., 1968.

Шарифов Дж. Из истории перевода в Узбекистане. Автореферат докт.дисс., Ташкент, 1968.

D-13 كوامل التعبير (مترجم بوازيجي)، باكو، اليازمالار انستيتوتو،

M-259 شهدانامه (مترجم نشاطي)، باكو، اليازمالار انستيتوتو،

حسن عميد. فرهنگ عميد، تهران، ۴۵۳۱

محمد معين، فرهنگ فارسي، جلد های ۶-۱، تهران، ۲۵۳۱

TURGUT UYAR ŞİİRLERİNDE DİLİN SOSYOLOJİK BİR GÖSTERGE OLARAK KULLANIMI

Muhammed HÜKÜM

1. Sosyolojik Bir Gösterge Olarak Şiirde Form ve Dil

İki kişinin yan yana gelmesi ile ortaya çıkan herhangi bir ilişki, bir kavramın sosyolojik bir kavram olarak tanımlanması için yeterlidir. İki kişinin doğrudan birbiri ile anlam ifade eden ilişki kurması için ilk akla gelen ve doğrudan araç dildir. Kurulan iletişim iki kişi arasındaki ilişkiye sosyolojik bir açıdan bakmamız için bize metodolojik bir çerçeve sunar. “Dil, toplumun öz niteliklerinin en ince ayrıntısına kadar denetlenebildiği paralel bir evren yaratır. Bu sebeple sosyal yaşamdaki en ufak değişimler dahi bireyin ve toplumun dilinde hemen fark edilir.” (Hüküm, 2016: 473)

Edebî eserin toplumla ilişkisi, toplumsallığın birincil şartlarından olan dil yapısı ile denetlenebilir. Dilin kurduğu tüm anlamsal bağlantılar okuyucu, yazar ve eserin kendisi arasında sürekli ve canlı bir halde bulunur. Bir bakıma dil ile ifade ediliş, toplumsal bir sistemi kendi içinde her an yeniden inşa eder. Çünkü toplumsallığın asgari şartı olan iki bireyin varlığı ancak dil ile iletişime geçmeleri hâlinde gerçekten toplumsal bir hüviyete kavuşur.

Dilin iletişim için kullanılmasının farklı bir boyutu olarak ifade edebileceğimiz edebî dil, iletişimin duygusal ve bireysel olanaklarla çeşitlendirilmesine ve estetik bir özellik kazanmasına da olanak tanır. İster sanatçının iç konuşmaları olsun isterse toplum için yazılmış bir edebî eser olsun sosyolojik kriterler dilin kullanımında bir ölçüt olarak kullanıldığında metnin anlam alanının gelişmesinde etkin bir rol üstlenir. Süren yaşam içerisindeki tüm toplumsal değişimler dilde karşılığını bulurken, edebî dilde de toplumsal değişimlerin yankısının bulunduğunu düşünmek gerekir. Zira bir çağın genel zihniyeti o çağın şiirinde ilk olarak dilin kullanım biçimi, şiirin biçimi, ritmi ve kelime kadrosu ile nüfuz eder. Halk arasında veya şiir dilinde oluşan söylem, hem toplumsal hem de insanların duygularına hitap eden estetik bir göstergedir.

Sosyoloji, edebî eserleri toplumsal olay ve olguların çözümlenmesinde bir inceleme metodu olarak kullanırken işe edebiyatın temel malzemesinden başlar. Çünkü edebiyatın temel malzemesi olan dil, aynı zamanda insanlar arasındaki ilişkinin de temel yapı taşıdır. İki insanın karşılaşmasını anlamlı kılan ve toplumsal yapan ilk kavram dildir. “İki kişinin varlıklarının en kişisel derinliklerinden kaynaklanan davranışlarını sergiledikleri, dolayısıyla sürekli bir özgün yaratı olan etkileşim, konuşma yoluyla gerçekleşmek durumunda-
dır. Konuşmak da belli bir dili kullanmak demektir ve o dil iki tarafın da icadı değildir. İki kişinin konuştuğu dil, onlar daha var olmadan hazır ve nazırdır. Onların dışında toplumsal çerçevelerinde yer alıyordur. Bu bağlamda dil, dil bilgisi kitaplarından ve sözlüklerden değil; insanların söylediklerinden öğrenilir.” (Gasset, 2012: 199-200)

Herhangi bir edebî metne yaklaşırken okuyucunun ve edebiyat araştırmacısının üzerinden ilerleyebileceği temelde iki yol bulunur. Anlam (öz) ve biçim (form) olarak belirlenebilecek bu iki yolun görünüşteki nihai hedefi metnin anlam alanına nüfuz etmektir. “Şiirde form ve içeriğin ayrılmaz olduğu doğru olsa da aralarında analitik bir ayrım söz konusudur. Bir şiir deneyimlenirken form ile içerik birbirinden ayrılmaz olabilir. Fakat edebî formların kendilerine ait bir tarihi vardır. Yalnızca içeriğin itaatkâr bir ifadesi değildirler.” (Eagleton, 2011: 104-105). Özellikle hedef edebî metnin sosyolojik yönlerinin açığa çıkarılması ise anlam üzerinden ilerleme, bir önyargı olarak okuyucunun zihninde kendine yer bulur. Zira sosyolojik bakış açısının nihai hedefi edebî metnin toplumsal yapı arasındaki bağları ortaya çıkarıp yine toplumsal fayda edinmektir. F. Moretti’ye göre sosyolojik çözümlemenin sanat söz konusu olduğunda düştüğü en büyük hata, sadece içeriğin önemsenip ekonomik verilerle yorumlanmasıdır. Fakat ona göre edebiyatta asıl toplumsal olan içerik değil biçimdir. Biçim ve üslupla ilgili problemlerin hepsi sosyolojik sorunlardır. Çünkü “her biçim hayata dair bir değerlendirme bir yarıdır. Biçim en temelde aslında her zaman ideolojidir.” (Moretti, 2005: 20) Edebiyat tarihi boyunca dönemler arasında görülen üsluba ve biçime dayalı uzlaşılar veya farklılaşmalar dönemin toplumsal özelliklerinin sanat eserindeki yansımasıdır. Biçimci eleştirilerin sanat eserini toplumsal ve tarihsel bağlamından koparak kapalı bir devre hâlinde incelemesi sosyolojik bakışın dil ile ilgili üretebileceği yorumlara da bir engel teşkil eder. Özellikle şiir dilindeki anlamsal sapmalar mecazlar ve imalı söyleyişler dilin kullanılma biçiminden hareketle oluşturulabilecek sosyolojik çıkarımlar için önemli bir kriter olmasını sağlar.

Şiirin formunu belirleyen ölçü, ses, söz dizimi, söz sanatları ve retorik unsurlar anlamdan bağımsız bir edebî süs olmaktan ziyade anlam içine gizlenmiş sosyolojik verileri belirginleştirme işlevine de sahiptir. Bu form özelliklerinin konuşma dilinden farklı olarak şiir dilinde apayrı bir değeri vardır. Örneğin

mecazî ifadeler ve dilin özgün bir form özelliği olarak düşünüldüğünde düz ifadeden farklı olarak söyleyenin ideolojik ve duygusal yönlerini açığa çıkarır. Böylece düz gerçekten ziyade form yardımıyla duygusal bir anlam katmanına ulaşma vesilesi olurlar. Formun işaret ettiği noktalarıyla oluşan edebî biçim, “bir dünya görüşünün derin, gizli, görünmez ön kabulleri ile yakından ilişkilidir.” (Moretti, 2005: 15)

Edebî metnin biçimsel yapısı üzerinden ilerleyen araştırmalar çoğunlukla öze ilişkin verileri yeterince açıklayamamakla veya tarihsel toplumsal bakış açısından yalıtılmış olmakla suçlanır. Edebî biçimler üzerinden ilerleyen yorumlama biçimleri edebiyat tarihindeki evrimlerin veya kopuşların toplumsal kökenleri hakkında fikir verebilir.

2. Turgut Uyar Şiirlerinin Tarihsel Biçimsel Yolculuğu

İkinci Yeni, Garip şiirinin Türk şiirinde oluşturduğu biçimsel ve anlamsal yıkımın ötesine geçişle vücut bulmuş bir akım olarak şiirde anlamsızlığı ve sürekli biçimsel denemeleri içerisinde barındıran bir şiir akımı olarak dikkat çeker. Özellikle İkinci Yeni içerisindeki şiirin anlamsızlığı ile ilgili tartışmalar biçimsel ölçütler kullanılarak şiirden sosyolojik çıkarımlar yapma konusunda cesaret verici bir konuma sahiptir. Zira “güçlü şiirde bir yankılanma olur, şüphesiz sayfadaki harflerle, sözcüklerle, anlamlılık birimleriyle elde edilen; ama tümüyle bu gereçlerin maddi varlığına indirgenemeyen bir iç hareket. Çoğu zaman kendini ritimle, kadansla, sesin bükülmesiyle ortaya koyan ama bunlardan arta kalan bir iç çekişme.” (Koçak, 2010: 95) Uyar’ın şiirinde bu sosyolojik kaynaklı bu çekişmenin izlerini bulmak mümkündür.

Akımın öncüleri arasında sayılan Turgut Uyar, Sezai Karakoç’u gruptan ayırdığımızda grubun sol kanadı içerisinde de belirgin biçimsel farklılıkları şiirlerinde barındıran bir şairdir. Grubu oluşturan Cemal Süreya, Ece Ayhan, Sezai Karakoç, Edip Cansever, İlhan Berk gibi şairlerin ideolojik olarak tüm noktalarda tamamen birleşen ortak bir çıkış noktası olmasa da okuyucu için İkinci Yeni’yi bir bütün olarak algılamayı sağlayacak bazı özellikler bulunur. Cemal Süreya’nın “Folklor Şiire Düşman” (1956) isimli A Dergisi’nde yayınlanan makalesinde çıkış noktasını bulan kısmen geleneğe mesafeli duruşu, İlhan Berk’in cümleden kelimelere kadar inen anlamı parçalama girişimleri, tahkiye veya açıklama metoduna karşı imgenin yüceltilmesi Turgut Uyar’ın İkinci Yeni içindeyken yazdığı şiirlerin bazıları bahsedilen yönelimlerin dışına çıkan birtakım unsurları içerir. Poetik görüşleri içerisinde de Uyar’ın orijinal şiir yapısının kaynaklarını barındıran farklılıkları görmek mümkündür. Alışılmamış bağdaştırmalar, şiirin sadece bir dil meselesi oluşu, mimesisin kırılması gibi hususlarda İkinci Yeni’nin kahir ekseriyeti ile uzlaşan Uyar’ın gündelik konuşma diline gösterdiği ilgi, sadece kelimelerin şiirin yükünü kal-

dıramayacağı düşüncesi, anlamsızlığa karşı çıkışı, şiir toplum ilişkisindeki ikircikli tutumu, şiirdeki öykülemeye karşı olmayışı ve en önemlisi gelenek karşısındaki tutumu (Karaca, 2010: 299, 308, 356, 387, 388) onu İkinci Yeni içinde ayrı bir konuma oturtur. Turgut Uyar'ın biyografisinin farklılığı onu başlangıçta Ece Ayhan ve Cemal Süreya'dan farklı kılar. Asker bir babanın oğlu olarak askerî lisede okumuş Uyar'ın ilk şiirlerindeki düzen istencinin kaynaklarından biri modern Cumhuriyet ideolojisinin yükünü de sırtına alarak biçim ve içerik etkiyi şiirlere taşır.

Sürekli kendini yeniden yaratma girişiminde bulunan Uyar'ın şiirindeki biçimsel değişimin Türk toplumunun sosyal yapısındaki değişikliklerle paralel ilerleyen bir tarafı vardır. İlk şiiri 1947'de Yenigün dergisinde yayımlanan Uyar, geleneksel biçim öğelerine ve kelime kadrosuna yaslanan, görece olarak toplumsal konuları işleyen ilk iki kitabı *Arz-ı Hal* (1949) ve *Türkiyem* (1952)'den sonra, *Dünyanın En Güzel Arabistanı* (1959)'yla bireyin iç dünyasına ve birey-toplum ilişkisine yönelmiştir. İkinci kitabındaki içerik değişiminin şiirdeki biçim ve üslup özellikleri üzerinde de ciddi değişim etkisi gösterdiği gözlemlenebilir. *Tütünler Islak* (1962) ve *Her Pazartesi* (1968)'de derinleşerek şehirli bir bunalıma yönelen şiiri, biçimsel olarak da “büyük bir şiirin ortası”¹ şeklinde biçimlenir. Bu kitaplarda, kelime kadrosuna şehirli bir cinsellik katılır. Turgut Uyar'ın *Divan* (1970) adlı kitabı geleneksel şiirin kalıplarına yaslanması sebebiyle önemli bir tartışma alanı ortaya çıkarır. *Toplandılar* (1974) ve *Kayayı Delen İncir* (1982) ile toplumsala ve ideolojik yönelimlerde karar kılan şiir, sınıfsal mücadelenin yansımalarını biçimsel olarak da içinde barındıran bir şiiridir. Turgut Uyar'ın şiirlerinde yazdığı dönem olan 1947-1982 arasında 1950 çok partili hayata geçiş, DP Politikaları, 27 Mayıs 1960 darbesi, 12 Eylül 1980 Darbesi, 1971 Muhtırası, TİP içindeki bölünmeler gibi siyasi kırılmalara eşlik eden, sosyolojik sorunlar vardır. II. Meşrutiyet'ten 80'lere kadar devam eden, millî orta sınıf, mülkiyet ve toprak meseleleri, cumhuriyetin değerleri ve halk arasındaki kopukluklar, laiklik, köyden kente göç gibi sosyolojik meseleler de aslında siyaset dışı olduğunu ifade eden II. Yeni'nin temel izlekleridir.

Turgut Uyar, Ece Ayhan'ın deyimi ile “İkinci Yeni'ye sonradan katılmıştır. Poetik olarak da bu durum tespit edilebilir. İlk iki kitabı olan *Arz-ı Hâl* ve *Türkiyem*'de sözcüklerin çarpılması, yeni söz dizimleri, anlamda daralma gibi İkinci Yeni'ye has dil özelliklerinin hiçbiri görülmez. Bunun için Turgut Uyar'ın ilk şiirleri genel olarak avangart denebilecek akım karşısında kendi kültürel-tarihsel bağlamına yakın durmuş, bu sebeple kimi zaman statükoculukla suçlanmıştır. Turgut Uyar'ın bu suçlamalara cevabı değişen sosyal

¹ İfade Cemal Süreya'ya aittir.

ve politik koşullara paralel olarak geliştirdiği ve sürekli kendini değiştirmek ve yeniden yaratmak üzerine kurguladığı şiirdeki biçimsel dalgalanmalardır. İlhan Berk ve Dağlarca'da da görebileceğimiz bu sürekli kendini yenileme isteği Turgut Uyar'ın “*Efendimiz Acemilik*” dediği tamamlanmadan başka bir forma geçen sürekli bir enerji ile emsallerinden ayrılır:

“*Oysa acemilik. Efendimiz acemilik. Bir taş alacaksınız. Yontmaya başlayacaksınız. Şekillenmeye yüz tutmuşken atacaksınız elinizden. Bir başka taş, bir başka daha. Sonunda bir yığın yarım yamalak biçimler bırakacaksınız. Belki başkaları sever tamamlar. Ama her taş sarılırken gücünüz, aşkınız, korkunuz yenidir, tazedir. Başaramamak kaygısının zevkiyle çalışacaksınız. Gelin böyle yapın demiyorum. Durduğum yerde kalmaktan korkuyorum. Şiir bir sanat olayı değildir. Bir yaşama çabasıdır önce. Yaşadığımızı tanıklık eder. Her gün yeni bir dünya içinde, her gün yeniden ve başka etkilerle uygulanan insan, her gün bunları yeni biçimlerle söylemelidir.*” (K.U²: 263)

Uyar'ın 1956'da yazdığı bu satırlar, biçimsel olarak da Uyar'da “hem bir geç kalmışlık duygusu hem de canhıraş bir yenilik çabasını kışkırtır.” (Koçak, 2010: 19). Başlangıçta laik, seküler, cumhuriyetçi bir asker çocuğunun halka ve onun diline yaslanmaya çalışmasıyla belirginleşen bu çabanın, daha sonra küçük burjuva huzursuzluğuna veya halkı ile pek anlaşamayan idealist Türk solculuğuna evrildiği Uyar'ın şiir macerasında biçim üzerinden de okunabilir. Aradaki “*Divan*” girişimi ayrıca ele alınacak özel bir biçimsel yönelimdir.

Arz-ı Hâl ve Türkiyem'in 30'larda başlayan Nazım Hikmet etkisini, kuvvetli olarak Cahit Külebi ve Anadoluçu yönelimleri, Garip'in ironisini içerdiğini söylemek mümkündür. Uyar'ın kısa sürede kendi şiirini bu verilerin üzerine inşa edemeyişini fark etmesi gelenekle hesaplaşmak üzerinden okumak da mümkündür. Fakat Turgut Uyar'ın ilk şiirlerindeki gelenek etkisi Cemal Süreya ve Ece Ayhan'ın marjinal çıkışları karşısında Osmanlı şiirine olmasa bile zayıf bir halk şiiri geleneğine yaslanıyor izlenimi verir. Bu durumu ilk iki kitaptaki aritmetiğe uyum ve düzen istencini kendi bünyesine katan içe kapanık ve folklorik düzenden anlayabiliriz. Bu sebeple Hüseyin Cöntürk *Arz-ı Hâl ve Türkiyem* için “Orhan Veli devrimlerini henüz sindirmeye başlamış, bir ayağı henüz onların gerisinde olan bir şiir zevki yarattığı”nı (Cöntürk, 2005: 203). söyleyecektir. Uyar, ilk şiirlerinden itibaren kullandığı temiz Türkçe ile bir mesaj verir. Bu mesaj biçimin ve dilin kullanımının açıkça ifade edilmeyen dilin kullanılma biçiminden hareketle yorumlanabilecek sosyolojik bir yönü vardır. Yeni Cumhuriyet'in değerlerine bağlılığı gösteren dilin kullanılma bi-

² Uyar'ın şiir üzerine yazılarının, söyleşilerinin ve soruşturmalara verdiği cevapların bulunduğu “Korkulu Ustalık” adlı Alaattin Karaca'nın Yapı Kredi Yayınlarından çıkardığı kitabın kısaltması olarak kullanılmıştır.

çimi, aynı zamanda Turgut Uyar'ı II. Yeni'nin sol kanadındaki diğer şairlerden de farklı bir konuma taşır.

3. Tarihsel Perspektifle Biçimsel Dönüşümler ve “Divan” Tartışmaları

Turgut Uyar'ın 60 darbesinden 10 yıl sonra 1971 girişiminden hemen önce 1970'te yayınladığı *Divan* adlı kitabı, Uyar'ın gelenekle olan bağımlı sorulatacak ve biçim içerik ilişkisini açılacak bir özelliğe sahiptir. “*Divan* adlı yapıtı, gazel, kaside, rubai türlerine belli bir oranda uygunluk gösteren şiirlerden oluşur. Klasik divanlarda olduğu gibi bir münacaatla başlayan yapıtı, redif ve kafiyelerin tutarlı kullanımı, kimi şiirlerde beyit bütünlüğünün öne çıkması, serbest müstezet etkisi veren şiirler içermesi dolayısıyla *Divan* şiirinden belirgin izler taşır. Geleneğin yerleşik konu ve mazmunlarından birkaçına da rastlanan *Divan*'da, divan şiirinin önemli örneklerine yapılan göndermeler dikkat çeker. Bu yüzden *Divan*, yalnızca yayımlandığı dönemde değil, “geleneğe yararlanma” tartışmalarının revaçta olduğu her dönemde yoğun ilgi görmüş, kimi eleştirmenler, Uyar'ın bu yapıtıyla, divan şiiri geleneği ve Osmanlı tarihiyle olumlu bir ilişki kurduğunu savunurken, kimileri tam tersini iddia etmiştir. Bunların dışında, Uyar'ın *Divan*'da salt yeni bir söylem deneme çabasında olduğunu, dilsel bir oyun oynadığını düşünen ve *Divan*'ı şairin diğer yapıtları arasında nispeten önemsiz bir yere koyan eleştirmenler de vardır. Uyar ise gerek şiir üzerine yazılarında, gerekse kendisiyle yapılan söyleşilerde bu değerlendirmelerin çoğunu geçersiz kılacak görüşler ortaya koymuş, bu yapıtıyla divan şiiri geleneğine dönmek gibi bir amacı olmadığını, biçimi de sadece bir araç olarak kullandığını vurgulamıştır.” (Özer, 2005: 1)

Turgut Uyar'ın ilk iki kitabında biçimi belirleyen temel ideolojik ve sosyolojik durum öncelikle ulusçu bir görev duygusudur. Atatürk halkçılığının gelinen dönemdeki durumunun yarattığı suçluluk Tecer-Çamlıbel-Külebi etkisi ile Garip'in getirdiği ironik toplumcu eleştiri geleneğinin çatışması hâlinde ortaya çıkar. Sonuç geleneğin kuvvetli etkisidir. Fakat bu şiir tamamlanır tamamlanmaz Uyar'ı yeni biçimsel özellikler aramaya iter. Arabistan'dan başlayan biçimsel dağılıma *Divan* kitabı öncesinde 12 Mart 1970 askerî darbesinin yarattığı toplumsal etkiyi bünyesine dâhil etmeyi ihmal etmez. 50'li ve 60'lı yıllarda Uyar'ın şiirine nüfuz eden varoluşçuluk, biçimsel olarak da kendini yoktan inşa etme girişimi olarak şiirde kendini gösterir. Bu durum aynı zamanda toplumculuk ve Orhan Koçak'ın solipsizm (tekbencilik) olarak adlandırdığı kavramın çatışmasını da içerir. 12 Mart öncesi Uyar şiirinin sosyal travmayı haber veren işaret fişeği bu çatışmanın içinde gizlidir.

Divan'ın 12 Mart öncesi yayınlanmış olması 60'tan sonraki dönemde olgunlaşan bir yandan da kısırlaşan ideolojik çıkmazdan bir kurtuluş düşüncesidir. Uyar'ın *Divan*'dan sonra kendi çevresi tarafından sorgulanırcasına

Divan'ı açıklama girişimlerindeki çelişki, adeta onu *Divan*'ı yazdığına pişman eder. Bir taraftan da Kemal Tahir'in, *Divan*'ı geleneğe geri dönmek düşüncesine bağlaması da bu çelişkinin ve savunma psikolojisinin bir tarafıdır. Hâlbuki söylediklerinin aksine biçimsel manada gelenek etkisi zaten Uyar'ın önceki şiirlerinde mevcuttur.

Nilay Özer'in saptadığı şekliyle Turgut Uyar'ın *Divan* öncesi ve sonrası kullandığı divan edebiyatı formlarını ve söyleyiş özelliklerini sadece biçimsel deneme girişimleri olarak değerlendirmek kolaycılık olacaktır. Biçimin ardından ideolojiyi de aşan güçlü bir düşünsel yönelim göstergesi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. 70 öncesi *Divan*'daki şiirlerin Turgut Uyar'ın derinden işleyen gelenekle bağını inkâr etme aynı zamanda bu şiirin sloganik bir şiire dönüşmesini engelleyen geleneksel sesi de inkâr etmek manasına gelir.

Uyar'ın genel poetikasında Cumhuriyet'in yeni değerleri ile orta sınıfın yerleşik değerleri arasında bağlantı kurmak gibi bir çaba görülür. Şiirlerinin içeriğindeki ve dilin kullanımındaki halkçı gelenekçi denebilecek yapı ile modernizm ve ideolojik saiklerin bir arada bulunması bazı şiirlerde biçim içerik uyumsuzluğu ortaya çıkarır. Divan şiiri ile ilgili tutarsızlıklarda da benzer bir yoruma ulaşılabilir.

4. Sözcük Dağarcığındaki ve Üsluptaki Değişimlerin Sosyolojik İzleri

Arz-ı Hâl'in sözcük dağarcığı şiirlerin başlıklarından itibaren aşılmak istenen klişelerin yansımalarıdır. Bu klişeler, otobiyografik etkiyi gösteren *Yad*, *Arz-ı Hal* gibi şiirlerde kendini geleneksele yaslar. *Mersiye* -her ne kadar klasik divan edebiyatı mersiyeleleri ile biçimsel ilişkisi olmasa da- ve *Yasin Efendi* şiirleri *Divan*'dan önce dahi Uyar'ın şiirinde gelenek ve Osmanlı kırıntılarının olduğunu gösterir. *Memur Karısı*, Garip şiirinin basit tamlamalarının devamı gibi bir özellik gösterirken Ölümüne Dair Konuşmalar Uyar'ın kendi öncelerinden kurtulma girişiminin zayıf hamleleri olarak göze çarpar. Kitabın halkçılığı Anadoluculukla harmanlayan Garip Anadolu'nun Dağları, Şehitler ve Bir Anadolu Vardır şiirleri dışında gelenekle kurduğu sahici ilişki Yalaguz şiirinde sezilebilir. Bektaş adlı bir kahramanın yalnızlığının anlatıldığı şiirde hem "Yalnız" sözcüğünün Anadolu'da kullanılan hâli hem de günlük kullandığı şekli kullanılarak gelenekle şiirin yazılma dönemi arasında bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Halkçı bakış açısı Alevi Bektaşî tekke geleneğinin saflığı ile bağdaştırılmaya çalışılırken mintan, çarık, üç beş koyun, mayıs böceği, türkü, koşma gibi kırsal sözcüklerle, şehir, kasaba, esaret, hürriyet, şarkı şehir yaşamına ait sözcükler yalnızlık tabanında uzlaştırılmaya çalışılır. Papatya ve kuşyemi doğal ve yapay arasında kurulan karşıtlığı da sembolize ederken sonuçta galip gelen imge Anadolucu-halkçı bir imge olarak kullanılan "yapayalaguz" sözcüğünde saklıdır. Tüm kitap boyunca gözlemlenen bu iki

kanatlı basit gerilim unsuru sade ve yalın imgelerle kurulur. Abartısız halkçı umutlarla şekillenen zenginlik-fakirlik, Allah-kul ilişkisi kelime kadrosunun omurgasını oluşturur.

Turgut Uyar'ın ilk iki kitabındaki söyleyiş özelliklerini Cahit Külebi'den veya Ahmet Kutsi Tecer'den ayıran belirgin fark kullandığı ironidir. İroni, Garip şiirinin Uyar'ın ilk şiirlerine etkisi gibi görünse de Garip şiirinin şehir hayatının küçük insanının çektiği yaşam sıkıntısını vurgulama görevi Uyar'ın şiirinde pek görülmez. Şehir yaşamın ya da ülkeye nüfuz eden kapitalizmin etkilerini yıkıcı bir etkiyle alaya almak yerine daha çok “yerli bir çerçevede değerlendirilebilecek şathiyeli söyleyiş” (Koçak, 2010: 43) özelliği taşır. Uyar'ın 1949'da yayınladığı aynı adlı kitap içerisindeki Arz-ı Hal şiiri, kullanılan ironinin dozu ile “Garip” şiirinden farklılık gösterir. Şiirin ilk 6'lığındaki dil Allah inancına doğrudan saldırıdan ziyade şathiyeye yakın bir söyleyişle yıkıcılıktan çok samimiyete yönelen bir hava taşır. Son altılıkta geçen “Sen, bizim için hâlâ o ezeli sırsın.” dizesi ironinin dağıldığı ve dilin samimi bir inanca teslim olduğu izlenimini verir. Arzı Hal şiirinde kullanılan Allah sözcüğünün *Dünyanın En Güzel Arabistan*'ı kitabından sonra bu erişilen samimi bağlamda bir daha kullanılmadığını ve daha çok yerini Tanrı sözcüğüne bıraktığını da söylemek gerekir. Uyar'ın bu ironik tavrı bir taraftan Cumhuriyet ideolojisi içerisinde kendisine bir çıkış bulan folklorik klişe yapıyı ve aynı zamanda Garip şiirini örneklerken öte yandan bu yapıların kırılması için bir hazırlık aşamasını imler.

Uyar'ın biçim ve içerik açısından İkinci Yeni şiirine henüz dâhil olmadığı ikinci kitabı *Türkiyem, Arz-ı Hâl*'deki Anadolu lirizminin Cumhuriyet'in sosyolojik projeleri ile bütünleştiği bir kelime kadrosu üzerine kuruludur. “Kemalizmin en çok memurlarca üstlenilen Anadolucu, köylücü çizgisine pek uygun düşen” (Koçak, 2010: 47) şiirlerden oluşan kitap Demokrat Parti iktidarında eskiye –Atatürk ve İnönü Türkiye'sinin devrimci değerlerine- olan özlemin yükünü ideolojik olarak sırtında taşır. Zira “Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yani 1923-46 yılları arasında kısmen devletin desteklediği milliyetçilik ve geleneksel halkçılık özlemi ile bir memleket edebiyatı teşekkül etmiştir. Her ne kadar bu dönemde “Devletin varlığı ön plana çıkarılıp sivil ve askerî kuvvetler topluma hâkim olmuşsa da devlet, orta sınıfın birçok entelektüeli devleti koruyarak geleneksel kültürü korumuşlardır.” (Karpat, 2011: 35-36) Turgut Uyar'ın *Türkiyem*'de bir yönüyle eklemekten kurtulamadığı yapı erken dönem Cumhuriyet ideolojisinin klişeleridir. Zira Uyar'ın selefleri olan erken dönem cumhuriyet sanatçılarının birçoğu “halk arasından çıkmakla beraber Cumhuriyet'in okullarında okumuş ve Cumhuriyet'in temel halkçı demokratik ruhuna sahip olmuş kimselerdi. Onları yetiştiren Cumhuriyet'e ihanet etmiyor, tam tersine edebiyat yolu ile rejimi temel kuruluş ilkelerine dönmeye

çağırıyorlardı. Edebiyatçılar çok partili rejimin getirdiği nispi hürriyetten faydalanarak memleketin şikâyetlerini sanat yolu ile ifade etmek yolunu seçmişlerdi.” (Karpat, 2011: 25) Uyar’ın Türkiyem’deki Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Paşa ve *Gazi Paşaya Ağıt* şiirleri, tam anlamıyla Kemal Karpat’ın tespitleri ile uyuşur nitelikte şiirlerdir.

Derdini bilemedik

Dermanın olamadık Gazi Paşa

Sana hasretimiz canü yürekten

(B.S, Mustafa Kemal Paşa: 83)

Hep Paşamın türküsünü söyleyin

Söyleyin de gayrı gönlümü eyleyin

(B.S, Gazi Paşaya Ağıt: 84)³

Kuvvetli lirizmle geleneksel söyleyişin sentezini oluşturan bu şiirler, Uyar’ın ilk iki kitabında kullandığı biçim ve içerik yapısının, aynı zamanda söz dağarcığının sınırlarını doldurduğunu ve klişeleşmeye başladığının göstergesidir.

Türkiyem’in kelime dağarcığında en çok göze çarpan iki kelime “Turnam” ve “Elağözlüm” kelimeleridir. Bu kelimelerden birincisi olan “Turna” sözcüğü Anadolu köylerinden kasaba yaşamına doğru yönelen bir toplumsal sistemin sözcüsü gibidir. Romantik yönelimin toplumsuluğa evrilmeye başladığını düşündüren bu imge köyden kente göçün ilk devinimlerini ve halkı aydınlatmak için köylere inen ilk aydın kuşağın şehre dönüşünden kaynaklanan yabancılaşmayı da içerir. İnönü döneminden, II. Dünya Savaşı yıllarının yıpratıcı ekonomik durumundan ve Menderes döneminde doğan umudun kalıcı çözümler sunamamasından kaynaklı gelişen eleştirel üslup ulusçu, Atatürkçü, Anadolucu etkinin altında derinden derine hissedilmektedir. Bu hissediliş kelime kadrosunda daha çok kadın erkek ilişkilerinde ve cılız bir erotik söylemle ifadesini bulur. *Müstehcen Şiir*’de dünyadan yalıtılmış mutlu bir cinsel yaşam tasviri henüz kasaba hayatını aşamamış bir saflık çerçevesi çizer. *Hacer Hanım’ın Hamamı* da dörtlüklerle yazılmış düzenli bir yaşamı simgeleyen ilk gençlik cinselliğini barındırır. *Dünyanın En Güzel Arabistanı*’ndan sonra ıslak büyük yapraklar, tüylü siyah kumaşlar gibi imgelerle şehirli ve sonuca evrilemeyen cinsellekle ilgili kelimelerin şiirin yapısında yarattığı biçimsel özellik de dizelerin uzaması ve sündürülmesidir.

³ Alıntılar Uyar’ın tüm şiirlerinin toplandığı Yapı Kredi Yayınları tarafından 2010 yılında 9. Baskısı yapılan “Büyük Saat” adlı kitabından yapılmıştır. Kitap B. S. Kısaltmasıyla kullanılmıştır.

Uyar'ın 1959'da yayınladığı üçüncü şiir kitabı *Dünya'nın En Güzel Arabistanı* biçim ve içerik açısından büyük bir dönüşüm yaşadığı metinleri içerir. *Arz-ı Hal ve Türkiyem*'deki ulusçu, Atatürkçü, halkçı söylem ve biçimsel özellikler yerini İkinci Yeni'nin özelliklerinin oluşturduğu yapıya bırakmıştır. Bu şiirler İkinci Yeni'nin de “yeni belirmeye başlamış olan yenilikçi anlatısıyla da kıyaslandığında çarpıcı, sendeletici bir kadro değişimi (nicel ve nitel) ortaya çıkarır.”(Koçak, 2010: 67)

Dünyanın En Güzel Arabistanı (1959) ile başlayan ikinci dönem şiirlerinde, büyük şehrin kalabalığında kendi köşesine çekilmiş, kendini rahatsız eden durumları sessizce eleştiren, reddeden bir insanın yine kendi âlemine, zihninde yarattığı dünyasına sığınışını görürüz. Bu kitapla Uyar şiirinde büyük ritmik ve biçimsel değişimler görülür. *Türkiyem* ve *Arz-ı Hâl*'de zaman zaman net bir biçimde işitilen hece ritmi kente şiirine çarparak parçalanır. Kelime kadrosu da kırsaldan getirdiği motiflerin şehir hayatının suni imgeleri ile karşılaşır. Daha sonra “Envanterciliğe” veya kelime yığmaya yönelecek bu suni madde sergilerinde şehirli nesnelere acımasız galibiyeti karşısında doğa kaçılacak bir imge olarak belirir. *Geyikli Gece*'de Uyar “Günlük konuşma dilinde yer alan ifadeleri farklılaştırarak kullanır ve daha çok nesir cümlelerini anımsatan mısralar kurar. İmge dünyasında büyük bir gelişme yaşanmıştır. Şair, İkinci Yeni şiirinin evrenine girer ve imge zenginliği hat safhaya ulaşır. Artık kalabalıklar içinde kendisiyle bir iç hesaplaşma yaşayan sıkıntılı birey şiirinin merkezine oturmuştur. *Geyikli Gece*'de, Turgut Uyar şiirinde meydana gelen değişikliğin bütün yönlerini bir arada görmek mümkündür.” (Yılmaz, 2011: 1895) Uyar şiirinin biçimsel olarak Anadolu'ya ve köye sonradan eklenmiş olması ve askerî konumunun Anadolu hayatını algılama biçimindeki resmi ideolojik etki, yüksek enerjili ve dağınık biçimlerin ilk şiirlerde saldırgan bir biçimde ortaya çıkışını engellemiştir. Fakat *Geyikli Gece*'den itibaren dizelerin kümelenişindeki dağınıklıklar kırsaldan kente, kolektif bilinç arayışından bireye yönelişin etkisini gösterir.

Kelime kadrosundaki değişiklikte göze çarpan unsurlardan biri *Türkiyem*'de küçük anı parçalarından vücut bulan ya da sıradan insanları temsil eden karakterlerdir. Arabistan'ın girişindeki şiirlerde beliren “Tel Cambazı” şehir hayatının bir parçası olarak şiirde var olur. Turgut Uyar'ın “*Tel Cambazının Tel Üstündeki Durumunu Anlatır* Şiirdir”i Sokrat'ın ironi ile sahip olduğu iç dengenin, kendini koruma ve dış dünyaya karşı savunma güdüsünün bir örneğidir.” (Fedai, 2009: 1012). *Tel Cambazı*'ndan sonraki şiir kişisi Akçaburgazlı Yekta'dır. “Şairin hayatındaki ciddi bir sarsıntının ve böylece bir denge bulma ihtiyacının sonucunda ortaya çıkmış bir karakter” olan tel cambazının anti kahramanı “yoldan sapmanın, kendi kendini baştan çıkarmanın figürü” olan Yekta'dır. (Koçak, 2010: 80-81) Şehirden kaçıp bir kasabaya sığınan

uyumsuz bir kişi olan Yekta, Gülbeyaz'la girdiği cinsel ilişkiyi doğaya kaçış, gerçeğe kaçış ekseninde algılama eğilimindedir. Kirlenmiş bir cinselliğe sürüklenen kentli insanın yalnızlığı Arabistan'daki "Toprak Çömlek" şiirinden itibaren yoğunlaşacak erotik sembolizasyonun başlangıcıdır. Arabistan'daki cinsel ilişkinin "zamparalık olmadığını, çoğalmak suretiyle insanı gelişmiş uygarlığın baskısından kurtarmak ve insanı tabiattaki yerine indirmek" (K.U: 460) belirten Uyar, bu imgeleri bir kurtuluş ve kaçış düşüncesi ile ilişkilendirir. Bu şiirlerde görülen öyküleyici anlatım, hazzın süresini uzatma isteği olarak da algılanabilir. Zira Arabistan'daki uzun ve nesre dönüşecek kadar sürdürülmüş parçalar okuyucuya biçimsel güçle bunalımın ve karanlığın uzaması hâlini yaşatır. 60 ve 71 müdahaleleri ile ideolojinin şiirdeki yansımalarının arttığı dönemlerde Uyar "belki de çaresizliğinin farkında olarak otoriteye saldırmayı düşünmez, duygulanır ve çağın kirlenmişliğine ağıt yakmayı tercih eder." (Koçak, 2010 85) Bu dönemde de cinsellik bir ihlal girişimi olarak insani öze daha yakın bir başkaldırı niteliği olarak ortaya çıkar.

Dünyanın En Güzel Arabistanı'ndan sonra *Divan* kitabı haricindeki tüm şiirlerinde kelime kadrosunun parçalanması, uyumsuzluğa, umutsuzluğa ve karanlığa yönelme, biçimin dağınıklaşması gibi unsurlar derinleşerek ilerler. Bu derinleşme içinde çokluk içinde sıradanlığı ifade eden sayıların kullanımı, şiirlerde sıralı nokta, parantez, dipnot ve tırnak işaretlerinin özel anlamlar yüklenerek kullanımına eşlik eder. Şair anlatmak istediği çok şey olduğunu uzun düzyazıya yaklaşan parçalarla, İncil ve Tevrat okumalarıyla derinleştirir. Derinleşen ve çoğu zaman bir kısır döngüye evrilen şiirde ideolojik yönelimlerin de etkisi artar. Bu evrede Cemal Süreya'nın Turgut Uyar için söylediği "büyük bir şiirin tam ortasını yazıyor." ifadesi anlamını bulur. Arabistan'dan sonra Uyar'ın şiirlerinde biçimsel olarak sürekli kırılmalar ve yoğrulmalar biçimin ilerleyişini takip etmeyi mümkünsüz kılar. Beyit, kıta ve hatta dize kavramlarının belirsizleşmesi şehirli şiirin tüm bunalımını biçimin içinde yoğurur. İmgenin yerini parçalanmış alegoriler alır. Cinsellik şehir odalarına taşınan büyük ıslak balıklara; naylon, tren, dişli, köprü, çingiraklar, ilaçlar gibi kelime yığılmaları, danteller, tüller, silahlar ve saat gibi emek ve kısır döngü ile ilişkilendirilebilecek insana dair yığılmalara dönüşür. Cinsellik "Arabistan'daki huzursuz, suçlu, yasak ve ihlalden beslenen erotizmin yerini ise "karides malum deniz tekesi" gibi zevk düşkünlüğünü taşıyan çoğalma duygusu almıştır." (Koçak, 2010: 161)

1960 Darbesi ulusçu-laik entelektüel çevre için bir yıkımdan ziyade rahatsızlık duydukları bazı uygulamaların değişeceği yönünde bir umut oluşturur. Bu umudun 60'ların sonunda tükenmeye yüz tuttuğunu söylemek mümkündür. Uyar şiirinde 50'lerden itibaren başlayan potansiyel birikmesinin 60'ların sonuna doğru ideolojikleşmeye ağırlaşmaya başlaması bahsettiğimiz

çevrenin sosyolojik konumlarının “yabancılaşma” yalnızlaşma” gibi durumlarla ilişkili olarak ilerlediğini gösterir. 70’teki darbe girişiminin ve sonrasında da yine Uyar’da Divan’la kazanılan enerjinin ve ivmenin sonraki şiirlerde ağır bir ideolojik yapıya bürünmesine ve umutsuzluğa evrilmesine neden olduğu söylenebilir.

1950’lerden itibaren Uyar’ın şiirinde kendini göstermeye başlayan İncil ve Tevrat gibi imgeler başlangıcından itibaren Ece Ayhan’dan farklıdır. Ayhan, Tevrat’taki bazı isimler ve olayları anıştırarak şiirinde yarattığı kapalılığın ipuçlarını okuyucuya sunar. Böylece muhalif bir dinler tarihi ya da din mitolojisi yaratma peşindedir. Uyar ise İncil, mezmur, Ahd-i Atik gibi kavramları ilk şiirlerdeki Bektaş imgesi ile buluşturup bir “heterodoksi” yaratmıştır. Yaratılan bu heterodoksi, hayatı şerh etmek için kullanılan bir şablon gibidir. Bu sebeple sosyolojik yönleri bulunur. Dönemi sol entelektüelleri ile benzer bir biçimde “Sünni köklerden gelip ateizmle laiklik arasındaki huzursuz bölgede yer tutmayı seçmiş şair, Kemalist laiklik ve Sünni Hanefilik dışında” (Koçak, 2010: 171) üçüncü bir çıkış noktası olarak Aleviliğin solla kurduğu ilişkiye yaslanır. Hetedoksinin, doğaya kaçışın ve ideolojinin uyumunun yakalandığı şiir olarak *Kayayı Delen İncir* içindeki *Kırlardan Geliyorlar* şiiri olgun bir örnektir. Şairin önce bileşik bir kelime olarak söylediği sonradan iki ayrı kelimeye dönüştürdüğü Sümülteber, tüm bu verileri içinde saklayan bir kelimedir.

Öte yandan *Ahd-i Atik* adlı şiirin, tekvin, göç, levililer, sayılar, tesniye gibi bölümlere ayrılmış olmasına rağmen bölüm içeriklerinin modern şehir yaşamı ile şekillenmesi, Uyar’ın *Divan*’da yaşadığı biçim içerik tartışmalarını anımsatır. Tevrat’taki bu bölümlerin içerikle olan zayıf bağı, Uyar’ın *Divan*’da olduğu gibi bu yapıyı da anlama imkân açmak için kullandığı bir biçimsel denemeden ileri gitmediği kanısını oluşturur.

60’ların sonunda şiirinde yeniden bir yenilenme ve enerji birikim hissedilen Uyar’ın bu potansiyel artışının temel dayanağı ideolojidir. Devrim fikrinin kuvvetli bir biçimde şiirine girdiği *Her Pazartesi* içindeki *Frederico Garcia Lorca İçin Üç Şiir*’de net bir biçimde ses ve kelime kadrosunda hissedilir. Bu devrimciliğin ilk kitaplardaki saf halk düşüncesi ile zaman zaman ilgi kurmaya çalıştığı da söylenebilir. Sulfata kelimesi ve şiiri bu bağ kurma girişiminin açık ve net girişimlerinden biridir. Uyar’ın devrimciliği geçmişi için düşündüğü yıkıcı düşüncelerin Osmanlıya mı yaşadığı huzursuz dönemdeki Cumhuriyet’e mi yöneldiği net değildir. Yine Divan ve gelenek ekseninde yaptığı –ya da yapmak zorunda bırakıldığı- tutarsız açıklamalar da Uyar’ın devrimciliğin tam olarak neresinde olduğu konusunda şüpheler oluşturur. Biçimsel olarak şiirin divandan sonraki huzursuzluğu ve içe kapanışı 70 sonrası devrimcileri-

nin askeri müdahaleye sıcak bakması fikri ile bir hayal kırıklığına evrildiğinin göstergesi olarak okunabilir. Divan'ın biçimsel manadaki düzen istencini gelenekle bağ kurma olarak okuma gayreti gösterilmesine ise sol kanat ve kendisinin açıklamaları müsaade etmez.

Toplandılar'da Uyar, şiirlerini “ciddi acil ve canhıraş bir tonda söyler. Artık eski rejime karşı geliştirdiği parodi ve hiciv gibi eğlenceli eleştiri biçimlerinin yersiz olduğu sezilmiş gibidir.” Biçim açısından da Divan'daki biçimsel denemeler aşılmış, “*Her Pazartesi*”deki dağınık ve düzensiz kıta kalıplarının yerine kendi düzenini, kendi tanımını yine kendi içinden türeten yeni bir kıta tarzı şekillenir.” (Koçak, 2010: 182)

12 Mart 1971 darbe girişimi Turgut Uyar şiirini oldukça derinden etkilemiştir. Türk solu için 71 öncesi solun biriktirdiği umutlar, 71 girişiminden kısa bir süre sonra sol içindeki bölünmeler ve kitlesel kamplaşmalar sebebi ile 80'e kadar sürecek karmaşık bir döneme ulanır. Turgut Uyar şiirinin son kez kaybettiği neşe ve eğlencesi bu sebeple 71'den sonra başlar. Koyu bir keder, umursamazlık şiirin biçimine ve içeriğine sinmiştir artık. Uyar'ın kitlesel bir mücadelede çok keskin bir taraf olmayışı şiirin ritminin ağırlaşmasının temel nedenidir. Uyar'ın şiirlerindeki kesin tercih yoksunluğunun nedeni Koçak' göre Uyar'ın “Devrim fikrine epey geç ve örgütlü geleneklerin içinden değil, şiirin içinden gelmiş oluşudur.” (Koçak, 2010: 199) Bu durum Uyar şiirinin bir direniş şiirinden ziyade bir hayal kırıklığı şiirine dönüşmesine neden olur.

Sonuç

Şiirlerini 1949-1984 arasında yayımladığı 10 kitapla rüştünü ispat eden Turgut Uyar, aynı zamanda sonradan dâhil olduğu II. Yeni şiirinin de güçlü seslerinden biridir. Şiirlerini yayınladığı dönem Türkiye'nin sosyolojik yapısında derin izler bırakan II. Dünya Savaşı sonrası ortam köyden kente göç, kapitalizm ve liberal ekonominin yansımaları, siyasi ve ideolojik kamplaşmaların yaşandığı bir dönemdir. 1960 Darbesi ve 1971 Muhtırası bu sosyolojik kırılmaların Uyar şiirindeki etkisinin gözlemlenebilir biçimde değişime uğramasının iki ana nedenidir.

Uyar'ın şiirlerindeki toplumsal etkiyi içerik üzerinden okumak mümkünse de gerek İkinci Yeni'nin imgeye ve anlama yönelik mesafeli duruşu gerekse içerikte tam olarak anlamını bulamayan etkilerin yazarın kendi görüşlerinden bağımsız değerlendirilebilmesi için biçim üzerinden okuma yapma girişimi işe yarar sonuçlar verebilecek bir metot olabilir. Bu çalışmada şiirlerin form ses tonu, ritim, söyleyiş, ses kuvveti, ölçü, hız, doku, yapı, bakış açısı gibi özelliklerinin tarihsel süreçle paralel okunması ekseninde yorumlar geliştirilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak sürekli kendini yeniden inşa etme çabası içerisinde bulunan Uyar şiirinin *Arz-ı Hal* ve *Türkiyem* kitaplarında gelenekten, Garip şiirinden, ulusçu-Atatürkçü şiirden yararlanarak bir çıkış noktası aradığı biçimsel özellikler üzerinden söylenebilir. Daha sonraki *Dünyanın En Güzel Arabistanı* (1959), *Tütünler Islak* (1962) ve *Her Pazartesi* (1968) kitaplarında II. Yeni'nin özgün özelliklerini gösteren özgün bir yapı gözlemlenir. Dağınık da olsa kıtaların düzeninin henüz kaybolmadığı bu kitaplarda 60 Darbesi sonrasında etkisi ideolojik sesin sloganlaşmadan şiirlerde kendine yer bulması şeklinde gözlemlenir. Kırsaldan kasabaya, oradan da büyük şehir bunalımına eklenen karamsarlık ve umut arasındaki gerilim dönem şiirlerinin karakteristiği olarak kabul edilebilir.

Biçim içerik tartışmalarını da beraberinde getiren *Divan* (1970) Uyar'ın halkla arasındaki pozisyonun kararsızlığının kitabıdır. Halk için yazdığı *Divan*'ın neşeli ve coşkun sesinin eski biçimleri kullanarak eskiye karşı biçimsel bir alay olduğu savıyla çoğunlukla açıklanmaya çalışılan *Divan*'ın, Uyar'ın içten içe geleneğe olan tutkusunu da gösterdiğini söylemek mümkündür.

Toplandılar (1974) *Kayayı Delen İncir* (1982) kitaplarıyla tazelenen, enerji, hırs ve istek son keskin bir dönüşle yerini umutsuz, karamsar ve boş vermiş bir sese bırakır. 12 Mart Muhtırası'ndan sonra Uyar'ın şiirindeki siyasal ögenin güçlenir. Uyar, bu dönemdeki eylemlere açık destek verir. Aynı oranda şiirdeki hitapların ve ses tonunun yükselişine tanık olunur. Bu durum çoğunlukla uğruna kendini sürekli yenilediği değerlerin ordu yoluyla kurtulma umudunun yıkılışına bağlanabilir.

KAYNAKLAR

- Büyük Saat (2009) Bütün şiirleri. (9. Baskı) İstanbul, Yapı Kredi Yayınları
- Cöntürk, H. (2005) Çağının eleştirisi. İstanbul Yapı Kredi Yayınları
- Eagleton, T. (2011) Şiir nasıl okunur? (Çev: Kaya Genç) İstanbul, Agora Kitaplığı.
- Fedai, Ö. (2009) "Garip ve İkinci Yeni'de bir kaynak olarak humor ve ironi" Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-I Winter
- Gasset, Y. O. (2007). İnsan ve herkes. (Çev. N. Gül Işık). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hüküm, M. (2016) Kemal Tahir romanlarının edebiyat sosyolojisi açısından incelenmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Karaca, A. (2010) İkinci Yeni poetikası. (2. Baskı) Ankara Hece Yayınları
- Karpat, K. (2011). Osmanlı'dan günümüze edebiyat ve toplum. (Çev. Onur Güneş Ayas). İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- Koçak, O. (2010). Bahisleri yükseltmek " Turgut Uyar şiirinde kendini yaratma deneyimi" İstanbul, Metis Yayınları

- Korkulu Uсталık (2009) Şiir üzerine yazılar, söyleşiler, soruşturmalar, bir şiirden. (Haz. Alaattin Karaca) , İstanbul, Yapı Kredi Yayınları
- Moretti, F. (2005). Mucizevi göstergeler. (Çev. Zeynep Altok). İstanbul: Metis Yayınları
- Özer, N. (2005) Turgut Uyar'ın "Divan"ında bir araç olarak biçim, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Ankara, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Yılmaz, M. (2011) "Kente alışamayan uyumsuz bireyin öyküsü: Turgut Uyar'ın Geyikli Gece şiiri üzerine bir tahlil denemesi" Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer, p.1893-1906

“ATTILA İLHAN’IN ŞİİRİNDE –SA MORFEMLİ YAPILAR ÜZERİNE”

Muhammet YELTEN

Türk edebiyatına ve Türk diline önemli katkı yapan eserlerin sahibi Attila İlhan döneminin pek çok yazarına göre birçok cephesiyle farklılık sergiler. Çok velût bir yazar ve şair oluşu Türkçemize yaptığı hizmetin baş göstergeleridir. Farklı konulara haiz eserlere imza atmış olması; dilimizin söz varlığına çeşitli kelimeleri kazandırmış ayrıca şiirlerinde yeni yeni cümle formlarının oluşmasına yol açmıştır.

Yetişme ve olgunluk dönemlerinde Türkçeyi köklü bir müessese olarak algılama imtiyazına sahip oluşu Türkçe sevgisini kazanmasının en etkili saiki- dir. Çocukluk devresinde mühim ve seviyeli bir kültür atmosferinin içindedir. Ailede sanata ve kültüre üst katmandan bakan kişilerin varlığı onu derinden beslemiştir. Zaten genel olarak davranış ve yaşayış bakımından Attila İlhan’ın yeniliklerin peşinde veya yanında yer aldığını ve mükemmeli aradığını fark edebiliyoruz. Yeni konular, yeni fikirler ve yeni yorumlar onun hayat felsefesinin çizgilerini gösterir. Dilimizin özünü ve gelişimini iyi izleyen İlhan dil hassasiyetini her eserinde değişik derecelerde göstermiştir. Dil insan ve millet için bir varlık sebebidir Attila İlhan’a göre. Milli duyguların önemli göstergeleri dil öğeleri ile özdeşleştiği kanısındadır. Milli kimliğin dil birliği ve dil bilinciyle oluşabileceğini vurgular eserlerinde ve konuşmalarında.

15 Haziran 1925’te doğan, 11 Ekim 2005 tarihinde aramızdan ayrılan Attila İlhan, 1948 yılında ilk kitabı olan *Duvar* ile elli dört yıllık şairlik hayatı boyunca on iki şiir kitabı ortaya koymuştur. Attila İlhan, edebiyatın hemen bütün türlerinde eser vermesine karşın, en çok şiirleriyle sevilmiştir.

Söz dizimi açısından bakıldığında, Attila İlhan’ın şiirleri ağırlıklı olarak basit fiil cümleleriyle yazılmıştır. Birleşik cümlelerin kendi aralarındaki kullanım sıklıklarına bakıldığında şartlı birleşik cümlelerin oranı diğer birleşik cümle tiplerine göre daha fazladır. Türkçe yapılı olmayan ki’li birleşik cümlelerin kullanımı ikinci sırada yer alırken İç içe geçmiş cümle tipinin daha az oranda kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Attila İlhan’ın on iki şiir kitabını şartlı birleşik cümle tipi noktasından taramış bulunmaktayız. Kitapların baskı tarihi öncelik veya sonralık açısından dikkate alınmamıştır. Ele aldığımız şiir kitaplarındaki bütün şiirleri okuyup taşıdıkları şartlı yapı sayısına göre tasnif ettik. Bu tespit esnasında en fazla on iki şartlı yapının varlığını gördük. Bu sayıdan itibaren aşağıya doğru şartlı yapıların sıralamasını gerçekleştirdik. Tespit ettiğimiz birden fazla şartlı yapıyı almamalık yapmadık. Bütün şartlı cümlelerin bildirimizin içinde yer almasına itina gösterdik. Her şartlı cümle tipinin yanına şiir kitaplarında geçtiği sayfa numarasını verdik.

Şiir kitaplarından tespit ettiğimiz ikiden fazla–sA morfemli yapılar aşağıda görüldüğü gibidir:

–sA MORFEMLİ CÜMLELER

YANGIN GECESİ

[on iki şartlı yapı]

duman beni **boğmasa** kör **etmese**
 gözlerim kör **olmasa ölmesem**
 seni **görsem** suçlu gözlerini **görsem**
 yangın gecesinde kaybolduğunu
 bir bıçak gibi savrulduğunu
 başıma taş **yağmasa düşmesem**
 gemiler ateş **almasa gitmese**
 istanbul **yanmasa** sen **yanmasan**
 ben kendi kendimi yakacaktım

Yağmur Kaçağı, “Yangın Gecesi,” 35-36

BÜYÜK İSTİFHAM ÜZERİNDE

[on bir şartlı yapı]

gözlerimi **kapasam**
 senin için bir mısra **tasarlasam**
 bir renk **düşünsem**
 başımı senin dizine koyduğumu uyuduğumu **düşünsem**
 çocuğummuşum gibi saçlarımı okşadığını
 kocanmışım gibi yakama çiçek taktığımı
 bir yağmur şehrin bütün seslerini **öldürse**
 sen ve ben günün yirmi dört saatını **öldürsek**
boğazlasak
 ellerin göğsüme **girse** avuçlayıp kalbimi **koparsa**
 sımsıcak

ben senin kanına **girsem**
kalbine kurulup **otursam**

gözlerimi **kapasam**
rüzgarın kapıları derhal açılacak
dağ başlarının temkinli sessizliğiyle sonsuzluğu dinleyeceğiz

Yağmur Kaçağı, “Büyük İstifham Üzerine,” 14, 15, 16

MARİA MİSSAKİAN

[on bir şartlı yapı]

kalbimi sıkı **tutmasam**
döküp saçıp **boşaltsam**
içimde yükselen şiiri
kaldırımlara döküp **harcasam**
gözleri balıkçıl gözleri
dudaklarında tutup rüzgarı
maria missakian adında biri
gelse göğsüne **kapansam**
gece gölgesine **sokulsam**
gökyüzünde bulutlar **büyüseler**
yağmuru **dinlesem anlatsam**
şimşekler kırılıp **dökülseler**
bizi sokaklarda **bıraksalar**
leylekler üşüyüp **gitseler**
dönüp arkalarına bakmadan
yine akşam oldu attilâ ilhan

Yağmur Kaçağı, “Maria Missakian,” 46

PIA

[on şartlı yapı]

ne olur kim olduğunu **bilsem** pia'nın
ellerini bir **tutsam ölsem**
böyle uzak uzak **seslenmese**
ben bir şehre geldiğim vakit
o başka bir şehre **gitmese**
otelleri bomboş **bulmasam**
içlenip buzlu bir kadeh gibi

buğulanıp buğulanıp **durmasam**
ne olur sabaha karşı rıhtımda
çocuklar pia'yı **görseler**
bana haber **salsalar bilsem**
içimi büsbütün yıldız basar
bir hançer gibi çıkıp giderdim

Sisler Bulvarı, "Pia,"59

İSTANBUL AĞRISI

[on şartlı yapı]

ölsem yalnız kalsam cüzdanım **kaybolsa**
parasız **kalsam** tenhalarda **kalsam çarpılsam**
hiç bir gün hiçbir postacı kapımı **çalmasa**
yanılmıyorsam
sen eğer yine **İstanbul'san**
senin **ıslıklarınsa** kulaklarıma saplanan bu ıslıklar
gözbebeklerimde gezegenler gibi dönen yalnızlığımdan
bir tekmede kapılarını kırıp çıktım demektir

Ben Sana Mecburum, "İstanbul Ağrısı," 11-12-13-14-15

KAPTAN (5)

[yedi şartlı yapı]

sen benim şiirlerimi okudukça ağlayacaksın
seni hiç **görmeseydim** seni keşke hiç **görmeseydim**
şu benim iki gözüm aksalardı kıpkızıl kör **olsaydım**
sacre-coeur'de armonik **çalsaydım dilenseydim**
seni hiç **görmeseydim** ismini hiç **duymasaydım**
belki kendime göre rezilce saadetlerim olurdu
kaldırımlara renkli tebeşirlerle katedral resimleri çizerdim
kaldırımlara senin resmini çizerdim herkes seni çiğnerdi
bistroya yıkılır çırılçıplak bir quantro içerdim
lucie-anne yine gelir yine bana senden bahsedirdi
lucie-anne neden gelir neden bana senden bahsedirdi

Sisler Bulvarı, "Kaptan (5)",54

BAŞKA ADAM**[altı şarlı yapı]**

Yerinden **kaldırmasalar**

Tedirgin **etmeseler**

Armonikle ezbere polkalar çalan

Alsaceli kör kadını

Türkülerin başladığı bittiği yerdeki kız

Raspail bulvarından

Yine gelip yine **geçsen** her akşam

Yalnız

Tedirgin **etmeseler**

Armonik çalan bir kadını

Işıklar yola çıkınca herhangi bir akşam

Beni alıp duvarların arkasına **götürmeseler**

Seni alıp **götürmeseler**

Zuider-zee körfezinin mastor bulutları

Bir bir hatırında

Hep böyle cam yeşili gökler boyar durur

Sabahtan akşama dek

Hollandalı bir ressam

Orfevre rıhtımında

Demek

Bir türkünün kıyısından çocuklar geçer

Ellerini tertemiz bir yağmurda yıkamış

Yalın ayak macera gözlü çocuklar geçer

Gülmüş gülmüş

Ağlamış ağlamış

Sisler Bulvarı, "Başka Adam," 11-12

PİA

[altı şartlı yapı]

ben bir şehre geldiğim vakit
o başka bir şehre **gitmese**
singapur yolunda **demeseler**
bana bunu **yapmasalar** yorgunum
üstelik parasızım pasaportsuzum
ne olur sabaha karşı rıhtımda
seslendiğini **duysam** pia'nın
sırtında yoksul bir yağmurluk
çocuk gözleri büyük büyük
üşümüş ürpermiş soluk
ellerini **tutabilsem** pia'nın
ölsem eksiksiz ölürdüm

Sisler Bulvarı, "Pia," 59

İSTEMEK

[altı şartlı yapı]

Seninle büyük seninle güzel bir kitap **okusam**
Yağmur susmadan susmadan gece yarısı
Gözlerin gözlerin bir anda **büyüseler**
Bir ses duyar gibi **olsan** çok uzak bir ses
Gecelerin yıldızların bulutların içinden
Derhal ışıklar **kararsa** uykun **gelse** hemen
Rüyamızda insanları insanları **görsek**

Duvar, "İstemek," 116

BİRİNCİ CUMA**[beş şartlı yapı]**

su **kımıldarsa** geceleyin
 şafak vakitleri yerinden **oyinarsa**
 sonbahar **yağarsa** geceleyin
 güz yemişleri **ıslanırlarsa**
 sütlü yaprakları **ıslanırsa**
 soğuk soğuk geceleyin
 saklı bir korku gibi içimdesin
 sonbaharın altında izmir'de

Yağmur Kaçağı, “Birinci Cuma,” 29

YAĞMUR KAÇAĞI**[dört şartlı yapı]**

elimden tut **yoksa** düşeceğim
yoksa bir bir yıldızlar düşecek
 eğer **şairsem** beni **tanırsan**
 yağmurdan korktuğumu **bilirsen**
 gözlerim aklına **gelirse**
 elimden tut **yoksa** düşeceğim
 yağmur beni götürecektir **yoksa** beni
 geceleri bir çarpıntı **duyarsan**
 telâş telâş yağmurdan kaçıyorum
 sarayburnu'ndan geçiyorum

[dört şartlı yapı]

akşamsa eylül'se ıslanmışsam
 beni **görsen** belki anlayamazsın
 içlenir gizli gizli ağlarsın
 eğer ben **yalnızsam yanılmışsam**
 elimden tut **yoksa** düşeceğim
 yağmur beni götürecektir yoksa beni

Yağmur Kaçağı, “Yağmur Kaçağı,” 9

BİRİNCİ CUMA

[dört şartlı yapı]

soğuk soğuk geceleyin
sonbahar **yağarsa** geceleyin
gözlerindeki bıçaklar **parıldarsa**
nabızların **uğuldarsa** geceleyin

tırnaklarından kıvılcımlar **uçarsa**
saklı bir korku gibi içimdesin
soğuk soğuk geceleyin
sonbaharın altında izmir'de

Yağmur Kaçağı, "Birinci Cuma," 2

İSTANBUL AĞRISI

[dört şartlı yapı]

eğer sen yine **İstanbul'san**
kirli dudaklarını bulut bulut dudaklarıma uzatan
sirkeci garı'nda tren çığlıklarıyla bıçaklanıp
intihar dumanları içindeki haydarpaşa'dan
anadolu üstlerine bakıp bakıp
ağlayan
sen eğer yine İstanbul'san
aldanmıyorsam
yakaları karanfilli ibneler eğer beni **aldatmıyorsa**
kulaklarımdan kan fişkırıncaya kadar
yine senin emrindeyim

utanmasam
gözlerimi damla damla kadehime damlatarak
kendimi yani şu bildiğim attila ilhan'ı
zehirleyebilirim

[dört şartlı yapı]

eğer sen yine **İstanbul'san**
yanılmıyorsam
koltuğumun altında eski bir kitap diye götürmek istediğim
sicilyalı balıkçılara marsilyalı dok işçilerine
satır satır okumak istediğim
sen

eğer yine **İstanbul'san**
 eğer **senin ağrın**sa iğneli beşik gibi her tarafımda hissettiğim
 ulan yine sen kazandın İstanbul
 sen kazandın ben yenildim
 kulaklarımdan kan fişkırıncaya kadar
 yine emrindeyim

Ben Sana Mecburum, "İstanbul Ağrısı," 11-12-13-14 -15

YARININ BAŞLANGICI

[dört şartlı yapı]

hele unutulmanın kapkara yalnızlığına
salıvermişsen onları
 ihtiyar beygirleri talihlerine terk eder gibi
salıvermişsen
 uçsuz bucaksız ovalara doğru
 yazmayı **öğrenmemişlerse**
 öküzlerin ıslak nefesleriyle **giriyorlarsa**
 marsık uykularına
 sorumluluk zaten yeterince büyüktür
 ve sorumluluk kadar büyüktür
 senin bu sorumlulukta hissen

Bela Çiçeği, "Yarının Başlangıcı," 82

SİLEZYA DAĞLARINDAN UZAKTA

[dört şartlı yapı]

ellerini ellerimin üzerine **koyuversen**
 yapraklar **dökülseler...**
 Sen uzakta ki yalnız çocuk;
 parmakları titreyen yorgun akasyalar
 suyun içindeki balıkların
 kaskatı gözleri....
 senin külrengi yalnızlığını **bilseler.**
 yapraklar **dökülseler...**
 karlı Silezya dağlarını gördüm,
 resimlerinde...

simdi artık kardeşinin olmadığı ...
kardeşinin kurşuna dizilmiş elleri tertemiz bir çocuk
Sen uzakta ki yalnız çocuk.

Sisler Bulvarı, "Silezya Dağlarından Uzakta," 92

HARP KALDIRIMINDA AŞK

[üç şartlı yapı]

Sen şimdi yanımda yepyeni bir türkü gibisin
Ah şu harp **bitse** rüzgar gibi bir nefes **alabilsek**
Kimseler kimseler **çıkmasa** yolumuzun üstüne
Yağmur yağsın varsın ıslansın saçlarımız
Yalnız duyulmaz olsun göğsümüzdeki darlık
Dilimizdeki kilit kolumuzdaki zincir
Ömrümüz meçhullerden meçhullere akıyor
Saatler bizim değil kitaplar bizim değil
Bizim değil yaşamak bizim değil hiçbir şey
Kendi dünyamızda yabancılar gibiyiz
Ya çok erken ya çok geç doğmadık mı sevgilim
Buna rağmen mutluluğa inanıyoruz

Duvar, "Harp Kaldırımında Aşk," 115

BİTSİN DEDİK

[üç şartlı yapı]

İşte rüzgar işte sonbahar yıldızları
İşte kalbim işte şiirlerim
Sen **gelsen** elini alınma **koysan**
Saçlarını **öpsem**
Ağlasam

Duvar, "Bitsin Dedik," 120

SEN BEYAZ BİR KADINSIN

[üç şartlı yapı]

asıl büyük sarhoş benim uzaktaki
ben ki tek damla şarap içmedim
ekmeğin beyaz zeytinin siyah olduğunu biliyorum
asıl büyük sarhoş benim uzaktaki
benim kusturucu sarhoşluğum
yoksulluğum

yüzüme **bakmasan** da yağmura **düşürsen** de gözlerini
gözlerime **bakmasan** da ne kadar
o kadar aydınlığın gökyüzüme uzanıyor

[üç şartlı yapı]

felsefe **okudumsa** iktisat **okudumsa** geceyarıları
boğazım kurumuş içim bir kalabalık
sıcacık mısralar **okudumsa** yunus'dan
senin için okudum
geceyarıları

Ben Sana Mecburum, "Sen Beyaz Kadınsın," 85-86

SİSLER BULVARI

[üç şartlı yapı]

eğer sisler bulvarı **olmasa**
eğer bu şehirde bu bulvar **olmasa**
sabah ezanında yağmur **yağmasa**
şüphesiz bir delilik yapardım
hiç kimse beni anlayamazdı
on beş sene hüküm giyerdim
dördüncü yılında kaçırdım
belki kaçarken vururlardı

Sisler Bulvarı, "Sisler Bulvarı," 59

KAPTAN (2)

[üç şarlı yapı]

Ellerim **kırıl**sa ben senin için bu şiirleri **yazmasam**
Dinamit taşırımış gibi gözlerini **taşmasam**
Avenue wagramda bir akşam yeter bana ağustosta
Yapraklara serilmiş yirmi beş fraklık yıldızlar
Bir mısra yeter geceleyin bir tren gibi pırıl pırıl
Sisler Bulvarı, "Kaptan (2)," 45

DOKTOR ŞANDU'NUN ESRARI

[iki şarlı yapı]

hayır 18 işimiz başka türlü bitmeyecek
otomobil farlarından çiçekler oyup **iliştirsek de** gözlerimize
dudaklarımızı bir şimşek gibi birbirine de **bitiştirsek**

hayır 18 işimiz başka türlü bitmeyecek
değil mi ki ben soğuk bir namlu gibi kuşku bir profil
değil mi ki sen çıkıp çıkıp bir bıçak atıyorsun 12 den
bırak öyleyse kısa devre yapsın johann sebastian bach
bir kere de yalnızlığın trampetlerini dinleyelim
Bela Çiçeği, "Doktor Şandu'nun Esrarı," 31-33

4. SİRKECİ GARPALAS 32

[iki şarlı yapı]

benim için bir şey yapın suçlu değilim ki
kimin kapısını çalsam elini tutacak olsam
kendiliğinden atıyor bütün sigortalar
Bela Çiçeği, "4. Sirkeci Garpalas," 65-66

YAĞMUR KAÇAĞI

[iki şarlı yapı]

eğer ben **yalnızsam yanılmışsam**
elimden tut **yoksa** düşeceğim
yağmur beni götürecektir yoksa beni
Yağmur Kaçağı, Yağmur Kaçağı, 9

BEN SANA MECBURUM**[iki şartlı yapı]**

Fatih'te yoksul bir gramofon çalıyor
 Eski zamanlardan bir cuma çalıyor
 Durup köşe başında deliksiz **dinlesem**
 Sana kullanılmamış bir gök **getirsem**
 Haftalar ellerimde ufalanıyor
 Ne **yapsam** ne **tutsam** nereye **gitsem**
 Ben sana mecburum sen yoksun.

Ben Sana Mecburum, “Ben Sana Mecburum,” 91-92

BİRİNCİ CUMA***GEÇ KALMIŞ ÖLÜ*****[iki şartlı yapı]**

Sonra ben değilsem demokrat toni
Sonra o değilse mutlaka benim
 Kendimi hazırladım biliyorum
 Aysel'in gölgesine saklandım
 Hep susamışım su içiyorum.

Ben Sana Mecburum, “Geç Kalmış Ölü,” 23

CEZAYİR MEKTUBU**[iki şartlı yapı]**

her şehrin garında karen seni **hatırlamasam**
 her otelin bir aynasında **görünmesen** karen
 bilenmiş bir yıldız gibi otuz sekiz senesinden
 münih treninden

ayışığı dal dal kulaklarımda uğuldamiyor mu
 yalnızım
 böceklerin gökyüzüne savrulduğunu görmüyor muyum
 baharın ayaklanmak üzere olduğunu anlıyorum
 mektupların bir türlü gelmiyor karen yalnızım
 münih'ten

kurşuna diziyoruz karen ölmüyorlar
 biz ölüyoruz karen dağlarda
 yeni bir maya tutmuş köylüler korkarsın
 bulutlardan ekmek yoğuruyorlar
 yalnızım
 delikanlı elleriyle baharda boğazımıza sarılacaklar
 yağmursuz rüzgârlar gibi kör kör boğulacağız
 dağlarda
 artık hiç birimiz radyoları dinlemiyoruz
 yenildiğimizi biliyoruz karen duyuyoruz

[iki şartlı yapı]

kimi **tutsam çevirsem** gözlerime tükürüyor
 karen
 ben yenik s.s. subayı arthur kröger yalnızım
ölebilsen
 karen

Ben Sana Mecburum, "Cezayir Mektubu," 115

Attila İlhan, düşünüş tarzı bakımından şiir sanatında, "toplumcu görüş"e önem ve öncelik vermiştir. Bununla birlikte, üslup anlayışında, yani dili kullanışında yer yer sübjektivizme yöneldiği ve "ben" zamirini öne çektiği görülmektedir. Büyük ölçüde şairin ferdi romantizmine bağlı olan bu durum, "Yangın Gecesi"nde de varlığını kuvvetle hissettirir.

Bu arada, Batıda da örneklerine rastlanıldığı şekilde- Dadaist, Fütürist ve Sürrealist bir yaklaşımla "ben" merkezli, şart bildiren ifade şekillerine yer vermiş olması; reel çevrede ve fakat duygu yüklü dünyası ile de birleştirip bütünleşen bir çizgide gerçekleşmesini istediği özlemlerinin dile getirilmesi olarak değerlendirilmek durumundadır.

Neden böyle bir yola girdiğine gelince: Bunu da şairin, -belki de şuur dışı bir ilhamdan hareketli- hayatını trajik yaklaşımla dramlaştırmak istemesi, acıklı hale getirmesi eğilimi ile açıklamak mümkündür. Her şeyi'n bir şarta bağlanması "idefîx"i, yani sabit fikri; Batılı nihilistlerin, alışılmış söyleyiş şekillerine karşı çıkma, aykırı konuşma tarzları ile de yakından ilgilidir.

Bu bir yerde sosyal bakış tarzı bakımından Marksist olan ve onun için de "toplumsal gerçekçilik" anlayışını, şiir sanatında hedef kabul eden Attila İlhan'ın; aynı zamanda, modernleşme eğilimine uygun düşen "romantik bireyci" bir yaklaşımı olarak da değerlendirilmek durumundadır.

Atilla İlhan'ın şiirlerinde şartlı cümlelere sıkça rastlanılması, genel poetik anlam dairesi çerçevesinde çeşitli değerlendirmelerin yapılmasına fazlasıyla imkan sağlamaktadır. Özellikle dilbilimin semantik alanı içerisinde bir inceleme yapıldığında, Atilla İlhan'ın kendi şiir dilinin esas kurucu anlam yapısını oluşturmak üzere şartlı cümleleri kullandığı anlaşılmaktadır. Bu anlam yapısı irdelendiğinde çıkan sonuçlar, özellikle şiirdeki duygunun anlatımında şairin etkileyiciliği sağlama kaygısı belirlemekte ve şairin şiirine kattığı kendi şahsi özellikleri noktasında yoğunlaşmaktadır.

Tespitler ve tespitlere ait bazı örnekler üzerinden gidilecek olursa çıkan sonuçlar şunlardır:

1. Şairin kaygılı ve kederli bakış açısı, aşırı duygulanımı ve hayatın kendisine karşı gösterdiği santimental merkezîyetçilik (kendi şahsi özelliği), etkileyicilik gayesi ile birleşerek şartlı yapıların oluşmasını sağlamıştır. Çünkü cümlede şarta bağlı olarak çekimlenen fiiller, gerçekleşmemiş fakat gerçekleşmesi şair için kaygı uyandıran ve ancak gerçekleşmesiyle büyük üzüntü, keder oluşturacak eylemlerin ifadesini sağlayabilir. Şartlı cümlelerin Türkçedeki bu özelliği tabii olarak İlhan'ı cezbetmiştir.

duman beni **boğmasa** kör **etmese**
gözlerim kör **olmasa ölmesem**

(*Yağmur Kaçağı*, Yangın Gecesi, 35-36)

ben bir şehre geldiğim vakit
o başka bir şehre **gitmese**
singapur yolunda **demeseler**
bana bunu **yapmasalar**

(*Sisler Bulvarı*, Pia,59)

seni hiç **görmeseydim** seni keşke hiç **görmeseydim**
şu benim iki gözüm aksalardı kıpkızıl kör **olsaydım**
sacre-coeur'de armonik **çalsaydım dilenseydim**
seni hiç **görmeseydim** ismini hiç **duymasaydım**

(*Sisler Bulvarı*, Kaptan (5),54)

Işıklar yola çıkınca herhangi bir akşam
Beni alıp duvarların arkasına **götürmeseler**
Seni alıp **götürmeseler**

Zuider-zee körfezinin mastor bulutları

(*Sisler Bulvarı*, Başka Adam, 11-12)

2. Şairin med-cezirli, git-gelli tabiatı, kendi muhayyilesinin tasarımları, uçuk fantezi ve hayalleri, şiir dili içine yerleştirilmiş şartlı yapılar vasıtasıyla kurgulanmış ve şair, adeta bu kurgu içine yerleşerek kendi âleminin sarhoşu olmuştur. Şartlı cümleler, zihnin tasarımlarında şair için fevkalade bir araç görevindedir. Türkçede örneğin; *olsa, gelse, sevse, dursa ...* fiillerde görüldüğü üzere, gerçekleşmesi istenen bir fiilin ifadesi, içinde şart anlamı her zaman mahfuz bulunan –sA (< Etü. –sAr) gramer yapısı üzerinden kurulabilir ve doğrudan istek ifadesi taşıyan istek eki almış fiillerden daha etkileyici bir anlam yapısı oluşturabilir.

Seninle büyük seninle güzel bir kitap **okusam**

Yağmur susmadan susmadan gece yarısı

Gözlerin gözlerin bir anda **büyüseler**

Bir ses duyar gibi **olsan** çok uzak bir ses

Gecelerin yıldızların bulutların içinden

Derhal ışıklar **kararsa** uykun **gelse** hemen

Rüyamızda insanları insanları **görsek**

(*Duvar*, İstemek, 116)

Sen **gelsen** elini alınma **koysan**

Saçlarını **öpsem**

(*Duvar*, Bitsin Dedik, 120)

3. Söz sanatlarının şiir dili içindeki uygulanişında İlhan’ın şartlı cümlelerden yararlandığı ayrıca görülmektedir. Örneğin “İstanbul Ağrısı”nda, İstanbul’un kişileştirilmesi *i-mek* fiilinin şartlı çekimi vasıtasıyla yapılmıştır. Şiirin birçok yerinde nakarat görevindeki *eğer yine İstanbulsan* mısraı sanat teşkil eden söz oyununun en büyük parçası oluvermiştir. “Yarının Başlangıcı”nda –sA yapısıyla kurulmuş bir tür nakarat olan *salıvermişsen ... salıvermişsen* ifadeleri şiirde şairin sözel oyunculuğuna dikkati sağlamaktadır.

4. Şiirde sözcük, ek ve cümle tekrarlarından yararlanmak anlamın pekiştirilmesini, adeta anlamın okuyucunun zihnine nakşedilmesini sağlar. Şairin şiirine adeta fırçayla tuvalin bir noktasına defalarca dokunan ressam gibi, fakat doğal olarak söz ağacından oluşan şiir resmine ifade, vurgu ve ton katmasını tekrarlar aracılığıyla sağladığı gözlenir. Şiirin aynı zamanda bir ses oyunu ve belli bir tertibi olan söz ahengi olduğunu bilen şairlerde, anlamın iç yüzü okuyucuya tekrarlarla aralanmış ve gösterilmiştir. İlhan da bu tür şairlerdendir. İlhan’ın şiirlerinde tekrar; benzer, yakın ve aynı sözcük ile cümleler

vasıtasıyla sağlanmakla beraber, özellikle ekler ve tabii özelliklerle –sA eki vasıtasıyla çokça sağlanmıştır. On iki şartlı yapıyı bünyesinde barındıran şiirleri bu tespitin en açık ispatını teşkil eder.

KAYNAKLAR

- BABACAN, Mahmut (2010), “Dönemler, Yönelimler ve Eleştiriler Çerçevesinde Attilâ İlhan Şiiri”, *Attilâ İlhan*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- ÇELİK, Yakup (2010), “Duvar’dan Kimi Sevsem Sensin’e Attilâ İlhan Şiiri”, *Attilâ İlhan*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- ÇELİK, Yakup. (2007). **Şubat Yolcusu (Attilâ İlhan’ın şiiri)**. Ankara: Akçağ Yayınları
- İLHAN, Attilâ (2006), *Duvar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2009), *Sisler Bulvarı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2008), *Yağmur Kaçağı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2009), *Ben Sana Mecburum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2009), *Belâ Çiçeği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2005), *Yasak Sevişmek*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ(2009), *Tutuklunun Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.
- İLHAN, Attilâ(2008), *Böyle Bir Sevmek*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2011), *Elde Var Hüzün*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2007), *Korkunun Krallığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2009), *Ayrılık Sevdaya Dahil*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, Attilâ (2009), *Kimi Sevsem Sensin*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

GÜNEY AZERBAYCAN AĞIZLARINDA FİİLİN ZAMAN ŞEKİLLERİ

*Muharrem MEMMEDLİ**

Oğuz-Kıpçak kökenli Azerbaycan edebî dili otra yüzyıllarda oluştuktan sonra halkımızın soykökünde yer almış eski Türk boylarının dilleri ağız görevini görüyor. O dönemden şimdiye kadar ağızlar edebî dille etkileşimde gelişmiştir. Edebî dilin sözlük içeriği daim ağızlar sayesinde zenginleşmiştir. Son dönemlerde edebî dilin nüfuzunun artması ile genel özelliklerin alanı genişlemiş, ağız farklarının faaliyet alanı sınırlanmıştır.

Azerbaycan Dilinin zengin ağız sistemi vardır. Ağızlar sadece Azerbaycan'da değil, İran, Türkiye, Rusya, Gürcistan ve Irak topraklarında da yayılmıştır. Bu ağızlar özelliklerine göre üç lehçe (kuzey-doğu, batı, güney) etrafında toplanır (Ezizov 1999: 283)¹. Güney Azerbaycan ağızları da karakteristik belirtilerine göre güney ağızlarına ait edilir. Şimdiye kadar bu ağızlarla ilgili birçok çalışma yapılmasına rağmen, süreç tam olarak sonuç bulamamıştır. Azerbaycan Dilinin tarihinin tam kursunun oluşturulması, lehçe olgularının kökeninin, alanlarının, inovasyon merkezlerinin belirlenmesi açısından Zencan, Erdebil, Hemedan, Karadağ, Merend ve diğer ağızların monografik araştırılması oldukça zorunludur. Diyalektlerin konumunun, sınırlarının belirlenmesinde, fiilin zamanları ile ilgili izoqloslar öneme sahiptir. Zamanla ilgili izoqloslar kökenine (Genel Türk, Oğuz ve Kıpçak) ve makro veya mikro alanlarda yayılmasına göre bir birinden farklıdır. Güney Azerbaycan şivelerinde kullanılan zaman şekilleri şunlardır:

Geçmiş zaman. Güney Azerbaycan şivelerinde geçmiş zamanın iki türü var: şühudi (görülen) ve nakli (duyulan) geçmiş zaman. Geçmiş zamanın bu şekilleri hem biçim, hem de morfolojik bakımından birbirinden farklıdır. Şühudi geçmiş zaman fiillere -dı zaman ve ilgili şahıs ekleri artırmakla olu-

* Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji bölümü, öğretim üyesi, prof. dr. E-mail: mamedov2010@mail.ru

¹ Ezizov, Elbrus: Azerbaycan Dilinin Tarihi Diyalektolojisi (Ağız Sisteminin Oluşumu Ve Gelişimi): Bakü 1999, s. 283.

şur. Birinci şahısta -m, -q, -k eklerinin aracılığıyla oluşur. Birinci şahıs çoğul zaman ekinin kullanılmasında belli özgürlük de görülmektedir. Tebriz şivesinde zaman ekinin -du biçimi daha çok kullanılmaktadır; örnek: aldım, gəldim (çoğu şivelerde), vurdux, qeyttux, yetiştux, kəsdux (T.) vb. İkinci şahıs zaman ekinin genelde -du, -dü biçimleri ve -n, -z şahıs belirtileri yaygındır; örneğin: aldun, bahdun, boğduz, danıştuz, kəsdüz vb. Üçüncü şahsın teki fiil kökünün son seslisinden bağımsızın çoğu ağızlarda zaman eki -dı, -di biçimlerinde kullanılır. Tebriz ağızında üçüncü şahıs çoğul eki -la, -le, Urmiye ağızında ise -lar, -ler şeklinde kalmıştır; örn : apardıla, istədilə, qırdıla (T.), getdiler, istədilər (U.) vb. Sonu sert sessizle biten fiiller şühudi (görülen) zamanda -tı eki kabul eder; örn : yetiştux, baxtın, uştı, çıxattı vb. Ağız edebiyatında bu ekin kökeni ile ilgili iki görüş vardır; bağımsız eski -tı, -ti ekinin kalıntısı ve ya d sesinin asimile uğramış şekli olarak kabul edilir. Kanaatimizce, Güney Azerbaycan ağızlarının hal kategorisinde de bu tür asimilasyon tiplerinin etkin olması ikinci fikre ağırlık vermeye hak kazandırır.

Nakli geçmiş zaman çeşitli biçimlerle ifade edilir. Birinci şahısta -mış eki kullanılır. Tebriz ağızında çoğul şahıs ekinin -ux forması çok kullanılır. Örn. yaşamışam, qovzemişam, qalmışux, demişux vb. İkinci şahısta -mı, -ıp, -ıf zaman eklerine -san, -sən ve -suz, -süz şahıs ekleri eklenir; örn : yatmısan, çəkipsən, gedifsən, yığışmısuz, dəymisüz vb. Zencan ve Urmiye ağızlarında ikinci şahıs tekilde zaman eki -mı, şahıs eki ise -an, -en şeklinde kullanılmaktadır; örn : gəlmişən, vurmuşən, görmüşən (Zen.), aparmışan, durmuşən (U.) vb. Bu formalar Azerbaycan Dilinin kurallarına göre iki sert sessiz harfin yan yana gelmemesi sonucunda oluşmuştur. Urmiyanın bazı şivelerinde (Bağanaş köy şivesi) ikinci şahıs tekilde şahıs eki -ey şeklindedir; örn.: öyretmişey, almışey, yığmışey vb. (Doğan 2010: 166)². İkinci şahıs çoğulda şahıs ekinin -su:s, -sü:s forması da geniş alanda kullanılır; örn .: durmusu:s, başlamusu:s, töhmüsü:s vb. Üçüncü şahısta zaman şekilleri çeşitlidir. Tebriz şivesinde -ip, Salmas şivesinde -ib, -if, -it, -ibdi, -itdi, Horasan şivesinde -ib, -it, Urmiye şivesinde -mı, -ib/ıp, -itdi, -itdi/itti, Erdebil şivesinde -mı, -ıp, Hemedan (Bahar) şivesinde -id (tekil), -iddi (çoğul) biçiminde ifade edilir; alıp, yığıp, itip, tapıp (T.), ayılıt, düşüt, görmüyüt, yatıtdı, oturutdu, yeditdi (Sal.), almış/alıp/alıp (U.), çəkidi, açıldı, veridde (Həm.) vb.

Üçüncü şahısta -it eki Azerbaycan Dilinin Şeki, Guba, Derbent, Zagatala ve Oğuz ağızlarında -dı (r) eki ile birlikte kullanılır. Örn: yazıtdı, oxıytdı (Ş.), gəltdi, dəğitdi, düşütdi (G.), geditdi, oxuyutdu (Zag.) vb. Bu ekin kökeni ile bağlı değişik fikirler mevcuttur. R.Rüstemoğlu ve M.İslamoğlu'na göre bu biçim asimilasyon sonucunda oluşmuştur, yani yüklem ekindeki **d** sessizi kendin-

² Doğan, Talip: Urmiye Ağızları (doktora tezi): Kırkkale 2010, s. 166.

den önceki zaman ekindeki **b** ve **f** sessizlerini etkilemiş, bu sessizlerin kendine yakın paydan çıkmasına, **t** sessizine geçmesine mecbur bırakmıştır. alıtdı~alıfdı, gəlİtdİ~gəlİbdi (Rüstemov 1965: 210; İslamov 1968: 150)³. E.Ezizov da bu ekin kökeninden bahsederek şivelerde kullanılmasını kadim hazar dilinin etkisi ile ilişkilendirir (Ezizov 1999: 192)⁴. B.A.Gökdağ ise –ıt biçiminin tarihsel gelişiminin ~ ıp tur~ ıptı ~ ıpdı ~ itdı ~ it yönünde gerçekleştiğini gösterir (Gökdağ 2006: 91)⁵.

Şimdiki zaman. Doğu Azerbaycan ağızlarında şimdiki zamanın türlü biçimleri vardır. Burada şimdiki zaman biçimleri anlam bakımından farklı ve birden fazla özellik taşır. Bunun gibi bilgisel vasıtalarından biri de –ı ekidir. Bu ek Tebriz ve Urmiya ağızlarında yaygınlaşmış üçüncü şahıs tekilde kullanılan şimdiki zaman şeklidir. –Babam diyi şənəni iki sahatdığa verəsüz bizə, - Ər-bab bı oğlanı tuta bilmi. Dilbilim edebiyatında –ı eki şimdiki zamanın eski şekillerinden biri olarak kabul edilmiştir. M.Şireliyev bu şeklin Bakü, Şamahı, Hanlar, Göyçay, Cebrayıl, Tovuz ve Lenkeran şivelerinde kullanıldığını belirtmiş ve köken itibarıyla zarf-fiile benzetmiştir (Şireliyev 2008: 216)⁶. M.Rehimov da bu şeklin XIV-XVIII yüzyılın yazılı anıtlarında zarf-fiil ve şimdiki zamanı oluşturduğunu belirtmiştir (Rehimov 1965: 219)⁷.

Günümüzde şivelerde –ı eki şimdiki zamanın morfoloji özelliği gibi kullanılmakla beraber eski anlamından da tamamen uzaklaşmamış, zarf-fiil özelliğini de korumuştur. Örneğin: – Həfdə bazara bi-iki qoyın gəli satılırı, - Ginə buları dişində aparı yuvasına qoyar.

Bu, bazı şivelerde geniş zaman anlamı taşır. ek örneğin. – Gərəh gedəm, nənəm niyaran qalı, - Arvat, bi gün gəli sən də əvəzin çıxasan vb.

-a, -ə eki şivelerde şimdiki zaman bildirir. Bu ek yalnız üçüncü şahısta kullanılır. örneğin- İndi də günnəri sayanda mə:m nənəm diyə ki, süt günü, duz günü, - Səndəl üssi keçələ o qədə rahat gələ ki, elə orada yuxuya gedi (T.) vb. Bu ek gıpçak kökenlidir ve Derbent, Tabasaran, Kuba, Bakü ve Şamahının bazı şivelerinde ve Muğan şivelerinde ikinci şahısta şimdiki zaman anlamı taşır.

³ Rüstemov, Resul: Azerbaycan Dilinin Diyalekt Ve Şivelerinde Fiil: Bakü 1965, s. 210; İslamov, Musa: Azerbaycan Dilinin Nuha (Şeki) Diyalekti: Bakü 1968, s. 150.

⁴ Ezizov, Elbrus: Azerbaycan Dilinin Tarihi Diyalektolojisi (Ağız Sisteminin Oluşumu Ve Gelişimi): Bakü 1999, s. 192.

⁵ Gökdağ, Bilgehan Atsız: Salmas Ağızı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme: Çorum 2006, s. 91.

⁶ Şireliyev, Memmedağa: Azerbaycan Diyalektolojisinin Esasları: Bakü 2008, s. 216.

⁷ Rehimov, Mirze: Azerbaycan Dilinde Fiilin Şekillerinin Gelişme Tarihi: Bakü 1965, s. 219.

-a, -ə Türk dillerine özgü eski biçimlendendir. Ünlü Türkolog A.M.Şerbak'a göre, bu ek eski zamanlarda eylem fiili olarak oluşmuş, bir taraftan şahıs özelliği kabul etmiş şimdiki zaman, diğer taraftansa zarf-fiil görevini üstlenmiştir (Şerbak 1981: 85)⁸. B.Serebrennikov ve N.Hacıyeva -a ekinin şimdiki zamanın en eski göstergesi gibi tatar, başkırt, kumuk, krım-tatar dillerinde kullandığını belirtmişler (Serebrennikov, Hacıyeva 2002:185)⁹.

Tebriz, Urmiya, Salmas, Zencan ve Erdebil ağızlarında şimdiki zamanı bildiren vasıtalarından biri de -iy, -ey ekidir. Bu ek genellikle üçüncü şahısta yaygın kullanılır; örneğin -Köçəndə köçey, yeri qaley bırda;- Gəli əkiy,bəhrin də görüp gədiy və b. - ey eki Muğan, Ordubad, Astara, Lerik ve Bilesuvar ağızları, -iy şekliyse Şeki, Zagatala, Gah ve Ordubat ağızlarında kullanılır; örneğin. aleysən, gəley, yazıyam, görüy və b. Urmiya (Balanus və Per köy ağızları) ve Celilabat (Gülmmedli ve Hanegah köy ağızları) şivelerinde bu ekin -ay şekli de yaygındır. örneğin. alayəm, duray, baxay və b. Erdebil (Hüseyn, Berend, Nüdü köy şiveleri) ve Ordubat şivelerinde şimdiki zamanın -eyr şekli de geniş kullanılır. örneğin. aleyram, gedeyrik (Ər.), gedeyrəm, döşeyrəm (Ay) veb. Bu değişik fonetik seçeneklerde Türk Dilinin ağızlarında, kumuk, gagauz, ve Karakalpak dillerinde de varolmaktadır. Urmiya, Salmas ve Erdebil'in bazı ağızlarında şimdiki zaman -er eki ile kullanılır. Bu ek Gazah şivesinde -er, -or, -ör şekillerinde şimdiki zaman anlamı taşır. örneğin. yateram, vurorsun, oxuyor (Gaz), geder, baxer (U), ater, bater (Ər) ve b.

Hemedan (Bahar) ve Batı Azerbaycan Hallavar köy şivelerinde şimdiki zaman -ıyo, -iyo biçiminde kullanılıyor ki, bu da Türkçede bulunan -yor şimdiki zaman ekinin kısaltma şeklidir. Örn: başa düşülliyo (Həm.), alıyom, alıyon, alıyo (Hal.).

Güney Azerbaycan şivelerinde şimdiki zamanda genellikle -ır eki kullanılır. Şimdiki zaman fiilleri uygun şahıs ekleri kabul ettiğinde edebî dilden farklı olarak değişik özellikler ortaya çıkar. Birinci şahıs tekil halinde -am, -əm, çoğul halinde tek kullanımlı -ux (uh) eki daha çok kullanım alanına sahiptir. Sonu akıcı ünsüzlerle biten fiillerde zaman ekinin ünlüsü düşer ve asimilasyona maruz kalır. :- Aş- zad pişirəndə qallam mə:təl;- Mən bülləm mə:m nənəm sə: çox incidip;- Hə dəfə davarrarı aparrux yaymaxçım vb. İkinci şahıs zaman eki -ı şeklinde, şahıs ekeliyse -san, -sən (tekil), -sız, -süz,- suz biçimlerinde kullanılmaktadır. Örn: bülüsən, bəyənisən, gəlisən, alısan, axdarısız, durmusuz (T.) Urmiyanın Merendeli köy şivesinde ikinci şahıs tekil halinde şahıs

⁸ Şerbak, Aleksandır: Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurskih Yazıkov (Glagol): Leningrad 1981, s. 85.

⁹ Serebrennikov B.,- N.Hacıyeva: Türk Dillerinin Mükayeseli Tarihi Grameri: Çeviren: Tofig Hacıyev, Bakü 2002, s. 185.

ekinin ünsüzü düşer. danışırın, bıraxırın vb. Türk dilerinde üçüncü şahıs eki kullanılmıyor. Fakat Tebriz, Salmas ve bazı şivelerde üçüncü şahıs tekil halinde **-iri** şekli kalıplaşmıştır. Burada bulunan-i üçüncü şahıs tekil halinin dilbilgisel açıdan özelliğidir. Örn: Onnan so:ra cəmaət hazırx göriri bayramın olmasına;- Badamın xəzəli yaxçı də:də dəyiri, qoyın yeyiri, odının da yandırılı (T.) vb.

Türkolojide bulunan sabit fikre uygun olarak şahıs ekleri şahıs zamirlerinden oluşmuştur. H.Mirzəzadə`ye göre üçüncü şahıs tekil zamiri o~u~i biçiminde gelişerek bağımsız bir kelimedən dilbilgisel unsura dönüşmüş, **o gəliri** şeklinde dilde kullanılmıştır (Mirzəzadə 1990: 247)¹⁰. Muharrem Ergin`e göre -ırı,- iri Güney Azərbaycan`da görülen bir başka şimdiki zaman ekidir. Bu ek- ır,- ir`in geniş şeklidir. Rumeli Ağızlarında ve Anadolu Ağızlarında – yor şimdiki zaman ekinin bir- yorı şekli vardır. Geli- yorı, diki- yorı misallerinde olduğu gibi. Bu, -yor ekinin bir evvelki safhasından ibarettir. – yorır`ın sonundaki –r düşmüştür fakat ı muhafaza edilmektedir. Azərbaycan Türkçesinde de yorır, yerir`den gelen – ır,- ir`in bir evvelki safhası aynı şekilde – ırı,- iri olmalıdır. Geli- yorır> geli- yerir> geliyeri> geliri> gelir misallerinde olduğu gibi (Ergin 1981: 201)¹¹. Doğrudur, tarihsel açıdan üçüncü şahıs tekil zamirinin eski biçimi **ol** yazıtlarda kişi eki olarak kullanılmaktadır. Fakat Altay dillerinde üçüncü şahıs zamirinin en eski şekli an`in biçiminde mevcuttur. Artık burada lehcelerde bulunan tekkullanımlı –i ekinin eski –in zamirinin ekleşmiş şekli olduğunu tahmin edebiliriz. Bu ekin sınırlı biçimde Kerkük ve Şeki şivelerinde olumsuzluk fiillerinde izi korunmaktadır.

Gelecek zaman. Azərbaycan edebî dilinde ve ağızlarında gelecek zaman –acaq, -əcək ekiyle belirlenir. Bu ek biçim ve anlam bakımından sabit kullanıldığından ağızlarda sadece sesbilgisi açısından az sayıda farklı biçimleri oluşmuştur. Güney Azərbaycan şivelerinde birinci şahısta bu biçim –acağ, -əcağ, ikinci ve üçüncü şahıslarda –acax, -əcax biçimlerinde yayılmıştır. Örn: verəcağam, gidəciyux, görəcaxsan, düşəcaxsus, büləcax, tutacaxla vb.

Geniş zaman çeşitli şekilde oluşur. Ağızlarda bu zamanın genellikle -ar,-ər eki kullanılır. Buna daha çok birinci ve üçüncü şahıslarda rastlanmaktadır. Birinci şahıs tekil -am, -ım (hem geniş, hem de dar versiyonda), çoğuldaysa -ux şahıs ekleri kullanılmakta. Örnek: bağlaram, çataram, dikəruş, verərim vb. Şahıs eklerinin ilavesiyle zaman biçiminin içeriği bazen değişmektedir. Örnek: kalırım, öğrenirim, getiririm, durrux, sallux vb. Urmiye`nin Balanus ve Per köy bahçelerinde ikinci şahısta şahıs belirtisinin ünsüzü düşer. Örnek: gedərən, baxaran vb.

¹⁰ Mirzəzadə, Hadi: Azərbaycan Dilinin Tarihi Grameri: Bakü 1990, s. 247.

¹¹ Ergin, Muharrem: Azeri Türkçesi: İstanbul 1981, s. 201.

Dilimizin yazılı anıtlarında -ı eki zarf-fiil ve şimdiki zamanın yanısıra geniş zamanı da belirtmektedir. Bu özellik Tebriz, Urmiye, Erdebil (Hımıs) ve diğer ağızlarda da muhafaza edilmiştir. Ağızların birçoğunda bu ek ikinci ve üçüncü şahıslarda kullanılıyor. Örnek: olusan, doldurursan, gəli, salı, çıxı, eşidi, göri vb.

Azerbaycan edebî dilinde istek kipinin ve eski türk yazılı anıtlarında ve bazı çağdaş türk dillerinde zarf-fiil ve şimdiki zaman eki olarak kullanılan -a, -e biçimi Tebriz ağzında geniş zaman anlamını da bildirmekte. Genellikle ikinci, kısmen de üçüncü şahıslarda stabilize edilmiştir. Örnek: yığasan, çata-san, yükləyəsen, qazanasız, duzəldəsuz vb. Bu özellige eski yazılı anıtlarda da rastlanır: Gelmezsem ol zaman benim öldüğümü bilesin; - Şimdi ben varayım, elin-ayağın bağlayayım, ondan siz gelesiz dedi; - Senin halini büldürürüm ve işe bakayım, aniden habersiz gidesin, o iyi değil (Muhammed Şahriyar) vb. Ender durumlarda geniş zamanın üçüncü şahıs -a,-e eki ile de kullanılır. Üçüncü şahsın çoğulunda zaman ekine -la,-le çoğul eki ilave olunur. Burada geriye asimilasyon sonucu zaman ekinin ünsüzü l sesine dönüşüyor. Örnek; tapalla, ezelle vb.

Geniş zamanın olumsuz şahıslara göre çeşitli biçimde oluşur. Ağızların çoğunda birinci şahısta -mar, -mer ve -mam, - mem biçimleri kullanılır. Örnek: qozamaram, “qaldırmaram”, bülmərəm, almam, yetişmem, vermerux vb. Urmiye`nin Balanuş, Türkmen, Göktepe ve Çongarlı köy ağızlarında -man, -men biçimleri de kullanılır. Örnek: qoymanam, gitmenem, almanık vb. Bu eklerin kullanılma tarihi çok eskidir. Buna yazılı anıtlarda da rastlamak mümkün: Baba beni, ana beni, koymam intizare ben de (Şehriyar destanı); Saşa Vagif gibi dert bilen gerek, layık görmem her nadanı saşa (Vagif); Meğər koptu kıyametlər görə bilmem bu menzuri (Nesimi) vb.

Bu ekin kökeniyle ilgili Azerbaycan dil biliminde çeşitli fikirler mevcuttur. M.Rehimov`a göre -man,- men biçimi dilimize Türkmenceden geçmiştir (Rehimov 1965: 231)¹², H.Mirzəzadə ve R.Rüstəmov ise bu biçimi dilimize özgü olumsuz biçim şeklinde anlatmaktadır (Mirzəzadə 1990: 230; Rüstəmov 1965: 246)¹³. H.Mirzəzadə`ye göre - man eki dilin sonraki gelişiminde -man şekline geçmiştir. -man eki olumsuzluk biçimi -ma,- me ve şahıs ekinin kısaltılmış biçimi olan -m, - n den oluşmaktadır. İçeriğin birinci tarafı -ma bugüne kadar dilde kendi varlığını korumuştur. İkinci içerik ise dilimizde n değil, m şeklinde kullanılmıştır. -mam eki XVII-XVIII yüzyıllıkların aşık şiir biçimle-

¹² Rehimov, Mirze: Azerbaycan Dilinde Fiilin Şekillerinin Gelişme Tarihi: Bakü 1965, s. 231.

¹³ Mirzəzadə, Hadi: Azerbaycan Dilinin Tarihi Grameri: Bakü 1990, s. 230; Rüstəmov, Resul: Azerbaycan Dilinin Diyalekt Ve Şivelerinde Fiil: Bakü 1965, s. 246.

rinde de kullanılmıştır (Mirzezade 1990: 260)¹⁴. Görüldüğü gibi mam,-mem biçimi halk konuşma dilinin özellikleri gibi aynı tarzda yazılan eserlerin dilinde kendini belirtmektedir. Fikrimizce, -mam, -məm biçimi maram/mərəm,-manam/ mənəm ekinin kısaltma şekli olarak bulunur. Burada r ve n ünzüslerinin düşmesiyle bir ünlünün daha uzun seslenişi ikincinin yerini almıştır.

Sonuçta -m olumsuzluk halinden, -a, -ə gelecek zaman ekinden -m şahıs belirleyicisinden oluşan, -mam, -məm ekinin eski fonetik biçimi ağızlarda muhafaza olunmaktadır. İkinci ve üçüncü şahıs olumsuzluk eki -maz, -məz biçiminde kullanılıyor. Örneğin: bülməzsən, qoymazsız, verməzlə, buraxmaz-la vb.

Kısaltmalar: Ay.- Ayrım, Er.- Erdebil, Hal.- Hallavar, Hem.- Hemedan, G.- Guba, Gaz.- Gazah, Sal.- Salmas, Ş.- Şeki, T.- Tebriz, U.- Urmiya, Zag.- Zagatala, Zen.- Zencan.

KAYNAKLAR

- DOĞAN, Talip: Urmiye Ağızları (doktora tezi): Kırıkkale 2010, 535 s. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- ERGİN, Muharrem: Azeri Türkçesi: İstanbul 1981, 255 s. Ebru Yayıncılık.
- EZİZOĞ, Elbrus: Azerbaycan Dilinin Tarihi Diyalektolojisi (Ağız Sisteminin Oluşumu Ve Gelişimi): Bakü 1999, 354 s. "Bakü Üniversitesi" neşriyatı.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız: Salmas Ağızı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme: Çorum 2006, 412 s. Karam Yayıncılık.
- GÜLCAHAN, Pehlivan: "Hemedan Bölgesi (İran) Bahar Ağızı Üzerine": "Diyalektolog" Dergisi: Bakü 2011, 3. sy. 33- 51 s.
- MEMMEDLİ, Muharrem: Azerbaycan Dilinin Tebriz Diyalekti: Bakü 2008, 240 s. "Zerdabi LTD" MMC Neşriyat Poligrafi Müessesesi.
- İSLAMOĞ, Musa: Azerbaycan Dilinin Nuha (Şeki) Diyalekti: Bakü 1968, 271 s. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Neşriyatı.
- KARİNİ, Cihangir: Erdebil İli Ağızları (doktora tezi): Ankara 2009, 529 s. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- MİRZEZADE, Hadi: Azerbaycan Dilinin Tarihi Grameri: Bakü 1990, 376 s. "Azerbaycan Üniversitesi" neşriyatı.
- REHİMOĞ, Mirze: Azerbaycan Dilinde Fiilin Şekillerinin Gelişme Tarihi: Bakü 1965, 267 s. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Neşriyatı.
- RÜSTEMOĞ, Resul: Azerbaycan Dilinin Diyalekt Ve Şivelerinde Fiil: Bakü 1965, 318 s. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Neşriyatı.

¹⁴ Mirzezade, Hadi: Azerbaycan Dilinin Tarihi Grameri: Bakü 1990, s. 260.

- SEREBRENNİKOV B.,- N.HACIYEVA: Türk Dillerinin Mükayeseli Tarihi Grameri: Çeviren: Tofiq HACIYEV, Bakü 2002, 377 s. “Seda” neşriyatı.
- ŞİRELİYEV, Memmedağa: Azerbaycan Diyalektolojisinin Esasları: Bakü 2008, 416 s. “Şerg-Gerb” neşriyatı.
- ŞERBAK, Aleksandır: Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurskih Yazıkov (Glagol): Leningrad 1981, 181 s. Nauka.

KAŞKAY ATASÖZLERİ İLE ANADOLU'DA KULLANILAN ATASÖZLERİNİN BENZER VE ORTAK YÖNLERİ

*Muhittin ÇELİK**

Giriş

Kaşkay Türkçesi, Oğuz grubunun bugün tespit edilen en doğudaki temsilcisidir. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri, Kaşkay Türkçesinin karakteristiğini oluşturur. İran'ın çeşitli eyaletlerinde, son zamanlara kadar konargöçer bir hayat tarzı sürdüren Kaşkaylar'ın kahir çoğunluğu, Şiraz eyaletinde yaşamaktadır. Özellikle hayat şartlarının getirmiş olduğu zorluklardan dolayı günümüzde çoğu yerleşik hayata geçmek zorunda kalmışlardır. Kaşkaylarla ilgili yerli ve yabancı bilim adamlarının yapmış oldukları çalışmalar eskiye göre artış gösterse de henüz yeterli seviyede olduğunu söyleyemeyiz. Kaşkaylar zengin bir sözlü edebiyata sahiptir. Bu sözlü edebiyat ürünlerinden biri de atasözleridir. Atasözlerinin en eski yazılı belgelerden çağdaş eserlere kadar kültürel değerleri en etkili bir şekilde anlatmak için sık sık kullanıldıkları görülür:

Güller dikensiz olmaz,

Bülbül çimensiz olmaz,

Herkesin bir yarı var;

Gönlüm de sensiz olmaz.

Harput'tan-Mâni (ÖATAS, s. 188)

Demişler delikli taş yerde kalmaz

Hakka doğru varan kul mahrum olmaz.

Mengüşî-Nasîhat Destanı. (ÖATAS, s. 139)

* İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (muhittin.celik@inonu.edu.tr)

Kaşkay Atasözleri

Atasözleri iki kısımdan oluşur ve ikinci kısım birinci kısımda ifade edilen fikri ve anlamı kuvvetlendirir. Yapı bakımından, atasözleri genellikle ortasından açıkça görülecek şekilde ikiye bölünmüş bir cümledir. “*Aç ne yemez, tok ne demez.*” İki cümle veya mısra şeklinde olanlar da vardır. “Ecel geldi cihana, baş ağrısı bahane.” gibi örneklemek mümkündür.

Kaşkaylar'ın hayatlarını ve düşüncesini yansıtan atasözleri, samimi bir üslupla dile getirilmiştir. Yapı ve kuruluş özellikleri bakımından Anadolu'daki atasözlerinden pek farklı değildir. Anlam yönünden tüm insanlığa hitap edecek bir tarzdadırlar.

İnsanoğlu, tabiatla olan mücadelesindeki bilgi ve tecrübesini, diğer kuşaklara muhafaza edip kültür ve medeniyetin meydana gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kuşaktan kuşağa aktarılan unsurlardan biri de atasözleridir. Atasözlerine verilen önemi, toplumların atasözleriyle ilgili bakış açılarından da anlayabiliriz. Kaşkaylarda “*Atalar sözü elimiz gözü*” (Rahimî 1997) ve Anadolu'da “*Atalar sözü evlada mirastur.*” (Başgöz 1998a:265) gibi atasözü hakkındaki sözler bu öneme işaret eder.

Atasözleri ve deyimler, sağlıklı ve sağduyulu bir düşünce, keskin ve idrak ürünü olan, fevkalade isabetli sözlerdir. Yerinde kullanıldığında, her türlü sosyokültürel sorunu çözme gücüne sahiptir.

Kaşkay atasözleri fikir bakımından değerlendirildiğinde; çalışmanın faydaları, tembelliğin zararları, mertlik ve yiğitliğin değeri, atın insan hayatındaki yeri ve önemi, tatlı dilli olmanın kazandırdıkları, lüzumsuz ve kötü konuşmanın zararları, yurt sevgisi, dostluğun önemi, kadının eş, anne, kardeş olarak toplumdaki yeri, komşuluk hakları, misafirperverlik vb. konuları işlediği görülür. Dolayısıyla, Anadolu'da konuşulan atasözlerinde de görülen ortak ve benzer temaların çokluğu dikkati çekmektedir.

Bu çalışmamızda, Esadullah Merdani Rahimî'nin (Şiraz 1997) “*Atalar Sözü. Darbu'l-meselha-yı Türkî-i Kaşkaî*” adlı eseri esas alınmış olup, bu eserdeki atasözleri ile Anadolu'da söylenen atasözlerinin ortak ve benzer yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eserde, atasözlerinin yanında deyimlerin de benzer ve ortak olanların çokluğu dikkati çekmektedir:

Ağzı var, dili yox. (AS, 315)

“Ağzı var, dili yok. (ADS, II, 2923)

Xereb suda balık tutar. (AS,)

“Bulanık suda balık avlamak.” (ASD, II, 4121)

Bu çalışmamızı atasözleriyle sınırlı tutup, deyimleri ise bir başka çalışmanın konusu olarak düşündük. Türkçede saha ile ilgili kaynaklar taranarak üç yüz ellinin üzerinde ortak ve benzer atasözü tespit ettik. Ancak bir makalenin sınırlarını aşmayacak sayıda örneklere yer verdik.

I. Biçim ve Anlam Bakımından (bazı kelime ve söyleyiş farklılıklarıyla da olsa) **Aynı Olanlar:**

-Ac ayı oynayabilmez.(AS, 54)

“Aç ayı oynamaz.”(ADS, I,31)

-Ac-ınan toxung arası bir tikke çörekdir. (AS, 64)

“Açlık ile tokluğun arası bir lokma ekmek.” (ADS, I, 57)

-Ac karın doyar, ac göz doymaz. (AS, 72)

“Açın karnı doyar, gözü doymaz.”(ADS, I,47)

-Ac karnım, dinç kulağım.(AS, 73)

“Aç başım, dinç kulağım.”

-Açık ağız ac kalmaz.(AS, 92)/Ağız açık kuş ac kalmaz. (AS, 289)

“Açık ağız aç kalmaz.”(ADS, I, 40)

-Ağın adı olar, karéning dadı. (AS, 347)

“Akın (beyazın) adı (var), karanın tadı (var).”(ADS, I,158)

-Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar. (AS, 329)

“Ağlarsa anam ağlar, başkası (kalanı) yalan ağlar.”(ADS, I,116)

-Ağ pul kéré gün içidir. (AS, 281)

“Ak akçe kara gün içindir.” (ADS, I, 150)

-Ağrımayan başa yağlık dolamazlar. (AS, 345)

“Ağrımdık başa mendil bağlanmaz.” (BAAD, I, 33)

-Ağzını açmış, gözünü yummuş. (AS, 317)

“Açtı ağzını yumdu gözünü.”(ADOAS,53)

-Ağalık vérmekdendir, igidlik vurmağdan. (AS, 352)

“Ağalık vermekle, yiğitlik vurmağla (-dır).” (ADS, I, 105)

-Allah dağına baxar, qar vérer. (AS, 397)

“Allah dağına göre qar verir.” (ADS, I, 233)

-Allah sağ gözü, çep göze möhtac édmesin. (AS, 406)

“Allah sağ eli sol ele muhtaç etmesin.(ADS, I, 246

-Anasına bax kızını al, kırağına bax bézini al. (AS, 443)

“Anasına bak kızını al, kenarına (kıyısına) bak bezini al.” (ASD, I, 298)

-Arwadı eri saxladar, peniri deri. (AS, 210)

“Kadını eri, peyniri deri, saklar.” (BAAS, I, 149)

-At ölende hegeri qalar, adam ölende adı. (AS, 26)

“At ölür meydan (nalı) kalır, yiğit ölür şan (namı) kalır.” (ASD, I, 413)

-Bağa baxsang bağ olar, baxmayanda dağ olar. (AS, 1378)

“Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur.” (ADS, I, 497)

-Bal démeginen ağız şirin olmaz. (AS, 1398)

“Bal bal demekle ağız tatlanmaz (tatlı olmaz).” (ASD, I, 503)

-Bıçağ öz destesini kesmez. (as, 1550)/ Çağku öz sapını kesmez. (AS,2020)

“Bıçağ/kılıç sapını/kınıını kesmez.” (ASD, I, 1789)

-Bi-véxt bung veren xorusung başını keserler. (AS, 1734)

“Erken öten horozun başını koparırlar.” (BAAD, II, 45)

-Bugünkü işingi sehere qoyma. (AS, 1495)

“Bugünkü (akşamın) işini yarına (sabaha) bırakma (koyma).”(ASD, I,581)

-Büyük başing böyük belâsı vardır. (AS, 1524)

“Büyük başın derdi böyük olur.”(ADS, I,592)

-Çıxamamış cana umud var. (AS, 2098)

“Çıkmadık canda umut var.” (ADS, I,635)

-Çobanıning méyli olsa, tegeden süd sağar.” (AS, 2049)

“Çobanın gönlü olursa/olunca tekeden süt/yağ çıkarır.” (ADS, I, 800)

-Çox yaşayan çox bilmez, çox gezen çox bilir. (AS, 2075)

“Çok yaşayan (okuyan) bilmez, çok gezen bilir.” (ASD, I, 825)

-Dağ dağa yetişmez, adam adama yétişer. (AS, 2270)

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (ADS, I, 843)

-Delik daş/muncuk yérde qalmaz. AS, 2348)

“Delikli taş/boncuk yerde kalmaz.” (ADS, I, 879)

-Deliye her gün bayramdır. (AS, 2353)/Delining günde toyudur. AS; 1144)

“Deliye her gün bayram.” (ADS, I, 883)

-Deveçiyen dost olaning, dervazası gëng olar. (AS, 2463)

“Deveci ile konuşan kapısını büyük açar.” (ADS, I, 928)

-Dilden gelen, elden gelse, her kimse padişah olar. (AS, 2532)

“Dilden gelen elden gelse, her fakara padişah olur.” (ADS, I, 950)

-Dinsiz uxdesinden, imansız gelir. (AS, 2567)

“Dinsizin hakkından imansız gelir.” (ADS, I, 964)

-Dowşan dağdan küsmüş, dağing xéberi olmamış. (AS, 2452)

“ Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış.” (ASD, I, 2385)

-Düşmening düşmeni, sening dostungdur. AS, 2421)

“Düşmanın, düşmanı da senin dostundur.” (ASD, I, 101)

-Ecele çara yoxdur. (AS, 517) /Ölüme çara yox. (AS, 968)

“Ecele/ölüme çare bulunmaz.”(ADS, I, 1047)

-Eger kes-dir, bir söz bes-dir. (AS, 587)

“Adam olana bir söz yeter.” (ADS, I, 89)

-Eğili düşmen eğili yox dostan yeyterdir.(AS,43)

“Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır.”(ADS, I,147)

-Élçiye zaval yox. (AS, 1180)

“Elçiye zeval olmaz.” (ADS, I, 1070)

-Emanete xıyanet olmaz. (AS, 665)

“Emanete hıyanet olmaz.” (ADS, I, 1113)

-Éşegi toya çağırdılar, dedi: “ya su lazımdır ya odun.” (AS,556)

“Eşegi düğüne çağırılmışlar, “ya odun eksik, ya su” demiş. (ADS, I, 1159)

-Eyilen baş kesilmez. (AS, 1021)

“Eğilen baş kesilmez.” (ADS, I 1054)

-Gövher yére düşmeginen, kıymetden düşmez. (AS, 3760)

“Altın yere düşmekle pul olmaz.” (ADS, I, 274)

-Gülme konuşma, gelir başına. (AS,208)

“Gülme komşuna gelir başına.” (ADS, I,1313)

-Haq söz aççı olar. (AS, 2130)

“Doğru söz acıdır.” (ADS, I, 976)

-Xubluk éd at deryaya, balık bilmese, Xalık biler. (AS, 2210)

“İyilik et denize at, balık bilmezse Halik bilir.” (ASD, I 1622)

-Kapağan it dişini görsedmez. (AS, 3032)

“Isıracak it dişini (diş) göstermez.” (ASD, I, 1489)

-Kıyamet onda kopar, biri yéyer, biri baxar. (AS,190)

“Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar.” (ADS, I,528)

-Kurd dumanlı güng séver. (AS, 3197)

“Kurt dumanlı havayı sever.” (ASD, I, 1927)

-Laling dilini nenesi biler. (AS, 3816)

“Dilsizin dilinden anası anlar.” (ADS, I, 962)

-Özgeye kıyu kızan özü düşer. (AS, 790)

“Başkasına kıyu kızan kendi düşer.” (BAAD, I, 60)

-Özü yıxılan ağlamaz. (AS,845)

“Kendi düşen ağlamaz.” (ADS, I,1396)

-Sebir açıdır, mivesi dadlı. (AS, 2901)

“Sabır açıdır, (acı ise de) meyvesi tatlıdır. (2191)

II. Anadolu’da Kullanılan Atasözlerinin Kaşkaylarda (kelime veya kelime gruplarının çıkarılmasıyla) Daralmış Şekilleri:

-Ac towuq yuxuda darrı görer.(AS,66)

“Aç tavuk (düşünde) kendini darı (arpa) ambarında görür (sanır).” (ADS, I, 61)

-Ağlamayana süd yox. (AS,331)

“Ağlamayan çocuğa meme vermezler.” (ADS, I, 127)

-Bir elden şap çıxmaz. (AS, 1573)

“Bir elin nesi var, iki elin sesi var.” (ADS, I,518)

-Danışıklı söz dağlardan aşar. (AS, 2291)

“Danışan dağı aşmış, danışmayan (-ın) yolu şaşmış.” (ADS, I, 853)

-İş adamıng cöwheridir. (AS, 1077)

“Adam (adamın iyisi) iş başında belli olur.” (ADS, I, 86)

-Kanı kıan-man yumazlar.(AS, 3083)

“Kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar.” (ADS, I,1311)

-Köhne düşmen dost olmaz. (AS, 3543)

“Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez.” (ADS, I, 1144)

-Sév meni tâ séyem/sévem seni. (AS, 2787)

“Sev seni seveni hâk ile yeksan ise, sevme seni sevmeyeni Mısır’a sultan ise.” (ADS, I, 2260)

-Siringi deme yâringa, yâringing da, yâarı var. (AS, 2805)

“Açma sırrını dostuna, dostunun dostu vardır, o da söyler dostuna.” (ADS, I, 58)

-Su açar çukçuru tapar. (AS, 2714)

“Su aka aka yolunu (deresini) bulur (bulurmuş).” BAAD, I, 189

III. Anadoludaki Atasözlerinin Kaşıkaylarda “kelime veya kelime gruplarıyla” Genişletilmiş Şekilleri:**-Ac eline geleni yéyer, tox ağzına geleni déyer. (63)**

“Aç ne yemez, tok ne demez.” (ADS, I, 59)

-Bir méx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir kişiyi, bir kişi bir éli kırtarar. (AS, 1663)

“Bir mih bir nal kırtarır, bir nal bir at kırtarır.” (ASD, I, 652)

-Bir gülünen yaz olmaz, deli kırkı baz olmaz. (AS, 1654)

“Bir çiçekle yaz olmaz (gelmez).” (ADS, I, 511)

-Düşmen seni daş-ınan, sen düşmeni aş-ınan. (AS, 2418)

“Sana taşla vurana (dokunana) sen aşla vur.” (ASD, I, 2217)

-Dama dama göl olar, amma dada-dada héç olmaz. (AS, 2283)

“Damlaya damlaya göl olur.” (ADS, I, 851)

-Gül tikânsız olmaz, çöl ilansız. (3731)

“Dikensiz gül olmaz.” (ADS, I, 949)

-Xaberi/açık sözü ya deliden al, ya uşakdan. (AS,2161)

“Çocuktan al haberi.” (ASD, I, 809)

-Xetasız adam olmaz, ‘itasız Allah. (AS, 2184)

“Hatasız kul olmaz.” (ASD, I, 1376)

-Kuş var ki, etini yéyerler, kuş var ki, et yédirdirler. (3227)

“Her kuşun eti yenmez.” (ADS, I, 1152)

-Yél ağzını bağlamak olar, él ağzını bağlamak olmaz. (AS, 4446)

“Elin ağzı torba değil ki (çekip) büzesin.” (ASD, I, 1094)

Değerlendirme

Kaşkay atasözleri, Anadolu sahasındaki atasözleri ile bir karşılaştırma yapılarak incelenmiş, varılan sonuçları şu maddelerde toplanmıştır.

1. Her iki sahada da hem şekil hem anlam bakımından aynı olan atasözlerinin çokluğu dikkat çekmektedir.

2. Her iki sahada, kelime ve kelime gruplarının çıkarılıp, eklenmesiyle genişletilmiş ve daraltılmış şekilde atasözlerinin bulunması asli şekillerinin hangisi olabileceği sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun cevabı, diğer Türk topluluklarında (hatta diğer milletlerde) kullanılan benzer atasözlerinin karşılaştırmasıyla cevabını bulacağı görüşündeyiz.

3. Kaşkaylar’da şekil ve ifade bakımından farklı olup, anlam yönünden Anadolu’daki atasözlerine yakın ve benzer olan atasözleri oldukça fazladır. Bu da iyi ve doğru olan bakış açısının her toplumda, şekil ve ifade bakımından farklı da olsa, aynı olduğuna işarettir. Yani, aklın yolu birdir.

4. Her iki sahadaki atasözlerindeki bazı şekil ve muhteva farklılıklarının temel nedeni, Kaşkaylar’ın konargöçer bir hayat tarzı sürdürmeleri ve buldukları farklı kültür coğrafyasının doğal sonucudur. Ayrıca Kaşkayların yazı diline sahip olmayışlarının da etkisi inkâr edilemez.

KAYNAKLAR

- Aksoy, Ömer, A. (1988), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (ADS) I. II. İstanbul.
- Aksoy, Ömer, A. (1996), Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, (BAAD) I. II. Ankara.
- Çobanoğlu, Özkul, (2004), Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, (TDOAS) Ankara.
- Rahimî, Esedullah, M. (1997), Atalar Sözü. Darbu’l-meselha-yı Türki-i Kaşkaî (AS) Şiraz.
- Saraçbaşı, Ertuğrul, M. Minnetoğlu, İbrahim, (2002), Örnekli ve Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü, (ÖATAS) İstanbul.

OSMANLI FETVÂLARININ CÜMLE YAPISI ÜZERİNE BİR İNCELEME

A Study on Sentence Structure of Ottoman Fatwas

*Muhittin ELİAÇIK**

Giriş

Duygu, düşünce ve durumların bir hüküm bildirerek söz veya söz dizisi ile anlatılmasına cümle denir. Bu kelime Arapça bir kelime olup, lugatte ‘bir nesnenin toplamı’na denilmiştir. Dolayısıyla, bir hükmü bildiren kelime veya kelimelerin toplamı cümledir. Türkçede ‘hep birlikte’ demek olan *cümleten* ifadesinde olduğu gibi, cümle de hep birlikte kelimelerin bir hükmü bildirmesi demektir. Bir cümlede mutlaka hüküm bildiren çekimli bir fiil veya ek fiille çekimlenmiş isim soylu sözcük bulunmalıdır. Bu özellikleri sağlayan bir veya daha fazla sözcük cümleyi oluşturur. Cümleler anlamlarına, yüklemelerinin türü ve yerine göre, ayrıca yapılarına göre sınıflandırılmıştır. Ayrıntılar arttıkça kelime sayısı çoğalmakta ve bu da cümle türlerini meydana getirmektedir. Basit şekilde ‘geldim’ özne ve yüklemden oluşan bir cümle olduğu gibi, ‘gel’ de özne ve yüklemden oluşan bir cümledir. Bu ikisinde de özne olduğundan cümle oluşmuştur. Demek ki cümle oluşması için özne gerekir. Ancak, ‘gelmek’ özne taşımadığından cümle olamamıştır. Bir cümlede özne, yüklem en temel iki öge olup, diğer öğeler ise cümledeki ayrıntıya göre artıp, bazen sayfaları bulan cümleleri ortaya koymaktadır. Osmanlı metinleri cümle yapılarınınca kendine has özellikler göstermektedir ve sık sık gerundiumlarla yan cümleler kurulup, bu da sayılarda devam cümle yapılarını ortaya koymaktadır. Osmanlı fetvâları ise apayrı bir karakter taşımakta, otantik ve tamamen kendine mahsus cümle yapılarını oluşturmaktadır.

Fetvâ

Fetvâ kelimesi yiğit, genç, kavî anlamındaki fetâ kökünden gelmekte olup, müşkil bir işi açıklayan ve çözen güçlü cevap demektir. İslâm devlet-

* Prof.DR. Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü

lerinde fetvâya büyük önem verilmiş ve mühim işlere müftülere danışılarak girilmiştir. Dört Halife döneminde kadılık ve müftülük valilerde toplanmış, daha sonra fetvâ ve yargılama işleri birbirinden ayrılmış, Emevî halifesi Ömer bin Abdülaziz zamanında iftâ teşkilatı resmen kurulmuş (Atar, 1991:122-126), Memlûkler Dönemi'nde ise müftüler devlet yönetiminde etkin biçimde yer almışlardır (Uzunçarşılı, 1984:387). Osmanlı'da savaş, barış, ıslahat, halifenin hal'i, eşkıyalık yapanların katli vb. olaylar fetvâ konusu olmuş ve çıkarılan örfî kanunnâmelerde şeyhülislâmın fetvâsı istenmiş, özel hukuku ilgilendiren fetvâlar kişilerin, kamu hukukunu ilgilendiren fetvâlar idarecilerin isteği üzerine verilmiştir (Atar, 1995:490). Fıkıh kitaplarının sistematüğinde düzenlenen fetvâ kitaplarında cevaplar genellikle Hanefî mezhebine göre verilmiş, meseleler kaynağı belirtilerek *olur, olmaz, câizdir* diye cevaplanmış, bazı kitapların kenarlarına ek fetvâlar yazılmıştır. Osmanlı fetvâ kitapları genellikle 17-18. yüzyıllara ait olup *vakıf, nikâh, talâk, bey'ü şirâ, şehâdât* bapları en çok mesele yer alan baplar olmuştur. Fetvâ kitaplarının Ebussuûd, Müeyyeddâde Abdurrahman, Sa'dî Çelebi, Zekeriyâde Yahya, Balizâde Mustafa, Çatalcalı Ali, Seyyid Feyzullah, Menteşizade Abdurrahim, Yenişehirli Abdullah ve Dürrizade Mehmed Efendilere ait olanları, Osmanlı kadılarınca en çok başvurulan kitaplar olmuştur. Osmanlı fetvâlarında erkekler için Zeyd, Amr, Bekir, Halid; kadınlar için de Hind, Zeyneb, Hatice, Ümmü Gülsüm gibi hayalî isimler kullanılmıştır. Osmanlı fetvâ kitapları fıkıh kitaplarındaki¹ tertibe göre düzenlenmiş ve konular tıpkı fıkıh kitaplarındaki gibi: *tahâret, salât, şehâdât, zekât, savm, hac, nikâh, talâk, ridâ*....şeklinde sıralanmıştır. Fetvâ kitaplarında en çok yer alan konular *vakıf* olup bunu sırayla *talâk, bey'ü şirâ, nikâh, kazâ, muhakeme* gibi bölümler izlemektedir. Osmanlı Devleti'nde fetvâ mecmualarının sayıca fazlalığı, farklı içtihatların bulunduğu konularda verilen fetvâların değişik fetvâ mecmualarında farklı hükümlerle yer almasından kaynaklanmıştır denilebilir. Osmanlıda büyük müftülerin fetvâlarının derleme şeklinde toplanması, 16. yüzyıldan itibaren olmuş ve 16. yüzyılın en önemli fetvâ derlemelerini Ebussuûd Efendi'ye ait olanlar oluşturmuştur. Fetvâ mecmualarının büyük çoğunluğu 17-18. yüzyıllarda yazılmış olup, bu dönemde devletin geniş topraklarında yaşayan farklı dil, cinsiyet ve dinlere mensup kimseler pek çok problemin ortaya çıkmasına sebep olmuş, bu durumda da İslam bilginleri halkın dinî ve hukukî meselelerini çözmek için fetvâ kitapları derlemeye yönelmişlerdir. 17-18. yüzyıllarda hazırlanan fetvâ kitaplarının en meşhurları: Minkarizâde Yahya Efendi'nin *Fetâvâ-yı Ataullah* olarak da bilinen *Fetâvâ-yı Minkarizâde*, Ankaralı Mehmed Emin Efendi'nin *Fetâvâ-yı Ankaravî*, Çatalcalı Ali Efendi'nin *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Seyyid

¹ Mesela, Hanefî mezhebinde mütûn-ı sitte denilen temel fıkıh kitaplarından *el-Muhtasar, el-Hidâye, el-Vikâye, Kenzü'd-dekâyk* gibi eserler ve bunların şerh ve tercümeleleri.

Feyzullah Efendi'nin *Fetâvâ-yı Feyziyye*, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *Behcetü'l-Fetâvâ*, Dürrîzâde Mehmed Efendi'nin *Neticetü'l-Fetâvâ* olarak sıralanabilir. Şeyhülislâmlar arasında fetvâ mecmuasına sahip olanların sayısı, Kanunî döneminde görev yapan Sadullah Sadi Efendi'den II. Mahmut devri şeyhülislâmı Kadızâde Mehmet Tahir Efendi'ye gelinceye kadar toplam 22'dir. Ayrıca, Türk hukuk tarihinde bazı devlet adamlarının teşvik ve yardımlarıyla *el-Fetâvâ* diye adlandırılan bazı hukuk düzenlemeleri oluşturulmuş olup, bunlar bilinen fetvâ kitaplarından farklı olarak hukukun tüm hükümlerini derleyen birer hukuk külliyatı mahiyetindedirler. Mesela Babür İmparatorluğu zamanında 1556'da hazırlanan *Fetâvâ-yı Hindîyye* ve Çağatay Devleti zamanında hazırlanan *Fetâvâ-yı Tatarhaniye* bu tür eserlerdendir.²

Osmanlı fetvalarının cümle yapısı

Osmanlı fetvâlarının cümle yapısı otantik olup bu yapıları yüzyıllarca değişmeden devam etmiştir. Bu fetvâların 1900'lü yıllara kadar aynı biçim ve üslupta yazıldığını söylemek mümkündür. Bu fetvâların yapıcı en önemli özelliği devrik ve iç içe girişik olmalarıdır ve bu durum bir gelenek hâlinde son döneme kadar devam etmiştir. Meselâ: "*Zeyd abd-i memlûki Amra memlûkesi Hindi tezvîc idüp Amrun Hindden olan evlâdı olduktan sonra Zeyd Amr ile Hindi âzâd idüp ammâ veledlerin zikr itmese i'tâkda veledleri dahi şer'an dâhil olur mı? el-cevâb: Olmazlar.*" cümlesine bir bakalım. Bu cümlede -up gerundiumları ile birbirine bağlanmış cümlecikler vardır. Bu cümleyi yüklem türüne (fiil ve isim cümlesi), yerine (kurallı, devrik, eksiltili), anlamına (olumlu, olumsuz) ve yapısına göre (basit, birleşik, sıralı, bağlı) değerlendirdiğimizde türüne göre fiil, yerine göre kurallı, anlamına göre olumlu ve soru, yapısına göre de birleşik (iç içe girişik) bir cümle olduğunu anlarız. Zeyd özne (ikinci özne veledleri), Hind ve Amr nesnedir. Böyle içi içe özneler, nesnelere, tümleçler vardır. Bir cümlede birkaç özne görülmektedir. Ayrıca bu cümle iç içe girişik olmakla birlikte "...ammâ veledlerin zikr itmese..." cümlecigi ile aynı zamanda şartlı bir cümle olarak da karşımızda durmaktadır. İşte, Osmanlı fetvâlarının cümle yapısı böylesine karışık bir yapı arzietmekte, bazen bir türlü bitmeyen ve 1,5 sayfayı bulan cümlelere bile rastlanmaktadır. Bu cümlelerin de en önemli özelliği -up, -üp gerundiumları ile kurulmuş olmalarıdır. Bu gerundiumlar bu tür cümlelerin epeyce uzamasını, duygu ve düşüncelerin iç içe geçip genişleyerek ifade edilmesini, konudan konuya atlanarak öğelerin devrik ve birbirine geçmesine yol açmaktadır. Bu ise konunun anlaşılmasını zorlaştırabilmektedir. Aşağıdaki örneklerde daha karmaşık cümlelerin, daha basit ve sade cümlelerle birlikte bir arada yer aldığı görülmektedir:

² M. Akgündüz, a.g.e, 246; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C.1, OSAV Yay., İstanbul 1995, s. 109, 149, 177; Imber, a.g.e, s. 57 (Örsten, a.g.t., s. 73).

Mes'ele: Zeyd veled-i sagîr ile dârü'l-harbden bir câriye ihrâc idüp Zeydün câriye-i mezbûreden veledi olup Zeyd fevt olduktan sonra dârü'l-harbden çıkardığı sagîri verese mîrâsa katmağa kâdir olurlar mı? el-cevâb: Olmazlar veledine diğeri âzâd olurlar.

Mes'ele: Zeyd ile kulu Amr dârü'l-harbde esîr olup Zeyd halâs olup ba'dehu Amr da kaçıp yine dârü'l-İslâma geldikten sonra Zeyd Amrı mülkiyet üzere tasarruf eylemeğe kâdir olur mu? El-cevâb: Olur ammâ bu dahi eimme katında âzâd olur hâkim anlar kavliyle itkına hükm itmeğe kâdir olur.

Mes'ele: Zeyd eger câriyem Hindi satarsam mâlumdan âzâd olunsun dise Hindi satsa âzâd olur mu? El-cevâb: Eger bey'-i sahîh ile bey' iderse âzâd olmaz bey' itdüğü gibi mülkünden çıkar eger bey'-i fâsid ile bey' ider ise âzâd olur bey'-i fâsid 'âdetde bey'dür müşteriye teslim itmedin bâyi'ün mülkünden çıkmaz bey' itdüğü gibi âzâd olur.

Mes'ele: Zeyd kulına ve câriyesine istersenüz âzâd olun didükde anlar dahi sükût idüp lâkin 'itki delâlet ider vaz' dahi itmeseler 'itki vâki' olur mu? El-cevâb: Gönünden isteriz didiler ise olurlar istemeziz didiler ise olmazlar şimdi sorulup elbette cevâb işitmek ba'iddür.

Mes'ele: Mezheb-i Şâfi'ide bey'i ve şîrâsı câyiz olan câriyeyi Zeyd iştirâ idüp tasarruf itdükden sonra câriyenün Zeydden evlâdı olup da'vet itdükden sonra şer'an Zeydün evlâdı olur mu? El-cevâb: Zilyeti üzere câriye müdebber olsa müdebbereligin bilmedin iştirâ eylediyse yine evlâdudur müdebberelikleri üzerine bahâsını câriyenün efendisine virür evlâdı ahrâr olur efendisi câriyeyi alır eger müdebbereligin bilüp aldıysa yine evlâdudur ammâ câriye-i müdebberenün evlâdı câriyenün efendisinin müdebber memlûkleri olur efendileri fevt oldukda analarıyla âzâd olurlar ammâ şimdi kâdî-i Hanefî câriyeyi efendisine hükm itmedin hâkim-i Şâfi'îye murâfa'a eyleseler müdebbereligin bey'inün sıhhatine hükm eylese nâfiz olup evlâdının nesebleri sâbit olur ahrâr olurlar câriye ümmüveled olur.

Mes'ele: Zeyd mevlâsı Amra bana karz dört bin akça vir sana bahâmı vireyin sen bana 'itâk-nâmemi vir diyüp Amr, Zeyde karz dört bin akça virüp Zeyd bahâmdur diyü Amra virüp Amr, Zeyde 'itâk-nâmesin virse ba'dehu Amr dört bini Zeydden almağa kâdir olur mu? El-cevâb: Dört bin akça üzerine i'tâk itdükden sonra karz virdiyse kâdirdür.

Mes'ele: Zeydün abd-i âbıkı Amrı Bekr zâbit tutup âbık müddet-i örfiyye-sin tekmil itdükden sonra Bişre satup Bişr mezbûr Amrı i'tâk itdükden sonra Zeyd gelüp Amrun bahâsını mı alır yoksa itki mezbûr sahîh olmayup Amrı mı alır? El-cevâb: Bahâsın alır.

Mes'ele: Zeyd-i müteveffânun terikesi deynine vefâ itmeyüp Zeydün müdebberleri olan Amr müdebberen mi virür yoksa refîkan kıymetini mi virür? El-cevâb: Müdebberen kıymetine si'âyet lâzımdur.

Kerenbişî'den:

Mes'ele: Hind üç yaşında olan Zeynebi irdâ' eylese hükm-i redâ' sâbit olmuş olur mı? C.Olmaz.

M. Hind-i nasrâniyye mahzarlarında şeref-i İslâmla müşerref olduktan sonra fevt oldukda babası Zeyd İslâmına vâkıf iken Hindi kefere mekâbirinde defn eylese Zeyde ne lâzım olur. C. Ta'zîr-i şedid.

Behcetü'l-fetâvâ'dan:

Bir kuyuya kelb düşüp helâk olsa ol kuyunun cümle suyını narh mümkün olmağla ol kuyunun tahâreti ancak suyını narh ile mi olur yohsa gasl-i ahcârile nakl-i idhâle dahi tevakkuf ider mi? El-cevâb: İtmez.

Hind zevci Zeydi ahyânen tecdid-i nikâh için tevkîl etdikde iki şâhid mahzarında tevkîl etmek lâzım mıdır? El-cevâb: Değildir.

Zeyd ve Amr şerikler olup beynlerinde müşterek metâ'larını bey' için emânla dârü'l-harbe gtdiklerinden sonra Zeyd dârü'l-harbde fevt olup Amr cümle metâ'ı kabz ve dâr-ı İslâma çıkup Zeydin veresesi metâ'-ı mezbûrdan hisselerini Amrdan talep etdikde Amr mücerred Zeyd dârü'l-harbde fevt olmağla size mîrâs değmez diyüp virmemeğe kâdir olur mı? El-cevâb: Olmaz.

Zeyd-i Müslim Amr-ı zimmî ile akd-i şirket'inân eyleseler sahîh olur mı? El-cevâb: Olur.

Bir vakfın mütevellîsi Zeyd vakfın galledini ekl kasdıyla bi-gayri iktizâ vakfın müstegillâtı divârlarını tecsîs ü tezyîn ve ba'zı mevâzî'in boyayup ve levâzım-ı vakfa sarf etdikde kadr-i ma'rûfdan ziyâde sarf eyleyüp galleyi bu vechle itlâf etdikden sonra ma'zûl olsa yerine mütevellî olan Bekr galleden tecsîs ü tezyîne sarfolunan ve levâzım-ı vakfa sarf olunanın kadr-i ma'rûfdan ziyâdesini damân lâzım olur mı? El-cevâb: Olur.

Zeyd icâre-i mu'accele ve müeccele ile mutasarrıf olduğu menzil arsasında mütevellî emriyle masrûfî mu'accesine mahsûb olmak üzere vakfiyçün binâ ihdâs itdikde masrûfîni istifâ itmedin Zeyd fevt olup oğlu Amr ile kızı Hindi terk eylese ba'dehu zamân-ı kalilde Hind dahi bilâ-veled fevt olmağla mütevellî ol binânın nisfını vakfiyçün zabt eylese hâlâ Hindin veresesi Zeydin masrûfından istifâ olunmayan mikdârdan Hindin hisselerini mütevellîden almağla kâdir olurlar mı? El-cevâb: Olurlar.

Yukarıdaki cümlelerin ortak özelliği, içi içe girişik (ayrıca ki'li ve şartlı) cümle olmalarıdır. Bununla birlikte -dıkta, -dikte, madın, -medin, -mağla gerundiumları iç içe ve arkaya -se, -sa eki ile birlikte aynı cümlede yer almıştır ki bu durum da bu fetvâların ne denli karmaşık bir yapıya sahip olduğunu anlamak için yeterlidir.

KAYNAKLAR

Ahmed Rifat, *Devhatü'l-meşâyih maa zeyl*, İstanbul, tsz.

Atâî (1268). *Zeyl-i Şakâik li-Atâyî*, İstanbul.

Akgündüz, A. (1994). Ebüssuud Efendi, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C.10.

Atar, Fahrettin (1991). *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Diyanet İşleri Bşk. Yayınları, Ankara.

Atar, F. (1995). *Fetva*, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ.H. (1984). *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara.

ALİŞİR NEVAİ VE ÇAĞDAŞ ÖZBEK DİLBİLİMİ

M. M. KURBANOVA*

Büyük düşünür Alişir Nevaî, tüm yaratıcılık faaliyetini Özbek dilinin zengin olanaklarını, güzel sunuş üsluplarını ispat etmeye sarfetti. Kendisinin ölümsüz eserlerini Türk dilinde yazarak onun zenginliğini ve güzelliğini insanlığa sundu.

Şairin kendisi de bununla ilgili gururla şöyle demişti:

Türk nazmida çu tartib men alam

Ayladim ul mamlakatni yakqalam.

Türk dilinde yazılmış edebî mirası aracılığıyla dilimizin her açıdan mükemmel bir dil olduğunu açıklarken “Muhakemetü'l- lugateyn” aracılığıyla da teorik yönden ispatlamıştır. Bu eser Fars-Tacik dili ve Özbek dilinin karşılaştırılması hakkındadır. Şair, bu amaçla yazarken dilimizi o kadar titizlikle çözümlendi ve niteledi ki, onun düşüncelerinin ve tahlil üslubunun günümüz dilbiliminin önde gelen yöntemleri ve bilimsel teorik sonuçları ile uyum sağladığına tanık olabiliriz. Söz konusu eserde kelime inciye benzetilmiştir. İnci denizin altında bulunduğu gibi kelime de insan kalbinin derinliklerine yerleşiyor. Dalgıç inciyi denizin dibinden çıkartarak gösterir. Konuşan da kelimeyi kalpten dışarıya çıkarır, Deniz altındaki inci dalgıç yardımıyla hareketlenirken gönüldeki kelimeler konuşan tarafından eyleme geçirilir ve konuşmaya eklenir. Gönülün derinliklerindeki kelime denizin dibindeki inci gibi nadir hazine ve zengin bir olanaktır. Söz, gönülden dışarıya çıkarılırsa, yazılırsa veya söylenirse insanoğlu pratik bir önem taşır. Şairin beş yüzyıl önce belirttiği düşünceleri, 20.yüzyıl dünya dilbiliminde yaygın olan yapısalcıların görüşlerine oldukça yakındır. Bilindiği gibi Ferdinand de Saussure önderliğindeki yapısalcılar, dili lisan ve nutuk aşamalarına ayırdılar (Saussure 1977). Lisan doğrudan gözlemde verilmemektedir, insanın bilincinde (gönülün derinliklerinde) olanak olarak vardır. Nutuk da işte bu olanakların konuşanın seviyesi

* Özbekistan Milli Üniversitesi Özbek Dilbilimi Bölümü Müdürü

ve nutuk koşullarına göre gerçekleşmesidir. Bu konu, Özbek dilbiliminde de ayrıntılı bir şekilde incelendi ve önemli sonuçlara ulaşıldı; nutukla ilgili faaliyetlerde lisan ve nutuk olarak iki aşamaya ayrıldı ve bunlar arasındaki ilişkiler açıklandı. Lisan aşamasında dil birimleri GMOS (genellik, mahiyet, olanak, sebep) yapısına sahipken, nutuk aşamasında AOVS (ayrıcılık, olay, vakalık, sonuç) yapısı bulunmaktadır. (Sayfullayev, Kurbanova (2010) Lisan birimlerinin olgu özellikleri, ilk önce, nutuk sahibinin bireysel düşünce ve nutuk yeteneğine bağlıdır (Kamenskaya 1990 : 9-11).

“Muhakemetü’l- lugateyn”de Fars dilinde karşılığı bulunmayan 99 adet fiil, onlarca onomastik (adbilim) birimleri hakkında bilgi verilir. Kelimelerin anlamsal ilişkileri hakkındaki, özellikle, *yıglamsınmak* (mızımızlanmak), *ingremek* (inlemek), *singramak* (sızıldanmak), *yıglamak* (ağlamak), *sıktamak* (sızlamak), *inçirmek* (hıçkırarak ağlamak), *hay-hay yıglamak* (yüksek sesle uzun ağlamak) fiilleri üzerindeki gözlemler, çağdaş Özbek dilbiliminde son yıllarda ayrılmış luğavi graduonomi (derecelenme) olgusu ve bununla ilgili bakış açılarıyla uyum sağlar. Şair:

Zahid ishqni desaki, qilgay fosh,

Yig'lamsinir-u ko'ziga kelmas yosh.

(Anlamı: Zâhid (aşırı sofu) aşkını izhar ettiğinde ağlamış gibi olur fakat gözlerine yaş gelmez. Onun aşkı, demek ki sahte)

Beytindeki yig'lamsinmak fiilinde eylemin güçsüz olduğu, ölçüden az olduğu vurgulanmaktadır.

Aşağıdaki beyitte bulunan:

İstasam davr ahlidin ishqingni pinhon aylamak,

Kechalar goh ingramaktir odatim, goh singramak

(Anlamı: elden aşkımı gizlemek istiyorum, bu yüzden geceleri kah inliyorum, kah sızıldanıyorum)

İngramak (inlemek) ve singramak (sızıldanmak) fiillerinde ağlama eyleminin daha da kuvvetli olduğunu, ölçüden fazla olduğunu, adı geçen fiillerin ikisinin de anlam inceliği bakımından farklı olduğunu, son fiilin öncekisine göre niteliği, eylemi daha da kuvvetli belirtme olanağına sahip olduğunu açıklar.

Sonra sıqtamaq (sızlamak) fiilini ağlamak fiiline karşı koyar ve aşağıdaki beyiti örnek olarak verir:

Ul oyki, kula-kula yig'latti meni,

Yig'latti meni demeyki, siqtatti meni.

(Anlamı: O ay yüzlü beni gülümseme ile esir etti, beni sadece ağlatmadı, sızlattı)

Ökürmek (bağırarak ağlamak) fiilinde niteliğin yukarıdakilerden daha kuvvetli olduğuna dikkatimizi çekmek için aşağıdaki beyti vermektedir:

İşim tag üzre her yan aşk selabını sürmektir

Firak aşibidin her dem bulut yangılığ ökürmektir

(Anlamı: Onun aşkından dolayı benim işim gözden kan gözyaşlarını akıtmak, hicran azabında her an bulut gibi gürleyerek ağlamaktır)

Bununla birlikte o sırada inçkirmek ve hay-hay ağlamak (feryat etmek) fiillerini vermektedir ki bu fiillerde ağlama eyleminin daha kuvvetli, aşırı derecede olduğunu belirtmek için örnekler vermektedir:

Çarh zulmidekim, bogzimni kırıp yıglarmen,

İgirur çarh (döner) inçkirib yıglarmen.

(Anlamı: Çarkın zülmü altında boğazımı sıyrarak ağlıyorum, ağlarken de çark gibi ses çıkartarak ağlıyorum)

Karşılaştırın:

Navai ul gül için hay hay yiğlama köp

Ki ha degünça ne gülbün, ne gunça, ne gül bar.

(Anlamı: Ey, Nevayî bu hercai (bivefa) gül için çok da ağlama, çünkü çok geçmeden ne gül budağı, ne gonca ne de gül kalır)

Nevayî'in örnek olarak verdiği adı geçen 8 fiil, ağlama eyleminin söylenmesi, yani nominatif (yalın) görevinden dolayı aynı, bu eylemi (güçlü veya güçsüz) ifade ediş şekline göre farklıdır. Kelimeler arasındaki bu bir ilişkiler, geçtiğimiz yüzyılın sonuna gelince Özbek dilbiliminde ayrı bir olgu olarak ayrıldı. R. Safarov (Safarova 1994), A. Bazarov (Bazarov 1997), Ş. Arifcano-va gibi bilim adamlarının araştırmalarında söz konusu olgu, sözel graduoni-miya (derecelenme), bu sıralar da derecelenme sıraları olarak bilimsel açıdan açıklandı.

“Muhakemetü'l lugateyn” adlı eserde verilmiş olan adı geçen fiiller, aşağıdaki derecelenme sırasını oluşturmaktadır:

İngramak (inlemek) – singramak (sızıldanmak, mızıldanmak) – yıglan-sinmak (mızımızlanmak) – yıglamak (ağlamak) – sıqtamak (sızlamak) – ökür-mak (bağırarak ağlamak) – hay hay yiğlamak (yüksek sesle uzun uzun ağla-mak, fertay etmek)

Bu derecelenme sırasında belge nitelikk (inlemek) ten hay hay yiğlamak (yüksek sesle uzun uzun ağlamak) a kadar gittikçe artmaktadır.

Graduonimiya terimi fonolojik “gradual karşıtlık” terimindeki “gradus” Yunanca derece ve sinonimiya (eşanlamlılık), antonimiya (zıt anlamlılık), omonimiya (sesteşlik) kelimelerindeki nomiya kısmı temelinde oluşmuştur. Günümüz biliminde Ali Şir Nevayî’nin başlattığı tek genel anlam temelinde bir araya gelen ve niteliğin derecelenmesine göre ayrılan kelimelerden oluşan böyle sıralar zıt anlamlılık, eş anlamlılık olayları gibi kelimeler arasındaki ilişkilerin bir görüntüsü olarak kabul edildi ve graduonimiya adını alarak dilbilimsel olgusu olarak yaygınlaştı. Yukarıda adı geçen 8 fiilde adlandırma, isimlendirme bakımından anlamlar aynı, yani tüm kelimeler ağlamak eylemini adlandırsa da isimlendirme anlamlarının içinde bulunan miktara ima, belli bir niteliğin az veya çokluğu, çeşitli derecelenmesi vardır. Bunlar ana (dominanta) kelime – ağlamak etrafında bir araya gelir. Ali Şir Nevayî’nin bu tahlil usulünün, 20.yüzyıl dünya dilbiliminde yaygın olan anlamsal ve komponent (öge) tahlil usulüne çok yakın olduğu dilbilim uzmanı A.Nurmanov tarafından da doğru vurgulanmıştı.

“Muhakemetü’l lugateyn” adlı eserde bunun dışında “tamşımaq-noş qilmaq-sipqarmaq” (içmek), “baqmaq-termulmaq” (bakmak), “qımsanmaq-qızganmaq” (kıskanmak) fiileri arasında, “hal-meng” (ben – tende bulunan leke), “tikan-çoqır” (diken), gibi adlar arasında da derecelenme olgusu bulunduğu vurgulanır ve onların anlam özellikleri söylem tahlilinde metin parçasında açıklanır. Örnek olarak verilen kelimeler, Farsçada aynen ifade etmenin imkansız olduğu, bu açıdan Türk dilinin Fars-Tacik dilinden oldukça üstün olduğunu ispatlamaktadır. Zira, söz konusu eseri yazmaktan şairin amacı da Özbek dilinin zenginliğini, olanaklarını göstermek, bu dilde tüm türlerde eksiksiz eserler verilebileceğini ispat etmek, çağdaşı olan yazarları da bu dilde yazmaya davet etmektir.

KAYNAKLAR

- Saussure F. (1977) Trudi po yazikoznaniyu, Moskova, Progress, 340.
 Sayfullayev R., Kurbanova M. vb. (2010) Hozirgi Özbek adabiy tili, Taşkent, Mumtoz soz, 386
 Kamenskaya O.L. (1990), Tekst i kommunikasiya. Moskova, Vişşaya şkola, 256
 Safarova R. (1994) Giponimiya v uzbekskom yazike. Taşkent. Doçentlik tezi, 240
 Bozorov O. (1997) Özbek tilida darajalanish, Tashkent, 186
 Orifjonova Ş. (1997) Özbek tilida lug’aviy darajalanish. Taşkent, Doçentlik tezi, 256
 Nurmanov A. (2000) Özbek tilshunosligi tarihi, Taşkent, Kamolat-qatortal, 460

TÜRK MUTFAK KÜLTÜRÜNDE BİR SÖZCÜK: GÜLLAÇ

Murat KÜÇÜK*

Türk milleti, hem çok köklü bir tarihe hem de çok zengin bir kültürel birikime sahiptir. Bu kültürel birikimin öne çıktığı alanlardan biri de Türk mutfak kültürüdür. Osmanlı kültürünün mirasçısı olan Türk mutfağının, sayısız lezzetleri arasında elbette ki Türk tatlıları ayrıcalıklı bir öneme sahip olup çok geniş bir çeşitlilik gösterirler. Bu mutfağın “geleneksel” diye nitelendirilen önemli lezzetlerinden biri de **güllaç** tatlısıdır. Özellikle ramazan ayının vazgeçilmezi olan ve yıl içinde en çok bu ayda tüketilen güllaç, farklı çeşitleri ve tarifleriyle şekillenerek günümüze kadar ulaşmıştır ve bugün de Türk mutfağındaki önemini ve yerini korumaktadır.

Güllaç, kültür tarihi yönünden olduğu kadar dil açısından da dikkati çekmektedir.

Güllaç, günümüz yemek kitapları başta olmak üzere çeşitli yayın ve araştırmalarda olduğu gibi Türkçenin tarihî kaynaklarda da yer almaktadır. Bunlardan biri Muhammed bin Mahmûd Şirvanî'nin kaleme aldığı, Arapça **Kitabü't-Tabîh** adlı eserin Türkçeye tercümesi olan **Yemek Kitabı**'dır. Bu eser, Prof.Dr. Mustafa Argunşah ve Dr. Müjgân Çakır tarafından **15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı** adıyla yayımlanmıştır. Çeviri yazısı da verilen eserde güllaç günümüz Türkçesiyle “*Tarifi: Nişasta yumurta akıyla katıca yoğrulur, sonra bol suyla ezilip ayran gibi yapılır. Yumurtanın sarıları iyice pişirilip tava onunla yağlanır, yufkasını pişirmenin yolu budur.*” ifadesiyle geçmektedir (2005: 129/237). Yine eserde güllacın *yumurta güllacı*, *tava güllacı* gibi çeşitlerinin de tarifleri yer almaktadır (2005: 125/232-233).

Bir başka kaynak olarak “İçinde yemek adlarının, malzemelerinin, yemeklerle ilgili değişik bilgilerin yer aldığı **Bir Ziyafet Defteri**, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ihtişamlı döneminde, 1539 tarihinde büyük bir şenlik olarak

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: muratkucuk25@gmail.com

düzenlenen bir sünnet düğününü anlatmaktadır”. Metin, Berlin Devlet Kütüphanesinde bulunan Diez A. 4° 31 numaralı yazma içerisinde 43a/2. satır - 47b/2. satır arasında yer almaktadır. Metin, Semih Tezcan tarafından “Giriş, Tıpkıbasım ve Çeviriyazı, Notlar, Dizin” bölümleri hâlinde *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi* altında, 1998 yılında, İstanbul: Simurg’da yayımlanmıştır. Çalışmada, yazmanın istinsah edildiği en erken tarihin 1032/1634 olabileceği belirtilmektedir (1998: 3). Söz konusu **güllaç** kelimesi, yayımlanan kitabın 7. sayfasında ve yazma eserde 43a/11’de şu şekilde yer almaktadır: “... *ziyâfet defteri-dür • hennâ gecesinde ta’âmdan sonra • yigirmi sofra • hulviyyât konulur-dur • şöyle ma’lûm-ı şerîf ola • ... fıstık helvâsı • bâdem helvâsı • kızıl helvâ • kuruş-i lîmûn • fûleylî • ak barmaç • zelâbiyye • güllaç • pâlûze • mergûbî levzîne • helvâ-yı kırma bâdemî ... ve hulviyyât reçeli • elli üç • dürlü-dür • altmış kañâr şeker harc ve masraf olunmuşdur ...*”. Kelimenin yazma eserdeki imlası گُلّاج biçimindedir ve çeviri yazısı “**güllaç**” olarak aktarılmıştır. Ayrıca kelimeye söz konusu eserin **Dizin**’inde 45. sayfada da yer verilmiştir.

Seyit Ali Kahraman - Priscilla Mary Işın tarafından hazırlanan ve *Ahmed Cavid Tercüme-i Kenzü’l-İştihâ 15. Yüzyıldan Bir Mutfak Sözlüğü* adıyla yayımlanan çalışmada “**gûlâc** Bir tür helvadır; İstanbul’da güllaç baklavası dedikleri meşhurdur. **gûlâc** Lâberlâ, yani kat kat ve katmer demek olur. Bu ilgi ile baklavaya alem olmuştur, ismidir ki baklava denir. **gûlanc** Güllaç ve bazılarınca güllaç baklavasıdır” bilgisi verilmektedir (2006: 58-59).

Güllaç kelimesi aşağıdaki yayınlarda da şu şekilde geçmektedir:

Stefanos Yerasimos’un *Sultan Sofraları 15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfacı* adlı kitabında “*Kasım 1539’da, Kanuni Süleyman, oğulları Bayezid ve Cihangir’in sünnet düğünlerini yapar. Bu düğüne ait bir “ziyafet defteri” verilen yemekleri miktarlarıyla, kullanılan malzemeyi ayrıntılarıyla kaydeder. ... Sünnet öncesi kına gecesinde ise yemekten sonra ziyafete katılanlara 53 çeşit tatlı sunulmuştur: ak sabunî helvası, ... fıstık helvası, badem helvası, kızıl helva, limon akidesi, fûleylî, ak parmak, kızıl parmak, zelâbiyye, güllaç, paluze, mergubi, levzine (badem tatlısı), kırma bademli helva, pişmaniye, sarı helva, lokma, peynir şekeri, fıstık ezmesi, badem ezmesi ...*” (2002: 36-37).

Arif Bilgin’in *Osmanlı Saray Mutfacı* adlı yayınında ise “*Tablo 27: 15, 16, 17. Yüzyıllara Ait Üç Muhasebeye Göre Saraya Alınan İşlenmiş Gıdalar ve Diğerleri*” başlığı altında “*Cinsi: güllaç (güllaç yapımında kullanılan nişastadan mamul yufka) 1489-90: -, 1573-74: 19.470 varak, 1642-43: 10.300 adet*” verisi bulunmaktadır (2004: 228).

Bu eserlerin yanı sıra *güllaç* kelimesi, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan çeşitli eserlerde de tanıklanmaktadır:

Fevâidü'l-Kiber: “Lukme âgehlik ile sâlik eger iylese nûş/Yahşırak arpa kömeçi ki teğâfûlde gülâç” 104b/6, s. 101. **Dizin:** “gülâç: F. İçerisine toz halindeki acı ilaçları koymak için eczacıların yaptıkları nişastadan yapılan yuvarlak mahfaza; güllaç” (Kaya 1996: 915).

Mahbûbü'l-Kulûb: “Kāni‘ [P1-44a] (1) dervîş-ning kuruğ nāmi tāmī‘ şāh-ning Hıṭāyī ḥānıdın hūbraḡ-dur ve fāriğ-i faqr-endîş-ning yavğan umacı alğuçı-ning nebātī güllācı-dın mergüb-raq(dur)” 44a-3, s.185; “Tenbîh-Tınç köngül bile (4) yavğan omaç yahşırak ki tekellüf ü meşakkat bile kandî gülâc.” 93b-4, s. 303. **Dizin:** gülâc (F) ince bisküvi, kağıt helva 93b/4, g. -ıdın 44a/3 (Ölmez 1993: 440).

Nevâdirü'n-Nihāye: “Dost zıkr ü fikrini kılğul gıdā kim yahşırak / Hüş ile tofrağ kim gaḡlet bile kandî gülâc” 173/8, s. 170. **Dizin:** “gülâc F. içine toz halindeki acı ilaçları koymak için eczacıların yaptıkları nişastadan yapılmış yuvarlak mahfaza, güllaç” 173/08 (Nalbant 2005: 591).

Güllaç kelimesi, Osmanlı dönemi sözlüklerinin birçoğunda yer almış ve kökeni Farsça gösterilmiş; anlamları hemen hemen aynı olmakla birlikte madde başı olarak ya gülâc (گلج), ya gülâç (گلج) ya da güllâc (گلج) biçiminde verilmiştir:

gülâç (گلج) Mısır unundan yapılmış etmek/ekmek. Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*.

گلج - [gülâç] - farisî - isim - suda eritilen nişastadan dökülen ince yaprak ve bundan yapılan tatlı. Lisani halkta şedde ile -güllâç- telâffuz edilir. *Ekûlü lokmai taraçtır allâmei âciz / Harisi lezzeti güllâçtır allâmei âciz* Süruri - Hezliyat, Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati*.

gülâc (گلج) *Far. is.* Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Mehmed Salahî, *Kâmûs-ı Osmânî* [*Fa.*] Nişastadan gayet ince surette yapılan tatlı yufkası. (*gülâc*) da denir. ; *İbrahim Cüdî Efendi, Lûgat-ı Cüdî; Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî; Muallim Naci, Lûgat-i Nâcî; Hüseyin Remzi, Lugat-i Remzî; Ali Nazîmâ - Reşâd, Mükemmel Osmanlı Lûgati; Mehmed Bahaeddin Toven, Yeni Türkçe Lûgat.*

güllâc (گلج) *Far. is.* Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*, Raif Necdet - Hasan Bedreddin, *Resimli Türkçe Kâmûs.*

Osmanlı Türkçesi sözlüğü olarak hazırlanan veya dönemin söz varlığına da yer veren günümüz sözlüklerinde de durum farklı değildir:

gülâc (گلج) *Far. is.* : İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*; Yaşar Çağbayır, *Ötügen Türkçe Sözlük*: [*Far. gülâc گلج (güla:c) is.*

güllâc (كلاج) *Far. is.* : İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*; Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* : [Far. gülâc / gül-lü + aş] (*güllâ:c*) *is.*

güllâc (كلاج) **i.** (Fars. *gulâc*'dan) [Kelime Türkçeden Arapça ve Sırpçaya da geçmiştir], İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*; Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*.

Güllâç kelimesi Batı kaynaklı sözlüklerde de tanıklanabilmektedir. Bu sözlüklerde de kelimenin Farsça olduğu belirtilmiş ve hemen hemen aynı anlamları verilmiştir. Kelime, başvurduğumuz sözlüklerin hepsinde **kulâj**, **gyulaj**, **gulâj**, **gulâdj**, **guladj** yani *güllâc* biçiminde geçmekte, sadece bir sözlükte **gulladj** yani *güllâc* olarak yer almaktadır:

kulâj (كلاج) *Far.* Francis Johnson, *A Dictionary Persian, Arabic, and English*; **gyulaj** (كلاج) Sir James W. Redhouse, *A Turkish And English Lexicon*; **gulâj** (كلاج), F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*; **gulâdj** (كلاج), Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*; **gulâdj** (كلاج) Diran Kêlekian, *Dictionnaire Turc-Français Kâmûs-ı Fransevî Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat*; **guladj** (كلاج), A. C. Barbier De Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*.

Bernardo da Parigi'nin Söz Kitabı 400 Yıllık İtalyanca-Türkçe Sözlük (Haz.: Yavuz Kartallıoğlu): “güllaç 1 گلاچ. Büyük çörek. *Cialdone* (401). 2. Badem kurabiyesi. *Marzapane* (1328). **güllâççı** گلاچچی **güllâççı**. *Cialdonero* (402)”.

gulladj (كلاج) Nassif Mallouf, *Dictionnaire Turc-Français/Türkî ve Fransevî Lügatnâmesi*.

Güllâç kelimesi, klasik ve modern Farsça sözlüklerde de doğal olarak yer almış, şu şekilde madde başı alınarak anlamlandırılmıştır:

gulâc (كلاج) Bir nevi helvadır. Arabîde katâyıf (قطايف) denir. Araplar maruf etmek kadâyına katâyıf ve tel kadâyına künefe derler. Bir kavilde gulâc bir nevi taamdır ki ibtida ince kâgez-i harir gibi yufka açıp nişasta ve yumurta ile bade't-tabh bal veya şeker şerbetine doğrayıp kaşık ile tenavül ederler. Kavli-evvel hâlen bu diyarlarda dahi meşhur olana muvafıktır. Gulâc baklavası dedikleri helva olacaktır. *Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Kâtû*'.

gûlâc (كولاج) Vâv-ı meçhülle. Lâberlâ ismidir ki baklava tabir olunan helvadır. *Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Kâtû*'.

gûlânc (كولنج) Sükûn-ı nûn ve cim'le. Gulâc manasınadır. İnde'l-ba'z gulâc baklavasıdır. *Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Kâtû*'.

golâc (كلاج) Nam-i nâni est tonok çun kager ki asl-i an ez nişaste ve sefide-i tohm-i morg est ve der şerbet rizend ve horend ve an ra laberla guyend.

Nani est bisyer nazik ve teng manend kager-i herir ve an ra ez nişaste ve tohm-i morg pezend ve der şerbet-i kand ve nebat rize konend ve ba kaşuk ve çomçe be-horend. Ali Ekber Dihhoda, *Lugatnâme-i Dihhodâ*.

golâj - Nev-i nân-ı şîrîn, hûş ve şîrinterest golâb (golâc); **golâc** (گلج) Bir çeşit tatlı ekmek, “*roh-i ehbab-i to terî çun gül/hoş u şîrinter ez golâb u golâc*” (*Senin güzel yüzün sangi gül gibi tazedir. Gülsuyu ve güllaçtan daha tatlı ve hoştur*) (Sûzenî-yi Semerkandî - öl. 569/1173), Hasan Enverî, *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*. Bu maddede hicivleriyle ünlü İranlı şair (DİA 2010: 3) Sûzenî-yi Semerkandî’den verilen örnek kelimenin tarihlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır ve kelimenin XII. yüzyıl ve ihtimal daha öncesinde Farsçada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

golâc (گلج) Nani est teng çun kagız ki ez nişaste ve sefide-i tohm-i morg pezend ve der şerbet-i kand ve nebat rize konend ve horend. (Kâğıt gibi ince, yumurta akı ve nişastadan yapılan bir ekmek, üzerine şekerli şerbet dökülür ve yenir). “*Hoşnevisan katayif ba kalemha-yi şeker/Comle aciz geşte-end ez hatt-i talik-i golâc*” (*beshak etame, reşidi*); “*Şeker kalemleri ile kadayif hoş bir yazı olsa da/Onların tümü gülâcın zarif (talik) yazısından dolayı aciz kalmışlardır.*”, Muhammed Moin, *Ferheng-i Fârsî*.

gülâc (گلج) Şâhmâl, şâhî, şehî, golanc, gülâc, gülâd. Nişasta yufkasından yapılan tatlı. Murtaza Elker, *Ferheng-i Murtaza*.

گلج (gulâc) = Güllaç dediğimiz tatlı. “*Senin sevdiklerinin yüzü gül gibi terü tazedir. Ekmek tatlısı ve güllaçtan daha tatlıdır*” Sûzenî. Ziya Şükûn, *Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*.

گلج golâc: ince ekmek. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*.

Güllaç kelimesi Anadolu sahasında kullanıldığı biçiminden hareketle Arap lehçelerinde de karşımıza çıkmaktadır:

gülâç - Mıs.: Qullâş (قلاج) (R.N.Y.60), - Sur.: Gellâc (گلج), (Aytaç 1994: 70).

Güllaç kelimesi etimoloji sözlüklerinde ise şu şekilde açıklanmaktadır:

gülâç 1. ‘nişastadan yapılan çok ince kuru yufka’; 2. ‘bu yufkadan yapılan tatlı’; 3. ‘tadı hoş olmayan toz durumundaki bazı ilâçların kolayca yutulabilmesi için bunların içine konuldukları, nişastadan küçük kap’ <Far. *gülâc* ‘a Persian cake of flour, honey, and sesame-oil; a delicate confectionary made of starch and eggs’. Arapça *gollâj* ‘pâtisserie à l’amidon et à la crème’ biçimi Türkçeden geçmiştir. Sırpça **đunlâč Türkçeden alınmıştır. Škaljić:** Turc 257-258; Eren 1988: 352 (Eren 1999: 165).

güllâç bk. **gülâc - gülâc/güllâç** ‘şeker, kaymak, badem ve nişasta ile hazırlanan ince yuvarlak tatlı’ < Fa. **gulâc** a.m. “*Alışırırsan yaparsın, kuzum, bu işler görüldüğü kadar güç değildir. Dışarıdan ağır görünür amma sırtına yüklenince güllâç küfesi gibi hafifleşir.*” (Musahipzade Celal 1936aa s. 19). (Tietze 2009: 201).

güllâç ‘Güllâç tatlısı’ <Fars. **ğul** (> Tü. gül) + Tü. **+lü aş**. Tü. >Ar. (Mıs.) kullâş; (Sur.) gellâc (ALTK, 70). Nişanyan (s. 166) **güllâç**. ~ Fa. gülâc gül yemeği → GÜL, (Gülensoy 2007: 394).

güllâç Fa **gulâc** (گولاج) gül suyu ile yapılan bir tatlı < gul گول + ĀC → GÜL Farsça ve Türkçe yemek adları yapan +âc ekiyle (Nişanyan 2002: 218).

Güllâç kelimesi günümüz Türkçe sözlüklerinde de yer almakta ve aynı biçimde madde başı alınarak anlandırılmaktadır:

Türk Dil Kurumu **Türkçe Sözlük**’ün 11 ayrı baskısında **güllâç** ya da **gül-laç** biçiminde madde başı olarak alınmış; 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 yılı baskılarında kelimenin kökeni belirtilmemiş; 1983, 1988, 1998 baskılarında kökeni **gulâc** biçiminde Farsça verilmiş; 2005 ve 2011 yılı baskılarında ise kökeni belirtilmemiştir. Kelime “a. 1. Nişastadan yapılan, çok ince kuru yufka. 2. Bu yufkadan hazırlanan tatlı: *Bir ramazan güllaçlı yemiştim muhalebicinin birinde, ne güzeldi...* -N. Eray. 3. Kolayca yutulamayan, tadı hoş olmayan toz durumundaki bazı ilaçların içine konuldukları, nişastadan küçük kap.” olarak tanımlanmıştır.

Ali Püsküllüoğlu **Türkçe Sözlük**, “**güllâç** a. Far. **1** nişastadan yapılan çok ince kuru yufka. **2** hafif şekerli ve gülsuyu katılmış şuruba bu yufkanın batırılmasıyla hazırlanan, içine makinede çekilmiş badem içi serpilmiş, baklava biçiminde bir tatlı. **3** tadı hoş olmayan, toz durumundaki kimi ilaçların kolayca yutulmasını sağlamak için bunların içine konuldukları nişastadan kap ya da böyle bir kap içinde ilaç”.

Millî Eğitim Bakanlığı **Örnekleriyle Türkçe Sözlük 2 F-K**, “**güllâç (gülâc)** i. F. 1. Nişastadan yapılan incecik kuru yufka. *Rakım güllaçları sararken birdenbire kaşları çatıldı.* H.E.Adivar, *Sinekli Bakkal*, 69. 2. Bu yufkadan kaymak, badem, ceviz v.b. sarılıp, üstüne şerbet dökerek yapılan tatlı. 3. ecz. Bâzı ilâçların konulması için nişastadan yapılan muhafaza”.

Kültür tarihi yönünden olduğu kadar dil açısından da dikkat çeken **güllâç**, dil bilgisi terimleri sözlüklerinde ve dil bilgisi kitaplarında yer almıştır.

Zeynep Korkmaz (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, **kaynaşma** (contraction) başlığı altında “güllâç (< güllü aş)”; Mehmet Hengirmen (1999), *Dil bilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde, **kaynaşma** (fusion) başlığı altında

“güllü aş> güllaç”; Günay Karaağaç (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, **büzüşme** (contraction) başlığı altında “güllüaş (< güllü aş)” örneğine de yer vermiştir. Ahmet Topaloğlu, Berke Vardar, Kamile İmer - Ahmet Kocaman - A. Sumru Özsoy terim sözlüklerinde bu örneği kullanmamışlardır. Engin Yılmaz, *Temel Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde ise konuyla ilgili terime yer verilmemiştir.

Türkiye Türkçesi üzerine hazırlanan pek çok dil bilgisi kitabında, ses bilgisi başlığı altında incelenen ses olaylarından biri de *kaynaşma* (contraction) dır. Bu ses olayı, farklı eserlerde, bilimsel yayınlarda “*büzülme, büzüşme, derilme, kaynaşma, ünlü birleşmesi, ünlü kaynaşması*” gibi farklı başlıklar altında ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu ses olayı için verilen örneklerden birkaçı *niçin* (< *ne için*), *ayol* (< *ay oğul*), *cumartesi* (< *cuma ertesi*), *sütlaç* (< *sütlü aş*) ... olarak sıralanmaktadır. Bunların yanı sıra *kaynaşma* olayı için verilen örneklerden biri de “*güllüaş* (< *güllü aş*)” sözcüğüdür. Söz konusu kaynaklarda *güllüaş* sözcüğünün *sütlaç* sözcüğüne bir örnekseme olduğu kabul edilerek örnekler arasına konulduğu ve sözcüğün *gül+lü aş* biçiminde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak *güllüaş* sözcüğünün kökenini, Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük* baskıları (çeşitli baskılarda ve Genel Ağ yayınında köken belirtilmemiştir.) başta olmak üzere Osmanlı Türkçesi sözlükleri, Farsça sözlükler ve etimoloji sözlükleri Farsça olarak göstermekte ve bu sözcüğün *gulâc* olduğunu belirtmektedirler.

Güllüaş kelimesi, dil bilgisi kitaplarında ses olayları ana başlığı altında, kaynaşma olayı için örnek olarak verilmekte ve şu şekilde yer almaktadır:

Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, “Büzüşme” başlığı altında *güllüaş* (<*güllü aş*), ... *güllü aş* > güllaç; Muhammet Yelten, *Türk Dili ve Anlatım Bilgileri*, “ÜNLÜ BİRLEŞMESİ” başlığı altında *güllüaş*<*güllü aş* olarak vermiştir.

Mustafa Özkan - Osman Esin - Hatice Tören, *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, “2.2.4. Kaynaşma (contraction) *güllüaş* < *güllü aş*; 2.2.5. Ünlü Çatışması (hiatus), 2.2.5.1. Çatışmanın Giderilmesi, Kaynaşmayla giderilme: *güllüaş* < *güllü aş*” örneği yer almaktadır. Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, “Ünlü Düşmesi” başlığı altında “*güllü + aş* > *güllüaş*”; Volkan Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, “Ünlü Düşmesi” başlığı altında “(*güllüaş*) *güllüaş* < *güllüaş** < *güllü aş*” olarak; Levent Doğan, *Türkiye Türkçesi Grameri*, “*f* Kaynaşma (Vokal Birleşmesi) (Kontraksiyon)” başlığı altında “*güllü aş* > *güllüaş*” örneği görülmektedir. Yine Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*, “Ünlü Düşmesi, Hece Düşmesi (Bileşik Sözcüklerde Ünlü Düşmesi) başlığı altında “*güllü aş* > *güllüaş*”; Tufan Demir, *Türkçe Dilbilgisi* “ÜNLÜ DÜŞMESİ”nde örneği bulunmaktadır.

Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, “Ses Hadiseleri” başlığı altında “5. Vokal Birleşmesi”nde işlemiş, ancak bu örneğe yer vermemiştir. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, “II. KAYNAŞMA, B. BÜZÜLMEY-LE BİRLEŞME” başlığı altında “*sütlü aş* > *sütlaç*” örneğini verirken *güllaç*’a yer vermemiştir. Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, “AŞINMA” başlığı altında konu ele alınmış ancak *güllaç* örneği verilmemiştir. Mehmet Dursun Erdem/ Mustafa Karataş/Erkan Hirik, *Yeni Türk Dili*, “Ses Düşmesi, Ünlü Düşmesi”nde yer verilmemiştir. Muhittin Bilgin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, “F. KAYNAŞMA” başlığı altında bu örnek yer almamıştır. Bu durumun bilinçli bir tutum olduğu düşünülebilir.

SONUÇ

Yukarıda verilen Eski Anadolu Türkçesi sahasına ait yemek kitaplarındaki metinlerden, farklı konularda kaleme alınan tarihî metinlerdeki örneklerden, Osmanlı döneminde hazırlanan iki dilli sözlüklerden, klasik Farsça sözlüklerden, Batı’da düzenlenen tarihî sözlüklerden, etimoloji sözlüklerinden, günümüzde hazırlanan Osmanlı Türkçesi ve Farsça sözlüklerden yine güncel Türkçe sözlüklerden ve terim sözlüklerinden elde edilen verilerden hareketle, günümüz Türkçesinde kullanılmakta olan *güllaç* kelimesinin Farsçadan Türkçeye geçmiş bir alıntı söz varlığı olduğu ve *güllü aş* biçiminden *güllaç* olarak yerlileştirildiği anlaşılmaktadır. Tanımlarında çeşitlilik göstermekle birlikte temelde nişastadan yapılan bir tür oldukça ince yufka olduğu ve *gül* ile doğrudan bir ilişki kurulamayacağı düşünülmektedir.

Kelimenin imlası Farsça kaynaklarda *gulâc*, *gûlâc*, *gûlânc* biçimindedir. Yine kelime pekçok kaynaktan *gûlâc*, *gûlaç*, birkaçında ***güllaç***, ***güllâç*** olarak yer almıştır. Böylece sözlüklerde madde başı olarak alınan biçimlerinde çeşitlilik görüldüğü, birlik sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

Asıl biçiminin Farsça *gulâc* olduğunu belirtilen *güllaç* kelimesi bu biçimini, birinci olarak, /l/ sesinin iç seste ikizleşmesi ve son seste /c/ sesinin ötümsüzleşmesi yoluyla kazandığı düşünülmektedir. Ya da *güllaç* sözcüğünün *sütlaç* sözcüğüne yanlış bölümlenme sonucunda ortaya çıkan bir örneğe olduğu kabul edilmekte ve sözcüğün *gül+lü aş* biçiminde örnekler arasına konulduğu ve değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Güllaç kelimesinde görülen ikizleşmeye örnek olarak *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfacı* adlı eserde “güllâb (< Far. gul+âb) gül suyu, gül şurubu” (Argunşah - Çakır 2005: 227/299); *Ötüken Türkçe Sözlük*’te “güllabi [Far. gülâbî (gül-lâ:bi)]” (Çağbayır 2007: 1796); güllâb b. gülâb; güllâbî, güllâbîci b. gülâbî (Tietze 2009: 203) verilebilir. Bu örnekler Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde ikizleşmenin varlığını gösteren imla belirtileri olarak değerlendirilebilir.

Gülleç kelimesinin bu biçimiyle dil bilgisi kitaplarında, ses bilgisi başlığı altında incelenen ses olaylarından olan *kaynaşma* için uygun bir örnek olmadığını düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

- Ahmet Vefik Paşa (H.1307). *Lehce-i Osmânî*. Dersaadet: Mahmud Beg Matbaası.
- Ali Nazîmâ - Reşâd (H.1319). *Mükemmel Osmanlı Lügati*. Dersaadet: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası.
- Ali Seydî (H.1330). *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*. İstanbul: Mihrân matbaası.
- Argunşah, Mustafa - Müjgân Çakır (2005). *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı* Muhammed Bin Mahmûd Şirvanî. İstanbul: Gökkuşbe.
- Aytaç, Bedrettin (1994). *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ayverdi, İlhan (2008). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Banguoğlu, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Bilgin, Arif (2004). *Osmanlı Saray Mutfağı*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Bilgin, Muhittin (2006). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Coşkun, Volkan (2015). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Demir, Tufan (2006). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Kurmay Kitabevi.
- Dihhoda, Ali Ekber (1377). *Lugatnâme-i Dihhodâ XI*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yay.
- Doğan, Levent (2015). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Çanakkale: Paradigma-Akademi.
- Enverî, Hasan (1381). *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*. Tahran: Sohen Yay.
- Eren, Hasan (1988). “Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü”. *Türk Dili* 444: 352.
- Ergin, Muharrem (1992). *Üniversiteler İçin Türk Dili*. İstanbul: Bayrak Yayınevi.
- Gencan, Tahir Nejat (1975). *Dilbilgisi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.
- Gülensoy, Tuncer (1995). *Türkçe El Kitabı*. Kayseri : Bizim Gençlik Yay.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Hengirmen, Mehmet (1998). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Hengirmen, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yay.
- İbrahim Cüdî Efendi, (H.1332). *Lugat-ı Cüdî*. Trabzon: Kütüphane-i Hamdî.
- Kadri, Hüseyin Kâzım (1945) *Türk Lügati*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kahraman, Seyit Ali - Mary Işın Priscilla (2006). *Ahmed Cavid Tercüme-i Kenzü'l-İştihâ 15. Yüzyıldan Bir Mutfak Sözlüğü*. İstanbul: Kitap Yay.
- Kanar, Mehmet (1993). *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Birim Yay.
- Kanar, Mehmet (2010). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yay.

- Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Karaağaç, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kargı Ölmez, Zuhâl (1993). *Mahbûbü 'l-Kulûb: İnceleme-Metin-Sözlük*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kartallıoğlu, Yavuz (2010). *Bernardo da Parigi'nin Söz Kitabı 400 Yıllık İtalyanca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kaya, Önal (1996). *Âlî Şîr Nevâyî Fevâidü'l-Kiber*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Koç, Nurettin (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Mallouf, Nassif (1863). *Dictionnaire Turc-Français/Türkî ve Fransevî Lugatnâmesi*. Paris: Maisonneuve Et Cie.
- Millî Eğitim Bakanlığı (1995). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük 2 F-K*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- Nişanyan, Sevan (2002). *Sözlerin Soyağacı*. İstanbul: Everest Yay.
- Özkan Nalbant, Bilge (2005). *Nevâdirü'n-Nihâye: İnceleme - Metin - Dizin*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Özkan, Mustafa - Osman Esin - Hatice Tören (2001). *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Parlatır, İsmail (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Püsküllüoğlu, Ali (2012). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yay.
- Püsküllüoğlu, Ali (2012). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Raif Necdet - Hasan Bedreddin (1927). *Resimli Türkçe Kâmûs*. İstanbul: Ahmet Kemal Matbaası.
- Remzî, Hüseyin (H.1305). *Lûgat-i Remzî*. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzî.
- Salâhî, Mehmed (H.1313). *Kâmûs-ı Osmânî*. İstanbul: Mahmud Beg Matbaası.
- Sâmî, Şemseddin (H.1317). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Dersâdet: İkdâm Matbaası.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Tezcan, Semih (1998). *Bir Ziyafet Defteri*. Türk Dilleri ve Araştırmaları Dizisi:25. İstanbul: Simurg.
- Tietze, Andreas (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati II*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Toven, Mehmed Bahaeddin (H.1330). *Yeni Türkçe Lûgat*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türkiye Diyanet Vakfı (2010). “Süzen”, İslam Ansiklopedisi 38. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Yelten, Muhammet (2011). *Türk Dili ve Anlatım Bilgileri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

TÜRKÇEDE KISALTMALAR - KIRPMA SÖZLER VE YAPI ÖZELLİKLERİ

*Murat ÖZŞAHİN**

Kısaltmalar konusu, çağdaş yazı dillerinin önemli bir alanını oluşturur. Yazı dili gelişiminin bir göstergesi de sayılabilecek olan bu alanın müstakil bir alan olarak değerlendirilmesi genel olarak dikkatten kaçmıştır. Bunu sağlayan en önemli husus ise kısaltma ifadelerin dil tarihi içerisinde çok eski örneklerinin ve kullanımlarının bulunmasıdır. Bu durum elbette tarihi dönemlerin ihtiyacına bağlı olmakla birlikte yazı dili kullanımının sınırlı bir zümrenin dışına taşınması ile doğrudan ilgilidir. 20. yüzyıldan itibaren ise okur yazarlığın artışına bağlı olarak gelişen toplumların dil kullanımında çeşitli tasarruflar kullanma ihtiyacı doğar ve bu süreç gittikçe ivmelenecek günümüz toplumlarının yazı ve konuşma dillerinin bir parçası haline gelir. Belki önceleri somut olarak tabela, afiş ve ilan yazılarında alan darlığı sebebiyle günlük dilin içerisine girmeye başlayan kısaltmalar, teknik ve hatta ekonomik gelişmelerin seyrine bağlı olarak konuşma ve yazı dillerine daha fazla nüfuz eder.

Bugün internet üzerinden kısaltmalar hakkında gezindiğimiz taktirde karşımıza çeşitli alanlarda kullanılan jargonlara ait kısaltma dizinlerinin çıktığını görüyoruz.

Sözlük bilim alanında bu konu üzerine son dönemde ülkemizde ve ülkemiz dışında çeşitli çalışmaların ve değerlendirmelerin yapıldığını görüyoruz¹. Bu konudaki değerlendirmelerin genelde kısaltma kurallarını belirlemeye yönelik çalışmalar olduğunu da belirtelim. Bunlar içerisinde kısaltma sözlerin kuralları ve yazımlarına dair açıklamalı bilgi veren Gemalmaz'ın yazısının dikkate değer olduğunu da söylememiz gerekiyor.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Afyonkarahisar / TÜRKİYE. E-posta: mozsahin35@hotmail.com

¹ Kısaltmalar konusunda kaleme alınan “A. Atabay vd., *Türkçede Kısaltmalar Sorunu* (1980); H. Zülfikar, *Doğru Yazalım Doğru Konuşalım* (2003); H. Zülfikar, *Doğru Yazalım Doğru Konuşalım* (2004); M. Kalfa, *Dilimizde Kısaltmalar Sorunu* (2005), E. Gemalmaz, *Kısaltmalar* (1979).”, B. N. Şimşir, *Türkçe Kısaltmalar Sözlüğü* (2005).

Kısaltma sözcüklerin Türk dili içerisinde kurum ve kuruluş adlarının yanı sıra bilimsel eserlerde kullanılan çeşitli bilim alanlarına ait terimlere yönelik olarak kullanıldığını görürüz. Bu konuda Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmış olan yazım kılavuzu içerisinde kurum ve kuruluş adlarının yanında çeşitli unvanlar ile daha başka görevde sözcüklerin kısaltmalarının verildiği bir kısaltmalar dizini yer almaktadır. Fakat son dönemde hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde kısaltmaların çeşitlerinin daha da arttığı ve bu tür kısaltmaların yazım kılavuzundaki kısaltmalardan farklı özellikte olduğu görülmektedir. Nitekim biz de bu bildiride kısaltma sözcüklerin bu yeni biçimleri ile Türkçenin kısaltma sözcüklerdeki çeşitliliğini göstermeyi amaçladık. Bilim alanlarının kısaltmalarına dair eleştirilerin ya da yeni önerilerin bu bildirinin kapsamı dışında olduğunu da belirtmekte fayda görüyoruz. Elde edilen örnekleri incelemeye başlamadan önce ise kısaltmalarla ilgili olarak Z. Korkmaz ve G. Karaağaç tarafından hazırlanan gramer terimleri sözlüklerinde yer alan kısaltma maddesindeki tanımları da zikretmek istiyoruz.²

Z. Korkmaz, eserinde kısaltma maddesini ‘*sık kullanılan kelimelerin, şahıs yer ve kuruluş adlarının, yer kazanmak, kolaylık sağlamak gibi pratik amaçlarla yazıda kısaltılmış biçimi*’ şeklinde açıklayarak kısaltmalara dair örnekler verir (Korkmaz 2007: 147).

G. Karaağaç ise, ‘*günlük konuşmalarda ve bilhassa da yazışmalarda sık sık kullandığımız kısaltmaların sözlükle doğrudan bir ilişkisi yoktur; fakat çok değişik biçimlerde yapılan bu kısaltmalar, zaman zaman sözlüklere yeni sözcük kazandırırılar.*

Konuşma ve yazışmalarda sık kullanılan sözcüklerin veya özel adların değişik ve anlaşılır biçimde kısaltılarak kullanılmasıdır’ der ve kısaltmaların iki yolla gerçekleştiğini ifade eder: 1. Kısaltma söz (acronym) 2. Kırpma söz (clipped word, curtailed word) (Karaağaç 2013: 534).

Karaağaç’ın da ifade ettiği gibi kısaltmalar, zaman zaman sözlüklere yeni sözcük kazandırabilirler. Bu ifadenin ışığında Türkçe sözlüklerde henüz yer edinmemiş olan ve artık hem konuşma hem de yazılı dilde yer edinen bazı kelimeler, sözlük maddesi haline gelmiştir. Bu durum İngilizce ve Rusça örneğinde de ele alınmıştır ve pek çok kısaltma yapısının söz konusu bu dillerde sözlük unsuru haline geldiği görülmektedir. Kısaca bunlara göz atmakta da yarar olduğu düşüncesindeyiz.

İngilizcede Kısaltmalar ve Kırpma Sözcükler

En erken İngilizce kısaltma dizinleri ve sözlüklerine dair örnekler 15. yüzyılda rastlanmaktadır. “*Modus Legendi Abbreviaturas* (1475) başlıklı eser-

² Bunlar dışında Aksoy, Özön ve Püsküllüoğlu’nun da kısaltmalarla ilgili tanımları bulunmaktadır. Ancak, bu tanımların birbirinden çok farklı olmadığı görülmektedir.

de 277 kadar kısaltma söz listelenmiştir. Daha sonra Walther'in *Lexicon Diplomaticum* (1745) ve Feutry'nin *Manuel tironien* (1775) gibi eserlerin ortaya çıktığı görülür. Bu eserlerde kısaltmaların yanı sıra kırpma sözlerin de ortaya çıkışına dair örnekler tespit edilmektedir. Özellikle 19. yüzyılda kısaltma sözlüklerine dair ciddi bir artış yaşanmıştır" (Cannon 1989: 100). II. Dünya Savaşı yıllarında kısaltmalarda ve kırpma sözlerde bir patlama görülür. Bu artış, sistematik anlamda ilk seslerin kullanılmasıyla elde edilen kısaltmaların artışıdır. "1984 yılında yayımlanan *Acronyms, Initialisms & Abbreviations Dictionary* adlı eser ise 400.000'den fazla kısaltma, sembol ve kırpma sözü içermektedir. 1934 yılında yayımlanan Webster sözlüğünün ikinci baskısında 5000 kadar kısaltmanın varlığından söz edilmektedir" (Cannon 1989: 101).

Görünen o ki bu kadar kısa süre içerisinde kısaltma ve kırpma sözlerin türeyişi; sanayi, teknik, askerî ve ekonomik ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır. Hatta kimi kısaltmalar zaman içerisinde doğduğu anlam dairesinden çıkarak başka bir anlam dairesine taşınabilir. Bugün Türkçede de kullandığımız AN-ZAC (*Australian and New Zeland Army Corps*) sözü askerî terminolojiye dair bir kısaltma söz olarak ortaya çıkmıştır. Fakat zaman içerisinde bir topluluk adı haline gelerek askerî terminolojinin dışına taşmıştır. Bunun dışında günümüzde söz gruplarının kısaltılmasının yanı sıra daha fazla ilgi uyandıran bir başka yol ise kırpma sözlerdir. Söz gruplarının ilk seslerinin ardışık olarak alınmasıyla oluşturulan kelimeler, kısaltma grubu içerisinde en çok başvurulan yoldur. Fakat son yüzyıl içerisinde bu yolun dışında başka yöntemlerin de kısaltma oluşturmada kullanıldığı görülmektedir.

Birden fazla heceye sahip bir sözün sadece ilk hecesini kullanmak kaydıyla kırpılması neticesinde kısaltma sözler elde edilmektedir:

facsimile > fax	fanatic > fan
gasoline > gas	laboratory > lab
mathematics > math	gymnasium > gym
veterinarian > vet	

Bazı sözlerin ilk hecesi başka bir söz veya ön ekle karışabilir böyle bir durumda ise ilk iki hece veya yalnızca diğer heceler tercih edilir:

examination > exam	influenza > flu	alligator > gator
--------------------	-----------------	-------------------

Birden fazla sözün kırpılıp birbirine eklemesiyle elde edilen yeni sözler ise son dönemde daha da belirgin hale gelmiştir:

stagflation < **stagnation** "durgunluk" + **inflation** "enfasyon"

motel < **motor** + **hotel**

brunch < **breakfast** + **lunch**

smog “dumanlı sis” < **smoke** + **fog**

radar < **radio detection and ranging**

cogas < **coal** + **oil** + **gas**

Ayrıca bugün bir spor dalı olarak bildiğimiz salon futbolunun kısaltması olan *futsal* “salon futbolu” sözü de kırpma sözcükler içerisinde. Ancak bu sözün kaynağının İngilizce olmadığı Brezilya Portekizcesi kaynaklı *futebol do salão*, İspanyolca kaynaklı *fútbol sala veya* Fransızca kaynaklı *fútbol de salon* söz grubundan kısaltılarak elde edildiği belirtilmektedir (Oxforddictionaries: 12.08.2016).

Son dönemde Genel Ağ’daki sohbet diline bağlı olarak meydana gelen akrostiş kısaltmalar, yazı dilinde yer aldıkları gerekçesiyle İngilizce sözlüklere madde başı olarak dâhil edilmektedir: *OMG* < **Oh My God**, *LOL* < **Laughing Out Loud** (Oxforddictionaries: 14.08.2016).

Rusçada Kısaltmalar ve Kırpma Sözcükler:³

Rusça kısaltma sözcüklerdeki artış, Bolşevik Devrimi ile birlikte iyice hissedilmektedir. Devrimin ardından oluşan yeni devlet düzeni, yeni kurum ve organların tahsisini gerektirmiştir. Bu gereksinim neticesinde meydana getirilen kurum ve organların isimleri başta olmak üzere devletin pek çok alanı için kısaltmalar, hem o kurumları hem de yeni kavramları adlandırmada kullanılmıştır.

partkom < **parti** + **komitet** “parti komitesi”

gensek < **generalnıy sekretar** “genel sekreter”

partgruporg < **organizator partiynoy gruppi**

Kısaltma oluşturmada genel olarak kullanılan bu yapı, çağdaş Türk lehçeleri üzerinde de etkili olmuştur. Kimi Türk lehçelerinin söz varlıklarında alıntı kelimeler yoluyla geçen örneklerin dışında dil içi öğelerin kullanımıyla ve aynı yolla türetilen veya Rusçadan “kalka” olarak geçen başka misaller de görülmektedir. Tatar Türkçesindeki;

kümhuc < **kümek hucalık** “çiftlik örgütü”

dramtügerek < **dramatik tügerek** “amatör tiyatro topluluğu” gibi.

Rusçada kısaltmalar, genel olarak isim yapımı ve sözcük sıkıştırma fonksiyonlarıyla değil; aynı zamanda duygusal bir anlam verme fonksiyonunda da

³ Rusça malzemenin temini konusunda Okt. Emine Öztürk’e, malzemenin tercümesi konusunda ise Prof. Dr. Farit Hakimcanov’a teşekkür ederim.

kullanılabilir (Staheeva 2008: 3). Buna ilaveten dil oyunu yapmak üzere de kısaltmaların kullanıldığı görülmektedir:

ŞARM < Şov **AR**manskiy **Mu**jçin “Ermeni Erkelerin Gösterisi” kısaltmasının yanı sıra aynı zamanda Rusça söz varlığında *şarm* “güzel kıyafet; güzel biçim” şeklinde müstakil bir kelime de bulunmaktadır. Böylelikle her iki kelime arasında bir dil oyunu yapılmıştır (Staheeva 2008: 11).

SLON < Soyuz Lyudey za **O**brázovanie i Nauku “Bilim ve Düşünce Adamları Derneği” kısaltması içinde aynı dil oyununun kurgulandığını görmekteyiz. Yine *slon* kelimesi de “fil” anlamıyla Rusça sözlükte müstakil bir madde başı olarak yer almaktadır.

Kimi kısaltmalar argo anlamlar kazanabilirler. Hatta kimi zaman birden fazla argo anlam bir kısaltma üzerine yüklenebilmektedir:

BMW < **Bez**Mernie **Voz**mojnosti “Sınırsız imkanlar”

< **Band**istkaya **Ma**şına **Vorov** “Araba hırsız haydutlar”

< **Bud**ış **Molodim** **Vsegda** “Her zaman genç olacaksın” (Staheeva 2008: 14).

Staheeva çalışmasında bu oyun türlerini iktisadi-sosyal meseleler, kültürle ilgili meseleler, ahlak ve moral konulu olanlar ile yenilik ve orijinallik grupları altında sınıflandırmıştır.

Alıntı kısaltmalar hariç olmak üzere, kısaltmalardaki dil oyunlarının temelinde ve kısaltmaların meydana getirilmesinde toplumun kültürel seviyesi oldukça etkilidir (Svetliçnaya 2008: 121).

Bunun yanı sıra bazen mesaj vermek maksadıyla da dillerdeki çeşitli kısaltma gruplarına başvurulduğuna dair örnekler vardır.

Rossiya Grozit **SNe**Gopad “Rusya’ya kar yağışı tehlike getiriyor” cümlesinde *snegopad* “kar getiriyor” demektir. Kalın olarak belirtilen sesler SNG < Soyuz Nezavisıynıh Gosudarstvut “Bağımsız Devletler Topluluğu” anlamını taşıyan bir kısaltmadır. Verilmek istenen mesaj ise ‘Rusya’ya BDT ülkelerinden tehdit veya tehlike yöneldiği’ yönündedir. Sözüün içerisindeki bu seslerden yararlanarak çift anlam verilmeye çalışmıştır.

Özellikle Sovyet döneminde Rusça özel adların dahi kırpma sözler veya akrosiş kısaltmalar şeklinde oluştuğuna dair örneklerin bulunduğunu belirtmeliyiz:

Marlen < **Marks** + **Lenin**

Türkçede Kısaltmalar ve Kırpma Sözler

Türkçe’deki kısaltma biçimlerine ait ilk örnekleri 19. yüzyıldan başlayarak görebiliyoruz. Ancak bunlar genel anlamıyla sözlükler içerisinde söz türlerini

ve kaynaklarını gösteren kısaltma örnekleridir. Her ne kadar Dîvânü Lûgati't-Türk'te kısaltma biçimlerinin kullanımından bahsediliyor olsa da bu daha çok Arapça imla kaynaklı hareke kullanımıyla ilgilidir (bk. Ekiyor 2008: 1488).

Türkçede ilk seslerin kısaltılması yoluyla oluşturulan kısaltmalara dair kurum ve kuruluş adları başta olmak üzere pek çok örnek bulabiliriz. Son dönemde ise çeşitli değişim ve gelişimlere bağlı olarak yeni bilgilerin de bu yolla kısaltıldığını anlıyoruz:

AVM < **A**lı**V**eriş **M**erkezi

TOMA < **T**oplumsal **O**laylara **M**üdahale **A**racı

İHA < **İ**nsansız **H**ava **A**racı

HGS < **H**ızlı **G**eçiş **S**istemi

OGS < **O**tomatik **G**eçiş **S**istemi

KGS < **K**arlı **G**eçiş **S**istemi

EYP < **E**l **Y**apımı **P**atlayıcı

HES < **H**idro **E**lektrik **S**antrali

Zaman içerisinde ise bunun çeşitlendiğini ve artık pek çok sahada bu kısaltma yolu ile beraber başka yolların da kullanılmaya başladığını görüyoruz:

kanka < **KAN KAR**deş

mobese < **MOB**il **E**lektronik **S**istem **E**ntegrasyonu

ohal < **O**lağanüstü **HAL**

tömer < **T**ürkçe **Ö**ğretim **MER**kezi

belgeç < **BEL**ge **GEÇ**er

sokö < **SO**kak **KÖ**peği

kalyak < **KAL**orifer **YAK**ıtı

Yukarıdaki örnekler, kırpma söz niteliğindeki kısaltmalar sınıfında yer almaktadır. Örneklerde söz grubunu oluşturan her bir ögenin ilk sesi tercih edilirken yalnızca bir ögenin üzerindeki hece alınmaktadır; ancak bu heceler rastgele seçilmemektedir. Bu şekilde söz grubu arasında semantik bir bağ kurulur. Her ögenin taşıdığı belirli bir anlam vardır. Kırpma sözcüklerde ise, söz grubundaki belirleyici anlama sahip olan ögenin ilk hecesi tercih edilmektedir ve böylelikle kırpma sözcükteki anlam zeminine işaret edilerek kısaltmanın sağlam bir temele oturması sağlanır.

Kimi alıntı kısaltmalar ise, kaynak dildeki söz gruplarından elde edilerek kısaltma şekliyle Türkiye Türkçesinde yer alarak günlük dilde Türkçe telaffuzla kullanılmaktadır:

atm < **A**utomatic **T**eller **M**achine

pvc < **P**oli **V**inil **C**lorür

Son dönemde Genel Ağ üzerindeki çeşitli resmî sitelerin adları konusunda da kısaltmalara başvurulmaktadır. Bu tür adlandırmalar hem ilk seslerden meydana getirilmekte hem de kırpma söz biçiminde oluşturulmaktadır.

ebys < **E**lektronik **B**ilgi **Y**önetim **S**istemi

kaysis < **K**Amu **Y**önetim **B**ilgi **S**İStemi

iyem < **İ**mza **Y**Etkilileri **M**odülü

Sonuç

1. Kısaltmalar yazı kaynaklıdır. Yazının kısaltılması amacıyla başlayan süreç, kullanımın yaygınlaşması neticesinde söze de taşınmıştır.
2. İlk seslerin alınması yoluyla elde edilen kısaltmalar en az çaba ilkesine dayanmaktadır. Bu anlamda genel olarak seslerin veya hecelerin en fazla % 50'sinin tasarruf edildiği görülmektedir.
3. Kırpma sözler şeklinde oluşturulan kısaltma sözlerin genel olarak iki heceli biçimlerde olduğu anlaşılmaktadır. Akrostiş biçimde oluşan kısaltma sözlerin ise akrostişi meydana getiren sözlerin sayısı kadar hece oluşturduğu söylenebilir. Bu da yaklaşık dört heceli bir yapı şeklindedir.
4. 'Kısaltmalar' bilgisi, dil bilimi terminolojisinde bir madde başı olarak değerlendirilmelidir. Alt başlıklarda ise, 'ilk sestten meydana gelen kısaltmalar'⁴, 'kırpma sözler' ya da 'harmanlanmış sözler', 'alıntı kısaltmalar' olmak üzere yapı ve kaynaklarına göre tasnif edilmelidir.
5. Verilen örneklerden bazılarının kısaltma özelliğinin üzerine çıkarak müstakil bir söz olarak algılandığı ve bu şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır (*AVM, TOMA* vb.). Bu tür sözlerin kısaltma dizinlerinden çıkarılarak sözlük içerisinde bir madde başı olarak belirtilmesi gerektiği düşünülmektedir. Çünkü söz gruplarının belirli ses ve hecelerinden elde edilen bu şekiller, kendilerini doğuran söz gruplarından fonetik bir sembolizasyon ve kalıplaşma ile müstakil kelimeler şeklinde kullanılmaktadır. Bu tür kısaltmaların sözlüğe ait olmaları

⁴ Yurt dışındaki dil bilim çalışmalarında bu tür kısaltmalar için *akrostiş* ifadesi de kullanılmaktadır.

ve zamanla müstakil olarak kullanılmaları sebebiyle söz konusu kelimelerin yazımı da düzenlenmelidir. Söz konusu kelimelerdeki her harfin büyük karakterlerle işaretlenme ihtiyacı ise ortadan kalkmalıdır.

6. Kısaltmalar, dilin fonetik kurallarına uygun biçimde yeni sözcük şeklinde meydana getirilmeye çalışılmaktadır. Türkçenin ses uyumu kısaltmaların oluşmasında önemli bir etkidir. Böylelikle söz konusu kısaltma, daha hızlı ve kolay kabul edilecektir (*ohal, tömer, belgeç, iyem* gibi).
7. Rusçadaki örneklerde olduğu gibi Türkçede de kimi kısaltma veya kırpma sözcüklerle dil oyunları yapılmaktadır. Örneğin, *ohal* kısaltması, 'o halde' zarfı ile tevriyeli olarak kullanılarak dil oyunu oluşturulmaktadır.
8. Özellikle askerî sahada daha çok kullanılan kısaltmalar, günümüzde daha farklı alanlarda da görülmeye başlamıştır.
9. Sadece yazı odaklı kısaltmalar (kurum adları vb.) dışarda tutulmak kaydıyla konuşma diline taşınan kısaltma şekilleri, yalnızca sözlük yazımı yönüyle ele alınmamalı; söz yapımı altında da ayrıca değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

- AKSOY Ö. A. (2007), *Ana Yazım Kılavuzu*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.
- CANNON Garland, *Abbreviations and Acronyms in English Word Formation*, American Speech, Vol. 64, No 2 (Summer), Duke University Press, s. 99-127.
- EKİYOR C. (2008), *Türkiye Türkçesinde Kısaltma Sorunu*, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-25 Ekim, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- KARAAĞAÇ G. (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ Z. (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Oxford Dictionary, 11 Ağustos 2016 tarihinde <http://www.oxforddictionaries.com> adresinden erişildi.
- ÖZÖN N. (1999), *Temel Yazım Kılavuzu*, Kocabalçık Yayınevi, İstanbul.
- PÜSKÜLLÜOĞLU A. (2004), *Yazım Kılavuzu*, Akraşa Yayınevi, Ankara.
- STEHEEVA A. V. (2008), *Abbreviatsiya: Slovo proizvodstvo i slovo tvorçestvo (na materiale russkogo yazıka kontsa XX - načala XXI veka)*, Avtoreferat, Yujnıy Federalnıy Universitet, Rostov-na-Donu.
- SVETLİÇNAYA N. O. (2008), *Lingvopragmatičeskie svoystva abreviatsii i dezabreviatsii v sovremnom russkom yazıke*, Filologičeskie nauki. Voprosı teorii i praktiki, No 1(1), Ç. II, 121-126.

CODEX CUMANİCUS'TA /W/ SESİ VAR MIDIR?

Mustafa ARGUNŞAH*

Giriş

Codex Cumanicus'ta (=CC) bir harf birden çok sesin karşılanmasında kullanılmıştır. Bu durum metinlerin doğru okunması ve anlamlandırılmasında yeni sorunlar doğurmaktadır. Mesela CC metninde /x/ harfinin 5 ayrı sesin karşılanmasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu harf birinci kitapta /h/, /s/, /ş/, /y/ ve /z/ seslerini karşılamıştır: *bıxga* ≈ *bizge* 33b/10, *xoptı* ≈ *hoptı* 58a/18b, *chax* ≈ *kaz* 55a/15, *corgux* ≈ *körgüz* 19b/21, *texmac* ≈ *tüşmek* 52a/16, *tux* ≈ *tüş* 36a/20, *tux* ≈ *tüz* 12b/4, *ux* ≈ *us* 33a/1, *yaxırj* ≈ *yaşırı* 31b/21, *yaxuc* ≈ *yazuk* 7a/20, *yoc exa* ≈ *yok* 31b/13, *xuxu* ≈ *yüzüm* 53b/9, *xian* ≈ *zi[y]an* 19a/14.¹

CC'de /v/ sesinin gösterilmesinde de birkaç harf kullanılmıştır. Bu kullanımlar birinci ve ikinci kitapta birbirinden farklıdır. Mesela, birinci kitapta hiçbir şekilde kullanılmayan /v/ harfi ikinci kitapta /v/ sesinin karşılanmasında sıklıkla yer alır. Bilindiği gibi, CCI tek kişi tarafından istinsah edilmiş, CCII ise birçok kişi tarafından telif edilmiş, sonradan üzerinde bazı düzeltmeler de yapılmıştır.

Bildirimizin birinci bölümünde CCI ve CCII'deki /v/ sesiyle ilgili malzemeyi ortaya koyacağız. İkinci bölümde ise bizden önceki CC ve Memlûk Kıpçakçası çalışanlarının görüşlerini vererek yorum yapmaya çalışacağız.

Birinci bölümde konunun daha iyi anlaşılabilmesi için her iki kitabı ayrı ayrı ele alacağız.

1. CCI'de /v/ sesini karşılayan harfler

CCI'de /v/ sesini karşılamak için /v/ ve /u/ harfleri kullanılmış, kimi zaman ise bu harf yazılmamıştır:

* Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi KAYSERİ mustafargunshah@gmail.com

¹ Mustafa Argunşah - Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul, 2015, s. 54-55. Bildirimizde kullanılan örnekler bu kitaptan alınmıştır.

1.1. /v/ harfi

CCI'de çok az kelimedede /v/ harfi kullanılmıştır: avafı ≈ avaz 36a/5, kövs ≈ köv/ü]s 31a/19, uv ≈ uv 29a/15, vacfıs ≈ vakşız 41b/3, vay ≈ vay 31a/10, veles ≈ veles 43a/24.

Metinde bir örnekte aynı satırdan sonradan aynı kalem tarafından ilave edilen iki kelimedede bu sesin hem /v/ hem de /u/ harfleriyle karşılandığı görülür: ogrılam / ovrvm ~ ourulaĩ ≈ ogrılayın / ovrıyın ~ ovrılayın 30b/19.

1.2. /u/ harfi

CCI'de /v/ sesi çoklukla /u/ harfiyle karşılanmıştır: auúrjı ≈ avursı 31a/6, bilau ≈ bilev 44a/1, burau ≈ burav 43b/16, buxau ≈ buzav 54a/27, yanauar ≈ canavar 54a/13, çiarzau ≈ çarşav 52b/2, çopçoura ≈ çöpçövre 30b/4, çoura ≈ çövre 32b/4, zoura ≈ çövre 7a/16, 17, 18, 19, çouurdum ≈ çövdürdüm 29b/5, çulgau ≈ çulgav 51b/7, daaue ~ daw ≈ daave ~ dav 22b/10, diua ≈ diva[r] 44b/1, díuar ≈ divar 50b/25, 51a/26, egau ≈ ègev 42b/6, eu ≈ év 39b/27, 6b/17, eudagı ≈ évdegi 45b/22, 23, euet ≈ èvet 31a/12, haua ≈ hava 37a/9, 20, cadau ≈ kadav 51b/22, carau ≈ karav 23a/17, 18, 19, 20, carauas ≈ karavaş 45b/25, chaşrau ≈ kaşrav 51b/25, charau ≈ karav 22a/8, chaurcina ≈ kavurkına 53a/7, cheadau ≈ kadav 50b/29, chou ≈ kov 40a/21, choulac ≈ kövlek 51a/29, chouruc ≈ kövrük 42a/27, 46b/11, cun touşın ≈ kün tovuşı 37a/3, ourulaĩ ≈ ovrılayın 30b/19, øurandum ≈ övrendüm 3a/19, øurangil ≈ övrenkil 3a/20, øuranurmen ≈ övrenür-mèn 3a/18, ourat ≈ övret 4b/17, 9a/11, ouratımac ≈ övretmek 4b/18, ouratü ≈ övret/[t]üm 4b/16, ouratum ≈ övret/[t]üm 9a/10, ouraturmê ≈ övretür-mèn 4b/15, ouraturmê ≈ övretür-mèn 9a/9, rauand ≈ ravand 41a/28, sauda ≈ savda 36a/10, sauşar ≈ savsar 43a/5, sauunur ≈ sévünür 49b/14, silaufü ≈ silevsün 43a/8, souaşcurmê ≈ sovaşur-mèn 7b/18, souuar ≈ söver 49b/10, søu-armê ≈ söver-mèn 3a/1, souarol ≈ söver ol 3a/3, søuarsem ≈ söver-sén 3a/2, souat ≈ sövek 48a/25, soudum ≈ sövdüm 3a/5, sougil ≈ sövgil 3a/9, soulun ≈ sövlün 55a/22, soumac ≈ sövmek 3a/11, soumaclıgi ≈ sövmekligi 35b/19, söu-uçlarmen ≈ sövünçler-mèn 4b/10, souundum ≈ sövündüm 14a/3.

1.3. Yazılmayan /v/ harfleri

/v/ ünsüzünün harfle gösterilmemesini bir ünsüz düşmesi veya erimesi olarak da düşünebiliriz. Fakat aynı kelimelerin yukarıdaki örneklerinde düşmenin olmadığı göz önüne alınırsa bunun bir imla meselesi olduğu görülür. Yazılmayan /v/ ünsüzlerinin tamamı iki ünlü arasındaki /v/ sesleridir. Bazen iki yuvarlak ünlünün arasındaki /v/ harflerinin yazılmadığı, yan yana üç adet /u/ harfi yazmak yerine ikisini yazmakla yetinildiği dikkat çekiyor. CCI'de /v/ harfinin yazılmadığı örnekler şunlardır:

balaux ≈ *bala[v]uz* 41a/14, bogaul ≈ *boga[v]ul* 45b/15, buug ≈ *bu[v]un* 48b/4, buun ≈ *bu[v]un* 47b/6, ioap ≈ *co[v]ap* 24b/8, çatlauc ≈ *çatla[v]uk* 53b/2, çeuk ≈ *çé[v]ük* 30b/8, çourgil ≈ *çö[v]ürgil* 29b/6, çourma ≈ *çö[v]ürme* 32b/4, çourmac ≈ *çö[v]ürmek* 29b/7, çourumê ≈ *çö[v]ürü[r]-mèn* 29b/4, çualdus ≈ *çu[v]alduz* 44b/12, deul ≈ *dé[v]ül* 36a/28, duat ≈ *du[v]at* 40b/6, coun ≈ *ko[v]un* 53b/20, choux ≈ *kö[v]üz* 40b/9, coux ≈ *kö[v]üz* 52b/6, ouç ≈ *o[v]uç* 48a/27, ous ≈ *o[v]us* 55b/11, saogh ≈ *sa[v]oĥ* 39a/19, saoc ≈ *sa[v]ok* 13a/6, sounçac ≈ *so[v]unçak* 48b/20, sounz ≈ *sö[v]ünç* 36b/11, suj ≈ *su[v]ı* 41b/20, 22, taoc ≈ *ta[v]ok* 55a/14, tauc ≈ *ta[v]uk* 55a/16, taus ≈ *ta[v]us* 55a/21, toulga ≈ *tov[u]ga* 50b/10, yaoh ≈ *ya[v]oĥ* 32a/4, yourgan ≈ *yo[v]urgan* 43a/26, 52b/3, jüyc ≈ *yu[v]ık* 35b/20, iuundü ≈ *yu[v]undum* 5a/17, iuungul ≈ *yu[v]ungul* 5a/18.

1.4. Farklı yazımlar

Birinci kitapta /v/ sesinin kullanımıyla ilgili birkaç kelimedede farklı yazımlara rastlanmıştır:

1.4.1. Bir örnekte çok net okunamamakla birlikte hava kelimesindeki /v/ harfi sonradan bir el tarafından /w/ olarak düzeltilmiştir: ghaua > *hawa* 36a/2 (krş. haua ≈ *hava* 37a/9).

1.4.2. Bir örnekte *daaue* yazılan kelimenin yanına sonraki bir kalem tarafından *daw* “arama, sorma” 22b/10 yazılmıştır.

1.4.3. Bir örnekte /ö/ harfine rastlanmıştır. Bu harfin /u/ mu yoksa /v/ mi okunacağı belli değildir: *[u]vşaş ? u[v]şaş ?* 38a/10. Bu yüzden tarafımızdan *uvşaş* olarak transkribe edilmiştir.

1.4.4. /v/ sesinin iki örnekte /ou/ çift harfiyle yazıldığı tespit edilmiştir: ouad ≈ *vad* “zaman” 37a/5, ouada ≈ *vada* “vade” 46a/10, ouat ≈ *vat* 51b/5.

2. /v/ harfinin karşıladığı sesler

/v/ harfi CCI’de /u/ ve /ü/ ünlülerini de karşılar.

2.1. /u/ sesi

/u/ seslerinin gösterilmesinde /u/ harfi yanında /o, ou, v/ harfleri de kullanılmıştır. /v/nin örnekleri çoklukla kelime başında veya ilk hecededir: kvışak ≈ *kursak* 36a/7, vçmac ≈ *uçmak* 35b/24, vztum ≈ *uçtum* 29a/2, vluluc ≈ *ululuk* 38a/27, bacha vrurmen ≈ *baha urur-mèn* 12a/22, vlgaygil ≈ *ulğaygıl* 7a/11, vnarmen ≈ *unar-mèn* 5a/3, vnutmac ≈ *unutmak* 19b/9, vrdum ≈ *urdum* 21b/19, vs ≈ *us* 5a/18, vs ≈ *uz* 12b/10, vyag ≈ *uyag* 29b/3, vgialurmê ≈ *uyalurmen* 29a/22, vyugil ≈ *uyugil* 9a/20, vxun ≈ *uzun* 30b/10, yvmşak ≈ *yumşak* 30b/11 (Argunşah-Güner: 46- 47).

2.2. ü sesi

/ü/ seslerinin gösterilmesinde /ü/ harfi kullanılmamış, /o, u, v, ó/ harfiyle gösterilmiştir. /v/'nin örnekleri şunlardır: bukvn ≈ bukün 36a/24, bvgvlvrmē ≈ bügülür-men 18b/15, kvndegi ≈ kündeği 30b/2, tvnekvn ≈ tünekün 36a/26, vçun 30b/14 ≈ üçün, vgu ≈ ügü 46a/18, vlaşmac ≈ üleşmek 9b/16, vlus ≈ ülüş 38a/13, vnde ≈ ünde 8b/4, vpşundum ≈ üpsündüm 24a/5, vştun ≈ üstün 32b/5, vşidum ≈ üşidüm 13a/5, vturgu ≈ ütürgü 43b/20, vvcşvndvm ≈ üüksündüm 24a/17, vxangi ≈ üzengi 52a/14.

/ü/ sesi bir örnekte /ó/ ile gösterilmiştir: óvčřunurmen ≈ üüksünür-mèn 24a/16.

3. CCII'de /v/ sesini karşılayan harfler

CCII'de /v/ sesi /v, w, v, u/ harfleriyle karşılandığı gibi birçok kelimedede yazılmadığı tespit edilmiştir.

3.1. /v/ harfi

Bu harf yalnız CCII'de bulunmaktadır. Aynı müellif aynı satırda bile bu iki sesi (v, v) birlikte kullanmıştır. Tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

açuvñj ≈ açuvñj 70a/14, ařrovñj ≈ asrovñj 71a/3, aruv ≈ aruv 70a/8, aruvlíři ≈ aruvlíři 66a/19, atov ≈ atov 58a/17, av ≈ av 58a/10, avál ≈ aval 66a/12, aváli ≈ avalı 71b/7, avazi ≈ avazi 69a/21, avştirmaga ≈ av[ur]stirmaga 58a/7, avluñj ≈ avluñj 60b/24, avruv ≈ avruv 60b/24, avurlagil ≈ avurlagil 66b/3, avzñj ≈ avzñj 71a/8, bavlagil ≈ bavlagil 82a/17, bavşşak ≈ bav[ur]řřak 59a/14, bitív ≈ bitiv 60a/21, bógóvřvmē ≈ bögövrür-mèn 81b/22, bólóvt ≈ bölöv[ü]t 81b/22 b, boşov ≈ boşov 71b/1, 74a/14, bøv ≈ böv 65b/25 b, bugovlí ≈ bugovli 60b/27, buvarmē ≈ buvar-mèn 81b/24 b, buzovley ≈ buzovley 70a/14, çov ≈ çov 57b/27 b, çvire ≈ çvire 82a/24, duvlat ≈ divlat 76a/19, ervv ≈ ervv 57b/7, 59b/15, hava ≈ hava 72a/5, şuvluk ≈ şuvluk 60b/38, kanov ≈ kamov 80b/33, karavní ≈ karavni 71b/14, kavđæn ≈ kavdan 81b/14 b, kavşşin ≈ kav[ur]řřin 57b/16, keçov ≈ keçöv 57b/4, kezív ≈ keziv 80b/3, kírív-gæ ≈ kírívga 76a/1, kírlov ≈ kírlov 81b/34 b, kirov ≈ kirov 82b/19 b, kørřöv ≈ kørřöv 58a/14 b, koşrov ≈ koşrov 82b/24 b, kørvřřap ≈ kørřvřřap 70b/17, kovra ≈ kovra 57a/23, kovřřtí ≈ kov[ur]řřtí 57b/37, kurşovlapdır ≈ kurşovlapdır 82a/19, kutkaruvşşap ≈ kutkaruvşşap 76a/4, kuv ≈ kuv 58a/3 c, 60a/10, kuyov ≈ küyöv 76a/14, ovldux ≈ ov[ur]ldux 80b/30, ovliñæ ≈ ovliñæ 72a/9, oşşadı ≈ oşşadı 71a/18, oyovlarmē ≈ oyovlar-mèn 81b/26, ozav ≈ ozav 57b/8 b, ovi ≈ övi 69a/19, ováli ≈ öveli 76a/1, ovretmís ≈ övretmiş 72a/13, övvnçlü ≈ övünçlü 74a/15, şavlaşlatı ≈ şavlaşlatı 60b/38, şavşak ≈ şavşak 82a/14, şavşi ≈ şavşi 57a/3 b, şaşav ≈ şaşav 82a/10 b, řerevñj ≈ şerev[ü]ñj 58a/37, řerív ≈ şeriv 81a/25, şevdi ≈ şevdi 70a/4, şevgil ≈ şevgil 66b/10, şilevşşin ≈ şilevşşin 60a/7,

filtov \approx *siltov* 82b/2, şovgæçæ \approx *sövgençe* 66a/22 b, şvruú \approx *sürüv* 57b/26 b, tabuvşap \approx *tabuvsap* 76a/4-5, tarlov \approx *tarlov* 65b/26 b, tav \approx *tav* 60a/27, tintóvçi \approx *tintövçi* 58a/22 b, tovrám \approx *tovram* 60b/22.

3.2. /w/ harfi

CCII'de birçok örneği vardır. Bazıları şunlardır: affow \approx *asov* 59a/11, bulowlar \approx *bulovlar* 63b/9, çowguçler \approx *çovguçlar* 63b/24, ewâgelî \approx *evangelim* 62a/13, 16, ewangelím \approx *evangelim* 61b/1, øw \approx *öv* 62a/4, øwuti \approx *övüt[t]i* 63b/13, şaw \approx *sav* 62b/37, 63a/15, şower \approx *söver* 61b/29, şowmaclikinæ \approx *sövmeklikine* 63b/7, şownup \approx *söv[ü]nüp* 62b/13, şowşak \approx *sövşek* 61b/28, şownç \approx *söv[ü]nç* 62a/37, wrençaymê \approx *[ü]vrençey-mên* 61a/25, way \approx *vay* 62b/37, gichøwgæ \approx *yihøvge* 61a/16, iwckun \approx *y[u]v[u]kun* 63a/11.

3.3. /v/ harfi

CCII'de birçok örneği vardır: fatov \approx *satov* 56a/25, øvdarı \approx *ovdarı* 57a/14, çovlanmañşf \approx *çovlanmañız* 57b/28 b, tovæ \approx *töve* 60a/29, favrı \approx *savrı* 60b/22, gichøvga \approx *yihøvge* 61a/11, kutøvçigæ \approx *kütøvçige* 61b/2, øvgerlar \approx *överler* 61b/8, evga \approx *évge* 62a/4, devlmê \approx *dév[ü]l-mên* 62b/22.

3.4. /u/ harfi

Örneği çoktur. 62a sayfasından seçilmiş birkaç örneği şunlardır: şeurmê \approx *sév[e]r-mên* 62a/21, şouer \approx *söver* 62a/25, şouerím \approx *söver mi* 62a/20, şøumes \approx *sövmes* 62a/24, şøuíñşang \approx *sövinşey* 62a/24.

3.5. Yazılmayan /v/ harfleri

CCII'de özellikle iki ünlü arasındaki /v/ seslerinin yazılmadığı çok sayıda örnek bulunmaktadır. 57 ve 58. varaklardan seçilmiş bazı örnekler şunlardır: çoatlångil \approx *ho[v]atlangıl* 58b/20, çualarmen \sim *çuarmê* \approx *hu[v]alar-mên* \sim *hu[v]ar-mên* 57b/39, çualadím \sim *çudím* \approx *hu[v]aladím* \sim *hu[v]dím* 57b/40, kouş \approx *ko[v]uş* 56a/29, taoç \approx *ta[v]oç* 57a/5, tauştí \approx *ta[v]ustí* 58a/7 c, taul \approx *ta[v]ul* 58a/17 b, tudím \approx *tü[v]dím* 57b/2b, tuermen \approx *tü[v]er-mên* 57b/1b, tuñoul \approx *tuñ[v]ul* 58b/7, tuuştí \approx *tu[v]ustí* 58a/8 c, ioutmagıl \approx *yo[v]utmagıl* 58b/5, juuz \approx *yu[v]uz* 58a/35, jvvt berdím \approx *yü[v]üt bêrdím* 58a/34 b, jvvtler-mê \approx *yü[v]ütler-mên* 58a/33 b.

4. /v, w, ú/ harflerinin karşıladığı sesler

CCII'de /v, w, ú/ harfleri u ve ü seslerini de karşılar.

4.1. /v/ harfi

/u/ ve /ü/ ünlülerini karşıladığı bazı örnekleri şunlardır: şolvdí \approx *soludím* 57a/35, tvşçhtí \approx *tüşti* 57a/16, vlu \approx *ulu* 56a/26, ulvydir \approx *uluydır* 57a/6, vrdí \approx *ürdi* 57a/17; bvgvp \approx *bügüp* 60a/7, bvr \approx *bür* 80b/31b, konvlykçe \approx *könülükçe* 82a/7b, kótvrem \approx *kötürem* 58a/25b, kvzun \approx *küzün* 65b/39b, øbvga \approx *öbüge*

57b/22, *øltvrvldi* ≈ *øltürüldi* 70a/14, *ŷvlvk* ≈ *sülük* 58a/14c, *tvrlu* ≈ *türlü* 71a/4, *tvŷchti* ≈ *tüşti* 57a/16, *vçvñ* ≈ *üçün*, 58a/2, *vrđi* ≈ *ürđi* 57a/17, *vzđi* ≈ *üzđi* 72a/21, *jvgvñç* ≈ *yügünç* 73a/4.²

4.2. /w/ harfi

mením artwnçə ≈ *ménim artumça* 61b/35, *mením bwyruchun* ≈ *ménim buyruhum* 62a/16, *iwekun* ≈ *yu[vu]kun* 63a/10; *bwtwn* ≈ *bütün* 63b/21, *çø-cwp* ≈ *çöküp* 61b/18, *dwnida* ≈ *düny[a]da* 63a/11, *kørwngis* ≈ *körüniz* 63a/37, *kwçlu* ≈ *küçlü* 61b/24, *kwn* ≈ *kün* 61b/22, *ølwm* ≈ *ölüm* 63a/4, *ŷwnw* ≈ *sünü* 63b/23, *ŷwnular* ≈ *sünüler* 63b/9, *wstwn* ≈ *üstün* 61b/23.

4.3. /ú/ harfi

úradir ≈ *üredir* (57a/1), *júrgæ* ≈ *yürgen* 70a/6.

5. Değerlendirme

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde CCI ve CCII'de /v/ sesinin karşılanmasında çeşitlilik olduğu görülür. Hatta /v, w, ú/ harfleri yalnız /v/ sesini değil /u/ ve /ü/ seslerini de karşılayabilmektedir. Biz değerlendirmelerimizde bütün bu çeşitliliği ve tutarsızlıkları göz önünde bulundurarak bir yorum yaptık. Sonuçta önümüze çıkan bu çeşitlilik içerisinde bir tercih yapmamız gerekiyordu. Birincisi bütün yazımların olduğu gibi transkripsiyona aktarılmasıydı. Önümüzde bunun örneği de bulunmaktaydı. DLT yayımında Ercilasun-Akkoyunlu böyle yapmışlar, /v/ ve /w/ yazımlarını olduğu gibi transkripsiyonlu metne aktarmışlardı. İkinci yol olarak CC'nin yazımındaki çeşitliliği müstensih veya müelliflerin Türkçenin seslerinin karşılanmasında sık sık tereddüt ettikleri, bu yüzden aynı sesi aynı satırda bile farklı işaretlerle karşıladıkları, oysa bu seslerin bu kadar çeşitlilik göstermesinin mümkün olmadığı tezinden hareketle sesleri birleştirme yoluna gittik. CCI için fazla bir sorun görünmemektedir. Çünkü /w/ ve /ú/ yazımı hemen hemen kullanılmamıştır. Sorun çoklukla CCII'dedir. Asıl çeşitlilik buradadır. Biz çalışmamızda bizden önce Radloff, Golden, Garkavets vb. araştırmaların yaptığı gibi bütün bu sesleri /v/ harfinde birleştirme yoluna gittik.

Bizi bu kanaate sevk eden amillerden birisi de Kıpçak Türkçesi metinlerinde /w/ ünsüzünün bulunmadığı düşüncemizdir. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde /w/ olarak kullanılan sesin hem Memlûk hem de Kuzey Kıpçak Türkçesinde /v/ sesine döndüğü kanaatini taşıyoruz. Bilindiği gibi, bazı arkaik örnekleri göz ardı edersek, daha Klasik öncesi dönemden itibaren Çağatay Türkçesinde de bu sesin /v/ye döndüğü görülür.

² Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yay., İstanbul, 2013, s. 61-62.

Öyleyse Kıpçak Türkçesindeki /v/ sesinin durumunu da değerlendirmeye almamız gerekir. Bunun için de daha önceki dönemdeki durumuna göz atmakta fayda var. Kaşgarlı Mahmut bu sesle ilgili olarak şöyle der: “Arap fe’si ile gerçek be arasındaki telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (w), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a (v) dönüşür.

Türklerin ew, onların ev dedikleri gibi. Yine Türklerin āw, onların vav’la av demeleri gibi.”³

DLT’de /b/ ünsüzünden gelişen bir ara ses olan /v/ ve /w/ ayrımı yazıda açıkça gösterilmiş ve ifade edilmiştir. Divan’da dışdudaksı /v/ ünsüzü vav ile; çiftudaksı /w/ ünsüzü ise Arap alfabesindeki fe veya üç noktalı fe ile gösterilmiştir.⁴ Kaşgarlı Mahmut Karahanlı Türkçesi için her iki söyleyişin de caiz olduğunu belirtmiştir. Bu ses *Kutadgu Bilig*’de de /w/ (ف) ile karşılanmıştır. DLT’de Kıpçak Türkçesine verilen örneklerde hem /w/ hem de /v/li örnekler vardır. *suvuk* “Kıpçak lehçesinde katır kuyruğu gibi kılı az, uzun kuyruk, ağaç vb.”; *ewet* “Yağma, Toxsi, Kıpçak ve Oğuzlarda evet”⁶.

Harezmi Türkçesi eserleri bu ses hadisesi bakımından hem Karahanlı Türkçesi hem de Oğuz Türkçesi özelliğini taşımaktadır.⁷ Harezmi Türkçesindeki, Köktürkçenin /b/ ve /g/ seslerinden gelişen çiftudaksı /w/ sesi, Kıpçak Türkçesi metinlerinde genellikle dışdudaksı /v/ sesine dönüşmüştür. Kelime ortasında ve sonunda w > v değişmesi az da olsa Harezmi-Altınordu Türkçesi eserlerinde de görülür. Bu ses Memlük Kıpçak Türkçesi sahasına dâhil edilen *Kitâbu'l-Ef'al* (KE)⁸ ve İrşadü'l-Müluk *Ve's-Selâtin* (İM) adlı eserlerde ise çoklukla korunmuş; metinlerde üç noktalı fe (ف), tek noktalı fe (ف) ve noktasız fe (ف) harfleriyle gösterilmiştir. Aynı kelimelerin vav (و) ile yazılan örnekleri de vardır. Kimi kelimeler de yalnız vav (و) ile yazılmıştır. KE’de bu sese İM’ye göre daha sık rastlanmaktadır.⁹

³ Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, TDK Yay., Ankara, 2014, s. 12

⁴ Akartürk Karahan, *Dîvânü Lugâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yay., Ankara, 2013, s. 106.

⁵ Ercilasun-Akkoyunlu, age., s. 836.

⁶ Ercilasun-Akkoyunlu, age., s. 650.

⁷ Aysu Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul, 2002, s. 53.

⁸ Emin Eminoglu, *Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî, Kitâbü'l-Ef'al -Kıpçakça Satır Arası Sözlük-*, Akçağ Yay., Ankara, 324 s. + 172 s. tıpkıbasım.

⁹ Mustafa Argunşah, “Kitâbü'l-Ef'al Kıpçakça Bir Sözlük müdür?”, *Bengü Bitig, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 2013, s. 97.

Kitabu'l-Ef'âl'den örnekler: *aw* 114b/4, *awçı* 114b/4, *awındı* 145a/2, *awuç* 1b/7, *çewürdi* 3b/7 (~ *çevürdi* 167a/5), *ewdidi* 149b/8 (~ *evdidi* 26a/4), *ewinde* 140b/7, *ewlendi* 7a/7, *ewürdi* 112b/1 (~ *evürdi* 110b/8), *ıwık* 65a/1, *iwgen* 76a/4, *kowadın* 42a/5, *küwendi* 147a/5, *küweç* 130a/9, *öwke* 108a/4, *sewinç* 32b/2, *sawurdi* 24b/9 (~ *savurdi* 24a/2), *teweler* 90b/7, *tüwkürdi* 40a/1, *uwattı* 48a/5, *uwtrandı* 75b/7, *yawuk* 61a/9, *yawuz* 45a/3 (~ *yavuz* 38/9), *yuwa* 137b/6, *yuwka* 13b/2.

İrşâdü'l-Mülûk'ten örnekler: *aw* 452a/1, *awla-* 359a/2, *awuç* 84a/2, *çewür-* 152a/7, *éw-* 81b/4, *éwdeş* 378b/7, *éwlen-* 100a/5, *ewüş* 278b/8, *kawut* 482a/2, *kéwür-* 33a/4, *kow-* 441a/5, *kowa* 114a/2, *séw-* 486a/6, *suw* 302a/1, *tawar* 252b/1, *tiwe* 116a/7, *yawuz* 482b/5, *yuwka* 291a/7, *yüw-* 78a/4.

İM>de *g > w* değişmesiyle ortaya çıkmış /w/ sesleri de bulunmaktadır: *aw-* 359a/2 (< *og-*), *kawut* 482a/2, *kewür-* 101b/4 (< *kigür-*), *kow-* 441a/5, *sawuk* 117b/6, *tawuk* 114a/2, *yawuk* 11b/8.

Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçenin kelime ortası ve sonundaki /d/ sesleri /y/ olurken KE ve İM>de kimi /ð/ li örneklerin korunduğu görülür. Bu eserlerde /y/ li örnekler çoğunluktadır.

Bu iki sesin varlığı, *Kitâbü'l-Ef'âl* ve İrşâdü'l-Mülûk'un halis Kıpçak Türkçesiyle yazılmadığını, Harezmi-Altınordu Türkçesi özelliklerinin ağır bastığını göstermektedir.¹⁰ Çünkü Memlûk Kıpçakçasının diğer eserlerinde bu iki sese rastlanmaz.

CC'de /d/ sesi bulunmamaktadır. Bu sesin bulunmaması Karahanlı ve Harezmi Türkçesine ait olan /w/ sesinin bulunmamasına da bir işaret olabilir.

Memlûk Kıpçak Türkçesi metinleri üzerinde çalışan bazı araştırmacıların vav (و) ile yazılan kelimeleri /w/ harfiyle transkribe etmiş olmaları tartışılabilir. Çünkü bu dönem metinlerini gözden geçirdiğimizde /w/ (ف) harfinin kullanılmadığını görürüz. *Tercümân-ı Türki'nin* girişinde, yazar kitapta kullanılan /p, ç, η/ gibi harflerden bahsetmesine rağmen /w/ den bahsetmemiş, bu sesi metinde daima vav ile yazmıştır.¹¹ *Ed-Dürre*'de herhangi bir bilgi verilmemiş, daima vav ile yazılmıştır. *El-Kavanin*'de "Bu dilin harfleri söyleyişte 28, yazıda ise 21'dir" denildikten sonra harfler sayılır. Bunların arasında /w/ yoktur, yalnız vav vardır.¹² *Kitabu'l-İdrak*'te "Türk lisanında kullanılan harflerin mecmuu 23 olup şunlardan ibarettir" denildikten sonra harfler sıralanır.

¹⁰ Argunşah, agm., s. 93-94.

¹¹ Recep Toparlı - M. Sadi Çöğenli - Nevzat H. Yanık, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*, TDK Yay., Ankara, 2000, s. 2.

¹² Recep Toparlı - M. Sadi Çöğenli - Nevzat H. Yanık, *El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 2.

Bunların içinde /p, ç, η/ harfleri vardır ama /w/ yoktur. Yalnız vav harfi kullanılmıştır.¹³ *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye*'de "Kıpçak Türkçesinde bilinen 23 harf vardır. Bunlardan 19'u asli harftir." diyen yazar, tekrar edilmiş dört ünsüzü /p, ç, g, η/ olarak sayar. Burada da yalnız vav harfi vardır.¹⁴ Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerde yalnız bir kez Temir Kutluk yarlığında *suw* kelimesini tespit etmiş¹⁵, diğer metinleri /v/ ile okumuştur.

Memlûk Kıpçak Türkçesinde /w/ sesi bulunmadığı kanaatindeyim. Eğer bu ses bulunmuş olsaydı Kaşgarlı Mahmut'un yaptığı gibi, bu gramerciler de mutlaka bahsederlerdi. Bu kanaatimin CC'nin yazıldığı Kuzey Kıpçak Türkçesi için de geçerli olduğunu bir kez daha belirtmeliyim.

CC'de /v/ sesi için bu kadar çok harfin kullanılmış olması konuyu tartışmalı kılmaktadır. CC metnini ilk kez yayımlayan Kuun metni transkribe etmemiş, gördüğü gibi yazıya geçirmiştir.¹⁶ Grønbech¹⁷, Radloff¹⁸, Bang¹⁹ ve Garkavets²⁰ *Codex Cumanicus*'ta yalnız /v/ harfini kullandılar. Garkavets Ermeni Harfil Kıpçak Türkçesi metinlerini²¹ tamamen /v/ ile okumayı tercih etmiştir. CC'deki Farsça malzemeyi değerlendiren Monchi-zadeh²² de Türkçe kelimeleri /v/ ile okudu. Nemeth çalışmasında hangi harfle gösterilirse göste-

¹³ Ahmet Caferoğlu, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931, s. 135.

¹⁴ Gulhan Al-Turk, *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi'l-Lugati 't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2006, s. 35-36.

¹⁵ A. Melek Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 28

¹⁶ Comes Gêza Kuun, *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini, 1880.

¹⁷ K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen, 1942.

¹⁸ W. Radloff, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Manuscript der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880)*, Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1887.

¹⁹ W. Bang, *Zur Kritik des Codex Cumanicus*, Louvain, 1910.

²⁰ Aleksandr Garkavets, *Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvi, gimni i zagadki XIII-XIV vv.*, Moskva, 2006.

²¹ Aleksandr Garkavets, *Kıpçakscoe Pis'mennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar' po Armyanopis'mennum Pamyatnikam XVI-XVII vekov*, Baur-Kasean, Almatı, 2010.

²² Davoud Monchi-zadeh, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Indoeuropaea Upsaliensia, Uppsala, 1969.

rilsin hepsini /w/ harfiyle okumuştur. Hatta metinde yazılmayan /v/ seslerini de /w/ ile göstermiştir.²³ Drimba da /w/ okumayı tercih etmiştir.²⁴

Gabain, bu sesi gramerinde örnekler verirken /v/ olarak kullanır. “Tâli çift ünlüler ve diftonglar” başlığı altında “ğ/g ve v'nin kaybolması veya zayıflaması dolayısıyla sık sık çift ünlü ve diftonglar meydana gelmiştir” diyerek *ağar* “ona” ~ *aar* (vezin dolayısıyla iki heceli); *sev-* ~ *söw-* “sevmek”; *suvsa-* “susamak” > *sowsa-* kelimelerinde /w/'li biçimleri de örneklendirir.²⁵

6. Sonuç

Hem Memlûk Kıpçak Türkçesi hem de *Codex Cumanicus*'ta çift dudaksı /w/ sesi gösterilmemiştir. CC'deki çeşitlilik müellif veya müstensihlerin Türkçenin fonetiğine tam hâkim olmamalarından kaynaklanmaktadır. Yazarlar /v/ sesini her duyduklarında onu yazıya nasıl geçirecekleri konusunda tereddüt etmişler, ilk akıllarına gelen şekillerden birisini kullanmışlardır. Ayrıca onların yapmak istedikleri Kıpçakların ağız özelliklerini tespit etmek değildir. Aksine bu metinlerde 13-14. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçak Türkçelerinin standart (ölçünlü) dilleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

- Al-Turk, Gulhan, *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lugati 't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2006.
- Argunşah, Mustafa, “Kitâbü'l-Ef'âl Kıpçakça Bir Sözlük müdür?”, *Bengü Bitig, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 2013, s. 101-107.
- Argunşah, Mustafa - Güner, Galip, *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul, 2015, s. 54-55.
- Ata, Aysu, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul, 2002.
- Bang, W., *Zur Kritik des Codex Cumanicus*, Louvain, 1910.
- Caferoğlu, Ahmet, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.
- Drimba, Vladimir, *Syntaxe Comane*, E. J. Brill, Leiden, 1973.
- Eminoğlu, Emin, *Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî, Kitâbü'l-Ef'âl -Kıpçakça Satır Arası Sözlük-*, Akçağ Yay., Ankara, 324 s. + 172 s. tpkıbasım.

²³ Julius Németh, “Die Rätsel des Codex Cumanicus”, *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, S. 47, 1913, s. 577-608.

²⁴ Vladimir Drimba, *Syntaxe Comane*, E. J. Brill, Leiden, 1973.

²⁵ A. Gabain, “Codex Cumanicus'un Dili”, (çeviri: Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 73.

- Ercilasun, Ahmet B. - Akkoyunlu, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud, Divînu Lugâti 't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, TDK Yay., Ankara, 2014.
- Gabain, A., “Codex Cumanicus’un Dili”, (çeviri: Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 67-109.
- Garkavets, Aleksandr, *Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvi, gimni i zagadki XIII-XIV vv.*, Moskva, 2006.
- Garkavets, Aleksandr, *Kıpçakscoe Pis'mennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar' po Armanopis'mennim Pamyatnikam XVI-XVII vekov*, Baur-Kasean, Almatı, 2010.
- Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen, 1942.
- Güner, Galip, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yay., İstanbul, 2013, s. 61-62.
- Karahan, Akartürk, *Divānu Luğati 't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yay., Ankara, 2013.
- Kuun, Comes Géza, *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini, 1880.
- Monchi-zadeh, Davoud, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Indoeuropaea Upsaliensia, Uppsala, 1969.
- Németh, Julius, “Die Rätsel des Codex Cumanicus”, *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, S. 47, 1913, s. 577-608.
- Özyetgin, A. Melek, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, TDK Yay., Ankara, 1996.
- Radloff, W., *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Manuscript der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880)*, Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1887.
- Toparlı, Recep - Çöğenli, M. Sadi - Yanık, Nevzat H., *El-Kavânîni'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati 't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara, 1999.
- Toparlı, Recep - Çöğenli, M. Sadi - Yanık, Nevzat H., *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, TDK Yay., Ankara, 2000.
- Toparlı, Recep, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati 't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara, 2003.

BATI TÜRKÇESİNDE İSİMDEN FİİL TÜRETEN –Cik EKİ

Mustafa SARI

Emrah AKBIYIK

1. Giriş

Biçim bilgisi, bir yandan dilde yeni sözcük elde etmek amacına, daha açık bir ifadeyle sözlüksel biçim oluşturmaya yarayan türetimle, diğer yandan cümlede sözcükler arasındaki ilişkiyi düzenleyen, sözcükleri söz dizimsel özelliklerine göre işaretlemeye yarayan çekimle ilgilenir. Türkçe gibi türetim ve çekimin eklerle yapıldığı dillerde biçim bilgisi oldukça karmaşıktır. Türkçede, çokluktan iyeliğe; sorudan olumsuzluğa kadar neredeyse bütün gramer kategorileri eklerle sağlanmaktadır. Örneğin İngilizcede soru kategorisi ağırlıklı olarak söz dizimiyle ilgiliyken Türkçede soru kategorisinin merkezinde, her ne kadar *mI* enklitiği (ek-edat) ile ilgili tartışmalar bulunsa da, ek yer almaktadır. Benzer biçimde zaman ve kip kategorileri için birçok dilde bağımsız biçimbirimler kullanılırken Türkçede bu yapılar ekler yani bağımlı biçimbirimlerle karşılanmaktadır. Öte yandan çatı için Arapçada sözcüklerdeki büküm özelliğine başvurulurken Türkçede eklere ihtiyaç duyulur. Bütün bunlar Türkçede biçim bilgisinin ne denli önemli ve karmaşık olduğunu göstermektedir.

Bir ekte zaman içinde ortaya çıkan ses ve biçim değişmelerini tespit etmek, ekin zamanla kaybolmuş ya da zaman içinde ortaya çıkmış görevlerini belirlemek art zamanlı dilbilim ya da tarihsel dilbilim çalışmalarının önemli konuları arasındadır. Türkçede eklerin köken, yapı ya da görevleri hakkında ayrıntılı bilgileri, etimoloji sözlüklerinde (Eren 1999), tarihsel sözlüklerde (Clouston 1972; Atalay 1985) ve tarihî dönem (Erdal 1993; Gülsevin 1993) ya da tarihî metinlere dayalı dil incelemelerinde (Ata 2004; Sarı 2007; Yavuzarslan 2002) bulmak mümkündür. Eklerin kökeni hakkında önemli çalışmalardan biri de Şinasi Tekin'in *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımladığı makalelerden

oluşan İştikakçının Köşesi adlı kitaptır (2014). Ayrıca konuyla ilgili müstakil biçimde hazırlanmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır.

Bugüne kadar yapılan art zamanlı biçimbilgisi incelemeleri ağırlıklı olarak ses ve biçim değişimleri üzerinde yoğunlaşmış, ekte zamanla ortaya çıkan görev değişimlerine nispeten az değinilmiştir. Oysa bir ekte görülen görev değişimleri de ses ve biçim değişimleri kadar önemlidir. Eklerin görevleri de, tıpkı sözcüklerin anlamında olduğu gibi, zaman içinde değişebilir. Bu değişim birleşme, kalıplaşma, ekin görevinde daralma ya da genişleme, ek ölümü vb. biçimde görülebilir.

Bu çalışmada Türkçede isimden fiil türeten –*cık* eki üzerinde durulacaktır. Ek Türkiye Türkçesinde kullanılmadığından, doğal olarak, gramer kitaplarında konuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Korkmaz (2003), Eker (2001), Banguoğlu (2011) isimden fiil türeten ekler arasında –*cık* ekini almamıştır. Adı geçen kaynaklarda küçültme eki olarak kullanılan –*cık* ekiyle ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Batı Türkçesinin dil özelliklerinin kaydedildiği çalışmalarda da, maalesef, herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Örneğin *Türk Dilinin Gelişim Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi* (Özkan 2000:133) ve *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (Gülsevin 1997:119) adlı çalışmalarda isimden fiil türeten ekler arasında –*cık* ekine yer verilmemiştir. Benzer biçimde söz konusu ek, *Tarama Sözlüğü*'nün ekler için hazırlanmış olan VII. cildinde de kayıtlı değildir. Bu durum, ekin kullanım sıklığının çok düşük olmasına bağlanabilir.

Çalışmada öncelikle Standart Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında söz konusu ekin nasıl kullanıldığı örneklerle ele alınacak, daha sonra ekin tarihî metinlerdeki uzantıları üzerinde durulacaktır.

2. İsimden Fiil Türeten –Cık Eki

İnsanoğlu hem gerçek dünyadaki varlık, durum ya da kavramları hem de zihin dünyasındaki duygu ve düşünceleri ses ya da yazı yoluyla dile dönüştürme çabası içerisinde. Esasında dil denilen mucize insanın bu bitimsiz çabasının ürünüdür. Ne var ki dış dünya gerçekleri ve zihin dünyasının sınır kabul etmez esnekliğini, hepi topu beş on ünlü ve on beş yirmi ünsüzden oluşan seslerle dile dönüştürmek oldukça zordur. Bu konuda yazı (alfabe) daha çok zorlanmaktadır. Konuyu Türkiye Türkçesi için daha da somut bir duruma getirmeye çalışalım. Binlerce kelime, sınırlı sayıdaki ünlü ve ünsüzden oluşan seslerle ifade edilmektedir. Yine sınırlı sayıdaki türetim ve çekim ekiyle sınırsız ifade biçimleri geliştirilmektedir. Dil zenginliği, bir yönüyle, bu sınırlı biçim birimlere yeni görevler yüklemeye suretiyle gerçekleştirilir. Çünkü dilde yeni ek yaratma olanağı yoktur (Eker 2011:330). Başka bir ifadeyle dil, mevcut biçim birimlere yeni görevler yükleyerek zenginleşir.

Çalışma belirli bir ek üzerine odaklandığından konuyu biçim bilgisi çerçevesinde açıklamaya çalışmak yerinde olacaktır. Ekler, başlangıç itibarıyla tek bir görevi karşılamak üzere ortaya çıkmış olmalıdır. Yeni görevlerin, insanoğlunun yukarıda açıklamaya çalıştığımız evreni dile dönüştürme çabasının sonucunda ve zaman içinde kazanılmış olması gerekir. Tıpkı sözcüklerde çok anlamlılığın zaman içinde oluşması gibi, eklerin yeni görevleri de zamana bağlı olarak ortaya çıkar. Örneğin Eski Türkçede *-lar* ekinin çokluk görevinin tali olduğu belirtilmektedir. Özellikle saygı gören ve hürmet edilen bir isim *-lar* eki aldığı halde teklik ifadesi taşımaktadır. Bilindiği üzere Eski Türkçede *-Gun* ve *-An* gibi çokluk ifadesi daha net olan ekler bulunmaktadır. Bu bilgiler, ekin asli görevinin saygı ifadesi, tali görevinin de çokluk olduğu biçiminde yorumlanmaktadır (Gabain 1988:62). Eski Türkçede *-lar* ekinin saygı ifadesi, bugün de kullanılmaktadır. Ancak ekin çokluk görevi zaman içinde ön plana çıkmıştır. Öte yandan Türkiye Türkçesinde ek; topluluk, benzerlik, ortaklık, abartma, nezaket ve saygı gibi kavramları karşılamaktadır. Korkmaz, ekin Türkiye Türkçesinde sekiz farklı görevde kullanıldığını belirtir (2003:258). Bu görevlerden hangisinin ne zaman ortaya çıktığını belirlemek oldukça zordur. Bir ekin zaman içinde ne tür görev değişmelerine uğradığını tespit etmek, ancak tarihî metinler üzerinde dikkatle yapılacak biçim bilgisi incelemelerine bağlıdır.

Dilbilimciler, çok türlü sözcüklerin ilk ve asıl tür özelliklerini belirlemek için dört ölçüt belirlemiştir. Özsoy'un Plag'dan aktardığına göre bunlar: *tarihsel gelişim, anlamsal ölçüt, çekim ölçütü ve kullanım sıklığı*dir. Bunlardan *tarihsel gelişim ve kullanım sıklığı*, bir ekin hangi görevinin eski olduğunu tespit etmek amacıyla da kullanılabilir. Tarihsel gelişim ölçütünde, sözcüğün kayıtlı en eski biçiminin türü dikkate alınır. Örneğin İngilizcede *cage* 'kafes/kafeslemek' sözcüğünün isim türü ilk olarak 13. yüzyılda kaydedilmişken, fiil türünün ilk kaydı 16. yüzyıla aittir. Öte yandan, kullanım sıklığı ölçütünde, sözcüğün kayıtlı olan biçimlerinden hangi türün daha sık kullanıldığı göz önüne alınır. Örneğin 100 milyon sözcükten oluşan İngiliz Ulusal *Bütüncesi*'nde *cage* sözcüğü için yapılan taramada 985 maddeden ilk 50 tanesinin tamamı ad, *caged* sözcüğünün taranmasında bulunan 149 maddeden ilk 50'sinin yalnızca 12'si eylem olarak kullanılmıştır (Özsoy 2012:69).

Konunun eklere bakan yönünü daha da somutlaştırmak için her iki ölçütü Türkçe bir ek için kullanmaya çalışalım. Türkiye Türkçesinde *-m* eki hem fiilden isim hem de isimden isim türetim eki olarak kullanılmaktadır. Acaba bunlardan hangisi aslıdır ve daha eskidir? Ekin fiilden isim türeten biçimi daha Köktürkçe döneminde kullanımdayken, isimden isim türeten biçimi çok sonra ortaya çıkmıştır. O halde ekin aslı ya da en eski görevi fiilden isim türetmektir. Kullanım sıklığı ölçütü de bu bilgiyi teyit etmektedir. TDK tarafından

basılan *Türkçe Sözlük*'te ekin fiilden isim türetme görevini belgeleyen çok sayıda sözcük (*akım, anlam, anlatım, bağlam, bakım, bilim, bölüm, eylem, giyim, geçim, gözlem, kavram, ölüm, seçim, söylem* ve ünlem örneklerinde olduğu gibi) bulunurken, isimden isim türetme görevini kanıtlayan örnek sayısı (*ortam* ve *birim* örneklerinde olduğu gibi) çok sınırlıdır.

Çalışmanın asıl konusunu oluşturan –*cık* ekinin durumu nasıldır? Yukarıda bahsedildiği gibi Türkiye Türkçesini ele alan gramer kitaplarında, ekin isimden fiil türetme görevi kullanımında olmadığından, doğal olarak konuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bugün yaygın olarak kullanılan küçültme görevi ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Korkmaz vermektedir: (2003:42):

“+**Cık** / +**CUk**: Ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olan +*Cık* / +*CUk* eki, adlara ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ektir. Ayrıca adlar da türetmektedir. Kullanımı -k ile biten ad ve sıfatlara geldiğinde daha önce gördüğümüz küçültme eklerinde olduğu gibi, ses uyumsuzluğunu gidermek üzere kural olarak kelimenin son sesindeki -k'ler düşer. Bu eki alan bazı sıfatlarda da ek ile kök arasında bir ünlü türemesi olur.

Ekin küçültme işlevi şu alt gruplarda ele alınabilir:

+*Cık* / +*CUk* eki, adlardan küçültme işlevi ile daha çok sıfat niteliğinde olan küçültme adları türetir: *arpacık (soğanı), elmacık (kemiği), köprücük (kemiği)* gibi.

Eklendiği kelimeye küçüklük anlamı katan adlar türetir. Bunların bir kısmı terim niteliğindedir. İçlerinde hastalık adı olanlar da vardır: Arpacık, bademcik, beyincik, bürümcük, dağarcık, derecik, dipçik, diltik, fidancık, gelincik, kabarcık, hıyarcık, kapakçık, karıncık, kılçık, kızamıkçık, kızılçık, kurbağacık, maymuncuk, pamukçuk, tanecik, tatarcık, tepecik, tomurcuk, yılançık vb. Ancak, +Cık /+CUk ekinin böyle bir türetme ekine dönüşmesi, bir kalıplaşma aşamasından geçmesiyle mümkün olmuştur.

Adlardan yer adları türetir. Ancak, bu yer adlarındaki küçüklük kavramı aşınmış durumdadır: Ayvacık, Ayancık, Çınarcık, Germencik, Gölcük, Kalecik, Kavacık, Kuzguncuk, Osmancık, Pazarcık, Pınarcık, Tepecik, Yakacık vb.

Adlardan sevgi, şefkat ve acıma ifadesi taşıyan küçültme adları yapar: adamcık “adamcağız, zavallı adam”, annecik, Aysecik, babacık, bebecik “bebekçeğiz, zavallı bebek”, kadıncık “kadıncağız, zavallı kadın”, kedicik “zavallı kedi”, Mehmetçik, yavrucuk gibi. Bu ek iyelik eklerinden önce kullanıldığında sevgi ifadesi daha güçlü olarak ortaya çıkar: anneciğim, babacığım, halacığım, Ayseciğim, Dilekçiğim; senin anneciğin, teyzeciğin, kardeşçiğin, komşucuğu, komşucukları vb.”

+Cik /+CUk ekiyle genişletilmiş olan sıfatlar, anlamca pekiştirilmiş küçültme veya abartma sıfatlarına dönüşür: alçacık “çok alçak”, azıcık “çok az”, biricik “tek bir”, buncacık “bu kadarlık”, şuncacık “şu kadarlık”, daracık “çok dar”, gencecik “çok genç”, kargacık, burgacık, kısacık “çok kısa”, küçücük “çok küçük”, sıcacık «çok sıcak», ufacık “çok ufak”, usulcacık “çok yavaş”, yakıncacık «çok yakın», yavaşcacık, yumuşacık “çok yumşak” vb.

bura (< bu ara), şura (< şu ara), ora (< o ara) kaynaşmış zamirlerine getirilen +Cik / +CUk eki, bu zamirlere pekiştirilmiş yer kavramı katar: buracık “hemen burası”, şuracık “hemen şurası”, oracık “hemen orası” gibi.

Standart Türkçenin söz varlığından daha zengin bilgiler sunan Türkiye Türkçesi ağızlarında ekin kullanımı nasıldır? Türk Dili Kurumunun genel ağ sayfasında kullanımda olan *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*'nde -Cik ekinin 1568 sözcükte kullanıldığı tespit edilmiştir. Ek, bu kelimelerin 1542'sinde küçültme veya isimden isim yapım eki, 26'sında ise isimden fiil türetme eki görevinde kullanılmıştır. Sözlükte +Cik ekinin isimden fiil türetme eki olarak kullanıldığı kelimeler şunlardır: *buncukmak* ‘Çok acıkmak’, *buncukmak* ‘Sıkılmak, daralmak’, *cuncukmak* ‘Yaramazlık etmek, yerinde durmamak’, *dalcukmak* ‘Mide bulantısı, baygınlık’, *dancukmak* ‘Hiddetlenmek, kızarmak’, *dincukmak* ‘Sıkılmak, üzülmek’, *doncukmak* ‘Utanmak’, *duncukmak* ‘Sıkılmak, üzülmek’, *gancukmak* ‘Bir yeri sıkışıp kan toplamak’, *garıcukmak* ‘Sesi kısılmak’, *gincukmak* ‘Üzülmek, merak etmek’, *gocukmak* ‘Sakinmek, çekinmek’, *goncukmak* ‘İçi tuhaf olmak’, *gucukmak* ‘Sakinmek, çekinmek’, *hırcukmak* ‘Bir şeyi düzensizce karıştırmak’, *hopçukmak* ‘Arkaya, sırta olmak; hop etmek’, *incukmak* ‘Birisine kızmak’, *karcıkma* ‘Soğuktan sesi kısılmak’, *mincukmak* ‘Yumuşayıp çürümek’, *puçukmak* ‘Kuşkulananmak’, *sıncukmak* ‘Sabırsızlanmak’, *socukmak* ‘Korkmak’, *tumcukmak* ‘Düş kırıklığına uğramak’, *tuncukmak* ‘Bunalmak, tasalanmak, çiftleşmek istemek’, *yocukmak* ‘Usanmak, yitmek’, *dumcukmak* ‘Şımarmak, bunalmak’.

Ekin tarihi metinlerde geçen görevlerini tespit etmek için farklı dönemlere ait metinlerden taramalar yapılmıştır.

Orhon Türkçesinde, incelediğimiz ekle ses ve biçim bakımından benzerlik gösteren ve isimden isim türeten ek olarak kullanılan +Çİg biçimi sadece *adinçığ* ‘olağanüstü, harika, şaşılacak’ örneğinde geçmektedir (Tekin 2000:82).

Bu biçim, Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde de bulunmaktadır. Örnek: *adinçığ* ‘Başkaca, seçkin, üstün derecede, şaşırtıcı’, *küsençığ* ‘İstenilen, arzu edilen’, *kasınçığ* ‘Korkulu, korkunç’, *korkınçığ* ‘Korkulan şey, korkunç’, *mungadinçığ* ‘Fevkalade, olağanüstü, hayrete şayan ızdırıp verici’, *sogançığ*

‘Sevimli, hoş, iyi muhabbetli’, *ulunçig* ‘1. İhata edilerek, çevirerek, kuşatılarak. 2. Devamlı’, *yarılınçig* ‘parçalayıcı, ayırıcı’ (Caferoğlu 1993).

İsimden isim türeten ya da küçültme eki olarak adlandırılan +*cIk* ekinin, ilk olarak Uygur Türkçesi metinlerinde geçtiği tespit edilmiştir. Örnek: *ke-yirkeñçik* ‘Karışıklık, isyan, kargaşalık’, *monçuk* ‘inci’, *yançuk* ‘kese, torba, cep’, *yarınçuk* ‘Kötü, menfur’ (Caferoğlu 1993). *Altun Yaruk*’tan taranan örnekler de şunlardır: *kapçuk*, *monçuk* (Kaya 1994).

Ekin kökeni, kendisinden daha eski ve daha yaygın olan +çAk ekine bağlanabilir. Ergin, –*cIk* ekinin Batı Türkçesinin başından beri görüldüğünü ve son zamanlarda çok işlek bir hale geldiğini belirtip şunları ekler: ‘–*cIk* eki Eski Türkçede yoktu. Bu ekin, eskiden beri görülen ve kendisinin bir eşi olan –*cAk* ekinden türemiş olduğu anlaşılmaktadır.’ (1986:164). Korkmaz +çak ekinin, kesin olmamakla birlikte, +ça+ok biçiminde yani ek ve pekiştirme edatının birleşmesi sonucunda oluştuğunu belirtir. Bazı +çak ekleri de ses değişmesi sonucunda +çık vb. şekillere girmiştir (1995:55). Marcel Erdal *yançuk*, *ogulcuk* ve *oçuk* (*ot+çu+k*) gibi sözcüklerde geçen +*cUk* ekinin yapısını +çU+k biçiminde açıklamaktadır (1991:108).

Ekin, Karahanlı Türkçesi metinlerinde de küçültme veya isimden isim türetme eki olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Şu örnekler *Divanu Lügati t-Türk*’ten taranmıştır: *bakacuk*: ‘Baka’nın küçültmesi, küçük başa; ege kemiği ile kol arasındaki et parçası’, *kudhurçuk* ‘Bebek, kukla’, *künçük* ‘Yaka urba yakası’, *mançuk* ‘Heybe, torba gibi at eğerine takılan şey’, *oğulcuk* ‘Ana rahmi, oğulduruk’, *örçük* ‘Örölmüş saç’, *sarmaçuk* ‘Bir çeşit şehriye’, *sığır-cık/sığırçuk* ‘Sığircık kuşu’, *yancık / yançuk* ‘Torba, kese’ (Atalay 1985).

Köktürk ve Uygur Türkçesinde kullanılan –çIg ekinin örnekleri *Divanu Lügati t-Türk*’te de geçmektedir: *oxşancığ* ‘Okşanmaya değer’, *kusuncığ* ‘Kusunç, iğrenç’, *yarsuncığ* ‘Murdar, pis, iğrenç’, *yuncığ* ‘Kederlenmiş, bitap, düşkün, kötü, zayıf, cılız, arık, hali fena, çürüklüğünden ele alınamayan’.

Bu biçim, Köktürk ve Uygur Türkçesinde isimden isim türetme eki olarak değerlendirilerek +*sIg* ekiyle ilişkilendirilmektedir. Örnek: *kulsığ* ‘köle gibi, kul gibi’, *begsig* ‘bey gibi, beye yaraşır’, *adınsığ / adınçığ* ‘başka türlü, seçkin’. Gabain, *küsençig* ve *qorqınçığ* biçimlerinde ekin aslında –çsığ biçiminde –çığ biçimine geçtiğini belirtmektedir (1988:48).

Kutadgu Bilig’den taranan örnekler ise şunlardır: *incık* ‘ah vah, inleye inleye, bitkin’, *sığırçuk* ‘Sığircık kuşu’, *yalçık* ‘Ay’.

Bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan isimden fiil türeten –*cIk* eki ilk olarak *Divan-ı Lugati t-Türk*’te tespit edilmiştir. Aşağıdaki örnekte ek, *tun* ismine getirilmiş ve isimden fiil türeten ek olarak kullanılmıştır:

tuncukmak: Kaygıdan soluyamaz olmak, kış için inine giren hayvanı bahara dek çıkarmamak (II, 227, 228).

İsimden fiil türetme görevinin eserde bir defa kullanılması, ayrıca dönemin diğer eserlerinden ekin böyle bir görevinin tespit edilememesi, kullanım sıklığının düşük olduğu ya da bu görevin sonradan ortaya çıktığı biçiminde değerlendirilebilir.

Söz konusu fiil, *Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü*'nde kayıtlıdır. Fiil 'Çok dinlenmiş hayvan tepinmek, koşmak, aşırı davranışlarda bulunmak.' anlamıyla Eğridir ve köyleri, Gelendost – Isparta; Çamköy Gölhisar – Burdur; Kızılcabölük – Denizli; Hacıilyas Koyulhisar – Sivas; Güvenç, Araplar - Konya; Güzelsu Akseki – Antalya; Geriçam, Eskere, Köyceğiz – Muğla'da; 'Dişi hayvan erkek istemek.' anlamıyla 'Yukarı Seyit Çal – Denizli; Araplar – Konya'da; 'Aşırı cinsel istek duymak (kadın için).' anlamıyla 'Eğridir ve köyleri – Isparta'da; 'Şaşmak. İkisini bir arada görünce tuncuktum.' anlamıyla 'Elbistanlı Kadırlı – Adana'da; 'Ürmek. Hayvan tuncuktu.' anlamıyla Denizli'de; 'Bunalmak. Annem bugün iki yorgan örtmüş, çok tuncuktum.' anlamıyla Bağlıllı Eğridir – Isparta, Unulla Akseki – Antalya'da; 'Üzülme, tasalanmak.' anlamıyla Peşman, Daday – Kastamonu'da; 'Tütün, saman, buğday yığınları kızışıp bozulmak.' anlamıyla Konya'da; 'Dişi hayvan, çiftleşmek istemek.' anlamıyla Yalvaç-Isparta'da; 'Körelmek, sönme, donuklaşmak.' anlamıyla Çorum'da yaşamaktadır.

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıssasü'l Enbiya*'da ekin küçültme ya da isimden isim türetme eki olarak kullanıldığını gösteren şu örnekler tespit edilmiştir: *balçık* 'Balçık, çamur, *moncuğ* 'Boncuk; kolye', incik 'Ah vah etmek, ağlayıp inleme', *oğlancuğ*. Benzer biçimde *Neh'çül Feradis*'te de ekin, küçültme ya da isimden isim türetme eki olarak kullanıldığını tanımlayan örnekler geçmektedir: *balçıq* 'Balçık, çamur', çipçuq 'Serçe', örümçük 'Örümcek', *tağarcuq* 'İçine buğday ve başka şeyler konan büyük kap, harar. Her iki metinde ekin başka görevi tespit edilememiştir.

Söz konusu ekin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hangi görevlerde kullanıldığını tespit etmek için *Tarama Sözlüğü*, *Edviye-i Müfrede*, *Garipname*, *Kitab-ı Gunya*, *Kitabü'l Mühimmat*, *Dede Korkut Kitabı*, *Müntahab-ı Şifa*, *Nazmü'l Hilafiyat Tercümesi* ve *Yunus Emre Divanı*'dan taramalar yapılmıştır. Bu eserlerde ekin, ağırlıklı olarak küçültme ya da isimden isim türetme amacıyla kullanıldığı görülmüştür. Örnek *Edviye-i Müfrede* (*azacuk*, *birezçük*, *oğlancuğ*, *yufkacuk*); *Garipname* (*azacuk*, *incük*, *oğlancuk*); *Kitab-ı Gunya* (*oğlancuk*, *uşacuk*); *Kitabü'l Mühimmat* (*azacuk*, *dükelcük*, *gelincik*, *genşecük*, *ılançuk*, *incük*, *kabarcuk*, *oğlancuk*); *Dede Korkut Kitabı* (*balçık*, *bugacık*, *karacuk*, *karucuk*, *kızılçuk*, *tağarcuk*); *Müntahab-ı Şifa* (*azacuk*, *bal-*

çık, boncuk, dügmecük, incük, kabarcuk, kızılucuk, oğğlancık, parecük, uvacuk, yufkacuk); *Nazmü'l Hilafıyyat Tercümesi (azacuk, birezcük, daracuk)*; *Yunus Emre Divanı (bülbülcük, duvacuk, hırkacuk, oğlancuk, teknecük, ufacık)*.

Örneklere görüldüğü üzere, Eski Anadolu Türkçesinde ekin küçültme ya da isimden isim türetme görevi oldukça yaygındır. Çalışmanın asıl konusu olan isimden fiil türetme görevi ise *Tarama Sözlüğü*'nde geçmektedir. Örnek:

Kancılmak: Kan oturmak.

Ve bere yemiş *kancılmı*ş etleri salaha getirir (Edviye, XIV, 27)

Eksa': (Ar.) Dudağı kızarup *kancılmı*ş recül (Bab, XVI. I, 237)

Ebsağ: (Ar.) Gövdesi *kancılmı*ş kimse. (Bab. XVI. 2, 275)

15. yüzyılda istinsah edilen *Edviye-i Müfrede* adlı eser üzerine çalışan Mustafa Canpolat ve Zafer Önler (2007), ekin geçtiği *kancık-* fiilini 'kan birilmek, tan toplanmak' biçiminde anlamlandırmış ve şu örneği vermişlerdir: 'Artuk biten ve beriyemiş ve *kancılmı*ş eti bitütür.' (18b/3).

Osmanlı Türkçesi Dönemi'ne ait metinlerde ekin küçültme ya da isimden isim türetme görevine ilişkin çok sayıda örnek bulunmasına rağmen, isimden fiil türetme görevini tanımlayan örnek tespit edilememiştir. Ek, *Kamus-ı Türki*'de şu örneklerde kullanılmıştır: *adamcık, ağacık, arpacık, bademcık, balçık, bayırçık, budacık, burgacık, çabucacık, dağarcık, daracık, demincik, elmacık, evcık, gelincik, hatuncuk, hıyarcık, iğnecik, incecik, kabarcık, kabcık, kısacık, kızılucık, kisecek, kolaycacak, kuzguncuk, kuzucuk, marulcuk, maymuncuk, muncık, pürçük, sığırıcık, sıcacık, şimdıcık, şuracık, tatarcık, tefecik, yancık, yılcancık, yumşacık, yusuşucuk*.

3. Sonuç

Bu çalışmada, bugün Türkiye Türkçesinin biçim bilgisinde yer almayan, ancak Karahanlı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını tespit ettiğimiz isimden fiil türetme eki olarak kullanılan *-cık* eki ele alınmıştır. Yapılan tarama ve değerlendirmeler sonucunda aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

1. Başlangıçta tek anlamlı bir sözcüğe zaman içinde yeni anlamlar yüklenmekte ve böylece dilde çok anlamlılık ortaya çıkmaktadır. Tıpkı sözcüklerdeki çok anlamlılık gibi eklerde de zaman içinde yeni görevler ortaya çıkabilir. Örneğin esasında fiilden isim türeten *-m* eki, zaman içinde, *ortam* ve *birim* örneklerinde olduğu gibi, isimden isim türetme görevini de yüklenmeye başlamıştır. Benzer biçimde esasında küçültme ya da isimden isim türetme eki olarak kullanılan *-cık* ekinin, Türkçenin tarihî dönemlerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında, az sayıda örnekte isimden fiil türettiği tespit edilmiştir.

2. Bir ekin hangi görevinin aslî ve en eski olduğunu tespit etmek için kullanım sıklığı ve tarihsel gelişimine bakılmalıdır. *Tarihsel gelişimde*, bir ekin kayıtlı en eski görevi, *kullanım sıklığında* ise ekin hangi görevinin daha yaygın olduğuna göz önünde tutulur. Tarihsel gelişim bakımından *-Ik* ekinin en eski görevi, küçültme ya da isimden isim türetme görevidir. Ekin bu görevi, Köktürk ve Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde kayıtlıyken isimden fiil türetme görevi Karahanlı Türkçesinde tespit edilmiştir. Daha açık bir ifadeyle yazılı metinler, ekin isimden fiil türetme görevinin, küçültme ya da isimden isim türetme görevinden 250-300 yıl sonra ortaya çıktığını göstermektedir.

3. Kullanım sıklığı bakımından ekin aslî görevi küçültme ya da isimden isim türetmedir. Ekin bu görevi, Uygur Türkçesinde ise 13 farklı sözcükte tespit edilmiştir. Ancak ekin isimden fiil türetme görevini tanımlayan örnek yoktur. Öte yandan Karahanlı Türkçesinde ekin küçültme ya da isimden isim türetme görevi 15 kelimedede tespit edilmişken isimden fiil türetme görevi sadece bir örnekte geçmektedir.

4. Ekin kullanımı, Eski Anadolu Türkçesinde de benzer bilgiler sunmaktadır. Ek, Eski Anadolu Türkçesinde sadece *kancık-* örneğinde isimden fiil türetme eki olarak kullanılmıştır. Oysa ekin küçültme ya da isimden isim türetme görevini tanımlayan örnek sayısı sayılamayacak kadar çoktur.

5. Standart Türkiye Türkçesinde ekin sadece küçültme ya da isimden isim türetme görevinin kullanıldığı bilinmektedir. Türkiye Türkçesi ağzlarında ise ekin 1568 sözcükte kullanıldığı tespit edilmiştir. Ek, bu kelimelerin 1542'sinde küçültme veya isimden isim yapım eki, 26'sında ise (*buncıkmak* 'Çok acıkmak', *buncukmak* 'Sıkılmak, daralmak', *cuncukmak* 'Yaramazlık etmek, yerinde duramamak', *dalcıkmak* 'Mide bulantısı, baygınlık', *dancukmak* 'Hiddetlenmek, kızarmak', *dıncıkmak* 'Sıkılmak, üzülmek', *doncukmak* 'Utanmak', *duncukmak* 'Sıkılmak, üzülmek', *gancıkmak* 'Bir yeri sıkışıp kan toplamak', *garcıkmak* 'Sesi kısılmak' örneklerinde olduğu gibi) isimden fiil türetme eki görevinde kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*. Ankara: TDK Yay.
- Arat, R.R. (2006). *Atabetü'l Hakayık*. Ankara: TDK Yay.
- Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yay.
- Arat, R.R. (1979). *Kutadgu Bilig III Dizin*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiya II Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Atalay, B. (1986). *Düvanü Lügati 'l-Türk. I-III*, Ankara: TDK Yay.
- Atalay, B. (1986). *Düvanü Lügati 'l-Türk Endeks. IV*, Ankara: TDK Yay.

- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Bilgin, A. (1996). *Nazmü'l Hilafiyat Tercümesi*. Ankara: TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Canpolat, M.- Önler, Z. (2007). *Edviye-i Müfrefde*. Ankara: TDK Yay.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, *Derleme Sözlüğü I-X*, Ankara: TDK Yay. 1993.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, M. (1986). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TDK Yay.
- Eker, S. (2001). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yay.
- Gabain, A. Von. (1998). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yay.
- Kaya, C. (1994). *Altun Yaruk*. Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (1995). “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme” *Türk Dili Araştırmaları I*. s. 12-84, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk Dili Araştırmaları I-II*, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Üzerine*. Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Önler, Z. (1990). *Müntahab-ı Şifa*. Ankara: TDK Yay.
- Özçelik, S. (2001). *Kitabü'l Mühimmat*, Ankara: AKM Yay.
- Özkan, M. (2000). *Türk Dilinin Gelişim Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özsoy, S.- Balcı, A.- Turan, Ü.D. (2012). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Sarı, M. (2007). *Türkçede Art Zamanlı Değişmeler*. Ankara: Pegem A Yay. *Tarama Sözlüğü. I-X*, Ankara: TDK Yay., 1996.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Simurg Yay.
- Tekin, Ş. (2000). *İştikakçının Köşesi*. Ankara: Sanat Kitabevi. *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 2005.
- Yavuz, K. (2000). *Garipname*, Ankara: TDK Yay., Ankara,
- Yavuzarslan, P. (2002). *Münebbihü'r-Rakidin*, Ankara: TDK Yay.
- YunusEmre Divanı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10663,metinpdf.pdf?0>

TÜRKÇE-BOŞNAKÇA EL YAZMASI SÖZLÜKLERDE EŞ ANLAMLI KELİMELER

*Mustafa ŞENEL**

Sözlük “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak, tanımlarını yapan, açıklayan veya başka dillerdeki karşılıklarını veren eser” (Türkçe Sözlük,2005: 1806) , veya “Bir dilin bütün kelimelerini, deyimlerini veya bunların bir kısmını veya bir bilgi dalına ait terimleri tarif edip açıklayan, genel olarak alfabetik sıraya göre düzenlenmiş kitap” (Yeni Türk Ansiklopedisi,C.X. 3706), veya “Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı” (Aksan, 1982: 77) olarak tanımlanmaktadır.

Temelde sözlük ihtiyacını doğuran ve sözlükçülüğün bir dilbilim dalı olarak (Leksikoloji) gelişmesine sebep olan şey, mensup olduğu milletin konuştuğu veya yazdığı dilin kelime, deyim ve terimlerinin hepsini bilen bir kişinin olmamasıdır(İnce, 2002:176). Sözlükbilim, “Bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yolları gösteren dilbilim dalıdır” (Aksan, 1982: 71) .

Türk sözlük biliminin temelleri şüphesiz Arap sözlükçülüğü kurallarına göre kaleme alınan Kâşgarlı Mahmûd’un *Dîvânû Lügâti t-Türk*’üne kadar uzanır. Kaşgârı’nın *Dîvânû Lügât’it-Türk* adlı eseriyle başlayan Türk sözlükçülüğü “Türk boylarının geniş ülkelere yayılma ve yerleşik medeniyet kuruculuğunu benimsemeleriyle yeni yeni gelişme devreleri geçirmeğe mecbur olmuştur” (Caferoğlu, 1984: 187). Türk Sözlükçüğünün en eski kaynağı olan *Dîvân*’dan *Kâmûs-ı Türkî*’ye kadarki dönemde yazılı olan gerek manzum gerekse sözlük tertibindeki bütün yazma ve basma eserler ya Farsça- Türk-

* Öğretim Üyesi, Kafkas Üniv. Fen-Edb.Fak. Türk Dili ve Edb. Böl. KARS, mustafasanel@hotmail.com

çe ya da Arapça- Türkçe olup, Arap sözlükçülük geleneğinde düzenlenmiştir (Ölmez, 1994: 88; Aksan 1998:115).

Türk sözlükçülüğünün gelişimi içinde son dönemlerde dikkate alınmaya başlanan, Divan edebiyatı içerisinde de “Divan şairleri manzum lügat tertip etmek merakına da düşmüşlerdir. O kadar ki yalnız Arap ve Fars dillerine ait lügatlerle kalmamışlar, Fransızca, Rumca, Ermenice lügatler bile tertip etmişlerdir.” (Levent, 1980: 636), denilerek önemsiz bir mahsul gibi görülen “manzum sözlükler” de vardır (İnce, 2002:177).

Sözlükçülük geleneğinde, dillerin söz varlıklarını ortaya koyan, onları muhafaza edip aktaran sözlüklerin hazırlanmasında etkili olan amaç ve hedefler şöyle sıralanabilir:

1. Bir dilin sahip olduğu söz varlığını tespit etmek;
2. Dilin söz varlığını meydana getiren kelimelerinin tarihi gelişimlerini tespit edip göstermek;
3. Yabancı bir dil öğretimi gayesiyle, yabancı dildeki kelimelerin karşılıklarını ana dilde göstermek;
4. Bazı uzmanlık alanlarıyla ilgili terimleri açıklamak;
5. Sanatçıların, bazı şair ve yazarların kullandıkları kelimeler ile bazı metinlerde geçen söz varlığını açıklamak;
6. Halk dilinde yaygın olarak kullanılan atasözleri ve deyimlerin anlamlarını göstermek;vb. (İlhan, 2007:22).

Türk dilinin çeşitli dönemlerinde kaleme alınan iki dilli veya açıklamalı sözlükler de Türk ve yabancı Türkologların ilgisini çeken önemli bir araştırma alanı olarak görülür. Kaleme alınan bu sözlükler sayesinde her iki milletin de birbirinin dilini öğrenmesi kolaylaşmış, ticarî ve siyasî ilişkilerde bu sözlükler birer araç olarak kullanılmıştır. Modern devlet teşkilâtında da durum böyledir. Ticarî, sosyal ve kültürel ilişkiler hangi milletlerle varsa, o alanda mutlaka iki dilli sözlükler de bulunmakta ve yayını artmaktadır (Yavuzarslan,2004:186)

Yukarıda sıralanan amaçlar/hedefler göz önünde bulundurulduğunda incelediğimiz Türkçe-Boşnakça sözlüklerin de hazırlanış sebebinin, yabancı bir dili öğretim/öğrenim ve yabancı dildeki kelimelerin karşılıklarını ana dilde göstermek olduğunu söyleyebiliriz. Yabancılarla Türkçeyi öğretmek için kaleme alınan manzum sözlüklerin yanında Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesinde rastladığımız sözlükler de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Türkçe-Boşnakça sözlük olarak yazılan ilk eser, 1651 yılında vefat etmiş olan Hevâî'nin ,1631 yılında yazdığı ve IV. Murad'a ithaf ettiği *Makbûl-i Ârif*

(*Potur Şâhidî*)’tir. Bilindiği üzere Hevâî’den önce, Mevlâna Şâhidî İbrahim Dede (1470-1550) tarafından 1515 yılında *Tuhfe-i Şâhidî (Lügat-i Şâhidî)* adıyla bilinen Farsça-Türkçe manzum bir sözlük nazmedilmiştir. Hevâî’nin, eserini kaleme alırken bu eserden esinlendiği adından da anlaşılmaktadır. Hevâî, Bosna köylüsü için *Makbûl-i Ârif*’i hazırladığından; eseri daha sonra istinsah eden kişinin, eserin adını “Köylü Şâhidî” anlamında *Potur Şâhidî* olarak değiştirdiği ifade edilmektedir. Ancak bu isim değişikliğinin hangi tarihte ve tam olarak hangi yazar veya şair tarafından yapıldığı hususunda elde kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Okumuş, 2009: 825-826).

Bosna topraklarında Hevâî’den önce, Müfettiş Mehmed Boşnak tarafından 1623 tarihinde okullar için Arapça-Türkçe manzum bir sözlük yazıldığından bahsedilmektedir. Ancak müellif ve eseri hakkında bir bilgi tespit edilememiş, kütüphanelerde bir kaydına rastlanamamıştır. Bu durumda XVII. yüzyılda kaleme alınan Türkçe-Boşnakça *Makbûl-i Ârif* adlı manzum sözlüğün, eldeki verilere göre Bosna’da ilk ve tek sözlük olduğunu söylemek mümkündür. Hevâî de, hem kendi zamanına kadar mensur veya manzum başka bir sözlüğün telif edilmediğini şiirinde belirtmekte, hem de eserini ne şekilde yazdığını ortaya koymaktadır (bk. Nametak, 2001)

Türkçe, Arapça, Farsça, Boşnakça atasözü, ayet veya öğüt gibi öğeler içeren eserdeki mısraların bazıları şöyledir: “Oku, yaz, çok çalış; talihsiz olma!”; “İyilik yap! Zulüm yapma, kötülüğü terk et!”; “Geceleyin namaz kılan ile uyuyup yatan bir olur mu?”; “Kaçan kişi yiğit olmaz! Ardına bakan yüreğini atar!”; “İyilik eden, iyilik bulur!”, vd. Bu tür unsurlar, söz konusu sözlüğün öğretici bir özellik taşıdığını göstermektedir (Okumuş, 2009: 829-833).

Eser, 15 Mart 2012 tarihinde Saraybosna’daki Bilim ve Sanat Akademisi’nde düzenlenen bir etkinlikle, yeniden gözden geçirilmiş ve basılmış haliyle tekrar tanıtılmıştır (<http://www.sondakika.com/haber-ilk-turkce-bosnakca-sozlugu-tanitildi-3449754/>).

Bir diğer eser de, Bosnalı İbrahim Edhem Berbiç tarafından 1894 yılında İstanbul’da basılan “Bosanski Turski Ucitel - Boşnakça Osmanlıca Muallimi” adlı eserdir. Çeşitli yönleri ile yabancılara Türkçe öğretimi açısından incelenmeye degecek eser, hem Boşnaklara Türkçe öğretmek hem de Türklere Boşnakça öğretmek amacıyla Osmanlıca ve Boşnakça olarak yazılmış, karşılaştırmalı dil bilgisi ve sözlük mahiyetinde olan önemli bir eserdir. (Kara:2011).

Osmanlı döneminde Boşnaklara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış olan ve 1’ i Tuzla Arhiv Kütüphanesinde 17’si Gazi Hüsrev Kütüphanesinde bulunan toplam 18 Türkçe-Boşnakça sözlüğü tanıtmak istiyoruz. Sözlükçülük geleneği içerisinde değerlendirilmesi gereken bu çalışmalar Türkçenin yazılıkları dönemdeki en önemli kaynaklarıdır (Şenel, 2012: 271-285).

1.Metin.Oz.10/10 (Tuzla Arhiv Kütp.)	1273/ 1857-19.yy.
2. <u>Metin. R-3248</u>	18.yy.(?)
3.Metin. <u>R-6191</u>	19.yy.(?)
4.Metin. R-7789	1262(1846)-9.yy.
5.Metin. <u>R-7791</u>	1219/1803-19.yy.
6.Metin.R- <u>4302/2</u>	1281(1865)-9.yy.
7.Metin. <u>R-6213</u>	19.yy.(?)
8.Metin. <u>R-2961/2</u>	19.yy.(?)
9.Metin. <u>R-7695/1</u>	1162 /1748-18.yy.
10.Metin.<u>R-7695/2</u>	1162/ 1748-18.yy.
11.Metin.R-7715/1	1231/1815-19.yy.
12.Metin.R-7715/2	1231/1815-19.yy.
13.Metin. <u>R-9839</u>	1201/ 1786-18.yy.
14.Metin. <u>R-9206</u>	1188/1774-19.yy.
15.Metin. R-7744	1322/1904-20.yy.
16.Metin. <u>R-7793</u>	19 yy.(?)
17.Metin.R-7156/2	1303/1885-19.yy.
18.Metin. <u>R-10224</u>	20.yy.(?)

18 yazma sözlük içerisinde aşağı yukarı bir ortaklık söz konusudur. Bir ana nüshadan değişik tarihlerde eksik veya eklenerek kopyalanmış gibidir. Her sözlük içerisinde ortak, eksik veya fazla olan kelimeler mevcuttur. Amacın bölge halkına Türkçe öğretmek olduğu yazılan metinlerden anlaşılmaktadır. Yazılış ve diziliş sırası anlamsal olarak yan yanadır veya devamında gelen

satırdadır. Yani yan yana sıralanan ve devamında gelen satırlarda çoğu zaman bir bütünlük vardır. Bu durum günlük konuşma metinlerinin yanı sıra dini anlatımlarda da göze çarpmaktadır

Metinlerin tamamına bakıldığında 1748 yılından başlayan ve farklı zaman aralıklarıyla 20.yy.(?) başlarına kadar devam eden bir dönemin ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz varlığı incelenirken, yabancılara Türkçe öğretimi alanına farklı bir bakış açısı getireceği kanaatindeyiz. Metinlerde sadece Türkçenin tarihi dönem içerisindeki gelişimi değil, Boşnak dilinin de aynı dönem içerisindeki gelişimi paralel olarak tespit edilmiştir.

Yabancı bir dil öğrenmek, dildeki kelimelerin, anlatımların karşılığını o dilde bulup kullanmak yani sadece kuralların öğrenilmesi ve kelimelerin o dile çevrilmesi demek, değildir. Yabancı bir dil öğrenimi aynı zamanda dünyada bulunan diğer toplumların hayata bakış açılarını, düşünme şekillerini ve değerlerini anlamak için yapılan bir çalışmadır. Bu çalışmayla o toplumun yapı taşlarını bilerek, günlük hayatlarını da algılayabilecek duruma gelmektedir.

Bu öğrenmede, hedef dilin olduğu kadar ana dilin de temel söz varlığı önemlidir. Temel söz varlıkları belirlenirken öncelikle organ ve akrabalık adlarının, sayıların, günlük hayatta sıkça kullanılan isim ve fiillerle, onlarla ilişkisi olan kelimelerin, sıkça kullanılan deyimlerin, atasözleri ve iletişimde önemli yeri olan, kalıplaşmış ifadelerin de alınması gerekir. Aksan, temel söz varlığının önemi konusunda, *“Bir dilin söz varlığı, o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, ne türden değişimlerin gerçekleştiğini göstermektedir.”*(Aksan, 1996:11), demektedir.

Söz varlığı içinde yer alan eş anlamlı kelimeler; anlamları aynı veya birbirine yakın olan sözcüklerdir. Anlam veya işlevce birbirinin aynı veya benzeri olan sözcüklerin ilişkisine ise eş anlamlılık denir(Karaağaç,2012:635-636). Eş anlamlı sözcüklerde iki ayrı sözcük aynı kavramı karşılamaktadır. Eş anlamlı kelimeler, kelime dağarcığını genişlettiği ve konuşucuya duygu ve düşüncelerini daha iyi aktarmasında farklı seçenekler sunduğu için önemli bir yere sahiptir. İncelenen sözlüklerde birçok kelimenin hem Türkçesinin hem de Boşnakçasının eş anlamlılarının verildiği görülmektedir.

Diller yüzyıllar boyunca gelişip zenginleşir, sözcük sayıları birkaç yüzyıla aşmayan ilkel toplumlarda, birbirine benzeyen varlıklar bir adla tanıtılmaktadır. Diller geliştikçe her varlık ayrı bir ad kazanmış; kavramlar içinde nitelikleri sezildikçe, ayrı anlatım yolları aranmıştır. Uygur ulusların dillerinde kimi varlıklar ve kavramlar en ince ayrıntılarına göre yakın anlamlı sözcüklerle, çeşitli yollarla anlatılabilmektedir. Böylece anlam yönünden birbirine eşit sözcükler ortaya çıkmıştır. Geçmiş yüzyıllarda dilimize pek çok Arapça

ve Farsça kelimelerin girmesiyle, Türkçemiz anlamdaşları bol bir dil olmuştur (Gencan,1971:417).

Türkçede eş anlamlı kelimelerin yanında zıt anlamlı kelimeler de bolca yer almaktadır. Daha VIII. yüzyılda Göktürk yazıtlarında bu tür ögelere rastlanmaktadır. Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçmiş sözcüklerin zıt anlamlılığının oluşmasında önemli payı bulunmaktadır(Aksan,2009:129).

İncelenen sözlüklerde, sözcüklerin anlamdaşlarına yer verildiği gibi tam tersini anlatan zıt anlamlı sözcüklere de yer verilmiştir. Bu çalışmada eş anlamlı kelimeler metinlere göre ayrılmıştır. Bazı metinlerde eş anlamlı kelimeler “/” işareti ile yan yana verilirken bazılarında alt alta verilmiştir. Özellikle 2.metinde eş anlamlı kelimeler yan yana verilmiştir.

	Boşnakça kelime(-Metin /sayfa/satır)	KÖKEN	Türkçe
AĞAÇLAR, ÇİÇEKLER	grana(13/6a/4)	TR.	budağ dal
	grana(4/15b/2)	TR.	budağ dal
	krilo(8/6b/12)	TR.	dal kanat
AKRABALIK TERİMLERİ	djed(18/9a/14)	TR.	ata/büyük baba
	otac(18/9b/13)	TR./FAR.	baba/peder
	unuk(2/2a/6)	TR./?	torun /safır
	žena(18/9a/12)žena(18/9a/13)	TR.	kadın
		TR.	karı
zet/čovjeće (2/11a/10)	TR.	güvegü/ damat	
ASKERLİK VE ASAYİŞ İLE İLGİLİ KELİME- LER	batina(2/10a/9)	FAR.	gürz/topuz
	grad(13/8a/14)	AR.	hişar kal'a
	grad(14/15b/6)	AR.	hişar kal'a
	grad(5/16a/8)	AR.	hişar kal'a

	grad(8/7b/ 10)	AR.	hişar
	grad(8/7b/10)	AR.	kal'a
	kargija(2/4a/6)	TR./AR.	karğı/mızrak
	koplje(13/4a/14)	FAR.	gürz
		TR.	süñgü
	sabla(13/4a/14)	AR.	zülfikar
	sablja(13/4a/14)	FAR.	şimşir
		TR.	kılıç
	sjedok(2/1b/1)	TR./AR.	tanık/şahid
	sjedostva(2/1b/2)	TR./AR.TR.E.	tanıklık/şahidlik
ATEŞ İLE İLGİLİ KELİMELER	oganj(13/1a/4)	FAR.	ateş
		TR.	od
	ugalj(13/1a/6)	TR.	kor
	oganj(14/3a/12)	FAR.	ateş
	ugal(14/3a/10)	TR.	od
	oganj(8/5b/2)	FAR.	ateş
	ugalj(8/5b/ 2)	TR.	od
		TR.	kor
	oganj(9/4a/6)	FAR.	ateş
	ugljen(9/4a/1)	TR.	od
		TR.	kor
	vatra(5/3b/4)	FAR.	ateş
		TR.	od
	vatra(6/3a/8) ugljen(6/3a/8)	FAR.	ateş

		TR.	qor
		TR.	od
	ziga(18/7b/5)	TR.	qor/köz
AV, AVLA İLGİLİ KELİME- LER	velik(5/17b/2)	?	sebiç
		TR.	ağ
	zamci(2/2a/7)	TR.	tuzak/ağ
	zamçi/mreže/po- bun(2/3b/3)	TR.	qapan/tuzak/ ağ
AYLAR, GÜN- LER, MEVSİM- LER	đurđevdan(13/8b/14)	?	orangez
		AR.+TR.+TR.	hızır ilyas günü
	jesen(18/3a/3)	TR.	güz /şoñbahar
BİTKİLER	kaçun(4/26a/2)	AR.	surançan
		TR.	çiğdem
	konoplja(4/26b/8)	FAR.	haruğ
		TR.	kenevir
	mak(12/7b/2)	AR.+TR.	haşhaş otu
		TR.	qarabaş otu
COĞRAFİ YER ADLARI	brdo(18/3a/4)	TR.	tepe/tağ başı
	more(12/5b/18)	FAR.	derya
		TR.	deñiz
	more(13/3a/12)	AR.	baħr
		FAR.	derya
		TR.	deñiz
	more(14/7a/14)	FAR.	derya
		TR.	deñiz
	more(15/9a/12)	TR.	deñiz
	more(15/9a/13)		
		FAR.	derya
	more(5/7a/6)	FAR.	derya
		TR.	deñiz
more(8/9b/ 8)	FAR.	derya	

	TR.	deñiz
more(9/9a/6)	FAR.	derya
peć(14/9b/10)	AR.	mağara
	TR.	kuyu
polje(14/4b/14)	AR.	şahra
	TR.	ova
polje(6/3b/10)	AR.	şahra
	TR.	ova
polje(8/11a/ 6)	TR.	ova
polje(8/11a/6)		
	AR.	şahra
polje(9/5a/4)	TR.	ova
polje(9/5a/6)		
	AR.	şahra
rupa(4/28b/10)	AR.	mağara
	TR.	çukur
vrelo(13/3a/12)	TR.	ırmak kaynak
vrelo(4/16a/2)	TR.	ırmak kaynak
zemlja(14/2b/14) zemlja(14/2b/14) zemlja(14/3a/2)	TR.	yir
	TR.	toprak
	AR.	hak
zemlja(5/3a/4) zemlja(5/3a/4)	TR.	yer
	TR.	toprak
zemlja(8/5a/ 6) zemlja(8/5a/ 6)	TR.	yer
	AR.	hak
	TR.	toprak

	zemplja(9/3b/4)	TR.	yer
	zemplja(9/3b/4)		
	zemplja(9/3b/6)		
		TR.	toprak
		AR.	h�ak
DİŐER DİNLER- LE İLGİLİ KELİ- MELER	latin(14/15a/14)	FAR.	frenk
	latin(14/15b/14)		
		AR.	mecusi
	latin(6/12a/8)	AR.	mecusi
		FAR.	frenk
	latin(8/7b/ 2)	AR.	mecuŐi
		FAR.	frenk
	latin(9/19a/10)	AR.	mecusi
		FAR.	frenk
	DİN İLE İLGİLİ KELİMELER İSLAMİYET	bog(10/1b/2)	AR.
		FAR.	huda
		TR.	tañrı
bog(17/2a/2)		AR.	Allah
		TR.	tañrı
duŐa(13/7b/16)		AR.	ruh
		FAR.	can
duŐa(14/15a/4)		AR.	ruh
		FAR.	can
duŐa(5/15b/4)		AR.	ruh
		FAR.	can
duŐa(6/11b/12)		AR.	ruh
duŐa(6/11b/14)			
		FAR.	can
duŐa(8/7a/2)		AR.	ruh
duŐa(8/7a/4)			
	FAR.	can	

	đuša(9/18b/4)	AR.	ruh
	đuša(9/18b/6)	FAR.	can
	golemo(18/75a/2)	TR.	ulu/büyük
	grob(4/28a/4)	TR.	gor
		AR.	mezar
	klanjava(18/75a/3)	TR.+AR.	and/yemin
	vjera(13/7b/16)	AR.	din iman
	vjera(14/15a/4)	AR.	din iman
	vjera(5/15b/2)	AR.	din iman
	vjera(6/11b/12)	AR.	din iman
	vjera(8/7a/2)	AR.	din iman
	vjera(9/18b/4)	AR.	din i‘man
DOKUMA İLE İLGİLİ KELİME- LER	čunak(14/15a/10)	FAR.	mekik
	čunak(14/15a/12)	TR.	urğan
	čunak(5/15b/10)	TR.	urğan
		FAR.	mekik
	čunak(8/7a/10)	TR.	urgan
		FAR.	mekik
	ćunak(9/19a/6)	TR.	urğan
		FAR.	mekik
	svila(13/2a/12)	FAR.	ibrişim
		TR.	ipek
	svila(14/6a/10)	FAR.	ibrişim
		TR.	ipek

	svila(5/5b/4)	FAR.	ıbrışım
		TR.	ıpek
	svila(8/12a/ 10)	FAR.	ıbrışım
		TR.	ıpek
	svila(9/6b/6)	TR.	ıpek
	svila(9/6b/7)		
FAR.		ıbrışım	
uže(5/18b/10)	TR.	ıp	
	TR.	uręan	
EV VE EV YAPIMI İLE İLGİLİ KELİMELEER	klada(2/2b/4)	TR.	şomruk/kütük
	prag(13/4b/4)	FAR.	astane
		TR.	eşik
	vrata(13/2b/6)	TR.	ķapu
	vrata(13/2b/8)		
		AR.	bab
	vrata(14/6b/4)	TR.	ķapu
	vrata(14/6b/6)	AR.	bab
	vrata(8/12b/ 6)	AR.	bab
		TR.	ķapu
vrata(9/7b/4)	AR.	bab	
	TR.	ķapu	
GİYİM-KUŞAM, AKSESUAR	gaće(13/4b/10)	FAR.	ćamařır
		TR.	don
	gaće(2/2b/5)	TR.	şon/gömlek/--
	kapa(13/8a/16)	AR.	take
		RUM.	ereke
	kapa(5/16a/12)	AR.	takiya
		RUM.	'ereke
	kapa(6/12b/2)	AR.	take
		RUM.	ereke
	kapa(8/7b/12)	AR.	take
		RUM.	ereke
	kapa(9/19b/10)	AR.	take

		RUM.	ereke	
	obučije(2/6a/9)	TR.	kılık/kıyafet	
	peškir(18/10b/19)	TR.	çevre/mendil	
	rukavica(14/4a/14)	FAR.	destvan	
		TR.	eldiven	
	rukavica(6/2a/12)	TR.	eldiven	
	rukavica(6/2a/14)			
		FAR.	destvan	
	rukavica(8/4a/8)	FAR.	destuvan	
		TR.	eldiven	
	rukavica(9/2b/1)	FAR.	destuvan	
	rukavica(9/2b/2)			
		TR.	eldiven	
GÖK CİSİMLERİ	(j)ol(d)ašči(14/1b/10) danica(14/1b/10)	TR.	ülker	
			yediger yıl- duzu	
		TR.	gün yılduzu	
		joldašči(6/1b/6)	TR.	ülker yediger yıldızı
	joldašči(8/ 1b/ 8) joldašči(8/ 2a/ 8)	TR.	ülker	
		TR.	yedi yıldız	
	nebo(6/1b/4)	AR.	semavat	
		TR.	gök	
	nebo(8/ 1b/ 4)	AR.	şemavat	
		TR.	gök	
GÜNLÜK EŞYA, ARAÇ-GEREÇ	brus(13/6a/2)	TR.	bileğü kösre	
	brus(6/9a/10)	TR.	bileğü	
	brus(6/9a/8)			
		TR.	kösre	
	brus(8/16a/ 4)	TR.	bileğü	

		kösre
čavo(6/7b/14)	?	yekser
	FAR.	muh
čavo(8/17b/ 6)	?	yekser
	FAR.	muḥ
dlanć(13/9a/2)	TR.	şarğı sine
držak((5/17a/8) držak(5/17a/8)	RUM.	kulp
	TR.	şap
klješta(5/10a/10) klješta(5/10a/12)	TR.	kışaç
	AR.	kelpeten
ključ(13/5a/2)	AR.	miftah
	RUM.	anahtar
metla(13/10a/2)	FAR.	ḥarub
	TR.	süpürge
metla(5/18b/12) metla(5/19a/12)	TR.	süpürge
	FAR.	ḥarup
nož(13/4a/16)	AR.	ḥançer
	TR.	pıçak
nož(14/9a/2) nož(14/9a/4)	TR.	bıçak
	AR.	ḥançer
nož(6/6b/12) nož(6/6b/14)	TR.	bıçak
	AR.	ḥançer
nož(8/8a/ 12) nož(8/8a/12)	TR.	bıçak
	AR.	ḥançer
nož(9/11b/4)	AR.	ḥançer

		TR.	bıçak
	pıla(14/10a/2)	FAR.	destere
		TR.	bıçku
	pıla(8/17b/ 2)	TR.	bıçku
	pıla(8/17b/ 4)		
		FAR.	destere
	pižalip(6/13a/10)	FAR.	navdan
		TR.	oluğ
	potkov(8/17b/ 6)	AR.	nal
		AR.+FAR.	nalçe
	skatovice(6/13a/14)	AR.	hoka/kutiya
	stala(13/4a/16)	TR.	sergen
	stala(13/4b/2)		
		AR.	raf
	stalaža(18/5b/8)	AR./FAR.	raf/çarh
	sud(2/3b/3)	TR.	qab/zarf
	žlijeb(13/8b/16)	TR.	oluğ
	žlijeb(13/9a/2)		
		FAR.	navdan
HAYVAN VE HAYVAN-LARLA İLGİLİ KELİME- LER	čepela(18/11b/14)	TR.	atmaca
	čepela(18/11b/15)		
		TR.	arı kuşu
	djetao(14/8a/12)	TR.	ağaçkakan alaca kuş
	djetao(6/6a/10)	TR.	ağaçkakan alaca kuş
	djetao(8/10b/6)	TR.	ağaçkakan alaca kuş
	djetao(9/10a/10)	TR.	ağaçkakan
	djetao(9/10b/2)		
		TR.	alaca kuş
	golub(13/3b/8)	FAR.	kebuter

	TR.	gügercin
grlica(13/3b/12)	TR.	hubať ügeyik
grlica(14/8a/10)	TR.	hubať
grlica(14/8a/8)	TR.	ügeyik
grlica(6/6a/6)	TR.	ügeyik
grlica(6/6a/8)	TR.	hubať
grlica(8/10b/ 4)	TR.	hubať ügeyik
grlica(9/10a/8)	TR.	hubať ügeyik
grnaca(13/3b/14)	TR.	čil keklik
izbiči mahal- dir(2/3a/8)	TR.	folluk/tavuklar yumurta yeri
jare(4/16a/6)	TR.	oğlať tođlu
jež(15/15a/15)	TR./TR.	kirpü/keşle
kobac(13/3b/10)	AR.	meymun
	TR.	atmaca
kobac(14/8a/6)	AR.	muymun
	TR.	atmaca
kobac(5/7b/8)	AR.	muymun
	TR.	atmaca
kobac(8/10a/12)	AR.	meymun
kobac(8/10b/2)	TR.	atmaca
	TR.	atmaca meymun
kobac(9/10a/4)	TR.	atmaca meymun
kobila(13/2a/6)	TR.	baytal kışrať yund

kobila(6/4a/8)	TR.	baytal kışrak
kobila(8/12a/ 2)	TR.	baytal kışrak
kobila(9/6a/8)	TR.	baytal kışrak
krilo(14/16b/2)	TR.	kanat tel
krilo(6/13a/8)	TR.	kanat tel
krilo(9/21a/7)	TR.	kanat
krilo(9/21a/8)	TR.	tel
luna(14/8a/8)	FAR.	zağnak
	TR.	çaylak
luna(6/6a/6)	FAR.	zağnak
	TR.	çaylak
luna(8/10b/2)	FAR.	zağan
	TR.	çaylak
luna(9/10a/6)	FAR.	zağan
	TR.	çaylak
mačka(13/7b/14)	?	haytel
	TR.	kedi
mesle(5/5a/8)	TR.	baytal
oprnut(6/13b/4)	TR.	anatmak burmak
pas(13/7b/12)	AR.	kelb
	TR.	köpek
pas(14/14b/12)	AR.	kelb
	TR.	köpek
pas(5/15a/8)	AR.	kelb
	TR.	köpek
pas(6/11b/6)	TR.	köpek
pas(6/11b/8)		

	AR.	kelb
pas(8/14b/ 10)	AR.	kelb
pas(8/14b/ 8)	TR.	köpek
pas(9/18a/6)	AR.	kelb
	TR.	köpek
past(4/13a/6)	TR.	çütme
pasti(4/13a/6)	TR.	otlamak
pero(17/22a/6)	TR.	tel yün
pero(7/7b/10)	TR.	tel yün
pijavice(1/6b/13)	?	toltu
	TR.	kukuk
puž(1/6a/14)	TR.	şümüklü böcek
rak(13/3b/2)	TR.	sırtlan yençek
ris(2/3b/3)	TR.	kaplan/arслан gibi bir hay- vandır
svraka(18/12a/16)	TR.	sağa kuşu
svraka(18/12a/17)	TR.	şaşağan
ubrinut(13/9a/8)	TR.	burma
		enetme
ubrinut(8/18a/ 10)	TR.	burma
ubrinut(8/18a/ 12)	TR.	enetme
uš(13/4a/6)	AR.	kehle
	TR.	bit
uš(14/8b/6)	AR.	kehle
	TR.	bit

	uš(18/12b/3)	TR./AR.	bit/kehle
	uš(5/8a/12)	AR.	kehle
		TR.	bit
	uš(6/6b/4)	AR.	kehle
		TR.	bit
	uš(8/8a/ 2)	AR.	kehle
		TR.	bit
	uš(9/10b/12)	AR.	kehle
		TR.	bit
	vuk(2/7a/3)	TR.	ķurd/?
	ždrijebe/lubajinka (2/1b/4)	TR.	ķay/raya
	zmija(13/3b/2)	FAR.	mar
		TR.	yılan
	zmija(14/7b/6)	TR.	yılan
	zmija(14/7b/8)		
		FAR.	mar
	zmija(6/5b/8)	FAR.	mar
		TR.	yılan
	zmija(8/10a/ 2)	FAR.	mar
		TR.	yılan
	zmija(9/9b/2)	FAR.	mar
		TR.	yılan
İKİLEMELER	jedno prema dru- gim(7/17a/8)	TR.	ķarşı be ķarşı
		TR.	birbirine ķarşı
İNSANLARA ÖZGÜ RUHSAL DURUMLAR	bacit(5/13b/12)	TR.	atmaķ bıraķmaķ
	blagosno(2/6b/4)	TR./AR.	ķutlu/ muba- rek
	briķan bit(5/6a/6)	AR.	ķasavet
		FAR. EK+AR.+TR.	bi huzur olmaķ
	brz(1/4a/12)	?	ķuķet
brzo(1/4a/10)			

	TR.	yügrük
brzo(13/8b/16)	FAR.	çabuk
	TR.	yügrük
brzo(6/13a/10)	FAR.	çabuk
	TR.	yügrük
brzo(9/21a/10)	FAR.	çabuk
	TR.	yügrük
čaplo sukat (9/18b/8)	AR.+TR.	haza söylemek
	TR.	yava kılmak
	TR.	yana koy
čestito(8/14b/ 4)	AR.	mübarek
	TR.	kutlu
čestito(9/24b/6)	AR.	mübarek
	TR.	kutlu
često sukat(8/7a/6)	FAR.+TR.	herze söylemek
	TR.	yava kılmak
	(boş)	yana koy
činit(15/5a/7)	TR.	yapmak
činit(15/5a/8)		
	TR.	evetlemek
Đilvusokat (13/7b/18)	TR.	yana koy
Đilvusokat (13/8a/1)		
	TR.	yava kılmak
dobro de (13/3a/6)	AR.	muhkem
dobro(13/3a/6)		
	AR.	kavi
dobro(14/7a/6)	AR.	kavi muhkem
dobro(6/5a/8)	AR.	kavi muhkem
dobro(8/9a/ 12)	AR.	kavi
dobro(8/9b/ 2)		

	AR.	muhkem
dobro(9/8b/6)	AR.	ķavi muhkem
dragovolani bit(2/5b/4)	AR.+TR./AR.	ķail olmak/ rıza
falit se(13/2b/10)	AR.+TR. EK	fehlerlenmek
	TR.	ögünmek
falit se(14/6b/10) falit se(14/6b/8)	TR.	ögünmek
	AR.+TR. EK	fehirlenmek
falit se(8/12b/ 12)	AR.+TR. EK	fehirlenmek
	TR.	ögünmek
falit se(9/7b/10)	AR.+TR. EK	fehirlenmek
	TR.	ögünmek
falit(13/6b/14)	AR.+TR.	medh etmek
	TR.	ögmek
falit(8/13a/ 8)	AR.+TR.	medh itmek
	TR.	ögmek
falit(9/17b/2)	AR.+TR.	medh itmek
	TR.	ögmek
hrkat(12/5b/2)	TR.	horalamak hortlamak
izabrat(6/12b/10) izabrat(6/12b/8)	TR.	göziden
	TR.	üründelemek
izabrat(9/20a/10)	TR.	göziden üründelemek
isplakat se(9/25a/6)	TR.	esnemek iglemek
izabrat(13/8b/4)	TR.	göziden üründelemek
izabrat(14/15b/14) izabrat(14/16a/2)	TR.	ögürtülemek
	TR.	üründelemek

izgubit(13/2a/10)	AR.+TR.	zayı' olmak
	TR.	yauqlamak
izgubit(14/6a/6)	AR.+TR.	zayı' eylemek
	TR.	yauqlamak
izgubit(6/4a/12)	AR.+TR.	zayı' etmek
	TR.	yauqlamak
izgubit(8/12a/ 6)	AR.+TR.	zayı bolmak
	TR.	ya'uqlamak
jako(5/6b/10)	AR.	kavi muhkem
krijući držat(14/12b/14) krijući drža- ti(14/12b/14)	TR.	şaklu dutmak
	TR.	gizlü dutmak
krijući držat(6/10a/12)	TR.	gizlü dutmak şaklayu dut- mak
krijući držat(9/16b/4)	TR.	gizlü tutmak şaklaya dut- mak
kuşat(13/7a/12)	AR.+TR.	tecribe itmek
	TR.	şınamak
kuşat(4/20b/10)	AR.	tecribe
	TR.	şınamak
kuşat(5/14a/6)	AR.	tecribe
	TR.	şınamak
kuşat(8/13b/ 12) kuşat(8/13b/10)	AR.+TR.	tecribe etmek
	TR.	şınamak
kuşat(9/23b/4)	AR.+TR.	tecribe itmek
	TR.	şınamak
lasno(13/7b/12)	TR.	esen kolay
lasno(14/14b/12)	TR.	esen

		kolay
lasno(5/15a/6)	TR.	esen kolay
lasno(6/11b/6)	TR.	esen kolay
lasno(8/14b/ 8)	TR.	esen kolay
lasno(9/18a/6)	TR.	esen kolay
lijepo(7/7a/2)	TR.	güzel
lijepo(7/7a/2)	FAR.	nazik
metnut/vjerić/ metat/ (2/7b/5)	TR./AR.	komak/razi
mutat(2/4a/4)	TR.	karışıklık/fitne
namignut(13/8a/12)	TR.	göz dikmek göz ile işaret eylemek külme
namignut(6/12a/12)	AR.+TR.	işaret eylemek
	TR.	göz dikmek
namignut(8/7b/8)	TR.	göz dikmek
	TR.+AR.+TR.	gözüyle işaret eylemek
namignut(9/19b/5)	TR.	göz dikmek
namignut(9/19b/6)		
	TR.+AR.+TR.	gözüyle işaret eylemek
napraviti(14/4b/8)	TR.	onararak yaparak
napraviti(6/2b/10)	TR.	onararak yaparak
napraviti(8/4b/10)	TR.	yaparak
napraviti(8/4b/12)		
	TR.	onararak

napravit(9/3a/8)	TR.	oñarmak yapmak
obiznut(9/22a/2)	TR.	enetmek
obrinut(9/22a/2)	TR.	burmak
očerat/utjerat(2/7b/9)	TR.+AR.+TR.	kovmak/tard etmek
?(4/27a/6)	AR.	karib
	TR.	yoşsul
opanjkat(5/16a/6)	AR.+TR.	gamze eyle- mek
	TR.	külmek
opanjkat(6/12a/14)	AR.+TR.	gamze eyle- mek
	TR.	külmek
opanjkat(8/7b/ 10 opanjkat(8/7b/8)	TR.	külmek
	AR.+TR.	gamze eyle- mek
opanjkat(9/19b/8)	AR.+TR.	gamze eyle- mek
	TR.	külmek
panut(14/13b/6) panut(14/13b/8)	TR.	düşmek
	TR.	konmak
pisan(4/19a/8)	TR.	giz sağ
pitat(6/10b/8)	AR.	istifsa
	TR.	şormak
pitat(8/13b/ 2)	AR.	istifşar
	TR.	şormak
pitat(9/23a/2)	AR.	istifsar
	TR.	şormak
pitomo(7/7a/10)	AR.	munis
	TR.	elkenci

pjesat(13/7a/4)	?	takusar?
	TR.	şavurmak
po(h)valit se(5/6a/6)	AR.	feherlenmek
po(h)valit se(5/6a/8)	TR.	öğünmek
poštitova(n)(13/7b/8)	AR.	mübarek
	TR.	kutlu
potrajat/ potra- vat(2/3b/4)	TR./AR.+TR.	katlandırmak/ sabır öldürmek
pozderat(13/6b/6)	TR.	bozmak sıamak
predat(13/10a/4)	AR.	teslim
	TR.	iriştürmek
probavit(13/1b/14)	AR.+TR.	hazmetmek
	TR.	sindürmek
prupa(t)(9/5b/6)	TR.	siñdürmek
	AR.+TR.	hazım itmek
razgovorit(14/17a/10)	AR.+TR.	ta'ziye etmek
	AR.+TR.E. +AR.+TR.	hatırı teselli eylemek
razgovorit(9/22b/10)	(boş)	hatırı teselli eylemek
	AR.+TR.	ta'zi itmek
razvogovorit(13/9b/6)	AR.+TR.	ta'ziye eyle- mek
	(boş)	hatırı teselli eylemek
riječ(14/15a/6)	TR.	söz
rusen olmak(14/6b/6)	TR.	alkış itmek şen
ružit(2/6a/10)	TR.	kaynamak/lom étmek
san(4/22a/6)	AR.	rüya
	TR.	düş

sklećit(13/9b/10)	TR.	eğilmek sinmek
smızdrit(13/6b/4)	TR.	tüşmek yazulmak
smijanakat(14/15b/4)	AR.+TR.	ğamze eyle- mek
	TR.	külmeğ
smotan(4/24a/6)	?	palıd
	TR.	künt
smrznut(14/12b/2)	TR.	buzlamak doñmak
smrznut(5/12b/6)	TR.	buzlamak tonmak
smrznut(8/13a/ 4)	TR.	buzlamak tonmak
smrznut(9/17a/2)	TR.	buzlamak toñmak
şudı se(7/19a/6)	TR.	deniliyor
	(boş)	elece biliniyor
tražit(4/13a/8)	TR.	aramak izlemek
trpit/durat(2/3b/4)	TR./AR.	katlanmak/ sabır
ukazat(5/12a/4)	TR.	deyürmek göstermek
ukazat(9/15b/2)	TR.	göstermek
ukazat(9/15b/4)	TR.	deyürmek
valja li(5/15a/2)	TR.	gerek mi
valja li(9/24b/10)	?	keferne
	TR.	yarardır
veseobit(13/2b/8)	FAR.+TR.	ruşen olmak
	TR.	şen
veseobit(5/6a/4)	FAR.+TR.	ruşen olmak
	TR.	şen

	veseobit(8/12b/ 10)	FAR.+TR.	ruşen olmak	
		TR.	şen	
	zadjela(17/38a/4)	TR.	paylaşa üleştüre	
	zločesto(14/14b/8)	AR.	fena	
		TR.	yaramaz	
	zločesto(5/15a/12)	AR.	fena	
		TR.	yaramaz	
	zločesto(6/11b/2)	AR.	fena	
		TR.	yaramaz	
	zločesto(9/24b/8)	AR.	fena	
		TR.	yaramaz	
	İNSANLARIN FİZİKSEL ÖZEL- LİK-LERİ	hrom(14/9b/6)	FAR.	lenk
			TR.	aksak
		hrom(6/7a/16)	TR.	aksak
hrom(6/7b/16)				
		TR.	lenk	
hrom(8/17a/ 4)		FAR.	lenk	
		TR.	aksak	
hrom(9/12b/6)		FAR.	lenk	
		TR.	aksak	
hromo(4/19a/10)		TR.	aksak topal	
jaki(18/9a/15)		TR.	güçlü/ kuvvetli	
tepovad(5/18b/4)		TR.	peltek	
tepovad(5/18b/4)		TR.	dil çalmaq	
trebat(13/9b/8)	TR.	peltek		
trebat(13/9b/8)				
	TR.	dil çalmaq		
trebat(9/25a/4)	TR.	peltek		
tjepat(9/25a/4)				
	TR.	dil çalmaq		

MADENLER	mjer olovo(13/2a/12)	TR.	bakır kurşum	
	?(18/3b/11)	FAR.	kükürd/ kibrit	
	zlato(1/3a/8)	FAR. TR.	pirinç altun	
MEYVE-SEBZE	kupina(6/12b/10)	TR.	böğürtlen yaprağı	
	kupina(8/6a/ 10)	TR.	böğürten yaprağı	
	kupina(9/20b/2)	TR.	böğürten yaprağı	
	voće(13/6a/6)	FAR. TR.	meyve yemiş	
	voće(14/11b/6)	FAR. TR.	meyve yemiş	
	voće(5/11b/12)	FAR. TR.	meyve yemiş	
	voće(6/9a/16)	FAR. TR.	meyve yemiş	
	voće(8/16a/ 8)	FAR. TR.	meyve yemiş	
	voće(9/15a/8)	FAR. TR.	meyve yemiş	
	OLUMSUZ-LUK İFADELERİ	ko ne hoda(17/10a/2)	TR.	gezmeyen gezmeyici
		ko ne hoda(7/4a/4)	TR.	gezmeyen gezmeyici
		ne misli(1/9a/12)	AR.+TR. TR.	zannetme şanma
ne valja(13/7b/10)		TR.	gerekmez yaramaz	
RENKLER	modro(8/9a/ 4)	TR.	gök mor	

	plava(9/8a/6)	AR.	ma'î
	plavetno(9/8a/6)	AR.	esmai
	plavetno(13/2b/14)	AR.	esmai ma'î
	plavetno(14/6b/12)	AR.	esma'î
	plavetno(14/6b/14)	AR.	mai
	plavetno(5/6b/2)	AR.	esmai mai'
	plavetno(8/9a/ 6)	AR.	esmai ma'î
SAĞLIKLA İLGİLİ KELİMELER	čelo(14/17a/12 cijelo(14/17a/12)	TR.	dinç
	čelo(6/14a/4)	FAR. TR.	ham dinç
	čilo(5/18b/2) čelo(5/18b/2)	FAR. FAR.	ham ham
	čelo(9/25a/2)	TR. TR.	dinç dinç
	moćano(9/12b/2) moćano(9/12b/4)	TR.	şag
	moćno(13/4b/14)	TR. AR.	dursun şihhat
	moćno(14/9b/4) moćno(14/9b/4)	FAR. TR.	dürüst şag
	moćno(6/7a/14) moćno(6/7a/16)	AR. TR.	şihhat şag

	močno(8/17a/2)	TR.	sağ
		AR.	şıhhat
	čelo(14/17a/12) cijelo(14/17a/12)	TR.	sağ
		TR.	diñç
TARIMLA İLGİLİ KELİMELER	curnak(2/11a/10)	FAR.	künk/içinden su geçer
	ovas(13/3b/4)	AR.	'alaf
		RUM.	yulaf
	proso(13/3b/4)	FAR.	erzen
		TR.	țaru
	proso(14/7b/10) proso(14/7b/10)	FAR.	erzen
		TR.	darı
	proso(6/5b/12)	FAR.	erzen
		TR.	țaru
	proso(8/10a/6)	FAR.	erzen
		TR.	țaru
	proso(9/9b/4) proso(9/9b/6)	TR.	țaru
		FAR.	erzen
	pšenica(8/10a/ 4) pšenica(8/10a/4)	FAR.	kendüm
		TR.	buğday
	šenica(13/3b/4)	FAR.	kendüm
		TR.	buğday
	šenica(6/5b/10)	TR.	buğday
	šenica(6/5b/12)	FAR.	kendüm
		FAR.	kendüm
	šenica(9/9b/4)	FAR.	kendüm
		TR.	buğda

	uzde(2/8b/11)	TR.	gem/çaba
TAŞIMA ARAÇLARI, YOL İLE	put(13/4a/14)	AR.	sefer
		TR.	yol
	put(14/9a/2)	AR.	sefer
		TR.	yol
	put(6/6b/12)	AR.	sefer
		TR.	yol
	put(8/8a/ 10)	TR.	yol
		AR.	sefer
	put(9/11a/10)	AR.	sefer
	put(9/11b/2)		
	TR.	yol	
TİCARET İLE İLGİLİ KELİME- LER	dobitak(2/3a/3)	AR./FAR.	faide/kâr
	poklon(14/11a/4)	AR.	hibe
		FAR.	bağış
	poklon(5/11a/10)	AR.	hibe
	poklon(5/11a/8)		
		FAR.	bağış
	poklon(6/8b/14)	AR.	hibe
		FAR.	bağış
	poklon(8/15b/ 6)	AR.	hibe
		FAR.	bağış
	poklon(9/14a/6)	AR.	hibe
		FAR.	bağış
	poklonit(14/12a/10)	AR.+TR.	hibe etmek
	poklonit(14/12a/10)		
		TR.	bağışlamak
	poklonit(9/16a/6)	AR.+TR.	hibe etmek
	poklonit(9/16a/6)		
		TR.	bağışlamak
poklonit(8/16b/ 12)	AR.+TR.	hibe etmek	
poklonit(8/16b/ 10)			

		TR.	bağışlamak
	uzajmit(1/2b/6)	AR.	karş
		TR.	ödünç
	zajam(13/5b/12)	AR.	karz hasen
		TR.	ödünç
	zajam(14/11a/2)	TR.	ödünç
	zajam(14/11a/4)		
		AR.	karz hasen
	zajam(5/11a/8)	AR.	karz
		TR.	ödünç
	zajam(6/8b/12)	TR.	karz hasen ödünç
	zajam(8/15b/ 6)	AR.	karz hasen
	zajam(8/15b/6)		
		TR.	ödünç
	zajam(9/14a/6)	AR.	karz hasen
		TR.	ödünç
TOPRAKLA İLGİLİ KELİME- LER	prah(13/7b/4)	?	katam
		TR.	toz
	prah(2/2a/7)	TR.	toz/ğabar
	prah(6/11a/10)	?	katam
		TR.	toz
	prah(8/14a/ 10)	TR.	toz
	prah(8/14a/ 12)		
		?	katam
	prah(9/24a/8)	TR.	toz
	pržina(9/24a/8)		
		TR.	kum
UNVAN, MESLEK	hodža(13/8a/10)	AR.	‘alim
		FAR.	danışmend
	hodža(14/15b/2)	AR.	‘alim
		FAR.	danışmend
	hodža(5/16a/4)	AR.	‘alim

		FAR.	danişment
	hodža(6/12a/10)	AR.	'alim
		FAR.	danişmend
	hodža(8/7b/6)	AR.	'alim
		TR.	danişmend
	hodža(9/19b/4)	AR.	'alim
		FAR.	danişmend
	mlinear(13/3a/14)	FAR.+TR.EK	asibcu
		TR.	degirmenci
	mlinear(9/9a/8)	FAR.+AR.EK.	esyabi
		TR.	degirmenci
	tko mum udu- niče(13/9b/4)	?	fareş
		FAR.+TR.	mum şöndü- rücü
VÜCUT ORGAN- LARI	cvolika(18/7b/5)	TR.	baldır/bacağ
	dlak(8/18a/4)	TR.	şargı sayak
	dlak(9/21b/4)	TR.	sayak
	dlak(9/21b/6)		
		TR.	şargı
	guzica(6/11a/12)	TR.	göt
	guzica(6/11a/14)		
		AR.	dübür
	guzica(9/24b/2)	AR.	dübür
		TR.	göt
	hasura(18/7b/11)	TR.	?/çuğur
	jasan(2/10b/3)	TR.	göz/?
	kosa(9/1b/6)	TR.	şaç
	koža(9/1b/6)		
		TR.	deri
	kost(4/24b/4)	TR.	kemik sünük

krv(14/2a/10)	FAR.	h�un
	TR.	kan
krv(8/3b/ 6)	FAR.	h�un
	TR.	kan
krv(9/1b/6)	TR.	kan
krv(9/1b/7)	FAR.	h�un
meso(8/3b/ 6)	FAR.	k�uştar
meso(8/3b/6)	TR.	et
pamet(13/8a/16)	AR.	'akıl
	TR.	uş
pamet(14/15b/10)	AR.	'akıl
	TR.	uş
pamet(5/16a/12)	AR.	'akıl
	TR.	uş
pamet(6/12b/4)	TR.	uş
	AR.	'akul
pamet(8/6a/ 2)	AR.	'akıl
	TR.	uş
pamet(9/20a/2)	AR.	'akıl
	TR.	uş
şila(14/4a/2)	TR.	sişir
şila(14/4a/2)	TR.	şamar
srce(7/3a/10)	TR.	g�on�ul y�urek
stegno(5/2b/2)	TR.	but uyluş
stegno(8/4b/4)	TR.	but uyluş
stegno(9/2b/10)	TR.	but

			uyuk
	zenica(8/3b/ 10)	TR.+FAR.	göz didesi
		TR.	göz nuru
	žila(5/11a/6)	TR.	siñir
	žila(5/11a/8)		
		TR.	şamar
	žila(6/2a/6)	TR.	siñir şamar
	žila(7/3b/6)	TR.	siñir şamar
	žila(8/3b/ 8)	TR.	siñir şamar
	žila(9/1b/7)	TR.	şamar
	žila(9/1b/8)		
		TR.	siñür
	zjenica(14/4a/8)	TR.	göz bebegi göz nuru
	zjenica(6/2a/8)	TR.+AR.	göz nuru
		TR.+FAR.	göz didesi
	zjenica(9/2a/2)	TR.	göz nuru
		TR.+FAR.	göz didesi
YERLEŞİM,MES- KENLE İLGİLİ KELİMELE	baştina(13/5b/10)	AR.	milik
		TR.	çiftlik
	baştina(6/8b/8)	AR.	milik
		TR.	çiftlik
	baştina(8/15b/ 2)	FAR.	bilin
	baştina(8/15b/2)		
		TR.	çiftlik
		RUM.	sınır
	baştina(9/14a/2)	FAR.	bilin
		FAR.+TR.EK	çiftlik
	kuća(13/2b/8)	FAR.	hañe

		TR.	ev
	kuća(14/6b/6)	FAR.	hane
		TR.	ev
	kuća(5/6a/2)	FAR.	hane
		TR.	ev
	kuća(6/4b/8)	FAR.	hane
		TR.	ev
	kuća(8/12b/ 8)	TR.	ev
	kuća(8/12b/ 8)		
		FAR.	hane
	kuća(9/7b/4)	FAR.	hane
		TR.	ev
	m̄lin(13/3a/12)	FAR.	esyab
		TR.	degirmen
	m̄lin(14/7b/2)	FAR.	esyab
		TR.	degirmen
	m̄lin(6/5b/4)	TR.	degirmen
	m̄lin(6/5b/6)		
		FAR.	iyaban
	m̄lin(8/9b/ 10)	FAR.	esyap
		TR.	degirmen
	m̄lin(9/9a/8)	FAR.	esyab
		TR.	degirmen
YİYECEK -İÇE- CEK	orah(4/17b/2)	AR.	ceviz
		FAR.	koz
	slanica(2/2a/7)	TR.	tuzlu/nemek- dan
voda(13/1a/12)	AR.	ma' i	
	FAR.	ab	
	TR.	su	
YÖN-MESAFE, ÖLÇÜ	daleko(15/3b/8)	TR.	ırak
	daleko(15/3b/9)		
		TR.	uzak
	daleko(4/15b/7)	TR.	ırak

			uzak
	naruć(13/8b/6)	AR.	'ariyet
	naruć(13/8b/8)	TR.	egerti
	naruć(6/12b/12)	AR.	'ariyet
	naruć(6/12b/14)	TR.	egerti
	naruć(8/6a/ 12)	AR.	'ariyet
		TR.	egerti
	(rena) prikući- se(7/18a/2)	TR.	yağlaşdı
			yere yanaşdı
	unutra(18/13b/13)	TR.	iç
	unutra(18/13b/14)	TR.	içerü
	vala li(13/7b/8)	AR.	kifayet
		TR.	gerek mi?
		TR.	yarar mı?
ZAMAN, GÜNÜN BELLİ SAATLERİ	hlad(13/5a/6)	TR.	gölge
	hlad(13/5a/8)	FAR.	saye
	kad(17/31a/2)	TR.	kaçan
	kada(17/31a/4)	TR.+AR.	ne zaman
	mrak(2/3b/8)	TR.	karanguluğ/ karanluk
	sad(17/31a/8)	TR.+AR.	bu zaman
	sada(17/31a/6)	TR.	şimdi
	sada(7/17a/12)	TR.	şimdi
		TR.+AR.	bu zaman
	sutra(18/3a/9)	TR.	yarın/irte

vrijeme(13/7b/18	AR.	dehr zaman
vrijeme(6/11b/14	AR.	dehr zaman
vrijeme(8/7a/4)	AR.	dehr
	AR.	zaman
vrijeme(9/18b/6)	AR.	dehr zaman

Kelimelerin Türkçe, Arapça ve Farsça eş anlamlıları aynı metin içerisinde beraber kullanılmıştır. Türkçe eş anlamlı kelimeler en fazla İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar, Hayvanlarla ilgili adlar ve Vücut organları için; Arapça eş anlamlı kelimeler İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar, Din ile ilgili (İslamiyet) ve Hayvanlarla ilgili adlar için; Farsça eş anlamlı kelimeler ise İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar, Yerleşim, meskenle ilgili ve Dokuma ile ilgili kavramlar için kullanılmıştır.

TR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	179
	Hayvan ve ilgili adları	95
	Vücut organları	49
	Günlük eşya,araç-gereç	34
	Coğrafi yer adları	22
	Yerleşim,meskenle ilgili	14
	Yön-mesafe,ölçü	14
	Meyva-sebze	12
	Sağlıkla ilgili	11
	Tarımla ilgili	11
	Ateş ile ilgili	11
	Toprakla ilgili	10
	Gök cisimleri	9
	Giyim-kuşam,aksesuar	8
	Ticaret ile ilgili	8
	Dokuma ile ilgili	7
	Olumsuzluk ifadeleri	7
	Ev ve ev yapımı ile ilgili	7
	Zaman,günün belli saati	6
	Ağaçlar,çiçekler	6
	Taşıma araçları,yol ile	5

	Akrabalık terimleri	4
	Din ile ilgili islamiyet	4
	Bitkiler	3
	Yiyecek -içecek	3
	Av,avla ilgili	3
	Madenler	3
	Unvan,meslek	3
	Askerlik ve asayiş ile ilgili	2
	Renkler	2
	İkilemeler	2
	Aylar,günler,mevsimler	1
AR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	33
	Din ile ilgili islamiyet	22
	Hayvan ve ilgili adları	16
	Günlük eşya,araç-gereç	12
	Ticaret ile ilgili	11
	Renkler	10
	Askerlik ve asayiş ile ilgili	9
	Zaman,günün belli saati	8
	Vücut organları	7
	Coğrafi yer adları	7
	Unvan,meslek	6
	Yön-mesafe,ölçü	5
	Taşıma araçları,yol ile	5
	Giyim-kuşam,aksesuar	5
	Sağlıkla ilgili	5
	Ev ve ev yapımı ile ilgili	4
	Diğer dinlerle ilgili	4
	Toprakla ilgili	3
	Yerleşim,meskenle ilgili	3
	Gök cisimleri	2
	Yiyecek -içecek	2
	Bitkiler	1
	Tarımla ilgili	1
FAR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	15
	Yerleşim,meskenle ilgili	13

	Dokuma ile ilgili	12
	Hayvan ve ilgili adları	11
	Tarımla ilgili	10
	Coğrafi yer adları	8
	Günlük eşya,araç-gereç	8
	Askerlik ve asayiş ile ilgili	7
	Ateş ile ilgili	6
	Meyva-sebze	6
	Unvan,meslek	5
	Giyim-kuşam,aksesuar	5
	Sağlıkla ilgili	5
	Ticaret ile ilgili	5
	Diğer dinlerle ilgili	4
	Vücut organları	4
	Din ile ilgili islamiyet	3
	Yiyecek -içecek	3
	Madenler	2
	Zaman,günün belli saati	1
	Ev ve ev yapımı ile ilgili	1
	Bitkiler	1
AR.+TR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	23
	Ticaret ile ilgili	3
	Bitkiler	1
	Olumsuzluk ifadeleri	1
?	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	5
	Toprakla ilgili	3
	Günlük eşya,araç-gereç	2
	Hayvan ve ilgili adları	2
	Aylar,günler,mevsimler	1
	Av,avla ilgili	1
	Unvan,meslek	1
RUM.	Giyim-kuşam,aksesuar	5
	Günlük eşya,araç-gereç	2
	Dokuma ile ilgili	1
	Yerleşim,meskenle ilgili	1
	Tarımla ilgili	1

TR./AR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	3
	Askerlik ve asayiş ile ilgili	2
	Hayvan ve ilgili adları	1
AR.+TR. EK	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	4
	Unvan,meslek	2
TR.+AR.	Zaman,günün belli saati	3
	Din ile ilgili islamiyet	1
	Vücut organları	1
FAR.+TR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	4
	Unvan,meslek	1
TR.+FAR.	Vücut organları	3
AR.+TR.E.+AR.+TR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	3
TR.+AR.+TR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	3
FAR.+TR.EK	Yerleşim,meskenle ilgili	1
	Unvan,meslek	1
AR./FAR.	Ticaret ile ilgili	1
	Günlük eşya,araç-gereç	1
TR./AR.TR.E.	Askerlik ve asayiş ile ilgili	1
TR./AR.+TR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	1
TR./FAR.	Akrabalık terimleri	1
TR./TR.	Hayvan ve ilgili adları	1
AR.+TR./AR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	1
AR.+FAR.	Günlük eşya,araç-gereç	1
AR.+TR.+TR.	Aylar,günler,mevsimler	1
FAR.+AR.EK.	Unvan,meslek	1
TR./?	Akrabalık terimleri	1
FAR.EK+AR.+TR.	İnsanlara özgü ruhsal ve fiziksel durumlar	1

Türkçe varlığını her dönem olduğu gibi 18.yy-20.yy arasında Balkan coğrafyasında kelime ve kavramlarının yanı sıra eş anlamlı kelimeleriyle de sürdürmüştür. Fatih Sultan Mehmet(1463) döneminden başlayarak, Türkçe yazan şair ve yazar yetiştiren Bosna Hersek'te bu kültür coğrafyamızın içerisindedir. Türkçenin Balkanlarda soluk alışının son çırpınıları Türkçe –Boşnakça sözlüklerdir. Canlı, konuşma diline yakın sade ve samimi üsluplarıyla; sınır boylarında olmaları dolayısıyla gazâ ruhunu canlı tutmalarıyla; buldukları bölgeye ait gelenek ve göreneklerle mahallî kültüre önem vermeleriyle bölge halkı ve sanatkarları, Türkçenin bayrağını yüzyıllarca o coğrafyada verdikleri eşsiz eserlerle dalgalandırmışlardır.

KAYNAKLAR

- AKSAN(1982), Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, TDK Yay., Ankara
- AKSAN(1996), Doğan, **Türkçenin Sözcükçülüğü**, Engin Yay., Ankara
- AKSAN(1998), Doğan, “*Türklerde Sözcükçülük, Bugün Türkiye’de Sözlük*”. **Ke-bikeç**. Sayı 6, s.115-118.
- AKSAN(2009), Doğan; **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Engin Yay., Ankara
- CAFEROĞLU(1984), Ahmet **Türk Dili Tarihi I-II**, Enderun Kitapevi, İstanbul
- GENCAN(1971), Tahir Nejat; **Dilbilgisi**, TDK Yay., Ankara
- İLHAN(2007),Nadir, **Türk Dili Sözlükleri**, Manas Yay., Elazığ
- İNCE(2002), Yılmaz, “*Manzum Sözlükler ve “Şemsî’nin Cevâhîrî’l-Kelimât’i Üzerine Bir Dil İncelemesi.*” **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** , Cilt: 12, Sayı: 2, s. 175-182, Elazığ
- KARA(2011), Mehmet , “*Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Kitabı: Bosanski Turski Ucitel / Boşnakça Osmanlıca Muallimi*” **Uluslararası Türkçe Eğitimi Sempozyumu, 15-17 Aralık 2011**, Ankara, (Basılamamış Bildiri)
- KARAAĞAÇ(2012), Günay; **Türkçenin Dil Bilgisi**, Akçağ Yay., Ankara
- LEVENT(1980), Agah. S., **Dîvân Edebiyatı (Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar)**, Enderun Kitapevi, İstanbul
- Muhammed Hevai USKUFİ(**Maqbûl-ı ‘Arif -Potur Şahıdıya**), (Çeviren: Fehim Nametak) 2001 Tuzla
- OKUMUŞ(2009),Sait, “*Muhammed Hevâî Üsküfî ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-i Ârif (Potur Şâhidî)*”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer 2009**,s.824-844
- ÖLMEZ(1994), Mehmet. “*Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözcükçülüğü*”. **Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü**. Dil Derneği Yay., Ankara
- ŞENEL(2012), Mustafa, “*Bosna- Hersek’te Boşnaklara Türkçe Öğretmek Amacıyla Yazılmış Türkçe-Boşnakça Sözlükler Üzerine*”, (3.**Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, 30-31 Mayıs 2011,Sarayevo-Bosna-Hersek**)**Bildiri Kitabı**, C.I, Sakarya, s.271-285
- ŞENEL(2013), Mustafa, **18.,19.,20.Yüzyıllara Ait El Yazması TÜRKÇE-BOŞNAKÇA SÖZLÜKLER**, Hâkim Yayınları, Ankara 2013
- Türkçe Sözlük** (2005), TDK Yay., 10.Baskı,Ankara
- YAVUZARSLAN(2004), Paşa, “ *Türk Sözcükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türkî’si*” , **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** , 44, 2, 185-202
- Yeni Türk Ansiklopedisi** (1985), I-XIII, C. X , Ötügen Yay., İstanbul
- <http://www.sondakika.com/haber-ilk-turkce-bosnakca-sozlugu-tanitildi-3449754/>, 04.01.2013)

YAZ KELİMESİ ÜZERİNE

Mustafa UĞURLU*

Temel Kelime Hazinesi

Her dilin, tarihinin karanlık dönemlerinden itibaren kullanılagelen, dolayısıyla lehçe ve ağızlarında da en önemli ortaklığı veya kesişim alanını oluşturan kelimeleri vardır. Buna “temel kelime hazinesi” (“temel söz varlığı”; “temel söz dağarcığı” vs.) denir. Ama bu terim çeşitli çalışmalarda yeterince tanımlanmamış olarak kullanılmaktadır. Bu terim bir yandan bir dilin sözlerini büyük ölçüde anlayabilmek için bilinmesi gereken¹; diğer yandan bir dilde bilinmeyen zamanlardan itibaren kullanılagelen ortak kelimeler anlamında kullanılmaktadır. Dillerdeki bazı kelimeler ise her iki tanıma da uygun olabilir. Örnek: *ay* “Dünya’nın uydusu olan gök cismi”; *kol* “İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm” kelimesi, hem bilinen bütün zamanlarda Türkçede kullanılan bir kelimedir hem de bunları bilmeden Türkiye Türkçesindeki metinleri büyük ölçüde anlamak mümkün değildir. Ancak Türkçenin en eski kelimelerden olduğu varsayılan *ağı* “zehir” veya *yapağı* “ilkbaharda kırılan koyun tüyü” kelimelerini bilmemek, Türkiye Türkçesinin sözlerini anlamayı büyük ölçüde etkilemez.

Bütün bunlara rağmen her dilde, kendi konuşurlarının dış dünyayı adlandırmak ihtiyacına göre birinci derecede önemli sayılan nesne ve hareketleri karşılamak üzere oluşturdukları temel kelimeler vardır ve bunlar büyük ölçüde değişmeden kullanılagelmişlerdir. Bunlar genellikle organ, akrabalık, sayı, yaşadıkları coğrafyanın özelliklerinin, yaşamaları için gereken temel besinlerinin, bilmek zorunda kaldıkları hayvanların, yaşamakla ilgili temel hareketlerin adlarıdır.

Türkçenin temel kelime hazinesine ait kelimelerin köken bilgisi, Türklük bilimi için çok önemlidir. Türklerle ilgili birçok soru, bu kelimelerin köken

* Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi; muugurlu@mu.edu.tr

¹ Bu kelimeler özellikle bir dilin “yabancı dil” olarak öğretilmesi bağlamında önemlidir.

bilgisi, özellikle de ‘oluşturma yönü’ vasıtasıyla cevaplanabilir². Zira kelimeler konuşurlarının evrene bakışını yansıtır: İnsanlar evrendeki nesnelere, olayları, olguları, hareketleri, durumları algıyışlarını ve onlarla ilgili yorumlarını kendi dilleri vasıtasıyla açığa çıkarır, dışa vururlar. Meselâ ‘Türklerin ana vatanı’ sorunu, Türkçenin coğrafya, mevsimler, hayvanlar, yiyecekler gibi kavram alanlarındaki temel kelimelerinin kökeni ve ‘oluşturma yönü’ aydınlatılmadan tam anlamıyla çözülemez.

Genel Türkçe *yaz* ~ *yay* Kelimesinin Kökeniyle İlgili Çalışmalar

Türkçenin temel kelime hazinesine ait kelimelerden biri de *yaz* ~ *yay* “sıcak mevsim” kelimesidir. Bu, bilinen en eski metinlerden günümüze kadar, hemen bütün lehçelerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Örnek: Az. *yaz* / Trkm. *yāz* / Kaz. *jaz* / Kırg. *caz* / Özb. *yāz* / Yak. *sās* / Çuv. *śur* vs. Türk lehçelerinde *yaz* ~ *yay* kelimeleri veya sesçe denklerinden hangisinin “ilkbahar”, hangisinin “yaz”ı gösterdiği ise düzensizlik gösterir. Bir lehçede *yaz* veya *yay*, “yaz” anlamına gelirken, diğerinde, hatta en yakın akrabasında “ilkbahar” anlamına gelebilir.

Bu çalışmada kökeni hususunda bir açıklama sunulan *yaz* “sıcak mevsim” kelimesi hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmalar kısaca şöyle değerlendirilebilir:

Räsänen, ‘ilkbahar’, ‘yaz’ (Frühling, Sommer) anlamında **yāz* (< *yār* < **nār*) kelimesinin kökeni hakkındaki görüşünü ve Türk lehçelerindeki sesçe denklemlerini toplu olarak zikretmiş; bu kelimenin Moğolca *naran*, Mançuca *nar-hun* ve Korece *nerim* kelimeleriyle ilgili olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca Ramstedt’in Korece *nal* ve Poppe’nin Moğolca *nirai* kelimeleriyle ilgi kurduklarını da farklı görüş olarak sunmuştur. (1969: 193).

Clauson, *ya:z* (*ñ-*) kelimesinin temel olarak ‘yaz’, daha sonra bazen ‘ilkbahar’ anlamında kullanıldığını ifade etmiş ve kaynaklardaki şekillerini zikretmiştir. (1972: 982)³

Doerfer ise sözlüğünde kendi bir görüş sunmak yerine, âdeta kendinden önce söylenenleri reddetmek için bir açıklama yapmıştır. Özellikle de daha önceki çalışmalarda belirtilen Macarcadaki *nyar* ve Moğolca, Tunguzca ve Korece -yukarıda belirtilen- kelimelerle ilgi kurulmasının yanlış olduğunu; hatta *yaz* ~ *yay* kelimelerinin bile birbiriyle ilgisini doğru bulmamıştır. (1975: 66-67)⁴

² Bk. Uğurlu 2015.

³ “originally ‘summer’, later sometimes ‘spring’; see *ya:y* for its history and modern forms and meanings.”

⁴ “ETY IV 136 *yaz* ‘ilkbahar, yaz’ (die Bedeutung osm. ‘yaz’ = Sommer’ ist inkorrekt, da dies ist Atü. *yai* heißt.”

Bu kelime hakkında, Türkiye’de yayımlanan ve kendinden önceki çalışmaları da göz önüne alan iki sözlük çalışması vardır: Eren 1999: 446-448 ve Gülensoy 2011: 1099-1100.

Eren, sözlüğünde bu kelimeye diğer birçok kelimeye nazaran uzunca bir yer ayırmıştır. Ancak, kendinden önce bu kelime ile ilgili çalışmaları değerlendirerek özetlemiş; kelimenin kökenine dair kendisi bir görüş belirtmemiştir. Sadece Macarcadaki *nyár* “yaz” kelimesiyle ilgili yaptığı açıklamada; “Son olarak Ligeti, Türkçe -z sesinin karşılığı olarak Macarca *nyár* biçiminde gördüğümüz -r’yi de bir Ön Türk diyalektinden kalma erken bir rotasizm örneği saymıştır. Bazin (SChron 53) Türkçe *yāz* ile Macarca *nyár*’ın antik **hār* prototipinden gelebileceğinden söz etmiştir.” (1999: 447-448) demektedir.

Sözlüğünde -Räsänen gibi- öncelikle Türk lehçelerindeki biçimlerini topluca vermiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere bu kelime, ses denklikleriyle hemen bütün Türk lehçelerinde bulunmakta ve değişken biçimler ortak bir temel kelimeye dayanmaktadır.

Bu kelimeyle ilgili Eren’in çözmeye yoğunlaştığı ve uzun uzadıya tartıştığı konu, Türk lehçelerinde *yaz* ~ *yay* kelimeleri veya sesçe denklerinden hangisinin “ilkbahar”, hangisinin “yaz”ı gösterdiği konusudur. “Eski Türkçe *yaz* biçiminin ‘ilkbahar’, *yay* biçiminin ise ‘yaz’ anlamına geldiği anlaşılıyor.” (1999: 446) diye başlayan açıklamasında bazı araştırmacıların veya kaynakların bu konudaki farklı ve çelişkili görüş ve kayıtlarını zikretmiş ve şu sonuca varmıştır:

“Clauson’un yazdığı gibi (ED 980), çağdaş diyalektlerde durum bir kat daha karışıktır. Yaşayan diyalektlerde *yāz* olduğu gibi saklanmışsa da, diyalektlerin bir bölümünde unutulmuş, bir bölümünde ise iki sözün anlamları tersine çevrilmiştir. Daha açık bir deyişle, ‘summer’ olarak kullanılan *yaz*, ‘spring’ anlamını almış, ‘spring’ olarak kullanılan *yay* da ‘summer’ değerini kazanmıştır.” /.../ “Türk diyalektlerinin bir bölümünde *yaz* ve *yay* sözleri arasında ortaya çıkan karışıklık, ün yapmış birçok dil uzmanının bu sözleri etimolojik açıdan birleştirmesine yol açmıştır. /.../ Eski verilerin ve diyalektler arasındaki karşılaştırmaların tanıklığına göre, *yaz* ve *yay* biçimlerinin etimolojik bakımdan birleştirilmesi düşünülemez.” (1999, 447)

Elbette Eren’in de belirttiği üzere bu iki kelimedenden hangisinin “ilkbahar”, hangisinin “yaz”ı gösterdiği tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde düzensizlik gösterir. Bir lehçede *yaz* veya *yay*, “yaz” anlamına gelirken, diğerinde, hatta en yakın akrabasında “ilkbahar” anlamına gelebilir. Hatta DLT’te olduğu gibi, *yāy* ve *yāz* hem ‘yaz’ hem de ‘ilkbahar’ anlamında kullanılabilir; bk. Ercilasun 2015: 961; 962. Ancak kanaatimce bu durum, onların kökenlerinin farklı ol-

duğunu göstermeyeceği gibi, asıl anlamlarının daha sonra değiştiğini de ispat etmez.

Türkiye Türkçesi üzerine son yayınlanan köken bilgisi sözlüğünün yazarı Gülensoy ise, *yaz* kelimesinin kökeniyle ilgili Eren'den farklı bir görüş sunmamış; Eren'in, Bazin'den aktardığı görüşü benimsemiştir: “*yaz* ‘Yılın, haziranın 21’nden başlayıp Eylülün 23’üne kadar süren, ilkbaharla sonbahar arasındaki sıcak mevsim; ilkbahar’ /.../ < **yāz* [< *yār* < Ön Tü. **nār*] (2011: 1099).

Görüleceği üzere, şimdiye kadar yapılan birçok çalışmada Genel Türkçe *yaz* ~ *yāz* “sıcak mevsim” kelimesinin türemiş bir biçim olduğu kabul edilmiştir. Bu kelimenin kök olmadığını düşünen bir görüşe göre; “Ana Türkçe yazılı örneği bulunmayan **yā-* ‘açmak, yayılmak’ fiilinden +*Iz* sonekiyle türetilmiştir.” (<http://www.etimolojiturkce.com/kelime/yaz>)

Özkan, *yıldırım*, *yıldız*, *alev*, *ışık* vs. kelimelerin kökeniyle ilgili çalışmasında, bu kelimeyi odağa koymamış; ancak “KB”teki *yaruk yaz* tabirinde yer alan, *yaz* kelimesinin de *yaru-* kelimesiyle ilgili olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Çünkü hem *yaz* hem de *yarın* kelimeleri, parlaklıkla, güneşin doğuşuyla, başlayan zaman dilimini ifade ettiği için aynı kökle irtibatlandırılmak mümkündür.” (2003: 171) demektedir.

Genel Türkçe *yaz* ~ *yāz* kelimesinin varsayılan “Altay dilleri”yle ilgisi de incelenmeye değer bir durumdur. Eren, kendi görüşü olmaksızın bu konudaki görüşleri şöyle özetlemiştir⁵:

“Ramstedt (KWb 272 a) Türkçe *yaz* ‘Frühling’ biçimini ? işaretiyle Moğolca *naran* ‘Sonne’ biçimiyle birleştirmiştir. Daha sonra (SKE 15) *yaz*’ı Moğolca *naran* yanında Korece *nal* ‘the sun, the day, the weather’ biçimiyle birleştirmeyi denemiştir. Räsänen (V 193 a) Ramstedt’in *nal* biçimi yerine Korece *nerim* ‘yaz’ biçimini vermiştir. /.../ Poppe (Lautlehre 38) Türkçe *yaz*’ı Moğolca *nirai* ‘yeni doğmuş, taze, yeni’ biçimine bağlamıştır. Bu birleştirme de tartışmaya açıktır.” (1999: 447).

Starostin de *yaz* ~ *yāz* kelimesini Altayca bir kelime saymıştır: Altayca biçimini ‘genç, yeni; ilkbahar, yaz’ (“young; spring, summer”) anlamında **njār*[ā] olarak vermiş ve Tung. **nar-gu-* “yeni, taze, taze söğüt” (1 new, fresh 2 young willow (1 новый, свежий 2 молодая ива); Mong. **nirai* ‘yeni doğmuş’ (new-born (новорожденный); Turk. **jār*; Jpn. **nātū* “yaz” (summer (лето); Kor. **njəri-m* “yaz” (summer (лето) kelimelerini, bu dillerdeki ilk biçimleri olarak kurgulamıştır. Bu çalışmada Ön Türkçe “ilkbahar, yaz” (1 spring 2 summer (1 весна 2 лето) anlamına gelen **jār* kelimesi temel alın-

⁵ Gülensoy, Eren’deki bilgileri kısaltarak göstermiştir; bk. 2011: 1100.

diğine göre, türemiş olduğu kabul edilmemektedir (2003: 988-989). Nitekim sözlükte *njā-* maddesi bulunmamaktadır.

Starostin'in çalışması, birçok bakımdan güvenilir gözükmemektedir. Çünkü Türkçe aynı kökten türediği görülen kelimeler farklı farklı kurgulanmış Altayca köklerle ilişkilendirilmiştir. Örnek olarak *yay* ~ *yāy* 'ilkbahar, yaz'; *yaz* "ilkbahar, yaz"; *yak-* 'yakmak'; *yal* "parlamak, alev almak"; *yıldız* 'yıldız' kelimeleri farklı farklı köklerle ilişkilendirilmiştir:

Türkçe *yay* ~ *yāy* 'ilkbahar, yaz' kelimesinin kökeni olarak ise "yaz, öğlen" (summer, midday) anlamında Altayca "**nāžV*": Mong. **nāžir*; Turk. **jāj*; Kor. **nác*" gösterilmiştir (Starostin 2003: 963)⁶.

Türkçe *yak-* kelimesinin kökeni olarak ise "yakmak" (to burn) anlamında Altayca "**dákà*": Tung. **deg-že-gi-*; Turk. **jak-*; Jpn. **dák-*; Kor. **thà-*" gösterilmiştir (Starostin 2003: 469)

Türkçe *yal* kelimesinin kökeni olarak ise "parlamak, alev almak" (to shine, blaze) anlamında Altayca "*zióla*": Tung. **sulū-n*; Mong. **solongā*; Turk. **jal(č)-*; Jpn. **sas-*; Kor. **sār-*" gösterilmiştir (Starostin 2003: 1519)⁷.

Yine Türkçe *yal* kelimesinin kökeni olarak ise "yanmak, parlamak" (to burn, flash) anlamında Altayca "*žjale*": Tung. **žild-*; Mong. **žali*; Turk. **jal-*" gösterilmiştir (Starostin 2003: 1541)⁸.

⁶ PTurk. **jār* 1 spring 2 summer (1 весна 2 лето): OTurk. *jaz* 2 (Orkh., OUygh.); Karakh. *jaz* 2 (MK); Tur. *jaz* 2; Gag. *jāz* 2; Az. *jaz* 1; Turkm. *Jāz* 1; Sal. *jaz* 1; Khal. *jāz* 2; MTurk. *jaz* (AH 1, Ettuhf. 2); Uzb. *jaz* 2; Uygh. *jaz* 2; Krm. *jaz* 1; Tat. *jaz* 1; Bashk. *jad* 1; Kirgh. *žaz* 1; Kaz. *žaz* 2; KBalk. *zaz* 2; KKalp. *žaz* 2; Kum. *jaz* 1; Nogh. *jaz* 2; SUygh. *jaz* 1; Khak. *čas* 1; Oyr. *jas, das* 1; Tv. *čas* 1; Chuv. *šor* 1; Yak. *sās* 1; Dolg. *hās* 1.
 ◇ VEWT 193, ЭСТЯ 4, 71, EDT 982, Лексика 73, Stachowski 100, Федотов 2, 138-139.

⁷ PTurk. **jal(č)-* 1 to blaze, flame 2 lightning (1 сверкать, сиять 2 молния): OTurk. *jašu-* 1, *jašin* 2 (OUygh.); Karakh. *jašu-* 1, *jašin* 2 (MK); MTurk. *jašin* 2 (AH), *jašiq* 'sun' (R.); Uzb. *jašin* 2; Tat. *ješen* 2; Bashk. *jašen* 2; Kum. *jašin* 2; Nogh. *jasin* 2; Khak. *čazin* 2; Shr. *čažin* 2; Oyr. *jažin, dāžin* 2; Chuv. *šiš-* 1, *šizəm* 2.
 ◇ EDT 977, 979, VEWT 192, ЭСТЯ 4, 149-150, Лексика 22-23. Turk. **jalın* > Mong. *jašin* 'lightning' (Щербак 1997, 123).

⁸ PTurk. **jal-* 1 to burn, blaze 2 flame (1 гореть, пылать 2 пламя): OTurk. *jal-* 1 (OUygh.), *jalın* 2 (OUygh.); Karakh. *jal-* 1 (MK), *jalın* 2 (MK); Tur. *jalın* 2; Gag. *jalın* 2; Turkm. *jalın* 2; MTurk. *jalın* 2 (Бор. Бад.); Uzb. *jaliņ* 2 (dial.); Krm. *jalın* 2; Kirgh. *žalın* 2; Kaz. *žalın* 2; KKalp. *žalın* 2; Kum. *jalın* 2; Nogh. *jalın* 2; SUygh. *jalın* 2; Khak. *čalın* 2; Oyr. *jalın, dalın* 2; Tv. *čalın* 2; Chuv. *šolъм* 2. ◇ VEWT 181, EDT 918, 929, ЭСТЯ 4, 106-107, Лексика 23, 356-357, 363, Федотов 2, 133-134, TMN 4, 187. Cf. also Кypч. *jalgavuč* 'frying pan' (ЭСТЯ 4, 13). Turk. **jaltir-* 'to flash, blazed' (ЭСТЯ 4, 94) > Mong. *iltira-* id.; **jaltirim* (ЭСТЯ 4, 281) 'lightning' > Mong. *jildurum* id. (Щербак 1997, 121). I KW 470. A Western isogloss, but, despite Щербак 1997, 121-122, hardly a loanword in Mong. < Turkic (final -i of the Mong. form is unexplained). The Turkic form, however, due to a

Türkçe *yıldız* kelimesinin kökeni olarak ise “yıldız” (star) anlamında Altayca “**p’jōlo*: Mong. **hodu*; Turk. **jul-dur* (*-*dir*); Jpn. **pasi*; Kor. **pjér* gösterilmiştir (Starostin 2003: (1155-1156)⁹.

Genel Türkçe *yaz* ~ *yay* Kelimesinin Kökeni

Şimdiye kadar yapılan birçok çalışmada veya köken bilgisi sözlüklerinde kök bir kelime olarak kabul edilen *yaz* kelimesinin kökenini aydınlatılabilmek için öncelikle türemiş olup olamayacağını belirlemek gerekir. Bunun için öncelikle isim türünde kelime yapan bir *-z* yapı biriminin (“morform”) varlığı tespit edilmelidir. Eski Türkçede *ba-* “bağlamak” (Arat 1979: 51) fiilinden türediği anlaşılan *baz* “bağimli, tabi” kelimesi bulunmaktadır; bk. Tekin 2003, 93. Ayrıca *buz* kelimesinin de *bu-* ‘üşümek, donmak’ fiilinden geldiği bilinmektedir; bk. Gülensoy 2011, 189¹⁰.

bud- ‘donup ölmek’ (Ercilasun 2015, 599; (*er tumlugka budtı* ‘adam soğuktan dondu ve öldü’; Ercilasun 2015, 529); *būz* ~ *buz* ‘buz’; Ercilasun 2015, 605). *-d-* ~ *-d̄-* eki ise Eski Türkçede fiilden fiil yapmaktadır. Örnek: *ko-d-* ‘koymak’; *to-d-* ‘doymak’; bk. Tekin 2003, 94; Ergin 2000, 215., kr. *to-k* ‘tok’; *to-l-* ‘dolmak’.

Böylece *yaz* ~ *yāz* kelimesinin *ya-* ~ *yā-* fiilinden, fiilden isim yapma eki olan *-z* ile türemiş bir biçim olduğu yapı bakımından ispat edilebilir.

Buna rağmen, *yaz* kelimesinin kökenini aydınlatılabilmek için bir de Türkçede anlam bakımından uyumlu bir *ya-* ~ *yā-* fiilinin varlığını ispat etmek gerekir. Her hangi bir Türk lehçesinde /*ya/* sesleriyle başlayan nispeten çok kelime vardır. Ancak bunlar, anlam açısından birbirleriyle ilişkilendirildiğinde bir bölük kelimenin ortak bir temel anlama gidebileceği görülmektedir. Bunlar içinde bir *ya-* ~ *yā-* fiilinin temel anlamı, “parlamak, aydınlanmak, alevlenmek, ateş durumuna geçmek” vs. olmalıdır; bk. Özkan 2003.

Ttü. *yan-* fiilinin mecaz anlamları dikkate alınmazsa temel anlamının ‘ateş durumuna geçmek, ısı, ışık veren bir konuma geçmek’ olduğu anla-

merger of **ǰ-* and **d̄can* also reflect PA **dali* ‘to roast, burn’ (q.v.); cf. especially Kypch. *Jalgavuč* ‘frying pan’ (ЭСТЯ 4, 13).

⁹ PTürk. **jul-dur* (*-*dir*) star (звезда): OTürk. *jultuz* (Orkh., OUygh.); Karakh. *julduz* (MK); Tur. *jıldız*; Gag. *jıldis*; Az. *ulduz*; Turkm. *jıldiz*; Sal. *jıldus*; Khal. *julduz*; MTürk. *julduz* (Pav. C., MA); Uzb. *julduz*; Uygh. *jultuz*; Krm. *jıldiz*; Tat. *joldiz*; Bashk. *jondođ*; Kirgh. *ǰıldiz*; Kaz. *ǰıldiz*; KBalk. *ǰulduz*; KKalp. *ǰulduz*; Kum. *julduz*; Nogh. *julduz*; SUygh. *juldis*; Khak. *čiltis*; Shr. *čiltis*; Oyr. *d’ildis*; Tv. *sildis*; Tof. *siltis*; Chuv. *śʷʷldʷʷr*; Yak. *sulus*; Dolg. *hulus*. ◊ VEW 210, TMN 3, 260-1, EDT 922-3, ЭСТЯ 4, 279-280, Лексика 53, Stachowski 111

¹⁰ *buz* ‘Buz’ = OT *būz* (DLT) < **bū-z* krş. *buɣ-* ‘üşümek, donmak’ (< *bū-y-*) DLT.: *būd-* ‘donarak ölmek’ *bud-ar* < *būda-r* < **bū-* ‘üşümek’.

şılmaktadır; bk. TS, 2125¹¹. Ttü. *yan-* fiilinin fiilden fiil yapan (dönüşlülük eki) olan *-n-* yapı birimiyle kurulduğu anlaşılmaktadır; krş. *yak-* TS, 2113¹². Böylece *yan-* fiilinin bir *ya-* ~ *yā-* fiilinden türediği görülebilir; bk. Gülensoy 2011, 1053¹³.

Türkçede “parlamak, aydınlanmak, alevlenmek, ateş durumuna geçmek” vs. anlamında *ya-* ~ *yā-* fiilinden türeyen, tarihî ve yaşayan lehçelerde kullanılan nispeten çok kelime vardır. Bu konuda bir kelime toplama denemesi için bk. Özkan 2003.

Bu kelimelerden meselâ *yıldırım, yıldız, yaldız alev, ışık, yaru-* “ışımak” gibi önemli bir bölümünün temelinde *ya-* ~ *yā-* fiilinden türemiş isimler bulunmaktadır.

¹¹ (nsz)1. Birleşiminde karbon bulunan maddeler, ısı ve ışık yayarak kül durumuna geçip yok olmak: *Yanan ormanların yerine yeni orman yetiştirilir...* -Anayasa. 2. Ateş durumuna geçmek, tutuşmak: *Kömür yandı. Ocaktaki odun yandı.* 3. Isı, ışık veren bir konuma geçmek: *Gece oldu ışıklar yandı, yatsı vakti geldi.* -M. Ş. Esendal. 4. Bütünü veya bir bölümü ateş veya sıcaklığın etkisi ile bozulmak, kömür durumuna geçmek: *Yemek yandı. Ekmek yandı.* 5. Isı etkisiyle vücudun bir yanı yara olmak, kızarmak veya rengi koyulaşmak: *Ateşe dokundu, eli yandı. Güneşten kolları yandı.* 6. Vücut veya nesnelerin ısısı artmak: *“Ateşler içinde, günlerce titreyerek yanar.”* -Y. Z. Ortaç. *“Odamız yaz günleri çinkodan damın altında yanar durur.”* -O. V. Kanık. 7. Parlamak, parıldamak: *“Birkaç batarya top, kızgın güneş altında pırıl pırıl yanıyor.”* -F. R. Atay. 8. Birtakım etmenlerin etkisiyle işe yaramaz duruma gelmek: *Kumaş boyadan yanmış. Ekinler dondan yanmış.* 9. Yanık acısına benzer bir acı duymak: *Boğazım yanıyor. Biberden ağzım yandı.* 10. Çok istemek, çabalamak: *“Çocuklar, kendilerini beğendirmek için yanıyorlar.”* -R. N. Güntekin. 11. *mec.* Çok üzülme: *Bu yaz tatil yapamayacağıma yanıyorum* 12. *mec.* Çok sevmek, büyük bir aşk ile sevmek. 13. *mec.* Hükümsüz kalmak, değerini yitirmek: *Vaktinde değiştirilmeyen kâğıt paralar yandı.* 14. *mec.* Zarara, kötülüğe uğramak: *“Maazallah, birimize kitaptan rastgele bir şey soracak olsa yandıığımız gündü.”* -H. Taner. 15. *mec.* Çocuk oyunlarında oyun dışı kalmak. 16. *mec.* Bir bir sıralamak, dile getirmek, dert dökmek, anlatmak: *“Yazı yazmak, hayatımı anlatmak, kalbimi dökmek ihtiyacıyla yanıyorum.”* -S. M. Alus.

¹² (II) (-i) 1. Yanmasını sağlamak veya yanmasına yol açmak, tutuşturmak: *“Kendi sigarası için yaktığı kibriti bana uzattı.”* -F. R. Atay. 2. Ateşle yok etmek: *Çöpleri yakmak* 3. Işık vermesini sağlamak: *“Mavi ışıklı ispirto lambalarını yakarlar.”* -S. F. Abasıyanık. 4. Isı etkisiyle bozmak: *Eteği ütülerken yaktı.* 5. Keskin, sert ve ısırcı bir duyumu vermek: *Biber ağzı yakar.* 6. Yanıyormuş gibi bir etki yapmak: *“Hekime daima şarabın midelerini yaktığından bahsederler.”* -F. R. Atay. 7. Kurutmak, zarar vermek: *“Fırtına ekinleri yakmıştı.”* -S. F. Abasıyanık. 8. (nsz) Çok sıcak olmak: *Bugün güneş yakıyor.* 9. Karartmak: *Güneşte vücudunu yaktı.* 10. Çok üşütmek: *Soğuk rüzgâr insanın yüzünü yakıyor.* 11. *tıp* Tedavi etmek amacıyla doku, damar vb. dağlamak. 12. *mec.* Silahla vurmak. 13. *mec.* Yıkıma, zarara yol açmak, büyük bir zarara uğratmak, mahvetmek: *“Gözü mavi, boyu kısa, kendi muhacir olmasın. Ne olursa olsun makbulüm. Aman bu üçüne dikkat et. Beni yakma.”* -Ö. Seyfettin. 14. *mec.* Güçlü sevgi uyandırmak. 15. *mec.* Zamanında kullanılmadığından hükmünü yitirmek: *Biletini ve tatilini yaktı.*

¹³ *yan-* /.../ < *yā-* ‘yanmak, parlamak’ + *n-*

Bunlar;

- Fiilden isim yapan *-l* ekiyle türeyen *yal* “alev, ateş, kor” (< *ya-l*), kelimesine dayananlar; bk. Özkan 2003, 159; 165. Meselâ Eski Türkçe *tükel* “tam, tamam” (< *tüke-l*) kelimesi bu ekle oluşmuştur; bk. Tekin 2003, 91.

- Fiilden isim yapan *-z* ekiyle türeyen *yaz* “alev, ateş, kor” (< *ya-z*), kelimesine dayananlar olmak üzere iki kısımda tasnif edilebilir.

Türkçede bilinen /l/ ~ /ş/ denkliği sayesinde *yal* ve *yaş* (bk. *yaşın* “şimşek” < *ya-ş-ı-n*) kelimeleri aynı kelimenin değişken biçimidir; bk. Ata 1997, 715. Böylece meselâ Ttü. *yıldırım, yıldız, yaldız, alev* (<< **ya-l-a-gu*) ve *ışık* (<< *ya-ş-u-k*) gibi kelimeler birinci derecede akrabadır.

Türkçede bilinen /r/ ~ /z/ denkliği sayesinde **yar* ve *yaz* kelimeleri aynı kelimenin değişken biçimi sayılmalıdır. Böylece meselâ *yar-u-* “ışımak” (< *ya-r-u-*) kelimesinin *ya-* fiiliyle ilgisi ortaya çıkar. Eski Uygurcadaki *yaruk yaşuk* ikilemesi de bu bağlamda zikredilmelidir. Yine *yarın* “1. bugünden sonra gelecek ilk gün 2. Gelecek, ileriki zaman 3. Bugünden sonra gelecek ilk günde” (TS, 2138) kelimesi de **yār* (< **yā-r* ‘ışıldama, parlama’ + *-ın*) kelimesine dayanmaktadır (Gülensoy 2011, 1076)¹⁴.

Genel Türkçe *yay* ~ *yāy* kelimesi ise, kanaatimce *yaz* ~ *yāz*’ın değişken bir biçimidir. Sondaki *-y/* sesinin, Türkçenin genel ses eğilimine uygun olarak */z/* > */ð/* (“*th*”) > */y/* olması söz konusudur. Örnek. *adak* > *ażak* > *ayak*.

Sonuç

Sonuç olarak şöyle denebilir: Benim kanaatime göre de *yaz* ~ *yāz* kelimesi, bu çalışmada sayılanlar ve sayılmayanlarla birlikte, “yanmak, alev almak, parlamak, ışımak, aydınlanmak” vs. gibi temel bir anlamı olan *ya-* ~ *yā-* fiilinden türeyen bir kelimedir.

Bu kelimenin ‘oluşturma yönü’ şöyle açıklanabilir: Türkler, mevsimleri adlandırırken “sıcak, parlak, aydınlık (bulutsuz)” vs. olanı diğerlerinden ayırt etmiş ve bunu *ya-* ~ *yā-* fiiline dayandırmışlardır. Bu bağlamda *yaz* ~ *yāz*’ın bir değişken biçimi olan *yay* ~ *yāy*’ı da değişik Türk toplulukları aynı anlamda kullanmışlardır. Birçok ünlü Türkoloğu şaşırtan ve uzun uzun tartışmalarına yol açan durum ise şöyle açıklanabilir. Türk topluluklarının dağıldığı geniş coğrafyanın bazı bölgelerinde Türklerin dış dünya algılarına göre *dört*, bazı bölgelerinde ise *üç* mevsim hüküm sürmektedir. Dört mevsim algılanan bir yerde *yaz* ve *yay*, birbirinden ayrılmak gereği duyulmuş, yani *kış, yaz, yay, küz*; bunlardan meselâ *yaz*’a ‘ilkbahar’, *yay*’a ‘yaz’ anlamı yüklenmiştir. Aynı

¹⁴ Burada elbette kelimenin yapısı < **yā-r-ı-n*: fiil kökü-fiilden isim yapma eki-yardımcı ses-vasıta hâli eki olarak düşünülmelidir; kr. *yazın* ‘yaz zamanı’; *kışın* ‘kış zamanı’.

zamanda benzer başka bir bölgede tam tersini kullanan topluluklar da olabilir, yani *kış, yay, yaz, kış*.

Üç mevsimin algılandığı bir bölgede ise *yaz ~ yay*'a ya 'ilkbahar' ya da 'yaz' anlamı yüklenmiştir; yani *kış, yaz, kış*. Buna bir de üç mevsimlik bölgeden dört mevsimlik bir bölgeye göç eden topluluğun eski alışkanlıklarının etkisiyle *yaz ve yay* kelimelerini karışık kullanması söz konusu olabilir. İşte böyle bir durumda sadece sözlük ve kaynak okuyan Türkologun işi pek zordur!

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III - İndeks-*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 47), Ankara.
- ATA, Aysu (1997), *Nâşîrû'd-dîñ Bin Burhânü d-dîñ Rabguzî. Kısaşü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II. Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları 681-2, Ankara.
- CLAUSON, Sir Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- ERCİLASUN, Ahmet B. - Ziyat Akkoyunlu (2015), *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları 1120, 2. Baskı Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, XXVIII+407 s. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 785.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1, Helsinki.
- DOERFER, Gerhard (1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen - Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit IV*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 21, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer, 2007, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II (A-N); (O-Z)*, Türk Dil Kurumu Yayınları 911, Ankara.
- LESSİNG, Ferdinand D. [Çeviren: Günay Karaağaç] (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I (A-N); II (O-C (Z))*, Türk Dil Kurumu Yayınları 829 / 1-2, Ankara.
- ÖZKAN, Fatma (2003), *Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?, Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 27 (Güz 2003)*, s. 157-178.
- STAROSTİN, Sergey Anatolyeviç - Anna V. Dybo, Oleg A. Mudrak (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Handbook of Oriental Studies, Handbuch der Orientalistik, Section Eight, Central Asia 8/1-3, [Editörler: Denis Sinor ve Nicola di Cosmo], Leiden-Boston: Brill. [Birinci cilt [A-K]; İkinci cilt [L-Z]; Üçüncü cilt [Dizin]

- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları 9, 2. Baskı İstanbul.
- TS = TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük* (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları 549, Ankara.
- UĞURLU, Mustafa (2015), Kelimelerde “Oluşturma Yönü”, 7. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri I. (Fırat Üniversitesi / Elazığ 16-18 Ekim 2014)*, [Yayımlayanlar: Buran, Ahmet-Ercan Alkaya-Fatih Özek-Süleyman Kaan Yalçın], Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, s. 365-372.

KUTADGU BİLİĞ METNİNDEKİ EŞ SESLİ KELİMELERİN BEDİİ EHEMMİYETİ

*Muštari HALMURADOVA**

Türk klasik edebiyatı mazmun yönünden çok zengin, günümüzde bile önemini, değerini kaybetmemiş edebiyattır. Klâsik eserleri okuduğumuz zaman yazarların sanatı, maharetinden zevk alırız. Hem de bu eserler vasıtasıyla dil tarihi ile ilgili pek çok bilgileri öğrenmiş oluruz. Bedî eser dilinde halkın yaşama tarzı, gelenek ve görenekleri, dünyagörüşü hakkındaki bilgiler de bulunur. Bu bakımdan klâsik eserlerin dil özellikleri, sözlükbilim araştırmaları son derece önemlidir.

Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eseri Türk halkları edebiyatındaki ilk bedî destandır. Eserin üç yazma nüshası vardır. Nüshaların birisi Uygur, ikisi ise Arap harfleriyle yazılmıştır. Arap harfleriyle yazılmış bir nüsha Naman-gan'dan bulunmuştur. Bu nüsha diğerlerinden farklıdır. (Sodiqov, 2006, s.17). Mezkûr nüshanın daha mükemmel olduğu Rus dilbilimcisi A.Kononov tarafından da itiraf edilmiştir. (Boltaboyev, 2006, s.21). Eserin Namangan nüshası en eski ve ender nüshalardan sayılır. 223 sayfadan ibaret mezkûr nüsha Arap yazısının Sulus şekliyle yazılmıştır. 1923 yılında yazar ve edebiyat bilgini Abdurauf Fitret yazma nüshayı inceleme ve 200 nüsha yayınlama şartıyla Namangan'daki "Neşri Cemiyet"le anlaşma yapar ve nüshayı Taşkent'e getirir. Fitret basında "Kutadgu Bilig" eserinin Namangan nüshası hakkında bilgi verir ve eserden parçaları ilân eder. eder. *Özbek Edebiyatı Örnekleri* kitabında Namangan nüshasının çok önemli olduğunu vurgulayarak şöyle yazıyor: "... beş asır önce, Uygur nüshasından daha önce veya aynı dönemde yazılmıştır; diye tahmin etmek mümkün." (Abdurahmonov, 201, s.13).

Fitret "Firdevsî" başlıklı makalesinde "Kutadgu Bilig" in Namangan nüshasından bahsederken, yazarın bu eseri "Şahnâme"den etkilenerek, aynı eserin vezniyle yazdığını belirtir. (Abdurahmonov, 2011. s.12). Yusuf Has Hâcib eserin türlü halklar tarafından çeşitli adlarla adlandırıldığını belirtir. Kendisi

* Araş. Gör., Özbekistan Millî Üniversitesi. +998971563331; E-mail;mushtariy+uzmu@mail.ru

esere “Türkî Şahnâme” adını verir. Bu da eserin *Şahnâme*’nin tesiriyle yazıldığıını kanıtlar. *Kutadgu Bilig*’de ideal bir cemiyetin yapısı, ideal insan ve devlet adamının özellikleri anlatılır.

Abdurauf Fitret *Kutadgu Bilig* destanının önemini çok iyi anlamıştır. Onun esere olan münasebeti bu cümlesinden de bellidir: “*Bu kitap hem tarihimiz, hem de dilimiz bakımından çok önemli ve değerlidir*” (Abdurahmonov, 2011, s.13).

Kutadgu Bilig yazıldığı dönemde Arapça bilim dili, Farsça devlet dili olarak itibar kazanmış, Türk dili ise sadece konuşma dili olarak kullanıyordu. Böyle bir dönemde Türk dilinde eser yazmak, ona Türkî ad vermek büyük bir cesaretti.

Kutadgu Bilig öğütler tarzında yazılmıştır. Bu öğütler günümüzde de geçerlidir. Eser gençlerde insanî faziletleri şekillendirmeye hizmet eder. Eserin ahlaki-terbiyevi ehemmiyeti onun sözcük hazinesinde ifade edilmiştir. Yusuf Has Hâcib söz birimlerinin şekil ve anlam münasebetlerinden maharetle yararlanmıştır. Özellikle eserde eş sesli sözcüklerin kullanması kelimelerin şekil ve anlam ilişkilerini açıklamada, dil ve tefekkür oranını incelemede çok önemlidir.

Bilindiği gibi, eş seslilik Türk dillerine has özelliktir. “*Eş sesli kelimeler şekilce aynı, mana yönünden farklı kelimelerdir. İki veya daha fazla kelimenin aynı şekilde yazımı ve telâffuzu sonucunda eş sesli kelimeler oluşur.*” (Xolmanova, 2007, s.56). Eş seslilik çeşitli söz oyunlarını oluşturmaya, tuyuğ, askiya (kelimeler çeşitli anlamlarda kullanılan sanat, espi) gibi türleri geliştirmeye, cinas, îhâm sanatlarını kullanmaya, üslubî manaları ifade etmeye hizmet eder. Eş seslilik Özbek edebiyatında bediiyeti sağlayan önemli vasıtalarından sayılır.

“*Eş sesli (ek, kelime) söyleniş ve yazılışları birbirinin aynı olup da anlamları (veya görevleri) ve gösterdikleri kavramlar açısından birbirleriyle hiç bir ilişkisi bulunmayan ek ve kelimelerdir. Türkçede en eski metinlerimizden başlayarak eş sesli ek ve kelimelere rastlanmaktadır.*” (Korkmaz Zeynep, 1992, s.57) Bedîî tasvir vasıtalarından olan eş sesli kelimeler sadece ahengi sağlamaya değil, mana ayırt etmeye de hizmet eder. Eş sesli kelimeler bedîî üslûpta yardımcı manaları ifade etmede, üslubî manaları yansıtmada gayet önemlidir.

Kutadgu Bilig birçok yeniliklerin başladığı eserdir. Türk dilindeki “**İlk-bahar Methi**” başlıklı ilk kaside bu eserden yer almıştır. Eş sesli kelimelerle oluşturulan cinas sanatı esasında yazılmış tuyuğun ilk örneği de bu eseredir: *Aya birgâ butmış tiliñ birlä ög/ Koñül bütti säksiz amul tutğil ög.* (Abdurahmonov, 2011, s.64). [Ey, (Allaha) tevekkül eden, bilimle idrak et, / Gönül,

şüphesiz, inandı, imanı kâmil et.] (Karimov, 1972, s.67). Bu beyitte **ög** kelimesi eş sesliliği oluşturmuş. İlk mısradaki **idrak, idrak etme** anlamında olan bu kelime ikinci mısradaki **iman** manasındadır.

Destanın bir başka beytinden yer almış eş sesli kelimeler soyut kavramı tasvir etmiş ve açıklamış, böylece bediiliği sağlamıştır: *Turup keldim emdi köräyin teyü / Saqınç qadğu bağın yöräyin teyü.* (Abdurahmonov, 2011, s.58). **[Kalkıp geldim seni göreyim, diye / Elem, kaygı bağını çözeyim, diye.]** (Karimov, 1972, s.516). Beyitte **bağ** kelimesi **düğümlemiş** anlamında kullanılmıştır. Burada kelime mecaz anlamda kullanarak bediiyete hizmet ettirilmiştir. Bir başka beyitte ise **bahçe, gülistan** manasını ifade etmiş: *Kişi köñli bağteg ol yaşarğı süwı/bu beglär sözi birla ezgu sawı.* (Abdurahmonov, 2011, s.60). **[İnsanın gönlü sanki bahçe, gülistan gibidir, onu yeşerten su (ise) / Beylerin sözleridir, bu sözlerin değerini bilmek gerekir.]** (Karimov, 1972, s.311). Beyitte insanın gönlü bahçeye benzetiliyor. Bahçedeki ağaçlara, gülistandaki çiçeklere iyice bakıldığı, dikkat edildiği zaman yeşer, çiçeklenir. İnsanın gönlü de bahçe gibi bakıma muhtaçtır. Bahçe sulanmazsa, kuruyabilir. Söz insanın gönlünü okşayan su gibidir. Özellikle, tatlı dil insanı su gibi etkiler, gönülleri sevindirir. Kaba söz ise ateş gibidir. Ateş bitkileri kuruttuğu gibi, kaba söz umut tomurcuklarını mahveder.

Elig kelimesi **hükümdar** ve **el** anlamlarında kullanan başka bir beyti inceleyelim: “*Bitigçi bu yanlığ keräk ey Elig /Inansa añar bersä bolğay elig.* (Abdurahmonov, 2011, s.14). **[Kâtip böyle olmalıdır, ey hükümdar / Ona inansa, el verse (yani iş verse) olur.]** (Karimov, 1972, s.432). Bu beyitte **elig** kelimesi ilk mısradaki **hükümdar** anlamında, ikinci mısradaki ise **el** anlamında kullanılmıştır.

Çeşitli manalar ifadesini bu beyitte de görebiliriz: *Bu ersal yayığ qılqı qurtğa ajun / qılincıqız ol körsä yaşı üzün.* (Abdurahmonov, 2011, s.89). **[Bu vefasız, hareketleri yaşlı kadın(yani hileci, düzenbaz dünya)dır, / Bakarsan, yaptıkları genç (kız), ama kendisi yaşlıdır.]** (Karimov, 1972, s.119). Bu beyitteki **qız** (kız) kelimesi asıl anlamında kullanılmıştır. Burada dünya karıkocaya benzetiliyor. Yani, dünya kocalmış, ama onun işleri genç kızinki gibidir, çekicidir, demek isteniyor.

Qız (kız) kelimesinin başka bir manasını sıradaki beyitte görebiliriz: *Qayu nän qız ersä uş ol nän küşüş/Küşüş nän tılöp bulmaz emgär öküş.* (Abdurahmonov, 2011, s.101). **[Hangi şey kız (nadir) olursa, o azizdir. Aziz şeyi arayıp bulmak zor, insan onu ararken, çok meşakkat çeker.]** (Karimov, 1972, s.141).

Bu beyitte **qız** kelimesi **nadir** anlamında kullanılmıştır. Yani: nadir şey her yerde bulunmaz, onu arayıp bulmak lâzım.

Anasında tuğsa atansa atı / Müsafir bolup mundi ödläk atı. (Abdurahmonov, 2011, s.29). [**Annesinden doğup isim verilince, / O misafir olarak felek atına biner.**] (Karimov, 1972, s.255). Bu beyitte **at** kelimesi iki anlamda kullanarak, eş sesliliği oluşturmuştur. İlk mısradaki **isim** anlamında, ikinci mısradaki ise **hayvan** anlamında kullanılmıştır.

Bar (var) kelimesinin **mevcut** ve **gitmek** manaları ifadesini aşağıdaki beyitte görebiliriz: *Tapuğçı qapuğda umınçqa turur / Uminç bermäsä beg mü-rüvvät barır.* (Abdurahmonov, 2011, s.32). [**Hizmetçi dergahta sadece hizmet yüzünden bulunur. Bey ona lâzım olanı yapmazsa, mürüvvet gider.**] (Karimov, 1972, s.470). Bu beyitte **bar** (var) kelimesi **gitmek, uzaklaşmak** anlamındadır.

Ali Şir Nevaî **bar (var)** kelimesinin dört anlamı bulunduğunu kaydeder: *“Va xili lafz ham topilurki, to’rt ma’nisi bo’lg’ay, andoqki, bor lafziki, bir ma’nisi mavjudlug’dur va bir ma’nisi amrdur boruvg’a va bir ma’nisi yukdur va bir ma’nisi samardur”.* (Navoiy, 1967, s.113). [**Öyle kelimeler varki, dört anlamlıdır. Meselâ, bor (var) kelimesi mevcut, git-, yük ve veri, sonuç kavramlarını ifade eder.**] Son iki anlam “Kutadgu Bilig”de kaydedilmemiştir. Bu manalar sonradan oluşmuş, Ail Şir Nevaî’nin yaşadığı dönemde Fars-Tacik Dilinden geçmiştir diyebiliriz.

Bu Ögdülmiş aydi bu beglär üzä / Tapuğçı hağı bar tapuğda ota. (Abdurahmonov, 2011, s.31).

[**Bu Ögdülmüş diyor: “Beylerin üzerinde / Hizmetçinin hizmetine göre hakkı vardır.**] (Karimov, 1972, s.468).

Baş I “tananın kısmı” – *baş II* “başqan”: *Kör arslanqa oxşar bu beglar özi / Buşursa kesär başe bilgi yaruq.* (Abdurahmonov, 2011, s.173). [**Beyler cesur aslana benziyorlar. Onları kızdırırsan, baş kesecekler, ey, yüksek fikirli.**] (Karimov, 1972, s.116). Bu beyitte beyler aslana benzetilmiştir. Onlarla ilişkilerde çok dikkatli olmak gerektiği, yoksa istenilmeyen kötü durum olabileceği haber verilmiş, uyarılmıştır.

Kör arslan bolu bersäutqa başı/ Bu it barça arslan bolur öz tüşi. (Abdurahmonov, 2011, s.77).

[**Bak, eğer aslan köpeklere baş olursa / Bu köpeklerin hepsi onun gibi aslan olacaktır.**] (Karimov, 1972, s.344). Yusuf Has Hâcîp burada çok güzel tasvir örneğini yaratmıştır. Eğer aslan köpeklere baş olursa, bu köpeklerin hepsi aslan gibi olacak. Burada aslan ve köpek sembolleri vasıtasıyla yiğit insanla korkak kişi karşılaştırılmıştır. Eğer cesur, yiğit insanlar akılsızlara baş olursa, onları terbiye eder. Eğer tersi olursa, mert ve cesur insanlar da gitgide korkaklaşır.

Tapuğqa eñ aşnu törü bilgü öz / Tapunmaq qılınçı sözi sözgä tüz. (Abdurahmonov, 2011, s.110). [**“Hizmet etmek için en önce kuralları iyi bilmeli. / Hizmet tarzı doğru olmalı, sözü sözüne uymalı.”**] (Karimov, 1972, s.616). Yani, hizmet ancak töre hükümleri çerçevesi içinde yapılabilir. Beyitte **eñ (çok)** anlamındaki zarf belginin belgisini gösteriyor. Aynı kelime pek çok beyitlerde **renk** anlamında kullanmıştır:

Beli bolsa yılmıq yana yarı keñ / Ürüñ bolsa qırtış qızıl qızğu eñ. (Abdurahmonov, 2011, s.27). [**Beli ince, yine omuzu geniş olsa / Bedeninin rengi beyaz, yüzü kırmızı, al yanaklı olsa.**] (Karimov, 1972, s.462).

Bazı beyitlerde Allah’ın vasıflarından bahsedilmiştir: *Yağız yer yaşıl kök yarattıkün ay / qarañqu yaruqluq çiğay tut ya bay.* (Abdurahmonov, 2011, s.88). [**Allah yeşil gökyüzünü, yağız yeri, Güneşi ve Ayı, karanlığı ve ışığı, zengini ve fakiri yarattı.**] Eserde **kün** kelimesi **Güneş** anlamında kullanmıştır.¹

Başka bir beyitte **kün** kelimesi **günün aydınlık kısmı** anlamındadır: *Elik bir kün oldrup kör Ögdülmüşig / Oqıdı ayıttı keçär kün işig.* (Abdurahmonov, 2011, s.42). [**Günün birinde hükümdar Ögdülmüş’ü çağırdı, gününün nasıl geçtiğini, işini sordu.**] (Karimov, 1972, s.486).

“*Kutadgu Bilig*”de komutanların faziletleri de övülmüştür. Komutanların gücü aslana, uyanıklığı saksağana, çevikliği kaplana, düşmana hamlesi domuza, mertçe savaşması kurda, akıl ve hileyle iş görmesi tilkiye, şiddeti ayıya, intikamcılığı Mısır öküzüne ve deveye benzetilir. *Tasvir edici, açıklayıcı çeşitli benzetmelerin hepsi onun türlü özelliklerini göstermeye hizmet eder.*” (To’xliyev,2000,s.134)

Yusuf Has Hâcib ordu işinde baş faktör olan kumandanın nasıl olması gerektiği hususunda şöyle fikirdedir: *“Usta bir muharip kumandan domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü, ayı gibi azılı, yaban sığıru gibi kinci, kırmızı tilki gibi hilekâr, deve buğrası gibi intikamcı, saksağandan daha ihtiyatlı, kuzgun gibi ileri görüşlü, aslan gibi hamiyetli, baykuş gibi uyanık, sebatlı,kesin kararlı olur.”* (Başer Sait,1990,s,112).

Eserde **öç** kelimesinin türlü manaları ifade edilmiştir: *Yana alçı bolsa qızıl tilaü teg/ tetir buğrası-teg kör öç sürsä kek.* (Abdurahmonov, 2011, s.96). [**Yine kırmızı tilki gibi hileci, deve buğrası misali intikamcı ise, o zaman gör.**] (Karimov, 1972, s.379). Bu beyitte **öç** kelimesi **intikam, öc** manasındadır.

Sönme anlamındaki **öç** kelimesi gençlik oduna nispetle kullanmıştır: *Tatığ bardı öçti quruğsaq oti/ Yıradı meniñdin yigitlik atı.* (Abdurahmonov,

¹ Bu beyit tahlili Q.Karimov’un kitabında mevcut değil.

2011, s.88). [**Rahat kayboldu, yürek odu söndü./ Yiğitlik odu benden uzaklaştı.**] (Karimov, 1972, s.115).

Bu ajun tüşün ol sen arqış sanı/tüşündä neçä bolğa arqış sanı. (Abdurahmonov, 2011, s.33).

[**Bu dünya bir handır, sen ise kervansın. Handa kervan ne kadar kalacak? Hesap et.**] (Karimov, 1972, s..263).

Bu beyitte **sanı** şekli eş seslilik oluşturmuştur. Bu kelime şimdi edebî dilde kullanmıyor. Eski Türkçede ise benzetme vasıtası olarak kullanmıştır. İlk mısradaki **sanı** kelimesi bu görevde, ikinci mısradaki **hesaplamak** anlamındadır.

Eş sesli kelimelerle tuyuğlar yazılıyor. Cinas örnekleri de bu yolla yazılmıştır. Ali Şir Nevaî Türk halkları edebiyatında tuyuğa pek çok rastlanılacağını belirtir ve bu türü Türk şiirinin özel şekli olarak değerlendirir. Eş seslilik Türk Dillerinde görülen dilsel özelliktir. Fiil-isim eş sesliliği daha çok izlenir.

Türk Dillerinde eş seslilik ayrışmazlık sonucunda meydana gelir. Rus dil bilimcisi **E.V.Sevortyan** tarafından "**Fiil-isim esaslar**" adı verilmiş bu olgu dillerin ilk gelişme döneminde tek heceli esasın belli bir kavram içerdiği hâlde, hem isim, hem fiil olarak kullandığını belirtir. E.V.Sevortyan kendi araştırmalarında **fiil-isim eş sesliliği, fiil-isim şekildaşları** terimlerini kullanmış. Hem de bu olayı kelimebilimsel-biçimbilimsel değişim diye kabul etmek daha doğru olacağını itiraf etmiştir. (Sevortyan E, 1974,s,32-40). Bazı araştırmalarda **eş seslilik** ve **ayrışmazlık** terimleri yerine "**konversiya**" (**dönüşüm**) terimi kullanmıştır. (Mirtojiyev,2014,s.37).

Özbek edebî dilinde **yaz, tut, şiş, to'y** gibi kelimelerde ayrımsızlaşma izlenir. *Saw altun yazar ol tügülmüş kişig/Saw altun etär ol buzulmuş işig.* (Abdurahmonov, 2011, b.38). [**Bu hastalıkla doğan kişinin yüreğini som altın açar, yüzünü güldürür / Bozulmuş işi de altın düzeltir.**] (Karimov, 1972, s.480).

Qalıq qaşı tügdi közi yaş saçar/Çeçäk yazdı yüz köz külär qatğurar. (Abdurahmonov, 2011, s.68).

[**Gökyüzü surat asıyor, gözünden yaş saçıyor / Bahçeler yüzünü açıyor, çiçekler gülüyor.**] (Karimov, 1972, s.75). Eserde çok kullanılmış **yaz** kelimesi mevsim adıdır.Bu kelime hareketi anlatan **yaz-** fiilinden mana alâkadarlığı yoluyla türemiştir.

Eserde **tuman** kelimesinin **çesitli** ve **zulmet** manaları da ifade edilmiştir: *Ajunçıqa erdäm keräk miñ tümün / Anın tutsa eldin ketirsätuman* (Abdurahmonov, 2011, s.81). [**Cihangire bin türlü sanat ve şecaat gerekir / Bunlara dayansa ve ilden zulmet(sis)i yok etse.**] (Karimov, 1972, s.100).İlk mısradaki

tuman kelimesi **çeşitli** anlamında kullanmıştır. Bu kelime Özbek lehçelerinde hâlâ yaşıyor, ama edebî dilde bu manada kullanmıyor. İkinci kısmı ayrı olarak kullanmayan çift kelimedede görülür: **turli-tuman** (her türlü). İkinci mısradaki yazar kış mevsimindeki tabiat olayının manasından yararlanarak **zulmet, karanlık** anlamını bedîi yolla ifade etmiştir.

Eserdeki isim ve isim arasındaki hemde isim ve fiil arasındaki eş seslilik görülür. Bazen yüklem ekiyle şahıs zamirlerinin aynı şekli eş sesliliği oluşturuyor.

Saqıǵ ol körü tursa közdä uçar/ neçä öz edärsä ol ança qaçar. (Abdurahmonov, 2011, s.81). [**O seraptır, bakarsan, gözden uçar, / Ne kadar ardından gidersen, o kadar qaçar, uzaklaşır.**] (Karimov, 1972, s.559). Bu beyitte dünya seraba benzetilmiştir. Dünya sanki serap gibidir, onu ne kadar kovarsan, o senden o derece qaçar, uzaklaşır. Bu beyit eserin mazmununa çok uygundur. Mezkur beyit devletin sembolü olan Aydollu'nun fikirlerini kanıtlar. **Saqıǵ ol** cümlesindeki **ol** kelimesi benzetme görevindeki yüklem şeklidir. **Ol ança qaçar** tamlamasındaki **ol** ise şahıs zamiridir.

“Kutadgu Bilig”deki eşsesli kelimeler menşei bakımından çok farklıdır. Eş seslilik bağımsız kelimeler arasında, bağımsız ve yardımcı kelimeler arasında, kelime ve ekler arasında, Türk ve Fars-Tacik Dillerindeki kelimeler arasında izlenir.

Çağdaş Türk Dillerinde eşseslilik kelimeler, deyimler ve ekler arasında oluşuyor. Bu durum eş sesliliğin Türk Dillerindeki bir üstünlük olduğunu ve hafızayı, zekayı denemeye yönelik birkaç türün yaratılmasına esas olduğunu gösterir.

“Kutadgu Bilig”deki eş sesli kelimeleri çözümleme Türk Dillerine has eş sesliliği açıklama, eş sesli kelimelerin tarihî şekillerini, kelime türleri arasındaki bağlantıları, eş sesli kelimelerin oluşma dönemini tesbit etme, kelimelerin şekil ve anlam bilimi açısından geçirdikleri değişme ve gelişmeleri belirleme bakımından çok önemlidir.

KAYNAKLAR

Abdurahmonov, G’anijon (2011). *Qutadg’u bilig*. I,II,III,IV,Y jildlar. Toshkent: Jahon print.

Başer Sait (1990). *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*. -Ankara.

Boltaboyev, Hamidulla (2006). *Sharq mumtoz poetikasi*. Toshkent: O’zME davlat ilmiy nashriyoti.-447 b.

Karimov Q. *Qutadg’u bilig*. Transkripsiya va hozirgi o’zbek tiliga tavsif. -Toshkent: Fan, 1972.

- Mirtojdiyev, Miraziz (2014). O‘zbek tilida leksik omonim manbalari.-Toshkent: Fan, 2014. -127 b.
- Navoiy, Alisher (1967). O‘n besh jildlik. XIV jild. *Muhokamat ul- lug‘atayn*. Toshkent: Fan.-244 b.
- Prof. Dr. Berre Vardar (2007). Açıklamalı Dilbirim Terimleri Sözlüğü.-İstanbul, 2007.
- Prof.Dr. Zeynep Korkmaz.(2007). Gramer Terimleri Sözlüğü.- Ankara,1992.
- Севостьян Э.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские межтюркские основы на гласные). М.: Наука. 1974.
- Sodiqov, Qosimjon (2006). Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi.-Toshkent, 2006. -147.
- To‘xliyev, Boqijon. O‘zbek adabiyoti. -Toshkent: O‘qituvchi.-230 b.
- Xolmanova Zulxumor (2007). “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kursi yuzasidan qo‘llanma. -Toshkent: Sano-standart. -174 b.

YAKUT TÜRKÇESİNDE ÖLÇÜ ADLARI

*Muvaffak DURANLI**

Giriş

Bir toplumun ölçü sisteminin farklılaşmasında çeşitli etkenler söz konusudur. Özellikle Türk toplumunda İslamiyet'in kabulü ve Arap toplumlarıyla ticaret, ölçü sisteminin değişmesinde belirli bir rol oynamıştır. Bu nedenle İslamiyet öncesi ve İslamiyet'in kabulü sonrası ölçü sistemlerimizde farklılık söz konusudur (Oral Seyhan 2007: 117). İslamiyet ile benimsenen bu yeni ölçü sistemi bölgelere ve dönemlere göre de farklılık gösterdiği (Özyetgin: 1414) bilinmektedir.

Bunun yanı sıra belirli bir dönem içinde farklı kültür dairesinde yer alan bir halkla ticarete iki tarafın birbirini anlaması için karşı taraftaki ölçü sistemlerini tanımlarına ve bunları bir şekilde dillerine almalarına neden olmuştur. Örneğin Türk toplumlarının bir dönemde Çin ile ticari ilişkiler içinde olması Çince bazı ölçü bildiren kelimelerin Türkçeye girmesine neden olmuştur (Özyetgin 2005: 1414).

Bütün bu etkileşimler nedeniyle dünya üzerinde hemen hemen birbirine yakın ölçü sistemleri ve adlandırmaları oluşmuştur. Pek az halk hiçbir etkileşime girmeden, diğer toplumlardan bütünüyle farklı ölçü sistemleri ve adlandırmalarına sahip olmuş. Günümüzde hızlı bir küreselleşme süreciyle farklılıkların kalmadığı bilinmektedir.

Bildirimizde ele alacağımız Yakut Türklerinin ölçü sistemleri ve adlandırmaları da yukarıda değindiğimiz süreçleri farklı koşullarda yaşamıştır.

Yakut Türkçesinde Ölçü Adları

Yakut Türkleri gerek İslamiyet gerekse bir dönem için söz konusu Çin etkisine doğrudan maruz kalmamış bir Türk toplumdur. Bu nedenle de Yakut Türkçesinde var olan ölçü adları pek çok Türk topluluğundan farklı bir gelişim göstermiştir. Elbette bir toplumun geçirdiği tarihi süreç içinde hiçbir etki-

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, m_duranli@hotmail.com

ye maruz kalmamış olması pek de mümkün değildir. Doğrudan İslamiyet veya Çin etkisini yaşamayan Yakutlar, başlangıçta Sibiry'a'nın yerli halklarından daha sonraki dönemde ise belirgin bir Rus etkisi altında kalmışlardır. Üstelik bölgedeki bu oluşum sadece etki bazında söz konusu olmamıştır. 1630'lardan itibaren Rus Çarlığı hakimiyeti altında kalan Yakutlar, yaşam biçimlerini şekillendirmede de Rus kültürünün etkisi altında bulunmuşlardır. Bu nedenle Yakut Türkçesindeki çağdaş ölçü adlarının pek çoğu (hatta tamamı) bu topraklara Rus dili üzerinden gelmiştir. Bu oluşum bildiride Rusça kökenli veya Rus dilinden geçmiş ölçü adlarını belirtmemizi, hatta onları farklı bir sınıflandırma içinde vermemizi gerektirmektedir.

Burada ilk planda Rusça üzerinden geçmiş, çok az ses değişikliğine uğramış ölçü adları verilecektir. Ölçü adlarına geçmeden önce “ölçü” ve “ölçmek” kelimelerinin Yakut Türkçesindeki şekillerini vermek yerinde olacaktır.

Yakut Türkçesinde Ölçü ve Ölçmek

Yakut Türkçesinde ölçü için “кээмэй” kelimesi ve ölçmek fiili için de “кээмэйдээ” kullanılmaktadır. Diğer pek çok Türk topluluğunda olduğu gibi, ölçülü davranış Yakut Türkleri içinde önemlidir. Bu nedenle Yakutlar, hayatlarında ölçünün önemini vurgulayan “кэрдигэн иннинэ кээмэйдээ, туттуон иннинэ толкуйдаа” (kesmeden önce ölç, yarmadan önce düşün) (Sleptsov 1972: 224) atasözünü sıkça kullanırlar.

Kesin Bir Birim Vermeyen Ölçü Adları

Diğer pek çok dil ve lehçede olduğu gibi Yakutçada da kesin bir birim göstermeyen ve mecaz anlamı ön planda olan ölçü adları yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bunlardan biri ‘uzak yolu’ tanımlamak için kullanılan “айан” kelimesidir. Kelime net bir ölçü vermese de kısa mesafeler için kullanılmadığı bilinmektedir. İşlek olan bu kelimedenden türetilen “айан кинитэ” kelimesi ise genel olarak “yolcu” anlamını vermektedir. “бар-“ fiili ile birlikte “айанна бар=” (uzak yollara koyulmak, uzak mesafelere gitmek) anlamındadır. Bazı kullanımlarda kelime anlam değişmesine de uğramıştır; “айан суола” (büyük yol, geniş yol) (Sleptsov 1972: 33).

Azı ifade etmek amacıyla fare kelimesinin kullanılması oldukça ilginçtir. Yakutçada fare için “кутуйах” kelimesi kullanılmakta ve bu kelimedenden oluşturulan “кутуйах кутуруга” (fare kuyruğu) uzunluk ölçüsü olarak tanımlanmaktadır. Bu ifade daha çok aşırı derecede kısa anlamını taşır. Cimrilik için “кутуйах кутуругар кэмнээн аһыыр” (o, fare kuyruğu ile ölçerek yer) (Sleptsov 1972: 194) ifadesi kullanılır.

Ölçülemeyecek sınırsız uzaklık için Yakutçada “куйаар” kelimesi kullanılmaktadır. Özellikle halk anlatmalarında “куйаар дойдута”, çok uzaktaki ülkeleri tanımlamakta kullanılmıştır. Yakutistan coğrafyasına uzak olan çöller de “кумах куйаар” (Sleptsov 1972: 185) olarak tanımlanmıştır.

Yine kesine yakın ölçü adlarından biri “күннүк” kelimesidir. Genel olarak bir gün içinde atla gidilebilecek mesafeyi gösteren ölçü adıdır, “биир күннүк сир” (bir günde alınacak yol, mesafe) (Sleptsov 1972: 198) kesin bir ölçü adı olarak tanımlanamaz. Burada yolun ve atın özellikleriyle kesin bir ölçü vermek mümkün değildir.

Culuruyar Nugun Bootur destanında kahramanın geldiği yol “аҕыш күннүк сирен” (sekiz günlük yerden) (Ersöz 2010: 130) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu şekildeki örnekler, Yakut Türklerinin düşünce sistemini yansıtmaları açısından önemlidir.

Rusça Üzerinden Yakutçaya Geçen ve Çok Az Ses Değişikliğine Uğramış Ölçü Adları

Bu grupta yer alan ölçü adları dilde Rusça biçimine yakın olarak kullanılsa da cümle kullanımında Yakutça eklerle bütünleşmektedir. Burada verilen ölçü adlarının ayrıca son dönemlerde geçmiş olması muhtemeldir.

Örneğin:

“**Biereste**”, kelimesi Rusçadan geçen verst kelimesinin değişmiş şeklidir. “**Bihigi ciebit montan iki biereste**” (Evimiz buradan iki verst uzaktadır) (Sleptsov 1972: 72), “**Bu küöl tuorata bies biereste**” (Bu göl enine beş kilometre/versttir) (Sleptsov 1972: 403)

‘Kare’ için Yakutçada Rusça “квадрат” (Sleptsov 1972: 163) biçimi kullanılırken, “karesini almak” ifadesi için “квадратка таһаар=” biçimi kullanılmaktadır. Kelimenin sıfat biçimi “квадратнай” şeklindedir ve bu sıfat ‘metre kare’ ifadesi için “квадратней метр” şeklinde kullanılmaktadır. Aynı kökten gelen “квaдpатуpа” ise hem kare hem de yüz ölçüm için kullanılmakta ve ‘dairenin yüzölçümü’ için “эргимтэ квадратурата” ifadesi dilde yer almaktadır.

Elmas ölçü birimi olan ‘kirat’ Rusça “карат” (Sleptsov 1972: 162) kelimesiyle karşılanmakta, fakat ‘bir kirat elmas’ şeklinden bir birim bildirirken “алмаас биир карата” ifadesi kullanılmaktadır.

‘Kilometre’ için yine Rusçadan geçen “километр” (Sleptsov 1972: 165) kelime şekli hiçbir değişikliğe maruz kalmadan kullanılmakta, fakat sayılarla veya farklı bir ifade ile birleşiminde diğer kelimeler Yakut Türkçesiyle ifade

edilmektedir: “биир километр” ‘bir kilometre’, “километр сир” ‘bir kilometre uzaklığı olan yer’.

Diğer pek çok Türk topluluğu gibi Yakutlar da kilo için Rusçadan geçen “килограмм” (Sleptsov 1972: 165) şeklini kullanmakta, fakat ölçü bildirirken “биир килограмм” (bir kilo) veya ‘kilo fiyatından bahsederken “килограмм сыаната” demektedirler. Ayrıca Yakut Türkçesinde “киилэ” şekli gündelik konuşma dilinde yaygın kullanılmaktadır, örneğin “киилэ эт” (bir kilo et).

Yine çağdaş bir ölçü kullanımı olan metre küp için kübik “кубической” (Sleptsov 1972: 185) kelimesiyle oluşturulmuş olan “кубической метр” şekli kullanılmakta, sadece hacim ölçüsü olarak “küp” gösterileceği zaman “икки куб мае” (iki küp odun) şekli gündelik konuşmada tercih edilmektedir.

Buraya kadar verdiğimiz örneklerin en belirgin özelliği çağdaş dilde kullanılmalarına karşın sözlü kültür ürünlerinde hiçbir şekilde yer almamış olmalarıdır.

Rusçadan Geçen ve Sözlü Kültür Ürünlerinde Yer Alan Ölçü Adları

Ağırlık ölçü birimlerinden biri de Rusçadan alınmış olan “**pud**” kelimesidir. Rusya’da 1924 yılına kadar kullanımda olan bu ağırlık ölçüsü 16. 380 grama eşitti. Kelime Yakutçaya geçtiğinde “буут” (Sleptsov 1972: 87) şeklini almıştır. Aynı kelime bir pudluk ağırlık birimi için “бууттаах” şeklinde kullanılmaktadır. Bu ölçü biriminin yarısını ifade etmek için Rusçada “**polpuda**” şeklinde bir yapı kullanılmış ve bu ağırlık ölçüsü 8.190 gramı tanımlamıştır. Eski tarihte Yakutçaya giren bu kullanım “боппууда” şeklini almıştır. Daha çok tarımsal ürünlerin ağırlığını ölçmede kullanılmıştır, örneğin “боппууда хортуоппуй” (sekiz kilo patates). Kelime Yakutça mecazi bir anlam kazanarak genel olarak “çok” sıfatını için kullanılmıştır: “буруйа боппууда буолла” (O, çok suçlu).

Destan metinlerinde “buut” daha çok kahramanın tanımlanmasında şu şekilde yer almaktadır.

Sette uon buuttaax /Yetmiş pudluk

Timir kilie eterbehin keten/ Demir çizmeler giyip (Kuzmina 2005: 1255).

Kulun Kullustuur destanında Boshongolloy Mülgün Bootur şu şekilde tasvir edilmektedir:

Toğus uon buuttaax/Doksan pudluk sopası

Doğubay mas toruoskalaax /Meşe ağacından

Sette uon buuttaax/Yetmiş pudluk

Simeles mas tayaxtaax/Asası hanımeli ağacından (Kuzmina 2005: 1249).

Rusçadan geçen fakat uğradığı ses değişimi nedeniyle Rusça olduğu çok zor anlaşılan ölçü birimlerinden biri “**beçet**”tir. Sleptsov’un sözlüğünde “**beçet**” (mühür), “**beçetiney**” sıfat biçimi olarak verilmiştir. Kelime bir nesne veya kişiyi tasvir etmekte kullanıldığında ölçü anlamı kazanmaktadır. Sözlükte verilen örnekte “**biir beçetiney kih**” (çok uzun boylu kişi) kullanımı yer almaktadır (Sleptsov 1972: 101).

Metin Ergun’un Er Sogotoh aktarmasında “**beçetiney**” sıfat biçimi en doğru anlamıyla ‘kulaç’ olarak verilmiştir:

Onno- manna ünser kığı bierbeteğe/Sağa sola şikayetini izin vermeden

Siri sette beçetiney/Yeraltına, yedi kulaçlık yere gömüp (Ergun 2013: 658- 659).

Yakut Türkçesinin Söz Zenginliğinde Var Olan Ölçü Adları

“Арсыын”. Arşın kelimesinin Yakut Türkçesindeki şekli olan bu kelime Sleptsov’un sözlüğünde kullanımdan çıkmaya yakın, eskimiş bir kelime olarak tanımlanmıştır (Sleptsov 1972: 47). M. Fasmer’in sözlüğünde (Fasmer 1986 I. Cilt: 92) Türkçeden alıntı olduğu bildirilen bu kelime ya Rusça üzerine Yakut Türkçesine geçmiş ya da Yakut Türkçesinin söz varlığında çok eskiden beri yer almıştır. Rus araştırmacılar, Rusçanın kelimeyi doğudan aldığını ve XVI. yüzyıldan itibaren Rusya’nın bütününde kullanıldığını belirtmektedirler (Şostin 1975: 57).

“Былас” 2,13m. lik ölçü birimi, (iki elin parmak uçları arasındaki mesafeyi ölçen eşit uzunluk ölçüsü); үс былас көнтөс (üç kulaç uzunluğunda dizgin) (Sleptsov 1972: 92).

“**bilas**” uzunluk ölçüsü olmasının yanı sıra bazen ağırlık içinde dolaylı bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin “**toğus bilas ot**” (dıştan dokuz kulaç uzunluğundaki ot yığını, yaklaşık on ton olarak kabul edilmektedir) (Sleptsov 1972: 387)

Destan ve diğer halk edebiyatı ürünlerinde “**bilas**” özellikle kahramanın evini tanımlamakta sıkça kullanılmaktadır. Örneğin “Üçügey Üöcügüeen, Kuhağan Xocugur” adlı anlatıda kahramanın evini anlatıcı “**bilas**” ve “**beçetiney**” ölçü birimleriyle tanımlar:

Orto bilas uoğalaax/ Dokuz kulaç uzunluğunda

Sette bilas tuoralaax/ Yedi kulaç genişliğinde

Üs beçetiney ürdükteex/ Üç mühür kulacı yüksekliğinde

Khramanın vücut özelliklerini belirtirken de “bılas” kelimesi kullanılmaktadır. Er Sogotoh destanında:

Bies bılas/Beş kulaç

Biekeyer biilleex/İnce belli

Ağıs bılas/Sekiz kulaç

Darayar sarinnaax/Geniş omuzlu

Kihi ebit/Kişiymiş meğer (Ergun 2013: 624- 625).

“**Xaris**”. Karışın Yakut Türkçesinde karşılığı olan bu kelime anlatılarda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. “**Ce, tiitbite buollağına, toğus tayah** süreğın **tuhunantobulu süüren baran, un uorgu** öttüger **maska tiiyen xaris kurduk turuorusayillan xaalbit**” (Gidip baktı, ok dokuz mus geyiğinin kabinde geçmiş ve ağaca bir karış saplanmıştı) (Tomskaya 2011: 90).

Kelime, diğer dillerdeki olduğu gibi, mecazi anlama da sahiptir. “**Xaris haalbit, süöm tüspüt**”, genelde ruhen küçük düşmüş, alçalmış insan için kullanılmaktadır (Sleptsov 1972: 485).

“**Tutum**”. Bir yumruk yüksekliğine eşit ölçü birimi olarak tanımlanan kelime (Sleptsov 1972: 409) saç örgüsünün uzunluğunu belirtmede de kullanılmaktadır: “**Ağıs tutum aalay solko sıhıaxtaax**”, (Sekiz tutam uzunluğunda ipek saç örgüsü) (Tomskaya 2011: 106).

Er sogotoh anlatısında kahramanın aşık olduğu kızın saç örgüsü ‘**tutum**’ ile değil, ‘**bılas**’ ile tasvir edilmiştir. Bu, destan anlatımında sıkça başvurulan abartı sanatından kaynaklanmaktadır.

Toğıs bılas sıhıaxtaax/Dokuz kulaç saç örgülü

Tunalıkaan Kuo baraxsanı/Tunalıkaan Kuo garibi (Ergun 2013: 614- 615).

“**Kös**”. Yakutçada “kös” kelimesi yaklaşık 10 km için kullanılmaktadır (Sleptsov 1972: 182). Ayrıca “at kehe” şeklindeki ölçülendirme geçmişte 10 km, “оҕус кеһе”, yaklaşık 7- 8 km, “сиэлэр ат кеһе”, tırıs koşan atlar için (yaklaşık 13- 14 km) kullanılmıştır. Günümüzde kullanımdan kalkmış olan bu ölçü birimi tamamen bölgesel bir adlandırma şeklidir.

Bu kelimeden türetilmiş olan “кестеех” sıfat biçimi ise 10 km’lik mesafedeki yerleri tanımlamak için kullanılmıştır. Örneğin “кестеех сир”, 10 km uzaktaki yer. Bu arada “көс=” Yakutçada ‘göç etmek, yerleşmek; geçmek (yeni bir işe) anlamlarına sahiptir. “Атын сиргэ кеһебүт” (biz diğer bir yere gittik); “мантан кеһебүт” (biz buradan göç ettik); “атын улэбэ кес=” (yeni bir işe geçmek).

Culuruyar Nurgun Bootur'da uzaklık belirtmede “**köstöox**” şekli kullanılmaktadır:

Ustata otut köstöox/ Uzunluğu otuz kös

Tuorata uon köstöox / Genişliği on kös (Ersöz 2010: 132).

Söylenişi çok yakın olan “**kös**” ve “**küös**” kelimesinin çok sıkça karıştırıldığı görülmektedir. Çömlek anlamındaki “**kycöc**” (Sleptsov 1972: 200) kelimesi de bir zaman dilimini belirlemek için halk arasında kullanılmıştır. Örneğin:

“Üs ton **küös bıstına sinnaniax**” (Tomskaya 2011: 123). Burada donmuş etin üç kez haşlanma süresi kastedilmiştir. Yakutistan gibi soğuk bir coğrafi bölgede bu uzun bir süreyi kapsamaktadır.

Sonuç

Yukarıda verilen örnekler Yakut Türklerinin geçmişte sadece sözlü kaynak günümüzde ise hem sözlü hem de yazılı kaynak olarak nitelenen halk anlatılarında bu zenginliğin yaşadığını göstermektedir. Burada belirtmek istediğimiz ise sözlü anlatı metinlerinin yayınında bu kelimelerin dipnotlarla açıklanmaya çalışılması ise bu kelimelerin unutulma sürecine girdiğini göstermektedir.

Başta Sibiryaya olmak üzere diğer Türk topluluklarındaki farklı ölçü adlandırmalarının, sistemlerinin tespit edilmesi ve “Türk Topluluklarında Ölçü Terimleri” adını taşıyan bir çalışmada bu zenginliğin ortaya konulması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Ergun M., **Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh**, Ankara, 2013.
- Ersöz M., **Culuruyar Nurgun Bootur**, Ankara, 2010.
- Fasmer M., **Etimoloğışekiy Slovar Russkogo Yazıka**, Moskova, 1986.
- Kuzmina, Y. N., **Ukazatel Tipışekskih Mest Geroışekşego Eposa Narodov Sibiri**, Novosibirsk, 2005.
- Özyetgin, A. M., “Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler”, **ICANAS 38**, Ankara, 2007, ss. 1413- 1419.
- Oral Seyhan, T., “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2007, 4/22, ss. 116- 145.
- Sleptsov, P. A., **Yakutsko- Russkiy Slovar**, Moskova, 1972:
- Şostin, N. A., **Oçerki İstorii Russkoy Metroloğii XI- XIX Veka**, Moskova, 1975.
- Tomskaya, A. A., Üçügey Üöcügüyeen, **Kuhağın Xocugur**, Yakutsk, 2011.

İSİM KISMI ÇİFT ÜNSÜZLE BİTEN BİRLEŞİK FİİLLERİN YAZIMI ÜZERİNE

Münür ERTEN*

İsimle yapılan birleşik fiillerin yazımı ile ilgili olarak değişik kaynaklarda farklı açıklamalar yapılagelmiş, bir ortak yazım şekli belirlenememiştir.

H. Ediskun, isimle yapılan birleşik fiilleri III. Gurup Bileşik Fiiller olarak ele alır. Yazılışı ile ilgili bir şey söylemez fakat örnekleri verirken çift ünsüz ile biten isimleri *et-*, *eyle-*, *edil-*, *ettiril-*... gibi yardımcı fiillerle birleşik yazar: *ayırdedil-*, *hissettiril-*, *emret-*, *reddeyle-*... gibi. Fakat *arz et-* fiilini ayrı yazarken buna bakarak ayrı yazılması gereken *aşket-* fiilini birleşik yazar. Ayrıca *hitabet-*, *mahcubet-*, *icabet-* *berbadet-*, *inadet-* ... gibi fiilleri birleşik yazar ve bunların neden birleşik yazıldığı konusunda bir açıklama yapmaz (Ediskun 1963: 241-243).

Birleşik veya ayrı yazılma konusu yalnızca *et-* yardımcı fiiline özgü bir durum olmamakla beraber (*ettir-*, *ettiril-*, *ol-*, *olun-*, *eyle-* yardımcı fiillerini de ilgilendiriyor) M. Hengirmen, “etmek eyleminden önce gelen sözcüğün son hecesinde ses değişimi olursa etmek eylemi bu sözcükle bitişik yazılır.” diyerek *aksetmek*, *azmetmek*, *bahsetmek*, *hükmetmek*, *keşfetmek*... gibi örnekler verir. Şu örnekleri ayrı yazar: *dert etmek*, *dert olmak* (Hengirmen 1998: 267-268).

“Yabancı sözcükler Türkçede az çok değişikliğe uğramışlardır. Bunlardan bazıları yardımcı eylemle birlikte kullanıldığında asıl biçimine dönebilir, bu durumda yardımcı eylem ayrı yazılmaz.” der N. Koç ve örnekler verir: *affet-*, *bahset-*, *defnet-*, *emret-*, *sabret-*... (Koç 1996: 344). Birleşik yazılmanın sebebini yabancı kelimelerin uğradığı değişiklikler olarak gösterir.

Z. Korkmaz, isimle yapılan birleşik fiillerin yazılışı ile ilgili bir açıklama getirmez fakat verdiği örneklerin yazılışından, ünlü düşmesi olan kelimelerin birleşik yazıldığını görüyoruz: *affet-*, *akset-*, *devret-*, *resmet-* *zapteyle-*... gibi.

* Yrd. Doç. Dr., D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Emekli öğretim üyesi. ertenmunir@gmail.com

Ses değişikliği veya ünlü düşmesi olmamasına rağmen *raptet-* ve *celbet-* fiillerini de birleşik yazar. Yine bir açıklama yapmadan *dans et-*, *şarj et-*, *nakavt et-felç ol-*, *arz eyle-* fiillerini ayrı yazar (Korkmaz 2003: 792-794).

G. Karaağaç, “Tek başlarına kullanılmayan ve kullanıldıklarında asli şekillerini koruyamayan adlar, yardımcı eyleme bitişik yazılır: *sabret-* (*sabr>sabır*), *hallet-* (*hall>hall*), *hisset-* (*hiss>his*), *affet-* (*afv>af*), *zannet-* (*zann>zann*) der ve ayrı yazılanlarla ilgili olarak bir açıklama getirmez (Karaağaç 2012: 473).

Bu özelliği göstermeyen isimlerin yardımcı fiille ayrı yazılacağı sonucunu çıkarırız; bunu örneklerinde de görüyoruz zaten.

M. Bilgin, yazılışları ile ilgili bir görüş belirtmez ise de *dert etmek*, *halt etmek* fiillerini ayrı yazar fakat *hissetmek* ve *mahvetmek* fiillerini birleşik yazar (Bilgin 2006: 400).

Yazım Kılavuzu’nda ise bu konuda şöyle bir açıklama var: “Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler” başlığı altında yirmi iki maddelik açıklama ile örnekler verilir. Bunlardan ikinci madde konumuzla ilgilidir:

2. Özgün biçimleri tek heceli bazı Arapça kökenli kelimeler *etmek*, *edilmek*, *eylemek*, *olmak*, *olunmak* yardımcı fiilleri ile birleşirken ses düşmesine, ses değişmesine veya türemesine uğradıklarında bitişik yazılır: *emretmek*, *menolunmak*, *cemetmek*, *kaybolmak*, *affetmek*, *hissetmek*, *reddetmek*.

İkinci maddede söylenenlere uymamakla birlikte örnekler arasındaki *darbetmek*, *dercetmek*, *hamdetmek* fiillerinin de birleşik olarak yazıldığı görülür.

Yine Yazım Kılavuzu’nda “Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler” başlığı altında on madde yer alır ve birinci madde konumuzla ilgilidir:

1. *Etmek*, *edilmek*, *eylemek*, *olmak*, *olunmak* yardımcı fiilleriyle kurulan birleşik fiiller, ilk kelimesinde herhangi bir ses düşmesi veya türemesine uğramazsa ayrı yazılır: *alt etmek*, *arz etmek*, *dans etmek*, *terk etmek*... (Y. Kılavuzu 2012: 18-21).

Bu maddede verilen örnekler iki türlü. Yukarıda görülen ve isim kısmı çift ünsüzle bitenlerin yanı sıra isim kısmı çift ünsüzle bitmeyen fiiller de var: *azat etmek*, *el etmek*, *göç etmek*, *ilan etmek*, *var olmak*....

S. Özçelik ve M. Erten ise bu konuda kısa ve net bir görüş ileri sürerler:

Ancak *et-*, *eyle-*, *ol-* fiilleriyle yapılanların isim kısmı çift ünsüzle bittiği zaman söylenişlerine uygun olarak birleşik yazılmalıdırlar. Ayrı veya birleşik

yazılmalar için gereksiz sebepler bularak şunlar bu yüzden birleşik yazılır, bunlar şu sebepten ayrı yazılır demeye gerek yoktur. Türkçe olsun alınma olsun, sonu aynı veya farklı çift ünsüzle biten isimler ünlü ile başlayan yardımcı fiil aldıklarında birleşik yazılmalıydılar. (Özçelik, Erten 2011: 136)

Bu tür birleşik fiillerin bitişik yazılmasının iki sebebi olduğu görülüyor: Birincisi, çift ünsüzle biten isimlerin son iki sesinin daha rahat ve kolay söylenebilmesi amacıyla, bizim iki ünsüz arasına türettiğimiz ünlünün birleşme sırasında yardımcı fiilin (*et-*, *eyle-*, *ol-*) ünlü ile başlaması dolayısıyla söylerken ulama yapıldığı için düşmesi. İkincisi, eğer isim ikiz ünsüzle bitiyorsa bizim söylemeye yazmadığımız ikinci ünsüzün yine aynı şekilde söylerken yardımcı fiile ulanmasından dolayı ortaya çıkması.

Bu fiillerin yazımı için genellikle tutulan yol, çift ünsüzle biten isimlerin, aslında bulunmayan fakat bizim kolay söylemek için türettiğimiz ünlünün birleşme sırasında düşmesi sonucu birleşik yazılması şeklindedir: *sabretmek* (<*sabır etmek*) gibi.

Eğer sondaki çift ünsüzün rahat söylenebilme özelliği varsa yani iki ünsüz arasına ünlü türetmiyorsak ayrı yazma yolu tercih edilmiştir: *arz etmek* gibi. Bunun yanında raptet- ve celbet- fiillerinin yanı sıra *mahcubet-*, *icabet-berbadet-*, *inadet-* fiillerini birleşik yazanlar da olmuştur.

Sonuç

Bu karışıklıkları önlemek ve bu tür birleşik fiilleri yazma konusunda bizce en uygun olanı, bu fiilleri söylerken yaptığımızı, yazarken de yapmak. Yani isim kısmı, Türkçe veya alınma, sonu benzer veya farklı çift ünsüzle biten isimleri, ünlü ile başlayan *et-*, *eyle-*, *ol-*, *edil-*, *ettir-*, *olun-*... gibi yardımcı fiillerle birleşik yazmak: *sabret-*, *arzet-*, *aşket-*, *derdet-*, *ahzolun-*, *derceyle-*, *şarjet-*, *felcol-*, *nakavtol-*, *altet-*, *terkeyle-*, *cenket-*... gibi.

Çünkü bu, söyleyişle ilgilidir ve biz bu fiilleri söylerken *arz* ile *etme*'yi ayırarak söylemiyoruz tam tersine *arz* kelimesinin *z* sesini *etme*'nin *e*'sine ulayarak söylüyoruz; bunu, sonu çift ünsüzle biten isimleri bu yardımcı fiiller ile birleştirirken ses düşmesi, değişikliği var mı yok mu diye düşünerek de yapmıyoruz.

Sonu çift ünsüzle bitmeyen tek veya çok heceli isimlerle bu tür birleşik fiil oluştururken hangilerini ayrı hangilerini birleşik yazmak gerekiyor, ayrıca araştırılmalı.

KAYNAKLAR

- BİLGİN, Muhittin (2006), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, 2. Baskı, Ankara.
- EDİSKUN, Haydar (1963), *Yeni Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HENGİRMEN, Mehmet (1998), *Türkçe Dilbilgisi*, 3. Baskı, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları: 1049, Ankara.
- KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, İnkilap Kitabevi, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları:827, Ankara.
- ÖZÇELİK, Sadettin - Münür Erten (2011), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır.

TASAVVUFU, HİKMETİ TÜRKÇE ANLATMA DÜŞÜNCSİNİN ESERİ: *GARİB-NAME*

Nadir İLHAN*

Giriş

Halkın ve saltanat sahiplerinin Türk olmasına rağmen Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu sahalalarında özellikle saray ve çevresinde ilmi ve edebî eserlerin yazımında Türkçe dışındaki Arapça ve Farsçaya büyük önem verildiği bu dillerin tercih edildiği, Türkçe yazarların hor görüldüğü eserlerde dile getirilmektedir.

Âşık Paşa gibi Türkçe sevdalıları, Türkçe yazar bir kısım şair ve yazarların aşâğılık kompleksi içerisinde bu dille eser yazmalarından dolayı özür beyan ettikleri bir dönemde ortaya çıkmış, bilginin, hikmetin bu dille de anlatılabileceğini – anlaşılabilceğini; Türkçeyle de ilim yapılabileceğini, Türkçenin de Farsça kadar zengin bir dil olduğunu haykırmış, eserlerini Türkçeyle yazmışlardır.

“İnsanın İslamı ve imanı kulluğun gerektirdiği şekilde ahlakı, özü ve ruhu ile yaşama disiplini”¹ olarak açıklanan tasavvuf, insanın yaratılış gayesine uygun olarak beşerî arzu ve isteklerden sıyrılıp ilahi ahlaka uygun olarak yaşamasıdır. Hikmet de, ledün ilmi yani kulun kalbine eşyanın hakikati hakkında Rabbin koyduğu, akılla elde edilemeyen kalbî ilimdir.

Âşık Paşa, bu ilimlerin Türkçe eserlerle anlatılmamasının derdini, Türk milletinin bu ilimleri kendi diliyle öğrenmemesinin sıkıntısını duyarak bu bilgileri Türk halkına Türkçe olarak anlatmak için *Garib-name* adlı eserini ortaya koymuştur.

* Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kırşehir nadirilhan@hotmail.com

¹ Kubbealtı Lügati

Garib-name on bölümden meydana gelen bir eserdir. Eserin her bölümü de on alt bölümden oluşturulmuş, bölümlerde on kıssaya yer verilerek işlenmiş, konular birbiri ardından açılıp genişletilmiştir.

Kemal Yavuz'un deyişiyle *Garib-nâme*'de kâinatı anlatan bu geniş çerçeve “açılan, genişleyen, intizamını koruyan, insanı daha ötelere götüren, Âşık Paşa'nın deyimi ile nelerin olduğunu gösteren bir kâinat aynası ile karşılaşır ve zerrelere güneşlere yol alır, hikmet ve sırlara kavuşmuş oluruz.” sözleriyle ifade edilmiştir.

Dünya hayatı insan için bir gurbet yeri olarak kabul edilmektedir. Çünkü insan dünya hayatıyla birlikte gerçek hayattan imtihan dünyasına gönderilmiştir. Gerçek âlem, ebedi âlem ahiret hayatı olduğu içi dünya insanın gurbetidir. Bu sebeple de bazı mutasavvuf âlimler dünya hayatını gurbet olarak adlandırmaktadırlar. Eserin adının da *Garib-nâme* olmasının temelinde bu düşünce yatmaktadır diyebiliriz. Yavuz da eserin isminin *Garib-name* oluşunu : “Bu yönden bakılınca eserde karşılaşılan bu şaşkıncı durum kitabın niçin *Garib-nâme* adı ile anıldığının da sebebi olabilir. Ayrıca eser tasavvufî yönde Hakk'a kavuşmanın sırlarını vermesi bakımından da önemlidir.” sözleriyle anlatmaktadır.

Âşık Paşa *Garib-name*'nin yazılış sebebini Türklüğün kendi dilinde eserler okuyup hikmetlere ulaşmasını sağlamak ve Türklerin bu bilgilerden mahrum kalmaması düşüncesiyle yazdığını eserindeki şu beyitlerle anlatmıştır:

Gerçi kim söylendi bunda Türk dili

İlla ma'lum oldu ma'ni menzili

II-236b/11

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı

Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı

Türk dahi bilmez-idi ol dilleri

İnce yolu ol ulu menzilleri

Bu Garib-nâme anın geldi dile

Kim bu dil ehli dahi ma'ni bile

Tâ ki mahrûm kalmaya Türkler dakı

Türk dilinde anlayalar ol Hak'ı

II-237a/3-5,9

beyitlerinde “ *Türkçenin hor görüldüğünü, her dilin araştırılıp incelenmediğini, öteki dillerde eserler verildiğini, Türk dili ile kimsenin ilgilenmediğini, bu durumu Türk milletinin de bilmediğini ve Garib-nâme adlı eserini bunun için yazdığını*”² dile getirir.

Eserini Türk milletinin hikmetlere ulaşması için Türkçe yazan ve milletine bir armağan olarak bırakan Âşık Paşa, eserini 730/1330 yılında yazdığını aşağıdaki beyitlerde göstermiştir:

*Bu kitâbun hatmı uş oldu tamâm
Toptolu yüz dâsitan geldi tamâm
Yidi yüz otuz yılında hicretün
Sözi irdi hatmine bu fikretün II-238a/2-3*

Âşık Paşa'nın *Garib-nâme* adlı eseri döneminin eserlerinden etkilendiği gibi kendisinden sonraki eserleri de etkilemiştir. Örneğin Yunus Emre'nin *Risâletü'n-Nushiyye* ve *Divan*'ından etkilendiği gibi Hacı Bektaş-ı Veli'nin *Makâlât*'ından da etkilenmiştir. *Garib-name*'nin birinci bölümünde vahdet düşüncesini işleyen Âşık Paşa'nın en önde gelen fikri birlik fikridir. Birlik fikri aşağıdaki beyitlerde dile getirilmiştir.

*İşid imdi eydeyüm bir anları
Hak yolında ol biriken cânları
Birlik içre kim ne devlet buldılar
Biriküben niçe yoldaş oldılar³*

Birlik fikrine Yunus Emre'nin *Divân*'ında da geniş yer verilmiştir. O; mısralarında birlik kelimesinin yanı sıra, dirlik kelimesine de sık sık yer vermiştir ve birliğin öneminden bahsetmiştir.⁴

*Ezeli biliş idük birliğe yitmiş idük
Biz bir uçar kuş idük vücut can budağıdur.
Yatlı yoktur bilene dirlik tuta-gelene
Bilelik soylayana vuslat yolu kavîdür.⁵*

² Kemal Yavuz, Kemal Yavuz, *Âşık Paşa Garib-nâme I/1-2 II/1-2*, Türk Dil Kurumu Yayınları İstanbul 2000, s. XXXV-XXXVI.

³ Yavuz, *age.*, 2000, s.L.

⁴ F. Aslı Şeker, “Âşık Paşa'nın Garibnâmesi'nde Kutadgu Bilig ile Yunus Emre, Ahî Evren ve Hacı Bektaşî Velî İzleri”, *ICANAS 38 Bildiriler*, 1463-1482. 1473.

⁵ *Yunus Emre Dîvânı*, Tercüman 1001 Temel Eser Sayı No:1, Hazırlayan: Faruk Kadri Timurtaş, İstanbul-1972, s. 59.

*Birisen birliğe gel ikiliği bırak elden
Bütün ma'na bulasın sıdk u iman içinde⁶*

Garib-name kendinden önceki ve kendi dönemindeki bazı eserlerden etkilendiği gibi kendinden sonraki bazı eserler üzerinde etkili olmuştur. *Garib-nâme*'nin *Mevlid* üzerindeki tesirini de söyleyiş ve anlam yönüyle aşağıdaki beyitte görmekteyiz:

*Allah adın eytlüm evvel ibtidâ
Andan oldu ibtidâ vü intihâ*

şeklinde, daha *Garib-nâme*'nin ilk beytinden itibaren görülen söyleyiş *Mevlid*'in aşağıdaki beytinde de söyleyiş ve anlam yönüyle yansıması olarak görülmektedir.

*Allah adın zikr edelüm evvela
Vacib oldur cümle işde her kula.*

***Garib-name*'deki Türkçe dini terimler⁷:**

Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde terim: "Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, istilah"⁸ ifadeleriyle açıklanmaktadır.

Âşık Paşa, *Garib-name*'yi Türkçe olarak yazarken yaşadığı dönemde herkesin bildiği İslami terimlerin bir kısmını Türkçenin söz dizimi içerisinde kullanılırken bir kısım Arapça ve Farsça dinî terimlerin yerine Türkçe kelimelerle karşılıkları kullanılmıştır. Kullanılan Türkçe kelimelerin bir kısmının eski Türkçe döneminden beri kullanılan, belki Türkçeleşen kelimeler olmasının yanında bir kısmının Âşık Paşa ve çağdaşları tarafından ortaya konulan kullanımlar olduğu görülmektedir.

Garib-namede arkaik (kullanımdan düşmüş-eski) kelimeler üzerine yaptığımız bir çalışmada tespit ettiğimiz kelimeler içerisinde yer alan 173 arkaik kelimedenden 100 tanesi varlık, kavram ve durumları gösteren isim 73 tanesi de fiiller olduğu tespit edilmişti.⁹ Bunlar içerisinde bir kısım kullanımdan düşmüş-eski kelimelerle beraber bu çalışmaya konu olan 60 kelimenin / kelime grubunun anlam açısından dini kavramları ifade ettiği görülmektedir.

⁶ *age.*, s. 132.

⁷ Örneklerin geçtiği beyitler Kemal YAVUZ'un *Aşık Paşa Garib-nâme I/1-2 II/1-2* adlı eserinden alınmıştır.

⁸ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2005 s.1959.

⁹ Nadir İlhan, *Garib-nâme*'de kullanılıp Günümüz Türkçesine Ulaşmayan Eski (Arkaik) Kelimelere Dair Aşık Paşa ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu-Bildiriler-1-2 Kasım 2013 Kırşehir, .s.215

Alçakda tur-: Alçak gönüllü olmak, mütevazı olmak

6767 Niçe alçakda durupdur bak yire
Yirüñ altı kandadur hód kim ire

Aldaguç . Aldanan, nefesine uyan

Kelimenin kökü al ‘hile’ isim kökü olup kelime ondan türetilen al-da- fiilinden al-da-guç yapısındadır. Alda- fiili bugün kullanılmamakla birlikte ondan türetilmiş olan *aldan-*, *aldat-* fiilleri günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

5510 Çünkü bildüm aldaguçdur bu gönül
Bini egler kendü olmuş nefse kul

Alkış: Salavat, övme, dua, medih

Yazı dilimizde bu anlamıyla günümüzde kullanılmayan bu kelimenin yapıyla ilgili olarak Tuncer Gülensoy : “*alka- ~*alkı- ‘övmek’) +ş yapıyla... ET.’de kargış karşıtı olarak kullanılmış DLT.’de alkış ‘övmek, alkış’. ...”¹⁰ şeklinde geçmiştir demektedir.

Kelimenin İslam öncesi metinlerde de yaygın olduğunu, *İslamiyetle* birlikte dua, had ü sena anlamlarını da kazandığını belirten Zafer Önler, kelimeyle ilgili olarak : “Türkçe’deki alka- (öğmek, yüceltmek) eyleminden –ş ekiyle türetilen bu sözcük, Zamanla bu dinsel terim niteliğini yitirerek günümüzde yalnızca bir takdir anlamındaki tezahürat biçiminin adı olmuştur.” demektedir.¹¹

2363 Medrese hem köpri hem kârvânsarây
Ataya **alkış** ider yıl on iki ay

3100 Eydeyüm **alkış** u hoşnûdlik nedür
Kim bilesin bu hikâyet nitedür

9115 Kankı begde kim tevâzu‘ olmaya
Ulular agzından **alkış** almaya

Alkışçı: övücü, dua edici, kul

4250 Eytdiler kim biz saña **alkışçıyuz**
San’at issi rencberüz hem işçiyüz

Assı : Manevî kâr, sevap¹²

¹⁰ Gülensoy, *age.*, 2007, 61.

¹¹ Zafer Önler, Karahanlılar Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler, *UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 16, 2009/1,s.

¹² *Kelime Yunus Emre’nin şiirlerinde terim anlamı kazanarak manevî kâr; sevap, iyilik, hayır*

Genellikle Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kullanılan assı kelimesinin anlamı fayda, kâr, kazançtır. Kelime assıg tusug şeklinde ikileme haliyle de kullanılırken İslamiyetin kabulünden sonra sevap anlamını da kazanmıştır.

10253 Kul 'ibâdet kılrsa hõşdur Hâlık'a
İlle sıdk assı idiser sâdıka

3525 Bu kadar söz tap-durur añlayana
Söz ne assı, işidüp almayana

7242 Her metâ 'uñ kıymetin issi bilür
Kıymetin bildüg-içün assı bulur

Bayık : Sadık, kendisine inanılan, güvenilir, Hz. Muhammed.

Halk ağzından 'Doğru, gerçek, şüphesiz' anlamlarıyla tanıklanan kelimenin DLT'de de kullanıldığını Tuncer Gülensoy eserinde " = OT. Bayık 'gerçek söz' (DLT9<bay-(ı)k" şeklinde göstermiştir.

144 Her kimüñ kim dirliği lâyıık-durur
Ol kapuda sevgülü bayık-durur

2339 Ol kişi ne dir-ise bayık-durur
Halkı da 'vet kılмага lâyıık-durur

5876 'İzzet eyleñ aña kim lâyıık-durur
hak 'azız dutmuş anı bayık durur

8139 Kâmil olmak kullara lâyıık degül
Mustafâ'dur ayrugı bayık degül

Benlik: Nefsaniyet, enaniyet, kibir

Günümüzde aynı anlamlarıyla da kullanılan kelime, ben+lik yapısıyla türetilmiştir. Kibir, enâniyet anlamındaki kelime yaratanın hoş görmediği vasıfların karşılığı olarak kullanılmaktadır.

4354 Yog-ıdı bende bu benlik ol zamân
Ne zamân vardı hod anda ne mekân

5617 Çünkü benlik gitdi benden mutlakâ
Bir nazarda bakışum irdi hak'a

9455 Varlıgum sarf oldu cümle ol hak'a
Gitdi benlik kaldı ol hayy u Bekâ

Birliğe bit-: Vahdete – birliğe ulaşmak, ikilikten –şüpheden kurtulmak

Birleşik fiil yapısındaki kelime grubu kulun şüpheden kurtularak vahdete ermesinin, eşi ve benzeri olmayan yaratıcıya imanının ifadesidir. Beyitlerdeki kullanımlarda vahdet inancı yanında İhlas suresinde de dile getirilen Allah'ın birliğine imanı kabul edenlerin Hakk'ın rızasına ulaşacaklarını da ifade etmektedir.

255 *Birlige bitmek hak'a irmek olur
Pâdişâhuñ lutfına girmek olur*

256 *Birlige bitmek nişândur devlete
Lâyık eyler âdemîni hazret'e*

338 *Cümle işüñ yigregi birlik-durur
Birlige bitmek bütün erlik-durur*

339 *Birlige bitenler irdi menzile
İkilikle kimse gelmez hâsıla*

Biti: *Amel defteri, ahirette herkesin amellerinin kaydedileceği, dünyada yaptığı şeyleri bulacağı kayıt.*

3933 *Her ki kendü eksüğinden yirine
Bitile ol cümle halka görine*

Buñ günü: *Sıkıntı günü, azap günü, Kıyamette ceza günü*

Türkçe kelimelerle kurulan isim tamlaması kalıbında bir kelime grubudur. Ahirette Hakk'ın rızasına muhalif amelleri dolayısıyla amel defteri sol tarafından verilip, cehennem azabının çekileceği zaman.

5883 *Ger gele bir buñ günü halk üstine
Pâdişâh meyl eyleye baş kasdına*

6105 *Hem kuruda ol kişi buñalmışa
İrişür şol buñ güninde kalmışa*

6109 *Buñ güninde şol buñalmış kişiler
Şol mededsüz yirde kalmış kişiler*

Büt idin-: *Allaha şirk koşmak, put edinmek*

Birleşik fiil yapısındaki kelime grubunda Farsçadan alınan but kelimeyle edin- fiilinin birlikte kullanımıyla ortaya çıkmıştır. Put edinmek Allah'tan başka tapınacak nesnelere bulmaktır.

5395 *Lâcerem ol cân döne dünyâ dapa
Dünyayı büt idine dün gün tapa*

Bütleri sın- : *Put(lar)ı kırmak, Allah'tan başkasına gönlünde yer vermemek*

Birleşik fiil yapısındadır. *But+lar+ı sın-* yapısıyla oluşturulmuş birleşik fiil, dalaletten sonra imanla şereflenmeyi, hak inancına ulaşarak dalalet dönemindeki sapık düşüncelerden arınmayı ifade etmektedir. Hak dinin kabul ve yaygınlaşmasıyla puthanelerdeki putların kırılması bilinen bir uygulamadır.

4168 *Didi kim dönüñ hak'a yâ Kavm-ı Âd
Bütleri sîñ hakk'a bağlañ i'tikâd*

Çalab : Allah, Tanrı

Kelimenin kökeni bilinmemektedir. Kelime Türkçenin tarihi metinlerinde de yer almıştır. Kelimenin yapısının çala+apa yapısından geldiği Ar. câl-lap ile ilgisi olmadığı Gülensoy'un Etimoloji sözlüğünde kelimenin yapısı ve kökeni "*Çalab 'Tanrı' =ET. Çalab <çala 'eski, kadim'+apa*"¹³ şeklindeki bir oluşumla açıklanmıştır. Kelime *Tarama Sözlüğü*'nde XII-XVIII. yüzyıllardan taranan eserlerde tanıklanmış olmasına karşın *Derleme Sözlüğü*'nde bu anlamıyla örneklenmemiştir.

346 *Birlik içredür Çalab'uñ rahmeti
İşid imdi eydeyüm bu hikmeti*

2151 *Ger Çalab adı senüñ zikrüñ ise
Yâ anuñ sun'ı senüñ fikrüñ-ise*

693 *İy Çalab 'ışkdan bizi ayırmagıl
Dünya âhir togru yoldan ırmagı*

Aşağıdaki beyitlerde Arapça Hak kelimesi ile Türkçe Çalab kelimesi birlikte kullanılmıştır.

1034 *İy 'Aşık sen kendü nefsiñ yatlu gör
hak Çalab'uñ rahmetini bulıgör*

5688 *Şol sâ'atda götrile cümle hicâb
Gözlere görnügele ol hak Çalab*

Dap-: *Secde etmek, hürmet göstermek, tapmak*

Eski Türkçe metinlerde tap- şekliyle geçen günümüzde de tap- fiil kökünde yer alan kelimenin 'tapmak, hürmet etmek' anlamlarıyla kullanıldığı bilinmektedir. İslam inancıyla birlikte namazda secde etmek ve yaratana hürmet gösterme kavramları bu kelimeyle karşılanmaya devam edilmiştir.

¹³ Gülensoy, *age.*, 2007, s.214.

4046 *Ben seni dōstlaruma ka'be kılam
Baña dapalar saña vire selâm*

Din alpi : *Evliya, derviş*

Belirtisiz isim tamlaması kalıbında kurulan kelime grubu evliya, derviş kelimelerinin karşılığıdır. Alp, alpago, alperen gibi yapılarda kullanılan alp kelimesi 'bilge, yiğit' anlamlarıyla metinlerde yer almıştır. Türk toplumunda hürmet, saygı gören bu tiplerin 'din alpi, alp eren' gibi Türkçe yapılarla ifade edildiği görülmektedir.

8594 *Bindiler 'ışk atına dîn alpleri
Karşularna durmadı hergiz çeri*

8612 *Pes hakikat oldu kim dîn alpleri
Bu biligle sıdı cümle leşkeri*

8619 *Pes bu 'âlimler-durur dîn alpleri
Kim bulardan sındı şeytân leşkeri*

8623 *Pes hakikat oldu kim dîn alpleri
Bu biligle sıdı cümle leşkeri*

Diril- : *Kıyamette yeniden canlanmak*

3366 *Bu kez âdem de ölçek mutlakâ
Dirilüben vasl olısar ol hak'a*

ecel ir- : *Vade yetmek, ölmek*

Arapça ecel kelimesi ile Türkçe ir- yardımcı fiilinin birlikte kullanımı ile oluşturulmuş birleşik fiildir. Ölmek fiilinin yanında az da olsa (dört kez) kullanılmıştır.

2952 *İlla meger kim ecel irmiş ola
Kamu işden ol kişi kalmış ola*

Eksüklük : *Günahkârlık, noksanlık*

Noksan, eksik olmama durumu insanın yaratılış gayesine uygun olarak yaşaması, kulluğunun gereğini yerine getirmesidir. Kulluğunu tam olarak yerine getirmeyen günahkârdır, noksandır.

870 *Hôş-durur eksüklüğün bilse kişi
Nite olmaz mahlukuñ eksük işi*

2181 *Cümle eksüklüğümüzle iy Kerîm
Rahmetüñden ayru dutma iy Rahîm*

Elgin : *Gurbet, yaban yer, yabancı; dünya hayatı*

313 *Viridi sultânlığını miskînligi
Ol yüz için düşdi ol elkinlige*

Eren: *Allah dostu, ilahi aşka ermiş kişi*

8580 *Ol riyâzetdür erenler dirligi
Dîn içinde ol belürtdi erliği*

9127 *Cehd-ile irdi erenler menzile
Cehd-ile girdi girenler mahfile*

10282 *Ol eren kim nefsi kesdi uyhudan
Eyledi perhîz etmekden sudan*

Esri-: *ilahî aşka düşerek sarhoş olmak*

1042 *'İşk evinde esriyen ayılmaya
'İşk elinden yazılan yoyılmaya*

4096 *Anı ben seyrân kılam dōstlaruma
Şol ezelden esrimiş mestlerüme*

Esruk : *Sarhoş, ilahi aşktan dolayı kendinden geçmiş*

Kelime esri- fiilinin fiilden isim yapılmış esruk 'sarhoş' şeklindedir. Fiil kökündeki dar-düz -i ünlüsü isim gövdesinde -ü- dar-yuvarlak ünlüsüne dönüşmüştür.

1336 *Sıdkı oldur 'Âşık'un ol dostlara
'İşkdan esruk ol ezelden mestlere*

6140 *Câni esruk 'aklı tâze gönli kân
Bî-nişândan virür ol her dem nişân*

Evlîyâ öñinde tevbe kıl-: *Bir tarikat büyüğüne intisap etmek*

İslamiyet'te ruhban sınıfı yoktur. Kişinin günahlarını insanların yanında itiraf etmesiyle onun günahlarını birini affetmesi söz konusu değildir. Kul ancak tam bir pişmanlıkla Allah'a tövbe eder, günahların affı ancak Allahın dilemesiyle gerçekleşebilir.

1025 *Her kimüñ kim nefsi böyle oldısa
Evlîyâ öñinde tevbe kıldısa*

Görklü : *Güzel, güzellik sahibi, Allah*

7421 *Kâf u nûndan bile togdum şeksüzün
Anda gördümdi anuñ görklü yüzün*

5026 *Tañrı'ya bir demde biñ şükr idelüm
Görklü adın eydüben zikr idelüm*

90 *Kanı ol 'ışk-ı hakîkî kim bizi
Ala ilte göstere görklü yüzi*

Hak yol: *Allah yolu, doğru yol, İslam dini*

320 *Kamular a 'zâ-y-ıdı ol baş-durur
Hak yolında biriküp yoldaş-durur*

387 *Yârlıg-ıla hak yolına giresin
Birlig-ile hak didârın göresin*

1373 *Pes aña mürşid gerek yol göstere
Kim anuñla hak yolun dogru vara*

5896 *Şoldur ol kim ol neseble pâk ola
Liki nefsi hak yolında hâk ola*

ilen- : *Allah'ın gazabına uğramasını dilemek, beddua etmek, kargımak*

9134 *Tañrı sözüüm dutmadı dip ilenür
Göñli inkâr işiginde dolanur*

İkilik : *Allah'ı birleyememe durumu, şirk.*

254 *Zîra birlik hak Çalap birligidür
İkilik şol 'âsiler dirligidür*

339 *Birlige bitenler irdi menzile
İkilikle kimse gelmez hâsıla*

545 *İkilik mihnet-durur bellü bilüñ
Göçüñ andan birlik evine gelüñ*

İkiliksiz: *Allah'ı birleme durumu, Allah'ın birliğine inanmak*

251 *Pes bilüñ kim kanda birlik var-ısa
Kim kimüñle ikiliksüz yâr-ısa*

386 *İkiliksüz birlik eyle yâr-ıla
Yârlıgı başarmayasın 'âr-ıla*

429 *İrmeyeler ikiliksüz birlige
Girmeyeler ol ölümsüz dirlige*

İssi: *sahip, iye, malik, Allah*

Gülensoy kelimenin idi+si > iye+si > isi şeklindeki bir gelişimle açıklanabileceğini göstermektedir. Bu gelişim olası kabul edilirse sonraki dönem-

lerde de s ikizleşmesi gerçekleşmiştir. Bayat da issi kelimesinin sahip, malik anlamı yanında sıcak sıcaklık anlamını da vermiştir. Ancak iki kavram farklı olmasından dolayı sıcaklık issi kelimesiyle ilişkilendirilmelidir.

9573 *Dünya mâlından 'ilim yigdür bilüñ
Cân-ıla 'ilm issine hidmet kılüñ*

141 *Her ki kul oldu bu 'âlem issine
hâkim oldu cümle 'âlem üstine*

9260 *Pes gerek hayrât-ıla ihlâs ola
Ol iş issi hak katında hâs ola*

Keleci: Söz, hikmetli söz

2888 *Uşbu sözden hâli olmaz hâs u 'âm
Bu keleçi toptoludur her makâm*

2889 *Birisi bu söz-durur ol galbenüñ
Bu keleçi tesbihüñdür hód senüñ*

3196 *Söyleyesi bir keleçi bulmaz
Kaldı 'âciz n'eyleyesin bilemez*

Kılavuz: Hak yolu gösterici, peygamber, mürşi-ikamil

497 *Pes kılavuz 'Âşıkıñ imâmıdır
Göñli cânı ol imâmuñ râmıdır*

9740 *Ol kılavuz anın oldu bu yola
Dilemez kim kimsene yoldan kala*

Kutlu: Mübarek, kutsal

5932 *Halk anuñ kutlu yüzün görmeg-içün
İşiginde yüz süreler dün ü gün*

6041 *Anuñ-ıçun âdine kıymatludur
Hem hayırlu gün-durur hem kutludur*

8910 *Dutdılar kutlu elin peygâamberüñ
Sevdiler dogrı yolın ol serverüñ*

Od : Ateş, Cehennem ateşi

2168 *Kaçan olsa oda yanmakdur işi
Gör ki şuña beñzemegil iy kişi*

4048 *Her ki saña yönelürse şâd ola
Tamu odından teni âzâd ola*

Okı- : Çağırmaq, davet etmək, Hakkı tebliğ etmək

- 10329 *Ol nasihatla seni hakk'a okır
Dilemez hergiz olası sen hakır*
- 10330 *Her ki halkı hakk'a okır dōstdur ol
Anuñ-ıçun gösterüdur dogru yol*

Sekiz uçmağ: Sekiz cennet

- 16 *Kim Çalap bunçaya ad urdı sekiz
Nitekim uçmak sekizdür iy 'azîz.*
- 1596 *Dünyada itdüklerin bilür kamu
Hem dahı bilür ki var uçmak tamu*
- 1759 *Sekiz uçmak ol ekin anbârıdur
Ol ekindür kim gönüller arıdur*
- 9997 *Yir ü gök uçmak tamu her dü cihân
Ne ki varsa aşikârâ vü nihân*

Sin: kabir, mezar

- 84 *Kanı lâyık göz ki sini boylaya
Kanı arı dil ki zikrûñ eyleye*
- 689 *Zîra kim her nesne varur aslına
Cân çıkar 'arşa vü ten girür sine*

Sinle-: Kefenlemek

Kabir, mezar anlamındaki sin ismi üzerine –le eki getirilerek oluşturulmuş bir fiildir.

- 4971 *Anuñ-ıla varısaruz sinle
Cümle halk ol gün gerek anı geye*

Tamu: cehennem

- 2169 *Yohsa sen dahı düşesin tamuya
Uşbu sözler hoş öğütdür kamuya*
- 382 *Her ki bunda ikilikle dirile
Yarın anda tamu dapa sürile*
- 703 *Gökler içindedür ol uçmak kamu
Yirler altında-durur yidi tamu*

Tanrı: Allah

- 195 *Her işi kim ol Resûl kıldı kabûl
Tañrı andan râzıdır hîç şek degül*
- 235 *Hiç bular Tañrı 'nı bilmezler-idi
Mustafâ 'ya mutî' olmazlar-ıdı*
- 850 *Birisin işle iresin Tañrı 'ya
Birisin kılma seni yoldan koya*
- 1215 *Ol yigit kim tevbeye gelmiş ola
Tañrı hâsları elin almış ola*
- 2925 *Hışm u gaybet cehl ü inkâr u riyâ
Kor mı sini kim varasın Tañrı 'ya*

Tanuk: Şahit

- 176 *Ve 'z-zuhâ ve 'l-leyl tanukdur ol yüze
Saçı düündür yüzi beñzer gündüze*
- 644 *Bu meseldür dünya ehli hâline
Hem tanukdur yol eri ahvâline*
- 5228 *Hem senüñ dirliğüñe tanuk ola
Gevde uyursa ol uyanuk ola*
- 9179 *Bay kişilerde buhul yavlak habîs
Vardur âhir bu söze tanuk hadîs*

Tapu : İbadet, hizmet

Bilindiği gibi tap- eylemi Türkçe'de hizmet etmek, birine hizmet etmek anlamına gelir. Bu eylemden türetilen tapug (hizmet), tapugçı (hizmetçi) anlamındadır. İbadetin tanrıya hizmet olarak kabul edilmesi nedeniyle İslamiyetle birlikte bu sözcükler eski anlamlarını korumakla birlikte tap- (ibadet et-), tapug (ibadet) anlamlarını kazanmışlardır.¹⁴

- 1213 *Ol kişi kim oğlan-iken tapuda
Geçüre oğlanlığın hak kapuda*
- 3107 *İşid imdi her birine ne gerek
Tapusı vü kullığı niçe gerek*
- 4170 *hak'dan ayruk kimseye kılmañ tapu
Ol-durur yalvarası girçek kapu*

Tapu kıl-: Kulluk etmek

¹⁴ Zafer Önler, Karahanlılar Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 10, Sayı: 16, 2009/1,s.195.

- 8740 *Ya 'ni muhtâc olmadukdur kimseye
Tapu kılmaz kul bege yohsul baya*
- 10301 *Yol içinde kapu dipdür dip kapu
Kapu dip gözlemedin kılğıl tapu*
- 4170 *hak'dan ayruk kimseye kılmañ tapu
Ol-durur yalvarası girçek kapu*

Taşra : dışarı, uzak, dünya hayatı

- 5430 *Çün Çalap'dan takdir oldı bu işe
Kim bu cânlar ayrıla taşra düşe*

Tesbih oku-: Zikretmek, Allah'ı zikretmek

- 8251 *Gördi kim saf saf firişte bî-şümâr
Durmuş anda tesbîhokır zâr zâr*
- 8252 *Kamusı hak'dın yaña dutmuş yönin
Cümle bir tesbîhokır düzmiş ünin*
- 8255 *Bunça vaktür bunlaruñ kullıkları
hak-durur tesbîhokıp tapdukları*

Uçmak :Cennet

- 703 *Gökler içindedür ol uçmak kamu
Yirler altında-durur yidi tamu*
- 855 *Tañrı anuñ yanudın uçmak vire
Hiç gümânsuz ol kişi hakk'a ire*
- 906 *Dün ü gündüz yir ü gök uçmak tamu
Sendedür âhir ne kim varsa kamu*
- 1369 *Tañrı'dandur bunlara bu iş kamu
Bunlaruñla bezenür uçmak tamu*
- 2290 *'Âlemüñ gönüldür uçmak gögsi gög
'Âlemi ko uçmağı ko gönüli ög*

Ulu : Ulu, yüce, evliya

- 467 *'Âşık'uñ ne didügin tuyar-ısañ
Dünyada ululara uyar-ısañ*
- 468 *Ulular ilte seni ol hazret'e
Hiç gümânsuz deginesin devlete*

Ut: Haya, edep

280 Nitekim anda bileydi ol zamân
Ol sebebden utlu oldu bî-gümân

662 İkilikte kim kalursa kalırsar
Yarın ol hazret 'de utlu olırsar

Yahşı: İyi, güzel, sevap

431 Birliğe bitmek bilüñ kim yahşıdur
hak didârı birikenler bahşıdur

7017 İlk ol alur cümle ni 'met çâşnisin
'Akla iltür yavuzın u yahşısın

Yarağ : Ahiret hazırlığı

3211 Yol yarağın eylemekdür mutlakâ
Usañ olma çün gidisersin hak 'a

Yarağ it-: Ahiret hazırlığı yapmak

1212 Ol gusayı şimdiden yimek gerek
Yola giden yarağın itmek gerek

3213 Çok yarak it aña andan çık yola
Hôş-durur kim yolda azuk bol ola

Yarağ kıl-: Ahiret hazırlığı yapmak

5470 Kodum anı kendüye kaldı irak
Ben yine döst yolına kıldum yarak

8204 Geldi Cibril ü getürdi bir burak
Eytdi turgıl yâ Resül kılğıl yarak

Yarın: Kıyamet günü, hesap günü

100 Biz aña girtü inanduk sıdk-ıla
Kim bize yarın şefâ 'at ol kıla

2345 Yarın anda uçmaga girmeyiser
Pâdişâh didârını görmeyiser

5717 Bu gönül bugün nazargehdür aña
Manzar ola yarın ol uçmak saña

5990 Yarın oda yanısardur ol kişi
Olısardur kamudan düşvâr işi

7408 *Döstlgiyçun vir salâvât 'ışk-ıla*
Tâ saña yarın şefâ 'at ol kıla

yarlığa-: Günahları bağışlamak, affetmek

94 *Bilürüz kim biz üküş kılduk günâh*
Sen kerîmsin yarlığa iy pâdişâh

894 *Ben bilürem suçumu kıldum günâh*
Sen kerîmsin yarlığa iy Pâdişâh

3164 *Rahmetüñden yarlığa kullaruñı*
Rûzı kılğıl sen bize didâruñı

5151 *Rahmetüñden yarlığa kullaruñı*
Rûzı kılğıl sen bize didâruñı

8265 *Cümle bil bağlap durupdur tâ 'ata*
Yarlığa dip yalvarışur hazrete

Yavuzluk: Şer, kötülük

557 *Birlik ehli hiç yavuzluk görmeye*
Birikenler düşmana boyn virmeye

1658 *Niçe kim eylük idesin sen aña*
Aygutın yavuzluk ider ol saña

1663 *Eylüğe yavuzluk itmekdür işi*
Pes münâfıkdur hakikat ol kişi

Yazuklu : Günahkâr

10499 *Bir dahı aña esîmin dir Celîl*
Ya 'ni yazuklu günehkâr u zelil

Yumuş : İş, hizmet, vazife; kulluk

273 *Her birisi bir şekil yumışdadur*
İlla baksañ kamusı bir işdedür

1095 *Ekmedin biter-idi dürlü yimiş*
Varmadın olur-ıdı cümle yumış

7511 *Yumşanupdur her biri bir yumışa*
Kim ne zehre oldı kim eyde nişe

Yumuşçı : Hizmetçi, kul

2261 *Hôd bular her birisi yumışçıdur*
İş buyuran kanı bunlar işçidür

Yüzi kara: *Günahkâr, mücrim*

1723 *Her ki mahkûm olmaz-ısa bunlara
Yarın anda kopısar yüzi kara*

Yüz ur-: *İman etmek, inanmak*

2105 *Kamu 'âlem ol işâret hükmine
Teslim olup yüz ururdu bu dine*

7956 *Kullıg içre cümle yüz urmuş hak'a
Tâ meger rahmet kılup bir kez baka*

10530 *Çün bular yüz urdu bu girçek dine
Onı dirneşdi bir agaç dibine*

SONUÇ

Garib-name'de yer alan Türkçe dini terimlerin bir kısmının İslamiyet öncesi Türk inanç kültüründe yer alan kelimelerin kullanımına devam edilmesi şeklinde görülürken bir kısmı Âşık Paşa gibi Türkçe yazan şair ve nasirler tarafından oluşturulmuştur. Ancak *Garib-name*'de kullanılan bu terimlerin bir kısmının bugün kullanımdan düştükleri de görülmektedir. Bunun sebepleri :

- *Garib-name*'de yer alan isimlerden bir kısmı sadece yabancı kelimelerin tercih edilmesine bağlı olarak ortadan kaldırılırken;

-Bazı isimler de hem Türkçe eş-yakın anlamlı kelimelerle hem de yabancı kelimelerle karşılanarak arkaik (eski) unsur durumuna düşmüşlerdir.

Agu : zehir, *Esrük* : sarhoş, *Sayru* : hasta, *Sayruluk* : hastalık *Sin* : mezar, kabir, *Sökel* : hasta, *Tamu* : cehennem, *Tapu* : hizmetçi; hizmet, *Uçmak* : cennet, *Ut / utlu* : haya, edep, *Yagı* : düşman *Yazuk/g* : günah, *Yazuklu* : günahkâr, günahlı,

Alkış : övme, dua, medih, *Bay* : zengin, varlıklı, eli acık, cömert, *Belgü* : aşık; alamet, iz, nişan, *Bilü* : bilgi, ilim, hüner, Çalab Allah, Tanrı, *Dölek* : vakarlı, şerefli, temkinli, *Ogrı* : hırsız, soyguncu.

Sin kelimesi metinde 8 kez kullanılırken *kabir* metinde sadece 1 kere geçmiş, *mezar* ise hiç kullanılmamıştır.

Âşık Paşa, *Garib-name*'sinde Arapçaya düşmanlığından dolayı terimleri Türkçeleştirmemiş, kavramların anlaşılması için terimleri Türkçeleştirmiştir. Onun eserinde uçmak kelimesiyle beraber cennet, tamu kelimesinin yanında cehennem, Tanrı, Çalab, Hak Çalab, İssi kelimeleriyle beraber Rab, İlah, Allah, Mevla kelimelerini de kullanmıştır.

Dini terimlerden Allah, Tanrı, **Çalab**, Hüda yaratıcı adları ile cennet-uçmak, cehennem-tamu gibi kavram adları da Garibname metninde birlikte kullanılmışlardır. **Çalab** ismi Türkçe Tanrı ve Arapça Allah kelimelerinin tercih edilmesine bağlı olarak yaşayan yazı dilimizden çıkarılmıştır. Türkçe Arapça Farsça kökenli yaratıcı adlarının Garib-name'deki kullanım sayıları da **Çalab** 142, **Tanrı** 270, **Allah** 151, **Huda** 71 keredir.

Türkçe kökenli uçmak ve tamu kelimeleri *Garib-name* metninde çok az kullanılan Arapça kökenli cennet ve cehennem kelimelerinin daha sonraki dönemlerde baskın olarak tercih edilmesine bağlı olarak arkaik kelimeler konumuna düşürülmüştür. **Cehennem** kelimesi metinde bir ayet ile bir beyitte yer almasına karşın **tamu** 39 kez kullanılmıştır. **Cennet** kelimesinin 12 kullanımı yanında **uçmak** kelimesi *Garib-name*'de 92 kez yer almıştır.

'yazuklu günehkâr' ikilemesinde kullanılan yazuk kelimesi metinde bir kez yer alırken günâh kelimesinin *Garib-name*'de 20 kez kullanıldığı görülmektedir.

Alkış kelimesi *Garib-name*'de 17 kez yer alırken Arapça karşılıklı dua metninde sadece bir kere kullanılmıştır.

Yarlığa- ve afv et- fiillerinin kullanımında da Türkçe kökenli yarlığa- fiilin lehinde bir kullanım söz konusudur. *Garib-name*'e yarlığa- 19 kez kullanılırken afv et- fiili 3 kez yer almıştır.

KAYNAKLAR

- AKSAN Doğan, **Türkçenin Söz Varlığı**, Engin Yayınları, Ankara 1996.
- CAFEROĞLU Ahmet **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları İstanbul 1968.
- CAFEROĞLU Ahmet, **Yunus Emre'de Arhaik Unsurlar**, İÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.20, İstanbul 1972, s.2-10.
- CLAUSON, Sir Gerard, **An Etymological Dictionart of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford At The Clarendon Press 1972.
- EREN Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, 2. baskı Ankara 1999.
- GÜLENSOY Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ**, 1.cilt A-N, 2. Cilt O-Z, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- İLHAN Nadir, Yunus Emrenin Eserlerinde Kullanılan Ancak Yazı Dilinde Unutulan Fiiller, **X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri** (6-8 Mayıs 2010), Eskişehir 2011, s.451-475.
- İLHAN Nadir, *Garib-nâme*'de kullanılıp Günümüz Türkçesine Ulaşmayan Eski (Arkaik) Kelimelere Dair, **Aşık Paşa ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu-Bildiriler-1-2** Kasım 2013 Kırşehir, .s.185-215

Kubbealtı Lugatı, www.kubbealtilugati.com.

ÖNLER Zafer, Karahanlılar Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi** Yıl: 10, Sayı: 16, 2009/1, s.187-197.

ŞEKER F. Aslı, Âşık Paşa'nın Garibnâmesi'nde Kutadgu Bilig İle Yunus Emre, Ahî Evren Ve Hac-ı Bektaşî Velî İzleri, **ICANAS 38 Bildiriler** 1463-1482. 1473.

TİMURTAŞ F. Kadri, **Makaleler**, (Haz. Mustafa ÖZKAN) Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1997.

TİMURTAŞ Faruk Kadri, **Yunus Emre Dîvânı**, Tercüman 1001 Temel Eser Sayı No:1, İstanbul-1972.

Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, 10. Baskı Ankara 2005.

Türk Dil Kurumu, **Derleme Sözlüğü I-XII**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1964-1982.

ÜŞENMEZ Emek, **Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler**, Akademik Kitaplar, Ankara 2013.

YAVUZ Kemal, **Aşık Paşa Garib-nâme I/1-2 II/1-2** Türk Dil Kurumu Yayınları İstanbul 2000.

BİLDİRİŞİMDE GÜLME OLGUSU VE BU OLGUNUN DİL BİLDİRİM ARAÇLARI

Naile HACIZADE*

Gülme, insan yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Kişi, belirli olaylar, durumlar karşısında gülerek veya gülümseyerek duygusunu açığa vurabilir. Canlı varlıklar arasında sadece insan bu fiziksel niteliğe sahiptir. “Komik olan şeyi algılama, bazen *homo ridens* ‘gülen insan’ olarak tanımlanan insana özgüdür” (Arutyunova, 2007: 5). Dünya görüşü normları çerçevesinden değerlendirme yapan kişinin, aykırılıkları gülerek değerlendirmesi mümkündür. Gülme bu yönüyle insanın iç ve dış dünyası arasındaki bağlantıyı açığa çıkarmış oluyor. Ciddilik ve komiklik, yaşam ve bildirişimde iki karşıt özellik olarak görülse de aslında birbiriyle sıkı bağlı olan kavramlardır. K. G. Krasuhin’e göre, gerçek bir alay, temelinde her zaman trajiktir (bk. Krasuhin, 2007: 54).

Fakat gülme zaman içerisinde çeşitli anlam ve işlevler kazanmıştır. Gülme, aktarmalı olarak bir tepkiyi de ifade edebilir. Kişi, belli bir nesne veya şahsa olan eleştirel yaklaşımını şaka veya alay yoluyla belirtebilir. Bu durumda gülme, fiziksel bir eylem olarak değil bildirişim özelliği gibi karşımıza çıkar. Bu bildiride de Türkçedeki gülme tepkisinin bu yönünün dil boyutları edimbilimsel açıdan ele alınacaktır.

Çeşitli bilim dalları (felsefe, edebiyat, sosyoloji, psikoloji, tıp vb.) çok eski dönemlerden beri gülme olgusunu kendi inceleme, araştırma alanlarına dâhil etmişlerdir. Çeşitli edebî türler, temellerini güldürü üzerine kurmuştur.

Evensel bir olgu olan gülme, dilbilimin de ilgi alanına girmektedir. Yaşama her yönüyle ayna tutan dil, kendinde gülme araçlarını da bulundurmaktadır. Özellikle son dönemlerde dildeki güldürücülük mekanizması araştırmaların odak noktalarından birini oluşturmaktadır.

N. B. Meçkovskaya, ruhbilimsel ve bilişsel açıdan mizah fenomeninin bir dil üretimi olmadığını, gülmenin temelini dil öncesi ve dile eşlik eden

* Doç. Dr. , Selçuk Üniversitesi, Konya-Türkiye, nailehacizade@selcuk.edu.tr

bir doğaya sahip olduğunu yazmaktadır. Araştırmacı, kaynaklara dayanarak gülmenin ilk başlarda bir korku sinyali olduğunu, saldıran kişiye boyun eğmenin ve onu yatıştırma isteğinin bir göstergesi olarak ortaya çıktığını belirtir (bk. Meçkovskaya, 2007: 141). Dolayısıyla, varılan sonuç; gülmenin dilde oluşmadığı, kökeninin dile bağlı olmadığı yönündedir.

Fakat dilde bazı birimlerin (sözcük ve deyimlerin) anlam içeriğinde mi-zah, değerlendirici bir ayrıntı olarak yer almaktadır. Sözlüklerde onlar *alay* ve *şaka* sıfatıyla tanıtılır. Bu sıfatı taşımaları onların dilde sabit bir yeri olduğunu gösterir. Dili kullanan her kes tarafından algılanan bu özellik, bir söz oyunu veya bireysel kullanıma bağlı bir durum değildir.

Dil- söz karşıtlığı düzeyinden bakılırsa, gülme, genel olarak konuşma dili ve bildirişimle bağlantılıdır. Bildirişimin oluşması, bilgi alış verişinin yapılması konuşmacıların karşılıklı güvenciyle gerçekleşir. Bilindiği gibi, söz ortamı belirli koşullara dayanır. Ama bu koşulları zorlayan kişi güldürücü olmayan bir sözü, bir durumu gülme konusu yapabilir. Konuşan veya dinleyen kişi konuyla ilgili tepkisini gülme araçlarıyla dışa vurabilir. Bu olgunun temel olarak üç bileşeni bulunmaktadır: *Kim gülüyor? Neye gülüyor? Nasıl gülüyor?* Gülmenin hedefi, konu ya da karşıdaki kişinin kendisi olabilir. Kişi kendisini de gülme hedefi yapabilir. “Çevremizdeki dünya özünde ne ciddi ne de önemlidir, ne gülünç ne de trajiktir, duygusal bir yön taşımaz, duygusal yönü sadece insan kendisi için tespit ettiği iç gereksinimleriyle ekler” (Arhipov, 2007: 116). Yargı ve düşüncelerimize çok ters gelen bir durum gülme tepkisi uyandırabilir. Fakat doğal olarak bir şeye gülebilmek için kişinin gülme hedefinden üstün olması gerekir. Amaca bağlı olarak gülmenin derecesi de değişir. Örnek olarak, şaka amaçlı gülme insanı / insanları güldürme, eğlendirme amacı taşır. Türkçe Sözlük’te ‘şaka’ sözcüğü şöyle açıklanmıştır: “Güldürmek, eğlendirmek amacıyla karşısındakini kırmadan yapılan hareket veya söylenen söz, latife”. Oysa alay ederken karşıdaki kişinin veya konunun yargılanması, eleştirisi ön plana geçer. “Ses tonu, söz, davranış gibi yollarla biriyle, bir şeye eğlenme” anlamına gelen ‘alay’, küçümseme unsuru taşır. ‘Alay etmek’, bir kimsenin, bir şeyin, bir durumun, gülünç, kusurlu, eksik vb. yönlerini küçümseyerek eğlence konusu yapmaktır. Argo olarak değerlendirilen *dalga geçmek* deyimini de aynı anlama gelmektedir. *Tefe koymak (tefe koyup çalmak)* ‘biri hakkında alaylı dedikodu yapmak’, *tiye almak* ‘biriyle alay etmek, eğlenmek’, *tek kürekle mehtaba çıkmak* ‘beceriksizce alay etmeye kalkışmak’, *taş atmak* ‘mec. dolaylı olarak birine dokunacak bir söz söylemek’ gibi deyimler de alay bildirimleriyle ilgilidir. Aralarında ince çizgiler bulunan gülme çeşitleri ortama göre farklı algılanabilir, yorumlanabilir. Şöyle ki bazen şaka öfke nedeni olurken, dalga geçme gülüş uyandırabilir. Gülme, eylemi gerçekleştiren kişiyi neşelendirir. Gülünen kişinin tutumu ise doğal olarak değişir.

Genel olarak baktığımızda, Türk dünya görüşünde gülmenin pek hoş karşılanmadığını söylememiz mümkündür. *Gülmek* sözcüğünün genel olarak olumlu sayılan anlam içeriğinde de olumsuz izler vardır. ‘Hoşuna veya tuhafına giden olaylar, durumlar karşısında, genellikle sesli bir biçimde duygusunu açığa vurmak; mutlu, sevinçli zaman geçirmek, eğlenmek, hoşça vakit geçirmek’ anlamlarını taşıyan sözcük, aynı zamanda ‘biriyle alay etmek’ anlamına gelmektedir. “Gülme komşuna, gelir başına” atasözü de bu duruma işaret etmektedir. *Gülerim* (veya *güleyim bari*) ifadesi yersiz görülen bir düşünceye karşı hafifseme olarak söylenir. Bu karşıtlık, gülme kökenli sözcüklere de yansımıştır (ör. *güldürücü* ‘gülmeyi sağlayan, gülmeye yol açan, komik’; *gülmece* ‘eğlendirmek, güldürmek ve birine, bir davranışa incitmeden takılmak amacını güden ince alay, mizah, humor; *gülünç* ‘alay üzerine çeken, eğlence konusu olan, güldürücü, tuhaf, komik’). Bazen karşımızdaki kişiyi “komik olma”, “şaklabanlık yapma” şeklinde ikaz ederiz. Kendimiz de kesinlikle başkalarının karşısında gülünç duruma düşmek istemeyiz. *Yüze gülmek* deyiminin bir anlamı ‘yalandan dost görünmek’tir. *Yüzüne gülmek* ifadesi de ‘dostmuş gibi görünmek’ anlamına gelir. Dolayısıyla, karşıtlıkların bağdaşması, gülme tepkisinin eleştirel yönünü de belirler.

Gülme, çoğunlukla diyaloglarda gerçekleşir. Bu açıdan gülmenin söyleşimsel nitelik taşıdığını belirtmemiz gerekir. Söylenen bir fikir karşısında gülerek veya gülümseyerek susma da aslında bir yanıt olabilir.

Her dilde kalıp olarak gülme araçları bulunmaktadır; bu araçlar genel olarak dilin söz varlığı dizgesinde yer alırlar. Gülme içerikli araçlar özetle şöyle sıralanabilir:

1. Betimleyici olumsuz adlandırmalar,
2. Çokanlamlı sözcükler,
3. Deyimler,
4. Benzetmeler, vb.

Belirsiz anlamlı sözcükler de bu açıdan dikkat çekiyor (ör.: *tabanvayla gitmek* –şaka yollu-‘yayan gitmek’, *uydurma* ‘uydurma’, *atmasyon* ‘uydurma, palavra’ vb.). Birçok birleşik sözcük de özünde gülme tepkisiyle ilgilidir (ör.: *sinekkaydı* –tırış için- ‘özenle yapılmış’; *kaptıkaçtı* ‘yolcu taşımakta kullanılan küçük taşıt, bir çeşit kumar oyunu, kapıp kaçarak yapılan hırsızlık; *battıçtı* – yöresel olarak- ‘yer altı geçiş’ vb.). Sözcüklerin anlamsal ve biçim bilgisel uyumsuzluğu komiklik oluşturur.

Dilde gülme amaçlı olarak kullanılabilen araçları ayrı ayrılıkta Türk edebiyatı eserlerinden örneklerle gözden geçirelim.

Bazı sözcüklerin aktarmalı anlamları betimleyici olumsuz adlandırmalar olarak kullanılır. Bu işlevi çoğunlukla hayvan isimleri yerine getirir (yılan, solucan, köpek, tilki,...). Bu durum kültürden kültüre değişebilir.

Hayvan isimleri bazen doğrudan şahsın yerini alır:

“Sen bilmezsin o *uyur yılanı*, diyordu, uyur uyur da sonra adama öyle bir vurur ki, nereden geldiğini fark edemezsin, anladın mı efendim? (R. N. Güntekin, Ç, 165)”

“Çocuk uykusunda ne yaptığını bilir mi hay *koca öküz*” deyip gözlerini kapadı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 89)”

“Ondan kolay kaçılmaz bre oğlancık, kaçırdığını tez bulur o *tilki*, bırakmaz ardını. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 113)”

“O giden *inek* de tıpkı böylesine kül olacaktı ya... (A. Ağaoğlu, FİG, 92)”

“Dipte rakı için üç adam, can sıkıntısıyla dönüp baktılar: Ne kafa şişirir bu *ibikli horoz*? (A. Ağaoğlu, FİG, 230)”

Bazen ‘gibi’ ilgeciyle benzetme yapılır:

“Hepiniz fırsatçısınız zaten! *Ayı gibi* herifsin! Ayıdan beter! (A. Ağaoğlu, FİG, 188)”

“Olmadığını *domuz gibi* bildiği halde, sordu. (A. İlhan, ZBB, 59)”

Aktarmalı anlam bazen yeni sözcük türetebilir:

“Temize çektiği defteri gören Kemal: “Ulan amma *ineklemişsin*, ha!” diye gülüvermeseydi... (E. Işınsoy, C, 144)”

“Ah Bayram, ah Bayram!... *İnekliğine* doyma sen emi Bayram? (A. Ağaoğlu, FİG, 111)”

Çokanlamlı sözcüklerin anlamlarıyla yapılan dil oyunu, gülme oluşumunun vazgeçilmez öğelerinden sayılır. Örneklere bakalım.

Babalı ‘babası olan; zaman zaman sinir nöbeti geçiren’

Bir diğeri- Sus kardeş sus... Arap öfkeli... *Babalı mıdır* nedir?

“*Babalı mı? O babalı ise* biz de *babalıyız*. Dünyada hiç *babasız* insan olur muymuş? (H. R. Gürpınar, Ş, 43)”

Saçma ‘yersiz, akla aykırı; avda kullanılan fişeklerin içine konulan kurşun tanesi’

“Lebibe- ...Bugünkü dinlerden önce insanlar arasında birtakım *saçmalara* inanma devirleri geçmiştir...”

Azize- *Saçma* olsun, *kurşun* olsun, ne olursa olsun... Böyle şeylere sakın inanma kızım...(H. R. Gürpınar, Ş, 315)”

Deyimlerde mizah etkisi çeşitli biçimlerde ortaya çıkar. Konuyu bazı örnekleriyle gözden geçirelim.

Nesnenin kendisine anlamca uymayan, norm dışı bir eylemi yapıyor olması ile bilerektan söylemin gerçekliği bozulur ve konuşmacı karşısındaki kişiyi sanki söz oyununa davet eder: *balık kavağa çıktığında* ‘hiçbir zaman olmayacak işler için söylenir’, *akıl dağıtılırken değirmene karpuz öğütme-ye gitmek* ‘akılsızca davranmak’ vb. Birbiriyle bağdaşmayan iki kavramın bir araya getirilmesi de deyimde mizah rengi katar: *tut kelin perçeminden* ‘çözümü güçlük gösteren bir durum karşısında söylenir’, *kel başa şimşir tarak* ‘birçok ihtiyaç varken gereksiz özentî ve gösteriş belirtir’, *aslan sütü* (şaka) ‘rakı’, *kalburla su taşımak* ‘verimsiz, sonuçsuz bir işle uğraşmak’, *çıkamaz ayın son çarşambası* ‘hiç yapılmayacak bir işin sözde yapılma zamanı olarak söylenir’ vb. Yapıları karşıtlık üzerine kurulan bu tip deyimlerde temel olan sözcük bir meslek, bir zanaat, akrabalık ismi vb. de olabilir. Ör.: *kaldırım mühendisi* (alay) ‘işsiz güçsüz sokaklarda dolaşan kimse’, *lafebesî* ‘çok konuşan, herkese laf yetiştiren’, *şam baba*, *şam babası* ‘mec. sorumluluğu olmayan, hayırsız baba’ vb.

Akıl yönü, insanların kolayca takılabildikleri, eleştiri yaptıkları alanların başında gelir. Kişinin davranışlarına bakarak onun akıl seviyesi hakkında fikir yürütülür: *akıl terelelli* ‘pek delişmen, kendisinden ciddi bir düşünce, davranış beklenmeyen kimse’, *aklı okkadan dört yüz dirhem eksik olmak* ‘akılsız’ (bir okkanın zaten dört yüz dirhem olduğu düşünülürse akılsızlığın dolaylı bir anlatımı), *aklına turp sıkayım!* (akılsızca bir davranışın eleştirisi, birinin düşüncesini ve yaptığını beğenmemek), *tahtası eksik* (şaka) ‘aklı tam olmayan’ *aklını peynir ekmekle yemek* ‘(alay) şaşkınca ve akılsızca işler yapmak’, *aklınla bin yaşa* ‘(şaka) akla yakın görülmeyen bir düşünce ileri sürene söylenir’ vb.

Kişinin belli tutum ve davranışları hoş görülmediği durumlarda gülerек eleştirilir: *hazır mezarın ölüsü* ‘her hizmeti başkalarından bekleyen tembeller için şakayla söylenir’, *teller takmak/ tel takınmak* (alay) ‘sevincini aşırı davranışlarla gösterenler için kullanılır’, *Kambersiz düğün olmaz* ‘her toplantıda veya her işin içinde bulunanlar için alay yollu söylenir’, *turşusunu kurmak* ‘bir şeyin elden çıkarılması gerektiği halde buna bir türlü kıyamamak anlamında kınama yollu söylenir’ vb. Ör.:

“Hoş erkeklere de bir “*kabaramazsın kel Fatma*”lık geliyor ya...(H. R. Karay, BS, 127)”

“- Ya “vermeyiz” derlerse?”

- *Turşusunu kursunlar!* (M. Ş. Esendal, AİK, 211)”

“Al ikisine de bak, bak da *turşularını kur.* (E. Işinsu, C, 193)”

İnsanların fiziksel görünümü de şaka konusu olabilir: *yağ tulumu (veya küpü)* (şaka) ‘çok semiz’, *minare kırması* ‘çok uzun boylu (kimse)’, *yer cücesi* ‘kısa boylu, çokbilmiş, kurnaz kimse’, *yerden bitme* ‘kısa boylu’ vb.

Ölüm gibi ciddi bir konuyu da kişi mizaha dökebilir: *kalıbı dinlendirmek* ‘ölmek’, *tahtalı köyü boylamak* ‘ölmek’ vb.

Bazen belli bir dönemde ortaya çıkan geyim kuşam isimleri gülümsetici olabilir:

“Kambur kahveci, arkasında omuzdan iliklenir, *yardan ayrıldım* biçimde cakalı bir mintan... (H. R. Gürpınar, Ş, 44)” (bir tür gömlek)

Deyimde geçen sözcüklerin doğrudan anlamıyla yorumlanması da konuşmaya mizah etkisi katabilir:

“Sabahat hemşire gözlerini onun gözlerinden çekmeden: “Bakıyorum siz bu sabah yine *solunuzdan kalkmışsınız.*” dedi. “Ben her sabah solumdan kalıyorum, yatağımın sağı duvar.” Kız hâlâ demin verdiği güzel cevabı düşündüğünden, doktorun nüktelerini anlayamadı... (H. Taner, KSA, 181)”

“-Maksadınız? Kavrayamadım efendim...”

-Şimdi “i”lerin üzerine noktaları koyacağım.

-Hangi “i”lerin? Ne noktaları?

-Kullandığım, Frenkçe bir deyimın çevirisi... (H. R. Karay, BS, 244)”

Benzetmeler, dilde anlatımı güçlendirme araçlarından biridir. “Benzetme, bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirilir” (Aksan, 1999: 61). Dilde kalıplaşarak yerleşmiş benzetmelerde gülme özellikleri de yer alabilir. Ör.: *Zurnacının karşısında limon yemek gibi* ‘birinin zihnini çelip işini göremeyecek duruma getirildiği anlatılırken söylenir’, *öküzün trene baktığı gibi* ‘aptalca, hiçbir şey anlamadan bakmak’, *eşek arısı sokmuş gibi* ‘gereksiz bir telaşa kapılmak’, *zemheri zürafası (gibi)* (alay) ‘kışın ince giysi ile gezenler için söylenir’, *gök kandil* ‘kendini bilmeyecek kadar sarhoş’ vb.

“ Bre Muzaffer Bey, *eşek arısı sokmuş gibi* ne fir dönüp yatarsın... (A. Nesin, MİN, 102)”

“Ayıp ulan, *öküzün trene baktığı gibi*, ne bakıyorsun? (E. Işinsu, C, 141)”

Bazen yüksek üslup özellikleri alay amaçlı olarak kullanılabilir. Örnek olarak, birbirine yakın, samimi insanların *sen* yerine *siz* hitabını kullanmaları kınama, hor görme, alay etme, iğneleyici ironi içerir (bk. Korkmaz, 2003: 408). Ör.:

-Cevdet, boşuna konuşuyorsun. Daha bu hususta karar vermedim, dedim.

- İyi ya vermedinse, yüksek kararınızı almanız için acizane bir tavsiyede bulunuyorum demektir.

“- Bir kere bu alaylı konuşmanı kes! Hoşlanmam, bilirsin... (E. Işınso, KD, 40)”

“-O kralın adını da lütfeder misiniz?”

Alay ediyordu, aldırmadan cevap verdim. (E. Işınso, KD, 129)”

Dilde çok sayıda kalıplaşmış cevap replikleri bulunmaktadır. Bazı durumlarda sorulan soru kişinin olumsuz tepkisine yol açar. Doğrudan soruyu cevaplamak istemeyen ve soruya duygusal tepkisini dolaylı olarak ifade etmek isteyen kişi dilde bulunan kalıp ifadeleri kullanır. Kalıp ifadelerin seçimi konuya, konuşan kişilerin yakınlık derecesine, ortama göre değişebilir (konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Himik, 2005: 670-677, Bondarenko, 2005: 30-34, Hacizade, 2011: 311-318). Deyişsel açıdan aşağı, düşük seviyeli (bazen teklifsiz konuşma ya da argo) olarak nitelendirilen olumsuz cevap ifadeleri dilin ses, biçim ve sözdizimsel özelliklerini taşır. Sözlü dile özgü bu ifadelerin birçoğu sözlüklerde yer almayabilir. Anlamsal ve işlevsel açıdan ortak yönleri ise hepsinin yanıt tepkisi olmasıdır. Özellikle bundan dolayı söyleşim ortamıyla bağlılar.

Genel olarak her soru sözcüğüne cevap sayılan kalıp sözler vardır. Ör.: “-Kim? –*Kilimcinin kör oğlu*” (“*Kilimci ile kör hacı*”), “-Ne? –*Elinin körü*”, “-Ne zaman? –*Çıkamaz ayın son çarşambasında*” (“*Kırmızı kar yağınca*”), “Nerede? – *Kör itin öldüğü yerde*” vb. Birbiriyle görüşen, iletişime giren kişilerin ilk olarak sordukları sorulardan biri, “nasılsın?” sorusudur. Oldukça çeşitli şekillerde farklı duygu durumlarını açığa çıkaran yanıtlarda şaka nüansı da ifade edilebilir (*iç güveysinden hallice* ‘oldukça iyiyim’).

Dinleyen kişi, konuşanın kendisine yalan söylediğini düşündüğünde alaycı tepkisini cevap replikleriyle açık olarak belirtebilir (ör.: “Sen bunu benim külahıma anlat”, “Atma Recep din kardeşiyiz”, “Ufak at da civcivler yesin”, “Karnım tok” vb.)

Kişi kendisine söylenen sözleri yersiz ve saçma bulduğu zaman ona olan tepkisini ilginç repliklerle ifade edebilir. Bu durumda kullanılan sözler de saçma gibi görünür (ör.: *Laf söyledi bal kabağı; Laf söyledi bal kabağı, dinledi*

asma kabağı ‘konu ile hiç ilgisi olmayan bir şey söyleyen kimseler için söylenir’; *dam üstünde saksakağan, gel bana bazı bazı; dam üstünde saksakağan, vur beline kazmayı* ‘yersiz ve saçma sözler karşısında hafifseme yollu söylenir’; *laf / söz kıtlığında asmalar budayım* ‘boş söz söyleyenlere karşı kullanılır’ vb.) . Ör.:

“*Leblebi koydum tabağa, laf söyledi balkabağı...* Bizim eldivenle, yelpazeyle sofraya oturduğumuz var mı? (H. R.Gürpınar, Ş, 106)”

“A, *söz kıtlığında asmalar budayım*. Elhamdülillah sen Kasım Efendi’nin kızısın. (H. R.Gürpınar, Ş, 307)”

Bunun dışında, dilde kendiliğinden gelişen durumlar da ilginç gülme örnekleri oluşturabilir. Dinleyen kişi bazen konuşan kişinin söylediği söz veya soruyla açıktan açığa dalga geçer. Ör.:

“Bu yere batası toz kullananlarda edeb, hayâ da bırakmıyor...

Hasta gülerək: - Edeb, hayâ..bana ondan da ver on paralık... (H. R. Gürpınar, ÖBK, 84)”

“Bu sefer Fâhir parlıyarak:

- Söylesene ulan kızı nereye sakladın?

Veysi, şimdi huylanmış kaplan bakışlarını Fâhire çevirerek:

- Tabakamın içine sakladım. Cebime koydum... (H. R. Gürpınar, ÖBK, 96)”

“Sabırsızlanmaya başlayan doktor:

- Bu kadar tafsilâta lüzum yok...

- Sordunuz da söylüyorum..

- Kısa söyleyiniz...

- Fazlasını İş Bankasına ciro ediniz. Elbette sarf edecek bir yerini bulurlar...(H. R. Gürpınar, ÖBK, 11)”

“-Ah benim aptal kafam! Anlatayım sana amma, kimseye söyleme, bak evleniyor zavallı...

-Ben de gazetelere ilân vereyim, diyordum!

-Sen işin alayındasın ama, ben pek acıyorum zavallıya. (E. Işınso, KD, 83)”

Kendiliğinden gelişen durumlarda konuşan kişi sert tepkisini alaylı bir dille ifade edebilir:

Ulan Muzaffer Bey, sen sapıttın mı ne... Bakkalda pirinç yoksa, pirinçleri, toparlayıp pilav yapıp yedik mi? Sabun yoksa, sabunları köpürtüp balon

yapıp uçurduk mu? Şekeri bol bulduk da saçımıza mı sürdük? Yoksa yok, biz mi kuruttuk?... (A. Nesin, MİN, 102)

Konuyu özetlersek,

Gülme evrensel bir olgu olarak tüm kültürlerde yer almaktadır. Fakat evrensel bir mizah söz konusu değildir.

Gülme, çoğunlukla konuşma diliyle, bildirişimle bağlantılıdır.

Dil birimlerinin anlam içeriğinde gülme ayrıntısı duygu değerinin bir türü gibi görülebilir.

Gülme tepkisi oldukça çeşitli duygularla bağlantılı olabilir; ayrıca, nesneye olan –az veya çok derecede- olumsuz ilişkiyi ortaya koyar.

Geçen yüzyıllara göre, 20.yy'dan itibaren ister günlük yaşamda, ister sanat ve edebiyatta gülme unsurlarının arttığı gözlemlenmektedir. Bu durum dile de yansımıştır.

KAYNAKLAR

- Aksan D. (1999). Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi, Ankara.
- Arhipov İ. K. (2007). Delu – Vremya, Potehe – Ças. O Smeşnom i Nesmeşnom, Logičeskiy Analiz Yazıka.Yazıkoviye Mekanizmi Komizma, Moskva, İzd. "İndrik", 112- 120.
- Arutyunova N. D. (2007). Estetiçeskiy i Antiestetiçeskiy Aspekti Komizma, Logičeskiy Analiz Yazıka.Yazıkoviye Mekanizmi Komizma, Moskva, İzd. "İndrik", 5- 17.
- Bondarenko V. T. (2005). Ded Pihto v Karagande Posle Dojdıçka v Çetverg, Grani Slova, Moskva, İzd. ELPİS, 30-34.
- Hacizade N. (2011). Otvetniye Repliki v Dialogičeskoj Reçi Turetskogo Yazıka, V. Vserossiyskaya Nauçno- Praktičeskaya Konferentsiya "Problemi Filologii Narodov Povoljya", 7-9 Aprelya, 2011, Moskva, 311- 318.
- Himik V. V. (2005). Russkaya Razgovornaya Reç': Osmeyaniye Obyekta, Grani Slova, Moskva, İzd. ELPİS, 670- 677.
- Korkmaz Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yayınları: 827, Ankara.
- Krasuhin K. G. (2007). Zametki ob istokah Komiçeskogo, Logičeskiy Analiz Yazıka.Yazıkoviye Mekanizmi Komizma, Moskva, İzd. "İndrik", 48- 55.
- Meçkovskaya N. B. (2007). Fenomen "Smeşnogo" v Reçi, Yego Yazıkoviye Pervelementi i Vneyazıkoviye Mehanizmi, Logičeskiy Analiz Yazıka.Yazıkoviye Mekanizmi Komizma, Moskva, İzd. "İndrik", 140- 153.

YAZIN KAYNAKLARI VE KISALTMALAR

- Adalet Ağaoğlu (1994) “Fikrimin İnce Gülü” (A. Ağaoğlu, FİG), Oğlak Yayıncılık, 7. Baskı, İstanbul.
- Attila İlhan (2000). Zenciler Birbirine Benzemez (A. İlhan, ZBB), Bilgi Yayınları, 5. Basım, Ankara.
- Aziz Nesin (1997). Mahmut ile Nigar (A. Nesin, MİN), Adam Yayınları, 6. Basım, İstanbul.
- Emine Işınsu (1992). Canbaz (E. Işınsu, C), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Emine Işınsu (1999). Küçük Dünya (E. Işınsu, KD), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Haldun Taner (1988). Kızıl Saçlı Amazon (H. Taner, KSA), Bütün Hikayeleri-1, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara.
- Hüseyin Rahmi Gürpınar (1945). Ölüm Bir Kurtuluş mudur? (H. R. Gürpınar, ÖBK), Hilmi Kitabevi, İlk tabı, İstanbul.
- Hüseyin Rahmi Gürpınar (1999). Şıpsevdi (H. R. Gürpınar, Ş), (Günümüz Türkçesi: Kemal Bek), Özgür Yayınları, 9. Basım, İstanbul.
- Memduh Şevket Esendal (2000). Ayaşlı ile Kiracıları (M. Ş. Esendal, AİK), Bütün Eserleri-1, Bilgi Yayınevi, 8. Basım, Ankara.
- Mustafa Necati Sepetçioğlu (1998). Bu Atlı Geçide Gider (M. N. Sepetçioğlu, BAGG), Bütün Eserleri; Dünki Türkiye Dizisi-7, İrfan Yayınevi, 14. Baskı, İstanbul.
- Refik Halid Karay (1985). Bugünün Saraylısı (R. H. Karay, BS), Günümüz Türkçesine uyarlayan Ender Karay, İnkılap Kitabevi, 3. Basılış, İstanbul.
- Reşat Nuri Güntekin (1999). Çalıkuşu (R. N. Güntekin, Ç), İnkılap Kitabevi, 55. Baskı, İstanbul.

MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ'NÜN ALFABE ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ VE *MİLLÎ ELİFBA*'Sİ

Namık Kemal ŞAHBAZ*

Giriş

Türkiye’de ilkokuma ve yazma öğretiminin tarihsel gelişimi üzerine çalışırken rastladığım *Millî Elifba* kitabının müellifleri arasında Köprülüzade Mehmet Fuat adını gördüğümde çok şaşırılmışım. Zira Türkiye’de tarih, edebiyat, Türkoloji, din, tasavvuf, hukuk gibi bilim dallarındaki eserleriyle söz konusu bilim dallarının kuramsal alt yapısını inşa edilmesinde işlevsel bir bilim adamının okuma yazma kitabı kaleme alması hayret vericiydi. Fakat sonra “*Elifba kitabı; ‘ulûm ve fûnunun tohumudur. Bir tohumdan nasıl dallı budaklı kocaman ağaç meydana gelirse elifba kitabından da binlerce şubâtı havi hüner ve marîfet tevellüt eder* (Abdulkadir 1328/1912) ilkesinin egemen olduğu bir coğrafyada yetişen insanın yetiştiği kültür ortamının gereğini yaptığa inandım.

Çalışmada, 76 yıllık yaşamında «1300’den fazla kitap, makale, kitap tanıtımı, editörlük ve diğer yazılarını kapsayan yayın faaliyetinde bulunmuş» (Leiser 2012: 29) Köprülü’nün alfabe üzerine görüşlerinin belirlenmesi ve Süleyman Saib ile birlikte yazdığı *Millî Elifba* adlı eserin ilkokuma ve yazma öğretimi açısından çözümlenmesi amaçlanmıştır.

Bu amacı gerçekleştirmek için Köprülü’nün eski yazı kaleme almış olduğu süreli yayınlardaki alfabe üzerine yayımladığı makaleler derlenmiş, alfabe üzerine görüşleri tasnif edilmiş; *Millî Elifba* adlı eser günümüz okuma yazma öğretimi yöntem teknikleri gözetilerek çözümlenmiştir.

Mehmet Fuat Köprülü’nün Alfabe Üzerine Görüşleri

Köprülü’nün alfabe üzerine düşüncelerini iki makalede somut olarak ortaya koyduğu tespit edilmiştir. Bunlardan ilki “Harf Meselesi” (1926) diğeri “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı” (1928) başlıklarını taşıyan makalelerdir.

* Doç. Dr., Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, nksahbaz@mersin.edu.tr

1 Aralık 1926 tarihinde *Millî Mecmua*'da yayımlanan “Harf Meselesi” başlığını taşıyan makalesinde Köprülü, 1926 yılında tartışılan Latin harflerini kabul edip etmeme hususunda tarihsel gönderimlerle itirazlarını dile getirir. Latin harfleriyle ilgili tartışmanın ilk kez 1278 (Miladi 1863) tarihinde Azerbaycanlı edip Mirza Feth Ali Ahundof tarafından ileri sürüldüğünü, yazarın İstanbul'a gelip sadarete layiha verdiğini, layihanın Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de tartışıldığını, Kadri Paşa gibi kişilerin bu öneriyi kabul etmediğini belirtir.

Bu olaydan beş altı yıl sonra tartışmanın İran siyasi ricalinden Ermeni Malkon Han'ın “İslam kavimlerinin bu elifba yüzünden inhitata uğradıkları» iddiasıyla tekrar alevlendiğinden, özellikle mezkûr kişiye Namık Kemal'in *Mecmua-i Ebuzziya*'da “İslah-ı Huruf Meselesi” başlıklı yazısıyla verdiği cevabın hâlâ güncelliğini koruduğunu ve harf konusundaki tartışmaların tarihsel evrimini şu şekilde dile getirir:

Namık Kemal kıymetli bir vesika mahiyetinde olan bu makalesinde, harf meselesinin, bir milletin terakkisinde pek büyük bir ehemmiyeti olmadığını emin bir katiyet ve sarahatle dermiyan ediyor ki bunun aksini ispat etmek hemen gayri mümkündür. Filhakika harf meselesi bir millet için hayati değil, bilakis mahiyet itibariyle tali bir meseledir. Memañih her nedense, öteden beri bizde bununla uğraşanlar bulunuyor. Nitekim Meşrutiyet'in akabinde de bu mesele yine ortaya konulmuş, harflerimizin islahı için muhtelif şekiller teklif edilmiştir. Neticesi gelemeyen bu mesai eylevm hedefi değiştirerek devam etmekte, şimdi de kullandığımız harfleri bırakarak Latin harflerinin kabulü mevzu bahis olmaktadır (Köprülü, 1926: 1206).

Köprülü, bu konuda Bakü Türkoloji Kongresi'nde “Harflerimizin Müdafaaası” başlığı taşıyan rapora gönderme yaparak, harflerin değiştirilmesinin tahmin edildiği gibi kolay olmadığını söyler:

Latin harflerinin kabulüne taraftar olanlar, zannediyorlar ki Garp medeniyetine bu suretle daha çabuk ve daha kolay temessül edebiliriz. Hâlbuki Garp medeniyetine temessül harflerimizin tebdili ve Latin harflerinin kabulüyle kabil olamaz. Ahiren neşredilen “Harflerimizin Müdafaaası” isimli küçük risalede bu cihet tamamıyla izah edilmiş olduğundan biz burada fazla izahata girişmek istemeyiz. Esasen böyle olsa, harflerin tebdili tahmin edildiği kadar kolay değildir. (Köprülü, 1926: 1206).

M. Fuat Köprülü, *Millî Mecmua*'daki makalesinde savunduğu düşüncelerini daha önce *Türk Ocağı*'ndaki bir konferansta dile getirmiştir. *Türk Yurdu* bunu “Fuad Bey'in Konferansı” başlığıyla yayımlamıştır. 1926'da toplanan *Bakü Türkoloji Kongresi*'nin alfabeyle ilgili raporunu Kazanlı üye *Alimcan Şeref Bey* okumuş, *Abdullah Battal Bey* ise Rusçadan tercüme etmiş ve yayımlanmıştır. *Türk Yurdu* “Harflerimizin Müdafaaası” başlıklı yazıyla bu yayını

değerlendirmiştir. Azerbaycan'ın 1922'den itibaren Latin harflerini kullanıyor olması, alfabeyi bu kongrede ana konu hâline getirmiştir. Raporda, hem tarih hem bilim hem de fayda açısından Arap harflerinin kullanılmaya devam edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Arap harflerinin devam ettirilmesi, özellikle Türk birliği açısından da önemli bulunmuştur. Bu harflerin ıslah edilmesi gerektiği de ayrıca belirtilmiştir (Atabey, 2011).

Fuat Köprülü, Türklerin tarihsel süreçte çeşitli alfabeler kullandığını belirtir. Bu harf değişikliğinde Uygur harflerinden Arap harflerine geçişi örnek olarak verir. Köprülü, harf değişikliğinin toplumu geçmiş kültüründen kopardığını söyler. Harf değişikliğinin bir toplum için sadece kültür ve tarih sorunu olmadığını, ekonomik ve eğitim boyutlarının da varlığını vurgular. Harf değişikliğiyle meşgul olmanın “anarşi” doğurmaktan başka bir işe yaramayacağı uyarısını yaparak yazısını bitirir Köprülü.

Köprülü'nün harf değişikliği üzerine olumsuz düşüncelerinin şiddeti harf devriminin yaklaştığı sıralarda daha da artmıştır. 9 Şubat 1928 tarihinde *Hayat* mecmuasında yayımlanan “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı” başlığı taşıyan makalesinde bu durum çok somut görülür. Arap harflerinin terk edilerek Latin harflerini almak istenmesini “hars buhranı”na, Batı düşüncesini şekilci alımlama anlayışının bir uzantısı olarak görme eğilimindedir.

“...Bütün asri demokrat milletler gibi, bizde, “millî hars” ve “millî mefkûre”ye istinaden yeni Türk cemiyetinin esaslarını kurmak istedik. Memleket mütefekkirlerine, feylesoflarına, mürebbiyelerine çok ağır bir vazife düşmüştü! Hâlbuki bu sınıf bu işi yapabilecek kudrette değildi. Bu hazine vaziyet karşısında, “hayat”, içtimaî sahalarda “yeni kıymet”ler koyabilecek büyük dimağların yetişmesini beklemeyeceği cihetle, “nazariye”yi beklemeden yürüdü. Muasır Avrupa cemiyetlerinin müesseselerini ve “kıymet”lerini -aradaki içtimaî şartların tehâlîfü sebebiyle yalnız “şekli” bir surette- almaya çalıştık. “İnkılâbımızı tamamlamak için, artık Arap harflerini de atarak Latin harflerini almak” isteyenler, işte bu “şekil-perest”liğin en sarîh bir numunesidirler; onlar, bu suretle, “kurûn-ı vustânın son bakiyesinden” de kurtularak “tamamıyla asrî” bir hâl alacağımızı ümid ediyorlar; düşünmüyorlar ki bizi Avrupa’dan ayıran en bariz fark “zihniyet” ve “mantık” farkıdır; “düşünme” ve “çalışma” tarzlarımızı “Avrupaî” bir şekle sokmadıkça “iktisadî hayat”ımızı bugünkü “kurun-ı vustâî” hâlden kurtarmadıkça, henüz, “asrî cemiyet” olduğumuzu iddia edemeyiz. Ecdadımız, iptida “İslam medeniyeti dairesine girdikleri zaman, millî harslarını hakir görmüşler, millî şahsiyetlerini İslam medeniyeti içinde eritmişlerdi; bugün “asrî medeniyet” dairesine girmek isterken, yine aynı yanlış yola gitmek tehlikesi karşısındayız...” (Köprülü 1928: 201).

Burada Köprülü, Türk modernleşmesinin temel birkaç problemine dikkat çeker; biri bir an evvel devlet ve toplumu kurtarmak gayesi ile acil çözümler

arayış ve çabası; diğeri de bu aciliyet karşısında Batı'dan alınan yeniliklerin ruhundan ziyade şekli özelliklerini memlekete getirmiş olmaktır (Aslısoy, 2008: 215).

Köprülü'nün alfabe üzerine düşünceleri, Cumhuriyet Türkiye'sinde Latin harflerine geçiş sürecinde yoğunlaşmıştır. O harflerin değiştirilmesine karşı çıkmış, fakat harflerde tadilata gidilebileceğini belirtmiştir. Sonuç olarak Köprülü, alfabe tartışmalarında tercihini Arap harflerinden yana kullanmış, harfleri değiştirme isteğinin Batı'yı şekli olarak kabul eden zihniyetin bir yansıması olarak görmüştür.

Millî Elifba ve Tahlili

Fuat Köprülü, bu eseri “Antalya maarif müdürü” Süleyman Saib ile birlikte kaleme almıştır. Köprülü, Süleyman Saib ile birlikte pek çok kez basılan *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi* başlıklı ders kitabını da yayımlamıştır. Rumi 1337 (Miladî 1921) yılında İstanbul'da Kanaat Matbaasında basılan eser, Millî Kütüphanede, EHT 1957 A 98 yer numarasıyla mevcuttur.

80 sayfa olan eser, “İfade-i Tab” bölümüyle başlar. Bu bölümde yayınevi sahibinin yayınevinin yayım ilkeleri, elifba kitapları hakkında yapmış olduğu yorum vardır. Bu yorum, ilk kez “millî kıraat” kavramının dile getirilmesi ve daha önceleri yayımlanan elifba kitaplarının özelliklerinin verilmesi açısından önemlidir:

Senelerden beri bütün mekâtib-i milliyemizin emsalsiz bir rağbetine mahzar olan 'millî kıraat' silsilesine başlangıç olmak üzere bir elifba kitabı tertibini çoktan beri arzu ediyorduk. Çünkü mevcut elifba kitapları, yalnız tertip değil aynı zamanda kâğıt ve tab' itibariyle de çok kusurlu oldukları cihetle onlar vasıtasıyla talebeye millî ve bedi' bir terbiye vermek imkânsızdı. Birçok taraflardan vaki'a olan teşvîkat ve temenniyyât üzerine, bugün meydana koymağa muvafık olduğumuz Millî Elifba'nın bu ihtiyacı tatmin edeceğini ve 'millî kıraat' silsilesinin mahzar olduğu rağbeti vasi' bir nispette celbe muvafık olacağını zannediyoruz” (Saib ve Köprülüzade 1337/1921).

Ayrıca yayınevi sahibi kitapçılıktan çok yayıncılık yapan (Arpad, 1981) İlyas Bey'in daha ileriki zamanlarda dönemin tarih kitaplarından memnun olmayan öğretmenler ve eğitim camiası için “millî tarih” dizisine başlayacaklarını bu diziye de Fuat Köprülü'nün kaleme alacağını bildirmesi önemlidir:

...Elde mevcut tarih kitaplarının muallimleri asla memnun edemediğini nazar-ı itibara alan kitaphanemiz, mekatib-i iptidaiyeye mahsus bir de millî tarih silsilesinin tabına başlamıştır. Çocuklarımıza cidden millî bir terbiye vermek için en büyük vasıta olan millî tarih tedrisatı için Köprülüzâde Fuat Beyefendi tarafından bilhassa vücuda getirilen ve önümüzdeki sene-i dersiyeye ibtidasına kadar suret-i mükemmelede tab ve ihzar edilecek olan bu

kıymetli eserin muallimin-i muhtereme tarafından büyük bir şevk ve hararetle karşılanacağına şimdiden eminiz (Saib ve Köprülüzade 1337/1921).

Fuat Köprülü'nün yayınevinin hem maddi hem de -yukarıdaki ifadeye bağlı olarak- manevi desteğini alarak bir dizi hâlinde aynı yıl içinde *millî*¹ eserler -*Millî Eliba* (1337), *Yeni Millî Kıraat* (1327), *Millî Tarih* (1337) (Özdemir 1951: 181)- vücuda getirmesi ilkin düşünsel alt yapısının bir gereğidir. “23 yaşındayken Ziya Gökalp tarafından keşfedilmiş” (Aydın 2012: 149), Gökalp'in bilimsel çalışmaların ön koşulu olarak ileri sürdüğü “*manevî kıymetlere karşı kuvvetli bir alaka, derin bir ihtiras*” (Akder 1954: 37) düsturunu benimsemiş bir bilim insanının eserinin başlığına millî sıfatını eklemesi kadar doğal bir durum olamaz. İkincisi devrin hususiyetidir. Zira eserler yayımlanırken Kurtuluş Savaşı bütün şiddetiyle sürmektedir.

Bir tür karma (muhtelit) yöntemle yazılan *Millî Eliba*, 2. sayfada “vav” harfinin İmla Encümeni tarafından kabul edilen dört değişik biçimiyle başlar. Bu sesler, “*uzak, orman, ördek, üzüntü* (و u ~ o ö ö ü)” sözcükleriyle somutlaştırılmıştır. 3. sayfada diğer sesli harfler (ا, ا, ا, öğretilmiştir. Her bir sesli harf beraberinde kendisinden sonraki harfle birleşmeyen bir sessiz harfle birlikte öğretilir. “*a, d, e, r, i, z, i*” gibi. Bütün harfler ayrı ayrı yazılır. Daha sonra “*re ve ze*” harfleri öğretilir. “*Dadı, dede, dudu, didi*” biçimindeki sözcüklerle bütün sesli harfler, öncelikle *dal* harfiyle birlikte yazılır.

Eserde karma yöntem kullanıldığı belirtilmiştir. İlkokuma ve yazma öğretiminde *eklektik yöntem* (Gray, 1975: 102) de denilen bu yöntemde çözümleme (tahlil) ve birleşim (terkip) birlikte yürütülür. Nihayetinde eserde dört sesli ve dört sessiz harf verildikten sonra basit cümlelerle okuma yazma öğretimi devam eder. Bir yandan yeni cümleler diğer yandan da yeni heceler, hecelerden kelimeler türetilir.

Eser içinde ilk basit cümleler, “*Dadı derededir. Dere dardır. Deri dadıdadır. Zar derededir. (s. 6), Dadı derede aradı. Zar azdır. Arı diridir. Ada dardır. (s.7) Av azdır. Avı derede vurdu. Deve derededir. Derede arı var. Avı ver. Adada av zordu. Avı diri ver. Darı var. (s. 11)*” şeklinde kendini gösterir. Bu cümleler arasına tire konulmuştur. Bu tür basit cümleler, diğer sayfalarda devam eder. Sayfa düzeni olarak, sayfanın üst kısmında öğretilen harf ve o harfi kullanarak meydana getirilen sözcükler; alt kısmında ise cümleler bulunur. 14. sayfadan itibaren *be* harfinin öğretimi, *boru* ve *araba* resimleriyle desteklenir.

¹ Bu eserlerin yanı sıra aynı yıl süreli yayınlarda da Köprülü'nün millîlik, Türklük, Türklerle ilgili yazıları bulunmaktadır: “Anadolu’da Türkler”, “Türkler Hakkındaki Yanlış Telakkiler”, “Anadolu’da Türk Zaferleri”, “Tarih-i Millimize Ait Mühim Bir Teşebbüs”, “Millî Tarihlerimiz”, “Millî Edebiyatın İlk Mübeşşirleri”, “Bir Edebiyat, Bir Millet” gibi. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir 1951.

15. sayfada yer alan cümlelerde, kendisinden sonra gelen harflerle birleşen harfler (huruf-ı muttasıla) de birleştirilmez (Bakınız Şekil 1). Bu durum bütün harflerin öğretimine kadar devam eder. Eserin yayımlandığı döneme göre bu husus orijinal bir özelliktir. Okuma yazma öğretimi esnasında öğrencilerin en fazla zorlandıkları konunun harflerin birleşimleri olduğu düşünülürse öğretimi kolaylaştıran bir işlevi vardır bu özelliğin. (Be) harfine örnek olarak, “Baba arabadadır. Boza darıdadır. Boru buradadır. Araba derede durur. Biz odadayız. Derede buz var. Bizi burada ara. Bu bir bozadır. Bozada arı var. Dadıda bez var” (Saib ve Köprülüzade 1337/1921: 15), cümleleri verilir.

Şekil 1: Bütün harflerin ayrı yazıldığı cümleler (Saib ve Köprülüzade 1337/1921: 15)

Bu tür basit cümleler “lam, sin, nun, mim, fe, te, şın, keŕ(g), kaf, tı, sad, keŕ(k), cim, pe, gayın, çe, ha, ayın, güzel he, je...” harfleri öğretilirken de kullanılır. 41. sayfadan sonra eserde, harflerin birleşme özellikleri yer alır. Daha önce öğretilen kelimelere yenileri eklenerek bunlar tekrarlanır.

Günlük hayatta yaşananlar cümle bazında ya da metin olarak eser içinde yer almaktadır. Millî Mücadelenin yaşandığı yıllarda kaleme alınan eserde o dönemin ve koşulların özellikleri bulunur. Örneğin 22. sayfadaki şu cümleler, vatan sevgisine ve ileri görüşlülüğe güzel bir örnektir: “Bursa ve İzmir bizimidir. Yaralılarımıza yardım edelim. Yunan İzmir’de asla duramaz” (Bakınız Şekil 2). Her harf, bir sayfada öğretilirken o harfleri çağrıştıracak en az bir resim yer almaktadır. Örneğin “cim” harfi öğretilirken *cüce* ve *camı* resimleri yer alır.

Şekil 2: Okuma yazma kitabında Millî Mücadele (Saib ve Köprülüzade 1337/1921: 22)

Eserde, “+ler” çoğul ekinin öğretimi ayrı bir başlık altında verilmiştir. “Çocuklar, kızular, hacılar, kayalar” şeklinde sözcüklerle öğretim pekiştirilmiştir. Aynı sayfada sözcük sonunda ye ile yazılıp da (u) ya da (ü) okunan sözcüklere örnekler verilmiştir: “Oldu, buldu, köylü, köprü, doğru, soldu, görüyor, sürüyor, onu, bunu” (Saib ve Köprülüzade 1337/1921: 57) şeklinde.

Eser içinde harflerin birleşim özellikleri -kelime ortasında ve sonunda öğretildikten sonra şedde, şellale ve hokka görselleriyle zenginleştirilerek, «şellale, hiddet, dikkat, minnet, izzet, şiddet» sözcükleriyle ve “Fena insanlar **cehenneme** iyiler **cennete** gidecektir. **Medeniyyet** kurmak için çok çalışmalıdır. Güneş pek kızgın yanmamak için şemsiyenizi açınız.» cümleleriyle öğretilir. Eser içinde tenvin de yine aynı şekilde şeddenden öğretimine benzer, hedef kitlenin günlük yaşamında karşılaşılabilecek sözcükler yeğlenerek öğretilmiştir.

66. sayfada, sayıların 10’a kadar hem rakamla hem de yazıyla ve hareketlerin öğretimi vardır. 67. sayfada 33 harfin yer aldığı alfabe bir tablo olarak sunulmuştur. Bu da eserde özde tümevarımsal bir yöntem tercih edildiğini göstermektedir.

Alfabenin bütün harflerinin tablo hâlinde verilmesinin ardından eserde serbest okuma metinlerine geçilmiştir. Eserin sonunda, üçü şiir olmak üzere

12 adet okuma metni yer almaktadır. Bu şiirlerden ikisi Tevfik Fikret'in "Papatyalar" ve "Kuşlar" adlı şiirleridir. Serbest okuma parçalarının başlıkları şunlardır: "Büyüklerimizi Sevmeliyiz" (s. 68), "Oyun" (s. 70), "Arslan ile Fare" (s. 71), "Hayvanlara Acımalı" (s. 72), "Kardeş Sevgisi" (s. 73), "Merhametli Kardeşler" (s. 76), "İki Hırsız" (s. 77), "Küçük Türk" (s. 78), "Mektepten Çıkınca" (s. 79), "Anadolu" (s. 80).

Eserin kaleme alınmasında, alfabenin öğretiminde bilinçli bir yöntem belirlenirken benzer anlayış serbest okuma metinlerinde de izlenmiştir. Çocuklar, okuma yazmayı öğrendikten sonra okuma becerileri geliştirmek üzere eser sonlarında hedef kitlenin özelliği gözetilerek onlara uygun metinlere yer verilir. Bu metinlerin, kısa, öğrenciyi sıkmayan, onları hayata aşıl原因an içerikte olması beklenir.

Saib ve Köprülü'nün eserlerini kaleme alırken çocuğun psiko-sosyal gelişimine uygun serbest metin seçimi gerçekleştirdikleri gözlemlenmiştir. Çocuğun psiko-sosyal gelişiminde sevme-sevilme gereksinmesi öncelikle eserlerde edebi metinler aracılığıyla çocuklara örtük olarak verilmelidir. Saib ve Köprülü'nün bu bağlamda eserlerine almış oldukları, "Büyüklerimizi Sevmeliyiz" (s. 68), "Kardeş Sevgisi" (s. 73), "Merhametli Kardeşler" (s. 76), "Mektepten Çıkınca" (s. 79) başlıklı metinler, çocuklara aile-okul ortamında sevme-sevilme gereksinmesini giderecek içerikte kaleme alınmıştır. Aşağıdaki metinde, çocukların karşılıksız sevgiyi somut olarak gördükleri büyükbaba ve büyükanne ile iletişimin bir örneği sergilenmiştir:

Büyüklerimizi Sevmeliyiz

Hüseyin'in büyükbabası çok merhametlidir. Hele kedileri pek sever; her vakit omzunda bir kedi taşır. Hayvanlara karşı bile bu kadar merhametli olan bir ihtiyarın, torununu ne kadar sevileceğini tabii anlarsınız. Hüseyin iyi huylu bir çocuktur: Kendisini o kadar çok seven ihtiyar büyük babasını hiç darılmaz. Hüseyin büyükannesini de pek sever. Gözüne gözlüğünü takarak sabahtan akşama kadar uğraşan, torununa çoraplar ören ihtiyar büyükannesinin hatırını saymasak olur mu? Bütün mahalle bu ihtiyar kadının hatırını sayarlar. Bayramlarda kandillerde herkes gelip elini öper, duasını alır (Saib ve Köprülüzade 1327/1921: 69).

Sevme-sevilme temasının haricinde çocuklara doğa ve hayvan sevgisini aşıl原因amak amacıyla da metinler seçilmiştir. Fikret'in "Papatyalar" ve "Kuşlar" adlı şiirleri, "Oyun" (s. 70), "Hayvanlara Acımalı" (s. 72), "Mektepten Çıkınca" (s. 79) başlıklı metinlerde doğa ve hayvan sevgisi iç içe geçmiştir. Aşağıda "Oyun" başlıklı metinde, çocuğun yaratıcılığına gönderme yapılır, doğayla barışık bir birey yetiştirme gayretinin ipuçları görülmektedir:

Oyun

Her gün işlerimi bitirdikten derslerimi okuduktan sonra oyuna başlarım. Fakat benim oyunlarım başka çocuklarınkine benzemez; her gün başka başka oyunlar icat ederim. Bazı vakit hava güzel olursa kendime ağaç dallarından bir baston yapıp kırlarda gezerim. Küçük renkli böcekler, güzel çiçekler bulursam toplarım. Bazı vakit dere kenarına gider, tahtalardan büyük sandal yaparım. Yelkenli sandalımın sular üstünde âdeta bir zırhlı gibi kurularak gitmesini görseniz, beni büyük bir kaptan sanırsınız. (Saib ve Köprülüzade 1327/1921: 70)

Millî Mücadele döneminde yayımlanan Mustafa Hamid'in *Resimli Elif-ba* (Şahbaz 2009: 335) adlı eserinde de görülen Tefik Fikret'in «Kuşlarla» başlıklı şiiri eserin 69. sayfasında yer alır. Bu şiir, çocuklara hayvan sevgisini günlük yaşamın olmazsa olmaz bir parçası şeklinde verir:

“KUŞLARLA

Kuşlar uçar,
Ben koşarım, onların kanatları var
Benim kanadım kollarım
Kuşlar kanadını çırpar
Ben de kolumu sallarım
Uçun kuşlar, uçun kuşlar
Hepinizle yarışım var

Uçun kuşlar! Ben de koştum
Koştum yarı yola kadar
Tâ önüme bir uçurum çıktı
Orda kaldım naçar
Yoo çekemem öyle kurum!
İsterseniz haydi tekrar
Yarışırız... uçun kuşlar!
Uçun ta mektebe kadar...

Eserde, arkadaşlık ilişkileri, Lafontaine'nin fablından esinlenerek verilmiş, çocuklar için fabllar da eser içinde serbest metnin bir örneğini oluşturmuştur:

Aslanla Fare

Bir gün iki arslan, ormanın kuytu bir köşesinde konuşuyorlardı. O aralık bir fare meydana çıktı. Büyük arslan gülerək:

-Küçük fare benimle arkadaş olur musun? dedi.

Ortakdaki arslan buna şaşırđı. Bundan bir ay sonra fare arkadaşının hatırını sormaya gitti. Bir de ne görsün koca arslan avcılarının kurduğu bir ağa tutulmuş, bir türlü kurtulamıyordu. Fare keskin dişleriyle ağın örgülerini birer birer kopararak arkadaşını bu büyük tehlikeden kurtardı. (Saib ve Köprülüzade 1337/1921: 71).

Saib ve Köprülü ders kitaplarına “millî” sıfatını eklemelerinin en somut göstergesi yaşanan zamanın çetin koşullarıdır. Bir ders kitabının güncel konuları ele alması, çocukların ders kitabına karşı ilgilerini yüksek tutacaktır. Bu parçalardan “Küçük Türk” adlı şiir ve “Anadolu” başlığını taşıyan metin hem orijinalliği hem de dönemin özelliklerini yansıması açısından örnek olarak aşağıda verilmiştir:

“KÜÇÜK TÜRK

Bir gün asker olacağız,

Kılıç tüfek alacağız,

Düşmanlara salacağız!

Biz ulu Türk evlâdıyız!

‘Türk ili’nin kurbanıyız!

Düşmanımız yenilecek,

Bayrağımız yükselecek,

Milletimiz hep gülecek.

Biz ulu Türk evlâdıyız!

‘Türk ili’nin kurbanıyız! (1337/1921: 78).

Eserin son sayfasında “Anadolu” başlıklı metnin yer alması dönemin özellikleri göz önüne alındığında anlamlı görölmektedir. Bu metin daha sonra, Rıza Zaki’nin kaleme aldığı *Millî Türk Elifbası* (1341/1925) adlı eserde de serbest okuma parçası olmuştur:

“ANADOLU

Anadolu bizim kaç bin yıllık öz vatanımızdır. O mübarek kıtanın her karış toprağı dedelerimizin kanlarıyla yoğurulmuştur. Orada bir tek düşman neferi kalırsa dedelerimizin ruhu üzülür; senin yaylalarına, yüce dağlarına kasavet çöker.

Ey mübarek yurt, ey dedeler durağı!

Şen köylerini yıkan, bahtiyar ocaklarını söndüren, dağını taşıını masum kardaşlarımın kanlarına bulayan alçak düşmanı kovmak, ana yurdu kurtarmak her Türk çocuğuna namus borcudur. Borcumuzu ödeyeceğiz. Ey vatan! Ulu Tanrı şahidimiz olsun!” (1337/1921: 80).

SONUÇ

Yayınladığı makale ve kitaplarla Türkiye’de tarih, edebiyat, Türkoloji, din, tasavvuf, hukuk gibi bilim dallarının kuramsal alt yapısının inşa edilmesinde çok önemli bir bilim adamı olan Mehmet Fuat Köprülü’nün öncelikle alfabe üzerine düşüncelerini belirtmek gerekir. Köprülü, Tanzimat’tan harf devrimine kadar ülkemizde varlığını sürdüren alfabe tartışmalarında alfabenin değiştirilmesi taraftarı değildir. Namık Kemal gibi harfleri değiştirmek yerine tadil etmek gerektiği düşüncesini savunur.

Köprülü’nün yazdığı *Millî Elifba* adlı eser, biçim olarak nesih hattıyla yazılmıştır. Matbuudur. Yer yer sayfa altlarında rik’a hattıyla cümleler bulunmaktadır. Eser içinde kimi zaman kavramlara, kimi zaman da metinlere açıklık getirecek 106 resim ve şekil kullanılmıştır. Resim boyutları küçük olsa da 106 görsele yer verilmesi, eserde hedef kitlenin özelliğinin gözetildiğinin delilidir.

Eserde kullanılan ilkokuma ve yazma yöntemi, 2005 yılından bu yana ülkemizde kullanılan *ses temelli cümle yöntemi*yle benzerlik göstermektedir. Bugün kullanılan yöntemde harfler alfabedeki sıraları gözetilmeden tedrici olarak öğretilmekte, hemen cümle öğretimine geçilmektedir. “E, l, a, t, i n” harfleri öğretildikten sonra “*Ali ile Ela el ele. Ali et al. Ali at al. Anne et al.*” (MEB 2009: 251.) Saib ve Köprülü de önce (c, s, e, l) harflerini öğretmiştir. Daha sonra her bir sesli harf beraberinde kendisinden sonraki harfle birleşmeyen bir sessiz harfle birlikte öğretilir. “a, d, e, r, ı, z, i” gibi. Bu harflerden sonra basit cümleler öğretilir: “*Dadı derededir. Dere dardır. Deri dadıdadır. Zar derededir. (s. 6), Dadı derede aradı. Zar azdır. Arı diridir. Ada dardır. (s.7) Av azdır. Avı derede vurdu. Deve derededir. Derede arı var. Avı ver. Adada av zordu. Avı diri ver. Darı var. (s. 11)*”

Eserde, alfabedeki bütün harfler -muttasıl harfler dâhil-, birleştirilmeden öğretilir. Eser bu yönüyle aynı dönemde yayımlanan diğer eserlerden farklı bir özelliğe sahiptir. Öğretim yöntemi açısından ideal olan yaklaşım tarzı budur. Zira Tanzimat'tan bu yana yayımlanan elifbalara olumsuz eleştirilerden birisi de çocuklara harflerin kelime başında, ortasında, sonunda ne halde olduklarının öğretilmeye zorlanmasıdır. Yalnız başına bütün harfler öğretildikten sonra onların birleşme şekilleri daha sonra gösterilir.

Saib ve Köprülü eserlerini oluştururken kendilerinden önce yayımlanan elifba kitaplarına yapılan eleştirileri çok iyi tahlil etmişlerdir. Daha önce yayımlanan elifba kitaplarına ve genel olarak alfabeyle ilişkin en büyük eleştiri vav harfinin yazımı konusudur. Dört sesli ve bir sessize tekabül eden vav harfinin eserde seslileri karşılayan şekilleri mevcuttur, bu şekiller eser boyunca kullanılmıştır.

Millî Elifba'nın, ilkokuma ve yazma öğretiminin ileri düzeye taşınması amacıyla eser içinde yer verilen serbest okuma parçaları bağlamında da aynı dönemde yayımlanan eserlerden üstün bir yanı vardır. Eserde yer alan serbest okuma parçaları, hedef kitlenin psikolojik gereksinimlerine uygun, onları sosyal yaşama açılan temalarla desteklenmiş işlevsel metinlerdir.

Sonuç olarak Cumhuriyet Türkiye'sinde tarih, edebiyat, Türkoloji, din, tasavvuf, hukuk gibi disiplinlerin biçimlenmesinde en önemli isimlerden biri olan Mehmet Fuat Köprülü'nün söz konusu alanlara ilk adımın önemli bir aracı olan elifba yazması dikkate değerdir. Bu elifba, çağının ilerisinde bir yöntem ve teknikle güncel konularla zenginleştirilerek, pedagoji biliminin ilkeleri gözetilerek yazılmışsa ilkokuma ve yazma öğretiminin tarihsel gelişimi bağlamında kayda geçirilmelidir.

KAYNAKLAR

- Abdülkadir, Mehmed (1328/1912), *Rehber-i Nevzad-ı Vatan yahut Osmanlı Elifbası*, İstanbul, Kitabhane-i Saadet.
- Akder, Necati (1954), "Ord. Prof. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayat ve Faaliyetindeki Felsefî Cepheye Umumî Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 12 C. 1-2 sy. 33-39 s.
- Arpad, Burhan (1981), "Babialı Kitapçıları-II", *Cumhuriyet*, 03/11/1981.
- Asılsoy, Abdülkerim (2008), *Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri Ve Fikirleri*, İstanbul, X+291s. Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Atabey, İbrahim (2011). "Türk Yurdu'ndaki Dil Yazıları (1924-1931)", *Türk Yurdu*, 284. sy. 258-268 s. TUTİBAY Yayınları.

- Aydın, Suavi (2012), “20. Yüzyılın Başlarında Türkçülük, Türkoloji Çalışmaları ve Fuad Köprülü”, *Mehmed Fuat Köprülü*, ed. Yahya Kemal Taştan, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ss. 131-158.
- Gray, William S. (1975), *Okuma ve Yazma Öğretimi*, Çeviren: Nejat Yüzbaşıoğulları, İstanbul, XXXI+350 s. Millî Eğitim Basımevi, Öğretmen Kitapları: 86.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1337/1921a), *Millî Tarih Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene*, İstanbul, 52 s. Kanaat Matbaası.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1337/1921b), *Millî Tarih Mekâtib-i İptidaiye ve Sultaniye Devre-i Aliye İkinci Sene*, İstanbul, 79 s. Kanaat Matbaası.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1337/1921c), *Millî Tarih Mekâtib-i İptidaiye ve Sultaniye Devre-i Mutavassıta İkinci Sene*, İstanbul, 62 s. Kanaat Matbaası.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1337/1921ç), *Millî Tarih Mekâtib-i İptidaiye ve Sultaniye Devre-i Ulâ İkinci Sınıf*, İstanbul, 64 s. Kanaat Matbaası.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1337/1921d), *Yeni Millî Kıraat Üçüncü Kısım Mekâtib-i İptidaiye Üçüncü Sınıf*, İstanbul, 136 s. Kanaat Matbaası
- Köprülü, Mehmet Fuat (1928), “Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı”, *Hayat*, c. III, sayı 63, 9 Şubat 1928, s. 201.
- Leiser Gary (2012), “Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü'nün Yeri”, *Mehmed Fuat Köprülü*, ed. Yahya Kemal Taştan, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ss. 29-39.
- MEB (2009) Türkçe Dersi (1-8. Sınıflar) Öğretim Programı,
- Özerdim, Sami N. (1951), “Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü Bibliyografyası 1908-1950”, *Türk Dili Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, Ankara, 159-248 s. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rıza Zaki (1341/1925), *Millî Türk Elifbası*, Trabzon, 49 s. Matbaa-i Mihailidi.
- Saib, Süleyman ve Köprülüzade, Memed Fuad (1337/1921), *Millî Elifba*, İstanbul, 80 s. Kanaat Matbaası.
- Şahbaz, Namık Kemal (2009), *Türkiye’de İlkokuma ve Yazma Öğretiminin Tarihsel Gelişimi I Tanzimat’tan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kadar (1839–1928)*, Ankara, 508 s. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları No. 4712.

KIRIM TATARCADA ORGAN ADLARIYLA OLUŞTURULMUŞ BİTKİ ADLARI

*Nariye SEYDAMETOVA**

Bitki adlarında yaşam ve insanın pratik faaliyetleri aks olunur. Bitki adları, hayvan adlandırmaları ile birlikte insan yaşamının temelini oluşturur. Türk dillerinde bitki adlarının genel soruları birçok çalışmalarda incelendi. Ancak, Kırım Tatar dilinin fitonimleri sistemli açıdan henüz özel çalışma nesnesi haline gelmemiştir. Kırım Tatar dilbiliminde tasvirî, karşılaştırmalı araştırma alanında çalışmalar vardır. Buna rağmen, Kırım Tatar dili leksikolojisinde bir çok soru tam olarak anlaşılamamıştır ve bu alanda daha fazla araştırma gerektirmektedir. Kırım Tatarcada bitki adları söz varlığının geniş bir katmanı olup, sözlükbilimi için hem de dilsel dünya bakışı açısından araştırmalar için büyük bir ilgi çekiyor. Çağdaş Türk dilbilimi ve Kırım Tatar dilbilimi için, bitki adlarının yapısal ve anlamsal özellikleri, etimolojik tahlili, mümkünse, adlandırma için asıl olan ana işaretlerin açıklanması, bitki adlarının etnik ve kültürel bileşenleri tanımlanma ve açıklanması çok ilginç hem aktüeldir.

Kırım Tatar dili, bitki adları çeşitliliği yönünden dikkati çekecek ölçüde zenginlik göstermektedir. Bu adların bir kısmı diğer dillerden alınmıştır, bir kısmı da asıl Türk adlarıdır. Günümüze kadar ulaşabilmiş bitki adların bir kısmı organ adlarıyla oluşturulmuştur.

İnsanoğlu dünyaya geldiği ilk günden itibaren tabiatla iç içe olmuştur. Tabiatı anlamaya, anlamlandırmaya ve tanımaya başlamıştır. O, tabiat içerisinde bitkilerle tanışmış ve bu tanışıklığı ebedi kılmak için çeşitli adlandırmalara gitmiştir. Bu adlandırmalarda organ adlarından, hayvan adlarından, sayılardan, şahıs adlarından, çeşitli hastalık adlarından, yetiştiği coğrafya ve etnik tanımlamalardan yararlanılmıştır. İnsanın çevresini tanımaya başlamadan önce kendisini tanımaya çalışması yaşamın bir gereğidir. Kendini tanıyan insan çevresindekileri de kendisi gibi görmeye başlamış ve bir takım adlandırmaları uzuvlarını kullanarak ifade etmeye çalışmıştır.

* Doç. Dr. Nariye SEYDAMETOVA Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi nariye@mail.ru, arslanqiz@yahoo.com

İnsan, tabiatta kendi cinsinden sonra en yakınında bulunan hayvanları ve bitkileri birbirinden ayırmak için çeşitli işaretleme yollarına gitmiştir. Bitki adlarının ortaya çıkışı dilin ilk varlığıyla başlayan ve günümüze kadar devam eden bir süreçtir. Kırım Tatarcada kullanılan bitki adlarının oluşturulması, anlam bilimi açısından değerlendirilmeli ve bu noktada çeşitli sınıflandırmalar yapılmalıdır. Dil sistemi içerisinde bir takım kavramların işaretlenmesi çeşitli anlam olaylarını da beraberinde getirmektedir. Bu anlam olayları kavramı somutlaştırarak ifade etme, kelimeye dönüştürme endişesinin de ortaya çıkarmaktadır. Bitkilerin adlandırılmasındaki çağrışım aralığı incelenirken çok yönlü olarak ele alınmalıdır. Bitkiler adlandırılırken organ adları, hayvan adları, sayılar, şahıs adları, hastalık adları, maden adları, koku adları, astronomi terimleri, yetiştiği coğrafya veya etnik/dini unsurlar vb. özelliklerden yararlanılarak işaretleme yoluna gidilmiştir. Bu işaretlemelerde deneme, tecrübe etme ve gözlem yapma da önem taşımaktadır. Hayvanı ve bitkiyi çeşitli özellikleriyle tanımaya başlayan insan, gerek hayvanlarda gerekse bitkilerde olsun kendisine yararlı olanları ayrı bir göz ve sözle işaretlerken, zararlı olanları ise ayrı bir göz ve sözle işaretlemiştir. Bitkilerin çeşitli nesnelere hareketle benzetme yönü kullanılarak adlandırılmaları, birden fazla kelimenin ad karşılığı olarak kullanılmasını sağlamıştır. Çağrışım; davranışlar, düşünceler ve kavramlar arasında yer ve zaman birliğinin etkisiyle kurulan bağlantılar sonucu, kavramın tasarlamaya; tasarlanmanın da yansımaya dönüşmesidir. Çağrışımın kelimeye yüklediği anlam ve anlamlar dizisinde “kavram” merkezli bir yaklaşım söz konusudur. “Anlam, bir kelimenin aynı dili konuşanlara çağrıştırdığı, hatırlattığı kavram veya düşüncedir. Söze can veren anlamdır” (Zülfikar, 1991: 147). Kavramla söz arasındaki aralığı çağrışım oluşturur. Dillerin kavram-kelime ilişkileri açısından geniş bir çağrışım aralığı vardır. Doğan Aksan, bir dilin söz varlığının incelenmesiyle, o dili konuşan milletin yaşayışı, o toplumdaki kültür hareketleri ve başka uluslarla ilişkileri hakkında büyük ölçüde bilgi alınabileceğini ifade eder (Aksan, 1998: 139).

Modern dilbiliminde adlandırma süreçleri üzerinde araştırmalarda nominatif birimini motive eden belirtileri belirlenmesine ciddi önem verilir. Bu adların oluşturulmasında kullanılan esas motivasyon modellerini belirlemek için olanak oluşturmaktadır. Gerçeklerin objelerin ve gerçek dünyanın realitesinin adlandırılması ilkeleri modern dilbilimin en önemli konularından olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Onların belirlenmesi ve araştırılması söz biliminin bir çok dalları için çok önemlidir. Nitekim, bu etnolingvistik, sosyolingvistik, bilişsel kognitif dilbilim problemlerini kendisinde yansıtıyor, kelimelerin etimolojik kaynaklarını, dilin gerçeklikle olan ilişkisi, dünyanın dilsel resminin yansımaları, tematik grupların milli özelliklerini nominatif birim tipleri, adlandırma vasıtaları ve yolları ve saire gibi dilsel kategoriler ile karşılıklı etkileşim karakterini araştırılmasını teşvik ediyor. Bu tür araştırmalar çeşitli tematik grupların, belli bir grubun farklı dillerde veya bir dilin lehçelerinde, çeşitli kullanım alanlarında ve üsluplarda geniş onomasiyolojik tipolojisine esaslanmalıdır.

Fitonimlerin yapısal ve semantik özelliklerin araştırılması aktüel olarak görülmektedir, nitekim doğal nesnelere adlandırılmasında milli düşünce tarzının, zihniyetinin belirli özellikleri ortaya çıkmaktadır.

Kırım Tatar botanik terminolojisinde motive olunmuş adlandırma tipi hakimdir. Fitonimlerin motive olunması dilin kendine özgü bir milli karakterin korunmasında en önemli faktörlerden biridir.

20. yüzyılın başından başlayarak, insan bedeninin dilin oluşumundaki önemi fark edilmiş ve buna yönelik birtakım kuramlar geliştirilmiştir. 1980 sonrasında bilişsel dilbilimle birlikte, mekânın bir parçası ve aynı zamanda oluşturucusu olarak insan bedenine olan ilgi çok daha fazla artmıştır. Bilişsel dilbilim somut olgulardan yararlanarak genel olarak beden, beden organlarının, algının, dikkatin, duyarların ve nesnelere konumunun ve hareketinin özelliklerini incelemeye tabi tutarak dili anlamaya çalışır. İnsan dilde fiziksel görünümünü, iç durumlarını, duygularını, aklını yansıttı (Arutünova, 1999: 3).

Nesnelere ve kavramların isimlendirilmesi de o dili konuşan insanların dünyayı anlama ve anlatma yollarını ortaya koyar. Toplumda eşyalara, hayvanlara, bitkilere vb. şeylere ad verilirken nelere dikkat edildiği, nelerin ad olarak kullanıldığı, kullanılan adlandırmaların neyi ifade ettiği bir kültürün tanınması için gereklidir. “İnsanın kendi çevresini organ adlarıyla tanımlaması, dilin oluşum mantığından kaynaklanmaktadır. Kırım Tatarcada bitkilerin adlandırılmasında organ adları ve vücut bölümleri adları önemli ölçüde yer tutmaktadır. Bu durum Kırım Tatar halkının tabiata bakış açısını, sosyal ve kültürel yapısını yansıtmaması bakımından önemlidir. Adlandırmalar aracılığıyla, bir toplumun yaşam şekli, hayata bakışı, gelenekleri, kültürü hakkında da bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır. “İnsanın çevresini tanımaya başlamadan önce kendisini tanımaya çalışması yaşamın bir gereğidir. Kendini tanıyan insan çevresindekileri de kendisi gibi görmeye başlamış ve bir takım adlandırmaları uzuvlarını kullanarak ifade etmeye çalışmıştır” (Uçar, 2013: 2675). Bu durum Kırım Tatar dilindeki bitki adlandırmalarında da görülmektedir.

Fitonimler dilin leksik-semantik sisteminde işlev gösterirken, sadece nominatif değil, aynı zamanda, pragmatik (faydacı, edimbilimsel), değerlendirme, etkileyici ve diğer fonksiyonları yerine getirmekte, dilin taşıyıcıları tarafından istenilen diğer kelimelerle birlikte kullanılmaktadır. Milli dillerin terminolojileri bu veya diğer halkın zihniyet tecellisi olan milli ifade şekli özellikleri hakkında fikir yürütmemizi olanak sağlıyor. Milli özgünlük en çok şekilde şeffaf iç biçimi olan birimlerin hem de metaforik aktarma sonucunda oluşan birimlerin analizinde görülmektedir. Açık motivasyonlu terimler ve metafor terimler milli zihniyetin bir parçası olan milli düşüncenin imgelerini yansıtmaktadır.

Adlandırmaların kaynakları değişiktir, onlar bir çok lingvistik ve ekstra-lingvistik nedenlerle bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Böyle bir kaynaklardan biri

her bitkiye özgü özellik ve alâmetlerin çok çeşiliğidir. Ve bu belirtilerden her hangi biri adlandırmanın temelinde olabilir.

Çağrışım “bakış-tasarlama-görüş” arasındaki çizgidir. Herhangi bir nesne, bakanda farklı çağrışımlara yol açabilir. *Arslanağız* çiçeğinin adı, bitkinin çağrıştırdığı kelimedir. Ancak aynı kavram farklı çağrışım aralıklarında olarak da karşımıza çıkmaktadır. Dilimizde çağrışım aralığının geniş tutulması, arslanağız kelimesinde eş anlamlığı ortaya çıkartırken; *tanaburnu* örneğinin ise eş sesli olarak sözlüklerde yer almasına neden olmuştur. *Tanaburnu* bitki biliminde *arslanağız* karşılığı olarak kullanılırken, hayvan biliminde “toprak içinde yaşayıp bitkilere, köklerini keserek zarar veren bir böcek, kök kurdu”-nun adıdır. Dana “hayvancılıkla uğraşan Türkler için çok önemli bir hayvandır. Kavramın algılanmasındaki süreç çağrışım aralığını etkiler. Akar, insanın kavramları algılaması ve bunları adlandırmada takip ettiği zihinsel sürecin, dilde yeni söz yapma mantığının tekil olarak işlemediğini gösterdiğini ifade ederek; insan beyninin yeni söz oluşturmak için aynı kavram alanındaki göstergelerden yararlandığını ifade etmektedir (Akar, 2009: 219-220).

Adlandırmadan önce nesnelere ve gerçek olayları adlandırma eyleminin koşulu olan motivasyon geliyor. Bu nedenle adlandırma teorisi adlandırmanın temelinde olan işaret ‘motif ‘ terimiyle direkt bağlıdır. Motive edici alâmet motivolojik ve onomasiolojik analizin esas kavramlarından biridir. Onomasiolojik analiz geleneğinde motive edici alâmet adlandırmanın temelinde yatan gerçekliğin nesnel alâmeti işareti olarak görülmektedir. Motive edici alâmet kelimenin anlamsal yapısında motivasyon sonucu olarak kaydedilir. Dil taşıyıcısı tarafından adlandırmak için seçilen farklandırıcı alâmete nominasyon (adlandırıcı) alâmet denir. Motivasyon alâmet kelime içinde doğrudan veya dolaylı olarak ifade olunan adlandırılanın bir nominasyon alâmeti olarak anlaşılmaktadır.

Kırım Tatarcada organ adları ve vücut bölümlerine ilişkin adların kullanıldığı bitki adlandırmalarında daha çok benzetme ve mecaz yoluna gidildiği görülmektedir (*ayuvqulaq, mışıq panca(sı)* vb.)

Kırım Tatar dilinde bitki adların oluşumunda metafor önemli bir rol oynamaktadır. Metafor (mecaz) iletişim, nominatif, eğitici amaçlar için gerekli olan dilin ayrılmaz özelliklerinden biridir. Yeni bir ad, isim seçimi için, var olan kelime varlığı kaynak olarak kullanılmaktadır. Metafor (mecaz) anlam cüzlerinin oluşturulması yöntemiyle yeni kavramları oluşturan bir mekanizmadır. Leksikalizasyona uğramış metaforalar belirli kültürde somutlaşan dilsel kavramsallaştırma aracına çevirilmektedirler, ve dünyanın ‘naive’ veya dilsel resminin oluşturulmasında katılmaktadırlar.

Metafor (mecaz) botanik adların oluşturulma yolu olarak bitkilerin dilde daha önce belirlenen nesnelere bazı benzerliklerine dayalı özelliklerini ortaya koymaktadır. Metaforik fitonimler özel objeler ile kişilerin günlük yaşamla

bağlantılı olan ve dilde yaygın olarak kullanılan kelimelerle belirlenen bazı nesleler ve olaylar ile karşılaştırması sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Bitki adlandırmalarında sık başvurulan yollardan biri de organ adlarından yararlanmaktır. Kavram ve nesnelerin kelime karşılığı oluşturulurken kullanılan veriler önem taşımaktadır. Bitkilerin kelime karşılığı yapılırken eldeki verilerden bir tanesi de organ adlarıdır. Organ adları dillerin temel söz varlığının en eski kelimelerindedir. *Baş, köz, qulaq, el, ayaq, ağız* gibi organların adları olmak üzere bitki adları örnek olarak gösterilebilir. Bitki adlarının oluşturulmasında organ adlarından yararlanılması Kırım Tatarcanın diğer dillere karşı kendini koruması açısından da önemlidir. “Deyim aktarmalarının en eski, en yerleşik olan bu türü insanoğlunun çevresindeki varlıklara, organlarının ya da vücudu ile ilgili çeşitli şeylerin adlarını vermesi sonucunu doğurmuştur” (Aksan, 1978: 124).

Organ adları Kırım Tatarcanın söz varlığı içerisinde anahtar görevi görmektedir. Birçok kalıp ifadeler de organ adlarıyla oluşturulmaktadır. Atasözlerinin ve deyimlerin oluşumunda da organ adlarından sıkça yararlanılmıştır. Deyimlerdeki bu durum bitki adlarında da karşımıza çıkmaktadır. Günümüze kadar ulaşabilmiş bitki adlarının bir kısmı organ adlarıyla oluşturulmuştur. Kırım Tatarcada organ adlarıyla oluşturulmuş bitki adlarında türkçe kelimeler kullanıldığı gibi zaman zaman da yabancı kelimeler kullanıldığı görülmektedir. *arslanagız, itburun, atqulaq, tilki quyuğu, tekesaqal* gibi kelimelerde organ adları bir başka Kırım Tatarca kelimeyle adlandırmayı yaparken; *boynuzlu haşhaş, horaz közü* gibi kelimelerde yabancı kelimelerle birlikte bitki adlandırmasını yapmıştır.

Organ adlarıyla oluşan bitki adları Kırım Tatarcada bitki adları söz varlığının geniş bir katmanı olmasına rağmen, organ adlarının hepsi bitki adlarını oluşturmaz. Böylece, organ adların bazıları onlarca bitki adları oluşturursa, diğerleri de sadece bir veya bir kaç bitki adı oluşturur. Organ adının yeni adlandırmaları oluşturmada verimliği toplumsal bilinçte şu organın yaşam için önemini anlamak ihtiyacının sabitleşmesiyle belirlenir. Söz kalıplarında kullanılan beden bölümleri ve organ adlarının belli başlıları *yürek, ciğer, büyrek, ayaq, el, qol, baş, köz, qulaq, burun, yüz, ağız, qaş, dudaq* biçiminde sıralanabilir. Organ adları, dilin sözlü varlığından itibaren kendini gösterir. Bu tür adlar dilin temel kelimeleridir. Bu nedenle organ adlarıyla oluşturulmuş bitki adları, temel kelime ve/veya temel kelimeleri tamamlayan diğer kelimeler yapısındadırlar. Organ adlarını da içine alacak şekilde oluşturulmuş bu yapıdaki kelimeler dilbilim açısından önem taşımaktadır.

Görüldüğü gibi deyimleştirmelerde yüz ve yüzle ilgili ayrıntılar dikkat çekicidir. “Doğadan doğaya aktarmalar Türkçede sıfat tamlamalarından ziyade birleşik sözcük oluşturmaktadır: *kuşburnu, keçiboynuzu, turnagagası, aslanagızı, horozibiği, aslanpençesi* gibi hayvanlardan bitkiye aktarmalar olduğu gibi *çekiçbalığı, kılıçbalığı, kayışbalığı* gibi nesnelere hayvanlara da

aktarmalar yapmak ve yeni kelimeler oluşturmak mümkündür” (Erden 2011: 990).

Kırım Tatar dilinde ikincil adlandırma sonucunda ortaya çıkmış fitonimlerin incelenmesi aşağıdaki motivasyon türlerini tanımlamamıza yardımcı olmuştur: 1) dış görünüşe göre; 2) tedavi ve yaşamda kullanım amacına göre.

1. Bitkilerin veya bitkinin kısımlarının şekline göre oluşan adlandırmalar. *İtburun* (tam anlamıyla ‘köpek burnu’, anlamdaşı – *kıyık gül*) adlandırması bitkinin kurumuş meyveleri köpek burnuna benzediği için oluşmuştur. Bu adlandırmalar sırasında böyle kelimeler vardır: *arslanağız*, *atqulaq*, *boru çiçek*, *civanperçem*, *itdudaq*, *yilantil*, *qozuqulaq*, *tilki quyruq*, *torğay köz*, *tırnaq ot* ve saire.

1.1. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve hayvan adlarıyla oluşturulan bitki adlandırmaları

Tüyetaban = *devetabanı* – ‘deve diken’, *qoyunközü*, *itburun*, *qozuqulaq*, *atqulaq*, *itdudaq*, *arslanağız*, *qazayaq* – ‘sarı reklı çiçek türü, acı düğün çiçeği’, *torğay köz*, *yilantil*; *qoyun közü* – ‘nazlı çiçek’, *ögüz köten*, *qozubaş alma*, *tavşanbaş alma*, *qatır tırnağı*, *sığır til*, *quş tili*, *taytuyaq ot*, *tuvarquyruq*, *psıyayaq*, *ayuvqulaq*, *mışıq panca*, *tavşandudaq*, *tavşan saqal*, *miybaş*; *tavşanmıyıq*, *huşburun erik*.

1.2. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve bitki adlarıyla oluşturulan bitki adlandırmalar: *yüreyapraq*, *avuç otu*, *cigerotu*, *tırnaq ot*, *taşaqtiken*, *damaryapraq*, *siniryapraq*.

1.3. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve renk adlarıyla oluşturulan bitki adlandırmaları: *qarabaş ot*, *qızılbaş ot*, *alabaş qapısta*, *alyanaq kiraz*.

1.4. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve şekil bildiren kelimelerle oluşturulan bitki adlandırmaları: *ters hulah* – ‘qapım tuzluq, bararis’, *kose saqal*.

1.5. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve nesne adlarıyla oluşturulan bitki adları: *boru çiçek*, *tüymebaş*.

1.6. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve sayı adlarıyla oluşturulan bitki adlandırmaları: *biñbaşqoray*, *qırq boğum*.

1.7. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve insanı temsil eden adlarla oluşturulan bitki adlandırmaları: *qaynana tili*, *kelin tili*, *qadın parmaq*, *hanım parmağı*, *badem parmaq*.

1.8. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin ad ve gıda adlarıyla oluşturulan bitki adlandırmaları: *balavuz* – ‘mum çiçeğinin bir türü’, *maybaş* – ‘çan çiçeği’.

1.9. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve fiillerle oluşturulan bitki adlandırmaları: *qansiyer*.

1.10. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve doğaüstü varlık adlarıyla oluşturulan bitki adlandırmaları: *şeytanqalpaq* – ‘mantar’.

1.11. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin iki ad biraraya gelerek oluşturulan bitki adlandırmaları: *tuyaqqulaq*.

1.12. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin ad ve madde adıyla oluşturulan bitki adlandırması: *yünlü yürek* (*yün yürek*), *hanlıkirasa*.

1.13. Organ ve vücut bölümlerine ilişkin adlar ve niteleme bildiren adlarla oluşturulan bitki adlandırmaları: *qantemiz ot*.

1. Kırım Tatarcada tedavi ve yaşamda kullanım amacına göre adlandırılan bitkiler de vardır. *Ciger otu*, *qantemiz ot*, *siniryapraq*, *talaqotu*, *tiş otu* gibi kelimeler de bu grupta yer almaktalar.

Böylece, Kırım Tatar dili bitki adlandırmalarında özellikle benzetme yoluna gidilerek adlandırmaların oluşturulduğu görülmektedir. Kırım Tatarcada bitki adlarının çoğu bitkilerin dış görünüşlerine göre verilmiştir. Fonksiyonel motivasyon tipi tedavi ve yaşamda kullanım amacına göre adlandırılmış phytonymler için hastır. Hayvan adları ve organlar adlarının metaforik aktarılması bitkilerin şeklini karakterize eden adlandırmalarda çok rastgelir.

Organ adlarıyla bitki adlandırılması yapılırken bazı hayvanların adlarından da yararlanılmıştır: *arşlan*, *ayuv*, *tana*, *it*, *horaz*, *qarğa*, *qaz*, *teke*, *quş*, *qozu*, *tilki*, *turna*, *ögüz*, *mişiq*, *sıçan*, *tavşan*, *tavuş* vb. hayvan adlarıyla oluşturulan bitki adlarında ise zaman zaman aynı hayvanın farklı organlarından hareketle adlandırılmaya gidildiği görülmektedir: *tavşanağzi*, *tavşanayağı*, *tavşanqulağı*, *tavşanpaçası*.

Yapılan araştırmalır sonucu metaforik motivasyonun tek bileşenli ve çok bileşenli bitki adlarının oluşturulmasında yer aldığı görülmektedir. Kırım Tatar dilinin bitki adları morfolojik yapısına göre basit türetilme kelimelerden hem de bileşik kelimelerden oluşuyor.

Bitkilerin çeşitli nesnelere hareketle benzetme yönü kullanılarak adlandırılmaları, birden fazla kelimenin ad karşılığı olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bu durum birçok bitki adının birleşik kelime olarak kullanılmasını ortaya çıkarmıştır: *köz otu*, *tiş otu*, *tilki quyuğu*, *qaynana tili* vb. Kırım Tatarcada organ adlarıyla oluşturulmuş bitki adlarıyla oluşturulmuş bitki adlarının büyük bir kısmı birleşik kelimeler olup, anlamları bakımından birleşik kelimeleri oluşturan kelimelerin tümünün anlamlarını yitirmesiyle oluşur: *arşlanagız*, *itburun* vs. Oluşma yollarına göre birleşik bitki adları çoğunlukla belirtili

ve belirtisiz isim tamlaması şeklinde olurlar: *atqulaq, tilki quyruğı, qaynana tili* vs.

Kırım Tatar dilindeki fitonimlerin tematik gruplarının öğrenilmesi diğer Türk dilleri ile karşılaştırmalı açıdan önem arz etmektedir. Bu da bize Kırım Tatar dilinde bitki adlarının universal veya milli özellik taşıdığını ortaya çıkar-mamıza yardım etmektedir.

KAYNAKLAR

- AKAR, Ali (2009). “Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar II”, Turkish Studies – Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Volume 4/8, s.216-224.
- AKSAN, Doğan (1978). Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle), Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1998). Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), I. Cilt, Ankara: TDK Yayınları.
- ARUTÜNOVA, N.D. (1999). Yazık i mir çeloveka, Moskva: Yazıki russkoy kulturu.
- ERDEN, Nazife Burcu (2011). “Anlambilim Çerçevesinde Kelime ve Çağırışım İlişkisi”, 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, May 5-7 Sarajevo, s. 987-993.
- UÇAR, İ. (2013). “Kavram-Çağırışım-Kelime” Bağlamında Bitki Adlarına Anlam Bilimsel Bir Yaklaşım”, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter, Ankara: s. 2671-2683.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1991). Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara: TDK Yayınları.

KIRGIZCADAKİ DİNÎ TERİMLER ÜZERİNE

*Negizbek ŞABDANALİYEV**

Kırgızistan’da İslamın yayılması konusunda birçok araştırma yapılmıştır. R. Abdikulova’nın yazdığı gibi: “Kırgızistan coğrafyası, İslamiyet açısından iki önemli noktada dikkati çekmektedir: Birincisi, Orta Asya’nın göbeğinde bulunan bu coğrafyaya İslamiyet, 751 yılındaki Talas Savaşı ile ilk adımını atmıştır. İkincisi ise, ilk Müslüman Türk devleti olarak bilinen Karahanlıların yaşadığı ve merkez edindiği bir bölgedir.” (Abdikulova, 2014: 514). Ama Kırgızistan coğrafyasında İslam dininin devlet dini olarak kabul edilmesinden 1000 yıllık dönem geçmiş olmasına rağmen, XX. asrın sonlarına kadar Kırgızlar arasında İslam dininin fazla yaygınlaşmadığı söylenebilir. Örneğin, 16-17. yüzyıllara ait tarihî kaynaklarda Kırgızlar hâlâ “ne kâfir, ne de müslüman” olarak nitelendirilmektedir (Bartold, 1963: 517). 20. yüzyılın ortalarında Kırgızlar arasında etnografik saha araştırması yürüten S. M. Abramzon da şunları zikreder: “Kırgız toplumunda ataerkil-feodal ilişkilerin sıkıca korunması, bu halkın dünya görüşünde dinî ideolojinin korunmasına sebep olmuştur. Din, geçmişte Kırgızların manevî hayatında önemli rol oynamıştır fakat bunların dininin içeriği İslam diniyle fazla denk gelmemiştir. İslam, Kırgızların arasında çok sonradan yayılmıştır.” (Abramzon, 1990: 284). Bunu Kırgızlar arasında söylenen ve K. K. Yudahin tarafından kayda geçirilen “Eşeğin eptep tokuybuz, namazın kantip okuybuz? (Eşeğini zar-zor eyerleyeceğiz de, namazını nasıl kılarız?)” (Yudahin, 1985a: 10) cümlesi de ispatlamaktadır. Yudahin’e göre deyimleşmiş bu cümle Kırgızların 1636 yılında Fergana’ya gittiklerinde söylenmiştir. Devin De Weese’ye göre de Deşt-i Kıpçak göçebelerinin müslümanlaşması İslam’dan önceki geleneklere dayandırılmıştır (Mokeep, 2010: 164).

Orta Asya’nın batı kısmında yaşayan halkların islamlaşması genel olarak VIII. asrın sonuna doğru artık tamamlanmış ise de, Kırgızistan’da ve Yedi Su bölgesinin Kırgızistan ile komşu topraklarında bu süreç oldukça yavaş gerçekleşmiştir. Bunun asıl nedeni bu topraklarda söz konusu dönemlerde İran (Fars)

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Araş. Gör. Dr.

kökenli yerleşik hayat merkezlerinin halkıyla beraber savaşçı Türk boyları da yaşıyorlardı ki bunlar ta VIII. asırda Arap Halifeliği'nin Yedi Su'daki seferlerinin ilerlemesini durdurmuşlardır (Mokeyev, 2010: 164).

Bu tür şartlar içerisinde İslam dininin sistemli olarak, yani eğitim müesseselerinde yazılı kaynaklar kullanılarak öğretilmesi pek mümkün değildi. Göçebe Türkleri silah gücüyle İslamlaştırma hareketleri sonuç vermeyince İslamı yaymak isteyen tabakalar bunun başka çarelerini bulmak zorunda idiler. Neticede tasavvuf şeyhleri, bu konuda daha başarılı olabilmüşlerdir. Örneğin, ünlü tasavvuf şeyhlerinden Mansur al-Halaç (Mokeyev, 2010: 165), Ebu'l-Hasan Muhammed İbn Sufyan Kelimatî (Bartold, 1963: 125) çok sayıda Kırgızların İslama girmesini sağlayabilmüşlerdir. Sufilerin Kırgızlar arasında itibar kazanmasının sebeplerinden biri de, onların hareketlerinin şamanların hareketlerine benzetilmesidir (Mokeyev, 2010: 166) ki şamanlık ta eskiden beri Türk halklarının çoğunda önemli rol oynamıştır. Böylece Kırgızlar arasında İslamın yayılmasında sufizmin mühim yeri vardır. Bilindiği gibi tasavvufun tarikatleri vardı ve her tarikatin başında Süleyman Bakırğanî, Bahaeddin Nakşibendî gibi ünlü şeyhler bulunurdu. Bu şeyhlerin ve bunların işlerini devam ettiren öğrencilerinin de çoğu eskiden Soğdiana olarak adlandırılan tarihî bölgeden çıkmış şahsiyetlerdir. Mâlum olduğu gibi Soğdiana günümüz Tacikistan'ın (Pamir haricinde) ve Özbekistan'ın (Horezm dışında) topraklarını kapsıyordu, başkenti ise Semerkant idi (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Соғдиана>). Divanü Lugati't-Türk'te ise Soğdlar “Balasagun ile Buhara ve Semerkand arasında türkleşmiş bulunan bir ulus” olarak nitelendirilmektedir (Atalay, 2006: 30, 471). Bunların diline gelince, Soğdca diye bir dili vardı. Fakat Arapların istilâsından sonra VIII. asırdan itibaren Soğd dilinin yerini Farsça almıştır (https://ru.wikipedia.org/wiki/Соғдийский_язык). Dolayısıyla Kırgızlar arasına gelen sufilerin çoğu Farsça konuşan bireylerdi. İslamın asıl dilinin Arapça olmasına rağmen Kırgızlarda müslümanlığın en önemli terimlerinin Farsça kökenli olması bu durumla açıklanabilir. İslam, tek tanrıcılığı esas alan dinlerdendir ve bu tek tanrıya Arapça *Allah* denilir. Ancak Kırgızlarda *Allah* kelimesinden daha çok Farsçadan girmiş *Kuday* kelimesi kullanılır (Karasayev, 1996: 448). Bu kelimedden *kudayla*- “tanrıya seslen-”, *kudaysı*- “kendini tanrı zannet-”, *kudaysız* “tanrıya inanmayan”, *kudayçıl* “tanrıya inanan”, *kudayı* “tanrı rızası için verilen yemek” gibi yeni kelimeler yapıldığını görmek mümkündür (Yudahin, 1985a: 436-437). *Allah* kelimesi ise Yudahin'in sözlüğünde hiç yer almamıştır. Bunun yerine ses değişimine uğramış *alda*, *alla*, *allo* kelimeleri verilmiş ama sadece anlamları verilerek yetinilmiştir (Yudahin, 1985a: 48, 51). *Kuday* kelimesi ile yapılan deyimler de oldukça fazladır: *kuday akı* “vallahî”, *kuday algır* “birisini beğenmeyince söylenen söz”, *kuday bezer* “kurnaz, yaramaz”, *kuday betin salbasın* “insanı şaşırtan olay için kullanılır”, *kuday bilet*

“belli olmayan”, *kuday deşken* “çok yakın, samimi”, *kuday calgasın* “birisine karşı memnuniyeti bildirmek için kullanılır”, *kuday kaarı* “laanet sözü”, *kuday kut kalsın* “bu kadar yeter anlamında”, *kuday momun* “çok sakin”, *kuday urgan cerde* “hiç olmazsa” vb. (Osmonova vd., 2001: 320-322). *Allah* kelimesi ile başlayan deyimler ise Kırgız Dilinin Deyimler Sözlüğü’nde bulunmamaktadır.

İslamın önemli kavramlarından olan peygambere Arapçada *rasul* denilirken Kırgızlar bunun yerine *paygambar* kelimesini kullanırlar (Karasayev, 1996: 610). Kırgızcada bu kelime hem **b**’li hem **p**’lidir: *paygambar/baygambabar* ve genelde Muhammed peygamberi bildirir (Yudahin, 1985a: 95, 1985b: 105). *Kuday* kelimesinde olduğu gibi *paygambar* kelimesi ile yapılan deyimlerin ve atasözlerinin de sayısı çoktur: *paygambar kurakta / paygambar caşta* “yaşlanmaya başlamış”, *paygambardın ümmötü* “müslüman” vb. (Yudahin, 1985a: 95. Osmonova vd., 2001: 410), *Kakayganga kakaygın paygambardın uulu emes, enkeygenge enkeygin atandan kalgan kul emes* “Havaliya karşı sen de havali ol peygamberin oğlu değildir, saygılıya sen de saygılı ol babandan kalan kul değildir” vb. *Rasul* kelimesi ise Yudahin’in sözlüğünde sadece *rasululla* şeklinde rastlar ve Allah’ın elçisi, peygamber diye açıklanır (Yudahin, 1985b: 116). Fakat bu kelime Kırgızlarda sadece kelime-i şahadette kullanılır. Deyimler sözlüğünde ise bulunmamaktadır. Ama *rasul* kelimesi erkeklerin ismi olarak kullanılır. İslam dininin önemli terimlerinden olan *namaz*, *oruç* kelimeleri için de aynı durum söz konusudur. Arapça *salat* yerine Kırgız dilinde Farsça *namaz*, *savm* yerine *oruç* kelimeleri kullanılır (Karasayev, 1996: 573, 598). Deyimler: *namazın okut-* “cezasını ver-”, *orozosun aça elek* “hiç yemek yememiş”, *orozonun on tamırı bir kel-* “akrabaların, tanıdıkların, arkadaşların toplu halde bir anda geldiği durumlarda kullanılır” vb. (Osmonova vd., 2001: 371). Ayrıca beş vakit namazın adlandırılmalarının dördü Farsçadır: *bagımdat*, *beşim*, *diger*, *kuptan* (Karasayev, 1996: 134, 193, 247, 455). Bu dört kelime namaz adı dışında günün dört vaktini bildirmek için de kullanılır (Yudahin, 1985a: 91, 133, 194, 446). Akşam namazının adı olan *şam* kelimesinin kökeni ise tartışmalıdır, K. K. Yuddahin ve K. Malayev bu kelimeyi Arapça diye kaydetmişken (Yudahin, 1985b: , Malayev, 2011: 165), Karasayev Farsça olarak belirtmiştir (Karasayev, 1996: 800).

Yukarıda söz ettiğimiz gibi Kırgızlar arasında İslamın yayılmasında şeyhler ve onların müridleri (öğrencileri) önemli rol oynamışlardır. Bunlar için Kırgızlar *derbiş/darviş*, *dubana/dumana/duvana*, *eşen*, *kalender*, *kalpa*, *pir*, *şayık* gibi kelimeleri kullanmışlardır (Yudahin, 1985a: 186, 193, 200, 331-332; 1985b: 110, 397, 471). Bunların çoğu iki anlamdadır: 1) Din ustası; 2) Yoksul. Bu kelimenin ikinci anlamı zaten şeyhlerin maddî dünyaya önem vermemesinden kaynaklanmaktadır. Bu kelimelerden sadece *kalpa* ve *şayık*

Arapça olup, diğerlerinin hepsi Farsçadır (Karasayev, 1996: 246, 261, 374, 375, 629, 796, 847)

Bunların dışında *cennet*, *cehennem*, *melek* gibi İslam dininin önemli kavramlarını karşılamak için de Kırgızcada Farsça kökenli *beyiş*, *tozok*, *perişte* kelimeleri kullanılır (Karasayev, 1996: 177, 189, 723).

Görüldüğü gibi tarihî şartlardan dolayı Kırgızlarda İslam dininin önemli terimleri Farsça olarak kullanılmaktadır. Arapçadan giren kelimelerin çoğu da Kırgızlarda dinî eğitim eskiden daha çok sözlü şekilde yürütüldüğü için değişmelere maruz kalmıştır ve Kırgızcanın ses kanunlarına uydurulmuştur (Karasayev, 1996: 7). Bu değişmelerin çoğu Arapçada olan bazı seslerin Kırgızcaya yabancı gelmesinden kaynaklanmaktadır. Kırgızcada **f**, **h**, **v** seslerinin olmadığından dolayı bu sesleri barındıran Arapça kelimeler dilimize girerken söz konusu sesler ya düşmüştür ya da değişmiştir. Ancak olay bununla da bitmemiş, bazı kelimeler anlam açısından da değişime maruz kalmıştır. Örneğin *fatiha* kelimesinde sözünü ettiğimiz olayların üçü de görülmüştür, yani ses düşmüş, ses değişmiş ve anlamı da değişmiştir. *Fatiha* kelimesinin ilk harfi **b**'ye dönüşmüş, **h** sesi de tamamen düşmüştür. Uzun ünlüler haricinde iki ünlü Kırgızcada yan yana gelmediği için de **i** sesi düşerek kelime *bata* şeklini almıştır. Manasına gelinecek olursa *bata* kelimesi Kırgızcada “dua” anlamında kullanılmaktadır. Kırgızcaya giren Arapça kelimelerde **h** sesi ya düşmüştür ya da **k**, **y** seslerine dönüşmüştür. **h** sesinin düştüğü örnekler: *halal – adal*, *günah – künöo*, *hac/hacı – acı*, *haram – aram*, *hükm – öküm*, *mekruh – maküröo*, *nikah – nika*, *taharet – daarat*, *teravîh – taraba*, *tesbih – tespe vb.* Görüldüğü gibi bazı durumlarda **h** sesi düşerek yanındaki ünlüyü uzatmıştır. **h** sesinin düşmesine Muhammed ismini de örnek olarak gösterebiliriz. Kırgızcada bu ad Mambet olmuştur. Manas Destanı'nın baş kahramanlarından birinin adı Almanbet'tir ki Ali Muhammed'in değişmiş şeklidir. *Hutbe – kutba*, *ihlas – ıkılas*, *mahluk – makuluk* kelimelerinde ise **h** sesi **k**'ye dönüşmüş ve son iki kelimede ünlü türemiştir. Şehit – şeyit kelimesinde ise **h** sesi **y**'ye dönüşmüştür.

v sesi ise ya düşmüş: *sevab – soop*, *evliya – oluya*, *tövbe – tobo*, *gazavat – kazat*; ya da **b**'ye dönüşmüştür: *teravîh – taraba*, *vitr – bitir*, *takva – takıba*, *tevekkül – tobokel vb.* **f** sesi ise **p**'ye dönüşmüştür: *faiz – payız*, *farz – parz*, *nefs – naps*, *kafir – kaapır*, *kefen – kepin vb.* Ünlüler ise ya düşmüş: *Muhammed – Mambet*, *fatiha – bata vb.*; ya türemiş: *zikr – zikir*, *ihlas – ıkılas vb.*; ya da değişmiştir: *ümme – ümmöt*, *amin – oomişin*, *sünnet – sünnot*, *minare – munara*, *mümin – momun vb.* Bunlar, Kırgızcaya Arapçadan giren kelimelerde görülen genel ses olaylarıdır. Bunun dışında **k** sesi *takdir*, *sadaka*, *şükür* kelimelerinde **g**'ye dönüşmüş: *tagdır*, *sadaga*, *şügür*; *rızk* kelimesinde **z** sesi **s**'ye dönüşmüştür: *ırıska*. Tüm bu ses olaylarını detaylı olarak inceleyen

bir kaç yazı kaleme alınmıştır (Cumakunova, 2008; Kunduzov, 2006; Uzun, 2014; Acar, 2015).

Değişmelere maruz kalan örneklerde verdiğimiz gibi kelimeler dışında Arapçadan girip değişmeden kullanılan sözcükler de mevcuttur: *azan, Cuma, canaza, rahmat, şaytan, şirk, talak, ruh, zamzam, ibadat, iblis, kibla, kumar, medrese, mahdi, mazar, ulama, sacda* vb. Bazı Arapça kelimelerin de Kırgızcası kullanılmaktadır: *beddua – kargış, kısmet – buyruk* vb.

Sovyetler döneminde dine karşı sıkı kontrol söz konusu idi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla din serbest bırakılmış ve diğer dinler içinde İslam da oldukça yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylece din konusunda yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreç çerçevesinde dinî terimlerin kullanılmasında da yeni eğilimlere yol açılmıştır. Kırgızistan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla ülkede camilerin ve bu camilere gidenlerin sayısı iyice artmaktadır. Dinî müesseselerin mensupları yazılı kaynaklardan bilgi edindikleri için camilerdeki eğitimde terimler, daha çok orijinal dildeki yani Arapçadaki şekliyle kullanılıp, camilere gidenler de bu şekillerini kullanmaktadırlar. Neticede eskiden halk arasında yaygın olarak kullanılan *Alla (Alda), adal, aram, beyiş, maküröö, misibek/misbek, mürzö, oomiyin, saaba, tayamim, Kuday buyursa, Kuday calgasın, Kuday (özü) keçirsin* gibi kelime ve deyişlerin yerine *Allah, halal, cannat, haram, makruh, misvak, kabır, amin, sahaba, tayammum*, İnşallah, Maşallah, Astafurullah gibi şekillerin kullanılması yaygınlaşmaktadır. Bunlardan *misbek, saaba, tayamim* kelimeleri eskiden çok nadir kullanılırdı, şimdi ise daha çok kullanılır. Ayrıca eskiden kullanılmayan (sözlüklerde yer almayan) *davat, tefekkür* gibi kelimeler kullanıma girmeye başlamıştır.

Sonuç

İslam Kırgızlar arasında sonradan yaygınlaşmıştır ve bu süreçte Farsça konuşan eşenler (işanlar) önemli rol oynadığı için Kırgızlarda önemli dinî terimlerin çoğu Farsça kökenlidir. Kırgızcaya Arapça ve Farsçadan giren dinî terimlerin çoğu sözlü olarak geçtiği için Kırgızcanın ses kanunlarına uyarak değişmelere uğramıştır. Bunun yanında söz konusu kelimelerin bazılarında anlam değişmeleri de yer almıştır. Sovyetlerin dağılmasıyla da ülkede dinî eğitim sistemli bir şekilde yürütülmeye başlamıştır. Bunun neticesi olarak camilere gidenlerin konuşmalarında eskiden kullanılan Farsça terimlerin yerini Arapça terimler almaya, ses değişimine uğrayan kelimelerin yerine de bunların orijinal şekilleri kullanılmaya başlamıştır.

KAYNAKLAR

- Abdikulova, R. (2014, Bahar). Kırgız Toplumunda Sufizm Geleneği: Örf-Adetlere ve Edebiyata Yansımaları. *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, s. 513-533, Konya /Türkiye.
- Abramzon, S. M. (1990). *Kırgızı İ İh Etnogenetiçeskiye İ İstoriko-Kul'turniye Svyazi*. Frunze: Kırgızstan.
- Acar, Ö. (2015, Spring). Kırgız Türkçesi İle Türkiye Türkçesindeki Ortak Arapça Kelimelerde Görülen Ses Değişmeleri. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 10/8, Ankara, p. 273-298.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lügati 'i-Türk*. Ankara: TDK, Cilt I.
- Bartold, V. V. (1963). İstoriya Turkestana. Sobraniye Soçineniy II. cilt, I. Bölüm. Moskova.
- Bartold, V. V. (1963). *Kırgızı. İstoriceşkiy Oçerk. Soçineniya*. II. cilt, I. Bölüm. Moskova.
- Cumakunova, G. (2008). Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler. *Hacet-tepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı 8-9, s. 101-119.
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/Согдиана>
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Согдийский_язык
- Karasayev, H. (1996). *Kamus Naama. Arab, İnan, Kıtay, Mongol, Orus Tilderinen Ooşup Kelgen Cana Köönörgön Sözdör*, Bişkek: Şam.
- Kunduzov, E. "Kırgızcadaki Arapça Kelimeler ve Bunların Arapça Öğrenimindeki Yeri". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2006.
- Malayev, K. (2011). *Kırgız Tiline Kirgen Arab Cana Fars Sözdörünün Sözdüğü*. Bişkek: İbiş Ata.
- Mokeev, A. (2010). *Kırgızı Na Altaye İ Na Tyan'-'Şane*. Bişkek: KTMÜ Yayınları.
- Osmonova, C., Konkobayev, K., Caparov, Ş. (2001). *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, Bişkek: KTMÜ yayınları.
- Uzun, G. (2014, Güz). Kırgız Türkçesinde Yabancı Dillerden Alıntılanan Kelimelerde Ses Değişmeleri. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı 33, s. 80-93.
- Yudahin, K. K. (1985a). *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Cilt I, Frunze: Kırgız Ansiklopedisi Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1985b). *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Cilt II, Frunze: Kırgız Ansiklopedisi Yayınları.

**KIRIM TATAR TÜRKÇESİNDE KİRİL YAZISINDAN
LATİN YAZISINA HARF ÇEVİRİSİ YAPILIRKEN
YAŞANAN PROBLEMLER VE KULLANILAN
PRENSİPLER (TDK'YA YAIMLANMAK ÜZERE
TESLİM EDİLEN PROF. DR. R. MUZAFAROVUN
'KIRIM TATAR TÜRKÇESİ-TÜRKİYE TÜRKÇESİ-
RUSÇA SÖZLÜK'Ü ÖRNEĞİNDE)**

Neriman SEİTYAHYA

Prof. Dr. R. Muzafarov'un Kırım Tatar Türkçesi-Rusça Sözlük'ünü yayına hazırlarken karşılaştığımız en önemli problemlerden biri, Kiril harfleriyle yazılmış Kırım Tatar Türkçesi sözcüklerin Kırım Tatar Türkçesinin yeni (Latin) alfabesinin harflerine aktarılmasıdır. Aslında bu problem, sadece bir sözlüğün problemi değildir. Bu sorun, Kırım Tatarlarının 1938 yılında zorunlu olarak Kiril yazısına geçmelinden önce kullandıkları Latin yazısına yeni şartlarda en uygun şekilde dönmelerinin sorunudur.

R. Muzafarov'un sözlüğündeki Kırım Tatar Türkçesi sözcüklerinin transliterasyonu, Kırım Tatarları tarafından hâlen kullanılmakta olan Kiril alfabesindeki harflerin, 27-31 Temmuz 1993 tarihleri arasında Akmesic (Simferopol)'te yapılan II. Kırım Tatar Milli Kurultayı'nın 2. oturumunda kabul edilen ve Kırım Yukarı Şurası'nın 9 Nisan 1997 tarihli 1139-I no'lu Kararıyla resmen onaylanan Kırım Tatar Türkçesinin yeni (Latin) alfabesindeki harflere aktarılması şeklinde yapılmıştır. Bu iki alfabenin şekilleri sözlüğün başında ayrıca gösterilmiştir.

Kiril harflerinin Latin harflerine aktarılması, Kırım Tatarlarında halen kullanılmakta olan Kiril yazısının imla kurallarına (Memetov 1994) uyularak, eski Latin yazısının 1934 yılında kabul edilen imla kurallarına (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935) ve 2010 yılında teklif edilen yeni imla kurallarının layihasına (Emirova – Abduraşitova 2010) dayanarak yapılmıştır. Bununla birlikte değişik yıllarda yayımlanan imla kurallarına dair teklifler (Kürkçi 1988; Qoñurat 1999) de dikkate alınmıştır.

Transliterasyonla ilgili problemler üç başlık altında toplanarak ele alınmıştır:

1. Gırtlak ünsüzü /h/ sesinin gösterilmesi.
2. Yabancı dillerden alıntı kelimelerde ön damak ünsüz /g/, /k/ ve /l/ seslerinden sonra gelen /a/ ünlüsünün gösterilmesi.
3. Kelimelerin ilk hecelerinde yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin gösterilmesi.

1. Yazıda gırtlak /h/ ünsüzünün gösterilmesi

Günümüzde en çok sorun doğuran imla problemlerinden biri, Kırım Tatar Türkçesine Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden geçen sözcüklerdeki gırtlak /h/ ünsüzünün yazıda gösterilmesidir. Kırım Tatarlarında 1938'den başlayarak günümüze kadar kullanılmakta olan Kiril alfabesinde gırtlak /h/ ünsüzünün yazıda gösterilmesi için özel bir harf yoktur. Bu ses, yalnız *ax* (*ah*) ve *pyx* (*ruh*) gibi birkaç sözcüğünün sonunda, Kiril alfabesindeki arka damak /h/ ünsüzünü belirtmeye özgü olan /x/ harfi ile gösterilir. Bunun dışında Kırım Tatar Türkçesi sözcüklerinin yazılışında gırtlak /h/ ünsüzü hiçbir yerde gösterilmez (Memetov 1994: 4-8, 21, 98). 1938'e kadar kullanılan Latin harfli yazılarda *daha*, *hadise*, *hal*, *hem*, *hykym* (*hüküm*), *çihet* (*cihet*), *mulahaza*, *tahlil* (Bekirof 1931: 3-5) biçiminde yazılan kelimeler günümüzdeki Kiril yazısında: *daa* (*daa*), *aduce* (*adise*), *al* (*al*), *эм* (*em*), *укюм* (*üküm*), *джеэт* (*ceet*), *талиль* (*talil*), *муляаза* (*mulâaza*) biçimlerinde yazılmaktadırlar (Memetov 1994: 12, 15, 39, 86, 118, 133, 153, 161).

1938'den önce kullanılan imla kurallarının müelliflerinden biri, Hüseyin Kürkçi, doğru edebî telaffuzu etkileyen bu problemi Kiril yazısında bir düzene sokmak için özel bir kuralın kabul edilmesini teklif etti. 1988'de Özbekistan'da çıkan "Lenin Bayrağı" gazetesinde yayımlanan H. Kürkçi'nin tekliflerinde yer alan bu kurala göre gırtlak ünsüz /h/ sesi kelimelerin başında yazılmayıp kelimelerin içinde ve sonunda bazı istisnalarla yazılmalıydı. Ör. *чехре* (*çehre*), *сахна* (*sahna*), *ихтиядж* (*ihtiyac*), *вахший* (*vahşiy*), *төхмет* (*töhet*), *бухтан* (*buhtan*), *ихмал* (*ihmal*), *шухрет* (*shuhret*), *махшер* (*mahşer*), *мухтерем* (*muhterem*), *эхли* (*ehli*), *сахра* (*sahra*); *pyx* (*ruh*), *сюльх* (*sülh*), *ax* (*ah*), *вах* (*vah*), *yx* (*uh*), *шерх* (*şerh*) gibi.

İstisnalar, Arapçadan alıntılarda (1) iki ünlü arasında bulunan, (2) sonunda ünsüz ses bulunan heceden sonra gelerek /he/ ses birliği ile başlayan yeni hecelerde ve (3) Kırım Tatar Türkçesi söylenişine tamamen uymuş kelimelerde gırtlak /h/ sesinin yazıda gösterilmeyeceğini öngörüyorlardı. Ör. 1) *муакеме* (*muakeme* – TT *muhakeme*), *маир* (*mair* – TT *mahir*), *баарь* (*baar* – TT *bahar*), *баане* (*baane* – TT *bahane*), *паалы* (*paalı* – TT *rahalı*), *джиэт*

(*ciet* – TT *cihet*), *джиан* (*cian* – TT *cihan*), *саип* (*saip* – TT *sahip*), *саиль* (*sail* – TT *sahil*), *муим* (*muim* – TT *mühim*), *саа* (*saa* – TT *saha*); 2) *джебэ* (*ceb'e* – TT *cephe*), *шубэ* (*şub'e* – TT *şüphe*), *мельэм* (*mel'em* – TT *merhem*), *джевэр* (*cev'er* – TT *cevher*); 3) *мена* (*tena* – TT *tenha*), *къаве* (*qave* – TT *kahve*), *марама* (*marama* – TT *mahrata*) gibi.

Maalesef 1980'li yılların sonunda – 1990'lı yılların başında H. Kürkçi'nin Kırım Tatar Türkçesinin imlasıyla alakalı bu ve diğer teklifleri kabul edilmedi. Bunun esas sebebi, Kırım Tatarlarının anavatanları Kırım'a toplu halde dönmelerinin başlaması ve bundan doğan birçok daha önemli sorunların ortaya çıkmasıydı. Edebî Kırım Tatar Türkçesinin telaffuz ve imla özelliklerini en iyi bilen insanlardan biri olan H. Kürkçi'nin bu teklifi, 1980'li yılların sonunda kabul edilmiş olsaydı 1990'lı yıllarda başlayan Latin yazısına geçiş sürecinin birçok sorunlarını önleyecekti.

1999'da Akmesit'teki Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesinin öğretmeni Kemal Hüseyin Konurat, 1993 yılında kabul edilen yeni (Latin) alfabesi için imla kurallarını teklif etti. Teklifinde, söylenişte duyulmasa bile, alıntı kelimelerinin yazılışında gırtlak /h/ sesinin her yerde ve kişi adlarında da mutlaka gösterilmesini önerdi.

1988 ve 1999 yıllarında teklif edilen kurallara göre Kırım Tatar dil bilimcileri arasında yaygın uygulama, yazıda gırtlak /h/ ünsüzünü mutlaka gösterme eğilimi yönündeydi. Hatta 2000'lerin başlarında bu eğilim ağırlıktaydı. Bunda belli bir derecede Türkiye Türkçesinin etkisi de olmuştur. Özbekistan'da yetişip 1990'lı yılların sonu ile 2000'li yılların başı arasında milli edebiyatı, tarihi ve kültürü Türkiye'de Latin yazısıyla yayımlanmış eserlerden öğrenen Kırım Tatar aydınlarıyla, 1929'dan önce Kırım'da ve 1928'den önce Türkiye'de kullanılan eski Arap yazısıyla yazılmış eserlerden öğrenen Kırım Tatar bilim adamlarının yeni kuşağı, hem Kiril yazısından önceki Kırım Tatar yazılarında hem de çağdaş Türkiye Türkçesinde gırtlak /h/ sesinin yazıda gösterilmesine şahit oldukları için yeni Kırım Tatar Latin yazısında da bu sesin mutlaka gösterilmesini doğal kabul ediyorlardı.

Sonuçta 1990'lı yılların sonu ile 2000'li yılların başı arasında yeni alfabe ile yayımlanan birçok yazılar ve kitaplarda bu yaklaşım kendini çok net gösterdi. Kiril harfleriyle gırtlak /h/ ünsüzü gösterilmeksizin yazılan kelimeler, bu yazılar ve kitaplarda yeniden **h** harfi ile yazılmaya başlamıştır. Ör. *cihet*, *daha*, *hal*, *hareket*, *harf*, *hasıl*, *hem*, *hepsi*, *her*, *ilâh*, *merhum*, *mühit*, *mülâhaza*, *pehlivan*, *sahnat* (Kerim 1999; Qoñurat 1999); *Allah*, *bühtan*, *daha*, *haq*, *haqiqat*, *haqsız*, *hal*, *hâlâ*, *halqa*, *haramlamaq*, *hasret*, *hayal*, *hayvan*, *hep*, *her*, *hiç*, *huquq*, *hürmet*, *ilham*, *nasihat*, *sahip* (Çaylaq 2000); *daha*, *haqqında*,

hal, haman-haman, hasretlik, hayat, hayretlenmek, hazırlamaq, hepimiz, her (Selim 2001) gibi.

Kırım'da bu yaklaşım henüz yaygın olarak mevcut. Bunu 2011–2014 yılları arasında çıkan bazı kitaplarda görmek mümkün (Kerim, Sakarya 2011; Selim 2014). Fakat bununla birlikte Kırım Tatar dil bilimcileri arasında Latin yazısında gırtlak /h/ sesinin gösterilmesiyle alakalı değişik bir bakış açısı da var. Bu görüşte olanlar, Kırım Tatar Türkçesinin Kiril yazısından Latin yazısına geçişini bir transliterasyon tarzında düşünüyorlar. Onların düşüncesine göre, Kırım Tatar Türkçesinin Latin yazısında yalnız harflerin şekilleri yani, alfabe Latin harflerine değiştirilmeli, imla kuralları ise Kiril yazısı için hazırlanmış biçimde kalmalıdır. Son yıllarda bu usulle birçok yazılar, kitaplar yayımlanmıştır. Şu anda bu şekil bir çok Kırım Tatar internet siteleri, bazı yazılı basın organları ve ATR televizyon kanalında yoğun kullanılmaktadır.

Şartlı olarak “transliterasyon usulü” denilebilecek bu usulle hazırlanmış metinlerde yazıda gırtlak /h/ ünsüzün gösterilmesi açısından Kiril ve Latin alfabesiyle yazılan aynı sözcükler arasında hiçbir fark yoktur: *aqıqat* – *акъикъат* (TT *hakikat*), *aqqında* – *акъкъында* (TT *hakkında*), *areket* – *арекет* (TT *hareket*), *arem* – *арем* (TT *harem*), *daa* – *даа* (TT *daha*), *em* – *эм* (TT *hem*), *iç* – *ич* (TT *hiç*), *itimal* – *итимал* (TT *ihtimal*), *saibe* – *саубе* (TT *sahibe*) (Kasimov 2009: 8, 9, 10, 11; Akçokraklı [Lat.]; Akçokraklı [Kir.]; Nermin Bezmen 2014).

2010 yılında Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesinin öğretmenlerinden oluşturulan araştırmacılar grubu, Dünya Kırım Tatar Kongresi'nin Koordinasyon Konseyi tarafından görevlendirilerek hazırladığı imla ve noktalama kurallarının projesinde kelimelerin yazılışında gırtlak /h/ sesinin gösterilip gösterilmesine dair ikilemin olduğunu dikkate alarak bu mesele ile ilgili özel bir kuralın kabul edilmesini teklif etti. Bu kural, gırtlak /h/ ünsüzün yazıda gösterilmesinde mevcut olan ikilemin henüz belirtilmeyen süreye kadar meşru olacağını, fakat bu süre içinde 1934'te kabul edilen imla kuralının kullanılmasına adım adım dönüleceğini belirtmektedir (Emirova – Abduraşitova 2010: 6).

Söz konusu olan 1934'te kabul edilen kuralda, Arapçadan alıntı kelimelerin sonunda bulunup telaffuz edilmeyen gırtlak /h/ ünsüzü, yazılmaması halinde kelimenin anlamına zarar vermeyecekse yazıda gösterilmemesini ve bunun gibi de Kırım Tatar kişi adlarının başında, içinde ve sonunda gırtlak /h/ ünsüzünün yazılmamasını öngörüyordu (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 18). Diğer kelimelerin başında ve içinde gırtlak /h/ ünsüzün gösterilmesi ile ilgili özel bir kural olmasa da, aynı imla kurallarının metninden ve örnek sözcüklerden, diğer durumlarda bu harfin mutlaka yazılacağı anlaşıl-

maktadır. Ör. *ahenkleşme, daha, had, haqqında, hal, haman, harf, hatta, heça* (ТТ *hece*), *hem, hic* (ТТ *hiç*), *huquq, muhabbet, muhakeme* gibi (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlıǵı 1935, 15-34).

2. Yabancı dillerden alıntı kelimelerde ön damak /g/, /k/ ve /l/ ünsüzlerinden sonra gelen /a/ ünlüsünün yazıda gösterilmesi

Kırım Tatar Türkçesinin Kiril yazısı için kabul edilen imla kurallarında bunun için Kiril alfabesinin **я** harfi kullanılmaktadır. Kurala göre bu harf Farsça ve Arapçadan alıntı kelimelerde ekseriyetle ön damak /g/, /k/, /l/ ünsüzlerinin inceliğinden etkilenecek daha ince söylenen ünlü /a/ yerine yazılır: *кяр* (ТТ *kâr*), *бекяр* (ТТ *bekâr*), *илекяр* (ТТ *hilekâr*), *эвлят* (ТТ *evlat*), *илян* (ТТ *ilan*), *мекян* (ТТ *tekân*), *лякин* (ТТ *lakîn*), *икяе* (ТТ *hikâye*), *джевапкяр* (ТТ *sorumlu*), *селям* (ТТ *selam*) gibi (Memetov 1994: 5).

1934'te kabul edilen imla kurallarında bu konu ile ilgili özel bir kural yoktu. 1938 yılından önceki Kırım Tatar Türkçesinin Latin yazısında ön damak /g/ ve /k/ ünsüzlerini yazıda gösteren **g** ve **k** harfleri, Türkiye Türkçesinden farklı olarak art damak /g/ ve /k/ ünsüzlerinin yazıda gösterilmesi için kullanılmaz, bunun için **ɟ** ve **q** harfleri kullanılırdı. Bu yüzden **g** ve **k** harflerinden sonra gelen /a/ ünlüsü için özel bir düzeltme işareti kullanılmazdı. Ör. *kar* (ТТ *kâr*) gibi (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlıǵı 1935: 12).

Bu kuralın günümüzdeki Latin yazısı için uygulanmasını engelleyen esas sebep, dilde kullanılmakta olan birçok Rusçadan alıntı kelimelerde Kırım Tatar Türkçesindeki ön damak /g/ ve /k/ ile art damak /ĝ/ ve /k/ ünsüzlerinden başka Rusçadaki /g – ĝ/ ve /k – q/ arası art damak ünsüzlerin bulunmasıdır. 1934 yılının imla kuralları gereğince bu sesler de **g** ve **k** harfleriyle yazılırlardı: Ör. *gazeta, garmon, fizika, trevoga* gibi (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlıǵı 1935: 21). Çevirdiğimiz sözlükte de bunun gibi sözcüklerin örnekleri oldukça çok. Günümüzdeki bütün metinlerde bu harflerin yazılışı 1934'te kabul edilen kurallara uymaktadır: Ör. *gabardin, garaj, kabardin, kadet, katolik* gibi. Dolayısıyla Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerin yazılışında da 1934 yılındaki usulün kullanılması, bu kelimelerin yanlış okunmasına ve anlamlarının bozulmasına sebep olabilir. Ör. *bazirgan, rüzgar, aşkar, aveskar, bekar, kade bir, kafi* vb.

1934 yılının kurallarında /a/ ünlüsünün kelimedeki ön damak /l/ ünsüzünden sonra geldiğini göstermek için, ön damak /g/ ve /k/ ünsüzlerinden sonra geldiğinin gösterilmesinden farklı olan bir prensip kullanılırdı. Böyle kelimelerde /a/ ünlüsünden önce gelen ön damak /l/ ünsüzünün inceliği kesme işareti ile gösterilir ve ondan sonra /a/ sesini gösteren **a** harfi gelirdi: Ör. *il'an* (ТТ *ilan*) gibi (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlıǵı 1935: 22). 1993'te kabul edilen Kırım Tatar Türkçesinin yeni alfabesinde kesme işareti (˘) yazıda harf-

lerin ince okunuşlarını göstermeye mahsus olmadığı için bu usulün çağdaş Kırım Tatar Türkçesinin imlasına uymadığı aşikârdır.

1934 yılındaki imla kurallarında /k/, /g/ ve /l/ ön damak ünsüzlerinden sonra /a/ sesinin yazılışındaki ikilem, bu kuralların öğrenilmesi ve yazıda kullanılmasında zorluklar doğuruyordu. Sürgünden önce Akmesic'te Kırım Tatar dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü alanlarında bilimsel çalışmalar yapan Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsünün müdürü ve Enstitünün Bilimsel Konseyinin Başkanı A. Batırmurzayev ile Bilimsel Konseyin Sekreteri A. Bakkal tarafından imzalanıp Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesinin Başkanı İ. Tarhan'a sunulan 10 Haziran 1937 tarihli raporda bu zorluklar kaydedilip söz konusu olan kuralın, ivedilikle değiştirilmesi teklif edildi (Batırmurzayev, Bakkal [1937]: 36b). Fakat 1938'de Kırım Tatarlarının zorunlu olarak Kiril yazısına geçirilmesi, çok önemli olan bu teklifin gerçekleştirilmesine imkân vermedi.

1993'te kabul edilen yeni Latin alfabesinde Kırım Tatar Türkçesinin tüm sözcüklerinde yazıda ön damak ünsüz /g/, /k/ ve /l/ seslerinden sonra gelen /a/ ünlüsünün gösterilmesi için özel bir â harfi belirtilmiştir. II. Kırım Tatar Milli Kurultayı'nın onaylanması için sunulan yeni alfabe projesinde bununla ilgili olarak şöyle bir açıklama vardı: “Kendisinden önce gelen ünsüzlerin inceliğini göstermek için a'nın üstüne ^ işareti konulur” (Fazıl, Nagayev 2001: 576). Yeni Kırım Tatar alfabesini resmen onaylayan 9 Nisan 1997 tarihli 1139-I no'lu Kırım Yukarı Şurası Kararının ilavesinde ise **Â**, **â** harfi, alfabenin sonunda, **Z**, **z** harfinden sonra ayrı bir harf olarak ilave edilmiştir. Yazılışına ve okunuşuna örnek olarak da *bekâr* kelimesi verilmiştir. 2010'da hazırlanan imla kurallarının projesinde de bu prensip uygulanıp alıntı sözcüklerde daha ziyade geniş olan /a/ sesinin düzeltme işaretli **â** harfiyle yazılması teklif edilmiştir: Ör. *kâr*, *ilâc*, *inkâr*, *nikâh* gibi (Emirova – Abduraşitova 2010: 32).

3. Kelimelerin ilk ve ondan sonra gelen hecelerinde yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin yazıda gösterilmesi

Kelimelerin ilk ve ondan sonra gelen hecelerinde yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin gösterilmesi sorunu da, günümüzde Kırım Tatar Türkçesinin imlasında en büyük zorluklar doğuran sorunlardan biridir.

1934'te kabul edilen imla kurallarına göre kelimelerin ilk hecelerindeki yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ sesleri ön damak ünsüz /g/ ve /k/ sesleri yanında, yani ister önde ve ister arkada olsun **o** ve **u** harfleriyle yazılırlardı: Ör. *koz* (TT göz), *guzel* (TT güzel), *goñyl* (goñül – TT gönül), *kurek* (TT kürek), *kun* (TT gün), *kuye*, *komyr* (komür – TT kömür), *togerek*, *og* (TT ön), *okunç*, *okelendim* (TT öfkelenim), *ogüz* (TT öküz) gibi (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 19).

Aynı kurallar gereğince köklerin ilk hecelerinde, art damak ünsüzlerinden dış olmak üzere diğer ünsüzlerin yanında bulunan yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ sesleri ve ilk heceden sonra gelen hecelerdeki yuvarlak ön ünlü /ü/ sesi **o** (**ö**) ve **y** (**ü**) harfleriyle yazılır, **o** ve **u** harfleriyle yazılmazlardı. Ör. *syry* (*sürü*), *yty* (*ütü*), *böry* (*börü*), *tytyñ* (*tütün*) gibi (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 20).

Bunun yanı sıra 1934 yılının kuralları gereğince Arapçadan alıntı kelimelerde (1) /k/, /ğ/ ve /h/ ünsüzleri olan hecelerde, veya bu seslerin yanlarındaki başka hecelerde; (2) ünlü /a/ sesi ile başlayan hecelerden önce; (3) **mu-/mü-** ön eklerinde ve (4) konuşma dilinde aynı kelimelerde hem ön ünlü /ü/ hem de art ünlü /u/ sesiyle telaffuz edilebilen hecelerde **ü** harfi yazılmayıp her yerde **u** harfi yazılırdı: Ör. 1) *muqayt*, *qudret*, *nuqsan*, *ruhset*, *luqat* (*luğat*), *hucur*, *huquq*; 2) *Suade*, *sual*, *muamele*; 3) *muhabbet*, *muhakeme*, *muhaçir* (*muhacir*), *muraçaat* (*muracaat*), *munasebet*, *muzakere*, *musafir*, *mudavemet*, *musaaade*, *mustesna*, *munderiçe* (*munderice*), *mukemmel*; 4) *huçum* (*hucum*), *mahzun*, *vuçut* (*vucut*), *zulum* gibi (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 20).

1934 yılında kabul edilen imla kuralları, anlaması, öğrenilmesi ve kullanılması açısından genel olarak oldukça kolay kurallardı. Fakat bazıları, yukarıda gösterildiği gibi artık 1930'lu yıllarda büyük sorunlar doğurmuş ve hâlâ çözümlenmemiştir. Böyle maddelerden biri, kelimelerin ilk hecelerinde ön damak /g/ ve /k/ ünsüzleri yanında bulunan yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin yazıda gösterilmesiyle ilgili kuraldır (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 19). Kelimelerin ilk hecelerinde ön damak /g/ ve /k/ ünsüzleri yanında bulunan yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin yazıda **o** ve **u** harfleriyle yazılmalarını öngeren bu kural, pratikte büyük karışıklıklar doğuruyordu. 1934'ten önce çıkan kitaplarda böyle bir karışıklık yoktu. Kelimelerin ilk hecelerindeki yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ sesleri, yanlarında bulunan ünsüz seslere bakmadan her yerde yalnız **o** (**ö**) ve **y** (**ü**) harfleriyle yazılırlardı. Örneğin, 1928'de çıkan İ.S. Kaya'nın *Yeni Alfabe Üzere Kıırım Tatarcasını Öğrenme El Kitabı*'nda **o** (**ö**), **y** (**ü**) ve **g** harflerinin yazılışı anlatılan paragrafta şöyle örnek kelimeler sunulmuştur: *çöl* (*çöl*), *dygyl* (*düğül*), *gögerçin* (*gögercin*), *gön* (*gön*), *gyl* (*gül*), *gygym* (*gügüm*), *gyzel* (*güzel*), *mymkyn* (*mümkün*), *ögyz* (*ögüz*), *tynel* (*tünel*) (Kaya 1928: 10). 1930 yılında Kıırım'da yayımlanmış K. Hamsun'un *Pan* adlı kitabı ile *Kıırım. Ülkenin Tarihinden Kıraat Kitabı*'nda kelimelerin ilk hecelerinde yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ sesleri tıpkı bunun gibi her yerde **o** (**ö**) ve **y** (**ü**) harfleriyle gösterilmişlerdir: Ör. *böyle*, *büyük*, *bürümçik*, *bütün*, *dört*, *kök*, *köküslük*, *körmek*, *körüm*, *kösteriş*, *köyli*, *köz*, *küçük*, *külüşmek*, *kün*, *küneş*, *kündüz*, *ögrenüv*, *ömür*, *öyle*, *ösüb*, *öldirmek*, *öz*, *söylemek*, *söz*, *sürgüç*, *tütün*, *ög*, *özen*, *gürültü*, *tüşünmek*, *üzerine* gibi (Hamsun 1930: 3-6).

Bu örneklerde, 1934'te kabul edilen imla kurallarına aykırı olarak ilk hecede **g** ve **k** harflerinin yanında da **o** (**ö**) ve **y** (**ü**) harflerin yazıldığı görülmektedir: **kok** (kök), **kokyslik** (köküslük), **kormek** (kormek), **korym** (körüm), **kosteriş** (kösteriş), **køjli** (köyli), **köz** (köz), **kycyk** (küçük), **kylyşmek** (külüşmek), **kyn** (kün), **kynes** (künes), **knydyz** (kündüz), **syrqyc** (sürgüç), **og** (ög), **ogrenyv** (ögreniv), **gyrylty** (gürültü).

Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsünün Bilimsel Konseyinin yukarıda anılan 1937 tarihli raporun müellifleri, 1934 yılının imla kurallarındaki ilk hecede ön damak /g/ ve /k/ ünsüzleri yanında bulunan yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin yazılışı ile ilgili kural hakkında,

pratik ve defalarca yapılan deneyler, bu kuralın hem okul öğrencileri hem de büyükler tarafından kavranması zor bir kural olduğunu belirtiyor. Bu kural öğrencilerin kafalarını karıştırıyor ve onlar bu kurala uyararak, imla kuralları gereğince “ö-y” ön ünlüleri ile yazılması gereken sözcüklerde de hatalar yapıyorlar. ... Bu, en ciddi ve en zor kurallardan biri olduğu için öğrenilmesi hemen hemen imkânsızdır.

tespitinde bulunmuşlardır (Batırmurzayev, Bakkal [1937]: 36b).

1938'den sonra Kırım Tatarları tarafından zorunlu olarak kabul edilen Kiril yazısında kelimelerin ilk hecesinde yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin yazılışı için **ë**, **o** ve **ю**, **y** harfleri kullanılıyorlar. İki sesin gösterilmesi için yazıda dört harfin kullanılması, onları doğru yazmak için 5 değişik kuralın öğrenilmesini gerektiriyor (Memetov 1994: 4-6). Böyle bir durumun sonucunda, kuralları iyice öğrenmeyenler için aşağıda örnek olarak gösteriler kelimelerde Kiril alfabesinin **ë**, **o** ve **ю**, **y** harfleriyle yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ seslerinin gösterilmesinin hangi mantıkla yapıldığını anlamak güçtür. Örneğin **комюр** (kötür), **озен** (özen), **орьнек** (örnek), **озек** (özek), **оглюк** (öglük), **болюк** (bölük), **копюк** (köpük), **ютю** (ütü), **умют** (ümüt), **укюм** (üküm / hüküm), **урьмет** (ürmet / hürmet), **урьмек** (ürmek), **юз** (yüz), **юксек** (yüksek), **бюк** (büyük), **комюр** (kötür), **омюр** (ötür), **олюм** (ölüm), **корюшюв** (körüşüv), **гүгюм** (gügüm), **борю** (böri), **олю** (ölü) gibi.

Kiril yazısının imla kurallarındaki problemlerden biri de, ayrı hece oluşturan **ë** ve **ю** harflerinin gösterdikleri sesler sorunudur. **Örneğin** Prof. Dr. A. Memetov'un 1994'te yayımladığı **İmla Lugatı**'nda ve ondan sonra yayımlanmış **çalışmalarında** (Memetov 1997: 19; Memetov 2006: 42), Kiril alfabesindeki **ë** ve **ю** harfleri ayrı hece olup geldiklerinde **/yo/** (/y+/o/) ve **/yu/** (/y+/u/) ses birleşmeleri yerine yazılırlar diye anlatmıştır (Memetov 1994: 5). **Ë** harfi için örnek olarak verdiği ilk hecede yuvarlak art ünlü /o/ sesini içeren **yol**, **yoq**, **yorğun**, **yorğan**, **yoqsul**, **yonğa**, **yonmaq** gibi kelimeler (Memetov 1994: 5) bunun için esas oluşturur gibi görünüyor. Fakat Kırım Tatar Türkçesi sözlük-

lerinde *yöneliş*, *yönetmek*, *yönelüv* gibi kelimelerin olması ve A. Memetov'un **ю** harfi için örnek olarak verdiği *юз* (*yüz*), *юкsek* (*yüksek*), *буюк* (*büyük*) gibi sözcükleri (Memetov 1994: 5), anlattıklarına aykırı geliyor.

Bunun yanı sıra birkaç diğer çalışmalarda aynı kuralların doğru şekillerine de rastlamak mümkün. Örneğin, H. Kürkçi'nin tekliflerinde **ë** ve **ю** harfleri, ayrı hece olduklarında ya da hece başında geldiklerinde hem **/yo/** ve **/yu/** hem de **/yö/** ve **/yü/** ses birleşmelerini gösterebilirler diye yazılmıştır. H. Kürkçi bunun şöyle misallerini verir: *ёнемек* (*yönetmek*), *ёнев* (*yönev*); *юрек* (*yürek*), *юзюм* (*yüzüm*), *юзьбез* (*yüzbez*), *юзьсюз* (*yüzsüz*) (Kürkçi 1988: 3).

Tıpkı bunun gibi 1998'de yayımlanan Doç. Dr. E.S. Akmollayev ve L.A. Aliyeva'nın *Kırım Tatar Dili* adlı ders kitabında, **ю** harfiyle başlayan sözcüklerin ikinci hecesi ince okunursa veya bu sözcükler tek heceli olup Kiril yazısında sonlarında **ь** yumuşatma işareti bulunursa, **ю** harfi yuvarlak ön ünlü **/ü/** sesini anlatır, denilmektedir (Aqmollayev, Aliyeva 1998: 11). Ders kitabında şu örnekleri vermektedirler: *юрек* (*yürek*), *юзюмлер* (*yüzümler*), *юзюклер* (*yüzükler*), *юке* (*yüke*), *юклемек* (*yüklemek*), *юкsek* (*yüksek*); *юзь* (*yüz*).

Böylelikle, hem 1938'den önce kullanılan Latin hem de hâlen kullanılmakta olan Kiril yazılarının yukarıda anlatılan imla kuralları, onlarda verilen tüm örneklerin ilk hecelerinde ön ünlü **/ö/** ve **/ü/** seslerinin bulunduğu işaret ediyorlar. Yani hem eski Latin yazısının imla kurallarına riyaet edilerek yazılan: *koz*, *guzel*, *goşyl*, *kurek*, *kun*, *kuje*, *komyr*, *togerek*, *og*, *okync*, *okelendim* ve *ogyz* gibi sözcüklerin ilk hecelerindeki **o** ve **u** harflerini *köz*, *güzel*, *göñül*, *kürek*, *kün*, *küye*, *kömür*, *tögerek*, *ög*, *ökünç*, *ökelendim* ve *ögüz* biçiminde hem de Kiril yazısının imla kurallarına uygun olarak yazılan *комюр*, *озен*, *орьнек*, *озек*, *озлюк*, *болюк*, *копюк* *отъмек*, *орьнек*, *больмек*, *кочьмек*, *кузь*, *дунья*, *куфь*, *учь*, *кучь* gibi sözcüklerin **o** ve **y** harflerini *kömür*, *özen*, *örnek*, *özek*, *öglük*, *bölük*, *köpük*, *ötmek*, *örnek*, *bölmek*, *köçmek*, *küz*, *dünya*, *küf*, *üç*, *küç* biçimlerinde okumak ve transliterasyonunu yapmak gerekliliği hiçbir kuşku doğurmaz.

2010'da teklif edilen imla kurallarında yukarıda anlattıklarımız dikkate alınarak kelimelerin ilk hecelerindeki yuvarlak ön ünlü **/ö/** ve **/ü/** seslerinin ister kelimelerin birinci hecesinde isterse ondan sonra gelen hecelerinde, her yerde **ö** ve **ü** harfleriyle gösterilmesi önerilmiştir (Emirova – Abduraşitova 2010: 9-10).

Kelimelerin ilk ve ondan sonra gelen hecelerinde yuvarlak ünlülerin gösterilmesi ile ilgili mürekkep sorunlardan biri daha, Kırım Tatar Türkçesinde Rusçadan alıntı kelimelerdeki ilk ve ondan sonra gelen hecelerde **ë** ve **ю** harfleriyle yazılan seslerin yeni Kırım Tatar alfabesinin harfleriyle gösterilmesi meselesidir.

1934'te kabul edilen imla kurallarında bu sorunla ilgili olan iki kural vardı (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 23, 24). Onlardan birine göre Rusçadan alıntı kelimelerde, Kiril harfiyle yazıldıklarında başlarında veya içlerinde bir **ë** harfi bulunursa, Latin alfabesinin harfleriyle bu **ë** harfi her yerde **jo** (**yo**) biçiminde gösterilecekti: *Semyonov*, *yorş*. Bunun yanı sıra **ë** harfiyle gösterilen /o/ sesi Rusçanın /şç/, /ç/, /j/, /ş/ sesleri ile yanyana geldiğinde, onu Latin yazısında **o** harfiyle yazmak gerekirdi: *otçot*, *zaçot*, *sçot* (Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 24). Diğer kurala göre Rusçadan alıntı kelimelerde, Kiril harfleriyle yazıldıklarında hece başında bir **ю** harfi bulunursa, onlar Latin harfleriyle yazıldıklarında bu **ю** harfi **ju** (**yu**) biçiminde ve eğer **ю** harfi hece içinde bulunursa o, **ü** harfiyle yazılacaktı: *kayuta*, *yubiley*, *yumor*, *yurist*, *Yumanite*, *soyuz*, *iyun*; *süjet*. Bunun tek istisnası *бюро* sözcüğü ve ondan türemiş sözcüklerdi: *byuro*, *byurokrat* ((Qrım ASSR Maarif Xalq Komissarlığı 1935: 23).

Günümüzde yoğun kullanılan “transliterasyon usulü”nde Rusçadan alıntı kelimelerdeki **ю** harfinin Latin yazısında gösterilmesi prensipleri, 1934'te kabul edilen kurallardaki prensiplerle birdir. Fakat Rusçadan alıntı kelimelerde **ë** harfinin gösterilmesi ile alakalı çağdaş ve 1934 yılının prensipleri birbirine uymuyorlar. Mesela, 1934 yılının imla kurallarında örnek olarak gösterilmiş Rusça *Semyonov* soyadı, çağdaş Kırım Tatar Türkçesinin transliterasyon prensiplerine göre *Semönov* biçiminde yazılıyor. Bunun gibi de 1934 kurallarına uygun olarak *reportyor*; *şlyot* gibi biçimlerde yazılan kelimeler günümüzdeki transliterasyon prensiplerine göre *reportör*; *slöt* biçimlerinde yazılmaktadırlar (Emirova – Abduraşitova 2010: 27).

Yayın için sunulan sözlükte kullanılan transliterasyon prensipleri

Sunulan sözlükte yukarıda anlatılan tüm sorunlar dikkate alınarak şöyle transliterasyon prensipleri kullanıldı:

1. Günümüzde yazıda aynı kelimenin hem **h** harfiyle hem de onsuz yazılan iki farklı şekli rastlandığında sözlükte onun 1934'te kabul edilen eski ve 2010'da teklif edilen yeni imla kurallarına uygun iki biçimi yazılmıştır. Günümüzün **h**'siz kullanımı daha önce ve 1934 yılının **h**'li kullanımı eğik çizgiden sonra yazılmışlardır: *acet* / *hacet*, *em* / *hem*, *icret* / *hicret*, *kâya* / *kâhya*, *oppa* / *hoppa*, *örkeç* / *hörkeç*, *ucüm* / *hucum*.

2. *Fera* (TT *Ferah*), *güna* (TT *günah*), *qade* (TT *kadeh*), *nikâ* (TT *nikâh*), *padişah* (TT *padişah*), *saba* (TT *sabah*), *silâ* (TT *silah*), *sim-siya* (TT *simsiyah*) gibi kelimeler sözlükte 1934 yılının imla kurallarına uygun olarak sonlarında **h** harfi yazılmaksızın verilmişlerdir.

Uyarı: Bu maddeye örnek olarak verilen sözcükler birçok çağdaş yazılar ve kitaplarda sonunda **h** harfiyle yazıldıklarından dolayı ileride kabul edilecek Kırım Tatar Türkçesi imla kurallarında bu sözcüklerin sonundaki gırtlak /h/ sesinin yazılışına dair kuralın değişebileceğini göz önünde bulundurmamak gerekir.

3. *Allah, berzah, bismillâh; çeh, leh* gibi sözcükler, anlamlarına zarar vermemek için 1934 yılının imla kurallarına uygun olarak sonunda **h** harfiyle yazılmışlardır.

4. Arapça ve Farsçadan alıntı olan kişi adları, 1934 yılında kabul edilen imla kuralları gereğince etimolojilerine önem vermeksizin tıpkı Kiril harfleriyle yazılmış orijinalleri gibi halk ağızlarındaki telaffuzlarına uygun biçimde yazılmışlardır. Örneğin: *Abibe, Afize, Cevaire, Fera, Gülcüyan, Abduraim, Abduraman, Ablâmit, Acigeray, Akim, Ferat, İkmet, Memet* v.b.

5. 1934 yılının imla kurallarındaki ikili yazılışından kaçınmak için ön damak /g/, /k/ ve /l/ ünsüzlerinden sonra gelen ünlü /a/ sesi, 2010'da teklif edilen kurallara uygun olarak yazıda düzeltme işaretli **â** harfiyle gösterilmiştir. Örneğin: *ahlâq, alâ, aşkâr, bazirgân, bekâr, belâ, cellât, olân* v.b.

6. Rusçadan alıntı kelimelerde Rusçaya özgü art damak /g/ ve /k/ ünsüzlerinden sonra gelen ünlü /a/ sesi her yerde **a** harfiyle yazılmıştır: *gabardin, gagauz, galaktika, gandbol, garaj, gastrit, gaupvahta, gazeta, kabinet, kadet, kafe, kafedra, kalka, katüşa, kauçuk, kavalier, kayuta* v.b.

7. Rusçadan alıntı sözcüklerde ön damak /l/ ünsüzlerinden sonra gelen ünlü /a/ sesinin yazılışında 1934'te kabul edilen ve 2010'da teklif edilen imla kurallarına göre ikiliğin olduğu dikkate alınarak önce onların çağdaş kullanımı ve eğik çizgiden sonra 1934 yıllarının imla kurallarına uygun kullanımı sunulmuştur: *formulâr / formulyar, kolâska / kolyaska, malâr / malyar, manipulâtsiya / manipulyatsiya, modulâtsiya / modulyatsiya, narâd / naryad, perpendikulâr / perpendikulyar, relâtivizm / relyativizm, spekulânt / spekulyant* v.b.

8. Rusçadan alıntı kelimelerde ince okunan **n** (/n'/), **r** (/r'/), **s** (/s'/), **t** (/t'/) gibi harflerden sonra gelen ve kelimelerin orijinallerinde **я** harfiyle yazılan /a/ ünlüsünün yazıda gösterilmesinde 1934'te kabul edilen ve 2010'da teklif edilen imla kurallarına göre ikiliğin olduğu dikkate alınarak önce onların günümüzdeki kullanımı ve eğik çizgiden sonra 1934 yılının imla kurallarına uygun kullanımı verilmektedir: *desâtina / desyatina, dvorân / dvoryan, gotovalnâ / gotovalnya, knâz / knyaz, narâd / naryad, razrâd / razryad, sentâbr / sentyabr, snarâd / snaryad, tâgaç / tyagaç, urâdnik / uryadnik, varâg / varyag* v.b.

9. Rusça yer adlarındaki **я** harfi 1934 yılının imla kuralları gereğince hem hece başında hem de hece içinde **ya** biçiminde yazılmıştır: *Bryanskoye, Verhnyaya Hovorostyanka, Drovyanka, Dyatlovka, Zemlyaniçnoye, Pyatiletka, Slavyanskoye* v.b.

10. Kelimelerin ilk hecelerindeki yuvarlak ön ünlü /ö/ ve /ü/ sesleri, 2010'da teklif edilen imla kurallarına uygun olarak her yerde ö ve ü harfleriyle gösterilmişlerdir: *bölmek, börü, cönemek, cönk, göl, gön, gönül, körfez, körmek, köse, köy, köz, mögedek, mönremek, ödünç, ög, ögey, öglük, öğrenmek, öke, öksürük, ökem, ökünç, ömür, öreke, öt, öz, bür, bürüşmek, bütün, cügen, cüyrük, gül, gürcü, gürdeli, küpe, küreş, küye, küz, küzgü, müjde, müñrev, püskül, püskürtmek, püsür, yük, yüksek, yüvez, yüz (çehre), yüz (sayı), yüzümlük* v.b.

11. Rusçadan alıntı kelimelerin orijinallerinde **ë** harfiyle yazılan seslerin yazıda gösterilmesinde 1934'te kabul edilen ve 2010'da teklif edilen imla kurallarına göre ikiliğin olduğu dikkate alınarak önce onların günümüzdeki kullanımı ve eğik çizgiden sonra 1934 yılının imla kurallarına uygun kullanımı sunulmaktadır: *dublör / dublyor, grenadör / grenadyor, planör / planyor, plönka / plyonka, putövka / putyovka, samolöt / samolyot, slöt / slyot* v.b.

Uyarı: Rusça yer adları ve orijinalinde **ш** (şç), **ч** (ç), **ж** (j) ve **ш** (ş) harflerinden sonra gelen **ë** harfiyle yazılan Rusçadan alıntı kelimeler bundan istisnadır.

12. Rusça yer adlarının orijinalinde **ш** (şç), **ч** (ç), **ж** (j) ve **ш** (ş) harflerinden sonra gelmeyen **ë** harfi 1934 yılının imla kurallarına uygun olarak her yerde **yo** harfleriyle yazılmıştır: *Artyomovka, Budyonovka, Dalyokoye, Juravlyovka, Karasyovka, Moşkaryovo, Naydyonovka, Novofyodorovka, Ozyornoye, Pyostroye, Semyonovka, Slyusaryovo, Tyoploye, Tryohprudnoye, Vesyolovka, Vişnyovka, Vorobyovo, Zvyozdnoye* v.b.

13. Rusçadan alıntı kelimeler ve Rusça yer adlarının orijinalinde **ш** (şç), **ч** (ç), **ж** (j) ve **ш** (ş) harflerinden sonra gelen **ë** harfi 1934 yılının imla kurallarına uygun olarak her yerde **o** harfiyle yazılmıştır: *raşçot (рашчѐт), retuşor (рѐтушѐр), şçot (счѐт), şçotçik (счѐтчик), stajor (стажѐр), zaşçot (зачѐт); Bahçovka (Бахчѐвка), Bogaçovka (Богачѐвка), Çernişovo (Чернышѐво), Çornıy Koş (Чѐрный Кош), İlyiçovo (Ильичѐво), Lihaçovo (Лихачѐво), Sıçovo (Сычѐво).*

14. Arapçadan alıntı **mu-/mü-** ön ekli kelimeler, 1934 yılının imla kuralları mucibince bu ön ekin yalnız **mu-** şekliyle yazılmışlardır: *mudafaa, muese-se, muddet, mukemmel, mulâyim, mümkün, munasebet, muracaat, musaviy* v.b.

Uyarı: Birçok çağdaş yayınlarda bunun gibi kelimeler *müdafaa*, *mües-sise*, *müddet*, *mükemmel*, *mülâyım*, *mümkün* gibi şekilleriyle yazıldıklarından dolayı sunulan sözlüğü kullanırken bunun gibi Arapçadan alıntı kelimelerin yazılışına dair kuralın gelecekte değişebileceğini unutmamalıdır.

14. Arapçadan alıntı kelimelerde / k/, /ğ/, /h/ ünsüzleri ile meydana getirilen hecelerde veya onlara komşu olan hecelerde bulunan art ünlü /u/ sesi 1934 yılının imla kuralları gereğince **u** harfiyle gösterilmişlerdir: *hucur*, *qud-ret*, *muqayt*, *luğat*, *ruhset*, *uquq* / *huquq*.

15. Arapçadan alıntı kelimelerde Kırım Tatarcası telaffuzunda /a/ ünlüsü ile başlayan hecelerden önce gelen hecelerin sonunda bulunan /u/ ve /ü/ ünlüleri 1934 yılının imla kuralları gereğince **u** harfiyle yazılmışlardır: *muallif*, *muamele*, *muayen*, *sual*, *Suvade*.

16. Yukarıda anlatılan durumların dışında Arapçadan alıntı kelimelerde **ü – u** harflerinin yazılması açısından çağdaş ve 1934 yılının imla kurallarına uygun yazılışları farklı olduğunda, böyle kelimeler iki defa yazılmış. Önce çağdaş kullanımları ve eğik çizgiden sonra 1934 yılının imla kurallarına uygun kullanımlar sunulmuştur: *ucüm* / *hucum*, *uzür* / *huzur*, *uzür* / *uzur*.

SEKİZİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN TARTIŞMACI METİNLERİNDE BAĞLAMA ÖGELERİNİN KULLANIMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

*Nesrin SİS**

*Bekir GÖKÇE***

1. Araştırmaya Yön Veren Temel Kavramlar

Bu bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesinin çizilmesi amacıyla çalışmaya yön veren temel kavramlar tanıtılmaktadır. Bu tanıtım, aşağıdaki bölüm akışında sırasıyla metin, bağdaşıklık, tutarlılık, bağlama ögeleri ve tartışmacı metin üzerinde kısa bilgiler verilerek yapılmaktadır.

Metin sözcüğü, Türkçe Sözlük'te (2011: 1667) “bir yazıyı biçim, anlam ve noktalama özellikleriyle oluşturan kelimelerin bütünü, tekst” şeklinde açıklanır. Latince “textus” sözcüğü ise “dokuma” anlamına gelir. Bir kumaşın yüzlerce ipin art arda, yan yana gelmesiyle oluşması gibi, metin de yazarının pek çok ögeyi birbirine aşama aşama eklemesiyle, âdeta bir dokuma sürecinin sonunda ortaya çıkar (Onursal, 2003; Akbayır, 2006).

“Metin, belirli bir bildirişim (iletişim) bağlamında bir veya birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünüdür ve metnin temel işlevi bildirişimdir” (Günay, 2007). “İster sözlü ister yazılı olsun, metnin işlevi, bağlamsal duruma göre bildirişim aracı özelliği taşımaktadır. Bir başka deyişle devingen bir biçimde, metin, bildirişimi başlatan bir olgudur. Bu bağlamda, metnin en önemli işlevinin bildirişim olduğu söylenebilir. Eğer yazılı veya sözlü herhangi bir bildirişim sağlayamıyor ise bir metnin varlığından söz edilemez” (Ögeyik, 2008: 10).

Dilsel iletişimin temel birimi olan metin, doğası gereği mantıksal-anlamsal ve dilsel/dilbilgisel olarak bağımlı bir bütünlüğü gösterir ve metinleştirme

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, nesrin.sis@inonu.edu.tr

** Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, bekir.gokce@erdogan.edu.tr

sürecinin ürünüdür. Metinleştirme ise öncelikle ileti içinde aktarılacakların mantıksal-anlamsal açıdan, ardından da iletiyi taşıyacak olan dilsel kodlamanın biçimsel, dilsel/dilbilgisel açıdan bağıntılı kılınmasıdır (Keçik ve Subaşı, 2001). Metni bir arada tutmayı sağlayan, anlam ilişkilerini düzenleyen bu bağlantı konusunun, literatürde bağdaşıklık olarak ele alındığı bilinmektedir (Zorbaz, 2015: 252).

“**Bağdaşıklık**, bir yazının metin olmasını sağlayan metin içi ilişkileri kuran dille ilgili özelliklerin tümünü belirtir. Metnin yüzey yapısındaki bu ögeler, metni oluşturan cümlelerin dil bilgisi kurallarına uygunluğunu sağlar (Yılmaz, 2010: 4; Günay, 2007: 71; Coşkun, 2005: 50). Metni oluşturan cümleler arasındaki dil bilgisi bağlantısı, bağdaşıklık araçlarıyla gerçekleşmektedir. (Günay, 2007: 71-104; Onursal, 2003: 121-132). Bağdaşıklık araçları *gönderim, değiştirim, eksiltili yapı, bağlama ögeleri ve kelime bağdaşıklığı* olmak üzere beş bölümde incelenmektedir (Halliday ve Hasan, 1976). **Tutarlılık** ise bir metnin anlam bütünlüğünü ve mantık düzenini sağlayan özelliktir. Coşkun (2005: 100), kapsamı konusunda farklı görüşler bulunan tutarlılığın, metnin en önemli özelliği olduğu hususunda görüş birliğinin varlığından söz etmektedir. “Bağdaşıklıktan farklı olarak tutarlılık, dil bilgisel bağlantılarla değil anlamsal bağıntı ve bütünlükle ilgilidir” (Çeçen, 2013: 140).

Bu açıklamalar, bağdaşıklık ve tutarlılığın, iyi bir metnin taşınması gereken temel özellikler olduğunu göstermektedir. Metnin bağdaşıklık ve tutarlılığını sağlamada; sözcükler, cümleler ve paragraflar arası geçişleri belirtmede önemli rol üstlenen birimlerden biri de bağlama ögeleridir.

Bağlama ögeleri kavramı, akla öncelikle bağlaçları getirmektedir. Korkmaz’a (2005: 638) göre Türkçede çok geniş bir yer tutan bağlaçlar; “kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve kimi zaman da paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ve yükledikleri işlevler ile, bağlandıkları sözler arasında türlü anlam ilişkileri kuran gramer ögeleridir”. Ergin (1993: 328-329) ise bağlaçları edat kavramı içinde değerlendirerek ünlem edatları, bağlama edatları ve son çekim edatları olmak üzere üçe ayırır. Bağlama edatlarını da “kelimeden küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil veya mânâ bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran edatlar” şeklinde tanımlar.

Yukarıdaki bağlaç tanımlarının ortak özelliği, her türlü metin birimi arasında bağlantı kurmasıdır. Bununla birlikte bağlama ögeleri, Türkçedeki yalnızca bağlaçlarla sınırlı değildir. Kimi edat, zarf ve zarf-fiil eklerinin de bağlama işlevi gördükleri kullanımlara sıkça rastlanabilmektedir (Uzun, 1990).

Bağlama ögeleri konusunda bilim adamları arasında farklı yaklaşımlar olmakla birlikte işlev yönünden *ekleyici, ayırt edici, zıtlık, zaman-sıralama,*

koşul, açıklama, örnekleme ve sebep bildiren bağlama öğelerinden söz edilmektedir. Öğrencilerin yazılı metinlerindeki durum bu açıdan değerlendirildiğinde bağlama öğelerinin kullanımındaki azlığı yanı sıra, bağlama ögesi kullanmama veya yanlış kullanma durumu da öğrenci metinleri için bir metinleştirme sorunu olarak görülmektedir (Uzun, 2006).

Bağlama öğelerinin kullanıldığı metin türlerinden biri tartışmacı metindir. **Tartışmacı metin**, yazarın bir konu hakkında öne sürdüğü iddiasını veri ve gerekçelerle destekleyip karşı iddia ve iddiaları çürütmeye çalıştığı ve bunlarla konuyu sonuca bağladığı metin türüdür. Veri, iddia, karşı iddia ve sonuç ana birimleri ile destek gerekçesi, çürütme gerekçesi ve koşullu kabul yardımcı birimlerinden oluşan bu metin yapısını tanıyan öğrenciler bir konuda iddiasını ikna edici biçimde ortaya koymanın yollarını öğrenir, yaşamlarında sıkça karşılaştıkları yazılı veya sözlü tartışmaları anlama ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirme becerilerini geliştirirler (MEB, 2012).

Öğretim programlarında, yukarıda belirtilen önemine rağmen, bağlama öğeleriyle ilgili doğrudan bir öğretim söz konusu olmamakla birlikte 2005 İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programında yazma alanı kazanımlarıyla ilgili açıklamalarda “tavsiye” şeklinde ve 2015 Türkçe Dersi (1-8.Sınıflar) Öğretim Programı’nda (2015) yazma kazanımları içerisinde örnek verilerek ele alınmış; eğitim öğretim sürecinde ise öğrencilerin yazılı anlatımlarında bağdaşıklık araçları başlığı altında genel bir sınıflama şeklinde incelenmiştir. Öğretim programlarında sınıflara göre kademeli olarak yer almasına rağmen öğrencilerin oluşturdukları tartışmacı metinlerdeki bağlama öğelerinin kullanımıyla ilgili bir çalışma yapılmamıştır (Zorbaz, 2015).

Bu kapsamda araştırmanın temel amacı, sekizinci sınıf öğrencilerinin tartışmacı metin metinlerinde bağlama öğelerini kullanım durumlarını değerlendirmektir. Betimsel tarama modeline dayalı yürütülen çalışmada veriler, Tartışmacı Metin Yazma Formu kullanılarak elde edilmiştir. Üretilen tartışmacı metinlerin bağlama öğeleri yönünden değerlendirilmesinde ise “Bağlama Öğeleri Kullanım Sıklığı Formu” kullanılacaktır. Yazma eğitimi ve metin bilgisi üzerine temellenen bu çalışmada, sekizinci sınıf öğrencilerinin tartışmacı metinlerinde bağlama öğelerini ne düzeyde kullandıkları ve yaşadıkları sorunların türleri sorgulanacaktır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu başlık altında araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, veri toplama yöntemi ve toplanan verilerin çözümlenmesinde kullanılan teknikler açıklanmıştır.

2. 1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma kurgusal/üretilmiş bir yapı üzerinde tarama modelinde betimsel bir araştırmadır. Var olan bir durumu, var olduğu hâliyle betimlemeyi amaçlayan bu yaklaşımda ilişki türden bir tarama yapılarak sekizinci sınıf öğrencilerinin tartışmacı metinlerinde bağlama ögeleri incelenmiştir.

2. 2. Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini, Rize ili merkez ilçe ortaokullarında öğrenim gören 8. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem ise bu okullardan seçkisiz olarak alınan 106'sı (%52,47) kız, 96'sı (%47,53) erkek olmak üzere toplam 202 öğrencidir.

2.3. Verilerin Toplanması

Araştırmanın verilerinin toplanmasında iki ayrı veri toplama aracı kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla Tartışmacı Metin Yazma Formu ile Bağlama Ögeleri Kullanım Sıklığı Formu'dur.

Tartışmacı Metin Yazma Formu, bu araştırmanın temel veri kaynağıdır. Uzman görüşü alınarak belirlenen bu formda katılımcıların ilgisini çekebilecek nitelikte, güncel konular yer almaktadır. Katılımcılardan sözü edilen formdaki konulardan birini seçerek bir ders saati içinde metin üretmeleri beklenmiştir. Üretilen tartışmacı metinlerin hangi tür bağlama ögelerini içerdiğini belirlemek amacıyla Bağlama Ögeleri Kullanım Sıklığı Formu kullanılmıştır.

2.4. Verilerin Çözümlemesi

Araştırmanın verileri, nitel araştırma türlerinden doküman analizi ile çözümlenmiştir. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 187). İkinci aşamada doküman analizinden elde edilen sonuçlar sayısallaştırılmış, istatistikî işlemler uygulanarak güvenilirlik sağlanmıştır. Araştırmanın bu aşaması, nicel araştırma yöntemi kapsamına girmektedir. Nicel araştırma, temel olarak elde edilen bulguların sayısallaştırılmasına dayanmaktadır.

Bağlama Ögeleri Kullanım Sıklığı Formu *ekleyici*, *ayırt edici*, *zıtlık*, *zaman-sıralama*, *koşul*, *açıklama*, *örnekleme* ve *sebeplendirici* bildiren bağlama ögelerini içermektedir. Araştırmanın verileri çözümlenirken; katılımcıların metinleri incelenmiş ve her metindeki; *ekleyici*, *ayırt edici*, *zıtlık*, *zaman-sıralama*, *koşul*, *açıklama*, *örnekleme* ve *sebeplendirici* bağlama ögeleri ayrı ayrı belirlenmiş (f) ve o sınıftaki öğrenciler tarafından ortalama () kaç defa kullanıldıkları hesaplanarak sınıf düzeylerine göre değerlendirilmiştir.

3. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde sekizinci sınıf öğrencilerinin tartışmacı metinlerinde kullandıkları bağlama ögelerinin sıklık oranları, frekans (f) ve ortalama (\bar{X}) şeklinde Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	f	\bar{X}
Ekleyici	1.061	5,25
Ayırt Edici	202	1
Zıtlık	344	1,70
Zaman Sıralama	293	1,45
Koşul	223	1,10
Açıklama	223	1,10
Örnekleme	142	0,70
Sebep Sonuç	576	2,85
Toplam	3.064	15,15

Tablo 1’e göre sekizinci sınıf öğrencilerinin tartışmacı metinlerinde en fazla ekleyici (5,25) bağlama ögelerini kullandıkları görülmektedir. Sıkça kullanılan ikinci bağlama ögesi sebep sonuç (2,85) bildiren bağlama ögesi iken en az sıklıkla kullanılan ise örnekleme (0,70) bildiren bağlama ögeleridir.

Katılımcıların tartışmacı metinlerinde kullandıkları bağlama ögelerinin ayrı bölümler hâlinde incelenerek sınıflandırılması, aşağıda sırasıyla tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Ekleyici Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
ve	612	3,02
da/de	129	0,63
hem hem (de)	86	0,42
ayrıca	78	0,38
bir de	56	0,27
bunun yanında	45	0,22
hatta	33	0,16
ne.... ne (de)	22	0,10
Toplam	1.061	5,25

Tablo 2 incelendiğinde katılımcıların, her bir tartışmacı metinde ortalama 5,25 oranında ekleyici bağlama ögesi kullandıkları görülmektedir. Tartışmacı metinlerde ekleyici bağlama ögelerinden en fazla “ve”, “da/de”; “hem...hem (de)”, “ayrıca”, “bir de”, “bunun yanında” daha az; “hatta”, “ne ... ne (de)” ise az kullanılmıştır.

Tablo 3. Katılımcıların Ayırt Edici Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
veya	79	0,39
ya...ya (da)	41	0,20
ya da	58	0,29
sadece	14	0,07
bari	10	0,05
Toplam	202	1

Tablo 3’e göre katılımcılar, her bir tartışmacı metinde ortalama 1 oranında ayırt edici bağlama ögesi kullanmıştır. Tartışmacı metinlerde, ayırt edici bağlama ögesi kullanım ortalaması 1’dir. Katılımcıların, ayırt edici bağlama ögelerinden en çok “veya”yı kullandıkları, “ya da”, “ya...ya (da),”yı az, “sadece”, “bari”yi ise daha az kullandıkları belirlenmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların Zıtlık Bildiren Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
ama	126	0,62
fakat	64	0,32
ancak	60	0,30
oysa	38	0,19
yalnız	24	0,11
lakin	14	0,07
ne var ki	12	0,06
ama yine de	6	0,03
Toplam	344	1,70

Tablo 4'e göre katılımcılar, her bir tartışmacı metinde ortalama 1,70 oranında zıtlık bildiren bağlama ögesi kullanmıştır. Katılımcıların, zıtlık bildiren bağlama öğelerinden en çok “ama”yı kullandıkları, “fakat, ancak”ı az, “oysa”, “yalnız”ı daha az; “ne var ki”, “ama yine de”yi ise en az kullandıkları belirlenmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların Zaman Sıralama Bildiren Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
sonra	103	0,51
önce	46	0,23
artık	54	0,27
...den beri	32	0,16
...dir	25	0,12
eskiden	28	0,14
yine	5	0,02
Toplam	293	1,45

Tablo 5 incelendiğinde katılımcıların, her bir tartışmacı metinde ortalama 1,45 oranında zaman sıralama bildiren bağlama ögesi kullandıkları görülmektedir. Katılımcıların, zaman sıralama bildiren bağlama ögelerinden en çok “sonra”yı kullandıkları; “önce”, “artık”ı az; “...den beri”, “...dir”, “eskiden”i daha az; “yine”yi ise en az kullandıkları belirlenmiştir.

Tablo 6. Katılımcıların Koşul Bildiren Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
eğer... (i)se	102	0,50
...se	88	0,44
yoksa	25	0,12
...mı	8	0,04
Toplam	223	1,1

Tablo 6’ya göre katılımcıların, her bir tartışmacı metinde ortalama 1,1 oranında koşul bildiren bağlama ögesi kullandıkları görülmektedir. Katılımcıların, koşul bildiren bağlama ögelerinden en çok “eğer ... (i)se”, “...se”yi kullandıkları; “yoksa”yı az; “...mı”yı ise daha az kullandıkları belirlenmiştir.

Tablo 7. Katılımcıların Açıklama Bildiren Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
aslında	44	0,22
ki	41	0,20
tabii (ki)	106	0,53
gerçekte	9	0,04
zaten	23	0,11
Toplam	223	1,1

Tablo 7’ye göre katılımcıların, her bir tartışmacı metinde ortalama 1,1 oranında açıklama bildiren bağlama ögesi kullandıkları görülmektedir. Katılımcıların, açıklama bildiren bağlama ögelerinden en çok “tabii (ki)”, “...se”yi kullandıkları; “aslında”, “ki, zaten”i az; “gerçekte”yi ise daha az kullandıkları belirlenmiştir.

Tablo 8. Katılımcıların Örneklemeye Bildiren Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
mesela	62	0,31
örneğin	59	0,29
diyelim	14	0,07
söz gelimi	7	0,03
Toplam	142	0,7

Tablo 8'e göre katılımcıların, her bir tartışmacı metinde ortalama 0,7 oranında örnekleme bildiren bağlama ögesi kullandıkları görülmektedir. Katılımcıların, örnekleme bildiren bağlama ögelerinden en çok "mesela", "örneğin"i kullandıkları; "diyelim"i az; "söz gelimi"ni ise daha az kullandıkları belirlenmiştir.

Tablo 9. Katılımcıların Sebep Sonuç Bildiren Bağlama Ögesi Kullanım Bilgileri

Bağlama Ögesi	<i>f</i>	\bar{X}
çünkü	226	1,12
bu yüzden	102	0,50
...den dolayı	86	0,43
...için	105	0,52
bu nedenle	44	0,22
diye	13	0,06
Toplam	576	2,85

Tablo 9'e göre katılımcıların, her bir tartışmacı metinde ortalama 2,85 oranında sebep sonuç bildiren bağlama ögesi kullandıkları görülmektedir. Katılımcıların, sebep sonuç bildiren bağlama ögelerinden en çok "çünkü"yu kullandıkları; "bu yüzden", "için", "...den dolayı", "bu nedenle"yi az; "diye"yi ise daha az kullandıkları belirlenmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Sekizinci sınıf öğrencilerinin tartışmacı metinlerinde bağlama ögelerinin kullanım sıklığına yönelik yukarıdaki bilgiler incelendiğinde "ekleyici" bağlama ögelerinin en fazla kullanıldığı görülmektedir. Katılımcıların bu seçiminde yargı bildiren unsurları birbirine ekleme eğilimi olduğunu söylemek

mümkündür. Türk yazı dilinde en sık kullanılan sözcükler arasında “ve” “da/de” “ile” gibi sözcüklerin olması, bu görüşü desteklemektedir. Katılımcıların ekleyici bağlama ögelerinden sonra sebep sonuç bildiren bağlama ögelerini sıklıkla kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu da tartışmacı metnin doğasından kaynaklanan bir özelliktir. Bu tür metinlerde bir görüşü desteklemek, alıcıyı ikna ederek karşı görüşü çürütmek temel olduğundan katılımcıların gerekçelendirme ve kanıtlama çabasının bir yansıması olarak bu tür bağlama ögelerini tercih ettikleri söylenebilir.

Bu araştırmanın sonuçlarına göre şu önerilerde bulunulabilir:

- Ortaokul öğrencilerinin bağlama ögelerini kullanma becerilerini geliştirici etkinlikler yapılmalıdır.
- Türkçenin bağlama ögeleri yönünden zenginliği, çocuklara dil gelişimleri göz önünde bulundurularak kazandırılmalıdır.
- Bağlama ögelerinin etkin kullanıldığı metinlerin daha nitelikli olduğu bilindiğinde göre her düzeyde katılımcıya özgün materyallerle bu beceri kazandırılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Akbayır, Sıddık (2011). *Nasıl Yazabilirim?* Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Coşkun, E. (2005). *İlköğretim öğrencilerinin öyküleyici anlatımlarında bağdaşıklık, tutarlılık ve metin elementleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Çeçen, M. Akif (2011). “Yedinci sınıf öğrencilerinin öyküleyici yazılarında tutarlılık.” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15 (2), 67-87.
- Çetinkaya, G., Ülper, H. & Bayat, N. (2014). Bağlayıcı testinin geliştirilmesi ve öğrencilerin bağlayıcı bilgisinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *International Journal of Language Academy*, 2(3), 88-98.
- Çoban, A. (2012). *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin oluşturdukları öyküleyici metinlerin bağdaşıklık ve tutarlılık ölçütlerine göre değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Demir, Sezgin (2008). İlköğretim 6, 7 ve 8. Sınıflar Türkçe Ders Kitaplarındaki Öykülerin *Metin Dilbilimsel Yöntemlerle İncelenmesi ve Bu Metinlerin Öğrencilerin Anlama Düzeylerine Etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Fırat Üniversitesi, Elazığ*.
- Günay, V. D. (2007). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Karatay, H. (2010). Bağdaşıklık araçlarını kullanma düzeyi ile tutarlı metin yazma arasındaki ilişki. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (13), 373-385.

- Korkmaz, Z. (2005). Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları. *Türk Dili*, S, 638.
- MEB. (2005). Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı İlköğretim Türkçe Dersi (1-5. Sınıflar) Öğretim Programı. Ankara: MEB Yayınevi.
- MEB. (2012). Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Yazarlık ve Yazma Becerileri Dersi (5., 6., 7. ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı. Ankara: Yayınevi.
- Onursal, İ. (2003). Türkçe metinlerde bağdaşıklık ve tutarlılık. *Günümüz Dil-bilim Çalışmaları* içinde (Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Kıran, Ece Kor-kut, Suna Ağildere). İstanbul: Multilingual Yayınları. ss.121-132
- Sis, N. ve Bahşi, N. (2016). “Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Tartışmacı Metin Yazma Becerileri Üzerine Bir Araştırma / An Investigation on the Argumentative Text Writing Skills of Eighth Grade Students”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı), Volume 11/3 Winter 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9450>, p. 2025-2042.
- Subaşı Uzun, L. (1992). *Köktürk metinleri üzerine bir metin dilbilimsel çalışma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sos-yal Bilimler Enstitüsü.
- Subaşı Uzun, Leyla (2006). “Öğrencilerin Yazılı Anlatım Sürecindeki Metinleştirme Sorunları”. *II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Türk Dil Kurumu. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.
- Uzun, Subaşı L. (2006) Öğrencilerin Yazılı Anlatım Sürecindeki Metinleştirme Sorunları” içinde S. Sever (Haz.) II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu (Gelişmeler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri). Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.
- Zorbaz, Kemal Zeki ve Yaylacık, Ali (2015). Ortaokul Öğrencilerinin Metinlerinde Bağlama Öğelerinin Kullanımı. *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science* Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3013> Number: 39 , p. 251-262.

EDEBİYATIMIZIN MOTİF KATALOGLARI ÜZERİNE

Nevzat GÖZAYDIN

Türk dilinin zenginliğini ve yaygınlığını ortaya çıkaran şiirimiz ile hikâye ve romanımızın yanı sıra yöre ağızlarıyla ilgili derlemeler, bugüne kadar herhangi bir motif kataloguna konu olmamıştı. Batı ülkelerinde neredeyse yüz yıl kadar önce, eldeki malzemeye dayanarak yayımlanan motif katalogları öncü çalışmalar olmasına rağmen, Türk edebiyatı bu yönde bir hayli geri kalmıştır. Bu olumsuz sonucun kaynaklandığı en önemli husus, yazar ve şairlerimizin eserlerinin tümünde kullandığı söz varlığının kaç kelimeden, deyimden, ibareden oluştuğunun bilinmemesidir. Daha açık söylemek gerekirse, bugüne kadar hiçbir yazarımızın/şairimizin kendine has sözlüğü derinlikli olarak yapılmamış, dolayısıyla da edebiyatımızdaki motiflerin kataloglarının yayımlanması mümkün olmamıştır.

Türk edebiyatının bir dalı olan anonim halk edebiyatı ise bu bakımdan biraz daha şanslıdır. Masallarla ilgili olarak, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde görevli iken öğrencilerinin derledikleri masallara kendilerininkini de ekleyerek bir katalog durumunda yayımlayan Wolfram Eberhard-Pertev Naili Boratav'ın Almanca eseri ilk katalogumuzdur: *Typen Türkischen Volksmaerchen*. (Wiesbaden 1953). Yine aynı fakültede görevli olan İlhan Başgöz hem öğrencilerin derlediği, hem de o yıla kadar çeşitli dergi ve kitaplarda yayımlanmış bilmeceleleri ABD'ye gittikten sonra Andreas Tietze ile bilmece katalogunu İngilizce olarak yayın hayatına çıkarmıştır. *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles* (Los Angeles 1973)

Türkiye'de edebî türlerin kataloglanması konusunda başka bir gelişme de fıkraların tasnifi meselesi olmuştur. İlk kez Türk fıkralarının olayın kahramanına göre yapılmaması gerektiğini ve buna dair örnek metinleri yıllar önce bir seminerde açıklamıştım: *Uluslararası Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Karamanoğlu Mehmet Bey ve Türk Dili Semineri Bildirileri*, Konya Turizm Derneği yayınları, Ankara 1977, s.202-207. Ancak bu bildirimde gösterdiğim yola paralel veya karşı olan, içerik tahliline dayanan herhangi bir tasnif/katalog bugüne kadar yapılamadı. Derslerimin yoğunluğu, diğer konulardaki

derleme/ araştırmalarım ile şahsî işlerim yüzünden bir daha da bu konuyu gündeme getiremedim.

Bütün bunların dışında yaklaşık kırk yıldan beri başka bir edebî türün katalogunun hazırlanması için çaba harcıyorum. Efsaneler... Konu çok geniş olması hasebiyle dar bir alanda derleme/araştırmalarımı yoğunlaştırdım. Ortaya “Ölü ve Ölümle İlgili Anlatılar Katalogu” çıktı. Günümüze kadar, farklı fakültelerdeki öğrencilerimin ve kendi derlediklerimden oluşan, yaklaşık üç bin anlatılık bir “corpus” arşivimdedir. Bunlardan katalogdaki tasnif maddelerine uygun düşen, içerik tahliline bakarak belirlediğim yaklaşık yedi yüz anlatıyı parça parça, farklı yerlerde yayımladım. Maddeleri ve anlatıların son durumunu şurada görebilirsiniz: “Ölü ve Ölümle İlgili Anlatılar Katalogu:XIII”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten*, 2010/1, Ankara 2012, s.21-40.”

Bu tür konularda işimizi bir hayli kolaylaştıran önemli bir kaynak daha elimizdedir: “Motif-Index of Folk-Literature”. Bu büyük eser, sadece halk edebiyatı ile ilgili motifleri değil, diğer bütün türlerin de işlendiği önemli bir hazinedir: “Revised and enlarged Edition by Stith Thompson, Third printing, Indiana University Press, Bloomington-Londol 1973, altı cilt”. Bu katalogu dikkatle incelediğimiz zaman, bizim çok önemli bir eksiğimizin olduğunu görüyoruz. Biraz önce belirttiğim yazar sözlüklerinin olmamasından hareketle, yazarların/şairlerin kullandıkları kavramlara dair de herhangi bir dizin yapılmamıştır. Hangi yazarımızın söz varlığı kaç kelimedir? Kullandığı kelimelerin kullanım sıklığı nedir? Dil bilgisi bakımından kelime türleri hangi noktalarda ağırlık kazanmıştır? Aynı/benzer anlamlara gelen kavramların durumu, adlandırılması nasıldır? ... gibi soruların cevapları, ne yazık ki, bugüne kadar sağlıklı bir araştırma ile ortaya konamamıştır. Böyle teferruatlı bir “yazar sözlüğü” olmayınca da, asıl konumuz, olan “motif katalogu” hazırlanması da elbette söz konusu edilememiştir.

Değerli dinleyiciler,

Sözünü ettiğim eksiğliğin hiç olmazsa bir yönünü işleyebilme amacıyla, edebiyatımızın çok işlediği bir ana konu olan “aşk” motifi üzerindeki taramalarımaya dayanarak bir motif katalogunun maddelerini ve o maddelere uygun gördüğüm mani/türkü parçalarını sergilemek niyetindeyim. Bu bir taslaktır ve ileride hem maddeler açısından, hem içerik ve örnekleri açısından geliştirilmesi kaçınılmazdır. Benim elimde bulunan malzemeye göre yaptığım bu taslak katalogun maddelerine geçmeden önce, daha geniş bir pencereden bakabilme amacıyla, yukarıda verdiğim künyedeki ana maddeyi ve alt başlıkları vereyim:

Eserin 5. cildinde (s.550-331) (T) madde başı olarak “Sex” başlığı altında ana maddeler gösterilmiş olmasına rağmen 6.ciltte dizinde “Love” yine aynı (T-O/T-99) şeklinde verilmiştir (s.476) Ana maddeler 5. ciltte şöyle sıralan-

mıştır: (T-O/T-99: Love), (T-100/T-199: Marriage), (T-200/T-299: Married life), (T-300/T-599: Chastity and celibacy), (T-400/T-499: Illici sexual relations), (T-500/T-599: Conception and birth), (T-600/T-699: Care of children). Bütün bu ana maddeler içinde daha küçük alt maddelerde ise farklı eserlerde geçen ve yeni özellikler gösteren örnek metinler ile bunların kaynakları kısa künyeleriyle aktarılmıştır. Yeni bir ana madde açılması ihtimali de düşünülmüş, bunun için T-700 olarak hiçbir konu verilmemiş, zamana bırakılmıştır. Eserin 5. cildindeki örnek metinler s.330-416 arasında yer almaktadır.

Kendi edebiyatımızda ve anonim halk edebiyatı ağırlıklı olarak tasarladığım “Aşk” hakkındaki motif katalogunda, yukarıdaki tasniften ziyade, bize özgü metinlerin bulunmasını göz önüne aldım. Elbette birtakım benzerlikler de vardır, ancak bizim insanımızın aşka yaklaşımı ile bunun çeşitli yer ve zamanlarda ifadesi, Batılı insanınkiyle tam bir uyuşma gösteremez. Bunun için ben aşağıda sıraladığım ana maddeleri, alt maddeleri ve bulabildiğim kadariyle örnek motiflere ait metinleri şöylece sıraladım:

A: AŞK/SEVGİ DUYGUSU:

1. Gönlün kaptırılması:”Sevdaluyum ben sana/Var mı kalbini bozan” (Trabzon), “Yeni de bir yâr sevdim/On üç on dört yaşında”(Tunceli);
2. Aşk duygusunun büyüklüğü ve değeri;
3. Aşk’tan hasta olma: “Gözlerim gözlerim, o yâr gelmezse/Hasta olur döşeklerde yatarım” (Zara- Sivas), “Seni sevdim seveli/Oldum yürek vere mi” (Şanlıurfa), “Ağlamışsın güzel yârim/Gene gözlerin yaşlı» (Balıkesir), «Yarım gitti gurbete/Gözlerim durmaz ağlar” (Eğir-Erzincan) ve “Derdinden ölem yârim» (a.y);
4. Ah çekme, dertlenme: “Kız kimden aldın öğüdü/Ah ilen ömrüm çürüdü” (Antakya-Hatay), “Sevip sevip ayrılması zor olur/ Sen gidersen benim hâlim ne olur?” (Demirci-Manisa):
5. Aşkta yanıp tutuşma: “Diz, çöküp yalvarayım/Eğer razı olmazsa/ Ben canıma kıyayım” (Rumeli), “Gitti yârim gelmedi/ Yüreğim ona yanar” (Konya), “Onmam artık bu sevdalı başınan” (Akseki-Antalya);
6. Aşk heyecanı: “Endum dereye durdum/Peştambalunu buldum/Bileydim, senin idi/Oğa bi sariludum”(Rize);
7. Aşk özleminden ölüm: “Ben almadım o yâri/ Alsın kara topraklar” (Rize), “Sevdalıktan ölene/Sorun, sual var mıdır?” (Trabzon);
8. Aşkın işkence olması: “Yar orada ben burada/ Nasıl yalunuz yatmalı?” (Amasya), “Sevup alamayanun/ Hâli perişan olur” (Hemşin-Rize);

9. Kıskançlık: “Kız sağa haram olsun/Yaptığımız cümbüşler” (Trabzon),
“Ellerin yâri gelmiş/ Hani benim hayırsız?” (Sungurlu-Çorum);

10. Zenginliğe tercih edilen aşk;

11. Para karşılığı evliliğin reddi;

12. İhtiyarla evlenme: “Bizden sevdalık geçti/ Al cebimden saçları” (Rize);

13. Satın alınabilen aşk: “Elli bin lira verdim/ E kız senin peşine” (Giresun);

14. Çocukluk veya gençlik aşkı.

B: AŞK BELİRTİLERİ:

1. Aşkın tanımı;

2. Cilve yapma:

a) Kızın cilvesi/daveti

b) Erkeğin cilvesi/daveti: “Cebimde armudiye/Hediyedir hediye/Kurudu dudaklarım/Cilvelim diye diye (Trabzon);

3. Erkek tarafının kızı aşk için kandırması:

a) Kız tarafının erkeği aşk için kandırması;

b) Erkek tarafının kızı aşk için kandırması: “Merekde sarı saman/ Sarılaşım bir zaman/ Gelumisen benumlan/ Hayde dediğim zaman?” (Rize);

4. Talipler arasından seçim;

5. Kızın kendini kabul ettirmesi;

6. Taliplerin reddi;

7. İlân-ı aşk;

8. Yüzük;

9. Kızı babasından isteme: “Yüksek dağın kuşuyum/ Denize konacağım/ İste beni babamdan/ Vermezse kaçacağım.” (Giresun);

10. Gizli aşk: “Ey fındığım fındığım/Dallarına konduğum/ Ben sevdim de el aldı/ Odur benim yandığım” (Ordu);

11. Aşkın açığa çıkması;

12. Dedikodular: “Fındık kabuğu köz oldu/Arkamızdan söz oldu/ Yare fena dediler/Yüreğim göz göz oldu.” (Giresun);

13. Mektuplaşma;

14. Evliliğin amaç olması: “Gemi geliyor gemi/ Bacası ben olayım/ Güzel güzel kızların/ Kocasını ben olayım” (Trabzon), “Karşıda gördüm seni/Boylarına maşallah/ Bizim evde gelin yok/ Kız, olursun inşallah” (Ordu);

15. Aşktan vazgeçme: “Öpmeye kıyamazken/ Ellere verdim seni” (Gaziantep), “Bakmaya kıyamazken/ Yadlara verdim seni”(Sivas);

16. Aşk için uygun zamanlar:

a) Bahar günleri,

b) Haftanın günleri; “Bir akşam gel, bir sabah/İlle Cuma gecesi” (Manisa)

c) Saatler: “Denize dalayım mı/Bir balık alayım mı?/Saat geldi yediye/ Daha yalvarayım mı?” (Trabzon)

C: AŞK DÖNEMLERİ:

1. Kızın olgunlaşması;

2. Yabancıya gönül vermemesi için uyarı;

3. Kızın aşk için rızası/rıza göstermemesi: “Sigaranı yak da gel/ Daldan dala dak da gel/Benden sana fayda yok/Çaresine bak da gel” (Giresun); “Bir sigara iç oğlan/Gel kapıdan geç oğlan/Beni sana vermezler/Bu sevdadan geç oğlan” (Trabzon)

4. Aşk için temas:

a) Elinde/koynunda uyuma: “Odam kireç tutmuyor/ Kumunu katmayınca/Canım rahat etmiyor/Sarılıp yatmayınca”(Trabzon), “Sevda baştan gitmiyor/ Sarılıp yatmayınca” (Gördes-Manisa)

b) Boynuna sarılma: “Ah ah a berber oğlan/Oğlan boynuma dolan” (İskeçe-Rumeli)

c) Giysi düğmeleri: “Çöz beyaz göğsün/Gönlüm var sende”(Kars), “Çöz züver düğmelerin/Göreyim sinelerin”(Kırşehir)

d) Öpme mutluluğu: “Dili badem dudakları firem şekeri/Her yanları güzel olur güzelin”(Şarkışla-Sivas), “Eğil eğil öpem yâr (Hanak-Kars), «Eğil eğil bir öpim/Kaşların arasından” (Erzurum)

e) Öpme sırasında ısırma: “Dişledim yanağımı /Etti onda yaralar” (Rize)

f) Sevişme;

g) Aşk münakaşası/çekişme;

D: AYRILIK/VEDA

1. Ayrılık/Veda açıklaması: “İnsan sevdiği yâri/Bırakur da gider mi?” (Rize), “Eşinden ayrılan böyle mi yanar/Anam anam hangi derdime yanam?” (Çorum), “Gitti yârim gelmedi/Elbet bunda bir iş var”(Söğüt-Bursa), “Mevlam bizi ayırdı/Her birimiz bir yerde”(Ünye-Ordu).

2. Sevgililer arasında düşmanlık girmesi: “Beğenmezsen beğenme/Beğenenler var beni”(Trabzon), “Eşittim yâr evlenmiş/Diz çökerek ağladım” (Erciş-Van)

3. Sadakat/Sadakatsızlık: “Oğlan mayilem oğlan/Sözüne de kayilem oğlan»(Ankara), «Yârim küsmüş gidiyor/Döndür Allahım döndür»(Niğde)

4. Engellerle dolu evlenme: “Yar ben seni alırdım/Başım gurbete bağlı” (Sarayköy-Denizli), “Ben bir kadı kızımı/Değme beylere varamam” (Sinop), “Sıra sıra kazanlar/Kara yazı yazanlar/Cennet yüzü görmesin/Aramızı bozanlar”(Fethiye-Muğla)

5. Pişmanlık/Perişanlık: “Sevip sevip ayrılması güç olur/Ben gidersem senin halin nic’ olur?” (Soma-Manisa), “Eli kolu sıvalı/Zülüfleri kınalı/Yarinden ayrı kalmış/Ayleyip durur zavallı”(Balıkesir).

6. Ölüm: “Hey ettim koyunumu/Düzü yayarım düzü/Günler de tükenmiyor/ Hey Allahım al bizi”(Trabzon), “Gideyisun e yarım/ Ben da gelecek miyim?/ Gelma deyisun bağa/ Ya ben elecek miyim?” (Rize).

7. Mezar: “Gonuştüğümüz yerler/Olsun senin mezarın”(Rize), “Tablalı Gülizar’ım/Sen söyle ben yazarım/İki kaşın arası/Olsun benim mezarım” (Trabzon) , “Mezarımın taşı Bozdağ’a karşı/Üstünün toprağı gözümün yaşı” (Ödemiş-İzmir)

8. Ağıtlar (Çok ayrıntılı olarak ayrıca tasnife muhtaçtır)

Gerek ana maddelere gerek alt maddelere metinler incelendikleri sırada mutlaka yeni örnekler bakarak ara maddeler açılmalıdır. İngilizce motif katalogu incelendiğinde, oradaki metinlerin büyük bir çoğunluğunun - din ile ilgili olanlar hariç - bizim metinlerimizde de yer aldığını görürüz. Bunun dışında “sevgililer/kız-erkek, diye orada önemli bir ana madde daha vardır. Aşka taraf olan iki insanın bütün özellikleri/nitelikleri çok küçük de olsa bu katalog içinde bulunmalıdır.

Böyle çok geniş kapsamlı bir katalogu bir kişinin üstlenmesi düşünülemez. Taramalardan başlayarak içerik analizlerini yapacak kadrolara kadar geniş bir kadronun konuyu ele alması zaruridir ve bu ancak ya bir üniversitede ya da konuyla ilgili özel/resmî kurumlarda oluşturulabilir. Ortaya koyduğum taslak motif katalogunun bu tür bir çalışmaya öncülük etmesini diliyorum.

Beni dinlediğiniz için teşekkür ediyor, saygılarımı sunuyorum.

Not: Örnek olarak verdiğim metinlerin çoğunluğunu TRT yayını olan, “*Türk Halk Müziği-Sözlü Eserler Antolojisi* (2 cilt, Ankara 2000)” içindeki metinlerden seçtim.

KIZIL SÖZÜ ÜZERİNE

Nevzat ÖZKAN*

Giriş

Renk, değer ölçüsü, kıymetli metal, hastalık gibi birbirinden farklı soyut ve somut anlamlarda, isim, sıfat gibi çeşitli görevlerde kullanılan kızıl sözünün türeyişi konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Bu konuda ortaya atılan ilk görüş; ‘kırmızı’ için temel teşkil ettiği düşünülen *kız adının, kız+ar- fiili gibi, kızıl ismine de kaynaklık ettiği, +sıl ekiyle türeyen bu kelimenin *kızıl > kızıl şeklinde geliştiği şeklindedir. Bu görüşü desteklemek için yaş+sıl > yaşsıl > yaşıl, yayıl / yeşil örneği ön plana çıkarılmaktadır. Görüş sahibi kendi tezini Yakutça *kihil* ‘kırmızı’ verisiyle uyumlu olmasına rağmen Çuvaşça *harla* ‘kırmızı’ kullanımıyla uyumsuzluk göstermesi bakımından eleştiriye tâbi tutmaktadır (Bang Kaup 1980: 67-68).

Daha sonra *kız+sı(X)l* açıklaması da yabana atılmamakla birlikte, *kız-Xl* ihtimaline de kapı aralanmıştır (Erdal 1991: 100). *kız+sıl* ve *yaş+sıl* açıklaması, Türk lehçelerindeki söz içi -zs- ve -şs- ünsüz çiftlerinin genellikle korunması ve Genel Türkçe kızıl sözcüğünün Çuvaşça karşılığının *xirli* (<*xiril <*kırıl) olarak görülmesi sebebiyle reddedilmiştir (Tekin 2004: 375).

Bu açıklama +sıl ek biçim birimi bakımından reddedilmiş olmakla birlikte kök biçim biriminin *kız ‘sıcak’ kelimesi olduğu düşüncesi devam etmiş, bu köke renk adı türeten +ıl ekinin getirildiği düşüncesi yaygın olarak kabul görmüştür: *kız+ıl, yaş+ıl (Gabain 1988: 47; Tekin 2003: 83; Eraslan 2012: 98; Ergin 1977: 175).

Kız

Kızıl ‘kırmızı’ kelimesine kaynaklık ettiği öngörülen *kız ‘sıcak’ kök biçim birimi, Uygur dönemine ait bir söz olarak kabul edilmekle birlikte bugüne kadar yayımlanan hiçbir metinde tespit edilememiştir.

* Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
KAYSERİ. nozkan@erciyes.edu.tr

Eski Türkçede üç ayrı *kız* sözünün yer aldığı ve bunların ‘cinsiyet ifadesi olan kız’, ‘sıcak’ ve ‘hasis’ anlamlarına geldiği bildirilmiştir (Gabain 1950: 329). Ancak aynı çalışmanın hem sözlük hem de morfoloji bölümlerinde *kız* ‘sıcak’ açıklaması (?) ile birlikte verilmiştir (Gabain 1988: 47, 280).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde üç ayrı *kız* madde başı bulunmaktadır. İlk *kız* sözcüğü ‘sıcak’ şeklinde açıklanmakta, ancak bu verinin geçtiği metin bildirilmemektedir. Diğer iki madde başından biri ‘kız’, öbürü de ‘hasis’ şeklinde açıklanmakta ve geçtiği metinlerin kısaltması verilmektedir (Caferoğlu 1968: 178). Eski Türkçenin daha geniş hacimli bir diğer sözlüğünde de üç ayrı *kız* sözü yer almakta ve bunların anlamı sırasıyla I. ‘kız, kız çocuğu’, II. ‘pahalı’, III. ‘nadir, cimri’ (DTS 450) şeklinde verilmektedir. Bu sözlükte *kız* ‘sıcak’ şeklinde bir madde başı veya madde içi açıklama yoktur.

Kız ‘sıcak’ sözcüğünün varlığına dair öne sürülen *kız+ar-* fiili, ağ (<ak>+ar-, kara+r-, mor+ar- gibi örneklerle desteklenerek sıcaklığın rengi olan kırmızıya dönmek şeklinde açıklanmaktadır. Hâlbuki kırmızı olan sıcak değil, ateştir. Kızarmak ise sıcaklığın veya ateşin etkisiyle renk değiştirmek, kırmızılaşmaktır. ‘Isınmak’ anlamında kullanılan *kız-* fiili; çık-ar, kop-ar, gid-er- örneklerinde de görülen ettirgenlik işlevine sahip –Ar- fiilden fiil yapma ekini alarak, *kızar-* şeklinde ‘ısınmaktan dolayı, ısının etkisiyle renk değiştirmek’, ‘kırmızılaşmak’ şeklinde açıklanabilir.

Zaten *kız-* fiili *yüzi kızdı* ‘yüzü kızardı’ (KB 3845), *yalın teg bolup dünya kızdı eñi* “gökyüzü alev gibi kızardı” (KB 6223), *kız-* ‘kızarmak, yanıp tutuşmak’ (CC 742) örneklerinde olduğu gibi –Ar- eki almadan da ‘kızarmak, kırmızı renk almak’ anlamında kullanılmaktadır. Hatta *eñe kız-* ‘yanağı kızarmak, mutlu olmak’ (KB 5761) şeklinde deyimleşmiş yapılarda yer almaktadır. –Ar- eki *kız-* fiilinin bu örneklerde görülen ‘kızarmak’ anlamını kuvvetlendirmektedir. Çünkü aynı dönemde ve aynı metinlerde *kız-* fiilinin –Ar- ekiyle genişlemiş, *kızar-* ‘kırmızılaşmak’ şeklinde kullanımlarına da rastlanmaktadır: *kızardı neñ* “nesne kırmızılaştı” (DLT 254), *yaruk dünya meñzi kızardı ışın* ‘dünyanın parlak yüzü kızarıp süse büründü’ (KB 3283) örneklerinde oluş ifadesi ve dönüşlülük anlamları görülmektedir (Hacıeminoğlu 1996: 132). *Kız-* fiilinin –t- ve –DUr- ettirgenlik ekleriyle *kızıt-* (NF 109-5) ve *kızdur-* (NF 250-9, 10) ‘ısıtmak, kızdırmak’ şeklinde kullanımları da görülmektedir. *Kızar-* fiilinin –t- fiilden fiil yapma ekiyle *kızart-* ‘kırmızılaştırmak’ (DLT 525) şeklinde ettirgenlik derecesinin artırıldığı şekli de bulunmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra Türkçede ‘sıcak’ anlamında bir *kız* isminin bulunmadığı, onun yerine ‘ısınmak’ anlamında bir *kız-* fiilinin bulunduğu sonucuna varabiliriz. *Kız-* fiilinin temel anlamı ‘ısınmak’tır. Ancak hem Türkiye

Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesi gibi diğer pek çok Türk dili alanında ‘kızarmak’, ‘öfkelenmek’ gibi yan anlamlar kazanmıştır.

Bir *kı-* kök fiilini düşündürecek kadar *kıs-* fiiline ve *kıt* ismine yakın olan ‘pahalı’, ‘nadir’ anlamlarına gelen *kız* sözü; *kız neñ* ‘pahalı şey’, *bu at kız aldım*. ‘bu atı pahalı aldım.’ (DLT 142), *Hüner birle devlet birikmekliki / Bulunmaz kamug kızda ol kızrak ol* ‘Hüner ile talihin birleşmesi nadirden daha nadirdir’ (AH 443-444) örneklerinde görüldüğü gibi isim, sıfat ve zarf olarak kullanılmaktadır. Ayrıca *kız bol-* ‘nadir olmak’ şeklinde birleşik fiil kurmakta, *tawar kızudı* ‘mal pahalandı’ (DLT 462) şeklinde fiil ve *kızlık* ‘kıtlık, nadirlik’ (KB 6566) şeklinde yeni isimler üretmekte kullanılmaktadır.

Cinsiyet bildiren *kız* sözünün de ‘nadir’ anlamına gelen *kız* sözünden, ‘az bulunan ve değerli olan bekâreti’ ifade etmek üzere ortaya çıktığı iddia edilmektedir (Clauson 1972: 680). Bu iddiaya dayanak olarak gösterilen *Bu mundag kişiler bolur idi kız / Bu kız kızlıkı kıldı kız atı kız* ‘Bu gibi kişiler çok nadir olur, bu kızların nadir oluşu kız adını ortaya çıkardı’ (KB 564) beytinin öncesinde ve sonrasında böyle kişilerden kastedilenin ‘bakireler’ olduğu, açık değildir. Nadir olanın erdem, böyle kişilerden kastedilenin de erdemli insanlar olduğu ifade edilmektedir. Tabii bekâret ile kadın erdemi arasında bir ilişki kurulduğu düşünülebilir.

Daha önemlisi, *kız* sözü bengütaşlarda, yani bu beytin kaleme alınışından en az üç yüz yıl önce, *kız* (Tekin 1988: 40) şeklinde uzun ünlülü olarak geçmektedir. 11. yüzyıl metinlerinde (KB 75, 77; DLT 142, 482 vb.) de uzun ünlülü olarak *kız* şeklinde görülen bu kelime, bugün de uzun ünlüleri koruyan Türkmen Türkçesinde *guz* ‘ayal cinsli, perzent’ (TDS 221) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

İlk geçtiği metinlerde *silik / eşilik kız oğul* ‘temiz / hanımlık kız evlat’ (KT D 7) şeklinde erdemli / temiz sıfatıyla birlikte kullanılan *kız* sözünün daha sonraki dönem metinlerinde de ‘bakire’ anlamında kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Kız oğlan kız (NF 319-11) deyimini de *kız* sözünün ‘bakire’ anlamını yansıtmaktadır. Osmanlı Türkçesi döneminde bu deyim *kız oğlan* şekli genç erkekler için kullanılmıştır. (OTDTS II 280) Bu iki kullanım biçiminden, birinci *kız* sözünün ‘değerli’ anlamını devam ettirdiği, ikinci *kız* sözünün ise cinsiyet ifadesi taşıdığını göstermektedir. Bu deyimdeki *oğlan* sözü ise Eski Türkçedeki ‘evlat’ anlamını devam ettirmektedir.

Aynı şekilde *ev kızı* (DLT 142), *yinçge* *kız* tamlamalarında da ‘bakire’ anlamı vardır. Hıristiyan Türkler arasında *kız* sözünün ‘Hz. Meryem’ için kullanılması da ‘bakire’ vurgusunun devam ettiğini göstermektedir (CC 504). *Ol*

kızıg kızadı ‘O kızın bekâretini bozdu’ (DLT 462) cümlesinde görülen *kıza-* fiili, kelimenin aynı anlam ilgisi ile yeni kelimeler türettiğini ortaya koymaktadır.

Ayrıca *kız kırkın* ve *kız kırnak* ‘cariye’ (DLT 142) tamlamaları, kelimenin kullanım ve anlam bakımından kazandığı yeni işlevlere işaret etmektedir.

Kızıl

Türkçede köken, yapı ve anlam bakımından birden fazla *kızıl* kelimesi bulunmaktadır. Bunlardan biri *kız-* fiiline dayanan ve *-Xl* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiş olan ‘kırmızı’ anlamındaki renk ifade eden *kızıl* kelimesidir (Gülensoy 2011: 524).

Kızıl sözü, Göktürk çağı bengütaşlarında *kızıl kan* (T D 52), Uygur sahası Göktürk harfli yazmalarında *kızıl sıg sub* ve *kızıl kaya* tamlamalarında ‘kırmızı’ renk anlamında ve sıfat görevinde kullanılmaktadır (Orkun 1986: 250, 278).

Uygur sahası yazmalarında *kızıl* sözü, bakır adının sıfatı olarak *kızıl bakır* şeklinde yaygın olarak kullanılmış (BT II 203, 467, 557; BT VII 20, 21, 23) ve zaman içinde ‘bakır kırmızısı’ anlamı kazanmıştır (Tekin 1976: 128, 132, 134). Daha sonra *kızıl* sözü, her türden kırmızı renkli nesne için sıfat olarak kullanılmıştır: *kızıl ağız* ‘kırmızı ağız’ (KB 76), *kızıl til* “kırmızı dil” (KB 964, 966, 2692), *kızıl ot* “kırmızı ateş” (KB 2250), *kızıl tilkü* “kıızıl tilki” (KB 2312), *kızıl kan* ‘kırmızı kan’ (NF 153-6), *kızıl yakut* ‘kırmızı yakut’ (NF 162-11), *kızıl tepe* ‘toprağı kırmızı renkli tepe’ (NF 155-3), *kızıl köñlek* ‘kırmızı gömlek’ (NF 171-7) *kızıl ağaç* ‘kızıl söğüt’ (TaS IV 2538), *kızıl elma* ‘Osmanlı döneminde uzak hedef olarak gösterilen Roma’nın, en meşhur dinî yapısı olan St. Pier kilisesinin yuvarlak ve kırmızı kubbesinden dolayı’ (OT-DTS II 278-279).

Bu tür örnekler *kızıl* sözüyle ilgili geniş bir tasavvur ve kavramlaştırma alanı ortaya çıkarmış ve böylece *kızıl* sözünün anlam alanı genişlemiştir.

Kılıcın ortaya konulması ve bu *kök kirsin kızıl* çıksun (DLT 155) denilmesi yoluyla edilen yeminde kullanılan *kızıl* sözü, ‘kanlı’ anlamında kullanılmaktadır. *Kızıl boşul-* ‘kızıla boyanmak, kızıl kana boyanmak’ (KB 2384), *kıp kızıl bol-* ‘kıpkırmızı (kan rengi) olmak’ (KB 2385) gibi deyimlerde *kızıl* sözü doğrudan ‘kan’ anlamında, *karlıg, buzlug* *kızıl kış* ‘karlı, buzlu, kötü kış’ (HT III 49-14) tamlamasında ise ‘olumsuz’ anlamında kullanılmaktadır. Bu tür kullanımlar *kızıl* sözüne ‘kan, kanlı, acımasız, kötü, pervasız’ gibi anlamlar kazandırmış ve bu yolla *kızılı çıkmak* ‘kötülüğü ortaya çıkmak, *kızılıni* âşikâre etmek ‘fenalığını meydana koymak’ (TaS IV 2541) deyimleri ortaya çıkmıştır. *Kızıl* sözünün bu deyimlerde görülen anlamı, Türkiye Türkçesinde kullanılan

kızıl kavga ‘şiddetli kavga’ tamlamasında devam etmektedir (TS 1176). *Kızıl* sözünün Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen 1.geçimsiz, idaresiz, 2.öfkeli, 3.genç, toy, bilgisiz, 4.tembel, iş görmez (DS VIII 2863) anlamları da bu sözün anlam alanına giren olumsuz niteliklerin ağızlardaki yansımalarıdır. Aynı şekilde kızılcanlı ‘öfkeli, sinirli, atılgan, yorulmaz’ (DS VIII 2864) sözü ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *qızıl adam* ‘heç şeyden çekinmeyen, boz-sifet, utanmaz’ (ADİL III 157) sıfat tamlaması ve bu sıfatı ifade eden *qızılılık* ‘qırmızılık’ sözünün mecazi anlamlarından olan ‘utanmazlık, heyasızlık, heç bir şeyden çekinmezlik’ (ADİL III 159) *kızıl* sözünün kazandığı olumsuz nitelik anlamlarını yansıtmaktadır.

Kırmızı renkte lekeler döktüren çocukluk hastalığına *kızıl* adının verilmesinin de (TS 1176), kasıkta çıkan bir çeşit çibanın yine *kızıl* adıyla anılmasının (DS VIII 2863) sebebi de bu hastalıkların kırmızı bir leke ile veya kırmızı bir kabartıyla anlaşılmasıdır.

Kızılbaş ‘Alevî, ehlibeyt taraftarı’ kelimesinin, söz konusu inanca mensup olanların giydiği kırmızı külahla ilgili olduğu bilinmektedir. Günümüzde ‘komünist’ anlamında kullanılan *kızıl* sözünün de *kızıl bayrak*, *kızıl meydan* gibi kırmızı renkli sembollerle ilgili olduğu, düz değişmece yoluyla insana aktarıldığı bilinmektedir.

Türkiye Türkçesinde renk anlamı taşıyan *kızıl* sözünün yerini alan *kırmızı* kelimesi ise, Arapçadan hem Farsçaya hem de Türkçeye geçmiş (CC I 46b/9-218) ve 14.-15. yüzyıllarda sınırlı bir kullanım alanına sahip iken 17. yüzyıldan sonra giderek yaygınlaşmıştır. (Tulum 2011: 1127) Kelimenin kökü Sanskritçe *krmi* ‘kırmızı renkli bir tür böcek’ (Edgerton 2004: 191) kelimesine dayanmaktadır. Bu sözün Arapçaya geçmiş şekli olan *ķirmiz* kelimesinin sonuna getirilen nispet -î’si ile türemiştir.

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Başkurt, Gagavuz, Kazak, Özbek Tatar, Türkmen, Uygur Türkçelerinde *kızıl* kelimesinin ‘kırmızı’ anlamında, hatta pek çok Türk dili alanında ‘kırmızı’ sözünden daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir (KTLS 484-485). Ancak özellikle Oğuz grubu Türk lehçelerinde *kızıl* ve *kırmızı* sözlerinin yan yana kullanıldığı söylenebilir.

Kırmızı gibi *kızıl* sözüyle eş anlamlı kullanılan *al* sözü ise *al bayrak*, *al elma*, *al kan* gibi birkaç tamlama ile sınırlı bir kullanım alanına sahiptir.

Altın kızıl mıdır değerli midir?

Al sözü, bir rivayete göre *altın* kelimesinin ilk hecesinde saklanmış kalmıştır. Türkçenin en eski dönemlerinden çağdaş kollarına kadar tüm dönem ve alanlarında çok ufak fonetik farklarla kullanılan *altun* (> *altın*, Tuva *aldın*, Çuvaş iltän) adının, Türkçe ve Moğolcada ‘kırmızı’ anlamında kullanılan *äl

(Clauson 1972: 120) sözüyle Çince'den alınmış *ton* kelimesinin birleşmesinden doğduğu yolunda yaygın bir kanaat bulunmaktadır (Räsänen 1969: 18). Aslında bu sözün türeyişinde Çincenin *bakır* kavramını karşılama yönteminin etkisi bulunmaktadır. Çin yazısında *altın* göstergesinin yanına *t'ong* veya *t'ung* şeklinde telaffuz edilen ikinci bir gösterge getirilerek *bakır* göstergesi elde edilmektedir. Türkçede de **al* 'bakır rengi' sözünün yanına Çince *t'ong* veya *t'ung* 'gibi' sözü getirilerek 'bakır gibi, bakır rengi' şeklinde yorumlanabilecek bir söz ortaya çıkarılmakta, böylece Çince'de *bakır* sözü için işletilen mantık Türkçede *altın* sözü için ortaya konulmaktadır (Mathews 1931: 1057, 6615, 6623)

Moğolca *altan* sözünün 'bakır' anlamı kazandığı Yakutçada (Eren 1999: 9-10) ise *kıhıl kömüs* yani kızıl gümüş 'altın' anlamında kullanılmaktadır (Vasiliev 1995: 10).

Kıymetli, parlak bir metal olarak 5 bin yıldır bilinen ve süs eşyası yapımında kullanılan altın, ilk defa MÖ 700'de bir değişim aracı yani para olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Sarı renkli bir metal olan altın, zaman içinde gümüş, krom gibi madenlerle karıştırılınca farklı renkler de kazanmıştır (Kuşoğlu 1994: 17). Özellikle devlet bütçesinin bozulduğu dönemlerde saf altına bakır karıştırılarak altının rengi kızılaştırılmış, hatta altının yerine bakır paralar kullanılmıştır. Osmanlı devletinin son döneminde de böyle yöntemlere başvurulduğu bilinmektedir. Bu dönem Osmanlı paralarının altın olsun bakır olsun *kızıl* sıfatıyla kullanıldığı görülmektedir. Bir yandan darphaneden yeni çıkmış çil altına *kızıl altın*, yabancı ülkelerin altın paralarına *kızıl kuruş* adı verilmekte, diğer yandan değişik şekiller almış bakır paralara da *kızıl kırpık akça*, *kızıl mangır* gibi adlar verilmiştir (OTDS II 277-279).

Aslında rengi karıştırılan tek nesne altın değildir. Homeros'tan başlayarak tarihî metinlerde gök, deniz gibi temel unsurların rengi hakkındaki tanımlamalardan hareketle Batı dünyasında dünden bugüne renklerin algılanışı konusunda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Alman dilbilimci Geiger, insanın renk algısının "renk tayfi şemasına uyarak aşama aşama arttığını öne sürmüştür. Buna göre önce kırmızıyı algılama yeteneği gelmiş, arkasından sarı, sonra yeşil, en sonunda da mavi algı alanındaki yerini almıştır. Buna ilişkin en dikkati çekici şey, bu gelişmenin bütün dünyadaki farklı kültürlerde tamamen aynı sırayla gerçekleşmiş olmasıdır. İşin ilginç yanı, İtalyanlar yumurtanın sarısına "kırmızı" demektir. (Deutscher 2010: 52, 63) Çünkü kan rengi olması ve insanı heyecanlandırması bakımından bütün kültürlerin ilk algıladığı renk kırmızıdır. Sonra sırayla sarı ve yeşil gelmektedir (Deutscher 2010: 96-97).

Karahanlı dönemi metinlerinde yaygın olarak görülen *kızıl meñiz* ‘kırmızı yüz, mutlu insan’ (KB 4295, 4485 vd.; AH 26) *kızıl eñ* ‘kırmızı yanak’ (DLT 19), *kızıl eñ ur-* ‘bahtiyar olmak’ (KB 992), *kızıl eñ* kıl- ‘mutlu etmek’ (KB 954 vd.) sözleri kırmızı ile mutluluk ve refah arasında bir bağlantı kurulduğunu göstermektedir. Bu sebeple refah ve zenginlik alameti olan altın sözünün önüne de kızıl sıfatı getirilerek *kızıl altın* (NF 64-13, 97-7, 101-7 vd.) tamlaması oluşturulmuş ve belli dönem ve alanlarda yaygın olarak kullanılmıştır.

Aslında Türkçede ‘değerli, az bulunur’ anlamlarına gelen *kız* sözüne getirilen *+Il* isimden isim yapma ekiyle türemiş bir başka *kızıl* sözü daha vardır. Bu sözün renk olarak kırmızıyla doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Ancak zaman içinde bu ‘altın’ anlamında kullanılan *kızıl* sözüyle, ‘kırmızı’ anlamında kullanılan *kızıl* sözünün birbirine karıştığına şüphe yok.

Eski Türkiye Türkçesinin ilk metinlerinde görülen *yüz bin kızıl* (TaS IV 2538-2539) türünden kullanımlar, renkle ilgili değildir, doğrudan altın anlamındadır.

Aslında Türk kültüründe altın ile sarı renk arasında kuvvetli bir bağ vardır. Altın Orda adında geçen altın da sarı rengi temsil etmekte ve Türk ve Moğol devletlerinde hâkimiyet alameti olarak değerlendirilmektedir. Sarı aynı zamanda merkezin yani merkezi devletin rengidir. Hatta Kırım, Kazan ve Astrahan gibi hanlıklar Ak Orda’dan ayrıldıktan sonra Kazan Hanlığı bunların arasında merkezi devlet olarak kabul edildiği için “merkezi orda” anlamında “Altın Orda” olarak adlandırılmıştır (Kamalov 2009: 74).

Kızıl yüz öni oñdı boldı sarıg / ajun boldı altun öni teg arıg “Gökyüzünün al rengi soldu, sarardı; dünyanın her tarafı altın rengini aldı” (KB 4959) beytinde de açıkça görüldüğü gibi Türk kültüründe altın rengi sarı olarak algılanmıştır.

Oğuz grubu Türk lehçelerinin iki önemli kolu olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde hem kırmızı anlamına gelen *qızıl* hem de altın anlamında kullanılan *qızıl* sözü kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında iki ayrı *qızıl* sözü bulunmaktadır. Birincisi ‘rengi sarı, bahalı, bezek şeyleri vs gayrılan ve deyer vahiti kimi işledilen kıymetli metal. Xalis qızıl. Qızıl madeni’ şeklinde açıklanmaktadır. *Qızıl bahasına* ‘çok baha kıymete’, *qızıl* sözler ‘çok ağıllı, faydalı sözler, meslehetler vs haqqında’ ve *qızıl eller* ‘elinden her cür iş gelen, bacarıqlı, meharetili, adam haqqında’ sözü de altın anlamında kullanılan kızıl sözünün yan anlamlarıdır.

Azerbaycan Türkçesindeki ikinci *qızıl* ‘kırmızı’ anlamında kullanılırken *qızılı* ‘altın renginde, sarı’ anlamına gelmektedir (ADİL III 158). *Sarı* renk için de ‘qızıl renki’ tamlaması kullanılmaktadır (ADİL IV 28).

Türkmen Türkçesinde iki *gızıl* sözü bulunmaktadır. Birinci *gızıl* ‘gan rengindeki renk’ şeklinde açıklanırken, ikinci *gızıl* ‘1. kimyevi element, sarı renkli, kıymetli metal, altın tıla, 2. Ören govı, gımmetli, 3. Ekilip biçilen buğday harmanı’ (TDS 222) şeklinde üç ayrı anlamda açıklanmaktadır. İkinci *gızıl* sözünün temel anlamı ‘altın’dır. Altının değerli bir metal olmasından kaynaklanan yan anlam ‘kıymetli’ iken sarı renginden kaynaklanan yan anlam ‘buğday harmanı’dır.

Bir diğer Oğuz grubu Türk lehçesi olan Gagavuz Türkçesinde kızıl sözü kırmızı anlamında kullanılırken (GRRS 396), sarı renk için altın sarısı tanımlaması yapılmaktadır (GRRS 34).

Çağatay Türkçesinde *altın* sözünün yaygın olarak kullanılması sebebiyle bu yazı dilinin günümüzdeki varisleri de *altın* sözünü tercih etmektedir. Ancak Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri kızıl ve altın sözlerini yan yana kullanmaktadır. Türkiye ve Gagavuz Türkçesinde renk anlamındaki *kızıl* sözünün belli bir kullanım alanı bulunmaktadır (Gülensoy 2011: 67). Ancak altın anlamındaki *kızıl* sözü, sadece Türkiye Türkçesi ağzlarında devam etmektedir (DS VIII 2863).

SONUÇ

Türkçede biri *kız-* ‘ısınmak’ şeklinde fiil, öteki *kız* ‘değerli ve kıt’ anlamlarında isim olarak kullanılan iki temel kız kökü bulunmaktadır.

Kız- fiiline *-Il* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilen *kızıl* sözü renk anlamı taşımaktadır. Ancak zaman içinde ‘kırmızı’ rengine yüklenen değişik anlamlar sebebiyle *kızıl* sözü pek çok yan anlam kazanmıştır.

Altın anlamında kullanılan *kızıl* sözü ‘değerli, kıt’ anlamlarına gelen *kız* ismine getirilen *+Il* ekiyle türemiş yapısı ve anlamı farklı bir kelimedir. Ancak yer yer ve dönem dönem renk anlamı taşıyan *kızıl* sözüyle karıştırılmıştır.

En eski dönemlerden günümüz Türkmen Türkçesine kadar pek çok alan ve dönemde *kız* / *kızıl* şeklinde uzun ünlülü olarak kullanılan ve cinsiyet ifadesi taşıyan *kız* sözünün, isim olan *kız* sözünün yan anlamı olarak geliştiği yolunda bir görüş bulunmaktadır. Ancak bu ilginin en azından fonetik açıdan desteksiz olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- ADİL:** *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti I-IV*, (I: 1966; II: 1980; III: 1983; IV: 1987) Red. E.E. Orucov, Azerbaycan Dilinin SSR Elmler Akademiyası, Bakı.
- AH:** Edip Ahmet B. Mahmud Yükeki (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, Haz. Reşid Rahmeti Arat, TTK Yay., Ankara.
- Bang Kaup, Willi (1980), *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, Çev. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.
- BT II:** Röhrborn, Klaus (1971), *Eine Uigurische Totenmesse, Berliner Turfantexte II*, Akademie Verlag, Berlin
- BT VII:** Kara, Georg, Peter Zieme (1976), *Fragmente Tantrischer Werke in Uigurischer Übersetzung-Berliner Turfantexte VII*, Akademie Verlag, Berlin.
- Caferoğlu, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- CC:** Codex Cumanicus (2015), Haz. Mustafa Argunşah-Galip Güner, Kesit Yay., İstanbul.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University, Oxford.
- Deutscher, Guy (2013), *Dilin Aynasından Kelimeler Dünyamızı Nasıl Renklendirir*, metis bilim 22, İstanbul.
- DLT:** Kâşgarlı Mahmud (2014), *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Haz. Ahmet Bican Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, TDK Yay., Ankara.
- DS:** *Derleme Sözlüğü* (1963-1988), TDK Yay., Ankara.
- DTS:** *Drevnetyurskiy Slovar* (1968), Redaktori: V.M. Nadelyaev - D.M. Nasilov - E.R. Tenişev - A.M. Şçerbak, Nauka, Leningrad.
- Edgerton, Franklin (2004), *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary II*, Delhi.
- Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to them Lexicon Vol. I-II*, Wiesbaden.
- Eren, Hasan (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Gabain, A. Von Gabain (1950), *Alttürkische Grammatik mit Bibliographie, Le-sestücken und Wörterverzeichnis Auch Neutürkisch*, Hamburg.
- Gabain, A. Von Gabain (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, çev. M. Akalın, TDK Yay., Ankara .
- GRRS:** Çebotar, Petri – Dron Ion (2002), *Gagauzca-Rusça-Romınca Sözlük*, Kaynak Yay., Chişinau.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- HT III:** Ölmez, Mehmet – Klaus Röhrborn (2001), *Die Alttürkische Xuanzang Biographie III*, Wiesbaden.
- Kamalov, İlyas (2009), *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi)*, Ötüken Yay., İstanbul.

- KB:** Yusuf Has Hacib (2007), *Kutadgu Bilig I Metin*, Haz. Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara. Arat, Reşid Rahmeti (1985), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Haz. TTK yay., Ankara. Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, TKA E Yay., Ankara.
- KTLS:** *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (1991), editör: A.B. Ercilasun, KB Yay., Ankara.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki (1994), *Türk Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul.
- LO:** *Ahmet Vefik Paşa* (2000), *Lehce-i Osmânî*, Haz. Recep Toparlı, TDK Yay., Ankara.
- Mathews' (1931), *Chinese-English Dictionary*, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts.
- Orkun, Hüseyin Namık (1988), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.
- OTDTS II:** Pakalın, Osman Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, MEB Yay., İstanbul.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türk-sprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1, Helsinki
- Tekin, Şinasi (1976), *Uygur Metinleri II*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.
- Tekin, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.
- Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- Tekin, Talat (2004), "Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar", *Makaleler II*, Haz. E. Yılmaz – N. Demir, Öncü Kitap, Ankara.
- TDS:** *Türkmen Diliniñ Sözlüğü* (1962), Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı, Aşgabat.
- TS:** *Türkçe Sözlük* (2005), TDK Yay., Ankara.
- Tulum, Mertol (2011), *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK Yay., Ankara.
- Vasiliev, Yurii (1994), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK Yay., Ankara.

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE HAYVAN ADLARIYLA İLGİLİ AKTARMALAR

*Nigâr KALKAN**

Bir dilin söz varlığının hangi öğelerden oluştuğu belirtilirken temel söz varlığı veya çekirdek sözcüklerin ilk üzerinde durulması gereken öğeler olduğu ifade edilmektedir. Bu söz varlığında da odak nokta insan ve insana özgü özelliklerdir. İnsanın doğal gereksinimini sağlayan fiiller; akrabalık isimleri, sayılar, maddi ve manevi kültüre ait unsurlar temel söz varlıkları olarak sayılmaktadır. Maddi unsur içinde de bilim diline ait olan, insanın çevresinde yer alan ve yaşamla yakından ilgili olan bitkiler ve toplumun yakın çevresinde bulunan, insanların yararlandıkları hayvanlar söz varlığı içinde yer almaktadır.

Bir dilin söz varlığı, aynı zamanda anlatımı güçlü kılan birçok anlam olayının, söz sanatının yansıtıcısıdır. (Aksan 2006: 13)

Birçok dilbilimcinin dillerin temel niteliklerinden saydığı ve çok anlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelen anlam olayı da aktarmalara başvurulmasıdır. Eski retorik çalışmalardan beri güçlü, etkileyici anlatımı sağlayan söz sanatları arasında ele alınan aktarmalar (Aksan 2009: 62-68), Türkçede varlıkların adlandırılmasında ve kavramlaştırmada da önemli bir rol üstlenmektedir.

Kavramlaştırma doğadaki varlık ve olayların insan zihnindeki tasarımları ve görüntüleriyle bağlıdır (Aksan 2006: 30). Bir başka deyişle, özellikle doğadaki varlıkların adları ya da taşıdığı özellikler, farklı şekillerde kullanılmakta; yeni kavramları karşılamaktadır. Mesela; kuşburnu bir bitki adı olarak karşımıza çıkarken kuş gözü bir alet adı olmuştur. Her dilde görülen bir anlam olayı olan aktarmalar, Türkçede de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Kelimelerin çok sayıda yan anlam kazanmasını da sağlayan aktarmalar “Deyim Aktarması”, “Ad Aktarması” “Sinekdoka” başlıkları altında değerlendirilmektedir. Deyim aktarması, ad aktarması dilin mental betimlemeleri

* Okt. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, nkalkan@gazi.edu.tr.

naklettiği yollardır. Deyim aktarması; benzerlikleri görmeye, ad aktarması bağlantıları işletmeye, sinekdoka ise kategoriler arası ilişkileri anlamaya dayanır. Deyim aktarması ve ad aktarması günlük yaşamda sık kullanılır (Yaylagül 2006: 78).

Aktarmaların her dilde en yaygın türü, değişik şekilleriyle deyim aktarması ya da eğretileme (metaphora)'dir. Vardar, eğretileme terimini “Düz değişmeceye karşıt olarak, dizisel bağıntılar düzleminde, ortak anlambirincikler kapsadıklarından aralarında eşdeğerlik ilişkisi kurulan anlamlı öğelerden birini öbürü yerine ve karşılaştırma yapılmasını sağlayan sözcükleri (örneğin gibi) kaldırılarak kullanma sonucu olan değişmece” olarak tanımlar. Yaşamın ilkbaharı sözünde “gençlik” çağını belirten ilkbahar da bir eğretileme örneği olarak verilmektedir. (Vardar 2002: 89-90).

Aksan, deyim aktarmalarını Kainz'in “Dil, metaforik bir temele dayanır. Her dil az ya da çok, bir deyim aktarmaları sözlüğüdür.” görüşüyle de değerlendirmektedir. Aksan; görünüşü nedeniyle Türkçede aslanagızı diye adlandırılan çiçeğin birçok dilde aynı biçimde (İng. Lions mouth, Alm. Löwenmaul gibi) adlandırıldığına yer vermektedir. Dillerde yaygın olan deyim aktarmalarını (metafor);

- a) İnsandan doğaya aktarma
- b) Doğadan insana aktarma
- c) Doğadaki nesnelere arası aktarma
- ç) Somutlaştırma
- d) Duyular arasında aktarma olmak üzere beş grupta değerlendirmektedir (Aksan 2009: 62-68).

Başkurt dilci Äxtämov (Äxtämov 2002: 21-25), çok anlamlılık içinde bir alt başlık olarak ele aldığı metaforu şöyle açıklamaktadır: Çeşitli unsurların görünüşleri ve şekilleri, hareket özelliklerinin benzerliğine dayanır. Eğer, bir unsur, görünüş birbirine benzer ise, genelde onlar aynı sözle adlandırılır. Benzerlikler farklı olabilir. En temel metafor, iki veya daha fazla unsurun şekil benzerliğine dayanır. *Almağas almahı (elma ağacı elması) - küz almahı (göz çevresi); tigiw inähı (dikiş iğnesi) – qarağay inähı (çam iğnesi)*

Çoğunlukla metaforlar, şekil benzerliğinden ziyade iki unsurun bir eşyada yerleşme benzerliğine dayanır. Mesela, farklı unsurların ön (arka, alt, üst) bölümleri genelde tek bir sözle adlandırılır: *küldäk itägi (gömlek eteği), taw itägi (dağ eteği); hıyır qıyrığü (inek kuyruğu) – samolyot qıyrığü (uçak kuyruğu)*. Fonksiyon benzerliğine dayalı olarak da metafor oluşur: *qış qanadı (kuş kanadı), samolyot qanadı (uçak kanadı)* vb.

İnsana has olan sıfatları tabiata veya tabiattaki özelliklerin insana aktarılması esasında yapılan metaforlar çeşitlidir. Mesela, *asıwlı kışi (öfkeli insan) – asıwlı yıl (öfkeli rüzgâr); bala uyanıw (çocuğun uyanması) –täbiğät uyanıw (tabiatın uyanması), hıwıq üy (soğuk ev), hıwıq qaraş (soğuk bakış).*

Äxtämov, metaforların tespitinde benzerliğin sebebinin bulunma zorluktan bahsederek *qara kostyum (siyah giysi), qara uy (kara düşünce)* örneklerini vermektedir. Ayrıca, temel anlam, farklı benzerlikler esasına dayalı yan anlamlarla da metaforlar oluşabilir. Mesela, *altın biläzik, altın aqsa* ifadelerinde “altın” temel anlamda kullanılmış, *altın nur* ifadesinde renk benzerliğine dayalı bir benzerlik; *altın vaqıt, altın hüž* de ise altının değerli olmasına dayalı bir metafor oluşmaktadır.

Metaforlar “*atama metaforalar (ad verme metaforları)*”, “*obrazlı metaforalar (canlı metaforlar)*”, “*individual-stilistik metaforalar (bireysel metaforlar)*” olmak üzere üç grupta değerlendirilmektedir.

“*Atama metaforalar (ad verme metaforları)*” kelimelerin temel ve canlı olan anlamını kaybetmiş şekilleridir. “kuru” metafor” (bazıları “ölü”, “unutulmuş” metaforlar olarak nitelenmektedir) olarak da adlandırılan bu metaforlar; unsurların, şekillerin yan değil temel anlamları olarak kabul edilmektedir. *yılğa qultığı (nehir yatağı), üstäl ayağı (masanın ayağı), hüž tamırı (söz damarı)* gibi. Böyle metaforlar açıklamalı sözlüklerde genelde kelimenin farklı bir anlamı olarak gösterilmektedir.

“*Obrazlı düyüm tıl (canlı dil)*” veya “*poetik (şairane)*” metaforlar ise kelimelerin, ifadelerin asıl, belirli isimleri olmadığı için “yan (mecazi) isimlendirmeleri” olarak nitelendirilmektedir. Mesela, *diñgiz* (genişliği anlatmak için *iğın diñgizi* “ekin denizi”), *yaž* (gençlik anlamında *gümür yaži*), *aq küñillı* “iyi niyetli”, *yibäk säš* “ipek saç”, *kümüş tawış* “gümüş ses”, *saf hüyüw* “saf sevgi” vb. Bu metaforlar da açıklamalı sözlüklerde yer almaktadır.

“*İndividual-stilistik (bireysel) metaforalar*” veya “*avtor (yazar) metaforları*” genel dile yerleşmemiş, yazar veya şairlerin kendilerine has kullandıkları metaforlardır. Bu tür metaforların tesiri “*poetik (şairane) metafor*”lardan daha güçlüdür ve sözlüklerde yer almayan metaforlardır. Mesela:

Usağında dürläp uttar yana “Ocağında hararetle ateşler yanıyor”

Samawırı yırlap yibärä “Semaveri şarkı söylüyor”

Metafor, idrak dil biliminde bir konuşma figürü olduğu gibi, zihni bir süreç olarak da kabul edilir (Erdem 2003: 20). Eğretileme (metafor)daki yenilik, belirgin- olmayan (uygun-olmayan) bir nitelime yoluyla yeni ve anlamsal belirginlik (uygunluk) üretmeye dayanır. Yeni anlamsal belirginlik içinden ve

bir bakıma bunun anlamsal derinliği içinden geçerken, sözcüklerin alışılmış kullanımlarında direnmeleri ve dolayısıyla tümcenin harfiyyen yorumlanması düzeyinde gösterdikleri bağdaşmazlığı (uyumsuzluğu) da algıladığımız sürece eğretilene canlı kalır. Anlamsal yenilik, üretici hayal gücüne, daha kesin olarak da hayalgücünün anlamlandırıcı kalıbı olan şematizme bağlanabilir. Yeni eğretilmelerde, yeni bir anlamsal belirginliğin doğuşu, kurallara göre üreten bir hayalgücünün ne olabileceğini çok güzel gösterir (Ricoeur 2007: 15-16).

Guiraud, “mantıksal adlandırma”nın bir türü olarak kabul ettiği anlam değişiminin “bir şeye, çağrışım yoluyla bağıntı kurulan bir başka şeyin adı” verilerek gerçekleştiğini; eğretilmede, çağrışımsal bağıntının nesne benzerliklerine dayandığını belirtmiştir. Guiraud’ya göre eğretilme, halk adlandırmasının “değişmez biçimlerinden birini” oluşturmaktır; bitkiler, hayvanlar ve araçlar arasında ad alışverişi görülmektedir. Araştırmacı, bu görüşünü “köpekbalığı, denizgergedanı, denizkedisi, denizkazı, denizördeği; köpekayası, aslanagzı, aslanpençesi, tavşanpaçası; keçitırnağı” sözcükleriyle örneklemiştir. Guiraud, insan vücudunun “mantıksal eğretilmelerden pek çoğunun kaynağı” olduğu görüşündedir. Bu kapsamda önceleri az görülen ya da az kullanılan nesnelerin adlandırımı, o varlık ya da nesneyle benzerliği olan ve “daha iyi bilinen bir varlık ya da nesneye” bağlanarak yapılmaktadır. Örneğin keçitırnağı, “keçinin tırnağına benzeyen bir araç” olup bu adla belirginleşmiştir. Bu adlandırma biçimi, soyut kavramlar için de söz konusudur (Guiraud 1999: 68, 69; Ergene 2014: 322).

Çalışmamızın temelinde yer alan Başkurt Türkçesi söz varlığı içindeki hayvan isimlerinden 73 hayvan ismine ait aktarma belirlenmiştir. Bu aktarma örnekleri karşıladığı kavramlar bakımından oldukça geniş bir görünüm arz etmektedir. Örneklerin bitki, alet, hastalık, miktar vb. için kullanıldığı görülmektedir. Ancak örnekler arasında süsleme, motif adı, kimyasal terim, kutlama veya bayram adı, çocuk oyunu, doğa olayı, yağış türü, çıban, uçuk, renk, eşya gibi kavramların da karşılandığı tespit edilmiştir. Belirlenmiş olan bu aktarmalarda en büyük yeri bitki türleri oluşturmaktadır.

a) Söz Varlığında Belirlenen Deyim Aktarmaları

Söz varlığı belirlenirken Başkurt Türkçesi sözlüklerinden Başqürtsa-Russa Hüzlik, Başqürt Tiliññ Hüzligi (I-II) ve Başqürt Tiliññ Akademik Hüzligi (I-VI) taranmış ve sözlüklerde verilen anlamlar tespit edilerek örneklendirilmiştir. Bazı bitki adlarının tam olarak karşılığı Türkiye Türkçesinde tespit edilememiştir. Bazı adların ise Latince adları da sözlüklerde yer almış ve onlar da çalışmamızda belirtilmiştir. Bitki adlarından bazıları Başkurt Türkçesinde farklı adlarla da adlandırılmıştır. Bu adlandırma aynı hayvan adı içinde veya farklı hayvan isimlerinde de görülmektedir. Melekotu olarak Türkiye Türkçe-

sine aktarılmış olan bitki altı farklı isimle ve “ayıw, bûlan, bürî, it ve kâzâ” hayvan isimlerinde örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Başkurt Türkçesindeki hayvan adlarıyla tespit edilen deyim aktarması örnekleri hayvan adlarının alfabetik sıralamasıyla aşağıda verilmektedir.

aqqûs: Kuğu

aqqûş yırı “Bir kişinin son eseri için kullanılır” (BAH I, 206).

arıslan: Aslan.

arıslan awızı “aslanağzı, sarı, kırmızı, beyaz çiçek açan dekoratif bir çiçek” (BAH I, 337); **arıslan qıyrûğû** “aslan kuyruğu otu” (BAH I, 337); **arıslan tırnağı** “kurt ayağı bitkisi (Lat.Lycopus exaltatus)” (BAH I, 337), **arıslan yûräklı** “Korku bilmeyen, bahadır kişi” (BAH 336).

at: At.

at “Buzda kaymak için yapılan ayakkabı, buz pateni” (BAH I, 359); **at-baş** “deniz atı”, **at bursağı** “Bakla” (BAH I, 364); **at küşü** “Beygir gücü” (BAH I, 365); **atqûlaq** “Kuzukulağı bitkisi” (BAH I, 366); **at tûyağı** “Bir bitki türü” (BAH I, 370).

atan: Safkan deve.

atan ügüz “Damızlık boğa” (BAH I, 362).

aygır: Aygır.

aygırtaş “Bir çocuk oyunu”; **aygır ügüz** “Damızlık boğa” (BAH I, 174).

ayıw: Ayı.

ayıwbaş “makara” (BAH I, 191); **ayıw balahı** “Küçük çocuklara hamamda yıkanırken kullanılan ifade. Hap hap hap, ayıw balahı, bürî balahı. Ayıwzay ağay bul, büriley babay bul (Hop hop hop, ayı yavrusu, kurt yavrusu. Ayı gibi ağabey ol, kurt gibi dede ol)” (BAH I, 191); **ayıw balanı** “Hanımeli bitkisi (Lat. Lonicera)” (BAH I, 191); **ayıw bayramı** “Geleneksel bayram” (BAH I, 191); **ayıw buranı** “Ayı fırtınası, ocak ayında oluşan güçlü fırtına” (BAH I, 191); **ayıw kamırı** “Akdiken (BAH I, 192); **ayıw kırmışqahı** “Çok iri olan siyah karınca” (BAH I, 192); **ayıw küpşähı** “Melekotu bitkisi” (BAH I, 192); **ayıw kübäläk** “Tüylü bir kelebek türü” (BAH I, 192); **ayıw küz** “Nazar değen çocuğa söylenir” (BAH I, 192); **ayıwğülaq** “İnanışa göre ayı ile insandan doğmuş olan kişi” (BAH I, 192); **ayıwğürt** “Danaburnu, patates bahçelerinde sık rastlanan, toprağın içinde yaşayan, zararlı bir böcek türü (Lat.Gryllotalpa)” (BAH I, 192); **ayıw qûlağı** “Sığırkuyruğu bitkisi” (BAH I, 192); **ayıw qûzğa-lağı** “Kuzukulağı bitkisi” (BAH I, 192); **ayıw qurayı** “Melekotu” (BAH I, 192); **ayıw şinjirtkähı** “Bir tür çekirge” (BAH I, 192); **ayıw taban** “Tavşan

ayağı bitkisi (Lat. Davallia) (BAH I, 193); **ayıwtaban** “Kurtboğan bitkisi (Lat. Acanitum) (BAH I, 192); **ayıw tuyı** “Geleneksel bayram. Bu bayramda ayı derisi giyilerek yapılan dansa da ayıw bïyiwı denilmektedir.” (BAH I, 193); **ayıw yahağı** “Kurşun” (BAH I, 193); **ayıw yıwahu** “Pırasa” (BAH I, 192); **ayıw yilägi** “Ahududu” (BAH I, 192); **ayıw yimişi** “Mührüsüleyman bitkisi, bu bitki diş ağrılarında tedavi amaçlı kullanılır, yenilmez” (BAH I, 192);

baqa: Kurbağa.

baqabuq “Çamur” (BAH II, 94); **baqa başlı** “Yuvarlak başlı” (BAH II, 94); **baqa hıwı** “Kulağa kaçan su” (BAH II, 94); **baqa sirı** “Bir tür tüberküloz” (BAH II, 95); **baqaşış** “Kabakulak” (BAH II, 96); **baqatal** “Söğüt” (BAH II, 95); **baqa täñkähı** “Nilüfer çiçeği” (BAH II, 95); **baqa üläni** “Gümüshot bitkisi” (BAH II, 96); **baqa yanaq** “Bir tür tüberküloz” (BAH II, 96); **baqa yaprağı** “Nilüfer çiçeği” (BAH II, 96); **baqa yıbägi** “Su mercimeği” (BAH II, 94); **baqa yıbägi** “Yosun” (BAH II, 94).

balıq: Balık.

balıq yanağı “Solungaç” (BAH II, 124).

barqıldağ: Bir tür ördek.

barqıldağ hıwığı “Ördeklerin geldiği zamana denk gelen bahar soğuğu” (BAH II, 131).

bayğüş: Baykuş.

bayğüş ükü “Kukumav kuşu”; **bayğüş yabalaq** “Kukumav kuşu” (BAH II, 83).

bısäy: Kedi.

bısäy ayağı “Ebegümeçi”; **bısäybaş** “Baykuş” (BAH II, 239); **bısäy bärämäsi** “Kediayağı bitkisi” (BAH II, 240); **bısäy bürsağı** “Ebegümeçi” (BAH II, 239); **bısäy bütnüğü** “Kedi nanesi bitkisi”; **bısäy güz** “Puhu kuşu”; **bısäy güyrüq** “Buğday otu”; **bısäy hüzäbi** “Ebegümeçi” (BAH II, 241); **bısäy ikmägi** “Ebegümeçi”; **bısäy küzi** “Unutmabeni çiçeği”; **bısäy kümäsi** “Kediayağı bitkisi”; **bısäy kabästähi** “Bir bitki türü”; **bısäy qürüğü** “Buğday otu”; **bısäy tarmahu** “Yer sarmaşığı; **bısäy tarıhu** “Amaranthus bitkisi” (BAH II, 240); **bısäy tırnağı** “Hatmi bitkisi” (BAH II, 241); **bısäy tükürüğü** “Çok küçük şeyler için kullanılır” (BAH II, 239); **bısäy usı** “Ebegümeçi”; **bısäy üläni** “Kedi otu (Lat. Valeriana) (BAH II, 241); **bısäy yabalaq** “Puhu kuşu” (BAH II, 239); **bısäy yiläk** “Omurga kemiğinin içindeki yumuşak madde” (BAH II, 240).

bıyä: Kısırak.

bıyähüt “Sarı sütlegen”; **bıyä hütlügäni** Sarı sütlegen”; **bıyä hütü** “Çin yıldız anasonu (Lat. Illicium)” (BAH II, 207).

būlan: Geyik.

būlan küpşāhī “Melekotu” (BAH II, 310); **būlan mūğūzū** “Kadınların giysilerindeki bir süsleme” (BAH II, 310); **būlan mūğī** “Bir tür yosun” (BAH II, 311).

bürī: Kurt.

bürī awızı “Kurdun derisinin kurutulmuş hâli. Bu derinin koruyucu ve temizleyici bir güce sahip olduğuna inanılır” (BAH II, 432); **bürī ayağı** “Kibrit otu” (BAH II, 432); **bürībaşar** “Kurt köpeği” (BAH II, 433); **bürīhuğar taramışı** “Aşıl tendonu” (BAH II, 437); **bürī ıwı** “Soğuk alınca ağızda ve burunda oluşan kızarıklık oluşan sulu kabarıklık, uçuk” (BAH II, 437); **bürī kākūgī** “Sütleğen bitkisi” (BAH II, 435); **bürī qūzğalağı** “Kuzukulağı bitkisi” (BAH II, 435); **bürī taban** “Bir tür işleme” (BAH II, 436); **bürī tırnağı** “Kurt pençesi bitkisi” (BAH II, 436); **bürī tubıgı** “Melekotu bitkisi” (BAH II, 436); **bürī yilāgī** Yenilmeyen, kırmızı meyveli, ufak yapraklı bir bitki (mezeryon)” (BAH II, 433); **bürī yimīşī** “Dağ muşmulası” (BAH II, 433); **bürī yūkānī** “Yenilmeyen, kırmızı meyveli, ufak yapraklı bir bitki” (BAH II, 433).

büzānā: Bildircin.

büzānā qarısıgahı “Atmaca”; **büzānā quzağı** “Tere”; **büzānā tarıhı** “Güneş gülü” (BAH II, 420).

düyā: Deve.

düyā ayağı “Aslanpençesi bitkisi”; **düyā bīsānī** “Kız gözü bitkisi, küçük yapraklı bir bitki türü”; **düyā būjāk** “Deve sineği” (BAH III, 432); **düyā hīñrī** Geven, hayvan yemi olarak kullanılmak için yetiştirilen bitki”; **düyā irīn** “Tavşan dudak, doğuştan üst dudaktaki yarık”; **düyā qılğamı** “Sorguç otu”; **düyā muyımı** “Süslemede kullanılan bir motif”; **düyā sānskāgī** “Devedikenî”; **düyā tubılğahı** “Devedikenî”; **düyā ülānī** Kız gözü bitkisi, küçük yapraklı bir bitki türü” (BAH III, 433).

duñgız: Domuz.

duñgız ayrawıgı “Buğdaygillerden bir bitki”; **duñgız başmāgı** “Bir tür mantar (paxillus)” (BAH III, 450).

ātās: Horoz.

qızıl ātās “Yangın” (BTH II 758).

harıq: Koyun.

harıq tubırsıgı “Taştaki yosunların üstünde yetişen kırmızı çiçekli bir bitki” (BTH II, 577).

hırtlan: Sırtlan.

hırtlan “Sırtı çizgili olan” (BTH II 630).

hıyır: İnek.

hıyırğüyürq “Bir bitki türü”; **hıyır tili** “İp boyamada sarı boya elde edilen sarı çiçekli bir bitki” (BTH II, 622).

ıt: Köpek.

ıt “Canlı anlamında kullanılır”; **diŋgiz ıtı** “Fok balığı”; **ıtbawırı** “Dağda yetişen, kırmızı meyveli bir bitki”; **ıt alabuğa** “Yılan balığı”; **ıt algıhız** “Kötü kıyafet”; **ıt balığı** “Kurbağa yavrusu”; **ıt bütküñhüz** “Çok fazla”; **ıt imsägi** “Koltuk altında oluşan beze”; **ıt isägi** “Sarmaşık”; **ıtkünü** “Zulüm ve şiddetin olduğu günler”; **ıt küpşähı** “Melek otu”; **ıt kütüwü** “Toplu hâlde dolaşan insanlar”; (BTH II, 727); **ıtuqılaq** “Yassı yapraklı, uzun ömürlü bir bitki türü”; **ıtmürün** “Yaban gülü”; **ıt tipkihi** “Birisinden tarafından incitilmek”; **ıt türmüşü** “Zorluk içinde geçirilen hayat”; **ıt tubıgınan** “Çok”; **ıt tuyı** “Düzensiz eğlence”; **ıt yilägi** “Siyah veya sarı meyveli, uzun ömürlü, şifalı bir bitki” (BTH II, 727).

käkük: Guguk kuşu.

käkük ayı “Mayıs ayı” (BAH IV, 890); **käkükbaş** “Ciğer otu bitkisi” (BAH IV, 891); **käkük başmağı** “Venüsçarığı bitkisi” (BAH IV, 891); **käkük äşälsähı** “Başak salebi bitkisi (Lat. Gyninadenia conopsea)” (BAH IV, 893); **käkük habını** “Yalancı karanfil” (BAH IV, 893); **käkük qatahi** “Yosun türü” (BAH IV, 892); **käkük üzün müğüzü** “Başak salebi bitkisi” (BAH IV, 892); **käkük sarmähı** venüsçarığı” (BAH IV, 892); **käkük säskähı** “İbrik çiçeği” (BAH IV, 892); **käkük sitigi** “Venüsçarığı bitkisi” (BAH IV, 892); **käkük tükürüğü** “Tırtıl” (BAH IV, 893); **käkük tubılgıhi** “Zehirli bir bitki türü” (BAH IV, 893); **käkük yimişi** “Ciğerotu bitkisi” (BAH IV, 891).

käzä: Keçi.

käzä bileti “Birinin işten kovulduğunu gösterir belge; kara liste” (BAH IV, 884); **käzä haqal** “Sadece çenenin ucunda olan sakal” (BTH II, 565); **käzä haqalı** “Çuhaçiçeği” (BAH IV, 886); **käzä küymähı** “Melek otu”; **käzä käbästähi** “Boz delitere bitkisi (Lat. Berteroa)” (BAH IV, 884); **käzä mayı** “Omurga içindeki yumuşak doku”; **käzä müğüzü** “Keçiboynuzu”; **käzä säsägi** “Çiçek hastalığı türü”; **käzä talı** “Keçi söğüdü”; **käzä üläni** “Keçi sedefi bitkisi” (BAH IV, 885); **käzä yıwahi** “Soğan türü” (BAH IV, 884).

kırpi: Kirpi.

kırpi “Dikenli tel” (BAH IV, 420).

küşük: Köpek; köpek yavrusu.

küşük “Çocuklara sevgi sözü”; **küşük** “Patronuna hizmet edenlere veya birinin ardına takılana söylenir” (BAH IV, 705); **küşük kiyâw** “İç güveyi” (BAH IV, 705); **küşük küldäk** “Bebeğe giydirilen ilk gömlek (BAH IV, 706); **üyalı küşük** “Kötü olan, ferdi davranan akrabalar için kullanılır” (BAH IV, 705).

kübäläk: Kelebek.

kübäläk “Kadınlara sevgi sözü”; **kübäläk qar** “İri, yumuşak kar. (BAH IV, 757); **kübäläk säskä** Kelebek çiçeği” (BAH IV, 758).

kügärsin: Güvercin

kügärsin “Sevgi sözü”; **kügärsin bürigï** “Canavar otugillerden bir bitki”; **kügärsin hütü** “İmkânsız olan hayal, bulunamayacak şeyler”; **kügärsin küzi** “Unutmabeni bitkisi; mitolojide insanın kanından meydana gelmiş olan bir bitki”; **kügärsin utı** “Yabanmersini”; **tınıshk kügärsini** “Barışı temsil eden beyaz güvercin” (BAH IV, 763).

kürkä: Hindi.

kürkäbaş “Dövüşken kuş”; **kürkäbaş** “Damkoruğu bitkisi”; **kürkäbaş** “Göz otu, kırlarda yetişen küçük çiçekli bir bitki” (BAH IV, 850).

qaban Yaban domuzu.

qaban siñirtkähï “Yeşil çekirge”; **qaban susqahï** “Yaban domuzu”; **qaban tiş** “Köpekdişi” (BAH V, 60).

qarğa: Karga. (BAH V, 283-284)

qarğabürün “Kerpeten” (BAH V, 283); **qarğa buranı** “Kargalar gelmeden önce oluşan fırtına” (BAH V, 283); **qarğa butqahï** “Çiçekli bir bitki türü (Lat. Geum)” (BAH V, 284); **qarğa butqahï** Toprağa tohum atmadan önce baharın, kuşların gelişini kutlamak için yapılan bayram” (BAH V, 283); **qarğaküz** “Mührüsüleyman bitkisi” (BAH V, 284); **qarğa küzi** “Köpek üzümü” (BAH V, 284); **qarğa quzağı** “Küçük ve uzun yaprakları olan bir bitki” (BAH V, 284); **qarğamürün** “Kandil” (BAH V, 285); **qarğamürün** “Tek taraflı kazma” (BAH V, 285); **qarğa mürünü** “Çayır turnagagası bitkisi” (BAH V, 285); **qarğa yıwahï** “Beyaz çiçekli bir tür bitki (Lat. Allium decipiens)” (BAH V, 284).

qarluğas: Kırlangıç.

qarluğas “Haber ve mektup anlamında kullanılır”; **qarluğas yıwahï** “Karahindiba”; **qarluğas ülänï** “Basur otu (Lat. Ranunculus ficaria)” (BAH V, 290).

qaz: Kaz.

qaz ayağı “Şalda kullanılan bir desen”; **qaz ayağı** “Bir uruğun damgası; **qazayaq** “Eğrelti otu” (BAH V, 87); **qazayaq bısân** “Eğrelti otu”; **qazbawır** “Bulut için kullanılır.”; **qaz bürsağı** “Tıbbi hatmi çiçeği”; **qaz inähî** “Çocuk oyunu” (BAH V, 88); **qaz quzğalağı** “Kuzukulağı bitkisi” (BAH V, 89); **qaz tışî** “Ot yığıcı”; **qaz täni** “Tüyleri diken diken olmak”; **qaz täpiyi** “Gümüş otu”; **qaz ülänî** “Gümüş otu” (BAH V, 91); **qaz yıwahi** “Zambakgillerden bir bitki türü (Lat. Gagea)” (BAH V, 89); **qaz yulu** “Samanyolu”; **qaz yulu** Yığın” (BAH V, 91).

qırmısqa: Karınca.

qırmısqa ayıwı “Karınca yiyen bir ayı türü”; **qırmısqa bil** “İnce bel”; **qırmısqa bil** “Eşkenar dörtgen bir motif” (BAH V, 772); **qırmısqa kistolahlı** “Formik asit, karınca asidi”; **qırmısqa mayı** “Formik asit, karınca asidi” (BAH V, 773).

qūralay: Karaca.

qūralay hıwığı “Mayıs ayının ilk yarısında havanın soğuması” (BAH V, 461).

qūrt kurt (böcek)

qūrtbaş “Deniz kabuğu” (BAH V, 492); **küz qūrtü** “Kıskanılacak şey” (BAH V, 491).

qūrt: Arı.

bal qūrtü bürihî “Yaban arısı” (BAH II, 116).

qūrt: Kurt (börü).

qūrt ayıwı “Boz ayı” (BAH V, 491); **qūrt säskähî** “Karahindiba” (BAH V, 496).

qūş: Kuş

qūş “Ölen kişilerin ruhu” (BAH V, 518); **qūşbaş** “Doğranmış et parçası” **qūş bülgansığı** “Yağmurlu olan sonbahar günleri”; **qūş İkmäğî** “Sahil ayrığı bitkisi (Lat. Aeluropus)”; **qūş kümäsî** “Sahil ayrığı bitkisi” (BAH V, 519); **qūş ülüşü** “Ekin biçildikten sonra kenarlarda kalan ekinler” (BAH V, 520); **qūştıbak** “Tahta tabak” (BAH V, 521); **qūş tılı** “Bir tür hamur tatlısı” (BAH V, 522); **qūş yulu** “Samanyolu (BAH V, 523); **qūş silsähî** Bir tür deri hastalığı (BAH V, 520).

qūzğün Kuzgun

qūzğün “Düşman uçakları için kullanılır”; **qūzğün qara** “Simsiyah” (BAH V, 401).

quyan: Tavşan.

quyan “Mitolojide kıtlık sembolü”; **quyan ayı** “Kış” (BAH V, 643); **quyan arba** “İki tekerlekli araba”; **quyan baltahı** “Küçük balta”; **quyangülaq** “Çırşalgamı bitkisi (Lat. Bunias orientalis)”; **quyan irin** “Tavşan dudak; doğuştan üst dudak üstünde bulunan yarık” (BAH V, 644); **quyan kâbîstâhî** Acı dam koruğu. (BAH V, 645); **quyan küpşâhî** “Hezaren; halk hekimliğinde kullanılan bir bitki”; **quyan küzî** “Andız otu”; **quyan küzli** “Kızarmış gözler için kullanılır”; **quyan küstânâsî** “Kırdan yemeden getirilen yiyecek” (BAH V, 644); **quyan kârîşkâhî** “Fiğ, kırmızı veya beyaz çiçekli yumuşak yapraklı bir ot (Lat. Vicia)”; **quyan qûlağı** “Tavşankulağı bitkisi”; **quyanqûlaq** “Tavşancıl otu bitkisi”; **quyan mışarı** “Küçük çayır sedefi”; **quyansıq** “Epilepsi türü” (BAH V, 645); **quyantaban** “Tavşan ayağı bitkisi”; **quyan yabalağı** “Baykuş” (BAH V, 646).

ûzan: Çalı horozu.

ûzan kükây “Çil”; **ûzanqaş** “Sabun otu” (BAH VI, 639).

ûkü: Baykuş.

ûkü “Bazı kuşların tepesindeki tüyler”; **ûkübaş kübäläk** “Çam güvesi”; **ûkü yabalağı** “Baykuş” (BAH VI, 834).

ûyräk ördek.

ûyräkmürün “Ördeğe benzeyen yassı ve geniş gagalı, yumurtlayan, süt içen bir hayvan” **ûyräktümşüq** “Ördeğe benzeyen yassı ve geniş gagalı, yumurtlayan, süt içen bir hayvan” (BAH VI, 826).

sısqan: Fare.

huqır sısqan “Köstebek”; **läpäk sısqan** “Köstebek”; **sısqan bürüsü** “Baklagillerden bir bitki”; **sısqan hurt** “Sırtı siyah çizgili olan at donu için kullanılır”; **sısqanqüyrüq** “Uzun küçük yapraklı, küçük kırmızımsı çiçekleri olan kır bitkisi” (BTH II, 269).

tawıq: Tavuk.

tawıq küz “Tavuk karası (Bir göz hastalığı)”; **tultırğan tawıq** “Şişman insan” (BTH II, 327); **tawıq baş** “Düşünemeyen, her şeye akıllı yetmeyen kişi” (BTH I, 125).

täkä: Teke.

huqır täkä “Köpek cinsi”; **kük täkähî** “Çulluk”; **qarttar täkähî** “Dünürlerin kız istemeye geldiğinde yiyecek doldurarak getirdiği sandık” (BTH II, 441).

türpı: Kirpi.

türpı “Annesini emen dananın ağzına geçirilen bir tür burunluk” (BTH II, 345).

türna: Turna

türna tubıgınan “Çok anlamında kullanılır”; **türna tubıgınan** “Sığı anlamında kullanılır. **türna yılāgı** “Ahududu” (BTH II, 372).

tülkü: Tilki.

tülküğüyrüq “Bir tür çayır bitkisi” (BTH II, 384).

tuqran: Ağaçkakan.

tuqranbaş “Baklagiller ailesinden yuvarlak yapraklı bir bitki” (BTH II, 406).

tumırtqa: Ağaçkakan.

tumırtqa balanı “Mavi çiçekleri olan bir bitki (bir tür kartopu bitkisi)”; **tumırtqabaş** “Baklagiller ailesinden yuvarlak yapraklı bir bitki”; **tumırtqa täwbähı** “Gerçekleştirilmeyen tövbe için kullanılır” (BTH II, 410).

ügız: Öküz.

ügız yüzük “Bir çocuk oyunu” (BTH I, 432), **ügız kügäwını** “At sineği”; **ügız küzi** “Papaz külahı bitkisine benzeyen iri yapraklı bir ilaç bitkisi” (BTH II, 486).

yabalaq: Puhu kuşu.

yabalaq qar “İri iri yağın, yumuşak kar için kullanılır” (BTH II, 772).

yılan: Yılan.

yılanbalıq “Yılan balığı” (BAH IV, 202); **yılan başlı ülän** “Uzun ömürlü bir bitki türü”; **yılanbawır küldäk** “Parlak dokumadan elbise”; **yılanbawır salğı** “Keskin turpan”; **yılanbawır tuqıma** “Siyah çizgili kumaş”; **yılanğaraq / yılanqaraq** “Bir göz hastalığı” (BAH IV, 203); **yılanqaraq** “Dolama rahatsızlığı”; **yılan kısırtkı** “Kertenkele”; **yılan küpşähı** “Engeerek otu”; **yılan küz** “Parmaktaki çiban”; **yılan küzi** “Göz hastalığı”; **yılan quzağı** “Nilüfer çiçeği” (BAH IV, 205); **yılantamır** “Yılan kökü bitkisi”; **yılan tarılı** “Batalık otu”; **yılantıl** “Öbek oluşturarak yetişen bir tür ot (Lat. Deschampsia cespitosa)”; **yılan ülänı** “Burçak”; **yılanhabaq** “Buğdaygillerden uzun ömürlü bir bitki türü (Lat. Cleistogenes)”; **yılan ılasını** “Bir kartal cinsi” (BAH IV, 206); **yılanıybık** “Düğün çiçeği” (BAH IV, 205).

yılqı: At.

yılıq bürsağı “Yabani yonca” (BAH IV, 211)

yümran: Tarla sincabı

yümran ülânî “Fundagillerden bir bitki” (BAH IV, 92).

b) Doğadan İnsana Yapılan Aktarmalar

Her dilde yaygın olarak görülen bir deyim aktarması türü, doğadaki nesnelerin adlarının ve bunlarla ilgili sıfatların insanlar için kullanılmasıyla oluşur (Aksan 2009: 65). Söz konusu edilen şahıs, varlık veya nesnelerin iyi taraflarının dile getirildiği metaforlar (deyim aktarmaları) “metaforlarda olumlu bakış açısı”, kötü tarafların ifade edildiği metaforlar da “metaforlarda olumsuz bakış açısı” (Erdem: 82-83) olarak değerlendirilmektedir. Başkurt Türkçesinde hayvan adlarından oluşan söz varlığı içerisinde de insana yapılan aktarmalar vardır. Genellikle olumsuz bakış açısıyla yapılan aktarmalar görülmele birlikte insanları övmek için de aktarmalara yer verilmiştir.

alağanat: Kara alımlı örümcek kuşu (Lat. Lanius minor).

alağanat “Kendine kolay iş arayan, avare dolaşan kişi” (BAH I, 223).

arğımaq: Küheylan.

arğımaq “Çok hızlı hareket eden insanlar için kullanılır” (BAH I, 305).

arıslan: Aslan.

arıslan “Korku bilmeyen, gayretli kişi” (BAH I, 337).

arza: İki yaşına kadar annesini emen tay ya da buzağı.

arza “Şımarık” (BAH I, 305).

ayğır: Aygır.

ayğır “Kadınlara düşkün erkekler için kullanılır” (BAH I, 174).

ayıw: Ayı.

ayıw “Kaba davranışları olan, heybetli, güçlü kişi” (BAH I, 190).

baqa: Kurbağa.

baqa tamak “Doymak bilmeyen kişiler için kullanılır” (BAH II, 94).

bayğüş: Baykuş.

bayğüş “Tembel ve miskin kişi” (BAH II, 83).

bızaw: Buzağı.

bızaw “Yumuşak huylu kişiler için kullanılır”; **ujım bızawı** “Elinden iş gelmeyen kişi” (BAH II, 445).

bısäy: Kedi.

bısäy “Sessiz kişiler için kullanılır” (BAH II, 239).

bürküt: Kartal.

bürküt “Güçlü ve cesur kişiler için söylenen söz”; **bürküt küzli** “Keskin ve zeki bakışlı”; **bürküt qarashı** “keskin ve zeki bakışlı”; **bürküt tanaw** “Büyük, kemerli burun” (BAH II, 363).

bürsä: Pire.

ut bürsähi “Küçük boylu, çevik kişi” (BTH I, 165)

bürı: Kurt.

bürı “Kötü kişiler için söylenir” (BAH II, 431); **bürı awız** “Büyük ağızlı kişi” (BAH II, 431); **bürı aızı** “Öfkelenen biri, birini azarlamak için kullanılır” (BAH II, 431); **bürı bawır** “acımasız kişi” (BTH I, 124); **qart bürı** “Çok şey görmüş geçirmiş kişilere söylenir.”

duñız: Domuz.

duñız “Söz dinlemeyen, düzensiz kişiler için kullanılır” (BAH III, 450).

ätäs: Horoz.

ätäs “Her zaman kavga etmeye hazır olan kişiler için kullanılır”; **küzgü ätäs** “Gücünü göstermeye çalışanlar için kullanılır” (BTH II, 758).

hariq: Koyun.

hariq “Ahmak insanlar için kullanılır” (BTH II, 577).

hıyr: İnek.

hıyr awırwı “Beceriksiz kişiler için kullanılır.” (BTH II, 622).

ılasın: Şahin.

ılasın “Yiğit, cesur kişi” (BTH II, 494).

işäk: Eşek.

işäk “Akılsız kişiler için kullanılır” (BAH III, 837).

ıt: Köpek.

ıt “Kötü kişiler için kullanılır”; **ıt** “Bir kişinin yaptığı iş karşısında etkilenince söylenen söz”; **ıt** “Canlı anlamında kullanılır”; **ıt baxıtlı** “Çok şanslı”;

it ärhizi “Çok arsız, şımarık”; **it it kütüwü** “Toplu hâlde dolaşan insanlar”; (BTH II, 727); **it küz** “suratsız insan” (BTH I, 564); **it yänli** “Çok sabırlı”; (BTH II, 727).

küşük: Köpek; köpek yavrusu.

küşük “Çocuklara sevgi sözü”; **küşük** “Patronuna hizmet edenlere veya birinin ardına takılana söylenir” (BAH IV, 705); **küşük kiyaw** “İç güveyi” (BAH IV, 705); **üyah küşük** “Kötü olan, ferdi davranan akrabalar için kullanılır” (BAH IV, 705).

kürkä: Hindi.

kürkä “Övünen insanlar için kullanılır” (BAH IV, 849).

qünü: Uzun kahverengi tüylü, kısa ayaklı, yırtıcı bir hayvan.

qünü “Obur; açgözlü” (BAH V, 457)

qürt kurt (böcek)

qürt “Bir şeylere yapışıp bırakmayan kişilere söylenir”; **qürt** “Kötü kalpli kişiler için kullanılır”; **ağas qürtü** “Yerinde duramayan” (BAH I, 143); **küplü qürt** “Sıcak havada kalın giysiler giyene söylenir”; **küz qürtü** “Kıskanılacak şey” (BAH V, 491); **yir qürtü** “Yerinde duramayan çocuk için kullanılır” (BAH V, 490).

quş: Kuş

irikli quş “Yaptığı her işte başarılı kişi” (BAH V, 518).

quy: Koyun.

quy küz “Büyük kahverengi göz” (BAH V, 541).

quzgün Kuzgun

quzgün “Açgözlü” (BAH V, 401).

quzi: Kuzu.

quzi küz “Büyük kahverengi göz” (BAH V, 539).

quyan: Tavşan.

quyan “Biletsiz yolcu”; **quyan** “Korkak”; **quyan irin** “Tavşan dudak; doğuстан üst dudak üstünde bulunan yarık” (BAH V, 644); **quyan yüräkl** “Korkak” (BAH V, 643).

saqal: Çakal.

saqal “Haşın insanlar için kullanılır” (BTH II, 643).

şūŋqar: Sungur.

şūŋqar “Gayretli, cesur erkekler için kullanılır” (BTH II, 663).

tawıq: Tavuk.

küşäkkän tawıq “Miskin miskin duran kişilere söylenir.”; ŷy (veya kü) tawıŷı “Evide durmayı seven kişi”; **tultırğan tawıq** “Şişman insan” (BTH II, 327); **tawıq baş** “Düşünemeyen, her şeye akli yetmeyen kişi” (BTH I, 125).

täkä: Teke.

qız tākä “Çift cinsiyetli kişi” (BTH II, 441).

tülkü: Tilki.

tülkü “Hilekâr kişi”; **qart tülkü** “Hilekâr yaşlı insanlar için kullanılır.” (BTH II, 384); **tülkü küz** “keskin göz için kullanılır” (BTH I, 560).

yılan: Yılan.

yılan “Kötü, hilekâr kişiler için kullanılır.” **yılan tıllı** “Acı konuşan” (BAH IV, 202).

vulbarıs: Kaplan.

vulbarıs “Korku bilmeyen, cesur erkek” (BTH II, 768).

zyıtm: Turna balığı.

zyıtm “Ani ve hızla hareket eden kişi” (BAH II, 624).

c) Hayvan İsimleriyle Kurulan Deyimler

Doğan Aksan, deyimlerle ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapmaktadır: *“Deyimler bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası, maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halk bilim açısından da önemli sözlerdir. Ayrıca bu dil öğeleri her dilin iç yapısını, anlam özelliklerini de yansıtır. Bu nitelikleriyle deyimler, her dilin kendine özgü, başkalarından ayrılan bir yönünü oluşturur; bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini gösterir.”* (Aksan 1990: 83-84). Başkurt Türkçesi söz varlığında içinde hayvan ismi geçen deyimler bulunmaktadır. Bu, Başkurt Türklerinin yaşam biçimleri ve kültürleriyle yakından ilgilidir. Hayvancılık geçim kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir ve doğayla yüzyıllardır iç içe yaşamış olan Başkurt Türkleri hayvanların hareketlerini gözlemlemiş bazen bir kızın yürüyüşü, bazen sabırsız olan birinin tavrını ya da sözün çok uzatılmasını hayvan isimlerinin geçtiği deyimlerle

ifade etmiştir. Deyimler yapıcı tek tek anlamları olan sözlerdir ancak bir bütün hâlinde başka anlamlar yüklenerek bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Biz de aşağıda ayrılmayan bu parçaları, Başkurt Türklerinin maddi ve manevi kültürünü yansıtan sözleri yani deyimleri aşağıda veriyoruz.

at

at başınday “Çok büyük”; **at başınday altın tabıw** “Bir şey için gururlanmak”; **at kiwîk** “İri kemikli, heybetli”; **at kiwîk işläw** “Yorulmak bilmeden çalışmak”; **at küzindäy** “Kendi değerinden daha düşük olan şeyler için kullanılır.”; **at qülünlatıw** “Sözü uzatmak”; **at mingändäy bulıw** “Çok gururlanmak”; **at yitkän yir** “Her yer” (BAH I, 359).

ayıw: Ayı.

ayıw mayı hürtüw “Bir şeyi birinden habersiz almak”; **ayıw başı aşarzáy bulıw** “Çok öfkelenmek”; **ayıwzán qasqan bürigä** “Bir durumdan kurtulup başka zor bir duruma düşmeyi ifade eder.” (BAH I, 190); **ayıwğa quyıw** “Demet, deste” (BAH I, 191).

baqa: Kurbağa.

baqa hıwın sıgarıw “Kulağa giren suyu zıplayarak çıkarmak” (BAH II, 94).

balıq: Balık.

balıq kiwîk “Çokluk bildirir.” **bir balık başın säynäw** “Her dönüşte bir şey söylemek” **balıq hurpahı işıw** “Açlık çekmek” (BTH II, 123)

bısey: Kedi.

utqa (quzğa) başqan bısay kiwîk “Sabırsız, bir oraya bir buraya giden kişiler için kullanılır.”; **ıt mınän bısey kiwîk** “Kendi aralarında tartışan kişilere denir.” (BTH I, 136).

bürî: Kurt.

bürî bawırı aşagan “Çok kötü kişi”; **bürî başı aşarzáy bulıw** “Çok sinirlenmek”; **bürinän ürkkän harıq kütüwı** “Korkudan kaçışan kişiler için söylenir.”; **bürîhı ülüw** “Büyük bir başarıyla karşılaşma”; **ıstä büriler ülüw** “Çok öfkelenmek”; **bürî awızınan ütkäriw** “Büyü ile tedavi etmek” (BAH II, 431-432).

duñgız: Domuz.

duñgızzan bır bürtük qıl “Cimri insanlar için kullanılır.” (BTH I, 295).

düyä: Deve.

düyä qüyrüğü yirgä tıygäs “İmkansız olan işler için alay etmekte kullanılır.”; **düyä muymınan käkri** “Kötü yapılmış bir iş ya da yanlış söylenmiş bir söz için kullanılır.”; **düyä üzniñ käkrihñ bilmäy** “Kendi eksikliklerinin farkında olmayan kişiler için kullanılır.”; **tüymäläyzi (ınäläyzi) düyaläy itiw** “Bir şeyi ya da sözü abartmak” (BAH III, 432-433).

ätäs: Horoz.

qızıl ätäs qundırıw (yiberiw, üsürüw) “Yangın çıkarmak”; **qızıl ätästen yalatıw** “Yangın çıkarmak” (BTH II, 758).

hıyır: İnek.

hıyır qüyrüğü tıyiw “Yiyeceklerin bol olması”; **hıyır müğüzünä ilir nemehi yuq** “Çok fakir” (BTH II, 622).

hülük: Sülük,

hülük kiwük “Zarif, uzun boylu”; **hıw hülügü** “Zarif, uzun boylu, kıvrak hareket eden” (BTH II, 601).

işäk: Eşek.

irtäghin işäk qayğırtqan “Gamsız kişiler için kullanılır.”; **işkänhñ işäk sumarin** “Bir işi bozan kişi için kullanılır.”; **qartaya bilmägan qart işäk** “Yaşına uygun davranmayan yaşlı kişiler için kullanılır.” (BTH I, 418).

it: Köpek.

awızınan sıqqandı it aşaması “Seviyesiz sözler için kullanılır.”; **bäyzän isqınğan it kiwük** “Şaşırılmış kişiler için kullanılır.”; **itim tip dä bilmäy** “Biri ni bir şey yerine koymamak.”; **maylap taşlahañ da it aşaması** “Yüzüne bakılmayacak kadar kötü şeyler için kullanılır.”; **it küzi tütün bilmäs** “Hiç çekinmeyen, rahat kişiler için kullanılır.”; **it kürmägändi küriw** “Cefa çekmek.”; **it itkä, it qüyrüqqa** “Kendine verilen işi başka birine söyleyen için kullanılır.”; **ittän kün küriw** “Çok zorlu bir hayat geçirmek.”; **it hıwın kiltüriw** “İyice dövmek.”; **it huğarıw** “Boş boş vakit geçirmek.”; **it bulıw** “Çok yorulmak.”; **it bälähñ türgühüz** “Evin içi çok soğuk olduğunda kullanılır.”; **it bäläh mınän** “Çok büyük bir zorluğu anlatmak için kullanılır.”; **inä yütqan it kiwük** “Çok zayıf olan kişiler için kullanılır.”; **it aşahın** “Öfkeyle razı olunmadığını anlatır.”; **it ayağı qurtlağan saq** “Çok sıcak olan vakit.”; **it ayağı qurtlağan yir** “Çok kalabalık yer.”; **it itip** “Umursamamak.”; **it kiwük** “Çok.”; **it awızına ağas tıgıp yürüw** “İşsiz dolaşmak” (BTH I, 93).

käzä: Keçi.

käzä mayı sığarıw “Çok yorulmak”; **käzä tüküw** “Öfkelenmek” (BTH I, 588-589).

kügärsin: Güvercin.

kügärsin kiwîk gürläw “Güzel ve yavaş bir şekilde konuşmak; güzel bir şekilde yaşamak”; **par kügärsindäy** “Güzel bir şekilde yaşamak”; **kügärsin küzindey** “Büyük ve taze yiyecekler için kullanılır.”; **kügärsin hütü ginä yuq** “Sofrada her şeyin olduğunu gösterir. (BTH I, 560).

kürkä: Hindi.

kürkä kiwîk qabarıw “Boş yere övünmek” (BAH IV, 849)

küsük: Köpek yavrusu.

küsü yitkängä küsüktäy “Kendinden güçsüz birini yenersen söylenir.” (BTH I, 550).

qarluğas: Kırlangıç.

qarluğas qanatı kiwîk (qanatınday) “Yay gibi kaşlar için kullanılır.” (BTH I, 644).

qaz: Kaz.

qaz tışi kiwîk “Güzel yazı için kullanılır.” (BAH V, 91).

qürt: Kurt.

qürt saqqan kiwîk “Bir oraya bir buraya sebepsizce koşturanlara söylenir.”; **qürtün quştürüw** “Herkesin önünde birinin suçunu ifşa etmek.” (BTH I, 684), **künjlgä qürt tüşüw** “Şüphelenmek”.

qüş: Kuş.

awız mınän qüş tütüw “Becerikli, çalışkan kişiler için kullanılır.”; **qara taşqa qüş qundırmas kişî** “Cesur kişiler için kullanılır.”; **qüş kiwîk yitiz** “Çevik kişiler için kullanılır.”; **qüş kiwîk üsüw** “Çevik kişiler için kullanılır.”; **qüş üsmaşlıq hıwıq** “Çok soğuk”; **qüştar üsüp yitmäs yir** “Çok uzak”; **qüş tılındäy ginä** “Çok kısa haber”; **qüş hütü** “Bulunmayacak şeyler için kullanılır.”; **qüş hütü ginä yuq** “Her şey var demektir.”; **qüş täni qalqıw** “Tüylerin diken diken olması” (BAH V, 522).

quy: Koyun.

quy üstünä turğay üyalay “Çok zengin bir hayat için kullanılır.” (BTH I, 692).

quyan: Tavşan.

arba mınän quyan qıwıw “Onaylanmayan bir iş yapmak”; **atmağan quyanğa qazan asıw** “Henüz olmamış bir iş için kullanılır.”; **quyan qanı kiwîk** “Koyu kırmızı renkte (çay için)” (BAH V, 643).

ükü: Baykuş.

ükü ülüw “Cefa çekmek” (BAH VI, 834).

ürmäksi: Örümcek.

ürmäksinän kürmäksï “Birbirlerinden bir şeyler görüp yapanlar için kullanılır.” (BTH II, 497).

säwkä: Ala karga.

qara säwkä kiwïk “Çokluğu anlatmak için kullanılır.” (BTH II, 288).

sïbïn: Sinek.

baştan sïbïn üsürüw “Suçsuz olduğunu ispatlamak, aklanmak.”; **sïbïndäy yän** “Bir şeyi küçültmek için kullanılır.”; **sïbïn kiwïk qırılıw** “Çok sayıda ölen olduğunda kullanılır.”; **sïbïn tiymäs sïr itïr** “Dokununca ağlayan, feryat eden kişiler için kullanılır.” (BTH II, 183).

tana: Dana.

tar yirgä tana başı “Toplanmış kişilerin yanına bir kişi daha geldiğinde söylenir.” (BTH II, 309).

tawıq: Tavuk.

tawıq süplähä lä bütmäs “Çok ufak şeyler için kullanılır.” (BTH II, 327)

tay: Tay.

başqa tay tipmägän “Faydasız bir işle uğraşmamak gerektiğini anlatmak için kullanılır.” (BTH I, 126); **tay mïndirïw** “Uğurlamak” (BTH II, 297).

turğay: serçe (Baskurt Türkçesinde serçenin türlerine ait 30 farklı isimlendirme mevcuttur.) **turğay başınday** “Küçük bir şey büyütülerek anlatıldığında kullanılır.” (BTH II, 415); **turğay tubığan** “Bir duruma öfkelenme veya şaşırma bildiren bir ünlem olan “hay” anlamında kullanılır” (BTH II, 401).

yılan

yir aştında yılan küyşägänïn bilïw “Her şeyi bilenler için söylenir.”; **yılan ayağın kişkän** “Hile ve kötülük yapmayı çok iyi bilenler için kullanılır.”; **yılan bulup uralıw** “Hileyle aldatmak”; **yılan saqqan kiwïk** “Birden irkilince veya bağırınca kullanılır.”; **yılan işi** “Kötü işler için kullanılır.”; **quyında yılan aśraw** “Yanında olan kişinin kötü olduğunu fark etmek”; **yilanday tïldï sığarıw** “Kötü bir haber verme için kullanılır.”; **yılan müğüzü alıw** “Şanslı olup zenginleşmek.” (BTH I, 447).

Sonuç:

Baskurt Türkçesi, hayvan isimlendirmeleri bakımından oldukça zengindir. Çalışmamızın temelinde yer alan Baskurt Türkçesi söz varlığı içindeki

hayvan adlarından 73 hayvan adına ait aktarma belirlenmiştir. Bu aktarma örnekleri karşıladığı kavramlar bakımından oldukça geniş bir görünüm arz etmektedir. Örneklerin bitki, alet, hastalık, miktar vb. için kullanıldığı görülmektedir. Ancak örnekler arasında süsleme, motif adı, kimyasal terim, kutlama veya bayram adı, çocuk oyunu, doğa olayı, yağış türü, çıban, uçuk, renk, eşya gibi kavramların da karşılandığı tespit edilmiştir. Belirlenmiş olan bu aktarmalarda en büyük yeri bitki türleri oluşturmaktadır.

Başkurt Türkçesinde sadece hayvan isimleriyle yapılan aktarmalar değil hayvanların organ ya da bölümlerine ait de aktarmalar da oldukça zengindir. Örneğin, qanat ismiyle *aqqanat* “yılan otu” (BAH I, 205), *aqquyrûq* “nemli yerde yetişen bir bitki türü”, *ayğūlaq* “solungaç” “*ayğūlaq tamğahı* “telif hakkını gösterir damga” (BAH I, 175). Ayrıca toponimide (yer adları bilimi) hayvan adlarıyla oluşturulmuş yer adları bakımından da Başkurt Türkçesi zengindir. *Bürküt tawı*, *Bisây tawı*, *Bürı tawı*, *Aqqūştaw* gibi. Hayvan bilgisine ait olan aktarmalar ve toponimi de kullanılanlar ayrı çalışmaların konusu olabilir.

Biz bu çalışmada sadece hayvan isimleriyle ilgili olanları değerlendirdik. Türkiye’de hanımeli olarak bilinen bitkiyi “ayıw balanı (ayı bitkisi)”, uzun, çiçeksiz bir bitkiyi “quyan qūlaq (tavşan kulak)” olarak adlandıran; sözü uzatmayı “at qūlūnlatıw (at doğurtmak)” olarak değerlendiren Başkurt Türklerinin üretici hayal gücünü gösteren aktarmalardan sadece hayvan adlarıyla ilgili kurulanlar değerlendirildiğinde ortaya çıkan zenginlik, toplumun kültürel yapısındaki zenginliğin göstergesidir.

KAYNAKLAR

- AGİŞEV, İ. M.; vd., **Başqurt Tiliñiñ Hüzlügi**, Moskova, 1993.
- ÄHTÄMOV, M.X., **Başqurt Tiliñiñ Grammatika Hüzlügi**, Üfü, 1994.
- ÄHTÄMOV, M.X., **Başqurt Xalıq Mäkaldäri häm Äytümdäri Hüzlügi**, Üfü, 2008.
- ÄHTÄMOV, M.X., **Xäzırgı Başqurt Tili – Leksikologiya, Frazalogiya, Leksikografiya**, Üfü, 2002.
- AKALIN, Şükrü Haluk; vd., **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- AKALIN, Şükrü Haluk; vd., **Yazım Kılavuzu**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- AKSAN, Doğan, **Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara 2009.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim III**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- AKSAN, Doğan, **Türkçenin Gücü**, Ankara 1990.
- AKSAN, Doğan, **Türkçenin Sözvarlığı**, Engin Yayınları, Ankara 2006.
- BAYTOP, Turhan, **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- ERDEM, Melek, **Modern Oğuz Türkçesinin Söz Varlığı**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009.
- ERDEM, Melek, **Türkmen Türkçesinde Metaforlar**, KÖKSAV Tengrim Türkçülük Bilgisi Araştırmaları Dizisi 6, Ankara, 2003.
- ERGENE, Oğuz, “Türkiye Türkçesinin Söz Varlığında Hayvan Adlarının Organ Adlarıyla Ya Da Vücut Bölümlerine İlişkin Adlarla Oluşturduğu Deyim Aktarması Örnekleri”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 9/6 Spring, p. 319-365, Ankara, 2014.
- GUİRAUD, Pierre (çev. Berke Vardar), **Anlambilim**, İstanbul 1999.
- XİSAMİTTİNOVA, F. G., **Başqurt Tiliñ Akademik Hüzlüğü (I-VI)**, Üfü, 2012.
- İŞBAYEV, K.G., **Xäzırgı Başqurt Tili**, Üfü, 1986.
- İŞBİRZİN, E. F.; vd., **Başqurtsa-Russa Hüzlük**, Moskova 1996.
- KARAAĞAÇ, Günay, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KİYİK BAYEV, J. F., **Xäzırgı Başqurt Tiliñ Leksikahı häm Frazeologiyahı**, Üfü, 2002.
- LYONS, John, **Kuramsal Dilbilime Giriş**, (Çev. Ahmet Kocaman), Ankara, 1983.
- MARTINET, Andre, (çev. Berke Vardar), **İşlevsel Genel Dilbilim**, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul, 1985.
- MUSTAFAYEV E. M.; ŞÇERBİNİN, V. G., **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1996.
- RICEOUR, Paul, **Zaman ve Anlatı: Bir, Zaman, Olayörgüsü, Üçlü Mimesis**, (çev. Mehmet Rifat Sema Rifat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- UĞUR, Nizamettin, “Benzetme, Eğretileme, Değişmece ve İmge Nedir?”, **Promete**, Şubat 1993.
- VARDAR, Berke, vd., **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2002.
- YAYLAGÜL, Özen, “Dîvânü Lûgâti’ t Türk’teki Ad Aktarmalı (Metonymic) Yapılar”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, Ankara, 2006.
- ZEYNULLİNA, F.D.; vd., **Xäzırgı Başqurt Tiliñ Añlatmalı Hüzlüğü**, Üfü, 2004.

SIRALI ÖGELER ÜZERİNE

N.Sadullaeva

Özbek dili gramerinin araştırma tarihi, yaklaşık iki yüz yıllık bir dönemi kapsar. XIX. yüzyılda Özbekçeyi öğrenenlere pratik kılavuz olarak sözlükler ve ilk gramer kitapları hazırlanmaya başlamıştır. Bu gramer kitaplarında sıralı ögeler hakkında bilgi verilmemiştir. 1940 yılında A. Gulomov'un Özbek tili grammatikası "Özbekçe Gramer", 1948-1955 yıllarında "Sodda gap "Basit Cümle" adlı kitapları yayımlandı. Bu eserler, Özbek dili grameri alanındaki önemli kitaplardır ve bu kitaplarda gramer kategoriler, özellikle, sıralı ögeler detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Sıralı ögelerin karşılıklı denk olması, onların aynı söz türü ile verilmesi sıralı ögelerde hal(durum), çoğul, iyelik ekleri ve bağlaçların kullanımı gibi konular, söz konusu kitapların büyük bir kısmını oluşturur. Sıralı ögeler hakkında oldukça geniş bilgi V. Raşetov'un "Çağdaş Özbekçe" kitabında verilmiştir ve cümleler edip tarafından bitişik(slitniye) olarak adlandırılmıştır: "Sıralı ögeli cümleler yapısına göre geniş basit cümlelerden farklı değildir. Özbekçede Sıralı ögeli cümleleri 3 türe ayırabiliriz:

1. Bir yüklemlilik birkaç öznelik;
2. Birkaç yüklemlilik bir öznelik;
3. Bileşik birkaç yan ögeli. (Raşetov : 1946)."

A. N. Kononov, "Özbek dilinin grameri" adlı kitabında cümlelerin sıralı ögelerini aşağıdaki şekilde tanımlamıştır: "Cümlelerin sıralı ögeleri (cümlede tekrar edilmiş temel ve yan ögeler) karşılıklı bağlaçlı veya bağlaçsız bağlanmış olabilir (yani yazıda belli bir noktalama işareti ve sıralı ahenk aracılığıyla)" (Kononov 1948). Bilim adamı, sıralı ögeler sırasına tekrarlanan ögeleri de ekler. A.N. Kononov'un bu düşüncesine F.S. Ubayeva katılmaz. Onun düşüncesine göre bir düşünceyi daha güçlü, daha etkili tanımlamak için cümlelerin belli bir ögesi tekrar gelebilir fakat sıralı öge olamaz. Tekrar olarak kullanılan ögeleri A.Gulomov ve İ.Ustinov'lar da sıralı öge saymazlar. Tekrar kullanılan temel veya yan ögeleri bulunan cümleleri R.Sayfullayeva, bileşik cümlelerin

tipik çeşitlerini esas olarak inceleyip onları şartlı tekrar cümleler diye adlandırır (Ustinov 1946).

O dönemin yapıldığı okul ders kitapları ve Özbek dili söz dizimi üzerine yazılmış diğer ders kitaplarında da sıralı ögeler hakkında açıklanması gereken bazı düşünceler vardır. 1956 yılında yayımlanan “Özbek dili grameri II bölüm. Söz dizimi” ders kitabında söz konusu birime aşağıdaki gibi tanım verir: “Cümle içindeki aynı ögelere sıralı ögeler denir. Sıralı ögeler karşılıklı bağlaçlar aracılığıyla veya bağlaçsız yani sıralı ahenk ile bağlanır... Nevai çiçeği, renği çok severdi(Sayfullayeva 1994)”

Söz konusu ders kitabının 1957 tarihli yayımında sıralı ögelere daha detaylı tanım verilmiştir: “Aynı soruya cevap olarak cümlenin bir ögesine bağlanan ögelere sıralı öge denir”. Bu ders kitabının sonraki yıllardaki yayımlarında da aynı tanım verilmiştir fakat konu yaygınlaşmamıştır. O yıl F.S.Ubayeva’nın “Cümlenin sıralı temel ögeleri hakkında” adlı yazısı ilan edilip, sıralı ögeye aşağıdaki gibi tanım verilir. “İki veya ondan daha fazla olup eşit bağlaçlar veya karşıtlık aracılığıyla karşılıklı bağlanan cümlenin belli olan ögesi ile aynı çeşitteki ögelere sıralı ögeler denir.

Sıralı temel ögeler, bunların tanımı, sınıflandırılması, nitelenmesi, bunlarda noktalama işaretleri ve çeşitli bağlaç unsurlarının kullanılması, F.S.Ubayeva tarafından cümlenin yan ögelerinde birleşme olgusu, D.Aşurova’lar tarafından incelenmiştir. Üstelik sıralı ögeler hakkında düşünceler, “Şimdiki Özbek edebi dili” ders kitabında da verilmiştir. Bu kitapta sıralı ögelere aşağıdaki gibi tanım verilmiştir: “Bir cümlede birden fazla aynı tipteki cümle ögeleri, yani özne, yüklem veya aynı tipteki yan ögeler gelebilir. Aynılığı oluşturan böyle ögeler, sıralı ögeler sayılır. Böyle ögelere katılan cümle sıralı ögeli cümle sayılır”.

Cümlenin sıralı ögeleri aşağıdaki özellikleri ile farklılık gösterir: 1. Sıralı öge komponent(öge)leri karşılıklı denk ilişkide olur; 2. Onlar cümlede aynı söz dizimi görevini yerine getirir; 3. Bunlar genel sayılan öge ile aynı ilişkide olur; 4. Eşit bağlaçlar aracılığıyla bağlanır veya bağlanabilir; 5. Sayma tonları vasıtasıyla teleffuz edilir; 6. Genelde aynı söz türlerinden açıklanır, gramere ait biçimleri de aynı olur.” Bu kitapta sıralı özneler, yüklemeler, sıralı tamlayan, sıralı nesnelere, bileşik zarf tümleçleri gibi konular detaylı açıklanmıştır.

İngiliz dilbilimcileri bileşik ögeler konusunda Özbek ve dünya dilbilimi araştırmacıları ile hemfikirdir. Bunu aşağıdaki bazı eserlerin çözümlemesinde görebiliriz. İngilizce gramer kategorileri araştırması ile uğraşan B.A.İliş “Stroy sovremennogo anglyskogo yazıka” adlı eserinde şöyle belirtir: “Cümlede aynı görevi yerine getirmekte olan, bağlaçlı veya bağlaçsız birleşeni iki veya ondan daha fazla olan parçalar – sıralı ögeler de var” ve “sıralı ögeler derken, aynı söz türüne ait kelimeleri anlarız (iki veya ondan daha fazla özne, yüklem, nesne ve

saire), Bunların hepsi cümlelerin temel öğeleriyle aynı ilişkide olur (eğer yan sıralı öğeyi alırsak, onlar cümlelerin temel öğelerine aynı şekilde tabi olur). İngiliz dilbilimi tarihinde (diğer dillerdeki gibi) böyle cümleler “slitnoye predlojeniye” diye adlandırılmıştır. Bileşik öğelerin özellikleri aşağıdaki gibidir:

1. Aynı görevi yerine getiren;
2. bağlaçlı veya bağlaçsız birleşen;
3. iki veya ondan fazla olan parçalar.

İngiliz dilbilimci R.Lout, içerikli cümle üzerinde durarak iki tanımı birleştirir, yani “içerikli cümlede sunulan veya gizli(implisit) durumdaki bir ya da birden fazla özne ve şahıslı eylem bulunmakta ya da o iki ve daha fazla yalın cümleden oluşmaktadır. R.Lout’un devamlıları araştırmalarında tanımın birinci ve ikinci parçasından yararlanmışlardır. Tanımın birinci parçası, gramer uzmanlarını basit cümlelerin sıralı öğeleri çeşitli görünüşleri içerikli cümleye eklemeye imkan sağladı. XIX.yüzyılın birinci yarısındaki dil bilgilerinde önceki gibi bileşik cümle, birleştirici bağlaçlarla birleşen cümleler ve sıralı öğeli basit cümleler içerikli cümle olarak çözümlenirdi. XVIII. ve XIX. yüzyıllar İngiliz dil bilgileri ve günümüzün ölçülü dil bilgisinde de sıralı öğeli (genellikle yüklem ve öznelerin bir araya gelmesi) basit cümlelerin içerikli cümleler grubuna eklemişti. Sıralı öğeli cümleler üzerinde duran L.L.İofik’in düşüncesine göre, böyle öğeler için eşit ilişki önemli olmuştur. Tek yüklemli cümlelerde (bağımlı sıralı ve bağımsız sıralı) eşit ilişki, söz dizimsel sıralanmayı ifade etmek, birbirini ve genel tamlayan veya tamlanan üyeye eşit ilişkide olan sıralı öğelere bağlamak için kullanılır. Bunda cümledeki söz dizimine ait birleşen teklıkların eşit ilişkisi için temel ve gerek şart bulunmaktadır. Bu olgu, Rusça ve İngilizcede oldukça yaygınlanmıştır ve fazla açıklama istemez. İ.Cumaniyazov’un cümle sıralı (komponent) öğelerin söz dizimine ait çözümlenmelerine yönelik bilimsel çalışmasında da özellikle komponent(öge) ilişki vurgulanır.

İngiliz bilim adamlarının Özbek, Rus ve diğer dilbilimciler gibi sıralı öğeler bölümünde bağlaçlara vurgu yaptığı dipnotlardan da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz dizimine ait ilişkilerin bazı çeşitleri de, bilim adamlarının düşüncesine göre, sıralı öğeleri oluştururken önemlidir. Sıralı öğeleri birleştirici ilişki cümle için önemli değil, çünkü o cümleyi değil, cümle öğelerini genişletir: “Kelimeler arasındaki ilişkiyi anlaşılan üç çeşidi hariç cümlede tekrar bir çeşidi – sıralı öğeler arasındaki ilişkiye ayırabiliriz. Örneğin: a table and a chair – masa ve sandalye

He walked to the window and opened it – O pencere yanına geldi ve onu açtı. Bu ilişki oldukça basit ayrılır. Bunun için cümleye paralel olarak eşit ilişkideki iki, üç ve ondan fazla kelimeyi eklemek uygundur. Bu tipe bağlaçlı

ilişki diyebiliriz. Böyle ilişki cümle niteliği için çok önemli değildir. Böyle bir ilişki, cümlenin niteliğini değiştirmeden yeni ögeleri ekleme imkanını sağlar. Bağlaçlı ilişki atributiv(ekli) ilişki gibi cümleyi değil, onun ayrı içerikli parçalarını genişletir.

Sıralı ögeler söz dizimine ait ilişkinin bir türü sayılan konvergensiya(yakınsama) yardımıyla da bir araya gelir. İ.V.Arnold'un açıklamasına göre, söz dizimine göre yakınsama olgusu İ.Luria tarafından araştırılmıştır. Dilbilimci, bu olguyu söz dizimine ait değil, M.Riffater gibi üsluba ait yakınsama diye adlandırılır. İ.V.Arnold söz dizimine göre yakınsamaya tekrarın bir çeşidi olarak bakışın bulunduğunu bilerek, onun çözümlemesine ve araştırılmasına dayanarak aşağıdaki fikri ifade etmiştir: “Tabi birim ya da cümleye aynı söz dizimine ait ilişkiye dayalı bağlanan, görevi uygun unsurlardan oluşan gruba söz dizimine ait yakınsama denir. Bu cümlenin sıralı ögeleri grubu olabilir: To make a separate peace with poverty, filth, immorality or ignorance to the rest of the human race(S.Levenson. “Everything but money”). Bu durumda cümle peace sözcüğü dolaylı tümleç grubuna sahiptir. Diğer durumda yakınsama sıralı niteleme, zarf tümleci, açıklama, özne ve yüklemden oluşur. Bunlar dil bilgisi anlama hasar vermeden bağlaçlar yardımıyla birleşir ya da sırayla yer alır.

Örneklerden Anlaşılyorki, sıralı ögeler Özbek ve İngiliz dil bilgilerinde oldukça fazla incelenmiştir.

KAYNAKLAR

- Reşetov V. Sovremenniy uzbekskiy yazık (Elementi fonetiki, morfologii i sintaksisa). Chast I. – T.: Gosizdat, 1946. –S.149.
- Kononov A.N. Grammatika uzbekskogo yazika. –T.: Nauka, 1948. –S.241.
- Ubayeva F.S. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida gapning uyushiq bosh bo‘laklari. Filol. fanlari nomzodi ...diss. –Samarqand, 1959. –B.8.
- G‘ulomov A. O‘zbek tili grammatikasi. 2-qism. Sintaksis. –T.: O‘zSSR Maorif XK, 1940. –B.61;
- Ustinov I.V. Materiali i metodicheskie ukazaniya k kursu “Sovremenniy russkiy yazık”. –M.: Visshaya shkola. 1946. –S.132.
- Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning formal-fundamental talqini. –T.: Fan. 1994. –B.185-211.
- Borovkov A., Ma‘rufov Z., Shermuhamedov T. O‘zbek tili grammatikasi. II qism. Sintaksis. –T.: O‘quvpeddavnnashr. 1956. –B.53.
- Ashurova D., Ubayeva F., Boltaboyeva H. Gapning uyushgan va ajratilgan bo‘laklari. –T.: O‘zFan. 1962. –B.23.
- Ivanova I.P., Burlakova V.V., Pochepsov G.G. Teoreticheskaya grammatika sovremennogo angliyskogo yazika. –M.: Visshaya shkola.1981. –S.96.

TALAS'TA YENİ BULUNAN BALA-ÇIÇKAN YAZITI VE TALAS VI YAZITININ YENİDEN ANLAMLANDIRILMASI

*Nurdin USEEV**

Giriş

Vaktiyle Hunnuların, Sakaların, Köktürklerin, Karahanlıların devletlerini içinde barındıran Kırgızistan Köktürk harfli yazıtların çok bulunduğu bölgelerden birisidir. Kırgızistan'daki yazıtların çoğu Talas bölgesinde bulunduğu için daha çok Talas yazıtları adı ile bilinmektedir. Ancak son dönemlerde bulunan Koçkor, Ak-Ölön yazıtları ile yazıtların bulunuş alanı genişlemiş bulunmaktadır. Genel olarak Kırgızistan'da bulunan yazıtlar paleografik açıdan Yenisey yazıtlarına benzemektedir (Malov, 1959: 57). Talas bölgesinde bulunan en son yazıt Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Talas Arkeoloji Heyeti'nin 2003-2006 yılları arasında yaptıkları bilimsel gezileri sırasında Talas İli'ndeki Çoñ ve Kiçi Çaçıkey derelerinin birleştiği yerde keşfedilmiş (Amanbaeva vd. 2007: 160), tarafımızdan **kara böri** şeklinde okunarak boy adı diye açıklanmıştır (Useev, 2009: 20). Biz bu bildirimizde 2016 yılında Talas bölgesinde bulunan Bala-Çıçkan yazıtını okuyup anlamlandırmaya ve daha önce bulunan Terek-Say (Talas VI) yazıtını yeniden gözden geçirmeye çalışacağız.

1. Yeni Bulunan Bala-Çıçkan Yazıtı

Kırgızistan'ın Talas bölgesi Köktürk harfli yazıtlar çok bulunan ve Türk epigrafisi ile kültürü açısından çok büyük önem arz eden bir bölgedir. 1896 yılında Kallaur'un Talas vadisinde I. Talas yazıtını bulmasıyla başlayan Kırgızistan'daki, onun içinde Talas bölgesindeki Eski Türk yazıtlarının bulunuş ve yayımlanış süreci bugüne kadar devam edegelmektedir¹.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji Bölümü nuruseev@gmail.com

¹ Kırgızistan'daki Eski Türk yazıtlarının bulunuş ve yayımlanış tarihi için bk. Alyılmaz, Cengiz (2008) Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler*, C. I, İzmir, 2008. s. 131-136; Cumagulov Çetin (1987) *Epigrafika Kirgizii* 3, Erunze, s. 8-20.

1.1. Yazıtın Bulunuşu

Talas bölgesinde yaptığı arkeolojik kazıları, epigrafik gezileri ile bilinen ve söz konusu arkeolojik çalışmaları sırasında tarafımızdan yayımlanan Eski Türk Çaçıkey yazıtını bulmuş olan Prof. Dr. Bakıt Amanbaeva, 2016 tarihinin Mayıs ayında tarafımıza bir anıtın ve bu anıt üzerindeki iki işaretin resimlerini paylaşarak okumamızı önerdi. Söz konusu yazıtı bulan ve resimlerini paylaşan Ulukbek Asılбек Uulu adlı şahısın dediklerine göre bu yazıt Talas İli, Talas İlçesine bağlı Saz-Bulak köyünün yakınlarındaki Bala-Çıçkan vadisi ile Kulun-Embес vadisi ortasındaki bir tepe üstünde yazılı yüzü doğuya bakarak yer almaktadır (1. Res).

1.2. Yazıtın Okunuşu ve Paleografik Özelliği

Yazıtın - üzerinde yaptığımız epigrafik belgeleme sonucunda çıkardığımız - çizimi aşağıdaki gibidir:

Yazıt üzerinde yaptığımız epigrafik belgeleme ve okuyup anlamlandırma işleminin sonucunda bu yazıtta iki işaretin bulunduğunu gördük. İlk işaret bugünlerde Kırım Tatarlarının millî arması olarak kullanılan tarak damgaya benzer damgasıdır. İkinci işaret de ök / kö, ök / kü hecelerini bildiren harfidir (2. Res).

a) damgası.

Kayalara, yazıtlara, mezarlıklara, taş anıtlara, değişik eşyalara, süslere, hayvanlara çekilen, kazınan, vurulan damgalar Türk kültürünün önemli sembollerindedir. Çünkü konar göçer bir hayatta yaşayan Eski Türkler doğa, insan, hayat ile ilgili düşüncelerini, ortaya koydukları kavramları ve edindiği değerleri başka araçların yanında damgalar aracılığıyla da yansıtmışlardır. Bununla birlikte damgalar bir boyun, halkın ya da ailenin de simgesi idi. Dolayısıyla Eski Türkler yazıtlarına, mezarlıklarına bu yazıtların, mezarlıkların kime ait olduğunu belirtmek için boy veya hanedanlık damgalarını kazımışlardır. Bu konuda C. Alyılmaz şunları ifade etmektedir: *Türk kültür ve uygarlığının en değerli hazinelerinden birini hiç kuşkusuz ki damgalar oluşturur. Nitekim*

Türk boylarının yaşadıkları her yerde ve her dönemde anıtlarda, yazıtlarda, dikili taşlarda, kayalarda, süs ve kullanım eşyalarında âdeta kültürel kimliğin ifadesi, sembolü olarak damgalarla karşılaşılmaktadır. Damgalar, Türk yaşayış ve inanınin ürünü olan kaya üstü tasvirlerin, resimlerin ve çizimlerin geliştirilip stilize edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Önceleri özel ve ritüel amaçlı kullanılan damgalar, sonraları farklı anlam ve görev yüklenerek (Kök) türk harflerine de kaynaklık etmiştir. Damgalar, Türk alfabesinin ve yazısının ortaya çıkmasından, gelişip yaygınlaşmasından sonra da Türk yaşayış ve inanınin en belirgin ve en karakteristik ögesi olarak varlığını sürdürögelmiştir (Alyılmaz, 2007: 49). M. Aksoy, damgaların nesneyi ya da nesnelere ifade etmenin ötesinde, daha çok insanla ilgili soyut dünyayı ifade ettiğini belirterek damgaların sosyo-kültürel araştırmalarda başvurulması gereken öncelikli vesikalar olduğunu vurgulamaktadır (Aksoy, 2014: 86). Bilindiği gibi damgalar Eski Türklerde bir ailenin, obanın, oymağın, boyun, halkın ve devletin bir simgesi olarak kullanılmıştır. Üzerinde yer aldıkları nesneye veya yere göre farklı amaçlarla yapılan damgalar, buldukları yere göre de farklı mesajlar taşımaktadır. Dağların zirvelerinde, zor ulaşılan bölgelerde bulunan kayalara işlenen tasvir ve damgalar, genellikle dinî endişelerle yapılırken; ağıl kenarlarına, otlaklara, hayvanlara, eşyalara, heykellere, mezarlara işlenen damgalar genellikle diğer aile, boy ve farklı kültürlere “aitlik” adına mesaj vermek üzere yapılmışlardır (Mert, 2008: 6). Bu bakımdan baktığımızda bir taş anıt üzerindeki söz konusu damga anısına bu anıt dikilen şahısın boyunu gösteren boy damgası olabilir.

C. Alyılmaz, ortak yaşayış ve inanınin, paylaşımın ürünü olan damgalar, ait oldukları toplulukların, boyların ve ulusların diğerlerine / ötekilere karşı varoluşlarının, kimliklerinin ve kültürlerinin göstergesi / sembolü olarak kullanıldığını, bu sebeple çoğu kez damgalar ait oldukları insan topluluklarının, oymakların, boyların, soyların adlarının yerine kullanılarak onları temsil ettiğini belirtmektedir (Alyılmaz, 2010: 81-87). Demek ki boyun damgası o boyu temsil eden, başkalarına temsil edebilen, başka boylardan ve halklardan ayıran bir semboldü. Bu ise Türk dünyasında damganın ne kadar önemli olduğunu bir belirtisidir. N. Güllüdağ, damgaların, boy ve sülaleleri tanımlayan adeta birer soyut bir kimlik ve Türk boyları arasında tanımlayıcı işaretler olarak kullanılan bir iletişim aracı olmasının yanısıra, soyut, sembolik, saf bir anlatım dili özelliği taşıdığını belirtmektedir (Güllüdağ, 2015: 132). O. Mert ise Türk boylarının “biz” kavramına ulaşma, yabancı / öteki kültürlere ve boylara göre kendilerini tanımlama sürecinde geliştirilen damgalar, taşıdukları bilgiye göre oldukça ekonomik mesaj vasıtaları olduğunu ifade etmektedir (Mert, 2008: 5). Bu bilgilerden hareketle yeni bulunan Bala-Çıçkan yazıtındaki damgasını 8-9. asırlarda Talas bölgesinde oturan bir Türk boyunun boy damgası olarak

açıklayabiliriz. Bir boyun söz şeklindeki adıyla değil, damgası ile temsil edilmesi yazıtlarda çok görülen bir olaydır. Bunun en güzel örneği Şiveet-Ulaan (İlteriş Kağan) mezar külliyesindeki damgalı taş anıttır (3. Res). Bu anıtlıkta elliye yakın boy damgası bulunmaktadır. D. Kıdıralı ile G.Babayar, Şiveet-Ulaan damgalı anıtında Uygur Kağanlığını kuran Ediz hanedanlığının (☞), Kırgızların (☞) ve başka Türk boylarının damgalarının kazındığını belirterek, bu damgaların yan yana veya üst üste yerleştirilmesini boylar arası hiyerarşiyle veya onların Köktürk Kağanlığının siyasi hayatında tuttuğu mevkiyle ilişkilendirmektedirler (Kıdıralı ve Babayar: 2015: 22-23). Gördüğümüz gibi Türk boyları Şiveet-Ulaan damgalı anıtında damgaları vasıtasıyla ifade edilmiştir.

Talas yazıtları S.G. Klyaştorıny'a göre 716-739 yıllarında, bir başka deyişle Türgeş Kağanlığı devrinde dikilmiştir (Klyaştorıny, 1999: 30-33). Buna göre ☞ damgasının bir Türkiş boyuna ait olduğu düşünülebilir.

☞ şeklindeki damga literatürde tarak damga adıyla geçmektedir. Bu damga birçok Türk boyu tarafından kullanılmıştır. Örneğin, İ. Doğan, tarak damganın hem Kaşkay, hem de Hazar ve proto-Bulgar damgalarıyla aynı olduğunun görüldüğünü belirtmektedir (Doğan, 2007: 446). ☞ tarak damga Nogay boylarından Nayman, Baytış boylarının ve Kırım Giray hanedanlığının damgası olarak da kullanılmıştır (Güllüdağ, 2015: 147). C. Alyılmaz, ele alınan damgayı Kıpçak damga diye adlandırmakta ve bu damgaya benzer, ancak üst kısmına bir yuvarlak daire yerleştirilen Gobu damganın (☞) üst tarafının tarihî süreç içinde kullanılmaması sonucunda oluştuğunu düşünmektedir (Alyılmaz, 2016: 617) (4. Res). Demek ki bu damga Eski Türk boylarının çoğunda kullanılan bir damgadır.

b) Ök edatı.

ök / **kö**, **ük** / **kü** hecelerini bildiren **Б** harfini ök diye okuyabiliriz. Eski Türkçede bir zamiri, bir zarfı ya da bir eylemi pekiştiren **ok** / **ök** pekiştirme, kuvvetlendirme edatı bulunmaktadır: bilgesi, çabışı ben ök ertim (*Onun baş-danışmanı ve başkumandanı ben idim*) (Tunyukuk 7); özüm ök kagan kışdım (*Onu ben kendim hakan yaptım*) (Tunyukuk, 6) (Kononov, 1980: 207-208; Tekin, 2003: 159). Z.Korkmaz, **ok** / **ök** edatı Eski Türkçede ayrı yazılmakla beraber kısmen ekleşme ve kaynaşma gösterdiğini belirterek görevi hakkında şunları ifade etmektedir: *Bu edat Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde ok / ök şekillerinde çokça kullanılır. Yalın ya da çekim ekleri almış isimler ya da isim hükümündeki kelimelerden sonra gelerek, cümle içerisinde o ismin anlamını özellikle belirtme ve pekiştirme vazifesi görür* (Korkmaz, 1962: 14). Kendisinden önceki sözcüğün anlamını pekiştirme görevindeki bu edat bugün bazı ses değişiklikleriyle çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılmaya

devam etmektedir: Başkurtça **uk** / **ük**, Kazakça **aq**, Nogayca **ok**, Tatarca **uk** / **ük**, Özbekçe **äk** / **yäk**, Altayca **ok**, Hakasça **oh** / **ök**, Çuvaşça **ah** (Şahin, 2009: 3).

Yeni bulunan Bala-Çıçkan yazıtında ök edatı \mathbb{M} damgası ile verilen eski bir Türk boyunu pekiştirmiştir. Yani ele alınan anıtta bir şahısın boy damgası verilerek hangi boydan olduğunun gösterildiğini ve bu mesajın ök edatı ile pekiştirildiğini düşünmek mümkündür.

Yazıtın fonksiyonuna gelirsek bu konuda iki görüşü ileri sürmek mümkündür. İ.L.Kızlasov Köktürk harfli yazıtları, daha netleştirirsek Yenisey yazıtlarını içerik bakımından 12 alt türe ayırmaktadır: 1. epitafiler, 2. sınır yazıtları, 2. ad (isimlendirme) yazıtları, 4. dua yazıtları, 5. tören ve ayin yazıtları, 6. itiraf-kendisini aşağı görme yazıtları, 7. övme yazıtları, 8. ziyaretçi yazıtları, 9. büyü-afsun yazıtları, 10. açıklama yazıtları, 11. aidiyet yazıtları ve 12. iyi dilek yazıtları (Kızlasov, 1994: 180-203). Ele alınan yazıt içerik bakımından bunlardan vefat eden şahısın temsilî mezarlığına dikilmiş epitafi ya da belirli bir yerin, toprağın kime ait olduğunu bildiren aidiyet yazıtı olabilir.

Yazıtın aslı: $\mathbb{P}\mathbb{M}$

Yazıtın okunuşu: \mathbb{M} ök

Yazıtın anlamlandırılması: (Ben damgası) \mathbb{M} olan (boydanım).

2. Terek-Say (Talas VI) Yazıtının İlk Satırı

Bildirimizde Terek-Say (Talas VI) yazıtının ilk satırını yeniden gözden geçirmeyi uygun gördük. Çünkü bu yazıtın hemen altında yeni bulunan Bala-Çıçkan yazıtındaki \mathbb{M} damgası yer almaktadır (5. Res.). Yazıt üzerinden çıkardığımız çizim aşağıdaki gibidir:

Bu yazıt daha önce S.E. Malov, Ç.Cumagulov ve R. Alimov tarafından ele alınmıştır. S.E.Malov, bu yazıtı **ridlr** olarak görmüş ve '(e)r(i)ldi (e)r' şeklinde okuyarak '*er üzüldü, kızdı*' diye açıklamıştır (Malov, 1936: 27). Ç.Cumagulov, yazıtı **riİplr** olarak kabul etmiş ve '(e)r (a)lp (a)l(a)r' şeklinde okuyarak '*Er alp oldu*' diye anlamlandırmıştır (Cumagulov, 1982: 17-19). Daha

sonra S.Sıdıkov, Terek-Say yazıtı üzerinde yaptığı gezi sonucunda elde ettiği çizimi yayımlamıştır. Ancak okuma ve anlamlandırma önerisinde bulunmamıştır (Sıdıkov, 1969: 106) (6. Res.). S.Sıdıkov'un çiziminden yararlanan R. Alimov, söz konusu yazıtı **wrw** **li** şeklinde görmüştür. Bu harfler kümesini de '(e)l törü' olarak okuyup, 'Devlet töresi' diye anlamlandırmıştır (Alimov, 2014: 104-106). Söz konusu yazıtın B.Amanbaeva tarafından paylaşılan ve tarafımızdan yararlanılan resminde dört harf bulunmaktadır: **ri** **li**. Bu harfler kümesini de '(e)l tir' şeklinde okuyup 'Devleti topla, derle!' diye açıklamak mümkündür. Çünkü Köktürk harfli yazıtların dilinde **tir**- fiili *derle-*, *topla-*, (*bodunu*, *boyları*) *derleyip toparla-* anlamlarına gelmektedir (Tekin, 2008: 174; User, 2009: 344, 371).

Sonuç ve Öneriler

Demek ki yeni bulunan Bala-Çıçkan yazıtı ile yeniden gözden geçirilen Terek-Say (Talas VI) yazıtı Talas bölgesinde oturan ve boy damgası olarak **ri** damgasını kullanan bir boyun fertlerine aittir. Terek-Say (Talas VI) yazıtında yazıtı yazan şahıs, devletin, yani bu damgayı kullanan boyların birleşmesini istemekte, yeni bulunan Bala-Çıçkan yazıtında da söz konusu damga boy damgası olarak yer almaktadır.

2016 yılında Bala-Çıçkan yazıtının bulunması Köktürk harfli yazıtlarının keşifinin devam ettiğini göstermektedir. Bundan dolayı alanında uzman olan bilim adamları epigrafik gezileri düzenlemesi gerekmektedir. Aynı zamanda bazı yazıtların durumu kötüdür. Özellikle ilk bulunduğu yerde kalan kaya yazıtları doğa faktörlerinin ve insan müdahalelerinin etkisinde yıpranmakta, kaybolmaktadır. Dolayısıyla bu yazıtların koruma altına alınması Türk kültürü, uygarlığı açısından son derece önemlidir. Bu faaliyetlerin de devlet kurumları tarafından desteklenmesi icap etmektedir.

KAYNAKLAR

- Aksoy, Mustafa. (2014). *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul.
- Alimov, Rysbek. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Runik Yazıtları üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen.
- Alyılmaz, Cengiz. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.
- Alyılmaz, Cengiz. (2008). Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler*, C. I, İzmir, 2008. s. 131-136.
- Alyılmaz, Cengiz. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, Cilt III, s. 81-87.
- Alyılmaz, Cengiz. (2016). 'Gobu'stan'ın Gizemi ('Kıpçaklar'a Giden Yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi yay.

- Amanbaeva, B. E., Sulaymanova, A. T., Coldoşov, Ç. M. (2007). Razvedıvatel-niye Marşurıtı Talasskogo Arheologičeskogo Otryada (2003-2005 yıllar.). *İzvestiya Natsiyonalny Akademii Nauk Kirgizskoy Respubliki*, Bişkek, s. 155-162.
- Cumagulov, Çetin. (1982). *Epigrafika Kirgizii II*. Frunze: İlim.
- Cumagulov, Çetin. (1987). *Epigrafika Kirgizii 3*, Erunze.
- Doğan, İ. (2007). Kaşkay Runik Soy Damgaları İle Hazar ve Proto Bulgar Dam-gaları. *IV.Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 24-29 Eylül 2000, TDK Yay., Ankara, s.443-462.
- Güllüdağ, Nesrin. (2015). Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, s. 132-150.
- Kıdıralı Darhan, Babayar Gaybullah. (2015). *Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı*. Almatı: Gılım.
- Kızlasov, İ. L. (1994). *Runiçeskya Pis 'mennost' Evraziyskih Stepey*. Moskova.
- Klyaştorıny, S. G. (1999). Runiçeskiye Pamyatniki Talasa: Problemi Datirovki i Topografii. İzüçeniye Kulturnogo Naslediya Vostoka. Kulturniye Traditsii i Premstvennost v Razvitii Drevnih Kultur i Tsivilizatsiy, Sankt-Peterburg, s. 30-33.
- Kononov, A.N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>*. Leningrad: Nauka.
- Korkmaz, Zeynep. (1962). Türkçede ok/ök Pekiştirme (intensivum) Edatı Üzeri-ne. *TDAY-Belleten 1961*, Ankara, s.13-29.
- Malov S. E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis 'mennosti Mongolii i Kir-gizii*. Leningrad.
- Malov, S.E. (1936). Talasskiye Epigrafiçeskiye Pamyatniki. *Materiyalı Uzkomst-arisı. Oz. Komstaris Materialleri*. Vıpusk 6-7, Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk, s. 16-38.
- Mert, Osman. (2008). Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye Bulunan Damgalar. *Ata-türk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, s. 281-305.
- Sıdkov, S. (1969). Drevniye Nadpisi v Uşçelyah Kulan-Say i Terek-Say. *Mate-riyalı po Obşçey Tyurkologii i Dunganovedeniyu*. Frunze: İlim, s. 102-106.
- Şahin, Erdal. (2009). Tatar Türkçesinde Uk / Ük Kuvvetlendirme Edatı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 180, s. 1-12.
- Tekin, Talat. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- Tekin, Talat.(2008). *Orhon Yazıtları*. 3. bsk, Ankara: TDK yay.
- Useev, Nurdin. (2009). Talas'da Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı. *Türkiyat Araş-tırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), s. 17-24.
- User Şirin, Hatice. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen.

(1. resim: Bala-Çıçkan yazıtının genel görüntüsü. Ulukbek Asılbek Uulu)

(2. resim: Bala-Çıçkan yazıtının genel görüntüsü. Ulukbek Asılбек Uulu)

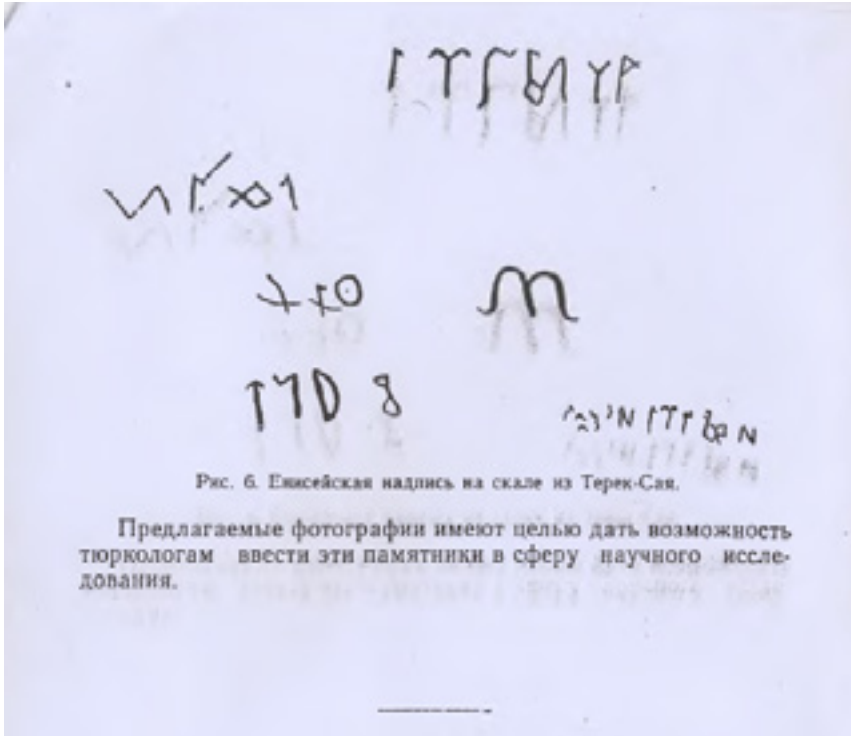
(3. resim: Şiveet-Ulan damgalı anıtı. N. Useev)

(4. resim: Gobustan'daki Gobu ve tarak damgaları. C. Alyılmaz)

(5. resim: Terek-Say (Talas VI) yazıtının ilk satırı. B. Amanbaeva)

(6. resim: Terek-Say (Talas VI) yazıtının çizimi. S. Sıdıkov)

KIRGIZCADAKİ GELENEKSEL BAŞLIKLARLA İLGİLİ BAZI KELİMELER ÜZERİNE

Nurgül MOLDALİEVA*

Giriş

Kırgız kültüründeki geleneksel giyim-kuşamların önemli parçalarından biri de başlıklardır. Kırgızlarda geleneksel başlıkların birçok çeşidi bulunmaktadır. Kırgızcada erkek başlıkları *börk*, *kalpak*, *malakay*, *tebetey*, *telpek*, *topu*, *tumak*; kadın başlıkları *eleçek*, *kelek*, *ileeki*, *takiya*, *kep takiya*, *ükü topu*, *şökülö*, *cooluk* şekillerinde adlandırılmaktadır. Bu başlık adlarının bazıları Eski Türkçeden bu yana kullanılagelmiş kelimelerdir (Örneğin: *Börk*). Bir kısmı ise geçmiş dönemlerdeki dilsel ve kültürel etkileşim sonucu Kırgızcaya sonradan geçmiş olduğu bilinen alıntı kelimelerdir (Örneğin: *Takiya*, *eleçek*, *malakay*). Ancak diğer *tebetey*, *telpek* gibi bazı başlık adlarının kökeni henüz bilinmemektedir. Bildirimizde bu kelimelerin anlamları ve kökenleri eş zamanlı ve art zamanlı araştırma yöntemiyle ele alınmıştır. Böyle bir çalışmanın gerek Türk kültür tarihi gerekse Türkçenin tarihsel gelişim süreciyle ilgili bazı belirsiz konuların aydınlatılmasında yararlı olacağı kanaatindeyim.

Tebetey

Bu kelime Kırgızcada “Kenarına kuzu kürkü veya av hayvanlarının (tilki, su samuru vb.) kürkü dikilmiş olan sıcak tutan başlık” anlamında kullanılır: *Eski tülkü tebeteyin kırdantıp, oñdop kiyip mandaş urdu Akılbay* “Eski tilki kürklü başlığımı düzelterek giyip bağdaş kurarak oturdu Akılbay” (Akmataliyev ed. 2011:II, 521; Yudahin 1985:II, 218). *Tebetey* kelimesine Türkçenin diğer çağdaş yazıdillerinden Kazakçada *tebetey* “Tımak, boric işinen er adamdar kiyetin takiya” (Januzakov 2008:794), Altaycada *tebetey* “takke” (Naskali ve Duranlı 1999:172) şeklinde rastlanmaktadır. Kelimenin kökeniyle ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak söz konusu kelime muhtemelen *tebe* “tepe,

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, nurgulmoldalieva@gmail.com

baş” kelimesine isimlere küçültme, sevgi anlamlarını katan *-tAy* isimden isim ekinin eklenmesiyle meydana gelmiştir.

Kırgızcada *tebetey* kelimesine bazı yapım eklerin eklenmesiyle meydana gelen *tebeteyçen* “*Tebetey* giyen (kimse)”, *tebeteyliü* “*tebeteyi* olan, *tebetey* giyen (kimse)”, *tebeteysiz* “*tebetey*’i olmayan” gibi türemiş kelimeler mevcuttur. Ayrıca Kırgızcada *tebetey*’in kürkünün hangi hayvana ait olduğuna göre adlandırılmış *tülkü tebetey* “*Tilki tebetey*”, *suusar tebetey* “su samuru derisinden olan *tebetey*”, *körpö tebetey* “kıvırcık tüylü kuzu derisinden yapılmış *tebetey*”, *kunduz tebetey* “bir çeşit su samurunun derisinden yapılmış ve genellikle kızların giydiği *tebetey*” vb. gibi birleşik kelimeler de mevcuttur. Bunun yanı sıra Kırgızcada *tebetey* kelimesinin yardımıyla meydana gelen *tebetey kiygender* “erkekler”, *tebetey eesi* “İktidar sahibi, yönetici (sadece erkekler için kullanılır)”, *capma tebetey* “ağ. *togolok tebetey* = gün. ağ. *Malakay*; “2. kon. İktidar sahibi olduğunu gösteren başlık (Sovyet ihtilalinin ilk yıllarında kullanılmıştır)”, *kızıl tebetey* “han, iktidar sahibi” (Yudahin 1985:II, 218), *tebeteyin kökkö* ırgıtuu “çok sevinmek”, *tebeteyin kiyiştirüü* “kurnazça yönetmek, sürekli birinin yerine birini atayarak yönetmek” (Osmonova vd. 2001:438) vb. gibi deyimler mevcuttur. Bu tür deyimler Kırgızcada *tebetey* kelimesinin kavramsal alanının oldukça geniş olduğunu gösteriyor.

Telpek

Kırgızcada “1. Küçük erkek başlık; 2. Küçük kışlık başlık; 3. *Des*. Değerli kürkten yapılan başlık” (Yudahin 1985:II, 222) anlamlarında kullanılan bu kelime diğer Türk yazıdillerinden Kazakçada *telpek* “1. Demir baskiyimniñ bir türü; 2. Takıya sıyaktı juka baskiyim” (Januzakov 2008:797), Özbekçede *telpek* “tyoplaya mahovaya şapka” (Akobirov 1988:437), Türkmencede *telpek* “papaha” (Aksakov vd. 1968:627) anlamlarında kullanılır. Bu kelimenin de kökeniyle ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak kanaatimizce bu kelime Kırgızcaya diğer Türk yazıdillerinden Özbekçenin vasıtasıyla geçmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Taramalardan anlaşıldığı üzere *telpek* kelimesinin Türkmencedeki kavramsal alanı çok geniştir. Türkmenerlerde ayrıca *telpek*’in *silkme telpek*, *garaköli telpek*, *şempa telpek*, *yatış telpek* gibi birçok türünün olduğu görülür (bk. Aksakov vd. 1968:627). Bu durum *telpek* kelimesinin Türkmenceni gramer yapısına göre kalıplaştırığının işareti olarak görülür.

KAYNAKLAR

- Aksakov vd. (1968), *Turkmensko-Ruskiy Slovar*’, Moskova.
- Akalın, Haluk ed. (2010), *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- Akmataliyev, Abdildacan ed. (2011), *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, C. I-II, Bişkek.
- Devellioğlu, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Ankara.
- Egemberdiyev, Raimcan (2007), *Kırgız Tilindeğİ Frazelogizmder (tabiyatı cana semantikası)*, Bişkek Gumanitardık Univ., Bişkek.
- Januzakov. T. (2008) *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Almatı.
- Karasaev, Kuseyin (1986), *Özdöştürülgön Sözdör*; Kırgızistan yay. Frunze.
- Naskali, Emine-Gürsoy, Duranlı, Muvaffak (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara.
- Osmonova, Cüzökan, Konkobaev, Kadıralı ve Şeralı Caparov (2001), *Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü*, KTMU yay., Bişkek.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç (1985), *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, C. I-II, İlim yay., Moskova.

ALTAY DİLLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Nuri YÜCE*

Dünya dillerinin sınıflandırılmasında, Türk dili, Ural-Altay dil ailesinin Altay kolu içine dâhil edilmektedir. Altay kolunu, yaygın olan görüşe göre Türk, Moğol ve Tunguz dilleri oluşturur. Bazı araştırmacılar alanı daha geniş tutarak Kore ve Japon dillerini de Altay dilleri arasında sayarlar. Bu sınıflandırma, müşterek benzerlikler gösteren dillerin, bir âileden sayılmaları veya onları bir grup altında toplama zaruretinden kaynaklanmaktadır.

Altay dilleri üzerinde yapılan çalışmalar, Hind-Avrupa dilleriyle ilgili olanlarla karşılaştırıldığında pek eski sayılmaz. Altay dilleriyle ilgili ilk tasnif denemesi 18-nci yüzyılda Alman asıllı İsveç vatandaşı ve harita subayı olan Philip Johan von STRAHLENBERG¹ tarafından yapıldı. Bu tasnif denemesi tabii hem eksik hem yanlış idi.

Daha sonra Alman doğu bilimcilerinden Wilhelm SCHOTT² kendisinden öncekilerden farklı bir metod tâkip ederek Ural-Altay dilleri hakkındaki araş-

* Prof. Dr. Nuri YÜCE, İÜ. Ed. Fak'den **emekli** türkolog, nuriyuce@yahoo.com (Üniversite ile görev ve adres ilişkisi yoktur).

¹ **Philipp Johann von Strahlenberg** (1676–1747). Esas adı Philipp Johann Tabbert. Alman asıllı İsveçli harita subayı, coğrafyacı ve dil araştırmacısı. 1694'te İsveç ordusuna girdi, kendisine asalet unvanı verilerek Tabbert soyadı **Strahlenberg** olarak değiştirildi. Poltowa savaşında (1709) Ruslara esir düştü, Sibirya'ya sürüldü. 1711-1721 yılları arasında sürgün hayatının 2 yılını Tobolsk'da etnografya ve botanik araştırmacısı Daniel Gottlieb Messerschmidt(1685-1735) ile birlikte onun yardımcısı olarak geçirdi. 1722'de Stockholm'a döndü; 1730'da *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das ganze Russische Reich mit Sibirien und der grossen Tatarey in sich begriffet, in Verlegung des Autoris* (Stockholm 1730), adlı eserini yayımladı. Kitap ilgi gördü, İngilizce, Fransızca ve İspanyolca'ya çevrildi. Strahlenberg, Ural-Altay dillerini, onların yapı benzerliğine dayanarak "Tatar dilleri" adı altında 6 gruba ayırmıştı. Ona göre bu dilleri konuşanlar: 1. Fin-Ugor, 2. Türk ve Tatarlar, 3. Samoyedler, 4. Moğollar ve Mançular, 5. Tunguzlar, 6. Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yaşayan halklar.

² **Wilhelm Christian Schott** (1802-1889), Alman sinolog ve altayist. 1832'de Berlin Üniversitesinde doçent, 1838'de profesör oldu, Çin, Tatar ve diğer Doğu Dilleri dersleri okuttu.

tırma ve değerlendirmelerini, dillerin morfoljik özelliklerine göre ele aldı ve Ural-Altay dillerini Çud dilleri (Fin-Ugor) ve Tatar dilleri (Türk, Moğol, Tunguz) diye iki gruba ayırdı, böylece onları ilmî biçimde sınıflandırmaya çalıştı.

Wilhelm SCHOTT'un çağdaşı, fakat genç yaşta ölen Finlandiyalı Matthias Alexander CASTRÉN³ daha da ileri bir adım atarak Ural bölgesinde ve Sibirya'da ilmî araştırma gezileri yaptı, Altay dillerine ait halk ağızlarından yerinde malzeme derledi. Bunlara dayanarak Ural-Altay grubuna ait olan dillerle, olmayanları birbirinden ayırıp konuya açıklık getirdi. Ural filolojisinin kurucusu sayılan CASTRÉN, Ural ve Altay gruplarına âit diller arasındaki akrabalığa kesin bir gözle bakılamayacağı görüşündedir. O, bu dilleri başlıca 5 gruba ayırdı: 1. Fin-Ugor, 2. Samoyed, 3. Türk-Tatar, 4. Moğol, 5. Tunguz dili ve lehçeleri.

Gerek SCHOTT ve gerekse CASTRÉN'in çalışmaları sâyesinde, geçen yüzyılın ortalarından itibaren Ural-Altay dillerinin 1. Ural (Çud) dilleri, 2. Altay (Tatar) dilleri diye iki gruba ayrıldığı kanaati benimsendi. Ural grubunu Fin-Ugor, Samoyed; Altay grubunu da Türk, Moğol, Mançu-Tunguz dillerinin oluşturduğu görüşü kesinlik kazandı. Bu, şöyle bir şema ile de gösterilebilir:

Ural ve Altay dillerinin birbirleriyle kendi aralarındaki ilişkilerinin incelenmesine öncülük eden çalışmalar ilkin bu dilleri Hind-Avrupa dillerinden farklı yapan özellikleri dikkate alarak başladı.

F. WIEDEMANN⁴ bu farkları maddeler halinde belirterek konunun daha anlaşılır biçimde ele alınmasına önemli katkı sağladı. O, Ural-Altay dillerini

³ **Matthias Alexander Castrén** (1813-1852) Finlandiyalı dilci ve etnolog. Ural dillerinin ilmi seviyede araştırılmasının kurucusu. Teoloji ve filoloji tahsili yaptı. Fin dili ve mitolojisi üzerinde çalıştı; Ural bölgesi ve Kuzey Rusya'da konuşulan Ural dilleri ağızlarından malzeme derledi. St. Petersburg İlimler Akademisi ve Helsinki Üniversitesinin desteğiyle 1845-1848 yılları arasında Sibirya'da ilmî araştırma gezileri yaptı. 1851 yılında Helsinki Üniversitesi Fin dili profesörlüğüne atandı, fakat ertesi yıl (1852'de) veremden öldü.

⁴ **Ferdinand Johann Wiedemann** (1805-1887), Estonyalı dilci ve botanik uzmanı. Alman-İsveç karışımı bir aileden doğdu. Reval'da Dorpat Üniversitesinde filoloji okudu. 1847-1857 yıllarında Eski Yunanca hocası ve kütüphaneci olarak çalıştı. 1854'te St. Petersburg İlimler Akademisine muhabir üye, 1857'de asli üye seçildi. 1857'den ölümüne kadar St. Petersburg'da yaşadı. Estonya ve diğer Fin-Ugor dilleriyle ilgili sözlük, gramer çalışmaları ve Estonya halkiyatı alanında derleme ve tespitleri var. Bizim konumuzu ilgilendiren eseri: *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochaisens*, Reval, Lindfors Erben 1838. 16 s.

Hint-Avrupa dillerinden ayıran benzerlikleri şöyle sıralar: 1. Ural-Altay dillerinde ses uyumu müşterek bir esastır; 2. Ural-Altay dillerinde kelime cinsiyeti ve artikel (harf-i târif) yoktur; 4. Çekim (tasrif), eklerle yapılır; 5. İsim çekiminde iyelik ekleri kullanılır; 6. Fiil şekilleri zengindir; 7. Prepozisyon değil, kelime sonuna konulan postpozisyon kullanılır; 8. Sıfat isimden önce gelir; 9. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz; 10. Mukayese, ablatif (“-den hâli”) ile yapılır; 11. Yardımcı fiil olarak *habere* (“malik olmak”) değil *esse* (“imek”) kullanılır; 12. Olumsuz (menfi) hareket için özel bir fiil bulunur; 13. Ayrı bir soru eki vardır; 14. Konjunktion (bağlaç) yerine fiil şekilleri kullanılır.

19-ncu yüzyılın sonlarına doğru dil araştırmalarında tenkidî metodun ön plana geçmesi ve Ural-Altay dilleri hakkındaki araştırmaların daha sağlam bir yola girmesi sonucunda, bu dillerin akrabalığı konusunda yeni görüşler ortaya atıldı.

Dillerin akrabalığını ispat için: 1. Ses bilgisi (*fonetik*), 2. Şekil bilgisi (*morfoloji*), 3. Kelime hazinesi, 4. Cümle bilgisi (*sentaks*) vs bakımından akraba diller arasında müşterek bir kaynağa götüren benzerliklerin olması gerektiği görüşü kuvvet kazandı ve Ural-Altay dil gruplarının akrabalığına şüphe ile bakılmağa başlandı.

Ancak Altay dilleri üzerinde çalışan dilciler Altay dillerinin birbirleriyle akraba olup olmadığı konusunda farklı görüştedirler. Kimi altayistler Altay dillerinin bir “Ana Altay” dilinden türediğini ve akraba olduklarını iddia ederken, kimileri de bu dillerin akraba olmadığını, müşterek gibi görünen dil unsurlarının alıntı malzeme olduğunu savunurlar. Bazılar ise akrabalık konusunda lehte veya aleyhte kesin bir hüküm vermenin henüz mümkün olmadığı kanısındadırlar. Şimdi bu görüşleri özetleyerek belirtelim:

Karşılaştırmalı Altay dil bilimi araştırmalarının ilmî bakımdan gelişmesinde Finlandiyalı Gustaf John RAMSTEDT⁵ önemli bir yer tutar. RAMSTEDT, Avrupa dillerinden başka araştırma yaptığı Fin-Ugor dilleri ile Altay dillerini de bilen bir âlimdi. Bu bilgilerin ışığı altında Ural-Altay teorisinin yanlış bir teori

⁵ **Gustaf John Ramstedt** (1873-1950), Finlandiyalı, dilci, türkolog ve altayist. Helsinki Üniversitesinde Fin-Ugor dilleri okudu; ilk çalışmasını Çeremiş (Mari) dili üzerine yaptı (1898). Moğolistan’da gitti, dil, folklor ve etnoloji malzemesi derledi. Diplomat olarak Japonya’da on yıl kaldı (1919-1929). 1930’da üniversiteye dönünce çalışmalarına yeniden başladı. Moğolistan’da derlediği malzemedan önemli eserler yayımladı: *Kalmückische Sprachproben, gesammelt und herausgegeben von G. J. Ramstedt, Erster Teil, Kalmückische Märchen 1-11*, *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 27, 1-2 (1909-1919). *Kalmückisches Wörterbuch, Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 3, (Helsinki, 1935). 1917-1941 yılları arasında Helsinki Üniversitesinde profesör olarak görev yaptı. Altay halklarının tarihi, dilleri, karşılaştırmalı Moğolca-Türkçe fonolojisi, Kırgızca, Moğolca, Kalmukça, Mançuca, Tunguzca dersleri okuttu.

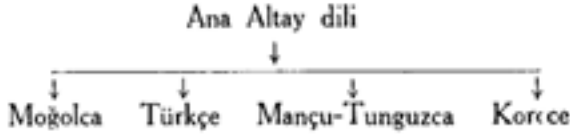
olduğunu gördü. Önceleri Altay dillerinin, var olduğu sanılan en eski bir Ana Altay dilinden çıktıklarından şüphe etmekte idi (Ramstedt 1924: 41-54). Fakat daha sonraları bu görünüşünü değiştirerek, Altay dillerinin bir kaynaktan geldiklerini benimsedi. Buna rağmen “Japonca’nın Altay dilleriyle mukayese edilmesinden alınacak neticenin, boş bir iş” olduğunu da söylemek ihtiyacını duymuştur. Bazı altayistler (Siebold 1832, Boller 1857, Klaproth 1923, vb) tarafından Japonca’nın pek çok dil ile karşılaştırması yapılmış, fakat bu çalışmalaradaki görüş ve iddiaların hiç birisi kabul edilebilecek durumda değildir. Talat TEKİN⁶’in ifade ettiği gibi, “Dünyadaki akrabasız dillerden biri de Japonca’dır” (Tekin 1993: 12-13, 15 ve dış kapak). Japonca ile Altay dilleri üzerinde en verimli araştırmaları yapan Amerikalı altayist A. R. MILLER’in karşılaştırmaları (1975: 157-172) dahi inandırıcı olmaktan uzaktır.

Altay dillerinden özellikle Türkçe ile Moğolca arasındaki ses münasebetlerini araştırmada Çuvaşça önemli bir araç olmuştur. Wilhelm SCHOTT, Çuvaşça *r*’nin Türk dilinin öteki lehçelerinde *z*’ye ve yine Çuvaşça *l*’nin Türk dilinde *ş*’ye denk düştüğünü keşfetmişti. Fakat RAMSTEDT, Türkçe *z* ve *ş*’nin yalnız Çuvaşça’daki değil, aynı zamanda Moğolca’daki *r* ve *l*’ye de denk düştüğünü gördü. Böylece Türkçe’nin bir lehçesi olan Çuvaşça’daki bu iki ses hâdisesinin Moğolca ile bir paralellik gösterdiği ve Çuvaşça’nın Türkçe ile Moğolca arasında irtibat sağlayacak bir özelliğe sâhip olduğu kanâati oluştu. RAMSTEDT, önceleri Türkçe *z* ve *ş*’nin Moğolca *r* ve *l*’den daha eski olduğuna inanıyordu; fakat sonraları bu fikrini değiştirdi; Türkçe *z*’nin Moğolca *r*’den ve Türkçe *ş*’nin Moğolca *l*’den türediği görüşünü savundu. Kendi talebeleri ve bir çok altayist de bu görüşü benimsediler. Ancak bâzı altayistler, bu görüşün aksinin daha doğru olduğunu savunurlar.

RAMSTEDT’in üzerinde dikkatle durduğu ses denkliklerinin en önemlilerinden biri de, Moğolca kelime başındaki *n-*, *d-*, *j-*, *y-*’nin Çuvaşça’da *s-*, Türkçe’de ise *y-* olmasıdır.

⁶ **Talat Tekin** (1927-2015), Türkolog, dil bilimci ve altayist. Yüksek Öğretmen Okulu adına İst. Üniv. Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Bölümünü bitirdi (1951). İzmir, Trabzon ve Bitlis liselerinde öğretmenlik yaptı (1951-1956). TDK gramer uzmanı olarak çalıştı (1957-1961). A. Tietze’nin daveti üzerine ABD’ye gitti. California ve Indiana Üniversitelerinde hem çalıştı hem dil bilimi ve Moğolca dersleri dinledi. *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı teziyle “Dr.” unvanı aldı. Aynı üniversitede yedi yıl çalıştı (1965-1972). *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler* konulu teziyle İstanbul Üniversitesinde “Doçent” unvanı aldı (1970). Türkiye’ye dönüp (1972), Hacettepe Üniv. Sosyal ve İdari Bilimler Fak. Türk Dili ve Ed. Bölümünde dil bilimi dersleri verdi. *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* adlı teziyle profesör oldu (1975). 1994’te emekliye ayrıldı. İstanbul Yeditepe Üniversitesinde öğretim üyeliği ve bölüm başkanlığı yaptı. T. Tekin Türkiye’de ve dünyada özellikle Eski Türkçe alanında önde gelen bir türkolog idi.

RAMSTEDT'e göre Ana Altay dili diye en eski olduğu var sayılan bir dilin dört lehçesi bulunuyordu. Bunlar Moğolca, Türkçe, Tunguzca ve Korece idi. Bu lehçeler zamanla dil hâlini aldı ve bundan şöyle bir şema ortaya çıktı:

Bunlardan Moğolca ve Türkçe, Altay halklarının yurdu olarak düşünülen coğrafi alanın batısında; Tunguzca ve Korece doğusunda oturanlar tarafından konuşuluyordu. Daha ayrıntılı ifadeyle, Tunguzlar kuzeyde, Türkler güneyde, Koreliler doğuda ve Moğollar batıda idiler. Bu coğrafi yayılışı RAMSTEDT şöyle bir şema ile gösterir (Ramstedt 1957, I: 15).

RAMSTEDT'in görüşlerini Rusya'daki mongolistlerden W. KOTWICZ⁷, B. Ya. VLADIMIRTSOV⁸ ve başkaları desteklediler. KOTWICZ, Altay dillerinin ana veya ortak bir Altay dilinden çıktığı konusunda mütereddit kaldı. Ona göre, milâdın başlarında Türkçe, Moğolca ve Tunguzca müstakil birer dil idiler. Bu diller arasındaki benzerlikler karşılıklı temas ile oluşmuştur. VLADIMIRTSOV da, önceleri böyle düşünmüştü, ama daha sonraki yıllarda Altay dillerinin soyca akraba olduklarını ve bir Ana Altay dilinden çıktıklarını hararetle savundu.

Macar bilginlerindenn Gy. NÉMETH⁹ ve Z. GOMBOCZ¹⁰, RAMSTEDT'in görüşlerine kısmen katıldılar. NÉMETH, RAMSTEDT'ten daha farklı bir şema ve bazı

⁷ **Vladislav L. Kotwiç** (1872-1944), Leh asıllı Rus türkolog ve altayist. St. Peresburg'da okudu. 1891-1924 yıllarında Rusya'da Altay dilleri üzerinde çalıştı, Moğol, Kalmuk, Mançu-Tunguz dilleriyle ilgili çalışmalarına 1924-1936 yıllarında Polonya Akademisinde devam etti.

⁸ **Boris Yakovlevich Vladimirtsov** (1884-1931), Rus dilci ve altayist. 1921'den itibaren Leningrad Üniversitesinde profesör olarak çalıştı. Moğolistan'a ilmi geziler yaptı. 1929'da Akademi üyesi oldu. Esas çalışma alanı Moğol yazı dili olan Vladimirtsov Rusya'da karşılaştırmalı tarihî dil araştırmalarının önde gelen temsilcisi sayılmaktadır.

⁹ **Gyula Németh** (1890-1976) Kuman asıllı Macar dilci ve türkolog. 1915'te Budapeşte Üniversitesinde çalışmaya başladı, dekan ve rektör olarak görev yaptı, Türk Filoloji Enstitüsünü kurdu (1930). Türk kavimleri, Türk dili, Türklerin anayurdu, Balkanlardaki Türk dili üzerine araştırmaları var. Fazla bilgi için bkz: N. Yüce, "Gyula Németh, Hayatı ve Eserleri", *İÜ Ed. Fak. TDE Dergisi* 23 (1979), 229-264.

¹⁰ **Gombocz Zoltán** (1877-1935), Macar dil bilgini, türkolog ve altayist. 1903-1904 yıllarında Leipzig, Paris, Uppsala ve Helsinki'de fonetik ve gramer çalışmaları yaptı.

ara devir olarak gerekli gördüğü safhalar üzerinde durur (Németh 1912: 549-576). GOMBOCZ ise, Türkçe *z* ve *ş*'nin Moğolca *r* ve *l*'den daha eski olduğunu savunur.

RAMSTEDT'in talebeleri P. AALTO¹¹, N. POPPE¹² ile taraftarları Kore dilini de Altay dilleri nazariyesinin içine katarak bu görüşü savunmaya devam ettiler. Bunlardan P. AALTO, RAMSTEDT'in ölümünden sonra onun Altay dilleri hakkındaki en önemli eseri olan "*Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft*" ("Altay Dil Bilimine Giriş") adlı eserini yayımladı.

POPPE, RAMSTEDT'ten sonra Altay dilleri nazariyesinin en çalışkan araştırmacısı ve geliştiricisi oldu. Bu nazariyenin en büyük temsilcisi sayılan POPPE, Moğol, Türk ve Mançu-Tunguz dillerinin akraba olduklarını, bu dil aileleri arasındaki fonetik ve morfolojik uygunlukların, tesadüfe ve alınma kelimelere dayanmayıp, aksine, bunların kök akrabalığını gösteren deliller olduğuna inanır. Bu üç dilin ortak adı olarak *Altayca* tâbirini kullanır ve Kore dilin-

1906'da Budapeşte Üniversitesinde doçent, 1914'te Kolozsvár Üniversitesinde Ural-Altay dilleri profesörü oldu. Macar dilindeki eski Bulgar Türkçesi alıntıları değerlendirdiği *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (Helsinki 1912) adlı eseri önemlidir. Gombocz'un en büyük eseri 1914 yılında çıkmaya başlayan Janos Melich ile birlikte hazırladığı *Magyar etymologiai szótár* adlı Macar dilinin etimolojik sözlüğüdür. Gombocz, Macarlar arasında kullanılan Türkçe asıllı kişi adlarıyla da ilgilendi, *Aipâdkori török szemelyneveink* ("Árpád devrindeki özel isimlerimiz", Budapest 1915) adlı eseriyle Türk ad bilimine önemli katkı sağladı.

¹¹ **Pentti Aalto** (1917–1998), Finlandiyalı dilci. 1958-1980 yıllarında Helsinki Üniversitesinde mukayeseli dilbilim dersleri verdi. Latince gerundiumlar, Yunanca masdarlar, Fince'nin tarihi, doğu, klasik ve modern dillerin araştırılması üzerine çalışmalar yaptı. Hocası Ramstedt'in eserlerini yayımladı.

¹² **Nicholas Poppe**, (1897-1991) Alman asıllı Rus altayist, mongolist ve türkolog. Çocukluğu Çin, Mançurya, Finlandiya ve Rusya'da geçti. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesinde okudu (1916-1921). 1922'de Asya Müzesinde Moğolca elyazmaları üzerinde çalışmaya başladı. Coğrafya Enstitüsünde (1923-1925) Fin-Uguristik dersleri; Yaşayan Diller Enstitüsü (1923-1938) ile Leningrad Üniversitesinde (1923-1941) Mongolistik dersleri verdi. 1925'te Petersburg Üniversitesine profesör olarak atandı. 1931'den itibaren Mongolistik Bölümü Başkanı, 1928-1938 yıllarında Doğu Dilleri Enstitüsünde profesör olarak görev yaptı. Stalin'in uyguladığı baskı rejimi Poppe'yi kayınlandırdı. 1941'de ailesiyle Kafkasya'ya gitti, Kalmık başkenti Elista'daki Pedagoji Enstitüsünde ders verirken 1942'de Kafkasya'yı işgal eden Alman ordusuyla birlikte iltica etti. 1943'te Berlin'e geldi, Üniversitede 1945'e kadar Moğolca ve Tatarca okuttu. II. Dünya Savaşında Almanlar yenilince, Ruslar'a yakalanmamak için 1949'a kadar gizlenerek yaşadı. 1949'da Washington'daki Seattle Üniversitesine davet edildi. Çalışmalarını, ölümüne kadar (08. 06. 1991) orada Mongolistik dersleri vererek sürdürdü. Poppe, Ural-Altay, Fin-Ugor, Hint-Avrupa ve Slav dillerini, Çince ve daha pek çok Asya dilini bilen mükemmel bir altayist idi. Moğolistan, Doğu Sibirya, Orta Asya, Kafkasya ve Azerbaycan'a ilmi araştırma gezileri yapıp dil, edebiyat ve folklor malzemesi derledi. Moğol, Türk, Tunguz dillerinin hemen her problemiyle ilgilendi, Asıl faaliyeti Moğol dili ve lehçeleri, Moğol halk edebiyatı üzerinde yoğunlaştı, değerli eserler veren Poppe son yüzyılın en önde gelen altayisti sayılır.

de de Altayca bir tabaka bulunduğunu söyler. POPPE'ye göre, Kore dilindeki Altayca unsurlar, daha çok Mançu-Tunguzca'ya yakındır. Mançu-Tunguzca ise, ses özellikleri bakımından Moğolca ve Türkçe'ye yakınlık gösterir. Korece'den, ses bakımından en uzak olan dil, Türkçe'dir. Bundan şu iki sonuç çıkarılabilir. Ana Türkçe, diğer Altay dillerinden ya çok erken bir zamanda ayrılmış veya çok hızlı bir ses gelişmesi geçirmiştir. Hem dil tarihi ile ilgili veriler, hem tarihî hâdiseler Türkçe'nin, Ana Altay dil birliğinden erken devirlerde ayrılmış bir dilin devamı olduğunu gösterir niteliktedirler. Kore dili de, Ana Altay dil birliğinden daha önceki bir zamanda ayrılmış olmalıdır. Çünkü Korece'deki bâzı Çince kelimelerin çok eski şekillerini korumuş olması, bu tahmini doğrulamaktadır. Şu halde Korece'nin en eski şekli, Altay dil birliğinden ilk ayrılan dil olmalıdır. Bundan sonra Türk-Moğol-Mançu-Tunguz dil birliği uzun bir müddet devam etmiştir. Türkçe'nin eski şekli ayrıldıktan sonra ise, Moğol-Mançu-Tunguz dil birliği de bir süre devam etmiş ve son olarak Ana Moğolca ile Ana Tunguzca ayrılmış olmalıdır (Poppe 1960: 6). POPPE, Türk dillerinin (yani lehçelerinin) sınıflandırılması konusunda yapılan denemeler arasından RĀSĀNEN'in¹³ yaptığı sınıflandırmayı tercih eder; fakat RĀSĀNEN gibi, Türk dillerinin altı gruba değil, önce *r*- dilleri (Volga Bulgarcası ve bugünkü Çuvaşça) ve *z*- dilleri (öteki bütün lehçeler) olmak üzere iki gruba ayrılmasının daha doğru olacağını söyler ve ancak ondan sonra *z*- grubunu RĀSĀNEN gibi altı gruba ayırır. Altay dillerinin karşılıklı münasebetleri ve oluşumu hakkında POPPE'nin çizdiği şema şöyledir (Poppe 1965: 147):

¹³ **Martti Räsänen**, (1893-1976) Finlandiyalı türkolog. G. J. Ramstedt, H. Paasonen, W. Bang-Kaup ve Gy. Németh'in öğrencisi oldu. Fin-Ogur Derneğinden aldığı bursla 1915-1917 yıllarında Kazan Üniversitesinde çalıştı. 1922-1932 yıllarında Fin-Ogur Derneğinin desteğiyle Türkiye'de araştırma gezileri yaptı (1925, 1931-1932). 1926'da Helsinki Üniversitesi'nde Türk filolojisi doçenti, 1944'te Finlandiya'nın ilk Türk dili profesörü oldu ve bu görevini emekliye ayrıldığı 1961 yılına kadar sürdürdü. Räsänen, Fin-Ogur dillerinden Çeremışçe, Türk dillerinden Çuvaşça ve Tatarca, Türk lehçelerinin karşılaştırmalı fonetiği ve morfolojisi üzerinde çalıştı. Türkçe'nin ilk etimolojik sözlüğünü hazırladı: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen* (Helsinki 1969). 1958 yılında Türk Dil Kurumu şeref üyeliğine, 1973 yılında Türkiye Cumhuriyeti şeref diplomasına layık görüldü.

Aynı şemayı POPPE, sağ yanda gördüğü gibi içiçe dâireler şeklinde de göstermiştir (Poppe 1965: 147).

POPPE'nin "Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen" adlı eseri hakkında bir tanıtma yazısı yazan J. C. STREET¹⁴ (Language 38 1962 s. 92-98) bu konuda biraz farklı bir şema teklif etmiştir.

STREET, aşağıdaki şemada görüldüğü gibi, Kore dilinin Ana Altay dilinden daha eski farazi bir dil olan Ana Kuzey Asya dilinden geliştiğini var saymaktadır. Bunun sebebi ise Kore dilinin Altay dilleri arasındaki yerini tespit edecek yeterli ve doyurucu malzemenin bulunmamasıdır.

¹⁴ John C. Street (1930-), Wisconsin-Madison Üniversitesi, Linguistics Bölümünden emekli. Dilbilimi, Doğu Dilleri, özellikle Orta Moğolca üzerine yayınları var.

Karl H. MENGES¹⁵, O. PRITSAK¹⁶, Sovyetler Birliği'nde A. BASKAKOV¹⁷, V. M. İLLİÇ-SVİTİÇ¹⁸ ve P. SUNİK, Türkiye'den T. TEKİN zikredilebilir.

Sovyet altayistlerinden G D. SANJEYEV, Altay dillerinin akrabalığı hakkında bir hüküm vermek için yeterli sonuçlara henüz varılmadığını, bu sebeple

¹⁵ **Karl Heinrich Menges** (1908-1999) Alman türkolog, altaist, slavist, dravidolog ve nostratist. Lisedecken İtalyanca, İngilizce, İbranca öğrendi. Frankfurt Üniversitesinde etnoloji, coğrafya, Çince, Rusça, Bulgarca, Osmanlıca; Münih Üniversitesinde Slavistik, Sanskritçe ve Osmanlıca öğrendi. Berlin'de Slavistik, Türkoloji ve Genel Dilbilimi derslerini dinledi. 1926'da Baku Türkoloji kongresine katıldı. 1932'de Berlin'de doktorasını verdi ve 1933'te Prusya İlimler Akademisinde türkolog Willi Bang-Kaup'un yardımcısı olarak görev aldı. O yıl Sovyetler Birliğine bir gezi yaptı ve orada bazı türkologlarla tanıştı. Hocası Willi Bang ölünce onun yerine modern Türk dilleri profesörü olarak atandı. Sovyetlerdeki meslektaşlarıyla haberleşmesi yüzünden Hitler rejimince tutuklandı. Serbest bırakılınca 1936'da Almanya'dan ayrıldı. Bir yıl Prag'da, ardından bir kaç ay Budapeşte'de yaşadı sonra Eylül 1937'de Türkiye'den davet aldı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Rusça dersleri okuttu. Naziler onu Türkiye'de de takip ettiler. 1940'ta Kolombiya Üniversitesinden davet alınca Moskova, Vladivostok, Tokyo, Honolulu yoluyla Ağustos 1940'ta San Fransisko'ya, Eylülde New York'a ulaştı ve Kolombiya Üniversitesi Doğu Avrupa Dilleri Bölümünde göreve başladı. 1947'de Slavca ve Altay Dilleri doçenti, 1956'da Altay Filolojisi profesörü ve 1976'da emekli oldu. Leningrad'da bir kaç ay kaldıktan sonra 1977'de türkoloji için çok değerli kütüphanesiyle misafir hoca olarak Viyana Üniversitesine gitti ve ölümüne kadar orada yaşadı.

¹⁶ **Omeljan Pritsak** (1919–2006), Ukraynalı tarihçi ve türkolog. Akademik kariyerine Polonya'da Lvov/Lviv (Lemberg) Üniversitesinde başladı. Orta Doğu dilleri okuttu. Sovyetler Galiçya'yı işgal edince Batı'ya kaçtı, Berlin, Göttingen ve Hamburg üniversitelerinde çalıştı. 1960'ta Amerika'ya gitti Harvard üniversitesinde Ukrayna Tarihi Profesörü olarak görev yaptı. 1973'te *Harvard Ukrainian Research Institute* ("Harvard Ukrayna Araştırmaları Enstitüsü")nü kurdu ve bu Enstitünün 1973–1989 yıllarında müdürlüğünü yaptı. Pritsak Orta çağ tarihçiliği üzerine yaptığı titiz çalışmalarıyla tanınır. Bilhassa Bulgar, Hazar, Peçenek, Kıpçak, Karahanlı Türkleriyle ilgili ana kaynaklardan yaptığı araştırmaları önemlidir. Daha fazla bilgi için bkz: İlber Ortaylı, "Omelyan Pritsak'ın Ardından", *Karadeniz Araştırmaları, Sayı 13* (Bahar 2007), 11-14.

¹⁷ **Nikolay Aleksandroviç Baskakov** (1905–1995), Rus dilci, türkolog ve etnolog. 1924'te Leningrad'da başladığı yüksek tahsilini 1925'te Moskova'da sürdürdü. Karakalpakistan, Kazakistan, Kırgızistan, ve Harizm bölgelerinde dil, folklor ve etnografya malzemesi derledi. Sovyetler Birliğindeki Türk dillerinin alfabeleri, gramerleri ve sözlükleriyle ilgili çalışmalarda aktif görev aldı. Türk dili ve lehçelerinin tasnifini yaptı. Türkolojinin hemen her alanında yayınları var. Ayrıntılı bilgi için bkz: N. Yüce. "Prof. Dr. Nikolay Aleksandroviç Baskakov'un Hayatı ve Türkoloji Bilimine Hizmetleri". — *TDAY Belleten 1995* (Ankara 1997), 1-30.

¹⁸ **Vladislav Markoviç İlliç-Svitç** (1934-1966), Ukraynalı Sovyet dilbilimci. Danimarkalı Holger Pedersen'in Hint-Avrupa dilleriyle bağlantılı dilleri konu edinen Nostratik diller hipotezi Sovyetler Birliğinde ilgi görünce 1960'lı yılların başında Vladislav İlliç-Svitç bu hipotezi geliştirilerek teoriye dönüştürdü. İlliç-Svitç, Moskova'da üzerinde çalıştığı karşılaştırmalı sözlüğü tamamlayamadan öldü. Çalışmaları daha sonra Vladimir Dıbo tarafından *Opit Sravneniya Nostratıçeskih Yazıkov* adıyla 1971, 1976 ve 1984 yıllarında üç cilt halinde yayımlandı.

akrabalık nazariyesinin faraziyeden başka bir şey olmadığını söylemiştir. Sovyet dil bilgini B. A. SEREBRENNIKOV, altayistlerin kurmuş oldukları $r > z$, $d-$, $n-$, $j-$, $y > y$ ve $l > \text{ş}$ gibi ses denkliklerini henüz ispat edilmediği için reddeder.

M. A. ŞÇERBAK¹⁹ ise, Altay dilleri arasındaki benzerliklerin karşılıklı temaslarla alınmış kelimelerden ibaret olduğunu, bu yüzden Altay dilleri nazariyesinin sâdece bir faraziye sayılabileceğini savunur. Altay dilleri nazariyesine batılı bilginlerden de bir çoğu karşı çıkmışlardır. Bunların en mühimleri olarak Kaare GRÖNBECH²⁰, J. KRUEGER, Macar bilgini L. LIGETI²¹, Alman J. BEN-

¹⁹ **Aleksandr Mihailoviç Şçerbak** (1928-2008), Rus dilci, türkolog ve altayist. 1948'de Stavropol Pedagoji Enstitüsü Filoloji Fakültesi'nden mezun oldu. 1951'de Filoloji Bilimleri adaylığını kazandı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi Dilbilimi Enstitüsü Leningrad Şubesi İlmî Emekdaşı, 1961'de de Tecrübeli İlmî Emekdaş oldu. 16 Ocak 1970'te *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi), Leningrad, 1968, 432 s. adlı eseri ile "Doktor" unvanını aldı. Şçerbak'ın çalışma alanı Altayistik, Türk-Moğol dil ilişkileri, Runik Türk yazıtları, Eski Uygur yazıtları, Eski Özbek Türkçesi dil anıtları ve Türk dilinin karşılaştırmalı grameri konularıdır. Daha fazla bilgi için bkz: Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü. I. Yabancı Türkologlar*, Ankara, 1998, s. 309-315.

²⁰ **Kaare Grønbech** (1901-1957), Danimarkalı türkolog. Kopenhag Üniv. Ed. Fakültesinde Klasik Filoloji Bölümünden 1927'de mezun oldu. Türk dilinin yapısı üzerine yazdığı *Der Türkische Sprachbau I* (Copenhagen 1936) adlı kitabı bilim çevrelerince çok beğenilince doktora tezi olarak kabul edildi. Grønbech 1937'de Türkiye'de, 1938-1939 yıllarında Kuzeybatı Çin'de ve İç Moğolistan'da araştırmalar yaptı, pek çok eski Moğol el yazması eser topladı. Kopenhag Üniversitesinde 1942'de doçentliğe, 1947'de profesörlüğe yükseltildi. Bazı yabancı bilim akademileri ve dil kuruluşlarına üye seçildi. *Acta Orientalia*, *Central Asiatic Journal* ve *Ural-Altische Jahrbücher* gibi bilimsel periyodiklerin editörlüğünü yaptı. 21 Ocak 1957'de en verimli çağında Kopenhag'da öldü. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Codex Cumanicus* (Copenhagen 1936); *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Copenhagen 1942); *Rabghuzi Narrationes de Prophetis* (Copenhagen 1948).

²¹ **Lajos Ligeti** (1902-1987), Macar türkolog ve mongolist. Budapeşte'de klasik filoloji ve türkoloji okudu. *Die Herkunft des Volknamens Kirgis* adlı teziyle (Budapest 1925) doktor unvanını aldı. 1925'te burslu olarak Paris'e gitti, Sorbon Üniversitesinde P. Pelliot, B. Vladimirstov, G. J. Ramstedt ile birlikte Çin, Tibet, Orta Asya Türk-Moğol dil ve kültürleriyle ilgili çalışmalar yaptı; özellikle Pelliot'dan etkilendi. 1928'de ülkesine döndü ve Macar Bilimler Akademisinin desteğiyle Çin ve Moğolistan'a gitti, üç yıl Çin Seddi ile Gobi çölü arasındaki pek bilinmeyen Moğol kabileleri içinde yaşayarak malzeme topladı. 1936-1937'de Afganistan'a giderek Moğolca ve Özbekçe üzerine araştırmalar yaptı. Budapeşte Üniv. Sanat Fak.de profesör oldu; Orta Asya, Uzakdoğu ve Türkoloji kürsülerinin başkanlıklarını yürüttü. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*'yi kurdu (1950). Son büyük eseri *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás elött és az Arpádkorban* ("Fetihten önce ve Arpad devrinde Macarca-Türkçe ilişkileri"; Budapest 1986), Macar prehistoryasının Orta Asya bağlantıları bakımından önemlidir. 1934 yılından ölümüne kadar Macar Bilimler Akademisi üyeliği ve başkanlığı yaptı.

ZING²², G. DOERFER²³, Amerika'da Macar asıllı D. SINOR²⁴, İngiliz Sir Gerard

²² **Johannes Benzing** (1913-2001), Alman diplomat, türkolog ve altayist. 1936-1939 yıllarında Berlin Üniversitesinin Doğu Dilleri Bölümünde okudu. Berlin'deki Türkistanlılar ve Tatarlarla ilişkiler kurarak Türk boyları, onların lehçeleri, kültürleri, folklorları hakkında bilgiler edindi. 1939'da *Über die Verbformen im Türkmenischen (Türkmençe'de Fiil Şekilleri Üzerine)* adlı tezi ile doktor; 1942'de *Tschuwaschische Forschungen IV: Die Kasus (Çuvaşça Araştırmalar IV. İsim Çekimi)* adlı çalışmasıyla doçent unvanını aldı. 1939-1942 yıllarında Berlin'de Dışişleri Bakanlığında aday memur, 1948-1955 yıllarında Tübingen Üniversitesinde öğretim görevlisi, 1950-1955 yıllarında Paris'te mütercim-redaktör, 1955-1958 yıllarında Bonn'da ve İstanbul Alman Konsolosluğunda müşavir, 1958-1963 yıllarında İstanbul'da konsolos olarak çalıştı. İstanbul'daki konsolosluk görevi (1958-1963) yıllarında İstanbul Üniv. Ed. Fakültesinde modern Türk yazı dilleri okuttu. 1959'da Mainz Üniversitesinde kadrosuz profesör oldu. H. Scheel emekli olunca boşalan kadroya Benzing atandı (04.12.1963). 1953'ten itibaren üyesi olduğu Mainz İlimler Akademisine 1966'da aslı üye seçildi. 31 Mart 1981'de emekliye ayrıldı. 16. 03. 2001'de öldü. Çok yönlü bir bilim adamı olan Benzing Türk lehçelerinin pek çoğunu konuşabilen bir türkolog idi. Özellikle Çuvaşça bilgisi herkesçe takdir edilir. *Fundamenta*'da bazı makaleleri o yazdı. Bir yandan *Lamutische Grammatik. Mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar*. Wiesbaden, O. Harrassowitz 1955, 254 s.; *Die tungusische Sprachen, Versuch einer vergleichenden Grammatik*, Wiesbaden 1956, 151 s.; *Kalmükische Grammatik zum Nachschlagen*, Wiesbaden 1985, XII+195 s.; adlı eserleri ile altayist; diğer yandan *Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaxşari I: Text*, Wiesbaden 1968, XX, 403 s.; *Chwaresmischer Wortindex (Mit einer Einleitung von H. Humbach, herausgegeben von Z. Taraf)*, Wiesbaden 1983, 734 s.; adlı eserleriyle şarkiyatçı olarak öne çıkar.

²³ **Gerhard Doerfer** (1920-2003), Alman türkolog ve altayist. Berlin Humboldt Üniversitesinde okudu (1949-1954). K. H. Menges'in türkoloji ve altayistik derslerini dinledi. *Moğolların Gizli Tarihi* üzerine hazırladığı söz dizimi çalışmasıyla doktor unvanını aldı. Mainz Bilimler ve Edebiyat Akademisinde çalıştı (1955-1957). *Fundamenta*'nın hazırlanışında görev aldı ve oradaki bazı makaleleri yazdı. Doerfer'in Türkolojiye asıl hizmeti 4 ciltlik *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963-1975 ("Yeni Farsça'da Türkçe ve Moğolca Unsurlar") adlı büyük eseridir. Türk dilinin en eski bazı özelliklerini hâlâ yaşatan, Orta İran'da konuşulan Halaçça'yı bilim dünyasına tanıtmış olması da takdire layıktır. Çok çalışkan ve çok yönlü bir bilim adamı olan Doerfer'in Altay dillerinin problemleri üzerine pek çok yazısı var.

²⁴ **Denis Sinor** (1916-2011), Macar asıllı Amerikalı İç Asya uzmanı ve altayist. Üniversiteyi Macaristan'da ve İsviçre'de okudu. 1939-1948 yıllarında Fransa'da, 1948-1962 yıllarında İngiltere'de Cambridge Üniversitesinde bulundu. 1962'de Bloomington Indiana Üniversitesine gitti. Orada kendi kurduğu *Department of Uralic and Altaic Studies*'in müdürü oldu (1963-1981). Aynı zamanda 1965-1967 yıllarında *Asian Studies Program*'ın da yöneticisiydi. 1967'de Asya Araştırmaları Enstitüsünü (*The Asian Studies Research Institute*) kurdu. Burayı da 1981'e kadar kendisi yönetti, 2006'da adı *Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies* (Denis Sinor İç Asya Araştırmaları Enstitüsü) olarak değiştirildi. Ulusal ve uluslararası pek çok ödüller alan Sinor bilim çevrelerinde tanınan aktif bir organizatör idi. Her yıl başka bir ülkede toplanan Permanent International Altaic Conference (PIAC)'ın 47 yıl (1960-2007) genel sekreterliğini yaptı.

CLAUSON²⁵ sayılabilir. Bunlar Altay dilleri nazariyesinin henüz ispatlanmamış bir faraziye olduğunu, şimdilik yapılacak en doğru işin, her dili kendi bünyesi içinde iyice araştırmak olacağını söylemektedirler. Nitekim aynı kanâati W. BANG-KAUP²⁶ ölümünden 14 gün önce, J. BENZING'e yazdığı 26 Eylül 1934 tarihli mektubunda belirtmiştir (Benzing 1953: 2).

Bu görüşü benimseyenlerin kanâatlerini BENZING, şöyle özetler: “Altay milletlerinin ve dillerinin birbirleriyle olan beraberlik ve aidiyetlerini başka

²⁵ **Sir Gerard Clauson** (1891-1974), İngiliz türkolog ve altayist. Bir binbaşının oğludur. Yüksek öğrenimini Oxford Üniversitesine bağlı Corpus Christi College'de yaptı. 1914'te mezun olunca asker olarak katıldığı I. Dünya Savaşı boyunca Çanakkale, Mısır ve Irak'ta bulundu. Savaşın sonu 1919'da girdiği Sömürgeler Bakanlığı'nda 1951'de emekli oluncaya kadar önemli mevkilere yükseldi. Emekli olduktan sonra kendisini ilmi araştırmalara verdi. Öğrencilik yıllarında Pali dili, Sanskritçe, Türkçe ve Arapça öğrenmeye başlayan Clauson, üniversite öğrencisi iken 1912'de Royal Asiatic Society'ye üye oldu. Ölümüne kadar 62 yıl bu sıfatını korudu ve 1958-1961 arasında buranın başkanlığında bulundu. 1975'te kendisine cemiyetin altın madalyası verildi. 1969'da PIAC madalyasını kazandı. Clauson “The Case Against the Altaic Theory” adlı makalesinde (CAJ, II / 3, 1956, s. 181-187) ve *Turkish and Mongolian Studies* (London 1962) adlı kitabında Moğolca ve altayistikle ilgili isabetli tespitler yaptı. Onun asıl hizmeti Türk diline olmuştur. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972) adlı etimolojik sözlüğü her türkologun kullandığı bir el kitabıdır.

²⁶ **Willy Bang-Kaup** (1869-1934), Mukayeseli türkoloji araştırmaları ve Eski Uygurca metin neşriyle tanınan Alman türkolog. Daha lise öğrencisiyken eski İran dillerine ilgi duyan Bang, mektuplaştığı şarkiyatçı Fleischer'in tavsiyesine uyarak Belçika'da Louvain Üniv. Doğu dillerinde profesör Charles de Harlez'in yanına gitti, çivi yazılı Persçe ile Avesta dili üzerinde çalıştı. Fransa, İngiltere ve Polonya'da da okuyan Bang, İngilizce ve Germen dilleri ile de meşgul oldu. İlk ilmi yazısı, yirmi yaşındayken Ahamenî kitâbelerinin açıklanması hakkında kaleme aldığı “Beiträge zur Erklärung der Achämenideninschriften” (*ZDMG, XLII* [1899], 525-534) adlı incelemedir. Ertesi yıldan itibaren Moğol ve Mançu dilleri üzerinde çalışmaya başladı; fakat 1893'te W. Thomsen'in Göktürk alfabesini çözmesi ve W. Radloff'un Orhun kitâbelerini açıklamak için yaptığı yayınlar, Bang'ı Altayistik ve Türkolojiye yöneltti. 1896-1909 yıllarında Göktürk metinleri üzerinde çalıştı ve bazı makaleler yayımladı. 1892'den itibaren Louvain Üniversitesine bağlı Yaşayan Doğu Dilleri Okulunun (Ecole des Langues Orientales Vivantes) akademik yöneticiliğini yaptı ve 1895'te bu üniversitenin İngiliz Filolojisi profesörlüğüne atandı, 1914'e kadar orada kaldı. I. Dünya Savaşı başlayınca Almanya'ya döndü, 1917'de Frankfurt Üniv. Türkoloji profesörlüğüne getirildi. 1920 yılında Berlin Üniv. Türkoloji profesörlüğüne atandı, ölümüne kadar bu görevde kaldı. Bang Berlin'e gelince, I. Dünya Savaşından önce Orta Asya'da yapılan Alman ilmi araştırma seyahatleri ve arkeoloji kazılarında bulunarak Berlin'e getirilen yazılı belgelerin ilk inceleyicileri olan F. W. K. Müller ve Albert A. von Le Coq'a katıldı ve Uygur harfli Türkçe belgelerin incelenmesi işini üzerine aldı. Müller'in dört ciltlik *Uigurica*, von Le Coq'un üç ciltlik *Manichaica* ve Bang Kaup'un başlattığı *Türkische Turfantexte* serileri Berlin'deki bu faaliyetin sonuçlarıdır. Bang'ın *Türkische Turfantexte* serisi dışında *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türk Sprachen; vom Köktürkischen zum Osmanischen*, *Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut I-VIII* adlı eserleri önemlidir.

dil aileleri için geçerli olan ölçülerle değerlendiremeyeceğimiz muhakkaktır. Meselâ Hint-Avrupa dilleri veya Sami dilleri, kendi ailesindeki dillerin sâhip oldukları dil özellikleri ve müşterek kelime hazinesi ile başka dil ailelerinden ayrılırken, Altay dillerinin durumu bambaşka bir manzara arz eder” (Benzing 1953: 2). Benzing, bu görüşünü 1956’da tekrarladığı gibi (1956: 7) daha sonra da sürdürmüştür. Benzing’in talebesi olan bu satırların yazarı da aynı görüşü paylaşmaktadır.

Altay dilleri nazariyesinin en şiddetli muarızlarından biri İngiliz Sir Gerard CLAUSON, diğeri de Alman Gerhard DOERFER’dir. CLAUSON’a göre, Altay dillerinde ortak bir söz hazinesi yoktur. Meselâ, *almak, vermek, söylemek, gitmek, gelmek; at, iyi, kötü*, vs gibi esas fiil, nesne ve kavramları karşılayan kelimelerde, sayılarda bir birlik ve aynılık görülmemektedir. Türkçe ve Moğolca’da ortak sayılan kelimeler, tamâmen Türkçe’den Moğolca’ya geçmiş, eski alıntı kelimelerdir. Meselâ: Moğolca *dayin* “düşman” < Ana Türkçe’de *□*agi* > Eski Türkçe’de *yagi*; Moğolca’da *nidurga* “yumruk” < Ana Türkçe’de **nodruk* > Eski Türkçe’de *yudruk* vs gibi.

G. DOERFER, Altay dilleri nazariyesini reddetmekle kalmamış, bu diller arasında var olduğu iddia edilen akrabalığın ilmî esaslara tam uymadığını, yaptığı titiz araştırmalarla da göstermiştir. Moğolca ile Türkçe’de ortak diye öne sürülen unsurların bir dilden öbürüne geçmiş eski alıntı kelimeler olduğunu, bu iki dilden Türkçe’nin, kelime ve diğer unsurları veren, Moğolca’nın da alan dil durumunda bulunduğunu ileri süren DOERFER, akrabalık için gerekli olan şartların Altay dilleri arasında tatmin edici bir şekilde var olmadığını tespit etmiştir (DOERFER 1963: 51). DOERFER’in diller arasındaki akrabalığı tespit için öne sürdüğü şartlar kısaca şöyledir (DOERFER 1963: 64-94):

1. Akrabalığı söz konusu olan dillerde birbirine benzeyen kelimeler bulunmalıdır. Altay dillerinde böyle kelimeler varsa da kâfi değildir.

2. Ses kanunları tespit edilmiş olmalı ve bunlara güvenilebilmelidir.

3. Ses kanunları, en eski dilden sonrakilere doğru takip edilir olmalı, yâni arada karanlık boşluklar bırakılmamalıdır.

4. Otto Dempwolff prensiplerine göre, fonetik ve semantik bakımdan yeterli sayıda (birkaç yüz), gerçekten mukayeseye elverişli kelime bulunmalıdır (Doerfer 1963: 57).

5. Araştırmaya konu olan kelimeler belli bir sistem içinde mukayesesi yapılan her iki dilde bâzı gruplar oluşturabilmelidir. İsimler ve unvanlar ekseriya bir dilden diğerine alınabildiklerinden bunların oluşturduğu grupların önemi yoktur. Zamirler ve ses taklidi kelimeler de hiç akraba olmayan dillerde bile

birbirlerine benzediklerinden, bunları da akrabalık için mukayese malzemesi olarak kullanamayız.

6. Akrabalık ispatı için, yüksek seviyedeki kültür kelimeleri cinsinden olanlar (*mots savants*) değil, halk tarafından kullanılan yaygın kelimeler (*mots populaires*) ele alınmalıdır.

7. Akraba olan dillerde morfolojik özellikler mukayese edilebilmelidir. Bu gibi mukayeseler, RAMSTEDT, POPPE ve başka altayistler tarafından yapılmıştır.

8. Akrabalığı araştırılan dillerdeki gelişme, birbirlerine yaklaşan (convergent) değil, birbirinden uzaklaşan (divergent) bir durum göstermelidir. Yani akraba olan diller, gelişmiş halleri olan son durumları ile birbirlerinden çok farklı özellikler göstermeli, fakat müşterek oldukları en eski devirlere doğru yaklaşıldıkça aralarındaki akrabalık ile ilgili özellikler akrabalığa doğru gitmelidir.

9. Akrabalık konusunda bir dilin yayılma alanına komşu olan coğrafi bölgelerdeki kelimeler mukayese için seçilmemelidir.

10. Türkçe ile Moğolca arasında akrabalık araştırılırken, ele alınacak Türkçe kelimelerin, Moğolların yayılma devrinden önceki zamanda mevcut olan Türkçe kelimelerden seçilmesi gerekir.

11. Yapılacak mukayeselerde yalnız kökler veya sadece ekler karşılaştırılmalıdır. Hiç bir zaman kök ve ekin birleşmiş şekilleri mukayeseye esas alınmamalıdır. Meselâ Türkçe’de *eki* “iki” ve *ekiz* “ikiz” mevcuttur, ama Moğolca’da sâdece *ikire* “ikiz” var. *İki* mânasında aynı köke rastlamıyoruz. Belli ki *ikire*, Moğolca’ya alıntı olarak geçmiş bir kelimedir.

12. İmkân nispetinde, semantik bakımdan aynı anlamda olan kelimeler arasında mukayese yapılmalıdır. Tesadüfen ses benzerlikleri olan kelimelerle mukayese yapılmamalıdır.

13. Mevcut olmayıp, tasavvur edilen yıldız (*) işaretli kelimelere dayandırılan akrabalık iddialarında bulunulmamalıdır. Yıldızlı kelimeler ispatlanmış kelimeler değil, tahminî olarak var oldukları sanılan kelimelerdir. Bir iddiayı bu gibi kelimelere dayandırmak elbette ilmî olamaz.

14. Diller arasındaki akrabalık araştırmalarında en eski şekiller mukayese edilmelidir.

15. Akrabalık araştırması yapılan iki dilde hangi kelimelerin aslı, hangilerinin başka dillerden alınmış kelimeler olduğunu gösteren açık ve seçik

ölçüler ve sonuçlar tespit edilmiş olmalıdır. Bu konuda altayistik araştırmaları henüz ihtiyacı karşılayacak seviyeye ulaşmamıştır.

16. Diller arasında akrabalık olup olmadığını araştırırken, yapılan mukayeselerde bu dillerin birbirleri ile en eski devirlerden bugüne kadar olan münasebetlerini, hangisinin hangisinden kelime alışverişi yaptığını, lehçe ve şivelerin yayılış alanlarını göz önünde bulundurmamak gerekir.

Sonuç olarak DOERFER, yukarıda akrabalık için öne sürdüğü şartların Altay dillerinde sâdece 1., 4., 6. ve 7. sıradakilerin tatminkâr olmamalarına rağmen az çok görülebildiğini, fakat bu diller arasında herhangi bir akrabalığı ispat için gerekli olan öteki şartlardan hiç birisinin mevcut olmadığını, bundan dolayı da bu diller arasında herhangi bir akrabalıktan bahsedilemeyeceğine inanmaktadır. DOERFER de, BANG ve BENZING (1953: 4) gibi şimdilik hiç olmazsa bu dillerin kendi içindeki lehçe ve ağızlarının esaslı şekilde araştırılmasını ve yapılacak mukayeselerin sağlam sonuçlara dayandırılmasının daha doğru olacağını savunur.

Başlangıcından bu güne kadar tarihçesini ana hatları ile çizdiğimiz Altay dillerinin birbirleriyle olan münasebetleri ve akrabalıkları hakkında henüz bir görüş birliği sağlanmış değildir.

Altay dillerinin yapıları, söz hazineleri ve ekleri birbirleriyle bâzı benzerlikler gösterirler. Bunların açıklanması ve bu açıklamalara dayanılarak yapılan akrabalık yorumları ile ileri sürülen görüşler de birbirinden farklıdır, bunlar:

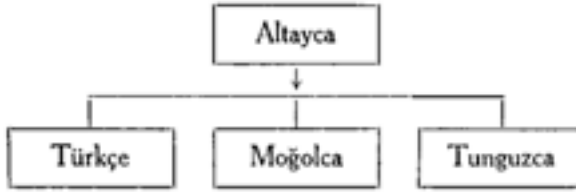
a) RAMSTEDT ve onun talebelerine göre Altay dilleri Hint-Avrupa dillerinin akrabalığı derecesinde birbirleri ile akrabadırlar (Doerfer 1963: 56). Bu görüş Altay dillerinin akrabalığı tezidir.

RAMSTEDT'in talebesi olduğunu ifade eden POPPE (1960: 1), Altay dillerinin çok çalışkan ve verimli bir araştırmacısıdır. POPPE, 1960 yılında yayımladığı *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil: 1. Vergleichende Lautlehre* (Wiesbaden 1960) adlı kitabında Altay dillerinin akrabalığı hakkındaki görüşünü şöyle ifade ediyor: “Moğolca, Türkçe ve Mançu-Tunguz dil aileleri arasındaki fonetik ve morfolojik uygunlukların, tesadüf veya alınma kelimelere değil, aksine bunların bir kök akrabalığının şahidi oldukları hususunda hiç bir şüphe yoktur” (Poppe 1960: 3-4).

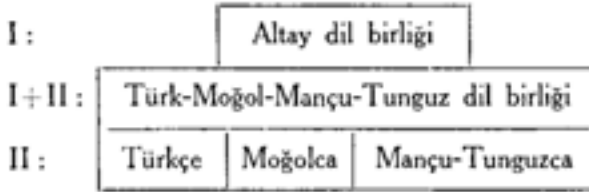
Fakat POPPE, aynı kitabın 4. ve 5. sayfalarında akrabalığa aykırı bir görüş ileri sürer: “Bir zamanlar bir Altay dil birliğinin mevcut olup olmadığı veya Moğol, Türk, Mançu-Tunguz dillerinin kök akrabalığı olup olmadığı bir yana, Moğolca'nın tasarlanabilecek en eski şeklinin bir hiçten meydana gelmiş olmayacağı, kesinlikle kabul edilmelidir. Yâni bir zamanlar, Ana Moğolca'dan da daha eski olan bir dilin mevcut olması gerekir. Ana Moğolca, bu daha eski

dilden, bugünkü Moğolca'da hâlen yaşamakta olan gramer şekilleri ve kelimeler almıştır. Ana Moğolca'dan daha eski olan bu dilden, öteki eski dillere de morfolojik unsurlar (ekler) ve kelimeler alınmış olması gerekir. Burada “miras olarak alınmış” veya “ödüncleme” değil, sâdece “alınmış, kabullenilmiş” diyoruz ... Moğolca'daki *azirga* “aygır” kelimesi bir Tunguz dili olan Solonca'daki *adigga* veya *adirga* “aygır” kelimesine denk gelmektedir. Türk dillerinde bu kelimenin karşılığı olarak Eski Türkçe *adğır*, Yakutça *atır* vb. “aygır” şekilleri mevcuttur. Moğolca *azirğa* kelimesinin eski bir **adirğa* kelimesinden geldiği kabul edilebilir. Acaba *adirğa* şekli, Ana Türkçe'nin de sonraları kendisinden türemiş olduğu bir dilden ödüncleme alınmış bir kelime midir? Veya bu şekil, bizim bilmediğimiz bir kaynaktan Ana Türkçe'ye ve Ana Moğolca'ya geçmiş olan bir kelime midir? Bu sonuncusunun doğru olması ihtimali yüksektir ... Şayet burada bir ödüncleme söz konusu ise, bu bizce meçhul olan üçüncü bir kaynaktan, yâni Ana Moğolca ve Ana Türkçe'den çok daha eski farazî (*hipotetik*) bir dilden alınmış ödüncleme demektir. Bu en eski dil de Umumî Altayca'dır” (Poppe 1960: 4-5).

POPPE'den önce Altay dillerinin akrabalık şeması esas itibariyle şöyle çiziliyor.

POPPE'nin şemasında, Altayca ile bu farazî Altayca'dan ayrılan üç dil arasında bir ara safha girer. Bunun görünüşü ise şöyledir:

I. Altayca; I+II: Üç dilin ortak ve farklı taraflarının birlikte meydana getirdiği devre; II: Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'nın her birinin diğer iki dilde bulunmayan özelliklerinin olduğu son devredir. Bu durumu, daha iyi anlaşılması için başka bir mukayese ile açıklayalım: Türkçe, Farsça ve Afrika'da konuşulan Suvahili dillerinin kendilerine has özellikleri var, fakat akrabalıkları yoktur. Bu dillerin her üçünde de Arapça'dan alınmış pek çok kelime ve başka unsurlar var. Meselâ: Türkçe'deki *kitap*, Suvahili'deki *kitabı* kelimeleri Arapça

kitâb kelimesinden alınmıştır. Yine Türkçe *fayda*, Farsça *fâ'ida*, Suvahili dilindeki *fayida* kelimeleri, Arapça *fâ'ida* kelimesinden alınmıştır. Buna benzer pek çok örnek vermek mümkündür. Bu üç dili ve bunlara kelime vermiş olan Arapça'yı POPPE'nin şemasına yerleştirecek olursak, şöyle bir manzara ile karşılaşılır: Arapça, Altayca'nın yerini alır. Türkçe, Farsça ve Suvahili dilleri ise, şemadaki Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'nın durumu gibidir. Bu mukayesede görüldüğü gibi Arapça ile Türkçe, Farsça ve Suvahili dillerinin birbirleriyle benzer ve müşterek görünen kelimeleri olmasına rağmen bu dillerden hiç birisi diğeri ile akraba değildir. Bu mukayesedeki tek fark, Arapça, Türkçe, Farsça ve Suvahili'nin ve bu dillerdeki müşterek kelimelerin geçmişinin çok iyi bilinmiş olmasıdır. Fakat Altayca hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz ve bugün Altay dilleri olarak kabul edilen Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'nın geçmişi hakkında bilgi ve malzeme çok eksiktir.

b) Akrabalık tezine karşı kesin bir antitez ileri süren Sir Gerard CLAUSON (1956: 181-187), J. BENZING, ve A. M. ŞÇERBAK'ın görüşlerine göre, akrabalık tezi kabul edilemez bir hipotezdir. Türkçe ve Moğolca'da akrabalık delilleri olarak ileri sürülen müşterek unsurlar V.-VII. yüzyıllar arasında Türkçe'den Moğolca'ya geçmiş olan ödünçlemelerdir (Clauson 1959: 174-187, 1960: 301-316; Doerfer 1963: 56). Meselâ Türkçe *er* "erkek" kelimesi, V.-VII. yüzyıllarda Moğolca'ya geçmiş ve bu dilde *ere* şeklini almıştır. Aslı Türkçe olan bu kelimenin, Moğolca'da sonuna bir *-e* vokali alması, Moğolca'nın iki veya çok heceli kelimelere mütemayil bir dil olduğundan. Gerek isim gerekse fiil köklerinde, eski iki heceli kelimelerdeki ikinci hece, Türkçe ve Korece'de, Moğolca ve Tunguzca'nın aksine, kaybolur (düşer). Aynı ses olayı alıntı kelimelerde de görülür) (Ramstedt 1957: 152-154, 155).

Akrabalık tezine karşı çıkanlardan G. DOERFER, Altay dillerinin müşterek sözlerinin akrabalıktan ve substratumdan olmadığı kanaatindedir (Doerfer 1966: 81-123). DOERFER'e göre, "Altayca" denilen müşterek kelimeler ve unsurlar bir taraftan Moğolca ve Tunguzca arasında çok eski alınmalardan ibarettir. Alınmaların yönü Türkçe'den Moğolca'ya Moğolca'dan da Tunguzca'ya doğru olmuştur. Alınmaların en eski tabakası DOERFER'e göre, ŞÇERBAK ve CLAUSON'un tahmin ettikleri zamandan çok daha erken bir devirde (MÖ 200 yıllarında) olmuştur. CLAUSON ve ŞÇERBAK'ın, alınmaların V. ve VII. yüzyıllarda olduğu görüşüne karşı, DOERFER şu itirazı yapar: Türk dilinin bize ulaşan en eski metinleri VIII. yüzyılın ilk yarısına ait metinlerdir. CLAUSON ve ŞÇERBAK'ın tahmin ettikleri alınmalar, bu metinlerden iki yüzyıl kadar önce vuku bulmuş olmalıdır. Bu ise çok az bir zamandır. Buna göre Türkçe ile Moğolca'daki müşterek kelimelerin birbirine çok benzemeleri ve hemen hemen aynı olmaları gerekirdi. Ama bu kelimelerde bu özellikleri bulamıyoruz, meselâ Türkçe *ark* "gübre" = Moğolca *hargal*; Türkçe *boz* = Moğolca *bora*.

Mançu(-Tunguzca)'da gübre karşılığı olan kelime *facan*. Bu örnekler bu iki yüzyıllık alınmalar olmayıp çok eskiden alınmış kelimelerdir.

c) Altay dillerinin akrabalığı hakkında çekimser davrananların görüşüne göre, bu diller üzerinde şimdiye kadar yapılan araştırmaların ışığı altında bildiklerimiz, akrabalığı ispatlayacak bir neticeye varmamıştır. L. LIGETI, D. SINOR, K. GRÖNBECH vb gibi bu görüşte olanlar, Altay dillerinin akrabalığını ispat için uğraşmaktan ise, her dili kendi bünyesi içinde iyice araştırmanın çok daha faydalı olacağını tavsiye ederler (Doerfer 1963: 56).

Altay dilleri olarak vasıflandırdığımız Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'yı daha yakından incelediğimiz zaman görürüz ki, bu dillerin yapılarında bâzı benzerlikler vardır.

(1) Meselâ Moğolca cümlelerle Türkçe cümleleri karşılaştırsak bu her iki dilde cümle yapısı ve dizinin aynı olduğu göze çarpar. Ahmet TEMİR'in²⁷ verdiği Moğolca şu cümle ile altındaki Türkçe çevirisi buna güzel bir örnek olur:

²⁷ **Ahmet Temir** (14.11.1912–19.04.2003), Türkolog ve Mongolist. Tataristan'ın Bügülme kazasının Elmet köyünde doğdu. Çocukluk dönemi Çarlık Rusya'sında, gençlik dönemi Sovyet Dönemi'nde geçti. Tataristan'dayken ana dili Tatarca'nın yanı sıra Rusça öğrendi, eniştesi tarihçi Hadi Atlasi'den (1876–1938) Almanca dersleri aldı. Sonraki yıllarda Arapça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Molla çocuğu olduğu için Sovyet yöneticiler tarafından 1926 yılında okuldan kovuldu. Dört arkadaşıyla Türkiye'ye kaçmak için yola çıkıp Batum'a ulaşınca üçü güvenlik güçleri tarafından yakalandı. Ahmet ve bir arkadaşı 8 Temmuz 1929'da Türkiye'ye iltica ettiler. A. Temir, Trabzon Öğretmen Okulu ve İstanbul Haydarpaşa Lisesi'ni bitirdi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde (1935-1936) ve Berlin Üniversitesinde (1937-1941) okudu. 1943 yılında Berlin'de doktorasını tamamladı. 1953'te Hamburg'da "*Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nureddin'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfıyesi*" adlı tezi ile doçent unvanını aldı (Bu çalışması TTK'nda basıldı, Ankara 1959). 1955'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Bölümü'nde göreve başladı. 1962 yılında profesör, 1982 yılında emekli oldu. 19.04.2003'te Ankara'da öldü. A. Temir, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün üç kurucu üyesinden biri ve ilk başkanıdır (1961–1975). Türk Dil Kurumu, Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti, Ural-Altay Cemiyeti, Fin-Ugor Cemiyeti, PIAC (Daimi Milletlerarası Altayistik Konferansı) üyesi idi. Çalışma alanı türkoloji ve mongolistik üzerine yoğunlaşmıştır. Eserlerinden önemlileri: "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen", *Oriens*, IX. ss. 41-85, 233-280. *Moğolların Gizli Tarihi*, E. Haenisch'in Almanca ve S. Kozin'in Rusça tercümesinin Moğolca aslı ile karşılaştırılarak Türkiye Türkçesine çevirisi (Ankara TTK 1986). F. W. Radloff'un *Sibirya'dan (Aus Sibirien) I*, I**, II*, II*** adlı eserinin 4 kitap halinde Türkiye Türkçesine çevirisi (İstanbul, Maarif V. 1954-1957). *Moğolların Gizli Tarihine göre Cengiz Han: (Çingiz Han)*, Ankara, 1989. *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radlof Devri. Hayatı, İlmi Kişiliği, Eserleri*, Ankara TDK, 1991. *Altmış Yıl Almanya (1936-1996)*, (Ankara, Kültür Bak. 1998).

<i>Niken</i>	<i>ödür</i>	<i>Temuçin</i>	<i>Hasar</i>	<i>Bekter</i>	<i>Belgütey</i>	<i>dörben</i>	<i>xamtu</i>
“Bir	gün	Temuçin	Hasar	Bekter	Belgütey	dört	beraber
<i>sa’u-cu</i>	<i>geügi</i>	<i>tata-xuy</i>	<i>dotora</i>	<i>niken</i>	<i>gege’en</i>	<i>oxosun</i>	<i>oro-cu’uy.</i>
oturup	olta	tart-mış	içinde	bir	parlak	sohosun	çık-mış”.

(Temir 1955: 22).

(2) Türkçe’de, Moğolca’da ve Tunguzca’da, sıfat isimden, isim fiilden önce gelir.

(3) Bu diller, son ekli dillerdendir, ön ekler yoktur. Kök her zaman kelimenin önü, yani başlangıç tarafıdır.

Altay dillerinin akrabalığına inanan araştırmacılar bu benzerliklere dayanarak akrabalık tezini savunmuşlardır. Fakat bu gibi benzerlik hiç akraba olmayan diller arasında da görülür. Meselâ Afrika’da konuşulan bazı diller Çince’ye çok benzer; Güney Hindistan’da konuşulan Dravida-Tamil dilinin söz dizisi tıpkı Türkçe’ninki gibidir. Meselâ: “*Avanivanay atittu nintitattu cari alla.* = “Onun bunu dövmesi sövmesi uygun değil”.

Buna karşılık Türkiye Türkçesi’ne çok yakın bir Oğuz diyalekti olan Gagauzca, Slav dilinin etkisinde çok kaldığı için, kelime dizisi çok değişmiştir. Litovca, İngilizce, Farsça birbirlerinden çok farklılıklar gösterdikleri halde akraba dillerdir. Şu halde asıl akrabalık şeklen benzemek değil, köklerin aynı kaynağa gitmesidir.

Altay dillerinin söz hazinesi çok incelenmiştir. Belki de bugüne kadar bu dillerin en çok araştırması bu konuda yapılmıştır dersek yanlış olmaz. Altay dillerindeki ortak olduğu sanılan kelimelere dayanılarak yapılan karşılaştırmalarda bir yandan ses denklikleri tespit edilirken, bir yandan da bu kelimelere kaynaklık etmiş olduğu var sayılan Ana Altayca kelimeler de belirlenmeye çalışılmıştır. Fakat ortak olduğu kabul edilen kelimelerin Altay dillerine dağılışı nispetlerindeki dengesizlik Altay Dili Teorisinin önünde en çetin problem olarak durmaktadır. (Tuna²⁸ 1983: 36-37). Yapılan incelemelerden anlaşıldı-

²⁸ **Osman Nedim Tuna** (1923-2001), Türk dilcisi, türkolog ve altayist. İÜ Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi (1945). Bayındırlık Bakanlığı Harita Dairesinde (1952-1954) ve Sanayi Bakanlığı Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü Harita Bölümünde (1958-1959) çalıştı. 1959-1960’ta Türk Dil Kurumunda, 1961-1962’de Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünde görev aldı. 1962’de Fulbright bursu ile Amerika’ya gitti. 1968’de Washington Üniversitesinde N. Poppe’nin danışmanlığında doktorasını hazırladı. 1963-1969 yıllarında aynı yerde Türkoloji dersleri verdi. 1969-1976 yıllarında Pennsylvania Üniversitesinde (Philadelphia) Near Eastern Studies Turcic Languages Bölümünü kurdu, lisans, lisans üstü ve doktora dersleri verdi. 1982’de Malatya İnönü Üniv. Eğitim Fakültesinde Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümünü kurdu. 15 Kasım 1984’te doçent, 1989’da profesör unvanını aldı ve 31.12.1989’da emekliye ayrıldı. 1993’te Sakarya

ğına göre, bu dillerin bir çok müşterek kelimeleri tespit edilmiştir. Türkçe ile Moğolca'nın müşterek kelimeleri aşağı yukarı 250 kadar, Moğolca ile Tunguzca'nın müşterek kelimeleri yine takriben 200 kadardır.

Bu kelimelerin bir çoğunun medeniyetle ilgili kelimeler olduğu görülür. Altay dillerinde vücut uzuvlarının isimlerinden 61'i müşterektir. Bunlardan Türkçe, Moğolca, Tunguzca'da müşterek olanların sayısı 11'dir; Türkçe ve Moğolca'da müşterek olanların sayısı 22'dir; Moğolca ve Tunguzca'da müşterek olanların sayısı 27'dir; Türkçe ve Tunguzca'da müşterek olanlar ise, sadece 1'dir. Vücut uzuvlarının isimleri olan kelimeleri ikiye ayırmak gerekir. (1) İç alan isimleri (bunlar mühimdir ve alınma kelimeler olamazlar). (2) Dış alan isimleri (bunlar mühim değildirler ve bu sebeple alınma olabilir). Altay dillerinde müşterek olan uzuv isimleri hep dış alana aittirler. İç alan vücut uzuvlarının isimleri Altay dillerinde şöyledir:

<u>Türkçe</u>	<u>Moğolca</u>	<u>Tunguzca</u>	<u>Anlamı</u>
<i>köz</i>	<i>nidun</i>	<i>iása</i>	“göz”
<i>kulğak</i>	<i>çikin</i>	<i>siâñ</i>	“kulak”
<i>burun</i>	<i>kabar</i>	<i>hoñakta, ñöksa</i>	“burun”
<i>adak</i>	<i>köl</i>	<i>begdi</i>	“ayak”

Buna karşılık bu kelimeler Hind-Avrupa dillerinde tıpkı sayı isimlerinde olduğu gibi bir birlik gösterirler.

Altay dillerindeki sayı isimlerinde de hiç bir birlik yoktur (Doerfer 1963: 80-81).

<u>Türkçe</u>	<u>Moğolca</u>	<u>Tunguzca</u>	<u>Anlamı</u>
<i>bi:r</i>	<i>niken</i>	<i>emö:n</i>	“bir”
<i>eki</i>	<i>koyar, cirin</i>	<i>cö:r</i>	“iki”
<i>üç</i>	<i>gurban</i>	<i>ılan</i>	“üç”
<i>tö:rt</i>	<i>derben</i>	<i>düğün</i>	“dört”
<i>bêş</i>	<i>tabun</i>	<i>tunga</i>	“beş”
<i>altı</i>	<i>cirguğan</i>	<i>nüñön</i>	“altı”
<i>yeti</i>	<i>doluğan</i>	<i>nadan</i>	“yedi”
<i>sekiz</i>	<i>nayman</i>	<i>capkon</i>	“sekiz”

Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kurdu ve başkanlığını yürüttü. 1 Ocak 1995'te buradan da emekli oldu. 1997 yazında beyin kanaması sonucu felç oldu. Amerika Birleşik Devletlerine götürüldü. 17.07.2001'de kontrol için yatırıldığı hastahane de öldü ve Amerika Birleşik Devletlerinde toprağa verildi. O. N. Tuna, araştırmalarında titizliğiyle tanınan ve bu özelliğiyle Türkiye'yi en iyi şekilde temsil eden seçkin türkologlardandı.

<i>tokuz</i>	<i>yisün</i>	<i>hüyegün</i>	“dokuz”
<i>ôn</i>	<i>parban</i>	<i>cuan</i>	“on”
<i>yüz</i>	<i>cagun</i>	<i>namâ, tañgu</i>	“yüz”
<i>biñ</i>	<i>biñgan</i>	<i>biñgan</i>	“bin”

Akrabalığına hiç şüphe olmayan Hint-Avrupa veya Sâmi dillerinde müş-terek bir kök vardır. Ama Altay dillerinde böyle bir kök göremiyoruz. Bu kök birliğini vücudun uzuvlarında, sayılarda, *gel-*, *git-*, *al-*, *gör-* gibi beden hareket ve faaliyetlerini ifade eden kelimelerde bulamıyoruz. Benzerliklerin akrabalık ispatına yetmediği aşikârdır.

Morfoloji bakımından Altay dillerinde bir çok müşterek ekler vardır. Ancak bunların akrabalık ispatına yarayabileceği çok şüphelidir.

Meselâ Moğolca ve Türkçe’deki çokluk (cemi) eki *+d/ +t*, fiilden isim yapma eki *-n*, ve *-lga /-alga* isimden isim ve sıfat yapma eki *+lig / +lik*; partisip eki *-çi*; tamlama eki *+un /+ñ*; Moğolca Tunguzca müşareket eki *-ldu /-ldu*, çokluk (cemi) eki *+l /+l*; komitativ eki *-tay /-tay*, ablativ eki *+ça /+çi*; vasıta ve belirtme hâli *+di /+ci* vs.

Bu ekleri üç kategoriye ayırmak mümkündür.

(1) Bunların bir kısmı tesadüfidir. *-n*’li ekler bu kabil eklerdir.

(2) Bir kısmı alınma eklerdir. Meselâ *+çi*, *+lig* ekleri Türkçe’den diğer Altay ve hattâ İran ve Kafkas dillerine geçmiştir. Moğolca *-lga* ve *+cun* ekleri ise Moğol istilâsından sonra Türkçe’ye geçmiştir (Yüce 1977: 257-258).

(3) Bâzı ekleri altayistler yanlış mukayeselerde kullanmışlardır. Meselâ Moğolca çokluk (cemi) eki diye var olduğu sanılan *+l* eki Moğolların Gizli Tarihi’nde Çin harfleri ile yazılan metinden istinsah sırasında yanlışlıkla *d* ‘nin *l* şeklinde kaydedilmesinden doğmuştur. Görüldüğü gibi mesele çok titiz bir incelemeye tâbî tutulunca Altay dillerinde müşterek ve benzer görünen bir çok ek, bir birliğe değil ayrılığa doğru gidiyor. Altay dillerinin hal eklerinde de durum böyledir.

DOERFER, her üç Altay dilinde yanlış olmayan müşterek sadece üç ek tespit etmiştir. Bunlar lokativ (bulunma) eki *+da* ile direktiv (yön) ekleri *+ra* ve *+ksi*. Bunlardan *+ra* ve *+da* Türkçe ve Moğolca’da da var. Diğer ek *+ksi* ise, Moğolca ve Tunguzca’da mevcut. Her üç Altay dilinde müşkerek bulunan hiç bir ek yok. Bu durumu akrabalık konusunda değerlendirmeye tâbî tutarsak, her üç Altay dilinin birbirine benzemelerine rağmen gerçekte akrabalıktan ne kadar uzak olduğu anlaşılır.

A. M. ŞÇERBAK'a göre, Türkçe ve Moğolca *+ra* eklerinin birbirleriyle ilgileri belli değildir; belki de tesadüfidir. Eski Farsça'da *+râ* eki gibi Macarca'daki *+ra* ekinin de direktiv (yön) hâli için kullanıldığını biliyoruz. Bu gibi tesadüflere bakarak Farsça, Macarca, Türkçe ve Moğolca'nın akrabalığından bahsedilemez. Ayrıca *+da* lokativ eki Yunanca ile Kafkas dillerinden İnguşça, Avarca, Lezgice, Arçince gibi dillerde de bulunur. Halbuki bu diller Altay dilleri ile akraba değildir. Bu gibi eklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

Buraya kadar kısaca ele aldığımız Altay dillerinin yapısı, söz hazinesi ve ekleri akrabalık tezini ispata yeterli görülmemiştir. Bu dillerde müşterek görünen unsurların, Türkçe'den alınma olduğu ispatlanmıştır. Akraba olan dillerin bazı şartları yerine getirmeleri gerekir. Aksi takdirde akrabalık bahis mevzuu olamaz.

Akraba diller birbirine uyan sistemler göstermelidirler. Yani A dilinin bir sesi B dilinin bir sesine bağlanabilmelidir. Bu seslerin mutlaka aynı olması gerekmez. Ama aralarında bir sistem olmalıdır. Mesela Türkçe *-z-*, *-z* konsonantı Moğolca'daki eski alınma kelimelerde *-r-*, *-r* 'dir. Şu halde Moğolca *z*'yi kullanmaz, bundan dolayı Türkçe *z* yerine Moğolca'da *r* vardır. Mesela:

Moğolca	Türkçe	Anlamı
<i>hüker</i>	<i>öküz</i>	"öküz"
<i>atar</i>	<i>atız</i>	"işlenmemiş tarla"
<i>bora</i>	<i>boz</i>	"boz, gri"

Bunun aksi haller arz eden konsonantlar da mevcuttur. Mesela Moğolca önseste *m-* olan kelimeler Türkçe hiç bir kelimeye uymazlar. Bunlar Türkçe'de ne *m-* ne *b-* ve ne de başka bir konsonant ile başlayan kelimelerle uyuzmazlar. Bu da bir eksikliğin olduğunu gösterir.

Moğolca	Anlamı	Türkçe
<i>morö</i>	"öküz"	_____
<i>mergen</i>	"avcı"	_____
<i>meke</i>	"hile"	_____

Şu halde Moğolca *m* = Türkçe ?.

DOERFER'in tespitlerine göre Ana Türkçe'nin önses konsonant sistemi şöyledir:

*-p (> ç-),	*-t-,	*-k-,	*-ç-,	*-s-
*-b-	*-d- (> y-)	*-g- (> k-),	*-c- ?	(> y-)

Ana Moğolca'nın önses sisteminde aynı konsonantlarla birlikte ayrıca şunlar da vardır: **m-*, **n-*, **ñ-?*, **ñ-*, **y-*. Ana Tunguzca'nın önses sisteminde Moğolca'daki konsonantlar aynen bulunduğu gibi *l-*, *h-* da vardır. **l-*, **h-* ile başlayan Tunguzca kelimelere, Türkçe ve Moğolca'da uyan kelimeler yoktur. **m-*, **ñ-*, **n'-*, **y-* ile başlayan Moğolca kelimelere uyan karşılaştırmaları da Türkçe'de bulamayız. Acaba her üç Altay dilinde, yani Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da bulunan müşterek kelimelerin önses sistemi nedir? Bu her üç dilin müşterek kelimeleri şöyle bir önses konsonantı gösterirler:

* <i>p-</i> ,	* <i>t-</i> ,	* <i>k-</i> ,	* <i>ç-</i> ,	* <i>s</i>
* <i>b-</i> ,	* <i>d-</i> ,	* <i>g-</i> ,	* <i>c-</i> ,	

Fakat bu tamamen Türkçe'nin önses konsonant sistemidir. Bu bir tesadüf olamaz. Bu her iki dilde müşterek olan kelimelerin Türkçe'den alınma olmasının tabii bir sonucudur. Aynı şekilde Moğolca ve Tunguzca'nın müşterek kelimeleri de Moğolca'nın önses konsonant sisteminin aynıdır. Bu da Tunguzca'daki Moğolca ile müşterek olan kelimelerin Moğolca'dan Tunguzca'ya geçtiğini gösterir. Bu müşterek ses sistemi bir akrabalıktan doğmamış, aksine Türkçe'den Moğolca'ya, Moğolca'dan da Tunguzca'ya çok eskiden geçmiş olan kelimelerin arz ettiği bir sistemdir.

Altay dillerinde 350 kadar müşterek kelimedenden ancak 18'i her üç dilde (Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da) mevcuttur. Türkçe ve Moğolca'da müşterek kelimeler 180 kadardır ve bunlar önsese *m-* konsonantı olan kelimelerdir. Moğolca ve Tunguzca'da müşterek olan kelimeler 150 kadar olup, bunlar da önsese *m-* konsonantlı olanlardır. Türkçe ve Tunguzca'da müşterek olan kelime 4'tür. Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da müşterek olan kelimeler yukarıda da belirtildiği gibi 18'dir. (Önsese *m-* konsonantı olan müşterek kelimelerin Türkçe'den, çok eskiden Moğolca'ya, bu dilden de Tunguzca'ya geçmiş olduğunu hatırlatalım). Her üç dildeki müşterek 18 kelime % 5'lik bir akrabalık oranı teşkil eder. Hint-Avrupa dillerinde bu oran % 46'dır.

Diller arasındaki etki, daima kültür, siyasî ve ekonomik iktidar ve diğer bakımlardan üstün olan milletlerin dilinden, daha zayıf olan milletlerin diline daha çok olmuştur. Türkler, Moğollardan gerek kültür ve nüfus bakımından, gerek devlet kurma ve idaresi bakımından üstün olmuşlardır. Bunun için bugün her iki dilde müşterek görünen kelimeler ve daha başka unsurlar çok eski devirlerde belki de DOERFER'in dediği gibi, milattan bir kaç yüz yıl önce, Türkçe'den Moğolca'ya Moğolca'dan da Tunguzca'ya geçmiştir. Çünkü Moğollar da her bakımdan Tunguzlardan üstün durumda idiler. Moğolların kuvvetli bir devlete sahip oldukları XIII.-XIV. yüzyıllarda ise, Moğolca kuvvet kazanmış ve o sıralarda Moğolca'dan Türkçe'ye bir çok kelime geçmiştir.

Altay dilleri olan Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasındaki müşterek benzerliklerin akrabalıktan ileri geldiğini ispatlamak şimdilik pek mümkün görünmemektedir. Ama bu benzerliklerin yukarıdan beri açıkladığımız şekilde diller arasındaki yakın temas neticesi alınma kelimeler ve unsurlar olduğu ispat edilmiş bir gerçektir. Dil ilminde son yapılan çalışmalar bu gerçeği göstermekte ve desteklemektedir.

KAYNAKLAR

- BENZING, Johannes (1953), *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*. Wiesbaden 1953, 142 S.
- BENZING, Johannes (1956), *Die tungusischen Sprachen. Versuch einer vergleichenden Grammatik*. Wiesbaden 1956. 151 S.
- CLAUSON, Sir G. (1956), "The Case against the Altaic-Theory". — *CAJ* 2 (Wiesbaden 1956), 181-187.
- CLAUSON, Sir G. (1959), "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian". — *CAJ* 4 (Wiesbaden 1959), 174-187.
- CLAUSON, Sir G. (1960), "The Turkish Elements in 14th Century Mongolian". — *CAJ* 5 (Wiesbaden 1960), 301-316.
- DOERFER, G. (1963), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Bd. 1: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden 1963 (özellikle 1-105 sayfalar).
- DOERFER, G. (1966), "Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen". — *IF* 71 (1966), 81-123.
- MILLER, Roy Andrew (1975), "Japanese-Altaic Lexical Evidence and the Proto-Turkic «Zetacizm-Sigmatism»". — *Researches in Altaic Languages* (Budapest 1975), s. 157-172.
- NÉMETH, Gy. (1912), "Die türkisch-mongolische Hypothese". *ZDMG* 66 (Leipzig 1912), s. 549-576;
- POPPE, Nicholas (1960), *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I: Vergleichende Lautlehre*. Wiesbaden 1960, 188 s.
- POPPE, Nicholas (1965), *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden 1965. 212 s.
- RAMSTEDT, G. J. (1957), *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I, Lautlehre* (MSFOu 104: 1, Helsinki 1957); *II: Formenlehre* (MSFOu 104: 2, Helsinki 1952); *III: Register*. Helsinki 1957, 1952, 1966. (Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto).
- SCHOTT, Wilhelm (1859, 1861, 1871), *Altäische Studien: I-V* [AAWB, 1859, s. 587-621; 1861, s. 153-176; 1866; 1869 s. 267-307; 1871/2, s. 1-46].
- STRAHLENBERG, Ph. Johan von (1730), *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm 1730.

- STREET, John C. (1962). Tanıtma: N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I* (1960). *Language* 38, s. 92–98.
- TEKİN, Talat (1975), “Further Evidence for «Zetacism» and «Sigmatism»”. — *Researches in Altaic Languages* (Budapest 1975), 275-284.
- TEKİN, Talat (1976), “Altay dilleri teorisi”, — *Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara 1976), 119-130.
- TEKİN, Talat (1993), *Japonca ve Altay Dilleri*, Ankara, Doruk Yayınları, 1993, 95 s.
- TEMİR, Ahmet (1955), “Türkçe ile Moğolca Arasındaki ilgiler”, — *DTCFD XIII/1-2* (Ankara 1955), 1-25.
- TEMİR, Ahmet (1976), “Ural Altay dilleri teorisi”, — *Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara 1976), 115-118.
- TUNA, Osman Nedim (1983), *Altay Dilleri Teorisi*. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1983, 76 s.
- WIEDEMANN, Ferdinand Johann (1838), *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochaisens*. Reval, Lindfors Erben 1838. 16 s, 25 cm.
- YÜCE, Nuri (1977), “Doqurcun, Ein türkisches Wort mit einem mongolischen Suffix”. — *Altaica* (Helsinki 1977), 255-259.

DİL ÖĞRETİMİ AÇISINDAN *TUHFE-İ REMZİ* ÜZERİNE BİR İNCELEME

*Nurşat BİÇER**

Giriş

Tarihsel bir dil öğretim materyali olarak uzun asırlar boyunca kullanılmış olan manzum sözlükler dil öğretimi tarihinde kendine özgü bir yere sahiptir. “Osmanlı eğitim sisteminde, İslâm medeniyetinin üç dili olan Arapça, Farsça ve Türkçenin öğretimi bakımından manzum sözlük yazma önemli bir yere sahip olup gelenek oluşturacak kadar kaideleri belirlenmiştir. Manzum sözlükler, kitabın matbaalarda seri üretime tabi olmadığı dönemlerde, her elde ya da kitaplıkta değil her zihinde muhtasar birer sözlük – bugünkü tabiriyle cep sözlüğü- bulundurmak; geleneksel edebiyatın önemli rükünlerinden olan aruzu öğretmek amacıyla, bugün “ezberci eğitim” kalıbıyla olumsuzladığımız, ancak önemli bir eğitim-öğretim metodu olan ezbere dayalıdır” (Özkan, 2013: 443). Bu sözlükler özellikle çocukların aruz eğitimine katkıda bulunmak ve Arapça Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ezberde tutabilecekleri hacimdeki bir eser vasıtasıyla öğrenmelerini sağlamak bakımından bir hayli dikkat çekicidir (Kılıç, 2006: 66).

Öğrencilere ilk dil öğretimi bu sözlüklerle yapılmaktadır. Yani manzum sözlükler, mensur sözlüklerden farklı olarak dil öğretimi kitabı olarak da kullanılırlar. Bu sözlükler incelendiğinde aslında anlaşılmasının çok güç olduğu da görülmektedir. Dönemin eğitim anlayışı içinde öğrenci bu sözlüğü anlamasa bile ezberlemekte, daha sonra şerh etmek yoluyla sözlüğü hocasından öğrenmektedir. İşlevleri açısından baktığımızda manzum sözlükler,

- a. Dil öğretiminde
- b. Edebiyat teorisi öğretiminde
- c. Belagat ve fesahat öğretiminde

* Kilis 7 Aralık Üni., M. R. Eğitim Fak. Türkçe Eğitimi Bölümü, nursatbicer@gmail.com.

ç. Anlaşılmaz kelimelerin öğretiminde olmak üzere başlıca dört ana işlevde kullanılmaktadır (Erdem, 2005).

Genelde Kur'anı anlamaya yönelik telif edilen Türkçe-Arapça manzum sözlükler ve Mesnevî'de geçen kelimeleri öğrenmeye yönelik Türkçe-Farsça manzum sözlükler Anadolu sahasında yazılan sözlüklerin kaynağı oluşturmaktadır (Yakar, 2007: 1022). Manzum sözlükler, klâsik tarz dil öğretiminde bir ders kitabı olarak okunmuştur. "Sıbyân" ve "mübtedî" tabir edilen çocuklara ve tahsile yeni başlayanlara ezber yoluyla önemli miktarda kelime ve bazı gramer kaidelerinin öğretilmesini temin eden bunun yanında kültür, edebiyat ve aruz bilgileri de sunan manzum sözlükler, nazmın talebeye hoş ve cazip gelmesi, vezin üzere kolayca okunması ve tekrar yoluyla kısa sürede ezberlenmeleri bakımından büyük alâka görmüştür. Bu sözlüklerde bazı edebî sanatların, bahir ve vezinlerin öğretilmesinin yanı sıra şiire ve şairliğe meyilli olanların kabiliyetlerinin geliştirilmesi de arzu edilmiştir (Öz, 1999'dan akt. Kartal, 2003: 21-22).

Türk dilinin çeşitli dönemlerinde kaleme alınan iki dilli veya açıklamalı sözlükler sayesinde her iki milletin de birbirinin dilini öğrenmesi kolaylaşmış, ticari ve siyasi ilişkilerde bu sözlükler birer araç olarak kullanılmıştır. Modern devlet teşkilatında da durum böyledir. Ticari, sosyal ve kültürel ilişkiler hangi milletlerle varsa, o alanda mutlaka iki dilli sözlükler de bulunmakta ve sözlüklerin yayını artmaktadır (Yavuzarslan, 2004: 186). Daha çok Arapça ve Farsçanın öğretimine yönelik yazılan sözlüklerin yanında azınlık dilleri ve çeşitli Batı dillerini de öğretmeyi amaçlayan manzum sözlükler de yazılmıştır. Bunun yanında Türkçenin de yabancılara öğretilmesi için yazılan sözlükler bulunmaktadır. Dil öğretimini hedefleyen bu tür sözlükler Türkçenin söz varlığını ve dil özelliklerini göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Osmanlı'da dil öğretiminde yaygın bir gelenek olarak varlığını uzun asırlar devam ettiren manzum sözlüklerden biri de Tuhfe-i Remzi'dir. Bu eser 1924 yılında Ahmed Remzi tarafından kaleme alınmıştır. Ahmed Remzi'nin böyle bir eser ortaya koymasından Farsçaya ve Türkçeye hâkim biri olduğu anlaşılmaktadır. Manzum sözlük yazma işi çok zor ve bilgi birikimi isteyen bir iştir. Zira manzum sözlük yazacak kişinin ana diliyle öğretmek istediği dili iyi bilen, her iki dilin ifadelerinden ustaca yararlanan ve inceliklerine vakıf olan bir şair olması gerekir (Eleskergızı ve Sadıggızı, 1996). Ahmed Remzi bu eserde aynı zamanda şairlik yönünün güçlü olduğunu da göstermiştir.

İlk defa Emniyet Matbaasında taşbasma olarak basılan bu eserin kapağına Tuhfe-i Remzi yazılmıştır. Farsça – Türkçe sözlük olarak hazırlanan Tuhfe-i Remzi Türk çocuklarının Farsça ve aruz öğrenmesi için yazılmıştır. Ahenkli ve şiirsel bir üslupla dil öğretimini hedefleyen bu eser manzum sözlük gelene-

ğinin son örneğidir. Dönemin manzum sözlüklerine benzer bir şekilde dibace, sözlük ve hatime bölümlerinden oluşan eserde girişten sonra, müellife dair kısa bilgiler verilmiş; telif sebebi, tertip özellikleri, tesmiyesi ve telif tarihi gibi özellikleriyle eser tanıtılmış ve dil öğrenmenin faydalarına ilişkin nasihatlerde bulunulmuştur.

Ahmed Remzi kendisinden önce yazılan manzum sözlükleri görerak bunlardan istifade ettiğini ve bunlara göre hacmi az, ezberlenmesi kolay bir eser yazdığını belirtmiştir. Ahmed Remzi'nin bu eseri yazıldıktan sonra kendisine bazı ilaveler yapılarak daha da zenginleştirilmiştir.

Bu Tuhfe-i Remzi'de öğretilmek istenen sözcükler kavram alanlarına göre öğretilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda tematik sözlük şeklinde hazırlanmış ve her konu alanıyla ilgili sözcükler bir arada verilmiştir. Eserde işlenen konular sırasıyla şunlardır:

1. Allah'ın bazı sıfatları ile dinî bazı kelime ve kavramlar.
2. Hz. Muhammed ile Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Hz. Ali'nin bazı sıfatları.
3. Meyve, sebze ve bitki adları.
4. Eğitim ile ilgili bazı kelime ve kavramlar.
5. Dinî bazı kelime ve kavramlar.
6. Maddî ve manevî bazı kelime ve kavramlar.
7. Organ adları.
8. Ev ve meyhane ile ilgili kelime ve kavramlar.
9. Bazı meslek ve bu mesleklerde kullanılan alet adları.
10. Kuş adları.
11. Aile bireyleri ile ilgili kelimeler.
12. Çok anlamlı Farsça kelimeler ve bunların Türkçe karşılıkları.
13. Farsça bazı edat ve zamirler ve bunların Türkçe karşılıkları.
14. Kadınlara ait güzellik unsurları.
15. Farsça bazı fiil, bileşik isim ve deyimler ve bunların Türkçe karşılıkları.
16. Gece ve uyku ile ilgili kelimeler.
17. Savaş ve savaş ile ilgili bazı kelime ve kavramlar.

18. Farsça bazı fiil ve bileşik isimler.
19. Çocuk ve çocuk oyunları ile ilgili kelimeler.
20. Kız çocuğu ve onunla ilgili bazı kelimeler.
21. Deniz, deniz ulaşım araçları ile ilgili kelimeler.
22. Evcil ve yabani hayvan isimleri.
23. Mevsim ve ay adları ve zaman bildiren kelimeler.
24. Gök ve gökte bulunan bazı cisimler.
25. Farsça fiiller. (Fiiller mastar hâlinde verilmiştir.)
26. Farsça fiiller. (Fiiller mastar hâlinde verilmiştir.)
27. Gülbahçesi ve güzel koku ile ilgili kelimeler.
28. Un mamulleri ve pişirme ile ilgili kelimeler.
29. Çeşitli kelime ve kavramlar (Kartal, 2003).

Eserde ele alınan sözcük ve kavramlara bakıldığında günlük hayatta sıklıkla kullanılan alanlarla ilgili oldukları görülmektedir. Bu anlamda temel düzeyde bir dil öğretiminin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Eserin hazırlanış sistemi olarak şu hususlara özen gösterildiği söylenebilir:

- Sözlükte her sözcük için bir karşılık vardır.

Bared yağar yahçe tolu bahñune şimşek yah da buz 223

- Bir sözcük birden fazla yerde kullanılmıştır.

şuma siz 38/2 146/1

- Beyitler çocukların aklında kolayca yer etmesi için ahenkli ve canlı bir üslupta yazılmıştır.
- Sözcüklerin karşılığını vermenin yanında kısa açıklamalar da yapılmıştır.

Haceden öğren, sükut eden hamuş 180/2

- Sözcük türü olarak isimler, fiiller, zamirler, sıfatlar, zarflar gibi çeşitli sözcükler verilmiştir.

balin: yasdık

nihan: gizli

duşid: sagdı

aramiden: turmak

şuma: *siz*

- Sözcüklerin yanında sözcük grupları da verilmiştir.
Guftugu söz sav lüzumsuz söz dimek laf u güzaf 192/2
- Örnek konuşma cümleleri kullanılmıştır.
Ola bayramın mübarek geldi sende telgıraf 199/1
- Farsça ve Türkçe sözcüklerin veriliş sırasında sözün ahengi esas alınarak karışık bir şekilde verilmiştir.
Poliçe sefte hediye sifte suften delmedir
Sufte-guş ise köle hanende manasında vaf 194

1. Tuhfe-i Remzi'de Çocukların Motivasyonu

Yazar, Türkçe yazılarda ve metinlerde yoğun olarak karşılaşılan Farsça kelimelerin çocuklar tarafından doğru bir şekilde öğrenilmesi için bu eseri yazdığını belirtir. Farsça kelimeleri öğrenmenin çocuklara sağlayacağı faydaya değinerek öğrencileri bu dili öğrenmeye teşvik etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda yazarın şu ifadeleri önemlidir:

... elde bulunan ve yeni yapılmakta olan kanunlarımızın, hükümetimiz buyruk ve buyurultularının eldeki mekteb kitaplarının, gazetelerin, biribirimize yazdığımız bitilerin bir iki satırında üç dördten eksik olmayan Farisi kelimeleri togrı okumak, togrı yazmak ve anlamak üzere çocuklarımız için kolaylıklı bir kitab ister, şu yazdığım Tuhfenin göreceği iş işte budur (s. 80-81).

Yazar, çocukları eseri okumaya ve dil öğrenmeye motive etmek için eserin ezberlenmesinin kolay olduğunu ve çok kısa sürede öğrenmenin gerçekleşeceğini şu ifadelerle vurgular:

Tıfl-ı nazım! Al, oku hıfzı kolay

Çalışırsan hele sürmez bir ay 29

Yine yazar Farsçanın özelliklerinden bahsederek zarif ve tatlı bir dil olduğundan bahseder. Herkesin Farsça öğrenmesi gerektiğini belirterek şu sözlerle çocukları isteklendirir:

Farisi tatlı lisandır öğren

Acırım ben, anı bilmem dime sen 30

Farisi çünkü lisan-ı zurefa

Neşr-i feyz itdi anınla 'urefa 31

Yazar yabancı bir dili öğrenmenin insanlara olan yararlarından bahsetmiş ve bunu Peygamber efendimizin hadislerinden yaptığı alıntılarla desteklemiştir. Hem akli hem de dinî delillerle yabancı dil öğrenmenin gerekliliğini ifade ederek çocukları ikna etmeye çalışmaktadır:

Bildiğin bir dile ka' il olma

Lügat öğren hele cahil olma 7

Farisiden 'Arabiden az çok

Bilmeli; Türkler için çaresi yok 8

Ecnebi elsineden öğrensen

Ne zarar? Belki olur müstahsen 9

Bizi teşvik ediyor rehberimiz

Şahımız, Hazret-i Peygamberimiz 10

'Ilme talib olalım hük-m-i kader

Bizi sevk itse dahı Çine kadar 11

Bilmeli Çince de lazımsa lügat

Vardır ima-yı 'aleyhis-salavat 12

Feth-i büldan iden ashab-ı kiram

Din; Kur'anı idenler ifham 13

Muhtelif elsineye vakıf idi

Söz bilir, kamil idi 'arif idi 14

2. Tuhfe-i Remzi'de Kullanılan Dil Öğretim Yöntemleri

Ahmed Remzi eserinde tarihten gelen bir yönteme uygun olarak eserini kaleme aldığını ve bunun çocuklukların küçük yaşlardan itibaren alışık olduğu ninniye benzediğini şu sözlerle belirtir:

Gençlik ve kocalık çağlarında düzenli, makamlı herhangi bir sesi işiden adam ademoğulları kulak viriyorlar, istekle dinliyorlar. Çocuk beşikde nenni istiyor. Ve o uygun sesi dinleye dinleye mışıl mışıl uyuyor. Nenniden uzaklaşan bir çocuğa öğretilecek şeyleri kolaylıkla okunmak ve unutturmamak için nenniye benzeyen sözlerle öğretmeyi bulmuşlar ve pek çok fâ'idesini görmüşlerdir. (s. 80)

2.1. Dil Bilgisi - Çeviri Yöntemi

O dönemlerde dil öğretiminde yaygın bir şekilde kullanılan dil bilgisi - çeviri yöntemi bu eserde de varlığını hissettirmektedir. Dilin dil bilgisi kurallarının aktarılması, ezberlenmesi ve çeviri faaliyetleriyle dil öğretimini amaçlayan bu yöntem eserin başından sonuna kadar görülmektedir. Bu yöntemde yoğun olarak başvurulan ezber tekniğine çocukların yönlendirildiği şu beyitten anlaşılmaktadır:

Tıfl-ı nazım! Al, oku hıfzı kolay

Çalışırsan hele sürmez bir ay 29

Yazar daha önce yazılan eserlerin hacimli olduğunu ve bu sebeple ezberlenmesinin zor olduğunu belirterek kendisi bu eserleri incelemiş ve bunların özeti mahiyetinde ezberlenmesi kolay bir eser hazırladığını şu sözlerle belirtmiştir:

Bunların hıfzı fakat müşkildir

İhtisar itmek anı kabildir 27

Diyerek ben dahı itdim imla

Pek küçük bir eser-i bi-hemta 28

Dil bilgisi – çeviri yöntemine uygun olarak bazı mısraları Farsça olarak vermiş ve Türkçe tercümesini de eklemiştir. Hedef dil ile ana dil arasında yapılan çevirilerle öğretimi gerçekleştirmek bu yöntemin belirgin özellikleri arasındadır.

Bu kitabı kim ki ezberler odur bahtı iyi

Her ki ezber mikuned in name anest nig-baht 91

İstemem ki olasın kendin satan

Minehahem ki şevi to ħod furuş 181

Gördüğün yıldızların ardında yıldızlar da var

Aħteran ra ki binini niz der-pes aħteran 253

2.2. Sarmal Yöntem

Eserde aynı kelimelerin farklı yerlerde tekrar edilerek kullanıldığı görülmektedir. Böylece aynı kelimeler farklı zamanlarda çocuğa hatırlatılarak kalıcı öğrenme gerçekleştirilir. Öğrenilen konuların farklı öğretim kademelerinde tekrar öğrenmeye sunulması ve konuların hatırlatılmasında kullanılan sarmal yönteme ait bu öğelerin kullanılması da dikkat çekicidir. Yazarın bunu vezin

kaygısından yapmış olabileceği de mümkün olsa da bunun çocuklara faydasının olduğu söylenebilir.

3. Tuhfe-i Remzi’de Görülen Dil Öğretim İlkeleri

3.1. Kullanılan Dilin Öğretilmesi İlkesi

Dil öğretiminde kullanılan bu ilke güncel ve pratik dilin öğretilmesi esasına dayanır. Öğretilen dil için daha çok karşılaşılan ve öğrencinin zihnini dağıtmayacak öğelere öncelik verilir. Bu eserde geçen sözcüklerin öğretilmesinin Farsça bilmek için yeterli olacağı belirtilmiştir. Yani çocukların işine yarayan ve günlük hayatta sıklıkla kullanılan sözcüklere yer verildiği şu sözlerle ifade edilmiştir:

‘İlm-i lügatdir bir deniz yazdım nümune bendeniz
Kafi bunı öğrenseniz lazım heman sa’y u süluk 226

3.2. Dille Birlikte Kültürün Verilmesi İlkesi

Eserde ele alınan konulara bakıldığında günlük yaşamda kullanılan ve halkın kültürel öğelerini yansıtan sözcük ve kavramlara yer verildiği görülmür. Ev, meslek, aile, çocuk oyunları, yiyecekler gibi kültürel öğeleri yansıtan kavram alanlarının eserde verilmesi çocuklara Farsça öğretilirken kültürün de öğretilmeye çalışıldığını göstermektedir.

3.3. Bilinenden Bilinmeyene İlkesi

Eserde vezinler öğretilmeye çalışılırken bu vezinler Türkçe mısralarla desteklenmiştir. Öğretmek istenenler çocukların daha önceden bildiği Türkçe örneklerle daha kolay bir şekilde öğretilmeye çalışılmıştır. Buna ilişkin aşağıdaki örnekler verilebilir:

Müstef’ülün müstef’ülün müstef’ülün müstef’ülün
Bu nazmı ezber eyleyen sonra bana eyler du’â 46
Fe’ülün fe’ülün fe’ülün fe’ülün
Ta’âlāya Öilm ü edebdir sebab 73

4. Sonuç

Osmanlı Devleti’nde eğitim sistemi, dönemin sosyal ve siyasi yapısı, ekonomik sebepler ve dinî sebeplerle yabancı dil öğretimine önem verilmiştir. Yabancı dil öğretimi de o dönemin popüler dilleri olan Arapça ve Farsça üzerinde yoğunlaşmıştır. O kadar ki bu dilleri bilmeyenlerin eksik ve bilgisiz kabul edildiğini söylemek mümkündür. Bu eksikliği kapatmak için çocuk yaştan itibaren dil öğretiminin yapıldığı görülmektedir.

Dil öğrenme açısından çocuk yaşta verilen eğitimin önemi günümüz bilim dünyasında da kabul edilen bir görüştür. Osmanlı döneminde de bu anlayışa uygun olarak çocuklara yabancı dil öğretmek için manzum sözlükler yazılmıştır. Bu sözlüklerin son halkası olan Tuhfe-i Remzi bu açıdan incelemeye konu olmuştur. Eser incelenirken Kartal'ın (2003) latin harflerine aktardığı çalışma esas alınmıştır.

Tuhfe-i Remzi'nin dil öğretimini nasıl gerçekleştirdiğiyle ilgili inceleme yapılmış ve klasik ve modern tarzlarda kullanılan yöntem ve ilkeleri içerdiği belirlenmiştir. Günümüzde kullanımı pek tasvip edilmeyen ezber yöntemine oldukça önem verilmiş ve çocuklara bu yönde tavsiyelerde bulunulmuştur. Çeviri yoluyla çocuklara dil öğretimi yapmaya çalışmıştır. Dil öğretiminde olması gereken kullanılan dilin öğretilmesi, dille birlikte kültürün verilmesi, bilinen den bilinmeyene öğretim gibi ilkeleri taşıdığı görülmüştür. Eser, dil öğretimini gerçekleştirmek için sözcükleri ezberletme, aruzu örneklerle öğretme, çocukların dilin ve bilginin önemini kavraması için öğütte bulunma gibi birçok eğitsel işlevi bir arada üstlenmiştir.

Ataların asırlarca kullandığı bu yöntemlere göre yapılan dil öğretiminin tamamen yararsız olduğu söylenemez. Günümüzde bu anlayış her ne kadar unutulmuş ve kullanılmaz olmuşsa da yeri geldikçe bu yöntemlerden de istifade edilebileceği belirlenmiştir. Bu anlamda tarihsel birikimlerden faydalanılarak yeni bilgilerin bunların üzerine inşa edilmesi dil öğretimine katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Eleskergızı, T. ve Sadıggızı, C. (1996). Hüsâm'ın geciken armağanı. (akt. Cengiz Alyılmaz). *Türk Dünyası*, 1, 115-124.
- Erdem, M. D. (2005). Manzum sözlükler ve Tuhfe-i Âsım. *International Journal of Central Asian Studies*, 10(1), 197-215.
- Kartal, A. (2003). *Tuhfe-i Remzi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kılıç, A. (2006). Klasik Türk edebiyatında manzum sözlük yazma geleneği ve Türkçe -Arapça sözlüklerimizden Subha-i Sıbyân. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 65-77.
- Özkan, F. H. (2013). Bozoklu Osman Şâkir ve Şehdî Elfâz'ı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(26), 428-462.
- Yakar, H. İ. (2007). Manzum sözlüklerimizden Tuhfe-İ Fedâî. *Turkish Studies*, 2(4), 1015-1025.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk sözlükçülük geleneği açısından Osmanlı dönemi sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44(2), 185-202.

ÇAĞATAYCA BİR HİKÂYEDE “KÜNÇE, KÜÇE” SÖZCÜKLERİNİN ZARF VE EDAT İŞLEVİ KULLANIMLARI

*Oğuz ERGENE**

1. Or. 38 Numaralı Çağatayca El Yazması

British Libraryde, Or. 38 numara ile kayıtlı Çağatayca el yazması üç ayrı metinden oluşmaktadır. Yazma, toplam 120 yapraktır; baş ve sondaki kimi sayfalar boş bırakılmıştır. Metinlerin ilk ve son sayfaları dışındaki her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Yazmanın belirtilen kütüphaneden elde edilen, tarayıcıdan geçirilerek yoğun diske kaydedilmiş kopyasının ilk sayfasına mürekkepli kalemle yazılı Latin harfli kayıta, “Risaleh Zeban-ı Türkî” adı geçmektedir. Eseri kaleme alan da yine bu kayda göre “Mirza Katîl” adlı biridir. Bu bilginin altında, kurşun kalemle ve Latin harfleriyle yazılmış “Risâlehâ-i Türkî / Telif-i Mirzâ Katîl” notu bulunmaktadır. Mirza Katîl adı, yazmadaki ikinci metnin sonunda da “Taşnîf-i Mîrzâ Kâtil” (64a/6-7) biçiminde kaydedilmiştir.

Or. 38 numaralı el yazması metin, talik yazıyla kaleme alınmıştır. Sayfa kenarları siyah tek çizgiyle dıştan, kırmızı çift çizgiyle içten çerçevelenmiş olan metinler, siyah mürekkeple yazılmış; kimi sözcükler ve ibareler için kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Poyraz’a göre metinlerdeki satır uzunluğu 13 cm, yazmanın boyutları ise “34,8x21 cm”dir ve yazmanın “18. yüzyılda istinsah edildiği anlaşılmaktadır.” (Poyraz 2011, s. 407)

Yazmayı oluşturan metinlerin ilkinde, Türkçe gramer ve sözcük bilgisi işlenmiştir. Bu bölümde örnek verilen Türkçe çekimli eylemler, sözcükler, gramer kategorileri vb. için yapılan açıklamalar Farsçadır. Nitekim metnin sonunda, “temmet tamâm şod şarf-ı ‘ilm-i Türkî” notu bulunmaktadır. Mensur hikâye türündeki diğer iki metinden bildirimize de konu olan ilk parça, yazmanın 25a-64a numaralı sayfaları arasında

* Yrd. Doç. Dr., Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, e-posta: oguzergene@hotmail.com

bulunmaktadır. Bu hikâyede; aynı gün doğan ve bir dervişin evinde on iki yıl birlikte büyüyen, hükümdarın oğlu Mahrû ile tüccarın kızı Hûbçihre'nin aşkı konu edilmiştir. Diğer metinde ise Kâmrân adlı bir tüccarın oğlu Şîrîn Şemâil ile -yine bir tüccarın kızı olan- eşi Melîha Hatun'un başından geçenler anlatılmaktadır. Her iki hikâyenin de satır altlarında, metinde geçen kimi Türkçe sözcükler için Farsça ya da Arapça karşılıklar verilmiştir. Sayfalara göre değişen yoğunluklardaki bu açıklamaların büyük bölümü Farsça olup Türkçe sıfatlar, zamirler, yapım ya da çekim ekli adlar, tamlamalar vb. yanında eylemsiler ve çekimli eylemler de karşılanmıştır: bu (in), kızıl (sürh), tève (şütür), yavuk (nezdik), azrak (kemter), türlüğ (rengâreng), susuzlarınğ (teşnegân-râ), kılıcınığ suydın (ez âb-ı şemşir), bel bağlap (kemer beste), başladı (âgâz kerd), uruşdum (ceng kerdem), der ediler (mi-guftend); artuk (ziyade), bitig (òauù), yangı (cedid), kemeçi (mellâh), kutluk (mübârek), ölüm (mevt), soñg (ba'd), yurt (menzil) krş. alķamaķ (du' â-yı ĥayr kerden), kayguluğ (ġamnâk)... Farsça ve Arapça karşılıklar -Türkçe dışında- kimi Arapça [vaķfe (tevaķķuf)] ve Hintçe [çelpek (nân)] sözcükler için de verilmiştir.

Poyraz, yazmayı tanıttığı çalışmasında; eserin adını “Te'lîfü'l-Emîr”, yazarını ise “Hoca Emîr” olarak vermekle birlikte mensur hikâye niteliğindeki ikinci ve üçüncü metinleri Mirza Katîl'in yazdığını kaydetmiştir. Bu çalışmada ayrıca Hoca Emîr'in “kendini meşhur Nakşibendi Şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın maiyetinde” kabul ettiği ve yazarın “ailesinin Türkistan'dan Hindistan'a göç ettiğini” söylediği belirtilmiştir. Poyraz'a göre ilk metnin Türkçe grameriyle ilgili oluşu, hikâyelerin de satır altlarında Farsça ve Hintçe açıklamaların yer alması, “bunların Türkçe öğretiminde örnek metin olmak üzere esere konulduğu sonucunu” vermektedir (Poyraz 2011, s. 407).

2. “Künçe, Küçe” Sözcüklerinin Örnek Metindeki Kullanımları

Incelediğimiz el yazması Çağatayca metinde, *künçe* ve *küçe* sözcükleri toplam 67 örnekte belirlenmiştir. Örneklerin 52 tanesinde *künçe*, 15 tanesinde ise *küçe* kullanılmıştır. Sözcüğün yuvarlak ünlüsü, *künçe*'nin tüm örneklerinde harfle yazılmıştır. *Küçe* sözcüğünde ise bu ünlü; yalnızca bir örnekte harekeyle gösterilmiş, diğer örneklerde ise harf kullanılmıştır. *Künçe* ve *küçe*'nin örnek metindeki kullanımları, işlevleri ve kurdukları anlam ilişkileri, aşağıdaki örneklerde gösterilmiştir:

2.1. Künçe

2.1.1. Zarf İşleviyle

Bir eylemin sürdüğü, devam ettiği zamanı bildiren sözcük ya da sözcük gruplarından sonra “süresince, süresi kadar, boyunca” anlamlarında kullanılmış ve zaman bildirmiştir:

“...Dervîş, dudağ izre küldi ve dēdi kim Teŋgri sēni bir oğlan bağışlağa likin *on ėkki yaş künçe* ol kutluğ yüzniŋ cehāzı, tebāhilig say içinde kēmeçisiz kēzğa. Eger tevellüd soŋgra anı yüzi körmep munda kēltürgay sēn ve *bu müddet künçe* şabr kılğay sēn kim mēnim re’fet kuçaqım içre perveriş tapsun.” (30b/1-5).

“Kānūnniŋ tārларıdın bu şadā çıkur ēdi kim *ol çaķ künçe* kim na’ me, tār bile müttefiķ bar.” (31b/2-3).

“Eger siz işiŋgiz kişiniŋ qudretidin taşkundur, mecbūr bar mēn ve illā *kevn künçe* diriğ kılmağay mēn.” (29b/6-8).

“...kēmeler üzre olturup *bir ay künçe* say içinde qaldılar likin satıqçı peydā bolmadı.” (40b/7-9).

“...üzüm būsānıda yētiştim ve *üç tört kün künçe* minmedim ve köp ārām-sız qaldım.” (44a/2-3).

“*Tiriglik künçe* dēdekiŋgiz bolğay mēn.” (45a-17).

“*Nēçe kün künçe* uşbu kışm ta’ām mēn içün yiberür ēdi...” (55a/1-2).

2.1.2. Edat İşleviyle

a) Bir eylemin sonlandığı, tamamlandığı zamanı bildiren sözcük ya da sözcük gruplarından sonra “kadar, dek, değin” anlamlarında kullanılmış ve sınırlandırma ilişkisi kurmuştur:

“Her kim ol bosāğadın rü-gerdān boldı, kıyāmet *künçe*¹ anı yüzi qara boldı.” (26b/1-2).

“Yētişgeç dēdi kim ey perī tirig bar mēn ēmdi *künçe* ölmep mēn, ‘aşkıŋ içre bolup mēn.” (43a-17/44a-1).

“...ol būsānniŋ iştiyāqıda her kēçe ērteŋ *künçe* yılduzlarını sağnur ēdim...” (44a/16-17).

“Bir kün şılarğaniŋ şevqıda atlanıp bir yazı içre yētiştim ve *aķşam künçe* yazıda kēzip kēzip bir qamışda vārid boldum.” (59a/3-5).

“Ammā mümteni’ bu içün bar kim oğlanniŋ hūkmisiz çēçekler açılmaq ve andaķ her ne kim körer sēn muhāl érür ya’ nī *ebed künçe* āsān bolmaydur...” (29b/8-10).

Kimi durumlarda hareketin başlangıç zamanı da belirtilmiş; bu tür örneklerin bir bölümünde, çıkma durumu eki kullanılmıştır:

¹ Örnekteki kullanımın, Harezmi Türkçesi metinlerinden *Kıssaşü'l-Enbiyā*'da da geçen *kıyāmet kün* tamlamasından eksilti ile oluştuğu düşünülebilir: *kıyāmet kün künçe* > *kıyāmet künçe*. Söz konusu tamlamanın *Kıssaşü'l-Enbiyā*'da 39 örneği belirlenmiştir (Ata 1997-II, s. 350).

“...ol kün ve kēçe erteñg çaķ **künçe** munda kılğay mēn...” (63b/14-15).

“...ve *kētmaķ kündin bu kün künçe* toķuz kün öttiler.” (40b-1).

“...ve *ol kündin bu kün künçe* on ēkki kün ötüpdürler ve igerme sēkkiz kün bākī ķalıpdurlar.” (55a-17/56a-1).

b) Bir eylemin sonlandığı, tamamlandığı yeri bildiren sözcük ya da sözcük gruplarından sonra “kadar, dek, değin” anlamlarında kullanılmış; yer, yön ilişkisi kurmuştur:

“...ve ğavvāşlar, *sunıñ pāyānı künçe* kētip yaķşı yaķşı nēmerseler çıuarıp kenār üzre enbār úılurlar.” (41a/7-8).

“Eger neşātdın üzüm tākını *toķuzunçı kök künçe* yetişğürsem köp revā bar bu dēdi...” (51a/2-3).

“Her çaķ kim murād oķum *hedef künçe* yētişğa...” (30b-10).

Örneklerin bir bölümünde, hareketin başlangıç yeri belirtilmiş; bu nitelikteki sözcükler, çıkma durumu eki almıştır:

“...Uğan dēdi kim yā Muħammed, eger sēni peydā kılmas ēdim, kökler ve tofraķ ve her ne kim *tofraķdın kök künçe* müşāhede kılur sēn, mevcūd kılmas ēdim.” (26b/5-7).

“...ēkkelesi şundaķ yığladılar kim *töre öydin kişilerni öyi künçe*² yetişmaķ kēmesiz müşkil kör[ür]ler ēdi...” (28a/12-14).

“Şimdi ol perī dēk oynaşnı ħāzır bilip anı küzelliķi *başdın ayağ künçe* beyān kılur mēn.” (33a/11-12).

“...ħūbsız bolup ķuçaķda tuttum ve özüm sürçekni *burundın āħir künçe* naķl kıldım.” (50a/16-17).

“*Başdın müşelles künçe* ħüsnniñ beyānı, ķarīne için kıldım” (35a/6-7).

“Bu ‘ibāret *mañgladın ayağ künçe* ol çıraylignıñ küzelliķi beyān kıldım...” (35b/4-5).

c) Bir şeyin bulunduğu, kapladığı, sınırlandığı yeri bildiren sözcük ya da sözcük gruplarından sonra “kadar, dek, değin” anlamlarında kullanılmış; yer, yön ilişkisi kurmuştur. Bu kapsamdaki örneklerin tamamında, başlangıç noktası belirtilmiştir:

“Barça ‘ālemni bir ķuyaşdın yandurdı ve *tofraķ yüzidin toķuzunçı kök künçe* her ne kim nümāyān bar bir demde ‘adem öyindin vücūd-ı eyvānnıñ yanı tarttı.” (25a/2-5).

² Sözcüğe satır altında, Farsça “tā” karşılığı verilmiştir.

“...şabâhatnıñ sütidin toladurlar ve ol perî dëkni *başdın ayağ küñçe* bu libâs êrdi.” (35b/13-14).

“*Bogazdın qarın küñçe* bir arıg êdi kim anı ħüsn sudın tola kılıp êdiler...” (32a/7-8).

“Rāvî dër kim Ĥüb-çihre köp yülik ve çok körklüg êdi, *mañgladın qarın küñçe* perî êdi.” (33a/8-9).

“...ve *bëldin ayağ küñçe* sorma kim imânsız bolğay sën.” (32a/8-9).

ç) Ölçü, miktar bildiren bir sözcük grubundan sonra “kadar, ölçüsünde, derecesinde” anlamlarında kullanılmış; miktar ve derece ilişkisi kurmuştur:

“Belki anı dağı kâfî bulmadılar ve *ol miqdâr küñçe* ot müştâ‘ il bolup êdi kim...” (31a/13-14).

d) Karşılaştırma yapılan iki kavramla ilgili olmak üzere “ara, arasında” anlamlarında kullanılmış ve karşılaştırma ilişkisi kurmuştur:

“Eger Uğan istedi *kevn ve köñgül küñçe* işiñniñ serencâmıda ‘azîz kılmagay biz.” (53b/16-17).

“Likin Ĥürşid-cemâldin Mâh-rû *küñçe* uluğ tefâvüt bar.” (62b-17).

2.2. Küçe

2.2.1. Zarf İşleviyle

Bir eylemin sürdüğü, devam ettiği zamanı bildiren sözcük gruplarından sonra “süresince, süresi kadar, boyunca” anlamlarında kullanılmış ve zaman bildirmiştir:

“...budın soñgra taht üzre minip özüm öyniñ yanı revân boldum ve *iger-me êkki kün küçe* minmedim...” (44a/15-16).

“...ve barça yazılar ve çamışlar ve dağlar ve balıklarda kèzdim ve *on yaş küçe* ol kıyaşnı kim künim olsız keçe dëk qaranguður oyladum...” (53a/12-14).

“...ıldamrak mürâca‘at kıldı ve *yarım ay küçe* intizâr kıldım këlmedi.” (60a/1-2).

“Nëge kim Sa‘id qarındaşım bar ve oynaşı ya‘nî arvatı gâyib bolup; *kevn küçe* bu qarındaşnıñ işi üzre şarf kılgay mën (61a/17-61b/2).

2.2.2. Edat İşleviyle

a) Bir eylemin sonlandığı, tamamlandığı zamanı bildiren sözcük ya da sözcük gruplarından sonra “kadar, dek, değin” anlamlarında kullanılmış ve sınırlandırma ilişkisi kurmuştur:

“...her ayda on beş kün keçeni dağı periler bile anda kıyaş çıkmak **küçe** oynap...” (44a/4-5).

“Yarım keçe **küçe** bî-dâr édiler, âhir yattılar.” (56a-10).

b) Bir eylemin sonlandığı, tamamlandığı yeri bildiren sözcük ya da sözcük gruplarından sonra “kadar, dek, değin” anlamlarında kullanılmış; yer, yön ilişkisi kurmuştur:

“...şimdi mēni at taşavvur kılip sēn ve *ol yēr küçe* kim çölde meskenimdür kademrence kıp.” (50b/1-2)

“Ol yahşıdur kim yıgaç **küçe** kētip hakikatini sorsuk.” (53b-11).

“...ilgeri kēttim ve bu mekr kılip *munda küçe* kēlip mēn.” (56a-17).

Örneklerin çoğunda, işin başlangıç yeri belirtilmiş; bu nitelikteki sözcükler, çıkma durumu eki almıştır:

“İnāyet, kâ‘ idedin yıraç yoqtur ve sürcekiᅇg soᅇgra mēn dağı aᅇvālimni *burundın* âhir **küçe** ‘arz kılgay mēn...” (46a/8-10).

“...miᅇgler seyyāᅇ *maşrıkdın maᅇrib küçe* kezdiler, mundaᅇ ağça tofraᅇ yüzi üzre körmēp édiler.” (52b/13-15).

“*Tofraᅇknūᅇg yuzidin kök küçe* körgüçilerni ᅇap belā düçār bolur édi...” (62b/7-8).

c) Ölçü, miktar bildiren bir sözcük grubundan sonra “kadar, ölçüsünde, derecesinde” anlamlarında kullanılmış; miktar ve derece ilişkisi kurmuştur:

“*Bēş fersah küçe* miᅇgler arslan ve özge ᅇayvānlar müşāya‘at içün kēldiler.” (50b/8-9).

3. Edatlar ve Edat İşlevli Sözcükler

Edatlar; kendi başlarına bir anlam taşımamaları ve kullanılamamaları, ad ve ad soylu sözcüklerden ya da sözcük gruplarından sonra gelmeleri, ardına geldiği ögeyle cümledeki diğer ögeler arasında türlü anlam ilişkileri kurmaları vb. özellikleriyle bilinmekte ve bu doğrultuda tanımlanmaktadır (Banguoğlu 1986, s. 385; Hacıeminoğlu 1992, s. V; Gencan 2001, s. 473; Korkmaz 2010, s. 79; Karaağaç 2012, s. 433 vd.). Bu türdeki sözcükler, *takı* (Banguoğlu 1986, s. 385) ya da “Hint-Avrupa dillerindeki öntakı terimi dik-kate alınarak” *sontakı* (Li 2004, s. 25) terimleriyle de karşılanmıştır. Edatların sözcükler ya da sözcük grupları arasında kurduğu anlam ilgileri ise türlü biçimlerde sınıflandırılmıştır. Örneğin Karaağaç, bildirdiği anlamlar açısından son çekim edatlarını “*yer ve yön* (alt, aşağı, beri, dek, değin...); *zaman* (ara, beri, doğru, evvel, kadar...); *benzerlik* (denli, kadar, gibi, türlü...)”;

yaklaşma, amaç ve neden (dair, diye, için, göre, ötürü...); *uzaklaşma, ayrılık, başkalık ve sonuç* (başka, bütün, için, özge, ötürü...); *karşılaştırma, nitelik ve nicelik* (dahi, değin, denli, göre, kadar...); *birliktelik ve araç* (birlikte, beraber, bile, ile...); *sınırlandırma* (dek, değin, kadar...)” (Karaağaç 2012, s. 434) gibi başlıklarla ele almıştır.³ Buna bağlı olarak kimi edatların, kullanım yerlerine göre birden fazla anlam ilişkisi kurabildiği ve farklı işlevler yüklenebildiği de görülmektedir.

Türkçede kimi sözcüklerin aslen edat olmadığı hâlde cümledeki kullanımları ve işlevleri dolayısıyla edat sayıldığı bilinmektedir. Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki edatların bir bölümü, bu görevi üstlenen ad soylu sözcüklerden oluşmuştur: “*adağ* ‘ayak’, *ağız* ‘ağız’, *âhîr* ‘son, bitim’, *boy* ‘boy, uzunluk’, *iley* ‘ön’, *orun* ‘yer’, *töpü* ‘tepe, doruk, zirve, *tuş* ‘karşı, bir şeyin karşı’sı’, *ara, arka, baş, hariç, kıyı, öte, sol, taraf, üst, yan, yön...*” (Korkmaz 2003, s. 1084-1086; Li 2004, s. 555 vd.). Bu nitelikteki örneklerde, adlar ve sıfatlar dışında zarflar da kullanılmıştır. Asıl edatları, “ilgiçler, bağlaçlar, ünlemler” başlıklarında toplayan Deny, özellikle “tarz ve hâl” zarfları olmak üzere birçok zarf türünün edat sayılabileceğini belirtmiş;⁴ örneğin zaman ve yer edatlarının gerçekte edat olarak kullanılan zaman ve yer zarfları olduğunu kaydetmiştir (Deny 1941, s. 558, 596). Deny, edat işleviyle kullanılan kimi adları (*üst, üzer, alt, ön, arka, art, iç, ara, yan, taraf, hilaf, aks...*) da “ilgiçlik tabirler” terimiyle karşılamaktadır (Deny 1941, s. 623-636). Eski Türkçeden beri “gerçekten edat” olarak kullanılan Türkçe ya da alıntı sözcükler dışındaki bu ad, sıfat ya da zarflar arasında “*artık, aşağı, ayrı, alt beraber, başka, benzer, boyu, böyle, çok, dışarı, aksine, evvel, fazla, gayri, kolay, hakkında, hâlde, ibaret, içeri, karşı, karşılık, mahsus, nispeten, önce, öte, özge, rağmen, sonra, takdirde, yakın, yana, yukarı, ziyade*” (Oruç 1999, s. 443) gibi sözcükler sayılabilir.

Yer ya da zaman zarflarının kalıplaşarak edat işlevinde kullanımı, tarihî Türk yazı dillerinde sık görülen bir durumdur. Bu kapsamdaki sözcükler arasında, Eski Türkçeden itibaren tüm yazı dillerinde örneklenen ve aslen bir yer zarfı olup Çağatay (*ilgeri*), Kıpçak (*ilgeri, ilgerü, ilgari*), Eski Ana-

³ Ergin, son çekim edatlarını işlevleri açısından “vasıta ve beraberlik edatları, sebep edatları, benzerlik edatları, başkalık edatları, diğer hâl edatları, miktar edatı, zaman edatları, yer ve yön edatları” başlıklarında sınıflandırmıştır (Ergin 1985, s. 369-372). Korkmaz’ın edatları görevleri açısından sınıflandırırken temel aldığı anlam ilişkileri ise “‘aitlik’ ve ‘ilgili olma’; ‘benzerlik, tıpkılık, denklik’; belirtme yoluyla ‘başkalık’; ‘beraberlik’ veya ‘vasıta’; ‘miktar’ ve ‘derece’; ‘uygunluk, denklik’ ve ‘nispet’; ‘sebep, maksat, gaye, hedef’; ‘karşılık, karşılaştırma, zıtlık’; ‘yön gösterme’; ‘öncelik, sonralık ve zaman’; ‘şüphe, tatmin, aşırılık, pekiştirme’” biçimindedir (Korkmaz 2003, s. 1066-1084).

⁴ Deny’nin işaret ettiği “tarz ve hâl” zarflarının bir bölümü, bağlaç ve ünlem olarak da kullanılmaktadır (Deny 1941, s. 256-290/§, 402-474).

dolu Türkçesi (*ilerü ~ ileri*) sahalarında edat işlevi belirlenen “*ilgerü ~ ilgeri ~ ilgari ~ ilerü ~ ileri* ‘-den önce, -den öte, -den fazla; ileri; önce’ ”; Köktürk ve Uygur Dönemi’nden başlayarak türlü biçimlerde görülen ve yer (“arkada”) ve zaman (“sonra”) zarfı olup Uygur (*kidin*), Karahanlı (*kiğin ~ kizin*), Harezmi ve Çağatay (*këzin ~ kedin ~ keyin ~ kiyin ~ këyin*) metinlerinde edat olarak da kullanılan “*kidin ~ kiğin ~ kizin ~ këzin ~ kedin ~ keyin ~ kiyin ~ këyin* ‘-den sonra, -den öte; sonra; arkada, batıda, öte tarafta’ ”; Eski Türkçede daha çok yer zarfı olduğu hâlde Karahanlı (*kirü*), Kıpçak (*keri*), Eski Anadolu Türkçesi (*girü ~ gerü*) yazı dillerinde edat işlevi üstlenen “*kirü ~ kerü* ‘geri ‘-den sonra; geri’ ”; Eski Türkçede edat görevli yer zarfı “*kisre, kësre* ‘-den sonra, -den aşağı, batıda, geride’ ”; Eski Türkçe (*koğı ~ kudi*), Karahanlı Türkçesi (*koğı ~ kuzı*), Harezmi ve Çağatay Türkçesi (*koğı ~ kuzı ~ kuzu ~ koyı ~ kuyı ~ kuyu*) eserlerinde görülen ve aslen yer zarfı olan “*üodı ~ üudı ~ koğı ~ kuzı ~ kuzu ~ koyı ~ kuyı ~ kuyu* ‘-den aşağı, -a doğru; aşağı, aşağıya, aşağısında’ ” ve Eski Türkçede (sarı) yer zarfı olarak kullanılıp Harezmi (*sarı ~ saru*), Çağatay (*sarı*), Kıpçak (*saru, sarı*), Eski Anadolu Türkçesi (*saru ~ sarı*) metinlerinde edat olan “*sarı ~ saru* ‘-e doğru, yönüne; -a taraf; taraf’ ” gibi sözcükler sayılabilir (Hacıeminoğlu 1992, s. 48 vd.; Li 2004, s. 243 vd.). Bu tür edatlar, tarihî yazı dilleriyle birlikte çağdaş lehçelerde de örneklenmiştir: *berü* “ ‘bu yana, bu yanda’ anlamında zaman ve mekân hakkında kullanılan bir belirteç” → Eski Uygur Türkçesi *berü*, Karahanlı Türkçesi *berü*, Harezmi Türkçesi *berü*, *bëri*, *beri*; Çağatay Türkçesi *bëri*, *beri*; Kıpçak Türkçesi *berü*, *beri*, *beri*; Eski Anadolu Türkçesi *berü*; Osmanlı Türkçesi *berü*; Türkiye Türkçesi *beri*; Gagauzca *bëri*, *beri*; Azerice *bäri*; Salarca *pele*; Özbekçe *beri*; Kazakça *beri*; Kırgızca *beri*; Altayca *beri*; Tuvaca *bër*... (Li 2004, s. 146-152).

4. Ek Kalıplaşmaları ve Eşitlik Ekinin Bu Kapsamdaki Kullanımı

Çekim ve yapım eklerinin özgün görevleri dışında kullanılması ve bu işlevleriyle yeni sözcükler oluşturması, Türkçenin tarihî ve çağdaş yazı dillerinde sık görülür. Eklerde görülen bu tür değişiklikler; dilin yapısına özgü gereksinimler, kimi kavramları karşılamak üzere başvurulmuş gramer biçimlerinin yetersizliği, eklerin kullanım özellikleri, ekin kökle kaynaşması, sözcükte gerçekleşen anlam kaymaları gibi türlü nedenlere bağlı olarak gelişmekte ve “ek kalıplaşması” terimiyle adlandırılmaktadır. Korkmaz, ek kalıplaşmasının görüldüğü biçim birimleri; ad durumu ekleri, iyelik ekleri, sıfat yapım ekleri ve eylemsi ekleri olarak sınıflandırmıştır. Bunlar arasında özellikle “yer, zaman, miktar gösteren” adları eyleme bağlayan ad durumu ekleri, cümle içindeki işlevleri gereği zamanla kalıplaşarak eklendiği adla birlikte zarf türünde bir sözcük oluşturmuştur (Korkmaz 1994, s. V-VI, 1-5). Eraslan, bu türden bir oluşuma örnek olmak üzere Eski Uygur Türkçesinde ad durumu eklerinin

kalıplaştığı edatları, “*anın* (< an+ı+n) ‘o sebeple, dolayı’, *asra* (< as+ra) ‘altında’, *maru* (< ma+ru) ‘öteye’, *içre* (< iç+re) ‘içinde’, *kisre* (< kis+re) ‘sonra’, *öngre* (< öng+re) ‘önce’, *taşkaru* (< taş+ka+ru) ‘dışarı’, *taştın* (< taş+tın) ‘dışardan’, *öze/üze* (< üz/öz+e) ‘üzerinde, dolayı’” biçiminde sıralamıştır (Eraslan 2012, s. 275). Türkiye Türkçesinde kullanılan zaman zarflarının bir bölümü de ad çekim eklerinden iyelik (“*sabahları, akşamları, geceleri, önceleri, sonraları*”), araç durumu (“*yazın, kışın, gündüzün, güzün, ilkin*”), eşitlik durumu (“önce”), çıkma durumu (“önceden, *sonradan, eskiden, çoktan*”) eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur (Ergin 1985, s. 260).

Eşitlik eki, kalıplaşma doğrultusunda türlü kullanımları belirlenen ve bu yolla sözcük türeten bir ad durumu ekidir. Korkmaz, söz konusu kalıplaşmaların bir bölümünde, ekteki ad durumu gösterme işlevinin zamanla ve yavaş yavaş aşınarak kaybolmaya başladığını; ekin ulandığı sözcükle “bunyeye kaynaşması” dolayısıyla “eski anlamından biraz farklı yeni kavramlar” oluştuğunu belirtmiştir. Buna rağmen ekte, işlek bir yapım eki özelliği görülmemekte ancak kalıplaşmaya bağlı sınırlı örnekler verilmektedir. Ekteki kalıplaşmaların da “ilkin zamirlerde ve oldukça eski bir devirde” başladığı tahmin edilebilir çünkü adlarda ve ad soylu sözcüklerde ekin çekim işlevinin “en canlı olduğu” örneğin Köktürk, Uygur ve Karahanlı Dönemi metinlerinde bile, zamirler açısından farklılık görülmektedir. Korkmaz’a göre hem çekim hem de yapım eki özelliği gösteren +*ça* ekleri, birbiriyle ilişkilidir ve -“kesin bir iddiada bulunmak tereddütlü olursa da”- ekin Türkçe metinlerdeki gelişimi ve aşamaları, geçişin çekim ekinden yapım ekine doğru olmasını “normal saydıracak bir durum” sergilemektedir. Buna göre yapım eki olan +*ça*, eşitlik durumu ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur ve bu kalıplaşmadaki geçişlerin “vasıfta eşitlik > küçültme eki +*ça*, izafi eşitlik > tahsis isimleri yapan +*ça* eki, sınırlama vazifesi > zarf-fiiller teşkil eden +*ça* eki” yönünde olduğu söylenebilir. Korkmaz, yapım eki işlevindeki +*ça* için benzer birkaç ekin zamanla karışma olasılığını da gözden uzak tutmamıştır. Bu karışma, özellikle Farsça ve Moğolcadaki +*ça* eklerinin türlü işlevleriyle ilişkilendirilmiştir (Korkmaz 1959, s. 298 vd.). Özkan; eşitlik ekindeki sözcük yapım işlevinin gelişmesinde, Türkçeye Farsçadan giren küçültme eki +*çe* dışında, bir Türkçe sözcükte de görülen Slav kökenli +*çe* dişilik ekinin (“çariçe, kraliçe, patroniçe; tanrıça”) de payı olabileceğini belirtmiştir (Özkan 2001, s. 163).

+*ça* eşitlik durumu ekinin tarihî Türk yazı dillerindeki kimi kullanımları, ekin kalıplaşmaya bağlı olarak gelişen türlü işlevlerini örneklemektedir. Gabain, Eski Türkçe döneminde kullanılan ve sözcük de oluşturan +*ça* / +*çe*’nin “muhtemelen, sakatlanmış eski bir son çekim edatı” olduğu görüşündedir. Gabain’e göre +*ça* / +*çe*, tek başına bir anlam taşımaması nedeniyle durum ekleri arasına alınmıştır (Gabain 1988, s. 65). Tekin, ekin Eski

Türkçede kimi zaman kalıplaşma ile yapım eki görevi üstlendiğini belir- tir (Tekin 1992, s. 88). Nitekim aynı döneme özgü “*belçe* ‘beline kadar’, *boguzça* ‘boğazına kadar’, *säninça* ‘sayısınca’, *örtçe* ‘alev gibi’...” (Erdal 2004, s. 376, 377); “*barça* ‘bütün’, *úança* ‘nasıl’, *munça* ‘bunca’...” (Eraslan 2012, s. 153) gibi örneklerde, ekin yapım eki işlevi tanımlanmaktadır. Eşitlik durumu almış adlar; Orhon Türkçesinde, “eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik zarfları” görevindedir: “*sub+ça* ‘sular gibi’, *yüz+çä* ‘yüz ka- dar’, *könlüh+çä* ‘dilediğin gibi’...” (Tekin 2003, s. 116). Eşitlik durumu eki, Karahanlı Türkçesinde de eklendiği adları zarf yapmakla birlikte kimi sözcükleri (“*mu-n-ça*, *ança*”) edatlaştırmıştır (Hacıeminoğlu 1996, s. 30, 31). Harezmi Türkçesinde, eşitlik durumu ekinin adları ve zamirleri “zarflaştırdığı” belirlenmiştir. Bu dönemde ek, “eşitlik ve karşılaştırma zarfı (*ādemi şūretinçe*, *olar aymışınça*) ‘göre, kadar’ anlamında görecelik zarfı (*küçleri yeterinçe*, *könlü tilemişinçe*), yön zarfı (*menim artınça*, *biri biri soñıca*), miktar bakımından yaklaşıklık zarfı (*niçe*, *munça*)” yapmaktadır (Kalsın 2013, s. 63, 64). Çağatay Türkçesinde, bu ekle eşitlik dışında “miktar, benzerlik, küçültme” bildirilmekte; kimi sözcüklerde kalıplaşma ile “sıfat ve zarf” türetilmektedir (Argunşah 2013, s. 125). Eckmann; Çağataycada sayı adlarına getirilen +ÇA eşitlik ekinin “yaklaşık bir sayı” bildirdiğini, bu ekin sayıdan sonraki ada da eklenebildiğini (“*iki miñge nökeri bar edi* ‘iki bin kadar askeri var idi’, *on künçe* ‘on gün kadar’...””) kaydetmiştir. Eckmann’da, ekin yönelme durumu almış adlardan sonra “sınırlayıcı” işlevinde kullanıldığı da belirtilmiştir: “*yarım küngeçe* ‘yarım güne kadar’, *kıyâmetgaça* ‘kıyamete kadar’, *yol yürüyüp keçe şubh çağığaça yëtiler şehriñg kırağıgaça* ‘gece yol yürüyüp sabaha doğru şehrin kıyısına kadar ulaştılar.’” (Eckmann 2005, s. 77) Kıpçak Türkçesinde eşitlik eki, genellikle eşitlikten fazla “yakınlık bildiren ve niteliği eşitlik hâli adı ile tam olarak karşılanamayan” bir ek durumundadır. Dönem eserlerinde, ekin “...-e göre (*barçamızça*), ...-de olarak (*bilesinçe*, *artınça*, *yolunça*)” anlamlarında kullanıldığı, küçültme bildirdiği (“*ağça*, *ğaraça*, *aptalça*, *teşiçe*”) ve edat yaptığı (“*ança*, *munça*”) belirtilmiştir (Karamanlıoğlu 1994, s. 75, 76). Kıpçak Türkçesinde eşitlik durumu eki, “kurduğu eşitlik ilişkisinin yanı sıra eklendiği ada benzerlik ve küçültme anlamı” katması nedeniyle “zaman içerisinde kalıplaşarak bir yapım ekine dönüşme özelliği” göstermektedir (Güner 2013, s. 195). Eşitlik durumu eki, Eski Anadolu Türkçesinde de “...kadar (*dünyâca*, *bunca*), ...olarak (*ayruca*), ...+(y)A göre (*luğatinca*), ...gibi (*kazanca*)” anlamlarında kullanılmış ayrıca sıfatlara “yaklaşıklık anlamı” vermiş (“*ağça*”), -dUk sıfat-fiiline eklendiğinde ise “zarf-fiil fonksiyonu” üstlenmiştir (“*oldukça*, *yumurdladukça*”) (Gülsevin 1997, s. 76, 77).

Türlü ses değişimlerine uğramış biçimleriyle Eski Türkçeden bu yana kullanılan *-GInçA* ~ *-GUNçA* zarf-fiil eki,⁵ “-IncA/-UncA, -IncA(y)A kadar/-UncA(y)A kadar, -DIğI/-DUğU zaman, -DIğI/-DUğU müddetçe, -A kadar, -DIkçA/-DUkçA” anlamlarıyla zarf türetmektedir (Ergin 1985, s. 341; Gabain 1988, s. 87; Karamanlıoğlu 1994: s. 146; Argunşah 2013, s. 155 vd.). Çağatay Türkçesinde, ekin *-GUNçA* ve *-GUçA* biçimleri görülür. *-GUNçA* ve *-GUçA*, bu yazı dilinde asıl eylemle eş zamanlı olan ya da bu eylemin bitiminde gerçekleşen bir olayı belirtme işlevli “bitirici gerundium (*bîhûd êdi bolğuça vakt-i seher* ‘sabaha kadar aklı başında değildi’, *âftâb batkunça* ‘güneş batıncaya kadar’, *uşal kebâbdın toyğunça yedim* ‘şu kebaptan doyuncaya kadar yedim’, *bolmağay körmegüçe bâver ańga* ‘görmedikçe ona inanmayacaktır’...)” ve asıl eylemin karşıladığı hareketin “kendisine tercih edildiği” başka bir hareketi gösteren “karşılaştırma gerundiumu [*vişâl tûni yâri bile yatkunça cemâli şem’iğa kılsun nazar tańg atkunça* ‘kişi, kavuşma gecesi yâri ile yatıncaya (kadar) kanımızı akıtsın (daha iyi)’, *zâhidâ, bêrgüçe pend eyle özüńg terk-i riyâ* ‘ey zahit, nasihat verinceye (kadar) kendin ikiyüzlülüğü terk et (daha iyi)’]” olarak kullanılmıştır. Aslen “kadar, süresince, yeterince” anlamları taşıyan ve eşitlik durumunun *-GU* sıfat-fiil ekine getirilmesiyle oluşan *-GUçA*’nın bu anlamlardaki kullanımını ise önceki dönemlerde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de görülür: “*kılıç soğurguça fırsat bolmadı* ‘kılıç sıyırmağa fırsat olmadı’, *özinińg tab’ı ta’rif kılguça bar* ‘kendisinin tabiatı, bahsedilecek kadar var’” (Eckmann 2005, s. 108, 109).

+çA biçim birimi, kimi kullanım özellikleri dolayısıyla edat olarak değerlendirilmiştir. Li, bu kapsamdaki *-çe*’nin “eşitlik eki ile aynı biçimde” olduğunu ve yönelme durumundaki sözcüklere getirilerek “bir işin, bir durumun sona erdiği noktayı veya zamanı” gösterdiğini belirtmiştir. Edat, Çağatay Türkçesinde “-ça / -çe ‘-e kadar’” olarak belirlenmiş; çağdaş Türk yazı dillerinde de ekleşerek aynı işlevle ve “özellikle Çağatay ve Kıpçak grubundaki dil ve lehçelerde” kullanılmıştır: “Güney Oğuzcası *-cä*, Horasan Türkçesi *-çä*, Türkmence *-ça/-çe*, Yeni Uygurca *-çä*, Özbekçe *-çä*, Kırım Tatarcası *-ce*, Karakalpakça *-şa/-şe/-ça/-çe*, Tatarca *-ça/-çä*, Başkurtça *-sa/-sä* ‘-e kadar’” (Li 2004, s. 201-204). Bu biçim birimi, Çağatay Türkçesindeki edatlardan biri olarak ele alan Atay da edatı, “miktar bildiren çekim edatları” arasında incelemiştir; edatın “benzerlik bildirme amacıyla ‘gibi’ anlamında, sınırlandırma yapmak için ‘-e kadar’ anlamıyla” kullanıldığını belirtmiştir. Atay, edatın ilk

⁵ Ekin yapısına ilişkin farklı görüş ve değerlendirmeler için bk. Zeynep Korkmaz (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, s. 1004-1005/454 numaralı dipnot ve Kemal Eraslan (2012), *Uygur Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1047, Ankara, s. 412-413.

işlevindeyken yalın durumdaki, “miktar ve derece” bildirirken ise yönelme durumundaki adlardan sonra geldiğini de kaydetmiştir (Atay 2014, s. 7, 77).

5. Sonuç

Künçe, aslen tarihî Türk yazı dillerinde sıkça görüldüğü üzere eşitlik durumu ekinin kalıplaşarak bir yapım eki kimliği kazanması ve zarf türünde sözcükler türetmesiyle açıklanabilecek (künçe < *kün* “gün” + /+çe/) bir zaman zarfıdır. Metnimizde geçen *künçe* de kimi örneklerde bu işlevdedir ve *süresince*, *süresi kadar*, *boyunca* anlamlarındadır. Sözcük, metinde geçtiği diğer örneklerde ise ad soylu sözcüklerden ve sözcük gruplarından sonra edat olarak *kadar*, *dek*, *değın*; *kadar*, *ölçüsünde*, *derecesinde*; *ara*, *arasında* anlamlarında kullanılmış ve cümledeki ögeler arasında *sınırlandırma*, *yer ve yön*, *miktar ve derece*, *karşılaştırma* yönlerinden anlam ilişkisi kurmuştur. *Künçe*'nin metnimizdeki örneklerinden hareketle söz konusu zarfın kalıplaşarak edat işlevi kazandığı görülmektedir. *Künçe*, her iki tür kullanımda da zaman bildiren adlardan (*üç dört kün*, *bir ay*, *emdi*, *erteñg*, *erteñg çak*, *bu müddet*, *ağşam*...) sonra gelebilmiştir.

Örneklerini belirlediğimiz *küçe*, *künçe* gibi zarf ve edat işleviyle kullanılmıştır. Zaman zarfı olarak *süresince*, *süresi kadar*, *boyunca* anlamlarında olan *küçe*; edat olduğu durumlarda ise *kadar*, *dek*, *değın* anlamlarıyla *sınırlandırma* ve *yer, yön ilişkisi*; *kadar*, *ölçüsünde*, *derecesinde* anlamlarıyla *miktar ve derece ilişkisi* kurmuştur. Sözcük her iki durumda da zaman adlarından sonra (*igerme êkki kün*, *yarım ay*, *yarım kêçe*...) gelebilmiştir. *Küçe*, bu yönlerden *künçe* ile benzer görevlerdedir ve benzer anlam ilişkileri kurmuştur ayrıca metinde ilk geçtiği yerin satır altında “künçe” açıklamasıyla verilmiştir. Bu koşullarda *küçe*'nin *künçe*'den oluştuğu (*künçe* > *küçe*) düşünülmelidir.

Her iki sözcüğün, yer aldıkları metnin yazı dili olan Çağatay Türkçesindeki -*GUñÇA*, -*GUÇA* zarf-fiil ekiyle türlü yönlerden benzerlik taşıdığı görülmektedir. Bu nedenle *künçe* ve *küçe* sözcüklerinde, bu biçim birime yönelik bir örneklemenin etkisi de dikkate alınmalıdır.

Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerini işleyen sözlüklerde ya da gramerlerde belirlenemeyen zarf ve edat işlevli *künçe*, *küçe* sözcükleri; 18. yüzyılda istinsah edildiği belirtilen (Poyraz 2011, s. 407) el yazması Çağatayca bir hikâyede sıkça kullanılmıştır. Yapısı ve geçtiği metnin istinsah tarihi açısından sonradan oluştuğu izlenimini veren bu sözcükler, başta Özbekçe ve Yeni Uygurca olmak üzere, çağdaş Türk yazı dillerine ve bu dillerin ağızlarına ilişkin metinlerin taranmasıyla örneklenebilir ya da sözcüklerin günümüzdeki biçimleri belirlenebilir. Böylelikle *künçe* ile *küçe*'nin oluşumu ve gelişiminin tarihî açıdan değerlendirilmesi mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

- ARGUNŞAH, Mustafa (2013), *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 381 s.
- ATA, Aysu (1997), *Nāşirü'd-din Bin Burhānū'd-din Rabğūzi Kışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), II (Dizin)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-1/2, Ankara, 616+820 s.
- ATAY, Ayten (2014), *Çağatay Türkçesinde Edatlar*, Çizgi Kitabevi Yayınları: 489, Konya, 173 s..
- BANGUOĞLU, Tahsin (1986), *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Ankara, 628 s.
- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çeviren: Ali Ulvi Elöve), Maarif Vekâleti, İstanbul, XXII+1142+XLVI s.
- ECKMANN, Janos (2005), *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviren: Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları: 456, Ankara, 256 s.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1047, Ankara, 664 s.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston, XII+575 s.
- ERGİN, Muharrem (1985), *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, XXVIII+407 s.
- GABAIN, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara, XXIII+313 s.
- GENCAN, Tahir Nejat (2001), *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Türk Dilleri Araştırma/01, Ankara, 638 s.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 673, Ankara, V+156 s.
- GÜNER, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul, 371 s.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi: 193, İstanbul, XI+VIII+337 s.
- _____ (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara, XXIII+214 s.
- KALSIN, Şirvan (2013), *Harezmi Türkçesi Grameri -İsim- (Memluk Kıpçak ve Kuman Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı)*, Gazi Kitabevi, Ankara, XXVII+309 s.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları: 1049, Ankara, 768 s.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara, XXVII+164 s.

- KORKMAZ, Zeynep (1959), “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 3-4 S, 275-358 s.
- _____ (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 598, Ankara, X+92 s.
- _____ (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, CXVI+ 1224 s.
- _____ (2010), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, XXIV+296 s.
- Lİ, Yong-Song (2004), *Türk Dillerinde Sontakılar*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Kebikeç Yayınları, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40, İstanbul, 912 s.
- ORUÇ, Birsal (1999), “Türkiye Türkçesinde Edat” Tartışma Bölümü, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 718, Ankara, 435-470 s.
- ÖZKAN, Nevzat (2001), “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İlmî Araştırmalar*, 12. S, 153-165 s.
- POYRAZ, Yakup (2011), “Uzaktaki Yazmalarımız: İngiltere Ulusal Kütüphanesi’ne Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca) Yazmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16. S, 402-412 s.
- TEKİN, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt: Dil-Kültür-San’at*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121. Seri: I, Sayı: A-23, Ankara, 69-119 s.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Kitap Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 272 s.

TÜRKÇE DEYİMLERİN DİĞER DİLLERE ÇEVİRİLMESİ PROBLEMİ: MAKEDONCA ÖRNEĞİ

*Oktay AHMED**

Giriş

Türkçe ve Makedonca, Türk ve Slav dil ailelerine mensup, yapı olarak (morfolojik ve sentaktik düzeyde) birbirine zıt olan iki dildir. Türkçenin eklemeli dil olmasından dolayı, bir Türkçe kelime Makedonca bir kelime grubu, hatta bir cümleyle çevrilebilir.

Türkçede deyimler, kelime grupları olarak sentaktik düzeyde birer yardımcı unsurdur.

Çeviride, deyimler bir dilin en zor çevrilen unsurlardır. Bunun nedeni, deyimini oluşturan kelimelerin deyimde kendi orijinal anlamını kaybettikleri veya değiştirdiklerindedir. Bu durum, deyimleri diğer birleşik kelimelerden veya kelime gruplarından ayıran en önemli özelliktir.

Deyimler, bir dilde bir bütün ve ayrı anlamda hazır birer dil unsuru olarak kullanılan yapılardır.

Çevirmenlerin deyimleri bir dilden başka bir dile çevirirken karşılaştıkları sorunlar genel olarak çok bilinmektedir (Ayvaz, 2013). Bu sorunlar özellikle imgelemden (Sağlam, 2001), kısaltılmış sözel anlatı kalıplarından (Tuğcu, 2005) ve orijinal deyimden ikinci dile çevrilirken çevirideki eşdeğerlik meselesinden dolayı (Korkut, 2001) önem taşımaktadır.

Yeni bir dil edinimi sürecinde deyimlerin öğretilmesi (Bulut, 2013) ve birinci dilin yapısıyla daha derinden tanışma açısından (Kara, 2003) en önemli unsurlardan biridir.

Türkçe deyimler çok zengindir. Türkçenin çok önemli bir parçası oldukları için, bu konuda çok sayıda çalışma vardır. Bugün en önemli deyimler

* “Aziz Kiril ve Metodiy” Üniversitesi, “Blaje Koneski” Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Üsküp (Makedonya) oktayahmed@gmail.com, oktay@flf.ukim.edu.mk

sözlüğü sadece basılı olarak değil (örneğin: Eren, 1999; Parlatur, 2008; Aksoy, 1988; Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü, 1982; Dağpınar, 1982; ve birçok diğerleri), internet üzerinde de kullanıma serbest olarak sunulmaktadır. Bunlardan Ankara Türk Dil Kurumu'nun çok zengin deyimler sözlüğü (TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü) internet üzerinden dilciler ve diğer ilgililerin kullanımına yıllardır serbestçe sunulmaktadır.

İnternette çok sayıda diğer daha küçük, ancak yeterince zengin Türk deyimler sözlüğü bulunmaktadır. Bunlardan, Atasözü Arşivi - Deyimler Sözlüğü, Türkçe Bilgi - Deyimler ve birçok diğer sözlük kayda değerdir.

Türkçenin internette serbest olarak kullanıma açık olan birkaç büyük derleminde de derlem bazlı araştırmalar yapılabilir. Bunlardan şüphesiz Türkçe Ulusal Derlemi, ODTÜ Türkçe Derlem (METU Turkish Corpus), TS Derlem (TS Corpus), ODTÜ Sözlü Türkçe Derlemi ve diğerleri en önemlilerdir.

Standard Türkçede deyimlerin yanısıra, çok sayıda ağız deyimler sözlüğü de hazırlanmıştır. Bunlar genelde diğer Türk dilleri ve diğer yabancı dillerle kıyaslamalı, iki ve daha çok yönlü deyimler sözlükleridir.

Deyimler, Makedonya Türk topluluğu için özellikle ilginçtir. Bunların arasında Makedonya Türklerinin yazı dilindeki deyimler (Davud-Skuka, 2010) ve ağızlardaki deyimleri (Hasan, 1997) ele alan çalışmalar vardır. Makedonya Türk deyimleri, Türkiye Cumhuriyeti ve diğer Türk devlet ve topluluklarındaki deyimlerin ya aynısı ya da benzeridir (Yardımcı, 1998).

Osmanlı Türkleri Makedonya topraklarını 1912 yılında terk etmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Makedoncanın buradaki Türk ağızlarına, hatta Türklerin kullandığı standart Türkçeye de daha yoğun etki yapmıştır. Bu etkinin bir kısmı Makedoncadan Türkçeye anlam çevirisiyle (calque) elde edilmiştir (Ахмед, 1997).

Türk dilcileri kadar kapsamlı olmasa bile, Makedon dilcileri de deyimler alanında çok etkindir. Türkçenin Makedoncaya olan etkisinin (Јашар-Настева, 1963, 2001; Марков, 1987; Леонтиќ, 2011; ve diğerleri) ve deyimler üzerine yapılan çalışmaların yanısıra (Велјановска, 1998; vb.), çok sayıda deyimler sözlüğü de hazırlanmıştır (Ширилов, 2003, 2008, 2009; Велковска, 2008; vb.).

Türkçe Deyimlerin Yapısı

Türkçe deyimlerin yapısına ayrıntılı bir şekilde girilmemekle birlikte, bunların çoğu zaman birleşik kelimeler veya kelime grupları olduğu, grubu oluşturan kelimeler de kendi asıl anlamlarını yitirdikleri ve birleşik yapının

çoğu zaman mantıksız veya gülünç olduğu, bazen de bütün cümleler olabildiğini vurgulamak gerekir.

Türkçede atasözleri ve deyimlerin arasındaki en önemli fark, çekimlilik-tir. Atasözleri hazır yargı bildirdikleri için kalıplaşmış yapılardır. Bunlar genelde geniş zaman III. teklik şahısta veya emir kipi II. teklik şahıstadır. Öte yandan, deyimler kiplik ve şahıs bakımından değişebilirler. Böylece, deyimler atasözleri gibi hazır yargı veya hazır öğüt bildirmezler, ancak ve ancak konuşmanın daha renkli yapılmasında yardımcı öğelerdir. Bu şekilleriyle, kullanım alanları atasözlerinden daha da geniştir.

Türkçe Deyimlerin Makedoncaya Çevrilmesi

Demek ki, Türkçeden Makedoncaya geçen deyimler konusunda birkaç çalışma yapılmıştır (Јашар-Настева, 1963, 2001; Марков, 1987; vb.).

Osmanlı devletinde ortaklaşa yaşayan bu iki halk, dil bakımından da temastaydı. Bu döneme ait bazı Türkçe deyimler anlam çevirisiyle Makedoncaya girmiştir.

Ancak, genel olarak, Türkçeden Makedoncaya deyimlerin nasıl çevrilebileceği konusunda daha büyük çalışmalar bulunmamaktadır. Bu çalışma da, yazarın henüz hazırlamakta olduğu Türkçe-Makedonca Deyimler Sözlüğü'ne dayanmaktadır.

Türkçe deyimlerin Makedoncaya çevrilmesi üzerine teori birkaç grupta incelenebilir:

1) Aynı veya benzer kelimelerle çevrilebilen deyimler. Bu deyimlerin bir kısmı ortak tarih boyunca girmişlerdir. Büyük bir kısmı anlam çevirisiyle elde edilmiştir. Yapıları da aynı veya benzerdir:

- [1] alev alev yanmak - *гори во пламени;*
- [2] altını üstüne getirmek - *сврти наопаку;*
- [3] burnunu sokmak - *го пика носот;*
- [4] diken üstüne oturmak - *седи (како) на трње;*
- [5] göz atmak - *фрла око;*
- [6] gözü kararmak - *му се стемнува пред очи;*
- [7] kıyasıya dövüşmek - *жестоко војува, жестоко тепа;*
- [8] kulak kesilmek - *се претвора во уво;*
- [9] nasibini almak - *го добива заслуженото;*

[10] omuz omuza - *рамо до рамо*; vb.

Bu grubu oluşturan deyimlerin bir kısmı çağdaş uluslararası deyimlerdir. Makedoncada zaten anlam çevirisiyle kullanılmaktadırlar. Yapıları da aynıdır:

[11] bedensel haz - *телесно задоволство*;

[12] değer yargıları - *вредносни системи*;

[13] dönemeç noktası - *пресвртна точка*;

[14] serseri kurşun - *залутан (заскитан) куриум*;

[15] sıfır noktası - *нулта точка*;

[16] son hızla - *со полна брзина*;

[17] teke tek - *еден на еден*; vb.

2) Makedoncada uygun karşılığı olan deyimler. Bir önceki grubu teşkil edenlerden farklı olarak, bu deyimler yapı bakımından Türkçeden farklıdırlar, ancak Makedoncada uygun anlam karşılıkları vardır.

Bu deyimler kendi aralarında iki alt gruba ayrılabilir:

a) Deyim olarak çevrilebilen deyimler:

[18] apar topar - *наврат нанос*;

[19] araları açılmak - *се расипува пријателството, си ја расипуваат калимерата, се налутуваат (еден на друг), вртат друг лист (во односите меѓу двете страни), се ладат (еден од друг)*;

[20] bini bin para - *многу, во огромен број, во голем број*;

[21] sanını dişine takmak - *се обидува од петни жили*;

[22] elden düşme - *втора рака, купени на старо, на кој му поминала сезоната*;

[23] gözlerini dört açmak - *широко отвора очи, многу внимава*;

[24] hizmetine sunmak - *става на располагање*;

[25] ikide bir - *чат пат, понекогаш, од време на време, напати, еднипати*;

[26] kendine doğru çekmek - *трга кон себе, влече кон себе, влече накај себе, привлече кон себе*;

[27] kurşun yağmuruna tutmak - *го изрешета со куриуми*;

[28] şanslı yaver gitmek - *му оди од рака, има среќа, среќата му оди од рака;*

[29] uç uca ekleyerek içmek - *швајсува (цигари), пиши цигари една по друга, цигарите ги швајсува една по друга, пиши како Турчин;* vb.

Bazı deyimlerin Makedonca karşılıkları yakın anlamlıdır:

[30] baştan aşağı süzmek - *мерка од глава до петици;*

[31] damdan düşercesine - *како паднат од небо;*

[32] tepesine dikilmek - *му висци над глава, стои над (нешто, глава), застапа над глава;* vb.

b) Kelime olarak çevrilebilen deyimler. İki dilin uyumsuzluğundan dolayı, bazı Türkçe deyimler Makedoncada birer kelime olarak çevrilebilir ve aynı anlamı taşımaktadırlar:

[47] adam kayırma - *фаворизира (некого на сметка на некој друг), непотизам;*

[48] ağırdan almak - *споро, потешко, без брзање;*

[49] boş vermek - *игнорира, занемарува, запоставува, не обрнува внимание, безобсирност, остави;*

[50] sana yakın - *пријателски, блискост;*

[51] canı sıkkın - *насекиран, досадно му е, разлутен, тежок, чувствителен, лут, јадосан, изнервиран;*

[52] ele geçirmek - *заплени, освои, стана сопственик, здобива;*

[53] eli açık - *дарежлив;*

[54] hayal kırıklığı - *разочарува;*

[55] hayata kafa tutmak - *бунтува;*

[56] iç çekiş - *воздишка;*

[57] içi dışı bir - *искрен, наивен, отворен, срдечен, чесен;*

[58] için için kaynamak - *врие (од возбуда);*

[59] içine su serpmek - *му/и олеснува, да му/и олесне;*

[60] iki büklüm - *свиткан, извиткан, искривен;*

[46] karman çorman - *таратур (направено), еднонадруго, надвенатри, растурен, расфрлен;*

- [47] karman çorman etmek - *бушава, мрси, стуткува, тутка, замрсува*;
- [48] karşı konulamaz - *неодолив, незадржлив, нескротлив, привлечен, незапирлив*;
- [49] kırık dökük - *скршен, раштрафен, изветвен, излитен, износен, клапнат, оветвен, прастар*;
- [50] sıkışıp kalmak - *се заглавува, се блокира*;
- [51] solmaya yüz tutmak - *бледнее, губи сјај, се губи, изгуби свежина, овенува, почне да се суши*;
- [52] sonradan görme - *новопечен, скорешен, неизживеан*;
- [53] sudan ucuz - *бадијала, многу евтино*;
- [54] tıka basa doldurmak - *затрупува, пренатрупува, преполнува, натрупува*;
- [55] tohum halinde - *зародиш, зародок*;
- [56] uçsuz bucaksız - *бесконечно, бескрајно, без почеток и без крај*;
- [57] uğraşır didinmek - *р'мба, се мачи, црнчи*;
- [58] yufka yürekli - *чувствителен, внимателен*;
- [59] zamanlı zamansız - *ненавремен, неумесен, избрзан, депласиран; vb.*

Deyimlerin kelime olarak çevrilebilmesi durumu özellikle tekrar gruplarında göze çarpmaktadır:

- [61] avaz avaz - *гласно, силно, на цел глас*;
- [62] kırır kırır - *(многу) живо, (многу) подвижно, немирно*;
- [63] kolay kolay - *лесно, со леснотија*;
- [64] yamru yumru - *деформиран, крив, тромав, нерамен*;
- [65] usul usul - *внимателно, нежно, полака, тивко, vb.*

Ses yansımalarından oluşan tekrar grupları Makedoncada bir başka ses yansıması veya tekrar grubuyla çevrilemez:

- [66] сауыр сауыр - *во пламени; vb.*

3) Makedoncada uygun karşılığı olmayan deyimler. Birtakım Türkçe deyimler Makedoncada ne deyim ne de kelime olarak çevrilebilirler. Bu deyimler çevirmenlere bir hayli sorun yaşatmaktadır. Başka çıkar yolu olmadığı için, bu deyimler ancak açıklanmalı (betimlemeli) bir şekilde çevrilebilir. Bu

şekilde birinci dilden ikinci dile anlam çevrilebilir, ancak birinci dildeki etki ikinci dilde kaybolur ve aynısı verilememektedir:

- [67] allak bullak olmak - *се меша, станува турли-тава, се збунува, се вознемирува;*
- [68] belleğinden söküp atmak - *заборава, ги откорнува од својата глава/меморија;*
- [69] boyun eğmek - *се предава (на), се оддава (на), (се) одрекнува, (се) откажува;*
- [70] çevreyi kolaçan etmek - *сврти круг/крукче, талка, крстари, прошара наоколу (со очите);*
- [71] derinine işlemek - *оди длабоко во внатрешноста, оди длабоко внатре;*
- [72] derinliğin kırıntısını içermemek - *без многу детаљи, површно;*
- [73] elini eteğini çekmek - *целосно се повлекува (се откажува), целосно заборава;*
- [74] gözden çıkarmak - *заборава, прифаќа дека нешто ќе се изгуби;*
- [75] gözlerinin ferî sönme/kaçmak - *очите му/и изгубиле живост;*
- [76] hıçkırıklarla ağlamak - *плаче со цимолење;*
- [77] içine işlemek - *возбудува, допира длабоко (во душата);*
- [78] itilip kakılmak - *растргне, направи на парчиња, раскине, премори, скине од многу работа;*
- [79] kanat çırpma - *размавта со крилјата, размавтува со крилјата;*
- [80] kaşla göz arası - *меѓу две трепкања (на окоето), многу брзо;*
- [81] kulak vermek - *слуша внимателно;*
- [82] lime lime sarmak - *се тетерави, се навалува на едната и на другата страна;*
- [83] mangalda kül bırakmamak - *рибарски приказни, растура, суши, лаже;*
- [84] ne varsa ne yoksa - *сè што има и нема, што било, што и да е;*
- [85] olmazsa olmaz - *без кое не може да се замисли (нешто); vb.*

Bu grupta özellikle üç kelimedен büyük deyimleri vurgulamak gerekir. Bunlar çevirmenlerin gerçekten de en büyük baş ağrısıdır. Bunlar o kadar çevrilemez ki, bazılarının anlamlarını betimlemeli bile vermek imkansızdır. Tabii ki çevirmenler bunun üstesinden gelmektedir, ancak deyimın Türkçedeki etkisi Makedoncada sıfırdır:

- [86] adı çıkmış dokuza inmez sekize - *откако некој ќе се стекне со слава, не се менува јавното мислење за него; на стара слава;*
- [87] aka ak, karaya kara demek - *ги кажува работите со своето вистинско име;*
- [88] anasının emdiği süt burnundan gelmek - *трпи многу мака, низ нос му излегува;*
- [89] bardaktan boşanırcasına yağан yağmur - *пороен дожд, дожд кој истура, дожд кој како да истура од чаша;*
- [90] getir götür işlerine bakmak - *ги извршува налозите/порачките/задачите, доставувач;*
- [91] har vurup harman savurmak - *немилосно троши, арчи, изарчува, потрошува, прокоцкува, расипнички, спискува;*
- [92] her kafadan bir ses çıkmak - *групно зборување, секој зборува во исто време, никој никого не слуша;*
- [93] iki dirhem bir çekirdek - *многу убаво и со вкус облечен, многу среден, многу добро/скапо облечен, облечен со многу накит;*
- [94] kapağı bir yere atmak - *бара засолниште во, се засолнува во;*
- [95] kapalı gözlerle zar atmak - *фрла коцки со затворени очи;*
- [96] kesik kesik soluk almak - *да земе здив/дише наизменично/повремено/исечено, дише исечено;*
- [97] tarakta bezi olmamak - *не се меша, не е негова/нејзина работа;*
- [98] susuzluktan dili damağına уarışmak - *јазикот му се лепи на непцето од жед, ожеднува; vb.*

Çok nadır durumda, yukarıda 2.b.'de de verildiği gibi, bu uzun deyimler çevrilebilir, ancak karşılıklardaki etki çok basittir:

- [99] bol kerçeden et sunmak - *наголемо, бескрајно, без ограничувања, великодушно, vb.*

Sonuç

Deyimler, bir dilin çevrilmesi en zor kısımdır.

Hem Türkçe hem de Makedonca zengin deyim sistemine sahiptir, ancak yapı olarak birbirine ters iki dil oldukları için, çoğu zaman çevirmenler kendi çalışmalarında çok büyük sorunlarla karşılaşmaktadırlar.

Birtakım Türkçe deyimler hiçbir sorun olmadan Makedoncaya çevrilebilir. Çoğu zaman bunlar ya anlam çevirisiyle Makedoncaya kazandırılmış Türkçe deyimler ya da karşılıkları Türkçede de olan çağdaş uluslararası deyimlerdir.

Bazı Türkçe deyimler hiç anlam kaybına uğramadan rahatça Makedoncaya çevrilebilir. Bunlar uygun Makedon deyimleri ya da, bazen, aynı semantik referansı taşıyan Makedon kelimelerle verilebilir.

Türkçe deyimlerin bir kısmı kolayca çevrilemez. Bu durumlarda, semantik referansın sağlanmasına dikkat ederek, Türkçe deyim Makedoncaya betimleme yoluyla çevrilmesine başvurulur. Deyimin Türkçedeki anlamı ve etkisini Makedoncada da korumak her zaman kolay iş değildir ve işin aslında çoğu zaman çeviriye sıcaklık kazandırmak zorunda olan çevirmenin becerisine kalmıştır.

Her dilde deyimler devamlı olarak gelişir ve değişirler. Ağız veya standart dilde neredeyse her gün yeni bir deyim oluşmaktadır. Bunların bir kısmı tutar, bir kısmı da daha fazla tutulmadan dilden atılır. Ancak, bir Türkçe-Makedonca deyimler sözlüğünün henüz bulunmaması, Türkçeden Makedoncaya yapılan çevirilerin kalitesini de etkilediği görülebilir. Bunlar her zaman başarılı çeviriler değildir ve Türkçenin ruhunu her zaman Makedoncaya başarılı bir şekilde aktaramamaktadır.

KAYNAKLAR

- Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü*. (1982). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Aksoy, Ö.A.. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2: Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ayvaz, G. (2013). Sözcükler, Söz Öbekleri, Deyimler ve Atasözleri'nin Çevirisi ve Çeviri Eylemine Etkisi. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2013(II), 211-221.
- Bulut, M. (2013). Türkçe Eğitimi ve Öğretiminde Dil ve Kültür Aktarımı Aracı Olarak Atasözleri ve Deyimlerin Önemi. *Turkish Studies*, 8(13). Ankara, 559-575.
- Dağpınar, A. (1982). *Türkçe-İngilizce İngilizce-Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- Davut-Skuka, H. (2010). Makedonya Türklerinin Yazı Dilinde Deyimler. *Hikmet, Kasım 2010*, 88-98.

- Eren, Hasan. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. 2. Baskı. Ankara.
- Hasan, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: TDK Yayınları: 685.
- Kara, F. (2003). Cümle Çözümlemelerinde Deyimler. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(31), 31-35.
- Korkut, E. (2001). Çeviride Eşdeğerlik. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*. Sayı: 5. Erzurum, 251-266.
- Parlatır, İ. (2008). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - II: Deyimler*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Sağlam, M. Y. (2001). Atasözleri ve deyimlerde imgelem. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1).
- Tuğcu, E. (2005). Kısaltılmış Sözel Anlatı Kalıpları: Atasözleri ve Deyimler. *Milli Folklor*, 17(67), 86-88.
- Yardımcı, M. (1998). Makedonya ve Diğer Türk Yurtlarında Söylenen Ortak Atasözleri ve Deyimler. *Uluslararası Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu, Üsküp, 23-25 Mart 1998*.
- Ахмед, О. (1997). Некои калки во јазикот на Турците во Република Македонија навлезени преку македонскиот јазик. *Трет собир на млади македонисти. Зборник на трудови*. Скопје: Филолошки факултет, 389-398.
- Велјановска, К. (1998). *Фразеолошките изрази во македонскиот јазик (со посебен осврт на соматската фразеологија)*. Необјавена докторска дисертација. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Велковска, С. (2008). *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник*. Скопје.
- Јашар-Настева, О. (1963). Македонските калки од турскиот јазик. *Македонски јазик 13-14*, 109-173.
- Јашар-Настева, О. (2001). *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*. Институт за македонски јазик» Крсте Мисирков.
- Леонтиќ, М. (2011). Влијанието на турскиот јазик врз македонскиот јазик. *Филолошки студии*, 2(9). Скопје, 311-321.
- Марков, Б. (1987). Проблемот на заемки и калки во современиот македонски јазик. *Посебан отисак из Јужнословенског филолога XLIII*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Ширилов, Т. (2003). *Фразеолошки речник на македонскиот јазик - Том први*. Скопје: Огледало.
- Ширилов, Т. (2008). *Фразеолошки речник на македонскиот јазик - Том втори*. Скопје: Огледало.
- Ширилов, Т. (2009). *Фразеолошки речник на македонскиот јазик - Том трети*. Скопје: Огледало.

İNTERNET ADRESLERİ

Atasözü Arşivi - Deyimler Sözlüğü, <http://atasozuarsivi.com/deyimler-sozlugu.html> (23.06.2016, 23.30).

METU Turkish Corpus, <http://ii.metu.edu.tr/corpus> (24.06.2016, 10.00).

ODTÜ Sözlü Türkçe Derlemi, <http://std.metu.edu.tr/en> (24.06.2016, 10.00).

TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr> (23.06.2016, 23.30).

TS Corpus, <http://tscorpus.com> (24.06.2016, 10.00).

Türk Ulusal Derlemi, <http://www.tnc.org.tr> (24.06.2016, 10.00).

Türkçe Bilgi - Deyimler, <http://www.turkcebilgi.com/sozluk/deyimler> (23.06.2016, 23.30).

KAZAK TÜRKÇESİ VE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYGU DEĞERİ BULUNAN EKLER

Onur BALCI*

1. Duygu Değeri

Duygu değeri, hem göstergebilimde hem de dilbilimde ele alınan konulardandır. Sözcüğün, üzerine yüklenen anlamının yanında tek tek bireyler için çağrıştırdığı anlam olabildiği gibi toplumun ortak algısı da duygu değeri olarak değerlendirilebilir. J. Lyons, terimi şu şekilde tanımlamaktadır: “Sözcüğün merkez anlamına eklenen duygulandırıcı ve etkileyici bileşen.” (Lyons’tan akt. Aksan 2007: 172).

Genel olarak İngilizcede “connotation” ‘çağrışım, duygu değeri’ kavramı içinde yer alan bu kavram bazen de “emotive meaning, emotional meaning” ‘duyusal anlam, duygusal anlam’ kavramları içinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda *Dilbilim Sözlüğü*’nde *duyusal anlam* olarak ele alınan kavram şu şekilde tanımlanmıştır: “duyusal anlam (emotive meaning) *anlambilim* Anlamın konuşanın duygularını, dinleyene karşı tutumunu, anlatımın duygusal etkisini anlatan türü; örn. *seni sevmiyorum*’a karşıt olarak *senden nefret ediyorum* duyusal tonu daha ağırlıklı bir sözcüktür. Duyusal anlam karşıtı olarak bilişsel ya da gönderimsel anlam kullanılır.” (İmer vd. 2013: 107). Daha çok özel isimlerde kendini hissettiren bu kavram bireysel tecrübeler neticesinde cins isimlerde de kendini gösterebilmektedir. Temelde göstergenin gösterilen yani kavram, içerik tarafıyla alakalı olan bu kavramı Aksan şu şekilde anlatmaktadır:

“Biz dilin sözvarlığı içindeki sözcükleri ele alarak bunları tek tek, o dil birliğinden kimselere okursak, dilde genel olarak tek sözcükle iletişimin gerçekleşmemesine karşın bu göstergelerin söylendiğinde okuyan/dinleyende bir takım duyguların uyandığı görülür. Örneğin morg göstergesini ele alalım. Bunun belli bir göndergesel anlamı vardır: ‘Ölülerin saklandığı ve incelendiği

* Yrd. Doç. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sivas.. El-mek: onur.balci.ctl@gmail.com.

yer.’ Ayrıca insanda çeşitli tasarımlar da uyandırır: Ölüler, onların içinde tutulduğu üzerine yatırıldığı sedye ya da raflar, soğuk, hatta oradaki görevliler vb. Bunların yanı sıra da karamsarlık, üzüntü, hatta kimine korku veren birtakım duygular.” (2013: 101-102).

Görüldüğü üzere Aksan, bir kelimenin gönderimsel anlamından hareketle insanlar üzerindeki çağrışımlarını duygu değeri olarak göstermiştir. Yine Aksan, başka bir eserinde *connotation* kavramıyla duygu değerinin karşılandığını bazı araştırmacıların ise bu terimin karşılığında *yan anlamı* kullandığını ifade etmiş ve bunun doğru olmadığını belirtmiştir (2009: 56). Hilmi Uçan ise duygu değerini şu şekilde tanımlamıştır: “Bir sözcüğün duygu değeri, o sözcüğün bağlam içinde çağrıştırdığı ruhsal anlamdır. Özellikle yazınsal metinlerde sözcüklerin duygu değeri metne ayrı, gündelik dilin dışındaki anlamlardan farklı bir duygusal değer katar.” (2010: 36).

Konu Kazak Türkçesini konu alan hem leksikoloji hem de morfoloji eserlerinde işlenmiştir. Leksikoloji eserlerinde bu konu, *ekspresivtik-emotsiyonal leksika* ‘etkileyici, duygusal söz varlığı’ başlığında incelenmektedir. Kenesbayev ve Musabayev konuyu şu şekilde anlatmaktadır:

“Çağdaş Kazak dilinde, başka dillerdeki gibi, bir insana veya olaya duygusal bakış açısını bildiren sözler vardır. Bu kategorideki sözlere dilbilimde, duygusal söz varlığı (emotsiyonaldıq leksika) veya duygusal anlamı olan sözler (emotsiyonaldıq мәни бар сөздер) adı verilir. Konuşucu, orman, köl ‘göl’, üy ‘ev’, alıs ‘uzak’, bes ‘beş’, ol ‘o’ ve başka sözcükleri söylediği zaman, bu varlıkların adlarında hiçbir duygu anlamı olmaz. Üslup yönünden bütün terimlerde, konuşma dilindeki sözcüklerde ve kitabî sözvarlığında da duygusal anlam görülmez. Oysa bazı sözlerde, olayların adlandırılmasında güzel veya kötü ilgisi olan, psikolojik durumu gösteren anlam ayrıntıları vardır. Örneğin: aynalayın ‘kuzum, yavrum’, orıbağan ‘şerefsiz, namussuz’ sözcükleri, sabit, belli bir anlamı olan sözcükler olmasının yanında konuşucunun düşüncesini de bildirir. Eğer bu sözcükler belli bir öbekteki sözcükler ile kullanılırsa o zaman duygusal anlamı net bir şekilde görülür.” (1975: 178).

Eserde, duygu değeri bulunan sözcükler *duygusal değeri olan sözcükler* ve *sözlük açısından duygusal değeri olmayıp ekler yardımıyla duygusal değer kazanan sözcükler* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Sözcüklere duygu değeri katan gramer yapıları olarak *-şıq, -şik, -qan, -şa* ekleri ve edat ile ek arasında bir yerde duran, sözcüklere küçümseme, nefret anlamı katan *sımaq* edatı gösterilmiştir (1975:181-182-183).

Kazak Türkçesi gramerlerinde konunun yoğun biçimde işlenmesine karşılık Kırgız Türkçesi gramerlerinde bu yoğunluğu görmek mümkün değildir.

Taranan eserler arasında iki eserde duygu değeri ayrı bir konu olarak incelenmiştir.

A. Saparbayev, Kırgız Türkçesindeki sözcüklerin anlamlarını sıralarken *sözдің emotsiyonaldık maanisi* başlığı altında duygu değerini işlemekte ve şunları kaydetmektedir: “Duygu değeri olan sözcükler, yaratılış özelliklerine, nesnelere veya cümlede söylenmekte olan düşünceye göre konuşmacının görüşünü, anlayışını, sezgisini, kabullenme huyunu, münasebetini bildiren sözlerdir. İçerisinde buldukları cümlenin anlamına çeşitli duygusal değerler eklerler, cümlenin öznel içeriğini oluştururlar” (Saparbayev 1997: 43). Yazar, duygu değerinin iki şekilde ortaya çıktığını ifade etmektedir: 1. Duygu değerine sahip kelimeler aracılığıyla; 2. Ekler aracılığıyla (1997: 44).

S. Davletov ve S. Kудaybergenov tarafından hazırlanan *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya* isimli eserde sözcüklere duygu değeri katan ekler diğer yapım eklerinden farklı bir kategoride değerlendirilmiştir. *Zat Atooçtun erkeletüü, kiçireytüü maanisindegi müçölörü* ‘İsmin şımartma, küçültme anlamındaki ekleri’ başlığı altında bu eklerin yapım ekleri ile yakın olduğu, pek çok eserde yapım ekleri içerisinde değerlendirildiği ifade edilmiş ve şöyle devam edilmiştir: “Ancak konu daha derin incelendiğinde yapım ekleri ile şımartma, küçültme anlamındaki eklerin aynı özelliklere, aynı alamelere sahip olmadığı görülür. Örneğin ismin yapım eklerinin sözcüğün sözlüksel anlamını değiştirerek ondan başka (yeni) sözcükler türetmesine karşılık şımartma, küçültme anlamlı ekler sözcüğün sözlüksel anlamını yeni (başka) bir anlama dönüştürmez, kendince bir sözlük ögesi yapamaz.” (1980: 87). Bu nedenle bu eklerin *zat atooçtun emotsiyalık-ekspressivdik müçölörü* ‘ismin duygusal-etkileyici ekleri’ olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir (1980: 87). Eserde Kırgız Türkçesinde duygu değeri taşıyan ekler olarak şunlar gösterilmiştir: 1. *-çak* 2. *-tay* 3. *-bay* 4. *-y* 5. *-can*. Bu eklerin dışında özel isimlere eklenip duygusal anlam katan ekler olduğu ifade edilmiş ve bu gruba şu ekler dâhil edilmiştir: 1. *-ake: -eke, -ke* 2. *-kay, -ay* 3. *-kaş, -keş, -aş, -eş, -ş* 4. *-kan, -ken, -an, -en*. Bu eklerin yanında isimlere küçültme anlamı katan ekler olarak şunlar gösterilmiştir: 1. *-ça* 2. *- çık* 3. *-ek* 4. *-çar* (1980: 88-89).

2. Duygu Değeri Barındıran Ekler

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere sözcüklerin kendisinde duygu değeri olabileceği gibi bazen de bu duygu değeri sözcüğe eklenen bir gramer yapıyla ortaya çıkarılmaktadır. Türkiye Türkçesi açısından bakacak olursak genellikle isimden isim yapım eki olarak değerlendirilen *-cAğIz* ve *-cIk, -cUk* ekleri duygu değeri barındıran eklerdir. Örneğin; *çocuk* ve *çocukcağız* sözcüklerinin insanlarda uyandırdığı intiba aynı değildir. Aynı şekilde Kazak Türkçesindeki *sımak* edatı gibi *dA* edatı da yer yer duygu değeri barın-

dırabilmekte, küçümseme, hor görme anlamları verebilmektedir. İşte yukarıda bahsi geçen *-cAğIz* ve *-cIk*, *-cUk* ekleri gibi sözcüklere duygu değeri katan ekler Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesi gramerlerinde yapım eki olarak değerlendirilmemiş, başka bir kategoride ele alınmıştır. Bu hususa dikkat çeken Iskakov, konuyu şu şekilde aktarmaktadır: “Sözlük içeriği yönünden yeni söz türetmeden, sözcüklere çeşitli duygusal etki, etkileyici anlam yüklüymüş gibi ilave anlamlar yükleyen ekler vardır. Bunlar, ismin iç kategorisi yani ismin ince ayırım türeten ekleri olarak bilinmek zorundadır.” (1991: 158). Bu ekleri alan isimleri Nurjamal, çeşitli ince ayrımları olan isimler ‘*türli reñk mändi zat esimder*’ olarak adlandırmıştır (2007: 93). Davletov ve Kudaybergenov tarafından hazırlanan *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya* isimli eserde de aynı temayülün olduğu yukarıda belirtilmiştir.

Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde isimlere çeşitli duygu değeri anlamı katan ekler ve nitelikleri şu şekilde gösterilebilir:

1. Kz.+eke, +qa, +ke; Kr. +Ake, +ke: Kazak Türkçesinde cins ve özel isimlere eklenen bu ek saygı, hürmet ve ululama anlamları barındırmaktadır. Musabayev, ekin Kazak Türkçesinde kullanılan *üke* (*yaşı küçük erkeklere sevgi göstermek için kullanılan küçük anlamındaki sözcük*) sözcüğünden gelmiş olabileceğini dile getirmektedir (Musabayev’den akt.: Altaybayeva 2013: 117). Ekle ilgili Iskakov şu örnekleri vermektedir: *ağeke, şeşeke, apeke, äpke, jezdeke, ateke, bastıqeke, xatşıeke, Omeke* (Omar, Omarbay), *Jäke* (*Jambıl, Janak*), *Mırzeke, Qureke, Muqa, Säke* vb.” (1991: 159).

Kırgız Türkçesinde de bu ek hem özel isimlere hem de cins isimlere eklenmektedir. Bu ek özel isimlere eklenince çeşitli seslik değişimler meydana gelirken akrabalık isimlerine eklenince böyle bir değişme meydana gelmez. Davletov ve Kudaybergenov şu örnekleri vermişlerdir: “*Abdıke* (*Abdıgul, Abdırasul, Abdıaxman, Abdilla*), *Cükö* (*Cürsün*), *Sake* (*Samat, Samar, Sapar, Salık* vb.” (1980: 88).

Örnekler:

Kz. *-Şarşadıñ ba äpke?* – *Joq, qarğam.* – *Nege jabıqtıñ?* (Mi, 11) ‘-Yoruldun mu **ablacığım?** – Hayır yavrum. –Neden hüznüldün?’

Kr. *Kelçi eneke, mañdanıñan öböyün.* (KT, 177) ‘Gel **anacığım** alnından **öpeyim.**’

2. +y: Kazak Türkçesinde bu ek akrabalık isimlerine eklenerek bu isimlere saygı, hürmet gösterme, iltifat bildirme anlamları katar. *Apay, ağay* vb. İsayev, bu ekle ilgili örnekler verirken *qarağım-ay* ‘evladım, yavrum’ örneğini vermiştir (2007: 201). Buradan hareketle yazarın bu eki, Kazak Türkçesinde kullanılan *ay* edatıyla denk tuttuğu anlaşılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde de aynı işlevde kullanılan ek için *ağa+y*, *ece+y* örneklerini veren Devletov ve Kудaybergenov bu isimlerin daha çok öğretmenler için kullanıldığını belirtmişlerdir (1980: 88).

Örnekler:

Kz. - *Tağı da özüm bilem. Sotsalistik kömek degen ülken küşti qaşan eley-siñ sen. Satan ağay barıp uyumdaştırıp qaytıptı.* (Mi, 115) ‘-Ben de biliyorum. Sosyalist yardım denilen büyük gücü ne zaman dikkate alacaksın? Satan **beyefendi** gidip organize edip döndü.’

Kr. -*Salamatsızbı! dedi klass.*

- *Birdeme boldubu? dedi İnkamal-**apay** ünü buulup* (EKT, 30) ‘- Merhaba dedi sınıf. Bir şey mi oldu, dedi *İnkamal **hoca hanım***, sesi boğularak.’

3. +tay: Bu ek, Kazak Türkçesinde akrabalık isimlerine eklenir. Bu isimlere saygı, küçültme anlamları katar. Örneğin: *ağatay* (ağabeyciğim), *böpetay* (bebecik), *köketaı* (babacığım, ağabeyciğim), *jeñeşetay* (yengeciğim) vb.

Kırgız Türkçesinde de akrabalık isimlerine eklenen bu ek kendinden küçük insanların isimlerine de eklenmektedir. Saygı gösterme, şımartma anlamları katmaktadır.

Örnekler:

Kz. *Arada, bes altı ay ötkende **kişkentay** qızdı boldıq. Balnur, dekret demalısınan keyin jumısqa qayta şıqpadı.* (Ja, 45) ‘Aradan beş altı ay geçtikten sonra **küçücük** bir kızımız oldu. Balnur, doğum izninden sonra tekrar işe dönmedi.’

Kr. *Aydap ketet cigitteı cumşak burup/ Kadımgıdeı **aketay** sabap-urup* (AO, 1964, 321) ‘**Babacığım** yavaşça çevirip sürüp götürüyor/ Eskisi gibi vura vura.’

4. +m: Teklik birinci şahıs iyelik eki olan bu ek bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de Kırgız Türkçesinde de duygu değeri barındırmaktadır. Türkiye Türkçesinden örnek verilecek olursa bir çocuğa seslenirken söylenen çocuk ve çocuğum sözcüklerinin aynı duygu değerine sahip olmadığı aşikârdır. Aynı husus *çalışmaya konu olan* lehçelerde de mevcuttur. Ancak bu ek iki lehçenin gramerlerinde de duygu değeri barındıran ekler arasında gösterilmemiştir.

Örnekler:

Kz. *Bayğus ana xat jazıptı, / Deptı ‘**balam** sağındım.’ / Umıttıñ goy bizdi tipti, / Bir kelmediñ neğıldım? (ÖP, 150) ‘Zavallı anne mektup yazmış. Demiş ki, **yavrum** özledim, galiba bizi unuttun da bir kere gelmedin. Ben ne yaptım?’*

Kr. - *Uşu ümütüñü bek karman, can balam... Ümüt kubat... ümüt ömür.* (B, 175) ‘İşte umudunu sağlam tut canım **yavrurum**. Umut kuvvettir, umut ömür.’

5. **Kz.** +*jan*; **Kr.** +*can*

Bu ek, Kazak Türkçesinde insan adlarına ve çeşitli sözcüklere eklenerek onlara küçültme, şımartma anlamları katar. Örneğin, äkejan ‘babacık’, *jiyen-jan* ‘yeğencik’, *Sabırjan, Mäwlenjan* vb.

Kırgız Türkçesinde ise Kazak Türkçesinden farklı olarak akrabalık isimlerine eklenerek saygı anlamı katar. *Özel isimlere de eklenmektedir. Örneğin: Kümüşcan, Batmacan, akecan* vb.

Ek iki lehçede de kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

Örnekler:

Kz. *Bizdi tastap İneşjandıy özi de awılğa bara qoymas.* (İ, 220) ‘Bizi bırakıp **İneşciğimin** kendisi de köye gitmez.’

Kr. *Alması köp bakçadan/ Frunzenin şaarınan/ Aşık bolor caş kördüm/ Altın orden tağınan./Ay, balacan, balacan!// Ay, balacan, balacan* (AO, 201) ‘Frunze şehrinde, elması çok olan bahçeden altın nişan takınmış aşık olacak bir genç *gördüm*. Ah **yavruçuğum, yavruçuğum!** Ah **yavruçuğum, yavruçuğum!**’

6. **Kz.** +*qAn*, +*AqAn*; **Kr.** +*kAn*, +*kOn*, +*An*, +*On*

Bu ek Kazak Türkçesinde nadir kullanılan eklerdendir ve şımartma, küçültme anlamları katar. Örneğin: *buzawqan* ‘küçük buzağı’, *balaqan* ‘yavrucak’ vb.

Kırgız Türkçesinde Davletov ve Kudaybergenov bu eki diğer eklerden farklı olarak çoğunlukla özel isimlere eklenen ve çeşitli seslik değişmelere sebep olan ekler arasında göstermiştir (1980: 88).

Örnekler:

Kz. *Mäwlen qasına keldi. –Ne istep jatırsıñy balaqan? dep suradı.* (İ, 180) ‘Mevlen karşısına geldi. –Ne iş yapıyorsun **yavruçuğum** diye sordu.’

Kr. *Cuman* (Cumagazi, Cumadıl), *Caken* (Cañıl, Cakıp), *Cükön* (Cürsün, Cüzüm) (Davletov ve Kudaybergenov, 1980: 88).

7. **Kz.** +*qAy*; **Kr.** *kAy*, +*kOy*, +*Ay*, +*Oy*

Kazak Türkçesinde seyrek kullanılan bu ek hem özel isimlere hem de cins isimlere eklenmektedir. Kırgız Türkçesinde ise daha çok özel isimlere

eklenmekte ve bu isimlerde çeşitli seslik değişikliklere sebep olmaktadır. *Sözcüklere daha çok sevgi, küçültme anlamları katmaktadır.*

Örnekler:

Kz. -*Sabır otağası sabır. Jılaması balaqay dep ekewinin üstine tüsti, Jomart betin basıp tömen qarap ketti.* (Mi, 69) ‘Sabır evin reisi, sabır. Ağlamasına **yavrucuğum** diyerek ikisine de ilgi gösterdi. Jomart, yüzünü kapatıp başını aşağıya eğdi.’

Kr. *Tüköy* (Turdubübü, Tursun, Turdubek), *Cüköy* (Cüzüm, Cüsökan), *Bakay* (Baymırza, Bakir, Baybol), *Büköy* (Burulkan, Burulça), *Cumay* (Cumagül, Cumabek) vb. (Davletov ve Kudaybergenov, 88).

8. Kz. +şAq; Kr. +çAk, +çOk

Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde yalnızca fonetik temayüllerden dolayı farklılık gösteren bu ek, her iki lehçede de küçültme, şımartma anlamları katmaktadır. Genellikle cins isimlere eklenmektedir.

Örnekler

Kz. *Eki şaq qabırğasına eki tösek qoyılğan uzunşaq, şağın bölmeğe bozamiq jariq tüse bastağanda ären köz ilip edim.* (Ja, 28) ‘İki taraftaki duvarlarına iki döşek konulmuş **uzunca**, ufacık odaya boz bulanık bir ışık düşmeye başladığında zorla uykuya dalmıştım.’

Kr. *Caş Cetkinçekterge: Kayrılıp art cağındı karağança, / Kança dep cıl esebin sanağança, / Carık etet köz aldında cañı öspürüm, / Okşoğon tunuk mömö, bışkan alça* (AO: 320) ‘**Yeni yetişen gençlere:** Arkana dönüp bakıncaya kadar, ne kadar oldu diye yılları sayıncaya kadar gençler saf bir meyve, olgunlaşan bir kiraz gibi gözünün önünde parıldar.

9. Kz. +şIq; Kr. +çIk, +çUk

Türkiye Türkçesinde hem özel isimlere hem de cins isimlere eklenerek küçültme bildiren bu ek Kazak Türkçesinde de Kırgız Türkçesinde de aynı işlevle kullanılmaktadır. Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak bu lehçelerde özel isimlere eklenmemektedir. Iskakov, bu ekin +şAq ekinin dar ünlülü şekli olduğunu ifade ederek cins isimlere ve sayılamayan isimlere eklendiğini belirtmiştir (1991: 158). Kırgız Türkçesinde ekle ilgili *kölçük* ‘gölçük’, *burçuk* ‘koku’, *botoçuk* ‘devecik’ örneklerini veren Davletov ve Kudaybergenov *oyunçuk* ‘oyuncak’ *örneğindeki ekin bu ek olmadığını ifade etmişler; oyunçuk* sözcüğünün *oyun* sözcüğünün küçültülmüşü olmadığını belirtmişlerdir (1980: 89)

Örnekler:

Kz. Kenet közine elestegen jalğız ağaş tübindegi bir kişiğe tömpeşik oğan Sabırı sıyaqtandı (İ, 117) ‘Ansızın gözüne ilişen tek başına duran ağacın dibindeki **ufacık tepe** ona Sabır’ı anımsattı.’

Kr. Çımçık uçup kelbese andan başka kim kelet. (CB, 138) ‘**Kuşcağız** uçup gelmezse ondan başka kim gelir?’

10. Kz. +şA; Kr. +çA, +çO

Bu ek her iki lehçede de cins isimlere eklenerek küçültme anlamı katmaktadır.

Örnekler:

Kz. Mazmunın qısqaşa aytıñızşı, dedi keltesinen. (Mi, 19) ‘İçeriğini **kısaca** söyler misiniz dedi, kestirmeden.’

Kr. Eki közdün çarası: eki köz cayğaşkan oyukça (AyM 1: 136) ‘İki gözün çukuru: İki gözün yerleştiği **küçük oyuk**.’

11. Kz. +sımaq; Kr. +sımak, +sımal, +sıman

Kazak Türkçesinde eklendiği kelimenin seslerinin kalınlığına inceliğine bakmadan daima kalın sıradan ünlü ile eklenen bu ek daha çok azımsama, küçümseme, eksik görme anlamları barındırmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise +*sımak* eki renk isimlerine gelmekle birlikte (*kızılsımak* ‘kırmızımsı’) başka cins isimlere gelerek de benzerlik anlamı kattığı görülmektedir. Kazak Türkçesindeki anlam özelliklerinin Kırgız Türkçesinde olmadığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu biçimbirimler Kazak Türkçesinin aksine kelimelerden ayrı yazılmaktadır.

Örnekler:

Kz. Eñ soraqısı – osınday teris oyılı, arandatqış, ziyankes maqala jazğan zerttewşisımaq jäne onı qoldap, jurnalına jariyalap otırğan jazuwşısımaq. (Ja, 51) ‘En görgüsüzü de bu şekilde ters düşünceli, insanları birbirine düşüren, zararlı yazı yazan **sözde araştırmacı** ve bunu kullanan, dergisinde yayınlayan **yazarımsı**.’

Kr. Kurmancan ayım el köziñö da baybiçe kaadasın tutuna toktono albay sekelek kelin sımak duu ete çurkap, cetip ele arğımaktı tizgindep:- Kelgile, kelgile dep, ünü kaltaarıp, şıbırağanday basmırt küñküldöp toktotpoy koşo kele bastı. (SK, 151) ‘Kurmancan Hanım, halkın gözünde de hanımefendi adetlerine alışamamış **yeni gelinmişcesine** gürlütlü çıkararak sıçradı, yetişkin atı dizginledi. Şaşırmış bir sesle –Gelin, gelin diye fısıldar gibi konuşarak atı durdurmadan yanında geldi.’

Tekireñ urğan at üstündö alğa culunup, kudu kanat kakkın tacaal kara cırtkık kuş sımal maydanğa tüşkön kişini körüp, açılğan erini cabılbay nes-teye kaldı Kanış. “Ošo” dedi. (SK, 203) ‘Dörtünela giden atın üstünde önce ileriye atıldı. Tıpkı kanat çırapan yırtıcı kara kuş gibi meydana düşen adamı görünce açılan dudaklarını kapatmadan kalakaldı Kanış. “İşte” dedi.

12. Kr. ekeş

Kırgız Türkçesinde olmayıp Kazak Türkçesinde karşımıza çıkan bu biçim ek ile edat arasında duran bağımlı bir biçimdir. “Bu ek, kategori olarak kalıplaşmamış, ek ile edat arasındaki biçimdir. Bu biçim isimlerle birleşerek onlara azımsama, beğenmeme, hor görme anlamları katar.” (Iskakov 1991: 161-162). Bu sözcük Türkiye Türkçesine aktarıldıkça ‘dahi, bile’ edatları kullanılabilir.

Örnek:

Jınısınıñ şıyırımın şubıruw, jımın basuw kimniñ qolınan kelmeydi? Jırtkış qayvan ekeş, o da bileği. (AJ, 146) ‘Kendi cinsinin patikasından art arda gitmek, izine basarak yürümek kimin elinden gelmez? Yırtıcı hayvan dahi bunu bilir.’

13. Kr. +çAr, +çOr

Kazak Türkçesinde karşımıza çıkmayan bu ek Kırgız Türkçesinde birkaç hayvan ismine eklenerek onların küçüğünü bildirmek için kullanılır. Davletov ve Kudaybergenov bu ekle ilgili *tekeçer* ‘üç yaşında teke’, *kulcaçar* ‘üç yaşındaki dağ koçu’, *bukaçar* ‘genç tosun’ örneklerini verdikten sonra şunları kaydetmişlerdir: “Bu sözcüklerden *tekeçer*, *kulcaçar* sözcükleri üç yaşında olanları; *bukaçar* ise genç olanı adlandırmak için kullanılır.” (1980: 88).

Örnekler:

Tekeçer taydan at kılba. (K, 105) ‘Küçücük teke (gibi olan) tayı at yapma.’

Kulcaçar taydan at kılba (K, 105) ‘Küçücük dağ koçu (gibi olan) tayı at yapma.’

14. Kr. +bay

Kırgız Türkçesi gramerlerinde duygu değeri bulunan ekler arasında gösterilen bu ek Kazak Türkçesi gramerlerinde bu kategoride değerlendirilmemiştir. Bu ek, *bay* sözcüğünün dilbilgiselleşmesi neticesinde ek hâline gelmiştir. Hem özel isimlere hem de cins isimlere gelmesinin yanında daima kalın sıradan ünlülü şekilde eklenmektedir. Örneğin; *Bazarbay*, *akebay*.

Örnek:

Karı çoçurkap tiktep oozu boş salam ayttı. Kol alışıp körüşkön soñ:

- O, *münüşkör Sarıbay turbaysıñbı! Kel, kel... Otur, otur...* (SK, 18) ‘İhtiyar garipseyip bakarken cesaretsiz bir şekilde cevap verdi. Selamlaşma tamamlandıktan sonra – O, avcı **Sarıbay!** Durmaz mısınız! Gel, gel, otur, otur.’

15. Kr. +ek

Yalnızca Kırgız Türkçesinde bulunan bu ek birkaç hayvan ismine eklenerek onların yavrularını, genç olanlarını bildirmek için kullanılır. Kullanım alanı çok dar olan bu ekle ilgili örnek, gramerlerden ve sözlüklerden tespit edilebilmiştir. Örneğin: *koyonek* ‘tavşan yavrusu’; *kırgıyek* ‘genç atmaca’

Örnek

Kıyuusu menen taptasa, kırgıyek cakşı salğanga. (KTS, 876) ‘Ustalık ile idman yaparsa, **genç atmaca** salmak için iyidir.’ (KTS, 66).

16. Kz. +ş

Kazak Türkçesinde hem özel isimlere hem de cins isimlere eklenebilen bu ek bu isimlere küçültme, şımartma, merhamet gösterme anlamları katmaktadır. Kişi adlarına çeşitli seslik değişiklikler neticesinde eklenmektedir. Iskakov, ekle ilgili *qalqaş* ‘yavrucuğum’, *Qurmaş* (Qurman, Qurmanğaliy), *Jumaş* (Jumabike, Jumabek, Jumağaliy, Jumabay) vb. örnekler vermiştir (1991: 161).

Örnek

Böpeşim, besik- otavıñ/ Otavıña kir böpek. (İJ, 22) ‘**Bebeciğim**, beşik yuvandır. Yuvana gir bebek.

Mal masayrap öriste, / Qurt-qumırsqa bəri iste, / Tur kökeşim, kün şıqtı. (İJ, 22) ‘Mal sevinçli, otlakta / Böcek-haşere hepsi işte, / Kalk **babacığim** gün doğdu.’

17. Kz. +şIgaş

Yalnızca Kazak Türkçesinde mevcut olan, +*sımak* biçimbirimi ile anlamdaş olan bu biçimbirim, Kazak Türkçesinde nadiren kullanılan biçimbirimlerdendir. İncelenen dil bilgisi kaynaklarında *İsayev’in* ve *Nurjamal’in* bahsetmediği bu eke dair Iskakov, şu kısa bilgileri vermektedir: “Çok anlamlı olan bu ek, eklendiği sözcüğe olgunluğa ulaşmamış olma veya belli bir aşamaya gelmemiş olma anlamları katar.” (1991: 161). Bu anlamlarla birlikte bu biçimbirimde küçümseme anlamının olduğu da sezilmektedir.

Ekle ilgili gerek yapılan edebî eser taramalarında gerekse Genel Ağ taramalarında bir örneğe rastlanmamıştır. Tespit edilen örnekler Iskakov’un verdiği örneklerdir. Bu çalışmada da bu örneklerle yetinilecektir. Aynı zamanda bu örneklerin Kazak Türkçesi sözlüklerinde olmadığını da belirtmek gerekir.

Örnekler:

erşiğes ‘yiğit gibi olan’, *batırşığas* ‘kahraman gibi olan’ (Iskakov, 1991: 161).

SONUÇ

Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde isimden isim yapma eklerinden farklı bir kategoride incelenen bu ekler, yeni bir sözcük türetmeyen, isimlere geçici olarak çeşitli duygu değerleri, anlamsal özellikler ekleyen eklerdir.

İncelenen ekler her iki lehçede de genellikle küçültme, şımartma, sevgi, saygı anlamları barındıran eklerdir. Yani sözcüklere genellikle müspet anlam yükleyen eklerdir. Olumsuz anlam olarak, *küçümseme anlamında yalnızca Kazak Türkçesindeki +sımak, +şığas, +ekeş* biçimbirimlerinin kullanıldığını söylemek mümkündür.

İncelenen biçimbirimlerin büyük çoğunluğunun ortak olduğu görülmektedir. Çalışmaya konu olan 17 biçimbirimden 10 tanesi ortaktır. Geriye kalan 7 biçimbirimden 4 tanesi Kazak Türkçesine münhasırken 3 tanesi de Kırgız Türkçesine münhasırdır. Bu yapıların anlamsal özelliklerinde ufak da olsa bazı farklar mevcuttur. Bu farklılıklar yukarıda belirtilmiştir.

Ele alınan yapılarla ilgili üzerinde durulması gereken başka husus da bu yapıların bazılarının seyrek kullanılmasıdır. Kazak Türkçesinde görülen ek ile edat arasında duran *+ekeş, +şığas*; Kırgız Türkçesinde görülen *+çAr, +çOr, +ek* bu yapılar arasında zikredilebilir.

Eklerin konu edinilen lehçelerin gramerlerindeki vasıflandırılmaları da dikkat çekici bir nokta olarak göze çarpmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere bu gramerlerde bu ekler yapım eklerinden ayrılarak başka bir kategoride değerlendirilmiştir. Her gramerde bu hususu görmemekle birlikte genel temayülün bu şekilde olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye Türkçesi gramerlerinde bu ekler isimden isim yapım ekleri olarak değerlendirilmiş, anlamsal özellikleri, ekler işlenirken verilmiştir. Ancak Türkiye’de yapılan bazı ek tasnifi denemelerinde bu eklerin farklı bir kategoriye dâhil edilme temayülünün olduğu görülmektedir. Gürer Gülsevin, *Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine* adlı yazısında bu ekleri çokluk ekleri, sıralama sayı kategorisi ekleri ile birlikte *kategori ekleri* olarak değerlendirmiş ve bu ekleri şu şekilde tanımlamıştır: “Bunlar sözlüksel kelime türetmez, kelimelerde tür değişikliği de yapmaz. Cümle içinde öge belirlemek ve ilişki kurmak gibi bir fonksiyonları da yoktur.” (2004: 1279). Delice ise bu ekleri, *genişletme ekleri* içinde *ismi genişleten ekler* olarak göstermiş, küçültme, saygı, çokluk bildiren ekleri bu kategoriye dâhil etmiştir (2000: 225). Kanaatimiz bu eklerin Gülsevin ve Delice’nin yaptığı gibi yapım eklerinden farklı bir kategoride değerlendirilmesi yönündedir. Bu şekilde anlamdan gramere gidilir ve yapıların vasıfları net olarak belirlenebilir.

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2009), *Anlambilim*, Ankara, Engin Yayın Evi.
- AKSAN, Doğan (2013), *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- ALTAYBAYEVA, D. (2013), “Türki Tilderinde Zat Atalımdarın Tuwdıratın Renk Mändi Jurnaqtar”, Almatı, *Abay Atındağı Qazaq Ultıq Pedagogikalıq Universiteti Jas Ğalımdar, Habarşı*.
- BALCİ, Onur (2010), *Bugünkü Kazak Türkçesi Gramerlerinde Ses ve Şekil Bilgisinin İşlenişi*, Sakarya, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DAVLETOV, S.- KUDAYBERGENOV, S. (1980), *Azırkı Kırgız Tili Morfolojiya*, Frunze, Mektep.
- DELİCE, H. İbrahim (2000), “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, Sivas, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı 9, s. 135-150.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004), “Türkçede “Sıra Dışı Ekler” ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine” V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1267-1283.
- ISKAKOV, Axmedi (1991), *Kazirgi Kazak Tili-Morfolojiya*, Almatı, Ana Tili Yayınları.
- İMER, Kâmile- KOCAMAN, Ahmet – ÖZSOY, A. Sumru (2013), *Dilbilim Sözlüğü, İstanbul*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KENESBAYEV, I.- MUSABAYEV, Ğ., (1993), *Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika*, Alma-Ata, Mektep Baspası.
- NURCAMAL, Oralbay (2007), *Kazirgi Kazak Tilinin Morfolojiyası*, Almatı, JŞC İnjüw-Marjan Poligrafiya Firması.
- SAPARBAYEV, A. (1997), *Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazologiyası*, Bişkek, Kırgızistan Soros Fondu.
- UÇAN, Hilmi (2010), “Söylem Göstergelimi ve Duygu Değeri: Tevfik Fikret’in “Sitâyiş-İ Hazret-İ Padişâhî” ve “Sis” Şiirlerinde Sevgi ve Nefret”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Afyon*, C. XII, S. 2, s. 31-50.

KISALTMALAR**Kazak Türkçesi**

- AJ: ÄWEZOV, Muhtar (?), Abay Jolu, (Elektronik Kaynak)
- İ: ŞAYMERDENOVA, Safwan (2010), *İneş*, Almatı Öner Baspası.
- İJ: JANSÜĞİROVA, İlyas (2012), *Öleñder*, (Elektronik Kaynak)
- Ja: MAĞAWİN, Muxtar (2007), Jarmaq (Elektronik Kaynak).
- Mi: MUSTAFİN, G. (2012). *Milliyoner* (Elektronik kaynak).

ÖP: SEYFULLİN, Saken (1957), *Öleñderi Men Poemaları*, Almatı, Kırkem Ádebiyet Baspası.

Kırgız Türkçesi

AO: OSMONOV, Alikul (1964), *Çığarmalar Cıynağı*, (Elektronik Kaynak).

AyM: MUSAKIZI, Bübü Mariyam (Yazıya Aktaran) (2009), *Ayköl Manas*, Bişkek, Biyiktik.

B: KASIM-BEK, Tölögön (2000), *Baskın*, Bişkek, Şam Basması.

CB: Canış, Bayış Destanı (?), (Elektronik Kaynak).

EKT: AYTMAOV, Cıngız (2011), *Erte Kelgen Turnalar*, Bişkek, Okuuçunun Kitepkanası.

K: *Kocacaş Destanı* (1996), Bişkek, Şam Basması.

KT: OSMONOV, Alıkul (2010), *Köl Tolkunu*, Bişkek.

KTS: *Çıngız Aytmatov Atındağı Til Cana Adabiyat İnstitutu* (2010), *Kırgız Tili-nin Sözdüğü*, Bişkek, Avrasya Press.

SK: KASIM-BEK, Tölögön (1998), *Sınğan Kılıç*, Bişkek, Kırgızistan Basma Üyü.

MAHTUMKULU'NUN DİLİNDE KUŞ ADLARI

Osman YILDIZ*

0. GİRİŞ

Bilindiği üzere, Türkmenlerin akıldarı, aksakalı ve halifesi olarak kabul edilen *Mahtumkulu Firâkî*, 18. yüzyılda yaşamıştır. Meşhur Türkmen şairlerinden *Devlet Mehmet Azadî*'nin oğludur. İlk tahsilini ve şairlik eğitimini babasından almıştır. Daha sonra Buhara'da ve Hive'de iyi bir medrese eğitimi görmüş, Arapçayı, Farsçayı ve edebî Doğu Türkçesini öğrenmiş, *Nizamî*, *Sadî*, *Fuzûlî*, *Nevâyî* gibi Türkçenin ve Farsçanın klâsiklerini tanımıştır. Hayatının büyük kısmını Türkmenler arasında geçiren şair, Türkmenistan'ı, Özbekistan'ı, Afganistan'ı ve İran'ın bir kısmını dolaşmıştır¹.

Mahtumkulu'ndan önceki Türkmen şairleri hem dil hem de üslup bakımından klasik Çağatay edebiyatının tesirinde kalmışlardır. Bu tesir, *Mahtumkulu*'da da görülmekle birlikte o şiiirlerini daha ziyade Türkmen diliyle ve Türkmenlerin anlayıp benimseyeceği bir tarzda yazmıştır. Bu münasebetle *Mahtumkulu*, Türkmen Türkçesi yazı dilinin kurucusu ve klasik Türkmen edebiyatının en büyük şairi sayılmaktadır². *Mahtumkulu*'nun şiiirlerinde tematik olarak başta Türkmen birliği olmak üzere, millî, dinî ve evrensel değerler dîdaktik bir tarzda dile getirilmiştir³.

Mahtumkulu, şiiirlerini çok zengin bir kelime kadrosu, deyim, atasözü ve özlü sözlerle terennüm etmiştir. Şairin dilinde insandan tabiata, tabiattan insana deyim aktarmaları da çok önemli bir yer tutar. Bunda eski Türkmen toplumunun her daim tabiat ile iç içe bir hayat sürmesinin büyük etkisi vardır.

* Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü El-mek: osmanyildiz@sdu.edu.tr

¹ Bk. Himmet Biray, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 13.

² Bk. Mehmet Kara, “Mahtumkulu'nun Şiiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7 (Güz 1998), s. 132.

³ Bk. Hasan Cankurt, “Mahtumkulu Firâkî'nin Şiiirlerinde Muhteva”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9Summer 2013, s. 911-951.

O, deyim aktarmalarını genellikle hayvanlar üzerinden yapmıştır; dolayısıyla şiirlerinde hayvanlardan bolca söz etmiş ve çeşitli türden hayvan adlarını kullanmıştır.

Sözvarlığının değişik kesitleri, kültürün değişik yönlerini tanıtıcı niteliktedir. Sözvarlığındaki kimi kelimeler, incelenen dilin, söz konusu döneminin coğrafyasını da tanıtacak nitelikte olabilir. Örneğin bitki ve hayvan adlarından yola çıkılarak bitki varlığı ve hayvan varlığı üzerine bilgi edinmek mümkündür. Bu türden adlar, eserin yazıldığı tarihte yaşanan coğrafyanın izlerini taşıdığı gibi daha önceki dönemlerdeki coğrafyaların izlerini de taşıyabilir. Aynı bilgiler yaşam biçimleri bakımından da bilgi verici olabilir⁴.

Mahtumkulu'nun dilindeki hayvan adlarını, biyolojik sınıflandırmadan farklı bir şekilde, insan hayatındaki yerlerini dikkate alarak, 1. kuşlar, 2. kümes hayvanları, 3. sürüngenler, 4. sinek, böcek, haşerat, 5. yaban hayvanları, 6. ev hayvanları, 7. balıklar, 8. büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, 9. binek ve yük hayvanları şeklinde gruplandırabiliriz⁵. Buna “genel hayvan adları” ile “efsanevî ve dinî nitelikli hayvanlar”ı da ilave edebiliriz.

“Mahtumkulu'nun Dilinde Hayvan Adları” başlıklı çalışmamız bir hayli hacimli olduğundan, burada sadece yukarıdaki grubun ilk sırasında yer alan “kuş adları” üzerinde duracağız. Araştırmamıza dair diğer hayvan adlarını da ileride ayrı bir çalışma olarak değerlendireceğiz. Bu bütünsel çalışmanın verilerinden bazıları da burada sunulacaktır.

Türk edebiyatında şiirleri en çok yayılan şairler arasında *Mahtumkulu* da yer alır. Şairin bizzat kendisi tarafından kaleme alınan bir eser, bu gün elde değildir. Onun şiirleri daha şairin yaşadığı devirden itibaren çok geniş bir kitleye yayılmıştır. Bunun neticesi olarak da şiirleri, değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda birer divan şeklinde toplanıp muhafaza edilmiştir⁶. Hazırladığımız bu çalışmada “Annakurban Aşırov, Mahtumkulu Fırakı Latin Harfleriyle, (Türkçe metne ve Türkçe yazıya hazırlayan: Berdi Sarıyev), Ankara-Aşkabat, 2014” adlı eser esas alınmış ve kuş adları bu eserden taranarak tespit edilmiştir.

⁴ A. Deniz Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, **Cem Dilçin Armağanı I, Journal of Turkish Studies** Türklük Bilgisi Araştırmaları, C. 33/1, 2009, s. 1.

⁵ Bu gruplandırma, genel itibarıyla, Akartürk Karahan’ın şu makalesinden alınmıştır: “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/1 Winter 2013, s. 1842.

⁶ Himmet Biray, **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 28.

I. Kuşlar:

1. Ala garga “saksağan” (1/1).

Türkçe Sözlük'te “a. (*ala'karga*) 1.hay. b. Kargagillerden, iri gövdeli, ötücü, tüyleri alacalı bir tür kuş, kestane kargası (*Garrulus glandarius*). 2.Hlk. Saksagañ.” şeklinde açıklanan “ala karga” kelimesi Türkmen Türkçesi sözlüklerinde bulunmamaktadır.

2. **Algır** “akdoğandan, sungurdan daha küçük bir yırtıcı kuş, atmaca” (1/1).

{-gır} fiilden isim yapma ekiyle kurulmuş olan türemiş bir kelimedir⁸. Tkm. *algır*: “Çünkü, dynagy yiti, gözleri ullakan çalyntyk mele reñkli, yyrt-yjyguş. *Wepanyň gürrüňine görä, olar kemerlerden algyr guşlaryň höwürte-sini gözläp yörkälärbu agryn çykalga tapylypdyr* (A. Gowşudow, *Mähri-Wepa*). 2. Gowy alyan, alagan. *Olaryň çaga guşy algyr bolup çykdy*. 3. göz. m. Edermen, gayratly, batyr.”⁹.

MD’de 8 yerde (B30/74, Ç8/123, D12/136, G2/182, G80/247, K23/325, N2/362, S20/443) geçen kelime, bu yerlerde genellikle “yırtıcı” anlamıyla sıfat görevinde kullanılmıştır.

3. Balaman “çakır doğan, üsküflü doğan” (1/1).

Orta Türkçe dönemi metinlerinden itibaren “balaban” şekliyle görülen kelime, Räsänen’e göre Farsçadan alıntı, Gülensoy’a göre ise “*bala+man” kuruluşunda Türkçe kökenli bir kelime olmalıdır¹⁰.

“balaban (balaman)” kelimesi, kaynaklarda “kartal, şahin, av kuşu; bir cins av kuşu, şahin; atmaca; çakır doğan, üsküflü doğan” şekillerinde açıklanmıştır¹¹.

⁷ **Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 2011, s. 82.

⁸ H. Biray, **Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim**, TDK Yay., Ankara 1999, s. 183.

⁹ M. Ya. Hamzayev, **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat 1962, s. 41.

¹⁰ Bk. A. Karahan, “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/1 Winter 2013, p. 1842; T. Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, C. I-II, TDK Yay., Ankara 2011, s. 107.

¹¹ Bk. A. Karahan, *age.*, s. 1842; T. Gülensoy, *age.*, s. 107; R. Toparlı vd., **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2003, s. 23; **Tarama Sözlüğü**, C. I, TDK Yay., Ankara 2009, s. 387.

Türkmen Türkçesinde yaşamayan bu kelime, bazı çağdaş Türk lehçelerinde şu şekildedir: Trk. *balaban*, Kzk. *balapan*, Kum. *balaban*, Kırg. *balapan*, Gag. *balaban* ‘yiğit’, Uyg. *balaban* ‘saz’¹².

4. Bayguş “baykuş” (1/1).

Eski Anadolu Türkçesinde “baykuş”¹³, Kıpçak Türkçesinde “baykuş” ve “bayguş”¹⁴ şekillerinde kullanılan “güçlü, zengin; kutsal” anlamındaki “bay” tamlamayı ile “kuş” tamlananından oluşmuş sıfat tamlaması kuruluşunda bir birleşik kelimedir. Tkm. *bayguş*: “Köplenç harabalykda yaşayan uly tegelek gözli, tokga kelleli, egri çüňkli guş. *Golayjykda bir bayguşuň, Çakar sesine diň saldy* (Çary Aşyr, *Ganly Saka*). *Dälije bir gün sygryny bakyp yörkä, bir bayguşa duş gelyär* (“*Türken Halk Ertekiler Ygyndysy*”). *Bayguşuň rýsgaly agzyna geler* (nakyl)”¹⁵.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *baykuş*, Azb. *bayguş*, Kzk. *baykuş*, Özb. *bâykuş*, Uyg. *baykuş*¹⁶.

5. Baz < Far. bāz “doğan” (5/5).

Tkm. *baz*: “Algyr guş, elguş. *Sizsiňinz Watanyňn algyr bazlary* (N. Pomma, *Saylanan Eserler*).”¹⁷

Özb. ‘dede kelime “boz” şeklidir¹⁸.

6. Bilbil < Far. bulbul “bülbül” (82/101).

Tkm. *bilbil*: “Özüniň hoş owazly sayraşy bilen tapawutlanyan çal ya-da sary reňkli sayrak guşjagaz. *Ak gülleriň arasynda, Bilbiller her yana towsyar* (Çary Aşyr, *Poemalar*). *Gözel eje penjiräni açyp, gür baglygyň içinde sayrayan bilbilleriň owazyny diňleyärdi*. (B. Pürliyew, *İlkinji Gün*). **(Bilbil yaly sayramak-** yakymly gürrüň etmek, nabyzly sözlemek, sakynman gelemek. *Bilbil kimin sayrayan dilleriň bardyr* (Ata Salyh, *Saylanan Eserler*).”¹⁹

¹² T. Gülensoy, *age.*, s. 107.

¹³ B. Paçacıoğlu, *VIII-XVI. Yüzyllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, C. I, Ankara 2006, s. 72.

¹⁴ R. Toparlı vd., *age.*, s. 25, 26.

¹⁵ M. Ya. Hamzayev, *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat 1962, s. 117.

¹⁶ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 56-57.

¹⁷ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 118.

¹⁸ Bk. H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 45.

¹⁹ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 139.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *bülbül*, Azb. *bülbül*; Bşk. *bilbil*, Kzk. *bulbul*; Kırg. *bulbul*, Özb. *bulbul*, Tat. *bilbil*, Uyg. *bulbul*²⁰; Gag. *bülbül*²¹.

7. **Bürgüt** < Moğ. bürgüd “tavşancıl, kaya kartalı” (3/3).

Çağatay Türkçesi sözlüğünde görülebilen büyük ve yırtıcı bir kuş adıdır²². Tkm. *bürgüt*: “Uly we güyçli yyrtyjy guş. *Yöne garaguşlardabürgütlerdenbaşga bir äçe ayratynlyklar bar (“Pioner” Jurnaly).*”²³.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Bşk. *börköt*, Kzk. *bürkit*, Kırg. *bürküt*, Özb. *bürgüt*, Tat. *börkit*, Uyg. *bürküt*²⁴. Kelime, MD’de geçtiği yerlerden 1’inde (324/178/6) “bürgüt kuş” tamlamasında tamlayan olarak kullanılmıştır.

8. Çarлак “martı” (1/1).

Kelime “çar” yansımali ad kökünden {+la-} ekiyle ‘bağır-’ anlamındaki “çarla-”²⁵ fiili, buradan da {-k} fiilden ad yapan ekiyle türemiş bir kuş adı olmalıdır. Tkm. çarлак: “martı: **men** ç.guş **tutdım** ben martı yakaladım.”²⁶.

9. Çekik “serçeden daha küçük bir kuş” (1/1).

M. Kâşgarlı, “çekik”i “serçeye benzer alacalı bir kuş ki siyah kayalıklarda bulunur”²⁷ şeklinde açıklamıştır. Bu kelime, Türkmen Türkçesi söz varlığında bulunmamaktadır. “çekik < *çek-ik” kuruluşunda türemiş yapılı bir ad olmalıdır.

²⁰ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s. 88-89.

²¹ G. A. Gaydarcı vd., **Gagauz Türkçesinin Sözlüğü**, (Ruşçadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 44.

²² F. Toprak, “Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar”, **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/9 Summer 2013, p. 118; B. Atalay, **Abuşka Lûgatı Veya Çağatay Sözlüğü**, Ankara 1970, s. 145.

²³ M. Ya. Hamzayev, *age*, s. 173.

²⁴ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 446-447.

²⁵ Bk. Hamza Zülfiyar, **Türkçede Ses Yansımali Kelimeler**, TDK Yay., Ankara 1995, s. 381.

²⁶ T. Tekin vd., **Türkmence-Türkçe Sözlük**, Simurg, Ankara 1995, s. 111.

²⁷ B. Atalay, **Divanü Lûgat-it-Türk “Endeks”**, TDK Yay., Ankara 1986, s. 140.

Eski Türkmen metinlerinde görülen kelime, A. Aşırov vd. tarafından “*serçeden kiçiräk guşuñ ady*”²⁸ diye izah edilmiştir. Aynı kelime, DS’de de “Serçe büyüklüğünde tarla kuşu”²⁹ şeklinde kayıtlıdır.

10. Durna “turna” (2/2).

Eski Türkçede “*turuñaya*” şeklindedir³⁰. H. Eren’e göre “turna”, bu kuşun çıkardığı sestene gelen yansıma kökenli Türkçe bir kelimedir³¹.

Tkm. *durna*: “Uzyn ayakly, uzyn boyunly we uzyn çuñkli batgalyk yerlerde yaşayan

guş. *Gowaçalaryň uzynja baldaklary goplum durnalaryň injikleri yaly gyzaryardy, (B. Kerbabayew, Aysoltan). Durna gökde, duzak yerde (Nakyl).*”³².

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *turna*, Azb. *durna*, Bşk. *torna*, Kzk. *tırna*, Kırg. *turna*, Özb. *turna*, Tat. *torna*, Uyg. *turna*³³, Gag. *turna*³⁴.

11. Garaguş “kartal” (3/3).

Eski Türkçeden beri tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen sıfat tamlaması kuruluşundaki bir addır³⁵. Tkm. *garaguş*: “Laçynlar maşgalasyn-dan bolup, daglyk we çöllük yerlerde yaşayan, et iyyän yyrtıjy we güyçli, çünki egri guş. *Kä yerde garaguşlar gaymalaşyady. (B. Kerbabayew, Aygytly Ädim). Sähradaky sürülerimize garaguş çozupdyr (A. Gowşudow, Köpetdagyn Eteginde).*”³⁶.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: “Az. *garaguş*, Gag. *kara kuş*, Tat. *karakoş*, Kum. *karakuş*, Nog. *karakuş*, Kkp. *karakuş*, Özb. *karakuş*,

²⁸ A. Aşırov vd., *Gadımı Türkmen Diliniñ Sözlügi*, C. I, Aşgabat 2013, s. 175.

²⁹ *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. III, TDK Yay., Ankara 1968, s. 1112.

³⁰ Bk. T. Gülensoy, *age.*, s. 934.

³¹ Bk. H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 418.

³² M. Ya. Hamzayev, *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat 1962, s. 323.

³³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 902-903.

³⁴ G. A. Gaydarci vd., *age.*, s. 247.

³⁵ Bk. A. Karahan, “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 1843.

³⁶ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 442.

Hak. *harahuş*, Bşk. *karakoş*, Kzk. *kara kuş*, And. *karakuş*, KBlk. *kara kuş* (Hauenschild 2003: 121)³⁷.

12. Garga “karga” (12/13).

DLT’de de kayıtlı olan kelime, M. V. Nalbant’a göre {+ga} ekiyle kurulmuş, türemiş yapıllı bir kelimedir³⁸. Eski Türkçeden beri tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde /k-/ ve /ğ-/li olarak kullanılmaktadır³⁹. Tkm. *garga*: “yalpyldawuk gara elekli, gagyldap seslenyän we ala, gara reñkde bolan uly guş. *Yyl aşan tohumyň yarysyny gargalar* çöpledi (B. *Kerbabayew, Aygytly Ädim*). *Garga garganyň gözünü* çokmaz (nakyl). *Garga müň gagyrsa-da yaz* çykmaz, *gaz bi gagyrsa-yaz* (nakyl). 2. *göç.m.* mekir, hilegär. *Ay, ol gargadyr, seniň duzagyňa düşmez. Eziz gargadyr* (B. *Kerbabayew, Aygytly Ädim*).⁴⁰

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *karga*, Azb. *garğa*, Bşk. *ala karğa*, Kzk. *karğa*, *kara karğa*, Kırg. *karğa*, Özb. *karğa*, Tat. *ala karğa*, Uyg. *kar(r)ğa*⁴¹, Gag. *garga*⁴².

13. Gariçgay < Moğ. hari-ça-gay, hacir-gay “aladoğan, atmaca” (3/3).

H. Biray, kelimeyi şöyle açıklar: “kariçgay: (karçigay) avcılarının beraberrinde götürdükleri el kuşu.”⁴³. A. Karahan, Codex Cumanicus’taki “karçığa, karçağa” kelimesini Räsänen’e dayandırarak Moğolca “karçaga”dan getirmiş ve “aladoğan, atmaca” anlamlarını vermiştir. Ayrıca araştırmacı, Doerfer’in bu kelimeyi Türkçe kökenli saydığını ve Eski Türkçe “qartıqa”dan Moğolca-ya geçen bir alıntı olarak kabul ettiğini belirtmiştir⁴⁴.

Tkm. *garçigay*: “Awa salynyan elguşuň bir görnüşi. *Bir toyda şol aty aç garşygay-elguşy bieln hem yaryşdyrdylar* (A. *Gowşudow, Powestler we He-kayalar*). *Yene jan gaflat düýşünde, Bir garçygay tora düşdüm. Bir garçy-*

³⁷ A. Karahan, *agm.*, s. 1843.

³⁸ M. V. Nalbant, *Divanü Luğatî’t-Türk Grameri I İsim*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2008, s. 70.

³⁹ Bk. T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, TDK Yay., Ankara 2011, s. 467.

⁴⁰ M. Ya. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı, Aşgabat 1962, s. 449.

⁴¹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 440-441.

⁴² G. A. Gaydarci vd., *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Ruşçadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 100.

⁴³ H. Biray, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 233 (4. dipnot).

⁴⁴ Bk. A. Karahan, “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 1843.

gay mähribanyň, Gözümden bigäne boldy (“Görogly” Eposy). Tora düşen aç garçygy bakyslym, Kanda meniň gara gözliim görünmez (“Türkmen Halk Şahyryna döredijiligi”).⁴⁵

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: “Özb. *karçygy*, YUyg. *karçygy*, Tat. *karçyga*, Kum. *karçyga*, Kırg. *karçyga*, Kzk. *karşyga*, Kkp. *karşyga*, Nog. *karşyga*, Bşk. *karşyga*, KBlk. *kartçyga*, Alt. *karçaga*, Tuv. *hartuga*, Hak. *hartuga*, Çuv. *hurçka* (Hauenschild 2003: 67, Csáki 2006: 70)”⁴⁶.

14. Gırgı “atmaca” (9/10).

Karahanlı Türkçesinde “kırgıy”⁴⁷, diğer Orta Türkçe lehçelerinde “kırgıy, kırgı ve kırgı” şekillerinde kullanılmıştır⁴⁸. O. F. Sertkaya’ya göre “kırgıy” kelimesi, Çinçeden ve Moğolcadan ödünçlemedir⁴⁹. Tkm. *gırgı*: “Meleräk reñkli, aw awlayan kiçiräjik yyrtıy guş. *Ol pahyr edil gyrgy gören yaly, öyden çykyp gitti (A. Durdyyew, Saylanan Eserler). Gyrgynyň pel-pelläp durşy yadyma düşyär (L. N. Tolstoy, Saylanan Eserler). Gyrgy gören serçä döndi duşmanlar, Goşun batly üstlerine eñende (A. Kekilow, Saylanan Eserler)*”⁵⁰.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: “Azb. *gırgı*, TatK. *kırgıy*, Tat. *kıygır*, Bşk. *kıygır*, Kum. *kırgıy*, Kırg. *kırgıy*, Kkp. *kırgıy*, Özb. *kırgıy/kıygır*, YUyg. *kırgıy*, Sag. *kırgayak*, Tel. *kırgıy*, Yak. *kırbıy*, Çuv. *hërhi* (TDES 237, Hauenschild 2003: 132, TMEN III: 1461)”⁵¹. Gag. *kurkur kuşu*⁵². MD’de geçtiği yerlerden 1’inde kelime “kırgı” (331/182/4), diğerinde “gırgı” (179/91/5) şeklindedir. Biray, “gırgı” kelimesini açıklarken parantez içerisinde bu kelimenin “gırğa” varyantını da göstermiştir⁵³.

⁴⁵ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 448.

⁴⁶ A. Karahan, *agm.*, 1843.

⁴⁷ B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk “Endeks”*, TDK Yay., Ankara 1986, s. 318.

⁴⁸ Bk. A. Karahan, “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 1845.

⁴⁹ O. F. Sertkaya, “Divânü Lügati’t-Türk’te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud’un Divânü Lügati’t-Türk’ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 5, s. 20, 25.

⁵⁰ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 493.

⁵¹ A. Karahan, *age.*, s. 1845.

⁵² G. A. Gaydarci vd., *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Ruşçadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 155.

⁵³ H. Biray, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 179 (2. dipnot).

15. Guba gaz “kuğu” (3/3)

“Kaz” kelimesinin önüne “kızıl ve siyah arası renk”⁵⁴ anlamındaki “guba” sıfatı getirilerek kurulmuş birleşik yapıli bir kelimedir. Y. Azmun, bu kelimeyi “kuba kâz” şeklinde okumuş ve “kuğu” şeklinde anlamlandırmıştır⁵⁵.

16. Gumrı < Far. qūmrī “kumru” (3/3).

Tkm. *gumrı*: “Kepderiler maşkalasından bolan kiçirak gonrumtil çalguş. *Bir wagtda bir gumry bir agyjyn üstünde höwürte edinen eken* (“*Türkmen Ertekileri*”). *Asla seni görmemişem, dildarym! Gumrumy sen, bilbimi sen, nemesen?* (“*Türkmen Halk Şahyrana Döredijiligi*”) *Onyn önki gaçanlary hoşaçylara yal, guş - gumrylara iymit bolyar* (*B. Kerbabayew, Aygytly Adim*).”⁵⁶.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *kumru*, Azb. *gumru*, Bşk. *alatuba*, Kzk. *ormankepteri*, Kırg. *miste*, Özb. *müsiçä*, *kumri*, Tat. *urman kügärçini*, Uyg. *kumri*⁵⁷, Gag. *meşgeldik*⁵⁸.

17. Hekik “beyaz renkli, küçük ötücü bir kuş”(1/1).

A. Aşirov, kelimeyi “hekek” şeklinde okumuştur⁵⁹. S. Ataniyazov, “he-kik”in kuşun çıkardığı sestten kaynakli yansıma kökenli bir kelime olduğunu söyler⁶⁰. Tkm. *hekik*:“Çal yelekli uly bomadyk sayrak guş, çij.”⁶¹; “kanarya”⁶². H. Biray ise kelimeyi “beyaz renkli, küçük ötücü bir kuş” diye açıklar⁶³.

⁵⁴ Y. Azmun, **Mahtumkulunun Divanının Dil Hususiyetleri**, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, (Yayımlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul 1978, s. 901.

⁵⁵ Y. Azmun, *agt.*, s. 901.

⁵⁶ M. Ya. Hamzayev, **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstituti, Aşgabat 1962, s. 559-560.

⁵⁷ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 514-515.

⁵⁸ G. A. Gaydarcı vd., **Gagauz Türkçesinin Sözlüğü**, (Ruşçadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 176.

⁵⁹ A. Aşirov, **Mahtumkulu Fırakı Latin Harfleriyle**, (Türkçe metne ve Türkçe yazıya hazırlayan: Berdi Sarıyev), Ankara-Aşgabat 2014, s. 247 (G80).

⁶⁰ S. Ataniyazov, **Türkmen Dilinin Sözköki (Etimolojik) Sözlüğü**, Aşgabat 2004, s. 194.

⁶¹ M. Ya. Hamzayev, **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstituti, Aşgabat 1962, s. 618.

⁶² T. Tekin vd., **Türkmence-Türkçe Sözlük**, Simurg, Ankara 1995, s. 343.

⁶³ H. Biray, **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 354 (16. dipnot).

18. Käkilik “keklik” (4/4).

Eski Türkçede “käkilik” şeklidir⁶⁴. Gülensoy ve Nişanyan “keklik”in yansıma kökenli Türkçe bir kelime olduğunu söylerler⁶⁵. Tkm. *käkilik*: “1. Kepderiden tokgarak, çalyntykdan owadan reñkli, çünki gyzyl guş. *Bir käkilik aldyrsa körpe balasyn, Saýraý-saýraý yzlamayan bolarmy?* (Magtymguly). 2. Gyza dakylýan at”⁶⁶.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *keklik*, Azb. *käklik*, Bşk. *körtlök*, Kzk. *kekilik*, Kırg. *kekilik*, Özb. *käklik*, Tat. *körtlik*, Uyg. *käklik*⁶⁷. MD’de 1 yerde (169/84/4) “keklik”, 2 yerde (358/202/1, 390/217/1) “kekilik” biçiminde geçer.

19. Laçın < Toh. laçın “şahin, doğan” (14/14).

Eski Türkçeden beri “laçın” veya “laçın” ses yapısıyla tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan bir kelimedir⁶⁸. O. F. Sertkaya, kelimenin Toharca kökenli olduğunu söyler⁶⁹. Tkm.*laçın*:“1. Aw awlamak için saklanylyan yyrtyjy algyr, elguş. *Ol heniz laçynsalyp, aw awlamagy söyyän örän yaş adam bolupdyr* (SSSR Taryhy). 2. göç m. Samolyot. *Polat laçyn guşlarymyz, uç-yar aylana-aylana*(Nury Annagylyç, Saylanan Eserler). *Million-larça laçynyň bar, Bulutlarda ganat açan*(G. Seyitliyew, Saylanan Goşgular).”⁷⁰.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *lâçın*, Azb. *laçın*, Bşk. *ılasın*, *karsığa*, Kzk. *laşın*, *karşığa*, Kırg. *ılâçın*, Özb. *lâçın*, Tat. *laçın*, *karçığa*, Uyg. *laçın*⁷¹.

⁶⁴ Bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2011, s. 104.

⁶⁵ Bk. T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, TDK Yay., Ankara 2011, s. 493.

⁶⁶ A. Kıyasova, vd., *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*, C. II, Aşgabat 2015, s. 33.

⁶⁷ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 464-465.

⁶⁸ Bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2011, s. 125; E. Üşenmez, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2010, s. 191; R. Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2003, s. 171; *Tarama Sözlüğü*, C. IV, TDK Yay., Ankara 2009, s. 2785; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 534-535.

⁶⁹ O. F. Sertkaya, “Divânü Lügati’t-Türk’te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud’un Divânü Lügati’t-Türk’ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 5, s. 33.

⁷⁰ M. Ya. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat 1962, s. 786.

⁷¹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 534-535.

20. Sandıvaç“bülbul” (1/1).

Bugünkü Türkmen Türkçesinde kullanılmayan bir kuş adıdır. KB’de “sandıvaç” şekliyle ve “bülbul” anlamıyla kullanılmıştır⁷². Clauson ve Sertkaya “sandıvaç”ı Sogdça “zntw’çh”la ilişkilendirirken Eren bu kelimenin Türkçe kökenli olduğunu söylemektedir⁷³. Tkm. *sandıvaç*:“1. k.d. Bilbil. *Sebze içre sandywaç, Ýüz dilde kylyp äheñ* (Magtymguly). 2. *gepl.d.* İçine suw guýlup çalyňan, üfleseň guş saýraýan äheñde ses çykarýan, guş görnüşiňdäki oýunjak.”⁷⁴.

DS’de de “sandıvaç” veya “sandıgaç” kelimesinin “bülbul” anlamında olduğu belirtilmiş ve “Sandıvaç ötüyor. (*Seferihisar-İz.)” örneği verilmiştir⁷⁵.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *bülbul*, Azb. *bülbul*, Bşk. *handuğas, bilbil*, Kzk. *bulbul, sanduğaç*, Kırg. *bulbul*, Özb. *bulbul*, Tat. *sandıgaç, bilbil*, Uyg. *bulbul*⁷⁶, Gag. *bülbul*⁷⁷. MD’de kelime, alternanslı olarak “sandıvâc” ve “sandıvâç” şekillerinde kullanılmıştır.

21. Sona < Moğ. sona/sono “yaban ördeği, suna” (6/6).

KelimeMoğolca asıllı“erkek ördek” anlamındaki “sona/sono”dan gelmektedir⁷⁸. Tkm. *sona*:“1. Mäkiýan ördek. *Ýaşylbaş sonalar, gazlar garkyldar, Haly harap düşer, köli bolmasa* (Magtymguly). 2. *göç.m.*Aýal-gyzlara yüzlenilip aýdylyan hoşamaý söz. 3. Gyza dakylýan at”⁷⁹.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: SUyg. *sona*, Azb. *sona*, Krm. *sona*, Kzk. *sona*, Kırg. *sono*, Kür. *sūna*, Bşk.*huna*⁸⁰. MD’de geçtiği yer-

⁷² Bk. R. R. Arat, *Kutadgu Bilig III, İndeks*, (hızl. K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), TKAE Yay., İstanbul 1979, s. 382.

⁷³ Bk. A. Aydemir, “Kutadgu Bilig Ve Divanü Lugati’t-Türk’te Kuşlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS International Journal of Social Science*, Volume 6, Issue 1, p. 285.

⁷⁴ A. Kıyasova, vd., *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*, C. II, Aşgabat 2015, s. 239.

⁷⁵ Bk. *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. X, TDK Yay., Ankara 1978, s. 3536.

⁷⁶ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 88-89.

⁷⁷ G. A. Gaydarcı vd., *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Ruşçadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 44.

⁷⁸ Bk. T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, TDK Yay., Ankara 2011, s. 815; S. B. Özönder, ‘*Alî Şîr Nevâyî, Muḥâkemetü’l-Luğateyn*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 61.

⁷⁹ A. Kıyasova, vd., *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*, C. II, Aşgabat 2015, s. 273.

⁸⁰ Bk. T. Gülensoy, *age*, s. 815.

lerden 2'sinde (B37/79, I12/282) “sona” kelimesi, “yaşılbaş” sıfatıyla birlikte kullanılmıştır.

22. Şahbaz < Far. shāh-bāz “bir cins iri ve beyaz doğan” (1/1).

Tkm. şabaz: “1. Laçyn, algyr. 2. göç.m.Batyr, edermen, gerçek, mert. *Ýigitler içinde iki şabazym, Biri Hasan erdi, biri Öwezim* (“Görogly”).”⁸¹.

23. Şunkar “akdoğan, sungur, doğan” (3/3).

Tarihî Uygur Türkçesinde aynı ses yapısıyla kullanılan kelimeyi A. Caferoğlu, “atmaca, çakır kuşu” şeklinde açıklamıştır⁸². “*şınkur*, erken dönemde ilk hecesi sı > şî (şınkor) olarak Moğolcaya alıntılanmıştır (EDPT 838a)”⁸³. Buna göre, Moğolcadan da tekrar Türkçeye /ş-/’li şekliyle tekrar ödünçlendiği açıktır. Kelime, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülmektedir⁸⁴.

Tkm. şunkar: “Gyrgylar otryadyndan bolan aw awlayan yyrtyjy guş. *Albay bulap çagyrsam şunkarým sen gola gel* («Türkmen Halk Şahyrana Döredijiligi»)”⁸⁵.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: “Kkp. *şunkar*, Krg. şumkar, şunkar, Kzk. *şunkar*, Özb. şunkar, Alt. *şonkor*, Uyg. şonkar (Hauenschild 2003: 191-192)”⁸⁶.

24. Tarlañ ~ tarlan < Moğ. tar-lan “doğan benzer bir kuş” (2/2).

Moğolca kökenlidir⁸⁷. Tkm. *tarlañ*: “Laçyna meñzeş elguş. *Tarlañ kimin dalmanyp, aqyl huşum alyp sen, Her kim görse jemalyñ, janyna ot salyp sen* (Mollanepes).”⁸⁸, “Laçyna meñzeş elguş. *Ol hyaly tarlañ yaly, Göklerde perwas uryar* (R. Seyidow, *Bagtlylar*).”⁸⁹.

⁸¹ A. Kıyasova, vd., *age.*, s. 314.

⁸² Bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2011, s. 218.

⁸³ A. Karahan, “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, s. 1845.

⁸⁴ B. Paçacıoğlu, *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, C. II, Ankara 2006, s. 516.

⁸⁵ M. Ya. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı, Aşgabat 1962, s. 1194.

⁸⁶ A. Karahan, *agm.*, s. 1846.

⁸⁷ Bk. T. Gülensoy, *age.*, s. 862.

⁸⁸ A. Kıyasova, vd., *age.*, 353.

⁸⁹ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 1213.

MD’de kelime bir yerde (M19/348) “tarlan”, diğer yerde (G73/240) “tarlañ” şeklinde okunmuştur.

25. Torgay “serçegillerden bir kuş, çayır kuşu” (2/2).

“Eski kaynaklarda *torgay* (ve *torgay*) olarak geçer”⁹⁰. T. Gülensoy’a göre “**toriğ* ‘doru’+a(+y) [/y/ sonradan türemiştir.]”⁹¹. Kelime, *göçüşme* hadisesi sonucu “*torgay* ~ *turgay*” şekline dönüşmüştür. Bazı Orta Türkçe lehçelerinde kelime “*turgay*” biçimindedir⁹². Tkm. *torgay*: “*Serçeler otryadyndan bolan, çyrlaga meñzeş, üpüklije sayrayan guş. Boz meydanda torgaylar jyz-jyz edip sayrašyar (Ata Köpek Mergen, Saylanan Eserler). Onuñ göwnüne bolmasa, torgaylar-da sazyñ sesi bilen sayrayan yaly duyulyardy («Sowet Edebiyatı» jurnaly)*”⁹³.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: “Kzk. *torgay*: *boz torgay* ‘çayır kuşu’, *kara torgay* ‘sığircık’, KKlp. *torgay* ‘çayır kuşu’. Kara Kalpaklar *boz torgay* adını da kullanırlar. Sığircığa da *kara torgay* adını verirler. Krg. *torgoy* ‘çayır kuşu’, TatK. *turgay*: *saban turgayı* ‘çayır kuşu’; *kara turgay* ‘sığircık’, Bşk. *turgay* ‘serçe’; *basu turgayı* ‘çayır kuşu’, Çuv. *tări* ‘çayır kuşu’”⁹⁴.

26. Totı < Far. tütī “dudu, papağan” (11/11).

Tkm. *totı*: “Açyk ala-mula yelekli, tropik yurtlarda yaşayan tokay guşy.”⁹⁵.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *dudu*, Trk. *papağan*, Azb. *tutuğuşu*, Bşk. *tutygoş*, Kzk. *totı*, Kırg. *totu kuş*, Özb. *totikuş*, Tat. *tuty koş*, Uyg. *toti kuş*⁹⁶, Gag. *papagal*⁹⁷.

⁹⁰ H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 416.

⁹¹ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. II, TDK Yay., Ankara 2011, s. 922, 934.

⁹² Bk. *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1983, s. 213; M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı II*, TDK Yay., Ankara 1991, s. 296; B. Atalay, *Abuşka Lûgatı Veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970, s. 202; R. Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2003, s. 284.

⁹³ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 1248.

⁹⁴ H. Eren, *age.*, s. 416.

⁹⁵ M. Ya. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat 1962, s. 1249.

⁹⁶ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 690-691.

⁹⁷ G. A. Gaydarci vd., *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Ruşçadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 191.

MD'de 2 yerde (B18/66, C9/294) kelime, “totı guş” şeklinde geçmektedir.

27. Tugun “doğan” (4/4).

Tarihî Uygur Türkçesinde “toğan”, Çağatay Türkçesinde “toğan, toğan” şekillerinde kullanılan kelime, “toğ-an” kuruluşundadır⁹⁸. Eski Türkmen metinlerinde “doğan” şekliyle görülür⁹⁹; ancak ne “doğan” ne “tugun” şekilleri günümüz Türkmen Türkçesinde yaşamaktadır.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Trk. *doğan*, Azb. *tarlan*, *gızılguş*, Bşk. *toyğon*, ılasın, *doğan*, *toğan*, Kzk. *tuyğın*, Kırg. *şumkar*, Özb. *lâçın*, Tat. *laçın*, *toyğon*, Tkm. *lâçın*, *elğuş*, Uyg. *laçın*, *şunkar*¹⁰⁰, Gag. *duan*¹⁰¹. MD'de geçtiği yerlerden I'inde (M19/348) kelime, “tugun guş” tamlaması içerisinde tamlayan görevindedir. Biray, kelimeyi “tugun” şeklinde okumakla birlikte anlamlandırırken parantez içerisinde “tugan”ı da vermiştir¹⁰².

28. Ütelgi < Moğ. itelgü “ak doğan” (3/3).

“Ütelgi”, bazı kaynaklarda verilen “italgu/áilalgu/itelgü” kelimeleriyle ilgili olmalıdır¹⁰³. Bu kaynaklarda söz konusu adın kökeni Mançuca “itulhen”¹⁰⁴ ve Moğolca “itelgü”¹⁰⁵ ile ilişkilendirilmiştir.

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Kzk. *itelgi*, Kırg. *itelgi*¹⁰⁶. Divanda iki yerde geçer. H. Biray, bu iki yerdeki “ütelgi” kelimesinin açıkla-

⁹⁸ Bk. T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. II, TDK Yay., Ankara 2011, s. 292.

⁹⁹ Bk. A. Aşirov vd., *Gadımı Türkmen Dilinin Sözlüğü*, C. I, Aşgabat 2013, s. 216.

¹⁰⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 180-181.

¹⁰¹ G. A. Gaydarci vd., *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Ruşçadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 83.

¹⁰² H. Biray, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 169 (13. dipnot), 391 (1. dipnot).

¹⁰³ Bk. E. D. Ross, *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca Ve Çince Sözlüğü*, (çev. E. G. Naskali), TDK Yay., Ankara 1994, s. 23; F. D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, C. I-II, (çev. G. Karaağaç), TDK Yay., Ankara 2003, s. 667; F. Toprak, “Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer 2013, s. 119-120.

¹⁰⁴ Bk. E. D. Ross, *age.*, s. 23.

¹⁰⁵ Bk. F. D. Lessing, *age.*, s. 667; F. Toprak, *agm.*, s. 119.

¹⁰⁶ Bk. H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 428.

masını “gece uçan yırtıcı kuş” ve “yırtıcı hayvanşeklinde yapmıştır¹⁰⁷. Tkm. ütelgi: “Gyrge meñzeş gije uçyan yyrtyjy guş”¹⁰⁸.

29. Yelbe “deniz kuşu” (1/1).

H. Biray, kelimeyi “deniz kuşu” diye açıklar¹⁰⁹. Türkmen Türkçesi söz varlığında pek kullanılmayan arkaik hâle gelmiş bir sözdür. A. Kıyasova vd. kelimeyi şöyle açıklar: “*haywanat d. Guş ady. Ýedi diýdim —ýelbe, sekiz diýdim —serçe (Sanawaçdan)*.”¹¹⁰

Bu kelime, Türkiye Türkçesinde “yelve” ‘florya’ kelimesiyle ilişkili olmalıdır¹¹¹.

30. Zag < Far. zāgh “karga” (8/8).

Tkm. zag: “Gara garga. Deň görmezler bilbil bilen zaglary, Yşkyň yüregime saldy daglary (Mollamurt, Saylanan Eserler). Sayraşyar bilbili, kowuldy zaglar, Gezmäge sapaly gyzykly çaglar (N. Pomma, Saylanan Eserler).”¹¹²

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de şu şekildedir: Sart. zağ, Özb. zāğ¹¹³.

SONUÇ

Mahtumkulu Divanı’ndan hareketle yaptığımız araştırmada, “genel, dinî ve efsanevî hayvan adları”nı hesaba katmazsak, Mahtumkulu’nun dilinde 122 tane hayvan adı farklı sıklıklarla kullanılmıştır. Bu hayvan adlarının gruplara göre sayısal dağılımları şöyledir: *yaban hayvanları* adları 32; *kuş adları* 30; *binek ve yük hayvanları* adları 22; *sinek, böcek, haşerata* adları 11; *büyükbaş ve küçükbaş hayvan adları* 8; *evhayvanı* adları 7; *kümes hayvanı* adları 6; *sürüngen adları* 5; *balık adları* 1 tane.

Yukarıdaki sayısal değerlerden de anlaşılacağı üzere bu çalışmanın konusu olan “kuş adları”, Mahtumkulu’nun dilindeki diğer hayvan adları içerisinde en yoğunluklu 2. grubu oluşturmaktadır. Bu gruptaki hayvan adlarının sayısı ve frekansı şöyledir:

¹⁰⁷ H. Biray, **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 258 (11. dipnot), 353 (7. dipnot).

¹⁰⁸ M. Ya. Hamzayev, *age.*, s. 1300.

¹⁰⁹ H. Biray, *age.*, s. 354 (17. dipnot).

¹¹⁰ A. Kıyasova, vd., **Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü**, C. II, Aşgabat 2015, s. 480.

¹¹¹ **Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 2011, s. 2568.

¹¹² M. Ya. Hamzayev, **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitüsü, Aşgabat 1962, s. 1430.

¹¹³ H. Eren, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara 1999, s. 465.

bilbil 82 yerde 101 defa; *laçın* 14 yerde 14 defa; *garga* 12 yerde 13 defa; *totu* 11 yerde 11 defa; *gırgı* 9 yerde 10 defa; *zag* 8 yerde 8 defa; *sona* 6 yerde 6 defa; *baz* 5 yerde 5 defa; *kâkılık* ve *tugun* 4'er yerde 4'er defa; *bürgüt*, *garaguş*, *gariçgay*, *gumrı*, *şunkar* ve *ütelgi* 3'er yerde 3'er defa; *durna*, *tarlañ ~ tarlan*, *torgay* 2'şer yerde 2'şer defa; *ala garga*, *algır*, *balaman*, *bayguş*, *çarlak*, *çekik*, *hekik*, *sandıvaç*, *şahbaz* ve *yelbe* 1'er yerde 1'er defa geçer.

Yukarıdaki sayılardan da anlaşıldığı gibi kuş adları içerisinde en çok kullanılanı 82 yerde 101 defa geçen “bilbil” (bülbul) adıdır. Bu, Mahtumkulu'nun millî, dinî, ahlaki ve mahallî konular yanında aşk konusuna da bir hayli önem verdiğini göstermesi bakımından son derece dikkat çekici bir durumdur. Zira bilindiği üzere klasik edebiyatta bülbul âşığı, gül ise maşuku simgeler ve bülbul sürekli gül ile anılır. Bununla birlikte, şairin dilinde en fazla söyleneni, ötücü kuş adları yerine toplamı 20 adet olan avcı veya yırtıcı kuş adlarıdır: *algır*, *ala garga*, *balaman*, *bayguş*, *baz*, *bürgüt*, *çarlak*, *durna*, *garaguş*, *garga*, *gariçgay*, *gırgı*, *laçın*, *şahbaz*, *şunkar*, *tarlañ ~ tarlan*, *tugun*, *ütelgi*, *yelbe* ve *zag*. Bu veriler ise şairin yaşadığı coğrafyanın bir hayli çetin ve zor bir coğrafya olduğunu göstermektedir.

Mahtumkulu'nun dilindeki “kuş adları”nın çoğu (18 hayvan adı) köken itibarıyla Türkçe olmakla birlikte bir kısmı (12 hayvan adı) çevredeki dillerden alıntıdır. Farsça alıntılar: *baz*, *bilbil*, *gumrı*, *şahbaz*, *totu*, *zag*. Moğolca alıntılar: *bürgüt*, *gariçgay*, *sona*, *tarlañ ~ tarlan*, *ütelgi*. Toharca alıntılar: *laçın*.

İncelediğimiz hayvan adlarından şu kelimeler, araştırmamıza göre bugünkü Türkmen Türkçesi yazı dilinde yaşamamaktadır: *ala garga*, *balaman*, *çekik*, *tugun*.

KISALTMALAR

Alt.	Altay Türkçesi.
Ar.	Arapça.
Azb.	Azerbaycan Türkçesi.
Bşk.	Başkurt Türkçesi.
Çuv.	Çuvaş Türkçesi.
DLT	Dîvânü Lûgati't-Türk.
Far.	Farsça.
Gag.	Gagavuz Türkçesi.
Hak.	Hakas Türkçesi.
KB	Kutadgu Bilig.

KBlk.	Karaçay-Balkar Türkçesi.
Kırg.	Kırgız Türkçesi.
Kkp.	Karakalpak Türkçesi.
Kum.	Kumuk Türkçesi.
Kzk.	Kazak Türkçesi.
MD	Mahtumkulu Divanı (Mahtumkulu Fırakı Latin Harfleriyle)
Moğ.	Moğolca.
Nog.	Nogay Türkçesi.
Özb.	Özbek Türkçesi.
Sag.	Sagay Ağzı.
Sart.	Sartça.
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi.
Tat.	Tatar Türkçesi.
Tel.	Teleüt Ağzı.
TatK.	Tatar (Kırım) Türkçesi.
Tkm.	Türkmen Türkçesi.
Toh.	Toharca.
Trk.	Türkiye Türkçesi.
Tuv.	Tuva Türkçesi.
Yak.	Yakut Türkçesi.
YUyg. ~ Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi ~ Uygur Türkçesi.

KAYNAKLAR

ABİK, A. DENİZ, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, **Cem Dilçin Armağanı I, Journal of Turkish**

Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, C. 33/1, 2009, s. 1.

ALTAYLI, Seyfettin, **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü**, C. I-II, M.E.B. Yay., İstanbul 1994.

ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig III, İndeks**, (hızl. K. Eraslan- O. F. Sertkaya- N. Yüce), TKAE Yayınları, İstanbul 1979.

AŞIROV, A.- GELDİYEV, R., **Gadımı Türkmen Diliniñ Sözlüğü I**, Aşgabat 2013.

AŞIROV, ANNAKURBAN, **Mahtumkulu Fırakı Latin Harfleriyle**, (Türkçe metne ve Türkçe

yazıya hazırlayan: Berdi Sarıyev), Ankara-Aşgabat, 2014.

- ATALAY, Besim, *Abuşka Lûgatı Veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970.
- _____, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"*, TDK Yay., Ankara 1986.
- ATANIYAZOV, Soltanşa, *Türkmen Diliniñ Sözköki (Etimologik) Sözlüğü*, Aşgabat 2004.
- AYDEMİR, Adem (2013), "Kutadgu Bilig Ve Divanü Lugati't-Türk'te Kuşlar", *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 1, p. 271-279.
- AZMUN, Yusuf, *Mahtumkulu Divanının Dil Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (Yayımlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul 1978.
- BİRAY, Himmet, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- _____, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, TDK Yay., Ankara 1999.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2011.
- CANKURT, Hasan, "Mahtumkulu Firâkî'nin Şiirlerinde Muhteva", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer 2013, s. 911-951.
- CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- ECKMANN, Janos, *Nehcü'l-Ferâdis*, (Yayımlayanlar: S. Tezcan-H. Zülfikar; Dizin-Sözlük: A. Ata), TDK Yay., Ankara 2014.
- EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı II*, TDK Yay., Ankara 1991.
- GABAIN, A. v., *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), TDK Yay., Ankara 2007.
- GAYDARCI G. A. vd., (Redaktör, N. A. BASKAKOV), *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Ruşadan Aktaranlar: İ. Kaynak, A. M. Doğru), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, TDK Yay., Ankara 2011.
- HAMZAYEV, M. Ya., *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat 1962.
- KANAR, Mehmet, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul 2011.
- KARA, Mehmet, "Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7 (Güz 1998), s. 131-135.
- KARAHAN, A., "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 1839-1865.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I-II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, 1992.
- KIYASOVA, A.- GELDİMİRADOV, H. D., *Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlüğü*, C. I-II, Aşgabat 2015.

- LESSING, D. Ferdinand, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, C. I-II, (çev. G. Karaağaç), TDK Yay., Ankara 2003.
- NALBANT, Mehmet Vefa, *Divanü Luğati't-Türk Grameri-I İsim*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2008.
- ÖZÖNDER, Sema Barutçu, *'Alî Şîr Nevâyî, Muḥâkemetü'l-Luğateyn*, TDK Yay., Ankara 1996.
- PAÇACIOĞLU, Burhan, *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, C. I-II, Ankara 2006.
- REDHOUSE, S. J. W., *A Turkish And English Lexicon*, Beirut 1996.
- ROSS, E. Denison, *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca Ve Çince Sözlüğü*, (çev. E. G. Naskali), TDK Yay., Ankara 1994.
- SERTKAYA, Osman Fikri, "Dîvânü Lûgati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 5 (Güz 2009), s. 9-38.
- STEINGASS, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1975.
- ŞÜKÛN, Ziya, *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, C. I-II-III, M.E.B. Yay., İstanbul 1984.
- Tarama Sözlüğü*, C. I-VI, TDK Yayınları, Ankara 2009.
- TEKİN, Talat vd., *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Simurg, Ankara 1995.
- TOPARLI, Recep vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2003.
- TOPRAK, Funda, "Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer 2013, p. 105-124.
- Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2011.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. III, C. X, TDK Yay., Ankara 1968, 1978.
- ÜŞENMEZ, Emek, *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2010.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1983.
- ZÜLFİKAR, Hamza, *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, TDK Yay., Ankara 1995.

DİVAN-I HİKMET'TEKİ SOMATİK DEYİMLER

Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL*

Dîvân-ı Hikmet, Ahmet Yesevî'nin şiirlerinin toplandığı esere verilen adıdır. Ahmed Yesevî, hikmet tarzı şiirlerini Karahanlı sahasında XII. yüzyılda oluşturmuş olmakla birlikte Yesevî'nin hikmetlerini toplayan yazmaların hepsinin de çok sonraki asırlarda istinsah edilmiş olması *Divan-ı Hikmet*'te yer alan şiirlerin dilini Karahanlı devri Türkçesinden bir ölçüde uzaklaştırmıştır. Bu şiirlerde değişik saha ve devirlere ait dil özellikleri bir arada görülür. Bunun yanı sıra *Dîvân-ı Hikmet*'teki şiirlerin bazılarının Ahmed Yesevî'ye ait olmadığını da belirtmek gerekir. Takipçileri tarafından yazılmış pek çok şiir ona mâl edilmiştir. Muhteva ve şekil bakımından bu şiirlerin hepsi birbirine benzediğinden hangilerinin Ahmed Yesevî'ye ait olduğunu ayırabilmek de çok güçtür.

Bu çalışmada Ahmet Yesevî'ye ait olduğu düşünülen hikmet tarzı şiirlerdeki somatik deyimler daha eski tarihli Karahanlı sahası metinlerindeki somatik deyimlerle de karşılaştırılarak ele alınmıştır. Herhangi bir organı karşılamamasına rağmen içinde insanla ilgili akıl, gönül, nefis gibi soyut kavramların yer aldığı deyimler de insanın ruh yapısıyla ilgili olduğundan somatik deyimler çerçevesinde ele alınmıştır. Deyimleri oluşturan dil unsurlarının temel anlam ve işlevleriyle bunların birleşim, değişim ve dönüşümler sonucunda kazanmış oldukları değerler de belirlenmeye çalışılmıştır.

Deyim, birden fazla sözcükten oluşan (Aksoy 1989, Kartal 1990, Çotuksöken 1994), yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğramış (Çotuksöken 1994), figüratif özellikler taşıyan, “toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları; kısacası maddî ve manevî kültürünü yansıtan” (Aksan 1993) kalıplaşmış söz öbekleridir. “Deyimler, genellikle bir durumu, karşılaşılan olayların özelliklerini, insan karakter ve davranışlarını, insanların

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ozeny@omu.edu.tr

çeşitli fiziksel ve ruhsal niteliklerini betimlemek üzere, birden çok sözcükle oluşturulur.” (Aksan 2002: 95). Deyimleri diğer kalıplaşmış sözlerden ayıran en önemli yön figüratif özellikleridir. Deyimler, dizisel ve dizimsel ekseninde değişikliğe uğratılmayacak söz öbekleridir; yani onlardaki sözcüklerin sırası değiştirilemediği gibi aynı anlamlı da olsa yerine başka sözcükler de konulamaz. Buna karşılık söz içinde farklı çekimlere girebilirler.

Deyimleri betimlemek ve açıklamak oldukça güç bir iştir. Güncel anlamlarını kavrayabilmek için onların bir sözcüğe ya da metin içinde geçiyor olmaları gerekir. Deyimler, gerçek anlamlarına bağlamları içinde kavuşurlar. Deyimler, “gösterilen”leri ile “kastedilen”lerinin farklı olduğu dil unsurları olup düz anlam ve yan anlam düzlemlerinin yapısal birleşimine dayanırlar. Burada önemli olan yan anlam ve temelde yatan genel düşüncedir.

Bu bildiride somatik; yani organ adlarıyla kurulan deyimlerin ele alınmasının en önemli nedeni organ adlarının bir dilin en temel, en eski ve sıklık oranları en yüksek sözcükleri olmasıdır. İnsan, önce kendi bedenini tanır, organlarıyla temel yaşamsal işlevleri gerçekleştirir. Bu işlevler zamanla sembolik değerler içerir hale gelebilir. Bu tür deyimler, eski gelenek, görenek ve inanç sistemlerinin izlerini taşırlar.

Türk dilinde birçok somatik deyim bulunmaktadır. Bu deyimler Orhun Yazıtları’ndan başlayarak her dönem ve her tür metinde tespit edilebilmektedir. Orhun Yazıtları’nda; *adak kamşat*- ‘morali bozulmak’, *başlıgıg yükündürmek*, *tizligig sökülür*- ‘güçlüleri kendine bağlı kılmak’, *közi kaşı yablak bol*- ‘kendini helâk etmek, bitkin hale gelmek’ (Tekin 1988) gibi somatik deyimler kullanılmıştır.

Doğan Aksan deyimleri şu şekilde sınıflandırmıştır.

- Yeni bir anlamı yansıtmak için belli bir eylemle kalıplaşan deyimler.
- Belli bir eylemle kalıplaşan, ancak yeni, değişik bir anlamı yansıtmayan deyimler: *gözleri parlamak*, *boğazı kurumak* gibi.

Bu iki gruptaki deyimler filoloji çalışmalarında “yüklemsel olan sözcük bağlantıları” adıyla adlandırılır. Yüklemsel olmayan deyimler de vardır. Bunlar cümle içinde, eylemi etkileyen belirteç cümlesi işlevi görürler; *inceden inceye*, *iki taş arasında*, *diz dize* gibi.

- Tamlama niteliğindeki deyimler: *laf ebesi*, *ekmek kapısı*, *can damarı*, *eski toprak* gibi.

- Belli bir durumu, olay ya da davranışı cümle biçiminde anlatan, kimi zaman bağımlı ya da bağımsız sıralı cümle oluşturarak birden fazla önerme, yargı içeren yapıdaki deyimler.

- Tek önermeli, tek yargılı deyimler; *kedi olalı bir fare tuttu, Üsküdar'da sabah oldu*, gibi.
- Bağımlı sıralı cümle yapısındaki deyimler; *ne şiş yansın ne kebab, ne yardan geçer, ne serden, ya bu deveyi gütmeli ya bu diyardan gitmeli* gibi.
- Bağımsız sıralı cümle oluşturan deyimler; *takke düştü keller göründü*, gibi.
- Cümle oluşturan deyimler içinde soru cümlesi niteliği gösterenler; *değirmenin suyu nereden geliyor?* gibi.
- Karşılıklı konuşma biçimindeki deyimler; *tencere dibin kara, seninki benden kara*, gibi. (Aksan 2002).

Dîvân-ı Hikmet'te yer alan somatik deyimlerin küçük bir bölümü, iki ya da daha çok sözcüğün bir araya gelmesinden oluşan kelime öbeği türündeki deyimlerdir: *başdın ayağı*, *başdın ayak* 'tamamen', *can alguçı* 'can alıcı, Azrail', *könli sınık* 'gönlü kırık, Hak yolunda acı çekmiş', *könli bütün halâyık* 'gönlü bütün kimseler' gibi.

Dîvân-ı Hikmet'te yer alan somatik deyimlerin büyük bir bölümünü ise, "yüklemsel olan sözcük bağlantıları" oluşturmaktadır. Bunlardan bir bölümü yeni bir anlamı yansıtmak için belli bir eylemle kalıplaşmış deyimlerdir. Bu deyimlerde deyimini oluşturan kelimelerden en az biri, genellikle de fiil düz anlamı dışına çıkmıştır. Deyimin ilk unsuru olan ad ise genellikle düz anlama yakın olup asıl anlama temel teşkil etmiştir: *'akl u hûşî kitmek* 'düşünemez hale gelmek, kendini bilemez durumda olmak', *kögüs kermek* 'kibirlenmek, büyüklük taslamak' gibi.

Dîvân-ı Hikmet'te belli bir eylemle kalıplaşan, ancak yeni, değişik bir anlamı yansıtmayan deyimler de vardır. Bu deyimlerde yer alan kelimelerin gerçek anlamları hissedilebilmektedir: *boyun kuçmak* 'boynuna sarılmak' gibi. Bu tür deyimlerin bir bölümünde eski ritüellerin ve saygı göstergelerinin izleri saklıdır: *baş üzme* 'baş eğmek, saygı göstermek', *bél bükme* 'itaat etmek', *boyun kısma* 'boyun eğmek, baş eğmek, itaat göstermek', *êlig açma* 'el açmak, dua etmek', *kol kavşurma* 'hürmet maksadı ile el bağlamak, elleri göbük üstünde bağlayarak durmak', *yüz sürme* 'hürmet göstermek', *bagırğa taşlar urma* 'kendine acı vermek, ızdırap çekmek' gibi.

Deyimlerden büyük bir bölümü *ad aktarması* (metonymy) temellidir: *köz yumma* 'uyumak', *baş bérme* 'bir gaye ve inanç uğruna canını vermek, kendini feda etmek', *baş koyma* 'ölümü göze almak, bir gaye ve inanç uğruna her şeye katlanmak', *kan tökme* 'öldürmek', *kulak tutma* 'dikkatle dinlemek' gibi.

Deyimlerin bir bölümü ise *deyim aktarması* (metafor) temelinde şekillenmiştir: *könül avlamak* ‘birinin gönlünü kazanmak’, *nefs tagıdın çıkmak* ‘nefis dağını aşmak, nefsi yenmek, nefsin hakimiyetinden kurtulmak’, *nefs yolıga kırmek* ‘nefsin esiri olmak, nefis isteklerine kapılmak’, *könül közin yarutmak* ‘gönül gözünü parlatmak, gerçeği göreceğe hale gelmek’ gibi.

Kol ve el organ adlarının yardım etmek eylemiyle yakın ilişkili olarak deyimlerde yer aldığı dikkati çekmektedir; *élig tutmak* ‘yardım etmek’, *kol almak* ‘elinden tutmak, yardım etmek’ gibi.

Dîvân-ı Hikmet’te yer alan somatik deyimlerin bazıları *Kutadgu Bilig*’de ve *Dîvânu Lûgati t-Türk*’te de az çok farklılıklarla kullanılmıştır:

Dîvân-ı Hikmet’te yer alan somatik deyimlerden *baş kötermek* ‘başı yukarı kaldırmak, isyan etmek’ *Kutadgu Bilig*’de *baş kötür-* ‘yükselmek, etkin duruma gelmek, baş kaldırmak’ (890, 3346, 4298) anlamlarında kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te yer alan *batın közini açmak* ‘iç gözünü açmak, kalp gözünü açmak, hakikati görmek’ *Kutadgu Bilig*’de *közi açıl-* ‘gerçeği görmek’ (1138) şeklinde yer alır. *Dîvân-ı Hikmet*’te bu deyim tasavvufî bir anlam yüklendiği dikkati çekmektedir.

Dîvân-ı Hikmet’te yer alan *boyun sunmak* ‘kabullenmek, razı olmak, itaat etmek, hazır olmak.’ *Dîvânu Lûgati t-Türk*’te *boyun su-* (DLT III 248) biçiminde yer almıştır. *Kutadgu Bilig*’de bu anlamda *boyun eg-* ‘boyun eğmek, üstünlüğünü kabullenmek’ (1037, 1754) ve *boyun bér-* ‘uyum göstermek, uyum, kabullenmek’ (681, 4992) deyimlerinin kullanıldığı görülür.

Dîvân-ı Hikmet’te yer alan *boyun tavlama* ‘boyun çevirmek, yüz çevirmek, değer vermemek, iltifat etmemek’ deyimine benzer şekilde *Kutadgu Bilig*’de *yüz evür-* ‘yüz çevirmek’ (1073, 4216) deyimini kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te yer alan *élig tutmak* ‘yardım etmek’ deyimini *Kutadgu Bilig*’de *élig tutmak* ‘elinden tutmak, yardımcı olmak’ şeklinde yer alır. Yine *Kutadgu Bilig*’de yakın anlamlarda kullanılan *élig bér-* ‘yardım etmek, yardımcı olmak’ (1607, 3759), *élig sun-* ‘yardımcı olmak’ (2181) ve *élig uzat-* ‘yardım etmek, yakınlık göstermek’ (2507) deyimlerinin de yer aldığını belirtmek gerekir.

Dîvân-ı Hikmet’te yer alan *kögüs kermek* ‘kibirlenmek, büyüklük taslamak’ *Kutadgu Bilig*’de *kögüs ker-* ‘böbürlenmek, gururlanmak’ (1535, 5211, 5215) anlamlarında kullanılmıştır. Bugün ise deyim anlamı ‘Bir güçlüğü karşı koyarak dayanmak ya da karşı koymaya hazır olmak.’ şeklinde değişmiştir.

Dîvân-ı Hikmet'te yer alan *könül bérmek* 'bağlanmak, tutulmak' deyimini *Kutadgu Bilig*'de de *könül bér-* (1171) 'gönül vermek' şeklinde yer almıştır.

Deyimleştirmede somutlaştırmaya sık başvurulmuştur: *nefs hevânı kolga almak* 'nefis ve geçici isteklere kapılmak, peşine düşmek', *nefsi ölmek* 'nefis arzuları körelmek, nefis baskılarından kurtulmak', *nefsdin keçmek* 'nefis isteklerinden sıyrılmak', *nefsni çarpmak* 'nefsi parçalamak, nefis isteklerini kırmak', *nefsni kırmak* 'nefsi yenmek, alt etmek', *nefsni tıfmek* 'nefis isteklerini geri çevirmek', *nefsni öltürmek* 'nefsi tesirsiz hale getirmek, hâkimiyetini yok etmek', *nefsni yançmak* 'nefsi parçalamak, kuvvetini kırmak', *nefs ü hevâdın keçmek* 'geçici isteklerden ve nefis bağlarından sıyrılmak', *özdin kitemek* 'kendinden geçmek, kendini kaybetmek, kendini bilmez hale gelmek.' Söz konusu deyimlerin tasavvufî felsefe temelinde şekillendiği görülür. Bunlardan bazıları zikir törenlerini ve vecde anını yansıtır.

Sonuç: Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde sıklıkla kullanılan somatik deyimler sonu mastarla biten, çekime girebilen ve deyimli olarak adlandırılan türdendir. Tespit edilen 88 somatik deyimde yer alan insan vücuduyla ilgili adlar sıklık oranının yüksekliğine göre şu şekilde sıralanabilir: *can* 'can' (13), *nefs* 'nefis' (12), *könül* 'gönül' (11), *baş* 'baş' (9), *köz* 'göz' (5), *kan* 'kan' (5), *boyun* 'boyun' (4), *kulak* 'kulak' (3), *til* 'dil' (3), *bél* 'bel' (3), *bagır* 'bağır' (2), *élig* 'el' (2), *kol* 'el' (2), *yüz* 'yüz' (2), *öz* 'öz, ruh' (2), *iç* 'iç, yürek' (1), *batın* 'iç' (1), *kögüs* 'göğüs' (1), *boy* 'boy' (1), *kad* 'boy' (1), *dîde* 'göz' (1), *sakal* 'sakal' (1), *akl* 'akıl' (1), *hûş* 'akıl, zeka, şuur' (1), *kaygu* 'kaygı' (1). Deyimsilerde kullanılan organ adlarından üçü Arapça (*batın* 'iç', *nefs* 'nefis', *akl* 'akıl') üçü de Farsça (*can* 'can', *dîde* 'göz', *hûş* 'akıl, zekâ, şuur') kökenlidir. Bunlardan Arapça *batın* 'iç', Türkçe *iç* 'iç, yürek', Arapça *nefs* 'nefis' Türkçe *könül* 'gönül', Farsça *can* 'can', Türkçe *öz* 'öz, ruh', Arapça *akl* 'akıl' ile Farsça *hûş* 'akıl, zeka, şuur' aynı kavram alanında yer alan yakın anlamlı sözcüklerdir. Yine deyimlerde beş kez kullanılan Türkçe *köz* 'göz' organ adıyla bir kez kullanılan Farsça *dîde* 'göz' organ adı eşanlamlı sözcüklerdir. İki de Türkçe kökenli ve eşanlamlı olan *élig* 'el' (2) ve *kol* 'el' (2) organ adlarının eşit miktarda kullanıldığı da görülmektedir.

Deyimsilerde yer alan fiillerin çoğunun bedenden uzaklaştırma ve bedene yaklaştırmayı anlatan eylemlerle nesneye fiziksel zarar vermeyi anlatan eylemlere dayandığı dikkati çekmektedir. Fiillerin düz anlamında yer alan bu fiziksel zarar, yan anlamda manevî zarara dönüşmüştür. Bu fiiller sıklık oranının yüksekliğine göre şu şekilde sıralanabilir: *al-* 'almak' (7), *kit-* 'gitmek, geçmek' (4), *bér-* 'vermek' (4), *aç-* 'açmak' (3), *köy-* 'yanmak' (3), *koy-* 'koymak' (2), *tüş-* 'düşmek, inmek, denk gelmek' (2), *kêç-* 'vazgeçmek, uzaklaşmak, bırakmak, sıyrılmak' (2), *öt-* 'geçmek' (2), *çık-* 'çıkmaq, aşmak, kurtulmak'

(2), *yığ-* 'toplamak' (2), *tut-* 'tutmak' (2), *tök-* 'dökmek' (2), *yıgla-* 'ağlamak' (2), *toy-* 'doymak' (1), *tif-* 'tepmek, geri çevirmek' (1), *taşla-* 'dışlamak, terk etmek' (1), *sal-* 'salmak, bırakmak' (1), *kir-* 'girmek' (1), *yut-* 'yutmak' (1), *öltür-* 'öldürmek' (1), *ur-* 'vurmak' (1), *kak-* 'vurmak, çırpamak' (1), *sanç-* 'yarmak, vurmak' (1), *kır-* 'kırmak' (1), *çarp-* 'çarpmak' (1), *yanç-* 'parçalamak, kırmak' (1), *éz-* 'ezmek' (1), *yol-* 'yolmak' (1), *yırt-* 'yırtmak' (1), *üz-* 'eğmek' (1), *bük-* 'eğmek' (1), *oyna-* 'rol oynamak' (1), *kat-* 'karışmak' (1), *bas-* 'basmak' (1), *bagla-* 'bağlamak' (1), *köter-* 'kaldırmak, yükseltmek' (1), *ber-pâ kıl-* 'dik tutmak' (1), *kıs-* 'kısmak' (1), *sun-* 'sunmak, uzatmak, eğmek' (1), *kuç-* 'kucaklamak, sarılmak' (1), *kavşur-* 'kavuşturmak' (1), *tavla-* 'çevirmek' (1), *ér-* 'erişmek' (1), *hoşlan-* 'hoşlanmak' (1), *bula-* 'bulamak' (1), *yé-* 'yemek' (1), *ker-* 'germek' (1), *avla-* 'avlamak, elde etmek' (1), *yarut-* 'parlatmak' (1), *özge bol-* 'başka olmak' (1), *özge kıl-* 'başkalaştırmak' (1), *yum-* 'yummak' (1), *bil-* 'bilmek' (1), *sürt-* 'sürtmek' (1), *dütâ kıl-* 'iki kat etmek, yaşlandırıp yıprandırmak' (1).

Deyimsilerde kullanılan fiiller Türkçe kökenlidir. Yalnızca iki deyim'in teşkilinde Farsça (*ber-pâ* 'ayakta, ayak üzerinde' ve *dütâ* 'iki kat, bükülmüş, eğilmiş') sözcüklere Türkçe *kıl-* yardımcı fiilinin eklenmesiyle meydana gelen birleşik fiiller kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet'te az miktardaki iki ya da daha çok sözcüğün bir araya gelmesinden oluşan kelime öbeği türündeki somatik deyimlerden ikisinde *köñil* 'gönül', birer tanesinde de *baş* 'baş', *ayak* 'ayak' ve *can* 'can' organ adları kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet'te yer alan deyimlerden bazılarının *Dîvânu Lûgati't-Türk*'te ve *Kutadgu Bilig*'de de aynen veya bazı dilbilimsel değişikliklerle yer aldığı görülür.

Dîvân-ı Hikmet'te yer alan deyimlerin çoğunun insanların ruhsal ve fiziksel niteliklerini betimleyen deyimler olduğu ve benzetme ve aktarmalar yoluyla şekillendiği görülmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te yer alan somatik deyimler alfabetik olarak şöyle sıralanabilir:

'akl u hûşî kitmek 'düşünemez hale gelmek, kendini bilemez durumda olmak' gibi.

bagır ézmek 'yürek ezmek, acı çekmek'

bagırğa taşlar urmak 'kendine acı vermek, ızdırap çekmek'

baş bèrmek 'bir gaye ve inanç uğruna canını vermek, kendini feda etmek'

baş koymak ‘ölümü göze almak, bir gaye ve inanç uğruna her şeye katlanmak’

baş kötermek ‘başı yukarı kaldırmak, isyan etmek’

baş oynamak ‘inandığı yola baş koymak’

baş üzme ‘baş eğmek, saygı göstermek

başı katmak ‘başı karışmak, ne yapacağını bilememek’

başını yerden almak ‘başını yükseltmek, başını yukarı kaldırmak’

başka tüşmek ‘baş gelmek’

batın közini açmak ‘iç gözünü açmak, kalp gözünü açmak, hakikati görmek’

bél bağlamak ‘bel bağlamak, tabi olmak, hizmette olmak’

bél basmak ‘alt etmek, yenmek’

bél bükmek ‘itaat etmek’

boyların ber-pâ kılmak ‘boyunu dik tutmak, dikelmek’

boyun kısmak ‘boyun eğmek, baş eğmek, itaat göstermek’

boyun kuçmak ‘boynuna sarılmak’

boyun sunmak ‘kabullenmek, razı olmak, itaat etmek, hazır olmak’

boyun tavlamak ‘boyun çevirmek, yüz çevirmek, değer vermemek, iltifat etmemek’

can almak ‘canlının ruhunu almak’

can bürmek ‘can vermek, diri kılmak’

can èrmek ‘ruha kavuşmak, canlanmak’

can köydürmek ‘can yandırmak, eziyete katlanmak; Allah yolunda her acıya sabır göstermek’

can mihnetin hoşlanmak ‘can mihnetinden hoşlanmak, Hak yolunda gelecek her acıdan zevk duymak’

can taşlamak ‘Allah sevgisi uğruna canını feda etmek; geçici istekleri terk etmek’

can u tendin ötmek ‘can ve bedenden geçmek’

candan toymak ‘yaşamaktan bıkip usanmak’

candın keçmek ‘candan geçmek, kendini feda etmek’

candın ötmek ‘candan geçmek’

canı çıkmak ‘ruhunu teslim etmek’

canı köymek ‘canı yanmak, Allah sevgisi ile tutuşmak’

gybet sözdin tilni yıgmak ‘birinin aleyhinde söz söylemekten dilini men etmek’

hûşî kitmek ‘aklı gitmek, düşünemez hale gelmek’

içi köymek ‘yüreği yanmak’

êlig açmak ‘el açmak, dua etmek’

êlig tutmak ‘yardım etmek’

kadın düât kılmak ‘boyunu eğmek, iki kat etmek’

kan tökmek ‘öldürmek’

kan yıglamak ‘kan ağlamak’

kan yutmak ‘çok kederlenmek’

kanat kakmak ‘kanat çırpma’

kanga bulamak ‘kan içinde bırakmak’

kaygu yèmek ‘kederlenmek, endişe etmek, üzülme’

kol almak ‘elinden tutmak, yardım etmek’

kol kavşurmak ‘hürmet maksadı ile el bağlamak, elleri göbek üstünde bağlayarak durmak’

kögüs kermek ‘kibirleşme, büyüklük taslamak’

köñli yarumak ‘gönlü ilahi aşkla aydınlanma’

köñül almak ‘teselli etmek, kendini bağlamak’

köñül avlamak ‘birinin gönlünü kazanma’

köñül bèrmek ‘bağlanma, tutulma’

köñül dîdesin açmak ‘gönül gözünü açma, gerçeği görme’

köñül közin yarutmak ‘gönül gözünü parlatma, gerçeği göreceğe hale gelme’

köñül özge bolmak ‘Allah’tan başka şeylere yönelme’

köñül özge kılmak ‘Allah’tan başka şeylere yönelme’

köz tüşmek ‘görme’

köz yummak ‘uyuma’

közdin kan tökmek ‘kanlı gözyaşı dökmek’

kulak salmak ‘kulak vermek, dinlemek; değer vererek dinlemek’

kulak tutmak ‘dikkatle dinlemek’

kulakka almak ‘değer vermek’

mâ-sivâga köñül bêrmek ‘Allahtan başka şeylere bağlanıp değer vermek, dünya nimetlerine esir olmak’

nefs başın sançmak ‘nefsi paralamak, nefis isteklerini kırmak’

nefs hevanı kolga almak ‘nefs ve geçici isteklere kapılmak, peşine düşmek’

nefs tagıdın çıkmak ‘nefs dağını aşmak, nefsi yenmek, nefsin hâkimiyetinden kurtulmak’

nefs ü hevadın keçmek ‘geçici isteklerden ve nefis bağlarından sıyrılmak’

nefs yolıga kırmek ‘nefsin esiri olmak, nefis isteklerine kapılmak’

nefsdin keçmek ‘nefs isteklerinden sıyrılmak’

nefsi ölmek ‘nefs arzuları körelmek, nefis baskılarından kurtulmak’

nefsni çarpamak ‘nefsi parçalamak, nefis isteklerini kırmak’

nefsni kırmak ‘nefsi yenmek, alt etmek’

nefsni öltürmek ‘nefsi tesirsiz hale getirmek, hâkimiyetini yok etmek’

nefsni tıfmek ‘nefs isteklerini geri çevirmek’

nefsni yançmak ‘nefsi parçalamak, kuvvetini kırmak’

özdin kitmek ‘kendinden geçmek, kendini kaybetmek, kendini bilmez hale gelmek’

özün bilmek ‘kendini bilmek, varlığının sebep ve mahiyetini bilmek’

sakal yolmak ‘ağlayıp sızlamak’

til yıgmak ‘susmak, konuşmamak’

tilge almak ‘bahsetmek’

yüz sürtmek ‘hürmet göstermek’

yüzi kara koymak ‘utandırmak, mahçup etmek’

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (1993), *Türkçenin Gücü*, Ankara, 253 s. Bilgi Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (2002), *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara, 201 s. Bilgi Yayınevi.
- AKSOY, Ömer Asım (1989), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2, Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 351 s. İnkılâp Yayınevi.
- BİÇE, Hayati (1993), *Hoca Ahmed Yesevi, Divan-ı Hikmet*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1994), *Deyimlerimiz*, İstanbul, 300 s. Özgül Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1993) *Ahmed-i Yesevî, Divan-ı Hikmet, Seçmeler*, Ankara, 482 s. Kültür Bakanlığı Yayınları: 546. Türk Klasikleri Dizisi: 22.
- KARTAL, Numan (1986), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 240 s. Birsen Yayınevi.
- ÖNLER, Zafer (1999), “Kutadgu Bilig’de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler”, *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara, 841-862 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN, Fatma, Gülim ŞADİYEVA (2003), “Somatik Deyimler”, *Bilig*, , 135-157 s. Kış 2003, Sayı: 24.
- SAĞLAM, Musa Yaşar (2001), “Atasözleri ve Deyimlerde İmgelem”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 45-51 s. Cilt: 18, Sayı: 1.
- ŞAHİN, Hatice (2004), *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler*, Bursa, 351 s. Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- TEKİN, Talat (1988), *Orhun Yazıtları*, Ankara, 200 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 540.

ESKİ UYGURCA HUKUK BELGELERİNDEKİ BAZI MOĞOLCA ALINTILAR ÜZERİNE

Özlem AYAZLI*

Giriş

Eski Uygur hukuk belgeleri günlük hayatta insanlar arasındaki her tür muamele ve anlaşma ile ilgili belgelerdir. Arat bu belgelerin içeriklerini şu şekilde özetlemektedir: “Mevcut vesikaların bir kısmı şahısların cemiyet ve devlet ile olan münasebetlerine ait olup bir kısmı da ayrı fertler arasında cereyan eden muamele ile ilgilidir” (Arat, 1964). Bu belgeler üzerine günümüze değin yerli ve yabancı bilim insanları tarafından pek çok çalışma yapılmıştır. Arat hukuk belgeleri üzerine yaptığı çalışmasında konuyla ilgili yayınları kronolojik olarak sıralamış ve yayınların içerikleri hakkında kısaca bilgi vermiştir (Arat, 1964). Konuyla ilgili yayınların 18. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılda ağırlık kazandığı gözlenmektedir. Uygur belgeleri ile ilgili yapılan çalışmalar arasında önemli yayınlardan biri de W. Radloff tarafından hazırlanmış olan ve 103 Uygur belgesini içeren Uigurische Sprachdenkmäler adlı çalışmadır (Radloff, 1928). Ayşe Gül Sertkaya Radloff tarafından yayımlanan bu belgelerden bazılarının mektup türünün çeşitli örnekleri olduğunu tespit etmiştir (Sertkaya, 1996; 238). Hukuk belgeleri üzerine doğrudan yapılmış bir başka çalışma ise Larry Clark’a aittir. Clark da çalışmasında hukuk belgelerini sınıflandırmış (toprak kiralama, hayvan kiralama vb. gibi) ve belgeler üzerine yapılan yayınları aktarmıştır (Clark, 1975). Araştırmacıların hukuk belgeleri üzerindeki bir başka ortak kanısı ise belgelerin 13.-14. yüzyıllar arasındaki Yuan hanedanlığı döneminde yazılmış olduğudur. Caferoğlu, Eski Türklerde 12 hayvanlı takvim kullanıldığı için bu belgelerin tarihini saptamanın güç olduğunu ama vesikalarda geçen bir hükümdar adından yola çıkarak bu belgelerin tarihinin 13. ve 14. yüzyıla ait olabileceğini dile getirmiştir. Ayrıca belgelerde *bağ* “bahçe”, *bağcı* gibi sözcüklerin kullanılmasını da belgelerin 11. yüzyıldan sonra yazılmış olduklarını gösteren diğer bir delil olarak ele alır

* Yard. Doç. Dr., civelek.o@gmail.com, Cumhuriyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sivas.

(Caferoğlu, 1934: 6). Eski Türkçenin ilk dönemlerinde, 13. yüzyıl öncesinde Türkçede Moğolca sözcük yoktur. Ancak Moğolların Gizli Tarihinde (13. yüzyıl) çok sayıda Türkçe sözcük bulabiliriz ve buna karşın Eski Türkçenin son dönemlerinde, Orta Türkçe ve modern Türk dillerinde çok sayıda Moğolca kelime bulabiliriz (EDAL: 13). Özyetgin özellikle Çin'deki Moğolların kurduğu 13.-14. yüzyılları kapsayan Yuan Hanedanlığı döneminde Uygurların Moğol sarayında devletin iç ve dış işlerinde hayatî roller oynadığını ve Cengiz Han'dan itibaren Moğol ve Çin saraylarında idari, mali ve kültür işlerinde Uygur kökenli çok sayıda bilgin, danışman ve devlet adamından Çin yıllıklarında ayrıntılı olarak bahsedildiğini dile getirir (Özyetgin, 2014: 18). Bu karşılıklı iletişim ve ilişkinin kaçınılmaz sonucu olarak da Uygur hukuk belgelerinde Moğolca¹ alıntılar karşımıza çıkmaktadır. Bu bildiride Uygur hukuk belgelerinde yer alan Moğolca bazı alıntılar üzerinde durulacaktır. Burada ele alınan Moğolca sözcükler için alım-satım, değiş-tokuş, kira, borç evlat edinme, güvence, azat etme, vasiyet gibi toplam 121 hukuk belgesinin derlendiği SUK (*Sammlung uigurischer Kontrakte*) metni taranmış ve SUK metninde geçen toplam dokuz Moğolca sözcük üzerine inceleme yapılmıştır.

aka² ”q'm < Mo. *aka* “older brother, senior, elder, older / ağabey, büyük erkek kardeş; bey, ağa, daha yaşlı, yaşlı, saygıdeğer” (Lessing, 59b, 2003: 95). *aka* maddesi için bk. Schönig, 2000: 64; UW 78b-79a; TMEN I, 22; TDAA 39, EDAL: 281, Tuna, 1976: 282.

Moğolcada aslı *-k-* ile olan sözcük, ilk hecedeki ünlü uzunluğundan dolayı Oğuz grubu Türk dillerinde *-g-*'ye dönüşmüştür. Tarihî dönem Orta Asya Türk dilleri için böylesi bir ötümlüleşme söz konusu değildir. Dolayısıyla *g* ile *k*'nin ayırt edilemediği Eski Uygurca metinlerde sözcüğü *k* ile *aka* şeklinde okumak gerekmektedir (N. Poppe'nin makalesinden (1967) aktaran TDBUÜ s.169). Eski Türkçede bu kelime yerine *eçi* “ağabey” kelimesi kullanılıyordu.

aka sözcüğü için Röhrborn şu anlamları vermektedir: 1. büyük erkek kardeş, ağabey 2. adnominal olarak “ağabeyin” anlamında kullanılır: *a. +m-niñ boguzu* “ağabeyimin boğazı” 3. erkek ismi (özel ad) *kurçıgan a., kutlug a.* (ETS). 4. Bu madde de ise bağlamın açık olmadığı metinlerden örnekler vermektedir (UW 78b-79a). Çağ. *aga* “ağabey, büyük erkek kardeş; yaşça

¹ Uygurcadaki Moğolca kelimeler sadece bu bildirdekilerle sınırlı değildir. Uygurca mektuplarda da Moğolca kelimelere rastlanmaktadır. bk. *kubçır* < Mo. *kubçıgur* “bir vergi çeşidi” (Sertkaya, 1996: 244), *tüşimel* “memur” (Serkaya, 1996: 255).

² 12. yüzyıldan sonra Türkçe metinlerde görülen *aka* sözcüğüne Moğol dili ve tarihi hakkında en eski eser olan kabul gören Moğolların Gizli Tarihinde (*Monghol-un niu'ça to[b]ça'an*) birçok kez rastlamak mümkündür: *duwa-soqor aqa inu dörben kö'ütü büle'e tedüi atala durwa-soqor aqa inu* ügei *bol<u>ba* (MGT-11. satır) “Ağabeyi Duwa-Sokor'un dört oğlu vardı. Çok geçmeden ağabey Duwa-Sokor öldü” (Onon, 2001: 43).

büyük, bey, amir, başkan” (Räsänen, 1969: 13a, Ölmez, Zühal, 2003, 103a-b, ÇTS 14), Kıp. *aga* “ağabey, büyük erkek kardeş” KıpTS 3a, Tr. *ağa*, (*ağ.*) *aga* “1. ağabey, büyük erkek kardeş; 2. kayınbirader; 3. kayınbaba” DS I 74; Trkm. *aağa* “1. ağabey; büyük akraba; 2. dayı, amca; 3. bey, beyefendi; 4. Aga (özel isim)” TrkmRS 19, YUyg. *aka*, *aga* “ağabey” YUTS 6; Öz. *ağa* “ağabey” ÖTS_M 109; SUyg. *aka* “ağabey” Malov 13; Tuv. *akı* “ağabey, büyük erkek kardeş” TuW 71; Hak. *ağa* “dede, büyükbaba; babanın büyük erkek kardeşi” HakTS 29; Alt. *aka* “1. Büyük erkek kardeş. 2. Dedenin kardeşi. 3. (Yaşlılara hitap edilirken kullanılan ve saygı ifade eden kelime) ATS 14; Yak. *ağa* “ata; yaşlı” TSa 18, Tat. *aga* “ağa” TatRS 21, Başk. *agay* “ağabey” BaşkRS 20, Kırg. *aga* “ağabey” KırgTS 9, Kaz. *aga* “1. akrabalardan yaşça büyük olanı 2. yaşça büyük erkek” KazTS 24, KKalp. *aga*, Nog. *aga*.

EUyg. *sadanıñ akam inim urugum tuğmıñım onlukum yüzlüküm kim kim mä çam çarım kilmazunlar* / Ben Sada; ağabeyim, kardeşim, soyum, akrabam, onluğum, yüzlüğüm hiç kimse itiraz etmesin³ (SUK: Sa10/12-13).

asıra- ’*sy*r’p < Mo. *asara-* “to be compassionate, to take care, raise, foster, nourish, or support by charity; to be benefactor or philanthropist; to love” / esirgemek, merhamet etmek, acımak; bakmak, yetiştirmek, büyütme, beslemek, hayırına desteklemek, korumak; velinimet veya hayır sahibi olmak; sevmek. (Lessing, 56b; 2003: 90a), *asara-* için bk. Schönig, 2000: 65-66; TMEN I, 20; UW 232b-233a.

Moğolcadan ödünçleme olan bu sözcük için Röhrborn’un sözlüğünde şu anlamlara yer verilmiştir: 1. Sağlamak, tedarik etmek; bakıp yetiştirmek 2. Yönetmek, idare etmek 3. Korumak, himaye altına almak”. Röhrborn sözcüğün zayıf orta hece ünlüsüyle son dönem metinlerinde görüldüğünü dile getirir (UW 232b-233a). Ölmez, 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkçede görülen Moğolca *asara-* fiilinin Uygurcada *asıra-* biçiminde olduğuna değinir. Moğolca *asara-* kelimesinin aslında Türkçe *aş* “yemek” sözcüğünden geldiğini ve Türkçedeki tek heceli kelimelerin Moğolcada iki heceli olduğunu (Tr. *aş* > Mo. *asa*) ve Moğolca +*ra* eki ile oluşan kelimenin önce *asıra-* biçimiyle Eski Türkçede yer aldığına daha sonra ise kelimenin vurgusuz orta hece düşmesiyle *asra-* biçiminin ortaya çıktığına değinir (Ölmez, 2007: 239-241). Çağ. *asra-*⁴ “korumak, kollamak, saklamak; besleyip büyütme” ÇTS 59; YUyg. *asra-* “bakmak, ilgilenmek” YUTS 18; Öz. *äsra-* ÖTS_M 21; SUyg. *asra-* “yetiştirmek; besleyip büyütme” Malov 18; Tuv. *azıra-* “beslemek” TuW 83; Hak. *azıra-* “beslemek, bakmak; yetiştirmek, eğitmek” HakTS 62;

³ Türkiye Türkçesine çeviriler için bk. Ayazlı, 2016.

⁴ *asra-* fiilin Çağataycada *asramak* “saklama, koruma” biçimini de görmek mümkündür. bk. ÇTS 59.

Alt. *azra*- “beslemek, yedirmek, yetiştirmek” AltRS 7, Kır. *asıra*- “terbiye etmek, beslemek, yedirmek” *mal asıra*- “mal yetiştirmek” KırTS 52, Kaz. *asıra*- “yetiştirmek, beslemek, büyötmek” KazTS 53, Çuv. *usra*- “eğitmek, yetiştirmek” ÇuvRS 517.

EUyg. ... *mınta ken ärkä bägkä t(ä)gmätin ävimni tutup oglum altmış kayaı asırap yorızun ...* / Bundan sonra evlenmeden evimi çekip çevirip oğlum Altmış Kaya’yı koruyup beslesin. (SUK: WP01/5-7).

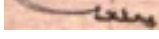
daruga ~ dargu t’rwq’ ynk’ < Mo. *daruga* “chief, superior; chairman, commander; director, manager, elder / başkan, şef, üst derecedeki kimse; müdür, yönetmen; ihtiyar” (Lessing, 234a / 2003: 372), *daruga* maddesi için bk. Schönig, 2000: 88, Räsänen, 1969: 133, TMEN I, 193.

Sözcük, İlhanlılar döneminde “yönetici, vali, şehir yöneticisi” anlamı ile görölmektedir (TMEN I, 193). Özyetgin, Moğolların idari geleneği içinde, yaygın bir şekilde görölen sivil ve askeri işlerle yükümlü olan *daruga* memuriyetinin önemli bir yer tuttuğunu ve *darugaların* XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Çin’den Kırım’a kadar olan Türk-Moğol imparatorluğu içinde mevcut olduğunu dile getirir (Özyetgin, 1996: 189). Askeri vali ve vergi tahsildarı olan *darugaların* görevlerinden bazıları Özyetgin tarafından şu şekilde aktarılır: Genel nüfus sayımının organizasyonu, yerel ordunun askere çağırılma işi, posta istasyonlarının kurulması ve vergilerin toplanıp hükümdara gönderilmesi (Özyetgin, 1996: 189-190). Hukuk belgelerinde de “üst düzey yönetici, vali” anlamı ile karşımıza çıkan sözcük, Çağataycada “bekçibaşı, subaşı” anlamı ile de görölmektedir. Ayrıca Çağataycada Moğolca sözcüğün addan ad yapan +lık eki ve Farsça -nişin eki ile genişletilmiş biçimine rastlanmaktadır: *daruga+lık* “valilik”, *daruga-nişin* “valilik”. Çağataycada⁵ *daruga* sözcüğünün “zaptiye” anlamında da kullanıldığı görölmektedir (Kaçalın, 2011: 555). Şeyh Süleyman Lugatında sözcüğün “hükümetin harman ve zahire muhafızı, vakıf malı muhafaza eden kimse; subaşı, şef; gemici bekçi” gibi anlamları da vardır. Osmanlıcada sözcük *dāroga* “bir şehrin veya ilçenin başı, yöneticisi” anlamında görölmektedir (Steingass, 497a). Kıp. *daraga* “askerî vali” Kıp-TS 56a, Tr. ağ. *darğa* “mübaşir” (Bayburt) ~ *daruğa* “askerî vali” (Bayburt)

⁵ Çağ.: ... *bu uçurda [dêrler kim] şâğırdleri bile tag geştige barıp. taş yumalatıp bir fakırğa tegip ölüm ermiş. Yana darugadın kayan kaçıp erkenin kişi bilmes* / Derler ki bu yakınlarda öğrencileri ile dağa dolaşmaya çıkmış. Taş yuvarladıklarında bir fakire isabet edip ölümüne yol açmış. Zaptiye korkusundan nereye gittiğini kimse bilmemiş (Kaçalın, 2011: 555). Şecere-i Türk’te sözcük, *darugalık* biçiminde yer almaktadır: *Terken Hatunnıñ tukkan agası bar erdi. Humar Tigin atlıg ol. Sultan hizmetide kēlip müsülman boldı. Sultan aña Ürgeçniñ darugalıkn berdi* / Terken Hatunun Humar Tigin adlı ağabeyi vardı. Sultanın hizmetine girip müslüman oldu. Sultan ona Ürgeç şehrinin idareciliğini verdi (Ölmez, Zühal, 2003: 31).

DS IV 1370a, 1374a, Az. *darga* “gece pazarı muhafızlarının başı” AzRS 98a, Trkm. *darga* “1. baş kayıkçı 2. çarşı muhafızlarının başı, şefi” TrkmRS 247a, Tuv. *darga* “başkan, idareci” TuW 133, Öz. *darga* “kılavuz, rehber, kaptan, pilot”, ÖzED 65, Tel. *targa* “vergi tahsildarı”, KKlp. *darga* “kaptan, pilot” KKlpRS 159a.

EUyg. *ulug süükä iki yastuk ötünüp miñ bāgikā bir yastuk lükçü<n>g daruga[s]ıña⁶ yarım yastuk berip ağır kın t(ä)gir män / ulu majesteye 2 yastuk götürüp binbaşına 1 yastuk, Lükçün valisine yarım yastuk vermek üzere ağır cezaya uğramım (SUK: Mi03-15-17).*

kıra ~ kıraa *qyr* < Mo. *kira* “summit or ridge of mountain, small mountain chain; foothills; slope / dağ sırası veya doruğu; küçük dağ zinciri; dağ etekleri, bayır” (Lessing, 470b / 2003: 748). *kıra* için bk. TMEN III, 1598.

Türkçedeki tek heceli kelimelerin Moğolcada iki heceli olduğunu gösteren bir başka kelime örneği de *kıra* kelimesidir. Sözcük, Türkçe *kır* “bozkır” adının -a ile Moğolcaya geçmiş biçimidir. Moğolca *kıra* biçimi de daha sonra geri ödünçlemeye yoluyla Türkçeye girmiştir. SUK metninde sözcüğün Moğolca olduğu belirtilmemiştir. Hukuk belgelerinde sözcüğe “bozkır; nadasa bırakılmış tarla” anlamları verilmiştir. Tarihî dönem Türk dillerinde Türkçe *kır* sözcüğü tercih edilmiştir. Çağ. *kır* “kır, çöl, sahra” ÇTS 623, Kıp. *kır* “taşlık arazi, sahra, kır” KıpTS 144. Modern Türk dillerinde *kıra* sözcüğüne rastlamak mümkündür. Hak. *hıra* “ekilmiş tarla” HakRS 300; Alt. *kıra* “ekilmiş tarla” RusAS 460.

EUyg. ... *yänä törtkil çugdaki tört şıg yerimni yänä povu(?) kiradaki üstün çäçäklidäki altı şıg yerimni yänä altın çäçäklidäki tört şıg yerimni maña sanlıg bo muñça yerlärimni maña töläk tämürkә yuñlaklık çao yastuk kargäk bolup ... / ve dörtgen bahçemdeki 4 şıg yerimi ve povu (?) tarlasının yukarısındaki çiçek bahçemdeki 6 şıg toprağımı yine aşağıdaki çiçek bahçemdeki 4 şıg yerimi, bana ait bunca yeri bana (Töläk Tämür’e) kullanmak için kâğıt para yastuk gerekli olunca ... (SUK: Mi28/4-7)*

kösür *kwsur* < Mo. *köser* ~ *kösür* “earth, soil, ground; floor / yer, toprak, zemin” (Lessing, 492a, 493b / 2003: 779).

⁶ Sözcüğü *taruga[s]ıña* olarak okuyan Tuğuşeva *taruga* kelimesine “temel yerleşim noktası” anlamı vermiştir (Tuğuşeva, 2013, 198). Sözcüğü hem diğer tarihî dönemlerdeki hem de modern Türk dillerindeki anlamlarından ve bağlamdan yola çıkarak vali anlamı vermek daha uygun olacaktır.

Sözcüğe, Eski Uygurca dışında tarihî ve modern Türk dillerinde rastlanmamıştır. Moğolların Gizli Tarihinde *kösür* “Erde, Erdboden / yer, toprak” (Haenisch, 1962: 104) sözcüğü pek çok kez geçmektedir. *kol ano kosere talbi’ullhu* “ayağını yere koyup” (MGT 279), *koserece olhu* “yerden bulup” (MGT 214).

EUyg. *şıg kösür yer* [] *köl üzä suvaklıg on şıg yer b[fo] yerlärni sıkıdu mädiz bilä täñ yežün.* / *şıg* toprak, gölle sulanan 10 *şıg* toprak, bu yerleri Sıkıdu, Mädiz ile eşit (olarak) kullansın (SUK: Mi25/20-23).

şıлта- *şıld*’m’yyn < Mo. *şıлта-* “to be a cause or reason, be caused by, to pretend, simulate, find a pretext / sebep olmak, sebebi olmak, ve-sile olmak, gibi görünmek; bahane bulmak, sebep göstermek” (Lessing, 707b / 2003: 1096), *şıltak* “bahane” için bk. TMEN I, 236.

Eski Uygurca *tilta-* “sebeup olmak” (< *til* “dil, lisan”+ *da-*) kelimesi Orta Moğolcadan beri çeşitli biçimlerde Moğolcada (< *şıлта-*) görülmekte olup daha sonra Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla tarihî Kıpçak ve Çağatay dillerinde görülmüştür. Eski Türkçe *ti/ti* hecesi Moğolcada *çi-* olmakla birlikte bu kelimedede *şi-* olmuştur (Ölmez, 2015: 149). Tü. *tilta-* = Mo. *şıлта-*⁷. Eski Uygurca hukuk belgelerinde sözcük, “bahane uydurmak, gerekçe göstermek” biçiminde anlamlandırılmıştır. Türk dillerinde de hemen hemen yakın anlamlı olarak “kusur bulmak, mazeret bulmak” anlamları ile görülmektedir. Çağ. krş. *şıltak* “yalan iddia, yalancı ve töhmetçi” (ÇTS 1042), *şıltak* “dava, suçlama, suç” ÇTS 1046, Kıp. *şıлта-* “bahane bulmak” KıpTS 234, Öz. *şıлта-* “aniden hareket etmek; aniden konuşmak” UzED 287, krş. *siltov* “hareket; sebep, neden, mazeret” RusÖzS 566; Tuv. *silda-* “bahane bulmak; fırsattan yararlanmak” TuvRS 396; Hak. krş. *siltan-* “bahane etmek, bahane bulmak, sebep göstermek” HakRS 207; Alt. *şıлта-* “kusur bulmak, mazeret bulmak” AltRS 456; Yak. *şıлтаa-* “bahane bulmak” YakRS 357. Türk dillerinde eylem olan *şıлта-* sözcüğünden ziyade bu kökten türemiş *şıltak* sözcüğü ve türevleri (*siltov*, *siltav*, *hiltav*, *sildag*) daha yaygın olarak kullanılır. *şıltak* kelimesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ölmez, 2015: 147-151.

EUyg. *borlukñ kaçañ tils(ä)r nägükä mä şıltamaym yañturup berür män* / *Üzüm bağını ne zaman isterse hiçbir şeyi gerekçe göstermeksizin geri veririm* (Mi21/4-5)

uçagur: *wç’q`wr* < Mo. *icagur* “root, basis, foundation, origin, beginning / kök, ana, temel ; kaynak, başlangıç” (Lessing, 418b / 2003: 667).

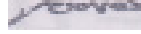
⁷ Moğolcada *s* ünlüsünü takiben bir *i* ünlüsünün gelmesi *s* sesinin *ş*’ye dönüşmesine neden olur (Grønbech & Krueger, 1993: 10).

Moğolcada *icagur* “kök, temel, esas” (Lessing, 418b), şeklinde görülen sözcüğün Ordos dilinde *ucūr* (Mostaert, 1968: 724), Halha dilinde *yuzoor* (Vietze, 1988) vb. biçimlerine de rastlanmaktadır.

EUyg. *bo borluk uçağur turınıñ üçün amtı bo kün başlap bo turıta nägümä kalan kavut tütün k(a)pıg kodgu umdu äñiz⁸ t(a)rıg ür kápáz kavlalık äñiz basıg salıg nägümä kañılmař / Bu üzüm bağı aslında Turı'nın olduğu için şimdiden bu gündən başlayıp Turı'nın her ne kadar kalan, kavut, tütün, kapıg, kodgu, umdu, äñiz tarıg, ür, kápáz, kavlalık, äñiz, basıg salıg (vergisı) (varsa) hiçbirine karışmayız (SUK: Mi20/10-15).*

yada- *y'd'p* < Mo. *yada-* “to have no strength or power; to exhaust; to be in need, to suffer, to be unable / dayanıklılığı ve gücü olmamak; bıkmak; ihtiyacı olmak; acı çekmek; muktedir olmamak, yapamamak” (Lessing, 422a / 2003: 675), *yada-* için bk. Schönig, 2000: 184, Räsänen, 1969: 177a, TMEN I, 403, Tuna, 1972: 243, Çağ. *yada-* “muzdarip olmak, üzülmek, zayıflamak” ÇTS 1217, Kıp. “*yada-* yorgun düşmek, yorulmak, zayıflamak” KıpTS 305, YUyg. *yada-* “zayıflamak, zayıf düşmek, yorgun düşmek” YUTS 454, Krç-Mlk. krş. *cadav* “dayanaksız, canitez, sabırsız” KrçMlkTS 134, SUyg. *yata-* “yapamamak” Malov 38; Tuv. *çada-* “yapamamak” TuW 105; Hak. krş. *çadap* “ancak, zorla, güçlülle, zar zor” HakTS, Yak. *sataa-* “-ebilme” YakRS 318, Trkm. *yada-* “üzülmek, acı çekmek, yorulmak, yorgun düşmek” TrkmRS 806.

EUyg. *män kalanka yadap berim alım tälim bolup alımçılarım ma tälim bolup turgu täg bolmayın kaçıp yaşıp barmış üçün yänä turı birläki maña täğär üçär kömär borlukumni turıka mäniñ berimlärimni sän üzüp sän alıp kalır mu sän / Ben kalan vergisine gücüm yetmeyip alım berim vergisi çok olup alacaklılar da çok olunca durmadan kaçıp gizlendiğim gittiğim için de Turı ile bana ait olan 3 erkeğin işlediği üzüm bağımy Turı'ya (vermek için), berim vergilerimi sen öder misin? (SUK: Mi19/2-7).*

yosun *ywswnç'* < Mo. *yosu(n)* “generally accepted rule, traditional custom, habit or usage, etiquette; doctrine, dogma, principle / genel kabul görmüş kanun, gelenek, töre, örf, anane veya alışkanlık, davranış bilgisi, yasa, öğreti, doktrin, dogma, prensip” (Lessing, 435b / 2003: 695), *yosun* için bk. TMEN I, 408, Tuna, 1976: 311.

Sözcük Moğolcadan ödünçleme olarak “âdet, gelenek, örf, kanun, nizam” anlamları ile Uygur hukuk metinlerinde görülmektedir (ED 975b). Osm. *yosun* “kanun, töre, âdet, usul, yol” TS VI 4674, Çağ. *yosun* “usul, şekil” ÇTS 1260, YUyg. *yosun* “şekil, tarz” YUTS 471; Öz. *yosun* ÖZRL 171; Tuv. *yozu*

⁸ ⁸ *äñiz* sözcükleri Matsui tarafından *ağız* olarak okunmuştur. bk. Matsui, 2005: 36.

“ayın, merasim” TuW 292, Kır. *cosun* “nizam, kaide” Taşpolot, 2011: 600, Kaz. krş. *josık* “âdet, töre, örf, kural kaide” KazTS 182

EUyg. *bo bitigdäki çaoni berginçä biz inç buka arug iştin taştın bar yok bolsar biz birlä alguçı tuşsu taypaosın män inç bukanıñ inim äsän män arugniñ oglum kara tugma ikägü bo bitigdäki çaoni bitig yosunça nägükä mä tıldamayın çamsız köni berür biz* / Bu sözleşmedeki kâğıt parayı öderken biz İnç Buka ve Arug kaçarsak alıcı, suçlu, kefil, ben İnç Buka, küçük kardeşim Äsän ve ben Arug oğlum Kara Tugma ikimiz bu sözleşmedeki parayı sözleşme kanununa göre hiçbir bahane göstermeksizin itirazsız tam (olarak) veririz. (SUK: Mi17/10-16).

Sonuç

Eski Uygur hukuk belgelerinde (SUK metninde) geçen Moğolca dokuz kelime tespit edilmiştir: *aka* “ağabey, büyük erkek kardeş; bey, ağa, daha yaşlı, yaşlı, saygıdeğer”; *asıra-* “bakmak, yetiştirmek, büyütme”; *daruga* ~ *dargu* “başkan, şef, üst derecedeki kimse; müdür, yönetmen; ihtiyar”; *kıra* ~ *kıraa* “bozkır; nadasa bırakılmış tarla”; *kösür* “yer, toprak, zemin”; şilta- “bahane uydurmak, gerekçe göstermek”; *uçagur* “kök, ana, temel ; kaynak, başlangıç”; *yada-* “gücü yetmemek, muktedir olamamak”, *yosun* “nizam, düzen, örf, kanun”. Eski Uygurcanın söz varlığı içerisinde yer alan Moğolca alıntılardan *kösür* “yer, toprak, zemin” ve *uçagur* “kök, temel, esas” kelimelerine ne tarihî ne de modern Türk dillerinde rastlanmamıştır. Eski Uygurca hukuk belgelerinde geçen diğer yedi Moğolca kelimeyi hem tarihî hem de modern Türk dillerinde görmek mümkündür. Bu Moğolca kelimeler arasında *daruga* kelimesinin zaman içerisinde anlam genişlemesine uğramış olduğu görülmektedir. Kelimenin geçmişten günümüze şu anlamları tespit edilmiştir: Tarihî dönem Türk dillerinde “yönetici, şehir yöneticisi, vali, askeri vali, zaptiye, subaşı, şef” anlamları mevcutken modern Türk dillerinde ise “baş kayıkçı, çarşı muhafızlarının başı, şefi, başkan, idareci, kılavuz, rehber, kaptan, pilot, vergi tahsildarı” anlamları görülmektedir.

KAYNAKLAR

ATS: NASKALİ, Emine G., Muvaffak DURANLI (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşit Rahmeti (1964), “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 65, s. 11-17.

AYAZLI, Özlem (2016), *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BaşkRS: AHMEROV, K. Z., T. G. BAİŞEV, G. R. KARİMOVA ve A. A. YULDAŞEV, (1958), *Başkirsko-russkiy slovar*, Moskva.

- CAFEROĞLU, Ahmet (1934), “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt. IV, s. 1-43.
- CLARK, V. Larry (1980), *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan*, (13th - 14th cc.). Yayınlanmamış Doktora çalışması, Indiana.
- ÇTS: ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Derleme Sözlüğü I*, TDK, Ankara, 1963.
- Derleme Sözlüğü IV*, TDK, Ankara, 1969.
- Derleme Sözlüğü X*, TDK Ankara, 1978.
- ED: CLAUSON, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- EDAL: STAROSTIN Sergei, Anna DYBO, Oleg MUDRAK (2003), *An Etimological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden: Brill.
- EUyg.: Eski Uygurca
- GRÖNBECH, Kaare, John R. KRUEGER (1993), *An Introduction to Classical (Literary) Mongolian*, (third corrected edition) Wiesbaden.
- HAENISCH, Erich (1962). *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao). Die geheime Geschichte der Mongolen, aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Têh-Hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- HakRS: BASKAKOV, N. A., A.İ. İnkijekova-GREKUL, (1953). *Hakassko-russkiy slovar'*, Moskva.
- HakTS: NASKALI, Emine G., Viktor BUTANAYEV, Almagül ISINA, Erdal ŞAHİN, Liaisan ŞAHİN, Aylin KOÇ (2000), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa (2011). *S. Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KrçMkTS: TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KazTS: KOÇ, Kenan, Aybek BAYNİYAZOV, Vehbi BAŞKAPAN (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları.
- KıpTS: TOPARLI, Recep, Hanifi VURAL, Recep KARAATLI (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KırgTS: YUDAHİN, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, Cilt I (A-J), Çeviren: Abdullah Taymas, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Çeviren: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MALOV, Sergey Yefimoviç (1957), *Yazık jyoltih uygurov: slovar i grammatika*, Alma-Ata.
- MATSUI, Da (2005), “Four Remarks on the Uigur Contract Documents”, *Studies On The Inner Asian Languages* Sayı: 20, s. 27-64.

- MGT: Moğolların Gizli Tarihi
- MOSTAERT, Antoine (1968), *Dictionnaire Ordos*, London.
- ONON, Urgunge (2001), *The Secret History of the Mongols, The Life And Times of Chinggis Khan, Translated, Annotated, and with an introduction by Urgunge Onon*, London and New York.
- ÖLMEZ, Mehmet (2007), “On Mongolian *asara*- ‘to nourish’ and Turkish *aşa*- ‘to eat’ From Middle Mongolian to Modern Turkic Languages” *Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogligeti*, Editör Kurtuluş Öztopçu, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 17, s. 237-246.
- ÖLMEZ, Mehmet (2015), “Kıpçakça ve Osmanlıca şaltak Hakkında, Anadolu Ağızlarında ve Osmanlıcada Moğolcadan Geri Ödünçleme Bir Söz Hakkında Notlar”, *Alkış Bitigi, Kemal Eraslan Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 147-151.
- ÖLMEZ, Zühal (2003), *Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları*, İstanbul.
- ÖZRL: ÄHMÄDCANOV, Ümār, Burhan İLYAZOV (1931), *Özbekçe Rusça Lügat*, Taşkent.
- ÖZYETGİN, Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara.
- ÖZYETGİN, Melek (2014), *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, Ankara: Ötüken Yay.
- RADLOFF, Wilhelm, S. Malov (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Leningrad: Izdatel’stvo Akademie Nauk SSSR.
- RusAS: BASKAKOV, N. A. (1954), *Russko-altayskiy slovar’*, Moskva.
- RusTS: PAL’MBAH, A. A. (1953), *Russko-tuvinskiy slovar’*, Moskva.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- SCHÖNIG, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden.
- SERTKAYA, Ayşe Gül (1996), ”Uigurische Sprachdenkmäler’den Beş Mektup”, *TDAY-Belleten* Ankara: 237-264.
- SUK: YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung uigurischer Kontrakte*, yay. haz. Juten Oda, Hiroshi Umemura, Peter Zieme, Takao Moriyasu, Osaka.
- TAŞPOLOT, Sadıkov, Bakıt ŞARŞEMBAYEV (2011), *Manas Destanı: Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TatRS: *Tatarsko-russkiy slovar’*, Moskva 1966.
- TDAA: LI, Yong-Söng (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Ankara.
- TDBUÜ: TEKİN, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınları, Ankara.
- TMEN: DOERFER, Gerhard (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen I-V*, Wiesbaden,

- TrkmRS: BASKAKOV, N. A., B. A. GARRIEV, M. Ya. HAMZAYEV (1968), *Türkmençe-Rusça Sözlük*, Moskva.
- TSa: VASILIEV, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca* (Yakutça), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS VI: XIII. *Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1972). Cilt VI, U-Z. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TUGUŞEVA, L. Yu. (2013), *Uygurskie delovie dokumentı X-XIV vv. iz vostočno-go turkeстана*, Moskva.
- TUNA, Nedim Osman (1972), "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler" *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul: 209-250.
- TUNA, Nedim Osman (1976), "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler" *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, İstanbul: 281-314.
- TuvRS: TENİŞEV, E. Rahimoviç (1968), *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva
- TuW: ÖLMEZ, Mehmet (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen, Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle*, Wiesbaden.
- UW: RÖHRBORN, Klaus (1977-1996), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a -ärjäk 1-6*, Wiesbaden.
- UZED: DIRKA, William (2005), *Uzbek English Dictionary*.
- VIETZE, Hans Peter (1988), *Wörterbuch Mongolisch-Deutsch*, Leipzig.
- YakRS: SLEPTSOV, P. A (1972), *Yakutsko-russkiy slovar'*, Moskva.
- YUTS: NECİP, Emir N. (1993), *Yeni Uygur Türkçesi*, Çev. İklil Kurban, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZIEME, Peter (1981), "Research on Uigur Documents since 1975", *Journal Asiatique* 269, s. 55-61.

**ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİNDEN KLASİK OSMANLI
TÜRKÇESİNE BİRLEŞİK FİİL TERCİHİ:
KÂBUSNÂME ÇEVİRİSİ ÖRNEĞİ**

**THE PREFERENCE FOR THE COMPOUND VERB
FROM THE OLD OGHUZ TURKISH TO THE
CLASSICAL OTTOMAN TURKISH: THE CASE OF
THE TRANSLATION OF KÂBUSNÂME**

*Perihan ÖLKER**

I. Giriş

Oğuzların İran üzerinden Anadolu'ya ve Balkanlara yönelişinin 10. yüzyılın sonlarında ve 11. yüzyılın başlarında başladığını ve sonraki birkaç yüzyıl boyunca da çeşitli sebeplere bağlı olarak devam ettiğini bilmekteyiz. Büyük kitlelerin göçünün durağanlaşmasından sonra, daha küçük kitlelerin göçü ve münferit göçler sonraki dönemlerde de sürmüştür. Bu vakiya paralel olarak Oğuzcanın söz varlığında da zaman zaman hareketlenmeler olmuştur (Öztürk, 2013: 2146). 12. yüzyıldan itibaren yazı dili olarak gelişmeye başlayan Oğuz Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi) çeşitli safhalardan geçerek günümüze gelmiştir. Türklerin her din değiştirme safhasında kullandıkları alfabeyi de değiştirmesiyle birlikte gelen tercüme faaliyetleri, Türkçenin ağızlarının yazı dili olarak gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Türkler, benimsediği dinî inancı ve inancın getirdiği kültürü daha iyi öğrenmek ve anlamak amacıyla tarih boyunca öncelikle tercüme geleneğine başvurmuştur. Oğuz Türkçesi de tercüme faaliyetleri üzerinden gelişip müstakil bir yazı dili olarak 12. yüzyıldan günümüze ulaşmıştır. Bu doğrultuda gelişen tercüme geleneğinin dikkati çeken temsilcilerinden biri de *Kâbusnâme* tercümeleri olmuştur. Fars edebiyatının önemli eserlerinden biri olan *Kâbusnâme*, Emir Unsuru'1 Maâlî Keykâvus bin İskender bin Kâbûs bin Veşmgir tarafından 1082 yılında yazılmıştır ve Türkçeye pek çok kez tercüme edilmiştir. Kırk dört babdandır oluşan *Kâbusnâme*;

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, pakkus@selcuk.edu.tr

ahlak ve muâşeret kurallarını ele alan, zamanında büyük rağbet görmüş, kıymetli bir eserdir.

Kâbusnâme, Eski Anadolu Türkçesi döneminde farklı mütercimler tarafından altı kez Türkçeye tercüme edilmiştir: 1. Mütercimi bilinmeyen ilk çeviri, 2. Şeyhoğlu Sadrüddin çevirisi, 3. Akkadioğlu çevirisi, 4. Bedr-i Dilşad'ın manzum çevirisi: *Murad-nâme*, 5. Mercüme Ahmed çevirisi, 6. Mütercimi bilinmeyen ikinci çeviri (Doğan, 2011: 21).

Kâbusnâme'nin en tanınmış çevirisi; II. Murad adına, Mercüme Ahmed b. İlyas tarafından 1431/32 tarihinde yapılmıştır. Mercüme Ahmed çevirisini, günümüz alfabesine aktararak sözlük ve özel adlar diziniyle birlikte Orhan Şaik Gökyay (2006) yayımlamıştır. Nazmizâde Murtaza, Mercüme Ahmed'in çevirisini Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın emriyle devrin (1705) diline göre yeniden yazmıştır. Ancak bu; yeni bir tercüme değil, Mercüme Ahmed çevirisinin bir nevi döneme uyarlanmasıdır. Nazmizâde Murtaza'nın doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda bir bilgi yoktur ancak 17. yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilebilir. Nazmizâde, Bağdat'da doğmuş ve büyümüştür. Ölümü ile ilgili ise kaynaklarda 1720, 1721 ve 1723 tarihleri geçmektedir. Buradan hareketle ortalama 70 yıllık bir ömür sürdüğünü düşünsek bu da 17. yy.ın ortaları olur. Nazmizâde, Osmanlı tarih yazarları arasında gösterilmekte olup geniş bir bilgi birikimine sahiptir. Arapça ve Farsçadan Türkçeye yaptığı eser tercümeleleriyle tanınmıştır.¹ Nazmizâde, doğduğu ve büyüdüğü yer itibarıyla dilinde Kıpçak Türkçesinin etkisini hissetmiş olmalıdır.

Nazmizâde'nin yapmış olduğu tercüme nüshalardan biri; Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi yazmaları arasında, 1323 demirbaş numarasıyla kayıtlı olup *Terceme-i Kâbüsnâme-i Kitâb* başlığını taşımaktadır. Harekesiz nesih yazı stiliyle kaleme alınmış olan eser, 151 varaktan müteşekkildir. Eserin son sayfasında, “sene 1117 mâh-ı safer 22” (15 Haziran 1705) tarihi açıkça belirtilmektedir. Nazmizâde, eserinde; Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın Mercüme Ahmed'in çevirisi için “Güzel bir eser olmakla birlikte artık eski Türkçedir, günümüz Türkçesine aktarılırsa daha faydalı ve güzel olur.” diyerek kendisini görevlendirdiğini anlatmaktadır:

1Bağdād dārü's-selām muhâfız-ı gayyür ve nigebân-ı cesûra nazm nâm-dâr-ı vüzerâ-i 2Âşaf der Rüstem-efgen kâhramân hecâ ve nerjîmân-ı zamân ki rüyına ider çarh-ı 3berjîn şad-tahşîn ider okunur nâşiyesinde suhf-ı haber 'ayân-ı merâhim-güster 'âlî 4güher hüsnü'l ahlâk dilber-i âfâk u sûtün cihân-ârâ vezjir Hasan Pâşâ 5ilâ rahmeti'llah hazretleriniñ nüsha-i mezkûr-ı manzûr 'ayn-ı dakîka münâsibi 6olup şarf-ı Türki-yi kadîm olmağla bu zamânede

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Karataş, *Nazmi-zâde Murteza, Gülşen-i Hulefâ, Bağdat Tarihi 762-1717, Tahlil ve Metin Tenkidi*, TTK Yay., Ankara 2014.

müsta‘mel ve meşhür⁷ olan Türkiye cümbân olmayup dil-pesend ve fâidemend olmamağla tekrâr⁸ taşhîh ü tenkîh olunup zamân-ı ehl-i zamâniye mu‘tâbık ve fehm-i hâş u ‘âmmeye⁹ muvâfık Türkî ile tecdid olunur ise metrük iken ‘âleme mergûb¹⁰ ve endâhte-i zâviye-i nisyân iken ma‘lûb olur idi diyü tecdid ü¹¹ tesvîdin bu fakîr-i kalîlî ‘l-bizâ‘a ve kesrî ‘l-izâe murteziyyü ‘l-meşhûr nazmî¹² zâde dâ ‘îlerine işâret buyurmalarıyla işâretlerin ‘ayn-ı beşâret¹³ bilüp makbûl-i bârgâh-ı perverdigâr ve mergûb kılup şîğâr u kibâr olmak¹⁴ ricâsıyla ‘ibârât-ı vâziha ile ârâste vü sehv ü ha‘tâya özl-hâste¹⁵ tahrîrine mübâşeret ü tesvîdine mübâderet olundu (3a).

II. Yöntem

Gökyay, Nazmizâde Murtaza’nın yapmış olduğu çeviri için “Nazmizâde artık kullanılmayan veya kullanılmadığını sandığı Türkçe kelimelerin yerine Arapça ve Farsça kelimeler koymak suretiyle değiştirdiği için burada yeni bir çeviri akla gelmemelidir.” (Gökyay, 2006: 15) demektedir. Ancak Nazmizâde Murtaza’nın 18 yy.ın başında Bağdat sahasında yani Kıpçak Türkçesinin mirası üzerine yerleşmiş Osmanlı Türkçesinin klasik devrinde yazmış olduğu eseri, Türk dili açısından önemli bir hazinedir. Nazmizâde Murtaza; Mercüme Ahmed’in çevirisini yenileyerek kaleme alırken sadece Türkçe kelimeler yerine Arapça veya Farsça kelime yerleştirmemiş, zaman zaman Arapça veya Farsça kelimelerin yerine başka bir Arapça veya Farsça kelime yerleştirmiş, hatta Türkçe pek çok kelimenin yerine başka bir Türkçe kelime de kullanmıştır.

Çalışmamıza; Kütahya Vahid Paşa yazmaları arasında, 1323 demirbaş numarasıyla kayıtlı Nazmizâde Murtaza çevirisindeki ilk on babı okuyup çeviri yazı alfabetiyle aktararak başladık. Bu da 150 varak ve 44 babdan müteşekkil olan eserin üçte birine tekabül etmiştir. Böylece örnekleme metodu esasına uygun olarak Orhan Şaik Gökyay’ın hazırlamış olduğu Mercüme Ahmed çevirisinden ilk on babı yaptığımız aktarımla karşılaştırma imkânı bulduk. Nazmizâde Murtaza, çevirisini yaparken Mercüme Ahmed’in çevirisindeki anlama sadık kalarak kimi zaman dil açısından epeyce uzaklaşmış kimi zaman da büyük ölçüde Mercüme Ahmed’in çevirisine bağlı kalmıştır. Nazmizâde, bilhassa söz varlığı ve dil bilgisi açısından dikkate şayan değişiklikler gerçekleştirme yoluna gitmiştir. İncelememizin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için, Nazmizâde çevirisinden verdiğimiz örneklerde varak ve satır numarası belirtilmiş ancak Gökyay’ın çalıştığı Mercüme Ahmed çevirisinde varak ve satır numarası bulunmadığı için kitap sayfası verilmesi yoluna gidilmiştir.

İki eser arasındaki farklılıkları ana hatlarıyla şu şekilde tasnif edebiliriz:
1. Söz varlığındaki farklılıklar. 2. Şekil farklılıkları.

Tek bir çalışma içerisinde bütün bu farklılıkların değerlendirilmesinin mümkün olamaması nedeniyle daha özel bir konu olan birleşik fiillerde meydana gelen değişiklikleri ele alacağız. Bilhassa birleşik fiillerdeki temel unsur ve yardımcı unsur, her iki eserde de dikkati çekecek şekilde farklılık göstermektedir. Mercüme Ahmed çevirisinden Nazmizâde Murtaza çevirisine baktığımızda bazı birleşik fiillerde isim unsuru aynı kalmışken yardımcı fiil başka bir yardımcı fiile dönüşmüştür yahut hem isim unsurunun hem de fiil unsurunun değiştiği örnekler mevcuttur. Örneğin Mercüme Ahmed’de **hâ-sıl kıl-** şeklinde geçen birleşik fiil, Nazmizâde Murtaza’da **tahsîl it-** şeklinde karşılanabilmiştir veya Mercüme Ahmed’de **yavî kıl-** şeklinde geçen birleşik fiil, Nazmizâde Murtaza’da **zâyi it-** şeklinde görülmüştür yani -aynı anlamı karşılamakla birlikte- birleşik fiilin hem isim unsurunun hem de fiil unsurunun değiştiği örnekleri Nazmizâde Murtaza’nın çevirisinde görebiliyoruz. Aşağıdaki örnekte ve metin boyunca kullanılan tüm örneklerde, Nazmizâde Murtaza çevirisinden varak ve satır numaraları, Mercüme Ahmed çevirisinden ise Orhan Şaik Gökyay’ın hazırlamış olduğu çalışmanın sayfa numarası parantez içerisinde örneklerin yanında verilmiştir:

İsim Unsurunun Değişip Yardımcı Fiilin Değişmediği Örnekler

MA	NM
tasası ve ağırlığı sende dahi artuk olur (47)	ğam u güşşası sende dağı ziyâd olur (20b/4)
senden aşağıya güç etme, dâd eyle (47)	senden alcağa güç itme ‘adl eyle (20a/4)
Âdem’i durutsa, bir uğurdan fena etse (32)	Âdemi halk idüp birden efnâ itse (8b/17)
mualece edenden ilmi ve hikmeti artuk ola (57)	‘ilâc iden hekimden üstâd dağı olursa (29b/2)

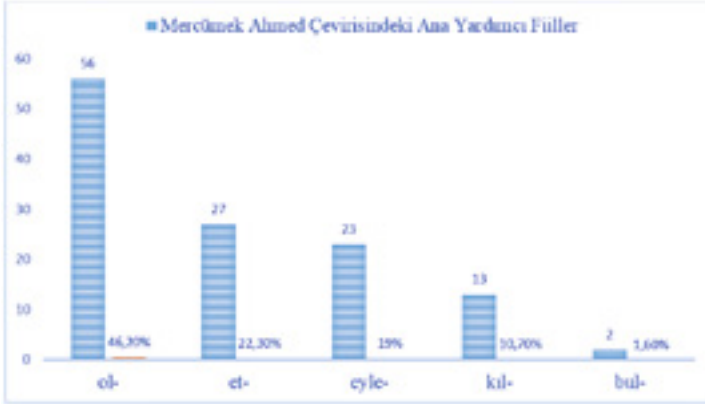
Hem İsim Unsurunun Hem de Yardımcı Fiilin Değiştiği Örnekler

MA	NM
dilersen ki emeğin vele gitmeye (69)	dilersen emegin zâyi’ olmaya (38b/1)
hünersiz kişinin hiç kimseye assısı değmez (45)	hünersiz kişinin bir kimesneye fâyidesi olmaz (18a/5)
kendine koma, örsele, kulluğa tut , dindendirme (53)	anı hâline koma hizmet itdür dindendirme (25a/10)

Ancak isim unsuru aynı kalarak fiil unsurunun değiştiği örnekler, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Oğuz Türkçesi için yardımcı fiilin kullanım tercihinin hangi yöne doğru ilerlediğine dair bilgiyi daha açık ve doğru bir şekilde verecektir. Bu nedenle çalışmamızı, yalnızca isim unsurunun aynı kaldığı ancak yardımcı fiil unsurunun değiştiği birleşik fiiller üzerinden yürüteceğiz; kapsa-

mı da incelemenin daha sağlıklı yapılabilmesi amacıyla ana yardımcı fiillerle sınırlı tutacağız. Böylece 15. yüzyılın ilk yarısından 18. yüzyılın başına kadar birleşik fiiller hususunda Oğuz Türkçesindeki değişimin yönünü *Kâbusnâme* örneği çerçevesinde tespit etmeye çalışacağız.

III. *Kâbusnâme* Çevirisinde Ana Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller

1. ŞEKİL

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere Mercüme Ahmed'de incelemeye dâhil edilen bölümde adı geçen yardımcı fiillerle kurulmuş 121 birleşik fiilden 56'sı *ol-*, 27'si *et-*, 23'ü *eyle-*, 13'ü *kıl-*, 2'si *bul-* yardımcı fiilleriyle kurulmuştur. Yaklaşık olarak *ol-* fiilinin Mercüme Ahmed'de, % 46, *et-* fiilinin % 22, *eyle-* fiilinin % 19, *kıl-* fiilinin % 13, *bul-* fiilinin % 2 oranlarında yer kapladığı görülmektedir.

2. ŞEKİL

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere Nazmizâde Murtaza'da incelemeye dâhil edilen bölümde adı geçen yardımcı fiillerle kurulmuş 329 birleşik fiilden 105'i *ol-*, 191 *it-*, 29'u *eyle-*, 1'i *kıl-*, 3'ü *bul-* yardımcı fiilleriyle kurulmuştur. Yaklaşık olarak Nazmizâde Murtaza'da, *it-* fiilinin % 58, *ol-* fiilinin % 32, *eyle-* fiilinin % 9, *kıl-* fiilinin % 0,3, *bul-* fiilinin % 1 oranlarında yer kapladığı görülmektedir.

kıl-, *et-* / *it-*, *eyle-* fiilleri, Eski Türkçeden günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak *eyle-* 10. yüzyılda *Altun Yaruk*'ta ilk kez görülmüş ve yine ilk kez *Kısâsü'l-Enbiyâ*'da 14. yüzyılda yardımcı fiil olarak kullanılmıştır (Herkmen, 2010: 247). İt- Karahanlı Dönemi'ne kadar *yap-*, *et-*, *düzenle-*, *süsle-*, *beze-* anlamlarında asıl fiil olarak kullanılmış; Karahanlı Dönemi'nde bu anlamların yanı sıra yardımcı fiil hüviyetine de kavuşmuştur (Ölker, 2015: 550). *kıl-* fiili de Eski Türkçe döneminde asıl fiil olarak kullanılmışken bunun yanı sıra yardımcı fiil olarak da kullanılmaya başlamıştır.

Esas konumuzun isim unsurunun aynı kalırken ana yardımcı fiil unsurunun değiştiği örnekler olması doğrultusunda incelememizi *kıl-*, *it-*, *eyle-* fiilleriyle sınırlandırmamız zaruri bir hâl almıştır çünkü çalışma kapsamında sadece ana yardımcı fiillerden bu üçünde bahsi geçen değişiklik söz konusudur.

kıl- yardımcı fiili

Mercüme Ahmed çevirisindeki isim unsuru değişip fiil unsurunun aynı kaldığı karşılıklı altı örnekte *kıl-* fiili, Nazmizâde Murtaza çevirisinde dört yerde *it-*, iki yerde *eyle-* fiiline dönüşmüştür.

MA	NM
kıl-	it-
kemal yüzün gözükmüş ola, râzını sakla, âşikâre kılma (70)	yüzi göstermeyenlerden râzını gizle âşikâr itme (38b/16)
Hicaz'dan döndüm, mülküne geldim, yine gaza kılmaya arzu ettim (59)	Hiçâzdan girü mülkime geldüm yine ğazâ itmegi arzu itdüm (30b/1)
sen dahi kabul kılasın ve bununla amel edersen (24)	sen dahi kabül idüp bunuñla 'amel idesin (4b/1)
bayları dahi Hak Teâlâ padişah kılıptur yoksullar içinde (40)	ğañileri pâdişâh itmişdür yoksullar içinde (14b/2)
kıl-	eyle-
Hak Teâlâ beni kendi lütfundan evine davet kıldı , gel diye (39)	Hâk Ta'âlâ beni kendü lütfından ivine gel diyü da'vet eyledi (14a/4)
dini ve dünyayı harap kılmayasın (35)	dîñ ve dünyâñı harâb eylemeyesin (11a/8)

it- ve *eyle-* fiillerinin Oğuz Türkçesi tarafından fazlaca benimsenmiş ve yaygın şekilde kullanılmış olduğu alanla ilgili pek çok çalışmada kaleme alınmıştır (Ölker, 2015; Herkmén, 2010). Burada *kıl-* fiilinin yerini, *it-* ve *eyle-* fiiline bırakmış oluşu durumu desteklemektedir.

kıl- fiilinin isim unsuru, iki örnekte Farsça (“aşikâre”, “padişah”) iken dört örnekte Arapçadır.

eyle- Yardımcı Fiili

Mercümeğ Ahmed çevirisinde, 20 yerde *eyle-* yardımcı fiilinin isim unsurunun aynı kalarak yine Nazmizâde Murtaza’da karşılıklı olarak 14 örnekte *it-* yardımcı fiiline dönüştüğünü görüyoruz.

MA	NM
<i>eyle-</i>	<i>it-</i>
hemendem ki işitti, <u>ah eyledi</u> , tahtından aşağı indi (48)	haberî işidicek <u>ah idüp</u> tahtından aşağı düşdi (21a/15)
velî ol sözle tezcek <u>amel eyleme</u> (64)	lakîn anuñla tîz ‘ <u>amel itme</u> (34b/5)
padişahın sözleriyle bize <u>amel eylemek</u> vaciptir (66)	pâdişâh sözleriyle ‘ <u>amel itmek</u> eyyüdüdür (36b/5)
senin sözünle <u>amel eyleveler</u> (70)	senüñ sözünle ‘ <u>amel ideler</u> (38b/15)
Nuşirevan’a <u>arz eylediler</u> (56)	Nuşîrevân ‘ <u>arz u ihbâr itdiler</u> (28a/14)
şükranesine seni malımdan <u>azad eyledim</u> (63)	şükranesi mâlumdan seni <u>âzâd itdüm</u> (33b/1)
<u>cehd eyle</u> ki tenini kâhil öğretmeyesin (52)	<u>cehd it</u> ki kâhil ve ‘âciz olmayasın (25a/7)
<u>cehd eyle</u> ki seni âkıl kişiler öge (54)	<u>cehd it</u> seni ‘âkıl kimesneler medh ide (26b/12)
nakkaşlığı yüzünden <u>fıkr eyleme</u> (29)	nakkaşlığı tarîkından <u>fıkr itme</u> (6b/7)
<u>fıkr eyledim</u> ki ben öldüğümden sonra (66)	<u>fıkr itdüm</u> ki ben vefât itdükde (36b/15)
kendi nefsine adleyle, <u>güç eyleme</u> (68)	kendü nefsiñe ‘adl ile <u>güç ve zor itme</u> (37a/16)
ol yerde ki söz yeri değıldir, sözünü <u>harc eyleme</u> (63)	sözün yiri olduğı zamânda sözi bî-hâşıl <u>harc itme</u> (33b/12)
Hak Teâlâ kullarını <u>iki bölük eylediğine</u> (40)	Hak Ta‘âlâ kullarını <u>iki bölük itdün</u> (14b/6)
nâsipas kişiye <u>iyilik eyleme</u> (47)	nâ-sipâs bir kişiye <u>eyyülik itme</u> (20a/7)
<u>iyilik eylemek</u> top elinden gelmese (47)	<u>eyyülik itmek</u> elünğden gelmez ise (20a/9)

eyiliği eyle suya bırak (49)
 tenin sana **râm eyleyesin** (53)
 böyle yemek bedeni **zayıf eyler** (77)
 anın emeğin **zayı eyleme** (51)
 bu kitapta **zıkr eyledim** (66)

eyyülik it itmegi şuya bırak (22a/6)
 bedenî şaya **râm idesin** (25a/14)
 böyle yimek bedeni **za'îf idüp** (43a/7)
 anuñ emegin **zâyi' itmeye** (23a/15)
 bu kitâbda **zıkr itdüm** (36b/3)

Fiilin isim unsuru bir örnekte ünlem (ah), iki örnekte (*azad, râm*) Farsça, üç örnekte (*güç, iki bölük, iyilik*) Türkçe, kalan sekiz örnekte ise Arapçadır.

Et-/İt- Yardımcı Fiili

MA

et-

ol tevarih yadgâr kaluptur **cehd et** (24)
 filcümle kalanın buna göre **kıyas et** (39)
 bakisin buna göre **kıyas etmek gerek** (52)
 yavuz işine **tevbe etti** (63)

et-

düşünü **arz etti** (62)
 kalanın dahi böyle **kıyas etmek gerek** (46)
 hikâyet şöyle **rivayet ederler ki** (72)
 edin-
 iyi huyu ve kişiliği **pişe edin** (54)
 edin-
 tatlı dille söylemeyi **âdet edinesin** (46)

NM

eyle-

ol târih yâdigâr kalmışdır **cehd eyle** (4b/6)
 fi'l-cümle bākışin aña **kıyās eyle** (13a/14)
 bākışin bundan **kıyās eyle** (24b/13)
 ol fi'il-i kabihden **tevbe ve istiğfâr eyledi** (33b/1)

olun-

rüyâ '**arz olunduğda** eytdi (33a/1)
 bākışi bunlar **kıyās olunur** (19a/8)
 hikâyet şöyle **rivâyet olunur ki** (39b/9)
 kıl-
 güzel huyları **pişe kıl** (26b/10)
 eyle-
 şîrin lisân ile kelâm söylemegi '**âdet eyleyesin** (19a/11)

et- fiilinin kullanım oranına göre çok düşük sayıda bir değişiklik yaşadığını görüyoruz. Bu da zaten yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi Oğuz Türkçesinin *et-* fiilini kuvvetle sahiplenmesinden kaynaklanmaktadır.

et- fiili üç örnekte *eyle-*, üç örnekte de *olun-* fiiline yerini bırakmıştır. Edilgen çatıdaki şekli olan *edin-* ise bir örnekte *kıl-*, bir örnekte de *eyle-* fiiline yerini bırakmıştır. Sadece bir örnekte isim unsuru Farsça ("pişe") iken kalan diğer örneklerde isim unsuru Arapçadır.

IV. Nazmizâde Murtaza çevirisinde, isim unsurunun aynı kalıp fiil unsurunun değişmesi

İsim unsuru değişmeyip fiil unsuru Mercüme Ahmed ve Nazmizâde Murtaza çevirilerinde karşılıklı değişen örnekleri, buraya kadar yapmış olduğumuz inceleme neticesinde yardımcı fiiller açısından ortaya koyduk. Ancak Nazmizâde Murtaza çevirisinde karşılıklı olmamakla birlikte başka örneklerde fiil unsurunun değişmediği kullanımlar da görülmektedir yani farklı cümlelerde Mercüme Ahmed'in çevirisindeki fiil unsurlarının da Nazmizâde Murtaza'da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki Mercüme Ahmed'deki "**cehd eyle** ki tenini kâhil öğretmeyesin (52)" cümlesindeki *eyle-* yardımcı fiili, Nazmizâde Murtaza'da "**cehd it** ki kâhil ve 'âciz olmayasın (25a/7)" şeklinde *it-* yardımcı fiiline dönüşmüştür. Ancak Mercüme Ahmed çevirisindeki başka cümlelerde "ol tevarih yadgâr kaluptur **cehd et** (24)" örneğindeki *et-* fiili, Nazmizâde Murtaza'da "ol târih yâdigâr kalmıştır **cehd eyle** (4b/6)" cümlesinde görüldüğü gibi *eyle-* fiiline dönüşebilmiştir.

âdet:

"Alışkanlık, huy" anlamındaki Arapça âdet kelimesinin karşılıklı olarak aşağıdaki şekilde kullanıldığını görüyoruz:

MA	NM
tatlı dille söylemeyi âdet edinesin (46)	şîrîn lisân ile kelâm söylemeği ' âdet eyleyesin (19a/11)

Bununla birlikte Nazmizâde çevirisinde '**âdet it-** / **idin-** şeklinin üç yerde, '**âdet eyle-** şeklinin ise tek bir yerde -sadece yukarıdaki örnekte- kullanıldığını görmekteyiz.

'amel:

Arapça "iş, hareket" anlamlarına gelen '*amel* kelimesinin karşılıklı olarak aşağıdaki şekilde kullanıldığını görmekteyiz:

MA	NM
velfî ol sözle tezcek amel eyleme (64)	lakin anuñla tîz ' amel itme (34b/5)
padişahın sözleriyle bize amel eylemek vaciptir (66)	pâdişâh sözleriyle ' amel itmek eyyüdüdür (36b/5)
senin sözünle amel eyleyeler (70)	senüñ sözünle ' amel ideler (38b/15)

Ancak bu örneklerin dışında Nazmizâde Murtaza çevirisinde '*amel eyle-* şeklinin bir kez, '*amel it-* şeklinin altı kez kullanıldığını belirlemiş olmaktadır.

arz:

“Sunmak” anlamına gelen Arapça *arz* kelimesinin Mercüme Ahmed çevirisinde de *et-* ve *eyle-* fiilleriyle kullanıldığı görülmektedir:

MA

Nüşirevan’a **arz eylediler** (56)
düşünü **arz etti** (62)

NM

Nüşirevân **‘arz u ihbâr itdiler** (28a/14)
rüyâ **‘arz olundukda** eytdi (33a/1)

Bununla birlikte Nazmizâde Murtaza çevirisinde **‘arz it-** üç kez, **arz eyle-** bir kez kullanılmıştır.

cehd:

Arapça “çalışma, gayret etme” anlamlarına gelen *cehd* kelimesinin yanına Mercüme Ahmed çevirisinde *eyle-* fiilini alırken Nazmizâde çevirisinde hem *eyle-* hem de *it-* fiillerini yanına aldığını görebiliyoruz:

MA

ol tevarih yadgâr kaluptur **cehd et** (24)

cehd eyle ki tenini kâhil öğretmeyesin (52)

cehd eyle ki seni âkıl kişiler öge (54)

NM

ol târih yâdigâr kalmışdır **cehd eyle** (4b/6)

cehd it ki kâhil ve ‘âciz olmayasın (25a/7)

cehd it seni ‘âkıl kimesneler medh ide (26b/12)

Öte yandan Nazmizâde Murtaza çevirisinde incelediğimiz bölümlerde, yirmi yerde **cehd eyle-** karşımıza çıkarken sadece dört yerde **cehd it-** örneğine tesadüf etmekteyiz.

iyilik:

Türkçe *iyilik* kelimesinin birleşik fiil şeklinde karşılıklı olarak aşağıdaki şekilde kullanıldığını görmekteyiz:

MA

nâsipas kişiye **iyilik eyleme** (47)

iyilik eylemek top elinden gelmese (47)

NM

nâ-sipâs bir kişiye **eyyülik itme** (20a/7)

eyyülik itmek elünden gelmez ise (20a/9)

Ancak Nazmizâde Murtaza çevirisinde **eyyülik eyle-** iki kez, **eyyülik it-** on bir kez kullanılmıştır.

kıyas:

“Benzetme, örnekseme” anlamındaki Arapça *kıyas* kelimesinin Mercüme Ahmed’de *et-* fiili ile kullanılırken Nazmizâde çevirisinde *eyle-* ve *olun-* fiilleriyle kullanıldığı görülmektedir:

bakisin buna göre **kıyas etmek gerek** bākışin bundan **kıyās eyle** (24b/13)
(52)

kalanın dahi böyle **kıyas etmek gerek** bākışı bunlar **kıyās olunur** (19a/8)
(46)

Bununla birlikte Nazmizâde Murtaza çevirisinde ***kıyās eyle-*** şeklinin üç kez, ***kıyās it-*** şeklinin iki kez kullanıldığı görülmektedir.

pîşe:

“Alışkanlık, huy” anlamındaki Farsça *pîşe* kelimesinin karşılıklı olarak aşağıdaki şekilde kullanıldığını görüyoruz:

iyi huyu ve kişiliği **pîşe edin** (54) güzel huyları **pîşe kıl** (26b/10)
Murtaza çevirisinde bir kez geçen ***pîşe kıl-*** şeklinin yanı sıra, ***pîşe eyle-*** şekli de bir yerde kullanılmıştır.

râm:

“İtaat etmek” manasında Farsça *râm* kelimesinin karşılıklı olarak aşağıdaki şekilde kullanıldığını görmekteyiz:

MA	NM
tenin sana <u>râm eyleyesin</u> (53)	bedeñi saña <u>râm idesin</u> (25a/14)

Ancak Nazmizâde çevirisinde ***râm it-*** şeklinin iki kez, ***râm eyle-*** şeklinin de bir kez kullanıldığı görülmektedir.

tevbe:

Arapça *tevbe* kelimesinin karşılıklı olarak aşağıdaki şekilde kullanıldığını görüyoruz:

MA	NM
yavuz işine <u>tevbe etti</u> (63)	ol fi‘il-i kabîhden <u>tevbe ve istiğfâr eyledi</u> (33b/1)

Nazmizâde Murtaza çevirisinde ***tevbe ve istiğfâr eyle-*** şeklinin iki kez, ***tevbe it-*** şeklinin ise bir kez kullanıldığını görmekteyiz.

zıkr:

“Söylemek” anlamına gelen Arapça *zıkr* kelimesi, karşılıklı olarak aşağıdaki şekilde kullanılmıştır:

MA	NM
bu kitapta <u>zıkr eyledim</u> (66)	bu kitâbda <u>zıkr itdüm</u> (36b/3)

Ancak Nazmizâde Murtaza çevirisinde *zıkr it-* üç kez, *zıkr eyle-* iki kez kullanılmıştır.

V. Değerlendirme ve Sonuç

Mercüme Ahmed çevirisindeki birleşik fiil sayısı 121 iken Nazmizâde Murtaza çevirisinde bu sayının 329'a çıkmış olması dikkati çekmektedir. Kuşkusuz bu farklılık, Mercüme Ahmed çevirisindeki 182 basit veya türemiş fiilin Nazmizâde Murtaza çevirisinde birleşik fiille karşılanmış olmasıyla da bağlantılıdır. İki eser arasındaki birleşik fiil oranındaki farklılık iki sebeple açıklanabilir: Bunlardan birincisi, iki çeviri arasındaki kaynak farklılığıdır. Mercüme Ahmed; eserini doğrudan yabancı bir dilden, Farsçadan çevirdiği için yabancı dildeki kelimenin Türkçe karşılığını en sade dille, aklına ilk gelen kelimeyle Eski Anadolu Türkçesine bağlı kalarak karşılamıştır. Nazmizâde Murtaza ise Türkçe olan bir eseri, yaşadığı devre uyarlama çabası içerisindedir. Bir bakıma dil içi aktarım yapmıştır. Mercüme Ahmed'in yapmış olduğu çeviridir ancak Nazmizâde Murtaza'nın yapmış olduğu bir dil içi aktarımdır. Bu durumda Nazmizâde, kendi üslubunu dâhil ederek aktarımda birleşik fiilleri basit veya türemiş fiillere göre tercih etmiştir.

İkinci sebep ise Klasik Osmanlı Türkçesinin söz varlığıdır. Osmanlı Türkçesi, kendiliğinden mutantan bir hâl almamıştır. Şair ve yazarlar, kendiliğinden ağır bir dili tercih etmemiştir. Devrin temayülü olmakla birlikte, devlet erkânı özellikle böyle bir üslubu desteklemiştir. Büyük bir imparatorluğun dili de ağırdalı olmalıdır. 18. yüzyılda Nazmizâde'nin Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın emriyle ona ithafen yazdığı eseri de elbette ki ağır bir üsluba, ağır bir dile sahip olmalıdır. Arapça ve Farsça kelimelerin yoğunluğunun artışına bağlı olarak birleşik fiil oranı da artmıştır. Yabancı bir kelimenin yanına eklenen yardımcı fiil, dili hem daha betimleyici hem de daha süslü bir hâle getirmekte ve bunun yanı sıra yabancı kelime yoğunluğunu da sağlamaktadır. Bu nedenle de Eski Anadolu Türkçesi dönemine nazaran Osmanlı Türkçesi Dönemi'nde birleşik fiil kullanım oranı çok daha fazladır.²

Ol- fiilinin Mercüme Ahmed'de kullanım oranı yaklaşık % 46 iken Nazmizâde'de % 32;

² Öyle ki bazı araştırmacılar, isim+yardımcı fiil unsuru şeklinde bir ifadenin doğru olmadığını bu şekildeki yapıların yabancı kelimenin Türkçeleşmesi amacıyla yardımcı fiilin ek gibi kullanılarak yani yabancı kelimenin kip eki alır hâle getirilmesini sağlamak amacıyla ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öner, "Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 3, S 1, Ankara 2006, s. 60-76; Turgut Baydar, "İsim+Yardımcı Fiil Şeklinde Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 49, Erzurum 2013, s. 55-66.

İt- fiili, Mercüme Ahmed’de % 22 iken Nazmizâde’de % 58;

Eyle- fiili, Mercüme Ahmed’de % 19 iken Nazmizâde’de % 29;

Kıl- fiili, Mercüme Ahmed’de % 11 iken Nazmizâde’de % 0,3 şeklindedir.

Ol- fiili, “Bir varlığın ortaya çıkmasını, mevcudiyetini anlatan başlama ve süreklilik kılımlarına sahip esas fiil hâlinde cevher fiili görevi yanında ad+yardımcı fiil yapılarında; cümlede birleşik fiilin öznesi durumundaki varlığın birleşikteki adın gösterdiği varlık (nitelik, durum) hüviyetini kazanmasını, edinmesini ya da süreklilik kılımlarında birleşikteki adın gösterdiği varlık hüviyetindeki hâlinde veya o varlıkla donanmış hâlde bulunmasını bildirmek işlevleriyle karşımıza çıkar” (Karabeyoğlu, t.y.: 109). **Ol-** fiilinin Mercüme Ahmed’de yaklaşık % 46 oranında kullanılırken Nazmizâde’de % 32 oranında olmasının kanaatimizce iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi **ol-** fiilinin aynı zamanda cevher fiili olabilme özelliğinin bulunmasıdır. Deny, **ol-** fiilinin birleşik fiillerde yardımcı olarak az kullanıldığını belirterek cevher fiili olarak kullanılmasına dikkati çekmektedir (Deny, 2012: 450). Bu da Klasik Osmanlı Türkçesi Dönemi eseri olan Nazmizâde çevirisindeki azalmayı, tamamlanmış cümle oranının azalmasıyla da bağlantılı olarak yansıtmaktadır. İkincisi ise yazarın ya da eserin sahip olduğu üsluptur ki *Kâbusnâme*; bir siyasetname özelliğine sahiptir, doğrudan doğruya şahsa hitap ederek nasihatte bulunmaktadır. “*Et-, eyle-, yap-*, isimlerden geçişli birleşik fiil; **ol-** ve **bulun-** ise geçişsiz birleşik fiil yaparlar” (Ergin, 1993: 365). Fiilin geçişli olup nesne alabilmesi, üslubu etken kılar. Bu durumda **it-** ve **eyle-** fiilleri, bir siyasetname olan *Kâbusnâme*’nin üslubu için daha elverişlidir.

“Ad+yardımcı fiil yapılarında **kıl-** fiili, **eyle-** ve **et-** fiilleri gibi birleşikteki adla gösterilen nitelik veya durumun, birleşğin nesnesi olan varlığa yüklenmesini, edindirilmesini; nesnenin o duruma, hâle, niteliğe getirilmesini veya birleşikteki adın bildirdiği varlığı ya da varlık ile ilgili bir iş meydana getirmesini, ortaya çıkarmasını, gerçekleştirmesini anlatmak işlevleriyle yardımcı fiil görevinde kullanılır” (Karabeyoğlu, t.y.: 107). **Kıl-** yardımcı fiili, Mercüme Ahmed’in çevirisinde 13 kez yardımcı fiil olarak kullanılmışken Nazmizâde Murtaza’nın çevirisinde sadece bir kez kullanılmıştır. Ölker; “Tarihi Belli Olmayan Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinin Tarihlendirilmesinde Yeni Bir Kıstas: ‘et-/it-’ ve ‘kıl-’ Fiillerinin Kullanım Sıklığı” adlı çalışmasında, bu fiilin anlam özelliğine değinmiş ve 13. yüzyıl öncesi ile sonrasında bu fiilleri denk çift olarak belirtmiştir. **kıl-** fiili, **et-** fiilinden görece yaygın şekilde kullanılırken 15. yüzyıldan itibaren Anadolu Türkçesinde neredeyse kullanımdan düşme noktasına geldiğini açık verilerle ortaya koymuştur (Ölker, 2015). *Kâbusnâme*’den elde ettiğimiz sonuçlar, Ölker’in çalışmasında ortaya koyduğu verilerle bariz şekilde örtüşmektedir. *Kâbusnâme* tercümelerine göre de 15. yüzyıldan 18. yüzyıla

kadar Anadolu Türkçesinde *kıl-* fiili neredeyse kullanımdan düşmüştür ancak *it-* ve *eyle-* fiillerinin kullanım oranının büyük ölçüde arttığı ortaya çıkmaktadır.

“*Et-* fiili ad+yardımcı fiil yapılarında birleşikteki adla gösterilen nitelik veya durumun birleşimin nesnesi olan varlığa yüklenmesini, edindirilmesini; bu varlığın o durum içinde bulunmasını, üzerinde taşınmasını veya birleşimin öznesinin birleşikteki adın bildirdiği varlığı ya da varlık ile ilgili bir iş meydana getirmesini, ortaya çıkarmasını, gerçekleştirmesini, oluşturmasını anlatmak işlevleriyle yardımcı fiil görevindedir” (Karabeyoğlu, t.y.: 71). *İt-* fiili Mercüme Ahmed’de % 22 oranında iken fiilin Nazmizâde Murtaza’da % 58’e kadar ulaşabilmesi, Oğuz Türkçesinin yardımcı fiil olarak -yukarıda da açıklamış olduğumuz gibi- *it-* fiilini *kıl-* fiili yerine sahiplenmesiyle bağlantılıdır. Bunun yanı sıra eserin sahip olduğu üslup da yukarıda bahsi geçtiği gibi *it-* fiilinin anlamsal özellikleriyle uyumludur.

“*Eyle-* fiili, ad+yardımcı fiil yapılarında tıpkı *et-* fiili gibi birleşikteki adla gösterilen nitelik veya durumun birleşimin nesnesi olan varlığa yüklenmesini, edindirilmesini; varlığın o durum içinde bulunmasını, üzerinde taşınmasını; birleşimin öznesinin birleşikteki adın bildirdiği varlığı ya da varlık ile ilgili bir iş meydana getirmesini, ortaya çıkarmasını, gerçekleştirmesini, oluşturmasını anlatmak işlevleriyle yardımcı fiil görevinde kullanılır (Karabeyoğlu, t.y.: 74). *Eyle-* fiili; Oğuz Türkçesince geniş ölçüde benimsenmiş, *it-* fiiliyle yan yana kullanılmıştır. Ancak Nazmizâde çevirisi, bir Klasik Osmanlı Türkçesi Dönemi eseridir. Osmanlı Türkçesi tercihini *eyle-* fiilinden yana değil, *it-* fiilinden yana kullanmıştır.

Deny; *eyle-* fiilinin, *et-* fiilini sık tekrarlamamak için, edebî dilde kullanıldığını söylemektedir (Deny, 2012: 449). Gencan, “*Eylemek* sözcüğüne eski metinlerde pek sık rastlanır. Son yüzyıl içinde azalmaya, yerini *etmek* eylemine bırakmaya başlamıştır. Nedeni, bu iki sözcüğün anlamca da görevce de bir olmasında aranmalıdır.” (Gencan, 2007: 376) demektedir. 19. yüzyıl Osmanlı basın dili üzerine yapmış olduğumuz incelemede, “*ol-* fiilinin % 29,42; *et-* fiilinin % 28,22; *eyle-* fiilinin % 11,25; *kıl-* fiilinin % 3,70 oranlarında yardımcı fiil şeklinde kullanılmış olduğu” ortaya çıkmıştır (Ölker, 2016: 290). Bu çalışma doğrultusunda da ortaya çıkan durum şu ki Klasik Osmanlı Türkçesi *eyle-* yardımcı fiilinden yana olan tercihini azaltmıştır.

Yükleme kazandırdığı anlam açısından *kıl-*, *it-* ve *eyle-* fiillerinin arasında belirgin bir farklılık söz konusu değildir. Üç fiil de “bir şeyi yapmak, gerçekleştirmek” anlamlarını taşımaktadır, dolayısıyla birbiri yerine nöbetleşe kullanılmasında bir sakınca yoktur. Her ne kadar Nazmizâde Murtaza çevirisinden incelemeye dâhil ettiğimiz on bölüm içerisinde; *it-* ve *eyle-* fiillerinin kullanım oranı % 58 (*it-*) ve % 9 (*eyle-*) gibi rakamlarla bariz bir şekilde fark arz etmiş olsa da (bk. 2. Şekil) karşılıklı örnekler çerçevesinde, Nazmizâde

Murtaza çevirisinde isim unsurunun aynı kalarak fiil unsurunun gerek değişmesi gerekse Mercüme Ahmed çevirisindekiyle aynı şekilde kullanılması neticesinde *it-* ve *eyle-* fiillerinin birbirine denk bir sayıda (*it-* 30, *eyle-* 33) karşımıza çıktığını görüyoruz. Öte yandan Nazmizâde Murtaza çevirisinde, *kıl-* fiilinin artık terk edildiği de açıkça ortadadır.

Genel kullanım açısından *it-* ve *eyle-* fiilleri arasındaki kullanım oranı arasında âdeta uçurum varken (bk. 2. Şekil) karşılıklı örnekler çerçevesinde Nazmizâde çevirisinde isim unsurunun aynı kalarak fiil unsurunun değiştiği örneklerdeki kullanım oranının birbirine denk çıkması ancak bazı isimlerin özellikle bazı fiilleri tercih etmesiyle açıklanabilir. Netice itibarıyla taşıdığı anlam açısından bu fiillerin denk olduğunu belirtmiştik, öyleyse bir ismin nöbetleşe *it-* ve *eyle-* fiillerini yanına alması gayet doğaldır. Ancak bazı isimlerin daha fazla oranda *it-* ya da daha fazla oranda *eyle-* fiilini yanına alarak kullanıma girdiği anlaşılmaktadır. Nazmizâde Murtaza çevirisinde incelemelerimiz dâhilindeki bölümlerde; *âh*, *âşikâr*, *âzâd*, *fıkr*, *ğazâ*, *güç* ve *zor*, *harc*, *iki bölük*, *kabûl*, *pâdişâh*, *za'îf*, *zâyi* ' ibarelerinin incelemeye dâhil edilen bölümler kapsamında sadece *it-* yardımcı fiiliyle, *da'vet* ve *harâb* kelimelerinin ise sadece *eyle-* yardımcı fiiliyle kullanılmış olduğunu görüyoruz. Ancak sayısal oran olarak belli bir miktarın üzerinde olmadığı için, bu isimlerin yanına gelen yardımcı fiiller konusunda bir kıstas koymak uygun görünmemektedir. Bununla birlikte Nazmizâde Murtaza'da; *eyyülik eyle-* birleşik fiilinin iki kez, *eyyülik it-* fiilinin on bir kez kullanıldığını görüyoruz. Yine yirmi yerde *cehd eyle-* karşımıza çıkarken sadece dört yerde *cehd it-* fiiline tesadüf ediyoruz. Sadece bir yerde '*amel eyle-* şekli görülürken altı yerde '*amel it-* fark edilmektedir. Bu durumda Nazmizâde Murtaza çevirisinde; *eyyülik* ve '*amel* isimlerinin yanına *it-* fiilini, *cehd* isminin yanına da *eyle-* fiilini istediği ortaya çıkmaktadır. Bahsi geçen diğer isimlerde bariz bir oran farkı görülemediği için nöbetleşe kullanımın söz konusu olduğu kabul edilmelidir.

KISALTMALAR

MA: Mercüme Ahmed

NM: Nazmizâde Murtaza

KAYNAKLAR

BAYDAR, Turgut, "İsim+Yardımcı Fiil Şeklinde Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 49, Erzurum 2013, s. 55-66.

DENY, Jean, *Türk Dil Bilgisi, Modern Türk Dilbilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*, (Çevirmen: Ali Ulvi Elöve, Uyarlayan: Ahmet Benzer), Kabcacı Yay., İstanbul 2012.

DOĞAN, Enfel, Şeyhoğlu *Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi, Metin-Sözlük-Dizin-Notlar-Tıpkıbasım*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2011.

- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Kabusnâme, Keykâvus*, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.
- HERKMEN, Dilek, “‘Eyle-’ Yardımcı Fiili”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/12, Summer, 2010, s. 238-249
- KARABEYOĞLU, Adnan Rüştü (t.y.), *Türkiye Türkçesinde (ad+fiil birleşmelerinde) Yardımcı Fiiller*, Beşir Kitabevi, İstanbul.
- KARATAŞ, Mehmet, *Nazmi-zâde Murtaza, Gülşen-i Hulefâ, Bağdat Tarihi 762-1717, Tahlil ve Metin Tenkidi*, TTK Yay., Ankara 2014.
- ÖLKER, Perihan, *Tanzimat Basımının Dili*, TDK Yay., Ankara 2016.
- ÖLKER, Gökhan, “Tarihi Belli Olmayan Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinin Tarihlendirilmesinde Yeni Bir Kıstas: ‘et-/it-’ ve ‘kıl-’ Fiillerinin Kullanım Sıklığı”, *TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi)*, S 4/2, 2015, s. 546-563.
- ÖNER, Mustafa, “Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 3, S 1, Ankara 2006, s. 60-76
- ÖZTÜRK, Rıdvan, “Türkistan’dan Türkiye’ye Kelime Göçü Örneği ‘Cigi Cigi’”, *Turkish Studies*, Volume 8/9, Summer, 2013, s. 2145-2156.

PROF. DR. TEVFİK HACIYEV'İN ORTAK TÜRK DİLİ PROJESİNDE TÜRKİYE TÜRKÇESİ

*Pervin EYVAZOV**

*Toplumda her şey dilden başlar ve dilin üzerinde durur;
Allah da dünyayı, insanı dille, sözle yarattı.*

Tevfik Hacıyev

Ünlü türkolog profesör Tevfik Hacıyev kendi dilcilik araştırmalarında Türk dillerinin önemli sorunlarını bilim düzlemine getirmiş, mükemmel bilimsel araştırmalarıyla türkolojide büyük mektep yaratmıştır. Onun Türkçülük ideolojisi kapsamında Türk dillerinin öğrenilmesi yönündeki faaliyeti hem çağdaş türkolojinin konseptine çevrilmiş, hem de kendisinden sonraki nesillerin bu ideolojinin yeni doğrultularını müeyyenleşdirmesine geniş imkanlar yaratmıştır. Bu mânâda, Tevfik Hacıyev'in bilimsel yaratıcılığında önemli yer tutan, araştırmalarının merkezinde dayanan sorunlardan biri de Türkler için ortak iletişim dili - Ortak Türk Dili meselesidir. Bu, onun yaratıcılığında, sadece, bir mesele değil, Ortak Türk Dili sorunu hakkında fikirlerini yazarın ayrıca dilcilik stratejisi adlandıra biliriz.

Malumdur ki, Türk coğrafyasında ortak edebî dilin yaratılması fikrinin kurucusu ünlü Kırım-Tatar müherriri, aydını İsmail Bey Gaspıralı'dır. "Bu aşkın Mecnunu Kırım Türkü" (T. Hacıyev) İ. Gaspıralı Rus İmparatorluğu topraklarındaki Türklerin ortak dil kullanması meselesini milli ideolojik düzleme çıkararak büyük teorik bir kavram hazırlamıştır. O, bu düşüncenin mümkünüğünü bilerek yüzünü tüm Türk coğrafyasına çevirip söylemiştir: "Dilde, fikirde, işde birlik!" İ. Gaspıralı, Türklerin birliği için ortak edebî dilin oluşturulmasını önemli buluyor ve fikrini açıkça belirterek yazıyordu: "Dilsiz kişi ne ise edebî ve genel dili olmayan millet de tam şudur. En cahil, en aptal kişi buna kanaat hasıl eder; çünkü edebî lisan olmadıkça kitabet (yazı), eğitim, maarif, bilim, ünsiyeti-egliye ve hali-vücut bulmak mahaldır" (Hacıyev C II, 2012: 22).

* Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji Araştırmalar Merkezi, araştırma görevlisi. e-mail: pervin.bdu@mail.ru tel.: +994552852041

Sovyetler Birliği'nin dağılması Türk dünyası için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Beş Türk cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti. Türkiye bu beş bağımsız cumhuriyeti tanıyan ilk ülke oldu. Türk dünyasında diplomatik, ekonomik, eğitim, kültür alanlarında daha sık ve sağlam ilişkiler kuruldu.

Bütün bu ilişkiler arasında en çok dikkati çeken meselelerden biri de dil konusuydu, özellikle de Ortak Türk Dili sorunuydu. Türk dünyasında ortak bir dil kullanılabilir mi? Ortak bir yazı dili oluşturulabilir mi? Ortak bir alfabe kabul edilebilir mi? Tüm bu sorular, düzenlenen kurultaylarda, sempozyumlarda, toplantılarda müzakere edildi. Yazılar yayımlandı, bildiriler sunuldu. Büyük Öğrenci Projesi ile Türk dünyasından binlerce öğrenci Türkiye'de eğitim aldı. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü ve Dil Bilgisi kitapları yayımlandı. Daha başka pek çok yayın, etkinlik, çalışma bunlara eklenebilir.

Dikkat edilirse, bütün bu yayın, etkinlik, toplantı ve çalışmaların çoğu Türkiye merkezlidir. Türkiye dışında ortak iletişim dilini konu edinen toplantı, etkinlik, yayın ve çalışma aynı yoğunlukta ve çoğunlukta görülememektedir. Ancak Türkiye dışında bu konuda fedakarlık gösteren, tek başına bir kurumun yapa bileceği güçte araştırmalar yapan ve kendisinden sonra büyük mektep yaradan bir kişi vardı – Tefvik Hacıyev.

“T.Hacıyev bilim dünyasına dil bilimci-diyalektolog olarak geldi, fakat sonradan dil tarihçisi olarak uzmanlaştı, 70’li yıllardan sonra ise onun büyük yeteneği tek dil biliminin değil, genellikle filolojinin sınırlarını aştı ve ünlü bilim adamımız çok yönlü Türkolog çok yönlü Türkolog-Azerbaycanşinas olarak çalışmalarını sürdürdü” (Caferov 2012: 2).

Ünlü bilim adamı öteden beri Türk dünyasında ortak dil sorununu yazılarında, konuşmalarında, çalışmalarında daima gündemde tutuyordu.

Tefvik Hacıyev öncelikle meseleye dilbilim açısından yaklaşmıştır. Yazar gösteriyordu ki, genellikle, dillerin gelişme seviyesini belirlemek için **iki** kriter dikkat edilmelidir:

1. Dilin kendisinin fonetik, kelime, gramer – dil bilgisi yapısının mükemmelliğine;
2. Bu dilin taşıyıcılarının yüksek kültürel, bilimsel, siyasi ve ekonomik başarılarına sahip olmasına.

Örneğin, İngilizcenin tüm dünyada yayılması hem bu dilin kendisinin spesifik yapısı, hem de bu dilde siyasi, ekonomik, bilimsel ve kültürel başarıların hızla ötürülmesi ile bağlıdır. Tabii ki, tüm bunların arkasında hem de teknolojinin elde ettiği başarılar duruyor. İşte buna sonuç olarak, bugün

dünyamızın kazandığı yeniliklerden, aynı zamanda yeni bilgilerden haberdar olmak için herkesin İngilizce bilmek talebi ortaya çıkıyor.

Hepimize malumdur ki, şu anda İngilizce öğrenmek için yeterince hem maddi, hem de elektronik kaynaklar mevcuttur. Bilgisayara ait programların dilleri, cep telefonları, ev aletleri, internet kaynakları, bilgisayar oyunları, arama sistemleri çoğunlukla İngilizcedir. İşte bu yüzden İngilizceyi anlamayan bir insan sadece bilgisayar oyunları ve cep telefonu programları aracılığıyla bu dilin ilköğrenim kavramlarını benimsemek zorundadır. Fakat tüm küresel başarıların önünde İngilizce konuşan milletler mi duruyor? Tabii ki hayır!

Çağdaş dönemde Türk halklarının dünya düzlemine entegrasi mezkûr meseleyi bu coğrafyada da güncelliyor. Özellikle topraklarının genişliğine, nüfus çokluğuna, siyasi, ekonomik, kültürel başarılarına göre Türkiye diğer Türk devletlerinden önde olduğu için Türkiye Türkçesinin öğrenilmesi ve öğretilmesi konusu da gündeme geliyor.

Bu mânâda T.Hacıyev Türkiye Türkçesinin bugün Türk halkları arasında ne kadar yayılması ve Türk coğrafyasının ortak iletişim diline çevrilmesinde nelere sahip olmasına aydınlık getirmiştir. Yazar doğru olarak göstermiştir ki, şu anda Türkiye kendi gelişim düzeyine göre diğer Türk devletlerinden daha ileridedir ve bu liderlik onun dünya çapında pozisyonunu da etkiliyor. Türkiye Türkçesi'nin uluslararası dil gibi yayılması ve Türkler için ortak edebî dil olması da bu mezkûr mesele üzerinden geçiyor (Hacıyev II c., 2013: 153).

XX yüzyılın başlarında Türk dünyasının ünlü bilim adamı prof. dr. Bekir Çobanzade ortak iletişim dili ile ilgili şöyle yazıyordu:

“Şüphesiz, bu hususta kalkıp İstanbul şivesini veya Kazan lisanını genel olarak ve tüm türklere şamil etmek faydasızdır. İstanbul şivesinin Rusya Türk-Tatarlarının genel lisanı olması için onu çok değiştirmek ve Anadolu halk lisanına yaklaştırmak gerekir. Kazan şivesine gelince, onun inkar edilemez derecede diğer şivelere etkisi olmakla beraber, böyle bir duruma hakim olmaktan çok uzaktır”.

“Burada son söz Osmanlı Türklerindedir. Onların edebiyatı daha geniş, aydınları daha çok, basınları daha düzenli olduğundan atacakları her hangi bir adım Rusya Türk-Tatarları arasında başlamış alfabetik akınlardan hangisinin kazanacağını kesin olarak tayin edecektir” (Çobanzade 2007: 147).

Evet, aradan 90 yıl geçmiş, ama bugün Türkiye Türkçesi sadece Türkler arasında değil, tüm dünyada hızla yayılmaktadır. Hatta tüm Türkler için ortak iletişim aracına dönüşmüştür diyebiliriz. Peki Türkiye Türkçesinin daha geniş coğrafyada yayılması ve ortak iletişim dili olması ile ilgili şu anda neler yapıyor? Tefvik Hacıyev sorunun cevabını şöyle açıklıyordu:

1. Türk Dili olimpiyatları düzenleniyor, Türkçe dünyaya sevdiriliyor;
2. Uluslararası Türk Dili kurultayları düzenleniyor, Türkçenin önemli sorunları geniş Türk coğrafyasının tartışmasına veriliyor;
3. Türk Dil Kurumu ve çeşitli üniversiteler tarafından dünya çapında Türk Diline adanmış konferanslar, çalıştaylar düzenleniyor;
4. Yılda iki kez dil bayramı düzenleniyor (7-13 Mayıs ve 26 Eylül);
5. Ayrı ayrı Türk halklarının tarihi yazılı anıtlarının ve destanlarının Türkiye Türkçesine çevirisi yapılıyor;
6. Herhangi bir Türkçe - Türkiye Türkçesi» sözlükleri hazırlanıyor, bunlar da yaygın olarak kullanılmaktadır;
7. Bu istikamette çalışan farklı uzmanlar ödüllendiriliyor;
8. Türkiye'nin televizyonları artık evlerimizin misafiridir. Herkes buradaki programları rahatlıkla izleyebilir;
9. Türkiyeli iş adamları farklı ülkelerde işbirlikleri oluşturuyor ve iletişimde Türkçeyi kullanıyorlar;
10. Yaklaşık tüm Türk devletlerinde Türkiye'nin liseleri ve üniversiteleri faaliyet gösteriyor.

Görüldüğü gibi, bu gün Türk devletleri içerisinde daha geniş çevrelerde çalışmak için Türkiye'nin büyük imkanları var.

Tefvik Hacıyev Türk dünyasının büyük önderi Atatürk'ün 1933 yılında dahiyane biçimde söylediği kıymetli sözlerle fikirlerini daha açık bir şekilde anlatmaya çalışmıştır:

“Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya Macaristan gibi parçalanabilir. Ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir.

İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu arkadaşımızın idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir, hazırlanmak gerekir. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil tarihi bir köprüdür.

Köklerimizi incelemeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir” (Hacıyev 2013: 134).

Gerçekten de Atatürk'ün zamanında söylediği bu fikirlere şu anda canlı tanık oluyoruz ve gözümüz önünde giden süreçlerin dışında kalmak da mümkün değildir. Ünlü türkolog bugün Türkiye'nin yabancı ülkeler de dâhil olmak üzere farklı Türk devletlerindeki liselerinin, kolejlerinin, hazırlık sınıflarının bu dilin iletişim kapsamını genişlendirdiyini doğru kaydetmiştir:

“Bu organizasyonlarda Türkçe karşılıklı anlaşma ortamı düzenleniyor. İlk aşama olarak bu eğitim işi çok iyi sonuçlar vermektedir. Bu eğitim kurumlarındaki öğrenciler sadece birey olarak kalmıyor, her biri bir aileyi temsil ediyor. Öncelikle, bu öğrencilerin kendileri Türkiye Türkçesini aydın, bilimsel ve pratik örneklerle öğreniyorlar. Onlar evlerinde Türkiye'nin dizilerini, programlarını, televizyon kanallarını seyrediyorlar. Ailenin üyeleri anlamadıkları kelimeleri bu lise öğrencilerinden soruyor. Yani bu liseler öğrettikleri Türkçeyi her aileye dahil edebiliyorlar. Ancak Türkiye televizyonları bu okullardan daha fazlasıyla dinleyici ve izleyici kitlesini kapsamaktadır. Bu nedenle dil anlaşması konusu televizyonda daha mükemmel düzeyde kurulmalıdır” (Hacıyev 2013: 45).

Yazarın örnek getirdiği gibi, Türkiye TV'leri Azerbaycan'da, Azerbaycan'ın TV'leri ise Türkiye'de seyrediliyor. Biz Türkiye'nin bu televizyon programlarında siyasi bilgilerden, günlük haberlerden, spor yayınlarından sanatsal, nostalji filmlere kadar, Ramazan ayının gece sohbetlerine kadar her şeye ilgi gösteriyoruz. Çocuklar da, büyükler de ilgiyle izliyorlar. Büyüklerin sözlükle öğrendiklerini çocuklar çizgi filmlerinden öğreniyorlar. Biz yetişkin insanlar Anadolucanı sözlükle «yabancı» dil gibi kelime-kelime öğreniyoruz, ancak çocuklar onu ana dili gibi çizgi filmleri ile iletişimde öğreniyorlar.

Bütün Türkler arasında genel iletişim için T.Hacıyev'in önerisi, hiçbir Türkçenin varlığına dokunmadan, dünya devletlerinin yaşamış olduğu tecrübelerden yararlanarak mevcut Türk dillerinden birini götürüb onu bütün Türkler arasında ortak iletişim için kullanmaktır. “Yeni türk dili oluşturmak Donkişotluktur, bugün de aynı görüşteyim” söyleyen Tefvik Hacıyev bu noktada vaktiyle Sovyetler Birliği döneminde Rusçanın ortak iletişim dili olarak kullanılmasını örnek göstermiştir. Bir zamanlar Sovyetler Birliği döneminde Rusçanın tebliğinde önemli araçlardan biri de televizyon kanalları ve radyoydu. Doğru, o dönemde şimdiki kadar televizyon ve radyo kanallarının çoğunluğu yoktu. Ulusal TV kanalı olarak Azerbaycan televizyon kanalı ve radyosu vardı, bir de geniş kitle Rusça birkaç televizyon kanalını izleye biliyordu. Buna rağmen bir televizyon kanalı bu işi mükemmel şekilde yerine getiriyordu. Rus filmleri veya Rusça'ya çevirilmiş yabancı filmler televizyon ile yanı sıra sinema salonlarında da geniş biçimde sergileniyordu. Hatta sistem nasıl sağlam kurulmuşsa, Sovyetlerin dağılmasından sonra da bir süre televizyon kanallarının sayısının çoğalmasına rağmen yayınlanan filmlerin neredeyse hepsi Rusça

seyrediliyordu. Demek ki, Rusçanın tebliğinde televizyon kanalları yeterince vazifesini yapmıştı. Şimdi bu durumu daha etkili bir şekilde Türkiye TV'lerinin yayınlanmasında görüyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi şu anda çocuklar bir tarafa, Sovyetler Birliği'nin etkisinden yeni kurtulmuş eski nesil bile Türkçeyi rahat anlayabiliyor.

Bu konuda Türk filmleri ve dizileri daha fazla etkiye sahiptir. Sürekli aynı filmleri izleyen insanlar buradaki kelimeleri yavaş yavaş öğrenmeye başlıyor. Ancak eğitim sürecinde bu, apayrı içerik taşıyor. Şöyle ki, Türkçeden asla haberi olmayan bir yabancı bu yolla birdenbire Türkçeyi öğrenmesi asla mümkün değildir. Artık burada asıl iş öğretme yönteminin üzerine düşecek. Tabii ki, filmler üzerinden Türkçenin öğretiminde teorik seviyenin de dikkate alınması önemlidir.

Bu nedenle Türkiye Türkçesinin öğretiminde küçük filmlerin hazırlanmasını metodik olarak yapmak gerekir. Şöyle ki, Türkçeyi öğrenen bir yabancı ilk kelimeler üzerinden kavramların manasını anlaması için kısa metrajlı filmleri kullanmak uygundur. Uzun metrajlı filmler ise daha sonraki aşamaya aittir. Önce uluslararası arenada ülkeleri dolaşmış ve Türkçeye çevrilmiş filmleri göstermek daha uygun görünüyor. Bu tür filmleri önceden başka dilde seyretmiş yabancıların sonradan Türkçe izlemesi daha da etkili tesir gösterir. Bir süre sonra onun için Türk dizi ve filmlerini seyretmekte yaşadığı zorluklar da ortadan kalkacaktır.

Görüldüğü gibi, Türkiye televizyon kanalları tüm dünyaya Türk Dili derisi vermektedir. Tevfik hocamızın da söylediği gibi:

“demek ki, zamanında Türk imparatorlarının yaptığını şimdi Türkiye televizyonları yapıyor. Şimdi onlar Türkçe imparatoru görevini yerine getiriyor. Bu yüzden de Türkiye televizyonlarında ayrı ayrı Türkçelerde programlar yayınlanması için özel günlerin veya saatlerin ayırılması daha iyi bir adım olurdu. Son yıllar Azerbaycan'ın “İctimai” kanalı ile TRT AVAZ'ın birlikte televizyon projesi yüksek değerlendirilmelidir” (Hacıyev 2013: 137).

Biz Türkiye Türkçesini uluslararası dil seviyesine yükseltmek için neler yapmalıyız? T.Hacıyev soruyu şöyle cevaplıyordu: “Yine de Azerbaycan hayatından bir örnek vermek istiyorum. Bu gün halk arasında İngiliz diline büyük akış var. Sebep şu ki, İngiliz dilli iş yerleri fazladır ve insanlar o dilin peşinden ekmeğin, suyun peşinden koşar gibi gidiyorlar” (Hacıyev 2013: 139). Bu meselede ise Türkiye'nin iş adamlarının üzerine büyük görevler düşüyor. Onların Azerbaycan'da ve diğer Türk devletlerinde açtıkları iş yerleri sadece ekonomik içerik taşıyor, aynı zamanda önemli siyasi, kültürel faaliyet olarak ulusal Türkçe için meydan açmış oluyor.

T.Hacıyev Türkiye Türkçesinin ortak iletişim dili olarak yaygınlaştırılma bilmesi için yapılması gereken işleri on iki maddede toplamış ve ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Bu maddeleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- Ortak bir alfabeyle sahip olmalıyız. Aynı sesin aynı harfle gösterilmesi en önemli şarttır.

- Bütün Türklerin imlası uygun ilkeler esasında kurulmalıdır. Yabancı sözler Türkçe nasıl telaffuz edilirse öyle yazılmalıdır.

- Bütün Türkçelerde ortak terimler hazırlanmalıdır. Bunun için muhtelif Türkçeleri temsilen dil bilginlerinden oluşan genel ve ortak komisyon kurulmalıdır. Yeni türetilen Türkçe veya yabancı dillerden alınan terimleri bu komisyon inceleyip onayladıktan sonra her Türkçe bu terimleri kendi ses bilgisi özelliklerine göre kullanmalıdır.

- Bütün Türk Cumhuriyetlerinde ortaokullarda Türkiye Türkçesi az sayıda da olsa öğretilmelidir.

- Türkiye'nin televizyon yayınlarında sunucu konusuna dikkat edilmeli, açık ve anlaşılır bir biçimde konuşan kişiler seçilmelidir.

- Türkiye Türkçesi de diğer Türkçelere doğru bir adım atmalıdır. Bugün Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *bilgisayar*, *önder*, *desteklemek*, bakım gibi sözler Türkiye Türkçesinden alınmıştır. Türkiye Türkçesi de diğer Türkçelerden gerekli sözleri alıp kullanmalıdır.

- Uydurma söz yapımı durdurulmalıdır.

- Ahmet Bican Ercilasun'un başkanlığında hazırlanan Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü'nde yer alan başka Türkçelerdeki Türkiye Türkçesinden farklı sözler üzerinde durulmalı, hem *muallim* hem *öğretmen*, hem *muhit* hem *ortam*, hem *tesir* hem *etki* vb. sözlerin bir arada kullanılması sağlanmalıdır.

- Yabancı dil bilgisi özelliklerinin girişinin önü alınmalıdır.

Göründüğü gibi, Tefvik Hacıyev Türk dünyasında ortak iletişim dilinin yaygınlaştırılması düşüncesinin yılmaz savunucusu idi ve Türkiye Türkçesinin ortak iletişim dili olarak kullanılmasının da savunuculuğunu yapmıştı.

Değerli hocamız prof. dr. Tefvik Hacıyev'in "Ortak Türk dili" hakkında zengin fikirleri bunlarla bitmiyor. Ünlü Türkologun bu yönde attığı adımlar gelecek nesiller tarafından daha da geliştirilecek ve inanıyoruz ki bu arzusu başarıyla gerçekleşecektir. Biz gençler değerli hocamızın zengin yaratıcılığını layıkıyla koruyup onun mirasını yaşatmaya devam edeceğiz. Tefvik Hacıyev dilcilik mektebi bundan sonra da uzun yıllar yeni yeni bilim adamlarının yetişmesinde büyük önem taşıyacaktır.

KAYNAKLAR

- CAFEROV, Nizami: "Türkçemizin Vicdan Bekçisi Prof. Dr. Tevfik Hacıyev", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi: Ankara 2012, 26. sy. 21-23. s.
- ÇOBANZADE, Bekir: Seçilmiş Eserleri: I c. Bakü 2007, 336 s. "Şerg-Gerb" yayın evi.
- HACIYEV, Tevfik (2012a): Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi: I c. Bakü 2012, 476 s. "İlm" yayın evi.
- HACIYEV, Tevfik (2012b): Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi: II c. Bakü 2012, 392 s. "İlm" yayın evi.
- HACIYEV, Tevfik: Türklerin Ortak Ünsiyet Dili: Bakü 2013, 248 s. "Tahsil" yayın evi.
- HACIYEV, Tevfik: "Birinci Türkoloji Kurultayı'nda Dil Meseleleri", Bakü Devlet Üniversitesinin "Bakü Üniversitesi Haberleri" Dergisi: Bakü 2006, 2.sy. 18-26. s.

DEDE KORKUT KİTABI'NDA *ver-* TASVİR FİİLİ ÜZERİNE

Raziye ERSAN*

Giriş

Ver- tasvir fiili, Türkiye’de ortaöğretim düzeyinde okutulan Türkçe dil bilgisi kitaplarında¹ ‘tezlik eylemi, tezlik birleşik fiili’ vb. başlıkları altında; tezlik, çabukluk, birdenbirelik anlamlarını bildiren bir yapı olarak geçmektedir. Bu genel kanının yanı sıra, bu tasvir fiilinin yarar kılınışını da bildirdiği bilinmektedir.

ver- yardımcı fiilinin ‘bir işi birisi için yapmak, yarar sağlamak’ anlamını işaretleme işlevini, birçok araştırmacı, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri üzerinden yaptıkları çalışmalar üzerinden de ele almıştır. Altay Türkçesinde yardımcı fiil yapılarını ele aldığı çalışmasında Arat, bu yapının işaretlediği yarar kılınışını *-p bär-* başlığı altında dile getirmiştir: “*In Verbindung mit einem Gerundium auf -p bedeutet es: ‘etwas für einen anderen tun’*” (1987: 251). *Türkçede Fiil Birleşmeleri* adlı makalesinde tasvir fiili olarak *ver-* fiili için, “*deskriptif fiil olarak 1. ‘başka biri için yapmak’ ve 2. ‘çabuk yapmak’ manalarına gelir*” (1988: 22) açıklamasını yapan Gabain, bu yapının yarar kılınışını da işaretlediğine dikkat çekmiştir. Alanya ağızlarındaki art-fiil yapılarını incelediği çalışmasında Demir (1993: 53-63), art-fiilleri vurgu ve tonlamayı göz önünde bulundurarak ele almış ve bu yapıyı 1. ‘*i ver-* 2. ‘*i’ ver-* şeklinde iki ayrı grupta incelemiştir. Demir, birinci gruptaki yapının, tezlik ve süreklilik kılınışını işaretlediğini bildirirken, ikinci gruptaki yapının eklendiği fiili yarar ve beklenmezlik yönünden işaretlediğini açıklamıştır. Anderson da bu art-fiilin özne dışındaki bir varlığın yararına yapılan, yahut söz konusu varlığı önemli derecede etkileyen durumları vurguladığını bildirmiştir (2004: 200). Erdal, kılınış ve görünüş kavramlarından ayrı olarak, *Version* ‘tasvir’ başlığı altın-

* Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

¹ Aras, 2013: 247; Seviye Yayıncılık, 2013: 232; Sınar, 2013: 267; Sınav Dergisi Yayınları, 2016: 35.

da ele aldığı ve genellikle ünlü zarf-fiil eki ile kullanıldığını belirttiği, Eski Türkçede yardımcı fiil olarak kullanılan *ber-* ‘vermek’ fiilinin anlamını, ‘*bir işi başkasının yararına, iyilik olsun diye yapmak*’ şeklinde açıklamıştır (2004: 261)². Orhon Türkçesinden Eski Anadolu Türkçesine kadar olan dönemlerde bu yardımcı fiilin sağladığı anlamları incelediği çalışmasında Gençler, Eski Türkçede *ver-* fiilinin asıl anlamını koruduğunu ve dolayısıyla “*lütuf ve şükran ifadesi*” olarak kullanıldığını, Harezmi Türkçesinden itibaren ise çabukluk anlamını da sağlamaya başladığını ifade etmiştir (2011: 90). Kılımlı gösteren art-fiilleri Altay Türkçesi *üzerinden* ele alan Bacanlı ise, bu yapıyı beş başlıkta incelemiş ve bu yapının, eklendiği ana fiili 1. Başlangıç dönüşümü bildirim, 2. Devam eden eylem bildirim, 3. Deiktik merkezden uzaklaşma bildirim, 4. Bitiş dönüşümü bildirim, 5. Tedricen gelişen eylem bildirim yönlerinden işaretlediğini dile getirmiştir (2014: 127-141). Bu konu üzerine son yıllarda yayımlanmış bir çalışması olan Gökçe, bu yardımcı fiilin yarar kılımlı bildirdiğini ifade etmiş ve bu yapının alt anlamlarının daha iyi anlaşılması için öncelikle *ver-* fiilinin incelenmesi gerektiğini dile getirerek bu fiilin alt eylem alanlarını Newman’dan aktardığı şekliyle dört maddede incelemiştir (2013: 88):

i. Uzam-zamansal alan [spatio-temporal domain]: VER- eylemi bu alt alanda, taşınabilir bir nesnenin uzam ve zaman dairesi içinde ve aynı zamanda sabit bir duruş konumunda yer alan bir alıcı ve bir verici arasında gerçekleşen iletme konu olmaktadır.

ii. Kontrol alanı [control domain]: VER- eyleminin yerine getirilmesi için ön koşul teşkil eden uzam-zamansal alan buna rağmen eylemin gerçekleşmesinin doğasını göstermesi açısından bir şey ifade etmez. Dolayısı ile kontrol alanında verici, VER- eylemine konu olan nesneyi başlangıçta kontrolü altında tutan kişiyken, buna karşılık alıcı ise bu kontrolü VER- eyleminin sonunda üzerine alan / kontrolü altına alan kişidir.

iii. Güç dinamikleri alanı [the force-dynamics domain]: Söz konusu alan, verici ve alıcı varlıklardan birinin diğerini etkilediği alan şeklinde de tanımlanabilir. Buna göre, VER- eyleminde insan katılımcılardan verici, verme eylemini başlatırken diğer insan katılımcı alıcı ise bu eylemi sona erdirir.

² Erdal, başka bir yazısında, Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılan *ver-* art-fiilinin bağlama ünlüsünün dar ünlü olması sebebiyle “*-(y)Iver- ekinde gramatikleşen fiil ver-mek fiili değil, Çağatayca yibermek, Memluk Kıpçakçasında ve bugünkü Kıpçak dillerinde yeber-, jiber-, yiber-, ziber-, ciber- gibi şekillerde, Özbekçede yuber-, Türkmencede i:ber- şeklinde gördüğümüz ‘yollamak’ anlamındaki başka bir fiildir*” (2013: 171) açıklamasını yaparak, bu art-fiilin aslında **ıdu bérme*’ten gelen **yivermek* fiili olduğunu dile getirmiştir.

iv. İnsan yararı alanı [the domain of human interest]: Bu alanda alıcı ve verici arasındaki ilişkiler açısından VER- eyleminin sonunda alıcı lehine gerçekleşen bir durum söz konusudur.

Dolayısıyla *ver-* fiilinin alt eylem alanlarından biri olan insan yararı alanı göz önünde bulundurulduğunda; *ver-* eyleminin bir şeyin bir vericiden bir alıcıya aktarılması anlamına geldiği ve bu eylemin, alıcı kişinin yararına gerçekleşen bir eylem olduğu anlaşılabilir. Bu noktadan hareketle *ver-* art-fiilinin, tezlik bildirmesinin yanında yarar kılınışını da işaretlediği anlaşılmaktadır.

İnceleme

Aşağıda, *ver-* art-fiilinin Dede Korkut kitabında geçen örnekleri üzerinde durulmuştur. Bu örnekler, Ergin (2011)'den alınmış olup D harfi Dresden nüshasını, V harfi Vatikan nüshasını ifade etmektedir:

- *Kazana kahr geldi, aldı yoriyu vèrdi* (D 49- 6).
- *Çobanı bir ağaca sara sara möhkem bağladı, eylendi yoriyu vèrdi* (D 50-4, V=Çobanı bir kaba ağaca kodı, kendi atına binüp gitdi...).
- *Böyle diğec anasınıñ kararı kalmadı, yoriyu vèrdi...* (D 55-2, V=- Böyle diyicek anasınıñ kararı kalmayup ağlayu aldı, yoriyu vèrdi.).
- *Onun eksük bulsam yirine yüzün öldüreyim mere kâfir didi, dahı aldı yoriyu vèrdi* (D 100-7).
- */.../ sıyırdı götürdi kızlarıñ üstine **ati vèrdi*** (D 107-5, V=/.../ arkasından çıkarıp üstlerine **ati vèrdi**.).
- *Eli bağlı boynı bağlı yüzi üzerine salup aldılar, yoriyu vèrdiler* (D 134-6).
- *Dedem Korkut gelüben şadılık çaldı, gâzi erenler başına ne geldügin aydı vèrdi* (D 234-10).
- *Arabayı çekdiler, yoriyu vèrdiler* (D 273-12).
- *Dedem Korkut gelüben şazılık çaldı, gâzi erenler başına ne geldügin aydı vèrdi* (D 303-8, V=/.../ başına neler geldüğünü söyledi.).

Yukarıdaki örnekler *ver-* tasvir fiilinin tezlik kılınışını bildirdiği durumlara örnek sayılabilir. Bu örneklerde *ver-* fiilinin daha çok *yori-* ‘yürü-’ fiili ile kullanıldığı görülmektedir. Bu fiilin kendi anlamından ve hareket bildirme işlevinden dolayı *ver-* tasvir fiilinin tezlik kılınışını bildirme görevi bu örneklerde kolayca görülebilmektedir. Buna karşın; aşağıdaki örneklere bakıldığında tasvir fiilinin tezlikten çok, yarar anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu anlama fiilin emir-istek kipinde çekimlenmesi de katkıda bulunmaktadır. Bu örneklerde,

söyleyen kişinin muhatabına yarar sağlayan bir eylemi ifade ettiği görülmektedir. İlk örnekte, muhatabın geri dönmesi için ona fayda sağlayacak bir eylem teklif edilmiştir. Cümledeki şartlı anlam, ilk eylemin yarar anlamı sağladığına bir işarettir. Bu örnekler içerisinde *koyuver-* fiili, *koy-* fiilinin tezlik kılınışını değil, başlı başına *sal-*, *bırak-* anlamını sağlamakta ve bu fiille, kişinin özgürlüğüne kavuşmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla kişinin özgürlüğüne kavuşması ile birlikte kişi yararına yapılan bir eylemden söz edilmektedir. ‘*Beylik almak, kız almak*’ da yine muhatabın yararına olan eylemler olup konuşucu tarafından bir lütf, iyilik, fayda sunulduğunu belirtmektedir.

- *Savaşmadın urışmadın alı vèreyim döngil girü* (D 32-5, 32-12, 32-7, 32-9, 33-1).
- *Şökli Melike seni iletelüm, saña biglik alı vèrelüm* (D 40-12)
- *Seni koyu vèrelüm var git didiler* (D 265-12, 276-2).
- *Seni koyu vèrelüm didiler* (D 285-4).
- *Oğuzda kimüñ kızın alı vèreyin didi* (D 80-13, V= *Oğul oğuz içinde kimüñ kızını alı vèreyin didi.*).
- */.../ evüm kurtarayın gelüp seni koyu vèreyin didi* (V 60- 5).

Yukarıdaki örneklerde yarar anlamının sağlanmasında emir-istek çekiminin de etkisinin olduğundan söz edilmişti. Aşağıdaki örnekte ise bu anlamın, emir-istek çekimi dışında da sağlanabildiği görülmektedir. Bu örnekte, yine “özgür bırakmak, serbest bırakmak” anlamındaki *sal-* fiilinin esas fiil olarak kullanılmasıyla zaten alt anlamı kişi yararına olan bir eylemin (*sal-*) yarar anlamının *ver-* tasvir fiiliyle pekiştirildiği anlaşılmaktadır. Zira burada fiilin olumsuzluk eki ile oluşturulmuş yapısından da anlaşılacağı üzere Tepegöz, Oğuz’u bırakmayarak onun yararına olmayan bir eylemde bulunmaktadır.

- *Depegöz çevürüp öñin aldı, Oğuzı salı vèrmedi* (D 219-4).

Ver- tasvir fiili, 2. ve 3. şahıs emir-istek kipi çekimlerinde, yarar anlamı dolayısıyla rica anlamı bildirmektedir. Birinci şahısların kendi kendilerine rica edemeyecekleri gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, farklı şahıs çekimlerinde bu tarz anlam farklarının olabileceği anlaşılır bir durum olmaktadır. Zira rica da kişi yararı bildiren bir söylemdir. Aşağıdaki örneklerde *ver-* tasvir fiilinin, 2. ve 3. şahıs emir-istek çekimleri ile birlikte rica bildirme görevinde kullanıldığı görülmektedir:

- *Babasından oğlana béglik istesün, taht alı vèrsün didiler* (D 17-9).
- *Baba maña bir kız alı vèr kim men yerümden turmadın ol turmah gerek* (D 81-1).

- *Bunuñ gibi kız **alı vèr** baba maña didi* (D 81-4).
- *Ağça yüzlü görklümi oğlına **alı vèrsin*** (D 299-7).

Aşağıdaki örnekte yine şartlı bir yapının kullanılması ile söz konusu tasvir fiilinin anlam alanı daha açık bir şekilde görülebilmektedir. Konuşucunun “*gerek beni öldürüñ gerek dirgürüñ, koyu vèrüñ*” cümlesinde, ilk kısım konuşucunun ölümünü, dolayısıyla aleyhine olan bir durumu ifade ederken, cümlenin yapısı gereği ikinci kısımda tam tersine konuşucunun lehine bir durumdan söz edilmesi beklenmektedir. Burada *koyu ver-* fiilindeki kişi yararı anlamı, bu şartlı yapı sayesinde daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur:

- *Ol yigidi döndüreyim, gerek beni öldürüñ gerek dirgürüñ, **koyu vèrüñ didi*** (D 31-13).

Tasvir fiilleri, fiillerin kılımışını birçok yönden etkileyebilmektedir. Dolayısıyla tasvir fiilleri, zarf-fiil eki ile eklendikleri fiilleri farklı bağlamlarda farklı anlamlarda niteleyebilmektedirler. O nedenle tasvir fiillerini, her yeni bağlam içerisinde yeniden incelemek, o tasvir fiilinin anlam alanının daha iyi anlaşılabilmesi için daha doğru olacaktır. Tasvir fiillerinin işlevinin anlaşılabilmesi için anlamı göz önünde bulundurmamak gerekmektedir; fakat bazı durumlarda tasvir fiilinin ana fiile yüklediği anlam net olarak anlaşılammaktadır. Aşağıdaki örneklerin tamamında eylemden etkilenen, insan dışı bir varlıktır. Bu örneklerdeki tüm eylemler, temel anlamları dolayısıyla söz konusu canlının yararına gerçekleşen eylemler olarak anlaşılabilir; fakat bu eylemlerin gerçekleştirilmesinde esas olarak sözkonusu canlılara yarar sağlama amacının güdülmediği, asıl amacın bir başkasına zarar vermek olduğu ortadadır. Burada bahsi geçen canlıların saldırgan tavrıyla da ilişkili olarak atıklığının de etkisiyle, *ver-* yardımcı fiilinin yarar anlamından çok tezlik anlamını vurguladığı düşünülebilir.

- *Geliþ meydan ortasında **koyu vèrdiler*** (D 16-2, V= *Meydan ortası-na **koyu vèrdiler***).
- *Buğayı **koyu vèrdiler*** (D 16-4, V= *Buğayı **koyu vèricek**...*).
- *Mere buğañuzı **koyu vèrüñ gelsün didi*** (D 181-13).
- *Buğanuñ zencirin aldılar, **salı vèrdiler*** (D 182-1).
- *Kan Turalı mere kafir aslanuñı **koyu vèr gelsün didi*** (D 184-9).
- *Aslanı **koyu vèrdiler**, sürdi geldi* (D 184-12).
- *Çan Turalı bir kepenegi çapağına toladı, aslanuñ pençesine sunı vèrdi* (D 185-1).

- *Tekür devenüñ ağızın yedi yerden bağlañ didi. Hasud kâfirler bağlamadılar; yuların sıyırup salı vèrdiler* (D 185-13).

Sonuç

Dede Korkut Kitabı üzerinden yapılan yukarıdaki inceleme ile birlikte, *ver-* tasvir fiilinin günümüz Türkçesinde olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesi döneminde de yalnızca tezlilik bildirmediği, bu fiilin ivedilik bildirmeyen durumlarda da kullanılabildiği görülmektedir. Kendi alt anlamı dolayısıyla *ver-* tasvir fiili, bazı bağlamlarda ana fiilin muhatabın yararına gerçekleştiğini bildirmektedir. Kişi yararı anlamı dolayısıyla bu tasvir fiili, rica bildirme görevinde de kullanılmaktadır. Bağlama göre anlamın değişiklik göstermesi nedeniyle tasvir fiilinin anlam alanlarını açık bir şekilde gösteren bir kural belirlemek güçtür; fakat özellikle ağız araştırmalarının da katkısıyla bu tasvir fiilinin ana fiili hangi yönlerden nitelediği konusuna açıklık getirmek kolaylaşacaktır.

Tasvir fiilleri ile birlikte, fiilin gerçekleşme tarzının yalnızca gramer kitaplarında öğretilen şekliyle sınırlı olmadığı görülebilmektedir. Dolayısıyla bir tasvir fiili olarak *ver-* fiilinin eklendiği fiili yalnızca tezlilik yönünden nitelediğinin söylenmesi ve eğitim kurumlarında da yalnızca bu yönüyle öğretilmesi, Türkçenin zenginliğinin korunması açısından olumsuz bir durum teşkil etmektedir. Dolayısıyla, insanın dil üzerinden düşündüğü kanısından hareketle dilin konuşurlarının düşünüş ve dış dünyayı algılayış biçimlerinin kısıtlanmaması ve Türkçenin zenginliğinin daha iyi ortaya konulabilmesi amacıyla eğitim kurumlarında ve ders kitaplarında bu konunun öğretimi sırasında *ver-* tasvir fiilinin yalnızca tezlilik bildirmediğinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Anderson**, Gregory, D.S. (2004). *Auxiliary Verb Constructions in Altai-Sayan Turkic*. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Aras**, Yusuf (2013). *10. Sınıf Dil ve Anlatım Konu Anlatımlı*. Esen Yayınları, Ankara.
- Arat**, Reşit Rahmeti (1987). “Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen” *Makaleler*, TKAE, Ankara. C.1, s. 224-290.
- Bacanlı**, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Demir**, Nurettin (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen: Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Turcologica 17. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Erdal**, Marcel (2013). “Tezlilik Fiilinin Kaynağı”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih TEZCAN'a Armağan, Cilt: 13, Yıl: 13, 13: 169-173.

- Erdal**, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill Publications. Handbook of Oriental Studies. Leiden-Boston.
- Ergin**, Muharrem (2011). *Dede Korkut Kitabı-1*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Ergin**, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı-2*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Gabain**, A. von (1988). “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, *TDAYB* 1953, TDK yay.
- Gençer**, Zeynep (2011). “Tarihi Türk Lehçelerinde ‘ber-/bir-’ Yardımcı Fiili ile Kurulan Birleşik Fiiller ve Anlamları Üzerine”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8, Bahar, ss. 77-91.
- Gökçe**, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, TKAE, Ankara.
- Seviye Yayınları** (2013). *10. Sınıf Dil ve Anlatım Konu Anlatımlı*. Ankara.
- Sınar**, Ahmet (2013). *10. Sınıf Dil ve Anlatım Konu Özetli Soru Bankası*. Esen Yayınları, Ankara.
- Sınav Dergisi Yayınları** (2016). *Okula Yardımcı 7. Sınıf Tüm Dersler Konu Anlatımlı*. Ankara.

AZERBAJCAN TÜRKCESİNDE FİİL ÇATILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Rehile GULİYEVA**

İnsanlar arasındaki temel iletişim aracı olan dil sadece insanlara ait olmakla beraber, özünde içerik, biçim, yazılış kuralları taşıyan bir sistemdir. Dil çok mütəhərrikdir asla donuk halde kalmıyor. O, milletin manevi ve maddi mirasını koruyan, geliştiren, diğer halklara, gelecek nesillere ulaştırın en önemli araçtır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi devlet dili Azerbaycan dilidir. Bu dilin oluşum dönemi II-V yüzyıllarda başlamış, V-VIII yüzyıllarda sona ermiştir. IX yüzyıldan edebî dilimiz gelişmeye başlamış, XII-XIII yüzyıllarda ise tam şekilde yüksek edebî seviyede teşekkül etmiştir. XIX yüzyıldan itibaren ise Azerbaycan'da Türkoloji çalışmaları, dilbilim araştırmaları büyük boyutlar bulmaya başladı, Azerbaycan dilinin fonetik, leksik sistemi, grameri geniş araştırma konusuna çevrildi. Dilin fonetik ve leksik sistemi daha çok hareketli olduğu ve belirli değişikliklere uğradığı halde, gramer yapısı nispeten geç değişen, sabit kalan alanıdır.

Bilindiği gibi, her dilin kendine has gramer yapısı vardır. İnsanlar arasında iletişim aracı da bu gramer sayesinde gerçekleştirilir. İster milli dilde, ister yabancı dilde iletişim kurmak, konuşma kültürüne sahip olmak için dilin gramerini mükemmel bilmek gerekir. Gramer iki eşit bölümü - morfoloji ve sözdizimini içeriyor. Yani kelimeler gramer kategori aracılığıyla bağlanır, sonuçta, cümle oluşur, konuşma kuruluyor, ister sözlü, ister yazılı konuşma oluşur. Böylece, insanlar kendi fikir ve düşüncelerini, duygularını, olay ve bilgileri birbirlerine ulaştırmaya muvaffak olurlar. Eğer herhangi bir dilin gramer yapısını bilmeden konuşmak mümkün olsa idi, öyle sözlükleri ezberlemek yeterli ederdi. Sadece dilin seslerini, sözcük birimlerini benimsemekle o dilde konuşmak mümkün değildir. Bu nedenle dilin gramer yapısını, gramer

* Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Öğretim Üyesi, Doçent Doktor.
E-posta: pervin.bdu@mail.ru / telefon: +994505679880

kategori sistemini öğrenmeden iletişim kurmak, mevcut tarihi, edebî, manevi kaynakları gelecek nesillere aktarmak mümkün olmaz. Ünlü Rus dilcisi adamı M.Lomonosov haklı olarak yazıyordu: “Gramersiz oratoriya (hitabet) kütdür, şiir peltektir, felsefe esassızdır, tarih sevimsizdir, hukuksinaslık şüphelidir”.

Azerbaycan Dili zengin gramer yapıya ve gramer kategori sistemine sahiptir. “Gramer kategori belirli gramer anlamın paradigmatic planda özel çekim ekleriyle sistem şeklinde ifadesi demektir” (Çağdaş Azerbaycan Dili 1980: 9). Her dilin kendine has, karakteristik gramer kategori sistemi mevcuttur ve gramer kategorilerin çoğunluğu çeşitli dillerde aynı değildir. Gramer kategorilerin temelini gramer kalıpları – çekim ekleri oluşturuyor. Türk dillerinde birçok kavram ve anlamları ifade etmek için çeşitli gramer formları - kategorileri kullanılır. Bunlardan birisi de **fiilin tür kategorisidir** veya **fiil çatılarıdır**.

Türkolojide fiil çatıları hakkında birçok araştırma yapılmasına rağmen, bu konunun hâlâ tetkik olunmasına ihtiyaç duyulduğunu dikkate alarak onu çağdaş dilcilik için aktüel konu olarak düşünüyoruz. Fiil çatıları hakkındaki fikirleri sistemleştirmek, bu konudaki yaklaşımları ve fiil türlerinin ifade ettiği anlam özelliklerini incelemek mevzunun mükemmel şekilde öğrenilmesine dikkati daha da artıracaktır.

Azerbaycan Dilinde fiiller zengin semantik türlere ve gramer kategori sistemine sahip olan ilgi çekici sözlere. Ünlü dilbilimci Prof. Muhtar Hüseyinzade’ye göre “Yüzyıllar boyunca çeşitli dillerin etkisine uğrayan Azerbaycan Dili daha çok fiiller aracılığıyla kendi ulusal orijinalliğini muhafaza edebilmiştir. Klasik edebî dilimizde bile fiillerin milli özelliklerine herhangi bir ecnebi etki olmamıştır” (Hüseyinzade 1954: 166). Tabii ki bu fikirleri tüm Türk dilleri için de geçerlidir.

İsimler, sıfatlar, zamirler ve diğerlerinin lügat içeriğinde ecnebi kelimeler çok olduğu halde, fiillerin içerisinde yabancı kelimeler yoktur. Azerbaycan Dilinde kategorilerin çoğunluğu da fiile aittir. Öyle diller var ki, herhangi bir kavramı, anlamı ifade etmek için uygun kategorileri olmadığından morfolojik ve sintaktik yöntemler kullanılıyor. Kategoriler sisteminin zenginliği dilin tarihinin kadimliğini gösteren önemli belgelerden biridir. Azerbaycan Dilinde fiilin tür kategorisi de böyle tarihi bir statüye sahiptir. Türkolojide XIX yüzyılın sonları ve XX yüzyılın başlarından itibaren fiil çatıları bilimsel araştırma konusu olsa da, bu kategorinin prensipleri, spesifik yönleri tam olarak aydınlatılmamıştır. Öncelikle bu kategorinin bağımsız veya diğer kategorinin - geçişli-geçişsiz (tesirlilik-tesirsizlik) kategorisinin bir parçası olup olmadığı belirlenmelidir.

Azerbaycan Dilinde fiillerin anlam türlerini, hareket (fiille) - nesne ve hareket - özne arasındaki çeşitli ilişkiler belirlemektedir. Bazı Türkologlar fiil çatılarının oluşmasında hareketle özne arasında ilişkiyi, bazıları ise hareketle nesne arasında bağlantı ve yaklaşımı temel götürüyor. Fiillerin tür kategorisinde - çatılarında önemli husus nesneyle özne ve ayrıca hareketin nesneyle özneye olan ilişkisidir ki, bunlar özel morfolojik belirtilerle oluşuyor, dilde bir sistem yaratıyor ve birlikte fiilin tür kategorisini oluşturuyor.

Önce de belirttiğimiz gibi, Azerbaycan Dilinde fiilin tür kategorisinin, onun tabiatının, leksik-gramer özelliklerinin araştırılması çok eski tarihlere dayanır. Türkolojide bu kategori hep dilcilerin ilgisini çekmiştir. Onun leksik-gramer özellikleri hakkında çeşitli fikirler tartışmaya neden olmuştur.

Fiil çatıları hakkında eski Yunan ve Batı Avrupası dilcileri türlü fikirler söylemiş ve fiilin üç anlam türünün - *aktif*, *pasif*, *orta* türlerinin olduğunu göstermişlerdir. Arap dilcileri ise fiilleri **malum** (etiken) ve **meçhul** (edilgen) türlere ayırmışlardır (Azer 1955: 3-4). Türkolojide tür kategorisi hakkında ilk kez ünlü Rus Türkologu N.K.Dmitriyev fikir söylemiş ve kategorinin içeriğini özne ve hareket nesnesi arasındaki ilişki yaratan bir araç olarak yorumlamıştır (Dimitriyev 1948: 179). Bundan sonra N.A.Baskakov, A.N.Kononov, A.M. Şerbak, A.G.Gulamov gibi Türkologlar, M.Hüseynzade, S.Caferov, F.Zeynalov gibi Azerbaycan'ın önemli bilim adamları tarafından fiilin tür kategorisi hakkında araştırmalar yapılmıştır. Hatta 1957 yılında Ufa şehrinde düzenlenmiş Genelittifak İlişkilendirme Toplantısında da bu konu geniş müzakere edilmişti.

Fiil çatıları hakkında esaslı bilgiye 19. yüzyılın ortalarından başlayarak çeşitli Türk dilleri, özellikle Azerbaycan Dili hakkında yazılmış tüm gramer kitaplarında rastlıyoruz. Fiilin çatıları özne, nesne ve hareket ilişkilerinin ifadesidir - kanaatine gelen Türkologlarının görüşlerinden bile mantıksal sonuç hasıl oluyor ki, Türk dillerinde cümlelerin yapısal elementleri arasındaki ilişkilerin oluşmasında fiilin çatıları büyük önem taşıyor. Türkologların çoğunun araştırmasında bu fikir kendini göstermektedir. Örneğin, Özbek dilcisi A.G.Gulamov fiilin çatılarının mahiyetini şöyle anlatıyor: “Fiilin anlam türlerinin değişmesi cümlenin yapısal elementlerinin çeşitliliğine işaret ediyor” (Gulamov 1954: 57). Bu fikirden sonuç çıkararak çatı eklerinin çekim eklerine dâhil etmek gerekir. Genellikle, çatı eklerinin sözdüzeltici veya çekim ekleri olması hakkında Türkolojide ikili münasebet kendini gösteriyor ki, makalede esas amaçlarımızdan biri bu konuya aydınlık getirmektir. Ünlü dilbilimci Prof. Yusuf Seyidov'a göre “Gramer kitaplarında bu kategori (fiilin tür kategorisi – fiil çatıları) kendisine sabit yer tutmuş, bu konuda doktora ve diğer bilimsel araştırma eserleri yazılmıştır. Bazı gramer kitaplarında bu

konudaki görüşlerin özeti de verilmiştir. Ancak fiil çatıları ile ilgili diğer yönleri netleştirmek gerekiyor” (Seyidov 2006: 30). Yazar bu konuyu beş yönde sınıflandırıyor ve birincisi şöyledir: “Bu kategori, gerçektenmi, gramer kategoridir?» Bu amaçla araştırmacı Rus dilciliğinde ve Türkolojide birbirinden farklı fikirlere odaklanıyor. Görüldüğü gibi, bu mesele bir çok bilim adamını düşündürse de şimdilik somut çözüm bulunmadan Türkçe ders kitaplarında hâlâ fiil çatılarının ekleri yapım eki gibi sunuluyor. Bu mesele kendi bilimsel çözümünü bulmalıdır ki, ders kitaplarında mevcut hatalar ortadan kaldırılsın. Kanaatimizce, bu sorunun çözümüne ulaşmak için ünlü Türkologların teorilerinin gözönüne gerekir.

N.K.Dmitriyev «Gramatika Başkirskovo yazıka» eserinde tür kategorisinin fiilden fiil yapan yapım ekleri bölümünde yer almasının olduğunu dile getirmektedir. Çünkü Türk dillerinde çatı ekleri gramer önemden başka leksik öneme de sahiptir. İ.Meşşaninov, İ.G.Miloslavski, N.M.Şanski, A.N.Tixonov, A.N.Kononov fiilin tür kategorisini «gramer kategori» adlandırmışlar (Meşşaninov 1978: 94).

Azerbaycan dilciliğinde de meseleye böyle yaklaşılmıştır. Bu nedenle fiil çatıları kategori olarak sunulmakta ekler ise sözdüzeltilci (yapım eki) adlandırılmaktadır. Hâlâ fiil çatıları kategori adlanırsa, morfolojik belirtilerine, yani onların eklerine sözdüzeltilci denilir mi? Belirtmek gerekir ki, çatı ekleri dilde yeni kelimeler oluşturmaz. Örneğin, yazmak (etken - malum), yazılmak (edilgen - meçhul), yazdırmak (ettirgen - icbar), yazışmak (işteş - karşılık-birgellik) fiillerinin hiçbiri yeni manâ ifade etmezler. Bu fiiller cümlede ifade ettiği gramer anlamlarına göre birbirinden farklıdır. Bunlar aynı kelimenin değişik biçimleridir (Azerbaycan Dilinin Grameri 1960: 109). Prof. Y. Seyidov’a göre “Fiilin çatılarından oluşan tür kategorisi tam gramer kategoridir. Onun konuşmadaki etkinliği, oynadığı rol kendisini gramer yapı çerçevesinde belirtiyor. Buradaki semantik çalar ise başka cehetdir ve kategorinin gramer tabiatını değiştirmez. Biz inkar etmiyoruz ki, çatıların cümle yapısına etkisini dikkate almazsak, ancak onları sözün iç değişimleri açısından ele alırsak, burada söz yaratıcılığına meyli görebiliriz. Fakat bu, meseleye semantik renk için esas vermiyor” (Seyidov 2006: 314). Fiil çatılarının eklerini yapım eki adlandıranlar aşağıdaki hususlara dayanırlar: 1. Çatı ekleri fiil köküne artırılıyor; 2. Çatı eklerinden sonra mastar eki eklenir; 3. Çatı eklerinden sonra fiil şekil kategorisinin özelliklerini kabul eder ve s. Fiilin diğer kategorilerinde bu özellik yoktur. Örneğin, fiilin şekil kategorisinden sonra mastar veya zaman eki artırılmaz: *yazmalı-mak*, *yazası-mak*, *yazsa-ır* vb. Fakat bu hususlar da fiilin çatı eklerini kelime yapıcı adlandırmaya esas vermiyor. Bu ekler fiilin leksik manasını etkilemez, semantikasını değiştiremez. Örneğin *gülmek* fiili *güldürmek*, *gülüşmek* biçimlerinde de leksik manasını korumuştur.

Eklerin gramer omonimlik (benzer form) özellikleri de dikkate alınmadığında çatı ekleri sözdüzeltilici gibi sunuluyor. Örneğin, A.N.Kononov *Çağdaş Özbek Edebî Dilinin Grameri* kitabında çatıları gramer kategori gibi isimlendirerek yazıyor: “Fiil çatıları kategoridir, ayrı ayrı tesadüflerde kelime yapmaya da hizmet ediyor. Kelimenin ilk esasından asılı olarak çatı ekleri bazen onlara (ilk esaslara) gramer yapı değil, lugevi manâ veriyor” (Kononov 1952: 198). Yazar aşağıdaki numuneleri örnek göstermektedir: *sürmek* fiilinden *sürünmek*, *sevmek* fiilinden *sevinmek*.

Bilindiği gibi, Türk dillerinde omomorfemlik (formaca benzer eklerin ayrı ayrı fonksiyonlar taşınması) çok gelişmiştir. Birçok omomorfemlik özelliğe sahip olan **-in** eki bu sözlerde sözdüzeltilici ekdir ve bununla beraber **-in** edilgen, dönüşlü fiiller, II şahsın çokluğunu ifade eden çekim eki ve fiilden isim yapan sözdüzeltilici ek (gelin, biçin) olarak bir takım gramer benzerliğe (omonimliye) sahiptir. Yukarıdaki sözlerde ise *sürmek* fiilinden *sürünmek*, *sevmek* fiilinden ise *sevinmek* oluşturmuştur, yani çatı eki olarak görülmüyor.

Türkoloji’de bugüne kadar fiil türlerinin (çatılarının) tasnifinde hareketle özne ve nesne arasındaki ilişkiye dayanarak fiilin beş anlam türü gösterilmiştir: malum (etken) fiiller, meçhul (edilgen) fiiller, gayıdış (dönüşlü) fiiller, icbar (ettiren) fiiller ve karşılık-birgelik (işteş) fiiller (Dursun, Karataş 2015: 462).

1. Etken (malum) fiiller dilcilik araştırmalarında “aktif tür”, “esas tür” terimleri ile de ifade edilmektedir. Etiken (malum) fiillerin özel formal eki yoktur, özne zahirde olmasa da, fiillerdeki şahıs ekleri aracılığıyla belli oluyor. Formal alametin yokluğuna dayanarak, bazı Türk dillerinde etiken (malum) fiillerden söz edilmiyor. Örneğin T. N. Gencan *Dilbilgisi* kitabında, N. D. Dırenkova ise *Oyrot Dilinin Grameri* kitabında bu türden başka fiilin dört türünü de göstermişlerdir. 1960 yılında yayınlanmış *Azerbaycan Dilinin Grameri* kitabında ise etiken (malum) fiillerden söz edilmemiş, yanlış olarak “geçişli” ve “geçişsiz” fiiller fiilin tür kategorisine dâhil edilmiştir. Fakat çağdaş Azerbaycan dilçiliğinde etken (malum) fiiller, fiil çatısı olarak gösterilmektedir.

Çok geçmişim bu dağlardan,

Turna gözlü çeşmelerden (SametVurgun).

2. Edilgen (meçhul) fiillerde işin kim tarafından yürütüldüğü malum değildir ve nesne mantıksal bakımdan gramer özneye çevrilir. Edilgen (meçhul) fiiller $-ıl^4$, $-in^4$ çekim ekleri ile oluşuyor:

Yazılsın tarihe altın bir hatla

45. yılının 9 Mayıs günü (S.Vurgun).

Alınsın düşmandan intikam, gisas,

Toprak nefes alıp dinlensin biraz (S.Vurgun).

3. Dönüslü (gayıdış) fiillerde hareket öznenin kendi üzerinde yürütülüyor, özne nesnenin de görevini yerine getirir, özneye nesne birleşir. Dönüslü (gayıdış) fiillerin ekleri edilgen (meçhul) fiil ekleri ile gramer omonimliye (benzerliğe) sahiptir: $-ıl^4$, $-in^4$ çekim ekleri ile oluşuyor:

... *Bir deste turna,*

*Sanki devre vurup sapa **dizilir***. (B.Vahapzade).

Bu inadı görünce gül,

*Hazan oldu, yumak gibi sık **yumuldu*** (B.Vahapzade).

4. Ettirgen (icbar) fiillerde ise hareket emir, talep, tahrik, atama yoluyla başkasına icra ettiriyor ve $-dır^4$, $-t$ ekleri ile oluşuyor:

*O hal ne haldır, çiftler **düzdürmüsen***

*Yarım deyibdir, böyle **düzdürmüşem*** (Han Şuşinski)

*Kendi suyunu **kestirme**,*

Özgesine kul olma (Bahtiyar Vahapzade).

5. İşteş (karşılık-birgelik) fiiller iş ve hareketin birkaç özne tarafından yürütüldüğünü bildiriyor ve $-ış^4$, $-ş$ ekleri ile oluşuyor: *Ben internette zaman zaman onunla yazışıyorum*.

Hara gidirsense, hatıran gibi,

*Ağır bir yük ile **karşılaşırım*** (B.Vahapzade).

Kanaatimizce, fiilin çatıları gramer kategorisi olarak sabitleşmiştir. Örneklerde gördüğümüz gibi, çatı eklerinin hiçbiri fiilin leksik manasına etkide bulunmamıştır. Fiilin çatı ekleri sadece gramer kategori olarak belirlenmemekte, çatılar semantik yolla da ifade edilmektedir. Örneğin *yarışmak*, *güreşmek*, *barışmak* gibi fiillerde işteşlik anlamı gramer kategori yolu ile değil, semantik şekilde belirtilmiştir.

İşteş (karşılık-birgelik) türde olan *karşılaşmak*, *kucaklaşmak* gibi fiillerde *karşı*, *kucak* kelimelerin kökü, **-la** yapım eki, işteşlik türü ise **-ş** unsuru ile ortaya çıkmıştır. Fakat *fikirleşmek*, *mektuplaşmak*, *iyileşmek* gibi fiillerde yapım eki $-laş^2$ -dir. Bu fiiller *fikirle*, *mektupla*, *iyile* şeklinde kullanılmıyor. Ancak **-laş^2** ekinin **-la^2** + **ş** veya **-laş^2** şeklinde tezahürü bazen kelimenin cümledeki semantik yüküne bağlıdır. Örneğin, *taşlaşmak* sözünü alalım. *Çocuklar taşlaşdı* (*Çocuklar birbirlerine taş attı*) cümlesinde *taş* + *la* + **ş** biçiminde (işteş

türde), *Kalbim taşlaşdı* cümlesinde ise *taş + laş* olarak analiz edilmelidir¹. Fiil oluşturan *-laş*² eki ikili işleve sahiptir. Bu ekin esas anlamı, görevi isimden fiil yapmak, ikinci görevi ise işteşlik anlamı oluşturmaktır. Bu ek çatı belirtisi değil, fiil oluşturan leksik ektir. Fiil çatılarının semantik yolla ifadesi, gramer kategori belirtilerinin benzerliği, eklerin esas ve ilave anlamlar ifade etmesi gibi konulara aydınlık getirilmedikçe fiilin tür kategorisi hakkında yanlış fikirler söyleniyor. Bu sıkıntıların temel nedeni şudur ki, fiillerin hepsi tüm çatı eklerini almamaktadır. Mesela, Azerbaycan Türkçesi'nde çok az fiil bulabiliriz ki, hemen tüm çatı eklerini alabilsin. Örneğin, *de* ve *döv* fiillerine bakalım: *demek, deyilmek, deyinmek, dedirtmek, deyişmek; dövmek, dövülmek, dövünmek, dövdürmek, dövüşmek*.

Prof. Y.Seyidov bu konuda şöyle yazıyor:

“Fiilin çatı paradigmasını, hemen hemen aynı fiil üzerinde kurmak olmuyor. Örneğin, tür kategorisi için daha uyumlu olan yazmak fiilini dönüşlü türe düşürmek olmuyor. Yıkamak fiili edilgen (yıkılmak), dönüşlü (yıkılmak), ettirgen (yıkattırmak) türlerine düşebildiği halde, işteşlik eki almıyor. Kanaatimizce, fiilin tür kategorisi bağımsız kategori olarak ayrılrsa da, o, tam teşekküllü etmiş gramer kategori değildir. Bu bakımdan fiilin tür kategorisini sıfatın derece kategorisine benzetebiliriz” (Seyidov 2006: 318).

Fiil çatılarının sayısı ve isimlendirilmesine münsasebet de dilcilikte aynı değildir. Geleneksel bölgede fiilin yukarıdaki gibi beş türü gösterilir. Bazı dilciler fiil türlerini çeşitli sayıda sunmuşlardır. Ünlü dil bilimci Prof. Selim Caferov Azerbaycan dilinde fiilin dört çatısını kaydetmiştir: Edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen. “Azerbaycan Dilinin Grameri” kitabında ise fiilin yedi çatısı gösterilmiştir: Geçişli, geçişsiz, dönüşlü, işteş, ettirgen, şahıssız fiiller. V. Eliyev fiillerin altı 6 çatısını göstermiştir: edilgen, şahıssız, dönüşlü, işteş, ettirgen fiiller. Bizce, fiil türlerinin isimleri netleştirilmelidir. Bazı dil bilgisi kitaplarında etken (malum) çatı yerine **aktif çatı**, edilgen çatı yerine **pasif çatı** terimleri kullanılır (Mesela Yusuf Seyidov: Azerbaycan Dilinin Grameri: Bakü 2006). Bazılarında ise *etken* çatı yerine *esas* çatı terimi kullanılmaktadır. Bu konuyu ele almamızdaki önemli nedenlerimizden biri de Azerbaycan dilçiliğinde bir terim gibi türlerin isimlerine dikkati çekmek ve türlerin fonksiyonlarına uygun isimlerini netleştirmeyi araştırmacıların dikkatine sunmaktır.

Gramer kitaplarının çoğunda (M.Hüseynzade, G.Kazımov ve b.) kaydediliyor ki, etken fiillerde iş, hareket özneye, yani işi icra edene ait oluyor ki, hiçbir gramer arac yardımı olmadan özne, nesne ve hareket arasındaki ilişki

¹ Bunu **-lan**² eki hakkında da söyleyebiliriz. Şöyle ki, bu ek *sulanmak* fiilinin işlendiği *Güller sulandı* cümlesinde **su + la + n** (-n unsuru edilgen türü) gibi, *Gözlerim sulandı* cümlesinde ise **su + lan** şeklinde analiz edilmelidir.

sağlanır. Buradan şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Hâlâ dönüşlü, ettirgen, işteş çatılarda özne (işî yerine getiren) belli değil mi? Elbette, edilgen türden başka (edilgen türde gramer nesne öznenin yerine geçiyor) kalan türlerde özne (işî yerine getiren) anlaşılmaktadır. Örneğin: *Kız gömleğini **giyindi*** (dönüşlü çatı). *O, mektubu **yazdırdı*** (ettirgen çatı). *Arkadaşlar hep **yazışirlar*** (işteş çatı). Etken çatıda öznenin iştirakını dikkata alıyorsak, dönüşlü, ettirgen, işteş çatılarının da özneleri bilinmektedir. Belirttiğimiz gibi, Azerbaycan Diline ilişkin bazı kitaplarda etken çatı “esas” çatı gibi isimlendirilmiştir (Çağdaş Azerbaycan Dilinin Morfolojisi: Bakü 1961, s. 123). Türkolojide A.N.Kononov, Y.A.Pakrovskaya Rus dilciliğinde olduğu gibi “osnovnoy zaloq”, “deystvitelny zaloq” (esas çatı) terimlerini kullanmışlar. Bu konuda Prof. Y.Seyidov’un fikrini biz de onaylıyoruz: “Kanaatimizce, fiil türlerinin “esas tür” terimi ile tanımlanması başarılı değil. Genellikle morfolojik paradigma üyeleri aynı haklara sahip olur: biri esas, diğeri gayri esas olamaz” (Seyidov 2006: 320). Bizce, bu yaklaşım doğrudur. Türlerden birinin esas tür adlandırılması diğerlerini gölgede bırakıyor. Böyle anlaşılıyor ki, diğeri türler esas değil, gayri esasdır veya yardımcıdır.

Bu bakımdan, fiilin türlerinin isimleri isabetli terimlerle ifade edilmelidir. Terimler ifade ettiği içeriği nispeten kapsamalıdır. Bu açıdan **etken tür** yerine **aktif tür** terimi daha uygundur. Kanaatimizce, **edilgen** tür terimi de uygunsuzdur. Bu konuda yine Y.Seyidov’un fikrini dikkate almamak mümkün değildir. Ünlü bilim adamı haklı olarak yazıyor ki, “göz önünde olan, duyulan, yazılan fiil nasıl meçhul, edilgen olabilir? Öznenin olup olmamasının fiilin malum veya meçhulluğu ile ne ilgisi var?” Yükleme edilgen fiille belirtilen cümlelerde de özne vardır, sadece, mantıksal nesne gramer öznenin yerine geçmiştir. Yazar gösteriyor ki, etiken ve edilgen çatı terimleri değil, **aktif tür** ve **pasif tür** terimleri daha uygundur. Fiil aktiftir, çünkü kendi öznesini doğrudan meydana çıkarmak yeteneği var; fiil pasiftir, çünkü kendi öznesini doğrudan meydana çıkarmak yeteneğine sahip değildir. Y.Seyidov türlerden ikisinin ismini değiştirmekle - aktif çatı, pasif çatı, diğerlerini – dönüşlü (gayıdış), ettirgen (icbar), işteş (karşılık-birgelik) çatı gibi kaydetmiştir.

Böylece, fiilin anlam türlerinin sınıflandırma prensipleri öznenin aktif ve pasifliğine, nesnenin kullanıp kullanılmamasına göre belirlenir. Türlerin sınıflandırılmasında bu prensiplere dayanılsa, dönüşlü, işteş, ettirgen türlerde de özne yer alıyor, fiiller aktif oluyor. Bu türlerde de aktif ve pasiflik fonksiyonu özeneye aittir.

Fiil çatıları için kullanılan terimler de önemli konulardan biridir. Çünkü terim konunun idrak edilmesine daha da yardımcı olur. Çatı adlarının netleştirilmesinde sınıflandırma prensiplerinin rolü önemli yer tutmalıdır. Yukarıda

belirttiğimiz gibi, fiilin tür kategorisinin tanımlama prensibi konusunda görüş ayrılığı olsa da, üç unsurun - özne, nesne, predikat yaklaşımı esas alınır. Y.A. Pakrovskaya fiil türlerinin bu ilişkileri yansıttığını, aynı zamanda öznenin harekette katılımının şekli ve derecesinin olduğunu gösteriyor. Buradan böyle sonuç alırız ki, fiil türlerinin isimlerinin özne ve nesnenin hareketteki derecesine göre belirlenmesi daha uygundur. Bu anlamda, fiil türlerinin isimlerini aşağıda gösterdiğimiz gibi sınıflandırmak, bizce, doğrudur:

Bundan başka, fiil türlerini aşağıdaki gibi de ayırabiliriz:

1. Öznesi malum olan fiiller – dönüşlü, ettirgen, işteş fiiller;
2. Öznesi malum olmayan fiiller – edilgen fiiller.

Fiilin türlerinden konuşurken, tür kategorisinin tesir (geçişlilik-geçişsizlik) kategorisine münasebetini, tesir (geçişlilik-geçişsizlik) kategorisinin bazen fiil türlerine dâhil edilmesi hâlleri de unutulmamalıdır (M.Hüseynzade, G.Kazımov, Bilimler Akademisinin yayımlarında). Dil bilgisi kitaplarında bu kategorilerin birbirleriyle bağlı olduğu kaydediliyor. Bazen kategori belirtilerinin – eklerin omomerfimliyi, yani benzerliğine dikkat edilmedikde, fiilin özne ve nesneye münasebeti aydınlatılmadıkta tesir (geçişlilik-geçişsizlik) ve tür kategorileri birbiriyle karıştırılır.

Örneğin, İ.Efendiyev etken çatıdan konuşurken yazıyor: “Şahsın eşyaya göre etkin çalışma, hal, hareketini bildiren fiiller malum yani etikendir. Böyle fiillerde şahıs anlaşılmaktadır” (Azerbaycan Diline Ait Tetkikler 1947: 81). Yazar etiken çatıya böyle tarif verse de, *yakmak*, *söndürmek*, fiillerini ettirgen türe ait etmiştir. Bu fiillerde iş öznenin kendisi tarafından yerine getirilmediğinden onlar aslında etiken fiillerdir, -dır⁴ eki ise geçişsiz fiilden geçişli fiil yapmaya hizmet etmiştir. Bu ekin *yazdırdım* fiilindeki -dır⁴ ettirgen çatı eki ile gramer omonimliyi (benzerliği) vardır.

Son olarak diyebiliriz ki Azerbaycan Dilinde fiillerin anlam türleri tarihi bir kategoridir. Fiilin beş anlam türü - çatısı zamanla sâbitleşerek tüm Azerbaycan Dilinde kullanılmaya başlanmıştır. Fakat hâlâ bu kategori ile ilgili sorunların geniş araştırılmasına ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

- AZERBAYCAN MİLLİ BİLİMLER AKADEMİSİ: Çağdaş Azerbaycan Dili: II cilt. Bakü 1980, “İlm” yayınevi.
- AZERBAYCAN MİLLİ BİLİMLER AKADEMİSİ: Azerbaycan Dilinin Grameri: I bölüm. Bakü 1960, “İlm” yayınevi.
- AZERBAYCAN MİLLİ BİLİMLER AKADEMİSİ: Azerbaycan Diline Ait Tetkikler: Bakü 1947, “İlm” yayınevi.

- AZER, Abdur-Reza: Kategoriya Zaloga v Sovremennom Azerbaydjanskom Yazıke: Baku 1955.
- BANGUOĞLU, Tahsin: Türkçenin Grameri: Ankara 2007, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİMİTRİYEV, Nikolay: Grammatika Başkirkosgo Yazıka: Moskova 1948.
- DURŞUN, E. – KARATAŞ M. – E.HİRİK: Yeni Türk Dili: Ankara 2015, Maarif Mektepleri.
- ERGİN, Muharrem: Türk Dil Bilgisi: İstanbul 1993, Bayrak Basım /Yayım/ Tanıtım.
- GENCAN, Tahir: Dilbilgisi: İstanbul 1971, Fen fakültesi Basımevi.
- HÜSEYİNZADE, Muhtar: Çağdaş Azerbaycan Dili (Morfoloji): Bakü 1954, “ADU” yayınları.
- HÜSEYİNOVA, Ü. – EYVAZOV, P. – BAYRAMOV, R. – A.FERECEOV: Türkoloji Araştırmalar – 1: Bakü 2015, “İlm ve Tahsil” yayınevi.
- GULAMOV, Aziz: Fiil. Xoziri Zaman Uzbek Tili Kursundan Materiallar: Taşkent 1954.
- KONONOV, Aleksandır: Grammatika Sovremennovo Uzbekskosgo Literaturnogo Yazıka: Moskova 1952.
- MEŞŞANİNOV, İvan: Çlenı Predlojeniya i Çasti Reçi: Leningrad 1978.
- SEYİDOV, Yusuf: Azerbaycan Dilinin Grameri (Morfoloji): Bakü 2006, “Bakü Üniversitesi” yayınları.

YARI KONUŞURLARININ TELEÜTÇEYE ETKİSİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR¹

*Rysbek ALİMOV**

1. GİRİŞ

Güney Sibiryaya Türk lehçe zincirinin bir halkası olan Teleütçe günümüzde yalnızca Kemerovo vilayetine bağlı Belovo, Guryevo ve Novokuznetsk ilçelerindeki birkaç köyde konuşulur. Rusya Federasyonunda 2010'da yapılan genel nüfus sayımına göre Teleütlerin toplam nüfusu 2643, ana dilini bilenlerin sayısı ise toplam 975 olarak kaydedilmiştir. S. Wurm skalasına göre Teleütçe ciddi tehlike altındaki dil (2. derece) durumundadır (Alimov-Shadyhanov 2013:50). Pasifleşme veya ölüm sürecinde olan diğer dillerde olduğu gibi Teleütçe konuşurlarının tamamı veya ekseriyeti ana dilleri ile birlikte iletişim aracı olarak dilsel çevrelerindeki başat (dominant) dil olan Rusçayı da kullanırlar. Ancak bu çift dillilik kayma yaşanan Rusça lehine asimetrik özelliktedir, diğer bir deyişle konuşurlar başat olan bu dile mensubu olduğu etnisitenin dilinden çok daha ileri düzeyde hâkimdirler Aynı zamanda Teleütlerin miras dillerine olan hâkimiyeti de eşit derecede değildir. Dorian (1977, 1980) ve Grinevald-Bert 1996:49-52) ve Grinevald'in (2003) önerdiği konuşur tipolojisine göre Teleütçenin konuşurları şu şekilde tasnif edilebilir:

a. Ana dilini akıcı konuşanlar (Native fluent speakers)

Tek dilli veya etnik dile hâkimiyeti baskın seviyede olan çift dillilerin oluşturduğu gruptur ve (a) orta yaş üstü ve (b) orta yaş ve altı, diğer bir deyişle “yaşlı” ve “genç” konuşurlar şeklinde iki alt gruptan oluşur. Grinewald'a göre bu iki grubun dilindeki temel fark “geleneksellik” anlayışındadır; “yaşlılar” tek dillilik veya etnik dile güçlü hâkimiyetleri sebebiyle dili “geleneksel” şekilde kullanır. Aynı zamanda bu grubun temsilcileri dilin kuralcılığını

¹ Bu çalışma Mardin Artuklu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından desteklenmiştir. Proje numarası: 47.

* İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

kişiselleştirirler, diğer bir deyişle onlara göre dili doğru konuşanlar yalnızca kendileridir. Diğer yandan “gençler” çift dillilik etkisiyle dile “yenilikler” getirebiliyorlar, ancak bu yenilikler “yaşlılar” tarafından yadsınmaz.

2012’de yaptığımız anket çalışmasına göre etnik dilini akıcı konuşan Teleütlerin oranı etnik dilini bildiğini iddia edenlerin yalnızca % 23’üydü. Bu grubun %90’ının okul öncesi iletişim dili yalnızca Teleütçe olmuştur.

b. Yarı konuşurlar (semi-speakers)

Kısaca, birinci dili etnik dil olmayan, diğer bir deyişle, bireysel bağlamda asimetrik çift dillilerdir. Teleütçe bildiğini belirten konuşurların büyük çoğunluğu yarı konuşur statüsünde olup, Rusça lehine asimetrik çift dilli durumundadır. Yaptığımız dil anketleri ve gözlemlerimize göre, 45 yaş ve üstü grubun yarısından fazlası, 31-44 yaş grubunun yaklaşık % 75’i bu gruptadır.

c. Hatırlayıcılar ve pasif konuşurlar (rememberers and passive speakers)

Çeşitli sebeplerden dolayı etnik dillerine ait çok sınırlı bilgiye sahip olanların ve etnik dilini unutanların gruptur. Başkaları konuşurken kısmen anlayıp, kendileri konuşamayanlar olarak tarif edilen pasif çift dilliler de bu gruba dâhil edilebilir. Dile ait çok sınırlı bilgiden kasıt etnik dile ait birtakım tabirler, kalıp ifadeler, replikler veya özgül kültürel bilgiye ait sözcükler olabilir. Teleütçe örneğinde, diğer bir deyişle pasif konuşurlar da bu gruba dâhil edilebilir.

d. Hayalet konuşurlar (Ghost speakers)

Bazı azınlık dilleri konuşurları arasında ana dillerini bildiği halde, bildiğini inkâr edenler de vardır. Teleütlerde de özellikle orta yaş grubunda hayalet konuşurlar vardır.

Demografik tabanının zayıflaması veya dil kayması sebebiyle kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalan dillerle ilgili çalışmalarda görüldüğü üzere, bu dillerin bir yandan belgelenmesi ve betimlenmesi, diğer yandan maruz kaldıkları yapısal değişimlerin izlenebilmesi açısından söz konusu konuşur tipleri arasında yarı konuşurlar anahtar roledirler, çünkü yarı konuşurlar ilgili etnik dillerin konuşurlarının ana kitlesini oluşturur ve ana dile hâkimiyeti birbirinden farklı düzeyde olan konuşurları kapsar. Yarı konuşurların bir kısmının dile hâkimiyeti hatırlayıcılara yakın, ancak birkaç sözcük ve kalıp ifadeyle sınırlı kalan hatırlayıcıların aksine onlar sözcüklerle manipüle etme ve cümle kurma becerilerine sahiptirler. Diğer yandan üst düzeydeki yarı konuşurlar ana dillerini akıcı derecede konuşabilmelerine rağmen, onların konuşmasında dilsel normlara göre sapmalar gözlemlenir ve bu sapmalar dilsel normları kişiselleştiren akıcı konuşurlar grubu tarafından “hatalı” kabul edilir (Dorian 1985:32). Yarı konuşucu diye de tanımlanan bu asimetrik çift dilliler ana (veya miras)

dillerinde konuştuklarında ana dil yeterliliği eksikliğinden çoğu zaman başat dilin dilsel malzemelerine başvurmak zorunda kalır. Çoğu zaman yarı konuşurlar ana dillerindeki sözcükleri, deyimleri, hatta cümle tiplerini başat dildeki kullanımlarıyla doğrudan veya kopyalama aracılığıyla karşılarlar. Bazen de ana dillerindeki bazı özellikleri başat dilde bir karşılığı olmaması sebebiyle kullanımdan düşürürler. Bu durum aslında dilsel temas tetikli sözlüksel ödünçleme → düzenek karıştırma → gramer yakınsaması sürecinin de küçük modeli şeklindedir. Diğer yandan yarı konuşurların dilsel davranışı, “dil kayması yaşanmadan önce kaybolacak dilde yapısal yönden (fonetik, morfolojik, sentaktik, sözvarlığı) ne tür değişiklikler meydana gelir” sorusuna da cevap verir niteliktedir. Bu bildiride Teleütçenin yarı konuşurların dilinde norm haline gelmiş dilsel sapmalar ve Teleütçe üzerine etkisi üzerinde durulacaktır.

2. VERİLER VE YÖNTEM

Aslında Teleütçenin yarı konuşurlarının norm dışı dil kullanımı ve bunun dil üzerine etkisi doğrudan üzerinde çalışmayı düşündüğümüz ve odaklandığımız bir konu değildi ve Teleütçenin belgelenmesi ve betimlenmesi sırasında ana çalışmamızın bir “yan ürünü” olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden veriler istatistiksel yönden değil, Teleütçe yarı konuşurların dilsel davranışındaki genel eğilimi yansıması bakımından temsilidir.

Bu çalışmada kullanılan dilsel veriler 2012 ve 2015’te Teleütçenin adacık halinde konuşulduğu Rusya’nın Kemerovo vilayetinde yaptığımız alan araştırmalarına dayanmaktadır. Örneklerin tamamı hazırlamış olduğumuz sözcük ve cümle örneklerine Teleütçeye farklı derecede hâkim olan konuşurların verdiği yazılı ve sözlü cevaplara dayanmaktadır. Akıcı konuşurlarla yarı konuşurlara aynı sorular sorulmuş ve alınan cevaplardaki veriler çapraz kontrol yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Teleütçenin yarı konuşurlarının Teleütçenin gramerine yaptıkları etkinin seviyesi ve özelliklerini belirlemek için alan araştırmasında elde ettiğimiz dil verileriyle başta Teleütçeye 1869 tarihli Altay dili grameri olmak üzere 19. yüzyılın sonuna ait Teleütçe malzemeler ve 20. yüzyılın 60-70’li yıllarında Merkuryev, Gavrilin, Fisakova dayalı gibi araştırmacıların çalışmalarındaki Teleütçe verileri karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Yok olma tehlikesi altındaki dillerin tipik özelliklerinden biri aynı dil çevresinde bulunan başat bir dilden kapsamlı kod kopyalama yapmasıdır. Bu sayede sosyolengüistik yönden zayıf olan bu dillerde başat dile gramer yönden yakınsama meydana gelir. Bununla birlikte bu dillerin konuşurlarının ekseriyetinin etnik dile hakimiyeti yeterli düzeyde olmadığı için yapısal sadeleşme de baş gösterir. Teleütlerin yaşadığı Güney Sibiryaya bölgesinde Rusça sosyo-

lengüistik açıdan güçlü/baskın dil durumundadır, öte yandan aynı bölgede konuşulan dillerin tamamı sosyolengüistik yönden zayıf dillerdir. Johanson'un geliştirdiği kod kopyalama modeline göre (1992) model kod durumundaki Rusçayla dilsel temas temel kod durumunda olan Teleütçede, özellikle yarı konuşurların dilinde önemli değişikliklere sebep vermiş ve bir nevi norm haline gelmiştir. Bu durum aynı zamanda akıcı konuşurların diliyle yarı konuşurların dilinde dilsel uyumsuzluklara da yol açmıştır. Bununla birlikte Rusçadan yapılan kod kopyalamaların yerelleşmesi yarı konuşurların dilinde Rusçaya bazı gramatikal yakınsamalara yol açmıştır.

3.1 TELEÜTÇENİN FONETİK SİSTEMİNDE GÖRÜLEN YENİLİKLER

3.1.1 ÖNSESTE ÖTÜMSÜZLEŞME

Teleütçedeki /p/, /t/ ve /k/sesbirimleri akıcı konuşurların dilinde önseste patlayıcı ötümsüz [p], [t], [k]; patlayıcı ötümlü [b], [d] ve [g], ve, muhtemel arketipik olan, patlayıcı yarı ötümlü (mediae lenes) [p̪], [t̪], [k̪] gibi alofonlar şeklinde gerçekleştirilir. Söz konusu ünsüzler Teleütçe yarı konuşurların dilinde Rusçanın da etkisiyle tamamen ötümsüzdürler.

Örneğin:

Akıcı konuşurlar	Yarı konuşurlar	Anlamı
bayat ~ ɣayat ~ payat	payat	ırmak, nehir, çay
baş ~ ɣaş ~ paş	paş	baş, kafa; zirve
biik ~ ɣiik ~ piik	piik ~ piyik	yüksek
bol- ~ ɣol- ~ pol-	pol-	olmak
bostorkoy ~ ɣostorkoy	postorkoy	toygat, çayır kuşu
buğa ~ ɣuğa	puğa	boğa
doy ~ ɣoy ~ toy	toy	düğün, şenlik
doŋ- ~ ɣoŋ- ~ toŋ-	toŋ-	donmak
duş ~ ɣuş ~ tuş	tuş	ön, karşı karşıya
köbölök ~ ɣöbölök	köbölök	kelebek
köl ~ ɣöl ~ göl	köl	göl
köz ~ ɣöz ~ göz	köz	göz

3.1.2 T^j- > Y-

Önseste görülen Teleütçe damaksıl t^j ünsüzü ET. [y] sesine tekabül eder. Teleütçe çoğu konuşur önseste her iki T^j- > Y-ünsüzü karışık kullanabilir. Yarı konuşurların dilince önsesteki bu ünsüz ağırlıklı olarak y'ye dönüşür.

Örneğin: t^jaan > yaan “büyük”, t^jakşı > yakşı “iyi; hoş”, t^jabıs > yabıs “alçak”, t^jelenj > yelenj “üst giysi”, t^jeste > yeste “enişte”, t^jil > yil “yıl, sene” vd.

3.2 TELEÜTÇENİN MORFOLOJİSİNDE GÖRÜLEN YENİLİKLER

3.2.1 SÖZLÜKSEL KOPYALAR

Rusçayla dil temasının tetiklediği sözlüksel kopyalar yalnızca yarı konuşurlar değil, aynı zamanda kontrolsüz konuşmasında Teleütçe akıcı konuşurların dilinde de çok yaygındır. Akıcı konuşurların dilinde çoğu ödünçleme fonetik ve gramatikal adaptasyona uğrarken, yarı konuşurların dilinde bu yoktur.

Örneğin:

Akıcı konuşurlar	Yarı konuşurlar	Anlam
köpşik (< Rus. ковшик)	kovş (< Rus. ковш)	kepçe
möt (< Rus. мёд)	m'od (< Rus. мёд)	bal
vreme (< Rus. время)	vremya (< Rus. время)	zaman, vakit
pohoronoy (< Rus. похоронка)	paharonka (< Rus. похоронка)	ölüm haberi
kontor (< Rus. контора)	kantora (< Rus. контора)	resmi daire, büro

Sözlüksel kopyaların bir başka örneğine akrabalık terimlerinde rastlanır. Yarı konuşurların dilinde çeviri alıntı türü bir sözlüksel kopya meydana gelmiştir.

Akıcı konuşurlar	Yarı konuşurlar	Anlamı
aça	ʃaan/ulu aça (=Rus. старший брат)	ağabey
eye	ʃaan/ulu eye (=Rus. старшая сестра)	abla
karındaş	küçuw karındaş (= Rus. младший брат)	erkek kardeş
siin	küçuw siin (= Rus. младшая сестра)	kız kardeş

3.2.2 FİLLERDE KARMA KOPYA İKAMESİ

Sentetik yapılı fiiller yerine “Rusça mastar + et-” yapıları analitik fiiller Rusçayla dil teması sonucu etkilenen diğer Türk dillerinde olduğu gibi Teleütçede de oldukça yaygındır. Ancak akıcı konuşurlar ile etnik dilini ileri seviyede hâkim yarı konuşurlar kontrollü konuşmada bu tür morfolojik ikameden kaçınılabiliyor iken diğer konuşur tiplerinde bu tür fiil yapıları “norm” haline gelmiştir.

Örneğin:

Aymakçılar, kursaktanıp alzaar

[Misafir-ÇĞL yemek ye-DÖN-TZF et – TZF al-ŞART-2.ÇŞ]

Aymakçılar, obedat' et(ip) alzaar

[Misafir-ÇĞL öğle yemeği ye- (< Rus. обедать) et – TZF al-ŞART-2.ÇŞ]

“Misafirler, yemek yiyin, lütfen.”

Бiсте аал¹дап кетерзеер

[biz-BUL misafir ol-TZF git-BGELZ-2.ÇŞ]

Piste gostit’ eterziger.

[biz-BUL misafir ol- (< Rus. гостить) et- BGELZ-2.ÇŞ]

“Umarım, bize misafir olursunuz”.

3.2.3 İSİM CÜMLELERİNDE EK-FİİL EKLERİNİN DÜŞÜRÜLMESİ

Teleütçe yarı konuşurların dilinde ek-fiilin geniş zaman çekiminde şahıs işaretleyici düşürülür. Bu durum Rusçanın etkisiyle olmalı, zira Rusçada şimdiki zaman çekiminde koşaç genelde düşürülür. Sıfır koşaç (zero copula) durumu aslında 3. teklik şahıs çekiminde Türkiye Türkçesi dâhil çoğu Türk dili için de söz konusu, ancak Teleütçedeki durum yarı konuşurların dilinde diğer şahısları da kapsar ve Rusçadan örnekseme yoluyla ortaya çıkmıştır.

Örneğin: Men Teleut(mın) “Ben Teleütüm”; Men Kazak emes(min) “Ben Rus değilim”; Sen balıkçı(zın) “Sen balıkçısın”; Seer Teleut(larzaar) “Siz Teleütsünüz”; Men eezirik(min) “Ben sarhoşum”; Pis Kazak emespiş “Biz Rus değiliz”, Men tügese kijiden djakşı(mın) “Ben herkesten (daha) iyiyim”; Sen aal¹da samıy biyik “Sen köyün en uzunusun”.

1.1.4 RUSÇA CÜMLE BAĞLAYICILARININ KULLANILMASI

Teleütçe yarı konuşurlar birleşik cümlelerde yan cümlelerin temel cümleye bağlanmasında Rusça bağlaçlardan yararlanır, üstelik bu bağlaçların kullanıldığı cümle kalıpları Rusçadan kopyalanmıştır. Mesela, şartlı birleşik cümlelerde yan cümlelerin yüklemindeki şart eki akıcı konuşurların dilinde işlevini yitirmemiş olmasına rağmen, yarı konuşurlar yan cümleden önce Rusça şart bildiren öbekleşmiş bağlacının ilk unsuru если, ana cümlelerin başında ise diğer unsuru olan то gelir.

Örneğin:

1. *Esli* baratan bolzoñ, *to* bar.

“Gideceksen git.”

2. *Esli* ol aal¹ga kelze, *to* bizge aytzaar.

“O köye gelirse, bize söyleyin.”

Nesneler veya olgular arasında karşılaştırma yapılırken чем bağlacı kullanılır.

Örneğin:

1. Pu kniga luçşe, *çem* tigi (kniga).

Oysa aynı cümle akıcı konuşurların dilinde diğer Türk dillerinde olduğu gibi “kendisiyle karşılaştırılan nesne+dAn nitelik+rAK” yapısıyla meydana gelir: *Bu kniga tiginden tjakşırak.*

Ancak karşılaştırma anlamlı birleşik cümlelerde aşağı yukarı Teleütçe konuşurların tamamı yardımcı cümlede aynı Rusça bağlacı kullanır.

Örneğin:

1. Men luçşe kofe içirim, *çem* çay içkençe

“Ben çay içmektense kahveyi tercih ederim”.

2. *Çem* mında oturganca gorotko barıp kelzeer

“Burada oturacağınıza şehre gidin gelin”.

Türkiye Türkçesindeki ki’li birleşik cümlelerin benzeri Teleütçe yarı konuşurların dilinde Rusça что ile yapılır. Rusça что bağlacı yan cümleyi temel cümleye bağlar.

Örneğin:

1. Men bilem, çto ol körbeyit.

Eylemin eşzamanlı veya şartlı gerçekleştiğini bildiren birleşik cümlelerde yan cümle temel cümleye Rusça когда bağlacıyla bağlanır.

Örneğin:

1. Kogda pis küçuw polgonik, poyıbis tañda gorotko şkolgo paratan edik.

“Biz küçüklüğümüzde kendimiz sabahları şehre okula giderdik.”

2. Men Maskvaga parganım, kogda men altı tıaştuw polgomdo.

“Ben altı yaşımdayken Moskova’ya gitmiştim.”

Akıcı konuşurların verdikleri örneklere bakılırsa, Teleütçe konuşurlar Rusça birleşik yapıları çok daha önceden kopyalamış olduğu anlaşılmaktadır. Tek fark Rusça bağlaçlar yerine onların Teleütçe tercümesini kullanmışlar.

Örneğin:

1. Men bilem, *neni* ol körbeyit.

“Ben biliyorum ki o görmüyor”.

2. Ol vremede men paşqa tıerge sala bergem, *qaçan* yanğamda Qudaştın paldarı uje tıaan polğon.

В то время я в другое место уехала, **когда** вернулась, дети Кудаша большими уже были.

“O zaman ben başka yere gitmiştim, **döndüğümde** Kudaş’ın çocukları çoktan büyümüştü.”

Teleütçede bazı spesifik zaman işaretleyicilerin işlevi yarı konuşurların dilinde tam olarak anlaşılabilir ve işlev bulanıklığı veya yitimini önlemek için Rusçada benzer işleve sahip unsurlardan istifade edilir. Örneğin, Teleütçede konuşucunun şahsen tanık olmadığı, bilgisini bir başkasından edindiği gerçekleşmiş eylemi veya konuşucunun sonradan fark ettiği durum ve eylemi ifade etmede geçmiş sonuçsal zaman olarak adlandırılan $-(p)tV_4r$ işaretleyicisi kullanılır. Ancak günümüz konuşurların dilinde bu ek günümüzde Rusça kökenli *aķazıvaysya* (< Ru. *оказывается*) ara sözüyle birlikte kullanılır.

Örneğin:

1. *Aķazıvaysya, maldar d'alañdan burulıp d'etip keltir.*

“Meğer, hayvanlar otlaktan dönmüş.”

2. *Sen, aķazıvaysya, gorotto Sergeydi körtürziñ.*

“Sen şehirde Sergey’i görmüşsün.”

3.3. TELEÜTÇENİN SENTAKSINDA GÖRÜLEN YENİLİKLER

Teleütçe yarı konuşurların dilinde sözcük dizilişi genel Türkçedeki Ö(z-ne)-N(esne)-Y(üklem) yerine Rusçada olduğu gibi Ö-Y-N şekline dönüşmüştür.

Örneğin:

1. *Men d'uulaşkam rodina için*

[ben savaş-SGZ-1.TŞ vatan için]

2. *Я воевал за родину.*

“Ben vatan için savaştım”

3. *Enezi nayımnıñ keldi.*

[anne-3.TŞİ arkadaş-1.TŞİ-İLGİ gel-GGZ-Ø3.TŞ]

Мать друга пришла.

“Arkadaşımın annesi geldi”.

4. *Spasibo, çto sen boluşkañ mağa aal'da.*

[teşekkür ne sen yardım et-SGZ-2.TŞ ben-YÖN köy-BUL]

“Спасибо, что ты помогал мне в деревне.

“Köyde yardım ettiğin için teşekkür ederim”.

5. “Kańça tıaş uul balańa

[kaç yaş oğul çocuk-2. TŞİ-YÖN]

Сколько лет сыну?

“Oğlun kaç yaşında?”

6. Men saadıp aldım djańı giyim poyıma

[Ben sat-TZF al-GGZ-1.TŞ yeni giysi kendi-1.TŞİ-YÖN]

Я купил новую одежду для себя

“Ben kendime yeni giysi satın aldım”.

4. SONUÇ

Teleütçe yarı konuşurların dilinde bir taraftan Rusçayla dilsel temasın te-tiklediği gramatikal yakınsama baş gösterirken, diğer taraftan onların etnik dile hakimiyetindeki zayıflığın getirdiği yapısal yalınlaşma meydana gelmiş-tir. Kopyalama sonucu Teleütçenin fonetiğinde, morfosentaksında, sözvarlı-ğında Rusçaya dönük gramer yakınsama meydana gelmiştir. Bununla birlikte Teleütçe yarı konuşurların dilinde kültürel özgül bilgiyi yansıtan unsurlar kay-bolmuştur. Dilin özellikle fiil çekiminde görülen çoğu özellik ya unutulmuş ya Rusçadan kopyalanmıştır. Bunun sonucu olarak Teleütçe akıcı konuşurlarla yarı konuşurların dilinde uyumsuzluklar meydan gelmiştir. Konuşurların ana kitlesini teşkil etmelerinden dolayı yarı konuşurların dilindeki bazı özellikler artık norm haline gelmiştir.

KISALTMALAR

ÇĞL	Çoğul eki
DÖN	Dönüşlülük eki
TZF	Tamamlanmışlık zarf-fiil eki
ŞART	Şark eki
2.ÇŞ	İkinci çoğul şahıs eki
BUL	Bulunma hal eki
BGELZ	Belirsiz gelecek zaman eki
SGZ	Sonuçlandırılmış geçmiş zaman eki
1.TŞ	Birinci tekil şahıs eki
2.TŞ	İkinci tekil şahıs eki
1.TŞİ	Birinci tekil şahıs iyelik eki
2.TŞİ	İkinci tekil şahıs iyelik eki

3.TŞİ	Üçüncü tekil şahıs eki
İLGİ	İlgi hal eki
GGZ	Görünen geçmiş zaman eki
YÖN	Yönelme hal eki
Ø3.TŞ	Sıfır ek (3. tekil şahıs eki)

KAYNAKLAR

- Alimov, R., Shadyhanov, E. (2013). Teleütçe: Yok olma tehikesi altındaki bir dilin sosyolengüistik durumu, *Tehlikedeki Diller. Türk Dilleri. Journal of Endangered Languages. Turkic Languages*, 2013/2 (2), s. 49-73.
- Dorian, N. C. (1977). The problem of the semi-speaker in language death. *Linguistics*, 15(191), 23-32.
- Dorian, N. C. (1980). Language shift in community and individual: The phenomenon of the laggard semi-speaker, *International Journal of the Sociology of Language*, 1980(25), 85-94
- Dorian, N. C. (1985)
- Fisakova, G. G. (1976) *Yazık baçatskih teleutov*, Kemerovo: İzdatelstvo Kemerovskogo Gosuniversiteta.
- Gavrilin, N. V. (1987) Sistema glasnih fonem v yazıke baçatskih teleutov (*po eksperimental'num dannım*), Avtoreferat dissertatsii kandidata filologičeskih nauk, Alma-Ata.
- Grammatika Altayskogo Yazıka* (1869) Kazan: Tipografiya Kazanskago Universiteta.
- Grinevald, C. (2003). Speakers and documentation of endangered languages, *Language documentation and description*, 1, s. 52-72.
- Grinevald, C., Bert, M. (1996) Speakers and communities, *The Cambridge Handbook of Endangered Languages* (ed. Austin, P. K., Sallabank, J.), Cambridge: Cambridge University Press, s. 45-65.
- Johanson, L. (1992). *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag (Türkçesi: Johanson, L. (2007) *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (çev. N. Demir), Ankara: TDK Yayınları).
- Merkuryev K. V. (1975). *Baçatsko-teleutskiy konsonantizm*. Avtoreferat dissertatsii kandidata filologičeskih nauk, Novosibirsk: Sibirskiye Otdeleniye AN SSSR.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. (2002) *Orus-Teleut-Sözlik*, Kemerovo: Kuzbassvuzizdat.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T., Kuçığaşeva, N. A. (1995). *Teleut-Orus Sözlik*, Kemerovo: Kemerovskoye Knijnoye İzdatelstvo.

TARİHİ METİNLERDE YUVARLAK ÜNLÜLERİN OKUNMASI SORUNU: *SÜHEYL Ü NEVBAHÂR*'DAN ÖRNEKLER

*Sadettin ÖZÇELİK**

Giriş

Tarihî metin okumanın çeşitli güçlükleri veya sorunları vardır. Öncelikle her metin müstensihinin kendine has el yazısı, metnin imlâ özellikleri ve okunabilirlik durumu önemlidir. Her eserin kendi konusuyla ilgili birtakım karakteristik özellikleri bulunduğu söylenebilir. Metnin doğru okunması için bu tür konuların dikkate alınması gerekir.

Ayrıca bazı yazma eserlerin yerine göre farklı bakış açılarıyla okunması ve değerlendirilmesi gerekebilir. Mesela *Dede Korkut* ve *Süheyl ü Nevbahâr* gibi aksiyon yüklü edebî metinlere birer tiyatro eseri gibi yaklaşılması ve bu gözle okunması metnin okunma sorunlarının aşılmasında önemli olabileceği düşünülebilir. Bu tür eserlerin sözlü gelenekle çok yakın ve ortak tarafları olduğu açıktır.

Sözlü geleneğe dayanan eserlerde ve mesnevilerde çok sık sürpriz olaylar geçer. Ayrıca bu tür eserlerde yazarın yer yer kestirmeler, özetlemeler, kısaltmalar kullanarak çok uzun cümlelerle anlatılabilecek konuları veya olayları çok kısa ve özlü şekilde ifade etmesi dikkat çeker. Aynı şekilde metinde kullanılmış olan özlü sözler, benzetmeler, hayaller, aktarmalar, telmihler vb. metin boyunca sürer gider. Metinde ait olduğu döneme ait dilin eskicil özelliklerin bulunması, söz dizimi ile ilgili günümüzde kullanılmayan yapıların ve kalıpların bulunması veya günümüzde farklı anlamda, işlevde kullanılan yapıların ve kalıpların bulunması ayrı ayrı sorunlardır. Bu tür konuları dikkate almak metnin oku(n)ma sorunlarının çözümünü kolaylaştırabilir.

Bazı yanlış okumaların sebebi / örnekleri Arap alfabesiyle yazılışları aynı okunuşları farklı olan -aşağıda verilen *düğün-dögün* örneğinde olduğu gibi-

* Dicle Üniversitesi Z. Gökalp Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, sozcelik@dicle.edu.tr.

kelimeler ile ilgilidir. Bununla ilgili ilginç bir başka örnek Dede Korkut'un Dresden nüshasında geçen, metinde خمتخ şeklinde yazılmış ve yanlış olarak *öküz* şeklinde okunmuş olan *évünüz* kelimesidir (Bk. Özçelik 2016I: 508). Bir başka yanlış okuma sebebi ise metinde yanlış veya eksik yazılmış harfler veya hareketlerdir. Dede Korkut'un Dresden nüshasında geçen ve metinde خمتز şeklinde yazılmış olan kelimenin önce yazılışına uygun olarak *iki* şeklinde okunması örnek verilebilir. Daha sonra bu kelimenin خمتز şeklinde yazılması gerekirken *elif* ten sonra *vav*'ın yazılmamış olduğu anlaşılmış ve kelime bağlama uygun olarak *ögey* şeklinde okunmuştur. (Bk. Özçelik 2016I: 713). Sayılabilecek bir başka örnek metnin harekesiz yazılmış olmasından kaynaklanan yanlış okumalardır.

1. Yuvarlak Ünlülerle İlgili Yanlış Okuma Örnekleri

Süheyl ü Nevbahâr'ın okunuşunda yukarıda değinilen sebeplerden kaynaklanan birtakım yanlış okuma sorunları dikkat çeker. Şimdi konuyla ilgili örnekleri görelim:

1.1. boraya → buraya

Gönüldi gemi suya ol kurıya	Döndü gemi denize, o karaya.
Apaşsuzda ugradıdı buraya (4055)	Yolu ansızın düşmüştü buraya.
Gemi kaldı boş andan, ol maldan	Ayrıldı o gemisinden ve maldan.
Kişi taña kaldıdı bu haldan (4056)	İnsan hayrete düşerdi bu hâldan.

Yukarıdaki ilk beytin ikinci dizesinin sonunda koyu harflerle yazılmış olan kelime, *boraya* şeklinde okunmuştur (Dilçin 1991: 4055, Cin 2012: 269-7). Ancak bu okuma şekli ve anlam bağlama uymuyor. Bağlama uygun olarak söz konusu kelimeyi *buraya* şeklinde okumak gerekir.

Ayrıca *bora* kelimesinin *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçmiş olduğu düşünülemez. Çünkü *poiraz* ve *bora* kelimelerinin Batı dillerinden Türkçeye girişi çok sonra olmalıdır (Türkçe Sözlük 2011: 377b). Nitekim bu beyitten önce veya sonra da fırtına çıktığından veya geminin fırtınaya yakalanması gibi bir konudan söz konusu edilmemiştir. Ayrıca yukarıda da görüleceği gibi söz konusu beyit bir sonraki beyitle birlikte incelendiğinde mesnevi yazarının Cühud ile alay ederek onu küçük düşürmek, aşağılamak istediği ve bu sözleri kasıtlı olarak kullandığını anlaşıyor.

1.2. 3281 dökile → dügile, dügil-: düğümlenmek

Bunun bigi saçı revā olmaya Ki kimse deniz şuyı ile yuya (3280)	Böyleşi bir saçı deniz suyuyula. Uygun olmaz asla insan yıkaya.
Acı şu doğınıcağaz dügile	Tuzlu su değince saç düğümleñir.
Gülāb şuyıla ısladuban gile (3281)	Gülsuyuyula kil ıslatıliverir.
Az az saçuban tatlucağ şuyı hoş	Tatlı su saçılıp az az taranır.
Faramah gerek zülf ü gışūyı hoş	Züluf ve kākül tel tel aralanır.

Yukarıda dikkat çekilmiş olan fiil, daha önce *dökile* şeklinde okunmuş ve ‘dökülmek’ olarak anlaşılmıştır (Dilçin 1991: 3281, 601b; Cin 2012: 218-1, 499a). Ancak bu okuma şekli ve anlam bağlama uygun düşmez. Bağlama göre söz konusu fiili *dügile* şeklinde okuyup ‘düğümlemek’ olarak anlamak gerekir. Nevbahar, yukarıdaki beyitlerde, saçını deniz suyu ile yıkamanın uygun olmayacağını, tatlı su ve kil ile yıkamak istediğini anlatıyor. Çünkü deniz suyunun saçını düğümleyeceğini ifade ediyor.

1.3. düğün → döğün! (<dög-ün) ‘dövün, üzül!’

Şeh okıdı nakkaş didi bugün Baña ölmek idi ahı key döğün! (774)	Şah, Nakkaş’ı çağırıp dedi: Bugün Bana ölüm idi dostum, çok dövün!
--	---

Yukarıdaki beytin sonunda geçen ve koyu harflerle yazılmış olan kelime *düğün* şeklinde okunmuştur (Dilçin 1991: 774, Cin 2012: 53-9).

Söz konusu kelimenin *düğün* okuması bağlama uygun düşmüyor. Bağlam için bir özet yapmak gerekiyor. Bu beyitten önceki beyitlerde Yemen padişahının oğlu Süheyl, babası ile konuşur. Süheyl babasına âşık olduğu kızı bulmak için Çin’e gitmesi konusunda kararlı olduğunu söyler. Oğlunun bu kararı üzerine padişah, yukarıdaki beyitten başlayarak, sırdaşı ve veziri olan Nakkaş’ı çağırması ve Nakkaş’a oğlunun bu kararından dolayı duyduğu üzüntüyü anlatmaktadır. Ayrıca padişah, aynı dizede içinde bulunduğu günün kendisi için ölüm olduğunu ifade etmektedir. Buna göre de ardından -aynı dizede- *düğün* kelimesini kullanmış olduğunu ve aynı günü ‘düğün’ olarak tanımlamış olduğunu düşünmek bağlama kesinlikle uygun düşmez. Kanaatimce bu kelimeyi *döğün!* ‘dövün!’ şeklinde okuyup anlamak gerekir. Bu açıklamaya göre ise söz konusu beytin yukarıda gösterildiği şekilde anlaşılması uygundur.

1.4. düş-edi → döşe-di; döşe-: yaymak, sermek

Güneş kanı nahdan düzetdi suñur (?)

Bırağadı gölge, [vü] **düşedi** nür (3577)

S. Tezcan, C. Dilçin'in yukarıdaki okuma şeklini yanlış bulmuş ve beyit için şunları söylemiştir:

D'deki nüsha farklarının beyti anlamaya bir yardımı olmuyor. Fakat ^{در} yazılmış olan sözcüğü *kani* yerine *kani* okuyup; ^{سُوْر} *suður*'u *siñür* 'yay kirişi, zih' olarak düzeltip *gölge* [vü] yerine *gölge*[ye] okuyarak metni onarabiliyoruz. Yorumum şöyle: 'Güneş, kırmızı (*kani*) ibrişimden bir yay kirişi yaptı, ok atardı (*bırağadı*), gölgeliklere (= karanlıklara) ışık düşerdi'. (Tezcan 1994: 46)

Yani Tezcan'ın yorumuna göre beyit, şöyle okunmuş olmalıydı:

Güneş kani nahdan düzetti siñür

Bırağadı gölge[ye] düşedi nür

A. Cin, S. Tezcan'ın söz konusu düzeltmelerini benimsemiş ve çalışmasına olduğu gibi almıştır (2012: 237-12). Kanaatimce Tezcan'ın birinci dize ile ilgili yorumu doğru ve yerindedir fakat ikinci dize ile ilgili yorum eksik ve yanlıştır. Beyitteki bir kelimenin daha tamiri ile beytin doğru anlaşılması mümkün olabilir. Bunun için bir özet yapmak gerekiyor: Cühud'a oyun oynayıp gemiden kaçmayı başaran ve geceli gündüzlü yol almış olan Nevbahâr'ın atı çok yorulmuştur. Söz konusu beyitten önceki üç beyitte (3574-3576) günün ağarması şöyle tasvir edilir:

Çü maşrıkdı ıdı zengi dişi	Doğuda ıdı zenci dişleri.
Habeş dutdı mağrıb saru kaçışı (3574)	Batının yolunu tuttu Habeşli
Kara biz nahdan saçıldı idi	Kara bez beyaz ipekten seçildi.
Kara iplik ahdan seçildi idi (3575)	Kara ip hem ak iplikten ayrıldı.
Kanat yaydı tavus Kaf'dan Kaf'a	Tavus kanat açtı Kaftan bir Kaf'a Kara
Kara karganun boynı yedi kafa (3576)	karganın boynu yedi kafa.

Yukarıdaki beyitlerde şafağın sökmesi çevresinde yapılmış olan tasvirlerin Türkiye Türkçesi ile nasıl anlaşılması gerektiği beyitlerin karşısında gösterilmiştir. Görüldüğü gibi söz konusu beyitten önceki bu beyitlerde *şafak sökmek* ve *tan atmak* ile ilgili tasvirler yapılmıştır. Bunların hemen devamında gelen söz konusu 3577. beyitte ise artık güneşin doğuşu ve dünyayı aydınlatması tasvir edilmektedir. Bu nedenle şimdiye kadar burada *düş-edi* okunmuş olan fiilin *döşe*[ye]di şeklinde tamir edilerek okunması ve anlaşılması gerekir. Böylece son dizedeki fiiller, geçişlilik bakımından da uyumlu ve paralel hâle gelmiş oluyor: **Bırağadı gölge, döşe**[ye]di nür. Söz konusu beyti bu okuyuşa göre tamir ediyorum ve şöyle anlıyorum:

Güneş kani nahdan düzetdi siñür Bırağadı gölge döşe [ye]di nür (3577)	Gün kan renkli ibrişim yayı çekti Gölgeyi giderip şu nuru ekti.
--	--

Nitekim Bâkî de aşağıdaki beyitte -benzer şekilde- güneşin yolları kumaşlarla **döşedi**ğini ve bahar sultanının çimen mülkünü şereflendirdiğini söyleyerek benzer bir tasvir yapmıştır:

Döşedi mihr-i felek yolları dibalar ile

İtdi teşrif çemen mülkini sultan-ı bahar (Küçük 1994: 40)

1.5. ola → ula

1.6. didügi → düzdügi

Ne deñlü ki düz miş durur dirhemini Bilinsün diyü beyti duşında ümin (354)	Dedim ne kadar yazdığı bilinsin. Koydum karşısına işaret beytin.
Yazıpvan/ çak aña degin kim ula	Tam oraya kadar o atmış temel.
Yazılmış durur/ ol dü [z] dügi ula (355)	Temeli bitirmek banadır emel.
Başa oldı vacib tamam eylemek	Bana vacip olur tamam eylemek.
Eger mani olmazsa devr-i felek (356)	Eğer mani olmazsa devr-i felek.
Çalap Tangrı yarı kılursa başa	Allah eğer yardım ederse bana.
Düzem şöyle kim kala gören taşa (357)	Yazayım gören şaşsa kalsın ona.

Yukarıdaki ikinci beytin iki dizesinin sonunda geçen ve koyu harflerle yazılmış olan kelimeyi C. Dilçin, *ola* şeklinde okumuş ve muhtemelen *ol-* fiilinin istek çekimi olarak anlamıştır (1991: 355). A. Cin de kelimeyi *ola* okumuş (2012: 25-8) ancak “*ol: sıfat*” başlığı altında göstermiştir (2012: 632a). Bu okuma şekilleri ve anlamlar bağlama uygun düşmüyor. Söz konusu kelime *ula* okunmalı ve ‘temel’ olarak anlaşılmalıdır. Yukarıda gösterilen dört beytin her biri kendisinden sonraki veya önceki beyitlerle söz dizimi bakımından ilgilidir. Bir başka deyişle yukarıdaki söz konusu beyitte geçen cümleler veya söz bir önceki beyitte başlamakta ve sonraki beyitte sürmektedir.

Ayrıca bağlama göre aynı beyitte geçen ve yazıcının *didügi* okunacak şekilde yazılmış olan kelime *dü*[z]*dügi* ‘yazdığı’ şeklinde tamir edilerek okunmalı ve anlaşılmalıdır. Nitekim yukarıda da görüldüğü gibi 354. Beyitte *düzmiş* ‘yazmış, düzenlemiş’ fiili kullanılmıştır. Beyitlerin nasıl anlaşılması gerektiği ise yukarıda gösterilmiştir.

1.7. **olursa** → **ölürse[η]**

Gidem ben seni nite koyam gidem	Hem seni bırakıp nasıl giderim.
Nidem soñ ucu ger ölürse[η] nidem (2144)	Sonunda ölürsen ben ne ederim.

Yukarıdaki beytin ikinci dizesinde koyu harflerle yazılmış olan fiil, *olursa* şeklinde okunmuştur (Dilçin 1991: 2144, Cin 2012: 142-1). Ancak bu okuma şekli anlam vermiyor. Söz konusu fiil, bağlama uygun olarak *ölürse[η]* şeklinde tamir edilerek okunmalıdır. Bu okuyuşa göre söz konusu beyit yukarıda gösterildiği şekilde anlaşılabilir.

1.8. **örüş-** → **ürüş-** *üvrüş-*: (<evür-üş-) gitmek, savuşmak

İrişdi gice vü üvrüşdi girü	Gece geldi ve hem geri savuştu.
Şafak kızıl oldu vü beñzi saru (2873)	Benzi sarardı, şafak kızılaştı.

Yukarıdaki beytin ilk dizesinde koyu harflerle yazılmış olan fiil, daha önce *örüşdi* şeklinde okunmuş (Dilçin 1991: 2873, Cin 2012: 190-13) ve fiilin anlamı “*belirmek*” şeklinde gösterilmiştir (Dilçin 1991: 631a, Cin 2012: 645a). Ancak okuma şekli ve anlam bağlama uymuyor. Kanaatimce buradaki fiili *üvrüş-* okuyup ‘savaşmak’ olarak anlamak gerekiyor. Beyit Türkiye Türkçesine yukarıda gösterildiği şekilde aktarılabilir.

1.9. **toy** → **tuy!**1.10. **tavuşdı** → **tavusdı**

Beg oğlanları hanlar uruhları	Ülkelerde hükmü geçer prensler.
Ki illerde yörürdi buyruhları (2116)	Ki illerde hepsi verir, emirler.
Dirilmiş idi çevredin ol toya	Çevreden toya toplanırlar idi.
Bulardan kim usana yâ kim toya (2117)	Bunlardan kim usanır, doyar idi.
Bezenmişdi kamu çü tāvusıdı tuy!	Hepsi süslü tavus gibiydi sanki.
Sanasın bezenmekde tāvusıdı toy (2118)	Toy sofrası tavus idi inan ki. (2118)

Yukarıdaki 2118. beytin ilk dizesinde dikkat çekilen kelime, *toy* okunmuş ve ‘ziyafet, şölen’ şeklinde anlaşılmuştur (Dilçin 1991: 2118, 640b; Cin 2012: 140-5, 689b). Ancak bu okuma şekli anlam vermiyor. Kanaatimce kelimenin *tuy!* şeklinde okunması ve ‘duy, bil!’ olarak anlaşılması bağlama uygun düşer.

C. Dilçin, aynı beytin ikinci dizesinde dikkat çekilmiş olan kelimeyi ise *tavuşdı* okumuş ve bunu sözlükte “*tavuş- tamamlamak, sona ermek, son bulmak (LÇ)*” (1991: 639a) şeklinde işlemiştir. A. Cin, bu kelimeyi aynı şekilde okumuş ve kelimeye “*tamamlamak*” anlamını (2012: 140-5 ve 683b) vermiş-

tir. Kanaatimce bu kelimenin de ilk dizedeki gibi *tāvusdı* (<*tavus idi*) şeklinde okunması ve anlaşılması bağlama gayet uygun düşer.

1.11. üç → uç: son

Bu resm ile dirşürimezdi ögin	Bir türlü aklını deremiyordu.
Uyandı vü uyıdı uça degin (3373)	Sona dek bir uyur bir uyanırdı.

Yukarıdaki beyitte koyu harflerle yazılmış olan kelime, *üçe* şeklinde okunmuş ve ‘üç’ olarak anlaşılmıştır (Dilçin 1991: 3373, Cin 2012: 224-4). Bu beyitte Nevbahâr’ın çadırda yıkanmasını bekleyen ve ona kavuşmak hayalleri kuran Cühud’un gece boyu bir uyuyup bir uyandığı ve bu durumun sabaha kadar sürdüğü anlatılıyor. Yani Mesud Bin Ahmed, yukarıdaki beyitte Cühud’u alaya alıyor. Bu bağlam da kelimenin *uç* okunup ‘son’ olarak anlaşılması gerektiğini gösteriyor. Söz konusu beyit ve deyim Türkiye Türkçesine yukarıda gösterilen şekilde aktarılabilir.

1.12. yol ur- → yol ür-: (<üvür- / evür-) yol kesmek

Yolum ür di şeytan aña uydum	Şeytan yolumu kesti, ona uydum.
Ne turdum u ne yoldaşa güydüm	Ne durdum ne bir yoldaşı bekledim.
(3616)	

Yukarıdaki beyitte koyu harflerle yazılan fiil, *ur-* şeklinde okunmuştur (Dilçin 1991: 3616, Cin 2012: 240-6). Dilçin, sözlükte bu deymi “*yolımı ur-yol kesmek*” (1991: 652b) şeklinde işlemiştir. Cin’in ise fiili nasıl anladığı tespit edilemiyor. Kanaatimce bu fiilin *yol ür-* şeklinde okunup ‘yol kesmek’ olarak anlaşılması metne uygun düşer. Beyit, yukarıda gösterildiği şekilde anlaşılabilir.

Türkiye Türkçesinde *yol(unu) çevir-*, *yol kes-*, *yolu kesiş-* ve *yan kesici* gibi deyimler bulunduğuna dikkat çekmek gerekiyor. Nitekim Süheyl ü Nevbahâr’daki şu beyitte de *yol kesen* deymi geçer:

Ben uş bundavan hazır u sağ esen

Keserven başın bulıcak **yol kesen** (4554)

1.13. yort → yurt (tut-)

Eger bir bucah tuta vü süre yurt	Eğer bir yere gide, yurt edine.
Diye söyleyene var işüne yort (2701)	Konuşana der: Haydi git işine!

Yukarıdaki ilk dizinin sonunda geçen kelime *yort* ‘yürü!’ şeklinde okunmuş ve anlaşılmıştır (Dilçin 1991: 2701, Cin 2012: 179-9). Ancak bu okuma şekli anlam vermiyor. Kanaatimce söz konusu kelimenin *yurt* okunması ge-

rekir. Yani burada *yurt tut-* deyimini kullanılmıştır. Süheyl'in, kızını kaçırdığını anlayan Çin hükümdarı, vezirini çağırır ve ona Süheyl ile kızı bulmak için ne yapmaları gerektiği hakkında fikir sorar. Vezir, hükümdarın sorusuna yukarıdaki beyitle cevap verir.

Yani vezir, Süheyl'in bir bölgeyi yurt edinmiş olabileceğini ve o bölgede hüküm sürüp oraya başka bir ordunun girmesine engel olabileceğini anlatmak istiyor. Nitekim *yurt tut-* 'yurt edinmek' deyimini, Süheyl ü Nevbahâr'ın şu beyitlerinde de geçer:

Eger **tut**avan işbu mişede **yurt**

Beni yırtta aslan u ayu vü kurt (4091)

Yaz u kış yabarlarda koyun u kurt

Tutarlar idi bir aracuhda **yurt** (4534)

Heman kalada **yurt tut**unmuş idi

Süheyle öküş eylük itmiş idi (5143)

Söz konusu *yurt tut-* fiili Orhun Yazıtları'nda *il tut-* şeklinde şu cümlelerde geçer:

“**il tutsık** yir ötüken yış ermiş” (KTG 4),

“ötügen yış olursar bengü **il tuta** olurtaçı sen” (KTG 8),

“türük bodun tirip **il tutsık**ının yeme bunta urtum” (KTG 10, BKK 8),

“tokuz yegirmi yıl kağan olurtum, **il tut**dum” (BKG 9).

1.14. **yüz ur-** → yüz ür-: yönelmek

Gerek şindi ben bir çevüklük idem	Hemen bir oyun yapmalıyım buna.
Ki kurtılır isem yüz ürem gidem (2414)	Kurtulsam yüz çevirem ondan yana.
Yüz ürdüm u düşdüm yola bilmezsin	Yüz çevirdim cahilce yola düştüm.
Atam nitmiş ola anı bilmezsin (3617)	Atam netmiş bilmedik hala düştüm.
Didi çäre oldur yüz ürem yitem	Dedi çäre bu, yüz çevirip gidem.
Yayah yöriyem her gice aç yatam (3750)	Yaya yürüyem, her gece aç yatam.
Ve likin nedür çäre nitmek gerek	Fakat çäre nedir, ne yapmalıyım.
Yüz ürüp yābanlara gitmek gerek (3842)	Issız yere yönelip gitmeliyim.

Yukarıdaki dört beyitte de dikkat çekilen fiil, *yüz ur-* şeklinde okunmuş ve fiil için “*Yönelmek, yüz tutmak*” anlamları verilmiştir (Dilçin 1991: 654b, Cin 2012: 160-3, 240-6, 249-4, 255-6; 2012: 735a). Ancak bu okuma şekli yanlıştır. Beyitte geçen *yüz ür-* bir deyimdir. Deyimdeki fiilin yapısı, *ür-* (<*üvür* <*evür-*) şeklinde açıklanabilir. Yani burada ses değişikliğine uğramış olan *evür-* fiili kullanılmıştır. Deyim, Türkiye Türkçesindeki *yüz çevir-* deyimine yaklaştırılabilir.

Sonuç

Süheyl ü Nevbahâr'dan yukarıda sunduğumuz örneklerin okunma sorunları, yuvarlak ünlülerin yazımı ile yakından ilgilidir. Ancak bu sorunların aşılmasında bağlamın dikkate alınması gerektiği anlaşılıyor. Şimdi yukarıdaki söz konusu örnekleri metindeki yazılışları ile birlikte bir *yanlış-doğru tablosu* üzerinde görelim:

Beyit Nu.	Yanlış Okuma	Yazım Şekli	Doğru Okuma	
4055	boraya	حز لفا د	buraya	<bu+ara+ya
355	didügi	دءءءءء	dü[z]dügi	<düz-dük+i
3281	dökile	ءءءءءء	dügile	<düg-il-: ‘dügümlenmek’
774	dügün	ءءءءءء	dögün!	<dög-ün ‘dövün!’
3577	düş-edi	ءءءءءءء	döşe[ye]-di	<döşe-: yaymak, sermek
355	ola	ءءءءءء	ula	‘temel’
2144	olursa	ءءءءءءء	ölürse[η]	<öl-ür+ i-se-η
2873	örüş-	ءءءءءءء	üvrüş-	<evür-üş- ‘savuşmak’
2118	tavuşdı	ءءءءءءء	tavusıdı	<tavuş+ıdı
2118	toy	ءءءءءء	tuy!	‘duy, bil!’
3373	üçe	ءءءءءء	uça	<uç+a ‘sona’
3616	(yol) ur-	ءءءءءءء	(yol) ür-	<üvür- ‘yol kesmek’
2701	yort-	ءءءءءءء	yurt (tut-)	‘yurt edinmek’
2414	yüz ur-am	ءءءءءءء	yüz ür-em	<üvür- < evür- ‘yönelmek’

Yukarıdaki örneklere göre tarihî metin okumalarında yuvarlak ünlülerin dört ihtimali yanında şu noktalara dikkat edilmesi gerektiği anlaşılıyor:

1. İçinde yuvarlak ünlü bulunduğu düşünülen heceyi, dört yuvarlak ünlüye göre (o, ö, u, ü) okuyup bir tercihte bulunmak gerekir. (Tablodaki bütün örnekler).

2. Kelime başındaki *elifvav*'ın yuvarlak ünlü gösterme ihtimalinin yanında *elifin* bir ünlüyü *vav*'ın *v* ünsüzünü gösterme ihtimali vardır (2873).

3. Bir kelimedede yuvarlak ünlünün okunmasını perdeleyen sebep olarak hem hareke hem harfin eksik veya yanlış yazılmış olma ihtimali vardır (355, 2144, 3577). Bu durumda yazım yanlışlığı nedeniyle yitmiş olan kelime ve yuvarlak ünlüyü bağlamdan çıkarmak mümkündür.

4. Bir kelimedede yuvarlak ünlünün okunmasını perdeleyen sebep olarak kelimenin tarihî süreçte ses değişikliklerine uğramış olma ihtimalinin yanı sıra kelimenin anlamının güncel dilde yitmiş veya zayıflamış olma ihtimali vardır (2414, 2873, 3373,). Bu durumda yazım yanlışlığı nedeniyle yitmiş olan kelime ve yuvarlak ünlüyü bağlamdan çıkarmak mümkündür.

Yukarıdaki örneklere göre tarihî metinler üzerinde yapılan okumalarda metni anlamadan geçmemek gerektiği veya en azından metnin anlaşılmayan yerlerinde tereddüt belirtmek gerektiği anlaşılıyor.

Dil içi aktarma yapılması durumunda tarihî metinlerin okunuşunda görülen bu tür yanlış okumaların en aza ineceği açıktır. Dil içi aktarmaları sırasınca karşılaşılan benzer yanlışların tasnif edilip sunulması hem metin okumada yöntem geliştirme hem de sonraki çalışmalar için bir anahtar olması bakımından önemlidir.

KAYNAKLAR

- CİN, A. (2012). *Mesud bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyi')*; *İnceleme- Metin- Dizin*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- DİLÇİN, C. (1991), *Mes'ud bin Ahmed Süheyl ü Nevbahâr; İnceleme- Metin- Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi yayını, Ankara.
- KÜÇÜK S. (1994), *Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- ÖZÇELİK, S. (2014). "Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, Haziran 2014, s.62-79.
- ÖZÇELİK, S. (2016), *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar (I. Cilt)*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- ÖZÇELİK, S. (2016), *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (II. Cilt)*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- ÖZÇELİK, S. (2016), "Tarihî Metin Okumalarında Kelimeyi Bölme ve Kelimeleri Birleştirme Sorunları: Süheyl ü Nevbahâr'dan Örnekler", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, Aralık 2016, s.1593-1602.
- Tarama Sözlüğü* (1977). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2011), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- TEZCAN, S. (1994). *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*, Simurg yayınları, Ankara.

KONYA AĞZINDA KAYBOLMAYA YÜZ TUTAN EVLERLE İLGİLİ EŞYA VE MEKÂN ADLARI

*Saim SAKAOĞLU**

Günümüzde Türk dili ile ilgili bir eğitim almayan insanımızın tamamına yakını ağız kavramı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değildir. Bilim insanlarının dilinde yer alan bu terim için onlar farklı anlamları olan kelimeleri kullanırken ağız terimini kastettiklerinin farkında bile değildir. Edirne lehçesi, Adana diyalekti, vb. terimler ağız terimiyle eş anlamlı olarak kullanılır. Batıdan aldığımız terimleri kullanmayı seçen insanımız, tıpkı nüfus yerine popülasyon, nesil/kuşak yerine jenerasyon derken ağız yerine de diyalek/diyalekt demekte bir sakınca görmez. Bunun sonucu olarak da zaman zaman anlaşmakta sıkıntılar yaşanılmaktadır.

Yukarıda yer verdiğimiz üç terimi, Türk Dil Kurumunun sanal sözlüğünden alarak anlamlandıralım:

ağız: (dil bilimi) Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili.

lehçe: (dil bilimi) Bir dilin tarihsel, bölgesel, siyasal sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu, diyalekt (Arapça lehce)

diyalekt: (dil bilimi) Lehçe (Fransızca dialecte)

O halde bundan böyle bu terimleri kullanırken doğru kullanmalı, farklı anlam yüklenmiş olanın yerine öbürünü kullanmamalıyız. Ancak on yıllardan beri bilim dünyasında bu terimlere yüklenen farklı anlamların da olabileceği unutulmamalıdır.

Anadolu ağızlarının zenginliği, bu alanda çalışma yapanlarca bilinmektedir. Genellikle illerin adlarıyla anılan bu tür çalışmaların yanında, ülkemizde ve yurt dışında yapılan bazı çalışmalarda ise ilçe ve belde adları da öne çıkmaktadır. Bu ağız çalışmalarının tarihi neredeyse 150 yılı bulmaktadır. Deği-

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Konya-Türkiye (E), saimsakaoglu@hotmail.com,

şik amaçlarla ülkemize gelen Batılı araştırmacılar bu arada bazı bölge, il ve ilçelerimizin adlarını da, özellikle kelime dağarcıkları açısından ele almışlardır.

Türk Dil Kurumunun düzenlediği çeşitli bilimsel toplantılarda bu konu farklı açılardan ele alındığı gibi değişik toplantılarda da özellikle Anadolu ağızları değerlendirilmiştir. Biz de, on yıllardan beri Konya ağızı üzerinde çalışmaktayız. Bildiri ve makalelerimizin yanında bu yazılarımızdan oluşan *Konya Ağızı Üzerine Araştırmalar* (2012) adlı bir de kitabımız vardır.

Ağız konusunda yapılan çalışmaların başında, Prof. Dr. Leyla Karahan'ın başarılı bir ağız sınıflaması niteliği taşıyan eseri gelmektedir: *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (1996).

Bu arada, önemi açısından hatırlamak zorunda olduğumuz ünlü bir eserimiz vardır: Evliya Çelebi, *Seyahatname*. Gezginimiz dolaştığı yerlerin ağızından derlediği bazı kelimeleri de eserine almıştır. Konya ağızından alınan kelimelerden bazıları şunlardır: *mışmış*: Kayısı veya zerdali; *âlû*: Erik; *emrûd*: Armut; *dürbali*:? Bu kelimelerden ilk ikisi hiç bilinmemekte, üçüncüsü dar bölgelerde görülmekte, sonuncusunun ise ne anlama geldiği bile bilinmemektedir. Ancak, kiraz ve birer türevleri ile üzüm (sarması) ve bâdem (kırması) bilinmektedir (Karaman-Dağlı 3. Kitap 2006: 20).

Dünkü Konya'da sivil mimari genelde kerpiç yapıya dayandırılırdı. Ancak bu mesken ve iş yerlerinin temelleri genelde yöreden elde edilen taşlarla örülürdü. Bunun sonucu olarak bu meskenlerin yapımında kullanılan kelimeler de bölgeye has olurdu. Kerpicin küçüğüne *kuzu*, büyüğüne *ana* denilmesinden de öte bir duvarın eskiyen/çürüten kerpiç kısımlarının yenilenmesine de *karagöz geçirme* adı verilirdi. Konya'daki ilk betonarme apartmanın yapının tarihini en fazla 70 yıl ötesine götürebiliriz. Yeni ve tamamı batıdan alınan toplu meskenlere verilen adlar *apartman*, *site*, *rezidans* elbette ki kendi terimlerini yani eşya adlarını da beraberinde getirecekti. *Etajer* ve *konsol* kelimelerini ilk defa işittiğimde nasıl birer ev eşyası olduğunu hayal bile edememiştim. Bu arada eski evlerimizin bölümlerinin adları da yine bizden olmakla birlikte yeni kelimelerden oluşuyordu. *yüklük* dediğimiz duvar içlerinden yararlanılan alanlar artık *gömme dolap* olup çıkıvermişti. Kendi kelimelerimiz bile zamanla şekil değişikliğine uğruyordu. *aşana* (= aşhane) kendiliğinden *matbah*'tan bozularak *mutfak* oluvermişti. Hasılı, bizim evler yapı olarak yenilenirken, bu yenilenmenin şeklini bir benzetmeyle *sefertası* diye adlandıran insanımızı da ancak kutlayabilirdik. Bir inat uğruna yapılan bir binamızın kat sayısı, Konya'mızın trafikteki numarasına uygun olarak 42'dir.

Son yıllarda ülkemizde yeni bir konut yapı biçimi uygulanmaktadır: *kentsel dönüşüm*. Bazı yaşlı, eskimiş, yıkılmaya yüz tutmuş evlerden oluşan mahalleler, semtler, sokaklar yerle bir edilmektedir. Bu tür yıkımlarla birlikte o

evlere can veren nice kelime de unutulup gitmektedir. Doğup büyüdüğüm evi de içine alan 400 kadar geleneksel mimarinin, yani hiç biri birine benzemeyen evler topluluğunun ortak tarafı olan kelimeleri artık kullanılmaz olmuştur.

İlk apartman hayatına geçildiği günlerde, daha önce ayrı ayrı sokak kapılarından evlerine giren insanımız artık ortak bir kapıdan girer olmuştur. Bu yeni mekanlarda kullanılan kelimeler de yenilenmişti, en azından kuşaklar arasındaki farklılık uzun süre bir tür iki dilliliğe kadar uzanmıştı. Apartman kapılarından girildikten sonra, genelde sizi karanlık olmasa bile loş bir ortam karşılıyordu. Oysa kerpiçten yapılmış, toprak damlı evinizin sokak kapısından içeriye girince bazen bir *hayat*'a, bazen bir bahçeye giryordunuz. Bunun sonucu olarak kullanılan kelimelerde de değişiklikler görülüyordu. O eski evlerin sokak kapılarına bir zilin bağlanması çok sonralara rastlar. Önceleri ise kapılarımız, bazıları birer emek ürünü olan *tokmak*larla süslenirdi. Artık onlar da yok, kalanlarını da birileri söküp götürmüştür! Acaba bu eski evler için kullanılıp da günümüzde kullanımdan düşen kelimeler nelerdir, onları nasıl sınıflandırabiliriz? Biz bu kelimeleri ortak özelliklerine göre bazı başlıklar altında toplamayı uygun bulduk. Aşağıdaki liste araştırmacılara hem bir kolaylık sağlayacak, hem kelimelerimizi bir yığın olmaktan kurtaracaktır. Burada, belirlediğimiz 30 kadar kelime dokuz başlık altında ele alınacaktır. Bu bölümlerde kelimelerin ait olduğu mekanlar göz önüne alınmıştır. Ayrıca bazı kelimelerimizi öneminden dolayı biraz etraflıca tanıtmaya çalışacağımızı da hatırlatmak isteriz.

a. Evin dışıyla ilgili olan: *çıkartma*

çıkartma: Eski evlerimizin önemli bir bölümünün oda, mabeyn, tahtaboş gibi bölümleri ana kapıdan girişten belli bir metre uzakta bulunurdu. Genellikle sokağa bağlı olan bölümler bahçe, ahır ve özel konumuyla har(i)çiyeler olurdu. Belli yükseklikteki kerpiç duvarlar sayesinde evin iç bölümleri görülmez, aile mahremiyeti korunurdu. Evin dışı bazılarında görülen özel bir yapıya sahipti. Daha gösterişli olması için sokağa bakan iki katlı evlerde bir tür dışarıyı seyretme bölümü bulunurdu. Bunlar, daha çok günümüzde salon diye adlandırdığımız daha genişçe olan bölümün evin dışına taşmış alanlarıdır. Yani buralar evin kendi alanının kamuya ait olan bölümünde meydana getirilen birer çıkıntı idi. Bu çıkıntılara, özelliğinden dolayı *çıkartma* adı verilir. Bu tür çıkartmalı evler, yer tanımlamasında da kolaylık sağlardı. Çünkü bu tür çıkarması olan evlerin sayısı pek azdı. Yaşadığım mahalledeki çıkartmaların sayısı beşi bile bulmazdı. Sokaktan geçenlerin başlarını veya sırtlarındaki eşyalarının çarpmamaları için oldukça yüksek yapıları. Bu çıkartmaların, en az, biri daha genişçe olmak üzere üç penceresi bulunurdu. Ancak, buralar, eskilerin kafes adını verdikleri özel bir yapıyla dışarıdan görülmesi engel-

lenecek şekilde düzenlenirdi. Kelimemizin daha sonraki dönemlerde *cumba* olarak adlandırılması bizim mahallerimizi etkilememiştir. Halk arasında çıkma şekli de vardır.

Günümüzde yapılan evlerde çıkartma bölümünün olması söz konusu değildir. Olanlar da yıkılıp yerlerine apartmanlar dikilmektedir. 2000 yılında çekip bir kitabına aldığım, ayrıca kitabımın arka kapağının desenini oluşturmuş çıkartma, kısa bir süre sonra yükü çok yüksek olan bir kamyon kasasının çarpması ile yerle bir olunca sahibi yeniden yaptırmak yerine orayı düz duvar olarak onarıverdi. Şimdi ise o evin bulunduğu alan kentsel dönüşüme uğradığı (!) için yerinde 12 katlı bir blok yükselmektedir (Sakaoğlu 2000: 184).

b. Evin kapısının sokağa bakan yönüyle ilgili olanlar: *şapşak, tokmak*.

şapşak: Elektriğin geniş alanlara yayılması sokak ile ev arasında bir bağın kurulmasını sağlamıştı. Sokak kapılarının genelde sağ üst köşelerine yerleştirilen ve zil adı verilen bir alet, kapıdaki kişinin gelişini haber verirdi. Ya önceleri?

Kapılarda, bizim oralarda *şapşak* adını verdiğimiz ve kapının orta yerlerine çakılan halkalar bulunurdu. Bunlara elinizle vurduğunuz zaman kapının tahtasının çarpmasından kaynaklanan ve sanki şap şap gibi algılanan bir ses çıkardı. Bu sebeple adına *şapşak* denilmiştir.

tokmak: Belirli şekilleri olan madenî dökümlerdir. Genellikle el biçiminde olurdu. Gelenler onu avuçlar, kapıya doğru götürüp getirerek sesler çıkartırdı. Böylece kapının ötesindeki alanlarda bulunanlar birilerinin geldiğini anlardı. Bu tür tokmaklar üzerinde sanat tarihçileri çok durmuşlar, makaleler kaleme almışlardır. Bazı illerimizde ise bu tür tokmaklar üç aded olup çıkarıldıkları seslere göre gelenlerin kimler olduğu anlaşılırdı.

c. Evin açık alanıyla ilgili olanlar: *avgaz, çarış havuzu, daşlık, kol demiri*

avgaz: Sokak kapınızın önünde akmakta olan ırmak sularının bahçenize ulaştırılması için hayatın altında geçirilen su kanalının adıdır. *Künk* adı verilen birimler birleştirilerek yerin altında âdeta bir tünel oluştururdu. Daha önceki dönemlerde *avgaz* ancak bir bölümü altta olur, daha sonra üstü açık olarak devam ederdi. Bazıları, *avgazın* ağzına çer çöpün girmesini önlemek amacıyla parmaklık eklerlerdi.

çarış havuzu: Tulumbadan çekilen suların bağ ve bahçeyi sulama amacıyla biriktirildiği havuzlardır. Ancak, buralar, aynı zamanda ev sahiplerinin veya komşularının kendi bağlarında ürettikleri veya kira bağlarından elde ettikleri üzümün çiğnenip şirasının elde edilmesi için kullanılan havuzlardır.

daşlık: Bazı evlerde hayatın içeriye girmeye uygun olan kapı önüne taşların döşenmesi ile oluşan alanlardır. Yaz aylarında serin serin oturmak uygun yerlerdi. Daha sonra bazı evlerde aynı alan betona çevrilerek temizlenmesi ve döşenmesi kolay hale getirilmiştir. Evin oturup yatmaya uygun olan yerlerinin dış kısımlarında da, aynı adı taşıyan daha küçük mekanlar da bulunurdu ki buralarda el yıkanır, abdest alınır ve atık sular özel bir yolla lağım yerine geçen yerlere ulaştırılırdı.

hayat: Avlu. Burada; tulumba, havuz, etrafında çiçek saksıları, vb. bulunur. Odalara, mutfığa, varsa ahır ve samanlığa ve bahçeye buradan geçilir. Bir tür ön bahçe gibidir. Her evin hayatının büyüklüğü farklıdır. Buralar, asıl bahçe veya bağla bir kapı ile ayrılırlar.

kol demiri: Sokak kapısından içeri girildikten sonra, özellikle geceleri güvenlik amacıyla kapının arkasına monte edilen, ters köşelerle bağlantısı olan kalınca demir çubuktur. Ucu kanca gibi olan bu demir, kapının arkasındaki özel yuvasına yerleştirilince ana kapının açılması imkânsız hale gelirdi.

ç. Evin arkasındaki bağ ve bahçe ile ilgili olanlar: *avar*, *meris*, *puşta*.

avar: Evlerin arka bahçelerinde sebze ekmek, bostan yetiştirmek için ayrılan bölümdür. Ekilenlerin türüne göre aralarında duvarcıklar oluşturulur.

meris: Genelde aralarında duvar bulunmayan iki komşu bahçesini ayıran, fazla yüksek olmayan, bir tür güdük duvardır. Bunlar hem duvar yerine geçer, hem de bahçelere su salınması döneminde suların karışmasını engellerdi. Ayrıca her iki bahçede işaret edilmesi gereken yerler için bir tür tanım kolaylığı sağlardı.

puşta: Özellikle üzüm çubuğu, bazen de salatalık ve kabak tohumu ekmek için bahçe veya bağın belli aralıklarla yarılp sulamak ve alan kazanmak için oluşturulan bölmelerdir. Derinlikleri bazen bir metreye kadar yaklaşır. Böylece her iki yamaca da gerekli ekimler yapılırdı. Böyle yapılmasının asıl sebebi, alanın daha kolay sulanabilmesi ve uzun süre kalabilecek olan suların bir tür depo edilmesidir.

d. Değişik tabak çeşitleri: *lengeri*, *nalbeki*, *sahan*.

lengeri: Bakırdan yapılmış, ağzı yok denecek kadar geniş ve yayvan tabak türüdür. Daha çok pekmez kaynatılma dönemlerinde konu komşuya köpük dağıtmak için kullanılırdı.

nalbeki: Küçük madeni tabak, tabakçık. Kahvaltı sinilerinde her birinin içine ayrı bir yiyecek (pekmez, küflü peynir, zeytin, vb.) konulurdu.

sahan: Bakırdan yapılmış tabaktır. Evlerde değişik boyları bulunurdu. Kullanılması için önceden veya zamanı gelince kalaylanmazsa yemekler çalınır (zehir etkisi gösterirdi.)

e. Çeşitli mutfak gereçleri: *çevirgeç*, *dibek*, *esranı/esiran*, *haranı*, *senit*, *üzlük*.

çevirgeç: Yufka pişirilirken kullanılan alet olup; bazı yerlerde *bişirgeç* de denilir.

dibek: Taştan veya ağaçtan/kütükten oyulmuş, havanın çeşitli büyüklükteki şekilleri. İçinde çeşitli nesnelere kırılır ve ezilirdi. Sokaklarda ise da büyükleri bulunur, burada daha çok buğday ve benzeri tahıllar ezilirdi.

esranı/esiran: İyi sıyırın, hamur kesmeye ve tekneyi sıyırmaya mahsus uzun kulplu ve geniş ağızlı demir alettir. Bazı yerlerde *kazıyacak alet* de denilir.

haranı: Büyük tencere, kazan. Daha çok toplu yemeklerin hazırlanması sırasında kullanılırdı.

senit: Altında tahtadan yapılmış ayakları bulunan, üzerinde hamur açılan, gerektiğinde et kıyılan dikdörtgen biçiminde bir tür sinidir.

üzlük: Topraktan yapılmış, çömleği andıran küçük su kabıdır.

f. Hayat/avlude kullanılan aletler: *helke*, *süzek*, *tokuç*.

helke: Kova anlamındadır. Bazı illerimizde ise *helki* diye söylenir. Daha çok su taşımak için kullanılır. Evdeki küçük ve büyükbaş hayvanların su ihtiyacının gidermek için önlerine su doldurulmuş helkeler konulurdu.

süzek: *Süzge* demektir. Önceleri sadece bahçe, hayat, kapı önü gibi yerleri sulamak için kullanılırdı. Günümüzde demlenen çay için de kullanılan minklerine de bu ad verilmektedir.

tokuç: Yıkanan çamaşırların üzerinde kalan suların atılması için kullanılan tahtadan yapılmış alettir. Dikdörtgen bir gövdenin ucunda tutulması için bir sapı bulunurdu. Sert bir zemine konulan çamaşırlar *tokuç* aracılığıyla bir güzel dövülürdü.

g. Kapalı alanlardaki mekanlar: *ağzıaçık*, *har(i)ciye*, *mabeyn*, *tahtaboş*, *yüklük*.

ağzıaçık: Bu mekan evin değişik alanlarında görülür. Mutfak ve varsa izbe, hatta evin öbür kapalı alanlarında da bulunan, gömme dolap yapısını andıran, ancak biraz farklı bir işleve sahip olan raflar topluluğudur. Aslında kapalı olmamakla birlikte hanımla bez veya tül cinsinden örtülerle tozlanmaya karşı tedbir alırlardı. Konulacak kabacak dizilir, ön tarafa düşmemesi için konulan kalınca çıtalarla güvence altına alınırdu.

har(i)ciye: Genelde evlerin sokak kapısına en yakın olan bir alana, ayrı bir kapıdan girilecek şekilde kondurulan özel odalardır. Erkek misafirleri, yatıya kalacak olan misafirler burada ağırlanırdı. Evin delikanlıları da arkadaşlarını (barana) buraya alırdı. Kelimenin aslında hariç bölümü zaten odanın anlamını kuvvetlendirmektedir.

mabeyn: Arapça'da, ara anlamına gelmektedir. Eski Konya evlerinde oda sayısı fazla olmazdı. Mutfak, abdesthane gibi birimler ise evin dışında, özellikle bahçede olur veya hayata açılırdı. Sınırlı bir alana yapılan evler karşılıklı iki oda ile aralarındaki bir boşluktan oluşurdu. 40-50 yıl öncesinde şehirde baş gösteren ev sıkıntısını gidermek için yapılan bu tür evlerin yanında, artık inek, camız, koyun, vb. hayvanların beslenmediği ahır ve samanlıklar böyle bir yapıya büründürülürmüşü. Bu tür evlerin tanıtımında, 'Bi çit oda bi mabiyyin' ifadesi kullanılırdı. Aslında daha çok odası olan evlerin tanımlanmasında ise 'Bi çit oda, tahtaboş, harciye' türü ifadelerde de yer alırdı.

tahtaboş: *Tahte-pûş*. Farsça olan kelimenin anlamı, *dam üzerinde çamaşır sermeğe yarayan döşemeli yer* (*Temel Türkçe Sözlük* 4, İstanbul 1991, 1291) dir. Ancak kelime günümüzde çamaşır serilen yerden daha çok bir tür kapalı alan olarak anlamlandırılmaktadır. Evin, gerektiğinde eşyaların konulduğu, bazen yatak odası olarak kullanıldığı yeri gibidir. Asıl önemlisi, tahtadan ve altının boş olmasıdır. Yani zemin de tahtaboş olmamaktadır. Burada iki nokta dikkatimizi çekmektedir. Farsça *tahte* ve Arapça *taht* (alt) kelimelerinin kucaklaşması ve Farsça *pûş*'un da anlamı yeterince bilinmediği için boş olarak algılanması sonunda tahtaboş ortaya çıkmaktadır. *tahtaboş* kelimesine destek olması açısından bu bilgiyi de ekleyebiliriz.

tahtakale: Taht-ı kal'a. Kale altı, kalenin bulunduğu yerin alt tarafı. İki Arapça kelimeden, Farsça kurala göre yapılmış bir tamlamadır.

Kelime, günümüzde, Çanakkale'deki *tahta at*'ta olduğu gibi, tahtadan yapılmış kale gibi algılanmaktadır. (Sakaoğlu 2012: 108)

yüklük: Odalarda çok amaçlı olarak kullanılan, bir tür oldukça büyük gömme dolap gibi kullanılırdı. Hemen her odanın bir yüklüğü olurdu. Bu bir yandan yıkanmak için kullanılan bir mekan, öbür yandan ise özellikle geceleri yere serilip yatılan döşeklerin, üste örtülen yorganların konulduğu bir yerdi. Bunların konulduğu alanın ötesindeki geniş bir alanda ise burayı ısıtacak bir soba, su ısıtılacak güğüm vb. kablur, havlu, sabun. vb. yunma gereçleri de bulunurdu. -lük ekiyle türetildiğine göre asıl amacın eşyaların konulması olduğu anlaşılacaktır.

ğ. Çeşitli eşyalar: *tavşan ayağı*.

tavşan ayağı: Sonbahar gelince odalarımızı sobalarla süslerdik. Her sobanın altında da bir altlık bulunurdu. Hatta bunun da özellikle sol tarafında bir gözü bulunurdu ve orada odunları tutuşturmak için çırılar ve kibrit bulunurdu. Bu altlık teneke türü bir maddeden yapılırdı. Sobanın yakılması, sonra kömürleşen odunları özel kürekle mangala alınması sırasında kirlenme söz konusu olurdu. İşte bu alanın temizlenmesi, *tavşan ayağı* adı verilen, gerçekten de avlanmış tavşanların ayaklarından oluşan parçacıklarla temizlenirdi.

SONUÇ

Konya'da bir zamanlar kullanılıp da büyük bir bölümü artık unutilan, bazıları ise ancak yaşı ilerlemiş insanımızın hafızasına emanet edilen Konya ağzı kelimeleri elbette pek çoktur. Biz, bazı örnekleri sunarak Konya ağzının hafızasını saklamak istedik. Bir de derlenip koruma altına alınan öyle kelimelerimiz vardır ki onların anlamları tarafımızdan bilinmemiş, derleme kayıtlarından yararlanma yoluna gidilmiştir. Tamamı Türkçe olan şu kelimeler tarafımızdan işitilmemiş, bir yerlerde okunmamıştır: *çalacak* (kibrit), *çiltak* (yalan), *susak* (maşrapa).

Bunun yanında, nice on yıllardır değişik amaçlarla derlenip kayıt altına alınan, değişik kurum ve kişilerin darmadağınık arşivlerinde güya korunan binlerce kelimelerimiz vardır. Bunların bir araya getirilmesi ve uzman kişilerce değerlendirilmesi gerekmektedir. Artık Konya ağzı da koruma altına alınmalıdır. Biz 30-35 yıldan beri bu konu ile de ilgileniyoruz ama bu iş bir kişinin değil, bir kurum tarafından desteklenen bir ekip aracılığıyla gerçekleştirilmelidir. Bizim bu yaştan sonra böyle bir ekibi oluşturacak manevi gücümün olmadığı bir gerçektir. Belediyeler, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, adları süslü ama işlevleri bilinmeyen dernek ve vakıflar ön ayak olmalıdır.

KAYNAKLAR

- KAHRAMAN, Seyit Ali - Yücel DAĞLI: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Cilt, 1. Kitap, s. 32, İstanbul 2006, XXXVIII s. Yapı Kredi Yayınlarından: No. 2357/717.
- KARAHAN, Leyla: *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*: Ankara 1996, XIX+204 s.+28 harita. Türk Dil Kurumu Yayınlarından: No. 630.
- ÖZKAFA, Adnan: *Gonya Kitabı*: Konya 2010, 175 s. Memleket gazetesi yayınlarından No.5.
- SAKAOĞLU, Saim: *Çaybaşı Yazıları*: Konya 2000, 208 s. Meram Belediyesi Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim: *Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar*: Konya 2012, 304 s. Kömen Yayınevi Yayınlarından: No. 84.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük*: 11. Baskı Ankara 2011, XXXII+2763 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.

TANPINAR'IN “ŞEHR”İYLE ÖZDENÖREN'İN “KENT”İ ÜZERİNE

*Salih UÇAK**

1. Giriş: Kent/Şehir Kavramı

Medenî hayatı temsil eden “şehir”den, kaos üreten “kent”e taşındığımızdan beri “biz” olmaktan çıktık. Kent, küreselleşen ve sekülerleşen bireyin bakış açısıyla bütün büyüsunü yitirdiği modern zamanları yaşıyor. Çiçek açan şehrin, materyalist etkiyle kirlenen ve kirleten bir mekâna dönüşümü, insanî maceranın sürüklendiği sonu özetler niteliktedir.

Kadim şehirlerin ihtiva ettiği kimlik, “mana ile suret”in teşekkülünden ibaretti. Bu buluşma, estetik idrakin özeti idi. Hâlbuki bugün kente maddeci bireyin yıkıcı felsefesi hâkimdir. Şehir, inançlar manzumesinin sembolü iken; kent mirasyedi bir neslin reddiyesidir. İnsanlığın uzun ve sarsıcı hayat hikâyesi şehrin bütün hücrelerinde yaşarken, kent izbe sokakların inkârını ikrardan başka bir şeyi ifade etmiyor (Uçak 2016: 19).

“Şehir ve kent” kavramları, birbirinin yerine kullanılsa da algıları ve kullanıcıların tercihleri itibariyle farklıdır. Güncel algılamada şehir, daha çok “eski” olanı hatırlatırken kent daha çok “yeni” olanı hatırlatmaktadır. Sübjektif algıda kent, çağdaş olanı; şehir klasik olanı ifade eder. Bu bağlamda şehir/kent üzerine yazılan, çizilen hemen her metin ve yorumda buna rastlamak mümkündür.

Beşir Ayvazoğlu bu algıya bağlı olarak, “bugün şehir kelimesi yerine kent kelimesi kullanılıyor. Şehr’i Türkçeden kovmak için kullanılan kent, ancak sonradan kurulan şehirler için kullanılabilir.” (Ayvazoğlu 2013: 238) diyerek tarafını belli eder.

Şehir nedir? sorusu konumuzun ana ekseninde olsa da cevap tek ve basit değildir. Kavram boyutu itibariyle kent ve şehir kelimeleri arasında fark olma-

* Dr, Erbil Selahaddin Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, T.C Erbil Başkonsolosluğu, salihucak21@hotmail.com

makla birlikte; algısal olarak şehir daha kadim olanı temsil ederken, kent daha modern ve güncel bir çağrışım yapmaktadır (Taşçı 2014: 23).

TDK güncel internet sitesinde şehri: "Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerde uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanını, kent, site" olarak tanımlar. Şehrin ise tarihsel çizgisi, oluşumu, değişimi ve referanslarıyla çok farklı algı ve tanımlara açık olduğunu söylemek gerekir. Şehir ve yaşamı üzerine yazılan eserlere bakıldığında karşımıza farklı açılardan ele alınmış tanımlar çıkar.

Max Weber, "Şehir, Modern Kentin Oluşumu" adlı eserinde "şehir, bireysel insanlar ve sosyal kolaylıklar yığılmasından daha fazla bir şeydir. Kurumlar ve idari araçların basit bir kümesinden de daha fazla bir şeydir. Gerçekte şehir, bir zihni durum, gelenek ve görenekler, örgütlü davranışlar ve duygular bütünüdür"(Weber 2015: 39) şeklinde tanımlar. Weber, eserinde teorik açıdan kentin sosyal, psikolojik, ekonomik, politik ve ekolojik esaslarını belirler. Bu belirlemelere göre örnekler sunar ve çeşitlemelerde bulunur.

İslam şehri ve mimarisi konusunda bize tatmin edici bilgiler veren Turgut Cansever şehri, "insanın, hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği en önemli, en büyük fiziki ürün ve insan hayatını yönlüten ve çevreleyen yapı" olarak tanımlar Cansever, şehir ve şehir imajının "cennet" tasavvurundan yansıdığını söyler ve bütün çelişkilerin yok olduğu bir "ortam" olarak şehri görür. Ona göre "şehirler, insanların inşa ettikleri yapılardan, evlerden, mahallelerden çalışma yerlerinden, alışveriş alanlarından, eğitim, kültür ve sağlık yapılarından, bunların gerektirdiği ulaşım ve altyapı tesislerinden oluşur" (Cansever 2016: 114).

Hayatın hızla değiştiği, bireysel ilişkilerin ivme kazandığı günümüzde şehri korumak veya yeni şehirler inşa etmek başlı başına "meseledir". Plastikleşen dünyanın dar odacıklarına sığınan küçük insanın hikâyesi ne yazık ki trajiktir.

Ünal Şentürk'e göre kent, "insanoğlunun kendisi için yarattığı yapay bir mekândır. Bu mekân bakılan, seyredilen, okunan, sevilen, hayran olunan rahatsız eden ya da insanı sıkın bir yapıdır (Şentürk 2014: 86).

"Yapmasını çok iyi bilen Şark, muhafaza etmesini bilmez" genel yargısı ile bakıldığında Doğu ile Batı arasındaki keskin ayrışmalardan birinin de şehri korumak olduğunu görebiliriz. Garplı, en küçük tarihi parçayı, en önemsiz bir mimari motifi korumak için azami çaba harcar. Şehrin ruhuna ve kimliğine katkı sağlayacak her şey kıymetlidir. Ancak Şarklı ne yazık ki bundan oldukça uzaktır.

İnsan ve modern kent arasındaki ilişkiye bakıldığında daha çok çatışma ve çözümlenin olduğu görülür. Cemil Hakan Korkmaz şehri, “kapitalist gelişmenin Batı’daki temel mekânsal yansıması” olarak tanımlar. Ona göre şehir; yaşam biçimi, mimari, estetik, sanat, siyasal örgütlenme, iktisadi ilişkiler ve toplumsallaşma gibi olguların biçimlendirdiği bir bütündür (Korkmaz 2014: 159).

Eski Türkçede, şehir kelimesi yerine “balık” kelimesinin kullanıldığını biliyoruz. Yine Soğdca bir kelime olan “kand/kent” kelimesinin uzunca bir süredir kullanıldığını hatırlatıp “şehir” sözcüğünün Farsçadan alındığını da belirtelim. Arapça ile ciddi kelime alışverişimize rağmen “medine”yi tercih etmeyip türevi olan ve şehirli anlamında “medeni” kelimesini daha çok kullanıyoruz.

Orhan Sarıkaya, kenti daha çok psikolojik algıya göre tanımlar: “kent, modernitenin taştan cisimleşmiş şeklidir” Kent; gökdelenleri, neon lambalarıyla ışıklandırılmış cadde ve alışveriş merkezleri, geniş meydanları, gelişmiş iletişim ve ulaşım araçlarıyla adeta modernliğin teşhir salonları ya da galerileridir. Birey başlangıçta planlayıcısı ve geliştiricisi olduğu bu modernlik özeti kentlerin aynı zamanda mağdurudur” (Sarıkaya 2014: 933-934).

İnsan, kentte kendisine dayatılan yaşama mahkûm olur. Çok fazla bir seçeneği yoktur. Kurum ve kuruluşlarıyla tahakküm eder. Bu yönüyle inşa ederken öznesi olduğu kentte nesne konumuna düşer. Bu bağlamda kent; insana, insanlar arasındaki ilişkilere ve toplumsal hayata yön veren bir özelliğe sahiptir.

Suna Güven, tarihsel teoriyi dikkate alan bir bakışla kentleri, “*düşlerin barınağı, bellek sihirbazları*” olarak görür. Güven’e göre, taşın nesnellğine anıların geçmişi ve düşlerin geleceğiyle birlikte insanın varoluşu da yansır. Şehrin, semtin veya evin “kendine özgü bir ruh” taşıması buna bağlıdır (Güven 2014: 9). İnsanın *gurbet’i ve sıla’sı* biraz da bu ruha aşinalık değil midir?

Şehir, yaşantıdan arta kalan hatıraların biriktiği mekândır. İnsanı şehre bağlayan ana unsur budur. Onu kıymetli kılan insani maceradır. Her şehrin kendine özgü ruhu, duruşu ve tavrı vardır. Bu sebeptendir ki hiçbiri ötekine benzemez.

Adem Kara şehri, içerisinde cereyan eden siyasi, sosyal, iktisadi ilişkiler ağıyla “canlı bir organizma” olarak tanımlar (Kara 2014: 188). Şehrin bir anlam ifade etmesi için bu ilişkilerin canlı olması gerekir. Kendince kalıplara sahip olan şehir, geçmiş ile geleceğin nabzını tutar. Şehir, sahip olduklarıyla canlı bir organizmadır. Onu geleceğe taşıyacak olan da mazi mirasıdır.

Kent, çok çeşitli sınıf ve karaktere sahip milyonlarca insan tarafından algılanabilen ve hatta zevk alınan nesne olmanın ötesinde, yapısını kendilerince sebeplere göre sürekli geliştiren pek çok yaratıcı unsurun ürünüdür (Lynch 2015: 2).

Davutoğlu "Medeniyetler ve Şehirler" adlı kitabında şehri, "nüfus, teknolojik paylaşım, ekonomik ilişkiler, iş bölümü ve kurumsal oluşumların odaklandığı ürün" olarak tarif eder (Davutoğlu 2016: 75).

Her tanım, her tarif kentin ontolojik yapısına tutulan bir aynadır. Kesişen ortak unsurlar kadar, farklı unsurları öne çıkaranlar da var. Kent, olgu ve olayların varidatı ile kendisi olur.

Ayvazoğlu, modern şehrin geldiği noktada sitemkârdır. Ona göre şehir, artık ruhunu kaybetmiştir. Bir metropolis olarak şehir, artık daha dünyevi, zamanı ve kendi geçmişini hızla tüketen, tabiatla bağlarını büyük ölçüde koparmış; üniversiteleri, kütüphaneleri, tiyatroları, operaları, konser salonları, sanatçı kahveleri, ışıl ışıl geceleri ve renkli eğlence hayatıyla cazibeli; çağdaş kölelerin çalıştığı fabrikaları, sendikaları, gecekondu semtleri, mafyası, suç dalgası ve çevre problemleri ile emniyetsiz ve son derece karmaşık bir organizmadır (Ayvazoğlu 2013: 236).

Kent ve şehir kavramlarının kullanımı konusu tercih sebebi olsa da içerik olarak ifade edilen yapı nüanslar dışında aynıdır. Ancak, bunun bilinçli olarak tercih edildiği durumlar da söz konusudur. Tanpınar, bilinçli olarak "şehir" kelimesini tercih ederken Özdenören özelde "kent"i kullanmaz. Kent sözcüğünü şehirle eş anlamlı olarak kullanır. Ayvazoğlu, bunu daha ideolojik bir bağlamda ele alır ve şehrin yerine kullanılan kent kelimesinin belli bir kasıtlı kullanıldığını savunur.

2. Tanpınar'ın Şehir Resmi ile Özdenören'in Kent Fotoğrafı

Tanpınar, sanat, edebiyat ve düşünce dünyamızın en önemli estetlerinden biridir. "Ben eski bir garpçıyım" diyen Tanpınar, hayatı boyunca güzeli arama ve yaşama iştiağı ile eserler vermiştir. Beş Şehir, Yahya Kemal'in kazandırdığı bakış açısı ile kaleme alınmış şaheserlerden biridir.

Geçmişle gelecek arasındaki nüansın önemli olduğuna inanan Tanpınar, "mazi ile nerede nasıl bağlantı kurulacağını" ısrarla sorar ve kendince yollar arar. Şehri, bir terkip olarak görür ve onun her yönüne nüfuz etmeye çalışır.

Özdenören, burnu daima yukarıya kalkık "küçük insan"ın inşa ettiği kentlerin ruhsuzluğunu yine bu küçük insan tipinin gurur ve kibrine bağlar. Akıldan başka rehberi olmayan insanın inşa ettiği kent, ruhsuz ve marifetsizdir. Soğuktur, bencil ve acımasızdır. Varoşları, trajik hayatın canlı sahneleridir.

Özdenören'e göre kent, kendinden kendi tarihinden bağı koparmış, ruhsuz, kavissiz, kemersiz, kişiliksiz bir beton ve asfalt yığıdır. İnsana talihsizliğinin ve kültürsüzlüğünün mahcubiyetini her an yüzüne vuran ve kimlerin şenlendirdiği belli olmayan ve bilinçle inşa edilmiş ruhsuz bir harabedir (Özdenören 2014: 53).

Tanpınar, şehri anlatırken fırçayı eline almış bir ressam gibi davranır. Munis ve müşfik bir edayla şehri resmeder. Onun tuvali renk renk, desen desen şehir panoramasıdır. Hâlbuki Özdenören, daha çok çıplak gerçeğin görülmesinden yanadır. O, eline aldığı kamerayla deklanşöre basar ve çerçeveye hemen her şey olduğu gibi girer. Bu yüzden çoğunlukla bir olumsuzluk söz konusudur.

Özdenören, modern kentin manzarasına bakarken şu cümleleri kurar: "yirmi katlı bir binanın sekizinci katındaki pencereden dışarıyı seyrederken sadece birbirine benzeyen beton kütleleri görüyorum. Tümüne birden bakıldığında tam bir kargaşa hâkim. Binalar arasında ufacık bir uyum, bir ahenk yok (Özdenören 2014: 16). Kent, bu yönüyle kimliksizleşmiş, kaos üreten bir yapıya dönüşmüştür. Bir İstanbul hayranı olan Tanpınar, Hocası Yahya Kemal'in o meşhur dizesiyle -"baktım konuşurken daha bir kerre güzeldin"- şehre bakar ve der; "İstanbul her süsün, her kumaşın kendisine yaraştığı, ayrı ayrı hususiyetlerini açtığı o cömert yaratışlı güzellere benzer" (Tanpınar 1998: 30).

Davutoğlu "Medeniyetler ve Şehirler" adlı eserinde, Lewis Mumford'un şu vecizesine yer verir: "Her nesil inşa ettiği binalara biyografisini yazar." Bu vecize, bize şehir ve insan bağlamında konum ve konunun ehemmiyeti açısından çok şey söyler.

Kadim kentlerin dini mabetler etrafında kurulduğundan hareketle Özdenören, modern zamanlarda kurulan kentlerin kural olarak mabet olgusunu göz ardı ederek fakat ikincil işlevlerini öne çıkartarak kurulduklarını söyler. Bu bağlamda modern kentler "ölü kentlerdir" veya "ölü doğmuş kentlerdir" (Özdenören 2014: 120).

Özdenören bu noktada Max Weber ile buluşur. Şehir, gerçekten de mesafenin ortadan kalkmasının ve çıkarların çoğalmasının görünen sembolüdür (Weber 2015: 64). Kent, yabancılaşmanın temel nedenlerinden biridir. Ötekileşme veya ötekileştirmenin merkezi, nedeni kenttir. Kent, yaşam koşullarının elverişsizliği nedeniyle "insana zorlu bir hayatı yaşamaya davet eder."

Şehrin estetik tasavvuru, geçmiş ve bugün arasındaki köprüleri kurmak bakımından önem arz eder. Mimari yapı, sosyal doku, yaşam koşulları, coğrafya bu tasavvurun şekillenmesinde etkilidir.

Modern kent, sosyal çatışmanın ve bireysel yalnızlığın mekânıdır. Sosyal

statü ve rollerin karmaşası içinde insan çoğu zaman çaresizdir. Bu yönüyle "kendini değiştirmeye gücü yetmeyen insan yaşadığı yeri, kendi özel çevresini, kentini değiştirmeye yeltendiğini görürüz (Özdenören 2014: 83).

Kent hayatı, insanın insanî macerasının somutlaşmış halidir. İnsanın birey olarak kendi içinde taşıdığı çelişkiler, onun toplum hayatında da somutlaşıyor (Özdenören 2014: 21). Bu, çağın sürekli koşturan ama asla yetişmeyen insanının trajedisidir. Metropollerdeki günlük hayat bundan ibarettir. Katlar, kartlar, raylar ve elektronik aygıtların işgal ettiği kent; küçük modern insanı çelişkiler yumağının daimi temsilcisi kılar. Yaşamın kıyısında kaybolan yılların derin izleri, sadece görebilen gözlerin yüzlerde okuduğu milyonlarca hikâyeye dönüşür.

Şehirleri farklı kategorilere ayıran araştırmacılar, onların kuruluş felsefelerine, tarihi durumlarına veya kendine has özelliklerine göre adlandırmalarda bulunurlar. Bu adlandırmalardan Davutoğlu'nun "*eksen şehirler*" ifadesi yeni ve ilgi çekicidir. Ona göre bu şehirler, niceliksel özelliklerinin dışında insan-doğanın tarihi serüveninin kolektif ruhunu barındırırlar. Bu şehirlerin doğası insanla bütünleşir, okunacak bir kitap, yorumlanacak bir hikâyeye, terennüm edilecek bir beste ya da şiir gibi büyüleyici bir ilhama sahiptir (Davutoğlu 2016: 77).

Tanpınar'ın İstanbul'u bu bakımdan "eksen şehirler"den biridir. Özellikle mimari eserlerin varlığı bu anlamda itici bir güçtür: "İstanbul, aydınlığın daima zengin rüyası, saatlerin sazıdır. Eski ustalarımızın asıl başarısı tabiatla işbirliği sağlamalarındandır. Pek az mimaride taş mekanik rolünü, şekiller sabit hüviyetlerini İstanbul camileri kadar unuttur, pek az mimari kendisini ışığın cilvelerine İstanbul mimarisinde olduğu kadar hazla, onun tarafından her an yeni baştan yaratılmak için teslim eder" (Tanpınar 1998: 31).

Tanpınar'ın İstanbul mimarisinde bulduğu ahenk ve ruh çok az şehirde vardır. Tanpınar'ın anlattığı şehir zaman olarak Özdenören'in kentinden uzaktır. Bu mesafe, hem kronolojik hem de psikolojiktir: "İçinde yaşadığımız yüzyılda inşa edilen kentler, bu yüzyıla mahsus "üstün insan"ın eseri olmuştur. Yükselmek için birbiriyle yarışan gökdelenler, kuleler, sütunlar, iri iri bacalardan püsküren dumanlar, kükürt ve toz ve demir yığınları, çelik köprüler, viyadükler... Bütün bunlar insanda ihtişam duygusu uyandırabilir: ama bu duygunun geçiciliği kendini ele vermekte gecikmez (Özdenören 2014: 131). Şehrin yozlaşan tarafı daha çok öne çıkmakta ve güzel gibi görünen her şey birden çirkin olana dönüşebilmektedir.

Şehirli veya kentli olmak, sadece sınıfsal bir tanımlama değil, aynı zamanda bir duruş'un da ifadesidir. Medeni, uygar veya çağdaş olmanın ana ekseninde bu psikolojik eşik vardır. Özdenören kent ve insan ilişkileri bakı-

mından bunu değerlendirirken hayıflanır ve şu tespiti yapar: “Modern hayat” hiç bilmediğiniz bir kentte, dünyanın en büyük kentinde bile olsanız, hiç kimseyle hiçbir şey konuşmadan, size asla kimseyle konuşma ihtiyacı hissettirmeden, gündelik işimizi kendi kendimize yapmamızı sağlıyor. Yeter ki yerimize konuşmanın işlevini yerine getirecek parasal tedarikimiz hazırlanmış olsun (Özdenören 2014: 21). Bu değişimi Tanpınar şöyle görür: “Eski İstanbul’da kaybolan şey sade İstanbul’un kendine özgü nağmesi değildir. Mahallenin kendisi kayboldu. Bugün yalnız şehrin şurasına burasına dağılmış eski, fakir mahalleler var. Birbirinin hatırını sormak, bir kahvelerini içmek geçmiş zamanı beraberce anmak için zaman zaman gömüldükleri köşeden çıkan, bin türlü zahmete katlanarak semt semt dolaşan ihtiyarlar...” (Tanpınar 1998: 26). Değişimin kente getirdiği hız ve hazdır... Eski tadı kalmayan ve sadece hatıralarda kalan şehri özlemek bir tesellidir artık.

Şehrin ruhuna katkı sunan tarihi kişilikler, Tanpınar için başlı başına bir övünçtür. İstanbul’u nakış nakış işleyen Mimar Sinan’dan iftiharla bahseder: “Sinan, yaratıcı, nizam verici hamleleriyle İstanbul ufkunu, mermeri, kalkeri porfiri, kubbeyi, kemeri, istalakiti, asırlık şekilleri birbirine karıştırır; nispetleri değiştirir, tenazurları kırar, sanki dehasıyla kendisinden öncekilerin tecrübelerini buluşlarını bir sonsuzluğa taşımak istiyormuş gibi, her şeyi genişletir, büyütür, sayıları çoğaltır, her motiften ayrı ayrı şekiller ve terkipler çıkartır” (Tanpınar 1998: 33).

Tanpınar, bugün İstanbul’un ufkunu karartan gökdelenleri görmüş olsaydı kahrından ölürdü. İstanbul’un başına bir mezar taşı gibi dikilen kuleleri görmediği için şanslı sayılabilir. Kendi zamanında bile şehrin değişen dokusuna baktıkça sitem eden bu ince ve zarif adam, şehrin bu haline bakamazdı. Kanaatimce bugün yaşamış olsaydı, “Bursa’da Zaman” yerine “İstanbul’a Ağıt” adıyla son şiirini yazmış olurdu.

Kentlerin değişim ve dönüşümü olumlu olmadığından bu durum daima bir şikâyet unsuru olarak görülür. Üstelik değişim sadece metropollerde değildir. Tarihi dokusuyla Anadolu’yu aksettiren şairler şehri Maraş da bundan nasibini alır. Özdenören değişimi şöyle ifade eder: “Maraş’ı Maraş yapan ruhu görmenin imkânı yok artık. Kente ruhunu veren onun yalnızca binaları değil, o binalarla birlikte kentin tüm mimarisine anlam katan, babaların dükkânına sefer taslarıyla yemek taşıyan çocukların görüntüsüdür (Özdenören 2014: 46). Şehirle birlikte her şey değişmektedir. İnsanı, mimari yapısı, gelenek ve görenekleri hâsılı onu bir terkip haline getiren ne varsa ciddi bir kopuş yaşamaktadır.

Kent trajedisi, bir tiyatro çeşidi olmasa da insanın dramatik yaşamı içinde sürekli başrol oynadığı bir mizansendir. Ezberi olmayan bu trajedi, rollerin karmaşasından başka bir şey değildir. Entrik unsurun eksik olmadığı bu ha-

yat sahnesinde onlarca rol, sayısız maskeler vardır. "Şehir, plastikleşiyor... (Özdenören 2014: 37) diyen Özdenören, aslında topyekûn olarak maddileşen ilişkilerin yarı resmi fotoğrafını çekiyor.

Şehir demek, ev demektir, mahalle, sokak demektir. Eski kentlerde sokak dosttur. Ev güvenli liman, sığınılan güzellik ve mahremiyettir. "Kent demek bir bakıma ev demektir. Kentin maddi dokusu evle oluşur. Kentin sokağı demek, karşılıklı olarak sıralanmış evlerin arasındaki geçitler demektir (Özdenören 2014: 125). İdeal olanın bu olduğu şehir kaldı mı acaba? Tanpınar şöyle cevaplar bu soruyu: "Bugünün mahallesi eskiden olduğu gibi her uzvu birbirine bağlı yaşayan topluluk değildir; onun yerini alt kattaki üsttekenden habersiz ölümüne, dirimine kayıtsız, küçük bir Babil gibi her penceresinden ayrı bir radyonun nağmesi taşan apartman aldı" (Tanpınar 1998: 27).

Sokak, iletişimin, paylaşmanın ve sosyalleşmenin başkentidir. Hayatın gürül gürül aktığı yerdir. Ya da olması gereken mekândır. Şehirde kaybettiğimiz ilk güzelliklerden biri de maalesef sokaktır. "Bir çocuk için, belki hepsinden önemlisi, evin sokakla bağlantısıdır. Ev sokağın kenarında yer alır. Sokağı karşılıklı duran evler oluşturur. Ev, kendini sokaktan yalıtmıştır ama sokakla ilgisini kesmiş değildir. Bilakis sokakla ev arasında ahbaplık kurmuştur (Özdenören 2014: 137). Modern kentte çocuğu sokaktan nesilleri bütün bir geçmişten koparmış olduk.

Tanpınar'ın özenle dikkat çektiği evler ve sokaklar yok artık. Böyle sokaklar ve evler yalnızca kartpostallarda kaldı. İstanbul'un asıl iç manzarasını şehnişinleri, cumba ve çıkmalarıyla, saçak ve sayvanlarıyla, bir kadife gibi yumuşak çizgileriyle ve süsleriyle çok renkli olan bu sivil mimari yapardı" (Tanpınar 1998: 54).

Yeni kentlerin yeni binaların sokakla bağlantısı veya koparılmıştır. Eskiden olduğu gibi sokakla evin, sokakla çocuğun, sokakla ebeveynin ilişkisi dostça olmaktan çıkmış, hasmane düşmanca bir tavır almaya dönüşmüştür (Özdenören 2014: 140).

Her şehrin bir kimliği, bir ruhu vardır. Bir bütün olarak şehir manzarasına bakıldığında onun tabiatla olan ilişkisi önemlidir. Kimi şehir, tabiatla iç içe huzurlu bir görüntü çizerken kimi de tabiatı tahrip eden bir özelliğe sahiptir. Bu kakımdan Özdenören'in kentinde tabiatla insan, kent ile doğa arasında genellikle hasmane bir ilişki vardır. "Kent, aslında doğaya ve doğal olana bir karşı koyuştur; insanın kendisini doğadan yalıtılmak isteyişinin eseridir (Özdenören 2014: 133). Hâlbuki ataların bize bıraktığı şehirde, mimari kadar ağacın da önemi büyüktür. Hemen her caminin bahçesine özenle yerleştirilen bir çınar veya hemen her türbe başına dikilen bir servi bunun en güzel örneğidir. "İstanbul'da mimarinin saltanatına rekabet eden başka bir güzellik varsa o da

ağaçlardır. Buna rekabet denebilir mi? Doğrusu istenirse ağaç, mimarimizin ve bütün hayatımızın en lütfekâr yardımcısıdır. Bir ağacın ölümü, büyük bir mimari eserin kaybı gibi bir şeydir” (Tanpınar 1998: 50, 53). “İnsan yalın tabiat içinde yaşamaz, O tabiatı yaşayabileceği hale dönüştürür, bu demektir ki kent kurar” diyen Özdenören, yapılan tahribatı da gözler önüne serer.

Bugün, güzellikleri yaşayan hemen hiçbir şehir kalmadı. Modern yaşam, her şeyden önce şehirleri yozlaştırdı. Kimliksiz, ruhsuz kentler inşa ettik. “Yeni oluşmuş kentlerde, ur gibi büyüyen gökdelenler hatırasız ve geleneksiz bir karmaşa ortaya çıkardı. Hatırasızlık ve geleceksizlik zaten bu urların karşı kent oluşunun başat özelliğidir (Özdenören 2014: 136).

Öldürdüğümüz şehirlerin arkasından bakarken hayıflanacak çok şey var: “Eski İstanbul bir terkipti. Bu terkip küçük büyük, manalı manasız eski yeni yerli yabancı güzel çirkin - hatta bugün için bayağı- bir yığın unsurun birbiriyle kaynaşmasından doğmuştu. Bu terkip pek çok özelliğiyle bir ictimâî bir manzumeydi (Tanpınar 1998: 21).

“Cetlerimiz inşa etmiyorlar, ibadet ediyorlardı. Maddeye geçmesini istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu. Duvar, kubbe, kemer, mihrap, çini, hepsi Yeşil’de dua eder, Muradiye’de düşünür ve Yıldırım’da harekete hazır, göklerin derinliğine susamış bir kartal hamlesiyle ovanın üstünde bekler. Hepsinde tek bir ruh terennüm ederdi.”(Tanpınar 1998: 123). Bugünün hangi gökdeleninde ruh var? Hangi cam binanın güzelliği gözlerimize bir zevk bağışlar?

Şehirli olmanın “medeni” tarafı bırakılınca “kof kentler” senfonisine yığın yığın insan taşıdık. Kendisi olmayan sayısız ötekilerden de toplum olmayı beceremedik. Kaybettiğimiz şehri, yanlış kentler aradık.

3. Sonuç

“Şehir, bir terbiyenin ve zevkin etrafında teşekkül eden müşterek bir hayattır.” Kültürel kirlenmenin olmadığı dönemlerde şehri böyle tanımlayan Tanpınar, bugün teknolojinin yaratıcı/yıkıcı gücü ile oluşan kenti görseydi nasıl bir tanım yapardı bilemiyorum. Dünyanın güzelleştirilmesi inancını taşıyan ataların mirası üzerinde reddiyeci bir edayla daima yıkan ve bozan bizler, yarına neyi bırakacağız?

“Otağ”dan “oda”ya geçerken bize özgü bir Selçuklu, devamında bizim ruhumuzu taşıyan bir Osmanlı şehri inşa edebilmiştik. Ancak “oda”dan “kat”ta taşınan “küçük modern insan” bir türlü hafızasını taşımayı başaramadı. Bir kimlik bunalımın yansıması olarak ruhunu restore edemeyen bizler, şehir’den kent’e göç edince yabancılaşıp büsbütün uzaklaştık kendimizden. Şehre kendi ruhundan üfleyen Osmanlı’ya sırtımızı döndük.

Doğup büyüdüğümüz ve hatıralımızın birer suretini itinayla saklayan sokağa düşman kesildik. Sokağın büyüğü dünyasından katlar arası iletişimsizlik katmanına geçtik. İletişim çağında "iletişimsizliğin kitabını" yazdık.

Şehir, insanın ve insanlık tarihinin oluşturduğu şuurulu belleklerdir. Şehir, aslında medeni olmanın en güzel tezahürüdür. Ancak bugün şehri kaybettik; geriye kalan kentler de beton mezarlar ve cam mezar taşlarından başka bir şey sunmuyor. Toplumun kendini, ruhunu, kültürünü, kimliğini ifade ettiği şehir, hatıralarda kalan güzel bir anıdır artık.

İnsanlığın ontolojik müzeleri diyebileceğiniz şehirler zaman içinde başkalaşmış, değişmiş, onların yerine geçen modern kentler ise ruhsuz, manasız bir yığın beton bırakmıştır.

KAYNAKLAR

- Alptekin, Musa Yavuz (2014), "Şehirden Kente Mekânsal Dönüşüm", *Doğu-Batı* (Şehir Yazıları – I), 67, 35-61.
- Ayvazoğlu, Beşir (2013), *Aşk Estetiği*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Cansever, Turgut (2016), *İslamda Şehir ve Mimari*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Davutoğlu, Ahmet (2016), *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Güven, Suna (2014), "Antik Kent Düşleri Roma, Hadrianus, Tivoli", *Doğu-Batı* (Şehir Yazıları – II), 68, 9-22.
- Kara, Adem (2014), "Osmanlı Devletinde Kent Kavramı", *Doğu-Batı* (Şehir Yazıları- II), 68, 185-211.
- Korkmaz, Cemil Hakan (2014), "Doğu ve Batı Arasında Şehir : Henri Pirene Örneği" *Doğu-Batı* (Şehir Yazıları – I), 67, 159-184.
- Lynch, Kevin (2015), *Kent İmgesi*, (Çev. İrem Başaran), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdenören, Rasim (2014), *Kent İlişkileri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Sarıkaya, Orhan (2014), "Ülkü Tamer'in 'Soğuk Otların Altında' Adlı Kitabında Kent Algısı", *Turkish Studies*, Volume 6, Spring.933-934.
- Şentürk, Ünal (2014) "Mekân Sadece Mekân Değildir: Kentsel Mekânın Yeni Tezahürleri", *Doğu-Batı* (Şehir Yazıları – I), 67, 85-106.
- Tanpınar, A. Hamdi (1998), *Beş Şehir*, İstanbul: Dergah Yayınları
- Taşçı, Hasan (2014), *Şehir, Mekân, Meydan*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- TDK (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Uçak, Salih (2016), "Özdenören'in Kent Muhasebesi", *Ay Vakti*, 170, 19-20
- Weber, Max (2015), *Şehir, Modern Kentin Oluşumu* (Çev. Musa Ceylan), İstanbul: Yarı Yayınları.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.57b20e7678c459.13025914 Erişim tarihi:14.08.2016.

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
ӘДЕБИ АҒЫМ-БАҒЫТТАР

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТЕЧЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ГОДЫ
НЕЗАВИСИМОСТИ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

LITERARY FLOW DIRECTION IN THE YEARS OF INDEPENDEN-
CE THE KAZAKH POETRY

**KAZAK ŞİİR , BAĞIMSIZLIK SIRASINDA EDEBİ
AKIM YÖNÜ**

*Saule YERZHANOVA**

Андатпа: “Тәуелсздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы әдеби ағым-бағыттар” атты мақала қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңашылдыққа негізделген бағыттырға көңіл бөледі. Әсіресе, көнетүркілік бағттың ағымға айналу мүмкіндігі мен жыраулық сарынның бағыт пен ағымның мазмұнын айқындап үзілмес желіге айналып келе жатқанын көрсетеді. Мақала осы тың мәселелерді жан-жақты қарастырады.

Кілт сөздер: Тәуелсздік, бостандық, жаңашылдық, дәстүр, көнетүркілік, Тоныкөк, Күлтегін, поэзия, фольклорлық желі, модернистік ағым, постмодернистік бағыт, Абай дәстүрі.

Сөз өнері қашанда рухани еркіндік пен сана бостандығын талап етеді. Ақиқат өнер иесінің санасына таңбаланған құлдық психология адам жүрегіндегі ізгі руханият құндылығының жаншылуына, өнер сәулесінің солғындауына әкеледі. Адам санасы қоғамдық ортаға қашан да тәуелді. Сол қоғамның жокшысы болу, ішкі иірімдерін тану, тамырын басу - руханият әлемі өкілінің басты міндеті. “Қай халықтың болмасын әдебиет тарихы ең алдымен сол халықтың қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты болып келеді” [1]. Яғни қоғамдық орта да, шынайы өмір де өнер субъектісінің санасында қорытылып, сол арқылы әдеби ағымның

* Almatı, Kazak Devlet Kadın Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi, Profesör

пайда болуына, сол ортадан бастау алып, белгілі бір ағымға ілесуіне жол ашады. Жалпы алғанда еркіндік - адамзат болмысының даму сатысын жоғарылататын әмбебап қоғамдық құбылыс.

Философия тілінде еркіндікке: “адамның өзінің болмысының негізгі бағытын меңгеруі, табиғи және әлеуметтік күштерді жеңуі және өзін танытудың, өз қалауынша әрекет етудің таңдауын сақтай білуі”, - [2, 409 б.] деп түсінік береді. Сөйтіп тәуелсіздік адамның қоғамдық орта салатын кедергілерді бағындыруы арқылы, жаңа бір кеңістікке көтерілуіне мүмкіндік береді. Адамның белгілі шекарада шектеліп қалмай, кеңге құлашын жайып өсуіне әкеледі. Әсіресе өнер адамының санасындағы еркіндік ол өмірге жаңаша лепті шығарма әкелетін идеялар генераторы секілді.

Тәуелсіздік жолындағы күрес күрестердің ішіндегі ұлысы. Ықылым замандардан бері адамзат баласын, өзінің еркіндігі мен бостандығының шектелмеу мәселелері толғандырып келеді. Жеке адам ретіндегі бостандық танымы, адамзат баласы белгілі топқа бірігіп, қоғамдық орта құруға талпынған кезде ел еркіндігі мен азаттық идеясына ұласа бастаған. Тарих біздің алдымызға азаттық үшін арпалыс пен еркіндік үшін күрестердің толастамас ағынын жайып салады. Жер бетінен құрып кеткен тайпалар мен мемлекеттердің тағдыры осыны көрсетеді. Ал олардың жүріп өткен жолдарының іздерін біз негізінен рухани құндылықтар - тарихи ескерткіштерден, жылнамалар мен жазбалардан, фольклорлық шығармалардан, басқа да әдеби туындылардан табамыз.

Ата-бабамыздың бостандық пен еркіндік таңын аңсаған арманының тамыры көктүркілердің тынымсыз майдан, азаттық жолындағы арпалыс дәуірінен бастау алады. Оған тарихи айғақ - Тоныкөктің, Білге қағанның, Күлтегіннің тасқа таңбаланған жырлары. “Күлтегін” жырында көрінетін тәуелсіздік идеясы халқымыздың арман-тілегі қазіргі таңдағы азаттық таңының алауынан от боп өріліп көрінеді. Жырдағы:

Тауғаш халқына бек ұлдары құл болды,
 Пәк қыздары күң болды,
 Түркі бектер түркі атын жоғалтып,
 Тауғаш бектерінің тауғаш атын тұтынып,
 Тауғаш қағанына бағынды
 Елу жыл ісін-күшін берді. [3]

Бұл шумақтардағы “... ой арнасы - елдің тәуелсіздігі, береке- бірлігі” [4, 19 б.]. Тарих көктүріктер мен қытайлардың арасындағы жаугершілік заман болғанын, екі мемлекеттің бір-бірінің жерін басып алып, ұлын

құл, қызын күң еткенін көрсетеді. Бұл туралы жалпы түркі халқының пайда болуы, дамуы, мәдениеті мен тарихы, тарихи қоғамдық өмірде алатын орыны туралы ғұлама ғалым Л. Гумилев “Көне түріктер” атты іргелі еңбегінде егжей-тегжейлі баяндайды [5, 19 б.]. Тасқа басылған көне жырлар ата-бабаларымыздың рухани мұраларының сан қырлы болғандығын көрсетеді. Адамзат баласының эволюциялық даму жолында жүріп өткен жолы, атқарған істері бүгінгі күнге жетуіміздің негізгі бастау-қайнары екенін көреміз. Жалпы халықтың бостандыққа деген құлшынысы оның басынан өткерген күрестерімен өлшенеді. Жаугершілік көрмеген халық, бейбітшілік пен еркіндіктің де қадірін білмесе керек.

Кешегі тарих бүгінгі ұрпаққа тәлім-тәрбие беріп, бүгінгі ел басқару мәселесінде идеологияның ролін атқарады. Осы ретте Күлтегіннің көк тасының елімізге әкелінуінің ұрпақ үшін маңызы зор екендігін айта кеткен орынды. “... Ерлік пен ездік, соғыс пен бейбітшілік, құлдық пен тәуелсіздік жайында тебірене толғайтын ғажайып жыр жолдары” [4, 33 б.] бүгінгі таңға бабалардың ерлік рухын, азаттық аңсаған аласапыран көңілдерін жеткізіп тұр. Уақыт жалғаса бергенімен, тарих жаңа құндылықтарды алдыңғы қатарға алып шыққанымен елдің еркіндік мұраты өзгерген емес. Дүниені құрайтын алтынөзек желілер жалғасын тауып, қазақ хандығы құрылған уақыттағы жыраулар әдебиетінен де көрініс тапты.

Біздің әдебиетіміздегі тәуелсіздік идеясы бұдан әрі қазақ халқының ең үлкен рухани жәдігерлері санатына қосылатын жыраулар шығармашылығынан орын алған болатын. Қазақ хандығы құрылып, енді ғана ел болып, етек-жеңін жинай бастаған жас мемлекетке көз алартушылар, басып алғысы келгендер де көп болған. Батырлары “білектің күші, найзаның ұшымен” ел қорғаса, ақындары идеологияның жандануына көмектесіп, елдің рухын көтеруге, азаттық пен ел мен жұртты қорғау жолындағы ұрысқа халықты үндей білген. Тәуелсіздік идеясы бұл ретте туған жерден айырылу, елмен, жермен қоштасу, ханға кенес беру, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды аңсау сипатындағы шығармалардан көрінеді.

Ай, хан ием, мен айтпасам, білмейсің,

Айтқаныма көнбейсің.

Шабылып жатқан халқың бар,

Аймағын көздеп көрмейсің, - [6, 14 б.].

Осы жолдармен басталатын “халық ұғымындағы көшпенді философия” (Ш. Уәлиханов) Асан қайғы жыраудың толғауынан біздер ата-бабамызды толғандырған азаттық пен бостандық идеясының түркілерден бастау

алған алтын өзегін көреміз. Бұл туралы ғалым Ә. Қоңыратбаев: “ол - ел басындағы ауырмалықты жырлап, заман жайлы сыншыл ой тудырған философ, замана сыншысы еді”, - дейді [7, 288 б.].

Қазақтың батырлық жырларынан кейін ел, жер қорғау, азаттық идеясы қазақ ақын-жыраулары поэзиясында (XV-XVIII ғғ.) және зар заман ақындары аталатын XVIII ғасырдың соңынан бастап, XIX ғасырды тұтас қамтитын Ресей отаршылдығына қарсылықтан туған поэзияда кең өріс тапқан.

Жалпы көшпелілердің өмірінде ешкімге тәуелді болмау, желмен жарысып, сағымға сіңіп, ұлан-ғайыр ұлы Дала төсінде киіктей жосып жүруден артық бақыт болмаған сияқты. Ең бастысы туған жердің топырағын жат пиғылды жауыздарға таптатпау, туған жердің төсінде теріс пиғылды дұшпандардың атын ойнақтатпау, “жалаулы найза жанға алып, жау қашыруда” (Ақтамберді) еңіреп туған ел перзентінің ең басты парызы деп түсіну ақын-жыраулардың, батыр жыраулардың басты борышы болғанына барған сайын көзіміз жете түседі.

Махамбет Өтемісұлы осындай қайсарлы уақыттың, қайсарлы жыр толғауын тудыруда әдебиет тарихының алтын қазынасына айналып отыр.

Поэзияда халықтың рухы, жаны сақталатынын А. Байтұрсынұлы да атап өтеді. “Әдебиет танытқыш” еңбегінде ол: “Батырлар турасындағы әңгіме халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме; халықтың батырлары қандай болса, халықтың рухы да сондай болған” деп жазады [8, 416 б.].

Қазақ әдебиетінің терең білгірі, ғұлама ғалым М. Әуезов те әдебиетті халықтың рухымен байланыстырып қарауға жол сілтеген, өзі бас болып бұл бағытта іргелі бастамаларды көтерген. Қазақ әдебиетінің тұтас бір ғасырға жуық кезеңіне “Зар заман” деп атау берген ғалым сол әдебиеттің көркемдік қыр-сырын “соларды туғызған ел мен шартты тарих бетінен ұғыну керек” деп бағамдайды және зар заман сарынын тудырған ақындардың қалың шоғыры Исатай, Махамбет, Кенесары қозғалыстарынан кейін тарих сахнасына көтерілгенін жазады.

Зар заман ақындарынан соң әдебиет тізгінін қолдарына алған жиырмасыншы ғасыр басындағы ақындар шығармашылығынан біздер олардың төңкерісті сол нұрлы идеяның жүзеге асуына апаратын жол ретінде көргенін де байқауға болады. Негізінен алғанда, олар зар заман ақындарына қарағанда ол идеяны жүзеге асырудың нақтылы жолдарын танығаны анық. Партия құру, газет шығару, жалпы үгіт-насихат жүргізу азаттық жолындағы саяси күрестердің қазіргі айтып жүрген демократиялық принциптеріне сай келетін үлгісі. Алаш зиялылары бұрын-

сонды тарих сахнасына шыққан қазақ интеллигенциясының біртуарлары екенін мойындауымыз керек. А. Бөкейханов, М. Шоқай, С. Сәдуақасов, ағайынды Досмұхамедовтер сынды азаматтардың қазақ халқы алдындағы еңбегі ерекше. Олардың қайраткерлік тұлғаларын өмірлік жолдарынан соны аңғаруға болады. А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, І. Жансүгіров шығармаларындағы күрескерлік рух пен жалпы ағартушылық сарын осыны айтуға жетелейді. “Маса” (А. Байтұрсынұлы), “Оян, қазақ” (М. Дулатұлы) сынды кітаптарының жарық көруі, олардың атауларындағы ерекшеліктің өзі әдебиеттің қоғамдық рөлін берумен бірге, олардың ел ертеңіне алаңдаған азаматтық тұлғаларын да көрсетеді.

Қазақ әдебиетінде төңкеріс жасаған М. Жұмабаевтың шығармашылығы қазақ әдебиетінің алтын қорынан ойып орын алатын құндылықтар. Мағжан аңсаған азаттық таңы, Мағжан іздеген тәуелсіздік, Мағжан сезінген бостандық оның шығармашылығына өлмейтін, мәңгілік сипат берді.

Әрбір тарихи кезең өзінің заманына лайық тұлғаларды дүниеге әкелген. Бұл әдебиетке ғана қатысты емес, саясатта да, тарихта да басқа қоғамдық ғылымдарда да, өнердің өзге салаларында да солай екенін көреміз. Яғни тарихи қажеттілік түрлі ағымдардың пайда болуына әкелсе, сол ағымдарды игеретін тұлғаларды да сомдап шығаратынын көреміз. Әдебиетіміздегі тұлғалардың даралануы тұрғысынан қарасақ, “қазақ қоғамының ғасырлар бойғы рухани тәжірибесі, өз заманының тарихи қажеттілігі өткен ғасырда Абайды тудырса, XX ғасырдың басындағы әдебиетте сондай тарихи-қоғамдық сұраныс Мағжан поэзиясын дүниеге әкелді” [67].

Романтикалық ағым, түркішілдік сарын - барлығы Мағжан ақынның санасындағы азаттық таңының сәулелі көрінісі болатын. “Алыстағы бауырым” атты өлеңіндегі азаттық идеясы былайша өріледі:

Шарқ ұрып, ерікке ұмтылған түрік жаны,
Шынымен ауырды ма, бітіп халі?!
От сөніп жүректегі құрыды ма,
Қайнаған тамырдағы атқан қаны?!
Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа
Лайық па, құл боп тұру? Жүр, кетелік,
Алтайға ата мирас алтын таққа [10, 46 б.].

Ақынның “бауыры” – халқы. Жекелік түрге қарата айту арқылы, жалпы халыққа ой тастайды. Ақынның жан-жүрегіндегі азаттық іздеп шарқ ұрған сезім, атақоныс Алтайға - түркілер мекеніне барғысы келеді. Себебі ол жерде бағзы замандарда ата-бабасы бостандықта өмір сүрген. Мағжан ақынның шығармашылығын зерттеген ғалым ағамыз Ш. Елеуқенов ақын шығармашылығының зор қуатын саралап көрсете білген. Ғалым ағамыздың пікірі бойынша: Мағжан қазақтың көне тарихын еске ағанда оның артта қалушылығы емес, елдің тәуелсіздігі мен бостандығын қорғау жолындағы өшпес ерліктерін, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған кездегі береке-бірлігін жырлаған [11, 62 б.].

XX ғасыр басындағы алпауыттарынан, рухани көшбасшыларынан айырылған қазақ халқы абдырап қалғаны рас. Онымен бірге әдебиет, әсіресе поэзия өкілдерінің шығармашылығы саясаттың ықпалы мен езгісіне жаншылып кетті. Кеңестік идеология адам санасын, халық рухын езгілеп жаншыды. Алайда азаттық идеясы, тәуелсіздік үшін күрес ешқашан толастаған емес. Қайта уақыт өткен сайын ол шындалып өсе берді, жетіліп өркендей берді. Қасым жырларының романтикасы, Мұқағали өлеңдерінің лирикалық лебі, Фариза шығармашылығындағы мінез бен өрлік, Төлеген жырларындағы мәңгілік сағыныш, одан кейінгі Кеңшілік, Жұматай, Жарасқан т.б. ақындардың өлеңдерінің сарынынан қалай болған күнде де азаттық таңын аңсаған, тәуелсіздік идеясын тербеген желілерді таба аламыз.

Дәстүрге мойын бұра отырып біздер әдебиеттегі жаңа құбылыс дейтініміз сол көп жылғы тәжірибенің, көркемдік дәстүрдің озығы, ең алдыңғы қатарлысы болуға тиістігін және “жаңашылдық дегеніміз көнерген, тозған дәстүрден арылып, заманның ілгерішіл, прогрессшіл талабына сәйкес дәстүрден, өнегеден барып туындайтын құбылыс” [12, 30 б.] екендігін бағамдаймыз. Уақытты қабылдау тұрғысынан алғанда жоғарыда аталған ақындардың және оған ілікпеген өзге шығармашылық иелерінің де жалпы дүниені тану немесе уақыт ағымына ілесу жағынан екі түрлі бағытта қалыптасқанын көреміз. Алдыңғы толқын ағалар өздерінің бұрынғы жариялылық сипатындағы жарқын дауыстарын жалғастыра отырып, тәуелсіздік қуанышын қабылдаса, соңғы толқын інілер жаңалықты жаршысы ретінде іліп алып, жаңаша үлгідегі поэзиялық туындылар сыйлағанын көреміз.

Кейбіреулері негізгі айқындаушы стиль ретінде қалыптаса алмаса да поэзиялық шығармалардың даму барысында еркін ойлаудың шынымен-ақ шығармашылықта орын алғанын көруге болады. Сол негізде қазақ

поэзиясында негізгі жаңа ағымдар ретінде мынадай мазмұндағы шығармалар орын алды:

- поэзиялық шығармаларда кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында орын алған жариялылық сипат жалғасын тапты;

- нәзік лириканы бойына сіңірген жыраулық дәстүрдің жаңғыруы көрінді;

- көне түркілердің сарынын жеткізетін түркішіл желі дүниеге келді;

- ұлттық танымын еуропалық үлгімен көмкере білген шығармашылық иелері әдебиет алаңына шықты.

Әрине аталған жіктеулер нақтылы ғылыми дәлдіктен алыстау болғанымен, жалпы алғанда тәуелсіздік жылдарындағы поэзияның сарапталу желілерін нақтылы талдап көрсетпегенмен, олардың даму салаларын бағдарлауға мүмкіндік береді.

Көркем әдебиеттің бірде тасы өрге домалап, бірде тоқыраған әлденеше ғасырлық тарихы бар екенін зерттеуші-ғалымдардың барлығы да тілге тиек етіп келеді. Кез келген тарихи дәуірдің, заманның өзінің тарихи ерекшелігі болатыны секілді, белгілі бір кезеңде өмір сүрген ақындардың өзінің дәуіріне, өмір сүрген қоғамына сай өзіндік үні мен лирикалық, поэтикалық сазы болады. Яғни, шығармашылық субъектісі рухының зияткерлік туындылары тақырыптық, дүниетанымдық және идеялық жағынан өз уақытына сай, заманға лайық, сол қоғамдық процестердің талаптарына жауап береді. Сол ерекшеліктері арқылы поэзияның құдіретті де киелі дауысы адамзат санасына өзінің барлық әсем сазын сіңіріп жатады.

Бұрынғының данасы қалыптастырған озық дәстүрге тамыр жая отырып, мәуелі басынан жаңа жеміс шығаратын таланттың, дарынның алатын орыны ерекше болмақ. Қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы туралы сөз қозғаған З.Ахметов Абайдың дәстүр жалғастығына тоқтала отырып: “Абай шығармашылығының қоғамдық, танымдық, көркемдік-эстетикалық мәнін толық түсіну үшін оның әдебиетте орнықтырған бейнелеу әдіс-тәсілдері, дәстүрлері, үлгі-өнегесі қалай жалғастық тапқанын арнайы қарастырып, тексеру қажет. Ақын тұлғасы қаншалықты ірі болса, ықпалы да соншалықты зор болатыны, айналасына түсетін жарығы да мол болатыны анық”, – [13, 245 б.] дейді. Абай – өз заманынан озық туған тұлға ретінде қазақ әдебиетіне төңкеріс әкелген данышпан ақын екендігін қазақ әдебиетінің басқа да майталман білгірлері айтты және айтыла да бермек. Әдебиеттегі Абай дәстүрі, Абай тағлымы, Абай мұрасы – зерттеле беретін таусылмайтын тақырып.

“Алдына міндет қойып, үлкен идеяны нысана еткен ақынның таптаурын дәстүрді місе тұтпайтындығын, дәстүршілдіктің арнасында қалып қоймайтындығын айтуға болар еді. Себебі жаңа мазмұн өзімен бірге жаңа түр ала келетіндігі мәлім. Ойдың жаңалығы көркемдік түрдің жаңалығын, оның құрамдас бөліктері ырғақтық, ұйқастық, өлең құрылымы, өлшем-өрнектерінің өзгешелігін дүниеге әкеледі”, – [14, 108 б.] дейді С. Әшімбаев. Яғни тәуелсіздік жылдарында әдебиет алаңына шыққан ақындардың алдыңғы буын өкілдерінің ұтымды тұстарын ала отырып, көркем ізденістегі олқы тұстарын қалай толықтырды, сондай-ақ, даму үрдісінің алтын өзегі қалай қалыптасты соны зерделей білуіміз керек. Жемісті ағаш құнарлы топыраққа ғана өсетіні тәрізді, шығармашылықтың да рухани бастауы болатыны белгілі.

Қазіргі уақыттарда айтылып жүрген, поэзиялық шығармалардағы, ауыз әдебиеті дәстүрі, жыраулар дәстүрі, Абай, Мағжан һәм Мұқағали дәстүрі барлығы саралана көрсетіледі. Жалпы аталған ақындардың өздері де қазақ әдебиетінде қалыптасқан дәстүрді дамыта отырып, жаңашылдық рухтағы жаңа ағымдағы шығармаларды дүниеге әкелді.

Негізінен алғанда тәуелсіздік жылдарындағы поэзияда мына әдеби ағымның көрініс алғанын айтуымыз керек. Олар көне түркілік сарын және жыраулық дәстүрдің лирикалық шығармалармен қоса-қабат өрілуі тұрғысынан көрінді. Соңғы дәстүрдің бұған дейін де әдебиеттен көрініс тапқаны баршаға белгілі. Ол туралы біршама зерттеу материалдары да жарық көрді.

Дәстүр негізінде қалыптасқан дәстүрлі зерттеушілік тұрғысынан қарай отырып қазіргі поэзиялық шығармалардың даму барысын былай жіктеуге болады:

- поэзиялық шығармалардағы көне түркілік сарын немесе ағым;
- лирикадағы жыраулық дәстүр ағым;
- поэзиядағы модернизм ағымы және Мағжан дәстүрі.

Көнетүркілік сарын қазіргі әдеби шығармаларға көптеп ене бастады. Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған жазбаларындағы елдік, халықтық рухтың сақталуы өз алдына да, ондағы сарынның жетуі бөлек дәлелдеуді қажет етеді. Ең алдымен тәуелсіздік алған елдің тарихи-генетикалық танымымен, ұлт болып қалыптасу арналарымен тығыз байланысты рухани құндылықтар болады. Тәуелсіздік әдебиетте үлкен арналардың жолын ашты. Ең бастысы шығармашылық иелерінің ой саумалдау кеңістігі кеңейіп, сана бостандығы қалыптасты. Сол арқылы ақындарымыздың көнетүркілер сарынына бойұсынуы жиілей бастады.

Әрине бұл жерде тақырыпқа бару немесе идеяны айту бір басқа да, тақырыпты меңгеру һәм идеяны жеткізу басқадай мәселе. Сол тұрғыдан алып қарасақ, оған сыни көзқараспен баға беруге болар, бірақ біздің қазіргі уақытта көңіл тоғайтатынымыз олардың осы тақырыпқа қалам тартуының өзін негізгі жетістікке балауға ұласады. Ең бастысы бабаларымыз мұрасына, ұлттық раханиятымызды құрайтын құндылықтарға деген жаңаша көзқарастың қалыптасуында жатыр.

Жыраулық дәстүрнемесе ағым – біздің әдебиетіміздің қанып ішер кәусар бұлағы. Олардың көркемдік қуаты қазіргі лирикалық поэзияның стильдік ерекшеліктерінің бірі болып қалыптасып келеді. Поэзиядағы фольклорлық желілер дегенде ең басты мәселе қазіргі ақындардың фольклорлық кейіпкерлерді және оқиғаларды өз шығармаларына арқау етіп алуын айтуға болады. Ақындар фольклорлық желілер арқылы шығармашылыққа жаңа тыныс беріп, ауыз әдебиетінің кейіпкерлеріне жаңа замандағы құлаш жаю үшін жаңа кеңістік алаңын ашты.

Жаңа заман поэзиясының негізін белгілі бір әдеби бағыт дамуынан іздеген дұрыс. Себебі кез-келген әдебиеттің өзінің даму және ағу арнасы болады. Дәстүр және жаңашылдық мәселесі бойынша жоғарыдағы жіктеулердің жалпы тоғысатын жері де осы соңғысы болуы керек.

Ал Мағжан дәстүріне келетін болсақ, қазіргі поэзиядағы Мағжан дәстүрі жоғарыда аталған дәстүрлердің жиынтық негізі және солардың даму бағытының барлығын бойына сіңіре білген. Әдебиетте Мағжан дәстүрінің негізгі көрінісі ретінде символистік және романтикалық бағытта жазылған шығармаларды атауға болады. 90-ыншы жылдардың басындағы әдебиет өкілдері символизмді, метафоралық ойлау жүйесін, меңзеу, тұспалдау әдіс-тәсілдерін шығармашылық барысында терең қолданып, жаңа заман поэзиясының көркемдік қуатын арттыра білді.

Жаңашылдық тұрғысынан қарасақ, қазіргі поэзияның дамуы арнасы модернистік және постмодернистік бағытта дамып келе жатқаны анық. Соңғы кездері әдеби қауым атап жүрген көптеген “измдерден”, біздіңше, ат-тонды ала қашудың еш реті жоқ. Себебі әдеби дамудың бағдарын айқындайтын және салмағын саралайтын да қазіргі кезде әлемдік әдебиетте қалыптасқан сол “измдерді” қарастыратын, соларды басшылыққа алатын теориялық ілім және ағым-бағыттар.

Көне түркілік сарын немесе ағым қазіргі поэзияның айқындаушы бағыттарының біріне айналып келеді. Түркілер сарыны арқылы біздер ата-бабамыздың қалдырған мұраларының ерекшеліктері мен олардың әдеби туынды ретіндегі көркемдік қуатын бағамдай аламыз. Дәстүр және жаңашылдық тұрғысынан келгенде зерттеу еңбегімізде қазіргі

ақындар өлеңдеріндегі түркілік сарын арқылы жасалған көркемдік стиль туралы сөз қозғамақпыз. Түркілік сарын бағытында жазып және жетістіктерге жетіп жүрген ақындар ретінде Т. Медетбек, Ұ. Есдәулет, Н. Мәукенұлы, Е. Раушанов, А. Темірбай т.б алдыңғы буын өкілдерінің ішінде қалыптасқан арнаны бұза отырып, жаңа бағыттағы шығармалар жазып жүрген ақындардың бірі. Ақынның жалпы шығармашылығы туралы көп айтуға болады. Біздің нысана етіп алатынымыз ақынның шығармаларындағы түркілер сарыны қалыптастырған, оны лирикалық шығармаларға негіздеген өлеңдер топтамасы.

Осындай нышандардың лирикалық шығармалардағы сипатын жас ақын А. Темірбайдың “Көк бөрінің қайғысы немесе қазақ рухы” атты өлеңінен де байқаймыз. Көк бөріні символ ретінде ала отырып, мәнісін ұғуға талпынады. Тіпті, өзінше байлам жасайтыны да бар:

Көк Тәңірге сыйынып,
 Көктен күткен тілегін,
 Көк бөрінің ұрпағы,
 Көк байрақты ұлы елім!...
 Көк бөрінің мінезі қандарында бар ма әлі,
 ... Бұрын жерік анамыз жепті қасқыр жүрегін.
 Жанарында жарқ еткен найзағайлы намысы,
 Қазақи рух бейнесі- түздің текті тағысы!
 Түсімде, сол Көк бөрі ұлиды жер тырмалап,
 Жанында оның... көмүсіз қалған Алаш арысы!...[15, 178 б.]

Жоғарыда аталған ақындардың шығармаларына үңіле отырып, көктүріктер сарынының ғасырлар арасынан қалайша жетіп жатқанына құлақ түреміз. Көркемдік және рухани сабақтастық негізінен қарасақ, көктүріктер сарыны мен жыраулар толғауларының арасындағы байланысты көреміз. Ең бірінші байқалатын ерекшелік олардың спецификасы, яғни көшпенді елдің дәстүрлі поэзиясы болатындығында жатыр. Әдебиетіміздің екі түрлі саласы болып есептелетін көне түркі жазбалары мен жыраулар әдебиетінің ортақ идеялық негізі олардың азаттық сүйген, тәуелсіздік тілеген һәм ұлт тағдырын ойлаған ділінде жатыр.

Бұл ұқсастықтар мен өзіндік даралықтарға мән бермес бұрын, қазақ поэзиясының даму эволюциясына көз жүгіртер болсақ сонау аттың

жалында, атанның қомында күн кешкен бабаларымыз туындатқан поэзияның өрісіне бір көз салмай кетуге мүлде болмайды. Қазақ поэзиясының ауыз әдебиетінің тереңінен нәр алған шығармашылық салалары жыраулар әдебиетінің дәстүрі олардағы ұлттық характердің даралығын айта кеткен шарт. Көшпенді ортада ғұмыр кешіп, сол ортаның табиғатына тарта туған тарпаң мінезін бойына сіңірген жыраудың шығармашылығы да өзінің рухы тәріздес болады.

Өз заманының үніне үн қосып, ағымына ілескен, дауылына қарсы тұрған ақын-жырулар шығармаларындағы характер даралығын ерекше басып айту керек. Жыраулар әдебиеті өз заманындағы қоғамдық процестердің шиеленісуі мен шарпылысынан туған, замана талабына, халықтың арман-тілегіне жауап берген шығармашылық түрі.

Асанқайғы, Жиёмбет, Ақтамберді, Қазтуған, Доспамбет жыраулардың жырларындағы өмірсүйгіш рух пен абсолюттік романтика, бұлтартпас тарихи дәлдік лирикалық қаһарманның жүрегіндегі отты оқырманның көңіліне аударып құйып өзінің ноқтаға басы бағынбас мінезін танытады. Жыраулар толғауларын темірқазық етіп алып, солардың көшіне ілескісі келген шығармашылық иесі де сол характерді, жеңілмес рухты және оптимизмге толы желіні өзінің шығармашылығына өзек етіп алады.

Жыраулар әдебиетін жалғастырушы Нұрлан Мәукенұлы – жаңа дәуірдегі қазақ әдебиеті өкілдерінің ішіндегі талант қуаты зор ақындардың бірі. Жыраулық дәстүрдің ғасырлар қойнауынан бастау алатын алтын желісі тәуелсіздік жылдарындағы шығармашылық иелерінің талантына қуат, шабытына шабыт қоса түсті. Бұл бабалар аңсаған сағынышты жеткізудің, тәуелсіздікті жырлаудың жарқын үлгісіне айналғаны анық. Жыраулар дәстүрі мен қазіргі заман поэзиясының көркемдік-құрылымдық байланысы өз алдына, олардың желісіндегі идеялық байланыс, азаттық танымы ерекше болып аталып өтпек. Н. Мәукенұлы, Қазтуғанның, Доспамбеттің, Бұхардың арман-тілегін қазіргі уақыттың айнасы ретінде көрсете білді.

Ең алдымен атап өтетін мәселе Н. Мәукенұлының лирикалық өлеңдерді жыраулық дәстүрге сала білгендігі. Яғни жыраулар толғауындағы күрескер романтикалық рухты, нәзік лиризммен тербелген лирикалық кейіпкердің алмастыруы байқалады. Жыраулар жырларындағы қайсарлық, нәзік психологиялық иірімдердің өзегінен орын тебеді.

Қапталыма ер батты -

Қажай-қажай қабырғамды алдырттым.

Қыр арқама жер батты -
 Қабаттап көрпе салдырдым.
 Жыңғылдан шыңғақ оқ жондым,
 Опырмалы мылтық қайда бар?
 Тасасынан атса тоқ жонның,
 Омыртқама жебе байланар [16, 80 б.].

Н. Мәукенұлының өлеңіндегі жыраулық дәстүр салған іздің нақтылы көрінетін жері оның құрылымдық ерекшелігі. Төкпелете ой айтуға бейім ақын толғата жырлағанымен толғаудың құрылымына тұтас еніп кетпеген. Қайта толғаулық үлгіні төрт жолдық шумақтық құрылымға айналдыра білген. Сонымен қатар әрбір шумақты жеке-дара бөліп қарап, ойды қайырма лап отырған. Шұбыртпалы ұйқасқа құрылатын жыраулар толғауынан Нұрлан ақынның басты ерекшелігі осы болса керек. Ол ақынға шығармашылықтағы нәзік лиризмді сақтай білу үшін және өлеңге психологиялық иірімдерді ойнату үшін қажет екені белгілі. Өлеңнің алғашқы жолындағы “қапталына ер бату, қажай-қажай қабырғасын алдырту” сияқты жолдардың ерекшелігі лирикалық поэзияға тән метафоралық үлгідегі ой айту екенін білеміз. Жыраулар толғауларында ой айтуда көбінесе тікелей адресатқа - өмірде болған адамға, тарихи тұлғаға қарата ой айтатыны белгілі. Мысалы: Абылай ханға, Би Темірге, Баймағамбет сұлтанға, Жәңгірге ханға, Есімге ханға және тағы да басқа тұлғаларға. Н. Мәукенұлының жыраулық үлгісінде белгілі адресат жоқтың қасы. Бұл ретте жекелеген арнаулардың орыны бөлек екенін айта кеткен жөн. Ақын қазіргі уақыт талабына сай лирикалық кейіпкердің ауанына қатыстыра отырып, қоғамдық өмір бейнесін жасауға талапты. Ақын өз жанының жарасын қозғау үстінде тәрізді болып көрінгенмен де оның айтатыны ауыспалы мағынадағы, тұспал ретіндегі басқа екінші бір объектінің суреттері.

Дәстүр аясындағы жаңашылдық дегеніміздің өзі, озық үлгіге жаңаша мазмұн беруде жатқанын аңғарамыз. Ақынның өлеңдерінде берілетін көне сөздер, тұтас тіркестер, құрылымдық ерекшеліктер оның жыраулар дәстүрінің өкілі екенін аңғартса, сол дәстүр аясындағы лирикалық, психологиялық және драматизмге толы өлеңдері ақынның жаңашылдық сипатындағы жетістігін көрсетсе керек.

Ақынның жоғарыда біз келтірген өлеңі Доспамбет жыраудың “Айнала бұлақ басы - тең” деп басталатын толғауымен үндес екенін көруге болады. Бұл толғаудың басты ерекшелігінің бірі оның негізгі

адресатқа арналмағандығы болса, екіншісі Доспамбет жыраудың өткен өмір, кеткен күнді сағынуы немесе басынан өткен нақтылы оқиғалардың көрсетілуі. Бұл жырда нақтылы алғанда ешқандай да тұспалдау, меңзеу немесе метафоралық ой айту жоқ. Керісінше тарихи жағынан алғанда нақтылы болған оқиғалардың көрсетілуі бар.

Жоғарыда біз келтірген өлеңде Н.Мәукенұлы: “тасасынан атса тоқ жонның, омыртқама жебе байланар”, – дейді. Ақын нақтылы болуы мүмкін қимыл-әрекетті айтады. Алайда бұл жол өлеңге ауыспалы мағына үстеп тұр. Ешқандай жебе атылмайтыны, оның ақынға тимейтіні де белгілі. Ал Доспамбет жырау:

Арғымаққа оқ тиді,
 Қыл майқанның түбінен,
 Айдаметке оқ тиді,
 Отыз екі омыртқаның буынынан.
 Зырлап аққан қара қан,
 Тыйылмайды жонның уақ тамырдан [17, 31 б.].

Жырауға оқ тигені, оның жаралануы нақтылы болған оқиғалық сипаты бар суреттеме. Жыраулар толғауларының басты ерекшелігі олардың нақтылы тарихи шындығында жатса, қазіргі ақындар шығармашылығында көркем шындықтың алатын орыны ерекше екендігі басты назарда ұсталады. Ал біздің басты назарға алатынымыз Доспамбет ақынға тиген жебенің “тоқ жонның тасасынан атылса”, Н. Мәукенұлы ақынның “омыртқасына байлану” мүмкіндігі. Бұл жерде байқайтынымыз басты ерекшелік нақтылы болған оқиғаның, яғни өмірлік шындықтың көркем шындыққа айналуында жатыр. Әрине біз өмір сүріп жатқан заманда түрлі оқыс оқиға болуы мүмкін, алайда ешкімді ешкім садақпен атып өлтірмейді. Сонда бұл ретте талантты ақын айтып отырған жебе мен омыртқаның арасындағы көркемдік сипат неде жатыр?

Бұл жердегі атақты жыраудың басынан өткен жаугершілік заманның қиыншылығы, яғни “омыртқаға оқ тию” нақтылы болған іс-әрекеттің нәтижесі ретінде көрінеді. Ал ақын өмір сүрген уақыт талабы “омыртқаға оқ тиюге” метафоралық сипат беріп тұр. Нақтылы дене мүшесі ретіндегі физиологиялық ерекшелікті білдіретін тіркес жалпы қоғамның негізгі бір бөлшегіне айналып тұр. Бұл жердегі уақыт та, дене мүшелері де, барлығы шартты. Дегенмен де адам дене мүшелерінің негізгі бір бөлшектері көрсетілген өлеңнің әрбір жолында кездесіп отырады. Назар салып қарасак: қабырға, омыртқа, жілік май, мойын, білек, қол, ерін. Бұл

лирикалық кейіпкерді нақтыландыру үшін ғана емес, қоғамның сипатын адамдық ғұмыр сипатымен алмастыру үшін де алынып тұрғандай. Мүмкін ақын үшін адам ғана жүдеп тозып бара жатқан жоқ, қоғам да “жілік майы жұқарып” іштей күйреп бара жатқан болар.

Жырау мен ақынның арасындағы ерекшелік уақыт талабына бағынады. Екеуі екі қоғамда болған нақтылы іс-әрекеттердің ішінде көрінгенімен жыраудікі нақты да, ақындікі шартты түрде алынады.

Негізінен алғанда жалпы жыраулар толғауларының тәуелсіздік жылдарындағы поэзия өкілдерінен бір ерекшелігі олар жеңіліске мойынсынбайды, жеңілістің өзінен де жеңістің рухын таба біледі. Жыр жолдарында қаһарманның даралық мінезі, өмірдің күллі ауыртпалығы мен қиыншылығын серпе тастап, жауға қарсы аттанған өміршең рух болады.

“Күлдір де күлдір кісінетіп” тұлпар мінген жыраудың жан дүниесіндегі алапат күш пен ағынды, алай-дүлей сезім тартысы қаһарманның от шашқан жанарынан жалынды мінезін көрсеткендей болады. Көз алдымызда арғымағын аспандата қарғытып, ала туды желкілдетіп жеке-дара кетіп бара жатқан тарихи, этно-архаикалық тұлға елестейді. Осылар арқылы жыраулар шығармаларындағы мінез даралығы күшейе береді. Бұл ретте мінезді жетілдіретін толғаудың романтикалық рухы екенін ескерген дұрыс.

Жоғарыда біз айтып өткен “омыртқаға оқ тию” тіркесінің жырауда нақтылы дегенімізге осы келтірген жолдардың өзі дәлел болады. Жаны қиналған Доспамбет “жармай білте салатын жарықшылар” іздейді. Нұрлан ақынның өлеңінің лирикалық сюжетінің дамуы үшін оны емдеудің қажеті жоқ. Оған нақтылы ем көрсету мүмкіндігінің жоқтығы оның шарттылығында жатыр. Қоғам жарасы ретінде көріне ме, әлде беймәлім лирикалық кейіпкердің жан жарасы байқала ма ол жағын ажырату мүмкін болмайды. Негізінен алғанда ақынның жанының тереңінен бүлкілдеп қайнап шығып жатқан, өкініш мұңы шым-шымдап көріне береді. Доспамбет толғауында да өзекті өртеген өкініш көрінеді. Өмірдің өткіншілігі мен оған деген өкініш жырау мен ақынның арасындағы байланыстың нәзік желісі ретінде көрініс береді. Олай болса Н.Мәукенұлы шығармаларындағы көріпкелдік дәлдік соған дәлел бола алады. Замананың бұзылуы, адамзаттың ниет-пиғылының өзгеруі туралы ықылым заманнан бері айтылып келеді. Ол жалғасын тауып жаңа замана көшін жалғай бермек. Соның бір айғағы А. Темірбайдың “Насихат” өлеңінде де көрінеді:

Бірінші саған айтарым,
Бір Құдайға сыйынып
Бірлігін елдің тілегей.
Екінші саған айтарым,
Екі ұдай болма елменен,
Екі дүниеде адасып...
Үшінші саған айтарым,
Үш жұртың сені қадірлеп,
Үш жүзге ортақ ұл десін..
Төртінші саған айтарым,
Төрт күнәдан бол аулақ,
Төрт періштең дос болсын.
Бесінші саған айтарым,
Бесенеден белгілі
Бес парыз барын ұмытпа,
Бес қатерден қорғаған.
Алтыншы саған айтарым,
Алма мойын, құба үйрек
Алдыңнан шықсын жапанда
Алты Алаштың баласы-ай,
Алтауы ала атанба
Алтауы ала атансаң,
Алқымды алар хақ Алла
Жетінші саған айтарым,
Жеті қат жердің үстінде,
Жеті қат көктің астында
Жеті атасын білмеген
Жетесіз жанмен бас құрма.
Жесір әйелге күш қылма
Жетім балаға қас қылма.
Жетімдік көрген жалғыздың
Жемейді малын қасқыр да... [18]

Сөз қолданыстағы, сөз құбылтудағы А. Темірбайдың шеберлігі сирек кездесетін ақындық алым. Ол өлеңге халықтың келісті сөз нақыштарын

емін-еркін енгізе отырып, нақты өмір суретін жеткізуде тартымды сөз табады. Сөзді басқа бір қырымен аунатып алып, жұтындырып шығарады. Өзіндік, оқшау ерекшелігін сәт сайын көлденең тартады. Астары ауыспалы ой, күрделі шендестіру, салыстыру, тенеу... шексіз мінсіз сөз нөпірі.

Алмас өлеңдерінде қазақ жыраулар поэзиясының дәстүрлі ерекшеліктері айқын көрінеді. Ақынның не жақсы, не жаманды термелерінде адамның ғұмыр жас өткелдерін тіршілік түйіндерімен астарлауы, тіл кестелері ақын өлеңдеріндегі дәстүрлі қолданыстар, қайталаулар, сөз құбылту, айшықтау, сөз ойнату тәсілдері, ежелгі жыраулық, ақпа-төкпе ақындықтың дәстүрлі жемісті желісі.

Шығармашылық иесінің басты міндеті қоғамды ізгілендіру, адамдар санасына гуманистік идеологияны сіңіру. Бұл жағынан алғанда жыраулар әдебиеті алдыңғы орында тұрған шығармашылық бағыттың бірі. Нәзік жанды ақын өзінің негізгі стилі ретінде жыраулар әдебиетінің дәстүрін таңдап алуы тегін болмаса керек. Н. Мәукенұлы жан-дүниесіндегі сопылық ілімнің аскеттік өмір стилін ұстануы байқалады. Шығармаларындағы өмірден баз кешу немесе дүниенің барлық қызығынан бас тарту сияқты сарындар соны білдірсе керек. Н. Мәукенұлы – ұлт ақыны ретінде бағалануы тиіс қазақ әдебиетіндегі тұлғалардың бірі.

Қоғам өз-өзінен қожырап, ұранға айналған құндылықтар өзін-өзі жокқа шығара бастаған кезде, жаңа арна тауып алуға ұмтылған шығармашылық тасқынын белгілі арнаға түсіре білген таланттар бұл күнде әдебиет айдынынан өздерінің жүзу алаңын жасай білді. Ойлау әлеміндегі шаблондарды бұзып, жария жайдақтықтан бөлек сыры терең, ойы нәзік, рухы қуатты лирикалық туындыларды дүниеге әкелді.

Қорыта келгенде айтарымыз қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа сарындар мен бағыт-ағымдар ретінде көнетүркілік сарын қазіргі әдеби шығармаларға көптеп ене бастады. Күлтегін, Тонькөк, Білге қаған жазбаларындағы елдік, халықтық рухтың сақталуы өз алдына да, ондағы сарынның жетуі бөлек дәлелдеуді қажет етеді.

Жыраулық дәстүр немесе бағыт – біздің әдебиетіміздің қанып ішер кәусар бұлағы. Олардың көркемдік қуаты қазіргі лирикалық поэзияның стильдік ерекшеліктерінің бірі болып қалыптасып келеді. Жалпы Н. Мәукенұлы- қазақ әдебиетіндегі жаңаша жыраулық дәстүрді қалыптастырған ақын. Оның шығармаларындағы жыраулық үлгі-дәстүрді жаңашылдыққа жеткізе білген талантты ақынның қалам қуатының қарымдылығын көрсетеді.

Аннотация

В статье “Направление и течение казахской поэзии в годы независимости” берётся во внимание концепции основанные на новизне современной казахской поэзии. В особенности, сильно повлияло на современные казахские поэзии содержания древнетюркских направлений и жырауских течений. Статья подробно рассматривает все эти проблемы.

Ключевые слова: Независимость, свобода, новшества, традиция, древнетюркский, Тоникок, Култегин, поэзия, фольклорный мотив, течение модернический, постмодернический направление, традиция Абая.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиет. – Алматы: Мектеп, 1986. – 350 б.
- Современный философский словарь. – Бишкек: Одиссей, 1990. – 610 с.
- Култегин, Тонькөк; Ежелгі Түркі рун жазбалары. – Алматы: Өлке, 2001. – 144 б.
- Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Астана: Елорда, 2004. – 280 б.
- Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 310 б.
- Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2004. – 409 б.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 290 б.
- Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Жалын, 2001. – 464 б.
- Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. – Алматы: Арқа, 2005. – 278 .
- 68 Жұмабаев М. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 3 т. – 312 б.
- Елеуенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жалын, 1997. – 262 б.
- Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы. – Алматы: Ғылым, 1981. – 210 б.
- Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Елорда, 2002. – 408 б.
- Әшімбаев С. Ақиқатқа іңкәрлік. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 197 б.
- А.Темірбай. Автопортрет. Алматы: Қазығұрт, 2005. -258 б.
- Мәукенұлы Н. Жоғалды күн, жоғалды ай, жоғалды жыл. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 364 б.
- Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы: Білім, 2000. – 307 б.
- Есембеков Т.У. Художественно-эстетическое значение драматизма в казахской прозе: Дис. д-ра филол. наук... 10.01.08. – Алматы, 1998. – 305 с.

TOPLUMCU-EDEBİYAT BAĞLAMINDA “ELEŞTİREL GERÇEKÇİLİK”İN TÜRK EDEBİYATINA UYGULAN(AMA)MASI

*Secaattin TURAL**

Türk edebiyatına baktığımızda Marksist estetik anlayışı ile hareket eden eleştirmenlerimizin toplumcu gerçekçilik dışında kalan her türlü sanat anlayışını reddettiğini söyleyebiliriz. Onlara göre bir yazar, “çökmekte olan kapitalizmi ve onun çürüyen kültürünü yansıtmakla kalmamalı, aynı zamanda yeni bir toplumu ve yeni bir kültürü yaratabilecek bir sınıfın doğuşunu da yansıtmalıdır.” (Moran 1994:49) Bu sınıf da tabii ki işçi sınıfıdır. Yalnız şunu unutmamak gerekir ki sanayi toplumundan çok tarım toplumu olan bir ülkenin yazarları doğal olarak işçi sınıfı yerine köylüyü eserlerinin merkezine koymak zorunda kalmışlardır. Bunun dışındaki eserlere ve yazarlara uygulanan dışlayıcı tavrın kaynağı tabii ki kuramın ana vatani olan Sovyetler Birliği’dir. 1934 yılında toplanan Sovyet Yazarlar Birliği’nin Birinci Kongresinde Jdanov, M.Gorki, Buharin, Karl Radek gibi isimler toplumcu gerçekçiliğin ilkelerini belirlemişlerdir. Bu da bir yazarın tarihi determinizm içinde toplumun kölelik çağından feodalizme, feodalizmden kapitalizme, oradan da sosyalizme ve nihayetinde sınıfsız bir toplum olan komünizme doğru geliştiğini kavramasıyla olur.(Moran 1994:49) Bunun için de yazarın özellikle proleter kimlikli olumlu tipler ya da başka bir deyişle kahramanlar yaratarak daima moral aşılayıcı söylemlerde bulunması adeta şart koşulmuştur. Bu tipten beklenen şunlardır: Politik erdemin mükemmel bir temsilcisi olarak okurda saygı uyandıracak, okurun gıpta ederek benzemeye çalışacağı bir örnek olacak ve sosyalist devrimin başarılabilceğini gösterecektir. Bu bir anlamda devrimci romantizmi ve toplumculukla çatışmadığı ön görülüyordu. Yalnız bu noktada iki önemli sorun ortaya çıktı. Birincisi olumlu kahramanların tipik olmaktan yoksun ve gerçekçiliğe aykırı doğası, diğeri ise toplumcu olmayan bir yazarın toplumdaki eşitsizlikleri, adaletsizlikleri, sömürüyü görmezden geldiklerine dair inanıştır.

* Doç.Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: secaattintural@yahoo.com

İşte Marksist eleştirmen Georg Lukacs’ın “eleştirel gerçekçilik” yöntemi bu iki soruna bir çözüm arayışının sonucudur. Ona göre Balzac, Dickens, Stendhal ve Tolstoy gibi gerçekçi yazarlar sosyalist olmamalarına rağmen içinde yaşadıkları toplumun düzenindeki bozukluğa gözlerini kapamamışlar ve kendi ideolojileri ne olursa olsun değişimin dinamiğini sağlayan tarihsel güçleri sezmiş ve eserlerine yansıtmışlardır. Lukacs’a göre kapitalist toplumun çelişkileri bu yazarların eserlerinde mevcuttur. (Lukacs 1984: 20) Lukacs’ın Marksist bir yazar olan Gorki’den çok aristokrasi hayranı Balzac’ı tercih ettiğini burada hatırlamak gerekir. Çünkü ona göre Balzac aristokrasinin çökmekte olduğunu görmüş ve yükselen bir sınıf olan burjuvazinin de kapitalist doğasının getirdiği bozukluk ve çelişkilerini sanat kaygısını hiç yitirmeden dile getirmeyi başarabilmiştir. Bu bir anlamda Lukacs’ın sanatı ikinci plana iten toplumlara yaptığı bir eleştiridir. O Marx ve Engels’in Balzac değerlendirmelerinden yola çıkarak bu büyük gerçekçilerin eserlerini yok saymak veya paranteze almak yerine, “eleştirel gerçekçilik” içinde değerlendirmiştir.

Türk toplumcu gerçekçilerinin Lukacs’tan daha çok Jdanov ve Gorki’nin temsil ettiği radikal-romantik sosyalist gerçekçiliğe yakın durduğunu belirtmiştik. Bu nedenle Mehmet Akif başta olmak üzere muhafazakâr diyebileceğimiz yazarlara uygulanan ambargonun nedenleri burada aranabilir. Safahat’ın toplum hayatını bir kamera titizliği ile nasıl yansıttığını, güçsüz, fakir insanların dertleri ile hemhal olmuş bir şairin portresini içerdiği herkesin malumudur. Ancak dünya görüşü nedeniyle toplumcu çevrelerin ondan uzak durduğu gerçeğini aynı derecede malumumuzdur. Onun şiirine tabii ki toplumcu gerçekçilik çerçevesinden bakıldığında bu karşı çıkışın nedenleri anlaşılabilir, ancak Lukacs’ın “eleştirel gerçekçi” yöntemi ile bakılabilseydi Safahat içerdiği temalar itibarıyla toplumcularımız için örnek metinlerden biri olabilirdi.

Eleştirel gerçekçilik açısından ele alınmayan tek yazarımız tabii ki Akif değildir. Edebiyat tarihimizin bütünüyle yargılanarak hakkında verilen olumsuz hükmü biliyoruz. Divan edebiyatının halktan kopuk olduğu söyleminden tutun, Tanzimat yazarlarının politik bir edebiyat meydana getirmelerine rağmen sınıf çatışmasına bağlı ilerici bir görüşe sahip olmadıkları, Servet-i Fünûncuların ferdi ızdıraplarından halka bir türlü ulaşamadıkları suçlamaları burada hatırlanabilir.¹ Hatta Türkiye’de sosyalist hareketin öncülerinden Hikmet Kıvılcımlı’nın Tevfik Fikret’i burjuva şairi olarak nitelemesi ve şiirini gerici bir bakış açısına hapsedmesi söz konusu bu görüşün en önemli göstergelerindedir (Oktay 1986, s. 388). Hâlbuki Halbuki Kıvılcımlı ve diğer sosyalist aydınlar meselelere daha sağlıklı bakabilseler Türk edebiyatı tarihinin diyalektik materyalizme uygun olduğunu görebileceklerdi. Çünkü her yazar

¹ Bk. Hikmet Kıvılcımlı (1978), *Edebiyatı Cedide’nin Otopsi*, 2. Bs., Çağrı Yay..

içinden çıktığı sınıfın sözcüsü olmasa bile ideolojisinin taşıyıcısıdır. Dolayısıyla Divan şairi de hayatı yansıtmıştır ama kendi ideolojik gözlüğünü kullanmıştır. Toplumcu bir eleştirmen gözüyle bakıldığında Marx'ın bahsini ettiği feodal döneme uygun bir edebiyat anlayışını temsil etmiş oldukları tespitinin yapılması gerekirdi. Toplumcu bir eleştirmen ise o edebiyattan devrimci eserler beklemektedir. Kaldı ki Divan edebiyatının halktan kopuk olduğu görüşünün de sağlıklı bir hüküm olmadığını da söylemeliyiz.

Toplumcu bakış açısının beklentileri ile bakıldığında bütün bir dünya edebiyatına da aynı suçlamayı yöneltmek zorunda kalırız. Ancak biz konuyu dağıtmamak için Divan edebiyatının aristokrat yapısını vurguladıktan sonra Tanzimat sonrası edebiyatımızın da diyalektik materyalizme uygun bir biçimde orta sınıfla halkın kaynaştığı bir ortamda buluştuğunu söyleyebiliriz. Şinasi'nin sadeleşme vurgusu ve gazeteciliği, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın halk edebiyatını öne çıkarmaları ve politik-devrimci kimlikleri bir ara dönemin özelliklerini taşımaktadır. Toplum ve siyasal yapı değişirken edebiyat da bir anlamda bu değişimi yansıtmakla kalmamış sözcülüğünü de üstlenmiştir. Yani toplumcuların literatürüne uygun söylersek gerici değil ilerici bir tavır gösterilmiştir. Fakat onların Türkiye'de sol değil sağ ideolojiye kaynaklık etmiş oldukları ile ilgili yorumlar bunun tam tersi bir istikameti göstermektedir. Onların yöneten-yönetilen arasındaki çatışmayı sömüren-sömürülen ilişkileri içinde ele almamış olmaları da gericilikle suçlanmalarına neden olmuştur.

Sosyalist çevrelerin Servet-i Fünûn'la imtihanı çok daha çetindir. Bir yandan seküler-dünyevi tavırları yönünden gözden çıkaramadıkları Servet-i Fünûn yazarlarını ferdi duyuş tarzları, halka uzak tavırları ve dilleri nedeniyle burjuva edebiyatı olarak kınarlar. Aslında burjuva oldukları için kınanmaları değil, diyalektik düşünceye uygun bir gelişim çizgisi olduğu için kendi dönemleri için ilerici sayılmaları gerekir. Nasıl ki Lukacs, Balzac'ta çöken bir sınıfın (aristokrasi) yerine yozlaştırıcı bir sınıfın (burjuva) gelişimini haber veren bir söylemin ortaya çıktığını görmüş ve Balzac'ı bunu görebilmesi nedeniyle övmüşse, bizim toplumcularımızın da benzer biçimde Halid Ziya ve Fikret başta olmak üzere o dönem yazarlarını eleştirel bir bakış açısıyla yorumlamaları beklenirdi.. Kıvılcımlı'nın Fikret portresi bunun tam tersidir. Sanayi devrimi geçirmemiş,,dolayısıyla işçi sınıfının ortaya çıkmadığı bir toplumda edebiyattan işçi sınıfının temsil edilmesini beklemenin diyalektik düşünceye uygun olmadığını söylersek sanırım abartmış olmayız. Mai ve Siyah, Aşk-ı Memnu ve Eylül gibi romanların bireyi öne çıkarması, bu sınıfın dünya görüşünün toplumsal sorunlara çare olamayacağı ve devrimci bir karakter taşıyamaması ilerici bir dünya görüşü olarak yorumlanamaz mı? O dönem edebiyatının melankolik tavrı ve dekadansı andıran görünüşü bu çaresizliğin göstergesi olarak yorumlandığında toplumcu bir eleştirmenin daha sağ du-

yulu hükümleri vermesini de beraberinde getirecektir. Servet-i Fünûn edebiyatı ekonomi-politik açıdan bakıldığında Türk toplumunda yeni ortaya çıkan burjuva sınıfının aynı zamanda topluma önderlik edemeyecek kadar “gerici”, ama bu yönleriyle toplumcu söylemi kullanırsak kurtarıcı bir sınıf olan işçi sınıfını hazırlayacak karakteri barındırması bakımından da ilerici bir tavır temsil ettiğini ancak eleştirel gerçekçiliğin ışığında görülebilir. Bu dönemde egemen ideolojiyi doğrudan karşısına alarak politik bir tavır göstermesi açısından Fikret’in Kuvvümlü dışındaki sosyalist çevrelerde kabul görmesi ise doğrudan doğruya “din”e bakışlarındaki benzerlikten kaynaklanır. Onun “Tarih-i Kadim”, “Haluk’un Amentüsü” gibi şiirleri toplumcularımızın sempatisini kazanmasında önemli etkindir. “Sis” şiiri ise II. Abdülhamit muhalifliğinin doğurduğu duygudaşlık dolayısıyla toplumcularımızın çoğunluğu tarafından önemsenmiştir. “Verin Zavallılara gibi” şiirleri de toplumcu eleştirmenlerimizin Fikret miti için destekleyici metinlerdendir.

Toplumcu gerçekçilerimizin Cumhuriyet dönemi edebiyatını da benzer biçimde kuramdan yoksun olarak değerlendirdiğini görmekteyiz. Estetik değerden çok, Nazım Hikmet’i ayrı tutarak söylersek propagandaya varan güdümlü bir edebiyattan yana olan toplumcularımızın, Nazım Hikmet’in başarısız takipçileri olan 1940 kuşağı ve 50’li yıllarda iyice belirginleşen köy edebiyatı dışında bir yönelime sıcak bakmadıkları görülür. Onların o dönemde ortaya çıkan Garip şiirine yaklaşımları ise oldukça serttir. Hatta Garip şiirinin Nazım Hikmet’in temsil ettiği toplumcu edebiyata rakip olarak ortaya çıkarıldığını iddia ederek itibarsızlaştırma politikası güderler.”(Oktay 1986: 416) Hapishane, kavgalı edebiyatının romantik bir söyleme büründüğü ve bir Nazım Hikmet mitinin yaratıldığı dönemde ortaya çıkan Garip şiiri aslına bakılırsa halkçı yönleriyle toplumculardan rol çalmış ve edebiyat dünyasına egemen olmaya başlamıştır. Garip şairlerinin halkın siyasal ve sosyal haklarından çok zevkine ve günlük dertlerine yoğunlaşarak egemen gücün sosyalist harekete karşı desteklediği bir araca dönüştükleri tezi başta Yalçın Küçük ve Attila İlhan olmak üzere dönemin sosyalist aydınlarının ortak kanısı olması bununla ilgilidir. Yalnız burada Attila İlhan’ın Nazım Hikmet’in ihmal etmediği estetik duyarlılığı taşıdığını ve dönemin toplumcularından kendini ayırmak için sosyal realist, toplumsal gerçekçi gibi tanımlamalarda bulunduğunu hatırlamakta yarar vardır. (İlhan, 2004: 174) Attila İlhan buna rağmen gerek I. Yeni gerekse II. Yeni tartışmalarında toplumcu gerçekçilerden farklı şeyler söylememiştir. (Karaca, 2005: 129) Ece Ayhan’ın “Bir şiirin Demokrat Parti diktasına bağlantısı gülünç sadece. Sorunlara hiç yaklaşmayınsın insandaki anlatımı. Asım Bezirci ortaya attı galiba. Sonra Attila İlhan tekrarladı.” sözleri bu gerçeğin bir ifadesidir. (Bezirci,1986:148) Ancak Attila İlhan benzer

yorumlarda bulunsa da savunmuş olduğu “toplumsal gerçekçilik”in “eleştirel gerçekçilik”e daha yakın olduğunu söylemeliyiz.

Toplumcu gerçekçiler, benzer biçimde sosyal faydayı değil de bireyin sorunlarını işlemekle ve içeriğin yerine biçime önem vermekle suçladıkları II. Yeni’deki sosyalist izlekleri de görmezden gelmişlerdir. Gerek Garip gerekse II. Yeni şiiri ile olan ilişkileri farklı bir bildirinin konusu olacak kadar geniştir. Burada eleştirel gerçekçilikten daha çok, sanatın ne olduğu veya ne olması gerektiği ile ilgili ontolojik soruların ortaya çıkardığı kuramlar devreye gireceğinden biz toplumculuğun ideolojik olarak karşısında yer alabilecek olan bir metin olan Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Huzur romanını eleştirel gerçekçilik bağlamında genel hatlarıyla ele alarak söylemek istediklerimizi somutlaştırmaya çalışacağız.²

Huzur, kültür, medeniyet ve bunların doğurduğu hayat şekilleri ve sanat anlayışını Doğu-Batı sorunsalı içinde ele alan bir romandır. Bir medeniyet değişiminin meydana getirdiği sorunlara geleneği yadsımadan çözüm yolları arayan bir aydının romanı olarak kabul edilen Huzur’un, yaşanılan hayatın gerçeklerini, örneğin halkın içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıları, fakirliği en azından doğrudan anlatmayacağına ya da kuvvetli bir vurguda bulunmayacağına, bulunsa bile hocası Yahya Kemal gibi geleneksel bir tevekkül anlayışı içinde “fakir ama mutlu” insanlar portresi çizdiğini düşünen toplumcu gerçekçilerimiz eleştirel gerçekçiliğin aynası ile bakabilseler romancının yaşanılan hayata gözlerini yummadığını görebilecektir.

Tanpınar, Huzur’da Mümtaz’da Doğu-Batı ikilemi içinde bocalayan ve eşikte kalan bir aydının dramını, Türk-Osmanlı medeniyetinin adeta bir sentezi olan İstanbul’u ve onun getirdiği hayat şekillerini ise Nuran’da sembolleştirerek bir sanatçı romanı kaleme almıştır. Romanın bizce en dikkat çekici tarafı, Mümtaz’ın gerek kendi başına gerekse Nuran’la gezdiği İstanbul’u sanatçı muhayyilesinin hissiliği içinde ele alırken, birdenbire kendi deyişiyle zihnî melekeleri de devreye girerek etrafına dikkat kesiliyordu: “Hakikat şuydu: Bin Bir Gece’deki eskicinin hikayesine benzeyen ikiz bir ömrü yaşıyordu” (s. 67) Aslında Tanpınar’ın bu tabirini iki anlamda ele almak mümkündür. İlki eleştirilenlerimizin çok sevdiği biçimde söylersek “eşikte kalmış bir aydın” profili, ama bize kalırsa ferdi duyguları ve aşkına teslim olmuş bir aydının vicdan azabını da gözden kaçırmamak gerekir. Mümtaz, romanda sağduyunun sesi olan İhsan’la konuşurken “kendisini devrin meselelerinden uzak olmakla suçlayan İhsan’a “iyi ama ben meselelerle meşguldüm”(s.357) dediğinde “Hayır sen yalnızca Nuran’la meşguldün” cevabını almıştır. Bu Mümtaz’ı me-

² Huzur’un sayfa sayıları şu baskıdan alınmıştır: Ahmet Hamdi TANPINAR (2013), Huzur, İstanbul, Dergah Yayınları,21.bs.

suliyet sahibi bir aydın olmaya çağıran vicdanının sesidir aslına bakılırsa. Nitekim, "Huzuru, Nuran'da değil, içimde aramalıyım" (s. 379) diyen Mümtaz, topluma karşı vicdani bir sorumluluğunun bulunduğunu kavrayan bir aydına dönüşecektir. "Romanın özü, "hal" in ar ettiği sefalet ve çözülmüş bir kültürün değerler anarşisi içinde bile ihtişamını koruyabilen bu geçmişin büyüünden kurtulabilen Mümtaz'ın ruhi büyüme süreci" olarak da yorumlanabilir. (Kantarcioglu 2008: 325) Mümtaz'ın roman boyunca bu ikilemi yaşadığı görülmektedir. Nuran'ı hatırladığı veya Nuran'la beraber olduğu anların anlatıldığı bölümlerde musikinin, mimarinin ve boğazın eşlik ettiği estetik ve masalımsı bir İstanbul atmosferinin yanında yaşanan zamanın getirdiği sosyal meselelere uzak olmayan bir Mümtaz görmekteyiz. Bu iki farklı bakış açısının Tanpınar tarafından başarıyla uygulandığını söylemek mümkündür.

Tanpınar, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesini anlattığı romanında bu savaşın halkın hayatında yol açacağı veya açtığı sorunlara adeta toplumcu bir yazar kadar dikkat kesilmiştir. İkinci Dünya Savaşı romanın adeta leitmotifidir. Aslında her şey onun etrafında örülmüştür. Bir aydın olarak savaşın politik-felsefi yanını ele alan çözümler yapan Mümtaz'ın birdenbire acı bir gerçekle yüzleştiğini görüyoruz. O da savaşa gönderilecek olan halkın sefaletinin daha da artacağını görmenin dehşeti: "Kaç muharebe ile bu hale geldik? Muharebe olursa bu hamal askere gidecek! Ben de gideceğim! Fakat arada bir fark var. Ben Hitler'i ve fikirlerini tanıyor ve kızıyorum. Fakat bu biçare bilmediği ve tanımadığı bir davaya karşı harp edecek." (s.365) Suat'ın hayaletiyle, daha doğrusu diğer benliğiyle giriştiği münakaşada bu gerçeği ona bu kez de Suat hatırlatacaktır. "Hamalların, kahveci çıraklarının ve onların ailelerinin yani fakir fukaranın politik hesaplar ve çıkarlar peşinde ölüp gideceğine yapılan vurgu, Tanpınar'ın halkın meselelerine uzak olmadığını göstergesi olarak yorumlanabilir. (s. 417) Özellikle halkın temsilcisi olarak yorumlayabileceğimiz hamalın tasviri oldukça dikkat çekicidir.

"Yalnız başı omuzlarının üstünde değil de göğsünden çıkmışa benziyordu....Hiç de Puget'nin devlerine benzemiyordu. Onlar gerilmiş adalelerin, bütün vücuttan akan kudretin ifadesidirler. Bu biçare ise sırtındaki yük tarafından yutulmuş."(s. 364)

Tanpınar, burada adeta toplumcu gerçekçi bir anlayışla konuşuyor ve estetik gerçekliğe sığınmış bir aydın eleştirisi yapıyor. Mümtaz, İstanbul'un yalnızca Boğazdan ve onun şekillendirdiği hayat tarzlarından ibaret olmadığını, İhsan için hastabakıcı ararken fark etmeye başlamıştır. Tam bir realist sanatçı gözüyle etrafındaki manzaraya dikkat kesilen Mümtaz, yanı başında beliriveren sefaleti görür.

“Cüzama yakalanmış, onun tarafından iki yana sıralanmış evlerin duvarına kadar yer yer oyulan hasta bir yol ve çamaşır serili balkonları, dışarıya çıkmış cumbalarıyla hasta bir yolda uzanan harap evler”(s.69) Onun içindeki insanlar da hastalıklı olmalıydı: Kışın ne yaparlar? Nasıl ısınırlar?“(s.21)

Tanpınar, halkın fakirlik ve sefaletine dikkat çekerken elbette sosyalist bir dünya görüşünden hareket etmiyor, ancak eleştirel bir gözle söz konusu gerçeğe de gözlerini yumuyor. Yahya Kemal'in Koca Mustâpaşa" şiirinin başındaki şu mısralardan hayli farklı bir yaklaşım karşındayız.

“Koca Mustâpaşa! Ücra ve fakir İstanbul

Ta fetihten beri mü'min, mütevekkil ve yoksul

Hüznü bir zevk edinenler yaşıyorlar burada”

Tanpınar, hocasının fakirliği ve onun getirdiği sefaletle katlanmayı dini ve geleneksel bir terminoloji içinde sabra, tevekküle, her türlü musibet karşısında şükretmeyi unutmayan insanların maneviyatını öne çıkaran yaklaşımının ötesine geçerek, “zevk”in ataleti ve çaresizliği de beraberinde getirebileceğine yaptığı vurguyla eleştirel gerçekçiliğe uygun bir yaklaşımda bulunmuş diyebiliriz. Yalnız burada Yahya Kemal'in yaklaşımının sosyolojik gerçekliğimize daha uygun olduğunu söylemek gerekir. Zaten toplumcu gerçekçilerimizin kabul etmek istemedikleri bu gerçeklik, sosyalist aydınlarımızın halkla bir bağ kuramamalarının temel nedenlerindedir. Onlar söz konusu yoksulluk ve çaresizlikten devrimcilik devşirmeye kalkışırken, devletin değil, halkın geleceğe dayanan söz konusu hayat algısının en büyük engellerden biri olabileceğini hesaba katmamışlardır.

Huzur'da Mümtaz İstanbul'un mahallelerinin ve içinde yaşayan insanların hastalığını ve sefaletini realist bir gözle dile getirirken aslında Yahya Kemal'den farklı düşünmez: “Devam etmesi gereken bu türküdür...Değişmeyecek olan, hayata şekil veren, ona bizim damgamızı basan şeylerdir.”(s.23) Romanda bir bakıma Yahya Kemal'i temsil eden İhsan da benzer şeyleri düşünür. Ölü kökleri atarak yeni bir insan yaratmaktan bahseden İhsan, ihtiyaçlara ve yaşama iradesine vurgu yaparak mazi ile bağını kesmeden, Batıya kendini kapatmadan hayatın içinden fıskıran bir yenilik peşindedir.(s. 99) Tanpınar'ı diğer yazarlardan ayıran en önemli unsur Tanzimat'tan bu yana düşünce ve edebiyat dünyamızın tartıştığı meselelerin çözümünün hiç de kolay olmayacağına, modernleşme maceramızın hem sağ hem sol ideolojinin ürettiği çözümlerlerin bir takım çelişkileri de beraberinde getireceğine yaptığı vurgudur. Onun tabiriyle söylersek muhafazakâr diye tabir olunan sağ kesim onu tam olarak anlamadı ama ondan faydalanmayı bildi. Bütünüyle sol düşüncüyü

temsil etmediğini kabul ederek toplumcu gerçekçilerimizin ondan yeterince faydalandığını ise söyleyemeyiz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki geleneği yadsımadan yeni bir iş ahlakı, hayat şekli arayışı içinde olan Tanpınar, Dede Efendi, İtri, Hafız Post, Ferahfeza ayini, İstanbul'un seçkin semtleri, Boğaz ve onun getirdiği hayat şekillerinin arasına, halk kültürünü, hamalları, çıraklığa hapsolarak eğitim göremeyen çocukları, asker yolu gözleyen fukara kadınları, kısaca hasta diye tabir ettiği mahalle ve insanları da dâhil ederek toplumcularımız için zengin bir malzeme sunmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın adeta bir leitmotif, olduğu roman, savaşın her zaman ekonomik olarak güçsüz sınıflar üzerinde yaptığı tahribata dikkat çekmesiyle de eleştirel gerçekçilik içinde değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

BEZİRCİ, Asım (1986), *İkinci Yeni Olayı*, İstanbul, Su Yayınevi.

İLHAN, Attila (2004), *Gerçekçilik Savaşı*, İstanbul, İş Bankası Yayınları.

KANTARCIOĞLU, Sevim (2009), *Edebiyat Akımları*, İstanbul, Paradigma Yayıncılık.

KARACA, Alaattin (2005), *İkinci Yeni Poetikası*, Ankara, Hece Yayınları.

KIVILCIMLI, Hikmet (1978), *Edebiyatı Cedide'nin Otopsi*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2. bs.

LUKACS, Georg (1987), *Avrupa Gerçekçiliği*, İstanbul, Payel Yayınları.

MORAN, Berna (1994), *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul, Cem Yayınevi.

OKTAY, Ahmet (1986), *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*, İstanbul, BFS Yayınları.

TANPINAR, A. Hamdi (2013), *Huzur*, İstanbul, Dergah Yay., 21.bs.

AZERBAYCAN AĞIZ EDEBİYATININ SMOMPK MECMUASINDA RUSÇAYA ÇEVİRİ KONUSU

*Seher ORUCOVA**

GİRİŞ

Folklorumuzun toplanılması, çevirisi ve basımı tarihine genel olarak baktığımızda geniş bir manzaranın şahiti oluruz. Halkımız tarih boyunca sosyo-politik ortam tarzından ve yaşadığı bölgesel - coğrafi bölgeden dolayı olarak hep diğer halklarla ilişkilerde olmuş ve yakın ve uzak devletlerin, halkların farklı ilgi alanına düşmüştür. Bu sektör içinde ortak türk folklor yapılarından ayrılma ve bağımsız kollar oluşan aşamaya kadar diğer halkların dillerine çevrilmiş bir çok folklor örnekleri ile karşılaşılıyor.

Bizim folklorun diğer dillere çeviri tarihi ve prensipler az araştırılmış alandır ve bu çeviri sürecinde tarihsel olarak önemli yer tutan kollardan biri de folklorun rusçaya çeviri tarihinin öğrenilmesidir.

Genellikle çeviri kültürlerarası iletişimde en önemli araçtır ve bunsuz halkların bir-birlerinin kültürüne, edebiyatına, manevi değerlerine aşinalığı imkansızdır. Çağdaş aşamada, teknik imkanların gelişmesi sonucunda çeviri alanında çeşitli yönlerde çeşitlenme oluşmasına rağmen edebî çeviri işlevini, doğasını ve önemini korumaktadır.

Folklor metninin çevirisi edebî çeviri sisteminde tamamen farklı bir alandır ve folklor metninin kompozisyonuna, şiirselliğine, üslubuna, işlevsel amacına göre diğer edebî metinlerden, diyelim ki, yazılı sanatsal edebiyatın metninden ciddi şekilde farklıdır. Folklor metni tüm doğası ile millidir, halk yaratıcılığının ürünüdür ve toplayıcılar tarafından sözlü konuşmadan, söyləyicinin ağzından yazıya alınıyor.

Folklorun çeviri sorunu ile uğraşan Y.V. Limorenko araştırmasında yazıyor:

* Prof.Dr. Bakü Devlet Üniversitesi-Azerbaycan Sözlü Halk Edebiyatı Bölüm Müdürü,
seher.orucova@gmail.com

“Folklor metinlerinin çeviri ve yayın tarihinin ilk aşamasında çevirmenler (bu hem, çoğunlukla toplayıcı idi) folklor eserinin çevirisinde en çok onun tüm anlamının tanıtımına önem veriyorlardı ki, bu da çeviride, bir nevi, tekrar nakli (perevod - pereskaz) ortamı yaratıyordu, bir başka deyişle, orijinalin dil özelliklerini titizlikle fiksasiya ediyordu. Böylece XIX yüzyılda ve XX yüzyılın başlarında Sibiry folklor eserlerinin çoğunluğunun çevirisinde ağırlıklı olarak dilsel netliğe önem verildi, rus dili aracılığıyla Sibiry halklarının söz trendinin orijinale tam uyan yapılarını yansıtmaya çalıştılar”. (Limerenko 2007: 9).

Buna benzer süreç Azerbaycan folklorunun ilk toplama, çeviri ve yayın tarihinde de yaşandı. XIX yüzyılın son yarısında Kafkasya’da yayınlanan rus dilli basında, özellikle de SMOMPK mecmuasında yayınlanan folklor metinlerinin çoğu net çeviri ilkesine uygun bir tarzda rus okurlarına takdim ediliyordu.

Azerbaycan Folklorunda Çeviri Sorunu

Azerbaycan folklorunda çeviri sorunu ile ilgili V.I.Qacarovun (“Azerbaycan şifahi şiiri rusça” - 1979), T.Abbasquliyevin (“İngiliz atasözleri ve onların rusça, azerice eşdeğeri” - 1981), F. D. Mustafayev’in (“Azerbaycan destanı “Koroğlunun\” rusçaya çevirisinde milli özgünlüğün korunması sorunu” - 1983), E Rəhimova’nın (“Azerbaycan destanlarından “Dede Qorqudun\” ve “Koroğlunun\” rus diline çevirisi” - 1997) araştırma çalışmaları oldukça takdir edilecek bir yer tutuyor ve bizim kontrol ettiğimiz “Azerbaycan folklorunun rus diline çevirisi sorununun özgünlüğü” (ders kitabı, Bakü, “Seda” yayınevi, 2007) işini de buraya eklersek, anlaşılır ki, hatırlattığımız bu bilimsel araştırma çalışmalarında folklorumuzun toplanılması, yayını ve diğer dillere, özellikle, rusçaya çevirilerinin önemli yönlerine değinmiştir.

Fakat folklorun XIX yüzyıldan toplanılması, çevirisi ve basımı tarihinin belirli dönemlerine bakıldığında net gözüküyor ki, hala bu alanda “beyaz sayfalar” mevcuttur. Hatta, bu aşamada yapılan önemli çalışmalar önemli noktalarda bile hatırlanmıyor. Örneğin Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü’nün “Web Sitesinde” enstitünün müdürü, prof. H. İsmayılov “Azerbaycan folkloru: Gerçekler ve perspektifler” makalesinde folklorun XX yüzyılın başlarındaki başarılarını değerlendirirken, maalesef XIX yüzyılı hatırlamıyor: “Azerbaycan folklorunun modern durumunu objektif şekilde nitelendirmek için onun işini öncelikle geçen yüzyılda yapılmış çalışmalarla kıyaslamak gerekiyor”.

Son yüz yılda, daha somut söylersek, XX yüzyılda Azerbaycan folklorunun nəzəri-praktiki sonuçlarını şöyle özetlemek mümkündür:

- Yüzyılın başlarında Azerbaycan folklorunun toplanılması uğruna milletin fedakar aydınları, kelimenin gerçek anlamında, zorlu mücadele ettiler, her türlü zorluğa göğüs gerdiler. Çok sayıda folklor metinleri toplandı ve basıldı.

-1920-30 yıllarında Azerbaycan folklor bilimsel teorik açıdan gelişti. Azerbaycan'a davet edilmiş sovyet bilim adamları burada kendilerinin araştırmalarını sürdürerek genç Azerbaycan folklorcularının teorik bilgilerinin oluşmasına hem manevi, hem de deneysel açıdan yön verdiler". (Brunvand. 1978).

Böyle dokunulmamış, araştırmalarda dolaylı şekilde hatırlatılan "beyaz sayfalardan" biri de, XIX yüzyıl basınında ve toplularda, mecmualarda, dergilerde geniş şekilde yer bulan, yayımlanan Azerbaycan folklorunun toplanması, çevirisi ve basımı sorunudur. XIX yüzyılda bu önemli iş yapılmısa idi, prof. H. Hüseyinov'un belirttiği süreç böyle düzeyde gerçekleşmezdi.

Folklorun ilk çevirmenleri arasında B.Marlinski, M.Y.Iermontov, İ.Polonski, İ.Şopen, S.Penn, V.Volodin, A.Plott, A.Yeritsev, N.Kalaşev, K.Nikitin, P.Vostrikov ve ötekileri Azerbaycan'da olmuş, birçokları Azerbaycan-türk dilini öğrenmiş, folklorumuzu özel sevgiyle ilgilenmiş, çeşitli türlerinden örnekler toplamış, eserlerinde kullanmış, çevirilerini vermişler;

Bu çalışmada ilk olarak onlara A.A.Bakıhanov, M.F.Ahundov, İ.B.Qutqaşınılı gibi Azerbaycan'ın aydınları, sosyal kişileri yakından yardım etmişler, daha doğrusu folklorumuzun ekspromptla ilk satrı çevirmenleri olmuşlardır. Sonraki dönemde, özellikle Qori Öğretmenler Okulunun tatar (Azerbaycan - S.O). şubesi öğrencilerinin, mezunlarının, bir çoğu yerlerde çalışan öğretmenlerinin yardımıyla yeni çeviri aşaması başlıyor.

Adlarını çektiğimiz ilerici rus aydınları ile birlikte, bu süreçte folklorumuzu toplayan ve rusçaya satrı çeviri yapan milli kadrolar yetişti. Bunlardan Mahmudbəy Mahmudbəyov, Reşit bey Efendiyev, Seferali bey Velibeyov, Timur bey Bayraməlibəyov, Hasan bey Bağirov, Mirza Velizade, Mir Haşım Vezirov, N.Qiyasbəyov, A.İsmayılov, Hüseyin Müftü Qayıbov, Feridun bey Köçərlinski, Musa Guliyev, Özgür Aslanov, Osman Gayıbov, Mehmet, Hasan, İsmail Efendiyev kardeşleri, Sultan Mecid Efendiyev, Eyneli Sultanov, Beşir Sultanov, Hacı Kerim Sanılı, A.Haşımbəyov, Ağalar Qiyasbəyov. Samet Acalov, Mehrelı Muradov ve diğerleri XIX yüzyılın son yıllarında folklorumuzun ilk toplayıcıları, araştırmacıları olmakla birlikte, hem rusçaya tercüme eden ilk milli çevirmen kadrolar idiler.

Bu yıllarda ilerici rus ziyahlarından N.Kalaşev, K.Nikitin, P.Vostrikov, P.Zelinski, B.Veniaminov, Q.Potanin, A.Zaxarov, A.Yakimov, A.Kalaşev, V.Yemelyanov, Y.Baranov ve diğerleri Azerbaycan folklor örneklerini toplamakta, rusçaya çevirmekte ve onların yayınlanmasında istihbarat göstermiş-

lerdir. Adlarını çektiğimiz bu fedakar insanlar folklorumuzun birçok epik ve lirik türlerini - destanlardan parçaları, hikayeleri, fıkraları, halk şarkılarını, atasözlerini, bayatı, bulmacaları vb. diğer folklor türlerini öğrendiler, onlardan örnekleri hem toplamışlar, hem de yapabildikleri tarzda rusçaya satrı ve serbest çevirmenlik ederek basında, özellikle SMOMPK mecmuasında yayını başarmışlar;

Azerbaycan folklorunun toplanılması, çevirisi ve basımı tarihinin en ilginç, profesyonel tarzda seçilen ilk aşaması XIX yüzyılında ortaya çıkıyor. XIX yüzyılında ise Azerbaycan folklorunun toplanılması, rus diline çevirisi ve basımı tarihinin yeni aşaması XIX yüzyılın gelenekleri üzerinde durarak gelişti. Bu aşamada oluşan okul sovyet dönemi de denir. Bu aşama ise genelde ikiye ayrılır: Birincisi 30'li yılların başlarından 60'li yıllara kadar olan aşamadır, bu aşamada folklorun toplanılması, çevirisi ve basımı sürecinde ayrılma (diferensiasiya) olmuş, her alanla ilgilenen uzmanlar meydana gelmiştir.

Özellikle çeviri alanında Azerice bilmeyen, folkloru satrı tercüme eden çevirmenler temel olmuşlardır. Bunlardan P.Antokolski, A.Adalis, P.Pançenko, K.Simonov, Y.Dolmatovski, V.Bayramyan, İ.Oratovski, S.İvanov, A.Plavnik, biraz sonraki aşamada V.Qurviç, T.Streşnyeva, D.Vinoqradov, T.Spendiarov, Y.Qranin ve diğerleri büyük ve yaratıcı çevirmenlik faaliyeti göstermişlerdir.

60'li yıllardan sonraki aşamada Azerbaycan'da her iki dili bilen milli tercüman kadroları oluşmaya başladı. Artık satrı çeviri pratiği arkaya çekilmeli oldu. Azerbaycan çeviri okulunun V.Qafarov, Ə.Şərif, B.Tahirbəyov, S.Səmədzadə, M.Vəkilov, V.Zaytsev, Y.Qranin, C.İldırımzadə, A. Ahundova, İ.Axundova, A.Hüseynzadə, A.Zöhrəbəyov, C.Şıxzamanov, H.Orucov gibi temsilcileri folklorun rus diline çevirisinin hem sanatsal kalite, hem de tür yeniliği açısından tamamen yeni bir aşamasını kurdular. Bu artık metod ve yaratıcılık manerasınca tamamen yeni bir aşamadır.

Azerbaycan folklorunun rusçaya tercüme tarihinde XIX yüzyılın 80-90'li yıllarda tüm yaratıcılık parametrelerine göre tamamen yeni ve başlangıç aşamadır. Bu aşamada Azerbaycan çeviri okulunun deneysel verileri oluşmuş, kendine sağlam bir zemin yaratmış, sonraki aşamalara bu temel üzerinde gelişerek en yüksek seviyeye, kendisinin doruğuna ulaşmıştır.

XIX yüzyılın 80-90'li yıllarında SMOMPK mecmuasının faaliyeti ile ilgili olarak Azerbaycan folklorunun araştırma, öğrenme ve toplama özellikleri profesyonellik kazanmıştır. Özellikle folklorumuzun çoğu türlerinin, özellikle onun ilkin, arkaik türlerinin toplanması, öğrenilmesi ve yayını işi bu aşamaya düşüyor.

SMOMPK Macmuasının Azerbaycan Folklorunun Çeviri Konusundaki Rolü

Bizim işimizin en önemli tarafı XIX yüzyıldaki toplama ve çeviri olaylarını SMOMPK mecmuasındaki Azerbaycan folklor verilerine göre araştırmaya teşvik edilmesidir.

Azerbaycan'ın, o zamanda türk folklor örneklerinin rusçaya çeviri tarihi büyük tecrübeye sahip olsa da bu zengin çeviri okulunun SMOMPK mecmuasında geçtiği tarihi yol, aşamalar ve bu tarihi yolun pratik, deneysel sonuçları ne tarihi-kronolojik açıdan, ne de bilimsel sorunlar doğrultusunda gereğince öğrenilmemiştir.

Bilindiği üzere, folklor sadece bir ulusun, bir halkın kaynağı olmaktan çıkarak, sanatsal çevirinin sihirbaz, esrarengiz gücü sayesinde dünya halklarının edebî kaynağına dönüşmüştür.

Öyle ki, Azerbaycan folkloru da halkımızın tarihsel geçtiği sosyopolitik, sosyolojik, coğrafi durumlara uygun olarak zaman-zaman şu ve ya diğer halkların, milletlerin dillerine çevrilerek yayılmıştır. Azerbaycan folklorunun toplam çeviri tarihine baktığımızda, ortak türk folkloru yapılarından tutun, ayrılma ve bağımsız kollar oluşan tarihsel aşamalara kadar, ayrıca ondan sonra ilişkide olduğumuz diğer halkların dillerine tercüme edilmiş çok sayıda folklor malzemeleri ile karşılaşırız. Çin, Japon, Hint, Fars, Arap, Slav, Avrupa ve Kafkasya halkları dillerine Azerbaycan folklorunun çok ilginç, kapsamlı örneklerinin tercümesinin tanık oluruz

Sadece Avrupa ve rus oryantalizminin tercüme ve öğrenme okullarının bu alandaki anıtsal işleri ve Azerbaycan halkının anıtsal destanlarının tercümede seslendirilmesi ve öğrenilmesi büyük ve muhteşem bir örnektir

Bu açıdan rusçaya tercüme ekolünün kapsamlı, zengin gelenekleri ve örnekleri mevcuttur. Doğru denir ki “gerçekten, rusça çeviri okulu dünyada en iyi, önde giden çeviri okullarından biridir. Rusya’da olduğu gibi hiçbir ülkede çeviri kuram ve uygulaması geleneklerine böylesine yüksek bir ilişki olmadı. İster monarşi yıllarında, gerekse sovyet iktidarı döneminde hiçbir diğer çeviri okulu bile yüksek sanat örnekleri yaratmamıştır.” (SMOMPK, 1892: XIII- 177).

İstisnasız olarak, bütün edebiyatçılar Azerbaycan edebî örneklerinin, o zamanda folklor türlerinin rusçaya çeviri tarihinin XIX yüzyıldan başladığını kabul ediyorlar. XIX yüzyılda Azerbaycan folklorunun neredeyse tüm türlerine ait örnekler - atasözleri, bulmaca, hikaye, fıkra, masal ve destanlar toplanıp rus basınında hem orijinal, hem de rusça basılmıştır. Azerbaycan folklorunun tasnifi ve dövrleştirilmesinin önemli bir aşaması de XIX yüzyıl sayılıyor.

Azerbaycan milli-bedii düşüncesinin tüm yapılarını kendisinde toplayan, yansıtan folklor sadece bir ulusun, bir halkın serveti çerçevesinden çıkmış, yaratıcı, sanatsal çevirinin anıtsal, sihirli gücü ile başka halkların da edebî kaynağına dönüşmüştür. Toplanarak yayımlanan folklor halkın milli servetinin korunması olduğu halde, tercüme edilmiş folklor örneği ise çeviri edildiği, mensup olduğu dilin de, halkın da kültürünün, sanatsal duyumunun zenginleşmesine hizmet ediyor ve mensup olduğu halkın kültürünün tanınmasına ve yayılmasına hizmet etmiş olur.

Azerbaycan folkloru, ulusal halk yaratıcılığımız tarihsel geçtiği sosyo-politik yola uygun olarak siyasi ve coğrafi-bölgesel temasta olduğu halkların, milletlerin dillerine çeviri edilerek yayılmış ve onların da yaratıcı hayal gücüne etki ederek halk yaratıcılığını zenginleştirmiştir. Azerbaycan folklorunun toplanılması, çevirisi ve basımı tarihine genel olarak baktığımızda, en önce, Kafkasya halklarının, eskiden ise Çin, japon, hint, fars, arap, slav, Avrupa halklarının dillerine halk sanatımızın çok ilginç örnekleri ile karşılaşırız. Toplanmadan ve basılmadan çeviri mümkün değildir. Önce örnekleri elde etmek, onu yazıya almak gerekir, sonra çeviri olanağı elde edilebilir.

XIX yüzyılın son on yılında rus yazarlarından A. Kalaşev ve A. Yakimov imzaları ile 1894 yılında SMOMPK'da yayımlandıkları «Tatar metinleri» (oku: Azerbaycan metinleri - S.O.) arasında bayatı, layla, beyazı ve diğer türleri olmuştur. Bunların aslı ile birlikte rusça çevirisi veriliyor. Bu rus yazarlarının bayatı tarzı ile ilk tanışma aşaması ve ya onların ilk toplayıcı - çevirmen olarak bu türe dikkatleri idi. Metinler Nuha'dan, Xatınbəyli köyünden, Gence şehrinden, Cebrail kazasından, Şuşa'dan toplanmıştı. (SMOMPK,1894: XVIII- 37-74)

Mesela: A.Kalaşevin Nuha şehir sakini Abdullah Efendiyev'in yazıya aldığı bayatılar arasında bir tane böyle örnek var:

Azizim, karalıptı;

Yağıptı – karalıptı;

Расадан бир даş дүшти –

Осағым карalıпти.

Tərcüməsi:

«Другъ мой, почернело;

Пошель (дождь или снегъ) почернело;

Изъ турбы одинъ камень упаль:

Каминъ мой почернело (огонь мой потухъ)».(SMOMPK,1894,XVIII-37-74).

S.P.Zelinski ve A.Kalaşevin atasözü ve deyimlerin çeviri konusunda ve SMOMPK-da yayımlanmasında çok önemli yer tutmuşlar. S.P. Zelinskiden ve A.Kalaşevden sonra folklorumuz tarihinde ilk kez azeri toplayıcı Mahmut bey Mahmudbeyov 481 (bazı kaynaklarda yanlışlıkla bu sayı 500 gösteriliyor) atasözü ve deyimleri toplayarak, rusçası ile birlikte SMOMPK mecmuasının 1894 yıl, 19 mezuniyetinin 2'inci bölümünde yayınlanmıştı.

M. Mahmudbeyov kendisinden önce toplanmış aynı ve benzer metinleri farklı bir şekilde rusçaya çevirmiş, bir çevirmen olarak kendi telif hakkını ve bağımsızlığını korumuştur. Örneğin M.Mahmudbeyov'un çeviri metinleri içerisindeki «İt qursağı yağ götürməz» atasözünün rusçası şöyledir: «Собачья кишка масла не принимаетъ». S.P.Zelinski'nin çevirisinde bu metin şöyle sesleniyor: «Собачий желудокъ не принимаетъ жиру».

Azerbaycan masallarının toplanılması, çevirisi ve SMOMPK'da yayını oldukça geniş ve önemli konulardandır.

Azerbaycan masalları, XIX yüzyıldan başlayarak rus diline en çok ve düzenli tercüme edilen folklor malzemeleridir. Ünlü folklorcu P.Əfəndiyev belirlemiştir ki, XIX yüzyılda rus basınında en çok toplanıp yayınlanan, rusça içeriği, meali verilen epik folklor türü masallar olmuştur.

Sadece bunu göstermek yeterlidir SMOMPK mecmuasında 100'a kadar Azerbaycan masalı toplanılarak rusça yayımlanmıştır. Buraya ermeni masalları adı altında verilmiş Azerbaycan masallarını da ekleyecek olursak, bu sayı neredeyse 200'a ulaşır.

Tiflis lisesinde tarih ve coğrafya öğretmeni A.A. Boqoyavlenski SMOMPK'un 28. mezuniyetinin ikinci bölümüne yazdığı önsözde ermeni masalları ve diğer ermeni folklor örneklerinin Azerbaycan folklorundan benimseme olduğunu kanıtlamıştır. A.A.Boqoyavlenski belirtiyor, burada verilmiş yazıların bir kısmı, önce Toplunun muhtelif ciltlerinde, Kafkasya halklarının folklor örnekleri olarak verilen örneklerden hiç bir farkı yoktur. Bu konular ve malzemeler, sözlü halk sanatı örnekleri tatarlardan (azerbaycanlılardan-S.O). benimsenmiştir. Sonra yazar somut örneklerle bu plagiatorluq'ı kanıtlıyor, A. Zaxarovun ve M.H.Əfəndiyevin topladıkları fıkralardan oluşan malzemeleri hatırlatmakla kıyaslanıyor.

Ayrıca, A.Boqoyavlenski SMOMPK'un yazarlarından papaz Bunatovun, M. Poqosovun, A.Babalyanın, X.Arutunovun, S.Sumbatyansın topladıkları ve mecmuada ermeni folkloru adıyla yayınladıkları birçok efsane ve rivayetlerin, masalların, mizahi hikaye ve fıkraların, diğer bu gibi folklor örneklerinin

düpedüz tatar (Azerbaycan türkü) folklorundan alındığını net verilerle gösteriyor. Bu açıdan L.Q. Lopatinski'nin yazdığı ön sözde hayli veriler mevcuttur ve Ermeni edebî “hırsızlığının” rus aydınları tarafından açılması oldukça değerlidir ve önemlidir.

SONUÇ

Bu açıdan, müşahede ettik ki, folklorumuzun XIX yüzyılında toplanılmasının, rus diline çevirisinin ve baskısının okul düzeyinde kapsamlı, zengin gelenekleri ve örnekleri mevcuttur. Biz ilk defa bu örneklerin tüm varlığı boyunca, tarihsel teşekkülünü, kronolojik bir sırayla izleyerek, bir nevi, ilk kez SMOMPK mecmuasında yer alan Azerbaycan folklorunun çoğu türlerinin toplanılmasını, tercümesini ve baskısını modern folklorun teorik-bilimsel ilkelerine uygun bir biçimde izleyerek genel bilimsel sonuçlara vardık:

1. Azerbaycan halkının tarihi-siyasi kaderi öyle getirdi ki, vahit Azerbaycan parçalandı ve onun kuzey bölümü rus istilasına düştü. Bu siyasi ortamla ilgili olarak ilerici rus aydınları Azerbaycan kültürüne, edebiyatına, en önemlisi ise folkloruna özel ilgi ve dikkat çektiler;

2. Azerbaycan - türk folkloru slav ve rus halkları ile temas tarihi bizim binyılın başlarına gidip çıksa da, şimdilik, elde olan ilk toplama, çeviri ve yayın bilgileri XIX yüzyıla aittir, bugüne kadar devam ederek durum bir sürece dönüşmüştür;

3. Belli oldu ki, prof. P.Əfəndiyevin bazı gözlemleri istisna edilirse, Azerbaycan'ın, o zamanda türk dilli folklor örneklerinin sergilenmesi, rus diline çevirisi ve basında yayını tarihinin deneysel esasları büyük olmasına rağmen henüz bu zengin sürecin katettiği yol, aşamalar, pratik sonuçları ne tarihi-kronolojik açıdan, ne de bilimsel, deneysel açıdan değerince, esaslı bir şekilde öğrenilmemiştir, çağdaş bilimsel ilkelere. Uygun tarzda inceleme yapılmamıştır;

4. XIX yüzyılında başlarında Kafkasya'nın merkezi olan Tiflis'te rusça “Tiflisskie vedomosti” (“Тифлиские ведомости”), “Kavkaz”, (“Кавказ”), “Kavkazskiy vestnik” (“Кавказский вестник”), “Novoe obozrenie” (“Новое обозрение”), SMOMPK gibi rus dilli yayın organları oluşmuştu. Bu basınla birlikte rus dilli mecmualardan, anket kitaplarından, takvim tipli basın türlerinden “Tiflis vilayetinin tasviri için mecmua”, “Kafkasya'nın takvimi”, “Kafkasya arkeolojik komisyonlarının eylemleri”, “Kafkasya dağlıları hakkında bilgi kitabı”, “Tarım üzere Kafkasya İmparator Cemiyeti mecmuası” vs. bu tip basınlarda, Rusya'nın kendindeki yayınlarda Azerbaycan folklorunun örnekleri bilimsel ilkelere uygun toplanarak hem orijinal, hem de rusça satrı ve serbest tercümede yayınlanmıştır;

Böyle bir sonuca vardık ki, iki yüzyıla yakın bir tarihe sahip olan Azerbaycan folklorunun rusçaya çeviri tarihi boyunca büyük tercümanlık pratiği, teorik ilkeler, orijinal çeviri geleneği oluşmuştur ki, bunların başlangıç aşaması SMOMPK mecmuasının faaliyeti ile sıkı bağlı olsa da, bu aşama araştırmaların dışında kalmıştır.

KAYNAKLAR

- İsmayılov H.: “Azerbaycan folkloru: Gerçekler ve perspektifler” <http://www.folklorinstitutu.com/h-ismayilov-yazi.htm>
- Orucova S.: Azərbaycan folklorunun toplama, tərcümə və nəşr problemləri (QƏXTMT – SMOMPK materialları əsasında). Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 536 s.
- Brunvand Y.: The Study of Amerikan Folklore: In Introduction, 2-nd edition, New York: W.W.Norton, 1978// Amerika Folklor Cəmiyyətinin «AFC NET» veb saytı
- Лиморенко Ю.: Диссерт. канд. фил.наук.Новосибирск: 2007, 205 с. Проблемы перевода фольклорных текстов: на материале фольклора эвенков.
- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: 1892. В 46-ти вып. Вып. XIII.,
- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: 1894. В 46-ти вып. Вып. XVIII.,

DERLEM SÖZLÜKLERİNDE VE İNTERNET ARAMA MOTORLARINDA “ETKİSİZ SÖZCÜK” KABUL EDİLEN UNSURLAR ÜZERİNE

Selcen ÇİFÇİ

Giriş

Günümüzde internet üzerinde milyonlarca web sayfası bulunmakta ve arama motorları, internet kullanıcılarının artan içeriğın arasından aradıklarını bulmasını kolaylaştırmak için, verileri çeşitli işlemlerden geçirdikten sonra kullanıcıya sunmaktadır. Bu işlem aşamalarından biri de etkisiz sözcüklerin (durak kelimeleri, stop words) ayıklanma işlemidir. Etkisiz sözcük, çeşitli bilim alanlarındaki derlem çalışmalarında ve internetteki arama motorlarında kullanılan ve işlem hacmini düşürmeyi amaçlayan bir ayıklama yöntemidir. Etkisiz kelimeler içinde bulunduğu metne önemli anlam katmayan kelimelerdir. Bu nedenle arama motorları tarafından göz ardı edilir. Arama motorlarının bu kelimeleri göz ardı etmesinin nedeni, bu kelimelerin hemen her metinde geçmesi nedeniyle arama sonuçlarına katkıda bulunmaması, hatta sonuçları olumsuz yönde etkileyip daha isabetsiz sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmasıdır (Aydın, Bulut 2012: 1172). Etkisiz kelime seçiminde iki yaklaşım mevcuttur. Bunlardan birincisi yarı-özdevinimli yaklaşım olup, bu yaklaşımda sözcükler bütün belgelerdeki toplam geçiş frekanslarına göre sıralandıktan sonra belli bir frekansın üzerinde geçen sözcükler etkisiz sözcük listesine alınır, sonra bunlar arasında bilgi değeri içerenler listeden elle çıkarılır. İkinci yaklaşımdaysa, sözcükler birinciye benzer biçimde frekanslarına göre sıralanır ve hiçbir ayırım yapılmaksızın en başta yer alan, yani en sık geçen sözcük listeye dâhil edilir (Can, Koçberber 2008: 6; Aydın, Erkan, Güngör, Takçı 2014: 4)

Türkçe Etkisiz Sözcükler

Türkçe dokümanlar için kullanılan etkisiz sözcükler farklı kaynaklarda farklı sayılarla karşımıza çıkmaktadır.

Can ve Koçberber yaptıkları çalışmada 140 (2008: 19); Alpdoğan ve Bilge 130 (2009: 307); Yılmazel 148 kelimeyi etkisiz sözcük kabul etmiştir (2010: 168).

Bu çalışmada, 6 ayrı kaynaktan kullanılan etkisiz sözcük listesi temel alınmıştır. Etkisiz sözcük kategorisinde toplamda 281 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden 50 tanesi bütün listelerde yer almaktadır: *ama, bana, bazı, belki, ben, beni, benim, bir, biri, birkaç, biz, bizi, bizim, bu, buna, bundan, bunu, bunun, çok, çünkü, da, daha, de, diye, gibi, hem, her, hiç, için, ile, ise, ki, kim, mı, mu, mü, nasıl, ne, neden, ona, onlar, onların, onu, siz, şey, şu, ve, veya, ya, yani.*

Etkisiz sözcüklerin, sözcük türleri bakımından sınıflandırılması

Çalışmanın bu bölümünde etkisiz sözcükler, sözcük türleri açısından değerlendirilmiştir. Türk dilinde, aynı sözcük kullanım alanına bağlı olarak farklı bir sözcük türü içinde yer alabilir. Örneğin ”bir” sözcüğü:

“Bir, çarpma işleminin etkisiz elemanıdır” cümlesinde sayı ismi,

“Bir gün, yirmi dört saattir” cümlesinde asıl sayı sıfatı,

“Bir gün anlatırım sana bütün hikâyeyi” cümlesinde belirsizlik sıfatı,

“Bugün yaşananları bir bir anlattı.” cümlesinde zarf,

“Bir ağlarım bir gülerim, sanma senden vazgeçerim.” cümlesinde ise bağlaç görevindedir. Etkisiz sözcük ayıklama sisteminde, seçilen sözcüğün hangi sözcük türüne girdiği belirtilmediğinden birden fazla sözcük türü için kullanılabilen sözcükler, sınıflandırma yapılırken olabilecek bütün türlerin içine dâhil edilmiştir. Bu sebeple “ile” sözcüğü hem bağlaç hem de edat bölümüne kendine yer bulmuştur.

Bazı sözcükler ise farklı dil bilgisi kitaplarında farklı türlerin içinde yer alabilmektedir. Bu çalışmanın amacı sözcük türlerinin sınıflandırılmasında yeni bir yöntem ileri sürmek değildir. Çalışmada birliğin sağlanması açısından “Türkiye Türkçesi Grameri” (Korkmaz 2003) kitabındaki sınıflandırma esas alınmıştır.

İsim

Etkisiz sözcük listesinde sözcük türü olarak 26 isim yer almaktadır: *var, vardır, bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, bin, milyon, milyar, trilyon, katrilyon.*

Bu isimlerden 24 tanesi sayı ismidir. Sayı isimlerinin aynı zamanda sayı sıfatı olarak da kullanıldığı göz önüne alındığında listedeki isim cinsinden sözcük türü 2’ye düşer: *var* ve *vardır*. Bu sözcükler, isim cümlelerinde yüklem

göreviyle karşımıza çıkan, anlamdan çok göreviyle dile hizmet eden sözcüklerdir. Bu sebeple etkisiz sözcük listesinde en az sözcük barındıran kelime çeşidinin isim olduğunu söylemek yanlış olmaz kanaatindeyim.

Sıfat

Etkisiz sözcük listesinde 21 tane sıfat yer almaktadır: ön, son, tüm, böyle, hiç, çok, sadece, bazı, birçok, birkaç, diğer, her, herhangi, hiçbir, bu, şu, o, hangi, kaç, öyle, şöyle.

Yukarıdaki sıfatlar türleri bakımından incelendiğinde 6 tanesinin, işaret sıfatı, 2 tanesinin soru sıfatı, 10 tanesinin belgisiz sıfat ve 3 tanesinin de niteleme sıfatı olduğu görülür.

işaret sıfatları	<i>bu, şu, o, öyle, böyle, şöyle</i>
soru sıfatları	<i>hangi, kaç</i>
belgisiz sıfat	<i>bazı, tüm, hiç, çok, bazı, birçok, birkaç, diğer, herhangi, hiçbir</i>
niteleme sıfatları	<i>ön, son, sadece</i> (ön ve son sıfatları sıra sayı sıfatı olarak da değerlendirilebilir)

Zamir

Etkisiz sözcük listesindeki en büyük bölümü zamirler oluşturmaktadır. 105 sözcük etkisiz sözcük olarak belirlenmiştir: *bana, bazıları, bazısı, ben, benden, beni, benim, bir şey, bir şeyi, birçoğu, birçokları, biri, birisi, birkaçı, biz, bizden, bize, bizi, bizim, buna, bunda, bundan, bunlar, bunları, bunların, bunu, bunun, burada, bütün, çoğu, çoğuna, çoğunu, diğeri, diğerleri, falan, felan, filan, hangisi, hepsi, hepsine, hepsini, her biri, herkes, herkese, herkesi, herkesin, hiçbir, hiçbirine, hiçbirini, kendi, kendilerine, kendine, kendini, kendisi, kendisine, kendisini, kim, kimden, kime, kimi, kimin, kimisi, kimse, ne, nedir, nerde, nerede, nereden, nereye, nesi, o, ona, ondan, onlar, onlara, onlardan, onları, onların, onu, onun, orada, öbürü, sana, sen, senden, seni, senin, siz, sizden, size, sizi, sizin, şey, şeyden, şeye, şeyi, şeyler, şuna, şunda, şundan, şunlar, şunlara, şunu, şunun, tümü.*

Zamirlerin en büyük bölümü oluşturmasının sebebi yukarıda da görüldüğü üzere çekim eklerini almış hallerinin ayrı bir sözcük gibi ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Çekim eklerini ayıklandığında ulaşılan listede 39 sözcük kalır: *ben, sen, o, biz siz, onlar, bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar, burada, orada, kendi, ne, kim, hangi, bazısı, birçoğu, biri, birisi, birkaçı, bütün, çoğu, diğeri, falan, felan, filan, hepsi, her biri, herkes, hiçbir, kimi, kimisi, kimse, öbürü, şey, tümü.*

Şahıs zamirleri	<i>ben, sen, o, biz siz, onlar</i>
İşaret zamirleri	<i>bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar, burada, orada</i>
Dönüşlülük zamiri	<i>Kendi</i>
Soru zamirleri	<i>ne, kim, hangi,</i>
Belgisiz zamirler	<i>bazısı, birçoğu, biri, birisi, birkaçı, bütün, çoğu, diğeri, falan, felan, filan, hepsi, her biri, herkes, hiçbiri, kimi, kimisi, kimse, öbürü, şey, tümü.</i>

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Türk dilindeki hemen hemen bütün zamirler etkisiz sözcük listesinde yer almaktadır.

Zarf

Etkisiz sözcüklerin 25 tanesi zarftır: *yine, asla, az, bazen, bir kez, daha, defa, en, gene, hâlâ, halen, henüz, hep, içinde, kez, pek, şimdi, nasıl, ne kadar, ne zaman, neden, nedenle, niye, niçin, sadece*

Zarf çeşitleri bakımından incelendiğinde 8 tanesinin dereceleme/miktar zarfı, 9 tanesinin zaman zarfı ve 7 tanesinin de soru zarfı olduğu görülür.

Miktar zarfları	<i>asla, az, bazen, bir kez, daha, en, hep, pek;</i>
Soru zarfları	<i>nasıl, ne kadar, ne zaman, neden, nedenle, niye, niçin</i>
Zaman Zarfları	<i>yine, bazen, daha, gene, hâlâ, halen, henüz, içinde, şimdi</i>

Bağlaç

Etkisiz sözcüklerin 34 tanesi bağlaç sözcük türü içinde yer alır: *ama, ancak, artık, aslında, ayrıca, belki, bir ... (bir) ..., böylece, çünkü, da, dahi, dolayısıyla, eğer, elbette, fakat, hatta, hem, ile, ki, madem, oysa, oysaki, sanki, sayet, tabi, ve, veya, veyahut, ya, ya da, yani, yani, yoksa, zaten, zira.*

Bu bağlaçlardan 11 tanesi sıralama, denkleştirme ilgisi kurarken; 24 tanesi de cümle başı bağlacı olarak kullanılmaktadır:

Sıralama denkleştirme bağlaçları	<i>ve, veya, veyahut, ya, ya da, bir ... (bir), da, dahi, hem, ile, ki</i>
Cümle başı bağlaçları	<i>aslında, böylece, yani, ama, belki, çünkü, eğer, elbette, fakat, hatta, madem, neyse, oysa, oysaki, sanki, sayet, tabi, yani, yoksa, zaten, zira, artık, ayrıca, ancak</i>

Edat

Etkisiz sözcüklerin 27 tanesi edattır. Bu edatlardan *değil* olumsuzluk edatı ve *mI* soru edatı dışındaki diğer bütün edatlar çekim edatıdır:

Çekim edatları	<i>dolayısıyla, önce, sonra, diye, tarafından, üzere, beri, bile, dolayı, gibi, göre, için, ile, ilgili, ise, itibaren, itibariyle, kadar, karşın, ötürü, rağmen, yerine</i>
Soru edatı/eki	<i>mu, mü, mi, mi</i>
Olumsuzluk edatı	<i>değil</i>

Fiil

Etkisiz sözcüklerin 38 tanesi fiildir. Bu fiiller *et- ol- ve yap-* yardımcı fiillerinin, çeşitli fiilimsi ve zaman ekleriyle çekimlenmiş şekilleridir: *edecek, eden, ederek, edilecek, ediliyor, edilmesi, ediyor, etmesi, etti, ettiği, ettiğini, olan, olarak, oldu, olduğu, olduğunu, olduklarını, olmadı, olmadığını, olmak, olması, olmayan, olmaz, olsa, olsun, olup, olur, olursa, oluyor, yapacak, yapılan, yapılması, yapıyor, yapmak, yaptı, yaptığı, yaptığını, yaptıkları.*

Yardımcı fiil	<i>et-, ol-, yap-</i>
---------------	-----------------------

Görüldüğü üzere fiiller, sözcük türleri içerisinde etkisiz sözcük listesine en az sözcük veren türdür. Listede yer alan fiiller de anlamıyla değil göreviyle ön planda olan yardımcı fiillerdir.

Ünlem

Etkisiz sözcük listesinde 4 tane ünlem tespit edilmiştir. Bunlarda 2'si sorma / şüphe ünlemi, 1 tanesi gösterme ünlemi ve 1 tanesi de onaylama /cevaplama ünlemidir:

Sorma / şüphe ünlemleri	<i>acaba, hani</i>
Gösterme ünlemi	<i>İşte</i>
Onaylama ünlemi	<i>tamam</i>

Sonuç

Etkisiz sözcük, derlem çalışmalarında ve internet arama motorlarında kullanılan ve işlem hacmini düşürmeyi amaçlayan bir ayıklama yöntemidir. Bu yöntem sayesinde verilerin işlenmesi sürecinin kısaltılması amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada, Türkçenin etkisiz sözcük listeleri sözcük türleri bakımından incelenmiştir. Toplamda 281 kelimenin sözcük türleri bakımından dağılımı şu şekildedir:

İsim	Sıfat	Zamir	Zarf	Fiil	Bağlaç	Edat	Ünlem	
26	21	105	25	38	34	28	4	281

Veri analizi yapılırken, bilgisayar kelimeyi bir bütün olarak gördüğünden bazı sözcüklerin çekim eki almış halleri ayrı birer sözcük olarak değerlendirilmiştir.

dirilmekte ve listeye dâhil edilmektedir. Çekim ekleri ayıklandığında etkisiz sözcük listesi sözcük türleri bakımından şu şekildedir:

İsim	Sıfat	Zamir	Zarf	Fiil	Bağlaç	Edat	Ünlem	
26	21	39	25	3	34	24	4	176

KAYNAKLAR

- ALPDOĞAN, Y., BİLGE, H. Ş. (2009). Kendinden Düzenlenen Haritalar ile Ders İçeriklerinin Sınıflandırılması. Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 24(2).
- AYDIN, C. R., ERKAN, A., GÜNGÖR, T., & TAKÇI, H. (2014). Sözlük Kullanarak Türkçe için Kavram Madenciliği Metotları Geliştirme. Akademik Bilişim.
- AYDIN, Ü., BULUT, A. (2012). ADO Klinik Bilimler Dergisinin Bibliyometrik Analizi.
- Can, F., KOÇBERBER, S. (2008) “Information Retrieval on Turkish Texts”, Journal of the American Society for Information Science and Technology, ss.1 28.
- KORKMAZ, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). TDK yayınları
- YILMAZEL, Ö. (2010). A Language Modeling Approach to Turkish text retrieval. Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi Cilt/Vol.:11-Sayı/No: 2 : 163-172.
- <http://alvinaalexander.com/java/jwarehouse/lucene/contrib/analyzers/common/src/resources/org/apache/lucene/analysis/tr/stopwords.txt.shtml> (Erişim: 20.08.2016)
- <https://github.com/ekorn/Keywords/blob/master/stopwords/turkish-stopwords.txt> (Erişim: 08.03.2017)
- <http://www.ranks.nl/stopwords/turkish> (Erişim: 08.03.2017)
- <http://www.turkceogretimi.com/Genel-Konular/article/541-turkce-etkisiz-kelimeler-stop-words-listesi-11/35> (Erişim: 08.03.2017)
- <http://www.seobilog.com/2015/07/etkisiz-kelimeler.html> (Erişim: 20.08.2016)

Tablo 1: Etkisiz Sözcük Listesi

LUCE NE-559	http://www.ranks.nl/stopwords/turkish	http://www.turkceogretim.com	Alpdoğan ve Bilge	http://www.seobilog.com/2015/07/etkisiz-kelimeler.html	Can ve Koçberber
acaba	acaba	acaba	acaba	acaba	
altmış	altmış		altmış		
altı	altı	altı	altı		
ama	ama	ama	ama	ama	ama
ancak		ancak	ancak	ancak	ancak
arada					arada
		artık	artık		
		asla	asla	asla	
aslında		aslında	aslında	aslında	
			aynı		
ayrıca				ayrıca	ayrıca
		az	az	az	
bana	bana	bana	bana	bana	bana
		bazen		bazen	
bazı	bazı	bazı	bazı	bazı	bazı
		bazıları		bazıları	
		bazısı		bazısı	
belki	belki	belki	belki	belki	belki
ben	ben	ben	ben	ben	ben
			bence		
benden	benden		benden		
beni	beni	beni	beni	beni	beni
benim	benim	benim	benim	benim	benim
beri					beri
beş	beş	beş	beş	beş	
bile		bile		bile	bile
bin	bin		bin		
bir	bir	bir	bir	bir	bir

		birçoğu		birçoğu	
birçok		birçok	birçok	birçok	birçok
		birçokları		birçokları	
biri	biri	biri	biri	biri	biri
		birisi		birisi	
birkaç	birkaç	birkaç	birkaç	birkaç	birkaç
		birkaçı		birkaçı	
bir kez	bir kez				
bir şey	bir şey	bir şey	bir şey	bir şey	
bir şeyi	bir şeyi	bir şeyi	bir şeyi	bir şeyi	
biz	biz	biz	biz	biz	biz
bize		bize		bize	bize
bizden	bizden				
bizi	bizi	bizi	bizi	bizi	bizi
bizim	bizim	bizim	bizim	bizim	bizim
böyle		böyle		böyle	
böylece		böylece		böylece	böylece
bu	bu	bu	bu	bu	bu
buna	buna	buna	buna	buna	buna
bunda	bunda	bunda	bunda	bunda	
bundan	bundan	bundan	bundan	bundan	bundan
bunlar					bunlar
bunları					bunları
bunların					bunların
bunu	bunu	bunu	bunu	bunu	bunu
bunun	bunun	bunun	bunun	bunun	bunun
burada		burada		burada	burada
		bütün		bütün	
		çoğu		çoğu	
		çoğuna		çoğuna	
		çoğunu			
çok	çok	çok	çok	çok	çok
çünkü	çünkü	çünkü	çünkü	çünkü	çünkü
da	da	da	da	da	da
daha	daha	daha	daha	daha	daha

dahi	dahi		dahi		
de	de	de	de	de	de
			dedi		
defa	defa		defa		
değil		değil			değil
		demek		demek	
diğer		diğer		diğer	diğer
		diğeri		diğeri	
		diğerleri		diğerleri	
diye	diye	diye	diye	diye	diye
doksan	doksan		doksan		
dokuz	dokuz	dokuz	dokuz		
dolayı		dolayı		dolayı	dolayı
dolayısıyla					dolayısıyla
dört	dört	dört	dört		
edecek					
eden			eden		eden
ederek					ederek
edilecek					edilecek
ediliyor					ediliyor
edilmesi					edilmesi
ediyor					ediyor
eğer					eğer
		elbette		elbette	
elli	elli		elli		
en	en	en	en	en	
etmesi					etmesi
etti			etti		etti
ettiği					ettiği
ettiğini					ettiğini
		fakat		fakat	
		falan		falan	
			fazla		
		felan		felan	
		filan		filan	

		gene		gene	
gibi	gibi	gibi	gibi	gibi	gibi
göre					göre
		hâlâ			
halen					halen
hangi		hangi		hangi	hangi
		hangisi		hangisi	
		hani		hani	
hatta		hatta		hatta	hatta
hem	hem	hem	hem	hem	hem
henüz		henüz		henüz	henüz
hep	hep	hep	hep	hep	
hepsi	hepsi	hepsi	hepsi	hepsi	
		hepsine		hepsine	
		hepsini		hepsini	
her	her	her	her	her	her
				her biri	
herhangi					herhangi
		herkes		herkes	
		herkese		herkese	
		herkesi		herkesi	
herkesin					
hiç	hiç	hiç	hiç	hiç	hiç
hiçbir					hiçbir
		hiçbiri		hiçbiri	
		hiçbirine		hiçbirine	
		hiçbirini		hiçbirini	
için	için	için	için	için	için
		içinde	içinde	içinde	
iki	iki	iki	iki		
ile	ile	ile	ile	ile	ile
ilgili			ilgili		ilgili
ise	ise	ise	ise	ise	ise
işte		işte		işte	işte
itibaren					itibaren

itibariyle					itibariyle
		kaç		kaç	
kadar		kadar	kadar	kadar	kadar
karşın					karşın
katrilyon	katrilyon				
kendi		kendi		kendi	kendi
kendilerine					kendilerine
		kendine		kendine	
kendini		kendini		kendini	kendini
kendisi					kendisi
kendisine					kendisine
kendisini					kemdisini
kez	kez		kez		
ki	ki	ki	ki	ki	ki
kim	kim	kim	kim	kim	kim
kimden	kimden		kimden		
kime	kime	kime	kime	kime	
kimi	kimi	kimi	kimi	kimi	
		kimin		kimin	
		kimisi		kimisi	
kimse		kimse		kimse	kimse
kırk	kırk		kırk		
		madem		madem	
milyar	milyar		milyar		
milyon	milyon		milyon		
mu	mu	mu	mu	mu	mu
mü	mü	mü	mü	mü	mü
mı	mı	mı	mı	mı	
		mi	mi	mi	mi
nasıl	nasıl	nasıl	nasıl	nasıl	nasıl
ne	ne	ne	ne	ne	ne
				ne kadar	
				ne zaman	
neden	neden	neden	neden	neden	neden
		nedir		nedir	

nedenle					nedenle
nerde	nerde	nerde	nerde	nerde	
nerede	nerede	nerede	nerede	nerede	
		nereden		nereden	
nereye	nereye	nereye	nereye	nereye	
		nesi		nesi	
		neyse		neyse	
niye	niye	niye	niye	niye	
niçin	niçin	niçin	niçin	niçin	
o					o
olan					olan
olarak			olarak		olarak
oldu					oldu
olduğu					olduğu
olduğunu					olduğunu
olduklarını					olduklarını
olmadı					olmadı
					olmadığı
olmadığını					
olmak					olmak
olması					olması
olmayan					olmayan
olmaz					olmaz
olsa			olsa		
olsun					olsun
olup					olup
olur					olur
olursa					olursa
oluyor					oluyor
on	on	on	on		
ona	ona	ona	ona	ona	ona
ondan	ondan	ondan	ondan	ondan	
onlar	onlar	onlar	onlar	onlar	onlar
		onlara		onlara	
onlardan	onlardan	onlardan	onlardan	onlardan	

onları	onları		onları		onları
onların	onların	onların	onların	onların	onların
onu	onu	onu	onu	onu	onu
onun		onun		onun	onun
		orada		orada	
otuz	otuz		otuz		
oysa		oysa		oysa	oysa
		oysaki		oysaki	
		öbürü		öbürü	
		ön		ön	
		önce	önce	önce	
		ötürü		ötürü	
öyle		öyle		öyle	öyle
pek					pek
rağmen		rağmen			rağmen
sadece					sadece
		sana		sana	
sanki	sanki		sanki		
sekiz	sekiz	sekiz	sekiz		
seksen	seksen		seksen		
sen	sen	sen	sen	sen	
			sence		
senden	senden	senden	senden	senden	
seni	seni	seni	seni	seni	
senin	senin	senin	senin	senin	
siz	siz	siz	siz	siz	siz
sizden	sizden	sizden	sizden	sizden	
		size		size	
sizi	sizi	sizi	sizi	sizi	
sizin	sizin	sizin	sizin	sizin	
		son	son	son	
		sonra		sonra	
		şayet		şayet	
şey	şey	şey	şey	şey	şey
şeyden	şeyden	şeyden	şeyden		

		şeye			
şeyi	şeyi	şeyi	şeyi		
şeyler	şeyler	şeyler	şeyler		
		şimdi		şimdi	
şöyle		şöyle		şöyle	şöyle
şu	şu	şu	şu	şu	şu
şuna	şuna	şuna	şuna	şuna	
şunda	şunda	şunda	şunda	şunda	
şundan	şundan	şundan	şundan	şundan	
		şunlar		şunlar	
şunlara					
şunu	şunu	şunu	şunu	şunu	
		şunun		şunun	
		tabi		tabi	
		tamam		tamam	
tarafından					tarafından
			tek		
trilyon	trilyon				
tüm	tüm	tüm	tüm	tüm	
		tümü		tümü	
üç	üç	üç	üç		
üzere		üzere		üzere	üzere
var		var	var	var	var
					vardı
vardır					
ve	ve	ve	ve	ve	ve
veya	veya	veya	veya	veya	veya
		veyahut		veyahut	
ya	ya	ya	ya	ya	ya
				ya da	
yani	yani	yani	yani	yani	yani
yapacak					yapacak
yapılan					yapılan
yapılması					yapılması
yapıyor					yapıyor

yapmak					yapmak
yaptı					yaptı
yaptığı					yaptığı
yaptığını					yaptığını
yaptıkları					yaptıkları
yedi	yedi	yedi	yedi		
yerine		yerine		yerine	yerine
yetmiş	yetmiş		yetmiş		
yine		yine		yine	yine
yirmi	yirmi		yirmi		
yoksa		yoksa		yoksa	yoksa
yüz	yüz		yüz		
zaten		zaten		zaten	zaten
		zira		zira	

KAVRAMSAL FARKLILIKLARIN DİL KULLANIMINA YANSIMALARI

*Selma ELYILDIRIM**

1.1 Giriş

Dille düşünce arasında çok yakın bir ilişki olduğu bilinmektedir, çünkü dil düşüncenin ifadesinde ve şekillenmesinde anahtar rolü oynamaktadır. Bu yakın ilişkinin gözlenmesi ve algılanması araştırmacıları, filozofları ve dil bilimcileri; dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi araştırmaya, hatta dil olmaksızın düşünmenin olası olup olmadığını, dilin düşünme şeklimizi bize dikte edip etmediğini sorgulamaya yönlendirmiştir.

Düşünce konusunu ele alırken Crystal (1997:14) ‘düşünme’ olarak gönderme yapılan pek çok davranış şekli bulunduğunu, ancak bunların hepsinin dille ilişkili olarak gerçekleştirilmediğini belirtir. Örnek olarak ta insanların resim ya da müziğe dair duygularını verir. Güzel bir resim karşısında hissedilenler ya da bir müzik eserinin oluşturulması esnasında bestecilerin dili kullanarak düşünmediklerini dile getirir. Sonrasında ise sorunların çözümü, öykü anlatımı, strateji belirleme gibi mantıklı düşünmede dilin devreye girdiği, sözcük düzeni ve tümceler uyumlu sıralaması gibi dilin şekilsel özelliklerinin bağlantılı düşünceleri sunmada ve düzenlemede katkısı olduğunu bildirir.

Crystal, dil ile düşünce ilişkisinin belirlenmesinde de iki ana görüş olduğundan bahseder. İlk düşünceye göre, dil ve düşünme, birinin diğerine bağımlı olduğu tamamen birbirinden ayrı varlıklardır. Dil ve düşüncenin özdeş olduğu, bir diğer deyişle dili kullanmadan herhangi bir rasyonel düşüncenin üretilemeyeceği görüşüdür. Dil düşünceye bağımlı ya da düşünce dile bağımlı olabilir. Bu görüşte, kişilerin düşünceleri olduğu ve bunları sözcüklere döktüğü savı daha yaygındır. Bu nedenle de dil ile düşünce ilişkisi tartışılırken, dilin düşüncenin “elbisesi” veya “aracı” olduğu şeklinde eğretilemeler kullanılır.

İkinci görüşe gelince, insanların dili kullanma şeklinin ne şekilde düşüne-

* Doç.Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Teknikokullar 06500, Ankara, e-mail: selyildirim@gazi.edu.tr

bileceklerini belirlediği belirtilir. Bu doğrultuda 18 ve 19. yüzyılda ilk açıklamaları yapan Herder ve von Humboldt'un çıkış noktasını dünya dilleri ve kültürlerinin çeşitliliği ve farklılığı oluşturmuştur. Daha sonra 20. yüzyılda Amerikalı dil bilimci ve antropolog Sapir ve öğrencisi Whorf kendi adlarıyla bilinen "Sapir - Whorf Varsayımı"nı ortaya koymuştur.

Bu varsayım iki ilkeyi bir araya getirir: i) *dilsel belirlemecilik* (linguistic determinism) olarak bilinen ve dilin düşünme şeklimizi belirlediği savı ve ii) *dilsel görecelik* (linguistic relativity) bir dilde kodlanmış ayrımların bir başka dilde bulunmayacağı ilkesidir. Whorf bu ilkeleri bazı dillerden, özellikle de Amerikan Kızılderili dillerinden alınan sözcüklerle örneklere çalışmıştır. Hopi dilinde *masa 'ytaka* sözcüğü kuşlar dışında uçak, böcek, pilotlar gibi uçan her şeyi kapsar, bu ise bu varlıklar için farklı sözcükler bulunan dilleri konuşanlar için garip görünmektedir. Oysa ki, İngilizce'de *kar* sözcüğü için tek bir sözcük bulunurken Eskimo dilinde *yerdeki kar, sulu kar, buz gibi sert kar* için kullanılan farklı sözcüklerin yer almasını örnek olarak sunar. Bu noktada, bu dilleri konuşan kişilerin birbirinin düşüncesini anlamasının zor olduğu görüşünü öne sürmüştür (Crystal, 1997:14-15).

Sapir ve Whorf'un açıklamaları 20. yüzyılın ortalarında etkili olmasına rağmen diller arasında başarılı çevirilerin yapılabildiği göz önünde tutulunca bu varsayımın geçerliliği sorgulanmaya başlanmış ve ilerleyen yıllarda Hopi dili üzerine yapılan yeni çalışmalar Whorf'un bu dilde zaman kavramının olmadığı görüşünün yanlış olduğu ve bu dilde zaman ve uzamın farklı şekillerde ifade edildiğini ortaya koymuştur (Gipfer, 1976; Malotki, 1983).

Bunun üzerine kültürler arasında dilden kaynaklanan bazı kavramsal farkların bulunduğu gerçeği kabul edilerek biraz daha ılımlı bir hale getirilen varsayım dilin düşüncemizi belirlemeyeceği fakat algılama ve hatırlamamızı etkilediği ve zihinsel işlemleri yerine getirmeyi kolaylaştırıp güçleştirebileceği şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Bu varsayımı desteklemek için de halihazırda kullanılan sözcükler veya ifadeler karşılık gelen şeylerin daha kolay hatırlandığı veya kavramsal bir ayırım yapılırken bu ayırma karşılık gelen sözcüklerin bireyin kendi dilinde bulunması ve kullanılması durumunda bunların daha kolay bulunduğu ve kullanıldığını gösteren ruh dil bilimi alanındaki çalışmalar dikkate sunulmuştur (Crystal, 1997:14-15).

Dil ile düşünce ilişkisi üzerinde, dolaylı veya doğrudan, daha sonraki yıllarda yürütülen çalışmalarda da üzerinde durulmuş ve pek çok kuram açısından konu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, en etkili kuramlardan biri daha önceden bilinen veya sonradan öğrenilen dillerin birbiri üzerinde olumlu ya da olumsuz etkisi olduğu görüşüne dayanan Dillerarası Etki Kuramıdır. Buna göre, bir dilden diğerine aktarımın nedenlerinden biri, kaynak ve hedef dille-

rin sözcüksel ve dilbilgisel kategorilerine karşılık gelen kavramsal kategorilerdeki benzerlik ve farklılıklardır. Birçok çalışmada kavramsal temsillerin ana dildeki yapılanmayla eşlenmesi ve böylece bir dilden diğerine dönüştürülmesinin aktarma yapılmasına yol açtığı gösterilmiştir. Kavram teriminin varlıkların zihinsel temsillerini belirttiği yaklaşımlarda kavramsal gelişme, tecrübeye dayanan kavramsal temsillerin iki türüyle bağdaştırılır: *dilden bağımsız* (language independent) ve *dil aracılığıyla* (language mediated). Bunların ilki Whorf, ikincisi ise Lev Vygotsky'nin görüşüne gönderme yapar. Dilden bağımsız kavramların zihinsel temsilleri tecrübeyle gelişir ve herhangi bir önceden belirlenmiş dil bilimsel ifadeye dayanmazken, dil aracılığıyla gelişen kavramlar sözcük öğrenimi ve kategori ediniminin bir birini uzunca bir zaman etkilediği dilsel sosyalleşme sürecinde gelişir (Jarvis ve Pavlenko, 2008:114).

Dillerarası Etki, iki dilli veya çok dilli bireylerin bir dili kullanmasında başka bir dil yoluyla edindiği kavramsal kategorilerin etkisi olduğunu belirtir. Kavramsal aktarım bir başka dilde sözel üretimde bir dilin dil aracılığıyla gelişmiş kavramsal kategorilerinin etkisini belirtirken çoklu zihinsel temsillerin dil sosyalleşmesi yoluyla gelişmesini ve belli dillerin konuşucularının belli kavramsal ayrımlar konusunda hassaslaşmasını ifade eder. Bu arada, dil aracılığıyla oluşturulan kavramlar için iki tür belirlenir: *Sözcükselleşmiş kavramlar* “kuş”, “balık”, “masa” gibi sözcüklerle ilgili kavramlar ve *dilbilgiselleşmiş kavramlar* sayı, cinsiyet ve görünüş gibi biçimbilimsel sözdizim kategorilerini anlatan kavramlar (Jarvis ve Pavlenko, 2008:115).

Kavramsal yapı tartışılırken göz önünde bulundurulması gereken durum kavramların dünya hakkındaki genel bilginin içsel bir parçası olduğudur. Buna göre kavramlar en az bir bilgi türünü içeren bir yapıya sahiptir. Bunlar: a) belli bir kategoriyle bağlantılı özellikler ve/veya senaryo bilgisi, b) bir kategorinin hangi üyeleri veya özelliklerinin prototipik özelliği olduğu hangilerinin ise sınırda kaldığına dair bilgi, ve c) kategorilerinin iç yapısı diğer kategorilerle dış bağlantıları hakkında bilgi ve inançlar (Malt 1993; Murphy, 2002 aktaran Jarvis ve Pavlenko, 2008:116).

Ayrıca kavramsal yapıyla ilgili göz önünde bulundurulması gereken beş nokta bulunmaktadır (Jarvis ve Pavlenko, 2008:116):

1) Kültürel özgülük: Bilişsel yapının oluşmasında kültür ve dilin önemi üzerinde durur.

2) Modalite: Kavramları çoklu model zihinsel temsiller olarak algılayan bu etmen, bu temsiller kavramsal ve duyu motor oluşumların arasındaki ara yüzde gelişir. Bunlar, görsel, işitsel, algısal ve kinestetik bilgiyi kodlamayı anlatır ve renk, şekil, ses gibi öğeleri kapsar.

3) Kavramsal kategorilerin dinamik doğası: İletişim etkinliklerinde katılım yoluyla gerçekleşen gelişimsel değişiklikler olmaktadır. Ayrıca sosyotarihsel değişim gözlenir, bunlar içinde yaşanan dünyadaki sosyal, politik, ve kültürel değişimleri yansıtan kavramsal bilgideki devam eden gelişme ve değişmeyi anlatır. Örneğin, yaşlı insanlar için plastik bardaklar bardağın prototipik örneği olmayıp sınırdaki yer alırken gençler için durum farklıdır. Plastik veya kağıt bardakları gerçek ve prototipik bir örnek olarak algırlarlar.

4) Kişisel farklılık: Sözcüksel, dilbilgisel ve karşılıklı konuşma yapılarının kavramsal temsilleri aynı topluluğu hatta aynı nesli oluşturan kişiler arasında dahi aynı değildir.

5) Dinamik ve kavramsal temsillerin bağlama özgü doğası: Kavramlar sabit kategori sınırlarına sahip olmayıp bağlama bağlı bir durumda işlev görürler. “Kuş” sözcüğünün belirttiği kavram “Büyük kuş Kaptan’la konuşuyor” ve “Kuşu pişirmek için fırına sürdüm” örneklerinde *kuş* sözcüğünün tipik örneğini zihinde canlandırmaz.

Kavram terimi, türleri ve göz önünde bulundurulması gereken noktalardan sonra, ele alınması gereken konu kavramsal aktarmanın nerelerde ve ne şekilde görüldüğüdür. Anlambilimsel ve kavramsal aktarmanın görüldüğü sekiz ana alan belirlenmiştir. Bu alanlar ve yapılan aktarmalara ilişkin belli başlı çalışmalar aşağıda açıklanmaktadır (Jarvis ve Pavlenko, 2008):

Objeler – Geleneksel modellerde somut sözcüklerin gönderim yaptığı öğelerde kavramsal eşitlik olduğu düşünülürken objeler ve özellikle insan eliyle yapılmış şeylerin evrensel kategori oluşturmadığı anlaşılmıştır. Farklı dilleri konuşan kişiler aynı nesnelere farklı şekilde kategorize edebilirler. Örneğin, İngilizce ve Rusça’da kupa ve bardak çeviri eşdeğeri bulunmasına rağmen, kağıt ve plastik bardakların sınıflanmasında farklılıklar olduğu anlaşılmıştır. Kağıt ve plastik bardaklar Rusça’da bardak sınıfına girerken, İngilizcede kupa olarak kabul edilir. Çünkü Rusça bardak ayrımını kullanılan materyale göre değil, şekle göre yapmaktadır (Pavlenko, 2009:131).

Duygular – Duyguların ifade edilmesinde de diller arasında farklılık olduğu çalışmalar sonucunda ortaya konulmuştur. dil sosyalleşmesi sürecinde kişiler belli bir durumda nasıl hissetmesi gerektiği konusunda kodlandıkları şekilde duygularını ayırmayı, bastırmayı ve şekillendirmeyi öğrenirler (Harré, 1986). Yine de bireysel ve diller arasında farklar mevcuttur. Panayiotou’nun (2004) çalışmasında, iki dilli ve iki kültürlü deneklerin kendilerine verilen bir senaryo bağlamında duygularını ifade ederken doğrudan çeviri yoluyla değil, ilgili dilin duygusal özelliklerine göre tepkilerini dile getirdiklerini göstermiştir. İki dillilerde ise Pavlenko ve Driagina’nın 2007 çalışmasında, Rusça öğrenen Amerikalı öğrenciler İngilizcede yaygın kullanılan sıfat kullanımını

Rusçaya taşımışlardır (Pavlenko, 2009).

Duyguların ifadesinde farklılaşan bir başka husus ise belli duygularla ilgili olarak bir dilin diğerinden daha çok dilsel ayrım yaptığı durumlardır. Bir dilde bir duyguyu anlatmak için bir sözcük varken diğerinde birden fazla sözcük yer alabilir. Böyle bir durumda daha çok sözcük olan dili öğrenen kişi yeni kavramsal kategoriler geliştirmek ya da var olanları yeniden yapılandırmak durumundadır. Kendi dilinde bir sözcük olan kişi hedef dildeki duyguyu anlatırken farklı durumlarda kullanılacak farklı sözcükler yerine aynı sözcüğü kullanarak dildeki ince ayrımları kaçırmaktadır. Pavlenko ve Driagina (2007, Pavlenko 2009'da geçen) buna örnek olarak Amerikalı öğrencilerin Rusçada ana karakterlerin sinirli davranışını anlatırken bir fiil kullanırken Rusların birden fazla fiil kullanmasını gösterir.

Bireysellik – Kişisellik ve kişiler arası ilişkileri belirleyen kavram kategorilerini içerir. Bunlar arasında sözcüksel olarak hitap şekilleri, akrabalık terimleri ve kişi adları yer almaktadır. Biçimbilim sözdizim bağlamında sayı ve cinsiyet durumlarını ele alır. Diller arası çalışmalar bu bakımdan kendini ve başka kişileri algılamakta farklılık olduğunu göstermiştir. Fransızca, Rusça ve Almanca'da konuşan ve dinleyen arasındaki ilişkiyi gösteren ikinci tekil kişi için *tu*, *ty* veya *du* sözcüklerinin yakın bir ilişki, tanıdıklık ve aynı konumda olma durumunda kullanıldığı, aksi takdirde *vous*, *vy* veya *Sie* şeklindeki hem ikinci tekil kişi hem de çoğul kişiye gönderme yapan sözcüklerin tercih edildiği bilinmektedir (Jarvis ve Pavlenko, 2008).

Cinsiyet – Dillerin bazıları cinsiyet ayrımına gider. Bunun içinde ikili bir sınıflama vardır: *doğal ve dilbilgisel cinsiyet* şeklinde. Doğal cinsiyet bildiren sözcük kullanımı için İngilizce ve kimi isim sözcüklerinin cinsiyet bildirirken aldığı ekler örnek verilebilir. Türkçe, Fince ve Çince (Mandarin)'de cinsiyet ayrımı yoktur. Dilbilgisel cinsiyet ayrımı içinse İtalyanca, Fransızca, İspanyolca ve Rusça sıralanabilir. Bu dillerde zihinsel sözlük sözcüklerle birlikte cinsiyetlerini de kaydeder. Bu nedenle cinsiyet kavramsal temsilin bir parçasıdır (Jarvis ve Pavlenko, 2008).

Dilbilgisel cinsiyet içeren dillerde bu öğelerde taşıma yapıldığı gözlenmiştir. Sera ve arkadaşları (1994) İngiliz ve İspanyol deneklerden resmedilmiş kimi objeleri bay ve bayan diye sınıflamalarını istediğinde, İspanyollar objelerin dilbilgisel sınıflanmasından etkilenmiş İngilizler ise doğal objeleri bayan, yapma objeleri ise erkek olarak sınıflamıştır.

Buradan hareketle, cinsiyet ayrımı olmayan dilleri konuşan bireylerin, cinsiyet içeren dilleri öğrenmesi durumunda bunların öğrenilmesi, cinsiyet ayrımı yapılan dilleri konuşanlarınsa bu ayrımın olmadığı dillere cinsiyet ayrımını belirten öğelerin aktarımının önlenmesi için kavramsal farkın bilinmesi

gerekir. Var olan dillerle ilgili olarak ta dillerde ikili ya da üçlü sistem kullanılıyor olmasına göre, farklılığa uygun yeniden yapılandırma yapılmalıdır.

Sayı – Dilbilgisel sayıyı ele alışlarına göre diller ikiye ayrılır. Sınıflandırıcı diller, Japonca, Mandarin Çincesi gibi dilleri içerir. Bu dillerde sayılabilen veya sayılamayan ya da yığın ayrımı yoktur. *İsim sınıflı diller* ise Fransızca, İspanyolca ve Rusça gibi dillerden oluşur ve sayılabilen ve yığın isimleri ayrımına gider. Sayılabilen isimler belli sınırları olan ve kavramsal temsillerinde şekil ve sayılabiliğe dayanan varlıkları içerir. Yığın isimleri ise kavramsal temsilleri materyallere dayanan *kahve* ve *su* gibi maddeleri kapsar. Belirsiz niceleyicilerle birlikte kullanılırlar (Jarvis ve Pavlenko, 2008).

Lucy'nin (1992b, aktaran Lucy 1997:297-298) yürüttüğü bir çalışmada İngilizce ve Yukatek konuşucularının sayı kullanımında farklı yöntemler izlediği belirlenmiştir. İngilizce konuşuculara kıyasla Yukatek konuşucuları az sayıda sözcüksel isim için çoğul ek kullanmaktadır. İngilizce sayılar ilgili isimden önce yerleştirilmekte Yukatek sayıları ise gönderme yapılan ögeye göre bilgi sunan sayısal sınıflayıcılarla birlikte verilmektedir. Ayrıca, İngilizce konuşucularının şekle göre Yukatek konuşucularının ise materyale göre öğeleri sınıfladıkları belirlenmiştir. Aynı şekilde, objelerin gruplanmasında İngiliz ve Japonların farklılaştığı tespit edilmiştir. İngilizler şekle Japonlar ise materyale göre sınıflandırmada bulunmuştur (Cook ve arkadaşları, 2006). Bu alanda kavramsal aktarma sayı işaretlerine dikkat eksikliği şeklinde olmuştur. Ayrıca bazı dillerde sayılamayan sözcükler İngilizce *information, knowledge* (bilgi) gibi bir diğer dilde Fransızca ve Türkçe gibi sayılabilen isim olabilmektedir. Bu durumda da kavramsal aktarma yapılabilmektedir.

*Zaman – İngilizce konuşan kişiler tekrarlayan işleri, günün, hafta ya da yılın geçmesi gibi nesne benzeri görmekte ve zamanı bu objeleri dolduran bir madde şeklinde değerlendirmektedir. Oysa, Hopi dili kullanıcıları bunları tekrarlayan olaylar olarak değerlendirdiklerinden zamanı İngilizce konuşanlardan farklı ele almaktadır (Whorf, 1956, aktaran Jarvis ve Pavlenko, 2008:139). Hopi dilinde de geniş bir zaman belirtme sistemi olmasına rağmen zamanın ele alınışı Batı dillerinden farklıdır (Gipper, 1976, Malotki, 1983). Zamanın kavramsallaştırılması ya *dilbilgisel* (zaman veya zaman ve görünüş şeklinde) ya da *sözcüksel kavramlar* (zaman zarfları ve zaman bildiren eğretilmeler) yoluyla yapılır. Örneğin, İngilizler ve Endonezyalılar zaman çizgisini çizgisel uzaklıkta (*uzun bir zaman*) algılayıp kullanırken Yunan ve İspanyollar zamanı bir miktar olarak (*çok zaman*) kullanırlar (Jarvis ve Pavlenko, 2008).*

Ayrıca, zaman sistemlerinde diller arasında farklar bulunmaktadır. Farklı diller zaman, olaylar, bağlamlar ve konuşanların amacı arasında farklı bağlar

oluştururlar. Örneğin Ruslar geçmiş ve gelecek zamanı belirtirken anlatılan olayın tamamlanmış veya devam eden bir eylem olup olmadığını belirtilmesini ister. İngilizcede bu ayrım *past* (geçmiş) ve *past progressive* (geçmişte süreklilik) veya *present perfect* (yakın geçmiş) şeklinde yapılırken, yine de *perfect* zaman kullanılırken bitmemişlik anlatan yapı kullanabilirler (Have you read this book?).

Uzam – Uzamın kodlanması da diller arasında farklılık gösterir. İlk fark gönderimin çerçevelenmesinde gözlenir. Üç farklı uzamsal çerçeve belirlenmiştir: *kesin*, *işsel* ve *gösterici* (Levinson, 2003:31-32). Kesin çerçeve konuşmaya katılanlar ve objeyle yer görünüşü dışındaki bilgiyi kullanır; *kuzey*, *güney* gibi. Gösterici çerçeve konuşan veya dinleyenin bakışına göre belirlenir; *önümde*, *senin solunda* gibi ve bu Japon ve Hollandalı konuşucularca kullanılır. İşsel çerçeve ise tartışılan nesneyi ayrılma noktası olarak kullanır; *merkezinde*, *önünde* gibi. Birçok dil üç çerçeveye sahipse de diller sadece birini kullanmaya meyillidir. Örneğin, İngilizler uzam tariflerinde işsel çerçeveyi, Almanlar ise gösterici olanı tercih ederler. Bunlar da kavramsallaştırmayla ilgilidir (Jarvis ve Pavlenko, 2008: 142).

Uzam ile ilgili bir diğer fark ise işsel kategori yapıları ile ilgilidir. İngilizce ve Hollandaca ilgeçlerin kullanımına ağırlık verirken, Korece son takı, Fince ve Macarca ise hal eklerine ağırlık verir. Bu farklılıklar ise bu dil konuşucularının uzamı belirtirken farklı özelliklere dikkat etmelerine sebep olur. Birbirine benzer yapıdaki diller arasında dahi kullanılan öğelerin sayısı ve yapısına dair farklılık gözlenebilmektedir. Örneğin, İngilizcenin *in* (-de, -da) ilgecine Hollandaca'da üç ilgeç *on*, *aan* ve *om* karşılık gelmektedir. Bu da karmaşaya yol açar. Kullanılan sözcüklerin ana veya eğretilmeli anlamlarına gönderme yapıyor olmasına göre de farklılıklar mevcuttur. Ana anlamda sözcükler benzeşse dahi eğretilmeli anlamlarda farklılık olması kavramsal anlamda zorluk oluşturur. Bir diğer sorunda diller arası kişisel uzamın kullanımında görülen değişikliklerdir. Kültürle bağlantılı olan bu fark için İngilizler ve Rusların kişisel uzam konusunda algılama farklılıkları buna örnek olarak verilebilir (Jarvis ve Pavlenko, 2008: 143).

Hareket – Bu alan süreçlerin ve hareketin sonuçlarıyla ilgili konuşma şekillerini ele alır. Hareketin ana bileşenleri: *hareketin yönü* ve *yoludur*. Örneğin, *girmek* zıttı *çıkılmak* ifadesinin kullanılması ve hareketin şekli *yürüme* ve *koşmada* olduğu gibi. *Uydu çerçeveli diller* (satellite-framed) hareketin şeklini ifade eden fiilleri içerir ve fiilin uydusu içinde bir yönü belirtir. Bunlara İngilizce, Almanca, Hollandaca ve Rusça örnektir. İspanyolca, Fransızca, Türkçe, Japonca ve İbranice gibi diller ise *fiil çerçevelidir*. Bunlarda ana fiil içinde kodlanmış yöne vurgu vardır. Bu sınıflamaya Slobin'in 2004 eklediği

bir kategori de *eşgeçerli çerçevelenmiş dillerdir*. Mandarin Çincesi ve Taylandca bu gruba girer (Jarvis ve Pavlenko, 2008: 145). Yön ve biçim ise eşit dilbilgisel şekillerle anlatılır. Uydu çerçeveli dillerde, konuşucuları hareket ettiren modeller, oran ve hareket şekli hakkında, anlatılarda daha çok detay sunulurken, fiil çerçeveli dillerde anlatılarda detaylara inilmediği bulunmuştur. Aynı uydu çerçeveli dillerde şekil bildiren fiillerin daha sık kullanıldığı belirlenmiştir (Slobin, 2003).

2. Yöntem

2.1 Denek Grubu

Çalışmanın denek grubu Gazi Üniversitesi Türkçe Öğrenim Merkezi TÖMER'e devam etmekte olan kırk beş Afrikalı öğrenci ve aynı üniversitenin Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında öğrenim gören 30 Türk öğrenciden oluşturulmuştur.

Afrikalı öğrencilerden 28'si Kenya'lı 17'si ise Tanzanyalı olup bunlardan 12'si kız 33'u ise erkektir. Bu öğrenciler İslam Bankası tarafından verilen eğitim bursunu kazanarak Türkiye'de tıp eğitimi almak üzere ülkemize gelip öğrenim görecekları üniversitelere gitmeden önce zorunlu olarak Türkçe öğrenmek için TÖMER tarafından verilen kursa devam eden kişilerdir. Kazandıkları bursa hak kazanmak ve tıp fakültesine devam edebilmek için başarılı olmak zorundadır. Kursta öğrenciler Bologna sürecine koşut olarak oluşturulmuş bir kur sistemine göre A1 seviyesinden Türkçe öğrenmeye başlamakta ve C1-C2 kuruna doğru ilerlemektedir. Çalışmaya katıldıklarında öğrencilerin Türkçe yeterlik düzeyleri B2 – C1 olarak belirlenmiştir.

Ayrıca, deneklerin hepsi Türkçe dışında üç dil bilmektedir. Bunlar ana dilleri olan Swahili, yakın zamana kadar hem Tanzanya hem de Kenya'da resmi dil iken Tanzanya'da daha sonra resmi dil olarak sadece Swahilinın kullanılmaya başlanmasıyla sadece eğitimde kullanılan İngilizce ve Swahiliyle benzerliği nedeniyle çok kolay öğrenilen Arapçadır. Öğrencilerin her biri çalışmaya gönüllü olarak katıldıklarını bildiren olur formunu imzalamıştır.

Çalışmanın kontrol grubunu oluşturan 30 Türk öğrencinin 9'u ikinci sınıf, 21'i ise birinci sınıf öğrencisi olup bunlar 13 erkek, 17 kız şeklinde dağılmaktadır.

2.2 Veri toplama

Afrikalı öğrenciler Türkçe öğrenmek üzere buldukları merkez tarafından uygulanan bir test sonucu kurlara ayrılmış olmasına rağmen, aynı kura devam eden öğrenciler arasında bireysel farklar olabileceği düşüncesiyle, çalışmanın yürütüldüğü dönemdeki Türkçe yeterliliklerini ölçmek üzere öğ-

rencilere iki kısa öyküden oluşturulan tümce tamamlama testi uygulanmıştır. Testler ilk tümceden sonraki tümcelerde her yedinci sözcük atılarak oluşturulmuş ve hedef denek grubuna verilmeden önce aynı kursa devam eden farklı uyruklu 5 öğrenciye verilerek pilot çalışma yapılmış ve metinlerde bir takım değişikliklerde bulunulmuştur. İlkinde 11, ikincisinde 18 boşluk bulunan metinlere verilen doğru cevapların ortalaması alınarak deneklerin Türkçe yeterlilikleri belirlenmiştir. Yeterlilik testi sonuçlarıyla deneklerin buldukları kur seviyesi arasında paralellik bulunmaktadır. Bu ise yoğunlukla B2 düzeyine denk gelmektedir.

Çalışmada kullanılan derlem öğrencilerin 9 ay süreli Türkçe kurslarını tamamlamaya birkaç haftalık bir süre kaldığında yazdıkları iki kompozisyon- dan oluşturulmuştur. Deneklerden önce hayatlarında kendilerini en çok etkileyen olaylardan birini anlatmaları istenmiş, daha sonra ise Charlie Chaplin'in *Paten* adlı sessiz filminden 4-5 dakikalık bir bölüm izlettirilip filmde olup bitenleri anlattıkları bir kompozisyon yazdırılmıştır. Aynı yöntemle çalışmanın kontrol grubunda yer alan Türk öğrencilerin de iki kompozisyon yazmaları istenmiştir.

3. Veri çözümlenmeleri ve bulgular

Afrikalı ve Türk öğrencilerden elde edilen Türkçe verilerden oluşan derlem, daha önce belirtilen kavramsal aktarmanın gerçekleştiği sekiz ana alandan yedisi, *obje, duygu, bireysellik, sayı, hareket, zaman* ve *uzam* açısından incelenmiştir. Türkçede böyle bir ayrıma gidilmediği için, *cinsiyet* inceleme dışı bırakılmıştır. Ayrıca, incelemeler nitel olarak yapılmış, kullanımların sayısal dağılımları ele alınmamıştır.

Kavramsal sınıflamalar açıklanırken deneklerin yazmış olduğu kompozisyonlardan örnekler cümleler sunulmaktadır. Örnekler bazen Türk öğrencilerin yazmış olduğu kompozisyonlarla kıyaslamalı sunulurken bazen sadece Afrikalı öğrencilerin kompozisyonlarından alıntılarla da verilmektedir. Bu arada, Afrikalı öğrencilerin yazmış olduğu kompozisyonlar yapılan dil ve yazım yanlışları üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan örnekler sunulmaktadır.

İlk olarak, aşağıdaki alıntıda görüldüğü gibi, *obje* konusunda 'koltuk' sözcüğü yerine 'sandalye' sözcüğünün ve bu bağlamda parça bütün ilişkisi içerisinde 'kol' sözcüğü yerine 'el' sözcüğünün denekler tarafından tercih edildiği görülmektedir. Türk Dil Kurumunun çevrim içi sözlüğüne göre Türkçede kolları olmayan arkalıklı oturma eşyasına sandalye, kol dayayacak yeri olan geniş ve rahat oturma eşyasına ise koltuk denilirken, denekler filmde görülen koltuğu sandalye olarak değerlendirmiş ve filmin bir sahnesinde garsonun bu koltuğa müşterinin sığarak oturması için kollarını kırmasını 'sandalyenin ellerinin kırılması' olarak betimlemiştir. Bu da *obje* sınıflaması

açısından kavramlar arasında fark olduğunu göstermektedir.

Afrikalı denekler

Ona *sandalye* çekiyor ve itiyor ve sonunda ona veriyor ama ne yazık ki *sandalye* (koltuk) bayana küçük geliyor. Burada Charlie akıllı ve yardımcı olduğunu gördüm. O halde kahramanımız, Charlie *sandalyenin ellerini* (koltuğun kollarını) kırıp bayan oturuyor. (Denek 10, Cümle aralığı 9-12, Kenya, Kız)

Erkek otururken Çarlı sandalyeyi attı ve adam düştü. Kadın şişman olduğu için Çarlı onun için sandalyenin eli (koltuğun kolunu) kaldırdı ve kadın oturdu. (Denek 5, Cümle aralığı 21-24, Tanzanya, Kız)

Duyguları belirten sözcüklerin seçiminde de deneklerin hep aynı sözcükleri seçtiği, zaman zaman da kavram karmaşasına düştükleri anlaşılmıştır. Denekler duyguları durum olarak anlatmayı süreç olarak anlatmaya tercih etmişlerdir. Bunu yaparken de Türkçede olmayan kullanımlara yönelmişlerdir.

Afrikalı denekler

Bunun için aşçı Chaplin'a takip etti ama kazanmadı çünkü Chaplin çok çabukça kaçtı. Bundan sonra garson mutfağa geldi ve Chaplin'la kızgın oldu (kızdı). (Denek 25, Cümle aralığı 11-14, Kenya, Erkek)

...Ama kapı açınca diğer çıkan garsona vurdu (çarptı) ve yemekler yere düştü. Kaldırırken bir parça elbise ve ayakkabı bezi tepsiye koydu ve müşteriye götürdü. Müşteri kızgın oldu (sinirlendi) ve Charles Chaplin'la kavga etti. (Denek 4, Cümle aralığı 13-16, Tanzanya, Erkek)

... ve o zaman otelin aşçısını karşılaması gerekti. Ama zıtlık bu durumda daha kötü oldu (kötüleşti), sakın olmadı (sakinleşmedi). Onların kavga bitirmesi zorunda kaldı çünkü hala müşterilerden sipariş geldi (Denek 13, Cümle aralığı 14-18, Kenya, Kız)

Bireysellik konusunda hitap sözcüklerinde duruma özgü kavram farklılıklarının farkına varılmadığı, cümlelerde ikinci tekil şahıs sözcüğü 'sen' yerine bağlama göre 'siz' kullanılması gereken yerlerde bu ayrıma gidilmediği ya da yanlış ayrımın yapıldığı, hatta, aşağıda sunulduğu gibi, bir denekte müşteriden bahsedilirken hitap sözcüğü olarak "efendi" sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir:

Afrikalı denekler

...Charles hemen mutfağa gitmiş yemek hazırlamak için, utanmadan bile yemek tabağı şöyle yapmış: Ekmek yerine ayakkabı koymuş, makarna yerine bağ koymuş, çorba yerine kırılı su koymuş ve pide yerine eski gömlek koymuş. Hoppalaa! Ne kadar felaket ağır adam kızmış ve o yemek vazgeç etmiş, ertesi

gün diğ er ünlü ve ağır adamlar gelmiş birinci zayıf ve öbür şişman. Onlar da aynı şakayı yapmış ama biraz farklı ... “Aptal mısınız?” efendi dedi. “Hayır efendim” Charles dedi, yine efendi şöyle demiş “O zaman niye tavuk içinde yumurta koymuş?” diye efendi söylemiş. ... (Denek 6, Cümle aralığı 14-31, Kenya, Erkek)

Bir gün okuldan eve giderken bir eski arkadaşım gördüm, onunla biraz konuştuk. “Vaktiniz var mı?” diye sordum, ona hemen yanıt vermedi yani biraz düşündü ve benim kafana bir fikir geldi: “Belki o biraz meşgul” ama utanmadan bir de: “Acelen var mı?” diye seslendim, hala cevap vermedi, “Belki bana kızgındı” diye bir düşünce geldi, Ama ben yeniden sordum: “Bana şaka mı yapıyorsun?” diye şöyle dediğim zaman bana bir tebessüm etti. Maalesef böyle davranışlar hiç hoşlanamıyorum, “Oğlum niye böyle davranışlar yapıyorsun?” bir de utanmadan diye şöyle cevap verdi: “Benim adım biliyor musun?” diye şöyle söylerken ben çok şaşırarak halı oldum ... (Denek 8, Cümle aralığı 1-19, Tanzania, Erkek)

Deneklerin sayı bildiren sözcüklerin kullanımında yanlış yapması, kavram alanının farklı olduğu ve hedef dil Türkçenin kuralının iyice öğrenilmediğini açığa çıkarmıştır. Aşağıda sunulan örneklerden anlaşılacağı gibi, miktar belirleyici olarak kullanılan sıfatın arkasından gelen ismin çoğul ekle birlikte kullanılması, Türkçede sayı sıfatları ve çokluk bildiren sözcüklerden sonra ismin tekil kullanılması gerektiğine dair sayısal kavram farklılığının tam özümsemediğini göstermiştir.

Afrikalı denekler

Türkiye’ye gelince birkaç insanlarla (insanla) arkadaşlık yaptım. En önemli insanlar, benim iki oda arkadaşım, Suluma ve Noorein. ... (Denek 5, Cümle aralığı 17-19, Tanzania, Kız)

Sokaklarda gezerken hiç unutmayacağım bir şeyle karşılaştım. O olay olduğunu hiç beklemedim. Bir Hindistanlı bayan ve iki çocuklarıyla yürüyordu. Onlar bizim Svahilce konuşuyorlardı. (Denek 7, Cümle aralığı 15-18, Tanzania, Erkek)

Hareketin belirtilmesinde Afrikalı ve Türk öğrenciler arasındaki farklara gelince, Slobin’in (2003:162-163) belirttiği sınıflamaya göre, Türkçe hareket bildirirken kullandığı yapı açısından fiil çerçeveli bir dil olduğu için eylemin yönü fiile göre belirlenmektedir. Bu sebeple, anlatılarda konuşucuları hareket ettiren modeller, oran ve hareket şekli hakkında daha az detay sunulmaktadır. Bu durum Türk öğrencilerin yazdığı kompozisyonlarda da gözlenirken Afrikalı öğrencilerin daha çok detay sunduğu ve olayları uzun uzadıya anlattığı belirlenmiştir. Aşağıdaki örneklerde, Charlie Chaplin’in *Paten* adlı filminde-

ki olayların anlatımında bu açıkça görülmektedir.

Afrikalı denekler

Lokantada adam oturmuş. Birkaç dakika sonra garson gelmiş ve onun istediklerini kağıda yazmış. Adam, çorba ve makarnayı arzu etmiş. Garson hemen adamın hesabı sayıdı ve onun toplamı 700 liraya gelmiş. Adam, cebinden para çıkardı, garsona uzattı. Garson da adamın üstünüyu sayıdı ve ona verecek gibi yaptı ama vermeden önce, garson döndü ve koşarak dışarıya çıktı. Adam sandalyeden kalktı ve garsonun arkasına koştu. Garson, saklanmak için bir adamın arkasında kalktı ve gızlıca adama bakıyordu. Adam garsonu gördü ve ondan, parasını alıp çıktı. (Denek 34, Cümle aralığı 4-12, Kenya, Erkek)

Bir bey sabah kalkıyor ve bir otele gidiyor. Orada Çarlie Çarplin, garsön gibi gibi çalışıyor ama yapacak işleri bilmiyor ya da hala alışmamış gibi yapıyor. Menü alırken çok tecrübesiz olduğundan söylenebilir ama kaba davranıyor. Beye sormak yerine beyin fiziksel ayrıntılarına bakarak, beyin istediklerini anlıyor! Para aldığı zaman para çalmayı çalışıyor ama ne yazık ki bey de sakın biri değil, Çarplin'e takip ediyor ve hesap üstünü zorla alıyor. (Denek 29, Cümle aralığı 4-8, Kenya, Kız)

İlk örnekte Afrikalı öğrencilerin filmin ikinci bölümünde yer alan bir sahne hakkında yaptığı açıklamalarda olayın nasıl geliştiği ayrıntılarıyla sunulmaktadır. Hatta, ikinci örnekte Denek 29 olaya ilişkin yorumlar katarak olup biteni aktarmaktadır. Türk deneklerin aynı sahne hakkında sunduğu bilgi ise olayın sadece özüdür. Verilen bilgiden dinleyen veya okuyanın bir fikir edineceği ve ortak yazı veya senaryoyu (script) kullanarak hareketleri ve yönünü anlamlandıracağı düşünülmektedir.

Türk denekler

İkinci bölümde olay Charlie Chaplin'in garson olduğu bir restorantta devam eder. Chaplin bir müşterinin kıyafetlerini ve yüzünü inceleyerek sosyal statüsünü anlamaya çalışır ve buna göre yemek fiyatlandırması yapar. Ardından müşteriyi küçük el şakalarıyla sinirlendirip yanından ayırır. (Denek 8, Cümle aralığı 5-7, Türk, Kız)

İlk önce bir erkek müşterinin hesabını aldı ve para üstü verirken, para üstünü vermek yerine kendi cebine attı ve bu müşteriyi çok kızdırdı bu yüzden müşteri onu kovalamaya başladı ve sonunda parasını aldı. (Denek 11, Cümle 6, Türk, Kız)

Garson müşteriye hesabı götürür ve para üstünü geri vermez. Müşteri peşinden giderek para üstünü almaya çalışır. Bu çabası izleyiciyi güldürmek

amacıyla komik bir şekilde işlenmiştir. (Denek 20, Cümle aralığı 2-4, Türk, Erkek)

Bir diğer kavramsal aktarma alanı olarak zaman ele alınmış ve Türk ve Afrikalı öğrenciler arasında bu alanda da farklar olduğu gözlenmiştir. Özellikle hem Afrikalı hem de Türk öğrenciler ilk kompozisyon konusunu yazarken konunun kendilerini yönlendirmesi sonucunda geçmiş zaman kullanımına yer vermiştir. Afrikalı öğrencilerin zaman uyumu konusunda kararsızlık geçirdikleri bu kompozisyonlarda da görülmekle birlikte ikinci kompozisyonda bu durum daha nettir. Kimi zaman geçmiş, kimi zaman –mişli geçmiş zaman, kimi zaman ise geniş zamanı birlikte kullandıkları görülmüştür. Bu kullanımlardan “mişli geçmiş zaman”ın olaya tanıklık edilmediği durumlarda kullanıldığını bilmeyen denekler seyretmiş oldukları ve dolayısıyla tanıklık ettikleri olayları da bu zamanda anlatmışlardır.

Afrikalı denekler

“The Rink” adlı bir film Charles Chaplin basoyuncudur. Film tümüne sessiz geçti. Filmi sadece şaka göstermiş. Bir odada başlıyor ve orada bir adam uyumuş. Kızının kediyi babasının sakalla oynuyor. Kedi adamı uyardırdı. O adam uyanıp lokantaya gitti ve orada Charles Chaplin ile karşılaştı. ... (Denek 32, Cümle aralığı 1-6, Kenya, Erkek)

Bir kız babasına rahatsız ederek uyandırıyormuş. Sonra film bir lokantaya devam ediyor. Lokantada bir garson varmış. Bu garson, bir müşteriden, müşterinin hesabını bildirmekten sonra yemek parası almış. Para üstünü müşteriye vermek istememiş ve onun aldatmasına çalışmış fakat başarmamış. ... (Denek 45, Cümle aralığı 1-5, Kenya, Erkek)

Oysa Türk öğrencilerin büyük çoğunluğu geniş ve şimdiki zamanı, birkaç kişi de geçmiş zamanı kullanarak olayları anlatmıştır. Ancak, –mişli geçmiş zaman anlatı genelinde kullanılmamıştır.

Türk denekler

Chaplin bir restorantta garsondur. Ancak çok sakar olan Charlie her şeyi berbat eder. Patronun, garsona, aşçıya kadar herkese zulmeder sakarlığıyla. Bu kadar sakar olan Charlie aynı zamanda kıvrak zekasıyla her türlü durumun üstesinden gelir. ... (Denek 15, Cümle aralığı 1-4, Türk, Erkek)

İlk bölüm baba ve kızı arasında küçük bir şakalaşmayla başlar. Kız babası uyurken kedisini babasının omzuna koyar ve kedisi babasına dokunarak onu gıdıklar ve uyandırır. Babası şaşkın bir ifadeyle kalkar ... (Denek 5, Cümle aralığı 1-3, Türk, Kız).

Son olarak, uzam konusunda Türk ve Afrikalı öğrencilerin yazmış olduğu

kompozisyonlar karşılaştırılmış ve hal eklerinin yardımıyla bir eylemin yönünü ya da bir varlığın yerini belirten Türkçeyi kullanmakta Afrikalı öğrencilerin bir hayli zorlandıkları görülmüştür. Yukarıda cümle bazında diğer alanlarla ilgili örneklerde ve aşağıda sunulan örnek cümlelerde görüldüğü gibi, Afrikalı öğrenciler Türkçede uzamı gösteren hal eklerini ya sözcük sonuna eklemeyip çıkarmış ya olmaması gereken yere koyup eklemiş ya da yanlış hal eki seçimi yapmıştır.

Afrikalı denekler

Denek 14 – C 1/Tanzanya/Erkek	Hayatımda çok şeyi yaptım.	Ekleme
Denek 23 – C 10/Tanzanya/Kız	O günde bir kişi yemeği istemiş	Ekleme
Denek 32 – C 1/Kenya/Erkek	Hayatım(da) on beş yaş(ım)a kadar hiç bir	Çıkarma
Denek 36 – C 9/Kenya/Erkek	Top çok uzak(ğa) gitti	Çıkarma
Denek 24 – C 12/Tanzanya/Erkek	O ders çalışmayı(ya) devam etti.	Yanlış seçim
Denek 13 – C 12/Tanzanya/Kız	Düşen yemek(ği) yerde(n) aldı.	Çıkarma ve
Denek 38 – C 11/Kenya/Kız	İnsanlar tepeye(den) aşağı iniyordu ama ...	Yanlış seçi

4. Sonuç

Bu çalışmada dil ve düşünceyle bağlantılı olan kavramsal farklılıkların dil öğreniminde etkileri araştırılmıştır. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen ve ana dilleri Swahili olan bir grup Afrikalı öğrencinin karşılaştıkları güçlükler ve bu güçlüklerin ana kaynağı olan kavramsal alanlar üzerinde durulmuştur. Deneklerin yazmış olduğu kompozisyonlar ve bu kompozisyonların Türk öğrencilerin yazmış olduklarıyla kıyaslaması sonucunda elde edilen bulgular Afrikalı öğrencilerin obje, duygu, bireysellik, sayı, hareket, zaman ve uzam kullanımında hedef dil Türkçedeki kavramlara ilişkin eksik bilgileri olduğu ve bu eksikleri ana dilleri veya bildikleri diğer dillerden telafi etmeye çalışırken yanlış yaptıklarını göstermiştir. Bu durumda öğrencilerin bu kavramları doğru kullanmak için hedef dille ilgili kavramsal yeterliliklerini artırmaları ve var olan kavram alanlarında yeniden yapılandırmaya giderek Türkçeye ilişkin kavram alanları oluşturmaları gerektiği görülmektedir.

KAYNAKLAR

- COOK, Vivian, Benedetta BASSETTI, Chise, KASAI, Miko SASAKI ve Jun A. TAKAHASHI, (2006). Do Bilinguals have Different Concepts? The Case of Shape and Material in Japanese L2 Users of English. *International Journal of Bilingualism*, 10, 137–152.
- CRYSTAL, David (1997) (2. Baskı). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 14-15 s. Cambridge: Cambridge University Press.
- ELLIS, R. (1997). *Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.

- GIPPER, H. (1976). Is there a Linguistic Relativity Principle? Derleyen Rik PINXTEN *Universalism versus Relativism in Language and Thought. Proceedings of a Colloquium on the Sapir-Whorf Hypothesis* (s. 217–228). The Hague: Mouton.
- HARRÉ, R. (Der.) (1986). *The Social Construction of Emotions*. Oxford, UK: Blackwell.
- JARVIS, Scott. ve Aneta PAVLENKO, (2008). *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. New York: Routledge.
- JARVIS, Scott, (1998). *Conceptual Transfer in the Interlingual Lexicon*. Bloomington, IN: IULC Publications.
- MALT, Barbara (1993). Concept Structure and Category Boundaries. Derleyenler Gen NAKAMURA, Doug MEDIN, ve Roman TARABAN, *Categorization by Humans and Machines* (s. 363–390). New York: Academic Press.
- LEVINSON, Stephen (2003). Language and Mind: Let's Get the Issues Straight! Derleyenler Dedre GENTNER ve Susan GOLDIN-MEADOW, *Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought* (s.25-46) Cambridge, London: The MIT Press.
- LUCY, John A. (1997). Linguistic Relativity. *Annual Review of Anthropology*, 26, 291-312.
- MALOTKI, E. (1983). *Hopi Time. A linguistic Analysis of the Temporal Concepts in the Hopi Language*. Berlin: De Gruyter.
- ODLIN, Terence, (2005). Cross-Linguistic Influence and Conceptual Transfer: What are the Concepts? *Annual Review of Applied Linguistics* 25, 3-25.
- PANAYIOTOU, Alexia. (2004). Switching Codes, Switching Code: Bilinguals' Emotional Responses in English and Greek. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 25, 124–139.
- PAVLENKO, Aneka (2009). Conceptual Representation in the Bilingual Lexicon and Second Language Vocabulary Learning, Derleyen Aneko PAVLENKO *The Bilingual Mental Lexicon Interdisciplinary Approaches* (s. 125-160). Bristol, Toronto, Buffalo: Multilingual Matters.
- SERA, Maria, Christian BERGE ve Javier Del C. PINTADO (1994). Grammatical and conceptual forces in the attribution of gender by English and Spanish speakers. *Cognitive Development*, 9, 261–292.
- SLOBIN, Dan (2003). Language and Thought Online: Cognitive Consequences of Linguistic Relativity. Derleyenler Dedre GENTNER ve Susan GOLDIN-MEADOW, *Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought* (s.157-191) Cambridge, London: The MIT Press.

‘KAM’ SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİ ÜZERİNE

Serkan ŞEN*

Giriş

Türk dil ve kültür tarihi açısından önem arz eden *kam* “şaman” sözcüğünün kökeni, günümüze dek aydınlatılabilmemiş değildir. Sözcük hakkında bilgi veren etimolojik kaynaklar, *kam*’ın oluşumunu açıklamaktan ziyade tespit edildiği tarihî metinlerdeki görünümünü sıralama eğilimindedir. Oysa sözcüğün kavramsal açıdan doğru değerlendirilmesinin yolu, köken bilgisi bakımından açıklığa kavuşturulmasından geçmektedir. İlk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilen *kam*’ın Uygurlar tarafından “şaman” karşılığında kullanıldığı bilinmektedir (Şen 2014). Gök Tanrı İnancı müntesiplerinin Şamanlara önem vermeleri, Manî ve Buda dinlerine mensup soydaşlarınca eleştirilmiş, Uygurca metinlerde kamlar genellikle ‘azılı kâfirler’ olarak değerlendirilmiştir. İslamî dönem metinlerinde “kâhin, büyücü, kötü ruhları kovarak hastaları sağaltan kimse” gibi manalarla varlığını sürdüren sözcüğü Türk dili tarihinde Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay sahalarında tespit etmek mümkündür. *kam*, günümüz Kuzeydoğu Türk lehçelerinde “şaman” karşılığında varlığını sürdürmektedir (EDPT: 625; ETST: 240; TMEN: 402). Eski Türkçede ünlüsünün uzun olduğu anlaşılan sözcük Türkçeden Farsçaya ve Sibiryaya bölgesinde konuşulan Rusçaya da geçmiştir (TMEN: 403).

Yaklaşımlar

kam’ın kökenine değinen kaynaklarda yer alan yaklaşımlar şöyledir:

TMEN 1967: Sözcük Türkçeden Farsça ve Rusçaya geçmiştir. Çuvaşcadaki *yum* “büyücülük, kehanet” ve türevleri ile *kam* arasında ilgi kuran araştırmacılar bulunmaktadır. Bu görüş fonetik açıdan mümkünse de semantik açıdan tatmin edici değildir. Türkçe *kam*’ı Çince Önkoreceye geçen *kam* “müfettiş, gözetmen” sözcüğüne bağlamak anlam bakımından mümkün görülmemektedir. Türkçe *kam* ile Farsça **käv* ve onunla aynı kökten gelen

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN

**kavi* sözcüklerini fonetik bakımdan ilişkilendiren çalışmalar bulunmaktadır (s. 405)¹.

EWTS 1969: Sözcüğün ünlüsü *kām* şeklinde uzun olup Ön Korecedeki *kam* “müfettiş, araştırmacı” sözü ile ilişkilidir (s. 228)².

ETST 1997: Türevlerinin incelenmesi neticesinde sözcüğün Türkçe kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Ramsted’in Türkçe *kam*’ı Ön Korece *kam* “müfettiş, gözlemci” sözcüğüyle ilişkilendirmesini, Doerfer semantik ilgisizlik gerekçesiyle reddetmiştir. Yakutça *hamna-* “yola çıkmak, hareket etmek, salınmak, heyecanlanmak; kamlık-şamanlık yapmak”, Oğuzca *kamlan-* “otururken sanki ayağa kalkacakmış gibi bir hareket yapmak; (kuşlar için) uçmaya hazırlanmak”, Hakasça *hamna-* “şamanlık etmek” örneklerini ‘fiil tabanın adlandırdığı eylemi karşılması’ mantığıyla değerlendirmek gerekir. Bu bağlamda **kam* *‘‘şamanın hareketi’’ ile *kam* ‘‘şaman’’ arasında ilgi kurulabilir. Geline noktada Karakalpakçadaki *kamcı* ‘‘şaman’’ ve *kamçı* ‘‘falcı, ölü ruhları çağıran, şaman, sihirbaz’’ ikiliği türev olmaktan ziyade fiilin ve failin adındaki ayırımdan kaynaklanabilir. Ayrıca *kam* ‘‘şamanın hareketi’’ ile *kam* ‘‘şaman’’ arasındaki bağın Çuvaşçadaki yansımasına *yumaç* ‘‘büyücü’’ / *yumaç* ‘‘büyücülük’’ sözcükleri de örnek gösterilebilir. Yegorov gibi Türkçedeki *kamçı* sözünü Çuvaşça *yumça* ‘‘cadı, büyücü’’ ile karşılaştıranlar da çıkmıştır. İlk sesteki *y~k* değişimini *yun - kan* ‘‘kan’’ gibi başka örnekler de desteklemektedir. *kam* karşılığında Çuvaşçada düzenli olarak *yum* kullanılır. *yum* sözünün semantik görünümünü şu ikilemelerde tespit etmek mümkündür: *im yum* ‘‘derman’’ ve *imle- yumla-* ‘‘halk ilaçları ve büyülerle tedavi etmek’’. Türkmence-

¹ Tu. > Russ.: VR 512 *kam* ‚Schamane‘ (Sibirien). WICHMANN (64) leit et wot j. *yum* ‚Arznei, Hilfsmittel‘ aus cuv. *yum* ‚Wahrsageei, Zauberei‘ ab und meint (nach PAASONEN) l et zt er es hänge mit tu. *qam* ‚Schamane‘ zusammen. Lautlich möglich, semantisch weniger befriedigend; wahrscheinlich cuv. *yum* (ÖuvS 582 *yum yumla-* ‚vorozit‘, ‚gadat‘, cf. auch *yumax* ‚skazka; beseda, razgovor‘; *tupmalli yumax* ‚zagadka‘) aus älterem tu. *yom* entlehnt, cf. z.B. R II 446 *yomaq* küär. bar. ‚Märchen‘ (mit Diminutivsuffix +aq), *yomax* kar. T., 463 *yömäq* kas. ‚Rätsel‘ (=BASCHK 224 *yomaq* ‚zagadka‘), 574 *yum* osm. ‚schlechtes Omen‘ usw., s. POPPE 1960, 69. RAMSTEDT (1951, 71, RKOR 90) möchte das tu. Wort aus sk. *kam* ‚Aufseher, Inspektor‘, das aus chin. 1£ stammt, ableiten (heutige Aussprache nach Os Nr. 638 *Hiän*, ältere Aussprache angeblich ‚*kam*‘, also in unserer Transkription *gam*). Diese These ist semantisch kaum haltbar, da ein Inspektor und ein Schamane zu verschiedene Tätigkeiten ausüben; sie wird auch durch RAMSTEDTS Erklärung, daß das chin. Wort mit der Bedeutung ‚Aufseher‘ darum mit dem tu. zusammenhänge, weil der *qam* ein ‚Seher‘ ist (unter Hinweis auf lat. *haruspex*, *auspex*), kaum wahrscheinlicher, da es sich hier um ein bloßes Wortspiel handelt. SCHÄEDER (ZDMG 1928, XCIV, XCVI, vor ihm schon J. MARKWART) möchte tu. *qam* mit iran. **käv* aus einer Wurzel **kavi* in Zusammenhang bringen; lautlich unwahrscheinlich.

² *kām* ‚Schamane‘ < ? skor. *kam* ‚inspector‘, ‚supervise, to inspect‘.

deki *yom* > *em yom* “ilaç” ve Türkiye Türkçesindeki *yom* “talih ve iyi haber” sözcükleriyle Çuvaşça *yum* arasında ilgi kurulabilir (s. 241)³.

TSKS 1997: *kam* “şaman” sözcüğüyle Eski Türkçedeki *kang* “baba” ve Türkçeden Farsçaya geçen *kagan* “hükümdar, hakan” sözcükleri arasında ilgi vardır. Ayrıca, bir görüşe göre *kang* “baba”, -mütereddit bir ihtimalle- Çince *chia* “aile” sözcüğünden gelen saymaca bir **ka* “aile” köküne az kullanılan +ng eki getirilerek oluşturulan bir türevdir (s. 456).

VİKİPEDİ⁴: *kam* “göz alıcılık” anlamını içerir. *kamaşmak* kelimesiyle bağı vardır. Ayrıca *kama-* fiili, “bir şeyi kapatmak, kilitlemek” demektir ki bu bağlamda *kam* ruhların ele geçirilmesiyle alakalı olabilir. *kaman-* ise “bunalmak” demektir. Bunların dışında Moğolca *hamah* toplanmak manasına gelir ki Şaman ayini çoğu zaman insanların toplanmasını, bir araya gelmesini

³ Анализ производных от кам позволяет, как нам кажется, раскрыть более старое содержание тюрк. слова. Так, як. диал. хамна:- ‘двигаться в путь’ (ДСЯЯ 278) имеет, по указанию авторов ДСЯЯ, эвфемистическое значение ‘камлать, шаманить’. Э. К. Пекарский (Пек. II 3284) приводит еще такие значения хамна:- ‘двигаться, ходить, шевелиться, трогаться, колебаться, раскачиваться, трепетать(- приходит в содрогание)’ и сопоставляет як. глагольную основу с тюрк. камна- ‘парить в воздухе (о птице)’. любопытен и осм. глагол камлан- ‘сделать движение, как будто для того, чтобы подняться из сидячего положения; приготовиться лететь (о птице)’ – Р. II 491. Если учесть, что для глаголов на –ла типично значение ‘осуществлять действие, названное производящей основой’ (см. Сев.АГ 44), то в хак. хамна- ‘камлать’ и его соответствиях следует усматривать производящую основу *хам < кам * ‘действие шамана’. Возможно, от этой основы, а не от ее омоформы кам ‘шаман’ образованы и кар.к. камжы ‘шаман’ и камчы ‘гадающий, вызывающий мертвых духов, шаман, волшебник, прорицатель, чревовещатель’. С кам * ‘действие шамана’ / кам ‘шаман’ ср. омоформы чув. йумаç ‘знахарь’ и йумаç ‘знахарство’. *Кам и камла- отражают ритуальные движения шамана, характерные признаки которых, по всей вероятности, отражены в як. хамна (см. выше). як. диал. хамна:- ‘камлать’ едва ли эвфемизм, скорее это - архаизм, который передает характерные движения во время действия шамана (ср. як. кы:р- ‘камлать’ и ‘громко стучать’). С тюрк. камчы нередко сравнивают чув. йумça ‘ворожея, знахарь знахарка’ (см., напр., Егор, 348 и обзор литературы в ChS 171-172). Соответствие начальных й- к подтверждается и другими примерами (ср. йум-кан ‘кровь’ и др.) и фонетически йумча - камчы вполне возможно, так как кар.к. камчы шаман единично (в других языках - кам) закономерным соответствием кам является чув. йум. Однако семантика йум (судя по парному слову им-йум ‘лекарства’ и йумла-// им йумла- ‘лечить народными средствами, заклинаниями, заговорами’) совпадает со значением турк. йом. в составе ем-йом ‘лекарства’, тур. уом ‘счастье, благополучие, добрая весть’ (см. также ChS 175-176). О заимствовании кам в перс. язык см. Doerf. III № 1409, где приведена литература вопроса. О рус. обл. сиб. кам ‘шаман’ и камлать см. Фас. II 172, 175, Шип. 156. - Л.Л.

⁴ Sanal ortamda bilgi kaynağı olarak sıkça müracaat edilen bu site, sözcükle ilgili farklı yaklaşımlara yer verdiğinden bu bildiri bağlamında dikkate alınmıştır.

sağlar. Yine Moğolca, Türkçe ve Tunguzcada *kam / kama-* kökü, “topluluk, toplanmak, bir araya gelmek, bir arada olma” anlamı taşıyan *kamag* gibi kelimelerin türediği bir tabandır.

Sınıflandırma

Yukarıdaki görüşleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

I. Türkçe *kam* ile Farsça **kāv* ve onunla aynı kökten gelen **kavi* sözcükleri fonetik bakımdan ilişkilendirilebilir (TMEN 1967).

II. Türkçe *kam* “şaman”, Eski Korecedeki *kam* “müfettiş, gözlemci” sözcüğünden gelmektedir (EWTS 1969).

III. **kam* “şamanın hareketi”, *kam* “şaman” sözcüğüne zemin teşkil etmiştir. Dolayısıyla fiil adı faile de ad olmuştur (ETST 1997).

IV. Çuvaşçadaki *im yum* “derman” ikilemesindeki *yum*, hem “derman” hem de “şaman” için kullanılmakta olup diğer lehçelerde *kam* “şaman” şeklinde görülmektedir. Türkmencedeki *yom > em yom* “derman” ve Türkiye Türkçesindeki *yom* “talih ve iyi haber” sözcükleriyle Çuvaşça *yum* arasında ilgi kurulabilir (ETST 1997, TMEN 1967).

V. *kam*, Çince *chia* “aile” sözcüğünden ödünçlenmiş olabileceği düşünülen saymaca bir **ka* “aile” kökünden gelmektedir (TSKS 1997).

VI. *kam* “kamaşmak” fiiline taban teşkil etmekte olup şamanların icraatlarına uygun olarak göz alıcılık anlamı taşımaktadır. *kama-* fiili bir şeyi kapatmak, kilitlemek demektir ki ruhların ele geçirilmesiyle alakalı olabilir (VİKİPEDİ).

VII. Eski Türkçe *kamag*, Moğolca *hamah* “toplanmak” manasına gelir ki, şaman ayini çoğu zaman insanların toplanmasını, bir araya gelmesini sağlar. Yine Moğolca, Türkçe ve Tunguzcada *kam / kama-* tabanı “topluluk, toplanmak, bir araya gelmek, bir arada olma” anlamı taşıyan kelimelerin türediği bir sözdür (VİKİPEDİ).

Değerlendirme

Sınıflandırılan görüşler hakkında şu değerlendirmeler yapılabilir:

I. Doerfer tarafından *kam*'ın Türkçeden Farsçaya geçtiği ispatlanmıştır. Dolayısıyla Farsça **kāv* ve onunla aynı kökten olan **kavi* sözcüklerinin Türkçe *kam*'a kaynaklık etmesini ihtimal dairesinde görmek güçtür.

II. Çinceden Ön Koreceye geçmiş olan *kam* “müfettiş, gözlemci” ile Türkçe *kam* “şaman” arasında Altayistik bağlamında ilişki kurulamaz. Ayrıca

Doerfer'in belirttiği üzere “müfettişlik” ve “şamanlık”, işlevleri açısından birbirine oldukça uzak uğraşlardır.

III. Eski Türkçede fiil adının faili adlandırmasının örneği bulunmamaktadır. Özellikle meslek ya da unvan bildiren sözcüklerde bu türden bir eğilime rastlanılmaz. Türk lehçelerine bakıldığında *kam*'ın hareketlerini anlatan fiillerin bu köke +la-, +na-, +da- gibi ekler getirilmek suretiyle türetildiği görülmektedir. Durumun tarihî Türkçede de örneklerini bulmak mümkündür. Kıpçak ve Çağatay sahalарında “tedavi etmek” karşılığında *kamla-* fiili geçmektedir (EDPT: 628). *kam*'ı fiil adı olarak düşünmek suretiyle meseleye yaklaşılabilecek ise sözcüğü *ka-* köküne dayandırmak gerekir. Gerçekten de Eski Türkçede sınırlı sayıda örnekte karşımıza çıkarak fiil adları türeten -(X)m eki bulunmaktadır (OTWF: 292). Ancak Eski Türkçede -m ile türetilen fiil adlarından fail adı elde edilecekse bu ekle biten tabandan sonra mutlaka bir +cI eki getirilir. *alımçı* “alacaklı”, *berimçi* “borçlu”, *ölümçi* “ölecek”, *körümçi* “falcı, kahin”, *yol tuzumçı* “yol kesici” (OTWF: 116-117). *basımçı* “zalim”, *küçemçi* “zalim” (Taş 2009: 147) sözcükleri duruma örnek gösterilebilir. Üstelik *kal-*, *kak-*, *kat-*, *kaz-* gibi fiillerle ilişkilendirebileceğimiz *ka-* kökü, semantik açıdan buna müsait değildir. Zira türevlerinden de anlaşılacağı üzere *ka-* “hamle etmek, itmek, bastırmak” bağlamında bir anlama sahiptir.

IV. *kam* ile *yum* arasında kurulan denklik eleştiriye açıktır. Şöyle ki Çuvaşçada *yum*, “şaman” anlamında kullanılmamaktadır. Çuvaşlar “falcı, kâhin, büyücü, büyücü doktor, bilge kadın, cadı, şaman” anlamlarında *yum*'dan türeyen şu biçimlere müracaat ederler: *yum karçık*; *yumış*, *yumış karçık*, *yumış-terës*. Sıralanan örneklerden *yumış-terës* ikileme olup *yum* burada +ış isimden isim yapım ekini almıştır. *yum* sözcüğü meslek adı olarak kullanılırken *karçık* “karıcık, yaşlı kadın” sözcüğüyle öbekleştiği görülür (Yener 2012: 190). Eğer bir denklik kurulacak ise bu *yum karçık* öbeğiyle ya da *yumış* sözcüğüyle olmalıdır. *kam* ve *yumış/yumışi/yomış(ë)* sözcükleri “büyüculük, hekimlik, bilgelik” görevlerini üstlenen kişileri karşılamaktadır. Yani her iki sözcük de meslek adı olup ancak bu biçimleriyle anlamca örtüşmektedirler. Lakin *kam* sözcüğü meslek yapan bir ek almamışken *yumış*'ın *yum*'dan türediği gözden kaçırılmamalıdır. Sözcük Türkçede “*kamcı / kamçı*” biçiminde olsaydı ya da *yum*, “falcı, büyücü, otacı” anlamlarını taşısaydı aralarında geçerli bir denklik kurulabilirdi. Oysa *kam*, mesleği icra edeni karşılarken *yum*'dan türetilen *yumış* sözü meslek adı olabilmektedir (Yener 2012: 199).

Çuvaşça *yom* ile *kam* arasında bağ kuranlar Türkmencede *yom > em yom* “çare” ve Türkiye Türkçesindeki *yom* “talih ve iyi haber” sözcüklerini delil göstermektedir Gerçekten de Eski Oğuz Türkçesi döneminden başlayarak *yom / yum* şeklinde karşımıza çıkıp “uğur, kadem” (TTS VI: 4707-4708) an-

lamalarını taşıyan ve *yumlu* “uğurlu meymenetli, mübarek” (TTS VI: 4713), *yumcu* “falcı, münecim, kahin” (TTS VI: 4712) gibi türevlere kaynaklık eden bir sözcük bulunmaktadır. Ancak Çuvaşça ve diğer lehçeler için öne sürülen söz başı *y~k* değişimi *yom* / *yum* örneğinde geçerli değildir. Dolayısıyla Çuvaşça *yum* ile ilişkili sözcük *kam* olmayıp Oğuzcada da karşımıza çıkan *yum* / *yom*'dur.

V. *kam*'ın Çince *chia* “aile” sözcüğünden ödünçlendiği düşünülen saymaca bir **ka* “aile” kökü ile ilişkilendirme eğilimi Türkçenin söz varlığı, anlam dünyası ve ekleşme yapısı bakımından irdelenmelidir.

VI. Şamanların icra ettikleri büyüler aynı zamanda göz bağı olarak nitelendirilir. Bu bağlamda gözün kamaşması ile kamın faaliyetleri arasında semantik ilgi kurulabilir. Ancak kurulan bu ilgi *kamaş-* eylemini açıklamaya yöneliktir. Oysa asıl açıklanması gereken *kam*'ın kökenidir. Kaldı ki gözün kamaşması, ışığın göze ‘vurması’ ya da ‘çarpması’ neticesinde olur. O nedenle Eski Türkçede “ışın” karşılığında *ço-* “-yukarıdan aşağı- vurmak” fiilinden türeyen *çog* sözcüğü kullanılmıştır. Bu bağlamda *kün çogı*, “güneş ışığı” demektir (Şen 2011: 481, TT VIII: I-23 [59]). Aynı mantık *kamaşmak*'ta da geçerli olmalıdır. Eski Türkçede “vurmak” anlamındaki *kam-*'ın (EDPT: 625) *kam-ış-* ~ *kamaş-* fiillerine kaynaklık etme ihtimali yüksektir. Nitekim Kutadgu Bilig'de hem *kam-* hem de *kamaş-* fiillerinin gözün kamaşması için kullanılması bu ihtimali desteklemektedir (EDPT: 625). Bir başka ihtimal ise *kal-*, *kak-*, *kat-*, *kaz-* türevlerinin kökü konumundaki *ka-* “kakmak, itelemek, bastırmak” (DLT: 457)⁵ eylemine sırasıyla *-m* (fiilden isim), *+a-* (isimden fiil) ve *-ş-* (fiilden fiil) ekleri getirilmek suretiyle *kam+a-ş-* fiilinin elde edilmiş olmasıdır.

kama- fiilinin Eski Türkçede “kapamak” anlamı bulunmamaktadır. O nedenle “kapamak, kilitlemek” ile ruhların ele geçirilmesi eylemi arasında ilişki kurulamaz.

VII. Eski Türkçe *kamag* “hep, bütün”, Moğolca *hamah* “toplanmak” sözcükleri ile şaman ayinlerindeki toplantıları ilişkilendirmek ancak *kamag* / *hamah* sözlerini açıklamada kullanılabilir. Kaldı ki Türkçe *kamag*'ın Orta Persçe *hm'g* (*hamag*) sözünden alındığı ileri sürülmektedir (EDPT: 627).

Öneri

Günümüzde ‘şaman’ olarak adlandırılan kimselere Eski Türkçede *kam* denildiği bilinmektedir. Metafizik güçlere sahip olduğu düşünülen bu kimselere insanlar dinî vasıflar da yükleyebilmiştir. Örneğin Budist muhitte ka-

⁵ *Kaşgarlı Mahmud, fiilin anlamıyla ilgili *ol tonug kadı* “o elbiseyi sandığa doldurdu” örneğini vermektedir

leme alınan Eski Türkçe metinlerden Sekiz Yükmek'te geçen *yekke içgekke kamka tapıgçı tınlıglar üküş t(e)ngrim* “Şeytanlara ve kamlara tapan canlılar çok tanrım” (Oda 2010: 018 [89]) ifadesinde *kam* Budizm karşıtı bir inancın temsilcisi olarak gösterilmektedir. Budist Uygur metinlerinde Burhancı cemaat tanımlanırken zikredilen *toyın şamnanç upası upasanç* “rahip, rahibe; mümin, mümine” kalıbındaki *şamnanç* “rahibe” sözcüğüne bakarak Türklerin o dönemde, *şamnanç*'ın erili durumundaki *şaman* sözcüğünü de bildiklerini kestirmek güç değildir. Ancak şamanın *kam*'ın görevlerini yürüttüğünü bilen Türkler, Budist çevredeki dinî metinlerde *şaman* sözcüğünü kullanmaktan kaçınmışlardır (Şen 2014). Dolayısıyla *kam* “şaman” sözcüğünün dinî bir karşılaştırmaya tabi tutulması da Türklerin şamanlara din tesirinde bir konum yüklediklerini göstermektedir. Günümüzde de fal, büyü gibi işlerle uğraşanlar din adamlarıyla ortak unvanlar taşıyabilmekte, insanlar tarafından “hoca” olarak nitelendirilebilmektedir. Türkler geçmişten günümüze din büyüğü olarak gördükleri kişilere aynı zamanda akrabalık bildiren ‘ata’, ‘dede’, ‘baba’ gibi unvanlar vermişlerdir. Korkut Ata, Zengi Ata, Hakim Süleyman Ata, Mansur Ata; Dede Korkut, Galib Dede, Dede Garkın, Pir Dede; Arslan Baba, Geyikli Baba, Barak Baba, Otman Baba gibi pek çok din büyüğünün unvanları duruma örnek gösterilebilir. Bu tür kimselerin bir kısmı ocak kültürü çerçevesinde soy ilişkisi neticesinde ‘ululuk’ makamına geçebilmektedir. Haddizatında soy ilişkisi bildiren adların dinî unvan olarak kullanılması başka diller için de söz konusudur. Örneğin Slav, Latin ve Roma dillerindeki *papa* “Katolik kilisesinin önderi” sözünün ilk anlamı “baba”dır (Fasmer 1986: 200), “rahip” karşılığındaki İngilizce *pater* ve İtalyanca *padre* sözcükleri, *father* “baba” sözüne dayanmaktadır (Partridge 1966: 1062). Eski Türkçede akrabalık, soy ilişkisi bildiren bir *ka* ismi bulunmaktadır. Tarihi lehçelerde görülen *ka+ng* “baba”, *ka+daş* “akraba”, *ka+dın* “kayın” gibi sözcükler bu kökten türemiştir. Bazı araştırmacılar *ka*'nın Çince *jia* “aile” sözcüğünün ödünçlenmesi sonucu ortaya çıktığını iddia etmiştir (TT X: 47; Yong-Song 1999: 46). Kanaatimizce akrabalık adları açısından çok geniş bir terminolojiye sahip olan Türklerin (Yong-Song 1999), sözcüğü Çince den ödünçlemelerine ihtiyaç yoktur. *ka* sözünün Eski Türkçede daima *ka kadaş* ikilemesi içinde görülmesi (EDPT: 578), onun söz varlığımızda oldukça eskiye dayandığının göstergesidir. Zira aynı kavram alanına ait olgu ya da nesneyi karşılamak üzere birden fazla sözcüğün ortaya çıkmasına asırlar gerekir. Ortak kavram alanından sözcüklerin kalıplaşarak ikileme çatısı altında kenetlenmesi için de ayrıca zamana ihtiyaç vardır. İkilemenin unsurlarından birinin standart dilde ortadan kalkarak sadece ikilemede yaşayabilmesi için aradan uzun zaman geçmelidir. Dolayısıyla aynı kavram alanından sözcüklerin üretilmesi, bunların kalıplaşarak ikileme oluşturması süreçlerine ikilemeyi oluşturan sözcüklerden birinin gündelik kullanımdan düşerek sadece ikilemeyle sınırlı şekilde yaşayabilmesi için ge-

çen zaman da (Şen 2015: 100-101) eklenirse *ka kadaş* ikilemesindeki *ka*'nın dilimizdeki varlığını çok gerilere götürmek gerekir. Ayrıca DLT'de *kā*'nın bir diğer anlamı "kap"tır (DLT: 439). DLT'de *kap* sözcüğü -tıpkı *kā* gibi- hem "kap, tulum" anlamlarında kullanılmakta hem de yakın ve akrabaları karşılayabilmektedir (DLT: 407). Kaşgarlı Mahmud +daş ekini açıklarken " 'Kardeş ve yakın' için de *kādaş* denilmiştir. Aslı "kap" anlamındaki *kā*'dır. Buna +daş eklenince yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur; bu da annenin karnıdır" bilgisini vermiştir (DLT: 175). Görüldüğü gibi Eski Türkler anne karnını kap olarak değerlendirerek soy ilişkisini *kā* ve *kap* türevleri üzerinden ifade etmişlerdir. Aynı yaklaşım doğrultusunda tarihi Türkçede akrabalık bildiren *kā kadaş* ikilemesi yanında *kap kadaş* ikilemesi de kullanılmıştır (EDPT: 578). Dolayısıyla *kā* sözcüğünün *kap*'la eşdeğer kullanımını göz önünde tutarak Türklerin akrabalık ölçülerinden bir tanesinin aynı karnında yatmak olduğunu söyleyebiliriz. Türk dünya görüşünün ürünü olduğu anlaşılan *kā* sözünün Çinceден ödünçlenmeyip Türkçenin öz malı olduğunu düşünmemizin önünde bir engel yoktur. Üstelik Eski Çince *jia (ka)* sözü, "ev, ev halkı, aile" anlamında olup Türkçedeki "akraba, hısım, cet" kullanımı daha geniş bir kavram alanına sahiptir. Ayrıca sözcüğün geçmişte yalnızca, Türklere komşu olan Kuzeybatı Çin lehçelerinde *ka* şeklinde kullanımı da (Schuessler 2007: 300) dikkate değerdir. Anlamca yakınlık arz eden Türkçe ve Çince sözcükler arasındaki benzerliği ses denkliği ya da Türkçeden Çinceye geçen bir ödünçleme olarak açıklamak pekâlâ mümkündür.

Türkçede hitap olarak kullanılan sözcüklere samimiyet bildirmek için getirilen birinci tekil kişi iyelik eki +(X)m, zaman zaman kalıplaşarak isimden isim yapım eki işlevine bürünebilmektedir (Korkmaz 1994: 38). Özellikle hitap ve unvanlarda bu eğilimin yoğunlaştığı görülür (Yazıcı Ersoy 2015: 55-56). Günümüzde kullanılan ve *han* "sultan" tabanından türeyen *han+ım* sözcüğü durumun en çarpıcı örneğidir. Zira sözcük +m ekinden sonra çokluk ve iyelik eki alabilmektedir (*hanım-lar-ım*). Aynı eğilim Eski Türkçe için de geçerlidir. Aslında birinci tekil şahıs iyelik eki olan +m Türk Runik harfli metinlerden itibaren hitap sözcüklerine eklenmekte olup Eski Uygurca metinlerde kalıplaşarak unvan ve hitap ifadeli gövdeler türetebilmiştir. Bu örneklerin en bilineni *tengri* "efendi" köküne +m getirilmek suretiyle oluşturulan *tengrim* "hazret" sözcüğüdür (Eraslan 2012: 100). Çoğul ve iyelik ekiyle de kullanılabilen *tengrim* sözcüğüne Eski Türkçede bazen "prenses" manası da verilebilmiştir (Gabain 2000: 44). Eski Uygurcadaki *aya edgülerim tengrimlerim kim men ol ödte* (SuvKaya: 8 /18 [63]) "Ey yücelerim, efendilerim! Ben o zamanda..." gibi pek çok örnekte (BT XXV: [415]; BT XXVI: [324]; EDPT: 524) birinci tekil kişi iyelik ekinin kalıplaşması neticesinde oluşan *tenrim* türevini tespit edebiliriz.

Buraya kadar belirttiğimiz hususlar bize *kam* sözcüğünün oluşumuna dair bir yol haritası çizmektedir. Bu haritanın aşamalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kamlar, Gök Tanrı inanişına mensup Eski Türk toplumlarında sahip oldukları düşünülen metafizik güçleri sayesinde dinî alanla irtibatlandırılmış kimselerdir. Bu yaklaşımda onların kehanet, tedavi, uğursuzlukları ortadan kaldırma gibi becerileri etkin olmuştur. Kamların dinî alanla kesişen konumlarına zemin hazırlayan kötü ruhları kovarak hastaları iyileştirme ya da gelecekte haber verme özellikleri, bu kimselerin Gök Tanrı İnancı sonrası Türk topluluklarında ‘büyücü’, ‘kâhin’, ‘halk hekimi’, ‘üfürükçü’ gibi kimliklerle anılmalarına yol açmıştır.

- Başka dillerde olduğu gibi Türkçede de akrabalık bildiren sözcükler dinî şahsiyetlere verilen unvanlarda kullanılabilmiştir.

- Eski Türkçede *kā* sözü, geriye dönük akrabalık ilişkisi bildirmekte olup “akraba, ecdat, ata” gibi anlamlar taşımaktadır. Günümüzde Tuvacada yaşayan *ha* “ağabey, büyük erkek kardeş” (Ölmez 2007:161) sözcüğü Eski Türkçedeki *kā*’ya dayanmaktadır. Türkçede geriye dönük akrabalık bildiren sözcüklerin özel olarak çeşitli akrabalık adlarına karşılık gelebildiği bilinmektedir. Örneğin Eski Türkçedeki *eçü* “ecdat” sözü Dolgancada *ehe* “amca, dede” şeklindedir (Yong-Song 1999: 91).

- Tarihî Türkçede birinci tekil kişi iyelik eki kalıplaşarak isimden isim yapım eki durumuna gelebilmiştir. +m ekinin bu yönüyle *kā* “akraba, ecdat, ata” kökünden türettiği örnekler bulunmaktadır. Memlûk-Kıpçak sahasındaki *kam* “süt nine” (KTS: 124) sözcüğü bunlardandır.

- Hem *kā* “ecdat, akraba” hem de *kām*’ın Eski Türkçede uzun ünlülü olduğu anlaşılmaktadır.

- Gök Tanrı inanişi çağlarında Türkler dinî nitelik yükleyebildikleri şamanları adlandırmak üzere Eski Türkçede geriye dönük soy ilişkisi bildiren *kā* kökünden yararlanmışlardır. *kā* “ecdat, akraba” köküne başlangıçta iyelik eki iken kalıplaşarak isimden isim yapım eki işlevi kazanan +m ekini getirmek suretiyle türetilen *kam*, şamanlar için kullanılan “ata” manasında bir unvan olmuştur.

- +m ekinin özellikle hitap ve unvanlarda yapım eki işlevi kazanması *ka+m*’ın oluşumunu kolaylaştırmıştır. Dede Korkut Oğuznameleri’nde Korkut Ata’ya Dedem Korkut diye hitap edilmesi (Ergin 1997: 79) bu bağlamda dikkate değerdir.

- Sözcükteki ek kalıplaşmasının erken dönemde gerçekleştiği anlaşılmakta olup *kam*’ı Türkçenin kadim sözcüklerinden biri olarak düşünmek gerekir.

Sonuç

kam sözcüğü, Türkçe *ka* “ecdat” köküne getirilen iyelik kaynaklı +m isimden isim yapım ekiyle türemiş “ata” anlamında bir unvandır. Türkçenin türetme gücü ve dil içi dünya görüşü bize böyle bir köken bilgisi yorumunu işaret etmektedir.

Kaynak ve Kısaltmalar

- BT XXV** WILKENS, Jens (2007), *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig I-II*, Belgium, 607 s. Brepols.
- BT XXVI** KASAI, Yukıyo (2008), *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*, Belgium, 388 s. Brepols.
- DLT** ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat AKKOYUNLU (2014), *Kaşgarlı Mahmud Divânı Lugâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara, 995 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:1120.
- DS** TÜRK DİL KURUMU (1993), *Türkiye'de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü I- XII*, 2. Baskı, Ankara, 4842 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 211.
- EDPT** CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre – Thirteenth - Century Turkish*, Oxford, 989 s. Clarendon Press.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 664 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 147.
- ERGİN, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara, 483 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 219.
- ETST** LEVİTSKAYA- L. S.- A. B. DIBO - V. I. RASSADİN (1997), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov V*, Moskova, 367 s. Yazıki Russkoy Kulturu.
- EWTS** RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 533 s. Suomalais- Ugrilainen Seura.
- GABAIN, Annemarie von (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren Mehmet AKALIN, Ankara, 313 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 532.
- KORKMAZ, Zeynep (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara, 92 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 598.
- KTS** TOPARLI Recep - Hanifi VURAL - Recep KARAATLI (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 338 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 835.

- ODA, Juten (2010), *A Study of the Buddhist Sūtra Called 'Säkiz yükmäk yaruk or Säkiz törlügin yarumuş yaltrımış' in Old Turkic Text Volume*, Kyoto 399 s. Hozokan.
- OTWF** ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I-II*, Wiesbaden, 874 s. Otto Harrassowitz, Turcologica.
- ÖLMEZ, Mehmet (2007), *Tuvacanun Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denklemleriyle*, Wiesbaden, 516 s. Harrassowitz Verlag.
- PARTRIDGE, Eric (1966), *A Short Etymological Dictionary of Modern English*, London - New York, 4218 s. Routledge
- SCHUESSLER, Axel (2007), *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*, Honolulu, 656 s. University of Hawai'i Press.
- SuvKaya** KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara, 911 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 607.
- ŞEN, Serkan (2011), “‘Çok’ Sözcüğü Nereden Geliyor?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2009 /2 sy. 107-111. s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞEN, Serkan (2014), “‘Şaman’ Sözcüğü Eski Türkçede Neden Görülmez, Çağdaş Türkçeye Nasıl Girmiştir?”, İstanbul, *Soğud-Türk Münasebetleri Sempozyumu İstanbul 21-23 Kasım 2014*.
- ŞEN, Serkan (2015), “Tunyukuk Yazıtındaki *ıda taşda* İkilemesi Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, Güz 2015 / 17 sy. 95-102. s.
- TAŞ, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, Ankara, 273 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 984.
- TMEN** DOERFER, Gerhard (1967), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III*, Wiesbaden, 670 s. Franz Steiner Verlag GMBH.
- TSKS** GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I- II*, 1204 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 911.
- TT VIII** GABAIN, Annemaria von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brāhmischrift*, Berlin, 106 s. Akademie Verlag.
- TT X** GABAIN, Annemaria von (1959), *Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dāmons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski + Aus dem Nachlass herausgegeben*, Berlin, 60 s. Akademie Verlag.
- TTS** TÜRK DİL KURUMU (1996), *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VI*, 2. Baskı, Ankara, 4814 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 212.
- VASMER, M. (1986), *Etimologičeskiy Slovar’ Russkogo Yazıka III*, Moskova, 827 s. Progress.

- VİKİPEDİ** [https://tr.wikipedia.org/wiki/Kam_\(folklor\)#Kamlar.C4.B1n_toplumsal_konumu](https://tr.wikipedia.org/wiki/Kam_(folklor)#Kamlar.C4.B1n_toplumsal_konumu) (15.05.2016 tarihi itibariyle)
- YAZICI ERSOY, Habibe (2015), “Türk Yazı Dillerinde İyelik İşaretleyicilerinin Kiplik Anlamları”, *Dil Araştırmaları*, Güz 2015 / 17 sy. 51-72. s.
- YENER, M. Levent (2010), “Çuvaşça “İOm/Yum” Ortak Türkçe “Yum” Sözcüğü Üzerine”, *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2012 /10 sy. 189-210 s. Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını.
- YONG SONG, Li (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul, Simurg Yayınları, 415 s. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 15.

MİZAH SÖZLÜKLERİNDEN LEHÇETÜ'L-HAKÂYİK İLE LUGAT-İ MİZAH'IN KARŞILAŞTIRILMASI

Sevda KAMAN*

Giriş

“Mizah, çatışmaların ürünüdür ve doğrudan söylenemeyen bazı şeylerin şaka yolu ifadesidir. Bu açıdan mizah, şakanın arkasına saklanmış ciddiyet sayılmalıdır.” J.Velse

Sözlük, *Türkçe Sözlük*'te “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat.”(TDK 2011: 2027), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde ise “Bir dildeki sözcüksel birimlerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abecesel düzen, kimi durumlarda da konulara ya da kavramsal alanlara göre tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dil bilgisi ulamları, eşanlamlıları vb. ya da bir başka dildeki karşılıkları ile sunan yapıttır.” şeklinde tanımlanmıştır (VARDAR 2002:183). Temel başvuru kaynağı olan sözlükler; dildeki değişikliklere, gelişimlere tanıklık eden, dilin söz varlığının koruyucusu olan önemli eserlerdir.

Biçim, yöntem ve amaç gibi kriterlere göre farklı sözlük türlerinin ortaya çıkması, sözlük türlerinin tasnifi hususunda da farklı görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuştur.

Sözlüklerin konu ve yöntemlerine göre en yaygın tasnifi sözlükbilimde şöyledir:

- a) Betimlemeli / kuralcı sözlükler
- b) Eşzamanlı / artzamanlı sözlükler
- c) Genel / teknik sözlükler
- d) Genel kullanım / öğrenim amaçlı sözlükler

* Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Dil Bilimi Bölümü, el-mek: sgulakann@hotmail.com

e) Tek dilli / iki ya da çok dilli sözlükler” (KOCAMAN 1998:111):

Doğan Aksan sözlükleri üç başlıkta incelemiştir:

“1. Bir ya da birden çok dilin söz varlığını inceleme bakımından :

a) Tek dilli sözlükler, b) Çok dilli sözlükler.

2. Abece (Alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre:

a) Abecesel sözlükler, b) Kavram Sözlükleri.

3. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre :

a) Genel Sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri), b) Lehçebilim sözlükleri, c) Eş anlamlı, eş adlı, tersanlamlı öğeler sözlükleri, ç) Yabancı öğeler sözlükleri, d) Tarihsel sözlükler, e) Kökenbilgisi sözlükleri (etimoloji sözlükleri), f) Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri), g) Argo sözlükleri, h) Deyim ve atasözleri sözlükleri, ı) Anlambilim sözlükleri, i) Sanatçı ve metin sözlükleri, j) Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri, k) Tersine sözlükler.” (AKSAN 2000: 75-76)

Nadir İlhan ise sözlükleri, işledikleri ürünler, malzemenin kaydedildiği ortam ve yazılış biçimleri açısından üç temel noktada sınıflandırmıştır :

“1. İşledikleri ürünler açısından sözlükler:

1.1. Yazı dili sözlükleri,

1.2. Ağız sözlükleri

2. Malzemenin kaydedildiği ortam açısından sözlükler:

2.1. Basılı / kitabi sözlükler

2.2. Elektronik sözlükler

3. Yazılış biçimleri açısından sözlükler

3.1. Manzum sözlükler

3.2. Mensur sözlükler”(İLHAN 2009: 538)

Bütün bu tasniflerin dışında en temel özelliği sözlüğün tanımlarındaki, hazırlanış yöntemlerindeki ve sözlüğü oluşturan veritabanındaki sıra dışılık ile alaycı, mizahî, eleştirel ve kimi zaman da toplumsal değerlere ters düşen bir yaklaşım arz eden “aykırı sözlükler” de vardır (DOĞRU 2014: 192). Bu bağlamda *Dictionary of Lexicography*’de “İçeriği (mizah), üslubu (yergi) ya da formatı (alfabetik olmayan düzenleme) ile beklenen ölçütlerden ayrılan bir başvuru kaynağıdır. “ (HARTMANN-JAMES 1998: 6) olarak tanımlanan aykırı sözlükler “ele alınan söz varlığının niteliğine göre sözlükler” kategorisine

dâhil edilebilir. Henry Béjoint, aykırı sözlükler (anti-dictionaries) için şu ifadeleri kullanmıştır:

Üretici dönüşümsel gramerciler herhangi bir dilde cümleler üretmek için kullanılan kurallar kümesine eklenecek olan bir kelime listesinden yararlanabilirler. Bu bazen sözlükçe (lexicon) bazen de sözlük (dictionary) olarak adlandırılır. Oluşturulan cümleleri boş alan içine sığdırmak amacıyla her kelime için gerekli olan bilgiler tamamen bilinmemektedir. Çünkü genellikle bu elle tutulur bir nesne değildir. Aslında hiç kimse bir sözlükçeyi ya da onun yayınlanmış herhangi bir alt bölümünü kullanmaz. Sözlükçe örnekleri içeren kitaplar gerçekte tek başlarına sözlük değildirler. Ayrıca veri bankası uzmanları veri bankası içindeki bilgilerin konumu için işaretçiler olarak kullanılan anahtar sözcük listeleri olan ve bazen de kelime listesi (thesauri) olarak adlandırılan sözlükleri kullanırlar. Bu tür bir şekilde kullanılmayan sözcük listesi “aykırı sözlük” olarak adlandırılır. (BÉJOİNT 1994: 96)

Batı edebiyatında aykırı sözlük deyince akla gelen sözlüklerden *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü'nde (Şık Görüşler Kataloğu)* Flaubert sözlüğü “Sözlükten şöyle söz etmeli: Yalnızca cahiller için hazırlanmıştır.” (FLAUBERT 2006: 56) şeklinde tanımlarken, Ambrosse Bierce *Şeytanın Sözlüğü* adlı eserinde sözlük için “Sözlük, bir dilin gelişip serpilmesini engelleyen, onu katı ve elastikiyetsiz kılan habis edebi araç.” (BİERCE 2014: 201) ifadesini kullanmıştır. Bu tanımlardan da anlaşıldığı üzere aykırı sözlük yazarları klişe tanımları, genel geçer ifadeleri ironik söylemleri ile eleştirirler, mizahtan yararlanırlar. Sözlüklerinde verdikleri tanımlarla otorite sahibi olmayı değil, yerleşik düşünceleri yıkmayı tercih ederler. Bu bildiride ele alınan *Lehçetü'l-Hakâyık* ile *Lugat-i Mizah* dilin bütün söz varlığını içermemesi, sözlüksel birimlerinin sınırlı olması ve sözcüklerin bilinen anlamını değil yazarlarının ürettiği mizahî ve eleştirel karşılığı verdikleri için aykırı sözlük tanımına uyarlar. uyarlar. Bu bildiride “aykırı sözlük”ten ziyade daha yaygın ve içerikleri açısından daha uygun bir ifade olan “mizah sözlüğü” ifadesi kullanılacaktır.

Bu çalışmada üzerinde durulan ilk sözlük tek dilli, alfabetik olmayan, “Vâkı'Öât, Tahkîkât, Ta'Örifât, Mücerrebât, Meşhürât, Me'okülât, Meşrübât, Mekrühât ve Menhiyyât” adlarını taşıyan dokuz kısımdan oluşan *Lugat-i Mizah*'tır.¹ *Lugat-i Mizah*'ın dil ile imla özelliklerinden ve muhtevasından yazıldığı tarihin on sekizinci yüzyılın sonları on dokuzuncu yüzyılın başları olduğu tahmin edilebilir. Literatüre edebiyatımızın ilk mizah sözlüğü olarak geçen *Lehçetü'l-Hakâyık* 'tan (1896) önce yazıldığı anlaşılan bu eserin gerçek adı hakkında da yazma nüshasına bir not düşülmemiştir, kütüphane kayıtlarına

¹ Eser ile ilgili ayrıntılara ulaşmak için bkz. Fatma Sabiha KUTLAR, *Lugat-i Mizah*, International Journal of Central Asian Studies 2009 Volume 13, s. 401-439 .

içeriğinden dolayı bu isimle kaydolunmuştur. *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*'nda eser için “Türkçe , ince talik yazıyla 190x115 mm., kitap boyunda, yazı alanı değişik ölçüde, değişik satırlı, 401b-404b yapraklarında, pembe renkli kağıda yazılmıştır. Sözcüklerin üzeri kırmızı keşidelidir. Vaki’at, tahkikat, tarifat, mücerrebat, meşruhat, mekalat, meşrubat, mekruhat ve menhiyat bölümlerinden oluşan mizah lugatidir. Sonda Naimi’den 1 muhammes ile 3 lugaz vardır.” bilgileri mevcuttur. (TÜRKİYE YAZMALARİ TOPLU KATALOĞU 1981:56) Ancak eserin elimizdeki tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Yazmaları 80/6 numaralı nüshadır, 404 b sayfasının eserle bağlantısı olmadığı tespit edilmiştir. Madde başlarına yazarının ürettiği karşılıkları barındıran bu eserin ana nüshasına ulaşılabilirdiğinde yazarı ve gerçek adı hakkında bilgiye ulaşmak mümkün olabilecektir. Sözlükteki cesur ve sert mizah söylemi düşünülürse yazarın esere ismini bilerek not düşmediği ihtimali de düşünülebilir. Yazmalar üzerine araştırmalar yapan Günay Kut, eserden haberdar olmamıza vesile olmuş ve bu eseri şöyle tanıtmıştır: “18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemel olan bu mizahî lügat gerçekten ilgi çekicidir. Birçok bakımdan Âlî Bey’in *Lehçetü'l-Hakâyık* (Mısır: Matbaa-i Osmaniye, 1315/1897) adlı mizahî lügatini andırmaktadır. Lügatin kimin tarafından hazırlandığı hakkında bir bilgimiz yoktur.” (KUT 2005: 251)

Kut’un birçok bakımdan benzerlik gösterdiğine işaret ettiği *Lehçetü'l-Hakâyık*² ise Diyojen, Çıngıraklı Tatar, Hayal adlı dergilerde yazdıklarıyla mizah alanında ünlenmiş Direktör Ali Bey tarafından kaleme alınan, 1896’da ilk baskısı yapılan bir mizah sözlüğüdür. Osmanlının Molyeri unvanıyla bilinen Ali Bey’in mizah anlayışını ortaya koyan *Lehçetü'l-Hakâyık* tek dilli ve alfabetik bir sözlüktür. Ömer Özcan, İlk Türk mizah dergisi Diyojen’deki yazılarıyla ve uyarlamalarıyla tanınan Direktör Ali Bey’in *Lehçetü'l-Hakâyık* adlı eseri ile ilgili şunları söylemiştir:

Yapıt sözlük biçiminde düzenlenmiştir. Sözcüklere alaylı, ters ama zarif yanıtlar ve anlamlar verilerek başarılı bir gülmece örneği sergilemiştir. Yapıt baştan sona sözcük oyunları doludur. Gülünür, düşünülür ama ders alınır. Kaba bir güldürü ögesi görülmez. Düşünce ürünü olduğu bellidir. Toplumsal yapıyı ve kişileri eleştirir. O bütün kişileri, içinde yaşadığı toplumu, onların yanlışlarını, kişilerin ve toplumların nasıl olmaları gerektiğini sözcüklere gülmece ögesi katarak anlatır. Özgün bir yapıttır. Örnekler incelendiğinde sözcüklerin seçimi ve karşıtı hep düşündürücüdür. İstenildiği biçimde yorum yapılabilir. Yergi ve gülmecenin gücü buradadır . (ÖZCAN 2002: 256)

² Bu çalışmada eserin Matbaa-i Der-Nersisyan’da basılan 1326(1910) baskısı esas alınmıştır.

1. *Lehçetü'l-Hakâyık* ile *Lugat-i Mizah* 'ın Muhteva ve Üslûp Yönünden Karşılaştırılması:

Mizah, bir gerçeği alay, nükte ve latifelerle süsleyip güldürücü yanlarıyla ortaya koyan sözlü veya yazılı sanat türü, gülmececi. (AYVERDİ-TOPALOĞLU 2007: 744) Tanımdan da anlaşıldığı üzere mizahın kaynağı eleştiridir. Mizahın temel amacı güldürmek olsa da aslında eleştirinin sert ifadesini yumuşatır.

Mizahta güldürmenin altında fert ve toplumdaki aksaklıkları, çirkinlikleri eleştirme ve iğneleme, düzeltme amaçları da gizlidir, mizahın kaynağı ise ifadenin katı sınırlarının kelime oyunu ve sözlü şaka türleriyle aşılmasından doğan komikliklerdir. (DURMUŞ 2005: 205) Bu bakımdan her iki yazar da sözlük türünü tercih ederken eserlerini temel başvuru kaynağı olsun diye değil sözcüklerin gerçek anlamını değiştirerek toplumsal olaylara, kadın-erkek ilişkilerine, mesleklere, insana dair kimi kavramlara vs. yönelik eleştirilerini mizah yoluyla ifade etmek için tercih etmişlerdir.

Örneğin, *Lehçetü'l-Hakâyık*'ta yazar, zamanındaki eğitim ve tarih anlayışını dilin güçlü silahı ironiden yararlanarak şu şekilde eleştirmiştir:

iÖlâl: İşkence-yi mekâtib-i rüşdiye [*Lehçetü'l-Hakâyık* 4]

târih: Kurt maşâlî. Zügürtledikçe eski defter çarışdırmak. [*Lehçetü'l-Hakâyık* 7]

müverrih: GâÖiblerin muhâbere ile tasvîrini yapan ressam [*Lehçetü'l-Hakâyık* 33]

Lugat-i Mizah'ta ise medrese ve medrese mensupları ile ilgili oldukça sert eleştiriler mevcuttur:

el-medrese: dârü'n-nifâk [*Lugat-i Mizah* 401/6]

ed-ders-hâne: lâf-hâne [*Lugat-i Mizah* 401/7]

el-müderris: lâfçı [*Lugat-i Mizah* 401/7]

el-oğlan sevmek: şanÖatları [*Lugat-i Mizah* 401/11]

Fatma Sabiha Kutlar *Lugat-i Mizah*'taki bu madde başları ile ilgili şunları söylemiştir:

Sözlüğün “TaÖrifât” başlıklı üçüncü bölümünde madde başı olarak imaret, darüşşifa, medrese, tetimme, halâ, dersane gibi mekânlar, noktacı, müderris, mütevellî, vekilharc, nakıp, vaiz gibi görevliler, suhte ve danışmend gibi medrese öğrencileri seçilmiştir. Bunlara verilen karşılıkların büyük kısmının iğneleyici bir ifadeyle yapıldığı, özellikle medrese ve mensuplarına karşı ya-

zarın hiç de olumlu duygular beslemediği anlaşılmaktadır. Medresenin nifak yeri olarak tanımlandığı metinde yazarın, medrese mensuplarının oğlan sevicilikten, haya sahibi olmamaya, şarlatanlıktan, nifak meraklılığına varıncaya kadar kötü niteliklerini sıraladığı, bu esnada zaman zaman argo ifadelere yer verdiği de dikkati çekmektedir. (KUTLAR 2009: 406)

İki yazar eserlerinde kadına dair olumsuz bakış açılarını mizahı kullanarak ortaya koymuşlardır:

Lehçetü'l-Hakâyık'ta şeytân [*Lehçetü'l-Hakâyık* 15] sözcüğüne karşılık olarak "sıddık-ı nisvân" (kadınların doğruluğu) anlamı verilmiş, *Lugat-i Mizah*'ta **el-ğarı** maddesine karşılık "şeytân" [402/7] **el-Öavret** sözcüğüne karşılık "zahmet" [402/4], şâhîbi devlet ifadesine karşılık "şâhîbi devlet: oldur ki Öavreti öle" [402/4] sözleri yer almaktadır.

Evliliğe yönelik eleştiriler ise bu iki mizah sözlüğünde şöyle ele alınmıştır:

el-mücerred: diri [*Lugat-i Mizah* 402/4]

el-evli: öli [*Lugat-i Mizah* 402/4]

şâhîbi **devlet**: oldur ki Öavreti öle [*Lugat-i Mizah* 402/4]

et-tavğ-ı (tasma) **laÖnet**: evlenmek [*Lugat-i Mizah* 402/6]

et-talāk(boşama): hîfzü'l-Öillet(hastalıktan koruyucu) [*Lugat-i Mizah* 402/4]

nikâh: Dîbâce-i talāk [*Lehçetü'l- Hakâyık* 23]

talāk: Nikâhın semere-i tabîÖiyesi [*Lehçetü'l- Hakâyık* 16]

Bu hususta Tuğba Yıldırım tezinde şu yorumu yapmıştır: "Nikahın boşanmanın başlangıcı ve boşanmanın nikahın doğal sonucu olarak tanımlanması, evlenmeye önem verilen bir toplum için oldukça şaşırtıcı ve saldırgan sayılabilecek bir yergidir." (YILDIRIM 2006: 71)

Her iki sözlükte de sözün tersi kastedilerek ironiyi yakalamak için tezat-tan yararlanılmıştır:

el-mecnün: âkil. [*Lugat-i Mizah* 402/7]

el-Öākil: mecnun [*Lugat-i Mizah* 402/7]

çok: Yine az [*Lehçetü'l-Hakâyık* 9]

perhîz: Müştēhî [*Lehçetü'l-Hakâyık* 6]

Mecaz ise iki yazarın da tanımlama yaparken sıkça başvurduğu yöntemlerdendir. Bunun yanında her iki sözlükte de sözlükbirimlere karşılık verirken teşbihten de yararlanılmıştır:

eş-şurba: boz yügrük [*Lugat-i Mizah* 402/14] **el-kaşık:** kamçı [*Lugat-i Mizah* 402/15]

timsâh: Tohuma varmış kertenkele. [*Lehçetü'l-Hakâyık* 8]

Sözlüklerdeki bu alıntılardan anlaşılacağı üzere mizah sözlük yazarları toplumsal aksaklıkları, çeşitli kurum ve kavramları teşbihten, tezattan, mecazdan, gülmececinin gücünden ve söz oyunlarından yararlanarak yermişlerdir.

Lehçetü'l-Hakâyık ile *Lugat-i Mizah* muhteva açısından karşılaştırıldıklarında ortak madde başı olarak sadece “on bir sözcük” tespit edilmiştir:

1. **ağçe:** Milyon tohumu [*Lehçetü'l-Hakâyık* 8]

el-ağçe: Cân kırtaran [*Lugat-i Mizah* 401/5]

2. **pire:** Şakacı [*Lehçetü'l-Hakâyık* 7]

el-pire: Çöpük [*Lugat-i Mizah* 402/3]

3. **rüşvet:** Hizmet mukâbili hediye (Kânünen memnûdur.) [*Lehçetü'l-Hakâyık* 12]

el-rişvet: İş bitiren [*Lugat-i Mizah* 401-15] (el-kādî maddesinde karşılık da rişvet-h(v)âr [401-14] karşılığı verilmiştir.)

4. **raķīb:** Şahan tıkrıdısı, iştiḥâ açar imiş [*Lehçetü'l-Hakâyık* 12]

el- raķīb: Harf-i illet [*Lugat-i Mizah* 403-4]

5. **şâir:** Söz kıntarcısı (*Lehçetü'l-Hakâyık* 14)

eş-şâir: Arık [*Lugat-i Mizah* 402-9]

6. **sağır:** Kulağı kör [*Lehçetü'l-Hakâyık* 15]

es-şagır: Sığır [*Lugat-i Mizah* 402/10]

7. **âşık:** İsm-i fâil (*Lehçetü'l-Hakâyık* 16)

el-âşık: Mażlüm [*Lugat-i Mizah* 403/3]

8. **Óaşķ:** Maşdar. Bināsı isneyn beyninde müşāreket içündür [*Lehçetü'l-Hakâyık* 17]

el-Óaşķ: Marazü'l-müflisin [*Lugat-i Mizah* 403/3]

9. **maÓşūk:** İsm-i mefûl. [*Lehçetü'l-Hakâyık* 22]

el- maÖşük : zâlim (el-Öaşık: mazlûm) [*Lugat-i Mizah* 403/3]

10. fâlcı: İstedigimizi söyleyen. [*Lehçetü'l-Hakâyık* 18]

el-fâlcı: Mişluhu (Onun benzeri derken el-müneccim maddesine gönderme yapılmıştır. Müneccim için de felek-zede karşılığı verilmiştir.) [*Lugat-i Mizah* 402/9]

11. mecnûn: Bizim gibi düşünmeyen. (Lehçetü'l-Hakâyık 21]

el-mecnûn: Āķil. [*Lugat-i Mizah* 402/7]

Her iki sözlüğün madde başları incelendiğinde benzerlik bağlamında birbirine yakın fakat farklı biçimleriyle ayrışan madde başlarından birkaçı şunlardır:

hardal yakısı: Toğrı söz gibidir. İnsânın cânını yakar ama Öâfiyetine hizmet ider.[*Lehçetü'l-Hakâyık* 16]

el-hardalcı : ramazan çavuşı[*Lugat-i Mizah* 402 /10]

el-hardal : ol ki yédüğünj burnuğdan getüre [*Lugat-i Mizah* 402/14]

top: Medeniyetin soğ sözi. [*Lehçetü'l-Hakâyık* 16]

et-topçı: İsrâfil[*Lugat-i Mizah* 401 /4]

sevmek: FiÖl-i müteÖaddī[*Lehçetü'l-Hakâyık* 14]

el-oğlan sevmek: el-oğlan sevmek: şanÖatları (Mederese hocalarını eleştirmek için söylenmiştir.) [*Lugat-i Mizah* 401/11]

Direktör Ali Bey'in *Lugat-i Mizah*'ı görüp esinlenmesi ihtimaldir ancak iki sözlüğün ortak maddelerinden hareketle bunu söylemek güçtür çünkü ortak sözcüklere verilen karşılıklar birbirini çağrıştırmamaktadır. Nitekim Sevengül Sönmez, *Lehçetü'l-Hakâyık* ile Flaubert'in *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü* arasında da 47 ortak sözcük tespit etmiş ve şu açıklamayı uygun görmüştür: "Birbirine çok yakın tarihlerde uzak mekânlarda yazılan iki sözlük arasındaki benzerlik hayli ilginç; ancak bu benzerliği basit bir intihal olarak değerlendirmek gerekmektedir. Âli Bey eğer Şık Görüşler Kataloğu, diğer adıyla *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*'nü görmüş ise bir benzerini Osmanlı toplumunu esas alarak düzenlemek istemiş olmalıdır." (SEVENGÜL 2001:59) Ancak Flaubert'in *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü* (Şık Görüşler Kataloğu) 1850 yıllarına doğru biçimlenmiş bir çalışmadır ve sözlük ilk olarak 1913'te Fransa'da, Flaubert'in ölümünden otuz üç yıl sonra yayımlanmıştır. (FLAUBERT 2006: 10) Dolayısıyla *Lehçetü'l-Hakâyık* 'tan sonra basılan bu sözlüğün Ali Bey'i etkilemediği söylemek yanlış olmaz. Bu sebeple ortak madde başı olması esinlenme ihtimalini tek başına destekleyecek bir gerekçe değildir. Batı edebi-

yatındaki mizahî sözlüklerin belki de en tanınmışı Bierce'in *Şeytanın Sözlüğü* isimli eseridir. Sözlük ilk olarak 1881'de haftalık bir gazetede yayımlanmış, dağınık bir şekilde ve uzun fasılalarla 1906'ya kadar devam etmiştir ve aynı yıl "Siniğin Sözlüğü" adıyla basılmıştır. *Lehçetü'l-Hakâyık* ile bu sözlük karşılaştırıldığında yine ortak madde başları tespit edilmektedir. Ali Bey'in Fransız edebiyatına yakınlığı bilinir ancak bu Amerikalı hicivcinin haftalık gazetede yayımlanmış yazılarını okuması çok düşük bir ihtimaldir. Bu bağlamda yukarıda bahsi geçen aykırı sözlüklerdeki ortak madde başlarının olması yani rüşvet, para, aşk, falcı, şair gibi her devirde güncelliğini koruyan sözcüklerin bu iki sözlükte de yer alması eserlerin yazıldığı dönemdeki siyasi ve toplumsal hayatla ilişkilidir. Örneğin rüşvetin Osmanlıda yaygın olması iki yazarın da dikkatini çekmiş, sözcüğe verilen karşılıklarda da bu duruma eleştirel yaklaşmışlardır. *Lehçetü'l-Hakâyık*'ta **rüşvet** (12) hizmet karşılığı verilen hediye olarak tanımlanırken kanunen yasak olduğunun vurgusu yapılmış, *Lugat-i Mizah*'ta **rüşvet** iş bitiren(401/15) kadı ise rüşvet yiyen (401/14) olarak tanımlanmıştır. [*Şeytanın Sözlüğü*'nde de **rüşvet** maddesine devlet görevlilerinin dürüst olmayan yollara başvurmaksızın kendi maaşlarıyla geçinmesini sağlayan şey karşılığı verilmiştir.(s. 184)]

Ali Bey'in sözlüğünün özgün olmaması hususundaki düşüncenin gerekçesi ise Tanzimat yıllarındaki uyarılama eserlerin çok olmasıdır. Roman, hikâye, makale gibi yazınsal türlerden birçoğunun ilk örneklerinin verildiği bu dönemde mizahî sözlük anlayışının Batı'dan geldiğini düşünmek kaçınılmazdır. Ne var ki Diyojen'deki mizah yazılarıyla öne çıkan Direktör Ali Bey'in eserinin orijinal olma ihtimali de yüksektir. Bu hususta Ömer Özcan *Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah* adlı kitabında "Divan edebiyatı ile süregelen yergi ve mizah edebiyatımız Tanzimat edebiyatı ile yeni bir değişim çizgisine girer. Çevirilerle başlayan yenilikler Lehçetü'l-Hakâyık'la yeni bir yüz kazanır. Edebiyat-ı Cedide'de duraklayan yergi ve mizah, 20. Yüzyılın başından başlayarak siyasallaşır." (ÖZCAN 2002: 25) yorumunu yapmıştır.

Her iki sözlüğün muhteva açısından ortak özellikleri; dilin bütün veya belli çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini içermemesi, öznellikleri, sözcüklere anlam verirken mizahtan yararlanmaları ve güçlü ironik dilleridir. Her iki yazar iğneleyici ve nükteli bir üslup tercih etseler de yaklaşımları, mizah söylemleri birbirinden farklıdır. Komedi oyunları ve mizah yazıları ilgi ve beğeniyle karşılanan, Batı'yı yakından takip eden Direktör Ali Bey kendine has bir üslup yakalamıştır. Madde başlarına verilen karşılıklar Tanzimat yıllarındaki Batılı aydın zihniyetini yansıtmaktadır. Bununla birlikte Ali Bey'in Batı'ya eleştirel yaklaştığı da gözlemlenmektedir. Örneğin "barbar"ve "terakki" sözcüklerine karşılık şu açıklamaları dikkat çekicidir:

barbar: Barutu İcâd itmeyenler (5)

teraqqî: Faş balta. Oğ yay. Mızrağ fitilli tüfenk, akmaklı tüfenk, kapsullü tüfenk, igneli tüfenk. Şiş-hâneli top. Kurup topı. Mitrayöz. Torpido. Dinamit. Dumânsız bârût.... İşte! [*Lehçetü'l-Hakâyık* 7-8]

Lugat-i Mizah 'ta ise argo ve kaba, amiyane sözlere de yer veren oldukça cesur bir mizah söylemi söz konusudur, *Lehçetü'l-Hakâyık* gibi argo sözlük olarak da kabul edilebilir. Eser; yazıldığı dönemdeki İstanbul'un en hareketli ve en önemli mekanlarına, mesleklere, adalet, eğitim, evlilik, hayat ve ölüm gibi kavramlara, kadın-erkek ilişkilerine, yasak ve helal algısına dair öznel, hiciv ve yergi dolu ifadeleri içermektedir. Eserin son derece ince bir nükte anlayışı olan biri tarafından yazıldığını düşünen Kut, eserin içeriğine dair şunları söylemiştir: “[Onda] bugün bile insanı hem güldüren hem düşündüren tezatlarla karşılaşıyoruz. [Yazar] doğrudan doğruya söylendiğinde hakaret addedilecek, en azından kimilerini incitecek sözleri büyük bir zerafetle ve zekâ oyunları ile söyleyerek sözlerin ağırlığını kahkahaya dönüştürmektedir”(KUT 2005: 251-252).

Her iki yazar mizahın ciddiyeti söz oyunları ile şakaya dönüştürme gücünden yararlanmışlardır. Her iki eser yazıldığı devrin zihniyetinden, mizah anlayışından izler taşımaktadır.

2. *Lehçetü'l-Hakâyık* ile *Lugat-i Mizah* 'ın Biçim Yönünden Karşılaştırılması:

Bu iki sözlük, biçim açısından değerlendirildiklerinde çok fazla benzerlik görülmemektedir. *Lehçetü'l-Hakâyık* alfabe sırasına (Arap alfabesine göre) yazılmıştır. *Lugat-i Mizah*'ta ise alfabe sırası gözetilmemiş ancak madde başları bölüm adlarına uygun bir şekilde anlam ilişkisine göre bir araya getirilmiştir. Örneğin eserin “Me'Okulat” başlıklı altıncı bölümünde hardal, sirke, pastırma, sakız, yufka vs. gibi yemek ile ilgili sözcükler yer almaktadır. Aynı zamanda *Lugat-i Mizah*'ta her bölümde sözlüksel birimlerin ya da karşılıklarının bir öncekiyle anlam ilişkisi oluşturularak sıralandırıldığı görülmektedir.

Lehçetü'l-Hakâyık, *Lugat-i Mizah*'a göre daha kapsamlı bir eserdir. Sözlüğün madde başı sayısına ilişkin Tuğba Yıldırım şunları nakleder: “1899'da yapılan ikinci baskısında 350, 1910'da yapılan üçüncü baskısında 365 madde başı vardır. Baskıların karşılaştırılması ve ortak olmayan 22 sözcüklerin saptanması sonucu oluşturduğumuz çeviri yazıda (bkz. Ek C) 368 madde başına ulaşılmıştır.”(YILDIRIM 2006: 5) *Lugat-i Mizah* ise Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Yazmaları 80/6 numaradaki mecmuanın 401-403 sayfaları arasında yer alan küçük bir mizah sözlüğüdür, 206 madde başı vardır.

Lugat-i mizah ile *Lehçetü'l-Hakâyık*'ın biçim yönünden ortak özelliklerinden biri aykırı sözlük tanımına uymalarıdır. Her iki sözlükte de madde başını tanıklayıcı örneklere yer verilmemiştir. Diğer benzerlikleri ise tek dilli olmalarıdır. Her iki sözlükte sözcüklerin kökeni hakkında bilgi yoktur. *Lugat-i Mizah* da yalnız bir sözcüğün kökeni belirtilmiştir. **bikr** kelimesine karşılık “el-bikr ašluhū bi'l-fārsī bi-kır.” [402/5] ifadesi kullanılarak sözcüğün aslının Farsçadaki şekli belirtilmiştir.

Lehçetü'l-Hakâyık'ta madde başları isim, sıfat, eylem ve Arapça, Farsça, Türkçe tamlamalardan oluşur. Örnekler:

sevdā: Sis (14)

mütereddīd: hāsir. (20)

vehm-i bātıl: Seretān-ı zihn. (24)

eczācı dükkānı: Derūnundaki Őilācların nefŐini alandan ziyāde Őatan görür imiŐ. (13)

faķrū'd-dem: Őan almaķ usūli ķalkdıkdan sonra etibbānıy keŐf eyledikleri yeni bir Őalet. (17)

barıŐmaķ: Őıva tecdīdi. (5)

görinür ķazā: Teehhül... Yok hātā etdim! Kirā beygiri. (19)

Lugat-i Mizah'ta ise madde başları Arapça harfī tarif “el” ile başlar ve isim, sıfat, eylem, ikileme, Arapça, Farsça, Türkçe tamlama şeklindedir:

el-istanbul: Őāh-nisin [*Lugat-i Mizah* 401/2]

el-bön: ol ki vērdükden so]ra akça isteye [*Lugat-i Mizah* 402/5]

el-memleket-i rüm: tekyegāh [*Lugat-i Mizah* 401/2]

el-ķazancılar bazarı: ķavara yeri [*Lugat-i Mizah* 401/5]

et-tahte'l-ķalŐa: levendler selāmlıķı [*Lugat-i Mizah* 401/5]

el-ķarıŐ muruŐ: haberleri [*Lugat-i Mizah* 401/10]

el-begenmemek: huyı [*Lugat-i Mizah* 402/7]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere madde başlarına verilen karşılıklar iki sözlükte de tek bir sözcükten oluştuğu gibi cümle şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

Özetle *Lugat-i Mizah* klasik edebiyattaki mensur eser anlayıŐıyla yazılmış, metinde maddelerin bitim yeri satır üzerine konan nokta ile belirlenmiştir. *Lehçetü'l-Hakâyık* ise biçim olarak bugünkü sözlük anlayışına daha yakındır.

3. Sonuç

Ali Bey'e esin kaynağı olup olmadığı bilinmeyen *Lugat-i Mizah*, *Lehçetü'l-Hakâyık*'ın edebiyatımızdaki ilk mizahî sözlük unvanını elinden alan, dönemindeki mizah söylemini, toplumsal yapısını, toplumun kusurlarını alaycı bir dille yansıtması bakımından önemli bir sözlüktür. Bu sözlükteki argo ve kaba ifadeler *Lehçetü'l-Hakâyık*'a göre daha fazladır. *Lehçetü'l-Hakâyık* on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal yapısına, Batı'ya, insana birçok yönden eleştiriler getiren sözcüklerin ters ve alaylı anlamlarını ele alan bir sözlüktür, eserde yazarın Batılı aydın tavrı hissedilir. Dolayısıyla bu iki yazarın iğneleyici ve nükteli bir üslup tercih etseler de yaklaşımları, mizah söylemleri birbirinden farklıdır.

Mizahta başarının birinci şartı olan ironik dil ve dile getirilmekten çekinilen kimi konuları ifade etme cesareti her iki eserde de kendini hissettirir. Bu iki eserdeki varlıklara, kavramlara, hayata kısacası insana dair olan alışılmış yargıların dışına çıkmayı sağlayan, ezberbozan ve güldüren tanımlar okuru hem eğlendirir hem de düşündürür. İki yazar sözlerini esirgmeden gördükleri kusurları, aksaklıkları, yanlışlıkları sözlük türünden yararlanarak ifade etmişlerdir ancak mizah söylemleri birbirinden farklıdır. Ayrıca bu iki eser günümüzde oldukça popüler olan sosyal-sanal sözlüklerin öznel ve aykırılık yönünden başlatıcısı sayılabilir.

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (2000), *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara, TDK yay., C.3
- ALİ BEY, (1326) , *Lehçetü'l Hakâyık*, Osmanlı Kütüphanesi [Matbaa-i Der Nersisyan], İstanbul, 24 s.
- AYVERDİ, İlhan-TOPALOĞLU, Ahmet (2007), *Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- BÉJOİNT, H. (1994), *Modern Lexicography An Introduction*, Oxford University Press, New York.
- BİERCE, Ambrose(2014), *Şeytanın Sözlüğü*, İstanbul, Metis Yayınları.
- DOĞRU, Fatih (2014), “Aykırı Sözlükler”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 191-198. s., DOI: 10.17494/ogusbd.75647, Eskişehir.
- DURMUŞ, İsmail, (2005), “Mizah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 30, 205-206 s., İstanbul.
- FLAUBERT, Gustave(2006), *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*, İş Bankası yay., İstanbul.
- HARTMANN, R.R.K. ve JAMES, G. (1998).*Dictionary of Lexicography*, Routledge, London.

- İLHAN, Nadir (2009), “Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer*: 534-554 s.
- KOCAMAN, Ahmet(1998), “Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük”, *Kebikeç*, Yıl 3, sayı 6, 111-113. s., Ankara .
- KUT, Günay, (2005), “Yazmalar Arasında I: Mizahî Bir Lügat”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları I*, Simurg yay., 249-252 s., İstanbul.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2009), *Lugat-i Mizah*, International Journal of Central Asian Studies Volume 13, 401-439 s.
- LUGAT-İ MİZAH*, Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Yazmaları, 80/6 no, 401-403.
- NASKALİ, Prof. Dr. Emine Gürsoy, Doç. Dr. Gülden Sağol (2002), Türk Kültüründe Argo, Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını (SOTA), Hollanda.
- ÖZCAN, Ömer, (2002)*Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah* [Yergi ve Gülmece], İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- SÖNMEZ, Sevgül(2001), *Lehçetü'l Hakâyık ve Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*, Virgül 38: 58-59 s.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük* (2005), 9. Baskı Ankara, 2523 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, (1981).
- Vardar, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul.
- YILDIRIM, Tuğba (2006), *Lehçetü'l-Hakâyık'ta Mizah Söylemi*, Ankara, Bilkent Üniv. Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.

DİL İLİŞKİLERİ SOMUTLAŞTIRMA YOLUYLA İNSANA ÖZGÜ KAVRAMLAR İLE İLGİLİ ARNAVUTÇA VE TÜRKÇE DEYİMLERDE ORTAK UNSURLAR ÜZERİNE

*Spartak KADIU**

Bilindiği gibi her dilde deyimler belli bir durumu, oluşumu insanların tutum ve davranışlarını, fiziksel ve ruhsal niteliklerini, kendi anlamları dışında kullanılan birkaç sözcükten oluşan birimlerle dile getirir. Atasözlerindeki gibi bir yargı bildirmez, çeşitli benzetme ve aktarmalarla, güçlü bir anlatımla betimlemeye giderler.

Tarih boyunca geçirdiği evreleri, değişik çağlara ve ülkelere yayılmış ürünlerini gözden geçirirsek, kurallı ve güçlü bir dil olan Türkçenin aynı zamanda zengin bir sözvarlığına sahip olduğu ortaya çıkar. Bu zengin sözvarlığı diğer Balkan dillerini etkilediği gibi Arnavutçayı da etkilemiştir. En çok da Arnavutçanın söz dağarcığını etkilemiştir.

Bilindiği gibi birçok Türkçe sözcük Arnavutçaya girmiştir. Bu sözcükler Arnavutça söz dağarcığının bir parçası olmuştur. Aynı zamanda bu sözcükler deyimlerde de kullanılmıştır. Bilindiği gibi her dilde somutlaştırma örneği deyimler vardır. Türkçede *can*, *ciğer*, *yürek* gibi kavramların öneminden de yararlanılarak çok güçlü deyimler türetilmiştir. Arnavutçada da aynı unsurlarla türetilen deyimler vardır. Türkçenin güçlü ve doğurgan yapısının yanı sıra onu anlatım bakımından da güçlü kılan bir özelliği de somutlaştırma, adlandırma sırasında doğaya dayanması, insana özgü kavramlara dayanması, soyut kavramları da somutlaştırarak dile getirmesidir. Her dilde somutlaştırma adını verdiğimiz anlatım biçimine uyan deyimler vardır. Türkçenin bu yoldan yararlanarak anlatımı zor ayrıntılı sayılabilecek durum ve olayları çok ince benzetmelere de yer vererek, adeta sahneye koyarak anlatan bir dil olduğunu görüyoruz. Arnavutçada bu yoldan yararlanarak birçok deyimler türetmiştir. Bu deyimlerdeki Türkçe sözcükler deyimmin en önemli unsuru olarak görülmektedir. İki dilde aynı anlamı taşıyan birkaç deyim tespit etmeye çalışacağız.

Deyimler de atasözleri gibi, kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyimmin sözcükleri değiştirilip yerlerine, aynı anlamda da olsa, başka sözcükler konulamaz ve de-

* Associated Professor Tiran Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi Türkoloji Bölümü email. spartakkadiu@yahoo.com

yimin sözdizimi bozulamaz. (Aksoy 1971: 37). Deyim bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; genel kural niteliğinde bir söz değildir. Deyimi atalarsözünden ayıran en önemli özellik budur. (Aksoy 1071: 39)

Sözdizimi açısından Türkçede deyimler a. Ad tamlamaları (Örn. *sokak süpürgesi, gönül belası*), b. Sıfat tamlamaları (Örn. *iyi kalpli / fermanlı dili / deli fişek*), c. Yüklemsel olmayan sözcük bağdaştırmaları (Örn. *kaşla göz arasında, dengi dengine*), ç. Eylemlikle kalıplaşmış yüklemsel sözcük bağdaştırmaları (Örn. *Dört ayak üstüne düşmek, gökte ararken yerde bulmak, tadı damağında kalmak*), d. Yüklemler, tümce biçiminde kalıplaşmış deyimler (Örn. *Kedi olalı bir fare tuttu, Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş, doluya koydum almadı, başa koydum dolmadı*), e. Deyimleşmiş ikilemeler (Örn. *paşa paşa / yorgun argın / er geç, derli toplu*) gibi gruplara ayırmaktadır.¹

Anlambilim açısından Türkçede deyimler aktarmalara dayanarak a. Benzetmeler (Örn. *Kedi ciğere bakar gibi, dut yemiş bülbüle dönmek, çorap söküğü gibi gitmek*), b. Deyim aktarmaları (Somutlaştırma türü) (Örn. *Taşı gediğine koymak, Aba altında değnek (sopa) göstermek, pirem deve yapmak. Taşı gediğine koymak, akıntıya kürek çekmek, leyleğin yuvadan attığı yavru*) c. Ad aktarmaları (Örn. *Bacası tütmez olmak, dili tutulmak*) ç. Çeviri yoluyla, kavram aktarılarak oluşturulanlar. (Örn. *Güneşi balçıkla sıvamak, soğuk savaş, kendi ayakları üstünde durmak*) d. Sözcükleri göndergesel anlamda kullanılarak, aynı zamanda deyimleştirme gösteren kalıplaşmış anlatım birimleri (Örn. *mide bulandırmak / hesap görmek, eli ayağı tutmak, geri kalmak, hesap görmek, işini bitirmek*) gibi gruplara ayırmaktadır.²

Her biri bir nesneyi, bir durumu, bir tutumu, bir başka nesne, durum ya da tutuma benzeterek canlı bir biçimde dile getiren “benzetme”lerin yanında, bu olayın ikinci aşaması sayılabilecek olan deyim aktarmaları incelenecek olursa somutlaştırma türünün en başta gelenler olduğu görülür. Her dilde somutlaştırma örneği deyimler vardır. Bu gibi deyimler Türkçenin bir türden sözlerde ne denli ince ayrıntılara inebildiğini, nasıl ince bir anlatıma ulaşabildiğini göstermektedir.³

Bu çalışmamızın amacı somutlaştırma yoluyla insana özgü kavramlar ile ilgili olarak Arnavutça ve Türkçe deyimlerdeki ortak unsurları açıklamaktır. Çeşitli aktarma olaylarına dayanan deyimleştirme ürünü bu deyimlerin yanı sıra, her dilde olduğu gibi Türkçede de yalnızca temel anlamlarla kurulmuş, deyimler gibi kalıplaşmış, ancak kimi zaman yeni bir anlamı yansıtan örnekler vardır. Bu örnekleri Türkçe ve Arnavutça Deyimler Sözlüğünden tarayıp aralarındaki anlam farklılıkları açıklamaya çalışacağız. Türkçede *can, ciğer*;

¹ Aksan, D. *Türkçenin Sözcük Varlığı*, 2006, 174-175.

² Aksan, D. *Türkçenin Sözcük Varlığı*, 2006, s.177-178.

³ Aksan, D. *Türkçenin Sözcük Varlığı*, 2006, s. 179.

yürek gibi kavramların öneminden de yararlanılarak çok güçlü bir biçimde deyimler türetilmiştir. İlk önce bu sözcüklerin Türkçe ve Arnavutça Sözlüklerindeki anlamlarını açıklamaktayız.

Soyut bir kavramı somut bir sözcükle anlatmaya somutlaştırma denir. Sözcüklerin aktarmalı anlamda kullanımı, somutlaştırma temeline dayanır. Türkçe somutlaştırmaya eğilimli bir dildir. Bu eğilimi özellikle deyimlerde belirgin bir biçimde görülebilir. (Bilgin 2006: 230)

Türkçe Sözlüğüne göre:

can. 1. İnsan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümlle vücuttan ayrılan madde dışı varlık. 2. Yaşama, hayat: *Bir kedi yavrusunu kurtarmak için ipe sarılıp kuyuya iner, canımı tehlikeye koyardım.* - R. N. Güntekin. 3. Güç, dirilik: *Her şeyde bu mevsime mahsus bir can, bir dirilik kendini gösteriyordu.* - M. Ş. Esendal. 4. Kişi, birey: *Benimle beraber dört canız.* - F. R. Atay. 5. İnsanın kendi varlığı, özü: *Sağa sola kaçıştık da, canımızı dar kurtardık.* - N. Hikmet. 6. **Gönül:** *Çirkin bana kurban, ben de güzele / Can sever güzeli, mal-dan ziyade* - Karacaoğlan. 7. Bektaşilik ve Mevlevilikte tarikat kardeşi: *Şeyh çıkınca oradaki canlar da sırasıyla yürüyüp kapıya gelince dönüp baş kes-tikten sonra dışarı çıkarlar.* - A. H. Çelebi. 8. *sf.* Çok içten, sevimli, sevilen, şirin: *Alphonse Daudet ilk gençliğimin can yazarlarından biri idi.* - T. Buğra.

yürek 1. *anat. kalp.* 2. Bir kimsenin ruhsal yönü, **gönül:** *Fazıla Hanım'ın elleri terliyor, yüreği sarsılıyordu.* - S. F. Abasıyanık. 3. Kupa (I). 4. *mec.* Herhangi bir şeyden çekinmeme, korkmama, yüreklilik, korkusuzluk, cesaret: *Bu iş yürek ister.* 5. *mec.* Acıma duygusu: *Ona merhume demek bile yürek parçalayıcı bir şeydir.* - R. N. Güntekin. 6. *hfk.* Mide, karın, iç: *Ayşe Hanım, kahveciden limon şekeri almış, yürek ferahlatır diye uzatıyor.* - S. M. Alus.

ciğer 1. *is.* Akciğerlerle karaciğerin ortak adı, 2. Hayvanlarda akciğer, yürek ve karaciğerin oluşturduğu takım, 3. **Yürek**, iç.

gönül 1. *is.* Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı: *Gönüllerin birbirine kaynaştığı o günler millî bayramlarımızdan biriydi.* - O. S. Orhon. 2. *mec.* İstek, arzu: *Okumaya gönlün var mı?*

Arnavutça - Türkçe Sözlüğüne göre:

Arnavutça - Türkçe Sözlüğüne göre aynı sözcükler için şu açıklamaları verilmiştir.

xhan - can

zemër – 1. *anat. kalp, yürek*, rrahje zemre – **kalp, yürek** çarpıntısı, 2. *mec. gönül*

shpirt - *din felsef.* 1. **can**, *i shpëtoj xhanin* – *canını kurtarmak*, 2. ruh, *Njeri fare pa shpirt* – *Bu adamın ruhu yok*, 3. en önemli nokta, öz, 4. güç, di-

rilik, *Qenke fare pa shpirt – Sende hiç can yokmuş*, 5. Kişi, *Në shtëpi ushqen 8 shpirta – Evinde sekiz can besliyor*, 6. çok içten ve sevimli, şirin, *Çshpirt njeriu! - Ne kadar candan bir adam!*

Dizdari'nin Oryantalizmalar Sözlüğüne göre:

xhan - Güney Arnavutluk'ta ve Orta Arnavutluk'ta kullanılmaktadır 1. **Shpirt**, jetë! Loc, **zemër**. (Leotti 1654, P. Tase 105, FGJSH 623), *Te ka nena xhan* (annenin canı), *xhan i mamit, të dua si xhanin* (canım gibi seviyorum), *me plasi xhanin* (canı **çıkma**) (me ka ardhur ne maje te hundes), Dola moj **xhane**; 2. Myzeqe bölgesinde diminutiv eki ile kullanılmaktadır. *Xhanth'i nënës – për njomëzat e nënës*. Devoll konuşmalarında **xhankë** şeklinde kullanılmaktadır. (s. 1098-1099)

Birçok deyim aktarmalı anlatımla özellikle de aktarmanın temeli sayılan somutlaştırma yoluyla kurulur. Bu şekilde değişmeceli anlamla kurulan deyimler ortaya çıkmaktadır. (örn. *Yüreği ağzına gelmek*)

Türkçede somutlaştırma örneği deyimler vardır. Bu gibi deyimler Türkçenin somutlaştırma yoluyla ince ayrıntılara inebildiğini göstermektedir. Sözlüklere dayanarak şu örnekleri belirledik. Seçtiğimiz sözcükler birbirleriyle eşanlamlı sözcükler olarak görünmektedir. İlk olarak can sözcüğü ile Türkçede birkaç deyim inceleyelim.

1.

can ciger olmak = birbiriyle çok yakın arkadaş olmak, “*Birbirinizin yüzüne karşı canciğer olursunuz, fakat sekiz on adım ayrıldığınız gibi başka birine mükemmel çekiştirirsiniz.*”- R. N. Güntekin, **Canciger** – sıfat olarak da kullanılmaktadır. Çok yakın, sıkı fıkı, pek içten arkadaş, **can ciger kuzu sarması olmak** – İki kişinin aralarının çok iyi olması, son derece iyi anlaşmaları, içli dışlı.

canının köşesi – cigerimin köşesi 1) çok sevdiğim; 2) çok sevgili evladım.

can dostu – isim olarak kullanılmaktadır. Pek içten dost, can arkadaş.

caniyürekten = **canıgönülden**, içtenlikle, çok isteyerek, candan yürekten (zf.) içtenlikle.

canının içi = çok sevilen bir kimse için kullanılan bir söz. “*Gel benim canının içi, gel yanıma.*” O.V. Kanık (Deyim)

can borcu olmak (kalmak) 1. Nasıl olsa öleceğini kabul etmek, 2. Hiç kimseye borcu kalmamak, bütün borçlarından kurtulmak (deyim), Allah vereceği canından başka hiç kimseye bir **can borcu** yok. (Atasözü)

Somitlaştırma yoluyla başka örnekleri de **görebiliriz**.

bin can ile - çok isteyerek, gönülden;

can dayanmamak - bir şey karşısında insanın dayanıklılığı elden gitmek;

can gelmek - canlanmak, güçlenmek;

can alacak nokta (yer) - bir şeyin en önemli yeri;

can damarına basmak - bir işin en önemli yönü üzerinde durmak;

canını acıtmak - birine acı vermek;

2.

altın yürekli olmak - çok iyi niyetli, merhametli olmak;

yüreğine oturmak - çok üzmemek;

yere bakan yürek yakan - uysal ve uslu görüldüğü hâlde sinsice kötülük yapan;

yüreği çarpmak - 1) kalbi çarpmak veya çalışmak; 2) coşku sebebiyle kalp hızlı hızlı çarpmak veya çalışmak; 3) merak, kaygı, korku, heyecan vb. duygularla tedirgin olmak, huzursuz olmak;

yüreği bozulmak - bunalmak, sıkılmak;

yüreği daralmak - sıkılmak, bunalmak, içi daralmak;

yüreği açılmak - güzel bir şey karşısında sıkıntılı dağılmak

yüreği ağzına gelmek - karşılaştığı bir olay nedeniyle çok korkmak

yüreği bayılmak - yüreği burkulmak

yüreği cız etmek - ansızın içi sızlamak

yüreği dayanmamak - yüreğinde katılmayacak kadar çok acı duymak

yüreği delinmek - dertlenmek

yüreği dolu - aşık, sevdalı

yüreği dolup taşmak - sabır tükenip öfkesi taşıyacak duruma gelmek

yüreği kararmak - içine karamsarlık çökmek, sıkılmak

yüreği parça parça olmak (parçalanmak) - birinin acıklı durumunu gorup çok üzölmek, ona acımak

yüreği rahat etmek (olmak, rahatlamak) - kaygısı, üzüntüsü kalmamak

yüreği soğumak - düşmanın bir felakete uğraması dolayısıyla içi ferahlamak

yüreği yanmak - 1. çok susamak, 2. Büyük bir üzüntü ve acı duymak

yüreği yerinden oynamak (kopmak) - çok korkmak ya da çok heyecanlanmak

yürek çarpıntısı *1.(mec.) merak korku, heyecan gibi duygulardan dolayı duyulan tedirginlik, yüreğin hızlı bir biçimde vurması*

3.

Ciğer sözcüğü somutlaştırma yolu ile oluşturulan Türkçede birçok **deyim** var.

ciğer kebab olmak – *büyük bir acıya uğraman, ciğeri yanmak*

ciğerimin köşesi - ciğer köşem - *1. Sevgili çocuğum, evladım, 2. Sevgilim, sevdiğim, canım*

ciğeri sızlamak - *bir şey ya da kimse için çok acı duymak, üzülmek, içi sızlamak*

ciğeri yanmak - *1. çok acı çekmek, çok üzülmek, 2. çok susamış olmak*

ciğerine oturmak - *uygun olmak*

ciğeri parçalanmak - ciğeri (yüreği) parçalanmak - *birinin üzücü durumuna pek çok acımak*

ciğerini okumak – *bir kimsenin içini, ne düşündüğünü, nasıl davranacağını çok iyi bilmek*

ciğerinin içini bilmek – **bkz. Ciğerini okumak** - *bir kimsenin içini, ne düşündüğünü, nasıl davranacağını çok iyi bilmek*

ciğerleri bayram etmek – *cigarasızlıktan sonra cigara bulup içmek*

gönlü açılmak – *rahatlamak, huzur bulmak*

4.

gönlü akmak – *birine karşı güçlü bir sevgi duymak, gönlü ona meyletmek*

gönlü bol (ya da gani) - *cömert, eli acık (kimse)*

gönlü bulanmak *1. Kusacak gibi olmak, 2. Kuşkulanmak*

gönlü büyük olmak - *onurlu, gururlu olmak*

gönlü çekmek (bir şeyi) - *canı istemek*

gönlü çekinmek (birine) - *ona gönül kaptırmak*

gönlü daralmak - *çok sıkılmak, bunalmak*

gönlü dışına dönmek - *kusmak*

gönlü düşmek - *aşık olmak*

gönlü ferahlamak - *sıkıntılı, tasası dağılmak, rahatlamak*

gönlü kara - *başkalarının iyi durumunda olmasını istemeyen*

gönlü kararmak - *yaşamdan bezmek, bıkmak, hiçbir şeyden tat almaz olmak*

gönlü razı olmamak - *içi istememek*

gönlü takılmak - *aşık olmak, çok ilgi duymak*

gönlüne doğmak - *içine doğmak, sezinlemek*

Arnavutçada deyim yapısı öğeleri, birimin sınırları, öğelerin varyantı ve birimin yapısal şekli içermektedir. Önemli olan birimin dizisel şekli, birimin temsil şekli, biçimbilgisel varyantları, leksik varyantları ve frazeolojik eşanımlarıdır.

Arnavutçada **yapısal kriterleri** aşağıdaki gibidir: öğelerin sayısı, yapısal öğelerin sıralanışı, birimin sınırları (eylem, öğelerin türü ve başka sözdizimsel ilişkileri).

Semantik **anlamsal kriterleri** ise kök, (semantik, biçimbilgisel, duygusal), mecaz anlamı, ideomatik ve birimin kategorik anlamını içermektedir.⁴

Arnavutçada **deyimin yapısal modeli** 1. bir öğeli (edat + isim) *në tym (flet)* 2. iki öğeli, (isim + isim) (*kockë e lëkurë*), 3. isim + sıfat (*dauille e shpurar*), isim + belirteç (*me krahe hapur*), fiil + isim (*peshoj pe, i hap syte, ia ka marre doren*), fiil + belirteç (*pret holle, i vjen rrotull*), fiil + sayı sıfatı (*e ndau katërsh*) fiil + onomatope (*ia beri bam*), sayı sıfatı + belirteç (*mbarë e prapa*), sayı sıfatı + sayı sıfatı (*pa një pa dy*), 3. üç öğeli (i kanë rënë në qafë), fiil + isim + isim (*s'ka sy e faqe*), fiil + isim + sıfat (*e bën veshin të shurdhër*), isim + sıfat + isim (*vrime e fundit e kavallit*), sıfat + isim + isim (*i rrahur me vaj e me uthull*), sıfat + isim + sıfat (*i qepur me pe të bardhë*), fiil + isim + belirteç (*e mban kokën mënjane*), isim + sayı sıfatı + isim/sayı sıfatı + isim + isim (*për pesë para spec*), fiil + isim + sayı sıfatı (*i bën sytë katër*), fiil + sayı sıfatı + sayı sıfatı (*ia bëri tetë me dy*), zamir + fiil + belirteç (*me ç'i vjen ndoresh*) 4. üç öğeden fazla (ha bukën e përmbys kupën); 5. cümle yapısı ile birimler (për ta pirë në kupë / ku rafsha mos u vrafsha) şeklinde oluşturmaktadır.

Semantik modeli biçimsel-sözcüksel anlamı, motivasyon derecesi, semantik değeri ve dizisel ilişkilerine göre oluşturmaktadır.

Arnavutçada da bu sözcükler eşanımlı sözcükler olarak görünmektedir. **Can** sözcüğü Türkçeden alıntı olarak bulunmaktadır. Bu sözcük Arnavutça sözlüğünde bulunmaktadır.

Arnavutça Deyimler Sözlüğüne göre: (zemer / shpirt / xhan sözlüğü ile deyimler)

1. shpirt

m' u copëtua **shpirti** = m' u copëtua **zemra**

(**gönlüm parçalanmak**)

⁴ Thomai, J. *Leksikologjia e Gjuhes Shqipe*, s. 36.

ma copëtoi shpirtin = ma copëtoi (thërrmoi) zembrën	(<i>gönlüm yakmak</i>)
i doli shpirti	(<i>canı çıkmak</i>)
m'u dogj shpirti = m'u përvëlua shpirti = m'u dogj m'u përvëlua zemra	(<i>canı yanmak</i>)
ma dogji shpirtin = ma përvëloi (zhuriti) shpirtin = (ma dogji zembrën = ma përvëloi zembrën)	(<i>canı yakmak</i>)
m'u drodh shpirti = m'u drodh zemra	(<i>kalbim (yüreğim) titremek</i>)
më drithëroi shpirtin = më drithëron zemra	(<i>yüreği titremek</i>)
ma do shpirti = ma do zemra = më heq zemra (çekmek)	(<i>canım istemek, canım</i>)
më dhemb shpirti = më therr shpirti (në shpirt, zemër)	(<i>canı acımak, yanmak</i>)
m'u err shpirti = m'u err zemra = m'u bë zemra pus	(<i>canı kararmak</i>)
më ka fjetur në shpirt = më ka fjetur në zemër (<i>oturmak</i>)	(<i>cana uymak, ciğerine</i>)
e fut në shpirt = e fut në zemër	(<i>gönlüne girmek</i>)
më hëngri shpirtin = më plasi shpirtin (më plasi zembrën)	(<i>candan bezmek</i>)
më helmoi shpirtin = më helmoi zembrën	(<i>canı zehirlemek</i>)
më ka hyrë në shpirt = më ka hyrë në zemër	(<i>canıma girmek</i>)
më iku shpirti = më iku zemra	(<i>kalbim inmek</i>)
i jap shpirt diçkaje	(<i>bir şeye gönül vermek</i>)
jap shpirtin për dikë	(<i>birisi için canını vermek</i>)
e kam shpirt = e kam për zemër = e kam xhan	(<i>canım benim</i>)
ka shpirt të gjerë = ka zemër të gjerë	(<i>geniş gönlü, yürekli</i>)
ka shpirt të madh = ka zemër të madhe	(<i>büyük yüreği var</i>)
të kënaq shpirtin = të kënaqet zembrën	(<i>canı değmek</i>)
më këndon shpirti = më këndon zemra	(<i>canı şarkı söylemek</i>)
e kam kyçyr në shpirt = e kam kyçyr në zemër	(<i>yüreğime kilitlemek</i>)
më ngop shpirtin = më ngop zembrën	(<i>yüreği doldurmak</i>)
m'u drodh shpirti = m'u drodh zemra	(<i>canı titremek</i>)
më është ngulur në shpirt = më është ngulur në zemër	(<i>yüreğime oturmak</i>)
ma plasi shpirtin = ma plasi zembrën	(<i>canımdan bezmek</i>)
më preku në shpirt = më preku në zemër	(<i>yüreğime dokunmak</i>)
më lëndoi në shpirt = më lëndoi në zemër	(<i>yüreğimi incitmek</i>)

me **shpirt** në fyt = me zemër në fyt (*1. canını burnuna gelmek, 2. canını boğazına gelmek*)

e kam **shpirt**, e kam në (për) **zemër**, e kam **xhan** (*yüreğimde taşımak*)

2. zemër

s'më bën **zemra** (*canım istememek*)

më doli nga **zemra** (*yürekten çıkmak*)

m'u copëtua **zemra** (*kalbi kırılmak*)

më goditi në **zemër** (*candan vurmak*)

ka **zemër** të dobët (*zayıf kalbli*)

ka **zemër** të fortë (*güçlü kalp*)

ka **zemër** të gjerë (*geniş yürek*)

ka **zemër** të madhe (*büyük kalp*)

ka **zemër** të artë (*altın yürekli*)

e nxjerr nga **zemra** (*candan çıkarmak*)

më pikon në **zemër** (*canım acımak*)

ma plasi **zembrën** = më hëngri **shpirtin** = më plasi **shpirtin** (*canımdan bezmek*)

m'u zgjerua **zemra** (*canım genişletmek*)

me **zemër** të plotë = me gjithë **shpirt**, me trup e me **zemer** (*bütün kalbimle*)

M'u lehtësua **zemra**, (*kalbim hafifletmek*)

M'u lëndua **zemra**, (*canı incitmek*)

më lëndoi në **zemër**, (*canı yaralamak*)

më lëshoi (më la) **zemra** (*canı gitmek*)

Me **shpirt** plot = me **zembrën** plot. (*dolu kalp*)

Ma nxiu **zembrën** (*yüreğimi karartmak*)

e nxjerr nga **zemra** (*yüreğimden çıkarmak*)

me plagosi në **zemër** = ma plasi **zembrën** = më preku në **zemër** (*yüreğimi incitmek*)
(s. 957 – 1146)

3. xhan

Arnautçada Deyimler Sözlüğünde **can** sözcüğü ile sadece 4 deyim bulunmaktadır.

xhan (s. 1113)

1. **I doli xhani** (dikujt) *vjet. I doli shpirti. - (Canı çıkmak)* S'e leshoj nga dora derisa **të më dalë xhani.** (edeb.)

2. **më dhembxhani** (*për dikë, a për diçka*) *Më dhemb (më therr) shpirti / në shpirt (për dikë a për diçka), (birisi için canı acımak)*

3. **e kam xhan (dikë)** - *e dua shume, e kam shpirt (canımın koşesi)*

Po s'e mbarova tërë tasin, **nuk të kam xhan** (edeb.)

4. **më plasi xhanin** (dikush a diçka) *vjet. - më plasi shpirtin* (dikush a diçka) (*candan bıkmak*) **Më plasi xhanin** edhe kjo kohë e keqe. (edeb.)

Bu örneklerde görüldüğü gibi deyimlerin yapısı **fiil + isimdir**. Bu örneklerde eşanlamlı sözcükler **shpirt, zemër, xhan** bulunmaktalar. **Xhan** sözcüğü konuşma dilinde kullanılmasına rağmen, deyimler sözlüğünde sadece dört örnek de **yer almıştır**. Türkçe sözlüğünde **can, gönül** ve **yürek** anlamları ile örnekler vardır. Bu deyimlerin yapısı da **fiil + isimdir**. Burada yapı benzerliği **de** görülmektedir.

Arnavutça Sözlüğünde **shpirt** sözcüğü ile **94** deyim, **zemer** sözcüğüyle **182** deyim, **xhan** sözcüğü ile sadece **4** deyim bulunmaktadır. Çeşitli aktarma olaylarına dayanan deyimleştirme ürünü bu deyimlerin yanı sıra, her dilde olduğu gibi Türkçede de yalnızca temel anlamlarla kurulmuş, deyimler gibi kalıplaşmış, ancak kimi zaman yeni bir anlamı yansıtan örnekler de vardır.

Türkçe Sözlüğünde **can, ciger, yürek** ve **gönül** sözcüklerle birçok örnek vardır. Bunlar **ciğer** ve **yürek** Arnavutçanın **zemër** anlamlarıyla, **gönül** sözcüğü ise Arnavutçada **shpirt** sözcüğü ile eşdeğerdir.

Deyimler kalıplaşmış sözler oldukları için gerek biçim gerek anlam açısından uzun bir sürecin sonunda gerçekleşir. Bu süreç içinde toplumun dil değerlendirmesinden geçen deyimler oldukları gibi kullanmakta. Örneklerde de görüldüğü gibi hem Türkçe hem de Arnavutça analiz etmeye çalıştığımız deyimler, anlatılması güç durum ya da duyguları somutlaştırma yoluyla çarpıcı bir biçimde canlandırılmakta.

LİTERATÜR

Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë, Jani Thomai, *Fjalor Frazheologjik i Gjuhës Shqipe*, Shtëpia Botuese “Shkencë” Tirane 1999.

Aksoy Ömer Asım (1971) “*Atasözleri ve Deyim Sözlüğü, Atasözleri Sözlüğü I*”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dil Kurumu Yayınları, *Deyim Sözlüğü, I-II*, Ankara.

Doğan, A. 2006. “*Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*”, Ankara.

Doğan, A. 2006. “*Türkçenin sözvarlığı*”, Ankara.

- Tahir Dizdari, *Fjalori i Orientalizmave ne Gjuhën Shqipe*, Tiranë 2005, ISES-CO) Instituti Shqip i Mendimit dhe Qytetërimit Islam (AIITC)
- TDK yayınları, 1998, *Türkçe Sözlük I, II*, İstanbul.
- TDK yayınları, 2005. “*Türkçe Sözlük*”, Ankara
- Bilgin, M. 2006 “*Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*”, Ankara.
- Üstünova Kerime (2011) “*Dil Yazıları*”, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Thomai, J. 2006. “*Leksikologjia e gjuhes shqipe, Gjuhesi*”, Tiranë.

TÜRK SÖZLÜ GELENEK METİNLERİNE LİNGUAFOLKLORİSTİK YAKLAŞIM UYGULAMANIN ZARURETİ

*Sulayman Turduyevič KAYIPOV**

Sayın oturma başkanı,

Saygıdeğer bilim insanları,

Çok kıymetli dinleyiciler, hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

Dikkatinize sunmak istediğim bildirimim asıl hedefi, Türkoloji alanında henüz yaygınlık kazanmamış bir bilim dalını tanıtmak ve bu bilim dalının deneyimlerinin bilimsel çalışmalarda kullanılmasını önermektir. Bazı bilimsel kavram ve terimlerin, ilke ve yaklaşımların ilk olarak dile getirilmekte olmasından dolayı, sözüme bildirimim özünü oluşturan görüş ve düşüncelerimin temel belirteçlerini (özetini) kısaca beyan etmekle başlamak istiyorum.

Hülasaten şu ki Türk dil, lehçe ve ağızlarında vücuda gelen sözlü gelenek metinlerini (atasözleri, türkü, destan, masal, efsane vs.) dil bilim veya edebiyat kaynağı olarak görmek ve bilimsel araştırmaları da bu iki boyutta sürdürmek Türk dünyasında akademik gelenek haline gelmiş durumdadır. Örneğin halk ağzından derlenmiş olan bir masal metninin, sözlü gelenek ürünü olarak sayıldığı gibi, ağız çalışmalarının da esas kaynaklarından biri niteliğinde değerlendirilmesi doğal ve tartışılmaz bir bilimsel yaklaşım olarak görülmektedir. Daha netleştirecek olursak halkın günlük konuşma esnasında kullandığı stil ile nesilden nesle aktarılagelen folklorik eserlerin stili arasındaki fonksiyonel farklılıklar dikkate alınmamaktadır. Hâlbuki günlük fikir alışverişinde kullanılan dil malzemeleri ile sözlü gelenek eserlerinin metinlerini -her ne kadar ortaklıklara sahip ise de- aynı kefeye koyarak değerlendirmenin yanlış olduğu bilim insanlarınca ispatlanmıştır.

* Prof. Dr., Sincan Pedagoji Üniversitesi Sincan Manas Araştırma Merkezi Öğretim Üyesi, Ürümçü / Çin Halk Cumhuriyeti; sulayman_kayipov@hotmail.com

Günümüzde “Edebî eserlerin dili, edebî dildir, sözlü gelenek eserlerinin dili ağız ve şivedir” düşüncesinin yanlış olduğu son çeyrek asır içerisinde yapılan bilimsel araştırmalarda açıkça görülmektedir. Günümüzde yapılacak olan ağız çalışmalarında en az sözlü gelenek metninin dili, stili ile günlük konuşma dilinin stil ve dilsel malzemeleri arasındaki fonksiyonel farklılıklar mutlaka dikkate alınmalıdır. Mesela Kırgız Destanı Manas’ın değişik yörelerden derlenen versiyonlarını o yörelerin ağız çalışmaları için kullanmanın metodolojik bakımdan yanlış olacağı anlaşılmıştır.

Türk dünyasının sözlü geleneği zengindir ve söz konusu eserleri bilimsel derleme, yayınlama ve bilimsel inceleme vazifesini yerine getirmeyi amaç edinen araştırmacıların bu metinlerin derinliklerine kadar inebilmeleri için verileri niceliksel ve niteliksel boyutlarda incelemeye tabi tutmaları gerektiği artık bir zarurettir. Türk dünyasında bugüne kadar kullanılan yöntem ve teknikleri gözden geçirme, tamamlama, yenileme zamanı gelip çatmıştır. Halk edebiyatı incelemelerini veya ağız çalışmalarını gerçekleştirmek üzere derlenen çok sayıda sözlü gelenek metinlerini detaylı inceleme imkânını nispeten yeni disiplin sayılan linguafolkloristika’nın sağlayabileceğini düşünüyoruz.

Sözlü gelenek eserlerine linguafolkloristik açıdan yaklaşmanın önemli usul ve tekniklerinden biri, metinlerin konkordansını (*İng.*: Concordance) oluşturmaktır; başka bir deyişle, metinde yer alan en küçük dilsel öğelere kadar inip, bu öğelerin her birini bağlam içerisinde değerlendirmektir. Türk dünyası sözlü gelenek metinlerinin konkordanslarını oluşturmak, en azında yeni bir araştırma alanı açmak, kaynakları daha detaylı inceleme imkânını yakalamak, açık ve net bilimsel sonuçları elde etmek, dil bilimi ve halk edebiyatı incelemelerini duygusal, sübjektif fikirlerden arındırmak, Türk dillerinin zenginliğini içermekte olan sözlü gelenek eserlerin sırlarını insanlığa açmak demektir.

Kısaca belirttiğim bu düşünceleri bildiri için ayrılmış dakikalar içerisinde mümkün mertebe genişleterek anlatmak niyetindeyim. Demek ki, aşağıda linguafolkloristika disiplini hakkında bilgi vermek ile birlikte bu disiplinin yöntem ve tekniklerini Türk kaynaklarına uygulamanın yararlı olacağı hakkındaki görüşlerimi dile getirmek ile yetineceğim.

Linguafolkloristika, anlaşıldığı gibi, sözlü gelenek eserlerinin sadece *sözel dokusunu* (verbal tabakasını) nicelik, nitelik ve anlamsal boyutlarda, bütüncül yaklaşım uygulayarak inceleyen, kendine ait bilimsel terim, kavram, usul, teknik ve üslubu olan yeni bir filoloji dalıdır. Her ne kadar dil biliminin bir kolu olarak sayılmakta ise de halk edebiyatı meselelerini ayrıca söz sanatlarının ifade derinliklerini açmayı amaç edindiği için *folkloristika* bilim dalının da vazgeçilmez bir kolu olarak algılanmaktadır. Sebebi, linguafolkloristikanın kullandığı kaynak sözlü gelenek eserleri metinleriyle sınırlıdır. Dil-

bilim ve folkloristika gibi filoloji bilim dallarının amaç ve yöntemlerini örtüş-türmekle birlikte, ortaya koyduğu bilimsel sonuç ve sunduğu malzemeleriyle halkbilimi, etnografya, etnoloji, etnokültüroloji, etnolinguistik, etnopedagoji, etnofelsefe gibi bilimsel alanlar için de faydalı olabilmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, sözlü gelenek eserlerinin sözel dokusu, sıradan bir dil malzemesi değildir. Bu görüş tartışılır bir konu olmaktan çıkmıştır. Ancak bilimsel incelemeye gelince, sözlü gelenek eserlerinin metinleri günlük konuşma esnasında ortaya konulan metinler ve/veya yazınsal kültür mahsulü olarak hayatiyet kazanan edebî metinler ile birlikte, aynı yöntem ve tekniklerle incelemeye tabi tutulmaktadır.

İnsanların fikir alış verişini yapmak üzere yaptığı günlük konuşma esnasında kullandığı stil ile estetik boyutu olan, kalıplaşmış folklorik eserlerin stili arasındaki fonksiyonel ve yapısal farklılıklar göz ardı edildiği gibi, sözlü gelenek ürünüyle yazınsal eser metinleri arasındaki farklılıklar da her zaman dikkate alınmamaktadır.

Bundan dolayı, yapılan ve yapılmakta olan ağız çalışmalarında, kaynak olarak dilin günlük konuşma şekli esas alınması gerekirken, aksine sözlü gelenek eserlerinin temel türlerinden olan masal, destan, halk türküsü, atasözleri, bilmece vs. örneklerinin ağır bastığını görmekteyiz. Sözlü gelenek metinlerde yer alan ağız unsurları veya yazarın edebî (yazınsal) eserlerinde kullanılan yöresel söz ve ifadeler ayrıca incelenebilir, ancak folklorik eserlerin sözel dokusu (edebiyat metni de) ağız araştırmaları için temel kaynak olarak kullanılamaz. Bu tür metodolojik noksanların büyük bir kısmının giderilmesine söz konusu bilim dalının -linguafolkloristikanın- yardımcı olacağına inanıyorum.

Linguafolkloristika bir bilim olarak Rus araştırmacıları tarafından ortaya konulmuştur. Başlangıcında folklorik eser metinlerinde kullanılan metafor, mukayese, epitet gibi söz sanatlarını, sonradan da bunlarla sınırlı kalmaksızın, eserin bütün söz varlığını bir sistem olarak incelemeye yüz tutan, temelinde dil bilimsel ve folklorik çalışmaların amaçlarını birleştiren bu yenilikçi dal gittikçe yaygınlaşarak, günümüzde egemen bir filoloji bilim dalı olduğunu ispatlamış durumdadır. Günümüzde Rusya Federasyonu üniversitelerinin Filoloji fakültelerinde temel derslerden biri olarak okutulmakta; lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanıp savunulmaktadır.

Linguafolkloristika son dönemlerin yeni bilim dallarından olan etnolinguistik (этнолингвистика), kognitif linguistik (когнитивная лингвистика), etnokültüroloji (этнокультурология), linguakültüroloji (лингвокультурология) ile yan yana ve ilişkili gelişmektedir. İlk bakışta, ayrıca metinlerin konkordansları tarama sözlük çalışmaları sonuçlarını anımsat-sa da, her bir dilsel ögenin tüm kullanım varyantlarını tekrarlarıyla birlikte,

bağlam (контекст) dâhilinde ele alarak sanatsal semantik derinliklerine kadar incelendiğinde o eseri ortaya koyan halkın estetik düşüncesi başta olarak, dünya görüşü, mantalitesi, etnik karakter özelliklerine kadar ortaya çıkarılması mümkün olmaktadır.

Onlarca bilimsel çalışmalarıyla linguafolkloristikanın kendi başına bir bilim dalı olmasını sağlayan Prof. Dr. Hrolenko A. T. (Хроленко А. Т.) “Folklorik eserlerin dilini incelemenin açıkça görülen üç alanı ortaya çıktı: 1) folklorik eserlerin dilinin doğasını ağız dili ile örtüşüp örtüşmediğine göre belirlemek; 2) halkın sanatsal dil sisteminin elemanlarını incelemek; 3) dil malzemelerinin halk sanatsal düşüncesi zemininde fonksiyonel-stilistik araç olarak kullanılmasını irdelemek” [3, s. 10] der. Belirtildiği gibi, linguafolkloristik incelemeler ilk bakışta önceki yapılan çalışmaların devamı olarak görülür. Ancak bir metin üzerine uygulanınca dil bilim ve halk edebiyatı incelemelerinden farklı bir bilimsel alan olduğu açıkça ortaya çıkar.

Linguafolkloristika yöntemleri, -bildiğimiz kadarıyla- Türk dünyası sözlü gelenek metinleri üzerine hala uygulanmış değildir. Canlılığını günümüzde de korumakta olan sözlü gelenek mahsullerini bizzat derleyerek, linguafolkloristika yöntemlerini sağlam, güvenilir metin üzerinde deneme konusunda bendeniz tarafından yapılan girişimler sadece bir niyet, başlangıç, ilk atılan adım olarak algılanmalıdır. Türkiye’nin Van ili Erciş ilçesinde ikamet etmekte olan Pamir Kırgızlarının atasözleri [4], ağıtları [5] ve Görüğü destanı [2] üzerine tarafımızdan yapılan uygulamaların sonuçları bu yöntemin Türk dünyası sözlü gelenek metinlerini incelemekte kullanılmasının bir zaruret olduğunu göstermiştir.

Özellikle belirtmeliyim ki, Görüğü destanı üzerine hazırlanan kitapta Kırgız-Kıpçak, Oğuz ve Karluk grubuna ait Türk dillerinin fonetik, morfolojik ve stilistik özelliklerini bir arada bulunduran, bu özelliğiyle Pamir Kırgızlarının *Manas*, *Semetey* gibi destanlarından ve diğer sözlü gelenek eserlerinden farklı duran, filolojik açıdan bakınca, istisnaî bir kaynak sayılması gereken, ancak Kırgız dinleyicileri tarafından has bir Kırgız destanı olarak algılanan *Görüğü* destanının tekstoloji (metin bilgisi) açısından sağlam, bilimsel çalışmalarda, mesela, linguafolkloristik incelemelerde kullanılabilmesi için hazırlanan tam metni ilk defa araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. Bu kitap bütün bölümleriyle tam bir linguafolkloristik çalışma olmaktan ziyade, benzer çalışmanın yapılması için görülen bilimsel bir hazırlıktır; linguafolkloristik bir gözlem sonucudur.

Herhangi bir yeni bilgi sistemini algılamak, benimsemek, onu hiç değilse alan uzmanları arasında edimsel, işlevsel hale getirebilmek için ilk önce terim ve kavramların kullanılmasında yaşanan sıkıntıları giderme sürecini at-

latmak gerekecektir. Söz gelimi, Rus bilim adamlarının araştırmalarındaki “лингвофольклористика” (okunuşu: *lingvofolkloristika*) terimini Türkçeye uyarlamada çektiğim zorlukları da sizinle paylaşmak istiyorum. Bu terimi ilk başta Türkçeye, Türkçeci arkadaşlarımızın da tavsiyelerini dikkate alarak, lengüofolkloristika şeklinde, Türk telaffuzuna uyarlayarak kullanmıştım [2]. Ancak zaman geçince bu terimin şu anda sunmakta olduğum bildiride yer verdiğim şeklinde kullanılması daha uygun görölmeye başlamıştır. Elbette, en doğrusu, yabancı dillerde ortaya çıkmış terimleri ana dile uyarlamak yerine mümkünse milli terminoloji sistemini oluşturmak olacaktır. Bu konudaki bireysel çabalarımın başarıya ulaşamadığını ifade ederek, uluslararası anlamına uygun, kullanışlı, mümkünse kökü ana dile dayalı terim ve kavramları üretip, yaygın ve anlaşılır hale getirme vazifesini daha genç meslektaşlarıma havale ediyorum.

Ancak bazı uluslararasılık kazanmış terim ve kavramları olduğu gibi, ya da telaffuza uygun şekle getirilerek kullanmanın da bir zararı olmayacağını düşünüyorum. Rus filolojisindeki ‘лингвофольклористика’ terimi daha önce var olup, şu anda da ayrı ayrı kullanılmakta olan ‘лингвистика’ (dil bilimi) ve ‘фольклористика’ (sözlü gelenek araştırmaları) gibi terimlerin bileşmesinden ortaya çıktığını anlamak zor değildir. Rusça kökenli olmayan, ancak aktif kullanılan iki terimin bileşmesinden üçüncü bir terim üretilmiştir. Günümüzde ‘лингвофольклористика’ Rus bilim adamlarının ortaya koyduğu terim olarak tanınmaktadır.

Türk halklarının sözlü geleneği çok çeşitli yapıtları kapsar; içerik ve şekil olarak eşi benzeri olmayan destansı, lirik ve aforistik eserleri (ölçölü sözleri) canlı olarak kendi içinde barındırmaktadır. Bu hazineyi bilimsel derleme, yayınlama ve inceleme görevini üstlenen araştırmacıların o metinlerin derinliklerine kadar inebilmeleri için verilerin niceliksel ve niteliksel boyutlarda incelemeye tabi tutmaları gerektiği artık tartışılmaz. Türk dünyasında bugüne kadar kullanılan gelen yöntem ve teknikleri gözden geçirmek, gerekli düşünce, kavram ve terimler dağarcığını yeni, milli bulgular ile tamamlamak bir mecburiyettir.

Batı metodolojisiyle beslenen Türk folklor araştırmaları (folkloristikası) artık zengin kültürel hazineyi kaynak edinerek, kendi metodolojik sistemini başkalarına örnek olabilecek şekilde ortaya koymaları gerekmektedir. Kaynak neyse bilimsel incelemelerin sonucu da o olmalıdır. Kaynağa göre araştırma metod ve teknikler oluşturulmalıdır.

Önermekte olduğumuz Rus linguafolkloristikası bir bilim dalı olarak, ortaya koyduğu yeni kavramları, kaynaklara olan yaklaşımı, sübjektif fikir ve görüşlerin yer almasını önleme gücüne sahip olması ile faydalı olur. Örneğin, Batı linguafolkloristikasıyla Türk linguafolkloristikası farklı neticeler elde eden bilim dalları olarak gelişmelidir. Dünyanın en zengin ve canlı sözlü

geleneğine sahip olan Türk dünyası araştırmacılarının vardığı sonuçlar, sözlü kültür geleneğini çoktan yitirmiş Batı Dünyasının bilim insanlarıncaya ortaya konulan yargılara göre daha zengin ve güvenilir olması gerekir. Ancak bugüne kadar Batılı araştırmacıların sunduğu her şeyi olduğu gibi kabul ederek, kendi doğal ve zengin folklorik kaynaklarımızı küçümsemek durumuna düşmeye devam etmekteyiz. Bu durumun sosyal bilimler sistemindeki en büyük paradokslardan biri olduğunu söyleyebilirim. Türk dünyasındaki Manas, Alpamış, Koroğlu vs. hacmi çok büyük destanlar bir yana, halk edebiyatı incelemelerini veya ağız çalışmalarını gerçekleştirmek üzere değişik yörelerden değişik dönemlerde derlenen çok sayıdaki sözlü gelenek metinleri: sözlü anlatılar, halk şiiri çeşitleri, ölçülü sözler vs. detaylı ve derinliğine incelendiğinde dünya bilimine katkı sağlayacak sonuçlar ortaya koyacağı muhakkaktır.

Rus linguafolkloristikası bir bilim dalı olarak kendine ait terim, kavram ve tekniklere sahiptir. Meselenin ayrıntılarına girmeksizin, en önemli saydığım bir hususu açıklamakla bildiri sonlandırmayı düşünüyorum. Linguafolkloristik araştırmalarda metinlerin konkordanslarını oluşturmak, çok önemli bilimsel faaliyetlerden biridir. Konkordans, metinde yer alan dilsel (verbal) öğeleri bağlamalı dizin haline getirerek değerlendirmektir. Türk dünyası sözlü gelenek metinlerinin konkordanslarını oluşturmak, en azından yeni bir araştırma alanı açmak demektir. Kaynaklara daha detaylı ve bütüncül yaklaşım uygulama imkânını elde etme konusunda konkordans oluşturmanın metodolojik önemi çok büyüktür. Herhangi bir metnin konkordansını ortaya koymak, açık ve net bilimsel sonuçlara varabilmek için sağlam bir zemin hazırlamak; daha önemlisi, dil bilimi ve halk edebiyatı incelemelerini duygusal, sübjektif fikirlerden arındırmaktır.

Konkordans, aslında yeni bir kavram değildir. Batı ülkelerinde ve ABD’de değişik yazar ve şairlerin eserleri üzerine konkordans çalışmaları daha çok önceleri yapılmıştır. Rus leksikografları da bazı Rus edebiyatı eserleri üzerine denemeler yaparak, ilginç sonuçlar elde etmişlerdir. Ancak halk türkülleri ve destan metinlerinin konkordanslarının oluşturulmaya başlamasıyla folklor araştırmaları lengüistik araştırmalar ile bütünleşerek, sözlü gelenek araştırmalarının hudutları daha genişlemiş ve diğer sosyal bilimlerle olan bağlantıları yeni boyutlar kazanmıştır.

Rus sözlü gelenek metinlerinin konkordansı üzerine çalışmakta olan bilim adamları kendi çalışma ilkelerini şu şekilde belirlemektedirler: “Biz kendi çalışmalarımızı yürütmekte aşağıdaki prensiplere dayanmaktayız: (1) malzemenin hangi türe ait olduğunu göz önünde bulundurmak; (2) folklor dilinin yöresel olma özelliklerini dikkate almak; (3) kaynağın tümünü eksiksiz kap-

samak. Bu prensiplerin folklor dilinin söz dağarcığının tam, eksiksiz yansıtılmasının garantisi olacağı kanısındayız” [3, s. 4].

Rus sözlü gelenek eserleri üzerine yapılan konkordansların yapısı da dikkat çekicidir. Sözcükler bütün kullanım ve bağlamıyla birlikte alfabe sırasıyla dizilmiştir. Madde başı sözcük satır başı yapılarak yazılmaktadır. Satır başı kelmeden hemen sonra ara verilerek onun metin içerisinde kaç kere tekrarlandığına dair bilgi rakam aracılığıyla belirtilmektedir. Sonradan da, kelimenin bulunduğu bağlam (cümle, kıta vs.) metnin neresinde yer aldığıyla ilgili bilgiler ile (cilt sayısı, sayfa numarası vs.) tamamlanarak kullanım sırasına göre yerleştirilmektedir. Böylece araştırmacı sözlü gelenek metninde yer alan bütün sözcükleri bağlamıyla birlikte elde etmiş olacaktır. Bu bir dizin değildir. Sözcük merkezli yapılan bu çalışma, sadece sözcüklerle sınırlı kalmaksızın metni genel, etnik kültür, etnik mantalite bağlamında yorumlamaya yol açmaktadır.

Türk sözlü geleneği eserlerinin konkordanslarını oluşturmak bir zarurettir. Ancak genel prensiplerden vazgeçmemek üzere konkordans sistemini daha geliştirmek, kolay okunur ve anlaşılır hale getirerek, sadece bilim adamları değil, halk kültürünün derinliklerini öğrenmek isteyen herkesin kullanabileceği biçimde -hem elektronik ortamda hem kâğıt üzerinde- gerçekleştirmek gerekmektedir.

Konkordansları oluşturmak için metinlerin tekstolojik (metin bilgisi) kontrolden geçirilmiş, güvenilir olması şarttır. İlk başta, metnin bilimsel yöntemler kullanılarak derlenmiş olması esastır. Sonradan da metnin yapılacak konkordansın amacına göre özel hazırlıklardan geçirilmesi gerekir. Bilimsel olmayan yayımlarda yer alan metinlerin konkordansını oluşturmak bilim adına sakıncalı olması doğaldır. Demek, konkordans çalışmalarında metnin tekstolojik boyutu da çok önemlidir. Böylece linguafolkloristika bilimini hayata getirmek bir anlamda sözlü gelenek eserlerini derleme, koruma, yayımlama, inceleme prensip, metot ve tekniklerini tekrar gözden geçirmek demektir.

Bildirimim sonuna doğru linguafolkloristikanın, yeni bir filoloji bilim dalı olarak, bazı noksanlıkları barındırmakta olduğundan da kısaca söz etmekteyim. Mesela sözlü gelenek eseri -hangi türe ait olduğuna bakmaksızın- *senkretik* yapıya sahiptir; başka bir deyişle sözlü gelenek eserleri, sadece dil malzemeleri değil, bir de mimik ve müziğin, en az bu üç farklı sanatsal unsurun kaynaşıp bütünleşmesinden ortaya çıkan bileşik bir olgudur [1]. Söz konusu bilim dalı incelemeleri şimdilik sözlü gelenek eserinin sadece verbal (sözel doku) kısmını irdelemekle sınırlı kalmaktadır. Sözel dokuyu linguafolkloristik yöntemle inceleme sonucu olarak elde edilen bilimsel neticeleri eser icra edilirken söyleyicinin kullandığı mimik ve müzik kısımlarının çözümlenmesinden ortaya çıkan verilerle desteklemek gerektiği şimdilik düşünülmemektedir.

Linguafolkloristika daha geliştirilmeye, başka yakın ve uzak bilim dallarının deneyimlerinden yararlanmaya açık olmasıyla farklılık göstermektedir. Linguafolkloristikanın yöntem ve tekniklerini canlılığı günümüzde de sürdürülmekte olan Türk dünyası sözlü gelenek eserleri üzerine denemek, bir yandan incelemeye tabi tutulan eserlerin daha inilmemiş derinliklerine kadar inmeye, bugüne kadar görülmeyen bilimsel yorumları ortaya koymaya yol açar; öbür yandan da, linguafolkloristika bir bilim dalı olarak, sağlam ve doğal kaynaklar üzerine gerçekleştirilen çalışmaların sayesinde kendi analitik imkanlarını genişletir, metodolojik ve teknik açıdan gelişir.

Bu bildirinin esas amacı yurt dışında gittikçe yaygınlaşmakta olan yeni filoloji dalının – linguafolkloristikanın varlığından söz etmek; onun deneyimlerini Türk dünyası sözlü gelenek eserlerini incelemekte kullanmanın yararlı olacağı hakkındaki görüşlerimi ortaya koymak ve bazı konuları tartışmaya açmak idi. Linguafolkloristika bilimi hakkında az çok bilgi vererek, onun kullanılmasının yararlı olacağı hakkında görüşlerimi duyurabilmiş isem, çok kıymetli bilim insanları, sizlerin çok değerli dakikalarınızı boşuna işgal etmemiş olmanın mutluluğunu yaşayacağım.

Beni sabırla dinledikleriniz için şükranlarımı sunuyorum. Sağ olun, var olun!

KAYNAKLAR

Sulayman Kayırov, *Folklor Üzerine Yazılar*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 124: İlmi Yayınlar Dizisi: 12, 2009, 331 s.

_____, *Görüğü Destanı (Pamir Kırgızlarının Versiyonu). Bilimsel derleme ve Lengüofolkloristik Gözlem Örneği*, Ardahan Üniversitesi Yayınları (ARÜ-YAY), SAGE Yayıncılık, Ankara 2015, 128 s.

Хроленко А.Т., *Введение в лингвофольклористику: учебное пособие*. – М., Наука 2010, 148 s.

Кайыпов С. Т., *Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингвофольклористикалык булак катары*, Борбордук Азия Университети, Бишкек 2017, 566 б.

_____, *Түркияда жашаган памир кыргыздарынын кошоктору: Лингвофольклористикалык булак катары: Изилдөө жана текст*, Борбордук Азия Университети, Бишкек 2017, 558 б.

Önerilen eserler:

Бобунова М. А., Хроленко А. Т. *Конкорданс русской народной песни: Песни Курской губернии*, Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2007, 258 с.

Бобунова М. А., Хроленко А. Т., *Конкорданс русской народной песни: Песни Архангельской губернии*, - Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2008, 312 с.

Бобунова М. А., Хроленко А. Т. *Конкорданс русской народной песни: Песни Олонекской губернии*. Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2009, 188 с.

DİL VE GÜVENLİK: AGİT'İN AZINLIK DİLİ POLİTİKASI

Şemsettin ERDOĞAN

Ertan EROL

Giriş

Dil ile ilgili yapılan tanımlamalarda kavramın temelde iki boyutta ele alındığı görülmektedir. İlk olarak dil bir iletişim aracıdır. Bu kapsamda. Korkmaz tarafından dil “İnsanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre biçimlenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülü çok yönlü ve gelişmiş bir sistem.” (Korkmaz, 1992: 43) şeklinde tanımlanmaktadır

Görüldüğü gibi bu tanımda asıl vurgu dilin iletişim aracı olması ile ilgilidir. Ergin ise dilin sosyal yönünü de katarak dili “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık, milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese, seslerden örülmüş muazzam bir yapı, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar ve sözleşmeler sistemi.”olarak tarif etmektedir (Ergin, 2009: 13) Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere dil, kelime, ses ve işaretlerin ötesinde farklı işlevleri olan bir sistemdir.

İşte bu çalışmada dilin sosyal yönü ön plana çıkartılarak kimlik ve güvenlik ile ilişkisi ortaya konmaya çalışılmış, bu ilişki Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı'nın azınlık dil politikası örneğinde incelenmiştir.

Ulus, kimlik ve dil

Ulus kavramı değişik şekillerde tanımlanabilmektedir ve üzerinde uzlaşılmış tek bir ulus tanımı yoktur. Habermas'a göre, “ulus”, ortak köken, en azından ortak dil, kültür ve tarih ile şekillenmiş siyasi bir topluluğu ifade etmektedir (Habermas, 2010: 16). Ulus, “belli bir grubun kendini ortak dil, din tarih, soy, mekan gibi unsurların biri, bir kaçı ya da hepsi üzerinden tanımladığı siyasi ve kültürel birimdir” (Aktoprak, 2010: 19). Diğer bir tespite göre

“Ulusu oluşturan şey benzerlik hissi ve aynı guruba ait olma içgüdüsüdür.” (Kalaycı, 2010: 124).

Yapılan bu tanımların en belirgin özelliği ise “benzerlik”, “ortaklık” kavramlarını merkeze almalarıdır. Ortak kabul edilen olgular arasında “dil” de bulunmaktadır. Nitekim Weber’e göre ulus, “sürekli olarak siyasi güç ile ilişkiye giren bir dil topluluğudur” (Santamaria, 1998: 14). Benzer şekilde Hayes’e göre, ulus olmanın şartlarından birisi de dildir ve ulusu oluşturan bireyleri, duygu ve düşünce alanında birleştiren dil; “zengin olsun fakir olsun, iyi olsun kötü olsun, zeki olsun aptal olsun, bir ülkedeki tüm kişilerin ortaklaştığı ve diğer kişilerden ayrıldığı tek şeydir.” (Sadoğlu, 2010: 28).

Dilin bu birleştirici yönü, ulusal kimliklerin inşası açısından da etkili bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil, “ortak bir ulusal payda oluşturmaya başlangıç noktası” (Kalaycı, 2010: 353) olarak kabul edilmektedir. Dilin bu yönüne Hobsbawn; “Başka bir grubun dilinin bilinmemesi, iletişim kurmanın en kesin engeli ve buna bağlı olarak grupları ayıran çizgilerin en kesin tanımlayıcısı sayılmaz mı?” (Hobsbawn, 2006: 70) sorusuyla dikkat çekmektedir. Billig ise “Eğer birbirlerinin dediklerini anlayamıyorlarsa nasıl ortak bir kimliği, mirası veya topluluk hissiyatını paylaşabilirler?” (Billig, 2002: 24) sorusu ile dilin ulusal kimlik açısından önemini vurgulamaktadır.

Dilin araçsal ve sembolik olmak üzere iki işlevi olduğuna dikkat çeken Koçak’a göre “Dilin araçsal işlevi; dilin, güvenli bir toplumsal, dilsel çevre içinde yaşamının, diğer insanlarla dayanışma içinde olmanın vasıtası olması, sembolik işlevi ise; aynı dili konuşanlarla birleştiren, diğerleriyle farklılaştıran, kimliğin görünür tarafı olmasıdır.” (Koçak, 2013: 233).

Araçsal işlevi açısından ise dil öncelikle bir iletişim aracıdır. Bu nedenle bütün vatandaşlarını ortak programlar çerçevesinde organize etmeyi amaçlayan devletler için ortak ya da standart bir dil oluşturma gerekliliği belirmektedir (Sadoğlu, 2010: 36). Merkezi yönetimler için bu ortak dil politik, idari ve ekonomik açıdan yönetim aygıtlarının etkinliğini artıran bir araç işlevi görmekte, yöneten ve yönetilenler arasında kurulacak ortaklığın temel paydasını oluşturmaktadır (Aktoprak, 2010: 23).

Dil, bu yönleriyle ulus ve ulus devletler açısından önemli fonksiyonlar üstlenmektedir. Ancak birleştirici bir rol işlevi gören dil, “...kimin grup içine alınacağını, kimin grup dışında tutulacağını da belirleyen bir rol oynayabilir” (Koçak, 2013: 239). Dolayısıyla ulus kimliğinin bir aygıtı olarak ortaya çıkan ya da ulus devlet yapısı içinde standart olarak belirlenen dil, farklı dilleri konuşanları (azınlıklar) grup dışına itebilmekte, “farklı” ve “öteki” konumuna taşıyabilmektedir.

Bu nedenle “farklı” ve “öteki” konumundaki azınlıklar için dil, grup kimliklerinin en belirgin göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Dil ve kültür etnik grupların kolektif kimliklerinin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Ayırt edici dilsel ve kültürel özellikler, etnik grupların politik taleplerine dayanak teşkil edebilmektedir (Prina, 2013: 111).

Estebanez’in ifadesiyle; “azınlık kimliğinin neredeyse her yönüne nüfuz eden” dil (Estebanez, 2005: 269), bu dili konuşan grupların iç dayanışmasının ve daha da önemlisi varlıklarının bir sembolü haline gelebilmektedir¹ (Prina, 2013: 111).

Ulus/ulusçuluk kavramının homojen bir yapıyı öngördüğü (Hobsbawn, 2006: 221), temel motivasyonunun homojenlik olduğu (Aktoprak, 2010: 23) göz önüne alındığında, farklı grupların bu türdeş yapı içerisinde mevcudiyetlerini devam ettirmeleri hassas bir konu olarak belirmektedir. Nitekim günümüzde “dünyada 6000’den fazla dil, 3000’den fazla etnik gruptan” (Tacar, 1996: 139) bahsedilmektedir. Vatandaşlarının, tek bir etnik ya da dinsel grupla özdeşleştiğini öne sürebilecek devlet sayısı ancak bir düzine kadardır (Hobsbawn, 2006: 220). Bu durum ise devletlerin, bünyelerindeki farklı dillere ve bu dilleri konuşanlara yönelik bazı politikalar yürütmelerini gerekli kılmaktadır. Bu politikalarda yapılan başarısızlıklar ise toplumsal gösterilerden bölgesel düzeyde yaşanan silahlı çatışmalara kadar tırmanabilen çeşitli güvenlik sorunlarına neden olabilmektedir.

Dil, kimlik ve güvenlik

Kavramsal olarak güvenlik; “tehdit ve tehlike durumunun minimum düzeyde olması” olarak ifade edilebilir (Karabulut, 2011: 7). Güvenlik, “tehdit” ile ilişkili bir kavramdır. Nitekim literatürde de güvenlik kavramının, “tehdit yokluğu” durumunun değişik şekillerde ifade edilişi şeklinde tanımlandığı söylenilebilir. (Robinson, 2008: 2).

“Neyin (kimin) güvenliği?” sorusunun uluslararası ilişkiler alanında cevabı ise farklılık göstermektedir. Güvenliği “dar” anlamda yorumlayanlar açısından (özellikle realist düşünürlerce) bu sorunun cevabı “ulus devlet” olmuş,

¹ Bu konuya temkinli yaklaşan akademisyenler de bulunmaktadır. Hobsbawn; dilin kültürel toplulukları ayırmanın bir yolu olduğunu ancak başlıca yolu olmadığını savunmakta, dilin bazı durumlar dışında millet olma kriteri olarak sayılamayacağını öne sürmektedir (Hobsbawn, 2006: 70-83). Benzer şekilde Stephen May; dil ile etnik kimlik (ulusal kimlik) arasında doğrudan bir ilişki kurulamayacağını, aynı dili konuşmalarına rağmen grup kimliklerini muhafaza eden etnik grupların bulunduğuna işaret etmektedir. Diğer yandan May; dilin, etnik ve ulusal kimliğin doğrudan olmasa bile açıkça önemli bir belirleyicisi olduğunu kabul etmektedir. Bu konudaki daha geniş bir tartışma için bkz. (May, 2012: 132-175).

tehdidin kaynağı olarak da “askeri tehdit” benimsenmiştir (Robinson, 2008: 3). Özellikle soğuk savaş döneminin askeri ve nükleer rekabet ortamı nedeniyle takıntı haline gelen bu “dar” yaklaşım, güvenlik kavramının “genişletilmesi” gerektiğini savunanların eleştirilerine konu olmuştur.

Buna göre soğuk savaş sonrası güvenlik kavramı dört yönde genişlemiştir:

- İlk olarak güvenlik konsepti aşağı doğru ulusların güvenliğinden *grupların* ve bireylerin güvenliğine doğru genişlemiştir.

- İkinci olarak yukarıya doğru ulusların güvenliğinden uluslararası sistemin ya da uluslar-üstü fiziksel çevrenin güvenliğine bir genişleme söz konusudur. Bu iki genişleme türü güvenliğin öznesi hakkındadır.

- Üçüncü olarak güvenlik konsepti yatay ekseninde, askeri güvenlikten, politik, ekonomik, çevresel, *toplumsal* ve insani güvenliği içerecek şekilde çeşitlenmiştir.

- Dördüncü ve son olarak güvenliği sağlamanın politik sorumluluğu tüm istikametlerde genişlemiştir: (Rothschild, 1995: 55).

Bu genişleme içerisinde ise dil, daha ziyade toplumsal güvenlik kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. Buna göre toplumsal güvenlik “dil, kültür, din, ulusal kimlik ve geleneklerin gelişimi için kabul edilebilir koşulların sürdürülebilirliği” olarak tanımlanmaktadır (Buzan, 1991: 122). Bu yaklaşımda anahar kelimelerinden birisi “hayatta kalma”dır (Roe, 2005: 43). Buna göre devletin güvenliği sahip oldukları “egemenlik”le, toplumların güvenliği ise sahip oldukları “kimlik” ile bağlantılıdır. Bir devlet egemenliğini yitirirse devlet olarak hayatta kalamaz. Benzer şekilde bir toplum da kimliğini kaybederse, “kendisi” olarak hayatta kalamayacağı korkusunu duyar (Wæver, 1995: 67).

Tanım kısmında da belirtildiği üzere güvenlik tehdit ile ilişkili bir kavramdır. Eğer toplum, “biz” kimliğinin tehlike altında olduğu inancına sahip olursa toplumsal güvenliğe bir tehdit belirmektedir (Roe, 2005: 48). Bu tehditler; (azınlık) dillerinin kullanımının yasaklanmasından, ibadet ve eğitim yerlerinin kapatılmasına veya bir toplumun üyelerinin öldürülmesine kadar varan bir yelpazede gerçekleşebilir (Roe, 2005: 48).

Örneğin ulus inşa sürecinde olan devletler açısından dilsel homojenlik çoğunluk toplum (devlet rejiminin ait olduğu toplum) tarafından kimliğin muhafazası açısından hayati önemde görülebilmektedir. Bu nedenle de devletler azınlıkların kendi dillerinde eğitim görmelerini yasaklayabilmekte bu da azınlık kimliğini tehdit eden bir durum yaratabilmektedir. Daha da önemlisi azınlık kimliğini kısıtlayan eylemler azınlık toplumunun kendi kimliklerine

daha sıkı sarılmalarına ve kimliklerini daha kararlı savunmalarına sebep olabilmektedir (Roe, 2005: 70).

Benzer şekilde azınlıklar tarafından kendi kimliklerini yaşatmaya yönelik talep edilen kültürel haklar (kendi medya organları, gazeteleri, eğitim kuruluşları vb.) çoğunluk toplum tarafından ayrılıkçı girişimler (etnik özerklik) olarak yorumlanabilmekte, bu tür hakların tanınmasından kaçınılmakta ve daha sıkı politikalar uygulanabilmektedir. Sonuç olarak coğrafi olarak ayrılma niyetinde olmayan ancak çoğunluk tarafından bu şekilde algılanan azınlık toplumu ile asimilasyon politikası izleme niyetinde olmayan ancak azınlıkların kültürel taleplerini ayrılıkçı talep olarak yorumlayan çoğunluk toplum arasında oluşan bu güvenlik ikilemi şiddet içerikli çatışmaya kadar tırmanabilmektedir (Roe, 2005: 71).

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde birey ve grup kimliğinin en temel belirleyicileri arasında yer alan dil ve dilsel haklar konusunda AGİT'in izlediği politika incelenecektir.

AGİT'in azınlık dil politikası

AGİT, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'dan 57 devletin katılımcısı olduğu en geniş bölgesel güvenlik örgütüdür. 1975 Helsinki Nihai Senedi ile başlayan süreçte katılımcı devletler, gerek birbirleriyle ilişkilerinde (toprak bütünlüğüne saygı, anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözümü vb.) gerekse bünyelerinde bulunan kişi ve gruplarla ilişkilerinde (insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı vb.) birtakım prensiplere uymayı kabul etmekte, bu yolla bölgesel güvenliği geliştirmeyi amaçlamaktadır (Estebanez, 1997: 124). Ancak AGİT'in güvenlik yaklaşımı bununla sınırlı kalmamaktadır.

Üst düzey politik diyalog ekseninde faaliyetlerini yürüten örgüt güvenlik konusunu geniş bir yelpazede ele almaktadır. Bu doğrultuda güvenlik, bir birbirinden soyutlanamayan; askeri-politik, ekonomik –çevresel ve insani olmak üzere üç boyutta ele alınmaktadır. Bu entegre güvenlik yapısı içerisinde azınlık konusu ise güvenliğin insani boyutu kapsamında değerlendirilmektedir (OSCE Factsheet, 2016). Azınlıklar konusu, AGİT tarafından, uluslararası barış ve güvenliğin temel bileşenlerinden birisi olarak kabul edile gelmiştir (Thornberry, 2006: 17).

AGİT, Avrupa'da azınlıklar konusunda önemli aktörlerden birisidir ve azınlıkların korunması konusunda standartlar geliştirmektedir. AGİT bünyesinde oluşturulan belgeler hukuki bağlayıcılık taşımayan ancak üzerinde uzlaşa (konsensus) sağlanmış politik belgelerdir (Thornberry, 2006: 18). Politik içerikli bu faaliyetleriyle AGİT, azınlıklarla ilgili gündem oluşturma açısından etkili bir rol oynamaktadır (Kascian, 2013: 232).

Azınlıkların korunması sorunu en başından beri, 1975 Helsinki Nihai Senedi ile birlikte, AGİT'in gündeminde yer almıştır (Thornberry, 2006: 17). Bu kapsamda, Helsinki Nihai Senedi (1975)'nin Avrupa Güvenliği ile ilgili başlığının yedinci maddesinde, azınlık konusu, insan haklarının korunması kapsamında ele alınmış, topraklarında ulusal azınlık bulunan katılımcı devletlerin söz konusu ulusal azınlıklara mensup bireylerin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı göstermeleri öngörülmüştür. Azınlık dillerine ait bir düzenlemenin yer olmadığı belgede yalnızca ulusal azınlıkların kültürleri ve eğitimleri, katılımcı devletlerin işbirliği açısından konu edilmiştir (OSCE Helsinki Act, 1975).

Helsinki Nihai Senedi'ni takip eden 1983 Madrid Zirvesi Sonuç Belgesi'nde de ulusal azınlıklar ile ilgili olarak 1975 Helsinki Nihai Senedi'nde yer alan hususlara bağlılığın önemi vurgulanmış ve yasal haklarının korunması konusu tekrar dile getirilmiştir (OSCE Madrid Document, 1983: Principles).

Görüldüğü gibi soğuk savaş döneminde azınlık konusu AGİT gündeminde yer almakla birlikte sınırlı düzeyde rol almıştır. Bu dönemde silahlı savaşın kontrolü gibi sert askeri güvenlik konuları daha çok ön plana çıkmıştır (Neukirch, Simhandl, Zellner 2004: 159). Soğuk savaşın sonuna yaklaşıldığında ise azınlık konusunun AGİT belgelerindeki ağırlığı artmıştır.

Viyana Zirvesi Sonuç Belgesi (1989) ile azınlıklar konusu insan hakları bağlamının ötesine geçerek ilk kez etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliğin korunması ve muhafazası ile ilişkilendirilmiştir (p.19). Belgede ayrıca, ulusal azınlıkların; kendileri ile aynı kökenden gelen ya da ortak kültürü paylaşan diğer devletlerin vatandaşları ile iletişim kurabilme (p.31), ana dillerinde bilgiye erişme, bilgiyi kullanma ve bilgi alışverişi yapabilme (p.45), kullandıkları dil dâhil kendi kültürlerini her yönüyle muhafaza etme ve geliştirme olanaklarının katılımcı devletlerce sağlanması öngörülmüştür (OSCE Vienna Document, 1989).

Viyana belgesinde ayrıca, insan hakları, temel haklar gibi insanla ilgili konuların “insani boyut” adı altında ele alınması, bu boyutla ilgili olarak işbirliğinin geliştirilmesi ve izleme toplantıları/konferansları yapılması kararına yer verilmiştir (OSCE Vienna Document, 1989).

Azınlık hakları ve azınlıkların dillerinin, kültürlerinin ve kimliklerinin korunması konusu öncelikle güvenliğin “insani boyutu” kapsamında olmak üzere AGİT bünyesindeki birçok konferans, toplantı ve belgede kendisine yer bulmuştur. Bu kapsamdaki önemli belge ve mekanizmalar ise şunlardır:

İnsani Boyut Konferansı Kopenhag Toplantısı Belgesi (Kopenhag Belgesi)

Kopenhag Belgesi (1990), güvenliğin insani boyutu kapsamında, AGİT taraf devletlerinin politik taahhütlerinden oluşan bir belgedir. Belgede, insan haklarının korunması, temel özgürlüklere saygı, çoğulcu bir demokrasi ve hukukun üstünlüğü, barış, istikrar ve güvenliğin uzun süreli sağlanması için ön koşul olarak kabul edilmiştir (OSCE Copenhagen Conference, 1990).

Azınlıklar konusunda AGİT'in temel başvuru dokümanı olan Kopenhag Belgesinde (Kascian, 2013: 232), ulusal azınlıkların korunması evrensel insan haklarının bir parçası olarak, barış ve istikrarın tesisinde önemli bir faktör olarak benimsenmiştir (OSCE Copenhagen Conference, 1990: p.30).

Ulusal azınlıklara mensup bireylerin hukuk önünde eşit oldukları (negatif tedbir), ancak tam bir eşitlik için taraf devletlerin gerekli yerlerde ilave bir takım tedbirleri (pozitif tedbir) almaları öngörülmüştür (OSCE Kopenhag Conference, 1990: p.31).

Azınlık mensubu olmanın bireyin kendi tercihi ile ilgili bir durum olduğu belirtilen belgede, azınlık bireylerinin diğer bileşenlerle birlikte dilsel kimliklerini ifade etme, koruma ve geliştirme haklarına sahip oldukları ve asimilasyona maruz bırakılmamaları gerektiği ifade edilmiştir. Bu kapsamda belgede yer alan, azınlık mensubu bireylerin sahip oldukları dilsel haklar:

- Kamusal alanda ve özel yaşamda ana dilini özgürce kullanabilme,
- Dini yükümlülüklerinin gereklerini ve din eğitimlerini kendi ana dillerinde ifa edebilme,
- Kendi ana dillerinde bilgi alabilme ve bilgi paylaşabilme,
- Bu haklarını bireysel olarak kullanabilmenin yanında, mensubu oldukları grubun diğer üyeleri ile birlikte toplu şekilde kullanabilme hakkı şeklinde özetlenebilir (OSCE Copenhagen Conference, 1990: p.32).

Bu hakların yanında ana dille eğitim ve kamusal makamlarla ilişkilerde azınlık dilinin kullanılması konularına, daha esnek bir yaklaşımla yer verilmiştir. Bu kapsamda; azınlık mensubu bireylerin, kendi ana dillerini öğrenmelerine ya da ana dillerinde eğitim görmelerine yönelik taraf devletlerin, gayret gösterecekleri kabul edilmiştir. Diğer yandan azınlık mensubu bireylerin resmî dil/dilleri öğrenme gerekliliği de hatırlatılmıştır. Azınlıkların ana dillerini, kamusal makamlarla ilişkilerde de gerektiği kadar, imkânlar ölçüsünde ve ulusal mevzuata uygun şekilde kullanabilmelerinin taraf devletlerce sağlanmaya çalışılması benimsenmiştir (OSCE Copenhagen Conference, 1990: p.34).

Hukuki açıdan bağlayıcılığı olmamasına karşın, Kopenhag Belgesi azınlık hakları açısından önemli bir belgedir. Nitekim Kopenhag Belgesinde yer

alan bu ifadeler, Ulusal Azınlıkları Koruma Çerçeve Sözleşmesinin yazılmasına rehberlik etmiştir. Çerçeve Sözleşme ile Kopenhag Belgesinde taraf devletlerin üstlendikleri politik taahhütler, hukuksal yükümlülüklerle dönüşürülmesi amaçlanmıştır (CoE FCNM Exp, 1995: preamble). Benzer şekilde, Bölgesel ya da Azınlık Dilleri Şartı da Kopenhag Belgesi dikkate alınarak oluşturulmuştur (CoE ECRML Tr, 2000).

1992 Helsinki Zirvesi ve Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği (UAYK)

Azınlıkların korunmasının güvenlik kapsamında ele alındığı, AGİT bünyesindeki önemli bir konu ise Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri tarafından yürütülen faaliyetlerdir. Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği, AGİT 1992 Helsinki Zirvesinde , çatışmaya dönüşme potansiyeli olan, ulusal azınlıklarla ilgili gerilimlere yönelik “erken ikaz” ve “erken müdahale” imkânı sağlayabilmek amacıyla oluşturulmuştur (OSCE Helsinki Document, 1992: II.3).

Nitekim örgüt, son dönemlerde etnik gruplar arasındaki çatışmaların arttığı, bu çatışmaların ise yaşandığı toprakların sınırlarını aşarak, devletler arasındaki ilişkileri zedelediği tespitini yapmaktadır (OSCE HCNM, 2016). Özellikle, Eski Yugoslavya topraklarında yaşanan olayların Avrupa'nın başka yerlerinde ve ağırlıklı olarak da komünist rejimlerden çıkan ülkelerde tekrarlanması, barış ve istikrarın bozulması endişesi, AGİT'i UAYK makamını oluşturmaya yöneltmiştir (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998).

Pratikte de UAYK'nin bugüne kadar eski Doğu Blok'u ülkelerindeki azınlıklarla ilgilendiği ve buralarda incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Lahey Tavsiyelerinin giriş kısmında UAYK'nin ilgilendiği ülkeler arasında Arnavutluk, Estonya, Hırvatistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Macaristan, Makedonya, Romanya, Slovakya ve Ukrayna gibi sadece eski komünist rejimi ülkeleri sayılmaktadır. UAYK'nin bu ülkelere müdahil olma nedeni ise aynı belgede şu şekilde açıklanmaktadır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996):

“(UAYK'nin) Müdahaleleri öncelikle, bir Devletin sınırları içinde sayısal çoğunluğu oluştururken diğer bir yandan başka bir Devlette sayısal azınlığı oluşturan ulusal/etnik gruplara mensup bireylerin dâhil olduğu ve dolayısıyla her iki Devletin hükümet yetkililerini ilgilendiren ve devletler arası gerilimlere, eğer henüz bir çatışma haline gelmemişse, potansiyel kaynak oluşturan durumlar üzerinde yoğunlaşmıştır.”

Bu noktada, UAYK'nin, yalnızca güvenlik sorunu teşkil eden ve çatışma potansiyeli olan azınlık sorunları ile ilgili olarak, “mümkün olan en erken aşamada çatışma önleme aracı” işlevi görmesi amaçlanmıştır (OSCE HCNM, 2016). Organize suçlar ve terörizm ile bağlantılı azınlık sorunları ile azınlık

mensubu bireylere yönelik işlenen münferit ihlaller, Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliğinin faaliyet sahası dışında tutulmuştur (OSCE Helsinki Document, 1992: II.5.b,c).

1992 Helsinki Belgesi ile görev sınırlarının bu şekilde belirlenmesi UAYK'yi AGİT'in, azınlık sorunlarına güvenlik odaklı bir yaklaşım vasıtası hâline getirmektedir (Neukirch vd. 2004:159). Böylece UAYK'liği, AGİT bünyesinde gelişen güvenlik gereksinimlerine cevap vermek üzere devletler haricinde grupları (azınlıklar) da göz önüne alan özel bir güvenlik enstrümanı olarak ortaya çıkmaktadır (Estebanez, 1997: 124).

Çalışma yöntemi olarak UAYK'nin, azınlıklar hakkında bilgi toplaması, güvenlik riski taşıdığı değerlendirildiği azınlık sorunları hakkında, herhangi bir AGİT makamından onay almadan, bağımsız olarak doğrudan ziyaret ve görüşmelerde bulunması, azınlık sorunlarını gizlilik ve tarafsızlık içerisinde ele alması ve taraflar arasında iş birliğini artırıcı faaliyetler yürütmesi benimsenmiştir. UAYK'nin azınlık sorunları hakkında yürüttüğü bu faaliyetler hakkında ise resmî ya da gayriresmî yollarla AGİT organlarını bilgilendirmesi öngörülmüştür (OSCE Helsinki Document, 1992: 11-16).

UAYK'nin azınlık sorunlarına dair yürüttüğü ve sessiz diplomasi olarak tanımlanabilecek bu faaliyetlerin, kısa vadede “çatışma önleme” işlevi görmesine ilave olarak uzun vadede azınlık sorunları hakkında ilgili devlet bünyesinde yapısal iyileştirmeler yapılmasına da katkı sağlaması amaçlanmıştır (OSCE HCNM, 2016).

Uzun vadeli çözümlerin bir parçası olması için de farklı UAYK'ler tarafından, konu hakkındaki uzmanların da desteği ile azınlıklara yönelik çeşitli tavsiyeler ve ilkeler bütünü hazırlanmış ve yayımlanmıştır. UAYK tavsiyeleri azınlık sorunlarının üstesinden gelinmesi için yol gösterici prensipler sağlaması açısından önemli nitelikte olmakla beraber yeni standartlar ortaya koymamaktadır. Tavsiyeler, azınlıklara dair uluslararası normlar ışığında, etnik gruplar arasındaki uyumun sağlanması ve geliştirilmesine yönelik öneriler içermesidir (Kascian, 2013: 237). Bu konuda Preece ise farklı görüştedir. Preece, mevcut uluslararası normların ulusal azınlıklara mensup bireylerin korunmasına yönelik izlenecek politikaların belirlenmesi açısından yeterli çerçeveyi sağlayamadığı ve bu ihtiyacın etkisiyle UAYK'liği tarafından yayımlanan yol gösterici tavsiyelerin, bu makamı normatif bir aktör konumuna erdirdiğini savunmaktadır (Preece, 2013: 78).

Bugüne kadar toplam yedi başlıkta hazırlanan bu tavsiyelerin ve ilkele-
rin, çalışma ile ilgili olanları müteakip maddelerde kısaca incelenecektir.

Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına Dair Lahey Tavsiyeleri (1996)

Ulusal Azınlıkların eğitim haklarına dair çeşitli uluslararası belgelere atıf yapılan Lahey Tavsiyelerinde bu konudaki hakların sade bir dille açıklanması ve bir bütünlük içerisinde yorumlanması amaçlanmıştır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: Giriş).

Tavsiye metninde öncelikle azınlık mensubu bireylerin kimliklerini (kollektif) sürdürebilmelerinin ancak eğitim sürecinde ana dilini kullanabilmeleri ile mümkün olduğu belirtilmekte, diğer yandan azınlıkların devlet dilini öğrenme ve ulusal topluma entegre olma sorumlulukları hatırlatılmaktadır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: p.1). Dolayısıyla azınlıkların kendi dillerini öğrenmeleri ile devletin dil/dillerini öğrenmek suretiyle çoğunluk topluma entegre olma sorumlulukları arasında denge gözetilmesi (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: 10) Lahey Tavsiyelerinin özünü oluşturmaktadır.

Azınlıkların korunması ve azınlıkların ulusal topluma entegrasyonu arasındaki bu dengenin sağlanması konusunda ise ulusal azınlıkların eğitimlerinin çok dilli icrası en etkin yollardan birisi olarak ele alınmıştır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: 10).

Bu kapsamda genel olarak azınlık eğitiminin, azınlık dilinde başlaması aşamalı olarak gittikçe artan düzeyde devlet dili ile birlikte eş zamanlı olarak verilmesi tavsiye edilmektedir. Eğitim ile ilgili yapılan araştırmalara dayanıldığı belirtilen tavsiyelerde, okul öncesi eğitimin tamamının çocuğun konuştuğu dilde olmasının gerektiği (p.11), ilköğretim müfredatının azınlık dilinde verilmesinin ideal olduğu (p.12), azınlık dili öğretilmeye devam ederken ortaöğretim müfredatının ise ağırlıklı olarak devletin dili ile öğretilmesinin (p.13) uygun olacağı ifade edilmektedir (OSCE Lahey Tavsiyeleri 1996).

Görüldüğü gibi azınlıklara yönelik devlet dilinde eğitim ve öğretimin aşamalı olarak icra edildiği, azınlıkları soyutlamayan ancak çoğunluk içinde de eritmeyen iki/çok dilli bir azınlık eğitimi tavsiye edilmektedir.

Lahey Tavsiyelerinde ayrıca; devletlerce başta gerekli ekonomik ve teknik kaynakların tesisi olmak üzere “azınlık dilinde eğitim haklarının etkin bir biçimde uygulanmasına yönelik özel önlemler almaları (p.4), ilgili devlet bünyesinde azınlık eğitimine dair yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde politikalar belirlenirken, bu sürece ulusal azınlık temsilcilerinin etkin katılımlarının sağlanması (p.5-6), uluslararası hukuk uyarınca, ulusal azınlıkların, azınlık dilinde eğitim veren okullar açabileceğinden hareketle bu hakkın ilgili devletlerce gereksiz yere kısıtlanmaması, ayrımcılık yapılmaması ve ulusal ve uluslararası mali desteklerden yararlandırılması (p.8-10) tavsiye edilmektedir (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996).

Ulusal Azınlıkların Dil Haklarına Dair Oslo Tavsiyeleri (1998)

Oslo tavsiyeleri ulusal azınlıklara mensup kişilerin kendi dillerini özel ve kamusal alanda kullanma haklarına ilişkin tavsiyeleri içermektedir. Azınlık dilinde eğitim konusuna Lahey Tavsiyelerinde yer verildiği için Oslo Tavsiyelerinde değinilmemiştir.

Oslo tavsiyelerinde öncelikle “devletlerin, eşitlik, ayırım gözetmeme, ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü” gibi temel insan hakları normlarına, azınlık hakları kapsamında da uydukları varsayımı temel alınmıştır (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998:3). Bu temelin üzerine azınlık dilinin, şahısların, kuruluşların ve tarihi yerlerin isimlerinde, dinsel faaliyetlerde, medyada, ekonomik hayatta, kamu hizmetlerinde, yargı makamlarında vb. kamusal ve özel alanlarda kullanılmasına dair haklar uluslararası hukuk belgeleri ışığında tekrar dile getirilmiştir (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998: p.1-21).

Oslo Tavsiyelerinde, Lahey Tavsiyelerindeki benzer şekilde, dil konusunda azınlıkların ve devletin gereksinimleri arasındaki dengeye vurgu yapılmıştır. Bu dengenin sağlanmaması hâlinde konunun etnik gerilimlere kaynaklık edebileceği belirtilmiştir (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998: 2).

Azınlık Dillerinin Medya Organlarında Kullanımı İlkeleri (2003)

Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliğinin (UAYK) çatışma önleme işlevinin hatırlatıldığı Medya İlkelerinin giriş kısmında, azınlık mensubu bireylerin kimliklerini muhafazaları ve geliştirmeleri açısından dilin medya dâhil her alanda kullanılmasının önemi tekrar edilmiştir. UAYK'nin müdahil olduğu bazı devletlerce, farklı dillerdeki medya organlarının yayınlarına resmî dil yayın kotası konulduğu, bu durumun da azınlık dilinde yayın imkânlarını kısıtladığı ve azınlıklar arasında olumsuz tepkilere neden olduğu tespiti yapılmıştır (OSCE Guidelines Media, 2003: 2).

Belgede, azınlıklık mensubu bireylerin kendi dillerinde yayın yapabildikleri, yayın alabildikleri çoğulcu bir medyanın demokratik bir toplumun temel şartlarından birisi olduğu varsayılmış, devletlerin medyada azınlık dillerinin kullanımına dair politika geliştirmeleri ve uygulamalarına dair genel prensiplere yer verilmiştir (OSCE Guidelines Media, 2003: 4).

Diğer UAYK tavsiye ve ilkelerinde olduğu gibi, kabul edilmiş uluslararası standartlar temelinde, her kesimin ihtiyaç ve çıkarları arasında denge kurulması (OSCE Guidelines Media, 2003: 4) ana ilke olarak benimsenmiştir.

Farklı Topluların Entegrasyonuna İlişkin Ljubljana İlkeleri (2012)

Ljubljana İlkeleri doğrudan azınlık dilleri ile ilgili değildir. Ancak UAYK'nin çatışma önleme misyonu doğrultusunda farklı toplumların enteg-

rasyonu ile ilgili olarak azınlık dillerinin kullanılması konusuna belgede geniş ölçüde yer verilmiştir.

Ljubljana İlkeleri'nin giriş kısmında Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri Vollebaek tarafından, Soğuk Savaş sonrası Avrupa'da yaşanan birçok etnik çatışmanın kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkmadığı, birtakım politik tercihlerin sonucu olduğu tespiti yapılmaktadır. Vollebaek, birçok çatışmanın altında yatan asıl sorunun, temel hakların uygulanmaması ve toplumların planlı ya da sistemli bir şekilde dışlanması ve yabancılaşması ile ilgili olduğunu ileri sürmekte, azınlık hakları dâhil insan haklarının devletler içinde ve devletler arasındaki güvenliğin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 2).

Ljubljana İlkeleri'nde devletlerce alınan, azınlık kimliğini ve kültürünü tanımaya ve geliştirmeye yönelik tedbirlerin kalıcı bir barış için yeterli olmadığı, çok etnikli toplumlarda devletlerin entegrasyon ve uyum odaklı politikalar izlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Eğer bu tür entegrasyon ve uyum politikaları izlenmezse, özellikle belirli bir coğrafi bölgede yoğunluk kazanmış farklı toplumların (dilsel, dinsel, etnik vb.) gittikçe artan bir şekilde yaşadıkları devlete aidiyet duygularının zayıflaması, yaşadıkları devlete yabancılaşması ve nihayetinde çatışmaların yaşanması ve ayrılması riskinin belireceği konumuz açısından da önemli bir tespittir (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 3).

Ljubljana İlkeleri'nde, dilsel, dinsel, etnik vb. farklılıklara saygı gösterildiği, yerel ve ulusal düzeyde müşterek bir aidiyet duygusunun teşvik edildiği kapsayıcı bir kimlik inşası tavsiye edilmektedir. Azınlık grubun çoğunluğa entegre olduğu bir politikadan ziyade çoğunluğun da kültürel dönüşüme uğradığı, tüm etnik grupların birbiri ile entegre olduğu dinamik bir süreç öngörülmektedir (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 3).

Bu süreçte dil konusu benzer bir yaklaşımla ele alınmaktadır. İşlevsel ve bütünleştirici bir özelliği olan devlet dili ile azınlık dilleri arasında bir denge kurulması gerektiği, bu dengenin bozulmasının çatışmalara neden olabileceği belirtilmektedir. Bu kapsamda birleştirici özelliği olan, vatandaşlar arasında ortak aidiyet duygusu oluşturan devlet dilinin azınlıklar tarafından da öğrenilmesinin gerektiği, ancak devlet dilinin öğretilmesine yönelik zorlayıcı, yaptırıma dayalı yöntemlerden ziyade, çoğunluğun da diğer azınlık dillerini ve kültürlerini öğrenmeye teşvik edildiği, çok dilli politikalar izlenmesi tavsiye edilmektedir (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 22,52).

Değerlendirme

Yukarıda değinilen belgelerde de ifade edildiği gibi AGİT Soğuk Savaş sonrası yaşanan etnik kökenli çatışmaların tekrarlamaması, devletler arası

ilişkilerin ve bölgesel güvenliğin zarar görmemesi amacıyla azınlık konusunu UAYK makamı vasıtasıyla ele almaktadır. UAYK makamının azınlık sorunlarından kaynaklı çatışmaların önlenmesi konusunda elindeki araçlar ise azınlıkların ve azınlık mensubu bireylerin haklarının korunması, dilsel, dinsel, kültürel ve etnik kimliklerine saygı gösterilmesi gibi hususları içeren AGİT prensipleri ve uluslararası normlardır (Stoel, 1999: 381).

Dil-azınlıklar-güvenlik ilişkisi ekseninde yapılan bir değerlendirmeye göre azınlık mensubu bireylerin dilsel hakları ve dil kullanımı konusundaki anlaşmazlıklar, AGİT devletinde yaşanan birçok çatışmanın ana nedeni olarak ortaya çıkmış , diğer AGİT kurumları ile birlikte UAYK de özellikle eski Doğu Blok'u ülkelerinde bir çatışma önleme aracı rolü üstlenmiştir. Bu noktada, yaşanan çatışmaların ana nedenleri ve tarihsel gelişimleri farklılıklar arz etse de dilsel konular çatışan tarafları kutuplaştırıcı bir etken olarak belirlemiştir (Holt ve Packer, 2007: 127,128).

İster dilsel haklar isterse diğer nedenlerden dolayı herhangi bir devlet bünyesindeki azınlıklar ve etnik gruplar arası sorun, gerilim ve çatışma ise bu etnik grupların/azınlıkların akraba devletlerini konuya taraf haline getirmektedir. Farklı devletlerin sınırları içerisinde yaşayan soydaşlarını korumaya çalışan devletlerin bu tutumu, diğer devletler tarafından iç işlerine karışma şeklinde yorumlanabilmektedir. Buna ilave olarak azınlıklar, kendi kimliklerini (dilsel vb.) daha iyi koruyabilecekleri gerekçesi ile bölgesel özerklikten yana talep ve isteklerde bulunabilmektedir. Bu tür istekler ise doğal olarak ilgili devlet tarafından azınlıkların bölünme ve/veya akraba devlet ile birleşme isteği olarak değerlendirilmekte ve ilişkiler gerilebilmektedir (Stoel, 1999: 384-386).

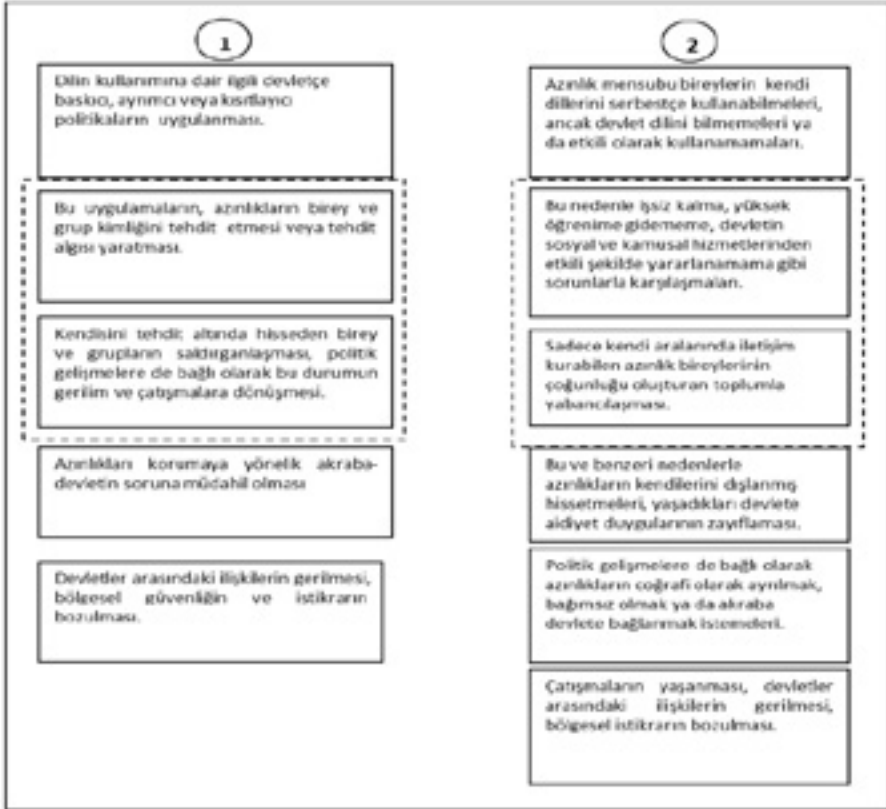
Görüldüğü gibi tek bir bireyin yaşadığı sorunlar (kendi dilini öğrenememesi, dili yeterince bilmediği için o ülkenin vatandaşı olamaması vb. sorunlar) bir araya gelince kısa zamanda daha büyük sorunları doğurabilmektedir. Bu nedenle de bireylerin ya da grupların topluma entegrasyonu önem arz etmektedir (Stoel, 1999: 389).

Azınlıkların kendi kimliklerini ve dillerini muhafaza etmeye ve öğrenmeye devam ederken toplumla bütünleşmeleri ve farklı grupların entegrasyonu açısından ise dilin etkili bir araç olduğu ve devlet dili/dillerinin öğretilmesinin toplumsal birliktelik açısından gerekliliği son yıllarda gerçekleştirilen AGİT İnsani Boyut Konferanslarında özellikle vurgulanmaktadır (OSCE HDİM, 2012: 30, OSCE HDİM, 2012: III, OSCE HDİM 2014: 37).

UAYK tavsiyelerinde de aynı husus vurgulanmakta, farklılıkların korunması (azınlık dilinin yaşamın her alanında kullanılabilmesi) ile toplumsal uyum ve birliktelik (devlet dilinin öğrenilmesi) arasında dengenin kurulma-

sının uzun süreli barış ve güvenlik için önemine işaret edilmektedir (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: 10, OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998: 13,14, OSCE Guidelinedes Media, 2003: 4, OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 3,64).

Şimdiye kadar değinilen bilgiler ve değerlendirmeler ışığında AGİT'in azınlık dili konusunu güvenlik ile ilişkilendirmesi Şekil-1 ile özetlenebilir.

Şekil-1: AGİT yaklaşımıyla azınlık, dil ve güvenlik ilişkisi.

Sonuç

Dil, bir iletişim aracı işlevi görmesinin yanında, kimlik kavramı ile yakından ilişkilidir. Dil, özellikle kolektif kimlikle ilişkili olarak ulusların, ulusal azınlıkların veya diğer etnik grupların “biz” algısının oluşmasında, ırk ve din ile birlikte oldukça önemli bir işlev üstlenmektedir.

Dil sayesinde toplumun üyeleri birbiriyle kaynaşmakta ve ortak hareket etmektedir. Bu yolla oluşan ortak kültür ve kimlik ise yine dil aracılığıyla gelecek nesillere aktarılmaktadır. Ancak dünyada 6000’den fazla dil, 3000’den

fazla etnik gruptan bahsedilmektedir. Bu yüzden devletlerin topraklarında birçok dil ve etnik grup var olabilmektedir. Devletler, bünyelerindeki bu farklı dillerden yalnızca bir ya da birkaçını, genellikle çoğunluğun konuştuğu dili, resmi dil/devlet dili olarak belirlemede diğer dillerin kullanımına sınırlamalar getirmektedir.

İşte azınlık toplumlarına mensup bireylerce kullanılan dillere getirilen sınırlamalar o dili konuşanlar tarafından kimliklerine yönelik tehdit olarak algılanabilmektedir. Böyle bir tehdit gerçekte var olmasa bile politik elitlerce istismar edilebilmekte ve azınlık gruplar yaşadıkları devlete yönelik barışçıl protestolardan silahlı eyleme kadar değişen yelpazede tepkide bulunabilmektedir. Bu şekilde beliren güvenlik sorunları ise o devletin sınırlarını aşarak bölgesel krizlere neden olabilmektedir.

Böylece azınlık toplumlarına mensup bireylerin kendi dillerini çeşitli alanlarda kullanabilmeleri ve doğrultuda hak talep etmeleri devletlerin ve bölgesel kuruluşların karşısına çözümlenmesi gereken bir sorun olarak belirmektedir.

Bu tür sorunların çözümüne dair çalışmada bölgesel bir güvenlik kuruluşu olarak AGİT incelenmiştir. Sonuç olarak AGİT'in azınlıkların dilsel hak taleplerine ilişkin tutum ve tavsiyelerinin özünü denge politikası oluşturmaktadır. Bu denge politikasında ise bir yandan azınlıkların kendi dillerini yaşatmalarına olanak tanınması diğer yandan ise toplumsal birliktelik ve bütünleşme açısından devlet dilinin korunması, tüm vatandaşlar tarafından öğrenilmesi ve kullanılması öngörülmüştür.

KAYNAKLAR

- Aktoprak, E. (2010). *Devletlerin Ulusları – Batı Avrupa’da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Billig, M. (2002). *Banal Milliyetçilik*. (ŞİŞKOLAR. C. Çev.), İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-cold War Era*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- CoE ECRML Tr. (2000). *European Charter for Regional or Minority Languages Explanatory Report Unofficial Turkish Version*. 24 Haziran 2016.
http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Explreport_tr.pdf
- CoE FCNM/ FCNM Exp. (1995). *Council of Europe, Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report*. 10 Haziran 2016.
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c10cf>
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

- Estebanez, M.A.M. (1997). The High Commissioner on National Minorities: Development of the Mandate. ed. Bothe, M., vd. (1997). *The OSCE in the Maintenance of Peace and Security: Conflict Prevention, Crisis Management and Peaceful Settlement of Disputes.*, The Hague, Netherlands: Kluwer Law International.
- Estebanez, M.A.M. (2005). Council of Europe Policies Concerning the Protection of Linguistic Minorities and the Justiciability of Minority Rights. ed. Ghanea, N. ve Xanthaki, A. (2005). *Minorities, Peoples And Self-determination*. The Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers.tacadddd
- Habermas, J. (2010). “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak. (İlknur A. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hobsbawn, E.J. (2006). *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*. (Akinhay, O. Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Holt, S. ve Packer, J. (2007). *Protecting Linguistic Minorities-The Role of the OSCE*. Ed. Koenig, M. ve Guchteneire, P.F.A. (2007). *Democracy and Human Rights in Multicultural Societies*. England: Ashgate Publishing.
- Kalaycı, H. (2010). *Ulus-Devletlerin Başağrısı Ayrıllıkçılık- Kanada Quebec Örneği*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Karabulut, B. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*. Ankara: Barış Kitapevi.
- Kascian, K. (2013). *Conflict Mitigation Policies*. ed. Malloy, T.H. *Minority Issues in Europe: Rights, Concepts, Policy*. Berlin, DEU: Frank & Timme.
- Koçak, M. (2013). Çok Kültürlülük Açısından Dil Hakları. Ankara: Liberte Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). “Dil”, Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 43.
- May, S. (2012). *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. New York: Routledge, 2012.
- Neukirch, C., Simhandl, K., Zellner, W. (2004). *Implementing Minority Rights in the Framework of the CSCE/OSCE*. ed. European Centre for Minority Issues. *Mechanisms for the Implementation of Minority Rights*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- OSCE Copenhagen Conference. (1990). *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*. 15 Haziran 2016. <http://www.osce.org/odihr/elections/14304?download=true>
- OSCE Factsheet. (2016). 18 Temmuz 2016. <http://www.osce.org/secretariat/35775?download=true>
- OSCE Guidelines Media. (2003). *Guidelines on the use of Minority Languages in the Broadcast Media*. 02 Temmuz 2016. <http://www.osce.org/hcnm/32310?download=true>

- OSCE HCNM. (2016). Factsheet: High Commissioner on National Minorities. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 24 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/hcnm/33317?download=true>
- OSCE HDIM. (2012). *The Human Dimension Implementation Meeting (HDIM), Report 2012*. 07 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/odihhr/96916?download=true>
- OSCE HDIM. (2014). *The Human Dimension Implementation Meeting (HDIM), Report 2014*. 08 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/odihhr/126123?download=true>
- OSCE Helsinki Act. (1975). *Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act- Helsinki 1975*. 25 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/39501?download=true>
- OSCE Helsinki Document. (1992). 20 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/39530?download=true>
- OSCE Lahey Tavsiyeleri. (1996). *Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin Lahey Tavsiyeleri ve Açıklayıcı Not*. 28 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/tr/hcnm/32200?download=true>
- OSCE Ljubljana Guidelines. (2012). *The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies & Explanatory Note*. 05 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/hcnm/96883?download=true>
- OSCE Madrid Document. (1983). 20 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/40871?download=true>
- OSCE Oslo Tavsiyeleri. (1998). *Ulusal Azınlıkların Dil Haklarına İlişkin Oslo Tavsiyeleri ve Açıklayıcı Not*. 24 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/tr/hcnm/67550?download=true>
- OSCE Vienna Document. (1989). 18 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/40881?download=true>
- Preece, J. J. (2013). The High Commissioner on National Minorities as a Normative Actor. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 12(3).
- Prina, F. (2013). *Ethnicity, Culture and Language: Individuals and Groups*. ed. Malloy, T.H. *Minority Issues in Europe: Rights, Concepts, Policy*. Berlin, DEU: Frank & Timme, 2013.
- Robinson, P. (2008). *Dictionary of International Security*. Cambridge: Polity Press.
- Roe, P. (2005). *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma*. New York: Routledge.
- Rothschild, E. (1995). "What is Security?". *Daedalus*. 124(3).
- Sadoğlu, H. (2010). *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Santamaria, Y. (1998). *Uluslar ve Milliyetçilikler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Stoel, M. van der. (1999). *Reflections on the Role of the OSCE High Commissioner on National Minorities as an Instrument of Conflict Prevention*. OSCE 1999 Yearbook.
- Tacar, P. (1996). *Kültürel Haklar*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Thornberry, P. ve Estébanez, M. A. M. (2006). *Minority Rights in Europe*. Belgium: Council of Europe Publishing.
- Wæver, O. (1995). *Securitization and Desecuritization*. ed. Ronnie D. *On Security*. Lipschutz: Columbia University Press.

SALAH BİRSEL'İN *PAF VE PUF*'UNDA İFADELEME

Şerif Ali BOZKAPLAN*

Daha çok deneme ve günlük türü ile edebî âlemde adını duyuran Salah Birsel, Türk edebiyatının bu konudaki usta kalemlerinden biridir. 1919'da doğdu. İlk şiiri 1937 yılında Gündüz dergisinde çıktı. Günlüklerini 1950'de Beş sanat dergisinde yayımlamaya başladı. Türk şiirinde özgün bir yer edinen Birsel, daha çok aklın ve zekânın hâkimiyetini ön planda tutan, şairanelikten uzak, yergili şiirlere ağırlık verdi. Asıl ününü 1970'ten sonra yayımladığı 1001 Gece Denemeleri ve Salah Bey Tarihi olarak adlandırdığı dizi kitapları ve günlükleriyle elde etti. Şair ve deneme yazarı Salah Birsel 1999'da vefat etmiştir. Eserlerinden bazıları: *Kahveler Kitabı*, *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu*, *Boğaziçi Şıngır Mıngır*, *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi*, *İstanbul-Paris*, *Salah Bey Tarihi* 'nioluşturur. Köçekçeler şiir kitabının adıdır.

Bu çalışmada yazarın sadece bir eseri üzerinde durulacaktır: *Paf ve Puf* adlı deneme kitabı. Bu kitap dairesinde yazarın anlatımına bazı noktalardan bir “mim” konacaktır.

Üslub-ı beyan aynıyla kişidir demiş eskiler. Hakikaten de öyledir. İnsanı konuşması ele verir. Karşımızda duran ama hiç konuşmayan birinden ne devşirebiliriz ki? Muhatabımız hakkında türlü fikirlere ulaşmak için onun ifade-i meram etmesi gerekir. Yani konuşması. Dolayısıyla insan en önemli özelliği olan konuşma yetisi vasıtasıyla kendini ele verir. Onun hakkında hükme varmamıza yardımcı olur. Aksi halde o, kapalı bir kutudur.

Salah Birsel, olayları ya da kavramları ifade ediş tarzıyla kendine mahsus bir anlatım biçimi oluşturmuştur:

Kendine has bir yazma tarzı olan Salah Birsel, hem seçtiği konular hem de ele alış tarzı itibarıyla dikkat çeken bir kalemdir. O, oluşturduğu farklı yazma biçimi ile Türkçenin de gelişmesine katkıda bulunmuş bir yazardır. Bugün

* Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Anabilim Dalı

kullanımdan kalkmış olan pek çok deyim ve söz, salah Birsell'in eserlerinde yer almaktadır.

1. Kavramları İfade ediş Tarzı

Burada örnek olmak üzere yazarın ölüm hakkında sarf ettikleri ele alınacaktır. Salah Birsell, ölüm için hangi ifade şekillerini oluşturmuştur? İşte onlardan bazıları:

Bamburukları sökülme

Aynı süre içinde Treblinka'da 700.000, Chelmno'da 300.000 kişinin **bamburukları** sökülmiştir. PP., s. 28

Cavlağı çekmek

Saat yedi de hemen hemen bütün kedilerde olduğu gibi, gıkını çıkarmadan **cavlağı çekmiştir**. PP., s. 130

Cezvesini karıştırmak

Mithat Paşa, Aydın (İzmir) Valisi iken bir gece Hükümet konağındaki Harrem kesiminden karşıdaki kışlaya baktığı vakit pencere onun **cezvesini karıştırmıştır**. PP., s. 145

Çanına ot tıkamak

Yahudilerin çanına ot tıkama işi daha çok oralarda olmuştur. PP., s. 27

Döllerini yerden kalkamaz etmek

Hitler, eski dava arkadaşlarının **döllerini yerden kalkamaz edecek midir edemeyecek midir?** PP., s. 20

Dünyaya gelmediğe döndürmek

Hitler, 5 yıl gibi kısa bir sürede 6 milyon Yahudiyi dünyaya **gelmediğe** döndürmüştür. PP., s. 18

Dünyasını değiştirmek

Ayaklarını 15 yıl Paris sokaklarında gezdirdikten sonra da 1909 yılında **dünyasını değiştirmiştir**. PP., s. 139

Ensesinden topa tutulmuş gibi ol-

Hazret eskicilerde o çağdan kalma bir şeyler görüntülediği vakit **ensesinden topa tutulmuş gibi olur**. PP., s. 133

Gagalanmak

1620 yılında İtalya’da **gagalanan** 500 protestan ile 1829 ‘da Portekiz’de öldürülen 1125 kişinin öyküsü ise ortadadır. PP., s. 18

İçini dışına çevirmek

Kadınların – bunlara müşteri de denebilir – **içini dışına çevirmekte** büyük ustalıklar gösteren Jack, onların böbreklerini, yüreklerini, bağırsaklarını, ciğerlerini anı olarak devşirmeyi de savsaklamaz. PP., s. 11

Kıkırdamak

Yahudiler de açlık, susuzluk ve de havasızlıktan **kıkırdamışlardır**. PP., s. 25

Mortayı çekmek

Bütün insanlar **mortayı çekse**, ben kılımı bile kıkırdatmam. PP., s. 127

Sonun sonu gelmek

Birden **sonun sonu gelip** çatar. PP., s. 132

Tirit kesilmek

Yüzü adam akıllı **tirit kesilmiştir**. Dili de dişlerinin arasından sarkmıştır. PP., s. 132

Yumurtalıklarına yapışmak

Ali baba adıyla tanınan bir er de sıkılmayı mıkılmayı bir yana itip Paşa’nın **yumurtalıklarına yapışır**. PP., s. 149

Yüz bin uykuya yatırılmak

Bunlar da Hitler’e karşı kişiler olmakla **yüz bin uykuya yatırılmalarıdır**. PP., s. 21

Yukarıda sıralandığı üzere Salah Birsel ölümü farklı yaklaşımlarla ifadelendirmiştir. Ölmek fiilini hiç kullanmamıştır: **Tirit kesilmek, cavlağı çekmek, bamburukları** sökülme, cezvesini karıştırmak, ömür etekleri kısaltmak, kıkırdamak, enseyi kurşunla sıvama, keşkek edilmek, içini dışına çıkarmak, ömür defterini bütünlemek, fırınlanmak, sonun sonu, savuşturmak, kalıbını dinlendirmek. Bu kullanımların bir kısmı argo sözlüklerinde yer almaktadır, bir kısmı da yer almamaktadır.

2. Söz varlığı:

Salah Birsel, kendine has bir söz varlığına sahiptir. O, kimsenin kullanmadığı söz ve söz kalıplarını kalemine dolamıştır.

Ne ki:

... ama iplerin ucu yine de Hitler'in elindeydi. **Ne ki**, biz lafı çığırından çıkarmak niyetinde değiliz. PP., s. 21

Ama bütün parasını antikacıya yatırdığı için günlerce bayrağı yıkık do-laşmak zorunda kalmıştır. **Ne ki**, bununla hem yine XVI. Louis'yi enselemiş, hem de beş dakika süre ile alışveriş yapmış olmanın mutluluğunu taşımıştır. PP., s. 133

Bir bayan dostun getirdiği çiçek demeti ise ayakucuna yerleştirilir. **Ne ki**, bunlardan önce, ölüyü, tabutta olduğunu sezmemesi için pamuklarla sarıp sarmalamışlardır. PP., s. 138

Bütün bu işlerin yürütülmesinde Hitler'in sanata açık ruhu sezilebilir. **Ne ki**, onun sanata, özellikle de musikiye olan düşkünlüğü bu olaydan 10 yıl sonra, 1944 temmuzunda, kendisini öldürmek isteyenler karşısında daha belirgin çizgilerle ortaya çıkar. PP., s. 23

Nedir:

Biraz vakitten beri, boğucu börtü gibi üstümüze çöken sıcak budur. **Nedir** bir yazar, şimdi yukarda ise az biraz sonra aşağıdadır. PP., s. 138

Ne var:

Bu yüzden bizde o nonoş çiçekler nanaydır. **Ne var**, Leautaud'nun durumu biraz ayırdır. PP., s. 135

Cenaze töreni için Coppee'yi handiyse kiliseye kaldıracaklardır. **Ne var**, Gauthier – Ferrieres, yazarımıza altın değer bir bilgi vermekten geri kalmamıştır. PP., s. 139

Bazı mavallara kulak asmayanlar gaz odalarında yapma duş musluklarını görünce ister istemez gevşerler. **Ne var**, az sonra bu duş süzgeçlerinden gaz sızmaya başlayınca yaygarayı basacaklardır. PP., s. 28

Bavyeralı Onbaşı ölüm tangosunun bütün evrelerini filme aldirmayı da unutmamıştır ki bu büyük sanat yapıtının yüzyıllara kalmasına yol açmıştır. **Ne var**, bu film Goebbel'in bir kıtır bomcu olduğunu da ortaya çıkarmıştır. PP., s. 23

Evetlik:

Kendi odasındaki bir pencereden Yalçın'ın kalabalığı seyretmesine **evetlik** göstermiştir. PP., s. 150

İçecek cigarası, yazacak kalemi, biraz da kağıdı olsun, yıllarca hapis damında kalmaya da **evetlik** gösterebilir. PP., s. 136

Blanche adında bir kadınla uzun bir süre birlikte yaşamaya **evetlik** göstermiştir. PP., s. 129

Savunma Bakanlığındaki koltuklara kurulmuş olanlar, generaller buna **evetlik** göstermeyeceklerdir. PP., s. 20

3. Kendine has buluşlar

100. bin 200. bin kişiyi aynı **elektrikle savuşturabiliyorlarmış**. PP., s. 32

Hazret eskicilerde o çağdan kalma bir şeyler görüntülediği vakit **ensesinden topa tutulmuş gibi olur**. PP., s. 133

Yahudileri yakaladıkları yerde kurşunlarlar. Bunun için Yahudileri şehrin dışında açılmış çukurların başına getirirler, orada **enselerini kurşunla sıvarlar**. PP., s. 25

Bir günde 22.000 ceset **fırınlanmıştır**. PP., s. 29

Ausshwitz'de iki buçuk yılda iki buçuk milyon Yahudi **gazdan geçirilmiştir**. PP., s. 28

3 - 5 dakika içinde herkes **kalıbını dinlendirmiş** olur. PP., s. 29

1520 yılında İsveç'te **keşkek edilen** 94 senato üyesi ile 1572'de Paris'te Saint Barthelemy gecesinde boğazlanan yüzlerce protestan da eklenmelidir. PP., s. 18

Coppee de ömür defterini bütünlediği vakit yazarımız hemen onun evine koşmuştur. PP., s. 138

Ne ki, bu yöntem, hiç de verimli değildir. Bir defada ömür etekleri kısaltilabilenlerin sayısı ancak altmışı bulur. PP., s. 25

Kamlardaki ölüm öncesi işkenceler de **neşeli mangırdır**. PP., s. 29

Diyeceğim pencere, bir çok ressama çiftetelli oynatmıştır. PP., s. 144

Onun olayları, kimi yazarlarda olduğu gibi **sekiz rüzgara yatabilen** olaylardan seçilmiş de değildir. PP., s. 141

Topunun belleğini bir **gündoğusu poyraz alıp götürmüştür**. PP., s. 153

Pencereler, kadın ve çocuklarla **salkım saçaktır**. PP., s. 152

1869 sonbaharında İstanbul önünde boy gösteren İmparatoriçeyi Abdülaziz de padişahlığının bütün **benbenliğiyle** ağırlamıştır. PP., s. 152

Pencerelerin bakmayı ve görmeyi öğretme bakımından büyük bir değeri varsa da insanoğlunun içinde de birbirlerini seyretme, birbirlerini dikizleme eğilimi **kuğurdaşıp** durur. PP., s. 151

Meydanı dolduran kalabalık ünlü yazarı alkışlıyor, en höngürtülü yaşasın bağırtılarını **bela damının duvarına fırlatıyordur**. PP., s. 150

Mapusane pencerelerinin camları **tilki ufağıdır**. PP., s. 149

Pencerelere kadar kopup gelen bu **keşkeklî çığlıkları** kimi zaman da pencerelerin kendisi postalar bize. PP., s. 149

Kötülük meyhanesinin gözleri kaymış kişileri de hemen üstüne çullandır. PP., s. 149

Pencereler her vakit insanların **testisini doldurmaz**. PP., s. 145

Ahmet Haşim'in yürüyüşlerinin **gulugulusunu** da saptamıştır. PP., s. 145

Pencere sokak demektir. Sokakata ne olursa pencere topunu **kantarlayıp** odaya **boca eder**. PP., s. 144

Bunlar düş gücü sardırılamamış, cila vurulamamış, rastıksız, sürmesiz ve de **rafadan olaylardır**. Sözün kısası, yazarımız, önünde duran ya da havada sallanan olayları kıskıvrak yakalayabilmek için boyuna **gözlem atıştırır**. PP., s. 141

Üstelik o, olayları bir mozayik işlercesine birbirine **fener çekirtmeye** de kulak asmaz. PP., s. 141

Bu yüzden hiçbir kadını elde edememiş, sonunda evinin işlerine bakan, kendisinden gudubet bir kadınla yaşamaya **kabul yüzü göstermiştir**. PP., s. 140

Babası ölürken de 4 gün, 5 gece başucundan ayrılmamış, ölüm denilen zırtapozlüğün **meyanesini çakmak** için gözlerini dört açmıştır. PP., s. 137

Okurlarından özellikle yazarlardan çeremonyalı **mektuplar** aldığı vakit, onları okumadan fırlatıp atar. PP., s. 137

Dahası var kendi yazdıklarına da **merhaba çekmez**. Ama yazı yazmak kadar onun kalbini sıcak tutan başka bir şey yoktur. PP., s. 136

O, sadece gerçek olan şeylere çemberli selam verir. PP., s. 136

Hazret eskicilerde o çağdan kalma bir şeyler görüntülediği vakit **ensesinden topa tutulmuş gibi olur**. PP., s. 133

İyisinden moruklamıştır. Ağzında tek diş kalmamış, yüzü de adam akıllı **sümüklemiştir**. PP., s. 129

Hermann Goering'ten başkası olmayan bu ekmek suratlı adamın yanında Heydrich ile Himmler de **cadı kazanlarını kaynatmak** üzere susta durmuşlardır. PP., s. 22

Toparlayalım: İçindeki özgürlük cevahirinden başka bir şeye **firuze oturtmaz**. Dahası var: Kendi yazdıklarına da merhaba çekmez. PP., s. 136

Yazımın bu noktasında bize düşen şey çingiraklı bir **yalel çekmektir**. PP., s. 130

... adlı kitabını kedilerine, köpeklerine adamıştır. Çünkü yazılarının özellikle de günlüğünün ellerini, ayaklarını onların eşliğinde havalandırmış, afe-rinlerin dolunayına onların hır hır ve mırımlarıyla merdiven dayamıştır. PP., s. 127

Hitler'in **boyun damarları davul gibi vurmaya başlamıştır**. PP., s. 20

SONUÇ

Kendine has bir yazma tarzı olan Salah Birsal, hem seçtiği konular hem de ele alış tarzı itibarıyla dikkat çeken bir kalemdir. O, oluşturduğu farklı yazma biçimi ile Türkçenin de gelişmesine katkıda bulunmuş bir yazardır. Bugün kullanımdan kalkmış olan pek çok deyim ve söz salah Birsal'in ederlerinde yer almaktadır. Bu bakımdan Onun eserlerinin söz varlığı üzerinde çalışılmalı ve gençlerin eserlerini okumaları sağlanmalıdır.

MEMLÛK-KIPÇAK SAHASINA AİT YENİ BİR GRAMER VE SÖZLÛK

*Şermin KALAFAT**

*Şükran FAZLIOĞLU***

Giriş

Tarihî Türk şiveleri içerisinde Orta Türkçe döneminin Batı kolunu oluşturan Kıpçak Türkçesi üç ayrı coğrafyada yer edinmiştir. Birincisi XII-XV. yüzyıllar arasında Rusya, Ukrayna ve Kafkaslarda yaşayan Kıpçakların kullandığı, yani Altın-Ordu sahasında kullanılan dil, ikincisi yine aynı coğrafyada Ermeni harfleriyle yazılan Kıpçak Türkçesi ve üçüncüsü de XIII. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl başlarına kadar Mısır ve Suriye’de kullanılan dildir (Toparlı ve Vural 2004: 2, Argunşah vd. 2010: 175). Bu bağlamda Kıpçak (Kuman) Türkçesi üç ayrı diyalekte ayrılmaktadır: Kuman diyalekti, Memlûk-Kıpçakçası, Ermeni Kıpçakçası (Tekin ve Ölmez, 2003, s. 41). Kuman diyalektini, yani Kuzey Kıpçak Türkçesinin temelini XIV. yüzyılda yazılmış olan, Altın Ordu Devleti içerisinde yaşayan Kıpçakların dilinden derlenmiş kelimeleri ve Hıristiyanlıkla ilgili dini metinleri içeren Codex Cumanicus oluşturur. Ermeni Kıpçakçası bilhassa, Ermenilerin Kıpçaklarla olan ticari ilişkilerinin bir sonucu olarak meydana gelmiştir (Güner 2013: 25, 27). Memlûk Kıpçakçasının oluşumunda ise Memlûk Devleti etkindir. Memlûk Devleti, 1250 yılında Mısır ve çevresinde çoğunluğu Türklerden oluşan kölelerin kurduğu bir devlettir ve 1517 yılına kadar (Yavuz Sultan Selim’in Ridâniye Seferine kadar) hüküm sürmüştür. Halkının çoğunluğu Arap olan bu devlette idarecilerin Türk olması sebebiyle saray dili de Türkçedir. Kıpçak sahası eserlerinin en büyük paydasını Memlûk Devletinin hâkim olduğu coğrafyada meydana getirilen eserler oluşturmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serminkalafat@gmail.com.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagâtı Bölümü, shukrankaya@gmail.com.

Bu kadar geniş bir sahada kullanılan Kıpçak Türkçesinin konuşma dili, Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili metinlerin haricinde yazı dili olarak kullanılmamıştır. Nitekim *Kıpçak Türkçesi terimiyle, Kıpçak konuşma dili değil, Memluk sahasında yazılmış olan eserlerin dili kastedilmektedir. Kıpçak konuşma dili bu eserlere hemen hemen hiç yansımamıştır. Memluk Kıpçak eserleri kendi dönemlerinin ölçünlü diliyle yazılmışlardır* (Ercilasun 2007: 399). Bu dönemde kaleme alınan eserlerde Kıpçak Türkçesinin ağız özelliklerinden ziyade, dönemin standart yazı dili olan Oğuz-Kıpçak karışımı dil kullanılmıştır (Argunşah vd. 2010: 186).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserleri genel olarak iki gruba ayrılır: Birinci grup sözlük ve gramer kitapları; ikinci grup ise edebî, ilmî, dinî ve askerî eserlerden oluşmaktadır. Özellikle sözlük ve gramerler içerdikleri dil verileri yanında, taşıdıkları dil öğretim amacına bağlı olarak da ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinin resmî dil olması, halkın Türkçe öğrenmeye ilgisini arttırmıştır. Böylelikle Türkmen - Kıpçak özellikli Türk dilinin giderek artan önemi, Araplar tarafından bu dillerin öğrenilmesi ve araştırılması ihtiyacını doğurmuş ve bu yolda o dönemin Türkçesini ortaya koyan birçok gramer ve sözlük kitabı yazılmıştır (Gabain 1979: 120, Ercilasun 2004: 386, Argunşah vd. 2010: 186). Ana amacın Araplara Türkçeyi kolay bir şekilde öğretmek olduğu bu eserler, tıpkı bugünkü konuşma kılavuzları gibi, genellikle içerik bakımından çok ayrıntılı olmayan bir gramer anlatımı ve sözlükten oluşmaktadır. Bildiride ele alınacak olan eser de içerik bakımından Memlûk-Kıpçak sahasına ait gramer ve sözlüklerle benzer özellikler göstermektedir.

1. Eserin Adı Hakkında

*National Bibliothetheque*in Türkçe Yazmalar bölümünde TURC 208 arşiv numarasıyla kayıtlı olan eser, besmele ile başlamaktadır. Besmeleden hemen sonra *el-Kısmu ş- şânî mine 'l-Kitâbi fi 'l-Lügati 't-Türkiyye* ¹“Türk Dili Kitabının ikinci kısmı” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden hareketle eserin adının *Kitâbun fi 'l-Lügati 't-Türkiyye* olduğunu söyleyebiliriz. İncelememiz sonucunda eserin ikinci kısmı olarak verilen bu gramer ve sözlüğün başlı başına müstakil bir eser olduğu görülmüştür. Bu açıdan eserin iki cilt şeklinde yazıldığı düşünülmektedir. İkinci kısmın Türk diliyle ilgili bir gramer ve sözlük içerdiği göz önünde bulundurulduğunda, ilk kısımda yazarın Türklerin tarihi ve kültürü hakkında bir kitap yazmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

2. Eserin Yazarı ve Yazılış Tarihi Hakkında

Eserde yazarın adına veya kendisine ait herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yazılış tarihi son sayfadaki tetimme bölümünün yırtık olması sebebiyle

¹ Eserin bilgilerini bizimle paylaşan İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü Arş. Gör. Mehmet Arıkan'a teşekkür ederiz.

kesin olarak bilinmemekte sadece, dil özellikleri ve söz varlığına dayanarak Memlûk-Kıpçak sahasına ait bir eser olduğu söylenebilmektedir. Eserde bazı kelimeler harekelendirilmiş, bazılarında ise buna ihtiyaç duyulmamıştır. Bu durum hareketlerin genellikle, sonradan müstensihler tarafından konulduğu görüşüne bağlı olarak eserin müellif hattı olmadığı ihtimalini kuvvetlendirir de eserde, iki ayrı dil (Türkistan dili ve yazarın dili) kıyas edildiğinden yazarın bu hareketleri ortak kelimelerin gösterimi veya ayrımı için koyduğu yorumu da yapılabilir. Bu sebeple elimizdeki eserin, müellif veya müstensih hattı olduğunu kesin olarak söylemek güçtür.

3. Eserin Bölümleri Hakkında

Eserin bölümleri besmele ve *el-Kısmu's-sânî mine'l-Kitâbi fi'l-Lüga-ti't-Türkiyye* "Türk Dili Kitabının ikinci kısmı" ifadesinin ardından yazarın şu açıklamasıyla belirtilmiştir:

Burada yazılı olanlar şunları hedeflemektedir:

**Konuşmada fasih (açık ve net) kullanımı.*

**Kullanılmayan sözün alışılmadık, garip yönlerini atmayı.*

Öğrencinin izleyeceği ve bunu öğrenmeyi isteyen kişi için bir başlangıç olan bu kitap iki tür olan esasları (*usûl*), bölümleri (*ebvâb*), fasılları (*fusûl*) içermektedir. Bu ifadeye geçen iki hedefe dikkat edilirse Türkçenin öğretimi için bir yöntem göndermenin olduğu söylenebilir. Zira yazar, karışık ve kullanılmayan söylemlerden elden geldiğince uzak durmayı hedefleyerek açık ve net olan söylemlere yönelmiştir. Kitabın yöntemini de bu şekilde belirlemiştir.

Yazar eserinde birinci tür olarak adlandırdığı kısımdan önce *ön söz*, *uyarı*, *isimlerin tasrifi*, *fiillerin tasrifi* ve *harflerin kullanılış durumları* hakkında bilgiler verdiği bir girişle eserinin yapısını açıklamaya çalışmıştır. Ardından birinci türü yedi bölümden oluşan bir kısım olarak anlatmaya başlamıştır. Bu bölümler şöyledir:

Birinci bölüm: Geçmiş zaman fiili hakkındadır.

İkinci [Birinci]² bölüm: Gelecek zaman fiili hakkındadır.

Üçüncü bölüm: Emir fiili hakkındadır.

Dördüncü bölüm: Mastar hakkındadır.

Beşinci bölüm: Özne almayan fiil ve tefe'ül ve infi'al bapları hakkındadır.

² Eserin girişinde yazar bölümleri verirken bir karışıklık meydana gelmiş ve birinci bölüm ifadesi iki kez zikredildiği için altıncı bölüm ile cümle tamamlanmıştır. Bu durum, eserin bütünlüğü açısından çeviride düzeltilmiştir.

Altıncı bölüm: ef'ale, tef'ale ve istif'ale bapları hakkındadır.

Yedinci bölüm: Olumsuzluk ve reddetme hakkındadır.

Bölmelere dikkat edildiğinde yazarın, Memlûk-Kıpçak dönemine ait benzer eserlerde olduğu gibi Türkçeyi Arapça gramer hususiyetleri bakımından işlediği görülür. İkinci türde yazar, 24 bölümden oluşan *yalın halde isimlendirmeler* dediği söz varlığını vermiştir. Bu bölüm konuşma kılavuzlarındakine benzer kısa, en çok kullanılan pratik kelimelerden oluşan bir sözlüktür.

3.1. Ön söze ve Girişe Dair Notlar

Yazar ön sözde öncelikle, kullandığı dilin harf sisteminden bahsetmektedir: *Ön söz, Türkçenin alfabesi ve kullanılan 23 harfinin birbiriyle birleşmesi hakkındadır. Bu harfler şunlardır: أَفَغَ وَرَقَ يَكْدَ مَنَشَ بَجَرَ سَطَلَ صَدَّةَ حَتَّ* Öyleyse Türkçenin alfabesi Arapçanın ortaya çıkma tertibi üzerinedir. Bu ifadeye, Arapçada olan ancak Türklerin kullanmadıkları harfler olduğunu ekler ve yine bu dili konuşanların Arapçada olmayan beş harfi (پ چ ژ ف ک) de kullandıklarını belirtir. Bu ve buna benzer açıklamalar, birtakım farklarla Memlûk-Kıpçak sahasına ait *Kitâbü'l-ıdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî, El-Kavânînu'l-Küllîye li-Zabti'l-Lûgâti't-Türkiyye, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgâti't-Türkiyye* gramer ve sözlüklerde de görülür. Buna rağmen bu döneme ait, *Ed-Dürretü'l-Mûniyye fi'l-Lûgâti't-Türkiyye, Bulgatü'l-Müştâk fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* adlı eserlerde yöntem farklılığı olması sebebiyle böyle bir açıklamaya rastlanmamıştır. Buna göre, eserlerdeki harf bahsi üzerine şöyle bir tablo oluşturulabilir:

Kİ	TA	KK	DM	BM	TZ	KT
Türk lisanında harflerin toplamı 23'tür.	Halis Kıpçak dilinde 8 harf yer almaktadır.	Söyleyişte 28; yazıda 21 harftir.	Bu konuda bir bilgiye yer verilmemiştir.	Bu konuda bir bilgiye yer verilmemiştir.	Kıpçak diyaleğinde bulunan harflerin hepsi 23'tür. Bunlardan 19'u asıldır.	23 harftir.

Ön söz kısmında yazar ayrıca, *Bil ki Arapçanın Hicaz'dan çıktığı gibi Türk dilinin asıl çıkış noktası da Türkistan ahalisi olmuştur.* şeklinde bir ifade kullanır ve bu dili konuşanlarla ilgili bir tanımlama yapar: *Bu dili konuşanın durumunda konuşanın hızlı konuşması, konuşmadaki patlama (fevrilik), harflerde ihtilas, uzatmanın az ve hemzelerin çok olması vardır.* Ardından eserdeki örnek kelimeleri neye göre seçtiğine dair bilgiler verir: *Türkistan dilinde-*

ki bir kelimenin bizim bölgemizde farklı bir kelime ile ifade edildiği durumda biz bu muhtasar kitapta kullanımı yaygın olan kelimeleri aldık. Kullanım yaygınlığının eşit olduğu durumda fasih (açık ve net olan) olanı seçtik. Bu açıklamadan, yazarın bu dili konuşan biri olduğu, Türkistan'ı Türk dilinin çıkış noktası olarak kabul ettiği ve kullandığı dilin söz varlığı ile Türkistan'daki dilin söz varlığı arasında farklılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yazarın ön sözde Türk diline has bir özellik olarak belirttiği bir durum da ünlülerin ince okunmasıdır. *Diller arasında ünlülerin daha ince okunduğu (imâle ve işmâm) başka bir dil daha bulamayacağını bilmelisin.* şeklindeki açıklamasına bağlı olarak bir yandan Türk diline özgü bu inceliğin sebeplerini sıralayan yazar, diğer yandan telaffuz hakkında da bilgiler verir. Bu bilgileri verirken, özellikle bir kitaba da atıfta bulunur: *Nâdirü'd-dehr 'ala lügati meliki'l-'asr kitabının yazarı anlamların farklılaşması ve lafzın ittifakı konusunu tam bir şekilde zikretmiştir ve biz de harekeleri ve bu tarafın durumunu zikrettik.* Bu kısımda yazarın telaffuz konusunu anlatırken Türkistan'daki Türkçe ile kıyaslamalı örnekler vermesi son derece önemlidir. Bu bahse geçmeden önce yazar, *Türkistanlıların bir lafızla telaffuz ettiklerini, sonra bu lafızdan bir harf mahreçleri yakın başka bir harf ile değiştirdiklerini bulacaksınız. Belki de bölgemizin halkı onların harflerinden bir şeyin yerine başka bir şey koyuyor. Hepsisi fasihtir ve sayısı 12 bedeldir.* diyerek iki dil arasındaki telaffuz farklarını on iki madde üzerinde topladığını belirtir. Aşağıdaki tabloda bu iki dilin telaffuz bakımından kıyası birkaç örnek üzerinden gösterilmiştir.

Türkistan'daki Dilin Telaffuzu				
Arapça yazılışı	Arapça okunuşu	Anlamı	Türkçe yazılışı	Türkçe okunuşu
الصاحب	eş-şâhib	sahip	إيدي	édi
الجيد	el-ceyyid	iyi	أذكو	edgü
القعب	el-ka' b ³	aşık kemiği, topuk	اياغ	ayağ
القدح	el-kadeh	ayak	اياق	ayağ
Yazarın Bölgesindeki Dilin Telaffuzu				
Arapça yazılışı	Arapça okunuşu	Anlamı	Türkçe yazılışı	Türkçe okunuşu
الصاحب	eş-şâhib	sahip	إيتي	éti
الجيد	el-ceyyid	iyi	إيگو	éygü

³ Kelimenin yazımında hata vardır. Aşık kemiği, topuk anlamındaki ka' b kelimesi Arapçada kaf ق ile değil kef ك ile yazılır.

القعب	el-ka`b	aşık kemiği, topuk	—	—
القدح	el-kadeh	ayak	إيأق	éyak

3.2. Gramer Bölümüne Dair Notlar

Girişte de belirtildiği üzere gramer bölümü kendi içerisinde yedi bölüme ayrılmaktadır. Sırasıyla eserde *geçmiş zaman çekimleri*, *isim çekimi*, *mastar*, *emir çekimi*, *fûlin edilgenlik*, *dönüşlülük*, *geçişlilik*, *işteşlik durumları*, *olumsuzluk* ve *gelecek zaman* hakkında bilgi verilmiştir. Bir gramer konusunun anlatımında izlenen yol şu şekildedir: Önce ek üzerine açıklama yapılmış, bu açıklamalara göre birkaç örnek verilmiş ve en son da şahıslara göre ekin çekimi yapılmıştır. Bu örnek çekimler, bazısında az bazısında çoktur. Bu bölümde de telaffuz bahsinde olduğu gibi Türkistan'daki Türk dili ile kıyaslamalı konu anlatımı sağlanmış ve örnekler verilmiştir. Çalışmamızda, eserdeki gramer bölümüne dair dikkat çekici noktalar zamir, iyelik, emir, gelecek zaman ve olumsuzluk bahsi üzerinden değerlendirilmiştir.

3.2.1. Zamir Çekimi Üzerine

Arapça yazılışı	Arapça okunuşu	Türkçe yazılışı	Türkçe okunuşu
انا	ene	مَنْ	men
نحن	nahnu	بِيز	biz
أنتم	entüm	سِيز	siz
أنتَ	ente	سَنْ	sen
هو	hüve	اول	ol
هم	hüm	انلر	anlar

3.2.2. İyelik Çekimi Üzerine

Arapça yazılışı	Arapça okunuşu	Türkçe yazılışı	Türkçe okunuşu
أمي	ümmi	مَنْمُ أَنَام	menüm anam
غلام أنت	gûlâmu ente	سِنِّين فُؤلِين	senin kulin
فرس الأمير	feresu'l-emîr	بِغْنِين أَطِي	begnin atı

Tablodaki *senin kulin* سِنِّين فُؤلِين örneğine dikkat edildiğinde iyelik ikinci tekil şahıs eki ve ilgi ekinin art damaksıl n /ŋ/ sesiyle gösterilmediği görülür. Metnin tamamında da eklerin durumu bu şekildedir.

3.2.4. Emir Çekimi Üzerine

Eserde emir çekimi bahsi geniş bir yer tuttuğundan sadece, yazarın emir kipinin çekiminde kullanılan şahıs ekleri için yaptığı önemli bir yoruma dikkat çekilmesi yeterli görülmüştür.

Tuhfetü'l-melik kitabının yazarı şöyle demiştir: Türk ulemaya sordum: Niçin emir fiilinin yeri için sonda غ ve ل ve ك ve ل'i tahsis ettiler, şu örneklerde olduğu gibi:

Türkçe yazılışı	Türkçe okunuşu
الغِل	algıl
دُطِغِل	duṭğıl
بِيرِکِل	bërgil

Ve niçin غ harfinin yerine ك, ve ك harfinin yerine غ kullanmıyorlar? Niçin غ ve ل bazen “ذو: sahip olma” manasında ve bazen de aynı manada م ve ق harfleri kullanılıyor? Niçin م ve ق harfleri bir yerde “إلا ve غير: dışında, hari-cinde” manasında iken, bir başka yerde م ve ق harfleri? Bir cevap vermediler.

Açıklamadan hareketle, emir kipinin ikinci tekil şahıstaki غ -ğil / كل -gil eki, birinci tekil şahıstaki م -m ve birinci çoğul şahıstaki ق -k ekleri için bir yorum olduğu anlaşılmaktadır. Farklı bir dil öğrenen herkesin, öğrendiği dilde anlam veremediği noktalar olabilmektedir. Bize göre, bu yorum biraz da bunun bir yansımasıdır.

3.2.5. Gelecek Zaman Çekimi Üzerine

Gelecek zaman bahsi için yazarın yorumu hayli dikkat çekicidir: *Gelecek zaman fiiline gelince, geçmiş zaman د'ından önce ve fiilin asıl harflerinin tamamından sonra س, غ ve ل harflerini korumalısın veya غ'in yerine olur, örneği:*

Arapça yazılışı	Arapça anlamı	Türkçe yazılışı	Türkçe okunuşu
اراد المضي	geçmeyi istedi	بارغسادى	barıgsadı
اراد المجيء	gelmeyi istedi	گلکسادى	geligsedi
يريد المضي	geçmeyi istiyor	بارغسار	barıgsar
يريد المجيء	gelmeyi istiyor	گلکسار	geligser

Örneklerden anlaşılacağı üzere bahsedilen ekin $-IGsA(r)^4$ yani, Oğuzca'nın karakteristik gelecek zaman eki olduğu görülür. Eserdeki konuları Türkistan dili ile kendi dilini kıyas ederek anlatmaya çalışan yazarın gelecek zaman

⁴ Burada ek üçüncü tekil şahıstaki çekimi sebebiyle $-IGsA(r)$ şeklinde yazılmıştır. $-r$ geniş zaman ekidir.

çekiminde verdiği örneklerden sonra *Herkes kullanır, buna kıyas yap.* şeklindeki açıklaması, ekin iki dilde de ortak olduğu fikrini bize vermektedir.

3.2.6. Olumsuzluk Bahsi: Yazarın Dili ile Türkistan Dilinin Karşılaştırılması

Eserdeki gramer bahsi daha önce belirtildiği üzere, yazarın dili ile Türkistan dili kıyaslanarak anlatılmıştır. Bu kıyas, olumsuzluk bahsi üzerinden kısaca şöyle örneklendirilebilir:

Yazarın dili, geçmiş zaman olumsuzluk	
<i>Türkçe yazılışı</i>	<i>Türkçe okunuşu</i>
کلمین	kelmeyin
بَارْمَیْن	barmayın
گَلْمَدِی	gelmedi
Türkistan dili, geçmiş zaman olumsuzluk	
<i>Türkçe yazılışı</i>	<i>Türkçe okunuşu</i>
کَلْمَدُم	kelmedüm
بَارْمَدَم	barmadum

Bu kısımda iki dil arasındaki farkı belirtmek için *Türkistanlılar ba بَ yerine dal د koyuyorlar* şeklinde bir açıklama yer almaktadır.⁵

Yazarın dili, gelecek zaman olumsuzluk	
<i>Türkçe yazılışı</i>	<i>Türkçe okunuşu</i>
گَلْمَكِی	kelmegey
بَارْمَغِی	barmağay
Türkistan dili, gelecek zaman olumsuzluk	
<i>Türkçe yazılışı</i>	<i>Türkçe okunuşu</i>
کَلْرَآرْمَاس	kelür ermes
بَارَارْمَاس	bar ermes

3.3. Söz Varlığına Dair Notlar

Eserdeki söz varlığı 24 baptan oluşmaktadır. Bu bölümün iki şekilde değerlendirilmesi uygun görülmüştür. İlk olarak, 24 bapta yer alan konu başlıkları, dönemin diğer gramer ve sözlükleri olan *Kitâbü'l-idrâk li-Lisâni'l-Etrâk* (Cağferoğlu 1930, Özyetgin 2001), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâli* (Toparlı Çögenli, Yanık 2000), *El-Kavânîni'l-Küllîye li-Zabti'l-Lûgâti't-Türkiyye* (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999), *Ed-Dürretü'l-Mûniyye fi'l-Lûgâti't-Türkiyye* (Toparlı 1991), *Bulgatü'l-Müştâk fi Lûgati't-Türk*

⁵ Burada yazarın ba بَ olarak verdiği aslında ya بَ'dır. Bir nokta eksik konulmuştur.

ve 'l-Kıfçak (Zajaczkowski 1958), *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fi 'l-Lûgâti 't-Türkiyye* (Atalay 1945) adlı eserlerin sözlük bölümlerindeki konularla kıyas edilmiş ve tablo üzerinde gösterilmiştir. İkinci olarak da eserdeki bu bölüme ait kelimelerden birkaç örnek verilerek yazarın, sözlük kısmındaki ana konulardan hareketle kavram alanını nasıl oluşturduğu üzerinde durulmuştur.

3.3.1. Memlûk-Kıfçak Sahasına Ait Sözlük ve Gramerlerdeki Söz Varlığı Kısımlarının Tablosu⁶

Bölüm Sırası	TA	KK	DM	BM	TZ	KT
1.	Yükseklik ve onunla ilgili isimler	Yüce adlar	Yüce Allah, Gök ve gökte bulunanlarla yer ve yerdekiler	Yüce Allah'ın gökte kuşattıkları	Organlar	Allahü Teala'nın isimleri hakkında
2.	Yer ve orada bulunanlar	Değersiz adlar	Sular	Arazi ve Madenler	At don renkleri	İnsanın uzuvları hakkında
3.	Su vb. şeyler	İnsan yaratılışı ile ilgili sıfatlar, iyi ve kötü özellikler	Güzel kokulu bitkiler	Ticaret	At koşumu, takımı	Akrabalar ve benzerleri hakkında
4.	Ağaç, meyve, bitki vb. şeyler	Organlar vb. dış ve iç parçalar	Meyveler	Askerlik ve aletleri		İnsanların tabakaları hakkında
5.	Ziraat ve hububat	Evcil hayvanlar	Ağaçlar	Hububat		Birbirine zıt isimler hakkında
6.	Kuş vb. şeyler	Vahşi hayvanlar	Hububatlar	Hayvanlar		Sanatkarların isimleri hakkında

⁶ Kİ içerik bakımından sadece gramer kitabı olduğu için tabloda yer verilmemiştir.

7.	Vahşi hayvanlar vb.	Haşerat, sürünge-ler vb.	Yiyecek-ler	İçecekler		Dert ve hastalıklar hakkında
8.	Haşere vb. şeyler	Kuşlar	Evcil hayvanlar	Hastalık-lar		Yiyecek ve içecekler hakkında
9.	At cinsleri, renkleri vb. şeyler	Yiyecek ve içecek	Yabani hayvanlar	Vahşi Hayvan-lar		Kıyafet, yatak-yor-gan ve renkler hakkında
10.	Silah, at ve savaş aletleri	Meyveler	Binek hayvan-ları	Haşereler		Ev eşyası ve metaları hakkında
11.	Deve ve sığır	Ekinler, hububat, sebzeler	Koşum aletleri	Kuşlar		Yük ve binek hay-vanlarının isimleri hakkında
12.	Koyun ve keçi	İnsan ve at giysisi, savaş aletleri	Renkler	Sayılar Bölümü		Silah ve aletler hakkında
13.	Yemek, yiyecek, içecek ve sütler	Döşeme, pişirme ve yemek için ge-rekli eşya vb.	Sürün-genler ve böcekler	Zarflar		Yabani ve yırtıcı hayvanlar hakkında
14.	Ev eşya-sı, sergi, kadınlara mahsus giysi vb.	Renkler ve sıfatlar	Aletler	Zaman zarfları		Kuşların isimleri hakkında
15.	Giysi ve kumaş çeşitleri	Sayılar	Savaş aletleri	Yer zarf-ları		Seslerin farklı-laşması hakkında

16.	İnsan dış ve iç organları		Kuşlar			Haşarat ve zehirli hayvanların isimleri hakkında
17.	Sayılar		Giyim eşyaları	Zamirler		Yeryüzü ve benzerlerinin simleri hakkında
18.	Makam ve sanatçılar		Vücut organları			Bina ve meskenlerin isimleri hakkında
19.	İnsanların nitelikleri		İnsanların nitelikleri ve renkleri			Suların isimleri hakkında
20.	Genel isimler ve karşıtları		Türkçe sayılar			Bitki ve ağaçların isimleri hakkında
21.	Vakit ve zaman		Meslekler			Semavi şeyler hakkında
22.	Melik ve melike hakkındaki isimlerin izahı		Türk erkek adları			Zamanlar hakkında
23.	Renkler		Türk kadın adları			Hesap ve sayılar hakkında
24.	Madenler					Bapları destekleyen isimler hakkında

25.	Akra- ba-ya- kınılık-ta- nıdık, mülk, memle- ket, hür ve cariyeye					
26.	İllet- hastalık ve şeytan					

3.3.2. Metindeki Söz Varlığına Ait Kelimelerin Tablosu

	<i>Arapça yazılışı</i>	<i>Arapça okunuşu</i>	<i>Arapça anlamı</i>	<i>Türkçe yazılışı</i>	<i>Türkçe okunuşu</i>
Allahü Teâlâ'nın isimleri hakkında	الله تعالى	Allahü Te'alâ	<i>yüce Allah</i>	تَنكَّرى	tanrı
	يوم القيامة	yev-mü'l-kıyâ-me	<i>kıyamet günü</i>	الْوُغ كُون	uluğ kün
	الجنة	el-cenne	<i>cennet</i>	أَوْجَمَاق	uçmağ
	الخالق	el-hâlık	<i>yaratan, yoktan var eden</i>	يَارَتَعَان	yaratğan
İnsanın uzuvları hakkında	الجنة	el-cüsse	<i>ceset</i>	تَن	ten
	العصب	el-'aşab	<i>sinir</i>	سِنِكِر	siñir
Akrabalar ve benzerleri hakkında	الحَم	el-ğam	<i>kayın baba/ kayınpeder</i>	قَايِن اَنَا	ğayın ata
	امراة الأخ	imrae-tu'l-'eh	<i>yenge</i>	يَنگَه	yenge
İnsanların tabakaları hakkında	الجار	el-câr	<i>komşu</i>	قُونَشى	ğonşı
	رفيق العسكر	refiku'l-as-ker	<i>asker arkadaşı</i>	سوداش	südaş

Birbirine zıt isimler hakkında	الامرء	el-emred	<i>sakalsız genç oğlan</i>	سَقَل سيز	şakılsız
	الملءى	el-mülteĥî	<i>sakallı</i>	سَقَل لبع	şakallığ
	العاجز	el-āciz	<i>güçsüz, kuvvetsiz</i>	كوج سيز	küçsüz
	الجيد	el-ceyyid	<i>iyi</i>	يخشى	yahşı
Sanatkârların isimleri hakkında	البواب	el-bevvāb	<i>kapıcı</i>	قبوچى	ķapuçı
	الدليل	ed-delîl	<i>rehber, kılavuz</i>	قلاؤز	ķalavuz
Dert ve hastalıklar hakkında	وجع الرأس	vec'u'r-ra's	<i>baş ağrısı</i>	باش اغرغ	baş ağrığ
	الجدرى	el-cüderî	<i>çiçek hastalığı</i>	چيچك	çiçek
Yiyecek ve içecekler hakkında	طعام التعزية	taāmu't-ta'aziye	<i>taziye yemeği</i>	أولم آشى	ölüm aşısı
	القديد	el-ķadîd	<i>kurutulmuş et</i>	قروايت	ķuru ét
Kıyafet, yatak-yorgan ve renkler hakkında	القلنسوة	el-ķalensü-ve	<i>başlık, takke</i>	بورك	börk
	اللحاف	el-liĥâf	<i>yorgan</i>	يُرغان	yorgan
Ev eşyası ve metalleri hakkında	المجمرة	el-micmara	<i>mangal, maltız</i>	أوجاغ	ocağ
	الملعقة	el-mil'aķa	<i>ķaşıķ</i>	قاشق	ķaşıķ
Yük ve binek hayvanlarının isimleri hakkında	الحجرة	el-ĥicra	<i>kısraķ</i>	قِسْرَاق	ķısraķ
	الحصان	el-ĥišan	<i>at</i>	ايغر	ayđır
Silah ve aletler hakkında	قبض السيف	ķa-bdu's-seyf	<i>kılıç kabzası</i>	قليچ صاپى	ķılıç şapısı
	الترس	et-türs	<i>kalkan</i>	قلقان	ķalkān

Yabani ve yırtıcı hayvanlar hakkında	السبع	es-sebu'	<i>aslan, yırtıcı hayvan</i>	أرسلان	arslan
	الثعلب	es-ş'aleb	<i>tilki</i>	تَلْكُو	tilkü
Kuşların isimleri hakkında	الصَنْغُر	es-şungur	<i>Sungur (bir kuş)</i>	شَنْغُر	şunğur
	الكركي	el-kurki	<i>turna</i>	تُرْنَا	turna
Seslerin farklılaşması hakkında	الصراخ	es-surāḥ	<i>bağırıp çağırarak</i>	چاغرماق	çağırarak
	صهيل الخيل	şahî-lü'l-ḥayl	<i>at kişnemesi</i>	كيشنمك	kişnemek
Haşarat ve zehirli hayvanların isimleri hakkında	القنفذ	el-ḫunfuz	<i>kirpi</i>	كِرْبِي	kirpi
	العنكبوت	el-'ankebût	<i>örümcek</i>	أورمك	örümcek
Yeryüzü ve benzerlerinin isimleri hakkında	الجبل	el-cebel	<i>dağ</i>	دَاق	dağ
	قَلَّةُ الجبل	ḳulle-tü'l-cebel	<i>dağın zirvesi</i>	داغ باشى	dağ başı
Bina ve meskenlerin isimleri hakkında	البناء	el-binā'	<i>bina</i>	يَايُغ	yapug
	المفتاح	el-miftāḥ	<i>anahtar</i>	أچغۇ	açgu
Suların isimleri hakkında	العين	el-'ayn	<i>pınar, kaynak</i>	بُلَاغ	bulağ
	ماء عذب	mā'azb	<i>içilebilir su</i>	طَاتلى سو	tatlı su
Bitki ve ağaçların isimleri hakkında	الحنطة	el-ḫınṭa	<i>buğday</i>	بُعْدَاي	buğday
	الجاورس	el-cāvras	<i>karaca darı</i>	قَزَلِ دَارُو	kızıl darı
Semavi şeyler hakkında	المغرب	el-mağrib	<i>gurub vakti ya da yeri</i>	كُنْ باطغى بير	gün batığı yer
	كوكب الصبح	kevke-bü's-şubḥ	<i>sabah yıldızı</i>	طَاڭ بِلْدُرِي	taḡ yulduzı
Zamanlar hakkında	الشتاء	eş-şita'	<i>kış</i>	قِش	kış
	اليوم الحاضر	el-yevmü'l-ḥâḍır	<i>bugün</i>	بُو كُنْ	bugün

Hesap ve sayılar hakkında	أربعون	erbeün	<i>kırk</i>	قِرْق	kırk
	المن	el-menn	<i>iki ritliklik ağırlık birimi</i>	بِاطْمَن	batman
Bapları destekleyen isimler hakkında	المشبه للشيء	el-müşebbeh li'ş-şey'	<i>benzeyen</i>	أخْشَاغُو	oğşağu
	الخطأ	el-ḥaṭa'	<i>hata</i>	يَازُقْلَع	yazıqluğ
	ولد الزنا	vele- dü'z-zinā	<i>evlilik dışı çocuk</i>	حرام زاده	ḥarām-zāde
	البلاء والمحنة	el-belā' ve'l-miḥne	<i>bela ve musibet</i>	غم و غصنه	ğam u ğuşşa

Yukarıdaki tabloya dikkat edildiğinde yazarın bazen bap başlıklarının dışına çıkarak farklı örnekler verdiği tespit edilmiştir. Örneğin, *Allahü Teâlâ'nın isimleri hakkında* başlığı altında bu konuyla ilgili örnekler verirken daha sonra bu örneklere *uluğ kün, uçmak* gibi kelimeleri de eklemiştir. Yani, başlıktan daha geniş bir kavram alanını içeren örneklerin mevcut olduğu görülür. Zıt kelimelerin verildiği bölümde de *küçsüz* kelimesinin karşılığı olarak zıt anlamlısı olmayan *yağış* kelimesi kullanılmıştır. Bu bir hata olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü o dönemde yağış kelimesinin “güçlü” anlamını içerip içermediği bilinmemekle birlikte bu ayrıntı da göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca *ḥarām-zāde* ve *ğam u ğuşşa* örneklerinde görüldüğü gibi, bazı Arapça kelimelerin karşılığı Farsça verilmiştir. Metinde bunlara benzer birkaç örnek daha tespit edilmiştir. Bu örneklerden yazarın, Arapça kelimelerin karşılığı olarak Türkçe kelimeleri kurallı bir şekilde vermediği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Bu bildiriye yazarı ve yazılış tarihi bilinmeyen, 60 varaktan oluşan tarihî bir gramer ve sözlük üzerinde durulmuştur. Esere dair ilk izlenimlerimiz olarak değerlendirilebilecek sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Girişinde *el-Kısmu'ş- şânî mine'l-Kitâbi fi'l-Lügati't-Türkiyye* “Türk Dili Kitabının ikinci kısmı” ibaresinin yer alması sebebiyle eserin adı *Kitâbun fi'l-Lügati't-Türkiyye* olarak tespit edilmiştir.

2. Eserin hiçbir yerinde *Kıpçak tili* vb. ifade geçmemektedir. Buna rağmen, Memlûk-Kıpçak sahasına ait diğer gramer ve sözlüklerle benzerlik gösterdiğinden eserin, bu sahaya ait olduğu kabul edilerek değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

3. Eserdeki konu anlatımları, yazarının ifadesiyle Türkistan dili ile kıyas edilerek verilmiştir. Mevcut dil verileri bize, Türkistan dilinin Harezmi Türkçesi olduğunu göstermektedir.

4. Metinde Kıpçak ve Oğuz unsurlarının ikisinden de örnekler mevcuttur. Bu bağlamda iki önemli husus ayırt edicidir: Birincisi, Kıpçak sahasında kelime başındaki /k/ sesinin korunduğu bilinmekle beraber, eserdeki bazı kelimelerde kâf-i Türkî'nin kullanıldığı görülmüş ve bu ses /g/ okunmuştur. Bu tercihte yazarın eserinde iki dili kıyas etmesi sebebiyle, kâf-i Türkîyi kullandığı kelimelerde bir ayrıma işaret etme ihtimali ön plandadır. İkincisi, metinde gelecek zaman eki için bahsedilen *-gAy* (yazarın dili) ve *-Ur* (Türkistan dili) ekleri yanında, Oğuzcadaki karakteristik *-IsAr* ekine atıfta bulunan *-IGsA(r)* ekinin de ortak bir gelecek zaman eki olarak belirtilmesidir. Bu sebeple, yazarın dilinin bu iki diyalekti birlikte içerdiği söylenebilir. Eserin dili de buna göre değerlendirilmelidir.

5. Metnin giriş ve sözlük kısımlarında bazı yazım ve mantık hataları mevcuttur. Ancak bu durum, eserin bütünlüğünü bozmamaktadır.

6. Metin Memlûk-Kıpçak sahasına ait gramer ve sözlüklerle benzerlikler göstermesine rağmen, anlatım yöntemi ve işleyiş bakımından farklıdır. Eserdeki dil öğretim yöntemi harf öğretimi, gramer ve sözlük şeklindedir. Sahasındaki diğer eserlerden ayrılan en önemli yönü, konu anlatımının başka bir dil (Türkistan dili ve yazarın dili) ile kıyaslanarak verilmesidir.

Dil hususiyetleri ve söz varlığı açısından dil tarihi çalışmalarına katkı sağlayacağını düşündüğümüz eserin, anlatım yöntemi açısından da yabancılarla Türkçe öğretiminin tarihsel sürecine yönelik bir değer taşıdığı görüşünderiz.

KAYNAKLAR

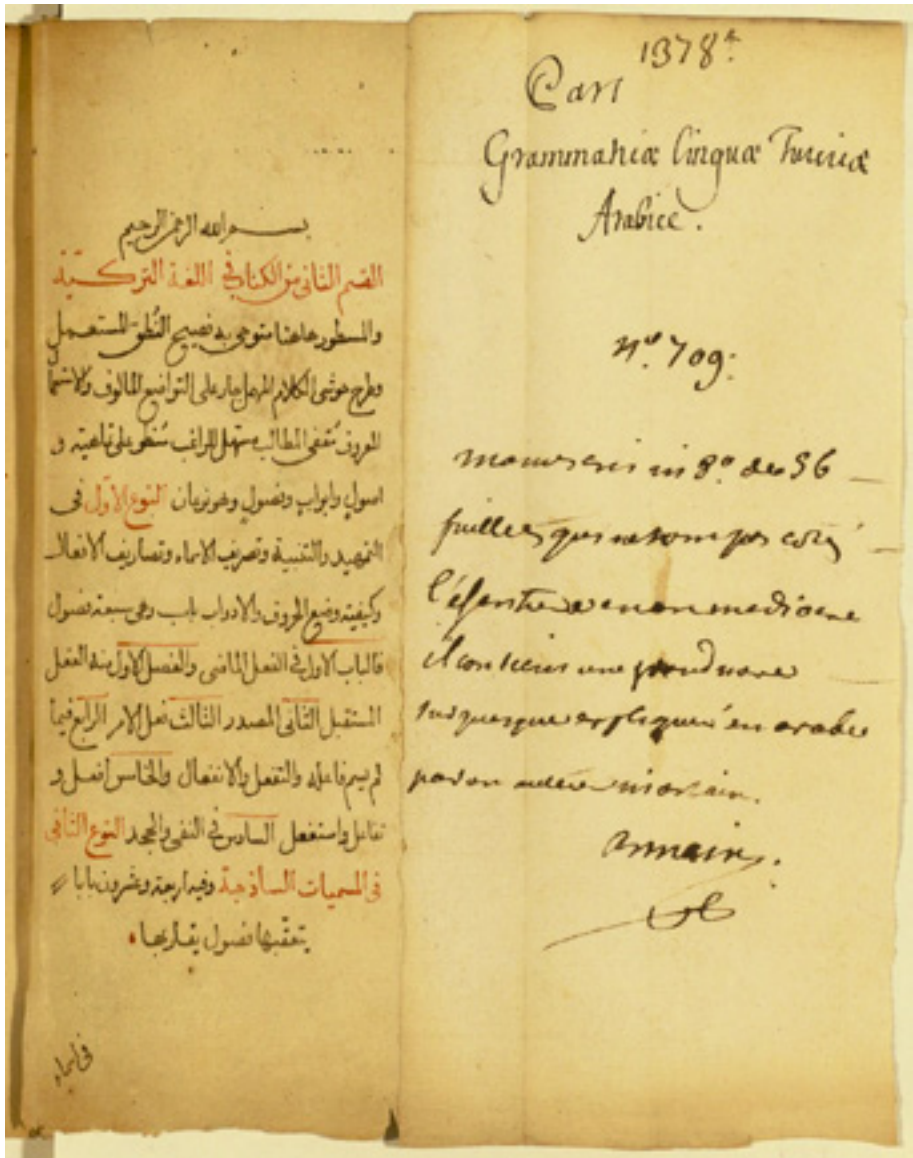
- Argunşah, Mustafa, Yüksekaya, Gülten S., Tabaklar, Özcan (2010), *Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Atalay, Besim (1945), *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK Yayınları, İstanbul.
- Cağferoğlu, Ahmet (1930), *Kitâb el- İdrâk li- Lisâni'l- Etrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Gabain, A. V. (1979), *Codex Cumanicus'un dili* (Çev. M. Akalın), Târihî Türk Şiveleri, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Güner, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul.

- Özyetgin, A. Melek (2001). *Ebu Hayyan - kitâbü'l-ıdrâk li-lisâni'l-etrâk - fîl: Tarihi karşılaştırmalı bir gramer ve sözlük denemesi*, Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet(2003). *Türk Dilleri Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat 2, İstanbul:
- Toparlı, Recep (1991), *Ed-Dürretü'l-Mûniyye fi'l-Lûgâti't-Türkiyye*, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- Toparlı ,Recep, Çöğenli, Sadi, Yanık, Nevzat (1999), *El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye*, TDK Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep, Çöğenli, Sadi, Yanık, Nevzat (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, TDK Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep ve Vural, Hanifi (2004), *Kıpçak Türkçesi*, Dilek Matbaası, Sivas.
- Zajaczkowski, Ananiasz (1954), *Słownik Arabsko-Kipczacki: Bulğat al-muštâq fî luğat at-Turk wa-l-Qıfzâq*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Zajaczkowski, Ananiasz (1958), *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'état Mamelouk -Bulğat al-muštâq fî luğat at-Turk wa-l-Qıfzâq*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa:

Kısaltmalar

- Kİ** Kitâb el- İdrâk li- Lisâni'l- Etrâk Bk. Çağferoğlu, Ahmet (1930), Özyetgin, A. Melek (2001).
- TA** Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî Bk. Toparlı ,R., Çöğenli, S., Yanık, N. (2000).
- KK** El-Kavâninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye Bk. Toparlı ,R., Çöğenli, S., Yanık, N. (1999).
- DM** Ed-Dürretü'l-Mûniyye fi'l-Lûgâti't-Türkiyye Bk. Toparlı, Recep (1991).
- BM** Słownik Arabsko-Kipczacki: Bulğat al-muštâq fî luğat at-Turk wa-l-Qıfzâq Bk. Zajaczkowski, A. (1954).
- TZ** Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye Bk. Atalay, Besim (1945).
- KT** Kitâbi fi'l-Lûgati't-Türkiyye Bk. TURC 208 National Bibliotheque Bnf.

EK-1. Kitâbun fi'l-Lügati't-Türkiyye'nin İlk Sayfası

بسم الله الرحمن الرحيم
المقدم الثاني من الكتاب في اللغة التركية
 والسطور هاهنا متوجّه بتوضيح النطق السطوري
 وطرح حوشى الكلام المراد على التواضع المألوف ولا سيما
 العروق تنقى المطالب سهل للرافع سخر على تاهيته و
 اصوله وأبوابه ونصولي وغيره من **النوع الأول** في
 التفتيد والتنبيه وتصريف الأسماء وتصريف الأفعال
 وكيفيّة وضع الحروف والأدواب لبّ وهي سبعة فنقول
 قال الباب الأول في الفعل الماضي والفصل الأول منه الفعل
 المستقبل الثاني المصدر الثالث فعل الأمر الرابع فيما
 لم يسم فاعله والتعقل والأفعال والخامس أفضل و
 تعامل واستفعل السادس في النفي والجود **النوع الثاني**
في المعينات الساذجة وفيها أربعة وثلاثون باباً
 يتفقها فنقول بفارحها.

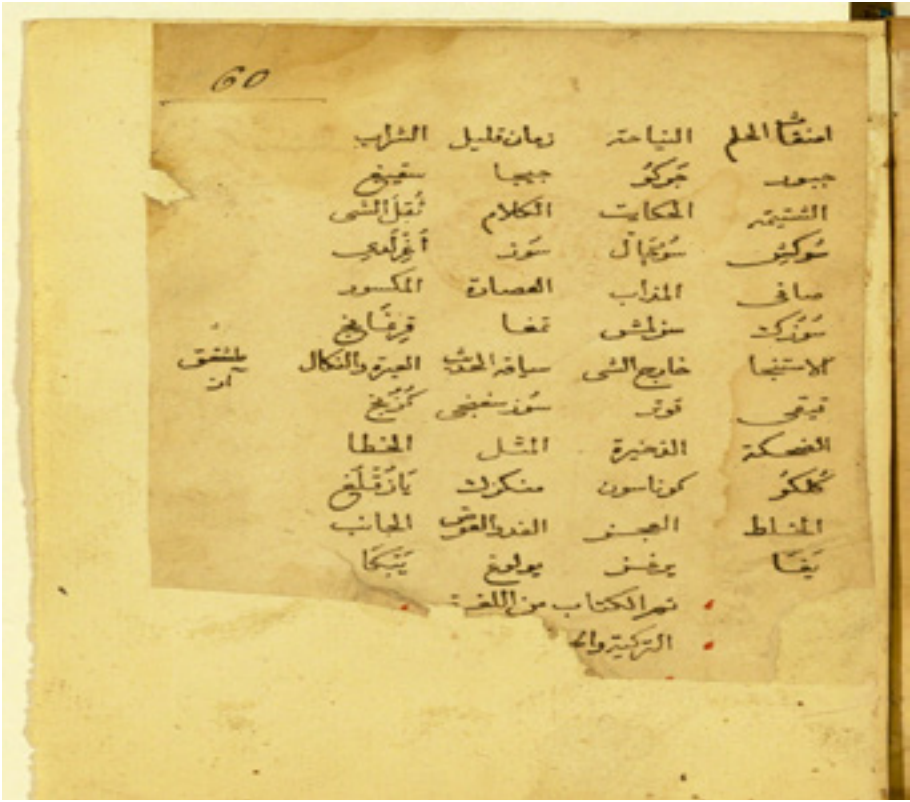
1378^t
 Cart
 Grammatica Linguae Turcicae
 Arabice.

no 709:

manuscrit in 8° de 86
 feuilles qui sont per es
 l'écriture en non moderne
 Non tunc una pouduare
 tusqueque et pligum en arades
 par son melle miorain.
 Amain.
 JB

قائمة

EK-2. Kitâbun fi'l-Lügati't-Türkiyye'nin Son Sayfası

**PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA"
ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN
ADLARI**

**KHAKAS ANIMALS NAMES IN PALLAS'S
"ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA"**

*Şima DOĞAN**

1. Giriş

Hakas Türkleri, yüzyıllar öncesinden getirmiş oldukları zengin bir sözlü kültüre sahip olsalar da yazılı edebiyatın başlangıcı Hakas yazı dilinin oluşturulmasına paralel olarak 1920'li yıllarda gerçekleşmiştir. Yazı dilinin bu kadar geç bir tarihte oluşması nedeniyle önceki dönemlere ait kaynaklar oldukça azdır. Ancak, bu tarihten önceki dönemde Sibirya'nın keşfi için düzenlenmiş olan bilimsel geziler, Hakas Türkçesinin yazılı kaynaklarla izleyemediğimiz dönemini aydınlatmak açısından büyük bir öneme sahiptir. 18. yüzyılda D. G. Messerschmidt ile başlayan G. F. Müller ve J. G. Gmelin gibi bilim adamlarıyla devam eden bu bilimsel geziler sırasında sadece Sibiryanın etno-demografik yapısı ve doğal kaynaklarıyla ilgili değil aynı zamanda o coğrafyada yaşayan halkların dillerine ve kültürlerine ait malzemeler de derlenmiştir (Killi 2007: 107-108). Bu coğrafyaya düzenlenmiş bilimsel gezileri gerçekleştirenlerden biri de Peter Simon Pallas (1741-1811)'tır.

2. Peter Simon Pallas'ın Hayatı ve *Zoographia Rosso-Asiatica*

Ünlü ve yetenekli bir cerrahın oğlu olan Pallas, 22 Eylül 1741 yılında Berlin'de doğmuştur. Bir doğa bilimci olarak Pallas, özellikle zooloji alanında vermiş olduğu eserlerle önemli bir yer edinse de aynı zamanda botanik, jeoloji ve mineroloji alanında da önemli çalışmalar ortaya koymuştur.

Babası tarafından eğitimiyle yakından ilgilenilen Pallas, çok erken yaşta Latince, İngilizce, Fransızca ve Almanca öğrenmiştir. Boş zamanlarını doğa

* Araştırma Görevlisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatları ABD

tarihi ile ilgilenerek geçiren Pallas, henüz on beş yaşındayken hayvanların sınıflandırılmasını usta bir biçimde tasarlamıştır (St. John 1839: 65-66).

1754 yılında, henüz daha on üç yaşındayken *Collegium Medico-Chirurgicum*'a girmiş, ancak babasının doktor olması konusundaki tüm ısrarlarına rağmen onun gibi cerrah olma yolunda ilerlememiş, doğa bilimleriyle yani botanik ve özellikle de zoolojiyle ilgilenmeye başlamıştır (Svetovidov 1978: 45; Bläsing 2007: 39-40).

1754-1760 yılları arasında Pallas, o dönemde Almanya'nın doğa tarihi alanında en önemli iki merkezi olan Halle ve Göttingen'de tıp ve doğa bilimleri üzerine çalışmalarına devam etmiştir. Ardından Hollanda'ya gitmiş ve 1760 yılında, Leiden Üniversitesinde, henüz daha 19 yaşındayken bağırsak kurtları üzerine hazırlamış olduğu *Dissertatio medica inauguralis de infestis viventibus intra viventia* adlı tezini savunmuştur (Jones 2011: 56; Bläsing 2007: 39).

1762 yılında ülkesine dönen Pallas, tıp yerine doğa bilimleri alanında kariyerine devam etmeyi seçmiştir. 1763'te Hollanda'ya gitmiş ve orada zooloji alanında önemli çalışmalar yapmıştır (Svetovidov 1978: 45).

Pallas, artık Avrupalı doğa bilimciler arasında en önde gelen isimlerden biri olmuş ve 1767'de, II. Katerina'nın emriyle, St. Petersburg'da Rusya Bilimler Akademisine seçilmiştir. Rusya'ya çağrıldığında artık Avrupa'da bilinen bir doğa bilimci olan Pallas, bundan kısa süre sonra hemen Akademi tarafından en büyük keşif gezilerinden birine öncülük etmek üzere görevlendirilmiştir (Parker 1973: 64; Bläsing 2007: 40). 1768-1774 yılları arasında Volga ve Ural bölgeleriyle birlikte Batı Sibirya, Altay ve Transbaykal bölgelerine bilimsel bir gezi düzenlemiş ve Akademi için doğa tarihine ait numuneler toplamıştır. Bu seyahati sonrasında tuttuğu notlar *Reise durch die verschiedene Provinzen des Russischen Reichs* (1771-1776) adıyla yayımlanmıştır. Bu eser hemen Rusçaya çevrilmiş, ardından eserin Fransızca, İtalyanca ve İngilizce çevirileri de yapılmıştır. Pek çok konunun ele alındığı bu eserde, bölgenin coğrafi özelliklerinin ve madenlerinin yanı sıra yerli halkın inançları, bölgedeki bitki türleri ve hayvan popülasyonu hakkında da pek çok bilgi elde etmekteyiz.

1793 yılında Pallas, Rusya'nın güney kesimlerine, Kırım'a uzanan ikinci bir gezi gerçekleştirmiştir. Hayatının neredeyse geri kalanını Kırım'da geçirmiş olan Pallas, 1810 yılında Berlin'e dönmüş ve 1811 yılının Eylül ayında doğduğu yer olan Berlin'de vefat etmiştir (Bläsing 2007: 40; Parker 1973: 176).

Hayatını çalışmaya adayan ve toplam 170 eser yayımlamış olan Pallas,

seyahatleri sırasında gezdiği bölgede yaşayan halkların dillerine ait malzemeler de toplamıştır. Topladığı malzemeleri iki cilt halinde *Sravnitel'ne slovari vseh yazikov i nareçiy, sobranniye desnitniy Vsevisoçayşey osobi imperatritsi Yekaterini II* (1787-1789, St. Petersburg) adlı eserinde yayımlamıştır. 273 maddeden oluşan sözlükte, numaralandırılmış olan bütün maddeler tematik bir sırayla verilmiştir. Bu maddeler tam olarak 200 dile (51'i Avrupa dilleri, 149'u Asya'da konuşulan diller) çevrilmiştir (Gołaś 2001: 121). Bu sözlük, pek çok dünya dilinin yanı sıra Hakas Türkçesine ait oldukça önemli bir leksik malzemeyi de ihtiva etmektedir.

Pallas'ın eserleri arasından bazıları *Flora Rossica* gibi kendi alanında bir ilk olmuştur¹. Bu eserinde Pallas, bitkilerle ilgili tanımlardan ve tartışmalardan önce onların bilimsel adlarının Almanca ve İngilizce karşılıklarını vermiştir. Bununla birlikte Rus İmparatorluğundaki dillerde de bitki adlarının ne şekilde olduğunu belirtmiştir. Eserin, başta Sibiryaya olmak üzere ülkede konuşulan pek çok dil açısından ilk hatta tek referans olması onu daha da değerli hale getirmiştir (Bläsing 2007: 40).

Pallas'ın bir diğer önemli eseri ise bizim de çalışmamızda ele alacağımız *Zoographia Rosso-Asiatica*'dır (*Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum*). Bu eser, 3 cilt halinde Latince olarak yazılmıştır.

Muntazam bir şekilde tasarlanmış olan *Zoographia*, ancak Pallas vefat ettikten sonra yayımlanabilmiştir. Her üç cildin de el yazması metinleri Pallas vefat etmeden önce tamamlanmıştır ve Berlin'e geri dönmeden önce de St. Petersburg'a gönderilmiştir. İlk cilt, 1803 yılında tamamlanmış olsa da eserin yayımı *Zoographia*'da yer alan hayvan çizimlerindeki renk düzenlemeleri-

¹ <https://publish.illinois.edu/petersimonpallas/recognition/>

nin tamamlanması için beklemek durumunda kalmıştır. Eserin 1809'da I. cilt, 1811'de II. 1814'te III. cilt olmak üzere bu ilk baskıları çok az sayıda kopya edilmiştir. Ancak, *Zoographia*, Pallas'ın ölümünden sonra unutulmamış ve Akademi eserin yayımlanması için çalışmalarını sürdürmüştür. Halka açık ilk baskısı ilk defa 1826'da yayımlanmıştır. *Zoographia*'nın yeni baskısı (1831) ise bazı eklemelerle Karl E. von Baer tarafından yapılmıştır. Eserin en bilinen baskısı da budur (Kuzmin 1996: 48; Parker 1973: 177-180).

Bu eserde Pallas, Rusya'daki omurgalı hayvanların sistematigi üzerine bilimsel pek çok esas inşa etmekle birlikte yeni birtakım türleri de ortaya koymuştur (Svetovidov 1978: 45). Hayvanlar kitapta üç bölümde ele alınmıştır. İlk bölüm memeliler, ikinci bölüm kuşlar ve üçüncü bölüm ise balıklar üzerinedir. Pallas, her bir hayvan türünü tanımlarken şöyle bir düzen izlemiştir:

1. Pallas tarafından kullanılan Latince isim
2. Diğer doğa bilimciler tarafından kullanılan Latince isimler ve bazı Batı Avrupa dillerine ait isimler (çoğunlukla İngilizce, Almanca ve Fransızca)
3. Çeşitli Avrasya dillerine ait isimler
4. Verilen türlerin biyolojik tasvirleri (Károly 2008: 297)

Bunların yanı sıra Pallas, hayvan adlarını verirken sıklıkla söz konusu hayvan ile ilgili herhangi bir inanış veya gelenek gözlemlemiş ise mutlaka bunlarla ilgili önemli bilgileri de paylaşmıştır (Kecskeméti 1968: 3). *Zoographia*'da, Pallas'ın Türk lehçelerine ait verdiği hayvan adları oldukça fazladır. Eserde, Başkurt Türkçesi (Baschkiris), Çulım Türkçesi (Tataris ad Tschulyum), Çuvaş Türkçesi (Tschuvaschis), Kırgız Türkçesi (Kirgisis), Kumuk Türkçesi (Cumuccis), Nogay Türkçesi (Nogajicis), Teleüt Türkçesi (Teleutis), Yakut Türkçesi (Jacutis) gibi pek çok Türk lehçesinden örnekler yer almaktadır.

Bu önemli bilgileri Pallas, Rusya'nın farklı bölgelerine düzenlemiş olduğu geziler sırasında seyahat ederken toplamıştır. Ancak eserde, kendi topladığı malzemelerin yanı sıra diğer araştırmacıların gözlemlerine de yer vermiştir (Kuzmin 1996: 48) Bunu *Zoographia*'nın önsözünde, Messerschmidt ve Gmelin'in çalışmalarını kullanmış olduğunu ifade eden cümlelerinden anlamak mümkündür (Károly 2008: 298).

3. *Zoographia*'da Yer Alan Hakas Ağızlarına Ait Malzemeler

Çarlık Rusyası döneminde diğer Türk boyları gibi *Tatar* olarak adlandırılan Hakas Türkleri, 1917 Ekim Devrimine kadar *Minusin*, *Açin*, *Abakan* veyahut da *Yenisey Tatarları* olarak da anıldığından (Killi 2002: 35; 41) çalışmamızda, Hakas ağızlarına ait malzemeleri incelerken *Zoographia*'da Pal-

las'ın *Tataris ad Abacan fl.*, *Tataris ad Jeniseam* ve *Rossice circa Krasnojarsk* olarak vermiş olduğu hayvan adlarını ele aldık.

Hakaslar, genel olarak birbirlerinden ağız özellikleri ve yaşayış biçimleri bakımından Kaçlar (Haastar), Koyballar (Hoybal), Sagaylar (Sağaylar), Beltirler (Piltirler), Kızıllar (Hızıllar) ve Şorlar (Sorlar) olmak üzere 6 gruba ayrılırsalar da bugün bazı ağızların erimiş olması sebebiyle Hakas Türkçesinin Kaç, Sagay, Kızıl ve Şor olmak üzere 4 ağızı bulunmaktadır (Killi 2007: 106). *Zoographia*'da Pallas tarafından *Beltir* (Beltiris), *Koybal* (Coibalis), *Sagay* (Sagaytataris) ve *Kaç* (Tataris ad Katscham ~ Catschinzo-Tataris ~ Katschataataris) ağızlarına ait hayvan adları bulunmaktadır. Bunlarla birilikte Hakas Türkçesinin yok olmuş bir ağızını konuştukları kabul edilen Kamasinlere (*Camâschis* ~ *Câmaschinzis*) ait hayvan adlarını da çalışmamız doğrultusunda değerlendirmeyi uygular bulduk.

Pallas'ın *Zoographia*'sında, Hakas Türkçesine ve ağızlarına ait toplam 139 hayvan adı yer almaktadır: *Coibalis* 44, *Tataris ad Jeniseam* 41, *Camâschis* ~ *Câmaschinzis* 37, *Tataris ad Katscham* ~ *Catschinzo-Tataris* ~ *Katschataataris* 10, *Sagaytataris* 2, *Belitiris* 2, *Tataris ad Abacan fl.* 2 ve *Rossice circa Krasnojarsk* 1.

Zoographia'da Pallas tarafından Yenisey Tatarlarına ait olarak verilen hayvan adlarının 22'si bazı fonetik farklılıklarla Hakas Türkçesinde tespit edilmiştir: **kulôn**, **cholon** (Tataris ad Jeniseam I 90) : **holanah** зоол. колонок (HRS 2006: 838), **holnah** сарг. колонок (HRS 2006: 839); **burö** (Tataris ad Jeniseam I 36) : **püür** волк (HRS 2006: 408); **oknò**, **kunü**, **kahna** (Tataris ad Jeniseam I 74) : **hunu** зоол. росомаха (HRS 2006: 864); **yhs** (Tataris ad Jeniseam I 28) : üs II эфр. 1) рысь; 2) рысий (HRS 2006: 757); **Ihlik**, **kjik** (fera) (Tataris ad Jeniseam I 220) : **kiik** косуля, дикая коза (HRS 2006: 161), **ilik** зоол. косуля, дикая коза (самка) (HRS 2006: 124), **elik** дикая коза (самка) (HRS 2006:1055); **buril-kiigennök**, **kargèak** (Tataris ad Jeniseam I 332) : **köygenek** зоол. Пустельга (HRS 2006: 195), **köykenek** Пустельга (HRS 2006: 196); **todok** (otis) (Tataris ad Jeniseam II 92) : **todah** зоол. Дрофа (HRS 2006: 639); **tylegén** (Tataris ad Jeniseam I 357) : **tiğilgen** коршун (HRS 2006: 613); **kosan** (Tataris ad Jeniseam I 146) : **hozan** заяц // заячий (HRS 2006: 833) vb.

Hakas Türkçesinin ağızlarının bir kısmını Koyballar ve Kamasinler gibi sonradan Türkleşmiş olan farklı dilli toplulukların ağızı oluşturmuştur (Ubyratova'tan akt. Killi 2002: 77-78). *Zoographia*'da, önceden Samoyed dilli olan ve sonradan Türkleşmiş oldukları kabul edilen Koybal ağızına ait hayvan adlarından ancak 11'i bazı fonetik farklılıklarla Hakas Türkçesinde tespit edilmiştir: **kilbe** (Coibalis I 150) : **kilbī** зool. Сеноставка (таёжный зверек) (HRS

2006: 162); **angat** (Coibalis II 242) : **aat zool.** Огарь (варнавка); обл. Турпан (HRS 2006: 20); **bugà taurus** (Coibalis I 238) : **puğa** 1) бык-производитель ; 2) самец марала или оленя (HRS 2006: 395); **chailàn** (Coibalis II 326) : **haylah** чайка (HRS 2006: 783); **suschka** (Coibalis I 266) : çoçha кыз. свинья (HRS 2006: 994), **sosha** 1) свинья, свиной; 2) перен. свинья (неряха) (HRS 2006: 497); **chasgalasch** (Coibalis II 104) : **hshlilh** зоол. 1) фламинго; 2) фольк. птица счастья (крупная белая птица) (HRS 2006: 905); **taska** (Coibalis I 316) : **tasha** сова (HRS 2006: 602); **yrka** (Coibalis I 157: ürke саг. Суслик (HRS 2006: 756), öрге II кач. Суслик (HRS 2006: 327), öрке Суслик (HRS 2006: 328); **kudshkeshae** (Coibalis I 174) : **küske** мышь // мышиный (HRS 2006: 219), **küskecek** küçük fare (ÖHTS 2005: 280); **sig-gewulla** (Coibalis III 92) : **sevryuga zool.** Mersin balığı (ÖHTS 2005: 418). Ancak bu kelimelerin Hakas Türkçesinde yaşıyor olmasına rağmen, Yenisey Tatarlarında Pallas tarafından tespit edilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu kelimelerden sadece 1'i aynı zamanda Yenisey Tatarlarında da tespit edilmiştir: **jyrgàn** (Tataris ad Jeniseam I 157).

Zoographia'da, Kamasinlere ait 37 hayvan adından ancak 4 tanesi bugün Hakas Türkçesinde bazı fonetik farklılarla yaşamaktadır: **kosàn** (Camaschinzis I 146) : **hozan** заяц // заячий (HRS 2006: 833); **kuiguldéi** (Camaschinzis II 168) : **kögildí** зоол. Кулик (HRS 2006: 191) : **küüldü** кыз. зоол. Кроншнеп (HRS 2006: 221); **kutschà (aries)** (Camaschinzis I 233) : **huça** баран (HRS 2006: 871); **ustar** (Camaschinzis I 172) : **ustan** крыса водяная (HRS 2006: 735), **ursan** зоол. крыса водяная (HRS 2006: 732). Sayan Samoyedleri arasında Koyballar ile birlikte yer alan Kamasinlere ait Pallas'ta tespit ettiğimiz hayvan adlarından çok azı bugün Hakas Türkçesi ile paralellik gösterse de diğer tespit edemediğimiz hayvan adlarının büyük çoğunluğu *Zoographia*'daki Koyballara ait hayvan adlarıyla örtüşmektedir.

Pallas'ın eserinde, bugün yaşayan ve Hakas Türkçesinin 4 temel ağzı arasında yer alan Sagay ve Kaç ağızlarına ait hayvan adlarının sayısının az olması dikkat çekicidir. Sagay ağzına ait *Zoographia*'da aynı hayvan için iki isim geçmektedir: **sugluk**; **paramtasch** (Sagaytataris I 399). Pallas, **sugluk** kelimesini Messerschmidt'ten aldığını belirtmiştir. Bugün Hakas Türkçesinde Pallas'ın vermiş olduğu bu kelime tespit edilememiştir, ancak **sugluk** yaşamaktadır: **suğuluh** зоол. Клушица (таёжная птица) (HRS 2006: 518). Kaç ağzına ait hayvan adlarından 4'ü bazı fonetik farklılıklarla birlikte Hakas Türkçesinde yaşamaktadır: **kamosch** (Catschinzotataris I 77) : **hamno** кыз. Выдра (HRS 2006: 796) **hamnos** зоол. Выдра (HRS 2006: 796); **hoora** зоол. Форель (HRS 2006: 845) : **kora, chóra kora balyk** (Katschinzotataris III 365); **Awa, Irei** (Catschinzis I 64) : **aba I** медведь // медвежий (HRS 2006: 20); **küsküs** (Katschinta-Tataris III 362) : **küsküs** зоол. ленок (рыба) (HRS 2006: 220).

Bugün Sagay ağzı içerisinde erimiş olan Beltir ağzına ait *Zoographia*'da Pallas'ın vermiş olduğu iki hayvan adından sadece biri Hakas Türkçesinde tespit edilebilmiştir: **kilbe** (Beltiris I 150) : **kilbī zool.** сеноставка (таёжный зверек) (HRS 2006: 162).

Zoographia'da geçen Abakan Tatarlarına ait iki hayvan adı da Hakas Türkçesinde bazı fonetik farklılıklarla tespit edilmiştir: **cháundus** (Tataris ad Abacan fl. I 77) : **hundus** зоол. 1) бобр; 2) бобровый (HRS 2006: 864); **kolerskoe** (Lacerta in genere) (Tataris ad Abacan fl. III 30) : **kileskī** ящерица (HRS 2006: 163), **kilesken** белгт. ящерица (HRS 2006: 176).

Çalışmamızda Pallas'ın *Zoographia Rosso-Asiatica* adlı eserinde Hakas ağızlarına ait derlemiş olduğu hayvan adlarını ortaya koymayı amaçladık. Hakas Türkçesine ait 45 hayvan adı bazı fonetik farklılıklarla birlikte tespit edilebilmiştir. Tespit edilemeyen hayvan adlarının yerine Hakas Türkçesinde kullanılan başka hayvan adları bulunmuş ve bunlar aşağıda yer alan tabloda gösterilmiştir. Ancak bazı hayvan adlarının tespiti mümkün olmamıştır. Pallas'ın eserinde vermiş olduğu hayvan adlarında birtakım fonetik farklılıklar vardır, ancak yanlış bir varsayım yapmamak adına Pallas'ın kelimeleri duyduğu gibi ve Latin transkripsiyon sistemi ile yazmış olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu nedenle çalışmamızda, hayvan adlarını daha çok söz varlığı açısından değerlendirmeyi uygun bulduk. Hayatını bilime adayan Pallas'ın bu değerli eseri sadece zooloji alanında değil Türk dillerine ait ihtiva ettiği leksik malzeme itibarıyla da oldukça önemlidir. Özellikle geç bir dönemde yazı dili haline gelen Hakas Türkçesinin, önceki dönemlerini aydınlatılabilmek adına Pallas'ın bu eserinin önemli kaynaklardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

Pallas	Pallas Tarafından Verilen Latince İsim	Türkçe Anlamı	Hakas Türkçesi
kilbe (Beltiris I 150)	LEPUS alpinus	dağ tavşanı	kilbī zool. Сеноставка (таёжный зверек) (HRS 2006: 162)
kilbe (Coibalis I 150)			
peve (Camaschin-zis I 150)			
schaadak, sajadak (Tataris Crasnojarensibus I 150)			

angat (Coibalis II 242)	ANAS rutila	angut	aat <i>zool.</i> Огарь (варнавка); обл. Турпан (HRS 2006: 20)
bugà taurus (Coibalis I 238)	BOS taurus	boğa	puğa 1) бык-производитель ; 2) самец марала или оленя (HRS 2006: 395)
chailàn (Coibalis II 326)	LARUS cinerarius	kırmızı ayaklı martı	haylah чайка (HRS 2006: 783)
kusaen (Coibalis I 90)	MUSTELA sibirica	sibirya gelinciği	holanah зоол. колонок (HRS 2006: 838)
kulòn, cholon (Tataris ad Jeniseam I 90)			
kumgos (Camaschinzis I 90)			
burö (Tataris ad Jeniseam I 36)	CANIS lupus	kurt	püür волк (HRS 2006: 408)
madne (Coibalis I 36)			
madne (Camaschinzis I 36)			
oknò, kunù, kahna (Tataris ad Jeniseam I 74)	MELES gulo	porsuk	hunu зоол. росомаха (HRS 2006: 864)
muengenaе (Coibalis I 74)			
mine (Camaschinzis I 74)			

nagameida (Coibalis I 29)	FELIS lynx	vaşak	üs II эфр. 1) рысь; 2) рысий (HRS 2006: 757)
yhs (Tataris ad Jeniseam I 28) nagabai (camaschis I 29)			
pooto (Coibalis I 220)	CERVUS capreolus	geyik	kiik косуля, дикая коза (HRS 2006: 161) iik зоол. косуля, дикая коза (самка) (HRS 2006: 124) eik дикая коза (самка) (HRS 2006:1055)
Ihlik, kjik (fera) (Tataris ad Jeniseam I 220)			
sirre-golla (albus piscis) (Coibalis III 403)	SALMO oxyrinchus	alabalık	ah palih саг. елец ; кыз. нельма (HRS 2006: 88)
ak-balyk (albus piscis) (Tataris ad Jeniseam III 403) sirre-golla (albus piscis) (Kamaschinzis III 403)			
suschka (Coibalis I 266)	SUS europaeus	domuz	çoşha кыз. свинья (HRS 2006: 994) sosha 1) свинья, свиной; 2) перен. свинья (неряха) (HRS 2006: 497)
tôs (Kamaschinzis I 266)			

taan (Coibalis I 383)	CORVUS cornix	leş kargası	taan зоол. Галка (HRS 2006: 566)
cháundus (Tataris ad Abacan fl. I 77)	VIVERRA lutra	kunduz	hundus зоол. 1) бобр; 2) бобрый (HRS 2006: 864)
taedt (Coibalis I 77)			hamno кыз. Выдра (HRS 2006: 796)
tjaedt (Kamaschinzis I 77)			hamnos зоол. Выдра (HRS 2006: 796)
kamosch (Catschinzo-tataris I 77)			
tschooker 'i. e. varius' (Beltiris I 434)	U P U P A vulgaris	hüthüt	köök adayı зоол. удод (HRS 2006: 202)
uwúaldsen (Coibalis I 434)			tüdet зоол. удод (HRS 2006: 686)
báre (Coibalis I 381)	CORVUS corone	leş kargası	?
berrik (Coibalo-Samojedis I 407)	PICUS martius	kara ağaçkakan	alas I дятел tal alazi малый пёстрый дятел; arığ alazi большой пёстрый дятел (HRS 2006: 50) tobırǵı зоол. пёстрый дятел (HRS 2006: 635) toçilas зоол. вид дятла (маленький дятел) (HRS 2006: 658)

tyssi (vacca) (Coibalis I 238)	BOS taurus	inek	inek корова (HRS 2006: 145) nik сар. Корова (RHS 1961: 330)
canegulla (Coibalis III 365) kora, chóra kora balyk (Katschinzo-tataris III 365) kamme (Camaschinzis III 365)	SALMO thymallus	gölgebalığı	hoora зоол. форель; обл. хариус; ah hoora четырёхлетний хариус; hara hoora чёрный (крупный) хариус (шестилетний хариус) ; köl hoorazi озёрный хариус; suğ hoorazi речной хариус (HRS 2006: 845)
chai (Coibalis I 202)	CERVUS alce	geyik	?
ket (Camaschinzis I 202)			
chasgalasch (Coibalis II 104)	GRUS Leucogeranus	ak turna	hishlih зоол. 1) фламинго; 2) фольк. птица счастья (крупная белая птица) (HRS 2006: 905)
taose (Coibalis II 223) taschu (Camaschinzis II 223)	ANSER vulgaris	boz kaz	has II гусь; ax pus has кыз. гусь (белый); pora has серый гусь
taska (Coibalis I 316)	STRYX doliata	baykuş	tasha сова (HRS 2006: 602)

<p>timne (Coibalo-Samojedis I 410)</p>	<p>PICUS cirris</p>	<p>ağaçkakan</p>	<p>alas I дятел tal alazi малый пёстрый дятел; arığ alazi большой пёстрый дятел (HRS 2006: 50) tobırǵı зоол. пёстрый дятел (HRS 2006: 635) toçilas зоол. вид дятла (маленький дятел) (HRS 2006: 658)</p>
<p>yrka (Coibalis I 157) jyrgàn (Tataris ad Jeniseam I 157)</p>	<p>ARCTOMYS citillus</p>	<p>dağ sıçanı</p>	<p>ürke саг. Суслик (HRS 2006: 756) örge II кач. Суслик (HRS 2006: 327) örke Суслик (HRS 2006: 328)</p>
<p>kolerskoe (Lacerta in genere) (Tataris ad Abacan fl. III 30)</p>	<p>LACERTA europaea</p>	<p>kertenkele</p>	<p>kileskǵı ящерица (HRS 2006: 163) kilesken бельт. ящерица (HRS 2006: 176)</p>
<p>ale-arlàn, ustan (Tataris ad Jeniseam I 170)</p>	<p>MUS amphibius</p>	<p>su faresi</p>	<p>ursan зоол. крыса водяная (HRS 2006: 732) ustan крыса водяная (HRS 2006: 735)</p>

<p>billbalyk</p> <p>(Tataris ad Jeniseam III 359)</p>	SALMO fluviatilis	taymen	<p>pil II зоол. Таймень, pil palıh Таймень</p> <p>(HRS 2006: 359)</p>
<p>buril-kiigennök</p> <p>ya da</p> <p>kargèak (Tataris ad Jeniseam I 332)</p>	FALCO subbutco	kerkenez	<p>köygenek зоол. Пустельга</p> <p>(HRS 2006: 195)</p> <p>köykenek Пустельга</p> <p>(HRS 2006: 196)</p>
<p>chaētàn</p> <p>kaētàn</p> <p>(Tataris ad Jeniseam I 399)</p>	CORVUS graculus	kırmızı gagalı dağ kargası	
<p>sugluk,</p> <p>et quibusdam (adnotante Messerscmidio)</p> <p>paramtasch</p> <p>(Sagaytataris I 399)</p>	CORVUS graculus	kırmızı gagalı dağ kargası	<p>suğuluh зоол. Клушица</p> <p>(таёжная птица)</p> <p>(HRS 2006: 518)</p>
<p>chatteganaecht</p> <p>(Tataris ad Jeniseam II 77)</p>	TETRAO perdix	boz keklik	<p>torlağan саг. Куропатка</p> <p>(HRS 2006: 652)</p> <p>torlaña зоол. Куропатка</p> <p>(HRS 2006: 653)</p>

dschoebkoe (Tataris ad Jeniseam I 51)	CANIS Lagopus	kutup tilkisi	ah tülgü Песец (HRS 2006: 691)
jufarle-Kjik 'moschi animal'(- Jufar moschum et alia graviora odo- ramenta significat) tabargà (Tataris ad Jeniseam I 198)	MOSCHUS mosc- hiferus	Sibirya misk geyiği	tabırğa зоол. Кабарга (HRS 2006: 570)
karakulâk 'nigra auris' (Tataris ad Jeniseam I 44)	CANIS melanotus	kızıl tilki	hara küreñ tülgü тёмно-рыжая лисица (HRS 2006: 218)
köhroek, kuege- ruk (Tataris ad Jenise- am I 187)	SCIURUS striatus	Sibirya orman gelengisi	körĭk зоол. Бурундук (HRS 2006: 206)
noggae (Coibalis I 187)			
küsik (Tataris ad Jeniseam III 314)	CYPRINUS lacustris	çamça balığı	?
murà-balyk (Tataris ad Jeniseam III 316)	CYPRINUS idus	ide, bir tatlı su balığı	mıra зоол. Язь (HRS 2006: 261)
sara-Kundus (Tataris ad Jenise- am I 142)			
Ssâde (Coibalis I 143)	CASTOR fiber	Eski dünya kun- duzu	?
sada (Camaschin- zis I 143)			

<p>Schoscha,</p> <p>Ushà (Tataris ad Jeniseam I 206)</p>	CERVUS	ren geyiği	?
<p>sumja (ferus)</p> <p>to (domesticus)</p> <p>(Camaschinzis I 207)</p>			
<p>synin,</p> <p>monticolis syhn</p> <p>(Tataris ad Jeniseam I 216)</p>	CERVUS elaphus	kızıl geyik	<p>sım марал // маралий</p> <p>(HRS 2006:563)</p>
<p>màime</p> <p>(Camaschinzis I 216)</p>			<p>muyğah самка марала маралий</p> <p>(HRS 2006: 256)</p>
<p>màime</p> <p>(Coibalis I 216)</p>			
<p>taeden-asak</p> <p>(Tataris ad Jeniseam I 126)</p>	TALPA europaea	Avrupa köstebeği	<p>tisker azah зоол. Крот</p> <p>(HRS 2006: 625)</p>
<p>kallao</p> <p>(Camaschinzis I 126)</p>			<p>tödür azah Крот</p> <p>(HRS 2006: 659)</p> <p>köö II моль (HRS 2006: 202)</p> <p>oyda tamas Крот</p> <p>(HRS 2006: 585)</p>

<p>tilgê</p> <p>(Tataris ad Jeniseam I 45)</p> <p>mingi</p> <p>(Camaschinzis I 46)</p> <p>mingei</p> <p>(Coibalis I 46)</p>	CANIS vulpes	tilki	<p>tülgü 1) лиса, 2) лисий</p> <p>(HRS 2006: 691)</p>
<p>todok (otis)</p> <p>(Tataris ad Jeniseam II 92)</p>	MELEAGRIS gallopavo	toy kuşu	<p>todah зоол. Дрофа</p> <p>(HRS 2006: 639)</p>
<p>tschoel-ass 'ermi- neum viaticum',</p> <p>zurza (Tataris ad Jeniseam I 95)</p> <p>aksagas</p> <p>(Camaschinzis I 95)</p>	MUSTELA gale	gelincik	<p>as I зоол. Ласка; горностай</p> <p>(HRS 2006: 82)</p> <p>totamas Ласка (HRS 2006:</p> <p>tothanah саг. зоол. Ласка</p> <p>(HRS 2006: 655)</p>
<p>tylegên</p> <p>(Tataris ad Jenise- am I 357)</p>	ACCIPITER Milvus	kara çaylak	<p>tigilgen коршун</p> <p>(HRS 2006: 613)</p>
<p>usun-kuiruk</p> <p>(Tataris ad Jeniseam I 551)</p>	PARUS catudatus	bayağı uzun kuyruk	<p>uzun huzuruh длинный хвост</p> <p>(HRS 2006: 858)</p>

awa, Irei (Catschinzis I 64)	URSUS Arctos	boz ayı	aba I медведь // медвежий (HRS 2006: 20)
meina (Coibalis I 64)			
mâinja (Camaschinzis I 64)			
karâl (Katschatataris III 296)	CYPRINUS tinca	kadife balığı	hara palıh лיןъ (HRS 2006: 344)
kusek (Tataris et Catscha fl. III 317)	CYPRINUS rutilus	bir çeşit sazan	?
küsküs (Katscha-Tataris III 362)	SALMO coregonoides	lenok balığı	küsküs зоол. ленок (рыба) (HRS 2006: 220)
churrü (Coibalis III 362)			
korrò (Camaschinzis III 362)			
tul balyk (Tataris ad Katscham Sibiria III 392)	SALMO leucichthys	nelma	tul I зоол нельма; tul palıh рыба нельма (HRS 2006: 674)

<p>jernschik</p> <p>[a commoratione inter frutices (Jernik)]</p> <p>(Rossica circa Krasnojarsk I 512)</p>	<p>MOTACILLA spipola</p>	<p>toygar kuşu</p>	<p>torğay зоол. Жаворонок</p> <p>(HRS 2006: 652)</p> <p>torğayah Жаворонок</p> <p>(HRS 2006: 652)</p> <p>postarğay Жаворонок</p> <p>(HRS 2006: 384)</p>
<p>Aggajà</p> <p>(Camaschinis I 313)</p>	<p>STRYX nyctea</p>	<p>kar baykuşu</p>	<p>?</p>
<p>Bábas</p> <p>(Camaschinis I 191)</p>	<p>SCIURUS volans</p>	<p>uçan sincap</p>	<p>pabırğan зоол. кыз. Летяга (белка летяга) (HRS 2006: 334)</p> <p>tabırğan зоол. Летяга</p> <p>(HRS 2006: 570)</p>
<p>chansacholla (Camaschinis III 127)</p>	<p>COTTUS quadri- cornis</p>	<p>yayın balığı</p>	<p>?</p>
<p>nyaet (Coibalis I 349)</p> <p>karósch (Camaschis I 349)</p>	<p>AQUILA ossifraga</p>	<p>balık kartalı</p>	<p>?</p>

kosàn (Camaschinzis I 146)	LEPUS variabilis	dağ tavşanı	hozan заяц // заячий (HRS 2006: 833)
kosan (Tataris ad Jeniseam I 146)			
kuiguldéi (Camaschinzis II 168)	NUMENIUS arquata	bayağı kervan çulluğu	kögıldi зоол. Кулик (HRS 2006: 191) küüldü кыз. зоол. Кроншнеп (HRS 2006: 221)
kyrroe (Coibalis I 91)	MUSTELA ermineum	kakım, as	hara huzuruh зоол. Горностай (HRS 2006: 858)
kurroe (Camaschinzis I 91)			
kutschà (aries), ulàr (ovis) (Camaschinzis I 233)	AEGOCEROS ovis	koç koyun	huça баран (HRS 2006: 871) hoу овцы (HRS 2006: 835)
men (Kamaschis I 57)	CANIS familiaris	köpek	aday собака // собачий (HRS 2006: 30) ît собака (HRS 2006: 148) it III собака (HRS 2006:138)
maeng (Coibalis I 57)			

naanse (Coibalis III 35)	COLUBER natrix	çayır yılanı	çılan змея // змеиный (HRS 2006: 1017)
naanse (Camaschis III 35)			
patgái (Camaschinzis I 122)	VESPERTILIO murinus	yarasa	çarhanat летучая мышь (HRS 2006: 945) hırna hanat зоол. летучая мышь (HRS 2006: 898)
ssillae (Coibalis I 83)	MUSTELA zibellina	samur	albıǵa 1) соболь // соболиный; 2) соболий (HRS 2006: 52) kıs 1) соболь; 2) соболий, соболиный (HRS 2006: 179) hamno кыз. Выдра (HRS 2006: 796) hamnos зоол. Выдра (HRS 2006: 796)
schili (Camaschis I 83)			
taschip (Camaschinzis I 184)	SCIURUS Varius	sincap	tiin белка // беличий (HRS 2006: 615)
tughurae (Camaschinzis III 414)	SALMO tugun	somon	?

kumò (Camaschinzis I 174)	MYODES oeconomus	fare	küske мышь // мышиный (HRS 2006: 219)
kudshkeshæk (Coibalis I 174)			küskecek küçük fare (ÖHTS 2005: 280)
ustar (Camaschinzis I 172)	MUS caraco	su faresi	ustan крыса водяная (HRS 2006: 735)
			ursan зоол. крыса водяная (HRS 2006: 732)
kullae (Coibalis I 380)	CORVUS corax	kuzgun	hushun ворон // вороний (HRS 2006: 869)
leje (Coibalis II 212)	CYGNUS olor	kuğu	huu I лебедь (HRS 2006: 870)
nap (Coibalis II 256)	ANAS boschas	yaban ördeği	örtek утка (HRS 2006: 328) ürtek саг. утка (HRS 2006: 756)
nujá (Coibalis III 202)	GADUS lota	tatlı su gelinciği	hortı саг. зоол. Налим // налимий (HRS 2006: 850) mindir I зоол. Налим // налимий (HRS 2006: 245)

pyac (Coibalis I 327)	FALCO peregrinus	bayağı doğan	hartıǵa 1) ястреб; 2) кыз. Чеглок (HRS 2006: 815) çabılǵay 1) саг. зоол. ястреб; 2) кобчик (хищная птица)
siggewulla (Coibalis III 92)	ACIPENSER sturio	mersin balığı	oshay zool. Mersin balığı. (ÖHTS 2005: 328) osyotr зоол осётр // осетровый (HRS 2006: 316) sevryuga zool. Mersin balığı (ÖHTS 2005: 418)

KAYNAKLAR

BASKAKOV, N. A., İNKİJEKOVA-GREKUL, A. İ., Hakassko-russkiy slovar', Moskova 1953.

BLÄSING, Uwe, "The Chuvash Plant Names in Peter Simon Pallas' Flora Rossica. A Study of Etymology and Language Interaction", Proceedings PIAC 2003, Ankara, 2007.

BORGOYAKOV, M. İ., İstoçniki i istoriya izuçeniya hakasskogo yazıka, Hakasskoe otdelenie krasnoyarskogo knijnogo izdatel'tva, Abakan 1981.

CASTRÉN, A. M., Versuch eines Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus der Tatarischen Mundarten des Minusinschen Kreises, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1857.

ÇANKOV, D. İ., Russko-hakasskiy slovar', Moskva 1961.

DURMUŞ, Oğuzhan, "P. S. Pallas'ın Sözlüğünde Türkçe Malzeme», Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu, (5-6 Kasım 2012), İstanbul.

HRS: Hakassko-russkiy slovar', Novosibirsk: Nauka 2006.

JOKI, Aulis J., Wörterverzeichnis der Kızıl Sprache, Helsinki 1953.

JONES, R. T. Peter Simon Pallas, Siberia, and the European Republic of Letters. Историко-биологические исследования Studies in the History of Biology, 3 (3), 2011, 55-67 pp.

- KÁROLY, László, “Yakut Names for Animals in Pallas’s Zoographia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Volume 61 (3), 2008, 295-323 pp.
- KECSKEMÉTI, István, Index to P. S. Pallas «Zoographia». SO Vol. 37/4, 1968, 13–79 pp.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm, Hakas Türkçesinin Ağızları, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
-, “Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı: 3, Eylül 2007, ss. 105-124.
- KUZMIN, Sergeius L., “The Taxonomic Position of Amphibian Species from ‘Zoographia Rosso-Asiatica’ by P. S. Pallas”, *Advances in Amphibian Research in th Former Soviet Union*, vol. 1, 1996, 47-65 pp.
- MARAKUYEV, V., Petr Simon Pallas, Ego Jizn, Uçenie Trudi i Puteşestviya, Moskva 1877.
- ÖHTS: ARIKOĞLU, Ekrem, Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük, Akçağ Yayınları 2005.
- PARKER, Robert C., “Contributions of Peter Pallas to science and exploration in Russia”, Portland State University, The Master of Arts in History, 1973.
- PATAÇAKOVA, D. F. (Red.), Dialektî hakasskogo yazıka, Hakasskiy nauçno-isslodavatelskiy institut yazıka, literaturı i istorii, Abakan 1973.
- SIEMIENIEC-GOŁAŚ, Ewa “Chuvash Words in the Pallas Dictionary (1787-1789)”, *Studia Turcologica Cracoviensia* 8, Kraków 2001, ss. 121-140.
- ST. JOHN, James Augustus, The Lives of Celebrated Travellers (3. Cilt), Harper & Brothers, Harper’s Stereotype Edition, New York 1839.
- SVETOVIDOV, A.N., “The Pallas fish collection and Zoographia Rosso-Asiatica: an historical account”, Svetovidov, A.N. 1978. Tipy vidov ryb, opisannykh P.S. Pallasom v “Zoographia rosso-asiatica” (socherkom istorii opublikovaniya etogo truda) [The types of the fish species described by P. S. Pallas in “Zoographia rosso-asiatica” (with a historical account of publication of this book)]. Nauka, Leningrad. 34 pp., 27 pls.
- ŞAHİN, Erdal, Pyotr Simon Pallas’ın *Sravnitelnyye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobrannıye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, Bahar 2015, ss. 73-85.
- Zoographia*: Pallas, P. S. (1811): *Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum.* 1–3. Petropoli, Academia.
- <https://publish.illinois.edu/petersimonpallas/recognition/>

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ BAZI UNUTULMUŞ ORTAK SÖZLER

*Taalaybek ABDİYEV**

Türk dillerinin Oğuz grubundaki Türkiye Türkçesi ile Kıpçak dil grubundaki Kırgız Türkçesindeki söz varlığını karşılaştırma sırasında karşımıza çok ilginç olgular çıkacaktır. Bu bildiriye dilimizde kullanılan, ancak anlamsal olarak değişmiş veya unutulmaya yüz tutmuş olan ortak kelimeler üzerinde duracağız.

alas: Kırgız dilinin *Tarama Sözlüğü*'nde bu kelime *alas-alas* biçiminde geçmekte “*efsane*. Nevruz Bayramı'nda ya da günlük hayatımızda arça tütürüp, evin içini onun dumanıyla doldurup, hastalıktan ya da herhangi bir felaketten kurtulma faaliyeti sırasında kullanılan kelime” şeklinde açıklanmaktadır. (KTS 2010:76). Bu kelime seyrek olarak *alasta* şeklinde türemiş isim olarak da kullanılmaktadır. Günümüz Kırgızcasında anlamı unutulmuş olan bu söz Türkiye Türkçesinde *alaz* şeklinde karşımıza çıkmakta ve “*alev*” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca *alazlamak* şeklinde “1. Hafif yanık, yanmak; 2. *mecaz anlam*. Yok etmek, sıcak bir demirle yanmak” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (TRS 1994:43-44). Bununla birlikte bu kelime Altay ve Hakas Dillerinde de kullanılmakta olup, genelde şamanların dinî ayinlerini gerçekleştirirken kullandıkları görülmektedir (ESTYA 1974: 136). Bu açıdan baktığımızda, bu kelimenin İran dillerinden alındığı yönündeki iddiaları asılsız bırakmaktadır.

çanak: Günümüz Kırgızcasında “1. Göz çukuru; 2. Bitkinin tohumlarını koruyan kutu” anlamında kullanılmaktadır (KTS 2010: 1306). Bu kelime Türk dilinde “kil fincan, tencere, tabak” anlamlarını karşılamaktadır (TRS 1994: 168). Bazı Türkologlar tarafından bu kelimenin çan “*bulaşık, bardak*”, çanak “*bulaşık*” anlamında Çin dilinden geldiği söylenmektedir (Baskakov 1987: 2) fakat Kırgız dircisi K. Dıykanov bunun hakkında şöyle der: “*Yabancı kelimeler ses konusunda öz kelimeler gibi benimsenirse, bu kelimelerin ya-*

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi taalaykambar@gmail.com

bancı olup olmadığı belli olmaz. Örneğin, Ruslara “*sani*” (*kızak*) öz kelime gibi gözüktür; Kırgızca “*çana*”, Kazak Dilinde “*şana*”, Tatar Dilinde “*sana*” (*kızak*). Bu kelime (*sani*) Rus Diline Tatar Dilinden alınmıştır. Günümüzde bunlar iki başka kelimeler: biri Kırgızca, ikincisi Rusça v.s. Kırgızca “*çanaç*”, Kazak Dilinde “*şanaş*” (*çan-aş*) yemek koyacak deriden yapılmış bulaşık. Moğol dilinde “*tsana*” (*kayaklar*), Eski Moğol dilinde “*sana*” (*kayaklar*), Başkır dilinde “*san*” (*büyük zil*), Moğol dilinde “*tsan(g)*” (*müzik tabağı*). Mahmud Kaşgari’de “*çan*” (*müzik aleti*). Elbette, bu varlıklar “*çana*, *tsana*, *çan*” dövlümüştü güçlü kalın deriden yapılmış şeyler. Günümüzdekilerin başka maddeden yapılması mümkün. Eski Türk Dilinin Sözlüğü’nde Çan II (Çin. çen) “*Gonga gibi müzik aletinin adı*” diye açıklanmıştır. Kırgız Dilindeki: *çan-dır*; *çan-a*, *çan-aç*, *çan-ak* v.s. gibi kelimelerin kökü “*çan*” (*deri*) sözcüğünden geldiği görülmektedir.” (Dıykanov 1980:9).

koş: Günümüz Kırgızcasında altı tane eş seslisi olan bu kelimenin kullanım alanlarından biri de ünlem göreviyle koyuna seslenmedir. Türk dilinde ise fiil şeklinde, “*koştur-*, *koş-*” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (TRS 1994:563). Bunları göz önünde bulundurursak, konuşanın iletmek istediği ünlemlerin esas anlamı ortaya çıkar.

mıyık: Sadece “*mıyığından gülmek*” deyiminde karşımıza çıkan bu kelimenin anlamı günümüz Kırgızcasında açık değildir. Türk dilindeki “*bıyık*” sözcüğüne benzer bir anlamı vermektedir (TRS 1994:114). Vurgulamak gereken bir husus, yukarıda söz ettiğimiz deyim Türk dilinde de karşımıza çıkmaktadır: “*bıyık altından gülmek*” birinin içine düştüğü duruma belli etmeden gülmek, sevindiğini belli etmeyerek onunla eğlenmek, içinden onunla alay etmek. (TRS 1994:114). “*Bıyığını balta kesmez olmak*” deyimini Kırgız dilindeki “*burnunu balta kesmemek*” deyimine aynı anlamdadır. Kırgız dilinde bu deyim “*murutunan külü*” olarak da kullanılmaktadır. Dolayısıyla Kırgız Dilinde “*bıyık*” ve “*murut*” gibi kelimeler daha önce eş anlamlı olarak kullanılmaktaydı şeklinde görüşler de vardır.

agıl: Bu kelime Orhon Anıtlarında “*hayvan sarayı*” anlamında kullanılmış (Useev 2011:330). Yudahin’in *Kırgızca-Rusça Sözlüğü*’nde bu kelime Güney ağzına ait kelime olarak belirlenip, anlamı aşağıdaki gibi verilmiştir: “*agıl Güney*. Hayvan sarayı, hayvan için bina (ahır); agılda turup degdegen, at kimdiki dedirgen *halk sanatları*. Ahırda dursa bile, kendisine herkesin dikkatini çeker (“*bu kimin atı?*” dedirtiyor)” (Yudahin 1965:21). Türk dilinde ise “*et-rafi çevrili çayır (hayvan için)*” anlamında kullanılmaktadır (TRS 1994:28).

ormon: Malum olduğu gibi, bu kelime Türk dilindeki “*orman*” sözcüğüne benzer bir anlamda kullanılmaktadır. Günümüzde Kırgız dilinde tek başına kullanılmamasına rağmen *ormon-tokoy*, *tokoy-ormon*, *ormon-jıgaç* gibi

ikilemeli kelimelerin öğeleri olarak kullanılmaktadır: too cıçaçtuu cer bolgon, tokoy-ormon çer bolgon dağ ağaçlı yer idi, orman-açağ yer idi (Yudahin 1965:578). “Orolmo tokoydon orokko sap çıkpayt” “Bu kalın ormanda oroğ sap bulamayacağız” gibi kelimelerdeki *orolmo da* ormon’un değişmiş şekli olabilir. Kırgız dilinin Güney ağzında bu anlamda “cangel” gibi İranizm var: “cangel ir. yucn. dcungli, les, lesnaya çaşa, zarosli kustarnika; puluñ bolso, cangelde şorpo” “orman İran. *Güney*. Orman; Paran varsa Ormanda çorba” (Yudahin 1965:230). Bunun ise “cungli” gibi türü Rus dili aracılığıyla dilimize girmiş ve eski dönemlerde Ruslar onu İngiltere’deki Hindistan’dan gelen *jungle* kelimesinin söylenişinden değil (İngilizcede de Kırgızcadaki gibi söylenir), yazılışından almışlardır. Bir kelimenin iki türlü olarak kullanılması şeklinde anlatılır.

çek: Bu kelimenin Türk dilinde 43 anlamı (TRS 1994:177-178), Kırgız Dilinde ise 4 anlamı vardır (KTS 2010: 1318). Dolayısıyla bu kelimenin günümüzdeki Kırgız Dilinde unutulmuş anlamlarını Türk dilinde bulabiliriz. Örneğin, “Er çekişpey bekişpeyt”, yani “Bahadırlar çekişmeden anlaşamazlar” anlamları atasözündeki “çek” fiilinin işteşlik türü olan “çekiş” kelimesinin Türk dilinde “1. Kavga etmek, tartışmak; 2. başlamak, birbirine el kaldırmak” gibi anlamları da vardır (TRS 1994:177). Yukarıda söz ettiklerimizi hatırlamamızda bulundurursak, yukarıdaki atasözün anlamı açığa çıkar. Bunun gibi keçiye ileriye sürerken, hitap ettiğimizde kullanılan “çek” ünlemi Türk dilinde “hareketlendirmek” anlamı vermektedir (TRS 1994:177).

kir-kok: *Kok* sözcüğü birçok Türk dillerinde “kötü koku” anlamında kullanılmaktadır (ESTYA 1983:32). Günümüzdeki Türk dilinde bu kelime fiil türünde olup “1. kokumak; 2. kötü kokumak” gibi anlamları vermektedir. Bununla birlikte, isim olarak tek başına kullanılmamasına rağmen “kokla – koklamak”, “koklaş – karşılıklı koklamak” gibi türetilmiş türleri var (TRS 1994:555).

kiyim-keçe: Buradaki *keçe* ögesi Eski Türk dilinde “keçe” anlamında kullanılmış (DTS 1969:291) ve Türk dillerinin Oğuz grubundaki dillerde, Örneğin Türk dilinde günümüzde de tek başına kullanılıp, “keçe” anlamını vermektedir. Eski dönemlerden beri kullanılmakta olan kelimenin etimolojisi şu anda da açık değildir (ESTYA 1983:60). Bu öge Kırgız dilindeki birkaç ikilemeli kelimelerin öğelerinde karşımıza çıkıp, aşağıdaki gibi anlamları vermektedir: *kiyim-keçe* herhangi eşya, giysi (fiil. örneğin. Sırt giysi); *giyim-keçe* elbise (iç giysi; örneğin. külot, gömlek pantolon, kadınların elbisesi); *kurcun-keçeler* herhangi çeşit yol çantaları); *sandık-keçe* sandıklar ve başkalar; *kap-keçe* çeşitli kaplar ve onun gibi başka şeyler; *kiyiz-keçe* keçeden yapılan şeyler;

azık keçeyemek çeşitleri (Yudahin 1965). Belki de *keçe* kelimesi ile keçeden yapılan bazı eşyalar anlatılmaktadır.

es-uç: Türk dilinde *us* kelimesi “akıl, mantık, düşünme” gibi anlamı vermektedir. Bu kelimenin *uslu* “mantıklı”, *usluca* “ihtiyatlı”, *usluluk* “ihtiyatlılık” gibi türetilmiş türleri de var (TRS 1994:881). Kırgız dilindeki *es-uçun cıyuu* (*es-uçun toplamak*), *es-uçun cogotuu* (*es-uçun kaybetmek*), *es-uçunan ayrılıuu* (*es-uçunan ayrılmak*), *es-uçun bilböö* (*es-uçun bilmemek*), *es-uçunan tanuu* (*es-uçunan gitmek*) gibi deyimlerde karşımıza çıkmasına önem vermezsek, tek başına bunun gibi anlamda kullanılmayan *uç* kelimesi gibi yukarıdaki *us* kelimesinin fonetik türü olabilir ve *es-us* gibi ikileme kelime sonra fonetik değişimin sonucunda *es-uç* olarak değişmiştir gibi tahminlere varabiliriz.

engse: Günümüzdeki Kırgız Dilinde *engsesin kes*, *engsesi kesil*, *engsesi kat* gibi deyimlerin ve “Ebin tapkan eki içet, ensesi katkan bir içet” “Yolunu bulan iki içet, ensesi katmış bir içet” gibi atasözünün ögesinde karşımıza çıkan bu kelime şu anda Kırgız dilinde tek başına kullanılmadığından anlamı da belli değildir. *Engse* fiili eş sesli kelime ile anlamsal yönden bağlantı kurmak zordur. Bize göre, bu Türk dilindeki “boynun arka köşesi” anlamını veren *ense* (TRS 1994:274) kelimesiyle aynı anlamda olmasına dikkat edersek yukarıda söz ettiğimiz deyimlerin, atasözünün anlamı ortaya çıkar. “Ereğişken şer bolso, ensesin kesken er Kanay” “Bahadır olduğundan dolayı boynunu kesmiş Er Kanay” diye “Manas’tan” alınan kısa parçada (KTFS 2001:510) buna yer verilmiş gibidir.

uşak: Günümüzdeki Kırgız Dilinde “küçük” anlamında kullanılmakta olan bu kelimeyle *ulan-uşak* ikilemesinde karşılaşıyoruz ve Yudahin’in *Kırgızca-Rusça Sözlüğü*’nde bu ikileme kelimenin anlamı “gençler (erkek)” diye açıklandığını görürüz (Yudahin 1965: 802). Bu ise bize bu kelimenin Türk dilinde geçmişten günümüze kadar kullanılmakta olduğunu, “yetişkin, delikanlı, küçük” gibi anlamı verdiğini göstermektedir (TRS 1994:882).

çiy: Kırgız dilindeki *çiy köpük* gibi ikileme kelimenin ögesinde karşılaştığımız *чий* sözcüğü Türk dilinde “çiy, olmamış” gibi anlamları vermektedir (TRS 1994:882).

kurt: Bazı Türk dillerinde, örneğin Türkiye Türkçesinde “kurt” anlamını yansıtan bu kelimenin günümüzdeki Kırgız dilinde anlamı başkadır. Fakat bu kelimenin eski anlamı *kuş-kurt* gibi ikileme kelime de görülmektedir. Örneğin, K.K.Yudahin bu kelimenin anlamını “hayvanlar, hayvan dünyası, canlı varlıklar” diye açıklamaktadır (Yudahin 1965:457). *Kırgız Dilinin Sözlüğü*’nde bu “kurt” anlamında eski kelime şeklinde belirtilmiştir (KTS 2010:821). Belki de *kuş-kurt* gibi ikilemeli kelimeler *it-kuş* gibi “kurt” sözcüğünün örtmece kelimelerin yerine kullanıldığını tahmin etmekteyiz. Örnekler de bunu ispatla-

maktadır: “Mal kuş-kurttan aman bolso, cakında cayloogo köçöbüz” “Hayvan kuş-kurttan sağ olsa, yakın zamanda yaylaya taşınacağız” (KTS 2010:821). Vurgulamak gereken bir husus, Türk dilinde yukarıdaki *kurt* kelimesinin Kırgız Dilindeki gibi “böcek” anlamını karşılayan sesteşinin de olduğunu görmekteyiz. Belki de, bu iki eş sesli kelime eski dönemlerde çok anlamlı kelime şeklinde olup ilk anlamının “böcek” olduğunu ve “kurt ” adının örtmece kelime olarak kabul edilmesinin daha sonra ortaya çıktığını tahmin etmekteyiz. Türk dilindeki tavşan yavrusu “böcek” kelimesinin Türkmen dilinde “kurt” anlamında kullanılması da yukarıda söz ettiklerimizi ispat etmektedir (EST-YA 1978:168).

tay-tay: “Yeni yürümeye başlayan çocuğun hareketini anlatmak ve bu hareketi başlatmak için kullanılmaktadır” (KTS 2010:1129), fakat anlamı anlaşılmaz. Türk dilinde bu kelime “eş” anlamını vermektedir ve “tay-tay” türünde kullanılması da Kırgız dilindekiyle tam eşteştir. Bununla birlikte, *tay durmak* – “ayaklarında durmak (çocuk hakkında, yürümesini bilmeyen”, *tay-tay arabası* – “yeni yürümeye öğrenmeye başlayan birisi için yapılan tekerlekli alet” gibi kelime öğelerinde de karşımıza çıkar. *Taya* – “ebe”, *taydaş* – “arkadaş” gibi türetilmiş kelimeler de bu kelime ile aynı kökten geldiğini tahmin etmekteyiz (TRS 1994:835). Yudahin’in sözlüğünde de bu anlamına yakın olan iki eş sesli kelime örnek olarak verilmiştir: “taytalaş I aynı hızla giren kafalar”; “taytalaş II başka birisinden geri kalmamak” (Yudahin 1965:690).

elik: Türkiye Türkçesinde “el” şeklinde günümüzde aktif kullanılmakta olan bu kelime Kırgız dilinde kullanılmamaktadır. Dolayısıyla bu kelimenin “kol” sözcüğüyle eş anlamlı olarak kullanıldığı daha sonra birinin diğerine tercih edilip, diğerinin kullanımdan kalktığını tahmin edebiliriz. Çünkü dil kurallarına göre, diğer bir deyişle anlam yönünden yüzde yüz tam olan eş anlamlı kelimeler dilde beraber var olamazlar: bunlardan biri ortadan kalkar, ya da başka ek anlamları kazanırlar.

Ama “elig” kelimesinin bazı izleri günümüzde Kırgız dilinde kullanılmaya devam ettiği fark edilir. Örneğin: “eli – işaret parmağı, orta parmak v.b. parmakların kalınlığı gibi ölçü. Sogumdun kazısı dört eli çığıptır Hayvanın yağsı dört parmak olmuş” (KTS 2011:847). Bu anlamlar Kazak, Kara Kalpak, Altay, Tatar gibi birkaç Türk akraba topluluklarının dillerinde yaşamaktadır.

Bununla birlikte, Günümüzdeki Kırgız Dilinde “elik sütünü vermek” deyişimi vardır ve bu deyim, *Kırgız Dilinin Deyimler Sözlüğü*’nde aşağıdaki gibi açıklanmıştır: “geyik sütünü vermek: kendisi doğurmasa bile kendisi doğurmuş gibi, kendi çocuğu gibi korumak, kendi çocuğu gibi yetiştirmek, kendi çocuğu farzetmek. Alım – Aysanın geyik sütünü vererek yetiştirmiş annesi” (KTFS 2001:508). Yudahin’in *Kırgızca-Rusça Sözlüğü*’nde bu deyim aşağıda-

ki gibi açıklanmıştır: “sütü geyik vermişti” (YUDAHİN 1965:949). Buradaki “geyik” kelimesinin “vahşi hayvan” anlamında değil, “el” anlamında anlamak gerekir. Böyle durumda bu deyim “meme vermese de, geyik, diğer bir deyişle, eliyle süt vererek beslemek” gibi anlamı da ortaya çıkar. Bunu deyim ikinci türü de ispatlamaktadır: emçek sütün berbese da, elik sütün berüü “meme sütünü vermese de, elik sütünü vermek” (KTFS 2001:508).

Bununla birlikte günümüzdeki Kırgız Dilinde “elig, el” kelimesinden türetilmiş türleri de vardır. Bu kelimenin “Düşman olanların, kavga ederek yaşamaktansa, birbirlerine olan küskünlüklerini giderip, barışmak, samimi olmak” (KTFS 2011:844) gibi anlamlara geldiğini; “eldeş (barışmak)” kelimesinin ilk anlamının da “el sıkmak” şeklinde olduğunu tahmin edebiliriz.

Günümüzde Kırgız dilindeki “halk” anlamını yansıtan “el” kelimesi de dar anlamlı bir sözcüğü geniş anlamda kullanma yöntemiyle, diğer bir deyişle, bir parçanın adı ile bütün bir olguyu adlandırma şeklinde gerçekleşir. Yukarıda söz ettiğimiz gibi, Kırgız dilinde çok anlamlılığın ortaya çıkışında bu yol sıklıkla kullanılmaktadır.

bag: Eski anıt yazıtlarından karşımıza çıkan bu kelimeler günümüzde Türk dilinde aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır ve “bandaj” gibi çok anlamları vermektedir (TRS 1994:88). Günümüzde Kırgız dilinde ise söz ettiğimiz kelimenin *boo* (*bağ*) olarak değiştiğini farkettilik. Fakat buna rağmen çapçak kelimesi kapsamında onun eski şekli olarak kaldığını, diğer bir deyişle bu kelimenin anlamının “saç bağı” şeklinde olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, Kırgız dilinin güney ağzında kullanılmakta olan *belbak* (belbağ) kelimesini de buna örnek olarak kullanabiliriz.

Ayrıca bu kelimenin “soy” eski anlamı da günümüzdeki Kırgız dilinde “doksan bağlı Özbek” şeklinde kalıplaşmış söz öbeğinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun örneklerini tarihsel romanlardan, secerelerden bulabiliriz:

- Hayır, Ben sart değilim,- dedi kibar, - ben konuratum, doksan bağlı Özbeklerin bir bağı... – O öteki Türkçe söyleyen iki farsın cesedine işaret etti. – Sart Odur... (Kasimbekov 1998:251).

Yukarıda söz ettiğimiz örnekte fark ettiğimiz gibi, “doksan bağlı Özbek” kelimesi “Kırk Soylu Kırgız” yapısında olduğu gibi “doksan bağlı Özbek” yapısında da benzer anlam verilmektedir. Fakat günümüzde Kırgızcada “bağ” kelimesinin hiç anlamı yoktur.

Bununla birlikte “bağ” kelimesiyle, günümüzde Kırgız dilindeki “mandaş urup oturmak (ayaklarını toplayarak oturmak)” anlamında karşılaşırız. Fakat ses yönünden değişime uğradığı için bunu fark etmek çok zordur. Bunun için Türk diline başvurmak lazım. Burada “bagda-” fiili “1. Örmek, bağlamak; 2.

Ayaklarını toplamak” gibi anlamları yansıtır, “bağdaş” kelimesi “Türk gibi oturmak” anlamı vermektedir. Türk dilindeki “bağdaş kurmak ” veya “bağdaş kurup oturmak” şeklindeki kelime ögeleri de Kırgızcadakiyle aynı anlamlarda kullanılmaktadır (TRS 1994:88).

coo: Yudahin’in Sözlüğü’nde “coo” kelimesi iki eş sesli kelime olarak kullanılıp, ilki “düşman” anlamını vermektedir, ikincisi ise “göz coosunu almak” deyiminin ögelerinde karşımıza çıkmaktadır (Yudahin 1965:260). Aynı kelime Kırgız dilinin Güney ağzında görülen “cak” kelimesinin, edebi dildeki “yağ” kelimesiyle eş anlamlı olduğu vurgulanmıştır. Oğuz grubundaki dillerde, onlardan Türk dilinde aktif kullanılmış “yağ” kelimesi de “yağ” gibi anlamı vermektedir. Demek ki, *cak/yağ* ortak kelimeler Kırgız dilinin tarihsel fonetiğindeki kurallara göre ses değişimine uğrayıp, йар > жар > жав > жоо olarak sayarsak, yukarıda söz ettiğimiz deyim “göz yağsını almak” anlamını vermektedir diye söyleyebiliriz. Aynı olayı Kazak Dilinde de fark edebiliriz (Kenesbayev 1984:7).

ün-sözsüz: Buradaki *söz* “kelime” anlamında değil, “ses” anlamında olması mümkün, çünkü Türk dilinde *ses* kelimesi şu anda da “ün” anlamında tek başına kullanılmaktadır (TRS 1994:765). Bununla birlikte bu kelimenin Kırgız dilindeki *sestüü*, *ses körsöt*, *sesin al* kelimeleri ve deyimleri ile ilgili olduğu bellidir.

almonçok: Buradaki “al” kelimesinin günümüzde Türk dilinde “pembe, kırmızı” gibi anlamları karşılayacak şekilde tek başına kullanılmaktadır (TRS 1994:41). Demek ki bu kelimenin kökü – “kırmızı boncuk”. Türk dillerinde eski çağlardan beri günümüze ulaşan bu kelime eski dönemlerde Rusçaya geçip, “alıy” şeklinde karşımıza çıkar. Günümüzdeki Kırgız dilinde tek başına kullanılmaz. Etimoloji uzmanlarına göre, *altın* kelimesinin kapsamında da bu kelime var: al – “kırmızı”, tın – “bakır” - kırmızı bakır = altın (Baskakov 1987:5).

biliş: Günümüzdeki Kırgızcada тааныш-билиш ikilemesi ve “Бир көргөн – билиш, эки көргөн – тааныш”, “Бирге тааныш болгончо, миңге билиш бол” adlı atasözlerindeki билиш kelimesi günümüzde pek kullanılmıyor. Bu kelimeyi Kaşkarlı Mahmud ‘tanyan’ anlamında kullanmış. Şu anda da Türkçede anlamı öyle ve Kırgızcada olduğu gibi “билиш-таныш” adlı ikileme kelimenin yapısında bulunuyor.

kat-: Günümüzde Kırgızcada bu kelimenin beş tane eş seslisi vardır. Ancak, кат-, үн кат-, тил кат-, кол кат- gibi kalıplaşmış kelime yapısında bulunmuş olan кат- fiilinin anlamı herhangi bir sebeplerden dolayı saklanmamış ve ayrı olarak kullanılmamaktadır.

Günümüzde Türkçede bu kelime “eklemek” anlamında kullanıldığı zaman yukarıda sözünü ettiğimiz deyimlerin anlamı belli oluyor. Şu anda Arapçadan gelmiş olan аял kelimesinin yerine giderek kaba kelime olarak görülen катын kelimesi de kullanılmaktadır: катын < кат+ын (başka yönden eklenmiş anlamında) (SIGTYA 2001:145). Kırgızcadaki келин kelimesi de bu şekilde yapılmıştır: келин < кел+ин (başka yönden gelmiş anlamında). Belki de, bu kelimeler кач+кын, өт+күн anlamı gibi –гын ekinin yardımıyla yapılmış olup (каткын, келгин olarak), sonra kısaltılmış olabilir. Kadınların, gelinlerin “başka yerden gelen”, “gelgin”, “belirsiz” anlamındaki kelimeler ile adlandırılması başka dillerde de vardır. Örneğin, Rusçada невеста kelimesinin anlamı da bu şekilde yorumlanmaktadır.

Böylece günümüzde Kırgız dilindeki bazı anlamı kaymasına uğramış kelimelerin etimolojisini Türk dilinin öğelerini kullanarak tespit edebiliriz. Bunun gibi Kırgız dilinin öğelerinin Türk Diline göre kullanılmasının da bize yararlı olacağı doğrudur. Buna Kırgız dilindeki “boz” kelimesini örnek verebiliriz .

Günümüzde Kırgızcadaki bazı anlamı açık olmayan kelimelerinin etimolojisi Türkçe öğelerini kullanmakla açıklama yapıldı. Bunun gibi Kırgızca öğelerinin yardımıyla Türkçenin kelime anlamlarını da açıklarsak sonuç çıkarılabileceği belli. Buna Kırgızcadaki “боз” kelimesine örnek verebiliriz (Mokeyev A., Abdiyev T. 2014).

Bilindiği gibi Eski Türk boylarından Aşina Türklerinin dayandığı büyük boy birliği olan Oğuz boyları, iki kola bölünerek yerleşik yaşamışlardır. Yirmi dört Oğuz Boyu, “Boz-ok” ve “Üç-ok” diye iki koldan meydana gelen ikili etno-siyasi birliği kurmuşlardır. Coğrafi yönden bakıldığında ikili düzende “Boz-ok” teşekkülü sağ kanadı, “Üç-ok” teşekkülü ise sol kanadı vücuda getirmiştir. Günümüze kadar gelen tarihi kaynaklarda gösterildiği gibi “Boz-ok”lar, Oğuz Kağan’ın ilk hanımından olan üç oğlu Kün-Han, Ay-Han ve Yıldız-Han’ın soyundan; “Üç-ok”ların ise Oğuz Kağan’ın ikinci hanımından olan üç oğlu Kök-Han, Dağ-Han ve Deniz-Han’ın soyundan geldiği herkesçe bilinmektedir. Yazma eserlerde, özellikle Reşidüddin Fazlullah Hamedani’nin “Cami üt-Tevarih”inde ve Ebul Gazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk*’ünde, Oğuz Boylarının soyunun işte bu altı oğuldan geldiği geniş olarak anlatılmaktadır (Eraslan 1988:6).

“Üç-ok” kelimesi, “üç oğlun soyundan gelen üç boy” anlamını vermekte ve biraz tartışma yaratmaktadır. Fakat anlamı net olmayan “Boz-ok” kelimesi, birçok tartışmayı beraberinde getirmektedir. “Boz-ok” ve “Üç-ok” adlarının en eski anlamları Reşidüddin Fazlullah Hamedani’nin Cami üt-Tevarih adlı eserinde verilmiştir. Reşidüddin kendi eserinde “Boz-ok” adına “kırık ok”,

“Üç-ok” adına ise “üç ok” demiştir. Elbette bu anlamların, Moğol devrine kadar gelen Türkologların şecerelerindeki esas anlamı unutulmuş adlandırmaların halk etimolojisi yöntemi ile açıklandığı fark edilmektedir. Ne yazık ki günümüze kadarki bilimsel kaynaklarda “Boz-ok” adlandırmasının anlamı işte bu Reşidüddin’in halk etimolojisinde verdiği tahminî açıklaması vasıtasıyla çözümlenmiştir.

Kırgızca ve Türkçede bu adlandırmaların etimolojisine katkı sağlamış bazı malzemeler vardır. Çünkü -tarih biliminde de açığa kavuşturulduğu gibi- Kırgız halkının teşekkülünde bir hayli Oğuz kökenli boyların rol aldığı fark edilmektedir. Örnek verecek olursak Munduz, Noygut, Avat, Kayduulat, Cediger, Teyit gibi birçok Kırgız boyunun kökeni hakkında Oğuz boylarına dayandığı açıklığa kavuştu. Ayrıca Manas Destanında, boy düzeninde on iki boyu bir araya getirerek, Oğuzların sağ kolunu teşkil eden “Boz-ok”lara, Kırgızların “Bozek” adındaki bir boyu olarak bakıldığı çok ilgi çekicidir. Bundan dolayı “Boz-ok” adının bilimsel etimolojisini açıklığa kavuşturmak için çağdaş ve eski Kırgızcanın tarihî leksikolojisinin imkânlarından yararlanmayı doğru bulduk.

Eğer “Üç-ok” adının ilk kısmını sayı sıfatı olarak kabul edecek olursak, o zaman “Boz-ok” adının ilk kısmını da sayı sıfatı olarak çözümlmek gerekir.

Diğer Türk dillerindeki gibi (ESTYA 1978:172) günümüz Kırgızca ve Türkçe sözlüklerinde “boz” kelimesinin anlamları temelde renk ile ilgilidir. Konstantin Kuzmiç Yudahin’in hazırlamış olduğu *Kırgızca-Rusça Sözlük*’te “boz” kelimesinin anlamları aşağıda verilmiştir:

- 1- parlak gri, kül gri, açık yeşil; kır rengi;
- 2- esmer;
- 3- sis, hafif sisli hava;
- 4- kuru bozkırda yetişen susuz bitki örtüsü (Yudahin 1965:138).

Bu kelimenin Türkçedeki anlamı da bunlara benzemektedir:

- 1- toprak rengi, kül rengi; boz kahverengi;
- 2- tarıma açılmamış toprak, ham toprak (TRS 1994:129).

Kırgızcada “boz” kelimesinin kullanıldığı bazı deyimler vardır fakat bu deyimlerde kullanılan “boz” kelimesinin anlamları yukarıda gösterilen anlamlarla o kadar da çok uyuşmamaktadır: “boz bala” - genç delikanlı; “boz baldar” veya “boz baş baldar” – yeşil gençlik (Yudahin 1965:138); “boz ulan” – evlenmemiş genç delikanlı; “boz baş” – henüz yetişmemiş, tecrübesiz, her şeyi henüz idrak edemeyen genç, toy (KTFS 2001:111).

Bu kelimeye benzer anlamlar, Türk Dillerinin bazı lehçelerinde korunmuştur: “boz” – okumamış, henüz olgunlaşmamış, tecrübesiz adam (DS 1993:748). Türk Dillerinin Oğuz grubuna giren Azericede bu kelimenin yukarıdaki anlamlarına benzer “arsız” anlamı da vardır (ESTYA 1978:172).

Yukarıda gösterilen kelime gruplarının bazıları günümüzde Kırgızcada “boy” kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır: “boy cigit” – bekâr delikanlı (Yudahin 1965:139). Bu sözlükte “boy” kelimesinin aşağıdaki gibi anlamları vardır:

1- büyümek; oğlun kötü olsa da boyu uzun olsun.

2- endam, gövde;

3- uzunluk süreci boyu;

4- tek; yalnız; evli olmayan, bekâr; Kısırlaştırılmış, iğdiş edilmiş; “boy keldim” yalnız geldim (ailesiz) (Yudahin 1965:139).

Edhyam Tenişev’in, Kırgızcanın tarihine ithaf edilmiş eserlerinde (Tenişev 1989; Tenişev 1997) eski Kırgızcadaki “z” sesinin, Orta Çağ’da ve günümüz Kırgızcasında “y” sesine döndüğünü dil malzemelerinin temelinde ispat edilmiş ve günümüz Kırgızcasındaki bazı kalıntı şekilleri bu duruma delil olarak verilmiştir. Verilen örneklerin arasında yukarıda bahsedilen “boz cigit > boy cigit” de vardır (Tenişev 1989:15; Tenişev 1997:26). Bunu hesaba kattığımızda yukarıda verilen anlamsal bağ anlaşılır olmaktadır. Bazı atasözlerindeki bu bağlardan çıkan bazı türemiş kelimelerin ortak anlamı sakladığı da fark edilmektedir:

“Bozdukta pende ölbösün, boz topurak kömbösün.” - Yalnızlıkta kul ölmesin, boz toprakla gömülmesin.

“Boylukta baylık çok” - Bekârlıkta zenginlik yoktur. (KM 2005:140-141)

“Jaşçılık – bozçuluktun түbү.” - Gençlik bekârlığın temelidir. (Yudahin 1965:139).

Türkçede “boy” kelimesi, Kırgızcadaki gibi “yalnız” anlamında kullanılmamaktadır. Fakat Türkçenin ağızlarıyla ilgili malzemeleri içinde barındıran Derleme Sözlüğü’nde “boydak, (boydah, boycak)” kelimeleri var olup, anlamları aşağıda gibi gösterilmiştir:

1- yükü olmayan yaya;

2- bekâr, yalnız, serbest;

3- çocuksuz kadın;

4- başıboş, işsiz;

5- kötü kadın; (DS 1993:745-746)

Kırgızcada “boydok” kelimesi ile aynı anlamda “bozdok” kelimesi de kullanılmaktadır: “bozdok” – evlenmemiş genç, delikanlı (KTS 2010:239). Bunu “boydok” kelimesinin önceki şekli diyerek düşünebiliriz: “bozdok” > “boydok”.

Yukarıdaki dil malzemelerinden dolayı modern Kırgızcadaki “boy” kelimesinin diğer anlamlarıyla o kadar uyuşmayan dördüncü “calgız (yalnız)” adlı anlamı önce “boz” adlı kelimeyle ilişkili olmuştur diye tahmini bir fikir yürütebiliriz. Aynı şekilde bu kelime, “calgız (yalnız)” anlamında Oğuz grubuna giren lehçelerde kullanılmıştır. Eğer bu duruma dayanacak olursak, “Boz-ok” kelimesi “yalnız ok” veya “bir ok” anlamlarını bildirmektedir diyebiliriz.

Bu yöntemi doğru bulduğumuzda o zaman yirmi dört eski Oğuz boyunun ikili idari-askeri ve etno-siyasi teşekkülünün, yapısının adı olan “Boz-ok” ile “Üç-ok” kelimelerinin sayı sıfatından geldiklerini söyleyebiliriz. Aynı duruma benzer birçok eski Türk boylarının adlarının (Üç Kurıkan, Sekiz Nayman, Dokuz Oğuz, On Uygur, Otuz Tatar vb.) dahi sayı sıfatı bildirmesi boş yere olmasa gerek. Bundan dolayı “Boz-ok” kelimesi ile ilgili olarak Reşidüddin Fazlullah Hamedani’nin verdiği etimolojiden vazgeçmenin zamanının geldiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- KTS 2010* – Kırgız tilinin sözdüğü. Bişkek, 2010.
- TRS 1994* - Turetsko-russkiy slovar. Stambul, 1994.
- Baskakov 1987* – Baskakov N.A. K probleme kitayskih zaimstvovaniy v tyurkskih yazıkah // Turcica et orientalia. Istanbul, 1987.
- Dıykanov 1980* – Dıykanov K. Kırgız tilinin tarihnan. Frunze, 1980.
- Kenesbaev 1984* – Kenesbaev K.M. Leksikologiya tyurkskih yazıkov. Moskva 1984.
- Yudahin 1965* - Yudahin K.K. Kırgızça-oruşça sözdük. Moskva, 1965.
- ESTYA* – Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Moskva. 1974-2000.
- DTS 1969* - Drevnetyurkskiy slovar. Leningrad, 1969.
- Useev 2010* – Useev N. Söz sırları: tarihıy leksikologiyaga kiriş. Bişkek, 2010.
- Eraslan 1988* – Eraslan Kemal. Boz-Ok ve Üç-Ok Oguz Kolu Adları Hakkında. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, 1988.
- KTFS 2001* – Kırgız tilinin frazeologiyalık sözdüğü. Bişkek, 2001.
- Kasimbekov 1998* – Касымбеков Т. Сынган кылыч. Бишкек, 1988.
- Mokeev A., Abdıyev T. 2014* - ‘Boz-ok’ Kelimesinin Anlamı Hakkında // I Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi. Özetler. Bişkek, 2014.

SIGTYA 2001 - Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.
Лексика. Москва 2001.

DS 1993 – Derleme Sözlüğü II. Ankara 1993.

Tenişev 1989 – Tenişev E.R. К вопросу о происхождении киргизов и их языка //
Sovetskaya tyurkologiya, № 4, Baku, 1989, 3-17-b.

Tenişev 1997 – Tenişev E.R. Drevnekırgızskiy yazık. Bişkek, 1997.

KM 2005 – Kırgız makal-lakap, uçkul sözdörü. Jıynagan Muhamed İbragimov.
Kara-Balta, 2005.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Tahirə Məmməd

Giriş

Sovet imperiyasının çöküşündən sonra Azərbaycanda humanitar elm sahələrinin, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq və onun şöbələrindən biri olan ədəbiyyat nəzəriyyəsinin gündəmə gətirdiyi aktual problemlərdə əsaslı dəyişmə baş verdi. İlk növbədə ədəbiyyat nəzəriyyəsi marksizm-leninizmin hakim və mütləq ideologiyasından, sosialist realizminin formalaşdırdığı bir çox qəliblərdən uzaqlaşdırıldı; sosialist realizminin tələblərinin təbliği artıq ədəbiyyat nəzəriyyəsinin başlıca vəzifəsi deyil. Son illər daha çox bədii əsərin strukturu, poetikası, ədəbi cərəyanlar, ədəbiyyat və incəsənət, ədəbiyyat və və fəlsəfə, ədəbiyyatın mahiyyəti, ümumi və milli ədəbiyyat sturkturlarının qarşılaşdırılması, digər elm sahələri ilə münasibətlərinin multidisiplinar araşdırılması Azərbaycanda nəzəriyyəçilərin diqqət yetirdiyi başlıca problemlərdəndir.

Milli, eləcə də, dünya ədəbiyyat və elmi dəyərlərinə əsasən inkişafda olan müstəqillik dövrü ədəbiyyat nəzəriyyəsi sovet hakimiyyəti illərinin də elmi nailiyyətlərinə etinasız münasibət bəsləmir, onun faydalı nəticələrindən yaradıcılıqla bəhrələnir.

a) Sovet dövrü ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərsləkləri və nəzəriyyə məktəbi haqqında ümumi məlumat

Sovet dövrü Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında dərsləklərin önəmli yeri olmuşdur. XX əsrin ikinci onilliyindən meydana gələn sovet nəzəriyyə dərsləkləri (Sovet hakimiyyətindən əvvəl bu sahədə yeganə dərslək Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiqin birgə müəllifliyi ilə 1919-cu ildə yazılmış “Ədəbiyyat dərsləri” kitabı idi) ənənəsi, demək olar ki, sosialist ideologiyasının prinsiplərinin təbliğini əsas götürməklə ədəbi növ, janr, vəzn,

* AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri tahirə.mammed@yahoo.com

üslub məsələləri üzərində qurulmuşdur. İlk dərsliklər “Ədəbiyyatdan iş kitabı” (1928-ci il, kollektiv müəllifli) və Baqrinin “Ədəbiyyat biliyinə başlanğıc” (1930) kitabları idi. Lakin həmin kitablarda Plexanovun monist nəzəriyyəsinin təbliğinə üstünlük verildiyi üçün 30-cu illərin sonuna doğru onlardan istifadə dayandırıldı. 40-cı illərdən sovet hakimiyyətinin sonuna qədər təhsil müəssisələrinin ədəbiyyat ixtisaslarında və ümumtəhsil məktəblərində əsasən Cəfər Xəndan, Mikayıl Rəfili, Mir Cəlal Paşayev və Pənah Xəlilov, Şəmistan Mikayılovun müəllifliyi ilə yazılan dərsliklərdən istifadə olunmuşdur..

Əziz Mirəhmədov tərəfindən hazırlanan, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin başlıca prinsip və kateqoriyalarını əhatə edən və dərsliklər qədər müraciət olunan Ədəbiyyatşünaslıq lüğəti də əsas qaynaqlardan idi.

Elmi-metodoloji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq XX əsrin 60-cı illərində AMEA Ədəbiyyat İnstitutunda Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi yaradılmışdır. (Hal-hazırda ayrı-ayrı universitetlərin Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedralarında nəzəriyyə ilə əlaqədar araşdırmalar aparılsa da, Ədəbiyyat İnstitutundakı Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi Respublikamızda bu sahədə tək təşkilatı qurumdur). Şöbənin yaranmasında və inkişafında xüsusi rol oynayan akademik Məmməd Cəfər Cəfərov öz tədqiqatları və yetişdirdiyi kadrlarla nəzəriyyə sahəsində Azərbaycanda elmi məktəb yaratmışdır. Həmin vaxtlar sovet nəzəriyyəçilərinin tədqiqatlarında əsas yeri yaradıcılıq metodu, xüsusən də sosialist realizmi problemi tuturdu. Məmməd Cəfər Cəfərov yaradıcılıq metodu araşdırmalarında milli ədəbiyyat prinsiplərinin nəzərə alınmasının metodologiyasını müəyyənləşdirdi. Onun davamçıları kimi Arif Hacıyev, Yaşar Qarayev, Vəli Osmanlı və b. yetişdi. Hazırda bu nəzəriyyəçilərin araşdırmaları sovet ideologiyasının məcburiyyət pərdəsindən uzaqlaşdırıldıqda yenə də özünün elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və önəmli elmi qaynaq kimi onlara istinad olunur.

Sovet hakimiyyəti illərində olduğu kimi, postsovet dövründə də nəzəriyyə dərsliklərinin yazılıb, tərtib olunması davam etdirildi. Prof. Abbas Hacıyev, prof. Xalid Əlimirzəyev, prof. Rəhim Əliyev, prof. Nazif Qəhrəmanlı, prof. Məmməd Əliyev və b. ayrı-ayrı universitetlər üçün ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərslikləri yazdılar. Həmin dərsliklərdə əsas məqsəd sosialist realizminin mütləqiyyətindən ədəbiyyat nəzəriyyəsinə çıxarmaq idi. Bu dərsliklərin uğurları ilə bərabər kəsirlərinin də çox olması AMEA Ədəbiyyat İnstitutunda onların müzakirəsinə həsr olunan müşavirədə (1) geniş müzakirə edilmişdir.

b) Azərbaycanda müasir dövrdə nəzəriyyəyə aid elmi araşdırmaların başlıca mövzusu və tədqiqat predmetləri

Hazırkı dövrdə ədəbiyyat nəzəriyyələrində beynəlxalq səviyyədə əsas yeri ədəbi cərəyanların öyrənilməsi tutsa da, ənənədə (həm Qərbdə, həm də

Şərqdə) poetika məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Əslində, müasir mərhələdə, strukturalizm poetika prinsiplərini əsas götürən təhlil metodologiyası kimi də poetika problemlərinə yönəlib. Bundan başqa, “söz oyununu” əsas prinsip kimi qəbul edən postmodernizmin də sirləri məhz poetika vasitəsilə açılır. Daha doğrusu, müasir mərhələdə poetika anlayışı öz sərhədlərini və əhatə dairəsini xeyli genişləndirib. Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsində iki istiqamətin əlaqələndirilərək bir müstəviyə gətirilməsinə üstünlük verilir - cərəyanlar və poetika problemləri paralel araşdırılır və poetika ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir sahəsi kimi qəbul olunur. Poetika problemlərinə üstünlük verilməsi bir tərəfdən mətnin struktur-semantik təhlilinə geniş imkan yaradırsa, digər tərəfdən ənənəvi nəzəriyyəni yaşatmaqla (nəzərə alsaq ki, Şərq, eləcə də türk ədəbiyyatşünaslığı poetika sahəsində zəngin irsə sahibdir) öz baxış tərzimizin qorunub saxlanması və inkişafına stimül verir. Klassik Şərq, o cümlədən türk ədəbiyyat nəzəriyyəyə ənənələrinin, bəlağət normalarının müasir ədəbiyyat nəzəriyyələrində yer alması son dərəcə əhəmiyyətlidir. Araşdırmalar göstərir ki, yeni ədəbiyyatın formalaşdırdığı bir çox modellər ənənəvi poetik fiqurların transformasiya edilmiş formalarıdır; klassik ədəbi modellər təzə məzmununda yaşamını sürdürür. Ədəbi modellərin strukturu və onlardakı dəyişikliklərin xüsusiyyətləri, genetik bağları və mutasiyası araşdırıldıqda yaddaş qatlarına görə ən zəngin qaynaq olan ədəbiyyat, incəsənət hadisəsindən kənar dəyişmələr haqda da faktları müəyyənləşdirməyə yardım edə bilər.

Son vaxtlar postmodernist ədəbiyyatda arxetiplər və onların mənşəyi, transformasiyası dünya nəzəriyyəsində diqqəti cəlb edən əsas problemlərdəndir. Bu, problem Azərbaycan nəzəriyyəçilərinin də maraq və tədqiqat sahəsinə daxildir. Lakin həmin məsələdə bəzən ifrata varılması, hər şeydə arxetip – persona, self, anima, animus və s. aranması, axtarışlara sünilik gətirir və elmi araşdırmanı bir söz oyununa çevirir. Mifoloji məktəb təmsilçilərinin gündəmə gətirdikləri xaos-kosmos qarşılaşdırması əhəmiyyətli bir araşdırma modeli olmaqla bərabər, son dövr nəzəri yanaşmalarında bir qədər moda halına gəlib və bunun uyğun olub olmayan hər mətnə, folklor materialına tətbiq edilməsi heç də həmişə uğurlu alınmır. Ədəbiyyatın araşdırılmasında onun əsas mahiyyətini – milli mənsubiyyətini, ədəbi növünü, janrını, vəznini, yaranmasında həlledici təsiri olan dünyagörüşü amilini və s. təyin edib sistemləşdirə bilən metodoloji prinsipə üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu baxımdan Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqatlarda mətnə uyğun təhlil metodlarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi problemi də önəmli yer tutur.

Postmodernist mədəniyyətdə və ədəbiyyatda intertekstuallıq yaddaş deposunun zənginliyinin mühüm göstəricisi kimi özünü göstərdiyindən son vaxtlar intertekstual komponentlərin dünya ədəbiyyatı səviyyəsində müəyyənləşdirilməsi məsələsi də araşdırmalarda geniş yayılıb. İnternetin imkanları

təkcə bədii yox, elmi mətnləri də hipermətnləşdirir. Hər hansı bir elmi mətni oxuyub, qavramaq üçün onun elektron versiyası daha əlverişlidir. Termin və anlamların izahı, istinad olunan ədəbi mətnlərə anında müraciət edib müqayisəyə qoşmaq imkanı, mətnlər və onlardan səyahətlər alınan elmi nəticələri dolğunlaşdırır. İnternet oxşarlıqların, bənzərliklərin tapılmasına, “səyahətçi” tədqiqatçı tipinin formalaşmasına geniş imkan yaradır; “çox gəzən çox bilər” misalı, tədqiqatçı açar sözlərlə linklərdə dolaşdıqca araşdırmasını zənginləşdirir. Lakin bunun başqa bir zərərli cəhəti də var; zəngin bənzərlik nümunələrinin araşdırmaya cəlb edilməsi, bir çox hallarda mətnin öz mahiyyətini, daşdığı əhəmiyyəti, bənzəməyən tərəfləri kölgədə qoyur. Bundan əlavə, qarşılığı düşünülməyən terminlərin axını ilə qarşılaşırıq. Postmodernist bədii mətnə intertekstuallıq başlıca xüsusiyyətə çevrildiyi kimi, son dövrdə “intertekstual” xarakterli araşdırmalar da geniş yayılmaqdadır.

Müasir dövrdə ədəbiyyatşünaslıq elminin, inkişafında özünü göstərən müsbət bir cəhət Qərb və Şərqi nəzəriyyə əhəmiyyətlərinə və təcrübəsinə sovet dövrü ilə müqayisədə daha geniş yer verməklə bərabər, sovet və postsovet məkanının nəzəri fikrindən də müasir Azərbaycan nəzəriyyəçilərinin geniş şəklində faydalanmasıdır. Moskva, Kazan, Tartu və b. Universitetlərin nəzəriyyə məktəblərinin, elmi təşkilatlarının tədqiqatlarından hazırkı dövrdə də istifadə olunur. Sovet dövründə Kazanda, Daşkənddə və Bakıda sovet şərq xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov, Yaşar Qarayev, Yıldız Niqmatullina, İbrahim Nurullin kimi nəzəriyyəçilər sovet ədəbiyyatşünaslığını ən çox məşğul edən yaradıcılıq metodu problemini milli ədəbiyyat məsələləri ilə uğurla əlaqələndirmiş və bu sahədə yeni elmi nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Hazırda bu nəzəriyyəçilərin yolunu açdığı problemlər Azərbaycanda uğurla inkişaf etdirilir. Rusiyada formalist məktəbin əsas yaradıcıları Y.N.Tınyanovun, V.B.Şklovskinin, B.Y.Proppun, tarixi poetika sahəsində A.N.Veselovskinin, mif və ədəbiyyatla bağlı A.F.Losevin, poetika və estetika ilə bağlı M.M.Baxtinin, Tartu-Moskva semiotik məktəbinin inkişafında mühüm nailiyyətləri olan Y.M.Lotmanın elmi irsi müasir dünya ədəbi-nəzəri fikrində yeni dəyər qazandığı kimi Azərbaycanda da istinad olunan və təcrübəsi təbiiq olunan əsas mənbələrdəndir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda XX əsrin ilk onilliklərində və repressiyadan əvvəl mövcud olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərslərinin tədqiqi də aktual problem kimi müasir araşdırmalara cəlb olunur. Onların təcrübəsi yenedən öyrənilir. Bu problemin gündəmə gətirilməsi ədəbiyyat nəzəriyyəsinə keçdiyimiz inkişaf yolunun mərhələlərinin müəyyənləşdirməsinə şərait yaratmaqla bərabər, eyni zamanda repressiyalara görə yarımçıq qalmış məsələlərin davamına şərait yaradır. Bu dərsləklər Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiqin birlikdə yazdıqları “Ədəbiyyat dərsləri” (1919), ədəbiyyat tarixinin nəzəri problem-

lərini araşdıran “Ədəbiyyatdan iş kitabı” (1928), Baqrinin “Ədəbiyyat biliyinə başlanğıc” (1930) kitablarıdır. Dərsliklərin daha sonrakı dövrlərdəki təcrübəsinin də mərhələ-mərhələ araşdırılması ideologiya və ədəbiyyat, ədəbiyyatda dövlət siyasəti məsələlərinin aydınlaşmasına yardım edir. Sovet nəzəriyyəçilərinin sosialist realizmi haqda görüşlərinin Qərb nəzəriyyə məktəblərində, eləcə də Türkiyədə dəyərləndirmələrlə müqayisəsi də yeni araşdırmalar üçün maraqlı perspektivlər açır.

Müasir nəzəriyyə tədqiqatlarında diqqəti cəlb edən bir cəhət də Azərbaycanda aparılan araşdırmaları başqa türk xalqlarının elmi mərkəzlərində, Universitet və Akademiyalarında mövcud olan elmi istiqamətlərlə əlaqələndirmək cəhədidir. Daha çox Türkiyə alimlərinin əsərlərinə istinad olunur. Qazax, qırğız, özbək, tatar və b. xalqların alimlərinə istinad son illər azalıb. Əlaqələrin inkişafına ehtiyac var. Elmi əlaqələrin sıxlığını artırmaqla türk xalqlarının ədəbiyyatlarının ortaq terminologiyasının və tədqiqi metodologiyasının hazırlanması sahəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilərik.

Elmi-ədəbi əlaqələrin qurulmasında və ortaq metodologiyanın formalaşmasında türk ədəbiyyatşünaslarının əsərlərinə istinadların faydalı rolu var. Lakin bu sahədə terminologiya ilə bağlı ciddi problem yaşanmaqdadır.

Terminlərin gerçək anlamlı sözlər olub, məcazi mənasının olmaması onları konkretləşdirir və dildən dilə keçidini asanlaşdırır. Məlumdur ki, termin aid olduğu dilin öz imkan və ehtiyatları hesabına yaranmaqla bərabər, əksər vaxt dilə alınma yolu ilə daxil olur. Son vaxtlar elmin inkişafı və formalaşan yeni dəyərlərlə sanki bir termin yürüşü başlayıb. Terminlərin axınla yayılması yalnız elmi yeniliklərin göstəricisi olmayıb, həm də müəyyən strateji-ideoloji proqramların yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Elmi dəyərləri mənimsəyib, ideoloji fəsadlardan kənar qalmaq üçün termin çoxluğunun ağırlıq qazandığı bir dövrdə alınma terminlərdən daha çox dilin öz imkanları hesabına termin yaratmağa, alınmaların qarşılığını yaratmağa ehtiyac var.

Türk xalqlarının ədəbiyyat nəzəriyyələrinin terminologiyasına diqqət etdikdə bir- birimiz üçün anlaşılıq olan terminlərin mövcudluğu ilə bərabər, eyni zamanda, ziddiyyətli vəziyyətin də şahidi oluruq. Həmin ziddiyyətlər əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir: bir dildə olan terminin başqa bir dildə fərqli şəkildə istifadəsi; eyni məfhumun yeni söz yaradıcılığı hesabına fərqli variantlarda dilə daxil olması. Bu vəziyyət, elmi ünsiyyətin qurulmasını çətinləşdirir.

Azərbaycanda türk ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinə və dünya ədəbiyyatına aid nəzəriyyələrdən türkcəyə tərcümələrə geniş şəkildə istinad olunur. Eyni zamanda, divan ədəbiyyatı ilə bağlı poetika məsələlərinin araşdırılmasında da Türkiyə qaynaqlarına istinadlar çoxdur.

Sovet dövründə divan ədəbiyyatı problemləri Azərbaycanda tədqiqatdan kənar qalmayıb. Həmid Araslı, Mir Cəlal Paşayev, Mirzəağa Quluza-də, Azadə Rüstəm, Qafar Kəndli, Rüstəm Əliyev, Qasım Cahani kimi klas-sik ədəbiyyat tədqiqatçıları ədəbiyyat tariximiz üçün son dərəcə əhəmiyyətli tədqiqatlar apararaq mühüm nəzəri müddəalarla çıxış etmişlər. Lakin sovet dövründə klassik poeziyanın poetika və semantikasını, ədəbiyyat və təriqətlər problemini obyektiv şəkildə öyrənməyə ideoloji yasaqlar imkan vermirdi. Son illər bu sahədə tədqiqatlar artıb. Azərbaycanda klassik poeziya tədqiqatçıları ərəb və fars dilinə yaxından bələd olsalar da, türk tədqiqatçılarına istinada daha çox üstünlük verilir.

Divan ədəbiyyatının poetikası və semantikasını istiqamətində son illər Ma-hirə Quliyevanın, Paşa Əlioğlunun, Tərlan Quliyevin, Əzizəğa Nəcəfzadənin tədqiqatları xüsusilə seçilir.

Şərqşünas-filoloq Mahirə Quliyeva Şərq bələğət normalarının öyrənil-məsi və təbiiqi (6;7;8), Paşa Əlioğlu divan ədəbiyyatında səpkilər və məhəl-liləşmə probleminin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına tədqiqat səviyyəsində gətirilməsi (3), Tərlan Quliyev əruz və qafiyə sahəsində bir sıra problemləri tədqiqata cəlb etməsi və əruzun milli poeziyada təzahürünü araşdırması (11), Əzizəğa Nəcəfzadə divan şeirinin semantik təhlili prinsiplərinin müəyyən-ləşməsi baxımından əhəmiyyətli əsərləri (2) ilə nəzəri fikrimizin inkişafında mühüm rol oynamışlar və bu sahədə uğurlu fəaliyyətlərini davam etdirmək-dədirlər.

Müasir ədəbiyyatın nəzəri problemlərinin araşdırılmasında Akademik İsa Həbibbəyli, prof. Rəhilə Qeybullayeva, prof. Hüseyn Həşimli, prof. Pər-vanə İsayeva, dr. Maral Yaqubova Azərbaycanda nəzəri araşdırmaları və Azərbaycan nəzəriyyə təcrübəsini dünya nəzəriyyə məktəblərinin təcrübəsi ilə əlaqələndirmələri ilə seçilirlər. Akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi növlə-rin yenidən təsnifi və satiranın ayrıca ədəbi növ kimi əsaslandırılması haq-da tədqiqatları, ədəbiyyat tarixinin və ədəbiyyatşünaslığın dövrləşdirilməsi prinsipləri sahəsində irəli sürdüyü yeni konsepsiya, Rəhilə Qeybullayevanın milli ədəbiyyatın təyini problemləri sahəsində apardığı araşdırmalar, Hüseyn Həşimlinin Qərb mənşəli janrların ədəbiyyatımızda qazandığı özünəməxsus-luqlarla bağlı elmi işləri, Pərvanə İsayevanın mif və yazılı ədəbiyyat münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı əsərləri, Maral Yaqubovanın bədii nəsrin fərqli texnologiyalarla araşdırılması haqda tədqiqatları nəzəri fikrimi-zin inkişafında özünəməxsus yer tutur.

c) Azərbaycanı irəli sürülən yeni nəzəriyyə və konsepsiyalar

Son illər Azərbaycanda neosufizm, mifopoetika və milli ədəbiyyat konsepsiyası ilə bağlı aparılan araşdırmalar və irəli sürülən nəzəriyyələrdə sahib olduğumuz ənənələr əsaslı şəkildə nəzərə alınır.

Nəzəriyyənin poetikadan başlanğıc götürdüğü kimi, Azərbaycanda da yeni nəzəriyyələrin formalaşmasına ilkin addım kimi poeika problemləri gəldi. Akademik İsa Həbibbəyli, Prof. Muxtar Kazımoğlu, Prof. Rəhilə Qeybulayeva, Prof. Tahirə Məmməd, Prof. Asif Hacıyev, Prof. Kamran Əliyev, Prof. Aida Qasımova, Prof. Tehran Əlişanoğlu, Prof. Tərlan Quliyev, Prof. Hüseyn Həşimli, Prof. Mahirə Quliyeva, prof. Cavanşir Əliyev postsovet dövrünün başlanğıcından poetika problemləri ilə məşğul oldular və nəzəriyyənin yeni müstəviyə çıxışı da məhz həmin nəzəriyyəçilərin araşdırmalarından başladı.

Son illər Azərbaycan nəzəriyyəçilərinin tədqiqolunacaq bir fəaliyyəti diqqəti cəlb edir; nəzəriyyə dərsləkləri tərtib etməkdən çox, nəzəriyyənin aktual problemləri üzərində araşdırmalar aparılır. Bu isə yeni və fərqli ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərsləklərinin yazılmasına yol açır.

Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafına dövlət səviyyəsində diqqət yetirilir və dəstək verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elm fondunun maliyyə dəstəyi ilə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda layihə yerinə yetirilir. Həmin layihədə dünya ədəbiyyat nəzəriyyəsində keçilən əsas dövrlər Şərq-Qərb təcrübəsi əsasında təqdim olunur, Azərbaycanda nəzəri fikrin mərhələləri müəyyənləşdirilir, Qərb nəzəriyyələrinin tətbiqi, terminologiya, ədəbi cərəyan və poetika problemləri araşdırılır və yeni nəzəri konsepsiyalar müəyyənləşdirilir.

Məqalənin müəllifi və adı çəkilən layihənin rəhbəri uzun illərdir ki, neosufizmin ədəbiyyatda təzahürü və tədqiqi problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparır. “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası” adlı monoqrafiyada ilk dəfə bu termin Hüseyn Cavidin dramaturgiyası əsasında izah olunmuşdur. (9, səh. 19-52) Daha sonra inkişaf etdirilərək ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlarda və fərqli yaradıcılıqlarda neosufizm problemi və onun araşdırılıb üzə çıxarılması məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. (10) Bu nəzəriyyədə belə bir müddəə əsas götürülür ki, yeni dövrdə müəyyən transformasiyalarla ədəbiyyata və fəlsəfəyə dönüş edən sufizm artıq ənənəvi təsəvvüf və onun ədəbiyyatdakı klassik ifadəsi deyil, neosufizm kimi səciyyəli biləcək neo təzahürdür. Neosufizm həm poetika, həm də fəlsəfə hadisəsidir. O, ədəbi cərəyan deyil, ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlarda üzə çıxan bilən poetika hadisəsi və fəlsəfi yanaşmadır. XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Namiq Kamal, Zeynalabdin Mərağayı yaradıcılığında sosial təsəvvüf kimi ilkin təşəkkülünü keçirən neosufizm bir fəlsəfi konsepsiya və poetika hadisəsi olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında XX

əsrin başlanğıcında özünü göstərir. Sosialist realizmi prinsiplərinin mütləq tələb kimi irəli sürülməsi Azərbaycanda onun inkişafının növbəti onilliklərdə qarşısını alır. Lakin XX əsrdə Türk ədəbiyyatında neosufizm kimi səciyyəyə biləcək yaradıcılıq nümunələri az deyil. Bu baxımdan Peyami Səfa, A.H. Təmpinar, Nəcib Fazil, Orxan Pamuk yaradıcılığı üzərində aparılacaq araşdırmalarla maraqlı nəticələr əldə oluna bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında neosufizmin yeni inkişaf mərhələsi postmodernist ədəbiyyatda özünü göstərir. Müxtəlif yaradıcılıq hadisələrində olsa da, əsasən nəsrdə inkişaf edir. İsa Hüseynov, Yusif Səmədoğlu, Kamal Abdulla bu sahədə gözəl əsərlər yaradaraq Azərbaycan-türk postmodernizminin özünəməxsus tipinin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Artıq sufizm ənənələrinə dünyada geniş maraq oyanması ilə əlaqədar Qərb ədəbiyyatında da neosufizm kimi səciyyəli yaradıcılıq hadisələri ilə qarşılaşırıq. Buna parlaq nümunə kimi Poelo Koelonun yaradıcılığını, xüsusən "Kimyagər" (Simyacı) romanını göstərmək olar. (10, 103-109)

Prof. Rəhilə Qeybullayevanın ardıcıl şəkildə üzərində işlədiyi və beynəlxalq səviyyəli simpozyumlarda, konqreslərdə təqdim, eyni zamanda, Bakı Slavyan Universitetində, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasında ayrıca fənn kimi tədris etdiyi milli ədəbiyyat konsepsiyası da nəzəri baxımdan son dərəcə əhəmiyyətlidir. Millilik və milli ədəbiyyat meyarlarının tələblərini sistemləşdirən bu nəzəriyyə ədəbiyyat tariximizin mərhələlərinin və özünəməxsusluqlarının dəqiqləşdirilməsi sahəsində işlək və əlverişli konsepsiyadır. Alimin həmin konsepsiyası Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilən Layihəyə aid cildlərdə bütöv şəkildə öz ifadəsini tapacaqdır.

Dos.dr. Pərvanə İsayevanın mifopoetika və yazılı ədəbiyyat sahəsində apardığı araşdırmalar (4;5) ədəbiyyatımızın strukturunun türk mifologiyasının obraz, süjet və motivləri istiqamətində tədqiqinin nəzəri prinsiplərinin təqdimi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Ədəbiyyatda mifopoetik strukturun fəallaşması romantizmdən başlayaraq daha çox müşahidə olunsa da, digər cərəyanlar da buna biganə qalmır. P.İsayeva tədqiqata XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif tipli yaradıcılıq nümunələrini cəlb edərək mifopoetik təfəkkür və bədii yaradıcılıq probleminə yeni bir rəkursdan elmi aydınlıq gətirir. Bu tədqiqatlar o baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir ki, ədəbi-nəzəri fikirdə mifoloji məktəblər haqda geniş elmi təsəvvür yaradır, onların tətbiq və işləklik imkanlarını göstərir, Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli ədəbi cərəyan və ədəbi növlərin strukturunda mifopoetik təfəkkürün yaradıcı funksiyasını müəyyənləşdirən bütöv bir sistem təqdim edir. Tədqiqatların nəticələrindən oxşar prosesləri paylaşan bütün türk ədəbiyyatlarının araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Müstəqillik dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, o cümlədən ədəbiyyat nəzəriyyəsi ümid edirik ki, yaxın zamanlarda bir elmi məktəb kimi öz təsdiqini tapacaq və elmi töhfələri ilə həm milli ədəbiyyatımıza, həm də nəzəriyyəmizə daha geniş şəkildə istinadlara yol açacaq.

Nəticə

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin dünya nəzəri-estetik nailiyyətləri ilə əlaqələndirilməsi, mövcud nəzəriyyələrin tətbiqi və yeni konsepsiyaların müəyyənləşdirilməsi bu sahənin daha da irəliləyəcəyinə inam yaradır. Nəzəriyyənin sabit normaları olsa da, onun mərhələlərə və milli ədəbiyyatlara görə dəyişən tərəfləri də mövcuddur. Azərbaycanda nəzəriyyə sahəsində aparılan tədqiqatlarda bu cəhət nəzərə alınaraq yeni metodoloji prinsiplər müəyyənləşdirilir və elmi konsepsiyalar irəli sürülür.

QAYNAQLAR

- Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin vəziyyəti və vəzifələri. AMEA ədəbiyyat İnstitutunda 27 may 2011-ci il tarixdə keçirilən müşavirənin materialları. Bakı, 2012
- Əzizəğa Nəcəfzadə. Örtülü dilin özəllikləri. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 2002
- Pəşə Əlioğlu. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2011
- Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva). Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015
- Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva). Mifopoetika və filoloji fikirdə mif konsepsiyaları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016
- Mahirə Quliyeva. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999.
- Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Nafta-Press, 2008.
- Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010.
- Tahirə Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, “Elm”, 1999
- Tahirə Məmməd. Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə. Bakı, “Xan”, 2016
- Tərlan Quliyev. Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu. Bakı, 2011

ЯЗЫК - СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРЫ, СВЯЗЫВАЮЩИЙ ПОКОЛЕНИЯ

*Tatiana KHAPCHAEVA**

Век глобализации характеризуется возрастанием влияния западной культуры и поведенческих стандартов. И как результат такого влияния наблюдается тенденция к замыканию в собственных традициях, неприятие любых форм межкультурного взаимодействия как результат реакции на культурную экспансию Запада. Большинство исследователей в своих трудах рассматривают традиции Запада и Востока как две ветви единого культурно-исторического процесса.

В постсоветское время не только возрос теоретический интерес к востоковедению, но и увеличился поток выпускаемой литературы. В Татарстане, Башкортостане, Дагестане, Республике Азербайджан ученые – историки, литературоведы, лингвисты, искусствоведы в своих исследованиях стали уделять серьезное внимание изучению взаимосвязей культур, и особенно проблеме благотворного влияния востока на культурную и экономическую жизнь арабо-мусульманской и тюркской культуры мира. На конгрессах и конференциях возникают острые дискуссии по поводу того, считать ли арабо-тюркоязычную литературу частью духовной культуры кавказских (и не только) народов. Литература была создана на арабском, тюркском (аджам) или же на арабской графике на родных языках. На I Всесоюзной научной конференции востоковедов «Восток: прошлое и будущее народов» предлагались новые подходы к вопросу о роли Востока, традиций восточной классической литературы и арабской письменности, о месте этой культуры в становлении местных кавказских литературных традиций и т. д. Ученые стали оперировать фактами как национального фольклорного и литературного наследия, так и эстетических достижений более развитых культур, связанных историческими судьбами. В первую

* Prof. Dr., Umar Aliyev Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Karaçayevsk, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu. E-posta: tatyana_khap@mail.ru

очередь речь идет о ближайшем соседстве кавказских народов через Дагестан-Азербайджан - Арабский Восток. Оттуда пришел ислам со своей культурой и восток с его богатыми литературными традициями. Духовная культура оказалась в орбите воздействия арабо-мусульманской культуры. Азербайджанский язык один из старописьменных тюркских языков отличается богатством рукописного наследия. Произведения многих азербайджанских поэтов, имена которых вошли в историю мировой литературы, дошли до нас в рукописях. Одним из крупнейших представителей азербайджанской литературы XIV в. является и знаменитый поэт-мыслитель И. Насими. Его творчество открыло новую эпоху в истории классической азербайджанской литературы, оставило глубокий след в истории литературно-художественной и общественно-философской мысли всех тюркоязычных народов, сыграло выдающуюся роль в развитии их языков: «Ey Muslimanlar! Bilin ki dunya sevgiliyle guzeldir. Madem ki sevgiliden ayri dustum? Bu dunyui ne uaparim?»[7: 62]. Исследователи лексики произведений Насими отмечают его роль в развитии азербайджанского литературного языка, особо отмечая при этом его роль в формировании и обогащении поэтического языка на средневековую поэзию тюркоязычных народов. Кого могла оставить равнодушной поэзия Насими, Низами, Фирдоуси...? Поэзия востока - это мир любви: «Мир – это любовь, все остальное – лицемерие, обман!», - восклицал великий Низами. Ему вторит наш современник Рамазан Кафарлы: «Мы не ошибемся, если скажем, что первый памятник любви возвел азербайджанский народ. И нет числа принесённым ей жертвам. И ни у кого другого в эпико-лирической традиции поэтического творчества нет той пожирающей жажды «Асли и Керема», самоотверженности «Розы и Соловья», верности «Тахира и Зухры, стойкости «Новруза и Гандаб», тоски «Шахсенем и Гариба», величия «Ширин и Фархада», бунтарства «Лейли и Медждуна», покоривших вершины любви»[6: 5]. Мотивы своих поэм они заимствовали, в первую очередь, из любовных преданий. О многовековой истории туркмено-азербайджанских литературных связях пишут как азербайджански, так и туркменские исследователи. Так, А.Р.Алиев, анализируя дастаны «Шахсенем и Гариб», варианты которых имеются у обоих народов, а также туркменские дастаны «Саятлы и Хемра» и «Неджеп оглан», отобразившие различные черты жизни азербайджанцев и туркмен в прошлом, большое внимание уделил вопросам влияния творчества Низами и Физули на туркменскую поэзию. По мнению дагестанских ученых, с конца XVI – начала XVII вв. начинается развитие местной художественной литературы на арабском и тюркском языках. И выросла она (литература) на местной почве, опираясь на Восток. М.Г.Юсуфов считает, что литература народов Дагестана «унаследовала

основные жанрово-тематические разновидности Востока» [8: 459]. Сюжеты большинства этих произведений взяты из Корана, их героями являются герои коранических сказаний, восточных, азербайджанских дастанов. Заметное место среди них занимает и литература суфийского толка. Отличительной особенностью этих произведений является их бытование на разных языках: арабском, тюркском, фарси, родном, а позднее и на русском языках. «Это бесценное богатство дагестанских (и всех кавказских) народов сохранилось и вводится в научный оборот с новых позиций. В синтезе оно и составило национальное художественное творчество Кавказа, тесно связанное в восточной культуре» [8: 459-460].

Духовная культура нации включает все этапы ее развития, начиная с самых ранних, архаических стадий, истоков народной культуры, традиционного мировоззрения, которое является стержнем духовной культуры этноса. Складывавшееся веками, вобравшее опыт многих поколений мироощущение каждого народа включает в себе целую гамму этнически окрашенных переживаний, без которых невозможен поиск человеком своего места в мире. Именно в мировосприятии находит своеобразное отражение система моральных ценностей и поведенческих стереотипов, присущая тому или иному обществу.

Известный кумыкский фольклорист А.Т. Акавов, исследуя общетюркские художественные традиции в духовной литературе кумыков, отмечает, что в средневековом мусульманском Востоке литературное сочинение «чтобы иметь успех у читателей и слушателей, не должно было порывать ни с литературной традицией, ни с традиционной моралью» и, характеризуя поэзию Амира Хосрова Дехлеви писал, что «его газели нравятся всем, поскольку он использует в них образы, которые уже знакомы влюбленным и воспринимаются каждым из них своеобразно своему вкусу и нраву» [3: 29].

Сфера духовной культуры в целом есть один из важнейших факторов, определяющих общность той или иной группы людей. Творчество народа несет в себе способность объединить носителей одного языка причастностью к общей для всех их системе художественного восприятия и выражения. Проиллюстрируем данный тезис примерами из нескольких тюркских языков. В киргизском языке «жаксы атха кон («сесть на хорошего коня»)- «прославиться, получить известность» и наоборот «жаман атха кон («сесть на плохого коня»)- «приобрести плохую славу». В карачаево-балкарском оба значения соединились в пословице «Иги деген атха миннгенча, аман деген атдан тюшгенча. О той особой роли, какую играла лошадь в жизни тюрков, свидетельствует и карачаево-балкарский фразеологизм: «Ат атагъан атха миндирир» -«Тот, кто дает имя, сажает

на коня)», который подтверждает мнение Абдулкадыра Инана о том, что в давние времена тюрки давали сыновьям имя только тогда, когда они могли оседлать коня (или совершить какой-либо мужественный, геройский поступок. Так, Деде Коркуд дает имя сыну Дирсе хана только после того, как тот свалил сильного быка и зарезал (отрезал его голову): «senin oglun bir buga oldurmusdur, goy adi «Bugac» olsun. Adini mən verdim. Yasini Allah versin» - deyiğ» [4: 46]. Этот мотив встречается и в киргизском «Манасе». Прав Т. Абдиев, считающий, что «именно в этом направлении нужно искать истоки омонимии ат «имя» и ат «конь» [2: 400-401]. Расширение ареала произведения ведет к консолидации его носителей на основе приобщения к единому этнокультурному феномену. Факт усвоения и санкционирования произведений писателей - это не только предоставление права на функционирование в данной среде, а признание его как своего достояния. Признание же возможно при условии способности воздействовать на среду, вызывая с ее стороны резонанс. Люди, принимающие таким образом произведение, ряд произведений за свое собственное, объединяются отношением к нему. Происходит консолидация на основе общности отношения к явлению, каковым и могут быть как отдельные сюжеты, мотивы, темы, идеи, язык во всех его функциях, так и все это вместе, в комплексе. Язык – элемент культуры, с помощью которого от поколения к поколению передаются знания и опыт: стремление понять окружающий мир, познать суть добра и зла, все, что составляет жизнь любого этноса. Обычай, обряды, принятые в разные эпохи коллективные оценки в образной форме законсервированы как в языке фольклора, так в литературных памятниках.

Новый виток национального эстетического сознания связан, прежде всего, с углубляющимся его кризисом в условиях нового окружения. Это вызвано ростом национального самосознания народов, их сближением между собой, новым единством исторических путей, судеб и устремлений, на основе которого прочно зиждутся идеалы народов. Эстетический идеал вбирает в себя многообразие народной жизни, национальных характеров, специфики художественной образности, стилей, трансформируя все это в сложное единство, обладающее множеством национальных граней, яркостью и неповторимостью красок [5: 93].

Все эти процессы находят свое выражении и в творчестве современных писателей. Все чаще и чаще в повествовательную стихию прорываются конкретные детали национального мира, национального мировосприятия, все чаще объекты традиционного происхождения становятся выразителями эстетических переживаний автора. Рост национального самосознания требует эффективных мер для сохранения

самобытности (обычаев, традиций), т. к. человек, если он не является носителем того или иного языка, то от него нельзя и требовать знаний культуры, обычаев. В консолидации этноса большую роль играет словесное искусство. Известно, что литература зарождается в лоне фольклора: для нее он становится и материалом и образцом художественного отражения действительности. Лучшие творения национальной культуры составляют сокровищницу мировой культуры. О значении фольклора в его жизни великий Ч. Айтматов сказал: «Как и в прежних своих произведениях и в этот раз опираюсь на легенды и мифы, на предания, как на опыт, предназначенный нам в наследство предыдущими поколениями» [1] У карачаево-балкарцев и кумыков об этом же свидетельствует нартское выражение: «Ат туягъын тай басар» («На след лошади наступит жеребенок») А мысль одна - без прошлого – нет будущего. Тут и вся философия жизни. Закон преемственности в развитии искусства и литературы предполагает как использование исконно национальных художественных традиций, так и освоение всех доступных достижений близких и отдаленных эстетических и художественных систем.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Айтматов Ч. Критическое мироздание или энергия мифа?// «Литературная газета» М., 29.03.1978г.
- Абдиев Таалай. Конь молодца равен молодцу// Azerbaijan Milli Elmler Akademiyasi Folklor Institutu.»Ortak Nurk gecmisinden ortak turk geleceyine»V Uluslararası folklore sempozyumu. Baki, 2006.- С. 400-401.
- Акавов А. Т. Общeturкские художественные традиции в духовной литературе кумыков (на примере творчества Абдурахмана из Какашуры) //Azerbaijan Milli Elmler Akademiyasi Folklor Institutu.»Ortak Nurk gecmisinden ortak turk geleceyine»V Uluslararası folklore sempozyumu.//Baki . 2007: 29.
- Bayramov Эkbэр «Dede Qorgud Kitabı» dastanlarında etnik-psixoloji xususiy-yütlerin itnikasi»// «Dede Qorgud dunyasi». Məğalələr. «Onder nesriyyat» Baki, 2004.- 462с. - С. 46.
- Гей Н., Пискунов В. Эстетический идеал советской литературы. - М. 1962: 180с.- С.93.
- Кафарлы Рамазан. Философия любви на древнем Востоке и Низами. СПб: Издательство «Лейла», 2001.- 112с.- С. 5
- Nesimi Imameddin. Gazeller// Turkiye disindaki Turk Edebiyatları Antolojisi/ Azerbaijan Turk Edebiyatı/ II.- Ankara, 1992. - 427 s.
- М. Г.Юсуфов, Фейзуллаева З.М. «Роль Востока в развитии художественного творчества дагестанских народов (К истории и теории вопроса)»// Многоязычие и диалог культур/ Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием). Дербент, 2010.-470с.- С. 459-460.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMERLERİNDE SÖZCÜK TÜRLERİ

Tuna Beşen DELİCE

1. Giriş

Sözcük türleri, sadece bizim için değil, tüm diller için en önemli ve henüz tam anlamıyla çözümlenememiş konulardan biridir. Aristoteles ve Platon gibi gramer üzerine ilk düşünmeye başlayanların öncelikli meselesi sözcükleri türlerine göre sınıflandırmak olmuştur. Diyonisios da, Yunanca üzerine günümüzde batı dilleri ve Türk dili için hâlâ geçerli kabul edilen kapsamlı bir sınıflandırma yapmıştır. Bu sınıflandırmanın batı dilleri için kabul edilebilir olması doğaldır; ancak, köken ve yapı bakımından tamamen farklı olan Türk dili için bu şablonun aynen kabul edilmesi gramerçilerin düştüğü en önemli yanıltır (Yener, 2007: 609). Başka bir dil ailesi için kabul görmüş bir şablonla gramer yapılarımızı adlandırmaya çalışmak, başkasına dikilmiş elbiseye sığmaya çalışmaktan farklı değildir.

Türkiye Türkçesi için hazırlanan gramer çalışmalarında sözcükler ya Arap grameri esasında anlamlı (isim ve fiiller) ve görevli (edat, ünlem, bağlaç) sözcükler olarak sınıflandırılmış ya Fransızca gibi bir batı dili gramerleri örnek alınarak sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Günümüzdeki gramer çalışmaları sözcük türlerini genel olarak *isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, edat, bağlaç* ve ünlem başlıkları altında incelemektedir. Bu sekiz başlığa ek olarak *yardımcı fiiller, pekiştireçler* gibi farklı başlıkların açıldığı çalışmalara da rastlanmaktadır.

Türkmen Türkçesine hatta Sovyetler Birliği'nden ayrılmış Türk lehçeleri sahasına geldiğimizde sözcük türleri başlıklarında dikkat çekici bir artış görülür. Bu coğrafyada hazırlanan gramer çalışmalarında tanıdık olan *isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, edat, bağlaç* ve ünlem dışında *sayılar, enklitikler, modal* sözler, ses taklidi sözcükler, çocuk sözcükleri, seslenme sözcükleri gibi başlıklar da yer almaktadır.

İşte bu bildiriyle bu coğrafyada -eski Sovyet coğrafyasında- hazırlanmış ve günümüzde de aynı yöntemle yapılan gramer çalışmalarındaki sözcük türlerinin tespiti amaçlanmaktadır. Türk devlet ve topluluklarında yapılan gramer çalışmalarının neredeyse tamamının Rus dilciliği esasında ve aynı yöntemlerle hazırlandığından örneklem alanımızı Türkmen Türkçesi üzerine, –özellikle- Türkmenistan’da yapılmış olan gramer çalışmaları oluşturacaktır. Aralarındaki benzerliği göstermek için diğer lehçeler için hazırlanmış gramer çalışmalarından örnekler de malzememize dâhil edilecektir.

Çalışmamızda sözcük türleri için açılan başlıkların hangi gramer yapısını kapsadığına da değinilecek ve elde edilen verilerle Türkiye Türkçesi gramerlerindeki yaklaşım karşılaştırılacaktır. Bu yolla Türk lehçeleri gramerlerindeki sözcük türlerini sınıflandırma kriterleri ve bu kriterlere göre belirlenen başlıkların içerikleri tespiti çalışılacaktır. Böylece lehçeler alanında sözcüklerin dilbilgisel olarak nasıl ele alındığı, bu yaklaşımla adlandırılan yapıların ve içeriklerin Türkiye Türkçesi gramer çalışmalarındaki adlandırmalardan ve içeriklerden nasıl farklılaştığı belirlenecektir. Bu çalışmanın sonuçları, Türk lehçeleri sahasında çalışan ve bu alanda öğrenim görenler için alandaki gramer çalışmalarında benimsenen dilbilgisel yaklaşım ve yöntemlerin anlaşılması ve bu çalışmalarda yapıların nasıl adlandırıldığı ve incelendiği hakkında bilgi sahibi olunması bakımından önemlidir.

1.1. Türkiye Türkçesi Gramerlerinde Sözcük Türleri

Çalışmanın ilk kısmında Türkiye Türkçesi üzerine –özellikle- Türkiye’de hazırlanmış gramer çalışmalarında sözcük türlerinin nasıl ele alındığı üzerinde durulacaktır. Bu şekilde Türkiye’de yapılan çalışmalarda sözcük türlerinin hangi kriterlere göre sınıflandırıldığı ve nasıl adlandırıldığı tespit edilecektir. Bu alandaki terminoloji, genel ve farklı yaklaşımlar da burada ele alınacaktır. Elde edilen sonuçlar Türkmen Türkçesindeki yaklaşım ve adlandırmalarla karşılaştırılacaktır.

Z. Korkmaz, Türkiye’de hazırlanan bir grup gramer çalışmalarındaki dil malzemesinin eski alışkanlıkla Arap grameri ve Fransız –dolayısıyla batı gramerleri- kalıplarına sokulduğunu ve konuların sınıflandırılmasında bu yöntemin kullanıldığını belirtmektedir. Korkmaz, çalışmasında Arapçadaki *isim*, *fiil* ve *harf* şeklindeki sınıflandırmanın bizim gramerlerimizde *isim*, *fiil* ve *edat* olarak adlandırıldığı ve M. Ergin ve N. Hacıeminoğlu’nun eserlerinde bu yöntemi kullandığı bilgisini verir. Gramercilerimizin bir kısmının da konuları Türkçe’nin yapı ve işleyiş özelliklerine göre değerlendirerek *isim (ad)*, *sıfat*, *zamir*, *zarf*, *fiil*, *edat*, *bağlaç* ve ünlem olmak üzere sekiz sözcük türüne ayırdıklarını belirtir. J. Deny, A. N. Kononov gibi yabancı gramercilerin çalışmalarında da daha ziyade kendi dil kalıplarının egemen olduğu, K. Grönbe-

ch'in ise sözcük türlerini *isim* ve *fiil* olmak üzere iki ana başlık altında verdiği bilgisi bu çalışmada yer almaktadır (Korkmaz 2005: 32-33).

M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* (2013) adlı eserinde –Korkmaz'ın da belirttiği gibi- sözcük türleri mana veya vazife bakımından üç ana başlık altında incelenmiştir: 1. *isimler*, 2. *fiiller* 3. *edatlar*. İsimler ve fiiller manalı, edatlar ise vazifeli sözcükler olarak değerlendirilmiştir. İsim, *sıfat*, *zamir* ve *zarflar* nesne karşılayan sözcükler olarak isimler bahsinde, nesne dışında her türlü hareketi karşılayan sözcükleri de *fiiller* bahsinde ele alınmıştır (Ergin 2013: 216, 217). *Edatlar* ise tek başlarına hiçbir şeyi karşılamayan, gramer vazifeli sözcükler olarak tanımlanmış (s. 217-218) ve ünlem edatları, *bağlama edatları* ve *son çekim edatları* (s. 348-373) şeklinde üç grupta incelenmiştir.

Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (2003) adlı eserinde sözcük türlerini I. *anlamli kelimeler* ve II. *görevli kelimeler* olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirmiştir. Anlamli kelimeleri 1. *adlar ve ad soylu kelime sınıfları* (Korkmaz 2003: 191) ile 2. *fiiller ve fiil soylu kelime sınıfları* şeklinde tekrar bölümlendirmiştir (s. 525). Çalışmada *adlar ve ad soylu kelime sınıfları* başlığı altında *adlar*, *sıfatlar*, *zamirler* ve *zarflar* incelenmiş, *fiiller ve fiil soylu kelime sınıfları* başlığı altında ise *fiiller*, *fiil kipleri*, *birleşik fiiller* ve çekimsiz fiiller¹ ele alınmıştır. Korkmaz, *görevli kelimeleri* (s. 1049) de *edatlar* ve *bağlaçların* anlatıldığı *görevli kelimeler* (s. 1052, 1091) ve ünlemlerin anlatıldığı *anlamli görevli kelimeler* (s. 1139) şeklinde iki bölümde değerlendirmiştir.

T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (2000) adlı çalışmasında sözcüklerin sınıflandırılmasını tabii ve mantiki sınıflanma şeklinde ele almıştır. *Tabii sınıflanma* başlığı altında “Türkçedeki sözcükler isim ve fiil kökleri olarak iki sınıfa ayrılır.” açıklamasını yapmıştır. *Mantiki sınıflanma* başlığı altındaysa sözcükleri sekiz başlık altında değerlendirmiştir: 1. *ad*, 2. *sıfat*, 3. *zamir*, 4. *zarf*, 5. *takı*, 6. *bağlam*, 7. *ünlem*, 8. *fiil*. Banguoğlu, fiil dışındaki sözcükleri isim grubundan sayar ve sözcüklerin aynı oranda eş değer olmadığını belirtir. Eserde esas kavramlara karşılık olan sözcüklere (*ad*, *sıfat*, *zamir*, *zarf*, *fiil*) özerkli *kelime*, yardımcı kavramlara karşılık olan ve sözcükler arasında ilişki kurmaya yarayan sözcüklere de (*takı*, *bağlam*, *ünlem*) *katma kelimeler* veya *kelimecik* adı verilmiştir (Banguoğlu 2000: 151-152).

D. Aksan, Aristo ve Dionysios Thrax'ın getirdiği kavramlar olarak belirttiği sözcük türlerini 1. *ad*, 2. *önad (sıfat)*, 3. *belirteç (zarf)*, 4. *adıl (zamir)*, 5. *ilgeç*, 6. *bağlaç*, 7. *ünlem*, 8. *eylem (fiil)* olmak üzere sekiz bölüme ayırmıştır. Bunlardan “*ad*, *önad* ve *adıl*”ın geleneksel dil bilgisinde ad soylu öğeler olarak benimsendiğini; ancak, bu yapıların işlevlerine göre birbirleriyle geçişme

¹ Z. Korkmaz, çalışmasında fiilimsi yapılarını “çekimsiz fiil” olarak adlandırmıştır.

durumunda olduğunu da eklemiştir (Aksan II 2000: 84). Aksan, bir komisyonla hazırlanmış olduğu *Sözcük Türleri* (1983) adlı eserde de sözcük türlerini hem asıl görevleri hem de üstlendikleri diğer görevleri de belirterek 1. *ad*, 2. sıfat, 3. *belirteç*, 4. *adıl*, 5. *ilgeç*, 6. *bağlaç*, 7. ünlem, 8. *eylem* olmak üzere sekiz grupta incelemiştir (Aksan 1983: 24).

J. Deny'nin Ali Ulvi Elöve tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan *Türk Dil Bilgisi* (2012) adlı eserinde Türkçedeki sözcük türlerinin Fransızcada hatta Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi net sınırlarla birbirinden ayrıldığı kaydedilir. Türkçede ad fikrinin hâkim olduğunu belirten Deny sözcükleri temel olarak *ad*, *fiil* ve *edat* olarak sınıflandırmışsa da bunların bile birbirinin içine girmiş olduğunu söyler (s. 150). *Ad* genel başlığını “değişir olan adlar-adlar, zamirler”, “değişmez olan adlar- sıfatlar ve zarflar” ve “bazen değişip bazen değişmeyen adlar- sayı adları” olarak sınıflandırmıştır. *Addan* sonra *fiil* ve *edat* temel başlıklarını açan Deny, *edatlar (aygıtlar)*'ı *ilgiçler (edatlar)* (s. 531), *bağlaçlar* (s. 597) ve ünlemler (s. 630) şeklinde üç alt grupta incelemiştir. Ayrıca, Deny, Türkçede edat denilen sözcüklerin yetersiz olduğunu ve bu eksikliğin adlarla meydana getirilen edat deyimlerinin yardımıyla telafi edildiğini de belirtmektedir (s. 151).

A.N. Kononov, *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka* (2001) adlı çalışmasının morfoloji kısmında sözcük türlerini *isim* (имя существительное), *sıfat* (имя прилагательное), *sayı* (имя числительное), *zamir* (местоимение), *fiil* (глагол), *zarf* (наречие), *edat* (послелог), *parçacıklar ve modal* sözler (частитсы и модальные слова), *bağlaç* (союзы), ünlemler (междометия), *ses yansıması anlatan sözcükler* (звуко-образо-подражательные слова) şeklinde on bir başlık altında değerlendirmiştir (Kononov 2001: 64, 134, 164, 171, 190, 274, 312, 345, 355, 363, 368).

Sözcük türleri üzerine yapılmış müstakil çalışmalardan olan H. İbrahim Delice'nin *Sözcük Türleri* (2012) adlı eserinde sözcük türlerinin ayrıştırılması ve adlandırılması için sözcüklerin cümle içinde birbirleriyle olan ilişkisinin belirlenmesi gerektiği belirtilir. Delice, sözcükleri ilk olarak tek başına kullanılıp kullanılmadıklarına bakarak sınıflandırmıştır. Cümleye tek başına katılabilen, bünyesine uydu bir sözcük alabilen ve tek başına cümle ögesi olabilen sözcükler *asıl* (*asıl fiil*, *isim*, *zamir*), tek başına cümleye katılamayan ve sadece sözcük öbeği içinde cümlede yer alabilen sözcük türleri *uydu* (*edat*, *sıfat*, *yardımcı fiil*), hem tek başına hem de sözcük öbeği şeklinde cümlede yer alabilen bazı sözcük türleri de *hem asıl hem uydu* (*bağlaç*, *pekiştireç*, *ünlem*, *zarf*) sözcük adlandırmasıyla bu sınıflandırmanın üç ana başlığını oluşturur. Geleneksel gramer çalışmalarında yer almayan *yardımcı fiil* ve *pekiştireç* başlıklarını sınıflandırmasına dâhil eden Delice, sözcük türlerini on madde hâ-

linde incelemektedir. Sözcük türlerinin belirlenmesinde anlamın da önemini vurgulayan gramerci, sözcükleri anlamlarına göre *sözlük anlamlı* (1. *isim*, 2. *sıfat*, 3. *zamir*; 4. *zarf*, 5. *asıl fiil*), *dilbilgisel anlamlı* (6. *yardımcı fiil ve edatlar* - 7. *bağlama edatı*, 8. çekim edatı, 9. ünlem edatı, 10. *pekiştirme edatı*) sözcükler şeklinde sınıflandırmıştır (Delice 2012: 5-9). Delice'nin sözcük türleri sınıflandırmasının sözcüklerin söz dizimi içindeki görevleri esas alınarak yapıldığı görülmektedir.

M. L. Yener, “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Üzerine” adlı makalesinde günümüz gramer çalışmalarında sözcük türlerinin sekiz başlık altında sınıflandırılmasının Hint-Avrupa dil ailesi için hazırlanan gramerler söz konusuysa geçerli olabileceğini belirtmiştir. Bu dillerde sözcüklerin görev kazanırken şekil değiştirdiğine dikkat çeken Yener, çalışmasında Türkiye Türkçesi için *isim* ve *fiil* olmak üzere iki temel sözcük türünden bahsedilebileceğini, gramerlerimizde tür adı olarak yer alan *sıfat*, *zarf* gibi yapıların tür adı değil de görev adı olabileceğini savunmuştur (Yener 2007: 621-622).

1.2. Türkmen Türkçesi Gramerleri

Türkmen Türkçesi üzerine -özellikle- Türkmenistan'da hazırlanan gramer çalışmalarında sözcük türlerinin neredeyse aynı sayıda olduğu ve aynı adlandırmalarla yer aldığı görülmektedir. Yukarıda Kononov'un Türkiye Türkçesi üzerine hazırladığı çalışmada sözcük türlerinin nasıl adlandırıldığı belirtilmişti. Bu eserdeki sınıflandırmanın Türkmen Türkçesi gramerlerindeki sınıflandırmayla çok az bir farkla aynı olduğu görülmektedir. Bu da bize Türkmenistan'da hazırlanan çalışmalarda izlenen yöntemin Rus dilciliği esasında belirlendiğini göstermektedir.

Türkmen Türkçesinde *sözcük türleri* terimine karşılık *söz toparları* (Azımov, 1960: 137; Baylıyev, 1981: 30; Söyegov, 1999: 12) terimi kullanılmaktadır.

Bildirinin bu bölümünde Türkmen Türkçesi üzerine hazırlanan gramer çalışmalarında sözcük türlerinin kaç grupta ve hangi adlandırmalarla ele alındığı belirlenecektir. Sınıflandırmanın hangi kriterlere göre yapıldığının anlaşılabilmesi için *Türkmen Dilinin Grammatikası-Morfolojiya* (1999) adlı eserde yer alan sözcük türleri başlıkları altında hangi yapıların incelendiği bilgisine yer verilmiştir. Sadece bu eserdeki içerikleri tanıtmanın sebebi, çalışmanın Türkmenistandaki morfoloji çalışmalarının en kapsamlısı olması ve en fazla sözcük türü adlandırmasına sahip olmasındandır. Diğer gramer çalışmalarında da yapılar neredeyse aynı yöntemle ele alındığından tek bir eser içerik olarak değerlendirilmiş, geri kalan çalışmalar için açılan başlıklarda sadece adlandırmalara ve -varsa- farklı yaklaşımlara yer verilmiştir.

1.2.1. Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya

M. Söyegov editörlüğünde hazırlanan bu çalışmada sözcük türleri *atlar* “adlar”, *sıpatlar* “sıfatlar”, *sanlar* “sayılar”, çalışmalar “zamirler”, *işlikler* “fiiller”, *hallar* “zarflar”, *sözsoňi kömekçileri ve kömekçi atlar* “edatlar ve edat gibi kullanılan isimler”, *baglayıcı kömekçiler* “bağlaçlar”, *ovnuk bölekler* “parçacıklar-enklitikler”, *modal* sözler “modallar”, ümlükler “ünlemler”, *ses ve obraz aňladyan* sözler “yansıma sözcükler” olmak üzere on iki başlık altında incelenmektedir.

Ad (at) başlığı altında ilk önce Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi özel ve cins adlar, soyut ve somut adlar anlatılır. Sonra türemiş isimler, türetildiği köke göre sınıflandırılarak, türetme ekleriyle birlikte verilir. Birleşik adlar, kısaltma adlar anlatıldıktan sonra *adların gramer kategorileri* başlığı altında sayı, iyelik ve hâl kategorileri anlatılmaktadır (Söyegov 1999: 18-77)

Sıfat (sıpat) konusu içinde ise sıfatların yapısı, sıfat yapan ekler, sıfat dereceleri ve sıfatların anlamlarına göre sınıflandırılmaları verilmektedir (s. 78-117). Türkiye Türkçesi gramerlerinden farklı olarak *sıfat* konusu içinde *belirtme sıfatları* verilmemektedir. *Sayı sıfatları*, *sayılar* başlığı altında (s. 116-146); *soru*, *işaret ve belirsizlik sıfatları* ise *zamir* konusu içinde (s. 157-183) anlatılmaktadır.

Sayı (san) başlığı altında asıl sayılar, sayı bildiren sözcükler, sıra sayıları ile kesir sayılarının ve tahmini sayı bildiren sözcüklerin anlatıldığı görülmektedir. Burada verilen örneklerde hem sıfat hem isim hem de zarf görevindeki sayıların işleve bakılmaksızın *sayı* konusu içinde anlatıldığı görülmektedir (s. 116-146):

Mayıň birinci günleridi. “Mayıs’ın ilk günleriydi.”

Onuň bilen näçe müňler hem baryar. “Onunla kaç binler de gidiyor.”

İki-yekeden görnüp başlan yıldızlar indi köpelip başladı. “Birer ikişer görünmeye başlayan yıldızlar, şimdi çoğalmaya başladı.”

Zamir (çalışma) başlığı altında şahıs zamiri (*at çalışması*), *işaret zamiri* (*görkezme çalışması*), *dönüşlülük zamiri* (*gaydım çalışması*), *soru zamiri* (*sorag çalışması*), *belirsizlik zamiri* (*nämälim çalışma*) alt başlıkları açılmıştır. İşaret, soru ve belirsizlik zamirlerinin anlatıldığı bölümlerde hem zamir hem sıfat işlevinde kullanılan yapılar örneklerde verilmektedir (147-183):

Bu günler edyän işim yok. “Bu günlerde yaptığım bir iş yok.”

İne meniň size häzirki aytcak zatlarımıň barı şu. “İşte, benim size şimdi anlatacağımın hepsi bu.”

Artık kime cogap berceğini, haysınıñ elinden yapışacağını bilmän kimiñ yüzüne, kimiñ eline seretdi. “Artık, kime cevap vereceğini, hangisinin eline yapışacağını bilmeden kiminin yüzüne, kiminin eline baktı.”

Hallı mollanıñ hovlusı haysı yerde bolar? “Molla Hallı’nın avlusu nerededir?”

Fiil (İşlik) konusu içinde türemiş fiiller (*fiilleriñ yasalışı*), geçişli ve geçişsiz fiiller (*geçiryän ve geçirmeyän işlikler*), fiil çatıları (*işlik dereceleri*), fiil kipleri (*işlik şekilleri*), fiilin haber kipleri (*işligiñ zaman şekilleri*), fiilin tasarlama kipleri (*işligiñ zamanı nâbelli şekilleri*), birleşik fiiller (*goşma işlikler*), isim-fiiller² (*iş atları*), fiilin mastar şekli (*işligiñ nâmâlim şekili-infinitiv*), ek fiil (*kem işlik*), sıfat-fiil (*ortak işlik*), zarf-fiil (*hal işlik*) başlıkları açılmıştır (s. 184-448). Fiil zamanlarının şimdiki (*hâzirki zaman*), geçmiş (öten zaman) ve gelecek zaman (*gelcek zaman*) olmak üzere üç ana başlık altında incelenmesi (s. 251-278) ve isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerin ortak bir başlık altında incelenmemesi (s. 336-426) dikkat çekicidir.

Zarf (hal) başlığı altında zarfların yapısı (*hallarıñ yasalışı*), zarfların dereceleri (*hallarıñ dereceleri*) ve zarfların anlamlarına göre sınıflandırılması (*hallarıñ añladyan manıları boyunça toparlara bölnüşi*) konuları anlatılmıştır (s. 449-467).

Çekim edatları ve edat gibi kullanılan sözcükler (sözsoñı kömekçileri ve kömekçi atlar) konusu içinde çekim edatlarının yanı sıra batı dillerinde kullanılan *preposition* ve *postpositionlara* (İngilizcedeki *in, on, near* gibi) karşılık gelen üst, iç, orta gibi sözcükler *kömekçi atlar* “yardımcı isimler” başlığı altında ele alınmıştır (s. 468-513).

Bağlaçlar (bağlayıcı kömekçiler) başlığı altında da sıralama bağlaçları (*düzmeli bağlayıcılar*) ve cümle bağlayıcıları (*eyerceñli bağlayıcılar*) anlatılmıştır (s. 512-527).

Parçacıklar-enklitikler (ovnuq bölekler) terimi ise tek bir sözcüğün, sözcük öbeğinin ya da bir cümlenin anlamına ayrıca anlam katmak için kullanılan dilbilgisel yapılar için kullanılmakta ve bu başlık altında bizim *pekiştirme edatı* olarak değerlendirebileceğimiz *da/ de, la/ le, a/ ä* gibi yapılar, soru eki ya da bazı gramerlerde soru edatı olarak adlandırılan *-mI/ -mU* eki, şüphe edatı veya pekiştirme edatı olarak adlandırılan *-ka/ -kä* eki, bağlaç olan *ne... ne...*, ünlem olan *-ha/ -hä/ -he* gibi yapılar incelenmektedir. Bu başlık altında incelenen yapıların tek ortak noktalarının tek başlarına anlam ifade etmeyen sözdizimsel biçimbirimler olmalarıdır (s. 528-548):

² *-asI* eki de bu başlık altında değerlendirilmektedir (Söyegov 1999: 344-351).

Hä, bu gün kino ir gutardımı? “Hey, bugün filim erken mi bitti?”

Meret Moskva gitcek diyyärdi, Aşgabatda görünyär-ä? “Meret Moskova’ya gideceğini söylüyordu, Aşgabat’ta görünüyor, öyle mi?”

Agalñ ecesi Bibisoltan-da bir gapdalından yapışdı. “Agal’ın annesi Bibisoltan da bir yanından yapıştı.”

Soñi nähili gutarar-ka? “Sonu nasıl bitiyor ki?”

Çarıyar bay dälmi? Allamıradı unutdñmı? “Çarıyar zengin değil mi? Allamırat’ı unuttun mu?”

Ne kuvvat bar, ne gayrat./ Başıma düşdi apat. “Ne kuvvet var, ne gayret,/ Başıma geldi afet.”

Modallar (modal sözler) tek başlarına bir anlam ifade etmeyen, bir sözcüğün veya sözcük öbeğinin ifade ettiği anlama artı anlam katmaya veya konuşanın anlatılan fikre karşı duygularını göstermeye yarayan yapılar olarak tanımlanmış ve bağımsız biçimbirimler olmaları *modalları parçacıklardan* (ovnuk bölekler) ayıran özellik olarak belirtilmiştir. Bu başlık altında *modal-lar*, gerçek ve işlevsel olarak ayrılmış ve bunlar konuşanın anlatılan fikre karşı duygularını göstermeye ve sözcüğün veya sözcük öbeğinin ifade ettiği anlama artı anlam katmaya yarayan modallar olarak iki bölüm şeklinde sınıflandırılmıştır. *Modallar*, anlamlarına göre de ayrıca sıralanmıştır (s. 549-560). Burada *yeri* “haydi”, *hava* “evet”, *belki*, *elbetde*, *meger*, *garaz* “kısacası”, *mümkün* “mümkün”, *hökman* “mutlaka”, *gerek*, *bar* “var”, *yok* gibi bizim gramerlerimizde daha ziyade *cevap edati*, *bağlaç* ve *pekiştirme edati* olarak adlandırılan yapılar anlatılmaktadır.

Ünlemler (*ümlükler*) başlığı altında ünlemlerin dil bilgisel özellikleri ve anlamlarına göre sınıflandırmaları yer almaktadır (s. 561-575).

Yansımaya sözcükler (*ses ve obraz aňladıyan* sözler) başlığı altında ise ses taklidi sözcükler ile tabiat unsurlarını tasvir eden sözcükler anlatılmaktadır. Bu sözcüklerin önce anlamı sonra da yapısı burada ele alınmıştır (s. 576-593).

Görüldüğü üzere bu çalışmada Türkiye Türkçesinde sözcük türü olarak değerlendirilmeyen *sayılar*, *parçalar/ enklitikler*, *modallar* ve *yansımaya sözcükler* başlıkları yer almaktadır.

1.2.2. Hâzirki Zaman Türkmen Dili

P. Azimov, Türkmen Türkçesindeki sözcükleri özbaşdak sözler “bağımsız sözcükler” ve *kömekçi* sözler “yardımcı sözcükler” olmak üzere iki ana başlığa bölmüştür. Bağımsız sözcükler olarak *at* “ad”, *sıpat* “sıfat”, *san* “sayı”, *çalışma* “zamir”, *işlik* “fiil”, *hal* “zarf”, ümlük “ünlem”, *ses ve şekil meñzeme-*

leri “yansıma sözcükler”i sıralamıştır. Azımov, yardımcı sözcüklerin tek başına anlam ifade etmediklerini ve belli dilbilgisel şeklinin olmadığını belirtmiş ve *posleloglar* “edatlar”, *bağlayıcılar/ soyuzlar* “bağlaçlar” ve *ovnuq bölekler* “parçacıklar/ enklitikler” başlıklarını da buraya dâhil etmiştir. Bu çalışmada toplam on bir sözcük türü başlığı açılmıştır (Azımov, 1960: 139-140).

Eserde yine *sıfat* başlığı altında *belirtme sıfatları* yer almamakta ve bizim gramerlerimizde sayı, soru, işaret ve belirsiz sıfat olarak değerlendirilen yapılardan sayı sıfatları *sayı* sözcük türü olarak, diğerleri ise *zamir* başlığı altında değerlendirilmektedir. *Sıfat* başlığı altında yalnız niteleme sıfatları ve sıfat dereceleri anlatılmaktadır (s. 255-283). Azımov’un çalışmasında da *däl, ne.. ne* bağlacı, *-mA* olumsuzluk eki, *däl* ek fiilin olumsuz şekli, *-da/ -dä* pekiştirme edatı, *-la/-lä* gibi sözcük veya söz dizimi yapılarına ilave anlam katan, *yöne* “yöne”, *diñe, yeke* “sadece”, yalnız “yalnız” zarfları, *ine, inha, holha* “işte” gibi ünlemler vb. de *ovnuq bölekler* “parçacıklar/ enklitikler” başlığı altında değerlendirilmektedir (s. 530-535). Bunların yanı sıra eserde *yansıma sözcükler* de ayrı bir sözcük türü olarak ele alınmıştır (s. 543-546).

1.2.3. Sayılanan İşler ve Hâzirki Türkmen Diliniñ Grammatikasınıñ Gısga Kursı-Morfologiya

H. Baylyev’in hazırladığı her iki çalışmada da sözcük türleri şu on başlık altında incelenmiştir: 1. *atlar* “adlar” (Baylyev 1981: 31), 2. *sıpatlar* “sıfatlar” (s. 46), 3. *sanlar* “sayılar” (s. 61), 4. çalışmalar “zamirler” (s. 66), 5. *işlikler* “fiiller” (s. 70), 6. *hal sözleri* “zarflar” (s. 140), 7. *aragatnaşık* sözleri “edatlar” (s. 148), 8. *baglayıcı* sözler “bağlaçlar” (s. 155), 9. *ovnuq bölekler* “parçacıklar/ enklitikler” (s. 159), 10. ünlükler “ünlemler” (s. 161). Yazarın her iki çalışması da diğerleri ile aynı esasta yazılmıştır. Bu çalışmalarda edatlar için *aragatnaşık* sözleri “ilişki sözcükleri” şeklinde farklı bir terimin kullanıldığı tespit edilmiştir: (Baylyev 1948: 125).

1.2.4. Türkmencenin Grameri (II Morfologiya: Şekil Bilgisi)

B. Sarı ve N. Güder’in hazırladıkları bu eserde sözcük türlerinin şu on başlık altında anlatıldığı görülmektedir: 1. *atlar* “adlar” (Sarı ve Güder 1998: 23), 2. *sıpat-sıpat dereceleri* “sıfat-sıfat dereceleri” (s. 31), 3. *sanlar* “sayılar” (s. 33), 4. çalışmalar “zamirler” (s. 36), 5. *işlikler*³ “fiiller” (s. 40), 6. *hallar* “zarflar” (s. 99), 7. ünlükler “ünlemler” (s. 102), 8. *ses ve şekil aňladyan* sözler “yansıma sözcükler” (s. 103), 9. *kömekçi söz toparları* “edatlar” (s. 104), 10. *baglayıcılar* “bağlaçlar” (s. 107). Bu eserde de Türkiye Türkçesinden farklı olarak *sayılar* ve *yansıma sözcükler* başlıklarının açıldığını görüyoruz.

³ Eserde konunun ilk başlığında “*Türkmence’deki Fiiller ve Çeşitleri*” başlığı yer alsada diğer başlıkların tamamında *işlik* terimi kullanılmıştır.

1.2.3. Hâzirki Zaman Türkmen Dili (Morfolojiya)

A. Esenmedova'nın üniversitelerde okutulmak üzere hazırladığı bu çalışmada sözcük türleri, kendi başına anlam ifade eden ve kendi başına anlam ifade etmeyen sözcük türleri olmak üzere iki gruba bölünmüştür. Kendi başına anlam ifade eden sözcüklere *atlar* “adlar”, *sıpatlar* “sıfatlar”, *sanlar* “sayılar”, çalışmalar “zamirler”, *işlikler* “fiiller”, *hallar* “zarflar”, ümlükler “ünlemler” ve *ses ve obraz aňladyan* sözler “yansıma sözcükler” dâhil edilirken bu grup da kendi içinde *isimler* ve *filler* olarak ayrıca iki gruba bölünür. Ünlemler ve yansıma sözcüklerin bu iki gruba da girmediği kendi başına anlam ifade eden ve kendi başına anlam ifade etmeyen sözcükler arasında bir yere sahip olduğu belirtilmektedir (Esenmedova 2010: 48-49).

Bu çalışmada kendi başına anlam ifade etmeyen sözcükler *kömekçi* sözler “yardımcı sözcükler” adı altında değerlendirmekte ve bu sözcük türlerini 1. *sözsoňi kömekçiler* “edatlar”, 2. *baglaycılar* “bağlaçlar”, 3. *ovnu* sözler “parçacıklar/ enklitikler” ve 4. *modal* sözler “modallar” olmak üzere dört alt başlıkta incelenmektedir (s. 50). Toplamda on iki sözcük türü tespit edilmiştir.

1.2.4. Turkmen Reference Grammar

Bu eser, batılı bir dilcinin hazırladığı gramer çalışması olması bakımından önemlidir. L. Clark, eserinde sözcük türlerini 1. *nouns* “adlar” (Clark 1998: 97), 2. *adjectives* “sıfatlar” (s. 45), 3. *pronouns* “zamirler” (s. 172), 4. *verbs* “fiiller” (s. 209), 5. *adverbs* “zarflar” (s. 359), 6. *modal words* “modal sözcükler” (s. 377), 7. *interjections* “ünlemler” (s. 403), 8. *postpositions* “edatlar” (s. 405), 9. *conjunctions* “bağlaçlar” (s. 436), 10. *particles* “parçacıklar/enklitikler” (s. 457) olmak üzere on başlık altında incelemiştir. Soru eki *-mI*, olumsuzluk eki *-mA* gibi eklerin *particles* bahsinde ele alınması, işaret, belirtme, belirsizlik sıfatı olarak değerlendirilmesi gereken yapıların *pronouns* “zamirler” başlığı altında (s. 173, 190 vd.) verilmiş olması dikkat çekicidir. Sayılar için ayrı bir başlık açılmamış, *adjectives* “sıfat” konusu içinde incelenmiştir. L. Clark'ın belirlediği *particles*, *modal words* gibi sözcük türlerine bakıldığında, çalışma yapılırken Türkmenistan'da veya o coğrafyada hazırlanmış olan gramer çalışmalarından etkilendiğini söylemek mümkündür.

1.2.4. Turkmen Manual/ Türkmençe Elkitabı

Oskar Hanser'in *Türkmen Manual: Descriptive Grammar of contemporary and literary Turkmen Text Glossary* (1977) adıyla Avusturya'da İngilizce olarak basılan ve Zuhul Kargı Ölmez tarafından TürkiyeTürkçesine aktarılan bu çalışmada sözcük türleri *ad* (çekim esas alınarak), *ilgeç*, *kişi/ gösterme/ dönüşlülük/ soru/ belirsizlik adıkları*, *sıfatlar*, *sayılar*, *belirteçler*, *bağlaçlar*, *ekler*, *ünlemler* ve *eylemler* (çekim esas alınarak) başlıkları altında bu sıralamayla

incelenmiştir (Hanser, 2003: 7-8). Hanser'in bu sınıflandırmasında zamirleri türlerine göre ayrı sözcük türü gibi başlık açarak incelemesi ve bu başlıklar altında sıfat işlevinde kullanılan zamirleri ayrıca vermesi dikkat çekicidir (s. 69-82). Bu eserde de sıfat başlığı altında belirtme sıfatlarına yer verilmemiştir (s. 82). *Sayılar*, ayrı bir sözcük türü olarak ele alınırken (s. 83) *ekler* başlığı altında da Türkmen Türkçesinde *ovnuk bölekler* (eklitikler/ parçacıklar) olarak değerlendirilen yapıların ele alındığı görülmektedir (s. 94).

1.3. Diğer Türk Lehçeleri Gramerlerinde Sözcük Türleri

Azerbaycan Türkçesinde *nitq hissäläri* terimiyle karşılanan (Budagova 1980: 21) sözcük türleri, *asil sözcük türleri* ve *yardımcı sözcük türleri* olmak üzere iki ana bölümde incelenmektedir. Asıl sözcük türlerine *isim* “ad”, *sifät* “sıfat”, *say* “sayı”, *fe'l* “fiil”, *zärf* “zarf”, äväzlik “zamir”, yardımcı sözcük türlerine *qoşma vä kömäkçi sözlär* “çekim edatı ve edat gibi kullanılan sözcükler”, *bağlaycı* “bağlaç”, ädat “*hä, bäli, yox, bäs* gibi cevap ve pekiştirme edatları”, *modal* “modallar –*älbättä, häqiqätän, bälkä, mütläq, gäräk* gibi sözcükler-”, *nida* “ünlem” dâhil edilmiştir (s. 24). Bu çalışmada birbiriyle çok benzer yapıların ädat ve *modal* olarak farklı başlıklar altına taşındığı görülmektedir (s. 448-467). Bu başlıklardan başka *täqlidi sözlär* “yansıma sözcükler” (s. 487), *imperativ sözlär* “seslenme sözcükleri” (s. 496), *uşaq sözläri* “çocuk sözleri” (s. 503), *ritmik sözlär* “*hop hop, nanay nanay* gibi ikilemeler” (s. 505) de ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Çalışmada toplam on altı sözcük türü adlandırması yer almaktadır.

Özbek Türkçesinde *söz türkümläri* olarak adlandırılan (Mähmudov 2008: 379) sözcük türleri anlamlı ve sözdizimsel yapılar olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Anlamlı sözcük türlerine ät “ad”, *sifät* “sıfat”, *sân* “sayı”, *fe'l* “fiil”, *räviş* “zarf”, älmäş “zamir”, *modal* “modal sözcük”, *ündäv* “ünlem”, *taqlid* “yansıma sözcük”ler dâhil edilirken sözdizimsel yapılar olarak *bağlâv-çi* “bağlaç”, *kümäkçi* “edat” ve *yüklämä* “parçacıklar/ enklitikler” verilmektedir (s. 384).

S. Arpabekov, Kazak Türkçesindeki sözcükleri, *söz toptarı* “sözcük türleri” başlığı altında *zat esim* “isim”, *sın esim* “sıfat”, *san esim* “sayı”, *esimdik* “zamir”, *etistik* “fiil”, *üstew* “zarf”, *eliktew sözder* “yansıma kelimeler”, *şılaw* “edat”, *odağay* “ünlem”, *modal sözder* “modal sözler” olmak üzere 10 grupta incelemektedir (Arpabekov 2004: 22).

Türk cumhuriyetlerinde hazırlanan çalışmalarda sözcük türlerinin aşağı yukarı aynı şekilde incelendiği, farklı lehçelerin çalışmaları karşılaştırıldığında *edatlar*, *modallar* ve *enklitikler* başlıkları altında yer alan yapıların birbirleriyle tutarsız oldukları görülmektedir.

SONUÇ

Türkmen Türkçesi üzerine yapılan gramer çalışmalarında sözcük türlerinin genel olarak on iki başlık altında incelendiği tespit edilmiştir. *Ad, sıfat, sayı, zamir, zarf, fiil, edat, bağlaç, ünlem, modallar, parçacıklar/ enklitikler ve yansıma sözcükler* olarak sıralanabilecek olan bu sözcük türlerine bakarak Türkiye’de hazırlanan gramerlerden farklı olarak *sayılar, modallar, parçacıklar/ enklitikler* ve *yansıma sözcüklerin* ayrı sözcük türleri olarak ele alındığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkmen Türkçesinde *ovnuk bölekler* ve *modal sözler* olarak ele alınan yapıların H. İ. Delice’nin *Sözcük Türleri* çalışmasında *pekiştirme edatları* olarak ayrı bir başlık altında yer aldığı tespit edilmiştir.

Türkmenistan’da hazırlanan Türkmen Türkçesi gramerlerinde *sayılar* bir sözcük türü olarak kabul edilmiş ve sayılarla ilgili bütün yapılar bu başlık altında toplanmıştır. Bazı batılı gramercilerin de *sayıları* ayrı bir sözcük türü olarak ele aldığı görülmektedir.

İncelenen gramer çalışmalarının neredeyse tamamında sıfat konusu içinde belirtme sıfatları yer almamaktadır. Bununla birlikte zamir konusu içinde belirtme sıfatı olan yapıların zamir olan yapılarla beraber anlatılması sözcüklerin işlevsel değil, yapısal olarak sınıflandırıldığını göstermektedir.

Gramer çalışmalarında edat, bağlaç ya da ünlem olarak değerlendirilebilecek yapıların hangi kriterlere göre *modallar* ve *parçacıklar/ enklitikler* başlıkları altında ele alındığı belirgin değildir.

Türkmenistan ya da eski SSCB coğrafyasında hazırlanan gramer çalışmalarının Türk dilinin kendi yapısını dikkate alarak değil, Rus dili gramerleri esasında hazırlandığı, bu coğrafyada hazırlanan bütün gramer çalışmalarında aşağı yukarı aynı yöntemin tekrar edildiği tespit edilmiştir. Sözcük türlerinin de diğer Türk devlet ve topluluklarında hazırlanan gramerlerde aşağı yukarı Türkmen Türkçesi ile aynı şekilde ele alındığı görülmüştür.

Türkiye Türkçesindeki sözcük türleri tasnifinin de Arap dili ya da Batı dillerini esas alan şablonlardan kurtararak Türk dilinin öz yapısına uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiği de bir gerçektir. Türk dilindeki isim soylu sözcüklerin yapısının işlevine göre değişmemesi dolayısıyla (*İyi yaptın./ Ben iyiyim./ İyi çocuk ol.*) ya da yabancı dillerde genelde edatlarla karşılanan bir çok yapının dilimizde bir isim unsuruyla karşılanması (*masanın üstünde / on the table*), hatta bağımsız dilbilgisel biçimbirimlerin gramatikleşme sonucu ekleşmesiyle (*araba ile/ arabayla*) ortaya çıkan yeni durumun nasıl ele alınması gerektiği gibi konular sözcük türlerinin ele alınışını karmaşıktır. Bununla birlikte son dönemde Türkiye’de yapılan gramer

çalışmalarında sözcük türleri arasına *pekiştirme edatları ve yardımcı fiillerin* de eklendiği görülmektedir.

Türk lehçelerinin tamamında ayrı bir sözcük türü olarak ele alınan, dilin temel söz varlığının en önemli öğelerinden biri olan ve dilin tarihî seyri içinde en az değişen; isim, sıfat, zarf ve hatta genişletilmiş şekliyle zamir ve fiil olarak bile kullanılan “*sayılar*”ın Türkiye Türkçesi gramerlerinde de ayrı bir sözcük türü olarak ele alınması ya da isim başlığı altında sayı isimleri için ayrı bir başlık açılması konusu da gramercilerimiz tarafından tartışılmalıdır. Hatta yansıma sözcükler için de ayrı bir alt başlık açılması konusunun da değerlendirilmesi gerekir.

Sonuç olarak Türk dünyasında yapılan gramer çalışmaları yöntem bakımından da değerlendirilmelidir. O coğrafyada hazırlanan gramer çalışmalarının artı ve eksi yönleri tespit edilerek Türkiye’de hazırlanan gramer çalışmalarıyla karşılaştırmalar yapılmalıdır. Karşılaştırma sonucunda elde edilen verilerin Türkiye Türkçesi için hazırlanacak olan gramer çalışmalarına mutlaka katkısı olacaktır.

KAYNAKLAR

- AKSAN, D. vd. (1983), *Sözcük Türleri*, Ankara, TDK Yay.
- AKSAN, D. (2000), *Her yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C: 2, Ankara, TDK Yay.
- ARPABEKOV, S. (2004). *Qazaq Tili*, Almatı, Anıqtamalıq.
- AZIMOV P. (ed.) vd. (1960), *Hâzirki Zaman Türkmen Dili*, Aşgabat, A. M. Gorkiy Adındaki Türkmen Dövllet Universiteti.
- BANGUOĞLU, T. (2000), *Türkçenin Grameri*, Ankara, 6. bs., TDK Yay.
- BAYLIYEV, H. (1981), *Saylanan Eserler*, Aşgabat, İlim Neşriyat.
- BAYLIYEV, H. (1948), *Hâzirki Zaman Türkmen Diliniñ Grammatikasınıñ Gıs-ga Kursı I*. Bölüm Morfologiya, Aşgabat, Türkmenokuvpedneşir.
- BUDAGOVA, Z. (1980), *Müasir Azärbaycan Dili II-Morfologiya*, Bakı, Älm Neşriyyatı.
- CLARK, L. (1998), *Turkmen Reference Grammar*, Tugologica 34, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag.
- DELİCE, H. İ. (2012), *Sözcük Türleri*, Sivas, Asitan Yay.
- DENY, J. (2012), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Kabalcı Yay.
- ERGİN, M. (2013), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Yay.
- ESENMEDOVA, A. (2010), *Hâzirki Zaman Türkmen Dili (Morfologiya)*, Aşgabat, Türkmenistan Bilim Ministirliği Magtımğulı Adındaki Dövllet Universiteti.
- HANSER, O. (2003), *Türkmençe Elkitabı*, (Çev. Z. K. Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul, Kitap Matbaası.

- KORKMAZ, Z. (2005), “Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu”, *V. Türk Kültürü Kongresi, Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dünü, Bugünü ve Geleceği (17-21 Aralık 2002) Dil, C. I*, Ankara, AKM Yay.
- (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Ankara, 3. bs., TDK Yay.
- MÄHMUDOV, M. vd. (2008), *Zämonäviy Üzbek Tili I.- Morfologiya*, Tâşkent, Mümtâz Söz.
- SARI, B., GÜDER, N. (1998), *Türkmenenin Grameri II (Morfologiya: Şekil Bilgisi)*, Ankara, MYB Yay.
- SÖYEGOV, M. (ed.), BORCAKOV, A. vd. (1999), *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfologiya*, Aşgabat, Ruh Yay.
- KONONOV, A. N. (2001), *Грамматика Современного Турецкого Литературного Языка*, İstanbul, Multilingual Yay.
- YENER, M. L. (2007), “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine”, *Turkish Studies*, V. 2 Issue 3, ss. 606-623.

ÖZNE ÜZERİNE

Turgut BAYDAR*

Söz diziminin pek çok konusu hakkında araştırmacılar çalışmalar yapmışlardır. Bu, son derece sevindirici bir durumdur. 1960'lı yıllardan beri yapılan müstakil söz dizimi gramerleri, çalışılan lisansüstü tezler ve yazılan makale ve bildirilerde söz diziminin hemen hemen her konusu üzerinde monografiler yapılmış, bu önemli konunun birçok bilinmeyişi araştırmacılar tarafından dikkatlere sunulmuştur. Ancak genel durum böyle olmakla birlikte söz diziminin tüm problemlerinin özölmediği de araştırmacıların hemfikir oldukları bir konudur. Özne türlerinden öznesiz cümlelere, ana unsur, yardımcı unsurlardan girişik birleşik cümleye kadar Türkçe söz diziminin pek çok konusu hâlâ özöme kavuşturulamamıştır ve araştırmacılar tarafından özölmeyi beklemektedir.

Bu bildiride de söz diziminin bu çok çeşitli konularından özne ele alınacak, genel olarak araştırmacılar tarafından özne olarak kabul edilmeyen bazı yapıların, genel anlayışın tersine, geçtiği cümlelerde özne olarak görev yaptığı örnekler ile dikkatlere sunulacaktır.

Türkçede kelimelerin / kelime gruplarının geçtikleri cümlelerde nasıl özne olabildikleri eldeki çalışmalarda ortaya konulmuştur.¹ Hatta mevcut a-

* Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim üyesi. turgutbaydar@windowslive.com

¹ Örnek olarak bk. Hikmet Dizdaroğlu (1976), *Tümcebilgisi*, Ankara: TDK Yay., s.39-52; Zeynep Korkmaz, (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., Ankara: TDK Yay., s.171; Ahmet Topaloğlu (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yay., s.121; Berke Vardar (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual, s.157; Mazhar Kükey (1975), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Kardeş Matbaası, s.79-115; Leylâ Karahan (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, 7. bs., Ankara: Akçağ Yay., s.18-24; Vecihe Hatiboğlu (1972), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yay., s.110-127; Neşe Atabay - Sevgi Özel - Ayfer am (1981), *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yay., s.31-47; Rasim şimşek (1987), *Örneklerle Türkçe Söz Dizimi*, Trabzon: s.76-104

lışmalarda geçmeyen farklı ekleri alabilen kelime / kelime gruplarının da özne olabildiği yine bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir.²

Daha önce sunduğum Özne Türleri³ isimli bildiride ve +*DAn Ekli Özne*⁴, *Pekiştirilmiş / Pekiştirmeli Özne*⁵ ile Öznesiz Cümleler Üzerine⁶ isimli makalelerde öznenin çeşitli özellikleri üzerinde düşüncelerimi ifade etmişim. Bu bildiride de yine çalışmalarda özne olarak kabul edilmeyen bazı kelime / kelime gruplarının özne görevinde kullanıldıkları hakkındaki görüşlerimi ifade etmek istiyorum.

Her ne kadar öznenin nasıl oluştuğu, öznelerin hangi ekleri alabildikleri yapılan çalışmalarda ele alınmışsa da, konu üzerinde çok yönlü düşünüldükçe, farklı yapılarla karşılaşılmaktadır. Bu durumda da bu yapıların geçtikleri cümlelerde hangi görev(ler)de kullanıldıklarının izahı meselesi ortaya çıkmaktadır.

Ben de Mehmet gibi Aksaraylıyım.

O da senin gibi Beşiktaşlı.

Kalem'i Ayşe'ye verdim.

Kitabı Süleyman'dan aldım.

Tanju, Schumacher'e üç gol attı.

Ahmet'le geldim / geldik.

Birtem'le selamlaştım / selamlaştık.

O konuyu Hasan'la görüştüm / görüştük.

*Hasımmla dövüştüm / dövüştük.*⁷ vb. cümlelerde *gibi* ile edat grubu oluşturan yapılar, (+A) ve (+ylA) ekli kelimeler mevcut çalışmalarda özne ola-

² bk. Turgut Baydar (2008), “-*DAn Ekli Özne Üzerine*”, Ankara: Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Dil Kurumu Yay., S.:679, Temmuz, s.19-25; Erdoğan Boz (2009), “Türkiye Türkçesinde ‘Özne’ Durum Biçimbirimi Alabilir mi?”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring, s.2371-2377

³ bk. Turgut Baydar (2013), “Özne Türleri Üzerine”, Ankara: *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (4 Cilt)*, 20-25 Ekim 2008, s.713-728

⁴ bk. Turgut Baydar (2008), “-*DAn Ekli Özne Üzerine*”, Ankara: Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Dil Kurumu Yay., S.:679, Temmuz, s.19-25

⁵ bk. Turgut Baydar (2014), “Pekiştirilmiş / Pekiştirmeli Özne Üzerine”, Konya: *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.:35, s.21-32

⁶ bk. Turgut Baydar (2017), “Öznesiz Cümleler Üzerine”, Erzurum: *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.:59, s.305-313

⁷ Bu konuda Erdoğan Boz 2. dipnotta verilen yazısının +{*IA*} *Biçimbirimli Özne* başlığı

rak değerlendirilmemiş; hatta (+ylA) ekli kelimeler söz konusu çalışmalarda zarf tümleci olarak kabul edilmişlerdir.⁸

Ben de Mehmet gibi Aksaraylıyım.

altında bu yapıları özne olarak kabul etmiş ve konu hakkında şunları ifade etmiştir: *Eksilti yoluyla ortaya çıkmış +{lA} biçimbirimli özne tipi üzerinde henüz yeterince durulmuş değildir. Aşağıya alacağımız örnek tümcelerde bu konuyu tartışabiliriz.*

Ör.

→ “Ahmet’le şiir ve edebiyat üzerine konuştuk.”

→ “Tahsin’le çarşıya çıktılar.”

→ “Dün atletizm yarışlarını Ayşe’yle izledik.”

Yukarıdaki tümcelerde altı çizili +{lA} biçimbirimli öğeler, özne buldurucu “kim(ler)” sorusuna biçimsel olarak yanıt veremezler. Ancak bu öğelerin eksilti yapıda oldukları ve +{lA} durum biçimbirimin işlevinin de “ve” bağlacı işlevinde olduğu fark edilebilirse durum değişecektir.

Ör.

→ “Ahmet’le [biz] şiir ve edebiyat üzerine konuştuk.”

→ “Tahsin’le [dayım] çarşıya çıktılar.”

→ “Dün Ayşe’yle [Ali] atletizm yarışlarını izledi.” Erdoğan Boz (2009), “Türkiye Türkçesinde ‘Özne’ Durum Biçimbirimi Alabilir mi?”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring, s.2371-2377

⁸ Örne olarak bk. Delice çalışmasının *Ayrıntılı Cümle Çözümlemeleri* başlığı altında verdiği *Ne var ki o, bunlara aldırılmaz, ses çıkarmaz; ancak, ezilmek istendiği zaman kötülerle, güçlüklerle savaşmaktan kaçınmaz.* cümlesindeki kötülerle, güçlüklerle savaşmak isim-fiil grubunu kendi içinde incelerken *kötülerle, güçlüklerle* ifadelerini *yan cümlelerin zarf tümleci* olarak ifade etmiştir. H. İbrahim Delice (2003), *Türkçe Sözdizimi*, 2. bs., İstanbul: Kitabevi, s.172; Karahan, *Türkçede Söz Dizimi* isimli eserinin *Cümle Tahlilleri* bahsinde Şehrin uğultusundan usanmış ruhumuzun *Nadir duyabildiği taze bir heyecanla* **Karışım o gün bu gün bu zavallı çobanla** Bingöl yaylalarının mavi dumanlarına. Leylâ Karahan (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, 7. bs., Ankara: Akçağ Yay., s.135. Karahan, şiirde geçen koyu yazılı bölümü söz konusu cümlelerin zarfı olarak kabul etmiştir.; Yine aynı şekilde Mehmet Özmen de *Türkçenin Sözdiziminin* Örnek Cümle Çözümlemeleri başlığı altındaki *Onunla evlenecek olursan, şöyle şöyle bir sorumluluk altına girmen gerekecektir.* cümlesindeki *onunla* ifadesini zarf tümleci; *Kişinin bir şeylerle, birileriyle, kendisini kuşatan, çevresinde dönenip duranlarla, bir yerde, bir anda, karşılaşması, yüz yüze gelmesi -hatta gelivermesi- yaşamak macerasının özü olsa gerek, diye düşünüyorum.* cümlesindeki *bir şeylerle, birileriyle, kendisini kuşatan, çevresinde dönenip duranlarla, bir yerde, bir anda, karşılaşma* isim fiil grubunu incelerken *bir şeylerle* ifadesini dolaylı tümlec, *birileriyle ve kendisini kuşatan, çevresinde dönenip duranlarla* ifadelerini de zarf tümleci; *Fakültedeki odama usulca girdiği zaman biriyle tartışıyorsam, derhal itidali kazanmaya bir şeye sinirlenmişsem, her şeye filozofça bir tolerans gözlüğünden bakmaya yorulmuş [sam] gevşemişsem, hemen çalışma şevki duymaya başladım.* cümlesindeki *biriyile* ifadesini de zarf tümleci olarak kabul etmiştir. Mehmet Özmen (2013), *Türkçenin Sözdizimi*, Adana: Karahan Kitabevi, s.271;289;292

*O da **senin gibi** Beşiktaşlı.* cümlelerindeki koyu yazılı bölümler de araştırmacılar tarafından zarf olarak kabul edilmektedir.⁹ Cümleler dikkatli incelemeince koyu yazılı kısımların söz konusu cümlelerde özne olarak görev yaptığı görülecektir. Şöyle ki; *Ben de **Mehmet gibi** Aksaraylıyım.* cümlesi (yaklaşık olarak) ***Mehmet** Aksaraylı, **ben de** Aksaraylıyım.* *O da **senin gibi** Beşiktaşlı* cümlesi de (yaklaşık olarak) ***Sen** Beşiktaşlısın, **o da** Beşiktaşlı.* demektir. Bu yüzden de bu yapılar cümlelerin zarfı değil, öznesidirler. Aynı yapılar isim cümlelerinde değil de fiil cümlelerinde geçseydi durum yine değişmezdi. *Ben de **senin gibi** yazdım.* cümlesinde elbette yükleme sorulan *Nasıl?* sorusuna koyu yazılmış bölüm cevap verecektir ama sonuçta bu cümlede de (yaklaşık olarak) *Sen yazdın, ben de yazdım.* anlamı vardır.

***Ahmet'le** geldim / geldik.*

***Birtem'le** selamlaştım / selamlaştık.*

*O konuyu **Hasan'la** görüştüm / görüştük.*

***Hasımmla** dövüştüm / dövüştük.* cümlelerindeki koyu yazılı bölümler de cümlelerde zarf değil, özne olarak görev yapmışlardır. ***Ahmet'le** geldim / geldik.* cümlesini ele alacak olursak (Bu cümlelerin yüklemelerini özellikle hem teklik, hem de çokluk olarak yazdım.) *Ahmet'le geldim* de desem *Ahmet'le geldik* de desem *Ahmet* bu cümlelerde zarf değildir. Çünkü *Ahmet* de benim gibi gelmiştir. Yükleme çokluk olunca da aynı durum söz konusudur. Ancak çokluk yükleme *Ahmet'le* yapısının özne olarak görev yaptığını daha da belli etmektedir. Diğer üç cümlelerin yüklemelerinde de özellikle *selamlaş-*, *görüş-* ve *dövüş-* fiilleri, işteş çatılı fiiller, kullanılmıştır. Yani ***Birtem'le** selamlaştım* ifadesinde *Birtem'*in de benimle selamlaştığı ortadadır. Aynı şekilde ***Hasan'la** görüştüm* denildiğinde *Hasan* da benimle görüşmüştür. ***Hasımmla** dövüştüm / dövüştük.* cümlesi de yine aynı şekildedir. *dövüş-* fiili karşılıklı yapılan bir fiildir. Bu nedenle de sadece ben *hasımmla* değil, *hasımım* da benimle dövüşmüştür. Dolayısıyla bu tür cümlelerde (+yLA) ekli yapıları sadece şekli bir bakış açısıyla zarf olarak değerlendirmek çok da doğru bir yaklaşım olmasa gerek.

⁹ Örnek olarak bk. Dizdaroğlu çalışmasındaki *Akşama doğru, çaresiz kalmış bütün yabancılar gibi, ben de istasyondaydım.* cümlesini şu şekilde tahlil etmiştir:

İstasyondaydım: Yükleme.

-İstasyonda olan kim?

Ben de: Özne öbeği.

-Ne zaman istasyondaydım?

Akşama doğru: Zaman belirteci tümleci öbeği.

-Nasıl, istasyondaydım?

Çaresiz kalmış bütün yabancılar gibi: Durum belirteci tümleci öbeği. Hikmet Dizdaroğlu (1976), *Tümcebilgisi*, Ankara: TDK Yay., s.446

Kalem'i Ayşe'ye verdim.

Kitabı Süleyman'dan aldım. gibi cümleler de dikkate değerdir. Çünkü *ver-* ve *al-* fiilleri tek kişi / şey tarafından yapılan fiiller değildir. Her iki fiilin gerçekleşmesi için birden fazla kişi /şey gerekmektedir. *Kalem'i Ayşe'ye verdim.* cümlesinde *Ben kalemi verdim.* ama *Ayşe de kalemi aldı.* anlamı vardır. Yani veren özne olur da alan olmaz mı? Bu cümle (yaklaşık olarak) *Kalemi ben verdim, Ayşe de aldı. Kitabı Süleyman'dan aldım.* cümlesi de (yaklaşık olarak) *Kitabı Süleyman verdi, ben de aldım.* demektir. Bu tür cümlelerdeki koyu yazılı kısımların özne olarak kabul edilip edilmeyeceği de, bizce, araştırmacılar tarafından tartışılmalıdır.

Yine aynı şekilde *Tanju, Schumacher'e* üç gol attı. cümlesi de son derece önemli bir cümledir ve incelenmeye değerdir. Şöyle ki; *gol at-* ya da *gol ye-* birleşik fiilleri tek kişinin yaptığı bir hareket değildir. *Gol attıysanız* da muhatabınız vardır, *gol yediyseniz* de. Yani bu fiiller kişiler tarafından karşılıklı gerçekleştirilebilecek fiillerdir. Bu yüzden *Tanju, Schumacher'e* üç gol attı. cümlesi (yaklaşık olarak) *Tanju üç gol attı, Schumacher de üç gol yedi.* demektir.

Son olarak Erdoğan Boz'un 2. ve 7. dipnotta verdiğimiz yazısının

+{A} **durum biçimbirimli özne (mantıksal özne)** başlığı altındaki şu ifadeleri üzerinde durmak istiyorum:

Kimi ettirgen tümcelerde, ettirgenlik biçimbirimi almış eylemin asıl eyleyeni yani yüklemın mantıksal öznesi, +{A} durum biçimbirimi almış olan tümleçtir. Bundan dolayı söz konusu tümlecın işlevi "mantıksal eyleyici" olarak belirlenebilir,

(Şahin 2003:172). Ör:

→ "Babam çöpleri hep ablama toplattırır."

→ "Leyla ödevini arkadaşına yaptırmış."

→ "Başkan bütün işlerini müşavirine gördürtmüş."

Kimi edilgen tümcelerde, edilgenlik biçimbirimi almış eylemin asıl eyleyeni yani yüklemın mantıksal öznesi, +{A} durum biçimbirimi almış olan tümleçtir. Bundan dolayı söz konusu tümlecın işlevi "eyleyici" olarak belirlenebilir, (Şahin2003:174). Ör:

→ "Güreşte sana yenildim."

→ "Bu sefer Ahmet'e iyi dövüldüm."

→ "Son yarışta Aslı'ya geçildim." (Boz 2007:90)

Yukarıdaki açıklamalar ve verilen örnek tümcelere baktığımızda +{A} durum biçimbirimli bir özne tipinin varlığı ortadadır (Boz 2009: 2373-2374). Boz'un kendisinin verdiği son üç örnekteki +A ekli unsurlar söz konusu cümlelerde özne olarak görev yapmışlardır. Bunda hiçbir tereddüt yoktur.¹⁰ Ancak Boz'un Şahin'den alıntı yaptığı, Şahin'in verdiği ve kendisinin de katıldığı örnekler üzerinde tekrar düşünülmesi gerektiği kanaatindeyim. Şöyle ki; Şahin ve Boz

→ “*Babam çöpleri hep ablama toplattırır.*”

→ “*Leyla ödevini arkadaşına yaptırmış.*”

→ “*Başkan bütün işlerini müşavirine gördürtmüş.*” cümlelerindeki *ablama*, *arkadaşına* ve *müşavirine* +A ekli kelimeleri asıl özne olarak kabul etmektedirler. Oysa dikkatli bakılınca görüleceği gibi söz konusu cümlelerin yüklemeleri ettirgen çatılıdır.¹¹ Bu cümlelerde söz konusu olan *topla-*, *yap-* ve *gör-* fiilleri değil; *toplat-*, *yaptır-* ve *gördür-* fiilleridir. Cümleler Çöpleri hep ablam toplar. *Leylânın* ödevini arkadaşını yapmış. *Başkanın bütün işlerini müşaviri görür.* şeklinde olsaydı söylenenler kabul edilirdi. Ancak buradaki fiiller *topla-*, *yap-* ve *gör-* değil; *toplat-*, *yaptır-* ve *gördür-*tir. Yani fiiller ettirgen çatılıdır ve bu cümlelerin verdiği mesaj *toplat-* fiilinin *babam* tarafından, *yaptır-* fiilinin *Leylâ* tarafından ve *gördür-* fiilinin de *başkan* tarafından yaptırıldığıdır. Elbette çöpleri *ablası* toplamış, ödevi *arkadaşı* yapmış, işleri *müşavir* görmüş; ancak biraz önce de belirttiğimiz gibi bu cümlelerin ifade ettiği şey bu değildir. Bu yüzden de bu yapı cümlelerde +A ekli unsurları asıl özne olarak kabul etmeyi, dilin işleyiş mantığına aykırı olduğu için, çok da doğru bulmadığımı ifade etmek istiyorum.

Sonuç

1. *Ben de Mehmet gibi Aksaraylıyım.*

O da senin gibi Beşiktaşlı. gibi cümlelerdeki koyu yazılı bölümler zarf değil, özne olarak kabul edilmelidir.

2. *Ahmet'le geldim / geldik.*

Birtem'le selamlaştım / selamlaştık.

O konuyu Hasan'la görüştüm / görüştük.

¹⁰ 2008 yılında sunduğum bildiriye bu konuya çeşitli yönleri ile değinmiştim. bk. Turgut Baydar (2013), “Özne Türleri Üzerine”, Ankara: VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (4 Cilt), 20-25 Ekim 2008, s.713-728

¹¹ Birinci cümle ile üçüncü cümlelerin yüklemeleri *toplattırır* ve *gördürtmüştür*. Bizce *toplattır* ve *gördürür* şeklinde olmalıydı. Çünkü bir aracı kullanılmış, bu yüzden de tek çatı eki kullanılması gerekirdi.

*Hasım*la dövüştüm / dövüştük. gibi cümlelerdeki koyu yazılmış bölümleri özne olarak değerlendirmek daha doğru olur.

3. *Kalem'i Ayşe'ye verdim.*

Kitabı Süleyman'dan aldım.

Tanju, Schumacher'e üç gol attı. cümlelerindeki koyu yazılmış kısımlar gibi ifadelerin de özne olup olamayacağının tartışılması gerekmektedir.

4.

"Babam çöpleri hep ablama toplattırır."

"Leylâ ödevini arkadaşına yaptırmış."

"Başkan bütün işlerini müşavirine gördürtmüş." gibi cümlelerdeki

(+A) ekli ifadelerin asıl özne olarak kabul edilmemeleri gerekir.

Türk dilinin ifade kabiliyeti ve kıvraklığı sadece özne konusu incelenince dahi kendini hemen hissettirmektedir. Özne üzerinde derinlemesine daha detaylı ve fazla düşünölmeye devam edilirse çok daha farklı yapılar ile karşılaşacağımız da kaçınılmazdır.

KAYNAKLAR

- ATABAY, Neşe - ÖZEL, Sevgi - ÇAM, Ayfer (1981), *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yay., s.31-47
- BAYDAR, Turgut (2008), *"-DAn Ekli Özne Üzerine"*, *Türk Dili* S.:679, Ankara: TDK Yay., s.19-25
- BAYDAR, Turgut (2013), *"Özne Türleri Üzerine"*, Ankara: *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (4 Cilt)*, 20-25 Ekim 2008, s.713-728
- BAYDAR, Turgut (2014), *"Pekiştirilmiş / Pekiştirmeli Özne Üzerine"*, Konya: *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.:35, s.21-32
- BAYDAR Turgut (2017), *"Öznesiz Cümleler Üzerine"*, Erzurum: *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.:59, s.305-313
- BOZ, Erdoğan (2009), *"Türkiye Türkçesinde 'Özne' Durum Biçimbirimi Alabilir mi?"*, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring, s.2371-2377
- DELİCE, H. İbrahim (1998), *"Türkçe Söz Diziminde Özne"*, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.:6, Sivas, s.191-208
- DELİCE, H. İbrahim (2003), *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2. bs., s.172
- DİZDAROĞLU, Hikmet (1976), *Tümcebilgisi*, Ankara: TDK Yay., s.39-52; 446

- GÖKÇE, Aziz** (2009), “Özne Türleri Üzerine”, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 27-28 Ağustos 2007, *Bildiriler*, C. 1., 2. bs., İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yay., s.189-218
- HATİBOĞLU, Vecihe** (1972), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yay., s.110-127
- KARAHAN, Leylâ** (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yay., 7. bs., s.18-24;135
- KORKMAZ, Zeynep** (2003), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay., 2. bs., s.171
- KÜKEY, Mazhar** (1975), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Kardeş Matbaası, s.79-115
- ÖZMEN, Mehmet**, (2004) “Özne Üzerine Düşünceler”, *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, (20-26 Eylül 2004), Ankara: TDK Yay., C. II, s. 2334-2339
- ÖZMEN, Mehmet** (2013), *Türkçenin Sözdizimi*, Adana: Karahan Kitabevi, s.271;289;292
- ŞİMŞEK, Rasim** (1987), Örneklerle Türkçe Söz Dizimi, Trabzon: s.76-104
- TARİKTAROĞLU, Abdurrahman** (1996), “Türkçede Özne Sorunu”, *Türk Dili*, S.:536, Ankara: TDK Yay., s.192-195
- TOPALOĞLU, Ahmet** (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yay., s.121
- TURAN, Zikri** (1999), “Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi”, *Erzurum, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.:13, s.73-87
- ÜSTÜNOVA, Kerime** (2002), “Türkçenin Asıl Unsurları: Özne ile Yüklem”, *Dil Yazıları*, Ankara: Akçağ Yay., s.103-110
- VARDAR, Berke** (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual, s.157
- ZÜLFİKAR, Hamza** (1995), “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılması”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*, Ankara: TDK Yay., s.43-48

TÜRKİYE'DE KONUŞULAN TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLİ DEĞİŞKELERİ VE BİR TÜBİTAK PROJESİ

Ülkü ÇELİK ŞAVK*

Giriş

Tehlikedeki dil olgusu aslında insanlık tarihi boyunca var olagelen trajik bir gerçekliktir. Kimi dil bilim çalışmalarında dilsel verilerden hareketle 30.000 civarında dil dizgesi oluşturulduğu tahminleri yer almaktadır. Günümüzde bu dillerden yaklaşık 7.000 tanesi yaşayan dil olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda 23.000 civarında insanlığın ortak mirası sayılan dil aşamalı olarak yok olmuş demektir. Geçmişten günümüze bakıldığında dil kayıplarının teknolojinin sunduğu çeşitli imkanlar paralelinde sistemli olarak hızlandığı da herkesçe kabul edilen bir vakıadır.

Dillerin ömürleri ile ilgili süre kestirimi her zaman mümkün olmamakla birlikte, nesillerarası dil aktarımı durmuş olanların gün gelip öleceği hususundaki mutabakat son derece güçlüdür. Bilimsel verilerle desteklenen dillerin ölümü ile ilgili en kesin tanımlama şöyledir: 'Bir dil artık konuşanı kalmamışsa ölür' Crystal (2007: 13).

Türkiye'de konuşulmuş ya da konuşulmakta olan dillerden bir kısmı konuşurları tarafından zaman içinde aşamalı olarak terk edilmiş veya dar bir alana hapsedilmiştir. UNESCO, Tehlikedeki Diller Projesi kapsamında yaptırdığı çalışmalarda Türkiye'deki dillerin tehlikelilik derecelerinin belirlenmesine de yer vermiştir. Bu çalışmalara göre 18 dil çeşitli derecelerde tehlikede, bunlardan 3 tanesi ise ölü olarak işaretlenmiştir. Ölü dillerin *Cappadocian Greek* 'Karamanlıca/Karamanlı Türkçesi', *Mlahso* ve *Ubykh* olduğu kaydedilmiştir. Bu dillerin hepsi için ayrıca (*Turkey*) ibaresi yer almaktadır. Bu da şuna işaret eder. Her üç dil başka coğrafyalardaki ülkelerde de konuşulmuştur.

UNESCO'nun çalışmasında yer alan Türkiye konuşulan diğer tehlikedeki dillerin tehlikelilik dereceleri şu şekildedir: Abkhaz, Adyge, Kabard-Cherkes

* Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Beytepe/Ankara

ve Zazaki *vulnerable* ‘savunmasız’; Abaza, Homshetsma (Turkey), Laz, Pontic Greek, Romani, Suret ve Western Armenian *definitely endangered* ‘belirgin tehlikede’; gagauz (South Balkans), Judezmo (Europe) ve Turoyo *severely endangered* ‘ciddi tehlikede’; Hértevin ise *critically endangered* ‘kritik tehlikede’ gösterilmiştir.

Yukarıda bahsedilen dillerin büyük bir kısmı Türkiye dışında da kolları bulunan dil değişiklikleridir. Bu noktadan hareketle UNESCO’nun çalışmasında Türkiye’de konuşulan ve şu an çeşitli derecelerde tehlike altında bulunan Türk dili değişikliklerine Karamanlıca ve Gagauzca dışındakilere yer verilmemiş olması üzerinde durulması gereken bir husustur.

1. Türkiye’de Konuşulan Tehlikedeki Türk Dili Değişikeleri

Listede yer almayan Türk dili değişikliklerinden Kırım Tatarcası, Nogayca, Karaçay-Malkarca ve Kumukça, zaten nüfusça daha kalabalık konuşulduğu coğrafyalarda da tehlike altındadır. Pamir Kırgızcası ise standart Kırgızca’dan kopmuş ve değişik özellikler barındıran bir değişke özelliği ile önemlidir ve gerek Afganistandaki ana kitle tarafından konuşulan biçimi, gerekse de Türkiye’de Ulupamir köyünde konuşulan biçimi tehlike altındadır. Bu Türk dili değişikliklerinin durumu kısaca şöyledir:

1.1. Kırım Tatarcası¹

UNESCO tarafından yönetilen ‘tehlikedeki diller’ projesi çerçevesinde oluşturulmuş atlasta Kırım Tatarcası 2 numaralı kategoride yani ‘*ciddi tehlikede*’ (*severely endangered*) kabul edilmektedir. Kod numarası ISO 639-3: crh, jct² olan Kırım Tatarcası, günümüzde yoğun olarak Kırım Özerk Cumhuriyeti olmak üzere, dünyanın birçok bölgesinde farklı ülkelerde dağınık biçimde yerli veya diaspora dili olarak konuşulmaktadır.

Günümüzde Kırım Tatarcası konuşur sayısı ile ilgili bilgiler kesin değildir. Ancak dil bilim çevrelerince sıkça başvurulan kimi kaynaklardaki verilere değinmek mümkündür. Bu anlamda, UNESCO’nun ilgili yayınında yer alan bilgilere göre Kırım Özerk Cumhuriyeti’nde 100.000³, Romanya ve Bulgaris-

¹ Ülkü Çelik Savk, Kaybolan Diller ve Kırım Tatar Türkçesi, *Göç Kültür Ve Kimlik Kapsamında Eskişehir Kırım Tatarları* Çalıştayı, 11 Aralık 2015’den yararlanılmıştır.

² <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>

³ <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>

tan'da 20.000; Ethnologue'daki bilgilere göre ise Ukrayna'da 260.000⁴, Romanya'da 22.000⁵, Bulgaristan'da 1.370⁶ Kırım Tatarı yaşamaktadır.

Türkiye'de Kırım Tatarcası Konuşur Sayısı ile ilgili tarihsel veri nüfus sayım sonuçlarına göre şöyledir⁷:

Nüfus sayım yılı	Toplam nüfus	Toplam Tatarca konuşuru	Kadın	Erkek
1935	16,158,567	15,615	8,046	7,569
1945	18,790,987	10,047	5,131	4,916
1955	24,065,543	-----	-----	-----
1965	31,391,651	-----	-----	-----

Tabloda yer alan sayısal veri, birçok bakımdan tartışmaya açıktır. Burada Tatarca olarak adlandırılan dilin konuşurlarının kültürel kimliği net değildir. Ayrıca resmi nüfus sayımlarında bireyler değişik etmenlerle etnik kimlikleri ile ilgi bilgileri paylaşmada çok da gönüllü ve açık davranmamaktadırlar. Bu nedenler de bizim tabloda yer alan nicel bilgiyi kesin veri kabul etmemizi zorlaştırmaktadır.

Daha güncel veri olarak, Ethnologue'da yer alan bilgiye göre günümüzde 2.000 civarında Kırım Tatarı, Türkiye'de Polatlı civarındaki köylerde yaşa-

⁴ [crh] Krym, autonomous republic. 260,000 in Ukraine (2006 A. Goriainov). Population total all countries: 475,540. *Status*: 5 (Developing). Recognized language (2009, No. 1167-VI, Autonomous Republic Crimea Republic Constitution (amended), Articles 11-13), protected language. *Alternate Names*: Crimean, Crimean Turkish *Classification*: Turkic, Southern *Comments*: Sometimes confused with, but distinct from, Tatar [tat]. Muslim. <http://www.ethnologue.com/country/UA/languages>

⁵ [crh] Constanta department: Dobruja. 22,000 in Romania (2006 A. Goriainov). *Status*: 5 (Developing). *Alternate Names*: Crimean Turkish *Dialects*: Central Crimean, Northern Crimean (Crimean Nogai, Steppe Crimean), Southern Crimean. *Classification*: Turkic, Southern *Comments*: Muslim. <http://www.ethnologue.com/country/RO/languages>

⁶ [crh] Dobrich province: Krushari municipality. 1,370 in Bulgaria (2011 census). *Status*: 5 (Developing). *Alternate Names*: Crimean, Crimean Turkish *Dialects*: Central Crimean, Northern Crimean (Crimean Nogai, Steppe Crimean), Southern Crimean. *Classification*: Turkic, Southern *Comments*: Muslim. <http://www.ethnologue.com/country/BG/languages>

⁷ Nüfus bilgileri Buran, A., Berna Yüksel Çak (2012). Türkiye'de Diller ve Etnik Gruplar, Akçağ Yayınları, Ankara, 318 s. Adli kitabın ilgili bölümlerinden derlenmiştir.

maktadır⁸. UNESCO'nun Tehlikedeki Dünya Dilleri İnteraktif Atlas'ında Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarlarına yer verilmemiştir.

Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarlarının yerleşim bölgeleri ile ilgili Janowski (2000) kısmen bilgi vermiş ancak nüfus bilgilerine hiç değinmemiştir. Kırmılı (2012) bir proje çerçevesinde hazırladığı kitabında Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarları ile Nogayların benzerliklerini vurgulamış ve sayısal herhangi bir veriye yer vermemiştir.

1.2. Nogayca

Nogaylar, günümüzde Kafkasya'da Dağıstan Cumhuriyeti, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti ve Stavropol Krayında daha kalabalık, Romanya ve Türkiye'de ise az sayıda gruplar halinde yaşamaktadırlar. Avrupa ülkelerinde dağılık ve az sayıda Nogay varlığı da bilinmektedir.

Son nüfus sayımı sonuçlarına göre Rusya genelinde 103.660 Nogay tespit edilmiştir⁹. Türkiye de dâhil olmak üzere diğer ülkelerdeki Nogay nüfus varlığı ile ilgili resmi sayımlara dayalı bir bilgi bulunmamaktadır.

Nogayca, Unesco tarafından *tehlikedeki diller* kapsamına alınmış ve *definitely endangered* (belirgin tehlikede) olarak derecelendirilmiştir. Kod numarası ISO 639-3 ve kısaltması *nog*'dur.

Kitlesel göçlerin önünü açan ve Nogay toplum hafızasında derin izler bırakmış olan 1783 yılı katliamı, Bir diğer kitlesel göç ise Kırım (Osmanlı-Rus) savaşından sonra olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerçekleşen bu iki büyük göç dalgası aralıklarla olmuş ve Nogayların kimileri deniz kimileri ise kara yolu ile gelmişlerdir.

Günümüzde başta Ankara ve civar *Ahiboz* (Ayboz/Aboz), *Ballık*, *Taşpınar*, *Günalan* (Koloz/Holos) köylerinde; Bâlâ ilçesi *Ahmetçayırı* köyü ile Haymana ilçesi *Cıngırlı* köyünde; Şereflikoçhisar'a bağlı Akin, Şekerköy ve Doğanbaya köylerinde; Konya'nın Kulu ilçesine bağlı Kırkkuyu, Boğazören, Ağılbaşı ve Seyitahmetli köylerinde yoğun Nogay nüfusu mevcuttur. Ayrıca, Adana, Gaziantep, Kırşehir, Eskişehir gibi illerde de Nogay varlığı bilinmektedir.

⁸ [crh] Ankara Province, Polatlı district, Karakuyu, several villages. 2,000 in Turkey. *Status*: 5 (Developing). *Alternate Names*: Crimean Turkish *Dialects*: Central Crimean, Northern Crimean (Crimean Nogai, Steppe Crimean), Southern Crimean. *Classification*: Turkic, Southern *Comments*: Muslim. <http://www.ethnologue.com/country/TR/languages>

⁹ http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

1.3. Karaçay-Malkarca

Karaçay-Malkarlar günümüzde yoğun olarak Kafkasya'da Rusya Federasyonuna bağlı Karaçay-Çerkesk ve Kabarday-Balkar Cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Nüfus bilgileri Ethnologue'da yer alan bilgiler çerçevesinde Karaçay-Çerkesk ve Kabarday-Balkar Cumhuriyetlerinde 2010 nüfus sayımına göre 305,000'dir¹⁰.

Karaçay-Malkarlar, Kafkaslardan Osmanlıya 1885-86 yıllarında ilk göç dalgası ve 1905 yılında ise ikinci göç dalgası içinde Anadolu'ya gelmişlerdir. İlk grup, Tokat, Sivas, Kayseri, Afyon ve Yalova civarına; ikinci grup Eskişehir, Konya ve Afyon civarına yerleşmişlerdir (Tavkul 2012).

Günümüzde Türkiye'deki Karaçay-Malkarların yaşadığı köylerden bazıları şunlardır: Başhüyük (Konya/Sarayönü), Yağlıpınar (Ankara / Gölbaşı), Yakapınar (Eskişehir / Sivrihisar), Belpınar (Eskişehir / Çifteler), Yazılıkaya (Eskişehir / Han), Kilisa/Gökçeyayla (Eskişehir / Han), Agasar/Akhisar (Eskişehir / Han), Doğlat (Afyon / İncehisar), Eğrisöğüt (Kayseri / Pınarbaşı), Çilehane (Tokat / Almus), Arpacı Karaçay (Tokat / Sulusaray), Emirler (Sivas / Yıldızeli) ve diğerleri.

Türkiye dışında Suriye ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere diğer bazı ülkelerde de Karaçay-Malkarların varlığı bilinmektedir.

UNESCO tarafından hazırlanmış olan 'tehlikedeki diller atlasında' Karaçay-Malkarca *vulnerable* 'savunmasız' kabul edilmektedir. Kod numarası ISO 639-3, kısaltması *krc*'dir.

1.4. Kumukça

Kumuk Türkleri, yoğun olarak Dağıstan'da daha az sayıda ise de Kuzey Kafkasyanın Osetya bölgesi ile Çeçenistan'da yaşamaktadırlar. Kumuk ovasının ve Dağıstan'ın yerli halklarından oldukları görüşü hakimdir. Ethnologue'da yer alan bilgiler çerçevesinde 2010 resmi nüfus sayımına göre Rusya federasyonu genelinde 503.000 Kumuk tespit edilmiştir.

Türkiye'deki Kumukların nüfus bilgileri ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte yoğun olarak yaşadıkları köyler şunlar: Çamlı/Gurafa (Balıkesir / Manyas), Yeniköy (Bursa/Orhangazi); Akköprü, Aziziye/Tepeköy, Doğancı, Geyikkırı (Çanakkale/Biga); Altıntaş, Sincan (Çorum/Alaca); Yeşilyayla (Çorum/Merkez); Oğuzmahallesi (Denizli/Akköy); Yavru, Halkaçayır (Sivas/Yıldızeli); Cihanköy, Doğançayla (Tokat/Almus); Çermik, Çirdağ, Ilıcak, Alpuderesi (Tokat/Artova); Üçgözen, Ataköy, Kızkayası, Tatar (Tokat/

¹⁰ <http://www.ethnologue.com/country/RU/languages>

Turhal); Yeniderbent (Tokat/Zile); Sarıgüney (Yozgat/Akmağdeni); Kayapınar (Yozgat/Sarıkaya) köyü ve diğerleri.

Kumukçanın tehlikelilik durumu hakkında Ethnologue *developing*¹¹ (gelebilir) derken, UNESCO *vulnerable* (savunmasız) biçimde değerlendirmektedir. Uluslararası kodu ISO 639-3 ve kısaltması *kum*'dur.

1.5. Pamir Kırgızcası

Pamir Dağlarının Afganistan'da bulunan Büyük ve Küçük Pamir bölgelerinde yerleşik olan *Pamir Kırgızları* asıl Kırgızların İçkilik boy birliğinde yer almaktadır. Afganistan'dan başka günümüzde Tacikistan'ın Murgap bölgesinde ve Türkiye'nin Van İli, Erciş İlçesi Ulupamir Köyü'nde de yaşamaktadırlar.

Ethnologue¹²'da yer alan bilgiye göre Afganistan'da 300'ü Küçük Pamir'de, 450'si Büyük Pamir'de olmak üzere toplam 750 Pamir Kırgızı bulunmaktadır. Tacikistandakiler ile ilgili geçerli bir nüfus bilgisi yoktur. Türkiye'de ise TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2011 verilerine göre Ulupamir köyünün nüfusu¹³ 834 kadın, 873 erkek olmak üzere toplam 1.707'dir.

2. Bir Tübitak Projesi: Yok Olma Tehlikesindeki Türkiye Nogaycası: Belgeleme ve Konuşur Tutum Araştırması

2.1. Projenin amacı: Türkiye'de konuşulan Nogayca ciddi derecede tehlike altındadır ve tehlike altındaki dil veya değişikliklerin kaybolması, insan beyninde dil edinimi ve kullanımı sırasında neler olup bittiği konusunda ileride edinebileceğimiz yeni bilgilerin kaybolması anlamına geldiği için bu diller korunmalı eğer korunmaları mümkün olmuyorsa bir an önce betimlenmelidir. Proje, bu amaçla hazırlanmıştır ve bu amaca ulaşmak için aşağıdaki hedefler planlanmıştır.

2.1. Projenin kapsamı: Bu projede Türkiye'de yaşayan Nogayların 'lehçe teması' sonucu oluşturdukları Türkiye Nogaycası ile ilgili alan çalışmasına dayalı iki bağımsız çalışma yapılacaktır:

2.1.1. Belgeleme;

Konya ili Kulu ilçesine bağlı Kırkkuyu, Boğazören, Ağılbaşı ve Seyitahmetli köyleri; Ankara ili Şereflikoçhisar ilçesine bağlı Akin, Şeker ve *Doğan-kaya* köyleri (Jankowski 2000); Afyonkarahisar ili Paşadağı bölgesi; Adana ili

¹¹ <http://www.ethnologue.com/country/RU/languages>

¹² <http://www.ethnologue.com/country/AF/languages>

¹³ TÜİK 2007 verilerine göre Ulupamir köyünün nüfusu 1642; 2008 verilerine göre 1829; 2009 verilerine göre 1722 ve 2010 verilerine göre ise 1713'tür. Nüfus verilerindeki dalgalanma ve Ulupamir köylülerinin göç analizi için bkz. Sağır 2011.

Ceyhan ilçesi ve Gaziantep ili Nurdağı ilçesinde meskun Nogaylar arasında yapılacak alan çalışması ile dilbilgisel özellikleri ve söz varlığı tespit edilecek ve belgelenecektir.

Sesli ve görsel kayıt esasına dayalı elde edilen verinin tamamı hem transkribe edilmiş metin hem de özel bir dizin programı ile işlenmiş olarak internet ortamında paylaşılacaktır. Dizin programı, ekleri ve sözcükleri alfabetik sıralamakta ve kullanım sıklıklarını da sayısal veri olarak göstermektedir. Ayrıca aynı program sözcüklerin bağlamsal (concordance) dizinini de yapmaktadır. Bağlamsal dizin çalışması bu projenin tamamlandıktan sonra da veri girişine açık tutulması ile Nogayca söz varlığı ile ilgili kapsamlı bir veri tabanı (derlem) oluşmasını sağlayacaktır.

2.1.2. Ana dili tutum araştırması;

Türkiye Türkçesinin yoğun biçimde etkisinde kalan Nogayca konuşurlarının ana dili farkındalıkları son yıllarda önemli ölçüde artmış görünmektedir. Dernekleşme faaliyetlerine paralel gelişen bu farkındalık daha çok yüksek öğrenim görmüş veya görmekte olanlar arasında yaygındır ve gün geçtikçe de artmaktadır. İnternet ortamında yapılan dar kapsamlı bir anket çalışması (Çelik Şavk ve Özkan: www.onlineanketler.com) Nogayca konuşurların dil tutumları hakkında bazı bilgiler vermekle birlikte bu proje kapsamında yapılması planlanan geniş ölçekli araştırma ile daha kesin bilgiye ulaşılabilecektir.

SONUÇ

Türkiye’de konuşulan Türk dili değişkelerinin tamamı Türkiye Türkçesinin etkisi ile karma ağız niteliğinde olup hemen hemen hepsinde Oğuz-Kıpçak dil unsurlarının karma biçimde kullanılmaktadır. Bu özellikleri ile de ayrıca dikkat çekmekte ve gittikçe daha çok Oğuz unsurlar öne çıkmaktadır. Dil değişimine (language shift) örnek olmaları yönüyle bu değişkeler üzerine çalışmaların bir an önce sistemli ve planlı biçimde yapılması gerekmektedir.

Tehlikedeki diller üzerine yapılan çalışmalar göstermektedir ki yakın/uzak bir zamanda bu değişkeler konuşurları tarafından tamamen unutulacaktır. Bu aşamada yapılması gereken mevcut durumu kayıt altına almak, dilbilgisel yapıları ve söz varlığını belgelemektir.

Yukarıda bahsedilen ve TÜBİTAK 1001 destek programı kapsamında desteklenen 215K299 numaralı projenin benzerleri daha geniş katılımlı ve çok disiplinli katılımıla bütün diğer Türk dili değişkeleri için de geliştirilmelidir. Bu dil değişkelerinin geleceği ile ilgili tahminler bir an önce harekete geçmeyi zorunlu kılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Buran, A., Berna Yüksel Çak (2012), *Türkiye'de Diller ve Etnik Gruplar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 318 s.
- Crystal, David (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çelik Şavk, Ülkü (2012), “Alt Ağızlar Grubu olarak Pamir Kırgızcası”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 58-66, 2012.
- Çelik Şavk, Ülkü (2013), “Tehlikedeki Türk Dilleri ve Değişikeleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 53-54, sf.458-464.
- Çelik Şavk, Ülkü, (2013), “Türkiye Nogayları Üzerine Gözlem ve Tespitler”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C.1, S.1, s. 326-337
- Jankowski, Henryk (2000), “Crimean Tatars and Noghais in Turkey”, *Türk Dilleri Araştırmaları* [Studies on the Turkic Languages] 10 Ankara: Sanat Kitabevi, 113-131.
- Kırımlı, Hakan (2012), *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Lewis, M. Paul (Ed.) (2009), *Ethnologue: Languages of the World*, Sixteenth edition. Dallas, Tex.: SIL International.
- Moseley, Christopher (2007), General Introduction. Moseley Christopher (Ed.) *Encyclopedia of the World's Endangered Languages*. Oxon: Routledge, vii-xvi.
- Nettle, Daniel; Suzanne Romaine (2000), *Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Pekacar, Çetin (1997), Kumuklar, *Yeni Türkiye -Türk Dünyası Özel Sayısı*, Cilt: II-, Sayı: 16, Yıl: 3, Temmuz-Ağustos, s. 2062-2066.
- Tavkul, Ufuk (2012), *Kafkasyanın Kalbine Yolculuk: Karaçay-Malkarlar*, Türksoy, Bengü Yayınları, Ankara.
- UNESCO (2003). Language Vitality and Endangerment, *Endangeredlanguages*.

EDATLARIN İSİM HAL EKLERİYLE KULLANIMI

*Ümit HUNUTLU**

1. Giriş

Türkçede edatlar, kökenleri bakımından üç gruba ayrılmaktadır: Türkçe kökenli edatlar, Arapça kökenli edatlar, Farsça kökenli edatlar. Diğer dillerden alınan edatlar ya alındığı dilin etkisinde kalmış ya da Türkçenin kendi yorum gücü içinde değişik anlam ve görevler kazanmıştır. Bu edatların kendinden önceki isim unsurlarıyla bağlantı şekillerinde de aynı durum söz konusudur.

Türkçenin eski zamanlarından beri var olan edatlar anlamsal özelliklerine göre kendinden önceki kelimelerle birleşmiştir. Zaman içinde unutulmuş edatların anlam ve görev hususiyetlerini devam ettiren edatlar da benzer söz dizimsel özelliklerle kendinden önceki kelimelere bağlanmıştır. Bazı edatlar kendilerinden önce bir hal eki gelmeden bir isim veya isim öbeğine bağlanırken bazıları neden kendilerinden önce bir hal eki istemektedir? İsim sonrasında gelen edat, hal ekinin anlamını karşılayacak şekilde kullanılamaz mıydı? Edat ve öncesinde bulunan kelime arasındaki anlamsal bağ, edatın istediği hal eklerinin kullanımında ne derece etkilidir? Bu gibi sorulara bulunacak cevaplar, Türkçede edatların görevsel ve anlamsal özelliklerini daha iyi ortaya koyacaktır. Bugün edatların kendinden önce istedikleri hal eklerinde, edatların yapısal özellikleri etkilidir. Örneğin; “Çocuk gibi konuşuyor.” cümlesinde çocuk ve gibi arasında işaretli bir hal eki yoktur. Aynı anlamı verdiğimiz “Çocuk+a benzer konuşuyor.” cümlesinde çocuk ismi zorunlu olarak yönelme hali eki almaktadır. Çünkü benzemek çocuğa yöneliktir. Gibi edatının yapısal özelliği kendinden önce neden bir hal eki istemediğini ortaya koyar. Bu edat kip (kalıp, misal, örnek ismi) ve +i (tamlanan eki)nden oluşmaktadır. Doğal olarak kendinden önceki isimle bir tamlama kurmaktadır. Kendinden önceki isim işaretli bir ilgi haline sahiptir. Kendinden önce diğer hal eklerini isteyen edatlar ise; Eski Türkçede zarf fiil yapısından dönüşerek edatlaşan Türkçeye

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, El-mek: umithunutlu@gmail.com

ait ilk örnekler, zamanla bunların yerini alan yabancı asıllı edatlar ve Türkçenin ilerleyen dönemlerinde ortaya çıkanlardır.

Hal ekleri genellikle, geldikleri isimle fiil ve fiilimsiler arasında ilişki kurmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından hal kategorisinde değerlendirilmeyen ilgi eki ise geldikleri isimle kendinden sonra gelen isim arasında ilişki kurmaktadır. Bugün edatlarla isimler arasında yer alan hal eklerinin kullanım şekillerinde edatının etimolojik özelliklerinin etkili olduğu görülmektedir. Eski Türkçe döneminde veya daha önceleri fiil + zarf fiil eki kuruluşunda olan ve fiilimsi özelliği gösteren kelimler önlerindeki isimle bir yan cümle kuruluşu sergilerler. Bugün “isim unsuru + edat” şekliyle edat grubu olarak değerlendirilen bu yapılardaki isim unsurları dilin eski dönemlerinde fiilimsiyeye bağlı cümle öğeleri değerindeydi. Edata kaynaklık eden fiilin anlam özellikleri, daha sonraları kalıplaşarak edat görevi kazanan edatın istediği hal ekinde etkili olmuştur. Edat önündeki isim, edata dönüşümünden önceki fiilin anlamına uygun düşen hal ekini almaktaydı. Bugün yalın hal olarak değerlendirilen edat öncesi birçok isim, Eski Türkçe döneminde yükleme hali veya başka bir hal şekliyle sonrasında gelen henüz edatlaşmamış fiilimsiyeye bağlanmıştır. Fiilimsinin kendinden önce ihtiyaç duyduğu hal ekini, dilin sonraki dönemlerinde yaygınlık kazanan edatlarda da çoğu zaman devam ettirmiştir. Eski Türkçe dönemi sonrasında yaygınlığını kaybeden ve yerini Arapça, Farsça edatlara bırakan bazı fiil kökenli edatlar, kullanım özelliklerini isim değerindeki yabancı asıllı edatlarda devam ettirmiştir.

2. Köktürk ve Uygur Türkçesi Döneminde Kullanılan Bazı Son Çekim Edatları ve Bunların Kullanım Özellikleri

Günümüzde kullanımda olan son çekim edatlarının kendilerinden önce istedikleri hal kategorilerini daha iyi anlayabilmek için Eski Türkçe dönemdeki yaygın kullanımlardan hareket etmek gerekir. “Üçün, ara, kisre, ötrü, kodı, sayu, tapa, adın, öñi, tegi, üye, eyin, ıngaru, birle, teg vb. edatların kendinden önce aldığı ekler Türk yazı dilinin ilk örneklerinde edatların kendinden önceki isimlerle ilişkilerini ortaya koyacaktır. Köktürkçede kullanılan bazı son çekim edatları şunlardır: ara, birle, kisre, kodı, ötrü, sayu, tapa, teg, üçün, üye, eyin, tegi, adın, öni (Tekin 2003: 149). Bu edatlardan ara, birle, kodı, sayu, tapa, teg, üçün, üye, eyin kendinden önce ek istememektedir. Ancak bu edatlar öncesinde gelen isim veya isim öbeklerini sadece yalın halle açıklayamayız.

Üçün edatı Talat Tekin’e göre “yalın durumu yöneten son takılar” arasındadır (Tekin 2003: 152). “İçin, nedeniyle, olduğundan, uğruna” anlamları bulunan bu edatın teşekkülü hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Ekin menşei Bang ve Banguoğlu “uç (uç, niyet)” ismine dayandırır. A. Von Gabain

aynı görüşten hareketle Eski Türkçede üçün edatının isimlerin yalın şeklini; zamirlerin ve iyelik ekli kelimelerin ise yükleme hali ekli şeklini istediğini belirtir. Korkmaz, üçün edatının uç “sebeup” ismine iyelik eki ve sonrasında /+(I)n/ vasıta hali ekigelmek sureti ile teşekkül ettiğini düşünmektedir (Korkmaz 2005: 94-97). Korkmaz bu açıklamada, /+ üçün/ STT’de için” edatının kendinden önce gelen kelimeleri, kendine tamlama şeklinde bağlamasından esinlenmiştir. ¹ Ancak bugün ilgi eki şeklindeki bu yapılar tarihî lehçelerde ve bugünkü bazı çağdaş lehçelerde yükleme hali şeklindedir. Üstünde durulan iki görüşten A. Von Gabain’in *uç isminden, uç- > üçü- fiiline -n zarf-fiili* (Gabain 2007: 97) getirilerek oluşturulduğu şeklindeki açıklama bizce daha uygundur.

Karahan; Köktürk, Uygur ve kısmen de Karahanlı Türkçesinde “üçün, teg, birle, üze” edatlarından önce gelen zamirlerin ilgi hâli eki değil, yükleme hâli eki taşıdığını ve Harezmi-Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahasında değişerek bazı istisnalar dışında yerini ilgi hâline bıraktığını belirtir. *Türkçenin bazı dönemlerinde yükleme hâli ekinin hem zamir-edat, hem de isim-isim münasebetlerinde ilgi hâli eki yerine kullanılması şeklinde ortaya çıkan bu durum, bize göre de iki ek arasında Grönbech’in de işaret ettiği fonksiyon yakınlığının bir sonucu olmalıdır. Başlangıçta oldukça geniş bir kullanılış alanına sahip olan yükleme hâli eki, zamanla kullanıldığı bu alanlardan çekilerek yerini kendisiyle fonksiyon yakınlığı bulunan ilgi hâli ekine bırakmış ve fonksiyonunu nesne içinde sınırlandırmıştır.*” (Karahan 1999: 605-611). Bu durum /+ üçün/ (uç alarak) ifadesi öncesinde bir yükleme eki aramayı gerekli kılar. STT’de, /+ için/ edatıyla birleşen zamirler sonrasında gelen ilgi ekinin eskiden bir ilgi hali değil, yükleme hali olduğunu (Gülsevin 2009: 231-238) şu örneklerde görmek mümkündür:

- [ilt(i)r(i)ş k(a)g(a)n] **bilg(e)sin üç(ü)n (a)lpın üç(ü)n t(a)bg(a)çka y(i)ti y(i)girmi süñ(ü)şdi kıt(a)nyka y(i)ti süñüşdi og(u)zka b(i)ş süñüşdi.** [İlteriş Kağan] **bilge olduğu için yiğit olduğu için** Çinlilerle on yedi kez savaştı, Oğuzlarla beş kez savaştı. **T(2.) G 4-5**

- b(e)gl(e)ri bod(u)nı tüzs(ü)z üç(ü)n **t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin kürl(ü)gin üçün (a)rm(a)kçısın üçün in(i)li (e)çili kikşürtükün üçün b(e)gli bod(u)nlu yoñ(a)şurtukin üçün [türük bod(u)n] ill(e)duk ilin içg(ı)nu [ı]dm(ı)ş k(a)g(a)n(l)a)duk k(a)g(a)nın yit(ü)rü idm(ı)ş.** Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, **Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için,** erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. **KT D 6-7/ BK D 6-7**

¹ Sen+in (ilgi eki) iç(sebeup)+i(iyelik eki)+n(vasıta hali)

• **t(e)ñri y(e)r bulg(a)kın üç(ü)n ödiñ[e] küni t(e)gdük üç(ü)n y(a)gı** boltı. **Gök ile yer karıştığı için ödlerine haset girdiği için** (bize) düşman oldular. **BK D 29-30**

Günümüz Türkçesinden oldukça farklı bir kullanıma sahip olan bu ifadelerdeki “için ve öncesindeki isim unsurları”nın durumunu işaretli veya işaret-siz yükleme haliyle açıklayabiliriz:

(Tyn (İ[+ilh]) + Tnn (EksSfYC+tn+iy))[+yh] **üç+ü-n²**

[a+nıñ] **bilg(e)** + [er-TUK]+si+n[+yh] **üç+ü-n** (bilge olduğu için)

[a+nıñ] (a)lp + [er-TUK]+ı+n[+yh] **üç+ü-n** (alp olduğu için)

(Tyn (İ[+ilh]) + Tnn (EksSfYC+tn+iy))[+yh] **üç+ü-n**

t(a)bg(a)ç bod(u)n[+ilh] t(e)bl(i)g + [er-TUK]+ı+n[+yh] **üç+ü-n** (Çin halkı hilekâr olduğu için)

[t(a)bg(a)ç bod(u)n[+ilh]] kürl(ü)g + [er-TUK]+ı+n[+yh] **üç+ü-n**

[t(a)bg(a)ç bod(u)n[+ilh]] (a)rm(a)kçı + [er-TUK]+sı+n[+yh] **üç+ü-n** (Çin halkı aldatıcı olduğu için)

t(e)ñri y(e)r[+ilh] bulg(a)k + [er-TUK]+ı+n[+yh] **üç+ü-n** (Gök ile yer karıştığı için)

Sıfat-fiil yan cümlesi ve /+ için/ edatı arasında bazen işaretli, ama çoğunlukla işaret-siz olarak geldiğini düşündüğümüz şu örneklerde işaret-siz **yükleme halinin** varlığı sezilmektedir:

• **t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üçün** ill(i)g(i)g (e)ls(i)r(e)tm(i)ş...**Tanrı (öyle) buyurduğu için**, devletliyi devletsiz bırakmış... **KT D 15/ BK D 13**

• **ol y(e)rke b(e)n bilge tunyukuk t(e)gürtük üç(ü)n s(a)r(ı)g (a)ltun, ür(ü)ñ küm(ü)ş, kız kod(u)z, (e)gri t(e)bi, (a)gı buñsız k(e)l(ü)rti. O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için** sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler. **T(2.) G 3-4**

Bu cümlelerde geçen “sıfat fiil yan cümlesi + üçün” edatının derin yapıdaki karşılığını şöyle izah edebiliriz:

² Köşeli parantezle verilen kısımlar eksiktir veya işaretli değildir. Örnek; [x]: x, aslında eksiktir veya işaretli değildir. Normal parantezlerde ise “x (y): x’in kapsamında y vardır.” anlamında gelmektedir. Yükleme halinin işaret-siz gösterilmesinde Cengiz Alyılmaz’ın, “Zamir n’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?” makalesindeki görüşler dikkate alınmıştır. Klasik anlayışta bilge (isim) + si (tamlanan eki)+n (yükleme hali eki) şeklindedir. Tyn tamlayanın, Tnn tamlananın, tn tamlanan ekinin, ilh ilgi hali ekinin, iy iyelik ekinin, yh yükleme halinin, EksSfYC eksiltili sıfat fiil yan cümlesinin kısaltmasıdır.

(Tyn (İ[+ilh]) + Tnn (SfYC + [İ+tn+iy]))[+yh] üç+ü-n

(t(e)ñri[+ilh] y(a)rl(ı)k(a)duk [turum+tn+iy])[+yh] üç+ü-n

b(e)n bilge tunyukuk[+ilh] t(e)gürtük [turum+tn+iy])[+yh] üç+ü-n

“ben[+(n)in] ulaştırdık [durum+u+m+u] **sebeb al-arak**” gibi yapılar da, işaretli anlamlar yer almaktadır. Eski Türkçede belirli isimlerle ve özel isimlerle tamlama oluştururken tamlayan ve tamlanan ekinin kullanılmadığı örneklerde olduğu gibi burada da tamlayan ve tamlanan ekleri işaretlidir.

İsim unsurundan sonra gelen /+ için/ edatı /-TUK[+tn+iy+yh] üç+ü-n/ yapısına göre ek yığılmasının az olduğu bir yapı özelliği göstermektedir. Ancak derin yapıda verilmek istenen anlam, bu birleşik zarf fiil eki yapısına denktir.

• **(a)nt(a)g(i)ñ(ı)n için** ig(i)dm(i)ş k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n s(a)bin (a)lm(a) tın yir s(a)yu b(a)rd(ı)g. **Öyle olduğun için** (seni) beslemiş kağanının sözünü almadan (dinlemeden) her yere gittin. KT G 9/ BK K 6-7

• **bilm(e)dük üç(ü)n y(a)bl(a)k(i)ñın üç(ü)n** (e)ç(i)m k(a)g(a)n uça b(a)rdı. Bilmediğiniz için **kötü davrandığınız için** amcam hakan vefat etti. **KT D 24/ BK D 20**

Bu örneklerde için öncesindeki isimlerin aldığı yüklem hali ekleri açıkça görülmektedir. Senin kötülüğünü sebep alarak amcam kağan vefat etti. Bu cümlelerde için edatının kendinden önceki isimle münasebetinde aşağıdaki gibi bir derin yapı karşımıza çıkmaktadır:

(Tyn ([İ+ilh]) + Tnn (EksSfYC+tn+iy))+yh üç+ü-n

[sen+iñ] (a)nt(a)g + [er-TUK]+(ı)+ñ+(ı)n üç+ü-n (Öyle olduğun için)

[sen+iñ] y(a)bl(a)k + [er-TUK]+(ı)+ñ+(ı)n üç+ü-n (kötü davrandığın için)

Yazıtlarda için edatının isimlere doğrudan geldiği örnekler de mevcuttur. Bu örneklerde için edatı günümüzde zarf fiil ve edat arasında geçiş özelliği gösteren “diye” edatının kullanımına yakındır. Aynı cümle içinde için edatının işaretli ve işaretli yüklem halli isimlerle bir arada kullanıldığı örnekleri görmek mümkündür:

• **b(e)gl(e)ri bod(u)nı tüzs(ü)z üç(ü)n** t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin kürl(ü)gin için (a)rm(a)kçısın için in(i)li (e)çili kışkırtukin için b(e)gli bod(u)nlu yoñ(a)şurtukin için [türük bod(u)n] ill(e)dük ilin içg(i)nu [ı]dm(i)ş k(a)g(a)nl(a)duk k(a)g(a)nın yit(ü)rü idm(i)ş. **Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadıkları için**, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle

halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. KT D 6-7/ BK D 6-7

• t(e)ñri y(a)rl(ı)k[(a)dukin için [ö]z(ü)m kuut(u)m b(a)r için k[(a)g(a)n ol(u)rt](u)m. Tanrı lütufkâr olduğu için, **kendimin (de) talihim olduğu için** (hakan olarak) tahta oturdum. **KT G 9/ BK K 7**

Bu cümlelerde için edatının kendinden önceki isimle münasebetinde aşağıdaki gibi bir derin yapı karşımıza çıkmaktadır:

(Tyn (İ[+ilh]) + Tnn (EksSfYC[+tn+iy]))[+yh] **üç+ü-n**

b(e)gl(e)ri bod(u)nı[+ilh] tüzs(ü)z + [er-TUK+tn+iy+yh] **üç+ü-n**

[ö]z(ü)m kuut(u)m[+ilh] b(a)r + [er-TUK+tn+iy+yh] **üç+ü-n**

Üçün hakkında belirttiğimiz bu görüşler zarf fiil yapısından dönüşen bazı edatlar için de geçerlidir. Benzetme işleviyle kullanılan “**sanı**” edatı Türk ve Özalın’ın verdiği örneklerde genellikle yalın haldeki isim öbekleriyle birleşmiştir (Türk; Özalın 2014: 233). Türk ve Özalın sanı edatının kökenini şöyle açıklar: “... edatın san- fiili üzerinde zarf-fiil eki kalıplaşmasıyla meydana gelmiş olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca, “gibi” anlamı “sanarak, öyle sayarak, benzeterek vb.” anlamlarına yakındır. San- fiili üzerindeki zarf-fiil ekiyle “sanarak, öyle sayarak” anlamında kullanılırken, zamanla aradaki kelime-ek ilişkisi unutulmuş “gibi” anlamıyla ve edat işleviyle kullanılmaya başlanmıştır.” (Türk; Özalın 2014: 241).

Edatın kökeni san- “say-, san-, düşün-“ fiilinden hareketle sanı<san-ı zarf fiil olarak açıklanmıştır. Bu kalıplaşma öncesindeki isim unsurları “üçün” edatında olduğu gibi işaretsiz yükleme hali özelliği taşımaktadır. Örnek:

kanı **tüş sanı** boldı keçmiş kününg

ökünçte adın yoğ bu çalmış kününg

Hani, geçmiş günün düş *gibi* oldu, kalan gününde pişmanlıktan başka bir şey yoktur (Türk; Özalın 2014: 237)

(a)nt(a)g(ı)ñ(ı)n için ig(i)dm(i)ş k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n s(a)bin (a)lm(a)tın **yir s(a)yu** b(a)rd(ı)g. Öyle olduğun için (seni) beslemiş kağanının sözünü almadan (dinlemeden) **her yere** gittin. **KT G 9/ BK K 6-7**

Yukarıdaki örneklerde edat ve isim arasındaki bağı şu şekilde açıklamak mümkündür:

tüş[+yh] san-ı < **isim+[yükleme hali] + fiil+zarf fiil eki**

yir[+yh] s(a)y-u < **isim+[yükleme hali] + fiil+zarf fiil eki**

Ara (arasında): Ar- (arasından geç-, içinden geç-) fiiline /-A/ zarf fiil eki getirilerek oluşturulmuştur (Tekin 2003: 149) Hacıeminoğlu'nun açıklamalarından yola çıkarak bu edatın çok daha önceleri bir zarf fiil yan cümlesi olduğunu söyleyebiliriz (Hacıeminoğlu 1984: 7). Ara edatı öncesinde yalın isim olarak görülen yapılar işaretli yüklem hali olmalıdır.

bu türük budun ara yarıklık yağığ yältürmädim. **Bu Türk halkı içinde** zırlı düşmanların akınına hiç imkan vermedim. İsimler **ar-a** edatıyla birleşirken genellikle ek almamıştır. Ancak Karahanlı Türkçesi sonrasında ayrılma hali eki ve zamirlerle kullanımında ilgi eki istediği örnekler de vardır:

ağızdın ara ot ara suw çıkar (KB 2686)

bizniñ ü sizniñ ara (Ost. Gr. 181.)

Kisre “-den sonra, -den aşağı” anlamları vermektedir. Eski Türkçeden beri kullanılan kisre <kis+re şeklinde isim veya kisre <kisir-e şeklinde bir zarf fiil yapısı olarak düşünülmüştür (Hacıeminoğlu 1984: 59). Edat öncesindeki isim Köktürkçe ve sonrasında hep ayrılma hali eki almıştır:

y(a)gru **koontukta kisre** (a)ń(ı)g bil(i)g (a)nta öyür (e)rm(i)ş. (Bu halklar) yaklaşp **yerleştikten sonra** (Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürlermiş. KT G 5/ BK K 4

Tap-a “- e doğru, yönünde” edatı tap- (bul-) fiilinden gelmiştir. Köktürkçede tapa edatı kendinden önceki isme eksiz bağlanmıştır. Bu edatta da zarf fiil kullanım özelliklerini görülmek mümkündür. Kendinden önce eksiz bir isim gelse de bu isim işaretli bir yüklem halidir. Tapa edatı öncesinde yüklem hali ekinin işaretli şekilleri de kullanılmıştır:

bizni tapa ne elük (Div. I 94 -2)

yır(ı)g(a)ru og(u)z bod(u)n t(a)pa ilg(e)rü kut(a)ń t(a)t(a)bı bod(u) n t(a)pa bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa ul(u)g sü (e)ki y(e)g(i)rmi sül(e)d(i) m.... süñ(ü)şd(ü)m. **Kuzeyde Oğuz halkına doğru**, doğuda Kıtay (ve) Tata-bı halklarına doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim.... savaştım. **KT D 28/ BK D 23**

Tapa kelimesi edat olarak kalıplaşmadan önce zarf fiil olarak değerlendirilmelidir. “**Kuzeyde Oğuz halkını bulacak şekilde, doğuda Kıtay (ve) Tata-bı halklarını bulacak şekilde**, güneyde Çin'i bulacak şekilde on iki kez büyük ordu sevk ettim....savaştım.” şeklinde bir anlamla karşılaşılmaktadır. Edat öncesinde gelen hal ekinde [bir şeyi] bul- fiilinin anlamsal nitelikleri etkili olmuştur.

ƙodı/ ƙoyı edatı kod- (koymak, bırakmak, terk etmek, yerleştirmek) fiiline getirilen zarf fiil ekiyle oluşmuştur (Hacıeminoğlu 1984: 59). “Aşağı ve –den aşağı” anlamları taşımaktadır. Kodı edatı Köktürkçede sıklıkla kendinden önce hal eki istemez:

“Selenge ƙodı yorıpan... Selenge (ırmağı boyunca) aşağı yürüyüp...”
(BK D 37)

“Ol sub ƙodı bardımız. O ırmak (boyunca) aşağı gittik. (T 27)

Bu örneklerde ƙod-ı edatının zarf fiilden dönüştüğünü söyleyebiliriz. Fiilimsi önündeki kelime fiilimsinin yaparı değil etkilenen durumundadır. Bu sebeple **ƙodı** önündeki isim işaretli bir yükleme hali durumundadır. Bu edat Uygur ve Karahanlı Türkçesinde ayrılma ve yönelme hali eki almış isimlerle kullanılmıştır. Doğal olarak önündeki ismin fiilimsiyle ilişkisi yan cümlenin tümleci niteliğinde olmalıdır:

tağdın ƙod-ı (Div. I. 165-5)

üstünde ƙod-ı (Alt. Gr. 137)

Çağatay Türkçesinde yükleme hali ekiyle kullanılmış olması (mescidinin merdivenni koyı) (Hacıeminoğlu 1984: 60) Köktürkçe örneklerde işaretli bir yükleme hali olabileceğini göstermektedir. Bu sebeple kodı öncesindeki isimler yalın halde değil yükleme halindedir.

“Selenge kodı yorıpan... Selenge (ırmağı boyunca) aşağı yürüyüp...”
(BK D 37)

“Ol sub kodı bardımız. O ırmak (boyunca) aşağı gittik. (T 27)

Yukarıdaki örnek cümlelerde, “kodı” edatına zarf fiil manası verdiğimizde “koyup, bırakıp, terk edip” ifadelerine ulaşırız. “**Ol sub [+yh] ko-d-ı** bardımız. **O suyu [yukarda] bırakıp** gittik. Bu örneklerde yalın hal olarak değerlendirilen edat öncesi isimler yükleme hali görevindedir. Zarf fiilden edata dönüşüm sırasında işaretli yükleme hali görevi, yerini ayrılma ve yönelme haline bırakmıştır. **Tagdın kodı** (Div. I 165-5), Katıg korktı **özke kodı** aldı tın. (KB. 773.)

ötrü /ötürü < ötür- ü edatı “-den sonra, -den dolayı, sebebiyle anlamları vermektedir. ötür- “geçirmek” fiiline zarf fiil eki getirilerek oluşmuştur.

anta ötrü oğuz kopın kelti **Ondan sonra** Oğuzların hepsi geldi. (T 16)
(Tekin 2003: 154).

aydukta ötrü (ETG (TTII) 281.

Karahanlı Türkçesi döneminde kendinden önceki ismin eksiz şekli veya vasıta hali ekiyle kullanıldığı görülmektedir. Edat kaynaklık eden fiilin anlam özellikleri öncesinde vasıta hali ekinin gelmesine engel değildir. Hatta bu kullanımlarda edat kalıplaşması öncesindeki fiilin anlamı etkili olmuştur: “**anın ötrü** bilge kıılır er özüñ” (KB 2629), **tapındurğu ötrü** açinsa yolın (KB 635). “Bunlarla kişi kendini âlim eder.” Diğer edatlarda olduğu gibi zamirlerle kullanımında zamirlerin ilgi ekini aldığı görülür. Bu örnekler Karahanlı Türkçesi metinlerinde ortaya çıkmaya başlar:

“itilse **anıñ ötrü** tüzmiş işi” (KB 2601)

Adın / ad-ı-n “-den başka” (ad- farklı olmak, değişik olmak) anlamları vermektedir. Karahanlı, Harezm, Çağatay sahalarına ait bu edat ad- fiiline zarf-fiil getirilmesi sonucu oluşmuştur. İsimlerin çıkma hali eki almış şekilleriyle kullanılan “adın” zamanla yerini **ayru**, **özge** ve **başka** (Bu edatlar Harezm Türkçesi döneminde kullanılmaya başlanmıştır.) edatlarına bırakacaktır. Ayru (ayır-u) edatı zarf fiil menşelidir ve adın edatı gibi sözdizimsel olarak çıkma hali eki taşıyan bir ismi alması doğaldır. Özge, başka, gayrı edatlarının kendinden önce çıkma hali ekini isteme sebebi “**adın**” edatı olmalıdır. Anlamsal ortaklık taşıyan bu edatlar fiil kaynaklı olan ve zamanla kalıplaşan adın edatının yerini alırken onun söz dizimsel özelliklerini de almıştır. Bu sebeple çıkma hali ekiyle kullanılmıştır. Adın edatının zarf fiil yapısından dönüşmesi dolayısıyla kendinden önce çıkma halini istemesi sözdizimsel ve anlamsal yönden uygundur. “Burkanta adın kim erser yok. Burkandan başka kimse yok.” burkandan ayrı [olarak] kimse yok. Adın edatı zamirlerle kullanıldığında da ayrılma hali eki istemektedir: kagan eki ermiş; anta adın ödkünç kagan ermiş “hakan iki taneymiş ondan başka biri sahte kağanmış. (Tes 13)

Öñi < Öñ-i “-den başka, -den ayrı” (**öñ-** farklı olmak, değişik olmak) edatı başlangıçtan beri isim ve zamirlere gelen çıkma haliyle kullanılmıştır (Tekin 2003: 155). Hacıeminoğlu bu edatın Öñ ismine iyelik eki getirilerek oluşturulduğunu belirtir. Gabain, Tekin ve Korkmaz ise öñ- fiiline zarf-fiile getirilerek oluşturulduğunu savunur (Hacıeminoğlu 1984: 68). Bu edatın Eski Türkçeden beri kullanılması ve kendinden önce bir hal eki istemesi fiil menşelili olduğunu düşündürmektedir. İsim menşelili olsa bile, kendinden önce çıkma hal eki isteyen ve aynı anlamı veren diğer fiil kökenli edatlarla paralellik vardır.

idişimte ayakımta öñi kanca barır men / **kaplarımından kacıklarımından** ayrı nereye gidiyorum böyle? (IB 42)

tegi / teg-ü “-e kadar, -e dek” teg- “ulaşmak, erişmek” fiilinin zarf fiil ekiyle genişletilmesiyle oluşan bu edat isim unsurlarına yönelme hali eki getirilerek kullanılmaktadır. “**temir kapıgka tegi** süleyü birmiş. **Demir Kapıya**

kadar ordu sevk edivermiş.” Bugün kullanılan **kadar**, **değın ve dek** edatları bu edatın kullanım özelliklerini devam ettirmektedir. STT’de bu edat yerine kullanılan “kadar” Arapça kökenlidir. Eski ve Orta Türkçede görülmeyen **kadar** edatı Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesinde görülmeye başlar. “Gibi, denk, benzer, eşit” anlamları taşıdığı durumlarda kibi edatının kullanım kurallarını devam ettirir.

Birle < **bir** + **il-e** “birlikte, beraber, bir olup, bir araya gelip” anlamlarında bu edat Eski Türkçeden beri her dönemde yaygın kullanılmıştır (Hacıminoğlu 1984: 22).

Oğuz bodun **tokuz tatar birle** tirilip kelti “Oğuz halkı **Dokuz Tatar ile birlikte** toparlanıp (üzerimize) geldi. (KT D 17)

Tekin, “birle” edatı için 3. şahıs iyelik eki almış isimlerin nesne durumunu da yönettiğini söyleyerek şu örnekleri verir:

Kaganın birle songa yışda süngüşdümüz. “**Hakanları ile** Songa dağında savaştık. (KT D 35) (Tekin 2003: 150)

Bu cümledeki isim ve edat arasındaki ekler şu şekilde gösterilebilir: **kagan** + **ı** + **n bir** + **(i)l - e**. Tamlanan eki ve iyelik eki ayrımı gözetilirse yükleme halinin işaretli olduğu varsayılır: **kagan** + **ı** + **n +ø bir**+ **(i)l - e**.

Bu durumda yalın halde kullanıldığı düşünülen “**Oğuz bodun tokuz tatar birle** tirilip kelti” örneğinde “**tokuz tatar**+**[yh]** **bir**+**(i)l-e**” şeklinde bir açıklama yapmak gerekir.

Karahanlı Türkçesinde zamirlerin ilgi ekli şekilleriyle kullanımlarının başladığı birle edatı, Harezmi Türkçesi döneminde isimlerin ilgi eki almış şekilleriyle de karşımıza çıkar:

Velileriñ birle mu‘âmele kılmış (NF 269, 10).

teg / tek < te-g ?, te-k ? “gibi” Eski Türkçeden beri yaygın bir şekilde kullanılan bir edattır. Bu edat yalın isimlerle kullanılmıştır: kanım kagan süsi **böri teg** ermiş. Babam halkanın askerleri **kurt gibi** imiş (KT D 12) Köktürkçede iyelik eki sonrasında isimlerin yükleme halleriyle birleştiği örnekler de mevcuttur: anta kisre inisi **eçisin teg** kılınmaduk erinç, oğlu **kañın teg** kılınmaduk erinç. Ondan sonra erkek kareşleri **ağabeyleri gibi** yaratılmamış şüphesiz, oğlu **babası gibi** yaratılmamış şüphesiz. (KT D 4-5)

Bu cümledeki isim ve edat arasındaki ekler şu şekilde gösterilebilir: **kañ**+**ı**+**n teg**. Tamlanan eki ve iyelik eki ayrımı gözetilirse yükleme halinin işaretli olduğu varsayılır: **kañ**+**ı**+**n+ø teg**. Orhun yazıtlarında rastladığımız antag “onun gibi, öyle” zarfı a+nı teg (zahir + yükleme hali eki + teg eda-

tı) şeklindedir. Teg edatı yapısında zarf-fiil eki taşımasa da kendinden önce yükleme hali eki isteyen istisnai edatlardan biri olmuştur. Teg edatının ilk örneklerde yükleme hali eki istemesi onun fiil kökenli olduğunu destekler niteliktedir. Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmasa da Karahanlı Türkçesi döneminde teg edatının zamirlerin ilgi eki almış şekilleriyle kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Güsel 2007: 175). **anıñ teg** barır men (KB 1513) Hatta isimlerin ilgi eki almış şekilleriyle de kullanılmıştır: **yalñuk-larınıñ teg** ök ol tip su ayagıl (U. IV. C. 1) (Başka canlıları) insanlar gibi görüp onlara öyle saygı göster.”

Aşa < aş-a edatı “-den öte, -den fazla, -den önce” anlamlarında kullanılan bir edattır. Zarf fiil menşei bu edat başlangıçta işaretli / işaretli bir yükleme hali özelliği gösteren isimlerle kullanılmış ve Harezmi Türkçesi döneminde çıkma hali ekiyle kullanılmaya başlanmıştır.

ilg(e)rü k(a)d(ı)rk(a)n yış(ı)g (a)şa bod(u)n(u)g (a)nça kooñtur(t)u)m(ı) z (a)nça itd(i)m(i)z. **Doğuda Kingan dağlarını aşarak** halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. KT D 21/ BK D 17

Ömrü olsun **yüzyıldan aş** (TS. I. 257)

Oza/ aza “-den önce, -den beri” anlamları taşıyan bu edat oz- “kurtul-, geç-“ fiilinin zarf fiil şeklidir. Kendisinden önce çıkma hali istemektedir. Ajun begleri öldi **bizde oza**. Edatı kaynaklık eden fiilin anlamsal özellikleri çıkma hali için oldukça uygundur.

Basa / bas-a “-den sonra” zarf fiil menşei eski edatlardan biridir. Eski Türkçede görülen bu edat kendinden önce çıkma hali eki istemiştir. Men anda **basa** keldim (Hacıeminoğlu 1984: 12).

Kin (ki-n) / Kidin / kiyin < ki-d-in “-den sonra, -den öte” anlamlarını vermektedir. Edatın yapısı hakkında farklı görüşler olmakla birlikte Hacıeminoğlu bu edatı “ki-” fiil köküne dayandırmaktadır. Zarf-fiil menşei kidin edatı kendinden önce çıkma hali istemektedir. “anta kidin. Ondan sonra” (Hacıeminoğlu 1984: 57) Harezmi Türkçesi döneminde kullanılmaya başlanan “sonra” edatı, fiil kökenli kidin vb. edatların kullanım özelliklerini devam ettirmiştir.

3. Karahanlı Türkçesi ve Sonrasında Yaygınlık Kazanan Son Çekim Edatları ve Bunların Kullanım Özellikleri

Karahanlı Türkçesi ve sonrasında, edatların sayısı ve türü artmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkan edatlar arasında isim kökenliler kullanım özellikleri bakımından oldukça dikkat çeker. Bu edatların bir kısmı

Arapça ve Farsça kökenli bir kısmı Türkçe isimlerin edat niteliği kazanmasıyla oluşmuştur. Hacıeminoğlu'na göre Karahanlı Türkçesinde yaygınlık kazanan bazı edatlar şunlardır:

arı “-e doğru, -den öte, -den ileri, -den” anlamları verir, çıkma hali alan isimlerle kullanılır.

artuk < art-u-k “-den başka, -den fazla” anlamları verir, çıkma hali alan isimlerle kullanılır.

aşnu < aş-(ı)n-u “-den önce” anlamı verir, çıkma hali alan isimlerle kullanılır. Zarf fiil yapısından dönüşmüştür.

burun < bur-u-n “-den önce, ilk” anlamları verir, çıkma hali alan isimlerle kullanılır.

dogru < togru < togur-u “-a kadar, doğrusuna, istikametine, karşı, sularında” anlamları verir, Karahanlı Türkçesinde az sayıda örnekte rastlanmıştır.

karşu < karşı < kar-ı-ş-u “-a doğru, -a karşı” anlamları vermektedir, yönelme hali alan isimlerle kullanılır.

kirü / kerü < ki-r-ü? “-den sonra” anlamı verir, çıkma hali alan isimlerle kullanılır.

kibi < kib +i “gibi, örneği, benzeri” anlamları vermektedir, yalın isimlerle ve ilgi eki almış zamirlerle kullanılır.

misâli < misâl+i “gibi, örneği, benzeri” anlamları vermektedir, yalın isimlerle ve ilgi eki almış zamirlerle kullanılır.

narü / narü “-den sonra, -den itibaren” anlamları verir, çıkma hali alan isimlerle kullanılır

otra < orta “ortasında, arasında” anlamları verir, yalın isimlerle kullanılır.

urtu < utur-u “-a karşı, -a doğru” anlamları verir, isimlerin yalın ve çıkma haliyle kullanılır. Zamirlerin ise yönelme hali kullanılmıştır.

üstün < üst +ü – n “üstte, üstünde anlamları verir, çıkma hali alan isimlerle kullanılır (Hacıeminoğlu 2008: 81-94).

Yukarıdaki edatlar incelendiğinde kibi, misâli, otu dışındaki edatların fiil kök veya gövdelerinden türetildikleri veya zarf fiil ekleriyle oluşturuldukları görülecektir. Kibi, misâli, otu dışında kalan edatların kendinden önce gelen yalın isimler ilk başlarda işaretli bir yükleme haline sahip olmalıdır. Zaman içinde kalıplaşan ve edatlaşan bu fiil kökleri bugün kendinden önce yalın isim almış gibi görünmektedir. İsim kökenli edatlar Türk dilinin ilerleyen dönemlerinde daha çok yaygınlık kazanmıştır. İsim soylu edatların yaygınlaşmasında

Arapça ve Farsçadan dilimize geçen edatların etkisi inkâr edilemez. Türkçenin en yaygın isim soylu edatlarından biri olan “gibi”nin tarihi seyri de edatların kendinden önce aldıkları hal eklerinin kullanım özelliklerinde etkili olmuştur.

Kibi /kimi / Kimin / gibi / bigi / bigin < **kib+i** “gibi” anlamı taşıyan bu edat Orta Türkçe döneminden itibaren yaygınlık kazanmıştır. Karahanlı Türkçesinde çok az örnekte yer almıştır. Eski Türkçedeki “kalıp, misal, örnek” sözüne iyelik eki getirilerek oluşturulmuştur. Bu edat zamirlerin yalın ve ilgi hali şekilleriyle; isimlerin ise yalın şekilleriyle kullanılmıştır. Eski Türkçede var olan edatların, özellikle Karahanlı Türkçesi ve sonrasında, “zamir + ilgi eki + edat” kullanımlarının yaygınlaştığı görülmektedir. Teg edatı da bu genellemeye uymuştur. Zamirlerin ilgi hali eki olarak edatlara bağlanışında teg edatından kibi edatına geçişte görülen karma kullanımın bir etkisi olmalıdır. Çünkü Karahanlı Türkçesinde ortaya çıkan ve daha sonraları yaygınlık kazanan isim kökenli kibi edatı kendinden önce hiçbir dönemde yükleme haline sahip bir isim almamıştır (Gülsev 2007: 245-248), (Tiken 2004: 16-20). kibi edatı öncesinde kullanılan yalın isimler başlangıçta işaretli bir ilgi haline sahiptir. Mesela; **kuşlar kibi** uçtımız (DLT-1, 483-22) cümlesinde **kuşlar[+ilh] kib+i** > **kuşlar gibi** şeklinde bir kuruluş söz konusudur. Kib+i şeklinin kalıplaşmasından sonra bu kullanım sadece zamirlerde devam ettirilmiştir: **Sen+iñ kib+i** > **senin gibi**.

Gülse; ilgi halinin edatlarla kullanılışı hakkında yaptığı açıklamalarda ilgi ekinin edatlarla kullanımına dair örneklerini verir. Bunlar arasında Köktürkçeye ait örnekler hiç görülmezken Uygur Türkçesine ait metinler oldukça sınırlıdır. Verdiği örneklerde Karahanlı Türkçesi ve sonrası kullanımlar daha fazladır (Gülse 2007: 170-177).

Karahan, ilgi ve yükleme hali ekinin yakın fonksiyonlarda kullanılışını Grönbech’in görüşlerinden hareketle şöyle açıklar: “*Türkçenin bazı dönemlerinde yükleme hâli ekinin hem zamir-edat, hem de isim-isim münasebetlerinde ilgi hâli eki yerine kullanılması şeklinde ortaya çıkan bu durum, bize göre de iki ek arasında Grönbech’in de işaret ettiği fonksiyon yakınlığının bir sonucu olmalıdır. Başlangıçta oldukça geniş bir kullanılış alanına sahip olan yükleme hâli eki, zamanla kullanıldığı bu alanlardan çekilerek yerini kendisiyle fonksiyon yakınlığı bulunan ilgi hâli ekine bırakmış ve fonksiyonunu nesne içinde sınırlandırmıştır.*” (Karahan 2011: 214). Edatlar öncesinde gelen yükleme hali ekinin ilgi ekine dönüşmesinde eklerin fonksiyon yakınlıkları yanında, Arapça ve Farsçanın etkisiyle yaygınlık kazanan isim kökenli edatlar göz ardı edilmemelidir. Bu diller sadece alıntı edatlarda etkili olmamıştır. Türkçe edatlarda isim kökenli olanların sayısını arttırmıştır. Çünkü bu dillerden alınan edatlar isim niteliğindedir. Ayrıca bu dillerde, dillerin kendi yapıları gereği, edatlar ve

ilgili oldukları kelimeler arasında herhangi bir ek veya kelime yer almaz ve alınan edatların kullanım yerleri Türkçeden oldukça farklıdır: “رَغْمَ مَرَضِهِ فَقَدَّ” Hastalığına /hasta **olmasına rağmen** toplantıya katılmaya karar verdi.” (Günday, Şahin 2000: 90). Türkçeye sonradan giren “kadar” edatının Arapçadaki kullanım özellikleri Türkçeden oldukça farklıdır. Arapçada kadar; miktar, kadir, değer, kıymet, hisse, pay anlamında bir isim olarak kullanılmaktadır. Yine Arapçada edat olarak “-e göre” görevi üslenmektedir (Karşlı 2013: 1773).

Türkçenin ilerleyen zamanlarında “zamir +ilgi eki + edat” kuruluşlarının yaygınlaşması; isim kökenli edatların artması ve fiil kökenli edatların zaman içinde tamamen kalıplaşarak kalıcı isim değerindeki edatlara dönmesiyle ilgilidir. İsim değerindeki iki unsuru birbirine bağlayan ilgi ekinin diğer isme yönelik işlem görmesi Eski Uygur Türkçesi sonrasında daha da yaygınlaşmıştır. Böylece ilgi eki yüklenme hali ekinin yerini almıştır.

Karahanlı Türkçesi döneminde yaygınlık kazanan diğer edatlarımızdan bazılarının kullanım şekillerinde Köktürk ve Uygur Türkçesinin söz dizimsel özelliklerini görmek mümkündür. Türk dili tarihi içinde kendine kullanım alanı bulan yeni bir edat, kendinden önceki aynı görev ve anlama sahip edatın söz dizimsel özelliklerini sergilemektedir. Bu durumda, fiil kökenli edatların anlamsal niteliklerine göre istedikleri hal ekleri, eski edatın yeri alan edatta da kullanım imkânı bulmuştur. Aşağıdaki edat bunun için güzel bir örnektir.

Öñ “-den başka, -den önce” anlamındaki bu edat Karahanlı Türkçesinden sonra yaygınlaşmıştır. Ayrılma halliyle kullanılan isimlerden sonra gelir. Harezmi Türkçesinde yaygınlık kazanan **öñ** “-den önce, -den başka” ile Karahanlı Türkçesinden itibaren kalıplaşan öngdin “-den önce” edatı, zarf fiil menşei oza ve aşa edatının kullanım özelliğini devam ettirecek ve kendinden önce çıkma halini isteyecektir (Hacıeminoğlu 1984: 67).

Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan, ister Türkçe ister Arapça isterse Farsça olsun isim kökenli edatların yönelme veya çıkma hali eki istemesinde Eski Türkçenin fiil kökenli edatlarının etkisi vardır. Kullanılan ilk edatlar ve sonradan onların bir kısmının yerini alan edatların kullanım şekillerindeki paralellik bunu doğrulamaktadır:

Ötrü > dolayı

Adın > Başka / Gayrı

Tegi > kadar

Karşu > rağmen vb. edatlar tarihi seyir içinde birbirinin yerini almış ve kendinden önce aynı hal ekleri istemişlerdir.

Karahanlı Türkçesi sonrasında yaygınlaşan edatlardan bazılarının etimolojik özellikleri ve kullanım şekilleri aşağıdaki gibidir:

Eski Türkçe döneminde zarf olarak kullanılan **asra (as+ra)** ifadesi “-den aşağı, -den öte” anlamlarında Orta Türkçeden itibaren edat olarak kullanılacaktır. Zamanla çıkma hali eki bu tarz kullanımlarda yaygınlaşacaktır.

Öte < öt-e “geçmek” fiilinden türemiş zarf-fiil menşei **öte** “-den ileri, -den öte” edatı kendinden önce çıkma hali istemektedir. Harezmi Türkçesi sonrasında yaygınlık kazanmıştır (Hacıeminoğlu 1984: 69).

Köre/göre <kör-e “nazaran, nisbetle, bakarak” edatının kullanım özellikleri ve yapısı bakımından zarf-fiil menşei olduğunu kanıtlamaktadır. Harezmi Türkçesi sonrasında yaygınlık kazanmıştır (Hacıeminoğlu 1984: 60). Kaynağını oluşturduğu fiilin anlam özelliklerine bağlı olarak kendinden önce yönelme haliyle kullanılan isimler istemiştir. “Ayağını yorganına göre [-a bakarak] uzat.

Eski Anadolu Türkçesinde göre yanında yaygınlık kazanan Arapça kökenli “nazaran” edatına uygun olarak yönelme haliyle kullanılan isimleri almıştır.

Karşu/ karşı < kar-ı-ş-u “-e doğru, -e karşı” edatı zarf-fiil menşelidir. Kendinden önce yönelme hali eki ister: Oğuz kaganka karşı kildiler. Arapçadan Türkçeye geçen **rağmen** “-dığı halde, -la beraber, -e karşı” anlamlarıyla karşı edatında olduğu gibi kendinden önce yönelme hali ekini isteyecektir (Hacıeminoğlu 1984: 77).

4. Sonuç

Eski Türkçede kullanılan edatlar, Türkiye Türkçesi edatlarının kullanım özelliklerini sözdizimsel olarak şekillendirmiştir. Eski Türkçedeki edatların çoğu fiil kökenlidir. Edatları oluşturan fiillerin anlamsal özellikleri kendilerinden önce gelen ismin alacağı hal ekinde etkili olmuştur. Eski Türkçede zarf fiil yapısından dönüşen edat sayısı oldukça fazladır. Bu edatların kalıplaşmadan önceki zarf fiilli şekilleri, kendilerinden önceki isimlerle zarf fiil yan cümlesi kuruluşuna benzer söz dizimsel özellik gösterirler. Örneğin; “**temir kapıg+ka teg-i** süleyü birmiş. İlk edatların yerini alan edatlar tamamen isim niteliği kazansalar da ilk kullanımı çoğunlukla devam ettiriler: **Demir Kapı+(y)a kadar** ordu sevk edivermiş.” Bu durum sonradan yaygınlık kazanan birçok edat için geçerlidir.

Bugün zamirlerle kullanılırken kendinden önce ilgi eki isteyen edatlar, Eski Türkçede yükleme hali ekiyle kullanılmıştır. Kendinden önce yalın isim almış gibi görünen üçün/için benzeri bazı zarf fiil menşei edatlar genel kana-

atin aksine yalın durumda bir isim değil, işaretli nesne hali/ yüklenme haliyle kullanılmıştır. Eski Türkçede yüklenme halinin edatlarla yaygın kullanımı bu edatların fiil kökenli olmasıyla ilgilidir. Bugün isimlerin yalın halleriyle kullanılan edatların çoğu, fiilimsiden edata dönüşüm süreci içinde fiilimsilere bağlı yüklenme hali değerindeki isimlerdir. Bu isimler işaretli veya işaretli morphem olarak yüklenme hali niteliği göstermiştir. Örnek: “**(a)nt(a)g +(ı)+ñ+(ı)n üç+ü-n.**” “**ol sub [+yh] ko-d-ı** bardımız.

Edatlar öncesinde ilgi halinin yaygınlaşması, Karahanlı Türkçesi ve sonrasında. İlgi halinin edatlarla kullanımının yaygınlaşmasında ilgi haliyle yüklenme hali arasındaki fonksiyon yakınlığı etkilidir. Karahanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkan isim kökenli **kib-i** edatı yapısı itibariyle kendinden önce ilgi hali eki istemiştir. Karahanlı Türkçesi döneminde Arapça ve Farsçanın etkisiyle isim kökenli ve yabancı asıllı edatların sayısı da artmıştır. Bu sebeple ilgi hali almış zamir ve hatta isimlerin edatlarla kullanım şekilleri yaygınlaşmıştır.

Hem zarf-fiil menşeli edatlar hem de zamanla onların bir kısmının yerini alan yabancı asıllı edatlar kendilerinden önce bir hal eki istemektedir. Eski Türkçede yalın isimle kullanılan isim menşeli edatlar kendi yerlerine alternatif edatlar geçse de bu kullanımlarını çoğunlukla muhafaza etmiştir.

KAYNAKLAR

- ALYILMAZ, Cengiz (1999), “Zamir n’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 403-415.
- GABAIN, A. von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet AKALIN, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2009), “Zamirlerin Edatlarla Birleşmesinde Bazı Özel Durumlar ve İsim Tamlaması Sorunu Üzerine”, *İstanbul Kültür Ünv., Uluslararası Türk Edebiyatı Kongresi: Türkçe’nin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslup Arayışları*, 27-28 Ağustos 2007. s. 231-238.
- GÜNDAY H. – ŞAHİN Ş. (2000), *İşlevsel Özellikleri ve Tercüme Teknikleri Açısından Arapça’da Edatları – Örnek Tercüme Metinlerle Destekli Çözümleme Yöntemleri*, İstanbul, Rağbet Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1984), *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)*, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları: 335.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2011), “Yüklenme (accusative) ve İlgi (genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara, Akçağ Yayınları, s. 211-219.

- KARSLI, İlyas (2013), *Arapça - Türkçe Yeni Sözlük*, Ensar Neşriyat.
- KORKMAZ, Zeynep (2005), “uçun~üçün~için v.b. Edatlarının Yapısı Üzerine”
Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. 1, Ankara, TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara, TDK Yayınları.
- SEV, Gülsel (2007), *Tarihi Türk Lehçelerinde Hal Ekleri*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul, Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- TİKEN, Kâmil (2004), *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler, Zarf Fiiller*, Ankara, TDK Yayınları.
- TÜRK, V. - ÖZALAN, U. (2014), *Kutadgu Bilig'deki sanı Edatı Üzerin*, *Bilgi Dergisi*, GÜZ 2014 / SAYI 71, 233-246.

DEDE KORKUT KİTABI'NDA YER ADLARI GİBİ OKUNMUŞ BAZI KELİMELER ÜZERİNE

*Vahid Adil ZAHİDOĞLU**

Klâsik tarihî eserlerin çağdaş alfabeyle geçirilmesi ve yayımlanması sürecinde abidelerin metniyle ilgili bir sıra zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu tür zorluklara Dede Korkut Kitabı'nın metninde de sık sık rastlanmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın da değişik açılardan araştırılması için abidenin metninin orijinale uygun biçimde harf çevirisinin yapılması büyük önem arz etmektedir. Metin tertibi sırasında mevcut el yazmalarının karşılaştırmalı şekilde değerlendirilmek suretiyle eksiksiz okunması genelde abidenin oluşum ve yazıya alındığı dönemlerin tarihî--dil bilimsel gerçeklerinin objektif şekilde ortaya çıkarılmasına olanak sağlıyor. Tabii ki, ayrı ayrı kelime ve ifâdelerin yanlış okunması metnin anlatış düzenini ciddi şekilde engelliyor, metinden yararlanan araştırmacıları yanlış yöne yönetmekle abidenin gerçek tarihî-bediî anlamını yansıtmayan varsayımların oluşmasına neden oluyor. Tarihî objektifliğe erişmek için herşeyden önce destanın metnini ayrımsal şekilde ele almak, onun oluştuğu ve yazıya alındığı dönemler arasındaki gelişim farklılıklarını göz önünde bulundurmak gerek. Sadece o halde bu muazzam abidenin gerçek bediî-tarihî değerini belirlemek mümkündür. Dede Korkut Kitabı'nın metni en azından 3 tarihî dönemin – destanın daha çekirdek şeklinde ortaya çıktığı, sözlü olarak yaygınlaştığı ve birkaç kez yazıya alındığı dönemlerin izlerini temelinde yaşatmaktadır. Bu dönemler arasındaki tarihî-kronolojik hudutların belirlenmesi metin üzerinde düzenli araştırma yapılmasını gerektiriyor, kelime ve ifâdelerin metnin anlamıyla denkleştirilerek okunması gerekliliğini ortaya çıkarır. Dede Korkut Kitabı'nda yansısını bulan bir sıra tarihî gerçekleri belirlemek, olayların kronolojik ardışıklığının yapılması için coğrafi isimlerin doğru okunması özellikle önemlidir. Abidenin metninde yer adları gibi okunmuş kelimelerin bir kısmının tarihî-coğrafi koordinatları günümüze kadar belirlenememiştir. Dikkatli araştırma sonucu o kelimelerin aslında hiçbir coğrafi

* Doç. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nesimi adına Dilcilik Enstitüsü, Bakuvahid. zahidoglu@rambler.ru

isimle ilgisi olmadığı belli oluyor. Böyle hatalar genel olarak kelimelerin doğru okunmamasından, etimolojilerinin ve anlamlarının doğru belirlenmemesinden kaynaklanıyor. Birçok hallerde metinde yol verilmiş müstensih hataları dikkate alınmadığı için sıradan kelimeler yer adları gibi değerlendirilmiştir. Drs. 65'de ki bir metin parçasına göz atalım:

Kazan Beg ordusunu, oğlanını, uşağını, hazinesini aldı gerü döndi. **Altun tahtında yine evini dikdi.** - Vat. 67: Kazan Beg ordusunu, oğlunu, anasını, hatununu kurtarup [gerü döndi]. Hasretler biri - birine buluşdı. **Altun tahta Kazan Beg keçdi oturdu.** Dresden nüshasında müstensih istinsah zamanı ayrı ayrı cümlelerdeki kelimeleri birbirine karıştırmıştır. Vatikan nüshasının müstensihi genel anlama dayanarak yanlışlığı düzeltmiş, fakat II. cümlenin sonundaki *gerü döndi* ifadesini yazmayı unutmuştur. M. Ergin, H. Araslı, Ş. Cemşidov ve F. Zeynalov-S. Alizade yayınlarında Dresden nüshasındaki kusurlu cümle olduğu şekilde kalmıştır. Dresden nüshasında yanlışlık olduğuna dikkat etmeksizin ilk kez 1952 yılında F. Kırzioğlu *altun tahtında* ifadesini coğrafi isim olarak açıklamış, buranın Araz nehriyle Arpaçay'ın birleştiği yerdə, Kars ilinin doğusunda bulunan Ağca Kale veya Sürmeli'de hanların oturduğu merkez karargah olduğu düşüncesini savunmuştur. (Kırzioğlu, 2000: 67 - 68; 130). Daha sonralar Ş. Cemşidov da bu sava katılarak *Altuntahtında* şeklinde okuduğu ifadeyi coğrafi ad, “bir zamanlar Gökçe yöresi ve Kazah - Tovuz halkının yaylak yeri” gibi açıklamıştır (Cemşidov, 1999: 153). Bunun dışında yazar şöyle yazıyor: “Vatikan nüshası katibi metinden “geri döndü”, “Altun tahta yine evini dikdi” cümlelerini çıkarmakla çok büyük hataya yol açmıştır” (Cemşidov, 1999: 154). Son zamanlarda Azerbaycan'daki coğrafi adlarla bağlı eserlerde Dede Korkut Kitabı'nda geçen *Altuntaht* coğrafi isminin kullanılması sanki aksiyom olarak kabul edilmekte ve bu düşünce araştırmadan araştırmaya göçürülerek yanlış bilimsel sonuçlara varılmasına olanak sağlamaktadır. Gerçekte, bu durum Dresden nüshası müstensihinin dikkatsizliğinden ortaya çıkmıştır. Vatikan nüshası müstensihi bu uygunsuzluğun farkına vardığı için cümledeki fikri Kazan Han'ın *kendi çadırını kurarak altun tahtına oturması* şeklinde ifade etmiştir. Eğer metindeki ifade coğrafi isim olsaydı, *Altuntahtında* şeklinde iyelik eki almaksızın kullanılması gerekiyordu. Diğer taraftan, “bir yerdən başka yere hareket etmekle meskunlaşmak, bir yerde yurt olmaq, yerleşmek” anlamında destanda çok hallerde *konmak* fiili kullanılmıştır: Ol namerdler dahi bir yerde *konmuşlardı* (Drs. 31); Kanlı Kara Dervendde kafir dahi *konmuş idi* (Drs. 141); Bu yañadan dahi bazırğanlar gelübeni Kara Dervend ağzına *konmuşlar idi* (Drs. 70); Ol bıñara periler *konmuş idi* (Drs. 215); Tokuz tümen Gürcistan ağzına varub *kondı* (Drs. 236) və s. *Oturmak* fiili abidede bugünkü anlamda, yani “bir yerdə hareketsizce kalmak” anlamında kullanılıyor: Gördiler kim ol yigit kim baş kesüpdür, kan doküpdür, Bay Bora

Begün sağında *oturur* (Drs. 74); Bakdı gördi kız kardaşları karalı - göklü *otururlar* (Drs. 105); Kırk yigit ilen yeyüp - içüp *otururlardı* (Drs. 90); Senün ile menüm oyunum yok, var yerünge *oturğul* (D. 114). *Altun tahtında* ifadesinden ve Vatikan nüshasındaki *oturmak* fiilinden Kazan Han'ın *kendi altun tahtında* oturduğu belli oluyor. O halde, demek ki, Vatikan nüshası müstensihî metinde düzeltme yapmakta haklıdır. O. Ş. Gökyay ve S. Tezcan da doğru olarak metinde düzeltme yapmak yolunu tercih etmişler. O. Ş. Gökyay: *Altun tahtına Kazan Beg geçdi oturdı, yine evini dikdi*; S. Tezcan: *...altun tahtında [oturdı], yene evini dikdi*. Daha sonraki Türkiye yayınlarında (S. Özçelik, M. S. Kaçalin yayınlarında) benzeri düzeltmeler tekrarlanmıştır. Fakat bu düzeltmelerde genel anlam dikkate alınsa da, cümleler arasındaki mantık ilişkisine önem verilmemiştir. Mantiğe göre, evi yaptıktan sonra taxta oturmak mümkündür. Bu sebepten metnin yeniden yapılması sırasında cümlenin *yene evini dikdi* kısmını *altun tahtında [oturdı]* kısmından öne geçirmek gerekirdi. Bütün bunlar göze alınmakla, fikrimizce, Dresden nüshasındaki parça şöyle tamir edilebilir: Kazan Beg ordusunu, oğlanını, uşağını, hazinesini aldı geri döndü. ***Yene evini dikdi, [keçdi] altun tahtında [oturdı]***.

Ardil “eğmeç biçiminde sarkan, yay şeklinde”: Basat altunlu günlüğün ti-küb oturur iken gördiler ki, bir hatun kişi gelür. Geldi içeri *girdi*, *Basata* selam verdi¹, ağladı. Aydur:

Avucına sığmayan elüklü ohlı²,

Ardil teke boynuzundan katı yaylı,

İç Oğuzda, Taş Oğuzda adı bellü,

Aruz oğlı xanum Basat, maña meded! - dedi (Drs. 221).

Şu parçadaki *ardil* kelimesini M.Ergin ve O.Ş.Gökyay ***erdil*** biçiminde okumuş ve anlamını belirleyememişler (Ergin, 1963: 106; Gökyay, 2000: 205). Azerbaycan yayınlarında da kelime ***erdil*** şeklinde geçmiş, F.Zeynalov - S. Alizade kelimeyi nereden alındığı belli olmayan “büyük” anlamında yorumlamışlar (Zeynalov-Alizade, 1988: 198). ***Erdil*** sözcüğünün “erkek” anlamında kabul edilmesi zordur, çünkü abidede birkaç durumlarda aynı anlamı ifade etmek için *erkek* kelimesi geçmektedir (Drs. 131, 211, 261, 288 v.s.). S. Tezcan metinde *یل اردهیل* şeklinde olan kelimenin yazımında müstensih hatası olduğunu ve onu coğrafi ad olarak ***Erdebil*** gibi okumayı doğru buluyor: ***Erdebil*** teke boynuzundan katı yaylı (Tezcan, 2001:306-307). Yazar şunun üzerine şöyle yazıyor: “***Erdebil*** *tekesi boynuzu* yerine iyelik eki bırakılarak ***Erdebil***

¹ Metinde: Geldi içerü *Basata girdi* selam verdi, ağladı. ***Basata*** ve ***girdi*** kelimelerinin yeri değişik verilmiştir.

² Metinde ***ohlı*** kelimesi ***oğlı*** اوغلی şeklinde yanlış yazılmıştır.

teke boynuzu denmiş olmasını normal sayabiliriz". Zannimizce, bu tipli birleşmelerde iyelik ekinin kullanılmaması normal sayılamaz. Kelime *Erdebil* biçiminde okunursa, *Erdebil tekesi boynuzu* biçiminde olması normal sayılabilir. Bu yüzden de S.Tezcan'ın okuması doğru değil. S.Özçelik düzenlemiş olduğu metinde kelimenin açıklamasını vermeden onu *ardıl* şeklinde okumuş (Özçelik, 2005: 764), daha sonra 2013 yılında yayınladığı makalede (Özçelik, 2013:116-121) ve 2015 yılında İzmirde düzenlenen uluslararası kongreye sunduğu bildiri de kelimeyi *Erdebil* şeklinde okumayı önermiştir. M. S. Kaçalın 1998 yılında kelimeyi *ardıl* biçiminde okumakla şöyle anlamlandırmıştır: "Daha önce *erdil* okunan bu sözcük *ardıl* okunup 'sürünün arkasından giden koyun' diye anlaşılmalıdır. Sözcük muhtemelen Mo. **ardavul* gibi bir sözcükten gelmeli ve **ardul* > *ardıl* gibi bir gelişme göstermelidir" (Kaçalın, 2004: 94). Yazar 2006 yılında düzenlediği metinde aynı okunuşu tekrarlamış ve kelimeyi "yabancı" gibi anlamlandırmıştır (Kaçalın,2006:188). Bu okunuş ilk bakışta çekici görülebilir. Çünkü sesbilgisel yapı ve anlam açısından *ardak* "vahşi, yaban", *arsar* "vahşi" kelimeleriyle aynı köklü sözlük birim gibi gözüküyor (ESTY, I: 172-173; Radlov, I, 1:326). Fakat Türk ve Azerbajan dillerinde *teke* kelimesi genelde "vahşi, erkek yaban keçisi" anlamında kullanılmaktadır. O halde "vahşi, yaban" anlamlı diğer bir kelimenin de metne aktarılmasının demek ki, önemi yoktur. Zannimizce, kelimenin *ardıl* biçiminde okunması ve "eğmeç biçiminde sarkan, yay şeklinde" anlaşılması gerekir. V.V.Radlov'un sözlüğünde *art-* "(bir şeyin) her iki tarafa uçlarının sarkması", ayrıca "atın belinde her iki tarafa sarkan yük" (Radlov, I, 1: 312) kelimelerine rastlıyoruz. Yazılı anıtlarda da *art-* fiili "atı yüklemek (atın beline her iki tarafa beraber şekilde sarkan (eğmeç biçiminde) yük koymak)" ve "asmak, omuza atmak (eğmeç biçiminde her iki tarafa sarmak)" anlamlarında geçmektedir. Genelde, kaynaklarda kelimenin **ar* "arka, sırt" köküyle ilişkilendirilmesi, *a:rt* "arka" ve *a: rt-* "yüklemek" biçimlerinin sesteşliği meselesi de söz konusudur (ESTY, I: 180). *Art-* fiilinin bütün anlamları arasında "hayvanın beline yük korken yükün her iki tarafa beraber şekilde sarkması, eğilmesi" anlamının ana hat kimi geçtiği kaydolunmaktadır" (ESTY, I: 181). Türkiye Türkçesi ağızlarında *ardi-*, Altay dilinde *arti-* "yükü her iki tarafa beraber şekilde ayarlayarak hayvanın beline koymak, yüklemek", Altayca'nın Tuba ağzında *ardi-* "eşyanı her iki tarafa beraber şekilde sarkarak asmak" fiilleri de mevcuttur. Bu fiilin *art/ard* isminden -ı ekinin yardımıyla türemesi varsayılmaktadır. (ESTY, I: 181). Bunlara esasen *artı-/ardi-* fiilinin ilkel anlamının "eşyanın her iki ucunun beraber şekilde (yay biçiminde) eğilmesi, sarkması" kimi belirlenir; -l biçim birimi fiilden sıfat yapan ektir. *Ardıl* "eğmeç biçiminde olan; uçları beraber şekilde eğilmiş, sarkmış", *ardıl teke boynuzu* ise "eğmeç biçiminde teke boynuzu" anlamındadır. Birleşmede *ardıl* kelimesi *teke* keli-

mesine değil, bütünlükle *teke boynuzu* tamlamasına, başka deyişle, tamlamanın ikinci bileşenine - *boynuz* kelimesine aittir.

Bam bam “ağır ağır, ağır adımlarla, mec. gururlu gururlu (yürüyerek)”. Kelime her iki nüshada aynı şekilde kullanılmıştır. Dresden nüshasında: Beyrek gedeli **bam bam** بام بام depe başına çıkdüğümü, kız? (Drs.115); Beyrek gedeli **bam bam** بام بام depe başına çıkdüğüm çok! (Drs. 115); Vatikan nüshasında: Beryek aydur: Mere han kızı, Beryek gedeli **bam bam** بام بام depeye çıkdüğümü? (Vat.48). Kız aydur: Beryek gedeli **bam bam** بام بام depeye çıkdüğüm çok! (Vat.48).

Bu kelimeyi F. Kırzioğlu, H. Araslı, S.Alizade, E. Şmidye tepeye verilmiş özel ad, tepe ismi gibi kabul etmişler. Bununla ilgili olarak F. Kırzioğlu şöyle yazar: “Buranın Bayarakın Tana - Sazı bölgesinde (Doğu Bayazıt’ta) bulunan baba yurdunda, uzak yolları gözetlemeye yarayan yüksekce bir yer olduğu anlaşılıyor” (Kırzioğlu, 2000: 154). O. Ş. Gökyay sözlükte kelimeyi Azerbaycan dilinin ağızlarındaki **bomb** “dik, tepe” kelimesiyle ilgilendirmiş, modernleştirdiği metindeyse coğrafi isim olarak büyük harfle yazmıştır (Gökyay, 2000: 172). S.Tezcan haklı olarak Azerbaycan dilinin ağızlarında **bomb** kelimesinin olmadığını, **bombı** “dik, tepe” kelimesinin var oluşunu yazıyor. O kelimeyse sıfat değil, isimdir. Bu yüzden de **bomb**’ı ile **bam bam**’ı birleştirmek mümkün değildir. “Tar S. 395 (herhalde Gökyay’a göre ve “dik” sıfat sayılarak) **bam bam** “dik dik”. Rossi s. 131 dipnotta belki Farsça **bām** “sabah” ile birleştirilebileceğini yazmış, s.133’te her hangi bir şüphe belirtmeksizin (Türk dillerine girmemiş olan) bu Farsça sözcük ile açıklamıştır. Bunu kabul etmek mümkün değildir. **Bam bam depe**’yi belli bir tepeye verilmiş ad, yani bir özel ad olarak anlamak belki daha uygun olacaktır” (Tezcan, 2001: 199).

V.V. Bartold’un tercümesinde **bam bam** kelimesi “yüce, yüksek” gibi verilmiş, o tercüme yayına hazırlayan V. M. Jirmunskiy ve A.N. Kononov eserin sonundaki notlarda Fars kökenli **bām** kelimesinin anlamından yola çıkarak kelimeyi “seher, sabah erkenden” biçiminde açıklamışlar (Kniga moyego Deda Korkuda, 1962: 46, 269). O.S.Gökyay’ın **bam** kelimesini Azerbaycan dilinin Kelbecer ağızında rastlanan **bombı** kelimesiyle ilgilendirilmesine S.Tezcanın itirazı doğrudur. Azeri ağızlarında **bombı** “dik, tepe” kelimesiyle aynı kökü paylaşan **bombu**, **bomba** “kömbe” kelimeleri de vardır (ADDL, 1964:85). Fakat bunların Dede Korkut Kitabı’ndaki **bam bam** kelimesiyle ilgisi olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Aynı şekilde kelimenin Farsça kökenli **bām** “seher, sabah erken” sözlük birimleriyle de ilgisinin olması kabul edilemezdir; hiç bir yazılı abidede o kelime geçmiyor. S. Tezcan da dahil, bir sıra araştırmacıların **bam** kelimesini coğrafi isim olarak açıklamaları inandırıcı görünmüyor. En azından, **bam bam** coğrafi isim olsaydı, tamlamanın

diğer bileşenin III. şahıs iyelik ekiyle **Bambam depesi** şeklinde kullanılması gerekiyordu. Kıyasla: *Karaçuk dağı*, *Kazılık dağı*, *Tana Sazı* vs. Diğer taraftan, Vatikan nüshasında satır “*Bambam dəpəyə çıqduymı?*” biçimindedir. Bu ise **bam bam** çift kelimesinin **depe** kelimesiyle ilgisi olmadığına açık şekilde delalet eder. Doğrudur, çağdaş Karayca’da Moğolca’dan alıntı olarak kabul edilen **bama** “tepe” kelimesi vardır. Bu kelime Moğolca’daki **bombay** - “şişmek, kalkmak, kabarmak” fiiliyle bağlıdır (Lessing, 2003:129). Azerbaycan dilinin ağızlarında rastlanan **bombu**, **bomba** “şişmiş (kabarmış) ekmek türü; kömbe”, **bombı** “tepe” kelimeleriyle aynı bir köktendir. Hem Moğolca’daki hem de Karay ve Azerbaycan dillerindeki biçimlerin çok eski zamanlarda ortak yansılmalı kökten oluştuğunu düşünmek olur. Fakat bütün hallerde o kelime mantık açısından Dede Korkut Kitabı’ndaki şekle uygun değildir. Çift kelime olarak kullanılması, yapı açısından Türk dillerinde belirtisiz veya belirtili isim tamlamasına özgün modele uygun olmaması **bam bam** kelimesinin **depe** sözcüğüne ait olması ihtimalini şüphe altına alır. M.Ergin kelimeyi **depe** sözcüğünden ayırarak soru işaretiyle “bir çeşit yürüme, bir yürüme şekli?” gibi açıklar, modernleştirdiği metinde sözlük birimin açıklamasını vermeden olduğu gibi saklar (Ergin, II: 37). Kelimenin etimolojisinin belirlenmemesine rağmen, bu açıklama gerçeğe daha uygundur. Bize göre, **bam bam** çift kelimesi “ağır ağır, ağır adımlarla” anlamında **depe** kelimesine değil, yürümek (tepeye kalkmak) eylemine aittir. Kelimenin ilkel biçimi yansılmalı **bañ** veya **mañ** biçiminde olmuş ve ayağı yere vururken çıkan sesi ifade etmiştir. H. Zülfikar da **bam bam** kelimesini yansılmalı kelimeler grubuna ait etmekle “çaresizlik ve bekleyiş içinde yürümekle ilgili ayak seslerini anlatır” şeklinde açıklamıştır (yalnız DKK’daki cümle örnek olarak verilmiştir – Zülfikar, 1995: 301). Şüphesiz ki, “çaresizlik ve bekleyiş içinde” açıklaması doğru değil; yazar bunu metnin konusuna göre eklemiştir. **Bam bam** çift kelimesi sadece olarak ağır ağır ve ritmik atılan adım seslerini bildiriyor. Bu söz **mañ** biçiminde bir sıra yazılı abidelerde ve çağdaş Türk dillerinde kullanılmış ve kullanılmaktadır. Eski Uygur yazıtlarında **mañ** kelimesi hem fiil olarak **mañ** - “adımlamak” hem de isim olarak **mañ** “adım” biçimlerinde geçmektedir: *Tokuz on mañ* “Doksan adım” (TT VII, 24); *Akru - akru mañın yorıştılar* “Onlar sessiz adımlarla adımladılar” (Uyg. III, 72); *Yadağ yorıp adakların erkleyü mañ sayu mañ mañmışca* “[Hakimler] yayan yürürlerken ayaklarını zorlayarak adım adım gitmiş gibi ” (Suv.418); *Kapuğdan kirürde oñun aşnu mañ* “Kapıdan girdiğin zaman önce sağ ayağını koy (KBN 363) ve s. Eski yazılı abidelerde bu kökten oluşmuş **mañım** “adım”, **mañığ** “yürüyüş”, **mañla** - “adımlamak, gitmek” ve s. kelimelere de tesadüf edilmektedir: Anıñ **mañı-ğı** kör “Onun yürüyüşüne bak” (MK, III: 365); Küni bir **mañım** ol tüni bir **mañım** “[Ölüme doğru] sabah bir adımdır, gece bir adım” (KBN 111); **Mañ-lamış** mañ sayu inç esen ermekinizler bolzun “Gezdiğiniz (adım attığınız)

her yerde hayatınız huzur içinde geçsin” (Tiş .45b) - (DTS,1969: 336 - 337). Görüldüğü üzere, yazılı abidelerde **mağ** kelimesi iki durum kaynaşmasından oluşan kök gibi görülmektedir. Yansımali kelime köklerinin hem isim, hem de fiil olarak kullanılmasını Türk dillerinin daha eski dönemlerine has nitelik gibi değerlendirebiliriz. **Mağ** kelimesine bir kısım çağdaş Türk dillerinde rastlanmaktadır: **mağ: mağ mağ bas** - “ağır ağır ve ahenkle adımlamak (mes. deve hakkında)”, **mağ** - “gitmek”, **mağkaya bas** - “gururlu gururlu, revan adımlarla yürümek”, **mağkağ: mağkağ - mağkağ bas** - “(at, geyik ve s. hakkında) büyük, sert adımlarla yürümek”, **mağkağda** - (at veya çift tırnaklı vahşi hayvan hakkında) “başını dik tutarak dinç şekilde adımlamak” (Kırg.); **mağ: mağ - mağ bas** - “gururlu gururlu yürümek” (Kaz); **mağ - mağ bas** - “mağrur mağrur yürümek” (Nog.); **mağ** “dördayak (dörtNAL) yürüme (at hakkında), koşuş”, **mağta** - “koşmak, at üzerinde çapmak; koşmak (hayvanlar hakkında)” (Altay); **mağ** “git, adımla!”, **mağdam** “adım”, **mağ** - “adımlamak, hareket etmek; çalışmak (mekanizma hakkında)” (Uyg.) ve s. G. Clauson kaynak göstermeden **mağ** - “adımlamak” fiilinin eski biçimini **bağ** - şeklinde yeniden yapılandırıyor (Clauson, 1972:767). Bu fiile “Kutadgu bilig” ve “Sanglah”da da tesadüf ediliyor: **mağ** - “adım atmak”. Dede Korkut Kitabı’ndaki **bam** biçimi kelimenin ad bağıntısını yansıtıyor. **Bam** kelimesinin eski biçimi **bağ** şeklinde olmuş, kelime sonunda **-ğ** > **-m** ses değişmesiyle **bam** biçimi oluşmuştur. Böylece, Dede Korkut Kitabı’ndaki **bam bam çık** - ifâdesini “ağır ağır (ağır adımlarla) yürüyerek çıkmak” biçiminde anlamlandırmak mümkündür. Bu anlam metnin mantıksal ve dilbilgisel yapısına daha çok uygundur.

Arku belli “beli (sırtı) derelerle parçalanmış”. Dresden nüshasında ifâde daha çok **arku beli** (Drs. 200, 239-2, 239-10,245, 267, 298), Drs. 186-da **arhu beli**, Drs. 181’de **arku meli** şekillerinde geçer. İfâde Dresden nüshasının VI., IX., X. ve XII. boylarında kullanılmıştır. VI., IX., X. boylar ve XII. boyun sonluğu Vatikan nüshasında olmadığı için ifâdeye o nüshada rastlanmıyor. Dresden nüshasında ifâdenin her zaman **Ala tağ** tamlamasıyla birlikte kullanıldığı gözlemlenmektedir: Yelisi kara kazılık atuş binmedüñmi? / **Arku meli** Ala tağı avlayuban, kuşlayuban aşmadüñmi? (Drs. 181); **Arhu beli** Ala tağı dünin aşduñ (Drs. 186); **Arku beli** Ala tağı avlar idüm (Drs. 200); **Arku beli** Ala tağdan dünin aşduñ (Drs. 238 - 239); **Arku beli** Ala tağdan dünin aşdum (Drs. 239); **Arku beli** Ala tağı avlayuban aşmağum yoq (Drs. 245); **Arku beli** Ala tağdan dünin aşan (Drs. 267); **Arku beli** Ala tağdan dünin aşuñ... (Drs. 298).

Bütün basımlarda tamlama **Arku beli** şeklinde coğrafi isim gibi okunmuştur. Fakat **Arku bel** və **Ala tağ** tamlamaları coğrafi isim olarak aynı cinsten cümle öğeleri gibi kullanılsaydı, bütün durumlarda **Arku beli**, **Ala tağı** ... veya **Arku beldən**, **Ala tağdan**... biçiminde olması gerekirdi. Halbuki bir çok

yerlerde *Arku beli Ala tağdan* ...biçimindedir ve aynı cinsten ögeler arasında uylaşma bozulmuştur. Bize göre, ifâdenin *arku belli Ala tağı* vâ *arku belli Ala tağdan* şeklinde okunması lazım. *Arku* kelimesine eski Uygur metinlerinde “derelerle bölünmüş (ayrılmış) (dağ hakkında)” anlamında tesadüf ediliyor: *arku tağlarığ yanıkurtur* “derelerle bölünmüş (parçalanmış) dağlara aksi seda verdirir”. M. Kaşğari hem de *arğu* sesbilgisel biçimde verdiği bu kelimenin “dağlar arasındaki ova” anlamını ifâde ettiğini yazar (DTS, 1969:51, 54). S. Tezcan Dede Korkut Kitabı'ndaki *arku* kelimesinin M. Kaşğari “Divanı”nda geçen *arku ~ arğu* “ova” biçimiyle ilgili olması ihtimalini önermiştir (Tezcan, 2001:248-249). Fakat kendisinden önceki araştırmacılar gibi o da ifâdeyi *Arku Beli* şeklinde okumuş ve coğrafi ad gibi açıklamıştır. Zannimizce, ifâdenin *arku belli* şeklinde okunuşu daha doğru sayılmalıdır. *Arku beli* ifâdesi bütün durumlarda bir I harfiyle yazılmış ve harfin üstündâ teşdit işaresi konulmamıştır. Dede Korkut Kitabı'nda Türk kökenli çift ünsüzle kullanılan kelimelerin bir sıra durumlarda “teşdit”siz yazılması hallerine tesadüf edilmektedir: *Derbend(d)eki* (Drs. 60) ve s. Bunları göz önünde bulundurarak *arku belli Ala tağı* veya *arku belli Ala tağdan* ifâdelerindeki *arku* kelimesini “derelerle bölünmüş (ayrılmış)” anlamında kullanmak daha mantıka uygun düşer: “beli (sırtı) derelerle bölünmüş (parçalanmış); beli girintili - çıkıntılı”. *Arku belli* ifâdesi Ala Tağ'ın her zaman için tamlayanı olup, onun rölyefini yansıtıyor. Gerçekten de, sıra dağlar derelerle parçalanmış şekilde uzanıp gider.

Sıncıl ‘puta tapan’: *Altun aşık oynar sıncıl anuñ begleri* (Drs. 280). Buradaki *sıncıl anuñ* ifâdesi mevcut yayımlarda *Sancıdanuñ/ Sancıdanuñ/ Sun-cıdanuñ* biçimlerinde coğrafi isim olarak okunmuş ve şimdiye kadar coğrafi koordinatları belirlenmemiştir. Metinde *انک صنج* biçiminde geçen birleşmenin *سینج* *sıncıl* gibi okunan I. tarafının yazımında hataya yol verilmiştir; kelimenin sonundaki *del* harfinin yerine *lem* harfinin olması gerekiyor: *سنجل*. Bu harfler yazımına göre birbirine çok yakındır. Kaynak nüshada *lem* harfinin yukarıya doğru kalkan çıkıntısı küçük olduğu için istinsah zamanı müstensih *lem*'i *del* olarak okumuş ve bu şekilde de metne yerleştirmiştir. Aslında, birleşmenin *انک سنجل* şeklinde yazılması gerekiyordu. Dede Korkut Kitabı'nın yazma nüshalarında kelime sırasıyla ilgili çağdaş Türk ve Azerbaycan dillerinden farklı bir özellik de dikkati çekiyor. Şöyle ki, destanın bazı boylarında tamlanası şahıs zamirleriyle ifade olunmuş belirtili isim tamlamalarının terkinde kullanılması gereken kelime tamlamanın önüne getiriliyor: *keşmiş menüm günüm* ‘benim geçmiş günüm’ (Drs. 54); *tutar menüm ellerüm* ‘benim tutar ellerim’ (Drs. 157); *şahin benüm kuşum* ‘benim şahin kuşum’ (Drs. 42); *ağca menüm köksüm* ‘benim ağca köksüm’ (Drs. 162); *tatlu menüm canum* ‘benim tatlı canım’ (Drs. 166); *atlu batub çıqamaz anuñ balçığı* ‘onun atlı batı çıkamayan balçığı’ (Drs. 175). M. Ergin bunu

destanın nazım diline özgü özellik gibi değerlendiriyor (Ergin,1963: 471). Gerçekten de, bu tür farklı sözdizimsel sıralanmaya sadece soylamalarda tesadüf ediliyor. **Sıncıl** kelimesinin kökü olan **sin** kelimesine Et-Tuhfe’de ‘put’ anlamında rastlanır (Toparlı... ,2003: 235). V. V. Radlov Sözlüğü’nde bu kelime ‘taş put’ ve ‘mezar üstü taş’ anlamlarında kaydedilmiştir (Radlov, IV, 1: 628).

-*cıl* eki türk dillerinde genellikle isimlere artırılarak “bir şeye meyil göstermek, adet şeklini almış bir özellik kazanmak” anlamı ifade ediyor. Krş. azerb. *hörmetcil, zarafatcıl, söhbetcil, ölümcül* ; türk. *anacıl, babacıl, balıkcıl, tavşancıl, akcıl, gökcil*; türkm. *qayğıcı, ukıçıl*; kazak. *kımızşıl, zanşıl* “kanuna meyil gösteren” vb. M. Kaşğari Divanı’nda bu eke birkaç örnekte rastlanmaktadır: *tüpçil* “tipisi çok olan yer”, *igçil* “hasta, hastalığa meyleden” (Kaşğari, Endeks: 226, 672).

Bu durumda **sıncıl** kelimesi ‘puta meyil gösteren, puta tapan’ anlamı ifade eder. **Sıncıl anuñ begleri** ifadesi yukarıdaki örneklerle analoji kelime sırasına sahiptir: **sıncıl anuñ begleri = anuñ sıncıl begleri** . Dizenin genel anlamı: ‘Altın aşık oynar onun puta tapan beyleri’.

Talı “yırtıcı”: Asılan asılan kayalardan Kazan oğlan uçurduymı? / **Talı طالی sazuñ** aslanına yedürdüyümi?(Drs. 136). Bütün yayınlarda 2. mısradaki ifâde **Talı saz** şeklinde coğrafi isim olarak okunmuştur. Halbuki coğrafi isim olarak ifâdenin **Talı Sazınuñ aslanına** şeklinde yazılması gerekiyordu. Krş: Tana Sazı. Burada abidenin Dresden el yazması için nitelik taşıyan müstensih hatası – kelimelerin yerinin değişik yazılması olayı görülmektedir; **talı sazuñ aslanına** biçiminde verilmiş ifâde **sazuñ talı aslanına** “sazın yırtıcı aslanına” şeklinde düzeltilmeli, **talı** kelimesi tamlamanın II. bileşimine - **aslan** kelimesine ait edilmelidir. Dede Korkut Kitabı’nda bir sıra durumlarda müstensih tarafından kelimelerin yerlerinin değişik yazılmasına tesadüf edilmektedir: Drs. 36’da: ... Toksan yerde ala *kalı ipek* döşemişdi→ Toksan yerde ala *ipek kalı* döşemişdi; Drs. 95’de: Alañ *alçak hava* yerden gelen arğış→Alañ *hava alçak* yerden gelen arğış; Drs. 103’de: Karşu *tağı yatan* sorar olsañ...→ Karşu *yatan tağı* sorar olsañ... v.e s. **Talı** “yırtıcı” kelimesinin etimolojik açıdan **talım kara kuş** “yırtıcı kara kuş”(“Irk bitik”), **talım balık** “yırtıcı balık” (“Kalyanamkara ve Papamkara”) tamlamalarında rastlanan **talım** “yırtıcı ” kelimesiyle aynı kökten olduğunu, kendiliğinde **talım** ve **talı** “yırtıcı ” kelimelerinin de ***tal-** “parçalamak” fiil kökünden oluştuğunu düşünmek olur. Ayrıca **dal /tal** “ağaç dalı, parça” kelimesinin de bu kökle ilgili olabileceği ihtimali doğar.

Dede Korkut Kitabı’nın sözvarlığının öğrenilmesi onun ad bilim katmanının, ayrıca coğrafi adlarının her yönlü araştırılmasını, kelime ve ifâdelerin etimolojisinin belirlenmesini önemli bir mesele olarak ortaya koyuyor.

Dede Koprkut Kitabı harf harf, söz söz, cümle cümle araştırma süzgecin-den geçirilmeli, didik didik aranmalıdır. Yalnız bu halde onomastik birimlerin okunuşunda da herkesin kabuledeceği genel fikre, vahit bir sonuca varmak mümkün olur.

KAYNAKLAR

- Arash, Hemid. (1962). Kitabi - Dede Korkud. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı. ADDL, 1964-Azerbaycan dilinin dialektoloji lüğeti. Bakı: Azerbaycan EA Neşriyatı.
- Cemşidov, Ş. (1999). Kitabi - Dedem Korqud, Bakı: Elm Neşriyatı.
- Clauson, Gerard. (1972). An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkich. Oxford.
- DTS (1969)-Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука.
- Ergin, Muharrem. (1958). Dede Korkut Kitabı, I, Giriş- Metin- Faksimile. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ergin, Muharrem. (1963). Dede Korkut Kitabı, II, İndeks - Gramer. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ettuhfe (1945) - Ettuhfet - üz - Zekiyye Fil - Luğat - it - Türkiyye. Çeviren: B. Atalay. İstanbul.
- Ferdinand D. Lessing.(2003). Moğolca - Türkçe Sözlük, I c., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökyay, Orhan Şaik. (2000). Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kaçalin, Mustafa S. (2004). Dede Korkut Kitabı'nda Okuma Önerileri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1998/I , 93-100.
- Kaçalin, Mustafa S. (2006). Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (2000). Dede Korkut Oğuznameleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Книга моего Деда Коркута.(1962). Перевод акад. В.В. Бартольда, М. - Л.: Изд. - во АН СССР.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. IV. (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - TS
- Özçelik, Sadettin. (2005). Dede Korkut. Araştırmalar / Notlar / Dizin / Metin. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özçelik, Sadettin. (2013). Dede Korkut'un Biricik TEKE'sinden TEKE Dergisi ve Okuyucularına Bir Arz-ı Hâldır, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 2/2 2013, 116-121.
- Radlov, V. V. (1893). Opiť Slovarya Tyurkskih Nareçiy. I. 1. S.- Peterburg.
- Radlov, V. V. (1905). Opiť Slovarya Tyurkskih Nareçiy. IV, 1. S.- Peterburg.

- Schmiede, Achmed H.(2000). “Kitabı - Dedem Korkut” Destanlarının Dresden Nüshası. Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tezcan, Semih. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tezcan, Semih - Boeschoten, Hendrik. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara :Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zeynalov, F. - Alizade, S. (1988). Kitabı - Dede Korkut. Bakı : Gençlik.
- Zulfikar, Hamza.(1995). Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TUVACADA RENK ADLARIYLA YAPILAN ÖZEL BİR PEKİŞTİRME TÜRÜ

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU*

Türk dilinde sıfat ve zarfların pekiştirilmesi (İng. *intensive*, Ru. интенсивность), bu kelimelerin anlamlarının yoğunlaştırılmasını ifade etmekte, bu pekiştirmeler morfolojik ve sentaktik yollarla yapılmaktadır. Dil bilgisi kitaplarında ve terim sözlüklerinde pekiştirme kavramı detaylı olarak açıklanmış ve örneklerle sunulmuştur (bk. Korkmaz 1992, Hengirmen 1999, Korkmaz 2003, Üstüner 2003).

Önce, Tuvacada bu pekiştirme yolları gramerlerde nasıl geçiyor onları kısaca özetlemek istiyorum.

Tuva gramerlerinde, pekiştirme/kuvvetlendirme Rusça gramerde формы усиления качества (İshakov & Pal'mbah 1961: 186), Tuvaca gramerde күштелдирер чада (Sat & Salzınmaa 1980: 129) başlıkları altında incelenir ve her iki gramerde de pekiştirmenin üç yolla yapıldığı üzerinde durulur: 1) Eklerle 2) Hecenin bölünüp araya /p/ sesinin eklenmesiyle 3) Kelimelerle. Biz bu pekiştirme yollarına kelime tekrarlarını ve bildirimizin konusu olan renk adlarıyla yapılanları ekleyerek alanı genişleteceğiz. Kısaca pekiştirme yollarını açıklayıp örneklendirelim.

1. Eklerle (Morfolojik yol)

Tuvacada pekiştirme +*Gl* ekiyle yapılır, varlıkların renklerini bildiren sıfatlara eklenerek pekiştirme yapar, kullanımı kısıtlıdır:

akkır “bembeyaz”, *kızılgır*¹ “kıpkızıl”, *kökkür* “masmavi”.

* Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Bornova İZMİR. E-Posta: vk.gundogdu@hotmail.com

¹ Rusça gramerde eklerle yapılan pekiştirmeler bölümünde -*Gl* ekiyle birlikte -*İngl* ekinden de bahsedilir ve *kızılgır* (ярко-красный “parlak kızıl”) örneği verilir (İshakov, Pal'mbah 1961: 186-187). Tuvaca gramerde ise sadece -*Gl* ekinin varlığından bahsedilir. Burada *kızılgır* örneğinin yanında “bazen de *kızılgır*” açıklaması eklenmiştir. Yani bu ek, ayrı bir ek olarak gösterilmemiştir (1980: 130).

2. Seslerle (Fonetik yol)

İkinci yol, hecenin bölünüp araya /p/ sesinin eklenmesiyle yapılan pekiştirmedir. Türk dilinin her sahasında görülen bu pekiştirme yolu, Tuvacada sadece tek sesin kullanılmasıyla farklılık gösterir:

çap-çaa “yepyeni”, *dop-doraan* «çarçabuk, hemencecik», *sap-sarıg* “sapsarı” vb.

3. Kelimelerle (Sentaktik yol)

Bir diğer pekiştirme türü, çeşitli kelimelerin eklenmesiyle yapılır. Bunlardan en sık kullanılanları şunlardır: *dıka* «çok», *tergiin* “oldukça”, *köngüs* “aşırı”, *aajok* “olağanüstü”, *eleen* “oldukça”, *mırıñay* “oldukça”, *kedergey* “tamamiyle”, *hölçok* “epey”, *konçug* «çok, şiddetle», *ulam* “daha da” vb.

tergiin ulug “oldukça büyük”, *dıka çaraş* «çok güzel», *köngüs öske* «çok başka».

3.1. Kelime tekrarlarıyla

Kelime tekrarlarının pekiştirme amaçlı kullanımına sıkça rastlanır. Gramerlerde pekiştirme yapma yolları arasında bahsi geçmemektedir; ancak örneklerin büyük çoğunluğu tekrarlarla pekiştirmenin yapıldığını kanıtlamaktadır:

ulug-ulug a ttar “büyük büyük atlar, büyükçe atlar”, *çaa-çaa ajıduşkınnar* “yepyeni açılımlar”, *sarıg-sarıg hayalar* “sapsarı kayalar”.

3.2. Renk adlarıyla

Gramerlerde bahsi geçmez. Tuvacada *kara*, *kızıl* ve *kök* renk adları sıfat ve zarfların anlamlarını yoğunlaştırarak pekiştirme yapmaktadır. Bu konuyu aşağıda ayrıntılarıyla inceleyelim.

Geçmişten günümüze kadar renkler üzerinde çokça durulmuştur. Renklerin insan düşüncesinde oluşturduğu çağrışımların dilde çizdiği kavram dünyası ile ilgili geniş bir literatür mevcuttur (Cirtautas 1961, Gabain 1968, Kononov 2015, Dongak 2004, Kormuşin 2001, Mayzina 2008, Annay 2016). Geçmişte, yön adlarının renklerle ifade edilmesi, bazı kozmogonik adlandırmalar için renklerin kullanılması, halk ve kavimlerin, coğrafi bölgelerin, unvanların adlandırılmasında sıkça kullanılmıştır (Kononov 2015). A. von Gabain (1968: 107), renklerin sembolik anlamlarını ele aldığı yazısında, çok eski zamanlardan beri Çin, Moğol ve Türk görüş dairesinde dünyanın dört bölüme ayrıldığı (doğu, batı, kuzey, güney), aynı zamanda dört mevsim (ilkbahar, yaz, güz, kış) ve günün bölümlerinin (sabah, öğle, akşam, gece yarısı) renklere göre düzen-

lendiğini belirtmiştir. Her bölüm bir renkle ifade edildiği gibi bir hayvan adı ve bir unsurla da belirtilmiştir: doğu: mavi/yeşil, ejderha, tahta; batı: ak, pars, maden; güney: kızıl, kuş, ateş; kuzey: kara, kertenkele, su.

Yine aynı çalışmada, renklerle kurulan bazı ifadelerin her zaman yukarıda bahsedilen dört bölümden biri eşitlemesiyle ilgili olmadığı, örneğin *ak han - kara han*'da olduğu gibi 'o' ve 'öteki' anlamını verdikleri ve bunların birbirine bir ilgileri olduğunu belirttiği üzerinde durulur (1968: 108).

Yine Türk Kültüründe ve Türk Mitolojisinde renklerin ifade ettikleri anlamlar, semboller ve halk inanmaları içinde gelişen bazı uygulamalarla ilgili olarak da oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır (İnan 1968, Ögel 1984, Genç 1997, Genç 2009, Kalafat 2012, Ekici 2016). Ancak, biz burada renklerin gramatikal bir süreç içine girerek birlikte kullanıldığı kelimelerin anlamlarını güçlendirerek pekiştirici olarak kullanılması üzerinde duracağımız için bu konuları ele almayacağız.

Doğan Aksan, *bir ses bileşiminin, bir sözcüğün başlangıçta bir nesneyi, göndergeyi dile yansıttığını, başka bir deyişle, her bir sözcüğün bir temel anlam ögesini karşıladığını kabul ettiğimize göre, bir sözcüğün zamanla o kavramdan az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtması durumunun bir anlam değişmesi olarak görülebileceğini* ifade eder (Aksan 1995: 525). Mesela, *bir çok toplumda renkler birtakım anlamlara gelmekte, örneğin kara renk matemi anlatmaktadır. Kırmızı renk de genel olarak kan, savaş anlamına gelir* (Aksan 1995: 43).

Burada üzerinde durmak istediğim, Tuvacada özel bir pekiştirme türü olan renk adlarıyla yapılan pekiştirmeler olacaktır. Pekiştirme, dilin imkan sunduğu araçlarla (fonetik, morfolojik, sentaktik), farklı yollarla yapılabilir. Bir sözcüğün, sentaktik yollarla anlamlarının yoğunlaştırılmasında, burada pekiştirmeye yardımcı unsurların, söz veya söz birliklerinin, Aksan'ın belirttiği gibi, az çok bir semantik değişiminin ve yeni fonksiyon kazanmasının kaçınılmaz olduğu görülür.

Konuyla ilgili olarak, ilgili lehçenin kapsamlı sözlükleri taranmış, edebî eserlerden fişlemeler yapılmış ve konu ile ilgili bilimsel yazılardan faydalanılmıştır.

Tuvacada *kara*, *kızıl* ve *kök* olmak üzere üç renk adının isim, sıfat ve zarflardan önce kullanılarak pekiştirme işlevine büründüğü görülmektedir.

KARA

Kara sözcüğünün, TSTY’de 19 anlamı verilmiştir: Kömür rengine; karanlık; derisi kara olan; sevgili; sütsüz olan; yağsız; herhangi bir şeyle karıştırılmamış olan; kirli; fakir; rutbesiz, sıradan; yalan, haksızlık; kötü, kötü düşünceli; sezgi, his; hedef, nişan.

Bu sözcüğün pekiştirme fonksiyonuyla ilgili olabilecek anlamlandırmalar ise sözlükte şöyle geçmektedir:

kara maddesinin 18. anlamı бүгү, бар-ла - наличный, весь имеющийся, весь “bütün, tamamı, mevcut olan hepsi”; 19. anlamı шуут, мырынай, аажок, кончуг - совсем, совершенно, очень “çok, fazlasıyla, tamamen, bütünüyle” olarak verilmiştir. Ayrıca sözlükte *kara* sözcüğüyle kurulmuş deyimsele ifadeler de yer almaktadır: *kara baarı kadar* «çokça gülmek, göbeği çatlarcasına gülmek» vb.

TRS’de *kara* maddesinin 3. anlamı очень; совершенно, совсем «çok, fazlasıyla, tamamen, bütünüyle» şeklinde geçmektedir. İ. Kormuşin, Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihi Dil Bilgisi- Leksika adlı kitapta renk adlarını kaleme aldığı yazıda *kara* renk adının 31 anlamını ve bu anlamların hangi Türk lehçelerinde bulunduğunu yazmıştır. *Kara* sözünün 20. anlamını ise « очень, совершенно, совсем, абсолютно» olarak vermiş ve bu anlamın Kbk., Hak., Tuv., Yak. lehçelerinde görüldüğünü belirtmiştir (2001: 593). Ancak daha sonra yapılmış bir çalışmada Altaycada da aynı kullanımın varlığı tespit edilmiştir. A. N. Mayzina’nın hazırlamış olduğu tezde (2006), Altaycada da aynı işlevle bazı renk adlarının güçlendirme ve anlamı yoğunlaştırma işleviyle kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Altaycada *ak, kara, kök, kızıl, kuba* “soluk sarı” gibi renk adlarının bazı birleşimlerde “çok, oldukça, tamamiyle, bütünüyle” anlamıyla kullanıldığı ve metin içinde güçlendirme işleviyle görev yaptığı üzerinde durmaktadır. *Kızıl tas* “tamamiyle çıplak, çırılçıplak”, *kök tenek* “çok aptal” vb.

N. Useev, *kara bol-* birleşik fiilinin anlamını ele aldığı makalesinde *kara* kelimesinin güçlü, büyük anlamlarından hareket ederek *kara bol-* birleşik fiilini 1. Siyah renkte olmak 2. Güçlü olmak 3. Çok sayıda olmak 4. Destekçi olmak şeklinde anlamlandırır (2013: 452). Burada 2. ve 3. anlamların bizim üzerinde durduğumuz konuyu da desteklediğini ve bu anlamlarıyla, *kara* sözünün bir kelimenin yoğunluğunu kolaylıkla artırabildiğini söyleyebiliriz.

Kara sözünün, sıfat ve zarf fonksiyonundaki kelimelerle birlikte kullanılarak anlamı güçlendirdiği, pekiştirme yaptığı görülmektedir. B. İ. Tatarintsev, *kök, kara* ve *kızıl* renk adlarının basit bileşenlerde işaret edilenin yoğunluk derecesini farklı araçlarla artırabilir olduğunu belirtmiştir (1987: 63). E. Annay

(2016), konuyla ilgili önemli bir çalışmasında, Tuvacada önemli bir grup ifade aracı olarak kullanılan *kara*, *kök* ve *kızıl* renk adlarının *intensifier* “pekiştirici” fonksiyonunda hangi bileşenlerle nasıl kullanıldığını formüle etmiştir.

Bizim metinlerden taradığımız ve pekiştirme fonksiyonuyla karşımıza çıkan kullanımlar ise şu şekildedir:

kara çaaskan / ***kara*** çağgıs “yapayalnız, tek başına; sadece”

• Кандыг-даа кижиниң бай, тодуг-догаа чоруу кара чаңгыс ажыл-иштен хамааржыр болдур ийин, оол.

Kandıg-daa kijiniñ bay, todug-dagaa çoru kara çağgıs *ajıl-işten hamaar-jır boldur iyin, ool.*

“Her kişinin zenginliği, tokluğu, **sadece ve sadece** çalışmayla ilgilidir, oğul.”

• Кижиниң ийитилелге кара чааскаан чурттап шыдавас. (www.rtyva.ru)

Kiji niitilelge kara чааскаан чурттап şıdavas.

“İnsan, toplumda **yapayalnız** yaşayamaz.”

kara çağından “çok erken yaşlardan beri, erken yaşlarda”

• Ону кара чажындан кандыг-даа ажылдан чалданмас, кежээ-шалып, кадыг-бергеге торулбас кылдыр кырган-авазы кижизидип чораан. (КВ, 8)

Onu kara çağından *kandıg-daa ajıldan* çaldanmas, *kejee-şalıp, kadıg-bergege torulbas* kıldır *kırgan-avası kijizidip* çoraan.

“Babanesi onu, çok erken yaşlarda, hiçbir işten sıkılmayan, çalışkan, zorluklara dayanıklı biri kişi olarak yetiştirmiştir.”

kara kezeede “daima”

• ***Kara kezeede turar daş köjee bol!*** (TSTY, 67)

“**Daima** ayakta duran taş abide gibi ol.”

kara şaar “çok fazla, fazlaca”

• Шааида чылгы мал кара шаар туар чер чүве. (АМ, 197)

Şaanda çılıgı *mal kara* şaar *turar çer* çüve.

“Eskiden yulkıların çok fazla olduğu yerdi burası.”

kara öjegeer/ ***kara*** öş-***bile*** “tamamen kasıtlı, kasten, inadına”

• Чүгле кара өжегээр кылган чуве-дир. Кым ону кылганын ыяп тывар бис.(AM, 108)

Çügle **kara** öjegeer *kılgan çüve-dir. Kim onu kılğanın ıyar tıvar bis.*

“Tamamen **kasıtlı** yapılan bir şey bu. Bunu kimin yaptığını mutlaka bulacağız.”

kara mañ-bile “hızlı adımlarla, koşarcasına”

• Дора-Аскыр, шыргай арганы күчүлүг хөрээ-биле чара чүткүп орган чүве дег, *döö-le* сыр кара маñ-**биле** үне маñнап орган. (KB, 41)

Dora-Askır; Şırgay arganı küçülüg höree-bile çara çütüküp organ çüve deg, döö-le sır kara mañ-bile üne mañnap organ.

“Aygır, kalın ipi güçlü göğsüyle yarıp geçerek **hızlıca koşup** kaçıp gitti.”

kara toyançı “çok serseri”

kara der tök-” bütün gücüyle çalışmak, çok der dökmek “

• Арбан, суму аразынга аалдар кезип колданып чоруур кижилерни “кара дээринге кагдырган кара тоянчы шагаачылар” деп чектеп дорамчылавышаан, бай-шыырак улустар оларны кам-хайыра чокка кулданып, кара дерин төп, балдырының эьдин шылып, ханын соруп кээри кедерээн. (AM, 31)

Arban, sumu arazınga aaldar kezıp kodlanıp çoruur kijilerni “kara deeringe kagdırgan kara toyançı şaaçılar” dep çekteп doramçılavışaan, bay-şırak ulustar olarnı kam-hayıra çokka kuldanıп, kara derin töp, baldırınıп e’din şılıп, hanın sorup keeri kedereen.

“*kara derin töger*: kara terini dökmek “bütün gücüyle çalışmak, çok der dökmek”

Metinlerden ve çalışmalardan tespit edilen diğer örnekler:

kara turazında “tamamiyle kendi isteğiyle”, *kara ugaan-bile* “akıldan, hiç bir alet kullanmadan”, *kara xöñnü çok kiji* “hiç isteği olmayan; çok isteksiz”, *kara aay*, *doymas kara sug*, *kara küjü-bile* “tüm gücüyle”, *kara erten* “çok erken”, *kara kejee* “çok geç saatler”, *kara kaygamçık* “çok şaşırtıcı”, *kara xök* “çok eğlenceli” vb.

KIZIL

Kızıl sözünün ne TSTY’de ne de TRS’de pekiştirme işleviyle ilgili olabileceği “oldukça, çok, tamamiyle” gibi bir anlamına rastlanır. Sadece bu madde-başlı altında var olan alt maddeler incelendiğinde şu anlamlandırmalar görül-

müştür: кызыл күш-биле ‘бар-ла күш-биле - изо всей силы’ (kızıl küş-bile ‘var gücüyle’); кызыл чанагаш ‘шуут хеп чок - совсем голый, совершенно не одетый’ (kızıl çanagaş ‘tamamen çıplak’); кызыл чудурук-биле ‘только с помощью самого кулака’ (kızıl çuduruk-bile ‘sadece yumruk yardımıyla’). Айтса, метинлерден фишлеדיğimiz *kızıl davan*, *kızıl but*, *kızıl hol-bile*, *kızıl kızımak* ve *kızıl-kılagar* örneklerinde de bu birleşimlerde kullanılan renk adının anlamı güçlendirdiği ve pekiştirme yaptığı açıkça görülmüştür.

kızıl-çanagaş “çırçıplak”

kızıl davan / kızıl but “yalın ayak”

• Чугле чүвүрлүг, кызыл-чанагаш, кызыл-даван боду акызынын берген хунезинин адыштап алгаш, дезиптер эптиг арга тыппайн чоруп турда, саакка дедир барып олуруп уези чоокшулап келген. (AM, 205)

Çügle çüvürlüg, *kızıl-çanagaş*, *kızıl-davan bodu akızının bergen hünezinin adıştap algaş*, *dezipter eptig arga tıppayn çorup turda*, *saakka dedir barıp olurar* üyezi çookşуlap *kelgen*.

“Sadece pantolonuyla, **yalın ayak**, ağabeyinin verdiği yoluğu avuçlayıp ...”

• бистиң аалдың чаш уруглары кызыл-даван маңнажып туржуктар. (TS, 92)

bistiñ aaldıñ çaş urugları kızıl-davan mañnajıp turjuktar

“bizim köyün küçük çocukları **yalınayak** koşuştular”

kızıl çuduruk-bile “yumrukla”

• Мен дөмей-ле бо Кызыл чудуруум-биле-даа негээр мен! (AM, 231)

Men dömey-le bo kızıl çuduruum-bile-daa negeer men!

“Ben ayrıca bu **güçlü yumruğumla** da geri alırım!”

kızıl hol-bile “var gücüyle, bileğinin gücüyle”

• Кызыл хол-биле байыыр-кижи база турар. Оор-меге-биле байыыр кижиде база турар. (TS, 120)

Kızıl hol-bile bayır kiji baza turar. Oor-mege-bile bayır kiji baza turar

“**Var gücüyle** (çalışıp) zenginleşen kişiler gibi, hırsızlıkla da zenginleşenler vardır.

kızıl küş-bile “var gücüyle, büyük bir çabayla”

• Кызыл күжүн-биле өстүрүп алган малың харамнанмас доруунна кожай-дыр сен! (KA, 30)

Kızıl küjün-bile östürüp *alğan malıj haramnanmas doruun-na kojay-dır sen!*

“**Büyük çabalarla** besleyip büyüttüğün hayvanlarını cimrileşmeden diğerleriyle birlikte salıveriyorsun!”

Diğer örnekler:

kızıl-kızımak «çok çalışkan», *kızıl-kılagar* «çalışmaya düşkün, çok çalışkan»

KÖK

Kök sözünün TRS’de pekiştirmeyle ilgili anlamına rastlanmaz. TSTY’de ise sözün 6. anlamı *мырынай, шуут, аажок* - совсем, совершенно, очень ‘tamamiyle, oldukça, çok’ şeklinde verilmiştir. İç maddelerde yer verilen örnek söz birliklerinde sözün birlikte kullanıldığı kelimenin anlamını güçlendirerek pekiştirdiği görülmüştür: *көк инек* ‘мырынай чуве билбес азы кижиргенмес - совсем ничего не понимающий или не боящийся щекотки’ (*kök inek* ‘hiçbir şey anlamayan, aptal’); *көк мөөн, көк суг мырынай өл, бугу боду дериде берген* - насквозь промокший, весь потный (*kök möön, kök sug* ‘çok ıslak, bütün vücudu ter su içinde kalmış’), *көк сыный аажок эзирик* - сильно пьяный (*kök sınyı* ‘çok sarhoş, zilzumna), *көк тулуп шуут мелегей кижі* - глупец, дурак (*kök tulup* ‘çok aptal’).

kök eleer “oldukça ayık”

• Бнаажык арага ишпезе-даа, улус-биле кады көк элээр хөөрежип олургулаар. (KB, 32)

Inaajık araga işpeze-daa, ulus-bile kadı kök eleer höörejip olurgulaar.

“Inaajık, rakı içenler arasında olsa da arkadaşlarıyla birlikte **oldukça ayık bir biçimde** sohbet ederler.

kök şımçıp “fazlaca otlamak”

• Оът сүрүп ол-бо маңнажыр, суг кыдыыныщ шык черинде көк шымчып, шоолуг-ла тоттур оъттавас. (KB, 123)

O’ť süürp ol-bo mañnajır, sug kıdınıj şık çerinde kök şımçıp, şoolug-la tottur o’ttavas.

“Oraya buraya koşuşup, su kenarında doya doya **fazlaca otlamaz.**”

kök möön / kök sug “sırılsıklam”

• Мындыг кончуг өл-чамда кургаг чээрген дилеп чорувуста, узун плаштарның эдектери будуктарга илдигип, чаггаш, эрээн хар

моюннарывысче эчигейи кончуг кирерге, чээргеннеп чораан беш кижи шуут көк мөөн болдувус. (ADT, 96)

*Mundig konçug öl-çamda kurgag çergen dilep çoruvusta, uzun plaştar-nıñ edekteri buduktarga ildigip, çaggaş, ereen har moyunnarınışçe eçigeyn konçug kirerge, çeergennep çoraan beş kişi şuut **kök mөөn** bolduvus.*

“... beşimiz odun kesmeye gittiğimizde, eriyen kar boynumuzdan girer girmez sırlıklam olduk.”

SONUÇ

- Renklerin zihinde yarattığı kavramlar toplumdaki topluma değişiklik gösterse de, ortak olan şey, her toplumda bu adların bir ifade aracı olarak (yönlerin, duygusal tepkilerin, unvanların adlandırılması gibi) kullanıldığıdır.

- Başlangıçta asıl anlamlarını korumakta olan renkler, daha sonra bu birleşimlerle kendi anlamlarından sıyrılırlar ve yoğunlaştırma ve güçlendirme işlevlerine bürünerek birlikte kullanıldığı ifadenin anlamını pekiştirirler.

- Bir sözün anlamsal boyutlarından hareketle zamanla söz birliklerinde gramatikal işlevler kazanması gibi doğal bir sürecin sonucu olarak da Tuva-cada renk adlarının birlikte kullanıldığı sözün anlamını kuvvetlendirerek pekiştirdiği görülmüş, bu durum da lehçelerde kullanılan farklı bir pekiştirme yolunun daha varlığını ortaya koymuştur.

- I. L. Cirtautas'ın *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türk-dialekten* (1961) 'Türk diyalektlerinde renk adlarının kullanımı' adlı eserinde *kara cahil, kara kuru, kara yoksul*, (Yud.) *karanday buzup* "büsbütün yıkarak"; *kızılca kıyamet, kızıl deli, kızıl cahil, kızıl ümmi* örneklerini görmekteyiz. Bunlardan hareketle de, benzer yapıların Türk dilinin diğer sahalarında da görülebildiği; ancak gramerlerde çoğunlukla ele alınmayan pekiştirmede farklı bir yolun tespit edilmesinin renk adlarının metin içinde kullanımına daha başka gözle bakılmasını gerektirmiştir.

KAYNAKLAR

AKSAN, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ANNAJ, E. (2016). "Leksemı kara 'çernıy', kök 'siniy', kızıl 'krasnıy' kak ekspressivniy sredstva v tuvinskom yazıke". *Vestn. Novosib. Gos.Un-ta. Seriya: İstoriya, Filologiya*. T-15, Vıp. 9: Filologiya. s. 93-111.

ASLAN, S. (2002). "Türkiye Türkçesinde Küçültme ve Pekiştirme Kavramları ve -Cık Eki Üzerine". *Türk Dili*, C. 2002/I, S. 603, Mart, s. 224-228, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- CİRТАUTAS, I. L. (1961). *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türk-dialekten*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- DONGAK, S.Ç. (2004). “Tsvet i ego simbolika v tuvinskoy koçevoy kul'ture”. *Uçeniye Zapiski, Vıpusk XX*, s. 213-227, Kızıl.
- EKİCİ M. (2016), “Türk Kültüründe “Al” Renk”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/2 Kış, s. 103-107.
- ERCİLASUN, A. B. (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekışirme Enklitiği” Teorisi”, *Dil Araştırmaları*, S. 2, s. 35-56, Ankara.
- GABAİN, A. v. (1968). “Renklerin Sembolik Anlamları” (Çev. Semih Tezcan) *Türkoloji Dergisi*, C.3, Ankara: DTCF Yayınları, 107-113.
- GENÇ, R. (1997). *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler*, Ankara.
- GENÇ, R. (2009). *Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*. Ankara: AKM Yayınları.
- HATİPOĞLU, V. (1973). *Pekışirme ve Kuralları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Dil Kurumu yayınları 372.
- HENGİRMEN, M. (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- İNAN, A. (1968). “Al Ruhı Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara, s. 259-267.
- İSHAKOV, F. G. & PALMBAH, A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıka - fonetika i morfologiya*. Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.
- KALAFAT Y. (2012). *Türk Halk İnançlarında Renkler*. Ankara: Berikan Yayınları.
- KONONOV, A. N. (2015). “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği” (Çev. R. Adzhumerova, E. Atmaca), *Gazi Türkiyat*, Güz 2015/17: 185-204.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, İ. V. (2001). “Tsvetooboznaçeniya”. *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov - leksika*. Moskva: Nauka. s. 592-608.
- MAYZİNA, A. N. (2006). *Semantiçeskoye pole tsvetooboznaçeniy v altayskom yazıke (v sopostavlenii s mongol'skim yazıkom)*. *Dissertatsiya*. Gorno-Altaysk.
- MONGUŞ, D.A. (2011). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, Tom II. Novosibirsk: Nauka.
- ÖGEL, B. (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.6. Ankara, s.176.
- SAT, Ş. Ç. & SALZINMAA, E. B. (1980). *Amgı Tıva literaturlug dil*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- TATARİNTSEV, B.İ. (1987). *Smisloviye svyazi i otnoşeniya slov v tuvinskom yazıke*. Moskva.
- TENİŞEV, E.R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”.

USEEV, N. (2013). “Kara bol- Birleşik Fiilinin Anlamı Üzerine ya da Eski Türklerde Yetişkin Olmak”. *Bengü Beläk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (Ed. Bülent Gül), s. 451-455. Ankara: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.

ÜSTÜNER, A. (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ.

İNTERNET KAYNAKLARI:

http://rtyva.ru/press_center/tyva_news/7465/?sphrase_id=21301

KISALTMALAR

Hak.	Hakasça
Kbalk.	Kabardin Balkar
TRS	Tuvinsko-Russkiy Slovar’.
TSTY	Tolkoviy Slovar’ Tuvinskogo Yazıka
Tuv.	Tuvaca
Yak.	Yakutça

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YETERLİLİĞİN OLUMSUZLUK BİÇİMİNİN KAYNAĞI HAKKINDA

Vügar SULTANZADE*

Giriş

Türkiye Türkçesinde ana unsur ve yardımcı fiilden oluşan birleşik yapıların olumsuzluk biçimi, yardımcı fiilin *-ma/ -me* eki almasıyla meydana gelir. Meselâ, *dikkat etti* → *dikkat etmedi*. Yeterlilik (veya *iktidari*) terimiyle adlandırılan, fakat muktedirlik dışında yetenek, ihtimal, rica, izin, tavsiye, yasak gibi işlevlerde de kiplik belirten (Kara 2011) birleşik yapıların olumsuz biçimi ise farklı şekilde ortaya çıkar.

Yeterliliğin normal olumlu biçimini *bil-* yardımcı fiili meydana getirir. Bu durumda ana fiil yardımcı fiile *-a/ -e* zarf-fiil ekiyle bağlanır; meselâ, *gelebildi*, *alabilir* vs. Yeterliliğin olumsuzluk biçimi ise *bil-* veya herhangi bir yardımcı fiil olmadan meydana gelir. Bu durumda olumsuzluk morfemi *-mA* doğrudan ana fiilin aldığı *-a/ -e* eki üzerine ilave edilir. Dolayısıyla, Türkiye Türkçesinde yeterliliğin olumsuzluğu *-ama/ -eme* ek birleşmesiyle ortaya çıkar; meselâ, *alamadı*, çekememiş. Söz konusu biçimin kaynağıyla ilgili olarak Türkiye Türkçesi gramerlerinde pek görüş ayrılığı yoktur. Biçimin neden böyle bir şekle sahip olduğu genellikle Eski Türkçedeki yeterlilik işlevindeki *u-* fiiliyle ilişkilendirilmiştir. Meselâ, Muharrem Ergin (2000: 388) bu konuda görüşünü aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“*Sonradan u- fiili unutulmuş ve Batı Türkçesinde müsbet iktidaride onun yerini bil- fiili almıştır. Menfi iktidaride ise eski şeklin devamı kullanılıp gitmektedir. Yalnız, menfi uma- fiili ek hâline geçmiştir. Bu geçişte uma-’nın u vokali kendisinden önceki gerindiumun vokali ile kaynaşmış ve önce Batı Türkçesinin başlarında -uma-, -üme-, -ima-, -ime-, -ama-, -eme- (bilüme-, alıma-, çekeme- misallerinde olduğu gibi) birlikleri ortaya çıkmıştır. Sonradan Osmanlıcada dar vokalli şekiller de yerini -ama-, -eme-’ye bırakmıştır.*

* Prof. Dr. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Gazimağusa / KKTC, vugar.sultanzade@emu.edu.tr

Böylece iktidarının müsbeti bil- fiili ile yapılırken menfisi menfi iktidari eki durumuna geçen -ama-, -eme- ile yapılmaktadır”.

Yeterliliğin olumsuzluk biçiminin kaynağı hakkında bu görüşü M. Ergin’den önce Jean Deny (1941: 357) belirtmiş ve sonraları söz konusu görüş şu veya bu şekilde başkaları tarafından da tekrarlanmıştır (Banguoğlu 2011: 489; Korkmaz 1959: 108; Lewis 1986: 151; Yıldız 2012; vb.). Hâlbuki *u-* fiili çoktan arkaikleşmiş, onun yerini *bil-* fiili ve bazı Türk dillerinde ise *al-* fiili almıştır. Bu mesele, yani Eski Türkçe döneminden sonra arkaikleşmeye yüz tutan, “*Divanı Lûgat-it-Türk*’te hakkında herhangi bir kayıt mevcut olmayan” (Korkmaz 1959: 110), artık “1310 tarihli *Kıssasü’l-enbiyâ*’da büsbütün kullanılıştan çıkan”, “Harezmi sahasında yazılmış olan eserlerde, hele bunların Türkmen ve Kıpçak lehçeleri özelliklerini taşıyanlarda körlenmiş ve kullanılıştan düşmüş olan *u-* yardımcı fiilinin” (Korkmaz 1959: 112) neden ve nasıl olur da “Eski Anadolu sahasında yeniden karşımıza” (Korkmaz 1959: 112) çıkması sorunu, tartışmasız şekilde kabul gören yukarıdaki teoride cevap bulamıyor.

Bu sebep ve aşağıda temas ettiğimiz bazı gerekçeler, Türkiye Türkçesinde yeterliliğin olumsuzluk biçiminin kaynağının farklı olabileceğini gösterir. Bu bildirinin amacı, söz konusu biçimin nasıl ortaya çıktığı meselesine farklı bir bakış açısı getirmektir.

Azerbaycan Türkçesi örnekleri

Yukarıda bahsedilen görüş, genellikle Türkiye Türkçesi malzemesini göz önünde bulundurmuş, Eski Türkçede var olmuş bir unsurla bağlantı kurarak söz konusu neticeye varmıştır. Köken bilgisi araştırmalarında ise sadece bir dilin malzemesine bağlı kalarak sağlıklı ve güvenilir sonuçlar elde etmek mümkün değildir. Bir unsurun kökenini bulmak veya dilde kendini gösteren bir istisnanın sebebini tespit etmek, bunlarla ilgili bir sorunu çözmek için çoğu zaman kardeş dilin veya dillerin malzemesi önemli ipuçları verebilir.

Çağdaş Türk dilleri ve lehçelerinin malzemesine baktığımızda, bunların hiçbirinde eski *u-* fiilinden bir iz, eser kaldığını göremiyoruz. Yeterliliğin *-ama-/ -eme-* olumsuz biçimine benzer şekiller ise ancak Azerbaycan Türkçesinde mevcuttur. Bu şekillerin incelenmesi, Türkiye Türkçesindeki ilgili biçimin nasıl ortaya çıktığını anlamak ve son oluşumdan bir önceki aşamayı görmek açısından önemlidir.

Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde yeterliliğin olumsuzluk biçimi *-mA* morfevinin *bil-* yardımcı fiiline eklenmesiyle oluşur; meselâ, *ala bilmædi*, *çəkə bilmæmiş*. Ancak konuşma dilinde ve ağızların büyük kısmında söz konusu biçim Türkiye Türkçesindekine benzer şekilde, yalnız tek *m* yerine çift *m* sesi kullanılmakla da oluşabilir; meselâ, Batı ağızlarında: *alammadım*, *alammasıñız*, *doğ-*

ruyammasaŋ (Rüstemov 1967: 144); Muğan grubu ağzlarında: *otrammadım*, *sōrəmmədim*, *alamməərəm* (Ramazanov 1955: 135); Nuha ağzında: *bulamma-dux*, *düzəldəmməz*, *verəmmərəm*, *oxuyammadım*, *diyəmmərəm* (İslamov 1968: 152); Guba ağzında: *aləmmədim*; *gidəmməmişən*, *aləmmidi* (Rüstemov 1961: 176); Bakü ağzında: *gedəmmərəm*; *yığəmmərəm* (Şireliyev 1957: 122); diğər ağızlarda: *biləmmədim*; *dərəmməmişəm*; *baxammadın* (Veliyev 2005: 288-289).

İkizleşme mi, tekleşme mi?

Azərbaycan Türkçesindeki biçim M. Ergin'in (2000: 388) de dikkatini çekmiş, yalnız bunun gelişiminin onun tarafından yorumlanması, bildiride ifade ettiğimiz tam tersi yöndedir: "Azeri sahasında birleşme *m* konsonantını ikizleştirmiştir: *gelemme-*, *yazamma-* misallerinde olduğu gibi". Başka bir eserinde Azərbaycan Türkçesindeki biçimin meydana gelmesini bir sebebe bağlamak isteyen M. Ergin (1981: 115), bunu şöyle izah etmiştir: "Eski *u-* 'muktedir olmak' fiilinin olumsuzluğu ile asıl fiilin zarf-fiil şeklinin geçişi sonucu başlangıçta olumsuz yeterlik fiilinin ünlülerinde uzunluk oluşmuştur. Bu uzun ünlüler normalleşince, ekteki *m* ünsüzü ikizleşmiştir."

Doğrudur, tarihen uzun ünlünün kısalması, yanındaki ünsüzün ikizleşmesine sebep olabilir. Ancak burada durum farklıdır, sonradan kısalacak olan bir ünlü uzaması söz konusu değildir. Prensip olarak iki aynı ünlünün bir araya gelmesiyle ünlü uzaması olabilir. Ancak Türkçede bu tür durumlarda veya iki farklı ünlünün bir araya geldiği durumlarda genellikle aralarına bir kaynaştırma ünsüzü girer veya *cumartesi* (< *cuma ertesi*), *sütlaç* (< *sütlü aş*) örneklerinde olduğu gibi, büzülme olur, ünlülerden biri düşer. Yeterliliğin olumsuzunda eğer gerçekten *u-* fiili söz konusu olsaydı, onunla zarf-fiil ekinin bir araya gelmesi de uzamayla değil, ya kaynaştırma olarak ünsüz türemesi, ya da daha büyük ihtimalle, büzülme olarak ünlü düşmesiyle sonuçlanırdı. Bu, ünlüyle başlayan *al-* yardımcı fiili örneğinde bariz şekilde görülebilir. Türk dillerinin çoğunda yeterliliği ifade etmek için *bil-* değil de, bu fiil kullanılır. Ana fiille bir araya geldiğinde bu fiilin ünlüsüyle zarf-fiil eki kaynaşarak *a* veya *e* olarak tek ses hâlinde kendini gösterir ve bu zaman herhangi bir uzama söz konusu olmaz; meselâ, Tatar. *yazalmazdı* (< *yaza almadı*) 'yazamadı'; Karaçay-Balkar. *bilelmedim* (< *bile almadım*) 'bilemedim'. Daha önceki dönemlerde de bir uzama olmadığı aruzda yazılmış şiirlerin vezninden belli olmaktadır; meselâ, Çağatay Türkçesinde yazılmış bir mesneviden örnekler: *bar'almasmiz* (< *bara almasmiz*) 'gidemeyiz'; *kıl'almas* (< *kıla almas*) 'kılalmaz'; *köter'almas* (< *kötere almas*) 'kaldıramaz' (bkz.: Gedik 2011: 1379). Dolayısıyla, Azərbaycan Türkçesindeki yeterlilik biçiminde görülen çift *m* sesinin kaynağını, sözde bir ünlü uzamasının sözde kısalmasına bağlamak pek mantıklı görülüyor.

Aslında Azerbaycan Türkçesinde ünsüz ikizleşmemiştir, tam tersi, Türkiye Türkçesinde tekleşme fonetik hadisesi olmuştur. İddia edilen *-umA* > *-mmA* değişimi için Azerbaycan Türkçesinde fonetik veya fonolojik bir neden yoktur, ancak *-mmA* > *-mA* değişimi için Türkiye Türkçesinde sebep var. Çünkü Türkiye Türkçesi, çift ünsüzleri tercih etmeyen fonotaktiğe sahiptir. Meselâ, Arapçada şedde ile yazılan ve çift ünsüzle telaffuz edilen birçok kelime Türkiye Türkçesine geçtiğinde tekleşme ses olayına uğramıştır: *kasap* (< *kassāb*), *kule* (< *kulle*), *sahaf* (< *sahhāf*), *saraç* (< *serrāc*), *tabak* (< *debbāg*), *topuz* (< *debbūs*) vs. Tabii, sadece Arapçadan değil, başka dillerden alıntılarda da tekleşme olayı söz konusudur; meselâ, *peçete* (< İt. *pezzetta*), *rota* (< İt. *rotta*), *tabela* (< İt. *tabella*), *teras* (< Fr. *terrasse*), *terör* (< Fr. *terreur*), *toka* (< İt. *tocca*) vs. Bizi ilgilendiren durumda olduğu gibi, çift /m/ sesine sahip kelimelerin Türkiye Türkçesinde tekleşme olayına maruz kaldığı örnekleri özellikle göstermek gerekir: *ama* (< Ar. *ammā*), *hamal* (< Ar. *hammāl*), *hamam* (< Ar. *hammām*), *gama* (< Yun. *gamma*). Azerbaycan Türkçesinde çift ünsüz içeren birçok kelimenin Türkiye Türkçesindeki karşılığı tek ünsüzlerdir; krş.: *addım* – *adım*, *çakkal* – *çakal*, *eşşək* – *eşek*, *fələqqə* – *falaka*, *saqqal* – *sakal*, *yeddi* – *yedi*, *səkkiz* – *sekiz*, *doqquz* – *dokuz*, *qürrə* – *kura* vs. Genel eğilime göre benzer şekilde, *-amma* /-emme biçimleri de Türkiye Türkçesinde tekleşme sonucu zaman içerisinde *-ama* /-eme şekline dönüşmüştür. Bir süre her iki biçim paralel kullanılmış, Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayarak standart normların sabitlenmesiyle ikinci biçim hâkim olmuştur.

Gerekliler

Azerbaycan Türkçesi ağızlarına ait yukarıda verilen örneklerdeki *-amma* /-emme biçiminin ve bunun Türkiye Türkçesindeki varyantı *-ama* /-eme biçiminin kaynağı eski *u-* fiili değildir. Bunlar yardımcı *bil-* fiilinin ses değişmesine uğraması sonucu ortaya çıkar. Söz konusu biçimin kaynağını *bil-* fiiliyle ilişkilendirmenin, *u-* fiilinin arkaikleşip sonra tekrar ortaya çıkmasının mümkün olamayacağı dışında, aşağıda ifade ettiğimiz birkaç gerekçesi vardır.

1. *Fonetik izler*. Bahis konusu biçim, *-mA* olumsuzluk eki ile bir araya geldiğinde *bil-* fiilinin ses düşmesi ve benzeşme olayları bünyesinde kaynaşma sonucu değişmesinden ortaya çıkmıştır. Akıcı /l/ sesinin dudak ünsüzlerinden önceki konumda yanındaki ünlüyle beraber düşmesi olayına başka örnekler de göstermek mümkündür: *alıp bar-* > *apar-*; *değil mi* > [di mi]; Özbek Türkçesinde: *bo'libdi* > *bo'pti*; vs. Oluşum yeri aynı olan /b/ ve /m/ seslerinin benzeşme sonucu aynı sese dönüşmesi de yadırganacak bir durum değildir. Azerbaycan Türkçesinde *al-* fiili örneğinde kaynaşma olayının aşamalarını şöyle göstermek mümkündür: *alabilmədi* > *alab(i)mədi* > *alammədi*. Son biçim ünlü uyumunun tesiriyle bazı ağızlarda *alammədi* şeklini almıştır.

Burada *-mme/ -mma* ekinde *bil-* fiilinin tamamen kaybolması söz konusu değildir. Fiilin ilk sesi bu ekte *m* olarak kalmaya devam etmekte, ikinci sesi ise ekin ince vokalli türünün hâkim olmasında kendini göstermektedir.

İşte, zarf-fiil eki, *bil-* yardımcı fiili ve olumsuzluk ekinin kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olan *-emme/ -amma* biçiminin, tekleşme olayı (*m* seslerinden birinin düşmesi) sonucunda Anadolu sahasında *-eme/ -ama* biçimine dönüştüğü görüşündeyiz. Eğer bahis konusu biçim gerçekten *u-* fiilinden kaynaklanmış olsaydı, bunun da fonetik izleri bir şekilde ölçünlü dilde veya özellikle de ağızlarda kalırdı. Belli olduğu üzere, ağızlar ölçünlü dile nazaran daha muhafazakârdır. Önceleri dilde var olan veya bazı deşikelerde mevcut olan birçok özelliğin izlerine ağızlarda tesadüf edilebilir. Ancak *u-* fiilin herhangi bir izi, meselâ, ünlü uyumunun *u* sesinden dolayı yuvarlaklık veya kalınlık lehine birkaç ağızda bile bozulması söz konusu değildir.¹ Hâlbuki Azerbaycan Türkçesi ağızlarından yukarıda verilmiş örneklerden görüldüğü üzere, ünlüsü kalın sıradan olan köklerde olumsuzluk biçiminin *-mme* şeklinde incelik lehine ünlü uyumuna aykırı olması da, *u-* değil, *bil-* fiilinin kaynaşmasından meydana geldiğini gösterir.

2. *Dil sahiplerinin algılaması.* Biçimin yukarıdaki şekilde meydana geldiği veya hızlı konuşmada böyle algılandığı konusunda ana dili Azerbaycan Türkçesi olan herkesin dil bilincinde bir farkındalık vardır. Bu, Azerbaycan Türkçesi ağızlarıyla ilgili literatürde de tespit ve ifade edilmiştir. Meselâ: “Fe’lin bacarıq şeklinin inkarında *bil(mək)* köməkçi fe’li və *-ma (-mə)* inkarlıq şəkilçisi birlikdə *-mma (-mmə)* şeklinde tələffüz edilir” (Fiilin yeterlilik şeklinin olumsuzunda *bil(mək)* yardımcı fiili ve *-ma (-me)* olumsuzluk eki birlikte *-mma (-mme)* şeklinde telaffuz edilir) (Rüstemov 1961: 176). “Bunlar esas fiile ilave edilen olumsuzluk ekinin *-ma (-me)* **bilmək** fiiline nüfuz etmesi neticesinde meydana gelir” (Veliyev 2005: 288).

Zaten Türkologlar hariç, *u-* fiilinin bir zamanlar var olduğunun kimse farkında değil ve bahis konusu biçimi bu fiile bağlamak Azerbaycan’da kimsenin aklına gelmez. Tıpkı Türkiye Türkçesinde *hamfendi* diyen birisi, bunun aslında *hanım efendi* olduğunu bildiği gibi, Azerbaycan Türkçesinde *gələm-mədi* diyenler de, bunun *gələ bilmədi* ifadesinin deşikmiş, kısaltılmış biçimi olduğunun bilincindedir.

¹ Muğla ağızlarından verilen *Habibi bön gəri suyuñ boşalıyomaz* ağı-batı ‘; *biz geliyomēz pusa* ‘yēke-patırız gibi örneklerdeki yuvarlaklık da, iddia edildiğinin (Korkmaz 1959: 114-115) aksine, eski *u-* fiiliyle ilgili değildir; A. B. Ercilasun’un (1983) araştırmasından belli olduğu üzere, şimdiki zaman ekinin unsurudur. Eski Anadolu Türkçesinde bazı kaynaklarda görülen *-uma*, *-üme* biçimlerindeki yuvarlaklığa gelince, bu da *u-* fiiliyle ilgili değildir, bugün *-a/-e* olarak kullanılan zarf-fiil eklerinin dar ünlülü eski şekilden dolayıdır.

Bu dilin ağızlarının çoğunluğunda *-mme/ -mma/ -mm* biçimi *bil-me* biçimiyle paralel olarak kullanılmaktadır (Şireliyev 1968: 195), bunların arasında bütünleyici bir dağılım yoktur. Bu da dil sahipleri tarafından ilk biçimin ikincinin bir türü olarak görüldüğünü gösterir.

Benzer durum Eski Oğuz Türkçesi döneminde de söz konusuydu (örnekler ve istatistik için bk. Yıldız 2012). Tek ve aynı kaynakta bile hem *-mA* (veya *-mmA*) hem de *bil-me* biçimine tesadüf edilebilir. Meselâ, *Dede Korkut*'un Vatikan nüshasında bir satır ara ile her iki biçimi görmek mümkündür:

“*Nice bu düşü gördüm, ayrık uyyamadum*” dedi, “*aklumı deremedüm*” (86a: 2);

Kalanını yora bilmen (86a: 4).

3. *Sistem faktörü.* *U-* fiiliyle ilgili teori doğru ise Eski Türkçede hem olumlu hem olumsuz ifadelerde kullanılan bu fiilin bugün sadece olumsuzda kalması nasıl izah edilebilir? Neden olumlu biçimlerde *u-* fiili şu veya bu şekilde nadiren de olsa görülmüyor? Değil Çağdaş Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesinde bile tek bir örnek yoktur. Z. Korkmaz (1959: 111) bu durumu şöyle açıklamaya çalışmıştır: “Bu yardımcı fiilin olumlu ifadelerde kullanılıştan düşmesinde, ekleşme ve kendinden önceki zarf-fiil eki ile kaynaşma hadisesinin de rolü olduğu düşünülebilir. Çünkü, bu takdirde, ekleşmiş olumlu iktidar fiilin bazı kiplerdeki *-u-* iktidar unsuru, basit kiplerdeki fiil kök ve tabanını kip ekine birleştiren bağlantı ünlüsü ile karışmaktadır. *-u-* ‘daki ‘iktidar’ fonksiyonu hissedilmez hale gelince, birçok hallerde görüldüğü üzere, dil de bunu başka imkânlarla karşılama yolunu tutmuş olmalıdır”. Ancak burada bahsedilen fonetik ve morfonolojik şartlar olumlu ve olumsuz biçimlerde aynıdır. Dolayısıyla, bu açıklama, *u-* fiilin yeterliliğin bugünkü ifadesinde gerçekten bir rolünün olduğunun kanıtlanması ve bunun neden olumsuz biçimlerde ortaya çıktığını göstermesi bakımından yeterli değildir.

Bu bildiriye ileri sürülen yorum ise yeterliliğin olumlu ve olumsuz biçimlerinin kaynağını, birbirinden farklı iki yardımcı fiile bağlamak ihtiyacını ortadan kaldırır. Bir kategorinin gerek olumlu gerekse olumsuz biçimlerinin kökeninde doğal olarak tek ve aynı morfemin bulunduğunu söylemek, dil sistemi ve dil mantığı açısından daha doğrudur. Aksi iddia edilirse, ciddi kanıtlar gösterilmesi gerekir.

SONUÇ

Çağdaş Türkiye Türkçesinde yeterliliğin olumsuzluk biçiminin kaynağı, *u-* fiilinden ziyade, *bil-* fiilin *-mA* olumsuzluk morfemiyle kaynaşmasıdır. Kaynaşma sonucu ek, önceleri Azerbaycan Türkçesi konuşma dilinde ve ağızlarında görülen *-amma /-emme* biçimini almış, daha sonra tekleşme olayı neticesinde *m* seslerinden biri düşerek bugünkü şekil ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1983). “Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli”. Şükrü Elçin Armağanı. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 261-262.
- ERGİN, Muharrem (1981). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: Ebru Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- GEDİK, Sadi (2011). “Son Dönem Çağatay Şairi Baba Rahim Meşreb’in Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisinin Dil Özellikleri”. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/3 Summer, s. 1369-1400.
- İSLAMOY, Musa (1968). *Azerbaycan Dilinin Nuxa Dialekti*. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- KARA, Funda (2011). “Bil-“ Fiilinin İşlevleri”. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/1 Winter, s. 1421-1438.
- KORKMAZ, Zeynep (1959). “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bellekten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 107-124.
- LEWIS, Geoffrey L. (1986). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- RAMAZANOV, K. T. (1955). “Morfolojiya”. *Azerbaycan Dilinin Muğan Qrupu Şiveleri*. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, s. 73-147.
- RÜSTEMOV, R. E. (1961). *Quba Dialekti*. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- RÜSTEMOV, R. E. (1967). “Morfolojiya”. *Azerbaycan Dilinin Qerb Qrupu Dialekt ve Şiveleri*. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, s. 64-156.
- ŞİRELİYEV, M. Ş. (1957). *Bakı Dialekti*. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- ŞİRELİYEV, M. Ş. (1968). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakı: Maarif.
- VELİYEV, Abdulla (2005). *Azerbaycan Dilinin Keçid Şiveleri*. Bakı: Elm.
- YILDIZ, Osman (2012). “Eski Anadolu Türkçesinde Yeterlilik Fiillerinin Fonetik Durumu”. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 7/4 Fall, s. 233-252.

DİL İLİŞKİLERİ

ARNAVUTÇA SÖZLÜKLERİNDE EŞ ANLAMLI SÖZCÜK OLARAK KULLANILAN TÜRKÇEDEN GELEN SÖZCÜKLERİN OLUMLU VE OLUMSUZ ÇAĞRIŞIMLARI ÜZERİNE

*Xhemile ABDÛ**

Bilindiği gibi her dilde eşanlamlı sözcükler bulunmakta, fakat bunlar bir-birinin eşi olmayıp sadece yakın anlama gelen sözcük niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda bir dil yazı dili olarak ne ölçüde işlenir, ne kadar ürün verirse, yeni soyut ve somut kavramların sayısı da artacağı için, o dilde eşanlamlıların sayısı da artar. Türkçenin eşanlamlılar açısından çok zengin bir dil olduğu bilinmektedir. Eşanlamlı sözcüklerin aralarında ince ayrımları ve her birinin ayrı kullanım alanları vardır.

Bilindiği gibi değişik etkenler diller arasında sözvarlığı açısından alışverişlere vesile olmuştur. Türkçe, Balkan dillerini etkilemiştir. En başta sözcükler olmak üzere, tarihsel ilişkilerinden dolayı birtakım fonetik ve morfolojik öğeler Türkçeden Arnavutçaya geçmiştir. Bu Türkçe unsurlar Osmanlı İmparatorluğu döneminde Arnavutçaya girmiştir. Türkçe aracılığıyla Arapça ve Farsça sözcükler de Arnavutçaya girmiştir.

Türkler Balkanlara yeni bir kültür getirdiler. Bu yeni kültür ve yaşama tarzı ile birlikte yeni kavramlar da ortaya çıktı. Bu yüzden yeni kavramlar, birtakım dil göstergeleri ile birlikte Arnavutça ve diğer Balkan dillerine girdi. Zamanla, bu alıntı sözcükler, yeni iç semantik gelişmeleri ve çağrışımları geliştirdi. Bu alıntı sözcükler Arnavutçanın söz dağarcığını zenginleştirdi ve aynı zamanda çok zengin bir eşanlamlı sözcük dizgesini oluşturdu. Birçok Türkçe alıntı sözcük Arnavutça deyim ve atasözlerinde yer almaktadır. Türkçe alıntı sözcükler ile ilgili birçok çalışmalar yapılmıştır.

Türkçe sözcükleri Arnavutça Sözlüğünde çok önemli bir tabaka oluşturmaktadır. Bilindiği gibi, Türkçe sözcükleri bütün Balkan dilleri etkiledi.

* Associated Professor Tiran Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi Türkoloji Bölümü email: abxh_1@yahoo.it

Osmanlı İmparatorluğu egemenliği sırasında Arnavutça, Bulgarca, Sırpça, Hırvatça, Romence, Yunancada gibi birçok Balkan dilinde Türkçe sözcükler bulunmaktadır. Türkçe sözcükler ile ilgili dil bilimsel çalışmalarda kullanılan “Superstratum” teriminin etkisi, Doğu’nun maddi ve manevi kültürün unsurları, Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetimi ve ordusunun kavramları, Doğu’nun bilim ve sanat terimleri ile başladı ve bu halkların günlük yaşamına kadar yayıldı. Birçok Balkan dilinin bir parçası haline dönüştürülen bu sözcük tabakasını gerçeğe bağlamak için Skok¹ ‘oryantal kentleşme’ ya da ‘Doğu tabanlı Balkan kentleşme’ terimi seçilmiştir.

Dil bilimciler tarafından diğer Balkan dillerinde olduğu gibi Türkçenin Arnavutçaya etkisi bazı yönleriyle görülmektedir Desnickaja’nın da belirttiği gibi “*Arnavut dilinde Türkçe etkisi sorununun çeşitli yönleri vardır. Balkan dillerinin tarihsel leksikolojisi açısından, özellikle tarihsel-kültürel yönü ve yapısal-gramer yönünden büyük ilgi göstermekte, bunun dışında, üslup (stilistik) yönü de ilgiye değer. Türkçe sözcüklerin çağdaş dilin konuşma üsluplarının sisteminde rolünün saptanması. Bu konunun çalışılması Arnavut edebiyatı ve dilinin durumu ve onun geliştirmek için yollarını anlamak açısından önemlidir.*”²

Zamanla Türkçe sözcükler iç semantik gelişmelere uğramıştır, fakat Türkçede aynı sözcükler için aynı semantik gelişmeler olduğunu söyleyemeyiz. Arnavutçada Türkçe kökenli sözcüklerin semantik gelişmeleri genellikle bu sözcüklerin ilk anlamı koruduğunu göstermiş ve sözcüklerin diğer anlamları sonradan gelişmiştir. Bu sözcüklerde gözlenen genel özellik onların konuşma söylemine ait olmasıdır. Semantik gelişmeler bu sözcüklerin yeni anlam yaratılmasında gözlemlenmektedir.³ Bu sözcükler Arnavutçanın söz dağarcığını ve eş anlamlı sistemini zenginleştirmiştir, ayrıca deyimler sisteminde de yer almıştır.

Söz dağarcığı ve frazyoloji, konuşma ve stilistik bakımından çok hassastır. Bu alt dizgelerin unsurları, konuşma ve stilistik özellikleri çok çabuk bir şekilde kazanılır ve bu özellikleri daha çabuk ve açıkça göstermektedir. Bu, dil söz dağarcığı ve özel sözcüklerde görülmektedir. Örn. *batakçi, budallallëk, dyfek, halldup, maskarallëk, matrapaz, mejhane, pazarllëk, qelepër, sebeb, surrat, torollak, xhambaz yxhym, zallahî, zullum*⁴ gibi Türkçe alıntıları nötr değillerdir, onlarda kötüleştirci, alaylı, hor görme gibi anlamsal nüanslar gö-

¹ P. Skok Restes de la langue turque dans les Balkans, Revue International des Etudes Balkaniques, I Beograd, 1934, Desnickaja, A.V. “*Mbi funksionin stilistik të turqizme në poezinë shqipe*”, 1963.

² Desnickaja A.V. “*Mbi funksionin stilistik të turqizme në poezinë shqipe*”, 1963.

³ Samara, M. 1995 “*Zhvillimet leksiko-semantike të turqizme në gjuhën shqipe*” SF, 1-4.

⁴ Bu sözcüklerde fonetik değişiklikleri görülmektedir. Arnavutçada bulunduğu gibi yazılmıştır.

rülür. Bazı Türkçe alıntılar tarihsel sözcükler olarak kaldıkları için Türkçede taşıdıkları temel anlamları ile kullanılır. Örn. *aga, asqer, bej, çiftlik, kadi, pas-ha, raja, vergji, vilajet, xhelep, zabit* v.s. Bunlar daha çok Osmanlı dönemini açıklayan tarih kitaplarında görülmektedir.⁵

Türkçe alıntılar Arnavutçada daha güçlü stilistik renklendirme kazanmıştır. Özel birimler için değil ama sözcük grupları için bundan bahsetmek mümkündür. Bu özelliği kazanmış olan Türkçe alıntılar, stilistik zıt anlam olarak nötr sözcüklere karşı opozisyon gibi bulunmaktadır. Bu durum hala bugünlerde bu sözcüklerin kullanımını açıklamaktadır. Mizahlı yazılarda stilistik renklendirmeyi taşıyan Türkçe alıntılar geri kalmış, tutucu bir kişinin konuşmasında kullanılmaktalar.⁶ Eski sözcüklerin kullanımı, lehçe ve bölgesel sözcüklerin kullanımı, gündelik hayatta kullanılan sözcükler ya da bir konuşma tarzının bazı sözcüklerin stilistik fonksiyonunda kullanımı, konuşma ya da dilin üslubunun özelliği. Eşanlamlı sözcüklerin arasında bir türlü zıt anlamlılık, bir stilistik opozisyonu oluşturmaktadır. Örn. *bisede* < > ***muhabet***, *ffjale* < > ***llafe***, *fytyre* < > ***surrat***, *pushke* < > ***dyfek***, *treg* < > ***pazar***, *tregti* < > ***pazarllek***.

Desnickaja, “*rast, çift*” gibi nötr olmayı başarabilen bazı özel sözcüklerden bahsetmektedir. Bu sözcükler artık konuşma tarzına ait olarak algılanmaktadır. Fakat Profesör Samara *tavan* ve *dysHEME* (zemin) konotativ anlamı taşımayan ve *çmim tavan* (maksimum fiyatı) ve *çmim dysHEME* (minimum fiyatı) tamlama içerisinde başka anlamları geliştiren bazı Türkçe sözcükleri vurgulamaktadır.⁷ *Dhoma e Tregtisë (Ticaret Odası)* tamlaması, Arnavutça idari dilde kullanılan *odë-dhomë* tipin eş anlamlı çiftinin var olduğundan bahsedebiliriz fakat Kosova’da aynı idari dilde (administrativ dilinde) onun kadar uygun eş anlamlısı *Oda e Tregtisë (Ticaret Odası)* tamlaması kullanılmaktadır.

Başka bir örnek *saat* ve onun eşanlamlı sözcüğü *orë*. Bir Arnavut dilciye göre *saat* sözcüğü konuşma dilinde çok iyi yerleştirilmiştir. Arnavutça Sözlükte *saat* sözcüğünün konuşma dilinde kullanıldığı yazılmaktaydı ve bu sözcük konuşma dilinin stilemleri arasında yer almaktaydı. Örn. *në orën dy* (nötr anlamı) ve *saat* sözcüğü kullanarak *sahati më dy* ya da *më dy sahati* (*saat ikide*) kullanımları vardır. İki sözcük sadece konuşma dilinin kalıplarında aynı şekilde kullanılmaktadır. Örn. *eci dy orë*, *eci dy sahat* (*iki saat yuruyorum*), *u vonua një orë / u vonua një sahat* (*bir saat gecikti*), *me dy orë nate / me dy sahat nate* (*iki saat*), *s’i ka ardhur ora / s’i ka ardhur sahati* (*zamanı gelmemiştir*). Fakat terminoloji *saat* sözcüğü dışlamaktadır. Örn. *ora e mesimit* (*ders saati*), *ora lokale* (*bölgesel saati*), *orë akademike* (*akademik saati*),

⁵ Thomai, J. *Leksikologjia e Gjuhes Shqipe*, s. 290.

⁶ Thomai, J. *Leksikologjia e Gjuhes Shqipe*, s. 291.

⁷ Samara, M. “Zhvillimet leksiko-semantike të turqizmeve në gjuhën shqipe” *SF*, 1-4.

ora astrologjike (astrolojik saati). Zaman dilimi anlamında *saat* sözcüğünün morfolojik şeklini gösterebilmek için çoğul eki kullanılmaktadır. Eğer çoğul kullanımı gerekiyorsa *saat* sözcüğü eşanlamlı olarak kullanılmayacaktır. Örn. *orët e vona, disa orë të këndshme, i ka orët e numëruar, iu gjend në orët e vështira*. Bu sözcük grupları, edebî dilde kullanılan sözcük gruplarıdır, konuşma dilinde kullanılmamaktadır. Bu iki eşanlamlı sözcüklerin anlam farklılıkları belirtmesinin birinci nedeni, Türkçe alıntısı olması, ikinci neden ise tarihsel ve kültürel nedenidir.⁸

Arnavutça Eşanlamlılar Sözlüğünden alınan bazı örnekler üzerine durmak istiyoruz. Bunu yapabilmek için iki sözlük kullanmaya çalıştık. Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, *Fjalor Sinonimik i Gjuhës Shqipe* (2005) ve Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, *Fjalor Sinonimik i Gjuhës Shqipe, Botim i Rivështruar* (2007).

Sözcüğün ilk ve temel anlamına çekirdek anlam denir ve bu ilk anlam ya da temel anlamdır. Bir çekirdek anlamın çevresinde yeni anlam halkalarının oluşması, dildeki bir gereksinim sonucudur. Doğal olarak karşılaştığı yeni kavramları adlandırmak ister. Bilindiği gibi bu adlandırmanın üç yolu vardır: 1. Sözcük dışalım (yabancı sözcük kullanması) 2. Biçimsel yoldan sözcük türetme, 3. Dilde var olan bir sözcüğe yeni anlam yüklemesi (anlamsal türetme). Son seçenek dilde doğal çokanlamlılık, dolayısıyla yan anlam olgusunu gündeme getirir.⁹

Türkçeden Arnavutçaya giren sözcüklerin bir kısmı zamanla mecaz anlam bakımından ve özel stilistik (biçembilgisel) değişikliklere uğramıştır ve bu sözcükler değişmeceli yan anlamları geliştirmişlerdir. Bu sözcüklerde birinci anlam korunmasına rağmen tekrar yeni biçembilgisel renklendirmeler kazanmış ve geliştirmiştir. Bu yeni renklendirme ve nüansları bahsettiğimiz sözcüklerin canlanmalarını ve kullanılmalarını sağlamıştır. Böylece **sözcük-kavram-anlam** üçlüsünde anlama yönelik yeni nüans ve çağrışımlar görünmektedir. Dikkat edilecek olursa bu sözcükler tek başına kullanıldıklarında akla ilk gelen anlamıyla verilir. Bu gerçek anlamıdır. Dilsel deneyimimiz, bu sözcüklerin, bağlam içinde, ilk anlamlarının yanında yeni anlamlar, nüans ve çağrışımlarla kullanılabileceğini görünmektedir. Böylece bu sözcüklerin anlam kapmasının çoğalmasını, o sözcüklerin yan anlamlar kazanması demektir. Yan anlamlar karşıladıkları kavramı adlandırırken üstlendikleri anlamsal görevin sürekli ya da geçici olması açısından iki öbekte incelenir. 1. Değişmece-siz yan anlam, 2. Değişmeceli yan anlam (mecaz anlam).¹⁰ Biz bu ikinci anlam üzerinde durmaya çalışacağız.

⁸ Lloshi, Xh. "Stilistika e gjuhes shqipe dhe pragmatike", 2005, s. 30-31.

⁹ Bilgin, M. *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, 2003, s. 31.

¹⁰ Bilgin, M. *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, 2003, s. 32.

Bu durum daha çok çeviri yaparken görünmektedir. Özellikle edebî metinleri çevirdiğimizde bu bahsettiğimiz sözcüklerin önemli bir yer aldıklarını biliyoruz.

Arnavutçada bu grubun büyük bir kısmının isimler olduğunu bilinmektedir. Fakat bu alıntıların bir bölümü iki dilde de isim ve sıfat olarak gösterilir. Bu grubun bir kısmının üzerinde durmak istiyoruz. Bu sözcükler Türkçede ve Arnavutçada isim ve sıfat olarak kullanılmaktadır. Bu durumda aynı sözcükler belli bir özelliği taşıyan kişiyi adlandırmaktadır ve aynı zamanda bu niteliği de vermektedir. Türkçe sözlükte yapılan açıklamalara dayanarak bu alıntıların bir bölümü sıfat görevinde olduğu görülmektedir, fakat Arnavutçada sadece sıfat olarak görünmez, aynı zamanda isim olarak kullanımları da vardır. Bu çeviri sırasında ortaya çıkmaktadır. Anlamsal gelişmeleri sayesinde Türkçede kişi niteliğinin adlandırması Arnavutçada kişi adlandırmasına geçmiştir. Bu sıfatlar Arnavutçada kullanılmaktadır. Örnek: *kaba – budalla, marifetçi – hileqar, merakli – sevdalli, shakaxhi – qyfyrexhi, derdimen – halldup, maskara – edepsëz*. Bahsettiğimiz Arnavutça sözlüklerden seçtiğimiz örnekler görüleceği gibi daha çok konuşma dilinde kullanılanlardır. Fakat edebî metinleri çevirdiğimizde bu sıfatlar mecaz anlamı daha güçlü ve güzel bir şekilde vermektedirler.

Bir Arnavut dilcinin çalışmalarına göre Arnavutça Eşanlamlılar Sözlüğünde (Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, *Fjalor Sinonimik i Gjuhës Shqipe* (2005)) aşağı yukarı sekiz yüze yakın sözcük bulunmaktadır. Bu sözcükler birinci anlamda kullanılmaktalar. Eşanlamlı sözcük olarak bir Arnavutça sözcüğü karşılamaktadır. Bu sözcüklerin bir bölümünde Türkçe bir eşanlamlı sözcük vardır. Örn. *ahengxhi- sazexhi, bataqçi – xhambaz (njeri – insan), bixhozçi – kumarxhi (burrë – adam), budalla – teveqel (njeri - insan), çapkën – shejtan (djalë - delikanlı), dallaveraxhi-xhambaz (njeri - insan), delenxhi-maskara (burrë - adam), llafazane (grua - kadın), muhabetçi (njeri - insan), bataqçi (burrë – adam) v.s.*

Bunun dışında Türkçe unsurların ilavesiyle oluşan Arnavutça türemiş sözcükler de vardır. Bunların eşanlamlı sözcük bir Türkçe alıntısıdır. Bu ilgi çekici bir kullanımdır. Türkçe alıntı türemiş sözcüklerin eşanlamlıları Arnavutça Türkçe unsurlarla türemiş ya da bileşik bir sözcüktür. Arnavutça türemiş ya da bileşik sözcüklerin eşanlamlıları ise bir Türkçe unsuru ile türemiş ya da bileşik bir sözcüktür.

Bu bildiriye hazırlamak üzere Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, I. *Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe* (2005) ve Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, II. *Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe, Botim i Riveshtruar* (2007) sözlükten birkaç örnek seçtik. Secilen sözcükler Arnavutçada sıfat olarak kullanılan sözcüklerdir. Bu sözcüklerin Arnavutça sözlüklerde bulunduğu gibi bütün anlamları ve kullanımlarıyla yazılmıştır.

İlk Türkçe Sözlük ve Arnavutça Eşanlamlılar Sözlüğünde birkaç örnek vererek, çalışmamızın yöntemini açıklamayı istiyoruz. Bu yöntemi açıklamak için dört sözcük seçtik.

soylu - 1. Doğuştan veya hükümdar buyruğuyla, bazı ayrıcalıklara sahip olan ve özel unvanlar taşıyan (kimse), asil: “*Soylu kişidir, iyi bir öğrenim görmüştür, zekidir, yeteneklidir.*” - N. Cumalı. 2. İyi tanınmış, köklü bir aileden gelen (kimse), necip, kişizade, asil: “*Izmir'in varlıklı ve soylu ailelerinden birinin tek erkek çocuğu.*” - T. Buğra iyi tanınmış, köklü bir aileden gelen (kimse), necip, kişizade, asil, 3. saygı uyandıran, yücelik taşıyan: “*Japonların soylu ve çetin savaşçılık gururuna, bu eğiliş ağır geldi.*” - F. R. Atay, 4. Soyu iyi nitelikli olan, iyi cins soydan gelen (at vb.). (s. 1798)

sojli - I. *bis. vjet.* 1. fisnik, 2. fisnik (s. 826), II. i fisëm, **sojnik**, i **sojshëm**, fisnik (s. 503)

Türkçe Sözlükte bu sözcüğü için dört anlam verilmektedir. Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, I. **Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe** (2005) Sözlükte sadece iki anlam korumuştur. Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, II. **Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe, Botim i Riveshtruar** (2007) Sözlükte sadece asil olan anlamı vardır.

meraklı - *sf.* 1. Her şeyi anlamak ve bilmek isteyen, mütecessis: “*Büyük kapının önünde binlerce meraklı birikmişti.*” - H. Taner. 2. Bir şeye çok düşkün olan, sürekli onunla uğraşan: “*Sedef ve gümüş kakmalı bıçaklara, revolverlere meraklıydı.*” - Y. K. Beyatlı; 3. Titiz: “*Rakım Bey yaşlı, ak saçlı, temizlik meraklısı, temizlik mütehasısı bir adamdı.*” - A. Ş. Hisar; 4. Kendisini ilgilendirmeyen bir konuda bilgi sahibi olmaya çalışan kimse; 5. hlk. Kaygılı. (s. 1371)

merakli - I. *bis.* i kujdesshëm, 2. i dhënë (s. 511), II. *bis.* i dhënë, i përkushtuar, i dashuruar, *bis.*

qejfli, *bis. iron. sevdalli*, *bis.* sedërmadh, sedërqar, sedërtar, i merakosur, i shqetësuar, shpirttrazuar, dyshimtar, dyshues, i pasigurt (s. 285).

Türkçe Sözlükte bu sözcüğü için beş anlam verilmektedir. Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, I. **Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe** (2005) Sözlükte sadece iki anlam korumuştur ve bunlar konuşma diline ait kullanımını. Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, II. **Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe, Botim i Riveshtruar** (2007) Sözlükte hemen hemen Türkçede olan bütün anlamları verilmiştir. Hepsi konuşma dilinde kullanıldığı için sözlükte *bis.* kısaltması yazılmıştır. Aynı zamanda verilen eşanlamlıların arasında Türkçe alıntı eşanlamları da verilmiştir.

nazlı 1. Kolayca gönlü olmayan, kendini ağır satan, işveli, edalı: “*Nazlı mı nazlı, süzüm süzüm süzülen bir kız çocuğuydu.*” - T. Buğra. 2. Üstüne titrenilen, değer verilen, sevgili: “*Ben çocukluğumdan beri gayet nazlı büyüdüm.*” - P. Safa. 3. Özen isteyen, nazik, 4. Sağlığını, dayanıklılığını çabuk bitiren. (s. 1461)

nazeli - I. *bis.* nazeqar - sillet me naze, **nazemadh**, **nazetar**, **nazeli** *bis.* ojnatar, ojnak, piliherdhë, buzëhollë, cenak (s. 540); **nazetar** - **nazeqar** II. **nazeli**, *shih* nazeqar, nazeqar = **nazeli**, shtinjak, buzëpërdredhur, ngrënëkeq, cenak, hajekeq, paoreks, buzëdredhur, buzëhollë (s. 310)

Türkçe Sözlükte bu sözcüğü için dört anlam verilmektedir. Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, I. *Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe* (2005) Sözlükte sadece iki anlam korumuştur ve bunlar konuşma diline ait kullanımı. Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, II. *Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe, Botim i Riveshtruar* (2007) Sözlükte Arnavutça verilen eşanımları Türkçede olan bütün anlamları içermektedir. Aynı zamanda verilen eşanımların arasında Türkçe alıntı unsurlarla oluşturulan Arnavutça eşanımları da verilmiştir.

sert - 1. Çizilmesi, kırılması, kesilmesi veya çiğnenmesi güç olan, pek, katı, yumuşak karşıtı; 2. Esnekliği az olan, kolayca eğilip bükülmeyen: “*Tabakanın sert yaylı kapağını tak diye kapatıyor.*”- T. Buğra; katı, ters; Güçlü kuvvetli; Hırçın, öfkeli, hiddetli: “*Zaten Atatürk’ün ne vakit öfkesine kapılarak herhangi bir kimseye karşı herhangi bir sert harekette bulunduğunu kim hatırlar?*”- Y. K. Karaosmanoğlu; 3. Kolay dayanılmayan, zor katlanılan, etkili, yumuşak karşıtı; 4. Güçlü kuvvetli: «Kapıyı kapadı, döndü, sert adımlarla ilerledi.»- M. Ş. Esendal; 5. Sarsıcı niteliği olan, çarpıcı, keskin, hafif karşıtı; 6. Bağışlaması, hoşgörüsü olmayan: «*Birçokları beni dik ve sert olduğum için belki sevmiyorlardı.*»- M. Ş. Esendal; 7. Gönül kırıcı, katı, ters: “*... sarardı, dudakları titredi, ama adam sert bir davranışla kadehi kadının eline tutuşturdu.*” - H. E. Adıvar; 8. *mec.* Hırçın, öfkeli, hiddetli, gönül kırıcı, 9. *mec.* Titizlikle uygulanan, sıkı. (s. 1737)

i (e) sertë - I. i fortë në shije, në të pirë, në të nuhatur, *fig.* I paafrueshëm, idhnaq, i vrazhdë, zemëraq, i ashpër, *bis.* çifteli; i egër (kalë), i reptë (vend, bukuri), i palakueshëm, i padrejtueshëm (tel), i papetëzueshëm, II. **i (e) sertë** *mb.* 1. i ashpër, *mb. fig.* 2. i egër, *mb.* 3. i fortë, *mb.* 4. zemëraq.

Türkçe Sözlükte bu sözcüğü için dokuz anlam verilmektedir. Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, I. *Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe* (2005) Sözlükte sadece sıfat olarak anlamı ve iki mecazı anlamları korumuştur ve bunlar konuşma diline ait kullanımı. Bu sözcükte yapı değişikliği görülmektedir. Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, II. *Fjalor*

Sinonimik i Gjuhes Shqipe, Botim i Riveshtruar (2007) Sözlükte sıfat olarak dört anlam verilmektedir.

Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, I. **Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe** (2005) ve Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, II. **Fjalor Sinonimik i Gjuhes Shqipe, Botim i Riveshtruar** (2007) sözlükten birkaç örnek.

allçak – I. yoktur, II. *mb. bis. thjeshtligjërım, budall*, i metë.

qejfli - I.¹¹ **qejf** *bis.* 1. dëfrim, zbavitje, argëtim, gaz, 2. kënaqësi, ëndje, 3. dëshirë, 4 dëshirë, II.¹² **qejfli** *bis.* i dhënë pas diçkaje, vdes për diçka, **merakli**, llacaman të ngrënash, *shih* gruar, cubar, *vjet. ashik; bis. bandill, ahengxhi.*

dushman - I. *bis.* 1. armik, 2. pushtues, *vjet. Armik.* II. *vjet. shih* armik (s. 91)

teknefes - I. *mb. bis.* astma, *mb. bis.* asmatik II. *vjet. shpirrë, astmë, shih* shpirraq, asmatik.

babaxhan - I. *bis.* i mirë dhe i dashur me të tjerët, i urtë, nuk i bën keq askujt, nuk përzihet në punët e të tjerëve, shpirtmirë, i padjallëzuar, II. shpirtmirë, zemërmirë, patëkeq, babëlok, babëlosh, tatëlosh, i leshtë, i sinqertë, i thjeshtë, i çiltër, *shih* i fuqishëm, i shëndetshëm, trim, i zoti.

tamahqar - I. *bis.* lakmitar, **tamahqarllëk**, *bis.* lakmi (s. 907), II. *bis.* lakmitar, lakmues, i pangopur, i pangishëm, makut, i babëzishëm, **tamahqarllëk** *bis.* babëzi, lakmi, pangopësi, makutëri (s. 578)

hajvan - I. *bis.* 1. kafshë, *fig. keq.* 2. barrë, 3. *thjeshtligj.sharje* gomar, *fig. thjeshtligj.* (s. 350), II. *bis.* kafshë, ngarkesë, *fig. bis.* i metë, i trashë. (s.153)

melhem - I. *fig. bis.* bar (s. 508), II. bar plagësh, *fig. ilaç*, ngushëllim, **balsam** (s. 283).

xhambaz - I. *keq.* 1. **dallaveraxhi**, 2. **batakçi**, *bis. keq. xhambazllëk* - *bis. keq.* 1. **dallavere**, 2. mashtrim (1029), **dallaverexhi shih** **batakçi**, **dallavere shih** **batakçillëk**, mashtrim (s. 661).

bejtexhi - I. 1. ai që bën bejte, bejtar, 2. *vjet. poet,* (s. 82) II. *bejtexhi* - *bejtar* (s. 28)

zavall - I. *bis.* 1. **hall**, 2. gjoërë, e/mb (s. 1037), II. *bis. bela, hall*, *shih* i mjerë, i gjoërë. i shkretë, fatkeq, fatzi (s. 667)

¹¹ Jani Thomai, Miço Samara, Hajri Shehu, Thanas Feka, *Fjalor Sinonimik i Gjuhës Shqipe*, ASHSH, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë, Tiranë, 2005.

¹² Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri, *Fjalor Sinonimik i Gjuhës Shqipe*, Botim i Rivështuar, EDFA, Tiranë, 2007.

Sözlükte kısaltmalar: *bis.* – konuşma dili, *fig.* – mecaz anlamı, *shih* – bakabilirsiniz, *keq.* – pejoratif anlamı, *thjeshtligj.* – sadece konuşma, *sharje* – sövmek, *vjet.* – arkaik sözcük, *mb.* - sıfat.

hallexhi - I. *e/mb* hallemadh (s. 352), II. hallemadh, andrallemadh, bren-gëmadh, bren-gëshumë, halleshumë, hallezi, **kusureshumë**, mundimmadh, mundimplotë, nevojtari, lotmadh, shumëvuajtur, *bis.* **kusuremadh**, **hallkeq**, **hallexhi** (s. 153-154)

muhabetçi / muhabetçeshë - I. *bis.* kuvendar, **muhabetqar** (s. 533), II. muhabetqar, *bis.* **muhabetshëm** (s. 303).

kumarxhi - I. *bis.* **bixhozçi** (s. 434), II. **bixhozçi** (s. 221)

xhevahir - I. 1. diamant, 2. brilant, 3. *fig.* shumë e çmuar, shumë e bukur, margaritar, 4. *fig.* njeri me zemër të mirë, flori (s. 1030), II. diamant, brilant, margaritar, gur i çmuar, *fig.* thesar, flori, *fig.* i shkëlqyer, i mrekullueshëm, i vlefshëm, i çmueshëm (s. 662)

teveqel - I. *bis. keq.* 1. **budalla**, 2. trashaman (s. 914), II. trashaman, i trashë nga mendja (s. 583)

xhymert - I. *bis.* bujar (s. 1031), II. *vjet.* dorëdhënë, bujar, mikpritës.

nur - I. *bis.* i hijshëm (s. 576), **nursëz** *bis.* nurzi / nurzezë (s. 576), II. *bis.* fytyrë, dukë, hijeshi, bukuri, hir, pamje, hije, shkëlqim, dritë, *bis.* i hijshëm, i pashëm, i bukur (s. 336)

llokum - I. *mb. fig.* i butë (s. 482), II. suxhuk, dudë, lëndë plasëse, i butë, i majmë (mish qengji) (s. 263)

qerrata - I. *e/mb. bis.* njeri i zgjuar, i shkathët, por që dredhon, dredharak, i djallëzuar, dinak, tinëzar, *ligj.fol.* **shejtan**, *fig.përk.* **viran**, *fig.* 2. që sjell ngatërresa, **viran** (s. 750), II. *bis.* i shkathët, i djallëzuar, **velet**, *bis.* **viran**; dredharak, dinak, tinëzar, *fig. përk.* i zgjuar, i gjallë, i prapë, i keq, i dëmshëm (s. 447)

jaran - I. *vjet.* dashnor (s. 55), II. 1. **testembel**, kockë, mëzith, *shih* kyç i këmbës, 2. *vjet.* i dashur, **qejfli** (s. 14)

xhanan - I. *bis.* 1. zemërmirë, 2. i dashur, 3. dashuri (s. 1029), II. *bis.* i dashur, shpirtmirë, zemërmirë.

surrat - I. *bis.* 1. sharrje fytyrë, 2. dordolec, 3. *fig. vjet.* karnaval (s. 837), II. *keq. shih* turi fytyrë *fig.* zemërlig, njeri i keq, dordolec, surretër, surreta *vjet.* karnaval (s. 513)

merak - I. *bis.* dëshirë, *bis.* **gajle**, zekth, *bis. vjet.* **sevda**, tangë, ngjak, peng, kureshtje; lakmi, gjakim, *bis.* **qeder**, **qederosje**, **dert**, *krah.* zhol, shqetësim, *bis.* **kasavet**, **hall**; dashuri; kujdes; përkushtim, dyshim, frikë (për dikë) peng, gozhdë (s. 285), II. 1. *bis.* shqetësim, përgjegjësi, kujdes, brengë, **kasavet** *bis.* **gajle** *bis.* **qeder**, *bis.* **dert**, *bis.* **sevda**, *bis.* **sëkëlldi**, *bis.* 2. dashuri,

3. kureshtje, 4. frikë, dyshim, 5. *fig.* peng. (s. 511), II. *bis.* i kujdesshëm, 2. i dhënë pas diçkaje / dikujt (s. 511). **merakleshe** – *bis.* **qejfleshe**, **qejflie**.

sheqer – I. i ëmbël (s. 846), II. *fig.* i ëmbël, mjaltë (s. 521)

damlla – I. *bis.* 1. *mjek.* sëmundje, pikë, send *euf.* 2. fatkeqësi (s.179), 2. *bis.* hemorragji cerebrale *fig.* gjëmë, *fig. bis.* i keq, i lig (s. 71)

edepsiz – I. *thjeshtligj. sharje* i pacipë (s. 237)

katran – I. 1. **zift**, pise, peshkve (s. 401), II. asfalt krah, **zift**, sharrje *bis.* shkrumë, sterrë, *bis.* i fëlliqur, i keq, *bis.* zemërlig, fatkeq, mjerë (s.190)

filiz – I. 1. degë e re, e hollë e drejtë, bisk, biskonjë, bilashnjok, bilonjë, lastar, pip, pinjoll, vishkull, pinok, rrënjollë, njomëz, **fidan**, mitë, korthitë, fillak, fiskajë, fiskël, fregull, triskull, llaskonjë, llaskore, smat, smag, noshtër, 2. *fig.* pinjoll, 3. *fig.* i njomë. 4. *mb. fig.* i drejtë, **fidan**, lastar, bisk, biskonjë, pip, pipth, vishkullar, vishkull, fillak, pinjoll, fiskajë (s. 266), II. lastar, **fidan**, thithak, thithes, imshtak, stërpik, vishkull, *fig.* pinjoll, *fig.* i mitur, *fig.* shtathe-dhur. (s. 110-111)

llafazan – I. *bis.* fjalaman (s. 479), II. Yoktur.

vesves – I. lig. *folur bis.* që dyshon për çdo gjë, **vesveseli** (s. 993), II. dyshues, huqemadh, tekanjoz, *bis.* **vesveseli**, **huqli** (s. 638)

batakçi – I. *bis. keq.* T'ia hedh tjetrit, mashtrues, sharlatan, *vjet.* **kallpazan**, **xhambaz**, **batak** (s. 80), II. *bis.* mashtrues, **maskara**, **kallp**, **kallpazan**, **xhambaz**, **matrapaz**, kodosh, ndyrësirë, sharlatan, *fig.* **batak**, pleh, qelbësirë, *bis.* pizeveng, i poshtër, i fëlliqur, dorëfëlliqur (s. 27)

safi – I. *bis.* 1. i papërzier, 2. i pastër (s. 811), II. *bis.* i thjeshtë, i papërzier, i patrazuar (s. 490)

qyfyrexhi – I. *bis.* **shakatar** (s. 762), II. **qyfyremadh** (s. 454)

çirak – I. *bis.* shërbëtor (s. 374), II. *vjet.* shërbëtor (s. 167)

hyzmeqar – I. djalë që punon shegert, II. *fig. bis. keq.* shërbëtor, *mb. fig.* i keq (s. 164)

saraf – I. *vjet.* 1. që merrej me ndërrimin e monedhave, sekser, 2. *keq.* koprac (s. 813), II. tryezar, koprac, kurnac, dorërrudhur, dorështrënguar, shpirtvogël *krah.* sekser (s. 493)

hileqar – I. që bën hile, **hilemadh**, **hiletar**, bishtnues, dinak, anaç, *keq.* dredhues, **marifetçi** (s. 366), II. **hileqar** – dinak (s. 162)

dallkauk – I. *bis. keq.* dyfytyrësh (s. 178), II. *bis. keq.* lajkatar, *shih* i poshtër, hipokrit (s. 71)

kopak – I. *thjeshtligj.sharje* horr (s. 420), II. *bis. keq.* horr, rrugaç, *bis.* xhagajdur (s. 208)

azat – I. *bis.* 1. i lirë, i shpenguar, i pafre, 2, i azdisur *bis.* (s. 61), II. *bis.* i çlirët (s. 17)

hasetçi – I. *hasetçi bis.* ziliqar (s. 358), II. ziliqar (s.157)

inatçi – I. *bis.* që mban inat, **inatçor**, zemërak, gjakhidhur, gjakkeq, rrembosur, mllefqar, 2. kokëfortë, **inatçor** – **inatçi** (s. 377), **inatçi**, **inatçor**, hidhënak, hidhtak, i hidhur, i gjakhidhur, gjakkeq, idhnak, idhnar, i **sertë**, zemërak, rrembosur, gjaknxehtë *fig. piper*, spec, turispec, *bis.* naks, hakmarrës, *bis.* mllefqar, kokëfortë, i rrëmbyer, sedërmadh (s. 170)

jaran – I. *vjet. keq.* dashnor (s. 382), II. *vjet.* i dashur, shok, mik, jarane – shoqe, mike, jarani – dashuri, shoqëri, shaka (s. 173)

azgan – I. *bis.* 1. shtathedhur, 2. *fig.* i gjallë, i shkathët, trim, guximtar, i guximshëm, sypatrembur, II. shtatlartë, *shih* trim, i shkathët.

Başka örnekleri *duhanxhi*, *topall*, *ashik*, *sherrxhi*, *shejtan*, *pehlivan*, *fallxhi*, *fidan*, *bosh*, *surrat*, *çehre*, *biçimsöz*, *katil*, *kapadai*, *sakat*, *poterexhi*, *edepsiz*, *delenxhi*, *hajdut*, *deli*, *noksan*, *dembel*, *pis*, *zeher*, *marifetçi* v.s. Hepsi bu sözcükler Arnavutçada sıfat olarak (bazı isim olarak) kullanılmakta ve aynı zamanda Arnavutça sözcüklerin eşanlamlı sözcük olarak Arnavutça Eşanlamlılar Sözlüklerde yer almaktalar.

Ali Dhrimo, Edmond Tupja, Eshref Ymeri'nin, ***Fjalor Sinonimik i Gjuhës Shqipe, Botim i Riveshtruar*** (2007) Sözlükte isim ve sıfat için yaptığımız araştırmada birçok eski sayılan (*vjet.*) Türkçe sözcüklerinin yer almasını gördük. Bu araştırmadan bir bölümü vermekteyiz.

afendiko – *vjet. shih* zoteri, i pasur, *shih* mendjemadh (s.2)

aga - *shih* çifligar, *shih* i pasur, mendjemadh (s. 3)

ahengxhi - *bis. keq.* sazexhi, *vjet. shair*, *shih* **qejfli** (s.4)

asllan - *vjet. shih* luan (s. 13)

avdall - *keq. shih* i ngathët, *shih* i trashë, *shih* trupmadh. (s. 17)

axhami – *bis. fig.shih* kalama; *shih* i papjekur, i parritur (s.17)

azat - *bis. shih* i çlirët

babaxhan - shpirtmire, zemermire, patekeq, i shtruar, i padjallëzuar, baballëk, babëlok, babëlosh, tatëlosh, i leshte, i sinqerte, i thjeshte, i çilter, i fuqishëm, *shih* trim, i zoti.

bajat – *bis.* i ndenjur, i ndiem, i hupet, i mëllenksur, i motuar, i bujtur, i përbujtur, *krahin.* canger, *shih* vjetruar, *fig. shih* i merzitshem, i pakripë. (s.19)

bajloz - *shih* përbindësh, *vjet. shih* ambasador

bajmak - *shih* shtrembër, *shih* këmbështrembër, bajmakthi *shih* shtrembër, *shih* pjertras, vajonetë syngji *vjet.* kacaturë

bajrak - *vjet.* *shih* flamur, *shih* i pashëm, bajrakas, bajraktar, *vjet. shih* flamurtar; *vjet.* kapedan; *shih* feudal, *shih* krushkaparë.

bandill - *bis.* djalosh; *shih* bukurosh; *keq shih* qejfli.

bashibozuk - *hist. keq.* ushtar i çrregullt

batakçi - *bis.* mashtrues, maskara, kallp, kallpazan, xhambaz, matrapaz, kodosh, ndryrësirë, fëlliqësirë, sharlatan, *fig.* batak, pleh, *bis.* pizeveng, dallaverexhi. (s. 27)

batall - *bis. shih* i papërdorshëm, *shih* djerr; *shih* i ngathët, i trashë.

bejtexhi - bejtar

beribat - *vjet. shih* i shkatërruar, *shih* i fëlliqur, i pavlefshëm (s. 30)

beter - *bis shih* i shëmtuar, *shih* i neveritshëm (s. 30)

bitevi – *bis. shih* krejt, *shih* plotë

bixhozçi - kumarxhi

bojalli 1 - ngjyra-ngjyra, **bojalli 2** - shtathedhur

bojaxhi - lyerës, ngjyrosës, ngjyrues

borxhli - huamarrës, debitor, *vjet.* detorës

bostanxhi - *bis. shih* kopshtar, *shih* perimeshitës (s. 38)

çakmak - ndezës, *krahin.* shkrepës, ndezçë, *krahin.* uror, *fig. shih* i rrëmbyer

çapkën - çamarrok, i hedhur, i lëvizshëm, mistrec, spurdhjak, camërdhok, bramsh, *bis.* majmun, shejtan, dreq (s. 60)

çapraz - *bis.* *shih* i prapë, *fig. bis.* *shih* ters

çifut - hebre, hebraik, izraelit, jahudi, *bis. shih* koprac

çirak - shegert, *vjet. shih* nxënës, *bis.* cun tek ustai, *shih* ndihmës, *fig.* shërbëtor.

dallaverexhi - *bis. shih* batakçi

dallkauk - *bis. keq. shih* lajktar, *shih* i poshtër, *shih* hipokrit

dangall - *bis. shih* barkalaq, *shih* teveqel, i trashë

dede - *bis. shih* i padjallëzuar, leshko, s. 74

delenxhi - *keq. shih* i poshtër, maskara *krahin. shih* lypës

dembel - *shih* përtac

derdimen - *bis. shih. torollak* (s. 74)

dër-dër - *bis keq. llaka-llaka, gam-gam*

duhanxhi - *bis. shih. duhanpirës, vjet. shih* cigareshitës

dushman - *vjet. shih* armik

dyqanxhi - *bis. shih* shitës

dystaban - i rrafshët, këmbësheshtë (s. 92)

esnaf - *bis. shih* ndershëm, *hist. shih* korporat

ezmer – zeshkan (s. 101)

ezhderha - *shih* kuçedër, *fig. shih* trim (s. 101)

fajdexhi - *vjet. kamatar, kamatëmarrës* (s. 104)

fidan - mënjollë, njomëz, bisk, llaskonjë, njomëz, rasat, fregull, shih filiz, lastar (s. 110) ...

Bu örnekler daha çok konuşmada kullanılmaktalar. Ayrıca sıfat olarak kullanıldığında çok ince nitelikleri anlatmaktalar. Bazı Türkçe alıntı sözcüklerin eşanlamları da Türkçe alıntı sözcüğüdür. Fakat bazı örneklerde görüyoruz ki bu sözcükler sıfat olarak kullandıklarında Arnavutçada başka nüasları gelişmişler. Bu sözcüklerin olumlu ve olumsuz çağrışımları vardır. Bu çağrışımların değeri Türkçeden Arnavutçaya çevirdiğimizde görüyoruz. Bu Türkçe alıntı sıfatların çağrışımları ile ilgili bir sınıflandırma yapmak istiyorsak olumlu ve olumsuz bir ayrım yapabiliriz.

Olumsuz Çağrışımı (sıfat olarak)	Olumlu Çağrışımı (sıfat olarak)
<i>dushman, teknefes, sert, tamahqar, hajvan, xhambaz, zavall, hallexhi, kumarxhi, teveqel, nazeqar; duhanxhi, topall, shejtan, qerrata, jaran, axhamillëk, xhambaz, sherrxhi, shejtan, surrat, hileqar, edepsiz, katran, llafazan, surrat, nursëz, poterexhi, bataqçi, hyzmeqar, dallkawk, kopuk v.s.</i>	<i>qejjli, babaxhan, muhabetçi, merakli, xhevahir, xhymert, llokum, nazeli, qerrata, sevdalli, xhanan, sheqer, sheqerkë, filiz, fidan, sojli, shakaxhi, safi, lezet, marifetçi, bejtexhi, pehlivan, qyfyrexhi, çirak v.s.</i>

Rakam olarak olumsuz çağrışımlar daha fazla oldukları gibi görünmekte. Fakat olumlu çağrışımlar da geniş bir kullanımı göstermekte.

Sonuç olarak bugün Türkçe sözcüklerin özelliği onların konuşma dilinde kullanılıyor olmasıdır ve bu sözcükler ana dili Arnavutça olan herkes tarafından bilinmektedir. Onlar günlük iletişimin parçalarıdır. Sözcüklerin diğer kullanım alanlarına nazaran en çok günlük konuşma dilinde kullanıldıkları görülmektedir.

Bu sözcüklerin Arnavutça Eşanlamlılar Sözlüklerde yer almaları ve Arnavutça sözcüklerin esanamlı sözcük olarak kullanımları, hala bugünlerde bu sözcüklerin kullanımını açıklamaktadır ve Arnavutçanın çağrışımlar paradigmasını zenginleştirmektedir.

LİTERATÜR

- Akademia e Shkencave, 1984. *Fjalori i gjuhës së sotme shqipe*. Tiranë.
- Akademia e Shkencave, 2002. *Fjalori i shqipes së sotme*. Tiranë.
- Bilgin, M. 2006 *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Ankara
- Boretzky, N. 1975 *Der Turkische Einfluss auf das Albanische*, Teil 1.
- Çabej, E. 1975. “Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipes”, SF 4.
- Demiraj, Sh., 2004, *Gjuhësi Ballkanike*, Tiranë.
- Dhrimo, A. Tupja, E. Ymeri, E. 2007 “*Fjalori sinonimik i gjuhës shqipe*” Tiranë.
- Dizdari, T. 2007. “*Fjalori i orientalizmave në gjuhën shqipe*”, Tiranë.
- Doğan, A. 2006. “*Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*”, Ankara.
- Doğan, A. 2006. “*Türkçenin sözvarlığı*”, Ankara.
- Latifi, L. 2012, “*Turqizmat dhe semantika e tyre në fjalorët e shqipes*”, Tiranë.
- Lloshi, Xh. 2005. “*Stilistika e gjuhes shqipe dhe pragmatike*”, Tiranë.
- Meyer, G. 2007. “*Fjalori etimologjik i gjuhës shqipe*” Çabej Tiranë.
- Samara, M. 1995 “*Zhvillimet leksiko-semantike të turqizmave në gjuhën shqipe*” SF, 1-4
- TDK yayınları, 1998, *Türkçe Sözlük I, II*, İstanbul.
- TDK yayınları, 2005. “*Türkçe Sözlük*”, Ankara
- Thomai, J. 2006. *Leksikologjia e gjuhes shqipe, Gjuhesi*, Tiranë.
- Thomai, J. Samara M. Shehu, H. Feka Th. 2005. “*Fjalori sinonimik i gjuhës shqipe*” Tiranë, ADSH

“-E İNKÂR ETMEK” ÜZERİNE

Yaşar AYDEMİR*

GİRİŞ

1. Yönelme Hâli Ekinin Türkçedeki Serüveni

Ekin Türkçenin tarihi seyri içerisinde birtakım değişikliklere uğradığını görüyoruz. Yönelme hâli eki Eski Türkçede (â)a, (g)e biçiminde iken (â) ve (g)'lerin düşmesiyle -a; -e biçimine dönüşmüştür. Memlûklular Dönemi'nde (1250-1517) Türkçeyi öğretmek amacıyla hazırlanan “Ed-Dürrütü'l-Mudiyeye Fi'l-Lügati't-Türkiyye” isimli Kıpçakça yazılmış eserde bunun çok sayıda örneğiyle karşılaşmak mümkündür: Bizâa şeker içtirsene: Bize şeker içirsene; Sen kişilarâa yiştir sen, bizâa yiştirmez sen: İnsanlara içirirsin bize içirmezsin (Toparlı 2003:60); “Sen beââa ketmiş sen: Beye gitmişsin (Toparlı 2003:50); Bar bizâa yahşı yemek bişir: Git bize güzel yemek pişir (Toparlı 2003:58).

Eski Türkçede yönelme hâlini ifade eden farklı uygulamalar vardır. Bunlardan birisi, yönelme eki almayan ama yönelme ifade eden kullanımlardır. “Bar, at min şap: Git, ata bin, sür; Men at mindim saptım: At bindim, sürdüm” (Toparlı 2003:60) gibi örnekler sözü edilen Kıpçakça yazılmış eserdendir.

Yönelme hâli ekinin yükleme eki yerine kullanıldığı örnekler: “Men kim-sen-E bilmes men”: “Ben kimsey-İ bilmem” (Toparlı 2003:61). Bulunma hâli eki olan -DA'nın yönelme eki anlamında kullanıldığı; “Sen mun-DA kelsene”: “Sen bura-YA gelsene! “ (Toparlı 2003:61); “Katum-DA kel seni konaklar men”: “Yanım-A gel, seni misafir ederim” (Toparlı 2003:52); “Kel benim katum-DA”: “Yanım-A gel” (Toparlı 2003:48); “Siz teñiz-DA ketersiz”: “Siz deniz-E gidersiz”; “Biz teñiz-DA ketmes biz”: “Biz deniz-E gitmeyiz” (Toparlı 2003:58) örneklerdir.

Yükleme hâli ekinin yönelme anlamında kullanıldığı; “Sen men-I neşin söger sen”: “Sen ban-A niçin sövüyorsun” (Toparlı 2003:47; 54); örneği ile

* Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. El-mek: aydemir@gazi.edu.tr, yasaraydemir@yahoo.com

-DAN ayrılma hâli ekinin yükleme hâli eki yerine kullanılmış; “Neşin men-DEN yetişmez sen”: “Neden ben-İ işitmiyorsun?”; “Men sen-DEN yetişir men”: “Ben sen-İ işitiyorum” (Toparlı 2003:49) ve yönelme hâli ekiyle yükleme hâli eki anlamı veren; “Sen yazma-âA bilir sen”: “Yazma-YI bilirsin” (Toparlı 2003:53) gibi. Bunların dışında bulunma hâli eki olan -DA için eksiz kullanım örnekleri de mevcuttur.

Bütün bunlar Türkçenin tarihî seyri içerisinde eklerin birbirinin yerine kullanılabilmesini, fiilin yönelme ekinde bir ana çizgisi olmakla birlikte değişik nedenlerle farklı kullanımlarının olduğunu göstermektedir.

2. Fiil-İsim İlişkisi ve Yükleme Hâl Eki

“Fiillerin bir cümlede isimlerle olan ilişkisini; karşıladıkları kılış, oluş ve durumun niteliği belirler.” (Karahan 2011: 251). Fiil-tamlayıcı ilişkisinde fiiller tamlayıcısız ve tamlayıcı fiiller olarak gruplandırılır: Fiillerin gerçekleşmesi için öznenin yeterli olduğu fiiller tamlayıcısız; öznenin yeterli olmayıp nesneye ihtiyaç duyduğu fiiller ise tamlayıcı fiillerdir (Karahan 2011: 251-52; Güneri 2007: 50). Belirtme durum eki veya yükleme hâli eki olan -I eki ismin taşıdığı kavramın etkilendiğini belirtir. Ad görevinde kullanılan sözcüklere geldiğinde geçişli eylemi tümleyerek cümlede nesne görevinde, kimi zaman da zaman ve yer tümleci görevinde kullanılır (Aksan 1983: 40-41; Karahan 2005: 25).

Eski Türkçede ekin üç türlü kullanımı görülür. İsmi yalın hâline gelen -I, -İ Eski Türkçedeki - (I)á, - (İ)G ekinden à ve g’lerin düşmesiyle meydana gelmiştir. Bütün iyelik eklerinden sonra kullanılan -N, ekin bir diğer kullanım alanıdır. Metinlerde 3. şahıs iyelik eklerinden sonra kullanıldığı görülen ek; “başı-N ver-” (başını ver-), “eyüsi-N ye-” (iyisini ye-) gibi. 3. şahıs iyelik eklerinden sonra -N- yardımcı sesi -I, -İ kullanımlarında da görülür; ağzı-n-I, barmacı-n-I gibi (Timurtaş 1994: 70-71). Ekin bugün yönelme hâli olarak kullanılan -A yerine kullanıldığı örnekleri de vardır: Eski Türkçede “Yol-I varmadı” (yola varmadı), Türkiye Türkçesinde “at-I binmek”, “at-A binmek” (Karahan 2011: 252) gibi. Bunun tersi kullanımlar olarak yükleme hâli eki “-I” kullanılıp yönelme “-A” ifade eden örnekleri de görmek mümkündür. Necatî Beyin;

Ben-İ ağlan ben-İ kim üstüme gelmez ölicecek

Bir avuç toprak atar bâd-ı sabâdan gayri

(Bana, benim için ağlayın) dizelerinde olduğu gibi (Kurnaz 2011: 62).

Fiil-tamlayıcı ilişkisinin varlığını, şeklini, niteliğini belirleyen o dili kullananlardır. Fiiller birden çok anlam kazandıklarında da anlama göre fiil-tam-

layıcı ilişkisinin şekli değişebilir (Karahan 2011: 252). “Vur-”, “at-”, “kat-” fiillerinin hem yükleme hem de yönelme ekiyle farklı anlam kazanması (bir şey-İ vur-, bir şey-E vur-; bir şey-İ at-, bir şey-E at-; bir şey-İ kat-, bir şey-E kat-) gibi.

3. İnkâr

“İnkâr” kelimesi Arapça “NKR” kökünden gelip iki ayrı mazi sığaya/kipe sahiptir. Birincisi “nekire” yani orta harfi esredir. Bu kiple çekilen fiil hem geçişli hem de geçişsiz kullanılır. Geçişsiz fiil olursa lazım (geçişsiz) olur ve “zeki ol-, sağlam görüşlü ol-” anlamlarına gelir (Karaman 1998: 453). Müteaddi yani geçişli fiil olursa “-I bilmemek, -DAN haberdar olma-, -I inkâr etmek, kabul etmemek anlamlarına gelir (Mutçalı-Serdar 1995: 916). Fiil mas-tar ismi olduğunda kelime “nükr, red, inkâr” anlamlarına kullanılır.

Fiilin mazi kipinin bir de “neküre”, yani orta harfinin ötre olan biçimi vardır ki “zor ol-, meşru olma-, makul olma-” anlamlarına gelir (Karaman-Topaloğlu 1998: 453). “NKR” fiilinden türemiş “nekkere” babı: -I gizledi, -IN şekil ve kıyafetini değiştirdi, -I belirsiz yaptı; “nakere”: -I beğenmedi, -I kabul etmedi, -I tanımadı (Mutçalı-Serdar 1995: 916); “enkere”: -I inkâr etti (Mutçalı-Serdar 1995: 916), -I bilmedi (Karaman-Topaloğlu 1998:453), -I hoş görmedi ve nehyetti, yasakladı (Karaman-Topaloğlu 1998: 453), -I kabul etmemek, ondan hoşlanmamak (Isfehani1997: 561), -I tanımamak, uygun görmemek; ayıplamak, kınamak (Mutçalı-Serdar 1995: 916); *min harf-i ceri ile* “enkere min”: -I eleştir-, dil ile inkâr et- (Isfehani1997: 561), kalbine düşünemeyeceği şeyler gelmek yani cahil olmak (Isfehani 1997: 561); “tenekere”: -şekil değiştirdi, -kılık değiştirdi, fark edilmeyecek şekilde değiştirdi (Mutçalı-Serdar 1995: 916); “tenekkere li”: -E yabancı oldu, -E ters davrandı, -I kabullenmedi (Mutçalı-Serdar 1995: 916); “Tenakere”: -I bilmez göründü, -A düşman oldu (Karaman-Topaloğlu 1998: 453), -I bilmedi, farkında olmadı, -I bilmezden geldi, -I reddetti, onu tanımadı (Mutçalı-Serdar 1995: 916); “İstenkere”: -I çirkin gördü, -I bilmemek, tanımamak, reddetmek, hiç sevmemek; -IN farkında olma- (Mutçalı-Serdar 1995: 916) anlamlarına gelir.

Kelimenin Farsça serüvenindeki anlamına bakıldığında; bilmemek, bir şey hakkında cahil olmak, bir şeyi bilip bilmezlikten gelmek, inanmamak, layık görmemek, kabul etmemek, imtina etmek ve bir şeyi yapıp kabul etmemek, nefyetmek, kendisini cahil göstermek gibi anlamlara geldiği görülür. Kelimenin “enkâr kerden” (inkâr et-), “enkâr âvorden” (inkar getir-) (Enverî 1312: 227), “enkâr dâšten” (Bir şeyi kabul etme-)(Mes’ûd Sa’d) ve “enkâr numûden” (inkar göster-, inkar açıkla-) (Talib Amulî) yardımcı fiilleriyle (Dehkhoda) kullanıldığı görülmektedir.

Kelimenin hal ekiyle kullanımında hem eski Farsçada hem de yeni Farsçada yaygın olarak “ra” eki tercih edilmiştir: “Ger ser-i in kâr dârî kon / verne ey in kâr ra enkâr kon / Attar” (Dehkhoda) (Kastın bu işi yapmaksızın yap. Yoksa bu işi kabul etme). “Yeki ‘arifem na-perverdi mesreb ke ez kayd-i her mezheb enkar darem.” (Ben ince ruhlu bir ‘arifim ki hiç bir mezhebe bağlı değilim yani ‘irfana bağlıyım.) (Mes’ud Sa’d) “Men Ahmed ra enkâr kerdem” (Ben Ahmed’i inkâr ettim.) gibi. Ancak Nasır Husrev’in “Her ân kesi ki çonîn sun’-ı hûb dîd be çeşm / Çegûne kerd tevâned be sâni’eş enkâr” (Dehkhoda) (Böyle güzel bir yaradılışı gözüyle gören herkes nasıl yaratana/yaratanı inkâr edebilir?) beytinde “be sâni’eş enkâr” kullanımı Klasik metinlerdeki “-E inkâr et-” kullanımına uygun düşmektedir. Bugünkü Farsçada aynı durum “sâni’eş râ enkâr kerden” biçiminde kullanılmaktadır.

Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde fiile “yaptığını saklama, gizleme, yapmadım deme; reddetme, tanımama” anlamları verilmiştir. Münkir, inkâr eden, kabul etmeyen; münker, inkâr edilmiş, kabul ve tasdik edilmeyen, reddedilen; şeriatça yapılması uygun bulunmayan demektir. Nehr ve’n-nükûr: kişinin fikri ve feraseti iyi olmak. Cevdetü’r-re’y manasına. En-nekâretü: düşvarlık, ve sa’blık, belirsizlik (Ahterî 1301: 1112); İnkâr: öyle değildir diye iddia etmek (James W. Redhouse 2009: 179); öyle değildir demek, denilmek (Cudî 2006: 214) anlamındadır. İnkâr et-: “yok” demek, reddetmek, diriğ et-, “hâşâ” demek, cehd et-, cühûd et-, diriğ et-, mahrum et-, men et-, mani ol-, münkir ol-, başın sal-, beğenmemek, pesend etme-, zemm et-, nekr et-, istikbâh et-, ibâ et-: kaçın-, geri kaç-, çekin-, üşen-, isteme-, kabul etme-, reva görme-, imtina et- vs. (Tulum 2011: 939, 976) anlamlarına gelmektedir.

3.1. İnkâr Et- Birleşik Fiilinin Kullanımı

“İnkâr et-” birleşik fiili, bugün Türkiye Türkçesinde “-I inkâr et-” biçiminde yükleme hâli ekiyle birlikte kullanılır ve geçişli bir fiildir. Bir şeyi inkâr etmeyi, kabul etmemeyi, reddetmeyi ifade eder. Söz konusu fiil genellikle belirtili nesne alır. “İnkâr et-” fiilinin Klasik Türk şiiri metinlerinde bugünkü kullanımını dışında yönelme hâli ekiyle kullanıldığı çok sayıda örneği vardır. Aynı dönemde ikili kullanımlarını gördüğümüz fiil-tamlayıcı ilişkisinin mahiyetini örnekler üzerinden konuşmak ve tartışmak istiyoruz. Fiilin yönelme hâli eki alışıının anlamda ve yapıda bir değişikliğe yol açıp açmadığı hususu ve bu kullanımın sebepleri üzerinde durmaya çalışacağız.

I. “-E İNKÂR ET-” BİÇİMİNDEKİ ÖRNEKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ahmed’-E inkâr iderseñ tañ degül ey müdde’î

Nûr-ı şemse münkir itmişdür seni a’ mâlguñ Ahmet Paşa

Ey müdde’î! Ahmed’e inkâr iderseñ tañ degül, a’mâlîguñ seni nûr-ı şemse münkir itmişdür.

Ahmet Paşanın beytinde “Ahmed’e inkâr” kullanımı Türkiye Türkçesinde “Ahmed-İ inkâr et-” biçiminde ve anlamındadır. “İnkâr et-” fiili yönelme hâli ekiyle kullanılmıştır. Ancak maksat Ahmed’i görmezden gelme, kabul etmeme anlamındadır. Beytin ikinci mısramında “A’mâlîğın seni güneşin ışığına münkir etmiştir.” cümlesiyle “-A münkir et-” hâli eki Türkiye Türkçesindeki kullanıma uygun düşmüştür.

Burada inkâr et- kelimesinin men et-, mani ol- anlamları düşünüldüğünde ve sadece mani ol- biçimiyle bakıldığında “Ahmed’e mani olursan bunda şaşılacak bir şey yoktur, bu zaten senden beklenen bir tepkidir” gibi bir anlam çıkar. Kelimenin “beğenmeme-” anlamı üzerinde düşünüldüğünde “Ahmed’i beğenmemek yoluna gidersen buna şaşılmaz. Çünkü senin âmâlîğın güneşin ışığını görmene mani olmuştur.” şeklinde bir anlam çıkar.

Vasfî’nin;

Ey Vasfînün kemâlin-E inkâr iden anun

Şi’ri kemâle ire midi kâmil olmasa Vasfî

Ey Vasfî’nün kemâline inkâr iden! Kâmil olmasa anun şi’ri kemâle ire midi! Burada da Türkiye Türkçesindeki kullanımla ifade edilen anlam “Ey Vasfî’nin kemâlini inkâr eden kişi! Onun şi’ri kendisi kâmil olmasa kemâle erer miydi?” anlamına gelmektedir. Kelimenin “zemmetmek” anlamı düşünüldüğünde “Vasfî’nin kemâline zemmeden”, “onun olgunluğuna söz söyleyen” anlamları çıkabilir ki anlam büyük ölçüde yükleme hâli ekiyle verilen anlama yakındır.

Gel ey kıyâmet-E inkâr iden işit ki benüm

Kulağuma li-men el-mülk diyü geldi suâl Mesihî

Ey kıyamete (i) inkâr eden/inanmayan! İşit ki, benim kulağıma “li-men el-mülk /mülk kimindir” diye soruldu.

Burada yeniden dirilmeyi reddeden kişiye bir çağrı ve akabinde söyleyicinin tecrübesine dayanarak “Benim kulağıma mülk kimindir? suali geldi.” Bu reddedilecek bir durum değildir, akıl bunu reddedemez gibi bir çıkarımla ölümden sonra dirilmeyi kabul etmemek, yok saymak anlamı verilmiştir. “Kıyamete yok demek” gibi bir mana akla gelse de ağır basan anlam bir şey-I yok saymak anlamıdır.

Aynı şairin;

Nâlişlerüm-İ eyleme inkâr k’olupdur

Kûyuñdaki her bir der ü divâr güvâhum Mesihî

Beytinde ise “nâlişlerüm-İ eyleme inkâr” ifadesiyle ekin Türkiye Türkçesindeki kullanımı tercih edilmiştir. “Feryat ve figanlarımı, inlemelerimi yok sayma, görmezden gelme, inlemedin deme, bunun için senin bulunduğun yerin kapısı, duvarı şahidimdir.” denilerek bir önceki beyitteki hâl eki anlamında kullanılmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla anlam olarak bu iki kullanım arasında bir farklılık yoktur. Aynı şairin aynı anlamı ifade için hem yükleme hem de yönelme ekini kullanıyor olması üzerinde düşünülmesi gereken bir hususiyettir. Durumu izah için hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılabilirdiği; aynı dönemde hatta aynı şairde aynı kelimenin ikili kullanımlarının olağan karşılanması gerektiği gibi bir sonuçtan başka bir şeyle izahı mümkün görünmüyor.

Ger belâdan döndürsem yüz ban-A inkâr idün

Çünkü ben rûz-ı ezelde eyledüm ikrâr-ı ışk Hayretî

Eğer ben beladan yüz çevirirsem bana/beni inkâr edin/bana inanmayın! Çünkü ben ezel gününde aşkı kabullendim.

Beyitteki “bana inkâr edin” ifadesi “bana münkir olun”, “beni kabullenmeyin, yok sayın” anlamındadır. Burada “inkâr et-” kelimesi ya “münkir ol-” anlamında ya da yükleme hâli ekinin getirdiği anlam çerçevesindedir.

Aşağıdaki iki beyitte de “inkâr et-” fiili yükleme hâli eki yerine yönelme hâli ekiyle kullanılmıştır. Türkçede “inanmamak” ile ifade edebileceğimiz bir anlamda manalandırıldığı, ekin de bu anlamıyla uygun düştüğü düşünülebilir:

Mekrini bilmez n’ola sôfi hatundan kaçmasa

Sihir-E inkâr eyleyen sanma ki câdûdan kaçır İshak

Sofi hatundan kaçmasa ne olur? Mekrini bilmez; sihre (i) inkâr eyleyen/inanmayan cadudan kaçır sanma!

Âyet-i hüsnüñ-E inkâr idemez kimse senüñ

Kâfir olur kişi kim tutmaya Kur’ân’ı azîz İshak

Kimse senün âyet-i hüsnüne inkâr idemez; Kâfir olur kişi kim tutmaya Kur’ân’ı azîz.

Senin güzellik ayetini kimse inkâr edemez. / Senin güzellik ayetine kimse inanmamazlık edemez. Kur’ânı aziz tutmayan kişi kâfir olur.

Aynı şairin aşağıdaki beytinde de “inkâr e-” fiili belirtisiz nesne ile kullanılmış olup yükleme hâli eki taşımamaktadır:

Ahd u sabr u dil alup kâkülün inkâr itdi

Berü gel sulh idelüm bûsey-E ikrâr eyle İshak

Kâkülün ahd u sabr u dil alup inkâr etti. Beri gel, ikrâr eyle, buseye sulh edelim!

Sevgilinin alını üzerine dökülen saçları ahd, sabır ve gönül alıp bütün bunları almadığını söylemiştir. Önce sevgili bu meseleyi konuşmaya yanaşmaya ve inkârından vazgeçmeye, arkasından da öpücük karşılığı sulh olmaya davet edilmektedir. Beyitte “inkâr” ve “ikrâr” kelimeleri birbirinin zıddı olarak kullanıldığına göre yapılan şeyin bir hakikatin üzerini kapatmak anlamında olduğu söylenebilir.

Nicesi inkâr edersin aşk-A ey âşık senin

Aşkına hod şâhid-i âdil yeter renc u sakam Usûlî

Ey âşık! Aşka nicesi inkâr edersin / inanmamazlık edersin/ nereye kadar âşık olduğunu gizlersin! Hod renc u sakam senin aşkına şâhid-i âdil yeter; gerçi bu eziyet, sıkıntı, maraz senin âşıklığına adil bir şahit olarak yeterlidir.

Hayâlî Beyin aşağıdaki beytinde nesne belirtisizdir. Sevgili gam gece-sinde ayrılık ile âşığın canını almış fakat âşık buna aldırış etmemiştir. “Gam şebinde fûrkatınle cânım aldın tınmadım, inkârdan beri gel, bir bûseye sulh edelim.” şeklinde nesir cümlesine aktarabileceğimiz beytin “neyi inkâr”dan beri geleceği meselesi açıktadır. Yani inkâr etmenin nesnesi görünmez durumdadır. Sevgili neyi inkârdan beri gelecektir; âşığın canını aldığını mı itiraf edecektir, yoksa cümle “Bir buseye inkârdan beri gel sulh edelim.” şeklinde kurularak bir öpücüğü kabule mi yanaşsın istenmektedir? Bu şartlarda “inkârdan” kelimesinin bir buseye hayır dememesi anlamının daha baskın görüldüğünü söylemek yanlış olmasa gerektir. Dolayısıyla “inkâr et-” fiili “-E inkâr et-” şeklinde yönelme ekiyle yükleme hâli eki anlamında kullanılmış demektir:

Gam şebinde fûrkatınle cânım aldın tınmadım

Gel beri sulh edelim bir bûsey-E inkârdan Hayâlî

Hayâlî Beyin aşağıya alınan beytinde de “inkâr et-” fiili “-E inkâr et-” biçiminde yönelme hâli ekiyle kullanılmıştır:

Ey Hayâlî aşk-A inkâr etse zâhid tan degil

Hayli müşkildür kişi terk eylemek mu’tâdını Hayâlî

Ey Hayâlî zâhid aşka inkâr etse/ aşka inanmasa, aşka münkir olsa tan degil. Kişi mu’tâdını terk eylemek hayli müşkildür.

İnsanın alışkanlıklarını değiştirmesi kolay değildir. Zahidin de aşka karşı olduğu, aşk yoluna inanmadığı, akli ve hesabı merkeze aldığı bilinen bir durumdur. Öyleyse bu alışkanlığını bırakması ve aşka münkirlikten vazgeçememesi şaşılacak bir durum değildir. Burada “inkâr et-” kelimesi “münkir olma” anlamında kullanılmış görünüyor.

Gâfil olma ey Hayâlî nazmın-A inkâr eden

İltifât-ı Şâh anı Rûm içre Selmân eyledi Hayâlî

Ey Hayâlî nazmına inkâr eden/nazmına inanmayan, münkir olan! Gafil olma, iltifat-ı şâh anı Rûm içre Selmân eyledi!

Ey Hayâlî'nin şiirlerini inkâr eden, şiirlerine münkir olan kişi! Gafil olma, padişahın iltifatı onu Anadolu içinde şair Selman eyledi!

Görüldüğü gibi beyitte “inkâr et-” kelimesi yönelme hâli ekiyle kullanılmış ancak yükleme hâli eki manası verilmiştir.

Getürdiğümce şühûd itdi bañ-A inkârı

Şehâdet ide meger ki Nekîr ile Münker Âşık

Şahitler getirdikçe bana inkârı/beni inkârı/ bana inanmamayı etti. Meğer ki Nekîr ile Münker şehâdet ede.

Beyitte, “baña inkârı etti” kelime grubunda yükleme hâli yerine kullanılan -E inkâr et-” yanında “-I inkâr et-” yapısı da dikkati çekmektedir.

Melekler hizmetüñe varıcıdur

Hudâ yardımcı tâli’ yarıcıdur

Sañ-A inkâr idenler Hâricîdür

O gün Sultân Selîm devrân senüñdür Âşık

Âşık Çelebi'nin beytinde “saña inkâr/seni inkâr” edenler Hâricî’dir denilmektedir. Kelime “-E inkâr et-” şeklinde kullanılmıştır.

Ziyaî (öl. 1584)'nin beyitlerinde de benzer bir kullanım vardır. Müddeilerin muhabbet şevkine inkâr etmemeleri, yani muhabbetin şevkini inkâr etmemeleri, onu yok saymamaları; “aña inkâr ederse, “pîr-i mugâna inkârımız yok” ifadeleri hep “E- inkâr et-” biçiminde kullanılmış yönelme eki yükleme fonksiyonunu icra etmiştir:

Mahabbet şevkin-E ey müdde’iler eylemeñ inkâr

Vukûf-ı hâl için bir sûret-i zîbâyı seyr eyleñ Ziyaî

Tâb-ı hûrşîd-i âleme ne ziyân

Añ-A inkâr iderse şeb-pere ger

Ziyaî

Aynî (1490-94) ve Caferî (16. Yy.)'ye ait beyitlerde de benzer bir kullanım vardır:

Haşr u kıyâmet-E sanem inkâr idenlere

Arz eyle kâmetün göreler tâ kıyâmeti

Aynî

Mu'cizüñ-E her kim itdi inkâr

Dergehde oldı vech-i esved

Caferî

İnkâr itme Hayder-i kerrâr-A tâ ki sen

Olmayasın dūd âteş-i celâl-i Muhammed'e

Caferî

Kabûl-i Hak olan kılur ikrâr cân ile

Merdûd olan ider sañ-A inkâr Yâ Hüseyin

Caferî

I.1. “-A İkrâr Et-” Kullanımı

Yönelme hâli ekinin yükleme hâli eki yerine kullanıldığı birleşik fiil “-E inkâr et-” ile sınırlı kalmayıp “-E ikrâr et-” biçimiyle de karşımıza çıkmaktadır. Yazım tarihi 1310 olan Rabguzî'nin eserinde geçen “Menîñ Peygamberlig-A ikrâr kılñ teyür erdi.” (Rabguzi 1997: C. I, 33) cümlesi “-E ikrâr et-” kullanımının hayli eski olduğunu gösterir.

Aşağıdaki beyitte “-A inkâr et-” yanında “-A ikrâr et-” fiili de yükleme anlamında yönelme hâli ekiyle kullanılmıştır:

Añ-A ikrâr eyleyen buldı necât

Añ-A inkâr eyleyen gümrâhdur

Caferî

Kadı Burhaneddin'in beytinde de “-A inkâr et-” yanında “-A ikrâr et-” fiili yükleme hâli eki anlamında yönelme hâli ekiyle birlikte kullanılmıştır:

İkrârüm añ-A ol ki kılmaya bañ-A inkâr

Binüm delü gönlüm-E inkâr ise ne kılâm

K. Burhaneddin

Söz konusu birleşik fiilin Ahmedî Divanı'nda da örneği mevcuttur:

Cümle zerrât-ı âsümân u zemîn

Birliğin-E ider anuñ ikrâr

Ahmedî

Ahmed-i Rıdvan Divanı’ndan alınan aşağıdaki örneklerde de “ikrâr et-” birleşik fiili “-A ikrâr et-” biçiminde yer almıştır:

Merdûd-ı Hak’dur eyleyüp inkâr-ı mu‘cizât
 Dîn-i Resûl’-E kılmadı ikrâr yâ Hüseyin Ahmed-i Rıdvan
 Sûfî-yi mürted cemâlûñ sun’ın-A ikrâr idüp
 Mu’ciz-i hüsnûñ göricek tañ budur inkâr ider Ahmed-i Rıdvan

Yusuf Hakîkî’nin beytinde de yükleme yerine yönelme eki kullanılmıştır:

Aceb ikrâr iderken Hakk-A nişe
 Ki bâtil iş-E inkâr istedüm yok Yusuf Hakîkî

Yetimî’nin beyitlerinde de hem inkâr hem de ikrâr kelimeleri yükleme yerine yönelme hâli ekiyle kullanılmıştır:

O bütler kim añ-A ikrâr idersin
 Yakında sen añ-A inkâr idersin Yetimî
 Sañ-A vü hem añ-A inkâr idenler
 Dahi sâdik olup ikrâr idenler Yetimî
 Sultân-ı evliyây-A her kim iderse inkâr
 Kâfirden ol eşeddür kılmaz nebîy-E ikrâr Yetimî
 İmân getür rasûl-E eyle ikrâr
 Görüp bu mu‘cizâtı etme inkâr Yetimî
 Sahih nakl olduğın-A eyle ikrâr
 Sakın müdbirlik idüp itme inkâr Yetimî

Tacizade Cafer Çelebi de aşağıdaki beytinde birleşik fiili yönelme hâli ekiyle kullanmıştır:

Dil metâ’-ı vasl-A kim cân virmege ikrâr ider
 Sen sanemden gayrıdan sanma ki ol bâzâr ider Cafer Çelebi

Bu örnekler ışığında düşünülmesi gereken başka hususlar da vardır. Konuyla ilgili olarak ilk akla gelen husus iki kelimenin Arapça ve aynı babdan; ifâl bâbından oluşudur. Öyleyse ifâl bâbının özelliklerine bakma zarureti doğar. Bu çerçevede ifâl bâbına bakıldığında bâbın; geçişsiz fiili geçişli yapması,

zaman veya yere girme anlamı vermesi, bir hâlden başka bir hâle geçişi ifade etmesi, zamanı gelmek anlamını içermesi ve bazen kelimenin sülasisi ile aynı anlamı ifade etmesi (Uzun 2010: 9) gibi özellikleri taşıdığı görülmektedir. Bu özellikler dikkate alındığında ifâl bâbının meseleyi aydınlatmaya yetmediği ortadadır.

Böyle bir durumda yönelme hâli ekinin yükleme hâli eki anlamında kullanılan örneklerinin Türkçenin tarihî sürecindeki seyrine bakmak gerekmektedir. Bundan sonra ele alacağımız örnekler hem tarihî seyri verecek hem varsa aynı yüzyılda hatta aynı şairde ikili kullanımlara bakılacak en yakın tarihe gelen örnekler üzerinden bir sonuca varılmaya çalışılacaktır.

1.2. Türkçenin Tarihî Sürecinde “-E İnkâr Et-”

Nesimî (öl. 1404) Divanı’nda altı kez karşılaştığımız fiilin kullanımında yükleme hâli eki anlamını veren yönelme hâli eki tercih edilmiştir:

Sen ahsen sûret-E inkâr edenler	
Azâzîldür ki düşdi Tanrıdan dūr	Nesimî
Sûret-i Rahmân-A inkâr eyledi dîv-i racîm	
Ahsen-i takvîm-E inkâr eyleyen şeytân olur	Nesimî
Ahsen-i takvîm-E inkâr eyler îmânsız fakîh	
Şol azâzîlin ki adın Hak didi şeytân budur	Nesimî
Yüzüñe karşı sücûd eyler melek	
Secdey-E inkâr ider şeytânımız	Nesimî
İy ışk-A inkâr eyleyen çün ü çirâ vü çendi koy	
Niçün düşersin âşıkın çün ü çirâ vü çendine	Nesimî
Riyâyî zâhid eyler ışk-A inkâr	
Görün şol münkirin zerk u riyâsı	Nesimî

Ahmed-i Rıdvân (15. Yy sonu?) Divanı’nda geçen “inkâr et-” fiilinin tamamı “-E inkâr et-” biçiminde kullanılmıştır:

Senden ayru yanaram hâlümü bilmez ne bilir	
Kahr-ı sultân görmeyen inkâr ider yasağın-A	Ahmed-i Rıdvân

İtme Rıdvân ol habîbüñ hüsñin-E inkâr sen
 Balçığıla çün tutılmaz âfitâb-ı hoş-likâ Ahmed-i Rıdvân
 Tâzedür hüsñüñ hatuñda dembedem
 Sebz-i hattuñ-A ilemez inkâr gül Ahmed-i Rıdvân
 İkrârı olan işleye mi bunca fî'l-i bed
 Beñzer ki kıldı ceddüñ-E inkâr yâ Hüseyñ Ahmed-i Rıdvân
 Ulü'l-emre mutî' olmak Hudâ'dan
 Emirdür eylemeñ bu emr-E inkâr Ahmed-i Rıdvân

Avnî (öl: 1481) mahlasıyla şiirler söyleyen Fatih Sultan Mehmed'in de birleşik fiili kullanımı, yönelme hâli ekiyledir:

Ta'n idüp hâlete bize eger inkâr ide
 Bâde vü beng şühûdı-y-ile isbât idelüm Avnî

Yusuf Hakikî (öl. 1489) Divanı'nda “inkâr et-” ve “ikrâr et-” fiilleri, bütün beyitlerde “-E inkâr et-” ve “E- ikrâr et-” biçiminde kullanılmıştır:

Hele merdân-ı hak-A eyleme zinhâr inkâr
 Niçe münkirleri bil ehl-i velâyet depeler Yusuf Hakikî
 Aceb ikrâr iderken Hakk-A nişe
 Ki bâtil iş-E inkâr istedüm yok Yusuf Hakikî
 Yok kuvvet-i bâtın-A menüm inkârum
 Men sırr-ı meşâyıha inandum gitdüm Yusuf Hakikî

Tacizade Cafer Çelebi (öl. 1515/16) Divanı'nda da birleşik fiil yönelme hâli ekiyle yer almıştır:

Şem'i pervâne gibi oda yakarlar sanemâ
 Pertev-i hüsñüñ-E inkâr idüp isterse delîl Cafer Çelebi

Yetimî (öl. 1519'dan sonra) Divanı'nda bahsi geçen birleşik fiil 17 kez geçmiştir. Yer yer “ikrâr et-” fiilinin de kullanıldığı beyitlerin tamamında ek yönelme hâlinde, yükleme hâli eki anlamında kullanılmıştır:

O bütler kim añ-A ikrâr idersin
 Yakında sen añ-A inkâr idersin Yetimî

Hudâ sensin bu bütler cümle bâtil	
Sañ-A inkâr iden merdûd u câhil	Yetimî
Dinür ehl-i necât içinde herbâr	
Yezîdidür Ali'y-E iden inkâr	Yetimî
Vilâyet cezbesile sıdı kamu	
Añ-A inkâr idenüñ yiri tamu	Yetimî
Yemînî ehl-i dil oldur Alî'y-E itmeye inkâr	
Vilâyet ehline Haydâr İmâm-ı pîşvâ geldi	Yetimî
Sañ-A vü hem añ-A inkâr idenler	
Dahi sâdik olup ikrâr idenler	Yetimî
Sultân-ı evliyây-A her kim iderse inkâr	
Kâfirden ol eşeddür kılmaz nebîy-E ikrâr	Yetimî
Ki şarkdan garba deñli bir nazardur	
Añ-A inkâr ideler hûk u hardur	Yetimî
Resûl-i Hak didi itmeyen ikrâr	
Alî'y-E hem bañ-A ol ider inkâr	Yetimî
Bañ-A inkâr iden kişi bil i yâr	
Hak-A inkâr ider ol ehl-i zünnâr	Yetimî
İdenler şek idüp inkâr şâh-A	
Hemân inkâr iderlermiş ilâh-A	Yetimî
İmân getür rasûl-E eyle ikrâr	
Görüp bu mu'cizâtı etme inkâr	Yetimî
Nice lutf u kerâmet ma'denidür	
Añ-A inkâr iden dûn u denîdür	Yetimî

Nice dîn düşmenlerinüñ kanını dökdi yire
 Hakk-A inkâr idene sâhib-siyâsetdür Ali Yetimî
 Didi bilüñ yârenler eyleñ ikrâr
 Hudâ diñüz Ali’y-E itmeñ inkâr Yetimî
 Muhammed dînin-E inkâr idenüñ
 Yakîn bil üstünedür la’netullâh Yetimî
 Sahih nakl oldugın-A eyle ikrâr
 Sakın müdbirlik idüp itme inkâr Yetimî

Hayretî (öl. 1535) Divanı’nda içinde “-inkâr et-” birleşik fiili geçen bütün beyitlerde ekin yönelme hâliyle kullanıldığı görülür:

Vech-i zîbây-A işi inkârdur câhillerüñ
 Mazhar-ı Hakk’a şu kâyil olmayan bâtıllaruñ
 Dâyima virdi budur ağzında ehl-i dillerüñ
 Pertev-i Hak kudret-i Hak mazhar-ı Allâh’ dur Hayretî
 Münkir dirilür ahsen-i takvîme müddeî
 Bâtil degül mi göz göre inkâr ide Hak-A Hayretî
 Men’ idersin vech-i zîbâdan bizi ey müttakî
 Ahsen-i takvîm-E inkâr eylemek takvâ mıdur Hayretî

Usulî (öl. 1538) Divanı’nda birleşik fiil yönelme ekiyle kullanılmıştır:

Sûretin âyâtını yanlış okurmuş müddeî
 Ahsen-i takvîm-E gör şeytânı inkâr eylemiş Usulî

Aynı durum Fuzulî’nin (öl. 1556) şiirleri için de geçerlidir. Yalnız hâlde kullanımı dışında birleşik fiilin kullanımı tamamen yönelme eki ile yazılmıştır:

Göñlüm alduñ ki behâsın veresin nakd-i vefâ
 Etmedüñ ahde vefâ kulun-A kıldıñ inkâr Fuzulî
 Muvahhidler-E kılma inkâr zâhid
 Mey-i vahdeti sanma ümmü’l-habâ’is Fuzulî

Fakîh-i medrese ma'zûrdur inkâr-ı aşk etse
 Yok özge ilmin-E inkârımız bu ilme câhildir Fuzulî
 Fuzûlî'nüñ yeter aşkın-A inkâr eyle ey gerdün
 Güvâh-ı hâl yetmez mi saña feryâd ü efgâni Fuzulî

Yahya Bey (öl. 1582) Divanı'nda geçen birleşik fiil de “-E inkâr et”- biçiminde kullanılmıştır.

Bildürürler kişiye mikdârın
 Ehl-i 'irfân-A itmesün inkâr Yahya Bey

Ravzî (öl. 1600'den sonra) de kelimeyi yönelme ekiyle kullanmayı tercih etmiştir:

Yed-i beyzâsını münkiirlere arz itse Mûsî'veş
 Añ-A inkâr iden Fir'avn ile Hâmân'a ışk eyle Ravzî

Hayli geç bir dönem olmasına rağmen 19. Yüzyıl şairi Makedonyalı Remzî'nin (öl. 1843'ten sonra) ve Lebîb (öl. 1867)'in beyitlerinde de ek “-E inkâr et” biçiminde kullanılmıştır:

Her dü 'âlem şâhın-A inkâr eden bed-bâhtlar
 Agu katdılar Hasan aşına pür şekk ü riyâ Remzî
 Ne ihtiyâc ki evsâfîñi şümâr edeyin
 Muhassenâtın-A yokdur 'adûnuñ inkârı Lebîb

1.3. “İnkâr Et-” Birleşik Fiilinin Belirtisiz Nesneli Kullanımı

Âşık Paşanın (öl. 1332) Garibname isimli eserinde üç kez geçen fiilin birinde “-E inkâr et-” ve “-A ikrâr e-” biçimi tercih edilmiş, diğer ikisinde de belirtisiz nesneyle kullanılmıştır:

Añ-A bir dimek durur ikrârumuz
 Birliğin-E yok durur inkârumuz Âşık Paşa
 Cümle milletler içinde ol ada
 Yok durur inkâr u ceng ü 'arbede Âşık Paşa
 Hak yolında hiç inkâr eyleme
 Göñlüne inkârı sen yâr eyleme Âşık Paşa

Şeyhî (öl. 1431) Divanı’nda “inkâr et-” ve “ikrâr et-” kelimeleri iki beyitte kullanılmış, ikisinde de yönelme hâli eki tercih edilmiştir:

Etti ikrâr vefâ kılmağa evvel bañ-A yâr
 Soñra bu va’desin-E eyledi inkâr dirîg Şeyhî
 Sol rind-E ki câm-ı meyi cân u cihândan yeğ göre
 Ger bî-haber inkâr ede ben çendân ikrâr eyleyem Şeyhî

Hümamî’nin (öl. 1451) Si-name isimli eserinde geçen “inkâr et-” fiili de iki yerde geçmiş; birisinde “A- inkâr et-” biçiminde, diğesinde belirtisiz nesneli olarak kullanılmıştır:

Kamuy-A gerçi Ahmed kıldı inkâr
 An’itdi sırr u rû’yetden haberdâr Hümamî
 Melâmatlığ-ıla ‘âr ide gördüm
 Yalandur diyüp inkâr ide gördüm Hümamî

Şerifî (öl. 1514)’nin üç beytinden ikisi yüklem hâli ekiyle, diğeri belirtisiz nesne olarak yer almıştır:

Bilmedüm evvel ikrâr kıldum
 Bugün ikrârum-A inkâr kıldum Şerifî
 Half idüp va’d u vefâya ‘aşkum-A inkâr ider
 Baña ol kâfir terahhum eylemez yâ müslimîn Şerifî
 Aña sorduksa adın eyler inkâr
 Sora sora ben oldum âciz ü zâr Şerifî

Vasfî (öl. 1514), İshak Çelebi (öl. 1536?), Hayâlî Bey (öl. 1557), Tecellî (öl. 1688-9) ve Sâbit (öl. 1712)’in aşağıya alınan beyitlerinde söz konusu fiil belirtisiz nesneyle yer almıştır:

Dilden geçübem cânımı ugurladı gamzeñ
 İnkâr idemez tâze izi var ciğer üzre Vasfî
 Ahd u sabr u dil alup kâkülüñ inkâr itdi
 Berü gel sulh idelüm bûseye ikrâr eyle İshak

Bu kasîdemde benüm şâhid-i ma'nâ çoktur
 Husrev-i mülk-i maânî benüm etmeñ inkâr Hayâlî
 Bildi âlemler Hayâlî saña şeydâ olduğun
 Añlanur biñ eylesin keyfiyyetin inkâr mest Hayâlî
 Bu acebdür nice inkâr olınur âlemde
 Gün gibi zâhir iken şöhret-i meydân-ı semâ' Tecellî
 Nice inkâr olunur halka-ı tevhîd-i azîz
 Âşık ol yirde olur dilber [ile] hem-âgûş Sabit
 Benden ebed kulunam ezel bilirem seni
 İnkârı ko efendi güzel bilirem seni Hayâlî

Azmizade Hâletî (öl. 1630) de birleşik fiili yönelme hâli ekiyle kullananlardandır. Aşağıya alınan beyitlerden ilki yalın, ikincisi yönelme hâli ekiyledir:

Hüner iklîmine şâh olduğun inkâr iden kimdür
 Tururken Hâletî'nün 'arsa-i 'âlemde dîvânı Hâletî
 'Işkun-A rûz-ı ezelden gönül ikrâr itdi
 Şimdi hiç fâ'ide itsün mi anun inkârı Hâletî

I.4. İkili Kullanımlar: “-E İnkâr Et-”, “-İ İnkâr Et-”

Ekin ikili kullanımları da vardır. Ahmedî'nin (öl. 1413) aşağıya alınan beyitlerinin ilkinde birleşik fiil yükleme hâli ekiyle, ikincisinde hem “inkâr et-” fiili hem de “ikrâr et-” fiilleri yönelme hâli ekiyle kullanılmıştır:

Yüregüme urduğu ok-I ider gözüñ inkâr
 Gözüme karşıyiken tîr ile kemân rûşen Ahmedî
 Çünkü 'aybum-A mukırram hergiz inkâr itmezem
 Bañ-A yogısa bu halkuñ bâri ikrârı n'olur Ahmedî

“İnkâr et-” birleşik fiili Özbek devlet adamı ve şair Şiban Han ve Lütfî (15. yy.ın ikinci yarısı) Divanlarında da “-E inkâr et-” biçiminde kullanılmıştır:

Derdlilerge cevri iter bu kaltabân
 Derdi yok ne-çün ang-A inkâr iter Şiban Han

Kim kılmasa hattıngnı körüp hüsnüng-E ikrâr

Hicrân kılıçı boynını kılsun kalem ay cân Lütfî

Mesihî (öl. 1512)’nin ilk iki beytinde birleşik fiil “-E inkâr et-” biçiminde kullanılırken üçüncü beyitte “nâlişlerüm-İ inkâr eyleme” denilerek ek, Türkiye Türkçesine uygun kullanılmıştır:

Hecrûñ günin-E kimsene inkâr idemez

Kâfîr olur kıyâmete her kim ki kılsa reyb Mesihî

İşk-A yıldırım çalacak sûfî inkâr itmesün

Kim ana bir gün görünür berk-i âlem-tâb-ı ışk Mesihî

Nâlişlerüm-İ eyleme inkâr k’olupdur

Kûyuñdaki her bir der ü divâr güvâhum Mesihî

Şem’î (öl. 1530) Divanı’nda “inkâr et-” kelimesi üç yerde ve tamamı yönelme ekiyle geçmiştir. Ancak ilk beyitte “ikrâr et-”, “-I ikrâr” biçiminde kullanılmıştır:

Seni sevdiğüm-İ ey meh n’ola ikrâr itsem

Gün gibi rûşen olan nesney-E inkâr olmaz Şemî

Lebüñ kan içdügin-E itme inkâr

Kaşuñla gözlerüñ eyler şehâdet Şemî

Zâhidâ sen “ahseni takvîm”-E inkâr eyledüñ

Oldı rûşen gün gibi ‘âlemde tezvîrüñ senüñ Şemî

Bâkî Divanı’nda da birleşik fiilin ikili kullanımını göze çarpar. Aşağıya alınan ilk beyitte hem “inkâr et-” hem de “ikrâr et-” birleşik fiilleri, ikinci beyitte “inkâr et-” fiili yönelme hâliyle, üçüncü beyitte yalın, dördüncü beyitte de yükleme hâli ekiyle kullanılmıştır:

Ne ‘aceb fazlın-A nâ-dân eger inkâr itse

İtdi mi Ahmed-i Muhtâr-A Ebû Cehl ikrâr Bakî

Nice pinhân ideyin sînede dâg-ı ‘aşkuñ

Gül gibi zâhir olan nesney-E inkâr olmaz Bakî

Gönüller aldugın inkâr ider meger zülfüñ
 Elini mushafa urmuş yemin ider zülfüñ Bakî
 Güneşüñ zerre kadar kadrine noksân gelmez
 Eylese nûr-ı cihân-tâbın-I huffâş inkâr Bakî

Nefî Divanı'nda da geçen birleşik fiil ikili kullanıma sahiptir. Beyitlerin ilki “-E inkâr et-” biçiminde diğer dört beyit ise “-I inkâr et-” biçiminde yüklem hâli ekiyledir:

Komaz eş'âr-ı revân-bahşım-A inkârı yine
 Hâsîdin ağzına gelse hasedinden cânı Nefî
 Bu da'vâm-I benim inkâr eder yokdur ahâlîde
 Hasûd-ı nâ-bekârı n'eyleyim söz anlamaz hardır Nefî
 Çerâğın hüsnün-İ inkâr edenler rûz-ı rûşende
 Semen-zâr içre görsünler fûrûğ-ı şem'-i gül-nârı Nefî
 Aşk mühlik yâr gâfil mübtelâlar n'eylesin
 Birbirine derdin-İ inkâr güc ikrâr güc Nefî
 Kimse inkâr edemez mâhiyett-i endişem-İ
 Ehl-i reşkin nüsha-i akd-i lisânıdır sözüm Nefî

Süheylî (öl. 1633-34) Divanı'nda üç yerde geçen “inkâr et-” fiili ilkinde “-A inkâr et-”, diğer ikisinde ise bugünkü kullanıma uygun “-I inkâr et-” biçiminde kullanılmıştır:

Yok bañ-A inkârdan la'li şarâbın fâyide
 Mest-i 'ışkı olduğum dünyâ vü mâfihâ bilür Süheylî
 Gel iy keyf-i şarâb-ı 'ışk-I inkâr eyleyen gör kim
 Gedâ-yı bî-nevâyı katresi şâh-ı cihân eyler Süheylî
 Sehâ vü lütf ile oldur yegâne-i eşrâf
 Cihânda kimdür iden cûd ü lütfın-I inkâr Süheylî

Mezakî'nin (öl. 1676) beyitlerinden birinde söz konusu birleşik fiil “-E inkâr et-”, diğerlerinde Türkiye Türkçesindeki “-I inkâr et-” biçimiyle yer almıştır:

Âbı âteş âteşi berk-efken-i pendâr ider
 Himmət-i pîr-i mugân-A yok hele inkârımız Mezâkî
 Görse bir âdem eger cenneti rü'yâsında
 Olsa bu sûr ile ta'bîr-İ kim eyler inkâr Mezâkî
 Kimse kâdir degüldür inkâra
 Nef'-i mahz-ı vifâk-ı hükkâm-I Mezâkî

19. yüzyıl şairi Lebîb (öl. 1867) “inkâr et-” fiilini aşağıya alınan ilk beytinde “-E inkâr et-”, ikinci ve üçüncü beyitlerinde yalın, dördüncü ve beşinci beyitlerinde yükleme hâli ekiyle kullanmıştır. Ama kullanımların tamamı yükleme hâli eki anlamındadır:

Ne ihtiyâc ki evsâfıñı şümâr edeyin
 Muhassenâtın-A yokdur ‘adûnuñ inkârı Lebîb
 Şükruñ inkârı mûcib-i küfrân
 İsmüñ âyînedân-ı ni’metdir Lebîb
 Hüsn-i tedbîrüñ eylemek inkâr
 Ya garazdır yahod hamâkatdır Lebîb
 Kırklar bir tarafda çille çeker
 Kavsın etme ricâlin-İ inkâr Lebîb
 Hem evliyâ-yı şerî’at ki şübhemiz yokdur
 Kerâmetinde kim inkâr eder an-I hâşâ Lebîb (öl. 1867)

1.5. “-I İnkâr Et-” kullanımı

Metinlerde “-I inkâr et-” kullanımının ne kadar geri gittiğini göstermesi açısından birkaç örnek paylaşmak yerinde olacaktır.

Şirvanlı Mahmud’un Kemâliye isimli eserinde, “Bu hikmet-İ hiç kimse inkâr itmeye” (s. 139) cümlesiyle birleşik fiilin Türkiye Türkçesindeki kullanımına uygun bir şekilde yer aldığı görülür. XIV-XV. Yüzyıllarda yaşadığı bilinen Şirvanlı Mahmud’un bu kullanımı birleşik fiilin yükleme ekiyle o dönemde kullanılıyor olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Tespit edebildiğimiz ilk örneklerden biri Ahmedî (öl: 1413) Divanı’nda geçer:

Yüregüme urdugu ok-I ider gözüñ inkâr
 Gözüme karşıyiken tîr ile kemân rûşen Ahmedî
 Bir diğér örneğimiz de Mesihî (öl. 1512)'ye aittir:
 Nâlişlerüm-İ eyleme inkâr k'olupdur
 Kûyuñdaki her bir der ü divâr güvâhum Mesihî
 Aynı durum Hayâlî Beyin (öl. 1557) beyti için de geçerlidir:
 Ey felek bir gün mukîm-i kûy-ı dildâr et beni
 Soñra dön özr eyleyip ağyâra inkâr et ben-İ Hayâlî

SONUÇ

Türkçenin tarihî seyri içerisinde hâl eklerinde birtakım ses değişikliklerinin olduğu, birbirinin yerine kullanıldığı, fiilin anlamına göre ekler alabildiği dil araştırmalarında tespit edilen hususlardandır. Arapça kökenli bir kelime olan “inkâr” kelimesinin Türkçe “et-” fiili ile birleşmiş biçimi olan “inkâr et-” birleşik fiili hâl eki alırken Türkiye Türkçesinde “-I inkâr et-” biçiminde gerçekleşir.

Çalışmamızda “inkâr et-” birleşik fiilinin yönelme hâli ekiyle kullanılan örneklerine yer verilmiştir. Çok sayıda örnekle karşımıza çıkan bu kullanımın yüzyıllar içerisindeki yoğunluğuna, ekin ikili kullanımlarına, varsa aynı çerçevede tespit edilen başka kullanımlarına bakarak meselenin farklı taraflarına dikkat çekmeye çalıştık.

“İnkâr et-” birleşik fiilinin 14., 15. Yüzyıllarda yoğun olarak “-E inkâr et-” biçiminde kullanıldığını, gittikçe azalan oranda 16., 17. 18. ve 19. yüzyıllara kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. 14. yüzyıldan itibaren birleşik fiilin ikili kullanımları olmakla birlikte 15. ve 16. yüzyıllarda yoğunlaştığı; aynı şairin eki her iki biçimiyle de kullandığı gözlenmektedir. İstisnaları olmakla birlikte, 17. yüzyıldan itibaren birleşik fiilin daha çok yükleme ekiyle kullanıldığını ve Türkiye Türkçesindeki biçime kaydığını söyleyebiliriz.

“İnkâr et-” fiili yanında aynı dilden gelen ve aynı babla çekimi yapılan “İkrâr et-” fiilinin de benzer bir kullanıma sahip olduğu görülmüş; buradan hareketle ifâl babından kaynaklanan bir özellik olup olamayacağı hususu üzerinde durulmuş ancak anlamlı bir sonuca ulaşılamamıştır. Belki meselenin bu tarafının Arap dilinin inceliklerini bilen bir araştırmacı tarafından irdelenmesi ve bu babda üretilen kelimelerin ortaklıklarına hasredilecek özel bir çalışma yapılması ile daha sağlıklı sonuçlara ulaşılabilecektir.

Kelimenin Fars edebiyatı metinlerindeki kullanımlarında da yaygın olan Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “-I inkâr et-” manasını içeren “ra” hal ekiyle

kullanımıdır. Nasır Husrev örneğinde olduğu gibi nadir de olsa “E- inkâr et-” anlamına gelecek “be enkâr kerden” kullanımına rastlanmaktadır. Dolayısıyla kelimenin tarihi metinlerimizde hal ekinin kullanımına bir etkisinden söz edilebilir. Ancak Farsçadaki bu uygulamanın yaygın olmadığı dikkate alındığında etkinin varsa bile sınırlı olduğu söylenebilir. Konu yine de Fars dili ve edebiyatı alanında uzmanlaşmış kişilerin himmetine muhtaçtır.

Birleşik fiilin yönelme hâli ekiyle çekimlenmiş olmasının kelimelerin anlamlarıyla ilgisi olabileceği hususu da düşünülmüş ancak net sonuçlara ulaşılamamıştır. Özellikle “ikrâr” kelimesinin “inkâr” kelimesiyle anlam karşılıkları bazı beyitlerde “inanmamak” ve “inanmak” biçiminde anlamlandırılabilirse da genele teşmil etmek çok sağlıklı görünmemektedir.

Birleşik fiilin Azerî Türkçesinin egemen olduğu sahalarda eser vermiş, Çağatay sahasında tebarüz etmiş ve Rumeli coğrafyası da dâhil olmak üzere Anadolu sahasının tamamında yönelme hâli ekiyle kullanılabilirdiği, bölge veya Türk edebiyatının farklı sahalarına ait ayırıcı bir hususiyet arz etmediğini söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Ahmed-i Rıdvan Divanı* (2011). Haz. Halil Çeltik, Ankara: Bizim Büro Basım Yayınları.
- Ahterî, Mustafa (1321). *Ahterî-i Kebîr*, B.y.y.
- Akdoğan, Yaşar (1979). *Ahmedî Dîvânı ve Dil Hususiyetleri: Gramer, Sentaks, Sözlük*, İstanbul Üni. SBE, Doktora Tezi, İstanbul.
- Altun, Mustafa (1995). *Sî-nâme-i Hüâmî İnceleme-Metin-Dizin*, İstanbul Üni. SBE, *Yüksek Lisans Tezi*.
- Âşık Çelebi Divanı (1988). Haz. Filiz Kılıç, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78359/asik-celebi-divani.html> erişim tarihi: 14.08.2016.
- Aydemir, Yaşar (2007). *Ravzî Divanı*, Ankara: Birleşik Kitabevi Yayınları.
- Aydemir, Yaşar (2016). *Remzî Divanı*, Ankara: Birleşik Kitabevi Yayınları.
- Azmî-zâde Hâletî Dîvânı (Giriş ve Dîvân'ın Tıpkıbasımı; Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni)* (2003). Haz. Bayram Ali Kaya, Harvard: Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım* (1994). Haz. Sabahattin Küçük. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Bosnalı Alaaddin Sabit Divanı*(1991). Haz. Turgut Karacan, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Caferî Baba ve Divanı* (2003). Haz. Fatma Zehra Bedir, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üni. SBE Ankara.
- Cudî, İbrahim Efendi (2006). *Lugat-ı Cudî*, Haz. İsmail Parlatır, Belgin Tezcan, Nicolai Tufar, Ankara: TDK Yayınları.

- Dehkhoda, <http://www.vajehyab.com/?q=انكار+نمودن&d=en> erişim tarihi: 15.06.2017.
- Deniz, Sebahat (2005). *Tecellî ve Divanı*, İstanbul: Veli Yayınları.
- Derviş Muhammed Yeminî (2002). *Fazilet-nâme (Giriş-İnceleme-Metin)*, Haz. Dr. Yusuf Tepeli, Ankara: TDK Yayınları.
- el-İsfehânî, Ragıb (1997). *Müfredatü Elfazi'l-Kur'an*, Lübnan-Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Erünsal, İsmail E. (1977). *The Life and Works of Tacizade Cafer Çelebi whit a Critical Edition of His Dîvân*, İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Güneri, Aysun Demirez (2007). *Yeni Uygur Türkçesinde Fiil Tamlayıcıları*, Doktora Tezi, Ankara: G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürgendereli, Müberra (2002). *Hasan Ziyâ'î Hayatı Eserleri Sanatı ve Divanı*. Ankara: KB Yayınları.
- Hasan Enverî, *Ferheng-i Foşerde-i Suhan*, Kütüphane-i Milli-i İran, Tahran 1312. *Hayâlî Divanı* (1992). Haz. Ali Nihat Tarlan, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hayretî (1981). *Divan Tenkitli Basım*, Haz. Mehmet Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Karaağaç, Günay (1997). *Lütf Dîvânı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karahan, Leyla (2005). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, Leyla (2011). *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Haz. Ekrem Arıkoğlu-Dilek Ergönerç Akbaba, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaman, Hayrettin-Topaloğlu, Bekir (1988). *Yeni Kamus*, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Karasoy, Yakup (1990). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karavelioğlu, Murat Ali (2005). *On Altınca Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'i'nin Divânının Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*, Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Kurnaz, Cemal (2011). *Gazeller Arasında*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, s. 61-74.
- Kurtoğlu, Orhan (2004). *Lebîb Dîvânı (Tenkitli Metin)*, Hacettepe Üni. SBE, Doktora Tezi, Ankara.
- Mermer, Ahmet (1991). *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Ankara: AKM Yayınları.
- Mermer, Ahmet (1997). *Karamanlı Aynî ve Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mesihî Divanı* (1995). Haz. Mine Mengi, Ankara: AKM Yayınları.
- Mutçalı, Serdar (1995). *Mu'cemü'l Arabiyyü'l Hadis*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.

- Nasırüddin bin Burhaneddin Rabguzi (1997). *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kırsaları)Metin-Tıpkıbasım*, Haz. Aysu Ata, Ankara: TDK Yayınları.
- Nef'i Divanı* (1993). Haz. Metin Akkuş, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nesimî Divanı* (1990). Haz. Hüseyin Ayan, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Redhouse, James W. (2009). *Müntehabât-ı Lügat-ı Osmanîyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- Seyyid Şerîf Divanı* (2006). Haz. Sadık Yazar, Fatih Üni. SBE, YL Tezi.
- Süheylî Divanı* (2007). Haz. Mahmut Esat Harmancı, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78401/suheyli-divani.html> erişim tarihi: 14.08.2016.
- Şerîfî (1999). Şehname Çevirisi C.I-II, Haz. Dr. Zuhâl Kültürâl, Dr. Latif Beyreli, Akara: TDK Yayınları.
- Şeyhî Divanı* (1990). Haz. Mustafa İsen, Cemâl Kurnaz, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şirvanlı Mahmud (1993). *Kemâliye Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük*, Haz. Muhammet Yelten, İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihad (1966). *Ahmet Paşa Divanı*, İstanbul: MEB Yayını.
- Tarlan, Ali Nihad (1967). *Zâtî Dîvânı [Gazeller Kısmı-I]*, İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihad (1970). *Zâtî Dîvânı [Gazeller Kısmı-II]*, İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (1997). *Necati Bey Divanı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Timurtaş, F. Kadri (1994). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toparlı, Recep (2003). *Ed-Durretü'l-Müdiyye Fi'l-Cümleti'l-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tulum, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Usûlî Divanı* (1990). Haz. Mustafa İsen, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uzun, Tacettin (2010). “Mezîd Fiiller”, *Anadolu Üniversitesi İlahiyat Önlisans Programı Araştırma III*, Editör: Ahmet Turan Arslan, Eskişehir: Anadolu Üni. Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Üsküplü İshak Çelebi (1990), *Divan Tenkitli Basım*, Haz. Mehmet Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, İstanbul: Mimar Sinan Üni. Yayınları.
- Vasfî (1980). *Dîvan Tenkidli Basım*, Haz. Mehmet Çavuşoğlu, İstanbul: İst. Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Yahya Bey (1977). *Divan*, Haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları.
- Yavuz, Kemal (2000). Âşık Paşa, *Garîb-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Yusuf Hakikî (2007). *Hakikî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin*, Haz. Erdoğan Boz, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78374/hakiki-divani.html> erişim tarihi: 14.08.2016.

ÇEKİRDEK BİLİNÇ (CORE CONSCIOUSNESS) KAVRAMI VE EDEBÎ METİN ÜZERİNDE BİR UYGULAMA

*Yunus BALCI**

İnkâr edilmez bir gerçektir ki Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk edebiyatının en büyük yazarlarından birisidir. Gerek bir akademisyen olarak ve gerek bir sanatkar olarak verdiği eserler; hem içinde bulunduğu toplumun ve hem de evrensel anlamda içinde bulunduğu çağın problemlerine temas eden, onlara yorumlar getiren yeni ve zengin bakış açıları sunan bir zenginliğe sahiptir. Bütün bu çeşitlilikteki eserlerinde temel hedef bir değer yaratma endişesi olmuştur. Çünkü ona göre edebiyatta değer, eserin her şeyden önce güzel olmasında, fakat aynı zamanda onun insanı ve hayatı derinlik ve bütün zenginliği ile ifade etmesidir.¹ Şüphesiz ki onun eserlerinin derin ve zengin yönlerinden birisini de dil oluşturur. Edebiyat tarihinden, denemelerine, şiirlerinden hikâyeye ve romanlarına kadar pek çok türde yazmış olduğu eserlerinde bu derinliği sağlayan unsurların başında Tanpınar'ın Türkçeyi bütün zenginliğiyle kullanma becerisi gelir. Biz bu bildirimizde onun Huzur isimli romanında dil ve anlam arasında kurduğu derin bağlantıyı çekirdek bilinç kavramı açısından incelemeye çalışacağız.

Öncelikle şunu belirtmekte fayda vardır ki çekirdek bilinç kavramı henüz tam olarak edebiyat metinlerinde uygulanan bir kavram daha doğrusu tam olarak metotlaşmış bir uygulama değildir fakat yine de özellikle psikoloji ve metin bağlamı çalışmalarda dolaylı da olsa bazı göndermeler yapıldığı görülmektedir.

Freud, yazarın yazdıklarda kendisini saklama, bazı şeyleri örtme eğilimi² gösterdiğini söyler; fakat her halükarda, edebî eser bu eğilimlere rağmen onun bilincinin ürünüdür. Bu bakımdan her metnin bilinci, kendisini ortaya çıkaran

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. ybalci@pau.edu.tr

¹ Mehmet Kaplan, "Tanpınar Hakkında Bir Kaç Söz", *Huzur* tanıtım kısmı, (tarih yok), Tercüman Yayınları.

² Oğuz Cebeci, *Psikanalitik Edebiyat Kuramı*, İthaki Yayınları, İstanbul 2004, s.175.

yazara açık veya kapalı bağlıdır ya da bir şekilde sanat eseri, hayatın sanatkar tarafından oluşturulmuş mimesisi (yansıması)dır.³

Çekirdek bilinç kavramını bir bütünlük halinde kullanan ilk isim Antonio Damasio'dur. Damasio, *The Feeling of What Happens* isimli eserinde beynin çalışma düzenini protoself, core consciousness (çekirdek bilinç) ve extended consciousness (uzatılmış bilinç) olmak üzere üç katmana ayırmıştır.⁴ Burada teferruatı girmeden çekirdek bilinç üzerinde durmak gerekirse, bunun bilincimizin burada ve şimdi algısını belirleyen katman olduğunu söylemek mümkündür. Damasio, her türlü bilinç durumunun, bu vorteks (döngü) üzerinde şekillendiğini; protoself (ön-kendilik) yani ilk temas noktalarının, ilk algıların burada anlam kazandığını, buradaki işlemde sonra bir izlenime (extended consciousness) dönüştüğünü söyler.

Bunun Huzur romanına ne şekilde uyguladığımıza gelince. Öncelikle yapısalcı teorilerin metni bir bütünlük olarak kabul ettiğini, anlam dünyasının kendi içinde bulunduğunu hatırlamak gerekir. Bu aynı zamanda her metnin bir bilinç bütünlüğü yansıttığı anlamına da gelmektedir. Biz bu çalışmamızda Damasio'nun adı geçen çalışmasında yaptığı gibi beden ve duygu-bilinç arasındaki bağlantı üzerinden tanımlamaya çalıştığı çekirdek bilinç kavramını, dil ve anlam düzlemi üzerinden anlamaya çalışacağız.

Bu noktadaki ilk öngörümüz Huzur romanının çekirdek bilincinin "hayat" kelimesi üzerine oturtulduğudur. Yani bu metnin "burada ve şimdi"si "hayat" kelimesi etrafında şekillenir. Bu noktada metnin şimdisinin özellikle 24 saat üzerine oturtulması da anlamlıdır.

Hayat kelimesi müstakil olarak 107 kez kullanılmış; hayati, hayata, hayatım, hayatın, hayati, hayatları, hayatlarıyla, hayatlarının ve benzeri bütün çekimleri birlikte toplamda 518 kelime ile en çok kullanılan sözcüktür. Bu aynı zamanda metnin burada ve şimdisinin, yani çekirdek bilincinin bu kelime üzerine de oturduğunu göstermektedir.

Ayrıca dört ana bölüme ayrılmış romanın Mümtaz adını taşıyan birinci bölümünde (yaklaşık 54 sayfa) bu kelime 99 kez, Nuran adını taşıyan ikinci bölümünde (yaklaşık 132 sayfa) 243 kez, Suat adını taşıyan 3. bölümünde (yaklaşık 85 sayfa) 137 kez, Mümtaz adını taşıyan 4. bölümünde (yaklaşık 45 sayfa) 39 kez kullanılmıştır.

Sekans kritik, bir yazarın belli bir kelimeyi ne anlamda kullanırsa kullanım kullanım sıklığının bir şekilde onun bilinciyle, psikolojisiyle, psikanali-

³ Cafer Gariper, Yasemin Küçükcoşkun, **Yakup Kadri'nin Nur Baba Romanına Psikanalitik Bir Yaklaşım**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009, s.25.

⁴ Antonio Damasio, **The Feeling of What Happens**, New York, 1999.

ziyle bağlantılı olduğunu söyler. Bu sayısal sonuçlar, ki yazar yaklaşık sayfa başına iki kere “hayat” kelimesini kullanmıştır- gösteriyor ki eserin yaratım süreci süresinde çekirdek bilinç metne aksetmiştir. Metin içinde bu kelimenin değişken kullanımlarına ve kullanım sıklıklarına dikkat ederek şu örneklere bakmak lazımdır. Ancak her birinin bütünlük içindeki yerini anlamlandırmak bu bildirinin boyutlarını aşmaktadır.

1-Elbisesini giyinirken -İnsan denen bu saz parçası...- diye birkaç defa tekrarladı. Çocukluğunun mühim bir devrinde çok yalnız kalan Mümtaz, kendi kendisiyle konuşmayı severdi. -Ve **hayat** dediğimiz çok ayrı şey.

2- Hakikat şu ki, Sabiha'nın küçük çocuk **hayatı** bu cins hediyelere ve ceza vermelere hak veren bir **hayattı**. O, hiç olmazsa bu hastalığa kadar evin tek saltanatı idi. Ahmet bile kalblerdeki yerini almağa başlayan kardeşinin bu saltanatını tabii bulurdu. Çünkü Sabiha bu evi kökünden saran bir felaketten sonra gelmişti. Macide onu doğurduğu zaman yarı deli sanılıyordu. Akla ve **hayata** dönüşü, Sabiha'nın doğuşu ile olmuştu.

3- İhsan'ın **hayata** imanı olmasa, Macide şimdi ne olurdu?-

4- Ara yerde bir gölge parçası, bir yol ağzında serince bir nefes sanki **hayatı** hafifletiriyordu.

5- Bir zamanlar Hekimoğlu Ali Paşa'nın konağı bulunan bir mahallede bu **hayat** döküntüsü evler, bu fakir kıyafet, bu türkü ona garip düşünceler veriyordu

6- Değişmiyecek olan, **hayata** şekil veren, ona bizim damgamızı basan şeylerdir.-

7- demek barut fiçisi üzerinde de **hayat** devam ediyordu.

8- Mümtaz'ın **hayatında** İhsan'la karısının çok büyük bir yeri vardır. Nuranı tanıyana kadar **hayatı** hemen hemen bu ikisinin arasında geçmişti.Macide ise, kadın şefkatine ve güzelliğin terbiyesine en muhtaç olduğu zamanda onun **hayatına** girmişti.

9- Bunlar manasını anlamadan, içini ümitsizlikle, hınçla dolduran, o zamana kadar farkına varmadan yaşadığı **hayatı**, küçük, nazlı, iyilikle dolu **hayatı** birdenbire kendisi için çok katı, çok zalim ve anlaşılmaz yapan kelimeler, cümlelerdi.

10- O sonuna kadar **hayatından** çekilmişti. Mümtaz bu anı bütün **hayatında** unutamazdı.

11- Burası Akdeniz'di. Mümtaz, Akdeniz'in ne olduğunu, nasıl bir **hayat** rahatlığıyla insanı kavradığını, güneşin, berrak havanın, ufkun çizgisine kadar

uzanan ve her dalgayı, her kıvrımı kendi kenarlarıyla göze nakşeden sarahatin, insanı nasıl terbiye ettiğini, ruhumuza nasıl doğduğunu, hulasa üzümle zeytini, mistik ilhamla vazıh düşünceyi, en çetin ihtirasla ferdi huzur endişesini elele yürüten tabiatın mahiyetini sonra kitaplardan öğrendi. Fakat onları o yaşta bilmemesi, onlardan lezzet alınması demek değildi. Buradaki zamanı, **hayatının** sürüp giden kötü tesadüflerine rağmen onun için ayrı bir mevsim oldu.

S...’de **hayat**larının bir tarafını yakan humma burada da vardı.

12- Ben **hayatın** efendisiyim. Bulduğum yerde yeis ve hüzün olamaz. Ben, şarabın neşesi ve balın tadıyım- diyordu.

Ve bu nasihati dinleyen **hayat**, her üzüntünün üstünde cıvıl cıvıl ötüyordu.

13-O zaman **hayattan** boşaltılmış, ebediyen ona yabancı, onu inkar eden bir çehre takınırlardı. Sanki -biz **hayatın** dışındayız, derlerdi. **Hayatın** dışında... O, herşeyi besleyen **hayat** suyu bizden çekilmiştir. Ölüm bile bizim kadar kısır değildir.- Hakikaten çocukken oynamasını o kadar sevdiği ve ömrünün sonuna kadar seveceği bir balçık parçası bu kayaların yanında ne kadar canlıydı. Onun yumuşak ve şekilsiz varlığı, her şekli, her iradeyi, hatta düşünceyi bile kabul edebilirdi. Fakat bu sert kaya parçaları **hayattan** ebediyen uzaktılar...

14- Sonra evin **hayatına** alışınca bu kütüphane onu çekmişti. İlk okumaları bu kütüphanenin tesadüfıyla olmuştu. Roman, hikaye, manasını bir türlü kavrayamadığı şiir kitapları bu senenin asıl arkadaşlarıydı. Ertesi sene onu Galatasaray’a verdiler. Bir hafta sonra da İhsan Macide ile evlendi.

Mümtaz ağabeyisinin karısını ilk görüşte beğenmiş, İhsan’ın adeta alay ederek, nasıl buldun? diye yaptığı işarete farkında olmadan, çok mesudum, diye cevap vermişti. Mümtaz’ın bu çocukça cevabında bütün bir hakikat de vardı. Macide etrafındaki herşeye kendi içindeki saadet duygusunu geçiren insanlardandı. Bu, onun cevherinde vardı: Güzelliği, iyi ahlakı, sakin tabiatı sonradan hissedilirdi. Onun gelişikle evin **hayatı** derhal değişti. İhsan’ın uzun sükutları yumuşadı; büyük yengenin mazi hasreti kesildi. Mümtaz’a ise kendisinden on iki yaş büyük bir arkadaş gelmiş ti. O kadar ki, aradan birkaç hafta geçince mektebe yatılı girdiğine üzülmeğe başladı. O zamana kadar kendisini misafir gibi gördüğü ev birdenbire onun oluvermişti.

İnsanın sevdiği bir ev olunca kendisine mahsus bir **hayatı** da olur. O zamana kadar S...’deki son gecede kendisi için herşeyin bittiği, **hayatın** dışında çok hususi bir talihle, herkesten ayrı olarak yaşadığını sanan Mümtaz, birdenbire kendisini yeni bir **hayatın** içinde buldu: Etrafında bir **hayat** vardı ve o, bu **hayatın** bir parçasıydı.

Bu **hayatın** ortasında Macide adlı acayip bir mahluk vardı. Herşeyi, herkesi peşinden sürükleyen, bir büyü gibi değiştiren küçük bir kadın... Tatil günlerinde bu küçük kadın Mümtaz'ı mektepten alıyor, saatlerce aç karnına onunla mağaza önlerinde durarak, gelen geçene bakarak Beyoğlu'nda geziyorlar, öteberi alıyorlar, sonra iki mektep kaçağı gibi geç kalmış olmaktan korka korka eve dönüyorlardı. Mektebe gideceği saatte Macide yine yanbaşındaydı. Çantasını o hazırlıyor, giyinişini o idare ediyordu. Bu bir anne değildi, bir kardeş de değildi, belki koruyucu bir melekti. Varlığı herşeyi değiştiren, eşyayı insana dost eden, günün saatlerine tatlı bir hava geçiren sırlı bir mahluk.

Mümtaz İhsan'ı daha sonra, asıl onun fikir **hayatına** girince tanıdı.

15- Ses bu **hayat** artıklarının üstünde geniş, aydınlık bir çadır gibi açılmıştı. Bu küçük sokağın ne kadar üst üste, girift bir **hayatı** vardı. Nasıl bütün İstanbul, her çeşit ve her türlü modasıyle, en gizli, en umulmadık taraflarıyla buraya akıyordu. Sanki eşyanın, atılmış **hayat** parçalarının yaptığı bir roman-
dı bu. Daha doğrusu, yaşadığımız **hayatın**, ferdi **hayatımızın** altında, herkesin ve her zamanın **hayatı**, içiçe, koyun koyuna, güneş altında devamlı hiçbir şey olmayacağını göstermek ister gibi buraya toplanmıştı.

16- Karısının ölümünden beri durmuş bir saat gibi bütün fikri **hayatı** olduğu yerde kalan ve hatta üstündeki elbise, boyunbağı, pödüsüetli ayakkabısıyla 1909 yılına ait canlı bir hatıra benzeyen bu adamı belli ki bu küçük kadın eşyası çok gerilere, kendisinin Behçet Beyefendi olduğu, bir kadını sevdiği, kıskandığı hatta onun ve sevgilisinin ölümlerine sebep olduğu yıllara götürmüştü. Şimdi çoktan beri unuttuğu şeyler, bu **hayat** artığının kafasında birdenbire canlanmıştı. -Kim bilir böyle ısrarla baktığı bu kaldırım taşlarında **hayatın** hangi parçasını görüyor?-

İhtiyar bir kadın belki daha ileriden satın aldığı eski şiltelerin arkasından düşe kalka yürüyordu. Hamal yükten ziyade sırtındakinin havalesinden mustarıptı. Mümtaz burada daha fazla vakit geçirmek istemedi; bugün ne Sahafklar, ne Çadircılar ehemmiyetliydi. Bitpazarı'ndan içeriye girdi.

Çarşı kalabalık, serin ve uğultuluydu. Küçük dükkanların hemen her tarafına bir yığın insan elbisesi, hazır **hayat** şekilleri, müstakil, dört taraflı kilitli talihler gibi asılıydı. Bir tanemizi al ve giyin ve öbür kapıdan başka bir insan olarak çık! Sarı ve lacivert amele tulumları, eski elbiseler, teyelleri makine diğışinin üstünde görünen açık renk yazlıklar, ucuz, bütün **hayat** hulyalarını görölmemiş makaslarla sifira kadar olduğu yerde kırpan kadın mantoları, fistanlar, iki yanı dolduruyordu. Hepsinin, masaların, küçük iskemlelerin üstünde, döşemelerde, raflarda düzinelerce tekrarı vardı. Bütün bir bolluktu bu! Darlık, ızdırıp, sandığınız gibi az bulunur şeyler değildir; hele sizler **hayatınızdan** bir kere soyunun; biz size ümitsizliğin her çeşidini bulmaya hazırız!

17-... Hiçbirimiz **hayatı** maddenin arızı bir hâli gibi kabul etmiyoruz.- Hatta bu işi anlamak isteyenler bile, sonuna kadar oyunun içinde kalıyorlardı. Herşey bizden geliyor, bizimle geliyor ve bizde oluyor.

Ne ölüm var, ne de **hayat** var. Biz varız. İki de bizde. Onlar, ötekiler sadece zaman aynasından geçen küçük, büyük arızalardı. Merih'te bir dağ küçük bir patlayışla çöker. Ayda lav dereleri kurur. Kehkeşanın ortasında güneşte parlayan büyük buğday başakları gibi, yeni güneş manzumeleri kurulur. Denizlerin dibinde mercan adaları doğar, yıldızlar aya karşı rüzgarların dağıttığı nisan çiçekleri gibi, bir renk ve ateş kıvılcımında dağılırlar. Kuş kurdu yer, bir ağacın kabuğunda yüz bin haşere tohumu birden açar, yüz bini birden toprağa karışır. Bunların hepsi kendiliğinden olan şeylerdi. Bunlar kainat dediğimiz, büyük, tek, emsalsiz incinin, o mücerret zaman çiçeğinin, zaman nergisinin üzerinde parlayan, onu vakit vakit ve yer yer karartan akisleriydi.

Yalnız insanoğlunda idi ki yekpare ve mutlak zaman, iki hadde ayrılıyor, içimizde bu küçük idare lambası, bu isli aydınlık çırpındığı, çok basit şeylere kendi mudil riyaziyesine soktuğu için, süreyi toprağa düşen gölgemizle ölçtüğümüz için, ölüm ve **hayatı** birbirinden ayırıyor ve kendi yarattığımız bu iki kutbun arasında düşüncemiz bir saat rakkası gibi gidip geliyordu. İnsanoğlu, zamanın bu mahpusu, onun dışına fırlamağa çalışan bir biçare idi. Onun içinde kaybolacağı geniş ve biteviye akan nehrinde herşeyle beraber akacağı yerde, onu dışarıdan seyretmeye çalışıyordu. Onun için bir ızdırap makinesi olmuştu. Bir itiliş, haydi ölümün ucundayız; her şey bitti. Mademki sıfırın bütününe kırdık, adet olmağa razı olduk, bunu kabul etmek lazım. Fakat hız bizi kendiliğinden öbür hadde götürüyor; **hayatın** ortasındayız, onunla doluyuz, tekrar hızımızın oynucağıyız...

18- Fatma'nın dünyaya gelişi, bu kapalı ve hemen hemen neşesiz **hayatı** başlangıcında biraz değiştirir gibi olmuştu. Fakat çocuğunu çok sevmesine rağmen ev, Fahir'i daima sıkışmış, karısının sessiz, yumuşak ve kendi alemine gömülmüş **hayatını** daima yadırgamıştı. Fahir'e göre Nuran ruhen tembeldi. Hakikatte ise kadın yedi sene bu yarı uyku **hayatından** onun kendisini uyandırmasını beklemişti.

Tehlikeli denecek derecede zengin, her ihtimale gebe, her manasında velut bir kadınlık **hayatı**, bakımsız bir tarla gibi sırf kendisini işleyecek erkeğin yokluğundan yarı hulya, yarı verimsizliğin bütün sebeplerini kendisinde gören bir aşağılık duygusu içinde akıp gidiyordu. Fahir, sahip olma hissini içinde her türlü arzu ve hevesi uyuttuğu insanlardandı. Onun için bu zengin madenin farkına varmadan onun yanbaşında aslında kısır, ancak insiyaklarını uyandıracak şiddetli sürprizleri bekleyerek yaşamıştı. Zaman zaman karısına dönüşleri de içten beslenmediği, kadına karşı daima satılıhta kaldığı için,

Nuran'ın üstünden bir kayanın üstünden aşan bir dalga gibi, onda hiçbir akis uyandırmadan geçerdi. Böyle bir mizacı, ten işlerini büyük bir mikyasta hesaba katan bir aşk yahut da onun **hayatına** olduğu gibi nakledilmiş bir tecrübe uyandırabilirdi. İşte Emma, Köstence plajlarında tesadüf ettiği Fahir'in **hayatına** böyle bir tecrübe ile girmişti. Bu güzel erkekte bir başkasının derisiyle uyuşma imkanı eksikti. Fakat Emma'mn on beş senelik aşk kadını **hayatı**, bu eksikliği ikisi için de telafi edebilmişti.

Kıskançlık, bir yığın gürültü, vicdan azabı, telaş, hulasa türlü uygunsuzluklar içinde, Fahir birdenbire kendisini olduğundan başka görmeğe başlamıştı. Sanki bir yarışta imiş gibi, metresinin arkasından nefesi tıkana tıkana iki sene koşmuş, yetişip onu geçemediğini görünce bütün dizginlerini teslim etmişti.

İşte Mümtaz; **hayatını** baştan aşağı değiştirecek olan kadını bu şartlar içinde, böyle bir yalnızlıkta tanımıştı.

19-Adile Hanım, öyle herkesin **hayatına** karışanlardan değildir. Zaten hiç kimsenin üstünde iddiası yoktu. Yalnızlıktan korkardı, yalnız kalmaktan korktuğu için, tanıdığı insanların kendisine muhtaç olmamaları onu çıldırtabilirdi.

Halbuki işte Mümtaz'la Nuran kendisine muhtaç olmadan birbirleriyle anlaşıyorlardı. Bu affedilmeyecek bir şeydi. Çoktan beri **hayatta** kendisine rol olarak, iki cins arasında bir nevi katalizörlüğü kabul etmişti. Evinin **hayatını**, gününü, bu iyi niyet idare ederdi. Gelsinler, birbirlerini görsünler, hatta sevişsinler; fakat daima onun yıldızı altında, daima kendisine muhtaç olarak. Bu tanışmadan sonra bir akşam kendi evinde Mümtaz'la Nuran'dan bahsetmek, küçük çizgilerle onun tecessüsünü uyandırmak, adeta iğnelemek, ertesi gün bir ikinci ziyaretinde Nuran'a aynı şeyi yapmak, ikisinin de zihinlerini karıştırmak, sonra bir akşam onları yemeğe davet etmek, ikisini de böylece evinin, sofrasının, tek başına dolduramadığı gece saatlerinin bir nevi demirbaşı yapmak! O, işlerin böyle başlamasını, böyle gelişmesini isterdi. Büyük, müstakil bir **hayat** kuracak kadar derin alakalardan pek hoşlanmazdı

20- şartlarımıza uygun yeni yeni bir **hayat** kurmağa çalışacağız. **Hayat** bizimdir; ona istediğimiz şekli vereceğiz. Ve o şeklini alırken, kendi şarkısını yapacak. Fakat fikre, sanata hiç karışmıyacağız! Onları hür bırakacağız. Çünkü, onlar hürriyet, mutlak hürriyet isterler. Masal bir anda, biz istiyoruz diye teşekkül etmez. O **hayatın** içinden fıskırır. Hele mazi ile bağlarımızı kesmek, garba kendimizi kapatmak! Asla! Ne zannediyorsunuz bizi! Biz şarkın en klasik zevkli milletiyeiz. Herşey bizden bir devam istiyor.

-Eskiye devam ettirdikten sonra, yeni **hayat** şekli aramak ne için?

-**Hayat**ımızın henüz şekli yok da onun için! Zaten **hayat** tanzim edilmeğe daima muhtaçtır. Hele asrımızda.

21- Garip bir erüdisyonu vardı. Bilgiden ziyade, vaktiyle yaşanmış **hayat**ların peşindeydi:

-Asıl mühim olan şey insandır. Gerisinden bana ne?.. Belki bir insan **hayatı** zamanın fırınında ateşe attığımız bir kağıt kadar çabuk yanıyor. Belki **hayat**, hakikaten bazı filozofların dediği gibi, gülünç bir oyundur. Tam bir ümitsizlik içinde bir yığın karar kılıklı tereddüt ve küçük, ümitsiz savunmalardır, hatta hulyadır. Ama, gerçekten yaşamış bir insanın ömrü yine mühim bir şeydir. Çünkü ne kadar gülünç olursa olsun, biz yine **hayatı** tam inkar edemiyoruz.

22- Garip değil mi? İnsan **hayatı** sonunda sestem başka hiçbir şeyi benimsemiyor, hepsinin üstünden geçer gibi yaşıyoruz, ancak dokunuyoruz. Fakat şiirde, musikide...

Bazen genç kadına bu eski şeylerin meftunu çocuğun kendisini zorla bir katakomba tıkmak istediği şüphesi geliyordu. Bu dünyada türlü türlü hazlar, başka çeşit düşünceler de vardı. Üsküdar›ı seviyordu, fakat halkı fakir, kendisi bakımsızdı. Mümtaz bu biçarelikler arasında acemaşiran, sultanıyegah diye rahatça yaşıyordu. Ama **hayat**, **hayatın** daveti nerede kalıyordu? Bir şeyler yapmak, bu hasta insanları tedavi etmek, bu işsizlere iş bulmak, mahzun yüzleri güldürmek, bir mazi artığı halinden çıkarmak...

--Yoksa çocukluğuna dair anlattığı şeyler, sandığından daha fazla mı içine işlemiş?... Ben ölümün zaptettiği bir ülkede mi yaşıyorum...

Mümtaz koluna girerek onu çeşmenin önünden ayırdı:

-Biliyorum, dedi. Yeni bir **hayat** lazım.

23- Kendi **hayatını** bir başkasının düşüncesinde yaşamak, zamana kendinden bir şey kabul ettirmek. Al Kambur İmam›ı... Kambur İmam, düşün bir kere, ne gülünç isim! Halbuki biz şimdi Tab'i Mustafa Efendi'yi Aksak Semai'den dinlerken de düşünüyoruz? Bizim için **hayatın** ve ölümün sahibi oluyor. Onun bir de **hayatını** düşün. Üsküdar›da bu tepelerden birinde bir cami vakfından kendisine kalan şeylerle, yanındaki paşa konaklarının arasında havasızlıktan boğulan ahşap bir evde yaşayan bir biçare. Fazıl Ahmed Paşa'dan Baltacı'ya kadar hepsinin meclisinde, ayakkalarını eşikte çıkararak bir köşecikte dizüstü oturmağa mahkum bir **hayat** mağlubu...

24-Kaldı ki, bunlar milli **hayatın** kökleridir. Bak, kaç gündür İstanbul›da Üsküdar›da geziyoruz; sen Süleymaniye›de doğmuşsun, ben Aksaray›la Şehzade arasında küçük bir mahallede doğdum. Hepsinin insanlarını, içinde yaşa-

dıkları şartları biliyoruz. Hepsi bir medeniyet çöküntüsünün yetimleridir. Bu insanlara yeni **hayat** şekilleri hazırlamadan evvel, onlara **hayata** tahammül etmek kudretini veren eskilerini bozmak neye yarar. Büyük ihtilaller bunu çok tecrübe etti. Netice olarak insanı çıplak bırakmaktan başka bir şeye yaramadı. Bırak ki her yerde, en zengin ve müreffeh cemaatlerde bile, **hayat** bir yığın artıklarla, yarı yolda kalmışlarla doludur..

25- İhsan **hayata** inanır; anlıyor musun? **Hayat** mucize ile doludur, der. **Hayatın** sırrı, ona göre gene kendisindedir. Macide'nin hastalığı zamanlarında Nazilerin kastrasyon metodu mühim bir mesele gibi etrafi sarmıştı. Hemen her tarafta münakaşa ediliyordu. İhsan buna kızılıyordu. Böyle bir anadan doğacak çocuğun zihnen sakat olması şöyle dursun, yeni bir anneliğin ve mesuliyet fikrinin Macide'yi iyi edeceğine inanıyordu. Sonra bu kadar genç bir kadının anne olmak hakkından mahrum edilmesini, hem ona, hem tabiata karşı bir cinayet gibi görüyordu. Tanıdığı bazı doktorlar Macide'ye bir enkaz gibi bakıyorlar, yatakları ayırın, diyorlardı.

Nihayet İhsan kararını verdi. Tabii tehlikeli bir şeydi. Nasıl diyeyim, aksi netice verseydi büyük felaket olurdu. İhsan kendi eliyle sevdiği kadını öldürmüş olabilirdi. Doğum Macide'yi sarsabilirdi. Fakat İhsan **hayata** güvendi.

26- onunla **hayata**, eşyaya sahip oluyorduk. İşte vapurları Çengelköy'ünden kalkmıştı.

Derin geceye ve asıl Boğaz'a giriyorlardı. Biraz sonra Vaniköy'nde olacaklardı. Burada iskelenin çıma kütüğü üstünde oturarak konuştukları günü hatırladı. **Hayat** güzeldi, fakat yaz bitiyordu. Bu yaz ömürlerinin incisi, biricik mevsimi. Ne olurdu o da Mümtaz gibi, İhsan gibi **hayata** güvenebilseydi. Fakat **hayata** güvenmiyordu. O, **hayat** karşısında zayıftı. Bu zaaf yüzünden bir gün Mümtaz'ı kendisine o kadar lazım olan, kendisine o kadar muhtaç olan Mümtaz'ı kaybedebilirdi. Çünkü kendisini iyi tanıyordu. O bir düşünceye, bir fikre, bir aşka kendisini tam veremiyordu. Eve girer girmez annesinin biraz çatık yüzü, Fatma'nın dargın halleri ona herşeyi unutturuyordu. Onun **hayatı** parça parça idi.

Ayrı ayrı evlerde yaşıyordu. Aşkın ve vazifenin evlerinde yaşıyordu. Birinden öbürüne geçtiği zaman az çok kendi de değişiyordu.

Bütün bunların Mümtaz'ın gözünden kaçmadığını biliyordu. Bir gün, -Vücutlarımız, birbirimize en kolay verebileceğimiz şeydir; asıl mesele, **hayatımızı** verebilmektir. Baştan aşağı bir aşkın olabilmek, bir aynanın içine iki kişi girip, oradan tek bir ruh olarak çıkmaktır!- demişti. Böyle bir sözü ancak karşısındakini delik deşik eden bir seziş söyletebilirdi. Mümtaz, onun sükutu kendisini ezmiş gibi silkindi.

-Neyin var? diye sordu.

-Hiç. Kafamı allak bullak ettin. Sümbül Sinan, Merkezefendi, Macide; herkesin **hayat** hakkı. Yoruldum. Kendim olmak istiyorum artık.

27- Bu da **hayatına** girmişti. Kırk sekiz saatten beri **hayatı** alabildiğine büyüyor, alabildiğine genişliyordu. Daha kim bilir, neler, kimler girecekti. Bütün bunlar hepsi bir kadını sevdiği, onun tarafından sevildiği içindi. İnsan **hayatı** buydu.

28-Bize sadece maddi **hayatımızı** tanzim etmek kalıyor.

-Zanneder misin? Evvela bunu yapabilmemiz için işin açılması, genişlemesi, cemiyetin ve **hayatın** yaratıcı vasıflarını tekrar kazanması lazım. Sonra böyle de olsa **hayatı** yine serbest bırakamazsın. Tehlikeli olur. Eski her zaman yanışımızda duruyor. Bir yığın yarı ölü şekiller **hayata** müdahaleye hazır bekliyor. Diğer taraftan yeni ile, garp ile münasebetimiz sadece akan bir nehre sonradan eklenmekle kalıyor. Halbuki su değiliz; insan cemaatıyız; ve bir nehre katılmıyoruz; bir medeniyeti kültürüyle benimsiyoruz; onun için de bir hususi hüviyet olmamız lazım. Halbuki bugün ondan dışa ait icapları kabulden ileriye gidemiyor, insanı ihmal ediyoruz. Yeniye başından itibaren bizim olmadığı için şüphe ile, eskiye eski olduğu için işe yaramaz gözüyle bakıyoruz. **Hayat** kendi ihtiyaçlarımızın seviyesine dahi gelmemiş

29-... Belki sizin, benim **hayatımızı** süsleyebilir! Fakat yapıcı olarak ne kıymeti olabilir!

-Vuzuhtan kastım... düşündü. Sonra başını kaldırdı. Bilmiyorum, dedi. Zaten yapılacak şeyin ne olduğunu bilsem burada sizinle konuşmam. O zaman şehre inerim; etrafıma herkesi toplarım. Yunus gibi bağırırım, size hakikatini-zi getirdim, derim. Hakikat de bu üzerinde ilk düşünecek olanı halledeceği bir şey değildir. Fakat burada da yapılacak birkaç şey bulabiliriz. Evvela insanı birleştirmek. Varsın aralarında **hayat** standardı yine ayrı olsun; fakat aynı **hayatın** ihtiyaçlarını duysunlar... Birisi eski bir medeniyetin enkazı, öbürü yeni bir medeniyetin henüz taşınmış kiracısı olmasınlar. İkisinin arasında bir kaynaşma lazım.

Sonra, mazi ile alakamızı yeni baştan kurtarmamız lazım. Birincisi nisbeten kolaydır; **hayatın** maddi şartlarını az çok değiştirmekle bunu elde edebiliriz. Fakat ikincisi ancak nesillerin çalışmasıyla elde edilebilir.

Maziye ihmal edersek **hayatımızda** ecnebi bir cisim gibi bizi rahatsız eder, terkibin içine ister istemez sokacağız. O, kendisinden gelmemiz lazım gelen bir şeydir. Bu devam fikrine bir vehim de olsa muhtacız. Kaldı ki, dün

doğmadık. En çetin realitemiz budur. Sonra hangi köklere gideceğiz.? Halk ve halkın **hayatı** bazen bir hazine, bazen de bir seraptır.

30--**Hayatı** seven herkes halkı sever...

-**Hayatı** mı, halkı mı?.. Bana öyle geliyor ki, **hayatı** daha çok seversiniz, yahut mefhumları?

-Halk **hayatın** kendisidir.

31-bütün **hayatı** kendisi için hazırlamış bir sofraya zanneden iştihaları ve bunları tek başına yüklenilemek için imkansız bir Atlas gayretiyle gerilmiş gururları, hiç olmazsa şahsiyetlerini değişik planda göz önüne koyan bir yığın nazariyeleri, garabetleri, yumuşaklığı bile etrafındaki her şeye bir arslan pençesi gibi geçen mizaçları vardı. Halbuki bu şöhretsiz dervişin **hayatı** üst üste kendi şahsını inkardan ibaretti. Bu inkarlar, mutlaka karşı beslenen bir aşkta ve **hayatın** umumi gürültüsü içinde bu çifte kaybolma kararı sadece Nuri Bey'e ait bir şey değildi. Bu kendi iradesiyle yahut medeniyetinin terbiyesiyle silinmiş çehreyi sonsuz itişlerle geriye doğru götürerek ondan bir Aziz Dede, bir Zekai Dede, bir İsmail Dede, bir Hafız Post, bir Itri, bir Sadullah Ağa, bir Basmacızade, bir Kömürcü Hafız, bir Murad Ağa, hatta bir Abdülkadir-i Müragi, hulasa bizim bir tarafımızı, belki en zengin his tarafımızı yapan insanların hepsini çıkarmak mümkündü. Onlar bir kile buğdayın içinde tek bir tane olarak yaşamayı seven insanlardı. Hiçbir azdırıcı ile kendilerini çıldırtmamışlar, saf bir idealin etrafında, içlerindeki **hayatın** henüz uyanmış mahmur günlerinden yığın yığın baharlar açmakla kalmışlar...

32-Şiir, bütün bir **hayat**, kuru bir yaprak yığını gibi yakıldığı zaman seyredilen parılıya benzerdi. Okuduğu ve beğendiği şairler, başta Poe ve Baudelaire olmak üzere hepsi -asla...-nın prensi değil miydiler? Onların beşikleri hep -olamaz...- burçlarında sallanmış, ömürleri -imkansız...-ın ülkesinde geçmişti. **Hayatımızı** geriye dönemiyecek bir uca taşımazsak, şiirin peteğini nasıl doldururduk? Onun için gürültülü neşesine, riyazi denebilecek bir tahlil kabiliyetine, geniş **hayat** iştihasına rağmen Mümtaz, o zamana kadar ömrünün ve gençliğinin kendisine üst üste açtığı sofraları reddetmekle kalmamış, **hayatının** acı taraflarını ancak yaşanacak iklim gibi kabul etmişti. Her düşünce, her ihsas, onda, ağustos mehtabını seyrettikleri gece Nuran'a söylediği gibi, zalim bir işkence, bir azap haline geldiği zaman tam şeklini almış olurdu. Bunu yapamadığı takdirde şiirinin **hayatla** birleşmeyeceğini biliyordu. O erime ve kaynaşma ancak tahammülü güç hararetlerde olabilirdi. Aksi takdirde kapının önünde kalır, ödünç alınmış bir dili kullanırdı.

Belki Nuran'a karşı olan aşkında da bunlar vardı. Genç kadının arkasında Mahur Beste'nin çok yüklü irsiyeti bulunmasa, kendisinden evvelki aşk

ve evlenme tecrübesinin verdiği üstünlükle **hayatına** girmiş olmasa Mümtaz o kadar kendisine bağlanmıyacaktı. Nuran'ın **hayata** ve duygularımıza karşı güvensizliği...

33- Kendi **hayatında** vehmettiğin şeyleri onlara taşıyordun! Kendileri için değil, kendi **hayatında** ve kendin için seviyordun. Eğer seçtiğin devrin meselelerinde arasaydın o zaman herşey değişirdi. Halbuki sen tek bir insanın etrafında dünyayı toplamağa çalıştın.

Mümtaz iskemlenin kenarını tutmuş onu dikkatle dinliyordu.

-İyi ama ben meselelerle meşguldüm.

-Hayır, sen yalnız Nuran'la meşguldün. Sonra birden yüzü yumuşadı. Bu da gayet tabiiydi. Herkes için mukadder bir tecrübeden geçtin. Şimdi **hayata** açılacaksın! Hislerinin değil, düşüncenin adamı olman lazım! Suat sizin sadetiniz üzerinde ısrar ettiği için kendini yaktı. Hiçbir şeyi kendimize kader yapmağa hakkımız yoktur. **Hayat** o kadar geniş ve insan o kadar büyük meseleler içinde ki... Onu kavramak için düşüncelerimizde ve **hayatımızda** hür olmalıyız.

34- Her şey burada **hayat** için..

Bu son alıntı romanda “hayat” kelimesinin geçtiği son cümledir. Romanın İhsan isimli 1. bölümünde “hayat” kelimesinin kullanım oranı 1.83; Nuran isimli 2. bölümünde 1.84; Suat isimli 3. bölümünde 1.61 ve Mümtaz isimli 4. bölümünde 1.1 olmuştur. Bu yükseliş ve aniden düşüş romanın “hayat” kavramı etrafındaki bilincinin sekanslarıdır. Bu bakımdan çekirdek bilinç kavramını üzerine oturttuğumuz “hayat” kelimesinin özellikle Nuran isimli 2. bölümde yükselmiş olması oldukça anlamlıdır.

KAYNAKLAR

Ahmet Hamdi Tanpınar, **Huzur** (tarih yok), Tercüman Yayınları, İstanbul.

Antonio Damasio, **The Feeling of What Happens**, New York, 1999.

Cafer Gariper, Yasemin Küçükcoşkun, **Yakup Kadri'nin Nur Baba Romanı- na Psikanalitik Bir Yaklaşım**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009, s.25.

Oğuz Cebeci, **Psikanalitik Edebiyat Kuramı**, İthaki Yayınları, İstanbul 2004, s.175.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMUNA UYMAYAN SÖZCÜKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Yusuf TEPELİ

1.Giriş

İnsan konuşan bir varlıktır. Konuşmasını sağlayan dil düzeneği doğuştandır. Dolayısıyla insanın var olmasıyla dilin de var olması paralellik gösterir. İnsanların bilerek isteyerek bir şeyler bildirmeye çalışması dil düzeneğini harekete geçirir. İnsan dili, küçük dilsel birimlerin belirlenmiş kurallara uygun olarak bir araya gelmesi ve bir üst düzlemde birimler oluşturmasıyla işler. İnsan dilinin en küçük birimi olan ses birimlerinin anlamları yoktur ama bunlar bir araya gelerek anlamlı birimleri, sözcükleri yani birinci eklemlemeyi oluşturur, ikinci eklemlemede ise sözcükler bir araya gelerek tümceleri oluşturur, bu ikili eklemlemeye çift eklemlilik denir (Huber, 2013: 14-15) Dünyada dillerinde ortalama 200-300 arasında, tek tek dillerde ise ortalama 40-50 arasında sınırlı sayıda ses olmasına rağmen (Coşkun, 2008; Huber, 2013: 51) her dilde seslerin bir araya gelişleriyle sınırsız sayıda sözcük üretilebilir. Dünya dillerinde ortak sesler olmakla birlikte farklı sesler de bulunmaktadır. Aynı zamanda bu seslerin bir araya gelme kuralları her dilde farklılık gösterebilirler. Batı dillerinde /t/ ünlüsü bulunmazken Türkçede de peltek /s/ ünsüzü bulunmaz. Türkçede kelime başında iki ünsüz yan yana başlamazken Batı dillerinde başlayabilir: /tren/. Türkçede her ne kadar bu kelime “tren” şeklinde yazılsa da /tiren/ şeklinde söylenir.

Her insan içine doğduğu ailenin konuştuğu dilin içine de doğar, o dili dinler, konuşur, okur, yazar. Dil canlı ve doğal olduğu için de millete, topluma, gruba, aileye ve bireye özgüdür aynı zamanda. Dolayısıyla çocuk tek bir konuşma biçimine maruz kalmaz, birçok konuşma biçimine maruz kalır ve yaşadığı topluma uygun ama kendine özgü olduğu de olan bir konuşma biçimi kazanır. Genelde okula paralel olarak ölçünlü dilin özelliklerine doğru evrilir konuşması. Çünkü ülke içinde birçok konuşma biçiminin varlığı çocuklara okulla birlikte ölçünlü dilin öğretilmesini gerekli kılar. Ortak bir konuşma ve yazı dilinin çocuklara öğretilmesi gelişmiş birçok ülkenin bile sorunu olarak

durmaktadır. Çin’de ortak yazı diliyle anlaşılabilirken, ortak konuşma dili yerli değildir.

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde 29 harf karşılığı 29 farklı sesin varlığı kabul görmekte birlikte 45 sesin olduğu da söylenmektedir (Selen, 1979). Dolayısıyla Latin asıllı Türk alfabesindeki 29 harf Türkçedeki sesleri karşılamaya yetmediği söylenebilir. Öncelikle sesle harf kalın çizgilerle birbirinden ayrılır. Ses işitilen, harf ise görülen bir simgedir. Dolayısıyla ses dinleme ve konuşmaya; harf ise okuma ve yazmaya özgüdür. Ses canlı ve doğalken, harf ise cansız ve yapaydır. Aynı zamanda /c/ ve /ş/ sesleri Türkçede “c”, “ş” harfleriyle; İngilizcede ise “ch”, “sh” harfleriyle karşılanmaktadır. Türkçede her sese bir harf düşerken İngilizcede veya diğer dillerde ise birden fazla harf düşebilmektedir. Türkçede “tren”, “problem” gibi bazı alıntı sözcüklerde ise Arapçada olduğu gibi /i/ ve /u/ ünlülerinin harf karşılığının olmadığı da görülmektedir. Ana dili eğitiminde öğrencilerin doğrudan konuşurken veya yazılı bir metni seslendirirken sözcükleri veya metinleri ölçünlü konuşma diline uygun söylemeleri beklenirken doğrudan düşündükleri bir şey hakkında veya dikte ettirilen bir metni yazarken yazım kurallarına uygun yazmaları beklenir. Dinleme, konuşma, okuma, yazma becerileri öğrencilere tedricen okul öncesi (okuma ve yazma hariç), ilkokul, ortaokul, lise ve hatta üniversite eğitimleri/öğrenimleri boyunca verilmesine rağmen Türkçeyi doğru ve etkili kullanmada çeşitli sorunlar yaşanabilmektedir.

Bazı uzun ve ağızda bulunan ünlüler dikkate alınmazsa ölçünlü Türkiye Türkçesinde /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ olmak üzere harf karşılığı 8’i ünlü bulunmaktadır. Harf karşılığı olmayan ünlüler dikkate alındığında Türkçede 21 ünlünün varlığından söz edilmektedir (Volkan, 2008: 40). Ünlülerin çeşitlenmesini sağlamada *dil*, *dudak* ve *çenenin* durumuna bakılmaktadır. Dil geriye doğru çekiliyorsa *kalın (art) ünlüler* (/a/, /ı/, /o/, /u/), dil ileriye doğru yöneliyorsa *ince (ön) ünlüler* (/e/, /i/, /ö/, /ü/); dudaklar doğal şekliyle kalıyorsa *düz ünlüler* (/a/, /e/, /ı/, /i/), dudaklar yuvarlak bir şekle giriyorsa *yuvarlak ünlüler* (/o/, /ö/, /u/, /ü/); alt çene aşağıya doğru açılıyorsa *geniş ünlüler* (/a/, /e/, /o/, /ö/), alt çene doğal hâliyle, yani üst çeneye çok yakın durumdaysa *dar ünlüler* (/ı/, /i/, /u/, /ü/) oluşur.

Dilin durumuna göre ünlülerin birden fazla heceli ve basit/türemiş/çekimli sözcüklerde ya kalın (art) sıradan veya ince (ön) sıradan ünlüler olarak sıralandıkları görülmektedir. Kalınlık-incelik uyumu da denilen büyük ünlü uyumu kuralı şöyledir: Türkçe birden fazla heceli ve basit/türemiş/çekimli bir kelimenin ilk hecesinin ünlüsü kalın (art) bir ünlü (/a/, /ı/, /o/, /u/) ile başlıyorsa onu takip eden hece/heceler ünlüleri de kalın (art); ince (ön) bir ünlü (/e/,

/i/, /ö/, /ü/) ile başlıyorsa onu takip eden hece/hecelerın ünlüleri de ince (ön) olur: /çocuklar/, /çiçekler/.

Dudağın durumuna göre ünlülerin birden fazla heceli ve basit/türemiş/çekimli sözcüklerde ya düz sıradan veya yuvarlak+dar-yuvarlak/düz-geiş sıradan ünlüler olarak sıralandıkları görülmektedir. Düzlük-yuvarlaklık uyumu da denilen küçük ünlü uyumu kuralı şöyledir: Türkçe birden fazla heceli ve basit/türemiş/çekimli bir kelimenin ilk hecesinin ünlüsü düz bir ünlü (/a/, /e/, /ı/, /i/) ile başlıyorsa onu takip eden hece/hecelerın ünlüleri de düz; yuvarlak bir ünlü (/o/, /ö/, /u/, /ü/) ile başlıyorsa onu takip eden hece/hecelerın ünlüleri ya dar-yuvarlak (/u/, /ü/) ya da düz-geiş (/a/, /e/) olur: /yazlık/, /günlük/, /ortak/.

Ağızda bulunan bazı ünsüzler dikkate alınmazsa ölçünlü Türkiye Türkçesinde /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g(a)/, /g(e)/, /ğ/, /h/, /j/, /k(a)/, /k(e)/, /l(a)/, /l(e)/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/ olmak üzere 21 harfle karşılanan 24 ünsüz bulunmaktadır. G (ön damak /g/, art damak /g/), k (ön damak /k/, art damak /k/), l (ön avurt /l/, art avurt /l/) harfleri ikişer ünsüzü karşılamaktadır. Volkan ise g ve k harflerinin ön, orta, art /g/ ve /k/ ünsüzleri olmak üzere 6 ünsüzü, l harfi ise kalın ve ince /l/ olmak üzere 2 ünsüzü karşıladığını ifade etmektedir (Volkan, 2008: 69-70, 73-75). Ünsüzlerin çeşitlenmesini sağlamada ses telleri, ses yolu, çıkış yeri (boğumlanma noktası), hava yoluna bakılmaktadır.

Ünsüzler, ses tellerinin titreşimli veya titreşimsiz olmasına göre yumuşak (/b/, /c/, /d/, /g(a)/, /g(e)/, /ğ/, /j/, /l(a)/, /l(e)/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/, /z/), sert (/ç/, /f/, (/h/, /k(a)/, /k(e)/, /p/, /s/, /ş/, /t/); Ses yolunda kapanma veya daralma olmasına göre süreksiz (/b/, /c/, /ç/, /d/, /g(a)/, /g(e)/, /k(a)/, /k(e)/, /p/, /t/) ve sürekli /ğ/, /j/, /l(a)/, /l(e)/, /m/, /n/, /r/, /s/, /v/, /y/, /z/); çıkış yerine göre gırtlak (/h/), art damak (/g(a)/, /ğ/, /k(a)/), ön damak (/g(e)/, /k(e)/, /y/), damak-diş (/c/, /ç/, /j/, /ş/), diş/diş eti (/d/, /n/, /t/, /s/, /z/, /l(a)/, /l(e)/, /r/), diş-dudak (/f/, /v/), dudak (/b/, /m/, /p/); havanın burun veya ağız yoluyla çıkmasına göre ise burun (/m/, /n/) ve ağız (diğer bütün ünsüzler) ünsüzleri oluşur.

Ses tellerinin titreşimli veya titreşimsiz olmasına göre sözcüklerin üzerine /c/, /ç/, /d/, /t/, /g(a)/, /g(e)/, /k(a)/, /k(e)/ ünsüzleriyle başlayıp hece oluşturan bir ek geldiğinde ekin ünsüzünün ya yumuşak (/c/, /d/, /g(a)/, /g(e)/) ya da sert (/ç/, /t/, /k(a)/, /k(e)/) sıradan olduğu görülmektedir. Sertlik-yumuşaklık, ünsüz benzeşmesi de denilen ünsüz uyumu kuralı şöyledir: Ünlü (/a/, /e/, /ı/, /i/, /ö/, /ü/) veya yumuşak ünsüzle (/b/, /c/, /d/, /g(a)/, /g(e)/, /ğ/, /j/, /l(a)/, /l(e)/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/, /z/) biten sözcüklerin üzerine /c/, /ç/, /d/, /t/, /g(a)/, /g(e)/, /k(a)/, /k(e)/ ünsüzleriyle başlayıp hece oluşturan bir ek geldiğinde ekin ünsüzü yumuşak (/c/, /d/, /g(a)/, /g(e)/); sert ünsüzle (/ç/, /f/, (/h/, /k(a)/, /k(e)/, /p/, /s/, /ş/, /t/) biten sözcüklerin üzerine /c/, /ç/, /d/, /t/, /g(a)/,

/g(e)/, /k(a)/, /k(e)/ ünsüzleriyle başlayıp hece oluşturan bir ek geldiğinde ekin ünsüzü sert (/ç/, /t/, /k(a)/, /k(e)/) olur: *avcı, masada, vurgun; aşçı, çocukta, bitkin*.

Yukarıda kısaca açıklanmaya çalışılan büyük ve küçük ünlü uyumları, ünsüz uyumu yanı sıra Türkiye Türkçesinde bir de dil bilgisi kitaplarında, öğretim programlarında ve diğer kaynaklarda pek yer verilmeyen ünlü-ünsüz uyumu kuralı söz konusudur. Art damak/art avurt-ön damak/ön avurt uyumu denilen bu uyumda Türkçe bir sözcükte /g(a)/, /g(e)/, /k(a)/, /k(e)/ ve /l(a)/, /l(e)/ ünsüzlerinin hece oluşturduğu *kalın* ünlülerin (/a/, /ı/, /o/, /u/) yanında *art damak/art avurt* (/g(a)/, /k(a)/, /l(a)/), *ince* ünlülerin (/e/, /i/, /ö/, /ü/) yanında ise *ön damak/ön avurt* (/g(e)/, /k(e)/, /l(e)/) söylenir: *kırgın, kadın, arkadaşlık, çiçeklik, bilgin*. Bu uyum Türkçe kökenli kelimeler açısından sağlamdır. Bazı Türkçe kökenli sözcükler Türkiye Türkçesinde diğer uyumlara uymadıkları görülebilmekte, fakat ünlü-ünsüz uyumuna uymayan neredeyse yok gibidir. TDK Sesli Sözlük'te ünlü-ünsüz uyumuna uygun telaffuz edilen Türkçe kökenli bazı kelimelerin ünlü-ünsüz uyumuna uymayacak şekilde, kalın ünlülerin yanındaki /l/ ünsüzünün *art avurt* değil de *ön avurt* olarak yanlış telaffuz edildiği duyulabilmektedir: /alp/, /alpaslan/, /gökalp/, /erol/, /birol/ vs. Türkiye Türkçesinde bu uyuma uymayan sözcükler hemen hemen alıntı sözcüklerdir: /yadigar/, /kağıt/, /layık/. Bu örneklerde de görüldüğü gibi /g/, /k/, /l/ art-ön damak/art-ön avurt ünsüzlerinin ünlü-ünsüz uyumuna uymama durumu hece oluşturdıkları ince ünlülerin yanında art damak/art avurt söylenmesi şeklinde değil, hece oluşturdıkları kalın ünlülerin yanında ön damak/ön avurt söylenmesi şeklinde gerçekleşmektedir.

Ergin (1989), Banguoğlu (2000), Demir-Yılmaz (2010), Karaağaç (2010), Huber (2013) /g/, /k/, /l/ ünsüzlerinin art damak/ön damak, art avurt (kalın)/ön avurt (ince) olmak üzere ikişer farklı ses olduklarını belirtirken, Coşkun (2008) /l/ ünsüzünün ince ve kalın olmak üzere iki biçiminin, /g/ ve /k/ ünsüzlerinin ise ön, orta ve arka olmak üzere üçer biçiminin olduğunu ifade etmektedir. Ergin vokal-konsonant uyumu adını kullanarak ünlü-ünsüz uyumundan bahsederken diğer gramercilerin ise bu uyumdan bahsetmedikleri görülmektedir.

Ünlü-ünsüz ünsüz uyumuna uymayan bazı sözcüklerle ilgili olarak Türkçe sözlük ve kılavuzlarda bazı açıklamalar yapılmıştır. TDK Yazım Kılavuzu'nda "Düzeltilme İşareti" başlı altında ünlü-ünsüz uyumuna uymayan bazı sözcüklerin kullanımıyla ilgili olarak "Arapça ve Farsçadan giren birtakım kelime ve eklerle özel adlarda bulunan ince g, k ünsüzlerinden sonra gelen a ve u ünlüleri üzerine konur: dergâh, gâvur, ordugâh, yadigâr, Nigâr; dükkân, hikâye, kâfir, kâğıt, Hakkâri, Kâzım, mahkûm, mekân, mezkûr, sükûn, sükût.

Kişi ve yer adlarında ince I ünsüzünden sonra gelen a ve u ünlüleri de düzeltme işareti ile yazılır: Halûk, Lâle, Nalân; Balâ, Elâzığ, İslâhiye, Lâdik, Lâpseki.” (TDK, 2008:6) şeklinde açıklama yapılmıştır. Bu açıklama yapılan durumun dışında Yazım Kılavuzunun dizininde sözcüklerin ünlü-ünsüz uyumuna uymayan, kalın ünlüyle hece oluşturan /g/, /k/, /l/ ön damak/ön avurt ünsüzü bulunmasıyla ilgili sözcüklere yönelik herhangi bir açıklama yoktur. Hece oluşturduğu kalın ünlüden sonra gelen ön damak /k/ ve ön avurt /l/ ünsüzleriyle biten sözcüklerin üzerine ünlüsü olan bir ek geldiğinde ekin ünlüsünün ince olacağına dair açıklamasız bir gösterimde bulunulmuştur: *helak, -ki; hayal, -li* gibi. Kılavuz’da, kalın ünlüyle hece oluşturan ön damak /k/ ve ön avurt /l/ ünsüzlerinden sonra gelen ekin ünlüsünün ince olacağına dair bir açıklama yapılmamıştır. Kılavuz’da “Büyük Ünlü Uyumu” alt başlığında “Son ünlüleri kalın sıradan olmasına karşın incelik özelliği gösteren bazı alıntı kelimeler ince ünlülü ekler alır: *alkol/alkolü, hakikat/hakikati, helak/helakimiz, kabul/kabulü, kontrol/kontrolü, protokol/protokolü, saat/saate, sadakat/sadakatten*” (TDK, 2008: 6) demekle yetinilmiştir.

Türkçe Sözlük’te ise “Madde Düzeni” alt başlığı altında bununla ilgili olarak “Hem kalın hem de ince okunma özelliğine sahip olan I ünsüzünün söylenişinde sık sık yanlışlığa düşüldüğü görülmektedir. Bu yanlışlıkları ortadan kaldırmak amacıyla ince okunması gereken I harfini gösterebilmek için kendisinden sonra bir ünlü varsa bu ünlünün üzerine düzeltme işareti konulmuş ve madde başında ayraç içinde belirtilmiştir: **klasik**, -ği is. (*klâsik*), **kilo** is. (*ki’lô*) vb. Kendinden sonra ünlü bulunmayan ve ince söylenmesi gereken I’nin okunuşu ise ayraç içinde belirtilmiştir: **bulvar** is. (*I ince okunur*), **sulh** is. (*I ince okunur*), **vals** is. (*I ince okunur*) vb. (TDK, 2005: XIII-XIV) şeklinde kısa bir açıklama yapılmıştır. Türkçe Sözlük’te /g/ ve /k/ ön damak ünsüzünden sonra /a/ ve /u/ kalın ünlülerinin geldiği ünlü-ünsüz uymayan sözcüklerde /a/ ve /u/ ünlülerinin üzerine /g/ ve /k/ ünsüzlerinin ön damak okunması için düzeltme işareti “^” kullanılmıştır: **dergâh** is. (*dergâ:h*) *Far.*, **mahkûm** *sf. Ar.* Kılavuz’da olduğu gibi Türkçe Sözlük’te de, kalın ünlüyle hece oluşturan ön damak /k/ ve ön avurt /l/ ünsüzlerinden sonra gelen ekin ünlüsünün ince olacağına dair bir açıklama yapılmamıştır. Kılavuz’da olduğu gibi Türkçe Sözlük’te de “Yazım ve Söyleyiş” alt başlığındaki dördüncü maddede “Son ünlüsü kalın olmasına rağmen ince sıradan ek alan Doğu ve Batı kökenli kelimeler *menfaat, -ti; saat, -ti; feragat, -ti; harf, -fi; hayal, -li; istikbal, -li; rol, -lü; alkol, -lü; mareşal, -li; festival, -li* biçiminde gösterilmiştir.” (TDK, 2005: XVI) demekle yetinilmiştir.

Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından hazırlanan Türkçe Dersi (1-8. Sınıflar) Öğretim Programı’nda Sözlü İletişim (Konuşma ve Dinleme), Okuma, Yazma olmak üzere 3 öğrenme alanı

söz konusudur. Bu öğretim programları incelendiğinde ne art-ön damak /g/ -/k/, art-ön avurt /l/ ünsüzlerinden ne de ünlü-ünsüz uyumundan bahsedildiği görülmektedir (MEB, 2016b). Öğretim programlarında söyleyiş ve yazımla ilgili olarak genel anlamda öğrencilerin öğretim alanlarına göre şunları kazanmaları beklenmektedir:

Sözlü İletişim öğrenme alanında: “Konuşmalarında kelimeleri doğru telaffuz eder”, “Dinlerken/izlerken vurgu, tonlama ve telaffuza dikkat eder”, “Tonlama ve vurgulara dikkat ederek, akıcı ve anlaşılır bir dille konuşur.”

(Akıcı) Okuma öğrenme alanında: “Okuduğu kelimeleri doğru telaffuz eder, yazım kurallarına ve noktalama işaretlerine dikkat ederek okur.”, “Heceleme, tekrar ve geri dönüşler yapmadan işitilebilir bir ses tonuyla okur, vurgu ve tonlamalara dikkat eder.”, “Yazım kurallarına ve noktalama işaretlerine dikkat ederek, uygun hızda sesli veya sessiz okur.”, “Dilin ses, şekil ve söz dizimi kurallarına uyarak okur.”

Yazma alanında: “Yazdıklarını kontrol ederek ifade, harf, noktalama gibi yanlışları varsa bunları belirler ve düzeltir.”, “Yazdıklarını kontrol ederek varsa anlam bütünlüğünü bozan ifadeleri, yazım ve noktalama hatalarını belirler ve bunları düzeltir.”, “Yazdıklarını gözden geçirerek anlam bütünlüğünü bozan ifadeleri, yazım ve noktalama hataları varsa bunları belirler, düzeltir ve metni yeniden yazar/düzenler.”, “Yazdıklarında ses olaylarına uğrayan kelimeleri doğru kullanır.”, Çekim eklerini ve yapım eklerini doğru kullanır; kök bilgisi ile ilişki kurar.”, “Yazdıklarını gözden geçirir.” (MEB, 2016b)

Dil ve Anlatım Dersi (9-12) Öğretim Programlarından özellikle 9. Sınıf Öğretim Programı III. ve IV. Ünitelerde söyleyiş ve yazımla ilgili olarak genel anlamda öğrencilerin şunları kazanmaları beklenmektedir:

III. Ünite: Ses Bilgisi ve Telaffuz (Söyleyiş):

-1. Türkçenin ses özellikleri: “Türkçedeki seslerin özelliklerini açıklar.”, “Türkçedeki ses uyumlarının oluşumunu kavrar.”, “Ses olaylarının oluşumunu kavrar.”; **-2. Telaffuz (Söyleyiş):** “Ses ve telaffuz ilişkisini fark eder.”, “Yazı ile telaffuz ilişkisini gösterir.”, “Vurguyla ilgili kuralları açıklar.”, “İfadenin gerektirdiği biçimde tonlama yapar.”, “Ses akışını bozan durumları gösterir.”; “Bir dilin ses terbiyesi ve konuşma biçiminin tarihi zamanın akışı içinde insani ilişkiler çevresinde gerçekleştiğini sezer.”

IV. Ünite: Kelime Bilgisi:

-1. Kelimede anlam ve kavram: “-1. Kelimenin ses ve anlam kaynaşmasından oluşan bir yapı olduğunu fark eder.” (MEB, 2016a)

Yukarıdaki öğretim programlarında olduğu gibi bu programlar kapsamında hazırlanan ders kitaplarında da seslerden, ses uyumlarından bahsedilmekte fakat ünlü-ünsüz uyumu ve buna uymayan sözcüklerin telaffuzları üzerinde durulmadığı görülmektedir. Öte yandan sözcükleri doğru telaffuz etme ve yazma genelde öğretmenin bilgisine ve yönlendirmesine bırakılmıştır. Genelde ağızların, Türkçenin temel ses özelliklerine aykırı sözcüklerin, medyanın ve diğer durumların etkisiyle öğrencilerin birinci sınıftan on ikinci sınıfa, hatta üniversiteye kadar belli başlı söyleyiş ve yazım yanlışlarını sürdürdükleri görülmektedir. Bu bağlamda öğrencilerin söyleyiş ve yazımla ilgili olarak hangi hataları yaptığı bu alanda yapılacak çeşitli düzeydeki akademik araştırmalara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

Alan yazın tarandığında Türkiye Türkçesinde söyleyiş ve yazım yanlışları üzerine pek çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi Aslan (2014)'ın "İlkokul Öğrencilerinin Ünlü-Ünsüz Uyumuyla İlgili Sözcükleri Telaffuz Etme Durumları Üzerine Bir İnceleme" adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Aslan (2014) bu çalışmasında ilkokul ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin ünlü-ünsüz uyumuna uymayan sözcüklerin telaffuzlarında yüksek oranda hata yaptıklarını tespit etmiştir. Alan yazında karşılaşılan diğer çalışmaların ise belli ve sınırlı, sebep sonuç odaklı bir söyleyiş veya yazım yanlışlığı konularına yoğunlaşmak yerine genel hatlarıyla söyleyiş veya yazım yanlışlığına yönelik olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca uygulayıcılara ve araştırmacılara sesli ve yazılı dizin vb. alt yapı sağlayacak söyleyiş ve yazım yanlışlarıyla ilgili araştırmaların olmadığı veya yetersiz ve eksik olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada yukarıdaki bahsedilen çalışmalara katkı sağlamak için Türkiye Türkçesinde ünlü-ünsüz uyumuna uymayan sözcükler tespit edilerek tematik olarak dizin hâline getirmek amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde ünlü-ünsüz uyumuna uymayan sözcüklerin dizini oluşturmak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın verileri Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ünde geçen ünlü-ünsüz uyumuna uymayan, yani hece oluşturduğu kalın ünlülerin yanında ön damak /g/, /k/ ile ön avurt /l/ ünsüzleri bulunan sözcüklerle sınırlıdır. Verilerin toplanmasında Türkçe Sözlük'te geçen sözcükler taranarak içerisinde ünlü-ünsüz uyumuna uymayan sözcük tespit edildi. Tespit edilen sözcüklerde tereddüde düşüldüğünde yine Türk Dil Kurumu'nun web tabanlı Sesli Sözlük'ünden kontrol edilerek verilerin güvenilirliği sağlandı. Ünlü-ünsüz uyumuna uymadığı tespit edilen sözcükler dizinlenerek analize hazır hale getirildi. İlgili dizin oluşturulmasında Türkçe

ekler getirilerek türetilmişler ile bir başka birleştirilenler dizinin kapsamı dışında bırakıldı. Örneğin, *ahlak*, *ahlakça*, *ahlakçılık* gibi kelimelerden sadece *ahlak* biçimi; *akkefal*, *kefal* gibi kelimelerden ise sadece *kefal* biçimi dizine dâhil edildi. Ayrıca, -log,- loji ve -lojik gibi yabancı ek almış sözcüklerden sadece -log veya -loji ekini almış olanlardan bir tanesi dizine alınmıştır ve diğer türevler dizinin kapsamı dışında tutulmuştur.

3. Bulgular ve Tartışma

Yapılan doküman analizi sonucunda elde edilen veriler ünlü-ünsüz uyumuna uymayan sözcükler ön damak /g/, ön damak /k/, ön avurt /l/ ünsüzleri olmak üzere üç alt başlıkta incelenmiştir.

3.1. Ünlü-ünsüz uyumuna uymayıp hece oluşturduğu kalın ünlülerin yanında ön damak /g/ ünsüzü bulunan sözcükler

Ünlü-ünsüz uyumuna uymayıp hece oluşturduğu kalın ünlülerin yanında ön damak /g/ ünsüzü bulunan sözcüklerin tamamında kalın ünlünün ön damak /g/ ünsüzünden sonra geldiği, gelen ünlünün üzerine düzeltme işareti (â) konulduğu tespit edilmiştir. Bununla ilgili sözcükler karşılarında hangi dilden olduğu belirtilerek Tablo 1’de alfabetik olarak okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Tablo 1. Ünlü-ünsüz uyumuna uymayıp ön damak /g/ ünsüzü+kalın ünlü yapıları sözcükler

agâh <i>Far.</i>	dügâh <i>Far.</i>	ibadetgâh <i>Ar.-Far.</i>	rengârenk <i>Far.</i>	yadigâr <i>Far.</i>
bendegân <i>Far.</i>	gâh <i>Far.</i>	ikametgâh <i>Ar.-Far.</i>	rüzgâr <i>Far.</i>	yegâh <i>Far.</i>
bestenigâr <i>Far.</i>	gâhi <i>Far.</i>	istinatgâh <i>Ar.-Far.</i>	segâh <i>Far.</i>	yegân <i>Far.</i>
bezirgân <i>Far.</i>	gâvur <i>Ar.</i>	karargâh <i>Ar.-Far.</i>	sultaniyegâh <i>Ar.-Far.</i>	yegâne <i>Far.</i>
bigâne <i>Far.</i>	girizgâh <i>Far.</i>	namazgâh <i>Far.</i>	talimgâh <i>Ar.-Far.</i>	zadegân <i>Far.</i>
cengâver <i>Far.</i>	hengâm <i>Far.</i>	nişangâh <i>Far.</i>	tezgâh <i>Far.</i>	ziyaretgâh <i>Ar.-Far.</i>
dergâh <i>Far.</i>	hengâme <i>Far.</i>	ordugâh <i>T.-Far.</i>	tezgâhtar <i>Far.</i>	

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere ünlü-ünsüz uyumuna uymayıp ön damak /g/ ünsüzü+kalın ünlü (â) yapıları 34 sözcük bulunmaktadır. Bunlardan 25’i Farsça, 7’si Arapça-Farsça, 1’i Arapça, 1’i de Türkçe-Farsça kökenlidir. Arapça-Farsça, Türkçe-Farsça kökenli 8 sözcüğün de Farsça kökenli -gâh ekini

aldığına göre 33 sözcüğün Farsça, bir sözcüğün de Arapça kökenli olduğu söylenebilir.

3.2. Ünlü-ünsüz uyumuna uymayıp hece oluşturduğu kalın ünlülerin (â, û) yanında ön damak /k/ ünsüzü bulunan sözcükler

Ünlü-ünsüz uyumuna uymayıp hece oluşturduğu kalın ünlülerin yanında ön damak /g/ ünsüzü bulunan sözcüklerden kalın ünlünün hem ön damak /k/ ünsüzünden sonra hem de önce geldiği tespit edilmiştir. Bu türden sözcükler ön damak /k/ ünsüzü+kalın ünlü ve kalın ünlü+ön damak /k/ ünsüzü yapıları sözcükler olmak üzere iki farklı şekilde ele alınmıştır.

Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan ön damak /k/ ünsüzü+kalın ünlü (â, û) yapıları sözcükler karşılarında hangi dilden olduğu belirtilerek Tablo 2’de alfabetik olarak okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Tablo 2. Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan ön damak /k/ ünsüzü+kalın ünlü (â, û) yapıları sözcükler

ahkâm <i>Ar.</i>	hünkar <i>Far.</i>	kâkül <i>Far.</i>	meskût <i>Ar.</i>	sükûti <i>Ar.</i>
aşikâr <i>Far.</i>	hürmetkâr <i>Ar.-Far.</i>	kâm <i>Far.</i>	meşkûk <i>Ar.</i>	şikâr <i>Ar.</i>
aşikâre <i>Far.</i>	hürmetkârane <i>Ar.-Far.</i>	kâmil <i>Ar.</i>	meşkûr <i>Ar.</i>	şikâyet <i>Ar.</i>
azimkâr <i>Ar.-Far.</i>	ihmalkâr <i>Ar.-Far.</i>	kâmilen <i>Ar.</i>	metrukât <i>Ar.</i>	şikâyetname <i>Ar.-Far.</i>
bekâr <i>Ar.</i>	ihlikâr <i>Ar.</i>	kanaatkâr <i>Ar.-Far.</i>	Mikâil <i>Ar.</i>	şürekâ <i>Ar.</i>
bekâret <i>Ar.</i>	ihliyatkâr <i>Ar.-Far.</i>	kânun <i>Ar.</i>	muhafazakâr <i>Ar.-Far.</i>	tahripkâr <i>Ar.-Far.</i>
camekân <i>Far.</i>	iltifatkâr <i>Ar.-Far.</i>	kânunuevvel <i>Ar.</i>	mükâfat <i>Ar.</i>	takdirkâr <i>Ar.-Far.</i>
cevakâr <i>Ar.-Far.</i>	imkân <i>Ar.</i>	kânunusani <i>Ar.</i>	mükâfaten <i>Ar.</i>	tamahkâr <i>Ar.-Far.</i>
davetkâr <i>Ar.-Far.</i>	inikâs <i>Ar.</i>	kâp <i>Ar.</i>	mükâleme <i>Ar.</i>	tatminkâr <i>Ar.-Far.</i>
diğerkâm <i>Far.</i>	inkâr <i>Ar.</i>	kâr <i>Far.</i>	müsemma-hakâr <i>Ar.-Far.</i>	tavizkâr <i>Ar.-Far.</i>
dükân <i>Ar.</i>	irtikâp <i>Ar.</i>	kârgir <i>Far.</i>	nabekâr <i>Far.-Ar.</i>	tecavüzkâr <i>Ar.-Far.</i>
efkâr <i>Ar.</i>	iskân <i>Ar.</i>	kâse <i>Far.</i>	nalekâr <i>Far.</i>	tehditkâr <i>Ar.-Far.</i>
efsunkâr <i>Far.</i>	istihkâm <i>Ar.</i>	kâşane <i>Far.</i>	nazikâne <i>Far.</i>	tekâlif <i>Ar.</i>

ekabir <i>Ar.</i>	istinkâf <i>Ar.</i>	kâtibe <i>Ar.</i>	nikâh <i>Ar.</i>	tekâmül <i>Ar.</i>
fecrikâzip <i>Ar.</i>	isyankâr <i>Ar.-Far.</i>	kâtip <i>Ar.</i>	nüfuzkâr <i>Ar.-Far.</i>	tekâpu <i>Far.</i>
fedakâr <i>Ar.-Far.</i>	işkâl <i>Ar.</i>	kemakân <i>Ar.</i>	nükûl <i>Ar.</i>	tekâsûf <i>Ar.</i>
füsunkâr <i>Far.</i>	itikâf <i>Ar.</i>	kündekâri <i>Far.</i>	nümayişkâr <i>Ar.-Far.</i>	tekâsül <i>Ar.</i>
garazkâr <i>Ar.-Far.</i>	itikâl <i>Ar.</i>	kürdilihicazkâr <i>Ar.Far.</i>	pekâlâ <i>T.-Ar.</i>	telkâri <i>T.Far.?</i>
Garpkâri <i>Ar.-Far.</i>	Kâbe <i>Ar.</i>	lamekân <i>Ar.</i>	perhizkâr <i>Far.</i>	tezyifkâr <i>Ar.-Far.</i>
günahkâr <i>Far.</i>	kâbus <i>Ar.</i>	lütufkâr <i>Ar.-Far.</i>	pişekar <i>Far.</i>	topyekûn <i>T.-Far.</i>
hakkak <i>Ar.</i>	kâffe <i>Ar.</i>	mahkûk <i>Ar.</i>	rekâket <i>Ar.</i>	tövbekâr <i>Ar.-Far.</i>
halaskâr <i>Ar.-Far.</i>	kâfi <i>Ar.</i>	mahkûkât <i>Ar.</i>	rekât <i>Ar.</i>	vefakâr <i>Ar.-Far.</i>
harekât <i>Ar.</i>	kâfir <i>Ar.</i>	mahkûm <i>Ar.</i>	riayetkâr <i>Ar.-Far.</i>	vekâlet <i>Ar.</i>
her hâlükârda <i>Far.-Ar.-T.</i>	kâfiristan <i>Ar.-Far.</i>	mahkûmiyet <i>Ar.</i>	riyakâr <i>Ar.-Far.</i>	vekâleten <i>Ar.</i>
heveskâr <i>Ar.-Far.</i>	kâfur <i>Ar.</i>	makûs <i>Ar.</i>	rükû <i>Ar.</i>	vekâletname <i>Ar.-Far.</i>
hicazkâr <i>Ar.-Far.</i>	kâgir <i>Far.</i>	malikâne <i>Ar.-Far.</i>	sahtekâr <i>Far.</i>	verimkâr <i>T.-Far.</i>
hikaye <i>Ar.</i>	kâğıt <i>Far.</i>	mefkûre <i>Ar.</i>	sanatkâr <i>Ar.-Far.</i>	yekûn <i>Ar.</i>
hilekâr <i>Ar.-Far.</i>	kâh <i>Far.</i>	mekân <i>Ar.</i>	sazkâr <i>Far.</i>	zekâ <i>Ar.</i>
hizmetkâr <i>Ar.-Far.</i>	kâhil <i>Ar.</i>	mekkâre <i>Ar.</i>	sebatkâr <i>Ar.-Far.</i>	zekât <i>Ar.</i>
hodkâm <i>Far.</i>	kâhin <i>Ar.</i>	melekût <i>Ar.</i>	sitayişkâr <i>Far.</i>	zekâvet <i>Ar.</i>
huluskâr <i>Ar.-Far.</i>	kâhya <i>Far.</i>	merkûp <i>Ar.</i>	sükûn <i>Ar.</i>	ziyankâr <i>Ar.-Far.</i>
husumetkâr <i>Ar.-Far.</i>	kâin <i>Ar.</i>	meskûkât <i>Ar.</i>	sükûnet <i>Ar.</i>	zükâm <i>Ar.</i>
hükûmet <i>Ar.</i>	kâinat <i>Ar.</i>	meskûn <i>Ar.</i>	sükût <i>Ar.</i>	

Tablo 2'den de anlaşılacağı üzere ünlü-ünsüz uyumuna uymayan ön damak /k/ ünsüzü+kalın ünlü (â, û) yapılı 159 sözcük bulunmaktadır. Bunlardan

85'i Arapça, 44'ü Arapça-Farsça, 27'si Farsça, 3'ü Türkçe-Farsça, 1'i de Farsça-Arapça-Türkçe kökenlidir.

Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan *kalın* ünlü (â, û)+ön *damak /k/* ünsüzü yapıtlı sözcükler karşılarında hangi dilden olduğu belirtilerek Tablo 3'te alfabetik olarak okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Tablo 3. Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan kalın ünlü (â, û)+ön damak /k/ ünsüzü yapıtlı sözcükler

<i>eflak Ar.</i>	<i>Hak(k) Ar.</i>	<i>helak Ar.</i>	<i>iştirak Ar.</i>	<i>meşkûk Ar.</i>
<i>emlak Ar.</i>	<i>hâk Far.</i>	<i>idrak Ar.</i>	<i>mahkûk Ar.</i>	<i>metruk Ar.</i>
<i>ferahnak Ar.-Far.</i>	<i>hakkak Ar.</i>	<i>istimlak Ar.</i>	<i>mahkûkât Ar.</i>	<i>pak Far.</i>

Tablo 3'ten de anlaşılacağı üzere ünlü-ünsüz uyumuna uymayan kalın ünlü (â, û)+ön damak /k/ ünsüzü yapıtlı 15 sözcük bulunmaktadır. Bunlardan 12'si Arapça, 2'si Farsça, 1'i de Arapça-Farsça kökenlidir.

Tablo 2 ve 3'ten anlaşılacağı üzere ünlü-ünsüz uyumuna uymayan hece oluşturduğu kalın ünlülerin (â, û) yanında ön damak /g/ ünsüzü bulunan sözcüklerin; 159'u ön damak /k/ ünsüzü+kalın ünlü (â, û) yapıtlı, 15'i de kalın ünlü (â, û)+ön damak /k/ ünsüzü yapıtlı olmak üzere toplam sayısının 174 olduğu görülmektedir. Bunlardan 97'si Arapça, 45'i Arapça-Farsça, 29'u Farsça, 3'ü Türkçe-Farsça, 1'i de Farsça-Arapça-Türkçe kökenlidir.

3.3. Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan hece oluşturduğu kalın ünlülerin (a, u, o, â, û) yanında ön avurt /l/ ünsüzü bulunan sözcükler

Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan hece oluşturduğu kalın ünlülerin yanında ön avurt /l/ ünsüzü bulunan sözcüklerden kalın ünlünün hem ön avurt /l/ ünsüzünden sonra hem de önce geldiği tespit edilmiştir. Bu türden sözcükler ön avurt /l/ ünsüzü+kalın ünlü ve kalın ünlü+ön avurt /l/ ünsüzü yapıtlı sözcükler olmak üzere iki farklı şekilde ele alınmıştır.

Aşağıdaki kelimelerle ilgili olarak, Sesli Sözlük'te *l* ünsüzü ön *avurt* olarak telaffuz edildiği halde Türkçe Sözlük'te ön *avurt* okunacağı ile ilgili herhangi bir açıklama yoktur: *allegretto, allegro, allem, alpaks, analjezi, analjezik, analog, analoji, analojik, Anglofil, anjiyoloji, ansiklopedi, antilop, antisiklon, antoloji, antolojik, antrolog, antropoloji, arkeolog, arkeoloji, artikülasyon, astrolog, astroloji, Avustralyalı, bakalorya, bakteriyolog, bakteriyoloji, balans, berdelacuz, bilader ağacı, bilar, billahi, bilumum, bismillah, daktilo, dermatolog, dermatoloji, diploit, diyabetolog, diyabetoloji, diyalektolog, diyalektoloji, diyalog, dolomit, ekalliyet, ela, embriyolog, embriyoloji, entomoloji, epidemioloji, epilog, epistemoloji, etimolog, etimoloji, etnolog,*

etnoloji, etoloji, farmakolog, farmakoloji, farzımuhal, fenoloji, fenomenal, fenomenoloji, Finlandiyalı, fizyolog, fizyoloji, flor, floresan, floresans, florışı, florışıl, folklor, fonolog, fonoloji, formaldehit, frenoloji, fütürolog, fütüroloji, galaksi, galalit, gastroenterolog, gastroenteroloji, golf, grafolog, grafoloji, halojen, halvet, haploit, haploloji, hematolog, hematoloji, hepatoloji, hidroklorik, hilozoizm, hiperboloit, illa, jeosenklinal, kristaloit, lahmacun, lahus, lahuraki, latilokum, loca, loça, loda, logaritma, logo, logos, lojistik, lok, lokal, lokalizasyon, lokatif, lokavt, lokma, lokomobil, lokomotif, lokum, lomboz, longoz, lop (II), lort, loş, lota, lotarya, lotus, lustirin, maalmemniye, madalya, madalyon, malayani, manolya, metaloit, nasyonal, nevralsji, nevralsjik, nostalji, nstalsjik, polarimetre, polarimetri, polariskop, polarite, polarizasyon, polaroit, rekolte, selanik, solfej, şövalye, talyum, taransandantal, transplantasyon, tulyum, ulvi, ulviyet,

Aşağıdaki kelimelerle ilgili olarak, Sesli Sözlük'te *l* ünsüzü *art avurt* olarak telaffuz edildiği halde Türkçe Sözlük'te *ön avurt* okunacağı ile ilgili bir açıklama vardır: *dolar*:

Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan *ön avurt* /l/ ünsüzü+kalın ünlü (*a, u, o, â*) yapılı sözcükler karşılarında hangi dilden olduğu belirtilerek Tablo 4'te alfabetik olarak okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Tablo 4: Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan *ön avurt* /l/ ünsüzü+kalın ünlü (*a, u, o, â*) yapılı sözcükler

<i>ablative Fr.</i>	<i>bel/adonna İt.</i>	<i>dolar İng.</i>	<i>flam Fr.?</i>	<i>halojen Fr.</i>
<i>abladya Yun.</i>	<i>berdelacuz Ar.</i>	<i>dolomit Fr.</i>	<i>flama Fr.</i>	<i>haluk Ar.</i>
<i>ahlak Ar.</i>	<i>biilaç Far.-Ar.</i>	<i>dublaj Fr.</i>	<i>Flaman Fr.</i>	<i>haploit Fr.?</i>
<i>aksülamel Ar.</i>	<i>bilader ağacı Far.-T.</i>	<i>eflak Ar.</i>	<i>flambe Fr.</i>	<i>haplooloji Fr.</i>
<i>akümü/atör Fr.</i>	<i>bilahare Ar.</i>	<i>eflatun Ar.</i>	<i>Flamenko İsp.</i>	<i>harikulade Ar.</i>
<i>âlâ Ar.</i>	<i>bilacistna Ar.</i>	<i>eflatuni Ar.</i>	<i>flamingo İng.</i>	<i>hayalat Ar.</i>
<i>alagarson Fr.</i>	<i>bilakayduşart Ar.</i>	<i>eka/liyet Ar.</i>	<i>flandra İt.</i>	<i>hela Ar.</i>
<i>alaimisema Ar.</i>	<i>bilakis Ar.</i>	<i>ela T.</i>	<i>flanel Fr.</i>	<i>helak Ar.</i>
<i>alaka Ar.</i>	<i>bilanço İt.</i>	<i>elaman Ar.</i>	<i>flaş İng.</i>	<i>helal Ar.</i>
<i>alakadar Ar.-Far.</i>	<i>bilâr İt.?</i>	<i>elan Ar.</i>	<i>flaşör İng.</i>	<i>hematolog Fr.</i>
<i>alakart Fr.</i>	<i>bilasebep Ar.</i>	<i>elastik Fr.</i>	<i>flok İt.</i>	<i>hepatoloji Fr.</i>
<i>alakok Fr.</i>	<i>bilavasita Ar.</i>	<i>elastiki Fr.-Ar.</i>	<i>flor Fr.</i>	<i>heyula Ar.</i>

<i>alamet Ar.</i>	<i>bilavasita Ar.</i>	<i>elastikiyet Fr.-Ar.</i>	<i>flora Lat.</i>	<i>hidroklorik Fr.</i>
<i>alametifarika Ar.</i>	<i>bilur Ar.</i>	<i>embriyolog Fr.</i>	<i>floresan Fr.</i>	<i>hilaf Ar.</i>
<i>alaminüt Fr.</i>	<i>billuriye Ar.</i>	<i>emlak Ar.</i>	<i>floresans Fr.</i>	<i>hilafet Ar.</i>
<i>alarm Fr.</i>	<i>bilumum Ar.</i>	<i>enflasyon Fr.</i>	<i>florışı Fr.-T.</i>	<i>hilal Ar.</i>
<i>alayış Far.</i>	<i>bismillah Ar.</i>	<i>enflasyonist Fr.</i>	<i>florişıl Fr.-T.</i>	<i>hilali Ar.</i>
<i>alelacele Ar.</i>	<i>biyolog Fr.</i>	<i>entomoloji Fr.</i>	<i>flori İt.</i>	<i>hilat Ar.</i>
<i>alelade Ar.</i>	<i>blastula Fr.</i>	<i>epidemioloji Fr.</i>	<i>florin Fr.</i>	<i>hilozoizm Fr.</i>
<i>alelusul Ar.</i>	<i>blok Fr.</i>	<i>epilog Fr.</i>	<i>florit Fr.</i>	<i>hiperboloit Fr.</i>
<i>âlemşumul Ar.</i>	<i>blokaj Fr.</i>	<i>epistemoloji Fr.</i>	<i>florür Fr.</i>	<i>Hollandalı</i>
<i>aleykümsemam Ar.</i>	<i>bloke Fr.</i>	<i>etimolog Fr.</i>	<i>floş (I) Fr.</i>	<i>holosen Fr.</i>
<i>Allahuteala Ar.</i>	<i>bloknot Fr.</i>	<i>etnolog Fr.</i>	<i>floş (I) İng.</i>	<i>holotüritler Yun.T.</i>
<i>alame Ar.</i>	<i>blucin İng.</i>	<i>etoloji Fr.</i>	<i>flu Fr.</i>	<i>hulul Ar.</i>
<i>alo Fr.</i>	<i>blum İng.</i>	<i>evla Ar.</i>	<i>flurcun Fr.?</i>	<i>hulus Ar.</i>
<i>alogami Fr.</i>	<i>bluz Fr.</i>	<i>evladiyelik Ar.-T</i>	<i>flurya Fr.?</i>	<i>hülasa Ar.</i>
<i>alotropi Fr.</i>	<i>bolometre Fr.</i>	<i>evlat Ar.</i>	<i>folklor İng.</i>	<i>hülasaten Ar.</i>
<i>amilaz Fr.</i>	<i>cahilane Far.-Ar.</i>	<i>evvela Ar.</i>	<i>fonolog Fr.</i>	<i>hüsünelakki Ar.</i>
<i>anafilaksi Fr.</i>	<i>celal Ar.</i>	<i>fani/la İt.</i>	<i>forma/dehit Fr.</i>	<i>iblağ Ar.</i>
<i>analog Fr.</i>	<i>Celali Ar.</i>	<i>farmakolog Fr.</i>	<i>frenoloji Fr.</i>	<i>iflah Ar.</i>
<i>Anglofil Fr.</i>	<i>cellat Ar.</i>	<i>felah Ar.</i>	<i>fular Fr.</i>	<i>iflas Ar.</i>
<i>anjyoloji Fr.</i>	<i>cevelan Ar.</i>	<i>felaket Ar.</i>	<i>fütürolog Fr.</i>	<i>ihlas Ar.</i>
<i>ansiklopedi Fr.</i>	<i>ceylan Moğ.</i>	<i>fenoloji Fr.</i>	<i>gafilane Ar.-Far.</i>	<i>ihtilaf Ar.</i>
<i>antilop Fr.</i>	<i>cila Ar.</i>	<i>fenomenoloji Fr.</i>	<i>galaksi Fr.</i>	<i>ihtilal Ar.</i>
<i>antisiklon Fr.</i>	<i>daktilo Fr.</i>	<i>fevkalade Ar.</i>	<i>galalit Fr.</i>	<i>ihtilam Ar.</i>
<i>analoji Fr.</i>	<i>deklarasyon Fr.</i>	<i>filaman Fr.</i>	<i>gastroenterolog Fr.</i>	<i>ihtilas Ar.</i>
<i>antropolog Fr.</i>	<i>deklare Fr.</i>	<i>filantrop Fr.</i>	<i>gastrula Fr.</i>	<i>ihtilat Ar.</i>

arkeolog <i>Fr.</i>	de/alet <i>Ar.</i>	filarmoni <i>Fr.</i>	gerilla <i>Fr.</i>	ıla <i>Ar.</i>
arşîâlâ <i>Ar.</i>	depl/asman <i>Fr.</i>	filarmonik <i>Fr.</i>	glase <i>Fr.</i>	ilaç <i>Ar.</i>
artikülasyon <i>Fr.</i>	dermatolog <i>Fr.</i>	filateli <i>Fr.</i>	glasyolog <i>Fr.</i>	ilah <i>Ar.</i>
asimi/asyon <i>Fr.</i>	dermatoloji <i>Fr.</i>	filatelist <i>Fr.</i>	glayöl <i>Fr.</i>	ilahe <i>Ar.</i>
antropolog <i>Fr.</i>	dilatometre <i>Fr.</i>	filo <i>İt.</i>	global <i>Fr.</i>	ilahî <i>Ar.</i>
astrolog <i>Fr.</i>	dilaver <i>Far.</i>	filojenez <i>Fr.</i>	globulin <i>Fr.</i>	ilahiyat <i>Ar.</i>
baka/orya <i>Fr.</i>	diploît <i>Fr.</i>	filoksera <i>Fr.</i>	glokom <i>Fr.</i>	ilâm <i>Ar.</i>
bakteriyolog <i>Fr.</i>	disimi/asyon <i>Fr.</i>	filolog <i>Fr.</i>	glokoni <i>Fr.</i>	ilan <i>Ar.</i>
balans <i>Fr.</i>	diyabetolog <i>Fr.</i>	filotilla <i>Fr.</i>	grafolog <i>Fr.</i>	ilanen <i>Ar.</i>
balotaj <i>Fr.</i>	diyak/laz <i>Fr.</i>	filoz <i>Yun.</i>	gül/labi <i>Ar.</i>	ilamaşk <i>Ar.</i>
bela <i>Ar.</i>	diyalaç <i>Fr.</i>	filozof <i>Fr.</i>	halâ <i>Ar.</i>	ilanihayat <i>Ar.</i>
belagat <i>Ar.</i>	diyalektolog <i>Fr.</i>	Fin/landiyalı	halas <i>Ar.</i>	ilarya <i>Yun.</i>
belahat <i>Ar.</i>	diyalog <i>Fr.</i>	fizyolog <i>Fr.</i>	halavet <i>Ar.</i>	ilave <i>Ar.</i>

illa <i>Ar.</i>	kolokyum <i>Lat.</i>	laka <i>İt.</i>	lapçın <i>Far.</i>	laytmotif <i>Alm.</i>
illaki <i>Ar.-Far.</i>	kolombiyum <i>Kol.</i>	lakap <i>Ar.</i>	lapilli <i>İt.</i>	layuhti <i>Ar.</i>
ilmiah/lak <i>Ar.</i>	koloni <i>Fr.</i>	lakaydi <i>Ar.</i>	Lapon <i>Fin.</i>	Laz
ilmihâl <i>Ar.</i>	komplo <i>Fr.</i>	lakayit <i>Ar.</i>	larenjit <i>Fr.</i>	lazanya <i>İt.</i>
imalat <i>Ar.</i>	kristaloît <i>Fr.</i>	lake <i>Ar.</i>	larghetto <i>İt.</i>	lazer <i>İng.</i>
imla <i>Ar.</i>	ksi/lofon <i>Fr.</i>	lakerda <i>Yun.</i>	largo <i>İt.</i>	lazım <i>Ar.</i>
infilak <i>Ar.</i>	kühey/lan <i>Ar.</i>	lakin <i>Ar.</i>	larva <i>Lat.</i>	lazime <i>Ar.</i>
iptila <i>Ar.</i>	külâh <i>Far.</i>	laklak <i>Ar.</i>	laski <i>Ar.</i>	leylak <i>Ar.</i>
iskalarya <i>İt.</i>	la <i>İt.</i>	laklaka <i>Ar.</i>	laskine <i>Fr.</i>	leylaki <i>Ar.</i>
İslam <i>Ar.</i>	laakal <i>Ar.</i>	laklakiyat <i>Ar.</i>	laso <i>Fr.</i>	lobi <i>İng.</i>
İslamiyet <i>Ar.</i>	labada <i>Yun.</i>	lakonik <i>Fr.</i>	lasta <i>Fr.</i>	loca <i>İt.</i>
istidlal <i>Ar.</i>	labirent <i>Fr.</i>	lakoz <i>Yun.</i>	lasteks <i>İng.</i>	loça <i>İt.</i>
istiklal <i>Ar.</i>	laborant <i>Alm.</i>	lakrimal <i>Fr.</i>	lastik <i>Fr.</i>	loda <i>İt.</i>
isti/la <i>Ar.</i>	laboratuvar <i>Fr.</i>	laktaz <i>Fr.</i>	lastikotin <i>İng.</i>	logaritma <i>Fr.</i>
istimlak <i>Ar.</i>	labrador <i>İng.</i>	laktoz <i>Fr.</i>	laşe <i>Far.</i>	logo <i>İng.</i>
itha/at <i>Ar.</i>	labros <i>Fr.</i>	lal (I) <i>Far.</i>	lata (I) <i>Alm.</i>	logos <i>Yun.</i>
iti/la <i>Ar.</i>	lacerem <i>Ar.</i>	lal (II) <i>Ar.</i>	lata (II) <i>İt.</i>	lojistik <i>Yun.</i>

itilaf <i>Ar.</i>	laciverdî <i>Far.-Ar.</i>	lalanga <i>Yun.</i>	latanya <i>Fr.</i>	lok İng.
itlaf <i>Ar.</i>	lacivert <i>Far.</i>	lale <i>Far.</i>	lateks <i>Fr.</i>	lokal <i>Fr.</i>
izmihlal <i>Ar.</i>	laçka <i>İt.</i>	laletayin <i>Ar.</i>	laterit <i>Fr.</i>	lokalizasyon <i>Fr.</i>
izolasyon <i>Fr.</i>	laden <i>Far.</i>	lalezar <i>Far.</i>	laterna <i>İt.</i>	lokanta <i>İt.</i>
izolatör <i>Fr.</i>	lades <i>Far.</i>	lalüebkem <i>Far.-Ar.</i>	latif <i>Ar.</i>	lokatif <i>Fr.</i>
jelatin <i>Fr.</i>	ladinî <i>Ar.</i>	lam (I) <i>Fr.</i>	latife <i>Ar.</i>	lokavt <i>Fr.</i>
jigalo <i>Fr.</i>	laedrî <i>Ar.</i>	lam (II) <i>Ar.</i>	latifundia <i>Lat.</i>	lokma <i>Ar.</i>
kapitülasyon <i>Fr.</i>	laedriye <i>Ar.</i>	lama (I) <i>Fr.</i>	latilokum <i>Ar.</i>	Lokman <i>Ar.</i>
kartela <i>İt.</i>	laf <i>Far.</i>	lama (II) <i>Tibetçe.</i>	Latin <i>Lat.</i>	lokomobil <i>Fr.</i>
kela/laka <i>Fr.Ar.</i>	lafazan <i>Far.</i>	lamaist <i>Fr.</i>	laubali <i>Ar.</i>	lokomotif <i>Fr.</i>
kelam <i>Ar.</i>	lafız <i>Ar.</i>	lamaizm <i>Fr.</i>	laubaliyane <i>Ar.-Far.</i>	lokum <i>Ar.</i>
kılade <i>Ar.</i>	lafügüzaf <i>Far.</i>	lamba <i>Yun.</i>	lav <i>Fr.</i>	longoz <i>Yun.</i>
kilo <i>Fr.</i>	lafzen <i>Ar.</i>	lambada <i>Güney Amerika dilinden</i>	lava <i>İt.</i>	lop (II) <i>Fr.</i>
kihoamper <i>Fr.</i>	lafzî <i>Ar.</i>	lambri <i>Fr.</i>	lavabo <i>İt.</i>	lort İng.
kiogram <i>Fr.</i>	lağar <i>Far.</i>	lame <i>Fr.</i>	lavaj <i>Fr.</i>	loş <i>T.</i>
kiometre <i>Fr.</i>	lağım <i>Ar.</i>	lamekân <i>Ar.</i>	lavanta <i>İt.</i>	lota <i>Lat.</i>
kiovat <i>Fr.</i>	lahana <i>Yun.</i>	lamel <i>Fr.</i>	lavantin <i>İt.</i>	lotarya <i>İt.</i>
klakson <i>Fr.</i>	lahavle <i>Ar.</i>	lamelif <i>Ar.</i>	lavaş <i>Far.</i>	lotus <i>Yun.</i>
klan <i>Fr.</i>	lahika <i>Ar.</i>	laminarya <i>Yun.</i>	lavdanom <i>Fr.</i>	lökoplast <i>Fr.</i>
klapa <i>Fr.</i>	lahit <i>Ar.</i>	lamise <i>Ar.</i>	lavman <i>Fr.</i>	lumbago <i>Lat.</i>
klarnet <i>Fr.</i>	lahmacun <i>Ar.</i>	lanarkit <i>Fr.</i>	lavrensiyum <i>Fr.</i>	lunapark <i>İt.</i>
klas <i>Fr.</i>	lahos <i>Yun.</i>	lando <i>Fr.</i>	lavrovit <i>Fr.</i>	lup <i>Fr.</i>
klasik <i>Fr.</i>	lahuraki <i>Ar.?</i>	lanet <i>Ar.</i>	lavsonit <i>Fr.</i>	lustrin <i>Fr.?</i>
klasman <i>Fr.</i>	lahuri <i>Ar.</i>	langur <i>Fr.</i>	lavta (I) <i>Alm.</i>	luti <i>Ar.</i>
klasör <i>Fr.</i>	lahut <i>Ar.</i>	langust <i>Fr.</i>	lavta (II) <i>İt.</i>	lutr <i>Fr.</i>
klavsens <i>Fr.</i>	lahuti <i>Ar.</i>	lanolin <i>Fr.</i>	layemut <i>Ar.</i>	mağlubiyet <i>Ar.</i>
klavye <i>Fr.</i>	lahza <i>Ar.</i>	lanse <i>Fr.</i>	layenkati <i>Ar.</i>	mağlup <i>Ar.</i>
kloroplast <i>Fr.</i>	laik <i>Fr.</i>	lantan <i>Fr.</i>	layık <i>Ar.</i>	mahlas <i>Ar.</i>

koloidal <i>Fr.</i>	lain <i>Ar.</i>	lantanit <i>Fr.</i>	layiha <i>Ar.</i>	mah/luk <i>Ar.</i>
koloit <i>Fr.</i>	laisizm <i>Fr.</i>	lapa <i>İt.</i>	layt <i>İng.</i>	mah/lukat <i>Ar.</i>

mah/lul <i>Ar.</i>	mü/layemet <i>Ar.</i>	plastomer <i>Fr.</i>	selamüna- leyküm <i>Ar.</i>	tu/lu <i>Ar.</i>
mah/lut <i>Ar.</i>	mü/layim <i>Ar.</i>	plastron <i>Fr.</i>	selamünkavlen <i>Ar.</i>	tu/luat <i>Ar.</i>
mahsulat <i>Ar.</i>	mü/lazım <i>Ar.</i>	platform <i>Fr.</i>	selanik <i>Yun?</i>	tüberküloz <i>Fr.</i>
makferlan <i>Fr.?</i>	münakalat <i>Ar.</i>	plati <i>Fr.</i>	selaset <i>Ar.</i>	türbülans <i>Fr.</i>
malayani <i>Ar.</i>	müptela <i>Ar.</i>	platin <i>Fr.</i>	selatin <i>Ar.</i>	ukala <i>Ar.</i>
malul <i>Ar.</i>	müşkülât <i>Ar.</i>	plato <i>Fr.</i>	seyelan <i>Ar.</i>	u/ufe <i>Ar.</i>
malulen <i>Ar.</i>	müştemilat <i>Ar.</i>	Platoncu <i>Fr.-T.</i>	silah <i>Ar.</i>	u/uhiyet <i>Ar.</i>
maluliyet <i>Ar.</i>	mütalaa <i>Ar.</i>	platonik <i>Fr.</i>	silahendaz <i>Ar.-Far.</i>	u/lum <i>Ar.</i>
malum <i>Ar.</i>	nalân <i>Far.</i>	platonizm <i>Fr.</i>	silahşor <i>Ar.</i>	usturlap <i>Ar.</i>
malumat <i>Ar.</i>	nalayık <i>Far.- Ar.</i>	plaza <i>İng.</i>	silahtar <i>Ar.</i>	üs/lup <i>Ar.</i>
mamulat <i>Ar.</i>	namağlup <i>Far. Ar.</i>	plazma <i>Fr.</i>	similasyon <i>Fr.</i>	vantilatör <i>Fr.</i>
manipülasyon <i>Fr.</i>	nevralji <i>Fr.</i>	plonjon <i>Fr.</i>	skolastik <i>Fr.</i>	vardela <i>Yun.</i>
manipülâtör <i>Fr.</i>	nevraljik <i>Fr.</i>	polar <i>Fr.</i>	spekülasyon <i>Fr.</i>	vaveyla <i>Ar.</i>
manivela <i>İt.</i>	nike/aj <i>Fr.</i>	polarimetre <i>Fr.</i>	spekülâtif <i>Fr.</i>	veladet <i>Ar.</i>
mat/lup <i>Ar.</i>	nominal <i>Fr.</i>	polarimetri <i>Fr.</i>	spekülâtör <i>Fr.</i>	velayet <i>Ar.</i>
meb/lağ <i>Ar.</i>	normal <i>Fr.</i>	polariskop <i>Fr.</i>	stagflasyon <i>Fr.</i>	velayetname <i>Ar.-Far.</i>
meclup <i>Ar.</i>	nostalji <i>Fr.</i>	polarite <i>Fr.</i>	stalagmit <i>Fr.</i>	velut <i>Ar.</i>
meb/lağ <i>Ar.</i>	nostaljik <i>Fr.</i>	polarizasyon <i>Fr.</i>	stalaktit <i>Fr.</i>	vesse/âm <i>Ar.</i>
meçhulat <i>Ar.</i>	oligoklaz <i>Fr.</i>	polaroit <i>Fr.</i>	suzidilara <i>Far.</i>	vigla <i>İt.</i>
med/lul <i>Ar.</i>	ondülâtör <i>Fr.</i>	polonez <i>Fr.</i>	sülale <i>Ar.</i>	viladi <i>Ar.</i>
mefluç <i>Ar.</i>	ortoklaz <i>Fr.</i>	Polonez <i>Fr.</i>	şeh/la <i>Ar.</i>	vilayet <i>Ar.</i>
mela/ike <i>Ar.</i>	otoklaz <i>Fr.</i>	popularite <i>Fr.</i>	şelale <i>Ar.</i>	villa <i>İt.</i>
mela/âl <i>Ar.</i>	paladyum <i>Fr.</i>	popülasyon <i>Fr.</i>	şeyhülislam <i>Ar.</i>	volan <i>Fr.</i>
melamet <i>Ar.</i>	paralaks <i>Fr.</i>	protoplazma <i>Fr.</i>	tabela <i>İt.</i>	zebella <i>Ar.</i>

Melami <i>Ar.</i>	par/amentenr <i>Fr.</i>	pürtelaş <i>Far.</i>	tafsilat <i>Ar.</i>	zeval <i>Ar.</i>
melanet <i>Ar.</i>	par/amento <i>Fr.</i>	pürmelal <i>Far.-Ar.</i>	tahsilat <i>Ar.</i>	
melanit <i>Fr.</i>	pekâla <i>T.-Ar.</i>	reglan <i>İng.</i>	tahvilat <i>Ar.</i>	
melankoli <i>Fr.</i>	pilaki <i>Yun.</i>	regülatör <i>Fr.</i>	takdirilahî <i>Ar.</i>	
melanurya <i>Lat.</i>	pilav <i>Far.</i>	reklam <i>Fr.</i>	talak <i>Ar.</i>	
melas <i>Fr.</i>	plaçka <i>Arn.</i>	rekolte <i>Fr.</i>	talakat <i>Ar.</i>	
melul <i>Ar.</i>	plaj <i>Fr.</i>	rölans <i>Fr.</i>	talakise/lase <i>Ar.</i>	
memluk <i>Ar.</i>	plajiyoklaz <i>Fr.</i>	rölanti <i>Fr.</i>	tebeddülat <i>Ar.</i>	
mesela <i>Ar.</i>	plak <i>Fr.</i>	rölatif <i>Fr.</i>	teflon <i>Fr.</i>	
metaloit <i>Fr.</i>	plaka <i>İt.</i>	rölativist <i>Fr.</i>	tela <i>İt.</i>	
mevla <i>Ar.</i>	plaket <i>Fr.</i>	rölativite <i>Fr.</i>	te'affuz <i>Ar.</i>	
mevlut <i>Ar.</i>	plan <i>Fr.</i>	rölativizm <i>Fr.</i>	te'afi <i>Ar.</i>	
miladi <i>Ar.</i>	plançete <i>Fr.</i>	sala <i>Ar.</i>	te'laki <i>Ar.</i>	
milat <i>Ar.</i>	planerit <i>Fr.</i>	salabet <i>Ar.</i>	te'lakki <i>Ar.</i>	
mozerel/a <i>İt.</i>	planet <i>Fr.</i>	salah <i>Ar.</i>	te'laş <i>Ar.</i>	
muallak <i>Ar.</i>	planetaryum <i>Fr.</i>	salahiyet <i>Ar.</i>	te'laşe <i>Ar.</i>	
muame'lat <i>Ar.</i>	plankton <i>Fr.</i>	salahiyettar <i>Ar.-Far.</i>	tellak <i>Ar.</i>	
mugalata <i>Ar.</i>	planör <i>Fr.</i>	salat <i>Ar.</i>	tellal <i>Ar.</i>	
muğlak <i>Ar.</i>	plantasyon <i>Fr.</i>	salatüsel/am <i>Ar.</i>	tellaliye <i>Ar.</i>	
mulaj <i>Fr.</i>	planya <i>İt.</i>	salavat <i>Ar.</i>	tenzilat <i>Ar.</i>	
muvasalat <i>Ar.</i>	plase <i>Fr.</i>	sefilane <i>Ar.-Far.</i>	teşkilat <i>Ar.</i>	
mülahaza <i>Ar.</i>	plasenta <i>Fr.</i>	sekülarist <i>Fr.</i>	tilavet <i>Ar.</i>	
mülahazat <i>Ar.</i>	plasman <i>Fr.</i>	sekülarizm <i>Fr.</i>	toniato <i>İt.</i>	
mülahham <i>Ar.</i>	plaster <i>İng.</i>	selam <i>Ar.</i>	transplanta- syon <i>Fr.</i>	
mülaki <i>Ar.</i>	plastik <i>Fr.</i>	selamet <i>Ar.</i>	triatlon <i>Fr.</i>	

Tablo 4'ten de anlaşılacağı üzere ünlü-ünsüz uyumuna uymayan ön avurt /l/ ünsüzü+kalın ünlü (a, u, â, û) yapıklı 701 sözcük bulunmaktadır. Bunlardan 389'u çoğunluğu Fransızca ağırlıklı olmak üzere Batı dillerinden, 312'si de çoğunluğu Arapça ağırlıklı olmak üzere Doğu dillerinden olduğu görülmektedir.

Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan *kalın* ünlü (a, u, o, â, û)+ön avurt /l/ ünsüzü yapıları sözcükler karşılarında hangi dilden olduğu belirtilerek Tablo 5'te alfabetik olarak okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Tablo 5: Ünlü-ünsüz uyumuna uymayan kalın ünlü (a, u, â, û)+ön avurt /l/ ünsüzü yapıları sözcükler

aktüeryal İng.	bemol Fr.	global Fr.	inhilal Ar.	korall Fr.
albinos Fr.	benzol Fr.	gol İng.	inisyal Fr.	koramiral T.-Alm.?
albüm Fr.	berkemal Far.-Ar.	golf Fr.	integral Ar.	korgeneral T.-Alm.
albümin Fr.	biyomedikal Fr.	gramatikal Fr.	intihal Ar.	kristal Fr.
alfa (I) Yun.	bol (II) Fr.	hal (I) Ar.	intikal Ar.	lakrimal Fr.
alfabe Yun.	brakisefal Fr.	hal (II) Fr.	inzal Ar.	lal (I) Far.
alfabetik Yun.	bulvar Fr.	hal (III) Ar.	iptizal Ar.	lal (II) Ar.
alfanit İng.	celal Ar.	hâl Ar.	irsal Ar.	legal Fr.
alg Lat. (al-gler)	cemal Ar.	hâlbuki Ar.-T.-Far.	irtical Ar.	lizol İng.
alkol Fr.	cevval Ar.	halvet Ar.	irtihal Ar.	lokal İng.
allame Ar.	cidal Ar.	hasbihâl Ar.	ishal Ar.	maalmem-nuniye Ar.
allegretto İt.?	cihanşümül Far.-Ar.	hayal Ar.	istical Ar.	mada/ya İt.
allegro İt.?	derhâl Far.-Ar.	helal Ar.	istical Ar.	mada/yon İt.
allem Ar.	dialkol Fr.	herhâlde Far.-Ar.-T.	istidlal Ar.	mahal Ar.
alpaks Fr.	diyagonal Fr.	hidrosefal Fr.	istihsal Ar.	maha/le Ar.
ametal Fr.	diyastol Fr.	hidrotermal Fr.	istikbal Ar.	maha/lî Ar.
amfibol Fr.	duhul Ar.	hidrozol Fr.	istiklal Ar.	mah/ul Ar.
amiral Fr.	efdal Ar.	hilal Ar.	istimal Ar.	mahmul Ar.
ampul Fr.	ekvatoral Fr.	hiperbol Fr.	istiskal Ar.	mahsul Ar.
anal Fr.	emsal Ar.	hiperboloidal Fr.	işgal Ar.	mahsul/dar Ar.-Far.
analjezi Fr.	emval Ar.	hol İng.	işkâl Ar.	makbul Ar.
analjezik Fr.	enstrümantal Fr.	Hollandalı	iştial Ar.	makrosefal Fr.

androsefal <i>Fr.</i>	enternasyonal <i>Fr.</i>	ho/miyum <i>Fr.</i>	iştigal <i>Ar.</i>	maksimal <i>Fr.</i>
anormal <i>Fr.</i>	etanol <i>Fr.</i>	hulul <i>Ar.</i>	ithal <i>Ar.</i>	maktul <i>Ar.</i>
ansefal <i>Fr.</i>	etfal <i>Ar.</i>	husul <i>Ar.</i>	itidal <i>Ar.</i>	makul <i>Ar.</i>
antitonal <i>Fr.</i>	etol <i>Fr.</i>	hüsnehâl <i>Ar.</i>	itikâl <i>Ar.</i>	malul <i>Ar.</i>
arzuhâl <i>Ar.</i>	faal <i>Ar.</i>	hüsnekabul <i>Ar.</i>	ittisal <i>Ar.</i>	mamul <i>Ar.</i>
asosyal <i>Fr.</i>	farzımuhal <i>Ar.</i>	ibzal <i>Ar.</i>	izmihlal <i>Ar.</i>	manolya İt.
astropikal <i>T.-Fr.</i>	faul <i>İng.</i>	icmal <i>Ar.</i>	jeosenkinal <i>Fr.</i>	mareşal <i>Fr.</i>
atol <i>Maldiv dili</i>	federal <i>Fr.</i>	ideal <i>Fr.</i>	jeotermal <i>Fr.</i>	meal <i>Ar.</i>
atomal <i>Fr.</i>	feldmareşal <i>Alm.</i>	iğfal <i>Ar.</i>	jurnal <i>Fr.</i>	mebzul <i>Ar.</i>
atonal <i>Fr.</i>	fenol <i>Fr.</i>	ihmal <i>Ar.</i>	kabul <i>Ar.</i>	mecal <i>Ar.</i>
aval (I) <i>Fr.</i>	fenomenal <i>Fr.</i>	ihtifal <i>Ar.</i>	kal (II) <i>Ar.</i>	meçhul <i>Ar.</i>
Avustralyalı	feodal <i>Fr.</i>	ihtilal <i>Ar.</i>	kalp (I) <i>Ar.</i>	medhul <i>Ar.</i>
ayal <i>Ar.</i>	festival <i>Fr.</i>	ihtimal <i>Ar.</i>	kardinal <i>Fr.</i>	meful <i>Ar.</i>
azol <i>Fr.</i>	final <i>Fr.</i>	ikbal <i>Ar.</i>	katedral <i>Fr.</i>	melal <i>Ar.</i>
azonal <i>İng.</i>	fiskal <i>Fr.</i>	ikmal <i>Ar.</i>	kefal <i>Yun.</i>	melul <i>Ar.</i>
banal <i>Fr.</i>	fleol <i>Fr.</i>	illegal <i>Fr.</i>	kemal <i>Ar.</i>	memul <i>Ar.</i>
bandrol <i>Fr.</i>	formol <i>Fr.</i>	imal <i>Ar.</i>	kental <i>Fr.</i>	menkul <i>Ar.</i>
bask/larnet <i>Fr.</i>	ful <i>İng.</i>	immoral <i>Fr.</i>	ketal <i>T.?</i>	mentol <i>Fr.</i>
batyal <i>Fr.</i>	fümerol <i>Fr.</i>	imtisal <i>Ar.</i>	kıtıl <i>Ar.</i>	meral <i>T.</i>
bazal <i>Fr.</i>	gassal <i>Ar.</i>	infial <i>Ar.</i>	koloidal <i>Fr.</i>	mesul <i>Ar.</i>
behemahâl <i>Fr.</i>	glikol <i>Fr.</i>	infinitezimal <i>Fr.</i>	kontrol <i>Fr.</i>	meşgul <i>Ar.</i>

metal <i>Fr.</i>	oral <i>Fr.</i>	santimantal <i>Fr.</i>	şimal <i>Ar.</i>	tümgeneral <i>T.-Fr.</i>
methal <i>Ar.</i>	oramiral <i>Fr.</i>	sanral <i>Fr.</i>	şövalye <i>Fr.</i>	ulvi <i>Ar.</i>
meyyal <i>Ar.</i>	orgeneral <i>T.-Fr.</i>	sendikal <i>Fr.</i>	şumul <i>Ar.</i>	ulviyet <i>Ar.</i>
mikrosefal <i>Fr.</i>	orijinal <i>Fr.</i>	Senegalli <i>Ar.?-T.</i>	tahterevalli <i>Far.-Ar.?</i>	usul (I) <i>Ar.</i>
mineral <i>Fr.</i>	oryantal <i>Fr.</i>	seyyal <i>Ar.</i>	talyum <i>Fr.</i>	usul (II) <i>Ar.</i>
minimal <i>Fr.</i>	otokontrol <i>Fr.</i>	sinüzoidal <i>Fr.</i>	tantal <i>Fr.</i>	üniversal <i>Fr.</i>
minval <i>Ar.</i>	oval <i>Fr.</i>	sinyal <i>Fr.</i>	tazallüm <i>Ar.</i>	valf <i>İng.</i>

<i>misal Ar.</i>	<i>petrol Fr.</i>	<i>sol (II) İt.</i>	<i>termal Fr.</i>	<i>vals Fr.</i>
<i>miskal Ar.</i>	<i>portal İng.</i>	<i>solfej Fr.</i>	<i>terminal Fr.</i>	<i>vebal Ar.</i>
<i>mitral Ar.</i>	<i>profiterol Fr.</i>	<i>sosyal Fr.</i>	<i>timbal Fr.</i>	<i>visal Ar.</i>
<i>monokl Fr.</i>	<i>protokol Fr.</i>	<i>spesiyal Fr.</i>	<i>timsal Ar.</i>	<i>visamiral Ar.</i>
<i>moral Fr.</i>	<i>pürmelal Far.- Ar.</i>	<i>spiral Fr.</i>	<i>total Fr.</i>	<i>vokal (I) Fr.</i>
<i>muallak Ar.</i>	<i>radikal Fr.</i>	<i>spiritüal Fr.</i>	<i>transandantal Fr.</i>	<i>vokal (II) Alm.</i>
<i>münhal Ar.</i>	<i>razmol Rus.</i>	<i>sterol Fr.</i>	<i>trikosefal Fr.</i>	<i>Zühal Ar.</i>
<i>müzikal Fr.</i>	<i>resital Fr.</i>	<i>sual Ar.</i>	<i>tropikal Fr.</i>	<i>zühul Ar.</i>
<i>müzikhol İng.</i>	<i>resmikabul Ar.</i>	<i>suistimal Ar.</i>	<i>tuğamiral T.-Fr.</i>	<i>zülal Ar.</i>
<i>narval Danca.</i>	<i>resul Ar.</i>	<i>sukutuhayal Ar.</i>	<i>tuğgeneral T.-Fr.</i>	<i>Zülcelal Ar.</i>
<i>nasyonal Fr.</i>	<i>revolver Fr.</i>	<i>suıp Ar.</i>	<i>tu Ar.</i>	
<i>nükûl Ar.</i>	<i>rical Ar.</i>	<i>şakul Ar.</i>	<i>tuilyum Fr.</i>	
<i>nüzûl Ar.</i>	<i>riyal İsp.</i>	<i>şalt Alm.?</i>	<i>turnusol Fr.</i>	
<i>opal Fr.</i>	<i>rol Fr.</i>	<i>şalter Alm.</i>	<i>tuval Fr.</i>	
<i>optimal Fr.</i>	<i>sandalye Ar.</i>	<i>şevval Ar.</i>	<i>tümamiral T.-Fr.</i>	

Tablo 5’te de görüldüğü gibi ünlü-ünsüz uyumuna uymayan kalın ünlü (a, u, o, â, û)+ön avurt /l/ ünsüzü yapıları 320 sözcük bulunmaktadır. Bunlardan 241’i çoğunluğu Fransızca ağırlıklı olmak üzere Batı dillerinden, 148’i de çoğunluğu Arapça ağırlıklı olmak üzere Doğu dillerinden olduğu görülmektedir.

Tablo 4 ve 5’ten anlaşılacağı üzere ünlü-ünsüz uyumuna uymayan hece oluşturduğu kalın ünlülerin (a, u, o, â, û) yanında ön avurt /l/ ünsüzü bulunan sözcüklerin; 701’i ön avurt /l/ ünsüzü+kalın ünlü (a, u, o, â, û) yapıları, 320’si de kalın ünlü (â, û)+ön avurt /l/ ünsüzü yapıları olmak üzere toplam sayısının 1021 olduğu belirlenmiştir. Bunlardan 630’u çoğunluğu Fransızca ağırlıklı olmak üzere Batı dillerinden, 460’ı da çoğunluğu Arapça ağırlıklı olmak üzere Doğu dillerinden olduğu görülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak Türkçe Sözlük’te ünlü-ünsüz uyumuna uymayan kalın ünlüyle hece oluşturan ön damak /g/, /k/ ve ön avurt /l/ ünsüzleri bulunan sözcüklerin tespiti amacıyla yapılan doküman analizlerine göre yaklaşık 1229 sözcüğün bulunduğu görülmektedir. Bunlardan 1021’nin ön avurt /l/ ünsüzü, 174’ünün ön damak /k/ ünsüzü, 34’ünün ise ön damak /g/ ünsüzü içeren söz-

cük olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın bu bulgularının ünlü-ünsüz uyumuna uymayan sözcüklerin öğrencilere doğru söyleyiş ve yazımının öğretilmesi ve kazandırılmasında öğretmenlere ve araştırmacılara ışık tutması beklenmektedir.

KAYNAKLAR

- Aslan, G. (2014). İlkokul Öğrencilerinin Ünlü-Ünsüz *Uyumuyla İlgili Sözcükleri Telaffuz Etme Durumları Üzerine Bir İnceleme*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. (6. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Coşkun, M.V. (2008). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. (5. Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ergin, M. (1989). *Türk Dil Bilgisi*. (18. Baskı). İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Huber, E. (2013). *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Yabancı Dil Yayınları.
- Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- MEB. (2016a). *Dil ve Anlatım Dersi (9-12. Sınıflar) Öğretim Programı*. <http://ogm.meb.gov.tr/>
- MEB. (2016b). *İlköğretim Türkçe Dersi (1-8. Sınıflar) Öğretim Programı*. <http://ogm.meb.gov.tr/>
- TDK. (2008). *Yazım Kılavuzu*. (25. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2005). *Türkçe Sözlük*. (10. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2016). *Sesli Türkçe Sözlük*. <http://www.tdk.gov.tr>

DİL BİLGİSEL KATEGORİLERİ VE TÜRK MENTALİTESİ

Zamira DERBİŞEVA

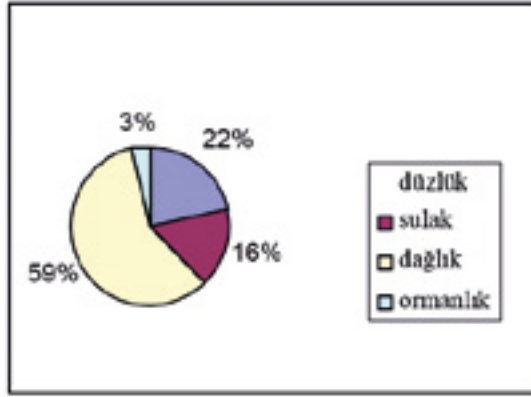
Wilhelm von Humboldt'a göre, bir toplumun öteden beri devam eden hayat tarzı, karakteri, dünya görüşü, hayat tecrübeleri, psikolojik tutum ve davranışları konuştuğu dilin kavramlar dünyasını oluşturur [Humboldt 1984: 169]. Wilhelm von Humboldt, bu kavramsal dünya nedeniyle her dilin ayrı bir fenomen olduğunu ifade eder [Humboldt 1985: 397]. Söz varlığı ve gramer, söz konusu zihinsel veya duygusal birikimleri kategorileştirerek dilde sistemli bir hale dönüştürür, bir evren yaratır. Bir toplumun maddi ve manevi kültüründen ya da mentalitesinden bahsetmek için öncelikle söz varlığının dikkate alınması gerekir. Zira söz varlığı, diğer bir deyişle kültürün anlam evreni farklı iklimlerden, farklı coğrafyalardan, farklı sahalardan, farklı yaşam koşullarından beslenir.

Örneğin Arktik'te yaşayanların söz varlığı astropikal kuşak bölgelerde yaşayanlardan daha farklıdır. Benzer biçimde asırlarca dağlarda yaşamış, dağları evi bilmiş göçebe bir millet olan Kırgızların da anlam evreni kendine has özellikler içerir. Örneğin Kırgız Dilinin anlam evreninin aşağıdaki kategorilere göre biçimlendiği söylenebilir.

1. bir alana yerleşme
2. bir alanda sürekli yerleşik olma;
3. bir alanda yön ve hareket
4. alanı uzaklık derecesine göre niteleme/ bölümlenme

Nitekim yapılan çalışmada Kırgız Dilinde dağlar görüntülerini yansıtan sözcüklerin çok sayıda ve son derece detaylı olduğu görülmüştür. Grafikte de görüleceği üzere çalışma kapsamında değerlendirilen sözcüklerin %59'unun dağlık alan, %22'sinin düzlükler, %16'sının sulak ve %3'ünün ormanlık alan ile ilgili olduğu tespit edilmiştir.

Pasta Grafik: Alanın kavramsal peyzaj görünümü

Örnekler:

çoktu, tuu con, kırançça, zonçkok; kalkagar, aska, zoo, calama zoo, zanq-gel, aska taş, urçuk, burçuk; bet, boor, enqiş, kaduu, uçma, kerüü, tös, kuduma, cölönqkö, tologoy, torpu, çap, ak çap, kök çap, kızıl çap, kumduu çap; çatkal, koktu, kolot, buygat, batkal, böyrök, kaykı, oyponq, bitkil, konqul, kopşut, kezenq, oy, oyduñq, salaa, kepteş, ötök; kapçıgay, kapçal, cuuka, kuuş, kapka, çat, kalkak, kapka taş; bel, artuu, aşuu, döröo, moynok; con, coto, kır, too kırkası, tuu con, bel, kırkuu, beles, aç bel; döbö, oboço, bök, çıdır, adır, adır-küdür, budurmak, dönqsöö, cürökçö, öbö-döbö, dömpök, dönqgök; car, car taş, çın tike, çınq, tunqguyuk, tüpsüz tunqguyuk, askanın tunqguyugu, çukur, çunqkur, anq, kuy, kurguy, cerguy; böksö, caka, alkım; kıya i cantayma; tektir, tör, kaykanq; cayloo, örüş, şalbaa, cayıt, agılga, cuuşandı, kagin; tünök, çegeqn, uya, ünqkür, koro vs.

Toplumda herhangi bir nesne ile ilgili adlandırmaların nicel çokluğu, o nesnenin toplum hayatındaki öneminin de göstergesidir. Yukarıda yer alan grafik, Kırgız hayatında dağların ne derece özel bir öneme sahip olduğunu, dağları mekân tutmuş bir toplumun yaşamsal pek çok olayı dağ ile ilişkilendirdiğini de ortaya koymaktadır.

Yapılan araştırmada dağların,

- o konumu
- o dik olması;
- o dış görüntüsü;
- o biçimi;
- o büyüklüğü;

- o yüksekliği;
- o aşmak veya göç etmek için elverişli olması;
- o eğimli ve engebeli olması;
- o geniş alana yayılması;
- o yaşamak için uygun olması
- o ulaşılabilir olması vs.

yönünde pek çok nitelendirme tespit edilmiştir. Bu verilerden hareketle; ormanlık, sulak ya da düzlük alanlara göre, hayatı anlamlandırmada, dağlık görünümün çok daha etkili olduğu söylenebilir.

Alanda İnsan Hareketliliği

Göçebe halklar için mekân bu uçsuz bucaksız çevredir. Dolayısıyla o her zaman hareket hâindedir. Göçebe halklar, mekânı hem atla hem yaya, hem aşarak hem geçerek bütün köşesini gezip dolaşan halktır. Bu yüzden Türk lehçelerinde hareket kategorisi önemli bir kavramdır. Ancak bu kategori Türk lehçelerinde gramerle değil, söz varlığıyla yansımıştır. Dilde eylem konsepti bazı fiillerle verilmiştir ve bu hareket fiillerinin sayısı ise yirmiden fazladır. Semantik yönden baktığımızda insanın yaptığı her hareket çeşitli eylemlerle verilmektedir. Bunlar: bar- “git-“, kel- “gel-“, ket- “git-“, bas- “yürü-“, cür- “yürü-“, cet- “yetiş-“, kir- “gir-“, öt- “geç-“, kaç- “kaç-“, çık- “çık-“, tüş- “in-“ veya “bin-“, cönö- “git-“, cıl- “yer değiştir-“, köç- “göç-“, çurka- “koş-“, cügür- “koş-“, uç- “uç-“, süz- “yüz-“, aş- “geç-, bir yeri aş-“, geç- “akarsudan geç-“, kayt- “dön-“, sız- “bir yerden hızlıca uzaklaş-“, kuu- “kov-“, kubala- “kovala-“

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse;

1. Hareket fiilleri, Türk dillerinde Rusça’ya göre daha çoktur. “Alanda hareket kavramı” Rusça’da 6 çift fiil aracılığıyla anlatılmaktadır: *idti-hodit* (yürümek), *yehat-yezdit* (bir taşıt aracılığıyla gitmek veya hareket etmek), *bejat-begat* (koşmak), *letet-letat* (uçmak), *plut-plavat* (yüzmek), *polzti-polzat* (yerde sürünmek). Oysa Türk dillerinde yirmiden fazla hareket fiili tespit edilmiştir.

2. Hareket fiilleri, Türk Dillerinde daha geniş alanı kapsamaktadır. Diğer bir deyişle, Rusça’da sadece “düzlük/ düz alan” ile ilgili hareket fiilleri mevcutken, Türk dillerinde geniş alanlı platform birbirinden farklı hareket fiili türevleri yaratmış ve bunu anlam evrenine dâhil etmiştir.

3. Rusça’da dikey yönelimli “yukarı- aşağı” ifadesi içeren sözcükler hemen hemen hiç yoktur. Bu konuda Nikolay Berdyayev şu açıklamayı yapar: “Rus topraklarının sınırsızlığı, geniş bir alana yayılması, Rus halkının

karakter yapısını da oldukça etkilemiştir. Bir Rus'un karakter yapısı onun yaşadığı ortama göre oluşmuştur ve Rusların karakter yapısını, dünya görüşünü, dünyayı algılayışını ifade eden filler, genelde yatay alanda gerçekleşebilecek hareketlerle ilişkilidir." [Berdiayev 1990:5].

Diğer yandan İngilizce'ye bakıldığında farklı bir zihinsel modelle karşılaşılır. İngilizce'de alanda gerçekleşen hareketi ifade etmek için sadece iki fiil kullanılmaktadır: *to go, to come*. Nikolay Berdyayev bununla ilgili şöyle bir yorumda bulunur: "Batı'da her şey sınırlıdır, her şeyin sınırlı bir yeri vardır. Bildiğimiz gibi İngiltere, adada yerleşen bir ülkedir. Toprakları sınırlıdır. Bundan dolayı İngilterelilerin dünya görüşü de sınırlı alana göre oluşmuştur." [Berdiayev 1990:5]. Bu açıklamaya istinaden fiziksel bir hareket alanının sınırlılığının dili de etkilediği söylenebilir. Uzmanlara göre İngiltereliler, alan hareketini "canlı, hızlı gelişen bir eylem" olarak değil, "yavaş gerçekleşen eylem" olarak algılamaktadır. Dolayısıyla bu yöndeki İngilizce gramerin anlam evreni daha çok adlaşma ile tutarlılık göstermektedir.

Türk Mentalitesinin Gramere Yansıması

Her dilin gramer kategorileri farklıdır ve dil kullanıcıları tarafından gelişimi uzun bir süreci kapsayan doğal oluşumdur. Bu nedenle gramer yapısı dilin sabit ve fazla değişmeyen bel kemiğidir. Buradan hareketle bir toplumun eski görüşlerini, dünyaya bakışını, doğayı algılayışını, düşünme tarzını gramer ağırlık vererek araştırmak mümkündür.

Alan Kategorisi ve AD DURUM HALİ

Türk Dillerinde "alan konsepti" (kavramı) hal kategorisi aracılığıyla anlatılır. Hal kategorisi 6 durumdan oluşur. Ancak alan kategorisini temel prensipte yönelme, ayrılma (çıkma) ve bulunma olmak üzere üç durum hali ifade etmektedir. Dolayısıyla Türk mentalitesinde alanın merkezinde insanın kendisi bulunmaktadır. Yönelme durumu insana yönelik yapılan eylem, çıkma durumu insanın bulunduğu yerden başlayan eylem, bulunma durumu ise insanın bulunduğu yerde gerçekleşen bir eylemdir. Bu temel zihinsel model, alandaki insan konumundan yola çıkarak gramer yapılarına dönüşür.

Zaman Kategorisi

Zaman kavramı dil sistemine "zaman kategorisi" olarak girmiştir. Türk Dillerinde zaman kategorisi geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman yapıları ile oluşmaktadır. Türk Dillerinde geçmiş zaman eklerinin çok sayıda olması, bu dilin zaman kategorisindeki temel özelliğini oluşturur. Örneğin geçmişte yapılmış eylemlere ilişkin sık kullanılan ve kendine özgü gramer biçimleri olan eylemler şu şekilde örneklendirilebilir:

- o geçmişte yapılan ve bir sonuca varılmış eylemler (*okudum*);
- o geçmişte yapılan, fakat sonucuna önem verilmeyip sadece geçmişte devam eden bir süreç olarak anlatılan eylemler (*okugam-okuyordum*);
- o geçmişte yapılmış olup sonradan unutilan eylemler (*okupturmun - okumuştum*).

Türk zihninin zaman kategorisine yansımaları da dikkat çekici bir konudur. Gerçek, tarafsızca anlatılan eylemler geçmiş zaman ve şimdiki zamanla dile getirilir. Gelecek zaman biçimlerinde ise konuşmacının şahsî duyguları ve görüşlerinin ön plana çıktığı bir zaman mentalitesi görülmektedir. Çünkü, bir Türk için gelecekte gerçekleşecek olan eylemin olup olmayacağı daha kesin değildir. Bunun, Türk halklarının Allah'a olan inancı ile doğrudan ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Türkler, gelecekte gerçekleşecek olan eylemlerden bahsederken “İnşallah”, “Allah izin verirse” gibi sözleri de kullanır. İşte böyle biçimlerde insanların şahsî duygularının da ifade edildiği görülmektedir.

Kuşkusuz her dilde, her zamanın kendi yeri ve önemi vardır. Örneğin Rusların dünya görüşünde de gelecek zamanın önemli bir yeri vardır. Bir Rus, geleceği; gerçekleşecek büyük bir umut olarak görür. Bir işin gelecekte gerçekleşip sonuca bağlanacağından emindir. Rusların bu düşüncesi Rusçada “vid” köklü kategorisi ile anlatılır. Bu kategori, Rusça'da eylemin sürekliliğini veya süreksizliğini (bitmiş, tamamlanmış olmasını) ifade etmek için kullanılır. Rusça'da şimdiki zaman filleri de Türk dillerinden farklıdır. Şimdiki zaman tamamlanmış, sonuçlanmış olan eylemi ifade etmez. Eylemin sonuçlanması ya da bitmesi, sadece geçmiş zaman ve gelecek zamana aittir. Gerçekten de bir Rus şimdiki zamana pek önem vermiyor. Ruslar, şimdiki zamanı; geçmiş zaman ile gelecek zaman arasında sadece bir an olarak algılıyorlar.

Türkler ise zihninde şimdiki zamana ve dolayısıyla şu anda devam eden gerçek yaşama büyük bir önem ve değer veriyorlar. Kırgızca'daki şimdiki zamanı ifade eden *okup catam* (*okuyorum*), *iştep catam* (*çalışıyorum*) ifadeleri, doğrudan Kırgızların hayat tarzı ile ilişkilidir. *Cat* (*yatmak, uzanmak*) - fiili sabitliği, sürekliliği ifade eder. Bundan daha önce Vasiliy Radlov da bahsetmişti. O, göçebe ve yerleşik halkların ideallerinin birbirlerinden farklı olduğunu, göçebelerin büyük bir işe başlamadığı veya düşman saldırmadığı takdirde rahat bir biçimde hayattan keyif alarak ve güçlenerek yaşadıklarını yazmıştı [Radlov 1885, b.5].

İyelik Kategorisi

İyelik kategorisi Türk dillerinde önemli kategoridir. Paradigması: *annem, evladın, şehrimiz, hizmetleriniz, hayatınız, evrakları vb.* İyelik kategorisinin temel amacı etrafta bulunan tüm çevreyi insana bağlamaktır. Başka bir deyişle

insan, iyelik kategorisinin merkezinde bulunarak etrafındaki tüm canlı veya cansız, soyut veya somut nesnelere kendine ya da başka birine ait olduğunu gösterir. Türk zihnine göre insan çevresindeki tüm nesnelere birilerine ait olmalıdır. İnsan kendisi ile ilgili her şeyin sahibi olmalıdır. Bence Türk insanının zihninde iyelik kategorisini oluşturan temel prensip “kendi/ biz- öteki/ yabancı” paradigmasıdır. Aslında bu paradigma, halkın mentalitesi, hayat tarzı ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü sahiplenme olayı, insanlık için önemli bir sosyal ve ekonomik haktır. Bu nedenle bir şeyin sahibi olma kavrayışı, insan hayatında önemli bir kategoridir. Tüm dillerde böyle bir kategori bulunmaktadır. Fakat bazı dillerde bu sahiplik (iyelik) kategorisi dilin gramerinde önemli bir unsur haline gelirken, bazı dillerde ise ikinci sırada yer alır.

Ettirgenlik Biçimleri

Fiilin ettirgenlik biçimi, çatı kategorisinin özelliğini gösteriyor.

Bu kitapları okuttum;

Her şeyi kırdırdım;

Yeni aldığım daireyi boyattım;

Kumaşı ölçüsüne göre kestirdim.

Bu biçimler tüm “geçişli” fiiller için geçerlidir. Gramerde bir eylemin birilerine yaptırıldığını ifade etmek için kullanılır. Konuşmacı karşısındaki kişiye ya da üçüncü bir kişiye bir iş yapmasını/ yaptırmasını söyler. İşte bu sebeple, 3. kişilere dahi eylemsel güç bildiren fiillerin sadece bir kökte biçimlenmesi ve anlam kazanması Türkçe'nin gramer yapısının farklılığını göstermektedir. Başka dillerde bu anlam sadece bir kelime ile değil, 3-4 kelime veya bir cümle ile ifade edilir. Böyle bir kategorinin ortaya çıkmasının da bir tesadüf olmadığını düşünüyoruz. Türk halklarının asırlarca devam ettirdikleri hayat tarzı, bu kategorinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bundaki temel nedenin Türk halklarının siyasi, toplumsal ve yönetsel sisteme, rütbe hiyerarşisine, askeri disipline verdikleri değer olduğu söylenebilir. Bir başka önemli neden de; Türk halklarındaki yaş hiyerarşisi, yani büyüklere karşı saygı ve itaattir. Bu kültürel ve bilişsel sistem büyüklerin kendinden yaşça küçük olanları yönetmesi, küçüklerin de onlara itaat etmesini gerektirir. Böyle yapıdaki bir toplumda daha yüksek hiyerarşiye sahip olan ve yaşça büyük olan kimse, üçüncü bir kişiye ikinci kişi aracılığıyla emir verebilir, istediğini yaptırabilir. Diğer bir deyişle, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen emir- komuta zincirinden bahsetmek mümkündür. Ettirgen yapı da işte bu hiyerarşinin etik düşünceye yansımış halidir.

KAYNAKLAR

BERDIAYEV, Nikolay; Ruskomünizmin kaynakları ve anlamı, Moskova, 1990.

WILHELM VON HUMBOLDT; Dilbilim üzerine seçilen eserler, Moskova, 1984.

WILHELM VON HUMBOLDT; Dil ve Kültür Felsefesi, Moskova. 1985.

RADLOV, Vasiliy; Kuzey Türk boylarının halk edebiyatının örnekleri, bölüm 5, Eski Kırgızların lehçesi, 1885.

ALTUN YARUK SUDUR'DA GEÇEN BAZI TEK ÖRNEKLİ İKİLEMELER ÜZERİNE

Zemire GULCALI

Söz varlığı açısından önemli kaynak sayılan, Eski Uygurca yazmalar içinde çok önemli bir yere sahip olan ve günümüze kadar yazmasının tamamına yakını sağlam olarak korunabilen en hacimli eserlerden biri olan Altun Yaruk Sudur, bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından ele alınmış olup, günümüzde de araştırılmaya devam etmektedir. Sanskritçeden Çinceye, Çince-den Uygurcaya çevrilen bu sūtra kitabı, toplam on kitap (Uyg. *tägziñç*), 31 bölümden (Uyg. *bölök*) oluşmaktadır¹. Bilindiği üzere Budizmin öğretileri ve Buddha'nın menkıbeleri üzerine kurulu bu sūtra kitabı Uygurlar'a ait önemli eserlerden biri olmakla birlikte dönemin sosyal ve kültürel hayatı açısından da temel yapıt niteliğindedir. Eser Türk dilinin tarihsel gelişimi, en önemlisi de söz varlığı ve ifade şekli açısından ayrı bir yere sahiptir. Dolayısıyla metinde yer alan her sözcük başlı başına bir inceleme konusu olabilir. Bütün Uygurca eserlerden sadece Altun Yaruk Sudur'da özellikle de X. Kitapta geçen bazı sözcükler, ibareler, ikilemeler ve de birleşikler eseri daha da önemli kılmaktadır.

oyırqan- yogurqan-

Suv. 621.15-17: *nä anı körüp taqı artoqraq oyırqandı yogurqandı* “Bunu görünce daha çok endişelendiler/garipsediler₂.” yerine Çince metinde 念此必有變怪之事 *nian ci bi you bian guai zhi shi* “Bunda bir gariplik olduğunu düşündü” ibaresi geçer (Taishō 452b15).

oyırkan- yogurkan- “endişelenmek, şaşırmaq, garipsemek” ikilemesi karşılığında Çince metinde sadece 念...怪 *nian... guai* (G 8303, 6330) “(bir) gariplik (olduğunu) düşünmek” ibaresi vardır. *oyırkan-* ve *yogurkan-* fiillerinin yapısı hakkında henüz bir açıklama bulunmamaktadır. Her iki sözcük ED’de yer almaz. DTS’de ise Suv. 631/2 satırdaki *öz oronların kemişip oztılar kaçtılar öñi öñi yogurkandılar* cümlesi örnek verilerek, *yogurkan-* sözü için

¹ SuvKaya, 14’e göre.

‘скрываться // gizlemek’ anlamı yüklenir (DTS, 270); oysa *yogurkan-* fiili bir sonraki satıra aittir, yazmada da açıkça görüldüğü gibi, *öñi öñi* ibaresi 4 tane virgül (::) işareti ile kendinden sonraki cümleden ayrılır, yani *yogurkandılar* sözü bir sonraki cümlele başlangıcıdır: (631/2-3) *yogurkandılar eçiläri yanturu kälmäyökkä*; bunun dışında *oyurkan-* *yogurkan-* ikilemesi için ‘цепенеть // dona kalmak, uyuşmak; слабеть // güçsüzleşmek, gevşemek, solmak’ yorumlarına yer verilir (DTS, 608: *uyurkan-* *yogurkan-*). Erdal çalışmasında, bu fiillerin “yakınmak, ağıt yakmak” anlamında değilse, etimolojisi hakkında bir görüş sunamayacağını söyler, *yogurkan-* fiili için de *ywKurkan-* yazım şeklini tercih eder (OTWF, 463).

oyurkan-

< *oy* “düşünce” + (*Irka-* *n-*; krş. ET. *esirkä-*, TT. *yadırga-*, *esirge-* vb. Çağdaş Uygurcada *oy* “düşünce, heyal” ve bundan türeyen *oyla-* “düşünmek, heyal etmek, özlemek” fiili yaşamaktadır.

yogurkan-

< *yogun* (< *yogur-*) + (*Irka-* *n-*). Krş. *yogurkan-* “erstaunen // hayrete düşmek, şaşırmaq” → Çin. 驚 *jīng* “to alarm, to frighten, to startle // paniğe kapılmak, dehşete düşmek, şaşmak” (Kara, Georg-Peter Zieme, AoF 13/2, 355₃₆₁). Sözcük AYS’de metnimiz dışında ayrıca R-M 631/2’de (X. kitap, 26. bölüm), Çince paralelindeki 怪 *guai* (G 6330) “(bir şeye) hayret etmek, tuhaf hissetmek” karşılığında bir kez daha geçer.

ET. *yogurkan-* fiili, TT. *yoğunlaş-* fiilindeki *yoğun* ile (yeni bir kullanım olsa da çok iyi bir karşılaştırmadır) karşılaştırılabilir. *oyurkan-* ise *oy* “düşünce, fikir” isim köküyle bağlantılıdır.

tañız- ävid- / äv(i)d- tañız-

Suv. 632, 17-18: *ötrü hatun ämiği tañızıp ävidip ärtiñü , turur ärkän bälitäg , ötrü akdı yürüñ süt* “Sonra kraliçenin memesi son derece kabarıp₂ dururken, ardından birdenbire beyaz süt akıp çıktı.” için Çince metinde 夫人之兩乳，忽然自流出 *furen zhi liang fu, hu ran zi liu chu* “Kraliçenin iki memesi(nden) birdenbire kendiliğinden (süt) aktı.” ibareleri vardır (Taishō 453b12). *tañızıp äv(i)dip ärtiñü , turur ärkän* ve *yürüñ süt* ibareleri Uygurca metinde ilavedir, Çince metinde geçmez. Çince metinde geçen 兩 *liang* “iki” (G 7010) ve 自 *zi* “öz, kendi; doğal olarak, kendiliğinden” (G 12365) sözleri Uygurca metinde yoktur.

Suv. 633, 9-11: *ämiglärim bälitäg , äv(i)dip tañızıp , süt akar* “Göğüslerim aniden şişip₂ süt akıyor” için Çince metinde 兩乳忽流出 *liang ru hu liuchu* “İki göğsümden birdenbire (süt) akıverdi.” ibareleri geçer (Taishō 453b18).

tañız-

“sıkışmak, sıkılmak” < *tañ*- “sıkıca bağlamak, sıkmak” -ız- (fiilden fiil yapan ek). Clauson sözlüğünde *täñiz*- şeklinde yer verir ve el yazmalarında -mak’lı mastar biçiminin görüldüğünü, Kıpçakçadaki biçiminin de bu şekilde olduğunu, dil ardı ünlülü olduğu halde anlamsal olarak *täñ*- “to send up in the air // havada yukarı doğru sunmak” fiilinin ettirgen şekli olabileceğini dile getirir. Ayrıca DLT (III, 392)’de *täñizür*, *täñizmäk* (-mak), XIV. yüzyıl Kıpçakçasında ise *tañaz*- biçimlerine rastlandığını da belirtir (ED, 527b). DTS’de *tañız*- fiili divandan alınan örnekler ile birlikte “1. разбухать, раздуться // şişmek, kabarmak; 2. дуться, гневаться // küsmek öfkelenmek” şeklinde verilir (DTS, 533a); ayrıca *tañış*- fiili de *sıkış*-*tañış*- ikilemesinin geçtiği *sıkış*-madde başına gönderme yapılarak verilir (DTS, 533a).

DLT İngilizce yayımında ise *tañız*- “sweel up // şişirmek, yükseltmek, şişmek, artırmak” şeklinde yorumlanan fiil *tañ*- “tie a handband; tie tightly // el bandı ile bağlamak; sıkıca bağlamak” madde başı altında verilir (Dankoff-Kelly 1985, 177). Sözcük OTWF’de geçmezken *tañ*- “sıkıca bağlamak” kökünden türeyen *tañ-ıl*- “to be constricted // sıkılmak, sıkışmak” fiilinin *sık-ıl*- ile birlikte kullanıldığı belirtilir (OTWF, 674). *tañ*- fiil kökünden türeyen benzer örnekler Maitrisimit’te de görülür, bk. *kısılır tañlır* “bedrückt und bedrängt werden // bunalmak ve sıkılmak” (BT IX, 28: 114/r7); *sıkarlar tañarlar* “pressen und drücken // basmak ve sıkmak” (BT IX, 204: 82/v19); *kısıp tañıp* “drücken sie zusammen würgen // sıkıp birlikte boğmak” (BT IX, 210: 182/r1).

Özyetgin çalışmasında *tañaz*- < *tañız*- (**tañ-ız*-) “şişkinlik kızarıp artmak, şiddetlenmek” şeklinde tanımlar; Clauson’un görüşünü ve Dankoff-Kelly’nin açıklamasını da aktarır. Memlûk sahasında BM’de geçen *tañar*-² fiili ile Kİ’deki *tañaz*-³ fiilinin kökteş olduğunu; BM’deki تكدى yazımında muhtemelen *z* harfinin noktasının ihmal edilmiş olabileceğini ve *z* ile yazıldığında *tañaz*- olarak okunabileceğini savunur; ayrıca Anadolu ağızlarında yaşayan *dangaz* “yüksek; biçimsiz” ve *dangazla*- ‘yüksekten uçmak’ (DS IV, 1359) örneklerinin DLT’deki *täñ*- ~ *tañ*- “yükselmek, havalanmak” fiilinin türevleri olduğunu ifade eder (Özyetgin 2001, 650). Codex Cumanicus’ta ise *kızır*- fiili ile birlikte ikileme oluşturur, bk. *tañışıp yatır kızarıp yatır* “kızarıyor parlıyor” (M. Argunşah-G. Güner 2015: 82a, 3-4).

tañız- fiiline çağdaş Türk dillerinde rastlanmaz, ancak kökeni olan *tañ*- fiili Çağdaş Türk dillerinde tanımlanır: ÇUyg. *tañ*- “1. dolamak; bağlamak; 2.

² BM: *Kitābu Bulğatu’l-Muštāk fī Lūgati’l-Türk ve’l-Kıfçak* (bk. Özyetgin 2001, 7).

³ Kİ: *Kitābu’l-İdrāk li Lisāni’l-Etrāk*; Caferoğlu, A., *Abū Hayyan, Kitāb al-İdraāk li-Lisan al-Atrāk*, İstanbul 1931(bk. Özyetgin 2001, 8).

zorlamak, dayatmak; 3. basmak, yapıştırmak” (UTİL, 265a: ناکماق). Kaz. *tañ-* “1. dolamak, sıkıca bağlamak; 2. zorlamak, dayatmak” (KHS, 1078a: III تانق -); Kırg. *tañ-* “bağlamak” (Yudahin II, 706b: *tang-* V); vb. edilgen şekli olan *tañıl-* fiili, bahsi geçen çağdaş Türk dillerinde yaşarken, *tañız-* biçimine rastlanmaz.

ävid-/ äv(i)d

‘(meme) sıkışıp kabarmak, (memeye süt dolup) şişmek’ < *ävi-* ‘yumuşamak, yumuşayıp kabarmak’. ED, DTS ve OTWF’de bu fiil yer almaz. A. v. Gabain çalışmasında açık *ä*’li biçimde *äwit-* ‘itişmek’ şeklinde yer verirken (ETG, 247); bunu izleyen çalışmalarda S. Çağatay *iyit-*, *iti-* (S. Çağatay 1945: 118b, 120b), Kaya ise *iidi-* ve *idi-* (SuvKaya, 326, 331) şeklinde yer verir. Sözcük AYS X. kitapta bir kez tek başına (Suv. 621/15: ‘*vyd-*’) ve iki kez *tañız-* sözcüğüyle birlikte (632/18: ‘*vyd-*’ ve 633/9: ‘*vd-*’) olmak üzere toplam üç kere geçer. Röhrborn sözlüğünde, söz konusu fiili *ävdi-* madde başı altında “dolu olmak, dolmak (göğüsler)” anlamıyla verir; sözcüğün AYS X. kitapta geçen örneklerini ise Almancaya şu şekilde çevirir: (621/15) *iki ämigi ävdip* “ihre beiden Brüste füllten sich // onun her iki göğsü dolup”; (632/18) ... *tañızıp ävdip* “...spannten sich und wurden prall // sıkışıp ve dolup”; (633/9) ... *ävdiپ tañızıp* “... wurden prall und spannten sich // dolup ve sıkışıp” (UW 2010, 202-203).

Görüldüğü gibi, *ävid-/ äv(i)d* fiilin anlamı bağlama göre “(memelere süt) dolup şişmek, kabarmak” şeklinde anlaşılabilir, ancak okunuşunda henüz bir birlik yok. Bunun sebebi de söz konusu fiilin Berlin fragmanlarında, St. Petersburg yazmasında ve R-M yayınında farklı yazılmasıdır. Berlin fragmanlarından Mz. 478 arka (6) ve Mz. 525 arka (6)’de aynı şekilde ‘*vdyp*’ biçimde geçerken; St. Petersburg yazmasında iki kez ‘*vydyp*’ (621/15 ve 632/18), bir kez ise ‘*vdyp*’ (633/9) şeklinde geçer. R-M yayınında *v* harfleri *y* harfine göre daha eğik ve çelmecli yazılarak belirgin biçime sokulmuştur, buradan Radloff ve Malov’un söz konusu sözü -*y-*’li okuduğu anlaşılır. İşte bu elif (‘) harfinden sonraki harfin *y* veya *v* olması durumu da araştırmacıların farklı okumalarına neden olmuştur. Fakat aynı fiilin yaşayan çağdaş Türk dillerindeki kullanımı bize bu konuda yardımcı olabilir. Sözcük Çağdaş Uygurca, Kazakça ve Kırgızcada şu şekillerde tanımlanır:

ÇUy. *ivi-* “1. (su veya benzeri sıvıları çekerek) yumuşamak, yumuşayıp şişmek, kabarmak” (UTİL, 1363b; UHL 156b; Schwarz, 761a); *ivit-* “*ivi-* fiilinin ettirgen şekli: (su vb. sıvı ile kiri) yumuşatmak” (UTİL, 1363a; UHL 156b; Schwarz, 61a). Ayrıca *ivi-* fiili Çağdaş Uygurcada “(memeden) süt gelmek; (vücut vb. şeylerin üzerindeki kir su ile) yumuşamak” anlamında kullanılır. *ivit-* fiili de “memeden süt akmasını hızlandırmak (ineği sağmadan evvel bu-

zağısına emdirerek sütün gelmesini hızlandırmak); (kiri su ile) yumuşatmak” anlamında kullanılır.⁴

Kaz. *iyi-* “下奶 *xia nai*, 来奶 *lai nai*, 放乳 *fang ru* // süt gelmek, (memeden) süt akmak” (KHS, 495a: -عی); *iydir-* “催奶 *cui nai* → *iydip sawu* // ineği (önce) buzağısına emdirip sonra ineği sağlamak” (KHS, 489a: -عیدیر); *iyit-* “催乳 *cui ru* // ineği buzağısına emdirerek sütünün akmasını sağlamak, memeden süt akıttırmak” (KHS, 496b: عیت).

Kırg. *iy-* “1. adamakıllı yumuşamak (hayvan memesi hakkında); 2. bırakmak, vermek (sütünü) → örn. *emçeği sütkö tolup, iyip ketti* // memesine süt doldu ve aktı” (Yudahin, 374a: iy- IV.)

Sonuç olarak, metnimizde iki kere *ävid-/äv(i)d* ile birlikte geçen *tañız-* fiili *tañ-* “sıkıca bağlamak, sıkıkmak” kökünden türemiştir. *tañız-* ve *äv(i)d-* fiilleri metnimizde iki kere yan yana kullanılmış ve görünüşte ikileme izlenimi uyandırmaktadır. Gerek *tañız-*, gerekse *ävid-/äv(i)d-* fiillerinin Çince metinde karşılığı yoktur. *äv(i)d-* fiili AYS X. kitapta üç kere aynı şekilde *-d-* harfiyle yazılmıştır. Burada süt kendiliğinden akıp çıktığı için *-d-*’li dönüşlü biçimi tercih edilmiştir. Bir anne (özellikle emziren anne) çocuğundan çok endişe ettiğinde veya çok özlediğinde memeleri sıkışır, kabarrı; emziren annenin de bu durumda kendiliğinden sütü akar. İşte metnimizde tam bu durum söz konusudur. Çağdaş Uygurcadaki *ivi-* fiiline gelince, Eski Uygurca ile aynı kökten gelip gelmediği tartışılır. Kazakça ve Kırgızcadaki *iyi-* fiilindeki *-y-* sesi de birincil olmayabilir; bu dillerdeki *-y-* seslerinin hepsi asli olmayabilir. Örneğin (*-d-* > *-y-* değişimi hariç): ET. *eb* “ev” > ÇUy. *öy* ~ Kaz. *öy* ~ Kırg. *üy*; ET. *äg-* “eğmek, bükmek” > ÇUy. *eg-* ~ Kaz. *iyüv-* ~ kırg. *iy-*; ET. *yiñnä/iñnä* “iğne” > ÇUy. *yiñnä* ~ Kaz. *iyne* ~ Kırg. *iyne*; ET. *ögrän-* “öğrenmek” > ÇUy. *ügen-* ~ Kaz. *üyrenüv-* ~ Kırg. *üyron-*; ET. *evir-* “çevirmek, döndürmek” > ÇUy. *örü-* ~ Kaz. *üyirüv-* ~ Kırg. *üyür-*, vb.

umıl- bar-

Suv. 633, 14: *umılıp barıp tüşädim* “(uyku hâlinde) sürüklenerek rüya gördüm”. Çince metindeki 我先夢 *wo xian meng* “önce rüya(mda) gördüm” (Taishō 453b20) ibareleri yerine kullanılmıştır. *umıl-* fiili ED, DTS ve OTWF’de yer almaz.

umıl-

< *um-ıl-* “umuda/düşünceye kapılmak, umulmak”; sözcük AYS’de metnimizin bu satırı dışında bir kez daha görülür, bk. *kök kalık ara umılıp tetrü tül*

⁴ Ne ilginç ki, *ivi-* ve *ivit-* fiillerinin bu anlamları Çağdaş Uygurca ile ilgili sözlüklerde (en azından kullandığım sözlüklerde) yer almamaktadır. Fakat benim doğup büyüdüğüm Gulca yöresinde sözlüklerde yer almayan bu anlamları sıkça kullanılır.

tüşäyü (R-M 75/19). AYS dışında başka hiçbir metinde geçmez. Görüldüğü gibi *umıl-* fiili her iki cümlede “rüya görme” eylemi ile ilgilidir; insan uyku sırasında hayal eder, düşüncelere sürüklenir. Bu açıdan bakıldığında *umıl-* fiilinin “arzulamak, düşünmek, umulmak” anlamındaki *um-* kökünden türemiş olduğunu söyleyebiliriz.

Wilkens AYS'nin 2. kitap 3. bölümünü (R-M: 35-92/3) ele aldığı çalışmasının dizin kısmında *umıl-* için şu Almanca karşılığı verir: *umıl-* “umhergetrieben werden, schwimmen // sürüklenmiş olmak, sürüklenmek” (BT XXI, 286). Krş. *umıl-* “Hoffnung erwecken // ümidi canlandırmak/artırmak” (TT VIII, 101).

umıl- bar-

birleşği AYS'de sadece bir kez burada karşımıza çıkar, Çince metinde 先 *xian* (G 4440) “önce, evvel” karakteri yer alırken Uygurca metinde tercümanın tercih etmiş olduğu ifade çok nadir rastlanan bir şekildir. Belki de “(uyku halinde) sürüklenmek” diye çevirmek mümkün. Wilkens çalışmasının açıklamalar kısmında kısaca değinerek, *umıl-* ve *bar-* fiillerinin eşanlı birleşik olduğunu ifade eder (BT XXI, 201:0922-0923).

yogun yolba

Suv. 659, 12-15: *alku yogun yolba törölärtin*, *öñi üdrül-* “bütün kaba saba âdetlerden uzaklaşmak” için Çince metinde 離非威儀 *li fei wei yi* “yanlış tavırlardan ayrılmak/kurtulmak, davranışlarında yanlışa düşmemek” ibareleri geçer (Taishō 455c03).

yogun yolba

“kaba, kaba saba” Çince metindeki karşılığı yalnızca 非 *fei* “yanlış, hatalı” karakteridir. Krş. *ywqwn* [’yyq] *ywlb’ twyrq* “gross or evil habits// kaba ve kötü alışkanlıklar” (Finch 1988, 56: 12-13; 58:12-14). *yogun yolba* birleşği AYS'de sadece bir kere geçmesinin yanısıra diğer Uygurca metinlerde de rastlanmayan ikilemelerdendir. *yogun* sözcüğü ED'de “thick // kalın, kaba” anlamıyla (904b); DTS'de *yogun* I “толстый, крупный // kalın, büyük” ve *yogun* II “угнетенный, подавленный // bunalımlı, bezgin, boğuk” anlamlarıyla yer alır (270a). Erdal çalışmasında *yogun* sözünün *yogur-*’dan türemiş olduğunu kabul görülebileceğini belirtirken, diğer kaynaklara da gönderme yaparak sözcüğün “thick, massive, dense // kalın, büyük, yoğun/koyu” anlamının dışında “coarse // kaba saba, görgsüz” anlamlarını da gösterir (OTWF, 303). Krş. *yogun sav* “die Sophisterei // safsataçılık” → Çin. 戲 *xi* “(tiyatro) oyun, gösteri” (G 4098) (Semet 2005, 171). Finch çalışmasının dizin kısmında, *yogun* “gross // kalın, yoğun” < **yolqun*=Moğ. *yolquyi-* “quiver with fat // şişmanlıktan titremek”, Ma. *Joholi-* “be flabby // sarkık olmak” şeklinde yo-

rumlar (Finch 1988, 90b). Krş. *yolxui*- “to droop, quiver with fat; to grow fat or flashy // sarkmak, şişmanlıktan titremek; şişmanlamak” (Lessing, 435b).

yolba sözü Eski Türkçe sözlüklerde bulunmaz. *yogun yolba* ikilemesinin Türkçedeki karşılığı *kaba saba* iken; Çağdaş Uygurcada buna benzer *yogan yalta* “büyük ve basık, kaba ve yayvan” ikilemesi vardır (UTİL, 1409b: -يوغان يالتا). Kırgızcada *coon colpu* “sağlam, güçlü, kuvvetli” anlamında bir ikileme görürüz (Yudahin I, 223a). *coon* için “1. şişman, kalın; 2. *mec.* Zengin; kıdaman; 3. *gram.* kalın (ses hakkında)” anlamı verilirken (Yudahin I, 223a); *colpu* madde başında ise *coon colpu* birleşiminin geçtiği *coon* maddesine gönderme yapmakla yetinilir (Yudahin I, 221b). Ayrıca bk. Kaz. *calba* “破旧的 *po jiu de*, 破烂的 *po lan de* // eski ve yıpranmış, yırtık pırtık” (KHS, 373b); *calba* –*culba* “yırtık pırtık, eski ve yıpranmış” (KTS, 88a; KHS, 373: جۇليا -جالبا), vb.

Yukarıdaki verilerden yola çıkıldığında anlaşılıyor ki, Eski Uygurca *yogun yolba* ibaresi “kalın, kaba” anlamındaki *yogun* sözü ile muhtemelen “eski, yırtık, yıpranmış” anlamındaki *yolba /yulba* sözünün birleşmesinden ortaya çıkmış olmalı.

ev- tay-

Suv. 637, 22: *evä taya tavrānu* , *yakın käl-* “düşe kalka/telaşla yakın gelmek” → Çin. 匆忙至 *cong mang zhi* “hızlıca gelmek” (Taishō 453c28). Burada, Çince metindeki 匆忙 *cong mang* “hızlıca, alelacele” ibaresi Uygurca metindeki *ev-* “acele etmek, telaşlanmak” fiili ile örtüşürken, *tay-* “kaymak, sürçmek” için tam bir karşılık bulunmuyor. Krş. *ıya taya* → 匆忙 (Sho. 2008, 550a). Ayrıca krş. *tay-* → 降 (Sho. 2008, 656b); *tay-* “to slip, fall // kaymak, inmek” (BT XXXIII, 267b). Müller, çalışmasında geçen *ıya taya tavrānu* ibaresi için “zitternd und bebend // ürpermek ve titremek” çevirisini verir (Uigurica II, 29:18); çalışmasının dizin kısmında verdiği madde başlarından, bu ikilemeyi teşkil eden fiilleri *ı-* ve *ta-* olarak düşündüğü anlaşılır, bk. *ı-ya* (Uigurica II, 161d), *ta-ya* (Uigurica II, 107c); ‘yy’ t’y’ “voller Angst und *Furcht // korku ve endişe dolu” (BT IX 1: 47); *tay-* “herabgleiten // aşağı doğru kaymak” (BT IX 2, 120b); Ayrıca bk. Sho. 2008, 411, not.

evä taya “düşe kalka, telaşla” ikilemesi Çince metindeki 匆忙 *cong mang* “hızlıca, alelacele” ile örtüşür. *ev-* fiili AYS’de sadece bir kez geçer; *tay-* fiili ise metnimiz dışında VIII. *tägziñç* 20. *bölök*’te de karşımıza çıkar, bk. R-M 563/10: *taytur-*. Metnimizin bu satırlarıyla örtüşen fragmanlardan Mz 283 ön (1)’de geçen ibareyi, Ehlers [*evä*] *taya* şeklinde tamamlar (Ehlers, 102).

Clauson *ıy-* “to oppress // ezmek, sıkıştırmak” maddesi altındaki açıklamasında *ıy-* *tay* ikilemesinin şüpheli örnek olduğunu, *ıy-* fiilinin daha sık *ıy-* *bas-* “to suppress // bastırmak” ikilemesinde geçtiğini belirtir (ED, 266b);

ayrıca Clauson U II'de rastlanan *ıya taya* ikilemesinin *aya taya* “asking and serving // isteme ve hizmet etme” ikilemesinin yanlış okunuşu olabileceğini savunur (ED, 567a: *tay-*). Fakat *bas-* ile ikileme oluşturan *ıy-* “ezmek” değil, *i-/iy-* “takip etmek, itaat etmek” filidir, ayrıca bk. *iy- bas-* “kendine tabii kılmak, basmak” (Gulcalı 2013, 40); ODA 2010a, 48 ve 255: *iy- bas-*; Ayrıca krş. *iyä basa* “immer // her zaman, daima” (TT VI, 48); DTS'de ise *iy- tay-* “трястись, дрожать // titremek, zangırdamak” şeklinde verilir (DTS, 218a). İkilemni oluşturan *ıy-* sözü DLT'de geçmezken, *tay-* sözü “kaymak, sürçmek” anlamıyla geçer (DLT III, 166, 243, 244). *tay-* “to slip down, fall // kayıp düşmek, düşmek” için bk. OTWF, 88, 787. Son olarak Wilkens'ın çalışmasında aynı ikileme geçer, bk. *evā taya* ~ 'āvā *taya* “zitternd₂, bestürzt₂ // titreyen₂, telaşlı₂”, *evā* ~ 'āvā “zitternd, bestürzt // titreyen, telaşlı, şaşkın” (BT XXXVII, 936b, 968b).

Suv. 652/15: yılgu yumşak

“yumuşak₂” → 潤鮮 *run xian* (Taishō 455a17).

yılgu sözcüğü AYS'de, sadece bir kez burada geçer, diğer hatta Uygurca ve hatta Eski Türkçe metinlerde rastlanmaz. ED, DTS ve OTWF'lerde de yer verilmemiştir. Buna benzer örnek sayabileceğimiz *yılı-* fiili ve *yılıg* sıfatı bulunur. *yılıg* kelimesinin *yumşak* sözcüğü ile ikileme olarak TT I'de *yılıg yumşak* “warm und mild // ılık ve yumşak” (bk. TT I, 252:173); Maitrsimit'te *yılıg yumşak* “warmen, sanften // ılık, yumşak” şeklinde geçtiği bilgisi için bk. UW, 279a *avıt-*; BT II'de ise *yılıg yumşak* “milde und Gleichmut // ılımlı ve ağırbaşlılık” şeklinde (BT II, 52:1260) geçer. Ayrıca bk. OTWF: *yılı-g* (218) ve *yılınçga yumşak* (380).

SONUÇ

Makalemde ele alıp açıklamaya çalıştığım bu tek veya nadir örneklı ikilemeler, Altun Yaruk Sudur'un içerisinde barındırmış olduğu bol sözlük malzemesinin sadece birkaç örneğidir. Bu tür söz veya ibarelerin çoğu, diğer kaynaklarda ve sözlüklerde bulunmamaktadır ve de çözümlenmesini güç duruma getirmektedir. Makalemde çağdaş Türk dillerindeki benzer örnekleriyle karşılaştırma yaparak kökeni açısından çözmeye çabaladım. Bunun dışında, Çince metinde karşılıkları geçtiyse, bunu da göz önünde bulundurarak en muhtemel anlamı ve köken bilgisini sunmaya çalıştım. Söz konusu ikileme ve ibareler hakkındaki bu yorumlarım nihâyi sonuç değildir elbette. Değerli hocalarım ve meslekdaşlarımın fikir ve görüşlerini esirgememesini temenni ederim.

KISALTMALAR

- AKDITYK** : Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
AYS : Altun Yaruk Sudur.
BILT : Bulletin of the Institute of Language Teaching, Waseda.
BT : Berliner Turfantexte
SEDTF : Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung (I, 1972; II, 1972; III, 1985)
SPAW : Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften.
TTK : Türk Tarih Kurumu.
VOHD : Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland.

KAYNAKLAR

- ADAM, Volker, Jens Peter LAUT, Andreas WEİSS, **Bibliographie alttürkischer Studien. Nebst einem Anhang: Alphabetisches Siglenverzeichnis zu Klaus Röhrborn: Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 1-6 (1977- 1998)**. Harrassowitz Wiesbaden, 2000.
- ARAT, Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**. Ankara: TTK yay., 1965. [Yeniden bs. 1986 (AKDITYK. TTK Yay. 7, 45a.)].
- ARGUNŞAH, Mustafa, Galip GÜNER, **Codex Cumanicus**. Kesit yay. İstanbul, 2015.
- BANG, W., A. von. GABAİN, **Türkische Turfan-Texte I**. Bruchstücke eines Wahrsagebuches (TT I). Berlin. SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929, 15: 241-268. [Yeniden bs. **SEDTF** 2, 3-30].
- BANG, Willi, Annemarie von GABAIN, Gabdul Raşid RACHMATI [ARAT]: **Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sūtra Säkiz yükmäk** (TT VI). Berlin, SPAW. Phil.-hist. Kl. 1934:10, 93-192. [Yeniden bs.: **SEDTF** 2, 190-289]
- DANKOFF, Robert, James KELLY, MAḤMŪD al-KĀŞĠARĪ. **Compendium of The Turkic Dialects**. (DLT) I. Harvard University, 1982.
- _____. MAḤMŪD al-KĀŞĠARĪ. **Compendium of The The Turkic Dialects**. (DLT) II. Harvard University, 1984.
- _____. MAḤMŪD al-KĀŞĠARĪ. **Compendium of The The Turkic Dialects**. (DLT) III. Harvard University, 1985.
- ED = CLAUSON, Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**. Oxford, 1972.
- EHLERS, Gerhard, **Alttürkische Handschriften**. Teil 2. **Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daşākarmapathāvadānamālā**. Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin). Stuttgart (VOHD XIII, 10), 1987.

- FİNCH, Roger, "Chapter XXX of the Uigur Suvarṇaprabhāsottama-sūtra (Altun Yaruk)." **BILT**, 36. 1988: 37-91.
- GABAİN, A. von, **Alttürkische Grammatik**. Mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch. Leipzig, 1941 (Porta Linguarum Orientalium. 23.) [2. bs.1950; 3. bs. 1974] (**Eski Türkçenin Grameri**. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yay., 1988).
- _____ **Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brāhmī schrift** (TT VIII). Berlin. (ADAW. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. 1952:7). Berlin, 1954.
- GİLES, Herbert, A., **A Chinese-English Dictionary**. I-2. (2. bs.) Shanghai, 1912.
- GULCALI, Zemire, **Eski Uyurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi**. 1. bs. Ankara: TDK yay., 2013. [Yeniden bs. Ankara: TDK yay., 2015.]
- KARA, Georg, Peter ZİEME, "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sūtras „Fo ding xin da tuo luo ni“". **AoF** 13/2. 1986: 318-376.
- KASAİ, Yukiyo, **Die uigurischen buddhistischen Kolophone** (BT XXVI). Brepols-Turnhout, 2008.
- KHS = KazaKşa-Hanzuşa Sözdik** 哈汉辞典. Pekin: Milliyet Yayınevi, 2005.
- KTS = Kazak Türkçesi Sözlüğü**. Çev. Hasan ORALTAY, Nuri YÜCE, Saadet PINAR. Türk Dünyası Araştırmaları Yayını. İstanbul, 1984.
- LESSİNG, F. D., **Mongolian-English Dictionary**. Berkeley and Los Angeles: University of California Pres, 1960.
- MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl, **Uigurica II**. Berlin. (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1910:3) [Reprint in: **SEDTF** 1, 61-168].
- NADELYAYEV, V. M., D. M. NASİLOV, È. R. TENİŞEV, A. M. Şçerbak, **Drevnetjurkiskij slovar'**. Leningrad, 1969.
- ODA, Juten, **A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrımış in Old Turkic**. (BT XXXIII). Brepols-Turnhout, 2015.
- OTWF = ERDAL, Marcel, **Old Turkic Word Formation**. A Functional Approach to the Lexicon. 1 - 2. Wiesbaden, 1991 (Turcologica 7).
- _____ **A Grammar of Old Turkic**, Leiden-Boston, 2004.
- ÖZYETGİN, A. Melek, **Ebū Ḥayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk**. Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi. Ankara, 2001.
- RADLOFF, Wilhelm: **Suvarṇaprabhāsa (Das Goldglanz-Sūtra)**. Aus dem Uigurischen ins Deutsche übersetzt. Nach dem Tode des Übersetzers mit Einleitung von Sergej Malov herausgegeben. 1-3. Leningrad. (Bibliotheca Buddhica. 27.) 1930. [Yeniden bs. Osnabrück 1970].
- _____, MALOV S. Ye., **Suvarṇaprabhāsa (sutra zolotogo bleska)**. Tekst uĵurskoj redakcii. 1-2. Sanktpeterburg. (Bibliotheca Buddhica. 17.) 1913. [Yeniden bs. Osnabrück 1970].

- RASCHMANN, Simone-Christiane, **Alttürkische Handschriften. Teil 7. Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras. Teil 3: Sechstes bis zehntes Buch Kolophone, Kommentare und Versifizierungen. Gesamtkonkordanzen.** Beschrieben von Simone Christiane Raschmann (VOHD XIII, 15). Stuttgart, 2005.
- RÄSÄNÄN, Martti, **Versuch eines etimologischen Wörterbuches der Türk Sprachen.** Helsinki (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1.), 1969.
- SCHWARZ, Henry G., **An Uyghur-English Dictionary.** Western Washington, 1928 (Copyright 1992).
- SHŌGAĪTO, Masahiro, **Uigurubun Abidaruma ronshu no bunkengakuteki kenkyū. / Uighur Abhidharma Texts: A Philological Study.** Kyōto, 2008.
- SuvKaya = KAYA, Ceval, **Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin, Dizin.** Ankara:TDK yay., 1994.
- Taishō** = 大正新脩大藏經 **Taishō shinshū daizōkyō** (yay. haz. 高楠 順次郎 Takakusu Junjirō, Watanabe Kaigyoku), Tōkyō 1924-1935.
- TEKİN, Şinasi, **Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen (BT IX 1); 2. Analytischer und rückläufiger Index (BT IX 2).** Berlin, 1980.
- WILKENS, Jens, **Die drei Körper des Buddha (trikāya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur). Eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. (BT XX1),** Turnhout, 2001.
- UHL = 汉维词典 **Uyğurçe-Henzuçe Luğet.** Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 1982.
- UTİL = **Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti.** Ürümqi: Şinciang (Xinjiang) Həlq Neşriyatı, 1999.
- UW = RÖHRBORN, Klaus, **Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a- ~ ärñäk I-VI.** Wiesbaden, 1977-1998.
- UW 2010 = RÖHRBORN, Klaus, **Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung: I. Verben, Band 1: ab- ~ äzüglä-.** Wiesbaden, 2010.
- YUDAHİN, K. K. (çev. Abdullah Taymas), **Kırgız Sözlüğü,** cilt I, II. TDK. İstanbul, 1945 (I), 1948 (II).

KAZAKÇA TASTA- VE JAPONCA 出ず (DASU) YARDIMCI FİİLLERİNİN GÖRÜNÜŞ İŞLEVLERİ ÜZERİNE

Zeynep GENÇER*

1. Giriş

Kazakça ve Japoncada fiil kategorisi incelendiğinde her iki dilde de fiil+fiil yapılı birleşik fiil kullanımının yaygın olduğu, iki fiilin birleşiminin tek bir hareketi karşılayabileceği gibi, iki ayrı hareketin aynı anda gerçekleşmesini veya art arda gerçekleşmesini ifade etmede kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan hangisini işaretlediği ise kullanılan zarf-fiil ekinden veya bağlamdan anlaşılmaktadır.

Kazakçada fiil+fiil yapısındaki birleşik fiillerin ikinci fiili yardımcı fiil (kömekçi etistik) olarak adlandırılmakta ve bu yardımcı fiiller asıl fiile –(I) p veya –A/-y zarf-fiil ekleri ile bağlanmaktadır (Demirci, Ulutaş, Karabulut 2006: 132). Japoncada birleşik fiil kurulurken, birinci fiil *teki* (fiilin –te hâli) veya *renyōkei* (fiilin i hâli) olarak adlandırılan hallerden birisine bürünmekte ve ikinci fiile bu hâllerden biriyle bağlanmaktadır. Fiilin *renyōkei*'i sadece birleşik fiil oluştururken değil, bir çekim eki alınması durumunda da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin “書-く kaku” (yaz-) fiili hem geniş zaman hem gelecek zaman ifade etmekte ve aynı zamanda fiilin mastar hâlini karşılamaktadır. Bu fiil geçmiş zaman eki olan “-mashita (kibar söylem) / -ta (normal söylem)” eklerini alırken sondaki “-く ku” “-き ki” ye dönüşür ve ortaya fiilin geçmiş zaman çekimi olan şu yapı çıkar: 書-き-ました (kak-i-mashita) veya 書いた (ka-i-ta). Birleşik fiil oluştururken de aynı şekil değişikliği ile karşılaşılmaktadır. Örneğin bir hareketin başladığını bildirmek için kullanılan “はじめる hajimeru” (başla-) yardımcı fiili ile birleşirken birinci fiil kaku, kaki'ye dönüşür ve yazmaya başlamak anlamında şu birleşik fiil ortaya çıkar: “書き始める kak-i-hajimeru”. Fiil ile ek arasında veya fiil ile fiil arasında kalan bu

* Okt. Dr. ; Pamukkale Üniversitesi Türk Dili ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türk Dili okutmanı. gencerzeynep@gmail.com

şekle fiilin bağlanma şekli, yani *renyōkei* denmektedir. “Renyō”nun sözcük anlamı “bağlama” olup, “kei” ise şekil, form anlamına gelmektedir. Birinci fiil ikinci fiile –i ile bağlandığında birinci fiilin aldığı şekil *renyōkei* olarak adlandırılmıştır. Bu bağlanma şeklinin Türkiye Türkçesindeki –A/I, Kazak Türkçesindeki –A/-y zarf-fiil ekleri ile işlev açısından örtüştüğü görülmektedir. Japoncadaki diğer bağlanma şekli ise Türkiye Türkçesindeki –p zarf-fiil eki ile örtüşmekte olan “て形 *tekei*”dir. Yani ilk fiilin て–te eki almış formudur. Örneğin bir fiilin tamamlanmışlığını veya istemeden olup bittiğini işaretleyen yardımcı fiillerden “しまう *shimau*” (kapat-), birinci fiile eklenirken birinci fiil *tekei* olur. İstemeden görmek anlamında gelen (görme işlemi tamamlanmıştır) “見-て-しまう *mi-te-shimau*” ‘da görüldüğü üzere “見る *miru*” (gör-) fiili, yardımcı fiile –te ile bağlanmıştır. Her iki şekil de bağlama işlevi görmekte, Türk lehçelerindeki birleşik fiil oluşumunda kullanılan zarf-fiil ekleri gibi görev üstlenmektedir. Ancak çalışmaya konu olan “出す *dasu*” (çıkart-) yardımcı fiili birinci fiile sadece *renyōkei* ile bağlandığından bu çalışmada *tekei* ile ilgili daha fazla açıklama yapılmayacaktır.

Kazakçada fiil+fiil yapısındaki birleşiklerde ikinci fiil, yardımcı fiil olarak adlandırılırken, Japoncada durum farklıdır. Japonca birleşik fiillerde, –te ile birleşen ve ikinci unsuru görünüş işaretleyicisi görevi üstlenmiş olan fiillerin yardımcı fiil (補助動詞) olarak adlandırıldığı gözlemlenmektedir (Himeno 2003: 4). Bunlardan -i ile birleşenler iki ana fiil birleşmesi olarak kabul edilmekte ve unsurlar, (V1+(i)+V2) birinci fiil ikinci fiil olarak adlandırılmaktadır (Kageyama 2004; Yoshikawa 2000; Suda 2010; Kudō 2004, 2009; vb.). Ancak bu çalışmada her iki ekle de birleşik oluşturan ve görünüş işlevi taşıyan ikinci fiiller, yardımcı fiil olarak kabul edilmiştir.

2. Kazakça ve Japoncada Görünüş Kategorisi

Slav dilleri ve Romans dillerinde uzun yıllardan beri ele alınan (Verkuyl 1972; Comrie 1976; Dahl 1985; Binnick 1991; Bybee 1994 vs.) görünüş kategorisi, son yıllarda ülkemizde de araştırmacıların dikkatini çeken bir konu haline gelmiştir. Konuyla ilgili müstakil çalışmaların sayısının arttığı, fiil başlığı altında görünüş kategorisinin de ele alındığı gözlemlenmektedir (Aydemir 2010; Bacanlı 2007, 2009, 2014; Benzer 2012; Demirgüneş 2010; Gökçe 2013; Huber 2008; Karadoğan 2010; Kerimoğlu 2011; vs.). Türkiye Türkçesi dışındaki Türk yazı dillerine bakıldığında ise görünüş kategorisi ile ilgili çalışmaların sayısının azlığı gözden kaçmamakta ve genellikle, kiplik ve zaman kategorisi ile birlikte ele alındığı gözlemlenmektedir (A. Demir 2014; Y. Ersoy 2014; Şahan 2008 vb.). Görünüş kategorisi ve birleşik fiillerin, Japonca ve Türkçe karşılaştırmalı olarak ele alındığı çalışmalar da son zamanlarda

alan yazında yer almaya başlamıştır (Demirci 2006a; Özbek 2011, 2012; Atay 2011, 2016a, 2016b; Gençer 2016, 2015; vs.).

Johanson'a (1994) göre, görünüş, olayları kendi sınırları (başlangıç ve bitiş sınırı) bağlamında gözlemlemeye imkân veren öznel bakış açılarını ifade eden dilbilgisel bir kategoridir. Konu Türkiye Türkçesi açısından ele alındığında Uzun'a (2004) göre *görünüş kategorisi*, çoğu zaman, *zamanla* iç içe olan ama zamanı değil, zamana bağlı olarak eylemin anlattığı iş, oluş veya durumun zaman ile etkileşimini aktaran bir kategoridir. Akerson'a (2007) göre görünüş, aslında zaman kavramıyla yakından ilgili olmakla birlikte farklı bir işlevdir. Görünüş, bir olayın süreye nasıl yayıldığını gösterir, ancak bunu yaparken, konuşma ya da anlatı zamanı dediğimiz bir noktayı temel almaz, genel olarak bir olayın süre boyutuyla olan ilişkisini gösterir Bu tanımdan yola çıkarak Akerson, görünüşü süregiden, yinelenen, genel geçer bir olayın akan zaman içinde *biterlik*'ini *bitmezlik*'ini inceleyen bir kategori olarak görür (Akerson, 2007: 265-267). Bu kategori uzun süre dil bilimciler tarafından tartışılmış, *dilbilgisel görünüş (grammatical aspect)* ve *sözlüksel görünüş (lexical aspect)* olmak üzere iki ana başlık altında toplanmıştır. Çalışmamıza konu olan yardımcı fiiller de birer sözlüksel görünüş işaretleyicisi olarak ele alınmıştır.

Kazakça ve Japoncada görünüş çalışmalarının tarihi ise kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Kazakçada incelediğimiz gramer kaynaklarında görünüş kategorisini müstakil bir şekilde ele almış olanına rastlanmamıştır. Ancak Kakzhanova ve Abeuova (2014)'nın *Kazak Dilinde Görünüş Kategorisi (The Category Of Aspect In The Kazakh Language)* adlı iki sayfalık makalelerinde konu üzerine yapılmış çalışmalar detaylı olarak tanıtılmış ve Kazak gramerlerinde bu konuya müstakil bir yer verilmediğinden bahsedilmiştir. Adı geçen makalede, Kazak Dilbilim Enstitüsü (Kazakh SSR Academy of Science of Linguistics Institute)'nün bu konudaki yaklaşımının Mamanov'un görüşlerini benimsemekten öteye geçmediği de anlatılmıştır. Mamanov ise Kazakçada iki görünüş türü olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan biri "*otyr*", "*tur*", "*zhatyr*", "*zhur*" gibi fiillerle ifade edilen "*sürme görünüşü*", diğeri ise "*kal*", "*koi*", "*tasta*", "*shyk*", "*sal*", "*zhiber*", "*ket*", "*bol*", "*bit*", "*al*", "*ber*" gibi yardımcı fiillerle oluşturulmuş tasvir fiillerinin ortaya koyduğu "*bitmişlik görünüşü*"dür.¹ Yine aynı makalede diğer araştırmacıların da Mamanov'un sınıflandırmasını temel aldığı gözlemlenmekte ancak gramer kitaplarında bu

¹ Mamanov, I. E. (1966). *Kazirgi Kazak Tili (Etistik)*, Almatı'dan akt. Kakzhanova, F. A; Abeuova, A. M. (2014). "The Category Of Aspect In The Kazakh Language" *Education and Science Without Borders.*, 5.10: s. 89.

konuya ayrı bir yer verilmediği ve sürme görünüşünün şimdiki zaman ile aynı başlık altında ele alındığı vurgulanmaktadır. Kazakça birleşik fiil yapımında yardımcı fiilin tek başınayken ifade ettiği anlamdan uzaklaşarak kalıplaşmış farklı bir anlam işaret ettiği ve bu anlamın kullanılan zarf-fiil ekine göre değiştiği bilinmektedir. Sayıları kesin olmamakla birlikte, Kazakçada birleşik fiil oluşturmaya yarayan bu yardımcı fiiller; *aluw-* (almak), *bağuw-* (bakmak), *baruw-* (gitmek), *bastaw-* (başlamak), *berüw-* (vermek), *bilüw-* (bilmek), *bitüw-*, *bitirüw-* (bitmek, bitirmek), *jazdaw-* (yazmak), *jönelüw-* (yönelmek, ayrılmak), *jiberüw-* (göndermek), *kelüw-* (gelmek), *ketüw-* (gitmek), *körüw-* (görmek), *kaluw-* (kalmak), *karaw-* (bakmak), *koyo-* (koymak), *saluw-* (salmak), *tastaw-* (fırlatmak, atmak), *tüsüw-* (düşmek), *şığuw-* (çıkmaq), *dew-* (demek) yardımcı fiilleri olmak üzere 20 kadardır (Demirci, Ulutaş, Karabulut 2006: 127-133). Akbaba (2011) ise bunlara *boluw-* (olmak), *jatuw-* (yatmaq), *jürüw-* (yürümek), *oturuw-* (oturmak), *ötüw-* (geçmek), *şalısuw-* (yarışmak, bir şeyin bitirilmesine yardımcı olmak), *turuw-* (durmak, dikilmek, kalkmak) fiillerini de ekleyerek yardımcı fiil sayısını 27'ye çıkarmış ve bu yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiilleri tasvir fiilleri olarak adlandırmıştır. Bu yardımcı fiillerden *jatuw-*, *jürüw-*, *oturuw-* ve *turuw-* Kazakça gramerlerde şimdiki zamanı işaretleyen yardımcı fiiller olarak kabul edilmektedir (İskakov 1991; İsayev 2007; Meyirbek 2001 vb.). Bu fiillerle verilen örnekler incelendiğinde cümlelerin genellikle *sürme görünüşü* veya *hâl / sonuç görünüşü* bildirdiği gözlemlenmiştir.

Modern Japoncada yardımcı fiillerin görünüş değerleri ile ilgili yapılan ilk araştırma Kindaichi (1955)'ye aittir. Bu araştırmaya göre *renyōkei* ile birleşen ve görünüş işaretleyicisi görevi olan yardımcı fiiller şunlardır: おわる “owaru” (bit-), はじめる “hajimeru” (başla-), 出す “dasu” (çıkma-), かける “kakeru” (as-, tak-), かかる “kakaruru” (asıl-, takıl-), つづける “tsuzukeru” (devam et-). Kindaichi'nin *tekei* ile birleşen ve görünüş işaretleyicisi olarak tespit ettiği fiiller ise şunlardır: いる “iru” (bulun-, var ol-), しまう “shimau” (kapat-). Daha sonra Takahashi (1969), Kindaichi (1955)'nin tespit ettiği fiillerden *renyōkei* ile birleşenlere つづく “tsuzuku” (takip et-), とおす “tōsu” (geçir-), やむ “yamu” (din-, dur-), やめる “yameru” (vaz geç-, bırak-), きる “kiru” (kes-), はてる “hateru” (bit-, sona gel-), あげる “ageru” (ver-, yükselt-) fiillerini eklemiş, *tekei* ile birleşenlere ise ある “aru” (bulun-, var ol-), おく “oku” (koy-), くる “kuru” (gel-), いく “iku” (git-) fiillerini ekleyerek daha kapsamlı bir çalışma ortaya koymuştur. Takahashi (1969)'nin çalışmasından sonra Watanabe (1969), Kindaichi ve Takahashi'nin oluşturduğu listede, *renyōkei* ile birleşenlere あるく “aruku” (yürü-), まわる “mawaru” (dön-), まくる “makuru” (sar-), ちらす “chirasu” (dağıt-, savur-, serp-), わたる “wataru” ([yol, köprü, ülke vs.] geç-), *tekei* ile birleşenlere みる “miru”

(bak-, gör-) fiillerini ekleyerek daha kapsamlı bir inceleme listesi çıkarmıştır. Ancak bize göre, Watanabe'nin *renyōkei* ile birleşen bu fiilleri asıl anlamlarını korumakta ve yardımcı fiil olarak değil ikinci fiil olarak kendini göstermektedir. Örneğin 見歩く “mi-aruku”, 食べ歩く “tabearuku”, 飲み歩く “nomiaruku”. Yoshikawa (1989) ise çalışmasında bu fiillerden *renyōkei* ile birleşenlere ぬく “nuku” (çıkarmak-, soy-), あがる “agaru” (yüksel-), おえる “oeru” (bitir-), とる “toru” (al-), ころす “korusu” (öldür), たおす “taosu” (yık- devir-) fiillerini eklemiştir.

Yukarıda her iki dildeki birleşik fiil oluşturma yöntemleri anlatılmış, yardımcı fiil olarak kabul edilen fiiller sıralanmış ve bunlardan Japonca *dasu* (çıkarmak-) fiili ile Kazakça *tasta-* (at-, fırlat-, kaldırmak git-, ayır-) fiilinin hem ses hem de anlam açısından örtüştüğü görülmüştür. Bu nedenle çalışmada söz konusu iki fiilin yardımcı fiil olarak kullanıldıklarında hangi görünüş türlerini işaretlediği incelenmiş, aradaki benzer ve farklı yönler ortaya konmaya çalışılmıştır.

3. İnceleme

3.1. *dasu* Yardımcı Fiili ve Görünüş İşlevleri

Sözlük anlamı “çıkarmak- (出す *dasu*)” olan bu fiilin, tek başına kullanıldığında “bir şeyi bir yerden çıkarmak” anlamını koruduğu gibi birleşik fiil olarak kullanıldığında da asıl anlamını kaybetmediği durumlar vardır. Bu durum aşağıda (1) ve (2)'de örneklendirilmiştir.

(1)	Nami no aida	kara	kame ga	kao wo	dashi- mashita.
	dalga-il- gi-ara	ayrılma	kaplumba- ğa-özne	yüz-yük- leme	çıkarmak-dasu- geçmiş

“Dalgaların
arasından kaplumba-
ğa, yüzünü çıkardı.”
(*Urashima Tarō*, s.4)

(2)	Sensei ga	gakusei no	e no sainō wo	hik-i-das- hi-mashita
	öğretmen- özne	öğrenci-ilgi	resim yetene- ği- yükleme	çek-i-dasu- geçmiş

“Öğretmen,
öğrencinin resim
yeteneğini çekip
çıkardı (ortaya
çıkardı).”

Himeno'ya göre 出す(dasu)² yardımcı fiili, sadece *renyōkei* ile birleşime girmektedir. Ana fiildeki eylemin

- (i) başladığını
- (ii) başlamış olan eylemin devam ettiğini,
- (iii) eylemin aniden olup bittiğini, gerçekleştirdiğini

işaretleme gibi işlevleri bulunmaktadır (Himeno 2003: 96). Bu işlevlerden hangisini belirttiği ise çoğunlukla ana fiilin kılınıp özelliğine ve bağlama bağlı olarak anlaşılabilir. Ayrıca *dasu* yardımcı fiili geçişli fiil olmasına rağmen genellikle ortaya çıkan birleşik fiilin geçişsiz olması da dikkat çeken bir başka husustur (Himeno 2003: 89).

Yardımcı fiilin görünüş işlevleri aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

• Başlangıç Bildirme İşlevi

Japoncada da Kazakçada olduğu gibi cümlede hareketin başlama bildirdiği durumları belirtmek için başlamak anlamına gelen “はじめる *hajimeru* (başla-)” fiilini kullanmak mümkündür. Himeno (2003)'ya göre eylemin başlamasını ve başladıktan sonra sürmesini ifade eden *fiil+renyōkei+dasu* yapısı, bize göre yine başlama ifade eden *fiil+renyōkei+hajimeru* yapısından farklıdır. *Hajimeru* fiilinin sözlük anlamı başla- olup yardımcı fiil olarak kullanıldığında ana fiilin başladığını ifade eder ve Japoncada birleşik fiil kategorisinde ele alınır. Örneğin *aruk+i+hajimeru* (*yürü+renyōkei+başla*) “yürümeye başlamak” anlamındadır ve yürüme eyleminin başladığını ifade eder. Burada odak noktası eylemin başlaması ve devam ediyor olmasıdır. Ancak, *aruk+i+dasu* (*yürü+renyōkei+çıkarmak*) yapısında odak noktası eylemin hangi aşamada (başlama, sürme, bitme vs.) olduğu değil eyleyicinin onu nasıl gerçekleştirdiğidir. Bu durumda fiil “yürümeye başlamak” değil “birden yürümeye başlamak” anlamına gelmektedir. Ayrıca Himeno'ya göre, başlama bildirenler bağlama göre sürme görünüşü ve bitmişlik görünüşleri işaretleyebilmektedir. Ancak verdiği örnekler genellikle sıfat-fiil [仕事から抜け出したサラリーマン “*shigoto kara nukedashita sarariman*” (işten kaçmış memurlar)] yapısında veya başka bir yardımcı fiille birleşmekte ve bu yardımcı fiilin işlevinden etkilenmektedir [車が古くなってパンクしてきた “...*panku shi-dashi-te-kita*” (Araba eskidiği için (lastik) patladı)]³ (Himeno 2003: 96). Himeno'nun *bitmişlik / gerçekleşme* bildirenler olarak gruplandığı yapılar

² “*dasu*” yardımcı fiili geçmiş zaman çekiminde “*dashita / dashimashita*” şeklini alır.

³ *Panku suru*: (lastik) patlama+yap-; *panku shi-dasu*: patlama yap+renyōkei+dasu; *panku shi-dashi-te-kuru*: fiil+tekei+kuru (gel yardımcı fiili).

bize göre *hâl / sonuç* görünüş türünü işaretleme işlevine sahiptir ve bu türü işaretleyen örnekler (9), (10) ve (11)'deki gibidir.

(3) Atım basın suw betine şığarıp, pırıldap, osqırıp **jüze bastadı.**

“Atım başını suyun yüzüne çıkarıp, hırıldayıp piskırarak yüzmeye başladı”
(Akbaba 2011: 69)

(4) Kare wa oki ni mukatte **oyogihajimeta.**
O- özne açık deniz- yönelip yüz-i- hajime-
yönelme yönelme ru-geçmiş

“Açık denize yönelip
yüzmeye başladı.”
(Weblio Email例文集)⁴

Yukarıdaki cümlelerde her iki dilde de aynı ana fiil ve yardımcı fiille kurulmuş örnekler ele alınmış, ikisinde de yüzmeye hareketinin başladığı görülmektedir. Konuşma anında ise hareketin devam ettiği anlaşılmakta, diğer bir ifadeyle *hajimeru* yardımcı fiili *bitmemişlik / sürme* görünüş türünü işaretlemektedir. Bu yönü ile Kazakça ile örtüşmektedir. Ayrıca Japoncada harekete başlama anlamı katan *hajimeru* ile *dasu* yardımcı fiilini birbirinden ayıran en belirgin özellik, ilkinde başlamaya odaklanması, ikincisinde ise hareketin beklenmedik bir anda başlayıp bittiğinin vurgulanmasıdır. Aslında bu hareketin son sınıra ulaştığını, diğer bir ifadeyle tamamlandığını bildirmektedir. Aşağıdaki örneklerden örnek (6)'da eylemin gerçekleşmesi için kritik sınıra ulaşıldığı vurgulanmaktadır. Trenin hareketi başladıktan sonra durup durmadığı, hareketin devam ettirildiği konusu bu yapıda önemini yitirmektedir.

(5) Densha ga **ugokihajimeta**
tren-özne hareket et-i-hajimeru-geçmiş

“Tren harekete başladı.”

(6) Densha ga **ugokidashita.**
Tren- özne hareket-i-dasu-geçmiş.

“Tren birden hareket etti.”

• Bitmemişlik / Sürme Görünüşü Bildirme İşlevi

(7) sensei-wa mata kuchi-wo toji-te mugonde **aruk-i-dashi-ta.**
sensei-özne tekrar ağız- kapat-ıp sözsüz yürü-i-dasu-geç-
yükleme miş.

⁴ <http://ejje.weblio.jp/sentence/content/%E6%B3%B3%E3%81%8E/3>

“Sensei, tekrar ağzını kapatıp bir şey demeden yürümeye başladı.” (Kokoro, Natsume Soseki)⁵

Bu cümlede, 歩く “*aruku* (yürü-)” geçişsiz fiili ile *renyōkei*’e dönüşüp 出す “*dasu* (çıkır-)” yardımcı fiili birleşmiş ve ortaya yürümeye başlamak anlamında geçişsiz olan “*arukidasu*” fiili çıkmıştır. Yani *dasu* fiili burada kılınıştaki geçişliliği yitirmiş durumdadır. Birebir çeviride “*yürüyüp çıkar-*” değil, “*yürüyüp çık-*” okuması elde edilmektedir. Bu örnekte, K ve Sensei parkta yürürlerken, K’nin ona söylediklerine karşılık, Sensei durup K’yi dinler ama sonra hiçbir söz söylemeden tekrar yürümeye başlar. Bağlamdan, yürüme eyleminin devam ettiği anlaşılmaktadır ancak, *aruku* fiilinin kılınıştaki süreç bildirme işlevi ile artık kendi anlamını yitiren *dasu* yardımcı fiili de göz ardı edilmemelidir.

(8)	Biru-wo	nomi-nagara	tomioaka-wa	shokubutsus- hi-wo	yom-i-das- hi-ta.
	biraya-yüklemeye	iç-erek	Tomioka-özne	botanik der- gisi-yüklemeye	oku-i-dasu- geçmiş

“Bira içerek, Tomioka botanik dergisini okumaya başladı.” (Ukigumo, Hayashi Fumiko)⁶

Bu örnekte de *dasu* yardımcı fiili gerçek anlamını kaybetmiş, *yomu* (oku-) ana fiiliyle birleşip okuma eyleminin başladığını belirme görevini üstlenmiştir. Burada eylemin başladığı ve devam ettiği gözlemlenmektedir. Çünkü okuma eylemi kılınışı itibarıyla süreç bildiren bir eylemdir ve *dasu* yardımcı fiili ana fiilin gerçekleşebilmesi için kritik sınırın aşıldığını vurgulamaktadır.

• Hâl / Sonuç Görünüşü Bildirme İşlevi

(9)	Chikagoro	kaisuiosen	notame	sakana-ga	shin-i-dashita.
	son zaman- larda	deniz kirliliği	suyu nedeniyle	balıklar-özne	öl-i-dasu-geçmiş.

“Son zamanlarda, deniz suyu kirliliği nedeniyle balıklar ölmeye başladı.” (Himeno 2003: 96)

Himeno, *fiil+renyōkei+dasu* yapısı ile *fiil+renyōkei+hajimeru* (başla-) yapısını birbirinden ayıran özelliğin, *dasu* yardımcı fiilinin failin insan olmadığı durumlarda (bize göre oluş fiilleri ile birleşimi) planlanmayan bir durumun baş göstermesini ifade ederken kullanılıyor olmasıdır. Ancak failin

⁵ <http://jti.lib.virginia.edu/japanese/soseki/NatKoko.html>

⁶ <http://jti.lib.virginia.edu/japanese/hayashi/ukigumo/HayUkig.html>

insan olduğu durumlarda, olayın başlamasının istemli bir eylem olduğunu ve *hajimeru* (başla-) yardımcı fiiliyle kullanıldığını bildirmektedir [書き始める kakihajimeru “yazmaya başlamak”] (Himeno, 2003: 97). Yukarıdaki cümle için bu açıklama doğru kabul edilebilecekken (balıklar insan değildir ve ölmeleri planlı bir eylem değil, deniz suyu kirliliğinden kaynaklanmaktadır) faili insan olan örnek (10)’da bu önerme eksik kalmaktadır. Tekrar örnek (9)’e dönmek gerekirse bu cümle bize göre eylemin başlamasını veya sürmesini değil, balıkların ölmekte olduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Sanıyoruz Himeno’nun görünüş çerçevesinde değerlendirmeye almadığı “gerçekleşme” bizim bu cümlede tespit ettiğimiz *hâl / sonuç* görünüş türü ile örtüşmektedir.

(10)	Yōko-wa	samezame-to	nak-i-dashi-ta.
	Yōko-özne	kederli kederli	ağla-i-dasu-geçmiş.

“Yōko, kederli kederli ağlamaya başladı.”(*Aru onna*, Arishima Takeo)⁷

Bu cümlede fail insandır ve “泣く < naku (ağla-)” ana fiili, *dasu* yardımcı fiili ile birleşime girmiştir. Ancak aynı fiilin *hajimeru* yardımcı fiili ile de birleşik oluşturduğu bilinmektedir. Bize göre burada ana fiilin hangi yardımcı fiili alacağı kılınışından veya failin cinsinden ziyade, bağlamla ilgilidir. Eğer beklenmedik bir anda gerçekleşmiş ise *dasu* yardımcı fiili, beklenen bir durum ise *hajimeru* yardımcı fiili ile birleşik oluşur. Bize göre bu cümlede *dasu* yardımcı fiili, eylemin beklenmedik bir anda gerçekleştiğini ve ağlama eyleminin devam etmesini değil, beklenmedik bir şekilde ağlıyor olma durumunu vurgulamaktadır. Bu nedenle cümle *hâl / sonuç* görünüş türünü işaretleyenler arasına alınmıştır.

(11)	Ame-ga	fur-i-dashi-ta.
	yağmur-özne	yağ-i-dasu-geçmiş.

“Yağmur bastırdı.”

Beklenmedik bir anda yağmurun yağmasını anlatan bu cümlede de bir durum tasviri vardır. Diğer bir deyişle şu anda hava yağmurludur. Bu nedenle (11)’de *dasu* yardımcı fiili *hâl / sonuç* görünüş türünü işaretlemektedir.

Ayrıca *dasu* yardımcı fiilinin *ağlamak* (nakidasu), *gülmek* (waraidasu), *kızmak* (okoridasu) gibi duygu fiilleriyle birleştiğinde sadece *hâl / sonuç* görünüş türünü işaretlediği tespit edilmiştir. Aşağıdaki cümlede failin olay zamanında kızgın olduğu durumu vurgulanmakta ve cümle bu nedenle *hâl / sonuç* görünüşü bildirmektedir.

⁷ <http://jti.lib.virginia.edu/japanese/texts/AriAruo/index.html>

- (12) Kare wa **okoridashita.**
O- özne Kız-i-dasu-geçmiş
“O (aniden) kızdı.” (日本語WordNet)⁵

- (13) Ojisan momo wo kirō to pon to otokono- **tobidashimas-**
ga suru to ko ga **hita.**
ihtiyar- şeftali- kes-niyet pat-diye erkek ço- uç-i-dasu-geç-
yar-özne yükleme cuk-özne miş

“İhtiyar, şeftaliyi kese-
cekken pat diye içinden
bir erkek çocuk çıkıverdi”
(*Momotarō*, s.6)

Bu cümlede *dasu* yardımcı fiili *tobu* (uç-) fiili ile birleşmiş, “uçup çıkmak, birden bire uçmak” anlamında değil beklenmedik bir anda çıkmak, ortaya çıkmak anlamını oluşturmuştur. Burada hareketin birden bire olup bitmesi yerine, tamamlanan hareketten sonra ortaya çıkan yeni durumdan bahsedilmektedir. Ortada şeftalinin içinden çıkan bir çocuk vardır. Böyle bir durumu tasvir ettiğinden cümle *hâl / sonuç* bildirenler arasında değerlendirilmiştir.⁸

• Tamamlanmışlık Görünüşü Bildirme İşlevi

Tamamlanmışlık görünüşü olarak adlandırdığımız bu grupta birinci fiildeki hareketin sonuna kadar yapıp bitirilmiş olması veya hareket bittikten sonra ortaya yeni bir durumun çıkmamış olması gerekmektedir. Örneğin öl- fiili gerçekleştiğinde (bittiğinde) ortaya ölü olma durumu çıkmaktadır. Bu durumda cümle bitmişlik veya tamamlanmışlık değil, bu bitmişliğin sonucunda görünenleri anlattığı için *hâl / sonuç* görünüşü bildirir. Tamamlanmışlık görünüşü çoğu zaman edatlar ve zarflar gibi cümledeki tamamlayıcı unsurlarla ortaya çıkma eğilimindedir. Ancak son sınır vurgulayan *hosu* (kuru-), *shimau* (kapat) gibi yardımcı fiillerle de kendini göstermektedir. 飲み干す (nom-i-hosu) “sonuna kadar içmek”, 食べてしまおう (tabeteshimau) “sonuna kadar yemek” gibi. *Dasu* yardımcı fiilinin tamamlanma bildirme işlevi incelediğimiz örneklerde sadece bir yerde karşımıza çıkmıştır. Ancak bu örnekte de tamamlanmışlık işlevi bağlamdan çıkarılmaktadır.

- (14) Ishidzukuri (...) ishi no hachi wo **sashidashimashita.**
no miko ha
Taşçı-ilgi- (...) taş vazı- yükleme sun-i-dasu-geçmiş
prens- özne

⁸ <http://ejje.weblio.jp/sentence/content/%E6%80%92%E3%82%8A%E5%87%BA%E3%81%97%E3%81%9F%E3%80%82>

“Taşlar Prensi,
(ipek bir keseye
sardığı) taş
vazoyu (Pren-
ses Kaguya’ya)
sundu.” (*Kaguya
Hime*, s.13)

Prenses Kaguya kendisiyle evlenmek isteyen erkeklere çeşitli görevler verir ve Taşlar Prensi’nin görevi eşi benzeri görülmemiş bir hediye yapmaktır. Taştan bir vazo yapan prens onu prensese sunar. Hediye prensese sunulduğunda prensin elinden çıkmış ve ait olduğu kişiye verilmiştir. Yani nesne A’dan B’ye geçmiş ve oradadır. Sunma işlemi tamamlanmıştır. Bu işlevi *tasta-* fiili ile örtüşmektedir.

(15)	Kodomo ga çocuk- özne	ōdōri wo cadde-yükleme	hashiridashita. koş-i-dasu-geçmiş
------	--------------------------	---------------------------	---

“Çocuk caddeyi
koştı”.

Örnek (15)’te *dasu* yardımcı fiili, “Karşıdan karşıya bir çırpıda geçti” anlamındaki cümlede, eklendiği *koşma* eyleminin tereddütsüz bir şekilde, çabucak ve sonuna kadar yapılıp tamamlandığını ifade etmektedir. Bu yönüyle Kazakçadaki bir *tasta-* yardımcı fiilinin “bir işi istekle yapıp bitirme işlevi” ile benzeşmekte ve bu nedenle *tamamlanmışlık görünüşünü* işaretlemektedir.

3.2. *tasta-* Yardımcı Fiili ve Görünüş İşlevleri

Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdüğü’nde *tasta-* fiili “(1) zattı, nerseni belgili bir jerge koyasaluw, tūsirūw, kulatuw. (2) bir nerseni ya birewdi kaldırıp ketūw, ilestirmew, ajırasıw, ayırılısıw.” şeklinde açıklanmaktadır. Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü’nde ise “Bırakmak, terk etmek, atmak” olarak açıklanmaktadır. Her iki sözlükte de yardımcı fiil olarak kullanımına değinilmemekte ve örneklerde yardımcı fiil olarak kullanımına rastlanılmamaktadır. Bu tanımlardan hareketle içten dışa doğru bir hareket olduğu (A→B) anlaşılmakta, fiilin kılınışında son sınır vurgulandığı görülmektedir. Demirci ve diğerleri (2006), *tasta-* yardımcı fiilinin –A/-y zarf-fiil ekiyle oluşturulmuş birleşiklerine değinmezken, –p zarf-fiil ekli birleşik yapılarda cümlede hareketin istekle, fazla tereddüt etmeden çabucak yapıldığını belirtmektedir (Demirci vd. 2006: 132). Akbaba ise –A/-y zarf-fiil ekli yapıların merkezden dışa doğru yönelme bildirme işlevi olduğundan söz etmektedir (Akbaba 2011: 246). Akbaba –p zarf-fiil eki ile birleşen yapıların ise ve –p jiber-, –p tūs- ve –p kal- tasvir fiilleriyle aynı işlevde kullanıldığını, bu işlevin de “bir iş veya harekete isteyerek, gayretle, cesaretle, hiç duraksamadan girişmek ve onu bi-

tirmek” olduğunu belirtir (Akbaba 2011: 247. *Tasta-* bu işleviyle Japoncadaki *dasu* yardımcı fiilinin tamamlanmışlık bildirme işlevi ile örtüşmektedir. Tabii tamamlanmışlık sonucu ortaya çıkan yeni bir durum var ise bu da *hâl / sonuç görünüş* türünü işaretlemektedir.

Kazakçada *tasta-* tasvir fiilini incelerken dikkatimizi çeken bir yardımcı fiil de *şığ-* (çık-) olmuştur. Akbaba'nın “bir hareketin son, bitiş safhasını belirtme” görevi olduğunu dile getirdiği *şığ-* yardımcı fiili, yine Akbaba'nın tespitlerine göre şu dört işleve sahiptir:

- (i) bir anda veya bir kerede olup bitme, tamamlanma
- (ii) kendiliğinden, doğal olarak meydana gelme, olma
- (iii) isim+bol+şığ şeklinde kullanıldığında hareketin son, bitiş safhasında olduğunu bildirme
- (iv) hareketin bir süreç içinde yayılarak devam ettiğini ve sonra bittiğini bildirme

Yukarıdaki işlevlere sahip olan *şığ-* yardımcı fiili, Himeno (2003)'nun *dasu* (çık-) yardımcı fiili için öne sürdüğü işlevlerle hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.

(16) Öleñdi **oqıp** şığıp, etistikterin tabıñdar

“Şiiri okuyup, fiillerini bulunuz.” (Akbaba 2013: 426)

(17) Sonday aşıq künnin ortasında bir-aq sağat işinde tüsi suwıq, şoq qara bult **oynap** şıqqan

“Öyle açık bir günün ortasında, bir saatin içinde, soğuk çehreli, kara bir bulut parçası yükseliverdi.” (Akbaba 2013: 427)

Örnek (16)'daki cümle “bir anda veya bir kerede olup bitme, tamamlanma” işlevinin altında verilmektedir ancak kılınışı itibarıyla süreç fiili olan *oku-*, bize göre kısa da olsa bir sürece yayılıp sonra bitirilmeyi ifade etmektedir. Bu yönüyle “bir şeyi sonuna kadar yapıp bitirme”yi ifade eden tamamlanmışlık görünüşünü bildirmektedir. Örnek (17) ise beklenmedik bir hareket sonucunda ortaya çıkan yeni bir durumu tasvir etmektedir. Bu özelliği ile de *hâl / sonuç görünüş* türünü işaretlediği düşünülmektedir. Ancak *şığ-* yardımcı fiili, başka bir araştırmanın konusu olup aşağıda hem ses ve anlam hem de işlev açısından *dasu* yardımcı fiili ile örtüşen *tasta-* yardımcı fiilinin görünüş işlevleri ele alınmıştır.

Tasta- yardımcı fiilinin –A/-y zarf-fiil eki ile birleşik oluşturanların sayısı oldukça az olmakla beraber bunların görünüş işlevi üstlenmiş olanına rastlanmamıştır. –p zarf-fiili ile birleşik oluşturanlardan ise hem çabukluk, hem

de hareketin tamamen bitirilmesi konusunda araştırmacılar hemfikirdirler (Demirci 2006b; Demirci vd. 2006; Akbaba 2011) . İncelenen örneklerde hareketin çabucak bitirildiği durumlarda kimi zaman ortaya yeni bir durumun çıktığı ve bu durumun devam ettiği, yani *hâl / sonuç görünüşü* bildirdiği anlaşılmaktadır. Yeni bir durum ortaya çıkmıyorsa bu cümleler *bitmişlik görünüş türünü* işaretlemektedir. Diğer taraftan, Japonca *dasu* fiilinde olduğu gibi hareketin beklenmedik bir anda meydana geldiği cümleler de tespit edilmiştir. Bu cümlelerin bir başka özelliği ise çoğunun alındıkları çevirim içi gazetelerde sadece başlıklarda yer almalarıdır. Başlıklar bir durumu en çarpıcı şekliyle ortaya koyma eğiliminde olduklarında, yani bir durum ifade ettiklerinden başlık şeklinde olan cümlelerde *tasta-*'nın *hâl / sonuç görünüşünü* işaretleme görevi üstlendiği gözlemlenmektedir. Aşağıda inceleme kısmında öncelikle araştırmacıların tespit ettiği çabucak yapma (tezlik) ve hareketi yapıp bitirme (bunun sonucunda bize göre *hâl / sonuç görünüşü* işaretler) işlevleri ele alınmıştır. Tamamlanma görünüşü ise bitmişlik görünüşünden farklı olarak fiilin nesne aldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır ve genellikle bağlamdan ayrı değerlendirmek güçleşmektedir. Son olarak ise tezlik işlevinden farklı olarak beklenmezlik ifade eden cümleler ele alınmıştır. Beklenmezlik ifade eden cümlelerin de *hâl / sonuç görünüşünü* işaretlediği tespit edilmiştir.

- Çabukluk / Tezlik ve Bitmişlik Görünüşü Bildirme İşlevi

(18) Birazdan soñ tolqın tışqanmen oynañan mısıqtay bizdi jağadağı qumğa **laqtırıp tastadı**.

“Biraz sonra dalga, fareyla oynayan kedi gibi bizi kenardaki kuma atıverdi.” (Akbaba 2011:247)

Örnek (18)'de ana fiil hareketin hızlı bir şekilde yapıp bitirildiği gözlemlenmektedir. Fırlatmak, atmak anlamındaki *laqtır-* yine aynı anlamdaki *tasta-* ile birleştiğinde bu hareketin pekiştiği gözlemlenmektedir. Her ikisinde de kılımları gereği son sınır vurgulayan fiillerdir. Odaklanılan nokta hareketin hızlıca bitirilmiş olmasıdır. Bunun sonucunda yeni bir durum ortaya çıkmadığından *hâl / sonuç görünüşü* olarak değerlendirilemediği gibi, atmak ve fırlatmak eylemleri süreç bildirmediğinden *tamamlanmışlık görünüşü* olarak da değerlendirilememektedir. Bu cümlede salt bitmişlik görülmektedir.

- Hâl / Sonuç Görünüşü Bildirme İşlevi

Hâl / sonuç görünüşü kategorisinde değerlendirdiğimiz aşağıdaki cümleler çevirim içi Kazak gazetelerinden alınmıştır. Bu örneklerin en dikkat çekici özelliği, örnek (21) hariç, haber başlığı olmalarıdır. Elbette haber başlıklarının durum özetlemesi yaptığı varsayımından yola çıkarak cümlelerin *hâl / sonuç görünüşü* bildirdiği söylenemez ancak örnekler incelendiğinde ortada bir du-

rum tasviri olduğu görülmektedir. Cümleler fiil cümlesi olmakla beraber ortaya çıkan sonuç ve geçilen yeni durum bir isim cümlesine dönüşebilmektedir. Örnekler aşağıdaki gibidir:

(19) Özbekistan körşi eldermen şekararı **jawıp tastadı.** / kapalı

“Özbekistan, komşu ülkelerle sınırlarını kapattı.”⁹

Bu cümle incelendiğinde, Özbekistan’ın komşularına sınırlarını kapattığı ve bunun sonucu olarak sınırın şu anda kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümle isim cümlesine çevrildiğinde “Özbekistan sınırı kapalı” okumasını elde etmek mümkündür. Bu nedenle hem bir sonuç hem de bir hâl tasviri görülmektedir.

(20) Barak Obama AQŞ zañınan «negr» degen sözdi **alıp tastadı.**

“Barak Obama ABD anayasasından “negro” sözcüğünü çıkardı.”¹⁰

Obama’nın “zenci” sözcüğünün anayasadan çıkarılmasıyla ilgili karara imza atmasının konu edildiği bu haberde de başlık isim cümlesine çevrildiğinde “ABD anayasasında artık “zenci” sözcüğü yok” okuması elde edilir. Bu da yine bir durum tasviridir.

(21) Bügin Atırawda ötken aptada aştıq jarıyalağan tört sotalwşınıñ ekewi awızdarın **tiğip tastadı.** / **dikili**

“Bugün Atırav’da geçtiğimiz haftalarda açlık grevine başlayan dört mahkûmdan ikisi ağızlarını dikti.”¹¹

Örnek (21)’de mahkûmların son durumlarından haber verilmektedir. Burada “ağızları dikili” okumasını elde etmek mümkün değildir ancak, haberin içeriğinde mahkûmların yapmış olduğu protestolar sırasıyla anlatıldıktan sonra son protestolarının da “ağızlarını dikmek” olduğu durumu aktarılmaktadır.

• Tamamlanmışlık Görünüşü Bildirme İşlevi

Tamamlanmışlık görünüşünün ele alındığı bu kısımda incelenen örneklerin ortak noktası, ana fiilin kılımlı gereği bir süreç fiili olması ve hareketin gerçekleşmesi için belli bir güç harcanmasına gerek olduğudur. Ayrıca Japoncada olduğu gibi bu kullanımda ana fiiller geçişli fiillerdir. Örneklerin hepsinde hareketin özel bir çabayla, belli bir süre içerisinde sonuna kadar yapıлып bitirildiği, yani tamamlandığı gözlemlenmektedir.

⁹ <http://www.inform.kz/qaz/article/2914984>

¹⁰ http://bnews.kz/kk/news/v_mire/barak_obama_aksh_zaninan_negr_degen_sozdi_alip_tastadi-2016_05_22-1272588

¹¹ <http://tonykok.kz/la/53-atyrauda-ek-sotalushy.html>

(22) Ana oz balasın da soldattı da **tıǵıp tastadı**. “Anne çocuǵunu da askeri de kurtardı.” (Demirci 2006b: 169)

(23) Qıstıñ basınan eki jaǵınan qar alıp, jumırtqaday qılıp **teǵıstep tastaydı**.

“Kıışın başında karı iki taraftan alıp yumurta gibi dümdüz yapar.” (Akba-ba 2011: 247)

(24) Saraydıñ esigin tars şegelep **tastadı**.

“Sarayın kapısını iyice çiviledi.” (Akbaba 2011: 247)

• **Anîlik / Beklenmezlik ve Hâl / Sonuç Görünüşü Bildirme İşlevi**

Yukarıda da belirtildiği üzere, tezlik ve beklenmezlik birbirinden farklı kavramlardır. Bir hareket beklenmedik bir şekilde kendiliğinden ve çabucak gerçekleşebileceği gibi, beklenen doğrultuda çabucak da gerçekleşebilir. Aşağıdaki cümleler, beklenmedik şekilde meydana gelen olayların ve sonuçlarının anlatıldığı haberlere ait gazete başlıklarıdır. Cümleler isim cümlesine aktarıldığında bir “*hâl / sonuç*” a gönderme yaptığı gözlemlenmektedir.

(25) Qıtay`dıñ Bey`jiñ qalasına jaqın Badalın attı jabay`ı añdar baǵında jolbarıs kölikten sıqqan äy`eldi talap, öltirip **tastadı**.¹²

“Çin’in Pekin şehrine yakın Badalin adlı yabancı hayvanat bahçesinde, kaplan nakliye aracından kaçarak, bir kadına saldırıp öldürdü.”

Bu cümleden çıkarılacak sonuç kadının şu anda “ölü” olmasıdır.

(26) Lotereya bosqındı **bayıtıp tastadı**.

“Loto mülteciyi zengin etti.”¹³

Cümle, “Mülteci artık zengindir / zengin olmuştur” okumasını vermektedir.

(27) Araq-şarap satatın 500 dükendi birden **jaupp tastadı**.

“Alkol satan 500 dükkâmı aniden kapattı.”¹⁴

Bu cümlede “birden” zarfı olayın beklenmedik bir anda meydana geldiğini göstermektedir. Bu beklenmedik durum karşısında 500 dükkân artık “kapalı”dır.

¹² https://baq.kz/la/news/alem/20160725_171500

¹³ <https://egemen.kz/2015/12/29/14390?lang=lat>

¹⁴ <http://www.muslim.kz/lt/news/6472-araq-sharap-satatyń-500-dukendi-birden-jauyp-tastady.html>

4. Bulgular

Japoca *dasu* ve Kazakça *tasta-* yardımcı fiillerinin görünüş işlevlerini tartışıp karşılaştırmaya çalıştığımız bu çalışmada elde ettiğimiz bulgular aşağıdaki gibidir:

(1) Japoncadaki *dasu* yardımcı fiili ile kurulan birleşiklerde genellikle beklenmedik bir anda gerçekleşen, hareketin son safhasını betimleyen durumlar anlatılır. Bu yönü ile Kazakçadaki şıq- (çık-) fiili ile hem anlam hem de işlev açısından örtüşmektedir. Araştırmacıların Kazakçada *tasta-* yardımcı fiilinin beklenmedik bir anda ortaya çıkan hareketi veya durumu belirtme işlevine değinmemesine rağmen, çevirim içi gazetelerden elde edilen örneklerde, tıpkı *dasu* yardımcı fiilinde olduğu gibi “beklenmedik bir anda olup bitme” işlevi tespit edilmiştir. Bu açıdan ele alındığında *dasu* ile şıq- ve *tasta-* yardımcı fiillerinin bu işlevinin birebir örtüştüğü anlaşılmıştır.

(2) Japoncada *dasu* yardımcı fiilinin kesin olarak tamamlanma, hareketi tereddütsüz sonuna kadar yapıp bitirme bildirdiği örneklerin, “Çocuk caddeyi (karşidan karşıya) koştı” örneğinde olduğu gibi nesne alma eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir. Kazakçada da “okup *tasta-*”, “tığıp *tasta-*” örneklerinde aynı durum gözlemlenmektedir. Bu yönüyle *tasta-* ve *dasu* yardımcı fiilleri hem kullanım hem de işlev açısından örtüşmekte olduğu görülmüştür..

(3) Yapılan çalışmalarda Kazakçada *tasta-* yardımcı fiilinin tezlik / çabukluk bildirme işlevi öne çıkarılırken beklenmezlik bildirme işlevinin geriplanda kaldığı gözlemlenmiştir. Ancak tezlik işlevinin daha çok *bitmişlik görünüş* türüne işaret ettiği, beklenmezliğin ise *hâl / sonuç* görünüşünü işaretleme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle görünüş kategorisi belirlenirken tezlik ve beklenmezlik arasındaki farkın önemli bir rolü olduğu gözlemlenmiştir.

(4) Atmak, fırlatmak ve çıkmak / çıkarmak fiilleri kılımları gereği son sınır vurgulayan fiillerdir. Bu nedenle bu tür fiillerin, yardımcı fiil olarak kullanılıp birleşik fiil oluşturduklarında Kazakça ve Japoncada bitme, tamamlanma, bazen de bu bitiş ve tamamlanmanın sonucunda bir *hâl / sonuç* görünüşü bildirdiği anlaşılmıştır. Türkçenin diğer lehçeleri ile Korece, Moğolca ve Manchu-Tunguz dillerinde fiil birleşimlerinin incelenmesi, sistemin ortaya çıkarılıp karşılaştırılmasının Altaistik çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- AKERSON, E. F. (2007). *Dile genel bir bakış: Türkçe örneklerle*, Multilingual, İstanbul.
- AKBABA, E. D. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- AKBABA, E. D. (2013). “Kazak Türkçesinde Şıq- Yardımcı Fiilinin Birleşik Fiillerde Kullanılışı”, *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ASLAN DEMİR, S. (2014). *Görünüş Kategorisi Türkmençe Örneği*, Grafiker Yay., Ankara.
- ATAY, A. (2011). *Japoncada Zaman – Görünüş Tartışması —Görünüş Tartışması Kapsamında Yardımcı Eylem “iru” ve Türkçe —*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ATAY, A. (2016a). “Türkçe ve Japonca Hareket Eylemlerinin Bilişsel Açıdan Karşılaştırılması “gitmek-gelmek” / “iku-kuru” ve Bu Eylemlerin Japonca Öğretimi Üzerine”, *I. Japon Dili ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu (JADEUS)*, 4-5 Haziran 2016, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye.
- ATAY, A. (2016b). “Japonca ve Türkçede “-tekuru” ve “-teiku” ile “-gitmek”, “-gelmek” Yardımcı Eylemlerinin Görünüşsel ve Bilişsel Açıdan Karşılaştırılması”, *Türkiyede Japonya Çalışmaları Konferansı 3. (JAD3)*, 17-19 Haziran 2016, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- AYDEMİR, A. (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Grafiker Yayınları, Ankara
- BACANLI, E. (2007). “Aspekt, Kılınış ve Taksis Çerçevesinde Tavas Ağızları”, *Erdem: 48*: 2-19, Ankara.
- BACANLI, E. (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*. Asal Yayınları. Ankara.
- BACANLI, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*, TDK yay., Ankara.
- BENZER, A. (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- BINNICK, R. I. (1991). *Time and the Verb: A Guide to Tense & Aspect*, Oxford University Press, New York.
- BYBEE, J.; PERKINS, R.; PAGLIUCA, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- COMRIE, B. (1976). *Aspect An Introduction To The Study Of Verbal Aspect And Related Problems*, Cambridge University Press, Cambridge.
- DAHL, Ö. (1985). *Tense and Aspect Systems*, Basil Blackwell, Oxford.

- DEMİRCİ, K. (2006a). “Japonca’daki Birleşik Fiiller ve Türkçedeki Fiillere Benzerlikleri: fiil+fiil” , *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yaz 2006 / Sayı: 38, s. 123-136.
- DEMİRCİ, K. (2006b). *Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs*, Maryland, USA: Dunwoody Press.
- DEMİRCİ, K., KARABULUT, K., ULUTAŞ, İ. (2006). *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, OKU-YORUM, Ankara.
- DEMİRGÜNEŞ, S. (2010). “Yazılı Girdilerde Görünüş Hipotezi: Türkçe 1. Sınıf Ders Kitabı Örneği” , *TÜBAR*, sayı: XXVII, Bahar s: 225-237.
- ERSOY, Y. H. (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GENÇER, Z. (2016). *Japonca ve Türkçede Görünüş (Aspekt)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- GENÇER, Z. (2015). ‘Ver- Yardımcı Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiillerin “Lütuf ve Şükran İfadesi” Olarak Kullanımı Üzerine -Japonca ve Türk Lehçeleri Karşılaştırmalı-’ , *Dil Araştırmaları*, Bahar 2015, Sayı: 16, 199-223.
- GÖKÇE, F. (2013). *Grameri Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, TKAE Yay., Ankara.
- HİMENO, M. 姫野昌子, (2003) 『複合動詞の構造と意味用法』 (Birleşik Fiillerde Yapı ve Anlam İşlevleri), Hitsuji, Tokyo.
- HUBER, E. (2008). *Dilbilime Giriş*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- ISKAKOV, A. (1991). *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- İSAYEV, S. M. (2007). *Kazirgi Kazak Tili*. Almatı: Öner Baspası.
- JOHANSON, L. (1994). “Türkeitürkische Aspektotempora”, Thieroff, Rolff & Ballweg, Joachim (ed.), *Tense systems in European Languages*, Niemeyer, Tübingen: 247-266.
- KAGEYAMA, T. (2004). *First Steps in English Linguistics*. 2nd edition. Tokyo: Kurosio Publishers.
- KARADOĞAN, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Divan Kitap, Ankara.
- KAKZHANOVA, F. A; ABEUOVA, A. M. (2014). “The Category Of Aspect In The Kazakh Language” *Education and Science Without Borders.*, 5.10: 89-90.
- KERİMOĞLU, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinozor Kitabevi, İzmir.
- KOÇ, K., BAYNİYAZOV, A. ve BAŞKAPAN, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KİNDAİCHİ, H. 金田一春彦, (2000) 『日本語動詞のアスペクト』 (Japonca Fiillerde Görünüş), Mugishobō, Tokyo. (İlk basım 1955).
- KUDŌ, M. 工藤真由美, (2004), 「日本語のアスペクト・テンス体系－標準研究を超えて－(Japoncada Görünüş ve Zaman Sistemi - Standart Araştırmaların Ötesinde-)」 , Hitsuji shobō, Tokyo.

- KUDŌ, M. 工藤真由美, (2009), 「アスペクト・テンス体系とテキスト (Textlerde Görünüş ve Zaman Sistemi)」, Hitsuji shobō, Tokyo. (İlk basım 1995)
- MEYİRBEK, O. (2001). Etistik I. Almatı: Altınсарın Atındağı Bilim Akademiyasının Respublikalık Baspa Kabineti.
- ÖZBEK, A. (2011). ‘Aspect And Modality In Negative Constructions: A Contrastive Analysis Of Turkish And Japanese’, *Journal of Linguistics and Literature*, 8:2, 1-17, 2011.
- ÖZBEK, A. (2012). 『チュルク諸語研究のスコープ』 “トルコ語の否定文におけるアスペクトとモーダル的な特徴—日本語との対照分析—”, 大阪大学世界言語研究センター発行 (“Türkçenin Yapıca Olumsuz Cümlelerinin Kıp ve Görünüş Özellikleri- Japonca Karşılaştırmalı-”, *Türk Dilleri Araştırma ve İncelemeleri*, Osaka Üniversitesi Dünya Dilleri Araştırma Merkezi., Osaka)
- SUDA, Y. (2010). 須田義治『現代日本語のアスペクト論』 ひつじ書房 (Modern Japoncada Aspekt Tartışmaları)
- ŞAHAN G., F. (2008). “Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları.” *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*
- TAKAHASHI, T. (2000). 高橋太郎『現代日本語動詞のアスペクトとテンス』 秀英出版 (Modern Japoncannın Fiillerinde Aspekt ve Zaman) (İlk basım 1969).
- UZUN, N. E. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*. TDAD : 39, İstanbul.
- VERKUYL, H. (1972). On The Compositional Nature Of The Aspects. (Foundations of Language Supplementary Series, 15). Dordrecht-Holland: D.Reidel.
- WATANABE, K. (2008). *Tense And Aspect In Old Japanese: Synchronic, Diachronic, and Typological Perspectives*, (Basılmamış Doktora Tezi), Cornell Üniversitesi, ABD.
- YOSHİKAWA, T. (2000). 『日本語動詞のアスペクト』 「現代日本語動詞のアスペクトの研究」 (Modern Japonca Fiillerde Görünüş), Mugishobō, Tokyo.) (İlk basım 1989).
- Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, C. I-X, Almatı 1974
- <http://jti.lib.virginia.edu/japanese/>

İRAN SAHASI SALUR TÜRKMEN AĞZI

*Zeynep YILDIRIM**

*Shahrouz AGHATABAI***

Giriş

Eski 24 Oğuz boyundan birini teşkil eden tarihî kaynaklarda *Salgur* adı ile anılan Salurlar tarih boyunca göçlerle büyük bir coğrafyaya yayılırlar. X. yüzyılın ilk yarısında çoğunluğu Salurlardan oluşan bir Oğuz grubu Mangışlak bölgesine göç eder. Bunlar Mangışlak Salurları adıyla anılmaktadır (Sümer 1999: 338). Salurların diğer bir grubu da Büyük Selçuklular döneminde İran'ın Fars Eyaletine göç eder. Bu grup daha sonraları Salgurlu Fars Ata Beyleri adıyla tarih sahnesine çıkar (Merçil 1991: 30-34). Anadolu ve Suriye'de de Şamlu denilen, Bozok ve Üçok olmak üzere iki kola ayrılan bir Türkmen topluluğunun varlığı bilinmektedir. Söz konusu göçerlerin Üçok birleşmesi içinde Salurlar da mevcudiyetini devam ettirmekteydi (Golden 2006: 424). Ayrıca Anadolu'nun iskânında rol oynadıkları, Kadı Burhaneddin gibi büyük şahsiyetlerin Salur menşeli olduğu tarihte kaydedilir (Sümer 1999: 332). Günümüzde Çin'de yaşayan Türk toplulukları arasında İli Salurları da dikkat çekmektedir. İli Salurları kendi rivayetlerine göre XII. yüzyılda Orta Asya'dan Çin'e göç etmişlerdir.

Bu dağınık coğrafyada yaşayan Salur menşeli topluluklar arasında Mangışlak Türkmenlerinin çoğunluğunu teşkil eden Salurlar dikkat çekicidir. XVII. yüzyılda, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şeceretü'l Terakkime'de verdiği bilgilere göre Mangışlak Salurları İç ve Dış Salurlar olmak üzere ikiye ayrılır. Dış Salurlar Teke, Yomut, Sarık ve Ersarı boylarından oluşurken, İç Salurlar eski adlarını koruyan Salur boyundan oluşur. XVII. yüzyılda Kalmukların Mangışlak ve Hive Hanlığına saldırmaları, Baykal Gölünden Hazar Denizine

* Doktor, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Tel: 0 (252) 211 50 32, e-posta: zyildirim@mu.edu.tr

** Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: sh_atabay@yahoo.com

kadar uzanan Ceyhun Irmağının bir kolu olan Uzboy Irmağının kuruması sonucunda yiyecek ve yer sıkıntısı çeken Türkmenler Safevî döneminin son yıllarında yaşanan karışıklıklar nedeniyle İran'da siyasî yönetimin zayıflamasını da fırsat bilerek göç etmeye başlar. Mangışlak'tan Balkan'a oradan da Köpetdağ yamaçlarına göç eden Salur boyu nihayetinde Sarahs bölgesinde yerleşir.

XIX. yüzyılda İran Devleti tarafından görevli olarak Sarahs'a gönderilen Abdullah Karagözlü Hemadanî'nin *Diyâr-ı Türkmen* adıyla kaleme aldığı seyahatnamesinde yakından gördüğü Salurların yakın tarihi hakkında şu bilgiler kaydedilmektedir: "Salur boyu diğer boyların güçlülüğü ve istilası nedeniyle hiçbir yerde kendine ait otlak ve toprağa sahip değildi ve zaruret yüzünden Çarcu (Çercov) ve Türkistan'ın bazı verimsiz topraklarında yaşamaktaydı. Nihayetinde tedricî bir şekilde kendilerini Horasan'a doğru çektiler ve Sarık eli ile birlikte Merv'de bulunan Murgap Irmağı'nın aşağısından bir yer edindiler. Kaçar döneminde Merv valisi olan Bayram Ali Han Kaçar, birkaç defa Salurlara saldırarak onları yağmaladı ve birçoğunu öldürdü; kalanları da vergiye bağlanarak Merv raiyeti arasında sayıldı. Bayram Ali Han katledildikten sonra Buhara ve Harezmi Hanlıkları Salurlara müdahil oldu. Nasıreddin Şah döneminin başlarında Salur boyu Sarıkların arasındaki perişan yaşamlarından bezdikleri için Kaçar valisinden bir yurt isteyerek İran'a bağlanmayı arzu ettiler. Devletin verdiği izin sonucu beş bin haneden oluşan bu topluluk Sarahs'a yerleşti. Salurlar Kamerî 1247 (1831) yılında tekrar İran tarafından büyük bir saldırıya uğradılar. Geriye kalanlar Sarık boyunun yanına Merv'in yakınında yer alan Yolöten'e kaçarak yerleştiler. Sonraki dönemde Teke boyu Sarıkları Merv vahasından kovduğu zaman bu kez Tekelerin komşusu olarak yaşamaya devam ettiler. Hamza Mirza, Yolöten Salurlarını İran yönetimine bağlayarak onlardan 500 atlı asker aldı. Ama Tekeler bu duruma karşı çıktılar ve Yolöten'i kuşatarak Salurları İran'a tabi olmaktan men ettiler. İki iktidarın baskısı altında kalan Salurlar Yolöten'den dağıldı. Salurlar, Berdi Murat Han Salur zamanında tekrar toplanarak Sarahs'ta bir araya geldiler; ama Salurların İranlılar ile işbirliği yapmasından endişelenen Kavşut Han Teke onları Sarahs'tan silah gücüyle Merv'e Teke boyunun arasına sürdü (Karagözlü 1992: 35-39).

1881 yılında Türkmen topraklarının İran ve Rusya arasında paylaşılmasının ardından Salur Türkmenlerinin büyük bir bölümü Rusya'da ve çok azı da Afganistan'da kalır. 1928-1932 yılları arasında Stalin'in uygulamaya koyduğu Komünist reformlar sonucunda Aşgabat ve Sarahs'ta yaşayan Salur Türkmenlerinin bir kısmı merkezî devletin baskısından kaçarak sınırı geçip İran'a sığınır. Salurlar, Türkmenistan'daki Sarahs'tan, İran Sarahs'ına geçerek yakın zamanda Türkmenistan'a dönmek umuduyla bekleseler de zaman geçtikçe umutlarını yitirirler. İran merkezî yönetimi sınırlarının güvenliğinin korunmasına yönelik iskân siyaseti çerçevesinde onları sınıra yakın yerlerde yaşamak-

tan men eder ve Salurların Türbet-i Cam şehrine yerleşmelerini sağlar. İran sahası Salur Türkmenleri hâlihazırda Türbet-i Cam şehri başta olmak üzere Meşhed şehrinin Mihrabad bölgesinde ve son yıllarda İran Türkmen nüfusunun merkezî bölgesi olan Türkmensahra'da bulunan Günbed-i Kavus şehrine yakın Hiveçi köyünde yaşamaktadırlar. Salur Türkmenlerinin Hiveçi köyünde yaşamaya başlamaları Türkmensahra Türkmenleri ile Türbet-i Cam Salurları arasındaki ilişkilerin güçlenmesinde de etkindir (Salariniya 16.04.2015).

İran Salurlarının Afganistan'ın Kunduz vilayetinde, Türkmenistan'ın Sahrâs ilçesinde ve Lebap vilayetinin Hocambaz bölgesinde yaşayan Salurlar ile tarihî bağları vardır. Türbet-i Cam Salurları Karaman, Kiçi Aga ve Yalavaç olmak üzere üç alt boya ayrılmaktadır. Aslında Kiçi Aga Anna Bölegi'nin bir alt boyudur. Bu alt boylara mensup her bir Salur ana dilini bilmektedir (Salariniya 16.04.2015).

Türkmenistan Salurlarının ağız hakkında 1958 yılında M. Atacanov bir çalışma hazırlamıştır, ancak İran Salurları hakkında bugüne kadar hiçbir araştırma yapılmamıştır. İran'da Türkmenlerinin merkezî konumundaki Türkmensahra dışında kalan Salurların Hiveçi köyünde yaşayan az bir bölümünü saymazsak diğer Türkmen boyları ile ilişkileri sınırlıdır. Dolayısıyla dilsel temas noktaları açısından Fars nüfus ile çevrili olan bu boyun konuşurları küçük bir dil adacığı oluşturmaktadır.

2016 yılının Temmuz ayında tarafımızdan İran'da yaşayan Salurların ağız hususiyetlerinin tespiti amacıyla düzenlenen araştırma gezisi sonucunda elde edilen ses malzemeleri fonetik alfabe ile yazıya geçirilerek ses bilimsel, biçim bilimsel ve söz varlığı açısından incelendi. Bu bildiriye Bayar Salari ailesinden alınan kayıtlar esas alınarak 2007 yılında vefat eden İran Salurlarının ünlü şairi Garlı Şahir Salari'den alınan ses kayıt örneğinden de istifade edildi.

1. Ses Bilimsel Özellikler

1.1. Ünlüler

İran sahası Salur ağızında Eski Türkçedeki birincil uzunluklar Ölçünlü Türkmen Türkçesi ile örtüşen şekilde korunmuştur. Söz konusu uzunluklar, sesbirimsel açıdan anlam ayırt edici özelliktedir.

Sa. [ca:l-] < OTü. kal- ~ ka:l-; ka:l- 'kalmak' TT 173, kal- ~ ka:l- DLT 513

Sa. [ø:ð] < OTü. ö:z ~ öz 'kendi' DLT 34

Sa. [i:j] < OTü. iş 'iş' EUTS 99, i:ş 'iş, amel' DLT 79

Sa. [ba:r] < OTü. ba:r ~ bar; ba:r 'var' ED 353a, ba:r ~ bar DLT 34

Ölçünlü Türkmen Türkçesinde, Eski Türkçedeki uzun /ü/ sesleri yerine /ü/ ve /y/ seslerinin oluşturduğu diftong telaffuz edilmektedir. İran Sahası Salur ağzında da uzun /ü/ ünlüsü yerine /üy/ diftongu kullanılmaktadır.

Sa. [θyjɟzi] < OTü. **sü:çig**; **sü:çig** ‘tatlı’ TT 185, **sü:çig** ED 796b

Ölçünlü Türkmen Türkçesi ve ağızlarının genel bir özelliği olan son sesle bulunan /i/ sesbiriminin incelenmesi hususu Salur ağzında da görülmektedir. Son sesle yer alan /i/ sesbirimi yarı ince [i] alt sesine değişmektedir.

Sa. [jo:li] < OTü. **yo:l** ‘yol’ TT 178, **yo:l** ~ **yol** ‘yol, yolculuk, sefer’ DLT 39 + [i]

Sa. [bu:ð ja:li] < OTü. **büz** ~ **buz** ‘buz’ DLT102; **yañ** ED 940b, ‘nesnenin kalıbı, kalıp’ **yañ** DLT 602 + [liɟ]

Sa. [ɟwɟði] < OTü. **kı:z**; **kı:z** TT 176 ‘kız’, ED 679b, **kı:z** ~ **kız** ‘cariye’ DLT 5 + [i]

Salur ağzında bütün kısa /e/ sesleri /è/ şeklinde telaffuz edilmektedir. Eski Türkçedeki /è/ sesleri ise korunmakta veya uzun /i/ şekline dönüşmektedir.

Sa. [eʃitmek] < OTü. eşüt- ED 258a, **eşit-** ‘ışitmek’ DLT 114

Sa. [i:r] < OTü. **ér** ME 72-3, 125-4, 149-7

Sa. [i:l] ‘halk’ < OTü. **èl** ‘ülke, eyalet’ ME 114.6, 153-7, 153-8, DLT 34

Sa. [diɟmek] < OTü. **tè-**; **tè-** ‘demek, söylemek’ ED 433b, **tè:-** TT 182, **ti-**, **te-** DLT 554

Sa. [gi:dze] < OTü. **kèçe** ~ **gèçe**; **kèçe** ~ **gèçe** ‘gece’ ED 694b, **keçe** ~ **kiçe** DLT 54

Uzun /e/ sesleri ise diğer Türkmen ağızlarında olduğu üzere açık /e/ sesi ile telaffuz edilmektedir:

Sa. [biljæ:r] < OTü. **bil-**; **bil-** ‘bilmek’ ED 330b, **bil-** DLT 34 + [(i)yä:r]

yürü- ve *oku-* gibi fiillerin son sesinde yer alan dar ünlü, Salur ağzında açık ünlüye dönüşmektedir. Bu özellik ölçünlü Türkmen Türkçesi ile paralellik teşkil eder.

Sa. [jøre-] ‘yürümek’ < OTü. **yorur**; **yoru-**; **yori-** ‘yürümek’ OTG 260, **yori-** ~ **yoru-** DLT 608

Sa. [oqa-] ‘okumak’ < OTü. **oka-**; **okı-** ‘çağırmaq’ BK D 28, **okı-** DLT 556 > **oqa-** > **oço-**

Sa. [tʃyjre-] ‘çürümek’ < OTü. **çürü-**; **çürü-** ‘çürümek’ ME 35-3

Sa. [θara-] ‘sarmak’ < OTü. **saru-** ‘(bir şeyi bir şeye) sarmak’

Sa. **[garra-]** ‘yaşlanmak’ < OTü. **karı-** ‘yaşlanmak’

Türkiye Türkçesinde kelimelerin ilk hecelerinde bulunan ünlünün düz veya yuvarlak olması sonraki hecelerdeki ünlülerin, kelimenin ilk hecesindeki ünlü düz ise düz, yuvarlak ise ya dar-yuvarlak ya da geniş-düz olarak gelmesi kuralı (Korkmaz 2007: 151) şeklinde tanımlanan düzlük yuvarlaklık uyumu Doğu Oğuz grubu için tanımsal farklılık göstermektedir. Çünkü Türkmen Türkçesinde kök hecede gelen yuvarlak ünlü sonra gelen hem dar, hem geniş ünlüleri etkileyebilmektedir. Türkmen Türkçesinde ikinci veya sonraki hecelerde bulunan geniş ünlülerin ilk hecede yer alan yuvarlak bir ünlüden etkilenmesi sadece fonetik düzeyde gerçekleşmektedir. Ölçünlü Türkmen Türkçesinin yazılı şekline bakıldığında ikinci ve sonraki hecelerde bulunan geniş ünlüler etkilenmeksizin düz olarak korunmakta olduğu görülür (Yıldırım 2015: 521).

Amansarıyev düzlük yuvarlaklık ünlü uyumu açısından Türkmen ağızlarını üçe ayırmaktadır. Bu sınıflandırmada Teke, Alili, Göklen, Sarık gibi ağızlar uyumun güçlü olduğu birinci grupta, Salır, Ersarı, Çovdur gibi ağızlar uyumun kelimenin üçüncü hecesine kadar korunduğu ikinci grupta ve Lebap ağızları ve Köpetdağ’ın eteklerinde konuşulan dorsal ağızlar uyumun bozulduğu üçüncü grupta yer alır (Amansarıyev 1970: 160-161). İran sahası Salur ağzında ünlü uyumu ünlünün geniş veya dar oluşuna göre farklı bir seyir izlemektedir. Ünlü uyumundan dar ünlüler iki veya üçüncü heceye kadar etkilenmekte; ancak bu durum kurallı hale gelmemektedir.

Sa. **[gutulduq]** ‘kurtulduk’ < OTü. **kurtul-** ‘(herhangi bir sıkıntıdan) kurtulmak’ DLT 383

Sa. **[gojnun]** < OTü. **ko:y ~ koy; ko:y ~ koy** ‘koyun’ DLT 26 + **[uŋ]**

Sa. **[øjmið]** < OTü. **ew; äb** ‘ev, çadır’ OTG 242, **ew** DLT 27 + **[imiz]**

Geniş ünlülerin kendinden önceki yuvarlak ünlüden etkilenmesi hususunda ise Amansarıyev’in birinci grup ağızları için işaret ettiği güçlü uyum söz konusudur. Salur ağzında bulunan ilk hecedeki yuvarlak ünlünün sonraki hecelerde yer alan ünlüleri yuvarlaklaştırma eğilimi uzun bir süreçte komşuluklarında yaşadıkları Tekelerin ağız özellikleri ile örtüşmektedir.

Sa. **[muntfo]** ‘bunca’ < OTü. **bu; bu:** ‘bu’ ED 291b, **bu** DLT 29 + **[n]** + **[ça]**

Sa. **[jowfon]** ‘kekik’ < OTü. **yawçan** ‘yavşan otu (Artemisia)’ DLT 364

Sa. **[øjkøn]** ‘akciğer’ < OTü. **öpke** ‘akciğer, ciğer’ DLT 76

Sa. **[oturlon]** ‘oturlan’ < OTü. **oltur-; olur-** ‘oturmak’ EUTS 141, **oltur- ~ oldur-** DLT 275 + **[ı]** + **[gan]**

Sa. [**θoroθoq**] ‘sorsak’ < OTü. **so:r(a)-** ‘sormak, sual etmek’ TT 178, **sor-** ‘Oğuzcada sormak’ DLT 524 + [**sa**] + [**q**]

Sa. [**oðol**] ‘daha önce’ < OTü. **oza** ‘geçmiş zaman’ DLT 57

İran sahası Salur ağzında kalınlık incelik uyumu düzenli şekilde korunmaktadır. Sadece [-ken] ekinin kullanımında istisnai bir durum söz konusudur. Ölçünlü Türkmen Türkçesinde bu ek ince ünlülü kelimelere [-ken], kalın ünlülü kelimelere ise [-kan] şeklinde eklenerek uyuma girmektedir. Salur ağzı bu noktada ölçünlü Türkmen Türkçesine uyum göstermemekle birlikte ekin uyuma girmemesi tarihsel süreçteki gelişimi dolayısıyla diğer lehçe ve ağz-larda görülen bir durumdur.

Sa. [**oβlonkæm**] ‘ben çocukken’ < OTü. **ogul**; **oğul** ‘oğlan’ ED 83b, **ogul** ~ **ogıl** DLT 37/24 + [**an**] + [**iken**] + [**im**]

1.2. Ünsüzler

Ölçünlü Türkmen Türkçesinde orta ses konumundaki /b/’ler sürtüşmeli hale gelerek [β] veya [v] sesine değişirler. Orta ses konumundaki /p/ sesleri ise korunur. İran sahası Salur ağzı ölçünlü Türkmen Türkçesi ile fonetik açıdan aynı tutum içerisinde.

Sa. [**qapı**] ‘kapı’ < OTü. **kapıg**; **kapığ** ‘kapı’ ED 583a, **kapug** ‘kapı’ DLT 684

Sa. [**japulmaq**] ‘kapanmak’ < OTü. **yap-**; **yap-** ‘yapmak’ ED 870a, **yap-** DLT 586 + [**ıl**] + [**mak**]

Sa. [**tfapati**] ‘yağda pişirilen bir tür hamur’

Sa. [**kejpine**] ‘keyfine’ < Ar. keyf + [**i**] + [**n**] + [**e**]

Görülen geçmiş zaman eki ölçünlü Türkmen Türkçesinden farklı olarak sadece /t/’li şekilde telaffuz edilmektedir:

Sa. [**ba:ti**] ‘bardı’ < OTü. **ba:r** ‘var’ TT 172, **ba:r** ~ **bar** DLT 34 + [**dı**]

Sa. [**dijæ:tiler**] ‘diyordular’ < OTü. **tê-**; **tê-** ‘de-, söylemek’ ED 433b, **tê:-** TT 182 + [**(i)yä:r**] + [**di**] + [**ler**]

Sa. [**dajawti**] ‘güçlüydü’ < OTü. **tayağ**; **ta:yağ**: ‘çakıl taşı’ ED 568b, **tayagu** ‘iri taş,kerpiç’ DLT 521 + [**dı**]

/g/ sesbirimini telaffuzunun bütünlüyle dağılımı, ölçünlü Türkmen Türkçesi ile benzerdir.

Sa. [**ca:l-**] ‘kalmak’ < OTü. **kal-** ~ **ka:l-**; **ka:l-** ‘kalmak’ TT 173, **kal-** ~ **ka:l-** DLT 513

Sa. [**git-**] < OTü. **ket-** ~ **kit-**; **kêt-** ‘gitmek’ ED 701a, **ket-** ~ **kit-** DLT 414

Sa. [**beyen-**] ‘sevinmek’ < EAT. **begen-** < ***beg** + [**e**] + [**n**] ‘bey gibi görmek, beğenmek’ KBS 126, TDES 81-82

Sa. [**ıwırla-**] < OTü. **ağla-**; ıgla- ‘ağlamak’ EUTS 85, ıgla- ~ **yıgla-** DLT 146

/h/ sesbiriminin yer aldığı kelimelerin çoğunluğu /χ/ alt sesi ile telaffuz edilmektedir.

Sa. [**bir χi:li**] ‘bir türlü, bir çeşit’ < OTü. **bi:r** ~ **bir**; **bir** ‘bir’ ED 353b, **bi:r** ~ **bir** DLT 12; Ar. **hayl** ‘sürü, bölük’ < ÖTrkm. **hil** ‘çeşit,tür’ + [**li**]

Nazal /n/ ince ve kalın olmak üzere iki yan sese sahiptir. İnce ünlülü kelimelerle [ŋ] alt sesi, kalın ünlülü kelimelerle [ɳ] alt sesi kullanılmaktadır. Bu kullanım ölçünlü Türkmen Türkçesi ile örtüşür.

Sa. [**gojnun**] < OTü. **ko:y** ~ **koy**; **ko:y** ~ **koy** ‘koyun’ DLT 26 + [**uŋ**]

Sa. [**dzeŋgel**] < OTü. Far. لگنج **cengel** ‘orman’

/s/ ve /z/ sesleri tamamen apikal şekildedir:

Sa. [**bu:ð**] ‘buz’ < OTü. **büz** ~ **buz** ‘buz’ DLT102

Sa. [**uðu:n**] ‘uzun’ < OTü. **uzun** ‘uzun’ ED 288b, **uzun** ‘uzun olan herşey, uzun’ DLT 51

Sa. [**cu:jð**] ‘kız’ < OTü. **kı:z**; **kı:z** TT 176 ‘kız’, ED 679b, **kı:z** ~ **kız** ‘cariye’ DLT 5

Ötümlü, sıziç, diş-dudak ünsüzü /v/’nin yerine ötümlü, yarı ünlü, çift dudak ünsüzü [w] kullanılır:

Sa. [**to:wfon**] ‘tavşan’ < OTü. **tawıŋgan**; **tabıŋgan** ‘tavşan’ T 8, **tawıŋgan** DLT 379

Sa. [**gowokli**] ‘mağaralı, yer adı’ < ÖTrkm. ağızlar **kövek** ‘mağara’ < **köv-** ‘oymak, kazmak’+ [**ek**] + [**lig**]

Sa. [**oquw**] < OTü. **okı-**; **okı-** ‘çağırmaq’ BK D 28, **okı-** DLT 556 + [**w**]

Sa. [**dajow**] < OTü. **tayağu**; **ta:yağu**: ‘çakıl taşı’ ED 568b, **tayağu** ‘iri taş,kerpiç’ DLT 521

Kelime içi /b/ sesleri sıziçşarak [v] alt sesine değişir:

Sa. [**javi**] ‘at’ = ÖTrkm. **yabı**

Sa. [**govek**] ‘göbek’ < OTü. **köbek**; **kö:pek** ‘göbek’ TT 184

11. yüzyılda Mahmut Kaşgarlı, Oğuzların kelime başındaki /t/ seslerini /d/ sesine dönüştürdüklerini kaydetmektedir. Eski Türk yazı diline ait eserlerde /t/ ile yazılan kelimeler günümüz Türk lehçelerinin Oğuz grubunda genel-

likle /d/ şeklinde yer almaktadır (Veyisov 2008: 91-92, Yıldırım 2015: 191). İran sahası Salur ağzında Ölçünlü Türkmen Türkçesinde /d/ sesi ile telaffuz edilen bazı kelimelerde Eski Türkçede olduğu gibi tonsuz /t/ sesi kullanıldığı tespit edilmiştir. /t/ sesinin kelime içinde de /d/ sesi yerine kullanımını da görmek mümkündür.

Sa. [**tök-**] ‘dökmek’ < OTü. **tök-**; **tök-** ‘dökmek’ ED 477a, **tök-** DLT 273

Sa. [**tyñter-**] ‘devirmek’ < OTü. **töñder-** ‘ters çevirmek, döndermek’ ME 63-7

Sa. [**tø:rt**] ‘dört’ < OTü. **tø:rt** ~ **tört**; **tø:rt** ~ **tört** ‘dört’ ED 534a, DLT 78

Sa. [**kimtiyini**] ‘kim olduğunu’ < OTü. **kim** ‘kim’ ED 721b, DLT 75 + [**idük**] + [**i**] + [**ni**]

Hasar, Alili, Karadaşlı, Nohur, Manış, Eski gibi bazı Türkmen ağızlarında kelime başı /y/ sesi düşmektedir (Amansarıyev 1970: 176). Salur ağzında ise ölçünlü Türkmen Türkçesi ile benzer şekilde kelime başı /y/ sesleri korunmaktadır.

Sa. [**jul**] ‘yıl’ < OTü. **yıl**; **yıl** ‘yıl, sene’ EUTS 294, **yıl** DLT 327

Sa. [**julgun**] ‘ılgın’ < OTü. **yilgun** ‘ılgın (Tamarix)’

Sa. [**jeñθe**] ‘ense’ < OTü. **eñse**; **eñse** ‘ense’ DK 43-3

Sa. [**jyp**] ‘ip’ < OTü. **yıp** ‘ip, iplik’ DLT 90

Ötümlü, titrete (çok vuruşlu), dişeti ünsüzü olan [r] sesi ile biten fiil gövdesine geniş zaman eki [-er] eklendiğinde vurgusuz kalan orta hecenin düşmesi sonucunda bir önceki hecenin ünlüsü uzar.

Sa. [**etti:riθ**] < [**ettireriθ**] < OTü. **et-**; **et-** ‘etmek’ DLT 167 + [**-tür**] + [**-er**] + [**biz**]

Sa. [**gøfi:rler**] < [**gøfyreler**] < OTü. **köç-** ‘göçmek’ DLT 266 + [**-ür**] + [**-er**] + [**-ler**]

2. Biçim Bilimsel Özellikler

Tarihsel süreçte uzun yıllar Teke ağzı konuşurları ile aynı coğrafyayı paylaşan Salur ağzı konuşurları nüfusça az olmaları dolayısıyla her daim azınlık konumunda kalmışlardır. Baskın ağız konumundaki Teke ağzının, bu ağız üzerindeki yoğun etkisi derleme metinlerinin biçim bilimsel özellikleri incelendiğinde de gözlemlenebilmektedir. Salur ağzında alt düzeyde farklılık gösteren bazı tespitler dışında biçim bilimsel açıdan ölçünlü Türkmen Türkçesi ile paralel bir yapı bulunmaktadır. Salur ağzının biçim bilimsel açıdan özelliklerine ilişkin şu özelliklere değinebiliriz:

Türkmen Türkçesinin ağızlarında sayılara eklenerek sıralama gösteren ifadeler türeten [-inci] ve [-lenci] eklerinin kullanımı konuşurun tercihine göre şekillenmektedir. İran sahası Salur ağızı konuşurlarından kaydedilen örneklerde [birindzi] ‘birinci’ ve [yfylyendzi] ‘üçüncü’ kelimeleri kayda geçirilmiştir. Ölçünlü Türkmen Türkçesinde ‘üçüncü’ ifadesi *üçünci* şeklinde telaffuz edilir. Bu noktada her iki ek Türkmen Türkçesinde bulunmakla birlikte tercih bakımında iki farklı ağzı arasında bir ince ayırım noktası oluşturmaktadır.

Ölçünlü Türkmen Türkçesinin yazı dilinde şimdiki zaman eki [-ya:r, yä:r]’dir. Ancak Türkmen ağızları şimdiki zaman ekinin türleri açısından Amansarıyev tarafından dörde ayrılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre İran sahası Salur ağızı Teke, Yomut, Göklen, Karadaşlı, Alili, Sakar, Ersarı, Sarık ağızlarının yer aldığı *yöremek* yardımcı fiili ile ilişkili şimdiki zaman ekini kullanan birinci grup içerisinde yer almaktadır (Amansarıyev 1970:326-327). İran’daki Salurların günümüz konuşurları halen şimdiki zaman kullanımında [-ja:, jə:] eklerini kullanmaktadırlar. Ancak şimdiki zamanın olumsuz şeklinin kurulmasında olumsuzluk eki [-mA] ile yapılan yapı yerine [-An + ı + yok] yapısının kullanımını tercih etmektedirler: [yrkeno:q]

3. Söz Varlığına İlişkin Özellikler

3.1. Özgün kelimeler

İran sahası Salur ağızında kelimelerin çoğunluğu Türkmen söz varlığı ile örtüşmektedir. Bazı kelimeler ise söz konusu ağza özgüdür. Seçilen derleme metinlerinde Salur ağızına özgü kullanılan şu kelimeler tespit edildi:

Ölçünlü Türkmen Türkçesinde *çap-* ‘atın koşması’ (OTü. çap-; çap- ‘sürmek’ ED 394a, çap- ‘saf çamurla sıvamak’ DLT 265) anlamında kullanılmaktadır. İran Sahası Salur ağızında bu fiilden türetilen *çapala-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak ‘koşmak’ anlamını kazanmıştır.

Ölçünlü Türkmen Türkçesinde *oğlan* (OTü. oğlan; oğul ‘oğlan’ EUTS 139, oğlan ‘oğlan, çocuk’ DLT 46) kelimesi ‘erkek çocuk’ anlamında kullanılmaktadır. İran sahası Salur ağızında bu ‘çocuk’ anlamındadır ve bu kullanım Yomut ağızında da yaygındır.

Ölçünlü Türkmen Türkçesinde *gul* kelimesi köle anlamındadır. İran sahası Salur ağızında kelimenin anlamı genişleyerek ‘Türkmen olmayan’ anlamını kazanmıştır. ‘Tarla bekçisi’ anlamındaki [θaqaṃan] kelimesi de bu ağza özgü tespit edilen bir diğer kelimelerdir.

3.2. Alıntı Kelimeler

3.2.1. Farsça'dan Alıntı Kelimeler

Tarihleri boyunca Farslar ile temas halinde bulunan Salurlar, günümüzde daha güçlü bir şekilde Farsça ile dilsel temaslarını iki dilli bireyler olarak sürdürmektedirler. Resmî dil olan Farsçadan kelime alıntılamanın yanı sıra Salurların yaşadıkları Türbet-i Cam'da yanı başlarında yaşayan Farsların kullandıkları yerel ağızdan da kopyalamalar yapmaktadırlar. Örneğin; Farsça 'ham' خم 'ırmak dönemeci' anlamındaki kelimedenden ortaya çıktığı düşünülen [χam] 'kavun, karpuz tarlası' kelimesi bölgede kullanılan yerel bir kullanımdır. Yine Farsça کراويه *kerā:viye* 'kimyon' kelimesi bölgedeki Salur ağzında olduğu gibi Fars ağzında da tespit edilmektedir.

İran'ın resmî dili statüsündeki Farsçanın bu ağız üzerinde doğrudan etkileri de alıntı kelimeler ile gözlemlenebilmektedir. Örneğin; Farsça سرباز *serba:z* 'asker' > [serba:z]; Far. رب *rub* 'salça' > [ru:p].

İran sahası Salur ağzında apikal/s/ ve /z/ sesleri kullanılmasına karşın yakın zamanda Farsçadan alıntılanan kelimelerde bulunan /s/ ve /z/ sesleri dorsal telaffuz edilmektedir. Bu durum ağız konuşurlarının Farsçayı iyi derecede bilmeleri ile açıklanabilir.

3.2.1. Rusça'dan Alıntı Kelimeler

Türkmen nüfusu oluşturan boylar içinde İran'a en geç dönemde yerleşen Salur boyu, Türkmenistan'da yaşadıkları dönemde Ruslar ile de etkileşim içerisinde bulunmuşlardır. Diğer İran Türkmenleri arasında kullanılmayan Rusça alıntı kelimelerin Salur ağzında bulunduğu ve kullanımının halen yaygın olarak sürdürüldüğü görülmektedir. Örneğin; İran Türkmenleri dakika anlamında [daci:qɑ] kelimesini kullanırlarken Salur ağzı konuşurları alıntıladıkları Rusça минут kelimesini [munut] şeklinde kullanmaktadırlar. Yine Mayıs ayı için ölçünlü Türkmen Türkçesinde olduğu gibi Rusça май kelimesini [ma:j] olarak telaffuz etmektedirler. Bu kelimeyi diğer İran Türkmenleri kullanmamaktadırlar.

Sonuç

Bu inceleme sonucunda Türkmen Türkçesinin ana grup ağızlarından birini teşkil eden Salur ağzının fonetik ölçütler açısından incelendiğinde, apikal /s/, /z/ seslerinin kullanımı, uzun ünlülerin durumu gibi hususlarda, ölçünlü Türkmen Türkçesi ile büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Ancak ses bilimsel, biçim bilimsel ve söz varlığına ilişkin farklılıklar göstermesi dolayısıyla diğer Türkmen ağızlarından özellikle de günümüzde aynı sahada yaşayan Türkmen ağızlarından ayrılmaktadır. Tarihsel süreçte yaşadığı coğrafyalardaki dil etkileşim alanlarında oluşan hususiyetleri halen koruması İran sahası Salur ağzının Türkmen Türkçesi ana grup ağızlarına yakınlaştırmıştır.

KISALTMALAR

- Ar.** Arapça
OTü. Ortak Türkçe
ÖTrkm. Ölçünlü Türkmen Türkçesi
Far. Farsça
çev. çeviren
Sa. Salur ağzı
EAT. Eski Anadolu Türkçesi

ESERLERLE İLGİLİ KISALTMALAR

- BK** Bilge Kağan Yazıtı
- DLT** (2014) *Kâşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Haz. A. B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ED** Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.
- EUTS** Caferoğlu, A. (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KBS** Gülensoy, T. (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ME** YÜCE, N. (1993) *Mukaddimetü'l Edeb*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- OTG** Tekin, Talat (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul:Kitap Matbaası.
- TT** Tekin, T. (1995) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.

KAYNAKLAR

- (2014) *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti 't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Haz. A. B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AMANSARIYEV, C. (1970) *Türkmen Dialektologiyası*, Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- CAFEROĞLU, A. (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.
- EYUBOĞLU, İ. (2004) *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- GOLDEN, P. (2006) *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Çorum: Kararam Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2007) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MERÇİL, E. (1991) *Fars Ata Begleri Salgurlular*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SALARİNİYA, S. (16.04.2015), “Âşinâ-i bâ Türkmenhâ-yı Salur”, www.turkmenstudents.com/modules/news/article.php?storyid=16738
- SÜMER, F. (1999) *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanlar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- TEKİN, T. (1995) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.
- TEKİN, T. (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul: Kitap Matbaası.
- VEYİSOV, B. (2008) *Türkmen dilinin tarihi*, Aşgabat: Türkmen devlet neşriyatı gullugi.
- YÜCE, N. (1993) *Mukaddimetü'l Edeb*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

РУССКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ЯЗЫКЕ КИТАЙСКИХ ТУВИНЦЕВ

CİN TUVALARINİN DİLİNDE RUSCA KELİMELER

Zhanna YUSHA

Тувинцы Китая – малочисленная этническая группа, компактно проживающая в многонациональном Алтайском аймаке Или-Казахской области Синьцзян-Уйгурского автономного района, расположенного в северной части КНР.

Родным языком китайских тувинцев является тувинский, который считается одним из зарубежных диалектов современного тувинского языка. Сами носители родной язык называют мончакским (мончакча) или тувинским (дываджа). Тувинцы Китая, живя в полиэтническом регионе, кроме родного, знают казахский, монгольский и китайский языки, то есть являются естественными полилингвами. Этот языковой фактор жизненно необходимое условие для выживания в иноэтничной среде. Характерная черта их речевого поведения - умение переключаться с одного языка на другой, в зависимости от национальной принадлежности адресата речи.

В условиях многоязычия, тувинцы кроме родного языка, достаточно хорошо владея другими (монгольский и казахский), в своей родной речи допускают языковые изменения, где обнаруживаются следы взаимодействий с языками соседних народов: казахов, китайцев, монголов. Случаи интерференции – последствия влияния одного или нескольких языков на другой, проявляются в фонетических, лексических и морфологических особенностях их устной речи на тувинском языке.

В настоящее время в речи китайских тувинцев, кроме казахских, монгольских, китайских заимствований, имеется лексический пласт русизмов (это часто интернациональные слова, проникшие через русский язык).

Русизмы различаются по времени заимствования и образуют три периода: 1) лексика, заимствованная с 1930 г. XX века, в период первых контактов с русскими; 2) лексика периода строительства социализма в Китае 1950-70 гг. XX века; 3) лексика, проникшая посредством казахского языка (с 1990 года по настоящее время).

Первые контакты тувинцев с русскими произошли тогда, когда в эти места в 1930 г. XX века из СССР переселились русские, которые жили по соседству с тувинцами до 1958 года до их депортации из Китая. До встречи с русскими тувинское население не знало русского языка, для них этот язык был совершенно неизвестным.

Несмотря на небольшие сроки соседских контактов, результатом соседских отношений является первое появление в словарном составе тувинцев некоторых слов из русского языка. В тувинской речи заимствованные русские слова отличаются особым произношением и подчиняются закону гармонии гласных, характерных для тюркских языков. Что касается фонетических особенностей заимствований, то, как и в других тюркских языках, если даже «носители имеют более длительный опыт общения с русскими, также имеются отступления от общих закономерностей фонетического освоения русских заимствованных слов» (Татаринцев, 1973, с.29). Хотя как мы заметили, китайские тувинцы более четко произносят некоторые русские слова. Это же явление замечали и другие исследователи «В целом же мончаки (тувинцы – Ж.Ю.) на редкость чисто произносят русские слова» (Монгуш, 1997: 18).

Эти слова составили первую группу лексических заимствований из русского языка парээн (варенье), өкүл (укол), пилян (план), мэгэзин (магазин), нөл (ноль), рүмкa (рюмка), каргыш (картошка), моркоп (морковь), бүтүлкe (бутылка), мэшин (машина), помдор (помидор), дөктүр (доктор), суут (суд), электри (фонарь). К этому же периоду можно отнести и появление необычных заимствованных имен как Каргышка “картошка”, Комана “коммуна”.

Вторая группа русских лексических заимствований, видимо, проникла во времена «культурной революции» в Китае. Например, комунис партия (коммунистическая партия), автономия, политика, секретерь (секретарь), партсекретерь (партийный секретарь), партячейка (партийная ячейка), компартия (коммунистическая партия), револүсийа (революция). Эти слова «явно указывают на некогда существовавшее идеологическое единство между бывшим СССР и Китаем» [Монгуш, 1997, с.18].

Третью группу составляют русизмы, которые в речь тувинцев проникают через казахский язык. По объяснениям тувинцев, казахи часто ездят к своим соплеменникам в Казахстан, и они в своей речи активно используют русские слова. Заимствованные слова отражают реалии современной жизни: права (имеются в виду водительские), пасон (фасон), микроп (микроб).

В настоящее время, хотя языковых контактов с русскоговорящим населением уже давно не существует, в речи китайских тувинцев до сих пор используются русские слова, их аналогия на китайском языке ими пока не используется. Перечисленные выше особенности тувинско-русских языковых контактов нашли свое отражение в тувинской лексике. У тувинцев Китая, как и у российских тувинцев, в первые годы языковых контактов с русским населением «основным типом заимствований, появившихся исключительно устным путем, были единичные слова (прямые заимствования)» (Татаринцев, 1973, с.18).

Характерной особенностью русизмов было то, что они попадали в тувинскую речь только устным путем. Носители тувинского языка не владели русским языком, чаще всего русские слова проникали посредством добрососедских отношений, во время совместной работы с носителями русского языка.

Выделяются следующие лексико-семантические группы русских заимствований:

1. Виды транспорта аэроплан (самолет), мэшин (машина), мото (мотоцикл), трактыр (трактор);
2. Боевое оружие танкы (танк), пылемет (пулемет), пушка;
3. Кушания парээн (варенье); овощей помдор (помидор), моркоп (морковь), картыш (картошка);
4. Медицинские термины окул (укол), доктур (доктор), болниса (больница), ревматисим (ревматизм);
5. Правоохранительно-исправительных учреждений түрма (тюрьма), суут (суд);
6. Сельскохозяйственные термины көпне (копна);
7. Страны и континенты Англи (Англия), *Прансийа* (Франция), Европа;
8. Посуда румке (рюмка), термис (термос);

9. Документы пашпорт (паспорт), права (водительские права), книшка (книжка);
10. Политические термины комунис партия (коммунистическая партия), автономия, политика, секретеръ (секретарь), партсекретеръ (партийный секретарь), партячейка (партийная ячейка), компартия (коммунистическая партия), револүсийа (революция).

Из данных примеров видно, что эти слова обозначают новые предметы и понятия, не характерные для тувинской традиционной культуры, поэтому раньше они не имели обозначений в тувинском языке. Заимствованные слова, появившиеся в тувинской речи также свидетельствуют о культурном влиянии русских, о новых трудовых навыках тувинцев. В то же время, наряду с прямым заимствованием, для называния новых реалий использовались языковые единицы с расширенной семантикой. Этот языковой процесс ярко демонстрирует слово *өг* «юрта». Первичное значение слова *өг* «традиционное жилище тувинцев, войлочная юрта». В то время, когда тувинцы перешли к стационарным жилищам, когда они переняли традицию строительства бревенчатых домов от русского населения, то данное слово в значении «жилище» приобрело более широкую семантику. Так, китайские тувинцы словом *өг* обозначают и юрту, и бревенчатые дома, и благоустроенные квартиры, а также комнаты в домах и квартирах. Кроме этого, с помощью этого же слова называются типы домов *ыяш өг* (деревянный дом) и *балгаш өг* (глиняный дом). Эти же процессы отмечались и у российских тувинцев, у которых «для номинации заимствуемых реалий довольно широко использовались ранее существовавшие в языке лексические единицы» (Татаринцев, 1973: 20).

Заимствованные русские слова начального периода (1930-1958 гг.) употребляются и в настоящее время. Они содержат пласт архаичной лексики, который носителями русского языка в 21 веке уже не употребляется. Это связано с тем, что на сегодняшний день отсутствуют современные контакты с носителями русского языка, а в тувинской речи сохранились те старые языковые нормы, присущие для начала XX века, так как языковые контакты не получили дальнейшего развития. Например, слово *аэроплан* в русском языке в данное время уже является архаизмом, но в значении «самолет» слово *аэроплан* использовался только в первые годы развития авиации. В наше время в русскоязычной среде это слово приобрело значение «летальный аппарат».

В 1930-ые годы, в период дунганской войны, когда и тувинцы, и русские, вместе защищались от дунганской армии, появились новые

заимствования: танкы (танк), пушка, пылемет (пулемет). В эти же годы появились слова-кальки, которые обозначали Красную и Белую армии во время Гражданской войны в России: красные (кызыл шериг, или кызылдар), белые (ак шериг, или актар). Это же явление в нач. XX века отмечалось и у российских тувинцев: «К этому же кругу понятий относятся первые кальки (семантические заимствования) русских слов (актар «белые» и кызылдар «красные»)» (Татаринцев, 1973:30).

Из заимствованных интернациональных слов, вошедших в лексику тувинского языка, интересна история слова доллар, употребляемого даже сейчас пожилыми людьми. Это можно объяснить тем, что до образования Китайской Народной Республики (1949 г.) в обращении были китайские доллары. Поэтому такое название денежной единицы осталось в памяти старшего поколения.

Если в языке российских тувинцев встречаются семантические заимствования из русского языка (Татаринцев, 1973: 41), то этот языковой процесс не характерен китайским тувинцам. В некоторых случаях заимствованные слова употребляются, как и в речи российских тувинцев, в качестве «примыкающего определения и части изафета...» (Татаринцев, 1973: 44). Например: сосиалис мемлекет (социалистическое государство), коммунист партия (коммунистическая партия).

Таким образом, анализ русских лексических заимствований в речи китайских тувинцев показал, что они не оказывают существенного влияния на морфологию и синтаксис тувинского языка. Тематика заимствований ограничивается только названиями новых реалий и предметов, которые в традиционной культуре отсутствовали. Заимствованию из русского языка подверглись только существительные, а остальные части речи: глаголы, прилагательные в родной язык китайских тувинцев не попали. Наряду с заимствованием некоторые слова приобрели более расширенную семантику, обогащая лексику тувинского языка новыми реалиями. В настоящее время небольшое число русских заимствований проникают в речь китайских тувинцев посредством казахского языка.

KAYNAKLAR

- ANIKIN, Aleksandr (2003), *Etimologicheskii slovar russkikh zaimstvovaniy v yazikah Sibiri*. Novosibirsk.
- MONGUSH, Marina (1997), *Tuvintsi v Kitae (istoriko-etnograficheskiy ocherk)*. Kizil.
- SAT, Shuluu, DORZHU, Lyubov (1989). *K izuçeniyu tuvinskogo yazika v KNR // Sovetskaya tyurkologiya*, 5, 1989. S. 93-96.

- SAT, Shuluu (1973), Formirovanie i razvitie tuvinskogo natsionalnogo yazika. Kizil, 1973.
- SAT, Shuluu (1968), K voprosu ob udarenii v tuvinskom yazike // Sbornik naučno-metodicheskikh statei v pomosh uchitelyu. Kizil.
- TATARINTSEV, Boris (1974), Russkie leksiçeskie zaimstvovaniya v sovremen-nom tuvinskom yazike. Kizil.
- YUSHA, Zhanna (2013), Çin'deki Tuvalarının Bugunku Dil Durumu // IV. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu "Dilleri ve Kültürleri yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları. Son sesler duyulmadan" 23-26 Mayıs 2012. Ankara, 2013 – s. 599-602.
- YUSHA, Zhanna (2014), Zarubejnie tuvintsi v obektive fotokameri. Tuvintsi Kiti. Novosibirsk.

KUZEY-DOĞU (SİBİRYA) TÜRK LEHÇELERİNDE GÖRGÜ VE NEZAKET İFADELERİNİN ETİMOLOJİSİ VE ANLAM ANALİZİ

Zhazira OTYZBAY*

Her insan içinde yetiştiği toplumun yazılı olmayan kurallarını doğumdan itibaren öğrenmeye başlar. Bu kurallar her toplumun yaşam biçimi, inanç sistemi, geleneklerine göre değişir. Bu kurallardan insanların ilişkilerini sağlamlaştıran görgü ve nezaket kuralları önemli yere sahiptir. Görgü ve nezaket ifadeleri toplum kültürünün aynasıdır. Bir dil öğretilirken öncelikle o dilde selamlaşma, ad-soyadını sorma, tanışma, hal-hatır sorma, teşekkür etme ifadeleri öğretilir.

Araştırmanın amacı Ana Türkçe döneminde ayrılan Saha Türkçesinde ve diğer Sibiryaya Türk lehçelerinde görgü ve nezaket ifadelerinde kullanılan kavramların biçim ve anlam dönüşümlerinin kaynağını tespit etmektir.

Görgü ve nezaket ifadelerinin başında merhabalaşma gelir. Günümüzde Türkiye Türkçesinde merhabalaşma ifadesi Arapça kökenli *merhaba* ve *selamünaleyküm* veya kısaca *selam* gibi sözlerle karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu sözlerle alternatif olarak günün belirli vakitlerinde söylenen ve kendi içinde ‘iyilik’ dileme anlamını taşıyan eski ve öz Türkçe ifadeler olan *günyadın*, *iyi günler*, *iyi akşamlar*, *iyi geceler* sözleri de etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Kuzey-doğu (Sibiryaya) Türklerinden olan Altay, Hakas, Saha ve Tuva Türkleri Müslüman olmayan Türk toplumları olduğundan dolayı görgü ve nezaket ifadelerinde Arapça unsurlar görülmemekte ve kendilerine has ifadeler ile diğer Türk lehçelerinden farklılık göstermektedir. Altay, Hakas, Saha, Tuva Türk lehçelerinde selamlaşma, hâl hatır sorma ve teşekkür etme ifadelerinde Eski Türkçeye ait arkaik özellikler belirlemektedir.

Tuva Türkleri selamlaşırken “*Ekii!*” sözcüğünü ‘merhaba’ anlamında karşılıklı söylerler. Tuva Türkçesinde *ekii* sözcüğünün kökeni Eski Türkçede *edgü* ‘iyi’ sözcüğüne dayanmaktadır. Altay Türkleri selamlaşırken karşılıklı

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Görevlisi

olarak “Cakşılar” sözcüğünü ‘merhaba’ anlamında söylerler. Altay Türkçesinde *cakşı* sözcüğü, Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Tatar, Özbek, Uygur Türkçeleri gibi birçok Türk lehçesinde etkin bir şekilde ‘iyi’ anlamında kullanılmaktadır. Teleüt Türklerinde buna benzer olarak ‘merhaba’ anlamında *d’akşılar* (iyiler) sözcüğü kullanılmaktadır. Teleüt Türkçesinde *d’akşılar* sözcüğü dışında ‘merhaba’ anlamında “*D’akşı ba!*” ‘iyi mi’, “*D’akşı turar ba?*” ‘iyi yaşıyor musun?’ , “*D’akşılar ba?*” ‘Her şey iyi mi?’ gibi selamlaşma ifadeleri bulunmaktadır.

Türkçede ‘iyi’ anlamında etkin bir şekilde kullanılan *yahşı*, *cakşı*, *jaksı* biçimlerinde görülen bu sözcüğün kökeni Karahanlı Türkçesinde *yakşığ* ‘güzel, uyumlu, yakışkan’ anlamlarında kullanılmıştır (DLT 1070). *Yakşığ* sözcüğü ise köken olarak *yağ-* ‘iyi gelmek, hoşuna gitmek, uymak’ anlamını taşıyan fiile dayanmakta ve *yağ+ış+ığ* şeklinde *yağ-* fiiline önce *-(ı)ğ-* işteşlik ekiyle fiilden fiil yapılmış, daha sonra *-(ı)ğ* eki ile fiilden sıfat yapılarak gelişmiştir.

Bugün *yahşi*, *cakşı* sözcüğünün görgü ve nezaket ifadeleri diğer Türk lehçelerinde selamlaşırken görüldüğü gibi, vedalaşırken de Altay Türkçesinde *dyakşı bolzın* ‘iyi olsun’, kuzey batı Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde kısaca *jaksı*, Kırgız Türklerinde *cakşı* diye söylenmektedir. Bu kullanımlardan yola çıkarak Tuva, Altay ve Teleüt Türkçelerinde ‘merhaba’ anlamında *cakşı*, *d’akşı* ‘iyi’ sözcüğünün kullanıldığını görmekteyiz.

Hakas Türkleri selamlaşırken resmi olarak “*Ezenner!*” ‘merhaba’ anlamında ve kısaca “*Ezen!*” ‘selam’ anlamında kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde daha önce bahsettiğimiz “*Cakşılar*” sözcüğü gibi ‘merhaba’ anlamında “*Ezenner!*” sözcüğü de kullanılmaktadır. Bu sözcük günümüzde Kazak Türkçesinde *yesen* ‘iyi, sağlıklı’, Tatar Türkçesinde *isen* ‘iyi, sağlıklı’ anlamlarında da kullanılmakla birlikte Kazak Türklerimde selamlaştıktan sonra hal-hatır sormak için “*Aman-yesensizder me?*” şeklinde ‘iyimisiniz, her şey yolunda mı?’ anlamında, Tatar Türklerinde de “*İsen me?*” ‘iyi, her şey yolunda mı?’ anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde Türkiye Türkçesinde dilek olarak veya ayrılırken “*Esenlikler!, Esenlikler dilerim*” ifadesi kullanılmaktadır. Örneklerden görüldüğü gibi Türkler tarafından *esen*, *yesen*, *isen*, *ezen* gibi biçimlerde ve ‘iyi, ruhsal ve bedensel olarak sağlıklı, sıhhatli, salim’ anlamlarında kullanılan bu sözcüğün kökeni çoğunlukla Farsça ve Orta Farsça *āsān* ‘rahat, dingin, kolay’ sözcüğünden alıntı olduğu ifade edilip, Farsça ve Orta Farsça (Pehlevice veya Partça) sözcük olan *āsūdan*, *āsāy-* ‘dinlenmek, istirahat etmek’ fiilinden türetildiği öne sürülür. Ancak İslamiyet’i kabul etmeyen Türk boyları olarak Hakas ve Altay Türkçesinde bu sözcük etkin bir şekilde selamlaşma sözcüğü olarak kullanılmakta olması ve IX-X. yüzyıl Budist-Türk yazı çevresinde yazılmış olan Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinde geçen *bişer yüz erin barıp, isen tükel kelmiş erti* (Orkun, 1940: 24-2,3) ‘sağ-salim,

sağlıklı, iyi’ anlamında kullanılması ilgi çekicidir. Bu örneklerden yola çıkarak biz esen sözcüğünün öz Türkçe olduğunu düşünmekteyiz. Eski Türkçe isen ‘sağ-salim, sağlıklı, iyi’ anlamında kullanılan sözcük ile Farsça kökenli *āsān* “rahat, dingin, kolay” sözcüğü zamanla ses ve anlam bakımından birbirini etkileyerek ve birbirine karışarak bir anlam *bulaşması* (contamination) ortaya çıkarak zamanla aynılaştırılmıştır.

Saha (Yakut) Türkçesinde merhabalaşma ifadesi olarak *doroobo* ‘merhaba’ sözcüğü kullanılmaktadır. Bu sözcük Rusça kökenli *zdorovo* (sağlık olsun) sözcüğüne dayanmakta ve *doroobo* biçiminde söylenmektedir. Saha Türkçesinde hayatın her alanında etkin bir şekilde ‘merhaba’ anlamında kullanılan *doroobo* sözcüğü yanı sıra Saha Türklerinin tarihî ve sosyo-kültürel özelliklerini yansıtan *nörüen nörgüy* ‘öne eğil’ şeklinde ‘merhaba, hoş geldiniz’ anlamında kullanılan selamlaşma ifadesi bulunmaktadır. Bu merhabalaşma ifadesinin kökeni Saha Türkleri tarafınan *nörüen*, *nerüen* biçimlerinde söylenen sözcüğün anlamı ‘vücudun ön tarafı’ şeklinde geçmektedir. Ancak *nörüen* sözcüğünün ‘başın arka kısmının ön taraftan gösterilmesi’ şeklindeki anlamı onun ‘merhaba’ anlamında kullanımından görülmektedir. Bu anlam ile sözcüğün ‘merhaba’ anlamına dönüşmesi, Saha Türklerinin inancına göre kişiye iki simetrik kısma ayrılan çizgi bulunmaktadır. Bu çizginin ön tarafına Saha Türkleri *miron*, arka kısım ise *nörüen* veya *nerüen* olarak adlandırılmaktadır. Davet edilmeyen misafir kendisinin iyi niyetli olduğunu kanıtlamalıdır. Bunun için *nörüen*’i yani en savunmasız yeri ‘başının arka kısmını’ göstermek gerekir. Saha Türkleri *nörüen*’i (başının arka tarafını) öyle koruyorlardı ki, bunun için saçlarını ensesine kadar uzatıp örüyorlardı. *Nörüen nörgüy* ifadesi ‘kendi iyi niyetini belirtmek için başını eğerek kendi savunmasız yerini göster’ anlamında kullanılarak ‘merhabalaşma’ sözü olarak kullanılmıştır. ‘Merhaba’ anlamında söylenen *nörüen nörgüy* tarihi arkaik özellik taşımaktadır ve Saha Türklerinin dünya algılayışını yansıtan derin anlama sahiptir.

Tablo-1 Kuzey-doğu (Sibirya) Türk lehçelerinde ‘merhaba’ için kullanılan ifadeler.

Türkiye Türkçesi	Altay Türkçesi	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Saha (Yakut) Türkçesi
Merhaba!	Ezender! Cakşılar! (Telengit diyalekt) D’akşılar! D’akşı ba! D’akşı turar ba!	Ezenner!	Ekii!	Doroobo! Nörüen nörgüy!

'Kuzey-doğu (Sibiry) Türklerinde 'merhaba' ifadesi için kullanılan Lakoff ve Johnson'un 'Metaphores We Live By' adlı çalışmasına metaforların anlamlarını inceleme yöntemine göre "merhabalaşma" ifadelerinde kullanılan sözcüklerin 'iyi, sağlıklı' anlamlarının epistemik ve ontolojik uygunlukları şu şekilde önerilebilir:

- İyi olmak yaşamın zor durumlarından uzak olmaktır.
- Sağlıklı olmak bedeninin zor durumlarından uzak olmaktır.
- Yaşamın zor durumlarından uzak olmak mutlu olmaktır.
- İyilik ve sağlık dilemek yaşamın zor durumlarından uzak olmasını dilemektir.
- İyilik ve sağlık dilemek mutluluk dilemektir.

Altay Türkçesindeki *Ezender! Cakşular!*; Altay Türkçesinin Telengit diyalektinde *D'akşular! D'akşı ba! D'akşı turar ba! Ezenner!*; Tuva Türkçesindeki *Ekii!*; Saha Türkçesindeki *Nörüen nörgüy!* sözcüklerinin 'iyi' anlamı 'merhaba' kavramının üzerine şemalanmış olduğunu görmekteyiz.

Bu durumda Kuzey-doğu (Sibiry) Türk lehçelerinde görgü ve nezaket ifadesi olarak 'merhabalaşma' sözcükleri İslamiyet'ten önce Türklerin birbirine "iyilik" ve "sağlık" dileyerek selamlaştığının kanıtıdır.

Aynı şekilde "teşekkür ederim, sağol" anlamında kullanılan Hakas Türkçesindeki *alğıstapçam*, Altay Türkçesindeki *biyan bolzın* ve *alkış bolzın* ve Saha Türkçesindeki *mahtal*, Tuva Türkçesindeki çettirdim ifadeleri "övgü ve dua" içerikli kavramlardır. Bu tür kavramlar halk ağzında her gün yaşamın her alanında etkin bir şekilde kullanıldığından başka dillerden alıntılanma oranı diğer sözcük gruplarına göre daha düşüktür. Bu yüzden Türklerde İslamiyet, Hristyanlık ve Budizm inançlarını kabul etmeden önce görgü ve nezaket kurallarının ne şekilde ifade edildiği önemli bir araştırma konusudur.

Kuzey Doğu Türk lehçelerinde görgü ve nezaket ifadelerinde kullanılan kavramların etimolojisi ve anlamlarının incelenmesi Türklerin İslamiyet'ten önceki örf-adetlerinin, davranış ve iletişim kültürünün anlaşılması bakımından önemlidir.

KAYNAKLAR

ATALAY, B., (2006), *Divanü Lügati ʿ-Türk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

ÇERNOVA, A.A., ÇUMAKAYEVA, M.Ç., TADIKİN V.N., (1990), *Kak Eto Skazat' Po-Altayskiy, Russko-Altayskiy Razgovornik*, Gorno-Altayskoye Otdeleniye, Altayskogo Knijnogo İzdatel'stva.

ERCULASUN, A.B., (Ed.), (2012), *Türk Lehçelerinin Grameri*, Akçağ Yayınları

- FEDOROVA, V. S., (2013), “Reçeviye Sredstva Vejlivosti v Russkom i Yakutskom Yazıkah”, *Mejdunaropdnaya zaoçnaya nauçno-praktičeskaya konferentsiya “V mire nauki i iskusstva: voprosı filologii, iskusstvovedeniya i kulturologii”* (Rossiya, Novosibirsk, 08.07.2013). <http://sibac.info/conf/philolog/xxv/33330>
- GÜRSOY-NASKALİ, E., DURANLI M., (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları
- KİRİŞÇİOĞLU, F. (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara
- ORKUN, H.N., (1940), *Prens kalyanankara ve papamkara Hikayesinin Uygurcası*, TDK yayınları,, Ankara
- SALZINMAA, E.B., (1991), *Orus-Tıva Çugaa Nomu*, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl
- PETROVA, T.H., (1993), *Saha Tıla: Razgovorniy Yakutski Yazık. 1-ıy god obuçeniya*. Yakuts.
- PETROVA, T.H., (1991), *Yakutsko-Russkiy Razgovornik*, Yakutsk.
- PETROVA, T. İ., (1994), *Russko-Yakutskiy Razgovornik*, Yakutsk.
- PETROVA, T.İ., (1996), *Iraastık Sahalu Saggariyah, (Pogovorim Na Yakutskom)*, Yakutsk.
- PETROVA, T.İ., Uşnitskaya A.İ., (1998), *Yakutskiy Yazık. Osnovı Funktsiyaonalnogo Stilya i Kultura Reçi*, Yakutsk.

KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ MİLLÎ ÖLÇÜ-MİKTAR KELİMELERİ

Zhuldyz ZANADIL

1. Zamanı anlatan ölçü kelimeler

Kazak Türklerin millî ölçü-miktar kelimeleri ecdatlarımız asırlarla muhtaçlıktan gerçek hayatta iş davranışla doğru irtibatlandırarak günlük yaşantıyla bağlı sebatlı sözlerle kabul etmişler. Onların çoğunu bugüne kadar hala kullanıyoruz.

1. Qas qağım (қас қағым) – 1 saniye,
2. Qas pen közdiñ arası (қас пен көздің арасы) \approx közdi aşır cumğanşa (көзді ашып жұмғанша) – çok çabuk.
3. Süt pısıрім (сүт пісірім) – süt pişirecek zaman, yaklaşık 5-10 dakika.
4. Biye sauvım (бие сауым) – kısrak sağım zamanı, yaklaşık 1.5 saat.
5. Et pisirim (ет пісірім) – et pişecek zaman, yaklaşık 2.5-3 saat.
6. Alañ-eleñ (алаң - елең) – alaca karanlık.
7. Qulanıyek – (құланиек) tan, kuşluk vaktinde.
8. Tañ sāri (таң сәрі) – seher vakti.
9. Tañerteñ (таңертең) – sabahleyin.
10. Sāske (сәске) – kuşluk vaktinde. Bazı yerlerde ulı sāske derler.
11. Sıyr tūs (сыыр түс) – öğle zamanı saat 12:00ler.
12. Tal tūs (тал түс) – öğle zamanı saat 13:00ler.
13. Çañqay tūs (шаңқай түс) - öğle zamanı saat 14:00-15:00ler.
14. Besin (бесін) – öğleden sonra saat 16:00lar. Bazı yerlerde ulı besin derler.
15. Namazdıger (намаздыгер) – ikindi vakti.
16. Kişi besin (кіші бесін) – ulı besin ve namazdıger'in arası.
17. Qızıl iñir (қызыл іңір) – güneş ışığı kırmızı olduğu vakit.

18. Keş (кеш) – günün karanlık olmaya başladığı vakit.
19. Aqşam (ақшам) – akşam vakti.
20. İñir (іңір) – alaca karanlık, gurup vakti.
21. Jarım tün (жарым түн) – gece yarısı.
22. Tün (түн) – gece.

2. Parmakla (kol) ölçülen uzunluk ölçüsü

Millî uzunluk ölçü-miktarlar'ın türleri genel ölçü kelimelerden de çok olmuş. Millî uzunluk ölçü-miktarlar'ın en büyük özelliği – insan uvuzlarının sayesinde kalıplaşmış.

1. Eli (ели) – Bir parmağın genişliği, yaklaşık 2cm. Aslında kış için özel olarak kesilen atın yağlı etinden yapılan sucuk kalınlığını ölçmüştür. Geniçlere terbiye vermekte kullanılan “Bir eli awızğa eki eli qaqaq” ata sözü var. Yeni bir örnek: “Töbesi kökke eki eli cetpey qaldı” dediği ata sözümüz sevinmek, mutlu olmak anlamında.

2. Tutam (тұтам) - yaklaşık 5 eli. 8-10cm.

3. Süyem (сүйем) - Başparmak ve işaret parmağın arası, yaklaşık 18-20cm.

4. Sınıq süyem (сынық сүйем) - Başparmak ve işaret parmağının бүkülдүğü yerinin arası, yaklaşık bir süyem'in $\frac{3}{4}$, 15cm.

5. Qarıs (Қарыс) - Başparmak ve orta parmağın arası, yaklaşık 20cm.

6. Arşın (аршын) - Latin dilinden gelen endamli, gösterişli anlamında. işaret parmağı ve dirsek arası, yaklaşık 1m.

7. Qulaş (қулаш) – İki eli iki tarafa yaysa, yaklaşık 1.5-1.8m olur.

8. Arqan (арқан) – Yaklaşık qulaş'ın 10 katı.

9. Kez (кез) – parmak ve koltuk arası. 70-75cm.

Genel ölçü kelimeleri gibi yukardaki ölçüleri de bir-biriyle ilgili:

1 qarıs \approx 10 eli

1 qulaş \approx 8-10 qarıs

1 arqan \approx 10 qulaş.

1 kez \approx 7-8 tutam.

3. Mesafe ölçü kelimeler

Mesafe ölçü kelimeler'in çoğu da insan uvuzları ve hayvanlıkla kalıplaşmış.

1. Taban (табан) – yetişkin insanın ayak tabanının uzunluğu, yaklaşık 25cm. Örnek: “Qudayğa bir taban jaqın” diye imanlı, uyumlu insanları diyoruz.

2. Qadam (қадам), adım (адым) – adım. Örnek: “Qarğa adım jer” – çok yakın yer.

3. Qol soğım jer – çok uzak olmayan yer.

4. Attam jer (аттам жер) – yürüyüş mesafesi.

5. Bōrik tastam jer (бōрік тастам жер) – bōrk atarak yer.

6. Qol sozım jer (қол созым жер) – el yeterlik yer.

7. Tas laqtırım jer (тас лақтырым жер) – taş atarak yer.

8. Tayak tastam jer (таяқ тастам жер) – sopa atarak yer, yaklaşık 10-15m.

9. Kōgen (кōген) – koyun, kuzu-oğlakları boynundan bağlamak için özel olarak yapılan ip, yaklaşık 25.5m

10. Dawıs jetetin jer (дауыс жететін жер) ≈ 250-300m.

11. Şaqırım (шақырым) ≈ 1km.

12. İyek astında (иек астында) – çene altında, yaklaşık 4-5km.

13. Kōz uşında (кōз ұшында) ≈ 6-7km.

14. Tay şaptırım jer (тай шаптырым жер) ≈ 4-5km.

15. Qulan şaptırım jer (құнан шаптырым жер) ≈ 8-10km.

16. At şaptırım jer (ат шаптырым жер) ≈ 25-30km.

17. It ölgēn jer (ит өлген жер) – köpek öldüğü yer, çok uzak demek.

18. Qozı kōş jer (қозы көш жер) ≈ 14.5km.

19. Kūzgi kōş jer (күзгі көш жер) ≈ 25.5km.

20. Orta kōş jer (орта көш жер) ≈ 90km.

21. Ara qonım jer (ара қоным жер) ≈ 200-250km.

22. Jer tübi (жер түбі), jan öteri jer(жан өтері жер), tüyenin tabanı tüser jer(түйенің табаны түсер жер) – çok uzak anlamında.

4. Parmakla (kol) ölçülen hacimi ölçü kelimeler

1. Şımşım (шымшым) – başparmak ve işaret parmağın ucuyla tutulan miktar.

2. Şökim (шөкім) – üç parmak ucuyla tutulan miktar: 1şökim tuz (1шөкім тұз) ≈ 12.5g.

3. Uvıs (уыс) – elin yarı yumulmuş şekliyle alabileceği miktar.

4. Qos uvis (қос уыс) – iki elin yarısı yumulmuş şekliyle alabileceği miktar.

5. Quşaq (қушақ) – kucak. Örnek: bir quşaq gül – bir kucak çiçek.

5. Genişlik ölçü kelimeler

1. Şınaşaq (шынашак) – Kumuk türkçesindeki küçük parmak anlamındaki “şinçeki” sözü kazak türkçesinde azıcık, küçücük anlamında kullanılıyor. Bundan başka “tüyirdey” (түйірдей), “tırnaqtaу” (тырнақтай), “kenedeу” (кенедей), “tarıday” (тарыдай), “tildeу” (тілдей), “ultaraqtaу” (ұлтарактай) – kelimeleri de küçücük, çok az anlamında kullanılıyor.

2. Tostağan (тостаған) – tahta kâse \approx 0.5litre.

3. Ojau (ожау) – kerçe \approx 0.5litre.

4. Ауақ (аяқ) – kâse \approx 1litre.

5. Şara (шара) \approx 1.5-2 litre.

6. 1könek cüt (1көнек сүт) \approx 6-7litre.

7. Tegene (тегене) \approx tosiq (тосық) \approx 8-10 litre.

8. 1şelek \approx 12.3litre.

9. Saba (саба) \approx 180-200litre.

10. Dır (дыр) – kocama, iri, büyük demek.

6. Derinlik ölçü kelimeler

1. Kisi boyı (кісі бойы) – kişi boyu, yaklaşık 3m.

2. Tobıqqa deyin (тобыққа дейін) – toruğa kadar.

3. Tize boyı (тізе бойы) – dize kadar.

4. Beluvar boyı (белуар бойы) – bedeninin kemer bağlanan kısmına kadar.

5. Kindik boyı (кіндік бойы) – göbeğe kadar.

6. Kögen boyı (көген бойы) -

7. Qazıq boyı (қазық бойы) – kazığa kadar.

7. Ağırlık ölçü kelimeler

Ağırlık ölçü kelimeler’in çoğu Kazakistan, Çindeki kazak türklerinden başka orta Asya ölkelerinde de çok kullanılıyorlar.

1. 1 pitir (1пітір) \approx 3kg.

2. 1 mısqal (1мысқал) \approx 5g (Kazakistanda) \approx 4.68g (Mısırdada) \approx 4.6g (İranda) \approx 4.46g (Irakta) \approx 4.5g (Hindistanda)

3. 1 jambı gümüş (1жамбы күмңіс) \approx 6g.

4. 1 qaynatım şay (1 қайнатым шай) 1 kaynatımlık çay \approx 6.5g.
5. 1 taımõñke şay (1 таймөңке шай) \approx 25g.
6. 1 äşmõñke şay (1 әшімөңке шай) \approx 50g.
7. 1 şirek şay (1 ширек шай) \approx 250g.
8. Qadaq (қадақ) \approx funt (Ruslarda) \approx 317g (Tacikistanda) \approx 409g (Semerkant) \approx 200g. Mısırdá sıvı şeylerin miktarı olarak kullanılıyormuş, yaklaşık 2litre.
9. Şirek qadaq (ширек қадақ) \approx 100g.
10. Qoғjin (қоржын) heube \approx 40kg.
11. Put (пұт) \approx 16kg.
12. 1 qar \approx 4put (1 қап \approx 4пұт), 1 çuval yaklaşık 55-65kg.
13. 1 daғar \approx 6-8 put (1 дағар \approx 6-8пұт), yaklaşık 100-130kg.
14. 1 batpan (1 батпан) \approx 10 funt (Ruslarda) \approx 4.5 put (Kazanda) \approx 7.3 put (Buharada) \approx 12 put (Talas bölgesinde), yaklaşık 100kg.

Gıda maddelere ilgili miktar kelimeler

1. 1 asım et (1 асым ет) – bir yemeklik et.
2. 1 eli qazı (1 елі қазы). Yukarıda 2,1.
3. 1 sarıraq et, nan (жапырақ ет, нан) – bir dilim et, ekmek.
4. 1cutım qımız, süt (1 жұтым қымыз, сүт) – 1 yudum kımız, süt.
5. 1 tutam qazı (1 тұтам қазы). Yukarıda 2,2.
6. 1 urttam su (1 ұрттам су) – 1yudum su.
7. 1uvis biday (1 уыс бидай).
8. 1ügim tuz (1 үгім тұз) – 1 ögütmelik tuz.
9. 1üzim nan (1 үзім нан) – bir parça ekmek.
10. 1 şökim tuz (1 шөкім тұз). Yukarıda 4,2.
11. 1şımşım tuz (1 шымшым тұз). Yukarıda 4,1.
12. 1 cudırıq et (1 жұдырық ет) – bir yumruk et.
13. 1 qaynatım şay (1 қайнатым шай) – bir kaynatımlık çay.
14. 1salım tuz (1 салым тұз) – bir yemeklik tuz.
15. 1 turam nan (1 турам нан) – bir lokma ekmek.
16. 1 şelek su, süt (1 шелек су, сүт) – 1kova su, süt \approx 10litre.
17. 1torsıq ayran (1 торсық айран) 6-7litre ayran.

18. 1 saba kıımız (1саба қымыз) ≈ 10-15litre kıımız.

19. 1 qar un (1қар ұн) ≈ 1 çuval un yaklaşık 50-60kg.

Gördüğümüz gibi bu ölçü-miktar kelimelerin hepsi evvel zamanda göçebe hayatımızda kullanıldığı belli oluyor. Şimi ise bazı büyüklerimiz tarafından sadece sözlü olarak kullanılıyor. Bazen millî ölçü-miktar kelimelerimiz düzenli kullanmadan çıkmış arkaizm olup kalmış gibi hissediyoruz. O yüzden de bugünkü devir nesillerimize millî ölçü-miktarın bilimselliğini doğru öğretmemiz, milletimizin kadim zekiliklerini hatırlaması için az olsa da destek olsa diye düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi. Almatı: Ğılım, 1974-1986, 1-10cilt.

Qaydar.Ä.T. Qazaq tiliniñ özehti mäseleleri. Almatı: Ana tili. 1998, 304-sayfa.

“Qazaqstan”ulttıq entsiklopediya. Almatı, 2004, 696-sayfa.

Kenceahmetulı.S, Ceti Qazına. Almatı, 2003, 136-sayfa.

Müsirepov Ğ, Tañdamalı, üş tomdıq. Almatı, 1980, 584-sayfa.

Ana tili, 2000, 59-sayfa.

Aqmaral Begimova, Ölşemdik ataulardıñ uajdik sipatı. Almatı: Ana tili. 2013, 3-sayfa.

AFŞARLARLAR DÖNEMİ DEVLET İDARECİLİĞİNDE KULLANILAN TÜRKÇE- MOĞOLCA TERİMLER

*Ziver Hüseyinli BAYLAN**

Giriş

Bilindiği üzere Gazneliler döneminden itibaren Orta Doğu ve Kafkasya'nın en önemli strateji bölgelerinde hükümeti ele almış Türkler günümüz İran ve Kafkasya'nın büyük hissesi, sonraki yüzyıllarda ise Küçük Asya, Suriye ve Irak'ta siyasi güçlerini 20. yüzyıla kadar koruyabilmişlerdir. Tarihte zaman zaman bazı Türk illeri büyük devletler, imerialar kurmuş ve siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik güçlerini her zaman göstermiş ve göstermektedirler.

XVI. yüzyılda kurulan Safeviler Devleti'nin esasını oluşturan Kızılbaş tayfa birliği o dönemden başlayarak XX. yüzyılın ilk yarısına kadar bölge tarihini çok önemli şekilde etkilediler. Bu yıllar arasında Afşarlar Türkleri'nin büyük rolleri olmuştur. Türkler'in kurduğu büyük Safevi Devleti'nde en çok siyasi güce sahip Kızılbaş illeri arasında Afşarlarlar esasen I. Şah Tahmasp döneminden başlayarak I. Şah Abbas dönemi dâhil Safeviler'in bir çok büyük vilayetlerinin idarecisi, hâkimi ve beylerbeyi gibi büyük görevlere sahip olmakla yanaşı devletin en güçlü tayfalarından sayılırdılar.¹ Onların bu siyasi güçleri sonralar da devam etti ve Safevi Devleti'nin çöküşü ile bölgede iktidarı ele aldılar.

I. Şah Abbas'ın vefatından sonra iktidara gelen Sefevi şahları devlet işlerinde süslük göstermekle devletin çöküşünü hazırladılar. Safevilerin son dönemlerinde biri birinden başarısız Şahlar'ın yeteneksizliği sonucu din adamlarının devlet işlerine müdahale etmesi ile teokratik yönetim hüküm sürüyordu. Bu nedenle ülkede Şah I. Hüseyin'in (1694 – 1722) döneminde ortaya çıkan otorite boşluğu iç isyanların başlamasına yol açtı. Şah Hüseyin'in yerine geçen II.

* Hazar Üniversitesi Öğretim Görevlisi. Bakü-Azerbaycan

¹ Sümer Faruk, Neqş-I Torkan-I Anatuli der Teşkil ve Tosiye-I Safevi, çeviri: İsraki İhsan, İmami Muahmmmed Taki, Gostere yayınları, 1371, Tahran

Tahmasp'ın (1722 – 1732) 10 yıllık başarısız saltanatı döneminde durumdan yararlanan Safevi tebaasındaki Afganlar birleşerek isyan hareketine giriştiler ve bu hareketin önderi Mahmud'u Afganistan'da tahta oturtmakla Safevi topraklarında kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Afganların isyan hareketi zamanla daha da genişleyerek Safevi devleti içlerine kadar ulaştı. 1722 yılında İsfahan'ı kuşatarak Şah Hüseyin'i tahttan indirdiler. Böylelikle Safevi Devleti fiilen yıkılmış ve yönetilemez duruma gelmiş oldu. Devlet yıkılmak üzereyken aslen Afşar türkü olan Safevi Ordu kumandanı Nadir Şah'ın devlet yönetimini kontrolden altına almasıyla Afganlar kenarlaştırıldılar. Devrin en büyük kumandanlarından ve askeri dehalarından biri olan Nadir Şah, hükümdar vekili olarak devletin idaresini eline aldıktan kısa bir süre sonra Safevi Devletine son verip kendisini Şah ilan etti (1736).²

Safeviler dönemi I. Şah Abbas'tan sonra siyasi açıdan devlette her ne kadar süslük ortaya çıksa da bölgede ön planda olan Türk kültürü ve Türk dili hüküm sürüyordu. Zira, Safeviler, kurdukları devlette Türklerin kültür ve dili bölgede yeterince geliştirdiler, Türkçeyi (Azerbaycan dilini) hakim dil düzeyine kadar yükselttiler. Bununla da Türk dili bölgede daha önceki dönemlerden hakim olan Farsçayı kendi etkisi altına aldı.

Safeviler döneminde Türk dilinin Fars diline etkisi o kadar güçlüydü ki, o dönem kaynaklarını incelerken saysız hesapsız Türkçe söz varlığı, şiir, deyim, cümleler, hatta resmi belgelere rastlamak mümkündür. 2005 yılından itibaren bu konu araştırmacısı olarak, Safeviler dönemi Türkçenin Farsça üzerinde etkisi konusunda bir doktora tezi ve 6 makale ve 2 sunum hazırlamış, doktora tezimi de kitap halinde yayınlamak için üzerinde çalışmaktayım.³ Bunun devamı olarak bu konuyu Afşarlarlar döneminde de devam etmek üzere ilk makaleyi Türk Dil Kurmu'na sunmayı gerekli buldum.

Bu makale için kullandığım esas ana kaynak Muhammed Kazım Mervi Vazir-i Merv'in yazdığı "Alemlara-i Nadiri" adlı üç ciltlik tarihi eseri ve Mirza Mehdi Han Estrabadi'nin yazdığı "Dürre-i Nadiri" ve "Cihangoşa-i Nadiri" eserleridir.

Bu tarihi eserlerden bulduğum türkçe idari ve brokrasi terimlerin Azerbaycan-Türkiye Türkçesi ve orjinal eserde yazıldığı arap alfabesi şekillerini yazmış, mansı ve kullanıldığı dönem hakkında bilgi verilmiştir. Her söz

² Bu konuda daha detaylı bilgi almak için bkz: Larens Lekhart, İngerez-i Silsile-i Safeviye ve Eyyam-i İstila-i Efgane der İran.

³ Bu konuda hazırladığım tez ve makaleler: Tesir-i Zeban-i Turki der Farsi der Neveşteha-i Tarihi-i Dore-i Safevi (Safevi Dönemi Tarihi Yazılarda Türkçenin Farsçaya Etkisi) doktora tezi (Fars dilinde) 2009 Tahran/ Safevi Döneminde Türk Dilinin Rolü, Safeviler ve Şah İsmail, Önsöz yayıncılık, 2014. İstanbul, s.269-287 / ve makalelerim

hakkında orjinal eserden bir cümle verilmiş, cümlenin sonunda parantez dâhilinde yukarıda adı geçen eserlerin adları kısaltılarak (Alemara-i Nadiri= A.N./ Dürre-i Nadiri= D.N.; Cihangoşa-i Nadiri=C.N. şeklinde), cildi ve sayfası verilmiş ve devamında bu sözcüğün kullanıldığı diğer sayfalar ve kaynaklar da gösterilmiştir.

Afşarlarlar dönemi Türkçe'nin durumu

Türk dilini Safeviler dönemi resmi dil olarak belge ve yazışmalarda kullanılması, sarayda, özellikle üst düzey tarafından üstünlük verilmesi, orduda en önemli aparıcı dil olması hakkında elimizde bir çok belgeler vardır.⁴ Bundan başka sözkonusu dönemde Türkçe edebiyat ve bilim dili olarak geniş şekilde kullanılmış, Azerbaycan yazılı edebiyatının gelişmesini derinden etkilemiştir.⁵ Bahsedilen Türkçe, o dönem "Torki" ve "Kızılbashi" adlanan Azerbaycan Türkçeydi. 235 yıllık Safeviler döneminde bir devlet ve kültür dili olarak oturmuş Azerbaycan Türkçesi Safeviler'den sonra, Afşarlarlar döneminde de kültür, bilim ve edebî alanda kendi varlığını sürdürmekle Kaçarlar dönemini de geçip günümüz çağdaş Azerbaycan dili ve kültürü haline gelmiştir.

Safeviler'in devamı olarak, Afşar Türkü Nadir Şah'ın etrafında Türk illerinden olan memurlar görev yapıyorlardı. Örneğin, Nadir Şah'a en yakın şahislerden biri, onun münşi ve vakainevisi Türk asıllı Mirza Mehdi Han Estrabadi olmuştur. Onun "Dürre-i nadiri" ve "Cihangoşa-i Nadiri" adlı tarihi eserlerinin yanısıra "Senglah" adlı Türkçe-Farsça sözlüğü vardır.⁶

Bundan başka bir çok Türkçe yazar şair ve yazarlar tarafından bu dilde eserler mevcuttur.⁷

Türkçenin geniş kullanımı sonucu Farsça üzerinde etkisi önceki dönemin devamı olarak Afşarlarlar döneminde de devamediyordu.

Farsça yazılmış tarihi eserleri incelerken çok sayıda Türkçe sözlere rastladık. Farklı alanlara ait bu sözcükler arasından saray bürokrasisi ve saraydan kenar saray için çalışan görevlilere ait terimler üzerinde inceleme yapılmıştır.

Saray Bürokrasisine Ait Türkçe Terimler

Saray bürokrasisi dedikte devlet idareciliği alanı ve devlet için saray içi ve dışında çalışan görev adları kastedilmektedir. Devlet idareciliği alanına

⁴ Hüseyinli Z., Sefevi Döneminde Türk Dilinin Rolü, Safeviler ve Şah İsmail, Önsöz yayıncılık,2014. İstanbul. s.269-287

⁵ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi

⁶ Mirza Mehdu han Estrabadi, Senglah (Türkçe Farsça Sözlük), Teshih: Hiyavi Revşen, Merkez yayınları, 1374. Tahran

⁷ Heyet C. Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış, s.67

ait Türkçe sözcükler devletin esasen siyasi, divan ve sarayın tüm işlerine ait terimlerin bir kısmıdır. Aşağıda verilen Türkçe terimlerin bazıları Türkçe basit, düzeltme ve bileşik sözcüklerden, bazıları Türkçe- Farsça ek ve sözden, bazıları ise Türkçe-Arapça ek ve sözcüklerle içerik bileşik sözcüklerden ibarettir.

Türkçe Terimler

Ağsaqqalan - نالاقس قآ- (Ak sakkalan) -Yaşlılar. Ak sakal Safeviler hanedanı veya Kızılbaş illerinin büyükleri arasında en yaşlı ve saygın insanına denilirdi. Şah tarafından seçilen Aksakallar bazen devlet işleri için verilen önemli kararlarda Şaha destek veriyordular. Bu gelenek Afşarlar dönemi dâhil Kaçarlar'ın sonuna kadar devam etmiştir.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde ailenin yaşlı ve saygın insanı anlamında kullanılan bu kelime bileşik kelime olarak, “ağsaqqal” şeklinde kullanılmaktadır. Kaynakta Farsça çoğul eki “an-ن” ile işlenmiştir.

سرکردگان و اق سفالان آن حدود را به عنایت بیغایت شهریارى امیدوار نمود
(A. N. c.1. s. 140) .

Atalık - قىلات آ- (Atalık-Atabey)- Afşarlarlar döneminde Vezir-i Azem görevi manasında kullanılmıştır.

Safeviler döneminde lele, öğretmen, mürebbiye anlamında işlenen bu sözcük çağdaş Azerbaycan Türkçesinde babalık ve üvey baba manasında kullanılmaktadır.

سرکردگان و اتالیقان و ایناقان و قوش بیگیان و پروانچیان و جمیع سرکردگان همگی انگوشته...
(A.N. c.2. s. 627)

Ve (A.N. c.2. s. 632, 865, c.3. s. 975, D.N. s.4, 590)

Atalıkı - اتالیقی - Farsça “ى مصدرى” eki ile içerik bu söz Atalık görevi anlamındadır..

(A.N. c.2. s.576) و عنان اتالیقی را در کف کفایت او گذاشت.

Ve (A.N. c.3. s. 1102)

Beylerbeyi - بیگلربیگی- Beylerbeyi, vali, eyalet hakimleri. Şah tarafından vilayet veya il büyüklerine başkanlık görevi.

Safeviler ve Afşarlarlar döneminde geniş şekilde kullanılan bu bileşik sözcüğün yerini günümüz Farsçada vali sözü almıştır.

(A.N. c.1. s.136) شرحى به گنجھلى پاشا بیگلربیگی تبریز ارسال نمود...

Ve (A.N. c.1. s.136, c.2. s. 441,821, 980, c.3. s.1010)

Carçi-carçı - جارچی - Şah`ın fermanını duyuran, haberci.

Bu düzeltme isim Safeviler ve Afşarlarlar döneminde geniş şekilde kullanılmıştır.

... (A.N. c.1. s. 118) و جارچیان بلندآواز را مقرر فرمود جار زنند که

Ve (A.N. c.1. s. 137,144, 174, 176 vb.)

Carçibaşı- carçibaşı - یشاب یچراج - carçı, haberci, tavacıların başkanı.

Bu bileşik isim Safeviler ve Afşarlarlar döneminde geniş şekilde kullanılmıştır.

قیاقلی خان جارچی باشی و آزادخان افغان با مین باشیان بسیار و سپاه بی شمار وارد می گشتند.
(A.N. c.3. s. 951)

ve (A.N. c.3. s. 1178)

Celudarbaşı- cilovdarbaşı - جلودارباشی - Şah`ın atının yularını tutan özel görevlilerin başkanı.

Bu iki Türkçe söz ve bir Farsça “dar” eki ile içerikli bu bileşik isim Safeviler ve Afşarlarlar döneminde geniş şekilde kullanılmıştır.

تسد کی اب ار هفی رش ؤصاخ راکرس یشی ابرادولج گیب اضردمحم مد رد
تعلخ ... (A.N. c.1. s.185)

(C. N. s. 308)

Çapar - چاپار - Şahın fermanı, devlete ait haberleri, resmi yazışma ve mektupları taşıyan görevli. Bu basit isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde kullanılmıştır.

... (A.N. c.2. s. 865) و بعد از ورود چاپاران به دربار معدلت چون چاپاران طی مسافت را کرده،

...چاپارانی که با درگاه حضرت صاحبقران ارسال داشته ایم، از ایشان علامتی ظاهر شود.
(A.N. c.3. s. 1125)

Çepavol - چپاول - Safeviler döneminde talancı anlamında negatif karakter manasında işlemiş bu sözcük Afşarlarlar döneminde daha pozitif anlamda, çapar veya görevli manasında kullanılmıştır.

... (A.N. c.2. s. 586) و چپاول به اطراف و بلولات و توابع افکنده....

Daruğe- Darğa - داروغه - emniyet müdürü, şehir veya köylerde emniyet memuru.

Türkçe bu basit isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş kullanılmıştır.

و در آن چند یوم چنان برخوردار با اهل بازار نمود، که داروغه و احداث بدون اذن دادخان آبی نمی آشامیدند. (A.N. c.2. s.470)

... به نزد داروغه نیشابور رفته، چگونگی غارت نمودن حرامیان، و شناختن یک نفر از ایشان را تقریر نمود. (A.N. c.2. s. 702 . vb.)

Daruğe-i bazar - رازاب ذغوراد- بازار kontrol eden görevli.

Türk ve Farsça söz birleşmesinden ibaret bu isim Afşarlar döneminde işlenmiştir.

... و میر حسن بیگ داروغه بازار اردوی کیوان پوی شکوه و مین باشیان هر یک فوج فوج و دسته به دسته در کمینگاه قرار یافتند. (A.N. c.3. s.953) (A.N. c.3. s. 1172) vb.)

Elçi-ilçi - ای چلی- ilçi, sefir.

Türkçe olan bu basit isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş kullanılmış, çağdaş Türkiye Türkçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

... محمدرضا بیگ خبردار شده، جمع را به استقبال روانه نمود، که به اعزاز تمام ایلیچیان را بیاورند. (A.N. c.1.s.185)

Ve (A.N. c.2. s.741)

Eşik ağası- ışık ağası - یساق آکیش- Teşrifat, tören reisi, sarayın en önemli görevlisi.

Türkçe bileşik isim ve bundan düzelen diğer görev adları Safeviler ve Afşarlarlar döneminde aynı anlamda işlenmiştir.

... علی رضا بیگ اشیک آقاسی که سردار آن نواحی بود با غازیان آنجا معاودت به رکاب ظفر مآب نمایند. (A.N. c.1. s. 282)

Ve (A.N. c.2. s. 454, 473, 732, 906)

Eşik ağası başı - یساق آکیش- Saray bakanı, eşik ağalarının başkanı, müdür.

... محمد قاسم بیگ را اشیک آقاسی باشی نموده، عاظم تسخیر قلعه مذکور گردید. (A.N. c.) (1. s. 379)

Ve (A.N. c. 1. s. 404, c.2. s. 448, 516, 821, 822)

Eşik ağası ile bağlı bazı görev adları da vardır, bunlardan aşağıdaki örnekleri gösterebiliriz;

Eşik ağası geri - یرگیساق آکیش- Eşik ağasılık, eşik ağası görevi, saray işleri müdürlüğü.

... خدمت اشیک آقاسیگری را به او مرجوع نمود. (A.N. c.1. s. 11)

Ve (A.N. c.1. s. 42, 55, 552, c.3. s. 906)

Gözcü (gözcü) - ی جزوگ - şehirin haberlerini Şah'a getiren görevli, vakainevis.

Bu sözcüğe sadece Afşarlar döneminde rastlanmıştır.

و علیمحمد نام، که حسب الامر گوزچی و وقاعه نویس مرو بود... (A. N. c. 3. s.1085)

Xani-Hani - ی ن خان - hanlık, hakanlık.

Farsça “i” eki ile içerik bu düzeltme isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

عاقبت پیر محمد را به ورجه خانی و حکومت هرات رسانده، در سفر قندهار به همان اراده به قتلش آورد. (A.N. c.1. s.67)

Ve (A.N. c.1. s. 90)

Xaqan- hakan - ن اق اخ - hakan, kaan.

Bu sözcük Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

....دی درگ غلطم ین اگروگ نادن اخ فواقن هاشدایپ دورو زان ارود ن اق اخ ن چ (A.N. c.2. s. 731)

Ve (A.N. c.2. s. 713) Bazı yerlerde Arapça gramer kurallarında çoğul olarak Hevagin - ن ی ق اوخ - şeklinde de kullanılmıştır.

İnaq (İnak) - ق ان ی - Nedim, yakın insan.

Türkçe bu basit sözcük Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

با سرکردگان و آتالیقان و ایناقان و توقسه بایان چنین مشورت نمود... (A.N. c.2. s. 632)

Ve (A.N. c.2. s. 627, 632, 803, 814, vb.)

Keşikçi - ی چ کی ش ک - bekci.

Keşikçi ve “keşik” sözüden oluşan bazı düzeltme ve bileşik isimler Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

... چهار نفر کشیکچیان که در کناره خیمه آن به امر پاسبانی مشغول بودند... (A.N. c.2. s. 713)

Ve (A. N. c.2. s. 539, 713, 744, c.3 s. 806, 941 vb.)

Keşikçibaşı-keşikçibaşı - ی ش اب ی چ کی ش ک - bekçilerin başkanı.

کشیکچی باشی آن خون گرفتگان را در پیش انداخت... (A. N. c.1. s. 86)

Keşikçibaşigeri - کشیکچی باشیگری - bekçilerin başkanlığı görevi.

... محمدخان نام قاجار که از ملازمتتایبینگری به مرتبه کشیکچی باشیگری شهنشاه گیتی ستان... رسیده... (A. N. c. 3. s. 1195)

Keşikçixane - کشیکچی باشی - keşikcihane, bekcilerin toplandığı yer.

... در کمال عظمت کشیکخانه و تجیر سرا پرده برپا نموده، قدغن نموده که خوانین و رؤسای ... (A. N. c. 1. s. 181) سپاه صبح و شام در کشیکخانه آمده...

Ve (A. N. c. 2. s. 698)

Korneş - کرنش - tazim.

Türkçe olan bu basit isim Afşarlarlar döneminde işlenmiştir.

و ابراهیم خان اول به کرنش بندگان اقدس مشرف شده بعد به دستبوسی برادر خود رسید.

(A. N. c.1. s. 107)

(A. N. c.1. s. 100, 119, 144, 181 vb.), (C. N. s. 692)

Korneşxane - korneşhane - کرنشخانه - tazim edilen salon.

Farsça “hane” sözü ile içerik bu bileşik isim Afşarlarlar döneminde işlenmiştir.

روزانی دیگر که زنگی شب مفقود و صبح کافوری موجود می شود، آرتق ایناق به عادت هر روزه وارد کرنشخانه می گردد. (A. N. c.2. s. 935)

Qapuçi- kapıcı - ی-چوپاق - kapı bekcisi, kapıda duran şahis.

Türkçe olan bu düzeltme isim Safeviler ve Afşarlarlar döneminde geniş şekilde kullanılmıştır.

... (A.N. c.2. s. 539) و چندین توقف نمود که جمع کشیکچیان و قاپوچیان به استراحت مشغول شدند.

Qarasuran - ن-اروسارق - bekcî

Bu sözcük Afşarlarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

... و کشیکچیان و قراسوران به انداختن تیر دورانداز و و جزایر بلندآواز اشتغال گردیدند. (A.N. s. 172)

Qeravul- karavul - قراول - bekçi, gözetmen.

Qeravul ve bu sözcükten düzelen diğer düzeltme ve bileşik isimler Safeviler ve Afşarlar döneminde işlenmiştir.

در آن محل، جمع از جاعت قراول بر فراز خامه بلندی به در آمده ... (A.N. c.3. s.1069)

Ve (C. N. s. 572)

Qaravulbaşı- qaravulbaşı - قراولباشی - bekçilere başkanlık eden görev.

... و چگونگی را معروض قراولباشی اردوی ظفر شکوه و آن آمده به خدمت شاهزاده جهانبان . (A. N. s.1069) معروض داشت.

Qaravulbaşigeri - قراولباشیگری - bekçilerin başkanı görevi.

محمد کریم بیگ چیگنی، که به او مور قراول باشیگری الکای مزبور مامور بود.

(A. N. s. 822)

Qullar ağası (Kullar ağası) - یساق آ رل لوق - Kullar ağası.

I Şah Abbas Safevi döneminden ordu kumandanı manasında işlenmiş bu Türkçe söz ve ekten ibaret bu bileşik isim Afşarlar döneminde de işlenmiştir.

... محمد مومن بیگ قوللر آقاسی مرو را به چاپاری به سرداری نواحی گرمسیرات روانه (A.N. c.1. s. 251) فرموده بود...

Ve (A. N. c.1. s. 473)

Qur yesavulbaşi (kur yasavul başı) - قور یساول باشی - yasavulların başkanı.

Türkçe üç kelime içerikli bu bileşik isim Afşarlar döneminde işlenmiştir.

(A. N. s. 474) ... در آن روز دستة خانجات و کاظمخان قرا داغلو قول یساولباشی به آن کوه رسیده...

Quşbeygi- (kuş beyi) - قوش بیگی - Şah`ın av kuşları ve saray bahçesinde olan kuşların sorumlusu.

Türkçe iki söz ve bir ek içerikli bu bileşik isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

... ابوالحسن بیگ با جمع قوش بیگیان و تقیه بایان و غیره سرکردگان چنان مصلحت نمود (A.N. c.2. s.576) که...

Ve (A. N.c. 2. s. 586, 596, 627, 800 vb.)

Quşçi-quşcu (kuşcu) - قوشچی - av kuşlarıba bakan.

Türkçe bu düzeltme isim Safeviler ve Afşarlar döneminde işlenmiştir.

... و دوست محمد خان چهجهگی که قوشچی نصرالله میرزا بود ...

(A. N. s.1196)

Naib-i Eşik ağası-i Divan-i Ali - نائب اشیک آقاسی دیوان علی - Divan-i Ali Eşikağasının vekili

Gramer açıdan Farsça izafet birleşmesi olan ve Türk, Fars ve Arapça kelimeler içerikli bu görev adı Afşarlar döneminde işlenmiştir.

چون محمد علی خان نایب ایشیکاآقاسی باشی دیوان آعلی با نامداران کینه خ.اه عاظم نواحی (A.N. s. 519) جهنم گردیدند...

Oymaq-oymak - 1 - اویماق - eyalet, sancak. 2. İl

Bu Türkçe basit isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir. Bu sözcük Safeviler döneminde il, Afşarlarlar döneminde il ve eyalet anlamında işlenmiştir.

... 1-و شرحی به سلاطین اویماقات آن حدود قلمی نمود... (A.N. c.1. s. 185)

2-... سوی دلورخان تایمنی که جمیعت آن اضافه بر سایر قبایل و اویماقات بود در آمدن مضایقه نمودند. (A.N. c.1. s. 185)

Ölke - اؤلکه, yer, vilayet.

Bu Türkçe basit isim Safeviler ve Afşarlarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

و از آنجا ه الکای مرو رفته... ... در الکای مذکور تدارک عساکر منصور را حسب الواقع دیده، مهیا داشتند. (A.N. c.2. s. 821)

Pervaneçi- pervaneci- پروانچی- katip, şahın baş katibi.

Bu düzeltme isim Safeviler ve Afşarlarlar döneminde işlenmiştir. “Pervan” kelimesinin Farsça olduğu ihtimali da yüksektir.

... در آن شب جمیع قوشبیگیان و پروانچیان و تقسه پایان و سرکردگان خود را احضار کرده ... (A.N. c.2. s.586)

Ve (A.N. c.2. s. 627)

Sancak beygi - سنجاق بیگی- Osmanlılar`a ait görev, Vali, Beylerbeyi.

Bu Türkçe bileşik isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

و با سایر سرکردگان و سنجق بیگیان خود مشورت نموده، جماعتی را به طلاهداری باز داشت. (A.N. c.1. s. 129)

Ve (A.N. c.1. s. 324, 401, 1061, 1070)

Tevaçi -tavaçı- تواجی- çaracı, haberci, Şah`ın fermanını duyuran.

Bu Türkçe düzeltme isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

فی الفور، امرای عظام و خوانین فلک احتشام و تواجیان بهرام انتقام و قورچیان هزبرکنام... (A.N.) s.891

Yasavul ve diğer arap veya farsça sözlerle içerik bir kaç görev adları da vardır:

Yesavul -yasavul- یساؤل- törenleri düzenleyen memur.

... از هیاهوی جارچیان و نعره چاوشان و ”گری در“ و ”بری در“ یساؤلان و صدای زنبورک جانستان... (A.N. c. 1. s. 137)

Ve (A. N. c.1. s. 144, 187, 229, 273)

Yesavul-i huzur -يساول حضور- Şah`ın mahzarında görev yapan yasavul.

Farsça söz birleşmesi şeklinde Arapça kelime ile içerik bu bileşik isim Afşarlar döneminde işlenmiştir.

خاقان صاحبقران مومی الیه را در سلک اون باشیان یساول حضور برقرار گردید.

(A. N. c.1. s. 471)

Ve (A. N. c.1. s. 516, 856)

Yesavul-i qur (yesavul-i kur) veya Qur yesavul (kur yasavul) -يساول- قوريساول- silahlardan sorumlu memur.

Farsça söz birleşmesi şeklinde iki Türkçe kelime ile içerik bu bileşik isim Safeviler ve Afşarlar döneminde işlenmiştir.

و هزار و چهارصد نفر یساول قور، در ترتیب صف آرایه مشغول ... (A. N. c.2. s. 490)

Ve (A. N. c.2. s. 516, 522)

Yesavul-i söhbet -يساول حضور- Şah`la yakından söhbet eden yasavul.

Farsça söz birleşmesi şeklinde Arapça kelime ile içerik bu bileşik isim Safeviler ve Afşarlar döneminde işlenmiştir.

و یک هزار نفر یساول صحبت، با چماقهای طلا و نقره در حضور فیض گنجور صاحبقرانی می رفتند. (A. N. c.2. s. 490)

Ve (A. N. c.2. s. 919)

Yesavuli -يساولی- törenleri düzenleyen memurun görevi.

Farsça “i” eki ile içerik bu düzeltme isim Safeviler ve Afşarlar döneminde geniş şekilde işlenmiştir.

... و غیر ذالک را نیز در رکاب به منصب یساولی سرافراز نمود. (A. N. c.1. s. 245) Ve

((A. N. c.1. s. 351,651

Termlerin Ait Olduğu Alanlar

Saray dâhilî görev adları

Kullar ağası (قوللر آقاسی) saraydaki hizmetcilere başkanlık eden, Eşikağası (ایشیک آقاسی) -hacib, teşrifât görevlisi ve divanın sahibi, eşikağası başı (ایشیک آقاسی) gibi yüksek makam adları bildiren isimler vardır.

Saraydan kenar yüksek görev adlarından hakan (خاقان), han (خان), beyler-beyi (ایلچی) gibi (قول بیگی), sancak beyi (سناجق بیگی), kul beyi (قول بیگی), ilçî (ایلچی) gibi yüksek görev adaları vardır. Aşağı görev adlarından tavacı (تواجی) ya car-

çı (جارچی) -haberçi, keşikçi (کشیکی) bekçi, keşikçibaşı (کشیکی باشی) ve diğer örnekleri gösterebiliriz. Diğer görev adlarını ifade eden isimlerden daruğa (داروغه), daruğabaşı (داروغه باشی), kuş beyi (قوش بیگی), kuşhane ağası (قوشخانه آغاسی) (پروانچی , pervaneçi) vb. örnekler vardır.

Sonuç

Afşarlar dönemi tarihi metinlerden alınan Türkçe terimler esasen devlet idareciliğinde saray dâhilî ve saraydan dışarıda çalışan görev adlarını ifade eden isimlerdir.

Bu isimler gramer acıdan basit, düzeltme ve bileşik isimlerdir. Düzeltme isimler Türkçe söz, Farsça ya Arapça ekten, bileşik isimler ise Türkçe Farsça veya Arapça sözlerle veya eklerle içerik isimlerdir.

Sözkonusu terimlerin büyük çoğunluğu Safeviler döneminin devamı olarak Afşarlar döneminde de işlenmiş, yalnız yedi söz Afşarlar dönemine aittir, 3 görev adı ise Safeviler döneminden farklı anlamda kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi

Estrabadi Mirza Mehdi Han, Cihangoşa-i Nadiri, Teshih: Envar Seyyid Abdullah, 1377 ş. Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi yayınları, Tahran.

Estrabadi Mirza Mehdi Han, Dürre-i Nadiri, Teshih: Şehidi Seyyid Cafer, 1384 ş. Elmi ve Ferhengi yayınları, Tahran.

Heyet C. Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış, 1357, Kavian yayınları, Tahran
Hüseynli Z., Sefevi Döneminde Türk Dilinin Rolü, Safeviler ve Şah İsmail, 2014. Önsöz yayıncılık, İstanbul

Hüseynli Z., Tesir-i Zeban-i Turki der Farsi der Nevesteha-i Tarihi-i Dore-i Safevi (Safevi Dönemi Tarihi Yazılarda Türkçenin Farsçaya Etkisi) 2009. Doktora tezi (Fars dilinde) Tahran Üniversitesi

Larens Lekhart, İngeraz-i Silsile-i Safeviye ve Eyyam-i İstila-i Eface der İran. 1364ş. Morvarid yayınları, Tahran.

Mervi Muhammed Kazem- Zezi-I Merv, Alemara-I Nadiri, cilt 1. Teshih: Riyahi Muhammed, 1364 ş. Zevvar yayınları, Tahran

Mervi Muhammed Kazem- Zezi-I Merv, Alemara-I Nadiri, cilt 2. Teshih: Riyahi Muhammed, 1364 ş. Zevvar yayınları, Tahran

Mervi Muhammed Kazem- Zezi-I Merv, Alemara-I Nadiri, cilt 3. Teshih: Riyahi Muhammed, 1364 ş. Zevvar yayınları, Tahran

Mirza Mehdu han Estrabadi, Senglah (Türkçe Farsça Sözlük), Teshih: Hiyavi Revşen, 1374 ş. Merkez yayınları, Tahran

Sümer Faruk, Neqş-I Torkan-I Anatuli der Teşkil ve Tosiye-I Devlet-I Safevi, çeviri: İşrakî İhsan, İmami Muahmmmed Taki, 1371ş. Gostere yayınları, Tahran

UL AHLAR (KARAKAÇANLAR) VE TÜRKÇE

Zoran SPASOVSKI*

Abidin KARASU**

Giriş

Balkan Yarımadası etnik, dil bilim, dinsel açıdan dünyanın en karmaşık bölgelerinden biridir. Bu coğrafyadaki ilginç etnik gruplardan biri de Ulah (Karakaçan)'lardır. 1950'li yıllara kadar yarı göçebe halinde yaşayan Ulahların geçim kaynağını hayvancılık oluşturmuştur. Balkanlara komünist rejimin gelmesiyle hayvanlarına el konulan ve yerleşik hayata geçen Ulahlar, bugün ağırlıklı olarak Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya ve Romanya sınırları içinde yaşamaktadır. Ulahların kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte Romalılaştırılmış kolonilerin soyundan geldiklerine inanılmaktadır. dil bilimcilerin yaptıkları araştırmalara göre Ulah ve Rumen dillerinin aynı Latince temelli dilden türediği tespit edilmiştir. Türkiye'de Ulahların (Karakaçanlar) dilleri ve Türkçeye ilişkisini bilim çevrelerine tanıtan ilk kişi Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu hoca olmuştur. 1972 yılında "*Balkan'ın Karakaçan çobanı*" başlığı adı altında bir makale kaleme almış ve Karakaçanlar hakkında bilgi vermiştir. Fakat bu makalede Karakaçanların dillerindeki Türkçe unsurlara yer verilmemiştir.

Türkçenin tarihsel süreç içinde en fazla etkilediği diller Balkan coğrafyasında yer almaktadır. Türkçenin, Balkan dillerine etkisiyle alakalı birçok inceleme yapılmasına rağmen küçük etnik gruplar üzerindeki etkisi yeterli araştırılmamıştır. Dağlık Balkan coğrafyasında sürekli yer değiştirerek konargöçer hayat süren Ulahların dilleri nasıl ve ne şekilde Türkçeden etkilendiği merak konusudur. Ayrıca günlük hayattan kopuk yaşayan bu topluluğun dilinin Türkçeden etkilenmesi Türkçenin Balkanlardaki derin ve güçlü etkisini de bizlere

* Blaje Koneski Filoloji Fakültesi, Makedon Dili ve Güney Slav Dilleri Bölümü Asistan Öğretim Üyesi (Üsküp-Makedonya)zoranspasovski@ymail.com

** Yrd.Doç.Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi abidin.karasu@medeniyet.edu.tr

göstermektedir. Hiç kuşkusuz Türkçenin Ulah dili üzerindeki etkisi Balkan Slavlarının dilleri üzerindeki etkisinden daha zayıftır. Fakat buna rağmen Türkçenin tesiri önemlidir. Binlerce Türkçe kelimenin yanında atasözü, deyim, Türkçe ekler ve fiiller Ulahlar tarafından kullanılmıştır. *bılıgıca*<*bilezik*, *binae*<*bina*, *cacac*<*kaçak*, *cacamac*<*kaçamak*, *direc*<*direk*, *dirvis*<*derviş*, *elbete*<*elbette*, *filan*<*filan*, *elbete*<*elbette*, *yera*<*yara*, *yama*<*yama*, *gule*<*gülle*, *halva*<*helva*, *ibric*<*ibrik*, *ikindie*<*ikindi* kelimeleri; “*ala bin bereket versin*”, “*ala kerim*”, “*cacir keif*”, “*dur bakalım*” gibi deyim ve atasözleri, *artirisire*<*arttırmak*, *cabardisire*<*kabarmak*, *docunisire*<*dokunmak*, *surdisire*<*sürmek* fiilleri; *-ci* (çi), *-li*, *-lik* ekleri: *ibrikçu*<*ibrikçi*, *batakçi*<*batakçı*, *hairli*<*hayırlı*, *nişanlı*<*nişanlı* Ulahların dilinde görülmektedir.

I. Ulahlar

Latince kökenli bir lehçe konuşan Ulahlar bugün Balkanların farklı ülkelerinde yaşayan bir topluluktur. Asırlar boyunca Balkanlarda özellikle Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk gibi ülkelerde yarı göçebe hayatı sürmüşlerdir. Slavlar tarafından “*Vlah*” adı verilen bu topluluk kendilerini “*Aroman*” olarak adlandırmaktadır. Ulahların dili Latince kökenli olup Hint-Avrupa dil ailesine mensuptur. Rumence’yle yakınlığı olan Ulahça bugün Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Karadağ ve Eski Yugoslavya topraklarında konuşulmaktadır. Osmanlı, Balkan fethi sırasında karşılaştığı bu küçük halk topluluğunun yapısına dokunmayarak Bizans döneminde sahip olduğu bütün hakları devam ettirmiştir. Serbest ticaret yapma hakkına sahip olan Ulahlar çok geniş bir coğrafyada kervanlarla ticaret yapmışlar yenilikleri Balkanlara taşımışlardır. XIX.yüzyılda Makedonya’nın önemli fabrika ve ticarethanelerin başında Ulah tüccarların olduğunu görüyoruz. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Balkanlardaki bağımsızlık mücadelesine katılan Ulahlar Osmanlıya karşı oluşan cepheelerde yer almışlardır. (Ünlü 2009: 11)

1878 Berlin Antlaşmasından sonra Balkan halkları bağımsızlıklarını kazanma yolunda önemli mesafeler kat etmişlerdi. Bu dönemde yapılan sayımlarda Makedonya’da yaşayan Ulahların nüfusu 100 bin olarak gösterilmiştir. 1905 yılındaki Alman istatistikleri Makedonya’da 100 bin Ulah bulunduğuna işaret etmektedir. Diğer Balkan ülkelerinin istatistiklerine göre de bu sayı farklıdır. Sırpların sayımı 74.465, Bulgarların istatistikleri 77.267 ve Yunanlar’a göre 41.200 Ulah’ın varlığından bahsedilmektedir. (Ünlü 2009: 13)

II. Türkçe ve Ulahça

Ulah dilindeki yabancı unsurlar üzerine yapılan birçok çalışma vardır. Özellikle Balkan dillerinde bu mesele geniş şekilde ele alınmış ve bütün ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur. Ulah toplulukları buldukları ülkelerin dil-

lerinden etkilendikleri ve ağızlarına bu dillerden kelimeler de aldıklarından dolayı ilgili ülkelerde bu alanda önemli araştırmalar yapılmıştır.

Batıda özellikle Alman araştırmacıların bu sahaya eğildiklerini görüyoruz. Bu alanın önemli araştırmacılarından biri olan T. Kapidan'ın adını anmak gerekiyor. Romanya Bilimler Akademisi üyesi olan Kapidan Ulahlar ile ilgili önemli eserler vermiştir. “*Raporturile Albano-Române u Dacoromania II (1922) i separatum*”, “*Raporturile linguistice Slavo-Române*”, “*Elementul Slav în dialectul aromân*”, “*Aromâniidialectul aromân-studiu linguistic*” çalışmalarıyla Ulahların dilindeki yabancı unsurları ayrıntılı şekilde araştırmıştır. Hr. Caca “*Elementul grec în dialectul aromân, Codrul cosminului VII (1931)*” çalışmasıyla Ulah dilindeki Yunanca unsurları araştırmıştır. Ulah dili önemli ölçüde Yunan dilinin etkisinde kalmıştır. Bu çalışma bu yüzden son derece önemlidir. Yine G. Pasku'nun “*Dictionnaire étymologique macédo roumain, t. I-II, Jași, 1925*” ve Konstantin Nikoaidi'nin 1909 yılındaki “*Ετυμολογικόν λεξικόν της κουτσοβλαχικής γλώσσης, Αθήναι.*” Çalışmasını görüyoruz. Buna benzer çalışmalar olmasına rağmen Ulah dilindeki Türkçe unsurlar üzerine çalışmalar yapılmamıştır. Bu boşluğu çalışmamızın da kaynağını oluşturan Haralampie Polenakovik'in “*Turskite Elementi vo Aromanskiot*” eseri olmuştur (Polenakovik 2007:17).

Osmanlı'nın altı asırlık Balkan hâkimiyeti sırasında Balkan halkları gibi Ulahlar da Türkçenin büyük etkisi altında kalmıştır. Ulah dili diğer Balkan dillerinden sayı ve yapıca daha az etkilenmiştir. İlk bakışta Ulahların Türkçeden diğer Balkan halkları gibi çok fazla etkilendikleri düşünülmektedir. Osmanlı dönemindeki gündelik hayat koşulları, çarşı, idare ve yönetim gibi alanlarda Türkçeyle temas ister istemez bütün Balkan halklarını etkilemiştir. Dillerine binlerce Türkçe kelime, yapı girmiştir. Bunlarla birlikte Ulahlar bu etkinin biraz daha dışında kaldıkları gözlenmektedir. Bunun altında çeşitli sebepler yatmaktadır.

Özellikle Ulahların Balkanlarda yarı göçebe bir hayat sürmeleri, uçsuz bucaksız Balkan dağlarında uzun süre kalmaları, Türk toplumuyla uzun süreli ilişki içinde olmamaları, Balkanlardaki Türk çarşılarından uzak yaşamaları dillerini dış etkilere karşı korumuştur. Ulah dili buna benzer şartlardan dolayı kendini Türkçenin etkisinden belli ölçüde koruyabilmiştir. Yarı göçebe kültürün verdiği etki ve dışı karşı olan koruyucu yapı Ulahları asırlarca ayakta tutmuştur. Kendi milli geleneklerine sıkı sıkıya sarılan Ulahlar, Türkçe kelimeleri kabul etmeleri kolay olmamıştır. Ancak bütün şartlara rağmen iki bine yaklaşık Türkçe kelime Ulahların diline girmiştir.

Polenakovik Ulahların Türkçenin etkisine direnmelerinin en önemli etkenlerinden birinin din olduğunu belirtmiştir. Ulahların dinlerine çok bağlı

bir topluluk olduklarını ve diğer Balkan halklarına nazaran dinini değiştirerek İslam'ı seçen Ulahların neredeyse hiç olmadığını aktarmaktadır. Polenakovik devamında Balkan Slavlarının dinlerini değiştirmeye daha yatkın oldukları ancak özellikle Ulahlar, Yunanlar, Latin ve Romen toplulukların bu etkinin dışında kaldıklarını söylemektedir (Polenakovik 2007:18).

Hiç kuşkusuz Din faktörü çok önemli bir etmen olarak işlev görmüştür. İslam dinine gönüllü geçen Slav toplulukları, Türk-İslam medeniyetinin hayat tarzıyla tanışmakta ve bu kültür dairesinde yeni terimler, kelimeler dillerine alarak kullanmaktaydı. İslam dininin tesiri altında kalmayan toplulukların dillerinde Türkçe unsurları daha az görmekteyiz. Ancak şunu da belirtmeliyiz, din başlı başına bir etmen olmasına rağmen Türk toplumuyla iç içe yaşamının, gündelik hayattaki müşterek ihtiyaçların karşılama gibi faktörler de göz önünde bulundurulması gerekir.

Makedon toplumu kitleler halinde İslam dinini kabul etmemiştir fakat Türk toplumuyla iç içe yaşamasından dolayı diline 4 binin üzerinde Türkçe kelime almıştır. İslam dininin Türkçenin Balkanlarda yayılmasına ve yaygınlık kazanmasında son derece büyük rolü olmuştur. Din, insanın hayat tarzını etkilemekte, düşüncesine ve hayat tarzına şekil vermektedir. Balkan toplumları tanıştıkları yeni kültür ve onun etrafındaki hayat tarzını uzun vadede benimseyecekler bu çerçevedeki iletişim aracı olan binlerce Türkçe kelimeyi dillerine alacaklardır.

Türkçenin Balkan dillerindeki etkisi sadece kelime bazında kalmamıştır. Türkçe Balkan dillerine birçok gramatikal yapı da vermiştir. Diğer Balkan dillerine kıyasla Ulah dilinin grameri Türkçeden daha az etkilenmiştir.(Th. Capidan, Aromânii, 180)

Balkan ve Ulah dillerine geçen Türkçe kelimeler ağırlıklı olarak Türk ağızlarından geçmiştir. Bunun yanında edebî dilden geçen Türkçe kelimeler de mevcuttur. Ulah ağızlarında bu yapı kendini korumuştur. Fakat Ulah diline geçen Türkçe kelimeler, Kapidan'ın araştırmalarına göre Yunan, Arnavut ve Slav dilleriyle teması sırasında geçmiştir. Hangi kelimelerin Türkçe üzerinde hangi kelimelerin farklı diller üzerinden geçtiğini tespit etmek oldukça zor bir konudur. Ulah dilindeki Türkçe kelimelerin bazı fonetik hususları kelimelerin geçtiği dil hakkında bize ipucu vermektedir. “-ádz, -édz” çokluk yapan eklerin bulunduğu kelimeler Yunanca üzerinden Ulah diline geçtiğini göstermektedir. Sanfeld ve Vaygand Ulah dilindeki bazı Türkçe kelimelerin Bulgarca üzerinden geçtiğine dair tespitleri mevcuttur. Ulahça yine birçok kelimeyi Slav dilleri üzerinden almıştır. Türkçe kelimelerin sonunda görünen “-je” eki bunun delilidir. Mesela Türkçede “kaysı” kelimesi Slav dillerine “kaysi-ja” şeklinde geçmiştir. Bu yapıda olduğu gibi Slav dilleri üzerinden Ulah diline

geçmiştir. Buna benzer Ulah diline geçen birçok Türkçe kelime Slav ve Yunan dillerinin yapılarını görüyoruz. Kelimeler Balkanlarda hangi topluluk üzerinden yayılırsa yayılsın burada önemli olan Türkçenin güçlü etkisidir.

Türkçe kelimelerin yanında Ulah diline birçok deyim ve atasözü de geçmiştir. Anlam dünyası zengin ve Türk milletinin asırlarca tecrübelerini yansıtan bu özlü sözler Ulahlar tarafından da benimsenmiştir. Bunun yanında Ulah dilinde birçok Türkçe ek kullanılmıştır. Diğer Balkan dillerinde olduğu gibi Ulah diline de Türkçe fiiller geçmiştir. “*uyu-*”, fiili Bulgarcaya “*uydisam*”, Sırp-Hırvat dillerine “*uydisati*” Arnavutçaya “*uidis*”, Ulah diline “*uidisesc*” şeklinde geçmiştir. Ulah dilinde buna benzer yetmişin üzerinde fiil vardır. Bu fiillere Ulah dilinin “*-ire*” ve “*-are*” ekleri getirilerek kullanılmıştır. Örneğin “*ambarusire<hambara toplamak>*” fiili. “*hambar*” kelimesine “*-ire*” eki gelerek “*hambarda toplamak*” fiili yapılmıştır. Türkçeden geçen “*-lık,-lik*” gibi ekler de Ulah dilinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu ekler Türkçe kelimelerle birlikte kullanıldıkları gibi Ulah dilinin kelimelerine de eklenerek işlev görmüşlerdir. Bunun yanında Türkçeye özgü bir söylenişe sahip olan yer isimlerinin söyleniş ve yazılışının da Ulah diline geçtiğini görüyoruz. *Arabistane*(*Arabistan*), *Karadak*(*Karadağ*), *Edreneli*(*Edirneli*), *İpek*, *Tuzla*, İzmirli,vb. söylenişler Türkçe sayesinde Ulah diline geçmiştir. (Polenakovik 2007:19).

Ulahların ne zamandan itibaren Türkçenin etkisine maruz kaldıkları tam olarak bilinmemekle birlikte bu Türklerin Balkanlara gelmesiyle başladığını söyleyebiliriz. N. Jorga “*Türkler Balkanlara gelmeden yarım asır önce bu toprakları biliyorlardı*” demektedir. Buradan yola çıkarak Türkçenin etkisinin Osmanlıdan önceki dönemlerden itibaren başladığını söyleyebiliriz. XV.yy’dan itibaren Türkçe, Ulah dili üzerinde güçlü şekilde etki etmeye başlamıştır. Ulahların Türkçeye ilk teması Türk askeri vasıtasıyla olmuştur. İlerleyen zaman dilimi içerisinde Türk idare ve yönetim birimlerinin yerleşmesiyle bu yapılar Türkçenin yayıldığı merkezler haline gelecektir. Osmanlının Balkanları hâkimiyeti altına alması ve bütün devlet kurumlarıyla yerleşmesi, Türkçeyi istisnasız şekilde devletin resmi ve otoriter dili haline getirmiştir. Türkçenin Balkanların iletişim dili haline gelmesi Balkan halklarını olduğu gibi Ulahları da Türkçeyi öğrenmeye sevk etmiştir.

Ulah diline geçen Türkçe kelimelerdeki ses değişimleri kelimelerin hangi tabakadan ve yapıdan geçtiği hakkında bilgiler vermektedir. Ulah diline geçen Türkçe kelimelerin neredeyse bütün sınıflardan geçtiği görülmektedir. Halk ağzlarında geçen Türkçe kelimeler olduğu gibi edebî dilden geçen, yönetici, esnaf vb. kesimden geçen kelimeler de gözlenmektedir. Kaynak eser olarak kullandığımız Polenakovik’in eserinde yer alan Türkçe kelime sayısı belli bir bölgenin ağzlarına dayanılarak hazırlandığı için farklı bölgelerde yani Türk-

lerin ağırlıkta olduğu bölgelerde yapılması durumunda artacağı kuşkusuzdur. (Polenakovik 2007:20).

III. Ulah Diline Geçen Türkçe Kelimelerde Ses Hadiseleri

a. Ünlülerde Yaşanan Ses Değişiklikleri

-a- > -ea-

ceapcîn < *çap*kın, *destemeale* < *destimal*, *fileah* < *fellah*; *guleape* < *gül-lap*; *ğileat* < *cellat*; *hāpseane* < *hapishane*; *heamā* < *ham*; *ilea*çe < *ilaç*; *il'ea-me* < *ilâm*; *ileane* < *ilân*; *mūleazim* < *mülazim*; *pileafe* < *pilav*; *sileah*e < *silâh*; *tileac* < *tellâk*;

-a- > -e- ; -a > -e

İç seste “-a- > -e-” seslerinin değişimi görülürken son seste de “-a > -e” değişimi yaşanmaktadır.

becteş < *bektaş*i; *cabaete* < *kabahat*; *tistimele* < *destemal* (el bezi); *nasiete* < *nasihat*, *alādze* < *alac*; *arāe* < *raya*; *arifine* < *arifana*; *bāğe* < *baça*; *buhçe* < *bohça*; *mirē* < *merā*; *algē* < *alac*; *pāšē* < *paşa*; *arigē* < *rica*.

-a- > -i-

arīkie < *raki*; *arivane* < *ravan*; *kīhāe* < *kâhya*; *kītib* < *kâtip*; *çirçafe* < *çarşaf*; *çirdake* < *çardak*; *çiršije* < *çarşı*; *šicae* < *şaka*

-a- > -u-

buryaçe < *bakraç*; *çalpuzan* < *kalpazan*; *duluma* < *dolama*; *ğumîndane* < *camadan*; *lugume* < *lağım*; *mūhmuza* < *mahmuz*; *murafete* < *ma’rifet*

-e- > -i-, e- > -i-

isire < *esir*, *irbape* < *erbap*, *irgile* < *hergele*, *isape* < *hesap*, *ismer* < *esmer*, *isnafa* < *esnafa*, *ağiba* < *aceba*, *ağıle* < *acele*,

askirlik < *askerlik*, *asıcmcä* < *has ekmek*, *barım* < *barem*, *bıkar* < *bekar*

-e- > -o-

gordâne < *gerdan*; *mozovir* < *müzevir*.

-e- > -u-

çulegä < *çelenk*, *çurec* < *çeyrek*, *duvlete* < *devlet*, *gurdane* < *gerdan*, *guvrec* < *gevrek*, *ğuphane* < *cepane*

-o- > -u-

burğili < *borçli*, *buiağı* < *boyacı*, *burie* < *boru*; *çurba* < *çorba*, *çulac* < *çolak*, *culane* < *kolan*, *huğē* < *hoca*

-ü- > -u-

*bucmei<bükme, burecä<börek, cumas<kümes, duduc<düdük, dulbe-
ne<tülben, dulger<dülger, duşmee<düşeme*

b. Ünsüzlerde Yaşanan Ses Değişiklikleri**-v- > -f-**

argafan<erguyan, cafe<kahye, fesfese<vesyese, fireme<yerem, pil-
fe<pilay, ruşfete<ruşyet, zefcä<zeyk

-m > -n

cäimacan<kaymakm, itin<yetim, taman<tamam, ticine<takım

-g-> -y-

buyaze<boğaz, cavya<kavga, yüryane <yorgan

g- > c-

cävaz<gavaz, cäreze <gäraz, cürbet <gürbet

-ş- > -s-

bahçişe <bakşış, bräşime <ibrişim, iruşe <yüriyüş, mäşräpä<maşra-
ba, pişkese<peşkeş, piştimal<peştimal, şeboe <şebboy

çeftelie <şefteli, çirçafe <çarşaf, svildiçü <fildişi

-ş- < -z-

çimbuze <cümbüş, muzmulä <muşmula, niziste <nişeste

-n- > -m-

bimbaş<binbaşı, camburu<kanbur, çapcimlike <çapknlık, eliakim <
veleakin, gämfese<canfes, kime<kin, kiskime<keskin, kümbetä<künbet,
kümbeti<künbeti, mademe<maden, mingime<mengene, täime<tayin,
tämburä <tanbur, tutume <tütün

-y > -e

boe <boy, cälae <kalay, culae <kolay, särae <saray, soe<soy, şiboe
<şebboy

-y- > -i-

bäirame <bayram, cäimac <kaymak, cäipe <kayyp, cäişie<kaysi,
gäile <gäyle, gäirete<gäyret

IV. Ulah Diline Geçen Türkçe Deyimler, Atasözleri, Kalıp Sözler

Tarih boyunca çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk milletinin köklü ve zengin bir dil ve kültür birikimi vardır. Bu zenginliğin en iyi yansıtıcısı hiç kuşkusuz deyim ve atasözleridir. Aradan asırlar geçmesine rağmen deyim ve atasözlerinin kendilerini korumaları ve bugünlere taşınmaları, toplumla arasında derin bir kültür bağının sağlamlığını göstermektedir (İsayeva, 2011: s.533) .

Bugün Türkçede kullanılan deyim ve atasözleri devlet olarak ilişkide bulunduğumuz milletlerin dillerinde de rastlanmaktadır. Balkan coğrafyası bu ilişkiye verilecek en iyi örnektir. Uzun asırlar Balkan coğrafyasını idare etmiş olan Türkler, bunun sonucunda bölgede kendi kültürünü ve dilini de kalıcı kılmış, Türkçeden Balkan dillerine binlerce kelimenin yanında pek çok deyim ve atasözü de geçmiştir.

Ulahçaya geçen Türkçe kelimelerden sonra zamanla iki toplumun münasebetlerinin artmasıyla birlikte deyim, atasözü ve çeşitli kalıp sözler de geçmiştir (Polenakovik 2007: 60) .

1. *ala binberikat versin (Allah bin bereket versin)*
2. *ala kerim (Allah kerim)*
3. *alacın (Allah için)*
4. *alaman-begırı (alman beygiri)*
5. *ala selamet versin (Allah selamet versin)*
6. *alavar (Allah var)*
7. *alaversin (Allah versin)*
8. *alıs-verıs (alış veriş)*
9. *anasına vradına (anasını avradını)*
10. *aslıkelam(aslı kelam)*
11. *aslı-îoc (aslı yok)*
12. *ater-belası (hatır belası)*
13. *at-pazar (at pazarı)*
14. *belada curtulmac (beladan kurtulmak)*
15. *berıkavıs (bereket versin)*
16. *bız-bize (biz bize)*
17. *boc-sou-boc (bok soyu bok)*

18. *boggana (bok canına)*
19. *bu duna ıalan duna (bu dünya yalan dünya)*
20. *cafe-parası (kahve parası)*
21. *kese-bası (kese başı)*
22. *cacîr-kefe (çakır keyif)*
23. *cat-pat (çat pat)*
24. *cı-ma-tec (çift tek)*
25. *darmar(dar mar)*
26. *dur bakalîm (dur bakalım)*
27. *duztabanlı (düztabanlı)*
28. *ecsic-olsun (eksik olsun)*
29. *ecsic-zîade (eksik ziyade)*
30. *elıcmıla (El-Hükmü Lillâh)*
31. *em cabatlı, em topuzlı (hem kabahatlı hem topuzlu)*
32. *em ğol, em zol (hem kel hem fodul)*
33. *epısı bır (hepsi bir)*
34. *ğucabas (koca başı)*
35. *ğan-ğın (can cin)*
36. *hağî-pısmar (hacı pişman)*
37. *ıl-ala (illallah)*
38. *ıanıtsar (yeniçeri)*
39. *ıasasin(yaşasın)*
40. *ıorğan-cöğüğü (yorgan çocuğu)*
41. *ıaf-muabet (laf muhabbet)*
42. *mazala (mazallah)*
43. *os-bes (hoş beş)*
44. *papandı-capandı (kapandı)*
45. *parabucuke (para buçuk)*
46. *pare pesın, boctur ısın (para peşin baktır işin)*

47. *sade-cafe (sade kahve)*
 48. *tavan-tabur (tavan tabur)*
 49. *tos-parası (toz parası)*
 50. *tura-îazı (tura yazı)*
 51. *hai-huî (hay huy)*
 52. *aîlazkopec (haylaz köpek)*
 53. *ala belanı versân (Allah belanı versin)*
 54. *bacı sacada, bacmadı torbada (baktı şakadır, bakmadı torbada)*
 55. *gecmisola (geçmiş olsun)*

V. Ulah Dilinde Görülen Türkçe Kökenli Soyadları

Ulah dilinde Türkçe kökenli soyadları da görülmektedir. Araştırmacılara göre Balkan dillerinde soyadlarının büyük bir kısmı Türkçe kökenli olduğu tespit edilmiştir. Soyadları, Ulah dilinde Türkçenin etkisinin izlenebildiği önemli alanlarından biridir.

Ulah diline geçen Türkçe kelimeler zamanla Ulah milletinin soyadlarında yer almıştır. Dilin bir parçası olan soyadı isimleri, önemli hususları içinde barındırmaktadır. Soyadları, araştırmacılara inceleyip araştıracağı zengin bir dil ve kültür malzemesi sunmaktadır. Ulah dilindeki Türkçe soyadları Ulah toplumunun sosyal dokusunu ele vermekte olup gündelik hayata ayna tutmaktadır. Ulah toplumunun kullandığı soyadlardan tarihini, ekonomik ilişkilerini, kültürünü, moral, coğrafya, mensubiyet, diğer milletlerle ilişkileri, tecrübeleri ve daha birçok alandaki özelliklerini bulmaktayız (Polenakovik 2007: 57).

Onlar, asırlar öncesine dayanan sesleri yansıtmakta ve içlerinde taşımaktadır. Modern hayatının bütün etkilerine rağmen Ulahların yaşamında ısrarla kullanılmaya devam etmektedir. Bu soyadları Ulahların asırlardan gelen belleğini ve tecrübesini muhafaza ettiği için onları en kutsal emaneti gibi görmekte ve muhafaza etmektedir (Polenakovik 2007:59).

1. Zanaat ve Meslek Soyadları

cazangi<kazancı, *fesci* <*fesçi*, *boiagi*< boyacı, *abagi*<abacı, *berberi*<-berber, *boiagi* < boyacı, *bostangi*<bostancı, *bahcevangı* < bahçevan, *calai-gı*<kalaycı, *calpacgı* <kalpakçı, *cazangi*<kazancı, *cızmegiia* <çizmece, *coha-gı* < çuhacı, *dogramagi*<doğramacı, *nalbánti*<nalbant, *papuğia* < pabuççu, *samarğı* < semerci, *sarapci* < şarapçı

2. Vücut Kusurları ve Yetersizlikleriyle İlgili Soyadları

kose<*köse*, *cambur*<*kambur*, *altıparmak*<*altıparmak*, *cambur*<*kambur*, *kose*<*köse*, *uzún* <*uzun*, *caracîcu*<*karakiku*, *caracosta*<*karakosta*, *caracut-sa*<*karakutsa*, *caracota*<*karakota*, *caradîmu*<*karadîmu*, *caraiani*<*karaiani*, *caragun*<*karagun*, *caraghorgu*<*karafshorgu*, *caraga*<*karaga*, *carâglani*<-*karaoğlan*, *caraiscu*<*karaïsku*, *cara* – *janko*<*karayanko*, *caramatov*<*karamatov*, *carâmîcu*<*karamîku*, *caramîha*<*karamîha*, *caramuzî*<*karamuzî*, *caranaum*<*karanaum*, *caramîca*<*karamîka*, *carapana*<*karapana*, *carapan-gic*<*karapancik*, *carasîmu*<*karasîmu*, *carasînu*<*karasînu*, *carastamu*<*karastamu*, *carastambu*<*karastambu*, *caratasu*<*karatasu*, *caravide*<*karavide*

3. “deli” İsmiyle Yapılan Soyadları

delîgorgî<*delîgorgî*, *delîuanî*<*delîiani*, *delîmîna*<*dalîmîna*, *delîsgîru*<-*delîsigîru*, *delîmusu*<*delîinusu*, *delîmarcu*<*delîmarcu*, *delîhrîstu*<*delîhrîsto*, *delîuorgu*<*delîiorgo*, *delîvan*<*delîivan*

4. “hacı” İsmiyle Yapılan Soyadları

hağîuanî<*hacîiani*, *hağîsîmu*<*hacîsîmu*, *hağîpavlu*<*hacîpavlu*, *hağînikola*<*hacînikola*, *hağîmîsota*<*hacîmîsota*, *hağîûaprakî*<*hacîyaprağî*, *hağîbealu*<*hacîbealu*, *hağîcu*<*hacîcu*

5. Diğer İsimlerle Yapılan Soyadları

bulamace<*bulamaç*, *calindêr* <*kalender*, *cambêra* <*kamber*, *guzelî*<*güzel*, *stambolî* <*İstanbul*, *papahağî*<*papahacı*, *misirlic*<*mısırlı*, *nalca*<*nalça*, *oğaclî*<*ocaklı*, *papasoglu*<*papasoglu*, *saraflu*<*saraflu*, *saraplu*<*şaraplı*, *sersêmi*<*sersem*, *tepelanî*<*tepelî*, *sultana* <*sultan*, *codzas*<*kodzas*, *culungî*<-*kuluncî*, *curte*<*kurt*, *cacîr*<*çakır*, *culac* <*kulaç*, *danabasî*<*danabaşı*

VI. Ulah Dilindeki Türkçe Fiiller

Türkçe kelimelerin yanında Ulah diline yetmişe yakın fiil de geçmiştir. Türkçe fiiller Ulah diline geçerken bazı değişiklikler geçirmiştir. Türkçe fiillere “-are” ve “-ire” ekleri gelmektedir.

{[türkçe fiil] + [ulahça ek]} = fiil

{[cabar] + [-ire]} = *cabardisire* < *kabarmak* }

artirisire < *artırmak*; *astârusire* < *astarlamak*; *atârdisire* < *artırmak*; *azdisire* < *azdırmak*; *azgânipsire* < *azgınlaşmak*; *bâtârdisire* < *batırmak*; *baldisire* < *bayılmak*; *bâstisire* < *basmak*; *bindisire* < *beğenmek*; *bitisire* < *bitirmek*; *brâhtisire* < *bırakmak*; *buhtisire* < *boğmak*; *buisire* < *boyamak*; *cabardisire* < *kabarmak*; *câmburyisire* < *kanbur*; *cabulisire* < *kabul etmek*; *câçârdisire* < *kaçırmak*; *câipusire* < *kaybolmak*; *calaisire* < *kalaylamak*; *candisire* < *kanmak*;

căpăkisire < kapaklamak; *častisire* < çakmak; *căndisire* < kandırmak; *cundisire* < konmak; *curdisire* < kurmak; *culursire* < kurdurmak; *cutursire* < kurtarmak; *dıldăsire* < dalmak; *ducunisire* < dokunmak; *durdursire* < doldurmak; *giberdisire* < gebermek; *glindisire* < eğlenmek; *lăfusire* < laflamak, *likisire* < lekelemek; *măscăripsire* < maskaralaşmak; *miurisire* < mühürlemek; *nişinipsire* < nişanlamak; *ogradisire* < uğramak; *pasari(p)sire* < pazar yapmak; *pişmanipsire* < pişman olmak; *săcătipsire* < sakat; *săcăldisire* < sıkılmak; *săđdisire* < saymak; *sărdisire* < sarmak; *sictirisere* < sektirmek; *siftisire* < seftelemek; *surdisire* < sürmek; *suryünipsire* < sürgün olmak; *şištisire* < şaşırarak; *tăcđnsire* < takılmak; *uđdisire* < uymak

VII. Ulah Diline Geçen Türkçe Ekler

Türkçe kelimelerle birlikte Ulah diline Türkçe ekler de geçmiştir. Türkçenin meslek ve iş ismi yapan “-cı, -ci, -cu, -cü; -çı, -çi, -çu, -çü” ekleri esas işlevi sıfat olarak kullanılan isimler yapan sahiplik, bağıllık ifade eden “-lı, -li, -lu, -lü” ekleri, isimden isim yapan “-lık, -lik, -luk, -lük” ekleri geçmiştir. (Polenakovik 2007:54).

Diğer Balkan dillerinde Türkçenin farklı yapım eklerini de görüyoruz. Yapılacak geniş kapsamlı metin araştırmalarında Ulah dilindeki diğer Türkçe yapım ekleri ve kullanışlarının tespit edileceği muhakkaktır.

1. -gi < -cı, -ci, -cu, -cü; -çı, -çi, -çu, -çü ekleri

cafeği < kahveci, *arabagi* < arabacı, *băhčevangi* < bahçevancı, *lambagi* < lambacı, *palavragi* < palavracı, *pantagi* < pantacı (çapkın), *tilegrafçi* < telegrafçı

2. -li < “-lı, -li, -lu, -lü” ekleri

hairli < hayırlı, *muabetli* < muhabetli, *nişanlı* < nişanlı

3. -líke < “-lık, -lik, -luk, -lük” eki

“-lık, -lik, -luk, -lük” eki eki Türkçe kelimelere gelirken Ulahça kelimelerine de gelmektedir. “-lık” ekinden sonra protez bir “-e” sesi de eklenmektedir.

abagilíke < abacı, *bacalíke* < bakkalcılık, *murdarlíke* < murdarlık

carbunarlíke < kömürlük, *varvarlíke* < vahşilik

VIII. Ulah Diline Geçen Türkçe Kelimelerden Örnekler

Aşağıda verilen kelimeler Polenakovik’in eserinde geçtiği şekliyle alınarak orijinal imlaya sadık kalınmıştır. 1640 kelimenin bir kısmı alınarak aşağıda verilmiştir.

A

abanósu abagiũ abagerie, abdése, abráš, abrášcu, adalete, adéte, aférim, afíone, aga, ahcí, ahmák, alá-kerim

B

bagsán, bacsúz, bácu, badéme, balamáce, bámne, barabár, bardác, becteš, bec, beg, bešlíc, betér, bész-beli, bezisténe,

baba, bacla, bacsuz, barabar, bardac, barcace, baklava, bage, bairake, baldisire, barutâne, barûte, barutgi, beilike, beslic,

betér, bész-beli

C

cabadahi, cabaete, caléme, calfa, caragoz, caraga, caraman, caipe, caise, calupci, caldarma, cana, capake, çaplama, cârare, cavgagi, cazae

D

daima, dairé, dalgâ, darâ, darcin, darmar, deli, dembel, dembelâna, demec, direc, dirvis, distiméle, divâne, dîldisire, dizgine, don, ubarae, dubaracı, dukane, duduc, dugra, dusmân, duz-tabanlı

E

ecsic olsun, edipsiz, edepsizlik, elbete, emise, emisci, endécu, eptén, erbape, ergelé, evét, evlad

F

farsı, farase, farfara, farfarlu, fesfese, filgâne, finirgi, firaun, firmâne, fota, fucara, fucarlike, fudul, fuséke, fusiclike

G

Gafile, Gaile, Gaida, Galiba, Garamete, Gairéte, Gube, guğabâs, ğurabie, ğurbetci, ğurbetlike, ğâtangı, givéz, givréc, gizape, gumertlike

H

hafuz, haham, haimane, haivan, hala, hangi, hâsa, havra, habâre, hair-siz, halate, halva, hamal, hamame, harace, hâsâp, hatalı, hangar

I

Ibrete, Ibrîccu, Ibrîsîme, ikındîe, icmete, idare, ihtibâre, imám, imáne, imansız, ináte, inkáre, ispâte

K

kafîr, kağı, keçe, kefe, kefli, kepaze, kese-bası, kıbarlike, kıbrite, kıdere, kilime, kilipurgi, kıltsâ, kime, kınâre, kıpenge,

kırağı, kiranigi, kiristé, kitapçı, kopéc, kor

L

*lafe, lafazan, lalâ, lâhûre, lapa, libadé, like, liyéne, limane, lingér, lucu-
me, lulaklu, lulé*

M

*mahmude, mahmür, maîtâpe, mala, malibigi, masa, mazala, macara, magazie, magún, mahala, mahana, mahmúze, maraze, marazlı, mascara, mazie, merkez, midrese, mihleme, muhtarlike, mülke, murdar, murtat, mustır-
rı, muzmûla,*

N

nalban, nalce, nalîne, nahie, namuzlı, neise, nikéz, nisangi, nisisté, nizamie

O

Oca, oda, onbasi, ormane, os-bes ,

P

*Padisah, Paidos, Paha, Paputsa, Para, paralı, pasa, pasalike, patla-
gana, pazarlike, pelte, peltec, peşin, pehlivanlike, pilâfe, pismân, prângâ,
pusie, pustu*

R

râmâzâne, redif, rénda, rıcame, rivanie, rizile, rusvéte

S

*sacu, saçma, saglame, anki, satrazam, sacat, sacatlike, sacaldisire, sa-
calmae, sacaze, sacléte, safire, şahane, sahate, saidisire, salepe, salimete,
saltanata, saltanatlı, samûre, sarâf, sarâe, saragâe, sardisire, sarma, seîd, se-
lame, sertlike, sibepi, sifte,*

T

*tabiete, tabietli, tabyie, ahmâke, ahmakâr, ahmine, tâîfa, tamam, tâse,
tausân, tava, tabac, tahine, tâne, tâpie, târacâ, târhânâ, tâtlie, tecnefês,
terguman, tiftére, timare*

U

uidie, uidisire, umute, urdie, ursuz, ursuzlike, urtac, usta, usule, uvarda, uzûn

V

vade, vali, vâcûfe, vâtane, vilâete, virane, vırsie, vîsnâ, vısnata, vizir

Z

zahmete, zaij, aire, zâbitu, zâgâr, zamane, zanate, zanatçı, zarare, zevzec, zimbil, zorba, zulûme, zûrna

IX. SONUÇ

Balkan Yarımadası'nın en ilginç topluluklarından olan ve asırlarca diğer Balkan milletlerinden farklı bir hayat tarzı sürdürmüş olan Ulahların dilindeki Türkçe unsurlar son derece önemlidir.

Türkçenin Balkan dilleri üzerindeki etkisi uzun süreden beri araştırılmaktadır. Ancak daha küçük topluluklar üzerindeki tesiri yeterince araştırılmamıştır.

Diğer Balkan milletlerinden farklı bir hayat tarzına sahip olan Ulahlar, uzun asırlar konargöçer hayat tarzı yaşamışlardır. Dolayısıyla dillerindeki Türkçe unsurlar diğer Balkan dillerinden daha azdır.

Tanıttığımız eserde iki bine yaklaşık kelime kaydedilmiştir. Bu aslında bize Türkçenin derin ve güçlü etkisini de göstermektedir.

Türkçenin, asırlarca şehir hayatından kopuk yaşayan Ulahların dillerine tesir edebilmesi, dönem itibarıyla Türkçenin Balkanlardaki yaygınlık ve kullanım sıklığını da yansıtmaktadır.

Türkçenin Balkan coğrafyasında etki etmediği dil ailesi yoktur. Ulah dilindeki Türkçe unsurlar bunun en açık kanıtıdır.

KAYNAKLAR

KARAAĞAÇ, Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK., Ankara, 2008

KARASU, Abidin (2014), *Tarihsel Süreç İçerisinde Balkan Dillerinin Türk Dili ve Kültürüyle İlişkisi (Sırpça-Makedonca-Bulgarca)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Mart.(Basılmamış Doktora Tezi)

JOHANSON, Lars (2007), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Çeviren: Nurettin Demir Türk Dil Kurumu Yayınları.

ДПОПОВИЋ, Д. Ј.(1937) О Цинцарима, Београд.

ÜNLÜ, Mucize (2009) "*Uluslararası Diplomasi ve Ulahlar*", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı 7.

- POLENAKOVIK, Haralampie (2007) *Turskite Elementi vo Aromunskiot*, Skopje.
- ПОПОВИЙ J., Д.(1937) *О Цинцарима-прилози питању постанка нашег граганског друштва*, Београд .
- İSAYEVA, Günel (2011). “ Deyimlerin Kültürel Özellikleri (Azerbaycan, Türk, Özbek ve Uygur Dillerinde) ”, In: 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL’11), 5-7 May 2011, Sarajevo, s.533

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ DÖNEMİ ESERLERİNDEN *KAHRAMÂN-NÂME*

Zuhal KÜLTÜRAL*

Giriş

Eski Anadolu Türkçesi döneminde dinî-tasavvufi, ahlaki, pek çok eser telif edilmiş, Arapça ve Farsçadan Türkçeye çevriler yapılmıştır. Bu eserler arasında çeşitli konuları işleyen hikâyelerin ayrı bir önemi vardır. Genellikle mensur olarak kaleme alınan bu eserler sade bir dille yazılmış olmaları yanında halk kültürü, mitolojisi açısından da önemli malzeme ihtiva etmektedir. Bu çalışmada konu edilecek olan *Kahramân-nâme* de bu tür eserlerden biri olup eski İran hükümdarlarından Tahmurâs'ın oğlu Kahramân'ın maceralarını anlatan mensur destanî bir hikâyedir.

Kahramannâme ve nüshaları

Kahramân-nâme (*Dastân-ı Kahramân*), *Dârâb-nâme*, *Huşeng-nâme*, *Tahmurâs-nâme* gibi konu itibarıyla Firdevsî'nin *Şahnâme*'sindeki şahıslar etrafında toplanan mensur bir dstandır. Türkçe ve Farsça birçok versiyonu bulunan eser *Huşeng-nâme*, *Tahmurâs-nâme*, *Kıssa-i Cemşîd* gibi İran tarihinin Pişdâdiyân dönemine aittir.¹ *Kıssa-yı Kahramân-ı Katil*, *Kıssa-yı Kahramân-ı Katil* ve *Pehlevân-ı Âdil* adlarıyla da bilinen eser Hint menşeli bir hikâye olup Ebû Tahir Mûsâ el-Tarsûsî tarafından Farsça olarak yeniden kaleme alınmıştır.² Eserin müellifi çeşitli kaynaklarda Ebû Tâhir-i Tûsî (Tarsûsî) olduğu belirtilmekte ve Anadolu'da Ebû Tâhir-i Tarsûsî veya Ebû Tâhîr-i Tartûsî şeklinde geçtiği, Türk edebiyatındaki *Kahramân-nâmeler*, *Darâb-nâmeler* gibi hikâyelerin ona mal edildiği ifade edilmektedir. Ebû Tâhir-i Tûsî'nin kimliği hakkında yeterli bilgi yoktur. Onun Gazneli Mahmud'un sarayında bulunan

* zuhal.kultural@marmara.edu.tr

¹ Geniş bilgi için bk. *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition) Vol.IV, Leiden 1978, s. 444.

² Hasan Kavruk, *Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*, İstanbul 1998, s. 12.

bir hikâyeci olduğu eldeki *Ebû Müslim Destanı*’ndan anlaşılmakta ve bu nüshalarda Gazneli Mahmut adına da rastlanmaktadır.³

Kütüphane kayıtlarında *Kıssa-i Kahramân*, *Kıssa-i Kahramân-ı Kâtil ve Pehlevân-ı Âdil*, *Dâstân-ı Kahramân-ı Kâtil*, *Hikâye-i Kahramân Şâh* veya *Kahramân Kâtil* gibi çeşitli şekillerde kayıtlı olan eserin yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde varak sayıları oldukça farklı metinleri bulunmaktadır. Bu çalışmada esas alınan *Kahramân-nâme* metni Paris Bibliothéque Nationale de France’da Türkçe yazmalar 344 numarada kayıtlı olan nüshadır. H.905[=1499] Eser 262 varaktır. Eserin “Paris Bibliothéque Nationale Yazmalar Bölümü Türkçe Eski Eserler Kısmı” adlı yazıda biri XV. yüzyıla ait olmak üzere Paris Bibliothéque Nationalede yedi istinsahı olduğu belirtilmektedir.⁴ Bu ifadede görüldüğü üzere Paris Bibliothéque Nationalede altı nüsha daha vardır. Bu nüshalar hakkındaki bilgilerimiz kütüphane kayıtları ile sınırlı olup tarafımızdan görülmemiştir. Üzerinde çalışılan nüsha XV. yüzyıla aittir ve bilinen en eski nüshadır. Çalışmaya esas alınan diğer nüsha ise Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi TSMK 1615 numarada kayıtlı olup 269 varaktır. İstinsah tarihi eserde belirtilmemiştir. Ancak kütüphane kayıtlarında XVI yüzyılda istinsah edilmiş olabileceği bilgisi mevcuttur.

Bu nüshalar dışında Türkiye ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde yirmiye yakın *Kahramân-nâme* metni tarafımızdan bulunmuştur. Eserin pek çok nüshasının bulunması konunun farklı müellifler tarafından yazılmış aynı adlı farklı hikâyeler olduğunu da düşündürmekte olup bu konu belirlenen diğer nüshalar üzerinde yapılacak çalışmalar sonucunda açıklanabilecektir. Bu eserler üzerindeki araştırmalarımız devam etmektedir. Ayrıca Mehmed Emin Yümni tarafından kaleme alınmış *Hikâye-i Tercüme-i Kahramân Kâtil* adıyla 1868 yılında Arap harfleriyle bastırılmış bir *Kahramân-nâme* daha vardır. Bu eser bizim çalıştığımız eserden farklı olup 136 sayfadır ve 1930 yılında Süleyman Tevfik Özzorluoğlu tarafından Latin harfli baskısı yapılmıştır.

Eserin konusu ve düzeni

İran hükümdarlarından Huşeng dönemine ait olan eserde İran şahı Tahmurâd’ın oğlu Kahramân’ın maceraları konu edilmektedir. Firdevsî’nin *Şehnâme’sinin Manzum Çeviri*’sinde Tahmerus⁵ şeklinde geçen Tahmurâd küçük yaşta devler tarafından Kaf dağına kaçırılıp büyütülmüştür. On üç yıl devlerle

³ Nurettin Albayrak, “Ebû Müslim Destânı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 10, s. 196

⁴ Refet Yinanç (çev.) «Paris Bibliothéque Nationale Yazmalar Bölümü Türkçe Eski Eserler Kısmı» *Ankara Üniversitesi DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIV, Ankara 1983, s. 373. A. Berthier’in yazdığı bu makale *Bulletin de la Bibliothéque National*, Haziran 1981’de yayımlanmıştır.

⁵ Şerîfi *Şehnâme Çevirisi*, hz: Zuhâl Kültürel-Beyreli Latif, C. IV, s. 2559.

kalan Tahmurâd bu zaman içinde heybetli bir hükümdar olur. Eserde devlerle savaştırılması, denizden çıkan bir canavarı yenmesi ve bu canavara binerek savaştırılması gibi efsaneler yer almaktadır. Olaylar mübalağalı bir şekilde dile getirilmiştir. Söz konusu eser (Yz. 344, 1/b)de *Hazâ Kitâb-ı Kısâ-i Kahramân-ı Kâtil* adıyla başlamaktadır. İlk olarak 17 beyitlik Allah'a ve Peygambere hamt bölümünden sonra *Dîbâce-i Dâsıtân-ı Kahramân-ı Kâtil* başlığı altında Kahramân'ın kendisinden sonra gelenlere örnek olduğu ifade edilmektedir:

*“Ol-durur sâhib-kırânuñ evveli / Her gelenler didiler aña belî
Âdemî aslında oldur ibtidâ / Kim cihangîrlik ki virdi Hudâ
Bâkiler anuñ yolın gözlediler / Kahramân'ıñ çığırın izlediler
Her biri erlikten aldı hissesin / Yiri gelse zikr idevüz kıssasın
Sâm u Rüstem Zâl u hem Efrâsiyâb/ Andan oldılar kamu ehl-i nisâb*

“Dinle imdi gel cihângîrden kelâm / Vir salavat Mustafa'ya ve 's-selâm”
(Yz. 344, 2/b).

(2/b)de *Kelâm-ı Hikâyet-i Kahramân-ı Kâtil* başlığı altında hikâyeye geçilir. Bu bölümden itibaren eser mensur olarak devam etmektedir. Genellikle mensur yazılmış olmakla birlikte bazı manzum bölümler de vardır. Eserin tam bir tercüme olduğu söylenemez. *Râviyân-ı tevârih-i âlem ve nâkilân-ı sergüzeşt-i benîadem ahvâl-i çarh-ı gerdûndan ve ef'âl-i dünyâ-yı dündan ol vechile nakl-i beyân olunur kim* (Yz. 344,2/b), *ehl-i tarih kavlince* (Yz. 344, 4/b), *Tartûs hakîm kavlince*, (Yz. 344, 8/b), *Tarih-i Taberî* (Yz.344,80/a) kavlince gibi ifadelerden müellifin çeşitli rivayetlerden, tarih kitaplarından faydalandığı görülmektedir. Müellif, “*Kısâ-yı Kahramândan murâd ahvâl-i Kahramân'ı zikretmekdür.*” diyerek eseri yazış sebebini belirtmekte; ayrıca “*Kısâ-yı Kahramân dört mu'teber mücellid kitâbdur. Cild-i evveli budur kim bu kadar beyân oldu. Velî bâkisi ele girmek muhaldür. Akla fehm olan oldur kim bunun tamâm kıssaları hazâin-i şâhlardan gayrı yirde ele girmez.*” diyerek bu kıssanın 4 ciltlik bir eser olduğunu söylemektedir. Kendi yazdığı bu bölümün ise ancak 1. cilt olduğunu belirtmektedir. Diğer ciltlere ulaşmanın güçlüğü ve ancak şahların kütüphanesinde bulunabileceği bilgilerini de vermektedir.(Yz.344, 259/b-260a). Eser “*Kitâb-ı Hâtume-i Kısâ-yı Kahramân-ı Kâtil*” bölümünde 27 beyitle sona ermektedir:

*“Eyledi lutf u hidâyet zü'l-celâl / Cild-i evvel buldı bu yirde kemâl
Lîki kıssa bu deñlüdür hemân / Dahı şimdi şâh oldı Kahramân
Anca dahı hâl-i destân olısar / Servi'den oğlı Nerîmân olısar
Niçe kez dahı idüp Kaf'a sefer / Göriserdür anca dürlü hayr u şer*

Sergüzeşt-i kıssa-i gerden-keşân / Mürg-i fermân heft diyâr-ı şâh-ı hân

Vardurur bu cümleden çok kıssalar / Kim olunur her birinde hisseler

Kıssadan maksud olan hissedür / Arada leykîn bahane kıssadur

Hissenüñ ehline kıldum kıssayı / Kıssadan tâ kim göreler hisseyi.....” (Yz. 344, 260/a-b). Eserdeki manzum bölümlerde müellifin düşüncelerini ifade ettiği görülmektedir. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi okuyanın hisse çıkarmasının önemi, yaşanan olaylardan ders alınmasını gerektiği vurgulanmaktadır. Eserin sonunda Ali İbn Abdullah tarafından istinsah edildiği ve istinsah tarihi H.905[=1499] kaydı vardır (Yz.344, 261/b).

Sonuç

XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait olan eser son derece sade bir dille kaleme alınmıştır. Nüshanın hareketli oluşu dönemin ses ve şekil özelliklerini göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Eserin metni ve söz varlığının ortaya konması Türk dili çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Bu bakımdan eserin tamamı ve diğer *Kahramân-nâme* metinleri üzerindeki çalışmalarımıza devam etmekteyiz.

KAYNAKLAR

Albayrak, Nurettin, “Ebû Müslim Destânı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 10 İstanbul 1994.

Encyclopaedia Islamica, Vol II. Leiden 2009. s. 618.

Hikâye-i Kahramân, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi TSMK 1615.

Kavruk, Hasan, *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*, İstanbul 1998.

Kıssa-i Kahramân-ı Kâtil ve Pehlevân-ı Âkil, Bibliothèque Nationale de France, Türkçe yazmalar 344.

Levend, Agah Sırrı, “Divan Edebiyatında Hikâyeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, Ankara 1967.

Mazıoğlu, Hasibe, *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Şerifî *Şehnâme Çevirisi*, Hz. Zuhâl Kültürel-Beyreli Latif, C IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

The Encyclopaedia of İslam (New Edition) Vol.IV, Leiden 1978, s. 444.

Yinanç, Refet, (çev.) “Paris Bibliothèque Nationale Yazmalar Bölümü Türkçe Eski Eserler Kısmı” *Ankara Üniversitesi DTCE, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIV, Ankara 1983.

Yümni, M. Emin, *Tercüme-i Kahraman Katil*, Haz.: İsmail Toprak, İstanbul 2014.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКСЫНДА КОЛДОНУЛУШУ

*Кыймат ТАЙИР**

Урматтуу төрага!

Урматтуу VIII Эларалык Түрк Тили Курултайынын
уюштуруучулары!

Илим изилдөө жолуна жаңыдан түшө баштаган бирөө экениме карабай, менин да Курултайга катышуу тууралуу эңсөөмдү канаттандырып, алыскы Кытай жергесинен ушул черге чейин алып келип, дүйнөнүн төрт тарабынан келген, аттарын гана угуп, эмгектери аркылуу гана билип жүргөн чыгаан окумуштуулардын сөзүн тыңдоого, өзүмдүн да оюмду алардын алдында айтып, сыноолорунан өтүүгө, алар менен жакындан таанышууга мүмкүнчүлүк бергендигиңиздер үчүн эбегейсиз чоң ыраазычылык билдирем.

Бул күндөр менин өмүрүмдүн эң маанилүү күндөрүнүн бири болуп калат, илим изилдөө жолумдун ачылышына чоң түрткү болот деп ишенем. Мындай эларалык чоң илимий жыйынга катышуу жана анда билдирүү сунуу бактысы менин курагымдагы жана мартабамдагы бардык эле адамдарга насип боло бербестигин жакшы түшүнөм. Баарыңыздарга чоң рахмат!

Ар кандай улуттун тилинин сакталып калышы, колдонулушу, үйрөнүлүшү, өнүгүшү жана илимий жактан изилдениши ал улуттун коомдук-социалдык өнүгүү тарыхы жана абалы менен тыгыз байланышта ишке ашырылары белгилүү. Айрыкча, XX-XXI кылымдардын адамзат турмушуна алып келген кескин өзгөрүүлөрү кайсы бир элдин тилинин дүйнө жүзүнө тез арада жайылуусун шарттаса, башка жүздөгөн тилдердин колдонуудан чыгып, биротоло унутулуп калышына да алып келди. Калкынын саны эң көп өлкөлөрдүн башында келген Кытай Эл

* Шинжаң Педагогика университети, Шинжаң “Манас” изилдөө борбору – Бөрүтокой айылдык Кыргыз орто мектеби / Кытай Эл Республикасы; baend2015@yandex.ru

Республикасында жашаган, салыштырмалуу аз сандагы элдердин тили менен маданиятына өзгөчө камкордук, өзгөчө мамиле болмоюнча алардын тарыхтагы өз ордун сактап калышы өтө зор экендиги өзүнөн өзү белгилүү.

Мына ушул жагдайды эске алуу менен, мен бул билдирүүдө коюлган маселени Кытай Эл Республикасынын ичинде анын жалпы аянтынын алтыдан бир бөлүгүн ээлеп турган Уйгур Автономиялык Провинциясынын карамагында 1954-жылы түзүлгөн Кызылсуу Кыргыз Автономиялык Областынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы менен тыкыс байланышта сунууга аракеттенем. Андай кылганымдын дагы бир себеби, кызылсуу кыргыздарынын тилинин колдонулушу анын коомдук өнүгүү тарыхы менен ажыралгыс биримдикте өнүгүп келүүдө. Анын үстүнө, Кытай өлкөсүндө жашап жаткан кыргыздар, алардын тарыхы, маданияты, азыркы абалы тууралуу билгендер көп эмес; алардын автономиялык түзүлүшү бар экендиги; тили, улуттук маданияты мамлекеттик көзөмөл алдында өнүгүп келе жаткандыгы жөнүндөгү маалыматтар көпчүлүккө беймаалым бойдон калууда. Жергиликтүү тилчи, фольклорчу, адабиятчы, тарыхчы, этнограф, музыколог окумуштуулардын чыгармалары башка тилдерге которулбагандыгынан улам, бул кыргыз автономиясынын эл аралык масштабда азыраак таанылгандыгын моюнга алуу керек.

Аталган Кыргыз Автономиялык Областынын негизги калкы илимий адабияттарда кызылсуу кыргыздары, синьцян кыргыздары, жуңго кыргыздары, ал эми оозеки сүйлөшүүдө, айрыкча Кыргызстанда, кытайлык кыргыздар, катаал багыт кыргыздары деп аталганын көрүүгө болот. Кийинки мезгилдерде кыргыз этносу өкүлдөрүнүн Кызылсуу Автономиялык областынын сыртында да жашап жаткандыгын эске алуу менен жуңго кыргыздары деген аталышты колдонуу жайылып бара жаткандыгы байкалат.

Кытай өлкөсүнүн аймагында фую кыргыздары деп аталган этностук топтун жашагандыгы да илимпоздорго маалым. Эне тилин дээрлик унутуп бүткөн бул этностук топтун өкүлдөрү өздөрүн кыргыз деп тааныйт, башкаларга да өздөрүн кыргызбыз деп таанытышат. Улуттук сезимдерин мокотуп албоо, жалпы кыргыз улутунан бөлүнүп калбоо максатында жашаган жерлеринде Манас баатырдын айкелин тургузушуп, музейин түзүп алууга жетишишкен.

Кыргыздардын Борбордук Азиянын эң байыркы элдеринен экендиги тарыхчылар тарабынан тастыкталган чындык. Тарыхтын татаал жолун басып өткөн кыргыз эли бирде мамлекеттүүлүгүн жоготуп алса, бирде аны кайра куруп, кошуналарына өзүнүн маданий, экономикалык та-

асирлерин тийгизип турган. Жаңы тарых кыргыз элине анын бай тарыхына шайкеш тагдыр тартуулады десе болот. Натыйжада, ХХ кылымдын башында чачкын жашаган кыргыз урууларып биригип, Кара Кыргыз Автономиялык Областын, андан кийин Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасын түзүүгө жетишишти.

Ал эми, 1954-жылы Кытай Эл Республикасынын аймагына караштуу жерлерде жашап келген кыргыздардын чогуу, бирдиктүү тилин, улуттук маданиятын сактап келе жаткандыгы эске алынып, жогоруда айтылган Кызылсуу Кыргыз Автономиялык областы түзүлүп, өз тилин, маданиятын андан ары өнүктүрүү мүмкүнчүлүгү берилди. Мурда эл ичинде белгилүү бир нормага салынбай, чачкын колдонулуп келген арап жазуусунун негизинде кыргыз алфавити түзүлүп (1954-жыл), орфографиясы иштелип чыкты (1989-жыл) [2].

Кыргыз тилин коргоо, унутулуп кетүүдөн сактоо, аны жаштарга окутуу, кыргыз балдарынын өз эне тилинде билим алуусун камсыз кылуу идеялары 1930-жылдарда айрым адамдардын демилгеси деңгелинде гана козголуп келген. Автономиялык област түзүлгөндөн кийин ал ойлор өзүнөн өзү ишке аша турган шарт келип чыкты. Жеке адамдардын же топтордун айткан пикирлерине карата эмес, изилденип, такталып түзүлгөн мамлекеттик программалардын негизинде иш жүргүзүү доору келди. Акыркы жарым кылымдын ичинде бардык кыргыз айылдарында кыргыз мектептери ачылып, кыргыз балдарынын өз эне тилинде билим алуу жагы жолго коюлду десе болот. 2015-жылы жүргүзүлгөн эсепке караганда, Кызылсуу Автономиялык Областында 52 мектеп кыргыз балдарга алардын эне тилинде билим алуусун камсыз кылып жатат.

Бул жагынан, урунттуу окуялардын бири, Кыргыз Автономиясы түзүлгөндөн эки жыл өтпөй, 1956-жылы 9-майда Кызылсуу Кыргыз Автоном Областык 3-орто мектептин ачылышы болгон. Ал кыргыз балдарынын кыргызча билим алуусу үчүн көрүлгөн камкордуктун эң көрүнүктүү мисалы катары айтылып келет. Ал эми, 1958-жылы ошол эле мектепте кыргыз агартуусун өнүктүрүү жана мугалимдерди даярдоо боюнча атайын кыргыз педагогикалык классы ачылган. 1981-жылы бул мектепке өзүнө таандык кеңири аянт берилип, керектүү курулуштар менен камсыз кылынган. Бул мектептин тарыхында 2011-жыл өтө зор мааниге ээ. Анткени, бул жылы аталган мектепте окуп жаткан окуучулардын саны 3096га жеткен. Ушул жылы жогору окуу жайларга өтүү үчүн сынактарга 830 бүтүрүүчү катышкан. Алардын ичинен 781 окуучу жогорку окуу жайына өтүп, билим алуусун уланткан.

Кыргызча билим берүү жаатында, дагы бир зор окуялардын бири Шинжаң Педагогикалык Университетинин карамагындагы Шинжаң “Манас” изилдөө борборунун ачылышы болду. 2012-жылы ишке киришкен бул борбор Кытай Эл Республикасында кыргызча жогорку билим берүүнү мойнуна алган алгачкы илимий-педагогикалык мекеме болуп саналат. Бул тууралуу төмөндө өз алдынча сөз кылабыз.

Албетте, кыргыз тилин окутуунун чечиле элек маселелери да жок эмес. Эң орчундуу маселелердин бири кесипкөй мугалимдердин жетишсиздиги экени маалым. Бул маселени чечүү үчүн Кытай жана кыргыз университетеринин ортосунда түзүлгөн келишимдерге ылайык, кызылсуу кыргыздарынын жаштары Бишкек, Ош, Жалал-Абад шаарларындагы жогорку окуу жайларынын тиешелүү факультаттеринен билим алып келишүүдө. Ошондой эле, Шинжаң “Манас” изилдөө борборунун студенттери Кыргызстандагы тажрыйбалуу тилчи мугалимдердин сабактарына катышуу максатында жыл сайын бир айлык стажировкаларга барып келишүүдө. Окуучулардын санынын көбөйүшү, убакыт өткөн сайын улам бир жаңы кыргыз мектебинин ачылышы аларды кыргыз тили мугалими менен камсыз кылуу жагын да татаалдатууда.

Кыргыз тилин сактап калуу жана өнүктүрүүдө мектептерден башка да басма сөз жана адабий чыгармачылык аракеттерин айтууга болот.

Автономия түзүлөөрү менен кыргыз тилинде жазылган же кыргыз тилине которулган китептерди басып чыгаруу жана басма сөз менен камсыз кылуу жагы колго алынган. 1956-жылы Үрүмчүдөгү Шинжаң Эл Басмасынын курамында Кыргыз редакциясы ачылып, ошол эле жылы кызылсуу кыргыздарынан чыккан акындардын чыгармаларынын жыйнагы “Алгы ырлар” деген ат менен жарыяланган. Ошол эле 1956-жылы Шинжаң Агартуу Басмасынын курамында да Кыргыз редакциясы ачылып, окуу китептерди басып чыгаруу колго алынган.

Басып чыгарууга болгон талаптын өскөндүгү эске алынып, 1982-жылы Автономиялык Областын борбору Артыш шаарында Кызылсуу Кыргыз Басмасы ачылган. Көп тармактуу, ар кыл тематикадагы чыгармаларды басып чыгарууну колго алган бул басма кызылсуу кыргыздарынын акын, жазуучуларынын чыгармаларын, илимий, көркөм туундуларды да жарыкка чыгарып келе жатат.

Кыргыз тилинин иштетилишине, сакталып калышына 1957-жылы негизделген, азыр да жарыяланып келе жаткан “Кызылсуу гезити” аттуу газетанын тилдик, тарыхый мааниси зор.

Көлөмү чоң, илимий жана илимий-популярдык журналдарды басып чыгаруу адистердин жетишсиздигинен улам кийинчерээк жүзөгө ашырыла баштагандыгын көрүүгө болот. Алгачкы кыргызча адабий-көркөм журналдардын бири болгон “Кызылсуу кыргыз адабияты” журналы алгачкы номерин 1980-жылы жарыкка чыгарган. Андан бир жыл өтпөй, “Шинжаң кыргыз адабияты” журналынын тушоосу кесилген.

Илимий жана илимий-популярдуу максатты көздөгөн “Тил жана котормо” журналынын алгачкы сынама нускасы 1982-жылы окурмандарга тартууланат. Андан соң жыл сайын бирден номер чыгарылып отуруп, 1985-жылдан бери жылыга төрттөн номер жарыкка чыгарылып келет. Жакында эле 130-номерин окурмандарга сунган бул журнал кыргызстандык окурмандардын да сүймөнчүгүнө ээ болгон.

Кыргыз тилинин колдонулушунун дагы бир мисалы радио берүү жана теле көрсөтүүлөр болуп эсептелет. 1982-жылы Шинжаң эл радиостанциясынын курамында ачылган Кыргыз радиосу азыр 24 саат радиоберүүлөрдү уюштуруу деңгеелине өсүп жеткен. Кыргыз радиосу – Кызылсуу автономиялык Областында кыргыз тилинин турмуштун бардык тармактарында колдонулгандыгын көрсөтүүчү жандуу булак болуп эсептелет. Кыргыз телекөрсөтүүлөрүнө берилген убакыт салыштырмалуу аз болсо да, азыркы учурда өз алдынча кыргыз телекөрсөтүү редакциясын ачуунун камы кызуу көрүлүп жатат.

Кыргыз тилинин жандуулугун сактоодо кыргыз жазуучуларынын, акындарынын ролу абдан чоң. Шинжаң жазуучулар бирлигине кабыл алынган калемгерлердин саны азыр жүздөн ашат. Кызылсуу кыргыз жазуучуларынын калеминен 13 роман жаралып, окурмандардын китеп текчесине сунулган. Ар кыл темадагы, ар түрдүү жанрдагы чыгармалар жогоруда аталган басмалар тарабынан китеп түрүндө үзгүлтүксүз жарыяланып келет [1].

Кыргыз тилине болгон мамиленин, мамлекеттик камкордуктун негизинде анын көөнө тарыхы, жандуу сакталып келгендиги, лексико-семантикалык казынасынын бай экендиги жатат десек болот. Кыргыз тилинин дүйнөлүк деңгээлдеги көркөм мурастарды жараткан жана бүгүнкү күнгө чейин аларды жандуу сактап келген тил экендиги менен айырмаланып турат.

Кытай Эл Республикасында да кыргыз эл оозеки чыгармаларын эл оозунан жыйнап алуу жана жарыялоо илимий иш катары жолго коюлуп, “Манас” баш болгон эпикалык чыгармалардын ондогон томдору басмадан чыгарылды. Кыргыз оозеки мурастарына болгон илимий мамиле манасчы Жусуп Мамайдын дүйнөгө таанылышына, Шинжаң Педагогикалык

Университетинде “Манас” Изилдөө Борборунун ачылышына алып келди. Бирок, ушул мен санап өткөндөр иштин башталышы гана деп эсептейм. Кыргыз тилине, улуттук маданиятына, элдик оозеки чыгармаларына кызыгуу улам артып бара жаткандыгын байкоого болот. Ошону менен катар аларды изилдөө колунан келген кыргыз адистеринин катары да күн санап өсүп жатат десе болот. Мына ушул саатта да Артыш шаарында “Манас” эпосуна раналган эл аралык илимий конференция жана жалпы элдик “Манас” майрамы өткөрүлүп жатат. Ушунун өзү да кыргыз тилин, маданиятын жандуу сактоонун далаты экендигин айта кетүү кажет.

Акыркы чейрек кылым ичинде болуп жаткан тарыхый өзгөрүүлөр жөнүндө да айта кетүүнү туура көрөм. Кыргыз Республикасы эгемендик алгандан баштап, кытай-кыргыз жана кыргыз-кытай ишканалары, мекемелери ачылып, кыргыз тилинин колдонулушу, кыргыз улуттук маданиятын сактоо, изилдөө жана жайылтуу иштери пландуу түрдө жүргүзүлө баштады. Баарыга маалым болгондой, 2010-жылы “Манас” жомогу Кытай Эл Республикасынын сунушу менен дүйнөлүк маанидеги эпикалык мурастардын катарына катталды. Ошону менен катар эле, Үрүмчү шаарында, Шинжаң педагогикалык университетинде Шинжаң “Манас” Изилдөө Борбору ачылды. Бул борбор илим изилдөө менен гана чектелип калбастан, жогорку билим берүү мекемеси болуп да эсептелет. Жылына 20-25 студент кабыл алып, аларды төрт жылдын ичинде кыргыз филологиясы боюнча бакалавр кылып чыгарат. Менин ошол борбордун алгачкы бүтүрүүчүлөрүнөн болгонумду да сыймык менен айта кетким келет. Бул борбор бир жагынан, “Манас” эпосунун түп нускасын жарыялоону колго алса, экинчи жагынан аны кытай, уйгур, англис ж. б. тилдерге которууну жана басып чыгарууну уюштуруу жагын колго алууда. Үчүнчү жагынан, кыргызтаанууга байланыштуу тарых, филология, этнография ж. б. багытындагы илимий изилдөөлөрдү басып чыгаруу жагынан да зор милдет өтөөдө. Мисалы, кыргызстандык изилдөөчүлөрдөн М. Борбугулов, К. Кырбашев, Б. Кебекова, К. Абакиров ж. б. окумуштуулардын илимий эмгектери кызылсуу кыргыздарынын китеп текчелеринен өз ордун тапты.

Ошентип, жогоруда айтылгандарды жыйынтыктай турган болсом, Кытай Эл Республикасында өзүнүн жандуулугун сактап келе жатат. Стилдин бардык түрлөрү кеңири колдонулгандыгын көрүү мүмкүн. Өз алдынча орфография жана орфоэпия эрежелеринин иштелип чыгышы, терминдик системасынын түзүлүп бүткөндүгү, Кызылсуу Кыргыз Автономиялык Областынын мекеме жана ишканалары арасында жазышуулардын кыргызча жүргүзүлүп жатышы ж. б. жагдайлар

кызылсуу кыргыздарынын тилинин адабий формасынын калыптанып калгандыгын күбөлөйт.

Ушуну менен, өмүрүмдөгү алгачкы илимий билдирүүмдү сиздердин назарыңыздарга сунган болдум. Менин айткандарымды убактыңыздарды коротуп, кунт коюп угуп, талкуулап бергениңиздер үчүн чоң рахмат, дайыма бар болуңуздар!

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

Жуңго кыргыз адабият тарыхы (азыркы, бүгүнкү доор бөлүгү) / Шинжаң “Манас” изилдөө борборунун басылмалары, №14 / Башкы түзүүчү: Мамбеттурду Мамбетакун уулу. – Артыш: Кызылсуу Кыргыз Басмасы, 2015. – 448 б.

Мамбетасан Токтаалы, **Жуңго кыргыздары**. –Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2010. – 1042 б.

